శ్రీరామాయనమః

శ్రీలక్ష్మీహయవదనపరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీమత్సర్వజగదేకకారణవేదాంతైకవేద్యపరబ్రహ్మాభిధాన
పురుషోత్తమపూర్ణావతారసమస్తకల్యాణగుణాభిరామశ్రీరామచరిత్రామృతకలశపయోనిధిః
స్వశ్రవణపఠనలేఖనపూజనాదిజాగరూకశిష్టజనమనోరథపూరణపారిజాతః
కమలాసనవదనసదనవిహారిభారతీప్రథమావతారభువావల్మీకభువామహర్షిణాప్రణీతః

శ్రీరామాయణాఖ్యోయంగ్రంథః

సర్వేషామాస్తికజనానాం
విశుద్ధపాఠపఠనసంప్రదాయార్థావబోధనమూలకాఖిలపురుషార్థలాభాపాదనాయ
శ్రీమద్వేదవేదాంగశ్రీభాష్యాదిపారగానంతాచార్యవర్యతనయేన
శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీరామాయణప్రథమోపదేశపాత్రభూతభరద్వాజమహర్షి
గోత్రకలశోదధికలానిధి, శ్రీభాష్యభగవద్విషయాదిసద్గ్రంథప్రచారప్రముదితాంతరంగ
శ్రీనృసింహాచార్యవర్యపోషితేన

శ్రీమదాసూరి,

సరస్వతీ తిరువేంకటాచార్యేణ

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యయా
తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యయాచసంయోజితః
పూర్వోత్తరమీమాంసాదిసకలశాస్త్రపారంగతానాం, సాంగనిఖిలవేదవేదార్థవిదగ్రేసరాణాం
పాకయం,తిరుమళ్లై,వీరవల్లి,శ్రీమద్వేదాన్తాచార్యాణాంకుమారస్య-విపశ్చిత్తమస్య
శ్రీరఘునాథాచార్యస్యసాహాయ్యకేనసమ్యక్పరిశోధితః
శ్రీమచ్చెన్నపుర్యాభరణాయమానాయాంసరస్వతీనిలయాఖ్యస్వకీయముద్రాక్షరశాలాయామ్
శాలీవాహనశకసంవత్సరేషు ౧౮౦౫ గతేషు
స్వభానునామసంవత్సరఆషాఢశుద్ధద్వితీయాయాం
ముద్రాక్షరైస్సమ్యక్ప్రకాశితశ్చవిజయతేతరామ్

౧౮౮౩.

శ్రీ రామాయనమః.

శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాసంగ్రహేణప్రకాశ్యతే.

ర్వ్యకమజ్ఞానకృతమిదమితి సాంత్వనేపి ప్రసాదాకరణంచ కథితమితికథానవమే ౯

౨౧౯. అథపునస్సుగ్రీవేణ కుపితస్యవాలినః బహుశస్సాంత్వనేపి ప్రసాదాకరణం ప్రకృతీరానీయ మాయావియుద్ధేరాజ్యకాంక్షయాబిలేమాంరుద్ధ్వేత్యుక్త్వామాంనిర్వాసితవానితికథనపూర్వకమభయప్రార్థనం - తతోరామేణతథైవకరిష్యామీతిప్రతిజ్ఞానం. తచ్ఛ్రవణేనసుగ్రీవసంతోషశ్చదశమే ౧౦

౨౨౧. అథపునస్సుగ్రీవేణవాలివిక్రమప్రకారోపక్షేపః - తతఃకదాచిద్వాలిదుందుభ్యోర్యుద్ధం - వాలినాతంనిహత్యప్రసవన్రుధిరప్రవాహస్య తదీయదేహస్యదూరప్రక్షేపణం - తతస్తన్ముఖనిర్గలితరుధిరబిందుభిర్మతంగాశ్రమదూషణం - కుపితేనమతంగేనవాలినః స్వాశ్రమప్రవేశేవధప్రాప్తిరితిశాపప్రదానం - తదీయవానరాణాంచతత్ప్రవేశేశైలీభవనశాపః - తత్రత్యానాంసప్తసాలానాంపూర్వంవాలినాబలేనరంధ్రీకరణప్రదర్శనం - తతోదుందుభికళేబరస్యపాదేనపాదేనదశయోజనదూరంప్రక్షేపణప్రార్థనం - రామేణపాదాంగుష్ఠేనదుందుభికాయస్యదశయోజనపర్యంతంప్రక్షేపణం - తావతాఅతృప్తేనసుగ్రీవేణసాలభేదనప్రార్థనంచైకాదశే ౧౧

౨౨౫. అథశ్రీరామేణైకబాణేన సప్తసాలగిరిపాతలానాం భేదనం - తతస్సుగ్రీవేణ వాలివధాయరామేణ సాకంకిష్కింధాసమీపగమనం - తమసకంతేరామాదీనాంవృక్షైరాత్మగోపనపూర్వకమవస్థానం - తతోవాలినస్సుగ్రీవేణద్వంద్వయుద్ధం - వాలిసుగ్రీవయోరాకృత్యాద్యభేదేనసాదృశ్యేనకేరాజ్ఞానాద్రామేణతూష్ణీమవస్థానం - తావతాసుగ్రీవస్యఋశ్యమూకంప్రతిపలాయనం - తతోవాలిసుగ్రీవభేదప్రదర్శనార్థం సుగ్రీవకంఠేలక్ష్మణేన గజపుష్పలతాబంధనం - తతఃపునః కిష్కింధాం ప్రతిరామాదిభిస్సహ సుగ్రీవస్య ప్రయాణోపక్రమశ్చ ద్వాదశే. ౧౨

౨౨౩. అథకిష్కింధాంప్రతిరామాదిభిస్సహసుగ్రీవస్యగమనం. తతస్సుగ్రీవేణరామంప్రతి సప్తజనానామాశ్రమ మాహాత్మ్యకథనంచత్రయోదశే ౧౩

౨౨౯. అథకిష్కింధోపకంఠే రామాదీనాం వృక్షైరాత్మగోపనపూర్వకమవస్థానం సుగ్రీవేణకిష్కింధాద్వారమావృత్యగర్జనంచచతుర్దశే ౧౪

౨౩౧. అథయుద్ధాయవాలినిర్గమనం - తత్రతారయాసుగ్రీవసహాయభూతేనశ్రీరామేణసాకంవిరోధస్తవాయుక్తః - అతస్సుగ్రీవస్యయౌవరాజ్యదానపూర్వకముపలాలనం కుర్విత్యాదిహితవచనం - తారావచనస్యవాలినాఅనంగీకరణంచపంచదశే- ౧౫

౨౩౩. అథతారాశ్వాసనపూర్వకంనిర్గతస్యవాలినః సుగ్రీవేణసాకంద్వంద్వయుద్ధకరణం - సుగ్రీవబలహానిసమయఏవరామేణబాణేన వాలివక్షసితాడనం. తత్క్షణఏవవాలినోభువిపతనంచషోడశే ౧౬

౨౩౫. అథభువిపతితస్య ముమూర్షోర్వాలినః రామంప్రతిబహుశోనిందావచనం తతోబహుభాషణక్లేశశుష్కముఖేనవాలినాతూష్ణీంభవనంచసప్తదశే ౧౭

౨౪౦. అథశ్రీరామేణ స్వాపరాధనిషపతితం వాలినంప్రతిధర్మశాస్త్రనిరూపణపూర్వకంసమాధానవచనం - తచ్ఛ్రవణసంజాతజ్ఞానేన వాలినాస్వాపరాధక్షమాపణపూర్వకం అంగదేసుగ్రీవఇవసత్ప్రవర్తనప్రార్థనం - తదంగీకృత్యరామేణవాలినఃప్రతిపాదితే దుఃఖనివారితాప్రదర్శనేనప్రసన్నత్వసంపాదనంచాష్టాదశే ౧౮

౨౪౫. అథరామబాణేన నిహతంవాలినంశ్రుతవత్యాస్తారాయాః అంగదేనసాకంవాలిసమీపగమనమేకోనవింశే ౧౯

౨౪౬. అథతారాయాఃప్రలాపోవింశే ౨౦

౨౪౮. అథహనుమతాతారాసమాశ్వాసనమేకవింశే ౨౧

౨౪౯. అథదైవాత్ప్రాప్తచైతన్యేన వాలినాసుగ్రీవంప్రేక్ష్యపూర్వం స్వకృతాపకారవిస్మరణపూర్వకం తస్మిన్నంగదరక్షణభారసమర్పణం. స్వస్యమహేంద్రదత్తాయాదివ్యమాలాయాస్తస్మైప్రదానం - తథాపునరంగదంప్రతిసుగ్రీవవిషయేవర్తనప్రకారశిక్షణం - తావద్వాలినఃప్రాణోత్క్రమణం. వానరాణాంపరిదేవనంచద్వావింశే. ౨౨

౨౫౧. అథోత్క్రాంతప్రాణం వాలినంనిరీక్ష్యతారాయాః ప్రలాపస్త్రయోవింశే ౨౩

౨౫౩. అథవాలివధేనామితశోకముపగతాం తారాంశోకాకృశంచాంగదంనిరీక్ష్యసుగ్రీవేణస్వస్యాగ్నిప్రవేశాయరాఘవంప్రత్యనుజ్ఞాప్రార్థనం - సుగ్రీవదర్శనజనితతాదృశార్తిం తాం శ్రీరామేణతారాసమాశ్వాసనాయ వాలిసమీపగమనం - తదాతారయాఅదృష్టపూర్వదివ్యసంహననశ్రీరామదర్శనజనితవిజ్ఞానేనస్తుతిపూర్వకంస్వస్యాపివధార్థప్రార్థనపర్యంతశోకప్రలాపః తతస్తస్యాఅంగదయౌవరాజ్యదానాదిభావిసౌఖ్యనిదర్శనపూర్వకం శ్రీరామేణసమాశ్వాసనంచచతుర్వింశే. ౨౪

౨౫౭. అథశ్రీరామేణవాలిసంస్కారనియమనం. తతస్సుగ్రీవాదిభిర్వాలినశ్శిబికారోపణపూర్వకం నదీపులినేఅగ్నిదానం. తతస్సుగ్రీవాంగదాదీనాం నద్యాంస్నానపూర్వకముదకదానం - సుగ్రీవస్యపశ్చాద్రామసమీపగమనంచపంచవింశే. ౨౫

౨౬౧. అథశ్రీరామేణవర్షర్తుగతయాసీతాన్వేషణాసమయతాప్రదర్శనపూర్వకంసుగ్రీవస్య రాజ్యాభిషేకనియోజనం. అంగదస్యయౌవరాజ్యాభిషేకనియోజనం. తథైవతయోరభిషేచనంచషడ్వింశే ౨౬

౨౬౩. అథశ్రీరామేణసలక్ష్మణేనకిష్కింధాసమీపవర్తినఃప్రస్రవణ

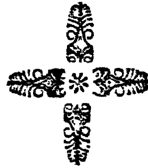
ఇతి కిష్కింధాకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

శ్రీలక్ష్మీహయవదనపరబ్రహ్మణేనమః

అథసుందరకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాప్రకాశ్యతే.

ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణేనమః.

అథయుద్ధకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికా బుధజనానందాయప్రకాశ్యతే.

రేణరామేణవైరముదపాదయః- అతఇదానీమాలోచనాకరణంభుక్తవన్తు సదసద్విచారత్వల్యం అథాపిమత్పరాక్రమేణసర్వం సమీకరిష్యామీత్యభాణీదిత్యవోచద్ద్వాదశే- ౧౨

3౪. అథ కుపితంరావణంప్రతిమహాపార్శ్వేనసీతాం బలాత్కారేణానుభవేత్యువదేశః- తతో రావణేనపూర్వం పుంజికస్థలాబలాత్కారసంభోగకుపితపితామహ శాపేనసీతాబలాత్కారే శిరఃకపాలంస్ఫుటిష్యతి అత స్తథాకర్తుంచింతయితుమపి నశక్యమితిప్రత్యుత్తర దానంచాథ్యత్రత్రయోదశే- ౧౩

3౬. అథతత్రపునర్విభీషణేనశ్రీరామస్యసర్వైరపి దుర్జయతాప్రతిపాదనపూర్వకంసీతాయాఅప్రదానేఽఖిలరాక్షసవినాశో రావణస్యచవినాశస్సిద్ధఇతిప్రతి పాదనపూర్వకంచసీతాయాః ప్రదానస్యైవసర్వ రాక్షసక్షేమహేతుతాప్రతిపాదితేతిప్రత్యపాదయచ్చతుర్దశే ౧౪

3౭. అథేంద్రజితావిభీషణాధిక్షేపణం - తతోవిభీషణేనతద్భర్త్సనపూర్వకంపునస్సీతాప్రదానస్యైవకర్తవ్యతోపదేశనంచోపదిదేశపంచదశే- ౧౫

౪౦. అథపరమాప్తతమస్యపరమహితముపదిశతో విభీషణస్య రావణేననిర్భర్త్సనం-తతోవిభీషణేన అప్రతీకారదైవసంవిధానసంప్రాప్తవినశ్యదవస్థాభవాదృశాః కథంహితంగృహ్ణీయుః-అథాప్యుచ్యతేసర్వథాఆత్మానంలంకాంచరక్షేతిప్రత్యుత్తరప్రదానంచ ప్రతిపాదయామాసషోడశే- ౧౬

౪౨. అథైవముక్తవతోగదాపాణేస్సచివచతుష్టయసహితస్యవిభీషణస్యముహూర్తమాత్రేణాతిక్రాంత సాగరస్యరాఘవసమీపాగమనం- అథైనంసాయుధం చతుర్భిస్సహాగచ్ఛంతంప్రేక్ష్య సుగ్రీవేణాతిశంకితేనానుచరైస్సహ తద్వధాయప్రయత్నం-తావత్ఆకాశస్థస్యైవ విభీషణస్యాది దుష్టరావణసంబంధంతద్ధితోపదేశ ప్రతిక్రియారూపతయాతత్కృతమవమానంచపురస్కృత్య పరిత్యక్తత్యాజ్యస్యగృహీతగ్రాహ్యస్యపరిగృహీతసుగ్రీవాది పురుషకారస్య స్వస్యాకించనస్యానన్యగతికస్య శ్రీరామఏవ శరణమిత్యుద్ఘోషణం- తచ్ఛ్రుతవతాసుగ్రీవేణశ్రీరామసన్నిధౌ తచ్ఛరణాగతినివేదనపూర్వకం తస్యరావణానుజతయాసద్యఏవవధ్యతాయుక్తేతి స్వనీతివచనం- అథతచ్ఛ్రవణసంక్షుబ్ధమనసాశరణాగతరక్షణ దీక్షితేనరఘువీరేణాంగదజాంబవచ్ఛరభమైంద హనుమదాదీన్ప్రతిస్వస్వాభిమతకథనాయనియోజనం - అథాంగదాదిభిస్స్వస్వపక్షోపదేశకాలేసమాగతోయం విభీషణః సర్వథాపరీక్షార్హఏవేతికథనం-తతోహనుమతాసుగ్రీవవ్యాజేన రాజ్యాభిలాషేణైవాయ మాగతోవిభీషణః పరిగ్రాహ్యఏవేతిసగమితమిత్యభ్యధత్తసప్తదశే- ౧౭

౫3. అథశ్రీరామేణశరణాగతసంరక్షణమేవస్వస్యమహావ్రతమితికథితవతాస్వప్రేమకలుషితంసుగ్రీవహృదయంస్వకీయసర్వశక్తతా ప్రదర్శనేనకపోతాఖ్యాన కండుగాథాప్రదర్శనాదిభిశ్చవిష్కల్మషీకృతవతా సుగ్రీవంప్రతి విభీషణానయనాయనియోజనంచోవాచాష్టాదశే- ౧౮

౬౨. అథవిభీషణస్య శ్రీరామసమాగమం - తదైవశ్రీరామనియుక్తేనలక్ష్మణేన విభీషణస్యసర్వవానరమధ్యేలంకారాజ్యాధిరాజతయాసముద్రజలేనాభిషేచనం - అథసుగ్రీవలక్ష్మణాభిమతస్య విభీషణోపదిష్టస్య సముద్రతరణోపాయస్యతచ్ఛరణాగతిరూపస్య శ్రీరామేణాంగీకరణంచాకథయదేకోనవింశే. ౧౯

౬౫. అథశార్దూలాఖ్యేన చారేణసముద్రతీరమాగతంససైన్యంరఘునందనం ప్రతివతా రావణేనప్రేషితస్య శుకస్యశుకరూపస్య రాక్షసస్య రామసేనావకాశమాగతస్యసుగ్రీవంప్రతి రావణోక్తభేదకవచన సమర్పణం. తావదేవవానరైస్తద్ధననాయప్రయత్నం- తత స్తదీయార్తఘోషశ్రవణద్రుతహృదయేనసదయేన శ్రీరామేణతన్మారణవారణంచాహవింశే- ౨౦

౬౮. అథసాగరతీరేత్రిరాత్రందర్భేషుశయితస్యజానకీదయితస్యతావతాప్యప్రత్యక్షంసముద్రాధిదేవముద్దిశ్యాతిరోషేణ సాగరోపరికాలానలకల్పానాం వేగేనానల్పానాంబాణానాంప్రయోగంతేనసంజాతంసముద్రక్షోభంతావల్లక్ష్మణేన రామకోపానలనిర్వాపణాయప్రయత్నంచాచీకథదేకవింశే- ౨౧

౮౧. అథతథాప్యనావిర్భూతంప్రభూతమదముద్రం సముద్రం ప్రతి శ్రీరామేణబ్రహ్మాస్త్రమంత్రితస్య నియమయంత్రితస్యశరవరస్యధనుషిసంధానం - తతస్సర్వలోకసంక్షోభః - తతఃప్రత్యక్షతామాగతేనాపాంనిధినాపతినా రామముపపన్నేన సేతుబంధనాయనళంనియోజితవతాస్వాత్మోపరిప్రతిసంహితం బ్రహ్మాస్త్రంకస్మింశ్చిన్మరుదేశే వియోజితవతాంతర్ధానం - తతోవానరైర్నళముపధాయ నానావృక్షలతాగుల్మగండశైల శిఖరశిఖరినికరపరికరైఃపంచభిరహోభిరాసువేలమతివిశాలస్య సకలలోకక్షేమహేతోస్సేతోర్నిర్మాణం - అథహనుమత్తమంగదంచాధిరూఢాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం సుగ్రీవేణ నిఖిల వానరసేనయాచసహతేనైవసేతునా సాగరతరణం-సేనాయాఃసువేలాప్రాంతేనివేశనం - తత్రాదృశంసేతుబంధనంనిరీక్ష్య విస్మయపరవశైర్నిర్జరప్రాప్తైః శ్రీరామసంస్తవంచసమదర్శయద్ద్వావింశే. ౨౨

౮౮. ఏవంరామో నళసేతునాతీర్ణ మహార్ణవోమహాసమరసూచకాన్ మహోత్పాతాన్దృష్ట్వా చిరప్రార్థితాభీష్టసిద్ధిర్భవిష్యతీతిసంతుష్టోదృష్టాననిమిత్తానిలక్ష్మణాయాదర్శయదితిదర్శయామాసత్రయోవింశే- ౨౩

౧౩౯. అథ దృఢసత్త్వతయా ప్రబుద్ధేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రత్యనుశోచనం - సుగ్రీవస్య సబలస్య కృతోపకారాంశశ్లాఘనపూర్వకం కిష్కింధాం ప్రతిగమనానుజ్ఞానం - అత్రాంతరే వానరసేనాం సర్వతః పర్యవస్థాపితవతో విభీషణస్య రామసకాశం ప్రత్యాగమనం - తదానీమాగచ్ఛంతం విభీషణమింద్రజితం మన్యమానైర్వానరైః పలాయనం చాకథయదేకోనపంచాశే. ౪౯

౧౪౧. అథాగతేన విభీషణేన రామలక్ష్మణయోస్తాదృశీం దశాం దృష్టవతా బహుశోనుశోచనం - తస్య సుగ్రీవేణ సమాశ్వాసనం - అథ పునస్సుగ్రీవేణ సుషేణం ప్రతి రామలక్ష్మణయోః కిష్కింధానయనాయ నియోజనం - తేన చ క్షీరోదసాగరస్థితమహౌషధ్యానయనాయ వానరాః ప్రేషితవ్యా ఇతి కథనం - తత్సమయే గరుత్మత ఆగమనం - నాగపాశవిమోచనం - అథ ప్రబుద్ధయో రామలక్ష్మణయోస్స్వసఖ్యసూచనకుశలప్రశ్నపూర్వకం గరుత్మతో గమనం - అథ రామలక్ష్మణనిరుపద్రవోత్థానదర్శనప్రవృద్ధానందైర్వానరైస్సింహనాదకరణం చావాదీత్పంచాశే. ౫౦

౧౪౪. అథ నిశీథే వానరసేనాగర్జనజనితసంశయేన రావణేన మాత్రైర్విజ్ఞాతరామవృత్తాంతేన ధూమ్రాక్షో యుద్ధాయ ప్రేషితో నగరాత్ సహ చతురంగబలేన నిర్గత్య రామపాలితాం వానరసేనాం దదర్శేత్యవోచదేకపంచాశే ౫౧

౧౪౬, అథ లంకాయాః పశ్చిమద్వారేణ నిర్గతస్య ససైన్యస్య ధూమ్రాక్షస్య తద్ద్వారస్థితేన హనుమతా వధమప్రథయద్ద్విపంచాశే. ౫౨

౧౪౭. అథ శ్రుతధూమ్రాక్షవధేన రావణేన వజ్రదంష్ట్రస్య ప్రేషణం - తస్య దక్షిణద్వారేణ నిర్గమనం - తత్సైన్యస్య తద్ద్వారస్థాంగదసేనయా సహ యుద్ధం - తతః కుపితేనాంగదేన రాక్షససేనావిధ్వంసనం చాకథయత్ త్రిపంచాశే. ౫౩

౧౪౯. అథాంగదేన వజ్రదంష్ట్రః ప్రమాపిత ఇత్యవోచచ్చతుష్పంచాశే ౫౪

౧౫౦. అథ రావణప్రేషితస్యాకంపనస్య లంకాయాః పశ్చిమద్వారాన్నిర్గతస్య సైన్యస్య తద్ద్వారస్థహనుమత్సేనయా సహ సంయుగం ప్రావర్తతేత్యభాణీత్పంచపంచాశే ౫౫

౧౫౨- అథ హనుమతా అకంపనః ప్రమాపిత ఇత్యచీకథత్ షట్పంచాశే ౫౬

౧౫౩. అథ రావణప్రేషితస్సేనాపతిః ప్రహస్తో నామ రాక్షసప్రవరస్త్రిభాగబలసంవృతో యుద్ధాయ ప్రాతిష్ఠదిత్యాహ సప్తపంచాశే ౫౭

౧౫౬. అథ పూర్వద్వారేణ నిర్గతస్య ప్రహస్తస్య తద్ద్వారరక్షిణా వానరసేనానాయకేన నీలేన కృతం వధమదర్శయదష్టపంచాశే ౫౮

౧౫౮. అథ స్వయమేవ లంకాయా ఉత్తరద్వారాన్నిర్గతస్య క్రమేణ ప్రభగ్ననిఖిలవానరయూథపజాలస్య అమోఘశక్త్యభిహతలక్ష్మణస్య సవానరస్యాతిక్రమ్య స్వాభిముఖమాగతస్య నిఖిలదేవదానవదర్పఘ్నస్య రావణస్య కిరీటం రాజశ్రీమతా రాజరాజేన రఘువీరేణ ప్రాభజ్యతేత్యవీవదదేకోనషష్టితమే ౫౯

౧౬౯. అథ రామబాణవేగార్తస్స్మారంస్స్మారమతిబిభ్యతా రావణేన కుంభకర్ణో రామం జేష్యతీతి ప్రత్యాశాయుక్తేన రాక్షసాన్ప్రతి తత్ప్రబోధనాజ్ఞాపనం - తతస్తైర్మహాప్రయత్నేన కుంభకర్ణప్రబోధనం - ప్రబుద్ధేన చ తేన రావణసమీపం ప్రతి ప్రస్థానం చాఖ్యత్షష్టితమే ౬౦

౧౭౭. అథాత్మగేహాద్రావణభవనం ప్రతిగచ్ఛంతమతిప్రమాణశరీరం కుంభకర్ణం దృష్టవతా రామేణ కృతం విభీషణం ప్రతి కోయమితి ప్రశ్నం - విభీషణేన దత్తం కుంభకర్ణవిషయముత్తరం చాదర్శయదేకషష్టితమే ౬౧

౧౭౯. అథ రావణభవనముపాగతం కుంభకర్ణం ప్రతి రావణేన సాంత్వపూర్వకం సాంప్రతికరామోపద్రవస్య దుర్నివారస్య ప్రదర్శనపూర్వకం తదుద్ధరణాయ ప్రార్థనం ప్రాదర్శయద్ద్విషష్టితమే ౬౨

౧౮౦. అథ కుంభకర్ణేన రావణం ప్రతి విభీషణస్య మమ చాభిమతం సీతాప్రదానమార్గం తిరస్కృతవతా త్వయా మహాననర్థస్సంపాదిత ఇత్యుపాలంభం - తతో రుష్టం రావణం ప్రతి పునస్సాంత్వకవాక్యైః ప్రతిపక్షప్రతిక్షేపప్రతిజ్ఞానం చాచఖ్యౌ త్రిషష్టితమే- ౬౩

౧౮౫. అథ మంత్రికృతానయపక్షమసహమానో మహోదరః కుంభకర్ణం నిరభర్త్సయదిత్యాహ చతుష్షష్టితమే ౬౪

౧౮౮. అథ యుద్ధాయ కుంభకర్ణనిర్యాణమదర్శయత్పంచషష్టితమే ౬౫

౧౯౧. అథ కుంభకర్ణస్య వానరైస్సహ యుద్ధప్రవృత్తిం - తద్బలాభిహతానామతిభీతానాం వానరాణాం పలాయనం - అంగదేన తేషాం నివర్తనం చ ప్రాచీకశత్ షట్షష్టితమే ౬౬

౧౯౩. అథాంగదవచనప్రతిపన్నధైర్యాణాం వానరయూథపానాం యుద్ధాయావస్థానం - క్రమేణ తేషాం కుంభకర్ణేన పరాజయం - తతోంగదస్య కుంభకర్ణేన పరాజయం - పశ్చాత్సుగ్రీవస్య కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధం - తదా శైలశృంగాభిహతస్య భూమౌ పతితస్య సుగ్రీవస్య విసంజ్ఞస్య కుంభకర్ణేన గ్రహణం - అథ సుగ్రీవం దోర్భ్యాం గృహీత్వా కుంభకర్ణే ప్రయాతి లంకారాజవీధీకృతశైత్యోపచారలబ్ధసంజ్ఞేన సుగ్రీవేణ తదుత్సంగాదుత్పత్య దశనైః కుంభకర్ణకర్ణనాసాదికమపహృతవతా పునర్వానరానీకసమాగమనం - అథ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదజాతలజ్జాకోపేన నిర్గలవినిర్గలద్రుధిరధారాసేకసముపజాతహృదయమోహపరిలులితస్వపరవిభాగతయా వానరానివ రాక్షసాంశ్చ భక్షయతా అతిపతితసౌమిత్రిణా స్వాభిముఖమాగతేన కుంభకర్ణేన సహ రామస్య యుద్ధం - అథాతిరా

వ్యసీతావిపత్తిమింద్రజితాకృతాంరామాయ విజ్ఞాపయితుంససైన్యేన హనుమతాప్రాస్థిత్యేత్యేకత్రి యద్ధవశీతితమే. ౮౨

౨౩౬. అథహనుమన్ముఖాదింద్రజితాకృతాం సీతావిపత్తింశ్రుత్వామహాంతం శోకమాపన్నస్య రామస్యలక్ష్మణేనాశ్వాసనమదర్శయత్త్ర్యశీతితమే. ౮౩

౨౪౧. అథాగతేనవిభీషణేనరామస్యేంద్రజిత్ప్రయుక్తహోమనవ్యాపారతత్వముపదిశతా తద్వధాయ లక్ష్మణప్రేషణప్రార్థనంవ్యవృణుతచతురశీతితమే. ౮౪

౨౪౨. పునస్సమ్యగ్వి భీషణవాక్యసమాగతద్ధైర్యేణరామేణ విభీషణహనుమదంగదజాంబవత్ప్రముఖ రక్షోవలీముఖసంవృతోలక్ష్మణః ఇంద్రజిద్వధాయనికుంభిలాం ప్రాపేత్యాహపంచాశీతితమే. ౮౫

౨౪౪. అథవిభీషణసందర్శితాం నికుంభిలాయాః పరిత స్థాపితాంరాక్షససేనాంలక్ష్మణహనుమదాదిభిర్విధ్వంసితాంశ్రుత్వా బహిర్నిర్గతేన అసమాప్తాభిచారికహోమకర్మణేంద్రజితాసహ హనుమతో యుద్ధప్రవృత్తింతదా విభీషణేనలక్ష్మణంప్రతీంద్రజితో విధ్వంసనాయ విజ్ఞాపనంచాదర్శయత్ షడశీతితమే. ౮౬

౨౪౬. అథవిభీషణేన ఇంద్రజిద్ధోమస్థాన భూతనికుంభిలాస్థన్యగ్రోధ మూలసమీపం లక్ష్మణంనీతవతా లక్ష్మణాయతత్రత్యమింద్రజిద్ధోమస్థానంప్రదర్శ్యతత్ప్రవేశాత్ పూర్వమేవసజేతవ్యఇతివిజ్ఞాపనం - తదాస్వహోమోద్ఘాటనకుర్వాణం విభీషణందృష్ట్వాతికుపితేనేంద్రజితా విభీషణనిందనం తస్యవిభీషణేన ప్రత్యుక్తించాభిహితవాన్సప్తాశీతితమే. ౮౭

౨౪౭. అథలక్ష్మణేంద్రజితోరన్యోన్యవీర వాదపూర్వకంకేవలశరైఃపరస్పరంవివ్యధనంవివృతవానష్టాశీతితమే. ౮౮

౨౪౯. అథలక్ష్మణేంద్రజితోః పరస్పరంశరసహస్రనిష్ఫ్వస్తకవచఘోరమహాంతం సంప్రహారం ప్రకాశితవానేకోననవతితమే. ౮౯

౨౫౧. అథ విభీషణేనవానరాణామింద్రజిత్పరివార హననాయప్రోత్సాహనం - తతోలక్ష్మణేంద్రజితోర్మహతిప్రలతిసంప్రహారేలక్ష్మణేనేంద్రజిత్సారథేఃధ్వంసనం - తదాప్రమాథిశరభరభసగంధమాదనైరింద్రజిద్రథాశ్వానాం రథేనసహవిధ్వంసనంచవ్యాఖ్యాతవాన్నవతితమే. ౯౦

౨౫౩. అథేంద్రజితా అన్యంరథమాస్థితేనసహ తదీయరథాంతరానయనలాఘవాతిశయవిస్మితానాం లక్ష్మణవిభీషణాదీనాంపునర్యుద్ధేలక్ష్మణేనేంద్రజిత్సారథిహననం - విభీషణేనతద్రథ్యహయవిధ్వంసనం - తతఃపదాతినాతేనవిభీషణాయ ప్రయుక్తయోశ్శక్తిశరవరయోర్లక్ష్మణేనవిదళనం- అథోభయోర్వారుణాద్యస్త్ర ప్రయోగవారణకుశలవిస్మాపితాఖిలవైమానిక యోర్మహతిసంప్రహారే మహానుభావేన రామానుజేనదివ్యబాణేనతత్రాద్యశస్యేంద్రజితఃప్రమాపణంచకథితవానేకనవతితమే. ౯౧

౨౫౭. అథవిభీషణహనుమజ్జాంబవదాదిభిస్సహ లక్ష్మణస్య శ్రీరామసమీపాగమనాభివాదనేంద్రజిద్వధకథనాని. తతః పరమానందభరితేన శ్రీరామేణ లక్ష్మణంగాఢం నిపీడ్యమూర్ధ్న్యవఘ్రాయ పునఃపునస్సప్రేమవీక్షణపూర్వకంతస్య విభీషణాదీనాంచశ్లాఘనం - తతోరామనియుక్తసుషేణచికిత్సావిశేషగతవేదనైర్లక్ష్మణాదిభిస్సవైరిధ్వజైస్సహ శ్రీరామస్యప్రహర్షలాభంచ ప్రకాశితవాన్ ద్వినవతితమే. ౯౨

౨౫౯. అథ శ్రుతేంద్రజిద్వధేన రావణేనబహుశోవిలాపానంతరంసర్వరాక్షసనిధనమూలకారణమియమేవకిల అతఇమాంవధిష్యామీతి సీతావధాయ సాసినాశోకవనికాగమనం- తావత్సుపార్శ్వాఖ్యమంత్రిప్రవరసూక్త్యపథాంతరోపాసలేన పునర్గృహం ప్రత్యాగమనంచాచఖ్యౌత్రినవతితమే. ౯౩

౨౬౨. అథరావణప్రేషితస్య ఏకోనత్రింశల్లక్షాధికసప్తకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతరథవింశతిసహస్రాధికద్వాదశలక్షోత్తరత్రయోదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతకుంజరషష్టిసహస్రాధికవింశతిలక్షోత్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతసాదోహతురంగాశీతిలక్షోత్తరపంచచత్వారింశత్కోట్యధిక శతకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతపదాతియుక్తస్యమహతో మూలబలస్యరామేణా ప్రతిమశౌర్యా రామేణకృతంవిధ్వంసనంవివృతవాన్ చతుర్నవతితమే. ౯౪

౨౬౫. అథరావణాపనయమూలకం సర్వరాక్షససంఘవినాశమధికృత్య రాక్షసీభిర్విలప్యతేత్యముమర్థమాఖ్యాతవాన్ పంచనవతితమే. ౯౫

౨౬౭. అథ కర్ణరుంతుద రాక్షసీజనవిలాపసంధుక్షితకోపానలేనమహాబలేనరావణేనమహోదరమహాపార్శ్వవిరూపాక్షాఖ్యమంత్రిత్రయసహితేనససైన్యేన యుద్ధాయోత్తరద్వారతోనిర్గమనం - తదారావణనిధనశంసినాముత్పాతానామావిర్భావం - తతస్తానచింత్య యుద్ధభూమింగతేనరావణేన హరిసైన్యకదనం చావోచత్ షణ్ణవతితమే. ౯౬

౨౬౯. అథ రావణమంత్రివిరూపాక్షోపక్షోభిత వానరబలోమహాబలేనవిపులగ్రీవేణసుగ్రీవేణ వైవస్వత నగరవాస్తవ్యతాంనీతఇత్యాహసప్తనవతితమే. ౯౭

౨౭౦. అథ రావణమంత్రీమహోదరస్తేనైవ వానరరాజేనమహాసినాధిగళం కవిలీలావన్ వ్యలావీత్యభ్యధత్తాష్టనవతితమే. ౯౮

౨౭౨. అథ రావణమంత్రీమహాపార్శ్వోరుచిరాంగదేనాంగదేనముష్టినానిష్పిష్టదేహో నష్టప్రాణోభవదిత్యవోచదేకోనశతతమే. ౯౯

౨౭౩. అథరామరావణయోః ప్రథమతస్సాధారణైశ్శరైరన్యోన్యయుద్ధకరణం-తతోసైర్యదే రావణప్రయుక్తమాసురాస్త్రం రామేణపావకాస్త్రేణన్యహన్యతేత్యాహశతతమే. ౧౦౦

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

హరిః ఓమ్.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేతశ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీరామాయణే- వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - కిష్కింధాకాండప్రారంభః.

స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్ । రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియః॥ ౧॥ తస్య దృష్ట్వైవ తాం హర్షాదింద్రియాణి చకంపిరే। స కామవశమాపన్నస్సౌమిత్రిమిదమబ్రవీత్॥ ౨ ॥ సౌమిత్రే శోభతే పంపా వైడూర్యవిమలోదకా । ఫుల్లపద్మోత్పలవతీ శోభితా వివిధైర్ద్రుమైః॥ ౩ ॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభ

రామానుజీయసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా॥ శ్లో॥ క్వాహం మందమతిర్గభీరమధురం రామాయణం తత్క్వచ వ్యాఖ్యానే స్వపరిభ్రమన్నహమహో హాసాస్పదం ధీమతామ్ । కో భారో౽త్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపాకూపారో రచయత్యదస్సపది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥ శ్రీరామాయణరాజస్య సువర్ణమణిమేఖలామ్ । సారోద్ధారమిమం హారమర్పయిష్యామి సంప్రతి ॥ ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే దీనజనసంరక్షణరూపో ధర్మో౽నుష్ఠాపితః - అథ కిష్కింధాకాండే మిత్రసంరక్షణరూపో ధర్మో౽నుష్ఠాప్యతే- తథా పూర్వస్మిన్ కాండే మోక్షప్రదత్వరూపం పరతత్త్వచిహ్నముపదర్శితం- అత్రాసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వం ప్రతిపాద్యతే - వస్తుతస్తు ప్రథమే కాండే శ్రీమత్త్వం శ్రియఃపతిత్వం శ్రీమత్పదోదీరితముక్తం- ద్వితీయే సర్వజనవ్యామోహవిషయత్వోక్త్యా నారాయణశబ్దార్థః - తృతీయే పంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతేన మునిజనకృతకైంకర్యోక్త్యా చతుర్థ్యర్థ ఉక్తః- ఖరాదివధవృత్తాంతేన నమశ్శబ్దార్థ ఉక్తః- అథ మారీచదర్శనవృత్తాంతమారభ్య చేతనోజ్జీవనప్రకారః ప్రదర్శ్యతే - తత్ర మారీచదర్శనవృత్తాంతేన భగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్య చేతనస్య ప్రాప్తవిషయ ప్రావణ్యం - తేన రావణరూపమహామోహాక్రమణం - జటాయువ్యాపారేణ రావణానివృత్తికథనాత్ కేవలకర్మణా సంసారస్యానివర్త్యత్వం - లంకాప్రవేశేన సాంసారికశరీరప్రవేశః - ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతివ్యాపారైస్తాపత్రయాభిహతిః - రామాన్వేషణేన భగవతశ్చేతనోజ్జీవనోపాయచింతనం చోక్తమారణ్యకాండే- ఆచార్యముఖేన చేతనస్య స్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతే తదన్వేషణముచ్యతే కిష్కింధాకాండే ॥ తత్ర ప్రథమే సర్గే నిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరివర్గసేవనైతత్తుల్యభోగస్య ప్రాప్తో జీవవర్గః కిమితి న మాం ప్రాప్త ఇతి భగవతః క్లేశాతిశయం దర్శయతి- స ఏకాకీ న రమేతేత్యుక్తం॥ స తామిత్యాది॥ పద్మోత్పలఝషైః కమలేందీవరమత్స్యైః- ఆకులాం- తాం పంపాఖ్యాం- పుష్కరిణీం సరసీం- గత్వా- ముఖనయనకటాక్షవత్త్యాః కాంతాయాః స్మారకత్వేన వ్యాకులేంద్రియః మోహం ప్రసాదం చ ప్రాప్తః- స రామః- తాదృశధైర్యవిశిష్టో౽పి- సౌమిత్రిసహితః ఆశ్వాసకాంతరంగపురుషసహితో౽పి- విలలాప॥ తస్మిన్ శ్లోకే॥ పద్మేతి సీతాయా ముఖానుస్మరణం- ఉత్పలేతి నేత్రానుస్మరణం- ఝషేతి నేత్రచాంచల్యానుస్మరణం. సౌమిత్రే ఇతి తస్య దుఃఖావిష్కరణపాత్రత్వం చ వ్యజ్యతే॥ ౧॥ ఆకులేంద్రియ ఇత్యేతద్వివృణ్వన్నాహ॥ తస్యేతి ॥ దృష్ట్వా స్థితస్య తస్య- ఇంద్రియాణి హర్షాచ్చకంపిరే- చ్యుతానీత్యర్థః॥ ౨॥ ప్రలాపప్రకారమాహ॥ సౌమిత్ర ఇత్యాదినా॥ అనేన భక్తిరుత్తమపురుష ప్రసాదస్సపరికరః పురుషఉచ్యతే॥ ౩॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిస్సశృంగా ఇవ స్థితాః - అత ఏవ శైలాభాః- అనేన భగవద్దయార

✺టీకాశిరోమణిసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యా.✺

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాఖ్యాయంతే ॥ స తామితి ॥ సః విరాధఖరత్రిశిరోదూషణకబంధాదీనామయత్నసంహారప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః శ్రీరామః - తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం - పుష్కరిణీం పంపాం- ఆకులేంద్రియః పుష్కరిణీదర్శనజనితసీతావిరహశోకాతిశయేన క్షుభితసర్వేంద్రియస్సన్ విలలాప పరిదేవయామాస॥ టీకాశిరోమణిః॥ అథ పూర్వస్మిన్కాండే దండకాయాం సీతాసౌమిత్రిభ్యాం సహ సంచరన్ శ్రీరామో దశముఖహృతాం సీతామన్వేష్టుకామో మధ్యేమార్గం స్వకరస్పర్శనిర్ముక్తశాపబంధేన కబంధేన సూచితసీతాసమాగమసాధనం సుగ్రీవసఖ్యమపేక్షమాణః తత్ప్రదర్శితేన పథా సంచరమాణః పంపామద్రాక్షీదిత్యుక్తం- ఏవమస్మిన్ కిష్కింధాకాండే తదేవ సుగ్రీవసఖ్యం వక్తుమనాః ప్రసంగాత్పురుషధౌరేయాణామపీష్టజనవియోగినాం కామోద్దీపకదర్శనేన చిత్తక్షోభో భవతీతి సూచనాయ పంపావర్ణనముఖేన రామస్య చిత్తక్షోభం దర్శయితుముపక్రమతే॥ స తామితి॥ ౩॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ పంపాయాః

యత్ర రాజన్తి శైలాభా ద్రుమాస్సశిఖరా ఇవ॥ ౪॥ మాంతు శోకాభిసంతప్తం మాధవః పీడయన్నివ । భరతస్య చ
దేహ్యాహరణేన చ॥౫॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్రకాననా । వ్యవకీర్ణా బహువిధైః పుష్పైః శీతోద
॥౬॥ నలినైరపి సంఛన్నా హ్యత్యర్థం శుభదర్శనా । సర్పవ్యాళానుచరితా మృగద్విజసమాకులా॥ ౭॥ అధికం
[illegible] తన్నీలపీతంతు శాద్వలం । ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమైరివార్పితం ॥౮॥ పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖ
[illegible] తతః । లతాభిః పుష్పితాగ్రాభిరుపగూఢాని సర్వతః ॥౯॥ సుఖానిలోఽయం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్మథః । గం
[illegible] రభిర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమః ॥౧౦॥ పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం పుష్పశాలినాం । సృజతాం పుష్పవ
[illegible] యం తోయముచామివ ॥౧౧॥ ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః । వాయువేగప్రచలితాః పుష్పైర
[illegible] గాం ॥౧౨॥ పతితైః పతమానైశ్చ పాదపస్థైశ్చ మారుతః । కుసుమైః పశ్య సౌమిత్రే క్రీడన్నివ సమన్తతః ॥౧౩॥ విక్షి
పన్వివిధాః శాఖా నగానాం కుసుమోత్కటాః । మారుతశ్చలితస్థానైష్షట్పదైరనుగీయతే ॥౧౪॥ మత్తకోకిలసన్నాదైర్నర

[illegible] ఆచార్యాః తదుపజీవినోఽన్తేవాసినశ్చోచ్యన్తే-అత్ర పరత్ర చాపీతి న్యాయేన నిత్యవిభూతావపి శిష్యవత్త్వం సిద్ధం॥ ౪॥ మాంత్వితి॥ భగవ
[illegible] నగరాత్ బహిర్వ్రతోపవాసాదినియమకృతదుఃఖేన - వైదేహ్యాః హరణేన చ పూర్వమేవ సంతప్తం మాం- మాధవో వసంతః - తువి
[illegible] యన్నివ భవతీత్యర్థః- వస్తుతః పీడాభావాదివశబ్దః - అనేన సంసారతో జీవస్య దుఃఖేన దుఃఖితత్వముక్తం॥ రా॥ మాంత్విత్యాది॥ భ
[illegible] దుఃఖేన ప్రార్థనాభంగజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన-వైదేహ్యాహరణేన చ- పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం- మాధవః- అధికం పీడయన్ని
వ- వర్తత ఇతి శేషః- ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే- అథయః పీడయంతి వై ఇతి పాఠే - వక్ష్యమాణవసంతవర్ణనస్వారస్యం నాస్తి॥౫॥ సర్వేషు మధ్యస్థే
షు సుఖం వసత్సు కిమర్థమేతే సంసారిణః క్లిశ్యంతీత్యభిప్రాయేణాహ - శోకార్తస్యేత్యాదినా॥ శోకార్తస్యాపి మయి శోకార్తేఽపి- శోభతే-
[illegible] యం శోభేతి భావః॥ రా॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే- దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమితి న్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్త
స్యాపి మే- పంపా- అతిరమణీయతయా హృదయంగమా భవతీత్యర్థః॥ ౬॥ నళినైరితి॥ అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే- వ్యాళో జగరః- స
[illegible] ఏవానుచరాః తేఽస్య సంజాతా ఇతి సర్పవ్యాళానుచరితా - సర్పవ్యాళానుచరితత్వేఽపి నళినసంఛన్నత్వాదత్యర్థం శుభదర్శనా భవతీ
[illegible]- అనేన జ్ఞానినోఽయః కశ్చిద్దోషోఽపి న తస్య హేయతాపాదక ఇత్యుక్తం॥ శ్లో॥ తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత ఇతి స్మృతేః॥ ౭॥ అధిక
[illegible] ఏతద్భిత్తిపరిసరప్రదేశమంగుళ్యా నిర్దిశతి- నీలపీతమితి- మయూరకంఠవర్ణ ఉచ్యతే- పరిస్తోమైః కుథైః॥ ని॥ పరిస్తోమః కుథో ద్వయోరిత్యమరః।
అనేన నానాగురుముఖలబ్ధజ్ఞానతయా భగవద్వ్యాసయోగ్యః పురుష ఉచ్యతే॥౮॥ పుష్పేతి॥ శిఖరాణి వృక్షాగ్రాణి- సమంతతః సర్వత్ర ప్రదేశే - ఆ
[illegible] ఉపగూఢాని- శోభంత ఇతి శేషః- అనేన గార్హస్థ్యేఽపి నిరవధికబోధ ఉచ్యతే॥౯॥ సుఖేతి॥ అనేన జనకాదివదైశ్వర్యేఽపి భగవ
త్ జ్ఞానవత్త్వముచ్యతే॥౧౦॥ పశ్యేతి ॥ తోయం సృజతాం తోయముచాం రూపాణీవేతి పూర్ణోపమా- అనేన పరోపదేశప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యన్
తే॥౧౧ ప్రస్తరేష్వితి॥ ప్రస్తరేషు పాషాణేషు- గాం భూమిం- ప్రస్తరభూమిమిత్యర్థః- అనేన కఠినహృదయేష్వపి దయావశాత్ జ్ఞానవర్షణ ఉ
చ్యంతే॥౧౨॥ పతితైరితి॥ పతమానైః పతద్భిః- అనేన సర్వగురుశ్రేష్ఠైకలీలస్సర్వాంతర్యామ్యుచ్యతే॥ ౧౩॥ విక్షిపన్నితి॥ కుసుమోత్కటాః కుసు
మోత్కటాః- క్షిపకర్కశపయక్- మారుతః- చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైః షట్పదైః అనుగీయతే- అనేన జ్ఞానిత్వాత్ వైమత్యమిత్యా
ప్తభూతజ్ఞానినాం భక్తిస్పర్ధయే భగవతి భువమవతీర్ణే॥ శ్రు॥ ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్ । ఏతత్సామ గాయన్నాస్త ఇత్యు
క్తరీత్యా తమనుగచ్ఛన్ భక్తలోక ఉచ్యతే ॥ రా॥ నీయత ఇవ పుష్పరసోత్కటరయా స్తూయత ఇవ - అనుగీయత ఇతి పాఠే అనుస్మృత్య గీయత ఇత్య
ర్థః॥౧౪॥ మత్తేతి॥ మత్తకోకిలసన్నాదైః ముఖవాద్యస్థానీయైః- పాదపాన్నర్తయన్- శైలకందరనిష్క్రాంతతయా తన్నిష్క్రమణధ్వనియు
క్తతయా- ప్రగీత ఇవ గాతుముపక్రాంత ఇవ- ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చేతి కర్తరి నిష్ఠా- యద్వా పాదపాన్నర్తయన్ నర్తయిష్యమిత- లక్షణహే
త్వోరితి శతృప్రత్యయః- మత్తకోకిలసన్నాదైః ప్రగీతః ప్రవృష్టగీతస్సన్- శైలకందరాత్ నైషధ్యస్థానాన్నిష్క్రాంతః - అనేన వేదప్రవర్తనము
ఖేన లోకస్య భక్త్యుత్పాదనాయ వైకుంఠాదవతీర్ణో భగవానిత్యుచ్యతే॥ రా॥ అత్ర వాయోర్నర్తకగాయకసాధర్మ్యముచ్యతే - నర్తయతీతి

కాననం పంపాపరిసరవర్తి కాననం- యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిః సశృంగా ఇవ అత ఏవ శైలాభాః॥ ౪॥ మాంత్విత్యాది॥ రాజ్యభ్రం
శబంధువియోగాదినా పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం- భరతస్య చ దుఃఖేన ప్రార్థనాలాభజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ-
భూయోఽస్యాధయః పీడయంతి వై పీడయంతి ఖలు - మాధవః పీడయన్నివేతి పాఠే అయమర్థః- భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యాహరణేన చ పూర్వమేవ
శోకాభిసంతప్తం మాం మాధవః పీడయన్నివ వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౬ ॥ నళినైరితి॥ సర్పవ్యాళానుచరితా- సర్పాః బహుఫణాః తదన్యే వ్యాళాః॥
టీ॥ వ్యాళాః స్వల్పఫణాః- క్రూరమృగా వా॥ ౭॥ అధికమితి॥ పరిస్తోమః కుథః॥ ౮॥ పుష్పేతి॥ శిఖరాణి ద్రుమాగ్రాణి సర్వతః సర్వస్థలం॥ ౯॥ సుఖాని
ల ఇతి॥ అయం కాలః గంధవాన్- అత ఏవ సుఖానిలః- అత ఏవ ప్రచురమన్మథః- అతిమన్మథోద్దీపక ఇత్యర్థః- కాలస్య గంధవత్త్వే హేతుః సురభిర్మాసః-
వసంతమాస ఇత్యర్థః- కుతః జాతపుష్పఫలద్రుమః॥ టీ॥ తోయముచాం అంబుదానాం॥౧౧॥ ప్రస్తరేషు శిలాతలేషు॥ ౧౩॥ విక్షి. పన్నితి॥ కుసుమో
త్కటాః కుసుమోత్కటాః చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైః షట్పదైః మారుతః గీయత ఇవ॥ ౧౪॥ మత్తేతి॥ అత్ర వాయోః నాటయితృగా

ర్తయన్నివ పాదపాన్। శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ చానిలః ॥౧౫॥ తేన విక్షిపతాత్యర్థం పవనేన సమంతతః । అమీ సంసక్తశాఖాగ్రా గ్రథితా ఇవ పాదపాః ॥ ౧౬ ॥ స ఏష సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతలః । గంధమభ్యావహన్పుణ్యం శ్రమాపనయనోఽనిలః ॥౧౭॥ అమీ పవనవిక్షిప్తా వినదంతీవ పాదపాః। షట్పదైరనుకూజంతో వనేషు మధుగంధిషు॥౧౮॥ గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు పుష్పవద్భిర్మనోరమైః। సంసక్తశిఖరా శైలా విరాజంతే మహాద్రుమైః ॥౧౯॥ పుష్పసంఛన్నశిఖరా మారుతోత్క్షేపచంచలాః। అమీ మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః ॥౨౦॥ పుష్పితాగ్రాంస్తు పశ్యేమాన్ కర్ణికారాన్ సమంతతః। హాటకప్రతిసంఛన్నాన్నరాన్పీతాంబరానివ ॥౨౧ ॥ అయం వసంతస్సౌమిత్రే నానావిహగనాదితః। సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ ॥౨౨॥ మాం హి శోకసమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః। హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మామాహ్వయతి కోకిలః ॥౨౩॥ ఏష దాత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వననిర్ఝరే। ప్రణదన్మన్మథావిష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ ॥౨౪॥ శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్దమాశ్రమస్థా మమ ప్రియా ॥ మామాహూయ ప్రముదితా పరమం ప్రత్యనందత ॥౨౫॥ ఏవం విచిత్రాః పతగా నానారావవిరావిణః। వృక్షగుల్మలతాః పశ్య సంపతంతి తతస్తతః॥౨౬ ॥ విమిశ్రా విహగాః

ముఖవాద్యస్థానీయైర్మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్నర్తయన్నివ॥౧౫॥ తేనేతి॥ విక్షిపతా వివిధం ప్రేరయతా- పవనేన- అత్యర్థం- సమంతతః సంసక్తశాఖాగ్రాః అమీ పాదపాః గ్రథితాః మాలావన్నిబద్ధా ఇవ భాంతి - అనేన భగవత్కృపయా పరస్పరమనురక్తా భాగవతా ఉచ్యంతే॥౧౬॥ మందమారుతం వర్ణయతి- స ఏష ఇతి॥ స్పార్శనప్రత్యక్షత్వాదేష ఇత్యుక్తిః- చందనశీతళః- మలయగతచందనేన శీతళః- దక్షిణమారుత ఇత్యర్థః- చందనవచ్ఛీతళో వా- గంధం పుష్పగంధం- పుణ్యం రమ్యం- సుఖసంస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యముక్తం- ఏవం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యవాన్- అత ఏవ శ్రమాపనయనః అనేన సర్వగంధస్సర్వరస ఇత్యుక్తస్య భగవతో భక్తేషు సాన్నిధ్యముక్తం॥రా॥ పూర్వశ్లోకే విక్షిపతేతి పఠితం వాయోస్తీవ్రగతిత్వం నివారయతి॥ స ఏష ఇతి॥ అచక్షుర్విషయేఽప్యేష ఇతి నిర్దేశస్తగానీత నానా సాంద్రపరాగదర్శనాత్ ॥౧౭ ॥ అమీ ఇతి ॥ అనేన భగవదనుభవ బలాత్కారేణ ఏతత్సామ గాయన్నాస్త ఇత్యుక్తసామగానరసికా ఉచ్యంతే ॥ ౧౮ ॥ గిరీతి ॥ గిరిప్రస్థేషు - నిజప్రస్థేష్విత్యర్థః - తదుత్పన్నైర్ద్రుమైః సంసక్తశిఖరాః పరస్పరసంశ్లిష్టాగ్రాః- శైలా భాంతి- మహాంతః పుష్పరాశయ ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన సర్వేషాం జ్ఞానినామేకకంఠత్వముక్తం॥రా॥ గిరిప్రస్థేష్వితి॥ అత్రావక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః- తతోత్పన్నైర్మహాద్రుమైస్సంసక్తశిఖరా ఇతి సంబంధః - అనేన ద్రుమాణామానన్త్యం సూచితం॥ ౧౯॥ పుష్పేతి॥ మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే॥ని॥ పుంస్యుత్తంసావతంసౌ వా కర్ణపూరేఽపి శేఖర ఇత్యమరః- పుష్పావృతశిఖోపరి నీలోష్ణీషధారిణస్సగీతికం నృత్యంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవద్భక్త్యా నర్తనపరా గమ్యంతే॥౨౦॥ పుష్పితేతి॥ పుష్పితాగ్రాన్ పుష్పితోపరిప్రదేశాన్ - అత ఏవ హాటకసంఛన్నాన్ పీతాంబరాంశ్చ నరానివ పశ్య - పుష్పితాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవత్సారూప్యం గతా ఉచ్యంతే॥ ౨౧ ॥ ఏవం ముక్తేషు సర్వేషు మదనుభవతృప్తేషు బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీత్యాహ- అయమితి॥ ఇదానీం వసంతవర్ణనేన నగరనిర్గమమారభ్య త్రయోదశవత్సరా గతా ఇతి గమ్యంతే॥ ౨౨ ॥ ఏవం వాసంతపుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా తత్రైవోద్దీపనభూతపక్షిరవానాహ- మామిత్యాదినా॥ పూర్వార్థం స్పష్టం - మాం శోకినం మాం హృష్టః కోకిలః- ప్రవదమానః ప్రవదన్- విజయఘోషం కుర్వన్ సన్- ఆహ్వయతి స్పర్ధత ఇవేతి- గమ్యోత్ప్రేక్షా- జ్ఞానైకవత్సలం మామవిజ్ఞాయ కేవలం కర్మఠా మాం స్పర్ధంత ఇతి భావః॥౨౩॥ ఏష ఇతి॥ దాత్యూహకః కుక్కుటభేదః- వననిర్ఝరే ప్రణదన్నిత్యన్వయః- అనేన కేవలజపపరా ఉచ్యంతే- జ్ఞానభక్త్యా రేవ భగవతస్సద్యః ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధనాంతరపరో నాతిప్రియ ఇతి రహస్యం. జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మతం। భక్తిక్రీతో జనార్దన ఇత్యాదివచనాత్॥ ౨౪॥ కిమయం సర్వదేత్థం శోకావహః నేత్యాహ- శ్రుత్వేతి॥ శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా- మామాహూయ పరమం ప్రకామం ప్రత్యనందత- దాత్యూహరవాకర్ణనోద్దీపితా మామాహూయ వివిధం క్రీడారసమనుభూతవతీత్యర్థః- అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్యావహ ఇతి భావః॥౨౫॥ ఏవమితి స్పష్టం॥ ౨౬॥ విమిశ్రా ఇతి॥ విహగాః స్త్రియః- పుంభిః పత్రం విహగైః- విమిశ్రాః శ్లిష్టాస్సత్యః - అత్మవ్యాహాభినందితాః అనురూపేణ కాంతేన సహితా సీత్యేవం సజాతీయైశ్శ్లాఘితాః - భృంగరాజప్రముదితాః భృంగరాజఝుంకారశ్రవణసంతుష్టాః - తదుద్దీపనేన మధురస్వనాః రమ్యరతి

యక సాధర్మ్యముచ్యతే - నర్తయితుం ముఖవాద్యస్థానీయైః మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్ నర్తయన్నివ శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ చ భవత్యనిల ఇత్యర్థః॥ ౧౫॥ టీ॥ విక్షిపతా ద్రుమాగ్రాణీతి శేషః॥౧౬॥ అమీ ఇతి॥ షట్పదైరనుకూజంతః వినదంతీవేతి సంబంధః॥౧౮॥ ప్రస్తరేష్వితి॥ ప్రస్తరేషు పుష్పవద్భిః ద్రుమైస్సంసక్తశిఖరాః శైలాః విరాజంత ఇతి సంబంధః॥ టీ॥ ప్రస్తరేషూత్పన్నైర్ద్రుమైః॥ ౧౯॥ పుష్పేతి ॥ పుష్పసంఛన్నశిఖరాః పుష్పాలంకృతశాఖాః మారుతోత్క్షేపచంచలాః వాయుచలనేన చలనవంతః- మధుకరోత్తంసాః మధుకరావతంసాః అమీ పాదపాః ప్రగీతా ఇవ గాతుముపక్రాంతా ఇవేతి సంబంధః- గాతుముపక్రాంతసాలంకారవిలాసపురుషానుకారితా ఇత్యర్థః॥ మధుకరోత్క్రోశా ఇతి వా పాఠః॥ ౨౧॥ టీ॥ హాటకప్రతిసంఛన్నాః అత్ర హాటకశబ్దేన తన్మయాన్యాభరణాని॥౨౩॥ ఏష దాత్యూహః జలకుక్కుటః ॥౨౪॥ విమిశ్రా ఇతి॥ భృంగరాజప్రముదితాః మధురస్వరాః అత్మవ్యాహాభినందితాః అత్మీయవ్యాహైరభినంది

పుంభిః సార్ధం వ్యూహాభినందితాః। భృంగరాజప్రముదితాః సౌమిత్రే మధురస్వరాః ॥౨౭॥ నత్యూహరుతవిక్రందైః పుం
స్కోకిలరుతైరపి। స్వనంతి పాదపాశ్చేమే మమానంగప్రదీపనాః॥౨౮॥ అశోకస్తబకాంగారః షట్పదస్వననిస్వనః।
మాం హి పల్లవతామ్రార్చిర్వసంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి ॥౨౯॥ న హి తాం సూక్ష్మపక్ష్మాక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీమ్। అపశ్య
తో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనమ్ ॥౩౦॥ అయం హి దయితస్తస్యాః కాలో రుచిరకాననః। కోకిలాకులసీమాంతో దయి
తాయా మమానఘ ॥౩౧॥ మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః। అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్నిర్నచి
రాదివ ॥౩౨॥ అపశ్యతస్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాన్। మమాయమాత్మప్రభవో భూయస్త్వముపయాస్యతి ॥
౩౩॥ అదృశ్యమానా వైదేహీ శోకం వర్ధయతేహ మే। దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదసంసర్గదూషకః ॥౩౪॥ మాం హ్య
ద్య మృగశావాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతమ్। సంతాపయతి సౌమిత్రే క్రూరశ్చైత్రో వనానిలః ॥ ౩౫ ॥ అమీ మయూ
రాశ్శోభంతే ప్రనృత్యంతస్తతస్తతః। స్వైః పక్షైః పవనోద్ధూతైర్గవాక్షైః స్ఫాటికైరివ ॥౩౬॥ శిఖినీభిః పరివృతాస్త ఏతే
మదమూర్ఛితాః। మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః ॥౩౭॥ పశ్య లక్ష్మణ నృత్యంతం మయూరముపనృత్యతి। శిఖినీ
మన్మథార్తైషా భర్తారం గిరిసానుషు॥ తామేవ మనసా రామాం మయూరోఽప్యుపధావతి। వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుతైరుప
హసన్నివ ॥౩౮॥ మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా॥ తస్మాన్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహ కాంతయా ॥
౪౦॥ మమ త్వయం వినా వాసః పుష్పమాసే సుదుస్సహః॥౪౧॥ పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి॥ యదేషా శిఖి

కూజితాః - వర్తంతే - ఏతాః పశ్యేతి శేషః- అనేనాచార్యపరతంత్రాస్సామగానపరా ఉచ్యంతే॥ ౨౭॥ నత్యూహేతి॥ విక్రందైః శబ్దైః స్వ
నంతి స్వనంతీవ- అనేన నానావిధభగవన్నామసంకీర్తనపరాశ్శ్లాఘ్యంతే॥౨౮॥ అశోకేతి॥ షట్పదస్వననిస్వన ఇతి- అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వలనా
వస్థాయాం దృష్టం- అనేన స్వాశ్రిమజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే॥౨౯॥ నహీతి॥ ఏతేష్వేవం మత్ప్రియపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖమనుభవ
తీత్యేతన్మమాసహ్యమితి భావః॥౩౦॥ అయమితి॥ అయం కాలో మమ దయితాయాః రుచిరో హి- ప్రియతరో హీత్యర్థః- యదీహ దానీం దయితా స్యాత్త
దా తీవతుష్యేదితి భావః- కోకిలాకులసీమాంతః కోకిలరవాకులచతుస్సీమ ఇత్యర్థః॥౩౧॥ మన్మథేతి॥ మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః- వ
సంతస్య గుణేన రామణీయకేన వర్ధితః- క్షిప్రం ధక్ష్యతి నచిరాత్ -ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే॥ ౩౨॥ అపశ్యత ఇతి॥ ఆత్మప్రభవః మన్మథః- భూయస్త్వం
ప్రవృద్ధత్వం ॥౩౩॥ అదృశ్యమానేతి॥ దృశ్యమానః- పుష్పాదిద్వారా- స్వేదసంసర్గదూషకః మలయమారుతద్వారా స్వేదసంబంధనివర్తకః- రతి
శ్రాంతిహర ఇత్యర్థః॥౩౪॥ మాం హీతి॥ క్రూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్- అత్ర చ కాకో ద్రష్టవ్యః॥ ౩౫॥ ఆమీ ఇతి॥ తతస్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే- పవనో
ద్ధూతైః అత ఏవ స్పష్టదృష్టశుభ్రనాళజాలత్వాత్ స్ఫాటికైర్గవాక్షైరివ స్థితైః- యద్వా స్ఫాటికైః స్ఫటికప్రధానైః చంద్రికాపరంపరాయా స్తత్తు
ల్యత్వాదితి భావః - అనేన భగవత్కృపాప్రవర్తితవివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే ॥రా॥ ఆమీ ఇతి॥ పక్షైస్సహితైః - బర్హాణాం స్ఫాటికగవాక్ష
సామ్యం నర్తనావస్థాయాం ఆంతరాంతరావితతోర్ధ్వశుభ్రనాళతయా॥ ౩౬॥ శిఖినీభిరితి॥ శిఖినీభిః మయూరస్త్రీభిః- పరివృతాః- అత ఏవ మదమూ
ర్ఛితాః మదవ్యాప్తాః- త ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినః- మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వమేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య- మమ పునర్మన్మథవర్ధనాః- అన్యో
రతిసర్గనస్య ఉద్దీపనత్వాదితి భావః - సతి స్వభక్తదర్శనం మే సత్కర్తృభక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ పశ్యేత్యాదిశ్లోక
ద్వయమేకాన్వయం॥ నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం భర్తారం ప్రతి మన్మథార్తా రత్యర్థం తమాక్రష్టుకామా- శిఖినీ ఉపనృత్యతి. తామేవ
రామాం కాంతాం- మనసా ఉపధావతి- సమీపమాగంతుమిచ్ఛతీత్యర్థః- ఉపధావనం చరత్యర్థమితి ద్యోతయతి- వితత్యేతి- రుతైః రతికూజితైః ఉప
లక్షితః- పక్షవిస్తారణం చరత్యర్థవ్యాపారః- అపహసన్నివ ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః- యద్వా కాంతావిరహిణం మామపహసన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా- అత్ర
శిష్యాచార్యయోరన్యోన్యప్రావణ్యముచ్యతే ॥౩౮॥ మయూరస్యేతి॥ వనే- ఉపభోగయోగ్యే దేశే రావణస్సీతాం హృతవాన్ - నతు నగర ఇతి హా
ర్దో భావః - న హృతా అస్య భాగ్యవశాదితి భావః - తస్మాదిత్యాది - ఏతాదృశరమ్యదేశకాలేషు ధన్యాః కాంతాభిః క్రీడంతీతి భావః ॥ ౪౦ ॥
అముమేవాశయముద్ఘాటయతి - మమ త్వితి ॥ వినా- సీతయేతి శేషః ॥ రా ॥ మమేతి ॥ వినా సీతయేతి శేషః - అస్య శ్లోకస్య మమాప్యేవమిత్యే
తచ్ఛ్లోకానంతరావస్థానముచితం- వనదుర్గవర్ణనప్రకరణస్వారస్యాత్ ॥ ౪౧॥ పశ్యేతి॥ సమ్యగ్రాగః సంరాగః తం- కాంతానురాగమిత్యే

తాః విహంగాః స్త్రీవిహంగాః పుంభిః పురుషవిహంగైః- విమిశ్రాః సంయుక్తాః పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౨౭॥ దాత్యూహేతి॥ దాత్యూహరు
తవిక్రందైః దాత్యూహగదితవిరావైః॥౨౮॥ అశోక ఇతి॥ అగ్నేః స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం సంభవతి॥౩౦॥ అయమితి ॥ అయం కాలో మమ ద
యితాయాః దయితః ఇష్ట ఇతి సంబంధః॥౩౧॥ మన్మథాయాసేతి॥ నచిరాదివేత్యస్యోత్తరశ్లోకేన సంబంధః- మన్మథాయాససంభూతః మన్మథపీడా
జనితః క్షిప్రం ధక్ష్యతీతి సంబంధః॥ ౩౨॥ అపశ్యత ఇతి॥ నచిరాదివ ఇదానీమేవ ఆత్మప్రభవః కామః భూయస్త్వం ప్రవృద్ధత్వముపయాస్యతీతి సంబంధః॥
౩౩ ॥ అదృశ్యమానేతి॥ స్వేదసంసర్గశామకః వసంతస్య స్వేదశామకత్వం మలయానిలసాహచర్యాత్ ॥టీ॥ స్వేదసంసర్గదూషకః స్వేదసంసర్గ
శామకః॥ ౩౪॥టీ॥ చింతాశోకబలాత్కృతం సంతతస్మరణాద్దుఃఖపరవశమిత్యర్థః॥ ౩౬॥ శిఖినీభిరితి॥ ఏతే మయూరాః మదమూర్ఛితాః మదావిష్టాః॥
౩౭॥ పశ్యేతి॥ మన్మథార్తా శిఖినీ గిరిసానుషు నృత్యంతం భర్తారం మయూరం ఉపనృత్యతి* తామితి॥ రామాం శిఖినీం రుతైః అపహసన్నివేత్యర్థః॥౩౮॥

నీకామాద్భుతాఽరంరమతేఽతికే ॥౪౧॥ మమాప్యేవంవిశాలాక్షీ జానకీజాతసంభ్రమా। మదనేనాభివర్తేతయదినా పహృతాభవేత్ ॥౪౨॥ పశ్యలక్ష్మణపుష్పాణినిష్ఫలానిభవంతి మే। పుష్పభారసమృద్ధానాంవనానాంశిశిరాత్యయే॥ ౪౩॥ రుచిరాణ్యపిపుష్పాణిపాదపానామతిశ్రియా। నిష్ఫలానిమహీంయాంతిసమంమధుకరోత్కరైః॥౪౪॥వదంతి రావంముదితాశ్శకునాస్సంఘశఃకలమ్। ఆహ్వాయంతఇవాన్యోన్యంకామోన్మాదకరామమ॥ ౪౫ ॥ వసంతోయదిత త్రాపియత్ర మేవసతిప్రియా। నూనంపరవశాసీతాసాపిశోచత్యహంయథా ॥౪౬ ॥ నూనంనతువసంతోయందేశం స్పృశతియత్ర సా॥కథంహ్యసితపద్మాక్షీవర్తయేత్సామయావినా ॥౪౭॥ అథవావర్తతేతత్రవసంతోయత్ర మేప్రి యా॥కింకరిష్యతిసుశ్రోణీసాతునిర్భర్త్సితాపరైః॥౪౮॥శ్యామాపద్మపలాశాక్షీమృదుపూర్వాభిభాషిణీ॥నూనంవసం తమాసాద్యపరిత్యక్ష్యతిజీవితం॥౪౯॥దృఢంహిహృదయేబుద్ధిర్మమసంప్రతివర్తతే॥నాలంవర్తయితుంసీతాసాధ్వీ మద్విరహంగతా ॥ ౫౦॥ మయిభావస్తువైదేహ్యాస్తత్వతోవినివేశితః॥ మమాపిభావస్సీతాయాంసర్వథావినివేశితః॥ ౫౧॥ ఏషపుష్పవహోవాయుస్సుఖస్పర్శోహిమావహః॥ తాంవిచింతయతఃకాంతాంపావకప్రతిమోమమ॥౫౨ ॥ సదాసుఖమహంమన్యేయంపురాసహసీతయా॥ మారుతస్సవినాసీతాంశోకంవర్ధయతేమమ॥౫౩॥ తాంవినాసవి హంగోయఃపక్షీప్రణదితస్తదా ॥ వాయసఃపాదపగతఃప్రహృష్టమభినర్దతి ॥ ౫౪ ॥ ఏషవైతత్రవైదేహ్యావిహగఃప్ర

ర్థః-తిర్యగ్యోనిగతేషుతిర్యగ్యోనిజాతేషు-యదేష్వితి-లోకేస్త్రీయంపుమాననువర్తతేనతుస్త్రీపురుషంఅతోఽతివాస్యాఃకామః - అహోవసం తవైభవఇతిభావః॥౪౧॥ మమాప్యేవమితి॥ విశాలాక్షీమదవలోకనవిస్ఫారితేక్షణా- జాతసంభ్రమాజాతత్వరా-యదినాపహృతాభవేత్- త దామామేవాభివర్తేత- అత్రచాపల్యంనామసంచారీభావః॥౪౨॥ పశ్యేతి॥శిశిరాత్యయేవసంతే-పుష్పభారసమృద్ధానాంపుష్పాణి-అమితానిపు ష్పాణీత్యర్థః- సంసారిదుఃఖంపశ్యతోమేజ్ఞానిలాభోకించిత్కరఇవభాతీత్యర్థః॥ రా॥పుష్పభారేతి॥ సమంమధుకరోత్కరైరిత్యంతేనపుష్పభా రాణాంమకరందనిర్భరత్వంసూచితమ్॥౪౩॥ ఉక్తమర్థంవిశిష్యదర్శయతి॥రుచిరాణ్యపీతి॥అతిశ్రియాఅత్యంతకాంత్యా-రుచిరాణ్యపిఅస్మద సపయోజనాన్నిష్ఫలానిభవంతి-నిర్భరమకరందభరితతయామధుకరసమూహైస్సమంమహీంయాంతి॥౪౪॥వదంతీతి॥ శకునాఃమమకామో న్మాదకరాస్సంతః అన్యోన్యమాహ్వాయంతఇవ- కలంమధురం రావంవదంతి శబ్దంకుర్వంతీత్యర్థః-మమకామోన్మాదకరణార్థంసంఘీభవి తుమన్యోన్యమాహ్వాయంతఇవేత్యుత్ప్రేక్షా- అనేనస్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపారఉక్తః॥౪౫॥ వసంతఇతి ॥ శోచతిశోచేత్ ॥ ౪౬॥ గూ ఢదేశప్రాపణేనతద్దేశేవసంతప్రసంగాభావాన్నతస్యాశ్శోకప్రసక్తిరిత్యాశంక్య వసంతాభావేపి మాంవినానజీవితంధారయిష్యతీత్యాహ. నూ నమితి ॥ ౪౭ ॥ వసంతప్రాప్తిమంగీకృత్యాహ- అథవేతి॥ రా॥ వసంతగుణోపలంభనపక్షేమదనాతురాపరైర్భర్త్సితాచసాకామవస్థాం ప్రపద్యతఇతిసంశయేనాహ - అథవేతి ॥ ౪౮ ॥ శ్యామేతి ॥ శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా ॥ ౪౯ ॥ ఉక్తమర్థంసహేతుకంద్రఢయతి॥ దృ ఢంహీతి॥ అస్యాంతైఇతికరణంద్రష్టవ్యం - వర్తయితుంజీవితుం - నాలంనసమర్థా ॥ రా ॥ సాధ్వీవిరహంగతేతిచవిశేషణద్వయంహేతుగర్భి తం॥౫౦॥ అత్రహేతుమాహ- మయీతి॥ భావోనురాగః-తత్వతఃఏకతత్వతయాసర్వథానచాన్యమాతానపితానచాన్యస్స్నేహోద్విశిష్టోస్తిమ యాసమోవేత్యుక్తప్రకారేణ- అనేనస్వస్యజీవసంబంధస్స్వాభావికఉక్తః॥౫౧॥ ఏవంవసంతోద్దీపనతాముక్త్వామలయమారుతోద్దీపనతా మాహ- ఏషఇత్యాదినా॥ పుష్పవహఃపుష్పగంధవహః-అనేనసౌరభ్యముక్తం-సుఖస్పర్శఇత్యనేనమాంద్యం- హిమావహఃహిమవత్వావహఇతి శైత్యం॥ని॥తుషారశ్శీతళశ్శీతోహిమస్సప్తాన్యలింగకాఇత్యమరః॥ తాంవిచింతయతఃవిరహిణఇత్యర్థః-పావకప్రతిమః- సంతాపకరఇత్యర్థః॥ ౫౨॥ ఉక్తమర్థంవివృణోతి॥సదేతి॥ ఆభ్యాంసంసారిణ్యకించిత్కరీస్వదయాస్వస్యాప్యసహ్యత్వముచ్యతే॥౫౩॥మధ్యేయత్కించిదాశ్వాసనం దృష్టమనువదతిద్వాభ్యాం-తామితి॥తదాప్రథమదర్శనకాలేసీతాయావియోగపూర్వకాలేవా- వాయసఃపక్షీ-విహంగఃఆకాశగతస్సన్-యః ప్రణదితఃపరుషంవాశితవాన్-సఃఇదానీంతాంవినాతద్విరహావస్థాయాంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టంయథాతథాఅభినర్దతి-పూర్వమాకాశగ తస్సన్పరుషనాదేనతద్విశ్లేషంసూచితవాన్. ఇదానీంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టనాదేనాస్యాస్సంశ్లేషంసూచయతీత్యర్థః॥౫౪॥ ఏతదేవ

మయూరస్యేతిశ్లోకానంతరం॥టీ॥ మయూరస్యేతిశ్లోకానంతరం మామప్యేవమితిశ్లోకః ॥౪౬॥నూనమితి ॥యత్రసాతందేశం - వసంతో నస్పృశతినూనం- తథాపిమయావినాకథంకాలంయాపయేదితిఖిద్యతే- కథంహీతి ॥౪౯॥ సంత్యక్ష్యతిజీవితమిత్యత్రహేతుమాహ- దృఢం హీతి ॥ సీతావర్తయితుంజీవితుంనాలంనసమర్థేతి - మమహృదయేవర్తతఇతిసంబంధః - సాధ్వీమద్విరహంగతేతి చాజీవనహేతుద్వ యంద్రష్టవ్యం॥౫౦॥ సదేతి॥యంమారుతం-పురాసీతయాసహవర్తమానకాలే॥౫౩॥తాంవినేతి॥తదాపంచవట్యాంసీతయాసహవర్త మానకాలేవాయసఃపక్షీవిహంగస్సన్విహాయసాగచ్ఛన్- సంప్రణదితఃపరుషంభాషితవాన్ -ఇదానీంతాంవినాతయాహీనావస్థాయాంపా దపగతఃప్రహృష్టమభినర్దతి-పూర్వమాకాశగతస్సన్పరుషనాదేనతస్యావిశ్లేషంసూచితవాన్ - ఇదానీంపాదపగతస్సన్ప్రహృష్టనాదేనత స్యాః సంశ్లేషం సూచయతీత్యర్థః॥టీ॥సంప్రతిసీతాప్రాప్తిసూచకంశకునంవ్యతిరేకాన్వయముఖేనాహ. తాంవినేతి॥శేషంతీర్థీయవత్ ॥ ౫౪॥ టీ॥ఏషఇతి॥ఏషఖలువిహగఃవిహాయసాగచ్ఛతీతివిహగః-తత్రతదానీంవైదేహ్యాఃప్రతిహారకఃఅపహారకః-వియోజకఇతియావత్-ఇ

తిహారకః॥ పక్షిణాంతు విశాలాక్ష్యాస్సమీపముపనేష్యతి ॥౫౫॥ శృణు లక్ష్మణ సన్నాదం వనే మదవివర్ధనం॥ పుష్పితాగ్రేషు వృక్షేషు ద్విజానాముపకూజతాం ॥౫౬॥ విక్షిప్తాం పవనేనైతామసౌ తిలకమంజరీం॥ షట్పదస్సహసాభ్యేతి మదోద్ధూతామివ ప్రియాం ॥౫౭॥ కామినామయమత్యంతమశోకశ్శోకవర్ధనః ॥ స్తబకైః పవనోత్క్షిప్తైస్తర్జయన్నివ మాం స్థితః ॥౫౮॥ అమీ లక్ష్మణ దృశ్యంతే చూతాః కుసుమశాలినః॥ విభ్రమోత్సిక్తమనసస్సాంగరాగా నరా ఇవ॥౫౯॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాశ్చిత్రాసు వనరాజిషు ॥ కిన్నరా నరశార్దూల విచరంతి తతస్తతః॥౬౦॥ ఇమాని శుభగంధీని పశ్య లక్ష్మణ సర్వశః॥ నళినాని ప్రకాశంతే జలే తరుణసూర్యవత్ ॥౬౧॥ ఏషా ప్రసన్నసలిలా పద్మనీలోత్పలాయుతా॥ హంసకారండవాకీర్ణా పంపా సౌగంధికాయుతా॥౬౨॥ జలే తరుణసూర్యాభైష్షట్పదాహతకేసరైః॥ పంకజైశ్శోభతే పంపా సమంతాదభిసంవృతా॥౬౩॥ చక్రవాకయుతా నిత్యం చిత్రప్రస్థవనాంతరా ॥ మాతంగమృగయూథైశ్చ శోభతే సలిలార్థిభిః ॥౬౪॥ పవనాహితవేగాభిరూర్మిభిర్విమలేంభసి ॥ పంకజాని విరాజంతే తాడ్యమానాని లక్ష్మణ ॥౬౫॥ పద్మపత్రవిశాలాక్షీం సతతం పంకజప్రియాం ॥ అపశ్యతో మే వైదేహీం జీవితం నాభిరోచతే ॥ ౬౬ ॥ అహో కామస్య వామత్వం యో గతామపి దుర్లభాం॥ స్మారయిష్యతి కల్యాణీం కల్యాణతరవాదినీం ॥౬౭॥ శక్యో ధారయితుం కామో భవేదద్యాగతో మయా॥ యది భూయో వసంతో మాం న హన్యాత్పుష్పితద్రుమః ॥౬౮॥ యాని స్మ రమణీయాని తయా సహ భవంతి మే॥ తాన్యేవారమణీయాని జాయంతే మే తయా వినా ॥౬౯॥ పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టిర్హి మన్యతే॥ సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్మణ ॥౭౦॥ పద్మకేసరసంస్పృష్టో వృక్షాంతరవినిస్సృతః ॥ నిశ్శ్వాస ఇవ సీతా

విమృశతి॥ ఏష ఇతి॥ తత్ర తదానీం-ప్రతిహారకః వియోజకస్సన్- అభ్యాం యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనముక్తం॥౫౫॥ శృణ్వితి॥ అనేన పరమపదేజ్ఞానప్రధానే సామగాయినాం నిత్యముక్తానాం స్థితిరుక్తా॥ రా॥ పశ్యేతి॥ సన్నాదం పశ్య శబ్దం శృణ్విత్యర్థః॥౫౬॥ విక్షిప్తామితి॥ పవనేన విక్షిప్తాం కంపితాం ప్రియామివ స్థితాం తిలకమంజరీం షట్పదః భృంగోభ్యేతి- అనేన భగవద్దయావిషయభూతస్యోత్తరక్షణే ద్వయప్రాప్తిస్సూచితేత్యాహుః॥౫౭॥ కామినామితి॥ కామినాం విరహిణాం-శోకవర్ధనః దుఃఖవర్ధనస్స్వభావః-స్వభావతో దుష్టప్రకృతిరిత్యర్థః అశోకః పవనోత్క్షిప్తైః-వాయునాపత్రాణాం బహిశ్చాలితైః స్తబకైః మాం తర్జయన్నివ స్థితః - త్వత్సంహారార్థమిమే తప్రబాణాః పంచబాణేన స్థాపితా ఇతి భీషయన్నివ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా- సంసారిణమనుజ్జీవయంతం మాం జ్ఞానినో లజ్జితం కుర్వంతీత్యర్థః॥౫౮॥ పునరపి జ్ఞానినాం సమృద్ధిం దర్శయన్వర్ణయతి-అమీ ఇత్యాదినా॥ కుసుమశాలినః అత ఏవ సాంగరాగాః- విభ్రమోత్సిక్తమనసః విలాసగర్వితమనసః-రాగిణ ఇతియావత్-నరా ఇవ భాంతి॥౫౯॥ సౌమిత్ర ఇతి స్పష్టం॥౬౦॥ ఇమానీతి ॥ నళినాని రక్తోత్పలాని - జలే తరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగం ప్రతిఫలితబాలసూర్యవత్ ॥ ౬౧॥ విరజాం దృష్ట్వా పంపాం వర్ణయతి- ఏషేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః॥ ని॥ సౌగంధికం తు కల్హారమిత్యమరః- శోభత ఇతి శేషః॥ రా॥ పంపా సౌగంధికాన్వితేతి పాఠః॥౬౨॥ జల ఇతి॥ పంకజైరభిసంవృతేత్యన్వయః॥౬౩॥ చక్రవాకేతి॥ చిత్రప్రస్థవనాంతరా చిత్రతీరవనపరిధానా-అంతరం పరిధానం॥౬౪॥ పవనేతి॥ పవనాహితవేగాభిః పవనోత్పాదితవేగాభిః- తాడ్యమానాని కశాభిస్తాడ్యమానానీవ॥౬౫॥ ఏవం పంపాదర్శనజకామోద్రేకమరత్యవస్థయా దర్శయతి॥ పద్మేతి॥ స ఏకాకీ న రమేతేతివద్విరజాతీరవాసో మే న రోచత ఇతి లక్ష్మణాయాభివ్యనక్తి॥౬౬॥ అహో ఇతి॥ వామత్వం వక్రత్వం-గతాం దూరగతాం- స్మారయిష్యతి స్మారయతి- కల్యాణతరవాదినీం శుభతరవచనశీలాం- మృగమాహరేతి చరమప్రణతమేవ వాక్యమస్య హృదయే వర్తతే॥౬౭॥ శక్య ఇతి ॥ అద్యాగతః ఇదానీం వర్తమానః-పుష్పితాః ద్రుమాః యేన స పుష్పితద్రుమః-సర్వథా కామో దుస్సహ ఇత్యుచ్యతే॥౬౮॥ భోగ్యస్య వసంతస్య కుతో బాధకత్వం తత్రాహ-యానీతి॥౬౯॥ పద్మేతి॥ నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీత్యర్థః॥ రా॥ పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని-నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశ ఉచ్యతే॥ ౭౦॥ సర్వప్రాణినాం ప్రాణహేతుర్వాయురేవాస్మత్ప్రాణాపహారం కురుత ఇత్యాహ - పద్మకేసరేతి ॥ పద్మకేసరసంస్పృష్టః-ధూళీకరణం వాయుకార్యం - తథా చ సర్వప్రాణహేతురేవ సర్వధూళీకరణప్రవృత్తః - సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా పద్మాని రహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతికూలాని సంతి వా యో స్పృహయ్యం కుర్వంతి-పాదారుతుదమేవ పంకజరజ ఇతి స్వజనసహజబాధకం కథ న్నాస్మద్బాధకం- రాజసప్రకృతిత్వాదస్మానపి బాధితుముపక్రమతే- కేసరశబ్దేన తత్స్థరజసోత్ర వివక్షితత్వాత్ - కింజల్కనామానయనాయోగాత్ - ఏతన్మూలం కంటకిసంసర్గః- పద్మకేసరసంస్పృష్టః-నాయం వాతః- కింతు కేసరీ-సింహ ఇత్యపిధ్వనిః- యద్వా పద్మకేసరైస్సంస్పృష్టః - స్వయమేవ సంహారక్షమః కిముపరిససహాయః-యద్వా రూపవాన్ హ్యసహాయశూరః రూపరహితో యః కథం న సహాయమపేక్షేత- రూపవాన్ దృఢశరీర ఇత్యపిధ్వనిః-వాయుర్బాధకశ్చేత్త్వయా పూర్వమేవ పరిహృత్య వర్జితవ్యం తత్రాహ - వృక్షాంతరవినిస్సృతః- దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే- వృక్షమం

దానీం తు స పక్షిణాం తస్యాస్సమీపముపనేష్యతీతి సంబంధః ॥౫౫॥ పశ్యేతి॥ సన్నాదం పశ్య శబ్దం శృణ్విత్యర్థః ॥౫౬॥ పవనేతి॥ పవనాహతవేగాభిః పవ[illegible]సంజాతవేగాభిరిత్యర్థః ॥ ౬౬ ॥ అహో ఇతి॥ వామత్వం కుటిలత్వం॥౬౭॥ పద్మకోశేతి ॥ పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని- నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశా ఉచ్యంతే॥ ౭౦ ॥ టి ॥ పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన

యావాతి వాయుర్మనోహరః॥ ౨౧॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాదక్షిణే గిరిసానుని। పుష్పితాం కర్ణికారస్య యష్టిం పర
మశోభనామ్॥ ౨౨॥ అధికం శైలరాజోఽయం ధాతుభిస్సువిభూషితః। విచిత్రం సృజతే రేణుం వాయువేగవిఘట్టితమ్॥ ౨౩॥
గిరిప్రస్థాస్తు సౌమిత్రే సర్వతస్సంప్రపుష్పితైః । నిష్పత్రైస్సర్వతో రమ్యైః ప్రదీప్తా ఇవ కింశుకైః ॥ ౨౪ ॥ పంపాతీరరు
హాశ్చేమే సంసక్తా మధుగంధినః। మాలతీమల్లికాషండాః కరవీరాశ్చ పుష్పితాః । కేతక్యస్సింధువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ
సుపుష్పితాః। మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మాశ్చ సర్వశః। చిరిబిల్వా మధూకాంశ్చ వంజులా వకుళాస్తథా॥ చం
పకాస్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాస్సుపుష్పితాః। నీపాశ్చ వరణాశ్చైవ ఖర్జూరాశ్చ సుపుష్పితాః॥ పద్మకాశ్చోపశోభం
తే నీలాశోకాశ్చ పుష్పితాః । లోధ్రాశ్చ గిరిపృష్ఠేషు సింహకేసరపింజరాః ॥ అంకోలాశ్చ కురంటాశ్చ పూర్ణకాః పా
రిభద్రకాః। చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః ॥ ముచుళిందార్జునాశ్చైవ దృశ్యంతే గిరిసానుషు। కే
తకోద్దాలకాశ్చైవ శిరీషాశ్శింశుపా ధవాః॥ శాల్మల్యః కింశుకాశ్చైవ రక్తాః కురవకాస్తథా। తినిశా నక్తమాలాశ్చ చం

డేపూర్వమాత్మానం సంగోప్య స్థిత్వా ఝటితి వినిర్గతః - యద్వా యథా రాజకుమారస్సాకుమార్యేణ ఛాయామార్గేణాగచ్ఛతి తథాయమ
పీత్యర్థః - యద్వా మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయమపి నాశ్రయితుం క్షమతే-యది తేహం బాధకః తర్హి దూరాదపసరేత్యత్రాహ-నిశ్శ్వా
స ఇవ సీతాయాః - పూర్వపరిచితవదవభాసమానతయా పరిహర్తుమపి న శక్నోమి - యద్వా సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సా త్రైవ కిం వృక్ష
మూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతీతి చాపలాతిశయేనాన్యత్ర న చలితుం శక్నోమి. సురభినిశ్శ్వాసినీ తే దధత స్తృష్యామీతి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభిరుక్తం-య
ద్వా న కేవలమనిలస్సపరికర ఏవ బాధతే-కింతు స్మారకతయాపి వాతి నకదాచిదాయాతి-సర్వదాయాతి-సకలమపి కాననం సవిలాసం సంచరతి-య
ద్వా- వాతి-వాగతిగంధనయోః-స్వార్జితగంధేన సర్వాన్ వశవశీకరోతి- ఏతాదృశబాధకో హినయః కశ్చిదిత్యాహ-వాయుః సర్వోజ్జీవనహేతుః
యద్వా, పాభీస్మాద్వాతః పవత ఇతి మత్తో భీతో మాం భర్త్సయతి - బాధన ప్రకారమాహ-మనోహరః-అంతరమపి పదార్థమపహరతి-పద్మకే
సరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన శైత్యముక్తం-వృక్షాంతరవినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం-నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం-యద్వా పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్య
నేన చోర సమాధిరుచ్యతే - స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజన భీషణాయ చ భస్మోద్ధూళితవదనస్సమాయాతి-వృక్షాంతరవినిస్సృతః-పథికానాం
స్వసమీపాగమనపర్యంతం గూఢతయా స్థిత్వా తేషు సమీపమాగతేషు సపది సముత్తిష్ఠన్నివ భాతి - నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః చిరపరిచిత ఇవ సరస
సల్లాపవిశేషైః కస్త్వాగామిని కిం తే నామేతి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః వాతి - ధనస్యాహస్తగతి పర్యంతం నిస్పృహతయా తత స్తతః సంచరన్నివ స్థి
తః వాయుః- చౌర్యం దృష్ట్వా కేనచిత్ గృహీతుముద్యుక్తశ్చేల్లాఘవేన హస్తగ్రహణానర్హః-మనోహరః-నాపాతతోపాహరత్- అపితు సుగుప్త
మపి- అనేన నిర్హేతుక హరిదయా ప్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే.పద్మకేసరసంస్పృష్టః-జ్యాపోస్సంజ్ఞా ఛందసోరితి హ్రస్వః- పద్మాయాః- కేసరైః తత్తుల్యా
నురాగైః సంస్పృష్టః- పురుషకారభూతలక్ష్మీప్రణయప్రవృత్త ఇత్యర్థః॥శ్లో॥పితేవత్వత్ప్రియా జనని పరిపూర్ణాగసి జనే హితస్రోతో వృత్త్యా
భవతి చ కదాచిత్కలుషధీః। కిమేతన్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వముచితైరుపాయైర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా తదసినః- వృక్షాంతరవినిస్సృతః
ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమశ్వత్థం ప్రాహురవ్యయమితి వృక్షత్వేనోక్తే సంసారమండలే ప్రవృత్తః- నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః-స్త్రీప్రాయమితరత్స
ర్వమితి పరతంత్రతయా స్త్రీతుల్యానాం లోకానాం ఆశ్వాసకో ధారకశ్చేత్యర్థః - వాతి - అనవరతం ప్రవహతి - వాయుః సార్వత్రికః - మనో
హరః మానసిక సకలకల్మషహరః॥ [ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారైర్వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః] ॥ ౨౧ ॥ అథ గిరిజాయా అర్వాక్ప్రదేశవర్తి
నాం రాజసతామససాత్త్వికభేదభిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షవిషయభూతం దర్శయతి సౌమిత్ర ఇత్యాదినా ॥ దక్షిణ ఇత్యనే
న పంపాదక్షిణతీరం క్రమేణ ప్రవిష్ట ఇత్యవగమ్యతే - అనేన కర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసీ వృత్తిరుచ్యతే - యష్టిం
లతాం॥ ౨౨॥ అధికమితి॥ అనేన ఋశ్యమూక సమీపగమనం ద్యోతితం- రజోవర్ధకలోక ఉక్తః॥ ౨౩॥ గిరీతి॥ ప్రదీప్తాః జ్వలితాః॥ ౨౪॥ పంపే
త్యాది సార్ధసప్తశ్లోకాః ॥ ఇమే ఉపశోభంత ఇత్యన్వయః - తదుపరి దృశ్యంత ఇత్యన్వయః - సంసక్తాః అవిరళాః - మధుగంధిన ఇతి సర్వవిశేష
ణం లింగవచనవిపరిణామః కార్యః- ఏవం పుష్పితపదమపి- పంపాతీరరుహా ఇమే మాలత్యాదయః పదార్థా ఉపశోభంతే ఇత్యేకోఽన్వయః-మాలతీ
జాతిః- మల్లికాషండాః మల్లికాసమూహాః- కరవీరాః ప్రసిద్ధాః. సింధువారాః నిగుండ్యః- వాసంత్యః ముల్లై ఇతి ద్రమిడనామయుక్తాస్సులతాస్సుపీ
తవర్ణపుష్పాః లతాః-అత్ర పీతాయాం-వాసంతీ హేమపుష్పికేతి వైజయంతీ. మాధవ్యః అతిముక్తలతాః గంధేన పూర్ణాః గంధపూర్ణాః- కుందా
నాం గుల్మాః కక్షాః కుందగుల్మాః- చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః- మధూకాః మధుద్రుమాఖ్యా వృక్షాః-వంజులాః వేతసాః-వకుళాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః
క్షురకాః- నాగవృక్షాః నాగకేసరాః- నీపాః జలకదంబాః- వరణాః వరుణవృక్షాః-ఖర్జూరాః ప్రసిద్ధాః. పద్మకాః పద్మపర్ణ్యాఖ్యా వృక్షవిశేషాః-
లోధ్రాః శాబరవృక్షాః సింహకేసరపింజరాః-సింహకేసరవర్ణా ఇత్యర్థః-అంకోలాః నికోచకాః. కురంటాః పీతవర్ణపుష్పా మహాసహాఖ్యా గుల్మాః-
పూర్ణకాః శల్మలిభేదా వృక్షవిశేషాః-పారిభద్రకాః నింబాః- పాటలయః ఇకారాంత ఆర్షః - కోవిదారాః యుగపత్రికాఖ్యా వృక్షాః. ముచు
ళిందాః నారంగవృక్షాః- అర్జునాః కకుభవృక్షాః- కేతకాని హేమవర్ణపుష్పాణీతి పూర్వస్మాద్విశేషః. ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకవృక్షాః-శిరీషాః కపీత
నాఖ్యా వృక్షాః- శింశుపాః భస్మగర్భాఖ్యా వృక్షాః ధవాః మధురాఖ్యా వృక్షవిశేషాః - కురవకాః రక్తవర్ణపుష్పా మహాసహాఖ్యా గుల్మాః- రక్తప

దనాస్స్యందనాస్తథా ॥౧౨॥ పుష్పితాన్పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిః పరివేష్టితాన్ । ద్రుమాన్పశ్యేహ సౌమిత్రే పంపాయాస్సుదిరాన్బహూన్ ॥౧౩॥ వాతవిక్షిప్తవిటపాన్యథాసన్నాన్ద్రుమానిమాన్ । లతాస్సమనువర్తంతే మత్తా ఇవ వరస్త్రియః ॥౧౪॥ పాదపాత్పాదపం గచ్ఛన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనం । వాతి నైకరసాస్వాదసంమోదిత ఇవానిలః ॥౧౫॥ కేచిత్పర్యాప్తకుసుమాః పాదపా మధుగంధినః । కేచిన్ముకుళసంవీతాః శ్యామవర్ణా ఇవాబభుః ॥౧౬॥ ఇదం మృష్టమిదం స్వాదు ప్రఫుల్లమిదమిత్యపి । రాగమత్తో మధుకరః కుసుమేష్వవలీయతే ॥౧౭॥ నిలీయ పునరుత్పత్య సహసాన్యత్ర గచ్ఛతి । మధులుబ్ధో మధుకరః పంపాతీరద్రుమేష్వసౌ ॥౧౮॥ ఇయం కుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణా సుఖాకృతా । స్వయం నిపతితైర్భూమిశ్శయనప్రస్తరైరివ ॥౧౯॥ వివిధా వివిధైః పుష్పైస్తైరేవ నగసానుషు । వికీర్ణైః పీతరక్తా హి సౌమిత్రే ప్రస్తరాః కృతాః ॥౨౦॥ హిమాంతే పశ్య సౌమిత్రే వృక్షాణాం పుష్పసంభవం ॥౨౧॥ పుష్పమాసే హి తరవస్సంఘర్షాదివ పుష్పితాః । ఆహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం నగాష్షట్పదనాదితాః । కుసుమోత్తంసవిటపాః శోభంతే బహు లక్ష్మణ ॥౨౨॥ ఏవ కారండవః పక్షీ విగాహ్య సలిలం శుభం । రమతే కాంతయా సార్ధం కామముద్దీపయన్నివ ॥౨౩॥ మందాకిన్యాస్తు యదిదం రూపమేవం మనోహరం । స్థానే జగతి విఖ్యాతా గుణాస్తస్యా మనోరమాః ॥౨౪॥ యది దృశ్యేత సా సాధ్వీ యది చేహ వసేమ హి ।

దంవిస్పష్టార్థం. తినిశాః స్యందనద్రుమాః. నక్తమాలాః చిరిబిల్వభేదాః. చందనాః ప్రసిద్ధాః. స్యందనాః వృక్షవిశేషాః ॥౧౨॥ పుష్పితానితి ॥ పంపాయాః సంబంధిన ఇతి శేషః ॥౧౩॥ వాతేతి ॥ వాతవిక్షిప్తవిటపాన్ వాయువిధూతశాఖానితి తాత్కాలికకాంతివిశేషోక్తిః. యథాసన్నాన్ యథా సంస్ప్రష్టుం శక్యతే తథా ఆసన్నాన్ సమీపవర్తిన ఇత్యర్థః. ఇయతా గ్రంథేన విషయాంతరప్రవణాః ప్రాకృతాః ఉక్తాః ॥౧౪॥ పాదపాత్పాదపమితి ॥ కచ్ఛాత్ కచ్ఛమిత్యపి జ్ఞేయః. నైకరసాస్వాదః అనేకమధురసకబళనేన. సంమోదితః సంజాతసంమోద ఇవ ॥౧౫॥ కేచిదితి ॥ పర్యాప్తకుసుమా ఇత్యనేన ముకుళాల్పత్వం. ముకుళసంవీతాః ముకుళైః సమంతాద్వేష్టితా ఇత్యనేన వికసితపుష్పస్వల్పత్వం చావగమ్యతే. శ్యామవర్ణా ఇవేంతవర్ణేనేతి భావః. ఆబభుః ఆభాంతి. లడర్థే లిట్ ॥౧౬॥ ఇదమితి ॥ మృష్టం రమ్యం. స్వాదు రసవత్. రాగమత్తః అభినవపుష్పకుతూహలాకుల ఇత్యర్థః. అవలీయతే సక్తో భవతి ॥౧౭॥ మధులిప్సయా పుష్పాత్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే. ఇదమితి ॥౧౭॥ పునర్మధుకరస్య చాపలం దర్శయతి ॥ నిలీయేతి ॥ నిలీయ క్వచిత్పుష్పే క్షణమాత్రం స్థిత్వా. పుష్పాంతరే భూయసీమివ మధుసమృద్ధిం దృష్ట్వా తత్క్షణాదన్యత్ర పుష్పే గచ్ఛతి. ఏవం సర్వత్రేతి జ్ఞాపయితుం పంపాతీరద్రుమేష్విత్యుక్తం ॥౧౮॥ ఇయమితి ॥ ఇయం భూమిః. స్వయం నిపతితైః అతిసుకుమారైరిత్యర్థః. కుసుమసంఘాతైః ఉపస్తీర్ణా వ్యాప్తా సతీ. శయనప్రస్తరైః శయనాస్తరణైరివ. సుఖాకృతా సుఖావహా కృతా ॥౧౯॥ వివిధా ఇతి ॥ నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైః ఇతస్తతస్స్వయం పతితైః పుష్పైః వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీత్యుత్ప్రేక్షా. వివిధా ఇత్యస్య వివరణం పీతరక్తా ఇతి. ఇదముపలక్షణం. నానావర్ణా ఇత్యర్థః. క్వచిత్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణి పతితాని హేమమయపర్యంక ఇవ భవతి. క్వచిద్రక్తవర్ణకర్ణికారాదిపుష్పాణి పతితాని పట్టవస్త్రరచితతళిమానీవ. ఇత్యేవం నానావర్ణా నానాశయ్యా ఇవ భాంతీతి భావః ॥౨౦॥ హిమాంత ఇత్యర్ధం ॥ హిమాంతే వసంతే. వృక్షాణాం పుష్పసంభవం పుష్పసమృద్ధిం. వక్ష్యమాణస్య సంక్షేపేణోక్తిః ॥౨౦॥ హిమాంతే శిశిరాదౌ వృక్షాణాం యః పుష్పసంభవో స్థితం. అస్మిన్కాలే పశ్యేత్యర్థః ॥౨౧॥ పుష్పేతి ॥ పుష్పమాసే వసంతే. సంఘర్షాత్ పుష్పితా అమీ తరవః షట్పదనాదితాస్సంతః పరస్పరమాహ్వయంత ఇవ. యూయం వయమివ న పుష్పితా ఇత్యన్యోన్యం భృంగరవేణ వ్యాజేన వదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా. అథాత్రయమేకాన్వయం వా. ఆహ్వయంత ఇవేత్యుక్త్వా కుసుమోత్తంసవిటపాః పూర్వోక్తాః ద్రుమాః బహు అధికం శోభంత ఇతి ॥౨౨॥ ఏవ ఇతి ॥ కామముద్దీపయన్ అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపకత్వాదితి భావః ॥౨౩॥ మందాకిన్యా ఇతి ॥ యదిదం పంపాయా రూపం ఏవం మందాకిన్యాశ్చ మనోహరం రూపం. కథమేతత్సాదృశ్యం తస్యా ఇత్యత్రాహ. స్థాన ఇతి. మనోరమాః జగతి విఖ్యాతాః తస్యా గుణాః స్థానే యుక్తాః ॥౨౪॥ యదీతి ॥ న సుపరపురుషేణాపహృతా కథం రతయే ప్రార్థ్యత ఇత్యత్రాహ. సాధ్వీతి ॥ వసేమహి ॥ శ్లో ॥ భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే । అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపతశ్చ త ఇత్యుక్తవతా త్వయా సహ వసేమేత్యాశయేన బ

సౌరభ్యముక్తం. వృక్షాంతరాణి నిస్పృత ఇత్యనేన మాంద్యముక్తం ॥౧౪॥ పాదపాత్పాదపమితి ॥ నైకరసాస్వాదసంమోదిత ఇవ అనేకరసాస్వాదనేన జాతసంమోద ఇవ ॥౧౫॥ కేచిదితి ॥ పర్యాప్తకుసుమా ముకుళసంవీతాః. ఏతత్పుష్పముకుళప్రాచుర్యాభిప్రాయేణోక్తం ॥౧౬॥ మధులిప్సయా పుష్పాత్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే ॥ ఇదమితి ॥ టీ ॥ మృష్టం శోధితం నిర్దోషమిత్యర్థః. స్వాదు మధురం ॥౧౮॥ ఇయమితి ॥ ఇయం భూమిః శయనప్రస్తరైః స్వయం నిపతితైః కుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణా అత ఏవ సుఖాకృతిః. ఇమాం పశ్యేతి పరేణ సంబధ్యతే ॥౧౯॥ వివిధా ఇతి ॥ నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైస్తైరేవ పుష్పైః పీతరక్తాః వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీత్యుత్ప్రేక్షా ॥౨౦॥ హిమాంత ఇతి ॥ హిమాంతే శిశిరాదౌ వృక్షాణాం పుష్పసంభవం. పుష్పమాసే వసంతే. సంఘర్షాదివ పుష్పితా యే వృక్షాస్తాన్ పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥౨౩॥ మందాకిన్యాస్త్వితి ॥ మందాకిన్యాస్తత్ప్రసిద్ధరూపం ఏవం మనోహరం యది భవేత్. తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరా గుణాః స్థానే యుక్తా ఇతి యోజనా ॥ టీ ॥ మందాకిన్యాః చిత్రకూటపర్వతవర్తిన్యాః. స్థానే యుక్తాః ॥ తి ॥ యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన ఇత్యమరః. రూపమేతన్మనోహరమితి పాఠే. పంపాయా యదిదం మనోహరం రూపమస్తి. ఏతన్మందాకిన్యా విద్యతే చేత్ తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరా గుణాః స్థానే యుక్తా ఇతి యోజనా ॥౨౪॥ య

స్పృహయేయంనశక్రాయనాయోధ్యాయైరఘూత్తమ ॥౯౫॥ నహ్యేవంరమణీయేషుశాద్వలేషుతయాసహ।రమతో
మేభవేచ్చింతానస్పృహాన్యేషువాభవేత్ ॥౯౬॥ అమీహివివిధైఃపుష్పైస్తరవోరుచిరచ్ఛదాః। కాననేఽస్మిన్వినాకాం
తాంచిత్తమున్మాదయంతిమే॥౯౭॥పశ్యశీతజలాంచేమాంసౌమిత్రేపుష్కరాయుతాం।చక్రవాకానుచరితాంకారండవ
నిషేవితాం॥ ప్లవైఃక్రౌంచైశ్చసంపూర్ణాంవరాహమృగసేవితాం॥౯౮॥ అధికంశోభతేపంపావికూజద్భిర్విహంగ
మైః ॥౯౯॥ దీపయంతీవమేకామంవివిధాముదితాద్విజాః। శ్యామాంచంద్రముఖీంస్మృత్వాప్రియాంపద్మనిభేక్షణాం ॥
౧౦౦॥ పశ్యసానుషుచిత్రేషుమృగీభిస్సహితాన్మృగాన్। మాంపునర్మృగశావాక్ష్యావైదేహ్యావిరహీకృతం॥౧౦౧॥
వ్యథయంతీవమెచిత్తంసంచరంతస్తతస్తతః। అస్మిన్సానునిరమ్యేహిమత్తద్విజగణాయుతే ॥ ౧౦౨ ॥ పశ్యేయంయది
తాంకాంతాంతతస్స్వస్తిభవేన్మమ ॥౧౦౨॥ జీవేయంఖలుసౌమిత్రేమయాసహసుమధ్యమా ॥ సేవతేయదివైదేహీ
పంపాయాఃపవనంసుఖం ॥౧౦౩॥ పద్మసౌగంధికవహంశివంశోకవినాశనం॥ ధన్యాలక్ష్మణసేవంతేపంపోపవనమారు
తం॥౧౦౪॥శ్యామాపద్మపలాశాక్షీప్రియావిరహితామయా॥కథంధారయతిప్రాణానవివశాజనకాత్మజా॥ ౧౦౫ ॥
కిన్నువక్ష్యామిరాజానంధర్మజ్ఞంసత్యవాదినం॥సీతాయాజనకంపృష్టఃకుశలంజనసంసది॥ ౧౦౬ ॥ యామామనుగతా
మందంపిత్రాప్రవ్రాజితంవనం॥సీతాసత్పథమాస్థాయక్వనుసావర్తతేప్రియా॥౧౦౭॥ తయావిహీనఃకృపణఃకథంల
క్ష్మణధారయే॥యామామనుగతారాజ్యాద్భ్రష్టంవిగతచేతసం ॥ ౧౦౮ ॥ తచ్చార్వంచితపక్ష్మాక్షంసుగంధిశుభమవ్ర

హువచనం- శక్రాయశక్రత్వాయ- ఐశ్వర్యైఇంద్రత్వస్యప్రాథమికత్వాత్తథోక్తం-రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ- ఉత్తమంపురుషం
ప్రతినాసత్యముచ్యతఇత్యాశయేనరఘూత్తమేత్యుక్తిః॥ రా॥ యదిచేహవసేన్మయి-మయిమత్సమీపే॥౯౫॥ ఉక్తార్థేహేతుమాహ- నహీతి॥ రమ
తఃరమమాణస్య- హియస్మాచ్చింతానభవేత్- అయోధ్యాయాఅలాభకృతాచింతానస్యాత్- అన్యేషుశక్రత్వాదిషు-రహస్యప్యేవంవిధమాను
షత్వభావనాసరూపంవచనంయోగినోబుధ్యేరన్నితి ॥ రా॥ నహీతి॥నస్పృహాన్యేషువాభవేదితిసమ్యక్-అన్యేషుబ్రహ్మలోకాదిషు॥ ౯౬ ॥అమీ
ఇతి॥ వినావర్తమానస్యేతిశేషః॥ ౯౭॥ పశ్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ పుష్కరైః పద్మైః-ఆయుతాంవ్యాప్తాం- కారండవాఃజలకాకాః- ప్లవైఃజలకు
క్కుటైః- వరాహేతి- తీరఇతిశేషః-॥౯౮॥అధికమిత్యర్ధం॥విహంగమైఃఉత్కృష్టైః॥౯౯॥దీపయంతీతి॥ స్మృత్వావర్తమానస్యేతిశేషః॥౧౦౦॥
పశ్యేతి॥పునస్తదర్థః- విరహీకృతం-విరహిణమిత్యర్థః-మృగీభిఃసహితాన్మృగాన్పశ్య-వైదేహ్యావిరహీకృతంమాంపునఃపశ్యేత్యన్వయః-చిత్రేషుస
కళత్రేషుసుఖంసంచరత్సుమమైకస్యాహోకష్టావస్థేతిభావః॥ రా॥ పునశ్శబ్దోప్యర్థే- మామపిపశ్యేతిసంబంధః॥౧౦౧॥వ్యథయంతీతి॥సంచరం
తః-మృగాదయఇతిశేషః॥౧౦౨॥పశ్యేయమిత్యర్ధం॥తతఃతదా-స్వస్తిశుభం॥౧౦౨॥జీవేయమితిస్పష్టం॥౧౦౩॥పద్మేతి॥పద్మకల్హారగంధవహ
మితిలక్షణయార్థః- ధన్యాఃసకాంతాః- పదప్రయోజనంత్వాచార్యాఊచుః- పద్మంచసౌగంధికంచపద్మసౌగంధికే-తేవహతిప్రాపయతీతిపద్మ
సౌగంధికవహం- అత్రపద్మసౌగంధికయోర్వహనానుపపత్తేస్తద్గంధోలక్ష్యతే - లక్షణాయాశ్చప్రయోజనేనభవితవ్యం- యథాగంగాయాం
ఘోషఇత్యత్రపావనత్వాది- తథాత్రప్రయోజనం- యథాపద్మస్యైవఘ్రాణసమీపానయనేపిఉపరిస్థితఃపరిమళశ్శీతలోగృహ్యతే-నాంతఃస్థితఉ
ష్ణమిశ్రః- తథాయంవాయురపిఉపరిస్థశీతళపరిమళమాదాయసమాగచ్ఛతీత్యర్థః- యద్వాపద్మకేసరసంస్పృష్టఇత్యుక్తేఃపద్మసౌగంధికోపరివ
ర్తిపరిమళావహఇత్యర్థః- గుణగుణినోరభేదవివక్షయాపద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః- ఉభయోక్త్యానానాపుష్పగ్రథితమాలికాధారిణఇవనానాపు
ష్పపరిమళంవహతీత్యుచ్యతే- శివంశుద్ధం-తథాచాన్యసంస్పర్శితోక్త్యాప్రాథమికమలయమారుతఇత్యుచ్యతే-శోకవినాశనం-విరహిణోదక్షిణప
వనశ్శోకవర్ధనః . నతుశోకవినాశనః - తథాచజీవతోహిశోకంకుర్యాత్ జీవితాపాయకరణేనశోకధర్మ్యభావాచ్ఛోకవినాశనం- ధన్యాః-
ఏవంవిధేమలయానిలేవాతిసతివికాంతస్థలమన్వేష్యశయనపరాఃకేచనసంతిహిసేవంతే - కదాసమాగమిష్యత్యయంపవనఇత్యవసరప్రతీక్షాభ
వంతి- సేవాహ్యవసరప్రతీక్షా - పంపోపవనమారుతం - ఆకరాదాగతాగ్నిమివస్థితం - సముద్రాదుత్థితబడబానలమివేత్యర్థః॥(ప్రత్యేకశ్లోక
వ్యాఖ్యానేప్యయమేవాభిప్రాయఉక్తః)॥ ౧౦౪॥ శ్యామేతి॥వివశాప్రాణత్యాగేపినస్వతంత్రేత్యర్థః॥౧౦౫॥కిన్నువితి॥ సీతయాసహమమ
కుశలంపృష్టఇత్యర్థః॥ ౧౦౬॥యేతి॥ మందంభాగ్యరహితం॥ని॥మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యామందాస్స్యురిత్యమరః-సత్పథంపతివ్రతామార్గ
మాస్థాయఅనుగతేత్యన్వయః॥౧౦౭॥ తయేతి ॥ ధారయేజీవామి-విగతచేతసంవికలహృదయం॥ ౧౦౮॥తదితి॥అంచితపక్ష్మాక్షం-అంచితాని
పూజితాని- స్నిగ్ధానీతియావత్- పక్ష్మాణియయోస్తే-అంచితపక్ష్మణీఅక్షిణీయస్యతత్ -శుభంశోభమానం-అవ్రణం-నిర్దోషమిత్యర్థః-వ్రణకిణర

దీతి॥ మయిమత్సమీపే-శక్రాయశక్రత్వాయ॥౯౫॥నహీతి॥అన్యేషుబ్రహ్మలోకాదిషు॥౯౬॥దీపయంతీతి॥ ప్రియాంస్మృత్వాస్థితస్యమే-కామం
ద్రుమాఃదీపయంతీతిసంబంధః॥ ౧౦౦॥ పశ్యేతి॥పునశ్శబ్దోప్యర్థే-మామపిపశ్యేతిసంబంధః॥౧౦౧॥ వ్యథయంతీతి॥సంచరంతఃమృగాఇతిశేషః॥
౧౦౩॥పద్మేతి॥పద్మసౌగంధికవహంపద్మసౌరభవహం-ధన్యాస్సకాంతాః॥౧౦౪॥కిన్నువితి॥సీతయేతిసహార్థేతృతీయా- సీతయాసహితస్యత
వకుశలమితిపృష్టోహంజనకంకింవక్ష్యామీతిసంబంధః ॥ ౧౦౬॥ టీ॥ తయేతి॥ధారయే-ప్రాణానితిశేషః॥౧౦౮॥తదితి॥అవ్రణంనిర్దోషం॥

ణం॥ అపశ్యతో ముఖం తస్యాః సీదతీవ మనో మమ॥౧౦౯॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం గుణవన్మధురం హితం॥ వైదేహ్యా వాక్య
మతులం కదా శ్రోష్యామి లక్ష్మణ॥౧౧౦॥ ప్రాప్య దుఃఖం వనే శ్యామా మాం మన్మథకర్శితం। నష్టదుఃఖేవ హృష్టేవ
సాధ్వీ సాధ్వభ్యభాషత॥౧౧౧॥ కిన్ను వక్ష్యామి కౌసల్యామయోధ్యాయాం నృపాత్మజ॥ క్వ సా స్నుషేతి పృచ్ఛంతీం కథం
చాతిమనస్వినీం॥౧౧౨॥ గచ్ఛ లక్ష్మణ పశ్య త్వం భరతం భ్రాతృవత్సలం। న హ్యహం జీవితుం శక్తస్తామృతే జనకాత్మజాం॥
౧౧౩॥ ఇతి రామం మహాత్మానం విలపంతమనాథవత్। ఉవాచ లక్ష్మణో భ్రాతా వచనం యుక్తమవ్యయం॥౧౧౪॥ సం
స్తంభ రామభద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ। నేదృశానాం మతిర్మందా భవత్యకలుషాత్మనాం॥౧౧౫॥ స్మృత్వా వి
యోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియే జనే॥ అతిస్నేహపరిష్వంగాద్వర్తిరార్ద్రాపి దహ్యతే॥౧౧౬॥ యది గచ్ఛతి పా
తాళం తతో హ్యధికమేవ వా॥ సర్వథా రావణస్తావన్న భవిష్యతి రాఘవ॥౧౧౭॥ ప్రవృత్తిర్లభ్యతాం తావత్తస్య పాప
స్య రక్షసః॥ తతో హాస్యతి వా సీతాం నిధనం వా గమిష్యతి॥౧౧౮॥ యది యాత్యదితేర్గర్భం రావణస్సహ సీతయా॥ తత్రా
ప్యేనం హనిష్యామి న చేద్దాస్యతి మైథిలీం॥౧౧౯॥ స్వాస్థ్యం భద్రం భజస్వార్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః॥ అర్థో
హి నష్టకార్యార్థైరయత్నేనాధిగమ్యతే॥౧౨౦॥ ఉత్సాహో బలవానార్య నాస్త్యుత్సాహాత్పరం బలం॥ సోత్సా
హస్య హి లోకేషు న కించిదపి దుర్లభం। ఉత్సాహవంతః పురుషా నావసీదంతి కర్మసు॥ ఉత్సాహమాత్రమాశ్రిత్య సీ
తాం ప్రతిలభేమహి॥౧౨౨॥ త్యజ్యతాం కామవృత్తత్వం శోకం సంన్యస్య పృష్ఠతః॥ మహాత్మానం కృతాత్మానమాత్మా

హితం వా॥౧౦౯॥ స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం- కాంతస్మితా లక్ష్మణజాతహాసేత్యుక్తరీత్యా స్మితేన నైసర్గికస్మితేన హాస్యాంతరేణ ఆగంతుకహాస్యేన చ యుక్తం- గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయా ఉత్కర్షవత్- మధురం హితం ప్రియహితం- అతులం- ప్రియహితవచనానామిత్యుక్తరామవచనమప్యస్య న సదృశమిత్యర్థః- సంసారాదుత్తీర్ణస్య చేతనస్య - ఏతత్సామ గాయన్నాస్త ఇత్యుక్తసామధ్వనిం కదా శ్రోష్యామీతి వ్యంజయతి॥౧౧౦॥ ప్రాప్యేతి॥ స్వయం దుఃఖం ప్రాప్య స్థితాపి స్వదుఃఖమప్రకాశయంతీ హర్షం భావయంతీ- సాధు మన్మథార్తినివర్తకం వచనమభ్యభాషత - పూర్వమితి శేషః. అనాదికాలం మమ కైంకర్యయోగ్యో జీవ ఇత్యర్థః॥౧౧౧॥ కిన్న్వితి॥ సా స్నుషా క్వ- కథం కీదృక్ప్రకారేతి పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిం వక్ష్యామి - అతిమనస్వినీమిత్యనేన యథార్థం వక్ష్యామి చేత్తదానీమేవ వాత్సల్యాతిశయాన్నశ్యేదిత్యుచ్యతే॥౧౧౨॥ కిమత్ర యుక్తం తత్రాహ- గచ్ఛేతి॥ ఋతే వినా॥ రా॥ న హ్యహం జీవితుం శక్తస్తామృతే జనకాత్మజామిత్యస్యానంతరం ఇతి రామస్తు విలపన్నిత్యాదయః కేచన శ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే- తే బహుకోశేష్వదృష్టత్వాద్వాల్మీకిపాకాప్రతీతేశ్చ తైస్త్రివినా కథాసంగత్యుపపత్తేశ్చ న వ్యాఖ్యాతాః॥౧౧౩॥ ఇతీతి॥ అవ్యయం యుక్తిభిరవినాశ్యం॥౧౧౪॥ సంస్తంభేతి॥ సంస్తంభ సంస్తంభస్వ- స్థైర్యమవలంబస్వేత్యర్థః. అకలుషాత్మనాం స్థైర్యహృదయానాం- ఈదృశానాం త్వాదృశానాం- మందా అల్పా- కలుషితేత్యర్థః॥౧౧౫॥ స్మృత్వేతి॥ వియోగజం దుఃఖం భవతీత్యేతల్లోకవృత్తం స్మృత్వా తద్ధేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహం త్యజేత్యర్థః - తత్ర శ్లేషగర్భమర్థాంతరన్యస్యతి - అతీతి॥ స్నేహః ప్రీతిః. తైలంచ- అతిశివాత్సల్యప్రవృత్తిం విహాయ చేతనసంతరణోపాయం చింతయేత్యర్థః॥౧౧౬॥ యదీతి॥ న భవిష్యతి న శిష్యతీత్యర్థః॥౧౧౭॥ ప్రవృత్తిరితి॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా॥౧౧౮॥ యదీతి॥ అదితేః ఇంద్రస్య మాతుః॥౧౧౯॥ స్వాస్థ్యమితి॥ స్వాస్థ్యం ధైర్యం- నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః అయత్నేన యత్నాభావేన॥ రా॥ స్వాస్థ్యం స్వభావావస్థానం ధైర్యమితి యావత్॥౧౨౦॥ అతో యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ- ద్వాభ్యాముత్సాహ ఇత్యాదిభ్యాం॥౧౨౨॥ త్యజ్యతామితి॥ కామే వృత్తో వ్యాపారో యస్య స తథా- త్వం - పృష్ఠతః సన్న్యస్య- తిరస్కృత్యేత్యర్థః- ఆత్మానం- కృతాత్మానం శిక్షితమనస్కం- మహాత్మానం మహాధైర్యం నావబుధ్యసే- తస్మాత్త్యజ్యతామిత్యన్వయః- కిం వాత్మ్యైవ న తప్యసే- సాధుకారీ సాధుర్భవతి- పాపకారీ పాపీ భవతీతి భవద్భిరేవ కృతాం శాస్త్రమర్యాదాం కిం నావబుధ్యస ఇత్యర్థః॥

౧౦౯॥ స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం- గుణవత్ ఉపచారవత్॥ టీ॥ స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం - యద్వా- స్మితం మందహాసః- హాస్యం ప్రకటహాసః - అంతరం అవసరః - యథావసరం తద్యుక్తమిత్యర్థః- గుణవత్ ఉపచారవత్॥౧౧౦॥ టీ॥ ప్రాప్యేతి॥ శ్యామా సంపూర్ణయౌవనా- ఉపభోగయోగ్యేతి యావత్- మన్మథకర్శితం మన్మథపీడితం- అల్పకాలవిళంబమప్యసహమానమిత్యర్థః- తథాపి నష్టదుఃఖేవ సా మనోనుకూలం యథా భవతి తథా అభ్యభాషత అభిముఖీ భాషతే॥౧౧౧॥ కిన్న్వితి॥ సా స్నుషా కుత్ర వర్తతే కథం చ కిం ప్రకారేతి చ పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిన్ను వక్ష్యామి - యథావృత్తం వక్ష్యామి అన్యద్వా వక్ష్యామి వా. ఉభయమపి వక్తుం న శక్యమితి భావః॥ టీ॥ ఇదం మదీయం దుఃఖం తావదాస్తాం- వనవాసానంతరం గతేన మయా బంధువిషయప్రశ్నే పిదురుత్తరం నాస్తీత్యాహ- కిన్న్వితి॥౧౧౩॥ ఇతి రామమితి॥ అవ్యయం యుక్తిభిః ఖండితుమశక్యం॥౧౧౫॥ స్మృత్వేతి॥ వియోగజం దుఃఖం స్మృత్వా ప్రియే జనే స్నేహం త్యజ- కుతః - అతిస్నేహేతి॥౧౧౯॥ స్వాస్థ్యమితి॥ స్వాస్థ్యం ధైర్యమిత్యర్థః॥ అర్థో హీతి॥ నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః- నష్టధైర్యైః పురుషైర్వా- అర్థః ప్రయోజనం అయత్నేన నాధిగమ్యతే॥౧౨౦॥ త్యజ్యతామితి॥ ఆత్మానం- కృతాత్మానం శి

నం నావబుధ్యసే॥౧౨౩॥ ఏవం సంబోధిత స్తత్ర శోకోపహతచేతనః । న్యస్య శోకం చ మోహం చ తతో ధైర్యముపాగమత్॥ ౧౨౪ ॥ సోఽభ్యతిక్రామదవ్యగ్రస్తామచింత్యపరాక్రమః । రామః పంపాం సురుచిరాం రమ్యాం పారిప్లవద్రుమామ్॥ ౧౨౫॥ నిరీక్షమాణస్సహసా మహాత్మా సర్వం వనం నిర్ఝరకందరాంశ్చ॥ ఉద్విగ్నచేతాస్సహ లక్ష్మణేన విచార్య దుఃఖోపహతః ప్రతస్థే॥ ౧౨౬ ॥ తం మత్తమాతంగవిలాసగామీ గచ్ఛంతమవ్యగ్రమనా మహాత్మా । స లక్ష్మణో రాఘవమప్రమత్తో రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవ ॥ ౧౨౭ ॥ తావృశ్యమూకస్య సమీపచారీ చరన్ దదర్శాద్భుతదర్శనీయౌ । శాఖామృగాణామధిప స్తరస్వీ వితత్రసే నైవ చిచేష్ట కించిత్ ॥ ౧౨౮ ॥ స తౌ మహాత్మా గజమందగామీ శాఖామృగ స్తత్ర చిరం చరంతౌ॥ దృష్ట్వా విషాదం పరమం జగామ చింతాపరీతో భయభారమగ్నః॥౧౨౯॥ తమాశ్రమం పుణ్యసుఖం శరణ్యం సదైవ శాఖామృగసేవితాంతమ్॥ త్రస్తాశ్చ దృష్ట్వా హరయోఽభిజగ్ముర్మహౌజసౌ రాఘవలక్ష్మణౌ తౌ॥౧౩౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ప్రథమస్సర్గః **

తౌ తు దృష్ట్వా మహాత్మానౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । వరాయుధధరౌ వీరౌ సుగ్రీవశ్శంకితోఽభవత్ ॥౧॥ ఉద్విగ్న

౧౨౩॥ ఏవమితి॥ అత్ర శోకమోహశబ్దాభ్యాం దయావాత్సల్యే ఉచ్యేతే - తయోస్త్యాగో నామ శాస్త్రమర్యాదానుసారేణ చేతనరక్షణోద్యోగః॥౧౨౪॥ స ఇతి॥ అభ్యతిక్రామత్ - అనిత్యత్వాదడభావః- పారిప్లవద్రుమాం చలచలద్రుమాం- అనేన భగవతః సంసారిమండలాభిముఖ్యం సూచితం॥ ౧౨౫॥ సర్గార్థం పునస్సంగ్రహేణ దర్శయతి ద్వాభ్యాం. నిరీక్షమాణ ఇతి॥ విచార్య-సీతామన్విష్యేత్యర్థః॥ ౧౨౬॥ తం మత్తేతి॥ మత్తగజవత్ విలాసేన గంతుం శీలమస్యాస్తీతి తథా-అనేన వనదుర్గప్రదేశేపి నిర్భయసంచారిత్వముచ్యతే- అవ్యగ్రమనాః అచంచలచిత్తః- అప్రకంప్యరామవిషయప్రేమభార ఇత్యర్థః- మహాత్మా-అప్రచ్యుతధైర్యః- అప్రమత్తః గమనసౌందర్యాసుభవేప్యసక్తః-సః-రామే ప్రమాదం మాకార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతీతి సుమిత్రయా సందిష్టః- లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీయుక్తః- తం సీతావియోగాతురం. గచ్ఛంతం మత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యా గమనచారుతయా సర్వాన్ వశీకుర్వంతం. రాఘవం- ధర్మేణ సంస్తంభేత్యాది రాజనీతికథనేన-బలేన తాత్ప్రేనం హనిష్యామీతి స్వబలకథనేన చ- రరక్ష నిర్దుఃఖమకరోత్ ॥౧౨౭॥ అథ సీతాప్రాప్తి బీజముపక్షిపతి-తావితి॥ ఋశ్యమూకస్య ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతస్య-సమీపచారీ సమీపసంచరణశీలః- వాలిభయాదితి శేషః-చరన్ కదాచిత్పంపాంతే పర్యటన్-అద్భుతం యథా భవతి తథా దర్శనీయౌ-శాఖామృగాణాం వానరాణాం-అధిపః సుగ్రీవః-తరస్వీ బలవాన్-వితత్రసే తత్రాస-వ్యత్యయేనాత్మనేపదం- భీతోఽభూత్ -న చిచేష్ట న చిచేష్టే-వ్యత్యయేన పరస్మైపదం- స్తబ్ధోఽభూదిత్యర్థః॥౧౨౮॥ స ఇతి॥ తత్రపంపావనే-విషాదచింతాభయహేతవ ఉత్తరసర్గే వ్యక్తీభవిష్యంతి॥౧౨౯॥ న కేవలం సుగ్రీవ ఏవ త్రస్తః- తత్సచివా అపీత్యాహ- తమితి॥ ఆశ్రమం మతంగాశ్రమం- పుణ్యం ధర్మవర్ధకం- సుఖం సుఖకరం- శరణ్యం-మునిజనవాసయోగ్యం-సదైవ వానరసేవితాంతం-వానరసేవితమధ్యమితి దుష్ప్రవేశత్వోక్తిః-తౌ దృష్ట్వా-హరయః వానరాః విత్రస్తాః. మునివేషేణ వాలిప్రేరితౌ సమాగతావితి శంకయేతి భావః-హరయః తౌ దృష్ట్వా త్రస్తాస్సంతః-ఆశ్రమమభిజగ్మురిత్యన్వయః-అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రింశదుత్తరశతశ్లోకాః॥ రా॥ తమితి॥ తం మతంగశాపాద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం - హరయః సుగ్రీవాదయః - బహువచనప్రయోగస్తు సచివాపేక్షయా-ఏతదుపరితనసర్గే వ్యక్తీభవిష్యతి ॥ ౧౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథ సుగ్రీవేణ హనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే-తావిత్యాది॥ మహాత్మానౌ మహాశరీరౌ-భ్రాతృకృతీ ఇత్యర్థః-వరాయుధధరౌ-అత ఏవ వీరౌ॥౧॥ ఉ

శిక్షితాంతఃకరణం-మహాత్మానం మహాధృతిం పరమాత్మానం వా - కిన్న బుధ్యస ఇత్యర్థః ॥ టీ ॥ త్యజ్యతామితి ॥ కామవృత్తత్వం మన్మథపరతంత్రత్వం॥౧౨౪॥ స ఇతి॥ పారిప్లవద్రుమాం చంచలద్రుమాం తాం పంపామతిక్రామత్ అత్యక్రామత్ ॥ ౧౨౬ ॥ తం మత్తేతి ॥ ధర్మేణ బలేన చ- సంస్తంభ రామభద్రం త ఇత్యాది రాజనీతిరూపధర్మకథనేన-తత్ప్రేనం హనిష్యామీత్యాది స్వబలకథనేనచేత్యర్థః॥౧౨౭॥ తావితి॥ శాఖామృగాణాం అధిపః సుగ్రీవః- తౌ రామలక్ష్మణౌ దదర్శ-తతః తస్య సుగ్రీవస్య చిత్తం విభ్రాంతిమత్ బభూవేతి సంబంధః॥ ౧౨౯॥ తమితి॥ తమాశ్రమం మతంగశాపాత్ వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం మతంగాశ్రమం హరయః సుగ్రీవాదయః- త్రస్తాః వాలిప్రేరితావితి బుద్ధ్యా భీతాః॥ టీ॥ తమితి॥ తమాశ్రమం మతంగశాపాద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం మతంగాశ్రమం - హరయః సుగ్రీవాదయః త్రస్తాః వాలిప్రేరితబుద్ధ్యా భీతాః- పుణ్యం పవిత్రం-సుఖం సుఖకరం-అనయోః పదయోర్విశేషణసమాసః-అయం శ్లోకః ఉత్తరసర్గార్థసంగ్రాహకః-ఏవమేవాన్యేషు పురాణేషు పంపాదర్శనేన రామస్య కామాతురత్వం ప్రతిపాదితం - అత ఏవ రామో విరహభరేణ భ్రమరాదీన్ శశాపేత్యుక్తం స్కాందే॥ శ్లో॥ వైముఖ్యం గంధఫల్యాస్తు భ్రమరాణాం శపన్ప్రభుః॥ కోకాన్నిశీథే విశ్లేషం పికమన్యవివర్ధనం॥ చందనం సర్పనిలయం వాయుం సర్పాశనం తథా। జ్యోత్స్నాం కళంకసంఛన్నాం శశాప రఘునందన ఇతి ॥ ౧౩౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※ టీ॥ నైవేతి॥ తావీక్షమాణో మనఃస్థానే న చకేన స్థాపయామాస-వ్యసనాత్కాతరః వ్యతా

హృదయస్సర్వా దిశస్సమవలోకయన్। నవ్యతిష్ఠత కస్మింశ్చిద్దేశే వానరపుంగవః॥౨॥ నైవ చక్రే మనస్స్థానే వీక్షమాణో
మహాబలౌ। కపేః పరమభీతస్య చిత్తం వ్యవససాద హ ॥౩॥ చింతయిత్వా స ధర్మాత్మా విమృశ్య గురులాఘవం। సుగ్రీవః పర
మోద్విగ్నస్సర్వైరనుచరైస్సహ ॥౪॥ తతస్స సచివేభ్యస్తు సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః। శశంస పరమోద్విగ్నః పశ్యంస్తౌ రామ
లక్ష్మణౌ ॥౫॥ ఏతౌ వనమిదం దుర్గం వాలిప్రణిహితౌ ధ్రువం। ఛద్మనా చీరవసనౌ ప్రచరంతావిహాగతౌ ॥౬॥ తతస్సుగ్రీవస
చివా దృష్ట్వా పరమధన్వినౌ। జగ్ముర్గిరితటాత్తస్మాదన్యచ్ఛిఖరముత్తమం ॥౭॥ తే క్షిప్రమధిగమ్యాథ యూథపా యూథప
ర్షభం। హరయో వానరశ్రేష్ఠం పరివార్యోపతస్థిరే ॥౮॥ ఏకమేకాయనగతాః ప్లవమానా గిరేర్గిరిం। ప్రకంపయంతో వే
గేన గిరీణాం శిఖరాణ్యపి ॥౯॥ తతశ్శాఖామృగాస్సర్వే ప్లవమానా మహాబలాః। బభంజుశ్చ నగాంస్తత్ర పుష్పితాన్ దుర్గ
సంశ్రితాన్ ॥౧౦॥ ఆప్లవంతో హరివరాస్సర్వతస్తం మహాగిరిం । మృగమార్జారశార్దూలాంస్త్రాసయంతో యయుస్త
దా ॥౧౧॥ తతస్సుగ్రీవసచివాః పర్వతేంద్రం సమాశ్రితాః। సంగమ్య కపిముఖ్యేన సర్వే ప్రాంజలయః స్థితాః ॥౧౨॥ తత
స్తం భయసంవిగ్నం వాలికిల్బిషశంకితం। ఉవాచ హనుమాన్వాక్యం సుగ్రీవం వాక్యకోవిదః ॥౧౩॥ సంభ్రమస్త్యజ్యతా
మేష సర్వైర్వాలికృతే మహాన్। మలయోఽయం గిరివరో భయం నేహాస్తి వాలినః ॥౧౪॥ యస్మాదుద్విగ్నచేతాస్త్వం ప్ర
ద్రుతో హరిపుంగవ। తం క్రూరదర్శనం క్రూరం నేహ పశ్యామి వాలినం ॥౧౫॥ యస్మాత్తవ భయం సౌమ్య పూర్వజాత్పా
పకర్మణః। స నేహ వాలీ దుష్టాత్మా న తే పశ్యామ్యహం భయం॥ ౧౬॥ అహో శాఖామృగత్వం తే వ్యక్తమేవ ప్లవంగమ। ల
ఘుచిత్తతయాత్మానం న స్థాపయసి యో మతౌ ॥౧౭॥ బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్న ఇంగితైస్సర్వమాచర। న హ్యబుద్ధిం గతో రాజా
సర్వభూతాని శాస్తి హి ॥౧౮॥ సుగ్రీవస్తు శుభం వాక్యం శ్రుత్వా సర్వం హనూమతః। తతశ్శుభతరం వాక్యం హనూమం

ద్విగ్నేతి॥ ఉద్విగ్నహృదయః భీతమనస్కః॥ ౨॥ నైవేతి॥ స్థానే స్వస్థానే. నిశ్చలత్వ ఇతి యావత్ - వ్యవససాద దుఃఖితమభూత్ ॥౩॥ చింతయిత్వేతి॥ ధ
ర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతిర్యస్య స ధర్మాత్మా - అనుచరైః మంత్రిభిస్సహ - చింతయిత్వా గురులాఘవం విమృశ్య స్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృ
శ్య చ - పరమోద్విగ్నోఽభవత్ ॥౪॥ తత ఇతి॥ రామలక్ష్మణౌ తత్స్వభావం శశంస ॥౫॥ ఏతావితి॥ ప్రణిహితౌ చారౌ - ఛద్మనా ఋషివేషవ్యాజేన॥౬॥ త
త ఇతి॥ జగ్ముః - సుగ్రీవవచనేన తత్స్వబుద్ధ్యేతి శేషః॥౭॥ త ఇతి॥ అధిగమ్య నానాదిక్షు పలాయితాః - ఏకత్ర సమాగమ్య॥౮॥ ఏకమితి॥ పునరపి గిరేర్గిరిం
ప్లవమానాః - గిరీణాం శిఖరాణ్యపి ప్రకంపయంతః - ఏకాయనగతాః క్రమేణైకస్థానగతాస్సంతః - ఏకం ఏకాకినం సుగ్రీవముపతస్థిర ఇత్యనుషంగః - ఏ
వమేకాయనగతా ఇతి పాఠే - ఏవముక్తరీత్యా - ఏకాయనగతాస్తే ప్రకంపయంతోఽభవన్నితి యోజనా॥ రా॥ ఏవమితి॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - ఏవమేకా
యనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారేణైకస్థానగతా అపి గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః - గిరేర్గిరిం ప్లవమానాః - జగ్మురితి శేషః - అత్ర గిరిశబ్దో గిర్యేక
దేశవాచీ ఏకమేకాయనగతా ఇతి పాఠే - ఏవం పలాయనేన ఏకాకినం యూథపర్షభం సుగ్రీవమధిగమ్య - అత ఏవ ఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాః ప
రివార్యోపతస్థిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥౯॥ తత ఇతి॥ నగాన్ గిరీన్॥౧౦॥ ఆప్లవంత ఇతి॥ ఆప్లవంతో యయుః - న తు మందం యయురిత్యర్థః॥౧౧॥ తత ఇ
తి॥ పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం - పర్యంతపర్వతేషు తత్ర తత్ర గత్వా పునస్తమేవ ఋశ్యమూకం యయురిత్యర్థః॥ రా॥ పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకైక
దేశం॥౧౨॥ తత ఇతి॥ వాలికిల్బిషేణ వాలికపటేన శంకితం - వాలినా ప్రేషితావిమావితి శంకితమిత్యర్థః॥ ౧౩॥ సంభ్రమ ఇతి॥ వాలికృతే వాలినిమిత్తం
సంభ్రమస్త్యజ్యతాం - మలయ ఇతి పర్వతమాత్రస్య నామ - అయం మలయః అయం పర్వతః గిరివరః - ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః॥ రా॥ సంభ్రమ ఇ
తి॥ మలయోఽయమృశ్యమూకావయవపర్వతః॥ శ్లో॥ పర్వతాదృశ్యమూకాత్తు పుప్లువే యత్ర రాఘవావితి - మలయస్యైవ ఋశ్యమూకశబ్దేన
వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౧౪॥ వాలీ వేషాంతరధారీ సమాగత ఇతి భ్రమం వారయతి. యస్మాదిత్యాదినా॥ యస్మాత్ వాలినః క్రూరం క్రూరకర్మాణం॥
౧౫॥ యస్మాదితి॥ పాపకర్మణః - అనుజభార్యాపహారిణః - భయం భయహేతుం॥౧౬॥ అహో ఇతి॥ మతౌ సమ్యగ్విచారే॥ రా॥ మతౌ సమ్యగ్విచార
విషయబుద్ధౌ ॥ ౧౭ ॥ బుద్ధీతి॥ బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం - విశేషతో జ్ఞానం విజ్ఞానం - ఇంగితం అభిప్రాయసూచకో వ్యాపారః. సర్వం కార్యం

శూన్యోఽభూదిత్యర్థః॥౩॥ చింతయిత్వేతి॥ ధర్మాత్మా - ధర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతిర్యస్య స తథోక్తః॥ ని॥ ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిరిత్యమరః -
సుగ్రీవః అనుచరైర్మంత్రిభిస్సహ చింతయిత్వా - గురులాఘవం విమృశ్య అవస్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య - పరమోద్విగ్నోఽభవదితి సం
బంధః॥౮॥ ఏవమితి॥ ఏవమేకాయనగతా అపి - పూర్వోక్తప్రకారేణ ఏకస్థానగతా అపి - గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః గిరేర్గిరిం ప్లవమానా జ
గ్మురితి శేషః - ఏకమేకాయనగతా ఇతి పాఠే - ఏకాకీభూయ భయేన పలాయంతం అత ఏవ ఏకం ఏకాకినం యూథపర్షభం సుగ్రీవమభిగమ్య - అత ఏవ ఏ
కాయనగతాః పూర్వోక్తప్రకారేణ ఏకస్థానగతాః - యద్వా ఏకాయనగతాః ఏకమార్గగతాః॥ ని॥ అయనం వర్త్మ మార్గాధ్వపంథాన ఇత్యమరః -
సుగ్రీవేణ ఏకసుఖదుఃఖా హరయః. పరివార్యోపతస్థిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౧॥ తత ఇతి॥ పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం॥ ౧౩॥ సంభ్రమ ఇతి॥ మ
లయః ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః ॥ టీ ॥ సంభ్రమ ఇతి॥ సంభ్రమో భయం - మలయో ఋశ్యమూకః భయం నాస్తి - మతంగశాపాదస్య వాలినోఽప్రవే
శశక్యత్వాదితి భావః॥౧౪॥౧౬॥ అహో ఇతి॥ మతౌ సమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ॥౧౭॥ బుద్ధీతి॥ బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం - ఇంగిత

తమువాచహ॥౧౯॥దీర్ఘబాహూవిశాలాక్షౌశరచాపాసిధారిణౌ। కస్యనస్యాద్భయందృష్ట్వాహ్యేతౌసురసుతోపమౌ॥
౨౦॥ వాలిప్రణిహితావేతౌశంకేహంపురుషోత్తమౌ। రాజానోబహుమిత్రాశ్చవిశ్వాసోనాత్రహిక్షమః॥౨౧॥ అరయ
శ్చమనుష్యేణవిజ్ఞేయాశ్ఛన్నచారిణః। విశ్వస్తానామవిశ్వస్తారంధ్రేషుప్రహరంతిహి ॥౨౨॥ కృత్యేషువాలీమేధావీరా
జానోబహుదర్శనాః। భవంతిపరహంతారస్తేజ్ఞేయాఃప్రాకృతైర్నరైః॥ ౨౩ ॥ తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞే
యాప్లవంగమ। ఇంగితానాంప్రకారైశ్చరూపవ్యాభాషణేనచ ॥౨౪॥ లక్షయస్వతయోర్భావంప్రహృష్టమనసౌయది।
విశ్వాసయన్ప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునః॥ మమైవాభిముఖంస్థిత్వాపృచ్ఛత్వంహరిపుంగవ। ప్రయోజనంప్రవేశస్య
వనస్యాస్యధనుర్ధరౌ॥౨౬॥శుద్ధాత్మానౌయదిత్వేతౌజానీహిత్వంప్లవంగమ।వ్యాభాషితైర్వావిజ్ఞేయా.స్యాద్దుష్టాదుష్ట
తాతయోః ॥౨౭॥ఇత్యేవంకపిరాజేనసందిష్టోమారుతాత్మజః। చకారగమనేబుద్ధింయత్రతౌరామలక్ష్మణౌ॥౨౮॥ తథేతి
సంపూజ్యవచస్తుతస్యతత్కపేస్సుభీమస్యదురాసదస్యచ। మహానుభావోహనుమాన్యయౌతదాసయత్రరామోతిబల
శ్చలక్ష్మణః ॥౨౯॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్వితీయస్సర్గః॥******************************
వచోవిజ్ఞాయహనుమాన్సుగ్రీవస్యమహాత్మనః। పర్వతాదృశ్యమూకాత్తుపుప్లువేయత్రరాఘవౌ॥౧॥ కపిరూపం

అబుద్ధింఅబుద్ధ్యాదికం ॥ ౧౮॥ సుగ్రీవఇతి॥ తతశ్శుభతరంతద్వాక్యాదత్యంతశుభం॥౧౯॥ దీర్ఘబాహూఇతి॥దీర్ఘాబాహవోయయోస్తౌ-దీర్ఘ
బాహూఇత్యేవంసర్వత్రసమాసః ॥౨౦॥ వాలిప్రణిహితావితి॥వాలిప్రణిహితౌ-నాహంవాలీసమాగతఇతిబిభేమి-కింతుతత్ప్రేషితావితిమత్వేతి
భావః -ఏతాదృశతదీయపురుషస్యకాప్రసక్తిస్తత్రాహ- రాజానఇతి- అత్రరాజవిషయే॥౨౧॥అరయశ్చేతి॥ఛన్నచారిణోరయఃమనుష్యేణశ
త్రుమిత్రాజ్ఞేయాః కుతఇత్యత్రాహ - విశ్వస్తానామితి - విశ్వస్తానాంశత్రూణాంరంధ్రేషుప్రమాదేషుసత్సు స్వయమవిశ్వస్తాస్సంతఃప్రహరంతి
హి॥౨౨॥ కృత్యేష్వితి॥కృత్యేషుకర్తవ్యకార్యేషు-వాలీమేధావీదూరదర్శీ-స్వభావశ్చాయంరాజ్ఞామిత్యాహ-రాజానఇతి- రాజానఃబహుదర్శ
నాఃబహూపాయజ్ఞాః- పరహంతారోభవంతి- తేప్రాకృతైఃదీనవేషధరైఃనరైఃజ్ఞేయాః॥ ౨౩॥తావితి ॥ ప్రాకృతేనప్రాకృతవేషేణ - ఇంగి
తానాంభావసూచకకాయికవ్యాపారాణాం-ప్రకారైరవాంతరభేదైః - రూపేణసౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన- వ్యాభాషణేనఅన్యోన్యసంభాషణే
నచ- తౌజ్ఞేయౌ॥౨౪॥లక్షయస్వేతి॥ యదిప్రహృష్టమనసౌయదిశుద్ధభావౌ-తదాప్రశంసాభిఃతదనుకూలేంగితైశ్చపునఃపునఃవిశ్వాసయన్ మ
మైవాభిముఖంఅనుకూలంయథాభవతితథా- స్థిత్వాస్థాపయిత్వా-ధనుర్ధరౌధనుర్ధరతయాఅత్రవనేప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ॥౨౬॥శుద్ధేతి॥
యద్యేతౌశుద్ధాత్మానౌ తదాపునరపిజానీహి- కింతేనేత్యత్రాహ-వ్యాభాషితైరితి-వాకారశ్చార్థః- అదుష్టతేతిఛేదః॥౨౭॥తావిత్యాది॥రూప
వ్యాభాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ. యదిప్రహృష్టమనసౌప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునర్విశ్వాసయన్ మమైవాభిముఖంయథాభవతితథా
స్థిత్వాస్థాపయిత్వా- అస్యవనస్యప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ-ధనుర్ధరావేతౌశుద్ధాత్మానౌయది-తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమదీయా
కృత్వాఆగమనప్రయోజనంజానీహి॥౨౭॥ సుగ్రీవవచనంసమీచీనమమన్యతేత్యాహ॥ఇతీతి॥ ౨౮॥తథేతి॥సంపూజ్యశ్లాఘయిత్వా-సుభీమస్యదు
రాసదస్యేత్యేతాభ్యాంసునీతిత్వంసూచితం- మహానుభావఃవేషాంతరధారణసమర్థః-సహనుమాన్-యత్రరామోలక్ష్మణశ్చ-తందేశంయయౌ
విత్యన్వయః ౨౯॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయస్సర్గః॥✻✻✻
ప్రథమేసర్గేవైకుంఠవాసినోభగవతఃస్వీయేషుకేషాంచిత్ స్వపరత్వేవర్తమానేకేషాంచిద్విషయాంతరప్రావణ్యమవలోక్యదూయ
మానమానసస్యదయావృత్తివిశేషఃప్రతిపాదితః- ద్వితీయేచేతనస్యభగవదపరాధదండభీతస్యతస్మిన్నాభిముఖ్యముక్తం - అథతల్లాభహేత్వా
చార్యకృత్యందర్శయతితృతీయే- వచఇత్యాది॥౧॥కపీతి॥రూపాంతరపరిగ్రహసామర్థ్యముచ్యతేమారుతాత్మజఇతి-శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధి

మభిప్రాయసూచకోవ్యాపారః॥టీ॥౧౯॥దీర్ఘేతి॥సురసుతఃసురరాజఃతదుపమౌ॥ని॥పార్థివేతనయేసుతఇత్యమరః॥౨౦॥వాలిప్రణిహితావితి॥
ఏతౌశంకే- కుతఃరాజానోబహుమిత్రాఃరాజానోవేషాంతరధారిభిర్మిత్రైశ్శత్రూన్ఘాతయిష్యంతీతిభావః॥౨౧॥ అరయశ్చేతి॥అరయో
విజ్ఞేయాఃశోధనీయాః-కుతఃఅవిశ్వస్తాఃఅవిశ్వసనీయాః-అరయఃవిశ్వస్తానాంఛిద్రేషుప్రహరంతి-విశ్వస్తానాంసంహారావకాశందృష్ట్వాతాన్
ప్రహరంతీత్యర్థః॥టీ॥ తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ- అరయశ్చేతి॥ విశ్వస్తానాంఅమాయావినామితికర్మణిషష్ఠీ॥౨౨॥కృత్యేష్వితి॥బహు
దర్శనాఃఅనేకోపాయజ్ఞాః-ప్రాకృతైఃదీనవేషధారిభిః॥ ౨౩॥ తావిత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకంవాక్యం ॥ ప్రాకృతేనైవప్రాకృతవేషధారణేన-
ఇంగితానాంభావసూచకదేహవ్యాపారాణాం ప్రకారైఃభేదైః-రూపవ్యాభాషణేనచరూపేణసౌమ్యాసౌమ్యరూపేణవ్యాభాషణేనాన్యోన్యసం
భాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ - యదిప్రదుష్టమనసౌ- తర్హిప్రశంసాదిభి రింగితైశ్చపున పునః విశ్వాసయన్ మమైవాభిముఖం య
థాతథాస్థిత్వాస్థాపయిత్వా అస్యవనస్యప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ- ధనుర్ధరౌశుద్ధాత్మానౌయది- తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమ
దీయౌకృత్వా- ఆగమనప్రయోజనంజానీహి- ఇంగితాదిభిర్భావపరిజ్ఞానేహేత్వంతరమాహ- వ్యాభాషితైర్వేతి-వ్యాభాషితైఃతాభ్యాంసహసం
భాషణైః॥౨౭॥టీ॥ ఉత్తరసర్గార్థంసంగృహ్ణాతి॥తథేతి॥౨౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

పరిత్యజ్యహనుమాన్మారుతాత్మజః। భిక్షురూపంతతో భేజే శఠబుద్ధితయాకపిః॥౨॥ తతశ్చహనుమాన్వాచా శ్లక్ష్ణయాసుమనోజ్ఞయా ।వినీతవదుపాగమ్యరాఘవౌప్రణిపత్యచ। ఆబభాషేచతౌవీరౌయథావత్ప్రశశంసచ ॥౩॥సంపూజ్యవిధివద్వీరోహనుమాన్మారుతాత్మజః। ఉవాచకామతోవాక్యంమృదుసత్యపరాక్రమౌ ॥౪॥ రాజర్షిదేవప్రతిమౌతాపసౌసంశితవ్రతౌ। దేశంకథమిమంప్రాప్తౌభవంతౌవరవర్ణినౌ।త్రాసయంతౌమృగగణానన్యాంశ్చవనచారిణః॥ పంపాతీరరుహాన్వృక్షాన్వీక్షమాణౌసమంతతః ॥౬॥ఇమాంనదీంశుభజలాంశోభయంతౌతపస్వినౌ। ధైర్యవంతౌసువర్ణాభౌ

తయా- భిక్షురూపంసన్న్యాసివేషం॥౨॥ భిక్షుఃపరివ్రాట్ కర్మందీ పారాశర్యపిమస్కరీత్యమరః॥౨॥తతశ్చేతిసార్ధః॥వినీతవత్-సవినయం-ఉపాగమ్య-ప్రణిపత్యనమస్కృత్య-శ్లక్ష్ణయాఅపరుషయా-సుమనోజ్ఞయా అర్థతోతిరమ్యయా- వాచాఅబభాషే-యథావత్పరమార్థతయాప్రశశంసచ-అత్రభిక్షురూపస్యహనుమతః-ప్రణామాదన్యత్రాపిభిక్షోర్గృహస్థాదివిషయేప్రణామఃకర్తవ్యఇవేతివిజ్ఞాయతే-సన్న్యాసినోగృహస్థాదిప్రణామనిషేధ వచనాన్యజ్ఞవిషయాణీతిమంతవ్యాని - యదిహిజ్ఞానాధికంవృష్ట్వాకర్మమాత్రేణాధికోయతిర్నప్రణమేత్ - తర్హిజ్ఞానిప్రణామంజ్ఞానతోజ్యైష్ఠ్యమితిమనువచనం విరుధ్యేత - నహితత్ప్రణామనిషేధకంమనువచనంకించిద్దృశ్యతే - కింత్వనారభ్యాధీతమదృష్టకరంయత్కించిత్స్మృతిప్రణామనిషేధవచనంకింవదంతిసిద్ధం - తస్యచవిషయోజ్ఞగృహస్థాదిరూపః - యత్తుకైశ్చిదుక్తం - అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూపదర్శనసంజాతాతివిస్మయస్సన్నంగీకృతం భిక్షురూపంవిస్మృత్యఅవశాః ప్రతిపేదిరేఇతివత్ ప్రణనామేతినవిరోధఇతి - తన్న - ఉపక్రమవిరోధాత్ - ఇంగితవచనాదిభిఃపరహృదయజ్ఞానార్థంహిప్రేషితోయం-నహితథానియుక్తస్సునిపుణమతిస్సచివధురంధరః స్వకార్యవిరోధకరంపరిగృహీతాకారవిరుద్ధమవిస్రంభహేతుత్వేనపరైరింగితానావిష్కారహేతుభూతంకార్యంకుర్యాత్ - యదప్యుక్తం-రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టఇతిన్యాయేనదర్శనమాత్రేణైతౌసుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షావితినిశ్చిత్యపరిగృహీతవేషాంతరస్యస్వస్యచారత్వంప్రకటయితుంనమస్కారంకృతవానితినదోషఇతి- తదపిన-తథాసతిసుగ్రీవోనామేత్యాదివక్ష్యమాణమేవప్రథమంకథయేత్- కేచిత్తుభిక్షుర్బ్రహ్మచారీ-అతోనదోషఇత్యాహుః-తన్న-తాదృశభిక్షుత్వస్యపూర్వమేవసిద్ధత్వేనఇదానీమపరిగ్రాహ్యత్వాత్ - అపరేతు-సర్వథాకపిరూపంపరిత్యజ్యేత్యుపక్రమాత్ ఉపరిష్టాత్ ప్రచ్ఛన్నత్వోక్త్యాచ మానుషరూపాంగీకారావశ్యం భావాత్తత్రాపివిశిష్టం బ్రహ్మచర్యమేవాత్ర భిక్షుశబ్దేనోచ్యతఇతినవిరోధఇత్యూచిరే.తత్పక్షేతుపూర్వోక్తయాదిశాదూషణంచింత్యం॥ రా॥ తతస్సహనుమాన్ వాచాశ్లక్ష్ణయాసుమనోజ్ఞయేతిపాఠః-ప్రణిపత్యేతి-నమస్కారఃపరిగృహీతభిక్షువేషవిరుద్ధఇతిచేత్ - అత్యద్భుతవస్తువర్ణనసంజాతాతివిస్మయస్సన్ అంగీకృతంభిక్షురూపంవిస్మృత్య- అవశాఃప్రతిపేదిరఇతివత్ ప్రణనామేతినవిరోధః - యద్వాహనుమాన్ ॥ తి॥ రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టేఇతిన్యాయేనదర్శనమాత్రేణైతౌసుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షమహిమానావితిజ్ఞాత్వాపరిగృహీతవేషాంతరస్యస్వస్యచారత్వం ప్రకటయితుంనమస్కారంకృతవానితినదోషః-అతఏవహ్యుత్తరత్రతయోః ప్రత్యుత్తరకథనాత్పూర్వమేవసుగ్రీవస్వరూపంస్వస్వరూపంస్వస్యసుగ్రీవసచివత్వంభిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నత్వంసుగ్రీవస్యరామసఖ్యాభిలాషంచకథితవాన్- వస్తుతస్తు-త్రిదండాదిబాహ్యవేషధారణమాత్రేణఆపాదమూలంరోమనిచితస్యసవాలస్యవానరరూపస్యప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగాన్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వకమేవబాహ్యస్యకస్యచిద్వేషస్యధారణంవక్తవ్యం- అతఏవహికపిరూపం పరిత్యజ్యేత్యుపక్రాంతం - తత్రహనుమతఃస్వరూపేణవటుత్వేపి మానుషరూపేణ వటుత్వమేవాత్రప్రకరణే భిక్షుశబ్దేనోచ్యతఇతినయతేగృహస్థవందనాపత్తిరితి-ఆబభాషే-అభిముఖీచకార॥౩॥ సంపూజ్యేతి॥ కామతఃభక్త్యా-పూర్వోక్తప్రశంసాభక్తికృతా-నతుకేవలపరీక్షాకృతేతిభావః॥ రా॥ ఉవాచేతి॥కామతఃసుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః॥౪॥ రాజర్షీత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ మృగాన్ అన్యాన్ వనచారిణశ్చత్రాసయంతౌసమంతతః పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌచభవంతౌ.వరవర్ణినౌస్నిగ్ధరూపవంతౌ-కర్మధారయాదపిమత్వర్థీయోదృష్టచరః - అతఏవరాజర్షిదేవప్రతిమౌ-సంశితవ్రతౌతీక్ష్ణవ్రతౌ-అతఏవతాపసౌతపస్వివేషౌభూత్వా-ఇమంమద్గమ్యందేశంకథంప్రాప్తౌ॥ రా।వరవర్ణినౌ-వర్ణినౌప్రశస్తవర్ణౌ-వరౌచతౌవర్ణినౌచేతివిగ్రహః॥శ్లో॥పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌసమంతతఇత్యంతస్యభవంతౌకథంప్రాప్తావిత్యనేనసంబంధః॥ ౬॥ ఇమామిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం । పంపాయాస్సరస్త్వేపిస్వల్పతయాపూర్వాపరప్రవాహవత్త్వేననదీత్వమవిరుద్ధం- శోభయంతౌ- స్వతేజసేతిశేషః- సువర్ణాభౌరామస్యశ్యామత్వేపిలక్ష్మణస్యపీతవర్ణత్వాచ్ఛత్రిన్యాయాత్ సువర్ణకాంతిత్వం - నిశ్శ్వసంతౌవనసంచారాయాసాత్- వరభుజౌసుందరభుజౌ- హస్తిహస్తేత్యనేనదైర్ఘ్యపీవరత్వయోర్వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇమాఃప్రజాఃపక్షిమృగాదీన్-పీడయంతౌ- అపూర్వదర్శనేనవిద్రావకావిత్యర్థః-సింహస్యేవవిప్రేక్షితంవీక్షణంయయోస్తౌ-సింహాతిబలవిక్రమౌసింహాతిశాయిబలపరాక్రమౌ- శక్రచాపనిభేఇంద్రధనుస్తుల్యేచాపేగృహీత్వా- శత్రుసూదనౌశత్రుసంహారకౌ-నీలభేదపరభాగతయాధనుషోరాభరణత్వంశత్రుసంహారకత్వేనాయుధకోటిప్రవిష్టత్వంచదర్శితమాభ్యాంవిశేషణాభ్యాం- శ్రీమంతౌకాంతిమంతౌ-రూపసంపన్నౌసౌందర్యయుక్తౌ-వృ

౧॥ కపిరూపమితి॥ శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధితయా॥టీ॥భిక్షురూపం నైష్ఠికబ్రహ్మచర్యరూపం॥౨॥తతఇతి॥ నమస్కారోవిధృతభిక్షువేషవిరోధఇతిచేత్- హనుమాన్ రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టఇతి న్యాయేనతయోర్దర్శనమాత్రేణైవతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనేక్షమావితిజ్ఞాత్వాగృహీతవేషాంతరస్యస్వచారత్వంప్రకటయితుంప్రణనామేతినవిరోధః-ఆబభాషేఅభిముఖీచకార॥౩॥ * ఉవాచేతి । కామతఃసుగ్రీవోపదేశాద్విరుద్ధస్వేచ్ఛాతః॥౪॥*దేశంకథమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-సమంతతోవీక్షమాణౌకథంప్రాప్తావితిసంబంధః॥౬॥ఇమాం

కాయువాంచీరవాససౌ। నిశ్శ్వసంతౌవరభుజౌపీడయంతావిమాఃప్రజాః॥ సింహవిప్రేక్షితౌవీరౌసింహాతిబలవిక్రమౌ॥
శక్రచాపనిభేచాపేగృహీత్వాశత్రుసూదనౌ ॥ శ్రీమంతౌరూపసంపన్నౌవృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ । హస్తిహస్తోపమభుజౌ
ద్యుతిమంతౌనరర్షభౌ॥౧౦॥ ప్రభయాపర్వతేంద్రోఽయంయువయోరవభాసితః ॥౧౧॥ రాజ్యార్హావమరప్రఖ్యౌకథం
దేశమిహాగతౌ।పద్మపత్రేక్షణౌవీరౌజటామండలధారిణౌ ॥౧౨॥ అన్యోన్యసదృశౌవీరౌదేవలోకాదివాగతౌ॥ యదృ
చ్ఛయేవసంప్రాప్తౌచంద్రసూర్యౌవసుంధరాం ॥ ౧౩॥ విశాలవక్షసౌవీరౌమానుషౌదేవరూపిణౌ॥సింహస్కంధౌమ
హోత్సాహౌసమదావివగోవృషౌ॥౧౪॥ఆయతాశ్చసువృత్తాశ్చబాహవఃపరిఘోపమాః॥ సర్వభూషణభూషార్హాః
కిమర్థంనవిభూషితాః॥౧౫॥ ఉభౌయోగ్యావహంమన్యేరక్షితుంపృథివీమిమాం।ససాగరవనాంకృత్స్నాంవింధ్యమేరు
విభూషితాం ॥౧౬॥ ఇమేచధనుషీచిత్రేశ్లక్ష్ణేచిత్రానులేపనే॥ ప్రకాశేతేయథేంద్రస్యవజ్రేహేమవిభూషితే॥౧౭॥
సంపూర్ణానిశితైర్బాణైస్తూణాశ్చశుభదర్శనాః ॥ జీవితాంతకరైర్ఘోరైశ్శ్వసద్భిరివపన్నగైః ॥ ౧౮॥ మహాప్ర
మాణౌవిస్తీర్ణౌతప్తహాటకభూషితౌ। ఖడ్గావేతౌవిరాజేతేనిర్ముక్తావివపన్నగౌ॥౧౯॥ ఏవంమాంపరిభాషంతంకస్మా
ద్వైనాభిభాషథః ॥౨౦॥ సుగ్రీవోనామధర్మాత్మాకశ్చిద్వానరయూథపః। వీరోవినికృతోభ్రాత్రాజగద్భ్రమతిదుఃఖి
తః ॥౨౧॥ ప్రాప్తోఽహంప్రేషితస్తేనసుగ్రీవేణమహాత్మనా। రాజ్ఞావానరముఖ్యానాంహనుమాన్నామవానరః ॥౨౨॥

షభశ్రేష్ఠవిక్రమౌవృషభశ్రేష్ఠగమనౌ-ద్యుతిమంతౌతేజస్వినౌ- తేజస్త్రియోర్భిన్నమితినపునరుక్తిః- ఏవంభూతౌయువాంకావిత్యన్వయః॥౧౦॥
ప్రభయేత్యర్థం॥౧౧॥ రాజ్యేత్యాదిత్రయమేకాన్వయాః॥అమరప్రఖ్యౌదేవతుల్యపరాక్రమౌ-దేవలోకాదాగతౌవీరావివస్థితౌ-యదృచ్ఛయా
దైవాత్ వసుంధరాంప్రాప్తౌ-చంద్రసూర్యావివస్థితౌ-దేవరూపిణౌదేవతుల్యరూపిణౌ-వీరౌమానుషౌయువాంరాజ్యార్హావపిరాజ్యంత్యక్త్వావీ
రాజటామండలధారిణావవిచ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ-భూత్వా- ఇహదేశంవనదేశం-కథంకిమర్థం-ఆగతౌ-సమస్తరాజలక్షణలక్షితయోర్యు
వయోఃరాజ్యభోగఏవోచితః నతువనవాసఇతిభావః॥౧౩॥ఆయతాశ్చేతి॥ఆయతాఃఆజానువిలంబినః-సువృత్తాఃభుజగభోగవద్వృత్తాః- బా
హవఃరామస్యదక్షిణోబాహురితిలక్ష్మణస్యరామబాహుత్వాత్తద్బాహుభ్యాంబహువచనం - యద్వాహనుమతోభక్తత్వేనతస్యచతుర్భుజవేషే
ణదృశ్యోభవత్- యద్వాద్వయోర్బాహుచతుష్టయవత్త్వాద్బహువచనం- పరిఘోపమాఃపరిఘోగవావిశేషఃతదుపమాః- స్వసౌందర్యానుభ
వపరాణాంసమస్తవిరోధినివర్తనక్షమాఇత్యర్థః - సర్వభూషణభూషార్హాః ఆభరణస్యాభరణమిత్యుక్తరీత్యాభూషణాన్యపిభూషయితుమ
ర్హాః- కిమర్థంనవిభూషితాః - ఇమాన్ భూషణైరలంకృత్యఆభరణాభరణత్వంకిమితినప్రకాశితమిత్యర్థః - యద్వాదృష్టిదోషపరిహారాయ
ఏతాదృశబాహుసౌందర్యమాచ్ఛాదయితవ్యం - తత్కిమర్థం నాచ్ఛాదితమితిభావః- యద్వా ఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్యమేవాలమస్మద్వశీ
కరణాయ - అధికంనిరావరణసౌందర్యప్రదర్శనమితిభావః - యద్వారాజకుమారాణాంక్షణమాత్రం తాంబూలాభావేమ్లానతావత్క్షణమా
త్రవిరహోపిస్థాతుమనర్హాభూషాః కిమర్థం విశ్లేషితాఇతిభావః - యద్వా ఏవంభూషణవిరహః కస్యవా శత్రోర్మారణలభూతాయేతి
భావః-అనేనఅప్రతిహతసంకల్పత్వేపినిత్యసూరీన్ విహాయచతుర్థావతరణేకోహేతురిత్యుక్తం॥ తనిశ్లోకి॥ సర్వభూషణభూషార్హాః-సర్వేషాం
భూషణానాంఅంగదకేయూరాదీనాంభూషాయాంఅలంకరణేఅర్హాః- ఏతేనబాహూనాంసర్వభూషణాతిశకాంతిమత్త్వముక్తం- తమేవా
ర్థంవిశదయతి-ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వమాయతత్వం-వృత్తానుపూర్వత్వంసువృత్తత్వం-పీవరదృఢసంస్థానత్వంపరిఘోపమత్వం-కిమర్థంన
విభూషితాః-భూషణధారణేనఏతేషాంభూషణాధికకాంతిమత్త్వంకిమర్థంనప్రకాశితమిత్యభిప్రాయః(ర)౧౪॥ఉభావితి॥వింధ్యమేరువిభూషితా
మితిదృష్టాంతార్థః-యథావింధ్యమేరూభూరక్షకౌతథాభవంతావపీతి॥౧౫॥ఇమేఇతి॥చిత్రేలోకేఏతాదృశధనుషోరదర్శనాదద్భుతావహే-
వజ్రేఇత్యభూతోపమా॥౧౬॥సంపూర్ణాఇతి॥తూణాఇతిబహువచనంఏకైకస్యపార్శ్వద్వయేపితూణీరద్వయసత్త్వాత్॥౧౭॥మహేతి॥మహా
ప్రమాణావితిదీర్ఘత్వం-విస్తీర్ణావితివిశాలతా- తప్తహాటకందుత్తకనకం-నిర్ముక్తానిర్ముక్తత్వచౌ॥౧౮॥ఏవమితి॥పరిభాషంతంపునఃపునర్భాష
మాణం- నాభిభాషథఃనాభిభాషేథే-వ్యత్యయఆర్షః॥ ౧౯॥ ఏవంస్వవాక్యస్తవేనతూష్ణీంభూతౌదృష్ట్వాస్వకార్యమావేదయతి-సుగ్రీవఇత్యాది

నదీమిత్యారభ్యద్యుతిమంతౌనరర్షభావిత్యంతమేకం- పంపాసరసోనదీత్వవ్యపదేశస్తుఆయామవత్తయా - చాపేగృహీత్వేత్యస్యపీడయంతావి
మాఃప్రజాఇత్యనేనసంబంధః॥టీ॥ సింహవిప్రేక్షితౌ. శత్రుభయంకరత్వాత్ ॥౧౦॥ రాజ్యార్హావితి॥ అమరప్రఖ్యౌపద్మపత్రేక్షణౌరాజ్యా
ర్హావీరాయువాంజటామండలధారిణౌసంతౌఇహారణ్యప్రదేశంకథమాగతౌ ॥౧౧॥ వనాగమనయోగ్యతాయాంహేత్వంతరమాహ- అన్యో
న్యసదృశావితి॥ దేవలోకాదాగతౌఅన్యోన్యసదృశౌవీరౌ-ఇహయదృచ్ఛయావసుంధరాంప్రాప్తౌచంద్రసూర్యావివస్థితౌ-కథమిమందేశమ
హాగతావిత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే॥౧౨॥ మహారాజదేవత్వలక్షణోభయాకారప్రతీతేర్వనాగమనమసంభావితమిత్యాహ-విశాలవక్షసావితి॥
టీ॥కథందేశమిహాగతావితిపునఃపునఃప్రశ్నఃఅత్యంతసౌకుమార్యాద్విషమపాషాణదేశేకథంపద్భ్యామేవాగమనమితివిస్మయేనేతిభావః॥౧౪॥
టీ ॥ యథేంద్రస్యవజ్రేఇతిఏకత్వేనప్రసిద్ధస్యాప్యుపమానత్వేనోపాత్తస్యవజ్రస్యఅనేకత్వకల్పనముపమేయానేకత్వనిబంధనమిత్యవిరు
ద్ధం॥౧౯॥ కస్యత్వంకస్త్వంకిమర్థమాగతఇత్యాకాంక్షాయామాహ - సుగ్రీవఇత్యాదినా॥ టీ॥ తూష్ణీంభూతౌరామలక్ష్మణౌభాషయితుంస్వ

యువాభ్యాంసహధర్మాత్మాసుగ్రీవస్సఖ్యమిచ్ఛతి । తస్యమాంసచివంవిత్తంవానరంపవనాత్మజం ॥ భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నంసుగ్రీవప్రియకామ్యయా। ఋశ్యమూకాదిహప్రాప్తంకామగంకామరూపిణం ॥౨౩॥ ఏవముక్త్వాతుహనుమాంస్తౌవీరౌరామలక్ష్మణౌ। వాక్యజ్ఞౌవాక్యకుశలఃపునర్నోవాచకించన॥౨౪॥ఏతచ్ఛ్రుత్వావచస్తస్యరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్। ప్రహృష్టవదనశ్శ్రీమాన్భ్రాతరంపార్శ్వతస్స్థితం॥౨౫॥సచివోయంకపీంద్రస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః। తమేవకాంక్షమాణస్యమమాంతికముపాగతః ॥ ౨౬ ॥ తమభ్యభాషసౌమిత్రేసుగ్రీవసచివంకపిం। వాక్యజ్ఞంమధురైర్వాక్యైస్స్నేహయుక్తమరిందమ ॥౨౭॥ నానృగ్వేదవినీతస్యనాయజుర్వేదధారిణః। నాసామవేదవిదుషశ్శక్యమేవంప్రభాషితుం॥ ౨౮॥ నూనంవ్యాకరణంకృత్స్నమనేనబహుధాశ్రుతం। బహువ్యాహరతానేనకించిదపశబ్దితం॥౨౯॥నముఖేనేత్రయోర్వాపిలలాటేచభ్రువోస్తథా। అన్యేష్వపిచగాత్రేషుదోషస్సంవిదితఃక్వచిత్ ॥౩౦॥ అవిస్తరమసందిగ్ధమవిలంబి

నానాకవిస్కృతఃవంచితః ౨౧॥ప్రాప్తఇతి॥ మహాత్మనామహాబుద్ధినా ॥౨౨॥ యువాభ్యామితి॥విత్తంవిదితం లోకే టిమధ్యమపురుషద్వివచనం-తహీనాకథంకేషుకసత్యత్రాహ- భిక్షురిత్యాది ॥౨౩॥ ఏవమితి॥నోవాచ-తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతిభావః॥౨౪॥ ఏతదితి॥హనుమంతంస్తోతుంలక్ష్మణంప్రత్యుక్తిః॥౨౫॥ సచివఇతి॥ ఉపాగతః-సఏవసచివద్వారేతిశేషః॥౨౬॥ తమితి॥ స్నేహయుక్తం - మయిసుగ్రీవేచప్రీతియుక్తమిత్యర్థః-అభ్యభాషఅభిభాషస్వ- ఆడాగమపరస్మైపదేఆత్మనేపదం-[illegible]వచనానీతిరితిసౌమిత్రింప్రయోజయతి॥౨౭॥ అథచేతనోజ్జీవనస్యాచార్యముఖమంతరేణాసంభవాదాచార్యలాభం దర్శయతి॥ నానృగ్వేదేత్యాదినా॥ శ్లో॥ఆచార్యోవేదసంపన్నోవిష్ణుభక్తోవిమత్సరః। మంత్రజ్ఞోమంత్రభక్తశ్చసదామంత్రాశ్రయశ్శుచిః॥ గురుభక్తిసమాయుక్తఃపురాణజ్ఞోవిశేషతః। ఏవంలక్షణసంపన్నోగురురిత్యభిధీయతఇత్యుక్తమాచార్యలక్షణందర్శయతి - ఋగ్వేదేషువినీతస్యశిక్షితస్యవినయధారణవేదనానిసర్వత్రవేదేషుయోజ్యాని - యద్వాప్రతివర్ణంస్వరభూయస్త్వేనమనోనియమనేనసావధానోచ్చాయణత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ప్రకైకానువాకేఅనువాకాంతరవాక్యానాంకర్త్ర్యేణధారణస్యదుష్కరత్వాద్యజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తం- ఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుషఇతి - అథర్వణస్యాధ్యయనాది నియమాభావాదనుక్తిః- ఏవంప్రభాషితుం- దేశంకథమిమంప్రాప్తావిత్యారభ్యఉక్తరీత్యావ్యక్తంవక్తుంనశక్యమితి - అనృగ్వేదవినీతస్యఏవంప్రభాషితుంనశక్యం- అయజుర్వేదధారిణఏవంప్రభాషితుంనశక్యం- అసామవేదవిదుషఏవంప్రభాషితుం-నశక్యమితిప్రత్యేకమన్వయః - ప్రత్యేకంనఞ్ప్రయోగాత్- [illegible]వ్యతిరేకముఖేనోక్తిః-అనృగ్వేదవినీతస్య- ఉభౌయోగ్యావహంమన్యే[illegible]మిత్యాదినోక్తసృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వంవక్తుంనశక్యం- ఐతరేయకేహిబ్రహ్మవాఇదమేకఏవాగ్రఆసీదిత్యాదినాతథాత్వంప్రథమతఃప్రతిపాద్యతే-అయజుర్వేదధారిణః-మానుషాదేవరూపిణావిత్యాదినా - అజాయమానోబహుధావిజాయత ఇత్యుక్తావతారరహస్యంవక్తుంనశక్యం- అసామవేదవిదుషః సువర్ణాభావద్మపత్రేక్షణావిత్యేవంభాషితుంనశక్యతే - ఛాందోగ్యేహి - అథయఏషోంతరాదిత్యేహిరణ్మయః పురుషోదృశ్యతఇత్యారభ్యతస్యయథాకప్యాసంపుండరీకమేవమక్షిణీఇత్యామ్నాయతే ॥ రా ॥ నానృగ్వేదఇతి ॥ వినయధారణవేదనానిప్రతివేదమస్యసంతీత్యుక్తంభవతి॥ తన్నిష్ఠోక్త(గ్వ)౨౮॥ నకేవలంవేదాధ్యయనం-అంగాధ్యయనంచకృతమిత్యాహ- నూనమితి॥ తత్రహేతుమాహ- బహ్వితి-అపశబ్దితంఅపకృష్టంశబ్దితం-అత్రాదౌయదితిశేషాధ్యాహార్యం- వ్యాకరణంశ్రుతం- అతోనాపశబ్దితం-కృత్స్నంశ్రుతంఅతోనకించిదపశబ్దితం-ప్రకృతిప్రత్యయసమాససంధ్యాదిషుకించిదపినాపభ్రంశితమిత్యర్థః-బహుధాశ్రుతం- ఏకవారశ్రవణేక్వచిదన్యథాభావోపిస్యాత్॥ రా ॥ నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానిత్యవగమ్యతే॥౨౯॥శిక్షాచానేనశ్రుతేత్యాహచతుర్భిఃనముఖఇత్యాదిభిః॥ లోకేకేషాంచిద్వ్యవహారదశాయాంముఖాదిషుసర్వత్రయత్రకుత్రాపివికారోదృశ్యతేనతథాత్రేతిభావః- దోషఃవికృతిః-నసంవిదితఇత్యనేనస్వేనసూక్ష్మమవలోకితమితిగమ్యతే-తదుక్తంశిక్షాయాం- గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీతథాలిఖితపాఠకః- అనర్థజ్ఞోల్పకంఠశ్చషడేతేపాఠకాధమాః॥నశిరఃకంపయేద్గాత్రంభ్రువౌచాప్యక్షిణీతథా। తైలపూర్ణమివాత్మానంతత్ర్వర్ణాన్ప్రయోజయేదితి॥ ౩౦॥ ఏవముచ్చారణశక్తిరుక్తా- అథవాక్యప్రయోగచాతురీందర్శయతి- అవిస్తరమితి॥ అవిస్తరంశబ్దప్రపంచరహితం- ప్రథనేవావశబ్దఇతిఘఞోనిషేధాత్ఋదోరబిత్యప్ప్రత్యయః - అసందిగ్ధంపదవర్ణసందేహరహితం- అవిలంబితంవిలంబితత్వేస్వాశక్తిఃప్రకటితాస్యాత్- అద్రుతంద్రుతోచ్చారణేపరప్రత్యాయనంనస్యాత్ - ఉరస్థంమంద్రం- కంఠగంమధ్యమం- తాదృశంవాక్యంమధ్యమేస్వరేవర్తతే-నమంద్రంనమధ్యమః- నద్రుతంనవిలంబితంచేత్యర్థః-ఇదంచతుర్దశదోషా

స్వామినామధేయంకథయతి-సుగ్రీవఇత్యాది॥ విసికృతఃతిరస్కృతః॥౨౪॥టీ॥ ప్రహృష్టవదనఃహనుమద్వచనస్యవివక్షితవాక్యానుకూలత్వాదితిభావః॥ ౨౭॥ నానృగ్వేదేతి ॥ అనృగ్వేదవినీతస్యఅనృగ్వేదేనఋగ్వేదాదస్యేనవినీతస్యశిక్షితస్యఏవంప్రభాషితుంనశక్యం- అయజుర్వేదధారిణఃయజుర్వేదధారణారహితస్యైవంప్రభాషితుంనశక్యం-అసామవేదవిదుషః అసామవేదజ్ఞస్యైవంభాషితుంనశక్యమితిసంబంధః - అయమర్థః ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేన సావధానేనోచ్చార్యమాణత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ప్రకైకానువాకే అనువాకాంతర వాక్యానాం కర్త్ర్యేణధారణస్యదుష్కరతాంద్యోతయితుంఅయజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తం- ఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్జ్ఞేయతామభిప్రేత్యసామవేదవిదుషఇత్యుక్తం॥౨౮॥ నూనమితి॥నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానితిగమ్యతే॥౩౦॥అవిస్తరమితి॥అవిస్త

తమద్రుతం। ఉరస్థం కంఠగం వాక్యం వర్తతే మధ్యమే స్వరే ॥ ౩౧ ॥ సంస్కారక్రమసంపన్నామద్రుతామవిలంబితాం। ఉచ్చారయతి కల్యాణీం వాచం హృదయహారిణీం ॥ ౩౨ ॥ అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా। కస్య నారాధ్యతే చిత్తముద్యతాసేరరేరపి ॥ ౩౩ ॥ ఏవంవిధో యస్య దూతో న భవేత్పార్థివస్య తు। సిద్ధ్యంతి హి కథం తస్య కార్యాణాం గతయోఽనఘ ॥ ౩౪ ॥ ఏవంగుణగణైర్యుక్తా యస్య స్యుః కార్యసాధకాః। తస్య సిద్ధ్యంతి సర్వార్థా దూతవాక్యప్రచోదితాః ॥ ౩౫ ॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిస్సుగ్రీవసచివం కపిం। అభ్యభాషత వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞం పవనాత్మజం ॥ ౩౬ ॥ విదితా నౌ గుణా విద్వన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। తమేవ చావాం మార్గావస్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం ॥ ౩౭ ॥ యథా బ్రవీషి హనుమన్ సుగ్రీవవచనాదిహ। తత్తథా హి కరిష్యావో వచనాత్తవ సత్తమ ॥ ౩౮ ॥ తత్తస్య వాక్యం నిపుణం నిశమ్య ప్రహృష్టరూపః పవనాత్మజః కపిః। మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ సఖ్యం తదా కర్తుమియేష తాభ్యాం ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే తృతీయస్సర్గః. ************** తతః ప్రహృష్టో హనుమాన్ కృత్యవానితి తద్వచః। శ్రుత్వా మధురసంభాషం సుగ్రీవం మనసా గతః ॥ ౧ ॥ భవ్యో రాజ్యాగమస్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। యదయం కృత్యవాన్ప్రాప్తః కృత్యం చైతదుపాగతం ॥ ౨ ॥ తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః। ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం రామం వాక్యవిశారదః ॥ ౩ ॥ కి

భావానాముపలక్షణం తథాహ శిక్షాకారః॥ శ్లో॥ శంకితం భీతముద్ఘుష్టమవ్యక్తమనునాసికమ్। కాకస్వరం శిరసిగతం తథా స్థానవివర్జితమ్॥ విస్వరం విరసం చైవ విశ్లిష్టం విషమాహతమ్॥ వ్యాకులం తాలుభిన్నం చ పాఠదోషాశ్చతుర్దశేతి॥ అన్యత్రాప్యుక్తం- ఉపాంశుదష్టం త్వరితం నిరస్తం విలంబితం గద్గదితం ప్రగీతమ్। నిష్పీడితం గ్రస్తపదాక్షరం చ వదేన్న దీనం న తు సానునాస్యమ్॥ ౩౧॥ ఏవం పాఠదోషా ఉక్తాః- అథ తద్గుణానాహ- సంస్కారేతి॥ సంస్కారో వ్యాకరణకృతా శబ్దశుద్ధిః- వ్యక్తపదత్వమితి యావత్- క్రమః వర్ణానాం క్రమికతా - వ్యక్తాక్షరత్వమితి యావత్- కల్యాణీం ఇతరగుణవతీం- హృదయహారిణీం మధురాం - వాణీం ఉచ్చారయతి ఉచ్చరతి - తదిదముక్తం శిక్షాయాం- మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేదస్తథా స్వరా। ధైర్యం లయసమత్వం చ షడేతే పాఠగా గుణా ఇతి॥ ౩౨॥ మాధుర్యపరకాష్ఠామాహ. అనయేతి ॥ చిత్రయా ఆశ్చర్యావహయా. త్రిస్థానాని ఉరః కంఠశిరాంసి - వ్యజ్యంతే ఏషు వర్ణా ఇతి వ్యంజనాని- త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషు తిష్ఠతీతి తథా- తథాత్వం చ న తదుత్పన్నత్వం- శిరస్యత్వస్య నిషిద్ధత్వాత్- శీర్షగతం తథైతి హ్యుదాహృతం- కింతు ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితవత్త్వం- తథోక్తం శిక్షాయాం- అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః। స్వరితః కంఠమూలీయః సర్వాస్యే ప్రచయస్య త్వితి ॥ నారాధ్యతే న తోష్యతే - కస్యేత్యస్య వివరణ ఉద్యతాసేరరేరపీతి - ఉద్యతాసేః - ఛేత్తుముద్ధృతాసేరిత్యర్థ ఇతి నిరతోక్తిః- అనేన హనుమదాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహార ఇతి గమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ ఏవం హనుమతో వాక్చాతురీమభినంద్య బుద్ధిచాతురీమభినందతి॥ ఏవంవిధ ఇతి॥ ఏవంవిధః ఏవం ప్రష్టా- అస్మత్ప్రశంసావ్యాజేన కులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగకారణాదీనాం ప్రష్టా- గతయస్సిద్ధయః॥ ౩౪॥ ఉక్తమర్థమన్వయముఖేనాపి దర్శయతి॥ ఏవమితి॥ దూతవాక్యప్రచోదితాః- దూతవాక్యమూలా ఏవ సిద్ధ్యంతి- న ప్రధానాపేక్షా ఇతి భావః॥ ౩౫॥ ఏవమితి॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞమిత్యుక్త్యా యథారీత్యా హనుమతోక్తం తథైవ సౌమిత్రిణాపీత్యుచ్యతే॥ ౩౬॥ విదితా ఇతి॥ విద్వన్నితి హనుమత్సంబోధనం॥ ౩౭ ॥ యథేతి॥ అనేన ఏతావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠానాం తేషాం కార్యం తద్వచనాదేవ కరిష్యామీతి భగవతః ప్రతిజ్ఞా సూచితా ॥ ౩౮॥ తదితి॥ జయోపపత్తౌ వాలిజయోపపత్తినిమిత్తం॥ ౩౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- తృతీయస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథాచార్యముఖేన చేతనలాభశ్చతుర్థే- తత ఇత్యాది ॥ మధురసంభాషం మధురభాషణం- తద్వచః శ్రుత్వా కృత్యవాన్ కార్యవానస్మి ఇతి హేతోః- ప్రహృష్టస్సన్- సుగ్రీవం మనసా గతః- తమేవ చావాం మార్గావ ఇతి వచనభావతయా రామస్య కృత్యవత్త్వజ్ఞానం॥ ౧॥ మనసా గత ఇత్యేతద్వర్ణయతి॥ భవ్య ఇతి॥ యద్యస్మాదయం కృత్యవాన్ ప్రాప్తః- తస్మాత్- మహాత్మనః మహాభాగ్యస్య- తస్య సుగ్రీవస్య- రాజ్యాగమః- భవ్యః భావీ- ఏతత్ కృత్యం రాజ్యాగమనరూపకార్యం- ఉపాగతం సమీపే ఆగతం- నిష్పన్నప్రాయమిత్యర్థః॥ ౨॥ తత ఇతి॥ అస్మిన్ శ్లోకే ప్లవగర్షభ ఇత్యత్ర గ

చరహితం - మధ్యమే స్వరే నోచ్చైర్నచనీచైః ॥ ౩౧ ॥ సంస్కారేతి ॥ సంస్కారక్రమసంపన్నాం వ్యుత్పత్తిసామగ్రీసంపన్నామిత్యర్థః॥ టీ॥ అద్రుతాం ద్రుతోచ్చారణరహితామిత్యర్థః॥ ౩౨॥ అనయేతి॥ అనయా చిత్రయా విస్మయోత్పాదకయా- త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా- త్రిస్థానేషు ఉరః కంఠశిరస్సు వ్యంజనస్థయా వ్యక్తతయా స్థితయేత్యర్థః॥ ౩౩॥ టీ॥ ఏవమితి॥ గతయో మార్గాః॥ ౩౬॥ టీ॥ విదితా ఇతి॥ విదితాః కబంధముఖేనేతి భావః॥ ౩౭॥ తత్తస్యేతి॥ జయోపపత్తౌ సుగ్రీవస్య శత్రుజయసిద్ధౌ॥ టీ॥ ఫలశ్రుతిః॥ శ్లో॥ సుగ్రీవో మారుతిం తత్ర ప్రేషయామాస రాఘవమ్। మారుతిప్రేషణం శ్రుత్వా సద్గురుం లభతే నరః। రామమారుతిసంవాదశ్రవణాద్రాజ్యమాప్నుయాదితి స్కాందే॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- తృతీయస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తత ఇతి॥ హనుమాన్ మధురసంభాషం మధురభాషణం తద్వచః శ్రుత్వా- కృత్యవానితి సుగ్రీవేణ కార్యవాన్ రామ ఇతి హృష్టః- సుగ్రీవం మనసా గతశ్చ- రామస్య కృత్యవత్త్వం తు- తమేవ కాంక్షమాణస్య - తమేవ చావాం మార్గావ ఇత్యేతాభ్యాం వాక్యాభ్యామవగతం॥ ౧ ॥ భవ్య ఇతి॥ అయం రామః కృత్యవాన్ సుగ్రీవేణ కార్యవాన్ ప్రాప్తో యద్యస్మాత్- తస్మాత్తస్య సుగ్రీవస్య రాజ్యాగమో భవ్యః భావీ- ఏతదితి షష్ఠీ- ఏతస్య రామస్యేత్యర్థః- కృత్యం చ ఉపాగతం- ఉపసమీపే ఆగతం నిష్పన్నప్రాయమితి యావత్ ॥ టీ॥ యద్వా- ఏతస్య సుగ్రీవస్య రాజ్యప్రాప్తిరూపం కృత్యం

మర్థంత్వంవనంఘోరంపంపాకాననమండితం। ఆగతస్సానుజో దుర్గంనానావ్యాళమృగాయుతం॥౪॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణోరామచోదితః। ఆచచక్షేమహాత్మానంరామందశరథాత్మజం ॥౫॥ రాజాదశరథోనామద్యుతిమాన్ధర్మవత్సలః। చాతుర్వర్ణ్యంస్వధర్మేణనిత్యమేవాభ్యపాలయత్ ॥౬॥ నద్వేష్టావిద్యతేతస్యసచ నద్వేష్టికంచన। సచసర్వేషుభూతేషుపితామహ ఇవాపరః॥ అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైరిష్టవానాప్తదక్షిణైః ॥౭॥ తస్యాయంపూర్వజః పుత్రోరామోనామజనైశ్శ్రుతః॥ శరణ్యస్సర్వభూతానాంపితుర్నిర్దేశపారగః ॥౮॥ వీరోదశరథస్యాయంపుత్రాణాంగుణవత్తమః॥ రాజలక్షణసంపన్నస్సంయుక్తోరాజసంపదా ॥౯॥ రాజ్యాద్భ్రష్టోవనేవస్తుంమయాసార్ధమిహాగతః॥ భార్యయాచమహాతేజాస్సీతయానుగతోవశీ। దినక్షయేమహాతేజాఃప్రభయేవదివాకరః ॥౧౧॥ అహమస్యావరోభ్రాతాగుణైర్దాస్యముపాగతః। కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్య లక్ష్మణోనామ నామతః॥ సుఖార్హస్య మహార్హస్యసర్వభూతహితాత్మనః। ఐశ్వర్యేణచహీనస్యవనవాసాశ్రితస్యచ ॥౧౩॥ రక్షసాపహృతాభార్యారహితేకామరూపిణా। తచ్చనజ్ఞాయతేరక్షఃపత్నీయేనాస్యసాహృతా ॥ ౧౪ దనుర్నామదితేఃపుత్రశ్శాపాద్రాక్షసతాంగతః। ఆఖ్యాతస్తేనసుగ్రీవస్సమర్థోవానరర్షభః ॥౧౫॥ సజ్ఞాస్యతిమహావీర్యస్తవభార్యాపహారిణం। ఏవముక్త్వాదనుస్స్వర్గంభ్రాజమానోగతస్సుఖం। ౧౬॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంయాథాతథ్యేనపృచ్ఛతః॥౧౬॥ అహంచైవహిరామశ్చసుగ్రీవంశరణంగతౌ ॥ ౧౭ ॥ ఏషదత్త్వాచవిత్తానిప్రాప్యచానుత్తమంయశః। లోకనాథఃపురాభూత్వా సుగ్రీవంనాథమిచ్ఛతి ॥౧౮॥ పితాయస్యపురాహ్యాసీచ్ఛరణ్యోధర్మవత్సలః। తస్యపుత్రశ్శరణ్యశ్చసుగ్రీవంశరణంగతః ॥ ౧౯ ॥ సర్వలోకస్యధర్మాత్మాశరణ్యశ్శరణంపురా। గురుర్మేరాఘవస్సోయంసుగ్రీవంశరణంగతః ॥ ౨౦ ॥ యస్యప్రసాదే

కారోగాయత్ర్యాఃదశమాక్షరం- నవసహస్రశ్లోకాగతాః॥౩॥కిమర్థమితి॥పంపాకాననేనపంపోపవనేనమండితం- వనందండకారణ్యం-దండకారణ్యేప్యేతత్ప్రదేశంకిమర్థమాగతఇతిభావః- ఆనుజత్వమాకారసామ్యాత్తమభ్యూహేతినియోజనాచ్చేతిజ్ఞేయం॥౪॥తస్యేతి॥మహాత్మత్వేనదశరథాత్మజత్వేనచాచచక్షఇత్యర్థః॥ రా॥ తస్యేతి॥ దశరథాత్మజంమహాత్మానమిత్యేతద్ద్వయమపివిధేయవిశేషణం॥౬॥ నద్వేష్టేతి॥సర్వేషుభూతేషుమధ్యేపితామహఇవశ్రేష్ఠఇత్యర్థః॥౮॥వీరఇతి॥ పుత్రాణాంపుత్రాణాంమధ్యే॥ ౯ ॥ రాజ్యాదిత్యాది॥భార్యయేతి- ఐశ్వర్యభ్రంశదశాయామప్యనపర్తనద్యోతనాయదినక్షయఇత్యుక్తం॥రా॥భార్యయేతి॥ దివాకరప్రభయాదివాకరానుగమనస్యసాయంతనఏవసమ్యక్ప్రతీయమానత్వాద్దినక్షయపదోపాదానః॥ ౧౧॥ అహమితి॥ భవానస్యకఇత్యాకాంక్షాయామాహ- అస్యావరోభ్రాతాఏతదభిప్రాయేణభ్రాతాస్మి - అహంతుగుణైర్దాస్యముపాగతఃగుణవశీకృతహృదయస్సన్ తస్యదాసోస్మి-యద్యపిపరవానస్మీత్యాదౌస్వరూపప్రయుక్తదాస్యముక్తం- తథాపియోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణోక్తిః తద్దాస్యమితితదవిరోధోద్రష్టవ్యః - ఉపేత్యానేనసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యంప్రాప్తమిత్యుచ్యతే- ఇదమపికైంకర్యంతస్మిన్భోగ్యతాసాధనత్వమదర్థమిత్యాహ- కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్యేతి-అల్పమపికృతంబహుతయాజానతఇత్యర్థః-ఇదమపికైంకర్యంసహజమిత్యాశయేనాహ -నామ్నాలక్ష్మణోనామేతి-స్వనామతఃకైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నఇతిప్రసిద్ధః ॥ సుఖేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యద్వాప్రథమశ్లోకస్యపూర్వేణాన్వయః-సహజత్వముపపాదయతి- సుఖేతి-మహార్హస్యఐశ్వర్యసంపన్నస్య-వనవాసాశ్రితస్యదుఃఖస్యేత్యర్థః-తథాచసమృద్ధిదశాయామసమృద్ధిదశాయాంచదాస్యోక్త్యాసహజత్వముపపాదితం-సహజమేవకైంకర్యం- గుణాస్తుతద్వర్ధకాఇతిభావః॥తనిశ్లోకే॥అస్యావరోభ్రాతా-అహంతుదాస్యంగతః సర్వదేశసర్వకాలాదిష్వవిశ్లేషేణకైంకర్యకారిత్వంద్యోతయితుముపపదం-సహజసిద్ధదాస్యవ్రతసంబంధినోపిభోగ్యత్వమాహ-గుణైరితి॥(౬)॥౧౩॥రక్షసేతి॥రహితేఅవాఖ్యాంరహితదేశే॥౧౪॥ దనురితి॥దనుఃదనువంశజఃకబంధః దితేఃపుత్రఃపుత్రప్రాయః॥తేనసుగ్రీవస్సమర్థఇత్యాఖ్యాతః॥౧౫॥సఇతిస్పష్టం॥౧౬॥ఏతదితి॥తేతుభ్యం-యథాతథ్యేనాఖ్యాతం॥౧౬॥అహమిత్యర్థం॥౧౭॥పరత్వసౌశీల్యేదర్శయతి- ఏషఇతి॥త్రైలోక్యనాథత్వమేవసుగ్రీవనాథత్వేచ్ఛాయాంహేతుః - పరత్వంవినాసౌశీల్యస్యాగుణత్వాత్- ఇచ్ఛతిలప్స్యతేనవాస్వయమభిలషతి- ఆపద్యనుయోజ్యోహిస్వతంత్రఇతిభావఃచకారేణలబ్ధాచేత్యుచ్యతే- అనుత్తమంపరత్వాపేక్షయావతారప్రయుక్తాతిశయవత్ - లోకనాథఃసర్వలోకైర్యాచ్యమానఃసర్వస్వామీచ - నాథృనాథృయాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీష్ష్వితిధాతుః॥ తనిశ్లోకే॥ అత్రసౌశీల్యమభివ్యనక్తి॥ లోకనాథఇతినిరుపపదేనసకలలోకానాంనాథత్వంనాథనీయత్వంచవ్యంజితం-అనుత్తమంయశఇతిపూర్వాపేక్షయా-అవతారప్రయుక్తాతిశయితకీర్తిమత్త్వం- ఏవంవిధఃక్షోదీయసంజనంకథమర్థయతఇత్యత్రాహ- ఇచ్ఛతీతి-స్వతంత్రేచ్ఛయాతదర్థనంగుణాయైవేత్యర్థః॥[౭]॥౧౮॥తదేవసౌశీల్యంప్రకారాంతరేణాహ॥పితేతి॥శరణ్యఃప్రాప్యః-శరణంరక్షకం॥౧౯॥శరసిద్ధమేవేత్యర్థః॥౨॥ తతఇతి॥ గఇతిగాయత్ర్యాదశమాక్షరం-తతఃపరమితిశ్లోకస్యచతుర్దశాక్షరేణగఇత్యనేనగృహ్ణాతి॥శ్లో॥తతఃపరమసంహృష్టోహనుమాన్ప్లవగర్షభః। ప్రత్యువాచతతోవాక్యంరామంవాక్యవిశారదః॥౩॥టీ॥ సామాన్యాకారేణావగతకార్యస్త్వంవిశేషతఃపృచ్ఛతికిమర్థంత్వమిత్యాది॥౫॥ టీ॥ రామాంజనాన్తర్గతంచరిత్రంశీలాదికమాదితఃకథయతి-రాజేత్యాదినా॥౬॥టీ॥ఆప్తదక్షిణైఃపర్యాప్తదక్షిణైః॥౮॥టీ॥ సీతాయాఃప్రభాసామ్యంసర్వావస్థాస్వపినిత్యసన్నిహితత్వాత్॥ ౧౩ ॥ రక్షసేతి॥ రహితేఆవాభ్యాంరహితేదేశఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ దనురిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥సజ్ఞాస్యతీతి॥ తేనఆఖ్యాతఇతిసంబంధః॥౧౯॥ సర్వలోకస్యేతి॥శరణ్యఃప్రాప్యఃశరణంరక్షకం॥౨౧॥యే

సతతంప్రసీదేయురిమాః ప్రజాః। సరామో వానరేంద్రస్యప్రసాదమభికాంక్షతే ॥౨౧॥ యేనసర్వగుణోపేతాః పృథివ్యాంసర్వపార్థివాః। మానితాస్సతతంరాజ్ఞా సదాదశరథేనవై ॥ తస్యాయంపూర్వజఃపుత్రస్త్రిషులోకేషు విశ్రుతః। సుగ్రీవంవానరేంద్రంతు రామశ్శరణమాగతః ॥౨౩॥ శోకాభిభూతేరామేతుశోకార్తేశరణంగతే। కర్తుమర్హతిసుగ్రీవఃప్రసాదంహరియూథపః ॥౨౪॥ ఏవంబ్రువాణంసౌమిత్రింకరుణంసాశ్రులోచనం। హనుమాన్ప్రత్యువాచేదంవాక్యంవాక్యవిశారదః ॥౨౫॥ ఈదృశా బుద్ధిసంపన్నా జితక్రోధా జితేంద్రియాః। ద్రష్టవ్యావానరేంద్రేణదిష్ట్యాదర్శనమాగతాః ॥౨౬॥ సహిరాజ్యాత్పరిభ్రష్టఃకృతవైరశ్చవాలినా। హృతదారోవనేత్యక్తోభ్రాత్రావినికృతో భృశం ॥౨౭॥ కరిష్యతిససాహాయ్యంయువయోర్భాస్కరాత్మజః।సుగ్రీవస్సహచాస్మాభిస్సీతాయాఃపరిమార్గణే ॥౨౮॥ ఇత్యేవముక్త్వాహనుమాన్శ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా। బభాషేసోఽభిగచ్ఛేమసుగ్రీవమితిరాఘవం ॥౨౯॥ ఏవంబ్రువాణంధర్మాత్మాహనుమంతంసలక్ష్మణః। ప్రతిపూజ్యయథాన్యాయమిదంప్రోవాచరాఘవం ॥౩౦॥ కపిఃకథయతేహృష్టోయథాయంమారుతాత్మజః। కృత్యవాన్సోఽపిసంప్రాప్తఃకృతకృత్యోఽసిరాఘవ ॥౩౧॥ ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చ వ్యక్తంహృష్టశ్చభాషతే।నానృతంవక్ష్యతేవీరోహనుమాన్మారుతాత్మజః ॥౩౨॥ తతస్సతుమహాప్రాజ్ఞోహనుమాన్మారుతాత్మజః। జగామాదాయతౌవీరౌహరిరాజాయరాఘవౌ ॥౩౩॥ భిక్షురూపంపరిత్యజ్యవానరంరూపమాస్థితః। పృష్ఠమారోప్యతౌవీరౌజగామకపికుంజరః ॥౩౪॥ సతువిపులయశాఃకపిప్రవీరఃపవనసుతఃకృతకృత్యవత్ప్రహృష్టః। గిరివరమురువిక్రమఃప్రయాతస్సశుభమతిస్సహరామలక్ష్మణాభ్యాం ॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే. చతుర్థస్సర్గః.***

ఋశ్యమూకాత్తుహనుమాన్గత్వాతుమలయంగిరిం। ఆచచక్షేతదావీరౌకపిరాజాయరాఘవౌ ॥౧॥ అయం

న్య ఇత్యుక్తం విశేషయతి॥ సర్వలోకస్యేతి॥ గురుః అగ్రజః॥ రా॥ శరణ్యః ప్రాప్యః-శరణం రక్షకం॥౨౦॥ యస్యప్రసాద ఇతి॥ ఇమాః ప్రజాః-సతతం ప్రసీదేయుః తత్ప్రసాదలబ్ధసకలపురుషార్థతయా సర్వదా ప్రసన్నచిత్తా భవేయుః- వానరేంద్రస్యస్వప్రసాద్య ప్రజైకదేశక్షుద్రతరజనస్య ప్రసాదమభికాంక్షతే- స్వతంత్రేచ్ఛస్య నియంతుమశక్యత్వాదితి భావః॥౨౧॥ యేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ యేన సతతం సర్వగుణోపేతాస్సర్వోపచారోపేతా యథా భవంతి తథా సదా మానితాః వానరేంద్రం గవనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగమితి సౌశీల్యాతిశయధ్వనిః॥ రా॥ యేనేతి॥ సతతమిత్యస్య సర్వగుణోపేతా ఇత్యనేన సంబంధః- అన్యథా పునరుక్తిస్స్యాత్॥౨౩॥ శోకేతి॥ శోకేనాభిభూతే శోకపరతంత్రే- శోకార్తే శోకపీడితే- కర్మపరతంత్రం శోకాకులం స్వజనమాలోక్య స్వయం శోకాకులస్యాచార్యముఖేన ఉభయశోకాసద్భావాదితి భావః॥౨౪॥ ఏవమితి॥ సాశ్రులోచనమితి రామదుఃఖదర్శనాద్దుఃఖిత్వముచ్యతే॥ ౨౫॥ ఈదృశా ఇతి॥ ద్రష్టవ్యాః అన్వేషితవ్యాః॥ రా॥ దిష్ట్యాదర్శనమాగతా ఇత్యనంతరం పఠ్యమాన ఇత్యేవముక్త్వేతి శ్లోకః సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యస్యానంతరం ద్రష్టవ్యః॥౨౬॥ సహీతి॥ వినికృతః వంచితః॥౨౭॥ కరిష్యతీతి॥ పరిమార్గణే సాహాయ్యం కరిష్యతి- తతః పరం భవతోరగ్రే కాశత్రుర్వా తేనేతి భావః॥౨౮॥ ఇతీతి॥ బభాషే-పునరపీతి శేషః॥౨౯॥ ఏవమితి॥ యథాన్యాయం దూతానురూపం॥౩౦॥ కపిరితి॥ అయం హృష్టస్సన్ యథాయథార్థం కథయతే- యథార్థకథనే హృష్టత్వం హేతుః- సీతాపరిమార్గణం కరిష్యతీతి యథార్థమేవ- సోఽపి సుగ్రీవః కృత్యవాన్ ప్రాప్తః జాతః తస్మాత్ కృతకృత్యోఽసి॥ రా॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం- రాఘవ-సంప్రాప్తోఽయం కపిర్మారుతాత్మజో హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః- సోఽపి సుగ్రీవోఽపి కృత్యవానితి యథావత్ కథయతే అతః కృతకృత్యోఽసీతి యోజనా॥౩౧॥ హృష్టపదసూచితం వివృణోతి॥ ప్రసన్నేతి॥ వక్ష్యతే వక్ష్యతి- అనృతం న వదేదిత్యర్థః॥ రా॥ హనూమదుక్తవాక్యస్య యాథార్థ్యం సమర్థయతే॥ ప్రసన్నేతి॥౩౨॥ తత ఇతి॥ హరిరాజాయ వానరరాజాయ॥౩౩॥ ఉక్తం వివృణోతి॥ భిక్ష్వితి॥౩౪॥ సత్వితి॥ విపులయశాః సర్వదేవవరప్రసాదేన విశాలకీర్తిః-కపిప్రవీరః సుగ్రీవమపి నియంతుం సమర్థః-అనేన భగవల్లాభ ఆచార్యాధీన ఇత్యుక్తం॥౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుర్థస్సర్గః.

అథ పాపఫలస్యకర్మానురూపం ఫలం దిశతో భగవతో మిత్రస్తస్య ఆచార్యముఖాత్ భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వా తదేకోపాయనిష్ఠా సూచ్యతే పంచమే॥ ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది॥ రామలక్ష్మణదర్శనభీతస్సుగ్రీవః ఋశ్యమూకాదుత్ప్లుత్య గహనం మలయాఖ్యమృశ్యమూకపర్యంతపర్వతం గతః- హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌ తత్రప్రతిష్ఠాప్య సుగ్రీవం తత్రానీతవానితి బోధ్యం॥౧॥ అయమితి॥ అయం రామః సంప్రాప్తః-అయం రామస్సత్య

నేతి॥ సతతం సర్వగుణోపేతాః సదా రాజ్ఞా మానితా ఇతి సంబంధః॥ ౨౩॥ శోకాభిభూత ఇతి॥ శోకాభిభూతే శోకావిష్టే- శోకార్తే శోకపీడితే॥ ౩౧॥ కపిరితి॥ హే రాఘవ సంప్రాప్తోఽయం కపిః- హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః- సోఽపి సుగ్రీవోఽపి కృత్యవానితి యథా కథయతే అతః కృతకృత్యోఽసీతి యోజనా ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః.

ఋశ్యమూకాదితి॥ ఋశ్యమూకాత్ - మలయగిరింగత్వా - ఋశ్యమూకప్రదేశాంతరస్థైకదేశమలయగిరిరితినామ॥౧॥ అయం రామ ఇతి॥

రామోమహాప్రాజ్ఞస్సంప్రాప్తోదృఢవిక్రమః। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రా రామోయంసత్యవిక్రమః ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూ
ణాంకులేజాతోరామోదశరథాత్మజః । ధర్మేనిగదితశ్చైవపితుర్నిర్దేశపారగః ॥ ౩ ॥ తస్యాస్యవసతోరణ్యేనియత
స్యమహాత్మనః। రావణేనహృతాభార్యాసత్వాంశరణమాగతః ॥ ౪ ॥ రాజసూయాశ్వమేధైశ్చవహ్నిర్యేనాభితర్పి
తః। దక్షిణాశ్చతథోత్సృష్టాగావశ్శతసహస్రశః ॥ తపసాసత్యవాక్యేనవసుధాయేనపాలితా । స్త్రీహేతోస్తస్యపు
త్రోయంరామస్త్వాంశరణంగతః ॥ ౬ ॥ భవతాసఖ్యకామౌతౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ । ప్రతిగృహ్ణార్చయస్వైతౌ
పూజనీయతమావుభౌ ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వాహనుమతోవాక్యంసుగ్రీవోహృష్టమానసః। భయంచరాఘవాద్ఘోరంప్రజహౌ
విగతజ్వరః ॥౮॥ సకృత్వామానుషంరూపంసుగ్రీవఃప్లవగర్షభః। దర్శనీయతమోభూత్వాప్రీత్యాప్రోవాచరాఘవం ।
౯॥ భవాన్ధర్మవినీతశ్చవిక్రాన్తస్సర్వవత్సలః। ఆఖ్యాతావాయుపుత్రేణతత్వతోమేభవద్గుణాః ॥ ౧౦ ॥ తన్మమైవైష
సత్కారోలాభశ్చైవోత్తమఃప్రభో । యత్త్వమిచ్ఛసిసౌహార్దంవానరేణమయాసహ ॥ ౧౧ ॥ రోచతే యదివా
సఖ్యంబాహురేషప్రసారితః। గృహ్యతాంపాణినాపాణిర్మర్యాదాబధ్యతాంధ్రువా ॥ ౧౨ ॥ ఏతత్తువచనంశ్రుత్వా
సుగ్రీవేణసుభాషితం । సప్రహృష్టమనాహస్తంపీడయామాసపాణినా ॥ ౧౩॥ హృద్యంసౌహృదమాలంబ్యపర్యష్వజ
తపీడితం ॥౧౩½॥ తతోహనూమాన్సంత్యజ్యభిక్షురూపమరిందమః। కాష్ఠయోస్స్వేనరూపేణజనయామాసపావకం॥
౧౪½॥ దీప్యమానంతతోవహ్నింపుష్పైరభ్యర్చ్యసత్కృతం॥ తయోర్మధ్యేథసుప్రీతోనిదధేసుసమాహితః॥౧౫½ త
తోగ్నిందీప్యమానంతౌచక్రతుశ్చప్రదక్షిణం॥సుగ్రీవోరాఘవశ్చైవవయస్యత్వముపాగతౌ॥ ౧౬½ ॥ తతస్సుప్రీతమన
సౌతావుభౌహరిరాఘవౌ॥ అన్యోన్యమభివీక్షంతౌనతృప్తిముపజగ్మతుః ॥౧౭½॥ త్వంవయస్యోసిమేహృద్యోహ్యేకం
దుఃఖంసుఖంచనౌ॥ సుగ్రీవోరాఘవంవాక్యమిత్యువాచప్రహృష్టవత్ ॥౧౮½॥ తతస్సపర్ణబహులాంఛిత్వాశాఖాంసు
పుష్పితాం॥ సాలస్యాస్తీర్యసుగ్రీవోనిషసాదసరాఘవః ॥౧౯½। లక్ష్మణాయాథసంహృష్టోహనుమాన్ప్లవగర్షభః ॥
శాఖాంచందనవృక్షస్యదదౌపరమపుష్పితాం॥ ౨౦½ ॥ తతఃప్రహృష్టస్సుగ్రీవఃశ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా। ప్రత్యువాచతదా
రామంహర్షవ్యాకులలోచనః ॥ ౨౧½ ॥ అహంవినికృతోరామచరామీహభయార్దితః॥ హృతభార్యోవనేత్రస్తోదుర్గ
మేతముపాశ్రితః ॥ ౨౨½ ॥ సోహంత్రస్తోవనేభీతోవసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః॥ వాలినానికృతోభ్రాత్రాకృతవైరశ్చ

విక్రమః- త్వచ్ఛత్రునిబర్హణక్షమఇత్యర్థః॥రా॥మహాప్రాజ్ఞోదృఢవిక్రమోయంసంప్రాప్తః- అయంరామస్సత్యవిక్రమః- తవశత్రునిరసనదక్ష
ఇతిభావః-ఏవంవాక్యభేదేనయోజనా-అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౨॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥ నిగదితఃప్రసిద్ధః॥ ౩ ॥ తస్యేత్యాది॥
౮॥ సకృత్వేతి॥ రాఘవం-ప్రాప్యేతిశేషః॥ రా॥ హనుమద్వచనశ్రవణానంతరం సుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనూమాన్రా
మలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతదాగమనంసుగ్రీవాయన్యవేదయదిత్యవగమ్యతే॥౧౧॥ రోచతఇతి ॥ మర్యాదావ్యవస్థా॥రా॥ మర్యాదాఅనుల్లం
ఘనీయావ్యవస్థా॥౧౨॥ఏతత్త్వితి॥ రామఇతిశేషః॥ ౧౩॥హృద్యమిత్యర్థం॥ పీడితందృఢం॥౧౩½॥మర్యాదాబధ్యతామితివదతస్సుగ్రీవస్యాశయం
విజ్ఞాత్వాచరతి॥తతఇతి॥ భిక్షురూపంసంత్యజ్యేత్యనేనసుగ్రీవవిశ్వాసార్థం- తౌత్వయాప్రాప్యకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయౌప్లవంగమేత్యాదుక్తప్రకారేణ
పునర్భిక్షురూపేణైవతదంతికంగతఇత్యవగమ్యతే - స్వేనరూపేణవానరరూపేణ- కాష్ఠయోఃఅరణిభూతశమీకాష్ఠయోః-సప్తమ్యంతంపదం॥
౧౪½॥ దీప్యమానమితి॥ సత్కృతమిత్యభ్యర్చ్యేత్యస్యానువాదః- తయోఃరామసుగ్రీవయోః॥౧౫½॥తతఇతి॥ప్రదక్షిణంచక్రతుః-అన్యోన్యం
పాణింగృహీత్వేతిశేషః॥ఉపాగతౌఅగ్నిసాక్షికమితిశేషః॥౧౬½॥తతఇతి॥అభివీక్షంతౌఅభివీక్షమాణౌ॥౧౭½॥త్వమితి॥ఏకంసమానం-త్వద్దుఃఖేన
మమదుఃఖంభవతు-త్వత్సుఖేనమమసుఖంభవత్విత్యర్థః-అనేనపరసామ్యావత్త్యభ్యర్థనంసూచితం॥౧౮½॥తతఇతి॥సరాఘవఇత్యనేనఏకా
సనత్వముక్తం॥౨౦½॥తతఇతి॥ప్రత్యువాచతదారామమితిపాఠః॥౨౧½॥రా॥అహమితి॥త్రస్తఃచకితఃఅత్రత్రస్తఇతివా॥౨౨½॥సోహమితి॥త్రస్తఃభీ

భ్రాత్రాలక్ష్మణేనసహమహాప్రాజ్ఞః - దృఢవిక్రమోయంరామఃసంప్రాప్తః- అయంరామఃసత్యవిక్రమఃతవశత్రునిరసనక్షమఇతిభావః. ఏవం
వాక్యభేదేనయోజనాతు - అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౬॥టీ॥ భవతేతి॥ప్రతిగృహ్యప్రత్యుద్గమ్య॥౮॥ సకృత్వేతి ॥ హనుమ
ద్వచనశ్రవణానంతరమేవసుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్- హనుమాన్రామలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతయోరాగమనంసుగ్రీవాయ
నివేదితవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౯ ॥ టీ ॥ భవానితి ॥ వినీతఃశిక్షితః॥౧౦॥టీ॥తదితి॥వానరేణతిరశ్చాఅసమానేనేత్యర్థః-ఏవంవిధేనాపి॥౧౧॥
రోచతఇతి॥ మర్యాదాహ్యనుల్లంఘనీయావ్యవస్థా॥టీ॥మయాసఖ్యమిచ్ఛసిచేత్కరావలంబఃక్రియతామిత్యాహ-రోచతఇతి॥౧౨॥౧౩॥ హృ
ద్యమితి॥పీడితందృఢంయథాతథా॥౧౩½॥తతఇతి॥ భిక్షురూపంపరిత్యజ్యేత్యనేన-తౌత్వయాప్రాప్యకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయౌప్లవంగమేతి-సుగ్రీవో
క్తనిదేశకరణప్రతీత్యర్థం - సుగ్రీవస్యరామాగమననివేదనసమయేపునర్భిక్షురూపంగృహీతవానిత్యవగమ్యతే॥కాష్ఠయోరితిసప్తమ్యంతం॥టీ॥
అత్రహనుమతోపావకోత్పాదనంరామాభ్యనుజ్ఞయైవ- అగ్నిసాక్షికంస్నేహంకుర్వీతికబంధేనోక్తత్వాత్॥౧౪½॥ దీప్యమానమితి॥తయోః రా

రాఘవ ॥౨౩॥ వాలినో మే మహాభాగ భయార్తస్యాభయం కురు ॥ కర్తుమర్హసి కాకుత్స్థ భయం మే న భవేద్యథా ॥
౨౪॥ ఏవముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః ॥ ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థస్సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ ॥౨౫॥ ఉపకారఫ
లం మిత్రం విదితం మే మహాకపే ॥ వాలినం తం వధిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం ॥౨౬॥ అమోఘాస్సూర్యసంకాశా మ
మైతే నిశితాశ్శరాః ॥ తస్మిన్వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః । కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః ॥
తీక్ష్ణాగ్రా ఋజుపర్వాణస్సరోషా భుజగా ఇవ ॥౨౭॥ తమద్య వాలినం పశ్య క్రూరైరాశీవిషోపమైః ॥ శరైర్వినిహతం
భూమౌ వికీర్ణమివ పర్వతం ॥ ౨౮ ॥ స తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనో హితం ॥ సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సుమహ
ద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ తవ ప్రసాదేన నృసింహ రాఘవ ప్రియాం చ రాజ్యం చ సమాప్నుయామహం । తథా కురు త్వం
నరదేవ వైరిణం యథా నిహంస్యద్య రిపుం మమాగ్రజం ॥ ౩౧ ॥ సీతాకపీంద్రక్షణదాచరాణాం రాజీవహేమజ్వలనోప
మాని ॥ సుగ్రీవరామప్రణయప్రసంగే వామాని నేత్రాణి సమం స్ఫురంతి ॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- పంచమ
స్సర్గః. ****************** పునరేవాబ్రవీత్ ప్రీతో రాఘవం రఘునందనమ్ ॥౧॥ అయమాఖ్యాతి మే రామ సచి
వో మంత్రిసత్తమః । హనుమాన్ యన్నిమిత్తం త్వం నిర్జనం వనమాగతః ॥౨॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వసతశ్చ వనే తవ । ర
క్షసాపహృతా భార్యా మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ త్వయా వియుక్తా రుదతీ లక్ష్మణేన చ ధీమతా ॥ అంతరప్రేప్సునా తేన హత్వా
గృధ్రం జటాయుషం ॥౩॥ భార్యావియోగజం దుఃఖమచిరాత్త్వం విమోక్ష్యసే । అహం తామానయిష్యామి నష్టాం వేద
శ్రుతీమివ ॥౪॥ రసాతలే వా వర్తంతీం వర్తంతీం వా నభస్తలే ॥ అహమానీయ దాస్యామి తవ భార్యామరిందమ ॥౫॥
ఇదం తథ్యం మమ వచస్త్వమవేహి చ రాఘవ ॥ న శక్యా సా జరయితుమపి సేంద్రైస్సురాసురైః । తవ భార్యా మహాబా
హో భక్ష్యం విషకృతం యథా ॥౬॥ త్యజ శోకం మహాబాహో తాం కాంతామానయామి తే । అనుమానాత్తు జానా
మి మైథిలీ సా న సంశయః ॥ హ్రియమాణా మయా దృష్టా రక్షసా క్రూరకర్మణా । క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ వి

తః ఉత్తరోత్తరం భీత - యద్వా వాలిత్రస్తోహమస్మిన్ వనే అభీతో వసామీత్యర్థః ॥౨౩॥ వాలిన ఇతి ॥ అభయం భయాభావం కురు - అత్యంతాతిశయే న దాఢ్యాయ పునరుచ్యతే - కర్తుమిత్యర్ధేన - మే భయం యథా న భవేత్తథా కర్తుమర్హసీత్యన్వయః ॥౨౪॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ప్రహసన్నివ కియన్మాత్రమేతదితి హసిత్వా - ఇవశబ్దో మందస్మితత్వే ॥౨౬॥ అమోఘా ఇత్యాది ॥ కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాః కంకపత్రైర్బద్ధా ఇత్యర్థః ॥౨౮॥ తమితి ॥ అద్య పశ్యేత్యనేన క్రియాఝటితిత్వముక్తం ॥౩౦॥ తవేతి ॥ కురు - యతస్వేత్యర్థః - వైరిణం రిపుమితి ద్విరుక్త్యా వైరకృతం శాత్రవం న తు జాత్యేత్యుక్తం ॥ ౩౧॥ ప్రసంగాత్కవిరాహ ॥ సీతేతి ॥ సీతానేత్రం రాజీవోపమం - వాలినేత్రం హేమోపమం - పింగాక్షత్వాత్ - రావణనేత్రాణి జ్వలనోపమాని పురుషస్య వామనేత్రస్ఫురణమనర్థకరం - స్త్రియాస్తు శోభనమితి నిమిత్తశాస్త్రవిదః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచమస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం రామేణ వాలివధే ప్రతిజ్ఞాతే సుగ్రీవేణాపి రామకార్యసిద్ధిః ప్రతిజ్ఞాయత ఇత్యస్మిన్ ॥ పునరేవేత్యాది ॥ రాఘవమితి నామ- సుగ్రీవ ఇతి శేషః ॥ ౧॥ అయమితి ॥ త్వం యన్నిమిత్తం వనమాగతః తదాఖ్యాతిస్మ ॥ రా ॥ ఆఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భూతే లట్ ॥ ౨॥ లక్ష్మణేనేత్యాది శ్లోకద్వయం- తేన పూర్వమవిజ్ఞాతేన ॥౩॥ భార్యేతి ॥ విమోక్ష్యసే త్యక్ష్యసి- నష్టాం మధుకైటభాపహృతాం- వేదశ్రుతిం- శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః శబ్దః- వేదరూపశ్రుతిమివ వేదగిరమివ- దీర్ఘ ఆర్షః ॥ రా ॥ నష్టాం వేదశ్రుతిం యథేతి- శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిత్వం వేదశాస్త్రాదేస్సాధారణం- తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతిమిత్యుక్తం ॥౪॥ రసాతల ఇతి ॥ వర్తంతీం వర్తమానాం ॥౫॥ ఇదమిత్యాది ॥ జరయితుం ఆత్మసాత్కర్తుం- విషకృతం విషేణ పక్వం ॥౬॥ త్యజ శోకమిత్యాది ॥ అనుమానాత్ యోగ్యతయా- యా దృష్టా సా మైథిలీ న సంశయః అనుమానాత్తు జానామీ

మసుగ్రీవయోః నిదధౌ నిహితవాన్ ॥౨౧॥ టీ ॥ సుగ్రీవస్స్వవృత్తాంతం విజ్ఞాపయతి- అహమిత్యాది ॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥౨౨॥ సోహమితి ॥ త్రస్తః చకితః ॥౨౫॥ టీ ॥ అథ సుగ్రీవాభిమతం వాలివధం ప్రతిజానీతే ॥ ఉపకారేతి ॥౨౬॥ అమోఘా ఇతి ॥ వేగితాః సంజాతవేగాః ॥౩౧॥ సీతేతి ॥ కపీంద్రో వాలీ- క్షణదాచరో రావణః- వామనేత్రస్ఫురణం పుంసాం దుర్నిమిత్తం- స్త్రీణాం శుభకరమితి భావః ॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పునరేవేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ త్వం యన్నిమిత్తం వనమాగతః తదాఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్ ॥౧॥ లక్ష్మణేనేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ భ్రాత్రా సహ వనే వసతః అంతరప్రేప్సునా తవానవస్థానం ప్రాప్తుమిచ్ఛతా- రక్షసా రావణేన గృధ్రం హత్వా- త్వయా లక్ష్మణేన చ వియుక్తా వైదేహీ అపహృతేతి హనుమానాఖ్యాతీత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥౩॥ కించ- భార్యావియోగజమిత్యాది ॥ నష్టాం వేదశ్రుతిమివ- శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిశ్శ్వేదశాస్త్రసాధారణం తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతిమిత్యుక్తం- మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే గుప్తం వేదజాతం మత్స్యాకృతిర్హరిర్యథా- ఆనీతవాన్- తద్వత్సీతామానయిష్యామి ఆనేష్యామీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ టీ ॥ అనుమానాదితి ॥ రావణేన హృతా కాచిన్మయా దృష్టా ఋశ్యమూకస్థితేన-

స్వరం॥ స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే పన్నగేంద్రవధూర్యథా ॥౯॥ ....
ఆత్మనా పంచమం మాం హి దృష్ట్వా శైలతటే స్థితం॥ ఉత్తరీయం తయా త్యక్తం శుభాన్యాభరణాని చ ॥౧౦॥ తాన్యస్మాభి
ర్గృహీతాని నిహితాని చ రాఘవ॥ ఆనయిష్యామ్యహం తాని ప్రత్యభిజ్ఞాతుమర్హసి ॥౧౧॥ తమబ్రవీత్తతో రామస్సుగ్రీ
వం ప్రియవాదినం॥ ఆనయస్వ సఖే శీఘ్రం కిమర్థం ప్రవిలంబసే ॥౧౨॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవశ్శైలస్య గహనాం గుహాం॥
ప్రవివేశ తతశ్శీఘ్రం రాఘవప్రియకామ్యయా ॥౧౩॥ ఉత్తరీయం గృహీత్వా తు శుభాన్యాభరణాని చ ॥ ఇదం పశ్యేతి రా
మాయ దర్శయామాస వానరః ॥౧౪॥ తతో గృహీత్వా తద్వాసశ్శుభాన్యాభరణాని చ॥ అభవద్బాష్పసంరుద్ధో నీహారే
ణేవ చంద్రమాః ॥౧౫॥ సీతాస్నేహప్రవృత్తేన స తు బాష్పేణ దూషితః ॥ హా ప్రియేతి రుదన్ధైర్యముత్సృజ్య న్యపతత్క్షి
తౌ ॥౧౬॥ హృది కృత్వా తు బహుశస్తమలంకారముత్తమం॥ నిశశ్వాస భృశం సర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః॥౧౭॥ అవిచ్ఛి
న్నాశ్రువేగస్తు సౌమిత్రిం వీక్ష్య పార్శ్వతః ॥ పరిదేవయితుం దీనం రామస్సముపచక్రమే ॥౧౮॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా
సంత్యక్తం హ్రియమాణయా॥ ఉత్తరీయమిదం భూమౌ శరీరాద్భూషణాని చ ॥౧౯॥ శాద్వలిన్యాం ధ్రువం భూమ్యాం
సీతయా హ్రియమాణయా॥ ఉత్సృష్టం భూషణమిదం తథారూపం హి దృశ్యతే॥౨౦॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వా
క్యమబ్రవీత్॥ నాహం జానామి కేయూరే నాహం జానామి కుండలే। నూపురే త్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్॥
౨౧॥ తతస్తు రాఘవో దీనస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥౨౨॥ బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయా॥ రక్షసా
రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియా ప్రియా ॥౨౩॥ క్వ వా వసతి తద్రక్షో మహద్వ్యసనదం మమ॥ యన్నిమిత్తమహం
సర్వాన్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్। హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయతా భృశం॥ ఆత్మనో జీవితాంతాయ మృత్యు
ద్వారమపావృతం ॥౨౪॥ మమ దయితతరా హృతా వనాంతాద్రజనిచరేణ విమథ్య యేన సా। కథయ మమ రిపుం త్వమద్య
వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామి ॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-షష్ఠస్సర్గః.*****************

ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణార్తేన వానరః॥ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం సబాష్పం బాష్పగద్గదః ॥ ౧ ॥ నజానే నిల

త్యస్యైవ వివరణమిదం॥ రా॥ మైథిలీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౯॥ ఆత్మనేతి॥ ఆత్మనా మయా పంచమం॥౧౦॥ తానీతి॥ ప్రత్యభిజ్ఞాతుం స్మర్తుం॥
౧౧॥ గో॥ కిమర్థం ప్రవిలంబస ఇతి పాఠః॥౧౩॥ ఉత్తరీయమితి॥ ఉత్తరీయమాభరణాని చ- ఉత్తరీయబద్ధానీత్యర్థః॥ ౧౪॥ హృదీతి॥ అలం
కారమితి జాత్యేకవచనం- రోషితః సంజాతరోషః॥౧౭॥ అవిచ్ఛిన్నేతి॥ పరిదేవయితుం ప్రలపితుం- దీనమితి క్రియావిశేషణం॥౧౮॥ పశ్యేతి॥ శరీ
రాత్ అపనీయేతి శేషః॥ ౧౯॥ శాద్వలిన్యామిత్యాది॥ అత్ర శాద్వలశబ్దేన హరితతృణాన్యుచ్యంతే- స్వార్థే వలజ్ప్రత్యయః- తద్వత్యాం భూమౌ మృదు
స్థలే ఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపం అవికలరూపం దృశ్యతే॥ రా॥ తథారూపం- పూర్వం యథారూపం తథారూపం- అక్షతమితి యావత్ ॥౨౦॥ బ్రూ
హీతి॥ కం దేశం కాం దిశం ప్రతి- హ్రియంతీ- హ్రియమాణేత్యర్థః- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥ ౨౩॥ క్వేత్యాది॥ ఆపావృతం ఉద్ఘాటితం యేన తత్క్వ
వసతీత్యన్వయః॥౨౪॥ మమేతి॥ విషమవృత్తం॥ రా॥ అస్మిన్సర్గాంతే మమ దయితతరేత్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- షష్ఠస్సర్గః. ************

ఏవమాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛికప్రసంగీ సుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా భగవత ఉచ్యతే సప్తమే॥ ఏవముక్త ఇత్యాది॥
బాష్పగద్గదః రామబాష్పదర్శనేన స్వయమపి బాష్పగద్గదః- ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నావిత్యస్య ప్రథమోదాహరణమిదం॥౧॥ నజాన ఇతి॥ దౌష్కు
లేయస్య- దుష్కులే భవో దౌష్కులేయః- దుష్కులాడ్ఢగితి ఢక్- తస్య పాపరక్షసః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య- నిలయం వాస
స్థానం- సామర్థ్యం శక్తిం, విక్రమం వా- సర్వథా న జానే- కించిదపి న జానామీత్యర్థః- నన్విదం వక్ష్యమాణేన విరుధ్యతే- వక్ష్యతి వానరప్రేషణావసరే॥
శ్లో॥ ద్వీపస్తస్యాపరే పారే శతయోజనమాయతః । అగమ్యో మానుషైర్దీప్తస్తం మార్గధ్వం సమంతతః॥ స హి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురా
త్మనః। రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి॥ తత్ర హి రావణస్య నిలయసామర్థ్యపరాక్రమాస్సుగ్రీవేణ స్పష్టమవగతా ఇతి గమ్యతే- స
త్యం- తథాపి స్వకార్యే ప్రథమం ప్రవర్తయితుమేవముక్తవాన్సుగ్రీవః- అత ఏవ- బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయేత్యస్యాపి ప్రతి
వచనం నోక్తవాన్ - కథం గమనదేశమపి న జానీయాత్- య ఏవమాహ హ్రియమాణా మయా దృష్టేతి- న చైవమాదావేవ మిత్రద్రోహః కృత

సా సీతా భవితుమర్హతీత్యసమాప్తప్రకారః॥౯॥ టీ॥ రావణహృతా సీతేత్యస్మిన్నర్థే ఉపకాంతరమస్తీత్యాహ॥ ఆత్మనేతి॥౧౦॥ టీ॥ నిహితా
ని నిగూఢాని- విధివద్రక్షితానీత్యర్థః॥౧౨॥ టీ॥ గహనాం దుష్ప్రవేశాం॥౧౩॥ టీ॥ రోషితః సంజాతరోషః॥౧౭॥ శాద్వలిన్యామితి॥ తథా
రూపం- పూర్వం యథారూపం అక్షతరూపమిత్యర్థః॥ [టీ] మృదుప్రదేశపాతాదిత్యభావః॥ ౨౦॥ టీ॥ కం దేశం- అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-
కస్మిన్దేశే లక్షితేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యా
యాం- షష్ఠస్సర్గః. ***౧॥ నజాన ఇతి॥ సర్వథా న జానే- సర్వప్రకారేణ న జానే కించిజ్జానామీత్యర్థః- ఉత్తరత్ర సీతాన్వేషణార్థం హస

యం తస్య సర్వథా పాపరక్షసః। సామర్థ్యం విక్రమం వాపి దౌష్కులేయస్య వా కులం ॥౨॥ సత్యం తే ప్రతిజానామి త్యజ
శోకమరిందమ। కరిష్యామి తథా యత్నం యథా ప్రాప్స్యసి మైథిలీం ॥౩॥ రావణం సగణం హత్వా పరితోష్యాత్మపౌరు
షం। తథాస్మి కర్తా నచిరాద్యథా ప్రీతో భవిష్యసి ॥౪॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య ధైర్యమాత్మగతం స్మర। త్వద్విధానామస
దృశమీదృశం విద్ధి లాఘవం ॥౫॥ మయాపి వ్యసనం ప్రాప్తం భార్యాహరణజం మహత్ । నచాహమేవం శోచామి నచ ధై
ర్యం పరిత్యజే ॥౬॥ నాహం తామనుశోచామి ప్రాకృతో వానరోపి సన్ । మహాత్మా చ వినీతశ్చ కిం పునర్ధృతిమాన్ భవాన్ ॥
౭॥ బాష్పమాపతితం ధైర్యాన్నిగ్రహీతుం త్వమర్హసి । మర్యాదాం సత్త్వయుక్తానాం ధృతిం నోత్స్రష్టుమర్హసి ॥౮ ॥
వ్యసనే వార్థకృచ్ఛ్రే వా భయే వా జీవితాంతకే। విమృశన్ వై స్వయా బుద్ధ్యా ధృతిమాన్నావసీదతి ॥౯॥ బాలిశస్తు నరో ని
త్యం వైక్లబ్యం యోనువర్తతే। స మజ్జత్యవశః శోకే భారాక్రాంతేవ నౌర్జలే ॥ ౧౦ ॥ ఏషోంజలిర్మయా బద్ధః ప్రణయా
త్త్వాం ప్రసాదయే॥ పౌరుషం శ్రయ శోకస్య నాంతరం దాతుమర్హసి ॥ ౧౧॥ యే శోకమనువర్తంతే తేన తేషాం విద్యతే సు
ఖం॥ తేజశ్చ క్షీయతే తేషాం న త్వం శోచితుమర్హసి ॥౧౨॥ శోకేనాభిప్రపన్నస్య జీవితే చాపి సంశయః। స శోకం త్యజ రా
జేంద్ర ధైర్యమాశ్రయ కేవలం ॥ ౧౩ ॥ హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే। వయస్యతాం పూజయన్మే న త్వం
శోచితుమర్హసి ॥౧౪॥ మధురం సాంత్వితస్తేన సుగ్రీవేణ స రాఘవః। ముఖమశ్రుపరిక్లిన్నం వస్త్రాంతేన ప్రమార్జయత్ ॥
౧౫॥ ప్రకృతిస్థస్తు కాకుత్స్థస్సుగ్రీవవచనాత్ప్రభుః । సంపరిష్వజ్య సుగ్రీవమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧౬॥ కర్తవ్యం యద్వ

స్యాదితి వాచ్యం. దూరదర్శినా సుగ్రీవేణైవం మనసి కృతం. యది మయా రావణవృత్తాంతో మయా జ్ఞాత ఇత్యుక్తః స్యాత్ తదాతివ్యసనీ రామో
యం సీతాన్వేషణే ప్రథమం మాం ప్రవర్తయేత్. తచ్చాయుక్తం. వానరాణాం వాలివశంవదత్వేనాస్మదధీనత్వాభావాత్ కథంచిత్ కేషాంచిద్వశీ
కరణేపి రావణేన కృతసఖ్యో వాలీ చాస్మన్మనోరథాసహః సాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత. తథా చోభయకార్యభంగ ఇత్యజ్ఞానమభినీతవాన్ సుమతి
స్సుగ్రీవః. న చైవం సతి వానరప్రేషణకాలికసుగ్రీవవచనేన కథమివ రామో నాశంకతేతి వాచ్యం. తారోక్తలక్ష్మణవచనశ్రవణేన రామస్యానశం
కావకాశః. పూర్వమయం న జానాతి పశ్చాత్తారావచనైర్జ్ఞాతవానితి రామస్యాపి ప్రతిపత్తిర్భవేత్. ఏవం హ్యాహ లక్ష్మణం ప్రతి తారా॥ శ్లో॥ శతకో
టిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః। అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ॥ అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్ రాక్షసాన్ కామరూపి
ణః। న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతేత్యాది॥ కించ కథం వా లోకాలోకపర్యంతం పర్యటతస్తదపరిజ్ఞానం. అత ఏవ హి రామబలపరీక్షా
సమయే దుందుభిధర్షణకథనప్రసంగే వక్తవ్యమపి రావణజయవృత్తాంతం నోక్తవాన్. నన్వేవమిదానీం పరమార్థతో న విజానాతి సు
గ్రీవః. పశ్చాత్తారయా జ్ఞాతవానితి కిన్న వికల్ప్యత ఇతి చేన్న. తారాదర్శనాత్ప్రభృతి కామపరవశేన సుగ్రీవేణ తారయా సహ రామకార్యపర్యా
లోచనాప్రసక్తేః. యది చ సుగ్రీవః సర్వథా న జానీయాత్ తదా సీతాక్రోశాదినా స్ఫుటమవగతాం దిశం వదేదేవ. యచ్చ కైశ్చిదుక్తం. నిలయం న
జానామీత్యస్య ఇదానీం తదవస్థానదేశం న జానామీత్యర్థ ఇతి. తన్న. సర్వాత్మనా రావణవృత్తాంతమపరిజ్ఞాయ కియదపి తత్స్వరూపజ్ఞానం భవత్వితి
తాత్పర్యేణ క్వ వా వసతి తద్రక్ష ఇతి పృష్టవంతం ప్రతిజ్ఞాతాంశమాత్రమప్యనుక్త్వా ఇదానీం తదవస్థానభూమిం న జానామీత్యుత్తరస్య ఛలత్వాపత్తేః.
తద్వాసమాత్రజ్ఞానే తద్భంజనే స స్వయమేవేహాగమిష్యతీతి హి రామాభిప్రాయః. కించ ఇదానీం నిలయాపరిజ్ఞానేపి సామర్థ్యపరాక్రమావావ
క్తవ్యౌ స్యాతాం. ఇతరదిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రేషణం తాన్ ప్రతి రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తత ఇతి వచనం చ బహుకాలవిళం
బేన యత్ర కుత్రాపి సీతాం స్థాపయేత్తిష్ఠేద్వేతి సంగచ్ఛతే. ఏతేనేదమపి నిరస్తం. సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి తన్నిలయం న జానామీతి విశిష్టాభావో
ర్థః. తథా చాగ్రే కేనచిత్ ప్రకారేణ తన్నిలయజ్ఞానావిరోధ ఇతి. వానరాన్ ప్రతి యావన్మాత్రముచ్యతే తావదాదావపి వక్తవ్యత్వాత్. య
దపి కేనచిదున్నీతం. సంవత్సరపర్యంతం సీతాదుఃఖకరణాభావే రావణకృతశివపూజాఫలం న భవేదితి దైవప్రతిబంధవశాత్తదానీం సుగ్రీవస్యా
జ్ఞానమితి. తత్తుచ్ఛం. దృష్టే సంభవత్యదృష్టకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్. స్వవ్యక్తపరదారధర్షణం శివపూజాఫలమితి. తస్మాద్యథోక్త ఏవార్థో
గ్రాహ్యః॥ ౨॥౩॥ రావణమితి॥ సగణం సపరివారం. రావణం హత్వా భవంతం పరితోష్య ఆత్మపౌరుషం తథా కర్తాస్మి. యథా ప్రీతో భవిష్యసీ
తి సంబంధః॥ ౪॥ అలమిత్యాది॥ వైక్లబ్యం దైన్యం॥ ౫॥ మయేతి॥ పరిత్యజే పరిత్యజామి॥౬॥ నాహమితి॥ ప్రాకృతః హీనః. వినీతః వృద్ధైస్సుశిక్షితః॥
౭॥ బాష్పమితి॥ సత్త్వయుక్తానాం వ్యవసాయవతాం॥౮॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః. మర్యాదాం వ్యవస్థారూపాం
ధృతిం॥౮॥ వ్యసన ఇతి॥ అర్థకృచ్ఛ్రే ధననాశే॥౧౦॥ ఏష ఇతి॥ అంతరం అవకాశం॥౧౩॥ హితమితి॥ బ్రూమి బ్రవీమి. వయస్యతాం మిత్రత్వం॥౧౪॥ మధు
రమితి॥ ప్రమార్జయత్. స్వార్థే ణిచ్. అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః॥౧౬॥ కర్తవ్యమితి॥ అనురూపం మిత్రత్వానురూపం. యుక్తం శోకని

మదాదివానరప్రేషణసమయే॥ శ్లో॥ సహి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః। రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి వచనేన రావణా
వాసస్య సుగ్రీవావగతత్వప్రతీతేరేవం వ్యాఖ్యాతం॥ టీ॥ సామర్థ్యం శారీరం బలం. దౌష్కులేయస్య. దుష్కులాడ్ఢగితి ఢక్ ప్రత్యయః॥౩॥ టీ॥ సగ
ణం సపరివారం॥౬॥ టీ॥ నాహం తామితి॥ తాం రుమాం॥౮॥ టీ॥ వ్యసనే విపది. అర్థకృచ్ఛ్రే కార్యసంకటే॥ ౧౦॥ టీ॥ శ్రయ ఆశ్రయ. అంతరమవకాశం॥
౧౪॥ మధురమితి॥ ప్రమార్జయత్. స్వార్థే ణిచ్. అడభావ ఆర్షః॥౧౫॥ ప్రకృతిస్థ ఇతి॥ ప్రకృతిస్థః స్వభావస్థః. దుఃఖరహిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥

యస్యైనస్నిగ్ధేనచహితేనచ। అనురూపంచయుక్తంచకృతంసుగ్రీవతత్త్వయా ॥౧౭॥ ఏవంచప్రకృతిస్థోహమనునీతస్త్వయాసఖే। దుర్లభాహీదృశోబంధురస్మిన్కాలేవిశేషతః॥౧౮॥ కింతుయత్నస్త్వయాకార్యోమైథిల్యాఃపరిమార్గణే। రాక్షసస్యచరౌద్రస్యరావణస్యదురాత్మనః॥౧౯॥ మయాచయదనుష్ఠేయంవిస్రబ్ధేనతదుచ్యతామ్ । వర్షాస్వేవచసుగ్రీవసర్వంసంపద్యతేమమ॥౨౦॥మయాచయదిదంవాక్యంనభిమానాత్సమీరితమ్। తత్త్వయాహరిశార్దూలతత్త్వమిత్యవధార్యతామ్ ॥౨౧॥ అనృతంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేకదాచన। ఏతత్తేప్రతిజానామిసత్యేనైవచతేశపే॥౨౨॥ తతః ప్రహృష్టస్సుగ్రీవోవానరైస్సచివైస్సహ । రాఘవస్యవచశ్శ్రుత్వాప్రతిజ్ఞాతంవిశేషతః॥ ౨౩ ॥ ఏవమేకాంతసంపృక్తౌ తతస్తౌనరవానరౌ।ఉభావన్యోన్యసదృశంసుఖందుఃఖంప్రభాషతామ్। ౨౪ ॥ మహానుభావస్యవచోనిశమ్యహరిర్నరాణాంవృషభస్యతస్య। కృతంసమేనేహరివీరముఖ్యస్తదాస్వకార్యంహృదయేనవిద్వాన్॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమ త్కిష్కింధాకాండే-సప్తమస్సర్గః...పరితుష్టస్తుసుగ్రీవస్తేనవాక్యేనవానరః । లక్ష్మణస్యాగ్రతోరామమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥౧॥ సర్వథాహమనుగ్రాహ్యోదేవతానామసంశయః। ఉపపన్నగుణోపేతస్సఖాయస్యభవాన్మమ ॥౨ ॥ శక్యంఖలుభవేద్రామసహాయేనత్వయానఘ । సురరాజ్యమపిప్రాప్తుంస్వరాజ్యంకింపునఃప్రభో ॥౩॥సోహంసభాజ్యోబంధూనాంసుహృదాంచైవరాఘవ।యస్యాగ్నిసాక్షికంమిత్రంలబ్ధంరాఘవవంశజమ్॥౪ అహమప్యనురూపస్తేవయస్యోజ్ఞాస్యసిశనైః। నతువక్తుంసమర్థోహంస్వయమాత్మగతాన్గుణాన్॥ ౫॥ మహాత్మనాంతుభూయిష్ఠంత్వద్విధానాంకృతాత్మనామ్ । నిశ్చలాభవతిప్రీతిర్ధైర్యమాత్మవతామివ ॥ ౬ ॥ రజతంవాసువర్ణంవావస్త్రాణ్యాభరణానిచ।అవిభక్తానిసాధూనామవగచ్ఛంతిసాధవః ॥౭॥ ఆఢ్యోవాపిదరిద్రోవాదుఃఖితస్సుఖితోపివా। నిర్దోషోవాసదోషోవావయస్యఃపరమాగతిః॥౮ ॥ ధనత్యాగస్సుఖత్యాగోదేహత్యాగోపివాపునః। వయస్యార్థేప్రవర్తంతేస్నేహందృష్ట్వాతథావిధమ్ ॥౯॥ తత్తథేత్యబ్రవీద్రామస్సుగ్రీవంప్రియవాదినమ్ । లక్ష్మణస్యాగ్రతోలక్ష్మ్యావాసవస్యేవధీమతః ॥౧౦॥తతోరామంస్థితందృష్ట్వాలక్ష్మణంచమహాబలమ్।సుగ్రీవస్సర్వతశ్చక్షుర్వనేలోలమపాతయత్॥౧౧॥సదదర్శతతస్సాలమవిదూరేహరీశ్వరః । సుపుష్పమీషత్పత్రాఢ్యంభ్రమరైరుపశోభితమ్ ॥ ౧౨ ॥ తస్యైకాంపర్ణబహుళాంభఙ్క్త్వాశాఖాంసుపుష్పితామ్ । సాలస్యాస్తీర్యసుగ్రీవోనిషసాదసరాఘవః ॥౧౩॥ తావాసీనౌతతోదృష్ట్వా

వారణయోగ్యం-కృతం-ఉక్తమిత్యర్థః॥౧౮॥మయేతి॥విస్రబ్ధేనస్నిగ్ధేన॥౨౦॥మయేతి॥అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్-త్వయ్యభిమానాద్వా- తత్త్వంయథార్థమ్॥౨౩॥ఏవమితి॥ఏకాంతసంపృక్తౌసంయుక్తౌ-ఏకాంతేరహసిసంపృక్తౌఏకాంతంనియతంయథాతథాసంయుక్తౌవా - అభాషతామ్- వ్యత్యయేనపరస్మైపదం-అడభావశ్ఛ॥౨౪॥మహానుభావస్యేతి॥స్పష్టం॥౨౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

అథసుగ్రీవస్యస్వశోకమూలవిజ్ఞాపనమష్టమే॥ పరితుష్టమిత్యాది॥౧॥సర్వథేతి॥ దేవతానామనుగ్రాహ్యఃదయనీయోభవం.యస్యమేభవాన్ సఖాసీత్ - కీదృశస్సఖా-ఉపపన్నగుణోపేతః-రాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః॥౨॥శక్యమిత్యాదిచతుశ్చత్వారింశత్ ॥౩॥ సోహమితి॥ సభాజ్యః పూజ్యః॥౪॥ మహాత్మనామితి॥ భూయిష్ఠంఅతిశయేన-ఆత్మవతాంఆత్మజ్ఞానినాం॥౬॥రజతమితి॥సాధూనాంమిత్రాణాంసాధవోమిత్రాణి॥౮॥ ధనత్యాగఇతి॥ తథావిధంస్వస్నేహసదృశంస్నేహందృష్ట్వాస్థితస్య-వయస్యస్య-వయస్యార్థే- ధనత్యాగాదయఃప్రవర్తంతఇతియోజనా- అనయాసుగ్రీవవచనభంగ్యాఆవాభ్యామేవావర్తితవ్యమితివ్యవస్థాప్యేత్యర్థః॥౯॥తత్తథేతి॥లక్ష్మ్యాకాంత్యావాసవస్యేవస్థితస్యలక్ష్మణస్యాగ్రతఇతిసంబంధః-అనేనోక్తార్థలక్ష్మణానుమతిర్ద్యోతితా॥౧౦॥లక్ష్మణస్తేజోవిశేషేణవాసవసదృశఇత్యర్థః॥౧౧॥తతఇతి॥స్థితం-భూషణగ్రహణకాలాత్ప్రభృతిస్థితమిత్యర్థః-లోలంచక్షుః పాతయదితి-సమీచీనశాఖాలాభార్థంసర్వత్రాన్వేషయామాసేత్యర్థః॥౧౧॥ సదదర్శేతి॥ఈషత్పత్రాఢ్యమితి-పల్లవప్రచురమిత్యర్థః॥౧౨॥తస్యేతి॥పర్ణబహుళాంపల్లవబహుళాం॥౧౩॥తస్యేతి॥ ఆస్తీర్యేతిపునరాసనప్రదానకథనేనఅయంపరేద్యుర్వృత్తాంతఇత్యవగమ్యతే॥౧౩॥ తావితి॥ విసీతం-ఏకాసనేస్థితిమనంగీకుర్వంతమిత్యర్థః-ఉపవేశయత్ ఉపావేశయత్॥

మయాచేతి॥ఇదంవాక్యంవాలినంవధిష్యామీతివాక్యం॥టీ॥అభిమానాత్ త్వయిప్రణయాత్ ॥౨౩॥ఏవమితి॥ప్రభాషతాం-అడభావఃపరస్మైపదమార్షం॥౨౪॥టీ॥స్వకార్యంవాలివధరూపకార్యం॥టీ॥సర్గప్రతిఫలముక్తంసార్ధపంచదశ్లో॥రామసుగ్రీవసల్లాపంశ్రుత్వాదుఃఖాద్విముచ్యతఇతి॥ ౨౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం.శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః ❁❁❁

౩॥సోహమితి॥సభాజ్యఃపూజ్యఃభజనీయఇత్యర్థః॥౪॥టీ॥మహాత్మనాంవిపులాంతఃకరణానాం-ఆత్మవతాంప్రశస్తబుద్ధీనాం॥౬॥టీ॥అవిభక్తానిస్వైనతుల్యాని॥ ౯॥ తత్తథేతి॥లక్ష్మ్యాకాంత్యావిశేషేణయుక్తఃరామః-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే-వాసవస్యవాసవసదృశస్యేత్యర్థః- లక్ష్మణస్యాగ్రతఃసుగ్రీవమబ్రవీదితిసంబంధః॥ ౧౦॥టీ॥అపాతయత్ ప్రసారితవాన్ ॥౧౧॥సదదర్శేతి॥ఈషత్పర్ణాఢ్యంపల్లవసంకులం॥౧౨॥ త

హనూమానపి లక్ష్మణం। సాలశాఖాం సముత్పాట్య వినీతముపవేశయత్ ॥౧౪॥ సుఖోపవిష్టం రామం తు ప్రసన్నముదధిం య
థా। ఫలపుష్పసమాకీర్ణే తస్మిన్గిరివరోత్తమే। తతః ప్రహృష్టస్సుగ్రీవశ్శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా। ఉవాచ ప్రణయాద్రామం
హర్షవ్యాకులితాక్షరం ॥౧౬॥ అహం వినికృతో భ్రాత్రా చరామ్యేష భయార్దితః। ఋశ్యమూకం గిరివరం హృతభా
ర్యస్సుదుఃఖితః ॥౧౭॥ సోహం త్రస్తో భయే మగ్నో వసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః। వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రా
ఘవ॥ ౧౮॥ వాలినో మే భయార్తస్య సర్వలోకాభయంకర। మమాపి త్వమనాథస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥౧౯॥ ఏవ
ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః। ప్రత్యువాచ స కాకుత్స్థస్సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ ॥౨౦॥ ఉపకారఫలం మిత్రమప
కారోరిలక్షణం। అద్యైవ తం హనిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం॥౨౧॥ ఇమే హి మే మహావేగాః పత్రిణస్తిగ్మతేజసః। కార్తి
కేయవనోద్భూతాశ్శరా హేమవిభూషితాః॥ కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః। సుపర్వాణస్సుతీక్ష్ణా
గ్రాస్సరోషా భుజగా ఇవ ॥ భ్రాతృసంజ్ఞమమిత్రం తే వాలినం కృతకిల్బిషం। శరైర్వినిహతం పశ్య వికీర్ణమివ పర్వతం ॥
౨౪॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవో వాహినీపతిః। ప్రహర్షమతులం లేభే సాధు సాధ్వితి చాబ్రవీత్ ॥౨౫॥ రామ శోకా
భిభూతోహం శోకార్తానాం భవాన్గతిః। వయస్య ఇతి కృత్వా హి త్వయ్యహం పరిదేవయే ॥౨౬॥ త్వం హి పాణిప్రదానేన వ
యస్యోగ్నిసాక్షికం। కృతః ప్రాణైర్బహుమతస్సత్యేనాపి శపామి తే ॥౨౭॥ వయస్య ఇతి కృత్వా చ విస్రబ్ధం ప్రవదా
మ్యహం। దుఃఖమంతర్గతం యన్మే మనో హరతి నిత్యశః ॥౨౮॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం బాష్పదూషితలోచనః। బాష్పోపహ
తయా వాచా నోచ్చైశ్శక్నోతి భాషితుం ॥౨౯॥ బాష్పవేగం తు సహసా నదీవేగమివాగతం। ధారయామాస ధైర్యేణ సు
గ్రీవో రామసన్నిధౌ ॥ ౩౦ ॥ సన్నిగృహ్య తు తం బాష్పం ప్రమృజ్య నయనే శుభే। వినిశ్వస్య చ తేజస్వీ రాఘవం వాక్యమబ్ర
వీత్ ॥౩౧॥ పురాహం వాలినా రామ రాజ్యాత్స్వాదవరోపితః। పరుషాణి చ సంశ్రావ్య నిర్ధూతోస్మి బలీయసా॥౩౨॥ హృ
తా భార్యా చ మే తేన ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ। సుహృదశ్చ మదీయా యే సంయతా బంధనేషు తే ॥౩౩॥ యత్నవాంశ్చ సుదు
ష్టాత్మా మద్వినాశాయ రాఘవ। బహుశస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ వానరా నిహతా మయా ॥ ౩౪ ॥ శంకయా త్వేతయా చాహం దృ
ష్ట్వా త్వామపి రాఘవ। నోపసర్పామ్యహం భీతో భయే సర్వే హి బిభ్యతి ॥౩౫ ॥ కేవలం హి సహాయా మే హనుమత్ప్రము

ప్రసన్నముదధింయథా - తద్వత్ ప్రసన్నం ॥౧౪॥ సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ద్వితీయరామపదమభిరామార్థకం - ప్రసన్నముదధింయథా - తద్వత్ ప్రసన్నం ॥౧౪॥ వాలినఇతి॥ హే సర్వలోకాభయంకర-వా
భీకరమిత్యర్థః ॥ రా ॥ అత్ర ద్వితీయో రామశబ్దోభిరామవచనః - క్రియావిశేషణం వా ॥ ౧౮ ॥ వాలిన ఇతి॥ సర్వలోకాభయంకర అత ఏవ మమాప్య
లినః సకాశాత్ భయార్తస్య మే మమాపి అత్యంతభాగ్యహీనస్యాపి- ప్రసాదం కర్తుమర్హసి॥ రా॥ వాలిన ఇతి॥ సర్వలోకాభయంకర అత ఏవ మమాప్య
భయంకర- వాలినో భయార్తస్య మే- ప్రసాదం కర్తుమర్హసి- సఖిత్వేన మయ్యాం విశేషతః ప్రసాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి॥ ప్రహస
న్నివ పూర్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతేపి చాపలాతిశయాత్ పునః ప్రార్థయత ఇతి మందస్మితవానిత్యర్థః॥౨౦॥ ఉపకారేతి॥ అరిలక్షణమిత్యనంతరం అతస్త్వయ
స్వార్యం॥౨౧॥ ఇమే హీతి॥ పత్రిణః ప్రశస్తపత్రిణః- తిగ్మతేజసః క్రూరతేజసః- కార్తికేయవనోద్భూతాః శరవణోద్భూతాః. కంకపత్రప్రతిచ్ఛ
న్నా ఇతి పత్రిణ ఇత్యుక్తం విశేష్యతే- మహేంద్రపదేనాశనేస్తత్సన్నిహితత్వాతిశయ ఉచ్యతే. ఇమే మే శరాః మహావేగత్వాదివిశిష్టా హి- అతః ఏతైశ్శరై
ర్వాలినం వినిహతం పశ్యేతి సంబంధః॥ ౨౪ ॥ రాఘవస్యేతి॥ వాహినీపతిః వానరసేనాధిపతిః॥ ౨౫ ॥ రామేతి॥ వయస్య ఇతి- వయస్య ఇతి చేత్యర్థః- త్వయి
త్యత్సమీపే॥ ౨౮॥ ఏతావదితి॥ ఏతావదుక్త్వా పురాహం వాలినేత్యాదివక్తుకామస్తదుపోద్ఘాతత్వేన- దుఃఖమంతర్గతం యన్మే మనో హరతి నిత్య
శ ఇత్యేతావదుక్త్వా- శక్నోతి అశక్నోత్ ॥ రా ॥ అత్ర పునశ్శబ్దో ధ్యాహర్తవ్యః- ఏతావదుక్త్వా వచనం- రామ శోకాభిభూతోహమిత్యారభ్య మనో
హరతి నిత్యశ ఇత్యేతదంతం వచనజాతం పునరుక్త్వా- ఉచ్చైర్భాషితుం న శక్నోతీతి సంబంధః- శక్నోతీతి భూతే లట్ ॥ ౨౯ ॥ బాష్పవేగమితి॥ రామస
న్నిధావితి. మాం ప్రత్యుపదిశ్య స్వయం న శక్నోతీతి రామో మామస్యేతేతి భియా ధారయామాసేతి భావః॥ ౩౧॥ పురాహమితి॥ స్వాద్రాజ్యాత్ యా
వరాజ్యాత్ - నిర్ధూతః నిరస్తః ॥ ౩౨॥ హృతేతి॥ బంధనేషు కారాగృహేషు॥ రా ॥ బంధనేషు- బధ్యతే స్మిన్నితి బంధనం కారాగారం॥ ౩౪॥ శంక
యేతి॥ ఏతయా శంకయా- వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా- భీతః నోపసర్పామి నోపాసర్పం- భయే భయనిమిత్తే ॥ రా ॥ హే రాఘవ- అహం- త్వా
మపి పరమకారుణికం త్వామపి దృష్ట్వా ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా భీతః అత ఏవాహం నోపసర్పామి- భూతే లట్ ॥ ౩౫ ॥

ఇత్యవగమ్యతే॥ ౧౪॥ సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ స్యేతి॥ శాఖామాస్తీర్యేతి పునరాసనప్రదానేన అయం పరేద్యుర్వృత్తాంత ఇత్యవగమ్యతే॥ ౧౪॥
స్యేతి॥ శాఖామాస్తీర్యేతి పునరాసనప్రదానేన ... పత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః. కార్తికేయవనోద్భూతాః
అత్ర ద్వితీయో రామశబ్దోభిరామవాచకః॥ ౧౮॥ టీ॥ వాలిన ఇతి పంచమీ॥ ౨౧॥ ఇమే హీతి॥ పత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః. కార్తికేయవనోద్భూతాః
శరవణోత్పన్నాః॥ టీ॥ సుపర్వాణః నిశితగ్రంథయః॥ ౨౮॥ ఏతావదితి॥ అత్ర పునశ్శబ్దో ధ్యాహర్తవ్యః. ఏతావదుక్త్వా వచనం రామ శోకాభిభూ
తోహమిత్యారభ్య మనో హరతి నిత్యశ ఇత్యేతదంతం వచనముక్త్వా- పునరుచ్చైర్భాషితుం న శక్నోతి- నాశక్నోదితి సంబంధః॥ ౩౧॥ టీ॥ నిర్ధూతః ని
ష్కాసితః॥ ౩౨॥ సుహృద ఇతి॥ బంధనేషు బధ్యంతేస్మిన్నితి బంధనం- కారాగారం- తత్ర సంయతాః బద్ధాః॥ ౩౪॥ శంకయేతి॥ ఏతయా శంకయా వాలి

ఖా ప్రియే మే। అతోఽహం ధారయామ్యద్య ప్రాణాన్ కృచ్ఛ్రగతోఽపి సన్ ॥౩౬॥ ఏతే హి కపయస్స్నిగ్ధా మాం రక్షంతి సమంతతః।
సహ గచ్ఛంతి గంతవ్యే నిత్యం తిష్ఠంతి చ స్థితే ॥౩౭॥ సంక్షేపస్త్వేష తే రామ కిముక్త్వా విస్తరం హి తే। స మే జ్యేష్ఠో రిపు
ర్భ్రాతా వాలీ విశ్రుతపౌరుషః॥ తద్వినాశాద్ధి మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యాదనంతరం। సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధ
నం ॥౩౯॥ ఏష మే రామ శోకాంతశ్శోకార్తేన నివేదితః। దుఃఖితస్సుఖితో వాపి సఖ్యుర్నిత్యం సఖా గతిః ॥౪౦॥ శ్రుత్వైత
ద్వచనం రామస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ । కిన్నిమిత్తమభూద్వైరం శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః ॥ ౪౧ ॥ సుఖం హి కారణం
శ్రుత్వా వైరస్య తవ వానర। ఆనంతర్యం విధాస్యామి సంప్రధార్య బలాబలం॥ ౪౨ ॥ బలవాన్ హి మమామర్షశ్శ్రుత్వా
త్వామవమానితం । వర్తతే హృదయోత్కంపీ ప్రావృడ్వేగ ఇవాంభసః ॥౪౩॥ హృష్టః కథయ విస్రబ్ధో యావదారోప్య
తే ధనుః। సృష్టశ్చ హి మయా బాణో నిరస్తశ్చ రిపుస్తవ ॥౪౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా। ప్రహర్షమతు
లం లేభే చతుర్భిస్సహ వానరైః ॥౪౫॥ తతః ప్రహృష్టవదనస్సుగ్రీవో లక్ష్మణాగ్రజే । వైరస్య కారణం తత్త్వమాఖ్యాతుము
పచక్రమే ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- అష్టమస్సర్గః. ************* వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠశ్శత్రు
నిషూదనః। పితుర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా ॥౧॥ పితర్యుపరతేఽస్మాకం జ్యేష్ఠోఽయమితి మంత్రిభిః। కపీనామీ
శ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసంమతః ॥౨॥ రాజ్యం ప్రశాసతస్తస్య పితృపైతామహం మహత్। అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణ
తః ప్రేష్యవత్ స్థితః ॥౩ ॥ మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దుందుభేస్సుతః । తేన తస్య మహద్వైరం స్త్రీకృతం విశ్రు
తం పురా ॥౪॥ స తు సుప్తజనే రాత్రౌ కిష్కింధాద్వారమాగతః। నర్దతి స్మ సుసంరబ్ధో వాలినం చాహ్వయద్రణే ॥౫॥ ప్రసు
ప్తస్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భైరవస్వనం । శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిష్పపాత జవాత్తదా ॥౬॥ స తు వై నిస్సృతః క్రోధా
త్తం హంతుమసురోత్తమం। వార్యమాణస్తతః స్త్రీభిర్మయా చ ప్రణతాత్మనా ॥౭ ॥ స తు నిర్ధూయ సర్వాన్నో నిర్జగా
మ మహాబలః। తతోఽహమపి సౌహార్దాన్నిస్సృతో వాలినా సహ ॥౮॥ స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరాదవస్థితం। అ
సురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశం ॥౯ ॥ తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యావాం ద్రుతతరం గతౌ । ప్రకాశశ్చ కృ
తో మార్గశ్చంద్రేణోద్గచ్ఛతా తదా ॥౧౦॥ స తృణైరావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్ । ప్రవివేశాసురో వేగాదా

కేవలమితి॥ కేవలం అద్వితీయం యథా తథా ॥౩౬॥ కేవలత్వముపపాదయతి। ఏతే హీతి॥ గంతవ్యే- మయి గచ్ఛతీత్యర్థః ॥౩౭॥ సంక్షేప ఇత్యాది
ద్వయం॥ తద్వినాశాదనంతరం మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యాత్ మే సుఖం మే జీవితం చైతత్ తద్వినాశనిబంధనమిత్యేష సంక్షేప ఇత్యన్వయః॥ ౪౦॥ సఖ్యకరణా
దినాలబ్ధమపి సుఖాదికం న లబ్ధప్రాయమితి భావః ॥౪౧॥ సుఖమితి ॥ తవ వైరస్య కారణం శ్రుత్వా బలాబలం సంప్రధార్య వైరకారణం వా వైరం వా
బలవదితి విచార్య - ఆనంతర్యం అనంతరం- స్వార్థే ష్యఞ్ -తవ సుఖం విధాస్యామి- స్వల్పాపరాధే ప్రబలవైరం తేన కృతం చేత్తమద్యైవ హత్వా
తవ సుఖం విధాస్యామి- అనల్పాపరాధే స్వల్పవైరం చేత్ సమాధానముఖేన సుఖం విధాస్యామీతి భావః॥ ౪౨॥ సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోషౌ విచా
ర్య ఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తం కర్మ- తవ సుఖం యథా భవతి తథా విధాస్యామి హి విధాస్యామ్యేవ- గర్హితమగర్హితం వా తవాభిమతం కరిష్యామ్యేవే
త్యర్థః॥౪౨॥ అపరాధస్వల్పత్వపక్షమాహ- బలవానితి॥ ప్రావృషి వేగః ప్రావృడ్వేగః॥ ౪౩॥ వాలివైరస్వల్పత్వమాహ॥ హృష్ట ఇతి॥ హృష్ట ఇత్యనేన
వాలిహననానంతరం శోకం మా కుర్వితి అర్థః క్రమేణ తత్కాలే వక్ష్యత ఇత్యాహ- సృష్ట ఇతి- యదా బాణోఽవసృష్టస్తదైవ రిపుర్నష్ట ఇత్యేవేత్యర్థః॥
౪౫॥ తత ఇతి॥ లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ- తన్నిమిత్తమిత్యర్థః॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టమస్సర్గః ※
అథ వాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే॥ వాలీ నామేత్యాది షడ్వింశతిశ్లోకాః॥ ౧॥ పితరీతి॥ అయం జ్యేష్ఠః అతః కపీనామీశ్వర ఇతి రాజ్యే కృతః స్థాపితః॥
౨॥ రాజ్యమితి॥ పితృపైతామహం స్వపితుః ఋక్షరజసః పితా బ్రహ్మా తేనాపి దత్తత్వాత్॥ ౩॥ మాయావీతి॥ దుందుభేః పూర్వజః అగ్రజః- సుతః
మయస్యేతి శేషః - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే మయః - మాయావీ ప్రథమస్తాత దుందుభిస్తదనంతర ఇతి - తేన మాయావినా - తస్య వాలినః -
స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తం - మహద్వైరమస్తీతి పురా విశ్రుతం ॥ ౪॥ స త్వితి ॥ సుప్తజనే సుప్తా జనా యస్మిన్ రాత్ర్యంశే స సుప్తజనః అర్ధరాత్ర ఇ
త్యర్థః॥ ౫॥ ప్రసుప్త ఇతి॥ భైరవస్వనం భైరవస్వనరూపం- నర్దితం గర్జితం॥ ౯॥ తస్మిన్నితి॥ ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన॥ ౧౦॥ స ఇతి॥ ఆసాద్య- బిల

ప్రయుక్తస్య శోకస్య ఆశుపశమాపాదనయా సుఖసత్వం- భయస్యానిమిత్తత్వం॥ ౩౬॥ టీ॥ తర్హి కథం జీవసీత్యత ఆహ- కేవలమితి॥ ౪౧॥ సుఖం హీతి॥ వైర
స్య కారణం శ్రుత్వా- సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోషౌ విచార్య- ఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తం కర్మ- తవ సుఖం యథా తథా విధాస్యామి హీతి సం
బంధః ॥౪౩॥ టీ॥ విస్రబ్ధ నిశ్శంకః॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టమస్సర్గః- ※※※※
౨॥ రాజ్యమితి ॥ పితృపైతామహం ఋక్షరజసః పితా బ్రహ్మా తేనాస్మై దత్తత్వాత్ పైతామహత్వం॥ ౩॥ మాయావీతి ॥ తస్య వాలినః స్త్రీకృతం
స్త్రీనిమిత్తమిత్యర్థః॥ ౪॥ స త్వితి॥ సుప్తజనే రాత్రౌ భాగ ఇతి శేషః- రాత్రౌ సుప్తజనే భాగే అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః॥ ౫॥ టీ॥ ఉద్గచ్ఛతా ఉదయతా॥ ౧౦॥

వామాసాద్యవిస్థితౌ ॥౧౧॥ తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశంగతః। మామువాచ తదా వాలీ వచనం క్షుభితేంద్రి
యః ॥౧౨॥ ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః। యావత్తత్ర ప్రవిశ్యాహం నిహన్మి సహసా రిపుం ॥౧౩॥ మయా
త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా యాచితస్స పరంతపః। శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్ ॥౧౪॥ తస్య ప్రవిష్టస్య
బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గతః। స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత ॥౧౫॥ అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహాదా
గతసంభ్రమః। భ్రాతరం న చ పశ్యామి పాపాశంకి చ మే మనః ॥౧౬॥ అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలాత్తస్మాద్వినిస్సృతం। సఫేనం
రుధిరం రక్తమహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః ॥౧౭॥ నర్దతామసురాణాం చ ధ్వనిర్మే శ్రోత్రమాగతః। నిరస్తస్య చ సంగ్రా
మే క్రోశతోఽపి స్వనో గురోః ॥౧౮॥ అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నైస్తైర్భ్రాతరం హతం। పిధాయ చ బిలద్వారం శిలయా
గిరిమాత్రయా ॥ శోకార్తశ్చోదకం కృత్వా కిష్కింధామాగతస్సఖే ॥౧౯॥ గూహమానస్య మే తత్త్వం యత్నతో మంత్రిభి
శ్శ్రుతం॥ తతోఽహం తైస్సమాగమ్య సమ్మతైరభిషేచితః ॥౨౦॥ రాజ్యం ప్రశాసతస్తస్య న్యాయతో మమ రాఘవ ॥ ఆ
జగామ రిపుం హత్వా వాలీ తమసురోత్తమం ॥౨౧॥ అభిషిక్తం తు మాం దృష్ట్వా వాలీ సంరక్తలోచనః॥ మదీయాన్మంత్రి
ణో బద్ధ్వా పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౨॥ నిగ్రహేఽపి సమర్థస్య తం పాపం ప్రతి రాఘవ ॥ న ప్రావర్తత మే బుద్ధిర్భ్రా
తృగౌరవయంత్రితా ॥౨౩॥ హత్వా శత్రుం స మే భ్రాతా ప్రవివేశ పురం తదా ॥ మానయంస్తం మహాత్మానం యథా
వచ్చాభ్యవాదయం ॥౨౪॥ ఉక్తాశ్చ నాశిషస్తేన సంతుష్టేనాంతరాత్మనా ॥౨౫॥ నత్వా పాదావహం తస్య ముకుటేనా
స్పృశం ప్రభో। అపి వాలీ మమ క్రోధాన్న ప్రసాదం చకార సః ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే నవమస్సర్గః.***

తతః క్రోధసమావిష్టం సంరబ్ధం తముపాగతం। అహం ప్రసాదయాంచక్రే భ్రాతరం ప్రియకామ్యయా ॥౧॥ ది
ష్ట్యాసి కుశలీ ప్రాప్తో నిహతశ్చ త్వయా రిపుః। అనాథస్య హి మే నాథస్త్వమేకోఽనాథనందనః ॥౨॥ ఇదం బహుశలాకం తే
పూర్ణచంద్రమివోదితం। ఛత్రం సవాలవ్యజనం ప్రతీచ్ఛస్వ మయోద్యతం ॥౩॥ ఆర్తశ్చాథ బిలద్వారి స్థితస్సంవత్సరం నృ
ప। దృష్ట్వాహం శోణితం ద్వారి బిలాచ్చాపి సముత్థితం ॥౪॥ శోకసంవిగ్నహృదయో భృశం వ్యాకులితేంద్రియః॥ అపిధాయ
బిలద్వారం శైలశృంగేణ తత్తథా॥ తస్మాద్దేశాదపాక్రమ్య కిష్కింధాం ప్రావిశం పునః ॥౫॥ విషాదాత్త్విహ మాం దృ
ష్ట్వా పౌరైర్మంత్రిభిరేవ చ॥ అభిషిక్తో న కామేన తన్మే త్వం క్షంతుమర్హసి ॥౬॥ త్వమేవ రాజా మానార్హస్సదా చా

ద్వారమితి శేషః॥ ౧౩॥ మయేతి॥ యాచితః- సహప్రవేశనమితి శేషః- పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం- శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమాన ఇతి చతు
ర్థీ॥౧౪॥ తస్యేతి॥ తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే సాగ్రః సంపూర్ణః- స కాలః సంవత్సరః - మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః॥౧౫॥ అహం త్వితి॥ అ
హం తం నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సరమదృష్టం బుద్ధ్వా- స్నేహాదాగతసంభ్రమోఽభవం- భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాపశ్యం- తతః మే మనః- పాపా
శంకి- తన్మరణాశంకి జాతం॥౧౬॥ అథేతి॥ రక్తం రక్తవర్ణం॥౧౭॥ అహం త్వితి॥ చిహ్నైః మరణకాలికస్వరైః॥౧౯॥ గూహమానస్యేతి॥ తత్త్వం య
థార్థం వాలిమరణం గూహమానస్య ప్రచ్ఛాదయతః- మే మత్తః- యత్నతః బహుయత్నేన- స్వవిషయశాపాదినా శ్రుతమాసీత్॥౨౦॥ నిగ్రహేఽపీతి॥
పాపం అజ్ఞానకృతమితి సాంత్వనేఽపి ధిక్కారణాత్ పాపిష్ఠం- తం ప్రతి నిగ్రహే సమర్థస్య- ప్రకృతిబలసంపన్నత్వాదితి భావః- యంత్రితా నియమి
తా॥౨౩॥ హత్వేతి॥ ప్రవివేశ పురమిత్యుక్త్యా మంత్రిబంధనాదికం పురాద్బహిరితి జ్ఞేయం॥౨౫॥ నత్వేతి॥ మమ క్రోధాన్మయి కోపాత్॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- నవమస్సర్గః.***
అథ వాలినోపవర్ణనేన రామస్య దృఢతరా వాలివధప్రతిజ్ఞా దశమే॥ తత ఇత్యాది॥౧॥ దిష్ట్యేతి॥ అనాథాన్ నందయతీత్యనాథనందనః॥ ౨॥ త్వమేకో
నాథనందన ఇత్యత్ర అనాథేతి పదచ్ఛేదః॥౨॥ ఇదమితి॥ ఉద్యతం అర్పితం- ప్రతీచ్ఛ స్వప్రతీచ్ఛ॥ ౩॥ ఆర్త ఇతి॥ సంవత్సరం బిలద్వారి స్థితః- అహం
చ బిలద్వారి సముత్థితం శోణితం దృష్ట్వా ఆర్తశ్చాస్మి॥౪॥ శోకేతి॥ శోకసంవిగ్నహృదయః- శోకకంపితహృదయః- తద్బిలద్వారం- తథా త్వయా దృష్ట
ప్రకారేణ- అపిధాయ ప్రచ్ఛాద్య - ప్రావిశం ॥ ౫॥ విషాదాదితి॥ ఇహ విషాదాదాగతం మాం దృష్ట్వా- విషాదాత్ భ్రాతృనాశవిషాదాత్॥౬॥

టీ॥ ఆపాద్య వివరమిత్యనుషజ్యతే॥ ౧౩॥ మయేతి॥ యాచితః- వాలినా సహ బిలప్రవేశనమితి శేషః॥ టీ॥ శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యామితి॥ బిలద్వార్యే
వ తిష్ఠామి నానువ్రజామీతి స్వపాదస్పర్శనపూర్వకం శపథం మయా కారయిత్వేత్యర్థః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ స కాలః సంవత్సరావధికాలః॥ ౧౫॥ అహం
త్వితి॥ అహం నష్టం జ్ఞాత్వా పూర్వోక్తసాగ్రసంవత్సరమదృష్ట్వా- స్నేహాదాగతసంభ్రమస్సన్- తం భ్రాతరం న పశ్యామి- తతో మే మనశ్చ పాపశంకి
మరణశంకి జాతమిత్యర్థః॥౧౬॥ అతిదీర్ఘస్యేతి॥ రక్తమరుణం॥౧౭॥ టీ॥ గిరిమాత్రయా పర్వతప్రమాణయా॥౧౯॥ గూహమానస్యేతి॥ తత్త్వం వా
లిమరణం ॥ ౨౦॥ టీ॥ తథాపి వాలీ కాలుష్యం న జహాతీత్యాహ - ఉక్తా ఇతి॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- నవమస్సర్గః.***
౧॥ దిష్ట్యేతి॥ త్వమేకోనాథనందన ఇత్యత్ర అనాథనందన ఇతి ఛేదః॥ ౨॥ టీ॥ బహుశలాకం శతశలాకం॥ ౪॥ శోకేతి॥ అపిధాయ తిరోధాయ॥౬॥

హం యథాపురమ్। రాజభావనియోగోఽయం మయా త్వద్విరహాత్కృతః ॥౭॥ సామాత్యపౌరం నగరం స్థితం నిహతకణ్టకమ్ । న్యాసభూతమిదం రాజ్యం తవ నిర్యాతయామ్యహమ్ ॥౮॥ మా చ రోషం కృథాః సౌమ్య మయి శత్రునిబర్హణ । యాచే త్వాం శిరసా రాజన్ మయా బద్ధోఽయమఞ్జలిః ॥౯॥ బలాదస్మిన్ సమాగమ్య మన్త్రిభిః పురవాసిభిః । రాజభావే నియుక్తోఽహం శూన్యదేశజిగీషయా ॥౧౦॥ స్నిగ్ధమేవం బ్రువాణం మాం స తు నిర్భర్త్స్య వానరః । ధిక్త్వామితి చ మాముక్త్వా బహు తత్తదువాచ హ ॥౧౧॥ ప్రకృతీశ్చ సమానీయ మన్త్రిణశ్చైవ సంమతాన్ । మామాహ సుహృదాం మధ్యే వాక్యం పరమగర్హితమ్ ॥౧౨॥ విదితం వో యథా రాత్రౌ మాయావీ స మహాసురః । మాం సమాహ్వయత క్రూరో యుద్ధకాఙ్క్షీ సుదుర్మతిః ॥౧౩॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా నిఃసృతోఽహం నృపాలయాత్ । అనుయాతశ్చ మాం తూర్ణమయం భ్రాతా సుదారుణః ॥౧౪॥ స తు దృష్ట్వైవ మాం రాత్రౌ సద్వితీయం మహాబలః । ప్రాద్రవద్భయసంత్రస్తో వీక్ష్యావాం తమనుద్రుతౌ । అనుద్రుతశ్చ వేగేన ప్రవివేశ మహాబిలమ్ ॥౧౬॥ తం ప్రవిష్టం విదిత్వా తు సుఘోరం సుమహద్బిలమ్ । అయముక్తోఽథ మే భ్రాతా మయా తు క్రూరదర్శనః ॥౧౭॥ అహత్వా నాస్తి మే శక్తిః ప్రతిగన్తుమితః పురీమ్ । బిలద్వారి ప్రతీక్ష త్వం యావదేనం నిహన్మ్యహమ్ ॥౧౮॥ స్థితోఽయమితి మత్వా తు ప్రవిష్టోఽహం దురాసదమ్ । తం చ మే మార్గమాణస్య గతస్సంవత్సరస్తదా ॥౧౯॥ స తు దృష్టో మయా శత్రురనిర్వేదాద్భయావహః । నిహతశ్చ మయా తత్ర సోఽసురో బన్ధుభిస్సహ ॥౨౦॥ తస్యాస్యాత్తు ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ తద్బిలమ్ । పూర్ణమాసీద్దురాక్రామం స్తనతస్తస్య భూతలే ॥౨౧॥ సూదయిత్వా తు తం శత్రుం విక్రాన్తం దున్దుభేస్సుతమ్ । నిష్క్రామన్నైవ పశ్యామి బిలస్య పిహితం ముఖమ్ ॥౨౨॥ విక్రోశమానస్య తు మే సుగ్రీవేతి పునః పునః । యదా ప్రతివచో నాస్తి తతోఽహం భృశదుఃఖితః ॥౨౩॥ పాదప్రహారైస్తు మయా బహుభిస్తద్విదారితమ్ । తతోఽహం తేన నిష్క్రమ్య యథాపురముపాగతః ॥౨౪॥ అత్రానేనాస్మి సంరుద్ధో రాజ్యం ప్రార్థయతాత్మనః । సుగ్రీవేణ నృశంసేన విస్మృత్య భ్రాతృసౌహృదమ్ ॥౨౫॥ ఏవముక్త్వా తు మాం తత్ర వస్త్రేణైకేన వానరః । నిర్వాసయామాస తదా వాలీ విగతసాధ్వసః ॥౨౬॥ తేనాహమపవిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవ । తద్భయాచ్చ మహీ కృత్స్నా క్రాన్తేయం సవనార్ణవా ॥౨౭॥ ఋశ్యమూకం గిరివరం భార్యాహరణదుఃఖితః । ప్రవిష్టోఽస్మి దురాధర్షం వాలినః కారణాన్తరే ॥౨౮॥ ఏతత్తే సర్వమాఖ్యాతం వైరానుకథనం మహత్ । అనాగసా మయా ప్రాప్తం వ్యసనం పశ్య రాఘవ ॥౨౯॥ వాలినస్తు భయార్తస్య సర్వలోకాభయఙ్కర । కర్తుమర్హసి మే వీర ప్రసాదం తస్య నిగ్రహాత్ ॥౩౦॥ ఏవముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మసం-

---

త్వమేవేతి ॥ అహం యథాపురం పూర్వవదేవ రాజా భవామీత్యర్థః. రాజభావనియోగః రాజత్వేన రాజ్యశాసనమ్ ॥౭॥ బలాదితి ॥ శూన్యదేశజిగీషయా రాజశూన్యదేశవశీకరణేచ్ఛయా ॥ రా ॥ శూన్యదేశజిగీషయా- దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః ॥౧౦॥ స్నిగ్ధమితి ॥ తత్తత్పరుషభాషణం- అశ్లీలతయా విశిష్య నోక్తమ్ ॥౧౧॥ ప్రకృతీరితి ॥ మామాహ ద్విశ్య ప్రకృత్యాదీనామాహేత్యర్థః ॥ రా ॥ మామపదిశ్య మన్త్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహ ॥౧౯॥ స త్వితి ॥ అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్ ॥౨౦॥ తస్యేతి ॥ భూతలే భూవివరే. స్తనతః గర్జతః ఇతి తత్పూర్వోక్తమ్- తస్య బిలం స్తనతః తస్య ఆస్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ పూర్ణం సత్ దురాక్రమమాసీదితి యోజనా ॥ రా ॥ భూతలే భువః అధస్తలే ॥ సి ॥ అధస్స్వరూపయోరస్త్రీ తలమిత్యమరః- తత్ ప్రసిద్ధమ్ ॥౨౧॥ సూదయిత్వేతి ॥ దున్దుభేస్సుతం భ్రాతరమిత్యర్థః ॥ యద్వా నాయం మాయావీ మయపుత్రః- కిన్తు దున్దుభిపుత్ర ఇతి బోధ్యమ్- పూర్వజో దున్దుభేస్సుత ఇతి హి పూర్వమప్యుక్తమ్- పిహితమితి హేతుగర్భమ్- పిహితత్వాన్ముఖం న పశ్యామి ॥ రా ॥ అత్రైక స్వచ్ఛ ఇతి ప్రసిద్ధపరః- న పశ్యామి నాపశ్యమ్ ॥౨౨॥ విక్రోశమానస్యేతి ॥ విక్రోశమానస్య ఆహ్వయతః- క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః ॥౨౩॥ పాదేతి ॥ తద్బిలం- విదారితం క్వచిత్సరన్ధ్రీకృతమ్- తేన పథా రన్ధ్రమార్గేణ ॥౨౪॥ అత్రేతి ॥ అత్ర బిలే ॥౨౬॥ తేనేతి ॥ అపవిద్ధః తాడితః ॥౨౭॥ ఋశ్యమూకమితి ॥ కారణాన్తరే మతఙ్గశాపనిమిత్తే సతి- వాలినో దురాధర్షం దురాక్రమమ్ ॥౨౮॥ ఏతదితి ॥ వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానమ్ ॥౨౯॥ వాలిన ఇతి ॥

త్వమేవేతి ॥ మమ రాజభావే రాజత్వే- త్వద్విరహాదయం నియోగః కృత ఇతి సంబన్ధః ॥౭॥ సామాత్యేతి ॥ నిర్యాతయామి ప్రత్యర్పయామి ॥౮॥ బలాదితి ॥ శూన్యదేశజిగీషయా దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః ॥౧౦॥ ప్రకృతీరితి ॥ మామాహ మాముద్దిశ్య మన్త్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహేత్యర్థః ॥౧౨॥ స త్వితి ॥ అనిర్వేదాదక్లేశాత్ నిహతః ॥౨౦॥ తస్యేతి ॥ భూతలే భువః అధస్తలే- తద్బిలం తత్ప్రసిద్ధం తద్బిలమ్- తస్య బిలం స్తనతస్తస్యాసురస్య ఆస్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ పూర్ణం సద్దురాక్రామమాసీదితి యోజనా ॥౨౧॥ సూదయిత్వేతి ॥ అత్రైక స్వచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధపరః. బిలస్య ముఖం న పశ్యామి నాపశ్యమ్ ॥౨౩॥ పాదప్రహారైరితి ॥ సః బిలప్రదేశవిశేషః- తేన విదారణకృతమార్గేణ- యథాశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే ॥౨౪॥ తత్రేతి ॥ భ్రాతృసౌహృదం విస్మృత్య ఆత్మనో రాజ్యం ప్రార్థయతా సుగ్రీవేణ- తత్ర బిలే సంరుద్ధోఽస్మీతి యోజనా ॥౨౫॥ ఏవమితి ॥ నిర్వాసయామాస నిష్కాసయామాస ॥౨౬॥ తేనేతి ॥ అపవిద్ధః త్యక్తః ॥౨౭॥ ఋశ్యమూకమితి ॥ కారణాన్తరే మతఙ్గశాపనిమిత్తే సతి- వాలినో దురాధర్షం దు-

సంహితం। వచనం వక్తుమారేభే సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ॥ ౩౦॥ అమోఘాస్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితాశ్శరాః। తస్మిన్వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః ॥ ౩౨॥ యావత్తం నాభిపశ్యామి తవ భార్యాపహారిణం। తావత్స జీవేత్పాపాత్మా వాలీ చారిత్రదూషకః ॥ ౩౩॥ ఆత్మానుమానాత్పశ్యామి మగ్నం త్వాం శోకసాగరే। త్వామహం తారయిష్యామి కామం ప్రాప్స్యసి పుష్కలం ॥ ౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనోహితం। సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సుమహద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-దశమస్సర్గః. ****************************

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్షపౌరుషవర్ధనం। సుగ్రీవః పూజయాంచక్రే రాఘవం ప్రశశంస చ ॥ ౧॥ అసంశయం ప్రజ్వలితైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాతిగైశ్శరైః। త్వం దహేః కుపితో లోకాన్యుగాంత ఇవ భాస్కరః॥ ౨॥ వాలినః పౌరుషం యత్తద్యచ్చ వీర్యం ధృతిశ్చ యా। తన్మమైకమనాశ్శ్రుత్వా విధత్స్వ యదనంతరం॥ ౩॥ సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరం। క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమః ॥ ౪ ॥ అగ్రాణ్యారుహ్య శైలానాం శిఖరాణి మహాంత్యపి। ఊర్ధ్వముత్క్షిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాన్ ॥ ౫॥ బహవస్సారవంతశ్చ వనేషు వివిధా ద్రుమాః। వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయతాత్మనః ॥ ౬॥ మహిషో దుందుభిర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః। బలం నాగసహస్రస్య ధారయామాస వీర్యవాన్ ॥ ౭॥ వీర్యోత్సేకేన దుష్టాత్మా వరదానాచ్చ మోహితః। జగామ సుమహాకాయస్సముద్రం సరితాంపతిం॥ ఊర్మిమంతమతిక్రమ్య సాగరం రత్నసంచయం। మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి తమువాచ మహార్ణవం ॥ ౯ ॥ తతస్సముద్రో ధర్మాత్మా సముత్థాయ మహాబలః। అబ్రవీద్వచనం రాజన్నసురం కాలచోదితం॥ ౧౦॥ సమర్థో నాస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద। శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి యస్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి ॥ ౧౧ ॥ శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరం। శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవానితి విశ్రుతః । గుహాప్రస్రవణోపేతో బహుకందరనిర్దరః । స సమర్థస్తవ ప్రీతిమతులాం కర్తుమాహవే ॥ ౧౩॥ తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్రమసురోత్తమః। హిమవద్వనమాగచ్ఛచ్ఛరశ్చాపాదివ చ్యుతః ॥ ౧౪॥ తతస్తస్య గిరేశ్శ్వేతా గజేంద్రవిపులాశ్శిలాః । చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభిర్విననాద చ ॥ ౧౫ ॥ తతశ్శ్వే

వాలిన ఇతి పంచమీ॥ ౩౨॥ ఆత్మానుమానాదితి॥ ఆత్మానుమానాత్ ఆత్మవత్సర్వభూతానీతి న్యాయాదిత్యర్థః- తారయిష్యామి శోకసాగరాదితి శేషః॥ ౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

అథ సుగ్రీవో వాలివధక్షమం రామబలం పరీక్షితుకామస్తద్బలం దర్శయత్యేకాదశే॥ రామస్యేత్యాది॥ పూజయాంచక్రే-అంజలిబంధాదినా - ప్రశశంస తుష్టావ॥ ౧-౨॥ వాలిన ఇతి॥ పౌరుషం బలం- అనంతరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వ॥౩॥ సముద్రాదితి॥ బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయేతి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సంధ్యాకర్మకాలత్వేన తస్మిన్నుత్థాయ అనుదితే సూర్యే సంధ్యాకర్మకరణార్థం పశ్చిమాత్సముద్రాత్పూర్వసముద్రం దక్షిణాత్సముద్రాదుత్తరసముద్రం చ వ్యపగతక్లమస్సన్ క్రామతి- ఇదం వ్యక్తముత్తరకాండే- తారః॥ శ్లో॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యస్సంధ్యాముపాస్య రావణ। ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమితి॥ నను కథం చతుర్ష్వప్యేకసంధ్యాకరణం- ఉచ్యతే- ఏకస్మిన్ తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్ఘ్యప్రదానజపానాం కర్తుం శక్యత్వాత్॥ రా॥ సముద్రాదితి॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః - పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః - చతుస్సముద్రపరిక్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం॥ శ్లో॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యస్సంధ్యాముపాస్య రావణ। ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమిత్యుత్తరశ్రీరామాయణోక్తతారవచనాదవగమ్యతే॥ ౪॥ అగ్రాణీతి॥ కందుకానీవేతి భావః॥ ౫॥ బహవ ఇతి॥ వహ్నికోత్సారణరీత్యేతి భావః- సారవంతః స్థిరాంశవంతః॥ ని॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః॥ ౬॥ మహిషో దుందుభిర్నామేతి॥ కైలాసశిఖరప్రభః- తదాకార ఇత్యర్థః॥ ౭॥ వీర్యేతి॥ వీర్యోత్సేకేన వీర్యగర్వేణ- దుష్టాత్మా దుర్బుద్ధిః- అతిక్రమ్య జగామ- పూర్వకాలో న వివక్షితః- ఆక్రామన్ జగామేత్యర్థః॥ ౯॥ తత ఇతి॥ సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ॥ ౧౧॥ శైలరాజ ఇతి॥ పరం తపస్విశరణం తపస్వినాం పరమావాసస్థానం - నిత్యనపుంసకం- ప్రస్రవణం నిర్ఝరః- నిర్ఝరాః నిర్గతా విదీర్ణపాషాణరం

ప్స్రాప్రపం॥ ౩౨॥ ఏతదితి॥ వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానం॥ ౩౩॥ ఆత్మేతి॥ ఆత్మానుమానాత్- ఆత్మవత్సర్వభూతానీతి న్యాయాత్- పుష్కలం సర్వం॥ టీ॥ పుష్కలం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- దశమస్సర్గః.

౧॥ ౨॥ టీ॥ రామేణ బహుశః ప్రతిజ్ఞాతేపి వాలివధే శ్రీరామం తత్సామర్థ్యం జిజ్ఞాసుం మత్వా స్వేన ప్రత్యక్షానుభూతం వాలిపౌరుషం జ్ఞాపయితుమాహ- వాలిన ఇతి॥ వీర్యం శారీరం బలం - యత్ప్రసిద్ధం వాలిపరాక్రమాదికం తచ్ఛ్రుత్వా అనంతరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వేతి మధ్యవర్తితచ్ఛబ్ద ఏవ యోజనీయః- జ్ఞాతవ్యమేవ ప్రపంచయతి- యచ్ఛబ్దసమీపవర్తితచ్ఛబ్దః పాదపూరణార్థః- ఉత్తరత్ర పునస్తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్॥ ౩॥ సముద్రాదితి॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః- చతుస్సముద్రపరిక్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం ॥ శ్లో ॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యస్సంధ్యాముపాస్య రావణ । ఇమం ముహూర్తమాయాతి వా

త్రాంబుదాకారస్సౌమ్యః ప్రీతికరాకృతిః । హిమవానబ్రవీద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః ॥ ౧౫ ॥ క్లేష్టుమర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల । రణకర్మస్వకుశలస్తపస్విశరణం హ్యహం ॥ ౧౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య ధీమతః । ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః ॥ ౧౭ ॥ యది యుద్ధేఽసమర్థస్త్వం మద్భయాద్వా నిరుద్యమః । తమాచక్ష్వ ప్రదద్యాన్మే యోఽద్య యుద్ధం యుయుత్సతః ॥ ౧౯ ॥ హిమవానబ్రవీద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః । అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా క్రోధాత్తమసురోత్తమం ॥ ౨౦ ॥ వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞః శక్రతుల్యపరాక్రమః । అధ్యాస్తే వానరః శ్రీమాన్కిష్కింధామతులప్రభాం ॥ ౨౧ ॥ స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞస్తవ యుద్ధవిశారదః । ద్వంద్వయుద్ధం మహద్దాతుం నముచేరివ వాసవః ॥ ౨౨ ॥ తం శీఘ్రమభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధమిహేచ్ఛసి । స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూరస్సమరకర్మణి ॥ ౨౩ ॥ శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్టస్స దుందుభిః । జగామ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలినస్తదా ॥ ధారయన్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః । ప్రావృషీవ మహామేఘస్తోయపూర్ణో నభస్తలే ॥ ౨౪ ॥ తతస్తద్ద్వారమాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః । ననర్ద కంపయన్భూమిం దుందుభిర్దుందుభిర్యథా ॥ సమీపస్థాన్ద్రుమాన్భంజన్వసుధాం దారయన్ఖురైః । విషాణేనోల్లిఖన్దర్పాత్తద్ద్వారం ద్విరదో యథా ॥ ౨౬ ॥ అంతఃపురగతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్దమమర్షణః । నిష్పపాత సహ స్త్రీభిస్తారాభిరివ చంద్రమాః ॥ ౨౭ ॥ మితం వ్యక్తాక్షరపదం తమువాచాథ దుందుభిం । హరీణామీశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణాం ॥ ౨౯ ॥ కిమర్థం నగరద్వారమిదం రుద్ధ్వా వినర్దసి । దుందుభే విదితో మేఽసి రక్ష ప్రాణాన్మహాబల ॥ ౩౦ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రస్య ధీమతః । ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః ॥ ౩౧ ॥ న త్వం స్త్రీసన్నిధౌ వీర వచనం వక్తుమర్హసి । మమ యుద్ధం ప్రయచ్ఛాద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలం ॥ ౩౨ ॥ అథవా ధారయిష్యామి క్రోధమద్య నిశామిమాం । గృహ్యతాముదయస్స్వైరం కామభోగేషు వానర ॥ ౩౩ ॥ దీయతాం సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాన్ । సర్వశాఖామృగేంద్రస్త్వం సంపాదయ సుహృజ్జనాన్ ॥ సుదృష్టాం కురు కిష్కింధాం కురుష్వాత్మసమం పురే । క్రీడస్వ చ సహ స్త్రీభిరహం తే దర్పనాశనః ॥ ౩౪ ॥ యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృశం । హన్యాత్స భ్రూణహా లోకే త్వద్విధం మదమోహితం ॥ ౩౫ ॥ స ప్రహస్యాబ్రవీన్మందం క్రోధాత్తమసురోత్తమం । విసృజ్య తాః స్త్రియస్సర్వాస్తారాప్రభృతికాస్తదా ॥ ౩౬ ॥ మత్తోఽయమితి మా మంస్థా యద్యభీతోఽసి సంయుగే । మదోఽయం సంప్రహారేఽస్మిన్వీరపానం సమర్థ్యతాం ॥ ౩౭ ॥ తమేవముక్త్వా సంక్రుద్ధో మాలాముత్క్షిప్య కాంచ

త్రాణి ॥ ౧౭ ॥ యదీతి ॥ త్వం యుద్ధాసమర్థో యది యది వా సమర్థోఽపి మద్భయాన్నిరుద్యమః ఉభయథాపి న త్వాం యోత్స్యామీత్యర్థః- యుయుత్సతః యోద్ధుమిచ్ఛతః ॥ ౧౯ ॥ హిమవానితి ॥ అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనాప్యనుక్తం వాక్యం అత ఏవ క్రోధాత్ ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం- విషాణేన ఉల్లిఖన్ ఉద్భిందన్ ॥ ౨౬ ॥ అంతఃపురగత ఇతి । సహ స్త్రీభిరితి మహాతిశో కాదితి భావః ॥ ౨౭ । మితమితి ॥ వ్యక్తాన్యక్షరాణి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్కర్మణి తద్వ్యక్తాక్షరపదమితి క్రియావిశేషణం- వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం ॥ ౩౧ । నత్వమితి । స్త్రీసన్నిధౌ వచనం- స్త్రీజనభ్రామకం వచనమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ అథవేతి ॥ ఉదయః సూర్యోదయః- గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం ॥ ౩౩ ॥ దీయతామితి ॥ సంప్రదానం దేయద్రవ్యం- వానరాన్ బంధూన్ పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం దీయతాం- చరమకాలదానం దీయతామిత్యర్థః- సంపాదయ కంచిదపి కాలం సంగచ్ఛస్వ- ఆత్మసమం రాజానమిత్యర్థః- క్రీడస్వ క్రీడ- అద్యేతి శేషః- దర్పనాశనః- పశ్చాదితి శేషః ॥ ౩౪ ॥ యోహీతి ॥ మత్తం మధుపానాదినా మత్తం ప్రమత్తం అనవహితం- రహితం తయుధాదిశూన్యం- త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం- మదమోహితం మదనమోహితం - యో హన్యాత్స భ్రూణహా గర్భవధకృత్ ॥ రా ॥ మదమోహితం స్త్రీభోగార్థమధుపానమదాదితి కర్తవ్యతామూఢం ॥ ౩౫ ॥ స ఇతి ॥ మందం ప్రహస్య- ధర్మాన్వితవాక్యత్వాదితి భావః- తా విసృజ్యాబ్రవీత్ ॥ ౩౬ ॥ మత్త ఇతి ॥ సంయుగే యద్యభీతోఽసి- తదా అయం మత్త ఇతి మా మంస్థాః- అయం మదః- అస్మిన్సంప్రహారే యుద్ధే- వీరపానం సమర్థ్యతాం వీరపానం కృతమితి మన్యతాం- వీరపానం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనాయ వీరైః క్రియమాణం పానం ॥ ౩౭ ॥ తమేవమితి ॥ ఉత్క్షిప్య అంసయోరుపరి విన్యస్య- పిత్రా కాంచనమాలాధారణకాలే యః పురో

లీశిష్టముహూర్తకమితి ఉత్తరరామాయణోక్త తారవచనాదవగమ్యతే ॥ ౩౨ ॥ అథవా ధారయిష్యామీతి ॥ ఉదయః సూర్యోదయః- గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం - సూర్యోదయపర్యంతం స్త్ర్యాదిభోగాననుభవేతి భావః ॥ ౩౩ ॥ దీయతామితి ॥ సంపాదయ సంగచ్ఛస్వ ॥ టీ ॥ సంప్రదానం యుద్ధం ॥ ౩౪ ॥ యోహిమత్తమితి ॥ మత్తం మధుపానాదినా మత్తం- ప్రమత్తమనవహితం- రహితం యుధాదిరహితం- త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం- మదమోహితం స్త్రీభోగార్థం మధుపానాత్ ఇతికర్తవ్యతామూఢం ॥ ౩౫ ॥ మత్తోఽయమితి ॥ సంయుగే యద్యభీతోఽసి- అయం మత్త ఇతి మా వమంస్థాః- అయం మదః అస్మిన్ప్రహారే యుద్ధే వీరపానం సమర్థ్యతాం- వీరపానం కృతమితి విచార్యతాం- వీరపానం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం- వీరైః క్రియమాణం పానం ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ ఉత్క్షిప్య అంసయోరుపరి విన్యస్య (టీ) యుద్ధసౌ

నీం। పిత్రా దత్తాం మహేన్ద్రేణ యుద్ధాయ వ్యవతిష్ఠత ॥ ౩౯ ॥ విషాణయోర్గృహీత్వా తం దున్దుభిం గిరిసన్నిభం । అవి
ధ్యత తదా వాలీ వినదన్ కపికుఞ్జరః ॥ ౪౦ ॥ వాలీ వ్యాపాతయాఞ్చక్రే ననర్ద చ మహాస్వనం । శ్రోత్రాభ్యామథ రక్తం
తు తస్య సుస్రావ పాత్యతః ॥ ౪౧ ॥ తయోస్తు క్రోధసంరమ్భాత్పరస్పరజయైషిణోః। యుద్ధం సమభవద్ఘోరం దున్దుభేర్వా
నరస్య చ ॥ ౪౨ ॥ అయుధ్యత తదా వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః। ముష్టిభిర్జానుభిశ్చైవ శిలాభిః పాదపైస్తథా ॥ ౪౩ ॥ పర
స్పరం ఘ్నతోస్తత్ర వానరాసురయోస్తదా । ఆసీదదసురో యుద్ధే శక్రసూనుర్వ్యవర్ధత ॥ ౪౪ ॥ వ్యాపారవీర్యధైర్యై
శ్చ పరిక్షీణం పరాక్రమైః । తం తు దున్దుభిముత్పాట్య ధరణ్యామభ్యపాతయత్ ॥ ౪౫ ॥ యుద్ధే ప్రాణహరే తస్మిన్నిష్పి
ష్టో దున్దుభిస్తదా। పపాత చ మహాకాయః క్షితౌ పఞ్చత్వమాగతః ॥ ౪౬ ॥ తం తోలయిత్వా బాహుభ్యాం గతసత్త్వమచే
తనం। చిక్షేప బలవాన్వాలీ వేగేనైకేన యోజనం ॥ ౪౭ ॥ తస్య వేగప్రవిద్ధస్య వక్త్రాత్క్షతజబిన్దవః । ప్రపేతుర్మారు
తోత్క్షిప్తా మతఙ్గస్యాశ్రమం ప్రతి ॥ ౪౮ ॥ తాన్దృష్ట్వా పతితాంస్తస్య మునిః శోణితవిప్రుషః। క్రుద్ధస్తత్ర మహాభాగశ్చిం
తయామాస కోన్వయం ॥ ౪౯ ॥ యేనాహం సహసా స్పృష్టః శోణితేన దురాత్మనా। కోయం దురాత్మా దుర్బుద్ధిరకృతా
త్మా చ బాలిశః ॥ ౫౦ ॥ ఇత్యుక్త్వాథ వినిష్క్రమ్య దదర్శ మునిపుఙ్గవః। మహిషం పర్వతాకారం గతాసుం పతితం భువి ॥ ౫౧ ॥
స తు విజ్ఞాయ తపసా వానరేణ కృతం హి తత్। ఉత్ససర్జ మహాశాపం క్షేప్తారం వాలినం ప్రతి ॥ ౫౨ ॥ ఇహ తేనాప్రవేష్ట
వ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేత్ । వనం మత్సంశ్రయం యేన దూషితం రుధిరస్రవైః ॥ సంభగ్నాః పాదపాశ్చేమే క్షిపతేహాసు
రీం తనుం ॥ ౫౩½ ॥ సమన్తాద్యోజనం పూర్ణమాశ్రమం మామకం యది । ఆగమిష్యతి దుర్బుద్ధిర్వ్యక్తం స న భవిష్యతి ॥
౫౪½ ॥ యే చాపి సచివాస్తస్య సంశ్రితా మామకం వనం । న చ తైరిహ వస్తవ్యం శ్రుత్వా యాన్తు యథాసుఖం ॥ ౫౫½ ॥
యది తేపీహ తిష్ఠన్తి శపిష్యే తానపి ధ్రువం ॥ వనేస్మిన్మామకే నిత్యం పుత్రవత్పరిరక్షితే । పత్రాఙ్కురవినాశాయ ఫలమూ
లాభవాయ చ ॥ ౫౭ ॥ దివసశ్చాస్య మర్యాదా యం ద్రష్టా శ్వోస్మి వానరం । బహువర్షసహస్రాణి స వై శైలో భవిష్య
తి ॥ ౫౮ ॥ తతస్తే వానరాః శ్రుత్వా గిరం మునిసమీరితాం । నిశ్చక్రముర్వనాత్తస్మాత్తాన్దృష్ట్వా వాలిరబ్రవీత్ ॥ ౫౯ ॥
కిం భవన్తః సమస్తాశ్చ మతఙ్గవనవాసినః । మత్సమీపమనుప్రాప్తా అపి స్వస్తి వనౌకసాం ॥ ౬౦ ॥ తతస్తే కారణం సర్వం
తదా శాపం చ వాలినః। శశంసుర్వానరాస్సర్వే వాలినే హేమమాలినే ॥ ౬౧ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తదా వాలీ వచనం వానరేరి
తం। స మహర్షిం తదాసాద్య యాచతే స్మ కృతాఞ్జలిః ॥ ౬౨ ॥ మహర్షిస్తమనాదృత్య ప్రవివేశాశ్రమం తదా । శాప
ధారణభీతస్తు వాలీ విహ్వలతాం గతః ॥ ౬౩ ॥ తతశ్శాపభయాద్భీత ఋశ్యమూకం మహాగిరిం । ప్రవేష్టుం నేచ్ఛతి హరి

యుద్ధాయాగచ్ఛతి- తస్య బలం సర్వం తవైవ భవిష్యతీతి మహేన్ద్రేణ దత్తామిత్యర్థః - వ్యవతిష్ఠత న్యవాతిష్ఠత ॥ ౩౯ ॥ విషాణయోరితి ॥ అవిధ్యత అభ్రామయత్ ॥ ౪౦ ॥ వాలీతి ॥ వ్యాపాతయాఞ్చక్రే భూమౌ పాతయామాస - అథ పాత్యతః పాత్యమానస్య శ్రోత్రాభ్యాం రక్తం సుస్రావ శ్రోత్రమూలవిషాణపీడనాదితి భావః ॥ ౪౧ ॥ తయోరితి ॥ క్రోధసంరమ్భాత్ క్రోధవేగాత్ ॥ ౪౩ ॥ పరస్పరమితి ॥ ఘ్నతోస్సతోః ॥ ౪౪ ॥ యుద్ధఇతి ॥ ప్రాణహరే తస్మిన్ యుద్ధే నిష్పిష్టో దున్దుభిః- పఞ్చత్వం భూతానాం పృథగ్భావం- మరణమితి యావత్ - ఆగతః ప్రాప్తః- పపాత ॥ ౪౬ ॥ తమితి ॥ తోలయిత్వా చాలయిత్వా- ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన ॥ ౪౭ ॥ తస్యేతి ॥ వేగప్రవిద్ధస్య వేగేన క్షిప్తస్య ॥ ౪౮ ॥ తాన్దృష్ట్వేతి ॥ శోణితవిప్రుష ఇతి పుల్లిఙ్గత్వమార్షం- తత్ర శోణితబిన్దుపతనే - క్రుద్ధస్సన్ కోన్వయమితి చిన్తయామాస ॥ రా ॥ తానితి ॥ శోణితరూపాః విప్రుషో యస్యేతి విగ్రహః ॥ ౪౯ ॥ కోన్వయమిత్యేతద్వివృణోతి- యేనేతి ॥ స్పృష్టః- అన్తర్భావితణ్యర్థః- దురాత్మా దుస్స్వభావః- అత ఏవ దుర్బుద్ధిః- అకృతాత్మా అవశీకృతాన్తఃకరణః- బాలిశః మూర్ఖః ॥ రా ॥ కోన్వయమిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం- అయమేతదకృత్యకారీ ॥ ౫౧ ॥ స త్వితి ॥ తపసా తపోమాహాత్మ్యేన ॥ ౫౨ ॥ ఇహేతి ॥ అప్రవేష్టవ్యం- న ప్రవేష్టవ్యమిత్యర్థః- సంభగ్నా ఇతి- ఆసురీం తనుమిహ క్షిపతేత్యన్వయః ॥ రా ॥ ఇహ తేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేదిత్యతః పరం- వనం మత్సంశ్రయం। సంభగ్నాః। సమన్తాత్ । ఆగమిష్యతి। యే చాస్య। న చ తైరిహ। యది తే। వనేస్మిన్ । పత్రాఙ్కుర। దివసశ్చాస్య। బహువర్ష । తతస్తే। నిశ్చక్రముః। కిం భవన్తః। మత్సమీపం। తతస్తే కారణం। శశంసుః। ఏతచ్ఛ్రుత్వా। స మహర్షిం తదాసాద్య యాచతే స్మ కృతాఞ్జలిరితి పాఠక్రమః। అన్యథా పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౫౩½ ॥ సమన్తాదితి ॥ స న భవిష్యతి- నశ్యతీత్యర్థః ॥ ౫౪½ ॥ యే చేతి ॥ తస్య వాలినః ॥ ౫౫½ ॥ యదీతి ॥ అస్మిన్ వనే- పత్రాఙ్కురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ- యది హ తిష్ఠన్తీత్యన్వయః ॥ ౫౭ ॥ దివస ఇతి ॥ అస్య శాపస్య- ఏకోయం దివసో మర్యాదా- శ్వః పరేద్యుః యం ద్రష్టాస్మి సః శైలో భవిష్యతి ॥ ౫౮ ॥ తతస్త్వితి ॥ గిరం శాపం ॥ ౫౯ ॥ కిం భవన్త ఇతి ॥ వనౌకసాం వానరేభ్యః ॥ ౬౦ ॥ తతస్తే కారణమితి ॥ కారణం దున్దుభిపతనం ॥ ౬౧ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి స్పష్టం ॥ ౬౨ ॥ మహర్షిరితి ॥ విహ్వలతాం గతః ఇతి- జగామేతి శేషః ॥

ర్యర్థం ॥ ౪౦ ॥ శ్రోత్రాభ్యామితి ॥ పాత్యతః పాత్యమానస్య (టీ) వ్యాపాతయాఞ్చక్రే హన్తుమనాశ్చిక్షేపేత్యర్థః- స్రోతోభ్యః ఇన్ద్రియేభ్యః శ్రోత్రాభ్యామితి వా పాఠః ॥ ౪౩ ॥ టీ ॥ ఆసీదత్ క్షీణబలోభూత్ ॥ ౪౬ ॥ తమితి ॥ ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన ॥ ౪౭ ॥ తానితి ॥ కోన్విత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥

దర్శిష్టుంవాపి నరేశ్వర ॥ ౬౪ ॥ తస్యాప్రవేశంజ్ఞాత్వాహమిదంరామమహావనం। విచరామి సహామాత్యో విషాదేన వి
వర్జితః ॥ ౬౫॥ ఏషాస్థినిచయ స్తస్యదుందుభేస్సంప్రకాశతే। వీర్యోత్సేకాన్నిరస్తస్యగిరికూటోపమో మహాన్ ॥౬౬॥
ఇమేచవిపులాస్సాలాస్సప్తశాఖావలంబినః। యత్రైకంఘటతే వాలీనిష్పత్రయితు మోజసా ॥ ౬౭ ॥ ఏతదస్యాసమంవీ
ర్యంమయారామప్రకీర్తితం। కథంతంవాలినంహంతుంసమరేశక్ష్యసేనృప ॥౬౮ ॥తథాబ్రువాణంసుగ్రీవం ప్రహస
న్లక్ష్మణోబ్రవీత్। కస్మిన్కర్మణినిర్వృత్తేశ్రద్దధ్యావాలినోవధం ॥౬౯॥ తమువాచాథసుగ్రీవస్సప్తసాలానిమాన్పు
రా। ఏవమేకైకశో వాలీవివ్యాధాథసచాసకృత్ ॥ ౭౦ మోపిదారయేదేషాం బాణేనైకేనచేద్ద్రుమం। వాలినంనిహతం
మన్యేదృష్ట్వారామస్యవిక్రమం॥ హతస్యమహిషస్యాస్థిపాదేనైకేనలక్ష్మణ । ఉద్యమ్యాథప్రక్షిపేచ్చేత్తరసా ద్వేధ
నుశ్శతే ॥ ౭౨ ॥ ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవోరామంరక్తాంతలోచనం । ధ్యాత్వాముహూర్తంకాకుత్స్థంపునరేవవచోబ్ర
వీత్ ॥౭౩॥ శూరశ్చశూరమానీచప్రఖ్యాతబలపౌరుషః। బలవాన్వానరో వాలీసంయుగేష్వపరాజితః ॥ ౭౪ ॥ దృశ్యం
తే చాస్యకర్మాణిదుష్కరాణిసురైరపి। యానిసంచింత్యభీతోహమృశ్యమూకంసమాశ్రితః ॥ ౭౫ ॥ తమజయ్యమధృ
ష్యంచవానరేంద్రమమర్షణం। విచింతయన్నముంచామిఋశ్యమూకమహంత్విమం॥ ౭౬ ॥ ఉద్విగ్నశ్శంకితశ్చా
పిచరామిమహావనే । అనురక్తైస్సహామాత్యైర్హనుమత్ప్రముఖైర్వరైః ॥ ౭౭ ॥ ఉపలబ్ధంచమేశ్లాఘ్యంసన్మిత్రంమి
త్రవత్సల। త్వామహంపురుషవ్యాఘ్రహిమవంతమివాశ్రితః ॥ ౭౮ ॥ కింతుతస్యబలజ్ఞోహందుర్భ్రాతుర్బలశాలినః ।
అప్రత్యక్షంతు మేవీర్యంసమరేతవరాఘవ ॥ ౭౯ ॥ నఖల్వహంత్వాంతులయే నావమన్యేనభీషయే । కర్మభిస్తస్యభీమై
స్తుకాతర్యంజనితంమమ ॥ కామంరాఘవతే వాణీప్రమాణంధైర్యమాకృతిః । సూచయంతిపరంతేజోభస్మచ్ఛన్నమి
వానలం ॥ ౮౧ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । స్మితపూర్వమథో రామఃప్రత్యువాచహరింప్రభుః॥
౮౨ ॥ యదిన ప్రత్యయోస్మాసు విక్రమేతవవానర । ప్రత్యయంసమరే శ్లాఘ్య మహముత్పాదయామి తే ॥ ౮౩॥
ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవంసాంత్వంలక్ష్మణపూర్వజః। రాఘవోదుందుభేఃకాయంపాదాంగుష్ఠేనలీలయా ॥ తోలయిత్వామ

---

౬౪ ॥ నుకథయతి ॥ అస్థినిచయః- శుష్కకాయ ఇతి యావత్ ॥౬౫॥ ఇమే చేతి ॥ విపులాః స్థూలాః- శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః- శాఖావృతత్వేనదుర్జ్ఞే
యమధ్యా ఇత్యర్థః- యత్ర సాలేషు- ఏకం సాలం- ఓజసా- స్వభుజబలేన- నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుంఘటతే శక్నోతి- ఏకం సాలం భిత్త్వా
శరో నిష్పత్రం యథా తథా న్యేష్వంతరాస్తమూలంగచ్ఛతి తథావేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః - ధనుర్వినా కేవలబాణేన ఏకం సాలం విధ్యతీత్యర్థః -
మహాశైత్యాత్ శక్తః నతుకదాచిత్తథాకృతవానితి ఘటత ఇతి పదేన వ్యజ్యతే - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - యద్వా స్వజాతివిరుద్ధత్వేన యుద్ధధను
గ్రహణాభావేపి లీలార్థం ధనుస్స్త్ర్యాయుః ౬౮ ॥ తథేతి ॥ కస్మిన్నితి- మహాశైత్యేన చతుస్సముద్రగమనే ఉత్క్షిప్తపర్వతశిఖరగ్రహణే దుం
దుభికాయోత్క్షేపణే సాలభేదనే వేత్యర్థః ॥ ౬౯ ॥ తమితి ॥ పురా వాలీ ఇమాన్ సప్తసాలాన్ వివ్యాధ. అథ చ అనంతరమపి ఏవమేకైకశః అసకృద్వి
వ్యాధేతి యోజనా - యద్వా స వాలీ ఏవంభూతానిమాన్ సప్తసాలాన్ ఏకైకశః పురా వివ్యాధ- అనంతరమప్యసకృద్వివ్యాధ- రామ ఇతి. ఏషాం మధ్యే
ఏకం ద్రుమం ఏకేన బాణేన యది విదారయేత్- తదా తావృశం విక్రమం దృష్ట్వా వాలినం నిహతం మన్యే. ఉద్యమ్యప్రక్షిపేద్యది ద్వేధనుశ్శతే ధనుశ్శ
తద్వయదూరం- ధనుర్నామ చతుర్హస్తమానం ॥ సి॥ కిష్కుస్స్యాదవటో హస్తశ్చతుర్వింశతిరంగులాః। చతుర్హస్తో ధనుర్దండో ధనుర్ధా
న్యం త్రయం యుగమితి వైజయంతీ - ఏవం సుగ్రీవస్తమువాచేతి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ ఉద్యమ్యాథ ప్రక్షిపేచ్చేదితి పాఠః॥ ౭౨॥ ఏవమవిశ్వాసకరణే
సుహృద్దుస్సమాయేతేత్యాలోచ్య యథా రామః సంతుష్యతి తథా వదతి ఏవముక్త్వేత్యాదినా ॥ ౭౬॥ ఉద్విగ్న ఇతి ॥ ఉద్విగ్నః భీతః ॥ ౭౯ ॥ నేత్యా
ది । కామమితి- వాణీ ఏకరూపం వచనం- ప్రమాణం బుద్ధిః- ధైర్యం అచంచలతా. ఆకృతిర్వపుశ్చ భస్మచ్ఛన్నమనలమివ స్థితం- తే పరం తేజః కామం అ
తిశయేన సూచయంతి - అథాపి మే కాతర్యం జనితమితి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ కామమితి॥ భస్మచ్ఛన్నమనలమివ స్థితం తేజ ఇతి సంబంధః॥ ౮౨॥ య
దీతి ॥ విక్రమే విషయే ప్రత్యయః విశ్వాసః సమరే విషయే ॥ ౮౩॥ ఏవమితి॥ సాంత్వమిత్యనేన ప్రత్యయప్రశ్నేన సుగ్రీవస్య దుఃఖితత్వం ద్యోత్యతే. పాదాం
గుష్ఠేన అనుద్ధృతేన- తోలయిత్వా చాలయిత్వా ॥ రా॥ రాఘవో దుందుభేః। తోలయిత్వా। ఆనుస్యా। క్షిప్తం దృష్ట్వా। లక్ష్మణస్యాగ్రతో రామమి

అయం ఏతదకృత్యకారీ ॥ ౬౪ ॥ ఏష ఇతి ॥ అస్థినిచయ ఇతి- శుష్కకాయ ఇతి యావత్ । టీ॥ ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతముపసంహరతి ॥ ఏషాస్థి
నిచయ ఇతి ॥ ౬౬ ॥ ఇమే చేతి ॥ యత్ర యేషు సాలేషు. ఏకం సాలం నిష్పత్రయితుం సగతశరపత్రం కర్తుం ఘటతే సమర్థో భవతి- ఏకం సాలం భిత్త్వా
శరో నిష్పత్రం యథా నిర్గచ్ఛతి- తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥౬౭॥ తమితి ॥ పురా స వాలీ. ఇమాన్ పురతః స్థితాన్ సప్తసాలాన్ ఏకైకశః ఏకమే
కం వివ్యాధ- అథ చ అనంతరం ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అసకృద్వివ్యాధేతి సంబంధః- ఏతేషు సాలేష్వేకం పూర్వం భిత్త్వా- తత్ర ఖాసితం శరం
సముద్ధృత్య- తస్మిన్ రంధ్రే పునరన్యం శరం నిధాయ - తమపి సముద్ధృత్య తథా అన్యం నిధాయ ఏవమసకృదేతాన్ ఛిద్రీకృతవానితి వాక్యార్థః ॥ ౭౯ ॥
టీ॥ మన్నిమిత్తైవ వాలిమహత్వం వర్ణితం న తు తవ తాదృశ్యాపాదనాయేత్యాహ- నఖల్వితి ॥ ౮౨ ॥ యదీతి ॥ సమరే సమర విషయే ॥ ౮౩ ॥ రాఘవ ఇతి ॥

మహాబాహుశ్చిక్షేపదశయోజనమ్ ॥౮౪॥ అసురస్యతనుంశుష్కంపాదాంగుష్ఠేనవీర్యవాన్ ॥ క్షిప్తందృష్ట్వాతతఃకాయం సుగ్రీవఃపునరబ్రవీత్ ॥ ౮౫ ॥ లక్ష్మణస్యాగ్రతోరామమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥౮౬॥ ఆర్ద్రస్సమాంసఃప్రత్యగ్రఃక్షిప్తః కాయఃపురాసఖే। లఘుస్సంప్రతినిర్మాంసస్తృణభూతశ్చరాఘవ ॥ ౮౭ ॥ పరిశ్రాంతేనమత్తేనభ్రాత్రామేవాలినాత దా। క్షిప్తమేవంప్రహర్షేణభవతారఘునందన ॥ నాత్రశక్యంబలంజ్ఞాతుంతవవాతస్యవాధికం ॥౮౮॥ ఆర్ద్రంశుష్కమితిహ్యేతత్సుమహాద్రాఘవాంతరం ॥ సఏవసంశయస్తాతతవతస్యచయద్బలే॥౮౯॥ సాలమేకంతునిర్భింద్యాభవేద్వ్యక్తిర్బలాబలే ॥౯౦॥ కృత్వేదంకార్ముకంసజ్యంహస్తిహస్తమివాతతం। ఆకర్ణపూర్ణమాయమ్యవిసృజస్వమహాశరం ॥ ౯౧ ॥ ఇమంహిసాలంసహితస్త్వయాశరోనసంశయోఽత్రవిదారయిష్యతి । అలంవిమర్శేనమమప్రియంధ్రువంకురుష్వరాజాత్మజశాపితోమయా ॥౯౨॥ యథాహితేజస్సువరిస్సదారవిర్యథాహిశైలోహిమవాన్మహాద్రిషు । యథాచతుష్పాత్సుచకేసరీవరస్తథానరాణామసివిక్రమేవరః ॥౯౩॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. ***************** ఏతచ్ఛవచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవేణసుభాషితం।ప్రత్యయార్థంమహాతేజారామోజగ్రాహకార్ముకం ॥౧॥ సగృహీత్వాధనుర్ఘోరంశరమేకంచమానదః। సాలముద్దిశ్యచిక్షేపజ్యాస్వనైఃపూరయన్దిశః॥౨॥ సవిసృష్టోబలవతాబాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః। భిత్త్వాసాలాన్గిరిప్రస్థేసప్తభూమింవివేశహ ॥౩ ॥ ప్రవిష్టస్తుముహూర్తేనధరాంభిత్త్వామహాజవః । నిష్పత్యచపునస్తూర్ణంస్వతూణీంప్రవివేశహ॥౪॥ తాన్దృష్ట్వాసప్తనిర్భిన్నాన్

డంవచనమర్థవదితిపాఠక్రమః॥ పాదాంగుష్ఠేనచిక్షేపఅనుద్ధృతపాదతలస్సన్ అంగుష్ఠాగ్రేణచిక్షేపేత్యర్థః॥ ౮౪॥ అసురస్యేతి॥తసంపూర్వాపేక్షయాస్వల్పం, కాయంశరీరం॥౮౫॥కథంకమిత్యత్రాహ-లక్ష్మణస్యేతి॥౮౬॥ఆర్ద్రఇతి॥ఆర్ద్రఃసరక్తః- ప్రత్యగ్రఃయత్కించిత్ప్రాణచేష్టాయుక్తః-లఘుత్వంసదృష్టాంతమాహ-తృణభూతఇతి॥౮౭॥ప్రత్యగ్రఃఅభినవః॥౮౭॥ ఏవంప్రక్షేపేప్యవైషమ్యముక్త్వాప్రక్షేప్తృతారతమ్యమాహ-పరిశ్రాంతేనేతి॥ఏవంప్రహర్షేణఏవంవిధప్రహర్షవతా- నాత్రేతి-అత్రదుందుభికాయక్షేపకర్మణి-తవవాతస్యవా-అధికంబలమితిజ్ఞాతుంనశక్యం॥౮౮॥పునస్సంగ్రహేణాహ-ఆర్ద్రమితి॥ఆర్ద్రంశుష్కమిత్యేతత్సుమహత్ అంతరంతారతమ్యంయద్యస్మాదస్తి-అతస్తవచతస్యచబలేయువయోర్బలతారతమ్యే-సఏవసంశయోవర్తతే-సంశయోననివృత్తఇత్యర్థః॥౮౯॥సాలమితి॥నిర్భింద్యాఃభంజయ- వ్యక్తిఃవిశేషజ్ఞానం॥౯౦॥పునర్నిగ్రంథేనకుపితోభవేదితిసాంత్వయతి-ఇమమితి॥ సహితఃసంహితః, సమోవాహితతతయోరితిమలోపః - శరోవిదారయిష్యతి-విమర్శేనపునఃకిమర్థంప్రత్యయోత్పాదనమితివిమర్శేన- మమప్రియంనతుత్వత్పరీక్షార్థం॥౯౨॥యథేతి॥తేజస్సుతేజస్విషు-విక్రమే-స్థితానామితిశేషః-అస్మిన్సర్గేత్రినవతిశ్లోకాః॥౯౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేభూషణాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకాదశస్సర్గః.❋❋❋

అథప్రత్యయపూర్వకంవాలివధాయగమనంద్వాదశే - ఏతచ్చేత్యాది ॥ ౧ ॥ సవిసృష్టఇతి ॥ సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టః-స్వర్ణపరిష్కృతఃస్వర్ణపట్టాలంకృతః-అనేనసర్వోత్తమత్వముక్తం-సాలానితి-సప్తసాలాన్భిత్త్వా-గిరిప్రస్థేగిరిప్రస్థమార్గేణభూమింవివేశ- ఇత్థంవ్యుత్క్రమభియుక్తైః - సాలాంశ్చసప్తసగిరీన్సరసాతలానితి।సంక్షేపేచ-గిరింరసాతలంచైవేతి। అన్యస్త్వపపాఠః॥ ౩॥ ప్రవిష్టఇతి॥ ధరాంభిత్త్వాప్రవిష్టస్సశరఃమహాజనత్వాన్ముహూర్తేన - నిష్పత్యనిర్గత్య-పునస్తాంతూణీంప్రవివేశ- మంత్రప్రభావేనాచేతనస్యాపిపునరాగమనం॥౪॥ తానితి ॥ దృష్ట్వేత్యనేనాల్పజ్ఞత్వాత్సుగ్రీవస్సాలానేవభిన్నాన్దదర్శ - సప్తభూమిప్రవేశంత్వహమేవధర్మవీర్యేణపశ్యామీతిభావః॥౫॥

పాదాంగుష్ఠేనలీలయాచిక్షేప- అనుద్ధృతపదచలనస్సన్ అంగుష్ఠాగ్రేణచిక్షేపేత్యర్థః॥ ౮౬॥ ఆర్ద్రఇతి॥ ప్రత్యగ్రఃఅభినవః॥నాత్రేతి॥ అత్రదుందుభికాయక్షేపకర్మణికృతే॥౮౮ ॥ ఆర్ద్రమితి ॥ సఏవేతితవతస్యచయత్ యఃబలేసంశయఃసఏవసంశయోననివృత్తఇతిశేషః॥౮౯॥ కస్మిన్కర్మణికృతేతవమదీయబలాభివ్యక్తిర్భవిష్యతీత్యతఆహ- సాలమితి॥ ఏకంసాలంవినిర్భిద్య-బలాబలే-ప్రథమాద్వివచనం- వ్యక్తేభవేత్ భవేతామిత్యర్థః- ఏకసాలభేదనేకృతేత్వంబలాధికఇత్యహంజ్ఞాస్యామీత్యర్థః॥౯౧॥ఇమమితి॥త్వయాప్రహితఃక్షిప్తఃశరః-ఇమంసాలంవిదారయిష్యతి-అత్రఅస్మిన్నర్థేసంశయోన-త్వయివిమర్శేనత్వద్బలపరీక్షయాఅలం-మయాశాపితోసిరాజన్మమప్రియంకురుష్వేతిసంబంధః॥౯౨॥ యథాహీతి॥ తేజస్సుతేజస్విషు॥౯౩॥టీ॥సర్గఫలం॥విద్యాబలందైవబలంజ్ఞానబంధుబలంతథా। సేనాబలంభవేత్తస్యవాలినోబలకీర్తనాదితిస్కాందే॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకాదశస్సర్గః❋❋❋❋

టీ॥ ప్రత్యయార్థంవిశ్వాసజననార్థం॥౧॥టీ॥మానంబహుమానందదాతీతిమానదః॥౨॥సవిసృష్టఇతి॥సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టఃశరః- సప్తసాలాన్గిరిప్రస్థేచభిత్త్వాభూమింవివేశ- సప్తసాలాన్ గిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్త్వాభూమింవివేశేత్యర్థః॥టీ॥సఇతి॥ సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టశ్శరఃసప్తసాలాన్గిరిప్రస్థంచభిత్త్వాభూమింవివేశ-సప్తసాలాన్భిత్త్వాగిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్త్వాభూమింప్రవిశ్యతామపిభిత్త్వారసాతలంగత్వేతిద్రష్టవ్యం-గిరింరసాతలంచేత్యుక్తత్వాత్-తథాచస్కాందే॥శ్లో॥ సప్తభూమీస్సప్తగిరీన్సప్తసాలాన్మహాబలాన్। సబాణోవేగసంపన్నోభిత్త్వాతూణీరమావిశదితి॥ ౩॥ ప్రవిష్టఇతి ॥ ప్రవిష్టఃశరోత్తమఃముహూర్తేనపునర్ధరాంభిత్త్వా - స్వాసతూణీరేపపాతేతియోజనా॥౪॥స

సాలాన్స్వా నరపుంగవః। రామస్య శరవేగేన విస్మయం పరమం గతః ॥ ౫ ॥ స మూర్ధ్నా న్యపతత్తస్య ప్రలంబీకృతభూషణః। సుగ్రీవః పరమప్రీతో రాఘవాయ కృతాంజలిః ॥ ౬ ॥ ఇదం చోవాచ ధర్మజ్ఞం కర్మణా తేన హర్షితః । రామం సర్వాస్త్రవిదుషాం శ్రేష్ఠం శూరమవస్థితమ్ ॥ ౭ ॥ సేంద్రానపి సురాన్సర్వాంస్త్వం బాణైః పురుషర్షభ। సమర్థస్సమరే హంతుం కిం పునర్వాలినం ప్రభో ॥ ౮ ॥ యేన సప్త మహాసాలా గిరిర్భూమిశ్చ దారితాః। బాణేనైకేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కో రణాగ్రతః ॥ ౯ ॥ అద్య మే విగతశ్శోకః ప్రీతిరద్య పరా మమ। సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్రవరుణోపమమ్ ॥ ౧౦ ॥ తమద్యైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం భ్రాతృరూపిణమ్। వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయమంజలిః ॥ ౧౧ ॥ తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం ప్రియదర్శనమ్ । ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః ॥ అస్మాద్గచ్ఛేమ కిష్కింధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వమగ్రతః । గత్వా చాహ్వయ సుగ్రీవ వాలినం భ్రాతృగంధినమ్ ॥ ౧౩ ॥ సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీమ్। వృక్షైరాత్మానమావృత్య వ్యతిష్ఠన్గహనే వనే ॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవో వ్యనదద్ఘోరం వాలినో హ్వానకారణాత్ । గాఢం పరిహితో వేగాన్నాదైర్భిందన్నివాంబరమ్ ॥ ౧౫ ॥ తం శ్రుత్వా నినదం భ్రాతుః క్రుద్ధో వాలీ మహాబలః । నిష్పపాత సుసంరబ్ధో భాస్కరోఽస్తతటాదివ ॥ ౧౬ ॥ తతస్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ । గగనే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ ॥ ౧౭ ॥ తలైరశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః। జఘ్నతుస్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితా ॥ ౧౮ ॥ తతో రామో ధనుష్పాణిస్తావుభౌ సముదీక్ష్య తు। అన్యోన్యసదృశౌ వీరావుభౌ దేవావివాశ్వినౌ ॥ యన్నావగచ్ఛత్సుగ్రీవం వాలినం వాపి రాఘవః। తతో న కృతవాన్బుద్ధిం మోక్తుమంతకరం శరమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే భగ్నస్సుగ్రీవస్తేన వాలినా। అపశ్యన్రాఘవం నాథమృశ్యమూకం ప్రదుద్రువే ॥ ౨౧ ॥ క్లాంతో రుధిరసిక్తాంగః ప్రహారైర్జర్జరీకృతః॥ వాలినాభిద్రుతః క్రోధాత్ప్రవివేశ మహావనమ్ ॥ ౨౨ ॥ తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా వాలీ శాపభయార్దితః। ముక్తో హ్యసి త్వమిత్యుక్త్వా స నివృత్తో మహాద్యుతిః ॥ ౨౩ ॥ రాఘవోఽపి సహ భ్రాత్రా సహ చైవ హనూమతా । తదేవ వనమాగచ్ఛత్సుగ్రీవో యత్ర వానరః ॥ ౨౪ ॥ తం సమీక్ష్యాగతం రామం సుగ్రీవస్సహలక్ష్మణమ్ । హ్రీమాన్దీనమువాచేదం వసుధామవలోకయన్ ॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి మాముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమమ్ । వైరిణా ఘాతయిత్వా చ కిమిదానీం త్వయా కృతమ్ ॥ ౨౬ ॥ తామేవ వేలాం వక్తవ్యం త్వయా రాఘవ తత్త్వతః । వాలినం న నిహన్మీతి తతో నాహమితో వ్రజే ॥

స ఇతి॥ స సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సన్ రాఘవాయ కృతాంజలిః మూర్ధ్నా ఘూర్ణన్ న్యపతత్- శిరసా భూమిం స్పృష్ట్వా ప్రణనామేత్యర్థః- ప్రలంబీకృతభూషణ ఇత్యనేన ఉదరాస్పర్శ ఉక్తః- అనేన భగవద్విషయే ప్రణామప్రకారశ్శిక్షితో భవతి ॥ రా ॥ ప్రలంబగతభూషణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణ ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ లక్ష్మణానుమతమితి క్రియావిశేషణమ్ - భ్రాతృగంధినం భ్రాతృహింసకమ్ - గంధనావక్షేపణేత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ - ఇతి రామస్సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౩ ॥ సర్వ ఇతి ॥ ఆత్మానం- స్వం స్వమిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ హ్వానం ఆహ్వానం- గాఢం పరిహితః బలవద్బద్ధపరిధానః ॥ ౧౫ ॥ తమితి ॥ భాస్కరోఽస్తతటాదివేతి- యథా సూర్యోఽస్తతటాదవతరన్ దృష్టస్తథా భవతి- తథేదానీం కిష్కింధానిర్గమనం వాలినోఽల్పకాలేన నాశహేతురిత్యత్ర నాథర్మాస్తతటాదిత్యుక్తమ్- అస్తాద్రేరుదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయా అస్తగిరిరిత్యుక్తమిత్యప్యాహుః ॥ రా ॥ భాస్కరోఽస్తతటాదివేతి ॥ అస్మాకముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినామస్తగిరిరితి తదపేక్షయా అస్తతటాదిత్యుక్తమ్- ఉదయో గోలుకాయాం స్తమయస్సవితుః రేవ సిద్ధపుర ఇత్యార్యభటోక్తేః। ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం ॥ శ్లో ॥ తతస్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ । గగనే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ ॥ తలైరశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః । జఘ్నతుస్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితావితి పాఠక్రమః ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి సుతుములమితి ॥ బుధాంగారకాఖ్యయోర్గ్రహయోరివ ॥ ౧౭ ॥ తలైరితి ॥ అశనిః మేఘజ్యోతిః ॥ ౧౮ ॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ ఉభావశ్వినౌ దేవావివ స్థితౌ తావుభౌ సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వాపి శేషతో యన్నావగచ్ఛత్ - తతః తస్మాత్ -రామశ్శరం మోక్తుం బుద్ధిం న కృతవానిత్యన్వయః ॥ ౨౧ ॥ క్లాంత ఇతి ॥ జర్జరీకృతః పరుషత్వక్కృతః ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ వసుధామవలోకయన్నితి లజ్జానుభావః ॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి ॥ దర్శయిత్వా చ విక్రమమితి వ్యతిరేకోక్తిః- త్వయా కిం కృతం కించింతితమిత్యర్థః- కృతిరత్ర

మూర్ధ్నేతి ॥ ప్రలంబగతభూషణః- ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణః ॥ ౧౨ ॥ టీ ॥ భ్రాతృగంధినం గంధస్సంబంధః - భ్రాతృత్వమాత్రేణ సంబంధీ- న తు దానమానాదినేతి భావః ॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ గాఢం పరిహితః వాససా దృఢం సంవీతః ॥ ౧౫ ॥ తమితి ॥ భాస్కరః అస్తతటాదివ నిష్పపాత- మేరోరుత్తరవాసిన అభిప్రాయేణేదముచ్యతే- అస్మాకమస్తమయపర్వతో మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః- తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయగిరిః- అతోఽస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి ॥ టీ ॥ భాస్కరోఽస్తతటాదివ నిష్పపాత- మేరోరుత్తరవాసిన అభిప్రాయేణేదముచ్యతే- అస్మాకమస్తమయపర్వతః మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః- తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయగిరిరితి- అతోఽస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి ॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి ॥ విక్రమం సాలభేదనం ॥ ౨౬ ॥ తామితి ॥ తామేవ వేలాం తస్యామేవ వేలాయాం- వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయమంజ

౨౬॥ తస్య చైవం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పునరబ్రవీత్ ॥౨౭॥ సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యపనీయతాం। కారణం యేన బాణోఽయం న మయా స విసర్జితః॥౨౮॥ అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాణేన గతేన చ। త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరం ॥౩౦॥ స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వానర। విక్రమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే॥ తతోఽహం రూపసాదృశ్యాన్మోహితో వానరోత్తమ ॥౩౧½॥ నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణం జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యాత్తు విశంకితః । మూలఘాతో న నౌ స్యాద్ధి ద్వయోరపి కృతో మయా ॥౩౩॥ త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానాల్లాఘవాన్మయా। మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ ఖ్యాపితం స్యాద్ధరీశ్వర ॥౩౪॥ దత్తాభయవధో నామ పాతకం మహదద్భుతే ॥౩౪½॥ అహం చ లక్ష్మణశ్చైవ సీతా చ వరవర్ణినీ॥ త్వదధీనా వయం సర్వే వనేఽస్మిన్ శరణం భవాన్ ॥౩౫½॥ తస్మాద్యుధ్యస్వ భూయస్త్వం మా మా శంకీశ్చ వానర॥ ఏతన్ముహూర్తేన తు గీవపశ్య వాలినమాహవే। నిరస్తమిషుణైకేన వేష్టమానం మహీతలే ॥౩౬ అభిజ్ఞానం కురుష్వ త్వమాత్మనో వానరేశ్వర। యేన త్వామభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధముపాగతం॥౩౭॥ గజపుష్పీమిమాం ఫుల్లాముత్పాట్య శుభలక్షణాం। కురు లక్ష్మణ కంఠేఽస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః ॥౩౮॥ తతో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాకులాం। లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయత్ ॥౪౦॥ స తయా శుశుభే శ్రీమాన్ లతయా కంఠసక్తయా। విపరీత ఇవాకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా॥౪౧॥ మాలయేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః । విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః । జగామ సహ రామేణ కిష్కింధాం వాలిపాలితాం ॥౪౨½॥ ఇతి శ్రీమతి కిష్కింధాకాండే- ద్వాదశస్సర్గః. **********************

ఋశ్యమూకాత్స ధర్మాత్మా కిష్కింధాం లక్ష్మణాగ్రజః। జగామ సహ సుగ్రీవో వాలివిక్రమపాలితాం ॥౧॥ సముద్యమ్య మహచ్చాపం రామః కాంచనభూషితం । శరాంశ్చాదిత్యసంకాశాన్ గృహీత్వా రణసాధకాన్ ॥౨॥ అగ్రతస్తు యయౌ తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః । సుగ్రీవస్సంహతగ్రీవో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః ॥ పృష్ఠతో హనుమాన్వీరో నలో నీ

కార్థః॥ రా॥ ఆహ్వయస్వేతి ॥ విక్రమం దర్శయిత్వా సాలభేదనాదినేతి శేషః॥౨౬॥ తామేవ వేలామితి- అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-వాలినం జహి కాకుత్స్థేతి ప్రార్థనవేలాయామిత్యర్థః-తతః కథితో క్తుం చేత్॥ రా॥ తామేవ వేలాం వేలాయాం-వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయమంజలిరితి ప్రార్థనా వేలాయాం వాలినం న నిహన్మీతి వక్తవ్యం-కుతశ్చిత్ కేన త్వయా స న హన్యతే-తతో నాహమితో వ్రజ ఇతి వా పాఠః॥౨౬॥ తస్యేతి॥ కరుణం సదయం అబ్రవీత్ ॥ ౨౭॥సుగ్రీవేతి॥ యేన కారణేన బాణో న విసర్జితః తత్కారణం శ్రూయతాం శ్రుత్వా క్రోధశ్చాపనీయతామితి యోజనా॥ రా॥ కారణం యేన। అలంకారేణ। త్వం చ। స్వరేణ। విక్రమేణ। తతోఽహమితి పాఠక్రమః॥౨౮॥ అలంకారేణేతి॥ వేషేణ ఆకారేణ-ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన-గతేన గమనేన॥ ౩౧॥ స్వరేణేతి॥ వర్చసా తేజసా- ప్రేక్షితేన వీక్షణేన-వాక్యైః భాషణైః-వ్యక్తిం విశేషం-తత ఇతి- మోహితః సంజాతమోహః-విశేషానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః॥౩౧½॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ద్వయోరపి నౌ మయా మూలఘాతో న కృతస్స్యాదితి హి శరం నోత్సృజామి నోత్సృష్టవానస్మీతి యోజనా-నను కాంచనమాలారూపో వాలినో విశేషోఽస్తి- సత్యం తస్మిన్ దినే తన్న ధృత్వాగతవానితి జ్ఞేయం- యద్యప్యత్రము త్తస్య భోగచిహ్నాని తత్పురనిర్గతత్వాదికం వాల్యసాధారణమస్తి-సమీపస్థా హనుమదాదయశ్చ ప్రష్టుం శక్యాః-స్వయం చ సూక్ష్మజ్ఞః-ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా ఇత్యుక్తేః తథాపి-త్వయా మయా చ కుంత్యా చేతి న్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్టహేతూన్ కాంశ్చిదుక్తవానామ ఇతి జ్ఞేయం॥౩౫½॥ తస్మాదితి॥ మా మా శంకీరితి-మాం మాం ప్రతి. మా శంకీః శంకాం మా కురు-వ్యత్యయేన పరస్మైపదం॥ ౩౬॥ అభిజ్ఞానమితి॥ అభిజ్ఞానం చిహ్నం॥౩౭॥ గజపుష్పీమితి॥ గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామ లతాం॥ ౩౯॥ తత ఇతి॥ వ్యసర్జయత్ -ఆమోచయత్ బద్ధవాన్ ॥౪౦॥ స తయేత్యాది-విపరీత ఇవేత్యాద్యుపరి శ్రీయత ఇతి ససంధ్య ఇవ తోయద ఇతి-సుగ్రీవస్య హేమపింగళత్వాదితి భావః॥౪౨½॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః. ❋❋❋

అథ పునః కిష్కింధాప్రవేశస్త్రయోదశే-ఋశ్యమూకాదిత్యాది॥౨॥ అగ్రత ఇతి॥ సంహతగ్రీవః-నిబిడకంఠ ఇత్యర్థః- ఇదం స్వరూపకీర్తన

లితమిత్యాప్రార్థనవేలాయామిత్యర్థః॥౨౯॥ అలంకారేణేతి॥ అలంకారేణ హారాద్యాభరణేన-వేషేణ సువర్ణాలంకరణకృతశోభయా (టీ) వర్చసా కాంత్యా॥౩౧½॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం॥ అతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ద్వయోరపి నౌ మూలఘాతో న స్యాదితి హి శరం నోత్సృజామీతి సంబంధః- ఉత్సృజామీతి భూతే లట్ ॥టీ॥ విపక్షే బాధకమాహ- మూలఘాత ఇతి ॥ మూలం ఆవయోశ్శత్రునిబర్హణకర్తృ ప్రతీక్షణం॥ ౩౩॥టీ॥ అనిష్ప్రత్యక్ష కరణే- న కేవలం మూలఘాత ఏవ-కింతు మహాననర్థః ప్రాప్తిస్స్యాదిత్యాహ- మౌఢ్యం చేత్యాదినా॥ ౩౭॥ గజపుష్పీ నాగపుష్పీ నామ లతా॥టీ॥ గజపుష్పీసంజ్ఞాం లతాం- కుందలతాం వా - శుభ దారుజాం దేవదారుద్రుమాశ్రితాం॥ని॥ భద్రదారుద్రుకిలిమం- దేవదారుణీత్యమరః ॥ ౪౨½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

లశ్చ వానరః। తారశ్చైవ మహాతేజా హరియూథపయూథపః ॥ ౪ ॥ తే వీక్షమాణా వృక్షాంశ్చ పుష్పభారావలంబినః। ప్రసన్నాంబువహాశ్చైవ సరితస్సాగరంగమాః ॥ కందరాణి చ శైలాంశ్చ నిర్దరాణి గుహాస్తథా। శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీశ్చ ప్రియదర్శనాః ॥ వైదూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మైశ్చాకోశకుట్మలైః। శోభితాన్సజలాన్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్ ॥ కారండైస్సారసైర్హంసైర్వంజులైర్జలకుక్కుటైః। చక్రవాకైస్తథా చాన్యైశ్శకునైరుపనాదితాన్ ॥౮॥ మృదుశష్పాంకురాహారాన్నిర్భయాన్వనగోచరాన్। చరతస్సర్వతోఽపశ్యన్ స్థలీషు హరిణాన్స్థితాన్ ॥౯॥ తటాకవైరిణశ్చాపి శుక్లదంతవిభూషితాన్। ఘోరానేకచరాన్వన్యాన్ద్విరదాన్కూలఘాతినః ॥ మత్తాన్గిరితటోత్కృష్టాన్పర్వతానివ జంగమాన్। వారణాన్వారిదప్రఖ్యాన్మహీరేణుసముక్షితాన్ ॥ వనే వనచరాంశ్చాన్యాన్ ఖేచరాంశ్చ విహంగమాన్। పశ్యంతస్త్వరితా జగ్ముస్సుగ్రీవవశవర్తినః ॥ ౧౨ ॥ తేషాం తు గచ్ఛతాం తత్ర త్వరితం రఘునందనః। ద్రుమషండం వనం దృష్ట్వా రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ ॥౧౩॥ ఏష మేఘ ఇవాకాశే వృక్షషండః ప్రకాశతే । మేఘసంఘాతవిపులః పర్యంతకదలీవృతః ॥౧౪॥ కిమేతజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛామి సఖే కౌతూహలం హి మే । కౌతూహలాపనయనం కర్తుమిచ్ఛామ్యహం త్వయా ॥౧౫॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః। గచ్ఛన్నేవాచచక్షేఽథ సుగ్రీవస్తన్మహద్వనం ॥౧౬॥ ఏతద్రాఘవ విస్తీర్ణమాశ్రమం శ్రమనాశనం। ఉద్యానవనసంపన్నం స్వాదుమూలఫలోదకం ॥౧౭॥ అత్ర సప్తజనా నామ మునయస్సంశితవ్రతాః। సప్తైవాసన్నధశ్శీర్షా నియతం జలశాయినః ॥౧౮॥ సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా వనవాసినః। దివం వర్షశతైర్యాతాస్సప్తభిస్సకళేబరాః ॥౧౯॥ తేషామేవం ప్రభావానాం ద్రుమప్రాకారసంవృతం। ఆశ్రమం సుదురాధర్షమపి సేంద్రైస్సురాసురైః ॥ ౨౦ ॥ పక్షిణో వర్జయంత్యేతత్తథాఽన్యే వనచారిణః। విశంతి మోహాద్యేఽత్ర నివర్తంతే న తే పునః ॥౨౧॥ విభూషణరవాశ్చాత్ర శ్రూయంతే సకలాక్షరాః। తూర్యగీతస్వనాశ్చాత్ర గంధో దివ్యశ్చ రాఘవ ॥౨౨॥ త్రేతాగ్నయోఽపి దీప్యంతే ధూమో హ్యేష ప్రకాశతే। వేష్టయన్నివ వృక్షాగ్రాన్ కపోతాంగారుణో ఘనః ॥౨౩॥ ఏతే వృక్షాః ప్రకాశంతే ధూమసంసక్తమస్తకాః । మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నా వైదూర్యగిరయో యథా ॥

నం-గజపృష్ఠే బాధకేనవా॥ ౪॥ అథ కార్యసిద్ధిసూచకపథార్థాన్ సభవవిశేషం వర్ణయతి- తేవీక్షమాణా ఇత్యాదినా॥ కందరాణి గృహాకారగుహావిశేషాన్- నిర్దరాణి స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాన్- గుహాః దేవఖాతబిలాని- దరీః గుహావిశేషాన్- ఆకోశకుట్మలైః- ఈషద్వికసితముకుళైః- కారండైః॥ని॥ కారండకో మహాపక్షీతి వైజయంతీ- సారసైః సరోనివాసైః శకునైరుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయన్నితి పూర్వేణాన్వయః॥ రా ॥ కందరాణి గుహాశ్చైవ శైలాంస్తానివనానిచ। శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీశ్చ ప్రియదర్శనా ఇతి బహుకోశేషు పాఠః। కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాన్- గుహా దేవఖాతబిలాని- దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాన్॥ వైదూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మైశ్చాకోశకుట్మలైః। శోభితాన్ సజలాన్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్నితి పాఠః- ఆకోశకుట్మలైః- ఆకోశైః వికసితైః కుట్మలైః ముకుళైః॥౮॥ మృదుశష్పేతి॥ చరతః స్థితాంశ్చాపశ్యన్॥ రా॥ చరతస్సర్వతః పశ్యన్నితి పాఠః॥౯॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది॥ తటాకవైరిణః- కలుషీకరణాత్- ఏకచరాన్ ఏకాకినః- ద్విరదాః ద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః- గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్॥ రా॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది। ద్విరదవారణశబ్దయోః తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన న పౌనరుక్త్యం- గిరితటానుత్కర్షంతీతి గిరితటోత్కృష్టాః- తాన్ కర్తరి క్తః॥౧౨॥ తేషాం త్వితి॥ ద్రుమషండం వృక్షషండమయమితి లతాగుల్మవ్యావృత్తిః॥ ౧౩॥ ఏష ఇతి॥ మేఘ ఇవేతి నీలవర్ణే ఉపమా॥౧౪॥ అత్రేత్యాది॥ సప్తరాత్రేతి॥ సప్తరాత్రకృతాహారాః వాయునా సప్తరాత్రస్యైకవారం కృతాహారాః- సప్తభిర్వర్షశతైరిత్యన్వయః॥౧౯॥ తేషామిత్యాది॥ విశంతీతి- యే మోహాదత్రాశ్రమే విశంతి న తే నివర్తంతే- కింతు తత్రైవ నశ్యంతీత్యర్థః॥ ౨౧ ॥ దివం గతాశ్శరీరాంతరేణ పునరత్రాగత్యాప్సరోభిః క్రీడంతీత్యాశయేనాహ- విభూషణేత్యాదినా। భూషణరవేణ నృత్తమాపతత్యేతే। సకలాక్షరా ఇతి గీతస్వనవిశేషణం- తూర్యశబ్దో గీతభిన్నవాద్యపరః ॥ ౨౨ ॥ త్రేతేతి ॥ త్రేతాగ్నిదీపనే

౨॥టీ॥ అగ్రత ఇతి॥ సుగ్రీవః ప్రస్థానకాలే సంహతగ్రీవః దృఢకంధరః॥౪॥ కందరాణీతి॥ కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః- గుహాః దేవఖాతబిలాని- దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః॥ వైదూర్యేతి ॥ ఆకోశకుట్మలైః ఆకోశైః వికసితైః కుట్మలైః ముకుళైశ్చ ॥ టీ॥ కారండః కారండవః- కన్నెలేడు- ఇతి భాషాయాం ప్రసిద్ధః- నామైకదేశే నామగ్రహణం- ఏతైరుపలక్షితాన్ తటాకాన్ పశ్యన్నిత్యన్వయః॥౯॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది। ద్విరదవారణశబ్దయోః తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన న పౌనరుక్త్యం- గిరితటోత్కృష్టాన్ గిరితటానుత్కర్షంతీతి తథా॥౧౧॥ టీ॥ గచ్ఛన్నేవేతి శీఘ్రప్రత్యయేన కార్యత్వరా సూచితా॥౧౬॥టీ॥ సప్తరాత్రకృతాహారాః- సప్తసు రాత్రిషు వాయునైవ కృతాహారా ఇతి యావత్- సప్తరాత్రే సతి వాయునా కృతాహారా ఇతి వా॥౨౧॥టీ॥ సకలాక్షరాః- కలాన్యవ్యక్తమధురాణి అక్షరాణి వాక్యాని తత్సహితాః-

౨౪॥ కురుప్రణామం ధర్మాత్మన్ తాన్సముద్దిశ్య రాఘవ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రయతస్సంయతాంజలిః ॥ ౨౫॥ ప్రణమన్తి హి యే తేషాం మునీనాం భావితాత్మనాం। న తేషామశుభం కించిచ్ఛరీరే రామ దృశ్యతే ॥౨౬॥ తతో రామస్సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన కృతాంజలిః । సముద్దిశ్య మహాత్మానస్తానృషీనభ్యవాదయత్ ॥౨౭॥ అభివాద్య తు ధర్మాత్మా రామో భ్రాతా చ లక్ష్మణః। సుగ్రీవో వానరాశ్చైవ జగ్ముస్సంహృష్టమానసాః ॥ ౨౮॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం తస్మాత్సప్తజనాశ్రమాత్। దదృశుస్తాం దురాధర్షాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం॥౨౯॥ తతస్తు రామానుజరామవానరాః ప్రగృహ్య శస్త్రాణ్యుదితాగ్ర్యతేజసః। పురీం సురేశాత్మజవీర్యపాలితాం వధాయ శత్రోః పునరాగతాస్సహ ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రయోదశస్సర్గః. ****************************

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం। వృక్షైరాత్మానమావృత్య వ్యతిష్ఠన్గహనే వనే ॥౧॥ విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కాననప్రియః। సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధమాహారయద్భృశం ॥౨॥ తతస్స నినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ చాహ్వయత్ ।పరివారైః పరివృతో నాదైర్భిందన్నివాంబరం॥ గర్జన్నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః ॥ ౩॥ అథ బాలార్కసదృశో దృప్తసింహగతిస్తదా॥ దృష్ట్వా రామం క్రియాదక్షం సుగ్రీవో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౪॥ హరివాగురయా వ్యాప్తాం తప్తకాంచనతోరణాం॥ ప్రాప్తాస్స్మ ధ్వజయంత్రాఢ్యాం కిష్కింధాం వాలినః పురీం ॥ ౫ ॥ ప్రతిజ్ఞా యా త్వయా వీర కృతా వాలివధే పురా॥ సఫలాం తాం కురు క్షిప్రం లతాం కాల ఇవాగతః ॥ ౬ ॥ ఏవముక్తస్తు ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ స రాఘవః ॥ తమథోవాచ సుగ్రీవం వచనం శత్రుసూదనః ॥౭॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్నస్త్వమనయా గజసాహ్వయా ॥ లక్ష్మణేన సముత్పాట్య యైషా కంఠే కృ

వింగమాహ- ధూమో నీహారః- ఘనః నిబిడః॥౨౪॥ కుర్వితి॥ సముద్దిశ్య కించిత్ఫలముద్దిశ్య తేషాం ప్రణామం కురు ॥ ౨౫ ॥ ప్రణమంతీతి ॥ శరీరే అశుభం వ్యాధ్యాదికం ॥ ౨౬ ॥ తతో రామ ఇతి ॥ మహాత్మానః మహాత్మనః॥ ౨౭ ॥ అభివాద్యేతి ॥ అనేన సర్వేషామభివాదనమనూద్యతే- అత్రాభివాదనం నమస్కారః తేషాం పరోక్షత్వాత్ - అనేన సజ్జనప్రణామో విజయావహ ఇత్యయమర్థస్సూచితః- తదిదం ద్యోత్యతే ఉపరితనశ్లోకే ఉదితాగ్ర్యతేజస ఇతి- ప్రణామేనేతి భావః ॥ ౨౯॥ తత ఇతి ॥ సహ యుగపత్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ వాల్యాహ్వానభీతం సుగ్రీవం నిస్త్రాసయతి రామశ్చతుర్దశే- సర్వ ఇత్యాది॥౨॥ తత ఇత్యాది॥ వాయువేగపురస్సరః వాయువేగాస్స్మ మేఘే అర్థినో ధ్వనిరితి ప్రసిద్ధిః- యతః- వాయువేగపురస్సరః అత ఏవ గర్జన్మహామేఘ ఇవ స్థితః - పరివారైః పరివృతః సః నాదైరంబరం భిందన్నివ ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధాయాహ్వయత్ వాలినమితి శేషః॥౪॥ హరీతి॥ హరివాగురయా హరయ ఏవ వాగురా మృగగ్రహణపాశః- తయా వ్యాప్తాం ఇతరదుష్ప్రవేశామిత్యర్థః - యద్వా హరివాగురయా హరిగ్రహైః- జాత్యేకవచనం॥ని॥ వాగురా మృగజాలికేతి వైజయంతీ॥ రా॥ హరివాగురయా శత్రుఘాతవానరగ్రాహిణ్యా వాగురయా- యద్వా శత్రుగ్రాహకత్వేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః- తయా॥ ౫॥ ప్రతిజ్ఞేతి॥ ఆగతః- కాలః ఫలకాలః॥ రా॥ లతాం కాల ఇవాగత ఇతి సమ్యక్- కాలో వసంతాదికాలః॥౭॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్న ఇత్యాది॥ అభిజ్ఞాపకం చిహ్నం అభిజ్ఞానచిహ్నం- కృతమభిజ్ఞానచిహ్నం యస్య స తథా- గజపుష్ప్యేవ గజసాశబ్దః- యద్వా గజేన సమా ఆహ్వా ఆఖ్యా యస్యాస్సా గజసాహ్వా తయా- శోభస ఇతి- అత్రాహుః- విపరీతే రాత్రౌ- సూర్యః పూర్ణచంద్రః॥శ్లో॥ పరీతంతు దివా ప్రోక్తం పరీతంతు శర్వరీ । రాకామధ్యగతశ్చంద్రస్సూర్య ఇత్యభిధీయత ఇతి వచనాత్। యద్వా నక్షత్రమాలయా విపరీతః విశేషేణ పరివృతః- సూర్య ఇవ చంద్ర ఇవ- అన్యశబ్దేనాన్యస్యాభిధానం కథమితి చేత్- నహ్యోన శోభవతీతి పుత్రో అహ్నాం కేతుస్సూర్యః చంద్రాప్యాయకత్వాచ్చంద్రమా ఇత్యుచ్యతే - తద్వచ్చంద్రోఽపి సూర్యకిరణానుప్రవేశాయత్తప్రకాశవిశేషవత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాభిధీయత ఇతి- యద్వా విశేషేణ పరీతో విపరీతః- నక్షత్రావృతస్సూర్య ఇవేత్యభూతోపమా- విపరీత ఇత్యనేన తాత్కాలికతేజోవత్త్వముచ్యతే - యద్వా విపరీతే విపరీతకాలే - సూర్యో నక్షత్రమాలయేవానయా లతయా శోభసే - ఉత్పాతకాలే హి మధ్యాహ్నే నక్షత్రాణి దృశ్యంత ఇత్యుచ్యతే జ్యోతిశ్శాస్త్రే ॥ శ్లో ॥ రాత్రావింద్రధనుర్దర్శే దివా నక్షత్రదర్శనే- తదా ప్రష్టా నాథనాశస్స్యాదితి గర్గస్య భాషితమితి॥ అతః భావి వాలివధరూపఫలానుసారేణ తేజసా జ్వలన్ సుగ్రీవశ్శుభ్రపుష్పావలీశోభమానగజపుష్పీమాలయా ఉత్పాతకాలే నక్షత్రమాలయా సూర్య ఇవ బభావిత్యస్మదాచార్యోక్తం । అత్రాహురిత్యారభ్య సూర్యశబ్దేనాభిధీయత ఇత్యంతం- గోవిందరాజోక్తమేవ రామానుజీయేకి

కంఠశ్చ- ప్రతీయత ఇతి శేషః॥౨౭॥ టీ॥ కపోతాంగారుణః - అరుణో ధూసరః తపసా దేవత్వం గతా ఋషిస్వసామర్థ్యేన స్వేచ్ఛయా అమరగణాః పూర్వస్థానే విహరంతీతి భావః॥౨౬॥ తతో రామ ఇతి॥ సముద్దిశ్య మహాత్మానః మహాత్మనః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౪॥ హరీతి॥ హరివాగురయా శత్రుఘాతవానరగ్రాహిణ్యా - యద్వా శత్రుగ్రాహకత్వేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః తయా వ్యాప్తాం ॥౭॥ కృతేతి॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్నః- కృతమభిజ్ఞానార్థం చిహ్నం యస్యేతి తథా॥౮॥ శోభస ఇతి॥ ఆకాశే నక్షత్రమాలయా- విపరీతో వి

తాతవ। శోభసేహ్యధికంవీరలతయాకంఠసక్తయా ॥ విపరీతఇవాకాశేసూర్యోనక్షత్రమాలయా ॥౯॥ అద్యవాలిస
ముత్థంతేభయంవైరంచవానర । ఏకేనాహంప్రమోక్ష్యామిబాణమోక్షేణసంయుగే॥ ౧౦॥ మమదర్శయసుగ్రీవ
వైరిణంభ్రాతృరూపిణం॥ వాలీవినిహతోయావద్వనేపాంసుషువేష్టతే ॥౧౧॥ యదిదృష్టిపథంప్రాప్తోజీవన్స వినివర్త
తే॥ తతోదోషేణమాగచ్ఛేత్సద్యోగర్హేచ్చమాభవాన్ ॥౧౨॥ ప్రత్యక్షంసప్తతేసాలామయాబాణేనదారితాః ॥
తేనావేహిబలేనాద్యవాలినంనిహతంమయా ॥౧౩॥ అనృతంనోక్తపూర్వంమేవీరకృచ్ఛ్రేఽపితిష్ఠతా ॥ ధర్మలోభప
రీతేనచవక్ష్యేకథంచన ॥౧౪॥ సఫలాంచకరిష్యామిప్రతిజ్ఞాంజహిసంభ్రమం ॥ ప్రసూతంకలమంక్షేత్రేవర్షేణే
వశతక్రతుః ॥ ౧౫ ॥ తదాహ్వాననిమిత్తంత్వంవాలినోహేమమాలినః ॥ సుగ్రీవకురుతంశబ్దంనిష్పతేద్యేనవానరః ॥
౧౬॥ జితకాశీబలశ్లాఘీత్వయాచాధర్షితఃపురా॥నిష్పతిష్యత్యసంగేనవాలీసప్రియసంయుగః॥౧౭॥రిపూణాంధర్షణం
శూరామర్షయంతినసంయుగే॥ జానంతస్తుస్వకంవీర్యంస్త్రీసమక్షంవిశేషతః ॥౧౮॥ సతురామవచశ్శ్రుత్వాసు
గ్రీవోహేమపింగళః ॥ ననర్దక్రూరనాదేనవినిర్భిందన్నివాంబరం ॥ ౧౯ ॥ తస్యశబ్దేనవిత్రస్తాగావోయాంతిహత
ప్రభాః॥ రాజదోషపరామృష్టాఃకులస్త్రియఇవాకులాః॥౨౦॥ ద్రవంతిచమృగాశ్శీఘ్రంభగ్నాఇవరణేహయాః॥ పతం
తిచఖగాభూమౌక్షీణపుణ్యాఇవగ్రహాః ॥ ౨౧ ॥ తతస్సజీమూతగణప్రణాదోనాదంహ్యముంచత్త్వరయాప్రతీతః ॥
సూర్యాత్మజశ్శౌర్యవివృద్ధతేజాస్సరిత్పతిర్వానిలచంచలోర్మిః॥౨౨॥ఇతిశ్రీమతి, కిష్కింధాకాండే-చతుర్దశస్సర్గః *

దృశ్యతే- విశేషస్త్వయం ॥ రా॥ చంద్రస్యసూర్యకిరణానుప్రవేశప్రకాశవత్త్వంవిష్ణుపురాణేప్రసిద్ధం॥ శ్లో॥ క్షీణంసోమంసురైఃపీతమాప్యా
యయతిదీప్తిమాన్। మైత్రేయైకకళంసంతంరశ్మినైకేనభాస్కరఇత్యాదీతి ॥౯॥ అద్యేతి ॥ ప్రమోక్ష్యామిప్రమోచయిష్యామి- అసిట్త్వమా
వర్ణం॥౧౦॥మమేతి॥ యావద్వేష్టతేవేష్టిష్యతే- యావత్పురానిపాతయోర్లడితిలట్॥౧౧॥యదీతి॥సవాలీదృష్టిపథంప్రాప్తస్సన్ పునర్జీవ
న్యదివినివర్తతే. తతఃతదా- దోషేణోపలక్షితం.మామాంఆగచ్ఛేత్-సద్యోమామాం - భవాన్ గర్హేచ్ఛగర్హేతచ.యదిదృష్టమాత్రేణ
తంనహన్యాంతదామత్సమీపమాగచ్ఛ-మాంగర్హస్వచేత్యర్థః॥రా॥యదిదృష్టిపథమితి॥సయదిదృష్టిపథంప్రాప్తఃజీవన్నినివర్తతే-తతఃభవాన్
మాందోషేణోపలక్షితం.మాగచ్ఛేన్నావగచ్ఛేత్-సద్యోమాగర్హేచ్ఛ॥౧౨॥అనృతమితి॥మేమయా- తేమయాఏకవచనస్యేత్యేతత్తృతీయా
యామప్యాదేశోదృశ్యతే- అతస్తద్విశేషణేపితృతీయాప్రయోగః-ధర్మలోభపరీతేన- లోభోలబ్ధస్యత్యాగాసహిష్ణుతా- ధర్మహాన్యసహి
ష్ణునేత్యర్థః॥౧౪॥సఫలామితి॥ సంభ్రమసంశయకృతచాంచల్యంపరాక్రమేణప్రతిజ్ఞాసఫలత్వేకారణేదృష్టాంతమాహప్రసూతమితి - కళ
మంసస్యం॥ ౧౫ ॥ తదాహ్వానేతి॥తత్తస్మాత్ ॥౧౬॥జితేతి॥జితేనజయేనకాశతేప్రకాశతఇతిజితకాశీ-తాచ్ఛీల్యేణినిః-అసంగేనఅవిళంబేన॥
రా॥జితకాశీజితశ్రమః ॥ ౧౭॥ రిపూణామితి॥ స్త్రీసమక్షమిత్యనేనతదాసీంసాయంకాలఇత్యవగమ్యతే॥ శ్లో ॥ ప్రాతర్మూత్రపురీషాభ్యాం
మధ్యాహ్నేతుక్షుత్పిపాసయా। సాయంకామేనపీడ్యంతేజంతవోనిశినిద్రయేతివచనాత్॥ ౧౯॥తస్యేతి॥ హతప్రభాఃభీతివికృతముఖకాంతయః-
గావఇత్యనేనగవాం పురప్రవేశకాలసూచనాత్తత్కాలస్య సాయంతనత్వంగమ్యతే- రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషేణఅరాజకత్వరూప
దోషేణ - పరామృష్టాః పరైః పరపురుషైః ఆమృష్టాః కేశేషు గృహీతాః - కులస్త్రియఇవఆకులాః గంతవ్యప్రదేశాభావేనాకులాః ॥
౨౧॥ తతఇతి ॥ ప్రతీతఃనాదమోచనేప్రసిద్ధః - సరిత్పతిర్వాసముద్రఇవ ॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-

---

శేషేణపరీతఃపరివృతఃసూర్యఇవచంద్రఇవత్వంశోభసే- సువతిప్రేరయతీతిసూర్యఇతివ్యుత్పత్త్యానక్షత్రమండలపరివృతత్వవిశేషణేనచచంద్రవి
సూర్యశబ్దోఽభ్యసే - యద్వాఅభూతోపమేయం.ఆకాశేనక్షత్రమాలయావిపరీతోవిశేషేణపరివృతఃసూర్యఇవత్వంశోభసే - యద్వావిప
రీతఇతిసప్తమ్యంతం.విపరీతేరాత్రౌ - సూర్యంపౌర్ణమాసీచంద్రః॥శ్లో॥పరీతంతుదివాప్రోక్తంవిపరీతంతుశర్వరీ। పౌర్ణమాసీగతశ్చంద్రః
సూర్యఇత్యభిధీయతఇతివచనాత్- రాత్రావాకాశే పూర్ణచంద్రోనక్షత్రమాలయాయథాశోభతే - తథాకంఠసక్తమాలయాత్వం
శోభసఇతి ॥టీ॥ గజసాహ్వయాగజేనసమాఆహ్వఆఖ్యాయస్యాస్సాకుండలతేతియావత్ - తయాకంఠసక్తమాలయాత్వంశోభసఇతి॥౯॥
అద్యేతి॥ప్రమోక్ష్యామిమోక్షయిష్యామీత్యర్థః॥౧౧॥యదీతి॥ సఃవాలీదృష్టేఃపథందృష్టివిషయంప్రాప్తోయది- మమేతిశేషః-తర్హిజీవన్న
నివర్తతేతతఃతదనంతరం- మాందోషేణఉపేక్షారూపదోషేణఉపలక్షితం - భవాన్మాగమనంగచ్ఛేత్నపశ్యేత్ సద్యోమాగర్హేచ్ఛేతిసంబం
ధః ॥౧౨॥ప్రత్యక్షమితి॥యతఃసాలాదారితాః - తతఃకారణాదేవబలేనఉపలక్షితంవాలినంమయాహతంవేత్సి॥౧౩॥ అనృతమితి॥మఇతితృతీ
యార్థేషష్ఠీ ధర్మలోభపరీతేనధర్మత్యాగయుక్తేనేత్యర్థః- మయాఅనృతంనోక్తపూర్వమితిసంబంధః॥౧౪॥టీ॥సంభ్రమంభయం
ప్రసూతముత్పన్నంమంజర్యాది॥౧౫॥తదాహ్వానేతి॥తత్తస్మాత్కారణాత్ ॥యేనశబ్దేన॥౧౬॥జితకాశీతి॥ జితకాశీజితేనజయేనకాశతేప్రకా
శతఇతితథా.అసంగేనఅతిశీఘ్రేణ॥౧౯॥తస్యేతి॥ రాజదోషపరామృష్టాఃరాజదోషవ్యాప్తాఃరాజాజ్ఞాభావేబలాధికజారభీత్యాంకులస్త్రియో
యథానిష్క్రామంతి- తథాగావోయాంతీత్యర్థః॥౨౧॥తతఇతి ॥ సరిత్పతిర్వేత్యత్రవాశబ్దఇవార్థః-సరితఃపతిరివత్వరయానాదమముం
చత్-ప్రతీతఃప్రసిద్ధఃసుగ్రీవఃవివృద్ధతేజాఅభవదితిశేషః॥౨౨॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం

అథతస్యనినాదంతుసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । శుశ్రావాంతఃపురగతోవాలీభ్రాతురమర్షణః ॥ ౧ ॥ శ్రుత్వా
తుతస్యనినదంసర్వభూతప్రకంపనమ్। మదశ్చైకపదేనష్టఃక్రోధశ్చాపతితోమహాన్ ॥౨॥ సతురోషపరీతాంగోవాలీ
సంధ్యాతపప్రభః । ఉపరక్తఇవాదిత్యస్సద్యోనిష్ప్రభతాంగతః ॥౩ ॥ వాలీదంష్ట్రాకరాళస్తుక్రోధాద్దీప్తాగ్నిసన్ని
భః। భాత్యుత్పతితపద్మాభస్సమృణాళఇవహ్రదః ॥ ౪ ॥ శబ్దందుర్మర్షణంశ్రుత్వానిష్పపాతతతోహరిః । వేగేనచర
ణన్యాసైర్దారయన్నివమేదినీం॥ ౫ ॥ తంతుతారాపరిష్వజ్యస్నేహాద్దర్శితసౌహృదా । ఉవాచత్రస్తసంభ్రాంతా
హితోదర్కమిదంవచః ॥౬ ॥ సాధుక్రోధమిమంవీరనదీవేగమివాగతమ్ । శయనాదుత్థితఃకాల్యంత్యజభుక్తామివస్ర
జం ॥౭॥ కాల్యమేతేనసంగ్రామంకరిష్యసిచవానర। వీరతేశత్రుబాహుళ్యంఫల్గుతావానవిద్యతే ॥ ౮ ॥ సహసాతవ
నిష్క్రామోమమతావన్నరోచతే। శ్రూయతాంచాభిధాస్యామియన్నిమిత్తంనివార్యసే ॥౯ ॥ పూర్వమాపతితఃక్రో
ధాత్సత్వామాహ్వయతేయుధి । నిష్పత్యచనిరస్తస్తేహన్యమానోదిశోగతః ॥ త్వయాతస్యనిరస్తస్యపీడితస్యవిశేషతః।
ఇహైత్యపునరాహ్వానంశంకాంజనయతీవమే ॥౧౧॥దర్పశ్చవ్యవసాయశ్చయాదృశస్తస్యనర్దతః । నినాదశ్చాపిసం
రంభోనైతదల్పంహికారణం ॥ ౧౨ ॥ నాసహాయమహంమన్యేసుగ్రీవంతమిహాగతం । అవష్టబ్ధసహాయశ్చయమాశ్రి
త్యైషగర్జతి ॥౧౩॥ ప్రకృత్యానిపుణశ్చైవబుద్ధిమాంశ్చైవవానరః । అపరీక్షితవీర్యేణసుగ్రీవస్సహనైష్యతి ॥౧౪॥

ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుర్దశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథతారాబుద్ధిఃపంచదశే-అథతస్యేత్యాది॥ మహాత్మనఃమహాధైర్యస్య॥౧॥శ్రుత్వేతి॥ స్థితస్యేతిశేషః- ఎకపదేఏకస్మిన్నేవస్థానే-సద్యఇత్యర్థః- ఆపతితః ఉత్పన్నఇత్యర్థః॥౨॥సత్వితి॥రోషేణపరీతాంగఃవిపరీతాంగః- వికృతవేషఇత్యర్థః.అతఏవసంధ్యాతపప్రభః- కోపపావకయావకితాననఇతిప్రయోగాత్కోపరక్తదేహత్వాత్సంధ్యాతపప్రభత్వం-కించ-ఉపరక్తఃసమీపరక్తః-కృతపరివేషఇత్యర్థః-పరివేషయుక్తోహిసూర్యో నిష్ప్రభోదృశ్యతె.ఉపరక్తోరాహుగ్రస్తోవా॥రా॥సంధ్యాతపప్రభఃసంధ్యాతపవత్పింగళవర్ణఃసవాలీరోషపరీతాంగః-అతఏవోపరక్తఆదిత్య ఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః॥౩॥వాలీతి॥దంష్ట్రాకరాళఃదంష్ట్రాదంతురః॥౪॥ కరాళోదంతురేతుంగఇత్యమరః-క్రోధాద్ధేతోఃదీప్తా గ్నిసన్నిభఃఅతఏవోత్పతితపద్మఃవికసితరక్తోత్పలః-ఉత్పతితపద్మాభఇతిపాఠె- ఉత్పతితాస్యోపరిప్రసృతాపద్మానామాభాయస్మిన్సఇత్యర్థః-స మృణాళోహ్రదఇవభాతిబభౌ॥రా॥ వాలీతి॥ దీప్తాగ్నిసన్నిభోవాలీక్రోధాద్దంష్ట్రాకరాళః - ఉత్పతితపద్మాభఃగజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభఃస మృణాళోహ్రదఇవభాతీతియోజనా - దంష్ట్రామృణాళస్థానీయా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తంత్వితి ॥ పరిష్వజ్యస్వవచనశ్రవణాభిముఖ్యాయాలింగ్య స్నేహాత్పరిష్వజ్యేత్యన్వయః- దర్శితసౌహృదాయథాభవతితథోవాచేత్యర్థః-సంభ్రాంతాత్వరితా॥౬॥సంభ్రమస్త్వరేత్యమరః - హితోద ర్కంహితఫలకం॥౬॥ సాధ్వితి॥ కాల్యంప్రాతఃశయనాదుత్థితఃపురుషఃభుక్తాంస్రజమివ- నదీవేగమివఆగతంఅప్రతిబద్ధంక్రోధంసాధునిశ్శేషం త్యజ॥౭॥ కాల్యమితి॥ కాల్యంప్రాతఃకాలేఏతేనయుద్ధంకరిష్యసి-తేనఫల్గుతాలాఘవంవా-శత్రుబాహుళ్యంశత్రుగౌరవంవానవిద్యతే-అతఃకిమ ర్థమద్యైవనిర్గచ్ఛసీత్యర్థః॥౮॥సహసానిర్గమేకోదోషఇత్యత్రాహ-సహసేతి॥౯॥ప్రథమంయుక్తిమాహ-పూర్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయమే కాన్వయం- పూర్వమాపతితః-తేత్వయా- క్రోధాన్నిష్పత్యయోయుధినిరస్తః- హన్యమానోదిశోగతశ్చసత్వామాహ్వయతె-పునరేత్యస్థితస్య తస్యైతదాహ్వానం- మేశంకాంసహాయసహితత్వశంకాం-జనయతీతియోజనా-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥రా॥అవ్యయానామనేకార్థత్వాదవ ధారణేవా॥౧౧॥అవధారణేహేత్వంతరమప్యాహ- దర్పశ్చేతి॥నర్దతస్తస్యదర్పశ్చ- వ్యవసాయశ్చయత్నశ్చ-నినాదశ్చసంరంభశ్చ-యాదృ శఃఅస్యఏతత్కారణమల్పంనభవతీతియోజనా॥౧౨॥ఫలితమాహ॥ నాసహాయమితి॥అవష్టబ్ధసహాయశ్చ- పరిగృహీతసహాయఏవ. కుతః- ఏషః యమాశ్రిత్యగర్జతి- తాదృశగర్జనహేతుసహాయాశ్రితఏషఇత్యర్థః॥౧౩॥సహాయస్యాతిశయేకింమానమిత్యతఆహ- ప్రకృత్యేతి॥౧౪॥ నకే

కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్దశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥టీ॥అథేతి॥ఎకపదేతత్కాలే॥౨॥ఏకంపదంస్యాత్తత్కాలేపదవ్యామేకపద్యపీతివిశ్వః॥౨॥ సత్వితి॥సంధ్యాతపప్రభఃసంధ్యాతపవత్పింగవ ర్ణః రోషపరీతాంగఃఅతఏవఉపరక్తాదిత్యఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః(టీ)అనేనభావ్యనర్థస్సూచ్యతె॥౩॥వాలీతి॥ఉత్పతితపద్మా భఃగజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభఃసమృణాళోహ్రదఇవభాతీతియోజనా-దంష్ట్రామృణాళస్థానీయాః-దీప్తాగ్నిసన్నిభత్వంకాలుష్యకషాయవర్ణప్రాక ట్యాయ॥౫॥తమితి॥దర్శితసౌహృదాదర్శితసౌమనస్యా॥౬॥ సాధ్వితి॥శయనాదుత్థితఃపురుషః భుక్తాంఅనుభూతాంస్రజంమాల్యంకాల్యంప్రా తఃకాలేయథాత్యజతి- తథాక్రోధంత్యజేతిసంబంధః॥౭॥కాల్యమితి॥ కాల్యంప్రాతఃకాలే-తేతవఫల్గుతాలాఘవం-శత్రుబాహుళ్యంశత్రోఃబా హుళ్యంగౌరవంవానవిద్యతే-శత్రువిషయబలాబలవిషయశంకాతవనాస్తీతిభావః-యద్యప్యేవంతథాపి॥౮॥సహసేతి॥పూర్వమితిశ్లోకద్వయమే కంవాక్యం- పూర్వమాపతితఃఆగతఃతేత్వయాక్రోధాన్నిష్పత్యయోయుధినిరస్తః హన్యమానోదిశోగతశ్చసఃత్వామాహ్వయతె- పునరేత్యస్థి తస్యైతదాహ్వానంమమశంకాంసహాయవత్వశంకాంజనయతీవజనయత్యేవేతియోజనా ॥ ౧౧ ॥ దర్పశ్చేతి॥ నర్దతః- తస్యదర్పశ్చవ్యవ సాయఃయత్నశ్చనినాదస్యసంరంభశ్చయాదృశః తాదృశస్యైతత్కారణమల్పంనభవతీతియోజనా॥ ౧౨॥ నాసహాయమితి॥అవష్టబ్ధసహాయ

పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః। అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వా హితం వచః ॥౧౫॥ అంగదస్తు కుమారోఽయం వనాంతముపనిర్గతః। ప్రవృత్తిస్తేన కథితా చారైరాప్తైర్నివేదితా ॥౧౬॥ అయోధ్యాధిపతేః పుత్రౌ శూరౌ సమరదుర్జయౌ। ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతౌ ప్రథితౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ సుగ్రీవప్రియకామార్థం ప్రాప్తౌ తత్ర దురాసదౌ ॥౧౭॥ తవ భ్రాతుర్హి విఖ్యాతస్సహాయో రణకర్కశః ॥ రామః పరబలామర్దీ యుగాంతాగ్నిరివోత్థితః । నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరా గతిః ॥ ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనం। జ్ఞానవిజ్ఞానసం

వలంయుక్త్యాయం నిర్ణయః వచనాచ్చేత్యాహ- పూర్వమితి॥ వచోఽయత్ ప్రాసంగికం కథయతోఽంగదస్య వచః మయా శ్రుతం తత్ హితం వచః త్వాం ప్రతి వక్ష్యామి॥ రా॥ పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః। అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వా హితం వచ ఇతి పాఠః॥౧౫॥ అంగద ఇతి॥ వనాంతముపవనాంతమభి- నిర్గతః విహారార్థం గతః- ప్రవృత్తిర్వార్తా ॥ని॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః- తత్ర ఋశ్యమూకే- దురాసదావిత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం- ప్రాప్తావితి ప్రవృత్తిస్తేన కథితేతి సంబంధః॥ ॥౧౭॥ తౌ కీదృశావిత్యపేక్షాయాం ఏకస్యస్వరూపకథనేనాన్యస్యస్వరూపమప్యర్థాదుక్తం భవతీతి మత్వా ప్రధానభూతరామస్వరూపమాహ- తవేత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ ॥ రామః ఉక్తవిశేషణవిశిష్ట ఇత్యన్వయః - తత్వస్థితిం సూచయంత్యాహ - నివాసేతి - యథా సుగ్రీవస్య సహాయః ఏవం మమాపి కుతో న స్యాదిత్యత్రాహ - సాధూనామితి - స్వచ్ఛాయయా పక్షిణాం అపకూలానాం నివాసవృక్షః - వృక్ష ఇత్యభేదాధ్యవసాయేన సర్వథా సాదృశ్యముచ్యతే - యథా వృక్షః ప్రథమం తాపమపహృత్య పుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః తథాయమిత్యర్థః - నివాస ఇతి విశేషణేన కాదాచిత్కచ్ఛాయకతరువ్యావృత్తిః॥ శ్లో॥ వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా। నరకాంగారశమనీ సా కిమర్థం న సేవ్యత ఇత్యుక్తత్వాత్ - సుగ్రీవద్రోహకరణేన నాస్మాకం సాధుత్వలేశ ఇత్యాశయః- సాధూనామేవం- ఆపన్నానాం తు పరా గతిః యోగక్షేమం వహామీత్యుక్తరీత్యా ఆశ్రితవిషయే ఉపాయదశాప్రభృతిఫలపర్యంతసర్వకార్యకర ఇత్యర్థః- తత్ప్రాప్త్యా ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ- ఆశ్రితేష్వపి- ఆర్తానాం తు సర్వదా సమీచీనాశ్రయః- సర్వకార్యనిర్వాహక ఇత్యర్థః- భవత్వేవం- మమాపి కశ్చిదాశ్రయో భవిష్యతీత్యత్రాహ- యశసశ్చైకభాజనమితి- ఏవం విధరక్షకో లోకేఽన్యో నాస్తీత్యర్థః - అత్ర॥ శ్లో॥ చతుర్విధా భజంతే మాం జనాస్సుకృతినోఽర్జున । ఆర్తో జిజ్ఞాసురర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభేత్యుక్తాశ్చతుర్విధాధికారిణ ఉచ్యంతే- సాధూనాం జిజ్ఞాసూనాం- కైవల్యకామానామిత్యర్థః- ఆపన్నానాం అపూర్వైశ్వర్యకామానాం - ఆర్తానాం భ్రష్టైశ్వర్యకామానాం - యశసః జ్ఞానినస్త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తయశోయుక్తస్య - ఏకవచనేన తస్య సుదుర్లభత్వముక్తం - ఏకభాజనం అద్వితీయాశ్రయః- యద్వా సాధూనాముపాసకానాం- ఆపన్నానాం సకృదేవ ప్రపన్నాయేత్యుక్తరీత్యా ఈషత్ప్రపన్నానాం ఆర్తానాం ఆర్తప్రపన్నానాం॥ ఆర్తో వా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। యశసశ్చైకభాజనమిత్యనేన ఏవంభూతోఽన్యో నాస్తీత్యుచ్యతే - ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగి జ్ఞానసంపత్తిమాహ- జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్న ఇతి- జ్ఞానం లౌకికజ్ఞానం- విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యజ్ఞానం- తాభ్యాం సంపన్నః- యద్వా విజ్ఞానేన ధర్మభూతేన సంపన్నః- జ్ఞానశ్చాసౌ విజ్ఞానసంపన్నశ్చేతి కర్మధారయః - జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చేత్యర్థః - జ్ఞానసంపత్తిముక్త్వానుష్ఠానసంపత్తిమాహ- నిదేశే నిరతః పితురితి- ప్రధానత్వాత్పితృవచనపరిపాలనత్వముక్తం - ఇదముపలక్షణం ధర్మాంతరాణాం - అనేన సౌలభ్యం చోక్తం- సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధిమాహ- గుణానామాకర ఇతి- బహువచనేనాసంఖ్యేయత్వముక్తం- ఆకరపత్యనేన గుణాతిరిక్తత్వం గుణినఉక్తం- మహానిత్యనేన గుణానామవ్యుత్క్రావహం గుణిస్వరూపముచ్యతే- ధాతూనామిత్యనేన గుణానాం జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యాదిభేదేన నానావిధత్వముక్తం- శైలేంద్రో హిమవానిత్యనేన ప్రకంప్యత్వముక్తం॥ రా॥ స్వరక్షణే స్వస్యాశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణ ఇతి న్యాయేన రాజ్యాద్వివాసితో రామస్సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః- శక్తో వా సద్యశ్శం మాం విహాయ దుర్బలం సుగ్రీవం కథమవలంబత ఇత్యాశంకాయామాహ - తవ భ్రాతురిత్యాదినా॥ ఆర్తానాం నష్టైశ్వర్యకామానాం - జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః- జ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకం జ్ఞానం- విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోర్జ్ఞానం॥ ని॥ మోక్షే ధీర్జ్ఞానమన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోరిత్యమరః- యద్వా జ్ఞానం సామాన్యజ్ఞానం విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం॥ తని శ్లో॥ నివాసవృక్షస్సాధూనాం- సాధూనాం సంసారతాపతప్తానాం నివాసవృక్షః విశ్రమస్థానం॥ శ్లో॥ వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదేత్యుక్తత్వాత్ - సాధూనాం సాధనస్త్వభిగంతవ్యా ఇత్యుక్త్యా అభిగంతవ్యతయా యే ప్రసిద్ధాస్తేషామావాసవృక్షః అభిగంతవ్యస్థానం- సాధూనాం జ్ఞానినాం ఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశ ఇతి చ- ఆపన్నానాం అకించన్యాత్సాంగపురస్కారేణ శరణం గతానాం దృప్తానాం పరా గతిః అపునరావృత్తిప్రాప్యస్థానం - అభ్యుపగమ ప్రారబ్ధసహిష్ణుతయా దేహస్థితికాలేఽపి గతిరితి చ - ఆర్తానాం ప్రారబ్ధదేహనార్దితానాం సంశ్రయః ఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్రయణీయః - యద్వా సాధూనాం భగవత్ప్రాప్తికామానాం ఆపన్నానాం కైవల్యనిష్ఠానాం- ఆర్తానామైశ్వర్యకామానాం ఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్రయణీయః - యశసశ్చ యశస ఏవ నాయశసః ఏకభాజనం అనితరసాధారణ్యేనాశ్రయః- సుప్రతిష్ఠితత్వపరిపూర్ణత్వాదద్యోతనాయ భాజనగ్రహణం- అత్ర యశశ్శ

శ్చపరిగృహీతసహాయ ఏవ- కుతః ఏవం యమాశ్రిత్య గర్జతి అతః స సహాయ ఏవేత్యర్థః॥౧౪॥ టీ॥ అస్తు సోఽపి సహాయస్సుగ్రీవతుల్య ఏవేత్యత ఆహ- అపరీక్షితేతి- అపరీక్షితవీర్యేణ సహాయేనేతి శేషః- అపరీక్షితం వీర్యం యస్యేతి విగ్రహః॥౧౫॥ అంగదస్త్వితి॥ చారైర్నివేదితా ప్రవృత్తిః వార్తా- తేనాంగదేన కథితేతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ ప్రవృత్తిమేవాహ - అయోధ్యాధిపతేరిత్యాదినా ॥ ౧౭॥ సర్వరక్షణే స్వస్యాశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణ ఇతి

పన్నో నిదేశే నిరతః పితుః ॥ ధాతూనామివ శైలేంద్రో గుణానామాకరో మహాన్ ॥౨౦॥ తత్క్షమం న విరోధస్తే సహ తే
న మహాత్మనా। దుర్జయేనాప్రమేయేన రామేణ రణకర్మసు ॥౨౧॥ శూర వక్ష్యామి తే కించిన్న చేచ్ఛామ్యభ్యసూయి
తుమ్। శ్రూయతాం క్రియతాం చైవ తవ వక్ష్యామి యద్ధితం ॥ ౨౨ ॥ యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవం తూర్ణం సాధ్వభిషేచ
య। విగ్రహం మా కృథా వీర భ్రాత్రా రాజన్ బలీయసా ॥౨౩॥ అహం హి తే క్షమం మన్యే తేన రామేణ సౌహృదమ్ ॥
సుగ్రీవేణ చ సంప్రీతిం వైరముత్సృజ్య దూరతః ॥ ౨౪ ॥ లాలనీయో హి తే భ్రాతా యవీయానేష వానరః ॥ తత్ర వా స
న్నిహస్థో వా సర్వథా బంధురేవ తే। ౨౫ ॥ న హి తేన సమం బంధుం భువి పశ్యామి కంచన। దానమానాదిసత్కారైః కురు
ష్వ ప్రత్యనంతరం ॥౨౬॥ వైరమేతత్సముత్సృజ్య తవ పార్శ్వే స తిష్ఠతు ॥ సుగ్రీవో విపులగ్రీవస్తవ బంధుస్సదా మతః ॥
౨౭॥ భ్రాతుస్సౌహృదమాలంబ నాన్యా గతిరిహాస్తి తే ॥౨౮॥ యది తే మత్ప్రియం కార్యం యది చావైషి మాం హితాం।
యాచ్యమానః ప్రయత్నేన సాధు వాక్యం కురుష్వ మే ॥౨౯॥ ప్రసీద పథ్యం శృణు జల్పితం హి మే న రోషమేవానువిధాతు
మర్హసి। క్షమో హి తే కోసలరాజసూనునా న విగ్రహశ్శక్రసమానతేజసా ॥ ౩౦ ॥ తదా హి తారా హితమేవ వాక్యం
తం వాలినం పథ్యమిదం బభాషే। న రోచతే తద్వచనం హి తస్య కాలాభిపన్నస్య వినాశకాలే॥౩౧॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధా
కాండే. పంచదశస్సర్గః. ....*

తామేవం బ్రువతీం తారాం తారాధిపనిభాననామ్। వాలీ నిర్భర్త్సయామాస వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౧॥ గర్జ
తోఽస్య చ సంరంభం భ్రాతుశ్శత్రోర్విశేషతః । మర్షయిష్యామ్యహం కేన కారణేన వరాననే ॥ ౨ ॥ అధర్షితానాం
శూరాణాం సమరేష్వనివర్తినాం। ధర్షణామర్షణం భీరు మరణాదతిరిచ్యతే॥ ౩॥ సోఢుం న చ సమర్థోఽహం యుద్ధకా
మస్య సంయుగే। సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జతః ॥౪ ॥ న చ కార్యో విషాదస్తే రాఘవం ప్రతి మత్కృతే । ధ
ర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ కథం పాపం కరిష్యతి ॥౫॥ నివర్తస్వ సహ స్త్రీభిః కథం భూయోఽనుగచ్ఛసి । సౌహృదం దర్శితం తా
రే మయి భక్తిః కృతా త్వయా ॥ ౬ ॥ ప్రతియోత్స్యామ్యహం గత్వా సుగ్రీవం జహి సంభ్రమం। దర్పమాత్రం వినేష్యా

ద్దేనౌదార్యప్రతాపజనితకీర్తిస్త్రిలోకప్రసిద్ధా॥ తస్య॥ న తస్యైకశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధాచ కీర్తిః కథితా (౮)॥౨౦॥ తదితి॥ రణకర్మసు దుర్జయేనేత్యన్వయః॥౨౧॥ శూరేతి ॥ తే అభ్యసూచయితుం నేచ్ఛామి- త్వద్విషయే అభ్యసూయాం దోషావిష్కరణం కర్తుం కదాచిదపి నేచ్ఛామీత్యర్థః- యద్వా మయా వక్ష్యమాణే హి తే త్వయా అభ్యసూయా న కార్యేత్యర్థః॥౨౨॥ యౌవరాజ్యేనేతి॥ యౌవరాజ్యేనాభిషేచయ- యౌవరాజ్యేనోపలక్షితో యథా భవతి తథాభిషించేత్యర్థః॥ ౨౩॥ నహీతి॥ ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరం- సమీపవర్తినం వా కురుష్వ॥౨౬॥ భ్రాతురిత్యర్థం॥ ఆలంబ ఆలంబస్వ॥౨౮॥యదీతి॥ అవైషి జానాసి- ప్రయత్నేన బహుప్రయత్నేన॥౨౯॥స్వవచనాశ్రవణే బాధకం సూచయంత్యాహ- ప్రసీదేతి॥ప్రసీద త్యక్తరోషో భవ- పథ్యం హితం - జల్పితం వచనం- భావే క్తః - శక్రసమానతేజసా శక్రతేజసస్తుల్యతేజసా- అనేన వాలినో రామస్యాధిక్యముక్తం॥ ౩౦॥ తదేతి॥ తదా వక్తవ్యకాలే- వాలినం ప్రతీతి శేషః - భాషతేర్ద్వికర్మకత్వాత్- తస్యేత్యస్మై- చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ- రుచ్యర్థానామితి హి స్మృతిః- వినాశకాలత్వే హేతుః కాలాభిపన్నస్యేతి - మృత్యునా గృహీతస్యేత్యర్థః॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచదశస్సర్గః- ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽

అథ వాలివధష్షోడశే- తామేవమిత్యాది॥౧॥౨॥అధర్షితానామితి॥ధర్షణామర్షణం ధర్షణస్య అమర్షణం సహనమితి వా- ధర్షణాయాః తిరస్కారస్య మర్షణమితి వార్థః॥౩॥సోఢుమితి॥ సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జత ఇతి- హీనగ్రీవస్యేతి పరుషోక్తిః॥ ౪॥ నచేతి॥ పాపం నిరపరాధవధం॥౫॥నివర్తస్వేతి॥ నివర్తనే క్రియమాణేఽపి- భూయః సౌహృదం అనువృత్త్యకర్తవ్యం- హితోపదేశ ఇతి యావత్- భక్తిః కృతా ప్రకాశితేత్యర్థః॥౬॥ ప్రతియోత్స్యామీతి॥ సుగ్రీవం ప్రతియోత్స్యామి॥౭॥సంప్రహారవ్యాకులేన త్వయా కథం తస్య ప్రాణరక్షణం కర్తుం శక్యం తత్రాప్రి

న్యాయేన- రాజ్యాద్వివాసితో రామః సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః- శక్తో వా బలవంతం బ్రహ్మవిషయకం పి జ్ఞానం శిల్పనైపుణ్యం॥ ౨౦॥ టీ॥ హితోపదేశకథనస్య ఫలమాహ - తదితి ॥ న క్షమం అయుక్తమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ శూరేతి ॥ తే అభ్యసూయితుం నేచ్ఛామి - త్వద్విషయే అభ్యసూయా న క్రియత ఇత్యర్థః ॥ టీ॥ తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ- శూరేతి॥ అభ్యసూయితుం దోషమావిష్కర్తుం నేచ్ఛామి ॥ ౨౫ ॥ దానమానేతి ॥ ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరభూతం॥౩౦॥ తదా హీతి॥ తస్యేత్యస్మై న రోచతే। టీ॥ పథ్యం శుభోదర్కం హితం న్యాయ్యం- తస్యేత్యస్మై న రోచతే హి॥౩౧॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచదశస్సర్గః✽

౧॥౨॥టీ॥ ధర్షణామర్షణం ధర్షణాయాస్తిరస్కారస్య మర్షణం సహనం॥౩॥టీ॥ యుద్ధకాలే బంధోర్ధర్షణం విశేషతః సోఢుం న శక్యత ఇత్యాహ- సోఢుమితి॥౪॥నచేతి॥ పాపం మద్వధరూపం॥ టీ॥ సుగ్రీవసహాయాద్రామాన్మమ భయం మా శంకిష్ఠా ఇత్యాహ- నచేతి॥౫॥నివర్తస్వేతి॥ భూయః పునః కథం కిమర్థం అనుగచ్ఛసి- మామనుసృత్యాగచ్ఛసీత్యర్థః॥ ౭॥ మహాయుద్ధప్రవృత్తే సతి దర్పాపనయపూర్వకప్రాణసంరక్షణవ్యవస్థాం

మినచపాదైర్వివేమోక్ష్యతే ॥ ౭ ॥ అహంహ్యాజిస్థితస్యాస్యకరిష్యామియథేప్సితం। వృక్షైర్ముష్టిప్రహారైశ్చపీడితః
ప్రతియాస్యతి ॥౮॥ నమేగర్వితమాయస్తంసహిష్యతిదురాత్మవాన్ । కృతంతారేసహాయత్వంసౌహృదందర్శితంమ
యి ॥౯॥ శాపితాసిమమప్రాణైర్నివర్తస్వజయేనచ। అహంజిత్వానివర్తిష్యేతమహంభ్రాతరంరణే ॥౧౦ ॥ తంతు
తారాపరిష్వజ్యవాలినంప్రియవాదినీ। చకారరుదతీమందందక్షిణాసాప్రదక్షిణం ॥ ౧౧ ॥తతస్స్వస్త్యయనంకృత్వా
మంత్రవద్విజయైషిణీ। అంతఃపురంసహస్త్రీభిఃప్రవిష్టాశోకమోహితా ॥ ౧౨ ॥ ప్రవిష్టాయాంతుతారాయాంసహ
స్త్రీభిస్స్వమాలయం। నగరాన్నిర్యయౌక్రుద్ధోమహాసర్పఇవశ్వసన్ ॥ ౧౩ ॥సనిశ్శ్వస్యమహాతేజావాలీపరమరో
షణః। సర్వతశ్చారయన్దృష్టింశత్రుదర్శనకాంక్షయా ॥౧౪॥ సదదర్శతతశ్శ్రీమాన్సుగ్రీవంహేమపింగళం।సుసం
వీతమవష్టబ్ధందీప్యమానమివానలం ॥౧౫॥ సతందృష్ట్వామహావీర్యంసుగ్రీవంపర్యవస్థితం। గాఢంపరిదధేవాసోవాలీపర
మరోషణః॥౧౬॥ సవాలీగాఢసంవీతోముష్టిముద్యమ్యవీర్యవాన్ । సుగ్రీవమేవాభిముఖోయయౌయోద్ధుంకృతక్షణః॥
౧౭॥ శ్లిష్టముష్టింసముద్యమ్యసంరబ్ధతరమాగతః । సుగ్రీవోపితముద్దిశ్యవాలినంహేమమాలినం ॥౧౮॥ తంవాలీక్రో
ధతామ్రాక్షస్సుగ్రీవంరణపండితం। ఆపతంతంమహావేగమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ ఏషముష్టిర్మయాబద్ధోగాఢ
స్సన్నిహితాంగులిః । మయావేగవిముక్తస్తేప్రాణానాదాయయాస్యతి ॥ ౨౦ ॥ ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవఃక్రుద్ధోవాలినమ
బ్రవీత్ । తవైవచాహరన్ప్రాణాన్ముష్టిఃపతతుమూర్ధని ॥౨౧ ॥ తాడితస్తేనసంక్రుద్ధస్సమభిక్రమ్యవేగితః । అభవ
చ్ఛోణితోద్గారీసోత్పీడఇవపర్వతః ॥౨౨॥ సుగ్రీవేణతునిస్సంగంసాలముత్పాట్యతేజసా। గాత్రేష్వభిహతోవాలీవజ్రే
ణేవమహాగిరిః ॥౨౩॥ సతువాలీప్రచలితస్సాలతాడనవిహ్వలః। గురుభారసమాక్రాంతోనౌసార్థఇవసాగరే ॥౨౪ ॥
తౌభీమబలవిక్రాంతౌసుపర్ణసమవేగినౌ । ప్రవృద్ధౌఘోరవపుషౌచంద్రసూర్యావివాంబరే॥ పరస్పరమమిత్రఘ్నౌఛి
ద్రాన్వేషణతత్పరౌ ॥౨౫॥ తతోవర్ధతవాలీతుబలవీర్యసమన్వితః ॥ సూర్యపుత్రోమహావీర్యస్సుగ్రీవఃపరిహీయతే॥
౨౬॥ వాలినాభగ్నదర్పస్తుసుగ్రీవోమందవిక్రమః॥ వాలినంప్రతిసామర్షోదర్శయామాసలాఘవం ॥ ౨౭॥ వృ
క్షైస్సశాఖైస్సశిఖైర్వజ్రకోటినిభైర్నఖైః ॥ ముష్టిభిర్జానుభిఃపద్భిర్బాహుభిశ్చపునఃపునః । తయోర్యుద్ధమభూద్ఘో

హ॥అహంహీతి॥ యథేప్సితంఈప్సితంతత్ప్రాణహరణమనతిక్రమ్య-ఆజౌయుద్ధే-స్థితస్య॥౮॥నేతి॥గర్వితంగర్వం-ఆయస్తంఆయాసం-ప్రయత్న
మితియావత్.సహిష్యతీతిపరస్మైపదమార్షం-సహాయత్వంబుద్ధిసాహాయ్యం॥౯॥ రా॥జవేనమనోజవేన-యద్వాజయేనేతిపాఠః-జయాశిషేత్యర్థః-
చోవధారణే॥౧౦॥ తంత్వితి॥దక్షిణాస్వస్మిన్పరస్మింశ్చతుల్యహితా॥౧౧॥ తతఇతి॥మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్-మంత్రశ్చవైదికాదన్యఇతి
జ్ఞేయః॥౧౩॥సనిశ్శ్వస్యేతి॥ చారయన్ప్రస్థితఇతిశేషః॥ ౧౪॥ సదదర్శేతి॥ సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం-అవష్టబ్ధంయుయుత్సయాభూ
మిమాక్రమ్యస్థితం॥ ౧౫॥సతమితి॥పర్యవస్థితాసమీపేఅవస్థితం॥౧౬॥సవాలీతి॥కృతక్షణఃకృతోత్సవః-లబ్ధావసరోవా॥ని॥నిర్వ్యాపారస్థితౌకా
లవిశేషోత్సవయోఃక్షణఇత్యమరః॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ పతతుమూర్ధనీత్యనంతరమితికరణంద్రష్టవ్యం॥౨౧॥తాడితఇతి॥తేనవాలినాతాడితః-అతఏవ
సంక్రుద్ధః- వేగితఃసంజాతవేగః- పునఃప్రహారాయేతిశేషః-అత్రసుగ్రీవఇత్యధ్యాహార్యం-సోత్పీడఃసనిర్ఝరః॥౨౩॥సత్వితి॥నౌఃపోతః॥రా॥
సత్వితి॥నౌసార్థఃనౌసమూహః॥౨౪॥తావిత్యాది॥విక్రాంతౌవిక్రమవంతౌ- భీమబలౌచతౌవిక్రాంతౌచేతికర్మధారయః-సుపర్ణసమవేగినౌగ
రుడవేగతుల్యవేగవంతౌకర్మధారయాన్మత్వర్థీయః-చంద్రసూర్యావివపౌర్ణమాసీచంద్రసూర్యావివ-ప్రవృద్ధావభూతామిత్యర్థః॥౨౫॥తతఇ
తి॥అవర్ధత.తేజసేతిశేషః॥పరిహీయతేపర్యహీయతేత్యర్థః॥౨౬॥వాలినేతి॥లాఘవంశైఘ్ర్యం॥ని॥లఘుమాధుర్యశీఘ్రయోరితినిఘంటుః॥౨౭॥

థంశక్యేతేత్యతఆహ- అహంహీతి॥ అస్యసుగ్రీవస్యయథేప్సితంఈప్సితమనతిక్రమ్య - యావదపేక్షితమిత్యర్థః-కరిష్యామి.అతోవృక్షైఃముష్టిప్రహా
రైఃపీడితః- ప్రతియాస్యతిపలాయిష్యతి॥౮॥ నేతి॥ గర్వితంగర్వంఆయస్తంప్రయత్నంచ॥౯॥శాపితేతి॥శాపితాసి జయేనమనోజయేన-యద్వా
జయాశిషాజయాశిషంకృత్వానివర్తస్వేత్యర్థః॥౯॥ అహమితి॥అహంజిత్వాఅహంనివర్తిష్యఇతిఅహంశబ్దద్వయస్యనిర్వాహః॥౧౩॥సనిశ్శ్వ
స్యేతి॥ సర్వతోదృష్టించారయన్స్థితఇతిశేషః॥౧౪॥ సదదర్శేతి॥ సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం.అవష్టబ్ధంయుయుత్సయాభూమిమాక్రమ్య
స్థితం॥౧౬॥సఇతి॥కృతక్షణఃకృతావసరః॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ మూర్ధ్నిమేముష్టిఃపతత్విత్యబ్రవీదితియోజనా॥ ౨౧॥ తాడితఇతి॥ తేనవాలినాసోత్పీ
డఇవసనిర్ఝరఇవ॥టీ॥సమతిక్రమ్య- ధీరసమయమితిశేషః.తథాచోక్తం॥శ్లో॥ ధీరఃప్రవర్తతేపూర్వంధిక్క్రూరాత్తదనంతరమ్। సమయోయం
ద్వంద్వయుద్ధేష్వితి॥వేగితఃసంజాతచలనః-తేనవాలినాసోత్పీడఇవసనిర్ఝరఇవ॥౨౩॥సత్వితి॥సాంసార్థనౌఃసంఘసహితానౌరివ॥టీ॥సార్థాః
వ్యావహారికాః॥ ౨౪॥తావితి॥ప్రవృద్ధౌ. అభూతామితిశేషః॥౨౬॥వాలినేతి॥లాఘవంయుద్ధశైఘ్ర్యం॥౨౭॥వృక్షైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవా
క్యం॥టీ॥సశిఖైఃసాగ్రైః॥౨౮॥ * ఇంద్రధ్వజఇతి ॥ గాఢదేశేకస్మింశ్చిదుత్సవేఅశ్వయుక్పౌర్ణమాస్యామింద్రముద్దిశ్యధ్వజంసంస్థాప్యఉత్సవా

రంవృత్రవాసవయోరివ ॥ ౨౯ ॥ తౌ శోణితాక్తౌ యుధ్యేతాం వానరౌ వనచారిణౌ । మేఘావివ మహాశబ్దైస్తర్జయానౌ పరస్పరం ॥౩౦॥ హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం। వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవస్సముహుర్ముహుః ॥ ౩౧॥ తతో రామో మహాతేజా ఆర్తం దృష్ట్వా హరీశ్వరం। శరం చ వీక్షతే వీరో వాలినో వధకారణాత్॥ ౩౨ ॥ తతో ధనుషి సంధాయ శరమాశీవిషోపమం। పూరయామాస తచ్చాపం కాలచక్రమివాంతకః ॥౩౩ ॥ తస్య జ్యాతలఘోషేణ త్రస్తాః పత్రరథేశ్వరాః। ప్రదుద్రువుర్మృగాశ్చైవ యుగాంత ఇవ మోహితాః ॥౩౪॥ ముక్తస్తు వజ్రనిర్ఘోషః ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః। రాఘవేణ మహాబాణో వాలివక్షసి పాతితః॥౩౫॥ తతస్తేన మహాతేజా వీర్యోత్సిక్తః కపీశ్వరః। వేగేనాభిహతో వాలీ నిపపాత మహీతలే ॥ ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూతః పౌర్ణమాస్యాం మహీతలే । ఆశ్వయుక్సమయే మాసి గతశ్రీకో విచేతనః॥౩౬॥ నరోత్తమః కాలయుగాంతకోపమం శరోత్తమం కాంచనరూప్యభూషితం। ససర్జ దీప్తం తమమిత్రమర్దనం సధూమమగ్నిం ముఖతో యథా హరః ॥౩౭॥ అథోక్షితశ్శోణితతోయవిస్రవైస్సుపుష్పితాశోక ఇవానలోద్ధతః। విచేతనో వాసవసూనురాహవే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవత్క్షితిం గతః ॥౩౮॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షోడశస్సర్గః.*******

తతశ్శరేణాభిహతో రామేణ రణకర్కశః। పపాత సహసా వాలీ నికృత్త ఇవ పాదపః॥౧॥ స భూమౌ న్యస్తసర్వాంగస్తప్తకాంచనభూషణః। అపతద్దేవరాజస్య ముక్తరశ్మిరివధ్వజః॥౨॥ తస్మిన్నిపతితే భూమౌ వానరాణాం గణేశ్వరే। నష్టచంద్రమివ వ్యోమ న వ్యరాజత భూతలం ॥౩॥ భూమౌ నిపతితస్యాపి తస్య దేహం మహాత్మనః। న శ్రీర్జహాతి న ప్రాణా న తేజో న పరాక్రమః ॥౪॥ శక్రదత్తా వరా మాలా కాంచనీ వజ్రభూషితా । దధార హరిముఖ్యస్య ప్రాణాంస్తేజశ్శ్రియం చ సా॥౫॥ స తయా మాలయా వీరో హైమయా హరియూథపః। సంధ్యానుగతపర్యంతః పయోధర ఇవాభవత్ ॥౬॥ తస్య మాలా చ దేహశ్చ మర్మఘాతీ చ యశ్శరః। త్రిధేవ రచితా లక్ష్మీః పతితస్యాపి శోభతే॥౭ ॥ తదస్త్రం తస్య వీరస్య స్వర్గమార్గప్రభావ

వృక్షైరిత్యాది॥ తయోర్యుద్ధమభూద్ఘోరమితి పాఠః॥౨౯॥ తావితి॥ యుధ్యేతాం అయుధ్యేతాం - తర్జయానావితి- ఉభయత్ర అగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః ముభావశ్చ॥౩౦॥ రా॥ హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం। వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవస్సముహుర్ముహురితి పాఠః॥ ౩౧॥తతో రామ ఇతి॥ శరం వీక్షతే- వాలివధోచితం శరం పర్యాలోచయదిత్యర్థః॥ రా॥ శరం చ వీక్ష తే వీర ఇతి సమ్యక్ ॥ ౩౨॥ తత ఇతి॥ కాలచక్రం యమస్యాయుధవిశేషః॥౩౩॥తస్యేతి॥ పత్రరథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః॥౩౪॥ముక్తస్త్వితి॥ వజ్రస్యేవ నిర్ఘోషో యస్య- తథా- ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః॥ ని॥ అశనిస్తు ద్వయోర్వజ్రే సౌదామిన్యామితి దర్పణః॥౩౫॥తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ఉద్ధూతః పాతితః- ఆశ్వయుక్సమయే ఆశ్వయుక్సమయరూపే- మాసి పౌర్ణమాస్యాం - మహీతలే పాతిత ఇత్యన్వయః॥౩౬॥ఉక్తమర్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి- నరోత్తమ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కాలయుగాంతకోపమం- యుగాంతకాలోపమమిత్యర్థః- స్వార్థేకప్రత్యయః- యుగాంతకాలో యుగాంతమృత్యుః- కాంచనరూప్యభూషితం పరభాగాయ స్వర్ణరజతాభ్యామలంకృతం - సధూమమిత్యనేన జ్వాలోన్ముఖత్వముచ్యతే- హరః ప్రళయే సంహర్తా- నన్వత్ర ఏకవచనాదేకేన బాణేన వాలీ హత ఇత్యుక్తం - ఇదం ఉత్తరత్ర తారావాక్యేన రామేణ ప్రహితైరాద్రైర్మార్గణైర్దూరపాతిభిరిత్యనేన బహుబాణహతత్వవచనేన విరుధ్యతే- మైవం వ్యాకులవచనత్వాత్తస్య- యతః తారా ఏకబాణహతం శ్రుత్వాప్యేవమాహ - వత్స్యతీహ - తం ఘోర్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే। హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలినమితి ॥ స్వర్గోపక్రమే చ- నిజఘాన చ తత్రైనం శరేణైకేన రాఘవ ఇత్యత్ర ఏకశబ్దః ప్రయుక్తః। ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తథా వాలివధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహాయ ధన్వనాపి వాలివధః కృతః॥౩౮॥ అస్మిన్సర్గే ఏకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ రా ॥ వాలివక్షసి పాతిత ఇత్యతః పరం - తతస్తేన మహాతేజా ఇత్యయం శ్లోకః - తతః పరం ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూత ఇతి శ్లోకః - తతః పరం నరోత్తమః - అథోక్షిత ఇతి శ్లోకద్వయముక్తార్థనిగమనపరమ్ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

అథ రామం ప్రతి వాలినిందా సప్తదశే॥ తతశ్శరేణేత్యాది॥ ఆరంభణార్థోఽయమనువాదః॥౧॥ స భూమావితి॥ రశ్మిః బంధనరజ్జుః॥౨॥ భూమావితి॥ తేజః ప్రతాపః॥౪॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ శక్రేతి॥౫॥స ఇతి॥ హైమయా ఔజ్జ్వల్యభావ ఆర్షః॥౬॥తస్యేతి॥ లక్ష్మీః తేజః॥ ౭॥ తదస్త్రమితి ॥ స్వర్గ

నంతరం ధ్వజం పాతయంతి. తద్వద్వాలీ పాతిత ఇత్యర్థః॥౩౬॥ టీ॥ ఉక్తమేవార్థం శ్లోకద్వయేన సంగృహ్ణాతి॥ నరోత్తమ ఇతి॥ కాలయుగాంతకోపమం- అంతయతీత్యంతకః యుగానాం కృతత్రేతాదీనామంతకః యుగాంతక -కాలశ్చాసౌ యుగాంతకశ్చేతి విశేష్యపూర్వపదః కర్మధారయః - విశేషణవిశేష్యభావస్య కామచారత్వాత్ - స ఉపమా యస్య తం॥ ౩౭॥ అథోక్షిత ఇతి శ్లోకస్తూక్తార్థనిగమనపరః॥౩౮॥ టీ॥ ఫలశ్రుతిః స్కాందే॥ శ్లో॥ గిరీణాం భేదనం చైవ కిష్కింధాగమనం తథా । వాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధం శ్రుత్వా విజయపూర్వకం ॥ యుద్ధే విజయమాప్నోతి వాలినోఽపజయం యథేతి ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచదశస్సర్గః.

ఆరంభణార్థోఽయం సర్గాదౌ తతశ్శరేణేత్యాది పునరనువాదః॥౫॥ స తయేతి॥ సంధ్యానుగతపర్యంతః- సంధ్యారాగానుసృతప్రాంతదేశ ఇత్యర్థః- పయోధర ఇవాభవత్ ॥౭. తదితి॥ స్వర్గమార్గః ప్రభవత్యస్మాదితి స్వర్గమార్గప్రభావనం - ఆవహత్ సంపాదయామాస (టి) వాలినో ముక్తి

నం। రామబాణాసనక్షిప్తమావహత్పరమాం గతిమ్ ॥౯॥ తం తదా పతితం సంఖ్యే గతార్చిషమివానలమ్। బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనైరివ॥ యయాతిమివ పుణ్యాంతే దేవలోకాత్పరిచ్యుతమ్॥ ఆదిత్యమివ కాలేన యుగాంతే భువి పాతితమ్॥ మహేంద్రమివ దుర్ధర్షం మహేంద్రమివ దుస్సహమ్ । మహేంద్రపుత్రం పతితం వాలినం హేమమాలినమ్॥ సింహోరస్కం మహాబాహుం దీప్తాస్యం హరిలోచనమ్॥ లక్ష్మణానుగతో రామో దదర్శోపససర్ప చ ॥౧౨॥ తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలమ్। అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహితమ్ ॥౧౩॥ త్వం నరాధిపతేః పుత్రః ప్రథితః ప్రియదర్శనః। కులీనస్సత్త్వసంపన్నస్తేజస్వీ చరితవ్రతః॥ పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్తస్త్వయా గుణః। యదహం యుద్ధసంరబ్ధశ్శరేణోరసి తాడితః॥౧౪॥ రామః కరుణవేదీ చ ప్రజానాం చ హితే రతః। సానుక్రోశో జితోత్సాహస్సమయజ్ఞో దృఢవ్రతః॥ ఇతి తే సర్వభూతాని కథయంతి యశో భువి ॥౧౫॥ దమశ్శమః క్షమా ధర్మో ధృతిస్సత్యం పరాక్రమః । పార్థివానాం గుణా రాజన్ దండశ్చాప్యపకారిషు ॥౧౬॥ తాన్గుణాన్సంప్రధార్యాహమగ్ర్యం చాభిజనం తవ॥ తారయా ప్రతిషిద్ధోపి సుగ్రీవేణ సమాగతః ॥౧౭॥ న మామన్యేన సంరబ్ధం ప్రమత్తం యోద్ధుమర్హతి॥ ఇతి మే బుద్ధిరుత్పన్నా బభూవాదర్శనే తవ ॥౧౮॥ న త్వాం వినిహతాత్మానం ధర్మధ్వజమధార్మికమ్॥ జానే పాపసమాచారం తృణైః కూపమివావృతమ్ ॥౨౦॥ సతాం వేషధరం పాపం ప్రచ్ఛన్నమివ పావకమ్॥ నాహం త్వామభిజానామి ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతమ్॥౨౧॥ విషయే వా పురే వా తే యదా నాపకరోమ్యహమ్ ॥ న చ త్వామవజానే చ కస్మాత్త్వం హంస్యకిల్బిషమ్ । ఫలమూలాశనం నిత్యం వానరం వనగోచరమ్॥ మామిహాప్రతియుధ్యంతమన్యేన చ సమాగతమ్ ॥౨౩॥ లింగమప్యస్తి తే రాజన్దృశ్యతే ధర్మసంహితమ్॥ కః క్షత్రియకులే జాతశ్శ్రుతవాన్నష్టసంశయః । ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః క్రూరం కర్మ సమాచరేత్ ॥ ౨౫ ॥ రామ రాజకులే జాతో ధర్మవానితి విశ్రుతః ॥ అభవ్యో భవ్యరూపేణ కిమర్థం పరిధావసి ॥౨౬॥ సామ దానం క్షమా ధర్మ

మార్గస్య ప్రభావనం ప్రాపకం. భూ ప్రాప్తావిత్యస్మాల్లుట్- అత ఏవ పరమాం గతిం ఆవహత్ - సంపాదయామాసేత్యర్థః ॥౯॥ తం తదేత్యాది చత్వారః॥ సంఖ్యే యుద్ధే. తం వీరం రామం బహుమాన్య - సాధు బాణం పాతితవానసీతి శ్లాఘయిత్వా సకృత్ప్రస్థిత ఇతి శనైః వేదనాతిశయాన్మందం వీక్షమాణం ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - యయాతిమివ - కాలేన దైవేన ॥ ని ॥ కాలశ్చాయమశ్విద్విష్టయోరితి దర్పణః । మహేంద్రమివ దుస్సహం అభిముఖ్యే న స్థాతుమశక్యం - సింహేతి - దీప్తాస్యం దీప్తముఖం. హరిలోచనం కపిలనేత్రం ॥౧౨॥ తం దృష్ట్వేతి ॥ ప్రశ్రితం వినయాన్వితం ॥ రా ॥ తదస్త్రమితి ॥ ఆవహత్ - సంపాదయామాసేత్యర్థః - ఏతదనంతరం తం తథా పతితమితి శ్లోకః - అతః పరం యయాతిమివ పుణ్యాంత ఇతి శ్లోకః - అతః పరం మహేంద్రమివేతి శ్లోకః - అతః పరం సింహోరస్కమితి శ్లోకః - అతః పరం తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం । అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహితమిత్యేవం పాఠక్రమస్సాధుః ॥ ౧౩ ॥ ప్రశ్రితం వచనమాహ - త్వమిత్యాదినా ॥ ప్రియదర్శనః ప్రియం దర్శనం శాస్త్రం యస్య సః ॥ ని ॥ దర్శనం దృశి శాస్త్రే స్యాదితి దర్పణః - పరాఙ్ముఖవధం పరయుద్ధాసక్తవధం గుణః ఉత్కర్షః - యుద్ధసంరబ్ధః అన్యయుద్ధపరాఙ్ముఖ ఇత్యర్థః ॥౧౪॥ రామ ఇతి ॥ కరుణవేదీ కారుణ్యజ్ఞః - సానుక్రోశః సదయః - సమయజ్ఞః ఆచారజ్ఞః తే యశ ఇత్యన్వయః ॥౧౫॥ దమ ఇతి ॥ శమశ్చిత్తప్రశాంతిస్స్యాద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహః ॥౧౬॥ అభిజనమాభిజాత్యం - సమాగతః - యుద్ధం కృతవానస్మీత్యర్థః ॥౧౭॥ న మామితి ॥ ప్రమత్తం యుద్ధపరవశం - అర్హతి - ఉక్తగుణో రామ ఇతి శేషః - అదర్శనే తవ - దర్శనే త్వేవమభూదితి భావః ॥౧౮॥ న త్వామితి ॥ వినిహతాత్మానం విశేషేణ నిహతబుద్ధిం - ధర్మధ్వజం ధర్మలింగం - వస్తుతో ధర్మరహితమిత్యర్థః ॥ రా ॥ వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం ॥౨౦॥ ఏతదేవ స్పష్టయతి - సతామితి ॥ ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం ధర్మవ్యాజయుక్తం ॥౨౧॥ విషయ ఇతి ॥ యదా నాపకరోమి యస్మాన్నాపకరవం - త్వాం నావజానే - త్వయ్యవమానం నాకరవమిత్యర్థః - తస్మాదకిల్బిషం మాం కిమర్థం హంసీతి సంబంధః - ఫలేత్యస్య శ్లోకస్య మామితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ రా ॥ అపకరోమీత్యాదౌ భూతే లట్ ॥ తని శ్లోకి ॥ అవిభావ్యం కలహనిమిత్తమిత్యాహ - విషయే దేశే పురే పట్టణే వా తే తుభ్యం నాపకరోమి - భూతే లట్ - త్వాం నావజానే త్వయి విషయే అవజ్ఞాం నాకరవం - ఆవయోస్సామంతత్వాభావాత్సీమావివాదో వా జలవివాదో వా గోభూమ్యాదివివాదో వా కులగతవైరం వా స్వయంవరాదౌ నార్యాదివిషయకవివాదో వా నాస్తీతి భావః (౯) ॥౨౩॥ లింగమితి ॥ హే రాజన్ అధర్మసంహితం అధర్మకృతం లింగమపి - తే అస్తి దృశ్యతే చ - స్పష్టమవగమ్యతే చేత్యర్థః - కుత ఇత్యత్రాహ - క ఇతి ॥౨౫॥ రామేతి ॥ అభవ్యః క్రూరః - భవ్యరూపేణ సౌమ్యరూపేణ - పరిధావసి చరసి ॥౨౬॥ సామేతి ॥ సామ సాం

శ భూదిత్యర్థః ॥౧౨॥ టీ॥ ప్రశ్రితం మృదుపదం - పరుషం నిష్ఠురార్థం - తథాపి ధర్మసంహితం అబ్రవీత్ ॥౧౩॥ *పరాఙ్ముఖేతి ॥ పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా పరాఙ్ముఖస్య అన్యేన యుధ్యమానస్య మమ వధం కృత్వేత్యర్థః - యుద్ధసంరబ్ధః యుద్ధపరవశః ॥౧౪॥ రామ ఇతి ॥ సమయజ్ఞః ఉచితానుచితసమయజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ టీ॥ కరుణవేదీ విచారాదిసామగ్రీసమేతస్సన్ ఆశ్రయార్తరత్యైవ వేత్తీతి కరుణవేదీ ॥ ౧౫ ॥ దమ ఇతి ॥ దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - శమశ్చిత్తప్రశాంతిః ॥౧౬॥ టీ॥ అభిజనం వంశం ॥౧౮॥ నేతి ॥ వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం ॥ టీ॥ ధర్మధ్వజం ధర్మలింగమాత్రధారిణం ॥ ౨౧ ॥ విషయే వేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - విషయే దేశే యదా యస్మాత్కారణాత్ నాపకరోమి - త్వాం నావజానే చ - తస్మాదకిల్బిషం మాం కస్మా

స్సత్యంధృతిపరాక్రమౌ। పార్థివానాంగుణారాజన్దండశ్చాప్యపరాధిషు ॥౨౭॥ వయంవనచరారామమృగామూల
ఫలాశనాః। ఏషాప్రకృతిరస్మాకంపురుషస్త్వంనరేశ్వరః॥౨౮॥భూమిర్హిరణ్యంరూప్యంచవిగ్రహేకారణానిచ।అత్ర
కస్తేవనేలోభోమదీయేషుఫలేషువా ॥౨౯॥ నయశ్చవినయశ్చోభౌనిగ్రహానుగ్రహావపి।రాజవృత్తిరసంకీర్ణానన్నృపాః
కామవృత్తయః ॥౩౦॥ త్వంతుకామప్రధానశ్చకోపనశ్చానవస్థితః।రాజవృత్తైశ్చసంకీర్ణశ్శరాసనపరాయణః॥౩౧॥న
తేస్త్యపచితిర్ధర్మేనార్థేబుద్ధిరవస్థితా। ఇంద్రియైఃకామవృత్తస్సన్కృష్యసేమనుజేశ్వర ॥౩౨॥హత్వాబాణేనకా
కుత్స్థమామిహానపరాధినం। కింవక్ష్యసిసతాంమధ్యేకర్మకృత్వాజుగుప్సితం ॥౩౩॥ రాజహాబ్రహ్మహాగోఘ్నశ్చోరః
ప్రాణివధేరతః।నాస్తికఃపరివేత్తాచసర్వేనిరయగామినః॥౩౪॥ సూచకశ్చకదర్యశ్చమిత్రఘ్నోగురుతల్పగః । లోకం
పాపాత్మనామేతేగచ్ఛంతేనాత్రసంశయః ॥౩౫॥ అధార్యంచర్మమేసద్భిరోమాణ్యస్థిచవర్జితం । అభక్ష్యాణిచ
మాంసానిత్వద్విధైర్ధర్మచారిభిః ॥౩౬॥ పంచపంచనఖాభక్ష్యాబ్రహ్మక్షత్రేణరాఘవ। శల్యకశ్శ్వావిధోగోధాశశఃకూ
ర్మశ్చపంచమః ॥౩౭॥ చర్మచాస్థిచమేరాజన్నస్పృశంతిమనీషిణః। అభక్ష్యాణిచమాంసానిసోహంపంచనఖోహతః॥
౩౮॥ తారయావాక్యముక్తోహంసత్యంసర్వజ్ఞయాహితం।తదతిక్రమ్యమోహేనకాలస్యవశమాగతః ॥౩౯॥ త్వయా
నాథేనకాకుత్స్థనసనాథావసుంధరా।ప్రమదాశీలసంపన్నాధూర్తేనపతినాయథా ॥౪౦॥ శఠోనైకృతికఃక్షుద్రోమి
థ్యాప్రశ్రితమానసః। కథందశరథేనత్వంజాతఃపాపోమహాత్మనా॥౪౧॥ఛిన్నచారిత్రకక్ష్యేణసతాంధర్మాతివర్తినా।

త్వనా॥౨౭॥లోకేకస్యచిద్వధేఅపరాధస్తదర్థలాభేచ్ఛావాహేతుర్భవేత్-తత్రనాద్యఇత్యాహ-వయమితి॥పురుషఃమనుష్యః- నచకేవలమనుష్యః
అపితునరేశ్వరః॥తన్నిశ్లోకే॥వయంవనచరాః-భవంతఃపురచరాః-వయంమృగాః-భవంతోమనుష్యాః- వయంమూలఫలాశనాః।యూయంరాజా
న్నభోజనాః- నరేశ్వరస్త్వంవయంపరిచారకాః(౧౦)॥౨౮॥ద్వితీయోపినేత్యాహ-భూమిరితి॥లోకేభూమ్యాదీనికలహకారణానిభవంతి-తత్ర
ఆస్యేషువామదీయేషుఫలేషుతేకోలోభః।కింవిషయేచ్ఛావర్తతే॥౨౯॥నయశ్చేతి।నయోనుగ్రహశ్చసద్రాజధర్మౌవినయఃవిపరీతనయఃనిగ్రహశ్చకు
రాజధర్మౌ-ఇత్యేషారాజవృత్తిరసంకీర్ణాగ్రాహ్య-తథాచనృపాఃకామవృత్తయోనస్యుః-స్వేచ్ఛయానయోవినయశ్చనిగ్రహానుగ్రహశ్చరాజ
భిర్నకార్యాఇత్యర్థః॥౩౦॥ త్వంత్వితి॥అనవస్థితఃఅమర్యాదః-రాజవృత్తైఃరాజచరితైఃహేతుభిఃసంకీర్ణః-సంకీర్ణరాజవృత్తఇత్యర్థః-శరాసనపరా
యణః॥యదృచ్ఛయాయంహంతుమిచ్ఛసితంహంసీత్యర్థః॥౩౧॥నతేఇతి॥అపచితిఃపూజా-ధర్మశ్రద్ధానాస్తీత్యర్థః-అవస్థితావ్యవస్థితా-పరద్రవ్యాభిలా
షిణీత్యర్థః।కామేచనవ్యవస్థేత్యాహ-ఇంద్రియైరితి॥౩౨॥హత్వేతి॥మాంహత్వాస్థితఃత్వంజుగుప్సితంకర్మకృత్వాసతాంసాధుకర్మకారిణాంమధ్యేకిం
వక్ష్యసి॥౩౩॥రాజహేతి॥పరివేత్తాజ్యేష్ఠేనూఢేదారపరిగ్రహకృత్॥ని॥పరివేత్తానుజోనూఢేజ్యేష్ఠేదారపరిగ్రహాదిత్యమరః। నిరయగామినఃనర
కగామినః॥౩౪॥సూచకశ్చేతి॥ సూచకఃపిశునః-కదర్యఃలుబ్ధః-గచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥కిమేవంనిందసిమృగయాయాంమృగవధస్యాదోషత్వాది
త్యత్రాహ-అధార్యమితి॥మృగచర్మవత్మేచర్మనధార్యం-మేరోమాణిఊర్ణాదివన్నాస్తరణార్హాణి-మేఅస్థిచగజాస్థివత్నస్పృశ్యం-మాంసానిచ
నభక్ష్యాణి-అతఃకిమర్థంమాంహతవానసి॥తన్నిశ్లోకే॥నధార్యంచర్మమేసద్భిః-మేచర్మవ్యాఘ్రాజినాదివన్నధారణయోగ్యం-రోమాణిచామరాదివ
న్నగ్రాహ్యాణి-అస్థి-గజదంతాదికమివనగ్రాహ్యమ్[౧౧]॥౩౬॥అభక్ష్యతాకుతఇత్యత్రాహ-పంచేతి॥శల్యకఃశ్వావిట్గోధాశశఃకూర్మశ్చేతిపం
చనఖాఃపంచభక్ష్యాః-పంచనఖేషుజంతుష్వేతేపంచైవభక్ష్యాఃనాన్యఇత్యర్థః-పరిసంఖ్యావిధిరయం-బ్రహ్మక్షత్రేణేత్యుపలక్షణం-త్రైవర్ణికే
నేత్యర్థః-శలతీతిశల్యః-శలశ్వల్లఆశుగమనేఇత్యస్మాద్ధాతోః।సానసివర్ణసివర్ణసితండులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ణ్యశల్యాఇతినిపాతనాద్యత్ప్రత్యయః-
తతఃస్వార్థేకః- వుద్వాశల్యంశంకుః॥ని॥ వాపుంసిశల్యంశంకుర్నేత్యమరః।తత్సదృశానిరోమాణిశల్యానితద్వాన్శల్యః-అర్శఆద్యజంతః।తత
స్స్వార్థేకః-శ్వానంవిధ్యతీతిశ్వావిధః-పచాద్యచ్-అన్యేషామపీతిదీర్ఘః-పృషోదరాదిత్వాడ్డకారః-ఇమావరాహవిశేషౌ॥౩౭॥ఉపసంహరతి-చర్మ
చేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥౩౮॥౩౯॥త్వయేతి॥పతినాపత్యా॥౪౦॥శఠఇతి॥శఠఃగూఢవిప్రియకృత్-నికృత్యాఅపకారేణజీవ
తీతినైకృతికః-క్షుద్రఃక్షుద్రకర్మకారీ-మిథ్యాప్రశ్రితమానసఃమిథ్యాశాంతమనస్కః॥౪౧॥ఛిన్నేతి।ఛిన్నాచారిత్రమేవకక్ష్యాఇభబంధనంయేన

ధన్సీతిసంబంధః॥౨౬॥రామేతి॥అభవ్యఃఅనీతిః॥౨౭॥అపకారిషుదండఇత్యుక్తం-తాదృశాపకారిత్వంమయినాస్తీత్యత్రహేతుమాహ- వయమి
తి॥వయంవనచరాః-భవంతఃపురచరాః-మృగావయంభవంతోమనుష్యాఃమూలఫలాశనావయం।యూయంరాజాన్నభోజనాః-నరేశ్వరస్త్వంప
రిచారకావయం-అతోవైరప్రసక్తిర్నాస్తీతిభావః॥౨౯॥ టీ॥త్వంతురాజధర్మవిలక్షితఇతివక్తుంరాజధర్మాన్నాహ-నయశ్చేతి॥ వినయఃఇంద్రి
యజయః॥౩౧॥నతేస్తీతి॥కామవృత్తిస్సన్నింద్రియైఃకృష్యసఇతిసంబంధః॥౩౩॥రాజహేతి॥సూచకఃపిశునః-కదర్యఃలుబ్ధః-గచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥
టీ॥చర్మాద్యపేక్షయాహతఇత్యతఆహ-అధార్యమితి ॥౩౬॥ పంచపంచేతి॥పంచపంచనఖాఃభక్ష్యాఃపంచనఖేషుపంచైవభక్ష్యాఇతినియమః -
తానేవపరిగణయతి- శల్యకఇతి॥శల్యవాన్శల్యః-అర్శఆదిత్వాదచ్-శల్యఏవశల్యకః-శుక్తికాకారశల్యావృతసర్వాంగోజంతువిశేషః- శ్వా
విధఃకంటకాకారదీర్ఘరోమభిఃశ్వానంవిధ్యతీతిశ్వావిధః॥ టీ॥ పంచనఖత్వాత్భక్షయోగ్యమిత్యాశంక్యయోగ్యాన్పంచనఖాన్సంప
ఠిచష్టే॥పంచేతి॥శల్యకః[ఏదు]శ్వావిధః(ముళ్లయేదు)॥౩౭॥చర్మచేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥౪౦॥శఠఇతి॥నైకృతికఃనికృత్యా

త్యక్తధర్మాంకుశేనాహం నిహతో రామహస్తినా ॥ ౪౨ ॥ అశుభం చాప్యయుక్తం చ సతాం చైవ విగర్హితమ్ । వక్ష్యసే చేదృ
శం కృత్వా సద్భిస్సహ సమాగతః ॥ ౪౩ ॥ ఉదాసీనేషు యోఽస్మాసు విక్రమస్తే ప్రకాశితః । అపకారిషు తం రాజన్న హి పశ్యా
మి విక్రమమ్ ॥ ౪౪ ॥ దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ । అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయా ॥
౪౫ ॥ త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః । ప్రసుప్తః పన్నగేనేవ నరః పానవశం గతః ॥ ౪౬ ॥ మామేవ యది పూ
ర్వం త్వమేతదర్థమచోదయః । మైథిలీమహమేకాహ్నా తవ చానీతవాన్ భవేత్ ॥ ౪౭ ॥ సుగ్రీవప్రియకామేన యత్కృతేఽస్మి
హతస్త్వయా । కంఠే బధ్వా ప్రదద్యాం తేఽనిహతం రావణం రణే ॥ ౪౮ ॥ న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాలే వాపి మైథిలీమ్ ।

సతథా. సతాం ధర్మాతివర్తినా సతాం ధర్మాః పూర్వోక్తాస్సామదానసాపరాధిజనదండనాదయః తానతివర్తత ఇతి తథా గజపక్షే అతిక్రాంతమర్యాదేనేత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ అశుభమితి ॥ ఈదృశం కృత్వా స్థితస్త్వం సద్భిః - ఈదృశం అశుభత్వాదివిశిష్టం వక్ష్యసే - అపథకారీత్యేవం వక్ష్యసీత్యర్థః ॥ రా ॥ అశుభమితి ॥ చకారోఽప్యర్థే - వక్ష్యసే వక్ష్యసీత్యర్థః - ఆత్మనేపదమార్షం ॥ ౪౩ ॥ ఉదాసీనేష్వితి ॥ అపకారిషు రావణాదిషు ॥ ౪౪ ॥ దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా ఇతి పాఠః ॥ ౪౫ ॥ త్వయేతి ॥ అదృశ్యేనేతి చ్ఛేదః ॥ ౪౬ ॥ మామేవేతి ॥ ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం - భవేత్ భవేయం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః ॥ ౪౭ ॥ సుగ్రీవేతి ॥ యత్కృతే యస్య రావణస్య కృతే హతోఽస్మి - తం కంఠే బధ్వా తే ప్రదద్యామితి యోజనా - సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనం చ తారయా పూర్వం నివేదితమితి జ్ఞేయం ॥ రా ॥ యద్యస్మాత్ రావణప్రధర్షణలక్షణాత్ - కంఠే బధ్వా - ప్రదద్యాం తే నిహతం రావణం రణ ఇత్యుక్త్యా అంగదవాక్యాన్యనువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతాప్రత్యాహరణార్థం రామస్సుగ్రీవేణ సఖ్యం కృతవానిత్యుక్తమిత్యవగమ్యతే ॥ ౪౮ ॥ న్యస్తామితి ॥ శ్వేతామశ్వతరీమివ మధుకైటభాభ్యాం పాతాలే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాం శ్రుతిం హయగ్రీవ ఇవేత్యర్థః ॥

పరాపకారేణ జీవతీతి నైకృతికః - క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ - మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాప్రశాంతమానసః ॥ ౪౨ ॥ అశుభం చేతి ॥ చకారః కిమిత్యర్థే కిం వక్ష్యసే - వక్ష్యసి ॥ ౪౫ ॥ త్వయేతి ॥ అదృశ్యేనేతి చ్ఛేదః ॥ టీ ॥ నను వాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధే రామస్త్వదృశ్యో భూత్వా కథం వాలినం హతవానితి చేత్ సత్యం ॥ శ్లో ॥ ఆహూయ వాలినం బ్రహ్మా దదౌ వరమనుత్తమమ్ । ప్రతీపవర్తినో భూయాదర్ధం బలమరిందమ ॥ ఇతి వరప్రదానాదాభిముఖ్యేన న యుద్ధకరణం ॥ ౪౮ ॥ న్యస్తామితి ॥ శ్వేతామశ్వతరీమివ మధుకైటభాభ్యాం పాతాలే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాం శ్రుతిం - హయగ్రీవో హరిర్యథా ఆజహార - తద్వదానయేయమిత్యర్థః ॥ టీ ॥ ఆనయేయమితి - నను ఉక్తరీత్యా వాలినస్సీతానయనసామర్థ్యం జ్ఞాత్వా వాలినా సఖ్యం రామేణ కిమితి న కృతమితి చేత్ - ప్రథమసుగ్రీవపక్షే వాలివధస్య ప్రతిజ్ఞాతత్వాద్ధేత్వంతరసద్భావాచ్చ - తథా చ స్కాందే ॥ శ్లో ॥ అభయం వాలినే దత్త్వా ప్రతిజ్ఞా పరిహీయతే । రావణస్య సఖా వాలీ రావణోఽపి వ్రజేత్తు మామ్ ॥ రావణస్య వధాభావాదవతారఫలం న హి ॥ ౪౯ ॥ తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలమిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థోఽయమర్థః - వాలీ శ్రీరామనిష్ఠురభాషణే ప్రవృత్తోఽపి - వాలివాణీ శ్రీరామమీశ్వరం మత్వా స్తౌతి ॥ దృష్ట్వేత్యాది ॥ పరుషం బాహ్యదృష్ట్యా పరుషవత్ ప్రతీయమానం - వస్తుతః ప్రశ్రితం ధర్మసంయుతం అగర్వితం వాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ తదేవాహ - పరాఙ్ముఖేత్యాది ॥ పరాఙ్ముఖవధం పరాఙ్ముఖస్య విషయలోలుపస్య మమ వధం కృత్వా - త్వయా కో ను గుణః నిర్వక్తుమశక్యః సద్గుణః ప్రాప్తః - యతః యస్మాత్కారణాత్ యుద్ధసంరబ్ధోఽహం త్వత్కృతే నిధనం గతః - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం త్వయా నిధనం గత ఇత్యర్థః - అతో మయాపీతి శేషః - సుగుణః ప్రాప్త ఇతి యోజనా ॥ రాజా త్వశాసన్ పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిషమితి వచనాత్ - మద్దండనేన తత్పరిహారరూపసుగుణస్త్వయా ప్రాప్తః ॥ శ్లో ॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః । నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతి సంతస్సుకృతినో యథేతి వచనాత్ - మయాపి నిష్కల్మషత్వరూపగుణః ప్రాప్త ఇతి భావః ॥ మమ సుగ్రీవసఖ్యం ప్రత్యాపి యుద్ధాయాగత్య మయా కిమర్థం హతోఽసీత్యాశంక్య - సుగ్రీవహస్తవధాన్మమ దైవాన్మృత్యుర్ముక్తికారణత్వాద్ధస్తవధో జాత ఇత్యాహ ॥ కులీన ఇత్యాది శ్లోకపంచకేన ॥ కులీనత్వాదితవ గుణాన్ శ్రుత్వా - శమదమాది రాజధర్మానపి బోధ్య - త్వయా సహ యుద్ధం న కర్తవ్యమితి తారయా ప్రతిషిద్ధోఽపి - అన్యేన సంసక్తం వేద్ధుం నార్హతీతి తవాయశో న సంతి మే బుద్ధిరుత్పన్నా - బహుమానం కృత్వా - సుగ్రీవేణ సమాగతః - తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం హతవాన్ అతో మమ త్వద్ధస్తహననం మహాభాగ్యజాతమిత్యంతే వాక్యశేషేణ యోజనా ॥ అత ఏవ త్వామేవం పశ్య ఇత్యాహ ॥ న త్వామిత్యాదినా ॥ త్వాం సన్నిహితాత్మత్వధర్మధ్వజత్వానార్జవకత్వ పాపసమాచారత్వాదివిశేషణవిశిష్టం న జానే - కించ సతాం వేషధరత్వాదివిశేషణవిశిష్టం చ న జానామి - కింతు అపహతపాప్మత్వాదిగుణకమీశ్వరమేవ త్వాం జానామీత్యర్థః ॥ నను ఆసనపతాధిన స్తవ ఘాతుకస్య మమేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా కుత ఇత్యత ఆహ ॥ విషయ ఇత్యాదినా ॥ త్వయ్యకిల్బిషం న సాస్తి ॥ అహమపి - తే విషయే దేశే పురే వా యచానాపకరోమి అపకారం న కృతవాన్ - త్వాం నావజానే చ - తథాపి ఫలమూలాశినం వానరం - అప్రతియుధ్యంతం అన్యేన సమాగతం మాం హంసి - తత్తస్మాత్ మయి దోషసద్భావాదేవేత్యర్థః ॥ కించ క్షత్రియకులే వతీర్య లోకానుగ్రహార్థం జగన్మర్యాదాం పాలయతః పరమకరుణాశాలినస్తవ - సుతరామన్యాయాచరణం న సంభవిష్యతీత్యాశయేనాహ ॥ ధర్మలింగేత్యాది సార్ధశ్లోకేన - హే రామ రాజకులే జాతః ధర్మవానితి విశ్రుతస్సన్ అర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య అభవ్యస్సన్ భవ్యరూపేణ పరిధావసి కిం క్రూరకర్మ సమాచరః కిం - ఉభయమపి తవ న ఘటత ఇతి భావః ॥ రాజనీతౌ విచార్యమాణాయాం మద్వధస్తవ యుక్త ఏవేత్యాశయేనాహ ॥ సామదానమితి ॥ అపకారిషు పాపిషు వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథమేవం స్తౌషీత్యాశంక్య విచార్యమాణే తవ మమ చ వైరప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ ॥ వయమితి ॥ కాని తర్హి వైరకారణానీత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ భూమిరితి ॥

ఆనయేయం తవాదేశాచ్ఛ్వేతామశ్వతరీమివ ॥౪౯॥ యుక్తం యత్ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం సుగ్రీవస్స్వర్గతే మయి। అయుక్తం యదధర్మేణ త్వయాహం నిహతో రణే ॥౫౦॥ కామమేవంవిధో లోకః కాలేన వినియుజ్యతే। క్షమం చేద్భవతా ప్రాప్తముత్తరం సాధు చిన్త్యతామ్ ॥౫౧॥ ఇత్యేవముక్త్వా పరిశుష్కవక్త్రశ్శరాభిఘాతాద్వ్యథితో మహాత్మా । సమీ

౪౯॥ యుక్తమితి॥ రాజ్యార్థం సుగ్రీవో మాం హతవానిత్యేతద్యుక్తం- త్వం తు మాం హతవానిత్యేతత్త్వయుక్తమిత్యర్థః- జ్ఞాతీనామేవంవిధకృత్యస్య స్వాభావికత్వాదితి భావః॥౫౦॥ కామమితి॥ లోకః ఏవంవిధే మరణరూపే కర్మణి వినియుజ్యతే- జాతస్య మరణం స్వభావ ఇత్యర్థః- భవతా ప్రాప్తం అదృశ్యతయా ప్రహరణం- క్షమం చేత్ తత్ర సాధూత్తరం చిన్త్యతామిత్యర్థః॥౫౧॥ ఇతీతి॥ పరిశుష్కవక్త్రః బహుభాషణక్లేశా

తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న సన్తీతి భావః* కిఞ్చ నయశ్చేతి॥ నృపా అపి కామవృత్తయో న భవన్తి కిము తేశ్వరస్త్వమితి భావః* రాగద్వేషాదియుక్తస్యేన్ద్రియపరవశస్య మర్త్యస్య మమేశ్వరత్వం కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం నిగూఢేశ్వరత్వమేవ ప్రతిపాదయతి॥ త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ తు కిమిత్యర్థే. మనుజేశ్వర మనుజశ్చాసావీశ్వరశ్చేతి తథా మనుష్యరూపేణావతీర్ణేశ్వర ఇత్యర్థః - కామప్రధానః కామస్య ప్రధానః నిర్జితకామ ఇత్యర్థః - కోపనః శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః- తత్సంహారార్థమనవస్థితః తత్ర తత్ర సంచరమాణః- రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణః త్యక్తరాజధర్మ ఇత్యర్థః- వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వాదితి భావః- తే ధర్మే సామాన్యధర్మే వి అపచితిః పూజా ఆదర ఇత్యర్థః- కా స్త్రీ- మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి భావః * తే బుద్ధిః అర్థేపి నావస్థితా లక్ష్మీపతిత్వాత్ - అత ఏవైతాదృశవిశేషణవిశిష్టస్త్వం కామవృత్తస్సన్ ఇన్ద్రియైః కృష్యసే కిం. న కృష్యస ఏవ- అత ఏవ త్వమీశ్వర ఇతి భావః ॥ తథాప్యనపరాధిత్వద్వధజనితదుష్కృతకర్మా హం సతాం కిముత్తరం వక్ష్యామీత్యత ఆహ॥ హత్వేతి॥ బాణేన అనపరాధినం మాం హత్వా- దుష్కృతం కర్మ కృత్వా- సతాం మధ్యే వక్ష్యసి కిం - కిం తు అనపరాధినమేవ మాం హత్వా అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే వక్ష్యసీత్యర్థః * కిఞ్చ సాపరాధినో వానరస్య మమ వధేన తవ దోషశఙ్కైవ నాస్తీత్యాశయేనాహ ॥ రాజహేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ఏతాదృశానామేవ నరకః- అనపరాధినో మమ ఘాతుకస్య తవ తు నాస్తీతి భావః * కిఞ్చ అనుపయోగిచర్మాదియుక్తమద్వధ ఏవ మయి దోషసద్భావద్యోతక ఇత్యాశయేనాహ ॥ అధార్యం చర్మేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ * తారయా నివారితోపి క్రోధస్త్వద్వధకాంక్షయైవ యుద్ధాయాగతోస్మీత్యాశయేనాహ- తారయేతి॥ సర్వజ్ఞయాపి తారయా భర్తృమోహేనాహితముక్తస్సన్ - తదతిక్రమ్య కాలస్య ఈశ్వరస్య తవ వశం పాపదత్త్వమాగతః- సత్యం న సన్దేహః * త్వయేతి॥ విధర్మిణా పత్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా. తథా తాదృశనాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న - కిన్తు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథేత్యర్థః * మమ కపటయుద్ధకరణహేతునా శఠత్వాదిగుణయుక్తత్వాదేతాదృశేన పృథివీ సనాథా కథం భవతీత్యాశంక్యాహ- శఠ ఇత్యాది॥ యతో మహాత్మనా దశరథేన త్వం జాతః- అతః కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణస్యేతి న్యాయేన సకలకల్యాణగుణయుక్తస్య కథం శఠః- కథం నైకృతికః కథం పాప ఇత్యేవం యోజనా- తాదృశో న భవసీతి భావః * ఈశ్వరేణ త్వయా నిహతోహం కృతార్థ ఇత్యాశయేన శ్రీరామస్య తంతేశ్వరగుణాన్ ప్రకటయతి॥ భిన్నచారిత్రేత్యాది॥ రామహస్తినా నిహతోహం కృతార్థ ఇతి శేషః - రామస్యేశ్వరత్వాదేవ భిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వమితి భావః * మహాహతిస్యత్యేవ కథం కృతార్థత్వమత ఆహ- అశుభమితి॥ సమాగత ఇత్యత్ర సః మా గతః ఇతి చ్ఛేదః। అశుభమయుక్తం గతాం విగర్హితం చ మామితి శేషః- యాదృశం కృత్వా హత్వేత్యర్థః- సః వాలీ మాం మాం గతః- మత్ప్రాపదత్త్వం ప్రాప్తఇతి- త్వం సద్భిస్సహవత్స్యసే- ఏతాదృశత్వత్కథనమేవ మమ కృతార్థత్వసూచకమితి భావః * నిరుపాధికకరుణామృతసాగరస్య తవ మహిమానం కో వా వర్ణయితుం శక్త ఇత్యాశయేనాహ- ఉదాసీనేష్వితి॥ హే రామ అపకారిష్వస్మాసు- త్వద్భక్తసుగ్రీవాయ కృతాపకార ఏవ- తస్మై కృతాపకార ఇతి కృత్వా అపకారిష్వస్యుక్తిః- అస్మాస్వితి బహువచనం తారాంగదాద్యభిప్రాయేణ- ఏతాదృశాపకారిష్వస్మాసు తే యో విక్రమః- బ్రహ్మాదీనామపి దుర్లభః పాదారవిన్దవిన్యాసః ప్రకాశితః - పాదారవిన్దం ప్రదర్శితమిత్యర్థః * ఉదాసీనేషు సర్వతో నివృత్తేషు మునిషు తం విక్రమం పాదారవిన్దవిన్యాసం న పశ్యామీతి యోజనా - అతోహం కృతకృత్య ఇతి భావః - పాదారవిన్దప్రదర్శనం తు ॥ శ్లో ॥ బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనైరివ । ఉపయాతౌ మహావీర్యౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యుక్తేః - రామస్య పాదారవిన్దప్రదర్శనార్థమేవ ఆసన్నమరణవాలిసమీపాగమనమిత్యవగన్తవ్యమ్ * త్వయా దృశ్యమానః త్వత్ప్రీతియోగ్యాదాజీవితుం న శక్నోమీతి శఙ్కయా - అహమదృశ్య ఏవ త్వాం హతవానిత్యాశఙ్కాయాం సత్యం తథా త్వం త్వదన్యేషామేవ - తవ తు నాస్తీత్యాశయేనాహ - దృశ్యమాన ఇత్యాది ॥ యది కిమిత్యర్థే- హే నృపాత్మజ అదృశ్యయా దృశ్యమానస్సన్ యుధ్యేథా అపి- మయా హతస్సన్నైవ స్వప్తం దేవం పశ్యేః కిం - న పశ్యేరిత్యర్థః- ఈశ్వరస్య తవ మరణశఙ్కా నాస్తీతి భావః * సమక్షం రామేణ సహ ప్రతియుధ్య వాలీ నిహత ఇతి కీర్తిర్మయా న లబ్ధేతి దుఃఖిత ఆహ- త్వయాదృశ్యేనేతి ॥ పాపవశంగతోహం అదృశ్యేన త్వయా నిహత ఇతి సః బాధః * త్వదాజ్ఞాకరణరూపసేవాభాగ్యం మయా న లబ్ధమిత్యాశయేన ఖిద్యతి॥ సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది * పూర్వం రాజ్యస్థం సుగ్రీవం కిమర్థం నిష్కాసితవానిత్యత ఆహ- యుక్తమితి॥ అధర్మేణ మన్నాశనిమిత్తబిలద్వారపిధానరూపాధర్మేణ - సుగ్రీవః రాజ్యం ప్రాప్నుయాదితి యత్ -తదయుక్తం- అహం త్వయా రణే నిహతః- ఇతః పరం మయి స్వర్గతే సతి సుగ్రీవో రాజ్యం ప్రాప్నుయాదితి యత్. తద్యుక్తమితి సంబన్ధః- అధర్మతో రాజ్యస్వీకారాన్నిష్కాసిత ఇతి భావః * ఏతాదృశం కిమర్థం హతవానస్మీతి చిన్తాక్రాన్తం ప్రత్యాహ- కామమితి॥ ఏవంవిధో లోకః క్షత్రియవృత్తిమాన్

త్యైరామంరవిసన్నికాశంతూష్ణీంబభూవామరరాజసూనుః॥౫౨॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- సప్తదశస్సర్గః.**

ఇత్యుక్తఃప్రశ్రితంవాక్యంధర్మార్థసహితంహితం, పరుషంవాలినారామోనిహతేనవిచేతసా ॥౧॥ తంనిష్ప్రభమివాదిత్యంముక్తతోయమివాంబుదం।ఉక్తవాక్యంహరిశ్రేష్ఠముపశాంతమివానలం ॥ ధర్మార్థగుణసంపన్నంహరీశ్వరమనుత్తమం।అధిక్షిప్తస్తదారామఃపశ్చాద్వాలినమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ ధర్మమర్థంచకామంచసమయంచాపిలౌకికం అవిజ్ఞాయకథంబాల్యాన్మామిహాద్యవిగర్హసే ॥౪॥ అపృష్ట్వాబుద్ధిసంపన్నాన్వృద్ధానాచార్యసమ్మతాన్।సౌమ్యవానరచాపల్యాత్కింమాంవక్తుమిహేచ్ఛసి॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామియంభూమిస్సశైలవనకాననా। మృగపక్షిమనుష్యాణాంనిగ్రహప్రగ్రహావపి ॥౬॥ తాంపాలయతిధర్మాత్మాభరతస్సత్యవాగృజుః । ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞోనిగ్రహానుగ్రహేరతః॥౭॥ నయశ్చవినయశ్చోభౌయస్మిన్సత్యంచసుస్థితం। విక్రమశ్చయథాదృష్టస్సరాజాదేశకాలవిత్ ॥౮॥ తస్యధర్మకృతాదేశావయమన్యేచపార్థివాః।చరామోవసుధాంకృత్స్నాంధర్మసంతానమిచ్ఛవః ॥౯॥ తస్మిన్నృపతిశార్దూలేభరతేధర్మవత్సలే।పాలయత్యఖిలాంభూమింకశ్చరేద్ధర్మనిగ్రహం ॥౧౦ ॥ తేవయంధర్మవిభ్రష్టంస్వధర్మేపరమేస్థితాః।

దితిభావః॥౫౨॥ అస్మిన్సర్గే ద్విపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.******************************

అథరామస్యోత్తరమష్టాదశే- ఇత్యుక్తఇత్యాది ॥ వాలినా ఇత్యుక్తఇత్యన్వయః- విచేతసేత్యనేనపరుషవచనమజ్ఞానకృతమిత్యుచ్యతే॥౧॥ ఇత్యుక్తఇతిశ్లోకఃస్వతంత్రంవాక్యం- అన్యథారామశబ్దావృత్తిరిష్యతే॥౧॥ తమిత్యాదిద్వౌ ॥ తదాపూర్వాంఅధిక్షిప్తోరామఃధర్మార్థగుణసంపన్నంఅనుత్తమంయథాభవతితథా- పశ్చాద్వాలినమబ్రవీదితియోజనా॥౨॥ తంనిష్ప్రభమిత్యాది ॥ అధిక్షిప్తోరామఃధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమంయథాభవతితథావాలినమబ్రవీదితిసంబంధః॥౩॥ ధర్మమితి॥ సమయంఆచారం॥ ని॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః । బాల్యాత్అజ్ఞానాత్॥తనిశ్లోకీ॥ ధర్మంవైదికపురుషార్థం - లౌకికంసమయంలౌకికాచారం- తేనద్వయోరేకభార్యాత్వేపిమాససంవత్సరాదిప్రతినియతకాలసంకేతః(౧౨)॥౪॥అపృష్ట్వేతి।అపృష్ట్వా- ధర్మాదికమితిశేషః-వానరచాపల్యాత్ వానరత్వకృతచాపల్యాత్॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ ఇయంజంబూద్వీపాత్మికా - లోకేకస్యచిత్ భూమేస్స్వత్వేపిశైలవనాదికమాక్రమ్యాన్యేభూమింపీడయంతితద్వ్యావృత్త్యర్థమాహ- సశైలేతి ॥ కాననంమహారణ్యంమృగాదినిగ్రహానుగ్రహావపి - ఇక్ష్వాకూణామేవకృత్యమితిశేషః॥తనిశ్లోకీ॥ విషయేవాపురేవాకేకలహనిమిత్తంనాస్తీత్యస్యోత్తరం- త్వదుపభుక్తనగర్యుపవనపత్రనాన్యస్మదీయానినభవంతికిం-జ్ఞాతిభావోప్యస్తి-త్వంవయస్యశ్చహృద్యోమే-ఏకందుఃఖంసుఖంచనాపితిసుగ్రీవసఖస్యమమభవాన్ జ్ఞాతిర్నభవతికిం- తేనాహంప్రతిషిద్ధశ్చహృతదారశ్చరాఘవేతితేనమాంప్రతినోక్తంకిం- వస్త్రైకేనవానరఇత్యుక్తరీత్యాఏకవస్త్రస్సననిర్వాసితఃకిం- సుగ్రీవగృహదారభూజలాదికంత్వయానగృహీతంకిం - స్త్రీవివాదశ్చభ్రాతుర్వర్తనసీభార్యాయామిత్యనేనదర్శితః(౧౩) ౬॥తామితి॥ తాంభూమిం॥తనిశ్లోకీ॥ మమతవచపరస్పరజ్ఞానంపరిచయశ్చనాస్తి-మమగృహమాగత్యనిరపరాధినంహతవానసీత్యస్యోత్తరమాహ- తాంపాలయతి ధర్మాత్మేత్యాగభ్యకామతంత్రప్రధానశ్చనస్థితోరాజవర్త్మనీత్యంతం - త్వంసాపరాధఏవేత్యర్థః(౧౪)॥౭॥ నయశ్చేతి॥ నయోనీతిః- వినయశ్శిక్షా-తావుభౌ-సత్యంచ-యథాదృష్టఃశాస్త్రవిహితః- విక్రమశ్చఏతత్సర్వంయస్మిన్సుస్థితందేశకాలవిత్సభరతోరాజేతియోజనా॥౮॥ తస్యేతి॥ధర్మకృతాదేశాఃధర్మకృతనియోగాః - కథంకనిష్ఠేనజ్యేష్ఠనియోగఇత్యపేక్షాయాంరాజధర్మాయమిత్యాశయేనోక్తంధర్మపదం-ధర్మసంతానంధర్మవృద్ధిం- యద్యపిభరతేననాదేశఃకృతః - తథాపినేదమసత్యం - యథాకథంచిత్ భరతేనరాజ్యభరణస్యస్వీకృతత్వాత్తదస్యేషాంతత్కులీనానాం తదాదిష్టత్వంసిద్ధమితిహృదయం .. అతఏవాయోధ్యాకాండేదర్శి

జనః-యద్వాలోకఏవంవిధశ్చేత్ మాదృశాధర్మచారిజనశ్చేదిత్యర్థః- కామంకాలేఽపినియుజ్యతెఅతోహేతోఃరామభవతాప్రాప్తంమద్వధరూపందండంతరంఉత్తమంతమంయుక్తందండంత్తమంయథాతథాచింత్యతాం - మయాకృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్యయుక్తత్వముత్తమత్వంచేతిభావః॥ ౫౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తదశస్సర్గః. *********** ఇత్యుక్తఇత్యాది॥ వాలినారామఃపరుషముక్తః- అధిక్షిప్తఇత్యాదేరయమాశయః - యద్యపివాలినోవాణీరామమస్తాషీత్ వాలీతంరామంపరుషముక్తవానితికృత్వా- వాలినారామఃపరుషముక్తఃఅధిక్షిప్తఇత్యాద్యుక్తిః- అతఏవశ్రీరామోపివాలిపరుషోక్తిమనుసృత్యైవఉత్తరంవక్తి- ధర్మమర్థంచకామంచేత్యాదినా॥ ఇత్యుక్తఇతి॥రామోవాలినాపరుషంవాక్యముక్తఇతిసంబంధః॥౧॥ తంనిష్ప్రభమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ అధిక్షిప్తోరామః - ధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమంయథాభవతితథావాలినమబ్రవీదితిసంబంధః॥౩॥ ధర్మమితి॥ సమయమాచారం॥టీ॥సమయాచారఃసాంకేతికాచారఃతం-బాల్యాత్మాఢ్యాత్॥౫॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥నిగ్రహానుగ్రహావపీక్ష్వాకూణామేవేత్యర్థః ॥౭॥ నయశ్చేతి॥నయశ్చవినయశ్చోభౌసత్యంచ - యథాదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టఃవిక్రమశ్చఏతత్సర్వంయస్మిన్సుస్థితం-దేశకాలవిభాగవిత్సభరతోరాజేతియోజనా॥౮॥తస్యేతి॥ధర్మకృతాదేశాఃధర్మఇత్యధర్మస్యాప్యుపలక్షణం- ధర్మాధర్మకృన్నితయోగాఃధర్మాధర్మవిచారార్థంనియుక్తాఇత్యర్థః-ధర్మకృతాదేశాదితిచపాఠః-ధర్మసంతానంధర్మపరంపరాం॥టీ॥ అస్తుభరతోరాజా

భరతాజ్ఞాం పురస్కృత్య నిగృహ్ణీమో యథావిధి ॥౧౧॥ త్వం తు సంక్లిష్టధర్మా చ కర్మణా చ విగర్హితః। కామతంత్రప్రధా
నశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మని ॥౧౨॥ జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ్యే ప
థి హి వర్తినః ॥౧౩॥ యవీయానాత్మనః పుత్రః శిష్యశ్చాపి గుణోదితః । పుత్రవత్తే త్రయశ్చింత్యా ధర్మశ్చేదత్ర కారణం ॥
౧౪॥ సూక్ష్మః పరమదుర్జ్ఞేయః సతాం ధర్మః ప్లవంగమ। హృదిస్థస్సర్వభూతానామాత్మా వేద శుభాశుభం ॥౧౫॥ చపలశ్చ
పలైస్సార్ధం వానరైరకృతాత్మభిః। జాత్యంధ ఇవ జాత్యంధైర్మంత్రయన్ ద్రక్ష్యసే ను కిం ॥౧౬॥ అహం తు వ్యక్తతామస్య
వచనస్య బ్రవీమి తే । న హి మాం కేవలం రోషాత్త్వం విగర్హితుమర్హసి ॥౧౭॥ తదేతత్కారణం పశ్య యదర్థం త్వం మ
యా హతః । భ్రాతుర్వర్తసి భార్యాయాం త్యక్త్వా ధర్మం సనాతనం ॥ ౧౮ ॥ అస్య త్వం ధరమాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మ
నః। రుమాయాం వర్తసే కామాత్ స్నుషాయాం పాపకర్మకృత్ ॥౧౯॥ తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్ కామవృత్తస్య వానర।
భ్రాతృభార్యావమర్శేఽస్మిన్ దండోఽయం ప్రతిపాదితః ॥ ౨౦ ॥ న హి ధర్మవిరుద్ధస్య లోకవృత్తాదపేయుషః। దండాదన్యత్ర ప
శ్యామి నిగ్రహం హరియూథప ॥ ౨౧ ॥ న హి తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోఽహం కులోద్భవః ॥ ౨౧½ ॥ ఔరసీం భ
గినీం వాపి భార్యాం వాప్యనుజస్య యః ॥ ప్రచరేత నరః కామాత్తస్య దండో వధః స్మృతః ॥౨౨½ ॥..................
భరతస్తు మహీపాలో వయం త్వాదేశవర్తినః॥ త్వం తు ధర్మాదతిక్రాంతః కథం శక్య ఉపేక్షితుం ॥౨౩½॥ గురుర్ధర్మవ్య
తిక్రాంతం ప్రాజ్ఞో ధర్మేణ పాలయన్॥ భరతః కామవృత్తానాం నిగ్రహే పర్యవస్థితః॥౨౪½॥ వయం తు భరతాదేశవిధిం కృ

తం- త్వం రాజేతి॥౯॥ తస్మిన్నితి॥ ధర్మనిగ్రహం ధర్మహానిం॥౧౦॥ తే వయమితి॥ ధర్మవిభ్రష్టం- జనమితి శేషః॥౧౧ ॥ త్వం త్వితి ॥ సంక్లిష్టధర్మా ధర్మవిలోపకృత్- కర్మణా చ విగర్హిత ఇతి- అకృత్యకారీత్యర్థః॥౧౩॥ యవీయానితి॥ ఆత్మన ఇతి త్రిష్వప్యన్వేతి- గుణోదిత ఇతి చ- తే త్రయః- పుత్రవచ్చింత్యాః- పుత్రశబ్దాత్ప్రవృత్తౌ తాభిః- యథా పుత్రే పుత్రవద్వర్తతే- తథాన్యయోరపి వర్తితవ్యమిత్యర్థః- పుత్రే పుత్రవద్వృత్తిర్నామ సమ్యక్ స్నేహః- గగనం గగనాకారమితివత్- ఏవం చింత్యత్వే కిం ప్రమాణం తత్రాహ- ధర్మశ్చేదితి- అత్ర అస్మిన్నర్థే- ధర్మః కారణం వ్యవస్థాపకం చేత్- యది ధర్మో నానువర్తనీయః తదా నైవం ద్రష్టవ్యం- అనువర్తనీయశ్చేత్ అవశ్యమేవం ద్రష్టవ్యమితి చేచ్ఛబ్దస్య భావః॥౧౪॥ సూక్ష్మ ఇతి॥ సూక్ష్మః అతీంద్రియః- అత ఏవ సతామపి పరమదుర్జ్ఞేయః- కిముత భవాదృశస్యేతి భావః- యద్వా జనస్య ధర్మాధర్మకరణం న కోఽపి వేత్తుమర్హతి - తర్హి కో వేత్తీత్యత్రాహ - హృదిస్థ ఇతి - సర్వభూతానాం హృదిస్థః సర్వాంతర్యామీ- అలుక్- ఆత్మా పరమాత్మా- శుభాశుభం శుభాశుభకరణం వేత్తీత్యర్థః - సూక్ష్మం ధర్మం పరమాత్మనా మయా వినా కో వేత్తుం దక్ష ఇతి భావః॥౧౫॥ త్వయా తు న శక్య ఇత్యాహ॥ చపల ఇతి॥ కిం సద్రక్ష్యసే- న కిమపి ద్రక్ష్యసీత్యర్థః॥రా॥ వాలినః సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతుమాహ- చపల ఇతి॥౧౬॥ అహమితి॥ అస్య వచనస్య యవీయానాత్మన ఇతి పూర్వోక్తవచనస్య॥౧౭॥ తదితి॥ వర్తసి వర్తసే॥౧౮॥ అస్యేతి॥ ధరమాణస్య జీవితం ధారయతః- అనేన జీవతో భ్రాతుర్భార్యా భ్రాత్రా న గ్రాహ్యా- మృతస్య తు గ్రాహ్యేతి తత్కులధర్మ ఇతి ప్రతీయతే- అత ఏవ హి వాలినో బిలగమనానంతరం మంత్రిభిరభిషిక్తస్య సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహం రామోఽనిందితవాన్- అత ఏవ ప్రాయోపవేశే అంగదోఽవక్ష్యతి॥ శ్లో॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం। ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సిత ఇతి ॥(అత్ర రామానుజీయతీర్థీయయోర్న కశ్చిద్భేదో దృశ్యతే)॥౨౧॥ తర్హి శిక్షైవ కర్తవ్యా కిమర్థమవధీస్తత్రాహ॥ న హీతి॥౨౧½॥ ఔరసీం పుత్రీం- ప్రచరేత గచ్ఛేత్ ॥౨౨½॥ భరతస్తు మహీపాల ఇత్యుక్తం వివృణోతి- గురురితి॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతిక్రమణం- పాలయన్ పరామృశన్- గురుః భరతశ్చ నిగ్రహే పర్యవస్థితః- వయం చ తదాదేశం విధిం శాస్త్రం కృత్వా నియంతుం పర్యవస్థితాః అతః కథం శక్య ఉపేక్షి

తవ కస్సంబంధ ఇత్యత ఆహ॥ తస్యేతి॥౯॥ తస్మిన్నితి॥ ధర్మనిగ్రహం ధర్మనాశనం॥౧౧॥ టీ॥ అస్త్వేవం మయా కిమపరాద్ధమిత్యత ఆహ॥ త్వమితి॥౧౩॥ యవీయానితి॥ ధర్మః కారణం వ్యవస్థాపకం ప్రమాణం॥౧౪॥ సూక్ష్మ ఇతి॥ హే ప్లవంగమ సర్వభూతానాం హృదిస్థః ఆత్మా పరమాత్మా- శుభాశుభం శుభాశుభహేతు ధర్మాధర్మం- వేద వేత్తి- న తు త్వాదృశ ఇత్యర్థః- సూక్ష్మో ధర్మః సతామపి పరమదుర్జ్ఞేయః- త్వాదృశస్య కిము తేతి భావః॥౧౫॥ వాలినో ధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతుమాహ॥ చపల ఇతి॥ ౧౬॥ అహమిత్యాది॥ అస్య వచనస్య యవీయానాత్మనః పుత్ర ఇతి పూర్వోక్తవచనస్యార్థం వ్యక్తం బ్రవీమీత్యర్థః॥ ౧౮ ॥ నను భ్రాతృభార్యావమర్శనం సుగ్రీవస్యాపి సమానమిత్యాశంక్య సుగ్రీవో మాయావినా బిలాంతర్గతయుద్ధేన త్వన్మరణం నిశ్చిత్య తారాయామవర్తిష్ట- త్వం తు తజ్జీవనం జ్ఞాత్వాపి రుమాయాం వర్తస ఇతి వైషమ్యమస్తీత్యాహ- అస్య త్వమితి॥ ధరమాణస్య ప్రాణాన్ ధారయితుః- చరమాణస్యేతి పాఠేఽపి జీవత ఇత్యర్థః- వాలినో బిలనిర్గమనాత్పూర్వం సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహో నాస్తీతి॥ శ్లో॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం । ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సితమితి ప్రాయోపవేశసమయోక్తాంగదవాక్యాదవగమ్యతే॥ ౨౧½॥ ఔరసీమితి॥ ప్రచరేత్ గచ్ఛేత్- తస్య వధ ఏవ దండః స్మృత ఇతి సంబంధః॥౨౩½॥ గురురితి॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతిక్రమణం కృతవంతం- పాలయన్ పరామృశన్॥౨౪½॥ వయమితి॥ భరతాదేశవిధిం- భరతాజ్ఞాకరణం॥ శ్లో॥ ఔరసీం భగినీం వాపి భార్యాం వాప్యనుజస్య యః । ప్రచరేత్స నరః కామాత్తస్య దండో వధః స్మృత ఇత్యుక్తప్రకారేణామార్గవర్తినస్తవ వధే దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలకసార్వభౌమభరతస్యాజ్ఞాకారిణో మమ దోషో నాస్తీతి॥ ౨౫½॥ ఏవమిక్ష్వాకూణామియం భూమిస్సశైలవనకాననేత్యారభ్య- వయం తు భరతాదేశ

త్వాహరీశ్వర॥ త్వద్విధాశ్ఛిన్నమర్యాదా నియంతుం పర్యవస్థితాః॥ ౨౫॥ సుగ్రీవేణ చ మే సఖ్యం లక్ష్మణేన యథా తథా॥ దారరాజ్యనిమిత్తం చ నిశ్శ్రేయసకరస్స మే॥ ౨౬ ॥ ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా తదా వానరసన్నిధౌ ॥ ప్రతిజ్ఞా చ కథం శక్యా మద్విధేనానవేక్షితుం ॥ ౨౭ ॥ తదేభిః కారణైస్సర్వైర్మహద్భిర్ధర్మసంహితైః ॥ శాసనం తవ యద్యుక్తం తద్భవాననుమన్యతాం ॥ ౨౮ ॥ సర్వథా ధర్మ ఇత్యేవ ద్రష్టవ్యస్తవ నిగ్రహః ॥ ౨౯ ॥ వయస్యస్యాపి కర్తవ్యం ధర్మమేవానుపశ్యతః। శక్యం త్వయాపి తత్కార్యం ధర్మమేవానుపశ్యతా॥ ౩౦॥ శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ। గృహీతౌ ధర్మకుశలైస్తత్తథా చరితం హరే ॥ ౩౧ ॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః । నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతి సంతస్సుకృతినో యథా ॥ ౩౨॥ శాసనాద్వాపి మోక్షాద్వా స్తేనస్స్తేయాద్విముచ్యతే। రాజా త్వశాసన్పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిషం ॥ ౩౩॥ ఆర్యేణ మమ మాంధాత్రా వ్యసనం ఘోరమీప్సితం । శ్రమణేన కృతే పాపే యథా పాపం కృతం త్వయా ॥ ౩౪॥ అన్యైరపి కృతం పాపం ప్రమత్తైర్వసుధాధిపైః । ప్రాయశ్చిత్తం చ కుర్వంతి తేన తచ్ఛామ్యతే రజః॥ ౩౫॥ తదలం పరితాపేన ధర్మతః పరికల్పితః । వధో వానరశార్దూల న వయం స్వవశే స్థితాః ॥ ౩౬ ॥ శృణు చాప్యపరం భూ

తుమితి పూర్వేణ సంబంధః॥ రా॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతం వ్యతిక్రాంతధర్మాణం॥ ౨౫॥ ఏవం నిరపరాధవధదోషశంకాయాః పరిహారముక్త్వా మామేవ యది పూర్వం త్వమేతదర్థమచోదయ ఇత్యుక్తస్య పరిహారమాహ - సుగ్రీవేణేతి॥ మే సుగ్రీవేణ యత్సఖ్యం, తల్లక్ష్మణసఖ్యతుల్యం తద్వదపరిహార్యం- దారరాజ్యనిమిత్తం- దారరాజ్యఫలకం చ స చ మే నిశ్శ్రేయసకరశ్చ- అతః కథముపేక్షితుం శక్యమిత్యన్వయః॥ ౨౬॥ హేత్వంతరమప్యాహ- ప్రతిజ్ఞా చేతి॥ తదా సఖ్యకరణకాలే- అనవేక్షితుం ఉపేక్షితుమితి యావత్ ॥ ౨౭॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్ ఉపేక్షితుమశక్యత్వాత్ - ఏభిః భ్రాతృభార్యాపహరణాదికారణైః తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య యచ్ఛాసనం కృతం తద్యుక్తం- శాస్త్రవిహితమితి భవాననుమన్యతాం॥ (రామానుజీయతీర్థీయయోర్వ్యాఖ్యాత్రభేదః)॥ ౨౮॥ పునర్హేత్వంతరాణి వక్తుం పీఠికాం ఆరచయతి- సర్వథేతి॥ ౨౯ ॥ వయస్యస్యాపీతి॥ శత్రువద్ధర్మమేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి స్వమిత్రశత్రునిరసనం కర్తవ్యం- ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం- ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానుమంతుం యోగ్యమిత్యర్థః॥ రా॥ వయస్యస్యాపీత్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృష్టః॥ ౩౦॥ స్వేనావశ్యం హంతవ్యత్వే వాలినావశ్యమనుమంతవ్యత్వే చ సంవాదం దర్శయతి॥ శ్రూయత ఇతి॥ చారిత్రవత్సలౌ ఆచారైకపరౌ గృహీతౌ ధృతౌ- తత్ శ్లోకద్వయోక్తం॥ ౩౧॥ శ్లోకావాహ- రాజభిరిత్యాదినా॥ ౩౨॥ శాసనే పరస్యాభ్యుదయముక్త్వా- అశాసనే రాజ్ఞో నభ్యుదయమాహ- శాసనాదితి॥ రాజ్ఞా శాసనే మోచనే వా స్తేనశ్చోరో ముచ్యత ఏవ పాపాత్- పాపస్య పాపిష్ఠస్య అశాసనాద్రాజా తత్ కిల్బిషం పాపమాప్నోతి॥ ౩౩॥ న కేవలం వచనం ఆచారశ్చాస్మిన్నర్థేఽస్తీత్యాహ- ఆర్యేణేతి॥ యథా త్వయా పాపం కృతం తథా శ్రమణేన క్షపణకేన కేనచిత్పాపే కృతే మమ ఆర్యేణ వృద్ధప్రపితామహేన మాంధాత్రా ఘోరం వ్యసనం దండనం- ఈప్సితం ప్రయుక్తమితి యావత్॥ ౩౪॥ అన్యైరపీతి॥ ప్రమత్తైర్వసుధాధిపైర్హేతుభిః- అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం తే వసుధాధిపాః విగతానవధానాస్సంతః కర్మపరామర్శవేళాయాం పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం వధాదికం కుర్వంతి- తేన ప్రాయశ్చిత్తేన తద్రజః తత్పాపం శామ్యతి- అన్యాపీతి శేషః॥ రా॥ కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేతదుభయమపి భూతార్థే లట్॥ ౩౫॥ తదలమితి॥ న స్వవశే స్థితాః న స్వతంత్రాః శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః- అనేన పరాఙ్ముఖవధస్య దోషత్వమపి పరిహృతం- ప్రాయశ్చిత్తస్య యథాకథంచిత్కర్తవ్యత్వాత్ -పంచమహాపాతకాదిప్రాయశ్చిత్తస్య మరణాంతికత్వాచ్ఛలాదేవ హి కార్యం భవతి నాన్యథా॥ ౩౬॥ ఏవం సంధ్యోపాసనరాజ్యపాలనాదికం నియమేనానుష్ఠితో వాలిన శ్శాస్త్రవశ్యత్వమవలంబ్యోక్తం- అథ శాఖామృగత్వమవలంబ్యా

విధిం కృత్వా హరీశ్వరేత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణోక్త్వా - సఖ్యుస్సుగ్రీవస్య ప్రియకరణహేతునాపి త్వద్వధే న మదోషో నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ॥ సుగ్రీవేణేతి॥ దారరాజ్యనిమిత్తం దారరాజ్యే నిమిత్తే యస్య తత్ తథా సఖ్యం ఆసీదితి శేషః. తత్కిమర్థమత ఆహ- స సుగ్రీవః మే నిశ్శ్రేయసకరః॥ ౨౬॥ కించ ప్రతిజ్ఞా చ కృతేత్యాహ- ప్రతిజ్ఞేతి॥ ౨౭॥ తదితి॥ తస్మాత్కారణసద్భావాత్- ఏభిః కారణైః భ్రాతృభార్యాహరణ భరతాజ్ఞాకరణ సుగ్రీవసఖ్యకరణ ప్రతిజ్ఞాకరణరూపైరిత్యర్థః - తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య తవ యచ్ఛాసనం కృతం - తద్యుక్తం శాస్త్రవిహితమితి భవాననుమన్యతామితి యోజనా॥ ౨౯ ॥ వయస్యస్యాపీతి॥ ధర్మమేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి సుగ్రీవస్యాపి కర్తవ్యం - మయా ప్రతిజ్ఞాతత్వద్వధరూపకార్యమితి శేషః. ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం- ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానుమంతుం యోగ్యం॥ ౩౦॥ శ్రూయత ఇతి॥ చారిత్రవత్సలౌ చారిత్రైకతత్పరౌ॥ ౩౧॥ త్వద్వధస్య త్వత్కృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాద్వ్యధానకార్యేత్యాశయేనాహ- రాజభిరిత్యాది శ్లోకద్వయేన॥ ౩౨॥ టీ॥ పాపస్య పాపకారిణః కిల్బిషం దురితం॥ ౩౩॥ ఆర్యేణేతి॥ యథా త్వయా పాపం కర్మ కృతం- తథా శ్రమణేన క్షపణేన పాపే కృతే- మమ ఆర్యేణ మాంధాత్రా తస్మిన్ శ్రమణే- ఘోరం వ్యసనం దండనం- ఈప్సితం కాంక్షితం ప్రయుక్తమితి యావత్॥ టీ॥ కిం వక్ష్యసీత్యస్యోత్తరత్వేన శిష్టాచారం దర్శయతి. ఆర్యేణేతి॥ ౩౪॥ అన్యైరపీతి॥ ప్రమత్తైః వసుధాధిపైః హేతుభిః - అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం- రాజసు ప్రమత్తేషు అస్యేపి కేచిదేవం పాపం కృతవంత ఇత్యర్థః- తే వసుధాధిపాః పశ్చాత్ ధర్మపరామర్శవేళాయాం గతప్రమాదాస్సంతః- పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం వధబంధనాదికం కుర్వంతి- తేన ప్రాయశ్చిత్తకరణేన తద్రజః తత్పాపం శామ్యతే- కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేతదుభయమపి భూతార్థే లట్॥ ౩౫॥ తదలమితి॥ స్వవశే న స్థితాః శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ సంధ్యోపాసనరాజ్యపరిపాలనాదికం నియమేనానుష్ఠితవతో వాలినః శాస్త్రవశ్య

యః కారణం హరిపుంగవ। యచ్ఛ్రుత్వా హేతుమద్వీర సన్యుం కర్తుమర్హసి ॥ ౩౭ ॥ న మే తత్ర మనస్తాపో న మన్యుర్హరియూథప। వాగురాభిశ్చ పాశైశ్చ కూటైశ్చ వివిధైర్నరాః ॥ ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చ దృశ్యాశ్చ గృహ్ణంతి సుబహూన్మృగాన్। ప్రధావితాన్వా విత్రస్తాన్విస్రబ్ధాంశ్చాపి నిష్ఠితాన్॥ ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం । విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే ॥ యాంతి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః । తస్మాత్త్వం నిహతో యుద్ధే మయా బాణేన వానర॥ అయుధ్యన్ప్రతియుధ్యన్వా యస్మాచ్ఛాఖామృగో హ్యసి ॥౪౧॥ దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ॥ రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః ॥౪౨॥ తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియం వదేత్॥ దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతలే ॥౪౩॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం రోషమాస్థితః ॥ ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితం॥౪౪॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వాలీ ప్రవ్యథితో భృశం। న దోషం రాఘవే దధ్యౌ ధర్మేఽధిగతనిశ్చయః ।ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలిర్వానరేశ్వరః ॥౪౬॥ యత్త్వమాత్థ నరశ్రేష్ఠ తదేవం నాత్ర సంశయః । ప్రతివక్తుం ప్రకృష్టే హి నాప్రకృష్టస్తు శక్నుయాత్ ॥ ౪౭ ॥ తదయుక్తం మయా పూర్వం ప్రమాదాద్వాక్యమప్రియం। తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నార్హసి రాఘవ ॥౪౮॥ త్వం హి దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః ప్రజానాం చ హితే రతః। కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధిరవ్యయా ॥౪౯॥ మామప్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం। ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ॥ ౫౦॥ న త్వాత్మానమహం శోచే న తారాం న చ బాంధవాన్। యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠమంగ

హ- శృణు చేత్యాదినా॥౩౭॥ దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ। అద్యైవ వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయేతి॥ త్వయాదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః। ప్రసుప్తః పన్నగే నేవ నరః పానవశంగత ఇతి చ॥ వాలినా యదుక్తం తదుభయస్యోత్తరమాహ- న మే తత్ర మనస్తాప ఇతి॥ తత్ర యమసదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్నవేధననిందోక్తివిషయే. మే మన్యుర్నాస్తి. శాఖామృగస్య తవ వాలత్వాదితి భావః- మనస్తాపాభావశ్చ మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా దోషాభావాదితి భావః- తదేవోపపాదయతి వాగురాభిరిత్యాదినా- కూటైః కపటవ్యాపారైః విస్రబ్ధాన్ నిశ్చస్తాన్ యద్యపి ప్రకృతే న మాంసార్థితా- తథాపి పరాఙ్ముఖవధాన్న దోష ఇతి తాత్పర్యం॥ రా॥ విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపీతి పాఠః॥ తన్నిశ్లోకీ॥ వాగురాభిరనేకాభిః కూటైశ్చ వివిధైర్నరా ఇతి- ప్రయోజనాంతరాభావేపి జనపదహింసాపరిహారార్థం నిఘ్నంతీతి భావః- విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే। యాంతి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః॥ తేన మృగయాసక్తిర్న దోషాయేతి సూచితం(౧౪)॥౪౧॥ పరపీడాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య వ్రణచికిత్సాన్యాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవేత్యాహ- దుర్లభస్యేతి॥ జీవితస్య జీవనస్య॥౪౨॥ తానితి॥ న హింస్యాన్న పీడయేత్- తేష్వనర్థకరత్వబుద్ధిం న కుర్యాదిత్యర్థః- నాక్రోశేన్న నిందేత్- నాక్షిపేత్ నోక్తిఖండనం కుర్యాత్- నాప్రియం వదేత్- పరుషం న వదేదిత్యర్థః- తత్ర హేతుమాహ- దేవా ఇతి॥ ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః- దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః॥ శ్లో॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్। మనుష్యరూపేణ మనుష్యశరీరేణ- ఉపలక్షితాశ్చరంతి॥౪౩॥ త్వం త్వితి॥ పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే న స్వైరమపి కథంచిత్పరిహార్యే - పరత్ర మహనీం వాలినో ప్రహంపనాగపసర్పణమిత్యాద్యపవాదకరం ఛన్నవేధనం సమర్థోపి కిమర్థం కృతవాన్ - తదవహితమనాః శృణు - యది రామో వాలినః పురతస్తిష్ఠేత్తదా విష్ణుతదీయప్రభావతయా వాలీ ప్రహ్వీభవేత్ . తదా తద్వధో న యుక్తః ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహన్యేత- తద్ద్వారా తన్మిత్రం రావణోపి శరణం వ్రజేత్. దేవకార్యం చ లుప్యేత్- అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలినమవధీత్॥ ౪౪॥ ఏవమితి॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాద్రామమధిక్షిప్తవానస్మీత్యనుతప్తః ॥ ౪౬ ॥ యత్త్వమితి॥ ప్రకృష్టే విషయే॥ ౪౭॥ తదితి॥ కర్తుం చింతయితుం॥౪౮॥ త్వం హీతి॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః- యద్వా- జ్ఞః పండితః- దృష్టార్థతత్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః- కార్యకారణసిద్ధౌ- కార్యం దండనం- కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం- తయోః సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే- బుద్ధిః అంతఃకరణం॥౪౯॥ మామపీతి॥ అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం- వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రమం అకృత్యకారిణమిత్యర్థః- వాచా పరిపాలయ- సర్వం మయా క్షాంతమితి వదేత్యర్థః॥ ౫౦॥ కార్యాంతరమప్యర్థయతే- న త్విత్యాదినా॥ నాత్మానం ప్రతిశోచే- త్వయా హతస్య స్వర్గతికత్వాత్- నాపి తారాదికాన్ ప్రతి సుగ్రీవస్య విద్యమా

త్వమవలంబ్యైతత్సర్వముక్తం- ఇదానీం శాఖామృగత్వమవలంబ్యాహ॥ శృణు చాప్యపరమిత్యాది॥ ౩౭॥ శ్లో॥ దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ। అద్యైవ వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయా ॥ త్వయాదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసద ఇతి వాలినా యదుక్తం - తదుభయస్యోత్తరమాహ॥ న హి తత్రేతి॥ తత్ర యమసదనప్రాపణప్రచ్ఛన్నవేధనోక్తివిషయే మన్యుర్నాస్తి- శాఖామృగస్య తవ వాలత్వాదితి భావః మనస్తాపశ్చ న - మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా దోషాభావాదితి భావః॥ తదేవోపపాదయతి॥ వాగురాభిరిత్యాదినా॥ కూటైః కపటోపాయైః॥ ౪౧ ॥ నావిష్ణుః పృథివీపతిరితి స్మరణాత్ - దేవతారూపరాజ్ఞామధిక్షేపస్తవ న యుక్త ఇత్యాశయేనాహ॥ దుర్లభస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥౪౪॥ ఏవముక్త ఇతి॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాత్ ధర్మాత్మానం త్వామధిక్షిప్తవానహమిత్యనుతప్తః॥౪౬॥ యదితి॥ ప్రకృష్టే శ్రేష్ఠే- సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః- అప్రకృష్టః కించిద్జ్ఞః ॥౪౭ ॥ త్వమితి॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః- కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం- తయోః సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే బుద్ధిరంతఃకరణం ప్రసన్నా నిర్మలా వైషమ్యరహితేత్యర్థః ॥౪౮॥ మామితి॥ అపగతకర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రాంతమకృత్యకారిణమిత్యర్థః - వాచా పరిపాలయ వక్ష్యమాణం తథా కరి

దంకనకాంగదం ॥౫౧॥ సమమాదర్శనాద్దీనో బాల్యాత్ప్రభృతిలాలితః। తటాకఇవపీతాంబురుపశోషంగమిష్యతి॥౫౨॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చఏకపుత్త్రశ్చమేప్రియః। తారేయోరామభవతారక్షణీయోమహాబలః ॥౫౩॥ సుగ్రీవేచాంగదేచైవవిధత్స్వమతిముత్తమాం।త్వంహిశాస్తాచగోప్తాచకార్యాకార్యవిధౌస్థితః॥౫౪॥యాతేనరపతేవృత్తిర్భరతేలక్ష్మణేచయా। సుగ్రీవేచాంగదేరాజంస్తాంత్వమాధాతుమర్హసి॥ ౫౫॥ మద్దోషకృతదోషాంతాంయథాతారాంతపస్వినీం।సుగ్రీవోనావమన్యేతతథావస్థాతుమర్హసి ॥౫౬॥ త్వయాహ్యనుగృహీతేనరాజ్యంశక్యముపాసితుం। త్వద్వశేవర్తమానేనతవచిత్తానువర్తినా॥౫౭॥కశ్యందివంచార్జయితుంవసుధాంచాపిశాసితుం ॥౫౮॥ త్వత్తోహంవధమాకాంక్షన్వార్యమాణోపితారయా॥ సుగ్రీవేణసహభ్రాత్రాద్వంద్వయుద్ధముపాగతః ॥౫౯॥ ఇత్యుక్త్వాసన్నతోరామంవిరరామహరీశ్వరః ॥౬౦॥ సతమాశ్వాసయద్రామోవాలినంవ్యక్తదర్శనం। సామసంపన్నయావాచాధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా ॥౬౦॥ నసంతాపస్త్వయాకార్యఏతదర్థంప్లవంగమ ॥౬౦॥ నవయంభవతాచింత్యానాప్యాత్మాహరిసత్తమ॥వయంభవద్విశేషేణధర్మతఃకృతనిశ్చయాః ॥౬౧॥దండ్యేయఃపాతయేద్దండందండ్యోయశ్చాపిదండ్యతే॥కార్యకారణసిద్ధార్థావుభౌతౌనావసీదతః ॥౬౨॥ తద్భవాన్దండసంయోగాదస్మాద్విగతకల్మషః॥ గతస్స్వాంప్రకృతింధర్మ్యాంధర్మదృష్టేనవర్త్మనా ॥ ౬౩॥ త్యజశోకంచమోహంచభయంచహృదయేస్థితం।త్వయావిధానంహర్యగ్ర్యనశక్యమతివర్తితుం॥౬౪॥ యథాత్వయ్యంగదోనిత్యంవర్తతేవానరేశ్వర ॥ తథావర్తేతసుగ్రీవేమయిచాపినసంశయః ॥౬౫॥ సతస్యవాక్యంమధురంమహాత్మనస్సమాహితంధర్మపథానువర్తినః। నిశమ్యరామస్యరణావమర్దినో వచస్సుయుక్తంనిజగాదవానరః ॥౬౬॥ శరాభితప్తేనవిచేతసామయాప్రదూషితస్త్వంయదజానతాప్రభో।ఇదం మహేంద్రోపమభీమవిక్రమప్రసాదితస్త్వంక్షమమేనరేశ్వర ॥౬౭॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-అష్టాదశస్సర్గః. ****************

నశ్యాత్- పుత్త్రంఅంగాదంగాత్సంభవసిత్యుక్తరీత్యాస్వానతిరిక్తం- గుణశ్రేష్ఠంపితృశుశ్రూషాదిగుణైశ్శ్రేష్ఠం- కనకాంగదం-దర్శనీయమిత్యర్థః॥౫౩॥ సుగ్రీవేచేతి॥ మతింతుల్యామితిశేషః॥౫౪॥ యాతఇతి॥ వృత్తిఃప్రీతిరితియావత్ ॥౫౫॥ మద్దోషేతి॥ నావమన్యేతపుత్త్రనిర్వాసనేనేతిభావః- అవస్థాతుంవ్యవస్థాపయితుం॥౫౬॥ త్వయేతి॥ ఉపాసితుం-మయేతిశేషః-నకేవలంమద్రాజ్యం- అన్యచ్చేత్యాహ- శక్యమితి॥౫౮॥తర్హితథాకింనకృతంతత్రాహ- త్వత్తఇతి॥ఆకాంక్షన్ ఆకాంక్షమాణఇవేత్యర్థః॥ ౫౯॥సతమితి॥ వ్యక్తదర్శనంవిశదజ్ఞానం-సామసాంత్వనం॥౬౦॥నసంతాపఇతి॥ ఏతదర్థంపుత్త్రపాలనార్థం॥౬౦॥ నవయమితి॥వయంనచింత్యాఃఅకృత్యకారిణఇతిశేషః-నాప్యాత్మా-నివృత్తపాపత్వాత్- కుతఇత్యత్రాహ- వయమితి॥భవద్విశేషేణభవతోకృత్యరూపవిశేషేణహేతునా-ధర్మతఃప్రాయశ్చిత్తరూపేధర్మే-సప్తమ్యర్థేతసిః-కృతనిశ్చయాః-అతోవయంనచింత్యాఇత్యాదిపూర్వేణాన్వయః॥౬౧॥ ఉక్తంవివృణోతి- దండ్యఇతి॥ కార్యకారణసిద్ధార్థౌ-దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాంనిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥౬౨॥ తదితి॥ధర్మదృష్టేనధర్మశాస్త్రదృష్టేనవర్త్మనాదండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్సన్ - ధర్మ్యాం-ధర్మాదనపేతాం- స్వాంప్రకృతిం-యథావస్థితశుద్ధస్వరూపం- గతః॥౬౩॥ హేత్వంతరేణాశ్వాసయతి-త్యజేతి॥ విధానంవిధిః- ప్రారబ్ధంకర్మేతియావత్ ॥౬౪॥౬౫॥ ఉక్తమర్థంసర్గాంతశ్లోకాభ్యాంపునస్సంగృహ్ణాతి-సతస్యేతి॥సమాహితంసమాధానరూపం॥౬౬॥ శరేతి॥ ప్రదూషితఇతియత్ ఇదంమేఅపచరితం- క్షమతుమర్హసి। అస్మిన్ సర్గేసార్ధసప్తషష్టిశ్లోకాః॥౬౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః.

ష్యామీతివాచాసమాశ్వాసయేత్యర్థః ॥౫౫॥ మద్దోషేతి॥ మద్దోషకృతదోషాం-సుగ్రీవాయమత్కృతాపరాధేనకృతాపరాధాం- అవస్థాతుంఅవస్థాపయితుం॥౫౬॥టీ॥వ్యక్తదర్శనంఅభివ్యక్తసర్వేశ్వరస్వరూపజ్ఞానం॥౬౦॥ నవయమితి॥వయంభవతానచింత్యాఃనవిచార్యాః- పరాఙ్ముఖస్యమేవధంప్రచ్ఛన్నంకృత్వా- ఏషపాపమార్జితవాన్। ఉతపుణ్యమితిభవతానవిచార్యాఇత్యర్థః- నాప్యాత్మాచింత్యః-భ్రాతృభార్యాహరణాదికంకృత్వాగతోహం - కింభవిష్యామీతిత్వంచత్వయానవిచార్యః - కుతఃవయంభవద్విశేషేణభవతోవిశేషేణ- ధర్మతఃధర్మేకృతనిశ్చయాః-అస్యవధఃకింధర్మ్యఃఉతాధర్మ్యఃఇతివిశేషేణవిచార్య- ధర్మేనిశ్చయంకృతవంతఇత్యర్థః-యద్వాభవద్విశేషేణభవదకృత్యవిశేషేణహేతునా- ధర్మతఃప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మేవయంకృతనిశ్చయాఃఅతోవయంభవతాఅచింత్యాఃఅకృత్యంకృతవంతఇతినవిచార్యాః- నాప్యాత్మాపిమమపరలోకప్రతిబంధకమస్తీతిభవానపినవిచార్యఇత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తుకృత్వాపాపానిమానవాః । నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతిసంతస్సుకృతినోయథా॥ శాసనాద్వావిమోక్షాద్వాస్తేనస్తేయాద్విముచ్యతే - రాజాత్వశాసన్పాపస్యతదవాప్నోతికిల్బిషమితిమనువచనానుసారేణఉభయోరపినోపాభావఇతిభావః॥౬౧॥ ఉక్తమేవార్థంవివృణోతి॥దండ్యఇతి॥ కార్యకారణసిద్ధార్థౌ-కార్యందండనంకారణమపరాధఃభావప్రధానోయంనిర్దేశః- దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాంనిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥ ౬౨॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ స్వాంప్రకృతింస్వకీయంపరిశుద్ధతాస్వభావం ॥ ౬౩॥ త్యజేతి॥విధానంవిధిః॥౬౪॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టాదశస్సర్గః.

స వానరమహారాజశ్శయానశ్శరవిక్షతః। ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యైర్నోత్తరం ప్రత్యపద్యత ॥ ౧ ॥ అశ్మభిః ప్ర
విభిన్నాంగః పాదపైరాహతో భృశం। రామబాణేన చాక్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః ॥ ౨ ॥ తం భార్యా బాణమోక్షే
ణ రామదత్తేన సంయుగే। హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలినం ॥ ౩ ॥ సా సపుత్రాఽప్రియం శ్రుత్వా వధం భ
ర్తుస్సుదారుణం। నిష్పపాత భృశం త్రస్తా వివిధాద్గిరిగహ్వరాత్ ॥ ౪ ॥ యే త్వంగదపరీవారా వానరా భీమవిక్రమాః। తే స
కార్ముకమాలోక్య రామం త్రస్తాః ప్రదుద్రువుః ॥ ౫ ॥ సా దదర్శ తతస్త్రస్తాన్ హరీనాపతతో భృశం। యూథాదివ పరిభ్ర
ష్టాన్ మృగాన్నిహతయూథపాన్ ॥ ౬ ॥ తానువాచ సమాసాద్య దుఃఖితాన్ దుఃఖితా సతీ। రామవిత్రాసితాన్ సర్వాననుబ
ద్ధానివేషుభిః ॥ ౭ ॥ వానరా రాజసింహస్య యస్య యూయం పురస్సరాః। తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మాద్ద్రవథ దుర్గ
తాః ॥ రాజ్యహేతోస్స చేద్భ్రాతా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః। రామేణ ప్రహితై రౌద్రైర్మార్గణైర్దూరపాతిభిః ॥ ౯
కపివత్యాన్యవచశ్శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః। ప్రాప్తకాలమవిక్లిష్టమూచుర్వచనమంగనాం ॥ ౧౦ ॥ జీవపుత్రే నివర్త
స్వ పుత్రం రక్షస్వ చాంగదం। అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినం ॥ ౧౧ ॥ క్షిప్తాన్ వృక్షాన్ సమావిధ్య విపులా
శ్చ శిలాస్తథా। వాలీ వజ్రసమైర్బాణై రామేణ వినిపాతితః ॥ ౧౨ ॥ అభిద్రుతమిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలం। అస్మిన్
ప్లవగశార్దూలే హతే శక్రసమప్రభే ॥ ౧౩ ॥ రక్ష్యతాం నగరద్వారమంగదశ్చాభిషిచ్యతాం। పదస్థం వాలినః పుత్రం భజి
ష్యంతి ప్లవంగమాః ॥ ౧౪ ॥ అథవా రుచితం స్థానమిహ తే రుచిరాననే। ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్రమన్యాని వానరాః ॥ ౧౫ ॥
అభార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సంత్యత్ర వనచారిణః। లుబ్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్యస్తేభ్యో నస్తుములం భయం ॥ ౧౬ ॥ అల్పాంతరగ
తానాం తు శ్రుత్వా వచనమంగనా। ఆత్మనః ప్రతిరూపం సా బభాషే చారుహాసినీ ॥ ౧౭ ॥ పుత్రేణ మమ కిం కార్యం కిం రాజ్యే
న కిమాత్మనా। కపిసింహే మహాభాగే తస్మిన్ భర్తరి నశ్యతి ॥ ౧౮ ॥ పాదమూలం గమిష్యామి తస్యైవాహం మహాత్మనః।
యోఽసౌ రామప్రయుక్తేన శరేణ వినిపాతితః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్త్వా ప్రదుద్రావ రుదంతీ శోకకర్శితా। శిరశ్చోరశ్చ బాహుభ్యాం

తారాగమనమేకోనవింశే. స వానరమహారాజ ఇత్యాది ॥ విక్షతః విశేషేణ క్షతః. జీవితాంతే జీవితాంతకాలే ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సా సపుత్రా ప్రియమితి ॥ అ
ప్రియమితి చ్ఛేదః. వివిధాన్నానాకక్ష్యాత్. గిరిగహ్వరాద్గిరిగుహాతః. గుహారూపా హి కిష్కింధేత్యుక్తం ॥ రా ॥ వివిధాద్విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్ ॥ ౪ ॥ యే
త్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ౫ ॥ రా ॥ సా దదర్శ తతస్త్రస్తాన్ హరీనాపతతో ద్రుతమ్। యూథాదివ పరిభ్రష్టాన్ మృగాన్నిహతయూథపా
నితి పాఠః ॥ ౬ ॥ పూర్వం సామాన్యతో విదితవృత్తాంతాపి విశేషజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి. తానితి ॥ ౭ ॥ వానరా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దుర్గ
తాః అగతికాః ॥ రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ వాలీ హతశ్చేత్ భవతాం కిం భయమిత్యర్థః. మార్గణైరితి బహువచనం సంభావనయోక్తం ॥ ౯ ॥ కపివత్యాన్య
ఇతి ॥ అవిక్లిష్టం సయుక్తికమితి యావత్ ॥ ౧౦ ॥ జీవపుత్రే ఇతి ॥ అపుత్రాయాః ఖలు మృతభర్త్రనుగమనమితి భావః. నయతి లోకాంతరమితి శేషః ॥
౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అభిద్రుతమితి ॥ విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గతమిదం బలం ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్ అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥
అథవేతి ॥ హే రుచిరాననే. తే. ఇహ కిష్కింధాయాం. స్థానం అవస్థానం. అరుచితం అనభిమతం. అత్ర స్థాతుం అస్మాకం న రోచత ఇత్యర్థః. హి యస్మా
త్కారణాత్ వానరాశ్శత్రుభూతాః. దుర్గాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని. ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి. అన్యాని. అస్మదావాసస్థలభిన్నానీత్యర్థః ॥
౧౫ ॥ అస్త్వాక్రమణం తతః కిమిత్యత్రాహ. అభార్యా ఇతి ॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః. సభార్యాః సమానభార్యాః. సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః.
యే వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణస్సంతి తేభ్యః విప్రయుక్తేభ్యః. స్వభార్యావిరహిభ్యః. లుబ్ధేభ్యః సాధారణభార్యాంతరాభిలాషిభ్యః. స్వేభ్యః.
జ్ఞాతిభ్యస్సుగ్రీవాదిభ్యః. నః అస్మాకం. అత్ర కిష్కింధాస్థానే. తుములం నిరంతరం. భయం భవతి. అనేన భావి సుగ్రీవవ్యాపారస్సూచితః. రుచి
రానన ఇత్యాదిసంబోధనాత్తస్యాస్సహమరణసాహసం ద్యోత్యతే ॥ ౧౬ ॥ అల్పేతి ॥ అల్పాంతరగతానాం కించిదవకాశం ప్రాప్తానాం.
సంభాషణాయ కియన్మాత్రావకాశం ప్రాప్తానామిత్యర్థః. ఆత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం ॥ యద్వా అంతరం బుద్ధిః. అల్ప

---

౧ ॥ టీ ॥ ముమోహ మమూర్ఛ ॥ ౩ ॥ సేతి ॥ వివిధాత్ విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్ ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ ఇషుభిః అనుబద్ధానివ ఇషుభిః ప్రోతానివ ॥ ౭ ॥ ※
రాజ్యహేతోరిత్యత్ర ఏకేనైవ బాణేన వాలిహననేఽపి సత్యపి వాలివిషయే బహుబాణప్రయోగసంభావనయా మార్గణైరితి బహువచననిర్దేశః ॥ ౯ ॥ క
పివత్యాన్య ఇతి ॥ అవిక్లిష్టం ఐకరూప్యం ॥ ౧౨ ॥ అభీతి ॥ అభిద్రుతమితి ॥ అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం. విద్రుతం విధావితం. ప్రసృతం ప్రకీ
ర్ణం ॥ ౧౪ ॥ అథవేతి ॥ తే తవ ఇహ కిష్కింధాయాం స్థానమవస్థానమరుచిరం అనభిమతం. హి యస్మాత్కారణాత్ వానరాః శత్రుభూతాః దుర్గాణి కి
ష్కింధాదుష్ప్రవేశస్థలాని ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి ॥ టీ ॥ ఏవమకరణే బాధకమాహ ॥ అథవేతి ॥ ౧౫ ॥ అత్రావస్థానే భయమవశ్యం భావీతి ప్రతిపాద
యంతి ॥ అభార్యా ఇతి ॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః. సభార్యాశ్చ వాలినా విప్రకృతా యే వనచారిణః సంతి. తేభ్యః విప్రయుక్తేభ్యో లుబ్ధేభ్యః
స్వేభ్యః సుగ్రీవాదిజ్ఞాతిభ్యః. నః అస్మాకం అత్ర కిష్కింధావస్థానే తుములం భయం భవతీతి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ అల్పేతి ॥ అల్పాంతరగతానాం నాతిదూర
వర్తినాం. ఆత్మనః ప్రతిరూపం ఆత్మానురూపం ॥ టీ ॥ అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం ఏవం భయేన కించిద్భేదం ప్రాప్తానామితి వా ॥ ౨౧ ॥

దుఃఖేనసమభిప్లుతా॥ ౨౦॥ ఆవ్రజంతీదదర్శాథపతింనిపతితంభువి। హంతారందానవేంద్రాణాంసమరేష్వనివర్తినాం॥ క్షేప్తారంపర్వతేంద్రాణాంవజ్రాణామివవాసవం। మహావాతసమావిష్టంమహామేఘౌఘనిస్స్వనం॥ శక్రతుల్యపరాక్రాంతంవృష్ట్వేవోపరతంఘనం। నర్దంతంనర్దతాంభీమంశూరంశూరేణపాతితం॥ శార్దూలేనామిషస్యార్థేమృగరాజంయథాహతం। అర్చితంసర్వలోకస్యసపతాకంసవేదికం॥ నాగహేతోస్సుపర్ణేనచైత్యమున్మథితంయథా।అవష్టభ్యావతిష్ఠంతందదర్శధనురుత్తమం॥ రామంరామానుజంచైవభర్తుశ్చైవానుజంశుభా ॥౨౫॥ తానతీత్య సమాసాద్య భర్తారంనిహతంరణే॥సమీక్ష్యవ్యథితాభూమౌసంభ్రాంతానిపపాతహ॥౨౬॥ సుప్త్వేవపునరుత్థాయఆర్యపుత్రేతిక్రోశతీ॥ రురోదసాపతిందృష్ట్వాసందితంమృత్యుదామభిః॥౨౭॥ తామవేక్ష్యతుసుగ్రీవఃక్రోశంతీంకురరీమివ॥విషాదమగమత్కష్టందృష్ట్వాచాంగదమాగతం ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ఏకోనవింశస్సర్గః. ***************

రామచాపవిసృష్టేనశరేణాంతకరేణతం।దృష్ట్వావినిహతంభూమౌతారాతారాధిపాననా॥సాసమాసాద్యభర్తారంపర్యష్వజతభామినీ ॥౧॥ ఇషుణాభిహతందృష్ట్వావాలినంకుంజరోపమం॥ వానరేంద్రంమహేంద్రాభంశోకసంతప్తమానసా। తారాతరుమివోన్మూలంపర్యదేవయదాతురా॥౩॥రణేదారుణవిక్రాంతప్రవీరప్లవతాంవర।కిందీనామపురో

బుద్ధీనామిత్యర్థః ॥ ౧౭॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి॥బాహుభ్యాం-హస్తాభ్యామిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఆవ్రజంతీత్యాది॥ దానవేంద్రాణాంమాయావిప్రభృతీనాం- వజ్రాణామితిప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయాబహువచననిర్దేశః - మహావాతసమావిష్టం సమావిష్టమహావాతమివస్థితం - సమావేశఃసంఘీభావః- యద్వా- సమావిష్టమితిభావేనిష్ఠా- మహావాతసమావేశమివస్థితం-పరాక్రాంతంపరాక్రమః-నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం- శార్దూలేనసింహేన॥ని॥సింహోమృగేంద్రఃపంచాస్యోహర్యక్షఃకేసరీహరిః। శార్దూలద్వీపినౌవ్యాఘ్రే॥ వ్యాఘ్రేఽపి- పంచాస్యస్తుహర్యక్షశ్శ్వేతపింగళః। వ్యాదీర్ణాస్యోమహానాదశ్శార్దూలోతులవిక్రమఇతివైజయంతీ॥ యద్వా- అసంభావితత్వద్యోతనాయశార్దూలహింసితసింహమివేత్యభూతోపమా-అర్చితమితి- అత్రభాగవతాద్యుక్తకాళియనాగప్రహరణవేళాయాంబలిస్థానంచైత్యముత్పన్నమథితమిత్యవగంతవ్యమిత్యాహుః- సర్వలోకస్యసర్వలోకేన-అర్చితం-సపతాకంఅలంకృతమిత్యర్థః- సవేదికంశ్రేష్ఠమహావేదికాసంపన్నం- ఏవంపతనమానమపితత్రనిగూఢనాగగ్రహణాయగరుడోన్మథితంచైత్యమివస్థితమిత్యర్థః-శౌర్యాదిసంపన్నోపిభ్రాతృభార్యాపహరణపాపవత్త్వేనహతఇత్యత్రదృష్టాంతోయం- అవష్టభ్యేతి-ఊర్జితంధృతం - ధనురవష్టభ్యాతిష్ఠంతం- అనేనాకర్షణాకారఉచ్యతే- చకారేణతాదృశసంస్థానవిశేషేణాకర్షకతాకథ్యతే- భర్తారంహతవంతంరామంతత్సాహాయ్యకృతంతదనుజంతేనసంహారయితారంసుగ్రీవంచదదర్శ - శుభాతత్రశత్రుత్వబుద్ధింవిహాయశుభహృదయాబభూవ - నరామస్యదోషోస్తి - కింతువాలినఏవ - పానీయశాలాయతటాకేఖాతేతత్రకంఠేగుర్వీంశిలాంబద్ధ్వాపతిత్వామ్రియమాణస్యైవహిదోషః- అయమప్యనుకూలశ్చేత్కథమేనంనరక్షేత్- కించమమప్రాణాహిపాండవా ఇత్యుక్తరీత్యా స్వప్రాణభూతేస్వాశ్రితేహింసాంకుర్వాంతం కథంమృష్యేత్ - అతఏవహిప్రథమయుద్ధేహింసితవాన్- కింతుస్వాశ్రితాపరాధందృష్ట్వైవపునర్యుద్ధేవాలినంహతవానిత్యమన్యతేతిభావః॥ ౨౩॥ క్షేప్తారమితి ॥ వజ్రాణామితికింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయాబహువచననిర్దేశః-ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయావా॥ నర్దంతమితి ॥ నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం-శూరంశూరేణపాతితమిత్యభయోస్సమత్వాభిధానాదత్రశార్దూలశబ్దేనసింహఉచ్యతే॥౨౫॥ ఉమిమమర్థంవ్యంజయన్నాహ- తానితి॥ అతీత్యేతినాతిక్రమఉచ్యతే - సర్వేషాంసమీపస్థత్వాత్- కింతుతత్రరోషబుద్ధిమకృత్వేత్యర్థః- భర్తారంసమాసాద్యేతి- ఉపసర్గేణస్వాజ్ఞానేనాయంహతఇతిబుధ్యతీతిజ్ఞాప్యతే॥౨౬॥ సుప్త్వేతి॥సందితంబద్ధం- మృత్యుదామభిఃమృత్యుపాశైః- ఆసన్నప్రాణమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ సందితంబద్ధం॥ని॥ బద్ధేసందానితంమూతముద్దితంసందితంసితమిత్యమరః॥౨౭॥ తామితి॥ కష్టంవిషాదంఅత్యంతవిషాదమిత్యర్థః॥౨౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనవింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథతారాప్రలాపోవింశే- రామేత్యాదిపాదశ్లోకః॥ సాతారా-తందృష్ట్వాపర్యష్వజత॥౧॥ ఇషుణేత్యాదిసార్ధః॥౨॥రామచాపేతి॥ ఏతదనంతరంచాసమాసాద్యేతిశ్లోకఃక్వచిత్పఠ్యతే- కోశేషుప్రమాదాల్లిఖితోవర్తతే- అయంతుపరి - దులభందర్శనంతస్యేవవత్సభక్ష్యతిత్యనంతరంద్రష్టవ్యః- తారాతుచైత్యస్వరాత్తోనపునరుక్తిః॥౩॥రణఇతి॥ అపురోభాగాందోషదర్శనరహితాంఅనపరాధామితియావత్॥౮॥ వ్యక్త

క్షేప్తారమితి॥వజ్రాణామితికింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయాబహువచననిర్దేశః-మహావాతసమావిష్టం-భావేనిష్ఠా- మహావాతస్యేవసమావిష్టంసమావేశనంయస్యసతథోక్తఃతం- యుద్ధేమహావాతసదృశవేగమిత్యర్థః❋ నర్దంతమితి॥ నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం ❋ శార్దూలేనసింహేన॥ని॥ సింహోమృగేంద్రఃపంచాస్యోహర్యక్షశ్శ్వేతపింగళః। వ్యాదీర్ణాస్యోమహానాదశ్శార్దూలఇతివైజయంతీ॥ అర్చితమితి॥సర్వలోకస్యసర్వలోకేనచైత్యమున్మథితం- యథాగరుడేనకాళియప్రహరణవేళాయాంబలిస్థానచైత్యముత్పన్నమథితమిత్యవగంతవ్యం॥ ౨౬॥ సుప్త్వేతి॥ సందితంబద్ధం॥టీ॥కురరీశారికా॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనవింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రామేతి॥ తారాతుచైత్యస్వరాత్-అతోనపునరుక్తిః॥౩॥ రణఇతి॥అపురోభాగాందోషదర్శనరహితాం అనపరాధామితియావత్॥౮॥ తా

ఖాగామద్య త్వం నాభిభాషసే ॥౪॥ ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల భజస్వ శయనోత్తమమ్। నైవంవిధాశ్శేరతే హి భూమౌ నృపతిసత్తమాః ॥౫॥ అతీవ ఖలు తే కాంతా వసుధా వసుధాధిప। గతాసురపి యాం గాత్రైర్మాం విహాయ నిషేవసే ॥౬॥ వ్యక్తమన్యా త్వయా వీర ధర్మతస్సంప్రవర్తినా। కిష్కింధేవ పురీ రమ్యా స్వర్గమార్గే వినిర్మితా ॥౭॥ యాన్యస్మాభిస్త్వయా సార్ధం వనేషు మధుగంధిషు। విహృతాని త్వయా కాలే తేషాముపరమః కృతః ॥౮॥ నిరానందా నిరాశాహం నిమగ్నా శోకసాగరే। త్వయి పంచత్వమాపన్నే మహాయూథపయూథపే ॥౯॥ హృదయం సుస్థిరం మహ్యం దృష్ట్వా వినిహతం పతిమ్। యన్న శోకాభిసంతప్తం స్ఫుటతేఽద్య సహస్రధా ॥౧౦॥ సుగ్రీవస్య త్వయా భార్యా హృతా స చ వివాసితః। యత్తు తస్య త్వయా వ్యుష్టిః ప్రాప్తేయం ప్లవగాధిప ॥౧౧॥ నిశ్శ్రేయసపరా మోహాత్ త్వయా చాహం విగర్హితా। యైషాబ్రువం హితం వాక్యం వానరేంద్ర హితైషిణీ ॥౧౨॥ రూపయౌవనదృప్తానాం దక్షిణానాం చ మానద। నూనమప్సరసామార్య చిత్తాని ప్రమథిష్యసి ॥౧౩॥ కాలో నిస్సంశయో నూనం జీవితాంతకరస్తవ। బలాద్యేనావపన్నోఽసి సుగ్రీవస్యావశో వశమ్ ॥౧౪॥ వైధవ్యం శోకసంతాపం కృపణం కృపణా సతీ। అదుఃఖోపచితా పూర్వం వర్తయిష్యామ్యనాథవత్ ॥౧౫॥ లాలితశ్చాంగదో వీరస్సుకుమారస్సుఖోచితః। వత్స్యతే కామవస్థాం మే పితృవ్యే క్రోధమూర్ఛితే ॥౧౬॥ కురుష్వ పితరం పుత్ర సుదృష్టం ధర్మవత్సలమ్। దుర్లభం దర్శనం వత్స తవ తస్య భవిష్యతి ॥౧౭॥ (సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ। ఇషుణాభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమమ్॥) సమాశ్వాసయ పుత్రం త్వం సందేశం సందిశస్వ చ। మూర్ధ్ని చైనం సమాఘ్రాయ ప్రవాసం ప్రస్థితో హ్యసి ॥౧౮॥ రామేణ హి మహత్కర్మ కృతం త్వామభినిఘ్నతా। ఆనృణ్యం చ గతం తస్య సుగ్రీవస్య ప్రతిశ్రవే ॥౧౯॥ సకామో భవ సుగ్రీవ రుమాం త్వం ప్రతిపత్స్యసే। భుఙ్క్ష్వ రాజ్యమనుద్విగ్నశ్శస్తో భ్రాతా రిపుస్తవ ॥౨౦॥ కిం మామేవం విలపతీం ప్రేమ్ణా త్వం నాభిభాషసే। ఇమాః పశ్య వరా బహ్వీర్భార్యాస్తే వానరేశ్వర ॥౨౧॥ తస్యా విలపితం శ్రుత్వా వానర్యస్సర్వతశ్చ

మితి॥ హే వీర అత్ర నిర్మితా కిష్కింధేవాన్యా పురీ స్వర్గమార్గే త్వయా ధర్మతః ప్రవర్తితా - అతః ఖల్విమాం త్యక్త్వా గంతుముద్యతోఽసీతి భావః॥ ౭॥ యానీతి॥ అస్మాభిరితి ఇతరస్త్ర్యపేక్షయా బహువచనమ్ - అస్మాభిస్సహ త్వయా యాని విహృతాని విహారాః - కృతానీత్యధ్యాహారః - తేషాం త్వయా ఉపరమః విరామః కృతః ॥౮॥ నిరానందేతి॥ అద్య నిరానందా నిరాశా కాలాంతరే ఆనందో భవిష్యతీత్యాశారహితాఽహం శోకసాగరే నిమగ్నా అస్మీతి శేషః - పంచత్వం మరణమ్ ॥౯॥ హృదయమితి॥ మహ్యం మమ ॥ రా॥ మహ్యం మమ హృదయం సుస్థిరం మే యదితి చ పాఠః॥౧౦॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ వ్యుష్టిః ఫలమ్ - వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః। వివాసితః ఇతి యత్ తస్య వ్యుష్టిరిత్యన్వయః ॥ ౧౧॥ నిశ్శ్రేయసేతి॥ నిశ్శ్రేయసపరా శ్రేయస్కామా॥౧౨॥ రూపేతి॥ దక్షిణానాం అనంగతంత్రకుశలానాం - ప్రమథిష్యసి వశీకరిష్యసీతి భావః - వీర స్వర్గసిద్ధిరితి భావః॥౧౩॥ కాల ఇతి॥ వశం అవపన్నః ప్రాప్తః॥ ౧౪॥ వైధవ్యమితి॥ అహం పూర్వం అదుఃఖోపచితా అకృపణా చ సతీ సంప్రతి కృపణా భూత్వా వైధవ్యం శోకకృతసంతాపం చ వర్తయిష్యామి ధారయిష్యామి॥౧౫॥ లాలిత ఇతి॥ మే మయా లాలితః అంగదః పితృవ్యే పితృభ్రాతరి - క్రోధమూర్ఛితే సతి - కామవస్థాం వత్స్యతే వర్తయిష్యతి - నశ్యత్యేవేతి భావః॥౧౬॥ కురుష్వేతి॥ అనేన తదానీమంగదస్సమాగత ఇతి ద్యోత్యతే॥ ౧౭॥ అస్మిన్సర్గే ద్వితీయశ్లోకతయా గోవిందరాజార్యవ్యాఖ్యాతస్య సా సమాసాద్యేతి శ్లోకస్య - దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్స భవిష్యతీత్యస్యానంతరపఠితత్వం తామంగీకృతవతా రామానుజార్యేణ కృతమిదం వ్యాఖ్యానమ్]। రా॥ సా సమాసాద్యేతి॥ సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ॥౧౮॥ రామేణేతి॥ మహత్ అన్యైరశక్యమ్ - కర్మ కృతమ్ - ఆనృణ్యం చ గతం ప్రాప్తమ్ - ప్రతిశ్రవే ప్రతిజ్ఞావిషయే॥౧౯॥ సుగ్రీవం ప్రత్యాహ - సకామ ఇతి॥ శస్తః హింసితః॥ ౨౦॥ వాలినం ప్రత్యాహ - కిమితి॥ ౨౧॥ తస్యా ఇతి॥ విలపితం వి

రావసుధామాత్మనోఽపి ప్రియతమాం కాంతామభిధాయ - యుద్ధభూమావభోగస్థానగతాం పురీముత్ప్రేక్షతే॥ వ్యక్తమితి॥ హే వీర - ధర్మతః సంప్రవర్తితా ధర్మేణ యుద్ధమాచరతా త్వయా - పరస్మై పదమార్గం - స్వర్గమార్గే స్వర్గసాధనభూతరణభూమౌ - కిష్కింధేవ అన్యా రమ్యా పురీ వినిర్మితా - వ్యక్తం నూనమ్ - నో చేత్ త్వం కథమత్ర శేష ఇతి భావః॥ ౭॥ యానీతి॥ ద్వితీయస్త్వయాశబ్దః ఉపరమః కృత ఇత్యనేన సంబధ్యతే॥ టీ॥ సంప్రతి స్వహృదయముపాలభతే॥ హృదయమితి॥ ౧౦॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ సుగ్రీవస్య భార్యా త్వయా హృతా స వివాసితశ్చేతి యత్కర్మాస్తి - తస్యేయం వ్యుష్టిః ఫలం ప్రాప్తేతి యోజనా॥ ని॥ వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః॥౧౧॥ టీ॥ అహం చ నిరాకృతేత్యాహ - నిశ్శ్రేయసేతి॥ నిశ్శ్రేయసం కల్యాణం పరముద్దేశ్యం యస్యాస్సా॥౧౨॥ రూపేతి॥ దక్షిణానాం సరళానాం - విదగ్ధానామితి యావత్॥౧౩॥ టీ॥ కాల ఇతి॥ బలాత్ సామర్థ్యాత్ యేన కాలేన కర్త్రా అవశః అస్వతంత్రః సుగ్రీవస్య వశమధీనతాం అవపన్నః ప్రాప్తః॥౧౪॥ వైధవ్యమితి॥ అదుఃఖోపచితా దుఃఖరహితేత్యర్థః॥ ౧౫॥ లాలిత ఇతి॥ మే మయా లాలితః॥౧౬॥ కురుష్వేతి॥ పితరం సుదృష్టం కురుష్వ పితరం సమ్యక్పశ్యేత్యర్థః॥ టీ॥ పుత్రం ప్రత్యాహ కురుష్వేతి॥౧౭॥ సమాశ్వాసయేతి॥ యతః ప్రవాసం ప్రస్థితోఽసి అతః మూర్ధ్ని ఆఘ్రాయ - పుత్రం సమాశ్వాసయ - సందేశం సందిశస్వేతి సంబంధః॥ [టీకాశిరోమణికారమహేశతీర్థాభ్యామపి రామానుజార్యేణేవ సా సమాసాద్యేతి శ్లోకో వ్యాఖ్యాతః] సా సమాసాద్యేతి॥ సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ॥ టీ॥ వాలినం ప్రత్యాహ - సమాశ్వాసయేతి॥౧౮॥ సందేశం సందేశ్యమ్ - ప్రవాసం దీర్ఘప్రవాసమ్॥ టీ॥ సుగ్రీవస్య ప్రతిశ్రవే ప్రతిజ్ఞావిషయే ఆనృణ్యం అనృణత్వమ్॥౧౯॥ సకామ ఇతి॥ శస్తః

తాః। పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశుః ॥ ౨౨॥ కిమంగదం సాంగదవీరబాహో విహాయ యాస్యద్య చిరప్రవాసం। న యుక్తమేవం గుణసన్నికృష్టం విహాయ పుత్రం ప్రియపుత్ర గంతుం ॥ ౨౩ ॥ కిమప్రియం తే ప్రియచారువేష యా కృతం నాథ సుతేన వా తే। సహాంగదాం మాం సవిహాయ వీర యత్ప్రస్థితో దీర్ఘమితః ప్రవాసం ॥ ౨౪। యద్యప్రియం కించిదసంప్రధార్య కృతం మయా స్యాత్తవ దీర్ఘబాహో । క్షమస్వ మే తద్ధరివంశనాథ వ్రజామి మూర్ధ్నా తవ వీర పాదౌ ॥ ౨౫॥ తథా తు తారా కరుణం రుదంతీ భర్తుస్సమీపే సహ వానరీభిః। వ్యవస్యత ప్రాయముపోపవేష్టుమనింద్యవర్ణా భువి యత్ర వాలీ ॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే వింశస్సర్గః. ******** తతో నిపతితాం తారాం చ్యుతాం తారామివాంబరాత్। శనైరాశ్వాసయామాస హనుమాన్ హరియూథపః ॥ ౧ ॥ గుణదోషకృతం జంతుస్స్వకర్మఫలహేతుకం। అవ్యగ్రస్తదవాప్నోతి సర్వం ప్రేత్య శుభాశుభం ॥ ౨॥ శోచ్యా శోచసి కం శోచ్యం దీనం దీనానుకంపసే। కస్య కో వానుశోచ్యోఽస్తి దేహేఽస్మిన్ బుద్బుదోపమే॥ ౩॥ అంగదస్తు కుమారోఽయం ద్రష్టవ్యో జీవపుత్రయా । ఆయత్యాం చ విధేయాని సమర్థాన్యస్య చింతయ ॥ ౪॥ జానాస్యనియతామేవం భూతానామాగతిం గతిం। తస్మాచ్ఛుభం హి కర్తవ్యం పండితే నైహలౌకికం ॥ ౫ ॥ యస్మిన్ హరిసహస్రాణి ప్రయుతాన్యర్బుదాని చ। వర్తయంతి కృతాంశాని సోఽయం దిష్టాంతమాగతః ॥ ౬॥ యద

లాపం॥ రా॥ పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశురిత్యతః పరం కిమంగదమితి శ్లోకః- తతః పరం కిమప్రియమితి శ్లోకః- తతః పరం యద్యప్రియమితి శ్లోకః- తతః పరం తథా తు తారేతి సర్గాంతశ్లోకః॥ ౨౨॥ కిమంగదమితి॥ సాంగదౌ వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః- గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం- గుణైస్తవ సదృశమిత్యర్థః- హే ప్రియపుత్రేతి సంబుద్ధిః- ప్రియః పుత్రో యస్య సః ప్రియపుత్ర ఇతి - ఇయం స్త్రీజనప్రలాపపరిపాటీ॥ ౨౪। యదీతి। అసంప్రధార్య అవిజ్ఞాయ॥ ౨౫॥ తథా త్వితి॥ ప్రాయముపోపవేష్టుం- ప్రాయోపవేశం కర్తుమిత్యర్థః- ప్రస్థముపోదః పాదపూరణ ఇతి ద్విర్వచనం- అత్ర సర్గే శ్లోకవ్యత్యాసో లేఖకకృతః- అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతి శ్లోకాః॥ రా॥ అస్మిన్ సర్గే పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశురిత్యతః పరం ఉపరితనసర్గస్థాః హనుమద్వాక్యభూతాః గుణదోషకృతం జంతురిత్యాదయశ్చత్వారశ్శ్లోకాస్సర్గసాంకర్యం చ కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యంతే - ఏతల్లేఖకప్రమాదకృతమిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- వింశస్సర్గః.

అథ హనుమత్సమాశ్వాసనమేకవింశే- తత ఇత్యాది॥ తారాం తారకాం॥ ౧॥ గుణేతి। జంతుః గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం కృతం- స్వకర్మఫలం స్వకర్మవాసనా హేతుర్యస్య తత్తథోక్తం- యత్కర్మాస్తి- తత్తస్య శుభాశుభఫలభూతం సుఖదుఃఖం ప్రేత్య లోకాంతరం ప్రాప్య- అవ్యగ్రః ఏకాగ్రస్సన్- అవాప్నోతి- అత్ర కృతం శుభాశుభరూపం కర్మ లోకాంతరే ఫలదానాయ సహైవ గచ్ఛతీత్యర్థః- సుగ్రీవేణాయం మారిత ఇతి న మంతవ్యం- కింతు స్వకర్మణైవ హతః - నిమిత్తమాత్రం సుగ్రీవ ఇతి భావః॥ ౨॥ నాయం శోచనీయః స్వకర్మానురూపేణ గతత్వాత్- కింతు స్వాత్మైవ శోచ్యః- కేన కర్మణా కం లోకం గమిష్యామీతి- తద్దర్శయతి- శోచ్యేతి॥ స్వయం శోచ్యా త్వం కం ప్రతి శోచసి- స్వయం దీనా కం దీనం అనుకంపసే- బుద్బుదోపమే జలబుద్బుదవదస్థిరే- దేహే- నిమిత్తసప్తమీ- కస్య కో వానుశోచ్యోఽస్తి- సర్వేషామప్యస్థిరత్వావిశేషాత్ - స్వయం స్థిరవిపత్త్యస్థిరం శోచేదితి భావః॥ ౩॥ అంగదస్త్వితి॥ ద్రష్టవ్యః పరిపాలనీయః- ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే- సమర్థాని హితాని॥ ౪॥ జానాసీతి॥ అనియతామాగతిం గతిం అస్థిరతామిత్యర్థః- శుభం ఔర్ధ్వదైహికం ఐహలౌకికం రోదనాదికం॥ ౫॥ యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ పత్యౌ- హరీత్యవిభక్తికనిర్దేశః హరీణామిత్యర్థః- కృతాంశాని కృతవిభాగాని- వర్తయంతి జీవనం కుర్వంతి సోఽయం దిష్టాంతం దిష్టస్య దైవకల్పితకాలస్య అంతం సమాప్తిం- నిశ్శోచ్యో దిష్టోఽప్యనేన హి పిత్యమరః। బహూనాం స్వజనానాం జీవయిత్వాగతః స్వసుకృతఫలం ప్రాప్తుం గతః - అతస్స న శోచ్య ఇతి భావః॥ ౬॥ యదితి॥

హింసితః ॥ ౨౨॥ కిమంగదమితి॥ సాంగదవీరబాహో- సాంగదౌ వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః- గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం స్వగుణైస్తవ సదృశమిత్యర్థః॥ ౨౫॥ తథా త్వితి॥ ప్రాయముపోపవేష్టుం ప్రాయోపవేశం కర్తుం అనశనదీక్షాం కర్తుమిత్యర్థః- వ్యవస్యత నిశ్చితవతీ॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- వింశస్సర్గః.

౧॥ గుణదోషకృతమితి॥ జంతుః స్వకర్మఫలహేతుకం- స్వకర్మఫలం వాసనాపరంపరయా హేతుః యస్య తత్తథోక్తం- గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం యత్కర్మాస్తి తత్- తదిత్యవిభక్తికనిర్దేశోఽయం- తస్య శుభాశుభం ఫలభూతం సుఖదుఃఖం ప్రేత్య- అవ్యగ్రః అవాప్నోత్యేవేతి యోజనా॥ టీ॥ ఆశ్వాసనప్రకారమాహ- గుణదోషకృతమితి॥ సుకృతదుష్కృతఫలం సర్వథా సర్వైరనుభావ్యమిత్యర్థః॥ ౨॥ శోచ్యేతి॥ దీనమిత్యత్రాపికమితి సంబధ్యతే- అనుశోకః అనుబంధశోకః॥ టీ॥ సర్వప్రాణిశరీరాణామనిత్యతయా సర్వేషాం శోచ్యత్వేన న కుత్రాపి శోకః కార్య ఇత్యాహ॥ న శోచ్యేతి॥ ౩॥ అంగదస్త్వితి॥ ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే- విధేయాని కార్యాణి సమర్థాని సప్రయోజనాని అస్య అంగదస్య॥ ౪॥ జానాసీతి॥ పండితే ఇతి సంబుద్ధ్యంతమేతత్- శుభం ఔర్ధ్వదైహికం హి కర్తవ్యం- ఐహలౌకికం రోదనాదికం న కర్తవ్యం॥ ౫॥ యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ వర్తయంతి జీవనం కుర్వంతి- కృతాంశాని కృతవిభాగాని- దిష్టాంతం పరికల్పితకాలాంతం- మరణమిత్యర్థః॥ ౬॥ యదయమితి॥ న్యాయదృష్టార్థః వ్యాయేన నీతిమార్గేణ దృష్టార్థః దృ

యంన్యాయదృష్టార్థఃసామదానక్షమాపరః । గతోధర్మజితాంభూమింనైనంశోచితుమర్హసి॥౭॥సర్వేహిహరిశా
ర్దూలాఃపుత్రశ్చాయంతవాంగదః । ఇదంహర్యృక్షరాజ్యంచత్వత్సనాథమనిందితే॥౮॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశ
నైఃప్రేరయభామిని। త్వయాపరిగృహీతోఽయమంగదశ్శాస్తుమేదినీం ॥౯॥సంతతిశ్చయథాదృష్టాకృత్యంయచ్చాపిసాం
ప్రతం। రాజ్ఞస్తత్క్రియతాంతావదేషకాలస్యనిశ్చయః ॥౧౦॥ సంస్కార్యోహరిరాజశ్చఅంగదశ్చాభిషిచ్యతాం ।
సింహాసనగతంపుత్రంపశ్యంతీశాంతిమేష్యసి ॥౧౧॥ సాతస్యవచనంశ్రుత్వాభర్తృవ్యసనపీడితా। అబ్రవీదుత్తరంతా
రాహనుమంతమవస్థితం ॥ ౧౨॥ అంగదప్రతిరూపాణాంపుత్రాణామేకతశ్శతం । హతస్యాప్యస్యవీరస్యగాత్రసంశ్లేష
ణంవరం ॥౧౩॥ నచాహంహరిరాజస్యప్రభవామ్యంగదస్యవా । పితృవ్యస్తస్యసుగ్రీవస్సర్వకార్యేష్వనంతరః ॥౧౪॥ న
హ్యేషాబుద్ధిరాస్థేయాహనుమన్నంగదంప్రతి। పితాహిబంధుఃపుత్రస్యనమాతాహరిసత్తమ॥౧౫॥నహిమమహరిరాజ
సంశ్రయాత్క్షమతరమస్తిపరత్రచేహవా। అభిముఖహతవీరసేవితంశయనమిదంమమసేవితుంక్షమం ॥౧౬॥ ఇతిశ్రీమ
త్కిష్కింధాకాండే- ఏకవింశస్సర్గః.**********వీక్షమాణస్తుమందాసుస్సర్వతోమందముచ్ఛ్వసన్।ఆదావేవతు
సుగ్రీవందదర్శాత్మజాగ్రతః ॥౧॥ తంప్రాప్తవిజయంవాలీసుగ్రీవంప్లవగేశ్వరః । ఆభాష్యవ్యక్తయావాచాసస్నేహ
మిదమబ్రవీత్ ॥౨॥సుగ్రీవదోషేణనమాంగంతుమర్హసికిల్బిషాత్। కృష్యమాణంభవిష్యేణబుద్ధిమోహేనమాంబలా

న్యాయదృష్టార్థః శాస్త్రదృష్టకర్తవ్యార్థః-సామదుఃఖితానాంస్వజనానాంసాంత్వనం-దానంఅభీష్టార్థదానం-క్షమాతత్కృతాపరాధసహనం..
ఏతాన్సుపరఃసక్తః.. అయంధర్మజితాంస్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం-భూమింలోకం-యత్ యస్మాత్ గతః- తస్మాన్నైనంశోచితుమర్హసి॥౭॥ స
ర్వఇతి॥హరీణాంఋక్షాణాంచ-రాజ్యంత్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥౮॥హర్యృక్షపతిరాజ్యంచేతిపాఠః - అన్యథావక్ష్యమాణాంగదాభిషేక
వచనవిరోధస్స్యాత్॥౮॥తావిమావితి॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశోకతత్కృతతాపౌ-శనైఃక్రమేణప్రేరయనివర్తయ- భర్తృమరణశోకస్యాస
ద్యోదుస్త్యజత్వాదితిభావః॥౮॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశనైఃప్రేరయభామినీతిపాఠః- ప్రేరయనివర్తయ-త్వయేతి-అంగదాభిషేచనంతా
రాదుఃఖశాంతయేదర్శితం॥౯॥ సంతతిశ్చేతి॥ సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ప్రయోజనకస్సంతానోలబ్ధః-సాంప్రతంఇదానీం-యచ్చకృత్యంకర్తుం
యోగ్యంతత్సర్వం-రాజ్ఞఃక్రియతాం- ఏషనిశ్చయోఽస్యకాలస్యయోగ్యఇతిశేషః- నతుశోకఇతిభావః- పుత్రోత్పాదనఫలమౌర్ధ్వదైహికంక్రి
యతామిత్యర్థః॥ ౧౦॥ ఉక్తమర్థంవాచాదర్శయతి-సంస్కార్యఇతి॥ శాంతిందుఃఖశమం॥౧౧॥౧౨॥అంగదేతి॥అంగదప్రతిరూపాణాంఅం
గదతుల్యానాంపుత్రాణాంసత్పుత్రాణాంశతంఏకతఃఏకత్రఏకతులాయామస్తు - హతస్యాప్యస్యగాత్రసంశ్లేషణంగాఢాలింగనంఏకత్రాఽస్తు- త
యోర్మధ్యేభర్తృసంశ్లేషణమేవవరమిత్యర్థః॥౧౩॥ సంస్కార్యఇత్యస్యోత్తరమాహ- నచేతి॥హరిరాజస్యనప్రభవామితస్యసంస్కారకర
ణేనసమర్థాస్మి- అంగదస్యవానప్రభవామితస్యరాజ్యాభిషేకకరణేనప్రభవామీత్యర్థః॥౧౪॥ నహీతి॥నాస్థేయానాదర్తవ్యా-నకర్తవ్యే
త్యర్థః-పితాపితృవ్యః॥౧౫॥నహీతి॥ పరత్రపరలోకే-ఇహఅస్మిన్లోకేశత్ర్వభిముఖతయాహతోఅభిముఖహతః- సచాసౌవీరశ్చతేనసేవితం॥
౧౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకవింశస్సర్గః॥
ఏవమమోఘరామశరాభిఘాతేనమోహసమావిష్టంవాలినమ్మృతంనిశ్చిత్యసంస్కారాదికరణాయత్వరమాణేహనుమతిదైవాత్కించిత్సమా
శ్వస్తోవాలీకర్తవ్యభాగంనియచ్ఛతిద్వావింశే- వీక్షమాణఇత్యాది॥ మందాసుఃఅల్పప్రాణః॥ ౧॥ నన్వత్రవీక్షమాణఇత్యాదినావాలినోజీవనం
ప్రతీయతే- పూర్వసర్గేమరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానంహనుమతాకథముచ్యతఇతిచేత్- అమోఘరామబాణాభిఘాతేనమోహసమా
విష్టంవాలినమ్మృతంనిశ్చిత్యతథోక్తవానితినదోషః॥ ౧॥ తమితి॥ఆభాష్యసంబోధ్య॥౨॥సుగ్రీవేతి॥కిల్బిషాత్ రాజ్యనివాసనదారహరణరూపకిల్బి

షప్రయోజనఇత్యర్థః-ధర్మజితాంవశీకృతధర్మాణాంభూమింస్థానం॥౭॥ టీ॥త్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥౮॥ తావిమావితి॥తౌఇమౌహరిశా
ర్దూలంఅంగదంప్రేరయనివర్తయ-దుఃఖాదితిశేషః॥౯॥ సంతతిరితి॥ సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ప్రయోజకసంతానోలబ్ధఇత్యర్థః-యత్కృత్యం
సాంప్రతంయోగ్యం- తత్సర్వంరాజ్ఞఃక్రియతాం- ఏషనిశ్చయఃకర్తవ్యత్వేనవిహితోఽయంనిశ్చయః - కాలస్యవర్తమానకాలస్యసంబంధీత్యర్థః॥
౧౦॥ సంతతిరిత్యాద్యుక్తమేవస్ఫుటయతి- సంస్కార్యఇతి॥౧౧॥ టీ॥పతివ్రతాధర్మమనుసృత్యాహ- సాతస్యేతి॥౧౨॥అంగదేతి॥పుత్రాణామే
కతఃశతంఏకంశతంభవత్వితిశేషః-తదపేక్షయాఅస్యగాత్రసంశ్లేషణంవరమిత్యర్థః॥౧౩॥టీ॥ వానరరాజ్యాంగదయోరనాథత్వాత్త్వయా
నాథవ్యమిత్యతఆహ- నచేతి॥ కస్తర్హినాథఇత్యతఆహ- పితృవ్యఇతి॥అనంతరఃప్రత్యాసన్నః॥౧౪॥ ఏషాబుద్ధిఃఅంగదాభిలషితాబుద్ధిః- నాస్థే
యానస్మరణీయా-పితాసుగ్రీవః॥౧౫॥ టీ॥ స్వనిశ్చయంనిగమయతి-నహీతి॥ ౧౬॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకవింశస్సర్గః॥
వీక్షమాణఇతి॥ సర్వతోవీక్షమాణఇత్యాదినావాలిజీవస్యప్రతీయమానత్వేప్యమోఘరామబాణఘాతేనమరణస్యనిశ్చితత్వాత్ - పూర్వస
ర్గేసంస్కార్యోహరిరాజఇతిహనుమదుక్తేర్నదోషః॥౧॥ తమితి॥ఆభాష్యసంబోధ్య॥౨॥ సుగ్రీవేతి॥కిల్బిషాత్ రాజ్యనివాసనదారాపహరణకిల్బి
షాద్ధేతోః- మాందోషేణగంతుందోషసహితంజ్ఞాతుంనార్హసి - కింతుభవిష్యేణభావివిధిలేనహేతునా- జాతేనబుద్ధిమోహేన-బలాత్కృష్యమా

త్ ॥౩॥ యుగపద్విహితం తాత న మన్యే సుఖమావయోః। సౌహార్దం భ్రాతృయుక్తం హి తదిదం తాత నాన్యథా ॥౪॥ ప్రతిప
ద్య త్వమద్యైవ రాజ్యమేషాం వనౌకసామ్। మామప్యద్యైవ గచ్ఛన్తం విద్ధి వైవస్వతక్షయమ్ ॥౫॥ జీవితం చ హి రాజ్యం చ
శ్రియం చ విపులామిమామ్। ప్రజహామ్యేష వై తూర్ణం మహచ్చాగర్హితం యశః ॥౬॥ అస్యాం త్వహమవస్థాయాం వీర
వక్ష్యామి యద్వచః। యద్యప్యసుకరం రాజన్ కర్తుమేవ తదర్హసి ॥౭॥ సుఖార్హం సుఖసంవృద్ధం బాలమేనమబాలిశమ్।
బాష్పపూర్ణముఖం పశ్య భూమౌ పతితమఙ్గదమ్॥ మమ ప్రాణైః ప్రియతరం పుత్రం పుత్రమివౌరసమ్ ॥౮౯॥ మయా హీన
మహీనార్థం సర్వతః పరిపాలయ। త్వమేవాస్య హి దాతా చ పరిత్రాతా చ సర్వతః। భయేష్వభయదశ్చైవ యథాహం
ప్లవగేశ్వర ॥౧౦॥ ఏష తారాత్మజః శ్రీమాంస్త్వయా తుల్యపరాక్రమః। రక్షసాం తు వధే తేషామగ్రతస్తే భవిష్యతి ॥౧౧॥
అనురూపాణి కర్మాణి విక్రమ్య బలవాన్రణే। కరిష్యత్యేష తారేయస్తరస్వీ తరుణోఽఙ్గదః ॥౧౨॥ సుషేణదుహితా చేయ
మర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే। ఔత్పాతికే చ వివిధే సర్వతః పరినిష్ఠితా ॥౧౩॥ యదేషా సాధ్వితి బ్రూయాత్ కార్యం తన్ముక్తసం
శయమ్। న హి తారామతం కించిదన్యథా పరివర్తతే ॥౧౪॥ రాఘవస్య చ తే కార్యం కర్తవ్యమవిశఙ్కయా। స్యాదధర్మో
హ్యకరణే త్వాం చ హింస్యాద్విమానితః ॥౧౫॥ ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాఞ్చనీమ్। ఉదారా శ్రీః స్థితా
హ్యస్యాం సంప్రజహ్యాన్మృతే మయి ॥౧౬॥ ఇత్యేవముక్తస్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్। హర్షం త్యక్త్వా పు
నర్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇవోడురాట్ ॥౧౭॥ తద్వాలివచనాచ్ఛాన్తః కుర్వన్యుక్తమతన్ద్రితః। జగ్రాహ సోఽభ్యనుజ్ఞాతో మా
లాం తాం చైవ కాఞ్చనీమ్ ॥౧౮॥ తాం మాలాం కాఞ్చనీం దత్త్వా వాలీ దృష్ట్వాత్మజం స్థితమ్। సంసిద్ధః ప్రేత్యభావాయ స్నేహా
దఙ్గదమబ్రవీత్ ॥౧౯॥ దేశకాలౌ భజస్వాద్య క్షమమాణః ప్రియాప్రియే। సుఖదుఃఖసహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ ॥౨౦॥

సాధ్వేతోః - మాం దోషేణ గన్తుం దోషసహితం జ్ఞాతుం నార్హసి - కింతు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా జాతేన బుద్ధిమోహేన బలాత్కృష్యమా
ణం మాం గన్తుమర్హసి ॥౩॥ యుగపదితి ॥ ఆవయోః భ్రాత్రోః - భ్రాతృయుక్తం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం - సౌహార్దం. సుఖం రాజ్యసుఖం చ ఏతదు
భయం దైవేన యుగపన్న విహితం - మన్యే ధ్రువం - అవ్యయమేతత్ - తదిదం దైవకృతం యుగపదవిధానం - అన్యథా న హి అన్యప్రకారం న భవతి హి ॥౪॥
ప్రతీతి ॥ ప్రతిపద్య - పాలయేతి శేషః - యద్వా ప్రతిపద్య ప్రాప్నుహి - శ్యన్నంతో యం. యమక్షయం యమగృహం ॥౫॥ జీవితమితి ॥ అగర్హితం యశః -
కేనాప్యవధ్యో వాలీతి ప్రసిద్ధం యశః ॥౬॥ అస్యామితి ॥ అస్యామవస్థాయాం చరమావస్థాయాం యద్వచో వక్ష్యామి ఏతద్యద్యప్యసుకరం తథాప్య
వశ్యం కర్తుమర్హసి - మదుక్తరీత్యా రాజా భవేత్యర్థః ॥౭॥ సుఖార్హమితి ॥ వయసా బాలమప్యబాలిశం బాలబుద్ధిరహితం ॥ మమేతి ॥ ప్రాణైః
ప్రాణేభ్యః - మమ పుత్రం త్వం ఔరసం పుత్రమివ పశ్యేతి సంబంధః ॥౮౯॥ మయేత్యాది ॥ అస్య అఙ్గదస్య - దాతా - వస్త్రాభరణాదీనామితి శేషః - స
ర్వతః శత్రుభ్యః - పరిత్రాతా - భయేష్వభయదః శత్రుప్రయుక్తేషు స్థానాన్నిష్కాసనాదిభయహేతుషు విషయేష్వభయదః ॥౧౨॥ సుషేణేతి ॥ అర్థ
సూక్ష్మవినిశ్చయే సూక్ష్మార్థవినిశ్చయే - ఔత్పాతికే ఉత్పాతవిషయజ్ఞానే చ - పరినిష్ఠితా సంజాతనిష్ఠా - సమర్థేతి యావత్ ॥౧౩॥ యదితి ॥ న ప
రివర్తతే న భవతీత్యర్థః ॥౧౪॥ రాఘవస్యేతి ॥ విమానితః - రాఘవ ఇతి శేషః ॥౧౫॥ ఇమామితి ॥ సంప్రజహ్యాన్మృతే మయి - మృతే సతి శ్రీరిమాం కాఞ్చనీం
మాలాం సంప్రజహ్యాత్ - తతః పూర్వమేవ మయి జీవతి గృహాణేతి భావః ॥౧౬॥ సంప్రజహ్యాః సంప్రజహి - శత్రూనితి శేషః ॥౧౬॥ ఇతీతి ॥ దీనః అభూదితి శే
షః - గ్రహగ్రస్తః రాహుగ్రస్తః ॥౧౭॥ తదితి ॥ తత్ తదనన్తరం - శాన్తః త్యక్తవైరః ॥౧౮॥ తామితి ॥ ప్రేత్యభావాయ మరణాయ - సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః
॥౧౯॥ దేశేతి ॥ అద్య మత్ప్రయాణానన్తరం - దేశకాలౌ భజస్వ - గత్యర్థా జ్ఞానార్థాః - దేశకాలౌ జానీహి - అస్మిన్దేశే అస్మిన్కాలే చ ఏవం వర్తిత
వ్యం ఏవం న వర్తితవ్యమితి వివేచయేత్యర్థః - ప్రియాప్రియే క్షమమాణః - ప్రభోః ప్రియవచనవదప్రియవచనమపి సోఢవ్యమిత్యర్థః - కాలే సుఖదుఃఖస

ణం మాం జ్ఞాతుమర్హసీతి సంబంధః ॥౩॥ యుగపదితి ॥ మన్యే ఇత్యేతదవ్యయం - యః ఆవయోః భ్రాతృసౌహార్దం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం సుఖం రాజ్య
సుఖం చ - తదుభయం దైవేన యుగపన్న విహితం మన్యే ధ్రువం - తదిదం దైవకృతం యుగపదవిధానం - అన్యథా న హి - అన్యప్రకారం న భవతి హీతి ॥౫॥
జీవితమితి ॥ అగర్హితం యశః వాలీ కేనాప్యవధ్యోఽప్రధృష్యశ్చేతి ప్రసిద్ధం యశః ॥౭॥ టీ ॥ అబాలిశం అవివేకినం ※ మమేతి ॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ టీ ॥ స
ర్వతస్సర్వేష్వర్థేషు అహీనార్థం పరిపాలయ - పూర్ణకామం కుర్విత్యర్థః ॥౧౨॥ సుషేణేతి ॥ అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే దుర్జ్ఞేయకార్యనిశ్చయ ఇత్య
ర్థః - ఔత్పాతికే ఉత్పాతోద్భవజ్ఞాన ఇత్యర్థః సర్వతః పరినిష్ఠితా - సర్వత్ర చతురేత్యర్థః ॥ టీ ॥ సుషేణేతి ॥ నను సముద్రసంజాతాయాస్తారాయాస్సు
షేణదుహితృత్వం కథమితి చేత్ - తత్ర క్షీరాబ్ధిమథనసమయోత్పన్నాం తారాం దృష్ట్వా సుషేణో వామకరమగ్రహీత్ - వాలీ తు తారాయా దక్షిణం
కరమగృహ్ణాత్ - తదాఽన్యోన్యం వివాదే సతి దేవైస్సుషేణదుహితృత్వం తారాయాః వాలినో జాయాత్వం చ నిశ్చితం - తదుక్తం స్కాన్దే ॥ శ్లో ॥ దేవై
స్సుషేణకలహే పుత్రీతి ప్రతిపాదితా। సుషేణో దుహితుస్తస్యాస్స్వయం వరమకల్పయత్ ॥ ఇత్థమాధాక పీన్ద్రేణ తారా సర్వాఙ్గసున్దరీ। సుగ్రీ
వమేకదారా త్రీరూపసాదృశ్యమోహితా ॥ ప్రార్థయామాస కామార్తా రన్తుం రతివతీ ప్రభుమ్। న మమాయోనిజాతాయా గమనం లోకగర్హిత
మితి ॥౧౩॥ అత ఏవ - యదేషేతి ॥౧౬॥ ఇత్యేవమితి ॥ దీనః అభూదితి శేషః ॥౧౭॥ తదితి ॥ తత్ తదనన్తరం ॥ టీ ॥ శాన్తః త్యక్తవైరః ॥౧౮॥ తామితి ॥ ప్రేత్యభా
వాయ సంసిద్ధః నిశ్చితమరణ ఇత్యర్థః ॥౧౯॥ టీ ॥ ప్రియాప్రియే అనుకూలప్రతికూలవ్యాపారౌ ॥౨౧॥ మాస్మేతి ॥ అస్య సుగ్రీవస్య అమిత్రైః గర్హితం సం

యథాహి త్వం మహాబాహో లాలితస్సతతం మయా। న తథా వర్తమానం త్వాం సుగ్రీవో బహుమంస్యతే ॥ ౨౧ ॥ మాస్యామిత్రైర్గతం గచ్ఛేర్మా శత్రుభిరరిందమ। భర్తురర్థపరో దాంతస్సుగ్రీవవశగో భవ ॥ ౨౨ ॥ నచాతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యోఽప్రణయశ్చ తే। ఉభయం హి మహాదోషం తస్మాదంతరదృగ్భవ ॥ ౨౩ ॥ ఇత్యుక్త్వాథ వివృత్తాక్షశ్శరసంపీడితో భృశం। వివృతైర్దశనైర్భీమైర్బభూవోత్క్రాంతజీవితః ॥ ౨౪ ॥ తతో విచుక్రుశుస్తత్ర వానరా హరియూథపాః। పరిదేవయమానాస్తే సర్వే ప్లవగపుంగవాః ॥ ౨౫ ॥ కిష్కింధా హ్యద్య శూన్యాసీత్స్వర్గతే వానరాధిపే। ఉద్యానాని చ శూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ। హతే ప్లవగశార్దూలే నిష్ప్రభా వానరాః కృతాః ॥ ౨౬ ॥ యస్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ। పుష్పౌఘేణానుబధ్యంతే కరిష్యతి తదద్య కః ॥ ౨౭ ॥ యేన దత్తం మహద్యుద్ధం గంధర్వస్య మహాత్మనః। గోలభస్య మహాబాహో దశవర్షాణి పంచ చ। నైవ రాత్రౌ న దివసే తద్యుద్ధముపశామ్యతి ॥ తతస్తు షోడశే వర్షే గోలభో వినిపాతితః। హత్వా తం దుర్వినీతం తు వాలీ దంష్ట్రాకరాళవాన్ ॥ సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథమేష నిపాతితః ॥ ౩౦ ॥ హతే తు వీరే ప్లవగాధిపే తదా ప్లవంగమాస్తత్ర న శర్మ లేభిరే। వనేచరాస్సింహయుతే మహావనే యథాహి గావో నిహతే గవాంపతౌ ॥ ౩౧ ॥ తతస్తు తారా వ్యసనార్ణవాప్లుతా మృతస్య భర్తుర్వదనం సమీక్ష్య సా। జగామ భూమిం పరిరభ్య వాలినం మహాద్రుమం ఛిన్నమివాశ్రితా లతా ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ద్వావింశస్సర్గః. ***************

తతస్సముపజిఘ్రంతీ కపిరాజస్య తన్ముఖం। పతిం లోకాచ్చ్యుతం తారా మృతం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ శేషే త్వం విషమే దుఃఖమకృత్వా వచనం మమ। ఉపలోపచితే వీర సుదుఃఖే వసుధాతలే ॥ ౨ ॥ మత్తః ప్రియతరా నూనం వానరేంద్ర మహీ తవ। శేషే హి తాం పరిష్వజ్య మాం చ న ప్రతిభాషసే ॥ ౩ ॥ సుగ్రీవస్య వశం ప్రాప్తో విధిరేష భవత్యహో। సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో వీర సాహసికప్రియ ॥ ౪ ॥ ఋక్షవానరముఖ్యాస్త్వాం బలినః పర్యుపాసతే। ఏషాం విలపితం కృచ్ఛ్రమంగదస్య చ శోచతః॥ మమ చేమాం గిరం శ్రుత్వా కిం త్వం న ప్రతిబుధ్యసే ॥ ౫ ॥ ఇదం తద్వీరశయనం యత్ర శేషే హతో యుధి॥ శాయితా నిహ

హః దుఃఖకాలే సుఖం సుఖకాలే దుఃఖం చ సహమాన ఇత్యర్థః- సుగ్రీవవశగో భవ సుగ్రీవపరతంత్రో భవ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ మాస్యేతి॥ అస్య సుగ్రీవస్యామిత్రైర్గతం ప్రాప్తం పురుషం మాగచ్ఛేః- అస్య శత్రుమిత్రం న భజేరిత్యర్థః- శత్రుభిస్సహ చ మాగచ్ఛేః ॥ ౨౨ ॥ నచేతి॥ అతిప్రణయః అతిస్నేహః- అప్రణయః స్నేహాభావశ్చ- అంతరదృగ్భవ. మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి॥ వివృత్తాక్షః భ్రామితనేత్రః- వివృతైః ప్రకాశితైః- అతఏవ భీమైః- దశనైః దంతైరుపలక్షితః- ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి॥ పరిదేవయమానాః రుదంత ఇత్యర్థః- ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః- పునశ్చ హరియూథపాః యూథస్య నిర్వోఢారః- వానరాః వానరజాతయః ॥ ౨౫ ॥ పరిదేవనమేవాహ- కిష్కింధేత్యాదినా॥ శూన్యా శూన్యప్రాయా ॥ ౨౬ ॥ యస్యేతి॥ వేగేన పరాక్రమేణ- కాననాని అరణ్యాని- వనాని జలాని- సరాంసీత్యర్థః- పుష్పౌఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే- సదా పుష్పితాని భవంతీత్యర్థః- తత్పుష్పానుబంధనం- అద్య తు వాలిమరణానంతరకాలే- యద్వా- వనాని క్షుద్రారణ్యాని- యస్మిన్ వాలిని గచ్ఛతి సతి తదూరువేగేనావిశేషేణ సర్వాణి వనాని పుష్పైస్సహానుగచ్ఛంతీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ యేనేతి॥ గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య- ఉపశామ్యతి ఉపాశామ్యత్- భూతే లట్- దంష్ట్రాకరాళవాన్ కరాళదంష్ట్రావాన్- పరనిపాతః ॥ రా ॥ దంష్ట్రాకరాళవాన్ భావప్రధానో నిర్దేశః- దంష్ట్రాభ్యాం కరాళవాన్ ॥ ౩౦ ॥ హత ఇతి॥ శర్మ సుఖం- సింహయుత ఇతి- సింహస్థానీయో రామః॥ ౩౧ ॥ తతస్త్వితి॥ వ్యసనార్ణవే ఆప్లుతా మగ్నేతి యావత్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వావింశస్సర్గః. ***************

అథ మరణానంతరం తారావిలాపస్త్రయోవింశే- తతస్సముపజిఘ్రంతీత్యాది॥ లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాచ్చ్యుతం- స్వర్గతమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ శేష ఇతి॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం- సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే ॥ ౩ ॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ త్వం సుగ్రీవస్య తవ బహుశః కాందిశీకస్య వశం ప్రాప్తః- సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంత ఇత్యేషః- విధిః దైవవ్యాపారః- అహో ఆశ్చర్యకరో భవతి ॥ ౪ ॥ ఋక్షవానరేతి॥ కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ॥ ౫ ॥ ఇదమితి॥

సృష్టం పురుషం మాగచ్ఛ- శత్రుభిశ్చ సహ మాగచ్ఛ- అస్య అమిత్రానమిత్రసంబంధినశ్చ వర్జయేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ నచేతి॥ అంతరదృగ్భవ- మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ టీ॥ ఉపదేశ్యం రహస్యమాహ- నచేతి ॥ అవసరజ్ఞానపురస్సరం మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ ౨౬ ॥ యస్యేతి॥ యస్య మహతా వేగేన- కాననాని నిబిడారణ్యాని. వనాని విరళారణ్యాని- పుష్పౌఘైస్సహ- అనుబధ్యంతే అనుబద్ధాని క్రియంతే - తదద్య కః కరిష్యతి లఘుతర పుష్పౌఘైస్సహ గురుతరారణ్యవనానాం- స్వానుగమనమిదానీం కో వా కరిష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ యేనేతి॥ గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య ఉపశామ్యతి భూతే లట్॥ టీ॥ షోడశే షోడశమే॥ తమితి॥ దంష్ట్రాకరాళవాన్ కరాళదంష్ట్రావానిత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః. ***************

తత ఇతి॥ లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాద్విభ్రశ్య లోకాంతరం ప్రాప్తమిత్యర్థః (టీ) బంధుజనాద్వియుక్తమితి వా ॥ ౧ ॥ శేష ఇతి॥ దుఃఖం యథా తథా- సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే ॥ ౩ ॥ టీ॥ సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో భవతీతి యత్ ఏష విధిరహో ఇత్యన్వయః॥ ౪ ॥ ఇదమితి ॥ యుధి హతో

తా యత్ర త్వయైవ రిపవః పురా ॥౬॥ విశుద్ధసత్త్వాభిజనప్రియయుద్ధ మమ ప్రియ। మామనాథాం విహాయైకాం గతస్త్వమసి మానద ॥౭॥ శూరాయ న ప్రదాతవ్యా కన్యా ఖలు విపశ్చితా। శూరభార్యాం హతాం పశ్య సద్యో మాం విధవాం కృతామ్ ॥౮॥ అవభగ్నశ్చ మే మానో భగ్నా మే శాశ్వతీ గతిః। అగాధే చ నిమగ్నాస్మి విపులే శోకసాగరే ॥౯॥ అశ్మసారమయం నూనమిదం మే హృదయం దృఢమ్। భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా యన్నాద్య శతధా గతమ్ ॥౧౦॥ సుహృచ్చైవ హి భర్తా చ ప్రకృత్యా మమ చ ప్రియః। ఆహవే చ పరాక్రాంతః శూరః పంచత్వమాగతః ॥౧౧॥ పతిహీనా తు యా నారీ కామం భవతు పుత్రిణీ। ధనధాన్యైస్సుపూర్ణాపి విధవేత్యుచ్యతే జనైః ॥౧౨॥ స్వగాత్రప్రభవే వీర శేషే రుధిరమండలే। క్రిమిరాగపరిస్తోమే త్వమాత్మశయనే యథా ॥౧౩॥ రేణుశోణితసంవీతం గాత్రం తవ సమంతతః। పరిరబ్ధుం న శక్నోమి భుజాభ్యాం ప్లవగర్షభ ॥౧౪॥ కృతకృత్యోఽద్య సుగ్రీవో వైరేఽస్మిన్నతిదారుణే। యస్య రామవిముక్తేన హృతమేకేషుణా భయమ్ ॥౧౫॥ శరేణ హృది లగ్నేన గాత్రసంస్పర్శనే తవ। వార్యామి త్వాం నిరీక్షంతీ త్వయి పంచత్వమాగతే ॥౧౬॥ ఉద్వవర్హ శరం నీలస్తస్య గాత్రగతం తదా। గిరిగహ్వరసంలీనం దీప్తమాశీవిషం యథా ॥౧౭॥ తస్య నిష్కృష్యమాణస్య బాణస్య చ బభౌ ద్యుతిః। అస్తమస్తకసంరుద్ధో రశ్మిర్దినకరాదివ ॥౧౮॥ పేతుః క్షతజధారాస్తు వ్రణేభ్యస్తస్య సర్వశః। తామ్రగైరికసంపృక్తా ధారా ఇవ ధరాధరాత్ ॥౧౯॥ అవకీర్ణం విమార్జంతీ భర్తారం రణరేణునా। అస్రైర్నయనజైః శూరం సిషేచాస్త్రసమాహతమ్ ॥౨౦॥ రుధిరోక్షితసర్వాంగం దృష్ట్వా వినిహతం పతిమ్। ఉవాచ తారా పింగాక్షం పుత్రమంగదమంగనా ॥౨౧॥ అవస్థాం పశ్చిమాం పశ్య పితుః పుత్ర సుదారుణామ్। సంప్రసక్తస్య వైరస్య గతోఽంతః పాపకర్మణా ॥౨౨॥ బాలసూర్యోదయతనుం ప్రయాంతం యమసాదనమ్। అభివాదయ రాజానం పితరం పుత్ర మానదమ్ ॥౨౩॥ ఏవముక్తః సముత్థాయ జగ్రాహ చరణౌ పితుః। భుజాభ్యాం పీనవృత్తాభ్యామంగదోఽహమితి బ్రువన్ ॥౨౪॥ అభివాదయమానం త్వామంగదం త్వం యథా పురా। దీర్ఘాయుర్భవ పుత్రేతి కిమర్థం నాభిభాషసే ॥౨౫॥ అహం పుత్రసహాయా త్వాముపాసే గతచేతసమ్। సింహేన నిహతం సద్యో గౌః సవత్సేవ గోవృషమ్ ॥౨౬॥ ఇష్ట్వా సంగ్రామయజ్ఞేన రామప్రహరణాంభసి। అస్మిన్నవభృథే స్నాతః కథం ప

యుద్ధే నిహతో యత్ర శేషే - పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః తదిదం వీరశయనమిత్యన్వయః - యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధే నైవ మరణం ప్రాప్తం ఖల్వితి భావః ॥౬॥ విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి ॥ కూటయుద్ధాభావాద్విశుద్ధబల - సత్కులప్రసూతత్వాదభిజనశుద్ధకుల ॥ రా ॥ ప్రియయుద్ధ యుద్ధపరాయణ ॥౭॥ శూరాయేతి ॥ అప్రదాతవ్యత్వే హేతుమాహ - శూరభార్యామితి ॥౮॥ అవభగ్నశ్చేతి ॥ గతిః పతిశుశ్రూషేత్యర్థః - యద్వా గమ్యత ఇతి గతిః - సుఖమిత్యర్థః ॥౯॥ అశ్మసారేతి ॥ అశ్మసారమయత్వే హేతుః దృఢమితి ॥౧౦॥ హృదయభేదనే హేతుమాహ - సుహృదితి ॥ పంచత్వం మరణం ॥౧౧॥౧౨॥ స్వగాత్రేతి ॥ క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్మిన్ స క్రిమిరాగః - పరిస్తోమః ఆస్తరణం యస్మిన్ స తథా ॥౧౩॥౧౪॥ శరేణేతి ॥ వార్యామి - వారితాస్మీత్యర్థః ॥౧౬॥ ఉద్వవర్హేతి ॥ ఉద్వవర్హ ఉద్ధృతవాన్ - నీలః సుగ్రీవసేనాపతిః ॥౧౭॥ తస్యేతి ॥ నిష్కృష్యమాణస్య తస్య ద్యుతిః - అస్తమస్తకసంరుద్ధః - అస్తాద్రిశిఖరనిరుద్ధః - దినకరాదుద్గచ్ఛన్ రశ్మిరివ బభౌ పూర్వశ్లోకోక్తసర్పసామ్యాపేక్షయా చశబ్దః ॥౧౮॥ పేతురితి ॥ వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనం పాశాధికరణన్యాయేనావయవబహుత్వాత్ - యద్వా శిలాపాదపప్రహారకృతవ్రణాని ఏతావత్పర్యంతం శోణితనిర్గమశూన్యతయా స్థితాని - ఇదానీం శరవ్రణాచ్ఛోణితనిర్గమకాలే సర్వేభ్యోపి శోణితాని సుస్రువురిత్యర్థః - ఇదానీం రుధిరనిర్గమాదేతావత్పర్యంతం సర్వాత్మనా ప్రాణో న గత ఇతి గమ్యతే ॥౧౯॥ ౨౧॥ అవస్థామితి ॥ పాపకర్మణా పాపరూపకర్మణా - సంప్రసక్తస్యేతి సంబంధః ॥౨౪॥ అభివాదయమానమితి ॥ త్వామభివాదయమానమిత్యన్వయః ॥ రా ॥ అభివాదయమానం త్వామితి పాఠః - అత్ర - ఉవాచ తారేత్యనుషజ్యతే ॥౨౫॥ రా ॥

యత్ర శేషే, పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః - తదిదం వీరశయనమితి యోజనా - యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధే నైవ మరణం ప్రాప్తమితి భావః ॥౬॥ అవభగ్న ఇతి ॥ శాశ్వతీ గతిః - గమ్యత ఇతి గతిరితి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాప్యభూతపతిశుశ్రూషోచ్యతే ॥ టీ ॥ మానః త్వత్కృతసత్రమహామిత్యేవంరూపః ॥౧౦॥ హృదయభేదనే హేతుమాహ ॥ సుహృదితి ॥౧౧॥ పతిరహితేపి పుత్రిణ్యా త్వయా - ఏతాదృశశోకో న కార్య ఇత్యత ఆహ ॥ పతిహీనేతి ॥౧౨॥ స్వగాత్రేతి ॥ క్రిమిరాగో లాక్షారంజితః పరిస్తోమః కుథో యస్మిన్ తత్ తథా ॥ ని ॥ క్రిమిరాగం వదంత్యార్యా లాక్షికం ప్రియదర్శనమిత్యుత్పలమాలా - యద్వా క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య సః క్రిమిరాగః క్రిమిరాగః పరిస్తోమో యస్మిన్ శయనే తత్ తథా ॥౧౪॥ కృతకృత్య ఇతి ॥ యస్య సుగ్రీవస్య అస్మిన్నతిదారుణే వైరే సతి - వాలినా సహేతి శేషః - రామవిముక్తేనైకేషుణా భయం హృతం, సః అద్య కృతకృత్య ఇతి యోజనా ॥౧౫॥ శరేణేతి ॥ త్వయి పంచత్వమాగతే సతి - త్వాం నిరీక్షంత్యహం తవ సంస్పర్శనే విషయే హృది లగ్నేన శరేణ వార్యామి వారితాస్మీత్యన్వయః ॥౧౬॥ తస్యేతి ॥ నిష్కృష్యమాణస్య తస్య బాణస్య ద్యుతిః - అస్తమస్తకసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరసంరుద్ధో దినకరాదుద్గచ్ఛన్ రశ్మిరివ బభౌ ॥౧౮॥ పేతురితి ॥ శరపాదపశిలాజనితవ్రణాపేక్షయా వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనప్రయోగః ॥౨౧॥ అవస్థామితి ॥ పాపకర్మణా పాపరూపకర్మణా సం

త్వా వ్యయమయా వినా ॥౨౭॥ యా దత్తా దేవరాజేన తవ తుష్టేన సంయుగే। శాతకుంభమయీం మాలాం తాం తే పశ్యామి నే
హ కిం ॥౨౮॥ రాజశ్రీర్న జహాతి త్వాం గతాసుమపి మానద। సూర్యస్యావర్తమానస్య శైలరాజమివ ప్రభా ॥౨౯॥ న మే వ
చః పథ్యమిదం త్వయా కృతం న చాస్మి శక్తా వినివారణే తవ। హతా సపుత్రాస్మి హతేన సంయుగే సహ త్వయా శ్రీర్విజహాతి
మామిహ ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రయోవింశస్సర్గః ************************

తాం చాశ్రువేగేన దురాసదేన త్వభిప్లుతాం శోకమహార్ణవేన। పశ్యంస్తదా వాల్యనుజస్తరస్వీ భ్రాతుర్వధేనా
ప్రతిమేన తేపే ॥౧॥ స బాష్పపూర్ణేన ముఖేన వీక్ష్య క్షణేన నిర్విణ్ణమనా మనస్వీ। జగామ రామస్య శనైస్సమీపం భృత్యైర్వృత
స్సంపరిదూయమానః ॥౨॥ స తం సమాసాద్య గృహీతచాపముదాత్తమాశీవిషతుల్యబాణమ్। యశస్వినం లక్షణలక్షితాంగమ
వస్థితం రాఘవమిత్యువాచ ॥౩॥ యథాప్రతిజ్ఞాతమిదం నరేంద్ర కృతం త్వయా దృష్టఫలం చ కర్మ। మమాద్య భోగేషు నరేం
ద్రపుత్ర మనో నివృత్తం సహ జీవితేన ॥౪॥ అస్యాం మహిష్యాం తు భృశం రుదంత్యాం పురే చ విక్రోశతి దుఃఖతప్తే। హతేగ్రజే
సంశయితేంగదే చ న రామ రాజ్యే రమతే మనో మే ॥౫॥ క్రోధాదమర్షాదతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతుర్వధో మేనుమతః పుర
స్తాత్। హతేస్విదానీం హరియూథపేస్మిన్ సుతీవ్రమిక్ష్వాకుకుమార తప్స్యే ॥౬॥ శ్రేయోద్య మన్యే మమ శైలముఖ్యే తస్మి
న్నివాసశ్చిరమృశ్యమూకే। యథా తథా వర్తయతస్స్వవృత్త్యా నేమం నిహత్య త్రిదివస్య లాభః ॥౭॥ న త్వాం జిఘాంసా
మి చరేతి యన్మామయం మహాత్మా మతిమానువాచ। తస్యైవ తద్రామ వచోనురూపమిదం పునః కర్మ చ మేనురూపమ్ ॥౮॥
భ్రాతా కథం నామ మహాగుణస్య భ్రాతుర్వధం రాఘవ రోచయేత। రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ వీర సారం న చింతయన్కామపు
రస్కృతస్సన్ ॥౯॥ వధో హి మే మతో నాసీత్స్వమాహాత్మ్యావ్యతిక్రమాత్। మమాసీద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ప్రాణహారీ వ్యతిక్ర

సింహేనానిహతమితి పాఠః ॥౨౬॥ ఇష్ట్వేతి॥ రామప్రహరణాంభస్యేవావభృథ ఇతి వ్యస్తరూపకమ్ ॥౨౮॥ రాజశ్రీరితి॥ శైలరాజం మేరుం- ఆవర్త
మానస్య అస్తంగచ్ఛత ఇత్యర్థః ॥౨౯॥ న మ ఇతి॥ పథ్యం హితం వచః- న కృతం నానుష్ఠితమ్ ॥ ౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణ
భూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయోవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ తారాప్రలాపశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకం తారాయా రామే ప్రతిపత్తిం దర్శయతి చతుర్వింశే -తామిత్యాది॥ అశ్రువేగేన
చ - దురాసదేన దుష్ప్రాపేణ శోకమహార్ణవేన చ- అభిప్లుతాం వ్యాప్తాం తాం తారాం పశ్యన్- తేన భ్రాతుర్వధేన చ- తేపే దుఃఖితోభూత్ ॥౧॥ స ఇ
తి॥ ముఖేన ఉపలక్షితస్సః- వీక్ష్య- తారామితి శేషః ॥౨॥ స తమితి॥ ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం- లక్షణేన సులక్షణేన లక్షితాంగమ్ ॥౩॥ యథేతి॥ యథాప్రతి
జ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతమనతిక్రమ్య- దృష్టఫలం దృష్టరాజ్యఫలకం- కర్మ త్వయా కృతం- జీవితేన సహాస్థితేషు భోగేషు జీవితే భోగేషు చ- మనో నివృత్తమిత్య
ర్థః ॥౪॥ అస్యామితి॥ పురే పురస్థజనే- సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా న వేతి సంశయవిషయీభూతే సతి- రాజ్యే మనః న రమతే రతిం న ప్రాప్నో
తి ॥౫॥ క్రోధాదితి॥ క్రోధాన్నిర్నిమిత్తనిర్వాసనకృతాత్- అమర్షాత్పరుషభాషణాక్షమయా- అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతమాక్రమణాచ్చ ॥౬॥
శ్రేయ ఇతి॥ యథా తథా కథంచిత్- స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితవృత్త్యా - తస్మిన్ శైలముఖ్యే ఋశ్యమూకే నివాసః శ్రేయస్కరః - ఇమం వాలినం
నిహత్య త్రిదివస్య స్వర్గస్య లాభోపి న శ్రేయ ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ న త్వామితి॥ మహాత్మా మహాస్వభావః - మతిమాన్ కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః
అయం వాలీ త్వాం న జిఘాంసామి న మారయితుమిచ్ఛామి- చర యథేష్టం గచ్ఛేతి మామువాచేతి యత్- తద్వచః తస్యైవ అనురూపం సదృశం- తద్బుద్ధి
శీలతుల్యం- ఇదం భ్రాతృవధరూపం కర్మ తు మే దురాత్మనో దుర్మతేరనురూపమ్ ॥౮॥ భ్రాతేతి॥ రాజ్యస్య భ్రాతృవధసాధ్యస్య - దుఃఖస్య వధానంత
రభావిదుఃఖస్య చ - సారం ఉత్కర్షం న చింతయన్ ఉభయోస్తారతమ్యమచింతయన్నిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మహాత్మేత్యుక్తం విశదయతి - వధ

ప్రసక్తస్య ప్రాప్తస్య వైరస్యాంతో గతః- వైరం సమాప్తమిత్యర్థః ॥౨౮॥ రాజశ్రీరితి॥ శైలరాజం మేరుం- ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః ॥ టీ॥
వీరశ్రీరితి॥ శైలరాజం మేరుం ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః- అవర్తమానస్యేతి ఛేదః- అదృశ్యస్యేత్యర్థః ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౧॥ స ఇతి॥ బాష్పపూర్ణేన ముఖేన ఉపలక్షితాం తారామితి శేషః ॥ ౩॥ యథేతి॥ దృష్టఫలం దృష్టరాజ్యఫలం కర్మ కృతమ్ ॥ టీ॥ ఇదం వాలివధరూపం క
ర్మ యథాప్రతిజ్ఞాతం తథైవ కృతమ్ । తర్హి తథైవ రాజ్యమనుభూయతామిత్యాశంక్యాహ - మమాద్యేతి- మనో నివృత్తమిత్యన్వయః ॥౪॥ అ
స్యామితి॥ సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా న వేతి సంశయవిషయీభూతే ॥౫॥ టీ॥ తర్హి వాలివధప్రయత్నః కిమర్థం కృత ఇత్యాహ- క్రోధాది
తి॥ పురస్తాత్ ఆదౌ అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతతిరస్కారాత్ నిమిత్తాత్- అమర్షాదసహనాత్ తదుత్పన్నాత్ క్రోధాత్- మనః ప్రజ్వలనాత్ భ్రాతు
ర్వధో మేనుమత ఇత్యన్వయః- ఇదానీం తు సుతీవ్రం అత్యంతం తప్స్యే- వైరస్య మరణాంతత్వాదితి భావః ॥౬॥ శ్రేయ ఇతి॥ స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచిత
యా ఇమం వాలినం గత్వా ॥౭॥ న త్వామితి॥ ఇదం కర్మ భ్రాతృహననరూపం కర్మ ॥ టీ॥ వాలినః ప్రశంసన్ ఆత్మానం నిందతి॥ న త్వామితి ॥౮॥ భ్రాతేతి॥
రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ సారం న చింతయన్ భ్రాతృవధాత్ ప్రాప్తస్య రాజ్యస్య భ్రాతృవధజనిత దుఃఖస్య చోత్కర్షం న చింతయన్ - ఉభ
యోస్తారతమ్యం న చింతయన్నిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ వధ ఇతి॥ మే మమ వధః మతిః సంమతః నాసీత్ - వాలిన ఇతి శేషః - స్వమాహాత్మ్యావ్యతిక్రమా

మః ॥౧౦॥ వృక్షశాఖావభగ్నోఽహం ముహూర్తం పరినిష్టనన్ । సాంత్వయిత్వా త్వనేనోక్తో న పునః కర్తుమర్హసి ॥
౧౧॥ భ్రాతృత్వమార్యభావశ్చ ధర్మశ్చానేన రక్షితః। మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితమ్ ॥౧౨॥ అచింతనీ
యం పరివర్జనీయ మనీప్సనీయం స్వనవేక్షణీయమ్ । ప్రాప్తోఽస్మి పాప్మానమిమం నరేంద్ర భ్రాతుర్వధాత్ త్వాష్ట్రవధాది
వేంద్రః ॥౧౩॥ పాప్మానమింద్రస్య మహీజలం చ వృక్షాశ్చ కామం జగృహుః స్త్రియశ్చ। కో నామ పాప్మానమిమం క్షమేత
శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తుమిచ్ఛన్ ॥౧౪॥ నార్హామి సంమానమిమం ప్రజానాం న యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యమ్। అధర్మయు
క్తం కులనాశయుక్తమేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా ॥౧౫॥ పాపస్య కర్తాఽస్మి విగర్హితస్య క్షుద్రస్య లోకాపకృతస్య చై
వ। శోకో మహాన్ మామభివర్తతేఽయం వృష్టేర్యథా నిమ్నమివాంబువేగః ॥౧౬॥ సోదర్యఘాతాపరగాత్రవాలః సంతాపహ
స్తాక్షిశిరోవిషాణః । ఏనోమయో మామభిహంతి హస్తీ దృప్తో నదీకూలమివ ప్రవృద్ధః ॥౧౭॥ అంహో బతేదం నృవరావిష
హ్యం నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తమ్ । వివర్ణమగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపమ్ ॥౧౮॥ మహాబలా
నాం హరియూథపానామిదం కులం రాఘవ మన్నిమిత్తమ్ । అస్యాంగదస్యాపి చ శోకతాపాదర్ధస్థితప్రాణమితీవ మ

ఇతి ॥ అస్య వాలినః స్వమాహాత్మ్యస్య స్వమహత్త్వస్య అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్ - మే వధః మన్నిధనం మత్తో నాసీత్ - మమ తు బుద్ధిదౌరా
త్మ్యాత్ బుద్ధేర్దుస్స్వభావాత్ - ప్రాణహారీ భ్రాతృవధకారీ - వ్యతిక్రమః అమర్యాదా ఆసీత్ ॥౧౦॥ మత్తో నాసీదిత్యుక్తం విశదయతి- ద్రుమేతి ॥ ప
రినిష్టనన్ ఆర్తరవం కుర్వన్ - న పునః కర్తుమర్హసి- యుద్ధమితి శేషః- అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౨॥ అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం- అపరిచ్ఛేద్య
మిత్యర్థః- పరివర్జనీయం సాధుభిస్త్యక్తవ్యం- అనీప్సనీయం- అనభిలషణీయం- కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్యమిత్యర్థః స్వనవేక్షణీయం సుత
రామదర్శనీయం- జుగుప్సితమిత్యర్థః- త్వష్టుః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః- తం హత్వా ఇంద్రో మహాంతం పాప్మానమగమదితి కథా ॥ ౧౩ ॥ పా
ప్మానమితి ॥ ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య పాప్మానం మహ్యాదయః ఊషరఫేననిర్యాసఋతురూపేణ జగృహుః- ఖాతపూరణాదివరప్రదత్వా
త్- మమ తు శాఖామృగస్య కస్యాప్యనుపకారకస్య- పాప్మానం ప్రతిపత్తుం కించిద్వరం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్ కో నామ క్షమేత - గ్రహీతుమితి శేషః- య
ద్యపి విశ్వరూపాఖ్యా యికాయాం త్వాష్ట్రశిరస్త్రయచ్ఛేదకృతబ్రహ్మహత్యాత్రితయం పృథివీవనస్పతిస్త్రియ ఏవ జగృహురిత్యుక్తం - తథాపి
శాఖాంతరానురోధేన జలేనాపి కశ్చిదంశో గృహీత ఇత్యవగంతవ్యం॥ ౧౪॥ నార్హామీతి ॥ కులనాశయుక్తం కులనాశఫలకం వాలివినాశేనాంగ
దాదేరజీవనాదితి భావః- ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం కర్మ కృత్వా - ప్రజానాం సంమానం ప్రజాకర్తృకరాజసంమానం- నార్హామి- అత ఏవ
యౌవరాజ్యమేవ నార్హామి- కుతో మహారాజ్యమితి భావః ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ క్షుద్రస్య దుష్టస్య- విగర్హితస్య విశేషేణ శిష్టైర్నిందితస్య- లోకాప
కృతస్య సర్వలోకైస్త్యక్తస్య పాపస్య కర్తాఽస్మి- ఏతాదృశపాపస్యోత్తరపాపహేతుత్వజ్ఞాపనాయ తృచ్ప్రత్యయః- వృష్టేరుత్పన్నోఽంబువేగో య
థా తాదృశశోకో మాం నిమ్నమివాభివర్తతే - ఉభయత్రాప్యుపమావాచకప్రయోగో మహాకవినిబంధనేష్వస్త్యేవ ॥ ౧౬ ॥ సోదర్యేతి॥
సోదర్యస్య భ్రాతుః ఘాత ఏవాపరగాత్రవాలౌ అపరకాయపుచ్ఛౌ యస్య స తథా - సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా- వధాదపి సంతాపస్య
ప్రాధాన్యాన్మూర్ధన్యాయత్వేరూపణం- వధప్రకారవైవిధ్యాత్సంతాపవైవిధ్యాచ్చ నానావయవత్వేన రూపణం - ఏనోమయ ఇతి స్వార్థే మయ
ట్- పాపమేవ హస్తీ- ఏనసో దృప్తత్వముత్కటత్వం- తస్య ప్రవృద్ధత్వం మహత్త్వం గజస్యోన్నతత్వం ॥౧౭॥ అంహో బతేదం నృవరావిషహ్యం నివర్త
తే మే హృది సాధువృత్తమ్। వివర్ణమగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం॥ హే నృవర రాఘవ- మే హృది ఇదం సాధువృత్తం అంహః
స్వేన సహ వర్తమానం పాపం- అవిషహ్యం అసోఢ్వా- నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి- కథమివ- వివర్ణం జాతరూపం అగ్నౌ పరితప్యమానం సత్ కిట్టం యథాబు
ద్ధిపూర్వకం మవిషహ్య నివర్తతే- కిట్టాద్వియుజ్యత ఇత్యర్థః- బతేతి విషాదే ॥౧౮॥ మహాబలానామితి ॥ అపి చేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్ష

త్ స్వమాహాత్మ్యస్యానుల్లంఘనాత్- మమ బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధిమోహాత్ - ప్రాణహానివ్యతిక్రమః వాలివధరూపః అన్యాయ ఆసీదిత్యర్థః ॥౧౦॥
ద్రుమేతి॥ పరినిష్టనన్ ఆర్తరవం ముంచన్నహం న పునః కర్తుమర్హసీత్యనేన వాలినోక్త ఇతి సంబంధః ॥౧౨॥ అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం పాప
చిత్తైరపి చింతితుమయోగ్యం- పరివర్జనీయం పాపకారిభిరపి దూరతస్త్యాజ్యం- అనీప్సనీయం పాపరుచిభిరప్యనాకాంక్షితవ్యం. స్వనవేక్షణీయం పాపద
ర్శిభిరప్యదర్శనీయం- త్వాష్ట్రవధాత్- త్వష్టృపుత్రవిశ్వరూపవధాత్ ॥౧౩॥ పాప్మానమితి ॥ ప్రతిపత్తుం పరిహర్తుం కో వా ఇచ్ఛేత్ కో వా సహేతేతి సంబం
ధః ॥౧౪ ॥ నార్హామీతి ॥ ఏవంవిధం కర్మ భ్రాతృవధరూపం కృత్వా స్థితోఽహమితి శేషః- ప్రజానాం సమ్మానం ప్రతినార్హామి- యౌవరాజ్యం ప్రతినా
ర్హామి కుతో రాజ్యం ప్రత్యర్హామీతి యోజనా ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ ఇవశబ్దస్తథార్థే- వృష్టేరంబువేగో యథా- తథా మహాన్ శోకో మామనువర్తతే॥
౧౬॥ విగర్హితస్య నిషిద్ధస్య- క్షుద్రస్య జుగుప్సితస్య లోకావమతస్య లోకవిద్విష్టస్య ॥౧౬॥ టీ ॥ సోదర్యేతి ॥ ఏనోమయః పాపమయః ॥౧౭॥ నను పురా
కృతసుకృతలబ్ధవివేకధైర్యాదినా శోకస్సోఢవ్య ఇత్యత ఆహ- అంహ ఇతి ॥ హే నృవర రాఘవ- మే హృది స్థితం సాధువృత్తం వివేకధైర్యరూపం సాధువృ
త్తం కర్తృ- ఇదమంహః భ్రాతృవధజనితం పాపఫలరూపం కర్మ అసోఢ్వా నివర్తతే- కథమివ- వివర్ణమత ఏవాగ్నౌ పరితప్యమానం జాతరూపం
సువర్ణం కిట్టం బుజీషాంశం మలమితి యావత్- అవిషహ్య పృథక్కృత్య యథా నివర్తతే- తథా అనేనాంహసా సహ వర్తమానం మమ హృదయే ఓం
చిత్పూర్వకృతం సాధువృత్తమస్తీతన్న తిష్ఠతి - యథా అగ్నౌ తప్యమానం కాంచనం కిట్టేన సమానతిష్ఠతి తద్వదిత్యర్థః ॥౧౮॥ మహాబలానామితి॥

న్యే॥౧౯॥ సుతస్సులభ్యస్సుజనస్సువశ్యః కుతస్సుపుత్రస్సదృశోఽఙ్గదేన । న చాపి విద్యేత సవీర దేశో యస్మిన్భవేత్సోదరసన్నికర్షః॥౨౦॥ యద్యఙ్గదో వీరవరార్హ జీవేజ్జీవేచ్చ మాతా పరిపాలనార్థమ్। వినా తు పుత్రం పరితాపదీనా తారా న జీవేదితి నిశ్చితమ్మే ॥౨౧॥ సోఽహం ప్రవేక్ష్యామ్యతిదీప్తమగ్నిం భ్రాత్రా చ పుత్రేణ చ సఖ్యమిచ్ఛన్ । ఇమే విచేష్యన్తి హరిప్రవీరాస్సీతాం నిదేశే తవ వర్తమానాః ॥౨౨॥ కృత్స్నన్తు తే సేత్స్యతి కార్యమేతన్మయ్యప్రతీతే మనుజేన్ద్రపుత్ర। కులస్య హన్తారమజీవనార్హం రామానుజానీహి కృతాగసం మామ్॥౨౩॥ ఇత్యేవమార్తస్య రఘుప్రవీరశ్శ్రుత్వా వచో వాల్యనుజస్య తస్య । సఞ్జాతబాష్పః పరవీరహన్తా రామో ముహూర్తం విమనా బభూవ ॥౨౪॥ తస్మిన్క్షణేఽభీక్ష్ణమవేక్ష్యమాణః క్షితిక్షమావాన్భువనస్య గోప్తా। రామో రుదన్తీం వ్యసనే నిమగ్నాం సముత్సుకస్సోఽథ దదర్శ తారామ్ ॥౨౫॥ తాం చారునేత్రాం కపిసింహనాథం పతిం సమాశ్లిష్య తదా శయానామ్ । ఉత్థాపయామాసురదీనసత్త్వాం మన్త్రిప్రధానాః కపివీరపత్నీమ్॥౨౬॥ సా విస్ఫురన్తీ పరిరభ్యమాణా భర్తుస్సకాశాదపనీయమానా। దదర్శ రామం శరచాపపాణిం స్వతేజసా సూర్యమివ జ్వలన్తమ్ ॥౨౭॥ సుసంవృతం పార్థివలక్షణైశ్చ తం చారునేత్రం మృగశాబనేత్రా। అదృష్టపూర్వం పురుషప్రధానమయం స కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజజ్ఞే ॥౨౮॥ తస్యేన్ద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహానుభావస్య సమీపమార్యా । ఆర్తాతితూర్ణం వ్యసనాభిపన్నా జగామ తారా పరివిహ్వలన్తీ॥౨౯॥ సా తం సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా శోకేన సమ్భ్రాన్తశరీర

యా-మన్నిమిత్తమత్తోనిమిత్తాత్ - అస్యాఙ్గదస్య శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానామిదం పరిదృశ్యమానం కులం యూథం-అర్ధస్థితప్రాణమివ భవతీతి మన్యే- సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పున్నపుంసకమిత్యమరః॥౧౯॥ సుత ఇతి॥ సుజనః సాజన్యవాన్-సువశ్యః సుతరాం వశ్యః-స్వాధీనస్సుతః-సులభ్యః లోకేషు సుఖేన లబ్ధుం యోగ్యః.అఙ్గదేన తుల్యః పుత్రస్తు కుతో హేతోస్సులభ్యః-దుర్లభ ఇత్యర్థః.సోదరసన్నికర్షోఽపి దుర్లభ ఇత్యాహ-న చాపీతి-సన్నికర్షః సన్నిధానమ్॥౨౦॥ అఙ్గదో యది జీవేత్తదా తారాపి జీవేత్ అన్యథా నేత్యాహ యదీతి॥౨౧॥ అఙ్గదమరణం నిశ్చిత్యాహ.సోఽహమితి॥ పుత్రేణ అఙ్గదేన॥ భ్రాతౄణామేకజాతానాం యద్యేకః పుత్రవాన్భవేత్ । తేన పుత్రేణ తే సర్వే పుత్రిణో మనురబ్రవీదితి స్మృతిః. సఖ్యమితి- తన్మరణే మరణం హి స్నేహస్య పరాకాష్ఠా- నిదేశే త్వదాజ్ఞాయామ్॥౨౨॥ కృత్స్నమితి॥ అప్రతీతే-అప్రకాశే.మృత ఇతి యావత్. మాం వినాపి త్వం సర్వం కార్యం. కర్తుం క్షమ ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ అథ రామస్యాశ్రితకార్యమేవ స్వకార్యం న తు స్వతః కిఞ్చిదస్తి-అత ఏవ మమ శత్రుర్వాలీతి సుగ్రీవేణోక్తే తం నిహత్య తస్మిన్న హృష్ణిముక్త్వా శోచతి స్వయమపి తథా శోచతి స్మేత్యాహ-ఇత్యేవమితి ॥ యద్వా సర్వేశ్వరస్య కుత్రచిద్విషయీకారస్తక్కంతాన పర్యన్తః ఘుంటాకర్ణమాలాకారాదిష్వివేత్యాహ - ఇత్యేవమితి ॥ రఘుప్రవీర ఇత్యనేన స్వస్య వానరేణ సమ్బన్ధాన్తరప్రసక్తిర్నాస్తీత్యుచ్యతే - వాల్యనుజస్యార్తస్య- వాల్యనుజే ఆర్తే సతీత్యర్థః-వచశ్శ్రుత్వా తద్వచనం చ శ్రుత్వా-సఞ్జాతబాష్పః శదార్తినిమిత్తకార్తిక ఇత్యర్థః.పరవీరహన్తా ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలః-తాచ్ఛీల్యే తృచ్-సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాలివధత్వేన తచ్ఛోచనాదశోచదిత్యర్థః.అనేన రామస్య క్రోధశోకావాశ్రితక్రోధశోకాయత్తావిత్యయమర్థస్సూచితః॥౨౪॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్క్షణే తస్మిన్నవసరే-అభీక్ష్ణం పునః పునః. అవేక్ష్యమాణః-తారయేతి శేషః. అనేన తారాయాః రామవిషయమానుకూల్యముక్తం- క్షితిక్షమావాన్ క్షితేర్యా దృశీ క్షమా తాదృశక్షమావాన్-క్షమావత్త్వ భువనగోప్తృత్వగుణౌ తారయా చిన్తితౌ కవినోక్తౌ - రుదన్తీమిత్యాదినా తారాయా దయనీయతోక్తా - సముత్సుకః శోకాపనయనే కృతాదరః॥ ౨౫॥ రామాగమనమాలోక్య మన్త్రిణస్తాముత్థాపయామాసురిత్యాహ - తామితి॥ ౨౬॥ సుసంవృతమితి ॥ పార్థివలక్షణైః రాజలక్షణైః-సుసంవృతం-అన్యూనతయా యుక్తమిత్యర్థః-చారునేత్రం పుణ్డరీకాక్షం- మృగశాబనేత్రా-విద్వానేవ విజానాతి విద్వజ్జనపరిశ్రమమితి న్యాయేన స్వయం చారునేత్రతయా తత్త్రైవ ప్రథమం దృష్టిర్న్యధాదితి భావః-అదృష్టపూర్వం ఇతః పూర్వం కుత్రాప్యదృష్టచరం. యోగం వినా అదృష్టమిత్యర్థః-పురుషప్రధానం పురుషోత్తమం-అయం స ఇతి విజజ్ఞే-యః పూర్వం భర్తారం హతవాన్సోఽయమితి జ్ఞాతవతీ-యద్వా యః పూర్వమఙ్గదాచ్ఛ్రుతః-యద్వా-యః పూర్వం పుణ్డరీకాక్షత్వాదిగుణవిశిష్టతయా మహాజనేభ్యశ్శ్రుతః సఏవాయమిత్యర్థః. అత ఏవ వక్ష్యతి త్వమప్రమేయశ్చేతి॥ తని శ్లో॥(౧౬)॥౨౮॥ తస్యేతి॥ వ్యసననిమగ్నతక్షమాగుణాదుచ్యన్తే-పరివిహ్వలన్తీ-మూర్ఛన్తీత్యర్థః॥౨౯॥ సేతి॥ రణే ఉత్కర్షణేన ఉత్కర్షేణ లబ్ధః లక్షః శ్వరవ్యం యస్య తథా- ఏకేన శరేణ స్వభర్తృహన్తారమిత్యర్థః- తం రామం-శోకేన సమ్భ్రాన్తః అయథాభూతః శరీరభావః శరీరకృతభావః యస్యాస్సా- కుపితేత్యర్థః. మనస్వినీ మత్ప్రియహన్తారం యావచ్ఛక్తి పరుషాణి వదేయమితి కృతాధ్యవసాయా-సమా

అపి చేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్ అస్యాఙ్గదస్య శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానాం పరిదృశ్యమానం కులం యూథం అర్ధస్థితప్రాణమివ భవతీతి మన్యే ॥౧౯॥ టీ॥ పితృనియోగాదఙ్గదేన త్వష్టే పుత్రః కథం సుసమ్పాదనీయ ఇత్యాహ-సుత ఇతి॥ సులభ్యః సుతమాత్రస్సులభ ఏవేత్యర్థః-కిన్తు సుజనః సువశ్యః-అఙ్గదేన సదృశః పుత్రః కుతః అతిదుర్లభ ఇత్యర్థః-కిఞ్చ సోదరసఙ్గః కుత్రాపి నాస్తీత్యాహ-న చేతి॥౨౧॥ టీ॥ త్వయి విపన్నే మత్కార్యం కథం సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ-ఇమ ఇతి ॥౨౪॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్క్షణే తస్మిన్నవసరే-సముత్సుకః శోకాపనయనసముత్సుకః॥౨౭॥ సుసంవృతమితి॥ సా విస్ఫురన్తీ వ్యపనీయమానా తారా - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం తం అయం స కాకుత్స్థః అఙ్గదవాక్యాదవగతః కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజజ్ఞ ఇతి సమ్బన్ధః॥౨౯॥ సా తమితి॥ రణోత్కర్షణలబ్ధలక్ష్యం-రణే ఉత్కర్షణముత్కర్షో యేషాం తే తథోక్తాః తైః-

భావా| మనస్వినీవాక్యమువాచ తారా రామం రణోత్కర్షణలబ్ధలక్షం ॥౩౦॥ త్వమప్రమేయశ్చదురాసదశ్చజితేంద్రి

సాధ్వవిశుద్ధసత్వారామసన్నిధిమాహాత్మ్యేననివృత్తకాలుష్యతయాసమున్మిషితశుద్ధసత్వాతారావాక్యమువాచ- పరుషభాషణోద్యుక్తసైవ
వాచాఅస్తౌషీదిత్యర్థః ॥ తనిశ్లోకః॥ విశుద్ధసత్వాతత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేనసమున్మిషితసత్వా-పరుషభాషణోద్యుక్తాపిసత్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానత
యానివృత్తకోపకలుషాసాంత్వముక్తవతీ(౧౬)॥౩౦॥ ఏవంపురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభిరనుసంహితంపరత్వంతారానుసంధత్తే-త్వమ
ప్రమేయశ్చదురాసదశ్చజితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ| అక్షయ్యకీర్తిశ్చవిచక్షణశ్చక్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః ॥ త్వం-వక్ష్యమాణ
కల్యాణగుణానుగుణధర్మివైలక్షణ్యాయుక్తః-అప్రమేయః- వేదాహమిత్యుపక్రమ్యమహాంతంకఇత్థావేదేతివేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యః అప్రమేయః-సోఽం
గవేదయదివానవేదేతిస్వేనాపిపరిచ్ఛిద్యజ్ఞాతుమశక్యః- త్వమప్రమేయః.ప్రత్యక్షగమ్యోపిమనసాదుర్విభావ్యస్వభావః-త్వమప్రమేయః- శరచాప
ధరోపిత్వంశంఖచక్రధరోసి- త్వమప్రమేయః- సౌలభ్యదశైవనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే-త్వమప్రమేయః- పరికరరహితోపిప్రతాపాతిశయేననిరవధి
కపరికరపరిగతఇవదురవగాహోఽసీత్యేకవచనస్వభావః- ఏవమంతఃకరణేనదుష్ప్రాపోపికింబాహ్యకరణైస్సుప్రాపః నేత్యాహ-దురాసదశ్చ-మ
నసాపిదురాసదఃకథంప్రకారాంతరేణస్యాసదఇతిభావః- దురాసదశ్చ-మహాజనోయేనగతస్సపంథాఇత్యుక్తంసన్మార్గంవినాపథఃస్ఖలితేనదు
ష్ప్రాపఇత్యర్థః- దురాసదశ్చ- షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితిధాతుపాఠోక్తార్థత్రయమపితంతేనోచ్యతే-నిత్యత్వాన్నవిశరణార్హః.
విభుత్వాన్నవిచాలనార్హః- నిత్యానందత్వాన్నావసాదమాపాదయితుంశక్యఇత్యర్థః - దురాసదశ్చ - వాలివధకుపితానాంప్రతికారాయ
సన్నిధానమపిగంతుమశక్యఇత్యర్థః- దురాసదశ్చ- బాహ్యకుదృష్టిభిర్యుక్త్యాభాసైరప్రకంప్యవైభవఇత్యర్థః- ఏవమప్రమేయత్వదుర్ధర్ష
త్వాభ్యాంసుదృష్టోపినపరదారరాజ్యపరిగ్రహలుబ్ధఇత్యాహ-జితేంద్రియశ్చ-నిస్పృహతయాసుగ్రీవాయదత్తరాజ్యఇత్యర్థః- జితేంద్రియశ్చ-
యఃకోపిపురుషఃకాంచిద్యోషితమాలక్ష్యనిర్వర్ణయతిత్వంతునతథా-నరామఃపరదారాన్వైచక్షుర్భ్యామపిపశ్యతీత్యుక్తేః | జితేంద్రియశ్చ-
పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః- అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాద్యుక్తరీత్యాసర్వేంద్రియైర్వినాపిసర్వంసర్వత్రసర్వదాజానన్నిత్యర్థః.జి
తేంద్రియః-దుర్గ్రహంమనసాప్యన్యైరింద్రియైరపిమజైరిత్యుక్తరీత్యా-వాఙ్మనసాగోచరః-త్వంజితేంద్రియఃత్వమేవజితేంద్రియః-సర్వం
వాక్యంసావధారణంఅబ్భక్షోవాయుభక్షఇతివత్ ॥ శ్లో ॥ అహల్యాయైజారస్సురపతిరభూదాత్మతనయాంప్రజానాథోయాసీదభజతగురో
రిందురబలామిత్యుక్తరీత్యాత్వద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేపివిషయచపలాః - త్వమేకోజితేంద్రియఇత్యర్థః - ఏవంవిగర్హ్యప్యయమస్మద్ధింసయా అ
ధార్మికఇతిమయాస్థితం - నతథేత్యాహ-ఉత్తమధార్మికశ్చ-స్వాశ్రితసంరక్షణార్థమేవంవిధవ్యాపారకారితయాపరమధార్మికః-స్వా
ర్థకర్మకారీఅధమధార్మికః-స్వపరసాధారణకర్మకారీమధ్యమధార్మికః- పరార్థమేవప్రవర్తమానఉత్తమధార్మికః-యద్వా-వర్ణాశ్రమా
చారసమారాధ్యోధార్మికః- ఉత్తమధార్మికోభక్తిమార్గభజనీయః- యద్వాఉత్తమధార్మికశ్శరణాగతసంరక్షకః.యద్వాఉపాయోగురురేవ
స్యాత్తేనానుగృహీతోబ్రహ్మలోకంగచ్ఛతీత్యుక్తధర్మవానుత్తమధార్మికః- యద్వా-ఆనృశంస్యంపరోధర్మఇత్యుక్తధర్మవాన్ధార్మికః - స్వా
శ్రితానామాపత్సుస్వవక్షోలక్షీకుర్వన్నుత్తమధార్మికః-యద్వా-ఆర్తసుగ్రీవరక్షణాద్ధార్మికః - అకృత్యకరణేననారకిణంవాలినంనిహత్యతస్య
పూతత్వకరణాదుత్తమధార్మికః-ప్రచ్ఛన్నవేధితయానిరపరాధవధేనచకథమస్యధార్మికత్వమిత్యాశంక్యాహ- అక్షయ్యకీర్తిశ్చ-ఆశ్రితా
పరాధితయాతిర్యక్షుమృగయాన్యాయేనపరాఙ్ముఖవధస్యాదోషత్వాత్తిర్యగ్భిరాభిముఖ్యేనయుద్ధకరణస్య సార్వభౌమస్యావద్యావహత్వా
చ్చతవకీర్తిర్నదూషయితుంశక్యేత్యర్థః-అక్షయ్యకీర్తిశ్చ- తస్యనామమహద్యశఇత్యుక్తరీత్యాపరత్వప్రధాయుక్తః-విచక్షణశ్చ-దూరదృ
ష్టితయాయుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకంసర్వకార్యకృత్-అతఏవహినిరపరాధవధోమాభూదితికదాచిద్వాలితఃపరాభవంప్రాపితవాన్- ల
క్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయగజపుష్పీంధారితవాన్-ఏవంశత్రుసంహర్తాపి-సపుత్రపౌత్రంసామాత్యంసమంత్రిజ్ఞాతిబాంధవం | హత్వేత్యుక్తరీత్యా
అంగదాదిష్వకించిత్కరతయాప్రశస్తక్షమావానసీత్యాహ-క్షితిక్షమావాన్-స్వాశ్రితాపరాధకారివిషయేతత్సాన్వయవినాశకరణేప్రాప్తేపితత్క్ష
మణంతవాతిశ్లాఘ్యమిత్యర్థః- క్షితిక్షమావాన్- క్షమయాపృథివీసమఇత్యుక్తరీత్యాపంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాయాఃపృథివ్యాయావతీక్షమాతావతీ
తవైకస్యాస్తీతిభావః- నిత్యయోగేమతుప్- తేనకదాచిదప్యస్యాక్షమాప్రసంగోపినాస్తీతిద్యోత్యతే- క్షతజోపమాక్షః- వాలివిషయేకోపాతిశ
యేనాద్యాపిశోణీకృతనయనోపితదీయేషుక్షమావాన్-యద్వా-రక్తాస్యనేత్రపాణిః-త్రితామ్రఃఇత్యాదిసాముద్రికోక్తరీత్యారక్తాంతనేత్రః-శా
హోరక్తాంతలోచనఇతిహ్యుక్తిః| అత్రప్రతిపదంచకారప్రయోగఃఏకైకఏవగుణఃపరత్వపర్యాప్తంలింగమితిద్యోతయితుం - క్షమావానిత్యత్ర
చకారాప్రయోగస్తురామేణక్షాంతమేవ-ఆర్తోన్యత్రాపిసంభవేననిరపేక్షత్వాభావాచ్చకారాప్రయోగః- క్షతజోపమాక్షఇ
త్యత్రతు విగ్రహగుణత్వేన భిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః- క్షతజోపమాక్షేతిసంబుద్ధ్యంతంవా - యద్వా అప్రమేయః అనాశ్రి
తానాందుర్జ్ఞేయః - చకారాదాశ్రితానాంసుప్రమేయః- నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయా నబహునాశ్రుతేన | యమేవైషవృ
ణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూంస్వామితిశ్రుతేః ॥ నమోనమోవాఙ్మనసాతిభూమయేనమోనమోవాఙ్మనసైకభూమయఇత్యుక్తేశ్చ|
ఏవమనాశ్రితానాందురాసదోదుష్ప్రాపః- చకారాదాశ్రితానాంసులభః- జితేంద్రియఃచకారాదాశ్రితవిషయేచపలః- ఉత్తమధార్మికఃచ
కారాద్దూరీకృతాధర్మః-అక్షయ్యకీర్తిఃతదనురూపకృత్యశ్చశబ్దార్థః- విచక్షణఃచకారాదాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ-మిత్రభావేనసంప్రా
ప్తంనత్యజేయమిత్యశక్తిర్హ్యుచ్యతే - అత్రత్యచకారఃదేహలీదీపన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి- తేనదయాదికంసముచ్చీయతే॥తనిశ్లోకః॥ త్వమప్ర
మేయః- రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినంహత్వా అకించిత్కుర్వన్నివస్థితస్త్వంవాలిభయప్రాప్తగిరివరస్యసుగ్రీవస్యావిజయందత్తవాన్-

యశో్చోత్తమధార్మికశ్చ। అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః॥ ౩౧॥ త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణిర్మహాబలస్సంహననోపపన్నః। మనుష్యదేహాభ్యుదయం విహాయ దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన యుక్తః॥ ౩౨॥ యేనైకబాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన । హతాగమిష్యామి సమీపమస్య న మామృతే రామ రమేత వాలీ ॥౩౩॥ స్వర్గేపి పద్మామలపత్రనేత్రస్సమేత్య సంప్రేక్ష్య చ మామపశ్యన్ । న హ్యేష ఉచ్చావచ తామ్రచూడా విచిత్రవేషాప్సరసోభజిష్యత్ ॥౩౪॥ స్వర్గేపి శోకం చ వివర్ణతాం చ మయా వినా ప్రాప్స్యతి వీర వాలీ । రమ్యే నగేంద్రస్య తటావకాశే విదేహకన్యారహితో యథా త్వం ॥౩౫॥ త్వం వేత్థ యావద్వనితావిహీనః ప్రాప్నోతి దుఃఖం పురుషః కుమారః। తత్త్వం ప్రజానన్ జహి మాం న వాలీ దుఃఖం మమాదర్శనజం భజేత ॥౩౬॥ యచ్చాపి మన్యేత భవాన్మహాత్మా స్త్రీఘాతదోషో న భవేత్తు మహ్యం । ఆత్మేయమస్యేతి చ మాం జహి త్వం న స్త్రీవధస్స్యాన్మనుజేంద్రపుత్ర ॥ శాస్త్రప్రయోగాద్వివిధాచ్చ వేదాదాత్మా హ్యనన్యః పురుషస్య దారాః ॥ ౩౭॥ దారప్రదానాన్న హి దానమన్యత్ప్రదృశ్యతే జ్ఞానవతాం హి లోకే ॥౩౮ ॥ త్వం చాపి మాం తస్య మమ ప్రియస్య ప్రదాస్యసే ధర్మమవేక్ష్య వీర । అనేన దానేన న లప్స్యసే త్వమధర్మయోగం మమ వీరఘాతాత్ ॥ ౩౯ ॥ ఆర్తామనాథామపనీయమానామేవంవిధామర్హసి మాం నిహంతుం । అహం హి మాతంగవిలాసగామినా ప్లవంగమానామృషభేణ ధీమతా ॥ వినా వరార్హోత్తమహేమమాలినా చిరం న శక్ష్యామి నరేంద్ర జీవితుం ॥ ౪౦॥ ఇత్యేవముక్తస్తు విభుర్మహాత్మా తారాం సమాశ్వాస్య హితం

తాపాయోర్వ్యతాం మాం స్తోతుం ఘటయితా - త్వమప్రమేయః - త్వత్స్వరూపమస్మత్స్వరూపం చ విచార్య స్తోతుముద్యుక్తాహం త్వమప్రమేయో వేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యోసి- అతోహం కథం స్తోతుం శక్నోమి - త్వమప్రమేయః -పురతో విద్యమానోప్యపరిచ్ఛేద్యశ్చక్షుషా మనసా ప్రమేయః - న చక్షుషా గృహ్యతే మనసా తు విశుద్ధేనేతి శ్రుతేః - త్వమప్రమేయః- ధనుష్పాణిసులభస్త్వం శంఖచక్రగదాదిధరో నారాయణోసి - త్వమప్రమేయః పరత్వమపరిచ్ఛేద్యమితి స్థితం సౌలభ్యం చాపరిచ్ఛేద్యం జాతం- త్వమప్రమేయః ఏకాకీ సన్నపి పరికరపరీత ఇవాప్రధృష్యోసి- త్వమప్రమేయః- తాపస ఇవ స్థితోపి విరాధాదిదుష్టనిగ్రహం కృత్వా శిష్టాన్ పరిపాలితవాన్ * అత్ర వ్యాఖ్యానేఉపన్యస్తానామర్థానాం ప్రాయశో గోవిందరాజీయే నైపస్పష్టత్వాన్నాత్ర శేషం లిఖితమితి జ్ఞేయం(౧౭)॥౩౧॥ త్వమితి॥ అనేన ప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వముచ్యతే- సంహననేన సమీచీనావయవసంస్థానేన-ఉపపన్నః యుక్తః- మనుష్యదేహాభ్యుదయం మానుషశరీరపరిగ్రహం విహాయ- దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన దేహసౌభాగ్యేన యుక్తః॥ తనిశ్లోకి॥ త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణిర్మహాబలః - మహాబలత్వే హేతుమాహ- సంహననోపపన్న ఇతి- మహావీర్యత్వనిమిత్తాంతస్సారాభివ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేష ఇత్యర్థః - అయం చ ప్రాకృతశరీరేషు న సంభవతీత్యాహ - మనుష్యేతి- మహారాజలక్షణశౌర్యాదిగుణాభివ్యంజకమనుష్యశరీరసంస్థానవిశేషేష్వపి నైతాదృశ ఇతి ద్యోతయితుమభ్యుదయపదప్రయోగః- దివ్యేన- త్రిపాదస్యామృతం దివీత్యాదిప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థితదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశేనేత్యర్థః (౧౮)॥ ౩౨॥ ఏవం రామస్య దివ్యతేజోవిశేషదర్శనేన విస్మితా క్షణం విస్మృతశోకా తద్వైభవం వర్ణయిత్వా స్వప్రకృత్యనుసారేణ ప్రలపతి- యేనేత్యాదినా॥౩౩॥ స్వర్గేపీతి॥ పద్మామలపత్రనేత్రో వాలీ స్వర్గేపి - అప్సరోభిస్సమేత్య తాస్సంప్రేక్ష్య చ మామపశ్యన్ ఉచ్చావచ తామ్రచూడాః వివిధతామ్రకుసుమైః కృతశేఖరాః- విచిత్రవేషాప్సరసః నాభజిష్యత్ నభజిష్యతి- ల్ఋడర్థే ల్ఋఙ్॥౩౪॥ స్వర్గేపీతి॥ నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య॥ ౩౫॥ త్వం వేత్థేతి॥ కుమారః యువా- తత్ వనితావిరహదుఃఖం- ప్రజానన్ త్వం మాం జహి- వాలీ మమాదర్శనజం దుఃఖం న భజేత॥ రా॥ త్వం వేత్థేతి॥ తత్త్వం ప్రజానన్ జహి మాం న వాలీతి పాఠః॥౩౬॥ యచ్చాపీత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ మహ్యం స్త్రీఘాతదోషో న భవేదితి భవాన్ యన్మన్యేత తన్నయుక్తం, ఇయం తారా అస్య వాలినః ఆత్మా ఇతి మత్వా మాం జహి- తేన తే స్త్రీవధః స్త్రీవధదోషో న స్యాత్ -ఆత్మేత్యేతదుపపాదయతి- శాస్త్రేతి॥ అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ- ఆత్మా హి దారాః- ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్ వేదాద్వేదరూపాత్ - శాస్త్రప్రయోగాదిత్యన్వయః॥ యద్వా వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్- ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్చేతి వార్థః ॥ రా ॥ యచ్చాపి మన్యేత| ఆత్మేయమస్యేతి| శాస్త్రప్రయోగాత్| దారప్రదానాత్ ఇతి పాఠక్రమః॥౩౭॥ సుకృతమప్యస్తీత్యాహ-దారేతి॥౩౮॥ న కేవలం పాపనివృత్తిస్సుకృతే- ప్రాయశ్చిత్తం చేదమిత్యాహ- త్వం చాపీతి॥ వీరఘాతాదిత్యేతత్సుగ్రీవదుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణోక్తం- త్వముత్తమధార్మికశ్చేతి పూర్వము

ప్రథమగణనాయాం వీరాగ్రణీరితి లక్ష్యత్వేన లబ్ధమిత్యర్థః॥టీ॥ సంభ్రాంతశరీరభావా సంభ్రాంతా విశ్లేశశరీరభావా దేహాంతఃకరణే యస్యాస్సా॥ ౩౧॥ త్వమితి॥ దివ్యేన దివిభవేన దేహాభ్యుదయేన సౌభాగ్యేన॥౩౩॥ స్వర్గ ఇతి॥ వాలీ స్వర్గేపి అప్సరోభిః సమేత్య- తాః సంప్రేక్ష్య చ మామపశ్యన్ - ఉచ్చావచతామ్రచూడాః వివిధతామ్రకుసుమైః కృతశేఖరాః- విచిత్రవేషాప్సరసో నాభజిష్యత్ నభజిష్యతీతి ల్ఋడర్థే ల్ఋఙ్ ॥౩౪॥ స్వర్గేపీతి॥ నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య॥౩౫॥ త్వమితి॥ తత్ స్త్రీవియోగజదుఃఖం॥౩౬॥ యచ్చాపీతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ మహ్యం స్త్రీఘాతదోషో భవేదితి భవాన్న మన్యేత- తస్య తవ స్త్రీవధో న స్యాత్ -తత్ర హేతుః- ఆత్మేయమితి- అస్య వాలినః ఇయం తారా ఆత్మా- అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః- యత్పత్నీతి శ్రుతేః- మద్వధస్య వాలివధ ఏవాంతర్భావాన్న తవ స్త్రీవధదోషశంకేతి భావః॥ ౩౭॥ న కేవలం దోషాభావః- అపి తు పుణ్యమప్యస్తీత్యాహ॥ దారప్రదానా

బభాషే ॥ ౪౧ ॥ మావీరభార్యే విమతిం కురుష్వ లోకో హి సర్వో విహితో విధాత్రా । తం చైవ సర్వం సుఖదుఃఖయో
గం లోకోఽబ్రవీత్తేన కృతం విధాత్రా ॥ ౪౨ ॥ త్రయో హి లోకా విహితం విధానం నాతిక్రమంతే వశగా హి తస్య । ప్రీ
తిం పరాం ప్రాప్స్యసి తాం తథైవ పుత్రస్తు తే ప్రాప్స్యతి యౌవరాజ్యం ॥ ధాత్రా విధానం విహితం తథైవ న శూరప
త్న్యః పరిదేవయంతి ॥ ౪౩ ॥ ఆశ్వాసితా తేన తు రాఘవేణ ప్రభావయుక్తేన పరంతపేన ॥ సా వీరపత్నీ ధ్వనతా ముఖేన సువే
షరూపా విరరామ తారా ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీమతి కిష్కింధాకాండే చతుర్వింశస్సర్గః. ****************** ✺

సుగ్రీవం చైవ తారాం చ సాంగదం సహలక్ష్మణః । సమానశోకః కాకుత్స్థః సాంత్వయన్నిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ న శోకప
రితాపేన శ్రేయసా యుజ్యతే మృతః । యదత్రానంతరం కార్యం తత్సమాధాతుమర్హథ ॥ ౨ ॥ లోకవృత్తమనుష్ఠేయం కృ
తం వో బాష్పమోక్షణం । న కాలాదుత్తరం కించిత్కర్మ శక్యముపాసితుం ॥ ౩ ॥ నియతిః కారణం లోకే నియతిః కర్మసాధనం
నియతిస్సర్వభూతానాం నియోగేష్విహ కారణం ॥ ౪ ॥ న కర్తా కస్యచిత్కశ్చిన్నియోగే చాపి నేశ్వరః । స్వభావే వర్తతే
లోకస్తస్య కాలః పరాయణం ॥ ౫ ॥ న కాలః కాలమత్యేతి న కాలః పరిహీయతే । స్వభావం చ సమాసాద్య న కశ్చిదతివర్తతే ॥

క్తత్వాత్ ॥ ౩౯ ॥ ఆర్తామితి ॥ అపనీయమానాం వాలినా వంచితాం ॥ ౪౧ ॥ హితవచనమేవాహ- మావీరేతి ॥ విమతిం జీవితుం న శక్ష్యామీత్యాదివిరుద్ధ
మతిం- సర్వో లోకః విధాత్రా బ్రహ్మణా హి విహితో నిర్మితః- హిః ప్రసిద్ధౌ - తం సుఖదుఃఖయోగం చ విధాత్రా కృతమితి లోకః పండితః పామరశ్చా
బ్రవీత్ ॥ ౪౨ ॥ వస్తుస్థితిశ్చ తథేత్యాహ- త్రయ ఇతి ॥ లోకాః లోకస్థజనాః- విహితం విధానం బ్రహ్మకల్పితం ప్రకారం నాతిక్రమంతే- హి యస్మాత్త
స్య వశగాః- ప్రీతిమితి- తాం వాలిసంభోగసదృశభోగమితి ద్యోతయతి ॥ ౪౩ ॥ ఆశ్వాసితేతి ॥ ప్రభావయుక్తేన అంగదయౌవరాజ్యప్రదాన
సమర్థేన- పరంతపేన తద్విరోధినిరసనసమర్థేన- ఆశ్వాసితా- అత ఏవ ధ్వనతా శబ్దాయమానేన ముఖేనోపలక్షితా- సువేషరూపేత్యనేన సమా
శ్వాసనకృతాంతరహర్షవత్త్వం సూచితం- స్వలంకారయుక్తశరీరేత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ము
క్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః. ✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺✺

అథ రామస్సర్వసాంత్వనపూర్వకం వాలినస్సంస్కారం కారయతి పంచవింశే. సుగ్రీవమిత్యాది ॥ సాంగదమితి సుగ్రీవవిశేషణం- సమా
నశోకః తారాంగదాదిభిస్తుల్యశోకః ॥ ౧ ॥ నేతి ॥ శోకపరితాపేన శోకకృతపరితాపేన- యుష్మదీయేనేతి శేషః- మృతో వాలీ శ్రేయసా న యుజ్యతే- అ
త్ర వాలినివిషయే- అనంతరం మరణానంతరం- యత్ శ్రేయస్కరం కార్యం ఔర్ధ్వదైహికరూపం- తత్సమాధాతుం కర్తుం అర్హథ ॥ ౨ ॥ లోకేతి ॥
లోకవృత్తం లోకాచారసిద్ధం. అత ఏవ సత్కారానుష్ఠేయం బాష్పమోక్షణం- వః యుష్మాభిః- కృతం- బాష్పమోక్షణాదతిరిక్తం కిమపి న యుష్మా
త్కర్తుం శక్యమిత్యాహ - కాలాదితి- కాలాదుత్తరం - కాలం వినేత్యర్థః- కించిత్కర్మ- ఉపాసితుం కర్తుం న శక్యం దేవాజ్ఞాముల్లంఘ్య స్వాతం
త్ర్యేణ కించిదపి కర్మ కర్తుం న శక్యమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ కాలాద్విహితాత్కాలాత్ ఉత్తరం ఉత్తరస్మిన్ కాలే । కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయే
తి ద్వితీయా ॥ ౩ ॥ తదేతదుపపాదయతి- నియతిరితి ॥ నియమ్యతేఽనేనేతి నియతిః- ఈశ్వరః లోకే విషయే కారణం- సర్వలోకకర్తేత్యర్థః- క్రియత ఇతి
కర్మ- కార్యం- తస్య సాధనం- సహకారీత్యర్థః- సర్వభూతానాం- నియోగేషు ప్రేరణేషు- నియతిః కారణం- సర్వప్రవర్తకోఽపీశ్వర ఇత్యర్థః- తేన వి
నా తృణాగ్రమపి న చలతీతి న్యాయాత్- ఈశ్వరపరతంత్రతయా లోకః కర్మ కరోతి - న తు స్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ఏవమన్వయముఖేన ఈశ్వరా
ధీనత్వముక్త్వా వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి- న కర్తేతి ॥ కశ్చిత్పురుషః కస్యచిత్కర్మణః- న కర్తా న స్వాతంత్ర్యేణ కర్తా- నియోగే కస్యచిత్ప్రేరణే- నే
శ్వరః - కింతు స్వభావే వర్తతే స్వభావాధీనో వర్తతే లోకః - తత్ర హేతుమాహ - తస్యేతి - కాలః తస్య పరాయణం గతిః - అత్ర స్వభావని
యతికాలాదిశబ్దైరీశ్వర ఏవాభిధీయతే- అన్యథా నేకరాజత్వాపత్తేః - శ్వేతాశ్వతరశ్రుతిశ్చ- స్వభావమేకే కవయో వదంతీత్యాదికైవమాహ ॥ ౫ ॥
న కాలఇతి ॥ కాలః ఈశ్వరః- కాలం ఆత్మానం- నాత్యేతి నాతిక్రామతి- స స్వాధీన ఏవ న తు లోకవత్ కస్యచిత్పరతంత్రః ॥ ౬ ॥ న చాస్య కశ్చిజ్జనితా

దిశ ॥ ౪౧ ॥ మావీరేత్యాది ॥ విమతిం జీవితుం న శక్య ఇతి విరుద్ధాం మతిం- సర్వో లోకః సర్వోఽపి జనః ధాత్రా విహితః - బ్రహ్మణా నిర్మితో హి - తేన వి
ధాత్రా కృతం సర్వం చ సుఖదుఃఖయోగమేవ సుఖదుఃఖయుక్తమేవ- లోకో మన్వాదిరబ్రవీదితి యోజనా ॥ ౪౨ ॥ త్రయో పీతి ॥ లోకాః లోకత్రయ
వాసినో జనాః- విహితం విధానం కల్పితం ప్రకారం తస్య వశగాః విధేర్వశగాః నాతిక్రమంతే. బ్రహ్మదయోఽపి విధికల్పితప్రకారముల్లంఘితుం న శక్ను
వంతి- కిము శమర్త్యాదయ ఇతి భావః ॥ టీ ॥ న కేవలమయమేవ లోకో విధాతృపరతంత్రః కింతు సర్వేఽపి లోకా ఇత్యాహ- త్రయ ఇతి ॥ టీ ॥ మహాజ్ఞాకర
ణేన ఫలమస్తీత్యాహ- ప్రీతిమితి ॥ జీవతి వాలిని యాదృశీ ప్రీతిః తాదృశీమిత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ ఆశ్వాసితేతి ॥ ధ్వనతా ముఖేనోపలక్షితా ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్వింశస్సర్గః. ✺✺✺✺
లోకవృత్తమితి ॥ బాష్పమోక్షణం కృతం- అలం- లోకవృత్తం పారలౌకికం కర్మానుష్ఠేయం- కాలాద్విహితాత్ కాలాదుత్తరం ఉత్తర
౨ ॥ స్మిన్ కాలే- కించిత్కర్మ కిమపి కర్మ- ఉపాసితుం అనుష్ఠాతుం న శక్యం- కాలస్యానుపాదేయత్వాదితి భావః ॥ ౩ ॥ కాలస్య ప్రాధాన్యమేవోపపా
దయతి- నియతిః కారణమిత్యాదినా ॥ నియమ్యతేఽనయేతి వ్యుత్పత్త్యా నియతిః కాలః నియోగేషు నియమనేషు ॥ ౪ ॥ న కర్తేతి ॥ కస్యచిదపి కశ్చిన్న క
ర్తా- నియోగే చ నియమనే చ- కశ్చిదపి ఈశ్వరః స్వతంత్రో న భవతి- కింతు లోకః స్వభావే కాలే వర్తతే పరతంత్రతయా వర్తతే- అత ఏవ తస్య కాలః
పరాయణం- ఇష్టప్రాపకత్వేన అనిష్టనివారకత్వేన చ పరమప్రాప్యమిత్యర్థః ॥ టీ ॥ కిమనయా కాలాదృష్టకల్పనయా ప్రాణిన ఏవాన్యోన్యం కర్తారః
కారయితారశ్చ భవంతీత్యత ఆహ- న కర్తేతి ॥ ౫ ॥ న కాల ఇతి ॥ కాలః మహాకాలః- కాలం ప్రాణినాం సుఖదుఃఖప్రాపకత్వేన దివసపక్షమాసత్వాది

౬॥ న కాలస్యాస్తి బంధుత్వం న హేతుర్న పరాక్రమః। న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః కారణం నాత్మనో వశః ॥౭॥ కింతు కాలపరిణామో ద్రష్టవ్యస్సాధు పశ్యతా। ధర్మశ్చార్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః ॥ ౮ ॥ ఇతస్స్వాం ప్రకృతిం వాలీ గతః ప్రాప్తః క్రియాఫలం । ధర్మార్థకామసంయోగైః పవిత్రం ప్లవగేశ్వరః ॥౯॥ స్వధర్మస్య చ సంయోగాజ్జితస్తేన మహాత్మనా। స్వర్గః పరిగృహీతశ్చ ప్రాణానపరిరక్షతా ॥౧౦ ॥ ఏషా వై నియతిశ్శ్రేష్ఠా యాం గతో హరియూథపః। తదలం పరితాపేన ప్రాప్తకాలముపాస్యతాం ॥౧౧॥ వచనాంతే తు రామస్య లక్ష్మణః పరవీరహా। అవదత్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం గతచేతసం ॥౧౨॥ కురు త్వమస్య సుగ్రీవ ప్రేతకార్యమనంతరం ॥౧౩౪॥ తారాంగదాభ్యాం సహితో వాలినో దహనం ప్రతి। సమాజ్ఞాపయ కాష్ఠాని శుష్కాణి చ బహూని చ। చందనాదీని దివ్యాని వాలిసంస్కారకారణాత్ ॥ సమాశ్వాసయ చైనం త్వమంగదం దీనచేతసం । మా భూర్బాలిశబుద్ధిస్త్వం త్వదధీనమిదం పురం ॥ అంగదస్త్వానయేన్మాల్యం వస్త్రాణి వి

నన్నాధిప ఇతి శ్రుతేః। న కాలః పరిహీయతే న నశ్యతి - ఇదముపలక్షణం - షడ్భావవికారరహిత ఇత్యర్థః॥శ్లో॥ అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ద్ధిజన్మభిః। వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాస్తీతి కేవలమితి హ్యుక్తం॥ స్వస్మిన్ భవతీతి స్వభావ ఈశ్వరః - వా శబ్దోవధారణే - స్వభావమాసాద్యైవ వర్తతే న తు కశ్చిత్తమతివర్తతే - నిరంకుశస్వతంత్రః - స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయమపి నాతివర్తతే - తత్పరతంత్రోన్యః కిము తేతి భావః॥ ౬ ॥ పునరపీశ్వరస్య స్వాతంత్ర్యముపపాదయతి - న కాలస్యేతి - కాలస్యేశ్వరస్య - బంధుత్వం నాస్తి - పక్షపాతో నాస్తీత్యర్థః - హేతుశ్చ నాస్తి వశీకరణోపాయశ్చ నాస్తి - తత్ప్రసాదం వినా స్వయత్నేన వశీకర్తుం న శక్యత ఇత్యర్థః - న పరాక్రమః తజ్జయహేతుపరాక్రమోపి నాస్తి - పురుషపరాక్రమస్య సనభిభూతేతి భావః - న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః న సుహృత్సగోత్రసంబంధః - అపరాధిషు దండధరత్వముక్తం ॥ ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి శ్రుతేః। అతః కారణమీశ్వరః - ఆత్మనో జీవస్య - న వశః న పరతంత్రః - తత్తత్కర్మానుగుణమేవ - ఈశ్వరస్సర్వం వర్తయతీత్యర్థః ॥ ౭॥ తర్హ్యనీశేన జంతునా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ - కింత్వితి॥ సాధు సమ్యక్ - పశ్యతా శాస్త్రరీత్యా పరామర్శమవగచ్ఛతేత్యర్థః - కాలస్య - ఈశ్వరస్య - పరిణామః చేతనకర్మానుగుణప్రవృత్తివిశేషః ద్రష్టవ్యః - ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషు న శోకః కర్తవ్యః - యద్భవితం తద్భవిష్యతీతి స్థాతవ్యమితి భావః - ధర్మార్థకామాస్తు కాలక్రమేణ - ఈశ్వరమర్యాదయా సమాహితాః సమర్పితా భవంతి - ధర్మాదిషు యత్ ప్రాప్తవ్యం తత్ ప్రాపయతీశ్వర ఏవేతి భావః - అత్ర నియతి కాలస్వభావపదైః వ్యామిశ్రతయోక్తిః తదానీం రహస్యం వక్తుమనర్హత్వాదితి బోధ్యం ॥ ౮ ॥ ఏవమర్థస్థితిముక్త్వా తాం ప్రకృతే సంగమయతి - ఇత ఇతి॥ స్వాం ప్రకృతిం గతః మద్బాణవేధకృతప్రాయశ్చిత్తతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్తస్సన్ - ప్లవగేశ్వరో వాలీ - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ - ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః - పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం - ప్రాప్తః - సామదానార్థసంయోగైరితి పాఠే - నీతిశాస్త్రప్రసిద్ధైరిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ కేన స్వాం ప్రకృతిం ప్రాప్త ఇత్యపేక్షాయాముక్తం విశదయతి - స్వధర్మస్యేతి॥ స్వధర్మస్య సంయోగాత్ స్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్ - రణే ప్రాణానపరిరక్షతా తేన శౌర్యకృతధర్మోప్యుక్తః - ఉభాభ్యాం జితః పూర్వం స్వవశీకృతః స్వర్గః ఇదానీం పరిగృహీతశ్చ ॥ ౧౦ ॥ ఏషేతి॥ హరియూథపః యాం నియతిం గతః సా నియతిర్గతిః శ్రేష్ఠా - తత్తస్మాత్కారణాత్ - పరితాపేనాలం - సద్గతిం ప్రాప్తం ప్రతి శోకో న కార్యః - ప్రాప్తకాలం ఏతత్కాలోచితః - ఉపాస్యతాం అనుష్ఠీయతాం ॥౧౧॥ వచనాంత ఇతి॥ గతచేతసం - దుఃఖితమితి యావత్ ॥౧౨॥ కురుత్వమస్యేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౩౪॥ తారేత్యాది॥ వాలినో దహనం ప్రతి తారాంగదాభ్యాం సహితస్సన్ - వాలిసంస్కారకారణాత్ వాలిసంస్కారార్థం - చందనాదీని కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ - యచ్చాత్ర సమనంతరం మరణానంతరం యదానేత

రూపమపాధికం కాలం - నాత్యేతి నాతిక్రామతి - యస్మిన్ కాలే జంతునా సుఖం దుఃఖం నా భోక్తవ్యం తమతిక్రమ్య కాలాంతరేణ భోజయితుం న సమర్థ ఇత్యర్థః - న కాలః పరిహీయతే న న్యూనతాం ప్రాప్నోతి - స్వభావం కాలం సమాసాద్య కశ్చిన్నాతివర్తతే - వా శబ్దావధారణే - నిరంకుశస్వతంత్రః కాలః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయమపి నాతిక్రామతి - తత్పరతంత్రోన్యః కిముతేతి భావః ॥ ౬ ॥ కాలః కేనాపి హేతునా వశీకర్తుం న శక్య ఇత్యాహ ॥ న కాలస్యేతి॥ కాలస్య పురుషేణ సహ వశీకరణహేతుభూతం బంధుత్వం నాస్తి - తథా వశీకరణహేతుః మిత్రజ్ఞాతిసంబంధోపి నాస్తి - న హేతుః వశీకరణోపాయభూతః పురుషకృతోపకారాదిర్నాస్తి - న పరాక్రమః వశీకరణోపాయః పురుషకృతః పరాక్రమోపి నాస్తి - అతః కారణం సర్వకారణభూతః కాలః ఆత్మనః పురుషస్య వశో న భవతి - పురుషాధీనో న భవతి॥ ౭ ॥ కిం తర్హీత్యత ఆహ ॥ కింత్వితి॥ సాధుపశ్యతా శ్రేయః పశ్యతా - స్వాత్మహితం పశ్యతా వివేకినేత్యర్థః - సర్వోపి లోకవ్యవహారః కాలపరిణామో ద్రష్టవ్యః - సర్వాపేక్షితహేతుభూతః కాలపరిణామః ప్రతీక్షణీయః - ప్రతీక్షణీయత్వే హేతుమాహ॥ ధర్మశ్చేతి॥ ధర్మశ్చార్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః - పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణకాలక్రమాయత్తాః - యస్మిన్కాలే యత్కర్మ కర్తవ్యం - స కాలో నుల్లంఘనీయ ఇతి భావః॥ ౮ ॥ ఇత ఇతి ॥ స్వాం ప్రకృతిం గతః మద్బాణకృతవధేన కృతప్రాయశ్చిత్తతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్తః - స ప్లవగేశ్వరో వాలీ ఇతః అస్మాల్లోకాత్ ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః - పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం ప్రాప్త ఇతి యోజనా ॥ ౯ ॥ స్వధర్మస్య చేతి॥ స్వధర్మసంయోగాత్ స్వవిహితకర్మానుష్ఠానాత్ - స్వర్గో జితః పూర్వం స్వవశీకృతః ఇదానీం యుద్ధే ప్రాణానపరిరక్షతా పరిగృహీతశ్చేతి సంబంధః ॥౧౦॥ ఏషేతి॥ నియతిః మృతిః - ప్రాప్తకాలం ప్రతత్కాలోచితం॥ ౧౩౪ ॥ *సమాజ్ఞాపయేతి॥ వాలిసంస్కారకారణాత్ కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ - కాష్ఠానయనార్థం సమాజ్ఞాపయేత్యర్థః । వాలిసంస్కారకారణాత్ - అంగదం చ సమాశ్వాసయేతి సంబంధః ॥టీ॥ గతచేతసం ఇతి కర్తవ్యతామూఢం - అనంతరం యదా నేతవ్యం తదాన

విధానిచ। ఘృతం తైలమథో గంధానచ్ఛాత్ర సమనంతరం ॥౧౬॥ త్వం తారశిబికాం శీఘ్రమాదాయాగచ్ఛ సంభ్రమాత్। త్వరా గుణవతీ యుక్తా హ్యస్మిన్ కాలే విశేషతః ॥౧౭॥ సజ్జీభవంతు ప్లవగాశ్శిబికావహనోచితాః। సమర్థా బలినశ్చైవ నిర్హరిష్యంతి వాలినం ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్త్వా తు సుగ్రీవం సుమిత్రానందవర్ధనః । తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థో లక్ష్మణః పరవీరహా ॥౧౯॥ లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా తారస్సంభ్రాంతమానసః। ప్రవివేశ గుహాం శీఘ్రం శిబికాసక్తమానసః॥ ౨౦ ॥ ఆదాయ శిబికాం తారస్స తు పర్యాపతత్పునః ॥౨౧॥ వానరైరుహ్యమానాం తాం శూరైరుద్వహనోచితైః ॥ దివ్యాం భద్రాసనయుతాం శిబికాం స్యందనోపమాం । పక్షికర్మభిరాచిత్రాం ద్రుమకర్మవిభూషితాం ॥ ఆచితాం చిత్రపత్తిభిస్సునివిష్టాం సమంతతః। విమానమివ సిద్ధానాం జాలవాతాయనాన్వితాం॥ సునియుక్తాం విశాలాం చ సుకృతాం విశ్వకర్మణా। దారుపర్వతకోపేతాం చారుకర్మపరిష్కృతాం॥ వరాభరణహారైశ్చ చిత్రమాల్యోపశోభితాం। గుహాగహనసంఛన్నాం రక్తచందనరూషితాం॥ పుష్పౌఘైస్సమభిచ్ఛన్నాం పద్మమాలాభిరేవ చ । తరుణాదిత్యవర్ణాభిర్భ్రాజమానాభిరావృతాం ॥౨౬॥ ఈదృశీం శిబికాం దృష్ట్వా రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । క్షిప్రం వినీయతాం వాలీ ప్రేతకార్యం విధీయతాం ॥౨౭॥ తతో వాలినముద్యమ్య సుగ్రీవశ్శిబికాం తదా। ఆరోపయత విక్రోశన్నంగదేన సహైవ తు ॥౨౮॥ ఆరోప్య శిబికాం చైవ వాలినం గతజీవితం। అలంకారైశ్చ వివిధైర్మాల్యైర్వస్త్రైశ్చ భూషితం॥ ఆజ్ఞాపయత్తదా రాజా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః । ఔర్ధ్వదైహికమార్యస్య క్రియతామనురూపతః ॥ విశ్రాణయంతో రత్నాని వివిధాని బహూన్యపి । అగ్రతః ప్లవగా యాంతు శిబికా సమనంతరం ॥౩౧॥ రాజ్ఞామృద్ధివిశేషా హి దృశ్యంతే భువి యాదృశాః। తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికం ॥౩౨ ॥ అంగదం పరిగృహ్యాశు తారప్రభృతయస్తదా । క్రోశంతః ప్రయయుస్సర్వే వానరా హతబాంధవాః ॥౩౩॥ తతః ప్రణిహితాస్సర్వా వానర్యోఽస్య వశానుగాః । చుక్రుశుర్వీర వీరేతి భూయః క్రోశంతి తాస్స్రి

వ్యమస్తీతి సర్వమంగదస్స మానయేదిత్యర్థః॥౧౬॥ త్వమితి॥ త్వరా గుణవతీ- అస్మిన్ కాలే విశేషతో యుక్తా॥౧౭॥ సజ్జీభవంత్వితి॥ యే నిర్హరిష్యంతి తే సజ్జీభవంత్వితి యోజనా- నిర్హారశ్శవవహనం॥౧౮॥౧౯॥ లక్ష్మణస్యేతి॥ గుహాం కిష్కింధాం॥౨౦॥ ౨౧॥ వానరైరిత్యాది॥ భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం [రాజార్హోన్నతాసనయుక్తామితి రామానుజార్యః] పక్షికర్మభిరాచిత్రాం కృత్రిమపక్షిభిస్సమంతాదాశ్చర్యభూతాం - క్రియత ఇతి కర్మ ప్రతికృతిః- ద్రుమకర్మభిః ద్రుమప్రతికృతిభిః విభూషితాం ఆచితాం చిత్రపత్తిభిః చిత్రలేఖాభిః- పదాతిభిరిత్యేకే- ఆర్షో దీర్ఘః- సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశవతీం - జాలవాతాయనావృతాం సూక్ష్మరంధ్రసమూహో జాలం- గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహో గవాక్షః- తదావృతాం- సునియుక్తాం సుశ్లిష్టాం- సుకృతాం సుష్ఠుకృతాం- యత్నేన కృతామిత్యర్థః - దారుపర్వతకోపేతాం దారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం- చారుకర్మణా ఉత్తేజనేన పరిష్కృతాం అలంకృతాం - వరాభరణైః హారైశ్చ- యుక్తామితి శేషః - గుహాగహనసంఛన్నాం కృత్రిమైర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననైశ్చ సంఛన్నాం - పుష్పౌఘైః ముక్తకపుష్పనిచయైః ఆస్తరణార్థైః - సమభిచ్ఛన్నాం వ్యాప్తాం - పద్మేతి- చతుర్దిక్షు పుష్పసరోపేతత్వే ప్యంతరాంతరా పద్మమాలాభిః పద్మపఙ్క్తిభిర్యుక్తామిత్యర్థః॥౨౬॥ ఈదృశీం శిబికామితి పునరుక్తిర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా॥ రా॥ క్షిప్రం ప్రేతకార్యం విధీయతామితి లక్ష్మణోద్దేశేనోక్తార్థస్య సుగ్రీవేణ క్రియమాణత్వాల్లక్ష్మణేన సుగ్రీవోప్యాజ్ఞప్త ఇత్యవగమ్యతే॥౨౭॥ తత ఇతి॥ తతః లక్ష్మణం ప్రతి వాలీ వినీయతామిత్యుక్తి శ్రవణానంతరమిత్యర్థః- యద్వా - లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిస్స్వముద్దిశ్యైవేతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః- ఆరోపయత ఆరోపయత్॥౨౮॥ ఆరోప్యేతి॥ ఆర్యస్య జ్యేష్ఠస్య దేహాదూర్ధ్వం కర్తవ్యం ఔర్ధ్వదైహికం ఉత్తరక్రియా- శిబికా సమనంతరం ఆసందీసమీపే- అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఇత్యాజ్ఞాపయదితి పూర్వేణ సంబంధః॥ రా॥ మాల్యైర్వస్త్రైశ్చ భూషితమితి పాఠః॥౩౧॥ రాజ్ఞామితి॥ బుద్ధివిశేషాః బుద్ధివిశేషానురూపాః - యాదృశాః ఔర్ధ్వదైహిక ప్రకారా దృశ్యంతే- తాదృశమౌర్ధ్వదైహికం క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్॥ రా॥ రాజ్ఞామితి॥ తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికమితి పాఠః ॥ ౩౨ ॥ అంగదమితి ॥ తారప్రభృతయో వానరా ఇతి సమ్యక్ ॥ రా ॥ అంగదం పరిగృహ్యాశు తారప్రభృతయస్తదా । క్రోశంత ప్రయయుస్సర్వే వానరా హతబాంధవా ఇతి పాఠః॥ ౩౩॥ తత ఇతి ॥ ప్రణిహితాః ఆప్తాః॥ రా॥ ప్రణిహి

తేతి సంబంధః ॥౧౬॥ త్వమితి॥ సంభ్రమాత్ వేగాద్గుణవతీ త్వరా అస్మిన్ కాలే విశేషతో యుక్తా హీతి సంబంధః॥౧౭॥ సజ్జీభవంత్వితి॥ యే నిర్హరిష్యంతి- తే సజ్జీభవంత్విత్యర్థః॥౨౧॥ దివ్యామితి॥ భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం- పక్షికర్మభిరాచిత్రాం పక్షిప్రకృతికర్మభిరాసమంతాత్ విచిత్రాం- ద్రుమకర్మవిభూషితాం ద్రుమప్రకృతిభిః కర్మభిః భూషితాం॥*॥ ఆచితామితి ॥ చిత్రపత్తిభిః చిత్రరూపపదాతిభిః చిత్రరచనావిశేషైర్వా- చిత్రపఙ్క్తిభిరితి వా పాఠః- సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశాం- జాలవాతాయనాన్వితాం జాలైర్వాతాయనైరన్వితాం - కుడ్యోపరి తిర్యగవస్థితఫలకనిర్మితవివిధసన్నివేశరంధ్రాణి జాలాని- వాతాయనాని వాయుప్రవేశార్థగవాక్షాకారరంధ్రాణి॥*॥ సునియుక్తామితి॥ సునియుక్తాం సుశ్లిష్టాం- దారుపర్వతకోపేతాం దారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం॥*॥ వరేతి ॥ వరాభరణహారైశ్చ యుక్తామితి శేషః- గుహాగహనసంఛన్నాం క్రీడార్థం నిర్మితదుష్ప్రవేశగుహాకారావరణనిబిడాం॥౨౮॥ ఆజ్ఞాపయదిత్యస్మిన్ శ్లోకే విశ్రాణయంత ఇతి శ్లోకే చ ఇతికరణం ద్రష్ట

యః ॥౩౪॥ తారాప్రభృతయస్సర్వా వానర్యో హతయూథపాః అనుజగ్ముర్హి భర్తారం క్రోశంత్యః కరుణస్వనాః ॥౩౫॥
తాసాం రుదితశబ్దేన వానరీణాం వనాంతరే । వనాని గిరయస్సర్వే విక్రోశంతీవ సర్వతః ॥౩౬॥ పులినే గిరినద్యాస్తు వి
విక్తే జలసంవృతే । చితాం చక్రుస్సుబహవో వానరాశ్శోకకర్శితాః ॥౩౭॥ అవరోప్య తతస్స్కంధాచ్ఛిబికాం వహనోచితాః ।
తస్థురేకాంతమాశ్రిత్య సర్వే శోకసమన్వితాః ॥౩౮॥ తతస్తారా పతిం దృష్ట్వా శిబికాతలశాయినం । ఆరోప్యాంకే శిరస్తస్య
విలలాప సుదుఃఖితా ॥౩౯॥ హా వానరమహారాజ హా నాథ మమ వత్సల । హా మహార్హ మహాబాహో హా మమ ప్రియ పశ్య
మాం ॥ జనం న పశ్యసీమం త్వం కస్మాచ్ఛోకాభిపీడితం ॥౪౦॥ ప్రహృష్టమివ తే వక్త్రం గతాసోరపి మానద ॥ అస్తార్కసమ
వర్ణం చ లక్ష్యతే జీవతో యథా ॥౪౧॥ ఏష త్వాం రామరూపేణ కాలః కర్షతి వానర ॥ యేన స్మ విధవాస్సర్వాః కృతా ఏ
కేషుణా వనే ॥౪౨॥ ఇమాస్తాస్తవ రాజేంద్ర వానర్యో వల్లభాస్సదా ॥ పాదైర్వికృష్టమధ్వానమాగతాః కిం న బుధ్యసే ।
తవేష్టా నను నామైతా భార్యాశ్చంద్రనిభాననాః ॥ ౪౪॥ ఇదానీం నేక్షసే కస్మాత్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం । ఏతే హి సచివా రా
జన్ తారప్రభృతయస్తవ ॥ పురవాసిజనశ్చాయం పరివార్యాసనే తే నఘ । । విసర్జయైతాన్ ప్లవగాన్ యథోచితమరిందమ ॥
తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటాః ॥౪౬॥ ఏవం విలపతీం తారాం పతిశోకపరిప్లుతాం ॥ ఉత్థాపయంతి
స్మ తదా వానర్యశ్శోకకర్శితాః ॥౪౭॥ సుగ్రీవేణ తతస్సార్ధమంగదః పితరం రుదన్ ॥ చితామారోపయామాస శోకేనాభిహ
తేంద్రియః ॥౪౮॥ తతోఽగ్నిం విధివద్దత్త్వా సోఽపసవ్యం చకార హ ॥ పితరం దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః ॥
౪౯॥ సంస్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః ॥ ఆజగ్మురుదకం కర్తుం నదీం శీతజలాం శివాం ॥౫౦॥ తతస్తే సహి
తాస్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాగ్రతః ॥ సుగ్రీవతారాసహితాస్సిషిచుర్వాలినే జలం ॥ ౫౧॥ సుగ్రీవేణైవ దీనేన దీనో భూ
త్వా మహాబలః ॥ సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యాణ్యకారయత్ ॥౫౨॥ తతస్తు తం వాలినమగ్ర్యపౌరుషం ప్రకాశమి
క్ష్వాకువరేషుణా హతం ॥ ప్రదీప్య దీప్తాగ్నిసమౌజసం తదా సలక్ష్మణం రామముపేయివాన్ హరిః ॥౫౩॥ ఇతి పంచవింశస్సర్గః.

తతశ్శోకాభిసంతప్తం సుగ్రీవం క్లిన్నవాససం । శాఖామృగమహామాత్రాః పరివార్యోపతస్థిరే ॥౧॥ అభిగమ్య
మహాబాహుం రామమక్లిష్టకారిణం । స్థితాః ప్రాంజలయస్సర్వే పితామహమివర్షయః ॥౨॥ తతః కాంచనశైలాభస్త
రుణార్కనిభాననః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం హనూమాన్మారుతాత్మజః ॥౩॥ భవత్ప్రసాదాత్సుగ్రీవః పితృపైతామ
హం మహత్ । వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్యమిదం ప్రభో ॥౪॥ భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభం ।

తాః అత్యంతం తాస్తా ఇత్యర్థః ॥౩౭॥ అవరోప్యేతి ॥ వహనోచితాః వాహకాః ॥౩౮॥ ఇమాస్తా ఇతి ॥ కృష్టం విప్రకృష్టం - అధ్వానం పాదైరాగతాః ॥
౪౩॥ ఇదానీమిత్యాది ॥ మదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః ॥౪౬॥ ఏవమితి ॥ విలపతీం విలపంతీం ॥౪౭॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ పితరం పితృశరీరం ॥౪౮॥ త
త ఇతి ॥ అపసవ్యం అప్రదక్షిణం ॥౪౯॥ సంస్కృత్యేతి ॥ వాలినం వాలిశరీరం - ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం - నదీం కిష్కింధాసమీపవర్తినీం ॥
౫౦॥ తతస్త ఇతి ॥ సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి - తారయా పృథక్ జలదానం కులాచారః ॥౫౧॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ అనేన రామస్య హైవాగత ఇత్యవగమ్య
తే ॥ రా ॥ సమానశోకః కాకుత్స్థ ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖిత్వం సఖిత్వమిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి ॥౫౨॥ తతస్త్వితి ॥ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం - ప్రదీప్య
దగ్ధ్వా - హరిః సుగ్రీవః - ఆశ్వ పురం ప్రవివిశురిత్యర్థః సిద్ధః - యద్యపి తిర్యగధికరణ్యర్థత్వాత్ శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః - తథా
పి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగాద్వైవత్రజాతిత్వాత్ సంస్కారాధికారితా స్తీతి బోధ్యం ॥౫౩॥ ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సుగ్రీవాభిషేకష్షడ్వింశే - తత ఇత్యాది ॥ క్లిన్నవాససం ఆర్ద్రవస్త్రం - స్నానాదితి భావః - శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూ
పామంత్రిణః ॥౧॥ అభిగమ్యేతి ॥ సర్వే సుగ్రీవాదయః ॥౨-౩॥ భవత్ప్రసాదాదితి ॥ వానరాణాం రాజ్యమిత్యన్వయః ॥౪-౫॥ అతినిపుణతయా హను

వ్యం - వికారిణ యంతః కికిరంతః - శ్లోకద్వయస్యాప్యాజ్ఞాపయదిత్యనేన సంబంధః ॥౩౩॥ తత ఇతి ॥ ప్రణిహితాః అత్యంతం తాస్తాః ॥౩౬॥ టీ ॥ పులిన ఇతి ॥
వివిక్తే పూతే ॥ ని ॥ వివిక్తాపూతే విజనావిత్యమరః ॥౩౭॥ టీ ॥ పునస్తారా విలాపమాహ - తత ఇతి ॥౪౨॥ టీ ॥ విక్రృష్టం దూరమిత్యర్థః ॥౪౪॥ ❋ య
థోచితం యథాకామం ॥ ❋ తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటా ఇత్యత్ర ఇతి విలలాపేతి శేషః ॥ ౪౭॥ టీ ॥ తత ఇతి ॥ అపసవ్యం అప్రదక్షి
ణం - దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం మృతం ॥౫౦॥ టీ ॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ సుగ్రీవేణైవాకారయత్ తత్ప్రాముఖ్యేనైవాకారయ ద్విత్యర్థః ॥౫౨॥ టీ ॥ రా
మాదేశాదేవకర్తవ్య కరణానంతరం పున స్తత్సమీపంజగామేత్యుక్తాను వాదపూర్వకమాహ - తత ఇతి ॥ ప్రకాశం ప్రఖ్యాతం ప్రదీప్యసం
స్కార్య ॥ ౫౩॥ టీ ॥ గతసగాణాం ఫలశ్రుతిః ॥ శ్లో ॥ తారాప్రలాపమాకర్ణ్య వాలినో దహనం తథా । కపీంద్ర సంస్కృతిం నారీ పుత్రిణ్యా హ్యా
విధవా భవేత్ ॥ దీర్ఘాయుష్యం భవేత్పుంసః పుత్రిణీ సంభవిష్యతీతి స్కాందే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సంవిధాస్యతి కార్యాణి సర్వాణి ససుహృజ్జనః ॥౫॥ స్నాతోఽయం వివిధైర్గంధైరౌషధైశ్చ యథావిధి । అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః ॥౬॥ ఇమాం గిరిగుహాం రమ్యామభిగంతుమితోఽర్హసి । కురుష్వ స్వామిసంబంధం వానరాన్సంప్రహర్షయన్ ॥౭॥ ఏవముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహా । ప్రత్యువాచ హనూమంతం బుద్ధిమాన్వాక్యకోవిదః ॥౮॥ చతుర్దశ సమాః సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురమ్ । న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్పితుర్నిర్దేశపాలకః ॥౯॥ సుసమృద్ధాం గుహాం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః । ప్రవిష్టో విధివద్వీరః క్షిప్రం రాజ్యేఽభిషిచ్యతామ్ ॥౧౦॥ ఏవముక్త్వా హనూమంతం రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ । వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్నముదారబలవిక్రమమ్ ॥౧౧॥ ఇమమప్యంగదం వీర యౌవరాజ్యేఽభిషేచయ । జ్యేష్ఠస్య స సుతో జ్యేష్ఠః సదృశో విక్రమేణ తే ॥ అంగదోఽయమదీనాత్మా యౌవరాజ్యస్య భాజనమ్ ॥౧౨॥ పూర్వోఽయం వార్షికో మాసః శ్రావణః సలిలాగమః ॥ ప్రవృత్తాః సౌమ్య చత్వారో మాసా వార్షికసంజ్ఞికాః ॥ నాయముద్యోగసమయః ప్రవిశ త్వం పురీం శుభామ్ ॥ అస్మిన్వత్స్యామ్యహం సౌమ్య పర్వతే సహలక్ష్మణః । ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా ॥ ప్రభూతసలిలా సౌమ్య ప్రభూతకమలోత్పలా ॥౧౫॥ కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత ॥ ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమ్ । అభిషిక్తస్స్వరాజ్యే చ సుహృదస్సంప్రహర్షయ ॥౧౭॥ ఇతి రామాభ్యనుజ్ఞాతస్సుగ్రీవో వానరాధిపః । ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం కిష్కింధాం వాలిపాలితామ్ ॥౧౮॥ తం వానరసహస్రాణి ప్రవిష్టం వానరేశ్వరమ్ । అభివాద్య ప్రవిష్టాని సర్వతః పర్యవారయన్ ॥౧౯॥ తతః ప్రకృతయస్సర్వా దృష్ట్వా హరిగణేశ్వరమ్ । ప్రణమ్య మూర్ధ్నా పతితా వసుధాయాం సమాహితాః ॥౨౦॥ సుగ్రీవః ప్రకృతీస్సర్వాస్సంభాష్యోత్థాప్య వీర్యవాన్ । భ్రాతురంతఃపురం సౌమ్యః ప్రవివేశ మహాబలః ॥౨౧॥ ప్రవిశ్య త్వభినిష్క్రాంతం సుగ్రీవం

మాన్ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తత్ప్రపంచ్యతి రామే పునర్విశేషమాహ- స్నాత ఇతి ॥౬॥ ఇమామితి ॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం- వానరాణాం స్వామినా సంబంధం కురు- సుగ్రీవం వానరరాజం కుర్విత్యర్థః ॥౧౧॥ ఇమమపీత్యాది ॥ భాజనం- యోగ్యమిత్యర్థః ॥౧౨॥ అస్త్వభిషేకః సీతాన్వేషణ రావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియతామిత్యాశంక్యాహ- పూర్వ ఇత్యాది ॥ పూర్వః వర్షర్త్వపేక్షయా ప్రథమః. వర్షాః వర్షర్తుః ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః । తత్ర ప్రథమో వార్షికః- ద్వౌ ద్వౌ మార్గాదిమాసౌ స్యాదృతురితి శ్రావణభాద్రపదౌ వర్షర్తుః- తదేకదేశత్వాచ్ఛ్రావణో వార్షిక ఇత్యుచ్యతే- వర్షాభ్యష్ఠగితి ఠక్ప్రత్యయః- వార్షికసంజ్ఞికాశ్చత్వారో మాసా ఇతి ॥ ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చతుష్ట్వమితి జ్ఞేయం- ఛత్రిన్యాయాత్- వర్షముఖత్వాద్వర్షానంతరకాలత్వాచ్చ చత్వారోఽపి యుద్ధయోగ్యా న భవంతి ॥ కశ్చిత్తు - పక్షా వై మాసా ఇతి శ్రుతిపక్షమాశ్రిత్య చత్వారో వార్షికా మాసా ఇత్యుక్తం - శ్రావణః ప్రథమో మాస ఇత్యత్రాపి ప్రథమః పక్ష ఇత్యర్థః- చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమా ఇత్యుపసంహారాదిత్యాహ ॥౧౫॥ కార్తిక ఇతి ॥ కార్తికే మాసి సమనుప్రాప్తే సమీపం ప్రాప్తే- ఆశ్వయుజాంత ఇత్యర్థః- యత యతస్వ- సేనాసన్నహనం కురు- కార్తికశబ్దస్య ఆశ్వయుజాంతపరత్వం స్వయమేవ వక్ష్యతి- వయమాశ్వయుజే మాసి ప్రాగేవ ప్రతిచోదితా ఇతి ప్రచోదనం సన్నహనం న తు నిర్గమః- నిర్గమస్తు మార్గశీర్షే- స్వసంకేతితకార్తికాతిక్రమాదేవ రామస్య సుగ్రీవే కోపో లక్ష్మణప్రేషణం చ- స్వయంప్రభాబిలనిర్గమనానంతరం ద్రుమాన్వాసంతికాన్దృష్ట్వేత్యేతద్వసంతపుష్పోద్గమోపక్రమపూతపత్రవిగళనహేతుఫాల్గునాపేక్షయా- పక్షాంతరే ఫాల్గునచైత్రయోర్వసంతత్వోక్తేర్వా- అయమత్ర క్రమోఽనుసంధేయః- ఉత్తరస్యాదినా పూర్వస్యావధిం జానీయాదితి న్యాయేనోత్తరస్యోత్తరస్య గ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసంఖ్యాజ్ఞాపనం వాల్మీకేశ్శైలీ- తథా చ చైత్రే రామస్య సాకేతాన్నిర్గమః- అగస్త్యాశ్రమాగమనాత్పూర్వం దశ సంవత్సరా గతా ఇత్యుక్తం - అథ పంచవట్యాం వర్షత్రయానంతరం చైత్రే ప్రాప్తే శూర్పణఖానాసికాచ్ఛేదనఖరవధాదికం కృతమిత్యవగమ్యతే- రావణేన చ మారీచవచనాదినా- కించిద్విళంబ్య తస్మిన్నేవ చైత్రే సీతా హృతా- సీతావిరహేణ మాయమానస్య రామస్య వసంతవర్ణనే చైత్రవనానిల ఇత్యుక్తేః- లంకాయాం సీతాయాస్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ । పునః ఫాల్గునే హి రావణవధః - ఆషాఢే వాలివధః- శరది సేనాసన్నహనం- మార్గశీర్షే వానరప్రస్థాపనం- స్వయంప్రభాబిలే బహుకాలయాపనం- కాలశ్చ నో మహాన్యాత ఇత్యుక్తేః । బహిర్నిర్గమనానంతరం ఫాల్గునశుద్ధత్రయోదశ్యాం హనుమతస్సముద్రతరణం- చతుర్దశ్యాం పునరాగమనం- పౌర్ణమాస్యాం దండయాత్రేత్యాది- అన్యద్యుద్ధకాండే వక్ష్యతే- సమయః సంకేతః ॥౧౯॥ తత ఇతి ॥ ప్రణమ్యేతి- మూర్ధ్నా ప్రణమ్య వసుధాయాం పతితాః సమాహితాః అనన్యమనస్కాః ॥౨౦॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ భ్రాతురంతఃపురం ప్రవివేశేతి- తారాం సంమాన్య- స్వవశీకరణార్థమితి భావః ॥౨౧॥ తస్యేత్యాది ॥ ప్రహో

తత ఇతి ॥ శాఖామృగాః మహామాత్రాః వానరప్రధానాః ॥౪॥ స్నాతః అభిషిక్తః ॥ టీ ॥ ఔషధైః అభిషేకద్రవ్యైః ॥౬॥ ఇమామితి ॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం- స్వామిసంబంధం వానరాణాం స్వామినా సహ సంబంధం కురుష్వ సుగ్రీవం వానరరాజానం కుర్విత్యర్థః ॥౧౨॥ అస్తు భవదుక్తప్రకారేణాభిషేకాదికం- మత్ప్రార్థితః త్వయా సంపాదితః- సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగో ద్యైవ కర్తవ్య ఇతి- సుగ్రీవాభిప్రాయమాశంక్యాహ పూర్వోఽయమిత్యాదినా ॥ టీ ॥ ప్రవృత్తాః ప్రవర్తితుముపక్రాంతాః ॥౧౪॥ టీ ॥ తర్హి కదా మదుద్యోగకాల ఇత్యత ఆహ- కార్తిక ఇతి ॥౨౧॥ టీ ॥

ప్లవగేశ్వరం। అభ్యషించంస్తసుహృదస్సహస్రాక్షమివామరాః ॥౨౨॥ తస్య పాండురమాజహ్రుశ్ఛత్రం హేమపరిష్కృ
తం। శుక్లేచ వాలవ్యజనే హేమదండే యశస్కరే॥ తథాసర్వాణిరత్నానిసర్వబీజౌషధైరపి। సక్షీరాణాంచవృక్షాణాం
ప్రరోహాన్కుసుమానిచ॥ శుక్లానిచైవవస్త్రాణి శ్వేతంచైవానులేపనం। సుగంధీనిచమాల్యాని స్థలజాన్యంబుజానిచ॥ చంద
నానిచదివ్యానిగంధాంశ్చవివిధాన్బహూన్। అక్షతంజాతరూపంచప్రియంగుమధుసర్పిషీ॥దధిచర్మచవైయాఘ్రంవా
రాహీంచాప్యుపానహౌ॥౨౬॥ సమాలంభనమాదాయరోచనాంసమనశ్శిలాం॥ ఆజగ్ముస్తత్రముదితావరాః కన్యాస్తుషో
డశ ॥౨౭॥ తతస్తేవానరశ్రేష్ఠంయథాకాలంయథావిధి॥రత్నైర్వస్త్రైశ్చభక్ష్యైశ్చతోషయిత్వాద్విజర్షభాన్। తతఃకు
శపరిస్తీర్ణంసమిద్ధంజాతవేదసం॥మంత్రపూతేనహవిషాహుత్వామంత్రవిదోజనాః। తతోహేమప్రతిష్ఠానే వరాస్తరణసం
వృతే॥ ప్రాసాదశిఖరేరమ్యేచిత్రమాల్యోపశోభితే । ప్రాఙ్ముఖంవివిధైర్మంత్రైః స్థాపయిత్వావరాసనే॥ నదీనదేభ్య
స్సంహృత్యతీర్థేభ్యశ్చసమంతతః। ఆహృత్యచసముద్రేభ్యస్సర్వేభ్యోవానరర్షభాః॥ అపఃకనకకుంభేషునిధాయవిమలా
శ్శుభాః।శుభైర్వృషభశృంగైశ్చకలశైశ్చాపికాంచనైః॥శాస్త్రదృష్టేనవిధినామహర్షివిహితేనచ । గజోగవాక్షోగ
వయశ్శరభోగంధమాదనః॥ మైందశ్చద్వివిదశ్చైవహనుమాన్జాంబవాన్నళః। అభ్యషించంతసుగ్రీవంప్రసన్నేనసుగం
ధినా॥ సలిలేనసహస్రాక్షంవసవోవాసవంయథా ॥౩౫॥ అభిషిక్తేతుసుగ్రీవేసర్వేవానరపుంగవాః॥ ప్రచుక్రుశుర్మ
హాత్మానోహృష్టాస్తత్రసహస్రశః ॥౩౬॥ రామస్యతువచఃకుర్వన్సుగ్రీవోహరిపుంగవః॥ అంగదంసంపరిష్వజ్యయౌ
వరాజ్యేభ్యషేచయత్ ॥౩౭॥ అంగదేచాభిషిక్తేతుసానుక్రోశాః ప్లవంగమాః ॥ సాధుసాధ్వితిసుగ్రీవంమహాత్మానో
భ్యపూజయన్ ॥౩౮॥ రామంచైవమహాత్మానంలక్ష్మణంచపునఃపునః॥ ప్రీతాశ్చతుష్టువుస్సర్వేతాదృశే తత్రవర్తతి॥
౩౯॥ హృష్టపుష్టజనాకీర్ణాపతాకాధ్వజశోభితా॥బభూవనగరీరమ్యాకిష్కింధాగిరిగహ్వరే॥౪౦॥ నివేద్యరామాయత
దామహాత్మనేమహాభిషేకంకపివాహినీపతిః। రుమాంచభార్యాంప్రతిలభ్యవీర్యవానవాపరాజ్యంత్రిదశాధిపోయథా॥
౪౧॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే షడ్వింశస్సర్గః. ***********************************

అభిషిక్తేతుసుగ్రీవేప్రవిష్టేవానరేగుహాం। ఆజగామసహభ్రాత్రారామఃప్రస్రవణంగిరిం ॥ శార్దూలమృగ
సంఘుష్టంసింహైర్భీమరవైర్వృతం। నానాగుల్మలతాగూఢం బహుపాదపసంకులం ॥ ఋక్షవానరగోపుచ్ఛైర్మార్జా

హాన్పల్లవాన్-అనులేపనం కర్పూరాది-గంధాః అగరుప్రభృతయః అక్షతం-జాతరూపం-అక్షతతండులం హరిద్రామిశ్రం-ప్రియంగుః స్వామ్నాం
న్యవిశేషః-వారాహీవరాహచర్మవికృతీ- ఉపానహౌ ఇత్యాదినాపూర్వసవనాన్ దీక్షణః॥౨౬॥ సమాలంభనమితి॥ సమాలంభనం అనులేపన
విశేషః-సమాలంభో విలేపనమిత్యమరః। రోచనాం గోరోచనాం-సమనశ్శిలాం-శైలధాతువిశేషసంహితంతిలకసాధనం మనశ్శిలా॥౨౭॥ తతస్తే
వానరశ్రేష్ఠమిత్యారభ్య వసవోవాసవంయథేత్యంతమేకంవాక్యం॥ యథాకాలంవిహితకాలమనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాక్రమం - ద్విజర్షభాన్
యాజనార్థమాహూతాన్.- సమిద్ధం జ్వలితం-జాతవేదసం అగ్నిం - మంత్రవిదః వానరపురోహితాః- హైమప్రతిష్ఠానే హేమమయపాద
యుక్తే.వరాసనవిశేషణమేతత్-నదీనదేభ్యస్తీర్థేభ్యస్సముద్రేభ్యశ్చ అపః ఆహృత్య ఆనీయ-సంహృత్య సంమిశ్రీకృత్య-తద్విమలం జలం కనకకుంభే
షునిధాయ తేభ్యో వృషభశృంగాదిభిరుద్ధృత్య శాస్త్రదృష్టేనవిధినా క్రమేణ- మహర్షివిహితేన కల్పసూత్రవిహితేనచ పవిత్రేనా- అభ్యషించంత॥
౩౫॥ అంగద ఇతి॥ సానుక్రోశాః- అంగదే సదయాః॥౩౮॥ రామంచైవేతి॥ తాదృశే సుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపోత్సవే- వర్తతి వర్తమానే
సతి॥౩౯॥హృష్టేతి॥పతాకాధ్వజయోర్భేదఉక్తః॥౪౦॥నివేద్యేతి॥ నివేద్య-రామసమీపమాగత్య నివేద్యేత్యర్థః॥౪౧॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిర
చితే శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- షడ్వింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామస్యైకాంతివాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రశమనం లక్ష్మణేన క్రియతే సప్తవింశే- అభిషిక్త ఇత్యాది॥ శైలంశిలామయమిత్యపృ

ప్రవిశ్యేతి ॥ ప్రవిశ్య - స్థితమితిశేషః ॥ ౨౨ ॥ ❋టీ ॥ శుక్లానీతి ॥ శ్వేతమనులేపనం కర్పూరద్రవః- ప్రియంగుః ఫలినీపుష్పం॥ని॥ ప్రియం
గుః ఫలినీ ఫలీత్యమరః(ప్రేంకణపుపువ్వు)యద్వా ॥ ని ॥ ప్రియంగుస్సిద్ధార్థసమే చేతి విశ్వప్రకాశః[గసగసాలు]❋దధిచర్మచేతి ॥ సమాలం
భనమనులేపనం॥౨౭॥తతస్త ఇత్యాది.. వసవోవాసవంయథేత్యంతమేకంవాక్యం॥ద్విజర్షభాన్ వానరజాతీయద్విజర్షభాన్॥తత ఇతి॥ హేమ
ప్రతిష్ఠానే- వరాస్తరణసంవృతే ఇత్యేతదుభయం వరాసనవిశేషణం-హేమప్రతిష్ఠానే హేమమయపీఠయుక్తే- నదీనదేభ్యః తీర్థేభ్యః. సముద్రే
భ్యశ్చ ఆహృత్యచ - సమ్మిళితాః కృత్వా - విమలంజలం కనకకుంభేషు నిధాయేతి సంబంధః ॥ శాస్త్రదృష్టేన మహర్షివిహితేన - శాస్త్రం వేదః
మహర్షయః మన్వాదయః॥ ౩౮॥ రామమితి॥ తాదృశే సుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపమహోత్సవే-వర్తతి వర్తమానేసతి॥౪౧॥టీ॥ఫలశ్రుతిః
స్కాందే॥శ్లో॥ అభిషేకంచ తారాయా రుమాయాః ప్రాప్తిముత్తమాం। సుగ్రీవస్య సదా శ్రుత్వా రాజ్యలాభం సగచ్ఛతీతి॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రైశ్చనిషేవితం। మేఘరాశినిభంశైలంనిత్యంశుచిజలాశ్రయం ॥౩॥ తస్యశైలస్యశిఖరేమహతీమాయతాంగుహాం।ప్రతి
గృహ్ణీతవాసార్థంరామస్సౌమిత్రిణాసహ॥౪॥ కృత్వాచసమయంసౌమ్యస్సుగ్రీవేణసహానఘః। కాలయుక్తంమహ
ద్వాక్యమువాచరఘునందనః॥ వినీతంభ్రాతరంభ్రాతాలక్ష్మణంలక్ష్మివర్ధనం ॥౫॥ఇయంగిరిగుహారమ్యావిశాలాయు
క్తమారుతా।అస్యాంవసావసౌమిత్రేవర్షరాత్రమరిందమ ॥౬॥ గిరిశృంగమిదంరమ్యమున్నతంపార్థివాత్మజ॥ శ్వే
తాభిఃకృష్ణతామ్రాభిశ్శిలాభిరుపశోభితం। నానాధాతుసమాకీర్ణందరీనిర్ఝరశోభితం ॥ వివిధైర్వృక్షషండైశ్చచా
రుచిత్రలతావృతం। నానావిహగసంఘుష్టంమయూరరవనాదితం॥మాలతీకుందగుల్మైశ్చసింధువారకురంటకైః।కదంబా
ర్జునసర్జైశ్చపుష్పితైరుపశోభితం ॥౧౦॥ ఇయంచనళినీరమ్యాఫుల్లపంకజమండితా। నాతిదూరేగుహాయానౌభవి
ష్యతినృపాత్మజ॥౧౧॥ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేగుహాసాధుభవిష్యతి।పశ్చాచ్చైవోన్నతాసౌమ్యనివాతేయంభవిష్యతి॥౧౨॥
గుహాద్వారేచసౌమిత్రేశిలాసమతలాశుభా। శ్లక్ష్ణాచైవాయతాచైవభిన్నాంజనచయోపమా ॥౧౩॥ గిరిశృంగమిదం
తాతపశ్యచోత్తరతశ్శుభం। భిన్నాంజనచయాకారమంభోధరమివోత్థితం॥ దక్షిణస్యామపిదిశిస్థితంశ్వేతమివాపరం।
కైలాసశిఖరప్రఖ్యంనానాధాతువిభూషితం ॥౧౫॥ ప్రాచీనవాహినీంచైవనదీంభృశమకర్దమాం।గుహాయాఃపూర్వ
తఃపశ్యత్రికూటేజాహ్నవీమివ॥ చంపకైస్తిలకైస్తాలైస్తమాలైరతిముక్తకైః। పద్మకైస్సరళైశ్చైవఅశోకైశ్చైవశోభి
తాం।వానీరైస్తిమిశైశ్చైవవకుళైఃకేతకైర్ధవైః। హింతాలైస్తిరిటైర్నీపైర్వేత్రకైఃకృతమాలకైః ॥౧౮॥ తీరజైశ్శో
భితాభాతినానారూపైస్తతస్తతః।వసనాభరణోపేతాప్రమదేవాభ్యలంకృతా ॥౧౯॥శతశఃపక్షిసంఘైశ్చ నానానా
దైర్వినాదితా। ఏకైకమనురక్తైశ్చచక్రవాకైరలంకృతా॥ పులినైరతిరమ్యైశ్చహంససారససేవితైః। ప్రహసంతీవ
భాత్యేషానారీసర్వవిభూషితా ॥౨౧॥ క్వచిన్నీలోత్పలచ్ఛన్నాభాతిరక్తోత్పలైఃక్వచిత్। క్వచిదాభాతిశుక్లైశ్చదివ్యైః
కుముదకుడ్మలైః॥౨౨॥ పారిప్లవశతైర్జుష్టాబర్హిక్రౌంచవినాదితా। రమణీయానదీసౌమ్యమునిసంఘైర్నిషేవితా॥
౨౩॥ పశ్యచందనవృక్షాణాంపంక్తీస్సురచితాఇవ। కకుభానాంచదృశ్యంతేమనసేవోదితాస్సమం॥౨౪॥ అహోసుర

చ్ఛిలోచ్చయమయగిరిభ్యోవ్యావృత్తిః-అతోనగిరిశైలేతిపునరుక్తిః॥౪॥కృత్వేతి॥కాలయుక్తంతత్కాలోచితం॥౫॥ఇయమితి॥ యుక్తమారుతా
ఉచితమారుతాయావదపేక్షితమారుతేత్యర్థః।వసావ-లోడుత్తమద్వివచనం-వర్షరాత్రమితి-అచ్సమాసాంతఆర్షః-జాత్యేకవచనం॥౬॥గిరిశృం
గమిత్యాది॥ కదంబాఃఅర్జునాఃనదీసర్జాః॥౭॥నానేతి॥చారుకాంతంచిత్రలతావృతమితిపాఠః-కదంబార్జునసర్జైః-కదంబాఃనీపాః-అర్జునాః
నదీసర్జాః-సర్జాఃసాలాః॥ ౧౦॥ ఇయంచేతి॥నాతిదూరేభవిష్యతీత్యనేనవర్షాకాలస్యప్రవృత్తత్వాద్భావిజలసమృద్ధ్యాసమీపవర్తినీభవిష్యతీత్య
ర్థః॥౧౧॥ప్రాగితి॥ ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానాగుహాసాధుర్భవిష్యతి-ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానత్వాభిధానాద్గుహాయానైఋ
త్యభిముఖద్వారత్వముక్తం- అతఏవపౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేనసాధుత్వముక్తంభవతి-ఇయంపశ్చాదున్నతాపశ్చాద్భాగోన్నతా-అతఏవపు
రోవాతనిరోధకత్వాన్నివాతాచభవిష్యతి॥౧౨॥ గుహాద్వారేచేతి॥ అస్మిన్ శ్లోకేవర్తతఇతిశేషః॥౧౩॥ గిరిశృంగమిత్యాది॥ శ్వేతమివరూప్య
మివ॥ని॥దుర్వర్ణంరజతంరూప్యంఖర్జూరంశ్వేతమిత్యమరః।అపరంఅపరంశృంగంపశ్యేతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౫॥ప్రాచీనవాహినీమిత్యాది॥అతి
ముక్తకైఃపుండ్రకైః- పద్మకైఃపద్మపర్ణాఖ్యవృక్షవిశేషైః-సరళైఃయూపసరళైః-తిమిశైఃస్యందనైః॥ని॥తిమిశేస్యందనోనేమిరిత్యమరః।ధవైఃధుం
ధురైః-హింతాలైఃలతాంకురాఖ్యవృక్షైః॥ని॥అథస్యాల్లతాంకురః।హింతాలస్తృణరాజశ్చేతివైజయంతీ-తిరిటైఃతిల్వవృక్షైః-తిరిటస్తిల్వమార్జనా
విత్యమరః। వేత్రకైరితిసమ్యక్॥౧౯॥శతశఇతి॥ఏకైకమనురక్తైఃఅన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥ ౨౨॥ పారిప్లవేతి॥ పారిప్లవైఃజలోపరిసంచారిపక్షి
విశేషైః॥౨౩॥పశ్యేతి॥సురచితాఇవమాలారూపేణగ్రథితాఇవ-కకుభానాంఅర్జునవృక్షాణాం-దృశ్యంతే-పంక్తయఇతిశేషః-మనసేవోదితా

౩॥౪॥కృత్వేతి॥సమయంకృత్వా-శరదిదండయాత్రేతిసంకేతంకృత్వేత్యర్థః-కాలయుక్తంతత్కాలోచితం॥టీ॥లక్ష్మివర్ధనమిత్యత్ర
హ్రస్వశ్ఛాందసః॥౫॥ ఇయమితి॥వర్షరాత్రంజాత్యేకవచనమేతత్॥౬॥టీ॥దరీదర్దరశోభితందర్దరాఃపాషాణసంధయః॥ ౧౦॥అత్రవ
సతోరావయోఃసౌకర్యాతిశయోభవిష్యతీత్యాహ-ఇయంచేత్యాది॥నళినీపుష్కరిణీ-గుహాయాఃనాతిదూరేభవిష్యతి-వర్షాకాలస్యప్రవృత్తత్వా
త్భావివారిపూరసమృద్ధ్యాగుహాసమీపవర్తినీభవిష్యతీత్యర్థః॥౧౧॥ప్రాగుదగితి॥ప్రాగుదక్ప్రవణేదేశేవర్తమానాగుహాసాధుర్భవిష్యతిప్రాగు
దక్ప్రవణవర్తమానత్వాభిధానాత్ గుహాయానైరృతిద్వారవత్త్వమవగమ్యతే- అతఏవపౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేనసాధుత్వముక్తంభవతి-ఇ
యంపశ్చాదున్నతాపశ్చాద్భాగోన్నతా- అతఏవపురోవాతనిరోధకత్వాత్ నివాతాచభవిష్యతి॥౧౩॥దక్షిణస్యామితి॥ శ్వేతమివరూప్యమివ॥
ని॥ శ్వేతంరూప్యేపీత్యమరః।అపరంశృంగంపశ్యేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౯॥శతశఇతి॥ఏకైకమనురక్తైఃఅన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥౨౨॥పారిప్ల
వేతి॥పారిప్లవశతైః-పారిప్లవఃజలోపరిసంచారీపక్షివిశేషః॥ ౨౩॥ పశ్యేతి॥ చందనవృక్షాణాంకకుభానామర్జునవృక్షాణాంచదృశ్యంతే-పంక్తయ

ణీయోయం దేశశ్శత్రునిషూదన। దృఢం రంస్యావ సౌమిత్రే సాధ్వత్ర నివసావహై ॥౨౫॥ ఇతశ్చ నాతిదూరే సా కిష్కింధా చిత్రకాననా। సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా భవిష్యతి నృపాత్మజ ॥౨౬॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషశ్శ్రూయతే జయతాం వర। నర్దతాం వానరాణాం చ మృదంగాడంబరైస్సహ ॥౨౭॥ లబ్ధ్వా భార్యాం కపివరః ప్రాప్య రాజ్యం సుహృద్వృతః। ధ్రువం నందతి సుగ్రీవస్సంప్రాప్య మహతీం శ్రియమ్ ॥౨౮॥ ఇత్యుక్త్వా న్యవసత్తత్ర రాఘవస్సహలక్ష్మణః। బహుదృశ్యదరీకుంజే తస్మిన్ప్రస్రవణే గిరౌ ॥౨౯॥ సుసుఖేపి బహుద్రవ్యే తస్మిన్హి ధరణీధరే। వసతస్తస్య రామస్య రతిరల్పాపి నాభవత్ ॥ హృతాం హి భార్యాం స్మరతః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్ ॥౩౦॥ ఉదయాభ్యుదితం దృష్ట్వా శశాంకం చ విశేషతః ॥ ఆవివేశ న తం నిద్రా నిశాసు శయనం గతమ్ ॥౩౧॥ తత్సముత్థేన శోకేన బాష్పోపహతచేతసమ్। తం శోచమానం కాకుత్స్థం నిత్యం శోకపరాయణమ్। తుల్యదుఃఖోబ్రవీద్భ్రాతా లక్ష్మణోనునయన్వచః॥౩౩॥ అలం వీర వ్యథాం గత్వా న త్వం శోచితుమర్హసి। శోచతో వ్యవసీదంతి సర్వార్థా విదితం హి తే॥౩౪॥ భవాన్క్రియాపరో లోకే భవాన్దైవపరాయణః। ఆస్తికో ధర్మశీలశ్చ వ్యవసాయీ చ రాఘవ। ౩౫॥ న హ్యవ్యవసితశ్శత్రుం రాక్షసం తం విశేషతః। సమర్థస్త్వం రణే హంతుం విక్రమైర్జిహ్మకారిణమ్॥౩౬॥ సమున్మూలయ శోకం త్వం వ్యవసాయం స్థిరం కురు। తతస్సపరివారం తం నిర్మూలం కురు రాక్షసమ్॥౩౭॥ పృథివీమపి కాకుత్స్థ ససాగరవనాచలామ్। పరివర్తయితుం శక్తః కిమంగ పునరావణమ్ ॥౩౮॥ శరత్కాలం ప్రతీక్షస్వ ప్రావృట్కాలోయమాగతః। తతస్సరాష్ట్రం సగణం రావణం త్వం వధిష్యసి ॥౩౯॥ అహం తు ఖలు తే వీర్యం ప్రసుప్తం ప్రతిబోధయే। దీప్తైరాహుతిభిః కాలే భస్మచ్ఛన్నమివానలమ్ ॥౪౦॥ లక్ష్మణస్య తు తద్వాక్యం ప్రతిపూజ్య హితం శుభమ్। రాఘవస్సుహృదం స్నిగ్ధమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౪౧॥ వాచ్యం యదనురక్తేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ। సత్యవిక్రమయుక్తేన తదుక్తం లక్ష్మణ త్వయా ॥౪౨॥ ఏష శోకః పరిత్యక్తస్సర్వకార్యావసాదకః। విక్రమేష్వప్రతిహతం తేజః ప్రోత్సాహయామ్యహమ్॥౪౩॥ శరత్కాలం ప్రతీక్షిష్యే స్థితోస్మి వచనే తవ। సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాదమనుపాలయన్ ॥౪౪॥ ఉపకారేణ వీరస్తు ప్రతికా

స్తమమితి॥ మనసా సంకల్పేన - సమం యుగపత్ - ఉదితా ఇవ స్థితాః॥౨౪॥ అహో ఇతి॥ రంస్యావ రంస్యావహే - అతః అత్ర గిరౌ - నివసావహై నివసా
వ॥౨౫॥ అత్ర వాసే క్రియమాణే కిష్కింధా చ సమీపవర్తినీ భవిష్యతీత్యాహ - ఇతశ్చేతి॥౨౬॥ గీతేతి॥ మృదంగాడంబరైస్సహ నర్దతాం వానరాణాం నిర్ఘో
షశ్శ్రూయత ఇత్యన్వయః॥౨౭॥ ఇతీతి॥ తత్ర గుహాయాం - కుంజః లతాగృహం॥ రా॥ ఇత్యుక్త్వా న్యవసత్ర రాఘవస్సహలక్ష్మణ ఇతి పాఠః॥౨౯॥
సుసుఖేపీతి॥ బహుద్రవ్యే బహుపుష్పఫలాదిధనే॥౩౦॥ ఉదయేతి॥ ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతాదుద్గతం॥ ౩౧॥ తత్సముత్థేనేత్యాది॥ ల
క్ష్మణోనునయన్వచ ఇతి పాఠః॥౩౪॥ భవానితి॥ క్రియాపర ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారవత్త్వముక్తం - దైవపరాయణ ఇత్యనేన
కార్యసిద్ధిహేతుభూత దేవతానిష్ఠోక్తా॥౩౫॥ నహీతి॥ అవ్యవస్థితః - ధైర్యరహిత ఇత్యర్థః - రణే విక్రమైర్హంతుం న సమర్థ ఇత్యన్వయః॥ రామా
నుజీయం॥ నహీతి॥ విక్రమే జిహ్మకారిణం క్రమవిషయే ఛద్మకారిణం॥౩౬॥ పృథివీమపీతి॥ పరివర్తయితుం అధరోత్తరం కర్తుం - అంగేతి సంబోధ
నం - పునరిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥ ౩౮॥౩౯॥ అహం త్వితి॥ దీప్తైః జ్వలనకరైః - ఉద్బోధకైః - వాక్యైరితి శేషః॥౪౦॥౪౧॥ వాచ్యమితి॥ అనురక్తేన అ
నురాగయుక్తేన - స్నిగ్ధేన తత్కాలోచిత ప్రియపరేణ - హితేన హితపరేణ - సత్యవిక్రమయుక్తేన అమోఘవిక్రమయుక్తేన - యద్వాచ్యం తత్సర్వం త్వ
యోక్తమితి సంబంధః॥౪౪॥ ఉపకారేణేతి॥ తుశబ్దోవధారణే - ఉపకారేణ యుక్తో వీరః ప్రతికారేణ యుజ్యత ఏవ - ప్రత్యుపకారం కరోత్యేవేత్యర్థః -
అప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారః పురుషః - సత్త్వవతాం సాత్త్వికానాం మనః - హంతి పీడయతి - సాత్త్వికాస్తమజస్రం నిందంతీత్యర్థః - సజ్జనాపవా

యదితి విశేషః మనసేవోదితాః సమాం మనసా సంకల్పేన సమం యథా తథా ఉదితాః తేషాం వర్ణాః పశ్యేతి సంబంధః (టీ) సమం మనసా ఉదితా ఇవ ఏ
కోచ్ఛ్రాయవిస్తారాః ఉద్భవామ ఇతి సంకల్ప్య ఉత్థితా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥౨౬॥ గీతేతి॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషః శ్రూయతే - మృదంగాడంబరైస్సహ నర్దతాం
వానరాణాం నిర్ఘోషశ్చ శ్రూయత ఇతి సంబంధః (టీ) ఆడంబరస్తూర్యరవ ఇతి విశ్వః॥౨౮॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ తస్మిన్ప్రస్రవణే గిరౌ తత్ర గుహాయాం
న్యవసదితి సంబంధః॥౩౦॥ ఉదయేతి ॥ ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతాదుద్గతం॥౩౧॥ టీ॥ తత్సముత్థేన సీతాస్మరణసముత్థేన॥ ౩౩॥ అలమితి॥
శోచతః పురుషస్య॥౩౪॥ భవానితి॥ క్రియాపర ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూత పురుషకారత్వముచ్యతే (టీ) దైవపరాయణః భాగ్యసంపన్నః ఉభ
యత్ర హేతుః - ఆస్తిక ఇతి - వ్యవసాయీ ప్రశస్తోద్యోగః ॥౩౫॥ నహీతి॥ విక్రమే జిహ్మకారిణం కుటిలం (టీ) త్వం అవ్యవసితః ఉద్యోగహీనః శ
త్రుం హంతుం న సమర్థ ఇతి యోజనా ॥ ౩౬॥ పృథివీమితి॥ పరివర్తయితుం అధరోత్తరయితుం॥ ౩౯॥ అహం త్వితి॥ అహం తు దీప్తైః దీపకైః వాక్యైరితి శేషః॥

౪౧॥ వాచ్యమితి ॥ అనురక్తేన అనురాగయుక్తేన స్నిగ్ధేన తత్కాలోచిత ప్రియపరేణ - హితేన ఉదర్కహితైషిణా - సత్యవిక్రమయుక్తేన అమో
ఘవిక్రమయుక్తేన - యద్వాచ్యం తత్సర్వం త్వయోక్తమితి సంబంధః ॥౪౪॥ సుగ్రీవస్త్వవశ్యమస్మాకం ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ ఉ
పకారేణేతి॥ తుశబ్దోవధారణే - ఉపకారేణ యుక్తో వీరః - కేనచిత్కృతోపకారః పురుష ఇత్యర్థః - ప్రతీకారేణ యుజ్యత ఏవ ప్రత్యుపకారం కరో
త్యేవ - అకృతజ్ఞః అప్రతికృతః అకృత ప్రత్యుపకార ఇత్యర్థః - సత్త్వవతాం పరమసాత్త్వికానాం మనః సంక్షోభయతి ॥౪౫॥ అత్రైవమితి॥ దర్శనం

రేణయుజ్యతే। అకృతజ్ఞోప్రతికృతో హంతిసత్త్వవతాంమనః॥ ౪౫॥ అథైవముక్తఃప్రణిధాయలక్ష్మణఃకృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్యభాషితం। ఉవాచరామంస్వభిరామదర్శనంప్రదర్శయన్దర్శనమాత్మనశ్శుభం ॥౪౬॥ యథోక్తమేతత్తవసర్వమీప్సితంనరేంద్రకర్తానచిరాద్ధరీశ్వరః । శరత్ప్రతీక్షఃక్షమతామిమంభవాన్ జలప్రపాతంరిపునిగ్రహేధృతః ॥౪౭॥ నియమ్యకోపంప్రతిపాల్యతాంశరత్ క్షమస్వమాసాంశ్చతురోమయాసహ । వసాచశైలేస్మిన్మృగరాజసేవితేసంవర్ధయన్శత్రువధేసముద్యమం॥౪౮॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- సప్తవింశస్సర్గః. ************ సతథావాలినంహత్వాసుగ్రీవమభిషిచ్యచ । వసన్మాల్యవతఃపృష్ఠేరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౧॥ అయంసకాలస్సంప్రాప్తస్సమయోద్యజలాగమః। సంపశ్యత్వంనభోమేఘైఃసంవృతంగిరిసన్నిభైః ॥౨॥ నవమాసధృతంగర్భంభాస్కరస్యగభస్తిభిః। పీత్వారసంసముద్రాణాంద్యౌఃప్రసూతేరసాయనం ॥౩॥ శక్యమంబరమారుహ్యమేఘసోపానపఙ్క్తిభిః ।కుటజార్జునమాలాభిరలంకర్తుందివాకరం ॥ ౪ ॥ సంధ్యారాగోత్థితైస్తామ్రైరంతేష్వధికపాండరైః। స్నిగ్ధైరభ్రపటచ్ఛేదైర్బద్ధవ్రణమివాంబరం॥౫॥ మందమారుతనిశ్వాసంసంధ్యాచందనరంజితం। ఆపాండుజలదంభాతికామాతురమివాంబరం ॥౬॥ ఏషా

వధేతస్సుగ్రీవోస్మాకంప్రత్యుపకారంకరోత్యేవేతిభావః॥౪౫॥ అథైవమితి॥ ప్రణిధాయ భావికార్యమాలోచ్య-దర్శనంమతం-ప్రణిధానేనదృష్టార్థమిత్యర్థః॥౪౬॥ యథోక్తమితి॥ నచిరాత్ అవిళంబితం-జలానిప్రపాత్యంతేస్మిన్నితిజలప్రపాతో వర్షాకాలః- భవాన్ క్షమతాంత్వంక్షమస్వ-వర్షాకాలకృతవిరహవేదనాంమాకుర్విత్యర్థః- రిపునిగ్రహేధృతఃధైర్యయుక్తః॥౪౭॥ సుగ్రీవఃప్రత్యుపకారంకరోతువామావా- సద్యశ్శత్రువధఃకర్తవ్యఇతిపునస్సంజాతకోపంరామంప్రత్యాహ- నియమ్యేతి॥ చతురోమాసాన్ ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజాన్- శరత్ కార్తికమాసః-శత్రువధేసముద్యమంఉత్సాహం- సంవర్ధయన్ అభివర్ధయన్-సముద్యతఇతిపాఠే- సంవర్తయన్ మృగరాజాదీన్నాశయన్॥ రా॥ సంవర్తయన్ కాలంయాపయన్॥౪౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తవింశస్సర్గః ❋❋❋

అథరామఃస్వస్యాశ్రితవిశ్లేషాసహిష్ణుత్వమన్యాపదేశేనలక్ష్మణాయప్రదర్శయన్ వర్షర్తువర్ణనమారభతేష్టావింశే - సతథేత్యాది॥ యత్కించిద్విరోధిరససాశ్రితసంరక్షణలాభేప్యసత్యల్పమేతన్మన్యమానః- మాల్యవతఃపూర్వంప్రస్రవణాఖ్యతయోక్తస్యగిరేఃపృష్ఠేఉపరి-వసన్ సర్వజనోజ్జీవనాయసన్నిహితఇత్యర్థః॥౧॥ అయమితి॥ సమయఃసుగ్రీవస్యస్థానావధిత్వేనసంకేతితః-సోయంజలాగమః కాలఃవర్షాకాలః - అద్యసంప్రాప్తఃసంప్రవృత్తః॥౨॥ నవేతి॥ ద్యౌఃభాస్కరస్యగభస్తిభిఃకిరణైఃసముద్రాణాంరసంపీత్వానవమాసధృతంకార్తికాద్యాషాఢపర్యంతనవమాసధృతంరసాయనంషడ్రసానాంకారణంగర్భంజలంప్రసూతేజనయతి-భాస్కరస్యగభస్తిభిరిత్యనేన- యాభిరాదిత్యస్తపతిరశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యోవర్షతీతిశ్రుతిస్సూచ్యతే। సముద్రాణాంరసమిత్యనేనహంసస్యక్షీరనీరవిభాగచాతుర్యవత్ నీరలవణవిభాగసామర్థ్యంద్యోత్యతే అత్ర ప్రస్తుతద్యోవర్షానువృత్తాంతేనాప్రస్తుతస్యానేకనాయకాహితవీర్యగర్భం భర్తృకాభిధృత్వాకాలేప్రసూతపదసుతప్రసవకృద్వధూవృత్తాంతస్యప్రతీతేఃసమాసోక్తిరలంకారః-యద్వినీతాసన్నిహితా సాపీదానీంనవప్రసూతిస్స్యాదితిరామమనోరథోగమ్యతే॥ తనిశ్లోకి॥(౧౯)॥౩॥ శక్యమితి॥ మేఘాఏవసోపానానితేషాంపఙ్క్తిభిరంబరమారుహ్య- కుటజార్జునానాంవార్షికపుష్పాణాంమాలాభిః-దివాకరంఅస్మత్కులగురుభూతసూర్యమధ్యేసదాధ్యేయంవిష్ణుం-అలంకారప్రియోవిష్ణురితిన్యాయేనాలంకర్తుంశక్యం- లింగసామాన్యేననపుంసకం-సహపత్న్యావిశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యుక్తరీత్యాసీతయాసహారాధనంనలబ్ధమిత్యంతాద్యోత్యతే॥౪॥ సంధ్యేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైఃఉత్థితసంధ్యారాగైః- ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః- వస్త్రఖండపక్షేఉత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః- అతఏవతామ్రైః-అంతేషుప్రాంతేషు-అధికపాండరైః- అత్యంతశుభ్రైః- స్నిగ్ధైఃఆర్ద్రైఃఅభ్రపటచ్ఛేదైః- అభ్రాణిమేఘాఏవపటచ్ఛేదాఃవస్త్రఖండాస్తైః- బద్ధవ్రణమివాంబరంభాతి- ఉపమాలంకారః॥ తనిశ్లోకి॥ అంబరస్యవ్రణసంబంధాసంభవాదతిశయోక్తిరలంకారః(౨౦)॥౫॥ మందేతి ॥ మందమారుతఏవనిశ్వాసోయస్యతత్తథా- అనేననిరంతరనిశ్వాసవత్త్వముచ్యతే- సంధ్యాసంధ్యారాగః- సఏవచందనంతేనరంజితంఆలిప్తం- అనేనతాపశాంతికరశీతోపచారఉక్తః- ఆపాండుజలదమిత్యనేనవిరహపాండులోక్తా-అతఏవకామాతురం-కాంతావిరహపీడితమివేత్యుత్ప్రేక్షా-రూపకానుప్రాణితా॥ తనిశ్లోకి॥(౨౧)॥౬॥ఏ

మతం ॥౪౬॥ నచిరాత్ అచిరాత్-కర్తా కరిష్యతి॥౪౭॥ ననుసుగ్రీవఃప్రత్యుపకారంకరోతువామావా-అస్మత్కర్తవ్యం రావణనిరసనమధునైవ కరిష్యావఇతిక్రోధావిష్టంరామంపునరనునయన్ ప్రత్యాహ ॥ నియమ్యకోపమితి॥ సంవర్తయన్ కాలంసమ్యక్ జ్ఞాపయన్॥ టీ॥ ప్రతిపాల్యతాంప్రతీక్ష్యతామ్॥౪౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంకిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తవింశస్సర్గః ❋

౧॥ అయమితి॥ సమయఃసుగ్రీవావస్థానావధిత్వేనసంకేతితఃసోయంకాలః- అద్యసంప్రాప్తఃసంప్రవృత్తః ॥టీ॥ వర్షర్తోర్ధర్మోవిరహిభిర్దుస్సహఇతిహృదినిధాయతల్లక్షణమాహ- అయమితి ॥౨॥ నవమాసేతి॥ ద్యౌఃభాస్కరస్యగభస్తిభిఃకిరణైఃసముద్రాణాంరసంపీత్వా నవమాసభృతం - కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతంనవమాసభృతంరసాయనంషడ్రసానాంకారణంగర్భంజలంప్రసూతఇతియోజనా (టీ) యాభిరాదిత్యస్తపతిరశ్మిభిస్తాభిఃపర్జన్యోవర్షతీతిశ్రుతిరత్రానుసంధేయా ॥౪॥ సంధ్యారాగేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైఃఉత్థితసంధ్యారాగైః- అంతరాంతరాసముద్భిన్నసంధ్యారాగైరితియావత్ - అతఏవతామ్రైఃఅంతేషుపర్యంతేష్వధికపాండురైఃస్నిగ్ధైః కించిత్ జలరససంబంధైః-అభ్రపటచ్ఛేదైఃఅభ్రాణ్యేవపటచ్ఛేదాఃతైఃఅంబరమాకాశంకర్తృ.బద్ధవ్రణమివ(టీ)వ్రణగోపనాయనిహితేనఘృతాదినేత్యర్థః-ప్రతీయతఇతిశేషః॥౫॥

ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా। సీతేవ శోకసంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచతి॥౭॥ మేఘోదరవినిర్ముక్తాః కల్హారసుఖశీతలాః। శక్యమంజలిభిః పాతుం వాతాః కేతకిగంధినః॥౮॥ ఏష ఫుల్లార్జునశ్శైలః కేతకైరధివాసితః। సుగ్రీవ ఇవ శాంతారిర్ధారాభిరభిషిచ్యతే॥౯॥ మేఘకృష్ణాజినధరా ధారాయజ్ఞోపవీతినః। మారుతాపూరితగుహాః ప్రాధీతా ఇవ పర్వతాః॥౧౦॥ కశాభిరివ హైమీభిర్విద్యుద్భిరివ తాడితమ్। అంతస్స్తనితనిర్ఘోషం సవేదనమివాంబరమ్॥౧౧॥ నీలమేఘాశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ ప్రతిభాతి మా। స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే వైదేహీవ తపస్వినీ॥౧౨॥ ఇమాస్తా మన్మథవతాం హితాః ప్రతిహతా దిశః। అనులిప్తా ఇవ ఘనైర్నష్టగ్రహనిశాకరాః॥౧౩॥ క్వచిద్బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ వర్షాగమసముత్సుకాన్। కుటజాన్ పశ్య సౌమిత్రే పుష్పితాన్ గిరిసానుషు॥ మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాన్ స్థితాన్॥౧౪॥ రజః ప్రశాంతం సహిమోఽద్య వాయుర్నిదాఘదోషప్రసరాః ప్రశాంతాః। స్థితా హి యాత్రా వసుధాధిపానాం ప్రవాసినో యాంతి నరాస్స్వదేశాన్॥౧౫॥ సంప్రస్థితా మానసవాసలుబ్ధాః ప్రియాన్వితాస్సంప్రతి చక్రవాకాః। అభీక్ష్ణవర్షోదకవిక్షతేషు యానాని

ఘేతి॥ ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన. సీతాపక్షే విరహతాపేన- పరిక్లిష్టా నవవారిభిః పరిప్లుతా సిక్తా- సీతాపక్షే అశ్రుక్లిన్నా బాష్పం ఊష్మ అశ్రుజలం చ విముంచతి- ప్రథమజలనిపాతే హి భూమేరూష్మా సముద్గచ్ఛతి- శ్లేషాలంకారః॥౭॥ మేఘేతి॥ మేఘేత్యాదినా మాంద్యముక్తం- కల్హారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే- ఏవంగుణత్వాత్ వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభిరాదాయ పాతుం శక్యం- అతిశయోక్తిరలంకారః॥ తనిశ్లోకీ॥ అంజలిభిః పాతుం శక్యమితి వాతావయవానామతిప్రశ్లిష్టావయవత్వమతిశీతలత్వం చ వ్యంజితం (౨౨)॥౮॥ ఏష ఇతి॥ ఫుల్లార్జున ఇత్యనేన మాలాలంకృతత్వముచ్యతే- కేతకైరధివాసిత ఇత్యనేన చందనాదిమత్త్వం చ సుగ్రీవస్య సూచ్యతే - శాంతారిరిత్యనేన శైలస్య నిస్తాపత్వముక్తం - బింబప్రతిబింబభావేన సామ్యప్రతిపాదనాదుపమాలంకారః॥౯॥ మేఘేతి॥ మేఘా ఏవ కృష్ణాజినాని - తేషాం ధరాః నీలవర్ణతయా తద్రూపణం - శుభ్రత్వేన ధారాయా ఉపవీతత్వరూపణం- ధారా నిర్ఝరధారాః- మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబ్దహేతువాయుమత్త్వముచ్యతే - ప్రాధీతాః ప్రకర్షేణాధ్యేతుముపక్రాంతాః- ఆదికర్మణి క్తః- రూపకానుప్రాణిత ఉపమాలంకారః॥౧౦॥ కశాభిరితి॥ విద్యుద్భిరేవ హైమీభిః కశాభిః- వ్యస్తరూపకం- తాడితమివ స్థితం, స్తనితమేవ నిర్ఘోషో యస్య తత్ - అత ఏవ అంతస్సవేదనమివాంబరం భాతి- కశాభిఘాతేన ఉచ్చైరధీయమానస ఖేదమాణవకసామ్యముచ్యతే- ఉపమోత్ప్రేక్షారూపకాణామంగాంగిభావేన సంకరః॥ తనిశ్లోకీ॥ అంతస్స్తనితశబ్దేన ప్రాధీయమానవేదానాం మాణవకానాం కశాఘాతజనితరుదితం గురూచ్చారణానుచ్చారణశబ్దమిశ్రమిత్యుచ్యతే (౨౩)॥౧౧॥ నీలేతి॥ స్ఫురంతీ చలంతీ- తపస్వినీ శోచ్యా॥౧౨॥ ఇమా ఇతి॥ ఘనైరనులిప్తా ఇవ స్థితాః- నష్టగ్రహనిశాకరాః అదృష్టశుక్రాదిగ్రహచంద్రాః- నిశాకర ఇత్యనేన ఇత్యస్మాన్నిష్ఠా- యద్వా నష్టగ్రహాః గ్రహణరహితాః- అదృశ్యమానా ఇత్యర్థః- తాదృశశ్చంద్రో యాసు తాః - అత ఏవ ప్రతిహతాః అజ్ఞాతప్రాచ్యుదీచ్యాదిదిగ్విభాగాః- తా ఇమాః దిశః- మన్మథవతాం స్త్రీకాణాం- హితాః సుఖకరాః- విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇత్యర్థః- యద్వా మన్మథవతాం అభిసారికజనానాం- హితాః॥౧౩॥ క్వచిదిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ అభినవజలకణసేచనసముత్థనిదాఘోష్మసమావృతాన్- కాముకపక్షే ఆనందబాష్పవతః- వర్షాగమేన సముత్సుకాన్ ఆప్యాయితాన్- అన్యత్ర స్త్రీసంగమసంతుష్టాన్- గిరిసానుషు పుష్పితాన్ - అన్యత్ర సహాసాన్- అత ఏవ మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాన్- అన్యకతిపర్శనస్యోద్దీపనత్వాదితి భావః- అనేన కేషుచిదస్మదీయేషు బ్రహ్మానుభవసంతుష్టేషు సత్సు కేషాంచిదస్మదనుభవాభావో మహాతీవ దుస్సహ ఇత్యుక్తం॥౧౪॥ అథ భగవత్కటాక్షఫలమన్యాపదేశేన దర్శయతి- రజ ఇత్యాదినా॥ రజ ఇత్యుపలక్షణం- రజస్తమసీ ప్రశాంతే- వాయుశబ్దేన సతతసంసారగతిర్జన ఇత్యుచ్యతే- సహిమ ఇతి శీతళహృదయత్వం- నిదాఘేత్యాదినా ఆధ్యాత్మికాదితాపశాంతిః- యాత్రా సంసారగతిః- స్వదేశాన్ స్వప్రాప్యభూతపరమపదం- స్వభావార్థస్తు స్పష్ట ఏవ॥ రా॥ రజ ఇతి॥ సహిమః సశీకరః- స్థితా నివృత్తా- స్థితా యాంతీతి చ సిద్ధవన్నిర్దేశః- వర్షాకాలే సంభావితత్వాత్ప్రకృతః॥ ౧౫॥ సంప్రస్థితా ఇతి॥ మానసవాసలుబ్ధాః హంసాః సంప్రస్థితాః- వర్షభీతతయా క్వచిల్లీనాః- పరమహంసాఖ్యానాం సన్న్యాసినాం చాతుర్మాస్యతయా సంచారనివృత్తిర్ద్యోత్యతే- చక్రవాకాః కామోద్రేకేణ ప్రియాసమన్వితా భవంతి- యానాసంపతనే హేతుః అభీక్ష్ణేతి- యానాని శకటరథాదీని - సంప్రస్థితా ఇత్యనేన కృతవైరాగ్యత్వముచ్యతే- ప్రియాన్వితా ఇతి భగవద్భ

టీ॥ మందమారుతేతి॥ నిశ్శ్వాసనైరంతర్యం- సంధ్యాచందనేతి శీతోపచారః- ఆపాండురేతి విరహపాండుత్వం చోక్తం॥౭॥ మేఘోదరేతి॥ శక్యమంజలిభిః పాతుమిత్యనేన- శైత్యమాంద్యసౌరభ్యభూయస్త్వాదాదరాతిశయేన- అంజలిభిరాదాయ పాతుం శక్యత ఇత్యుచ్యతే॥౯॥ మేఘేతి॥ ధారాయజ్ఞోపవీతినః నిర్ఝరధారోపవీతినః - మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబ్దహేతుత్వముచ్యతే- ప్రాధీతా ఇవ అధ్యేతుముపక్రాంతా ఇవ॥౧౨॥ ఇమా ఇతి॥ ఘనైరనులిప్తా ఇవ స్థితాః - నష్టగ్రహనిశాకరాః అత ఏవ ప్రతిహతాః ప్రతిహతిం ప్రాప్తాః అపరిజ్ఞాతప్రాచ్యోదీచ్యాదివిభాగా ఇత్యర్థః - తా ఇమా దిశః మన్మథవతాం మన్మథోత్సవవతాం స్త్రీకాణామితి యావత్- హితాః సుఖకరాః- విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇతి భావః॥౧౩॥ క్వచిదితి॥ బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ నవవారిపరిప్లుతమహీసముద్గతోష్మణావృతత్వాత్॥౧౪॥ రజ ఇతి॥ సహిమః సశీకరః- నిదాఘదోషాః ఊష్మస్వేదాదయః స్థితాః నివృత్తాః॥౧౫॥ సంప్రస్థితా ఇతి॥ మానసవాసలుబ్ధాః మానసే సరసి వాసాయ లుబ్ధాః॥ యానాని రథశకటాదీని॥ టీ॥ న సంపతంతి న భ్రమంతి॥

మార్గేషు న సంపతంతి ॥౧౬॥ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః ప్రకీర్ణాంబుధరం విభాతి । క్వచిత్క్వచిత్పర్వత
సన్నిరుద్ధం రూపం యథా శాంతమహార్ణవస్య ॥౧౭॥ వ్యామిశ్రితం సర్జకదంబపుష్పైర్నవం జలం పర్వతధాతుతామ్రమ్ ।
మయూరకేకాభిరనుప్రయాతం శైలాపగాః శీఘ్రతరం వహంతి ॥ ౧౮ ॥ రసాకులం షట్పదసన్నికాశం ప్రభుజ్యతే జంబుఫ
లం ప్రకామమ్ । అనేకవర్ణం పవనావధూతం భూమౌ పతత్యామ్రఫలం విపక్వమ్ ॥౧౯॥ విద్యుత్పతాకాః సబలాకమాలాః
శైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః । గర్జంతి మేఘాః సముదీర్ణనాదా మత్తా గజేంద్రా ఇవ సంయుగస్థాః ॥౨౦॥ వర్షోద
కాప్యాయితశాద్వలాని ప్రవృత్తనృత్తోత్సవబర్హిణాని । వనాని నిర్వృష్టబలాహకాని పశ్యాపరాహ్ణేష్వధికం విభాంతి ॥
౨౧॥ సముద్వహంతః సలిలాతిభారం బలాకినో వారిధరా నదంతః । మహత్సు శృంగేషు మహీధరాణాం విశ్రమ్య విశ్రమ్య
పునః ప్రయాంతి ॥౨౨॥ మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ సంమోదితా భాతి బలాకపంక్తిః । వాతావధూతా వరపౌండరీకీ లం
బేవ మాలా రచితాంబరస్య ॥౨౩॥ బాలేంద్రగోపాంతరచిత్రితేన విభాతి భూమిర్నవశాద్వలేన । గాత్రానువృత్తేన శుక
ప్రభేణ నారీవ లాక్షోక్షితకంబలేన ॥౨౪॥ నిద్రా శనైః కేశవమభ్యుపైతి ద్రుతం నదీ సాగరమభ్యుపైతి । హృష్టా బలాకా
ఘనమభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియమభ్యుపైతి ॥౨౫॥ జాతా వనాంతాః శిఖిసంప్రనృత్తా జాతాః కదంబాః సకదంబ
శాఖాః । జాతా వృషా గోషు సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభిరామా ॥౨౬॥ వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యా
యంతి నృత్యంతి సమాశ్వసంతి । నద్యో ఘనా మత్తగజా వనాంతాః ప్రియావిహీనాః శిఖినః ప్లవంగాః ॥౨౭॥ ప్రహర్షి

క్తిః. అభీక్ష్ణేత్యాదినా భగవత్కటాక్షేణ నివృత్తకర్మత్వముచ్యతే ॥ ౧౬ ॥ క్వచిదితి ॥ ప్రకీర్ణాంబుధరం విప్రకీర్ణమేఘమ్. అత ఏవ క్వచిత్ప్ర
కాశం క్వచిదప్రకాశం నభః క్వచిత్క్వచిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధమ్. శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగసముద్రస్య. రూపం స్వరూపమివ భాతి. అనేన మంచా
జ్ఞానేన ప్రకాశాప్రకాశం బ్రహ్మస్వరూపముచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ వ్యామిశ్రితమితి ॥ సర్జైః అసనపుష్పైః కదంబపుష్పైశ్చ వ్యామిశ్రితం సంమి
శ్రితమ్. పర్వతధాతుతామ్రమిత్యనేన నదీనాం పర్వతాదుత్పత్తిరుక్తా. మయూరాణాం కేకాభిః కేకారవైః అనుప్రయాతం అనుసృతం నవం జ
లం వహంతి. అత్ర సాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రం భగవద్విషయానురాగయుక్తం భక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరం హృదయం వహంతో భక్తాః క
థ్యంతే ॥ ౧౮ ॥ రసేతి ॥ రసాకులం మాధుర్యవ్యాప్తమ్. షట్పదసన్నికాశం భృంగవన్నీలమ్. జంబుజం బ్వాఖ్యం ఫలం ॥ ని ॥ జంబూః స్త్రీ జంబు జాంబవమి
త్యమరః ॥ ప్రకామం అతిశయేన ప్రభుజ్యతే. జనైరితి శేషః. అనేకవర్ణం రక్తహరితాద్యనేకరూపమ్. ఆమ్రఫలం చూతఫలమ్. అనేన భగవత్కృపయాజీ
వఫలాభోగ ఉచ్యతే ॥ ౧౯ ॥ విద్యుదితి ॥ నక్షత్రమాలాస్థానీయా బలాకమాలా. శైలేంద్రస్య కూటానాం శృంగాణామాకృతేః సంస్థానస్య సన్నికా
శాస్తుల్యాః. అనేన సర్వలోకప్రసిద్ధాః సకలవావదూకాః వేదమార్గప్రతిష్ఠాపకా ఉక్తాః ॥ ౨౦ ॥ వర్షేతి ॥ నిర్వృష్టాః వర్షుకాః. వలాహకాః మేఘాః
యేషు తాని. కర్తరి క్తః. అత్ర దివ్యదంపత్యోః స్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలితోద్యానతుల్యా లోకాస్సర్వే భగవత్కృపావర్షేణ సంప
న్నార్థకామా ఇత్యుచ్యతే ॥ ౨౧ ॥ సముద్వహంత ఇతి ॥ గర్భశ్రీజనాః పర్వతమారోహంత ఇవ మహత్సు శృంగేషు పునః పునర్విశ్రమ్య ప్రయాంతి అనేన
హృదయేనోద్వహన్ హారిమిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానేన యుక్తాః విశదజ్ఞానాః సంతతస్తుతిశీలాః పూర్వాఘోత్తరాఘక్లేశం క్రమేణోత్తీర్య పరాం
కోటిమాపన్నాః ప్రతిపాద్యంతే ॥ ౨౨ ॥ మేఘేతి ॥ గర్భధారణార్థం మేఘమభికామయత ఇతి మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ మేఘం ప్రాప్తుమాగ
చ్ఛంతీత్యర్థః. సంమోదితా సంజాతసంమోదా. పుండరీకాణాం సితపద్మానాం వికారః పౌండరీకీ వరా చాసౌ పౌండరీకీ చేతి కర్మధారయః. లంబా
రచితా లంబమానతయా కృతా. అనేన భగవంతం కాళమేఘశ్యామం ప్రాప్తుం ప్రవృత్తా భక్తిరూపాపన్నధీర్భవతి సత్పురుషస్యేతి ద్యోత్యతే ॥ ౨౩ ॥
బాలేతి ॥ బాలేంద్రగోపైః అంతరేషు చిత్రితేన నానావర్ణీకృతేన - నవశాద్వలేన ఉపలక్షితా భూమిః శుకప్రభేణ ప్రాచుర్యేణ శుకవర్ణేన - లా
క్షోక్షితకంబలేన మధ్యే మధ్యే లాక్షారసరంజితేన కంబలేన నారీవ భాతి - అత్ర భగవత్కటాక్షవర్షేణ కించిదుదంచితభక్తికా ఉచ్యంతే ॥ ౨౪ ॥
నిద్రేతి ॥ ఆషాఢే స్వాపారంభః - శ్రావణే నిద్రాసక్తిరుచ్యతే - అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః - లోకోజ్జీవనప్రవృత్త్యా హరేస్తదేకచిత్త
త్వం శేషభూతానాం శేషిపారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చ ద్యోత్యతే ॥ ౨౫ ॥ జాతా ఇతి ॥ శిఖిభిః సంప్రనృత్తం యేషు తే తథోక్తాః - కదంబశబ్దేన కదంబపు
ష్పముచ్యతే. సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః ॥ సస్యవనేన సస్యసమూహేన. అభిరామా రమ్యా. అనేన సర్వానుకూల్యముక్తమ్ ॥ ౨౬ ॥ వహంతీతి ॥
యథాసంఖ్యమలంకారః. ప్లవంగాః వానరాః సమాశ్వసంతి. ఏకత్రైవ బహుభృత్యలాభేన అచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ప్రహర్షితా ఇతి ॥ హృ

---

౧౬ ॥ క్వచిదితి ॥ శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగజలధేః ॥ ౧౭ ॥ వ్యామిశ్రితమితి ॥ పర్వతధాతుతామ్రం పర్వతనిష్ఠధాతుసంబంధేన తామ్రం జలం శైలాప
గాః క్షుద్రనద్యః వహంతి ప్రవహంతి ॥ ౨౧ ॥ సముద్వహంత ఇతి ॥ బలాకినః మేఘాః సలిలాతిభారం సముద్వహంతః. అత ఏవ వారిధరాః అత ఏవ మహీధ
రాణాం శృంగేషు విశ్రమ్య ప్రయాంతీతి సంబంధః (టీ) లోకే భారభృతామయం స్వభావ ఇతి భావః ॥ ౨౨ ॥ మేఘేతి ॥ మేఘాభికామా గర్భధారణార్థం
మేఘమభికామయత ఇతి తథా పౌండరీకీ మాలేవ శ్వేతపంకజమాలేవ ॥ ౨౩ ॥ బాలేంద్రేతి ॥ శుకప్రభేణ లాక్షోక్షితేనేతి విశేషణద్వయేన కంబలస్య
ప్రాచుర్యేణ శుకప్రభత్వం మధ్యే మధ్యే లాక్షారసరంజితత్వం చోచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ జాతా ఇతి ॥ శిఖిసుప్రలాపాః శిఖినాం మయూరాణాం సుప్రలాపా
యేషు తే తథోక్తాః. సకదంబశాఖాః కదంబపుష్పసహితశాఖాః ॥ ౨౬ ॥ వహంతీతి ॥ నద్యాదయో యథాక్రమం వహంతీత్యాదిక్రియాభిః సంబ

త్తాః కేతకపుష్పగంధమాఘ్రాయ హృష్టా వననిర్ఝరేషు। ప్రపాతశబ్దాకులితా గజేంద్రాస్సార్ధం మయూరైస్సమదా నదంతి ॥౨౮॥ ధారానిపాతైరభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విలంబమానాః। క్షణార్జితం పుష్పరసావగాఢం శనైర్మదం షట్చరణాస్త్యజంతి ॥౨౯॥ అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలైస్సుపర్యాప్తరసైస్సమృద్ధైః। జంబూద్రుమాణాం ప్రవిభాంతి శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌఘైః ॥౩౦॥ తటిత్పతాకాభిరలంకృతానాముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం। విభాంతి రూపాణి బలాహకానాం రణోద్యతానామివ వారణానాం॥౩౧॥ మార్గానుగశ్శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య। యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః ప్రతిసన్నివృత్తః ।౩౨॥ క్వచిత్ప్రగీతా ఇవ షట్పదౌఘైః క్వచిత్ప్రనృత్తా ఇవ నీలకంఠైః। క్వచిత్ప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రైర్విభాంత్యనేకాశ్రయిణో వనాంతాః ॥౩౩॥ కదంబసర్జార్జునకందలాఢ్యా వనాంతభూమిర్నవవారిపూర్ణా। మయూరమత్తాభిరుతప్రనృత్తైరాపానభూమిప్రతిమా విభాతి ॥౩౪॥ ముక్తాసకాశం సలిలం పతద్వై సునిర్మలం పత్రపుటేషు లగ్నం। హృష్టా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగాస్సురేంద్రదత్తం తృషితాః పిబంతి ॥౩౫॥ షట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం ప్లవంగమోదీరితకంఠతాళం। ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తం॥ ౩౬॥ క్వచిత్ప్రనృత్తైః క్వచిదున్నదద్భిః క్వచిచ్చ వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయైః। వ్యాలంబబర్హాభరణైర్మయూరైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తం ॥ ౩౭ ॥ స్వనైర్ఘనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసన్నిరుద్ధాం। అనేకరూపాకృతివర్ణనాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి॥ ౩౮ ॥ సద్యస్సముద్వా

ష్టాః పూర్వమేవ సంతుష్టాః కేతకగంధమాఘ్రాయ ప్రహర్షితాః ప్రకర్షేణ సంతుష్టాః వననిర్ఝరేషు యః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః తేనాకులితాః॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ క్షణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం- పుష్పరసేనావగాఢం ఉత్పన్నం మదం- ధారానిపాతైః అభిహన్యమానాః అత ఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః - షట్చరణాః భృంగాః- త్యజంతి- కదంబపుష్పేషు రసబాహుళ్యాత్తత్క్షణేన మదః క్షణేన తద్ధానిశ్చ భవతీత్యర్థః॥ ౨౯॥ అంగారేతి॥ అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం ఉత్కరైః సమూహైః తుల్యాః। అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః తద్వన్నీలా ఇత్యర్థః॥ రా॥ అత్రాంగారశబ్దః శ్యామాంగారవాచీ- అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్ ॥ ౩౦॥ తటిదితి॥ విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్తమేవార్థమాదరాతిశయేన భంగ్యంతరేణోక్తవాన్॥౩౧॥ మార్గేతి॥ మార్గానుగః సన్మార్గచారీ- వేదమార్గానుసారీ దిగ్జయాయ ప్రవృత్తః ప్రతివాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాదాహవకాంక్షీ ప్రతిసన్నివృత్తః- పురుషధౌరేయోఽత్ర గమ్యతే॥ ౩౨॥ క్వచిదితి॥ ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం- అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ కదంబైః సర్జైః బంధూకైః కందలైః భూతాళపుష్పైశ్చాఢ్యా మయూరాణాం మత్తాభిరుతైః- ప్రనృత్తైశ్చ- ఆపానభూమిప్రతిమా మద్యపానస్థలీతుల్యా విభాతి- సా హి సంస్కారపుష్పాఢ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదనృత్తవత్పురుషయుక్తా చ భవతి॥ ౩౪॥ ముక్తేతి॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః విహంగాః చాతకాః- సురేంద్రదత్తం దేవేంద్రదత్తం- చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి- కింతు సద్యో వర్షదేవతాభూతేంద్రదత్తమేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః॥ ౩౫॥ షట్పాదేతి॥ షట్పాదా భృంగా ఏవ తంత్రీ తస్యా మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ తత్ - ప్లవంగమోదీరితం మండూకనాద ఏవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్ - మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దళాః తేషాం నాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివ సంబభూవేతి యోజనా॥ ౩౬॥ క్వచిదితి॥ సంగీతవిషయే కేచిన్నృత్యంతి కేచిద్గాయంతి కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతీతి తత్సర్వం వనేఽపి దర్శయతి- నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః- నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః - అతస్తైస్సంగీతం ప్రవృత్తమివ॥ ౩౭॥ స్వనైరితి॥ ప్లవగాః

ఖ్యంతే॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ ధారానిపాతైః- వర్షధారానిపాతైః- పుష్పరసైః పుష్పమకరందపానైరిత్యర్థః- అవగాఢం నిబిడం మదం త్యజంతీతి సంబంధః॥ ౨౯॥ అంగారేతి॥ అత్రాంగారశబ్దః శ్యామాంగారవాచీ- సమృద్ధైః ఫలైరుపలక్షితాః - జంబూద్రుమాణాం శాఖాః- ప్రతిభాంతీతి సంబంధః॥ ౩౧॥ మార్గానుగ ఇతి॥ స్వనివాసభూమిశైలవనానుసారీ- మార్గానుగః మార్గానుగమనేన సంప్రస్థితః పృష్ఠతో మేఘరవం నిశమ్య ప్రతినివృత్త ఇతి సంబంధః॥ ౩౨॥ క్వచిదితి॥ అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ ఆపానభూమిః మధుపానస్థానం- తత్ర కదంబపుష్పాఢ్యం మధుపూర్ణం మత్తజనాభిరావం నృత్తయుక్తం చ - ఇయం వనాంతభూమిరపి వర్షాకాలసంభూతైః రక్తవర్ణైః కదంబాదిభిః పుష్పైరాఢ్యా మధుసదృశవారిపూర్ణా చ- మయూరనామ్నాం మత్తానామభిరుతైః ప్రనృత్తైశ్చ యుక్తేత్యాపానభూమిసాదృశ్యం॥ ౩౪॥ ముక్తేతి॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః॥ టీ॥ ముక్తేతి॥ ముక్తాభిః సమానః కాశః ప్రకాశో యస్య తత్తథోక్తం॥ ౩౫॥ షడితి॥ షట్పదతంత్రీమధురాభిధానం షట్పదాః భ్రమరాః త ఏవ తంత్రీ తస్యాః మధురనాదో యస్మిన్ తత్- ప్లవంగమోదీరితమేవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్- మేఘమృదంగనాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటితం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివేతి సంబంధః- సంగీతవిషయే కేచిన్నృత్యంతి- కేచిద్గాయంతి- కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి- తత్సర్వం వనేఽపి సంపాద్యతే॥ ౩౬॥ క్వచిదితి॥ నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః- వృక్షాగ్రనిషణ్ణమయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః- నదంతో మయూరాః మృదంగస్థానీయాః గాయకాశ్చ- అతః తైః సంగీతం ప్రవృత్తమివ॥ ౩౭॥ టీ॥ స్వనైరితి॥ ప్లవగా మండూకాః చిరసన్నిరుద్ధాం దీర్ఘమనుష్ఠితాం నిద్రాం- విహాయ- ఘనస్వనైః ప్రబుద్ధాః పునర్జాతాః- అనేకాః కారణం యథా తథా నిరూప్యం తే జ్ఞాయంత ఇత్యనేకరూపాకృతయః అవయవస

హితచక్రవాకాస్తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వా । దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగా ద్రుతం స్వభర్తారముపోప
యాంతి ॥౩౯॥ నీలేషు నీలాః ప్రవిభాంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవవారిపూర్ణాః । దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధాః శై
లేషు శైలా ఇవ బద్ధమూలాః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రగోపాకులశాద్వలాని । చరంతి నీపార్జున
వాసితాని గజాః సురమ్యాణి వనాంతరాణి ॥౪౧॥ నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి । కదం
బపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతంతి ॥౪౨॥ మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా
మృగేంద్రాః । రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరైః సురేంద్రః ॥౪౩॥ మేఘాః సముద్ధూ
తసముద్రనాదా మహాజలౌఘైర్గగనావలంబాః । నదీస్తటాకాని సరాంసి వాపీర్మహీం చ కృత్స్నామపవాహయంతి ॥
౪౪॥ వర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతాః సముదీర్ణఘోషాః । ప్రణష్టకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలై
ర్విప్రతిపన్నమార్గాః ॥౪౫॥ నరైర్నరేంద్రా ఇవ పర్వతేంద్రాః సురేంద్రదత్తైః పవనోపనీతైః । ఘనాంబుకుంభైరభి
షిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వామివ దర్శయంతి ॥౪౬॥ ఘనోపగూఢం గగనం న తారా న భాస్కరో దర్శనమభ్యుపైతి । న
వైర్జలౌఘైర్ధరణీ వితృప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః ॥౪౭॥ మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతాన్యధి
కం విభాంతి । మహాప్రమాణైర్విపులైః ప్రపాతైర్ముక్తాకలాపైరివ లంబమానైః ॥౪౮॥ శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాః
శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః । గుహాసు సన్నాదితబర్హిణాసు హారా వికీర్యంత ఇవావభాంతి ॥౪౯॥ శీఘ్రప్ర
వేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్ధౌతశృంగోపతలా గిరీణామ్ । ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతంతో మహాగుహోత్సంగతలై
ర్ధ్రియంతే ॥౫౦॥ సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః । పతంతీవాకులా దిక్షు తోయధారాస్సమంత

మంమాకాః. ఘనానాం స్వనైః చిరసన్నిరుద్ధాం కాలవ్యాపారనిరోధికాం నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ... ॥౩౮॥ అన్యాసాం నదీనాం స్వభర్తృ
సంగమసంస్పర్ధిభిః ఉత్కటమన్మథాభిః స్త్రీభిస్సామ్యమాహ । సముద్వాహితేతి । సముద్వాహితచక్రవాకాః ఉన్నమితచక్రవాకాః - స్తనస్థానీయాః
అపవాహయిత్వేత్యేతన్నవోఢోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయమ్ - నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః భోగః ... పూర్ణ
... కుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రమ్ - ఉపోపయాంతి ఉపయాంతీత్యర్థః ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలా దవా
గ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిభాంతి - బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణత్వముక్తమ్ ఉభయ
త్ర స్థాయిత్వం ఫలః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ... వాసితాని వనాంతరాణి - చరంతి - వనమధ్యే చరంతీత్యర్థః ॥౪౧॥ నవేతి ॥ కదంబకేసరాణాం మహ
త్త్వే హేతుర్నవానీతి ॥౪౨॥ మత్తా ఇతి ॥ మృగేంద్రాః - సింహాః - నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః - రమ్యాః - పల్లవపుష్పాంకురాదిమత్త్వాదితి భావః - ప్రక్రీ
డిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా ॥౪౩॥ మేఘా ఇతి ॥ అపవాహయంతి పరివాహయంతి ॥ గా ॥ అపవాహయంతి ప్లావయంతి ॥౪౪॥ వర్షేతి ॥ వర్షప్రవేగాః - అ
తివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః - నద్యో జలైః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః ॥౪౫॥ నరైరితి ॥ అభిషిచ్యమానా రాజానః
స్వాం శ్రియమివ అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః - స్వం రూపం దర్శయంతి - నైర్మల్యాదినేతి భావః ॥౪౬॥ ఘనేతి । తమోవిలిప్తా దిశః న ప్రకాశాః ॥
౪౭॥ మహాంతీతి ॥ ప్రపాతైః నిర్ఝరైః ॥౪౮॥ శైలేతి ॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః - శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదిత
బర్హిణాసు గుహాసు - వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః - హారా ఇవ అవభాంతి ॥౪౯॥ శీఘ్రేతి ॥ నిర్ధౌతాని నిర్మలీకృతాని శృంగోపతలాని శృంగ
సమీపతలాని యైస్తే తథా - గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః ॥౫౦॥ సురతేతి ॥ తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥

స్నివేశాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యేషాం తే నదంతీత్యర్థః ॥౩౮॥ స్వభర్తృసంగమిచ్ఛంతీభిరుత్కటమన్మథావిష్టాభిర్యువతిభిః సదృశ ఉపమేయం తే ॥
నద్య ఇతి ॥ సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరేణోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వేత్యేతత్ వృద్ధపరిజనాతిక్ర
మస్థానీయమ్ - నవోఢోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం వా - అత ఏవ దృప్తాః యౌవనభరేణేతి భావః - నవప్రావృతపూర్ణభోగాః ప్రావృతం ఫలాద్యు
పహారః భోగః చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రమ్ ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు శైలేషు బద్ధమూలాః దవాగ్నిదగ్ధాః
శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణా నీలమేఘాః ప్రతిభాంతీత్యన్వయః ॥౪౦॥ ప్రమత్తేతి ॥ సశక్రగోపాకులశాద్వలాని ఇంద్రగోపా
ఖ్యకీటవిశేషప్రచురశాద్వలసమేతాని ॥౪౧॥ మత్తా ఇతి ॥ ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా ॥ టీ ॥ నిభృతా నిశ్చలాః దండయాత్రాదివ్యాపారరహి
తా ఇత్యర్థః ॥౪౩॥ మేఘా ఇతి ॥ మేఘాః మహాజలౌఘైః నద్యాదీనపవాహయంతి పరివాహయంతి ॥౪౪॥ వర్షేతి ॥ వర్షప్రవేగాః అతివేగా వృష్టయ ఇ
త్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః ॥౪౫॥ నరైరితి ॥ నరైరభిషిచ్యమానా నరేంద్రాః స్వాం శ్రియం రాజ్యసంప
దమివ ఘనాంబుకుంభైరభిషిచ్యమానాః పర్వతేంద్రాః రూపం స్వాకారం దర్శయంతి నైర్మల్యవివిధధాతుభూషితత్వనానావిధపుష్పితవృక్షలతా
ద్యలంకృతత్వైః శిష్టం స్వాకారం దర్శయంతీత్యర్థః ॥౪౬॥ మహాంతీతి ॥ మహాంతి కూటాని శిఖరాణి ధారాభిర్ధౌతాని వర్షధారాభిః క్షాళితాని - ప్రపా
తైః నిర్ఝరైః ఉపలక్షితాని విభాంతీతి సంబంధః ॥౪౮॥ శైలేతి ॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః శైలోపరి ప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః
సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః హారా ఇవాభిభాంతీతి యోజనా ॥౪౯॥ టీ ॥ స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః మౌక్తికశబ్దః పుం

తః॥ ౫౧॥ నిలీయమానైర్విహగైర్నిమీలద్భిశ్చపంకజైః।వికసంత్యాచమాలత్యాగతోఽస్తంజ్ఞాయతేరవిః ॥ ౫౨॥ వృత్తా
యాత్రానరేంద్రాణాంసేనాప్రతినివర్తతే । వైరాణిచైవమార్గాశ్చసలిలేనసమీకృతాః ॥ ౫౩ ॥ మాసిప్రోష్ఠపదే
బ్రహ్మబ్రాహ్మణానాంవివక్షతాం। అయమధ్యాయసమయస్సామగానాముపస్థితః ॥౫౪॥ నివృత్తకర్మాయతనోనూ
నంసంచితసంచయః। ఆషాఢీమభ్యుపగతోభరతఃకోసలాధిపః ॥ ౫౫ ॥ నూనమాపూర్యమాణాయాస్సరయ్వావర్ధతేర
యః। మాంసమీక్ష్యసమాయాంతమయోధ్యాయాఇవస్వనః॥ ౫౬॥ ఇమాస్స్ఫీతగుణావర్షాస్సుగ్రీవస్సుఖమశ్నుతే ।
విజితారిస్సదారశ్చరాజ్యేమహతిచస్థితః ॥౫౭॥ అహంతుహృతదారశ్చరాజ్యాచ్చమహతశ్చ్యుతః।నదీకూలమివక్లిన్న
మవసీదామిలక్ష్మణ ॥ ౫౮ ॥ శోకశ్చమమవిస్తీర్ణోవర్షాశ్చభృశదుర్గమాః । రావణశ్చమహాన్శత్రురపారంప్రతిభాతి
మే ॥౫౯॥ అయాత్రాంచైవదృష్ట్వేమాంమార్గాంశ్చభృశదుర్గమాన్ । ప్రణతేచైవసుగ్రీవేనమయాకించిదీరితం ॥
౬౦॥ అపిచాతిపరిక్లిష్టంచిరాద్దారైస్సమాగతం । ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాద్వక్తుంనేచ్ఛామివానరం ॥౬౧॥ స్వయమేవ
హివిశ్రమ్యజ్ఞాత్వాకాలముపాగతం । ఉపకారంచసుగ్రీవోవేత్స్యతేనాత్రసంశయః॥ ౬౨॥ తస్మాత్కాలప్రతీక్షో
హంస్థితోఽస్మిశుభలక్షణ। సుగ్రీవస్యనదీనాంచప్రసాదమనుపాలయన్॥ ౬౩ ॥ ఉపకారేణవీరోహిప్రతికారేణయుజ్య

॥౫౧॥ నిలీయమానైరితి॥ నిలీయమానైః నీడేషు గచ్ఛద్భిః॥౫౨॥ వృత్తేతి॥ వృత్తా నివృత్తా అతో గతా సేనా ప్రతినివృత్తా- సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని- సలిలప్రతిరోధాద్వైరాణి శాంతానీత్యర్థః- మార్గాశ్చ సమీకృతాః జలేన మార్గామార్గవివేకో నాస్తీత్యర్థః॥౫౩॥ మాసీతి॥ అనేన భాద్రపదో మాసః సంప్రవృత్త ఇతి సూచయతి- బ్రహ్మ వేదం- వివక్షతాం అధ్యేతుమిచ్ఛతాం- అధ్యాయసమయః వేదారంభసమయః॥౫౪॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తం కర్మ యస్య తన్నివృత్తకర్మ- ఆయతనం గృహం యస్య సః నివృత్తకర్మాయతనః- ఉపరతసకలగృహోపకరణసంపాదనవ్యాపారః- సంచితసంచయః సంపాదితధననిచయః- ఆషాఢీం- ఆషాఢమాససమాప్తిపౌర్ణమాసీం- అభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన స్వీకృతవాన్- అనేన చత్వారో వార్షికా మాసా ఇతి పూర్వోక్తమాసానాం ఆషాఢప్రభృతికత్వం సూచితం॥౫౫॥ నూనమితి॥ అయోధ్యాయాః అయోధ్యావాసిజనస్య॥౫౬॥ ఇమా ఇతి॥ వర్షా ఇత్యత్ర సంయోగః ... ॥౫౭॥ అహంత్వితి॥ అజితారిశ్చేత్యపి పాఠః- క్లిన్నం ఆర్ద్రం॥౫౮॥ శోకశ్చేతి॥ మమ శోకశ్చ విస్తీర్ణః వర్షాశ్చ భృశదుర్గమాః అత్యంతదురత్యయాః- రావణశ్చ మహాన్ శత్రుః- అతశ్చ ఏతత్త్రితయం అపారం దుస్తరం ప్రతిభాతి॥౫౯॥ అయాత్రామితి॥ అయాత్రాం రాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం- ప్రణతే చైవ- ఇదానీమేవ సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి ప్రార్థనాపూర్వకం ప్రహ్వీభూతే సత్యపీత్యర్థః ॥౬౦॥ అపిచేతి॥ ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్- అల్పయత్నేన అల్పకాలేనాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః- వక్తుం నియోక్తుం నేచ్ఛామీతి భావః ॥ రా ॥ అపిచాతిపరిక్లిష్టశ్చిరాద్దారైస్సమాగత ఇతి ప్రథమాంతపాఠే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౬౧॥ స్వయమితి॥ కాలం శరత్కాలం॥౬౨॥ ఉక్తోపపత్తిభిః పూర్వస్మాదుక్తం ద్రఢయతి- తస్మాదిత్యాదినా॥౬౩॥ ఉపకారేణేతి॥ అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః అప్రతికృతః ప్రత్యుపకారమకుర్వన్- సత్త్వవతాం మహాత్మనాం మనో హంతి క్షోభయతి వీరః ప్రత్యుపకారసమర్థః- ఉపకారేణ హేతునా ప్రతికారేణ ప్రత్యుపకారేణ యుజ్యతే హి యుజ్యత ఏవ- సుగ్రీవోఽప్యేవంవిధత్వాత్- ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీతి భావః - అనేన ప్రత్యుపకారం కారయిత్వా లోకే ప్రత్యుపకారధర్మం ప్రవర్తయిష్యామీత్యాశయః॥

లింగోప్యస్తి॥ని॥ ముక్తా స్త్రీ మౌక్తికో స్త్రీ ... ఇత్యమరః॥ ౫౧॥టీ॥ నిలీయమానైః నీడేష్విలీయమానైః- జ్ఞాయతే అనుమీయత ఇత్యర్థః॥౫౨॥ వృత్తేతి॥ నరేంద్రాణాం యాత్రా వృత్తా నివృత్తా- అతః పురః ప్రస్థితా సేనా ప్రతినివర్తతే- సలిలేన సమీకృతాః వృష్టిబాహుల్యాన్మార్గా నిరుద్ధాః- అతఏవ వైరాణ్యపి నిరుద్ధానీత్యర్థః॥౫౩॥ మాసీతి॥ వివక్షతాం అధ్యయనం కర్తుమిచ్ఛతాం అధ్యాయః అధ్యయనం తస్య సమయః॥ టీ॥ మాసీతి॥ ఉపస్థితోఽయం కాలః ప్రోష్ఠపదే మాసి భాద్రపదే- బ్రహ్మ వేదం- వివక్షతాం సామగానాం బ్రాహ్మణానాం అధ్యాయోఽధ్యయనం తస్య అధ్యాపనస్య వా సమయః॥ ౫౪ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తకర్మాయతనః నివృత్తం కర్మ యస్య తత్ నివృత్తకర్మ ఆయతనం గృహం యస్య స తథోక్తః - ఉపరతగృహవ్యాపార ఇత్యర్థః- ఆషాఢీం ఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపౌర్ణమాసీమభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన స్వీకృతవాన్- తదుక్తం మహాభారతే॥ శ్లో॥ ఆషాఢ్యాం తు సితే పక్షే ఏకాదశ్యాముపోషితః। చాతుర్మాస్యవ్రతం కుర్యాద్యత్కించిత్ ప్రయతో నరః॥ వార్షికాంశ్చతురో మాసాన్ వ్రతం కించిత్సమాచరేత్। అసంభవే తులార్కేఽపి కర్తవ్యం తత్ప్రయత్నత ఇతి॥ ౫౬ ॥ టీ॥ ఇమా ఇతి॥ వర్షాః వర్షాకాలాన్॥ ౫౭॥ టీ॥ క్లిన్నం ఆర్ద్రం॥ ౫౮ ॥ శోకశ్చేతి॥ ఇమాః వర్షాః వర్షాకాలః- రావణః శోకశ్చేతి మే ఏతత్త్రితయం అపారం ప్రతిభాతి- దుష్ప్రతరం ప్రతిభాతీత్యర్థః॥౫౯॥ అయాత్రామితి॥ అయాత్రాం రాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం- ప్రణతే చైవ ఇదానీమేవ సీతాన్వేషణరావణహింసనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి ప్రార్థనాపూర్వకం ప్రహ్వీభూతే॥౬౦॥ అపిచేతి॥ ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్ - అల్పయత్నేన అల్పకాలేనాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః - వక్తుం నియోక్తుం నేచ్ఛామీతి భావః - పరిక్లిష్టః దారైస్సమాగత ఇతి ప్రథమాంతపాఠే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥ టీ॥ అనివారణే యుక్త్యంతరమాహ అపిచేతి॥ నను త్వత్కార్యస్యాల్పత్వాభావాదనేన కాలవిళంబే నేత్యత ఆహ- ఆత్మేతి ॥ ౬౩॥ ఉపకారేణేతి ॥ అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః- అప్రతికృతః ప్రత్యుపకారమకుర్వన్ - సత్త్వవతాం మహాత్మనాం మనో హంతి క్షోభయతి - వీరః ప్రత్యుపకారకరణసమర్థః ఉప

తే। అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః ॥ ౬౪ ॥ తమేవముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్య భాషితమ్ । ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్ దర్శనమాత్మనశ్శుభమ్ ॥ ౬౫ ॥ యథోక్తమేతత్తవ సర్వమీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరాద్ధరీశ్వరః । శరత్ప్రతీక్షః క్షమతామిమం భవాన్ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః ॥ ౬౬ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- అష్టావింశస్సర్గః.*******************సమీక్ష్య విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకమ్। సారసారవసంఘుష్టం రమ్యజ్యోత్స్నానులేపనమ్॥ సమృద్ధార్థం చ సుగ్రీవం మందధర్మార్థసంగ్రహమ్ । అత్యర్థమసతాం మార్గమేకాంతగతమానసమ్। నిర్వృత్తకార్యం సిద్ధార్థం ప్రమదాభిరతం సదా । ప్రాప్తవంతమభిప్రేతాన్ సర్వానేవ మనోరథాన్ ॥ స్వాం చ పత్నీమభిప్రేతాం తారాం చాపి సమీప్సితామ్ । విహరంతమహోరాత్రం కృతార్థం విగతజ్వరమ్॥ క్రీడంతమివ దేవేశం నందనేఽప్సరసాం గణైః । మంత్రిషు న్యస్తకార్యం చ మంత్రిణామనవేక్షకమ్ ॥ ఉత్సన్నరాజ్యసందేశం కామవృత్తమవస్థితమ్ । నిశ్చితార్థోఽర్థతత్త్వజ్ఞః కాలధర్మవిశేషవిత్ । ప్రసాద్య వాక్యైర్మధురైర్హేతుమద్భిర్మనోరమైః । వాక్యవిద్వాక్యతత్త్వజ్ఞం హరీశం మారుతాత్మజః ॥ హితం తత్త్వం చ పథ్యం చ సామధర్మార్థనీతిమత్। ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం విశ్వాసకృతనిశ్చయమ్ । హరీశ్వరముపాగమ్య హనుమాన్ వాక్యమబ్రవీత్॥ ౮ ॥ రాజ్యం ప్రాప్తం యశశ్చైవ కౌలీ శ్రీరభివర్ధితా ॥ మిత్రాణాం సంగ్రహశ్శేషస్తం భవాన్ కర్తుమర్హతి ॥ ౯ ॥ యో హి మిత్రే

౬౪॥ అస్య రామవచనస్య పూర్వసర్గాంతోత్తరమాహ- తమితి॥ తం రామమిత్యన్వయః-దర్శనం మతం॥౬౫॥ యథోక్తమితి॥ కర్తా కరిష్యతి-లుట్॥౬౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశస్సర్గః.

అథ హనుమాన్ రామభక్తోపి స్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేన తం ధ్యాయన్ సుగ్రీవసమీప ఏవ స్థితః స్వస్వామినా సర్వస్వామిహితానుగుణం కార్యం మారభ్యతామిత్యాహైకోనత్రింశే- సమీక్ష్యేత్యాది హనుమాన్ వాక్యమబ్రవీదిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ హనుమాన్ ఉక్తగుణవిశిష్టం వ్యోమ -ఉక్తగుణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య - హరీశం ప్రసాద్య హరీశ్వరముపాగమ్య- ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - విమలమిత్యాదినా సేనాసన్నాహస్య ప్రాప్తకాలత్వముక్తం - సమృద్ధార్థమిత్యాదినా సమయాతిక్రమహేతవః ప్రదర్శ్యంతే- సమృద్ధార్థం సంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం - మందః అల్పః ధర్మార్థయోగస్య సంగ్రహః సంపాదనం యస్య తం - ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మిన్ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్య తథోక్తం - యద్వా అసతాం కాముకానాం మార్గం ఏకాంతగతం అత్యంతగతం మానసం యస్య సతథా॥ ని॥ తీ॥ వైరికాంతనితాంతానీ త్యమరః। నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం. సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం - అభిప్రేతానీప్సితాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవం కరిష్యామీతి సంకల్పవిషయీభూతానర్థాన్- తారాం చ ప్రాప్తవంతమితి సంబంధః - కృతార్థం నిష్పన్నధనం-మంత్రిణామనవేక్షకం మంత్రికృతకార్యాపరామర్శకం- ఉత్సన్నరాజ్యసందేశం నష్టరాజ్యనియమనం-కామవృత్తం కామవ్యాపారం-అవస్థితం కామవ్యాపారపరతంత్రతయా వస్థితమిత్యర్థః-నిశ్చితార్థః నిశ్చితకర్తవ్యః-అత్ర హేతుః అర్థతత్త్వజ్ఞ ఇతి-కాలోచితో ధర్మః కాలధర్మః. తద్విశేషవిత్-వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారవిత్-హితం ఉదర్కసుఖకరం-తత్త్వం యథార్థం- పథ్యం నీతిమార్గాదనపేతం-సామధర్మార్థనీతిమత్ సామ చ ధర్మశ్చ అర్థశ్చ నీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతి- తదస్యాస్తీతి సామధర్మార్థనీతిమత్- ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం - ప్రణయః సమానవిషయస్నేహః ప్రీతిః న్యూనవిషయః- విశ్వాసకృతనిశ్చయం- ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేన విషయే కృతనిశ్చయం॥౮॥ రాజ్యమితి॥ కౌలీ కులక్రమాగతా - శ్రీః సంపత్ - అభివర్ధితా - అప్రతిద్వంద్వత్వాదితి భావః - మిత్రాణాం సంగ్రహః తత్కార్యకరణం - శేషః అవశిష్టో భవతి - ఇదమేవ వచనం ప్రసాద్య వాక్యైరిత్యాదినా - పూర్వం ప్రశంసితం॥౯॥ మిత్రకార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ- యో హీతి॥ కాలజ్ఞః మిత్రసంగ్రహకాలజ్ఞః తత్కాలాతిక్రమే విపరీతం భవతీత్యర్థః- మి

కారేణ హేతునా ప్రతీకారేణ యుజ్యతే హి- యుజ్యత ఏవ- సుగ్రీవోప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరోతీతి భావః॥౬౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టావింశస్సర్గః.

సమీక్ష్యేత్యాది॥ సమృద్ధార్థం చేత్యాదినా కామవృత్తమవస్థితమిత్యంతేనోక్తవిశేషణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య- మధురైః వాక్యైః హరీశ్వరం ప్రసాద్య హరీశ్వరముపాగమ్య హనుమాన్ ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - మందధర్మార్థసంగ్రహం మందౌ స్వల్పౌ ధర్మార్థౌ సంగృహ్ణాతీతి తథా- ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మిన్నేవ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్య సతథోక్తః నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం- అభిప్రేతాన్ ఈప్సితార్థాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవం కరిష్యామీతి మనోరథవిషయభూతానర్థాంశ్చ - సమీప్సితాం తారాం చాపి ప్రాప్తవంతమితి సంబంధః - ఉత్సన్నరాజ్యసందేహః ఉత్సన్నః నష్టః రాజ్యసందేహో యస్య సతథోక్తః - స్వేనారక్షితస్య రాజ్యస్య కుశలం భవతి వా న వేతి శంకారహితమిత్యర్థః - హితం ఉదర్కసుఖకరం - పథ్యం నీతిమార్గాదనపేతం- సామధర్మార్థనీతిమత్ సామ చ ధర్మార్థనీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతి-తదస్యాస్తీతి తథా-విశ్వాసకృతనిశ్చయం ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేన కృతనిశ్చయం ॥ టీ ॥ అథ త్రికాలవేదీ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య కిష్కింధాప్రస్థాపనసమయే రామానుజ్ఞాతం సమయమాసన్నం సుగ్రీవం కామాసక్తం చాలోచ్య తచ్చిత్తానురంజనపురస్సరం సమయోచితం హితముపదిశతి - సమీక్ష్యేత్యాది॥ సారసైః రావబలం సంఘుష్టం

షు కాలజ్ఞస్సతతం సాధు వర్తతే॥ తస్య రాజ్యం చ కీర్తిశ్చ ప్రతాపశ్చాభివర్ధతే ॥ ౧౦ ॥ యస్య కోశశ్చ దండశ్చ మిత్రాణ్యాత్మా చ భూమిప। సమవేతాని సర్వాణి స రాజ్యం మహదశ్నుతే॥ ౧౧ ॥ తద్భవాన్వృత్తసంపన్నః స్థితః పథి నిరత్యయే॥ మిత్రార్థమభినీతార్థం యథావత్కర్తుమర్హతి ॥ ౧౨ ॥ సంత్యజ్య సర్వకార్యాణి మిత్రార్థే యోఽనువర్తతే ॥ సంభ్రమాద్ధి కృతోత్సాహః సోఽనర్థైర్నావరుధ్యతే ॥ ౧౩ ॥ యస్తు కాలవ్యతీతేషు మిత్రకార్యేషు వర్తతే । స కృత్వా మహతోఽప్యర్థాన్న మిత్రార్థేన యుజ్యతే ॥ ౧౪ ॥ యదిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్యమరిందమ ॥ క్రియతాం రాఘవస్యైతద్వైదేహ్యాః పరిమార్గణం ॥ ౧౫ ॥ తదిదం వీర కార్యం తే కాలాతీతమరిందమ ॥ ౧౬ ॥ న చ కాలమతీతం తే నివేదయతి కాలవిత్ । త్వరమాణోఽపి సన్ప్రాజ్ఞస్తవ రాజన్వశానుగః ॥ ౧౭ ॥ కులస్య హేతుః స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః। అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయం చాప్రతిమో గుణైః ॥ ౧౮ ॥ తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ । హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠానాజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥ ౧౯ ॥ న హి తావద్భవేత్కాలో వ్యతీతశ్చోదనాదృతే। చోదితస్య హి కార్యస్య భవేత్కాలవ్యతిక్రమః ॥ ౨౦ ॥ అకర్తురపి కార్యస్య భవాన్కర్తా హరీశ్వర। కిం పునః ప్రతికర్తుస్తే రాజ్యేన చ ధనేన చ ॥ ౨౧ ॥ శక్తి

త్రిషు వర్తతే. మిత్రాధీనో భవతీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ యస్యేతి ॥ దండ్యతేఽనేనేతి దండః సేనావిశేషః. ఆత్మా ప్రభురిత్యర్థః. సమవేతాని సముదితాని. ఏకస్యాన్యత్వే మహారాజ్యహానిరితి భావః ॥ రా ॥ దండః దండ్యతేఽనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః. తథాహ కామందకః ॥ శ్లో ॥ పితృపైతామహో వంశసంభవో దత్తవేతనః। విఖ్యాతపౌరుషో జన్యకుశలః కుశలైర్వృతః ॥ నానాప్రహరణోపేతో నానాయుద్ధవిశారదః। నానాయోధసమాకీర్ణో విరాజితహయద్విపః ॥ ప్రవాస్యచను దుఃఖేషు యుద్ధేషు చ కృతశ్రమః। అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దండో దండవిదాం మత ఇతి ॥ ౧౧ ॥ తదితి ॥ నిరత్యయే అవినాశిని. పథి సన్మార్గ ఇత్యర్థః. మిత్రార్థం మిత్రకార్యం అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం యథా భవతి తథా. యథావత్ యథాప్రతిజ్ఞమితి యావత్ ॥ ౧౨ ॥ సంత్యజ్యేతి ॥ సర్వకర్మాణి స్వభోగసాధనాని సంత్యజ్య. కృతోత్సాహస్సన్ సంభ్రమాత్ ఆదరాత్ మిత్రార్థవిషయే. యః అనువర్తతే అనుసృత్య తత్ యాతి స్థితి. సోఽనర్థైర్నావరుధ్యతే న సంబధ్యతే ॥ ౧౩ ॥ ఏవం కర్తవ్యం మిత్రకార్యముచితకాలే కర్తవ్యమిత్యాహ. యస్త్వితి ॥ కాలవ్యతీతేషు అతిక్రాంతకాలేషు ॥ ౧౪ ॥ యదిదమితి ॥ హే వీర. నః అస్మాభిః. యదిదం మిత్రకార్యం కర్తవ్యం. ఏతత్ వైదేహ్యాః పరిమార్గణం క్రియతామితి సంబంధః ॥ రా ॥ యదిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్యమరిందమ । తదిదం వీర కార్యం తే కాలాతీతమరిందమ ॥ న చ కాలమతీతం తే నివేదయతి కాలవిదితి పాఠక్రమః ॥ ౧౫ ॥ తదిదమితి ॥ తే కార్యం త్వయా కర్తవ్యం. ఇదం మిత్రకార్యం ॥ ౧౬ ॥ న చేతి ॥ కాలవిత్. రామ ఇతి శేషః. త్వరమాణ ఇత్యర్థం పూర్వేణాన్వేతి. కాలవిత్ ప్రాజ్ఞో రామః. త్వరమాణోఽపి సన్ వైదేహీసమానయనాయ త్వరమాణోఽపి సన్. న నివేదయతీతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ కులస్యేతి ॥ స్వయం చేతి. త్వమపి గుణైరప్రతిమ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తస్యేతి ॥ ఆజ్ఞాపయితుం. వానరసేనామానేతుమితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఇదానీం వానరానయనేఽపి కాలవ్యతిక్రమస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ. న హీతి ॥ చోదనాదృతే రామప్రేరణం వినా. కాలో న వ్యతీతో భవేత్. రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చేత్ తదా కాలాతిక్రమః. తచ్చోదనాత్పూర్వమస్మాభిః కార్యప్రవర్తనే. న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః ॥ ౨౦ ॥ అకర్తురపీతి ॥ అకర్తుః

తత్సంఘోషవత్సమృద్ధ్యర్థం. ప్రణయః ప్రార్థనా. ప్రీతిః స్నేహవిశేషః ॥ ౯ ॥ యో హీతి ॥ కాలజ్ఞః ప్రత్యుపకారకాలజ్ఞస్సన్ మిత్రేషు సోపకర్తృష్వితి శేషః. యః సాధు యథా తథా వర్తతే ॥ టీ ॥ మిత్రసంగ్రహస్య ఆవశ్యకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామాహ. యో హీతి ॥ ౧౦ ॥ యస్యేతి ॥ దండః దండ్యతేఽనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః. తథాహ కామందకః ॥ అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దండో దండవిదాం మత ఇతి ॥ టీ ॥ సమవేతాన్యన్యోన్యమనుకూలాని ॥ ౧౧ ॥ తదితి ॥ మిత్రార్థం మిత్రకార్యం. అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం యథా భవతి తథా. యథావత్ యథాప్రతిజ్ఞమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ యస్త్వితి ॥ కాలవ్యతీతేషు ఉచితకాలవిశేషాతిక్రాంతేషు (టీ) అకాలే కృతమకృతమేవేతి భావః ॥ ౧౪ ॥ యదిదమితి ॥ వీర అరిందమ. నః కార్యం అస్మాభిః కర్తవ్యం యదిదం మిత్రకార్యమస్తి. తదిదం వీర కార్యం రామకార్యం. అరిందమ తే కాలాతీతం యుక్తకాలమతిక్రమ్య వర్తత ఇత్యర్థః (టీ) అస్మిన్ శ్లోకే అరిందమేతి ద్విరుక్తిః శ్రీమద్యోగతేన సుగ్రీవేణ హర్షపురస్సరం స్వోక్తమంగీకారయితుమితి వేదితవ్యం ॥ ౧౫ ॥ కథమహం న జ్ఞాతవానత ఆహ ॥ న చేతి ॥ కాలవిత్ కాలజ్ఞాపకః. కర్తవ్యమేవాహ. క్రియతామితి ॥ టీ ॥ తర్హి కార్యార్థీ రామ ఏవ జ్ఞాపయిష్యతీత్యత ఆహ న చేతి ॥ ౧౬ ॥ రామప్రేరితైరస్మాభిః కిమర్థం కర్తవ్యం. కర్తవ్యం చేదపి కేన ప్రకారేణ కర్తవ్యమత ఆహ ॥ త్వరమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన ॥ అప్రమేయస్వభావః కులస్య బంధుః. స్వయం గుణైరప్రతిమశ్చ రామః త్వరమాణోఽపి. తవ వశానుగః. అతః త్వాం న ప్రేరయతీతి శేషః ॥ టీ ॥ అనివేదనేఽపి త్వన్మిత్రానుసరణం స్వసామర్థ్యం చ కారణమిత్యభిప్రాయేణాహ. త్వరమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౧౮ ॥ తస్యేతి ॥ కించ తేన పూర్వం తవ కార్యం కృతం. తస్య కార్యం కురు. కర్తవ్యప్రకారమాహ। హరీశ్వరేతి ॥ ౧౯ ॥ ఇదానీం వానరప్రేషణేఽపి కాలాత్యయదోషస్తదవస్థ ఏవేత్యాశంక్య నేత్యాహ ॥ న హీతి ॥ చోదితస్య కార్యస్య హి కాలవ్యతిక్రమో భవేత్. కాలాత్యయే సత్యపి చోదనానంతరం కృతస్య కార్యస్య కాలాత్యయదోషో భవేదిత్యర్థః. చోదనాదృతే ఆజ్ఞాం వినా క్రియమాణస్య కార్యస్య కాలస్తావద్వ్యతీతో న భవేత్ కాలాతిక్రమదోషో న భవేదేవ. అతో రామనియోగాత్పూర్వమేవ సీతాన్వేషణార్థం వానరానయనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః ॥ ౨౦ ॥ అకర్తురితి ॥ అకర్తురపి అనుపకర్తురపి కార్యస్య కర్తా. రాజ్యేన ధనేన చ ప్రతికర్తుః ॥ ౨౧ ॥ శక్తిమానితి ॥ ఆజ్ఞాయాం కిమ్మ సజ్జనే కిమర్థం విళంబసే ॥ ౨౨ ॥ టీ ॥ అనన్యోగేకాభిరిత్యే

మానపి విక్రాంతో వానరర్షభగణేశ్వర। కర్తుం దాశరథేః ప్రీతిమాజ్ఞాయాం కిన్న సజ్జసే ॥ ౨౨ ॥ కామం ఖలు శరైశ్శక్త స్సురాసురమహోరగాన్। వశే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే ॥ ౨౩ ॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియం। తస్య మార్గామ వైదేహీం పృథివ్యామపి చాంబరే ॥౨౪॥ న దేవా న చ గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః। న చ యక్షా భయం తస్య కుర్యుః కిముత రాక్షసాః ॥౨౫॥ తదేవం శక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృతస్తవ ॥ రామస్యార్హసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియం ॥౨౬॥ నాధస్తాదవనౌ నాప్సు గతిర్నోపరి చాంబరే। కస్యచిత్సజ్జతేఽస్మాకం కపీశ్వర తవాజ్ఞయా ॥౨౭॥ తదాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే కుత్ర వ్యవస్యతు। హరయో హ్యప్రధృష్యాస్తే సంతి కోట్యగ్రతోఽనఘ ॥ ౨౮ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కాలే సాధు నివేదితం। సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నశ్చకార మతిముత్తమాం ॥ ౨౯ ॥ స సందిదేశాభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమం। దిక్షు సర్వాసు సర్వేషాం సైన్యానాముపసంగ్రహే ॥౩౦॥ యథా సేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః। సమాగచ్ఛంత్యసంగేన సేనాగ్రాణి తథా కురు ॥ ౩౧॥ యే త్వంతపాలాః ప్లవగాశ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః। సమానయంతు తే సైన్యం త్వరితాశ్శాసనాన్మమ ॥ స్వయం చానంతరం సైన్యం భవానేవానుపశ్యతు ॥౩౨॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాన్నేహ వానరః। తస్య ప్రాణాంతికో దండో నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౩౩ ॥ హరీంశ్చ వృద్ధానుపయాతు సాంగదో భవాన్మమాజ్ఞామధికృత్య నిశ్చితాం। ఇతి వ్యవస్థాం హరిపుంగవేశ్వరో విధాయ వేశ్మ ప్రవివేశ వీర్యవాన్ ॥౩౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ఏకోనత్రింశస్సర్గః. **********************

గుహాం ప్రవిష్టే సుగ్రీవే విముక్తే గగనే ఘనైః। వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితః ॥ పాండురం గగనం దృష్ట్వా విమలం చంద్రమండలం। శారదీం రజనీం చైవ దృష్ట్వా జ్యోత్స్నానులేపనాం ॥ కామవృత్తం చ సుగ్రీవం నష్టాం చ జనకాత్మజాం। బుద్ధ్వా కాలమతీతం చ ముమోహ పరమాతురః ॥౩॥ స తు సంజ్ఞాముపాగమ్య ముహూర్తాన్మతిమాన్ పునః।

అనుపకర్తుః ॥౨౧॥ శక్తిమానపీతి ॥ ప్రీతిం కర్తుం - ఆజ్ఞాయాం ఆజ్ఞాపనే - న సజ్జసే నోద్యోగం కరోషి ॥౨౩॥ ప్రాణత్యాగేతి ॥ ప్రాణత్యాగాశంకేనేత్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం ॥౨౬॥ నాధస్తాదితి ॥ కస్యచిదితి - అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతిర్న సజ్జతే న మందీభవతి ॥౨౭॥ తదితి ॥ అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః - హరయః తే సంతి - తేషాం మధ్యే కః - తే కృతే త్వదర్థం - కిం కరోత్వితి శేషః - కుత్ర కుత్ర కార్యే - వ్యవస్యతు వ్యవసాయం కరోతు - తదాజ్ఞాపయ ॥౩౦॥ యథేతి ॥ సేనాగ్రాణి సేనాగ్రేసరాన్ - సేనాసేత్యానిత్యర్థః - తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ ॥౩౧॥ యే త్వితి ॥ అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః ॥౩౨॥ త్రిపంచేతి ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రానంతరదివసే ॥ రా ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవ ఆగంతవ్యమితి భావః ॥౩౩॥ హరీంశ్చేతి ॥ వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రభృతీన్ ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

అథ శరత్సమాగమేఽపి సుగ్రీవస్యానుద్యోగాద్రామకోపస్త్రింశే - గుహామిత్యాది ॥ సుగ్రీవే గుహాం ప్రవిష్టే వర్షరాత్రోషితో రామః - కామశోకాభిపీడితస్సన్ - క్రమేణ గగనే ఘనైర్విముక్తే - పాండురం నిర్మలం - గగనం దృష్ట్వా - పరమాతురః వర్షాకాలికశోకాదధికం శోకం ప్రాప్తస్సన్ ముమోహ - ఏతావత్పర్యంతం కస్యచిదవధేర్విద్యమానతయా కథంచిద్ధృతవాన్ - సంప్రతి తదభావాన్ముమోహేత్యర్థః ॥౩॥ స త్వితి ॥ మనస్థామపి వైదేహీం చింతయామాస - పునః పునర్విశేషతశ్చింతితవానిత్యర్థః ॥ రా ॥ స త్వితి ॥ ముహూర్తాన్మతిమాన్ పునరితి - సమ్యక్ మనస్థామపి వైదేహీం చింతయామాస - చింత్యమానామపి వైదేహీం విశేషతశ్చింతయామాసేత్యర్థః - అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరతః - ఆసీనః పర్వతస్యాగ్ర ఇతి శ్లోకః - అస్మా

త ఆహ - కామమితి ॥ తథాపి మర్యాదాం పాలయతీత్యాహ - త్వత్ప్రతిజ్ఞామితి ॥౨౩॥ టీ ॥ కిం కృతం తేన యత ఆహ - ప్రాణత్యాగేతి ॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన మహాబలినా వాలినా విరోధే స్వానిష్టశంకాపరిత్యాగేనేతి భావః ॥౨౬॥ నేతి ॥ అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపీతి సంబంధః ॥ టీ ॥ అధస్తాత్ పాతాళే అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపి న సజ్జత ఇతి సంబంధః ॥౨౭॥ తదితి ॥ అనఘాః అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికా హరయః తే సంతి హి - తేషాం మధ్యే కః తే కృతే త్వదర్థే కింకరోత్వితి శేషః - కుత్ర కిం కృత్వా వసతు తదాజ్ఞాపయేతి యోజనా ॥౩౦॥ యథేతి ॥ సేనాగ్రాణి సేనాగ్రేసరాన్ - తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ - అసంగేన అవిలంబేన ॥౩౧॥ యే త్వితి ॥ అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః ॥౩౨॥ త్రిపంచేతి ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రాదనంతరదివసే ఇహ న ప్రాప్నుయాత్ తస్య ప్రాణాంతికో దండ ఇతి యోజనా ॥ శ్లో ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవాగంతవ్యమితి భావః (టీ) త్రిరావృత్తానాం పంచానాం రాత్రీణాం సమాహారః త్రిపంచరాత్రం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

గుహామితి ॥ సుగ్రీవే విముక్త ఇత్యత్ర అవిముక్త ఇతి ఛేదః - సుగ్రీవే గుహాం కిష్కింధాం ప్రవిష్టే - గగనే ఘనైరవిముక్త ఏవ సతి - వర్షరాత్రోషితో రామః పాండురం గగనం దృష్ట్వా ముమోహేత్యుత్తరత్ర సంబంధః ॥ టీ ॥ అథ ఉక్తానువాదపూర్వకం రామస్య వృత్తాంతమాహ - గుహామితి ॥౩॥ టీ ॥ స త్వితి ॥ మనస్థామపి పరమప్రియాస్పదత్వేన నిత్యసన్నిహితామపి రాక్షసగేహే కామవస్థామనుభవతీతి చింతయామాసేత్యర్థః ॥౪॥ దృష్ట్వేతి ॥

మనస్థ్సానుపి వైదేహీం చింతయామాస రాఘవః ॥ ౪ ॥ అసీనః పర్వతస్యాగ్రే హేమధాతువిభూషితే। శారదం గగనం దృష్ట్వా జగామ మనసా ప్రియాం ॥ ౫॥ దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్బలాహకం। సారసారవసంఘుష్టం విలలాపార్తయా గిరా ॥ ౬॥ సారసారవసన్నాదైః సారసారవనాదినీ। యాశ్రమే రమతే బాలా సాద్య మే రమతే కథం॥ ౭॥ పుష్పితాంశ్చాసనాన్ దృష్ట్వా కాంచనానివ నిర్మలాన్ । కథం సా రమతే బాలా పశ్యంతీ మామపశ్యతీ ॥ ౮ ॥ యా పురా కలహంసానాం స్వరేణ కలభాషిణీ। బుధ్యతే చారుసర్వాంగీ సాద్య మే బుధ్యతే కథం ॥ ౯ ॥ నిస్స్వనం చక్రవాకానాం నిశమ్య సహచారిణాం। పుండరీకవిశాలాక్షీ కథమేషా భవిష్యతి ॥ ౧౦॥ సరాంసి సరితో వాపీః కాననాని వనాని చ। తాం వినా మృగశావాక్షీం చరన్నాద్య సుఖం లభే ॥ ౧౧ ॥ అపి తాం మద్వియోగాచ్చ సౌకుమార్యాచ్చ భామినీం। సుదూరం పీడయేత్కామః శరద్గుణనిరంతరః ॥ ౧౨॥ ఏవమాది నరశ్రేష్ఠో విలలాప నృపాత్మజః। విహంగ ఇవ సారంగస్సలిలం త్రిదశేశ్వరాత్ ॥ ౧౩॥ తతశ్చంచూర్య రమ్యేషు ఫలార్థీ గిరిసానుషు దదర్శ పర్యుపావృత్తో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణోగ్రజం॥ ౧౪॥ తం చింతయా దుస్సహయా పరీతం విసంజ్ఞమేకం విజనే మనస్వీ। భ్రాతుర్విషాదాత్పరితాపదీనస్సమీక్ష్య సౌమిత్రిరువాచ రామం ॥ ౧౫ ॥ కిమార్య కామస్య వశంగతేన కిమాత్మపౌరుష్యపరాభవేన। అయం సదా సంహ్రియతే సమాధిః కిమత్ర యోగేన నివర్తితేన ॥ ౧౬ ॥ క్రియాభియోగం మనసః ప్రసాదం సమాధియోగానుగతం చ కాలం । సహాయసామర్థ్యమదీనసత్త్వ స్వకర్మహేతుం చ కురుష్వ హేతుం ॥ ౧౭॥ న జానకీ మానవవంశనాథ త్వయా సనాథా సులభా పరేణ। న చాగ్నిచూడాం జ్వలితాముపేత్య న దహ్యతే వీరవరార్హ కశ్చిత్ ॥ ౧౮ ॥ స లక్షణం లక్ష్మణమప్రధృష్యం స్వభావజం వాక్యమువాచ రామః । హితం చ పథ్యం చ నయ

చ్చపరతః దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమేతి శ్లోకః- వ్యత్యాసస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౪ ॥ ఆసీన ఇతి ॥ మనసా జగామ-చింతయామాసేతియావత్ ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వా చ విమలమితి ॥ గిరా స్వరేణ ॥ ౬ ॥ సారసేతి ॥ సారసారవసన్నాదైః సారసారావోత్థితధ్వనిభిః ॥ ౭ ॥ పుష్పితానితి ॥ పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇతస్తతో దృష్టిం నిక్షిపంతీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ నిస్స్వనమితి ॥ పుండరీకవిశాలాక్షీ - చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయా నాయకాగమపథం సలీలమవలోకయంతీత్యర్థః-కథం భవిష్యతి కథం సత్తాం ధారయిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ సరాంసీతి ॥ వాపీః కృత్రిమసరాంసి- కాననాని మహావనాని ॥ ౧౧ ॥ అపి తామితి ॥ శరద్గుణనిరంతరః శరద్గుణైస్సాధనైః నిరంతరః పూర్ణః- కామః- సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః- తాం భామినీం- దూరం అమరణం- న పీడయేత్-అపిస్సంభావనాయాం- పీడయేదేవేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఏవమాదీతి ॥ త్రిదశేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్య- సారంగశ్చాతక ఇవ - విలలాపేతి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ చంచూర్య కుటిలం చరిత్వా-ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేణ చరిత్వా- నిత్యం కౌటిల్యే గతావితి యఙ్ ॥ ౧౫ ॥ కిమితి ॥ వశంగతేన-మనసేతి శేషః- పౌరుష్యం పౌరుషం- స్వార్థే ష్యఞ్ -అయం వర్తమానః- సమాధిః చిత్తసమాధానం సదా తత్ర తత్ర కాలే- సంహ్రియతే సంపాద్యతే- అత్ర అస్మిన్ కాలే- నివర్తితేనాత్ర యోగేన కిం- అయం యదా సంహ్రియతే సమాధిరితి పాఠాంతరం- యదా యస్మిన్ కాలే- అయం సమాధిః చిత్తసమాధానం- సంహ్రియతే సంపాద్యతే- అత్ర అస్మిన్ కాలే నివర్తితేన యోగేన సన్నహనేన ఉత్సాహేన కిమిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ క్రియేతి ॥ క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం- మనసః ప్రసాదం- సమాధియోగాగతం ధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధం- కాలం చ- సహాయసామర్థ్యం సుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం- స్వకర్మ దేవతోపాసనాత్మకం-తదేవ హేతుః తం చ- హేతుం కురుష్వ- క్రియాభియోగాదికం సర్వం స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వేత్యర్థః- అత్ర ప్రకరణే లక్ష్మణేన రామస్యాశ్రితరక్షణత్వరా సందీప్యత ఇతి స్వోపదేశస్సులభః ॥ ౧౭ ॥ న జానకీతి ॥ సులభా లబ్ధుమర్హా- అగ్నిచూడాం అగ్నిజ్వాలాం ॥ ౧౮ ॥ స లక్షణమితి ॥ రామః- అప్రధృష్యం యుక్తిభిరవిచాల్యం- స్వభావజం స్వభావసిద్ధం- హితం ఉదర్కసుఖకరం- పథ్యం తత్కాలసుఖకరం- నయప్రసక్తం రా

సారసారవసంఘుష్టం సారసానాం ఆరవైః సంఘుష్టం వ్యోమ దృష్ట్వేతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ సారసేతి ॥ సారసారావసన్నాదైః సారసారవోత్థితధ్వనిభిః యా మే బాలా ఆశ్రమే రమతే అరమత- సా అద్య రక్షోవశం ప్రాప్తా కథం రమతే ॥ ౭ ॥ పుష్పితానితి ॥ పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇతస్తతః దృష్టిం విక్షిపంతీ ॥ ౧౦ ॥ సరాంసీతి ॥ సరాంసి కాననాని లతావృతగుల్మప్రదేశాన్ ॥ ౧౧ ॥ అపి తామితి ॥ శరద్గుణనిరంతరః శరద్గుణైస్సాధనైః నిరంతరః పూర్ణః కామః సౌకుమార్యాన్మద్వియోగాచ్చ హేతోః- తాం భామినీం దూరం ఆమరణం న పీడయేదపి- అపిః పదార్థసంభావనాయాం- పీడయేదేవేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఏవమితి ॥ త్రిదివేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్య సారంగ ఇవ చాతక ఇవ విలలాపేతి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ సంచార్య కుటిలం చరిత్వా ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేషు చరిత్వేత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ కిమితి ॥ ఆర్య యదా యస్మిన్ కాలే సమాధిశ్చిత్తసమాధానం సంపాదనీయం- అత్ర అస్మిన్ కాలే అయం కిం సంహ్రియతే కిమర్థం సంహ్రియతే- కామస్య వశంగతేన కిం కామవశంగమనేన కిం- ద్వితీయాయా అలుగార్షః - భావే నిష్ఠా- ఆత్మపౌరుష్యపరాభవేన కిం- పౌరుషమేవ పౌరుష్యం- నివర్తితేన యోగేన కిం- యోగః సన్నహనః ఉద్యోగ ఇత్యర్థః (టీ) ధైర్యాలంబనేన ఉద్యోగేన కర్తవ్యే తత్పరిత్యాగేన కామపరతంత్రత్వాదికమయుక్తమితి భావః ॥ ౧౬ ॥ క్రియాభియోగమితి ॥ హే అధికసత్త్వ క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం మనః ప్రసాదం- సమాధియోగానుగతం ధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధం కాలం చ సుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం స్వకర్మ దేవతోపాసనాత్మకం తదేవ హేతుః తం చ హేతుం కురుష్వ - క్రియాభియోగాదికం సర్వం స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ న జానకీతి ॥ అగ్నిచూడాం అగ్నిశిఖాం ॥ టీ ॥ త్వయైవ సనాథా న పరేణ అన్యేన- అగ్నిచూడాముపేత్య న దహ్యతే కశ్చిత్- కింతు దహ్యత ఏవేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ స లక్షణమితి ॥

ప్రశక్తం ససామధర్మార్థసమాహితంచ ॥౧౯॥ నిస్సంశయం కార్యమవేక్షితవ్యం క్రియావిశేషో హ్యనువర్తితవ్యః। న
నుప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కుమార కార్యస్య ఫలం న చింత్యం ॥౨౦॥ అథ పద్మపలాశాక్షీం మైథిలీమనుచింతయన్ । ఉవా
చ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా ॥౨౧॥ తర్పయిత్వా సహస్రాక్షస్సలిలేన వసుంధరాం। నిర్వర్తయిత్వా సస్యాని
కృతకర్మా వ్యవస్థితః ॥౨౨॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః । విసృజ్య సలిలం మేఘాః పరిశ్రాంతా నృపా
త్మజ ॥౨౩॥ నీలోత్పలదళశ్యామాశ్శ్యామీకృత్వా దిశో దశ। విమదా ఇవ మాతంగాశ్శాంతవేగాః పయోధరాః॥౨౪॥ జలగ
ర్భా మహావేగాః కుటజార్జునగంధినః। చరిత్వా విరతాస్సౌమ్య వృష్టివాతాస్సముద్యతాః ॥౨౫॥ ఘనానాం వారణా
నాం చ మయూరాణాం చ లక్ష్మణ। నాదః ప్రస్రవణానాం చ ప్రశాంతస్సహసానఘ॥౨౬॥ అభివృష్టా మహామేఘైర్నిర్మ
లాశ్చిత్రసానవః। అనులిప్తా ఇవాభాంతి గిరయశ్చిత్రదీప్తిభిః ॥౨౭॥ దర్శయంతి శరన్నద్యః పులినాని శనైశ్శనైః। నవసం
గమసవ్రీడా జఘనానీవ యోషితః ॥౨౮॥ శాఖాసు సప్తచ్ఛదపాదపానాం ప్రభాసు తారార్కనిశాకరాణాం । లీలా
సు చైవోత్తమవారణానాం శ్రియం విభజ్యాద్య శరత్ప్రవృత్తా ॥ ౨౯ ॥ సంప్రత్యనేకాశ్రయచిత్రశోభా లక్ష్మీశ్శరత్కా
లగుణోపనీతా। సూర్యాగ్రహస్తప్రతిబోధితేషు పద్మాకరేష్వభ్యధికం విభాతి॥౩౦॥ సప్తచ్ఛదానాం కుసుమోపగంధీ ష
ట్పాదబృందైరనుగీయమానః । మత్తద్విపానాం పవనోనుసారీ దర్పం వనేష్వభ్యధికం కరోతి॥౩౧॥ అభ్యాగతైశ్చారువి
శాలపక్షైస్స్మరప్రియైః పద్మరజోవకీర్ణైః। మహానదీనాం పులినోపయాతైః క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవాకైః ॥౩౨॥ మ
దప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు। ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీర్బహుధా వి

జనీతియుక్తం- ససామ సాంత్వయుక్తం ధర్మార్థసమాహితంచ వాక్యముక్తవంతం సలక్షణం లక్ష్మణమువాచేతి యోజనా- యద్వా అప్రధృష్యత్వా
దివిశేషణవిశిష్టం వాక్యం రామ ఉవాచ- లక్ష్మణోక్తానువాదరూపత్వాద్రామవాక్యస్యేతి తథాత్వమితి బోధ్యం। రా। ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాప్రధృష్యత్వాద
ధర్మాణాం పూర్వోక్తలక్ష్మణవాక్యేషు విద్యమానత్వాదుపరిష్టాద్రామే లక్ష్మణోక్తస్యైవ అనూద్యమానత్వాదుక్తవంతమితి పదమధ్యాహ
ర్తవ్యమ్॥ ౧౯॥ నిస్సంశయమితి ॥ కార్యం సీతాన్వేషణాదికం - నిస్సంశయం యథా భవతి తథా అవేక్షణీయం - తదనురూపం ధైర్యం కర్తవ్య
మిత్యర్థః - క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః - అనువర్తితవ్యః అనువర్తితవ్య ఏవ - హే కుమార ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య - ఫలం సీతా
ప్రాప్తిరూపం - న చింత్యం నను చింత్యమేవ ॥ ౨౦ ॥ ఏవం లక్ష్మణసమాశ్వాసనేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యోపి సీతావిషయకామానువృత్త్యా పున
శ్శరదం వర్ణయతి - అథేత్యాదినా ॥ ౨౧ ॥ తర్పయిత్వేతి ॥ నిర్వర్తయిత్వా పరిపక్వాని కృత్వా- కృతకర్మా కృతకృత్యః॥ ౨౨॥ స్నిగ్ధేతి॥ శై
లద్రుమపురోగమాః శైలద్రుమాణామగ్రే గచ్ఛంతః- అత్ర ప్రకరణే సర్వత్ర విషయే ప్రవృత్తిః- రామావతారకృతా సూచ్యతే॥ ౨౪॥ జలగర్భా ఇ
తి॥ వృష్టికరా వాతా వృష్టివాతాః- పురోవాతా ఇత్యర్థః॥ ౨౫॥ అభివృష్టా ఇతి॥ చిత్రదీప్తిభిః నానావర్ణకాంతిభిః॥ ౨౭॥ దర్శయంతీతి॥ అసేన
చిరకాలానువర్తనేన గురూణాం శిష్యేభ్యో రహస్యార్థప్రకాశనం సూచ్యతే॥ ౨౮॥ శాఖాస్వితి। సప్తచ్ఛదానాం శరత్పుష్పవృక్షాః- శర
త్కా- శ్రీః- శ్రియం స్వసమృద్ధిం- విభజ్య త్రేధా విభజ్య- సప్తచ్ఛదశాఖాదిషు ప్రవృత్తా- సప్తచ్ఛదేషు పుష్పవికాసరూపా శ్రీః తారాదిప్రభాసు నిర్మ
లతారూపా- గజలీలాసు ఉన్మత్తతారూపా॥ ౨౯॥ సంప్రతీతి॥ అనేకాశ్రయచిత్రశోభా- సితరక్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయతయా చిత్రశోభా
నానావర్ణకాంతిః- శరత్కాలగుణోపనీతా శరత్కాలోత్కర్షేణ ప్రాపితా- లక్ష్మీః సమృద్ధిః- సూర్యస్యాగ్రహస్తైః ప్రాథమికకిరణైః - హ
స్తశబ్దేన కరా లక్ష్యంతే- భగవత్కటాక్షబాధితేషు పురుషేషు నానారూపసంవిత్ప్రకాశ ఉచ్యతే॥ ౩౦॥ సప్తేతి॥ అనుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః-
అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః- మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతి- మదవృద్ధిహేతుత్వాదితి భావః॥ ౩౧॥ అభ్యాగతైరితి॥ మిథునతయా అభిముఖ్యే
న సంగతైః- చారుయథా తథా విశాలపక్షైః- హర్షేణ విస్తృతపక్షైరిత్యర్థః- క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవాకైః - హంసాశ్చ క్రీడంతి చక్రవా
కాశ్చ క్రీడంతీత్యర్థః॥ రా॥ క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవాకైరితి - హంసచక్రవాకాః పరస్పరం వైరిణోపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశాత్ వై
రం విస్మృత్య విహరంతి- న విరోధః॥ ౩౨॥ ౩౩॥ నభ ఇతి॥ గతోత్సవాః నష్టహర్షా ఇత్యర్థః- బభూవురితి శేషః॥ ౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైరితి॥ ప్రియకైః

రామః అప్రధృష్యం యుక్తిభిరవిచాల్యం స్వభావజం స్వభావసిద్ధం హితం ఉదర్కసుఖకరం- పథ్యం తత్కాలసుఖకరం నయప్రసక్తం రాజనీతియుక్తం
ససామ సామవాదసహితం ధర్మార్థసహితం చ వాక్యముక్తవంతం లక్ష్మణం సలక్షణమువాచేత్యన్వయః॥ ౧౯॥ నిస్సంశయమితి। హే కుమార ప్రవృత్త
స్య దురాసదస్య కార్యస్య ఫలం సీతాప్రాప్తిరూపం న చింత్యమితి న- కింతు చింత్యమేవ- క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః సోపి అనువర్తితవ్యో హి- అనువర్తిత
వ్య ఏవ- కార్యం సీతాన్వేషణాది- నిస్సంశయమవేక్షణీయం నిస్సంశయం యథా తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ టీ॥ ఉక్తిమేవాహ- తర్పయిత్వేతి॥ నిర్వ
ర్తయిత్వా నిష్పాద్య పరిశ్రాంతాః ఉపరతాః॥ ౨౩॥ టీ॥ నీలేతి॥ శ్యామీకృత్వా స్వసంబంధినేత్యర్థః- శ్యామీతి భిన్నం పదం- అన్యథా ల్యబాదేశస్స్యా
త్॥ ౨౮॥ టీ॥ శాఖాస్వితి॥ ఏతే పదార్థాః శరది అతితరాం శోభంత ఇతి భావః॥ ౨౯॥ సంప్రతీతి॥ సూర్యాగ్రపాదప్రతిబోధితేషు సూర్యస్య ప్రథమప్ర
సృతకిరణవికసితేషు॥ ౩౦॥ సప్తచ్ఛదానామితి॥ కర్ణిషక్తి- తాననుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః పవనః మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతీతి సంబంధః (టీ)

భక్తా ॥౩౩॥ నభస్సమీక్ష్యాంబుధరైర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణావనేషు । ప్రియాస్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః ॥౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైః ప్రియకైరనల్పైః పుష్పాతిభారావనతాగ్రశాఖైః । సువర్ణగౌరైర్నయనాభిరామైరుద్యోతితానీవ వనాంతరాణి ॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానాం నలినీప్రియాణాం వనే రతానాం కుసుమోద్ధతానామ్ । మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోఽద్య మందాః ॥౩౬॥ వ్యభ్రం నభశ్శస్త్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాణి నదీజలాని । కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః ॥౩౭॥ సూర్యాతపక్రామణనష్టపంకా భూమిశ్చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః । అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానాముద్యోగకాలోఽద్య నరాధిపానామ్ ॥౩౮॥ శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముక్షితాంగాః । మదోత్కటాస్సంప్రతి యుద్ధలుబ్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి ॥౩౯॥ సమన్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరిణ్యః । మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తారమనుప్రయాంతి ॥౪౦॥ త్యక్త్వా వరాణ్యాత్మవిభూషణాని బర్హాణి తీరోపగతా నదీనామ్ । నిర్భర్త్స్యమానా ఇవ సారసౌఘైః ప్రయాంతి దీనా విమదా మయూరాః ॥౪౧॥ విత్రాస్య కారండవచక్రవాకాన్ మహారవైర్భిన్నకటా గజేంద్రాః । సరస్సు బద్ధాంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి ॥౪౨॥ వ్యపేతపంకాసు సవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు । ససారసారావవినాదితాసు నదీషు హృష్టా నిపతంతి హంసాః ॥౪౩॥ నదీఘనప్రస్రవణోదకానామతిప్రవృద్ధానిలబర్హిణానామ్ । ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ద్రుతం రవాస్సంప్రతి సంప్రణష్టాః ॥౪౪॥ అనేకవర్ణాస్సువినష్టకాయా నవోదితేష్వంబుధరేషు నష్టాః । క్షుధార్దితా ఘోరవిషా బిలేభ్యశ్చిరోషితా విప్రసరంతి సర్పాః ॥౪౫॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శహర్షోన్మీలితతారకా । అహో రాగవతీ సంధ్యా జహాతి స్వయమంబరమ్ ॥౪౬॥ రాత్రిశ్శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా । జ్యోత్స్నాంశుకప్రావరణా విభాతి నారీవ శుక్లాంశుకసంవృతాంగీ ॥౪౭॥ విపక్వశాలిప్రసవాని భుక్త్వా ప్రహర్షితా సారసచారుపంక్తిః । నభస్సమాక్రామతి శీఘ్రవేగా వాతావధూతా గ్రథితేవ మాలా ॥౪౮॥ సుప్తైకహంసం కుసుమైరుపేతం మహాహ్రదస్థం సలిలం విభాతి । ఘనైర్విము

బంధూకైః ॥ని॥ సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా ఇత్యమరః ॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి ॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం - మదోత్కటానాం మదేన ఉద్భిన్నకటానాం ॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి ॥ వ్యభ్రం విగతమేఘం - శస్త్రవిధౌతవర్ణం విధౌతశస్త్రవర్ణం - కృశప్రవాహాణి సంకుచితప్రవాహాణి ॥౩౭॥ సూర్యాతపేతి ॥ చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితః బిసరేణుః - స్థూలరేణురిత్యర్థః అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః - వైరం విరోధః - ఆమర్షః అసహిష్ణుతా - తాభ్యాం ఆయుతానాం ఆసమంతాద్యుతానాం - వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః ॥౩౮॥ సూర్యాతపేతి ॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః - అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః - వైరం విరోధః - అమర్షః అసహిష్ణుతా - తాభ్యామాయుతానాం ఆసమంతాద్యుక్తానాం - వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః ॥౩౮॥ శరద్గుణేతి ॥ రూపశోభాః శరీరశోభాః ॥౩౯॥ సమన్మథమితి ॥ కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేన యుక్తాః ॥౪౦॥ త్యక్త్వేతి ॥ సారసౌఘైః హంససమూహైః ॥౪౧॥ విత్రాస్యేతి ॥ మహారవైః విత్రాస్యేతి సంబంధః - భిన్నకటాః మదేనేతి శేషః ॥౪౨॥ వ్యపేతేతి ॥ సవాలుకాసు ససికతాసు - ససారసా ఇతి పదచ్ఛేదః - రావవినాదితాసు నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాసు ॥౪౩॥ నదీతి ॥ నద్యశ్చ ఘనప్రస్రవణాని చ తేషాముదకానాం - ప్లవంగమానాం మండూకానాం ॥౪౪॥ అనేకేతి ॥ అనేకవర్ణాః కృష్ణపీతాదివర్ణాః - సువినష్టకాయాః అత్యంతకృశశరీరాః - నష్టాః లీనాః ॥౪౫॥ చంచదితి ॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శేన యో హర్షః తేన ఉన్మీలితతారకా నిర్మలనక్షత్రా - రాగవతీ అరుణ్యవతీ సంధ్యా - అంబరం ఆకాశం - స్వయం జహాతి - అత్ర కాంతకరస్పర్శేన హర్షవిస్ఫారితనేత్రకనీనికా ఉత్తేజితానురాగా స్వయమేవ రతయే అంబరం త్యజంతీ కాముకీ ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః - సంధ్యారాగః ప్రాయేణ శరద్యేవ భవతీత్యేవముక్తం ॥౪౬॥ రాత్రిరితి ॥ శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకరమ్యవక్త్రా - తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా ఉన్మీలితతారాగణచారునేత్రా ॥౪౭॥ విపక్వేతి ॥ భుక్త్వా ముఖాగ్రే గృహీత్వా - మాలా నానావర్ణపుష్పమాలా ॥౪౮॥ సుప్తైకహంసమితి ॥

ప్రతిగజమదగంధశంకాజనకత్వేనేతి భావః ॥౩౪॥ మనోజ్ఞేతి ॥ ప్రియకైః సర్జకైః ॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి ॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం - మదోత్కటానాం మదేనోద్భిన్నకటానాం ॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి ॥ శస్త్రవిధౌతవర్ణం ధౌతశస్త్రవర్ణం ॥౩౭॥ సూర్యేతి ॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః ॥ టీ॥ అన్యోన్యేతి ॥ అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ అమర్షేతి రేఫస్యోకారః పఠనీయః ॥౩౮॥ టీ॥ శరద్గుణైః ప్రసన్నసలిలాదిభిరాప్యాయితా వర్ధితా రూపశోభా యేషాం తే తథోక్తాః ॥౩౯॥ టీ॥ విత్రాస్యేతి ॥ విక్షోభ్య విక్షోభ్య పునః పునః ప్రసార్య ॥౪౨॥ వ్యపేతేతి ॥ ససారసారావవినాదితాసు ససారసాశ్చ తే మహారావవినాదితాశ్చేతి తథా తాసు - యద్వా ససారసాః రావవినాదితాస్వితిచ్ఛేదః ॥౪౩॥ నదీతి ॥ ప్లవంగమానాం మండూకానాం ॥౪౪॥ టీ॥ అనేకేతి ॥ అంబుధరేషు నవోదితేషు సత్సు సుతరాం నివిష్టాస్సంకుచితాః కృతాః కాయాః యేషాం తే - నష్టాః అదృశ్యమానాః సంచారాభావాదితి భావః ॥౪౬॥ రాత్రిరితి ॥ శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకసౌమ్యవక్త్రా ॥౪౭॥ టీ॥ విపక్వేతి ॥ గ్రథితా సూత్రప్రోతా మాలా స్రగివ ॥౪౮॥ టీ॥ సుప్తైతి ॥ బింబప్రతిబింబభావేన ప్రవృత్తైషా ఉపమా ॥౫౦॥ వేణుస్వనేతి ॥ వేణుస్వనవ్యంజిత

క్తం నిశి పూర్ణచంద్రం తారాగణాకీర్ణమివాంతరిక్షం ॥౪౯॥ ప్రకీర్ణహంసాకులమేఖలానాం ప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనాం। వాప్యుత్తమానామధికాద్య లక్ష్మీర్వరాంగనానామివ భూషితానాం ॥౫౦॥ వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృద్ధః। సమ్మూర్ఛితో గర్గరగోవృషాణామన్యోన్యమాపూరయతీవ శబ్దః ॥౫౧॥ నవైర్నదీనాం కుసుమప్రభాసైర్వ్యాధూయమానైర్మృదుమారుతేన। ధౌతామలక్షౌమపటప్రకాశైః కూలాని కాశైరుపశోభితాని ॥౫౨॥ వనప్రచండా మధుపానశౌండాః ప్రియాన్వితాః షట్చరణాః ప్రహృష్టాః। వనేషు మత్తాః పవనానుయాత్రాం కుర్వంతి పద్మాసనరేణుగౌరాః ॥౫౩॥ జలం ప్రసన్నం కుముదం ప్రభాసం క్రౌంచస్వనః శాలివనం విపక్వం। మృదుశ్చ వాయుర్విమలశ్చ చంద్రః శంసంతి వర్షవ్యపనీతకాలం ॥౫౪॥ మీనోపసందర్శితమేఖలానాం నదీవధూనాం గతయోఽద్య మందాః। కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలేష్వివ కామినీనాం ॥౫౫॥ సచక్రవాకాని సశైవలాని కాశైర్దుకూలైరివ సంవృతాని। సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖానీవ నదీముఖాని ॥౫౬॥ ప్రఫుల్లబాణాసనచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు। గృహీతచాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారోఽద్య వనేషు కామః ॥౫౭॥ లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీస్తటాకాని చ పూరయిత్వా। నిష్పన్నసస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభస్తోయధరాః ప్రణష్టాః ॥౫౮॥ ప్రసన్నసలిలాః సౌమ్య కురరీభిర్వినాదితాః। చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి సలిలాశయాః ॥౫౯॥ అసనాః సప్తపర్ణాశ్చ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః। దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు ॥౬౦॥ హంససారసచక్రాహ్వైః కురరైశ్చ సమంతతః। పులినాన్యవకీర్ణాని నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ ॥౬౧॥ అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ। ఉద్యోగసమయః సౌమ్య పార్థివానాముపస్థితః ॥౬౨॥ ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ। న చ పశ్యామి సుగ్రీవముద్యోగం వా తథావిధం ॥౬౩॥ చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః। మమ శోకాభిభూతస్య సౌమ్య సీతామపశ్యతః ॥౬౪॥ చక్రవాకీవ భర్తారం పృ

సుప్తైకహంసమితి వంచంద్రస్థానే మహాహ్రదస్థమిత్యగాంభీర్యకృతి నైర్మల్యాతిశయేన ఆకాశసామ్యాయ-ఘనైర్విముక్తమితి పరిపూర్ణత్వాయోక్తం॥ తన్నిష్ఠోక్తి॥ మహాహ్రదశబ్దేనాగాధత్వముక్తం-తేనాసినీలాశ్రయస్థతయా హంసస్యాతిధావళ్యం ప్రకాశ్యతే(౪౯)॥౫౦॥ వేణ్వితి॥ వేణూనాం సుషిరవంశానాం స్వనేన వ్యంజితం యత్తూర్యం గీతవాద్యం తేన మిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలేన ప్రాతఃకాలవాయునా సంప్రవృద్ధః అభివృద్ధః సమ్మూర్ఛితః అభివ్యాప్తః-గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమథనభాండానాం గవాం వృషాణాం చ శబ్దః-అన్యోన్యమాపూరయతీవ పరస్పరమభివర్ధయతీవ-ప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషః- వత్సోత్సుకానాం గవాం పుష్ట్యా కామాతురాణాం వృషాణాం చ శబ్దః-గోపాలవేణుస్వనైః ప్రాభాతికవాయునాభిశ్చాభివృద్ధో జాయత ఇత్యర్థః॥౫౧॥ నవైరితి॥ కుసుమైః ప్రభాసంత ఇతి కుసుమప్రభాసాః తైః-పటప్రకాశైః పటతుల్యైః-కాశైః శుభ్రపుష్పదర్భవిశేషైః-నదీనాం కూలాని తటాని సీమ్యక్త్వా స్త్రీణాం జఘనోపమానం సూచ్యతే॥౫౨॥ వనేతి॥ వనే ప్రచండాః నిరంకుశగతయః- మధుపానశౌండాః ధూర్తాః- పద్మానామసనానాం చ రేణుభిః గౌరాః- షట్చరణాః భృంగాః-వనేషు పవనానుయాత్రాం వాతానుగమనం-కుర్వంతి-పరిమళానుసారాదితి భావః॥౫౩॥ జలమితి॥ ప్రభాసత ఇతి ప్రభాసం-పచాద్యచ్-వికస్వరమిత్యర్థః- వర్షవ్యపనీతకాలం వర్షాత్యయకాలం-శరత్కాలమితి యావత్॥౫౪॥ మీనేతి॥ కామినీనాం వారస్త్రీణామిత్యర్థః॥౫౫॥ సచక్రవాకానీతి॥ చక్రవాకశైవలకాశాః రోచనాపత్రలేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ బాణాః బాణవృక్షాః- అసనాః సర్జకాః- గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణఖండనం యేన స తథా-యద్వా-గృహీతచాపశ్చాసావుద్యతచండదండశ్చ-దండశ్శరవిశేషః॥ ని॥ దండాదయః కాండశరవాస్స్యురితి హలాయుధః॥ ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః॥౫౭॥ లోకమితి॥ లోకం జనం॥౫౮॥ ప్రసన్నేతి॥ కురరీభిః క్రౌంచీభిః-సలిలాశయాః సరాంసి॥౫౯॥ అసనా ఇతి॥ బంధుజీవాః శ్యామాశ్చ లతావిశేషాః॥౬౦॥ అన్యోన్యేతి॥ హే నృపాత్మజ- జిగీషూణాం పార్థివానామిత్యన్వయః॥ రా॥ అన్యోన్యేతి॥ జిగీషూణాం నృపాత్మజేతి పాఠః॥౬౨॥ ఇయమితి॥ యాత్రా ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇతి॥ చత్వారః ఆషాఢాద్యాః- కేచిదాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి- పూర్వోక్త్యా వార్షికా కోసూ

తూర్యమిశ్రః వేణుస్వనవిశేషితవాద్యమిశ్రః-ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృత్తః అనిలసంప్రయాతః అనిలసమాక్షిప్త ఇత్యర్థః-సమ్మూర్ఛితః గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం గోవృషాణాం వృషభాణాం చ శబ్దః- అన్యోన్యమాపూరయతీవ ప్రత్యూషకాలే ప్రబుద్ధా గోపాః గోష్ఠేషు వేణువాద్యాని వాదయంతి-గోప్యో గర్గరాంశ్చ మథ్నంతి-గోవృషాశ్చ నదంతి- తత్ర సముదితశబ్దః పవనేన ప్రథిత ఇత్యర్థః॥ టీ॥ గర్గరీశబ్దస్య జీబభావశ్ఛాందసః- గర్గరీ మంథనీ భాండీ పుమాన్మత్స్యవిశేషకేఽపీతి నిఘంటుః॥౫౧॥ నవైరితి॥ కుసుమప్రభాసైః కుసుమభాస్వరైః॥౫౨॥ వనేతి॥ పవనానుయాత్రాం పవనానుగమం-పద్మాసనరేణుగౌరాః పద్మానామసనానాం బంధూకానాం చ రేణుభిర్గౌరాః॥ టీ॥ వనప్రచండాః వనసంచారక్షమాః-మధుపానేన శౌండాః విఖ్యాతాః॥ ని॥ మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః॥౫౩॥ జలమితి॥ వర్షవ్యపనీతకాలం శరత్కాలమితి యావత్॥౫౪॥ సచక్రవాకానీతి॥ చక్రవాకశైవలకాశాః-రోచనాపత్రరేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ గృహీతచాపోద్యతచండదండః-గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ-దండః శరవిశేషః- యద్వా గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన స తథోక్తః॥౫౭॥ ఇయమితి॥ యాత్రా ప్రథమా దండయాత్రా-ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇత్యాది॥ చక్రవాకీ భర్తారమివ-విషమం-

ష్టతోనుగతా వనం। విషమం దండకారణ్యముద్యానమివ యాగతా ॥౬౫॥ ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే। కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ ॥౬౬॥ అనాథో హృతరాజ్యోయం రావణేన చ ధర్షితః । దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః ॥ ఇత్యేతైః కారణైస్సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః । అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప ॥౬౭॥ స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే। కృతార్థస్సమయం కృత్వా దుర్మతిర్నావబుధ్యతే ॥౬౮॥ త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కింధాం బ్రూహి వానరపుంగవం। మూర్ఖం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనాన్మమ ॥ అర్థినాముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యుపకారిణాం। ఆశాం సంశ్రుత్య యో హంతి స లోకే పురుషాధమః॥ శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్యముదీరితం। సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః॥ కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవంతి యే। తాన్మృతానపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నాన్నోపభుంజతే ॥౭౩॥ నూనం కాంచనపృష్ఠస్య వికృష్టస్య మయా రణే। ద్రష్టుమిచ్ఛతి చాపస్య రూపం విద్యుద్గణోపమం ॥ ౭౪ ॥ ఘోరం జ్యాతలనిర్ఘోషం క్రుద్ధస్య మమ సంయుగే । నిర్ఘోషమివ వజ్రస్య పునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతి ॥౭౫॥ కామమేవంగతేప్యస్య పరిజ్ఞాతే పరాక్రమే । త్వత్సహాయస్య మే వీర న చింతా స్యాన్నృపాత్మజ ॥౭౬॥ యదర్థమయమారంభః కృతః పరపురంజయ । సమయం నాభిజానాతి కృతార్థః ప్లవగేశ్వరః ॥౭౭॥ వర్షాసమయకాలం తు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః । వ్యతీతాంశ్చతురో మాసాన్విహరన్నావబుధ్యతే॥౭౮॥ సామాత్యపరిషత్క్రీడన్పానమేవోపసేవతే। శోకదీనేషు నాస్మాసు సుగ్రీవః కురుతే దయాం ॥౭౯॥ ఉచ్యతాం గచ్ఛ సుగ్రీవస్త్వయా వత్స మహాబల। మమ రోషస్య యద్రూపం బ్రూయాశ్చైనమిదం వచః॥౮౦॥ న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః। సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథమన్వగాః ॥౮౧॥ ఏక ఏవ రణే వాలీ శరేణ నిహతో మయా। త్వాం తు సత్యాదతిక్రాంతం హనిష్యామి సబాంధవం ॥౮౨॥ తదేవం విహితే కార్యే యద్ధితం పురుషర్షభ । తత్తద్బ్రూహి నరశ్రేష్ఠ త్వర కాలవ్య

సశ్చ్రావణస్సలిలాగమ ఇత్యుపక్రమోక్తేః- ఆశ్వయుజకార్తికయోర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వం- కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధాయ తేతి పూర్వోక్తవచనేను కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్త ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః॥౬౫॥౬౬॥ అనాథ ఇత్యాది॥ సుగ్రీవస్య పరిభూత ఇతి క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ- కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాభిమానమనుసృత్యోక్తం॥౬౯॥ త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది॥ శుభమితి- యః ఉదీరితం వాక్యం సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి- యథోక్తమనుతిష్ఠతీత్యర్థః- మిత్రాణాం న భవంతి మిత్రాణాముపకారాయ న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౭౨॥ శుభమితి ॥ యో హి వాక్యముదీరితమితి పాఠః ॥ ౭౩ ॥ ౭౪॥ ఘోరమితి ॥ నిర్ఘోషమివ వజ్రస్య పునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతీతి పాఠః ॥ ౭౫॥ కామమితి॥ వీర నృపాత్మజ- త్వత్సహాయస్య మే ఏవం గతే సాలగిరిభూదళనాదిషు ఇత్థం ప్రతిహతే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి - అస్య సుగ్రీవస్య చింతా సమయవ్యతిక్రమే మామపి హనిష్యతీతి విచారః మా భూదిత్యర్థః॥ ౭౬॥ యదర్థమితి॥ అయమారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః- యదర్థం యస్మై సీతాన్వేషణప్రయోజనాయ కృతః- సమయం తద్విషయసంకేతం ప్లవగేశ్వరో నాభిజానాతీతి సంబంధః॥ ౭౭॥ వర్షేతి॥ వర్షాసమయకాలం- వర్షా ఏవ సమయకాలః సంకేతకాలః తం- వర్షాశబ్దేన చత్వారో మాసా ఉపలక్ష్యంతే॥ ౭౮॥ సామాత్యేతి॥ సామాత్యపరిషత్ సామాత్యబాంధవః॥ ౭౯॥ ఉచ్యతామితి॥ మమ రోషస్య యద్రూపం తత్సుగ్రీవ ఉచ్యతాం ఏనమిదం వక్ష్యమాణం వచశ్చ బ్రూయాః॥ ౮౦॥ న చేతి॥ హతో వాలీ యేన పథా గతః స పంథాః- పరలోక ఇత్యర్థః- న సంకుచితః నష్ట ఇత్యర్థః- సమయే మర్యాదాయాం తిష్ఠ- వాలిపథం వాలిగతం మార్గం॥ ౮౨॥ తదేవమితి॥ కార్యే ఏవం విహితే ఏవమవస్థితే సతి- యద్ధితం తత్ బ్రూహి- కాలవ్యతిక్రమః- మా భూదితి

దండకారణ్యం ఉద్యానమివ- యా పృష్ఠతోనుగతా- గతా ఇదానీం నష్టా చ- తామపశ్యతో మే మాసా వర్షశతోపమా గతా ఇత్యన్వయః॥ *ఇత్యేతైరితి॥ సుగ్రీవస్య సుగ్రీవేణ॥ ౬౯॥ శుభమితి॥ యేన ప్రకారేణ వాక్యముదీరితం- తేన ప్రకారేణ యః పరిగృహ్ణాతి నిష్పాదయతి- యో హి వాక్యముదీరితమితి చ పాఠః॥ *కృతార్థా హీతి॥ కృతార్థా మిత్రాణాం న భవంతి- మిత్రాణాముపకారకా న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః॥ టీ॥ అథ సుగ్రీవముద్దిశ్య లక్ష్మణం సంబోధ్యాహ- నూనమితి॥ పునరితి వాలివధకృతధనుర్ఘోషశ్రవణాపేక్షయోక్తం॥ ౭౫॥ కామమితి॥ వీర నృపాత్మజ త్వత్సహాయస్య మే- ఏవం గతే సాలగిరిభూవిదళనాదిషు ఇత్థం ప్రతిహతే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి- అస్య సుగ్రీవస్య చింతా న స్యాత్ సమయవ్యతిక్రమే మామపి హనిష్యతీతి విచారో నాభూదిత్యర్థః- యద్వా సుగ్రీవవ్యామోహాతిశయం ప్రతి విస్మయవచనమేతత్ ఏవం గతే త్వత్సహాయస్య మే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతేపి అస్య సుగ్రీవస్య చింతా మయి బుద్ధిర్న స్యాత్ న భవేత్- అహో విస్మయ ఇత్యర్థః॥ ౭౬॥ యదర్థమితి ॥ అయమారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః - యదర్థం యస్మై సీతాన్వేషణప్రయోజనాయ కృతః - సమయం తద్విషయసంకేతం ప్లవగేశ్వరో నాభిజానాతీతి సంబంధః ॥ ౭౭ ॥ వర్షమితి ॥ వర్షం తు వర్షాకాలమేవ సమయకాలం ప్రతిజ్ఞాయ అవస్థాయ సంకేతకాలం ప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః॥ ౭౮॥ టీ॥ సామాత్యేతి॥ పీ యుత ఇతి పానం మద్యం॥ ౭౯॥ ఉచ్యతామితి॥ మమ రోషస్య యద్రూపం తత్సుగ్రీవస్యోచ్యతాం- ఇదం వక్ష్యమాణం వచశ్చ బ్రూయా ఇతి సంబంధః॥ ౮౨॥ తదేవమితి॥ కార్యే ఏవం విహితే ఏవమవస్థితే సతి యద్ధితం తత్ బ్రూహి కాలవ్యతిక్రమో మా భూదితి శేషః-

తిక్రమః ॥౨౩॥ కురుష్వ సత్యం మయి వానరేశ్వర ప్రతిశ్రుతం ధర్మమవేక్ష్య శాశ్వతం । మా వాలినం ప్రేత్య గతో యమక్షయం త్వమద్య పశ్యేర్మమ చోదితైశ్శరైః ॥౨౪॥ స పూర్వజం తీవ్రవివృద్ధకోపం లాలప్యమానం ప్రసమీక్ష్య దీనం । చకార తీవ్రాం మతిముగ్రతేజా హరీశ్వరే మానవవంశనాథః ॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే త్రింశస్సర్గః ॥****

స కామినం దీనమదీనసత్త్వం శోకాభిపన్నం సముదీర్ణకోపం । నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్త్రం రామానుజః పూర్వజమిత్యువాచ ॥౧॥ న వానరః స్థాస్యతి సాధువృత్తే న మంస్యతే కర్మఫలానుషంగాన్ । న భోక్ష్యతే వానరరాజ్యలక్ష్మీం తథా హి నాభిక్రమతేఽస్య బుద్ధిః ॥౨॥ మతిక్షయాద్గ్రామ్యసుఖేషు సక్తస్తవ ప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః । హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర తస్య న రాజ్యమేవం విగుణస్య దేయం ॥౩॥ న ధారయే కోపముదీర్ణవేగం నిహన్మి సుగ్రీవమసత్యమద్య । హరిప్రవీరైస్సహ వాలిపుత్త్రో నరేంద్రపత్న్యా విచయం కరోతు ॥౪॥ తమాత్తబాణాసనముత్పతంతం నివేదితార్థం రణచండకోపం । ఉవాచ రామః పరవీరహంతా స్వవేక్షితం సానునయం చ వాక్యం ॥౫॥ న హి వై త్వద్విధో లోకే పాపమేవం సమాచరేత్ । పాపమార్యేణ యో హంతి స వీరః పురుషోత్తమః ॥౬॥ నేదమద్య త్వయా గ్రాహ్యం సాధువృత్తేన లక్ష్మణ । తాం ప్రీతిమనువర్తస్వ పూర్వవృత్తం చ సంగతం ॥౭॥ సామోపహితయా వాచా రూక్షాణి పరివర్జయన్ । వక్తుమర్హసి సుగ్రీవం వ్యతీతం

శేషః-అతః త్వరత్వర స్వేతి సంబంధః ॥౨౩॥ ఉక్తమర్థం పునస్సంక్షేపేణ సర్గాంతే దర్శయతి-కురుష్వేతి ॥ మయి విషయే ప్రతిశ్రుతం సత్యం కురు- శాశ్వతం ధర్మమవేక్ష్య ప్రతిశ్రుతకరణం అక్షయో ధర్మ ఇత్యవేక్ష్య ॥౨౪॥ స ఇతి ॥ సః లక్ష్మణః-హరీశ్వరే సుగ్రీవే-తీవ్రాం మతిం-నిగ్రహబుద్ధిమిత్యర్థః- లాలప్యమానం ప్రలపంతం ॥౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రింశస్సర్గః ॥

అథాంగదేన లక్ష్మణకోపకథనం సుగ్రీవాయైకత్రింశే-స కామినమితి ॥ కామినం అధికకామం-అత ఏవ దీనం-తథాప్యదీనసత్త్వం. ఏతేన వస్తుతః అదీనసత్త్వోఽపి దైన్యం భావయతీతి గమ్యతే. శోకాభిపన్నం శోకం ప్రాప్తం - సముదీర్ణకోపం అభివృద్ధకోపం. అస్మిన్ శ్లోకే నరదేవపుత్త్రమిత్యత్ర డేకారో గాయత్ర్యా ఏకాదశాక్షరం-దశసహస్రశ్లోకా గతాః ॥౧॥ నేతి ॥ సాధువృత్తే సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాం సుహృదాం వృత్తే ఆచారేన స్థాస్యతి- కర్మఫలానుషంగాన్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణో వాలినిరసన రాజ్యదారలాభరూపఫలానుబంధాన్ న మంస్యతే-వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోక్ష్యతే-తథా హ్యస్య బుద్ధిః నాభిక్రమతే అస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యేన వర్తత ఇతి యోజనా ॥౨॥ మతీతి ॥ మతిభ్రమాత్ బుద్ధివిపర్యాసాత్ - తవ ప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః ప్రసాదస్య రాజ్యప్రదానాదిరూపస్య అప్రతికారబుద్ధిః - ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః- అత ఏవ హతస్సుగ్రీవః- అగ్రజం వాలినం పశ్యతు- ఏవం విగుణస్య తస్య రాజ్యం న దేయం వాలినమితి క్వచిత్పాఠః- తత్ర వృత్తముపజాతిః ॥ రా ॥ మతిక్షయాదితి ॥ హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర వాలినమిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః ॥౩॥ నేతి ॥ న ధారయే - అకార్యకరణం కథం నేత్యర్థః - అసత్యం సత్యవచనరహితం. నరేంద్రపత్న్యాః సీతాయాః-విచయం అన్వేషణం ॥౪॥ తమితి ॥ మమ అహృదయవచనమాత్రేణ అయం తం హన్యాదేవేత్యనుతప్తో రామః ప్రాహ- పరవీరహంతా-న తు స్వాశ్రితహంతా- స్వవేక్షితం సుష్ఠు నిరూపితం ॥ రా ॥ సానునయం సప్రసాదం ॥౫॥ న హీతి ॥ పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం- ఆర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన ॥౬॥ నేదమితి ॥ ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం పాపం- పూర్వవృత్తం చ సంగతం పూర్వకృతం సఖ్యరూపం బాంధవం చ ॥౭॥ సామేతి ॥ కాలపర్యయే కాలక్రమవిషయే-వ్యతీతం వ్యతిక్రాంతవంతం- సుగ్రీవం-రూక్షాణి పరుషాణి-పరివర్జయన్ - సామో

అతః త్వరేతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ కురుష్వేత్యాద్యుపన్యాసః సంగ్రహేణ సుగ్రీవహితప్రదర్శనార్థః ॥ ౨౪ ॥ టీ ॥ తీవ్రాం మతిం జిఘాంసామిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రింశస్సర్గః ॥

స కామినమితి ॥ గాయత్ర్యాః డేఇత్యేకాదశాక్షరం స కామినం దీనమిత్యస్య శ్లోకస్య త్రింశాక్షరేణ డే ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి ॥ శ్లో ॥ స కామినం దీనమదీనసత్త్వం శోకాభిపన్నం సముదీర్ణకోపం । నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్త్రం రామానుజః పూర్వజమిత్యువాచ ॥ టీ ॥ దీనం వైవర్ణ్యాదియుక్తం ॥౧॥ న వానర ఇతి ॥ సాధువృత్తే సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాం సుహృదాం వృత్తే న స్థాస్యతి- కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణా ప్రాప్తవాలినిరసనరాజ్యదారరూపఫలానుబంధాద్ధేతోః - న మంస్యతే అస్మానితి శేషః- వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోక్ష్యతే-తథా హి-అస్య బుద్ధిర్నాభిక్రమతే- అస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యేన న వర్తత ఇతి యోజనా- అస్మానుపేక్ష్య ఏతత్సర్వమనుభవితుం నార్హతీతి భావః ॥ టీ ॥ వానరరాజ్యలక్ష్మీం వాలిరాజ్యలక్ష్మీం ॥౨॥ ఏతదేవ విశదయతి-మతీతి ॥ టీ ॥ తవ ప్రసాదే ఉపకారే విషయే అప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః ॥ ౩ ॥ నేతి ॥ విచయమన్వేషణం ॥౪॥ తమితి ॥ నివేదితార్థం జ్ఞాపితప్రయోజనం- స్వవేక్షితం సుష్ఠు నిరూపితం ॥ టీ ॥ రామో లక్ష్మణాభిప్రాయం విజ్ఞాయ చతుర్థోపాయనివారణపూర్వకం సానునయమాహ- తమితి ॥౫॥ న హీతి ॥ పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం. ఆర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన (టీ) యో హంతి నివారయతి ॥౬॥ నేదమితి ॥ ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం- సాధువృత్తేన సాధుత్వేన పూర్వవృత్తం చ సంగతం పూర్వకృతసఖ్యరూపబాంధవం చ ॥౭॥ సామేతి ॥ వ్యతీతం వ్యతిక్రాంతవంతం కాలపర్యయే కాలక్రమవిషయే- వ్యతీతం కాలపర్యయమితి చ పాఠః ॥ టీ ॥ రూక్షాణి పరుషవచ

కాలపర్యయః ॥ ౮ ॥ సోగ్రజేనానుశిష్టార్థో యథావత్పురుషర్షభః । ప్రవివేశ పురీం వీరో లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ ౯ ॥ తతశ్శు
భమతిః ప్రాజ్ఞో భ్రాతుః ప్రియహితే రతః । లక్ష్మణః ప్రతిసంరబ్ధో జగామ భవనం కపేః ॥ ౧౦ ॥ శక్రబాణాసనప్రఖ్యం ధ
నుః కాలాంతకోపమః । ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభం మందరస్సానుమానివ ॥ ౧౧ ॥ యథోక్తకారీ వచనముత్తరం చైవ సోత్త
రం । బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా మత్వా రామానుజస్తదా ॥ కామక్రోధసముత్థేన భ్రాతుః కోపాగ్నినా వృతః । ప్రభంజ
న ఇవాప్రీతః ప్రయయౌ లక్ష్మణస్తదా ॥ సాలతాలాశ్వకర్ణాంశ్చ తరసా పాతయన్ ద్రుమాన్ । పర్యస్యన్ గిరికూటాని ద్రు
మానన్యాంశ్చ వేగతః ॥ శిలాశ్చ శకలీకుర్వన్ పద్భ్యాం గజ ఇవాశుగః । దూరమేకపదం త్యక్త్వా యయౌ కార్యవశాద్ద్రు
తం ॥ ౧౫ ॥ తామపశ్యద్బలాకీర్ణాం హరిరాజమహాపురీం । దుర్గామిక్ష్వాకుశార్దూలః కిష్కింధాం గిరిసంకటే ॥ ౧౬ ॥ రో
షాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠస్సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణః । దదర్శ వానరాన్ భీమాన్ కిష్కింధాయా బహిశ్చరాన్ ॥ ౧౭ ॥ తం దృ
ష్ట్వా వానరాస్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభం । శైలశృంగాణి శతశః ప్రవృద్ధాంశ్చ మహీరుహాన్ ॥ జగృహుః కుంజరప్రఖ్యా
వానరాః పర్వతాంతరే ॥ ౧౮ ॥ తాన్ గృహీతప్రహరణాన్ హరీన్ దృష్ట్వా తు లక్ష్మణః । బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో బహ్వింధ
న ఇవానలః ॥ ౧౯ ॥ తం తే భయపరీతాంగాః క్రుద్ధం దృష్ట్వా ప్లవంగమాః । కాలమృత్యుయుగాంతాభం శతశో విద్రు
తా దిశః ॥ ౨౦ ॥ తతస్సుగ్రీవభవనం ప్రవిశ్య హరిపుంగవాః । క్రోధమాగమనం చైవ లక్ష్మణస్య న్యవేదయన్ ॥ ౨౧ ॥ తా
రయా సహితః కామీ సక్తః కపివృషో రహః । న తేషాం కపివీరాణాం శుశ్రావ వచనం తదా ॥ ౨౨ ॥ తతస్సచివసందిష్టా
హరయో రోమహర్షణాః । గిరికుంజరమేఘాభా నగర్యా నిర్యయుస్తదా । నఖదంష్ట్రాయుధా ఘోరాస్సర్వే వికృతదర్శ
నాః ॥ సర్వే శార్దూలదర్పాశ్చ సర్వే చ వికృతాననాః ॥ ౨౩ ॥ దశనాగబలాః కేచిత్కేచిద్దశగుణోత్తరాః । కేచిన్నా
గసహస్రస్య బభూవుస్తుల్యవిక్రమాః ॥ ౨౪ ॥ కృత్స్నాం హి కపిభిర్వ్యాప్తాం ద్రుమహస్తైర్మహాబలైః । అపశ్యల్లక్ష్మణః
క్రుద్ధః కిష్కింధాం తాం దురాసదాం ॥ ౨౫ ॥ తతస్తే హరయస్సర్వే ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ । నిష్క్రమ్యోదగ్ర
సత్త్వాస్తు తస్థురావిష్కృతం తదా ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవస్య ప్రమాదం చ పూర్వజం చార్తమాత్మవాన్ ॥ బుద్ధ్వా కోపవ
శం వీరః పునరేవ జగామ సః ॥ ౨౭ ॥ స దీర్ఘోష్ణమహోచ్ఛ్వాసః కోపసంరక్తలోచనః ॥ బభూవ నరశార్దూ
లస్సధూమ ఇవ పావకః ॥ ౨౮ ॥ బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వస్సాయకాసనభోగవాన్ ॥ స్వతేజోవిషసంఘాతః పంచా
స్య ఇవ పన్నగః ॥ ౩౦ ॥ తం దీప్తమివ కాలాగ్నిం నాగేంద్రమివ కోపితం ॥ సమాసాద్యాంగదస్త్రాసాద్విషాదముగ

వహితయా సాంత్వయుక్తయా వాచా. వక్తుమర్హసి ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తతఇతి ॥ ప్రతిసంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననసాధ్యవసాయః ॥ ౧౦ ॥ సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోక
ద్వయోక్తం విస్తరేణాహ-శక్రేత్యాదినా ॥ ధనుః ప్రగృహ్య సానుమాన్ పర్వత ఇవ స్థితః ॥ ౧౧ ॥ యథోక్తేతి ॥ యథోక్తం రామోక్తమనతిక్రమ్య క
రోతీతి యథోక్తకారీ-లక్ష్మణః-వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం-యథోక్తకారీతి విశేషణాద్రామోపదిష్టం వచనమితి సిద్ధం-ఉత్తరం చ-
స్వవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణముత్తరం చ-సోత్తరం స్వేన వక్ష్యమాణోత్తరసహితం మత్వా ఆలోచ్య-ప్రయయావితి సంబంధః-దూరమితి-ఏకప
దం పౌరస్త్యపదం దూరం త్యక్త్వా దూరే క్షిప్త్వా-అనేన ద్రుతగమనం సూచితం-ద్రుతం గచ్ఛన్ హి పురుషః పురః పాదం దూరే క్షిపతి ॥ ౧౫ ॥ తామితి ॥
గిరిసంకటే నిబిడగిరిమధ్యే-అనేన పూర్వోక్తగుహాశబ్దో వివృతః ॥ ౧౬ ॥ రా ॥ కిష్కింధాయా బహిశ్చరాన్ నిత్యశః పరం-తం దృష్ట్వా వానరాస్సర్వే లక్ష్మ
ణం పురుషర్షభమిత్యర్థాంతరం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ తం దృష్ట్వేత్యాది ॥ వానరాః పూర్వోక్తా బహిశ్చరాః ॥ ౧౮ ॥ ౨౫ ॥ తతస్త ఇతి ॥ ప్రాకారపరిఘాంత
రాన్నిష్క్రమ్య ఆవిష్కృతం ప్రకాశం యథా భవతి తథా తస్థుః ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవస్యేతి ॥ ఆర్తం కామపీడితం ॥ రా ॥ పూర్వజం చార్తమాత్మవానితి సమ్య
క్ ॥ ౨౮ ॥ స ఇత్యాది ॥ బాణేతి ॥ బాణశల్యం బాణాగ్రమేవ స్ఫురంతీ జిహ్వా యస్య స తథా- సాయకాసనం ధనుః తదేవ భోగః ఫణా తద్వాన్ - బభూ

వానితి ॥ ౭ ॥ సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయం వక్ష్యమాణస్య సంగ్రహః ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిసంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ టీ ॥
మందరో మందరాఖ్యః సానుమాన్ పర్వత ఇవ ॥ ౧౧ ॥ యథోక్తకారీతి ॥ వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం -యథోక్తకారీతి విశేషణాద్
దం వచనం రామోపదిష్టమితి మంతవ్యం- ఉత్తరం స్వవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణముత్తరం సోత్తరం- స్వేన వక్ష్యమాణేనోత్తరేణ సహితం మత్వా
ఆలోచ్య ॥ టీ ॥ ప్రభంజన ఇవ వాయురివ ॥ సాలేతి ॥ పర్యస్యన్ క్షిపన్ ॥ శిలాశ్చేతి ॥ దూరమేకపదం త్యక్త్వా ఏకపదం పాశ్చాత్యం పాదం దూరం యథా
తథా త్యక్త్వా-అనేన పౌరస్త్యపాదస్య దూరనిక్షేపస్సూచితః ॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాన్నిష్క్రమ్య ఆవిష్కృతం ప్రకటం యథా
తథా తస్థుః ॥ టీ ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ ప్రాకారపరిఘామధ్యవర్తిమార్గాత్ ॥ ౨౯ ॥ బాణేతి ॥ బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వః బాణశల్యమేవ స్ఫు
రంతీ జిహ్వా యస్య స తథోక్తః- పంచాస్యః పన్నగ ఇవ బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ టీ ॥ సాయకాసనం ధనుః తదేవ భోగస్సర్పశరీరం తద్వాన్ ॥
౩౦ ॥ టీ ॥ తమితి ॥ త్రాసాల్లక్ష్మణాగమనకాలే వివశసుగ్రీవో మత్తో వర్తతే- అహమపి నాగతశ్చేదయం ధిక్కరిష్యతీతి భయాత్ - తం సమాసాద్య

మద్భృశం ॥౩౧॥ సోంగదం రోషతామ్రాక్షః సన్దిదేశ మహాయశాః ॥ సుగ్రీవః కథ్యతాం వత్స మమాగమనమిత్యుత । ఏష రామానుజః ప్రాప్తస్త్వత్సకాశమరిందమః ॥ భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తో ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః । తస్య వాక్యే యది రుచిః క్రియతాం సాధు వానర ॥ ఇత్యుక్త్వా శీఘ్రమాగచ్ఛ వత్స వాక్యమరిందమ ॥౩౨॥ లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా శోకావిష్టోంగదోఽబ్రవీత్ ॥ పితుస్సమీపమాగమ్య సౌమిత్రిరయమాగతః ॥౩౩॥ అథాంగదస్తస్య వచో నిశమ్య సంభ్రాంతభావః పరిదీనవక్త్రః ॥ నిపత్య తూర్ణం నృపతేస్తరస్వీ తతః కుమారశ్చరణౌ వవందే ॥౩౪॥ సంగృహ్య పాదౌ పితురగ్ర్యతేజా జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదౌ ॥ పాదౌ రుమాయాశ్చ నిపీడయిత్వా నివేదయామాస తతస్తమర్థం ॥౩౫॥ స నిద్రామదసంవీతో వానరో న విబుద్ధవాన్ ॥ బభూవ మదమత్తశ్చ మదనేన చ మోహితః ॥౩౬॥ తతః కిలకిలాం చక్రుర్లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య వానరాః ॥ ప్రసాదయంతస్తం క్రుద్ధం భయమోహితచేతసః ॥ ౩౭॥ తే మహౌఘనిభం దృష్ట్వా వజ్రాశనిసమస్వనం ॥ సింహనాదం సమం చక్రుర్లక్ష్మణస్య సమీపతః ॥ ౩౮॥ తేన శబ్దేన మహతా ప్రత్యబుధ్యత వానరః ॥ మదవిహ్వలతామ్రాక్షో వ్యాకులస్రగ్విభూషణః ॥౩౯॥ అథాంగదవచశ్శ్రుత్వా తేనైవ చ సమాగతౌ ॥ మంత్రిణౌ వానరేంద్రస్య సమ్మతౌ దారదర్శినౌ । ప్లక్షశ్చైవ ప్రభావశ్చ మంత్రిణావర్థధర్మయోః ॥ వక్తుముచ్చావచం ప్రాప్తం లక్ష్మణం తౌ శశంసతుః ॥౪౦॥ ప్రసాదయిత్వా సుగ్రీవం వచనైస్సామనిశ్చితైః ॥ ఆసీనం పర్యుపాసీనౌ యథా శక్రం మరుత్పతిం । సత్యసంధౌ మహాభాగౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ వయస్యభావం సంప్రాప్తౌ రాజ్యార్హౌ రాజ్యదాయినౌ । తయోరేకో ధనుష్పాణిర్ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః ॥ యస్య భీతాః ప్రవేపంతో నాదాన్ముంచంతి వానరాః । స ఏష రాఘవభ్రాతా లక్ష్మణో వాక్యసారథిః ॥ వ్యవసాయరథః ప్రాప్తస్తస్య రామస్య శాసనాత్ । అయం చ దయితో రాజన్ తారాయాస్తనయోంగదః ॥ లక్ష్మణేన సకాశం తే ప్రేషితస్త్వరయానఘ । సోయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్ ॥ వానరాన్వానరపతే చక్షుషా నిర్దహన్నివ । తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్రస్సహబంధుభిః ॥ గచ్ఛ శీఘ్రం మహారాజ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతాం । యదాహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్వ సమాహితః ॥ రాజంస్తిష్ఠస్వ సమయే భవ సత్యప్రతిశ్రవాః ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే. ఏకత్రింశస్సర్గః. ********************

అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవస్సచివైస్సహ । లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా ముమోచాసనమాత్మవాన్ ॥౧॥ సచి

వేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥౩౦॥౩౧॥ సోంగదమిత్యాది ॥ వత్స-అరిందమః ఏష రామానుజః- త్వత్సకాశం ప్రాప్త ఇతి మమాగమనం సుగ్రీవః కథ్యతాం-భ్రాతృవ్యసనసంతప్తః లక్ష్మణః ద్వారి తిష్ఠతి. తస్య వాక్యే తవ యది రుచిః తర్హి-సాధ్వియుక్తం- తత్ర తవ గమనం వా అత్రైవ తస్యానయనం వా క్రియతాం. ఇత్యేతద్వాక్యముక్త్వా శీఘ్రమాగచ్ఛ ఇతి సోంగదం సందిదేశేతి సంబంధః ॥ ౩౨॥ లక్ష్మణస్యేతి ॥ అయమాగత ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం ॥౩౪॥ ఉక్తం విస్తృణాతి-అథేతి ॥ రా ॥ నిపత్య తూర్ణం నృపతేస్తరస్వీ తతః కుమారశ్చరణౌ వవందే ఇతి పాఠః ॥౩౬॥ సంగృహ్యేతి ॥ మాతుః పునరేవేత్యనేన మాతుః పృథగ్వందనముచ్యతే ॥ రా ॥ జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదావిత్యత్ర పునశ్శబ్దః పితృనమస్కారాపేక్షయా ప్రయుక్తః ॥౩౭॥ స ఇతి ॥ మదమత్తః పానకృతమదమత్తః ॥౩౮॥ తత ఇతి ॥ కిలకిలేతి వానరాణాం శబ్ద ఉచ్యతే ॥౩౯॥ త ఇతి ॥ మహౌఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం-లక్ష్మణం-సమం యుగపత్ ॥౪౧॥ అథేతి ॥ తేనైవ సమాగతౌ తదా హ్వానేన సమాగతౌ-మంత్రిణౌ ప్రశస్తమంత్రౌ-అర్థధర్మయోర్విషయే ఉచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతుః ॥౪౩॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది ॥ సామనిశ్చితైః-సాంత్వవిషయే నిశ్చితైః-ఊచతురితి శేషః ॥ యస్యేతి ॥ యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః-వాక్యసారథిః-రామవాక్యప్రేరిత ఇత్యర్థః-కథమిదం దుర్గమేకః ప్రవిష్టవానిత్యత్రాహ- వ్యవసాయరథ ఇతి - ప్రతిపక్షనిరాసాధ్యవసాయరథః - తస్య తస్మై - స్వసమయే స్వమర్యాదాయాం - సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ ॥ రా ॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది ॥ భవ సత్యప్రతిశ్రవా ఇత్యంతమేకం వాక్యం- అత్ర శశంసతురిత్యనుషజ్యతే- యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః-రోషో హ్యస్య నివర్త్యతామితి పాఠః ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకత్రింశస్సర్గః.

అథ హనుమతా హితోపదేశో ద్వాత్రింశే-అంగదస్యేత్యాది ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదస్య వచశ్శ్రుత్వేత్యుక్తం-ఆసనం ముమోచ- భయేనా

విషాదం దుఃఖమగమదిత్యన్వయః ॥౩౮॥ టీ ॥ అథ లక్ష్మణవృత్తాంతమాహ. తత ఇతి ॥ తతః అంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనానంతరం కిలకిలాం కిలికిలాశబ్దం ॥౩౯॥ టీ ॥ మహౌఘనిభం సముద్రనిభం ॥౪౧॥ అథేత్యాది ॥ అంగదవచః శ్రుత్వా తేనైవ సమాగతౌ మంత్రిణావుచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతురితి సంబంధః-దారదర్శినౌ అంతఃపురప్రవేశయోగ్యౌ ॥ ౪౩॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది భవ సత్యప్రతిశ్రవ ఇత్యంతమేకం వాక్యం-అత్ర శశంసతురిత్యనుషజ్యతే ॥ యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః (టీ) వాక్యసారథిః వాక్యమేవ సారథివత్ ప్రవర్తకం యస్య సః ॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకత్రింశస్సర్గః.

అంగదస్యేతి ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదవచః శ్రుత్వేత్యుక్తం ॥ ౧ ॥ సచివానితి ॥ మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః ॥ టీ ॥

వానబ్రవీద్వాక్యంనిశ్చిత్యగురులాఘవం । మంత్రజ్ఞాన్మంత్రకుశలోమంత్రేషుపరినిష్ఠితాన్ ॥ ౨ ॥ నమేదుర్వ్యాహృ
తంకించిన్నాపిమేదురనుష్ఠితం। లక్ష్మణోరాఘవభ్రాతాక్రుద్ధఃకిమితిచింతయే ॥౩॥ అసుహృద్భిర్మమామిత్రైర్నిత్యమం
తరదర్శిభిః। మమదోషానసంభూతాన్ శ్రావితోరాఘవానుజః ॥౪ ॥ అత్రతావద్యథాబుద్ధిసర్వైరేవయథావిధి। భావ
స్యనిశ్చయస్తావద్విజ్ఞేయోనిపుణంశనైః ॥ ౫ ॥ నఖల్వస్తిమమత్రాసోలక్ష్మణాన్నాపిరాఘవాత్ । మిత్రంత్వస్థానకు
పితంజనయత్యేవసంభ్రమం ॥౬॥ సర్వథాసుకరంమిత్రందుష్కరంపరిపాలనం । అనిత్యత్వాచ్చచిత్తానాంప్రీతిరల్పే
ప్యభిద్యతే ॥౭॥ అతోనిమిత్తంత్రస్తోహంరామేణతుమహాత్మనా। యన్మమోపకృతంశక్యంప్రతికర్తుంనతన్మయా॥౮॥
సుగ్రీవేణైవముక్తస్తుహనుమాన్హరిపుంగవః। ఉవాచస్వేనతర్కేణమధ్యేవానరమంత్రిణాం ॥౯ ॥ సర్వథానైతదా
శ్చర్యంయత్త్వంహరిగణేశ్వర । నవిస్మరసిసుస్నిగ్ధముపకారకృతంశుభం ॥౧౦ ॥ రాఘవేణతువీరేణభయముత్సృజ్య
దూరతః। త్వత్ప్రియార్థంహతోవాలీశక్రతుల్యపరాక్రమః ॥ ౧౧ ॥ సర్వథాప్రణయాత్క్రుద్ధోరాఘవోనాత్రసం
శయః। భ్రాతరంసంప్రహితవాన్లక్ష్మణంలక్ష్మివర్ధనం ॥౧౨॥ త్వంప్రమత్తోనజానీషేకాలంకాలవిదాంవర । ఫుల్లస
ప్తచ్ఛదశ్యామాప్రవృత్తాతుశరచ్ఛివా । నిర్మలగ్రహనక్షత్రాద్యౌఃప్రణష్టవలాహకా । ప్రసన్నాశ్చదిశస్సర్వాస్సరి
తశ్చసరాంసిచ ॥ ప్రాప్తముద్యోగకాలంతునావైషిహరిపుంగవ । త్వంప్రమత్తఇతివ్యక్తంలక్ష్మణోయమిహాగతః ॥
౧౫॥ ఆర్తస్యహృతదారస్యపరుషంపురుషాంతరాత్। వచనంమర్షణీయంతేరాఘవస్యమహాత్మనః॥౧౬ ॥ కృతాపరా
ధస్యహితేనాన్యత్పశ్యామ్యహంక్షమం। అంతరేణాంజలింబద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాత్ ॥౧౭॥ నియుక్తైర్మంత్రిభి
ర్వాచ్యోహ్యవశ్యంపార్థివోహితం। అతఏవభయంత్యక్త్వాబ్రవీమ్యవధృతంవచః ॥౧౮॥ అభిక్రుద్ధస్సమర్థోహిచా
పముద్యమ్యరాఘవః। సదేవాసురగంధర్వంవశేస్థాపయితుంజగత్ ॥౧౯ ॥ నసక్షమఃకోపయితుంయఃప్రసాద్యఃపునర్భ

సనాదుదతిష్ఠదిత్యర్థః॥౧॥సచివానితి॥మంత్రకుశలఃమంత్రప్రయోగకుశలః॥రా॥సచివానబ్రవీద్వాక్యమితిసమ్యక్ ॥ ౨ ॥ నమఇతి ॥ దుర్వ్యా
హృతంపరుషభాషణం- దురనుష్ఠితంఅపకారః-కింకిమర్థం॥౩॥అసుహృద్భిరితి॥అసుహృద్భిఃఅశోభనహృదయైః॥౪॥అత్రేతి॥ తావత్ప్రథమం-
యథావిధియథాక్రమం-భావస్యచేష్టాయాః- నిశ్చయఃఅధ్యవసాయః॥౫॥ నిజభయకృతమాసనచలనమపహ్నుతే- నఖల్వితి॥౬॥మిత్రస్యాస్థా
నకోపసంభావనాయాంలోకన్యాయమాహ- సర్వథేతి॥ అల్పే- వైషమ్యఇతిశేషః॥౭॥ అతఇతి ॥ మహాత్మనారామేణ-మమయదుపకృతంతన్మ
యాప్రతికర్తుంనశక్యం-అతోనిమిత్తంఅస్మాన్నిమిత్తాత్- త్రస్తోహమితిసంబంధః॥౮॥ సుగ్రీవేణేతి॥ తర్కేణఊహేన॥౯॥సర్వథేతి॥ఉపకార
కృతంఉపకారకారిణం॥౧౦॥౧౫॥ ఆర్తస్యేతి ॥ పురుషాంతరాత్లక్ష్మణాత్-ఆగతమితిశేషః - అత్రమర్షణీయత్వేబహవోహేతవఉపన్య
స్యంతే- హృతదారస్యపరుషవచనంమర్షణీయం-ఏవమార్తస్యేత్యాదౌ-రాఘవస్యమహాత్మనఃపరమాత్మనస్సర్వస్వామినఇత్యర్థః॥ ౧౬ ॥
అథాపరాధప్రాయశ్చిత్తంవిదధాతి- కృతేతి॥ కృతాపరాధస్యనత్వారబ్ధాపరాధస్య- అపరాధారంభకాలేసానుతాపోయదిలఘుప్రాయశ్చిత్తే
నతదాతస్యపరిహారస్స్యాత్ - నతథాభూః - కింతునిశ్చయేనకృతాపరాధోసి-తేనఅంజలింబద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాదంతరేణప్రసాదనంవి
నా-అన్యత్క్షమం అపరాధపరిహారక్షమంసాధనంనపశ్యామి॥శ్లో॥అంజలిఃపరమాముద్రాక్షిప్రం దేవప్రసాదినీతిశాస్త్రాత్-లక్ష్మణస్యేత్యనేనత
దీయప్రత్యంజలిరేవభగవదపచారపరిహారకఇత్యుక్తం త్వదంఘ్రిముద్దిశ్యేతివత్- తేఇత్యనేనాత్రాధికారినియమోనాస్తీత్యుచ్యతే - అంజలిమి
త్యేకవచనేనసకృత్కరణమేవాలమిత్యుక్తం - బద్ధ్వేత్యనేనదేశకాలనియమాభావస్సూచితః- బద్ధ్వాలక్ష్మణస్యప్రసాదనాదిత్యనేనక్షిప్రందే
వప్రసాదినీత్యస్యార్థఉక్తః॥ తన్నిశ్లోకే॥ లక్ష్మణస్యాఘోషంశ్రుత్వాకృతకాపేయచేష్టేనసుగ్రీవేణతాదృశావస్థాయాంకర్తవ్యంకిమితిప్రశ్నేకృ
తేసుగ్రీవంప్రతిహనుమానాహ - కృతాపరాధస్యేతి ॥ అపరాధారంభఏవానుతాపోయదిలఘుప్రాయశ్చిత్తేనపరిహారస్స్యాత్ - ఇదానీం
నతావన్మాత్రేణపరిహర్తుంశక్యతే - కింతుసాంత్వనంకార్యం - తతశ్చాంజలిఃకర్తవ్యా - అనేనభగవదపచారేతదీయప్రసాదనంప్రాయశ్చి
త్తమితివ్యంజితం॥శ్లో॥అనుతప్తస్తుతానేవక్షామయేన్నాన్యథాశమః। భగవత్యపచారేపిసైవాశాంతిరనుత్తమేతిస్మరణాత్(౪౫)౧౭ ॥ కిమేవం
మాంప్రతిహీనవృత్తముపదిష్టవానసీత్యత్రాహ- నియుక్తైరితి॥ ౧౮॥ కథమిదంహితంతత్రాహ-అభిక్రుద్ధఇతి॥౧౯॥హేత్వంతరమాహ-నసఇతి॥

మంత్రేషుపరినిష్ఠితఃనీతిప్రయోగనిపుణఇత్యర్థః॥౨॥టీ॥ లక్ష్మణక్రోధనిమిత్తాభావానాహ- నమఇతి॥మేమయేత్యర్థః॥౩॥ అసుహృద్భిరితి॥అ
సుహృద్భిఃఅశోభనహృదయైః॥౪॥అత్రేతి॥ తావత్ప్రథమంభావఃచేష్టానిశ్చయఃఅధ్యవసాయఃతావత్సాకల్యేన॥౬॥మిత్రస్యాస్థానకోపసం
భావనాయాం లోకన్యాయమాహ- సర్వథేతి॥అల్పేప్యపరాధేసతీతిశేషః- టీ॥ మైత్రీమాత్రంసుకరంతద్రక్షణంతునశక్యమితిలోకన్యాయమా
హ- సర్వథేతి॥౭॥ అతఇతి ॥ మహాత్మనారామేణయదుపకృతం- తత్తుమయాప్రతికర్తుంనశక్యం- అతోస్మాన్నిమిత్తాత్త్రస్తోహమితిసంబంధః॥
౮॥సుగ్రీవేణేతి॥తర్కేణఊహేన॥౯॥టీ॥సర్వథేతి॥ఉపకారంనవిస్మరసీతియత్నైతదాశ్చర్యం॥౧౫॥ఆర్తస్యేతి॥పురుషాంతరాత్లక్ష్మణాత్ -
ఆగతమితిశేషః॥౧౬॥మత్పరుషవచనేనత్వయాఆగ్రహోనకార్యఇత్యాశయేనాహ॥నియుక్తైరితి॥పార్థివఃరాజా-అవధృతంనిశ్చితం॥౧౮॥టీ॥

వేత్। పూర్వోపకారంస్మరతాకృతజ్ఞేనవిశేషతః ॥ ౨౦ ॥ తస్యమూర్ధ్నాప్రణమ్యత్వంసపుత్రస్సహసుహృజ్జనః। రాజంస్తిష్ఠస్వసమయేభర్తుర్భార్యేవతద్వశే ॥ ౨౧ ॥ నరామరామానుజశాసనంత్వయాకపీంద్ర యుక్తం మనసాప్యపోహితుం। మనోహితేజ్ఞాస్యతిమానుషంబలంసరాఘవస్యాస్యసురేంద్రవర్చసః ॥ ౨౨ ॥ ఇతిద్వాత్రింశస్సర్గః. ✻✻✻

అథప్రతిసమాదిష్టోలక్ష్మణఃపరవీరహా। ప్రవివేశగుహాంఘోరాంకిష్కింధాంరామశాసనాత్ ॥ ౧ ॥ ద్వారస్థాహరయస్తత్రమహాకాయామహాబలాః। బభూవుర్లక్ష్మణందృష్ట్వాసర్వేప్రాంజలయస్థితాః ॥ ౨ ॥ నిశ్శ్వసంతంతుతందృష్ట్వాక్రుద్ధందశరథాత్మజం బభూవుర్హరయస్త్రస్తానచైనంపర్యవారయన్ ॥ ౩ ॥ సతాంరత్నమయీంశ్రీమాన్దివ్యాంపుష్పితకాననాం। రమ్యాంరత్నసమాకీర్ణాందదర్శమహతీంగుహాం ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాంనానాపణ్యోపశోభితాం॥ సర్వకామఫలైర్వృక్షైఃపుష్పితైరుపశోభితాం॥ దేవగంధర్వపుత్రైశ్చవానరైఃకామరూపిభిః। దివ్యమాల్యాంబరధరైశ్శోభితాంప్రియదర్శనైః॥ చందనాగరుపద్మానాంగంధైస్సురభిగంధినాం। మైరేయాణాం మధూనాంచసంమోదితమహాపథాం దదర్శగిరినద్యశ్చవిమలాస్తత్రరాఘవః ॥ ౮ ॥ అంగదస్యగృహంరమ్యంమైందస్యద్వివిదస్యచ॥ గవయస్యగవాక్షస్యగజస్యశరభస్యచ। విద్యున్మాలేశ్చసంపాతేస్సూర్యాక్షస్యహనూమతః॥ వీరబాహోస్సుబాహోశ్చనళస్యచమహాత్మనః। కుముదస్యసుషేణస్యతారజాంబవతోస్తథా ॥ దధివక్త్రస్యనీలస్య సుపాటలసునేత్రయోః।ఏతేషాంకపిముఖ్యానాంరాజమార్గేమహాత్మనాం॥దదర్శగృహముఖ్యానిమహాసారాణిలక్ష్మణః।పాండురాభ్రప్రకాశానిదివ్యమాల్యయుతానిచ॥ ప్రభూతధనధాన్యానిస్త్రీరత్నైశ్శోభితానిచ॥ ౧౨ ॥ పాండురేణతుసాలేనపరిక్షిప్తంమరాసదం॥ వానరేంద్రగృహంరమ్యంమహేంద్రసదనోపమం। శుక్లైఃప్రాసాదశిఖరైఃకైలాసశిఖరోపమైః ॥ సర్వకామఫలైర్వృక్షైఃపుష్పితైరుపశోభితం। మహేంద్రదత్తైశ్శ్రీమద్భిర్నీలజీమూతసన్నిభైః॥ దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైశ్శీతచ్ఛాయైర్మనోరమైః।హరిభిస్సంవృతద్వారంబలిభిశ్శస్త్రపాణిభిః॥ దివ్యమాల్యావృతంశుభ్రంతప్తకాంచనతోరణం। సుగ్రీవస్యగృహంరమ్యంప్రవివేశమహాబలః॥ అవార్యమాణస్సౌమిత్రిర్మహాభ్రమివభాస్కరః ॥ ౧౬ ॥ ససప్తకక్ష్యాధర్మాత్మానానాజనసమాకులాః ॥ ప్రవిశ్యసుమహద్గుప్తందదర్శాంతఃపురంమహత్। హైమరాజతపర్యంకైర్బహు

౨౦॥ఆంజలింబద్ధ్వేత్యుక్తంవివృణోతి- తస్యేతి॥ స్వసమయేత్తిష్ఠతద్వశేచతిష్ఠ॥౨౧॥నరామేతి॥సురేంద్రవర్చసఃసరాఘవస్యసలక్ష్మణస్య-అస్యరామస్య- మానుషంబలందివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణకేవలంస్వాభావికంబలం- తేమనోజ్ఞాస్యతిహిజానాత్యేవ-సాలగిరిభేదనాదౌదృష్టచరత్వాదితిభావః॥౨౨॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వాత్రింశస్సర్గః. ✻

అథాంతఃపురంప్రవిష్టస్యలక్ష్మణస్యతారయాప్రసాదనంత్రయస్త్రింశే-అథేత్యాది॥ ప్రతిసమాదిష్టఃప్రత్యాహూతః- అంగదేనేతిశేషః॥౧॥౨॥ నిశ్శ్వసంతమితి॥ నచైనంపర్యవారయన్భయేనలక్ష్మణముపగంతుంనాశక్నువన్నిత్యర్థః॥ ౩॥ సతామితి॥రత్నమయీంరత్ననిర్మితాం-రత్నసమాకీర్ణాంఆపణస్థరత్నైస్సమాకీర్ణాం- హర్మ్యాణిధనినాంవాసాః- ప్రాసాదాఃదేవగృహాః- పద్మానాంఆలేపవిశేషాణాం-దదర్శేతి-గిరినద్యఃగిరినదీః- వ్యత్యయేనద్వితీయా॥ ౮ ॥ అంగదస్యేత్యాది॥మహాసారాణిఅతిదృఢాని॥౧౨॥పాండురేణేతి॥పాండురేణసాలేనసుధాధవళితప్రాకారేణ- దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరిత్యనేనఇంద్రదత్తాస్స్వర్గీయావృక్షాఉచ్యంతే-పూర్వముక్తావృక్షాభౌమాఇత్యవగంతవ్యం- పూర్వంవానరేంద్రగృహంరమ్యమిత్యుక్తస్యానేకవిశేషణవ్యవధానేనసుగ్రీవస్యగృహంరమ్యమితిపునర్నిగమనం -స్వరూపతోరమ్యండుక్తవిశేషణైశ్చరమ్యమితిరమ్యపదద్వయనిర్వాహః - యద్వావానరేంద్రగృహంవానరేంద్రయోఃఋక్షరజోవాలినోః- గృహభూతంఇదానీంసుగ్రీవస్యగృ

ఉక్తానంగీకారేబాధకసూచనాయరామసామర్థ్యమాహ- అభిక్రుద్ధఇతి॥ ౨౦॥ తస్యేతి॥తద్వశఇతిప్రథమాంతపాఠస్సాధుః- సప్తమ్యంతపాఠేస్వసమయఇత్యత్రవర్తమానఇతిశేషః॥ ౨౧॥ నరామేతి ॥ సురేంద్రవర్చసఃసరాఘవస్యసలక్ష్మణస్యఅస్యరామస్య - మానుషంబలందివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణకేవలంస్వాభావికంబలమిత్యర్థః- తేమనోజ్ఞాస్యతిహిజానాత్యేవ- సాలగిరిభేదనాదౌదృష్టచరత్వాదితిభావః(టీ)రామశాసనానభ్యుపగమేస్వాభావికబలమేవత్వన్నియమనాయపర్యాప్తమితిభావః॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం.శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్వాత్రింశస్సర్గః, ✻✻✻✻✻✻✻ అథేతి॥ప్రతిసమాదిష్టఃపూర్వంప్రేషితేనాంగదేనప్రత్యేత్యసమాహూతః॥౧॥౨॥నిశ్శ్వసంతమితి॥నచైనంపర్యవారయన్ఏనంలక్ష్మణంఉపగంతుంభయేననాశక్నువన్నిత్యర్థః॥ ౩ ॥ సతామితి॥రత్నసమాకీర్ణాం- ఆపణస్థరత్నైఃసమాకీర్ణాం✻చందనేతి ॥ అత్రపద్మశబ్దఃలేపనద్రవ్యవిశేషవాచీ॥టీ॥మైరేయాణాంమిరాదేశజాతానాం ✻వదర్శేతి॥గిరినద్యఃగిరిభ్యఃప్రసృతానదీరిత్యర్థః॥౧౨॥పాండురేణేతి॥పాండురేణశైలేనపరిక్షిప్తంస్ఫటికశిలామయవప్రేణపరివేష్టితం ✻ సర్వేతి॥అత్రత్యవృక్షశబ్దఃభౌమవృక్షవాచీ. ఉపరిదివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరితిదివ్యవృక్షాభిధానాత్॥౧౬॥టీ॥కక్ష్యాఃద్వారాంగణ

హుభిశ్చవరాసనైః। మహార్హాస్తరణోపేతైస్తత్ర తత్రోపశోభితం॥ ౧౯॥ ప్రవిశన్నేవ సతతం శుశ్రావ మధురస్వరం। తన్త్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరం ॥౨౦॥ బహ్వీశ్చ వివిధాకారా రూపయౌవనగర్వితాః॥ స్త్రియస్సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలః ॥ ౨౧ ॥ దృష్ట్వాభిజనసంపన్నాశ్చిత్రమాల్యకృతస్రజః ॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూషణోత్తమభూషితాః। నాతృప్తాన్నాపి చావ్యగ్రాన్నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్॥ సుగ్రీవానుచరాంశ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః ॥ ౨౩॥ కూజితం నూపురాణాం చ కాంచీనాం నినదం తథా ॥ సన్నిశమ్య తతశ్శ్రీమాన్ సౌమిత్రిర్లజ్జితోభవత్ ॥ ౨౪ ॥ రోషవేగప్రకుపితశ్శ్రుత్వా చాభరణస్వనం॥ చకార జ్యాస్వనం వీరో దిశశ్శబ్దేన పూరయన్ ॥౨౫ ॥ చారిత్రేణ మహాబాహురపకృష్టస్స లక్ష్మణః॥ తస్థావేకాన్తమాశ్రిత్య రామశోకసమన్వితః॥౨౬॥ తేన చాపస్వనేనాథ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః॥ విజ్ఞాయాగమనం త్రస్తస్సంచచాల వరాసనాత్ । అంగదేన యథా మహ్యం పురస్తాత్ప్రతివేదితం॥ సువ్యక్తమేష సంప్రాప్తస్సౌమిత్రిర్భ్రాతృవత్సలః॥౨౮॥ అంగదేన సమాఖ్యాతం జ్యాస్వనేన చ వానరః ॥ బుబుధే లక్ష్మణం ప్రాప్తం ముఖం చాస్య వ్యశుష్యత ॥౨౯॥ తతస్తారాం హరిశ్రేష్ఠః సుగ్రీవః ప్రియదర్శనాం, ఉవాచ హితమవ్యగ్రస్త్రాససంభ్రాన్తమానసః । కిన్ను తత్కారణం సుభ్రు ప్రకృత్యా మృదుమానసః॥ సరోష ఇవ సంప్రాప్తో యేనాయం రాఘవానుజః ॥౩౧॥ కిం పశ్యసి కుమారస్య రోషస్థానమనిన్దితే ॥ న ఖల్వకారణే కోపమాహరేన్నరసత్తమః ॥ ౩౨ ॥ యదస్య కృతమస్మాభిర్బుధ్యసే కించిదప్రియం॥ తద్బుద్ధ్యా సంప్రధార్యాశు క్షిప్రమర్హసి భాషితుం ॥౩౩॥ అథవా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసి భాషితుం॥ వచనైస్సాన్త్వయుక్తైశ్చ ప్రసాదయితుమర్హసి ॥౩౪॥ త్వద్దర్శనవిశుద్ధాత్మా న స కోపం కరిష్యతి ॥ నహి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వన్తి దారుణం ॥ ౩౫॥ త్వయా సాన్త్వైరుపక్రాన్తం ప్రసన్నేన్ద్రియమానసం । తతః కమలపత్రాక్షం ద్రక్ష్యామ్యహమరిన్దమం ॥ ౩౬ ॥ సా ప్రస్ఖలన్తీ మదవిహ్వలాక్షీ ప్రలమ్బకాంచీగుణహేమసూత్రా ॥ సలక్షణా లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ తారా నమితాంగయష్టిః ॥ ౩౭ ॥ స తాం సమీక్ష్యైవ హరీశపత్నీం తస్థావుదాసీన

హం ప్రవివేశేతి సంబన్ధః॥ ౧౯॥ ప్రవిశన్నేవేతి॥ సః లక్ష్మణః- తతం వీణాదివాద్యజాతం- మధురస్వరం మధురశ్రుతియుక్తం. తన్త్రీశబ్దేన తన్త్రీధ్వనిర్లక్ష్యతే - తదూపైర్గీతైస్సమాకీర్ణం - సమగీతపదాక్షరం సమతయా తన్త్రీగీతసమతయా గీతానికం తైర్గీతాని పదాన్యక్షరాణి చ యస్య- యద్వా సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని గీతసంబన్ధీని పదాన్యక్షరాణి చ యస్య॥ ౨౦॥ ౨౧॥ దృష్ట్వేతి॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః- ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః- నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్ ॥౨౩॥ కూజితమితి॥ లజ్జితోభవత్ ఉపరిసురతద్యోతకత్వాదితి భావః॥ ౨౪॥ రోషేతి॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః- ప్రకోపశబ్దో హ్యభివృద్ధవాచీ॥ ౨౫॥ చారిత్రేణేతి॥ రామశోకసమన్వితః రామః పయశ్శోకసమన్వితః- ఏకాన్తం స్త్రీప్రసంగరహితప్రదేశం॥౨౬॥ తేనేతి॥ సౌమిత్రిస్సంప్రాప్త ఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబన్ధః- సంచచాల వరాసనాత్ లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారానకరోదిత్యర్థః॥ ౨౮॥ ౨౯॥ తత ఇతి॥ అవ్యగ్రః- కార్యాంశ ఇతి శేషః॥౩౦॥౩౫॥ త్వయేతి॥ త్వయా సాన్త్వైః ప్రసన్నేన్ద్రియమానసమితి సంబన్ధః - ఉపక్రాన్తం ఉపాగతం॥ ౩౬॥ సేతి॥ సా కాన్తసంశ్లేషం వినా విరమణీయగమనసౌన్దర్యా- ప్రస్ఖలన్తీ సంశ్లేషకృతాయాసేన పదేపదం కృత్వాగచ్ఛన్తీ - మదవిహ్వలాక్షీ - భోగసంవర్ధకమధుపానమదేన విహ్వలనేత్రీ- ప్రలమ్బే కాంచీగుణహేమసూత్రే యస్యాస్సా ప్రలమ్బకాంచీగుణహేమసూత్రా- ఈషచ్ఛిథిలదుకూలతయాశయనే యథా స్థితా తథైవ సమాగతేత్యర్థః- సలక్షణా వ్యక్తైస్సంభోగలక్షణైస్సమాగతా - లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ- కిం మాతురపి గోప్యమస్తీత్యాగతా- నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాం నమితం నాజవమహతి- అతః నమ్రైవ యథా నిరూపకం భవతి తథా స్థితేత్యర్థః॥ ౩౭॥ సేతి॥ యేనైవ బాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన। హతా గమిష్యామి సమీపమస్యన మాం మృతే రామ రమేత వాలీతి యా రామం ప్రత్యుక్తవతీ సేత్యర్థః- యద్వా సా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసి భామినీతి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా-(శేషం వ్యాఖ్యానాన్తరవత్)॥ తనిశ్లోకీ॥ (౨౬)॥ ౩౭॥ స తామితి॥ ఉదా

భూమయః॥ ౧౯ ॥ టీ॥ ప్రవిశన్నితి॥ తన్త్రీశబ్దేన ధ్వనిర్లక్ష్యతే॥ ౨౧॥ దృష్ట్వేతి॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః॥ నేతి॥ నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ నానుత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్ ॥౨౩॥ టీ॥ లజ్జితోభవత్ అన్తఃపురదర్శనాదితి భావః॥ ౨౪॥ రోషేతి॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషవేగేన ప్రవృద్ధః॥ ౨౫॥ చారిత్రేణేతి॥ రామకోపసమన్వితః బుద్ధిస్థరామకోప ఇత్యర్థః - చారిత్రేణాపకృష్టః సచ్చరిత్రయుక్తతయా పరస్త్రీదర్శనేన స్త్రీనూపురశబ్దశ్రవణేన చ లజ్జయా ఉదాసీనస్సన్ ఏకాన్తే స్థితవానితి భావః ॥౩౧॥ టీ॥ కిమితి॥ కుమారస్య లక్ష్మణస్య రోషస్థానం రోషనిమిత్తం॥ ౩౨॥ యదితి॥ భాషితుమర్హసి మహ్యం వక్తుమర్హసీత్యర్థః॥ ౩౪॥ టీ॥ త్వదితి॥ దారుణం క్రూరకర్మ- స్త్రీణాం కోపాలక్ష్యత్వాదితి భావః ।౩౫॥ త్వయేతి॥ సాన్త్వైః ప్రియవాక్యైః- ప్రసన్నేన్ద్రియమానసః- తత ఉపక్రాన్తం ఉపాగతం ద్రక్ష్యామీతి సంబన్ధః॥ ౩౬॥ సేతి॥ అథవా స్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసి భామినీతి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా ప్రస్ఖలన్తీ మదాలసతయా పదే పదే ప్రస్ఖలన్తీ- మదవిహ్వలాక్షీ భోగసంవర్ధనమధుపానమదేన అలసచకితనేత్రా- ప్రలమ్బకాంచీగుణహేమసూత్రా కాంచీగుణః రశనా ప్రలమ్బే కాంచీగుణహేమసూత్రే యస్యాస్సా తథోక్తా. సలక్షణా పరిదృశ్యమానభోగచిహ్నా- నమితాంగయష్టిః స్తనభారేణ కించిన్నమితాంగయష్టిః॥ ౩౭॥ టీ॥ స ఇతి॥ అవాఙ్ముఖం

తయామహాత్మా॥అవాఙ్ముఖో౽భూన్మనుజేంద్రపుత్రః స్త్రీసన్నికర్షాద్వినివృత్తకోపః॥ ౩౮ ॥ సాపానయోగాద్విని
వృత్తలజ్జాదృష్టిప్రసాదాచ్చనరేంద్రసూనోః ॥ ఉవాచతారాప్రణయప్రగల్భంవాక్యంమహార్థంపరిసాంత్వపూర్వం॥
౩౯ ॥ కింకోపమూలంమనుజేంద్రపుత్రకస్తేనసంతిష్ఠతివాఙ్నిదేశే ॥ కశ్శుష్కవృక్షంవనమాపతంతందవాగ్నిమాసీద
తినిర్విశంకః ॥౪౦॥ సతస్యావచనంశ్రుత్వాసాంత్వపూర్వమశంకితం॥ భూయఃప్రణయదృష్టార్థంలక్ష్మణోవాక్యమ
బ్రవీత్ ॥ ౪౧ ॥ కిమయంకామవృత్తస్తేలుప్తధర్మార్థసంగ్రహః॥ భర్తాభర్తృహితేయుక్తేనచైనమవబుధ్యసే ॥
౪౨॥నచింతయతిరాజ్యార్థంనాస్మాన్ శోకపరాయణాన్॥ సామాత్యపరిషత్తారేపానమేవోపసేవతే॥ ౪౩ ॥సమా
శ్చతస్రఃకృత్వాచప్రమాణంప్లవగేశ్వరః॥ వ్యతీతాంస్తాన్మదవ్యగ్రోవిహరన్నావబుధ్యతే ॥౪౪॥ నహిధర్మార్థసి
ద్ధ్యర్థంపానమేవంప్రశస్యతే ॥ పానాదర్థశ్చధర్మశ్చకామశ్చపరిహీయతే ॥ ౪౫॥ ధర్మలోపోమహాంస్తావత్కృ
తేహ్యప్రతికుర్వతః॥ అర్థలోపశ్చమిత్రస్యనాశేగుణవతోమహాన్ ॥౪౬॥ మిత్రంహ్యర్థగుణశ్రేష్ఠంసత్యధర్మప
రాయణం॥ తద్ద్వయంతుపరిత్యక్తంనతుధర్మేవ్యవస్థితం ॥౪౭॥ తదేవంప్రస్తుతేకార్యేకార్యమస్మాభిరుత్తరం ॥ య
త్కార్యంకార్యతత్త్వజ్ఞేతదుదాహర్తుమర్హసి ॥౪౮॥ సాతస్యధర్మార్థసమాధియుక్తంనిశమ్యవాక్యంమధురస్వ
భావం॥ తారాగతార్థేమనుజేంద్రకార్యేవిశ్వాసయుక్తంతమువాచభూయః ॥ ౪౯ ॥ నకోపకాలఃక్షితిపాలపుత్రన
చాతికోపస్స్వజనేవిధేయః॥ త్వదర్థకామస్యజనస్యతస్యప్రమాదమప్యర్హసివీరసోఢుం ॥౫౦॥ కోపంకథంనామగుణ

సీనతయాతత్కాంతినిర్వర్ణనానాదరతయా॥౩౮॥ సేతి॥నరేంద్రసూనోఃధార్మికస్యలక్ష్మణస్యదృష్టిప్రసాదాద్ధేతోః-ప్రణయప్రగల్భంస్నేహ
ధృష్టం ॥ ౩౯ ॥ కిమితి ॥ శతుకోమాసాద్రాజపుత్రోవిద్యుత్స్తనితసాత్కృత్యస్వయంభోగప్రవణాస్థితా - తజ్జానంత్యపికిఃకోపమూల
మిత్యాహతత్కృపారసవిశేషజ్ఞతయా - దృష్టిప్రసాదాదితిహ్యుక్తం - మనుజేంద్రపుత్ర - షష్టివర్షసహస్రాణిరాజ్యంపరిపాల్యప్రజాప
రాధంక్షాంతవతోదశరథస్యపుత్ర త్వంఅపరాధిజనానాంశిరశ్ఛేదనంకరిష్యామీతిసంప్రతిసమాగతో౽సి సమ్యఙ్శీభవతోగతిః- కస్తేనసంతిష్ఠతి
వాఙ్నిదేశే- యస్తేవాఙ్నిదేశేనతిష్ఠతిసఃకః- ఆశాంత్రవశ్యస్యదృష్టేవస్తునిసపదిచాపలంకృత్వానివర్తితుమశుమస్యత్యర్యగ్జనస్యచ్యుతాన్యోభగా
స్యయమేవవత్వాప్యాజ్ఞాంకుర్వంతః హింసితుమిచ్ఛసి-కఇత్యాది- దవాగ్న్యాపతత్చపలశ్శలభఃకిలేతిభావః - తద్వచ్చపలో౽యమిత్యేవంధృష్టాం
తః- సంతిష్ఠతీత్యార్షంపరస్మైపదం॥ తనిశ్లోకీ॥[౨౭]॥౪౦॥సఇతి॥అసంశయంనిస్సంశయం-అకుటిలమితియావత్-ప్రణయదృష్టార్థంస్నే
హసందర్శితప్రయోజనం॥ ౪౧॥ అతివాయుక్తంతవభర్తుర్విషయపారవశ్యమిత్యాహ-కిమయమిత్యాదినా॥యుక్తేసక్తేఇతిసంబుద్ధిః-అయంకా
మవృత్తఇతిఏనంనావబుధ్యసేకిమితిసంబంధః॥౪౨॥నచింతయతీతి॥రాజ్యార్థంరాజ్యరూపప్రయోజనం॥౪౩॥ సఇతి॥ ప్రమాణంమర్యాదాం॥
౪౪॥నహీతి॥ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం- యతమానస్యేతిశేషః॥౪౫॥ ధర్మేతి॥కృతేఉపకారవిషయే - అప్రతికుర్వతఃమహాన్ధర్మలోపోభవే
త్-ప్రత్యుపకారాకరణాద్గుణవతోమిత్రస్యనాశేసతిమహానర్థలోపోభవేత్. చకారాత్కామలోపశ్చ ॥ ౪౬ ॥ ఉక్తమర్థముపపాదయతి-
మిత్రంహీతి॥సత్యధర్మపరాయణంమిత్రంఅర్థగుణశ్రేష్ఠంహి - అత్రగుణశబ్దఃకామవాచీ-అర్థకామయోర్మూలత్వాన్మిత్రంతాభ్యాంశ్రేష్ఠం
హి-తాదృశంమిత్రంత్యజతాసుగ్రీవేణతద్ద్వయంఅర్థకామద్వయం-పరిత్యక్తంతుపరిత్యక్తమేవ-ధర్మేతునవ్యవస్థితం-ధర్మో౽పిపరిత్యక్తఇత్యర్థః॥
౪౭॥తదితి॥తత్తస్మాత్- కార్యతత్త్వజ్ఞే - కార్యేధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతేమిత్రపరిత్యాగలక్షణేకార్యే- ఏవంప్రస్తుతేసతియదుత్తరం
కార్యమస్మాభిఃకార్యంకర్తవ్యం-తత్ఉదాహర్తుంవక్తుంఅర్హసి॥౪౮॥ సేతి॥ధర్మార్థయోస్సమాధినాసంబంధేనయుక్తం-గతార్థేప్రయో
జనయుక్తే - నరేంద్రకార్యేవిషయేవిశ్వాసయుక్తం॥౪౯॥ నేతి॥నకోపకాలః-సుగ్రీవస్యకామార్తత్వాదితిభావః.త్వదర్థకామస్యత్వత్ప్రియో

పకస్త్రీముఖావలోకస్యనిషిద్ధత్వాదితిభావః॥౩౮॥టీ॥ సేతి॥దృష్టిప్రసాదాద్దృష్టేరవాక్ప్రసారాత్ ॥౩౯॥టీ॥కిమితి॥ఆసీదతిఆభిముఖ్యేనతిష్ఠ
తి నిర్విశంకఃనిర్భయః॥౪౦॥సఇతి॥ప్రణయదృష్టార్థం ప్రకర్షేణనయఃప్రణయః తేనదృష్టఃఅర్థఃప్రయోజనంయస్యతత్ ॥౪౧॥ కిమితి॥ అయంకా
మవృత్తఇతిఏనం నావబుధ్యసేకిమితిసంబంధః(టీ)భర్తృహితేయుక్తేఇతిసంబోధనం॥౪౨॥ నేతి॥ రాజ్యార్థంరాజ్యప్రయోజనం॥౪౫॥ పానా
దర్థశ్చేత్యాదినోక్తముపపాదయతి-ధర్మలోపఇత్యాదినా॥కృతేఉపకారవిషయేఅప్రతికుర్వతఃప్రత్యుపకారమకుర్వతః-మహాన్ధర్మలోపో
భవేత్ . ప్రత్యుపకారాకరణాత్ గుణవతోమిత్రస్యమిత్రత్వస్యనాశేసతి - మహానర్థలోపోభవేచ్చకారాత్కామలోపశ్చ॥౪౬॥ఉక్తమేవార్థం
విశదయతి-మిత్రంహీతి॥ సత్యధర్మపరాయణంమిత్రంఅర్థగుణశ్రేష్ఠం-అత్రగుణశబ్దఃకామవాచీ అర్థకామాభ్యాంశ్రేష్ఠంహి-తాదృశంమిత్రంత్య
జతాసుగ్రీవేణ- తద్ద్వయంఅర్థకామద్వయంతుపరిత్యక్తమేవ-ధర్మేతునవ్యవస్థితఃధర్మో౽పిపరిత్యక్తఇత్యర్థః॥ ౪౭॥తదితి॥తత్తస్మాత్ హేకార్యత
త్త్వజ్ఞే-కార్యేధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే-మిత్రపరిత్యాగలక్షణేకార్యేఏవంప్రస్తుతేసతి-యదుత్తరంకార్యమస్మాభిఃకార్యంకర్తవ్యం-త
దుదాహర్తుమర్హసీతియోజనా॥౪౮॥సేతి॥ధర్మార్థసమాధియుక్తంధర్మార్థధైర్యసంపాదకమిత్యర్థః-గతార్థావగతప్రయోజనా॥౪౯॥ నేతి॥త్వ

ప్రకృష్టః కుమారకుర్యాదపకృష్టసత్త్వే। కస్త్వద్విధః కోపవశం హి గచ్ఛేత్సత్త్వావరుద్ధస్తపసః ప్రసూతిః ॥ ౨౦ ॥ జా
నామి రోషం హరివీరబంధో జానామి కార్యస్య చ కాలసంగం। జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నస్తచ్చాపి జానామి
యదత్ర కార్యం ॥ ౨౧ ॥ తచ్చాపి జానామి యథావిషహ్యం బలం నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య। జానామి యస్మింశ్చ జనేన బద్ధం కా
మేన సుగ్రీవమసక్తమద్య ॥ ౨౨ ॥ న కామతంత్రే తవ బుద్ధిరస్తి త్వం వై యథా మన్యువశం ప్రపన్నః। న దేశకాలౌ హి న చార్థ
ధర్మావవేక్షతే కామరతిర్మనుష్యః ॥ ౨౩ ॥ తం కామవృత్తం మమ సన్నికృష్టం కామాభియోగాచ్చ విముక్తలజ్జం। క్షమ
స్వ తావత్పరవీరహంతస్త్వద్భ్రాతరం వానరవంశనాథం ॥ ౨౪ ॥ మహర్షయో ధర్మతపోభికామాః కామానుకామాః
ప్రతిబద్ధమోహాః। అయం ప్రకృత్యా చపలః కపిస్తు కథం న సజ్జేత సుఖేషు రాజా ॥ ౨౫ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహార్థం
సా వానరీ లక్ష్మణమప్రమేయం। పునస్సఖేలం మదవిహ్వలం చ భర్తుర్హితం వాక్యమిదం బభాషే ॥ ౨౬ ॥ ఉద్యోగస్తు చి
రాజ్ఞప్తస్సుగ్రీవేణ నరోత్తమ। కామస్యాపి విధేయేన తవార్థప్రతిసాధనే ॥ ౨౭ ॥ ఆగతా హి మహావీర్యా హరయః కామ
రూపిణః। కోటీశతసహస్రాణి నానానగనివాసినః ॥ ౨౮ ॥ తదాగచ్ఛ మహాబాహో చారిత్రం రక్షితం త్వయా। అచ్ఛ
లం మిత్రభావేన సతాం దారావలోకనం ॥ ౨౯ ॥ తారయా చాభ్యనుజ్ఞాతస్త్వరయా చాపి చోదితః। ప్రవివేశ మహాబాహు
రభ్యంతరమరిందమః। తతస్సుగ్రీవమాసీనం కాంచనే పరమాసనే। మహార్హాస్తరణోపేతే దదర్శాదిత్యసన్నిభం। దివ్యా
భరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినం। దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్రమివ దుర్జయం। దివ్యాభరణమాల్యాభిః

జనపరస్య- జనస్య సుగ్రీవస్య ॥ ౨౦ ॥ కోపమితి ॥ గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః. అపకృష్టసత్త్వే హీనబలే- సత్త్వావరుద్ధః వ్యసనాయాయుక్తః ॥ ని
ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ కుజంతుష్వి త్యమరః। తపసశ్శాంతిరూపస్య ప్రసూతిః ఉత్పత్తిస్థానం ॥ ౨౧ ॥ మహోష మేవ జానాసి న తు త
ద్ధేతూనిత్యత ఆహ. జానామీతి ॥ హరివీరబంధోః రామస్య - రోషం జానామి - రోషమమోఘస్వరూపం జానామీత్యర్థః - కార్యస్య చ కా
లసంగం ఉద్యోగరూపకార్యస్య కాలవిలంబనం చ జానామి. జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నః. యత్ వాలివధరూపం కార్యం నః అస్మాకం కృ
తం. త్వయి విద్యమానం తదపి జానామి- యదత్ర కార్యం అస్మిన్ ప్రకారే అస్మాభిర్యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం తచ్చాపి జానామి ॥ ౨౨ ॥ తచ్చే
తి ॥ హే నరశ్రేష్ఠ- శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం తచ్చాపి జానామి- అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్తం అనవరతం- అవబద్ధం
జానామి- తం చ స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా ॥ ౨౩ ॥ లక్ష్మణసంరంభోపశమనాయ స్వప్రాగల్భ్యేన లోకస్థితిం దర్శయతి- న కామతంత్ర ఇత్యాది
నా ॥ త్వం యథా యేన ప్రకారేణ మన్యువశం ప్రపన్నః తేన ప్రకారేణ - కామతంత్రే రతిక్రీడాదౌ- తవ బుద్ధిర్నాస్తి- కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్తాదృశం
న ద్విష్యా ఇతి భావః- కిం కామతంత్రప్రవణః కిమపి న జానాతీత్యత ఆహ- న దేశకాలావితి ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ మమ సన్నికృష్టం సమీపస్థం- అత ఏవ కామ
వృత్తం కామవ్యాపారమితి క్రమేణ యోజనా ॥ ౨౫ ॥ మహర్షయోపి కామవశాః - కిముత పృథగ్జన ఇత్యాహ- మహర్షయ ఇతి ॥ ధర్మతపసీ అభి
కామయంత ఇతి ధర్మతపోభికామాః - కామస్యాభిలాషస్య అనుపశ్చాత్ కామో యేషాం తే కామానుకామాః- ప్రతిబద్ధమోహాః నియతస్త్రీవ్యా
మోహాః ॥ ౨౬ ॥ ఇతీతి ॥ సఖేలం సలీలం ॥ రా ॥ ఇత్యేవమితి ॥ పునస్సఖేలమితి సమ్యక్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ తదితి ॥ చారిత్రం రక్షితం త్వయా- అంతఃపురస్త్రీవ్యవ
లోకనమనుచితమితి బహిరేవ తిష్ఠతా త్వయా సదాచారస్సమ్యగనుష్ఠిత ఇత్యర్థః- శరణాగతరక్షణాచారస్త్వయా సమ్యగనుష్ఠిత ఇతి వా- అచ్ఛ
లం అదోషావహం ॥ ౨౯ ॥ తారయేత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం ॥ సమావృతం పరివృతం- సంరబ్ధతరః కుపితతరః- అత ఏవ రక్తాక్షశ్చ ॥

దర్థకామస్య స్వకీయప్రయోజనపరస్య ॥ ౨౦ ॥ రోషమితి ॥ అపకృష్టసత్త్వే సత్త్వగుణహీనే- క్షుద్ర ఇత్యర్థః- సత్త్వావరుద్ధః రజస్తమసోరనుప్రవేశాయ
సత్త్వగుణేన నిరుద్ధః- తపసః ప్రసూతిరుపశమరూపతపస ఉత్పత్తిస్థానం ॥ టీ ॥ సత్త్వగుణేన నిరుద్ధః సత్త్వగుణప్రధాన ఇతి యావత్ ॥ ౨౧ ॥ అస్మద్దోష
మేవ నివారయంతీ త్వం తద్ధేతుం న జానాసీత్యత ఆహ- జానామీతి ॥ హరివీరబంధోః రామస్య రోషం రోషస్వభావం జానామి- కార్యస్య ఉద్యోగరూప
కార్యస్య కాలసంగం కాలవిలంబం చ జానామి- కార్యం త్వయి యత్కృతం నః యద్వాలివధరూపకార్యం- నోస్మాకం త్వయి విద్యమానం తదపి జా
నామి - యదత్ర కార్యమస్మిన్ ప్రకారే అస్మాభిర్యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం - తచ్చాపి జానామి ॥ ౨౨ ॥ తచ్చేతి ॥ హే నరశ్రేష్ఠ శరీర
జస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం - తచ్చాపి జానామి - అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్తమనవరతమవబద్ధం జానామి - తం
స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా- కామేన అసక్తం సుగ్రీవం- అద్య యస్మిన్ జనే అవబద్ధం జానామీతి స్త్రీజనం జానామీతి వా యోజనా ॥ ౨౩ ॥ లక్ష్మణ
సంరంభోపశమనార్థం స్వప్రాగల్భ్యేన సఖేలోక్తిమాహ - న కామతంత్ర ఇత్యాది ॥ త్వం యథా యేన ప్రకారేణ మన్యువశం ప్రపన్నః- తేన
ప్రకారేణ కామతంత్రే జలక్రీడాదౌ తవ బుద్ధిర్నాస్తి - కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్ తాదృశం న ద్వేక్షీతి భావః - కామతంత్రప్రవణః కి
మపి న జానాతీత్యాహ- న దేశకాలావితి ॥ ౨౪ ॥ టీ ॥ కిం బహుశః తో రాజ్ఞః కామాసక్తిర్నాశ్చర్యకారిణీత్యభిప్రాయేణాహ - మహర్ష
య ఇతి ॥ కామమనుసృత్య కామయంత ఇతి కామానుకామాః ॥ ౨౬ ॥ టీ ॥ ఉద్యోగ ఇతి ॥ అర్థప్రతిసాధనే కార్యసాధనవిషయే ॥ ౨౮ ॥ తదితి ॥ చారిత్రం
రక్షితం అంతఃపురస్త్రీవ్యవలోకనం అనుచితమితి అత్రైవ తిష్ఠతా త్వయా సదాచారో రక్షిత ఇతి భావః. అచ్ఛలం అదోషావహమిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ తార
యా చేత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ ప్రమదాభిస్సమంతత ఇత్యత్ర ప్రమదాభిః సమమితి చ్ఛేదః- ప్రమదాభిస్సహ సుగ్రీవం దదర్శ- తతః సంరబ్ధ

పిమదాభిస్సమావృతం॥సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవాంతకసన్నిభః ॥౬౪॥ రుమాంతువీరః పరిరభ్య గాఢం వరాసనస్థో
వరహేమవర్ణః। దదర్శ సౌమిత్రిమదీనసత్త్వం విశాలనేత్రస్సువిశాలనేత్రం ।౬౫॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే -
త్రియస్త్రింశస్సర్గః.*************తమప్రతిహతం క్రుద్ధం ప్రవిష్టం పురుషర్షభం॥సుగ్రీవో లక్ష్మణం దృష్ట్వా బభూ
వవ్యథితేంద్రియః॥౧॥ క్రుద్ధం నిశ్శ్వసమానం తం ప్రదీప్తమివ తేజసా । భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వా దశరథాత్మజం।
ఉత్పపాత హరిశ్రేష్ఠో హిత్వా సౌవర్ణమాసనం। మహాన్మహేంద్రస్య యథా స్వలంకృత ఇవ ధ్వజః ॥౩॥ ఉత్పతంతమనూ
త్పేతూ రుమాప్రభృతయస్స్త్రియః। సుగ్రీవం గగనే పూర్ణచంద్రం తారాగణా ఇవ॥౪॥సంరక్తనయనశ్శ్రీమాన్ విచచా
లకృతాంజలిః। బభూవావస్థితస్తత్ర కల్పవృక్షో మహానివ ॥౫॥ రుమాద్వితీయం సుగ్రీవం నారీమధ్యగతం స్థితం।అబ్రవీల్లక్ష్మ
ణః క్రుద్ధస్సతారం శశినం యథా॥౬॥ సత్త్వాభిజనసంపన్నస్సానుక్రోశో జితేంద్రియః । కృతజ్ఞస్సత్యవాదీ చ రాజా లోకే
మహీయతే॥౭॥ యస్తు రాజా స్థితోఽధర్మే మిత్రాణాముపకారిణాం।మిథ్యాప్రతిజ్ఞాం కురుతే కో నృశంసతరస్తతః ॥౮॥ శత
మశ్వానృతే హంతి సహస్రం తు గవానృతే ।ఆత్మానం స్వజనం హంతి పురుషః పురుషానృతే॥ ౯ ॥పూర్వం కృతార్థో మిత్రా
ణాం న తత్ప్రతికరోతి యః।కృతఘ్నస్సర్వభూతానాం స వధ్యః ప్లవగేశ్వర॥౧౦ ॥గీతోయం బ్రహ్మణా శ్లోకస్సర్వలోకనమ
స్కృతః।దృష్ట్వా కృతఘ్నం క్రుద్ధేన తం నిబోధ ప్లవంగమ ॥ ౧౧ ॥ బ్రహ్మఘ్నే చ సురాపే చ చోరే భగ్నవ్రతే తథా।నిష్కృ
తిర్విహితా సద్భిః కృతఘ్నే నాస్తి నిష్కృతిః॥౧౨॥అనార్యస్త్వం కృతఘ్నశ్చ మిథ్యావాదీ చ వానర । పూర్వం కృతార్థో
రామస్య న తత్ప్రతికరోషి యత్ ॥౧౩॥నను నామ కృతార్థేన త్వయా రామస్య వానర। సీతాయా మార్గణే యత్నః కర్తవ్యః
కృతమిచ్ఛతా॥ ౧౪ ॥స త్వం గ్రామ్యేషు భోగేషు సక్తో మిథ్యాప్రతిశ్రవః । న త్వాం రామో విజానీతే సర్పం మండూకరా
విణం॥౧౫॥మహాభాగేన రామేణ పాపః కరుణవేదినా।హరీణాం ప్రాపితో రాజ్యం త్వం దురాత్మా మహాత్మనా ॥ ౧౬ ॥కృ
తం చేన్నాభిజానీషే రామస్యాక్లిష్టకర్మణః।సద్యస్త్వం నిశితైర్బాణైర్హతో ద్రక్ష్యసి వాలినం ॥ ౧౭ ॥ న చ సంకుచితః
పంథా యేన వాలీ హతో గతః। సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథమన్వగాః॥ ౧౮ ॥న నూనమిక్ష్వాకువరస్య కార్ముకాచ్చ్యుతా

౬౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః.❋❋
అథ సుగ్రీవం ప్రతి రామసందేశకథనం చతుస్త్రింశే- తమప్రతిహతమిత్యాది॥ ౧॥ క్రుద్ధమిత్యాది॥మహేంద్రస్య ధ్వజ ఇవ ఉత్పపాత- స్వలంకృత ఇ
త్యుభయవిశేషణం॥౨॥ ❋ ఉత్పపాతేతి॥ మహేంద్రస్య ధ్వజో యథా స్వలంకృతః తథా స్వలంకృతో హరిశ్రేష్ఠః- సౌవర్ణమాసనం హిత్వా మ
హాధ్వజ ఇవోత్పపాతేతి సంబంధః॥౩॥ ఉత్పతంతమితి॥ అనూత్పేతుః పశ్చాదుత్పేతుః॥౨॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతురితి సమ్యక్॥౪॥ సంరక్తేతి॥ సం
రక్తనయనః- మదేనేతి శేషః॥౫॥౭॥య స్త్వితి॥అధర్మ ఇతి చ్ఛేదః॥౮॥శతమితి॥పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే- శతం హంతి- శతాశ్వహ
ననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే- సహస్రం హంతి- సహస్రగోహననదోషభాగ్భవేత్- పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజ
నం హంతి- ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- మహాపురుష రామవిషయానృతే తు సర్వహననదోషభాగ్భవేదితి భావః॥౯॥పూర్వమితి॥ తస్మి
త్ర కార్యం న ప్రతికరోతి పునర్న కరోతి॥౧౦॥గీతోయమితి॥బ్రహ్మణా స్వాయంభువమనునా॥౧౧॥బ్రహ్మఘ్నే చేతి॥నిష్కృతిః ప్రాయశ్చిత్తం॥౧౩॥
నన్వితి॥కృతమిచ్ఛతా ఉపకారం స్మరతా ॥౧౪॥ సత్త్వమితి॥ మండూకరావిణం మండూకగ్రహణార్థం మండూకవద్రావిణం-తమివ వంచకం త్వాం న జానా
తీత్యర్థః ॥ ౧౮॥ రామస్య సందిష్టం వాక్యమభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్యమాహ- న నూనమితి॥ఇక్ష్వాకువరస్య కార్ముకాచ్చ్యుతాన్ బా
ణాన్ వజ్రసన్నిభాన్- న పశ్యసి నాద్రాక్షీః- నూనం- తతో నామతస్స్మాత్ ఖలు - సుఖం నిషేవసే- సుఖీ సన్ రామకార్యం మనసాపి నావేక్షసే ఇతి

తరరక్తాక్షో బభూవేతి సంబంధః॥టీ॥అరిందమః అరిషడ్వర్గజేతా॥౬౪॥టీ॥సుగ్రీవస్య తదానీంతనావస్థామాహ- రుమామిత్యాదినా॥ ౬౫॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయస్త్రింశస్సర్గః.❋❋❋
టీ॥ తమితి॥లక్ష్మణస్తారయా ప్రసాదితోపి క్రుద్ధో వర్తతే మమాపరాధేనేతి సుగ్రీవో వ్యథితేంద్రియో బభూవ॥ ౫॥టీ॥ రుమాద్వితీయం- సత్యపి
స్త్రీసమూహే ప్రాధాన్యాదేవముక్తం॥౭॥ యఇతి॥యస్తు రాజా స్థితోఽధర్మ ఇత్యత్ర అధర్మ ఇతి చ్ఛేదః॥౮॥ శతమితి॥ పురుషః అశ్వానృతే అశ్వ
విషయానృతే శతం హంతి - శతాశ్వహననదోషభాగ్భవేదిత్యర్థః - ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే సహస్రం హంతి - సహస్రగోహననదో
షభాగ్భవేత్ - పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి- ఆత్మస్వజనహననదోషభాగ్భవేదిత్యర్థః - మహాపురుష రామవిషయానృతే తు సర్వహన
నదోషభాగ్భవేదితి భావః॥౯॥ అనృతవాదినో దోషమభిధాయ కృతఘ్నస్య దోషమాహ- పూర్వమితి॥౧౦॥టీ॥ ఉక్తార్థే సమ్మతిమాహ- గీత ఇత్యయం
శ్లోకః కృతఘ్నం దృష్ట్వా బ్రహ్మణా గీతః- తం నిబోధేత్యన్వయః- నమస్కృతః ఆదృత ఇత్యర్థః॥ ౧౩॥ కర్తవ్యం ప్రత్యుపకారమాహ- నన్వితి॥కృతమిచ్ఛ
తా ఉపకారం స్మరతా॥౧౪॥ సత్త్వమితి॥సర్పం మండూకరావిణం- మండూకగ్రహణార్థం సర్పో మండూకవద్రౌతి- తమివ వంచకం త్వాం నాజ్ఞాసీ
దిత్యర్థః॥౧౮॥ రామసందిష్టం వాక్యమభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్యమాహ- న నూనమితి ॥ ఇక్ష్వాకువరస్య కార్ముకాత్ చ్యుతాన్ బా

స్వరాన్పశ్యసివజ్రసన్నిభాన్। తతస్సుఖం నామ నిషేవసే సుఖీన రామకార్యం మనసాప్యవేక్షసే ॥ ౧౯ ॥ ఇతిశ్రీమత్కి-
ష్కింధాకాండే-చతుస్త్రింశస్సర్గః. ************************************ తథాబ్రువాణం సౌమిత్రిం ప్రదీ
ప్తమివ తేజసా। అబ్రవీల్లక్ష్మణం తారా తారాధిపనిభాననా ॥ ౧ ॥ నైవం లక్ష్మణ వక్తవ్యో నాయం పరుషమర్హతి। హరీణా
మీశ్వరశ్శ్రోతుం తవ వక్త్రాద్విశేషతః ॥ ౨ ॥ నైవాకృతజ్ఞస్సుగ్రీవో న శఠో నాపి దారుణః। నైవానృతకథో వీర న జిహ్మశ్చ క
పీశ్వరః ॥ ౩ ॥ ఉపకారం కృతం వీరో నాప్యయం విస్మృతః కపిః। రామేణ వీర సుగ్రీవో యదన్యైర్దుష్కరం రణే ॥ ౪ ॥ రామప్ర
సాదాత్కీర్తిం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం। ప్రాప్తవానిహ సుగ్రీవో రుమాం మాం చ పరంతప ॥ ౫ ॥ సుదుఃఖశయితః పూ
ర్వం ప్రాప్యేదం సుఖముత్తమం। ప్రాప్తకాలం న జానీతే విశ్వామిత్రో యథా మునిః ॥ ౬ ॥ ఘృతాచ్యాం కిల సంసక్తో దశవ
ర్షాణి లక్ష్మణ। అహోఽమన్యత ధర్మాత్మా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౭ ॥ స హి ప్రాప్తం న జానీతే కాలం కాలవిదాంవరః।
విశ్వామిత్రో మహాతేజాః కిం పునర్యః పృథగ్జనః ॥ ౮ ॥ దేహధర్మం గతస్యాస్య పరిశ్రాంతస్య లక్ష్మణ। అవితృప్తస్య కా
మేషు కామం క్షంతుమిహార్హసి ॥ ౯ ॥ న చ రోషవశం తాత గంతుమర్హసి లక్ష్మణ। నిశ్చయార్థమవిజ్ఞాయ సహసా ప్రా
కృతో యథా ॥ ౧౦ ॥ సత్త్వయుక్తా హి పురుషాస్త్వద్విధాః పురుషర్షభ। అవిమృశ్య న రోషస్య సహసా యాంతి వశ్యతాం ॥
౧౧ ॥ ప్రసాదయే త్వాం ధర్మజ్ఞ సుగ్రీవార్థే సమాహితా। మహాన్రోషసముత్పన్నస్సంరంభస్త్యజ్యతామయం ॥ ౧౨ ॥ రు
మాం మాం కపిరాజ్యం చ ధనధాన్యవసూని చ। రామప్రియార్థం సుగ్రీవస్త్యజేదితి మతిర్మమ ॥ ౧౩ ॥ సమానేష్యతి సుగ్రీవ
స్సీతయా సహ రాఘవం। శశాంకమివ రోహిణ్యా నిహత్వా రావణం రణే ॥ ౧౪ ॥ శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రా
క్షసాః। అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ ॥ అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్రాక్షసాన్కామరూపిణః। న శక్యో
రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతా ॥ ౧౬ ॥ తే న శక్యా రణే హంతుమసహాయేన లక్ష్మణ। రావణః క్రూరకర్మా చ సుగ్రీ
వేణ విశేషతః ॥ ౧౭ ॥ ఏవమాఖ్యాతవాన్వాలీ స హ్యభిజ్ఞో హరీశ్వరః। ఆగమస్తు న మే వ్యక్తశ్శ్రవాత్తస్మాద్బ్రవీమ్యహం ॥
౧౮ ॥ త్వత్సహాయనిమిత్తం వై ప్రేషితా హరిపుంగవాః। ఆనేతుం వానరాన్యుద్ధే సుబహూన్హరియూథపాన్। తాంశ్చ

యోజనా ॥ ౧౮ ॥ నూనం త్వమితి ॥ న నూనమితి వా పాఠః ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కిం
ధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲
అథ పునస్తారయా లక్ష్మణసాంత్వనం పంచత్రింశే- తథా బ్రువాణమిత్యాది ॥ ౧ ॥ నైవమితి ॥ వక్తవ్యః పరుషమితి శేషః ॥ ౨ ॥ నైవేతి ॥ జిహ్మః
కుటిలః ॥ ౩ ॥ ఉపకారమితి ॥ విస్మృత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా- అన్యైర్యద్దుష్కరం తం ఉపకారం న విస్మృత ఇతి యోజనా ॥ ౬ ॥ ఘృతాచ్యామితి ॥ విశ్వామిత్రో
ఘృతాచ్యామాసక్తో దశవర్షాణి అహోఽమన్యత దినమమన్యత- ఘృతాచీశబ్దేనాత్ర మేనకైవోచ్యతే- మేనకాసంగస్య బాలకాండేఽభిధానాత్ ॥ రా ॥
అత్ర ఘృతాచీశబ్దో మేనకాయా నామాంతరం ॥ తాం దశశతమహాతేజా మేనకాం కుశికాత్మజ ఇత్యాదినా తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచ పంచ
చ రాఘవేత్యం తేన విశ్వామిత్రస్య మేనకాయాం దశవర్షాసక్తిర్బాలకాండేఽభిహితత్వాత్ ॥ ౮ ॥ దేహేతి ॥ దేహధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రా
ప్తస్య- కామం కామవర్తనం ॥ ౯ ॥ అపరాధమంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నాస్తీత్యాహ- న చేతి ॥ నిశ్చయార్థం
నిశ్చయరూపమర్థం- సుగ్రీవాభిప్రాయమితి యావత్ ॥ ౧౧ ॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ సంరంభః అభినివేశః ॥ ౧౨ ॥ రుమామితి ॥ ధనధాన్యేత్యత్ర ధనశ
బ్దో హస్తిరథాశ్వాదిపరః- వసుశబ్దో రత్నపరః ॥ ౧౩ ॥ సమానేష్యతీతి ॥ సమానేష్యతి ఘటయిష్యతి- నిహత్వేత్యత్ర ల్యబభావ ఆర్షః ॥ ౧౬ ॥ తే న శక్యా
ఇతి ॥ తే- న శక్యా ఇతిచ్ఛేదః- తే రాక్షసాః- హంతుం న శక్యాః- రావణో విశేషేణాసహాయేన సుగ్రీవేణ హంతుం న శక్యః ॥ ౧౭ ॥ తర్హి రావణవృత్తాంత
స్సర్వోఽప్యాఖ్యాయతామిత్యత్రాహ- ఏవమితి ॥ ఆగమః స్వయమవగమః- శ్రవాత్ శ్రవణాత్ -అత్ర సుగ్రీవేణ యుద్ధాయ నిర్గమకాలే తారయాం

ణాన్వజ్రసన్నిభాన్న పశ్యసి నాద్రికుక్షిః- నూనం తతో నామ తస్మాత్ ఖలు సుఖం నిషేవసే- సుఖీ సన్ రామకార్యం మనసాపి నావేక్షస ఇతి యో
జనా ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుస్త్రింశస్సర్గః ✲
౩ ॥ టీ ॥ ఉపకారమితి ॥ అత్ర యచ్ఛబ్దస్య ఉక్తార్థమాత్రపరామర్శిత్వాన్న పుంసకత్వమవిరుద్ధం ॥ ౬ ॥ ఘృతాచ్యామితి ॥ అత్ర ఘృతాచీశబ్దో మే
నకాయా నామాంతరం ॥ టీ ॥ అహః ఏకదినం అమన్యత- విషయాసక్త్యేతి భావః ॥ ౭ ॥ టీ ॥ స హీతి ॥ పృథగ్జనః ప్రాకృతస్తుచ్ఛ ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ దేహేతి ॥ దేహ
ధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రాప్తస్య కామం కామవర్తనం ॥ ౯ ॥ అపరాధమంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నా
స్తీత్యాహ- న చేతి ॥ నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూపమర్థం సుగ్రీవాభిప్రాయమితి యావత్ ॥ ౧౦ ॥ టీ ॥ సత్త్వేతి ॥ అవిమృశ్య అవిచార్య ॥ ౧౧ ॥ టీ ॥ ప్రసాద
య ఇతి ॥ సంరంభః సంభ్రమః ॥ ౧౪ ॥ టీ ॥ అథ నైవ రావణః కిం న హన్యత ఇత్యత ఆహ- శతకోటీత్యాది ॥ కిలేతి వార్తాయాం ॥ ౧౬ ॥ తే నేతి ॥ అత్ర నకా
రో న సమజ్యతే- తేన రాక్షసవధేన వినా రావణవధస్యాశక్యత్వేన- అసహాయేన సహాయరహితేన సుగ్రీవేణ క్రూరకర్మా రావణోఽపి శేషతో రణే హం
తుం న శక్యశ్చ న శక్య ఏవేతి యోజనా ॥ ౧౭ ॥ ఏవమాఖ్యాతవానితి ॥ న సుసహాయరహితేన సుగ్రీవేణ రావణో హంతుం న శక్య ఇతి చ - పూర్వోక్తం రావ

ప్రతీక్షమాణోఽయం విక్రాంతాన్సుమహాబలాన్। రాఘవస్యార్థసిద్ధ్యర్థం న నిర్యాతి హరీశ్వరః॥ ౨౦॥ కృతా తు సంస్థా సౌమిత్రే సుగ్రీవేణ యథా పురా। అద్య తైర్వానరైస్సర్వైరాగంతవ్యం మహాబలైః॥ ౨౧॥ ఋక్షకోటిసహస్రాణి గోలాంగూలశతాని చ। అద్య త్వాముపయాస్యంతి జహి కోపమరిందమ॥ కోట్యోఽనేకాస్తు కాకుత్స్థ కపీనాం దీప్తతేజసాం॥ ౨౨॥ తవ హి ముఖమిదం నిరీక్ష్య కోపాత్క్షతజనిభే నయనే నిరీక్షమాణాః। హరివరవనితా న యాంతి శాంతిం ప్రథమభయస్య హి శంకితాస్స్మ సర్వాః॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమతి కిష్కింధాకాండే- పంచత్రింశస్సర్గః.*****************

ఇత్యుక్తస్తారయా వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం। మృదుస్వభావస్సౌమిత్రిః ప్రతిజగ్రాహ తద్వచః॥ ౧॥ తస్మిన్ప్రతిగృహీతే తు వాక్యే హరిగణేశ్వరః। లక్ష్మణాత్సుమహత్త్రాసం వస్త్రం క్లిన్నమివాత్యజత్॥ ౨॥ తతః కంఠగతం మాల్యం చిత్రం బహుగుణం మహత్। చిచ్ఛేద విమదశ్చాసీత్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః॥ ౩॥ స లక్ష్మణం భీమబలం సర్వవానరసత్తమః। అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవస్సంప్రహర్షయన్॥ ౪॥ ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం। రామప్రసాదాత్సౌమిత్రే పునః ప్రాప్తమిదం మయా॥ ౫॥ కశ్శక్తస్తస్య దేవస్య ఖ్యాతస్య స్వేన కర్మణా। తాదృశం విక్రమం వీర ప్రతికర్తుమరిందమ॥ ౬॥ సీతాం ప్రాప్స్యతి ధర్మాత్మా వధిష్యతి చ రావణం। సహాయమాత్రేణ మయా రాఘవస్స్వేన తేజసా॥ ౭॥ సహాయకృత్యం కిం తస్య యేన సప్త మహాద్రుమాః। శైలశ్చ వసుధా చైవ బాణేనైకేన దారితాః॥ ౮॥ ధనుర్విస్ఫారయాణస్య యస్య శబ్దేన లక్ష్మణ। సశైలా కంపితా భూమిస్సహాయైస్తస్య కిన్ను వై॥ ౯॥ అనుయాత్రాం నరేంద్రస్య కరిష్యేఽహం నరర్షభ। గచ్ఛతో రావణం హంతుం వైరిణం సపురస్సరం॥ ౧౦॥ యది కించిదతిక్రాంతం విశ్వాసాత్ప్రణయేన వా।

గవోక్త రామసుగ్రీవసఖ్యకరణే భీహితే ఎతాదృశో రావణః- సుగ్రీవో దుర్బలః- తత్కథం రామో వలంబత ఇతి వాలినోక్తమితి జ్ఞేయం॥ రా॥ శ్రవాత్త స్మాద్బ్రవీమ్యహమితి పాఠః॥ ౨౦॥ కృతేతి॥ అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే- సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనాత్పూర్వమేవ- సంస్థా వ్యవస్థా- త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం నాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా- యథా యేన ప్రకారేణ కృతా తథా- అద్య అస్మిన్దినే- తైరాగంతవ్యా॥ ౨౨॥ తవ హీతి॥ హిశబ్దః పాదపూరణే- సర్వాః హరివరవనితాః- తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయస్య శంకితాః- వాలివధజనితభయశంకితాస్సత్యః రోషాద్ధేతోః క్షతజసమే నయనే- నిరీక్షమాణాః శాంతిం న యాంతి హీనయాంత్యేవ- ప్రథమభయస్య శంకితా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ- న లోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధే పి తత్ప్రయోగ ఆర్షః॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋

అథ లక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణం షట్త్రింశే॥ ఇత్యుక్త ఇత్యాది॥ ౧॥ తస్మిన్నితి॥ సుమహాత్రాసమితి అన్నహత ఇత్యాకారాభావ ఆర్షః క్లిన్నం ఆర్ద్రం॥ ౨॥ రా॥ సుమహత్ సుమహాంతం॥ ౨॥ తత ఇతి॥ బహుగుణం బహువిధభోగప్రదం- మహత్ దివ్యం॥ ౪॥ ప్రణష్టేతి॥ ఇదం పూర్వోక్తం సర్వం॥ ౫॥ క ఇతి॥ తాదృశం విక్రమం ప్రతికర్తుం- తాదృశస్య విక్రమస్య ప్రతికర్తుమిత్యర్థః॥ ౬॥ సీతామితి॥ సహాయమాత్రేణ మయేత్యుపలక్షణే తృతీయా- స్వయమేవార్థసాధకః అహం తు తస్య పరికరమాత్రమితి భావః॥ ౧౦॥ యదీతి॥ అతిక్రాంతం అతిక్రమణం- క్షమితవ్యం సోఢవ్యం॥ తస్మిన్ శ్లోకే॥ ఇదం కృతాపరాధస్యేతి పూర్వోపదిష్టార్థస్యానుష్ఠానం- కించిదితి అధికాతిక్రమణస్య ప్రసాదనేనానివర్త్యత్వం- యదీతి స్వల్పస్యాప్యసంభావనా ఉచ్యతే- విశ్వాసాదితి బుద్ధిపూర్వాపరాధవ్యావృత్తిః- ప్రణయేనేతి అతిక్రమస్యాభాసత్వం- ప్రేష్యస్యేతి బుద్ధిపూర్వకాపరాధేపి క్షంతవ్యమితి వ్యంజితం- క్షమితవ్యమిత్యుక్త్యా అక్షమణే ప్రత్యవాయో విద్యంజతః- న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి విశ్వాసప్రణయపాత్రభూతస్య స్వల్పాపరా

ణబలాదికం తారాద్యైవాలీకదా బ్రవీదితి చేత్ - తారాముఖేనాంగదోక్త రామసుగ్రీవసఖ్యకరణవృత్తాంతశ్రవణానంతరమతిబలపరాక్రమ రావణనిరసనవిషయే మాం విహాయ మహాబలం సుగ్రీవం రామః కథమవలంబత ఇతి- తారాయాః ప్రశ్నోత్తరశ్లోకోక్తవానిత్యవగమ్యతే॥ టీ॥ పూర్వం సుగ్రీవో రావణం హత్వా సీతాం సమానేష్యతీత్యుక్తం- ఇదానీం సమర్థో రావణహనన ఇతి తద్యోవోచ్యతే- ఏతత్పూర్వోత్తరవిరుద్ధమిత్యత ఆహ- ఆగమ ఇతి॥ ఆగమస్సీతాప్రాప్తిలక్షణః- కార్యాగమస్సుగ్రీవేణ భవిష్యతీతి వ్యక్తః నస్ఫుటః, తర్హి రావణహననే సుగ్రీవో నిమిత్తమితి కథం బ్రవీషీత్యత ఆహ- శాపాదితి - తస్య రావణస్య కపిభిస్సహాయైః రావణో నశ్యతీతి నందికేశ్వరశాపాదిత్యర్థః (శాపాత్తస్య బ్రవీమ్యహమిత్యస్య వ్యాఖ్యాతః పాఠః)॥ ౨౦॥ కృతేతి॥ హే సౌమిత్రే అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే- సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనాత్పూర్వమేవ, సంస్థా వ్యవస్థా- త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం నాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా - యథా యేన ప్రకారేణ కృతా- తథా అద్య అస్మిన్దినే తైర్మహాబలైరాగంతవ్యమితి యోజనా॥ ౨౨॥ తవ హీతి॥ హరివరవనితాః తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయశంకితాః వాలివధజనితశంకితాస్సత్యః రోషాద్ధేతోః క్షతజసమే నయనే నిరీక్షమాణాః శాంతిం న యాంతి హీనయాంత్యేవ- ప్రథమభయస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥ టీ॥ తస్మిన్నితి॥ స్నానానంతరం క్లిన్నమార్ద్రం వస్త్రమివ॥ ౨॥ తత ఇతి॥ బహుగుణం బహువిధభోగప్రదం- మహత్ దివ్యం॥ టీ॥ చిచ్ఛేదేత్యాది- వినయేనేతి భావః॥ ౫॥ క ఇతి॥ కః శక్తః కోదక్షః॥ ౬॥ సీతామితి॥ సహాయమాత్రేణ మయేత్యుపలక్షణే తృతీయా- స్వయమేవార్థసాధకః అహం తు తస్య పరికరమాత్రమితి భావః॥ ౯॥ అన్వితి॥ నరేంద్రస్య రామస్య- అనుయానం అనుయాత్రాం కరిష్యే॥ ౧౦॥ యదీతి॥ అతిక్రాంతం- అతిక్ర

ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్యతి ॥ ౧౧ ॥ ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః । అభవల్లక్ష్మణః ప్రీతః
ప్రేమ్ణా చైనమువాచ హ ॥ ౧౨ ॥ సర్వథా హి మమ భ్రాతా సనాథో వానరేశ్వర । త్వయా నాథేన సుగ్రీవ ప్రశ్రితేన విశేష
తః ॥ ౧౩ ॥ యస్తే ప్రభావస్సుగ్రీవ యచ్చ తే శౌచమార్జవమ్ । అర్హస్త్వం కపిరాజ్యస్య శ్రియం భోక్తుమనుత్తమామ్ ॥ ౧౪ ॥
సహాయేన చ సుగ్రీవ త్వయా రామః ప్రతాపవాన్ । వధిష్యతి రణే శత్రూన్నచిరాన్నాత్ర సంశయః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞ
స్య సంగ్రామేష్వనివర్తినః । ఉపపన్నం చ యుక్తం చ సుగ్రీవ తవ భాషితమ్ ॥ ౧౬ ॥ దోషజ్ఞస్సతి సామర్థ్యే కోఽన్యో భాషితు
మర్హతి । వర్జయిత్వా మమ జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ ॥ ౧౭ ॥ సదృశశ్చాసి రామస్య విక్రమేణ బలేన చ । సహాయో దై
వతైర్దత్తశ్చిరాయ హరిపుంగవ ॥ ౧౮ ॥ కిం తు శీఘ్రమితో వీర నిష్క్రమ త్వం మయా సహ । సాంత్వయస్వ వయస్యం త్వం
భార్యాహరణకర్శితమ్ ॥ ౧౯ ॥ యచ్చ శోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితమ్ । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం
క్షంతుమర్హసి ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే షట్త్రింశస్సర్గః. ************ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మ
ణేన మహాత్మనా । హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ మహేంద్రహిమవద్వింధ్యకైలాసశిఖరేషు
చ । మందరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః ॥ తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః । పర్వతేషు సము
ద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి ॥ ఆదిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే । పద్మతాళవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుం
గవాః ॥ అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః । అంజనే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః ॥ మనశ్శిలాగు
హావాసా వానరాః కనకప్రభాః । మేరుపార్శ్వగతాశ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంశ్రితాః ॥ తరుణాదిత్యవర్ణాశ్చ పర్వతే చ మ

ధత్వేఽప్యయమపరాధస్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మజ్ఞస్యేతి ॥ ఉపపన్నం అర్హం - యుక్తం యుక్తియుక్తం ॥ ౧౬ ॥ దోషజ్ఞ ఇతి ॥ దో
షజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః - లోకే హి సమర్థః పురుషః స్వదోషమపహ్నుతే న తు ప్రకాశయతి - న తథా త్వమితి భావః ॥ ౧౯ ॥ స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామో
క్తత్వశంకా మా భూదితి స్వేనైవోక్తత్వముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి - యచ్చేతి ॥ భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యం విలాపం ॥ తస్మిన్ శోకే ॥
శోకాభిభూతస్యేత్యనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం న వక్తీతి వ్యజ్యతే - ఉచ్యమానోఽపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధేరితి భావః - తా
దృశస్య రామస్య భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాదస్యాదోషత్వం వ్యంజితం - తచ్చేతి సూచనస్యాపి యద్భవేదిత్యనువాదితా
ప్రయుక్తమిత్యర్థః - అత్రేదం వేదితవ్యం - కార్యాభిసంధిసవ్యపేక్షాగ్రతిస్వామినశ్శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతిగంతవ్యత్వే రాజవిస్మృత్యభోగప్ర
సంగసంగేనానన్యపరత్వాత్ స మయాతిలాఘునాపరాధం కృతవతి మహారాజే - లక్ష్మణే క్రోధవేగం నిరీక్ష్య మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా - కృతాపరాధ
స్య హి తేనాన్యం పశ్యామ్యహం క్షమం । అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతి - మహారాజోఽపి
ప్రబుద్ధ్వా - యది కించిదతిక్రాంతం విశ్వాసాత్ప్రణయేన వా । ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి కథనేన భగవద్విషయే కృతా
పరాధేనాపి భాగవతవిషయే కృతే సతి తన్ముఖేన భగవానపరాధం క్షమయతే - తతో భగవదపచారరహితస్సన్ తత్కైంకర్యయోగ్యో భవతీ
త్యేనమర్థం విశదీచకార - తదనంతరం - యచ్చ శోకాభిభూతస్య క్రోధాద్రామస్య భాషితం । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం క్షంతుమర్హసీ
తి లక్ష్మణస్తావదాత్మీయపరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధమవేత్య తదనురూపాణి వాక్యాన్యుక్తానీతి సోపాధికత్వముపపాద్య - సోపాధిక
స్యాపరాధనివృత్తయే సుమిత్రాత్మజస్సుగ్రీవం ప్రసాదయన్ సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్తేష్వపరాధాన్నివృత్తేషు
చ సత్స్వపరాధదశాయాం స్వాచరితానామపచారాణాం వ్యవసాయేన తే ప్రసాదనీయా ఇతి శాస్త్రార్థప్రకటనం కృతవానితి భావః ॥ ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే । ఏవమిత్యాది । ౧ ॥ మహేంద్రాదయః పంచ శైలాః - తరుణేతి - పశ్చిమాయాం దిశి
యే స్థితాః తేషు యే వానరాస్స్థితా ఇతి యోజనా - అస్తగిరిపర్యంతపర్వతేష్విత్యర్థః - ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ - పద్మాః చందనవి
శేషాః - మనశ్శిలాగుహావాసాః మనశ్శిలామయగుహావాసాః - మహారుణే మహారుణాఖ్యే - యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్రాధ్యాహర్తవ్యః - సామేతి - క

షణం ॥ టీ ॥ విశ్వాసాత్ ఆశ్రితమపరాధినమపి న బాధత ఇతి జ్ఞానాదిత్యర్థః - ప్రేష్యస్య పరిచారకస్య క్షమితవ్యం - తత్ర హేతుమాహ - కశ్చిదితి - కశ్చిదపి
నాపరాధ్యతీతి న - పరిచారకేషు మధ్యే సర్వోఽప్యపరాధీ - తస్మాత్ క్షంతవ్యమితి భావః ॥ ౧౩ ॥ టీ ॥ యస్తే ప్రభావస్సుగ్రీవ యచ్చ తే శౌచమార్జవమి
త్యత్ర తే సత్యధ్యాహారః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మజ్ఞస్యేతి ॥ ఉపపన్నమర్హం - యుక్తం యుక్తియుక్తం ॥ ౧౬ ॥ దోషజ్ఞ ఇతి ॥ దోషజ్ఞః విద్వాన్ ॥ స ॥ విద్వాన్విప
శ్చిద్దోషజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకా మా భూదితి స్వేనైవోక్తముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి ॥ య
చ్చేతి ॥ రామస్య భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యవిలాపం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్త్రింశస్సర్గః.
౧ ॥ మహేంద్రేతి ॥ పంచశైలేషు పరిగణితమహేంద్రాదిమందరాంతేషు ❋ తరుణాదిత్యేతి ॥ అస్తమయపర్వతం పరితః సావర్ణాః షష్టిసహ
స్రాణి గిరయస్సంతి తేషు ॥ ఆదిత్యభవన ఇతి ॥ ఆదిత్యోఽస్మిన్ భవతి ప్రాదుర్భవతీత్యాదిత్యభవనం ఉదయాద్రిః (టీ) యే స్థితా ఇతి సంబంధః ॥ పద్మ

హారుణే। పిబంతో మధు మైరేయం భీమవేగాః ప్లవంగమాః॥ వనేషు చ సురమ్యేషు సుగంధిషు మహత్సు చ। తాపసానాం చ రమ్యేషు వనాంతేషు సమంతతః ॥ ౮ ॥ తాంస్తాం స్త్వమానయ క్షిప్రం పృథివ్యాం సర్వవానరాన్ । సామదానాదిభిస్సర్వైరాశు ప్రేషయ వానరాన్ ॥ ౯ ॥ ప్రేషితాః ప్రథమం యే చ మయా దూతా మహాజవాః । త్వరణార్థం తు భూయస్త్వం హరీన్ సంప్రేషయాపరాన్ ॥ ౧౦ ॥ యే ప్రసక్తాశ్చ కామేషు దీర్ఘసూత్రాశ్చ వానరాః । ఇహానయస్వ తాన్సర్వాన్ శీఘ్రం తు మమ శాసనాత్ ॥ ౧౧ ॥ అహోభిర్దశభిర్యే హి నాగచ్ఛంతి మమాజ్ఞయా। హంతవ్యాస్తే దురాత్మానో రాజశాసనదూషకాః॥ ౧౨ ॥ శతాన్యథ సహస్రాణాం కోట్యశ్చ మమ శాసనాత్ । ప్రయాంతు కపిసింహానాం దిశో మమ మతే స్థితాః॥ ౧౩ ॥ మేఘపర్వతసంకాశాశ్ఛాదయంత ఇవాంబరం। ఘోరరూపాః కపిశ్రేష్ఠా యాంతు మచ్ఛాసనాదితః॥ ౧౪ ॥ తే గతిజ్ఞా గతిం గత్వా పృథివ్యాం సర్వవానరాః। ఆనయంతు హరీన్సర్వాం స్త్వరితాశ్శాసనాన్మమ॥ ౧౫ ॥ తస్య వానరరాజస్య శ్రుత్వా వాయుసుతో వచః॥ దిక్షు సర్వాసు విక్రాంతాన్ ప్రేషయామాస వానరాన్ ॥ ౧౬ ॥ తే పదం విష్ణువిక్రాంతం పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః। ప్రయాతాః ప్రహితా రాజ్ఞా హరయస్తత్క్షణేన వై ॥ ౧౭ ॥ తే సముద్రేషు గిరిషు వనేషు చ సరస్సు చ। వానరా వానరాన్సర్వాన్ రామహేతోరచోదయన్ ॥ ౧౮ ॥ మృత్యుకాలోపమస్యాజ్ఞాం రాజరాజస్య వానరాః । సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శినః॥ ౧౯ ॥ తతస్తేంజనసంకాశా గిరేస్తస్మాన్మహాజవాః। తిస్రః కోట్యః ప్లవంగానాం నిర్యయుర్యత్ర రాఘవః॥ ౨౦ ॥ అస్తం గచ్ఛతి యత్రార్కస్తస్మిన్గిరివరే స్థితాః । తప్తహేమమహాభాసస్తస్మాత్కోట్యో దశచ్యుతాః॥ ౨౧ ॥ కైలాసశిఖరేభ్యశ్చ సింహకేసరవర్చసాం। తతః కోటిసహస్రాణి వానరాణాముపాగమన్ ॥ ౨౨ ॥ ఫలమూలేన జీవంతో హిమవంతముపాశ్రితాః। తేషాం కోటిసహస్రాణాం సహస్రం సమవర్తత॥ ౨౩ ॥ అంగారకసమానానాం భీమానాం భీమకర్మణాం । వింధ్యాద్వానరకోటీనాం సహస్రాణ్యపతన్ద్రుతం ॥ ౨౪ ॥ క్షీరోదవేలానిలయాస్తమాలవనవాసినః । నారికేళాశనాశ్చైవ తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే ॥ ౨౫ ॥ వనేభ్యో గహ్వరేభ్యశ్చ సరిద్భ్యశ్చ మహాజవా। ఆగచ్ఛద్వానరీ సేనా పిబంతీవ దివాకరం ॥ ౨౬ ॥ యే తు త్వరయితుం యాతా వానరాస్సర్వవానరాన్। తే వీరా హిమవచ్ఛైలం దదృశుస్తం మహాద్రుమం॥ ౨౭ ॥ తస్మిన్గిరివరే రమ్యే యజ్ఞో మాహేశ్వరః పురా । సర్వదేవమనస్తోషో బభౌ దివ్యో మనోహరః॥ ౨౮ ॥ అన్ననిష్యందజాతాని మూలాని చ ఫలాని చ। అమృతాస్వాదకల్పాని దదృశుస్తత్ర వానరాః॥ ౨౯ ॥ తదన్నసంభవం దివ్యం ఫలం మూలం మనోహరం। యః కశ్చిత్సకృదశ్నాతి మాసం భవతి తర్పితః॥ ౩౦ ॥ తాని మూలాని దివ్యాని ఫలాని చ ఫలాశనాః। ఔషధాని చ దివ్యాని జగృహుర్హరియూథపాః। ౩౧ ॥ తస్మాచ్చ యజ్ఞాయతనాత్పు

ర్వైః ఉపాయైః సమానయ తదర్థం ప్రేషయ॥ రా॥ మనశ్శిలాగుహావాసా ఇతి సమ్యక్ ॥ ౯ ॥ ప్రేషితా ఇతి॥ ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిః స్వస్య ప్రకృతకార్యే పూర్వమేవ సావధానతాం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం॥ ౧౦॥ యే ప్రసక్తా ఇతి॥ దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః- ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః॥ ౧౧॥ రా॥ అహోభిరితి హేతౌ తృతీయా॥ ౧౨॥ శతానీతి॥ బహుసంఖ్యాభిధానం లక్ష్మణాయ వానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం॥ రా॥ అనేకబహుసంఖ్యాభిధానమానేతవ్యానామసంఖ్యాతత్వం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం॥ ౧౩॥ ౧౪॥ త ఇతి॥ గమ్యత ఇతి గతిః వాసస్థానం- పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితి సంబంధః॥ ౧౫॥ ౧౬॥ తే పదమితి॥ పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగాస్సంతః- విష్ణువిక్రాంతం పదం ఆకాశం- ప్రయాతాః॥ ౧౭॥ ౧౮॥ రా॥ సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శిన ఇతి పాఠః॥ ౧౯॥ తత ఇతి॥ యత్ర యేన హేతునా రాఘవో వర్తతే తతః తస్మాద్ధేతోః- తస్మాత్ గిరేః అంజనగిరేః నిర్యయుః॥ ౨౦॥ ౨౪॥ క్షీరోదేతి॥ అత్రాపతన్ ద్రుతమిత్యనుషజ్యతే- సంఖ్యా న విద్యత ఇతి - ఉత్తరత్ర సంఖ్యాకీర్తనం ప్రధానాభిప్రాయేణ॥ ౨౫॥ రా॥ వనేభ్యో గహ్వరేభ్యశ్చ సరిద్భ్యశ్చ మహాజవేతి పాఠః॥ ౨౬॥ యే త్వితి ॥ తుశబ్దో హనుమత్ప్రేరితవానరవ్యావర్తకః - నీలేన పూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః - తేషామేవ లక్ష్మణసన్నిధానే సమాగమనం - స

తాళేతి ॥ పద్మః చందనవృక్షవిశేషః ॥ టీ ॥ పలాశాఖ్యో వృక్షో వా ॥ ౧౦ ॥ యే ప్రసక్తా ఇతి ॥ దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః - ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౪॥ త ఇతి॥ గతిం గమ్యత ఇతి గతిః నిలయం- పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీనానయంత్వితి సంబంధః॥ ౧౬॥ తే పదమితి॥ హరయః పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగాః- విష్ణువిక్రాంతం పదమాకాశం - తత్క్షణేన ప్రయాతా ఇతి సంబంధః॥ ౧౭॥ టీ॥ అథ దూతముఖేన సుగ్రీవాజ్ఞాశ్రవణానంతరం సర్వేపి కపయస్సమాగతా ఇత్యాహ- మృత్యుకాలేతి॥ మృత్యుకాలోపమస్య ప్రళయకాలతుల్యస్య॥ ౧౯॥ తత ఇతి॥ యేన హేతునా రాఘవో వర్తతే- తస్మాద్ధేతోః అంజనసంకాశప్లవంగమానాం తిస్రః కోట్యః- తస్మాద్గిరేరంజనగిరేః నిర్యయురితి యోజనా॥ ౨౪॥ క్షీరోదేతి॥ అత్ర ఆపతన్ ద్రుతమిత్యనుషజ్యతే। ౨౬॥ యే త్వితి॥ యే తు త్వరయితుం యాతా ఇత్యుక్తా వానరాః పూర్వం నీలేన ప్రేషితాః. న తు హనుమతా- అయం నిశ్చయో విశేషవాచితుశబ్దశ్రవణాత్- లక్ష్మణసన్నిధౌ తదానీం ప్రేషితానాం తదానీమేవాగమనాసంభవాచ్చ॥ ౨౭॥ అన్నే

తంప్రతిగ్రాహయామాసుర్వచనంచేదమబ్రువన్॥ ౩౫ ॥ సర్వేపరిగతాశ్శైలాస్సముద్రాశ్చవనానిచ । పృథివ్యాం వానరాస్సర్వేశాసనాదుపయాంతితే॥ ౩౬ ॥ ఏవంశ్రుత్వాతతోహృష్టస్సుగ్రీవఃప్లవగాధిపః। ప్రతిజగ్రాహతత్ప్రీతస్తేషాంసర్వముపాయనం ॥౩౭ ॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.*****************

ప్రతిగృహ్యచతత్సర్వముపాయనముపాహృతం వానరాన్సాంత్వయిత్వాచసర్వానేవవ్యసర్జయత్॥ ౧ ॥విసర్జయిత్వాసహరీన్శూరాంస్తాన్కృతకర్మణః। మేనేకృతార్థమాత్మానంరాఘవంచమహాబలం॥ ౨ ॥సలక్ష్మణోభీమబలంసర్వవానరసత్తమం । అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసుగ్రీవంసంప్రహర్షయన్ ॥ కిష్కింధాయావినిష్క్రామ యదితేసౌమ్యరోచతే॥ ౩॥ ॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణస్యసుభాషితం ॥ సుగ్రీవఃపరమప్రీతోవాక్యమేతదువాచహ॥౪॥ఏవంభవతుగచ్ఛావఃస్థేయంత్వచ్ఛాసనేమయా॥౫॥ తమేవముక్త్వాసుగ్రీవోలక్ష్మణంశుభలక్షణం । విసర్జయామాసతదాతారాద్యాశ్చయోషితః॥ ౬ ॥ఏతేత్యుచ్చైర్హరివరాన్సుగ్రీవస్సముదాహరత్॥ ౭॥ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాహరయశ్శీఘ్రమాయయుః॥ ౮॥బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వేయేస్యుస్స్త్రీదర్శనక్షమాః॥ ౮॥ ॥తానువాచతతఃప్రాప్తాన్రాజార్కసదృశప్రభః॥ఉపస్థాపయతక్షిప్రంశిబికాంమమవానరాః॥ ౯॥ ॥శ్రుత్వాతువచనంతస్యహరయశ్శీఘ్రవిక్రమాః॥సముపస్థాపయామాసుశ్శిబికాంప్రియదర్శనాం॥౯॥ తాముపస్థాపితాందృష్ట్వాశిబికాంవానరాధిపః ॥లక్ష్మణారుహ్యతాంశీఘ్రమితిసౌమిత్రిమబ్రవీత్॥౧౦॥ ఇత్యుక్త్వాకాంచనంయానంసుగ్రీవస్సూర్యసన్నిభం ॥ బృహద్భిర్హరిభిర్యుక్తమారురోహసలక్ష్మణః॥౧౧॥పాండురేణాతపత్రేణధ్రియమాణేనమూర్ధని॥శుక్లైశ్చవాలవ్యజనైర్ధూయమానైస్సమంతతః॥ ౧౨॥ శంఖభేరీనినాదైశ్చహరిభిశ్చాభినందితః॥ నిర్యయౌప్రాప్యసుగ్రీవోరాజ్యశ్రియమనుత్తమాం॥౧౩॥సవానరశతైస్తీక్ష్ణైర్బహుభిశ్శస్త్రపాణిభిః॥పరికీర్ణోయయౌతత్రయత్రరామోవ్యవస్థితః॥ ౧౪॥ ॥సతందేశమనుప్రాప్యశ్రేష్ఠంరామనిషేవితం॥ అవాతరన్మహాతేజాశ్శిబికాయాస్సలక్ష్మణః॥౧౫॥ ఆసాద్యచతతోరామంకృతాంజలిపుటోభవత్॥కృతాంజలౌస్థితేతస్మిన్వానరాశ్చాభవంస్తథా॥౧౬॥తటాకమివతద్దృష్ట్వారామఃకుట్మలపంకజం॥వానరాణాంమహత్సైన్యంసుగ్రీవేప్రీతిమానభూత్॥ ౧౭॥ ॥పాదయోఃపతితంమూర్ధ్నాతముత్థాప్యహరీశ్వరం॥ప్రేమ్ణాచబహుమానాచ్చరాఘవఃపరిషస్వజే॥౧౮॥ పరిష్వజ్యచధర్మాత్మానిషీదేతితతోబ్రవీత్॥ ౧౯॥ తంనిషణ్ణంతతోదృష్ట్వాక్షితౌరామోబ్రవీద్వచః॥ ౧౯॥ ధర్మమర్థంచకామంచయస్తుకాలేనిషేవతే ॥ విభజ్యసతతంవీరసరాజాహరిసత్తమ॥ ౨౦॥ హిత్వాధర్మంతథార్థంచకామంయస్తునిషేవతే ॥ సవృక్షాగ్రేయథాసుప్తఃపతితఃప్రతిబుధ్యతే॥ ౨౧॥ ॥ అమిత్రాణాంవధేయుక్తో మిత్రాణాంసంగ్రహేరతః ॥ త్రివర్గఫలభోక్తాతు రాజాధర్మేణయుజ్యతే॥

[...]

ష్వాణిసురభీణిచ। ఆనిన్యుర్వానరాగత్వాసుగ్రీవప్రియకారణాత్ ॥ ౩౨ ॥ తేతుసర్వేహరివరాఃపృథివ్యాంసర్వవానరాన్। సంచోదయిత్వాత్వరితాయూథానాంజగ్మురగ్రతః॥ ౩౩ ॥ తేతుతేనముహూర్తేనయూథపాశ్శీఘ్రగామినః। కిష్కింధాంత్వరయాప్రాప్తాస్సుగ్రీవోయత్రవానరః ॥ ౩౪ ॥ తేగృహీత్వౌషధీస్సర్వాః ఫలంమూలంచవానరాః।

ద్యోహనుమత్ప్రేరితానాంతదసంభవాత్ - తంప్రసిద్ధా ॥ ౩౭ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామేణసుగ్రీవసమాగమోష్టత్రింశే- ప్రతిగృహ్యేత్యాది ॥ ఉపాయనంఉపదాం॥౧॥౬॥ఏతేతి॥ఏతఆగచ్ఛత॥౭॥౧౦॥ఇత్యుక్త్వేతి॥హరిభిఃవాహకహరిభిః॥ ౧౧॥౧౪॥ఆసాద్యేతి॥తథాభవన్కృతాంజలిపుటాఅభవన్॥౧౬॥రా॥తటాకమివతాంకృష్ట్వారామఃకుట్మలపంకజమితిపాఠః॥౧౭॥ పాదయోరితి॥ పూర్వందూరాదంజలిఃకృతాసంప్రతిసమీపేపాదయోఃపతనం॥౧౮॥౨౧॥అమిత్రాణామితి॥ త్రివర్గఫ

తి॥అన్ననిష్యందజాతాని పూజామద్రవ్యాణ్యనవ్రవణజాతాని-తత్రయజ్ఞాయతనే॥౩౩॥ తేత్వితి॥తేవానరాకారణాత్ధంగతాయూథపాః॥ టీ॥తేత్వితి॥తేనముహూర్తేన-సప్తమ్యర్థేతృతీయా॥౩౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంకిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

టీ॥దూతాగమనానంతరంసుగ్రీవఃకిమకార్షీదిత్యతఆహ-ప్రతిగృహ్యేతి॥౨॥సలక్ష్మణఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం॥౬॥ఏతేతి॥ఏతఆగచ్ఛత॥౭॥౮॥టీ॥బద్ధేతి॥స్త్రీదర్శనక్షమాఃఅంతఃపురయువతిదర్శనయోగ్యావశీకృతేంద్రియాఇత్యర్థః॥౮॥టీ॥తానితి॥ అర్కసదృశప్రభఇతిచ్ఛేదః-ఉపస్థాపయతఆనయత॥౯॥టీ॥శ్రుత్వేతి॥శీఘ్రవిక్రమాఃసత్వరపాదవిన్యాసాః-రాజ్ఞాంకాలవిళంబస్యాసహిష్ణుత్వాదితిభావః॥౧౦॥ఇత్యుక్త్వేతి॥హరిభిఃవాహకైః (టీ)యుక్తంఅవలంబితం॥౧౩॥టీ॥సఇతి॥పరికీర్ణఃపరివేష్టితః॥౧౪॥ఆసాద్యేతి॥తథాభవన్- కృతాంజలిపుటాఅభూవన్॥౨౧॥అమిత్రాణామితి॥త్రివర్గఫలభోక్తాధర్మార్థకామఫలానుష్ఠాతేత్యర్థః-అయథాకాలానుష్ఠా

౨౨½॥ ఉద్యోగసమయస్త్వేష ప్రాప్తశ్శత్రువినాశన। సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభిస్సహ మంత్రిభిః॥౨౩½॥ ఏవముక్త
స్తు సుగ్రీవో రామం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౪ ॥ ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం ॥ త్వత్ప్రసాదాన్మహాబా
హో పునః ప్రాప్తమిదం మయా॥ తవ దేవ ప్రసాదాచ్చ భ్రాతుశ్చ జయతాం వర ॥ ౨౫½ ॥ కృతం న ప్రతికుర్యాద్యః పు
రుషాణాం స దూషకః ॥ ౨౬ ॥ ఏతే వానరముఖ్యాశ్చ శతశశ్శత్రుసూదన । ప్రాప్తాశ్చాదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వ
వానరాన్॥౨౭॥ ఋక్షాశ్చావహితాశ్శూరా గోలాంగూలాశ్చ రాఘవ । కాంతారవనదుర్గాణామభిజ్ఞా ఘోరద
ర్శనాః॥౨౮॥ దేవగంధర్వపుత్రాశ్చ వానరాః కామరూపిణః । స్వైస్స్వైః పరివృతాస్సైన్యైర్వర్తంతే పథి రాఘవ॥
౨౯॥ శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటిభిశ్చ ప్లవంగమాః। అయుతైశ్చావృతా వీరా శంకుభిశ్చ పరంతప ॥ అర్బుదైరర్బుదశ
తైర్మధ్యైశ్చాంతైశ్చ వానరాః। సముద్రైశ్చ పరార్ధైశ్చ హరయో హరియూథపాః॥ ఆగమిష్యంతి తే రాజన్ మహేం
ద్రసమవిక్రమాః ॥ ౩౧½ ॥ మేరుమందరసంకాశా వింధ్యమేరుకృతాలయాః ॥ తే త్వామభిగమిష్యంతి రాక్షసం యే స
బాంధవం। నిహత్య రావణం సంఖ్యే హ్యానయిష్యంతి మైథిలీం ౩౩॥ తతస్తముద్యోగమవేక్ష్య బుద్ధిమాన్ హరిప్రవీరస్య దే
శవర్తినః। బభూవ హర్షాద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః॥ ౩౪॥ ఇతి అష్టాత్రింశస్సర్గః.*******

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో ధర్మభృతాం వరః । బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ప్రత్యువాచ కృతాంజలిం॥౧॥
యదింద్రో వర్షతే వర్షం న తచ్చిత్రం భవేత్క్వచిత్ । ఆదిత్యో వా సహస్రాంశుః కుర్యాద్వితిమిరం నభః ॥ చంద్రమా ర
శ్మిభిః కుర్యాత్పృథివీం సౌమ్య నిర్మలాం। త్వద్విధో వాపి మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్పరంతప ॥ ఏవం త్వయి న తచ్చిత్రం భవే
ద్యత్సౌమ్య శోభనం। జానామ్యహం త్వాం సుగ్రీవ సతతం ప్రియవాదినం ॥ త్వత్సనాథస్సఖే సంఖ్యే జేతాస్మి సకలానరీన్।
త్వమేవ మే సుహృన్మిత్రం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి॥ ౫॥ జహారాత్మవినాశాయ వైదేహీం రాక్షసాధమః । వంచయి

లభో క్త్వా యథాకాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా-అయథాకాలాసక్తస్థాన వైషమ్యం ద్యోతయతి తుశబ్దః-ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౨½॥౨౪॥
ప్రణష్టేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ దేవ త్వత్ప్రసాదాత్తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ కపిరాజ్యాదికం పునశ్చ ప్రాప్తం॥౨౫½॥౨౬॥ఏత ఇతి॥ ఆదా
యాహూయ॥౨౯॥శతైరిత్యాది॥అత్ర కేచిత్ పదమధ్యాహర్తవ్యం- కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతాః ఆగమిష్యంతి - కేచిచ్ఛతసహ
స్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి-కేచిత్కోటిభిరావృతా ఆగమిష్యంతి. కేచిదయుతైరావృతా ఆగమిష్యంతి-కేచిచ్ఛంకుభిః-కేచిదర్బుదైః కేచిన్మధ్యైః
కేచిదంతైరావృతా ఆగమిష్యంతి- కేచిద్ధరయః సముద్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి-కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా-సంఖ్యాలక్షణ
ముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే॥ శ్లో॥ ఏకం దశ శతమస్మాత్సహస్రమయుతం తతః పరం లక్షం। ప్రయుతం కోటిమథార్బుదమబ్జం ఖర్వం నిఖర్వం చ॥ తస్మాన్మ
హాసరోజం శంకుం సరితాం పతిం త్వంతం । మధ్యం పరార్ధమాహుర్యథోత్తరం దశగుణం తథాజ్ఞమితి॥ హరియూథపా ఇత్యేతత్ప్రథమాంతవిశే
షణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే॥ ౩౧½॥ ౩౩॥తత ఇతి॥ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః॥౩౪॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టాత్రింశస్సర్గః.※※※※※※※ అథ సర్వవానరసేనా
సమాగమ ఏకోనచత్వారింశే - ఇతి బ్రువాణమిత్యాది॥ ౧ ॥యదింద్ర ఇత్యాది ॥ త్వద్విధః త్వాదృశస్సత్పురుషః - మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ ప్ర
త్యుపకారం కుర్యాత్, న తచ్చిత్రమితి సంబంధః - శోభనం ప్రత్యుపకారరూపం- సుహృత్ శోభనహృదయః॥౪॥జహారేతి॥ఇంద్రేణ ఈప్సితాం పౌ

న వైషమ్యద్యోతకస్తుశబ్దః-ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౪॥ప్రణష్టేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥హే దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ-ఇ
దం రాజ్యాదికం పునః ప్రాప్తమితి సంబంధః॥౨౬॥ఏత ఇతి॥ఆదాయ ఆహూయ॥టీ॥స్వస్యోపకారవిస్మరణం నాస్తీతి ద్యోతయితుమాహ॥ఏత ఇతి॥
౨౯॥శతైరిత్యాది॥అత్ర కేచిత్పదమధ్యాహర్తవ్యం- కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతా ఆగమిష్యంతి కేచిత్సహస్రైరావృతాః- కేచిత్కో
టిభిరావృతాః- కేచిదర్బుదైః-కేచిదర్బుదశతైః-కేచిన్మధ్యైః- కేచిదంతైః- కేచిత్సముద్రైః-కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజ
నా । హరియూథపా ఇత్యేతత్ ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే-శతసహస్రం లక్షం శతలక్షం కోటిః-అయుతం దశసహస్రం-కోటిలక్షం
శంకుః- శంకుసహస్రమర్బుదం- అర్బుదాద్దశగుణం మధ్యం- అస్మాద్దశగుణోంతః- అస్మాద్వింశతిగుణస్సముద్రః-అస్మాత్ త్రింశద్గుణః పరా
ర్ధః॥టీ॥ శతాదయః పరార్ధాంతాశ్శబ్దాస్సంఖ్యావాచకాః॥ ౩౩ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః-వికసితనీలోత్పలవద్దర్శనీయ
వర్ణః ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టా
త్రింశస్సర్గః.※※※౧॥ ※త్వద్విధ ఇతి॥త్వద్విధస్త్వాదృశస్సత్పురుషః- మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్- ప్రత్యుపకారం కుర్యాత్ న తచ్చిత్రమితి సం
బంధః ※ ఏతదితి ॥ హే సౌమ్య త్వయి యచ్ఛోభనం ప్రత్యుపకారలక్షణం భవేత్ - ఏతత్ న చిత్రమితి సంబంధః ※ త్వదితి॥సుహృత్ శోభనహృద
యః॥టీ॥వర్షతే- ఆత్మనేపదమార్షం- త్వద్విధః త్వాదృశః సత్పురుషః ప్రతికుర్యాన్న తచ్చిత్రమితి సంబంధః- యథేంద్రాదీనాం ప్రవర్షణాదిశీలత్వా
న్నాశ్చర్యకరం తద్వత్త్వయ్యపి ప్రత్యుపకారశీలత్వాదికం న విస్మయావహమిత్యర్థః॥౫॥జహారేతి॥ అత్రైంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీం - తత్పితుః పులోమ

త్వా తు పౌలోమీమనుహ్లాదో యథా శచీమ్॥ న చిరాత్తం హనిష్యామి రావణం నిశితైశ్శరైః । పౌలోమ్యాః పితరం దృప్తం శతక్రతురివాహవే॥ ౭ ॥ ఏతస్మిన్నన్తరే చైవ రజస్సమభివర్తత। ఉష్ణాం తీవ్రాం సహస్రాంశోశ్ఛాదయద్గగనే ప్రభామ్ ॥ దిశః పర్యాకులాశ్చాసన్రజసా తేన మూర్ఛితాః। చచాల చ మహీ సర్వా సశైలవనకాననా ॥ ౯ ॥ తతో నగేన్ద్రసంకాశైస్తీక్ష్ణదంష్ట్రైర్మహాబలైః। కృత్స్నా సంఛాదితా భూమిరసంఖ్యేయైః ప్లవంగమైః॥ ౧౦ ॥ నిమేషాన్తరమాత్రేణ తతస్తైర్హరియూథపైః। కోటీశతపరీవారైః కామరూపిభిరావృతా॥ నాదేయైః పార్వతీయైశ్చ సాముద్రైశ్చ మహాబలైః। హరిభిర్మేఘనిర్హ్రాదైరన్యైశ్చ వనచారిభిః ॥ ౧౨ ॥ తరుణాదిత్యవర్ణైశ్చ శశిగౌరైశ్చ వానరైః । పద్మకేసరవర్ణైశ్చ శ్వేతైర్మేరుకృతాలయైః॥ కోటీసహస్రైర్దశభిః శ్రీమాన్పరివృతస్తదా । వీరశ్శతవలిర్నామ వానరః ప్రత్యదృశ్యత॥ ౧౪॥ తతః కాంచనశైలాభస్తారాయా వీర్యవాన్పితా। అనేకైర్దశసాహస్రైః కోటిభిః ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౫ ॥ తథాపరేణ కోటీనాం సహస్రేణ సమన్వితః। పితా రుమాయాస్సంప్రాప్తస్సుగ్రీవశ్వశురో విభుః॥ ౧౬॥ పద్మకేసరసంకాశస్తరుణార్కనిభాననః । బుద్ధిమాన్వానరశ్రేష్ఠస్సర్వవానరసత్తమః॥ అనీకైర్బహుసాహస్రైర్వానరాణాం సమన్వితః । పితా హనుమతశ్శ్రీమాన్కేసరీ ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౮ ॥ గోలాంగూలమహారాజో గవాక్షో భీమవిక్రమః। వృతః కోటిసహస్రేణ వానరాణామదృశ్యత॥ ౧౯॥ ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్రశ్శత్రునిబర్హణః । వృతః కోటిసహస్రాభ్యాం ద్వాభ్యాం సమభివర్తత॥ ౨౦॥ మహాచలనిభైర్ఘోరైః పనసో నామ యూథపః । ఆజగామ మహావీర్యస్తిసృభిః కోటిభిర్వృతః॥ ౨౧॥ నీలాంజనచయాకారో నీలో నామాథ యూథపః। అదృశ్యత మహాకాయః కోటిభిర్దశభిర్వృతః ॥ ౨౨ ॥ తతః కాంచనశైలాభో గవయో నామ యూథపః। ఆజగామ మహావీర్యః కోటిభిః పంచభిర్వృతః॥ ౨౩॥ దరీముఖశ్చ బలవాన్యూథపోఽభ్యాయయౌ తదా। వృతః కోటిసహస్రేణ సుగ్రీవం సముపస్థితః॥ ౨౪ ॥ మైన్దశ్చ ద్వివిదశ్చోభావశ్విపుత్రౌ మహాబలౌ। కోటికోటిసహస్రేణ వానరాణామదృశ్యతామ్॥ ౨౫॥ గజశ్చ బలవాన్వీరః కోటిభిస్తిసృభిర్వృతః । ఆజగామ మహాతేజాస్సుగ్రీవస్య సమీపతః॥ ౨౬॥ ఋక్షరాజో మహాతేజా జాంబవాన్నామ నామతః । కోటిభిర్దశభిః ప్రాప్తస్సుగ్రీవస్య వశే స్థితః॥ ౨౭॥ రుమణ్వాన్నామ విక్రాన్తో వానరో వానరేశ్వరమ్। ఆయయౌ బలవాంస్తూర్ణం కోటీశతసమావృతః॥ ౨౮॥ తతః కోటిసహస్రాణాం సహస్రేణ శతేన చ। పృష్ఠతోఽనుగతః ప్రాప్తో హరిభిర్గన్ధమాదనః॥ ౨౯॥ తతః పద్మసహస్రేణ వృతశ్శంకుశతేన చ । యువరాజోఽఙ్గదః ప్రాప్తః పితృతుల్యపరాక్రమః॥ ౩౦ ॥ తతస్తారాద్యుతిస్తారో హరిర్భీమపరాక్రమః। పంచభిర్హరికోటీభిర్దూరతః ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౩౧ ॥ ఇన్ద్రజానుః కపిర్వీరో యూథపః ప్రత్యదృశ్యత। ఏకాదశానాం కోటీనామీశ్వరస్తైశ్చ సంవృతః॥ ౩౨ ॥ తతో రంభస్త్వనుప్రాప్తస్తరుణాదిత్యసన్నిభః। అయుతేనావృతశ్చైవ సహస్రేణ శతేన చ॥ ౩౩॥ తతో యూథపతిర్వీరో దుర్ముఖో నామ వానరః। ప్రత్యదృశ్యత కోటిభ్యాం ద్వాభ్యాం పరి

లోమీం తత్పితుః పులోమస్యాసహత్యా అనుహ్లాదో జహార - ఇన్ద్రస్త్వయమం తారం పులోమం హత్వా తాం పునరానీ యోదవహదితి పౌరాణికీ కథా జ్ఞేయా॥ ౭॥ ఏతస్మిన్నితి॥ సమభివర్తత సమభ్యవర్తత-మూర్ఛితా వ్యాప్నువతా॥ ౯॥ అథ సేనాసముదాయవ్యాప్తిమాహ- తత ఇతి॥ తతః రజోవ్యాప్త్యనంతరం॥ ౧౦॥ నిమేషేతి॥ తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం- నాదేయైః నదీతీరవనభవైః- పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః-వనచారిభిః- ఆవృతేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౧౪॥ తత ఇతి। తారాయాః పితా సుషేణః॥ ౧౫॥ తథేతి॥ రుమాయాః పితా తారః॥ ౧౬॥ ౨౧॥ మహాచలేతి॥ కోటిభిః కోటిసంఖ్యాకైః॥ ౨౧॥ ౨౩ ॥ దరీముఖశ్చేతి॥ సుగ్రీవం సముపస్థితః ప్రాప్తః॥ రా॥ సుగ్రీవం సముపస్థితమితి పాఠః॥ ౨౪॥ మైన్దశ్చేతి॥ అదృశ్యతాం అదృశ్యేతామ్॥ ౨౭॥ రుమణ్వానితి॥ రుమణ్వాన్నామ విక్రాన్తో వానరో వానరేశ్వరమాయయౌ॥ ౨౮॥ ౩౦॥ తత ఇతి॥ తారాద్యుతిః నక్షత్రతుల్యప్రభః- తారః రుమాయాః పితురన్యోయమ్॥ రా॥ తతస్తారాద్యుతిస్తారో హరిర్భీమపరాక్రమ ఇతి పాఠః॥ ౩౪॥ కైలాసేతి॥ కోటిసహస్రేణోపల

స్యాయమత్యా తామనుహ్లాదో జహార. ఇన్ద్రస్తు సముం తారం పులోమం హత్వా - తతస్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికైః ప్రసిద్ధిరనుసంధేయా ॥ ౭॥ టీ॥ ఏతస్మిన్నితి॥ ఏతస్మిన్నన్తరే రామసుగ్రీవసల్లాపావసరే॥ దిశ ఇతి॥ మూర్ఛితా వ్యాప్నువతా॥ ౯॥ తత ఇతి। రజోవ్యాప్త్యనంతరం- అనేనశ్లోకేన సేనాసముదాయవ్యాప్తిరుచ్యతే॥ ౧౦॥ నిమేషేతి॥ తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం॥ నాదేయైరితి॥ అన్యైశ్చ వనచారిభిరావృతేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ టీ॥ నాదేయైః నదీజాతైః- నద్యాదిభ్యో ఢక్-పార్వతీయైః- పర్వతాచ్ఛః- తత ఆగత ఇత్యణ్ ప్రత్యయః॥ ౧౨॥ టీ॥ వానరమాత్రాగమనముక్త్వా ఇదానీం తత్తత్సంఖ్యావిశిష్టకపివరాగమనమాహ- కోటీత్యాదినా॥ ౧౪॥ తత ఇతి॥ తారాయాః పితా సుషేణః॥ ౧౫॥ తథేతి॥ రుమాయాః పితా తారః ॥ ౨౦ ॥ మహాచలేతి॥ తిసృభిః కోటిభిరుపలక్షితైః మహాచలనిభైర్వానరైః వృత ఇతి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ తారః రుమాపితురన్యః కశ్చిత్॥ ౩౧॥ టీ॥ ఇన్ద్రేతి ॥ తైః ఏకాదశకోటిసంఖ్యాకైః కపిభిరిత్యర్థః॥ ౩౪ ॥ కైలాసేతి ॥ కోటిసహస్రేణోపలక్షితైః వానరైః వృత ఇ

వృతో బలీ॥౩౪॥ కైలాసశిఖరాకారైర్వానరైర్భీమవిక్రమైః। వృతః కోటిసహస్రేణ హనుమాన్ ప్రత్యదృశ్యత॥౩౫॥ న
ళశ్చాపి మహావీర్యస్సంవృతో ద్రుమవాసిభిః। కోటీశతేన సంప్రాప్తస్సహస్రేణ శతేన చ॥ ౩౬॥ తతో దధిముఖశ్శ్రీమాన్
కోటిభిర్దశభిర్వృతః। సంప్రాప్తోఽభిమతస్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః ॥ ౩౭॥ శరభః కుముదో వహ్నిర్వానరో రంహ ఏవ చ।
ఏతే చాన్యే చ బహవో వానరాః కామరూపిణః॥ ఆవృత్య పృథివీం సర్వాం పర్వతాంశ్చ వనాని చ । యూథపాస్సమనుప్రా
ప్తాస్తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే॥౩౮॥ ఆగతాశ్చ విశిష్టాశ్చ పృథివ్యాం సర్వవానరాః॥ ౩౯ ॥ ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంత
శ్చ ప్లవంగమాః॥ అభ్యవర్తంత సుగ్రీవం సూర్యమభ్రగణా ఇవ॥ ౪౦॥ కుర్వాణా బహుశబ్దాంశ్చ ప్రహృష్టా బాహుశాలి
నః॥ శిరోభిర్వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్॥౪౧॥ అపరే వానరశ్రేష్ఠాస్సంయమ్య చ యథోచితం ॥ సుగ్రీవే
ణ సమాగమ్య స్థితాః ప్రాంజలయస్తదా॥ ౪౨॥ సుగ్రీవస్త్వరితో రామే సర్వాంస్తాన్వానరర్షభాన్॥ నివేదయిత్వా ధ
ర్మజ్ఞః స్థితః ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ॥౪౩॥ యథాసుఖం పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు సర్వేషు చ వానరేంద్రాః। నివేశయిత్వా విధి
వద్బలాని బలం బలజ్ఞః ప్రతిపత్తుమీష్టే॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః॥ ********

అథ రాజా సమృద్ధార్థస్సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః। ఉవాచ నరశార్దూలం రామం పరబలార్దనం॥ ౧ ॥ ఆగతా వినివిష్టా
శ్చ బలినః కామరూపిణః। వానరా వారణేంద్రాభా యే మద్విషయవాసినః॥ ౨ ॥ త ఇమే బహువిక్రాంతైర్హరిభిర్భీమవి
క్రమైః। ఆగతా వానరా ఘోరా దైత్యదానవసన్నిభాః॥ ౩ ॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చ బలవంతో జితక్లమాః। పరాక్రమే
ష్వభిఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః॥ పృథివ్యంబుచరా రామ నానానగనివాసినః। కోట్యగ్రశ ఇమే ప్రాప్తా వానరాస్త
వ కింకరాః॥ ౫॥ నిదేశవర్తినస్సర్వే సర్వే గురుహితే రతాః। అభిప్రేతమనుష్ఠాతుం తవ శక్ష్యంత్యరిందమ॥౬॥ త ఇమే బహు
సాహస్రైరనీకైర్భీమవిక్రమైః। యన్మన్యసే నరవ్యాఘ్ర ప్రాప్తకాలం తదుచ్యతాం ॥ త్వత్సైన్యం త్వద్వశే యుక్తమా
జ్ఞాపయితుమర్హసి॥ ౭॥ కామమేషామిదం కార్యం విదితం మమ తత్త్వతః॥ తథాపి తు యథాతత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హ

హృతైర్వానరైర్వృత ఇతి సంబంధః॥ ౩౫॥ నళ ఇతి। కోటిశతేనేత్యాద్యుపలక్షణత్వేతీయా ॥ ౩౬॥ ౩౯ ॥ ఆగతా ఇతి ॥ పృథివ్యాం విశిష్టాశ్చ అప్రా
కృతాః- దేవయోనయ ఇత్యర్థః- సర్వవానరాశ్చ ప్రాకృతవానరాశ్చ- ఆగతా ఏవ ॥ ౩౯ ॥ ఆప్లవంత ఇతి ॥ ఆప్లవంతః లంఘయంతః - అభ్ర
గణాః మేఘగణాః॥ రా॥ సూర్యమభ్రగణా ఇవేతి పాఠః॥ ౪౦॥ కుర్వాణా ఇతి॥ న్యవేదయన్-ఆత్మానమితి శేషః॥౪౧॥ అపర ఇతి॥ సంయమ్య వ
స్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా- సన్నమ్యేతి చ పాఠః॥ ౪౨॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ సుగ్రీవః ప్రాంజలిస్త్వరితస్సన్ సర్వాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తాన్ అబ్ర
వీచ్చ- తదేవాహ- యథేతి - భో వానరేంద్రాః పర్వతాదిషు స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యూథపః- స్వం బలం- ప్రతిపత్తుం
జ్ఞాతుం - ఈష్టే ఈశో భవేత్ - లిఙర్థే లట్ - యద్వా రామే నివేదయిత్వా తదధీనం కృత్వా- అబ్రవీత్ తత్ స్వరూపమబ్రవీత్ ॥౪౩॥
యథేతి॥ వానరేంద్ర ఇతి చ పాఠః- సుగ్రీవః బలం ప్రతిపత్తుమీష్టే స్మ ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తా
హారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ సీతాన్వేషణాయ పూర్వస్యాం దిశి సుగ్రీవేణ వినతప్రేషణం చత్వారింశే- అథ రాజేత్యాది॥౧॥ ఆగతా ఇతి॥ మద్విషయవాసినః మదవగతదేశవా
సినః॥ ని॥ విషయో యస్య యో జ్ఞాతస్తత్ర శబ్దాదికేష్వపీత్యమరః। యద్వా మద్రాజ్యవాసినః॥౨॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాః- కర్మ దూర
లంఘనాదిక్రియా - అపదానం పూర్వవృత్తం విస్మయనీయశత్రునిరసనం ఖ్యాతే కర్మాపదానే యేషాం తే తథా- కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యో
పలక్షణం॥౫॥ నిదేశేతి॥ గురుహితే స్వామిహితే॥౬॥ త ఇమ ఇతి॥ బహు సాహస్రైః అనీకైః సహితాః- తదిమ ఇత్యం- సుశ్యాని దేశాః- ప్రాప్త

తి సంబంధః॥౩౫॥ నలశ్చేతి॥ కోటిశతేన సహస్రేణ శతేన చేత్యుపలక్షణత్వేతీయా॥౩౬॥౩౯॥ ఆగతా ఇతి॥ పృథివ్యాం విశిష్టాశ్చ సర్వే వానరాః- ఆగ
తాశ్చ ఆగతా ఏవ। టీ॥ పృథివ్యాం విశిష్టా అప్రాకృతా దేవయోనయః- సర్వవానరాః ప్రాకృతవానరాశ్చ॥౩౯॥ ఆప్లవంత ఇతి॥ ఆప్లవంతః ఆసమం
తాత్ ప్లవంతః లంఘయంతః॥౪౦॥ కుర్వాణా ఇతి॥ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్ ఆత్మానమితి శేషః॥౪౧॥ అపర ఇతి॥ సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం
కృత్వా ౪౨॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ సుగ్రీవః ప్రాంజలిః త్వరితః సర్వాన్ వానరర్షభాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తాన్ అబ్రవీత్ - భో వానరేంద్రాః పర్వతని
ర్ఝరేషు వనేషు- స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యూథపః స్వం స్వం బలం ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుమీష్టే ఈశో భవేత్- వ్యత్యయేన ఛ
న్దసి లట్ ॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః॥ ***********
టీ॥ అథ సుగ్రీవో రామాజ్ఞాపురస్సరమేవ సీతాన్వేషణం కారయితుం తదనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే- అథేతి॥౧॥ ఆగతా ఇతి॥ మద్విషయవాసినః మదవగత
దేశవాసినః- యద్వా మద్రాజ్యవాసినః॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాః అత్ర కర్మశబ్దః అతిదూరలంఘనక్రియావాచీ - అపదానశబ్దః పూ
ర్వవృత్తాదిః స్మయనీయ వీర్యశత్రునిరసన రూపక్రియావాచీ॥ కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యోపలక్షణం॥ ౫॥ నిదేశేతి॥ గురుహితే స్వామిహి
తే(టీ) అభిప్రేతమభిలషితం కార్యం ॥ ౬॥ త ఇతి॥ ప్రాప్తకాలం కాలోచితం॥౭॥ కామమితి॥ ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం మమ యాపి విదితం

సి॥౮॥ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో దశరథాత్మజః॥ బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౯॥ జ్ఞాయ
తాం మమ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా॥ స చ దేశో మహాప్రాజ్ఞ యస్మిన్వసతి రావణః॥ ౧౦॥ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిల
యం రావణస్య చ॥ ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మిన్కాలే సహ త్వయా ॥౧౧॥ నాహమస్మిన్ప్రభుః కార్యే వానరేశ న ల
క్ష్మణః॥ త్వమస్య హేతుః కార్యస్య ప్రభుశ్చ ప్లవగేశ్వర॥౧౨॥ త్వమేవాజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయం॥ త్వం హి జా
నాసి యత్కార్యం మమ వీర న సంశయః॥౧౩॥ సుహృద్ద్వితీయో విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్ ॥ భవానస్మద్ధితే యు
క్తస్సుకృతార్థోర్థవిత్తమః ॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యూథపం ॥ అబ్రవీద్రామసాన్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ
ధీమతః॥ శైలాభం మేఘనిర్ఘోషమూర్జితం ప్లవగేశ్వరః ॥౧౬॥ సోమసూర్యాత్మజైస్సార్ధం వానరైర్వానరోత్తమ ।
దేశకాలనయైర్యుక్తః కార్యాకార్యవినిశ్చయే॥ వృతశ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినాం । అధిగచ్ఛ దిశం పూర్వాం
సశైలవనకాననాం॥ తత్ర సీతాం చ వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ। మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ। ౧౯ ॥
నదీం భాగీరథీం రమ్యాం సరయూం కౌశికీం తథా। కాలిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిం ॥ సరస్వతీం చ సిం
ధుం చ శోణం మణినిభోదకం। మహీం కాలమహీం చైవ శైలకాననశోభితాం॥ బ్రహ్మమాలాన్విదేహాంశ్చ మాళవాన్కా
శికోసలాన్ । మాగధాంశ్చ మహాగ్రామాన్పుండ్రాన్వంగాంస్తథైవ చ ॥ పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాక
రాం। సర్వమేతద్విచేతవ్యం మార్గయద్భిస్తతస్తతః॥ రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషాం ॥౨౩॥ సము
ద్రమవగాఢాంశ్చ పర్వతాన్పత్తనాని చ ॥ మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచిదాయతాం । కర్ణప్రావరణాశ్చైవ
తథా చాప్యోష్ఠకర్ణకాః॥ ఘోరలోహముఖాశ్చైవ జవనాశ్చైకపాదకాః । అక్షయా బలవంతశ్చ పురుషాః పురుషాద
కాః॥ కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః। ఆమమీనాశనాస్తత్ర కిరాతా ద్వీపవాసినః॥ అంతర్జలచరా
ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః। ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయాః కాననౌకసః ॥౨౮॥ గిరిభిర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన

కాలం కాలోచితం॥౭॥ కామమితి॥ ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం-మమ విదితం మయా విదితం॥౯॥౧౩॥ సుహృద్వినీత ఇతి చ పాఠః॥౧౪॥౧౬॥ సోమేత్యాది॥ దేశేతి- కార్యాకార్యవిషయే-దేశకాలనయైః-దేశోచితనీతిభిః కాలోచితనీతిభిశ్చేత్యర్థః- దేశకాలానుగుణనయప్రవర్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౯॥ నదీమిత్యాది రజతాకరామిత్యంతమేకం వాక్యం॥ ప్రాప్యేతి శేషః- తతస్తతస్సీతాం మృగయద్భిర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య- ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః - ఆత్రేయమవధేయం - శరావతీనామకాచిన్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ ప్రవహతి- తదపేక్షయా ప్రాచీదిగిదానీం వివక్షితేత్యుచ్యతే- న తు కిష్కింధాపేక్షయా- నాపి మేర్వపేక్షయేతి-యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం - మహ్యాదయో దేశవిశేషాః - మాగధాన్ మగధదేశాన్-మహాగ్రామాన్ మహాగ్రామయుక్తాన్ - కోశకారాణాం రాజవిశేషాణాం॥ ౨౩॥ సముద్రమిత్యాది॥ సముద్రం అవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్ - మందరస్య ఆయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణాదయః ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయా ఇతి సంబంధః - కాననౌకస ఇతి సంబోధనం - కర్ణప్రావరణాః ఆచ్ఛాదితకర్ణాః-నిష్కర్ణా ఇత్యర్థః- ఓష్ఠకర్ణా యేషాం తే ఓష్ఠకర్ణకాః. లోహముఖాః లోహతుల్యముఖాః- కర్ణేషు చూడా యేషాం తే కర్ణచూడాః-ఆమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యంతే- ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేషు వసంతో మందరేపి వసంతీత్యర్థః-నరవ్యాఘ్రాః అధః నరరూపా వ్యాఘ్రరూపాశ్చేత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఏవం జంబూద్వీపాన్వేషణం విధాయ ద్వీపాంతరాన్వేషణం విధత్తే - గిరిభిరిత్యాది రామపత్నీం యశస్వినీమిత్యంతమేకం వాక్యం॥ యే ద్వీపాః గిరిభిర్గమ్యంతే- ప్లవనేన లంఘనేన చ యే గమ్యంతే- ప్లవేన ఉడుపేన యే గమ్యంతే - తాన్ ద్వీపాన్-సప్తరాజ్యోపశోభితం సప్తఖం

(టీ) తథాపి త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి-భవతస్సర్వస్వామిత్వాదితి భావః॥౧౧॥ నాహమితి॥ అస్మిన్ కార్యే వానరప్రేషణరూపకార్యే సుహృద్ద్వితీయః సుహృల్లక్షణాపేక్షయా ద్వితీయస్త్వం- నదీం భాగీరథీమిత్యారభ్య భూమిం చ రజతాకరామిత్యంతేన ప్రాప్యేతి శేషః-తతః సీతాం మృగయద్భిర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య-ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః-నను మేరోః పూర్వదిగవస్థితోదయాచలపర్యంతమన్వేష్టుం ప్రేషితాన్ వానరాన్ప్రతి- మేరోః దక్షిణదిగవస్థితభాగీరథ్యాదినదీపర్వతాద్యన్వేషణవిధానం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ - హిమాచలవింధ్యమధ్యదేశవర్త్యార్యావర్తాపేక్షయా ప్రాచ్యాదివిభాగో వివక్షితః-న తు మేర్వపేక్షయా స్వావస్థితమాల్యవదపేక్షయా వేతి న దోషః (టీ) మహీ కాలమహీ స్థానద్వే- కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం॥ ౨౩॥ సముద్రమితి॥ సముద్రమవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్-పట్టనాని వనాని మందరస్య కోటిం చ యే సంశ్రితాః-ఏతేషామాలయాః సర్వే విచేతవ్యా ఇతి సంబంధః॥ ఏషామితి॥ కాననౌకస ఇతి సంబోధనం- కామరూపిణ ఇతి చ పాఠః-నరవ్యాఘ్రాః నరాశ్చ తే వ్యాఘ్రాశ్చ నరరూపాః వ్యాఘ్రరూపా ఇత్యర్థః (టీ) కర్ణావేవ ప్రావరణం యేషాం తే కర్ణప్రావరణాః- పర్ణచోళాః పర్ణకృతకంచుకాః- ఆమమీనాశనా అపక్వమత్స్యాశనాః-కిరాతా అల్పతనవః॥ ని॥ స్యాత్కిరాతస్తు ఖర్వేంద్రే మ్లేచ్ఛే చాల్పతనావపీతి విశ్వః॥ ౨౮॥ గిరిభిర్యే చ గమ్యంత ఇత్యారభ్య రామపత్నీం యశస్వినీమిత్యంతమేకం వాక్యం-గిరిభిర్యే చ గమ్యంతే- ప్లవనేన లంఘనేన చ యే గమ్యంతే ప్లవేన ఉడుపేన చ యే గ

ప్లవేనచ। రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభితం॥ సువర్ణరూప్యకం చైవ సువర్ణాకరమండితం। యవద్వీపమతిక్రమ్య శిశిరో నామ పర్వతః॥ దివం స్పృశతి శృంగేణ దేవదానవసేవితః। ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు ప్రపాతేషు వనేషు చ॥ మార్గధ్వం సహితాస్సర్వే రామపత్నీం యశస్వినీం ॥౩౧½॥ తతో రక్తజలం శోణమగాధం శీఘ్రగామినం॥ గత్వా పారం సముద్రస్య సిద్ధచారణసేవితం। తస్య తీర్థేషు రమ్యేషు విచిత్రేషు వనేషు చ॥ రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥
౩౩½॥ పర్వతప్రభవా నద్యస్సురమ్యా బహునిష్కుటాః॥ మార్గితవ్యా దరీమంతః పర్వతాశ్చ వనాని చ। తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టుమర్హథ॥౩౪॥ ఊర్మిమంతం సముద్రం చ క్రోశంతమనిలోద్ధతం ॥౩౪½॥ తత్రాసురా మహాకాయాశ్ఛాయాం గృహ్ణంతి నిత్యశః॥ బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా దీర్ఘకాలం బుభుక్షితాః ॥౩౬½॥ తం కాలమేఘప్రతిమం మహోరగనిషేవితం॥ అభిగమ్య మహానాదం తీర్థేనైవ మహోదధిం। తతో రక్తజలం భీమం లోహితం నామ సాగరం ॥ గతా ద్రక్ష్యథ తాం చైవ బృహతీం కూటశాల్మలీం। గృహం చ వైనతేయస్య నానారత్నవిభూషితం ॥ తత్ర కైలాససంకాశం విహితం విశ్వకర్మణా ॥౩౯½॥ తత్ర శైలనిభా భీమా మందేహా నామ రాక్షసాః॥ శైలశృంగేషు లంబంతే నానారూపా భయావహాః। తే పతంతి జలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం ప్రతి॥ నిహతా బ్రహ్మతేజోభిరహన్యహని రాక్షసాః। అభితప్తాశ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునః పునః॥౪౧॥ తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరం। గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తా

డోపశోభితం- యవద్వీపం చ గచ్ఛత- తం యవద్వీపమతిక్రమ్య యశ్శిశిరో నామ పర్వతః శృంగేణ దివం స్పృశతి తం గచ్ఛత- ఏతేషాం ద్వీపాదీనాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ- ప్రపాతేషు నిర్ఝరేషు చ- రామపత్నీం మార్గధ్వమితి సంబంధః- యవద్వీపసువర్ణరూప్యకావపి లంకాద్వీపవత్ సముద్రాంతర్వర్తినౌ ద్వీపవిశేషౌ॥౩౧½॥ ఏవం జంబూద్వీపం లవణసముద్రం చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపప్రదేశానాహ- తత ఇత్యాదినా॥ సముద్రస్య పారం లవణసముద్రాపరపారస్థం- రక్తజలం అగాధం శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం శోణం శోణాఖ్యం నదం గత్వా - తస్య తీర్థేషు అవతారేషు - వనేషు చ వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్యః- కేవలం రావణం కేవలం సీతాం చ దృష్ట్వా నాగంతవ్యం- రావణహననాయ సీతానయనాయ చ ఉభావపి దృష్ట్వా ఆగంతవ్యమితి భావః॥౩౩½॥ ప్లక్షద్వీపపర్వతాదీనాహ- పర్వతేతి॥ నిష్కుటా ఉద్యానవిశేషాః- అథేక్షుసముద్రద్వీపానాహ- తత ఇతి॥౩౪॥ ఇక్షుసముద్రవిశేషణం వక్తుమాహ- ఊర్మిమంతమిత్యర్ధం॥ ఊర్మిమంతం సముద్రం ఇక్షుసముద్రమిత్యర్థః- అభిగచ్ఛతేతి శేషః- లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమమితి సముద్రక్రమః॥౩౪½॥ ఇక్షుసముద్రస్య దుర్గమత్వం దర్శయతి- తత్రేతి ॥ తత్ర ఇక్షుసముద్రే॥ ౩౬½॥ తమితి॥ తీర్థేనాభిగమ్య ఉపాయేనాభిగమ్య॥ ని॥ తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంభసి పావనే। పాత్రోపాయావతరణేష్వితి వైజయంతీ॥ ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గంతవ్యమిత్యర్థః- యద్వా తీర్థేన అవతరణేన గంతవ్యం నాన్యేన- తేన ఛాయాగ్రాహిపరిహారో భవిష్యతీతి భావః తతో గతాః ఇక్షుసముద్రాన్నిర్గతాః- తాం కూటశాల్మలీం- లోహితం నామ సాగరం మధుసముద్రం చ ద్రక్ష్యథ- గృహం చేతి- తత్ర శాల్మలిద్వీపే॥౩౯½॥ తత్రేతి॥ తత్ర మధుసముద్రే- సూర్యస్యోదయనం ప్రతీత్యతః పరం నిహతా ఇత్యర్థం- తతః పరం అభితప్తాశ్చేత్యర్థం- లంబంతే- వర్తంత ఇత్యర్థః- బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః॥౪౧॥ తతః పాండురేతి॥ అత్ర మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రయోః కుశక్రౌంచద్వీపయోశ్చ వక్తవ్యత్వేపి తాన్ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్త్యసంభవాత్ - అతః అనుక్తావపి తావుక్తావేవ సముద్రౌ ద్వీపౌ చేతి బోధ్యం - యద్వా లవణసముద్రం తన్మధ్యద్వీపాంశ్చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపశాల్మలిద్వీపకుశద్వీపక్రౌంచద్వీపాన్ ఇక్షుసురాసర్పిర్దధిసముద్రాంశ్చ తాత్పర్యేణ దర్శయతి - తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టుమర్హథేతి - తతః ఊర్మిమంతమిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య శేష

మ్యాంతే॥ రత్నవంతమితి॥ యవద్వీపం యవకోటిపర్యుపలక్షితద్వీపం అస్తీతి శేషః- సప్తరాజ్యోపశోభితం సువర్ణరూప్యకం చ యవద్వీపం చాతిక్రమ్య యః శిశిరో నామ పర్వతః శృంగేణ దివం స్పృశతి- ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ రామపత్నీం మార్గధ్వమితి సంబంధః- యవద్వీపసువర్ణరూప్యకావపి లంకాద్వీపాదివత్సముద్రాంతర్వర్తిద్వీపవిశేషౌ॥౩౧½॥ తత ఇత్యాదినా పర్వతాంశ్చ వనాని చేత్యంతేన ప్లక్షద్వీపప్రదేశా ఉచ్యంతే- సముద్రస్య పారం లవణసముద్రపారస్థం రక్తజలమగాధం శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం శోణం శోణాఖ్యం నదం గత్వా తస్య తీర్థేషు అవతరణప్రదేశేషు వనేషు చ - వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్య ఇతి సంబంధః .. తతో నిత్యజలం క్షేమమితి పాఠే నిత్యజలమితి తదస్య సంజ్ఞా॥౩౪½॥ తత ఇతి॥ సముద్రద్వీపాన్ ఇక్షుసముద్రస్థితద్వీపాన్ ॥ ౩౪ ॥ ఊర్మిమంతమితి॥ ఊర్మిమంతం ఇక్షుసముద్రం- తత్రేక్షుసముద్రే॥౩౬½॥ తమితి॥ తమిక్షుసముద్రం తీర్థేన ఉపాయేనాభిగమ్య॥ ని॥ తీర్థం మంత్రాద్యుపాయే చేతి నిఘంటుః- ఉపాయేన గమనం నామ ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గమనం॥ తత ఇతి॥ తతో గతాః తతః ఇక్షుసముద్రాద్గతాః నిర్గతాః తాం కూటశాల్మలిం లోహితం నామ సాగరం మధుసముద్రం చ ద్రక్ష్యథేతి సంబంధః॥ గృహమితి॥ తత్ర శాల్మలిద్వీపే॥౩౯॥ తత్రేతి॥ తత్ర మధుసముద్రే॥౪౦॥ నిహతా ఇతి॥ బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః ॥ తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరమితి। లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమమిత్యుక్తప్రక్రియయా- మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రౌ ద్వీపౌ వక్తవ్యౌ- తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానాత్-తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్త్యసంభవాత్తదుభయప్రాప్తిరనుక్తాప్యుక్తైవ గంతవ్యా॥ టీ॥ బ్రహ్మతేజోభిర్గాయత్రీప్రభావైః- అత్ర- రక్షాంగంసి హవా పురోనువాక ఇత్యనువాకార్థోఽనుసంధేయః ॥ ౪౧॥ ౪౬॥ క్షీరోద

హారమివోర్మిభిః ॥౪౩॥ తస్య మధ్యే మహాన్ శ్వేతో ఋషభో నామ పర్వతః । దివ్యగంధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగైర్వృ
తః ॥ సరశ్చ రాజతైః పద్మైర్జ్వలితైర్హేమకేసరైః । నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసైః సమాకులమ్ ॥ విబుధాశ్చా
రణా యక్షాః కిన్నరాః సాప్సరోగణాః । హృష్టాః సమభిగచ్ఛంతి నలినీం తాం రిరంసవః ॥౪౬॥ క్షీరోదం సమతిక్రమ్య తతో ద్ర
క్ష్యథ వానరాః । జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహమ్ ॥౪౭॥ తత్ర తత్కోపజం తేజః కృతం హయముఖం మహ
త్ । అస్యాహుస్తన్మహావేగమోదనం సచరాచరమ్ ॥౪౮॥ తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసామ్ । శ్రూయ
తే చ సమర్థానాం దృష్ట్వా తద్బడబాముఖమ్ ॥౪౯॥ స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ । జాతరూపశిలో నా
మ మహాన్కనకపర్వతః ॥౫౦॥ తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరమ్ । పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః ॥
ఆసీనం పర్వతస్యాగ్రే సర్వభూతనమస్కృతమ్ । సహస్రశిరసం దేవమనంతం నీలవాససమ్ ॥౫౧॥ త్రిశిరాః కాంచనః కే
తుస్తాలస్తస్య మహాత్మనః । స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః ॥౫౨॥ పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం తత్త్రిదశేశ్వ
రైః ॥౫౩-౫౪॥ తతః పరం హేమమయః శ్రీమానుదయపర్వతః ॥ తస్య కోటిర్దివం స్పృష్ట్వా శతయోజనమాయతా ॥ జాతరూ
పమయీ దివ్యా విరాజతి సవేదికా ॥ సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ కర్ణికారైశ్చ పుష్పితైః । జాతరూపమయైర్దివ్యైః శోభతే
సూర్యసన్నిభైః ॥౫౬॥ తత్ర యోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితం దశయోజనమ్ । శృంగం సౌమనసం నామ జాతరూపమయం ధ్రు
వమ్ ॥౫౭॥ తత్ర పూర్వం పదం కృత్వా పురా విష్ణుస్త్రివిక్రమే । ద్వితీయం శిఖరే మేరోశ్చకార పురుషోత్తమః ॥౫౮॥ ఉత్తరే
ణ పరిక్రమ్య జంబూద్వీపం దివాకరః । దృశ్యో భవతి భూయిష్ఠం శిఖరం తన్మహోచ్ఛ్రయమ్ ॥౫౯॥ తత్ర వైఖానసా నామ
వాలఖిల్యా మహర్షయః । ప్రకాశమానా దృశ్యంతే సూర్యవర్ణాస్తపస్వినః ॥౬౦॥ అయం సుదర్శనో ద్వీపః పురో యస్య

ముక్త్వా. తతో రక్తజలమిత్యాది నాసురాసముద్రస్య స్వరూపముక్త్వా. తతశ్శల్మలిద్వీపవృత్తాంతం ప్రదర్శ్య-అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్రగ
మనం నిర్దిశతి తత ఇతి పాండురమేఘాభమిత్యాదినా॥ ఊర్మిభిర్ముక్తాహారం ముక్తాహారయుక్తమివ స్థితం॥౪౩॥ తస్యేత్యాది॥ సరశ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శ
నం సర ఇత్యన్వయః॥ రా॥ సరశ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకులమితి పాఠః॥ ౪౬॥ క్షీరోదమితి॥ జలోదం శుద్ధజలసముద్రం॥
రా॥ జలోదం సాగరశ్రేష్ఠమితి పాఠః- ఘృతోదం సాగరశ్రేష్ఠమితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥ ౪౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర శుద్ధోదకే. కృతం నిక్షిప్తం.
కోపజం ఔర్వకోపజం- హయముఖం తత్ప్రసిద్ధం- మహత్తేజః- వర్తత ఇతి శేషః- అస్య తేజసః- సచరాచరం మహావేగం- తత్ జలమితి శేషః. ఓదన
మాహుః- సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః॥౪౮॥ తత్రేతి ॥ సమర్థానామపి బడబాముఖం తత్తేజో దృష్ట్వా విక్రోశతాం నాదశ్శ్రూయ
తే॥౪౯॥ స్వాదూదస్యేతి॥ స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య ఉత్తరదేశే అపరే పారే॥ రా॥ స్వాదూదస్యోత్తరే దేశ ఇతి పాఠః॥౫౦॥ రా॥ తత్ర చంద్ర
ప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం । పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరా ఇతి పాఠః॥౫౩॥ పూర్వస్యామితి ॥ పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మా
ణం కృతం- పూర్వదిగవధిత్వేన తాలరూపః కేతుః కల్పిత ఇత్యర్థః॥౫౩-౫౪॥ ౫౬॥ తత్ర యోజనేతి॥ తత్ర ఉదయపర్వతకోటౌ॥ ౫౭॥ తత్ర పూర్వమి
తి॥ విష్ణుః త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే- తత్ర సౌమనసశృంగే- పూర్వం పదం కృత్వా- ద్వితీయం పదం- మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్య సావర్ణిమే
రోః- శిఖరే చకార- పూర్వపశ్చిమదిగవధిభూతయోరుదయాచలసావర్ణిమేర్వోర్విష్ణోః పదవిన్యాసః బలేః కృత్స్నరాజ్యగ్రహణార్థః- భూమ
ధ్యస్థమేరౌ పదవిన్యాసే కృత్స్నాక్రమణం న లభ్యేత- వస్తుతస్తు- మేరోరేవ శిఖరే ద్వితీయం పదం న్యస్తం- మేరుశిఖరస్య స్వర్గత్వాత్- భూమావే
కం స్వర్గే ద్వితీయం- తృతీయం బ్రహ్మలోక ఇతి పౌరాణికీ గాథా॥౫౮॥ ఉత్తరేణేతి॥ దివాకరః జంబూద్వీపముత్తరేణ జంబూద్వీపోత్తరభాగే. విన
పాద్వితియోత్రద్వితీయా- పరిక్రమ్య మహోచ్ఛ్రయం తత్ సౌమనసం శిఖరం ప్రాప్యేతి శేషః - దృశ్యో భవతి - మేరోర్దక్షిణపార్శ్వవర్తినాం
దృశ్యో భవతీత్యర్థః॥౫౯॥ తత్రేతి॥ వైఖానసాః బ్రహ్మనఖోత్పన్నాః- వాలఖిల్యాః బ్రహ్మరోమోత్పన్నాః- యే నఖాస్తే వైఖానసాః. యే వాలా
స్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః॥౬౦॥ అయమితి॥ అయం ఉదయపర్వతపార్శ్వస్థో ద్వీపః సుదర్శనో నామ- సుదర్శనసంజ్ఞాన్వర్థత్వాహ- యస్యేతి - య
స్య తేజసః పురతః సన్నిధౌ- సర్వప్రాణభృతామపి చక్షుః ప్రకాశతే విషయగ్రహణశక్తం భవతి - తత్తేజః సూర్యాఖ్యం యస్మిన్ ద్వీపే ప్రకాశతే-

---

మితి॥ జలోదం శుద్ధోదకం ॥౪౭॥ తత్రేతి॥ కోపజం ఔర్వకోపజం హయముఖం తన్నామ తేజః తత్ర శుద్ధోదకే కృతం నిక్షిప్తమితి సంబంధః- హయము
ఖం కృతం తత్తేజః తత్ర వర్తత ఇతి వా - అస్య తేజసః (సచరాచరం తజ్జలమితి శేషః) ఓదనమాహుః సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః ॥
౪౮॥ తత్రేతి॥ శ్రూయతే చ సమర్థానామిత్యత్ర చకారోప్యర్థః॥ ౫౦॥౫౩॥ పూర్వస్యామితి॥ పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం పూర్వదిగ
వధిత్వేన తాలరూపః కేతుః త్రిదశేశ్వరైః కల్పిత ఇత్యర్థః॥౫౪॥౫౬॥ తత్రేతి॥ తత్ర కోట్యాం పూర్వం విష్ణుః త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే తత్ర సౌమ
నసశృంగే పూర్వపదం కృత్వా ద్వితీయపదం మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్య సావర్ణిని వాస మేరుశిఖరే చకారేతి సంబంధః॥ ౫౮॥ ఉత్తరేణేతి॥
అత్ర ప్రాప్యేత్యధ్యాహర్తవ్యం - దివాకరః అస్తమయానంతరం జంబూద్వీపముత్తరేణ పరిక్రమ్య - మహోచ్ఛ్రయం తత్ సౌమనసశిఖ
రం ప్రాప్య భూయిష్ఠం దృశ్యో భవతి- మేరోర్దక్షిణభాగవర్తినాం దృశ్యో భవతీత్యర్థః॥౬౦॥ అయమితి॥ యస్య తేజసః పురః సన్నిధౌ-అయం సు

ప్రకాశతే। యస్మిన్ తేజశ్చ చక్షుశ్చ సర్వప్రాణభృతామపి ॥౬౧॥ శైలస్య తస్య శృంగేషు కందరేషు వనేషు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥౬౨॥ కాంచనస్య చ శైలస్య సూర్యస్య చ మహాత్మనః। ఆవిష్టా తేజసా సంధ్యా పూర్వా రక్తా ప్రకాశతే ॥౬౩॥ పూర్వమేతత్కృతం ద్వారం పృథివ్యా భువనస్య చ। సూర్యస్యోదయనం చైవ పూర్వా హ్యేషా దిగుచ్యతే ॥౬౪॥ తస్య శైలస్య పృష్ఠేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥౬౫॥ తతః పరమగమ్యా స్యాద్దిక్పూర్వా త్రిదశావృతా। రహితా చంద్రసూర్యాభ్యామదృశ్యా తిమిరావృతా ॥౬౬॥ శైలేషు తేషు సర్వేషు కందరేషు వనేషు చ। యే చ నోక్తా మయా దేశా విచేయా తేషు జానకీ ॥౬౭॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః। అభాస్కరమమర్యాదం న జానీమస్తతః పరం ॥౬౮॥ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ। మాసే పూర్ణే నివర్తధ్వముదయం ప్రాప్య పర్వతం ॥౬౯॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమ। సిద్ధార్థాస్సన్నివర్తధ్వమధిగమ్య చ మైథిలీం ॥౭౦॥ మహేంద్రకాంతాం వనషండమండితాం దిశం చరిత్వా నిపుణేన వానరాః। అవాప్య సీతాం రఘువంశజప్రియాం తతో నివృత్తాస్సుఖినో భవిష్యథ ॥౭౧॥ ఇతి శ్రీమత్... చత్వారింశస్సర్గః ॥

తతః ప్రస్థాప్య సుగ్రీవస్తన్మహద్వానరం బలం। దక్షిణాం ప్రేషయామాస వానరానభిలక్షితాన్ ॥౧॥ నీలమగ్నిసుతం చైవ హనుమంతం చ వానరం। పితామహసుతం చైవ జాంబవంతం మహాబలం ॥ సుహోత్రం చ శరారిం చ శరగుల్మం తథైవ చ। గజం గవాక్షం గవయం సుషేణం వృషభం తథా ॥ మైందం చ ద్వివిదం చైవ విజయం గంధమాదనం। ఉల్కాముఖమసంగం చ హుతాశనసుతావుభౌ ॥ అంగదప్రముఖాన్వీరాన్వీరః కపిగణేశ్వరః। వేగవిక్రమసంపన్నాన్సందిదేశ విశేషవిత్ ॥౫॥ తేషామగ్రేసరం చైవ మహద్బలమసంగగం। విధాయ హరివీరాణామాదిశద్దక్షిణాం దిశం ॥౬॥ యే కేచన సముద్దేశాస్తస్యాం దిశి సుదుర్గమాః। కపీశః కపిముఖ్యానాం స తేషాం తానుదాహరత్ ॥౭॥ సహస్రశిరసం వింధ్యం నానాద్రుమలతాయుతం। నర్మదాం చ నదీం దుర్గాం మహోరగనిషేవితాం ॥ తతో గోదావరీం రమ్యాం కృష్ణవేణీం మహాన

అయం ద్వీపస్సుదర్శనో నామేతి యోజనా ॥౬౧॥ శైలస్యేతి॥ శైలస్య ఉదయశైలస్యేత్యర్థః ॥౬౨॥౬౩॥ పూర్వమితి॥ హి యస్మాదేతదుదయపర్వతః- ద్వారశబ్దాపేక్షయా నపుంసకత్వం- పృథివ్యాః భువనస్య చ పూర్వం ద్వారం కృతం ప్రథమద్వారత్వేన బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం- సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమం ఏతదుదయనం చ కృతముదయస్థానం కల్పితం- తస్మాదేషా పూర్వా దిగుచ్యతే ॥౬౪॥ తస్యేత్యాది॥ సమ్యగన్వేషణాయ పునరుక్తిః ॥ రా॥ తస్య శైలస్య పృష్ఠేష్వితి పాఠః ॥౬౫॥ తత ఇతి॥ త్రిదశావృతా త్రిదశాధిష్ఠితా దిక్- ఉదయాచలప్రదేశరూపా- తతః పరం ఉదయాద్రేః పరం అగమ్యా ॥౬౬॥ ఉపసంహరతి- శైలేష్వితి॥ యే మయా నోక్తాస్తేషు శైలాదిషు విచేయా ॥౬౭॥ ఏతావదితి॥ అమర్యాదం గ్రామనగరాదిమర్యాదారహితం- కేవలాంధకారభూతమిత్యర్థః ॥౬౮॥౭౦॥ మహేంద్రేతి॥ మహేంద్రకాంతాం ఇంద్రప్రియాం- నిపుణేన నైపుణ్యేన ॥౭౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చత్వారింశస్సర్గః ॥

అథ దక్షిణదిశి వానరప్రేషణమేకచత్వారింశే- తత ఇత్యాది॥ అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్ ॥౧॥ నీలమిత్యాది॥ అత్రోక్తస్సుషేణస్తారాపితురన్యః- వేగవిక్రమసంపన్నప్రేషణే హేతుమాహ- విశేషవిదితి ॥ రా॥ సాదిదేశ విశేషవిదితి పాఠః ॥౫॥ తేషామగ్రేసరం చైవ మహద్బలమసంగగమితి॥ అసంగగం అవిలంబగామి- వేగవదితి యావత్- బలం సైన్యం- అగ్రేసరం అగ్రచరం- విధాయ ॥౬॥ యే కేచనేతి॥ తాన్ సముద్దేశాన్ ॥౭॥ సహస్రశిరసమిత్యాది॥ పూర్వవన్మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యస్య దక్షిణత్వవ్యపదేశః ॥ రా॥ సహస్రశిరసమిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి॥

దర్శనో ద్వీపః శోభనదర్శనోయం ద్వీపః ప్రకాశతే॥ అయమితి శృంగగ్రాహికయా నిర్దేశాత్ జంబూద్వీప ఉచ్యతే - యద్వా సుదర్శనాకారత్వాత్ సుదర్శనశబ్దేన జంబూద్వీప ఉచ్యతే- సర్వప్రాణభృతాం చక్షుశ్చ యస్య తేజసః పురః ప్రకాశతే - తస్య శైలస్య కుంజేషు కందరేషు చ వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్య ఇతి సంబంధః ॥౬౩॥ పూర్వదిశో నిర్వచనమాహ- పూర్వమేతదితి॥ హి యస్మాత్కారణాత్ పృథివ్యా భువనస్య చ పూర్వద్వారం కృతం- ప్రథమద్వారం బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం- సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమమేతదుదయనం చ కృతం ఉదయస్థానం కల్పితం- తస్మాదేషా పూర్వా దిగిత్యుచ్యతే ॥౬౪॥ తత ఇతి॥ త్రిదశావృతా ఇంద్రాదిదేవావృతా- తతః పరముదయాద్రేః పరం అగమ్యేతి సంబంధః ॥౬౬॥ యే చేతి॥ ఉక్తేష్వనుక్తప్రదేశాః నిపుణేన నైపుణ్యేన ॥ టీ॥ అభాస్కరం సూర్యరహితం అత ఏవ అమర్యాదం ॥౭౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః ॥

తత ఇతి॥ అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్ ॥౧॥ నీలమిత్యాది॥ అత్రోక్తస్సుషేణస్తారాపితురన్యః ॥౫॥ టీ॥ తేషాం సహాయమాజ్ఞాపయతి- తేషామితి॥ తేషాం నీలాదీనాం ॥౬॥ టీ॥ తత్ర విచేయప్రదేశానాహ- యే కేచనేతి ॥౭॥ సహస్రశిరసమిత్యాది॥ పూర్వవత్ మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యాద్రేః దక్షిణదిక్త్వవ్యపదేశః ॥ టీ ॥ తదేవ వివృణోతి- సహస్రశిరసమిత్యాది సహస్రశిఖరం ॥ టీ॥ వరారోహాం మహాభాగాం- వరః ఆరోహో దైర్ఘ్యం

దీం। వరదాం చ మహాభాగాం మహోరగనిషేవితామ్॥ మేఖలాముత్కలాం చైవ దశార్ణనగరాణ్యపి। అశ్వవంతీమవంతీం చ సర్వమేవానుపశ్యత ॥౧౦॥ విదర్భానృషికాంశ్చైవ రమ్యాన్మాహిషకానపి। తథా వంగాన్కలింగాంశ్చ కౌశికాంశ్చ సమంతతః ॥ అన్వీక్ష్య దండకారణ్యం సపర్వతనదీగుహమ్। నదీం గోదావరీం చైవ సర్వమేవానుపశ్యత ॥ తథైవాంధ్రాంశ్చ పుండ్రాంశ్చ చోళాన్పాండ్యాన్సకేరళాన్ ॥౧౩॥ అయోముఖశ్చ గంతవ్యః పర్వతో ధాతుమండితః ॥ విచిత్రశిఖరశ్శ్రీమాంశ్చిత్రపుష్పితకాననః। సచందనవనోద్దేశో మార్గితవ్యో మహాగిరిః ॥ ౧౪ ॥ తతస్తామాపగాం దివ్యాం ప్రసన్నసలిలాం శివామ్। తత్ర ద్రక్ష్యథ కావేరీం విహితామప్సరోగణైః ॥ ౧౫ ॥ తస్యాసీనం నగస్యాగ్రే మలయస్య మహౌజసమ్। ద్రక్ష్యథాదిత్యసంకాశమగస్త్యమృషిసత్తమమ్ ॥౧౬॥ తతస్తేనాభ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేన మహాత్మనా । తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టాం తరిష్యథ మహానదీమ్ ॥౧౭॥ సా చందనవనైర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నా ద్వీపశాలినీ। కాంతేవ యువతిః కాంతం సముద్రమవగాహతే ॥౧౮॥ తతో హేమమయం దివ్యం ముక్తామణివిభూషితమ్ । యుక్తం కవాటం పాండ్యానాం గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః ॥౧౯॥ తతస్సముద్రమాసాద్య సంప్రధార్యార్థనిశ్చయమ్। అగస్త్యేనాంతరే తత్ర సాగరే వినివేశితః॥ చిత్రసానునగశ్శ్రీమాన్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః। జాతరూపమయశ్శ్రీమానవగాఢో మహార్ణవమ్॥ నానావిధైర్నగైః ఫుల్లైర్లతాభిశ్చోపశోభితమ్। దేవర్షియక్షప్రవరైరప్సరోభిశ్చ సేవితమ్॥ సిద్ధచారణసంఘైశ్చ ప్రకీర్ణం సుమనోహరమ్। తముపైతి సహస్రాక్షస్సదా పర్వసు పర్వసు॥ ద్వీపస్తస్యాపరే పారే శతయోజనమాయతః। అగమ్యో మానుషైర్దీప్తస్తం మార్గధ్వం సమంతతః॥ తత్ర సర్వాత్మనా సీతా మార్గితవ్యా విశేషతః ॥౨౪॥ స హి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః॥ రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేః॥ ౨౫॥ దక్షిణస్య సముద్రస్య మధ్యే తస్య తు రాక్షసీ। అంగారకేతి విఖ్యాతా ఛాయామాకృష్య భోజనీ ॥౨౬॥ ఏవం నిస్సంశయాన్కృత్వా సంశయాన్నష్టసంశయాః॥ మృగయధ్వం నరేం

౧౦॥ తత్ర సర్వమేవానుపశ్యతేత్యంతేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాం స్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చ నదీనగరదేశానుపదిశతి-॥ విదర్భానిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి- నదీం గోదావరీమితి దండకారణ్యవర్తి గోదావరీఖండమిత్యర్థః॥౧౩॥ అయోముఖ ఇతి॥ అయోముఖః సహ్యః॥౧౪॥ తత ఇతి॥ అప్సరోగణైః విహితాం పూజితామిత్యర్థః॥౧౫॥ తస్యేతి॥ తస్య ప్రసిద్ధస్య॥౧౬॥ ౧౭॥ తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టామితి పాఠః॥౧౮॥ తతో హేమమయమితి॥ పాండ్యానాం పాండ్యరాజానాం- యుక్తం యోగ్యం- కవాటం అనేన నగరం లక్ష్యతే- ముక్తారూపైర్మణిభిః రత్నైః విభూషితం తదుత్పత్తిదేశత్వాదితి భావః॥౧౯॥ అథ మహేంద్రం వర్ణయతి- తత ఇత్యాదినా॥ మార్గితవ్యా విశేషత ఇత్యంతమేకాన్వయః॥ తతః పాండ్యనగరాత్ సముద్రమాసాద్య- అర్థనిశ్చయం కర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థనిశ్చయం- సంప్రధార్య కృత్వా- అగస్త్యేన తత్ర సాగరే అంతరే అవకాశే నివేశితః- శ్రీమాన్ పుష్పఫలాదిసమృద్ధిమాన్- శ్రీమాన్ కాంతిమాన్- మహేంద్రోఽస్తి- తం పర్వతం- పర్వసు పర్వసు సముద్రస్నానాయాగచ్ఛతి- తస్యాపరే పారే అంతరాళికతీరే- ద్వీపోఽస్తి- తం మార్గధ్వం- తత్ర సర్వాత్మనా సర్వప్రయత్నేన విశేషతస్సీతా మార్గితవ్యేత్యర్థః॥ ౨౪॥ స హీతి॥ ఏవం రావణాలయావగమేపి ఇతరదిక్షు వానరప్రేషణం స్థానాంతరే సీతామాదాయ కింగచ్ఛేదితి శంకయేతి బోధ్యం॥౨౫॥ నను పూర్వం న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస ఇత్యుక్తం- సంప్రతి స హి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మన ఇత్యుచ్యతే- అతో విరుద్ధమిదమిత్యాశంక్య పరిహరతి- ఏవమితి॥ ఏవం

యస్యాప్రాప్తం॥ ని॥ ఆరోహో దైర్ఘ్యమానయోరితి విశ్వః ॥ ౧౦ ॥ సహస్రశిరసమిత్యాదినా సర్వమేవానుపశ్యతేత్యంతేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాన్ దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చ నదీనగరదేశానుపదిశ్య - విదర్భానిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి. విదర్భానితి॥ నదీం గోదావరీమితి॥ అత్ర గోదావరీశబ్దేన దండకారణ్యవర్తి గోదావరీఖండ ఉచ్యతే (టీ) అతో న పునరుక్తిః॥౧౮॥ తతో హేమమయమితి॥ కవాటం పాండ్యానాం నగరద్వారకవాటం॥ ౧౯॥ తత ఇతి॥ అర్థనిశ్చయః సంప్రధార్యః భవద్భిరితి శేషః (టీ) మగ్నప్రదేశత్వాదితి భావః॥౧౯॥ అగస్త్యేనేతి॥ అత్ర శ్రీశబ్దః పుష్పఫలాదిసమృద్ధిపరః- ద్వితీయ శ్రీశబ్దః శోభాపరః॥ ౨౩॥ ద్వీప ఇతి ॥ తస్య సముద్రస్యాపరే పారే - పరపారాతిరిక్తే అంతరాళికే పార ఇత్యర్థః॥౨౪॥ సహీతి॥ తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యేనావగతత్వేపి- సుస్పష్టాన్వేషణార్థం తం దేశం తదీయత్వేన నిశ్చిత్యోక్త వాన్॥ టీ॥ సహీతి॥ న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస ఇత్యాదినా పూర్వం రావణనివాసాపరిజ్ఞానం ప్రకటీకృతమిదానీమేతత్కథముచ్యత ఇతి చేత్- వాలివధాత్పూర్వమేవ రావణనివాసస్థానముక్తం చేత్ వాలివధమకృత్వైవ స్వయమేవ రావణం హత్వా సీతామానేష్యతి - తతః స్వస్య రాజ్యప్రాప్తిర్వాలివధశ్చ న భవిష్యతీతి భియా తదానీం నోక్తం- ఇదానీం సర్వార్థపరిపూర్ణత్వాదుక్తవానిత్యవిరోధః- యద్వా యాదృచ్ఛికదర్శనాపరిస్ఫుటపరిజ్ఞాతమర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి న జాన ఇతి పూర్వముక్తవాన్- ఇదానీం త్వపరిస్ఫుటజ్ఞాతమప్యర్థమన్వేషణగౌరవాయ నిశ్చయేన బ్రవీమీతి నిశ్చిత్యాకథయత్- ద్వితీయపక్షే తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యేనావగతత్వేపి సుస్పష్టాన్వేషణార్థం తం దేశం త దీయత్వేన నిశ్చిత్యోక్తవాన్ ॥ ౨౫ ॥ సముద్రే అప్రమత్తైర్గంతవ్యమిత్యభిప్రాయేణ తత్రత్యం బాధకమాహ- దక్షిణస్యేతి॥ ౨౬ ॥ ఏవమితి॥

ద్రస్యపత్నీమమితతేజసః ॥౨౪॥ తమతిక్రమ్య లక్ష్మీవాన్ సముద్రే శతయోజనే ॥ గిరిః పుష్పితకో నామ సిద్ధచారణసేవి
తః। చంద్రసూర్యాంశుసంకాశస్సాగరాంబుసమావృతః॥ భ్రాజతే విపులైశ్శృంగైరంబరం విలిఖన్నివ ॥ ౨౯॥ తస్యై
కం కాంచనం శృంగం సేవతే యం దివాకరః॥ శ్వేతం రాజతమేకం చ సేవతే యం నిశాకరః॥ న తం కృతఘ్నాః పశ్యంతి న నృశం
సా న నాస్తికాః। ప్రణమ్య శిరసా శైలం తం విమార్గత వానరాః ॥౩౧॥ తమతిక్రమ్య దుర్ధర్షా స్సూర్యవాన్నామ పర్వతః॥
అధ్వనా దుర్విగాహేన యోజనాని చతుర్దశ ॥౩౨॥ తతస్తమప్యతిక్రమ్య వైద్యుతో నామ పర్వతః ॥ సర్వకామఫలైర్వృ
క్షైస్సర్వకాలమనోహరైః। తత్ర భుక్త్వా వరార్హాణి మూలాని చ ఫలాని చ ॥ మధూని పీత్వా ముఖ్యాని పరం గచ్ఛత వాన
రాః ॥౩౪॥ తత్ర నేత్రమనఃకాంతః కుంజరో నామ పర్వతః॥ అగస్త్యభవనం యత్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా ॥ ౩౫ ॥ త
త్ర యోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితం దశయోజనం॥ శరణం కాంచనం దివ్యం నానారత్నవిభూషితం ॥ ౩౬ ॥ తత్ర భోగవతీ నా
మ సర్పాణామాలయః పురీ॥ విశాలకక్ష్యా దుర్ధర్షా సర్వతః పరిరక్షితా । రక్షితా పన్నగైర్ఘోరైస్తీక్ష్ణదంష్ట్రైర్మహా
విషైః॥ సర్పరాజో మహాఘోరో యస్యాం వసతి వాసుకిః । నిర్యాయ మార్గితవ్యా చ సా చ భోగవతీ పురీ ౩౭। తత్ర చానం
తరా దేశా యే కేచన సుసంవృతాః ॥ ౩౮॥ తం చ దేశమతిక్రమ్య మహానృషభసంస్థితః॥ సర్వరత్నమయః శ్రీమానృషభో
నామ పర్వతః ॥౪౦॥ గోశీర్షకం పద్మకం చ హరిశ్యామం చ చందనం॥ దివ్యముత్పద్యతే యత్ర తచ్చైవాగ్నిసమప్రభం ॥
౪౧॥ న తు తచ్చందనం దృష్ట్వా స్ప్రష్టవ్యం చ కదాచన॥ రోహితా నామ గంధర్వా ఘోరా రక్షంతి తద్వనం। తత్ర గంధర్వ
పతయః పంచ సూర్యసమప్రభాః। శైలూషో గ్రామణీశ్శిగ్రుశ్శుభ్రో బభ్రుస్తథైవ చ ॥ ౪౩॥ రవిసోమాగ్నివపుషాం ని
వాసః పుణ్యకర్మణాం॥ అంతే పృథివ్యా దుర్ధర్షాస్తత్ర స్వర్గజితః స్థితాః ॥౪౪॥ తతః పరం న వస్సేవ్యః పితృలోకస్సు
దారుణః॥ రాజధానీ యమస్యైషా కష్టేన తమసావృతా ॥౪౫॥ ఏతావదేవ యుష్మాభిర్వీరా వానరపుంగవాః॥ శక్యం వి
చేతుం గంతుం వా నాతో గతిమతాం గతిః ॥౪౬॥ సర్వమేతత్సమాలోక్య యచ్చాన్యదపి దృశ్యతే ॥ గతిం విదిత్వా వైదే
హ్యాస్సన్నివర్తితుమర్హథ ॥౪౭॥ యస్తు మాసాన్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి॥ మత్తుల్యవిభవో భోగైస్సుఖం స వి
హరిష్యతి ॥౪౮॥ తతః ప్రియతరో నాస్తి మమ ప్రాణాద్విశేషతః॥ కృతాపరాధో బహుశో మమ బంధుర్భవిష్యతి॥౪౯॥

మదుక్తరీత్యా- సంశయాన్ సంశయయుక్తాన్ దేశాన్ - నిస్సంశయాన్ సంశయాపమయాభూతాన్-నిశ్చితసదసద్భావాన్ కృత్వా
నష్టసంశయాస్సంతః అమితతేజసో రామచంద్రస్య పత్నీం మృగయధ్వం - యద్వా చ్ఛాదనేన నాపరిస్ఫుటజ్ఞాతమర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి
న జానన్నితి పూర్వముక్తం- [illegible] ॥౨౪॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ పరాపరయోగే చేతి
[illegible] ॥౨౯॥ తస్యైకమితి॥ దక్షిణాయన ఇతి శేషః॥౩౧॥ తమతిక్రమ్య దుర్ధర్షా ఇతి॥ హేదుర్ధర్షా-
సూర్యవాన్నామ పర్వతః- వర్తత ఇతి శేషః- దుర్విగాహేనాధ్వనా ఉపలక్షితః-యోజనాని చతుర్దశ-పుష్పితకసూర్యవతోరంతరా
[illegible] ఇతి శేషః॥౩౨॥ [illegible] -పరంతతః పరం దేశం॥౩౪॥౩౫॥ అగస్త్యభవనం శేషయతి-తత్ర
యోజనేతి॥ శరణం గృహం॥౩౬॥ [illegible] ॥౩౭॥ [illegible] అనంతరాః అవ్యవహితా దేశాః-తే మార్గి
తవ్యా ఇతి శేషః॥౩౮॥ [illegible] ఋషభసంస్థితిః ఋషభ ఇవ సంస్థానః॥౪౦॥ గోశీర్ష
మితి॥ గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం- పద్మకం పద్మసదృశవర్ణం- హరిశ్యామం తమాలసవర్ణం-అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం-
ఏవం విధం దివ్యం చందనం- [illegible] ॥౪౧॥౪౩॥ తతఇతి॥ తతః తస్మాత్ పురుషాత్ ప్రి
యతరో నాస్తి- [illegible] ప్రియతర ఇతి [illegible] ॥౪౯॥ [illegible] పురుషవ్యాపారః-అత్రసం

ఏవం నిస్సంశయాన్ కృత్వా [illegible] దేశో నిశ్చయేనాన్విష్యతే-ఏవం సంశయాన్ సంశయితాన్
దేశాన్ నిస్సంశయాన్ కృత్వా - నిశ్చితసద్భావాన్ కృత్వా [illegible] రామచంద్రపత్నీం మృగయధ్వం - యథాశంకాసద్భావేపి రావణేపి
లంకాద్వీపేపి నిశ్చయేన మృగ్యతే - [illegible] నిశ్చయేన మృగయతేత్యర్థః॥౨౪॥ తమితి॥ తమతిక్రమ్య లంకాద్వీప
మతిక్రమ్య॥౨౯॥౩౧॥ [illegible] ॥ తత్ర కుంజరపర్వతే- యోజనవిస్తారం శతయోజనం శరణం గృహమితి సంబంధః॥
నిర్యాయేతి॥ సా భోగవతీ పురీ మార్గితవ్యా- [illegible] ॥౩౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర యే కేచన సుసంవృతాః అనంతరదేశా మార్గితవ్యా
ఇతి సంబంధః॥ ౩౮॥ టీ॥తమితి॥ [illegible] సంస్థానం యస్యేతి విగ్రహః॥౪౦॥ గోశీర్షకమితి॥ గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవ
ర్ణం-పద్మకం పద్మదళసమానవర్ణం-హరిశ్యామం [illegible] అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం [టీ]తచ్చందనం చ య
త్రోత్పద్యత ఇతి సంబంధః॥౪౧॥టీ॥తత్ర కాంచనకత్వేత్యాహ-నత్వితి॥ తత్ర హేతుమాహ-రోహితా ఇతి॥౪౩॥టీ॥రవీతి॥ స్వర్గజితః ప్రా
ప్తస్వర్గా ఇత్యర్థః॥౪౪॥టీ॥తత ఇతి॥ కష్టేన దుష్ప్రవేశేన ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి॥ తతః ప్రియతరో నాస్తి - తస్మాత్ప్రియతరో నాస్తి- మమ

అమితబలపరాక్రమాభవంతో విపులగుణేషుకులేషుచప్రసూతాః । మనుజపతిసుతాంయథాలభధ్వంతదధిగుణంపురు
షార్థమారభధ్వం ॥౫౦॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- ఏకచత్వారింశస్సర్గః.********************

అథప్రస్థాప్యసుగ్రీవస్తాన్హరీన్దక్షిణాందిశం । అబ్రవీన్మేఘసంకాశంసుషేణంనామయూథపం ॥ ౧ ॥ తారా
యాఃపితరంరాజాశ్వశురంభీమవిక్రమం । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యమభిగమ్యప్రణమ్యచ ॥ ౨ ॥ మరీచిపుత్రంమారీ
చమర్చిష్మంతంమహాకపిం । వృతంకపివరైశ్శూరైర్మహేంద్రసదృశద్యుతిం ॥ బుద్ధివిక్రమసంపన్నంవైనతేయసమ
ద్యుతిం। మరీచిపుత్రాన్మారీచానర్చిర్మాలాన్మహాబలాన్॥ ఋషిపుత్రాంశ్చతాన్సర్వాన్ప్రతీచీమాదిశద్దిశం ॥౪॥
ద్వాభ్యాంశతసహస్రాభ్యాంకపీనాంకపిసత్తమాః॥ సుషేణప్రముఖాయూయంవైదేహీంపరిమార్గత॥౫॥ సురా
ష్ట్రాన్సహబాహ్లీకాంశ్శూరాన్భీమాంస్తథైవచ। స్ఫీతాన్జనపదాన్రమ్యాన్విపులానిపురాణిచ।పున్నాగగహనంకుక్షిం
వకుళోద్దాలకాకులం॥ తథాకేతకషండాంశ్చమార్గధ్వంహరియూథపాః । ప్రత్యక్స్రోతోగమాశ్చైవనద్యశ్శీతజలా
శ్శివాః॥తాపసానామరణ్యానికాంతారాగిరయశ్చయే ॥౮॥ తతస్థలీంమరుప్రాయామత్యుచ్చశిరసశ్శిలాః॥గిరిజాలా
వృతాందుర్గాంమార్గిత్వాపశ్చిమాందిశం । తతఃపశ్చిమమాసాద్యసముద్రందష్టుమర్హథ ॥ తిమినక్రాయుతజల
మక్షోభ్యమథవానరాః ॥ ౧౦ ॥ తతఃకేతకషండేషుతమాలగహనేషుచ॥ కపయోవిహరిష్యంతినారికేళవనేషుచ ॥
౧౧॥ తత్రసీతాంచమార్గధ్వంనిలయంరావణస్యచ॥ వేలాతటనివిష్టేషుపర్వతేషువనేషుచ ॥ ౧౨ ॥ మురచీపత్త
నంచైవరమ్యంచైవజటీపురం॥ అవంతీమంగలోపాంచతథాచాలక్షితంవనం । రాష్ట్రాణిచవిశాలాని పత్తనానితతస్త
తః।౧౪॥సింధుసాగరయోశ్చైవసంగమేతత్రపర్వతః । మహాన్హేమగిరిర్నామశతశృంగోమహాద్రుమః ॥ తస్యప్ర
స్థేషురమ్యేషుసింహాఃపక్షగమాఃస్థితాః। తిమిమత్స్యగజాంశ్చైవనీడాన్యారోపయంతితే ॥౧౬ ॥ తానినీడానిసింహా
నాంగిరిశృంగగతాశ్చయే । దృప్తాస్తృప్తాశ్చమాతంగాస్తోయదస్వననిస్వనాః॥ విచరంతివిశాలేస్మింస్తోయపూర్ణేస

యమునీపర్యంతమభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగరగమనమర్థసిద్ధం-ఏవముత్తరసర్గయోరపిబోధ్యం-అత్రసార్ధపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥౫౦॥ఇతిశ్రీగోవింద
రాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకచత్వారింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథపశ్చిమదిశివానరనియోజనంద్విచత్వారింశే-అథేత్యాది॥ ౧॥ తారాయాఇతి॥ప్రాంజలిత్వాదికథనాదర్ణమబ్రవీదితిఅతోనపౌనరుక్త్యం॥ ౨॥
మరీచిపుత్రమితి ॥ మారీచపదమన్వర్థసంజ్ఞేతిద్యోతయితుంమరీచిపుత్రమిత్యుక్తిః - మరీచిపుత్రాన్మారీచానిత్యత్రాపితథా-మారీచమితిజ్యే
ష్ఠఉక్తిః- మారీచాఇతితదనుజాఉచ్యంతే-అర్చిర్మాలాన్-అర్చిష్మతః॥౪॥౫॥సురాష్ట్రానిత్యాది॥పున్నాగేతి॥పున్నాగగహనంపున్నాగ
వనం- కుక్షిఃమధ్యదేశవిశేషః-ఉద్దాలకాఃవృక్షవిశేషాః-కేతకషండాన్-కేతకవనాని-ప్రత్యక్స్రోతోగచ్ఛంతీతిప్రత్యక్స్రోతోగమాః-శివాశ్శిపావ
నాః-కాంతారాఃదుర్గమమార్గాః- తాన్మార్గధ్వమితిపూర్వేణసంబంధః॥౮॥తతస్థలీమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥స్థల్యాదికంమార్గి
త్వాతతఃతస్మాద్దేశాత్ పశ్చిమంసముద్రమాగమ్యతిమినక్రాయుతమక్షోభ్యంతంద్రష్టుమర్హథ॥౯॥ తిమినక్రాయుతజలమక్షోభ్యమథవానరాఇతి
పాఠః॥౧౦॥తతఇతి॥కపయోభవదీయాః॥ ౧౧॥ తత్రేతి॥వేలాతటనివిష్టేషువేలాయాంఅంబువికృతౌతటేచస్థితేషు।నిఃఅబ్ధ్యంబువికృతౌ
వేలాకాలమర్యాదయోరపీత్యమరః॥ ౧౨॥ మురచీతి॥పూర్వస్యాంవిశ్యపంక్త్యర్ధా-ఇయా-జాన్యా-యత్రప్రవిష్టావనదైరంతర్యేణనలక్ష్యంతే-
తదలక్ష్యంనామ- మార్గధ్వమిత్యనుషంగః॥౧౪॥సింధ్వితి॥సింధుర్నదవిశేషః-తత్రపశ్చిమదిశి- పక్షైర్గచ్ఛంతీతిపక్షగమాః - సపక్షాఇతివిశేష
ణం-నీడానివృక్షాగ్రస్థస్వావాసస్థానాని-అతఏవమహాద్రుమఇతిపూర్వముక్తం॥౧౬॥ తానీత్యాద్యర్ధత్రయం॥సమంతతస్తోయపూర్ణేఽస్మిన్
స్థలేయేగజాస్సంతిగిరిశృంగగతాశ్చయే తేగజాస్తానినీడానివిచరంతి-సింహనీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః-బాధకస్థానగమనేహేతుమా

ప్రాణాద్విశేషతఃసప్తద్వీపతరణఇతిసంబంధః ॥౪౯॥ ౫౦ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
టీ॥అథేతి॥ప్రస్థాప్యప్రయాణోపదేశంకృత్వా-పూర్వోక్తమేషాదన్యస్యైషపుత్రస్సుషేణఇతిజ్ఞాతవ్యం॥౧॥తారాయాఇతి॥ అబ్రవీదితిపున
ర్వచనంప్రాంజలిత్వాభిగమనాదివిశేషకథనార్థం॥ ౨॥ మహర్షీతి॥ మహర్షిపుత్రంమారీచంమహర్షేర్మరీచేఃపుత్రంమారీచం॥ ౪॥
౫॥ పున్నాగగహనం కుక్షిమిత్యాదినాకేతుమాలప్రదేశానుపదిశతి-పున్నాగేతి॥కుక్షిర్దేశవిశేషః- కాంతారగిరయశ్చ - ఏతానపిమార్గ
ధ్వమితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౮॥ ౧౦॥ ॥ తతఃకేతకషండేష్వితి॥కపయఃభవదీయాః॥౧౧॥తత్రేతి॥పత్తనానితత స్తతఇత్యేతత్పర్యంతంమా
ర్గధ్వమిత్యనుషజ్యతే॥౧౨॥టీ॥అవంతీమంగలోపాంచేతి శ్లో ౧౪॥తత్రేతి॥పక్షగమాఃపక్షాభ్యాంగచ్ఛంతీతిపక్షగమాఃసపక్షాఇత్యర్థః
సింహాః- తిమిమత్స్యగజాన్నీడాన్యారోపయంతిస్వావాసస్థానానిప్రాపయంతి॥౧౬॥తానీతి॥ సమంతతఃతోయపూర్ణే-అస్మిన్స్థలేయేగజా
స్సంతి. గిరిశృంగగతాశ్చయేతేగజాస్తానినీడానివిచరంతి - సింహనీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః- బాధకబాహుల్యేపిసంచారాత్- ప

మంతతః ॥౧౬॥ తస్యశృంగందివస్పర్శం కాంచనంచిత్రపాదపం। సర్వమాశువిచేతవ్యం కపిభిఃకామరూపిభిః॥౧౭॥ కో
టింతత్రసముద్రేతుకాంచనీంశతయోజనాం ॥ దుర్దర్శాం పారియాత్రస్యగతాద్రక్ష్యథవానరాః ॥ ౧౯ ॥ కోట్యస్త
త్రచతుర్వింశద్గంధర్వాణాంతరస్వినాం ॥ వసంత్యగ్నినికాశానాంఘోరాణాంకామరూపిణాం ॥౨౦॥ పావకార్చిః
ప్రతీకాశాస్సమవేతాస్సహస్రశః ॥ నాత్యాసాదయితవ్యాస్తే వానరైర్భీమవిక్రమైః। నాదేయంచఫలంతస్మా ద్దేశా
త్కించిత్ప్లవంగమైః॥ దురాసదాహి తేవీరాస్సత్వవంతో మహాబలాః। ఫలమూలాని తేతత్రరక్షంతేభీమవిక్రమాః ॥త
త్రయత్నశ్చకర్తవ్యోమార్గితవ్యాచజానకీ । నహి తేభ్యోభయంకించిత్కపిత్వమనువర్తతాం ॥౨౪ ॥ తత్రవైడూర్య
వర్ణాభోవజ్రసంస్థానసంస్థితః। నానాద్రుమలతాకీర్ణోవజ్రోనామమహాగిరిః ॥ శ్రీమాన్సముదితస్తత్రయోజనానాంశ
తంసమం ॥౨౫॥ గుహాస్తత్రవిచేతవ్యాఃప్రయత్నేనప్లవంగమాః ॥౨౬ ॥ చతుర్భాగే సముద్రస్యచక్రవాన్నామపర్వ
తః। తత్రచక్రంసహస్రారం నిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥౨౭॥తత్రపంచజనంహత్వాహయగ్రీవంచదానవం। ఆజహారతత
శ్చక్రంశంఖంచపురుషోత్తమః ॥౨౮॥ తస్యసానుషుచిత్రేషువిశాలాసుగుహాసుచ॥రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్య
స్తతస్తతః॥౨౯॥ యోజనానాంతతష్షష్టిర్వరాహో నామపర్వతః।సువర్ణశృంగస్సుశ్రీమానగాధేవరుణాలయే॥౩౦॥
తత్రప్రాగ్జ్యోతిషంనామజాతరూపమయంపురం। యస్మిన్వసతిదుష్టాత్మానరకోనామదానవః॥౩౧॥ తత్రసానుషుచిత్రే
షువిశాలాసుగుహాసుచ। రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥౩౨ ॥తమతిక్రమ్యశైలేంద్రంకాంచనాంతరనిర్ద
రః। పర్వతస్సర్వసౌవర్ణోధారాప్రస్రవణాయుతః ॥౩౩॥ తంగజాశ్చవరాహాశ్చసింహావ్యాఘ్రాశ్చసర్వతః। అభిగ
ర్జంతిసతతం తేనశబ్దేనదర్పితాః ॥౩౪॥యస్మిన్హరిహయశ్శ్రీమాన్మహేంద్రఃపాకశాసనః। అభిషిక్తస్సురై రాజా మే
ఘవాన్నామపర్వతః ॥౩౫॥ తమతిక్రమ్యశైలేంద్రంమహేంద్రపరిపాలితం । షష్టిర్గిరిసహస్రాణికాంచనానిగమిష్య
థ॥ తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానానిసర్వతః॥ జాతరూపమయైర్వృక్షైశ్శోభితానిసుపుష్పితైః॥౩౬॥ తేషాంమధ్యేస్థితో
రాజా మేరురుత్తరపర్వతః। ఆదిత్యేనప్రసన్నేనశైలోదత్తవరఃపురా॥౩౮॥ తేనైవముక్తశ్శైలేంద్రః సర్వఏవత్వదాశ్ర
యాః । మత్ప్రసాదాద్భవిష్యంతిదివారాత్రంచకాంచనాః ॥ త్వయియేచాపివత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః। తేభవి
ష్యంతిరక్తాశ్చప్రభయా కాంచనప్రభాః ॥౪౦॥ విశ్వేదేవాశ్చమరుతోవసవశ్చదివౌకసః। ఆగమ్యపశ్చిమాంసంధ్యాం

హ- దృష్టాఇతి॥౧౬॥తస్యేతి॥కపిభిఃభవద్భిరితి శేషః॥౧౭॥కోటిమితి॥తత్రసముద్రేగతాంపారియాత్రస్యకోటింశృంగం॥రా॥కోటింతత్రసము
ద్రస్యేతిపాఠః॥౧౯॥౨౦॥పావకార్చిః ప్రతీకాశాఇత్యాది॥నాత్యాసాదయితవ్యాఃనాతిసమీపంప్రాప్తవ్యాః - నాదేయంనస్వీకార్యం-తర్హి
తేగంధర్వాఅస్మాన్హనిష్యంతీత్యత్రాహతత్రేతి- యత్నఃఫలచాపలనివృత్త్యై యత్నఃకర్తవ్యః- విశాలత్వాదన్వేషణేయత్నోవా-నకించిద్భయం.
కపిసంచారస్యవనమాత్రధర్మత్వాదితిభావః-అనువర్తతాంఅనువర్తమానానాం॥రా॥నాదేయమితి॥నఆదేయమితిచ్ఛేదః- తేషాందురాసద
త్వేతత్రకథంమార్గణంఘటతఇత్యాశంక్యాహ - తత్రేతి - హియస్మాత్కారణాత్ కపిత్వమనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వమనువర్తమా
నానాంభవతాంతేభ్యోభయంన- తస్మాత్తత్రయత్నఃకర్తవ్యఃజానకీమార్గితవ్యాచేతిసంబంధః॥ ౨౪॥ తత్రవైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకా
న్వయః॥ శ్రీమానితి॥యోజనానాంశతంసమంయథాభవతితథాసముదితఃసమున్నతః॥౨౫॥ ౨౬॥ చతుర్భాగఇతి॥చతుర్భాగేచతుర్థభాగే-
సముద్రస్యలవణసముద్రస్య॥౨౭॥ తత్రపంచజనమితి॥తత్రైవచక్రవత్పర్వతే-పురుషోత్తమోవిష్ణుః॥ని॥శ్రీపతిఃపురుషోత్తమఇత్యమరః-చక్రరక్షకం
హయగ్రీవాఖ్యందానవంహత్వాచక్రం - పంచజనాఖ్యం దానవంచహత్వాతదస్థిభూతంపాంచజన్యాఖ్యంశంఖంచజగ్రాహ - కృష్ణఃపంచజనం
హత్వాపాంచజన్యంజగ్రాహేత్యుచ్యతే - తద్విష్ణ్వవతారేష్వస్తీతిజ్ఞేయం ॥ ౩౦ ॥ తత్రప్రాగితి ॥ తత్రైవవరాహపర్వతే ॥ ౩౨ ॥ తమతిక్ర
మ్యేతి ॥ తమతిక్రమ్య - తస్మాత్పరతఇత్యర్థః- కాంచనాంతరనిర్దరఃసౌవర్ణమయాంతరప్రదేశవత్కందరః - అంతర్బహిశ్చసౌవర్ణ
కందరఇత్యర్థః॥౩౩॥తంగజాశ్చేతి॥తేనశబ్దేనస్వశబ్దేన - దర్పితాగజాదయస్తంపర్వతమభిగర్జంతి॥ ౩౪॥ యస్మిన్నితి ॥ హరిహయఃశ్యా
మవర్ణాశ్వయుక్తః- రాజాభిషిక్తఃరాజత్వేనాభిషిక్తః॥౩౮॥వరమేవాహ- తేనైవమితి॥ప్రభయారక్తాభవిష్యంతీత్యన్వయః॥౪౦॥విశ్వేదేవాఇతి॥

ర్వతస్యాతిరమణీయత్వమవగమ్యతే॥టీ॥జాతిప్రయుక్తవైరైస్సింహైర్బాధ్యమానాఅపిగజాస్తద్గిరింనజహంతీతిభావః ॥ ౧౬ ॥౧౭ ॥ కోటి
మితి॥ తత్రసముద్రేపారియాత్రస్యకోటింద్రక్ష్యథేతిసంబంధః ॥౨౦॥ *టీ॥ నాదేయంఆదాతుమర్హంనభవతి*టీ॥నహీతి॥ తేభ్యోగంధర్వే
భ్యోభయంనాస్తితేషాంరామకార్యసహాయత్వాదితిభావః ॥౨౪॥ తత్రవైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-యోజనానాంశతంసమంయ
థాతథాసముదితఃసమ్యగుత్పన్నః॥౨౬॥చతుర్భాగఇతి॥ చతుర్భాగే- సముద్రస్యలవణసముద్రస్య ॥౨౭॥తత్రపంచజనమితి॥కస్మింశ్చిద్దేవాసు
రయుద్ధేవిష్ణోరవతారఃపురుషోత్తమః-పంచజనంహయగ్రీవాఖ్యందానవంచహత్వాసుదర్శనపాంచజన్యౌజగ్రాహేతిపౌరాణికీకథా॥౨౮॥౩౦
తత్రప్రాగ్జ్యోతిషమితి॥తత్రవరాహపర్వతే ॥౩౧॥౩౨॥టీ॥తమితి॥ కాంచనాఃస్వర్ణవికారాఅంతరనిదరామధ్యపాషాణసంధయోయస్యసః॥
౩౩॥ తంగజాఇతి॥తేనశబ్దేనస్వకీయధ్వన్యుత్పన్నప్రతిధ్వనినాదర్పితాఃగజాదయఃతంపర్వతమభిగర్జంతి॥౩౫॥౩౮॥ తేనేతి॥ తేనఆదిత్యేన॥౪౦॥వి

మేరుముత్తరపర్వతం॥ ఆదిత్యముపతిష్ఠంతి తైశ్చ సూర్యోఽభిపూజితః॥ అదృశ్యస్సర్వభూతానామస్తంగచ్ఛతిపర్వతం ॥౪౨॥
యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః॥ ముహూర్తార్ధేన తం శీఘ్రమభియాతి శిలోచ్చయం॥౪౩॥ శృంగే తస్య
మహద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభం । ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా ॥ శోభితం తరుభిశ్చిత్రైర్నానాప
క్షిసమాకులైః । నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః ॥౪౫॥ అంతరా మేరుమస్తం చ తాలో దశశిరా మహాన్ ।
జాతరూపమయశ్శ్రీమాన్ భ్రాజతే చిత్రవేదికః ॥౪౬॥ తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ। రావణస్సహ వైదే
హ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥ యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞస్తపసా స్వేన భావితః ॥ మేరుసావర్ణిరిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా స
మః ॥౪౮॥ ప్రష్టవ్యో మేరుసావర్ణిర్మహర్షిస్సూర్యసన్నిభః । ప్రణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైథిలీం ప్రతి ॥౪౯॥
ఏతావజ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే । కృత్వా వితిమిరం సర్వమస్తంగచ్ఛతి పర్వతం ॥౫౦॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యం గం
తుం వానరపుంగవాః ॥ అభాస్కరమమర్యాదం న జానీమస్తతః పరం॥ ౫౧॥ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ।అ
స్తపర్వతమాసాద్య పూర్ణే మాసే నివర్తత ॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమ ॥౫౨॥ సహైవ శూ
రో యుష్మాభిశ్శ్వశురో మే గమిష్యతి ॥ శ్రోతవ్యం సర్వమేతస్య భవద్భిర్దిష్టకారిభిః ॥౫౩॥ గురురేష మహాబాహుశ్శ్వ
శురో మే మహాబలః॥ భవంతశ్చాపి విక్రాంతాః ప్రమాణం సర్వకర్మసు ॥ ౫౪॥ ప్రమాణమేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చి
మాం దిశం ॥౫౫॥ దృష్టాయాం తు నరేంద్రస్య పత్న్యామమితతేజసః । కృతకృత్యా భవిష్యామః కృతస్య ప్రతికర్మణా ॥
౫౬॥ అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాస్య హితం భవేత్। సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహితం ॥౫౭ ॥ త
తస్సుషేణప్రముఖాః ప్లవంగాస్సుగ్రీవవాక్యం నిపుణం నిశమ్య । ఆమంత్ర్య సర్వే ప్లవగాధిపం తే జగ్ముర్దిశం తాం వరుణా
భిగుప్తాం॥౫౮॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ద్విచత్వారింశస్సర్గః ********తతస్సందిశ్య సుగ్రీవశ్శ్వశురం ప
శ్చిమాం దిశం। వీరం శతబలిం నామ వానరం వానరర్షభః ॥ ఉవాచ రాజా ధర్మజ్ఞస్సర్వవానరసత్తమం । వాక్యమాత్మ
హితం చైవ రామస్య చ హితం తథా ॥౨॥ వృతశ్శతసహస్రేణ త్వద్విధానాం వనౌకసాం । వైవస్వతసుతైస్సార్ధం ప్రతిష్ఠ
స్వ స్వమంత్రిభిః॥ దిశం హ్యుదీచీం విక్రాంతాం హిమశైలావతంసకాం। సర్వతః పరిమార్గధ్వం రామపత్నీమనిందితాం ॥

పశ్చిమాం సంధ్యాం తద్భిన్నాం సంయోగేస్మీతియాః- మేరుసదృశత్వాన్మేరుం- మేరుమాగమ్య ఆదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి-మంత్రకరణాభావాత్ప
రస్మైపదం-అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్సైవ సముద్రద్వీపాదయోపిమార్గితవ్యత్వేనోక్తాః॥ రా॥ విశ్వేదేవాదయః॥ విశ్వేదేవాశ్చవ
సవో మరుతశ్చ దివౌకసః - పశ్చిమాం సంధ్యాం- అస్తమయవేళాయాం పశ్చిమసంధ్యాయాముత్తమపర్వతం మేరుమాసాద్య వర్తమానమాదిత్యముపతి
ష్ఠంతిపూజయంతి-మంత్రకరణాభావాత్పరస్మైపదం-అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్ - పూర్వస్థానసక్తాస్సముద్రద్వీపాదయోపిమా
ర్గితవ్యత్వేనోక్తాఇత్యవగంతవ్యం॥౪౨॥ రా॥ యోజనానాం సహస్రాణి దశతాని దివాకర ఇతి పాఠః॥౪౩॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరోరజనీక్ష
యే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాద్రిమధ్యం వితిమిరం కృత్వా- అస్తంగచ్ఛతీతి యోజనా॥౫౦-౫౩॥ సహైవేతి॥ దిష్టకారిభిః ఆదిష్టకారిభిః॥ రా॥ శ్వశు
రో మే గమిష్యతీతి పాఠః॥౫౪॥ ప్రమాణమేనం సంస్థాప్య పశ్చిమాం దిశమితి పాఠః- ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం- పశ్యధ్వం పశ్యత-ఆత్మనేప
దమార్షం॥౫౬॥ అతోఽన్యదితి॥ అస్య కార్యస్య సీతాన్వేషణరూపస్య అన్యదపి యద్ధితం భవేత్ దేశకాలార్థసంహితం తత్సంప్రధార్య భవద్భిః
కార్యమిత్యన్వయః॥ రా॥ అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాస్య హితం భవేత్ - సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహితమితి పాఠః॥౫౮॥
అత్ర అష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వి
చత్వారింశస్సర్గః॥ ❋❋ అథోత్తరదిశి శతబలిప్రేషణం త్రిచత్వారింశే-తతస్సందిశ్యేత్యాది॥౧॥ వృతఇత్యాది॥ హిమశైలావతంసకాం హిమశైలా

శ్చేదేవాశ్చ॥ విశ్వేదేవాదయః పశ్చిమాం సంధ్యాం- అస్తమయవేళాయాం ఉత్తరపర్వతం మేరుమాసాద్య - వర్తమానమాదిత్యముపతిష్ఠంతిపూజ
యంతి - అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరోరభిధానాత్ తతః పూర్వస్థానసక్తాస్సముద్రద్వీపాదయోపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం॥
౪౨॥ టీ॥ మేరుపర్వతాస్తాచలమధ్యదేశప్రమాణం సూర్యస్య గతిస్వైగం చాహ- యోజనానామితి ॥ దివాకరస్తమస్తాఖ్యం శిలోచ్చయమభిముఖీ
భూయ ముహూర్తార్ధేన-ముహూర్తార్ధో ఘటికాయా అపి స్వల్పకాల ఇతి మంతవ్యం- యోజనానాం దశసహస్రాణి గచ్ఛతీతి సంబంధః-మేరోర
స్తాచలస్య చాంతరమయుతయోజనపరిమితమితి యావత్॥౪౪॥ అంతరేతి॥ అంతరా మేరుమస్తం చ సావర్ణిమేరోరస్తాచలస్య చ మధ్యే॥౪౬॥ ❋య
త్ర తిష్ఠతీతి॥ యత్ర మేరౌ॥౪౮॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరో రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్సర్వముదయాస్తమయాద్రిమధ్యం-వితిమిరం కృత్వా-
అస్తంగచ్ఛతీతి యోజనా॥౫౦॥ ౫౩॥ ❋ భవంతశ్చేతి ॥ ఏనం సుషేణం ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం ॥ ౫౪॥ ౫౬॥ టీ॥ అతఇత్యాది ॥ అ
స్య రామస్య యత్కార్యం ప్రియమనుకూలం భవేత్తద్భవద్భిస్సంప్రధార్య కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్విచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౪॥ అస్మిన్నార్యేఽపి నిర్వృత్తే కృతే దాశరథేః ప్రియే। ఋణాన్ముక్తా భవిష్యామః కృతార్థార్థవిదాం వరాః ॥ ౫ ॥ కృతం
హి ప్రియమస్మాకం రాఘవేణ మహాత్మనా। తస్య చేత్ ప్రతికారోఽస్తి సఫలం జీవితం భవేత్ ॥౬॥ అర్థినః కార్యనిర్వృత్తి
మకర్తురపి యశ్చరేత్। తస్య స్యాత్సఫలం జన్మ కిం పునః పూర్వకారిణః ॥౭॥ ఏతాం బుద్ధిమవస్థాయ దృశ్యతే జానకీ యథా।
తథా భవద్భిః కర్తవ్యమస్మత్ప్రియహితైషిభిః॥౮॥ అయం హి సర్వభూతానాం మాన్యస్తు నరసత్తమః। అస్మాసు చాగతప్రీ
తీ రామః పరపురంజయః ॥౯॥ ఇమాని వనదుర్గాణి నద్యః శైలాంతరాణి చ। భవన్తః పరిమార్గంతు బుద్ధివిక్రమసంపదా॥ త
త్ర మ్లేచ్ఛాన్పుళిందాంశ్చ శూరసేనాంస్తథైవ చ। ప్రస్థలాన్భరతాంశ్చైవ కురూంశ్చ సహ మద్రకైః॥ కాంభోజాన్యవ
నాంశ్చైవ శకానారట్టకానపి। బాహ్లీకానృషికాంశ్చైవ పౌరవానథ టంకణాన్। చీనాన్పరమచీనాంశ్చ నీహారాంశ్చ
పునః పునః। అన్విష్య దరదాంశ్చైవ హిమవంతం తథైవ చ ॥౧౩॥ లోధ్రపద్మకషండేషు దేవదారువనేషు చ। రావణస్స
హ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥౧౪॥ తతః సోమాశ్రమం గత్వా దేవగంధర్వసేవితం। కాలం నామ మహాసానుం ప
ర్వతం తు గమిష్యథ ॥౧౫॥ మహత్సు తస్య శైలస్య నిర్దరేషు గుహాసు చ। విచినుధ్వం మహాభాగాం రామపత్నీం తతస్తతః॥
౧౬॥ తమతిక్రమ్య శైలేంద్రం హేమగర్భం మహాగిరిం। తతస్సుదర్శనం నామ గంతుమర్హథ పర్వతం ॥ ౧౭ ॥ తతో దేవ
సఖో నామ పర్వతః పతగాలయః। నానాపక్షిగణాకీర్ణో వివిధద్రుమభూషితః ॥ తస్య కాననషండేషు నిర్ఝరేషు గు
హాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥౧౯॥ తమతిక్రమ్య చాకాశం సర్వతశ్శతయోజనం। అపర్వత
నదీవృక్షం సర్వసత్వవివర్జితం ॥ ౨౦ ॥ తం తు శీఘ్రమతిక్రమ్య కాంతారం రోమహర్షణం। కైలాసం పాండురం శైలం ప్రా
ప్య హృష్టా భవిష్యథ॥ ౨౧ ॥ తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిష్కృతం। కుబేరభవనం దివ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా॥
విశాలా నలినీ యత్ర ప్రభూతకమలోత్పలా। హంసకారండవాకీర్ణా హ్యప్సరోగణసేవితా ॥ ౨౩ ॥ తత్ర వైశ్రవణో రా
జా సర్వభూతనమస్కృతః। ధనదో రమతే శ్రీమాన్ గుహ్యకైస్సహ యక్షరాట్ ॥ ౨౪ ॥ తస్య చంద్రనికాశేషు పర్వతేషు
గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥ ౨౫ ॥ క్రౌంచం తు గిరిమాసాద్య బిలం తస్య సుదుర్గమం। అప్రమ
త్తైః ప్రవేష్టవ్యం దుష్ప్రవేశం హి తత్ స్మృతం॥౨౬॥ వసంతి హి మహాత్మానస్తత్ర సూర్యసమప్రభాః। దేవైరప్యర్చితాస్స
మ్యగ్దేవరూపా మహర్షయః॥౨౭॥ క్రౌంచస్య తు గుహాశ్చాన్యాస్సానూని శిఖరాణి చ। నిర్దరాశ్చ నితంబాశ్చ విచేతవ్యా
స్తతస్తతః॥౨౮॥ క్రౌంచస్య శిఖరం చాపి నిరీక్ష్య చ తతస్తతః। అవృక్షం కామశైలం చ మానసం విహగాలయం॥౨౯ ॥ న గతి

[illegible] ॥ప్రతిష్ఠస్వస్వయుం త్రిభిరితి సమ్యక్॥ ౦॥ అస్మిన్నితి॥ కృతార్థానాం [illegible] కృతార్థార్థవిదాం వరాః॥ ౯॥ ఇమానీత్యాది॥
ఇమాని వక్ష్యమాణాని- నద్యః నదీః- తత్రేతి- భరతాన్ [illegible] ప్రస్థాన్ ప్రదేశాన్- కురూన్ [illegible] కురూన్ హిమవదంశాన్ పునః పునరన్విష్య పరి
మార్గతాం [illegible] పూర్వేణ సంబంధః॥౧౩॥ లోధ్రేతి॥ పద్మకాః [illegible] వృక్షాః- [illegible]॥౧౪॥ లోధ్రపద్మకషండేష్విత్యత్ర పద్మకశబ్దశ్చంద
[illegible] కాలేవన [illegible] ॥౧౬॥ తమితి [illegible] తమతిక్రమ్య- తతః తస్మా
త్- సుదర్శనం పర్వతం గంతుమర్హథ॥౧౭॥ [illegible] పతగాలయః [illegible] నానాపక్షిసమాకీర్ణ ఇతి॥ ౧౮॥ త
తో దేవసఖో నామ పర్వతః [illegible] పతగాలయః [illegible] సంబోధనం॥౧౯॥ [illegible] తమతిక్రమ్య తస్మాద్దేవసఖాఖ్యపర్వ
తాత్పరం- అపర్వత [illegible] ॥౨౧॥ కైలాసమిత్యాది [illegible] దేశం [illegible] పురాణాంతరో
క్తం [illegible] ॥౨౨॥ విశాలేతి॥ యత్ర కైలాసే నళినీ మానసాఖ్యసరసీ॥౨౩॥త
త్రేతి॥ తత్ర కైలాసే॥౨౪॥ తస్యేతి॥ తస్య కైలాసస్య- పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు॥౨౫॥ క్రౌంచమితి॥ బిలం స్కందశక్తికృతం॥౨౬॥౨౭॥ క్రౌంచ
స్యేత్యాది॥ శిఖరం చ [illegible] శిఖరం [illegible] అవృక్షం- అవృక్షాఖ్యం [illegible] విహగాలయం మానసం మానసాఖ్యం గిరిం చ నిరీక్ష్య- తేవిచే

[illegible] ॥ పక్షాంతరామధికారం ॥ ౪ ॥ అస్మిన్నితి ॥ కృతార్థార్థవిదాం వరా ఇత్యత్ర [illegible] దీర్ఘ ఆర్షః॥
౫॥ సీతాన్వేషణస్య ఫలమాహ- అస్మిన్నితి॥ [illegible] కార్యే సీతాన్వేషణకార్యే॥౬॥౭॥ ప్రత్యుపకారస్యావశ్యకర్తవ్యత్వే కైముత్యన్యాయేన ప్ర
థయతి- అర్థినఇతి॥ యః పురుషః- అకర్తుః పూర్వముపకారమకుర్వతోఽపి - అర్థినః కార్యాపేక్షిణః పురుషస్య కార్యనిర్వృత్తిం చరేత్ కుర్యాత్- త
స్య జన్మ సఫలం స్యాత్- పూర్వకారిణః కింపునః॥౭॥౮॥ ఇమానీతి॥ నద్యః నదీః॥ తత్రేతి॥ భరతాన్ ఇంద్రప్రస్థహస్తినాపురప్రదేశాన్- కురూన్
కురుక్షేత్రప్రదేశాన్ మ్లేచ్ఛాదీన్ హిమవదంతాన్ దేశాన్- పునః పునరన్విష్య పరిమార్గతాం ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౭॥ తత ఇతి॥ పర్వతాలయా
ఇతి కపిసంబోధనం॥౧౮॥౧౯॥ తమితి॥ తమతిక్రమ్య- దేవసఖాఖ్యపర్వతాత్పరం- ఆకాశం శూన్యారణ్యస్థలం వర్తత ఇతి శేషః॥౨౧॥ విశాలేతి॥ నళినీ మా
నసాఖ్యసరసీ ॥ ౨౪॥ తస్యేతి॥ తస్య కైలాసస్య పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు ॥ ౨౫॥ క్రౌంచమితి॥ బిలం స్కందశక్తికృతం రంధ్రం॥ ౨౮ ॥
క్రౌంచస్యేతి॥ క్రౌంచస్య శిఖరం ప్రధానభూతం శిఖరం చ- అవృక్షం అవృక్షాఖ్య ప్రత్యంతపర్వతం కామశైలం చ మానసం మానసాఖ్యగిరిం తతో నిరీక్ష్య

స్త్రాగ్రభూతానాం దేవదానవరక్షసామ్ । స చ సర్వైర్విచేతవ్యస్సానుప్రస్థభూధరః ॥ ౩౦ ॥ క్రౌఞ్చం గిరిమతిక్రమ్య మై
నాకో నామ పర్వతః । మయస్య భవనం యత్ర దానవస్య స్వయం కృతమ్ ॥ ౩౧ ॥ మైనాకస్తు విచేతవ్యస్సానుప్రస్థకందరః ।
స్త్రీణామశ్వముఖీనాం చ నికేతాస్తత్ర తత్ర తు ॥ ౩౨ ॥ తం దేశం సమతిక్రమ్య ఆశ్రమం సిద్ధసేవితమ్ । సిద్ధా వైఖానసాస్త
త్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః ॥ ౩౩ ॥ వంద్యాస్తే తు తపస్సిద్ధాస్తపసా వీతకల్మషాః । ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్విన
యాన్వితైః ॥ ౩౪ ॥ హేమపుష్కరసంఛన్నం తస్మిన్ వైఖానసం సరః । తరుణాదిత్యసంకాశైర్హంసైర్విచరితం శుభైః ॥
౩౫ ॥ ఔపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః । గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః ॥ ౩౬ ॥ తత్సరస్సమతిక్రమ్య
నష్టచంద్రదివాకరమ్ । అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్పయోదమనాదితమ్ ॥ ౩౭ ॥ గభస్తిభిరివార్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే । వి
శ్రామ్యద్భిస్తపస్సిద్ధైర్దేవకల్పైస్స్వయంప్రభైః ॥ ౩౮ ॥ తం తు దేశమతిక్రమ్య శైలోదా నామ నిమ్నగా ॥ ౩౮½ ॥ ఉ
భయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః ॥ తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చ ॥ ౩౯½ ॥ ఉత్తరాః కురవస్త
త్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః ॥ ౪౦ ॥ తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః । నీలవైడూర్యపత్రాభిర్నద్యస్తత్ర స
హస్రశః ॥ ౪౧ ॥ రక్తోత్పలవనైశ్చాత్ర మండితాశ్చ హిరణ్మయైః । తరుణాదిత్యసదృశైర్భాంతి తత్ర జలాశయాః ॥ ౪౨ ॥
మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః । నీలోత్పలవనైశ్చిత్రైస్స దేశస్సర్వతో వృతః ॥ ౪౩ ॥ నిస్తులాభిశ్చ ము

తవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ నగరేతి ॥ తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే - సానుప్రస్థభూధరః - సానవః ఉపత్యకాః - ప్రస్థా మధ్యతటాః - భూధరా అ
ధిత్యకాః ॥ ౩౦ ॥ క్రౌంచమితి ॥ క్రౌంచం గిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరతః - మైనాకో నామ పర్వతః వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ మైనాకస్త్వితి ॥ అశ్వము
ఖీనాం కింపురుషస్త్రీణామ్ ॥ ౩౨ ॥ తం దేశమితి ॥ ఆశ్రమం సిద్ధసేవితమ్ అస్తీతి శేషః ॥ ౩౩ ॥ వంద్యా ఇతి ॥ తపస్సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః ॥
రా ॥ ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్వినయాన్వితైరితి పాఠః ॥ ౩౫ ॥ ఔపవాహ్య ఇతి ॥ ఔపవాహ్యః రాజవాహనం - రాజవాహ
స్త్వౌపవాహ్యః ఇత్యమరః ॥ ౩౬ ॥ అథ మహామేరుపర్యంతేషు ప్రదేశానుపదిశతి - తత్సర ఇతి ॥ ఉత్తరత్ర హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తత
థోత్తరమితి వక్ష్యమాణత్వాదత్ర మేరుకీర్తనప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి నభ ఇతి మంతవ్యం - వ్యోమ - వర్తత ఇతి శేషః - వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరాది
త్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికటే కిరణసంచారాభావాత్ - తదుక్తం విష్ణుపురాణే ॥ శ్లో ॥ యావత్పురస్తాత్తపతి తా
వత్పృష్ఠే చ పార్శ్వయోః । ఋతే హేమగిరేశ్శైలోరుపరి బ్రహ్మణస్సభామితి ॥ ౩౭ ॥ గభస్తిభిరితి ॥ స దేశః అర్కస్య గభస్తిభిరివ స్థితైః స్వయంప్రభైః
వ్రతైస్సిద్ధజ్ఞానైః - తపస్సిద్ధైః ప్రకాశతే ॥ ౩౮ ॥ తం త్వితి ॥ నిమ్నగా వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౩౮½ ॥ ఉభయోరితి ॥ తస్యాశ్శైలోదాయాః ఉభయోస్తీర
యోః కీచకా నామ వేణవస్సంతి - తే ఉభయతీరజాః కీచకాః అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతాస్సంతః సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి ప్రత్యా
నయంతి చ ॥ రా ॥ ఉభయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః । తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చేతి పాఠః ॥ ౩౯½ ॥ ఉత్తరా ఇతి ॥ ఉత్త
రాః కురవః ఉత్తరకురుసంజ్ఞికాః - దేశాః వర్తంత ఇతి శేషః - కృతపుణ్యానాం ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః ఆవాసభూతాః ॥ ౪౦ ॥ తత ఇత్యాది ॥ త
తః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వాద్ధేతోః కృతపుణ్యభోగ్యభూమిత్వాత్ - ఉక్తవిశేషా నద్యస్సంతీతి భావః - పద్మినీభిః పద్మలతాభిః - కృతోదకాః పద్మాప్తో
దకాః ॥ ౪౧ ॥ యుగపద్వ్యాప్తయోః కృతిమిత్యమరః ॥ ౪౧ ॥ రక్తేతి ॥ రక్తోత్పలవనైః - రక్తోత్పలవనైర్హిరణ్మయైరుత్పలవనైః - తరుణాదిత్యసదృ
శైరుత్పలవనైశ్చేత్యర్థః - తత్రాత్ర తేష్వేతేషు కుసుమేష్విత్యన్వయః ॥ ౪౨ ॥ మహార్హేతి ॥ మహార్హమణయో నీలరత్నాని - తత్తుల్యపత్రైః ॥
౪౩ ॥ నిస్తులాభిరితి ॥ నిస్తులాభిః వర్తులాభిః ॥ ని ॥ వర్తులం నిస్తులం వృత్తమిత్యమరః । మహాధనైః బహుమూల్యైః - ఉద్ధూతపులినాః - ఉన్నతపులి

విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ నగరేతి ॥ తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే సః మానసపర్వతః సానుః పర్వతపార్శ్వసమతలః - ప్రస్థస్తు విషమతలః ॥
౩౦ ॥ క్రౌంచమితి ॥ క్రౌంచం గిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరం మైనాకో నామ పర్వతో వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ మైనాక ఇతి ॥ స్త్రీణామశ్వముఖీనాం కిం
పురుషయోషితామ్ ॥ ౩౨ ॥ తమితి ॥ ఆశ్రమం సిద్ధసేవితమస్తీతి శేషః ॥ ౩౩ ॥ వంద్యా ఇతి ॥ తపస్సిద్ధాః తపసా సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః ॥
౩౫ ॥ ఔపవాహ్య ఇతి ॥ ఔపవాహ్యః రాజవాహనం - పర్యేతి అటతి ॥ ౩౬ ॥ తత్సర ఇతి ॥ వ్యోమ వర్తత ఇతి శేషః - వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరత్వం నియత
మార్గవర్తినాం చంద్రాదీనాం తత్ర సంచారాభావాత్ ॥ ౩౭ ॥ తమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యమ్ ॥ ఉభయోస్తీరజాః కీచకాః - అన్యోన్యసంగ్రథిత
తయా గమనసాధనభూతాస్సంతః - సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి - ప్రత్యానయంతి చేతి సంబంధః ॥ టీ ॥ దేశం సిద్ధాశ్రమాత్పరం ప్రాంతదేశం - తస్యా
శ్శైలోదాయా ఉభయోస్తీరయోః కీచకా నామ వేణవస్సంతీతి శేషః ॥ ని ॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః ॥ ౩౯½ ॥ ఉత్త
రా ఇతి ॥ ఉత్తరకురుసంజ్ఞికాః తత్ర వర్తంత ఇతి శేషః - కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - పుణ్యానాం ప్రతిశ్రయా ఆశ్రయభూతాః జ్యోతిష్టోమాదయః తే
కృతా యైస్తే కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - (యద్వా కృతపుణ్యానాం సుకృతినాం ప్రతిశ్రయా ఇతి వా) తతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వాత్ - కాంచనపద్మాభాః ॥
పద్మినీభిః కృతోదకాః దివ్యసరసీభిః కృతజలక్రీడాదికాః ॥ ౪౦½ ॥ నీలవైడూర్యేత్యాదినా ఉత్తరకురుదేశో వర్ణ్యతే ॥ టీ ॥ నీలవైడూర్యా
ణి పత్రాణి చ తైరాఢ్యాః నీలవైడూర్యపత్రాఢ్యాః ॥ ౪౩ ॥ నిస్తులాభిరితి ॥ నిస్తులాభిః వర్తులాభిః ॥ ని ॥ నిస్తులం వర్తులం వృత్తమిత్యమరః ❋ సర్వరత్న

కాంచనైర్మణిభిశ్చ మహాధనైః। ఉద్భూతపులినాస్తత్ర జాతరూపైశ్చ నిమ్నగాః ॥ సర్వరత్నమయైశ్చిత్రైరవగాఢా నగోత్తమైః। జాతరూపమయైశ్చాపి హుతాశనసమప్రభైః ॥౪౫॥ నిత్యపుష్పఫలాస్తత్ర నగాః పత్రరథాకులాః। దివ్యగంధరసస్పర్శాస్సర్వకామాన్స్రవంతి చ ॥౪౬॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః ॥౪౬½॥ ముక్తావైడూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ॥ స్త్రీణాం చాప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ । సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః॥ ౪౭॥ మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమాన్యన్యే నగోత్తమాః।శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రాస్తరణవంతి చ ॥౪౮॥ మనఃకాంతాని మాల్యాని ఫలంత్యత్రాపరే ద్రుమాః। పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ ॥౫౦॥ స్త్రియశ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్షితాః ।గంధర్వాః కిన్నరాస్సిద్ధా నాగా విద్యాధరాస్తథా ॥ రమంతే సహితాస్తత్ర నారీభిర్భాస్కరప్రభాః ॥౫౧½॥ సర్వే సుకృతకర్మాణస్సర్వే రతిపరాయణాః ॥ సర్వే కామార్థసహితా వసంతి సహయోషితః ॥౫౨½॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషస్సోత్కృష్టహసితస్వనః॥ శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః ॥ ౫౩½ ॥ తత్ర నాముదితః కశ్చిన్నాస్తి కశ్చిదసత్ప్రియః ॥ అహన్యహని వర్ధంతే గుణాస్తత్ర మనోరమాః॥౫౪½ ॥ సమతిక్రమ్య తం దేశముత్తరః పయసాం నిధిః ॥ ౫౫ ॥ తత్ర సోమగిరిర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాన్। ఇంద్రలోకగతా యే చ బ్రహ్మలోకగతాశ్చ యే। దేవాస్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివం గతాః ॥ ౫౬½ ॥ స తు దేశో విసూర్యోఽపి తస్య భాసా ప్రకాశతే సూర్యలక్ష్మ్యాఽభివిజ్ఞేయస్తపతేవ వివస్వతా ॥౫౭½ ॥ భగవానపి విశ్వాత్మా శంభురేకాదశాత్మకః॥ బ్రహ్మా వసతి దేవేశో బ్రహ్మర్షిపరివారితః ॥౫౮½ ॥ న కథంచన గంతవ్యం కురూణాముత్తరేణ వః॥ అన్యేషామపి భూతానాం నాతిక్రామతి వై గతిః। స హి సోమగిరిర్నామ దేవానామపి దుర్గమః॥ తమాలోక్య తతః క్షిప్రముపావర్తితుమర్హథ ॥౬౦½॥ ఏతావ

నాః.. నిమ్నగాః భాంతీతి శేషః-సర్వేతి-నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః- అవగాఢాః ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం॥౪౫॥ నిత్యపుష్పఫలా ఇతి ॥ పత్రరథాకులాః పక్షిభిరాకులాః- సర్వకామాన్ సర్వాభీష్టాన్ ॥౪౬॥ నానాకారాణీతి॥ రా॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమా ఇతి పాఠః- నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః॥౪౬½॥ ముక్తేతి॥ సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతాద్యృతుష్వపి సుఖేన సేవితుం యోగ్యాని ॥ ౪౭ ॥ ౫౧½ ॥ సర్వ ఇతి॥ సహయోషితః యోషిత్సహితాః ॥ రా॥ సహయోషిత ఇత్యేతదేకం పదం ॥ ౫౨½ ॥ గీతేతి ॥ సోత్కృష్టహసితస్వనః ఉత్కృష్టహాసశబ్దసహితః॥౫౩½॥ తత్రేతి॥ అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః-గుణాస్సుఖాదయః॥౫౪½॥ సమతిక్రమ్యేతి॥ పయసాం నిధిః లవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥ ౫౫॥ తత్రేతి॥ తత్ర లవణసముద్రే-మధ్యే మధ్యదేశే-యే దివం గతా ఇత్యనుషజ్యతే॥౫౬½॥ స త్వితి॥ స దేశః విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి-తస్య సోమగిరేర్భాసా ప్రకాశతే- కథమివ-సూర్యలక్ష్మ్యా అభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థకో దేశః తపతా వివస్వతేవ॥౫౭½॥ భగవానితి॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః. భగవాన్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః॥ శ్లో॥ ఏవమేవ మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవానితి ॥ పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇత్యుక్తేః॥ న చేదమపి శంభువిశేషణం-ఏకాదశాత్మకత్వవిరోధాత్-న హి విశ్వాత్మకత్వమేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి-ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః- శంభుః రుద్రః- దేవేశో బ్రహ్మా-బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి-ఇయం చ క్రియా సర్వత్రాపి సంబధ్యతే - యద్యత్ర కశ్చిత్ప్రకరణాభావాద్విష్ణురత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్-తర్హి రుద్రోఽపి నోచ్యతే-కథమితి చేత్- శం భావయతీతి శంభురితి వ్యుత్పత్త్యా - శంభుర్బ్రహ్మా త్రిలోచనావితి కోశకారవచనాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయురితి॥ రా॥ భగవానితి ॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః - భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవోఽభిధీయతే- తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్- తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే- ఏవమేవ మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవానితి పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇతి ॥ ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిశ్శంభుః దేవేశో బ్రహ్మా బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి- వసతిక్రియా పూర్వత్రాపి సంబధ్యతే- బ్రహ్మర్షిపరివారిత ఇత్యేతచ్చ భగవాన్ శంభురిత్యత్రాపి సంబధ్యతే- అన్యథా తస్య సన్నిహిత బ్రహ్మమాత్రసంబంధే ఆద్యయోరేకైకవిశేషణత్వం తృతీయస్య ద్విశేషణత్వమితి వైరూప్యం స్యాత్ ॥౫౮½॥ న కథంచనేతి॥ కురూణాముత్తరేణ-షష్ఠ్యపీష్యత ఇత్యనేన షష్ఠీ-అన్యేషామపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి-వః యుష్మాభిః- న గంతవ్యం॥౬౦½॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఉత్తర

మయైరితి॥ నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః॥౪౫॥ నిత్యేతి॥ పత్రరథాః పక్షిణః॥౪౬½॥ స్త్రీణామితి॥ నగోత్తమాః వృక్షశ్రేష్ఠాః॥౫౪½॥ సమతిక్రమ్యేతి॥ ఉత్తరస్తోయసన్నిధిః ఉత్తరలవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥౫౫॥ తత్ర సోమగిరిరిత్యత్ర తత్ర లవణసముద్రే మధ్యే మధ్యప్రదేశే॥౫౬½॥ స త్వితి॥ స దేశో విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి-విగతసూర్యకిరణోఽపి వా-తస్య సోమగిరేః భాసా ప్రకాశతే- కథమివ సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయః సూర్యప్రభయా విజ్ఞేయో దేశః-తపతా వివస్వతేవేతి యోజనా॥౫౭½॥ భగవానిత్యాది॥ భగవాన్నారాయణః-రూఢనామేదం సహి భగవచ్ఛబ్దేన ఝటితి ప్రతీయతే-అయమత్ర పదాన్వయః-విశ్వాత్మా భగవాన్ బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి-ఏకాదశాత్మకః శంభుః బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి-దేవేశో బ్రహ్మా-బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతీతి యోజనా॥ టీ॥ భగవానిత్యాది॥ భగవాన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నః-బ్రహ్మా వేదాత్మకః శంభుశ్శివః తత్ర వసతీత్యాశయః॥౫౮½ న కథంచనేతి॥ వః యుష్మాభిః-అన్యేషామపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి॥౬౦½॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం-తతః పరము

ద్వానరైశ్వర్యం గంతుం వానరపుంగవాః। అభాస్కరమమర్యాదం న జానీమస్తతః పరమ్ ॥౬౧॥ సర్వమేతద్విచేతవ్యం యన్మయా పరికీర్తితమ్। యదన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః ॥౬౨॥ తతః కృతం దాశరథేర్మహత్ప్రియం మహత్తరం చాపి తతో మమ ప్రియమ్। కృతం భవిష్యత్యనిలానలోపమా విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా ॥౬౩॥ తతః కృతార్థాస్సహితాస్సబాంధవా మయార్చితాస్సర్వగుణైర్మనోగతైః। చరిష్యథోర్వీం ప్రతిశాంతశత్రవస్సహప్రియా భూతధరాః ప్లవంగమాః ॥౬౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ************************

విశేషేణ తు సుగ్రీవో హనుమత్యర్థముక్తవాన్। స హి తస్మిన్ హరిశ్రేష్ఠే నిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే ॥౧॥ అబ్రవీచ్చ హనూమంతం విక్రాంతమనిలాత్మజమ్। సుగ్రీవః పరమప్రీతః ప్రభుస్సర్వవనౌకసామ్ ॥ న భూమౌ నాంతరిక్షే వా నాంబరే నామరాలయే। నాప్సు వా గతిసంగం తే పశ్యామి హరిపుంగవ ॥ సాసురాస్సహగంధర్వాస్సనాగనరదేవతాః। విదితాస్సర్వలోకాస్తే ససాగరధరాధరాః ॥ గతిర్వేగశ్చ తేజశ్చ లాఘవం చ మహాకపే। పితుస్తే సదృశం వీర మారుతస్య మహౌజసః ॥ తేజసా వాపి తే భూతం సమం భువి న విద్యతే। తద్యథా లభ్యతే సీతా తత్త్వమేవోపపాదయ ॥ త్వయ్యేవ హనుమన్నస్తి బలం బుద్ధిః పరాక్రమః। దేశకాలానువృత్తిశ్చ నయశ్చ నయపండిత ॥ ౭ ॥ తతః కార్యసమాసంగమవగమ్య హనూమ

కురుదేశపర్యంతం- తతః పరం ఉత్తరకురుదేశాత్పరం- సముద్రద్వీపాదికం అభాస్కరమమర్యాదం చ ప్రదేశం న జానీమః - తతః పరస్య దేశస్య స్వైరం గంతుమశక్యత్వేన మయాప్యనవగతత్వాదితి భావః ॥ ౬౧ ॥ సర్వమేతదితి॥ యదన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః - గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదికమనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః అన్వేషణానంతరం - విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథేర్మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి- మమ చాపి తతః దాశరథిప్రియాత్ మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా ॥ ౬౩ ॥ తత ఇతి ॥ భూతధరాః ప్రాణిభృతః ప్రాణిభిరుపజీవ్యా ఇతి యావత్ ॥ ౬౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁ అథ నిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయ హనుమతేఽంగులీయకదానం చతుశ్చత్వారింశే- విశేషేణ త్విత్యాది॥ హనుమతి విషయే- అర్థం వక్ష్యమాణార్థం ఉక్తవాన్- విశేషార్థకథనే హేతుమాహ- స హీతి- అర్థసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః ॥ రా॥ స విశేషేణేతి ॥ హనుమత్యర్థముక్తవానిత్యుక్తవాన్- ధాతూనామనేకార్థత్వాత్- సప్తమ్యధికరణవాచిపదసమభివ్యాహృతో వచిర్నిక్షేపే వర్తతే ॥ ౧ ॥ సంగ్రహేణోక్తమర్థం విస్తరేణ దర్శయతి- అబ్రవీచ్చేత్యాదినా ॥ న భూమావితి॥ భూమౌ సజాతీయప్రతిపక్షబహుళాయాం - అంతరిక్షే నిరాలంబే మేఘాదిసంచారమార్గే - అంబరే వాతచక్రాక్రాంతప్రదేశే- అమరాలయే ప్రబలాధిష్ఠితే స్వర్గే- అప్సు నిర్యక్పంచారానర్హాస్వపి గతిసంగం గతివిళంబం - న పశ్యామి- గతిః అప్రతిహతగతిః- తేజసేతి- భూత జంతుః- తత్ తస్మాత్కారణాత్ - తత్ సీతాన్వేషణం- ఉపపాదయ సంపాదయ- త్వయీతి- నయపండితేత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం- ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ తతః సుగ్రీవవచనాత్- హనూమతి- కార్యసమాసంగం కార్యవిషయాసక్తిం- అవగమ్య- అస్మిన్ సుగ్రీవేణ స్వకా

ఉత్తరకురుదేశాత్పరం సముద్రద్వీపాదికం అస్తి- అభాస్కరం తత్కిరణసంచారరహితం- అమర్యాదం అజ్ఞాతమర్యాదాప్రదేశం న విజానీమః- తతః పరస్య దేశస్య స్వైరం గంతుమశక్యత్వేన మయాప్యనవగతత్వాదితి భావః ॥ ౬౧ ॥ సర్వమితి ॥ ❁ యదన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః- గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదికమనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః అన్వేషణానంతరం- విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథేః మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి- మమాపి తతః దాశరథిప్రియాత్- మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా ॥ ౬౩ ॥ తత ఇతి ॥ భూతధరాః ప్రాణభృద్ధరాః ప్రాణిభిరుపజీవ్యాస్సంతః- ఉర్వీం చరిష్యథేతి సంబంధః ॥ టీ ॥ భూతధరామితి పాఠే ఉర్వీవిశేషణం ॥ ౬౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిచత్వారింశస్సర్గః ❁❁❁

స విశేషేణేతి ॥ అర్థం ప్రయోజనముక్తవాన్ నిక్షిప్తవానిత్యర్థః ॥ టీ ॥ విశేషోపదేశస్తు అయంచ రామశ్రీపుష్పురిత్యేవం రూపో హి- తథోక్తం నృసింహపురాణే॥ శ్లో॥ వాయుపుత్రసమీపం తు గత్వా తం వాక్యమబ్రవీత్ । శృణు మద్వచనం వీర హనుమన్మారుతాత్మజ । అయమిక్ష్వాకుదాయాదో రాజా రామః ప్రతాపవాన్ । సర్వాత్మా సర్వలోకేశో విష్ణుర్మానుషరూపధృదితి- అత్ర హేతుమాహ- స హీతి ॥ యస్మాత్కారణాత్సుగ్రీవః అర్థసాధనే విషయే తస్మిన్ హరిశ్రేష్ఠే- నిశ్చితార్థః- అయం భావః- సీతాన్వేషణాయ సర్వాస్వపి దిక్షు వానరాన్నియుజ్య హనుమతస్సర్వోత్తమత్వాత్ అనేనైవ కార్యసిద్ధిర్భవిష్యతీతి నిశ్చిత్య తత్ప్రశంసాపూర్వకం తం ప్రత్యర్థముక్తవానితి ॥ ౧ ॥ న భూమావితి ॥ అంతరిక్షే పతత్రిమేఘసంచారప్రదేశే - అంబరే తదుపరి సిద్ధవిద్యాధరాదిసంచరణప్రదేశే - అమరాలయే స్వర్గే - ఏతదుపరితనలోకానామప్యుపలక్షణం ❁ తేజసేతి ॥ భూతం సత్త్వం - తత్త్వమిత్యత్ర తదితి చ్ఛేదః- తత్ తథాశబ్దార్థే- నయపండితేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం- తస్యాబ్రవీచ్చేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ తతః సుగ్రీవవచనాత్ హనుమతి కార్యసమాసంగమవగమ్య- సుగ్రీవేణ హనుమతి కార్యభారో నివేశిత ఇతి బుద్ధ్వా హనుమంతం స్వయమేవ కార్యసాధకం విదిత్వా చ- రాఘవశ్చింతయామాస ॥ టీ ॥ అథ రామస్సుగ్రీవవచనైర్హనుమతో నమలంభమస్తీత్యాలోచ్య సమనంతరకర్తవ్యా

మతి। విదిత్వా హనుమన్తం చ చిన్తయామాస రాఘవః॥౮॥ సర్వథా నిశ్చితార్థోఽయం హనూమతి హరీశ్వరః। నిశ్చితార్థకరశ్చాపి హనూమాన్ కార్యసాధనే॥ తదేవం ప్రస్థితస్యాస్య పరిజ్ఞాతస్య కర్మభిః। భర్త్రా పరిగృహీతస్య ధ్రువః కార్యఫలోదయః॥౧౦॥ తం సమీక్ష్య మహాతేజా వ్యవసాయోత్తరం హరిమ్। కృతార్థ ఇవ సంవృత్తః ప్రహృష్టేన్ద్రియమానసః॥ ౧౧॥ దదౌ తస్య తతః ప్రీతః స్వనామాఙ్కోపశోభితమ్। అఙ్గులీయమభిజ్ఞానం రాజపుత్ర్యాః పరన్తపః॥ ౧౨ ॥ అనేన త్వాం హరిశ్రేష్ఠ చిహ్నేన జనకాత్మజా। మత్సకాశాదనుప్రాప్తమనుద్విగ్నానుపశ్యతి ॥ ౧౩ ॥ వ్యవసాయశ్చ తే వీర సత్త్వయుక్తశ్చ విక్రమః। సుగ్రీవస్య చ సన్దేశః సిద్ధిం కథయతీవ మే॥౧౪॥ స తం గృహ్య హరిశ్రేష్ఠః స్థాప్య మూర్ధ్ని కృతాఞ్జలిః। వన్దిత్వా చరణౌ చైవ ప్రస్థితః ప్లవగోత్తమః॥ ౧౫॥ స తత్ప్రకర్షన్ హరీణాం బలం మహద్బభూవ వీరః పవనాత్మజః కపిః। గతామ్బుదే వ్యోమ్ని విశుద్ధమణ్డలః శశీవ నక్షత్రగణోపశోభితః ॥ ౧౬ ॥ అతిబల బలమాశ్రితస్తవాహం హరివరవిక్రమ విక్రమైరనల్పైః। పవనసుత యథాభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమంస్తథా కురుష్వ॥౧౭॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాణ్డే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.**************** సర్వాంశ్చాహూయ సుగ్రీవః ప్లవగాన్ ప్లవగర్షభః। సమస్తానబ్రవీద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే॥ ఏవమేతద్విచేతవ్యం యన్మయా పరికీర్తితమ్ ॥ ౧౹ ॥ తదుగ్రశాసనం భర్తుర్విజ్ఞాయ హరిపుఙ్గవాః॥ శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదినీం సమ్ప్రతస్థిరే ॥ ౨౹ ॥ రామః ప్రస్రవణే తస్మిన్న్యవసత్సహలక్ష్మణః ॥ ప్రతీక్షమాణస్తం మాసం యః సీతాధిగమే కృతః॥౩౹॥ ఉత్తరాం తు దిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతామ్ ॥ ప్రతస్థే సహసా వీరో హరిశ్శతవలిస్తదా॥౪౹॥ పూర్వాం దిశం ప్రతి యయౌ వినతో హరియూథపః ॥ ౫ ॥ తారాఙ్గదాదిసహితః ప్లవగో మారుతాత్మజః। అగస్త్యచరితామాశాం దక్షిణాం హరియూథపః॥ ౬॥ పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః ప్లవగేశ్వరః। ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితామ్॥౭॥ తతస్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథమ్ । కపిసేనాపతీ

ర్యభారో నిక్షిప్త ఇతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః.-స్వయమపి హనుమన్తం కార్యసాధకం విదిత్వా చిన్తయామాస॥౮॥ చిన్తాప్రకారమాహ-సర్వథేత్యాదినా శ్లోకద్వయేన॥అయం తే ఇతి కరణం బోధ్యం-కార్యసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః నిశ్చితకార్యసాధకః- హనుమానపి నిశ్చితార్థకరః-తదేవమితి-అస్య కార్యఫలోదయః అస్య సంబన్ధినీ కార్యసిద్ధిః - ధ్రువః నిశ్చితః॥౧౦॥ తమితి॥ వ్యవసాయోత్తరం వ్యవసాయేనోత్తరం శ్రేష్ఠం కృతార్థస్సంవృత్త ఇవ-అమన్యతేతి శేషః॥౧౧॥ దదావితి॥ రాజపుత్ర్యా అభిజ్ఞానం అభిజ్ఞాయతే అనేనేత్యభిజ్ఞానం-నను-త్యక్తసకలధనస్య వనగ్వృత్త్యా వర్తమానస్య కుతోఽఙ్గులీయకమితి చేత్- ఇదమేకమేతత్కార్యార్థం రక్షితవాన్ - అత ఏవాఙ్గులీయమన్విష్యేతి నోక్తం- యద్వా రామనామాఙ్కితమఙ్గులీయకం సీతాయాః కదాచిదాగమనాత్పూర్వం ప్రణయపరత్వేన రామేణ స్వీకృతమితి బోధ్యం - యద్వా భార్యాస్నేహేన కనిష్ఠికాయాం సదా ముద్రికాధార్యత ఇతి దేశాచారః-యద్వా వివాహకాలే జనకేన దత్తమిదం వరాలంకారత్వేన। గృహీత్వా ప్రేక్షమాణా సా భర్తురకరవిభూషణమిత్యుక్తేః॥౧౨॥ భవద్వచనమేవాలంకిమర్థమేతద్దీయత ఇత్యత్రాహ-అనేనేతి॥ పశ్యతి ద్రక్ష్యతి ॥ ౧౩ ॥ హనుమన్తం ప్రశంసతి-వ్యవసాయ ఇతి॥ సత్త్వయుక్తో విక్రమః బలం చ విక్రమశ్చేత్యర్థః॥ ౧౪॥ స తదితి॥ ప్రకర్షన్ నయన్- హరీణామిత్యత్రత్యదీర్ఘాభావ ఆర్షః॥౧౬॥ పునరపి గచ్ఛన్తం ప్రతి రామవచనం-అతిబలేతి॥ అతిబలేతి సంబుద్ధిః-హరివరవిక్రమ సింహశ్రేష్ఠవిక్రమ సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతి వా-శ్లోకాన్తే ఇతి రామోఽబ్రవీదిత్యధ్యాహార్యం॥౧౭॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పఞ్చచత్వారింశే - సర్వాంశ్చేత్యాది ॥ సర్వానాహూయ తతస్సమస్తాన్ - సంఘీభూతాన్ ప్లవగానబ్రవీత్ - యద్వా సమస్తః- సమః సర్వత్ర పక్షపాతరహితః-ఏతత్పూర్వోక్తం స్వాం స్వాం దిశం స్వాం స్వాం భూమండలం-ఏవం అస్మదుక్తప్రకారేణ ఇత్యబ్రవీదితి సంబన్ధః॥౧౹॥ తదితి॥ శలభా ఇతి బహుత్వమాత్రే దృష్టాన్తః॥ ౨౹॥ రామ ఇతి॥ సీతాధిగమే సీతాధిగమనిమిత్తం- కృతః కృతసంకేతః॥౩౹॥ ఉత్తరామితి॥ ప్రతస్థే ప్రస్థానముద్యుక్తః స్వగాం తేన సుగ్రీవసన్నిధౌ సన్నాహకథనాత్ ॥ ౭॥ తత ఇతి॥ ముమోద

చిన్తయతి॥ తత ఇతి॥౮॥* చిన్తాప్రకారమాహ- సర్వథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కర్మభిః పరిజ్ఞాతస్య అస్య హనుమతః ఫలోదయ ఇత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం- ఏతద్వ్యచిన్తయామాసేతి పూర్వేణ సంబన్ధః॥౧౦॥ టీ॥ తం సమీక్ష్యేతి॥ వ్యవసాయోత్తరము ద్యోగప్రధానం॥౧౧॥ దదావితి॥ అభిజ్ఞాయతే అనేనేత్యభిజ్ఞానమఙ్గులీయకం ॥ ౧౩ ॥ అనుద్విగ్నానుపశ్యతీతి కథనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ- వ్యవసాయ ఇతి ॥ సిద్ధిం కథయతీవ మే ఇత్యత్ర ఇత్యవాదీదిత్యధ్యాహర్తవ్యం ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ హరీణామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః ॥ ౧౬॥ అతిబలేతి ॥ తథా కురుష్వేత్యనన్తరం ఇతి చ రామోఽబ్రవీదిత్యధ్యాహర్తవ్యం॥ టీ॥ అతిబలేతి సంబోధనం॥ ౧౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

౧౹॥ టీ॥ వానరప్రస్థానమాహ-తదితి॥ శలభోపమానేన వానరాణామసంఖ్యేయత్వముక్తం॥ ౨౹॥ రామ ఇతి॥ సీతాధ్యధిగమ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ॥

స్సుఖ్యాన్మమోదసుఖితస్సుఖం ॥ ౮ ॥ ఏవంసంబోధితాస్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః । స్వాంస్వాందిశమభిప్రేత్య
త్వరితాస్సంప్రతస్థిరే ॥ ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణం । నదంతశ్చోన్నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగ
మాః॥ క్ష్వేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః॥ ౧౦½॥ అహమేకో హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణమాహవే॥ త
తశ్చోన్మథ్య సహసా హరిష్యే జనకాత్మజాం। వేపమానాం శ్రమేణాద్య భవద్భిః స్థీయతామితి॥ ఏక ఏవాహరిష్యామి పాతా
ళాదపి జానకీం । విధమిష్యామ్యహం వృక్షాన్ పాతయిష్యామ్యహం గిరీన్ ॥ ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగ
రాన్॥౧౩½॥ అహం యోజనసంఖ్యాయాః ప్లవితా నాత్ర సంశయః॥ శతం యోజనసంఖ్యాయాశ్శతం సమధికం హ్యహం।
భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ॥ పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిః ॥ ౧౫½ ॥ ఇత్యేకైకం తదా త
త్ర వానరా బలదర్పితాః ॥ ఊచుశ్చ వచనం తత్ర హరిరాజస్య సన్నిధౌ॥౧౬½॥ఇతి శ్రీమత్కి...పంచచత్వారింశస్సర్గః.*
గతేషు వానరేంద్రేషు రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ । కథం భవాన్విజానీతే సర్వం వై మండలం భువః ॥ ౧ ॥ సుగ్రీవస్తు
తతో రామమువాచ ప్రణతాత్మవాన్॥౧½॥ శ్రూయతాం సర్వమాఖ్యాస్యే విస్తరేణ నరర్షభ ॥౨॥ యదా తు దుందుభిం నా
మ దానవం మహిషాకృతిం। పరికాలయతే వాలీ మలయం ప్రతి పర్వతం॥ తదా వివేశ మహిషో మలయస్య గుహాం ప్రతి ॥౩½ ॥
వివేశ వాలీ తత్రాపి మలయం తజ్జిఘాంసయా ॥౪॥ తతోహం తత్ర నిక్షిప్తో గుహాద్వారి వినీతవత్। న చ నిష్క్రామతే వాలీ త
దా సంవత్సరే గతే॥౫॥ తతః క్షతజవేగేన ఆపుపూరే తదా బిలం । తదహం విస్మితో దృష్ట్వా భ్రాతృశోకవిషార్దితః॥ ౬ ॥
అథాహం కృతబుద్ధిస్తు సువ్యక్తం నిహతో గురుః॥ ౬½॥ శిలా పర్వతసంకాశా బిలద్వారి మయా వృతా ॥ అశక్నువన్నిష్క్రా

సుఖితస్సుఖమితి- పూర్వం రాజ్యలాభేన సుఖితో రాజా సుఖం యథా భవతి తథా మమోద ఉత్తరోత్తరం సుఖం ప్రాపేత్యర్థః॥౮॥ ఏవం సంబోధి
తా ఇత్యాది॥ ఆనయిష్యామహ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఆనయిష్యామహ ఇతి నదంత ఇత్యన్వయః- నదంతః శబ్దం కుర్వాంతః- ఉన్నదంతః పునస్సంతో
షాతిశయేన ఉచ్చైర్నదంతః- గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః- క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః- వినదంతః వివిధాన్వికృతాన్వా నాదాన్కుర్వం
తః- సంప్రతస్థిర ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥౯॥ ముమోద సుఖితస్స్వయమిత్యతః పరం ఏవం సంచోదితాస్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః। స్వాంస్వాంది
శమభిప్రేత్య త్వరితాస్సంప్రతస్థిరే । ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణమితి పాఠక్రమః- అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం- అస్యాభిప్రేత్యేత్యనే
న సంబంధః॥ ౧౦½॥ అహమిత్యాది సాగరానిత్యంతమేకాన్వయం॥౯॥ తత ఇతి॥ భవద్భిః స్థీయతామితి పాఠః॥౧౩½॥ అహం యోజనసంఖ్యాయా
శ్శతం ప్లవితేత్యేకస్య వచనం యోజనసంఖ్యాయాశ్శతం సమధికమిత్యన్యస్య- హిః ప్రసిద్ధౌ॥ ౧౬½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూ
షణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.
అథ రామాయ సుగ్రీవేణ స్వస్య సర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనం షట్చత్వారింశే- గతేష్విత్యాది॥౧॥ సుగ్రీవస్త్వితి ॥ ప్రణతాత్మవాన్
ప్రణతదేహవాన్॥౨॥ యదేతి॥ కేచిదత్ర దుందుభిశబ్దేన ఉపచారాన్మాయావ్యేవోచ్యతే- మాయావినో వృత్తాంతస్యానువాదాదిత్యాహుః- త
న్న మహిషాకృతిమిత్యస్య విరోధాత్- తదా వివేశ మహిషః- మహిషో వివేశేతి పునః పునరుక్తేశ్చ రామేణ విదితవృత్తాంతశ్చ న వచనమర్హతి- తర్హి
కథముపపత్తిరితి చేత్- ఉచ్యతే- పూర్వం మాయావివృత్తాంతాభిధానాదత్ర మహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ- తదానీముభావప్యాగతావితి వేదిత
వ్యం- తత్ర మహిషః కథంచిత్స్వాత్మానం గోపయిత్వా వాలినివినిర్గతే పునర్మత్తః కదాచిదాగత్య వాలినా హత ఇత్యవిరోధః- వక్ష్యత్యేవమన్యత్రాపి
వింశమే. రావణేన సీతోపప్లవే ఉద్యుక్తే మందోదరీ ధాన్యమాలిన్యౌ నివారిణ్యౌ తత్రైకా పూర్వముక్తా అన్యా వానరసన్నిధావనువాదే- తస్మాద
యమృషేః స్వభావ ఇతి బోధ్యం- పరికాలయతే పలాయయతి- కలతేర్ణిజంతో వృద్ధిరార్షః- తత్రాపి గుహాయామపి - తజ్జిఘాంసయా మలయం వి
వేశ॥౪॥ తతోహమితి॥ వినీతవత్ వినయయుక్తమితి క్రియావిశేషణం॥౫॥ తత ఇతి॥ భ్రాతృశోకవివవిషం తేన అర్దితః- అభవమితి శేషః॥౬॥ అథేతి॥

౯॥ ఆనయిష్యామహ ఇతి॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - నదంతః నాదమాత్రం కుర్వంతః ఉన్నదంతః ఉచ్చైర్నదంతః గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః
క్ష్వేళంతః సింహనాదాన్కుర్వంతః- వినదంతః వికృతనాదాన్కుర్వంతః॥౧౧॥* అహమితి॥ అహం యోజనసంఖ్యాయాః శతం ప్లవితా నాత్ర సంశయ
ఇత్యేకస్య వచనం- యోజనసంఖ్యాయాః శతం సమధికమిత్యన్యస్య॥౧౫½॥ టీ॥ ఇతీతి॥ ఊచుశ్చ అత్ర చకారః ప్రస్థానవీరవాదయోస్సముచ్చయవాచ
కః- ఉక్త్వా ప్రతస్థిర ఇత్యర్థః॥౧౬½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యా
యాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః
గతేష్వితి॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౧॥ ౨॥ యదేతి ॥ యదా తు దుందుభిన్నామేతి పూర్వోక్తమాయావివృత్తాంతస్యైవేదానీమనూద్యమాన
త్వాత్ అత్ర దుందుభిశబ్దేనాభేదోపచారాత్తత్పుత్రో మాయావ్యేవోచ్యతే॥ ౩½॥ వివేశేతి॥ తత్రాపి గుహాయామపి- తజ్జిఘాంసయా మలయం మ
లయగుహాం వివేశేతి సంబంధః॥౪॥ తత ఇతి॥ వినీతవత్ భృత్యవత్॥౫॥ తత ఇతి॥ తద్రక్తపూర్ణం బిలం దృష్ట్వా - విస్మితః భ్రాతృశోకవిషార్దితశ్చా
భూవమితి శేషః॥౬॥ అథేతి॥ అథానంతరం గురుః వాలీ- సువ్యక్తం నిహత ఇతి గతబుద్ధిః ప్రాప్తబుద్ధిరాసమితి శేషః॥౬½॥ టీ॥ శిలేతి॥ వినశేత్ వినశ్యే

మితుం మహీం షావినశేదితి ॥ ౭॥ తతోహమాగాం కిష్కింధాం నిరాశస్తస్య జీవితే ॥ రాజ్యం చ సుమహత్ప్రాప్తం తారయా రుమయా సహ॥ ౮॥ మిత్రైశ్చ సహితస్తత్ర వసామి విగతజ్వరః ॥ ఆజగామ తతో వాలీ హత్వా తం దానవర్షభం॥ ౯ ॥ తతోహమదదాం రాజ్యం గౌరవాద్భయయంత్రితః । ౧౦ ॥ సమాం జిఘాంసుర్దుష్టాత్మా వాలీ ప్రవ్యథితేంద్రియః । పరికాలయతే క్రోధాద్ధావంతం సచివైస్సహ॥ ౧౧॥ తతోహం వాలినా తేన సానుబంధః ప్రధావితః । నదీశ్చ వివిధాః పశ్యన్వనాని నగరాణి చ ॥ ౧౨ ॥ ఆదర్శతలసంకాశా తతో వై పృథివీ మయా । అలాతచక్రప్రతిమా దృష్టా గోష్పదవత్తదా॥ ౧౩ ॥ పూర్వాం దిశం తతో గత్వా పశ్యామి వివిధాన్ద్రుమాన్ । పర్వతాంశ్చ నదీ రమ్యా స్సరాంసి వివిధాని చ॥ ఉదయం తత్ర పశ్యామి పర్వతం ధాతుమండితం । క్షీరోదం సాగరం చైవ నిత్యమప్సరసాలయమ్ ॥ పరికాలయమానస్తు వాలినాభిద్రుతస్తదా ॥ ౧౫ ॥ పునరావృత్య సహసా ప్రస్థితోహం తదా విభో ॥ పునరావర్తమానస్తు వాలినాభిద్రుతో ద్రుతం । దిశస్తస్యాస్తతో భూయః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం ॥ వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం చందనద్రుమభూషితాం॥ ౧౭॥ ద్రుమశైలాంస్తతః పశ్యన్భూయో దక్షిణతోపరాన్॥ పశ్చిమాం తు దిశం ప్రాప్తో వాలినా సమభిద్రుతః । సంపశ్యన్వివిధాన్దేశానస్తం చ గిరిసత్తమం॥ ప్రాప్య చాస్తం గిరిశ్రేష్ఠముత్తరాం సంప్రధావితః॥ ౧౯॥ హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తరం ॥ ౨౦ ॥ యదా న విందం శరణం వాలినా సమభిద్రుతః। తదా మాం బుద్ధిసంపన్నో హనుమాన్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ఇదానీం మే స్మృతం రాజన్యథా వాలీ హరీశ్వరః। మతంగేన తదా శప్తో హ్యస్మిన్నాశ్రమమండలే॥ ప్రవిశేద్యది వై వాలీ మూర్ధాస్య శతధా భవేత్। తత్ర వాసస్సుఖోస్మాకం నిరుద్విగ్నో భవిష్యతి॥ ౨౩॥ తతః పర్వతమాసాద్య ఋశ్యమూకం నృపాత్మజ। న వివేశ తదా వాలీ మతంగస్య భయాత్తదా॥ ౨౪॥ ఏవం మయా తదా రాజన్ప్రత్యక్షముపలక్షితం। పృథివీమండలం కృత్స్నం గుహామస్యాగతస్తతః॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- షట్చత్వారింశస్సర్గః. *****

దర్శనార్థం తు వైదేహ్యాస్సర్వతః కపియూథపాః। వ్యాదిష్టాః కపిరాజేన యథోక్తం జగ్మురంజసా ॥ ౧ ॥ సరాంసి

అహం గురుర్నిహత ఇతి కృతబుద్ధిః- అభవమితి శేషః- వినశేత్ వినశ్యేదిత్యర్థః॥ ౮॥ మిత్రైశ్చేతి॥ వసామి అవసం- దానవర్షభం మాయావినం॥ ౯॥ తతోహమితి॥ భయయంత్రితః భయపరవశః॥ ౧౦॥ సఇతి॥ పరికాలయతే నిరకాసయత్ ॥ ౧౧॥ తతోహమితి॥ సానుబంధః సామాత్యః నదీః పశ్యన్నహం ప్రధావిత ఇత్యన్వయః॥ ౧౩॥ పూర్వాం దిశమితి॥ పశ్యామి అపశ్యం- అప్సరసా అప్సరసాం- పూర్వసవర్ణదీర్ఘః- వాలినాభిద్రుతః పరికాలయమానోహం ద్రుమాదికమపశ్యమితి పూర్వేణాన్వయః॥ ౧౪॥ పర్వతాంశ్చ నదీ రమ్యా ఇతి పాఠస్సాధుః। ఉదయమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం. ఏతదనంతరం- పునరావృత్య సహసా ప్రస్థితోహం తదా విభో। పునరావర్తమానస్తు వాలినాభిద్రుతో ద్రుతమితి పాఠః॥ ౧౫॥ పునరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అస్యాః పూర్వస్యా దిశః పునరావృత్య ప్రస్థితోస్మి- ఆవర్తమానోహం పునర్వాలినాభిద్రుతోస్మి- వింధ్యపాదపేత్యనేన కిష్కింధాయా దక్షిణతోపి వింధ్యపర్వతశేషోస్తీతి గమ్యతే॥ ౧౯॥ హిమవంతమితి॥ అపశ్యమితి శేషః॥ ౨౦॥ యదేత్యాది॥ శరణం రక్షణం- నవిందం నావిందం- ఇదానీమిత్యాది- రాజన్ అస్మిన్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశేద్యది తదాస్య మూర్ధా శతధా భవేదితి మతంగేన పురా హరీశ్వరో యథాభిశప్తస్తథా ఇదానీం మే స్మృతమితి యోజనా- నిరుద్విగ్నః నిర్భయః భావే నిష్ఠా- ఇతి హనుమాన్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః॥ ౨౩॥ తత ఇతి॥ ఆసాద్య- స్థితోహమితి శేషః॥ ౨౪॥ ఏవమితి॥ అస్య ఋశ్యమూకస్య- గుహాం సీతాభరణస్థానభూతాం॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. అథ దక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనం సప్తచత్వారింశే- దర్శనార్థమిత్యాది॥ యథోక్తం- దేశం॥ ౧॥ తదేవ వివృణోతి- సరాంసీత్యాదినా॥ కక్షాన్ గుల్మాన్- లతాగృహానిత్యర్థః- ఆకా

దిత్యర్థః॥ ౮॥ మిత్రైరితి॥ వసామి- అవసం॥ ౧౦॥ సమామితి॥ పరికాలయతే నిరకాసయత్ ॥ ౧౧॥ టీ॥ తత ఇతి॥ సానుబంధః సామాత్యః॥ ౧౨॥ టీ॥ ఆదర్శేతి ॥ అలాతచక్రప్రతిమా అగ్నియుక్తకాష్ఠభ్రమణసమా- గైరికాదిధాతుచిత్రితచక్రవాళపరివృతత్వాద్భూమేరలాతచక్రసామ్యం॥ ౧౫ ॥ దిశ ఇతి ॥ తస్యాః పూర్వస్యాః దిశః పునరావర్తమానః వింధ్యపాదపసంకీర్ణామితి విశేషణేన పునరావర్తనం వింధ్యమిత్యవగమ్యతే టీ॥ వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం దక్షిణాం దిశం ప్రస్థిత ఇతి సంబంధః॥ ౧౯॥ ప్రాప్యేతి॥ సంపశ్యన్నిత్యస్య వ్యత్యే- హిమవంతం చ మేరుం చ ఉత్తరసముద్రం చ సంపశ్యన్ ఉత్తరాం దిశం సంప్రధావిత ఇతి సంబంధః- హిమవంతం సంపశ్యన్నిత్యభిధానాత్ -పశ్చిమదేశోపి హిమవత్పర్యంతం పునరావృత్య- ఉత్తరాం దిశం ప్రధావిత ఇత్యవగమ్యతే॥ ౨౦॥ యదేతి॥ యదా శరణం రక్షితారం నవిందం నావిందం- అడభావ ఆర్షః॥ ౨౧॥ ఇదానీమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- రాజన్నస్మిన్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశేద్యది. అస్య మూర్ధా శతధా భవేదితి - మతంగేన పురా హరీశ్వరోభిశప్తః- తత్ ఇదానీం మే స్మృతమితి యోజనా॥ ౨౪॥ ఏవమితి॥ గుహాం మతంగాశ్రమస్థఋశ్యమూకగుహాం సీతాభరణనిక్షేపస్థానభూతాం॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- షట్చత్వారింశస్సర్గః.

టీ॥ అథ ప్రస్థితానాం వానరాణాం వృత్తాంతమాహ- దర్శనార్థమితి॥ ౧॥ స ఇతి॥ సరిత్కక్షాన్ నదీకుంజాన్- నదీదుర్గాన్ నదీభిర్దుర్గమాన్

సరితః కక్షానాకాశం నగరాణి చ । నదీదుర్గాంస్తథా శైలాన్విచిన్వంతి సమంతతః ॥ ౨ ॥ సుగ్రీవేణ సమాఖ్యాతాస్స
ర్వే వానరయూథపాః। ప్రదేశాన్ప్రవిచిన్వంతి సశైలవనకాననాన్ ॥ ౩ ॥ విచిత్య దివసం సర్వే సీతాధిగమనే ధృతాః।
సమాయాంతి స్మ మేదిన్యాం నిశాకాలేషు వానరాః ॥ ౪ ॥ సర్వర్తుకామాన్దేశేషు వానరాస్సఫలాన్ద్రుమాన్ । ఆసాద్య
రజనీం శయ్యాం చక్రుస్సర్వేష్వహస్సు తే ॥ ౫ ॥ తదహః ప్రథమం కృత్వా మాసే ప్రస్రవణం గతాః। కపిరాజేన సంగమ్య
నిరాశాః కపియూథపాః ॥ ౬ ॥ విచిత్య తు దిశం పూర్వాం యథోక్తాం సచివైస్సహ । అదృష్ట్వా వినతస్సీతామాజగామ మ
హాబలః ॥ ౭ ॥ ఉత్తరాం చ దిశం సర్వాం విచిత్య స మహాకపిః । ఆగతస్సహ సైన్యేన వీరశ్శతవలిస్తదా ॥ ౮ ॥ సుషేణః పశ్చిమా
మాశాం విచిత్య సహ వానరైః। సమేత్య మాసే సంపూర్ణే సుగ్రీవముపచక్రమే ॥ ౯ ॥ తం ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం సమాసాద్యా
భివాద్య చ। ఆసీనం సహ రామేణ సుగ్రీవమిదమబ్రువన్ ॥ విచితాః పర్వతాస్సర్వే వనాని గహనాని చ । నిమ్నగాస్సాగరాం
తాశ్చ సర్వే జనపదాశ్చ యే ॥ గుహాశ్చ విచితాస్సర్వాస్త్వయా యాః పరికీర్తితాః । విచితాశ్చ మహాగుల్మా లతావితత
సంతతాః ॥ గహనేషు చ దేశేషు దుర్గేషు విషమేషు చ। సత్త్వాన్యతిప్రమాణాని విచితాని హతాని చ, ఉదారసత్త్వాభిజనో
మహాత్మా స మైథిలీం ద్రక్ష్యతి వానరేంద్రః। దిశం తు యామేవ గతా తు సీతా తామాస్థితో వాయుసుతో హనూమాన్ ॥ ౧౪ ॥
ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ******************************
సహ తారాంగదాభ్యాం తు గత్వా స హనుమాన్కపిః । సుగ్రీవేణ యథోద్దిష్టం తం దేశముపచక్రమే ॥ ౧ ॥ స తు దూర
ముపాగమ్య సర్వైస్తైః కపిసత్తమైః। విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ ॥ పర్వతాగ్రనదీదుర్గాన్సరాంసి విపు
లాన్ద్రుమాన్। వృక్షషండాంశ్చ వివిధాన్పర్వతాన్ఘనపాదపాన్ ॥ ౩ ॥ అన్వేషమాణాస్తే సర్వే వానరాస్సర్వతో దిశం।
న సీతాం దదృశుర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజాం ॥ ౪ ॥ తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ। అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా
న్యవసంస్తత్ర తత్ర హ ॥ ౫ ॥ స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్ ॥ ౫½ ॥ నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహ

శం వృక్షగుల్మాదిరహితప్రదేశం నదీదుర్గాన్ నదీభిర్దుర్గమాన్ ॥ ౩ ॥ విచిత్యేతి ॥ ధృతాః తత్పరాః ॥ ౪ ॥ విచిత్యేతి శ్లోకోక్తం వివృణోతి- సర్వేతి ॥
సర్వర్తుకామాన్, కామ్యంత ఇతి కామాః పుష్పఫలాదయః - సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియుక్తానిత్యర్థః- సఫలాన్-వానరైరుపభుజ్యమాన
త్వేన సఫలాన్-ద్రుమానాసాద్య- సర్వేష్వహస్సు ఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు- రజనీం రజన్యామేవ- శయ్యాం చక్రుః- అనేనాహారవిశ్రమాది
కమహస్సు నాస్తీత్యవగమ్యతే ॥ ౫ ॥ తదితి ॥ తదహః ప్రస్థానదినం ప్రథమం కృత్వా - తదారభ్య మాసే పూర్ణే సతి- నిరాశాః సీతాన్వేషణే నిరుత్సా
హాస్సంతః- కపిరాజేన సంగమ్య తస్మై స్వాగమనం నివేద్యేత్యర్థః- ప్రస్రవణం మాల్యవంతం- గతాః ॥ ౬ ॥ ఏవం సామాన్యేన వానరాగమనముక్త్వా ప్ర
త్యేకం చ దర్శయతి- విచిత్యేత్యాదినా ॥ సచివైః సహాయభూతైః ॥ ౮ ॥ సుషేణ ఇతి ॥ ఉపచక్రమే ఉపాగతః ॥ ౯ ॥ తమితి ॥ ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం ప్రస్రవణా
గ్రస్థం - రామేణ సహాసీనం - రామేణ సహితమిత్యర్థః- వనాని క్షుద్రవనాని- గహనాని మహావనాని- సాగరాంతాః సముద్రతీరాణి- లతావితతసం
తతాః లతాభిర్వితతా వ్యాప్తాః సంతతాః నిరంతరా ఇతి మహాగుల్మవిశేషణం- గహనేష్వితి- గహనేషు దుష్ప్రవేశేషు- నానాద్వీపేష్విత్యర్థః-
దుర్గేషు దుఃఖేన గంతవ్యేషు - నిమ్నోన్నతేష్విత్యర్థః - అతిప్రమాణాని అతిమాత్రశరీరాణి- విచితాని- కిమయం రావణః ఉత నేతి భావః- ఉ
దారసత్త్వః శ్రేష్ఠసత్త్వోఽభిజనో వంశో యస్య ఉదారసత్త్వాభిజనః- మహాబలవతః పుత్ర ఇతి సీతాదర్శనే ప్రథమో హేతుః - మహాత్మా మహాధైర్య ఇతి ద్వి
తీయః- దిశం త్విత్యాదినా తృతీయో హేతుః- ఇత్యబ్రువన్ వానరా ఇతి పూర్వేణాన్వయః- అస్మిన్ సర్గే చతుర్దశశ్లోకాః ॥ ౧౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀
అథ సీతాన్వేషణాయ దక్షిణాం దిశం గతానాం అసురనిరసనపర్యంతో వృత్తాంతోఽష్టచత్వారింశే- సహ తారాంగదాభ్యామిత్యాది ॥ ౧ ॥ స త్వితి ॥
పర్వతాగ్రాన్ వింధ్యాగ్రప్రదేశాన్- పర్వతాన్ పర్యంతపర్వతాన్ ॥ ౨ ॥ సత్వితి ॥ విచినోతి స్మ విధ్యస్యేతి పాఠస్సాధుః ॥ ౫½ ॥ నిర్జలమిత్యాది ॥

ప్రదేశాన్ ॥ ౩ ॥ టీ ॥ విచిత్యేతి ॥ ధృతాః నియుక్తాః ॥ ౪ ॥ సర్వర్తుకామాంశ్చేతి ॥ తే వానరాః సర్వేష్వహస్సు దివసేషు సీతాం విచిత్య సర్వర్తుకాన్ సా
ర్వకాలికపుష్పఫలయుక్తాన్ సఫలాన్ తత్తత్కాలీనఫలయుక్తాంశ్చ ద్రుమానాసాద్య ఫలాదిభక్షణార్థం - రజనీం రజన్యాం శయ్యాం చక్రురితి
యోజనా- అనేన ఆహారవిశ్రమాదికం అహస్సు నాస్తీత్యవగమ్యతే ॥ ౫ ॥ తదహ ఇతి ॥ ప్రస్థానవిశిష్టమహః- నిరాశా అభవన్నితి శేషః ॥ టీ ॥ ఇదానీం తే
షాం ప్రతిప్రయాణమాహ- తదహ ఇతి ॥ సంగమ్య కపిరాజేన- వ్యాదిష్టా ఇతి శేషః- ప్రస్థానదివసం ప్రథమమాదిమం కృత్వా- మాసే సంపూర్ణ ఇతి శేషః
సీతాదర్శనాభావేన నిరాశాస్సంతః- ప్రస్రవణం ఋశ్యమూకం గతాః ప్రాప్తా ఇతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ ఏకైకస్యాగమనమాహ ॥ విచిత్యేత్యాది ॥ ౯ ॥ విచితాశ్చే
తి ॥ లతావితతసంతతాః లతాభిర్వితతాః సంతతాశ్చ- తిర్యగూర్ధ్వం చ వ్యాప్తా ఇత్యర్థః ॥ టీ ॥ సత్త్వాన్యతిప్రమాణాని రావణభ్రాంత్యేతి భావః ॥ *త
ర్హి కో వా సీతాం ద్రక్ష్యతీత్యపేక్షాయామాహ - ఉదారేతి ॥ ౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ॥ టీ ॥ ఇతరదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతస్య అల్ప
త్వాన్ ప్రథమత ఏవ సంవర్ణ్య ఇదానీం దక్షిణదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతమాహ- సహేతి ॥ ౧ ॥ పర్వతాగ్రానితి ॥ పర్వతాన్ వింధ్యస్య ప్రత్యంతపర్వ

ష్ణణం ॥ త్యక్త్వాతుతంతదాదేశంసర్వే వై హరియూథపాః। తాదృశాన్యప్యరణ్యానివిచిత్యభృశపీడితాః॥ దేశమన్యందురా
ధర్షంవివిశుశ్చాకుతోభయాః।యత్రవంధ్యఫలావృక్షావిపుష్పాః పర్ణవర్జితాః॥నిస్తోయాస్సరితోయత్రమూలంయత్రసు
దుర్లభం।నసంతిమహిషాయత్రనమృగానచహస్తినః॥శార్దూలాఃపక్షిణోవాపియేచాన్యేవనగోచరాః। నయత్రవృక్షా
నౌషధ్యోనలతానాపివీరుధః॥ ౧౦ ॥స్నిగ్ధపత్రాస్స్థలేయత్రపద్మిన్యఃఫుల్లపంకజాః । ప్రేక్షణీయాస్సుగంధాశ్చభ్రమ
రైశ్చాపివర్జితాః ॥ ౧౧ ॥ కండుర్నామమహాభాగస్సత్యవాదీతపోధనః।మహర్షిఃపరమామర్షీనియమైర్దుష్ప్రధర్ష
ణః॥౧౨॥తస్యతస్మిన్వనేపుత్రోబాలష్షోడశవార్షికః। ప్రణష్టోజీవితాంతాయక్రుద్ధస్తత్రమహామునిః ॥ ౧౩॥ తేనధ
ర్మాత్మనాశప్తంకృత్స్నంతత్రమహద్వనం ॥ అశరణ్యందురాధర్షంమృగపక్షివివర్జితం॥ ౧౪ ॥తస్యతేకాననాంతాం
శ్చగిరీణాంకందరాణిచ । ప్రభవానినదీనాంచవిచిన్వంతిసమాహితాః॥ ౧౫ ॥ తత్రచాపిమహాత్మానోనాపశ్యన్జనకాత్మ
జాం॥హర్తారంరావణంవాపిసుగ్రీవప్రియకారిణః ॥ ౧౬ ॥తేప్రవిశ్యాశుతంభీమంలతాగుల్మసమావృతం।దదృశుఃక్రూ
రకర్మాణమసురంసురనిర్భయం॥౧౭॥తందృష్ట్వావానరాఘోరంస్థితంశైలమివాపరం । గాఢంపరిహితాస్సర్వేదృష్ట్వా
తాన్పర్వతోపమాన్॥౧౮॥సోపితాన్వానరాన్సర్వాన్నష్టాస్థేత్యబ్రవీద్బలీ। అభ్యధావతసంక్రుద్ధోముష్టిముద్యమ్యసం
హితం॥౧౯॥తమాపతంతంసహసావాలిపుత్రోంగదస్తదా।రావణోయమితిజ్ఞాత్వాతలేనాభిజఘానహ॥ ౨౦ ॥సవాలి
పుత్రాభిహతోవక్త్రాచ్ఛోణితముద్వమన్। అసురోభ్యపతద్భూమౌపర్యస్తఇవపర్వతః ॥ ౨౧ ॥ తేపితస్మిన్నిరుచ్ఛ్వాసే
వానరాజితకాశినః। వ్యచిన్వన్ప్రాయశస్తత్రసర్వంతద్గిరిగహ్వరం ॥ ౨౨ ॥ విచితంతుతతఃకృత్వాసర్వేతేకాననంపు
నః।అన్యదేవాపరంఘోరంవివిశుర్గిరిగహ్వరం॥ ౨౩॥ తేవిచిత్యపునఃఖిన్నావినిష్పత్యసమాగతాః ఏకాంతేవృక్షమూ
లేతునిషేదుర్దీనమానసాః ॥౨౪॥ఇతిశ్రీమతికిష్కింధాకాండే- అష్టచత్వారింశస్సర్గః.****************

వంధ్యఫలాఃఫలైర్వంధ్యాః- నిష్ఫలాఇత్యర్థః- స్నిగ్ధపత్రాఇత్యాది- అత్రాపినసంతీత్యనుషజ్యతఇతికేచిత్- తన్న-భ్రమరైశ్చాపివర్జితాఇత్య
స్యానన్వయాత్- కింతుభ్రమరైరప్యనుపభుక్తంస్థలపద్మినీమాత్రమిత్యర్థః - సర్వేపిమహీతటాకాఃస్థలపద్మినీత్వంగతాఇతిభావః-అన్యందేశం
వివిశురితిపూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ తేభక్షయంతోమూలానిఫలానివివిధానిచ। అన్వేషమాణాదుర్ధర్షాఃన్యవసంస్తత్రతత్రహ॥ సతుదేశోదురం
వేషోగుహాగహనవాన్మహాన్ । నిర్జలంనిర్జనంశూన్యంగహనంరోమహర్షణం॥త్యక్త్వాతుతంతదాదేశంసర్వేవైహరియూథపాః। తాదృశా
న్యప్యరణ్యానివిచిత్యభృశపీడితాః ॥ దేశమన్యందురాధర్షంవివిశుశ్చాకుతోభయాఇతిపాఠక్రమః ॥ స్నిగ్ధపత్రాఇత్యాదావపినసంతీత్యను
షజ్యతే- భ్రమరైశ్చాపివర్జితాఇతిపాఠః॥౧౧॥ దేశస్యతాదృశత్వేనిమిత్తమృషిరిత్యాహ-కండురిత్యాదినా॥౧౨॥తస్యేతి॥తత్రవనేవిషయే-
జీవితాంతాయతిస్యనాశాయకుపితః॥౧౩॥తేనేతి॥అశరణ్యంఅనాశ్రయంఅభవదితిశేషః॥ రా॥ తేనేతి॥మృగపక్షివివర్జితమితిపాఠః ॥౧౪॥ తస్యేత
ఇతి॥ నదీనాంప్రభవానిగిరిగణమధ్యప్రదేశాః॥౧౫॥ తేప్రవిశ్యేతి॥ సురనిర్భయంసురేభ్యోనిర్భయం॥౧౭॥తందృష్ట్వేతి॥గాఢంపరిహితాఃదృ
ఢంపరిహితవసనాఃఅభవన్॥౧౮॥సోపీతి॥సంహితందృఢమిత్యర్థః॥ రా॥ తాందృష్ట్వేతి॥ గాఢంపరిహితాఃదృఢంపరిహితవాససః-స్థితాఇతిశేషః-దృ
ష్ట్వాతాన్పర్వతోపమానితిపాఠః. సోపితానిత్యత్రతచ్ఛబ్దస్యఇత్యబ్రవీదిత్యనేనసంబంధః॥౨౦॥పర్యస్తఃపాతితః॥౨౧॥తేపీతి ॥ తస్మిన్నసురేనిరు
చ్ఛ్వాసే మృతఇత్యర్థః-తస్మిన్నసురేరావణభ్రాంత్యాతస్మిన్పవనేచిరమన్వేషితవంతఇతిబోధ్యం॥౨౨॥విచితంత్వితి॥అపరంఅదూరం-పరందూ
రాన్యమిత్యేష్వితివైజయంతీ- గిరిగహ్వరంగిరిమధ్యప్రదేశం॥ ౨౩॥ తేవిచిత్యేతి॥వినిష్పత్యవినిర్గత్యసమాగతాఃసంఘీభూతాః.అస్మిన్సర్గేచ
తుర్వింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టచత్వా
రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋పునఃప్రదేశాంతరాన్వేషణమేకోనపంచాశే- అథాంగదఇత్యాది॥సహాయఃగవత్ దాత్యంఉక్తా

తాన్గోమంతత్ర్యంబకాదీన్ - ఘనపాదపానితిసర్వత్రవిశేషణం॥టీ॥ సతుదేశఇత్యాది-సప్రసిద్ధోదేశః-అస్తీతిశేషః॥ ౬౫॥ తైఃప్రవిష్టందేశం
వర్ణయతి॥ యత్రవంధ్యఫలేత్యాదినా॥ టీ॥ వంధ్యాన్యనుపభోగ్యానిఫలానియేషాంతే. ఓషధ్యోవ్రీహ్యాదయః॥౧౦॥ స్నిగ్ధపత్రాఇత్యాదావపిన
సంతీత్యనుషజ్యతే॥౧౧॥తస్యదేశస్యోక్తరూపత్వేకారణమాహ॥కండునామేత్యాదినా॥౧౨॥టీ॥తస్యేతి॥జీవితాంతాయజీవితాంతకరాయ
వనాయక్రుద్ధఇత్యర్థః॥౧౪॥తస్యేతి॥తస్యదేశస్యనదీశబ్దేననిస్తోయనదీప్రదేశాఉచ్యంతే-నిస్తోయాఃసరితోయత్రేతిపూర్వమభిధానాత్॥టీ॥ త
స్యేతి॥ప్రభవానిఉత్పత్తిస్థానాని॥౧౭॥తందృష్ట్వేతి॥గాఢంపరిహితాఃదృఢంపరిధానంకృతవంతః॥౧౯॥ తస్యేతి॥ అంగదఃసంహతంముష్టిముద్య
మ్యాపతంతంతమయంరావణఇతిజ్ఞాత్వాతస్యమూర్ధ్నితలేనాభిజఘానేతిసంబంధః॥౨౨॥విచితమితి॥అపరంపరంనభవతీత్యపరం-సన్నికృష్టమిత్య
ర్థః॥౨౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.❋

అథాంగదస్తదా సర్వాన్వానరానిదమబ్రవీత్ । పరిశ్రాంతో మహాప్రాజ్ఞస్సమాశ్వాస్య శనైర్వచః ॥ వనాని గిరయో నద్యో దుర్గాణి గహనాని చ । దర్యో గిరిగుహాశ్చైవ విచితా నస్సమంతతః ॥ తత్ర తత్ర సహాస్మాభిర్జానకీ న చ దృశ్యతే. తద్వా రక్షో హృతా యేన సీతా సురసుతోపమా ॥ కాలశ్చ నో మహాన్యాతస్సుగ్రీవశ్చోగ్రశాసనః । తస్మాద్భవంతస్సహితా విచిన్వంతు సమంతతః ॥ విహాయ తంద్రీం శోకం చ నిద్రాం చైవ సముత్థితాం । విచినుధ్వం యథా సీతాం పశ్యామో జనకాత్మజాం ॥ అనిర్వేదం చ దాక్ష్యం చ మనసశ్చాపరాజయః । కార్యసిద్ధికరాణ్యాహుస్తస్మాదేతద్బ్రవీమ్యహం ॥ అద్యాపి తద్వనం దుర్గం విచిన్వంతు వనౌకసః । ఖేదం త్యక్త్వా పునస్సర్వైర్వనమేతద్విచీయతాం ॥ అవశ్యం క్రియమాణస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం । అలం నిర్వేదమాగమ్య న హి నో మీలనం క్షమం ॥ సుగ్రీవః కోపనో రాజా తీక్ష్ణదండశ్చ వానరః । భేతవ్యం తస్య సతతం రామస్య చ మహాత్మనః ॥౯॥ హితార్థమేతదుక్తం వః క్రియతాం యది రోచతే । ఉచ్యతాం వా క్షమం యన్నస్సర్వేషామేవ వానరాః ॥౧౦॥ అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా వచనం గంధమాదనః । ఉవాచావ్యక్తయా వాచా పిపాసాశ్రమఖిన్నయా ॥ సదృశం ఖలు వో వాక్యమంగదో యదువాచ హ । హితం చైవానుకూలం చ క్రియతామస్య భాషితం ॥ పునర్మార్గామహై శైలాన్కందరాంశ్చ దరీస్తథా । కాననాని చ శూన్యాని గిరిప్రస్రవణాని చ ॥ యథోద్దిష్టాని సర్వాణి సుగ్రీవేణ మహాత్మనా । విచిన్వంతు వనం సర్వే గిరిదుర్గాణి సర్వశః ॥౧౪॥ తతస్సముత్థాయ పునర్వానరాస్తే మహాబలాః । వింధ్యకాననసంకీర్ణాం విచేరుర్దక్షిణాం దిశం ॥ ౧౫ ॥ తే శారదాభ్రప్రతిమం శ్రీమద్రజతపర్వతం । శృంగవంతం దరీమంతమధిరుహ్య చ వానరాః ॥ తత్ర లోధ్రవనం రమ్యం సప్తపర్ణవనాని చ । వ్యచిన్వంస్తే హరివరాస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాగ్రమధిరూఢాస్తే శ్రాంతా విపులవిక్రమాః । న పశ్యంతి స్మ వైదేహీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం ॥ ౧౭ ॥ తే తు దృష్టిగతం కృత్వా తం శైలం బహుకందరం । అవారోహంత హరయో వీక్షమాణాస్సమంతతః ॥ ౧౮ ॥ అవరుహ్య తతో భూమిం శ్రాంతా విగతచేతసః । స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రాథ వృక్షమూలముపాశ్రితాః ॥ ౨౦ ॥ తే ముహూర్తం సమాశ్వస్తాః కించిద్భగ్నపరిశ్రమాః । పునరేవోద్యతాః కృత్స్నాం మార్గితుం దక్షిణాం దిశం ॥ ౨౧ ॥ హనుమత్ప్రముఖాస్తే తు ప్రస్థితాః ప్లవగర్షభాః । వింధ్యమేవాదితస్తావద్విచేరుస్తే తతస్తతః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.........❋

సహ తారాంగదాభ్యాం తు సంగమ్య హనుమాన్కపిః । విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ ॥ సింహశార్దూలజుష్టేషు శిలాశ్చ సరితస్తథా । విషమేషు నగేంద్రస్య మహాప్రస్రవణేషు చ ॥ ౨ ॥ ఆసేదుస్తస్య శైలస్య కోటిం దక్షిణపశ్చిమాం । తేషాం తత్రైవ వసతాం స కాలో వ్యత్యవర్తత ॥ ౩ ॥ స హి దేశో దురన్వేష్యో గుహాగహనవాన్మహాన్ ॥ ౩½ ॥ త

హః- దక్షః ఉత్సాహ ఇత్యుక్తేః- మనసశ్చాపరాజయః- ధైర్యమిత్యర్థః- వనమేతత్- విచీయతాం అన్విష్యతాం- మీలనం నేత్రమీలనం- కర్తవ్యమకృత్వా తూష్ణీంభావ ఇత్యర్థః ॥ రా ॥ క్రియతాం ప్రకారమేవాహ- ఖేదమితి ॥ విచిన్వతామితి- చినోతేర్లోట్ప్రథమపురుషబహువచనరూపం- విచీయతామితి వా తే యుష్మాభిరితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ అంగదస్యేత్యాది ॥ కందరాన్ దరీశ్చ- విచిన్వంతు వనం సర్వ ఇతి- భవంత ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ బిలప్రవేశః స్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే- సహేత్యాది ॥ సింహేతి- నగేంద్రస్య శార్దూలజుష్టేషు- విషమేషు విషమప్రదేశేషు- శిలాః - మహాప్రస్రవణేషు సరితశ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨ ॥ ఆసేదురితి ॥ కాలః సుగ్రీవోక్తమాసః- మాసః పూర్ణో బిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదవచనస్య బిలప్రవేశాన్మాసో గత ఇత్యర్థో వక్ష్యతే ॥ ౩ ॥ నను విచేతవ్యప్రదేశేషు బహుషు విద్యమానేషు కథమత్రైవ మాసం క్షపితవంత ఇత్యాశం

తత్ర తత్రేతి ॥ సహాస్మాభిరిత్యాత్మని బహువచనం. అస్మాభిః సహ విచితాని- యుష్మాభిరితి శేషః ॥ టీ ॥ కాలశ్చేతి ॥ సమయాతిక్రమేణ మారయిష్యతీతి భావః ❋ తంద్రీం ప్రమీలాం నిద్రామాలస్యమితి యావత్ ❋ కిం తత్కార్యసాధకమిత్యత ఆహ- అనిర్వేదమితి- మనసశ్చాపరాజయః మనోజయ ఇత్యర్థః ❋ ॥ తీ ॥ అద్యాపీతి ॥ హే వనౌకసః తద్వనం దుర్గం వనం అద్యాపి విచిన్వంతు- భవంత ఇతి శేషః- కథమితి చేత్ - ఖేదం త్యక్త్వా పునరేతద్వనం విచీయతాం- భవద్భిరితి శేషః ❋ అవశ్యమితి ॥ నిర్వేదమాగమ్యాలం- కుతః మీలనం నేత్రనిమీల్యావస్థానం- నిరుద్యోగతేతి యావత్ - నః అస్మాకం న క్షమం ॥ టీ ॥ విచయనాభావే బాధాం సూచయతి- సుగ్రీవ ఇత్యాది- తస్య తస్మాదిత్యర్థః ॥ టీ ॥ సదృశమితి ॥ అంగదః యద్వాక్యముపాచ తద్వాక్యం వో యుష్మాకం సదృశం ఖలు సమ్మతం ఖల్విత సంబంధః ॥ తీ ॥ యథోద్దిష్టానీతి ॥ విచిన్వంతు భవంత ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ సింహేతి ॥ నగేంద్రస్య సింహశార్దూలజుష్టేషు విషమేషు శిలాశ్చ మహాప్రస్రవణేషు సరితశ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨ ॥ ఆసేదురితి ॥ స కాలః సుగ్రీవకల్పితో మాసరూపః వ్యత్యవర్తత వ్యతీతప్రాయ ఇత్యర్థః- మాసః పూర్ణో బిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదేనాభిధానాత్ ॥ టీ ॥ దక్షిణపశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమయోరంతరాళం నైరృతిమిత్యర్థః ॥ ౩½ ॥ తీ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర సంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం- వాయుసుతః అన్యోన్యస్యాదూ

త్ర వాయుసుతస్సర్వం విచినోతి స్మ పర్వతం॥ పరస్పరేణ హనుమానన్యోన్యస్యావిదూరతః ॥ ౪ ॥ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గన్ధమాదనః। మైన్దశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జామ్బవాన్నలః। అఙ్గదో యువరాజశ్చ తారశ్చ వనగోచరః ॥ గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం। విచిన్వన్తస్తతస్తత్ర దదృశుర్వివృతం బిలం॥ ౬॥ దుర్గమృక్షబిలం నామ దానవేనాభిరక్షితం। క్షుత్పిపాసాపరీతాశ్చ శ్రాన్తాశ్చ సలిలార్థినః ॥ అవకీర్ణం లతావృక్షైర్దదృశుస్తే మహాబిలం॥ ౮॥ తతః క్రౌఞ్చాశ్చ హంసాశ్చ సారసాశ్చాపి నిష్క్రమన్। జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చ రక్తాఙ్గాః పద్మరేణుభిః ॥ ౯ ॥ తతస్తద్బిలమాసాద్య సుగన్ధిమతిక్రమం। విస్మయవ్యగ్రమనసో బభూవుర్వానరర్షభాః ॥ ౧౦॥ సంజాతపరిశంకాస్తే తద్బిలం ప్లవగోత్తమాః ॥ అభ్యపద్యన్త సంహృష్టాస్తేజోవన్తో మహాబలాః । నానాసత్త్వసమాకీర్ణం దైత్యేన్ద్రనిలయోపమం। దుర్దర్శమతిఘోరం చ దుర్విగాహం చ సర్వశః॥ ౧౨ ॥ తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్పవనాత్మజః॥ అబ్రవీద్వానరాన్సర్వాన్కాన్తారవనకోవిదః॥ ౧౩॥ గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం ॥ వయం సర్వే పరిశ్రాన్తా న చ పశ్యామ మైథిలీం। అస్మాచ్చాపి బిలాద్ధంసాః క్రౌఞ్చాశ్చ సహ సారసైః॥ జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చ నిష్పతన్తి స్మ సర్వతః। నూనం సలిలవానత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః॥ తథా చేమే బిలద్వారే స్నిగ్ధాస్తిష్ఠన్తి పాదపాః॥ ౧౬ ॥ ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం సర్వే వివిశుస్తిమిరావృతం। అచన్ద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణం॥ ౧౭ ॥ నిశామ్య తస్మాత్సింహాంశ్చ తాంస్తాంశ్చ మృగపక్షిణః॥ ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమిరసంవృతం॥ ౧౮॥ న తేషాం సజ్జతే చక్షుర్న తేజో న పరాక్రమః॥ వాయోరివ గతిస్తేషాం దృష్టిస్తమసి వర్తతే ॥ ౧౯॥ తే ప్రవిష్టాస్తు వేగేన తద్బిలం కపికుఞ్జరాః॥ ప్రకాశమభిరామం చ దదృశుర్దేశముత్తమం॥ ౨౦ ॥ తతస్తస్మిన్బిలే దుర్గే నానాపాదపసంకులే॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య జగ్ముర్యోజనమన్తరం॥ ౨౧॥ తే నష్టసంజ్ఞాస్తృషితాస్సంభ్రాన్తాస్సలిలార్థినః। పరిపేతుర్బిలే తస్మిన్కంచిత్కాలమతన్ద్రితాః॥ ౨౨॥ తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాన్తాః ప్లవంగమాః॥ ఆలోకం దదృశుర్వీరా నిరాశా జీవితే తదా॥ ౨౩॥ తతస్తం దేశమాగమ్య సౌమ్యం వితిమిరం వనం ॥ దదృశుః కాఞ్చనాన్వృక్షాన్దీప్తవైశ్వానరప్రభాన్। సాలాంస్తాలాంశ్చ పు

క్యాహ-సహితి॥ ౩॥ తత్రేతి॥ సంగమయ్యేత్యధ్యాహార్యం - వాయుసుతః హనుమాన్ - అన్యోన్యస్యావిదూరతః పరస్పరేణ సంగమయ్య సర్వం పర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః॥ ౪॥ గజ ఇత్యాది ॥ చకారాద్ధనూమాంశ్చ - గజాదయః గిరిజాలావృతాన్ దేశాన్మార్గిత్వా. తతో దక్షిణాం దిశం విచిన్వంతః- తత్ర వివృతం విస్తృతం- బిలం దదృశురితి సంబంధః॥ ౬॥ దుర్గమిత్యాది॥ దానవేన మయేన- ఋక్షబిలం నామ ఋక్షబిలమితి ప్రసిద్ధం- మహాబిలం దదృశురితి పునరుక్తిర్గుణాంతరవిధానాయ॥ ౮॥ తత ఇతి॥ నిష్క్రామన్నిష్క్రమన్ ॥ ౯॥ తత స్తదితి॥ దురతిక్రమం దుష్ప్రవేశం॥ ౧౦॥ సంజాతేతి॥ సంజాతపరిశంకాః కిమిదం పాతాళం ఉత అన్యన్మాయామయమితి సందిహానాః- అసంహృష్టాస్సంతః అభ్యపద్యన్న భ్యపద్యంత- నానేత్యర్ధశ్లోకో బిలవిశేషణం ॥ ౧౨ ॥ తత ఇతి॥ కాంతారే దుర్గమార్గే - వనే కోవిదః సమర్థః॥ రా॥ తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్ పవనాత్మజ ఇతి పాఠః॥ ౧౩॥ గిరీతి॥ గిరిజాలావృతాన్ దేశాన్ దక్షిణాం దిశం- తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం దిశమిత్యర్థః- నూనమితి- అస్తీతి శేషః॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే ప్యుక్త్వా వివిశుః- తిమిరావృతం దదృశుశ్చ- అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణరహితం॥ ౧౭॥ నిశామ్యేతి॥ తస్మాన్నిర్గచ్ఛతః సింహాన్ తాంస్తాన్నానాప్రకారాన్ - మృగపక్షిణశ్చ॥ ౧౮॥ న తేషామితి॥ వర్తతే అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః॥ రా॥ తేజః ప్రభావః॥ ని॥ తేజః ప్రభావేదీప్తా చేతి విశ్వః॥ ౧౯॥ తే ప్రవిష్టా ఇతి॥ ప్రకాశం నిస్తమస్కం॥ ౨౦॥ సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి- తతస్తస్మిన్నిత్యాదినా॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా॥ ౨౧॥ త ఇతి॥ పరిపేతుః జగ్ముః- కంచిత్కాలమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా॥ ౨౨॥ తే కృశా ఇతి॥ ఆలోకం ప్రకాశం॥ ౨౪॥ ఆపీడైః శేఖరైః లతాభిశ్చ- ఉపశోభితానితి శేషః. హేమాభగణభూషితా

రతః పరస్పరేణ సంగమ్య సర్వపర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః- సమంతతో వానరాన విదూరే స్థాపయిత్వా - సానుగహ్వరాదివిశిష్టం కృత్స్నం పర్వతం వాయుసుతో మహతా వేగేన విచితవానిత్యర్థః॥ ౬ ॥ దుర్గమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ దుర్గం దుర్గమం- దానవేన మయేన బిలస్య విశిష్టతాం ద్యోతయితుం దదృశురితి పునరభిధానం॥ ౧౦॥ సంజాతపరిశంకా ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ టీ॥ సంజాతపరిశంకాః- ఇదమేవ రావణస్థానమితి సంజాతా పరిశంకా ఊహా యేషాం తే తథోక్తాః॥ ౧౨॥ తత ఇతి॥ కాంతారవనకోవిదః కాంతారే దుర్గమార్గే వనే చ కోవిదః॥ ౧౩॥ గిరిజాలేతి॥ దక్షిణాం దిశం దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త ఇతి॥ ఇత్యుక్తే సతి సర్వే హరయః తద్బిలం వివిశుః॥ ౧౭॥ నిశామ్యేతి॥ హరిశార్దూలాః- తస్మాత్ బిలాత్ నిర్గచ్ఛతః సింహాదీన్ నిశామ్య దృష్ట్వా- తద్బిలం ప్రవిష్టా ఇతి యోజనా॥ ౧౮॥ న తేషామితి॥ తేజః ప్రభావః. తేజ అదితత్త్వలక్షత మసిన ప్రవర్తత ఇత్యర్థః॥ టీ॥ కథమంధకారావృతబిలప్రవేశ ఇత్యత్రాహ- న తేషామితి॥ ౧౯॥ టీ॥ త ఇతి॥ ప్రకాశం తిమిరరహితం దేశం దూరాద్దదృశురిత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఏవం సంగ్రహేణోక్త్వా సప్రపంచమాహ॥ తతస్తస్మిన్నిత్యాదినా॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా॥ ౨౧॥ టీ॥ త ఇతి॥ ఆలోకం ప్రకాశవంతం దేశం- ఆలోకాదర్శనో ద్యోతావిత్యమరః॥ ౨౪॥ స్తబకైరితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఆపీడైః

న్నాగాన్ శుభాన్వఞ్జుళాన్ధవాన్॥ చమ్పకాన్నాగవృక్షాంశ్చ కర్ణికారాంశ్చ పుష్పితాన్॥ ౨౫॥ స్తబకైః కాఞ్చనై శ్చిత్రై రక్తైః కిసలయైస్తథా ॥ ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాన్। తరుణాదిత్యసఙ్కాశాన్వైడూర్యకృతవేదికాన్॥ విభ్రాజమానాన్వపుషా పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్॥ ౨౬॥ నీలవైడూర్యవర్ణాశ్చ పద్మినీః పతగావృతాః ॥ మహద్భిః కాఞ్చనైః పద్మైర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః। జాతరూపమయైర్మత్స్యైర్మహద్భిశ్చ సకచ్ఛపైః॥ నళినీ స్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలావృతాః ॥౨౯॥ కాఞ్చనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ॥ తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ। హైమరాజతభౌమాని వైడూర్యమణిమన్తి చ॥ దదృశు స్తత్ర హరయో గృహముఖ్యాని సర్వశః ॥ ౩౧॥ పుష్పితాన్ఫలినో వృక్షాన్ప్రవాళమణిసన్నిభాన్ ॥ కాఞ్చనభ్రమరాంశ్చైవ మధూని చ సమన్తతః । మణికాఞ్చనచిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చ॥ మహార్హాణి చ యానాని దదృశుస్తే సమన్తతః॥ ౩౩॥ హైమరాజతకాంస్యానాం భాజనానాం చ సఞ్చయాన్ । అగరూణాం చ దివ్యానాం చన్దనానాం చ సఞ్చయాన్ । శుచీన్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ॥ మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవన్తి చ। దివ్యానామమ్బరాణాం చ మహార్హాణాం చ సఞ్చయాన్॥ కమ్బళానాం చ చిత్రాణామజినానాం చ సఞ్చయాన్ । తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్దీప్తాన్వైశ్వానరప్రభాన్ ॥ దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సఞ్చయాన్ ॥౩౬॥ తత్ర తత్ర విచిన్వన్తో బిలే తస్మిన్మహాబలాః ॥ దదృశుర్వానరాశ్శూరాః స్త్రియం కాఞ్చిదదూరతః ॥౩౮॥ తాం దృష్ట్వా భృశసన్త్రస్తాశ్చీరకృష్ణాజినామ్బరామ్॥ తాపసీం నియతాహారాం జ్వలన్తీమివ తేజసా। విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠన్త సర్వశః ॥౪౦॥ పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాసి త్వం కస్య వా బిలమ్ ॥౪౦॥ తతో హనూమాన్గిరిసన్నికాశః కృతాఞ్జలిస్తామభివాద్య వృద్ధామ్। పప్రచ్ఛ కా త్వం భవనం బిలం చ రత్నాని హేమాని వద స్వకస్య ॥౪౧॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చాశస్సర్గః.........................

ఇత్యుక్త్వా హనుమాం స్తత్ర పునః కృష్ణాజినామ్బరామ్। అబ్రవీత్తాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీమ్ ॥ ఇదం ప్రవిష్టాస్సహసా బిలం తిమిరసంవృతమ్ । క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాన్తాః పరిఖిన్నాశ్చ సర్వశః ॥ మహద్ధరణ్యా వివరం ప్రవిష్టాః స్మ పిపాసితాః । ఇమాంస్త్వేవంవిధాన్భావాన్వివిధానద్భుతోపమాన్ । దృష్ట్వా వయం ప్రవ్యథితాస్సమ్భ్రాన్తా న

ఫలిత హేమాభరణాన్- పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్ రజతమయాంశ్చ వృక్షాన్ ॥౨౬॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః పద్మినీః ఉక్తవిశేషణయుక్తా నళినీశ్చ దదృశురిత్యన్వయః- అతో న పునరుక్తిః॥ ౨౯॥ కాఞ్చనానీత్యాది॥ హైమరాజతభౌమానీతి శేషః- గృహముఖ్యవిశేషణం వా॥*॥ రా॥ హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని॥ ౩౧॥ *రా॥ మణికాఞ్చనచిత్రాణి శయనాన్యాసనానిచేత్యతః పరం - మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవన్తి చ। దివ్యానామమ్బరాణాం చ మహార్హాణాం చ సఞ్చయాన్ । కమ్బళానాం చ చిత్రాణామజినానాం చ సఞ్చయాన్ । తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్వైశ్వానరప్రభాన్ । దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సఞ్చయాన్- ఇత్యేవ పాఠక్రమః ॥ ౩౩॥ హైమేత్యాది॥ శుభ్రాన్ నిర్మలాన్ ॥ ౩౬॥ తాం దృష్ట్వేతి॥ వ్యవాతిష్ఠన్త దూరే స్థితా ఇత్యర్థః॥ రా॥ తాం దృష్ట్వా భృశసన్త్రస్తా ఇతి పాఠః॥౪౦॥ రా॥ విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠన్త సర్వశ ఇత్యతః పరం- పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాసి త్వం కస్య వా బిలమిత్యర్ధం కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యతే- తేన వినాపి కథాసఙ్గతేర విరోధః॥౪౦॥ పప్రచ్ఛేత్యర్ధస్య వివరణం-తతో హనూమానితి॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధైకచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే పఞ్చాశస్సర్గః.**********************************

అథ స్వయంప్రభయా బిలవృత్తాన్తోక్తిరేకపఞ్చాశే- ఇత్యుక్త్వేత్యాది॥ పరిఖిన్నాః అథ్వశ్రమఖిన్నాః- క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాన్తత్వే పిపాసైవ ప్రవేశహేతురిత్యాశయేనోక్తం పిపాసితా ఇతి - భావాన్పదార్థాన్-ప్రవ్యథితాః కిమిదమసురాదిమాయేతి సఞ్జాతవ్యథాః - నష్టచేతసః కర్తవ్యబుద్ధిరహితాః- మణిజాలావృతాని రత్నమయజాలకాని- జాలకగవాక్షయోర్భేద ఉక్తః- ఆత్మానుభావం-అనుభావం ప్రభావం- కస్యైతే

శేఖరైః హేమాభరణభూషితాన్ ఫలిత హేమాభరణాన్-హిరణ్మయాన్ రజతమయాన్- స్తబకాదిభిశ్చయుతాన్ పాదపాన్ దదృశురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ॥ ౨౬॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ పతగావృతాః బాలార్కసన్నిభైః మహద్భిః కాఞ్చనైః కాఞ్చనమయైః పద్మైః వృతాః నీలవైడూర్యవర్ణాః పద్మినీః సకచ్ఛపైః జాతరూపమయైః మత్స్యైర్వృతాః- ప్రసన్నసలిలావృతాః నళినీశ్చ దదృశురితి యోజనా ॥౩౧॥ టీ॥ పుష్పితానీతి॥ మధూని పుష్పరసాః-మధుమధ్యే పుష్పరస ఇత్యమరః॥ ౩౩॥ *టీ॥ పానాన్యవకాని॥ ౩౮॥ టీ॥ తామితి॥ సన్త్రస్తాః తదీయాం తిరిక్తతేజో దర్శనేనేతి భావః॥౪౦॥ టీ॥ తత ఇతి॥ వద స్వ వద॥ ౪౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- పఞ్చాశస్సర్గః. ********** ॥* ఇమాంస్త్వితి॥ భావాన్ పదార్థాన్॥ టీ॥ వయం ప్రవ్యథితాః అలౌకికవస్తుసన్దర్శనజనితభయేనేతి భావః॥*॥ తీ॥ కథం మత్వా స్వస్థ్యేతి ॥ ఆత్మన స్స్వస్య ప్రభావాత్ తపఃప్రభావాదిత్యర్థః॥ ౯॥ మ

ష్టచేతసః। కస్యైతే కాంచనావృక్షాస్తరుణాదిత్యసన్నిభాః॥ శుచీన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిచఫలానిచ। కాంచనాని విమానానిరాజతానిగృహాణిచ ॥ తపనీయగవాక్షాణిమణిజాలావృతానిచ । పుష్పితాఃఫలవంతశ్చపుణ్యాస్సురభిగంధినః॥ ఇమేజాంబూనదమయాఃపాదపాఃకస్యతేజసా। కాంచనానిచపద్మానిజాతానివిమలేజలే ॥ కథంమత్స్యాశ్చసౌవర్ణాశ్చరంతిసహకచ్ఛపైః । ఆత్మానమనుభావంచ కస్యచైతత్తపోబలం । అజానతాంనస్సర్వేషాం సర్వమాఖ్యాతుమర్హసి॥౮॥ఏవముక్తాహనుమతా తాపసీధర్మచారిణీ।ప్రత్యువాచహనూమంతంసర్వభూతహితేరతా॥౯॥ మయోనామమహాతేజామాయావీదానవర్షభః॥ తేనేదంనిర్మితంసర్వంమాయయాకాంచనంవనం॥౧౦॥పురాదానవముఖ్యానాంవిశ్వకర్మా బభూవహ॥ యేనేదంకాంచనందివ్యంనిర్మితంభవనోత్తమం ॥౧౧॥ సతువర్షసహస్రాణితపస్తప్త్వా మహావనే॥ పితామహాద్వరంలేభేసర్వమౌశనసంధనం ॥౧౨॥ వనంవిధాయబలవాన్సర్వకామేశ్వరస్తదా॥ ఉవాస సుఖితఃకాలంకంచిదస్మిన్మహావనే ॥౧౩॥ తమప్సరసిహేమాయాంసక్తందానవపుంగవం ॥ విక్రమ్యైవాశనింగృహ్య జఘానేశఃపురందరః ॥౧౪॥ ఇదంచబ్రహ్మణాదత్తంహేమాయైవనముత్తమం ॥ శాశ్వతాఃకామభోగాశ్చగృహం చేదంహిరణ్మయం ॥౧౫॥ దుహితామేరుసావర్ణేరహంతస్యాస్స్వయంప్రభా ॥ ఇదంరక్షామిభవనంహేమాయా వానరోత్తమ ॥౧౬॥ మమప్రియసఖీహేమానృత్తగీతవిశారదా॥ తయాదత్తవరాచాస్మిరక్షామిభవనోత్తమం॥౧౭॥ కింకార్యంకస్యవాహేతోఃకాంతారాణిప్రపశ్యథ॥ కథంచేదంవనందుర్గంయుష్మాభిరుపలక్షితం ॥౧౮॥ ఇమాన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిచఫలానిచ॥భుక్త్వాపీత్వాచపానీయంసర్వంమేవక్తుమర్హథ॥౧౯॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- ఏకపంచాశస్సర్గః. .... ❋

అథతానబ్రవీత్సర్వాన్విశ్రాంతాన్హరిపుంగవాన్। ఇదంవచనమేకాగ్రాతాపసీధర్మచారిణీ ॥౧॥ వానరా యదివఃఖేదఃప్రణష్టఃఫలభక్షణాత్। యదిచైతన్మయాశ్రావ్యంశ్రోతుమిచ్ఛామికథ్యతాం ॥౨॥ తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వాహనుమాన్మారుతాత్మజః। ఆర్జవేనయథాతత్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౩॥ రాజాసర్వస్యలోకస్యమహేంద్రవరుణోపమః। రామోదాశరథిశ్శ్రీమాన్ప్రవిష్టోదండకావనం ॥ లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా । తస్య భార్యాజనస్థానాద్రావణేనహృతాబలాత్ ॥౪॥ వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞస్సుగ్రీవోనామవానరః। రాజావానరముఖ్యానాంయేనప్రస్థాపితావయం॥అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాంయమరక్షితాం ॥౫॥ సహైభిర్వానరైర్ఘోరైరంగదప్రముఖైర్వయం। రావణంసహితాస్సర్వేరాక్షసంకామరూపిణం। సీతయాసహవైదేహ్యామార్గధ్వమితిచోదితాః॥ ౬॥ విచిత్యతువయంసర్వేసమగ్రాందక్షిణాందిశం । బుభుక్షితాఃపరిశ్రాంతావృక్షమూలముపాశ్రితాః ॥౭॥ వివర్ణవదనాస్సర్వేసర్వేధ్యానపరాయణాః। నాధిగచ్ఛామహేపారంమగ్నాశ్చింతామహార్ణవే॥౮॥ చారయంతస్తత

తపోబలంతచ్చేత్యర్థః॥౮॥ మయోనామేతి॥ మయోనామత్రిపురాధిపత్రిపుర ...నష్టేస్వరమిత్యర్థః ... పురదహనప్రస్తావేభిహితం. మాయయావిచిత్రశక్త్యా- మాయావీసమాయాయుక్తః. దానవర్షభఇత్యనేననాయమసురశిల్పీ మయఇతిసూచితం॥౧౩॥ తమితి॥ తంస్వపుత్రీంమందోదరీం రావణాయదత్తవంతం.ఏకాంతే- హేమాయాంసక్తంఏవత్వారాశ...త్రైలోక్యాధిపః-అశనిం వజ్రంగృహీత్వాజఘాన॥౮॥ విక్రమ్యేతి॥గృహ్య గృహీత్వా॥ ౧౪॥ ఇదంచేతి॥ మయనాశానంతరం - ఇదంవనంబ్రహ్మణాహేమాయైదత్తం॥ ౧౫॥౧౬॥మమేతి॥ సేనానీంబ్రహ్మసదసంగతేల్యాశనునాహ-నృత్తేతి ౧౭॥కిమితి॥కింకార్యంకింప్రయోజనంకస్యహేతోఃకస్మాత్ప్రయో జనాత్॥౧౮॥ అస్మిన్సర్గేసార్ధైకోనవింశతిశ్లోకాః॥౧౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కి ష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ అథహనుమతాస్వాగమనహేతురుక్త్యాతేద్వృపంచాశే॥ అథేత్యాది॥ ౧॥౨॥ తస్యాఇతి॥ ఆర్జవేనఅకపటేన ॥౩॥ ... రావణేనా...యేనప్రస్థాపితాఃసరాజా సుగ్రీవనామ్నావానరః॥౪॥ వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞఇ తిపాఠః ❋ అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాం- యమరక్షితామిత్యస్యయేనప్రస్థాపితావయమిత్యనేనసంబంధః॥౭॥౮॥ విచిత్యేతి॥బుభుక్షితాఃప

మయోనామేతి॥ మాయయావిచిత్రశక్త్యా॥౧౧॥ సత్వితి॥ ఔశనసంధనం-విచిత్రనిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పశాస్త్రజ్ఞానం- శిల్పస్యౌశనసాధ్యత్వా త్తద్ధనత్వవ్యపదేశః॥౧౨॥ టీ॥వనమితి॥విధాయసర్వంవనంకాంచనంకృత్వా॥౧౪॥ఇదమితి॥విచిత్రనిర్మాణసామర్థ్యగుణయోగాత్ అ త్రబ్రహ్మశబ్దోదానవవిశ్వకర్మమయవాచీ॥౧౫॥శక్తిత్వంకాకిమర్థంచాత్రతిష్ఠసీత్యతఆహ-దుహితేతి॥తస్యాహేమాయాఇతిసంబంధః॥౧౬॥ మమేతి॥దత్తవరా-వరఃపరాప్రధృష్యత్వాదిరూపః॥టీ॥యువయోఃకస్సంబంధఇత్యతఆహ-మమేతి॥తథాపిరక్షణసామర్థ్యంతవకథమిత్యతఆహ తయేతి॥౧౭॥వానరాగమనంపృచ్ఛతి-కింకార్యమితి॥౧౯॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం.కిష్కిం ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥వానరాఇతి॥ మయాశ్రావ్యంమయాశ్రోతుం యోగ్యం॥౫॥❋అగస్త్యచరితామితి ॥ దక్షిణామాశాంప్రతియేనప్రస్థాపితావయమితిసంబంధః॥ టీ ॥ యమరక్షితామిత్యనేనమగణమత్వ

శ్చర్క్షుదృష్టవంతో వయం బిలం। లతాపాదపసంఛన్నం తిమిరేణ సమావృతం ॥౧౧॥ అస్మాద్ధంసా జలక్లిన్నాః పక్షైస్సలిలవిస్రవైః। కురరాస్సారసాశ్చైవ నిష్పతంతి పతత్రిణః॥ సాధ్వత్ర ప్రవిశామేతి మయా తూక్తాః ప్లవంగమాః ॥౧౨॥ తేషామపి హి సర్వేషామనుమానముపాగతం। గచ్ఛామ ప్రవిశామేతి భర్తృకార్యత్వరాన్వితాః ॥౧౩॥ తతో గాఢం నిపతితా గృహ్య హస్తౌ పరస్పరం॥ ఇదం ప్రవిష్టాస్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం ॥౧౪॥ ఏతన్నః కార్యమేతేన కృత్యేన వయమాగతాః॥ త్వాం చైవోపగతాస్సర్వే పరిద్యూనా బుభుక్షితాః ॥౧౫॥ ఆతిథ్యధర్మదత్తాని మూలాని చ ఫలాని చ ॥ అస్మాభిరుపభుక్తాని బుభుక్షాపరిపీడితైః॥ ౧౬ ॥ యత్త్వయా రక్షితాస్సర్వే మ్రియమాణా బుభుక్షయా॥ బ్రూహి ప్రత్యుపకారార్థం కిం తే కుర్వంతు వానరాః ॥౧౭॥ ఏవముక్తా తు సర్వజ్ఞా వానరైస్తైస్స్వయంప్రభా ॥ ప్రత్యువాచ తతస్సర్వానిదం వానరయూథపాన్ ॥౧౮॥ సర్వేషాం పరితుష్టాస్మి వానరాణాం తరస్వినాం ॥ చరంత్యా మమ ధర్మేణ న కార్యమిహ కేనచిత్ ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీమతి కిష్కింధాకాండే- ద్విపంచాశస్సర్గః..........................*

ఏవముక్తశ్శుభం వాక్యం తాపస్యా ధర్మసంహితం। ఉవాచ హనుమాన్వాక్యం తామనిందితచేష్టితాం ॥౧॥ శరణం త్వాం ప్రపన్నాస్స్మ సర్వే వై ధర్మచారిణీ। యః కృతస్సమయోఽస్మాకం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా ॥ స చ కాలో హ్యతిక్రాంతో బిలే చ పరివర్తతాం। సా త్వమస్మాద్బిలాద్ఘోరాదుత్తారయితుమర్హసి ॥ తస్మాత్సుగ్రీవవచనాదతిక్రాంతాన్గతాయుషః। త్రాతుమర్హసి నస్సర్వాన్సుగ్రీవభయకర్శితాన్ ॥౪॥ మహచ్చ కార్యమస్మాభిః కర్తవ్యం ధర్మచారిణి। తచ్చాపి న కృతం కార్యమస్మాభిరిహ వాసిభిః ॥౫॥ ఏవముక్తా హనుమతా తాపసీ వాక్యమబ్రవీత్ । జీవతా దుష్కరం మన్యే ప్రవిష్టేన నివర్తితుం॥ తపసస్తు ప్రభావేన నియమోపార్జితేన చ। సర్వానేవ బిలాదస్మాదుద్ధరిష్యామి వానరాన్॥ నిమీలయత చక్షూంషి సర్వే వానరపుంగవాః । న హి నిష్క్రమితుం శక్యమనిమీలితలోచనైః ॥ ౮ ॥ తతస్సంమీలితాస్సర్వే సుకుమారాంగులైః కరైః। సహసా పిదధుర్దృష్టిం హృష్టా గమనకాంక్షయా॥౯॥ వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా। నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలాదుత్తారితాస్తయా ॥౧౦॥ తతస్తాన్వానరాన్సర్వాంస్తాపసీ ధర్మచారిణీ। నిస్సృతాన్విషమాత్తస్మాత్సమాశ్వాస్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ ఏష వింధ్యో గిరిశ్శ్రీమాన్నానాద్రుమలతాకులః । ఏష ప్రస్రవణశ్శైలస్సాగరోఽయం మహోదధిః ॥ స్వస్తి వోఽస్తు గమిష్యామి భవనం వానరర్షభాః। ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం శ్రీమత్ ప్రవివేశ స్వయంప్రభా ॥౧౩॥ తతస్తే దదృశుర్ఘోరం సాగరం వరుణాలయం। అపారమభిగర్జంతం ఘోరైరూర్మిభిరావృతం ॥౧౪॥ మయస్య మాయావిహితం గిరిదుర్గం విచిన్వతాం । తేషాం మాసో వ్యతిక్రాంతో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః ॥ ౧౫ ॥ వింధ్యస్య తు గిరేః పాదే సంప్రపుష్పితపాదపే। ఉపవిశ్య మహాత్మానశ్చింతామాపేదిరే తదా ॥౧౬॥ తతః పుష్పాతిభారాగ్రాన్ లతాశతసమావృతాన్। ద్రుమాన్వాసంతికాన్దృష్ట్వా బభూవుర్భయశంకితాః ॥ ౧౭ ॥ తే వసంతమనుప్రాప్తం

తీర్ణాం తా వృక్షమూలముపాశ్రితా ఇతి పాఠః॥౧౨॥ తేషామితి॥ అనుమానముపాగతం-జలచరసత్త్వదర్శనేన జలబుద్ధిజాతేత్యర్థః. యద్వా తేషామపీతి భర్తృకార్యత్వరాన్వితాస్సంతో గచ్ఛామః బిలద్వారమితి శేషః- బిలం ప్రవిశామ ఇతి అనుమానం అంగీకరణం॥౧౪॥ ఏతదితి॥ పరిద్యూనాః పరిక్షీణాః॥౧౬॥ ఏవమితి॥౧౯॥ సర్వేషామితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే ద్విపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀ అథ బిలాదుత్తీర్ణానాం వానరాణాం నిర్వేదః త్రిపంచాశే. ఏవముక్త ఇత్యాది॥౧॥ శరణమిత్యాది॥ బిలే చ పరివర్తతామిత్యనేన బహుకాలం వానరైర్బిలే స్థితమితి గమ్యతే॥౯॥ రా॥ వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా। నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలాదుత్తారితాస్తయేతి పాఠః॥౧౦॥ తత ఇతి॥ విషమాత్సంకటప్రదేశాత్॥ రా॥ ధర్మచారిణీ వానరాన్ బిలాదుత్తారయామాస తాన్సమాశ్వాస్యేదమబ్రవీదితి సంబంధః॥౧౫॥ వింధ్యస్యేతి॥ పాదే దక్షిణపార్శ్వే-దక్షిణపశ్చిమకోటావిత్యర్థః-హిమవద్వింధ్యశైలాభ్యాం ప్రాగ్యోవ్యాప్తా వసుంధరేతి భేషజకల్పోక్తిః॥౧౬॥ తత ఇతి॥ పుష్పాతిభారాగ్రాన్ పుష్పైరతిభారాణి అగ్రాణి యేషాం తాన్. వాసంతికాన్ వసంతే ఫలినశ్చూతాదీన్ యే వసంతే ఫలంతి తే శిశిరే పుష్ప్యంతి - భయశంకితాః సుగ్రీవాద్భయవిషయశంకావంతః ॥ ౧౭ ॥ త ఇతి॥ వసంతం అను

ముక్తం ॥ ౧౨ ॥ తేషామితి ॥ తేషామపి హి సర్వేషామనుమానముపాగతం - జలక్లిన్నపక్షినిర్గమరూపలింగదర్శనాద్బిలప్రవేశనమంగీకృతమిత్యర్థః॥౧౩॥ టీ॥ తత ఇతి॥ నిపతితాః మిళితాః॥౧౪॥ *త్వాం చేతి॥ పరిద్యూనాః పరిక్షీణాః॥౧౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

౧౪॥ మయస్యేతి॥ గిరిదుర్గం ఋక్షబిలం॥౧౫॥ టీ॥ వింధ్యస్యేతి॥ చింతాం అతః పరం కిం కుర్మ ఇత్యేవంరూపాం॥౧౬॥ తతః పుష్పాతిభారాగ్రానితి॥ వాసంతికాన్ ద్రుమాన్ వసంతకాలఫలినో ద్రుమాన్-చూతాదీన్ యే వసంతే ఫలంతి- తే శిశిరాదౌ పుష్పంతి హి॥౧౭॥ తే వసంతమితి॥ వసంతం ప్రా

ప్రతిబుద్ధ్వా పరస్పరం। నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతుర్ధరణీతలే ॥౧౯॥ తతస్తాన్ కపివృద్ధాంస్తు శిష్టాంశ్చైవ వనౌకసః। వాచా మధురయాఽఽభాష్య యథావదనుమాన్య చ ॥ స తు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః। యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః అంగదో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౦॥ శాసనాత్ కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః। మాసః పూర్ణో బిలస్థానాం హరయః కిన్న బుధ్యతే॥ వయమాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః। ప్రస్థితాస్సోఽపి చాతీతః కిమతః కార్యముత్తరం ॥౨౨॥ భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతిమార్గవిశారదాః। హితేష్వభిరతా భర్తుర్నిసృష్టాస్సర్వకర్మసు॥ కర్మస్వప్రతిమాస్సర్వే దిక్షు విశ్రుతపౌరుషాః। మాం పురస్కృత్య నిర్యాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః॥ ఇదానీమకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాత్ర సంశయః। హరిరాజస్య సందేశమకృత్వా కస్సుఖీ భవేత్ ॥౨౫॥ తస్మిన్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయం। ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనౌకసాం ॥౨౬॥ తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవః స్వామిభావే వ్యవస్థితః। న క్షమిష్యతి నస్సర్వానపరాధకృతో గతాన్॥౨౭॥ అప్రవృత్తౌ చ సీతాయాః పాపమేవ కరిష్యతి। తస్మాత్క్షమమిహాద్యైవ ప్రాయోపవిశనం హి నః॥ ౨౮॥ త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ ధనాని చ గృహాణి చ। ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వాన్ప్రతిగతానితః ॥ వధేనాప్రతిరూపేణ శ్రేయాన్మృత్యురిహైవ నః ॥ ౨౯½ ॥ న చాహం యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవేణాభిషేచితః॥ నరేంద్రేణాభిషిక్తోఽస్మి రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౩౦½॥ స పూర్వం బద్ధవైరో మాం రాజా దృష్ట్వా వ్యతిక్రమం ॥ ఘాతయిష్యతి దండేన తీక్ష్ణేన కృతనిశ్చయః ॥ ౩౧½ ॥ కిం మే సుహృద్భిర్వ్యసనం పశ్యద్భిర్జీవితాంతరే ॥ ఇహైవ ప్రాయమాసిష్యే పుణ్యే సాగరరోధసి॥

ప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం-తదానీం హి శిశిరః-తథాహి- శరత్కాలాంతే మార్గశీర్షే మాసి సేనాం సన్నిధాప్య పౌషమాసమవధిం కృత్వా ప్రస్థాపిత వాన్-స పౌషో మాఘశ్చాతీతః-ఫాల్గున ఏవ ప్రవృత్త ఇతి- తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ-న ప్రాప్తః॥౧౯॥౨౦॥ శాసనాదిత్యాది॥ వయమాశ్వయుజే మాసీతి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః కాలసంఖ్యయా నియమితాః- వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ పంచదశ రాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః-తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశ రాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః-తతస్సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః-ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యావ్యవస్థితా నామస్మాకం కాలవిస్మరణాన యుక్తమిత్యర్థః-అన్యే త్వాహుః. ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితా యామితివత్సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ- తేన కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత-ఇత్యుక్తకాలాతిక్రమణ ప్రయుక్తరామకోపదర్శనాత్కార్తికాంతోఽవధిః- సోఽపి చాతీతః సమాగణావధిభూతమార్గశీర్షమాసః- అపిశబ్దాభ్యాం పదాభ్యాం తదనంతరభూతౌ పౌషమాఘౌ సముచ్చీయేతే- అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః-అత ఉత్తరం కిం కార్యం॥౨౨॥ భవంత ఇతి॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం-నీతిమార్గే విశారదాః ప్రగల్భాః నిసృష్టాః-దక్షా ఇతి యావత్ ॥౨౫॥ తస్మిన్నితి॥ ప్రాయాయ అంతగమనాయ ఉపవేశనం ప్రాయోపవేశనం॥౨౭॥ అప్రవృత్తావితి॥ అప్రవృత్తౌ అవార్తాయాం ప్రాయోపవిశనమితి గుణాభావ ఆర్షః॥ ౨౮॥ రా॥ ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వాన్ప్రతిగతానితః। వధేనాప్రతిరూపేణ శ్రేయాన్మృత్యురిహైవ న ఇతి పాఠః॥౨౯½॥ త్వాం యౌవరాజ్యే కృతవాన్ సుగ్రీవః కథం హింస్యాదిత్యత్రాహ-న చాహమితి॥౩౧½॥ కిమితి॥ మే జీవితాంతరే జీవితావధౌ- వ్యసనం పశ్యద్భిస్సుహృద్భిః కిం. సుహృదో మద్వ్యసనప్రదర్శనేన క్లేశయిత్వా మ

ప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం- తదానీం శిశిరః కథం- తథాహి-శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీర్షే సేనాం సన్నిపాత్య- పౌషమాసమవధిం దత్త్వా సీతాన్వేషణార్థమస్మాన్ ప్రస్థాపితవాన్ స పౌషోఽతీతః- మాఘః ప్రవృత్త ఇతి- తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం॥౧౯॥ టీ॥ స త్వితి॥ సింహవృషయోరివ స్కంధో యస్య స తథా॥౨౦॥ శాసనాదీ॥ బిలస్థానాం బిలే పరివర్తమానానాం-అస్మాకమవధిత్వేన సుగ్రీవ పరికల్పితమాసః పూర్ణః కిం న బుధ్యతే-భవద్భిర్న జ్ఞాయతే కిం- ఖేదం త్యక్త్వా పునరేతత్స్వప్న వినోదం భవద్భిరితి శేషః- ఇదానీం శిశిరర్తౌ లింగ భూత పుష్పదర్శనేన నజానీథ కిమితి భావః॥౨౧॥ కాలస్యాతీతత్వముపపాదయన్నాహ- వయమితి॥ వయమాశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ త్రిపంచరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః- తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః-తతః సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం దత్త్వా తేన ప్రేషితాః - ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యయా వ్యవస్థితానామస్మాకం-కాలవిస్మరణం న యుక్తమిత్యర్థః - యద్వా ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితా యామితివత్ సామీప్యాధికరణవివక్షయా సప్తమీ- తేన కార్తికమాస ఉచ్యతే- కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత- ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమిత్యుక్తకాలాతిక్రమప్రయుక్తరామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతోఽవధిః- ప్రస్థితాః-సోఽపి చాతీతః-కిమతః కార్యముత్తరమిత్యత్ర అపి చేత్యనేన మార్గణావధిభూత మార్గశీర్షానంతర మాసస్స ముచ్చీయతే॥౨౨॥ భవంత ఇతి॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం ప్రాప్తాః॥౨౫॥ తస్మాదితి॥ ప్రాయోపవిశనం-గుణాభావ ఆర్షః॥ టీ॥ అప్రవృత్తౌ వార్తా భావే పాపం వధం- ప్రాయోపవిశనం అనశనదీక్షా॥ని॥ ప్రాయశ్చానశనే మృత్యావితి కోశః ॥ తత్రైవ వధో భవిష్యతీత్యత ఆహ. వధేనేతి-వధాదిత్యర్థః-అప్రతిరూపేణ అనర్హేణేత్యర్థః॥౨౯½॥ పుత్రప్రీత్యా త్వాం యువరాజం కృతవాన్ సుగ్రీవః కథం హనిష్యతీత్యాశంక్యాహ-న చాహమితి॥౩౧½॥కిమ్మ ఇతి। మే జీవితాంతరే జీవితావధౌ వ్యసనం పశ్యద్భిః సుహృద్భిః కిం-సుహృదో మద్వ్యసనప్రదర్శనేన క్లేశయిత్వా మమ కిం ప్రయోజన

౩౨॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా కుమారేణ యువరాజేన భాషితం। సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠాః కరుణం వాక్యమబ్రువన్ ॥ ౩౩॥ తీక్ష్ణః
ప్రకృత్యా సుగ్రీవః ప్రియాసక్తశ్చ రాఘవః ॥ అదృష్టాయాం తు వైదేహ్యాం దృష్ట్వా చైవ సమాగతాన్। రాఘవప్రియకా
మార్థం ఘాతయిష్యత్యసంశయం॥ న క్షమం చాపరాద్ధానాం గమనం స్వామిపార్శ్వతః॥ ౩౪ ॥ ఇహైవ సీతామన్విష్య
ప్రవృత్తిముపలభ్య వా॥ నో చేద్గచ్ఛామ తం వీరం గమిష్యామో యమక్షయం॥ ౩౫॥ ప్లవంగమానాం తు భయార్దితానాం
శ్రుత్వా వచస్తార ఇదం బభాషే। అలం విషాదేన బిలం ప్రవిశ్య వసామ సర్వే యది రోచతే వః ॥ ఇదం హి మాయావిహితం సు
దుర్గమం ప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకం । ఇహాస్తి నో నైవ భయం పురందరాన్న రాఘవాద్వానరరాజతోఽపి వా॥
౩౭॥ శ్రుత్వాఽంగదస్యాపి వచోఽనుకూలమూచుశ్చ సర్వే హరయః ప్రతీతాః। యథా న హింస్యేమ తథా విధానమసక్తమ
ద్యైవ విధీయతాం నః॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రిపంచాశస్సర్గః॥ ***********************

తథా బ్రువతి తారే తు తారాధిపతివర్చసి । అథ మేనే హృతం రాజ్యం హనుమానంగదేన తత్ ॥౧ ॥ బుద్ధ్యా హ్య
ష్టాంగయా యుక్తం చతుర్బలసమన్వితం। చతుర్దశగుణం మేనే హనుమాన్వాలినస్సుతం ॥౨॥ ఆపూర్యమాణం శశ్వచ్చ తే
జోబలపరాక్రమైః। శశినం శుక్లపక్షాదౌ వర్ధమానమివ శ్రియా ॥ బృహస్పతిసమం బుద్ధ్యా విక్రమే సదృశం పితుః । శు
శ్రూషమాణం తారస్య శుక్రస్యేవ పురందరం॥ భర్తురర్థే పరిశ్రాంతం సర్వశాస్త్రవిదాం వరం । అభిసంధాతుమారేభే
హనుమానంగదం తతః॥౫॥ స చతుర్ణాముపాయానాం తృతీయముపవర్ణయన్। భేదయామాస తాన్సర్వాన్వానరాన్వా
క్యసంపదా ॥౬॥ తేషు సర్వేషు భిన్నేషు తతోఽభీషయదంగదం। భీషణైర్బహుభిర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః ॥౭॥

మకిం ప్రయోజనమిత్యర్థః॥౩౪॥ ఇహైవేతి॥ సీతామన్విష్య- తస్యాః ప్రవృత్తిం వృత్తాంతముపలభ్య- వీరం తం గచ్ఛామః నో చేదిహైవ యమక్ష
యం యమగృహం- గమిష్యామః॥౩౬॥ శ్రుత్వేతి॥ అంగదస్యాప్యనుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వేత్యన్వయః- విధానం కార్యం- కర్మణి ల్యుట్- అస
క్తం అవిళంబం- అస్మిన్సర్గే సార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యా
నే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిపంచాశస్సర్గః ******************************
అథ హనుమతా అంగదమతభేదనపూర్వకమంగదస్య సుగ్రీవసముపగమనాయ నియోజనం చతుఃపంచాశే- తథేత్యాది ॥ రాజ్యం హృతం మేనే- రా
జ్యం కర్తుం సామర్థ్యమస్తీతి మేన ఇత్యర్థః॥౧॥ బుద్ధ్యేతి॥ అష్టాంగయా॥ శ్లో॥ గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం । ఊహాపో
హార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా- చతుర్బలసమన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలయుక్తం- చతు
ర్దశగుణం॥ శ్లో॥ దేశకాలజ్ఞతా దార్ఢ్యం సర్వక్లేశసహిష్ణుతా। సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా॥ అవిసంవాదితా శౌర్యం శ
క్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా। శరణాగతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం॥౨॥ ఆపూర్యమాణమిత్యాది॥ తారస్య శుశ్రూష
మాణం- నటస్య శృణోతీతివత్కారకశేషత్వాత్ షష్ఠీ- శుక్రస్యేవ పురందరమితి- పురందరశబ్దసన్నిధానాదత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః- యద్వా క
స్యాంచిదవస్థాయాం హితముపదిశతః శుక్రస్య వచనం పురందరశ్శ్రుతవానిత్యవగమ్యతే- గురోరివ పురందరమితి క్వచిత్పాఠః- అభిసంధాతుం అ
నుకూలయితుం ॥ ౪॥ స ఇతి ॥ చతుర్ణాం సామాదీనాం - తృతీయం భేదం- సామ దానం చ భేదశ్చ దండశ్చేతి యథాక్రమమితి క్రమనియమాత్
౬॥ తేష్వితి॥ కోపరూపదండోపాయః కోపోపాయః దండః- తత్సమన్వితైః॥ ౭॥ త్వమితి॥ పితృపితుః॥ ౮॥ నిత్యమితి॥ ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం- భావే కృత్య

మిత్యర్థః॥ టీ॥ బంధుమవిద్యమానేషు ప్రాయోపవేశనం న యుక్తమిత్యత ఆహ- కిమ్మ ఇతి॥౩౭॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రుత్వాఽంగదస్యాపి వచోఽనుకూలం- అం
గదస్యాప్యనుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వేత్యన్వయః (ప్రతీతా హృష్టాస్సంతః) అసక్తమవిలంబం॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిపంచాశస్సర్గః ***************
తథేతి॥ రాజ్యం హృతం మేనే- రాజ్యం కర్తుం సామర్థ్యమస్తీతి మేన ఇత్యర్థః॥ టీ॥ అథ మహాప్రాజ్ఞో హనుమాన్ తారాదిమతస్య ప్రతిషిద్ధత్వాదంగదం
తన్మతావలంబినమవగమ్య తస్యాశంసితం ప్రతిషేధయతి- తథా బ్రువతీత్యాదినా॥౧॥ సామర్థ్యమేవ ప్రతిపాదయతి- బుద్ధ్యా హీత్యాదినా॥ అష్టాంగ
యా అష్టగుణయా- తే చ గుణాః॥ శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా। ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా ఇతి- చతుర్బలస
మన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలసమన్వితం- యద్వా చతుర్విధబలాని సామాదయశ్చతురుపాయాః- చతుర్దశగుణాన్స్తు॥ శ్లో॥ దేశ
కాలజ్ఞతా దార్ఢ్యం సర్వక్లేశసహిష్ణుతా। సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా॥ అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా- శరణా
గతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం॥ ౨॥ ※ శుశ్రూషమాణమితి॥ తారస్య శుశ్రూషమాణం వాక్యమితి శేషః [తారమతప
క్షపాతినమిత్యర్థః] శుక్రస్యేవ పురందరం- పురందరసన్నిధానాదత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః- యద్వా కస్యాంచిదవస్థాయాం హితముపదిశతః
శుక్రస్య వచనం పురందరః శ్రుతవానితి గమ్యతే ※ భర్తురితి॥ అభిసంధాతుం సమాధాతుం (టీ) ఉక్తం చారాన్నివర్తయితుమితి యావత్ ॥౪ ॥
స ఇతి॥ చతుర్ణాం సామాదీనాం మధ్యే తృతీయం భేదముపవర్ణయన్ ॥ ౬॥ తేష్వితి॥ కోపోపాయసమన్వితైః కోపజన్యోపాయః కోపోపాయః

త్వం సమర్థతరః పిత్రా యుద్ధే తారేయ వైధురం। దృఢం ధారయితుం శక్తః కపిరాజ్యం యథా పితా ॥౮॥ నిత్యమస్థిరచిత్తా హి
కపయో హరిపుంగవ। నాజ్ఞాప్యం విషహిష్యంతి పుత్రదారాన్ వినా త్వయా ॥౯॥ త్వాం నైతే హ్యనుయుంజేయుః ప్రత్యక్షం ప్ర
వదామి తే। యథాయం జాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చ మహాకపిః॥ నహ్యహం త ఇమే సర్వే సామదానాదిభిర్గుణైః। దం
డేన వా త్వయా శక్యాస్సుగ్రీవాదపకర్షితుం ॥౧౧॥ విగృహ్యాసనమప్యాహుర్దుర్బలేన బలీయసః। ఆత్మరక్షాకరస్తస్మా
న్న విగృహ్ణీత దుర్బలః ॥౧౨॥ యాం చేమాం మన్యసే ధాత్రీమేతద్బిలమితి శ్రుతం। ఏతల్లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యం విదార
ణే ॥౧౩॥ స్వల్పం హి కృతమింద్రేణ క్షిపతా హ్యశనిం పురా। లక్ష్మణో నిశితైర్బాణైర్భింద్యాత్పత్రపుటం యథా ॥౧౪॥ లక్ష్మణ
స్య తు నారాచా బహవస్సంతి తద్విధాః। వజ్రాశనిసమస్పర్శా గిరీణామపి దారణాః ॥౧౫॥ అవస్థానే యదైవ త్వమాసిష్యసి పర
ంతప। తదైవ హరయస్సర్వే త్యక్ష్యంతి కృతనిశ్చయాః ॥౧౬॥ స్మరంతః పుత్రదారాణాం నిత్యోద్విగ్నా బుభుక్షితాః। ఖేదితా
దుఃఖశయ్యాభిస్త్వాం కరిష్యంతి పృష్ఠతః ॥౧౭॥ స త్వం హీనస్సుహృద్భిశ్చ హితకామైశ్చ బంధుభిః। తృణాదపి భృశోద్విగ్న
స్స్పందమానాద్భవిష్యసి ॥౧౮॥ న చ జాతు న హింస్యుస్త్వాం ఘోరా లక్ష్మణసాయకాః। అపవృత్తం జిఘాంసంతో మహావే
గా దురాసదాః ॥౧౯॥ అస్మాభిస్తు గతం సార్ధం వినీతవదుపస్థితం। ఆనుపూర్వ్యాత్తు సుగ్రీవో రాజ్యే త్వాం స్థాపయిష్య
తి ॥౨౦॥ ధర్మకామః పితృవ్యస్తే ప్రీతికామో దృఢవ్రతః। శుచిస్సత్యప్రతిజ్ఞశ్చ న త్వాం జాతు జిఘాంసతి ॥౨౧॥ ప్రియకామ
శ్చ తే మాతుస్తదర్థం చాస్య జీవితం। తస్యాపత్యం చ నాస్త్యన్యత్తస్మాదంగద గమ్యతాం ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధా

ప్రత్యయః - పుత్రదారాన్పుత్రదారైర్వినా రహితాః. త్వయేతి కర్తరి తృతీయా - అస్య ఆజ్ఞాప్యమిత్యనేన సంబంధః ॥౯॥ త్వామితి ॥ అయం జాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చ ఏతే త్వాం యథా నానుయుంజేయుః నానువర్తేరన్ - తథాహమపి నానువర్తే హి - త ఇమే సర్వే సామాదిభిస్సుగ్రీవాదపకర్షితుం న శక్యాః ॥౧౦॥ దండేన న త్వయా శక్యా ఇతి పాఠః ॥౧౧॥ విగృహ్యాసనమితి ॥ బలీయసః ప్రబలస్య - దుర్బలేన సమం విగృహ్య ఆసనమప్యవస్థానమపి - కర్తవ్యమాహుః - న తు దుర్బలస్య బలీయసా - తస్మాత్ ఆత్మరక్షాకరః - స్వక్షేమకామః ఇతి యావత్ - దుర్బలః బలీయసా న విగృహ్ణీత విగృహ్య నాసీత ॥౧౨॥ స్వతో బలాభావేపి దుర్గబలమస్తీత్యాశంక్యాహ - యాం చేతి ॥ యామిమాం గుహాం ధాత్రీం రక్షకాం మన్యసే - ఏతద్బిలమితి తారాచ్ఛ్రుతం - ఏతత్ ఋక్షబిలం విదారణే విషయే. లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యం - అయత్నసాధ్యమిత్యర్థః ॥౧౩॥ స్వల్పమితి ॥ పురా బిలవాసినం మయముద్దిశ్య అశనిం వజ్రం క్షిపతా ఇంద్రేణ - స్వల్పం కృతం ద్వారమాత్రం కృతం - లక్ష్మణస్తు నిశితైర్బాణైః పత్రపుటమివ భింద్యాద్ధి ॥౧౪॥ లక్ష్మణస్యేతి ॥ తద్విధాః తాదృశాః - అపరిచ్ఛిన్నవైభవా ఇతి యావత్ - గిరీణామపి దారణాః బిలస్య కిము తేత్యభావః ॥౧౫॥ అవస్థాన ఇతి ॥ అవస్థానే బిలే - యద్వా - విగృహ్యావస్థానే ఆసిష్యసి స్థాస్యసి - విగృహ్యావస్థానం యదాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః ॥౧౮॥ న చేతి ॥ లక్ష్మణసాయకాః - అపవృత్తం వృత్తహీనం - స్వకార్యాకరమిత్యర్థః - త్వాం న హింస్యురితి న - హింస్యురేవేత్యర్థః ॥౧౯॥ అస్మాభిరితి ॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తేః ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీ

దండః తత్ప్రమస్త్వైః కోపోపాయాభ్యాం సమస్తైరితి వా ॥౭॥ టీ ॥ త్వమితి ॥ పితుస్సుగ్రీవాత్ - యథా పితా వాలీ కపిరాజ్యం యుద్ధధురం చ దృఢం ధారయితుం శక్త ఇతి సంబంధః ॥౮॥ నాజ్ఞాప్యమితి ॥ ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం. పుత్రదారం వినా పుత్రైర్దారైః రహితాః - త్వయేతి కర్తరి తృతీయా - త్వయా ఆజ్ఞాపనం న సహిష్యంతి ॥ టీ ॥ తథాపి దేహస్పృహాస్మిన్ బిలఏవ రాజ్యం కరిష్యామీత్యత ఆహ - నిత్యమితి ॥౯॥ త్వామితి ॥ ఏతే పుత్రదారాదీన్ త్యక్త్వా త్వాం నయుంజేయుః నానువర్తేరన్నిత్యర్థః ॥౯॥ ఏతేనానుయుంజేయురిత్యుక్తం తాన్ దర్శయతి - యథేతి ॥ యథా జాంబవాన్నీలః సుహోత్రశ్చ ఏతే త్వాం నానుయుంజేయుః - తథా అహమపి నానువర్తే ఇతి యోజనా ॥౧౦॥ దండేనేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ సుగ్రీవాత్ పూర్వోక్తా హరయః దండేన సుగ్రీవాదపకర్షితుం న శక్యాః ॥౧౧॥ నను తథాప్యహమేకః ఏవ సుగ్రీవేణ విగృహ్య స్థాస్యామీత్యత ఆహ ॥ విగృహ్యేతి ॥ విగృహ్యాసనమపి విగృహ్యావస్థానమపి దుర్బలేన సహ బలీయసః ఏవ కర్తవ్యమాహుః - న తు దుర్బలస్య బలీయసా - తస్మాదాత్మరక్షాకరః స్వక్షేమకారీ దుర్బలః బలీయసా న విగృహ్ణీత విగృహ్య నాసీతేతి యోజనా ॥౧౨॥ స్వతో బలాభావేపి దుర్గబలమస్తీత్యాశంక్య పరిహరతి ॥ యాం చేతి ॥ యామిమాం గుహాం ధాత్రీం గత్రీం త్రాణం మన్యసే ఏతత్ ఋక్షబిలం ఋక్షబిలమితి చ తారాచ్ఛ్రుతం ఏతదృక్షబిలం విదారణే విదారణవిషయే లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యం అయత్నసాధ్యమిత్యర్థః ॥౧౩॥ స్వల్పమితి ॥ పురా బిలవాసినం మయముద్దిశ్య అశనిం క్షిపతా ఇంద్రేణ - స్వల్పం కృతం ద్వారమాత్రమేవ కృతం న తు బిలభేదనం - లక్ష్మణస్తు నిశితైర్బాణైః పత్రపుటమివ భింద్యాద్ధి ॥౧౪॥ టీ ॥ లక్ష్మణస్య తథావిధం సామర్థ్యం కథమిత్యత ఆహ - లక్ష్మణస్యేతి ॥ తద్విధాః బిలభేదకాః ॥౧౫॥ అవస్థాన ఇతి ॥ అవస్థానే బిలే. యద్వా అవస్థానే విగృహ్యావస్థానే యథా ఆసిష్యసి స్థాస్యసి - విగృహ్యావస్థానం యథాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః ॥౧౬॥ టీ ॥ తతః కిమిత్యత ఆహ - స త్వమితి ॥ భయోద్విగ్నః భయచలితః ॥౧౮॥ న చేతి ॥ లక్ష్మణసాయకాః అసంవృత్తం వృత్తహీనం స్వకార్యాకరమిత్యర్థః - త్వాం న హింస్యురితి న హింస్యురేవేత్యర్థః ॥ టీ ॥ న కేవలం భయమేవ కింతు అత్యంతహానిరపీత్యాహ - న చేతి ॥ ఏతద్బిలం లక్ష్మణబాణానామేవాలక్ష్యం కిము త రామబాణానామిత్యభిప్రాయేణ లక్ష్మణబాణగ్రహణం ॥౧౯॥ అస్మాభిరితి ॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తాత్ ॥ టీ ॥ కిష్కింధాప్రవేశే న తథా భవిష్యతీత్యాహ - అస్మాభిరితి ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం.

కాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః. ************ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం। స్వామిసత్కారసంయుక్తమంగదో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ స్థైర్యమాత్మమనశ్శౌచమానృశంస్యమథార్జవం। విక్రమశ్చైవ ధైర్యంచ సుగ్రీవే నోపపద్యతే ॥౨॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం। ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సితః॥ కథం స ధర్మం జానీతే యేన భ్రాత్రా మహాత్మనా। యుద్ధాయాభినియుక్తేన బిలస్య పిహితం ముఖం॥౪॥ సత్యాత్పాణిగృహీతశ్చ కృతకర్మా మహాయశాః। విస్మృతో రాఘవో యేన స కస్య తు కృతం స్మరేత్ ॥౫॥ లక్ష్మణస్య భయాద్యేన నాధర్మభయభీరుణా। ఆదిష్టా మార్గితుం సీతా ధర్మమస్మిన్కథం భవేత్ ॥౬॥ తస్మిన్పాపే కృతఘ్నే తు స్మృతిహీనే చలాత్మని। ఆర్యః కో విశ్వసేజ్జాతు తత్కులీనో జిజీవిషుః॥౭॥ రాజ్యే పుత్రః ప్రతిష్ఠాప్యస్సగుణో నిర్గుణోఽపి వా। కథం శత్రుకులీనం మాం సుగ్రీవో జీవయిష్యతి॥౮॥ భిన్నమంత్రోఽపరాద్ధశ్చ హీనశక్తిః కథం హ్యహం। కిష్కింధాం ప్రాప్య జీవేయమనాథ ఇవ దుర్బలః॥౯॥ ఉపాంశుదండేన హి మాం బంధనేనోపపాదయేత్। శఠః క్రూరో నృశంసశ్చ సుగ్రీవో రాజ్యకారణాత్ ॥౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనం। అనుజానీత మాం సర్వే గృహం గచ్ఛంతు వానరాః॥౧౧॥ అహం వః ప్రతిజానామి నాగమిష్యామ్యహం పురీం। ఇహైవ ప్రాయమాసిష్యే శ్రేయో మరణమేవ మే ॥౧౨॥ అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ। అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశలమేవ చ॥ వాచ్యస్తాతో యవీయాన్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వరః ॥౧౩॥ ఆరోగ్యపూర్వం కుశలం వాచ్యా మాతా రుమా చ మే॥ మాతరం చైవ మే తారామాశ్వాసయితుమర్హథ ॥౧౪॥ ప్రకృత్యా ప్రియపుత్రా సా సానుక్రోశా తపస్వినీ॥ వినష్టమిహ మాం శ్రుత్వా వ్యక్తం హాస్యతి జీవితం ॥౧౫॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం వృద్ధాంస్తానభివాద్య చ॥ వివేశ చాంగదో భూమౌ రుదన్దర్భేషు దుర్మనాః॥౧౬॥ తస్య సంవిశతస్తత్ర రుదంతో వానరర్షభాః॥ నయనేభ్యః ప్రముముచురుష్ణం వై వారి దుఃఖితాః॥౧౭॥ సుగ్రీవం చైవ నిందంతః ప్రశంసంతశ్చ వాలినం ॥ పరివార్యాంగదం సర్వే వ్యవసన్ప్రాయమాసితుం ॥౧౮॥ మతం తద్వాలిపుత్రస్య విజ్ఞాయ ప్లవగర్షభాః ॥ ఉపస్పృశ్యోదకం తత్ర ప్రాఙ్ముఖాస్సముపావిశన్ । దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః॥ ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమమితి స్మ హ ॥౨౦॥ రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ॥ జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుషః। హ

గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻

అథ హరీణాం ప్రాయోపవేశః పంచపంచాశే -శ్రుత్వేత్యాది॥౧॥ స్థైర్యమితి॥ స్థైర్యం స్థిరబుద్ధితా-ఆత్మమనశ్శౌచం ఆత్మ శుచిః మనశ్శౌచం అంతఃకరణశుద్ధిశ్చేత్యర్థః- ధైర్యం గాంభీర్యం॥ ౨॥ మనశ్శౌచాభావముపపాదయతి- భ్రాతురితి॥ స కథం ధర్మం జానీత ఇతి వక్ష్యమాణమాకృష్యతే- జీవతస్సత్యసేన భ్రాతుర్మరణానంతరం తద్భార్యాపరిగ్రహః కులధర్మ ఇత్యవగమ్యతే-ఆనృశంస్యాభావముపపాదయతి-యుద్ధాయేతి॥ యుద్ధాయాభినియుక్తేన-ద్వారాన్నిర్గతస్య శత్రోః యుద్ధాయ వాలినా నియుక్తేనేత్యర్థః॥౪॥ ఆర్జవాభావముపపాదయతి-సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతః॥౫॥ కథం తర్హి మా సేనామానీతవాన్సుగ్రీవ ఇత్యాశంక్యాహ-లక్ష్మణస్యేతి॥ నాధర్మభయభీరుణా-భయశబ్దోఽత్ర భయహేతుపరః- అధర్మరూపభయహేతోర్భీరుణా న చ-కింతు లక్ష్మణస్య భయాత్-లక్ష్మణదండనిమిత్తభయాదిత్యర్థః॥ ౭॥ తవ యౌవరాజ్యస్థాపనం కిం విస్మృతోసీత్యత్రాహ-రాజ్య ఇతి॥ పుత్రః జనిష్యమాణః స్వపుత్రః॥ ౮॥ భిన్నేతి॥ భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానమంత్రః-అపరాద్ధః కృతాపరాధః-యద్వా పితృహింసనేన సంజాతాపరాధః॥౯॥ ఉపాంశ్వితి॥ ఉపాంశుదండేన రహస్యదండరూపేణ-ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్ ॥౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మ ఇతి॥ వేతి ప్రసిద్ధౌ-బంధనరూపావసాదాత్ ॥౧౨॥ అభివాదనేతి॥ రాఘవౌ కుశలం వాచ్యావిత్యనుషంగః॥౧౩॥ అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ। అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశలమేవ చ॥ వాచ్యస్తాతో యవీయాన్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వర ఇతి పాఠక్రమః॥౧౪॥ ప్రకృత్యేతి॥ తపస్వినీ శోచనీయా॥౧౬॥ తస్య సంవిశత స్తస్మిన్సంవిశతి-సంవేశః శయనం॥౧౮॥ మతం తదితి॥ తత్ర వింధ్యే-ఉదక్తీరం సముద్రస్యోత్తరతీరం-ఏతత్ ప్రాయోపవేశనం-క్షమమితి-మత్వేతి శేషః ॥౨౦॥ రామస్యేత్యాది ॥ జనస్థానవధం జనస్థానస్థరక్షోవధం ఆగతం భయం ప్రాయోపవేశరూపభయ

కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుఃపంచాశస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

౨॥ కథమితి ॥ భ్రాత్రా వాలినా నియుక్తేన-త్వం బిలద్వారి తిష్ఠ - అహమంతః ప్రవిశ్య యోత్స్యామీతి - యుద్ధాయ అభినియుక్తేన దురాత్మనా సుగ్రీవేణ-బిలస్య ముఖం పిహితం ఆచ్ఛాదితం (స కథం ధర్మం జానీత ఇతి సంబంధః) ॥౪॥ సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతవాన్ ॥౫॥ లక్ష్మణస్యేతి॥ అధర్మభయభీరుణా- అధర్మరూపం భయం హేతుః తస్మాత్ భీరుణా నాదిష్టాః- కింతు లక్ష్మణస్య భయాదేవాదిష్టాః॥ టీ॥ తర్హి సీతాగవేషణప్రయుక్తః కథమాకారీత్యత ఆహ- లక్ష్మణస్యేతి॥౬॥ టీ॥ తస్మిన్నితి ॥ స్మృతిహీనే పూర్వోపకారస్మరణశూన్యే॥౭॥౮॥ భిన్నేతి॥ భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానవిషయమంత్రః॥౯॥౧౬॥ తస్యేతి- సమీప ఇతి శేషః॥౧౭॥౧౮॥ మతమితి॥ తత్ర వింధ్యే॥ దక్షిణాగ్రేష్వితి॥ ఉత్తరీయం సమాహితా ఇతి కతకరినిష్ఠా-ఉత్తరీయం సంవసితవంత ఇత్యర్థః- ఉదక్తీరం సమాశ్రితా ఇతి చ పాఠః॥ ౨౦॥ ✻ రామేతి॥ హరీణాం భయమాగతం సం

రణంచైవ వైదేహ్యా వాలినశ్చ వధం రణే॥ రామకోపం చ వదతాం హరీణాం భయమాగతమ్ ॥౨౪॥ స సంవిశద్భిర్బహుభి
ర్మహీధరో మహాద్రికూటప్రతిమైః ప్లవంగమైః ॥ బభూవ సన్నాదితనిర్దరాంతరో భృశం నదద్భిర్జలదైరివోల్బణైః ॥
౨౫॥ ఇతి శ్రీమతి కిష్కింధాకాండే- పంచపంచాశస్సర్గః. ******ఉపవిష్టాస్తు తే సర్వే యస్మిన్ప్రాయం గిరిస్థలే।
హరయో గృధ్రరాజశ్చ తం దేశముపచక్రమే ॥౧॥ సంపాతిర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః। భ్రాతా జటాయుషః
శ్రీమాన్ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః॥ కందరాదభినిష్క్రమ్య స వింధ్యస్య మహాగిరేః । ఉపవిష్టాన్హరీన్దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర
మబ్రవీత్ ॥౩॥ విధిః కిల నరం లోకే విధానేనానువర్తతే। యథాయం విహితో భక్ష్యశ్చిరాన్మహ్యముపాగతః ॥౪॥ పరంప
రాణాం భక్షిష్యే వానరాణాం మృతం మృతమ్। ఉవాచేదం వచః పక్షీ తాన్నిరీక్ష్య ప్లవంగమాన్ ॥౫॥ తస్య తద్వచనం శ్రు
త్వా భక్ష్యలుబ్ధస్య పక్షిణః। అంగదః పరమాయస్తో హనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥౬॥ పశ్య సీతాపదేశేన సాక్షాద్వైవస్వతో
యమః। ఇమం దేశమనుప్రాప్తో వానరాణాం విపత్తయే॥౭॥ రామస్య న కృతం కార్యం రాజ్ఞో న చ వచః కృతం । హరీణామి
యమజ్ఞాతా విపత్తిస్సహసాగతా ।౮॥ వైదేహ్యాః ప్రియకామేన కృతం కర్మ జటాయుషా। గృధ్రరాజేన యత్తత్ర శ్రుతం
వస్తదశేషతః॥౯॥ తథా సర్వాణి భూతాని తిర్యగ్యోనిగతాన్యపి । ప్రియం కుర్వంతి రామస్య త్యక్త్వా ప్రాణాన్యథా వయం॥
అన్యోన్యముపకుర్వంతి స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః ॥౧౦॥ తేన తస్యోపకారార్థం త్యజతాత్మానమాత్మనా ॥ ప్రియం కృ
తం హి రామస్య ధర్మజ్ఞేన జటాయుషా॥౧౧॥ రాఘవార్థే పరిశ్రాంతా వయం సంత్యక్తజీవితాః॥ కాంతారాణి ప్రపన్నా
స్స్మ న చ పశ్యామ మైథిలీం ॥౧౨॥ స సుఖీ గృధ్రరాజస్తు రావణేన హతో రణే॥ ముక్తశ్చ సుగ్రీవభయాద్గతశ్చ పరమాం గతిం॥
౧౩॥ జటాయుషో వినాశేన రాజ్ఞో దశరథస్య చ। హరణేన చ వైదేహ్యాస్సంశయం హరయో గతాః॥౧౪॥ రామలక్ష్మణ

నిమిత్తం చ- వదతాం వదత్సు చ స మహీధరో భృశం సన్నాదితనిర్దరాంతరో బభూవేత్యుత్తరేణాన్వయః- అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రయోవింశతిశ్లోకాః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచపంచాశస్సర్గః. ❀❀ అథ సంపాతిసంవాదః షట్పంచాశే- ఉపవిష్టా ఇత్యాది॥ ఉపచక్రమే ప్రాప్తుముపక్రాంతః॥౧॥ సంపాతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౩॥ విధిరితి॥ విధిర్దైవం- విధానేన యోగక్షేమసంపాదనేన- యథా యస్మాత్కారణాత్॥౪॥ పరమితి॥ పరాణాం వానరాణాం మధ్యే ... పరం వానరం భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేత్యన్వయః॥ రా॥ పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే పరం వానరం మృతం మృతం మారయిత్వా మారయిత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః - పూర్వత్ర హరీణాం భయమాగతమితి వచనస్య పరత్ర పశ్య సీతాపదేశేనేత్యాద్యంగదనిర్వేదవచనస్య చ స్వయం మృతభక్షణే అనుపపన్నత్వాన్మారయిత్వా మారయిత్వేతి వ్యాఖ్యాతం॥౫॥ తస్యేతి॥ పరమాయస్తః- పరమోద్విగ్న ఇత్యర్థః- అజ్ఞాతా అచింతితా- స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాం బద్ధాః- అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం- పరమాం గతిం - ముక్తిమిత్యర్థః- రామలక్ష్మణయోరిత్యాది - రామవనవాసమారభ్య ప్రాయోపవేశపర్యంతం యదస్తి తత్సర్వమిదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః- ఇత్యంగదోఽబ్రవీదితి సంబంధః(౬) రా ॥ ఇమం దేశమనుప్రాప్త ఇతి సమ్యక్ (౭) రా॥ హరీణామియమజ్ఞాతా విపత్తిరితి పాఠః॥ ౧౬॥ స సుఖి

సంపాతిరూపం భయనిమిత్తం ప్రాప్తం- ఏతచ్చానంతరసర్గాదౌ స్పష్టీభవిష్యతి॥౨౪॥ భయనిమిత్తాగమనే హేతుమాహ- స సంవిశద్భిరితి ॥ సన్నాదితనిర్దరాంతరత్వస్య భయనిమిత్తసంపాత్యాగమనహేతుత్వాత్ ॥ టీ ॥ నదద్భిస్సంపాతిదర్శనజనితభయేన నాదం కుర్వద్భిః॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః. ❀❀❀ ౧॥౩॥ విధిరితి॥ విధిర్దైవం విధానేన యోగక్షేమసంపాదనేన (నరం ప్రాణినమనువర్తతే) యదా యస్మాత్కారణాత్ - మహ్యం విహితోఽయం భక్ష్యః వానరరూపః చిరాదిహాగత ఇతి సంబంధః॥౪॥ పరమితి॥ పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే పరం ముఖ్యం వానరం మృతం మృతం హత్వా హత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః- అన్యథా స్వయం మృతభక్షణే పూర్వం వానరాణాం భయమాగతమితి సంపాతినిమిత్తభయాగమనవచనం- పశ్య గృధ్రాపదేశేనేతి వక్ష్యమాణమంగదనిర్వేదవచనం చ నోపపద్యతే. న హి స్వయం మృతభక్షిణః పక్ష్యాదయో భయహేతవో భవంతి. కించ క్షుధితః తదాసీమామిపాథర్నిగర్తస్సః - తేషాం స్వయం మరణం నాపేక్షతే. అతో హత్వా హత్వేతి వ్యాఖ్యాతం॥౫॥ తస్యేతి॥ పరమాయస్తః పరమశ్రాంతః॥౬॥౭॥ రామస్యేతి॥ అజ్ఞాతా ఆపత్తిః అచింతితా విపత్ ॥ ౮ ॥ తథేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః రామస్నేహకారుణ్యాభ్యాం నిబద్ధాః- వయం యథా - తథా ఉపకుర్వంతి ఉపకుర్వాణాని తిర్యగ్యోనిగతాన్యపి సర్వాణ్యపి భూతాని- అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం రామస్య ప్రియం కుర్వంతి॥౧౦॥ జటాయుషా రామస్య ప్రియం కృతమిత్యుక్తం- తదేవ వివృణోతి - తేనేతి ॥ తస్య రామస్య ఉపకారార్థం ఆత్మానం త్యజతా జటాయుషా ప్రియం కృతమితి సంబంధః॥౧౧॥ రాఘవార్థ ఇతి॥ సంత్యక్తజీవితాః సంత్యక్తజీవితాశాః॥౧౨॥ స సుఖీతి॥ సుగ్రీవభయాన్ముక్తః సుగ్రీవస్య వనచరేశ్వరత్వేన వానరాణామివ జటాయుషోఽపి సుగ్రీవనిమిత్తకం భయం సంభవిష్యతీత్యాలోచ్యైవముక్తమితి భావః॥౧౩॥ జటాయుష ఇతి॥ జటాయుషో వినాశేన దశరథస్య వినాశేన వైదేహ్యా హరణేన చ హరయః సంశయం ప్రాణసంశయం గతా ఇతి యోజనా- జటాయుర్యది న వినశ్యేత్ సీతా నాపహ్రియేత- దశరథో యది జీవేత్- రామాదీనాం వనాత్ప్రత్యానయనం సంభవేదితి భావః॥ టీ॥ జటా

రోర్వాస అరణ్యే సహసీతయా॥ రాఘవస్య చ బాణేన వాలినశ్చ తథా వధః । రామకోపాదశేషాణాం రాక్షసానాం తథా వధః॥ కైకేయ్యా వరదానేన ఇదం హి వికృతం కృతం॥ ౧౬॥ తదసుఖమనుకీర్తితం వచో భువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య వానరాన్। భృశచలితమతిర్మహామతిః కృపణముదాహృతవాన్స గృధ్రరాట్॥ ౧౭॥ తత్తు శ్రుత్వా తదా వాక్యమంగదస్య ముఖోద్గతం ॥ అబ్రవీద్వచనం గృధ్రస్తీక్ష్ణతుండో మహాస్వనః॥ ౧౮॥ కోఽయం గిరా ఘోషయతి ప్రాణైః ప్రియతమస్య మే। జటాయుషో వధం భ్రాతుః కంపయన్నివ మే మనః ॥ ౧౯॥ కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షస గృధ్రయోః। నామధేయమిదం భ్రాతుశ్చిరస్యాద్య మయా శ్రుతం॥ ౨౦॥ ఇచ్ఛేయం గిరిదుర్గాచ్చ భవద్భిరవతారితుం। ౨౧॥ యవీయసో గుణజ్ఞస్య శ్లాఘనీయస్య విక్రమైః॥ అతిదీర్ఘస్య కాలస్య తుష్టోఽస్మి పరికీర్తనాత్ ॥ ౨౨॥ తదిచ్ఛేయమహం శ్రోతుం వినాశం వానరర్షభాః । భ్రాతుర్జటాయుషస్తస్య జనస్థాననివాసినః॥ ౨౩॥ తస్యైవ చ మమ భ్రాతుస్సఖా దశరథః కథం । యస్య రామః ప్రియః పుత్రో జ్యేష్ఠో గురుజనప్రియః ॥ ౨౪ ॥ సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాన్న శక్నోమ్యుపసర్పితుం। ఇచ్ఛేయం పర్వతాదస్మాదవతర్తుమరిందమాః॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమతి... షట్పంచాశస్సర్గః ॥ ***** శోకాద్భ్రష్టస్వరమపి శ్రుత్వా తే హరియూథపాః। శ్రద్దధుర్నైవ తద్వాక్యం కర్మణా తస్య శంకితాః ॥ ౧॥ తే ప్రాయముపవిష్టాస్తు దృష్ట్వా గృధ్రం ప్లవంగమాః। చక్రుర్బుద్ధిం తదా రౌద్రీం సర్వాన్నో భక్షయిష్యతి ॥ ౨ ॥ సర్వథా ప్రాయమాసీనాన్యది నో భక్షయిష్యతి । కృతకృత్యా భవిష్యామః క్షిప్రం సిద్ధిమితో గతాః॥ ౩॥ ఏతాం బుద్ధిం తతశ్చక్రుస్సర్వే తే వానరర్షభాః॥ ౩౪॥ అవతార్య గిరేశ్శృంగాత్ గృధ్రమాహాంగదస్తదా ॥ ౪ ॥ బభూవర్క్షరజా నామ వానరేంద్రః ప్రతాపవాన్ । మమార్యః పార్థివః పక్షిన్ ధార్మికస్తస్య చాత్మజౌ ॥ ౫ ॥ సుగ్రీవశ్చైవ వాలీ చ పుత్రావోఘబలావుభౌ । లోకే విశ్రుతకర్మాభూద్రాజా వాలీ పితా మమ ॥ ౬ ॥ రాజా కృత్స్నస్య జగత ఇక్ష్వాకూణాం మహారథః। రామో దాశరథిః శ్రీమాన్ ప్రవిష్టో దండకావనం ॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా । పితుర్నిదేశనిరతో ధర్మ్యం పంథానమాశ్రితః॥ తస్య భార్యా జనస్థానాద్రావణేన హృతా బలాత్॥ ౭ ॥ రామస్య తు పితుర్మిత్రం జటాయుర్నామ గృధ్రరాట్ ॥ దదర్శ సీతాం వైదేహీం హ్రియమాణాం విహాయసా ॥౮॥ రావణం విరథం కృత్వా స్థాపయిత్వా చ మైథిలీం। పరిశ్రాంతశ్చ వృద్ధశ్చ రావణేన హతో రణే॥ ౯ ఏవం గృధ్రో హతస్తేన రావణేన బలీయసా ॥ సంస్కృతశ్చాపి రామేణ గతశ్చ గతిముత్తమాం॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తతో మమ పి

మితి॥ సమీక్ష్య జ్ఞాత్వేత్యర్థః - జ్ఞానం చ వచనశ్రవణం వానరాణాం దర్శనం చ - అస్య శ్లోకస్యానంతరం న సర్గసమాప్తిర్భవితుమర్హతి॥ రా ॥ తదసుఖమితి॥ శ్రుత్వేతి శేషః - స గృధ్రరాడితి సమ్యక్ - అన్యథా వృత్తభంగస్స్యాత్ - కేషుచిత్కోశేష్వస్య శ్లోకస్యానంతరం సర్గకరణం దృశ్యతే - కేషుచిత్సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాదితి శ్లోకస్యానంతరం దృశ్యతే - ప్రాయేణ - సర్గసమాప్తిద్యోతకవృత్తభేదసద్భావాత్ తదసుఖమితి శ్లోకానంతరం సర్గకరణముపపన్నమితి ప్రతీయతే॥ ౧౭॥ తత్త్వితి॥ తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః॥ ని॥ వక్త్రాస్యే వదనం తుండమిత్యమరః॥ ౧౮ ॥ ౨౫॥ అత్ర కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః। సఖా దశరథః కథమిత్యేవమనువాదాత్ పూర్వమిదమప్యంగదేనోక్తమితి ధ్యేయం॥ అస్మిన్సర్గే పంచవింశతిశ్శ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః ॥

అథ సంపాతిప్రశ్నోత్తరం సప్తపంచాశే - శోకాదిత్యాది॥ కర్మణా హింసాకర్మణా ॥ ౧ ॥ త ఇతి ॥ రౌద్రీం ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం॥ ౩॥౪ ॥ బభూవేత్యాది॥ ఆర్యః పితామహః ఆత్మజౌ ఔరసౌ ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ - ఓఘసంఖ్యా చ పూర్వోక్తా॥ ౬ ॥౭॥ రామస్య త్వితి॥ రామస్య తు పితుర్మిత్రమితి కథనాత్ మైత్రీప్రకారం తు న జానామీత్యుక్తం భవతి॥ రా ॥ రామస్యేతి ॥ మమ భ్రా

యుర్వైదేహ్యాః కృతే రావణేన సహ యుద్ధం కృత్వా రామసన్నిధానమరణేన ఉత్తమగతిభాగభూత్ - వయం తు రామసమీపేన వసామః సీతామపి న పశ్యామః - అతో వృథా ప్రాణాన్ త్యజామ ఇతి సుఃఖాతిశయోక్తిరితి జ్ఞేయం॥ ౧౪ ॥ ఉక్తహేతూనాం కారణమాహ - రామలక్ష్మణయోరిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన॥ రామాదీనాం వనవాసః రాక్షసానాం ఖరాదీనాం వాలినో వధశ్చ - ఇతీదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః - కైకేయ్యా వరదానేన హేతునా రామవనవాసమారభ్య - ప్రాయోపవేశపర్యంతం యదస్తి - తత్సర్వం ప్రాప్తమితి భావః॥ ౧౬॥ తదసుఖమితి॥ వచః శ్రుత్వేతి శేషః ॥ టీ ॥ తదసుఖమితి ॥ వచః భ్రాతృనిధనజ్ఞాపకం వచః - వానరాన్ భువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య జ్ఞాత్వా కృపణం భ్రాతృవధప్రకారప్రశ్నత్వాద్దీనం వచ ఇత్యనుషంగః - ఉదాహృతవాన్ పృష్టవాన్ ॥ ౧౭॥ ౧౯॥ ౨౫॥ కథమాసీజ్జనస్థానే యుద్ధం సఖా దశరథః కథమిత్యనువాదేన చ తదుభయమప్యంగదేన పూర్వముక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః ॥

శోకాదితి॥ కర్మణా శంకితాః - మృతం మృతం చ భక్షిష్య ఇతి భక్షణకర్మప్రతిపాదకవాక్యేన భీతాః॥ ౧ ॥ త ఇ ॥ రౌద్రీం బుద్ధిం - ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం మతిం॥ ౪॥ * మమేతి॥ ఆర్యః పితామహః * సుగ్రీవ ఇతి॥ ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ (టీ) ఓఘస్సేనాసము

తృవ్యేణసుగ్రీవేణమహాత్మనా ॥ చకార రాఘవస్సఖ్యంసోవధీత్పితరంమమ । మమపిత్రావిరుద్ధోహిసుగ్రీవస్సచివైస్స
హ॥౧౩॥ నిహత్యవాలినంరామస్తతస్తమభిషేచయత్ ॥౧౩½॥ సరాజ్యేస్థాపితస్తేనసుగ్రీవోవానరాధిపః। రాజావానర
ముఖ్యానాంయేనప్రస్థాపితావయం ॥౧౪½॥ ఏవంరామప్రయుక్తాస్తుమార్గమాణాస్తతస్తతః ॥ వైదేహీంనాధిగచ్ఛా
మోరాత్రౌసూర్యప్రభామివ ॥౧౫½॥ తేవయందండకారణ్యంవిచిత్యసుసమాహితాః॥ అజ్ఞానాత్తుప్రవిష్టాస్స్మధరణ్యా
వివృతంబిలం ॥౧౬½ మయస్యమాయావిహితంతద్బిలంచవిచిన్వతాం॥ వ్యతీతస్తత్రనోమాసోయోరాజ్ఞాసమయఃకృ
తః ॥౧౭½॥ తేవయంకపిరాజస్యసర్వేవచనకారిణః॥ కృతాంసంస్థామతిక్రాంతాభయాత్ప్రాయముపాస్మహే॥౧౮½॥
క్రుద్ధేతస్మింస్తుకాకుత్స్థేసుగ్రీవేచసలక్ష్మణే॥గతానామపిసర్వేషాంతత్రనోనాస్తిజీవితం॥౧౯½॥ఇతిశ్రీమతికిష్కింధా
కాండే- సప్తపంచాశస్సర్గః. ***********************ఇత్యుక్తఃకరుణంవాక్యంవానరైస్త్యక్తజీవితైః।స
బాష్పోవానరాన్గృధ్రఃప్రత్యువాచమహాస్వనః ॥౧॥ యవీయాన్మమసభ్రాతాజటాయుర్నామవానరాః । యమాఖ్యా
తహతంయుద్ధేరావణేనబలీయసా ॥౨॥ వృద్ధభావాదపక్షత్వాచ్ఛృణ్వంస్తదపిమర్షయే॥ నహిమేశక్తిరస్త్యద్యభ్రాతు
ర్వైరవిమోక్షణే ॥౩॥ పురావృత్రవధేవృత్తేపరస్పరజయైషిణౌ।ఆదిత్యముపయాతౌస్వోజ్వలంతంరశ్మిమాలినం॥౪॥ఆ
వృత్యాకాశమార్గేతుజవేనస్మగతౌభృశం । మధ్యంప్రాప్తేతుసూర్యేతుజటాయురవసీదతి ॥౫॥ తమహంభ్రాతరందృష్ట్వా
సూర్యరశ్మిభిరర్దితం । పక్షాభ్యాంఛాదయామాసస్నేహాత్పరమవిహ్వలః ॥౬॥ నిర్దగ్ధపక్షఃపతితోవింధ్యేహంవానరర్ష
భాః। అహమస్మిన్వసన్భ్రాతుఃప్రవృత్తింనోపలక్షయే ॥౭॥ జటాయుషస్త్వేవముక్తోభ్రాత్రాసంపాతినాతదా।యువ
రాజోమహాప్రాజ్ఞఃప్రత్యువాచాంగదస్తదా ॥౮॥ జటాయుషోయదిభ్రాతాశ్రుతంతేగదితంమయా।ఆఖ్యాహియదిజా
నాసినిలయంతస్యరక్షసః॥౯॥అదీర్ఘదర్శనంతంవైరావణంరాక్షసాధిపం। అంతికేయదివాదూరేయదిజానాసిశంసనః॥
౧౦॥ తతోబ్రవీన్మహాతేజాజ్యేష్ఠోభ్రాతాజటాయుషః। ఆత్మానురూపంవచనంవానరాన్సంప్రహర్షయన్॥౧౧॥నిర్దగ్ధప
క్షోగృధ్రోహంహీనవీర్యఃప్లవంగమాః।వాఙ్మాత్రేణతురామస్యకరిష్యేసాహ్యముత్తమం॥ ౧౨॥ జానామివారుణాన్లో
కాన్విష్ణోస్త్రైవిక్రమానపి। మహాసురవిమర్దాన్వాప్యమృతస్యచమంథనం॥౧౩ ॥ రామస్యయదిదంకార్యంకర్తవ్యంప్రథ
మంమయా। జరయాచహృతంతేజఃప్రాణాశ్చశిథిలామమ ॥౧౪॥ తరుణీరూపసంపన్నాసర్వాభరణభూషితా । హ్రి
యమాణామయాదృష్టారావణేనదురాత్మనా ॥ క్రోశంతీరామరామేతిలక్ష్మణేతిచభామినీ । భూషణాన్యపవిధ్యంతీగా
త్రాణిచవిధున్వతీ॥౧౬॥సూర్యప్రభేవశైలాగ్రేతస్యాఃకౌశేయముత్తమం।అసితేరాక్షసేభాతియథావాతటిదంబుదే॥

తుస్సఖాదశరథఃకథమితిమైత్రీప్రకారేపృష్టేమిత్రత్వమాత్రంవదతోంగదస్యమైత్రీప్రకారంనజానామీతితాత్పర్యం।౯½॥౧౩॥నిహత్యేతి॥ అభిషె
చయత్ అభ్యషేచయత్ ॥౧౩½॥౧౭½॥తేవయమితి॥సంస్థాంవ్యవస్థాం॥౧౯½॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారా
ఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తపంచాశస్సర్గః. ❀❀ ❀❀ ❀❀ ❀❀ ❀❀ ❀❀

అథసంపాతినాసీతాస్థానకథనమష్టపంచాశే- ఇత్యుక్తఇత్యాది॥౧॥యవీయానితి॥ఆఖ్యాత-భూతేలోట్॥౩॥పురేతి॥పరస్పరవేగాతిశయ
ఖ్యాపనపరావిత్యర్థః-ఆదిత్యముపయాతౌసూర్యసమీపంగతౌస్వః॥౪॥ఆవృత్యేతి॥ఆవృత్యామండలగత్యా-స్మశబ్దస్యఅవసీదతీత్యనేనసంబంధః॥
౫॥ తమితి॥ ఛాదయామాసఆచ్ఛాదయం॥౬॥ అదీర్ఘదర్శనమితి॥ అదీర్ఘదర్శనంఆగామ్యనర్థానపేక్షకం॥౧౨॥ జానామీతి ॥ వారుణాన్
లోకాన్అతలవితలాదిలోకాన్- త్రైవిక్రమాన్త్రివిక్రమమితానుపరితనలోకానిత్యర్థః- మహాసురవిమర్దాన్దేవాసురసంగ్రామాన్॥ రా॥
త్రైవిక్రమాన్త్రివిక్రమమితాన్. గోబలీవర్దన్యాయేనత్రివిక్రమశబ్దఉపరితనలోకమాత్రవాచీ॥ ౧౪॥ తరుణీత్యాది ॥ అపవిధ్యంతిక్షిపంతీ॥
౧౬॥ రా॥ సూర్యప్రభేతి॥ తస్యాఉత్తమంకౌశేయంఅసితేరాక్షసేశైలాగ్రేసూర్యప్రభేవభాతిఅంబుదఇవాసితేరాక్షసేవిద్యుద్యథాతథాభాతి॥

వాయః॥మమపిత్రేతి॥అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్ ॥౧౭½॥తేవయమితి॥సంస్థాంవ్యవస్థాం(టీ)సంస్థాంమర్యాదాం॥౧౯½॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వ
రతీర్థకృతాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం. కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః.*******

ఇతీతి ।సబాష్పోవానరాన్గృధ్రఇతిపాఠః - సబాష్పంధారయన్క్రుద్ధఇతిపాఠేక్రోధోరావణవిషయః ॥౧॥౩॥పురేతి॥ఆదిత్యముపయాతౌ
స్వఃఆదిత్యంప్రాప్తావభూవ।టీ॥అపక్షతేహేతుమాహ-పురేతి॥స్వఃఅభూవ॥౪॥ఆవృత్యేతి॥స్మశబ్దస్యఅవసీదతీత్యనేనసంబంధః॥౫॥తమితి॥ఛా
దయామాసఆచ్ఛాదయం॥౭॥టీ॥జటాయుషఇతి॥ యదిభ్రాతాతర్హిరామదాసోసీత్యభిప్రాయః - మయాగదితం-తస్యభార్యాజనస్థానాది
త్యాదినాఉక్తం॥౯॥అదీర్ఘేతి॥అదీర్ఘదర్శనంఆగామ్యనర్థానపేక్షకమిత్యర్థః॥౧౨॥జానామీతి॥ వారుణాన్లోకాన్అతలాదిలోకాన్
త్రైవిక్రమాన్త్రివిక్రమక్రమితాన్ఊర్ధ్వలోకానిత్యర్థః-మహాసురవిమర్దాన్దేవాసురసంగ్రామాన్॥ టీ వక్ష్యమాణకర్మణిప్రామా

శాంతు సీతామహం మన్యే రామస్య పరికీర్తనాత్। శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః॥౧౮॥ పుత్రో విశ్రవసస్సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ। అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో నామ రాక్షసః॥ ౧౯ ॥ ఇతో ద్వీపస్సముద్రస్య సంపూర్ణే శతయోజనే। తస్మిన్ లంకాపురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా ॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైశ్చిత్రైః కాంచనవేదికైః। ప్రాకారేణార్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా॥౨౧॥ తస్యాం వసతి వైదేహీ దీనా కౌశేయవాసినీ। రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభిస్సురక్షితా॥౨౨॥ జనకస్యాత్మజాం రాజ్ఞస్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీమ్ ॥౨౩॥ లంకాయామథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమంతతః॥ సంప్రాప్య సాగరస్యాంతం సంపూర్ణం శతయోజనమ్। ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణమ్॥ ౨౪॥ తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగమాః। జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ॥౨౫ ॥ ఆద్యః పంథాః కులింగానాం యే చాన్యే ధాన్యజీవినః। ద్వితీయో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫలాశినః ॥౨౬॥ భాసాస్తృతీయం గచ్ఛంతి క్రౌంచాశ్చ కురరైస్సహ। శ్యేనాశ్చతుర్థం గచ్ఛంతి గృధ్రా గచ్ఛంతి పంచమమ్ ॥ ౨౭ ॥ బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయౌవనశాలినామ్। షష్ఠస్తు పంథా హంసానాం వైనతేయగతిః పరా ॥ వైనతేయాచ్చ నో జన్మ సర్వేషాం వానరర్షభాః ౨౯॥ ఇహస్థోఽహం ప్రపశ్యామి రావణం జానకీం తథా॥ అస్మాకమపి సౌవర్ణం దివ్యం చక్షుర్బలం తథా। తస్మాదాహారవీర్యేణ నిసర్గేణ చ వానరాః॥ ఆయోజనశతాత్సాగ్రాద్వయం పశ్యామ నిత్యశః ॥౩౦॥ అస్మాకం విహితా వృత్తిర్నిసర్గేణ చ దూరతః॥ విహితా పాదమూలే తు వృత్తిశ్చరణయోధినామ్॥౩౧॥ గర్హితం తు కృతం కర్మ యేన స్మ పిశితాశినా। ప్రతీకార్యం చ మే తస్య వైరం భ్రాతుః కృతం భవేత్॥ ౩౨॥ ఉపాయో దృశ్యతాం కశ్చిల్లంఘనే లవణాంభసః॥ అభిగమ్య తు వైదేహీం సమృద్ధార్థా గమిష్యథ ॥ ౩౩ ॥ సముద్రం నేతుమిచ్ఛామి భవద్భిర్వరుణాలయమ్ ॥ ప్రదాస్యామ్యుదకం భ్రాతు

యోజనా॥ ౧౮॥ పుత్ర ఇతి॥ అధ్యాస్తే-అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి నగర్యాః కర్మత్వం॥౨౪॥ తత్రైవేతి॥ విక్రమధ్వం. వేః పాదవిహరణ ఇత్యాత్మనేపదం-జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన॥౨౫॥ దూరస్థదర్శనం భవతః కుతో జాతం తత్రాహ-ఆద్య ఇత్యాదినా॥ కులింగానాం భూమిప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః కులింగాః-యే చాన్యే ధాన్యజీవిన ఇతి వచనాత్-బలిభోజానాం కాకానాం॥౨౬॥ భాసా ఇతి॥ భాసాః జలవాయసాః॥ ని॥ భాసస్తు జలవాయస ఇతి నిఘంటుః-శ్యేనవిశేషా ఇత్యప్యాహుః॥౨౭॥ బలేత్యాది॥ వైనతేయాత్ గరుడాత్ నః అస్మాకం జన్మ ఉత్పత్తిః- వినతస్య యా సప్తమీ గతిః సైవాస్మాకమపీత్యర్థః.నన్వారణ్యకాండే. ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ। తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిస్తు మమాగ్రజ ఇతి వచనేన జటాయుషోక్తేనేదం విరుద్ధమితి చేత్-న- వైనతేయాదిత్యస్య వినతాపుత్రాదరుణాదిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్- వైనతేయగతిరిత్యత్ర వైనతేయయోరరుణగరుడయోర్గతిరిత్యర్థః- అనేన దివ్యజ్ఞానహేతుజన్మోత్కర్ష ఉక్తః॥ ౨౮॥ న కేవలం దివ్యజ్ఞానం - దివ్యచక్షురప్యస్తీత్యాహ-ఇహస్థ ఇతి॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః చక్షురిత్యనేన సంబధ్యతే- సౌవర్ణమిత్యనేన విశేషణేనాతిదూరదర్శిత్వముక్తం- ఆహారవీర్యేణ చక్షుస్స్యాహారబలేనేత్యర్థః - నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన॥౩౦॥ అస్మాకమితి॥ వృత్తిః భక్ష్యగ్రహణం-చరణయోధినాం కుక్కుటానాం-పాదమూలే పాదపకీర్ణప్రదేశే-వృత్తిః-జీవనం॥౩౧॥ గర్హితమితి॥ యేన పిశితాశినా- గర్హితం కర్మ సీతాపహరణరూపం కృతం-మే భ్రాతుర్హతాతోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్ భవద్భిరితి శేషః - అయం శ్లోకః చరణయోధినామిత్యనంతరం నివేశనీయ ఇత్యాహుః॥ రా॥ గర్హితం తు కృతం కర్మేత్యస్య శ్లోకస్య - వృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యానంతరమవస్థానే కథాయాస్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయం ద్రష్టవ్యః॥ ౩౨॥ ❋ ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతమాహ- ఉపాయ ఇతి॥ గమిష్యథేత్యత్ర కిష్కింధామితి శేషః॥ ౩౩॥ సముద్రమితి-నేతుమి

ణికత్వసంపాదనాయ స్వజ్ఞానాతిశయమాహ- జానామీతి ॥౧౩॥౧౮॥ టీ॥ ఇతో ద్వీపః-అస్తీతి శేషః-తస్మిన్ద్వీపే॥౨౪॥ తత్రైవేతి॥ విక్రమధ్వం గచ్ఛత-జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన॥౨౫॥ ఏతాదృశదివ్యజ్ఞానం భవతః కథమభూదిత్యాకాంక్షాయాం దివ్యావయవమితి ప్రతిపాదయన్నాహ॥ ఆద్య ఇత్యాది॥ యే చాన్యే ధాన్యజీవిన ఇత్యభిధానాత్-కులింగాః భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణః-ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః॥ టీ॥ ఆద్య ఇతి॥ ఆకాశే సప్త పంథానస్సంతి తేష్వాద్యః పంథాః కులింగానాం భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం॥౨౬॥ భాసా ఇతి॥ భాసాః జలవాయసాః॥౨౭॥ ❋ వైనతేయాదితి॥ వానరర్షభాః వైనతేయాచ్చ నో జన్మ-వినతాపత్యాదరుణాదస్మాకముత్పత్తిః- సర్వేషామస్మత్కులీనానాం-వైనతేయాచ్చ నో జన్మేత్యనేన దివ్యజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిపాదితం - గర్హితం తు కృతం కర్మేత్యస్య శ్లోకస్య వృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యానంతరమవస్థానే - కథాయాస్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయం ద్రష్టవ్యః॥౨౯॥ న కేవలం దివ్యజ్ఞానం దివ్యచక్షురప్యస్తీత్యాహ-ఇహస్థ ఇతి॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః-చక్షురిత్యనేన సంబధ్యతే॥ సౌవర్ణమితి విశేషణం అతిదూరదర్శిత్వద్యోతనార్థం-ఆహారవీర్యేణ ఆహారబలేన- నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన ॥ ౩౦॥ అస్మాకమితి॥ వృత్తిః భక్ష్యగ్రహణం. పాదమూలే పాదపకీర్ణప్రదేశే చరణయోధినాం కుక్కుటాదీనాం॥౩౧॥ భవతాం లంకాగమనోద్యోగో మమాప్యుపకారాయ భవిష్యతీత్యాశయేనాహ-గర్హితమితి॥ యేన పిశితాశినా రావణేన గర్హితం కర్మ సీతాహరణరూపం కృతం- మయా భ్రాతుర్హతాతోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్ భవద్భిరితి శేషః(టీ) మయా కర్తవ్యో రావణవినాశో యుష్మాభిః కర్తవ్య ఇతి భావః॥౩౨॥ అతో లంఘనోపాయశ్చింత్యతాం- అవశ్యంభావిని కార్యసిద్ధిరిత్యాహ- ఉపాయ ఇతి॥ గమిష్యథ-కిష్కింధాం ప్రతీతి శేషః॥౩౩॥ సముద్రం నేతుమితి॥ మామితి శేషః-భ

స్వర్గతస్య మహాత్మనః ॥ ౩౪౫ ॥ తతో నీత్వా తు తం దేశం తీరం నదనదీపతేః ॥ నిర్దగ్ధపక్షం సంపాతిం వానరాస్సుమహౌజసః । పునః ప్రత్యానయిత్వా చ తం దేశం పతగేశ్వరం ॥ బభూవుర్వానరా హృష్టాః ప్రవృత్తిముపలభ్య తే ॥ ౩౬౫ ॥
ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- అష్టపంచాశస్సర్గః. ....

తత స్తదమృతాస్వాదం గృధ్రరాజేన భాషితం । నిశమ్య ముదితా హృష్టా స్తే వచః ప్లవగర్షభాః ॥౧॥ జాంబవాన్వానరశ్రేష్ఠస్సహ సర్వైః ప్లవంగమైః । భూతలాత్సహసోత్థాయ గృధ్రరాజమథాబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ క్వ సీతా కేన వా దృష్టా కో వా హరతి మైథిలీం । తదాఖ్యాతు భవాన్సర్వం గతిర్భవ వనౌకసాం ॥౩॥ కో దాశరథిబాణానాం వజ్రవేగనిపాతినాం । స్వయం లక్ష్మణముక్తానాం న చింతయతి విక్రమం ॥౪॥ స హరీన్ప్రీతిసంయుక్తాన్ సీతాశ్రుతిసమాహితాన్ । పునరాశ్వాసయన్ప్రీత ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ శ్రూయతామిహ వైదేహ్యా యథా మే హరణం శ్రుతం । యేన చాపి మమాఖ్యాతం యత్ర వాయతలోచనా ॥౬॥ అహమస్మిన్గిరౌ దుర్గే బహుయోజనమాయతే । చిరాన్నిపతితో వృద్ధః క్షీణప్రాణపరాక్రమః ॥ ౭ ॥ తం మామేవం గతం పుత్రస్సుపార్శ్వో నామ నామతః । ఆహారేణ యథాకాలం బిభర్తి పతతాం వరః ॥౮॥ తీక్ష్ణకామాస్తు గంధర్వాస్తీక్ష్ణకోపా భుజంగమాః । మృగాణాం తు భయం తీక్ష్ణం తత స్తీక్ష్ణక్షుధా వయం ॥౯॥ స కదాచిత్ క్షుధార్తస్య మమాహారాభికాంక్షిణః । గతసూర్యేఽహని ప్రాప్తో మమ పుత్రో హ్యనామిషః ॥౧౦॥ స మయా వృద్ధభావాచ్చ కోపాచ్చ పరిభర్త్సితః । క్షుత్పిపాసాపరీతేన కుమారః పతతాం వరః ॥౧౧॥ స మామాహారసంరోధాత్పీడితం ప్రీతివర్ధనః । అనుమాన్య యథాతత్త్వమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧౨॥ అహం తాత యథాకాలమామిషార్థీ ఖమాప్లుతః । మహేంద్రస్య గిరేర్ద్వారమావృత్య చ సమాస్థితః ॥౧౩ ॥ తతస్సత్త్వసహస్రాణాం సాగరాంతరచారిణాం । పంథానమేకోఽధ్యవసం సన్నిరోద్ధుమవాఙ్ముఖః ॥౧౪ ॥ తత్ర కశ్చిన్మయా దృష్టస్సూర్యోదయసమప్రభాం । స్త్రియమాదాయ గచ్ఛన్వై భిన్నాంజనచయప్రభః ॥౧౫॥ సోఽహమభ్యవహారార్థీ తౌ దృష్ట్వా కృతనిశ్చయః । తేన సామ్నా వినీతేన పంథానమభియాచితః ॥౧౬॥ నహి సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా విద్యతే క్వచిత్ । నీచేష్వపి జనః కశ్చిత్కిమంగ బత మద్విధః ॥౧౭॥ స యాత స్తేజసా వ్యోమ సంక్షిపన్నివ వేగతః । అథాహం ఖచరైర్భూతైరభిగమ్య సభాజితః ॥౧౮॥ దిష్ట్యా జీవసి తాతేతి హ్యబ్రువన్మాం మహర్షయః । కథంచి

చ్ఛామి- మామితి శేషః- భవద్భిరితి కరణే తృతీయా ॥౩౪౫॥ తత ఇత్యాది ॥ తీరం దేశం- తీరప్రదేశమిత్యర్థః - తం దేశం సంపాత్యావాసభూతం దేశం పునః ప్రత్యానయిత్వా ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం ఉపలభ్య- తే వానరాః హృష్టా బభూవుః ॥౩౬౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

తత స్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్య పంచ సర్గాః ప్రక్షిప్తాః- సర్వకోశేష్వదర్శనాత్ తాన్వినాపి కథాసంఘట్టనాత్- పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వాచ్చ తథాపి తే వ్యాఖ్యాస్యంతే- తత ఇత్యాది ॥ హృష్టాః- రోమాంచాంచితాః- బభూవురితి శేషః ॥ రా ॥ తత స్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్య అభిజిదభిముఖాం దిశం యయుర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖా ఇత్యంతాః పంచ సర్గాః కేషుచిత్కోశేషు న దృశ్యంతే. కేషుచిద్దృశ్యంతే- తేషు పూర్వోక్తార్థవిరోధస్స్ఫురతి- తాన్వినాపి కథా సంగచ్ఛతే- తథాపి స్థితిస్య గతిశ్చింతనీయేతి న్యాయేన తే వ్యాఖ్యాయంతే ॥౧॥౨॥ రా ॥ అథ జాంబవాన్లూనపక్షః కందరాంతర్గతస్సంపాతిః దూరనివృత్తః సీతాపహరణాదికం కేన ప్రకారేణావగతవానితి మత్వా విశేషతోఽవగంతుం పృచ్ఛతి- క్వ సీతేత్యాదినా ॥౩॥౪॥ రా ॥ స హరీనితి ॥ సీతాశ్రుతిసమాహితాన్ సీతావృత్తాంతశ్రవణేన సమాహితాన్ ॥౫॥౬॥ రా ॥ స ఇతి ॥ క్షుధార్తస్య మమ- సమీపమితి శేషః ॥౧౫॥ రా ॥ సోఽహమభ్యవహారార్థీ- అతిసమ్యక్ ॥౧౬॥౧౭॥ స యాత ఇతి ॥ సభాజితః పూజితః ॥౧౮॥ దిష్ట్యేతి ॥ అసౌ కళత్రః సరత్యవర్గః అ

వద్భిరితి కరణే తృతీయా ॥౩౪౫॥ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- వానరాః పతగేశ్వరం సంపాతిం- నదనదీపతేః తీరం దేశం తీరప్రదేశం నీత్వా- పునః తం దేశం ఆవాసభూతదేశం ప్రత్యానయిత్వా- ప్రవృత్తిం సీతావృత్తాంతముపలభ్య తే వానరా హృష్టా బభూవురితి సంబంధః ॥ ౩౯౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

టీ ॥ తత ఇత్యాది ॥ అమృతస్యేవ ఆస్వాదో యస్య తత్తథోక్తం- అమృతతుల్యమిత్యర్థః ॥౨॥ అథ జాంబవాన్ లూనపక్షః కందరాంతర్గతస్సంపాతిః- దూరవృత్తసీతాహరణాదికం కేన ప్రకారేణావగతవానితి మత్వా- విశేషతోఽవగంతుం పునః పృచ్ఛతి- క్వ సీతేత్యాదినా ॥౩॥౪॥ స హరీనితి ॥ సీతాశ్రుతిసమాహితాన్- సీతావృత్తాంతశ్రవణే ఏకాగ్రచిత్తానిత్యర్థః ॥౫॥ టీ ॥ శ్రూయతామితి ॥ యత్ర దృష్టా యేన చాఖ్యాతం తత్సర్వం శ్రూయతాం ॥౯॥ స ఇతి ॥ క్షుధార్తస్య మమ సమీపమితి శేషః ॥౧౧॥ స మామితి ॥ అనుమాన్య సంప్రార్థ్య (టీ) ఆహారసంరోధాత్ ఆహారాభావాత్ ॥౧౨॥ సోఽహమితి ॥ కృతనిశ్చయః ఆహారో లబ్ధ ఇతి కృతనిశ్చయోఽహం తేన యాచితః (టీ) కృతనిశ్చయః- అభవమితి శేషః- తర్హి కిం నిమిత్తం నావధీరిత్యత ఆహ- తేనేతి ॥౧౬॥ టీ ॥ నహీతి ॥ నీచేష్వపి వర్తమానః కశ్చిదపి జనః సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా న విద్యతే మద్విధః కిముత- అంగేత్యామంత్రణే- బతేతి ఖేదే ॥౧౭॥ అథాహమితి ॥ ఖేచరైః భూతైః సిద్ధచారణాదిభిః ॥౧౮ ॥ దిష్ట్యేతి ॥ అసౌ సకళత్రః సరత్యవస్తు కథంచిద్గతో హి- హే తాత దిష్ట్యా జీవసి-

త్సకథతోऽసౌ గతస్తే స్వస్త్యసంశయం ॥౧౮॥ ఏవముక్తస్తతోऽహం తైస్సిద్ధైః పరమశోభనైః ॥ ౧౯½॥ సచ మే రావణో రాజా రక్షసాం ప్రతివేదితః। హరన్ దాశరథేర్భార్యాం రామస్య జనకాత్మజాం । భ్రష్టాభరణకౌశేయాం శోకవేగపరాజితాం॥ రామలక్ష్మణయోర్నామ క్రోశంతీం ముక్తమూర్ధజాం ॥౨౧½॥ ఏష కాలాత్యయస్తావదితి కాలవిదాం వరః॥ ఏతమర్థం సమగ్రం మే సుపార్శ్వః ప్రత్యవేదయత్ ॥౨౨½॥ తచ్ఛ్రుత్వాపి హి మే బుద్ధిర్నాసీత్కాచిత్పరాక్రమే॥ అపక్షో హి కథం పక్షీ కర్మ కించిదుపక్రమే ॥౨౩½॥ యత్తు శక్యం మయా కర్తుం వాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా॥ శ్రూయతాం తత్ప్రవక్ష్యామి భవతాం పౌరుషాశ్రయం ॥౨౪½॥ వాఙ్మతిభ్యాం తు సర్వేషాం కరిష్యామి ప్రియం హి వః ॥ యద్ధి దాశరథేః కార్యం మమ తన్నాత్ర సంశయః ॥౨౫½॥ తే భవంతో మతిశ్రేష్ఠా బలవంతో మనస్వినః॥ ప్రేషితాః కపిరాజేన దేవైరపి దురాసదాః॥ ౨౬½॥ రామలక్ష్మణబాణాశ్చ నిశితాః కంకపత్రిణః॥ త్రయాణామపి లోకానాం పర్యాప్తాస్త్రాణనిగ్రహే॥౨౭½॥ కామం ఖలు దశగ్రీవస్తేజోబలసమన్వితః ॥ భవతాం తు సమర్థానాం న కించిదపి దుష్కరం ॥౨౮½॥ తదలం కాలసంగేన క్రియతాం బుద్ధినిశ్చయః॥ నహి కర్మసు సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః॥౨౯½॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.**

తతః కృతోదకం స్నాతం తం గృధ్రం హరియూథపాః। ఉపవిష్టా గిరౌ దుర్గే పరివార్య సమంతతః ॥౧॥ తమంగదముపాసీనం తైస్సర్వైర్హరిభిర్వృతం। జనితప్రత్యయో హర్షాత్సంపాతిః పునరబ్రవీత్ ॥౨॥ కృత్వా నిశ్శబ్దమేకాగ్రాశ్శృణ్వంతు హరయో మమ। తత్త్వం సంకీర్తయిష్యామి యథా జానామి మైథిలీం ॥౩॥ అస్య వింధ్యస్య శిఖరే పతితోऽస్మి పురా వనే। సూర్యాతపపరీతాంగో నిర్దగ్ధస్సూర్యరశ్మిభిః ॥౪॥ లబ్ధసంజ్ఞస్తు షడ్రాత్రాద్వివశో విహ్వలన్నివ। వీక్షమాణో దిశస్సర్వా నాభిజానామి కించన ॥౫॥ తతస్తు సాగరాన్ శైలాన్నదీస్సర్వాస్సరాంసి చ। వనాన్యుదధివేలాం చ సమీక్ష్య మతిరాగమత్ ॥౬॥ హృష్టపక్షిగణాకీర్ణః కందరాంతరకూటవాన్। దక్షిణస్యోదధేస్తీరే వింధ్యోऽయమితి నిశ్చయః॥౭॥ ఆసీచ్చాత్రాశ్రమం పుణ్యం సురైరపి సుపూజితం। ఋషిర్నిశాకరో నామ యస్మిన్నుగ్రతపా భవత్ ॥౮॥ అష్టౌ వర్షసహస్రాణి తేనాస్మిన్నృషిణా వినా। వసతో మమ ధర్మజ్ఞ స్వర్గతే తు నిశాకరే॥౯॥ అవతీర్య చ వింధ్యాగ్రాత్కృచ్ఛ్రేణ విషమాచ్ఛనైః। తీక్ష్ణదర్భాం వసుమతీం దుఃఖేన పునరాగతః ॥౧౦॥ తమృషిం ద్రష్టుకామోऽస్మి దుఃఖేనాభ్యాగతో భృశం । జటాయుషా మ

తః కథంచిద్గతః-అతస్తే స్వస్త్యాసీత్ అసంశయం-ఇతి మాం మహర్షయో బ్రువన్నితి యోజనా॥౧౯½॥ సచేతి॥ మే మయా-ప్రతివేదితః జ్ఞాతః- సుపార్శ్వవచనమిదం॥ రా॥ భ్రష్టాభరణకౌశేయామితి పాఠః॥౨౧½॥ ఏష ఇతి॥ కాలాత్యయః కాలాతిక్రమహేతుః-రావణదర్శనమితి భావః॥౨౪½॥ వాగితి॥ సర్వేషాం వః యుష్మాకం-వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి- దాశరథేర్యత్కార్యం తన్మమైవ॥౨౮½॥ తదితి॥ కాలసంగేన కాలవిళంబేన॥౨౯½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.
తతః కృతోదకమిత్యాది॥౧॥ తమితి॥ జనితప్రత్యయః- జనితవిశ్వాసో యథా భవతి తథా బ్రవీదితి యోజనా. వానరదర్శనరూపస్వకార్యతో జనితవిశ్వాస ఇత్యర్థః॥౪॥ లబ్ధసంజ్ఞస్త్వితి॥ విహ్వలన్నివ మూర్ఛన్నివ నిశ్చయః॥౫॥ రా॥ తతస్తు సాగరానిత్యత్ర సాగరమిత్యర్థః-వింధ్యప్రదేశపతితస్య సకలసాగరదర్శనస్య అనుపపన్నత్వాత్-మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా॥౬॥ హృష్టేతి॥ అభూదితి శేషః॥౭॥ ఆసీదితి॥ భవత్ అభవత్॥౮॥ అష్టావితి॥ వర్షసహ

ఽత్ర సంశయం స్వస్తీతి మాం మహర్షయో బ్రువన్నితి యోజనా॥౧౮॥ ఏవమితి॥ అహం తైరేవముక్తః॥౧౯½॥ స ఇతి॥ రామలక్ష్మణయోర్నామ క్రోశంతీం జనకాత్మజాం హరన్ - స రక్షసాం రాజా రావణ ఇతి మే మయా ప్రతివేదిత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౧½ ॥ టీ ॥ ఏష కాలాత్యయః కాలాతిక్రమః - కాలాతిక్రమే ఏష హేతురితి భావః ॥ ౨౪½ ॥ వాగితి ॥ సర్వేషాం సర్వప్రాణినాం - వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి - దాశరథేః వః దాశరథిసంబంధినాం యుష్మాకం యత్కార్యం - తత్తు మమ హి మమైవ-అత్ర సంశయో నేతి యోజనా ॥ ౨౫½ ॥ రామలక్ష్మణేతి॥ లోకానాం త్రాణనిగ్రహే- త్రాణే రక్షణే నిగ్రహే చ॥ ౨౬½॥ కామమితి॥ న కించిదపి దుష్కరం-భవిష్యతీతి శేషః ॥ ౨౭½॥ తదితి॥ కాలసంగేన కాలవిళంబేన- భవిష్యదర్థజ్ఞాపనేన తేన బుద్ధ్యా ప్రియం కృతం భవతీతి వేదితవ్యం ॥ ౨౯½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.*******************
తత ఇతి॥ కృతోదకం జటాయుర్నిమిత్తం కృతపారలౌకికక్రియమిత్యర్థః. గృధ్రం పరివార్య ఉపవిష్టా ఇతి సంబంధః॥ ౧॥ తమితి॥ జనితప్రత్యయః- నిశాకరమునినోక్తప్రకారేణ రామదూతవానరాగమనదర్శనాత్-పక్షప్రరోహాచ్చ నిశాకరోక్తార్థే జనితవిశ్వాసః॥ ౨॥ కృత్వేతి ॥ స్వవృత్తాంతకథనం సీతావృత్తాంతకథనోపయుక్తమితి ద్యోతయితుం యథా జానామి మైథిలీమిత్యుక్తం॥౩॥ టీ॥ అస్యేతి॥ నిర్దగ్ధః నిర్దగ్ధపక్షః-వివశః శారీరపారవశ్యయుక్తః- విహ్వలో దీనః- ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే॥౪॥౫॥ తతస్త్వితి॥ సాగరాన్ సాగరం-మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా॥౬॥ తమేవాహ- హృష్టపక్షీతి॥ నిశ్చితః నిశ్చితవాన్॥౭॥౮॥ అష్టావితి॥ నిశాకరే స్వర్గతే తేన ఋషిణా వినా అస్మిన్ గిరౌ వసతో మమ-అష్టౌ వర్షసహస్రాణి వ్యతీతానీతి శేషః॥౯॥ ఋషేరవస్థానకాలే మమ పతనానంతరం ఋషిదర్శనప్రకారమాహ-అవతీర్యేత్యాది॥ ౧౦॥ టీ॥ తమితి॥ దర్శనేనిమిత్తమాహ-జటాయుషేతి

యాచైవబహుశోభిగతోహిసః ॥౧౧॥ తస్యాశ్రమపదాభ్యాశేవవుర్వాతాస్సుగంధినః। వృక్షోనాపుష్పితఃకశ్చిదఫలోవానవిద్యతే ॥౧౨॥ ఉపేత్యచాశ్రమంపుణ్యంవృక్షమూలముపాశ్రితః। ద్రష్టుకామఃప్రతీక్షేహంభగవంతంనిశాకరం॥౧౩॥ అథాపశ్యమదూరస్థమృషింజ్వలితతేజసం।కృతాభిషేకందుర్ధర్షముపావృత్తముదఙ్ముఖం॥౧౪॥తమృక్షాస్సృమరావ్యాఘ్రాస్సింహానాగాస్సరీసృపాః। పరివార్యోపగచ్ఛంతిధాతారంప్రాణినోయథా ॥౧౫॥ తతఃప్రాప్తమృషింజ్ఞాత్వాతానిసత్వానివైయయుః। ప్రవిష్టేరాజనియథాసర్వంసామాత్యకంబలం ॥౧౬॥ ఋషిస్తుదృష్ట్వామాంప్రీతఃప్రవిష్టశ్చాశ్రమంపునః। ముహూర్తమాత్రాన్నిష్క్రమ్యతతఃకార్యమపృచ్ఛత ॥౧౭॥ సౌమ్యవైకల్యతాందృష్ట్వారోమ్ణాంతేనావగమ్యతే। అగ్నిదగ్ధావిమౌపక్షౌత్వక్చైవవ్రణితాతవ ॥౧౮॥ గృధ్రౌద్వౌదృష్టపూర్వౌమేమాతరిశ్వసమౌజవే। గృధ్రాణాంచైవరాజానౌభ్రాతరౌకామరూపిణౌ ॥౧౯॥ జ్యేష్ఠోహితత్వంతుసంపాతేజటాయురనుజస్తవ।మానుషంరూపమాస్థాయగృహ్ణీతాంచరణౌమమ ॥౨౦॥ కింతేవ్యాధిసముత్థానంపక్షయోఃపతనంకథం। దండోవాయంకృతఃకేనసర్వమాఖ్యాహిపృచ్ఛతః ॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-షష్టితమస్సర్గః ....*

తతస్తద్దారుణంకర్మదుష్కరంసాహసాత్కృతం। ఆచచక్షేమునేస్సర్వంసూర్యానుగమనంతదా ॥౧॥ భగవన్వ్రణయుక్తత్వాల్లజ్జయాచాకులేంద్రియః। పరిశ్రాంతోనశక్నోమివచనంప్రతిభాషితుం ॥౨॥ అహంచైవజటాయుశ్చసంఘర్షాద్దర్పమోహితౌ। ఆకాశంపతితౌవీరౌజిజ్ఞాసంతౌపరాక్రమం ॥౩॥కైలాసశిఖరేబద్ధ్వామునీనామగ్రతఃపణం। రవిస్స్యాదనుయాతవ్యోయావదస్తంమహాగిరిం॥ అథావాంయుగపత్ప్రాప్తావపశ్యావమహీతలే । రథచక్రప్రమాణానినగరాణిపృథక్పృథక్ ॥౫॥క్వచిద్వాదిత్రఘోషాంశ్చబ్రహ్మఘోషాంశ్చశుశ్రువః।గాయంతీశ్చాంగనాబహ్వీః పశ్యావోరక్తవాససః ॥౬॥ తూర్ణముత్పత్యచాకాశమాదిత్యపథమాశ్రితౌ। ఆవామాలోకయావస్తద్వనంశాద్వలసన్నిభం ॥౭॥ ఉపలైరివసంఛన్నాదృశ్యతేభూశ్శిలోచ్చయైః।ఆపగాభిశ్చసంవీతాసూత్రైరివవసుంధరా॥౮॥హిమవాంశ్చైవవింధ్యశ్చమేరుశ్చసుమహాన్నగః। భూతలేసంప్రకాశంతేనాగాఇవజలాశయే॥౯॥తీవ్రస్స్వేదశ్చఖేదశ్చభయంచాసీత్తదావయోః।సమావిశతిమోహశ్చతమోమూర్ఛాచదారుణా ॥౧౦॥ నదిగ్విజ్ఞాయతేయామ్యానాగ్నేయీనచవారుణీ।యుగాంతేనియతోలోకోహతోదగ్ధఇవాగ్నినా॥౧౧॥మనశ్చమేహతంభూయస్సన్నివర్త్యతుసంశ్రయం। య

ప్రాణి- గతానీతిశేషః॥ ౧౭॥సౌమ్యేతి॥వికలఏవవైకల్యం-చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థేష్యఞ్-తస్యభావోవైకల్యతా-వ్రణితాసంజాతవ్రణా-తేనావగమ్యతఇత్యత్రతఇతిభిన్నపదం- హేసౌమ్యతేరోమ్ణాంవైకల్యతాందృష్ట్వానావగమ్యతే.రోమవికలత్వహేతుఃస్వరూపమితిశేషః - అగ్నిదగ్ధావితిదృశ్యేతేఇతిశేషః-వ్రణితేత్యత్రదృశ్యతఇతిశేషః ॥ ౨౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- షష్టితమస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀ తతస్తదిత్యాది॥౧॥ ౨॥అహమితి॥పతితౌప్రాప్తౌ॥౯॥తీవ్రఇతి॥ మోహశ్చిత్తవిభ్రమః-మూర్ఛాఇంద్రియైస్సహమనసఉపప్లవః-తమఃఅజ్ఞానం ॥ ౧౦॥ నదిగితి॥ యామ్యేత్యాదికందిగంతరాణామప్యుపలక్షణం- నియతోలోకఃనియతసన్నివేశోలోకః- యుగాంతఅగ్నినాదగ్ధోహతఇవ- అదృశ్యతేతిశేషః॥ ౧౧॥ మనశ్చేత్యాది॥ సంశ్రయంఆశ్రయభూతంచక్షురింద్రియంసన్నివర్త్యతత్స్వేనవిప్రయుజ్య-భూయోభృశంహతంమేమనఃమహతాయత్నేనఅస్మిన్చక్షుషిపునస్సంధాయమహతాయత్నేనభూయోరవిస్సమవలోకితఇతిసంబంధః॥౧౨॥ మనశ్చమేహతంభూయస్సన్నివర్త్యతుసంశ్రయమ్। యత్నేనమహతాహ్యస్మిన్ పునస్సంధాయచక్షుషి॥ యత్నేన

బహుశఃత్వనేనపూర్వపరిచితస్సూచ్యతే॥౧౪॥తమితి॥ ధాతారంపోషకంయయాఃప్రాప్నుః॥౧౮॥సౌమ్యేతి॥హేసౌమ్యతేరోమ్ణాంవైకల్యతాంవికలత్వందృష్ట్వా- నావగమ్యతేత్వత్స్వరూపమితిశేషః- రోమవికలత్వేహేతుఃఅగ్నిదగ్ధావితి॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- షష్టితమస్సర్గః.❀❀❀❀❀❀❀॥౧॥౨॥అహమితి॥ఆకాశంపతితౌప్రాప్తౌ(టీ) సంఘర్షాత్ మత్సరాత్॥౩॥కైలాసేతి॥పణబంధనప్రకారమాహ-రవిరితి॥యావదస్తంసమావిశతి॥టీ ॥ యావదస్తంమహాగిరింఅస్తాచలావధికమాకాశం రవిరనుసృత్య యాతవ్యస్స్యాదిత్యేవంరూపంపణంబధ్వాయుగపత్ ప్రాప్తౌమహీతలేనగరాణ్యపశ్యావేతిసంబంధః॥ ని ॥ యావత్తావచ్చసాకల్యేఇత్యమరః - యావదస్తంయాతి తావత్పర్యంతమితిభావః ॥ ౬ ॥ టీ ॥ తూర్ణమితి ॥ తత్ స్థూలోన్నతవృక్షాధారత్వేన ప్రసిద్ధంవనం - శాద్వలస్యేవసంస్థితిరవస్థానంయస్యతత్ శాద్వలసంస్థితిః - స్థూలోన్నతవృక్షనికరోపి భూప్రదేశగత తృణగణరూపేణ ప్రతీయతఇత్యర్థః - ఏతాదృశప్రతీతిరతివిప్రకర్షనిబంధనేత్యవగంతవ్యం ॥ ౯ ॥ తీవ్రఇతి ॥ మోహశ్చిత్తవిభ్రమః - అశ్రమూర్ఛానామఇంద్రియైస్సహ మనసఉపప్లవః ॥ ౧౦ ॥ నదిగితి ॥ నియతస్థానవిశేషాయామ్యాదిక్ నవిజ్ఞాయతే - కిమివపూర్వానియతఃనియతస్థానవిశేషః - యుగాంతేఅగ్నినాదగ్ధోహతోలోకఇవ ॥ ౧౧ ॥ మనఇతి ॥ సంశ్రయంఅవలోకనాశ్రయభూతం చక్షురింద్రియంసన్నివర్త్యస్వేనవిప్రయుజ్య - భూయోభృశంహతంమూఢంమేమనః - మహతాయత్నేనఅస్మిన్చక్షుషిపునఃసంధాయ - మహతాయత్నేనభూ

త్నేన మహతా పార్శ్వం పునస్సంధాయ చక్షుషి ॥ యత్నేన మహతా భూయో రవిస్సమవలోకితః ॥ ౧౨ ॥ తుల్యః పృథ్వీప్రమాణేన భాస్కరః ప్రతిభాతి నౌ ॥ ౧౩ ॥ జటాయుర్మామనాపృచ్ఛ్య నిపపాత మహీం తతః । తం దృష్ట్వా తూర్ణమాకాశాదాత్మానం ముక్తవానహమ్ ॥ ౧౪ ॥ పక్షాభ్యాం చ మయా గుప్తో జటాయుర్న ప్రదహ్యతే । ప్రమాదాత్తత్ర నిర్దగ్ధః పతన్వాయుపథాదహమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఆశంకే తం నిపతితం జనస్థానే జటాయుషమ్ । అహం తు పతితో వింధ్యే దగ్ధపక్షో జడీకృతః ॥ ౧౬ ॥ రాజ్యేన హీనో భ్రాత్రా చ పక్షాభ్యాం విక్రమేణ చ । సర్వథా మర్తుమేవేచ్ఛన్పతిష్యే శిఖరాద్గిరేః ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః. **************

ఏవముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠమరుదం దుఃఖితో భృశమ్ । అథ ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు భగవానిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ పక్షౌ చ తే ప్రపక్షౌ చ పునరన్యౌ భవిష్యతః । ప్రాణాశ్చ చక్షుషీ చైవ విక్రమశ్చ బలం చ తే ॥ ౨ ॥ పురాణే సుమహత్కార్యం భవిష్యతి మయా శ్రుతమ్ । దృష్టం మే తపసా చైవ శ్రుత్వా చ విదితం మమ ॥ ౩ ॥ రాజా దశరథో నామ కశ్చిదిక్ష్వాకునందనః । తస్య పుత్రో మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి ॥ ౪ ॥ అరణ్యం చ సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన గమిష్యతి । అస్మిన్నర్థే నియుక్తస్సన్పిత్రా సత్యపరాక్రమః ॥ ౫ ॥ నైరృతో రావణో నామ తస్య భార్యాం హరిష్యతి । రాక్షసేంద్రో జనస్థానాదవధ్యస్సురదానవైః ॥ ౬ ॥ సా చ కామైః ప్రలోభ్యంతీ భక్ష్యైర్భోజ్యైశ్చ మైథిలీ । న భోక్ష్యతి మహాభాగా దుఃఖమగ్నా యశస్వినీ ॥ ౭ ॥ పరమాన్నం తు వైదేహ్యా జ్ఞాత్వా దాస్యతి వాసవః ॥ ౮ ॥ యదన్నమమృతప్రఖ్యం సురాణామపి దుర్లభమ్ ॥ తదన్నం మైథిలీ ప్రాప్య విజ్ఞాయేంద్రాదిదం త్వితి । అగ్రముద్ధృత్య రామాయ భూతలే నిర్వపిష్యతి ॥ యది జీవతి మే భర్తా లక్ష్మణేన సహ ప్రభుః । దేవత్వం గచ్ఛతోర్వాపి తయోరన్నమిదం త్వితి ॥ ౧౦ ॥ ఏష్యంత్యన్వేషకాస్తస్యా రామదూతాః ప్లవంగమాః । ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథా హి న గంతవ్యమీదృశః క్వ గమిష్యసి । దేశకాలౌ ప్రతీక్షస్వ పక్షౌ త్వం ప్రతిపత్స్యసే ॥ ౧౨ ॥ నోత్సహేయమహం కర్తుమద్యైవ త్వాం సపక్షకమ్ । ఇహస్థస్త్వం తు లోకానాం హితం కార్యం కరిష్యసి ॥ ౧౩ ॥ త్వయాపి ఖలు తత్కార్యం తయోశ్చ నృపపుత్రయోః । బ్రాహ్మణానాం సురాణాం చ మునీనాం వాసవస్య చ ॥ ౧౪ ॥ ఇచ్ఛామ్యహమపి ద్రష్టుం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । నేచ్ఛే చిరం ధారయితుం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యే కలేబరమ్ ॥ మహర్షిస్త్వబ్రవీదేవం దృష్టతత్త్వార్థదర్శనః ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీమత్కి-

---

మహతా భూయో రవిస్సమవలోకిత ఇతి పాఠః ॥ ౧౩ ॥ జటాయురితి ॥ నిపపాత మహీం - మహీం ప్రతి నిపపాతేత్యర్థః - పతంతం దృష్ట్వా అహమాకాశాత్ పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ - ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్ - జటాయుషో రక్షణార్థం తముపరి సత్వరమాగచ్ఛమిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ పక్షాభ్యామితి ॥ ప్రమాదాత్ స్వో నోత్పతిష్యతీతి బుద్ధ్యవధానాభావాత్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః. ***************************

ఏవముక్త్వేత్యాది ॥ ౧ - ౪ ॥ అరణ్యమితి ॥ అస్మిన్నర్థే - అరణ్యగమనే ॥ ౫ ॥ సా చేతి ॥ కామ్యంత ఇతి కామైః అపేక్షణీయైః - ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా ॥ ౭ ॥ పరమాన్నమితి ॥ జ్ఞాత్వా - అనశనామితి శేషః ॥ ౮ ॥ ౧౩ ॥ త్వయాపీతి ॥ నృపపుత్రయోః తత్ప్రయోజనం త్వయాపి కార్యం కర్తవ్యం - బ్రాహ్మణాదీనాం చ కార్యమితి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిం

యో రవిః సమవలోకిత ఇతి యోజనా ॥ ౧౩ ॥ జటాయురితి ॥ జటాయుః మహీం ప్రతినిపపాత - తం పతంతం దృష్ట్వా - ఆకాశాత్ పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్ - జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వరమాగచ్ఛమిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ప్రమాదాదితి ॥ పక్షయోర్వివృతత్వేన స్వో నోత్పతిష్యతీతి బుద్ధ్యభావాత్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః. ***************************

టీ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం స్వవ్యాపారముక్త్వా ॥ ౧ ॥ పక్షౌ చేతి ॥ ప్రాణాదయశ్చ భవిష్యంతీతి వచనవ్యత్యయః కర్తవ్యః ॥ టీ ॥ ప్రపక్షౌ ప్రధానపక్షౌ పూర్వవత్సర్వవ్యవహారసమర్థావిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ టీ ॥ పురాణ ఇతి ॥ పురాణే శాస్త్రే రహస్యం శ్రుత్వా స్థితస్య మమ చ తపసా దృష్టమితి సంబంధః ॥ ౬ ॥ టీ ॥ సా చేతి ॥ కామ్యంత ఇతి కామా అపేక్షణీయాః తైః ప్రలోభ్యంతీ ॥ ౭ ॥ టీ ॥ పరమాన్నమితి ॥ జ్ఞాత్వా అనశనామితి శేషః ॥ ౮ ॥ టీ ॥ యదితి ॥ ఇంద్రాదిదం త్వితి విజ్ఞానం ప్రాప్య తన్మహిమ్నేతి భావః - ప్రకారాంతరేణ రావణాదాగతం చేత్తత్పరిహరతీతి తాత్పర్యం - అగ్రముద్ధృత్య భూతలే నిర్వపిష్యతీత్యనేన పతివ్రతాచారః ఉక్తః భుక్తవత్యేవ భుంజీయాత్స్వపత్యథ శయీత చేతి స్మరణాత్ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథేతి ॥ దేశకాలప్రతీక్షణస్య ఫలమాహ - పక్షావితి ॥ ౧౨ ॥ టీ ॥ తవ పక్షసంపాదనం మయా కృతం చేత్ తవాత్రావస్థానాసంభవాదితి సంపాదనసామర్థ్యం కిమిదానీం నాస్తీత్యత్రాహ - నోత్సహేయమితి ॥ అధునైవ పక్షసంపాదనం మయా కృతం చేత్ తత్ప్రయోజనం త్వయాపి కార్యం కర్తవ్యం బ్రాహ్మణాదీనాం చ కర్తవ్యం హస్తేన త్వయా కర్తవ్యం న సిద్ధ్యతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ త్వయాపీతి ॥ నృపపుత్రయోస్తత్ప్రయోజనం త్వయాపి కార్యం కర్తవ్యం బ్రాహ్మణాదీనాం చ కర్తవ్యమితి సంబంధః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః. *********

కిష్కింధాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.******** ఏతైరన్యైశ్చ బహుభిర్వాక్యైర్వాక్యవిదాం వరః । మాం ప్రశస్యాభ్యనుజ్ఞాప్య ప్రవిష్టస్స స్వమాశ్రమం ॥ ౧ ॥ కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనైశ్శనైః । అహం వింధ్యం సమారుహ్య భవతః ప్రతిపాలయే ॥ ౨ ॥ అద్య త్వేతస్య కాలస్య సాగ్రం వర్షశతం గతం । దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మి హృది కృత్వా మునేర్వచః ॥ ౩ ॥ మహాప్రస్థానమాసాద్య స్వర్గతే తు నిశాకరే । మాం నిర్దహతి సంతాపో వితర్కైర్బహుభిర్వృతం ॥ ౪ ॥ ఉత్థితాం మరణే బుద్ధిం మునివాక్యైర్నివర్తయే । బుద్ధిర్యా తేన మే దత్తా ప్రాణానాం రక్షణాయ తు ॥ సా మేఽపనయతే దుఃఖం దీప్తేవాగ్నిశిఖా తమః ॥ ౫ ॥ బుధ్యతా చ మయా వీర్యం రావణస్య దురాత్మనః ॥ పుత్రస్సంతర్జితో వాగ్భిర్న త్రాతా మైథిలీ కథం ॥ ౬ ॥ తస్యా విలపితం శ్రుత్వా తౌ చ సీతావినాకృతౌ ॥ న మే దశరథస్నేహాత్పుత్రేణోత్పాదితం ప్రియం ॥ ౭ ॥ తస్య త్వేవం బ్రువాణస్య సంపాతేర్వానరైస్సహ । ఉత్పేతతుస్తదా పక్షౌ సమక్షం వనచారిణాం ॥ ౮ ॥ స దృష్ట్వా స్వాం తనుం పక్షైరుద్గతైరరుణచ్ఛదైః ॥ ప్రహర్షమతులం లేభే వానరాంశ్చేదమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ ఋషేర్నిశాకరస్యైవ ప్రభావాదమితాత్మనః ॥ ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌ పక్షౌ మే పునరుత్థితౌ । యౌవనే వర్తమానస్య మమాసీద్యః పరాక్రమః ॥ తమేవాద్యానుగచ్ఛామి బలం పౌరుషమేవ చ । సర్వథా క్రియతాం యత్నస్సీతామధిగమిష్యథ ॥ పక్షలాభో మమాయం వస్సిద్ధిప్రత్యయకారకః ॥ ౧౨ ॥ ఇత్యుక్త్వా స హరీన్సర్వాన్సంపాతిః పతగోత్తమః ॥ ఉత్పపాత గిరేశ్శృంగాజ్జిజ్ఞాసుః ఖగమో గతిం ॥ ౧౩ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రీతిసంహృష్టమానసాః ॥ బభూవుర్హరిశార్దూలా విక్రమాభ్యుదయోన్ముఖాః ॥ ౧౪ ॥ అథ పవనసమానవిక్రమాః ప్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధపౌరుషాః । అభిజిదభిముఖాం దిశం యయుర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.************************ ఆఖ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య ప్లవంగమాః । సంగతాః ప్రీతిసంయుక్తా వినేదుస్సింహవిక్రమాః ॥ ౧ ॥ సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణక్షయం । హృష్టాస్సాగరమాజగ్ముస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః ॥ ౨ ॥ అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశుర్భీమవిక్రమాః । కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబమివ స్థితం ॥ ౩ ॥ దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసాద్యోత్తరాం దిశం । సన్నివేశం తతశ్చక్రుర్హరివీరా మ

ధాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.************************************ ఏతైరిత్యాది ॥ ౧ ॥ రా ॥ కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనైశ్శనైరితి పాఠః ॥ ౨ ॥ అద్యత్వితి ॥ పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం అష్టావర్షసహస్రాణి వ్యతీతానీత్యుక్తవాన్ - అతస్సాగ్రం వర్షశతం గతమిత్యేతదష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం ॥ ౩ ॥ మహాప్రస్థానమితి ॥ వితర్కైః వివిధవిచారైః ॥ ౫ ॥ రా ॥ బుద్ధ్యతా చ మయా వీర్యమితి పాఠః ॥ ౮ ॥ స దృష్ట్వేతి ॥ అరుణచ్ఛదైః అరుణబర్హిపత్రైః ॥ ౧౪ ॥ అథేతి ॥ అభిజిదభిముఖాః అభిజన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.******** ఏవం ప్రక్షిప్తాః పంచ సర్గా గతాః. ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థానమానీయ ప్రకృతకార్యాయ వానరా గతా ఇత్యాహ - ఆఖ్యాతా ఇతి ॥ సముత్పత్య హర్షేణ తత్ర తత్ర లంఘనం కృత్వా సంగమ్య పునరన్యోన్యం సమేత్య వినేదుః ॥ ౧ ॥ సంపాతేరితి ॥ హరయస్సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః - రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీపముద్దిశ్య సాగరం తన్నామకభూతం సాగరం - ఆజగ్మురితి సంబంధః ॥ ౨ ॥ అభిక్రమ్యేతి ॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతినిధిమివ - ఇదం తటవిశేషణం - సర్వలోకస్థసమస్తవస్తుసంపూర్ణమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా । ప్రతికృతిరర్చా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాదిత్యమరః ॥ ౩ ॥ దక్షిణస్యేతి ॥ సన్నివేశం స్థానం ॥ ౪ ॥ సత్త్వైరిత్యాది ॥

---

౧ ॥ ౨ ॥ అద్య త్వేతస్యేతి ॥ పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం - అష్టౌ వర్షసహస్రాణి మమ వ్యతీతానీత్యుక్తత్వాత్ - ఇదానీం సాగ్రవర్షశతమిత్యేతదష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం ॥ ౩ ॥ మహాప్రస్థానమితి ॥ వితర్కైః వివిధవిచారైః ॥ టీ ॥ మహాప్రస్థానసంజ్ఞికం వ్రతం - వితర్కైర్వివిధవిచారైః - కదా వానరాస్సమేష్యంతి కదా పక్షాదికం మమ ప్రాదుర్భవిష్యతీత్యేవంరూపో విచారః ॥ ౫ ॥ టీ ॥ బుధ్యతేతి ॥ తస్యాః విలపితం శ్రుత్వా మైథిలీ కథం న త్రాతా నగుప్తా ఇతి వాగ్భిస్తర్జితః ॥ ౬ ॥ టీ ॥ తస్యేతి ॥ పక్షావితి ప్రపక్షయోరుపలక్షణం - అన్యథా ఉత్తరత్ర పక్షైరితి బహువచనాయోగాత్ ॥ ౮ ॥ సదృష్ట్వేతి ॥ అరుణచ్ఛదైః అరుణబర్హిపత్రైః - అరుణప్రభైరితి పాఠః ॥ ౧౧ ॥ టీ ॥ బలం పౌరాణమేవ చ - పురాణమేవ పౌరాణం - స్వార్థేణ్ - పురాణేషు దివ్యానాం యాదృశం బలం శ్రూయతే తాదృశమితి వా ॥ ౧౪ ॥ అథ పవనసమానవిక్రమా ఇతి ॥ అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః (టీ) సూర్యాచ్చతుర్థకం లగ్నమభిజిత్పరికీర్తితం । సర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం శుభకర్మస్వితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః.********** టీ ॥ ఆఖ్యాతా ఇతి ॥ సముత్పత్య ఉత్థాయ ॥ ౧ ॥ సంపాతేరితి ॥ హరయః సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా - సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః రావణక్షయం ప్రతి రావణనిలయభూతలంకాద్వీపముద్దిశ్య - సాగరం తన్నామకభూతసముద్రమాజగ్మురితి సంబంధః ॥ ౨ ॥ అభిక్రమ్యేతి ॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతిబింబాధారభూతాదర్శతలమివేత్యర్థః - అత్ర సాగరమిత్యనుకృష్యతే ॥ ౩ ॥ దక్షిణస్యేతి ॥ ఉత్తరాం దిశమిత్యత్ర దిక్శబ్దేన తీరం లక్ష్యతే. ఉత్తరం తటమితి సమ్య

హాబలాః॥౪॥సత్త్వైర్మహద్భిర్వికృతైః క్రీడద్భిర్వివిధైర్జలే। వ్యాత్తాస్యైస్సుమహాకాయైరూర్మిభిశ్చ సమాకులమ్ ॥ ప్రసుప్తమివ చాన్యత్ర క్రీడంతమివ చాన్యతః । క్వచిత్పర్వతమాత్రైశ్చ జలరాశిభిరావృతమ్॥ సంకులం దానవేంద్రైశ్చ పాతాళతలవాసిభిః। రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః ॥౭॥ఆకాశమివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః। విషేదుస్సహసా సర్వే కథం కార్యమితి బ్రువన్॥౮॥విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్ ।ఆశ్వాసయామాస హరీన్భయార్తాన్హరిసత్తమః॥౯॥ తాన్విషాదేన మహతా విషణ్ణాన్వానరర్షభాన్। ఉవాచ మతిమాన్కాలే వాలిసూనుర్మహాబలః॥ న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషవత్తమః। విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః । విషాదోఽయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే। తేజసా తస్య హీనస్య పురుషార్థో న సిధ్యతి ॥౧౨॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామంగదో వానరైస్సహ। హరివృద్ధైస్సమాగమ్య పునర్మంత్రమమంత్రయత్ ॥౧౩॥ సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాంగదం బభౌ। వాసవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా ॥౧౪॥ కోఽన్యస్తాం వానరీం సేనాం శక్తస్స్తంభయితుం భవేత్ అన్యత్ర వాలితనయాదన్యత్ర చ హనూమతః॥౧౫॥తతస్తాన్హరివృద్ధాంశ్చ తచ్చ సైన్యమరిందమః। అనుమాన్యాంగదశ్శ్రీమాన్వాక్యమర్థవదబ్రవీత్ ॥౧౬॥క ఇదానీం మహాతేజా లంఘయిష్యతి సాగరమ్।కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధమరిందమమ్॥౧౭॥ కో వీరో యోజనశతం లంఘయేచ్చ ప్లవంగమాః। ఇమాంశ్చ యూథపాన్సర్వాన్మోక్షయేత్కో మహాభయాత్ ॥౧౮॥ కస్య ప్రభావాద్దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చైవ గృహాణి చ। ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థాస్సుఖినో వయమ్ ॥౧౯॥ కస్య ప్రసాదాద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ । అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టాస్సుగ్రీవం చ మహాబలమ్ ॥ ౨౦॥ యది కశ్చిత్సమర్థో వస్సాగరప్లవనే హరిః।స దదాత్విహ నశ్శీఘ్రం పుణ్యామభయదక్షిణామ్॥౨౧॥ అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్। స్తిమితేవాభవత్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ ॥౨౨॥ పునరేవాంగదః ప్రాహ తాన్హరీన్హరిసత్తమః। సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః॥ వ్యపదేశ్యకులే జాతాః పూజితాశ్చాప్యభీక్ష్ణశః। న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ ॥బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః॥౨౫॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- చతుష్షష్టితమస్సర్గః.********

తతోఽంగదవచశ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః । స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమాహుస్తత్ర యథాక్రమమ్ ॥ ౧ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః। మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జాంబవాంస్తథా ॥౨ ॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర

విషాదేన విషాదకారణేన-విషాదోఽయం ప్రసహతే అభిభవతి-న సిధ్యతీత్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం॥౧౨॥ ౨౫॥పునరేవేత్యాది॥ సంగః ప్రతిహతిః-బ్రువధ్వమిత్యార్షో నిర్దేశః॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁తతోఽంగదవచ ఇత్యాది॥గతౌ గమనవిషయే-యద్యపి గజాదయో పి శతయోజనలంఘనేఽశక్తాః- భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ। పాతాళస్యాపి మధ్యే వా న మమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి- సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ఖ్యాపితత్వాత్ - న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిదితి పూర్వమంగదోక్తేశ్చ । తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశ సీతాన్వేషణాదికం దుష్కరమస్యేనేతి తత్సాధకహనుమత్ప్రోత్సాహనాయ తథోక్తవంత ఇతి ధ్యేయమ్॥ రా॥ స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమితి పాఠః❁సుషేణో

---

౭ ॥ ఆకాశమితి॥ (సముద్రలంఘనం కథం కర్తవ్యమితి) బ్రువన్ బ్రువంతః-ఆర్షో వచనవ్యత్యయః॥౮॥౯॥ తానితి॥విషాదేన విషాదకారణేన❁విషాద ఇతి- యం విషాదో న సహతే యమభిభవతి - పురుషార్థో న సిధ్యతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - అస్య ఆశ్వాసయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౦॥ టీ॥ యదీతి॥అభయదక్షిణాం అహం యాస్యామీత్యేవంరూపాభయవచనమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ టీ॥నకశ్చిత్కించిదబ్రవీత్-నన్వమితయోజనదేశలంఘనసమర్థానాం వానరాణామసమర్థానామివ శతయోజనపరిమితసముద్రలంఘనప్రసంగే కథం తూష్ణీంభావ ఇతి చేత్-అలంఘ్యశాసనసుగ్రీవనియమితకాలాతిక్రమేణ చ్యుతధైర్యత్వాదప్రమేయరావణబలపరిజ్ఞానాచ్చేత్యవగంతవ్యం - తథా చోక్తం స్కాందే-నీలోఽంగదో హనూమాంశ్చ జాంబవానథ కేసరీ । సముద్రతీరమాగమ్య న శేకుస్స్పందితుం పదం। రావణస్య బలం జ్ఞాత్వా తీరే న దదీప తేరితి॥ ౨౨॥ ❁నహివ ఇతి ॥ సంగః ప్రతిహతిః ❁ బ్రువధ్వమితి నిర్దేశః ఛాందసః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం.కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

తత ఇతి॥ గతౌ గమనవిషయే- స్వం స్వం స్వకీయం స్వకీయం ఉత్సాహమూచురితి సంబంధః॥౨॥ఆబభాష ఇతి॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాదినా గజాదీనాం దశయోజనమాత్రవిషయస్స్వప్లవనశక్తికథనం నవాస్తవం॥శ్లో॥భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు పవనేషు చ। పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి- సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాత్ ॥శ్లో॥న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్। బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిర్గమనే ప్లవగర్షభా ఇత్యంగదేన- యూథపాః ప్రాగేసన్నిహితపూర్వసర్గాభిధానాచ్చ-తర్హి ప్లవే

ప్లవేయం దశయోజనం । గవాక్షో యోజనాన్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిం ॥ ౩ ॥ గవయో వానరస్తత్ర వానరాంస్తా
నువాచ హ । త్రింశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః ॥౪॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభః । చత్వా
రింశద్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః ॥ ౫ ॥ వానరస్తు మహాతేజా అబ్రవీద్గంధమాదనః । యోజనానాం గమిష్యా
మి పంచాశత్తు న సంశయః ॥ ౬ ॥ మైందస్తు వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హ । యోజనానాం పరం షష్టిమహం ప్లవితు
ముత్సహే ॥ ౭ ॥ తతస్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత । గమిష్యామి న సందేహః సప్తతిం యోజనాన్యహం ॥ ౮ ॥ సు
షేణస్తు హరిశ్రేష్ఠః ప్రోక్తవాన్కపిసత్తమాన్ । అశీతిం యోజనానాం తు ప్లవేయం పవనోపమః ॥ ౯ ॥ తేషాం కథయతాం
తత్ర సర్వాంస్తాననుమాన్య చ. తతో వృద్ధతమస్తేషాం జాంబవాన్ప్రత్యభాషత ॥ ౧౦ ॥ పూర్వమస్మాకమప్యాసీత్కశ్చి
ద్గతిపరాక్రమః । తే వయం వయసః పారమనుప్రాప్తాస్స్మ సాంప్రతం ॥ ౧౧ ॥ కింతు నైవం గతే శక్యమిదం కార్యముపే
క్షితుం । యదర్థం కపిరాజశ్చ రామశ్చ కృతనిశ్చయౌ ॥ ౧౨ ॥ సాంప్రతం కాలభేదేన యా గతిస్తాం నిబోధత । నవతిం యో
జనానాం తు గమిష్యామి న సంశయః ॥ ౧౩ ॥ తాంస్తు సర్వాన్ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవాన్పునరబ్రవీత్ ॥ ౧౩½ ॥ న ఖల్వేతావ
దేవాసీద్గమనే మే పరాక్రమః । మయా వైరోచనే యజ్ఞే ప్రభవిష్ణుస్సనాతనః । ప్రదక్షిణీకృతః పూర్వం క్రమమాణస్త్రి
విక్రమః ॥ ౧౫ ॥ స ఇదానీమహం వృద్ధః ప్లవనే మందవిక్రమః । యౌవనే చ తదాసీన్మే బలమప్రతిమం పరైః ॥ ౧౬ ॥ సంప్ర
త్యేతావతీం శక్తిం గమనే తర్కయామ్యహం । నైతావతా చ సంసిద్ధిః కార్యస్యాస్య భవిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ అథోత్తరముదా
రార్థమబ్రవీదంగదస్తదా । అనుమాన్య మహాప్రాజ్ఞో జాంబవంతం మహాకపిః ॥ ౧౮ ॥ అహమేతద్గమిష్యామి యోజ
నానాం శతం మహత్ । నివర్తనే తు మే శక్తిస్స్యాన్న వేతి న నిశ్చితా ॥ ౧౯ ॥ తమువాచ హరిశ్రేష్ఠం జాంబవాన్వాక్యకో
విదః ॥ ౧౯½ ॥ జ్ఞాయతే గమనే శక్తిస్తవ హర్యృక్షసత్తమ ॥ ౨౦ ॥ కామం శతం సహస్రం వా న హ్యేష విధిరుచ్యతే । యో
జనానాం భవాన్ శక్తో గంతుం ప్రతినివర్తితుం ॥ ౨౧ ॥ న హి ప్రేషయితా తాత స్వామీ ప్రేష్యః కథంచన । భవతాయం జ
నస్సర్వః ప్రేష్యః ప్లవగసత్తమ ॥ ౨౨ ॥ భవాన్కలత్రమస్మాకం స్వామిభావే వ్యవస్థితః । స్వామీ కలత్రం సైన్యస్య గతి
రేషా పరంతప ॥ తస్మాత్కలత్రవత్తాత ప్రతిపాల్యస్సదా భవాన్ ॥ ౨౩½ ॥ అపి చైతస్య కార్యస్య భవాన్మూలమరిందమ ॥
మూలమర్థస్య సంరక్ష్యమేష కార్యవిదాం నయః । మూలే హి సతి సిద్ధ్యంతి గుణాః పుష్పఫలోదయాః ॥ ౨౫ ॥ తద్భవాన
స్య కార్యస్య సాధనే సత్యవిక్రమ । బుద్ధివిక్రమసంపన్నో హేతురత్ర పరంతప ॥ ౨౬ ॥ గురుశ్చ గురుపుత్రశ్చ త్వం హి నః

జాంబవాం ప్రత్యభాషత ॥౩॥ రా॥ గవయో వానరస్తత్ర [illegible] వానరాంస్తానువాచ హ [illegible] ॥ రా॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభ ఇ
తి [illegible] సుషేణస్తు కపి [illegible] హరి [illegible] కపిసత్తమ [illegible] ॥౯॥ తేనామితి॥ తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు సత్సు ॥౧౦॥౧౩½॥ న ఖ
ల్వేతావ [illegible] ॥ త్రయాణాం క్రమాణాం [illegible] త్రివిక్రమం (రా) [illegible] క్రమమాణాస్త్రి [illegible] ॥౧౯½॥ జ్ఞాయత ఇతి॥ హర్యృ
క్షసత్తమే [illegible] ॥౨౦॥ కామమితి॥ భవాన్ యోజనానాం శతం సహస్రం వా
గంతుం ప్రతినివర్తితుం చ కామం శక్తః [illegible] నోచ్యతే న విధీయత ఇతి ॥౨౧॥ తదేవ వివృణోతి నహీతి ॥౨౨॥ భ
వానితి॥ కళత్రం రక్షణీయం వస్తు ॥ రా॥ [illegible] ॥౨౩½॥ రా॥ గుణాః పుష్పఫలోదయా ఇతి సమ్యక్ ॥౩౦॥ రా॥

యం దశయోజనమిత్యాదినా కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిర్వ్యవహారముక్తవంత - [illegible] అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవే
శః సీతాన్వేషణం చ సుష్ఠు కర్తుమిత్యుక్తా [illegible] కార్యసాధకస్య పుంగవస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవంత ఇతి సర్వం సమంజసం ॥౪॥
టీ॥ చత్వారింశత్త్వం చాశత్పంచాశద్యోజనానీతి యోజ్యాః [illegible] ॥౯॥ తేషామితి॥ తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు ॥౧౦॥ టీ॥ గతిపరాక్రమః గత్యతిశ
య ఇతి యావత్ - పారమంతం ॥౧౧॥ టీ॥ తర్హి ఉపేక్షణీయం కిం నేత్యాహ - కింత్వితి॥ తత్ర హేతుమాహ - యదర్థమితి॥ ౧౩½॥ మయేతి॥ త్రి
విక్రమం త్రయాణాం విక్రమాణాం పాదవిన్యాసానాం సమాహారస్త్రివిక్రమం - క్రమమాణః సనాతనః ప్రభుర్విష్ణుః - పూర్వం మయా ప్రదక్షిణీకృత
ఇతి సంబంధః - అనేన బ్రహ్మాండప్రదక్షిణముక్తం భవతి ॥౧౯॥ తమువాచ హరిశ్రేష్ఠం జాంబవాన్వాక్యకోవిదః ॥ హరిశ్రేష్ఠ ఇతి - జాంబవతోఽప్య
పేక్షయా హరిసాధర్మ్యాత్ అల్పమంతరం ఋక్షాణాం హరీణాం చ - అత ఏవ హర్యృక్షసత్తమేత్యంగదం సంబోధయతి - సజాతీయస్య హి నిర్ధారణం
భవతి - న నిర్ధారణ ఇతి షష్ఠీసమాసస్య నిషేధేపి ముని ప్రయోగాత్సాధుత్వం - సప్తమీసమాసో వా ॥౨౦॥ కామమితి॥ భవాన్యోజనానాం శతం
సహస్రం వా గంతుం ప్రతినివర్తితుం కామం శక్తః - తథాపి ఏష విధిః భృత్యైః స్వామిప్రస్థాపనం నోచ్యతే న విధీయతే హి ॥౨౧॥ తదేవ వివృణోతి - నహీ
తి॥ హే తాత ప్రేషయితా స్వామీ - కథంచన కేనచిత్ప్రకారేణాపి ప్రేష్యో న హి ॥౨౨॥ భవానితి॥ కళత్రం రక్షణీయం వస్తు [టీ] ఏషా గతిః లోకస్థితిరిత్య
ర్థః ॥ ౨౩½ ॥ అపి చేతి॥ ఏతస్య కార్యస్య సముద్రలంఘనస్య అర్థస్య ప్రయోజనస్య - ఉక్తార్థమర్థాంతరన్యాసేనాహ - మూలే హీతి - వృక్షస్యేతి శేషః

కపిసత్తమ। భవంతమాశ్రిత్యవయంసముద్రాహ్యర్థసాధనే ॥ ౨౭ ॥ ఉక్తవాక్యంమహాప్రాజ్ఞంజాంబవంతంమహా
కపిః। ప్రత్యువాచోత్తరంవాక్యంవాలిసూనురథాంగదః ॥౨౮॥ యదినాహంగమిష్యామినాన్యేవానరపుంగవాః। పు
నఃఖల్విదమస్మాభిఃకార్యంప్రాయోపవేశనం ॥ ౨౯ ॥ నహ్యకృత్వాహరిపతేస్సందేశంతస్యధీమతః। తత్రాపిగత్వా
ప్రాణానాంపశ్యామిపరిరక్షణం ॥ ౩౦ ॥ సహిప్రసాదేచాత్యర్థంకోపేచహరిరీశ్వరః। అతీత్యతస్యసందేశంవినాశో
గమనేభవేత్ ॥ ౩౧ ॥ తద్యథాహ్యస్యకార్యస్యనభవత్యన్యథాగతిః। తద్భవానేవదృష్టార్థస్సంచింతయితుమర్హతి॥
౩౨॥ సోంగదేనతదావీరఃప్రత్యుక్తఃప్లవగర్షభః।జాంబవానుత్తరంవాక్యంప్రోవాచేదంతతోంగదం ॥౩౩॥ అస్యతేవీ
రకార్యస్యనకించిత్పరిహీయతే। ఏషసంచోదయామ్యేనంయఃకార్యంసాధయిష్యతి ॥౩౪॥ తతఃప్రతీతంప్లవతాంవరి
ష్ఠమేకాంతమాశ్రిత్యసుఖోపవిష్టం। సంచోదయామాసహరిప్రవీరోహరిప్రవీరంహనుమంతమేవ ॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమత్కి
ష్కింధాకాండే- పంచషష్టితమస్సర్గః..................అనేకశతసాహస్రీంవిషణ్ణాంహరివాహినీం। జాం
బవాన్సముదీక్ష్యైవంహనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥ ౧॥ వీరవానరలోకస్యసర్వశాస్త్రవిశారద। తూష్ణీమేకాంతమాశ్రి
త్యహనుమన్కింనజల్పసి ॥౨॥ హనుమన్హరిరాజస్యసుగ్రీవస్యసమోహ్యసి। రామలక్ష్మణయోశ్చాపితేజసాచబలేన
చ॥౩॥ అరిష్టనేమినఃపుత్రోవైనతేయోమహాబలః। గరుత్మానితివిఖ్యాతఉత్తమస్సర్వపక్షిణాం ॥ ౪ ॥ బహుశోహిమ
యాదృష్టస్సాగరేసమహాబలః। భుజగానుద్ధరన్పక్షీమహావేగోమహాయశాః ॥ ౫ ॥ పక్షయోర్యద్బలంతస్యతావద్భుజ
బలంతవ। విక్రమశ్చాపివేగశ్చనతేతేనావహీయతే ॥౬॥ బలంబుద్ధిశ్చతేజశ్చసత్వంచహరిపుంగవ। విశిష్టంసర్వభూ
తేష్వికిమాత్మానంనబుధ్యసే॥ ౭ ॥అప్సరాప్సరసాంశ్రేష్ఠావిఖ్యాతాపుంజికస్థలా। అంజనేతిపరిఖ్యాతాపత్నీకేసరిణో
హరేః॥విఖ్యాతాత్రిషులోకేషురూపేణాప్రతిమాభువి। అభిశాపాదభూత్తాతవానరీకామరూపిణీ ॥ దుహితావానరేం
ద్రస్యకుంజరస్యమహాత్మనః ॥ ౯ ॥ కపిత్వేచారుసర్వాంగీకదాచిత్కామరూపిణీ ॥ మానుషంవిగ్రహంకృత్వారూప
యౌవనశాలినీ।విచిత్రమాల్యాభరణామహార్హక్షౌమవాసినీ॥ అచరత్పర్వతస్యాగ్రేప్రావృడంబుదసన్నిభే॥ ౧౧ ॥
తస్యావస్త్రంవిశాలాక్ష్యాఃపీతంరక్తదశంశుభం।స్థితాయాఃపర్వతస్యాగ్రేమారుతోపహరచ్ఛనైః ॥ ౧౨ ॥ సదద
ర్శతతస్తస్యావృత్తావూరూసుసంహతౌ। స్తనౌచపీనౌసహితౌసుజాతంచారుచాననం ॥ ౧౩ ॥ తాంవిశాలాయత
శ్రోణీంతనుమధ్యాంయశస్వినీం। దృష్ట్వైవశుభసర్వాంగీంపవనఃకామమోహితః ॥ ౧౪ ॥ సతాంభుజాభ్యాందీర్ఘా
భ్యాంపర్యష్వజతమారుతః ॥ మన్మథావిష్టసర్వాంగోగతాత్మాతామనిందితాం॥౧౫॥ సాతుతత్రైవసంభ్రాంతాసు
వృత్తావాక్యమబ్రవీత్। ఏకపత్నీవ్రతమిదంకోనాశయితుమిచ్ఛతి ॥ ౧౬ ॥ అంజనాయావచశ్శ్రుత్వామారుతఃప్రత్య
భాషత ॥౧౭॥ నత్వాంహింసామిసుశ్రోణిమాభూత్తేసుభగేభయం। మనసాస్మిగతోయత్త్వాంపరిష్వజ్యయశస్వినీం ॥

కోపేచహరిరీశ్వరఇతిసమ్యక్॥౩౦॥తత్రాలి॥ ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥రా॥తతఃప్రతీతంప్లవతాంవరిష్ఠమితిపాఠః- ప్రతీతంప్రఖ్యాతం ౩౫॥ఇతిశ్రీగోవిం
దరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే. ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచషష్టితమస్సర్గః.✵✵✵✵✵✵✵
ఆనేకేత్యాది॥౩॥అరిష్టనేమినఇతి॥అరిష్టనేమినఃకాశ్యపస్య-నకారాంతత్వమార్షం॥౪॥౫॥పక్షయోరితి॥అత్రసమానపదమధ్యాహార్యం-విక్రమాది
కంతేనగరుత్మతాసమానం-నావహీయతేనన్యూనంభవతి-తేనేతిపంచమ్యర్థేతృతీయా॥౬॥బలమితి॥ విశిష్టంశ్రేష్ఠం॥౭॥అప్సరేతినిర్దేశఆర్షః॥
రా॥ అభిశాపాదభూత్తాతవానరీకామరూపిణీ। దుహితావానరేంద్రస్యకుంజరస్యమహాత్మనఇతిపాఠక్రమః॥౧౦॥ తస్యాఇతి॥రక్తదశంరక్తా
గ్రం॥౧౪॥సతామితి॥తాంగతాత్మాతద్గతచిత్తః- తాంపర్యష్వజతేతిసంబంధః॥౧౭॥నత్వామితి॥నహింసామిపాతివ్రత్యాన్నప్రచ్యావయామి-
నకేవలంపాతివ్రత్యభంగాభావఃశ్రేయోపిభవిష్యతీత్యాహ- వీర్యవానితి॥ రా ॥ భవిష్యతిమయాసమఇత్యతఃపరం-ముక్తా-గుహాయాం-

---

షః॥౨౮॥ టీ। యదీతి॥నాన్యేగమిష్యంతీతివ్యత్యయః-గతిసామర్థ్యాభావాదిత్యర్థః॥౩౪॥తతఃప్రతీతమితి॥ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥టీ॥సుఖోపవి
ష్టం-ప్రకృతకార్యస్యఅనన్యసాధ్యత్వాత్స్వస్యానుకరత్వాచ్చేతిభావః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికా
ఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః.✵✵✵✵✵✵॥౧॥౨॥౩॥అరిష్టేతి॥ అరిష్టనేమినఃఅరిష్టనేమేఃకాశ్యప
స్య-నకారాంతత్వమార్షం॥౫॥పక్షయోరితి॥విక్రమాదికంతేనగరుత్మతాసమానమితిశేషః- నావహీయతేనన్యూనంభవతీత్యర్థః- యద్వాతేనే
తిపంచమ్యర్థేతృతీయా॥౭॥ అప్సరాప్సరసామితినిర్దేశఆర్షః॥౧౧॥తస్యాఇతి॥రక్తదశంరక్తాగ్రం॥౧౪॥సతామితి॥తాంగతాత్మాతాంపర్య
ష్వజతేతిసంబంధః.సతీమితివాపాఠః॥౧౭॥ నత్వామితి॥త్వాంనహింసామి-పాతివ్రత్యాన్నచ్యావయామి-మారుతోహంత్వాంపరిష్వజ్యగతోస్మీతి

వీర్యవాన్బుద్ధిసంపన్నస్తవపుత్రోఽభవిష్యతి । మహాసత్త్వో మహాతేజా మహాబలపరాక్రమః ॥ లంఘనే ప్లవనే చైవ భవిష్యతి మయా సమః ॥౧౯॥ ఏవముక్తా తతస్తుష్టా జననీ తే మహాకపే ॥ గుహాయాం త్వాం మహాబాహో ప్రజజ్ఞే ప్లవగర్షభం ॥౨౦॥ అభ్యుత్థితం తతస్సూర్యం బాలో దృష్ట్వా మహావనే ॥ ఫలం చేతి జిఘృక్షుస్త్వముత్ప్లుత్యాభ్యుద్గతో దివం ॥ ౨౧॥ శతాని త్రీణి గత్వాథ యోజనానాం మహాకపే ॥ తేజసా తస్య నిర్ధూతో న విషాదం గతస్తతః ॥౨౨॥ తావదాపతతస్తూర్ణమంతరిక్షం మహాకపే ॥ క్షిప్తమింద్రేణ తే వజ్రం క్రోధావిష్టేన ధీమతా ॥౨౩॥ తదా శైలాగ్రశిఖరే వామో హనురభజ్యత ॥ తతో హి నామధేయం తే హనుమానితి కీర్త్యతే ॥ ౨౪॥ తతస్త్వాం నిహతం దృష్ట్వా వాయుర్గంధవహస్స్వయం ॥ త్రైలోక్యే భృశసంక్రుద్ధో న వవౌ వై ప్రభంజనః ॥ ౨౫॥ సంభ్రాంతాశ్చ సురాస్సర్వే త్రైలోక్యే క్షోభితే సతి ॥ ప్రసాదయంతి సంక్రుద్ధం మారుతం భువనేశ్వరాః ॥౨౬॥ ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ ॥ అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమ ॥౨౭॥ వజ్రస్య చ నిపాతేన విరుజం త్వాం సమీక్ష్య చ । సహస్రనేత్రః ప్రీతాత్మా దదౌ తే వరముత్తమం ॥ స్వచ్ఛందతశ్చ మరణం తే భూయాదితి వై ప్రభో ॥ ౨౮ ॥ స త్వం కేసరిణః పుత్రః క్షేత్రజో భీమవిక్రమః ॥ మారుతస్యౌరసః పుత్రస్తేజసా చాపి తత్సమః ॥౩౦ ॥ త్వం హి వాయుసుతో వత్స ప్లవనే చాపి తత్సమః ॥ వయమద్య గతప్రాణా భవానస్మాసు సాంప్రతం ॥ దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నః పక్షిరాజ ఇవాపరః ॥ ౩౧॥ త్రివిక్రమే మయా తాత సశైలవనకాననా ॥ త్రిస్సప్తకృత్వః పృథివీ పరిక్రాంతా ప్రదక్షిణం ॥ ౩౨॥ తథా చౌషధయోఽస్మాభిస్సంచితా దేవశాసనాత్ ॥ నిష్పన్నమమృతం యాభిస్తదాసీన్నో మహద్బలం ॥౩౩॥ స ఇదానీమహం వృద్ధః పరిహీనపరాక్రమః ॥ సాంప్రతం కాలమస్మాకం భవాన్సర్వగుణాన్వితః ॥ ౩౪॥ తద్విజృంభస్వ విక్రాంతః ప్లవతాముత్తమో హ్యసి ॥ ౩౫॥ త్వద్వీర్యం ద్రష్టుకామేయం సర్వవానరవాహినీ ॥ ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల లంఘయస్వ మహార్ణవం ॥ ౩౬ ॥ పరా హి సర్వభూతానాం హనుమన్యా గతిస్తవ । విషణ్ణా హరయస్సర్వే హనూమన్కిముపేక్షసే ॥ విక్రమస్వ మహావేగో విష్ణుస్త్రీన్విక్రమానివ ॥ ౩౭॥ తతస్తు వై జాంబవతా ప్రచోదితః ప్రతీతవేగః పవనాత్మజః కపిః । ప్రహర్షయంస్తాం హరివీరవాహినీం చకార రూపం మహదాత్మనస్తదా ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- షట్షష్టితమస్సర్గః. ***

తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే క్రమితుం శతయోజనం । వీర్యేణాపూర్యమాణం చ సహసా వానరోత్తమం ॥ సహసా శోకముత్సృజ్య ప్రహర్షేణ సమన్వితాః । వినేదుస్తుష్టువుశ్చాపి హనుమంతం మహాబలం ॥ ౨ ॥ ప్రహృష్టా విస్మితాశ్చైవ వీక్షంతే స్మ సమంతతః ॥ త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణమివ ప్రజాః ॥ ౩ ॥ సంస్తూయమానో హనుమాన్వ్యవర్ధత మహాబలః ॥ సమావిధ్య చ లాంగూలం హర్షాచ్చ బలమేయివాన్ ॥ ౪ ॥ తస్య సంస్తూయమానస్య వృద్ధైర్వానరపుంగవైః ॥ తేజసాపూర్యమాణస్య రూపమాసీదనుత్తమం ॥౫॥ యథా విజృంభతే సింహో వివృద్ధో గిరిగహ్వరే । మా

అభ్యుత్థితం- ఫలం చేతి జిఘృక్షుస్త్వమితి పాఠక్రమః- గుహాయాం మందరగుహాయాం ॥౨౧॥ శతానీతి॥ శతాని త్రీణ్యేతదనేకశతయోజనానాముపలక్షణం- బహుయోజనసాహస్రం క్రామత్యేవ ఇత్యుత్తరకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౨౩॥ రా॥ తతో హి నామధేయం తే హనుమానితి కీర్త్యత ఇత్యతః పరం- తతస్త్వాం- త్రైలోక్యే- సంభ్రాంతాశ్చ- ప్రసాదయంతి- ప్రసాదితే చ- అశస్త్రవధ్యతాం- వజ్రస్య చ- సహస్రనేత్రః- స్వచ్ఛందతశ్చ స త్వం కేసరిణః- మారుతస్యౌరసః పుత్రస్తేజసా చాపి తత్సమ ఇత్యేవ పాఠక్రమః- అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౩౧॥ త్రివిక్రమ ఇతి॥ పృథివీత్యనేనాండకటాహమధ్యముక్తః- తస్యాస్త్రిస్సప్తకృత్వః క్రమణం మధ్యప్రదేశే- యద్వా యావతీ మహాబలిభూమిః తావతీ పృథివ్యత్ర వివక్షితా- తస్యాః ప్రదక్షిణం తద్బహిః ప్రదేశేన సంగచ్ఛతే - యద్వా క్రమణానంతరం జాంబవాన్విజయఘోషణార్థం పృథివీమాత్రప్రదక్షిణం కృతవానితి ప్రసిద్ధిః- అన్యత్సర్వమతిరోహితార్థం ॥౩౭॥ రా॥ చకార రూపం మహదాత్మనస్తదేతి పాఠః ॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః. ***

తం దృష్ట్వేత్యాది॥ జృంభమాణం వర్ధమానం ॥ రా॥ తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే- వీర్యేణ- సహసా- వినేదుః- ప్రహృష్టాః- త్రివిక్రమకృతోత్సా

యత్ - అతస్తే భయం పాతిప్రత్యప్రచ్యుతినిమిత్తభయం మాభూదితి యోజనా * న కేవలం పాతివ్రత్యభంగాభావః శ్రేయోఽపి భవిష్యతీత్యాహ॥ వీర్యవానితి॥౧౯॥ ఏవముక్తేతి॥ గుహాయాం మందరగుహాయాం ॥ ౨౧॥ శతానీతి॥ శతాని త్రీణ్యేతదనేకయోజనసహస్రాణాముపలక్షణం- ఉత్తర శ్రీరామాయణే॥ శ్లో ॥ బహుయోజనసాహస్రం క్రామత్యేష తతోఽంబరం - పితుర్బలాచ్చ బాల్యాచ్చ భాస్కరాభ్యాశమాగత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్షష్టితమస్సర్గః.

రుతస్యౌరసఃపుత్రస్తథాసంప్రతిజృంభతే ॥ ౬ ॥ అశోభతముఖంతస్యజృంభమాణస్యధీమతః । అంబరీషమివాదీప్తం
విధూమఇవపావకః ॥ ౭ ॥ హరీణాముత్థితోమధ్యాత్సంప్రహృష్టతనూరుహః ॥ అభివాద్యహరీన్వృద్ధాన్హనుమానిద
మబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥ అరుజత్పర్వతాగ్రాణిహుతాశనసఖోఽనిలః । బలవానప్రమేయశ్చవాయురాకాశగోచరః ॥ తస్యాహం
శీఘ్రవేగస్యశీఘ్రగస్యమహాత్మనః । మారుతస్యౌరసఃపుత్రఃప్లవనేనాస్తిమత్సమః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్సహేయంహివిస్తీర్ణ
మాలిఖంతమివాంబరం । మేరుంగిరిమసంగేనపరిగంతుంసహస్రశః ॥ ౧౧ ॥ బాహువేగప్రణున్నేనసాగరేణాహము
త్సహే । సమాప్లావయితుంలోకంసపర్వతనదీహ్రదం ॥ ౧౨ ॥ మమోరుజంఘవేగేనభవిష్యతిసముత్థితః । సముచ్ఛ్రిత
మహాగ్రాహస్సముద్రోవరుణాలయః ॥ ౧౩ ॥ పన్నగాశనమాకాశేపతంతంపక్షిసేవితే । వైనతేయమహంశక్తఃపరిగం
తుంసహస్రశః ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాత్ప్రస్థితంవాపిజ్వలంతంరశ్మిమాలినం । అనస్తమితమాదిత్యమభిగంతుంసముత్సహే ॥
౧౫ ॥ తతోభూమిమసంస్పృశ్యపునరాగంతుముత్సహే । ప్రవేగేనైవమహతాభీమేనప్లవగర్షభాః ॥ ౧౬ ॥ ఉత్సహే
యమతిక్రాంతుంసర్వానాకాశగోచరాన్ ॥ ౧౬½ ॥ సాగరంశోషయిష్యామిదారయిష్యామిమేదినీం ॥ పర్వతాంశ్చూ
ర్ణయిష్యామిప్లవమానఃప్లవంగమాః ॥ ౧౭½ ॥ హరిష్యామ్యూరువేగేనప్లవమానోమహార్ణవం ॥ ౧౮ ॥ లతానాంవివిధంపు
ష్పంపాదపానాంచసర్వశః । అనుయాస్యంతిమామద్యప్లవమానంవిహాయసా ॥ ౧౯ ॥ భవిష్యతిహిమేపంథాస్స్వాతేఃపం
థాఇవాంబరే ॥ ౧౯½ ॥ చరంతంఘోరమాకాశముత్పతిష్యంతమేవవా ॥ ద్రక్ష్యంతినిపతంతంచసర్వభూతానివాన
రాః ॥ ౨౦½ ॥ మహామేఘప్రతీకాశంమాంచద్రక్ష్యథవానరాః ॥ దివమావృత్యగచ్ఛంతంగ్రసమానమివాంబరం ॥ ౨౧½ ॥

హం నారాయణమివ ప్రజా ఇతి పాఠక్రమః- ఏషాం శ్లోకానాం కేషుచిత్కోశేషు భ్రంశో లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౬ ॥ అశోభతేతి ॥ ఆదీప్తమంబరీషమివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం విధూమః పావక ఇవ అశోభత- అంబరీషం భ్రాష్ట్రం- క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్ర ఇత్యమరః ॥ ౮ ॥ అరుజదిత్యాది ॥ అనిలః గమనశీలః- అన ప్రాణన ఇత్యస్మాదౌణాదిక ఇలప్రత్యయః- శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రాః వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య సః తస్య- తత్సామ్యమసహమానస్తతోప్యాధిక్యమాహ- శీఘ్రగస్యేతి- యద్వా శీఘ్రవేగస్య- అత ఏవ శీఘ్రగస్య ॥ ౧౦ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ విస్తీర్ణమితి మేరువిశేషణం- వానరసేనాభయనివృత్త్యర్థం స్వోత్కర్షమపి స్వయం నివేదయతి ॥ ౧౩ ॥ పన్నగేతి ॥ పన్నగాశనం స్వోచితాహారలాభాయ నిరవధికత్వరా సంపన్నా- యద్వా- ఆహారగ్రహణత్వరయా సర్వేషాం భయావహం పతంతం- నతు వర్తమానం- ఆకాశే స్వోచితక్షేత్రే- పక్షిసేవితే ఇతి స్వపరికరసంపత్తిరుచ్యతే - వైనతేయం వినతాపుత్రం- అనేన కౌమారావస్థాయాం బలవేగోత్కర్షస్సూచ్యతే - అహం తస్యాపి ప్రాణదాతుః పుత్రః- పరిగంతుం పరితో గంతుం ప్రదక్షిణీకర్తుం- సహస్రశః ఏకయత్నేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః- అజానసిద్ధసామర్థ్యోఽస్మి ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాదితి ॥ ఉదయాత్ ప్రస్థితం ఉదయగిరేర్నిర్గచ్ఛంతం ఆదిత్యం స్వస్థానాత్ ప్రాప్య తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య- తతః పూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్య అనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలినమాదిత్యమభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం సముత్సహే- జ్వలంతమిత్యనేన మధ్యాహ్న ఏవాభిగమనం సూచ్యతే ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం- భూమిమసంస్పృశ్య కుత్రాప్యవిశ్రమ్య - భీమేన మహతా ప్రవేగేన ప్రారబ్ధవేగేనైవ పునరాగంతుం పునరప్యేకవారం సూర్యమభిగంతుముత్సహ ఇత్యర్థః - శతయోజనస్థాం లంకాం గంతుం కిముతేతి భావః ॥ ౧౬ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్ ॥ ౧౮ ॥ లతానామితి ॥ పుష్పమితి జాత్యేకవచనం (రా) వివిధమితి వైవిధ్యాభిధానాత్- అనుయాస్యంతి పుష్పాణీతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ భవిష్యతీతి ॥ స్వాతేః

---

౬ ॥ అశోభతేతి ॥ ఆదీప్తమంబరీషమివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం- విధూమః పావక ఇవ అశోభతేతి సంబంధః- అంబరీషోపమం దీప్తమితి చ పాఠః ॥ టీ ॥ అంబరీషం భ్రాష్ట్రమివ స్థితం ॥ క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్ర ఇత్యమరః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ అరుజదిత్యాది ॥ అనిలః గమనశీలః ॥ తస్యేతి ॥ శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రా వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య తస్య- వేగవత్సామ్యమసహమానస్తతోప్యాధిక్యమాహ- శీఘ్రగస్యేతి ॥ శీఘ్రాన్ పురతస్త్వరితం గచ్ఛతో వైనతేయాదీన్ గచ్ఛతీతి శీఘ్రగః తస్య ॥ ౧౦ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ అసంగేన అఖిన్నేన ॥ టీ ॥ సంప్రతి హనుమాన్ వీరవాదానాహ- ఉత్సహేయమితి ॥ అసంగేనావిళంబేన పరిగంతుం పరితః ప్రదక్షిణం కర్తుం ॥ ౧౧ ॥ బాహువేగేతి ॥ సమాప్లావయితుం సమ్యగా సమంతాత్ ప్లావయితుం ॥ ౧౨ ॥ టీ ॥ మమేతి ॥ ఊరూ చ జంఘే చ ఊరుజంఘం తస్య వేగేన- ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౧౩ ॥ పన్నగాశనమితి ॥ పక్షిసేవితే ఆకాశే వైనతేయగతిః పదే త్యక్తస్య పదే స్థిత్వా- తతోఽధః పతంతం పన్నగాశనం వైనతేయముపర్యధో భ్రమణేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః - పన్నగాశనం పతంతమితి పదద్వయేన అమిషార్థః పవనవేగాతిశయః సూచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఉదయాదితి ॥ ప్రస్థితం ఉదయగిరేర్నిర్గచ్ఛంతమాదిత్యం స్వస్థానాత్ప్రాప్య - తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య తతః పూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్య అనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలినం అభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం సముత్సహ ఇత్యర్థః- జ్వలంతమితి విశేషణేన ఆదిత్యస్యాస్తగిరేః ప్రాచ్యాం దూరవర్తిత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతస్సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం- భూమిమసంస్పృశ్య కుత్రచిదప్యవిశ్రమ్య భీమేన మహతా వేగేనైవ ప్రారంభవేగేనైవ పునరాగంతుముత్సహ ఇతి సంబంధః - శతయోజనాంతరితలంకాం గంతుం కిముతేతి భావః ॥ ౧౬ ॥ ఉత్సహేయమితి ॥ ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్ ॥ ౧౬½ ॥ హరిష్యామీతి ॥ పుష్పమిత్యేతజ్జాత్యేకవచనం ॥

పీడయిష్యామి జీమూతాన్ కంపయిష్యామి పర్వతాన్। సాగరం క్షోభయిష్యామి ప్లవమానస్సమాహితః ॥ ౨౨ ॥ వైనతేయస్య సా శక్తిర్మమ యా మారుతస్య వా ॥ ౨౩ ॥ ఋతే సుపర్ణరాజానం మారుతం వా మహాజవం। న తద్భూతం ప్రపశ్యామి యన్మాం ప్లుతమనువ్రజేత్ ॥ ౨౪ ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ నిరాలంబనమంబరం। సహసా నిపతిష్యామి ఘనాద్విద్యుదివోత్థితా ॥ ౨౫ ॥ భవిష్యతి హి మే రూపం ప్లవమానస్య సాగరే। విష్ణోర్విక్రమమాణస్య పురా త్రీన్విక్రమానివ ॥ ౨౬ ॥ బుద్ధ్యా చాహం ప్రపశ్యామి మనశ్చేష్టా చ మే తథా। అహం ద్రక్ష్యామి వైదేహీం ప్రమోదధ్వం ప్లవంగమాః ॥ ౨౭ ॥ మారుతస్య సమో వేగే గరుడస్య సమో జవే। అయుతం యోజనానాం తు గమిష్యామీతి మే మతిః ॥ ౨౮ ॥ వాసవస్య సవజ్రస్య బ్రహ్మణో వా స్వయంభువః। విక్రమ్య సహసా హస్తాదమృతం తదిహానయే ॥ లంకాం వాపి సముత్క్షిప్య గచ్ఛేయమితి మే మతిః ॥ ౨౯ ॥ తమేవం వానరశ్రేష్ఠం గర్జంతమమితౌజసం। ప్రహృష్టా హరయస్తత్ర సముదైక్షంత విస్మితాః ॥ ౩౦ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జ్ఞాతీనాం శోకనాశనం। ఉవాచ పరిసంహృష్టో జాంబవాన్ హరిసత్తమం ॥ ౩౧ ॥ వీర కేసరిణః పుత్ర హనుమన్మారుతాత్మజ। జ్ఞాతీనాం విపులశ్శోకస్త్వయా తాత వినాశితః ॥ ౩౨ ॥ తవ కల్యాణరుచయః కపిముఖ్యాస్సమాగతాః। మంగళం కార్యసిద్ధ్యర్థం కరిష్యంతి సమాహితాః ॥ ౩౩ ॥ ఋషీణాం చ ప్రసాదేన కపివృద్ధమతేన చ। గురూణాం చ ప్రసాదేన ప్లవస్వ త్వం మహార్ణవం ॥ ౩౪ ॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన యావదాగమనం తవ। త్వద్గతాని చ సర్వేషాం జీవితాని వనౌకసాం ॥ ౩౫ ॥ తతస్తు హరిశార్దూలస్తానువాచ వనౌకసః ॥ ౩౬ ॥ నేయం మమ మహీ వేగం లంఘనే ధారయిష్యతి। ఏతానీహ నగస్యాస్య శిలాసంకటశాలినః॥ శిఖరాణి మహేంద్రస్య స్థిరాణి చ మహాంతి చ ॥ ౩౭ ॥ ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరేష్వహం। నానాద్రుమవికీర్ణేషు ధాతునిష్యందశోభిషు ॥ ౩౮ ॥ ఏతాని మమ నిష్పేషం పాదయోః ప్లవతాం వరాః। ప్లవతో ధారయిష్యంతి యోజనానామితశ్శతం ॥ ౩౯ ॥ తతస్తం మారుతప్రఖ్యస్స హరిర్మారుతాత్మజః। ఆరురోహ నగశ్రేష్ఠం మహేంద్రమరిమర్దనః ॥ ౪౦ ॥ వృతం నానావిధైః పుష్పైర్మృగసేవితశాద్వలం॥ లతాకుసుమసంబాధం నిత్యపుష్పఫలద్రుమం। సింహశార్దూలచరితం మత్తమాతంగసేవితం ॥ మత్తద్విజగణోద్ఘుష్టం సలిలోత్పీడసంకులం। మహద్భిరుచ్ఛ్రితం శృంగైర్మహేంద్రం స మహాబలః ॥ విచచార హరిశ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః ॥ ౪౧ ॥ పాదాభ్యాం పీడితస్తేన మహాశైలో మహాత్మనః। రరాజ సింహాభిహతో మహాన్మత్త ఇవ ద్విపః ॥ ౪౨ ॥ ముమోచ సలిలోత్పీడాన్విప్రకీర్ణశిలోచ్చయః ॥ ౪౩ ॥ విత్రస్తమృగమాతంగః ప్రకంపితమహాద్రుమః। నాగ

పంథాః పరిపూర్ణతారాచ్ఛాయాపథః ॥ ౨౨ ॥ వైనతేయస్యేతి॥ మమ యా శక్తిః సా మారుతస్య వైనతేయస్య వేతి సంబంధః॥ ౨౩॥ రా॥ సుపర్ణరాజానమిత్యత్ర తద్భావశ్ఛాందసః॥ ౨౪॥ స్థాస్యామ ఇతి॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన- తథా సత్వరాస్తిష్ఠేత్యర్థః॥ రా॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన- త్వద్గతాని- తతస్తు- నేయం మమ- ఇతి పాఠక్రమః- అనయోర్మధ్యే సవేగవానితి శ్లోకస్సర్గాకరణం చ లేఖకప్రమాదకృతం॥ ౩౬॥ నేయమిత్యాది॥ శిలాసంకటశాలినః శిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య- సంకటోదంతురే తుంగే పదార్థవిశేషయోరితి విశ్వః ॥ ౩౭॥ రా॥ ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరేష్వహమిత్యతః పరం- నానాద్రుమవికీర్ణేషు- ఏతాని మమ ప్లవతో ధారయిష్యంతి- తతస్తం- ఇతి పాఠక్రమః॥ ౪౦॥ వృతమిత్యాది॥ సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః సంకులం॥ రా॥ నిత్యపుష్పఫలద్రుమమితి పాఠః ※ సలిలోత్పీడసంకులమితి సమ్యక్॥ ౪౧॥ విత్రస్తమృగ

౧౯॥ భవిష్యతీతి ॥ స్వాతేః పంథా ఇవ పరిపూర్ణతారాపథ ఇవ (టీ) పుచ్ఛానుగతిచిహ్నాదితి భావః ॥ ౨౨॥ వైనతేయస్యేతి॥ మమ యా శక్తిః సా వైనతేయస్య మారుతస్య వేతి సంబంధః- సుపర్ణరాజానమితి ఛాందసః॥ ౨౪॥ టీ॥ నిమేషేతి॥ ఉత్థితా ఉద్భూతా॥ ౨౬॥ టీ॥ న కేవలం పరాక్రమః కింతు జ్ఞానసంపత్తిరప్యస్తీత్యాహ- బుద్ధ్యేతి ॥ ౨౭ ॥ మారుతస్యేతి॥ వేగే మారుతస్య సమః అహమితి శేషః - అమితబలపరాక్రమశాలీ హనుమానేవ స్తుతః స్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోపి- దుఃఖసాగరమగ్నవానరవాహినీసంతోషార్థమేతాదృశాన్యౌద్ధత్యవచనాన్యుక్తవాన్- ప్రహృష్టా హరయస్తత్ర సముదైక్షంత విస్మితా ఇతి వచనాత్- జ్ఞాతీనాం విపులశ్శోకస్త్వయా తాత ప్రణాశిత ఇతి జాంబవద్వచనాచ్చేత్యవగంతవ్యం॥ ౨౮॥ టీ॥ వాసవస్యేతి॥ సహసా బలేన సముత్క్షిప్య ఉద్ధృత్య గచ్ఛేయం ఖే గచ్ఛేయమిత్యర్థః॥ ౩౦॥ టీ॥ తస్యేతి॥ జ్ఞాతిశబ్దోత్ర బంధుమాత్రపరః ॥ ౩౧॥ టీ ॥ కల్యాణీ రుచిః ఛాయా యేషాం తే కల్యాణరుచయః- హితకాంక్షిణ ఇత్యర్థః- మంగళం మంగళానుశాసనం॥ ౩౬॥ అమూనీతి॥ శిలాసంకటశాలినః శిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య॥ వి॥ సంకటోదంతురే తుంగ ఇతి నిఘంటుః॥ ౩౭॥ టీ॥ ఏష్వితి॥ ధాతునిష్యందో ధాతురసః తేన శోభంత ఇతి తథోక్తేషు॥ ౪౦॥ సింహేతి॥ సలిలోత్పీడసంకులం తత్ర తత్ర నిస్సృతనిర్ఝరసలిలసంకులం ॥ ౪౨ ॥ ముమోచేతి ॥ సలిలోత్పీడాన్ సలిలసమూహాన్ ॥ ౪౩॥

గంధర్వమిథునైః పానసంసర్గకర్కశైః ॥ ఉత్పతద్భిశ్చ విహగైర్విద్యాధరగణైరపి । త్యజ్యమానమహాసానుస్సంనిలీనమహోరగః ॥ చలశృంగశిలోద్ధాతస్తదాభూత్స మహాగిరిః॥ ౪౭॥ నిశ్శ్వసద్భిస్తదా తైస్తు భుజంగైరర్ధనిస్సృతైః॥ సపతాక ఇవాభాతి స తదా ధరణీధరః॥ ౪౮॥ ఋషిభిస్త్రాససంభ్రాంతైస్త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయః ॥ సీదన్మహతి కాంతారే సార్థహీన ఇవాధ్వగః ॥౪౯॥ స వేగవాన్వేగసమాహితాత్మా హరిప్రవీరః పరవీరహంతా । మనస్సమాధాయ మహానుభావో జగామ లంకాం మనసా మనస్వీ ॥ ౫౦॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-సప్తషష్టితమస్సర్గః.*******

మాతంగ ఇత్యాది॥ పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గాద్దృష్టైః- కర్కశం కరిణం కాంతారం కఠోరం నిష్ఠురం దృఢమిత్యమరః- పానప్రవృత్త్యా దృఢాభినివేశైరిత్యర్థః- ఉద్ధాతః సమాహాః॥ ౪౭॥ ఋషిభిరితి॥ సార్థహీనః- అభూదితి శేషః॥ రా॥ త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయ ఇతి పాఠః॥ ౪౯॥ స ఇతి॥ వేగసమాహితాత్మా వేగవిషయే సమర్పితమనాః- మనస్సమాధాయ మనసి సమాహితం కృత్వా ॥ ౫౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

ఇత్థం శఠారిగురువర్యపదారవింద సేవారసాధిగతసర్వరహస్యబోధః। గోవిందరాజవిబుధః ప్రముదే

బుధానాం కైష్కింధకాండవిషయాం వితతాన టీకామ్॥

రా॥ ఇతి శ్రీరామానుజీయే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తషష్టితమస్సర్గః.

వి॥ తిస్రీ ॥ పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృష్టైః పానప్రవృత్త్యా దృఢాభినివేశైరిత్యర్థః ॥ టీ ॥ చలశృంగశిలోద్ధాతః చలానాం శృంగాణాం శిలానాం చ ఉద్ధాతా ఆహతయో యస్మిన్ స తథోక్తః॥ ౪౭॥ ఋషిభిరితి ॥ సార్థహీనః సహాయహీనోధ్వగః పథిక ఇవాభూదితి శేషః॥ ౪౯॥ స వేగవానితి॥ వేగసమాహితాత్మా వేగేగమనే సమ్యగాహితః అర్పితః ఆత్మా బుద్ధిర్యేన- మనః సమాధాయ మనస్సమాధానం కృత్వా॥ ౫౦॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-

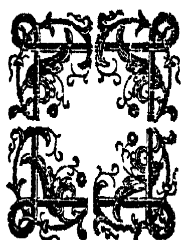
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తషష్టితమస్సర్గః.

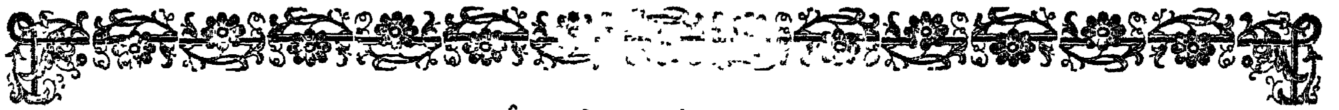
టీ॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య రామచంద్రానందసరస్వతీస్వామివిరచితే- శ్రీరామాయణ

టీకాశిరోమణౌ- కిష్కింధాకాండే- సప్తషష్టితమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా। కిష్కింధాకాండటీకేయం సమాప్తా తత్త్వదీపికా॥

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండస్సమాప్తః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేతశ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీరామాయణే- వ్యాఖ్యాత్రయోపేతే- సుందరకాండః.

మూలమ్ ॥ తతోరావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథి ॥౧॥

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీగోవిందరాజీమ్ ॥ తత్త్వజ్ఞానసముచ్చయోఘనదయాసారస్యసారోమహాన్నిష్కర్షః కమలానివాసచరణద్వంద్వానురాగస్మృతేః । అక్లేశఃపరిపాకఏషజగతామస్మద్వ్యపుణ్యాత్మవల్లేస్స్మాకంనిధిరక్షయోవిజయతే శ్రీమాన్మతాత్రిర్గురుః ॥ శ్రీరామాయణభూషాయైప్రవృత్తోరామభక్తితః । వ్యాఖ్యాంసుందరకాండస్యతిలకంకలయామ్యహమ్ ॥ ఉక్తంపరత్వాసాధారణంసమస్తకల్యాణగుణాకరత్వంకిష్కింధాకాండే - అత్రసర్వసంహర్తృత్వముచ్యతె - వక్ష్యతిహితత్- బ్రహ్మాస్వయంభూరిత్యాదినా। యద్వా-పూర్వస్మిన్కాండేసర్వథామిత్రసంరక్షణంకార్యమిత్యుక్తం- అత్రదూతేనపతివ్రతయాచైవంవర్తితవ్యమిత్యర్థః ప్రతిపాద్యతే - యద్వాపూర్వత్రసర్వరక్షణప్రవృత్తస్య విష్ణోరాచార్యరూపపురుషకారలాభఉక్తః - అధునాఆచార్యకృత్యముచ్యతే - తత్రప్రథమేసర్గేశిక్షణీయశిష్యాన్వేషణముపపాద్యతే ॥ తతఇత్యాది॥ తతఃజాంబవత్ప్రోత్సాహనానంతరం- చారణాఃసంఘచారిణోదేవగాయకాః- తైరాచరితెపథి ఆకాశే- రావణనీతాయాస్సీతాయాః - పదంస్థానం- అన్వేష్టుంఇయేష - శత్రుకర్శనఃతదన్వేషణవిరోధినిరసనసమర్థః- యద్వా- చారణాచరితెపథిగత్వాసీతాయాఃపదమన్వేష్టుమియెష- యద్వా యథాపాఠమేవాన్వయః-ఆకాశేపిపదన్యాసాన్వేషణసమర్థోయమితిబుద్ధిచాతుర్యాతిశయఉచ్యతే - అనేనశిష్యస్థానాన్వేషణపరగురుస్వరూపముచ్యతె తతఃముద్రాప్రదానపూర్వకభగవదనుజ్ఞాలాభానంతరం- శత్రుకర్శనః * గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయతఇత్యుక్తరీత్యాఅజ్ఞాననివర్తనశీలోగురుః - చారయంతిఆచారయంతిధర్మానితిచారణాఃపూర్వాచార్యాః- తైరాచరితెపథి-మహాజనోయేనగతస్సపంథాఇత్యుక్తసదాచారె-స్థితఇతి శేషః-రావయతిఅసత్ప్రలాపాన్కారయతీతిరావణఃఅవివేకః- తేనీతాయాఃస్వవశంప్రాపితాయాః - సీతాయాఃఅనాదిభగవత్పరతంత్రచేతనస్య - సీతాశబ్దేనాయోనిజత్వోక్తేఃస్త్రీలింగేనపారతంత్ర్యోక్తేశ్చ- స్త్రీప్రాయమితరత్సర్వమితిహ్యుక్తం-పదంస్థానంసంసారమండలంఅన్వేష్టుం- సాత్వికసంభాషణాదిచిహ్నంవా- తథోక్తం॥ శ్లో॥ విష్ణోఃకటాక్ష

తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితశ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీమహేశతీర్థీయమ్ ॥ శ్రీమత్సుందరకాండేవ్యాఖ్యేయానివ్యాక్రియంతే.

పూర్వస్మిన్కాండే జాంబవదాదిభిః లంకాంమనసామనస్వీతిమనసాగమనముక్తం- ఇదానీంకాయేనాపిగమనంకర్తుమైచ్ఛదిత్యాహ- తతోరావణనీతాయా ఇత్యాదినా॥ వణఇతిగాయత్ర్యాద్వాదశాక్షరంతతోరావణనీతాయాఇత్యస్యశ్లోకస్యచతుర్థాక్షరేణవకల్పనేనసంగృహ్యతే ॥ తతోరావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథి ॥ అత్రగచ్ఛతీతిపదమధ్యాహర్తవ్యం - శత్రుకర్శనోహనుమాన్ - రావణనీతాయాః రావణేనాప

దుష్కరం నిష్ప్రతిద్వంద్వం చికీర్షన్ కర్మ వానరః। సముదగ్రశిరోగ్రీవో గవాంపతిరివాబభౌ॥౨॥ అథ వైడూర్యవర్ణేషు శాద్వలేషు మహాబలః। ధీరః సలిలకల్పేషు విచచార యథాసుఖమ్॥౩॥ ద్విజాన్విత్రాసయన్ధీమానురసా పాదపాన్హరన్। మృగాంశ్చ సుబహూన్నిఘ్నన్ప్రవృద్ధ ఇవ కేసరీ॥౪॥ నీలలోహితమాంజిష్ఠపత్రవర్ణైస్సితాసితైః। స్వభావవిహితైశ్చిత్రైః ధాతుభిస్సమలంకృతమ్॥ కామరూపిభిరావిష్టమభీక్ష్ణం సపరిచ్ఛదైః। యక్షకిన్నరగంధర్వైర్దేవకల్పైశ్చ పన్నగైః॥ స తస్య గిరివర్యస్య తలే నాగవరాయుతే। తిష్ఠన్ కపివరస్తత్ర హ్రదే నాగ ఇవాబభౌ॥౭॥ స సూర్యాయ మహేంద్రాయ పవనాయ స్వయంభువే। భూతేభ్యశ్చాంజలిం కృత్వా చకార గమనే మతిమ్॥౮॥ అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వన్ పవనాయాత్మయోనయే।

శ్చాద్యేవ అభిముఖ్యం చ సాత్త్వికైః । ... ప్రాప్తిహేతవ ఇతి । యద్వా-పదం వ్యవసాయమన్వేష్టుం- కస్య చేతనస్య భగవత్ప్రాప్తిసాధనం ... - ఇయేష॥ ని॥ పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః। అత్రైకాదశసహస్ర ... ఏకాదశసహస్రస్యాదిమోయం శ్లోకః - అత్ర గాయత్ర్యాః ద్వాదశమక్షరం ప్రయుక్తం- తదవలోకనీయం విద్వద్భిః॥ రామానుజీయమ్ ॥ శ్రీమత్సుందరకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే-పూర్వస్మిన్ కాండే మనసా గమనం కృతమిత్యుక్తం - ఇదానీం కాయేనాపి గమనం కర్తుమైచ్ఛదిత్యాశయేనాహ - తత ఇత్యాది॥ అత్ర గంతుమితి పదమధ్యాహర్తవ్యం- శత్రుకర్శనో హనుమాన్ రావణనీతాయాస్సీతాయాః- పదం నివాసస్థానం అన్వేష్టుం చారణాచరితే పథి వర్త్మని గంతుమియేషేతి యోజనా॥౧॥ ....*

దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం యథా భవతి తథా దుష్కరం చికీర్షన్ సముదగ్రశిరోగ్రీవః సమున్నతశిరోగ్రీవః - గవాంపతిః వృషభః । రామానుజీయమ్ ॥ దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం - ప్రతిబంధకరహితమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం వైడూర్యవర్ణతయా॥ రామానుజీయమ్॥ అథేతి ॥ వైడూర్యవర్ణేషు హరితత్వసంవలితశౌక్ల్యవిశిష్టతయా వైడూర్యవర్ణత్వం శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం శైత్యమార్దవాదినా॥ ౩॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ బభావితి శేషః॥ రామానుజీయమ్॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౪॥ నీలేతి॥ అత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహార్యః - యదేవంవిధం తలం తత్ర తిష్ఠన్నిత్యన్వయః - పత్రవర్ణైః పత్రశ్యామైః॥ని॥ పలాశో హరితో హరిదితి హలాయుధః - సితాసితైః కల్మాషైః-స్వభావవిహితైః స్వతస్సిద్ధైః॥ ౭॥ స సూర్యాయేతి॥ స్వయంభువే చతుర్ముఖాయ- భూతేభ్యః దేవయోనిభ్యః ॥ ౮ ॥ అంజలిమితి॥ ఆత్మయోనయే స్వకారణభూతాయ-దక్షిణః సమర్థః - హనుమాన్ ప్రాఙ్ముఖస్సన్ ... పవనాయ అంజలిం కృత్వా తతో దక్షిణాం దిశం గంతుం వవృధ ఇత్యన్వయః- హిః పాదపూరణే- అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వన్నితి పాఠస్త్వయుక్తః- శత్రుప్రత్యయేన ప్రాఙ్ముఖత్వవిశిష్టాంజలికరణ దక్షిణదిగ్గమనోద్యోగయోరేకకాలికత్వప్రతీత్యాపత్తేః - స హి ప్రాఙ్ముఖస్సన్ తతో దక్షిణదిగ్గమ

హృతాయాః సీతాయాః పదం స్థానమన్వేష్టుం - చారణాచరితే పథి సురవర్త్మని గంతుమియేషేతి యోజనా॥ ౧॥ దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం- ప్రతిబంధకరహితమిత్యర్థః - కర్మ సముద్రలంఘనకర్మ- సముదగ్రశిరోగ్రీవః సముదగ్రే శిరోగ్రీవే యస్య స తథోక్తః- అత ఏవ గవాంపతిః వృషభ ఇవ బభౌ॥౨॥ అథేతి॥ వైడూర్యవర్ణేషు మరకతచ్ఛాయేషు సలిలకల్పేషు తద్వత్ శీతళేష్విత్యర్థః॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౪॥ నీలేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- అత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహర్తవ్యః నీలాదిపత్రసమానవర్ణైః- మాంజిష్ఠః పాటలః సితాసితైః కల్మాషవర్ణైః స్వభావవిహితైః స్వభావసిద్ధైః చిత్రధాతుభిః సమలంకృతం - సపరిచ్ఛదైః సాలంకారైర్యక్షాదిభిరావిష్టం యత్ -తత్ర తలే తిష్ఠన్ బభౌ॥ ౭॥ అథేష్టదేవతాప్రార్థనాపూర్వకం యాత్రాం సమారభత ఇత్యాహ॥ స సూ

తతోఽభివవృధే గంతుం దక్షిణో దక్షిణాం దిశమ్ ॥ ౯॥ ప్లవంగప్రవరైర్దృష్టః ప్లవనే కృతనిశ్చయః । వవృధే రామవృద్ధ్యర్థం సముద్ర ఇవ పర్వసు ॥ ౧౦॥ నిష్ప్రమాణశరీరస్సన్ లిలంఘయిషురర్ణవం। బాహుభ్యాం పీడయామాస చరణాభ్యాం చ పర్వతం॥ ౧౧॥ స చచాలాచలశ్చాపి ముహూర్తం కపిపీడితః। తరూణాం పుష్పితాగ్రాణాం సర్వం పుష్పమశాతయత్ ॥ ౧౨॥ తేన పాదపముక్తేన పుష్పౌఘేణ సుగంధినా। సర్వతస్సంవృతశ్శైలో బభౌ పుష్పమయో యథా॥ ౧౩॥ తేన చోత్తమవీర్యేణ పీడ్యమానస్స పర్వతః। సలిలం సంప్రసుస్రావ మదం మత్త ఇవ ద్విపః॥ ౧౪॥ పీడ్యమానస్తు బలినా మహేంద్రస్తేన పర్వతః। రీతీర్నిర్వర్తయామాస కాంచనాంజనరాజతీః॥ ౧౫॥ ముమోచ చ శిలాశ్శైలో విశాలాస్సమనశ్శిలాః। మధ్యమేనార్చిషా జుష్టో ధూమరాజీరివానలః॥ ౧౬॥ గిరిణా పీడ్యమానేన పీడ్యమానాని సర్వతః। గుహావిష్టాని భూతాని వినేదుర్వికృతైస్స్వరైః॥ ౧౭॥ స మహాసత్త్వసన్నాదశ్శైలపీడానిమిత్తజః। పృథివీం పూరయామాస దిశశ్చోపవనాని చ॥ ౧౮॥ శిరోభిః పృథుభిస్సర్పా వ్యక్తస్వస్తికలక్షణైః। వమంతః పావకం ఘోరం దదంశుర్దశనైశ్శిలాః॥ ౧౯॥ తాస్తదా సవిషైర్దష్టాః కుపితైస్తైర్మహాశిలాః। జజ్వలుః పావకోద్దీప్తా బిభిదుశ్చ సహస్రధా॥ ౨౦॥ యాని చౌషధజాలాని తస్మిన్ జాతాని పర్వతే। విషఘ్నాన్యపి నాగానాం న శేకుశ్శమితుం విషం॥ ౨౧॥ భిద్యతేఽయం గిరిర్భూతైరితి మత్వా తపస్వినః॥ ౨౧½॥ త్రస్తా విద్యాధరాస్తస్మాదుత్పేతుః స్త్రీగణైస్సహ ॥ పానభూమిగతం హిత్వా హైమమాసవభాజనం। పాత్రాణి చ మహార్హాణి కరకాంశ్చ హిరణ్మయాన్॥ లేహ్యానుచ్చావచాన్ భక్ష్యాన్ మాంసాని వివిధాని చ। ఆర్షభాణి చ చర్మాణి ఖడ్గాంశ్చ కనకత్సరూన్॥ ౨౪॥ కృ

నోద్యోగో యుజ్యతే॥ ౯॥ ప్లవంగేతి॥ రామవృద్ధ్యర్థం రామప్రయోజనార్థం॥౧౦॥ నిష్ప్రమాణేతి॥ నిష్ప్రమాణశరీరః నిర్మర్యాదశరీరః - బాహుభ్యామిత్యుక్తిర్వానరస్య చతుర్భిస్సంచారాత్ ॥౧౧॥ సచచాలేతి॥ చాపీత్యేకమవ్యయమపృథక్కం - అశాతయత్ అగచ్ఛత్ - స్వార్థే ణిచ్ ॥ రామానుజీయం॥ సచచాలేతి॥ అశాతయత్ - అపాతయదిత్యర్థః - అత్రాప్యచలః కర్తా॥౧౨॥ రామానుజీయం॥ తేనేతి॥ పుష్పౌఘేణేత్యత్ర కుసుమతిచేతి ణత్వం- పుష్పమయో యథా పుష్పమయ ఇవ॥౧౪॥ పీడ్యమాన ఇతి ॥ రీతీ రేఖాః- కాంచనాంజనరజతగర్భాసు శిలాసు విదీర్యమాణాసు దృశ్యమానాస్తాస్తాభేదధారా ఇత్యర్థః॥ ౧౫॥ ముమోచేతి ॥ సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః - మధ్యమేనార్చిషా మధ్యమయా జ్వాలయా- పార్శ్వజ్వాలాహీనధూమనివర్తికా॥౧౬॥ గిరిణేతి॥ వికృతైః వికృతిమద్భిః - దైన్యవ్యంజకైరిత్యర్థః॥౧౭॥ స ఇతి॥ సత్త్వసన్నాదః భూతసన్నాదః॥౧౮॥ శిరోభిరితి॥ స్వస్తికం నామ ఫణోపరిదృశ్యమానార్ధచంద్రకం - దదంశురితి దంశనం కోపవ్యాపారః॥౧౯॥ తా ఇతి॥ బిభిదుః భిన్నాః॥ ౨౦॥ యానీతి॥ అత్ర తానీత్యధ్యాహార్యం- శమితుం శమయితుం ॥ ౨౧॥ భిద్యత ఇత్యర్ధమేకం॥ ఉత్పేతురిత్యనుషజ్యతే॥ ౨౧½॥ త్రస్తా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఆసవభాజనం మద్యపాత్రం పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి- ఆర్షభాణి చర్మాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని ఖేటకాని- త్సరుః ముష్టిబంధనం॥ ౨౪ ॥

ర్యామేత్యాది॥ ౯॥ ప్లవంగేతి॥ రామవృద్ధ్యర్థం రామాభ్యుదయార్థం॥ ౧౧॥ స ఇతి॥ ముహూర్తమల్పకాలం అశాతయత్ అపాతయత్ ॥౧౪॥ రీతీరితి॥ మహేంద్రః కాంచనాంజనరాజతీః కాంచనాంజనరజతమయా రీతీః పద్ధతీః ధారా ఇత్యర్థః- నిర్వర్తయామాస ప్రాదుర్భావయామాసేత్యర్థః॥౧౫ ॥ముమోచేతి॥ సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః- మధ్యమేనార్చిషా జుష్టః- కాళీక[illegible]స్ఫులింగినీ ధూమ్రవర్ణా విశ్వరుచిలోహితా మనోజవాభిధానాసు సప్తస్వగ్నిజిహ్వాసు - మధ్యమయా ధూమ్రాఖ్యయా విశిష్టః అగ్నిః ధూమరాజీరివ ధూమనిచయానివ శైలః పర్వతః శిలా ముమోచేతి సంబంధః॥ ౧౬॥ స ఇతి॥ మహాసత్త్వాః మహాజంతవః తేషాం సన్నాదః॥ ౧౮॥ శిరోభిరితి॥ శిరోభిరుపలక్షితాః- స్వస్తికః ఫణస్థో నీలరేఖావిశేషః॥ ౨౦॥ యానీతి॥ శమితుం శమయితుం॥ ౨౧॥ భిద్యత ఇతి॥ భూతైః పృథివ్యాదిభిస్సహ॥*॥ లేహ్యానితి॥ ఆర్షభాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని చర్మాణి ఫలకాని కనకత్సరూన్ ఖడ్గముష్టీన్॥ ౨౪॥ కృతేతి॥ కంఠగుణాః కంఠస్రజః క్షీబా మత్తాః॥ ౨౫॥ హారేతి॥ పాతి

తకంఠగుణాః క్షీబా రక్తమాల్యానులేపనాః । రక్తాక్షాః పుష్కరాక్షాశ్చ గగనం ప్రతిపేదిరే ॥౨౫॥ హారనూపురకేయూరపారిహార్యధరాః స్త్రియః । విస్మితాస్సస్మితాస్తస్థురాకాశే రమణైస్సహ ॥౨౬॥ దర్శయంతో మహావిద్యాం విద్యాధరమహర్షయః । సహితాస్తస్థురాకాశే వీక్షాంచక్రుశ్చ పర్వతమ్ ॥౨౭॥ శుశ్రువుశ్చ తదా శబ్దమృషీణాం భావితాత్మనామ్ । చారణానాం చ సిద్ధానాం స్థితానాం విమలేఽమ్బరే ॥౨౮॥ ఏష పర్వతసంకాశో హనూమాన్మారుతాత్మజః । తితీర్షతి మహావేగస్సముద్రం మకరాలయమ్ ॥౨౯॥ రామార్థం వానరార్థం చ చికీర్షన్కర్మ దుష్కరమ్ । సముద్రస్య పరం పారం దుష్ప్రాపం ప్రాప్తుమిచ్ఛతి ॥ ౩౦ ॥ ఇతి విద్యాధరాః శ్రుత్వా వచస్తేషాం మహాత్మనామ్ । తమప్రమేయం దదృశుః పర్వతే వానరర్షభమ్ ॥ ౩౧ ॥ దుధువే చ స రోమాణి చకంపే చాచలోపమః । ననాద సుమహానాదం సుమహానివ తోయదః ॥ ౩౨ ॥ ఆనుపూర్వ్యేణ వృత్తం చ లాంగూలం రోమభిశ్చితమ్ । ఉత్పతిష్యన్విచిక్షేప పక్షిరాజ ఇవోరగమ్ ॥ ౩౩ ॥ తస్య లాంగూలమావిద్ధమాత్తవేగస్య పృష్ఠతః । దదృశే గరుడేనేవ హ్రియమాణో మహోరగః ॥ ౩౪ ॥ బాహూ సంస్తంభయామాస మహాపరిఘసన్నిభౌ । ససాద చ కపిః కట్యాం చరణౌ సంచుకోచ చ ॥ ౩౫ ॥ సంహృత్య చ భుజౌ శ్రీమాంస్తథైవ చ శిరోధరామ్ । తేజస్సత్త్వం తథా వీర్యమావివేశ స వీర్యవాన్ ॥ ౩౬ ॥ మార్గమాలోకయన్దూరాదూర్ధ్వం ప్రణిహితేక్షణః । రురోధ హృదయే ప్రాణానాకాశమవలోకయన్ ॥ ౩౭ ॥ పద్భ్యాం దృఢమవస్థానం కృత్వా స కపికుంజరః । నికుంచ్య కర్ణౌ హనుమానుత్పతిష్యన్మహాబలః ॥ వానరా

కృతేతి ॥ కృతకంఠగుణాః కృతకంఠస్రజః- క్షీబాః మత్తాః- రక్తాక్షాః మధుపానాత్ పుష్కరాక్షాః- స్వభావత ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ హారేతి ॥ పారిహార్యం వలయం- తస్థుః తస్థుశ్చ ॥ ౨౬ ॥ దర్శయంత ఇతి ॥ దర్శయంతః ప్రయోజయంతః- మహావిద్యాం అణిమాద్యష్టమహాసిద్ధిం- విద్యాధరమహర్షయః విద్యాధరాః మహర్షయ ఇవేత్యుపమితసమాసః- ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగ ఇత్యనుశాసనాత్ - విద్యాధరశ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః - విద్యాధరా మహర్షయశ్చేతి ద్వంద్వసమాసో నయుక్తః- ఇతి విద్యాధరాః శ్రుత్వేత్యుపరితనశ్లోకే విద్యాధరాణామేవోపాదానాత్ ॥ ౨౭ ॥ శుశ్రువురితి ॥ సాపునరత్రాకాశస్థితిః శుశ్రువుః విద్యాధరా ఇతి శేషః- ఇతి విద్యాధరాః శ్రుత్వేత్యుపసంహారాత్ ॥ ౨౮ ॥ రామానుజీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ తితీర్షతి మహావేగ ఇతి క్రియావిశేషణం ॥ ౨౯ ॥ సముద్రం తితీర్షతీత్యుక్తం- తస్య ప్రయోజనకథనాయోక్తమనువదతి ॥ రామార్థమితి ॥ ౩౨ ॥ ఆనుపూర్వ్యేణేతి ॥ అనుపూర్వ్యేణ వృత్తం క్రమేణ వృత్తం ॥ ౩౪ ॥ లంఘనోద్యోగకాలికావస్థాం వర్ణయతి ॥ బాహూ ఇత్యాదినా ॥ బాహూ సంస్తంభయామాస- నిశ్చలీచకార- కట్యాం ససాద శరీరం సంచుకోచేత్యర్థః- చరణౌ సంచుకోచ చ ॥ రామానుజీయం ॥ బాహూ ఇతి ॥ సంస్తంభయామాస పర్వతోపరి దృఢవిన్యాసేన నిష్పందీచకార - కట్యాం ససాద కటిప్రదేశే కృశో బభూవ- చరణౌ సంచుకోచ సంకోచయామాస చ ॥ ౩౫ ॥ సంహృత్యేతి ॥ సంహృత్య సంకోచ్య ॥ రామానుజీయం ॥ సంహృత్యేతి ॥ వీర్యవాన్ వీర్యమావివేశేత్యభిధానాత్- పూర్వం విద్యమానమేవ వీర్యం విశేషతో ధిష్ఠితవానిత్యవగమ్యతే- తేజస్సత్త్వయోరప్యేవం ద్రష్టవ్యం- తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం- సత్త్వం బలం- వీర్యం ఆకాశాద్యభిని

హార్యః వలయః ॥ ని ॥ ఆవాపకః పారిహార్యః కటకం వలయో స్త్రియామిత్యమరః ॥ ౨౬ ॥ దర్శయంత ఇతి ॥ విద్యాధరమహర్షయః విద్యాధరశ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః- మహావిద్యాం అణిమాదిసిద్ధిం ॥ ౨౭ ॥ శుశ్రువురితి ॥ శబ్దం వాక్యం ॥ ౨౮ ॥ తమేవాహ- ఏష ఇత్యాది ॥ ౨౯ ॥ రామార్థమితి ॥ వానరార్థం తేషాం రామకార్యే తథాభిమానాత్ ॥ ౩౨ ॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ వృత్తం లాంగూలం విచిక్షేపేత్యన్వయః ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ ఆవిద్ధం భుగ్నం ॥ ౩౪ ॥ బాహూ ఇతి ॥ బాహూ సంస్తంభయామాస- పర్వతోపరి దృఢవిన్యాసేన నిష్పందీచకార- ససాద చ కపిః కట్యామితి కాయప్రసారణాత్ కటిప్రదేశే కృశోభూదిత్యర్థః- చరణౌ సంచుకోచ సంకోచయా

న్వానరశ్రేష్ఠ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౮ ॥ యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరశ్శ్వసనవిక్రమః ॥ గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావ
ణపాలితాం ॥ ౩౯ ॥ నహి ద్రక్ష్యామి యది తాం లంకాయాం జనకాత్మజాం ॥ అనేనైవ హి వేగేన గమిష్యామి సురాలయం ॥ య
ది వా త్రిదివే సీతాం న ద్రక్ష్యామ్యకృతశ్రమః ॥ బద్ధ్వా రాక్షసరాజానమానయిష్యామి రావణం ॥ సర్వథా కృతకార్యోఽహమేష్యా
మి సహ సీతయా ॥ ఆనయిష్యామి వా లంకాం సముత్పాట్య సరావణాం ॥ ఏవముక్త్వా తు హనుమాన్వానరో వానరోత్తమః ॥
ఉత్పపాతాథ వేగేన వేగవానవిచారయన్ । సుపర్ణమివ చాత్మానం మేనే స కపికుంజరః ॥ ౪౪ ॥ సముత్పతతి తస్మింస్తు వేగాత్తే
నగరోహిణః ॥ సంహృత్య విటపాన్సర్వాన్సముత్పేతుస్సమంతతః ॥ ౪౫ ॥ స మత్తకోయష్టిమకాన్పాదపాన్పుష్పశాలి
నః ॥ ఉద్వహన్నూరువేగేన జగామ విమలేంబరే ॥ ౪౬ ॥ ఊరువేగోద్ధతా వృక్షా ముహూర్తం కపిమన్వయుః । ప్రస్థితం దీర్ఘ
మధ్వానం స్వబంధుమివ బాంధవాః ॥ ౪౭ ॥ తమూరువేగోన్మథితాస్సాలాశ్చాన్యే నగోత్తమాః । అనుజగ్ముర్హనూమంతం
సైన్యా ఇవ మహీపతిం ॥ ౪౮ ॥ సుపుష్పితాగ్రైర్బహుభిః పాదపైరన్వితః కపిః । హనుమాన్పర్వతాకారో బభూవాద్భుతద
ర్శనః ॥ ౪౯ ॥ సారవంతోఽథ యే వృక్షా న్యమజ్జన్లవణాంభసి ॥ భయాదివ మహేంద్రస్య పర్వతా వరుణాలయే ॥ ౫౦ ॥ స నానాకు
సుమైః కీర్ణః కపిస్సాంకురకోరకైః ॥ శుశుభే మేఘసంకాశః ఖద్యోతైరివ పర్వతః ॥ ౫౧ ॥ విముక్తాస్తస్య వేగేన ముక్త్వా పు
ష్పాణి తే ద్రుమాః । అవశీర్యంత సలిలే నివృత్తాస్సుహృదో యథా ॥ ౫౨ ॥ లఘుత్వేనోపపన్నం తద్విచిత్రం సాగరేఽపతత్ ॥ ద్రు
మాణాం వివిధం పుష్పం కపివాయుసమీరితం ॥ ౫౩ ॥ తారాశతమివాకాశం ప్రబభౌ చ మహార్ణవః ॥ ౫౪ ॥ పుష్పౌఘేణాను
బద్ధేన నానావర్ణేన వానరః ॥ బభౌ మేఘ ఇవాకాశే విద్యుద్గణవిభూషితః ॥ ౫౫ ॥ తస్య వేగసమాధూతైః పుష్పైస్తోయమ

షట్త్రిముణసామర్థ్యం ॥ ౩౬ ॥ మార్గమితి ॥ ప్రాణాన్ ఉచ్ఛ్వాసరూపాన్-ప్రాణనిరోధో వ్యోమోత్పతనార్థం ॥ ౩౭ ॥
రా ॥ యథేతి ॥ రాఘవశరదృష్టాంతేన స్వస్యావిళంబత్వాప్రతిహతత్వామోఘత్వాదికం సూచితవాన్ ॥ ౩౯ ॥ నహీతి ॥
హిశబ్దః పాదపూరణే ॥ ౪౦ ॥ యదీతి ॥ అకృతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః- రాక్షసరాజానమిత్యత్ర టజభావ ఆర్షః- అనయి
ష్యామి ఆనేష్యామి ॥ ౪౪ ॥ సముత్పతతీతి ॥ తస్మిన్ హనుమతి వేగాత్సముత్పతతి సతి నగరోహిణః శైలరుహా వృక్షాః-విటపాన్
సంహృత్య ఆదాయ- సముత్పేతురిత్యర్థః ॥ ౪౫ ॥ సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి ॥ సమత్తేత్యాదినా ॥ కోయష్టిమకః క్రౌ
యష్టిః ॥ ౪౬ ॥ తమితి ॥ తమూరువేగేతి పాఠః- ఊరువేగేన ఉన్మథితాః సాలాః సాలవృక్షాః- అన్యే నగోత్తమాః అన్యే వృ
క్షశ్రేష్ఠాః- సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః పురుషాః ॥ ని ॥ సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే ఇత్యమరః ॥
౪౮ ॥ ౪౯ ॥ సారవంత ఇతి ॥ సారవంతః స్థిరాంశవంతః ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ ౫౦ ॥ స నానాకుసుమైరితి ॥
మేఘసంకాశః స కపిరిత్యన్వయః- ఖద్యోతైః- రాత్రావితి శేషః ॥ ౫౧ ॥ విముక్తా ఇతి ॥ అవశీర్యంత అవాశీర్యంత-ఆగమశా
సనస్యానిత్యత్వాదడభావః- స్థితవంత ఇత్యర్థః నివృత్తాః బంధూననుగమ్య నివృత్తాః - సుహృత్పక్షే సలిలే ఇతి సామీప్యే స
ప్తమీ- ఉదకాంతాత్ స్నిగ్ధో బంధుమనువ్రజేదిత్యుక్తేః ॥ రామానుజీయం ॥ విముక్తా ఇతి ॥ తస్య వేగేన విముక్తాః దూరగమన
హేతుభూతవేగేన హేతునా విముక్తాః గతసంబంధాః- అవశీర్యంత-ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః- పుష్పాణి ము
క్త్వా సలిలే అవశీర్యంతేత్యనేన ప్రస్థితేభ్యస్సుహృద్భ్యో నివృత్తానాముత్క్రమోక్షణపూర్వకం శోకసాగరే నిమగ్నానాం సు
హృదాం సమాధిర్వర్ణ్యతే ॥ ౫౨ ॥ లఘుత్వేనేతి ॥ లఘుత్వేనోపపన్నం లఘుత్వేన యుక్తం ॥ రామానుజీయం ॥ హనుమంత
మనుద్రుతాస్సారవంతో వృక్షాః ప్రథమం సాగరే పతితాః- అల్పసారాస్తతోప్యధికం గత్వా జలే విశీర్ణాః ఇత్యుక్త్వా పుష్పా
ణ్యప్యతిలఘుత్వాత్తయా మహద్దూరం గత్వా పతితానీత్యాహ ॥ లఘుత్వేనేతి ॥ ౫౩ ॥ తారేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ తారా
చితమివాకాశం ప్రబభౌ స మహార్ణవః ॥ ౫౪ ॥ పుష్పౌఘేణేతి ॥ అనుబద్ధేన వ్యాప్తేన ॥ ౫౫ ॥ రామానుజీయం ॥ తస్యేతి ॥

మాస ॥ ౩౫ ॥ తేజ ఇతి ॥ తేజః పరాభిభవనే సామర్థ్యం సత్త్వం బలం ॥ ౪౦ ॥ యదీతి ॥ ఆనయిష్యామి ఆనే
ష్యామి ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ సముత్పతతీతి ॥ సముత్పతతి హనూమతి సముద్గచ్ఛతి సతి-నగరోహిణః పర్వతస్థవృక్షాః విటపాన్
సంహృత్య సంక్షిప్య- వేగాత్ సముత్పేతురిత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥ సారవంత ఇతి ॥ సారవంతః గురుత్వాతిశయయుక్తాః ॥ ౫౧ ॥ వి
ముక్తా ఇతి ॥ తస్య హనుమతో వేగేన విముక్తాః ద్రుమాః పుష్పాణి ముక్త్వా సలిలే అవశీర్యంత- అడభావ ఆర్షః-సుహృదో య

దృశ్యతే॥తారాభిరభిరామాభిరుదితాభిరివాంబరం॥ ౫౫॥తస్యాంబరగతౌ బాహూ దదృశాతే ప్రసారితౌ । పర్వతాగ్రాద్వినిష్క్రాంతౌ పంచాస్యావివ పన్నగౌ॥౫౬॥పిబన్నివ బభౌ చాపి సోర్మిజాలం మహార్ణవం । పిపాసురివ చాకాశం దదృశే స మహాకపిః॥౫౭॥ తస్య విద్యుత్ప్రభాకారే వాయుమార్గానుసారిణః। నయనే విప్రకాశేతే పర్వతస్థావివానలౌ॥ ౫౮॥పింగే పింగాక్షముఖ్యస్య బృహతీ పరిమండలే॥చక్షుషీ సంప్రకాశేతే చంద్రసూర్యావివోదితౌ॥ ౫౯॥ ముఖం నాసికయా తస్య తామ్రయా తామ్రమాబభౌ॥సంధ్యయా సమభిస్పృష్టం యథా తత్సూర్యమండలం॥ ౬౦॥ లాంగూలం చ సమావిద్ధం ప్లవమానస్య శోభతే॥ అంబరే వాయుపుత్రస్య శక్రధ్వజ ఇవోచ్ఛ్రితః॥ ౬౧॥ లాంగూలచక్రేణ మహాన్ శుక్లదంష్ట్రోఽనిలాత్మజః॥వ్యరోచత మహాప్రాజ్ఞః పరివేషీవ భాస్కరః॥ ౬౨॥ స్ఫిగ్దేశేనాభితామ్రేణ రరాజ స మహాకపిః॥ మహతా దారితేనేవ గిరిర్గైరికధాతునా॥ ౬౩॥ తస్య వానరసింహస్య ప్లవమానస్య సాగరం ॥ కక్షాంతరగతో వాయుర్జీమూత ఇవ గర్జతి॥ ౬౪ ॥ ఖే యథా నిపతంత్యుల్కా హ్యుత్తరాంతాద్వినిస్సృతా ॥ దృశ్యతే సానుబంధా చ తథా స కపికుంజరః॥ ౬౫॥ పతత్పతంగసంకాశో వ్యాయతశ్శుశుభే కపిః ॥ ప్రవృద్ధ ఇవ మాతంగః కక్ష్యయా బధ్యమానయా॥ ౬౬॥ఉపరిష్టాచ్ఛరీరేణ ఛాయయా చావగాఢయా॥సాగరే మారుతావిష్టా నౌరివాసీత్తదా కపిః॥౬౭॥యం యం దేశం సముద్రస్య జగామ స మహాకపిః॥స స తస్యోరువేగేన సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే॥౬౮॥సాగరస్యోర్మిజాలానామురసా శైలవర్ష్మణాం॥అభిఘ్నంస్తు మహావేగః పుప్లువే స మహాకపిః॥౬౯॥కపివాతశ్చ బలవాన్ మేఘవాతశ్చ నిస్సృతః ॥ సాగరం భీమని

శాఖాః పంచశాఖత్వాత్ పంచాస్యపన్నగదృష్టాంతః॥ ౫౬॥ పిబన్నివేతి ॥ అర్ణవం పిబన్నివ ఆకాశం పిపాసురివేత్యాభ్యామస్య మహోద్యోగస్సూచ్యతే- లంఘనవేగేన సహసా క్షీయమాణే సాగరవిస్తారే స పీయమాన ఇవ భవతి-ఏవమంబరం చ- తతోఽతివేగేన గచ్ఛన్ స మహార్ణవం పిబన్నివ బభౌ- తథా ఆకాశమపీత్యాహుః॥ రామానుజీయం ॥ పిబన్నివేతి సాగరప్రత్యాసన్నప్రదేశగమనవేళాయాం మహోదధిం పిబన్నివ బభౌ- తదుపరిగమనావస్థాయామాకాశం పిపాసురివ దదృశే॥ ॥ ౫౭॥ పింగే ఇతి॥ పింగే పింగళవర్ణే- పింగాక్షాణాం వానరాణాం ముఖ్యస్య పరిమండలే మండలాకారే- చంద్రసూర్యావిత్యభూతోపమా॥ ౫౯॥ ముఖమితి॥ తత్సూర్యమండలం సంధ్యాసూర్యమండలం॥౬౦॥లాంగూలమితి॥ సమావిద్ధం ఉన్నతీకృతం॥ ౬౨॥ స్ఫిగ్దేశేనేతి ॥ స్ఫిగ్దేశేన వాలమూలప్రదేశేన॥ ౬౩ ॥ తస్యేతి ॥ గర్జతి అగర్జత్ ॥ ౬౪ ॥ఖే యథేతి ॥ సానుబంధా సపుచ్ఛా- ఉల్కాహి పుచ్ఛయుక్తా నిపతతి॥ రా॥ఖే యథేతి॥ ఉల్కాపాతోపమయా రావణస్యాభావ్యశుభం సూచ్యతే ॥ ౬౫॥ పతదితి॥ పతంగః సూర్యః వ్యాయతో దీర్ఘః ప్రవృద్ధ ఇవ దీర్ఘ ఇవ కక్ష్యాయాం బధ్యమానాయాం హి మాతంగో దీర్ఘో భవతి॥ రామానుజీయం॥ పతదితి॥ పతత్పతంగసంకాశః గచ్ఛత్సూర్యసదృశః వ్యాయతః కపిః బధ్యమానయా కక్ష్యయా ప్రవృద్ధః దీర్ఘభూతో మాతంగ ఇవ శుశుభ ఇతి యోజనా - కక్ష్యా ఇభమధ్యబంధనం॥ని॥ కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యమరః॥ ౬౬॥ ఉపరిష్టాదితి॥నార్ధ్వలావగాఢేనా[illegible]భాగేన వ్యోమావగాఢేన చోర్ధ్వభాగే సంగచ్ఛతి - అయం చ ఉపరిగతశరీరేణాధో జలావగాఢఛాయయా చైకాకారస్సన్ మారుతప్రేరితకటా నౌరివాసీత్ ॥౬౭॥ యం యమితి॥ సోన్మాద ఇవ సముద్ధర్ష ఇవ- సముద్ధతజల ఇత్యర్థః॥ రా॥ యమితి॥ సోన్మాద ఇవ అపస్మారీవ- భ్రమణఫేనజలోద్గమనక్రోశనాదిమత్త్వాదియముపమా॥ ౬౮॥ సాగరస్యేతి॥ శైల

శేతి బంధుప్రస్థాపనార్థం గతాః సుహృదో బంధూన్ ప్రస్థాప్య యథా నివర్తంతే - తథా ద్రుమా నివృత్తా ఇత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ పిబన్నివేతి॥ అర్ణవసమీపగమనవేళాయాముదధిం పిబన్నివ బభౌ ఉపరిగమనావస్థాయాం ఆకాశం పిపాసురివ దదృశే॥౫౭॥పింగే ఇతి॥ పరిమండలే వర్తులాకారే॥ ౬౨॥స్ఫిగ్దేశేనేతి॥స్ఫిగ్దేశేన వాలమూలప్రదేశేన॥౬౩॥తస్యేతి॥గర్జతి॥జగర్జ ॥౬౪॥ఖ ఇతి॥సానుబంధా సూక్ష్మోల్కాసహితా॥౬౫॥పతదితి॥పతత్పతంగసంకాశః గచ్ఛత్సూర్యసదృశః- వ్యాయతః దీర్ఘాకారః కపిః - బధ్యమానయా కక్ష్యయా గజమధ్యబంధనరజ్జ్వా ప్రవృద్ధః దీర్ఘీభూతో మాతంగ ఇవ శుశుభ ఇతి యోజనా॥౬౬ ॥ ఉపరిష్టాత్ స్థితశరీరేణావగాఢయా సాగరాంతః ప్రవిష్టయా ఛాయయా ప్రతిబింబేన చైకాకారస్సన్ సాగరాంతర్మగ్నమూలా బహిస్థోర్ధ్వభాగా మారుతావిష్టా వాయుప్రేరితా నౌరివాసీదితి యోజనా॥౬౭

ఘోషం కంపయామాసతుభృశం॥ ౭౦॥ వికర్షన్నూర్మిజాలానిబృహంతిలవణాంభసి।పుప్లువేకపిశార్దూలోవికిర
న్నివరోదసీ ॥ ౭౧ ॥ మేరుమందరసంకాశానుద్ధతాన్సమహార్ణవే।అతిక్రామన్మహావేగస్తరంగాన్గణయన్నివ॥
౭౨॥ తస్యవేగసముద్ధూతంజలంసజలదంతదా। అంబరస్థంవిబభ్రాజశారదాభ్రమివాతతం ॥ ౭౩ ॥ తిమినక్ర
ఝషాఃకూర్మాదృశ్యంతేవివృతాస్తదా। వస్త్రాపకర్షణేనేవశరీరాణిశరీరిణాం॥ ౭౪॥ ప్లవమానంసమీక్ష్యాథభుజంగా
స్సాగరాలయాః ॥ వ్యోమ్నితంకపిశార్దూలంసుపర్ణఇతిమేనిరే॥ ౭౫ ॥ దశయోజనవిస్తీర్ణాత్రింశద్యోజనమాయ
తా।ఛాయావానరసింహస్యజలేచారుతరాభవత్ ॥ ౭౬ ॥ శ్వేతాభ్రఘనరాజీవవాయుపుత్రానుగామినీ। తస్య
సాశుశుభేఛాయావితతాలవణాంభసి॥ ౭౭॥ శుశుభేసమహాతేజామహాకాయోమహాకపిః॥ వాయుమార్గేనిరాలం
బేపక్షవానివపర్వతః॥ ౭౮॥ యేనాసౌయాతిబలవాన్వేగేనకపికుంజరః॥ తేనమార్గేణసహసాద్రోణీకృతఇవార్ణ
వః॥ ౭౯॥ ఆపాతేపక్షిసంఘానాంపక్షిరాజఇవవ్రజన్।హనుమాన్మేఘజాలానిప్రకర్షన్మారుతోయథా॥ ౮౦॥
పాండురారుణవర్ణానినీలమాంజిష్ఠకానిచ।కపినాకృష్యమాణానిమహాభ్రాణిచకాశిరే॥ ౮౧॥ ప్రవిశన్నభ్రజాలా
నినిష్పతంశ్చపునఃపునః। ప్రచ్ఛన్నశ్చప్రకాశశ్చచంద్రమాఇవలక్ష్యతే ॥ ౮౨ ॥ ప్లవమానంతుతందృష్ట్వాప్లవంగంత్వ
రితంతదా। వవర్షుఃపుష్పవర్షాణిదేవగంధర్వదానవాః ॥ ౮౩ ॥ తతాపనహితంసూర్యఃప్లవంతంవానరోత్తమం।సి
షేవేచతదావాయూరామకార్యార్థసిద్ధయే॥ ౮౪ ॥ ఋషయస్తుష్టువుశ్చైనంప్లవమానంవిహాయసా ॥ జగుశ్చదే
వగంధర్వాఃప్రశంసంతోమహౌజసం ॥ ౮౫॥ నాగాశ్చతుష్టువుర్యక్షారక్షాంసివిబుధాఃఖగాః॥ ప్రేక్ష్యసర్వేకపి

వర్ష్మణాంశైలతుల్యానాం॥ ని॥ వర్ష్మదేహప్రమాణయోరితిసజ్జనః॥ రామానుజీయం॥సాగరస్యేతి॥ ఊర్మిజాలానా
మిత్యత్రనలోకావ్యయేతిషష్ఠ్యానిషేధేపిఋషిప్రయోగాత్ సాధుత్వం- ఉరసా-ఉరశ్శబ్దేనఉరోవేగజనితోవాయుర్లక్ష
్యతే॥ ౭౦॥ వికర్షన్నితి॥వికిరన్నివవిభజన్నివరోదసీద్యావాపృథివ్యౌ॥ ౭౧॥ మేర్వితి॥ అతిక్రామత్ అత్యక్రామ
త్॥ ౭౨॥ తస్యేతి॥ తస్యహనుమతఃవేగేనఊరువాతేన- సముద్ధూతంసముత్థాపితం- సజలదంజలం - జలదోజలంచో
ద్ధూతమిత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ తస్యేతి॥ తస్యవేగసముద్ధూతమితిపాఠః - జలంసజలదమిత్యనేనసముద్ధూతంజలం
మేఘమండలపర్యంతమభూదిత్యవగమ్యతే॥ ౭౩॥ తిమీతి॥తిమయోమహామత్స్యాః నక్రాఃగ్రాహాః-ఝషాఃమకరాః
వివృతాఃజలవిభేదేనప్రకాశితాః॥ ౭౪॥ ౭౫॥ దశయోజనవిస్తీర్ణేతి ॥ ననుత్రింశద్యోజనాయతత్వేచతుర్థపదేపి
లంకాప్రాప్తిస్స్యాత్ - మైనాకసంవాదసురసాసంవాదాదికంచవిరుధ్యేత। నహిబింబాదధికపరిమాణత్వంప్రతిబింబ
స్యసంభవతీతినశంకనీయం- ఛాయాశబ్దోహినాత్రప్రతిబింబపరఃకింత్వనాతపపరః - ప్రాతరేవహిసముద్రతరణముక్తం
తదాతస్యఛాయాసముద్రేతథాప్రమాణాదృశ్యతైవ॥ ౭౬॥ శ్వేతాభ్రేతి॥అభ్రఘనఃఅభ్రమూర్తిః॥రామానుజీయం॥
శ్వేతేతి॥ శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ- అత్రశ్వేతశబ్దేనస్వచ్ఛతోచ్యతే-ఘనశబ్దేనసాంద్రతా॥ని॥ఘనంనిరంతరంసాంద్రమిత్యమ
రః।నిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తిరివేత్యర్థః॥౭౮॥యేనేతి॥ద్రోణీకటాహః॥౭౯॥ఆపాతఇతి॥ ఆపాతేమార్గే॥౮౩॥త
తాపేతి॥రామకార్యంసీతాన్వేషణంతదేవార్థఃప్రయోజనంతస్యసిద్ధయెలాభాయ-తద్ధేతుభూతహనుమచ్ఛ్రమనివర్తనా
యేత్యర్థః॥రా॥తతాపేతి॥సిషేవఇత్యనేనపుత్రత్వేపిరామకార్యప్రవృత్తత్వాత్ పూజ్యతైవద్యోత్యతే॥౮౫॥నాగాఇతి॥

యమితి॥సోన్మాదఇవసముద్రఃఅపస్మారీవలక్ష్యతే-భ్రమణఫేనజలోద్గమనఘోషాదిమత్త్వాదియముపమా॥ ౬౯॥సా
గరస్యేతి॥శైలవర్ష్మణాశైలసదృశేనఉరశ్శబ్దేనఉరోవేగజనితవాయుర్లక్ష్యతే॥౭౦॥ వికర్షన్నితి॥ వికిరన్నివరోద
సీద్యావాపృథివ్యౌఊర్మిజాలానివికిరన్విక్షిపన్నివపుప్లువఇతిసంబంధః॥ ౭౨॥ తస్యేతి॥వేగసముద్ధుష్టంవేగేనోత్క్షిప్తం-
అతఏవాంబరస్థంఅతఏవసజలదంజలదసహచరంజలం-శారదాభ్రమివస్వయంచజలదవిశేషవత్ విబభ్రాజేత్యర్థః-వేగ
సముద్ధూతమిత్యపిపాఠః॥౭౩॥తిమీతి॥శరీరాణిఅవయవాః॥ ౭౬॥శ్వేతేతి॥శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ-అత్రశ్వేతశబ్దేనస్వ
చ్ఛతోచ్యతే-ఘనశబ్దేనసాంద్రతాతథాచనిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తిరిత్యర్థః॥౭౯॥ ఆపాతఇతి॥ఆపతంతిసంచరంత్యస్మి
న్నిత్యాపాతోమార్గః॥౮౦॥తస్మిన్నితి॥సాగరఃసగరసంబంధీ అతఏవఇక్ష్వాకుకులమానార్థీపూజార్థీ॥ ౮౭॥ చిం

వరం సహస్వా విగతక్లమం॥ ౮౬॥ తస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే ప్లవమానే హనూమతి ॥ ఇక్ష్వాకుకులమానార్థీ చింతయామాస సాగరః ॥ ౮౭॥ సాహాయ్యం వానరేంద్రస్య యది నాహం హనూమతః। కరిష్యామి భవిష్యామి సర్వవాచ్యో వివక్షతాం॥౮౮॥ అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ వివర్ధితః॥ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయం నావసీదితుమర్హతి॥ ౮౯ ॥ తథా మయా విధాతవ్యం విశ్రమేత యథా కపిః ॥ శేషం చ మయి విశ్రాన్తః సుఖేనాతిపతిష్యతి॥ ౯౦॥ ఇతి కృత్వా మతిం సాధ్వీం సముద్రశ్ఛన్నమంభసి॥ హిరణ్యనాభం మైనాకమువాచ గిరిసత్తమం ॥ ౯౧॥ త్వమిహాసురసంఘానాం పాతాళతలవాసినాం॥ దేవరాజ్ఞా గిరిశ్రేష్ఠ పరిఘస్సన్నివేశితః॥ ౯౨॥ త్వమేషాం జాతవీర్యాణాం పునరేవోత్పతిష్యతాం॥ పాతాళస్యాప్రమేయస్య ద్వారమావృత్య తిష్ఠసి ॥ ౯౩ ॥ తిర్యగూర్ధ్వమధశ్చైవ శక్తిస్తే శైల వర్ధితుం॥ తస్మాత్సంచోదయామి త్వాముత్తిష్ఠ గిరిసత్తమ ॥ ౯౪ ॥ స ఏష కపిశార్దూలస్త్వాముపర్యేతి వీర్యవాన్॥ హనూమాన్ రామకార్యార్థం భీమకర్మా ఖమాప్లుతః॥ ౯౫॥ అస్య సాహ్యం మయా కార్యమిక్ష్వాకుకులవర్తినః॥ మమ హీక్ష్వాకవః పూజ్యాః పరం పూజ్యతమాస్తవ॥౯౬॥ కురు సాచివ్యమస్మాకం న నః కార్యమతిక్రమేత్ ॥ కర్తవ్యమకృతం కార్యం సతాం మన్యుముదీరయేత్॥ ౯౭ ॥ సలిలాదూర్ధ్వముత్తిష్ఠ తిష్ఠత్వేష కపిస్త్వయి ॥ అస్మాకమతిథిశ్చైవ పూజ్యశ్చ ప్లవతాం వర॥ ౯౮ ॥ చామీకరమహానాభ దేవగంధర్వసేవిత॥ హనుమాంస్త్వయి విశ్రాన్తస్తతశ్శేషం గమిష్యతి ॥ (స ఏష కపిశార్దూలస్త్వాముపర్యేతి వీర్యవాన్) ॥౯౯ ॥ కాకుత్స్థస్యానృశంస్యం చ మైథిల్యాశ్చ వివాసనం ॥ శ్రమం చ ప్లవగేంద్రస్య సమీక్ష్యోత్థాతుమర్హసి॥ ౧౦౦॥ హిరణ్యనాభో మైనాకో నిశమ్య లవణాంభసః ॥ ఉత్పపాత జలాత్తూర్ణం మహాద్రుమలతాయుతః ॥ ౧౦౧ ॥ స సాగరజలం భిత్త్వా బభూవాభ్యుత్థితస్తదా ॥ యథా జలధరం భిత్త్వా దీప్తరశ్మిర్దివా

రక్షాంసి దిక్పాలకరక్షస్సంబంధీని॥౮౬॥తస్మిన్నితి॥మానార్థీ బహుమానార్థీ-స్వయం సాగరత్వాదితి భావః॥౮౭॥సాహాయ్యమితి॥సర్వవాచ్యః సర్వప్రకారేణ నింద్యః-వివక్షతాం వక్తుమిచ్ఛతాం॥రామానుజీయం॥సాహాయ్యమితి॥వివక్షతాం వక్తుమిచ్ఛతాం వాగింద్రియవతామిత్యర్థః సర్వవాచ్యో భవిష్యామి సర్వనిందావాగ్విషయో భవిష్యామీత్యర్థః॥౮౮॥రామానుజీయం॥అహమితి॥నావసీదితుమర్హతీతి పాఠః॥౮౯॥రామానుజీయం॥తథేతి॥ శేషం మార్గశేషం॥౯౦॥ఇతీతి॥హిరణ్యనాభం హిరణ్యశృంగం-నాభిశబ్దో హ్యత్యుత్కృష్టవాచీ శృంగం చ పర్వతస్యాత్యుత్కృష్టమేవ॥ని॥ నాభిరత్యుత్కృష్టకస్తూర్యోరితి దర్పణః॥ ౯౧॥త్వమితి॥పరిఘః అర్గళం॥పరిఘో ముద్గరే అర్గళే ఇతి దర్పణః॥౯౨॥పరిఘత్వమేవాహ॥త్వమేషామితి॥౯౩॥తిర్యగితి॥ శక్తిః-అస్తీతి శేషః॥౯౫॥అస్యేతి॥ఇక్ష్వాకోః కులే వంశే వర్తతే శుశ్రూషత ఇతి ఇక్ష్వాకుకులవర్తీ- తస్య- పూజ్యతమాస్తవ-మత్సంబంధాదితి భావః యద్వా త్వదుపకారక వాయుపుత్రముద్దిశ్య॥ రామానుజీయం॥తస్యేతి॥ సాహాయ్యం-సహాయకర్మ-సహకారిత్వమితి యావత్ - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్- మమ ఇక్ష్వాకవః పూజ్యా హి-మద్వృద్ధిహేతుత్వాత్ తవ పరం పూజ్యతమాః-సగరవివృద్ధమందతః ప్రవేశసుఖావస్థానాదిఫలభోక్తృత్వాదితి భావః॥ ౯౬॥కుర్వితి॥కార్యం ప్రయోజనం విశ్రాంత్యాది- కర్తవ్యం కార్యమకృతం- సతాం మన్యుం కోపం- ఉదీరయేత్ ప్రేరయేత్ - ఉత్పాదయేత్ ౯౮॥ చామీకరేతి॥ చామీకరమహానాభ స్వర్ణమయమహాశృంగ॥౯౯॥కాకుత్స్థస్యేతి॥ కాకుత్స్థస్యానృశంస్యం రామస్య సీతావిషయాం దయాం॥ ౧౦౦॥హిరణ్యనాభ ఇతి॥ నిశమ్య- వచనమితి శేషః॥౧౦౧॥౧౦౨॥ శాతకుంభేతి॥ శాతకుంభనిభైః స్వర్ణసదృశైః-ఆదిత్యోదయసంకాశైః- ఆదిత్యోదయతుల్యైరిత్యర్థః- శృంగైరుపలక్షితః శృంగాణి దర్శ

తాప్రకారమేవాహ॥సాహాయ్యమితి॥వివక్షతాం వక్తుమిచ్ఛతాం వాగింద్రియవతామిత్యర్థః-సర్వవాచ్యః సర్వనిందావాగ్విషయో భవిష్యామీత్యర్థః॥౮౮॥౮౯॥తథేతి॥ శేషం మార్గశేషం॥౯౦॥ఇతీతి॥ హిరణ్యనాభం హిరణ్యప్రధానం-హిరణ్మయమిత్యర్థః॥ని॥నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యామితి విశ్వః॥౯౧॥ త్వమితి॥పరిఘస్సన్నివేశితః ఆయుధవిశేష త్వేన సన్నివేశితః అనేన పక్షచ్ఛేదభయాత్సముద్రప్రవేశానంతరం-పాతాళస్థరాక్షసనిరోధార్థం దేవరాజేన మైనాకః స్థాపిత ఇత్యవగమ్యతే॥౯౩॥ తిర్యగితి॥వర్ధితుం శక్తిరస్తీతి శేషః॥౯౪॥స ఏష ఇతి॥త్వాముపరి తవోపరి॥ ౯౬॥ కుర్వితి॥అతః సాచివ్యకరణాత్ - అస్మాకం కార్యం ప్రయోజనం నాతిక్రమేత్ న లుప్యతామిత్యర్థః॥౯౭॥కార్యాతిక్రమే అరిష్టమాహ ॥ కర్తవ్యమితి॥ ౯౮॥

వాకరః॥౧౦౨½॥సమహాత్మాముహూర్తేనపర్వతస్సలిలావృతః॥దర్శయామాసశృంగాణిసాగరేణనియోజితః॥౧౦౩½॥ శాతకుంభమయైశ్శృంగైస్సకిన్నరమహోరగైః ॥ ఆదిత్యోదయసంకాశైరాలిఖద్భిరివాంబరం ॥ ౧౦౪½ ॥ తప్త జాంబూనదైశ్శృంగైఃపర్వతస్యసముత్థితైః॥ ఆకాశంశస్త్రసంకాశమభవత్కాంచనప్రభం॥ ౧౦౫½॥ జాతరూపమ యైశ్శృంగైర్భ్రాజమానైస్స్వయంప్రభైః ॥ ఆదిత్యశతసంకాశస్సోభవద్గిరిసత్తమః ॥ ౧౦౬½ ॥ తముత్థితమసంగే నహనుమానగ్రతస్స్థితం॥ మధ్యేలవణతోయస్యవిఘ్నోయమితినిశ్చితః ॥ ౧౦౭½ ॥ సతముచ్ఛ్రితమత్యర్థంమహా వేగోమహాకపిః॥ ఉరసాపాతయామాసజీమూతమివమారుతః॥ ౧౦౮½॥ సతదాపాతితస్తేనకపినాపర్వతోత్తమః॥ బుద్ధ్వాతస్యకపేర్వేగంజహర్షచననందచ ॥ ౧౦౯½॥ తమాకాశగతంవీరమాకాశేసముపస్థితః ॥ ప్రీతోహృష్టమనా వాక్యమబ్రవీత్పర్వతఃకపిం । మానుషంధారయన్రూపమాత్మనశ్శిఖరేస్థితః॥ ౧౧౧॥ దుష్కరంకృతవాన్కర్మత్వమి దంవానరోత్తమ । నిపత్యమమశృంగేషువిశ్రమస్వయథాసుఖం॥ ౧౧౨॥ రాఘవస్యకులేజాతైరుదధిఃపరివర్ధితః॥స త్వాంరామహితేయుక్తంప్రత్యర్చయతిసాగరః॥ ౧౧౩॥ కృతేచప్రతికర్తవ్యమేషధర్మస్సనాతనః। సోయంతత్ప్రతి కారార్థీత్వత్తస్సమ్మానమర్హతి॥ ౧౧౪॥ త్వన్నిమిత్తమనేనాహంబహుమానాత్ప్రచోదితః।తిష్ఠత్వంకపిశార్దూ లమయివిశ్రమ్యగమ్యతాం * యోజనానాంశతంచాపికపిరేషసమాప్లుతః। తవసానుషువిశ్రాంత శ్శేషంప్రక్రమతా మితి॥౧౧౬॥తదిదంగంధవత్స్వాదుకందమూలఫలంబహు। తదాస్వాద్యహరిశ్రేష్ఠవిశ్రాంతోనుగమిష్యసి॥ ౧౧౭॥ అ స్మాకమపిసంబంధఃకపిముఖ్యత్వయాస్తివై। ప్రఖ్యాతస్త్రిషులోకేషుమహాగుణపరిగ్రహః ॥ ౧౧౮॥ వేగవంతఃప్లవం తోయేప్లవగామారుతాత్మజ । తేషాంముఖ్యతమంమన్యేత్వామహంకపికుంజర॥ ౧౧౯॥ అతిథిఃకిలపూజార్హఃప్రా కృతోపివిజానతా । ధర్మంజిజ్ఞాసమానేనకింపునస్త్వాదృశోమహాన్ ॥ ౧౨౦॥ త్వంహిదేవవరిష్ఠస్యమారుతస్యమహా త్మనః। పుత్రస్తస్యైవవేగేనసదృశఃకపికుంజర ॥ ౧౨౧ ॥ పూజితేత్వయిధర్మజ్ఞపూజాంప్రాప్నోతిమారుతః।తస్మా

యామాసేతియోజనా॥ ౧౦౪½॥ తప్తేతి॥ శస్త్రసంకాశం- నీలమిత్యర్థః॥ ని॥ శస్త్రమాయుధలోహయోరితిశ్వః॥ ౧౦౬½॥తమితి॥ నిశ్చితః నిశ్చితవాన్కర్తరినిష్ఠా॥౧౦౭½॥రామానుజీయం॥సతమితి॥జీమూతమివమారుతఇత్యనేనఅనాయాసేనపర్వతంపాతితవానితిద్యోత్యతే॥౧౦౮½॥ సఇతి॥ జహర్షనిసిషియే॥ రామానుజీయం॥ సతదేతి॥ జహర్షచననందచేతిపదద్వయేనకాయమనసోర్వికృతిరుచ్యతే అస్యవేగేనగ్లానిరాహిత్యం బుద్ధ్వాహృష్టమనాబభూవేత్యర్థః॥ ౧౦౯½॥తమితి॥ ప్రీతః।ప్రీతిద్యోతకవ్యాపారః ॥ రామానుజీయం ॥ తమితి॥ ప్రీతఃసుఖితః- హృష్టమనాఃప్ర సన్నమనాః॥ ౧౧౧॥ రామానుజీయం॥దుష్కరమితి॥ కర్మేత్యత్రశ్రమిరాత్మనేపదీకశ్చిదస్తి - తథాచోక్తంభట్టమల్లేన॥ విశ్రామ్యతీతివిశ్రాం తౌక్వచిద్విశ్రమతేపిచేతి॥ ౧౧౩॥కృతఇతి॥ కృతేఉపకారే- త్వత్ప్రతికారార్థీత్వదాతిథ్యకరణాపేక్షీత్వత్తస్సంమానమర్హతీతి- త్వయాతత్కృ తాతిథ్యపరిగ్రహఏవాస్యసంమానమిత్యర్థః॥ ౧౧౪॥* చోదనాప్రకారమాహ॥ యోజనానామితి॥ ప్రక్రమతామితిప్రచోదితఇతిపూర్వేణా న్వయః॥ రామానుజీయం॥ త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ ఏషకపిఃయోజనానాంశతంచాపిసమాప్లుతఃసమాపతితుముపక్రాం తః - తవసానుషువిశ్రాంతః శేషంమార్గశేషం - ప్రక్రమతామితిత్వన్నిమిత్తంఅహంఅనేనసాగరేణబహుమానాత్ ప్రచోదితః . అతఃకపి శార్దూలత్వంతిష్ఠమయివిశ్రమ్యగమ్యతామిత్యన్వయః॥ ౧౧౬॥ తదితి॥ తత్ప్రసిద్ధం- కందఃకసేరుకాదిః- మూలంపాదః-తత్తస్మాత్॥ ౧౧౭॥ అస్మా కమితి॥ ప్రఖ్యాతఇతిసంబంధవిశేషణం- మహాగుణానాంపరిగ్రహోయస్మిన్సతథా ॥ రామానుజీయం ॥ హనుమతఃపూజ్యతమత్వేహేత్వంత రందర్శయతి॥ అస్మాకమపీతి॥ సంబంధః-అతిథ్యతిథిమద్భావలక్షణః- మహాగుణపరిగ్రహః - పరిగృహ్యతఇతిపరిగ్రహఃమహాగుణానాంసతాంపరి గ్రహఃమహాగుణపరిగ్రహః॥ ౧౧౯॥ రామానుజీయం॥ అతిథిరితి॥త్వాదృశోమహానితిసారః ॥ ౧౨౦॥ రామానుజీయం ॥ కించాతిథేస్తవపూజా యాంకామ్యార్థసిద్ధివద్వాయోరపిప్రత్యుపకారసిద్ధిస్స్యాదిత్యాహ - త్వంహీత్యాదినా ॥ ౧౨౧ ॥ సంబంధంవివృణోతి ॥ పూర్వమిత్యాదినా॥

చామీకరేతి॥చామీకరహిరణ్యాత్మక॥ ౧౦౨½॥ హిరణ్యనాభఇతి॥ నిశమ్య-వచనమితిశేషః- అనృశంస్యంకృతజ్ఞత్వం॥౧౦౨½॥సమహాత్మేత్యా దిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ శాతకుంభమయైఃశృంగైరుపలక్షితః॥౧౦౪½॥తప్తేతి ॥ శస్త్రసంకాశంశస్త్రశ్యామమాకాశం- కాంచనప్రభంక నకగౌరమాసీదిత్యర్థః॥౧౦౬½॥తమితి॥అసంగేనఏకాకినా॥౧౦౮½॥ సఇతి ॥ జహర్షచననందచేత్యనేనకాయమనసోర్వికృతిరుచ్యతే॥౧౧౦॥కృ తేచేతి॥కృతేఉపకారేసోయముదధిః-తత్ప్రతికారార్థీతస్యోపకారస్యప్రత్యుపకారార్థీత్వత్తఃసమ్మానమర్హతిత్వత్సకాశాత్త్వత్స్వీకారరూపాం పూజాంప్రాప్తుంయోగ్యోభవతీత్యర్థః॥ ౧౧౪॥ త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ ఏషకపిఃయోజనానాంశతంసమాప్లుతఃసమాప్లవి తుముపక్రాంతఃశేషంమార్గశేషంప్రక్రమతామితి॥ త్వన్నిమిత్తమనేనసాగరేణాహంబహుమానాత్ప్రచోదితః. అతఃకపిశార్దూలత్వంతిష్ఠ..మ యివిశ్రమ్యగమ్యతామిత్యన్వయః॥౧౧౬॥తదితి॥తత్ప్రసిద్ధం॥ ౧౧౭॥ అస్మాకమితి॥మహాగుణపరిగ్రహః-మహాగుణేనవాయునాపరిగృహ్యతే॥

త్వాంపూజనీయో మే శృణు చాప్యత్ర కారణం॥ ౧౨౨॥ పూర్వంకృతయుగే తాత పర్వతాః పక్షిణోఽభవన్। తేఽపి జగ్ము
ర్దిశస్సర్వా గరుడానిలవేగినః॥ ౧౨౩॥ తతస్తేషు ప్రయాతేషు దేవసంఘాస్సహర్షిభిః। భూతానిచ భయంజగ్ముస్తే
షాంపతనశంకయా ॥౧౨౪॥ తతః క్రుద్ధస్సహస్రాక్షః పర్వతానాం శతక్రతుః। పక్షాంశ్చిచ్ఛేద వజ్రేణ తత్రతత్ర సహ
స్రశః॥ ౧౨౫ ॥ సమాముపగతః క్రుద్ధో వజ్రముద్యమ్య దేవరాట్ । తతోఽహంసహసా క్షిప్తః శ్వసనేన మహాత్మనా ॥
౧౨౬॥ అస్మిన్ లవణతోయే చ ప్రక్షిప్తః ప్లవగోత్తమ। గుప్తపక్షసమగ్రశ్చ తవపిత్రాభిరక్షితః॥ ౧౨౭॥ తతోఽహంమా
నయామిత్వాం మాన్యోహి మమ మారుతః। త్వయా మే హ్యేష సంబంధః కపిముఖ్య మహాగుణః॥ ౧౨౮॥ అస్మిన్నేవంగ
తే కార్యే సాగరస్య మమైవ చ। ప్రీతిం ప్రీతమనాః కర్తుం త్వమర్హసి మహాకపే॥ ౧౨౯॥ శ్రమం మోక్షయ పూజాంచ
గృహాణ కపిసత్తమ। ప్రీతించ బహుమన్యస్వ ప్రీతోఽస్మి తవదర్శనాత్॥ ౧౩౦॥ ఏవముక్తః కపిశ్రేష్ఠస్తం నగోత్తమమబ్ర
వీత్॥ ౧౩౦½॥ ప్రీతోఽస్మి కృతమాతిథ్యం మన్యురేషోఽపనీయతాం॥ త్వరతే కార్యకాలో మే అహశ్చాప్యతివర్తతే। ప్రతి
జ్ఞాచ మయా దత్తా న స్థాతవ్యమిహాంతరే॥ ౧౩౨॥ ఇత్యుక్త్వా పాణినా శైలమాలభ్య హరిపుంగవః। జగామాకాశమావి
శ్య వీర్యవాన్ ప్రహసన్నివ॥ ౧౩౩॥ స పర్వతసముద్రాభ్యాం బహుమానాదవేక్షితః। పూజితశ్చోపపన్నాభిరాశీర్భిరని
లాత్మజః॥ ౧౩౪॥ అథోర్ధ్వం దూరముత్పత్య హిత్వా శైలమహార్ణవౌ। పితుః పంథానమాస్థాయ జగామ విమలేఽంబ
రే॥ ౧౩౫॥ భూయశ్చోర్ధ్వగతిం ప్రాప్య గిరిం తమవలోకయన్। వాయుసూనుర్నిరాలంబే జగామ విమలేఽంబరే॥ ౧౩౬॥ త
ద్ద్వితీయం హనుమతో దృష్ట్వా కర్మ సుదుష్కరం। ప్రశశంసుస్సురాస్సర్వే సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః॥ ౧౩౭॥ దేవతాశ్చాభవన్
హృష్టాస్తత్రస్థాస్తస్య కర్మణా। కాంచనస్య సునాభస్య సహస్రాక్షశ్చ వాసవః॥ ౧౩౮॥ ఉవాచ వచనం ధీమాన్ పరితోషాత్స
గద్గదం। సునాభం పర్వతశ్రేష్ఠం స్వయమేవ శచీపతిః॥ ౧౩౯॥ హిరణ్యనాభ శైలేంద్ర పరితుష్టోఽస్మి తే భృశం। అభయం తే ప్ర
యచ్ఛామి తిష్ఠ సౌమ్య యథాసుఖం॥ ౧౪౦॥ సాహ్యం కృతం తే సుమహద్విక్రాంతస్య హనూమతః। క్రమతో యోజనశతం ని
ర్భయస్య భయే సతి॥ ౧౪౧॥ రామస్యైష హి దూత్యేన యాతి దాశరథేర్హరిః। సత్క్రియాం కుర్వతా తస్య తోషితోఽస్మి దృ
ఢం త్వయా ॥ ౧౪౨ ॥ తతః ప్రహర్షమగమద్విపులం పర్వతోత్తమః। దేవతానాం పతిం దృష్ట్వా పరితుష్టం శతక్రతుం॥

పక్షిణః పక్షవంతః- హిః పాదపూరణే॥ ౧౨౬॥ అస్మిన్నితి॥ సమగ్రః సమగ్రపక్షః- గుప్తసమగ్రపక్షశ్చాయం తథాభవామితథా అభిరక్షితోఽస్మీత్యర్థః॥
౧౨౯॥ రామా॰॥ శ్రమమితి॥ మోక్షయ ముంచ- మోక్షనిరసన ఇతి చౌరాదికో ధాతుః॥ ౧౩౦½॥ ప్రీతోఽస్మీతి॥ కృతమాతిథ్యం- తవదర్శనాదినే
త్యాశయః- మన్యుః కోపః- మత్కృతా పూజా న గృహీతేతి కోపో నిరస్యతామిత్యర్థః- కార్యకాలః త్వరతే శీఘ్రం గచ్ఛేతి మాం ప్రేరయతి - అహశ్చాప్య
తివర్తతే- అత్ర విలంబః క్రియతే చేదిదమహోఽతివర్తతే ఇత్యర్థః- ఇహాంతరే- అంతరే మధ్యే- మయా న స్థాతవ్యమితి వానరసన్నిధౌ ప్రతిజ్ఞా
కృతా॥ రామానుజీయం॥ త్వరతే కార్యకాల ఇతి॥ కార్యకరణయోగ్యః కాలః కార్యకాలః- త్వరతే త్వరయతి- అహశ్చాప్యతివర్తతే- లంకాద్వీ
పప్రవేశయోగ్యమహశ్చాతివర్తతే- ప్రతిజ్ఞా చేతి॥ యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరశ్శ్వసనవిక్రమః। గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా
మితి ప్రతిజ్ఞా దత్తా- తస్మాదిహాంతరే న స్థాతవ్యం॥ ౧౩౨॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ ప్రహసన్నివ- ప్రసన్నముఖ ఇవేత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥
ఆలభ్య స్పృష్ట్వా - ప్రహసన్నివేత్యత్ర ఇవశబ్దో హాసప్రకర్షస్యాపారమార్థ్యపరః ప్రీతిసూచకః- మందస్మితం కుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౧౩౩॥
రామానుజీయం॥ స ఇతి॥ ఉపపన్నాభిః రామకార్యసిద్ధ్యుచితాభిః॥ ౧౩౪॥ అథేతి॥ హిత్వా శైలమహార్ణవౌ మూర్తిమంతౌ తౌ హిత్వేత్యర్థః-
అనేన శైలవత్సముద్రోఽపి మూర్తిమత్తయా తత్రాదృశ్యతేతి సూచితం ॥ ౧౩౬॥ తద్ద్వితీయమితి ॥ ద్వితీయం సముద్రలంఘనాపేక్షయా ద్వితీయం
తత్పర్వతజయరూపం కర్మ॥ ౧౩౭॥ రామానుజీయం॥ దేవతాశ్చేతి॥ తస్య మైనాకస్య- కర్మణా దేవతా హృష్టా అభవన్ సహస్రాక్షశ్చ హృష్టో
భవదితి వచనవిపరిణామేన సంబంధః॥ ౧౪౦॥ సాహ్యమితి॥ భయే సతి - సముద్రలంఘనే స్యాత్కింభవిష్యతీత్యాశంకా భయే సతీత్యర్థః ॥ రామా
నుజీయం॥ సాహ్యమితి॥ సాహ్యం సహాయకర్మ- సహకారిత్వమితి యావత్ - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ - తే త్వయా- నిర్భయస్య భయే సతి-
అతివిస్తృతసముద్రోపర్యాకాశగమనే సముద్రపతనాదిభయనిమిత్తసంభావనాయామపి నిర్భయస్య॥ ౧౪౩॥ రామానుజీయం ॥ స ఇతి ॥ బభూ

తథా॥ ౧౧౯॥ అతిథిరితి॥ త్వాదృశో మహానితి పాఠః॥ ౧౨౮॥ అస్మిన్నితి॥ ఏవంగతే ప్రాప్తే సతి- కార్యే ఉపకారరూపకార్యే ప్రీతిం కర్తుమర్హసి- పూ
జాస్వీకారేణేతి భావః॥ ౧౩౦½॥ ప్రీత ఇతి॥ మన్యుః పూజానంగీకారనిబంధనం దైన్యం॥ త్వరత ఇతి॥ కార్యకాలః లంకాప్రవేశకాలః- త్వరతే విళంబం న
సహతే॥ ౧౩౨॥ ఇతీతి॥ ఆలభ్య స్పృష్ట్వా- ప్రహసన్నివ ప్రసన్నముఖస్సన్ ॥ ౧౩౪॥ అథేతి॥ పితుః పంథానం వాయుమార్గం॥ ౧౩౬॥ తదితి॥ స
ముద్రలంఘనం ప్రథమం కర్మ- ద్వితీయం మైనాకగిరావవిశ్రమ్య గమనం॥ ౧౩౭॥ దేవతాశ్చేతి॥ వాసవశ్చ హృష్ట ఇతి సంబంధః॥ ౧౪౦॥ సాహ్యా
మితి॥ సాహ్యం సహాయకర్మ- సహకారిత్వమితి యావత్- తే తవ- మన్నిమిత్తభయే సత్యపి నిర్భయస్య హనూమతః సాహ్యం కృతం అతః అభయం

౧౪౩॥ స వై సత్త్వవరశ్శైలో బభూవావస్థితస్తదా । హనుమాంశ్చ ముహూర్తేన వ్యతిచక్రామ సాగరం ॥ ౧౪౪ ॥ తతో
దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అబ్రువన్సూర్యసంకాశాం సురసాం నాగమాతరం ॥ ౧౪౫॥ అయం వాతా
త్మజశ్శ్రీమాన్ ప్లవతే సాగరోపరి । హనుమాన్నామ తస్య త్వం ముహూర్తం విఘ్నమాచర ॥ ౧౪౬ ॥ రాక్షసం రూపమా
స్థాయ సుఘోరం పర్వతోపమం । దంష్ట్రాకరాళం పింగాక్షం వక్త్రం కృత్వా నభస్సమం ॥ ౧౪౭॥ బలమిచ్ఛామహే జ్ఞా
తుం భూయశ్చాస్య పరాక్రమం । త్వాం విజేష్యత్యుపాయేన విషాదం వా గమిష్యతి ॥ ౧౪౮॥ ఏవముక్తా తు సా దేవీ దైవతై
రభిసత్కృతా । సముద్రమధ్యే సురసా బిభ్రతీ రాక్షసం వపుః ॥ ౧౪౯ ॥ వికృతం చ విరూపం చ సర్వస్య చ భయావహం।
ప్లవమానం హనూమంతమావృత్యేదముహాచ హ ॥ ౧౫౦ ॥ మమ భక్షః ప్రదిష్టస్త్వమీశ్వరైర్వానరర్షభ । అహం త్వాం
భక్షయిష్యామి ప్రవిశేదం మమాననం ॥ ౧౫౧ ॥ ఏవముక్తస్సురసయా ప్రాంజలిర్వానరర్షభః । ప్రహృష్టవదనశ్శ్రీమా
నిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫౨ ॥ రామో దాశరథిర్నామ ప్రవిష్టో దండకావనం । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి
భార్యయా॥ ౧౫౩॥ అన్యకార్యవిషక్తస్య బద్ధవైరస్య రాక్షసైః । తస్య సీతా హృతా భార్యా రావణేన యశస్వినీ॥ ౧౫౪॥
తస్యాస్సకాశం దూతోఽహం గమిష్యే రామశాసనాత్ । కర్తుమర్హసి రామస్య సాహ్యం విషయవాసిని ॥ ౧౫౫॥ అథవా
మైథిలీం దృష్ట్వా రామం చాక్లిష్టకారిణం।ఆగమిష్యామి తే వక్త్రం సత్యం ప్రతిశృణోమి తే॥ ౧౫౬॥ ఏవముక్తా హనుమతా
సురసా కామరూపిణీ । అబ్రవీన్నాతివర్తేత కశ్చిదేష వరో మమ ॥ ౧౫౭ ॥ (తం ప్రయాంతం సముద్వీక్ష్య సురసా వా
క్యమబ్రవీత్ । బలం జిజ్ఞాసమానా వై నాగమాతా హనూమతః । ప్రవిశ్య వదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరోత్తమ॥ వర ఏష
పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వరా । వ్యాదాయ వక్త్రం విపులం స్థితా సా మారుతేః పురః ॥ ఏవముక్తస్సురసయా క్రుద్ధో
వానరపుంగవః। అబ్రవీత్కురు వై వక్త్రం యేన మాం విషహిష్యసే ॥ ఇత్యుక్త్వా సురసాం క్రుద్ధో దశయోజనమాయతః।

వావస్థితస్తదా - తస్మిన్ కాలే స్వస్థోఽభూదిత్యర్థః - ప్రతిప్రయాణవేళాయామపి పర్వతేంద్రం సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవానితి మైనాకావ
స్థానాభిధానాత్ - సాగరం మైనాకాధిష్ఠితసాగరప్రదేశం॥ ౧౪౫ ॥ రామానుజీయం॥అయమితి ॥ శ్రీమాన్ - అత్ర శ్రీశబ్దేన అతిదూరసము
ద్రలంఘన ... బలాభివృద్ధిప్రయుక్తా సుషమోచ్యతే॥ ౧౫౩॥ అన్యేతి॥ అన్యకార్యవిషక్తస్య మారీచమృగగ్రహణవ్యాసక్తస్య॥ ౧౫౪॥
తస్యా ఇతి॥ విషయవాసినీ రామరాజ్యవాసినీ ॥ ౧౫౬॥ ఏవమితి ॥ నాతివర్తేన్మా ంమమాననమప్రవిశ్య న గచ్ఛేత్- అతివర్తేదిత్యత్రపరస్మైపద
మార్షం - అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - అబ్రవీన్నాతివర్తేన్మాం కశ్చిదేష వరో మమేత్యస్యానంతరం తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం వక్త్రం వాయుపుత్ర
స్సుబుద్ధిమానిత్యాదిశ్లోకా ద్రష్టవ్యాః - మధ్యే తం ప్రయాంతమిత్యాదయః కేచన శ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః - అసంగతాశ్చ - శతయోజనాయతత్వేనాస
న్నైలంకావాసిభిశ్చ జ్ఞాతస్స్యాదితి విరోధాత్ - తఇమే ప్రక్షిప్తశ్లోకాః॥ తం ప్రయాంతం సముద్వీక్ష్య సురసా వాక్యమబ్రవీత్ । బలం జిజ్ఞాసమానా
వై నాగమాతా హనూమతః॥ ప్రవిశ్య వదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరోత్తమ। వర ఏష పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వరా॥ వ్యాదాయ విపులం వక్త్రం
స్థితా సా మారుతేః పురః ॥ ఏవముక్తస్సురసయా క్రుద్ధో వానరపుంగవః॥ అబ్రవీత్కురు వై వక్త్రం యేన మాం విషహిష్యసే ॥ ఇత్యుక్త్వా సుర
సాం క్రుద్ధో దశయోజనమాయతః । దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమాంస్తదా ॥ తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశం దశయోజనమాయతం । చకా
ర సురసా చాస్యం వింశద్యోజనమాయతం । హనూమాంస్తు తతః క్రుద్ధస్త్రింశద్యోజనమాయతః ॥ చకార సురసా వక్త్రం చత్వారింశత్తథో
చ్ఛ్రితమ్ ॥ బభూవ హనుమాన్వీరః పంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః । చకార సురసా వక్త్రం షష్టియోజనమాయతం ॥ తథైవ హనుమాన్వీరస్స
ప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః। చకార సురసా వక్త్రమశీతియోజనోచ్ఛ్రితం ॥ హనూమానచలప్రఖ్యో నవతీయోజనోచ్ఛ్రితః । చకార సుర
సా వక్త్రం శతయోజనమాయతమితి ॥ రామానుజీయం ॥ దేవమాతా హనూమత ఇత్యతః పరం ప్రవిశ్య వదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరోత్తమ ।
వర ఏష పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వరేతి పాఠః ॥ ఏవమితి ॥ విషహిష్యసే అభిభవిష్యసి- గ్రసిష్యసీత్యర్థః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ దశయోజనమా
యతః - దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమానిత్యనేన దశయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజనమాయతా । ఛాయా వానరసింహస్యేత్యుక్త
చ్ఛాయోచితం పరిమాణాంతరం సురసాదర్శనాత్పూర్వం సంక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే . చకార సురసా చాస్యం వింశద్యోజనమాయత
మిత్యతః పరం హనూమాంస్తు తతః క్రుద్ధస్త్రింశద్యోజనమాయత ఇత్యాదిక్రమేణ చకార సురసా వక్త్రం శతయోజనమాయతమిత్యేవ పాఠక్ర

ప్రయచ్ఛామీతి సంబంధః॥ ౧౪౩॥ హనూమానితి॥ సాగరం మైనాకాధిష్ఠితసింధుప్రదేశం॥ ౧౪౮॥ త్వామితి॥ త్వాముపాయేన విజేష్యతి వా- వి
షాదం దైన్యం గమిష్యతి వేతి జ్ఞాతుమిచ్ఛామహ ఇతి సంబంధః॥ ౧౫౦ ॥ మమేతి॥ ఈశ్వరైః దైవతైః॥ ౧౫౩॥అన్యేతి॥ కార్యవిషక్తస్య మాయామృ
గవధప్రస్థితస్య॥౧౫౪॥తస్యా ఇతి॥విషయవాసిని రామరాజ్యవాసిని- త్రైలోక్యనాథత్వాద్రఘునాథస్యేతి భావః॥ ౧౫౬॥ఏవమితి॥కశ్చిదపి జనః
నాతివర్తేత-మామితి శేషః- నాతివర్తేన్మామిత్యపి పాఠః॥౧౫౭॥ అథవరదానం శ్రుత్వాపి జిగమిషం తం ప్రత్యాహ॥తమితి॥ఏవమితి॥ విషహిష్య

దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమాంస్తదా॥ తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశం దశయోజనమాయతమ్। చకార సురసా చాస్యం వింశద్యోజనమాయతమ్ । తాం దృష్ట్వా విస్తృతాస్యాం తు వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్ ॥ హనూమాంస్తు తతః క్రుద్ధస్త్రింశద్యోజనమాయతః । చకార సురసా వక్త్రం చత్వారింశత్తథోచ్ఛ్రితమ్ ॥ బభూవ హనుమాన్వీరః పంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః । చకార సురసా వక్త్రం షష్టియోజనమాయతమ్ ॥ తథైవ హనుమాన్వీరస్సప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః । చకార సురసా వక్త్రమశీతీయోజనాయతమ్॥ హనుమానచలప్రఖ్యో నవతీయోజనోచ్ఛ్రితః । చకార సురసా వక్త్రం శతయోజనమాయతమ్॥) తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్॥ (దీర్ఘజిహ్వం సురసయా సుఘోరం నరకోపమమ్) సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః॥౧౫౭॥ సోఽభిపత్యాశు తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః। అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫౮ ॥ ప్రవిష్టోఽస్మి హి తే వక్త్రం దాక్షాయణి నమోఽస్తు తే । గమిష్యే యత్ర వైదేహీ సత్యశ్చాసీద్వరస్తవ॥౧౫౯॥ తం దృష్ట్వా వదనాన్ముక్తం చంద్రం రాహుముఖాదివ ! అబ్రవీత్సురసా దేవీ స్వేన రూపేణ వానరమ్।౧౬౦॥ అర్థసిద్ధ్యై హరిశ్రేష్ఠ గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖమ్ । సమానయస్వ వైదేహీం రాఘవేణ మహాత్మనా॥౧౬౧॥ తత్తృతీయం హనుమతో దృష్ట్వా కర్మ సుదుష్కరమ్ । సాధు సాధ్వితి భూతాని ప్రశశంసుస్తదా హరిమ్॥౧౬౨॥ స సాగరమనాధృష్యమభ్యేత్య వరుణాలయమ్। జగామాకాశమావిశ్య వేగేన గరుడోపమః॥౧౬౩॥ సేవితే వారిధారాభిః పతగైశ్చ నిషేవితే। చరితే కైశికాచార్యైరైరావతనిషేవితే ॥ సింహకుంజరశార్దూలపతగోరగవాహనైః । విమానైస్సంపతద్భిశ్చ విమలైస్సమలంకృతే॥ వజ్రాశనిసమాఘాతైః పావకైరుపశోభితే । కృతపుణ్యైర్మహాభాగైస్స్వర్గజిద్భిరలంకృతే॥ వహతా హవ్యమత్యర్థం సేవితే చిత్రభానునా। గ్రహనక్షత్రచంద్రార్కతారాగణవిభూషితే ॥ మహర్షిగణగంధర్వనాగయక్షసమాకులే । వివిక్తే విమలే విశ్వే విశ్వావసునిషేవితే॥ దేవరాజగజాక్రాంతే చంద్రసూర్యపథే శివే, వితానే జీవలోకస్య వితతే బ్రహ్మనిర్మితే॥ బహుశస్సేవితే వీరైర్విద్యాధరగణైర్వరైః। జగామ వాయుమార్గే తు గరుత్మానివ మారుతిః॥౧౭౧॥ ప్రదృశ్యమానస్సర్వత్ర హనుమాన్మారుతాత్మజః। భేజేఽంబరం నిరాలంబం లంబపక్ష ఇవాద్రిరాట్॥౧౭౨॥ ప్లవమానం తు తం దృష్ట్వా సింహికా నామ రాక్షసీ। మనసా చింతయామాస ప్రవృద్ధా కామరూపిణీ॥

మః - ఏతేశ్లోకాః కేషుచిత్కోశేషు లేఖకప్రమాదాత్పతితాః- సప్తతీయోజనోచ్ఛ్రిత ఇత్యాదౌ దీర్ఘ ఆర్షః ॥ ౧౫౬ ॥ ప్రకృతమభిలిఖ్యతే- తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్ । సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః ॥ రామానుజీయమ్ ॥ తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యమితి॥ వ్యాదితం వ్యాత్తం- ఇదాగమస్త్వార్షః- అతివిస్తృతం వక్త్రం సూక్ష్మరూపేణ ప్రవిశ్య క్షణేన నిర్గంతుమయం సమీచీనస్సమయ ఇతి జ్ఞానయోగాత్ సుబుద్ధిమానితి విశేషణమ్॥౧౫౭॥ ప్రవిష్టోఽస్మీతి॥ దక్షస్యాపత్యం దాక్షాయణి త్వం చ పూర్వం వరప్రదానకథనసమయే తథైవ కథితమిత్యపవాదాత్ కల్ప్యతే॥ రామానుజీయమ్॥ ప్రవిష్టోఽస్మి హీతి॥ దాక్షాయణీత్యనువాదాత్ స్వవరప్రదానకథనసమయే హనుమంతం ప్రతి స్వస్య దాక్షాయణీత్వమపి తయైవ కథితమిత్యవగంతవ్యమ్- సత్యశ్చాసీద్వరస్తవ- త్వదాస్యం ప్రవిశ్య నిర్గమనాత్ బ్రహ్మణా దత్తో వర సత్య ఆసీదిత్యర్థః- వరో బ్రహ్మసనత్కుమారకత్వమార్గః॥ ౧౬౦॥ రామానుజీయమ్॥ అర్థేతి॥ సమానయస్వ సంగమయ॥ ౧౬౪॥ ఆకాశగమనమతిదుష్కరమిత్యనుమర్థం కథయితుమాకాశస్వరూపం వర్ణ్యతే- సేవిత ఇత్యాదినా శ్లోకసప్తకేన॥ కైశికాచార్యైః కైశికే రాగవిశేషే ఆచార్యైః- విద్యాధరవిశేషైరిత్యర్థః - వజ్రాశనిసమాఘాతైః పావకైః వజ్రాశనిసమాఘాతైస్తైస్తైరభిజ్వాలైః పావకైః- హవ్యం వహతా దేవేభ్యో హవ్యవహనార్థం గతేన- చిత్రభానునా వహ్నినా- విశ్వే విశ్వగతే- వ్యాపక ఇత్యర్థః- దేవరాజగజాక్రాంతే ఐరావతభిన్నదిగ్గజాక్రాంతే- వితానే వితానతుల్యే- వితత ఇతి వితానవిశేషణమ్॥ రామానుజీయమ్ ॥ సేవిత ఇతి ॥ కైశికాచార్యైః కైశికం రాగవిశేషః తదాచార్యైః తుంబురుప్రభృతిభిరిత్యర్థః. ఐరావతనిషేవితే- ఐరావతమిలిబుజు దీర్ఘమింద్రధనురుచ్యతే - తేన నిషేవితే యుక్తే॥ ని॥ ఇంద్రాయుధం త్వింద్రధనుస్తదీర్ఘమృజురోహితమ్। ఐరావతం చ విద్యుత్తు చంచలా చపలేతి వైజయంతీ - వజ్రాశనిసమాఘాతైః వజ్రాశనోస్సమః తుల్యః ఆఘాతః అభిఘాతః యేషాం తైః- వివిక్త ఇతి- విశ్వే- విశతీతి విశ్వః- వ్యాపక ఇత్యర్థః-వితానే ఉల్లోచభూతే॥ ని॥ అస్త్రీ వితానముల్లోచ ఇత్యమరః- విద్యాధరగణైర్వరైరిత్యతః పరమ్- జగామ వాయుమార్గే తు గరుత్మానివ మారుతిరితి పాఠక్రమః- ఉపరి తు హనుమాన్ మేఘజాలానీత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం ప్రమాదాల్లిఖితమ్- ప్రదృశ్యమాన

సే అభిభవిష్యన్ గ్రసిష్యసీత్యర్థః॥ తద్దృష్ట్వేతి॥ సురసయా వ్యాదితమాస్యమ్॥ ౧౬౧॥ అర్థేతి॥ సమానయ సంయోజయ॥ ౧౬౨॥ తదితి॥ తృతీయం కర్మ సురసావక్త్రనిష్క్రమణమ్॥ ౧౬౪॥ సేవిత ఇతి॥ కైశికాచార్యైః కైశికం నృత్తాదితదాచార్యైస్తుంబురుప్రభృతిభిః- ఐరావతనిషేవితే- ఐరావతమితి ఋజుదీర్ఘమింద్రధనురుచ్యతే॥ వజ్రాశనిసమాఘాతైః వజ్రాశనోః సమస్తుల్య ఆఘాతోఽభిఘాతో యేషాం తైః- పావకైః॥ ఆకాశస్యైకోనపంచాశదగ్నిసంబంధముక్త్వా- తత్ప్రధానభూతచిత్రభానుసంబంధమాహ వహతేతి ॥ వివిక్త ఇతి॥ విశ్వే విశ్వవ్యాపకే విశ్వావసుః గంధర్వరా

౧౭౩॥అద్యదీర్ఘస్యకాలస్యభవిష్యామ్యహమాశితా। ఇదంహి మేమహత్సత్త్వంచిరస్యవశమాగతం॥ ౧౭౪॥ఇతిసంచిం
త్యమనసాఛాయామస్యసమాక్షిపత్ ॥ ౧౭౪ ॥ ఛాయాయాంగృహ్యమాణాయాంచింతయామాసవానరః॥౧౭౫॥
సమాక్షిప్తోఽస్మిసహసాపంగూకృతపరాక్రమః । ప్రతిలోమేనవాతేనమహానౌరివసాగరే ॥ ౧౭౬ ॥ తిర్యగూర్ధ్వ
మధశ్చైవవీక్షమాణస్తతఃకపిః । దదర్శసమహత్సత్త్వముత్థితంలవణాంభసి ॥ ౧౭౭ ॥ తద్దృష్ట్వాచింతయామాస
మారుతిర్వికృతాననం। కపిరాజేనకథితంసత్త్వమద్భుతదర్శనం ॥ ఛాయాగ్రాహిమహావీర్యంతదిదంనాత్రసంశయః॥
౧౭౮॥ సతాంబుద్ధ్వార్థతత్త్వేనసింహికాంమతిమాన్కపిః। వ్యవర్ధతమహాకాయఃప్రావృషీవవలాహకః॥ ౧౭౯॥
తస్యసాకాయముద్వీక్ష్యవర్ధమానంమహాకపేః।వక్త్రంప్రసారయామాసపాతాళాంతరసన్నిభం ॥ ౧౮౦॥ ఘన
రాజీవగర్జంతీవానరంసమభిద్రవత్ ॥౧౮౧॥ సదదర్శతతస్తస్యావివృతంసుమహన్ముఖం। కాయమాత్రంచమేధావీమ
ర్మాణిచమహాకపిః॥ ౧౮౨॥ సతస్యావివృతేవక్త్రేవజ్రసంహననఃకపిః।సంక్షిప్యముహురాత్మానంనిష్పపాతమహాబలః॥
౧౮౩॥ ఆస్యేతస్యానిమజ్జంతందదృశుస్సిద్ధచారణాః । గ్రస్యమానంయథాచంద్రంపూర్ణంపర్వణిరాహుణా॥ ౧౮౪॥త
తస్తస్యానఖైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాణ్యుత్కృత్యవానరః । ఉత్పపాతాథవేగేనమనస్సంపాతవిక్రమః॥ ౧౮౫ ॥తాంతుదృష్ట్యాచ
ధృత్యాచదాక్షిణ్యేననిపాత్యచ।సకపిప్రవరోవేగాద్వవృధేపునరాత్మవాన్॥ ౧౮౬॥ హృతహృత్సాహనుమతాపపాతవి
ధురాంభసి॥౧౮౭॥ తాంహతాంవానరేణాశుపతితాంవీక్ష్యసింహికాం॥భూతాన్యాకాశచారీణితమూచుఃప్లవగోత్త
మం॥ ౧౮౮॥భీమమద్యకృతంకర్మమహత్సత్త్వంత్వయాహతం ॥ సాధయార్థమభిప్రేతమరిష్టంప్లవతాంవర। యస్య
త్వేతానిచత్వారివానరేంద్రయథాతవ॥ ధృతిర్దృష్టిర్మతిర్దాక్ష్యంస్వకర్మసునసీదతి ॥ ౧౮౯॥ సతైస్సంభావితఃపూ
జ్యఃప్రతిపన్నప్రయోజనః॥జగామాకాశమావిశ్యపన్నగాశనవత్కపిః ॥ ౧౯౦ ॥ ప్రాప్తభూయిష్ఠపారస్తుసర్వతఃప్రతి
లోకయన్॥యోజనానాంశతస్యాంతేవనరాజిందదర్శసః॥ ౧౯౧॥ దదర్శచపతన్నేవవివిధద్రుమభూషితం॥ద్వీపం
శాఖామృగశ్రేష్ఠోమలయోపవనానిచ॥ ౧౯౨॥ సాగరంసాగరానూపంసాగరానూపజాన్ద్రుమాన్॥ సాగరస్యచప
త్నీనాంముఖాన్యపివిలోకయన్।సమహామేఘసంకాశంసమీక్ష్యాత్మానమాత్మవాన్ ॥ నిరుంధంతమివాకాశంచకార

స్సర్వత్రేతిపాఠః॥ ౧౭౩॥ అద్యేతి॥ దీర్ఘస్యకాలస్యదీర్ఘకాలేగతేసతి – అద్యఆశితా ఆశిత్రీభుక్తవతీభవిష్యామి॥ ౧౭౪॥ ఇతీతి॥ సమాక్షి
పత్ సమ్యగ్గృహీతవతీ॥ ౧౭౫॥ సమాక్షిప్తఇతి॥ పంగూకృతిపరాక్రమఃకుంఠితగతిః- ప్రతిలోమేనప్రతికూలేన॥౧౭౭॥ ఛాయాగ్రాహీతి॥తది
దంఛాయాగ్రాహికపిరాజేనకథితంనాత్రసంశయఇతియోజనా॥ ౧౮౦॥ ఘనరాజీవేతి॥సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్ ॥౧౮౧॥ సదదర్శేతి॥
కాయమాత్రందేహప్రమాణం॥ ౧౮౨॥ సఇతి॥ ముహుస్సంక్షిప్య సన్నికర్షానుగుణంసంకుచ్య ॥ ౧౮౪॥ తతఇతి॥ తతః తేనరూపేణ – మన
స్సంపాతఃక్రమఃమనోవేగతుల్యగతిః॥ రామానుజీయం॥ తతఇతి॥ అథ వానరః-మనస్సంపాతవిక్రమస్సన్ మనోగమనసమానగతిస్సన్ – తీక్ష్ణై
ర్నఖైస్తస్యామర్మాణ్యుత్కృత్యతతఃఆస్యాత్ వేగేనోత్పపాత- అస్యపిధానాత్పూర్వమేవోత్పపాతేత్యర్థః ॥ ౧౮౫॥ తామితి ॥ దృష్ట్యా
దూరాదేవదర్శనేన- ధృత్యాఅస్యనియమనజననధార్ష్ట్యేన దాక్షిణ్యేనపాటవేన॥ ౧౮౬॥ హృతహృదితి ॥ విధురా ఆర్తా॥ ౧౮౭॥ భీమమి
త్యాది ॥ అరిష్టంశుభంయథాభవతితథా- యస్యసింహికారూపసత్త్వస్య- దృష్టిఃఆయతిక్షమసూక్ష్మేక్షణం- మతిఃఅర్థతత్త్వనిశ్చయః - క్రియా
వత్త్వందాక్ష్యం- యథాతవతథాయస్యచత్వారిసంతితత్త్వయాహతం. తాన్యేవచత్వార్యాహ- ధృతిరితి- యాధృతిఃస్వకర్మసుస్వానుకూల్య
కార్యేషునావసీదతి – యాదృష్టిర్నావసీదతి – యామతిర్నావసీదతి- యద్దాక్ష్యంనావసీదతి - ఏతానిచత్వారియస్యసంతితత్త్వయాహతమితి
యోజనా॥ ౧౮౯॥ సఇతి॥ సంభావితఃపూజితః - ప్రతిపన్నప్రయోజనఃప్రాప్తప్రతిభాసితకార్యసారః- సచత్రిత్వేదోషేసమాసేఽపిసురసా
యాజయప్రతిపత్తిఃసింహికాయావధప్రతిపత్తిశ్చ॥ ౧౯౦॥ ప్రాప్తేతి ॥ ప్రాప్తభూయిష్ఠపారఃప్రాప్తప్రాయతీరః॥ ౧౯౧॥దదర్శేతి॥ మల
యోపవనానిలంకామలయఇతిదక్షిణతీరేస్థితమలయఃతస్యోపవనాని॥ ౧౯౨॥ సాగరమితి॥సాగరస్యపత్నీనాంనదీనాంత్రికూటోత్పన్నానాం-

---

జః॥౧౭౩॥అద్యేతి॥ఆశితాభుక్తవతీ- సమాక్షిపత్ జగ్రాహ॥౧౭౯॥తస్యేతి॥ పాతాళాంబరసన్నిభంపాతాళవివరసదృశం॥౧౮౧॥ సదదర్శే
తి॥కాయమాత్రంశరీరప్రమాణం-స్వశరీరకబళనపర్యాప్తమిత్యర్థః-ముఖందదర్శమర్మాణిప్రాణస్థానానిసంక్షిప్య॥౧౮౪॥తతఇతి॥మనస్సంపా
తవిక్రమఃమనోగమనసమానగతిః॥౧౮౫॥తామితి॥దృష్ట్యాసూక్ష్మదర్శనేన-ధృత్యాధైర్యేణదాక్షిణ్యేనకౌశలేన-క్షిప్రకారిత్వేనేత్యర్థః- తస్యాః
సంహారనైపుణ్యేనవా॥౧౮౬॥హృతేతి॥సాసింహికాహృతహృత్ విదారితహృదయా-అతఏవవిధురావిహ్వలా ॥ ౧౮౭॥భీమమితి॥అరిష్టంశుభం॥
౧౮౯॥సఇతి॥ప్రతిపన్నప్రయోజనఃప్రాప్తప్రకృతకార్యః॥౧౯౦॥ప్రాప్తేతి॥ప్రాప్తంప్రాప్తప్రాయంభూయిష్ఠపారంమహాతీరంయేన॥ ౧౯౧

మతిమాన్మతిం॥౧౯౪॥ కాయవృద్ధింప్రవేగంచమమదృష్ట్వైవరాక్షసాః॥మయికౌతూహలంకుర్యురితి మే నైమహాకపిః॥
౧౯౫॥ తతశ్శరీరంసంక్షిప్యతన్మహీధరసన్నిభం॥ పునఃప్రకృతిమాపేదేవీతమోహఇవాత్మవాన్॥౧౯౬॥తద్రూపమ
తిసంక్షిప్యహనుమాన్ప్రకృతౌస్థితః। త్రీన్క్రమానివవిక్రమ్యబలివీర్యహరోహరిః॥౧౯౭॥సచారునానావిధరూపధారీప
రంసమాసాద్యసముద్రతీరం। పరైరశక్యఃప్రతిపన్నరూపస్సమీక్షితాత్మాసమవేక్షితార్థః॥ ౧౯౮॥ తతస్సలంబస్యగిరే
స్సమృద్ధేవిచిత్రకూటేనిపపాతకూటే: సకేతకోద్దాలకనాళికేరేమహాద్రికూటప్రతిమోమహాత్మా॥ ౧౯౯॥ తతస్తుసం
ప్రాప్యసముద్రతీరం సమీక్ష్యలంకాంగిరివర్యమూర్ధ్ని। కపిస్తుతస్మిన్నిపపాతపర్వతేవిధూయరూపంవ్యథయన్ మృగ
ద్విజాన్॥ ౨౦౦॥ ససాగరందానవపన్నగాయుతంబలేనవిక్రమ్యమహోర్మిమాలినం।నిపత్యతీరేచమహోదధేస్త
దాదదర్శలంకామమరావతీమివ. ౨౦౧॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే ప్రథమస్సర్గః.*******************

ససాగరమనాధృష్యమతిక్రమ్యమహాబలః। త్రికూటశిఖరేలంకాంస్థితాంస్వస్థోదదర్శహ॥౧॥తతఃపాదపముక్తే
నపుష్పవర్షేణవీర్యవాన్। అభివృష్టస్థితస్తత్రబభౌపుష్పమయోయథా ॥ ౨ ॥ యోజనానాంశతంశ్రీమాంస్తీర్త్వాప్యు
త్తమవిక్రమః।అనిశ్శ్వసన్కపిస్తత్రనగ్లానిమధిగచ్ఛతి ॥ ౩ ॥ శతాన్యహంయోజనానాంక్రమేయంసుబహూన్యపి।కిం
పునస్సాగరస్యాంతంసంఖ్యాతంశతయోజనం॥ ౪॥ సతువీర్యవతాంశ్రేష్ఠఃప్లవతామపిచోత్తమః। జగామవేగవాన్లలం
కాంలంఘయిత్వామహోదధిం॥ ౫॥ శాద్వలానిచనీలానిగంధవంతివనానిచ। గండవంతిచమధ్యేనజగామనగవంతిచ॥

ఆత్మానంస్వశరీరం- మతించకార- మేనఇతియావత్॥ ౧౯౪॥ కథంమేనఇత్యత్రాహ॥కాయవృద్ధిమితి॥౧౯౫॥ తతఇతి॥పునఃప్రకృతిమాపే
దేపునర్నిజాకారంప్రాప్తవాన్॥ ౧౯౬॥ ఉక్తంశరీరసంక్షేపందృష్టాంతార్థమనువదతి॥ తద్రూపమితి॥ ౧౯౭ ॥ సచార్వితి ॥ ప్రతిప
న్నరూపః ప్రతిపన్నస్వభావశరీరః- అభూదితి శేషః - సమీక్షితాత్మాసమీక్షితదేహః- సమవేక్షితార్థః నిరూపితకార్యః- పూర్వోక్తోప సం
హారశ్లోకఏషః ॥ రామానుజీయం ॥ సచార్వితి॥ పూర్వోక్తార్థసంగ్రహశ్లోకోయం-చారునానావిధరూపధారీతత్తత్కార్యానుగుణ్యేనపరిగృ
హీతరమణీయస్థూలసూక్ష్మాదిరూపః- పరైస్సింహికాదిభిఃఅశక్యఃఅప్రధృష్యః- పరంపరంసముద్రతీరమాసాద్య- సమీక్షితాత్మా సమాలోకితా
త్మప్రమాణస్వశరీరః- సమవేక్షితార్థఃసమాలోచితకార్యః- ప్రతిపన్నరూపఃఅంగీకృతనిజశరీరః- అభూదితిశేషః ॥ ౧౯౮॥ తతఇతి॥ లంబస్య
లంబమానస్యేవస్థితస్య అవిజ్ఞాతాగ్రస్యేత్యర్థః - విచిత్రకూటేవివిధాశ్చర్యసమూహే॥ని॥కూట స్త్వస్త్రియాంపుంజపాలయోరితిదర్పణః-
ఉద్దాలకాశ్శ్లేష్మాతకాః॥ ౧౯౯॥ వ్యథయన్ మృగద్విజానిత్యాదివిశేషంవక్తుముక్తమర్థమనువదతి ॥ తతస్త్వితి ॥ సముద్రతీరంతీరోపర్యా
కాశం- విధూయరూపంపూర్వరూపంవిహాయ. వృత్తముపజాతిః॥ ౨౦౧॥ అస్మిన్సర్గేసార్ధైకాధికద్విశతశ్లోకాః ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవి
రచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-ప్రథమస్సర్గః*******************
ససాగరమిత్యాది॥ రామానుజీయం॥ త్రికూటశిఖరేలంకాంస్థితామితిపాఠః॥ ౩॥ సముద్రలంఘనేకుతో గ్లానింనాధ్యగచ్ఛదిత్యత్రాహ॥శతా
నీతి॥ రామానుజీయం॥ సముద్రలంఘనేకుతఃశ్రమంనాధ్యగచ్ఛత్తత్రాహ॥ శతాన్యహమితి ॥ అహంసుబహూన్యపియోజనానాంశతానిక్రమే
యం- శతయోజనసంఖ్యాకంసాగరస్యాంతంకింపునరితిఅమన్యతేతిశేషః॥౫॥ శాద్వలానీతి॥ గండవంతిస్థూలోపలవంతి- నాప్యైకదేశేనామగ్ర
హణేనగండశబ్దేనగండశైలఉచ్యతే॥ రామానుజీయం॥శాద్వలానీతి॥వనానిపర్వతస్థవనాని- గండవంతిస్థూలపాషాణవంతి- మధ్యేనమధ్యమా

ర్గేణ రేతి॥ పతన్గచ్ఛన్- మలయఃలంకాయాంమలయోనామగిరిః॥ మతింకర్తవ్యనిశ్చయం॥ ౧౯౪॥ తామేవాహ, కాయవృద్ధిమిత్యాది॥
కౌతూహలంఆశ్చర్యధియాదిదృక్షాం॥ ౧౯౫॥ తతఇతి॥ ప్రకృతింనిజాకారం- వీతమోహఃనివృత్తావిద్యః ॥ ౧౯౬ ॥ ఉక్తశరీరసంక్షేపందృ
ష్టాంతకథనార్థంఅనువదతి॥ తద్రూపమితి॥ ౧౯౭ ॥ సచార్వితి॥ నానావిధరూపధారీ- పరైఃశత్రుభిఃఅశక్యఃఅప్రధృష్యః- సమీక్షితాత్మా
సమాలోకితాత్మప్రమాణస్వశరీరః - సమవేక్షితార్థః ఆలోచితానంతరకార్యః ప్రతిపన్నరూపః అంగీకృతప్లవంగదేహః అభూదితిశేషః॥
౧౯౮॥ తతఇతి॥ లంబస్యలంబాఖ్యస్యగిరేః- విచిత్రకూటేవివిధైస్త్రికూటైః అవాంతరశిఖరాణియస్మిన్ తస్మిన్కూటేశృంగేపపాతేతిసంబం
ధః॥౧౯౯॥ఉక్తార్థంపునఃశ్లోకద్వయేనాహ- తతస్త్విత్యాది ॥ ౨౦౧॥ ॥ ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్య
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంప్రథమస్సర్గః. **********
౧॥తతఇతి॥పుష్పమయోయథాపుష్పమయకపిరివేత్యర్థః॥౨॥యోజనానామితి॥అనిశ్శ్వసన్ శ్రమనిబంధనదీర్ఘనిశ్శ్వాసమముంచన్-
తత్రలంఘననిమిత్తే-నాధిగచ్ఛతినాధ్యగచ్ఛత్॥౩॥శతానీతి॥అహంసుబహూన్యపియోజనానాంశతానిక్రమేయం-శతయోజనంయథాతథాసం
ఖ్యాతంసాగరస్యాంతం-కింపునరిత్యమన్యతేతిశేషః॥౫॥శాద్వలానీతి॥గండవంతిస్థూలపాషాణవంతి-నగవంతిక్షుద్రగిరివంతి-శాద్వలానివనా

౬॥ శైలాంశ్చ తరుసంఛన్నాన్వనరాజీశ్చ పుష్పితాః। అభిచక్రామ తేజస్వీ హనుమాన్ప్లవగర్షభః॥ ౭ ॥ స తస్మిన్నచ
లే తిష్ఠన్వనాన్యుపవనాని చ॥ ౭½॥ స నగాగ్రే చ తాం లంకాం దదర్శ పవనాత్మజః॥ ౮॥ సరళాన్కర్ణికారాంశ్చ ఖర్జూ
రాంశ్చ సుపుష్పితాన్। ప్రియాళాన్ముచులిందాంశ్చ కుటజాన్కేతకానపి॥ ప్రియంగూన్గంధపూర్ణాంశ్చ నీపాన్సప్తచ్ఛ
దాంస్తథా। అసనాన్కోవిదారాంశ్చ కరవీరాంశ్చ పుష్పితాన్ ॥ పుష్పభారనిబద్ధాంశ్చ తథా ముకుళితానపి। పాదపాన్వి
హగాకీర్ణాన్పవనాధూతమస్తకాన్॥ హంసకారండవాకీర్ణా వాపీః పద్మోత్పలాయుతాః। ఆక్రీడాన్వివిధాన్రమ్యాన్వివి
ధాంశ్చ జలాశయాన్॥ సంతతాన్వివిధైర్వృక్షైస్సర్వర్తుఫలపుష్పితైః। ఉద్యానాని చ రమ్యాణి దదర్శ కపికుంజరః॥ ౧౩॥
సమాసాద్య చ లక్ష్మీవాన్లంకాం రావణపాలితామ్। పరిఘాభిస్సపద్మాభిస్సోత్పలాభిరలంకృతామ్॥ సీతాపహరణార్థేన రా
వణేన సురక్షితామ్। సమంతాద్విచరద్భిశ్చ రాక్షసైరుగ్రధన్విభిః॥ కాంచనేనావృతాం రమ్యాం ప్రాకారేణ మహాపురీమ్।
గృహైశ్చ గ్రహసంకాశైశ్శారదాంబుదసన్నిభైః ॥ పాండురాభిః ప్రతోళీభిరుచ్చాభిరభిసంవృతామ్ । అట్టాలకశతాకీ
ర్ణాం పతాకాధ్వజమాలినీమ్॥ తోరణైః కాంచనైర్దివ్యైర్లతాపంక్తివిచిత్రితైః। దదర్శ హనుమాన్లంకాం దివి దేవపురీమివ॥
౧౮॥ గిరిమూర్ధ్ని స్థితాం లంకాం పాండురైర్భవనైశ్శుభైః। దదర్శ స కపిశ్రేష్ఠః పురమాకాశగం యథా॥ ౧౯॥ పాలితాం
రాక్షసేంద్రేణ నిర్మితాం విశ్వకర్మణా। ప్లవమానామివాకాశే దదర్శ హనుమాన్పురీమ్॥ ౨౦॥ వప్రప్రాకారజఘనాం విపు
లాంబునవాంబరామ్। శతఘ్నీశూలకేశాంతామట్టాలకవతంసకామ్॥ మనసేవ కృతాం లంకాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా॥
౨౧½॥ ద్వారముత్తరమాసాద్య చింతయామాస వానరః॥ ౨౨॥ కైలాసశిఖరప్రఖ్యామాలిఖంతీమివాంబరమ్। డీయమానా

ర్గేణ- నగవంతి ప్రశస్తవృక్షయుక్తాని॥ ౬॥ రామానుజీయం॥ శైలానితి॥ అత్ర శైలశబ్దశ్శృంగపరః- లంబాఖ్యగిరేరుపరితనస్యోచ్యమానత్వాత్॥
౭॥ స ఇతి॥ స తస్మిన్నిత్యర్ధే దదర్శేత్యపకృష్యతే॥ రామానుజీయం॥ స ఇతి॥ తస్మిన్నచలే లంబగిరౌ తిష్ఠన్ వనాన్యుపవనాని చ దదర్శేత్యపకృ
ష్య సంబంధనీయం- అన్యథా తచ్ఛబ్దోఽతిరిచ్యేత॥ ౭½॥ రామానుజీయం॥ స ఇతి॥ నగాగ్రే త్రికూటశిఖరే॥ ౮॥ సరళానితి॥ యూపసరళాన్ కర్ణి
కారాన్ పరివ్యాధాన్- ఖర్జూరాన్ కంటకచ్ఛదాన్ - ప్రియాళాన్ ధనుఃపటాన్-ముచులిందాన్ జంబీరాన్-కుటజాన్- ప్రియంగూన్ ఫలి
నః గంధపూర్ణాన్ నీపాన్-అసనాన్-కోవిదారాన్ చమరికాన్- ఆక్రీడాన్ సర్వసాధారణక్రీడాస్థానాని - ఉద్యానాని రాజయోగ్యాని-
సర్వర్తుఫలపుష్పితైః సర్వర్తుషు ఫలపుష్పాణ్యేషాం సంజాతానీతి-తైః ॥ ౧౩ ॥ సమాసాద్యేతి ॥ సమాసాద్య దదర్శేతి క్రియాభేదాల్లంకా
పదావృత్తిః. లక్ష్మీవాన్ జయహేతుకాంతిమాన్ - ఉత్పలాని పద్మవ్యతిరిక్తాని సరసిజాని - సీతాపహరణం అర్థః ప్రయోజనం యస్య తేన-
సురక్షితత్వే హేతురయం. విచరద్భిశ్చేత్యత్ర చకారో భిన్నక్రమః- రాక్షసైశ్చ సురక్షితాం - గ్రహసంకాశైః నవగ్రహతుల్యైః పాండురా
భిః సుధాలిప్తభూమికత్వాత్ సితాభిః- ప్రతోళీభిః వీధీభిః - అట్టాలకాః అట్టాః. పతాకాధ్వజమాలినీం - లతాదిరేఖావిచిత్రితపటవిశిష్టాః పతా
కాః- మత్స్యమకరాద్యాకారా ధ్వజాః- వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః - లతాపంక్తయః లతాకారరేఖాః॥ ౨౦॥ వప్రేతి ॥ వప్రేత్యాదావపి దదర్శ హను
మాన్ కపిరిత్యనువర్తతే- వప్రం ప్రాకారమూలతటః - ప్రాకారః సాలః- విపులాంబుపరిఘారూపం నవాంబరం యస్యాస్సా- శతఘ్నీ యంత్ర
విశేషః- వతంసః అవతంసః - వాగురిమతేనాల్లోపః- వస్తుతో విశ్వకర్మణా నిర్మితాం విచార్యమాణే కేనాపి మనసా నిర్మితామివ స్థితామిత్యు
త్ప్రేక్షా॥ రామానుజీయం॥ వప్రేతి॥ వప్రం చయః ప్రాకారాధార వేదికేతి యావత్ ॥ ని॥ స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియామిత్యమరః - ప్రాకారః
సాలః- విపులాంబునవాంబరాం- అత్రాంబుశబ్దేన పరిఘాంతర్గతజలముచ్యతే అట్టాలకాః వతంసః కర్ణాభరణం యస్యాస్సా - మనసా కృతమి
వస్థితాం- విశ్వకర్మణా నిర్మితాం- లంకాం దదర్శేత్యనుషజ్యతే॥ ౨౧½॥ ద్వారమితి॥ ఉత్తరం ద్వారమాసాద్య చింతయామాస- మనసా
నిరూపయామాస వైదేహీదర్శనోపాయమితి శేషః॥ ౨౨॥ కైలాసేత్యాది ॥ డీయమానాం గచ్ఛంతీం - డీఙ్ విహాయసా గతావిత్యస్మాచ్ఛానచ్॥

ని చ పశ్యన్నితి శేషః- మధ్యేన మార్గేణ జగామేతి సంబంధః॥ ౭½॥ స ఇతి॥ స నగాగ్రే శిఖరసహితే అచలే లంబగిరౌ తిష్ఠన్ ॥ ౮॥ హంసేతి॥ ఆక్రీడాన్
రాజసంబంధిత్వేఽపి సాధారణోద్యానాని- ఉద్యానాని రాజ్ఞామసాధారణాని॥ ౧౩॥ సమాసాద్యేతి॥ లంకాం లంకాసమీపం॥ సీతాపహరణార్థేన సీ
తాపహరణహేతునా అపహృతద్రవ్యత్వేన హేతునా సురక్షితామిత్యర్థః॥ పాండురాభిరితి॥ ప్రతోళ్యః రథ్యాః తాసాం పాండురత్వముచ్చత్వం
చతత్త్రయసాధసంబంధేన. అట్టాలకశతాకీర్ణాం- ప్రాకారవేదికోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితమంచవిశేషశతసంకులాం- మత్స్యాద్యాకారా
ధ్వజాః- తతోఽన్యాః పతాకాః-లతాపంక్తయః విచిత్రరచనావిశేషాః- దదర్శ హనుమాన్ లంకామితి పునర్దర్శనాభిధానం విశేషాంతరవివక్షయా ఉ
పమానాంతరవివక్షయా చ॥ ౨౦ ॥ లంకాం స్త్రీత్వేన నిరూపయతి॥ వప్రేతి॥ వప్రః చయః ప్రాకారాధార వేదికేతి యావత్ ॥ ని ॥ స్యాచ్చయో
వప్రమస్త్రియామిత్యమరః - విపులాంబునవాంబరాం అత్రాంబుశబ్దేన పరిఘాంతర్గతజలముచ్యతే - నిర్మితామిత్యత్ర దదర్శేత్యనుషజ్యతే॥
౨౧½॥ ద్వారమితి॥ చింతయామాస లంకాకేన ప్రదేశేన సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితి భావః ॥ ౨౨ ॥ కైలాసేతి॥ డీయమానామివ ఆకాశం ప్రత్యుద్గ

మివాకాశముచ్ఛ్రితైర్భవనోత్తమైః॥ సంపూర్ణాం రాక్షసైర్ఘోరైర్నాగైర్భోగవతీమివ । అచింత్యాం సుకృతాం స్పష్టాం కుబేరాధ్యుషితాం పురా॥ దంష్ట్రిభిర్బహుభిశ్శూరైశ్శూలపట్టసపాణిభిః । రక్షితాం రాక్షసైర్ఘోరైర్గుహామాశీవిషైరివ॥ తస్యాశ్చ మహతీం గుప్తిం సాగరం చ నిరీక్ష్య సః। రావణం చ రిపుం ఘోరం చింతయామాస వానరః॥ ౨౬॥ ఆగత్యాపీహ హరయో భవిష్యంతి నిరర్థకాః। నహి యుద్ధేన వై లంకా శక్యా జేతుం సురైరపి॥ ౨౭॥ ఇమాం తు విషమాం దుర్గాం లంకాం రావణపాలితాం । ప్రాప్యాపి స మహాబాహుః కిం కరిష్యతి రాఘవః ॥ ౨౮ ॥ అవకాశో న సాంత్వస్య రాక్షసేష్వభిగమ్యతే। న దానస్య న భేదస్య నైవ యుద్ధస్య దృశ్యతే ॥ ౨౯॥ చతుర్ణామేవ హి గతిర్వానరాణాం మహాత్మనాం। వాలిపుత్రస్య నీలస్య మమ రాజ్ఞశ్చ ధీమతః॥ ౩౦ ॥ యావజ్జానామి వైదేహీం యది జీవతి వా న వా। తత్రైవ చింతయిష్యామి దృష్ట్వా తాం జనకాత్మజాం॥ ౩౧॥ తతస్స చింతయామాస ముహూర్తం కపికుంజరః ।గిరిశృంగే స్థితస్తస్మిన్ రామస్యాభ్యుదయే రతః॥ ౩౨॥ అనేన రూపేణ మయా న శక్యా రక్షసాం పురీ। ప్రవేష్టుం రాక్షసైర్గుప్తా క్రూరైర్బలసమన్వితైః॥ ౩౩॥ ఉగ్రౌజసో మహావీర్యా బలవంతశ్చ రాక్షసాః। వంచనీయా మయా సర్వే జానకీం పరిమార్గతా॥ ౩౪॥ లక్ష్యాలక్ష్యేణ రూపేణ రాత్రౌ లంకాపురీ మయా। ప్రవేష్టుం ప్రాప్తకాలం మే కృత్యం సాధయితుం మహత్ ॥ ౩౫॥ తాం పురీం తాదృశీం దృష్ట్వా దురాధర్షాం సురాసురైః। హనుమాంశ్చింతయామాస వినిశ్వస్య ముహుర్ముహుః॥ ౩౬ ॥ కేనోపాయేన పశ్యేయం మైథిలీం జనకాత్మజాం। అదృష్టో రాక్షసేంద్రేణ రావణేన దురాత్మనా॥ ౩౭॥ న వినశ్యేత్కథం కార్యం రామస్య విదితాత్మనః। ఏకామేకశ్చ పశ్యేయం రహితే జనకాత్మజాం॥ ౩౮॥ భూతాశ్చార్థా విపద్యంతే దేశకాలవిరోధితాః । విక్లబం దూతమాసాద్య తమస్సూ

రామానుజీయం॥ కైలాసేత్యాది॥ ఆలిఖంతమితి లింగవ్యత్యయః- డీయమానామివ ఉద్గచ్ఛంతీమివ - డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టా యా- తస్యాలంకాయాః మహతీం గుప్తిం- సాగరం చ - రావణం ఘోరం రిపుం చ - నిరీక్ష్య జ్ఞాత్వా - వానరశ్చింతయామాసేతి సంబంధః॥ ౨౬ ॥ రామానుజీయం॥ చింతాప్రకారమాహ, ఆగత్యాపీత్యాదినా॥ అత్ర అపిశబ్దేన దుస్తరసాగరలంఘనపూర్వకమాగమనమేవ దుర్ఘటమితి సూచ్యతే॥ ౨౭॥ రామానుజీయం॥ న కేవలం వానరైరసాధ్యా కింతు రామేణాప్యసాధ్యేత్యాహ॥ ఇమామితి॥ సః సాలగిరిభూవిదళనాదిషు దృష్టపరాక్రమ ఇత్యర్థః॥ ౨౮॥ రామానుజీయం॥ అవకాశ ఇతి॥ సాంత్వస్యావకాశాభావః ఆసురప్రకృతిత్వాత్ - దానస్యావకాశాభావః అర్థోపచితత్వాత్ - భేదస్యావకాశాభావః బలదర్పితత్వాత్ - యుద్ధస్యావకాశాభావః బుద్ధిపరాక్రమయుక్తత్వాత్॥ ౨౯॥ రామానుజీయం॥ చతుర్ణామితి॥ గతిః ప్రాప్తిః- సంభావితేతి శేషః॥ ౩౦॥ ఏవం విచార్య న్యాయమేతద్విచారకాలః ఇత్యనుశేతే॥ యావదితి॥ యావత్ యదా - జీవతి వా న వేతి వైదేహీం జానామి తత్రైవ కాలే తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా చింతయిష్యామి - యద్వా యావచ్ఛబ్దోవధారణే- జానామ్యేవ జీవతి వా న వేతి జానామ్యేవ - యది జీవతి తదా తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా - తత్రైవ తత్కాల ఏవ- చింతయిష్యామీత్యన్వయః ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి॥ చింతయామాస- వైదేహీదర్శనోపాయమితి శేషః॥ ౩౪॥ లక్ష్యాలక్ష్యేతి ॥ లక్ష్యశరీరత్వే రాక్షసాగ్రహణీయః - అలక్ష్యశరీరత్వే సర్వాలంకానవిచేతుం శక్యా- కృత్యం సాధయితుం ప్రవేష్టుం కృత్యసాధనాయ ప్రవేష్టుం ప్రాప్తకాలం యుక్తం॥ ౩౫॥ తామితి॥ వినిశ్చిత్య సీతాన్వేషణప్రకారం వినిశ్చిత్య- ముహుర్ముహుస్తమేవ చింతయామాసేత్యర్థః॥ రామానుజీయం ॥ తామితి ॥ వినిశ్వస్య ముహుర్ముహురిత్యనేన సముద్రలంఘనాదపి లంకాప్రవేశస్య దుష్కరత్వం ద్యోత్యతే॥ ౩౭॥ న వినశ్యేదితి ॥ ఏకశ్చ పశ్యేయమితి- అత్రాపి కథమిత్యనుషంజనీయం- రహితే ఏకాంతే॥ రామానుజీయం ॥ రహితే జనరహితే॥ ౩౮॥ పండితేన ముహుర్ముహుర్విచార్య కార్యాణి కర్తవ్యాని - న తు పండితమానినా సకృద్విచార్య కర్తవ్యాని- తథా సతి దోష స్స్యాదిత్యాహ॥ భూతాశ్చేతి॥ భూతాశ్చార్థాః సమ్యగుపాయప్రయోగాన్నిష్పన్న ప్రాయా అప్యర్థాః- విక్లబం అధీరం అవిమృశ్యకారిణం- దూతమాసా

ఛ్చంతీమివ స్థితాం- డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టాం లంకాం-తస్యాః మహతీం గుప్తిం చ సాగరం చ నిరీక్ష్య- రావణం ఘోరం రిపుం నిరీక్ష్య జ్ఞాత్వా వానరః చింతయామాసేతి సంబంధః॥ ౨౬ ॥ చింతాప్రకారమేవాహ॥ ఆగత్యాపీత్యాదినా॥ ౨౮॥ అవకాశో నేతి॥ ఆసురప్రకృత్యా అర్థోపచయబలదర్పపరాక్రమసంపన్నత్వాత్సామాదీనామవకాశో నాస్తీతి భావః॥ ౨౯॥ చతుర్ణామితి॥ గతిః ప్రాప్తిః సంభావితేతి శేషః॥ ౩౦॥ యావదితి ॥ జీవతి వా న వేతి వైదేహీం జానామి యావత్ జానామ్యేవ - యది జీవతి - తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా- తత్రైవ తస్మిన్కాల ఏవ చింతయిష్యామీతి యోజనా । యద్వా జీవతి వా జీవతీతి వైదేహీం న జానామి యావత్- న జానామ్యేవ వా- ఉత- యది జీవతి- తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా- తత్రైవ తస్మిన్కాల ఏవ చింతయిష్యామీత్యర్థః॥ ౩౪॥ లక్ష్యేతి॥ లక్ష్యాలక్ష్యేణ రూపేణ సూక్ష్మశరీరేణ - మహత్కృత్యం సీతాన్వేషణరూపం- ప్రాప్తకాలం ఉచితమితి చింతయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩౫॥ తామితి॥ తాం దృష్ట్వా చింతయామాసేతి సంబంధః॥ చింతాప్రకారమేవాహ॥ కేనేత్యాదినా॥ తాం పురీమిత్యాది విచిన్వన్భవనమిత్యంతస్య గ్రంథస్య హనుమాంశ్చింతయామాసేత్యనేన సంబంధః॥ ౩౬॥ కేనోపాయేన రావణేనాదృష్టస్సన్ మైథిలీం పశ్యేయం॥ ౩౭॥ కించ రామస్య కార్యం కథం న వినశ్యేత్ -రహితే జనరహితే ఏకః ఏకాం కథం పశ్యేయమితి చ॥ ౩౮॥ భూతాశ్చేతి॥

ర్యోదయే యథా ॥ ౩౯ ॥ అర్థానర్థాంతరే బుద్ధిర్నిశ్చితాపి న శోభతే । ఘాతయంతి హి కార్యాణి దూతాః పండితమానినః ॥ ౪౦ ॥ న వినశ్యేత్కథం కార్యం వైక్లబ్యం న కథం భవేత్ । లంఘనం చ సముద్రస్య కథం ను న వృథా భవేత్ ॥ ౪౧ ॥ మయి దృష్టే తు రక్షోభీ రామస్య విదితాత్మనః । భవేద్వ్యర్థమిదం కార్యం రావణానర్థమిచ్ఛతః ॥ ౪౨ ॥ న హి శక్యం క్వచిత్ స్థాతుమవిజ్ఞాతేన రాక్షసైః । అపి రాక్షసరూపేణ కిముతాన్యేన కేనచిత్ ॥ ౪౩ ॥ వాయురప్యత్ర నాజ్ఞాతశ్చరేదితి మతిర్మమ । న హ్యస్త్యవిదితం కించిద్రాక్షసానాం బలీయసామ్ ॥ ౪౪ ॥ ఇహాహం యది తిష్ఠామి స్వేన రూపేణ సంవృతః । వినాశముపయాస్యామి భర్తురర్థశ్చ హీయతే ॥ ౪౫ ॥ తదహం స్వేన రూపేణ రజన్యాం హ్రస్వతాం గతః । లంకామధిపతిష్యామి రాఘవస్యార్థసిద్ధయే ॥ ౪౬ ॥ రావణస్య పురీం రాత్రౌ ప్రవిశ్య సుదురాసదామ్ । విచిన్వన్భవనం సర్వం ద్రక్ష్యామి జనకాత్మజామ్ ॥ ౪౭ ॥ ఇతి సంచింత్య హనుమాన్సూర్యస్యాస్తమయం కపిః । ఆచకాంక్షే తదా వీరో వైదేహ్యా దర్శనోత్సుకః ॥ ౪౮ ॥ సూర్యే చాస్తం గతే రాత్రౌ దేహం సంక్షిప్య మారుతిః । వృషదంశకమాత్రస్సన్ బభూవాద్భుతదర్శనః ॥ ౪౯ ॥ ప్రదోషకాలే హనుమాంస్తూర్ణముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్ । ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథామ్ ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదమాలావితతాం స్తంభైః కాంచనరాజతైః । శాతకుంభమయైర్జాలైర్గంధర్వనగరోపమామ్ ॥ సప్తభౌమాష్టభౌమైశ్చ స దదర్శ మహాపురీమ్ । తలైః స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైః ॥ ౫౨ ॥ వైడూర్యమణిచిత్రైశ్చ ముక్తాజాలవి

ద్య- దేశకాలవిరోధితాస్సంతః- సూర్యోదయే తమో యథా తథా వినశ్యంతి- తద్దూతస్యావిమృశ్యకారిత్వేన సద్య ఏవ విపద్యంతే- నశ్యంతీత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ న కేవలం కార్యహానిః - కింతు స్వామ్యాదీనాం బుద్ధిశూన్యతాపి స్యాదిత్యాహ ॥ అర్థేతి ॥ అత్రాపి విక్లబం దూతమాసాద్యేత్యనువర్తతే - అర్థానర్థాంతరే అర్థానర్థయోః ప్రయోజనసాధనయోః కార్యాకార్యయోః అంతరే విషయే- నిశ్చితా రాజ్ఞా సచివైశ్చ నిర్ణీతా బుద్ధిః- విక్లబం దూతమాసాద్య న శోభతే- అనర్థకారిణీ భవతీత్యర్థః. ఇదమేవ సమర్థయతే ఘాతయంతీతి ॥ ౪౦ ॥ ప్రాగుక్తదోషాస్స్వస్మిన్ కథం న స్యురితి చింతయతి ॥ న వినశ్యేదితి ॥ కార్యం రామకార్యం- కథం కేనోపాయేన- న వినశ్యేత్. కిమహ్న్యపరాహ్ణ ఏవ లంకా ప్రవేష్టవ్యా - ఉత రాత్రౌ- కిమనేనైవ మహతా రూపేణ ప్రవేష్టవ్యా- ఉత హ్రస్వేన రూపేణేత్యర్థః - వైక్లబ్యం మమాపాండిత్యం కథం న భవేత్ ॥ ౪౧ ॥ అపరాహ్ణే ప్రవేశదోషమాహ ॥ మయీతి ॥ ౪౨ ॥ మహతా రూపేణ ప్రవేశం నిరాచష్టే ॥ న హీతి ॥ స్వేన రూపేణ స్వాభావికమహతా రూపేణ ॥ ౪౫ ॥ పరిశేషాద్రాత్రౌ హ్రస్వరూపేణైవ ప్రవేష్టవ్యమిత్యాహ ॥ తదహమితి ॥ ౪౬ ॥ సూర్య ఇతి ॥ స్వేన రూపేణ వృషదంశకమాత్రః బిడాలప్రమాణః ॥ ౪౯ ॥ ప్రదోషకాల ఇతి ॥ ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపక్రాంతః - చతుర్థే సర్గే ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - లంకాపర్వతంత్రికూటదగ్రసన్నిధిర్వా ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదేత్యాది ॥ కాంచనరాజతైః స్తంభైః శాతకుంభమయైర్జాలైశ్చ ఉపలక్షితాం - గంధర్వనగరోపమామితి - గంధర్వనగరం నామ నానారత్నమయగోపురప్రాసాదాదియుక్తనగరాదివద్భాసమానమభ్రవిచిత్రం- తద్వదాశ్చర్యావహామిత్యర్థః - ఉక్తం చ ॥ అనేకరత్నాకృతిభేదిరాజితే పురం పతాకాధ్వజతోరణాన్వితం, యదా తదా హస్తిమనుష్యవాజినాం పిబత్యసృగ్భూరి రణే వసుంధరా ఇతి. సప్తభూమాష్టభూమైశ్చేతి - భూమిశబ్దేన ఆసనశయనాదియోగ్యం తలముచ్యతే- సప్తభూమయో యేషాం తే సప్తభూమాః - కృష్ణోదక్పాండుసంఖ్యాపూర్వాయా భూమేరజిష్యత ఇత్యచ్ సమాసాంతః ఏవమష్టభూమాః- సప్తభూమాదిశబ్దేన తాదృశాః ప్రాసాదవిశేషా ఉచ్యంతే- యద్వా ప్రాసాదైరితి శేషః- తైరుపలక్షితాం ॥ రామానుజీయం ॥ ప్రాసాదేతి ॥ అభ్రంలిహత్వాతివిచిత్రత్వాభ్యాం గంధర్వనగరోపమ్యం- స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైశ్చ తలైరుపలక్షితైః- సప్తభౌమాష్టభౌమైః- భూమిషు భవంతీతి భౌమాని స్థలాని - సప్తభౌమాని యేషాం తే సప్తభౌమాః- ఏవమష్టభౌమాః- సప్తభౌమాశ్చాష్టభౌ

భూతాశ్చార్థాః నిష్పన్నాన్యపి ప్రయోజనాని- విక్లబం అవివేకినం ఆసాద్య- దేశకాలవిరోధితాస్సంతః పద్యం తే నశ్యంతీతి సంబంధః ॥ ౩౯ ॥ కించ న కేవలం కార్యహానిః కింతు స్వామ్యాదీనాం బుద్ధిశూన్యతాపి స్యాదిత్యాహ ॥ అర్థేతి ॥ అర్థానర్థాంతరే కార్యాకార్యవిషయే- నిశ్చితాపి స్వామినా సచివైస్సహ నిశ్చితాపి బుద్ధిః- విక్లబం దూతమాసాద్యేత్యనుకర్షణః- న శోభతే అకించిత్కరా భవతీత్యర్థః- తస్మాద్ దూతదోషాదేవ రాజ్ఞాం కార్యహానిరిత్యాహ- ఘాతయంతి హీతి ॥ ౪౦ ॥ ప్రాగుక్తదోషాః స్వస్మిన్యథా న స్యుః తథా కర్తవ్యమిత్యాహ ॥ నేతి ॥ కార్యం స్వామికార్యం- వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతాం- వైక్లబ్యమిత్యాదౌ స్వస్యేతి శేషః- తథా కర్తవ్యమితి శ్లోకశేషః ॥ ౪౧ ॥ ప్రస్తుతకార్యావిరోధాయ యావదస్తమయం స్వగోపనముచితమితి హృది నిధాయాహ ॥ మయి దృష్ట ఇత్యాదినా ॥ ౪౫ ॥ తదహమితి ॥ స్వేన రూపేణ వానరరూపేణ ॥ ౪౬ ॥ సూర్యే చేతి ॥ వృషదంశకమాత్రః వృషా మూషికాః తాన్ దశతీతి వృషదంశః మార్జారః ॥ ని ॥ ఓతుర్బిడాలో మార్జారః వృషదంశక ఆఖుభుగిత్యమరః ॥ ౪౯ ॥ ప్రదోషేతి ॥ ప్రదోషే ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపక్రాంతః ॥ శ్లో ॥ అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకారమభిపుప్లువ ఇతి చతుర్థసర్గే సాక్షాత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదేతి ॥ స్తంభాదిభిరుపలక్షితాం * సప్తభౌమేతి ॥ భూమిషు భవంతీతి భౌమాని తలాని సప్తభౌమాని యేషాం తే తథా- ఏ

భూషితైః. తథైశ్శుశుభిరేతాని భవనాన్యత్ర రక్షసాం ॥ ౫౩ ॥ కాంచనాని విచిత్రాణి తోరణాని చ రక్షసాం। లంకాము
ద్యోతయామాసుః సర్వతస్సమలంకృతాం ॥ ౫౪ ॥ అచింత్యామద్భుతాకారాం దృష్ట్వా లంకాం మహాకపిః। ఆసీద్విష
ణ్ణో హృష్టశ్చ వైదేహ్యా దర్శనోత్సుకః॥ ౫౫॥ స పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం మహార్హజాంబూనదజాలతోరణాం।
యశస్వినీం రావణబాహుపాలితాం క్షపాచరైర్భీమబలైస్సమావృతాం॥ ౫౬॥ చంద్రోఽపి సాచివ్యమివాస్య కుర్వంస్తా
రాగణైర్మధ్యగతో విరాజన్। జ్యోత్స్నావితానేన వితత్య లోకముత్తిష్ఠతే నైకసహస్రరశ్మిః ॥ ౫౭॥ శంఖప్రభం క్షీ
రమృణాళవర్ణముద్గచ్ఛమానం వ్యవభాసమానం। దదర్శ చంద్రం స హరిప్రవీరః పోప్లూయమానం సరసీవ హంసం॥ ౫౮॥
ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ద్వితీయస్సర్గః.************************* స లంబశిఖరే లంబే లంబతోయదసన్నిభే। స
త్త్వమాస్థాయ మేధావీ హనుమాన్మారుతాత్మజః॥ నిశి లంకాం మహాసత్త్వో వివేశ కపికుంజరః। రమ్యకాననతోయాఢ్యాం
పురీం రావణపాలితాం॥ ౨॥ శారదాంబుధరప్రఖ్యైర్భవనైరుపశోభితాం। సాగరోపమనిర్ఘోషాం సాగరానిలసేవితాం॥
సుపుష్టబలసంఘుష్టాం యథైవ విటపావతీం। చారుతోరణనిర్యూహాం పాండురద్వారతోరణాం॥ భుజగాచరితాం గుప్తాం

మాశ్చ- తైః ప్రాసాదైరితి శేషః- తైరుపలక్షితాం పురీం దదర్శేతి యోజనా॥ ౫౩॥ రామానుజీయం ॥ కాంచనానీతి॥ రక్షసాం తోరణాని రక్షో గృ
హద్వారస్థతోరణాని ॥ ౫౪ ॥ అచింత్యేతి ॥ విషణ్ణో హృష్టశ్చేతి ॥ అచింత్యామద్భుతాకారాం దృష్ట్వేతి విషణ్ణః అతోఽతిరక్షణీయతయా
హృష్టః॥ ౫౫॥ సేతి॥ పూర్వశ్లోకే నాయమేకాన్వయః పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం నానాకారభవనమాలినీమిత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ స పాండు
రేత్యస్య దృష్ట్వేతి పూర్వేణ సంబంధః- పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం సుధాధౌతోన్నతసప్తభూమగృహమాలినీం॥ ని॥ విమానో స్త్రీ దేవయానే
సప్తభూమే చ సద్మని ఇతి వైజయంతీ॥ ౫౬॥ ఇదానీం చంద్రోదయకాలమాహ॥ చంద్రోఽపీతి॥ మధ్యగతః సన్నిధానాత్తారాగణమధ్యగతః-తా
రాగణైరితి సహయోగే తృతీయా- జ్యోత్స్నావితానేన లోకం తత్య వ్యాప్య ఉత్తిష్ఠతే కర్తరి ఆత్మనేపదం - ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం॥
రామానుజీయం॥ చంద్రఇతి॥ చంద్రోఽపి నైకసహస్రరశ్మిః జ్యోత్స్నావితానేన లోకం వితత్య - అస్య సాచివ్యం కుర్వన్నివ విరాజన్- మధ్యగతః
తారాగణైస్సహ ఉత్తిష్ఠతే ప్రాసాదభూమిష్వన్వయః- ఉత్తిష్ఠతే ఇత్యత్ర ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం- నైకసహస్రరశ్మిరిత్యత్ర
నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః- సాగరస్థైనాకదివాకరాదివచ్చంద్రోఽపి సాచివ్యం కుర్వన్ ప్రాసాదభూమిష్విపి శబ్దేనావగమ్యతే॥ ౫౭॥
రామానుజీయం ॥ శంఖప్రభమితి ॥ పోప్లూయమానం ఉడ్డీయమానం ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగార
తిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వితీయస్సర్గః. ******************************
స లంబేత్యాది॥ లంబే లంబాఖ్యే- లంబశిఖరే లంబగిరిశిఖరే-ఇతి చాహుః- యద్వా లంబే లంబమాన ఇవ స్థితే-లంబశిఖరే త్రికూటశిఖరే-సత్త్వం వ్యవ
సాయం- ధైర్యమితి యావత్- వివేశ ప్రాప॥ రామానుజీయం ॥ పూర్వసర్గే కృతం లంకాప్రవేశోపక్రమం విస్తరేణాహ ॥ స లంబశిఖర ఇత్యాదినా.
స ఇతి సాగరాల్లంఘనేన ప్రసిద్ధః మహాసత్త్వః సముద్రలంఘనాద్యనుపపత్తిశక్తిః హనుమాన్ లంబే లంబమానాకారే-లంబతోయదసన్నిభే-
లంబశిఖరే లంబపర్వతశిఖరే - మేధావీ తత్కాలోచితకర్తవ్యవిషయప్రజ్ఞాయుక్తస్సన్ - సత్త్వమాస్థాయ లంకాప్రాప్తిపూర్వోపయుక్తలంఘనశ
క్తిమాస్థాయ- నిశి వివేశేత్యన్వయః॥ ౨॥ శారదేత్యాది॥ విటపావతీం అలకాం- నిర్యూహా మత్తవారణాః- పాండురద్వారతోరణాం- పాండురే
ద్వారతోరణే యస్యాస్తాం - అభూదితి శేషః॥ రామానుజీయం॥ సాగరేతి॥ సాగరోపమనిర్ఘోషాం సాగరనిర్ఘోషోపమనిర్ఘోషాం- విటపా
వతీం అలకాం॥ శ్లో॥ ఋషయః పుణ్యజనా నాన్యా అలకా విటపావతీతి వచనాత్ . చారుతోరణనిర్యూహాం-నిర్యూహా మత్తవారణః తోరణస్య
నిర్యూహః తోరణనిర్యూహః చారుః తోరణనిర్యూహో యస్యాస్తాం పాండురద్వారతోరణాం పాండురే సుధాధవళితే ద్వారతోరణే యస్యా

పమష్టభూమాః తైః ప్రాసాదైరితి శేషః- తైరుపలక్షితాం పురీం సదదర్శేతి యోజనా॥ ౫౩॥ కాంచనానీతి॥ రక్షసాం తోరణాని రక్షో గృహస్థద్వార
తోరణాని॥ ౫౪॥ అచింత్యామితి॥ విషణ్ణః లంకాయా దుర్ధర్షత్వాద్విషణ్ణః - అత్యద్భుతత్వాత్ హృష్టశ్చ॥ ౫౫॥ స ఇతి॥ పాండురోద్విద్ధవిమాన
మాలినీం ధవళోన్నతసప్తభూమప్రాసాదపఙ్క్తిమతీం॥ ౫౬॥ చంద్రోఽపీతి॥ జ్యోత్స్నావితానేన లోకాన్ వితత్య విస్తీర్య కృత్యే- అస్య హనుమతః మై
నాకసింధువత్ సాచివ్యం కుర్వన్నివ కుర్వన్నివ విరాజన్- మధ్యగతః-తారాగణమధ్యగతః తారాగణైస్సహ ఉత్తిష్ఠతే ప్రాసాదభూమిష్వన్వయః॥
౫౭॥ శంఖేతి ॥ పోప్లూయమానం ప్లవమానం ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః. ******************************
స ఇతి॥ లంబే లంబాకారే లంబశిఖరే లంబగిరిశృంగే- సత్త్వమాస్థాయ బలమాస్థాయ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ * సుపుష్టేతి॥ విటపావతీం అలకాపురీం.
చాపేతి॥ చారుతోరణనిర్యూహాం-నిర్యూహా మత్తవారణః - తోరణస్య నిర్యూహః తోరణనిర్యూహః - చారుస్తోరణనిర్యూహో యస్యాం

శుభాం భోగవతీమివ। తాం సవిద్యుద్ఘనాకీర్ణాం జ్యోతిర్మార్గనిషేవితాం॥౯॥ మందమారుతసంచారాం యథేంద్రస్యామరావతీం। శాతకుంభేన మహతా ప్రాకారేణాభిసంవృతాం॥ కింకిణీజాలఘోషాభిః పతాకాభిరలంకృతాం। ఆసాద్య సహసా హృష్టః ప్రాకారమభిపేదివాన్॥ విస్మయావిష్టహృదయః పురీమాలోక్య సర్వతః॥ ౧౧॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైర్వైడూర్యకృతవేదికైః ॥ వజ్రస్ఫటికముక్తాభిర్మణికుట్టిమభూషితైః । తప్తహాటకనిర్యూహై రాజతామలపాండురైః ॥ వైడూర్యకృతసోపానైః స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః। చారుసంజవనోపేతైః ఖమివోత్పతితైశ్శుభైః॥ క్రౌంచబర్హిణసంఘుష్టై రాజహంసనిషేవితైః। తూర్యాభరణనిర్ఘోషైస్సర్వతః ప్రతినాదితాం॥ వస్వోకసారాప్రతిమాం తాం వీక్ష్య నగరీం తతః। ఖమివోత్పతితుం కామాం జహర్ష హనుమాన్ కపిః ॥ ౧౨ ॥ తాం సమీక్ష్య పురీం రమ్యాం రాక్షసాధిపతేశ్శుభాం । అనుత్తమామృద్ధియుతాం చింతయామాస వీర్యవాన్॥ ౧౩॥ నేయమన్యేన నగరీ శక్యా ధర్షయితుం బలాత్ ।రక్షితా రావణబలైరుద్యతాయుధధారిభిః ॥ ౧౪ ॥ కుముదాంగదయోర్వాపి సుషేణస్య మహాకపేః। ప్రసిద్ధేయం భవేద్భూమిర్మైందద్వివిదయోరపి॥ ౧౫॥ వివస్వతస్తనూజస్య హరేశ్చ కుశపర్వణః । ఋక్షస్య కేతుమాలస్య మమ చైవ గతిర్భవేత్ ॥ ౧౬॥ సమీక్ష్య తు మహాబాహూ రాఘవస్య పరాక్రమం । లక్ష్మణస్య చ విక్రాంతమభవత్ప్రీతిమాన్ కపిః ॥ ౧౭ ॥ తాం రత్నవసనోపేతాం గోష్ఠాగారావతంసకాం। యంత్రాగారస్తనీమృద్ధాం ప్రమదామివ భూ

స్తాం- శాతకుంభేన స్వర్ణవికారేణ. ప్రాకారమభిపేదివానితి- ప్రాకారశబ్దేన ప్రాకారసమీపో లక్ష్యతే- అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకారమభిప్లువ ఇత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౧౧॥ పునర్హర్షహేతూనాహ॥ జాంబూనదమ[illegible]॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యాద్యాసహనోగేత్యతీయా - వజ్రస్ఫటికముక్తాభిరిత్యత్రాపి కృతవేదికైరితి సంబధ్యతే - రాజతామలపాండురైః అవయవైః స్ఫటికాంతరపాంసుభిః స్ఫటికమయాంగణపాంసుభిః. సంజవనం చతుశ్శాలం. వస్వోకసారా అలకా-యద్వా- వస్వోకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ॥ శ్లో॥ వస్వోకసారా శక్రస్య పూర్వస్యాం దిశి వై పురీతి పురాణవచనాత్॥ రామానుజీయం॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా - రాజహంసనిషేవితైరిత్యంతవిశేషణవిశిష్టైర్ద్వారైరుపలక్షితాం లంకాం నగరీం సమీక్ష్యేతి సంబంధః - వజ్రస్ఫటికముక్తాభిః భూషితైరితి శేషః -తప్తహాటకనిర్యూహైః తప్తహాటకమయమత్తవారణైః రాజతామలపాండురైః రజతమయామలపాండురోపరిప్రదేశైరిత్యర్థః- స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః అంతరమవకాశః అంగణమితి యావత్ - స్ఫాటికాః అంతరపాంసవో యేషాం తైః - చారుసంజవనోపేతైః రమణీయచతుశ్శాలోపేతైః॥ ని॥ సభా సంజవనం త్విదం, చతుశ్శాలమిత్యమరః - వస్వోకసారాప్రతిమామిత్యత్ర వటపావలీమిత్యత్రాలకాసామ్యస్య పూర్వముక్తత్వాదత్ర వస్వోకసారాప్రతిమామితి పూర్వదిగవస్థిత శక్రపురీసామ్యముచ్యతే ॥ శ్లో॥ వస్వోకసారా శక్రస్య యామ్యా సంయమనీ తథా, పురీ సుఖా జలేశస్య సోమస్య చ విభావరీతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్ వస్వోకసారాశబ్దస్య శక్రపురీవాచకత్వం॥౧౪॥ ప్రసిద్ధేయమితి॥ ఇయం లంకా విదితా భవేత్॥ రామానుజీయం॥ కుముదేతి॥ ప్రసిద్ధా దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధేయం నగరీ కుముదాంగదయోః మహాకపేస్సుషేణస్యాపి మైందద్వివిదయోరపి భూమిర్భవేద్విషయో భవేత్॥ ౧౫॥ వివస్వత ఇతి॥ గతిస్తు సుగ్రీవస్య కుశపర్వణః కేతుమాలస్య మమ చైవ భవేత్- పూర్వం నీలాదీనామేవ గతిరుక్తా- అత్రత్వస్యేషామిత్యుక్తిశ్చింతాప్రకారవిశేషః॥ రామానుజీయం॥ వివస్వత ఇతి॥ అత్ర ఇయమిత్యనుషజ్యతే- వివస్వతస్తనూజస్య కుశపర్వణో హరేశ్చ ఋక్షస్య కేతుమాలస్య మమ చైవ గతిర్భవేత్ విషయో భవేత్ - మమ చేతి పశ్చాన్నిర్దేశేన సర్వోత్తరేణాపి హనుమతా స్వనైచ్యమనుసంహితమిత్యవగమ్యతే॥ ౧౬॥ రామానుజీయం॥ సమీక్ష్యేతి॥ విక్రాంతం విక్రమం- భావే నిష్ఠా- ప్రీతిమానభవత్ - రామలక్ష్మణాభ్యామనాయాసేన జేతుం శక్యేతి మత్వా ప్రీతిమానభూదిత్యర్థః॥ ౧౭॥ తామితి॥ తాం రత్నేత్యత్ర పదశేషోఽధ్యాహ్రియతే- న త్వేకం వాక్యం శ్లోకద్వయం తచ్ఛబ్దద్వయప్రయోగాత్ప్రథమశ్లోకే స్త్రీసామ్యోక్తేశ్చ॥ ౧౮॥ రామానుజీయం ॥ తామితి॥ అత్ర పదశేషోఽధ్యాహ్రియతే - యద్వాపి కస్య తచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధిపర

తాం పాండురద్వారతోరణాం- పాండురే సుధాధవళితే ద్వారే తోరణం యస్యాస్తాం॥ ౧౧ ॥ జాంబూనదమయైరితి॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా - రాజహంసనిషేవితైరిత్యంతవిశేషణవిశిష్టైర్ద్వారైరుపలక్షితాం లంకా నగరీం సమీక్ష్య హనుమాన్ జహర్షేతి సంబంధః. వజ్రస్ఫటికముక్తాభిః భూషితైరితి శేషః- రాజతామలపాండురైః రజతమయామలపాండురోపరిప్రదేశైః చారుసంజవనోపేతైః రమణీయచతుశ్శాలోపేతైః॥ ని ॥ సభా సంజవనం త్విదం, చతుశ్శాలమిత్యమరః- వస్వోకసారా పూర్వదిక్స్థేంద్రపురీ॥ ఖమితి ॥ ఉత్పతితుం కామాం ఉత్పతితుమివ స్థితాం॥ ౧౪॥ అస్యేషామసాధ్యత్వే స్యైతేషాం సాధ్యత్వమాహ॥ కుముదాంగదయోరితి॥ ప్రసిద్ధా దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధేయం నగరీ- కుముదాంగదాదీనామపి భూమిః విషయః భవేత్ - వివస్వతస్తనూజస్య సుగ్రీవస్య కుశపర్వణః మమ చ గతిర్భవేద్గమ్యా భవేత్ ॥ ౧౬ ॥ సమీక్ష్యేతి॥ విక్రాంతం విక్రమం- రామలక్ష్మణాభ్యామనాయాసేన జేతుం శక్యేతి మత్వా ప్రీతిమానభూదిత్యర్థః॥ ౧౭॥ తాం రత్నేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వా

షితాం ॥ తాం సప్తతిమిరాం దీప్తైర్భాస్వరైశ్చ మహాగృహైః। నగరీం రాక్షసేంద్రస్య దదర్శ స మహాకపిః ॥ ౧౯ ॥ అథ సా హరిశార్దూలం ప్రవిశంతం మహాబలం। నగరీ స్వేన రూపేణ దదర్శ పవనాత్మజం॥ ౨౦॥ సా తం హరివరం దృష్ట్వా లంకా రావణపాలితా। స్వయమేవోత్థితా తత్ర వికృతానన దర్శనా ॥ పురస్తాత్కపివర్యస్య వాయుసూనోరతిష్ఠత। ముంచమానా మహానాదమబ్రవీత్పవనాత్మజం। ౨౨॥ కస్త్వం కేన చ కార్యేణ ఇహ ప్రాప్తో వనాలయ। కథయస్వేహ యత్తత్త్వం యావత్ప్రాణా ధరంతి తే ॥ ౨౩ ॥ న శక్యం ఖల్వియం లంకా ప్రవేష్టుం వానర త్వయా। రక్షితా రావణబలైరభిగుప్తా సమంతతః॥ ౨౪॥ అథ తామబ్రవీద్వీరో హనూమానగ్రతః స్థితాం। కథయిష్యామి తే తత్త్వం యన్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి ॥ కా త్వం విరూపనయనా పురద్వారేఽవతిష్ఠసి। కిమర్థం చాపి మాం రుద్ధ్వా నిర్భర్త్సయసి దారుణా॥ ౨౬॥ హనుమద్వచనం శ్రుత్వా లంకా సా కామరూపిణీ। ఉవాచ వచనం క్రుద్ధా పరుషం పవనాత్మజం ॥ ౨౭ ॥ అహం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః। ఆజ్ఞాప్రతీక్షా దుర్ధర్షా రక్షామి నగరీమిమాం॥ ౨౮॥ న శక్యా మామవజ్ఞాయ ప్రవేష్టుం నగరీ త్వయా। అద్య ప్రాణైః పరిత్యక్తః స్వప్స్యసే నిహతో మయా ॥ ౨౯ ॥ అహం హి నగరీ లంకా స్వయమేవ ప్లవంగమ। సర్వతః పరిరక్షామి హ్యేతత్తే కథితం మయా ॥ ౩౦ ॥ లంకాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః। యత్నవాన్స హరిశ్రేష్ఠః స్థితశ్శైల ఇవాపరః ॥ ౩౧ ॥ స తాం స్త్రీరూపవికృతాం దృష్ట్వా వానరపుంగవః। అబభాషేఽథ మేధావీ సత్త్వవాన్ప్లవగర్షభః॥ ౩౨॥ ద్రక్ష్యామి నగరీం లంకాం సాట్టప్రాకారతోరణాం। ఇత్యర్థమిహ సంప్రాప్తః పరం కౌతూహలం హి మే ॥ ౩౩ ॥ వనాన్యుపవనానీహ లంకాయాః కాననాని చ। సర్వతో గృహముఖ్యాని ద్రష్టుమాగమనం హి మే॥ ౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లంకా సా కామరూపిణీ। భూయ ఏవ పునర్వాక్యం బభాషే పరుషాక్షరం॥ ౩౫॥ మామనిర్జిత్య దుర్బుద్ధే రాక్షసేశ్వరపాలితాం। న శక్యం హ్యద్య తే ద్రష్టుం పురీయం వానరాధమ ॥ ౩౬ ॥ తతస్స కపిశార్దూలస్తామువాచ నిశాచరీం। దృష్ట్వా పురీమిమాం భద్రే పునర్యాస్యే యథాగతం ॥ ౩౭ ॥ తతః కృత్వా మహానాదం సా వై లంకా భయావహం। తలేన వానరశ్రేష్ఠం తాడయామాస వేగితా॥ ౩౮॥ తతస్స కపిశార్దూలో లంకయా తాడితో భృశం। ననాద సుమహానాదం వీర్యవాన్పవనాత్మజః ॥ ౩౯ ॥ తతస్సంవర్తయామాస వామహస్తస్య సోంగులీః। ముష్టినాభిజఘానైనాం హనూమాన్క్రోధమూర్ఛితః॥ ౪౦॥ స్త్రీ చేతి మన్యమానేన నాతిక్రోధస్స్వయంకృతః॥ ౪౦½ ॥ సా తు తేన ప్రహారేణ విహ్వలాంగీ నిశాచరీ ॥ పపాత సహసా భూమౌ వికృతానన దర్శనా॥ ౪౧½॥ తతస్తు హనుమాన్ప్రాజ్ఞస్తాం దృష్ట్వా వినిపాతితాం ॥ కృపాం చకార తేజస్వీ మన్యమానః స్త్రియం తు తాం॥ ౪౨½ ॥ తతో వై భృశసంవిగ్నా లంకా సా గద్గదాక్షరం। ఉవాచా

త్వేన శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ౧౯॥ రామానుజీయం॥ అథేతి॥ స్వేనరూపేణ అధిదేవతారూపేణ ॥ ౨౦॥ రామానుజీయం॥ పురస్తాదితి॥ అతిష్ఠత- తస్మై స్వాత్మానం ప్రకాశితవతీ - ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం॥ ౨౨॥ రామానుజీయం॥ కస్త్వమితి॥ తే తవ ప్రాణాః యావద్ధరంతి ధ్రియంతే- తావత్ యత్తత్త్వం- తత్కథయస్వ కథయ- ధృఙ్ అవస్థానే- వికరణాదిప్రత్యయ ఆర్షః- యావత్ ప్రాణాన్ హరామి తదితి వా పాఠః॥ ౨౩॥ నేతి॥ అభిగుప్తా సమావృతేత్యర్థః - అతో నగరీత్యేనన పునరుక్తిః॥ రామానుజీయం॥ నశక్యమితి॥ లింగసామాన్యేన నపుంసకం- తథాచోక్తం భగవతా భాష్యకారేణ- శ్వమాంసేనాపి శక్యం క్షుదపహంతుమితి - రావణబలైః సమంతతః అభిగుప్తా సమంతతస్సంవృతా- అత ఏవ రక్షితా॥ ౨౪॥ రామానుజీయం॥ అహమితి॥ ఆజ్ఞాప్రతీక్షా ఆజ్ఞానువర్తినీ॥ ౨౮॥ రామానుజీయం ॥ అహం హి నగరీ లంకా స్వయమేవ ప్లవంగమేతి॥ స్వయమేవ-సర్వతః సర్వం పరిరక్షామీతి సంబంధః॥ ౩౦ ॥ రామానుజీయం॥ ద్రక్ష్యామీతి॥ ఇత్యర్థం ఏతదర్థం॥ ౩౩॥ వనానీతి॥ ఉపవనాని గృహోద్యానాని- కాననాని మహాన్త్యరణ్యాని॥ ౩౪॥ తస్యేతి॥ భూయః అతిశయేన - పరుషాక్షరమిత్యన్వయః॥ ౩౫ ॥ మామితి॥ శక్యమిత్యేతదవ్యయం - తథాహ కాళిదాసః ॥ శ్లో ॥ శక్యమరవిందసురభిః కణవాహీ మాలినీతరంగాణాం। అంగైరనంగతప్తైరవిరళమాలింగితుం పవన ఇతి॥ పురీరూపవస్తు శక్యమితి శక్యప్రయోగస్సామానాధికరణ్యాద్వా॥ ౩౬॥ తత ఇతి॥ యాస్యే యాస్యామి- ఇత్యువాచేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ తత ఇతి॥ వేగితా సంజాతవేగా॥ ౩౮॥ తత ఇతి॥ సంవర్తయామాస సంకోచయామాస॥ ౪౩½॥ ప్రసీదేతి ॥ సమయే స్త్రీవధవర్జనవ్యవస్థాయాం-సత్య

క్యం- తత్త్రైకస్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః- అన్యః ప్రకృతపరామర్శీ॥ ౧౯॥ అథేతి॥ స్వేనరూపేణ అధిదేవతారూపేణ॥ ౨౦॥ *పురస్తాదితి ॥ అతిష్ఠత స్వాత్మానం ప్రకాశితవతీ॥ ౨౨॥ కస్త్వమితి ॥ తే తవ ప్రాణా యావద్ధరంతి ధ్రియంతే - తావత్ యత్ తత్త్వం తత్కథయస్వ॥ ౨౭॥ అహమితి॥ ఆజ్ఞాప్రతీక్షా ఆజ్ఞానువర్తినీ॥ ౩౩॥ వనానీతి ॥ ఉపవనాని కృత్రిమవనాని. వనాని తు చాత్రిణి ॥ ౩౪॥ తస్యేతి ॥ భూయః భృశం పరుషాక్షరం వాక్యం పునర్బభాషే ఇతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ తత ఇతి ॥ వేగితా సంజాతవేగా ॥ ౩౯ ॥ తత ఇతి ॥ అంగుళీః సంవర్తయామాస ముష్టిమాబబంధేత్యర్థః॥ ౪౦½॥

గర్వితం వాక్యం హనుమంతం ప్లవంగమం ॥ ౪౩ ॥ ప్రసీద సుమహాబాహో త్రాయస్వ హరిసత్తమ ॥ సమయే సౌమ్య
తిష్ఠంతి సత్త్వవంతో మహాబలాః ॥౪౪॥ అహం తు నగరీ లంకా స్వయమేవ ప్లవంగమ ॥ నిర్జితాహం త్వయా వీర విక్రమేణ మ
హాబల ॥౪౫॥ ఇదం తు తథ్యం శృణు వై బ్రువంత్యా మే హరీశ్వర ॥ స్వయంభువా పురా దత్తం వరదానం యథా మమ ॥ ౪౬॥
యదా త్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్ ॥ తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగతం ॥౪౭॥ స హి మే స
మయస్సౌమ్య ప్రాప్తోద్య తవ దర్శనాత్ ॥ స్వయంభూవిహితస్సత్యో న తస్యాస్తి వ్యతిక్రమః ॥౪౮॥ సీతానిమిత్తం రాజ్ఞస్తు రా
వణస్య దురాత్మనః ॥ రక్షసాం చైవ సర్వేషాం వినాశస్సముపాగతః ॥౪౯॥ తత్ప్రవిశ్య హరిశ్రేష్ఠ పురీం రావణపాలితాం ॥
విధత్స్వ సర్వకార్యాణి యాని యానీహ వాంఛసి ॥౫౦॥ ప్రవిశ్య శాపోపహతాం హరీశ్వరశ్శుభాం పురీం రాక్షసముఖ్యపాలి
తాం । యదృచ్ఛయా త్వం జనకాత్మజాం సతీం విమార్గ సర్వత్ర గతో యథాసుఖం ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే తృతీయస్సర్గః
స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠాం లంకాం తాం కామరూపిణీం । విక్రమేణ మహాతేజా హనూమాన్కపిసత్తమః ॥ అద్వారేణ
మహాబాహుః ప్రాకారమభిపుప్లువే ॥ ౧॥ ప్రవిశ్య నగరీం లంకాం కపిరాజహితంకరః ॥ చక్రేథ పాదం సవ్యం చ శత్రూ
ణాం స తు మూర్ధని ॥౨॥ ప్రవిష్టస్సత్త్వసంపన్నో నిశాయాం మారుతాత్మజః ॥ స మహాపథమాస్థాయ ముక్తాపుష్పవిరాజి
తం ॥ ౩॥ తతస్తు తాం పురీం లంకాం రమ్యామభియయౌ కపిః ॥ ౪॥ హసితోత్కృష్టనినదైస్తూర్యఘోషపురస్సరైః । వజ్రాం

వంతః ధైర్యవంతః ॥ ౪౪॥ అహమితి ॥ అహం త్విత్యర్థాంభిన్నం వాక్యం ఏకవాక్యత్వేహంశబ్దస్య పునరుక్తిః ॥ ౪౬ ॥ వరదానస్వరూపమాహ ॥
యదేతి ॥ అత్ర రావణస్య దిగ్విజయే నందికేశ్వరాదిభిర్లంకాయాస్సద్యోవినాశశాపే దత్తే సా బ్రహ్మాణం గత్వా ప్రార్థయామాస - వినాశో
మే మా భూదితి - స చ తస్యై వరమదాత్ తవ సద్యోవినాశో న భవిష్యతి యదా తు వానరస్త్వామభిభవిష్యతి తదా తు వినాశో భవిష్యతీతి కథోన్నీయతే ॥
౫౦॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ శాపో నందికేశ్వరాదికృతః - యదృచ్ఛయేత్యస్య గత ఇతి సంబంధః - యదృచ్ఛయాత్ర ప్రాప్తస్త్వమిత్యర్థః ॥ రామానుజీ
యం ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ హరీశ్వర స్త్వం యదృచ్ఛయా స్వైరం విమార్గేతి సంబంధః ॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే
శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే తృతీయస్సర్గః ******************************
స నిర్జిత్యేత్యాది ॥ అద్వారేణేత్యనేన లంకాపరిభవో రాక్షసైర్న జ్ఞాతుం శక్య ఇతి ద్యోత్యతే ॥ రామానుజీయం ॥ అద్వారేణేతి ॥ శ్లో ॥ గ్రా
మం వా నగరం వాపి పత్తనం వా పరస్య హి । విశేషాత్సమయే సౌమ్య న ద్వారేణ విశేన్నృప ఇత్యుక్తప్రకారేణ అద్వారేణ ప్రవిష్టవాన్ ॥ ౧॥ ప్రవిశ్యేతి ॥
చక్ర ఇతి - శత్రుదేశప్రవేశే ప్రథమం సవ్యపాదః కార్యః - స తు శత్రుమూర్ధ్ని కృతో భవేదితి రాజశాస్త్రం - అనేన ప్రథమం సవ్యం పాదం లంకా
యాం కృతవానిత్యర్థస్సిద్ధః - తదాహ బృహస్పతిః ॥ శ్లో ॥ ప్రయాణకాలే చ గృహప్రవేశే వివాహకాలేపి చ దక్షిణాంఘ్రిం, కృత్వాగ్రతశ్శత్రుపుర
ప్రవేశే వామం నిదధ్యాచ్చరణం నృపాల ఇతి ॥ రామానుజీయం ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ప్రవిశ్య ప్రవేష్టుముపక్రమ్య సవ్యం పాదం చక్రే అగ్రత ఇతి శేషః ॥ శ్లో ॥
ప్రయాణకాలే చ గృహప్రవేశే వివాహకాలేపి చ దక్షిణాంఘ్రిం, కృత్వాగ్రతశ్శత్రుపురప్రవేశే వామం నిదధ్యాచ్చరణం నృపాల ఇతి - బృహస్పతివచ
నప్రకారేణ సవ్యం పాదమగ్రతః కృతవాన్ - సః అగ్రతః పాదః - శత్రూణాం మూర్ధని తు మూర్ధన్యేవ కృతో భవతి - అగ్రతస్సవ్యపాదనిక్షేపే శ
త్రవః పరాభూతాస్స్యురితి భావః ॥ ౨॥ రామానుజీయం ॥ ప్రవిష్ట ఇతి ॥ మహాపథం ఆస్థాయ గమ్యత్వేనావలంబ్య ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః ॥ ౩॥ ౪॥ హసితే
తి ॥ తూర్యఘోషపురస్సరైః హసితోత్కృష్టనినదైః హసితానాముత్కృష్టస్వరైః యుక్తేత్యర్థః - వజ్రాంకుశనికాశైః వజ్రమంకుశో యస్యాస్సా వ

సాక్షిణీ ॥ వికృతాననదర్శనా వికృతాననదృష్టిః ॥ ౪౩ ॥ ప్రసీదేతి ॥ సమయే త్రీన్న హంతవ్యేతి వ్యవస్థాయాం ॥ ౪౪ ॥ దుర్జయత్వజ్ఞాపనా
య స్వస్వరూపం తావదాహ ॥ అహం త్వితి ॥ అహం స్వయం సాక్షాత్ - లంకానగర్యేవ లంకానగర్యధిష్ఠాత్రీ దేవతైవ అధిష్ఠానదేవతాత్వాదేవా
హం దుర్జయేత్యర్థః ॥ ౪౫॥ తతః కిమత ఆహ ॥ నిర్జితేతి ॥ దుర్జయాప్యహం త్వయా బలాన్నిర్జితా - అతః సత్యం సర్వైః లంకాంతర్వర్తిభీ రా
క్షసైః నిర్జితా ఇతి భావః ॥ ౪౫॥ స్వనిర్జయేన రక్షసాం నిర్జితత్వప్రతిపాదనస్య కారణమాహ ॥ ఇదమిత్యాదినా ॥ వరదానం దత్తం వరదానం
కృతమిత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ వరస్వరూపమాహ ॥ యదేతి ॥ అత్ర రావణాధిక్షేపక్షుభితనందికేశ్వరశాపాత్ సద్యః ప్రాప్తో వినాశః స్వయంభూవరప్ర
సాదాత్ వానరాస్కందనపర్యంతం ప్రతిబద్ధ ఇతి కథానుసంధేయా ॥ ౫౦॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ యదృచ్ఛయా స్వైరం ॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః ******************
అద్వారేణేతి ॥ శత్రుస్థానమద్వారేణ ప్రవేష్టవ్యమితి శాస్త్రాదద్వారేణేత్యుక్తం ॥ ౧॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ప్రవేష్టుముపక్రమ్య సవ్యం పాదం చ
క్రే - అగ్ర ఇతి శేషః - సః అగ్రతః కృతః సవ్యః పాదః శత్రూణాం మూర్ధన్యేవ కృతో భవతి అగ్రతః సవ్యపాదనిక్షేపే శత్రవః పరాభూతాస్స్యురితి
భావః ॥ ౨॥ ప్రవిష్ట ఇతి ॥ మహాపథమాస్థాయ గమ్యత్వేనావలంబ్య ప్రవిష్టః ॥ ౪॥ హసితేతి ॥ హసితానాముత్కృష్టనినదైః అట్టహాసైః - వజ్రాం

కుశనికాశైశ్చ వజ్రజాలవిభూషితైః ॥ గృహమేఘైః పురీ రమ్యా బభాసే ద్యౌరివాంబుదైః॥ ౫॥ ప్రజజ్వాల తదా లంకా రక్షోగణగృహైశ్శుభైః॥ సితాభ్రసదృశైశ్చిత్రైః పద్మస్వస్తికసంస్థితైః। వర్ధమానగృహైశ్చాపి సర్వతస్సువిభూషితా॥ (గృహముఖ్యైః పురీ రమ్యా బభాసే ద్యౌరివాంబుదైః) ॥ ౭॥ తాం చిత్రమాల్యాభరణాం కపిరాజహితంకరః। రాఘవార్థం చరన్ శ్రీమాన్ దదర్శ చ ననంద చ॥౮॥ భవనాద్భవనం గచ్ఛన్ దదర్శ పవనాత్మజః। వివిధాకృతిరూపాణి భవనాని తతస్తతః॥ ౯॥ శుశ్రావ మధురం గీతం త్రిస్థానస్వరభూషితం। స్త్రీణాం మదసమృద్ధానాం దివి చాప్సరసామివ॥ ౧౦॥ శుశ్రావ కాంచీనినదం నూపురాణాం చ నిస్స్వనం। సోపాననినదాంశ్చైవ భవనేషు మహాత్మనాం॥ ఆస్ఫోటితనినాదాంశ్చ క్ష్వేళితాంశ్చ తతస్తతః॥౧౧॥ శుశ్రావ జపతాం తత్ర మంత్రాన్ రక్షోగృహేషు వై ॥ ౧౨॥ స్వాధ్యాయనిరతాంశ్చైవ యాతుధానాన్ దదర్శ సః। రావణస్తవసంయుక్తాన్ గర్జతో రాక్షసానపి॥ ౧౩॥ రాజమార్గం సమావృత్య స్థితం రక్షోబలం మహత్। దదర్శ మధ్యమే గుల్మే రావణస్య చరాన్ బహూన్॥౧౪॥ దీక్షితాన్ జటిలాన్ ముండాన్ గోజినాంబరవాససః। దర్భముష్టిప్రహరణానగ్నికుండాయుధాంస్తథా॥ కూటముద్గరపాణీంశ్చ దండాయుధధరానపి। ఏకాక్షానేకకర్ణాంశ్చ లంబోదరపయోధరాన్ ॥ కరాళాన్ భుగ్నవక్త్రాంశ్చ వికటాన్ వామనాంస్తథా। ధన్వినః ఖడ్గినశ్చైవ శతఘ్నీముసలాయుధాన్॥

జ్రాంకుశాః-ఐరావతః తత్తుల్యైః-తద్వచ్ఛుభ్రైరిత్యర్థః-వజ్రాంకుశతుల్యసంస్థానైర్వా-వజ్రజాలకభూషితైః-వజ్రో రత్నవిశేషః-గృహమేఘైః గృహశ్రేష్ఠైః-ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభిరిత్యుపమితసమాసః॥ రామానుజీయం॥హసితోద్ఘుష్టనినదైః హసితోచ్చధ్వనిభిః నినదైశ్చ ఉపలక్షణత్వేతృతీయాంతమేతత్-గృహముఖ్యవిశేషణం- వజ్రాంకుశనికాశైః వజ్రసంస్థానైరంకుశసంస్థానైశ్చ - వజ్రజాలభూషితైః వజ్రాఖ్యరత్నాలంకృతైః గృహముఖ్యైరితి పాఠః- గృహమేఘైరితి పాఠే మేఘశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ ॥ ౫ ॥ ప్రజజ్వాలేత్యాది ॥ పద్మస్వస్తికసంస్థితైః పద్మస్వస్తికనామభ్యాం సంస్థానవిశేషాభ్యాం సంస్థితైః - వర్ధమానగృహైః వర్ధమాననామ్నా సంస్థానేన సంస్థితైః గృహైః - తల్లక్షణాని వరాహమిహిరసంహితాయాం వ్యక్తాని-విస్తరభయాన్న లిఖ్యంతే॥ ౭॥ రామానుజీయం॥ తామితి॥ శ్రీమాన్-అత్ర శ్రీశబ్దేన స్వామికార్యకరణరూపసంపదుచ్యతే-దదర్శ చ ననంద చ దుష్ప్రవేశామపి లంకామక్లేశేన ప్రవిశ్య సర్వతః పశ్యామి తస్మాద్రామసుగ్రీవయోర్మనోరథసిద్ధిరవశ్యంభావినీతి ననందేత్యర్థః ॥ ౮॥ శుశ్రావేతి॥ త్రిస్థానస్వరభూషితం-త్రిస్థానేషు ఉరః కంఠశిరస్సు భవైస్స్వరైర్భూషితం- తే చ మంద్రమధ్యతారాః॥౧౦॥ శుశ్రావ కాంచీనినదమిత్యాది॥ సోపాననినదాంశ్చ మణిహేమకృతానాం సోపానానాం నూపురాదితాడనేన యే నినాదాస్సంభవంతి తాన్ -ఆస్ఫోటితనినాదాన్ వ్యత్యస్తకరతలాభ్యాం భుజాగ్రాస్ఫాలనశబ్దాన్-క్ష్వేళితాన్ సింహనాదాన్॥౧౧॥ శుశ్రావ జపతామితి॥ మంత్రాన్ ఋగ్వేదాదీన్ ॥౧౨॥ స్వాధ్యాయనిరతాన్ బ్రహ్మభాగపాఠనిరతాన్॥౧౩॥ రాజమార్గమితి॥ మధ్యమే గుల్మే నగరమధ్యస్థితసైన్యసమాజే-చరాన్ స్వజనవృత్తాంతజిజ్ఞాసయా ప్రధానప్రేరితాన్ ప్రణిధీన్ ॥౧౪॥ దీక్షితానిత్యాది॥ గోజినాంబరధారిణః-వృషభచర్మరూపవస్త్రధారిణః దర్భాన్ ముష్టిప్రహరణాన్ ॥శ్లో॥ యథా వజ్రం హరేః పాణౌ తథా విప్రకరే కుశ ఇతి స్మరణాదితి భావః. అగ్నికుండాయుధాన్ జయార్థం హోమశీలాన్ - కూటముద్గరపాణీన్-కూటో నామాయస్కారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః॥ ని॥ కూటోస్త్రీ పుంజమాయాద్రిశృంగామోఘనవేశ్మసు। ఫలేహాణాంతరేదంభే భగ్నశృంగవృషే తు నా ఇతి శబ్దరత్నాకరే. ముద్గరో ద్రుఘణః॥ ని॥ ముద్గరో ద్రుఘణో ఘన ఇతి వైజయంతీ-కరాళాన్ భీమాన్॥ ని ॥ కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే కృతేపి చేతి వాగురః-భుగ్నవక్త్రాన్ కుటిలవక్త్రాన్॥ ని॥ ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నమిత్యమరః - వికటాన్ విషమాంగాన్-శతఘ్నీ శతశంకురయోగవా॥ని॥ అయఃకంటకసంఛన్నా శతఘ్నీ పరికీర్తితేతి వైజయంతీ -ముసలా ఆయసో రత్నిప్రమాణకో దండః॥ని॥ ముసలం త్వాయసో దండో ధా

కుశనికాశైః వజ్రనికాశైరంకుశనికాశైశ్చ - గృహమేఘైః గృహశ్రేష్ఠైః-గృహముఖ్యైరిత్యపి పాఠః॥ ౫॥ ప్రజజ్వాలేతి॥ ప్రజజ్వాల ప్రచకాశే-పద్మస్వస్తికసంస్థితైః పద్మస్వస్తికనామభ్యాం సంస్థానవిశేషాభ్యాం సంస్థితైః వర్ధమానగృహైః వర్ధమాననామ్నా సంస్థానేన సంస్థితైః స్వస్తికాఖ్యగృహాః ఆకృత్యా చతురశ్రాః॥ చతుశ్శాలా చతుర్ద్వారా సర్వతోభద్రసంజ్ఞితా, పశ్చిమద్వారరహితా నంద్యావర్తాహ్వయా నరా। దక్షిణద్వారరహితా వర్ధమానా ధనప్రదా। ప్రాగ్ద్వారరహితా స్వస్తికాఖ్యా పుత్రధనప్రదేత్యుక్తైః - పద్మస్వస్తికవర్ధమానాఖ్యగృహాః ప్రభుగృహభేదా ఇత్యర్థః॥౯॥ శుశ్రావేతి॥ త్రిస్థానస్వరభూషితం ఉరః కంఠశిరస్స్థానత్రయోత్పన్నైః మంద్రమధ్యమతారకైః స్వరైః భూషితం॥ ౧౦॥ శుశ్రావేతి॥ సోపాననినదాన్ సోపానసంచరత్కాంతాజనమంజీరధ్వనీనిత్యర్థః- ఆస్ఫోటితనినాదాన్ హర్షోత్పన్నక్రియావిశేషజనితశబ్దాన్-క్ష్వేళితాన్ సింహనాదాన్॥ ౧౩॥ రాజమార్గమితి ॥ మధ్యమే గుల్మే నగరమధ్యస్థసైన్యసంఘే చరాన్ నగరవృత్తాంతనివేదకాన్ గూఢచారానిత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ దీక్షితానితి ॥ గోజినాంబరవాససః గోచర్మవాససః వివసనాశ్చ- దర్భముష్టిప్రహరణాన్ అనిష్టనివారకానుష్ఠానసాధనతయా దర్భముష్టినామాయుధత్వం అగ్నికుండాయుధాన్ కృత్యాద్యుత్పాదనద్వారా శత్రుమారకతయా అగ్నికుండనామాయుధత్వం-వికటాన్ విషమాంగాన్॥

పరిఘోత్తమహస్తాంశ్చ విచిత్రకవచోజ్జ్వలాన్। నాతిస్థూలాన్నాతికృశాన్నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకాన్॥ నాతిగౌరాన్నాతి కృష్ణాన్నాతికుబ్జాన్నవామనాన్। విరూపాన్బహురూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ సువర్చసః॥ ధ్వజీన్పతాకినశ్చైవ దదర్శ వివిధాయుధాన్॥ ౧౯॥ శక్తివృక్షాయుధాంశ్చైవ పట్టసాశనిధారిణః॥ క్షేపణీపాశహస్తాంశ్చ దదర్శ స మహాకపిః॥ స్రగ్విణస్త్వనులిప్తాంశ్చ వరాభరణభూషితాన్ ॥ నానావేషసమాయుక్తాన్యథాస్వైరగతాన్బహూన్। తీక్ష్ణశూలధరాంశ్చైవ వజ్రిణశ్చ మహాబలాన్॥ ౨౨॥ శతసాహస్రమవ్యగ్రమారక్షం మధ్యమం కపిః। రక్షోధిపతినిర్దిష్టం దదర్శాంతఃపురాగ్రతః॥ ౨౩ ॥ స తదా తద్గృహం దృష్ట్వా మహాహాటకతోరణం। రాక్షసేంద్రస్య విఖ్యాతమద్రిమూర్ధ్ని ప్రతిష్ఠితం॥ పుండరీకావతంసాభిః పరిఘాభిరలంకృతం। ప్రాకారావృతమత్యంతం దదర్శ స మహాకపిః ॥ ౨౪॥ త్రివిష్టపనిభం దివ్యం దివ్యనాదవినాదితం। వాజిహేషితసంఘుష్టం నాదితం భూషణైస్తథా ॥ రథైర్యానైర్విమానైశ్చ తథా హయగజైశ్శుభైః। వారణైశ్చ చతుర్దంతైః శ్వేతాభ్రనిచయోపమైః ॥ భూషితం రుచిరద్వారం మత్తైశ్చ మృగపక్షిభిః। రక్షితం సుమహావీర్యైర్యాతుధానైస్సహస్రశః ॥ రాక్షసాధిపతేర్గుప్తమావివేశ మహాకపిః॥ ౨౮॥ స హేమజాంబూనదచక్రవాళం మహార్హముక్తామణిభూషితాంతం। పరార్థ్యకాలాగరుచందనాక్తం స రావణాంతఃపురమావివేశ॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - చతుర్థస్సర్గః. ****************************

తతస్స మధ్యంగతమంశుమంతం జ్యోత్స్నావితానం మహదుద్వమంతం। దదర్శ ధీమాన్దివి భానుమంతం గోష్ఠే వృషం మత్తమివభ్రమంతం॥ ౧॥ లోకస్య పాపాని వినాశయంతం మహోదధిం చాపి సమేధయంతం। భూతాని సర్వాణి విరాజయంతం దదర్శ శీతాంశుమథాభియాంతం॥ ౨॥ యా భాతి లక్ష్మీర్భువి మందరస్థా తథా ప్రదోషేషు చ సాగరస్థా। తథైవ తోయేషు చ పుష్కరస్థా రరాజ సా చారునిశాక

ర్యోరత్నిప్రమాణక ఇతి శబ్దరత్నాకరే - పరిఘః దండవిశేషః. నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకానిత్యత్ర హకారోపరి ఋకారోచ్చారణాద్వృత్తభంగపరిహారాయ. ఏవం ధ్వజిన ఇతి వక్తవ్యే ధ్వజీనిత్యుక్తిశ్ఛందోభంగపరిహారాయైవ॥ ౧౯॥ శక్తీత్యాది॥ పట్టసః తీక్ష్ణధారో లోహదండః॥ ని॥ పట్టసో యోదీర్ఘదండస్తీక్ష్ణధారః క్షురోపమ ఇతి నిఘంటుః- క్షేపణీ క్షేపణీయః- వేషః అలంకారః- యథాస్వైరగతాన్ యథేష్టచారిణః॥ ౨౨॥ శతేతి॥ శతసహస్రమేవ శతసాహస్రం- స్వార్థే అణ్- ఆరక్షం గుల్మం అంతఃపురాగ్రతః అంతర్నగరాగ్రతః- రక్షోధిపతినిర్దిష్టం- మధ్యమగుల్మభూతం రావణమూలబలం దదర్శేత్యర్థః॥ ౨౩॥ స తదేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స కపిః - తత్ ఆరక్షం- దృష్ట్వా సః రాక్షసేంద్రస్య గృహం దదర్శేత్యన్వయః. క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం॥ ౨౪॥ త్రివిష్టపేత్యాది॥ యానైః శిబికాదిభిః- విమానైః వ్యోమయానైః - హయగజైరిత్యత్ర గజశబ్దః- ద్విదంతగజపరః- అతో న వారణైరిత్యనేన పునరుక్తిః మృగపక్షిభిశ్చ భూషితమిత్యన్వయః- రక్షిభిర్యాతుధానైర్గుప్తమితి సంబంధః- ఆవివేశ జగామ-గృహప్రవేశస్య దూరే వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౨౮॥ స హేమేతి॥ హేమ అన్యత్రజాతం సువర్ణం-జాంబూనదం జంబూనద్యాం జాతం. చక్రవాళం ప్రాకారమండలం రావణాంతఃపురం రావణాంతర్నగరం ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- చతుర్థస్సర్గః.**************************************

తతస్స మధ్యమిత్యాది॥ దివి ఆకాశే-మధ్యంగతం- ఆకాశమధ్యగతమిత్యర్థః- లంకాప్రవేశే చంద్రోదయోక్తేః- రావణనగరప్రవేశే అర్ధరాత్ర ఇతి సూచ్యతే- ఉత్తరశ్లోకే అభియాంతమిత్యనేనాభిగమనముచ్యతే - దక్షిణాం దిశం గచ్ఛతోభిముఖత్వాసంభవాత్ - కింతు గమనమాత్రం - సప్తదశసర్గే ప్రజగామ నభశ్చంద్ర ఇతి ప్రకర్షేణ గమనవచనం నభోమధ్యాతీతత్వమాచష్టే - అంశుమంతమితి చంద్రవిశేషణం- భానుమంతం దీప్తిమంతం- వృషం శ్వేతం. అస్మిన్ సర్గే ఛేకానుప్రాసః - నతు యమకం అర్థభేదాభావాత్ - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - భిన్నార్థానాం త్ర్యాదీనాం వర్ణానాం ఆవృత్తిర్యమకమితి॥ ౧॥ లోకస్యేతి॥ పాపాని దుఃఖాని॥ ౨ ॥ యేతి॥ భువి మందరే లక్ష్మీర్వాన్- ప్రదో

౧౯॥ శక్తీతి॥ క్షేపణీ క్షేపణీయః॥ ౨౨॥ శతేతి ॥ ఆరక్షం ఆ సమంతాద్రక్షతీత్యారక్షం సైన్యం అంతఃపురాగ్రతః రావణగృహస్యాగ్రతః॥ ౨౩॥ స ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః పక్షిద్వయపరః॥ రథైరితి॥ యానైః శిబికాదిభిః- ఆవివేశ ఆససాద- సాక్షాత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౨౮॥ స హేమేతి॥ స హేమేతి చ్ఛేదః- హేమసహితం- జాంబూనదచక్రవాళసహితం స్వర్ణప్రాకారమండలయుక్తం- అంతఃపురం అంతర్నగరం ఆవివేశ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

తత ఇతి॥ తతః ప్రవేశానంతరం- మధ్యంగతం- గగనస్యేతి శేషః- యద్వా తారామధ్యంగతం అంశుమంతం చంద్రం భానుమంతం దీప్తిమంతం॥ ౧॥ లోకస్యేతి॥ పాపశబ్దేన పాపఫలం దుఃఖముచ్యతే - లోకాహ్లాదకత్వాచ్చంద్రస్య దుఃఖవినాశకరత్వం. యద్వా సూర్యచంద్రాదీనాం లోకపావనత్వాదితి భావః॥ ౨॥ యా భాతీతి॥ యా లక్ష్మీః సుందరాదిస్థానేషు భాతి- సా లక్ష్మీః చారునిశాకరస్థా భాతీతి సంబంధః॥ ౪॥ స్థిత ఇతి॥

రక్షాః॥ ౩॥ హంసో యథా రాజతపంజరస్థః సింహో యథా మందరకందరస్థః । వీరో యథా గర్వితకుంజరస్థశ్చంద్రోఽపి విబ
భ్రాజ తథాఽమ్బరస్థః॥ ౪॥ స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః। హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో
రరాజ చంద్రః పరిపూర్ణశృంగః ॥ ౫ ॥ వినష్టశీతాంబుతుషారపంకో మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః । ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్ర
యనిర్మలాంకో రరాజ చంద్రో భగవాన్ శశాంకః ॥ ౬ ॥ శిలాతలం ప్రాప్య యథా మృగేంద్రో మహారణం ప్రాప్య య
థా గజేంద్రః । రాజ్యం సమాసాద్య యథా నరేంద్రస్తథా ప్రకాశో విరరాజ చంద్రః ॥ ౭ ॥ ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదో
షః ప్రవృత్తరక్షఃపిశితాశదోషః । రామాభిరామేరితచిత్తదోషః స్వర్గప్రకాశో భగవాన్ప్రదోషః॥ ౮॥ తంత్రీస్వనాః క
ర్ణసుఖాః ప్రవృత్తాః స్వపంతి నార్యః పతిభిస్సువృత్తాః । నక్తంచరాశ్చాపి తథా ప్రవృత్తా విహర్తుమత్యద్భుత రౌద్రవృ
త్తాః॥ ౯ ॥ మత్తప్రమత్తాని సమాకులాని రథాశ్వభద్రాసనసంకులాని । వీరశ్రియా చాపి సమాకులాని దదర్శ ధీమాన్స క
పిః కులాని॥ ౧౦॥ పరస్పరం చాధికమాక్షిపంతి భుజాంశ్చ పీనానధినిక్షిపంతి। మత్తప్రలాపానధికం క్షిపంతి మత్తాని చాన్యో

షేషు సాగరః తోయేషు పద్మం శ్రీమత్ - తద్వత్ తదానీం చంద్రోఽపి శిష్టలక్ష్మీకో బభూవేత్యర్థః - అత్రాన్యస్యాన్యత్ర సంబంధాన్మందరాదిలక్ష్మీరివాస్య
లక్ష్మీరితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే నిదర్శనాయాం - అభిమాన్యస్తుసంబంధ ఉపమాపరికల్పక ఇతి॥ ౩॥ హంస ఇతి॥
రాజతపంజరస్థః గగనగర్భస్య జ్యోత్స్నాక్షాళితత్వాత్ - మందరకందరస్థః తస్య శ్వేతగిరిత్వాత్ - గర్వితకుంజరస్థః నీలరూపస్య నభస ఉపర్యవస్థా
నాత్ - అత్ర పుష్టత్వాదీనాం సాధారణధర్మాణామనుపాదానాల్లుప్తోపమాలంకారః॥ ౪॥ స్థిత ఇతి॥ ప్రతిపూర్ణశృంగః పరిపూర్ణకలః - అత్ర శృం
గశబ్దస్య విషాణాద్యర్థభేదేఽపి బింబప్రతిబింబభావేనౌపమ్యం॥ ౫॥ వినష్టేతి॥ శీతాంబు హిమాంబు - తుషారాః పృషతాః - పంకః తమః వినష్టాః శీతాంబు
తుషారా ఏవ పంకాః యస్మిన్ తథా - తుషారశ్శీకరే హిమ ఇతి విశ్వః - మహాగ్రహాణాం శుక్రబృహస్పత్యాదీనాం గ్రాహేణ గ్రహణేన ఆచ్ఛాదనేన నష్టః
పంకో మలం యస్య సః మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః - స్వతేజసా మహాగ్రహతిరస్కారేణ వ్యక్తనైర్మల్య ఇత్యర్థః - యద్వా - మహాగ్రహస్సూర్యః త
స్య గ్రాహేణ కిరణప్రతిగ్రహేణ వినష్టః వినాశితః పంకః తమః యేన సః తదా తరణికిరణసంక్రమణేన దేదీప్యమానమండల ఇత్యర్థః - తదుక్తం వరాహమి
హిరేణ॥ శ్లో॥ సలిలసమే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశం। క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతరితి ॥ ప్రకాశలక్ష్మ్యా
శ్రయనిర్మలాంకః తేజస్సమృద్ధియోగాత్ స్పష్టకళంకః అతిధవళే చంద్రేఽపరభాగయోగేన కళంకస్యాప్యౌజ్జ్వల్యం భవతీత్యర్థః - శశాంక ఇతి - భూ
చ్ఛాయామయశ్శశరూప అంకః యస్య స తథా॥ లోకచ్ఛాయామయం లక్ష్మ తవాంకే శశసన్నిభమితి హరివంశోక్తేః, భగవాన్ మహాప్రభావవాన్॥
౬॥ శిలేతి॥ ప్రకాశః ప్రకాశమానః॥ ౭॥ ప్రకాశేతి॥ ప్రకాశేన చంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరం యస్మిన్ సః - ప్రవృద్ధః రక్షసాం పిశితాశా
నాం చ దోషః సంచారరూపో యస్మిన్ స తథా - రామాభిః అభిరామైః కాంతైశ్చ ఈరితః త్యక్తః చిత్తదోషః కోపాభిమానరూపః యస్మిన్ - స్వర్గ
ప్రకాశః స్వర్గతుల్యః - తద్వదానందావహ ఇత్యర్థః - భగవాన్ శ్రీమాన్ ॥ ని ॥ భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్విత్యమరః -
ప్రదోషః గత ఇతి శేషః॥ ౮॥ తంత్రీతి॥ స్పష్టం॥ ౯॥ మత్తేతి॥ మత్తాః మధుమదక్షీబాః - ప్రమత్తాః ప్రస్తుతకార్యవిస్మారిణః - మత్తప్రమత్తజనయో
గాత్ కులాన్యపి తథోచ్యంతే - కులాని గృహాణి - సమాకులాని సమాకులజనాని - వీరశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా - వీర ఇతి భిన్నపదం వా కపివిశేషణం॥ ౧౦ ॥
పరస్పరం చేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దదర్శేతి సంబధ్యతే - ఆక్షిపంతీత్యాదీని శత్రంతాని రక్షోవిశేషణాని ఆక్షిపంతి అపహసంతి. అధిపి

పరిపూర్ణశృంగః పరిపూర్ణకలః॥ ౫॥ వినష్టేతి॥ మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః - మహాగ్రహః సూర్యః తస్య గ్రాహేణ కిరణసంక్రమేణ వినష్టః వినా
శితః పంకః తమో యేన స తథోక్తః - చంద్రస్య సూర్యకిరణసంక్రమణద్వారా తమోవినాశకత్వం - తదుక్తం॥ శ్లో॥ సలిలమయే శశిని రవేర్దీధిత
యో మూర్ఛితాస్తమో నైశం। క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందరస్యాంతరితి॥ వినష్టశీతాంబుతుషారపంకః శీతాంబు హిమం - తస్య తుషా
రాః పృషతః త ఏవ పంకః మాలిన్యం - వినష్టః శీతాంబుతుషారపంకో యస్మిన్ స తథా - ఏతదపి సూర్యకిరణసంక్రమణాదిత్యవగంతవ్యం - ప్రకాశల
క్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకః - ప్రకాశసమృద్ధ్యాశ్రయత్వాత్సువ్యక్తచిహ్న ఇత్యర్థః॥ ౬॥ ౭॥ ప్రకాశేతి॥ ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదోషః ప్రకాశ
చంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరరూపదోషో యస్య స తథా - ప్రవృత్తరక్షఃపిశితాశదోషః - ప్రవృత్తః రక్షసాం పిశితభక్షణరూపదోషో యస్మిన్ -
పిశితభక్షణస్య దోషత్వమవిహితజనహింసాహేతుత్వాత్ - రామాభిరామేరితచిత్తదోషః రామాః కాంతాః అభిరామాః రమణాః స్త్రీభిః కాంతై
శ్చ ఈరితః నిరస్తః చిత్తదోషః ప్రణయకలహరూపో యేన స తథోక్తః స్వర్గప్రకాశః సీతాన్వేషణస్యానుకూలత్వేనానందహేతుతయా ప్రదోష
కాలస్య స్వర్గసదృశత్వోక్తిః - అత ఏవ భగవాన్ పూజ్యః ఆదరణీయ ఇతి యావత్ - అత్ర విరరాజేత్యనుషజ్యతే॥ ౯॥ మత్తేతి॥ మత్తాని మదజనక
ద్రవ్యేణ - అత ఏవ ప్రమత్తాని అనవహితాని - ప్రమత్తజనయోగాత్ కులాని భవనాన్యపి తథోచ్యంతే - భద్రా గజాః॥ ౧౦॥ పరస్పరం చేత్యాది శ్లో
కద్వయమేకం వాక్యం । ఆక్షిపంతీత్యాది శత్రంతాని రక్షాంసీత్యస్య విశేషణాని - ఆక్షిపంతి ఆకర్షంతి - భుజానధినిక్షిపంతి అన్యోన్యస్యోపరి నిక్షి

స్యమధిక్షిపంతి॥ రక్షాంసి వక్షాంసి చ విక్షిపంతి గాత్రాణి కాంతాసు చ విక్షిపంతి । రూపాణి చిత్రాణి చ విక్షిపంతి దృఢాని చాపాని చ విక్షిపంతి॥ ౧౨॥ దదర్శ కాంతాశ్చ సమాలభంత్యస్తథాపరాస్తత్ర పునస్స్వపంత్యః। సురూపవక్త్రాశ్చ తథా హసంత్యః క్రుద్ధాః పరాశ్చాపి వినిశ్శ్వసంత్యః॥ ౧౩॥ మహాగజైశ్చాపి తథా నదద్భిస్సుపూజితైశ్చాపి తథా సుసద్భిః। రరాజ వీరైశ్చ వినిశ్శ్వసద్భిః హ్రదో భుజంగైరివ నిశ్శ్వసద్భిః॥ ౧౪ ॥ బుద్ధిప్రధానాన్ రుచిరాభిధానాన్ సంశ్రద్దధానాన్ జగతః ప్రధానాన్। నానావిధానాన్ రుచిరాభిధానాన్ దదర్శ తస్యాం పురి యాతుధానాన్॥ ౧౫॥ ననంద దృష్ట్వా స చ తాన్సురూపాన్నానాగుణానాత్మగుణానురూపాన్। విద్యోతమానాన్స తదానురూపాన్దదర్శ కాంశ్చిచ్చ పునర్విరూపాన్॥ ౧౬॥ తతో వరార్హాస్సువిశుద్ధభావాస్తేషాం స్త్రియస్తత్ర మహానుభావాః। ప్రియేషు పానేషు చ సక్తభావా దదర్శ తారా ఇవ సుప్రభావాః॥ ౧౭॥ శ్రియా జ్వలంతీస్త్రపయోపగూఢా నిశీథకాలే రమణోపగూఢాః। దదర్శ కాశ్చిత్ప్రమదోపగూఢా యథా విహంగాః కుసుమోపగూఢాః॥ ౧౮॥ అన్యాః పునర్హర్మ్యతలోపవిష్టాస్తత్ర ప్రియాంకేషు సుఖోపవిష్టాః। భర్తుః ప్రియా ధర్మపరా నివిష్టా దదర్శ ధీమాన్మదనాభివిష్టాః ॥ ౧౯ ॥ అప్రావృతాః కాంచనరాజివర్ణాః కాశ్చిత్పరార్ధ్యాస్తపనీయవర్ణాః। పునశ్చ కాశ్చిచ్ఛశలక్ష్మవర్ణాః కాంతప్రహీణా రుచిరాంగవర్ణాః॥ ౨౦॥ తతః ప్రియాన్ప్రాప్య మనోభిరామాన్సుప్రీతియుక్తాః ప్రసమీక్ష్య రామాః। గృహేషు హృష్టాః పరమాభిరామా హరిప్రవీరస్స దదర్శ రామాః ॥ ౨౧ ॥ చంద్రప్రకాశాశ్చ హి వక్త్రమాలా వక్రాక్షిపక్ష్మాశ్చ సునేత్రమాలాః। విభూషణానాం చ దదర్శ మాలాశ్శతహ్రదానామివ చారు

క్షిపంతి అన్యోన్యస్యోపరి దధంతి- అధివిక్షిపంతి అధికం ముంచంతి- అధిక్షిపంతి భర్త్సయంతి- విక్షిపంతి వివృణ్వంతి - చిత్రాణి రూపాణి వివిధాన్ వేషాన్ - విక్షిపంతి వితన్వంతి- చాపాని చాపాన్ - విక్షిపంతి విస్ఫారయంతి॥ ౧౨॥ దదర్శేతి॥ సమాలభంత్యః అంగరాగేణానులింపంత్యః- సమాలపంత్య ఇతి చ పాఠః- సర్వత్ర వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే ప్రథమా॥ ౧౩॥ మహాగజైరితి॥ సా పురీతి శేషః- సుసద్భిః సుతరాం సద్భిః- వినిశ్శ్వసద్భిః యుద్ధయోగ్యవీరాలాభాత్॥ ౧౪॥ బుద్ధీతి॥ బుద్ధిప్రధానాన్ బుద్ధ్యా శ్రేష్ఠాన్ - ప్రధానబుద్ధీన్వా- ఉత్తమబుద్ధీనిత్యర్థః- రుచిరాభిధానాన్ శోభనవ్యవహారాన్ సంశ్రద్దధానాన్ ఆస్తికాన్ - నానావిధానాన్ నానాకారాన్ - రుచిరాభిధానాన్ హృద్యనామ్నః॥ ౧౫॥ ననందేతి॥ ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యవహారాన్॥ ౧౬॥ తత ఇతి॥ వరాణాం శ్రేష్ఠానాం అర్హాః వరార్హాః- సువిశుద్ధభావాః కాంతేషు నిర్మలహృదయాః మహానుభావాః పాతివ్రత్యరూపమహాప్రభావాః -యద్వా మహానుభావాః అనుభావాః కటాక్షభుజక్షేపాదయః- సుప్రభావాః శోభనవైభవాః॥ ౧౭॥ శ్రియేతి॥ ప్రమదోపగూఢాః హర్షోపగూఢాః- విహంగాః విహంగీః॥ ౧౮॥ అన్యా ఇతి॥ నివిష్టాః ఊఢాః- పాణిగృహీతా ఇత్యర్థః॥ స॥ నివేశశ్శిబిరోద్వాహన్యాసేష్వితి విశ్వః ౧౯॥ అప్రావృతా ఇతి॥ అప్రావృతాః అనవకుంఠితాః- కాంచనరాజివర్ణాః కనకరేఖాకారాః తపనీయవర్ణాః తప్తకాంచనవర్ణాః- శశలక్ష్మవర్ణాః- చంద్రపాండురాః కాంతప్రహీణాః విరహిణ్యః॥ ౨౦॥ తత ఇతి॥ ప్రియాన్ ప్రాప్య అభిసృత్య- సుప్రీతియుక్తాః మనోభిరామాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు రామాశ్చ దదర్శ- అభిసారికాః కులపాలికాశ్చ దదర్శేత్యర్థః॥ ౨౧॥ చంద్రేతి॥ వక్త్రనేత్రదర్శనం మనుష్యత్వరాక్షసీత్వవివేకార్థం- ఆభరణదర్శనం స్వదృష్టసీతాభరణతుల్యాభరణదర్శనార్థం॥ రా॥ చంద్రప్రకాశాశ్చ హీతి॥ వక్రాణి అక్షిపక్ష్మాణి యాసాం తాః- డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - సీతామన్వేషమాణస్య హనుమతః స్త్రీణాం ముఖనయనాది దర్శనం మానుషీత్వరాక్షసీత్వవిభాగపరిజ్ఞానార్థం- ఆభరణదర్శనం రామోక్తసీతాభరణస్వరూపనిరూపణార్థం- ఏతచ్చ ॥ శ్లో ॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీమనిందితాం। తర్కయామా

పంతి- మత్తప్రలాపానధికం క్షిపంతి ముంచంతి- భర్త్సయంతీత్యర్థః -అన్యోన్యమధిక్షిపంతి తిరస్కుర్వంతి - రూపాణి చిత్రాణి చ విక్షిపంతి వివిధాన్వేషాన్విదధతి - చాపాని విక్షిపంతి విస్ఫారయంతి- వక్షాంసి విక్షిపంతి వివృణ్వంతి- ఏతాదృశరక్షాంసి కపిర్దదర్శేతి పూర్వక్రియయా సంబంధః॥ ౧౨॥ దదర్శేతి ॥ సమాలభంత్య ఇత్యాదౌ ద్వితీయార్థే ప్రథమా -సమాలభంత్యః చందనాదినా అనులింపంత్యః ॥ ని ॥ సమాలంభో విలేపనమిత్యమరః॥ ౧౩॥ మహాగజైరితి॥ రరాజ పూరితి శేషః॥ ౧౪॥ బుద్ధీతి॥ రుచిరాభిధానాన్ రుచిరవచనాన్ - అన్యత్ర రుచిరనామధేయాన్ - నానావిధానాన్నానాకారాన్॥ ౧౫॥ ననందేతి॥ ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యాపారాన్ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి॥ వరార్హాః శ్రేష్ఠభూషణానులేపనాదియోగ్యాః॥ ౧౭॥ శ్రియేతి॥ ప్రమదోపగూఢాః హర్షపూర్ణాః- విహంగాః విహంగీరిత్యర్థః॥ ౧౮ ॥ అన్యా ఇతి ॥ నివిష్టాః ఊఢాః పాణిగృహీతా ఇత్యర్థః॥ ని॥ నివేశశ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేష్విత్యమరః ॥ ౧౯॥ అప్రావృతా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అత్ర దదర్శేతి క్రియాయాస్సర్వత్ర సంబంధః- ఉత్తరీయరహితాః - కాంచనరాజివర్ణాః కనకరేఖాకారాః- తపనీయవర్ణాః తప్తస్వర్ణవర్ణాః - శశలక్ష్మవర్ణాః చంద్రవర్ణాః కాంతప్రహీణాః ప్రియవియుక్తాః రామాశ్చ దదర్శ - తతః ప్రియాన్ ప్రసమీక్ష్య ప్రాప్య సుప్రీతియుక్తా రామాశ్చ దదర్శ- గృహేషు హృష్టాః రామాశ్చ దదర్శేతి సంబంధః- యద్వా ॥ తత ఇతి ॥ స హరిప్రవీరః మనోభిరామాన్ ప్రియాన్ ప్రాప్య అభిసృత్య సుప్రీతియుక్తాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు హృష్టాః స్వగృహేషు రమణం ప్రాప్య హృష్టాః - పరమాభిరామాశ్చ దదర్శేతి సంబంధః- పూర్వోక్తా నియ

మాలాః ॥ ౨౧॥ న త్వేవ సీతాం పరమాభిజాతాం పథి స్థితే రాజకులే ప్రజాతాం । లతాం ప్రఫుల్లామివ సాధుజాతాం దదర్శ తన్వీం మనసాభిజాతాం ॥ ౨౨॥ సనాతనే వర్త్మని సన్నివిష్టాం రామేక్షణాం తాం మదనాభివిష్టాం । భర్తుర్మనః శ్రీమదనుప్రవిష్టాం స్త్రీభ్యో వరాభ్యశ్చ సదా విశిష్టాం * ఉష్ణార్దితాం సానుసృతాస్రకంఠీం పురా వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీం । సుజాతపక్ష్మామభిరక్తకంఠీం వనే ప్రనృత్తామివ నీలకంఠీం * అవ్యక్తరేఖామివ చంద్రరేఖాం పాంసుప్రదిగ్ధామివ హేమరేఖాం । క్షతప్రరూఢామివ బాణరేఖాం వాయుప్రభిన్నామివ మేఘరేఖాం * సీతామపశ్యన్మనుజేశ్వరస్య రామస్య పత్నీం వదతాం వరస్య । బభూవ దుఃఖాభిహతశ్చిరస్య ప్లవంగమో మంద ఇవాచిరస్య ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే పంచమస్సర్గః *

స నికామం విమానేషు విషణ్ణః కామరూపధృత్ । విచచార పునర్లంకాం లాఘవేన సమన్వితః ॥ ౧॥ ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనం । ప్రాకారేణార్కవర్ణేన భాస్వరేణాభిసంవృతం ॥ ౨॥ రక్షితం రాక్షసైర్ఘోరైస్సింహైరివ మహ

సః సీతేతి కారణైరుపపాదయన్ ॥ వైదేహ్యా యాని చాంగేషు తదా రామోఽన్వకీర్తయత్ । తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయదితి రాజపుత్రీత్వనిశ్చాయకత్వాభరణదర్శనైః సీతాత్వనిర్ణయస్యోపరి వక్ష్యమాణత్వాదవగమ్యతే ॥ ౨౧ ॥ నత్వేత్యాది॥ పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరామాం-సాధుజాతాం సురూపాం-మనసాభిజాతాం-అయోనిజామిత్యర్థః ॥ రామానుజీయం॥ నత్వితి॥ సాధుజాతామిత్యేతల్లతావిశేషణం-మనసాభిజాతాం * యస్మాత్తు ధర్షితా చాహమపాపా చాప్యనాథవత్ । తస్మాత్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యే హ్యహం ధ్రువం పునరిత్యుత్తరశ్రీరామాయణోక్తప్రకారేణ స్వసంకల్పేనావతీర్ణామిత్యర్థః॥ ౨౨॥ సనాతనఇత్యాది॥ సనాతనే అవిచ్ఛిన్నే-వర్త్మని పాతివ్రత్యధర్మే-రామేక్షణాం అంతో నిశ్చయో యస్యాస్తాం-శ్రీమత్ సీతాచింతన శ్రీమత్ -విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం * ఉష్ణేతి ॥ సానుసృతాస్రకంఠీం అనుగతాస్రేణ అనుగతబాష్పేణ కంఠేన సహ వర్తమానాం-పురా రామపార్శ్వావస్థానకాలే వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీం-వరార్హః ఉత్తమశ్చ నిష్కః కంఠే యస్యాః తాం ఉరః కంఠసంబంధిభూషణవిశేషో నిష్కః । అభిరక్తకంఠీం స్నిగ్ధకంఠీం * అవ్యక్తేతి ॥ అవ్యక్తరేఖాం అవ్యక్తస్వరూపాం చంద్రరేఖాం చంద్రకలామివ స్థితాం - అత్యంతకృశత్వే కాంతిహీనత్వే చ దృష్టాంతోఽయం-పాంసుప్రదిగ్ధాం పాంసుకలుషితాం- హేమరేఖాం కనకశలాకామివ స్థితాం - స్వతఃశుద్ధస్వభావస్య ఆగంతుకమాలిన్యే దృష్టాంతోఽయం- క్షతప్రరూఢాం క్షతేన ప్రరూఢాం ఔషధాదినా సమాహితాం - అంతశ్శల్యదోషవతీం బహిస్సమాహితాం-బాణరేఖాం బాణక్షతిమివ స్థితాం అంతర్వేదనాతిశయే దృష్టాంతోఽయం-వాయుప్రభగ్నామివ మేఘరేఖాం- పునరసమాధేయశైథిల్యే దృష్టాంతోఽయం * సీతామితి॥ చిరస్యాపశ్యన్ చిరకాలం నిరీక్ష్యాప్యపశ్యన్-అచిరస్య అచిరేణ-సపదీత్యర్థః-మందో ముగ్ధ ఇవ దుఃఖాభిహతో బభూవ॥౨౪॥ ముగ్ధో మందో వివశశ్చేతి హలాయుధః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః. .... *

సనికామమిత్యాది॥ విమానేషు విషణ్ణః-విమానేషు సీతామదృష్ట్వా విషణ్ణ ఇత్యర్థః-లాఘవేన వేగేన॥ రామానుజీయం॥ స ఇతి॥ సః లంకాయామన్విష్టాయామపి వైదేహ్యా అదర్శనేన విషణ్ణః - కామరూపధృక్ విచచార పునర్లంకామితి సమ్యక్ - విచచారకపిర్లంకామితి పాఠేపి వైదేహ్యా అన్వేషణేన విషణ్ణస్య హనుమతో న్వేషణకర్తృత్వాభిధానాత్ పునరన్వేషణం కృతవానిత్యయమర్థో లభ్యతే॥౧॥ రామానుజీయం॥ ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనమితి॥ రావణభవనం ప్రవిష్టస్య హనుమతః పునరపి రావణభవనప్రాప్త్యభిధానాన్మధ్యే లంకాన్వేషణాభిధానాచ్చ పూర్వం రావణభవనం ప్రవిష్టో హనుమాన్ తదానీం జాగ్రద్బహురక్షస్సంకీర్ణతయా సీతాన్వేషణావసరోఽయం న భవతీతి మత్వా తతో నిష్క్రమ్య పునర్లంకాం విచిత్య రాక్షసేంద్రనివేశనమాససాదేత్యవగమ్యతే॥ ౨ ॥ రక్షితమితి॥ చకాశే- జహర్షేత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ రక్షితమితి॥ సమీక్షమాణో భవనం చకాశే ఇతి-భవనమితస్తతో నిరీక్షమాణస్సన్ కర్ణవర్ణప్రాకారభవనతేజస్సంబంధాత్ సప్రకాశోఽభూదిత్యర్థః

తద్భర్తృకా అభిసారికా సమభివ్యాహారాదుత్తరార్ధేన స్వగృహప్రాప్తరమణా వారాంగనా ఉచ్యంతే॥ ౨౧॥ నత్వేతి॥ సాధుజాతామిత్యేతల్లతావిశేషణం పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరూపాం- మనసాభిజాతాం అయోనిజాం॥ ౨౩॥ సనాతనఇతి ॥ సనాతనే వర్త్మని అవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తే పాతివ్రత్యరూపమార్గే సన్నివిష్టాం సమ్యక్ స్థితాం * ఉష్ణేతి॥ ఉష్ణార్దితాం విరహతాపపీడితాం - అనుసృతాస్రేణ కంఠేన సహవర్తత ఇతి సానుసృతాస్రకంఠీం . నిష్కం ఉరోభూషణం (పతకము) * అవ్యక్తేతి ॥ అవ్యక్తరేఖాం అస్పష్టప్రకాశాం చంద్రరేఖాం చంద్రకలాం - పాంసుప్రవృత్తాం పాంసుదూషితాం - హేమరేఖాం స్వర్ణశలాకాం - క్షతప్రరూఢాం క్షతా చ సా ప్రరూఢా చ తాం - అంతర్వ్రణాం బహిశ్ఛాదితామిత్యర్థః - యద్వా క్షతే వ్రణే ప్రరూఢాం ప్రలీనాం బాణరేఖాం బాణశకలమిత్యర్థః * సీతామితి ॥ చిరస్యాపశ్యన్ చిరమన్విష్యాప్యపశ్యన్ దుఃఖాభిభూతః - అచిరస్య సద్య ఏవ మంద ఇవ మూఢ ఇవ బభూవ ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచమస్సర్గః. ******************************

౧॥ ౨॥ రక్షితమితి॥ చకాశే విస్మయాదుల్లలాసేత్యర్థః- చచారకపికుంజర ఇతి వా పాఠః ॥ ౩॥ రూప్యకేతి ॥ రూప్యకోపహితైః రజతనిర్మిత

ద్వనం। సమీక్షమాణో భవనం చకాశే కపికుంజరః ॥ ౩॥ రూప్యకోపహితైశ్చిత్రైస్తోరణైర్హేమభూషితైః । విచిత్రా
భిశ్చ కక్ష్యాభిర్ద్వారైశ్చ రుచిరైర్వృతం * గజాస్థితైర్మహామాత్రైః శూరైశ్చ విగతశ్రమైః । ఉపస్థితమసంహార్యైర్హ
యైస్స్యందనయాయిభిః * సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైర్దాంతకాంచనరాజతైః। ఘోషవద్భిర్విచిత్రైశ్చ సదా విచరితం ర
థైః * బహురత్నసమాకీర్ణం పరార్ధ్యాసనభాజనం । మహారథసమావాసం మహారథమహాసనం * దృశ్యైశ్చ పరమో
దారైస్తైస్తైశ్చ మృగపక్షిభిః । వివిధైర్బహుసాహస్రైః పరిపూర్ణం సమంతతః * వినీతైరంతపాలైశ్చ రక్షోభిశ్చ సురక్షి
తం। ముఖ్యాభిశ్చ వరస్త్రీభిః పరిపూర్ణం సమంతతః * ముదితప్రమదారత్నం రాక్షసేంద్రనివేశనం। వరాభరణసంహ్రా
దైస్సముద్రస్వననిస్స్వనం * తద్రాజగుణసంపన్నం ముఖ్యైశ్చాగరుచందనైః । మహాజనైస్సమాకీర్ణం సింహైరివ మ
హద్వనం * భేరీమృదంగాభిరుతం శంఖఘోషవినాదితం। నిత్యార్చితం పర్వహుతం పూజితం రాక్షసైస్సదా * సముద్రమివ
గంభీరం సముద్రమివ నిస్స్వనం । మహాత్మనో మహద్వేశ్మ మహారత్నపరిచ్ఛదం ॥ మహారత్నసమాకీర్ణం దదర్శ స మహా
కపిః॥ ౧౩॥ విరాజమానం వపుషా గజాశ్వరథసంకులం॥ లంకాభరణమిత్యేవ సోమన్యత మహాకపిః॥ ౧౪॥ చచార హను
మాంస్తత్ర రావణస్య సమీపతః ॥ ౧౫ ॥ గృహాద్గృహం రాక్షసానాముద్యానాని చ వానరః । వీక్షమాణో హ్యసంత్రస్తః
ప్రాసాదాంశ్చ చచార సః ॥ ౧౬॥ అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహస్తస్య నివేశనం । తతోన్యత్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీ
ర్యవాన్ ॥ ౧౭ ॥ అథ మేఘప్రతీకాశం కుంభకర్ణనివేశనం । విభీషణస్య చ తదా పుప్లువే స మహాకపిః॥ ౧౮॥ మహోదరస్య చ
గృహం విరూపాక్షస్య చైవ హి । విద్యుజ్జిహ్వస్య భవనం విద్యున్మాలేస్తథైవ చ * వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాక

చకారకపికుంజర ఇతి వా పాఠః॥ ౩॥ రూప్యకేత్యాది॥ రూప్యకోపహితైః రజతనిర్మితైః- కక్ష్యాభిః ప్రకోష్ఠైః అసంహార్యైః అవధ్యైః స్యందనయాయి
భిః స్యందనవాహకైః - సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః సింహవ్యాఘ్రచర్మపరివృతైరిత్యర్థః - మహారథసమావాసం మహారథానాం రక్షసామా
కరం- మహారథమహాస్వనం మహతాం రథానాం మహాన్ స్వనః యస్మిన్- అంతపాలైః బాహ్యరక్షిభిః- రాక్షసేంద్రనివేశనం రాక్షసేంద్రాః రాక్ష
సశ్రేష్ఠాః నివిశంతే సమీపే నివసంత్యస్మిన్నితి రాక్షసేంద్రనివేశనమిత్యర్థః - అన్యథా వక్ష్యమాణవేశ్మపదేన పునరుక్తిస్స్యాత్- సంహ్రాదః శబ్దః- స
ముద్రస్వనవన్నిస్వనతీతి సముద్రస్వననిస్వనం- పచాద్యచ్-తత్ ప్రసిద్ధం- రాజగుణసంపన్నం రాజోపచారైః ధూపాదిభిః సంపన్నం -అగరుచంద
నైరిత్యత్రాపి సంపన్నమితి సంబధ్యతే- పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్ తత్ పర్వహుతం. సముద్రమివ నిస్స్వనం నిశ్శబ్దం - రావణభీత్యా జనకో
లాహలరహితమిత్యర్థః- సముద్రస్వనమితి తు బాహ్యకక్ష్యాపేక్షయా॥ రామానుజీయం॥ రూప్యకేతి॥ రూప్యకోపహితైః రజతవిహితైః- కక్ష్యా
భిః ప్రకోష్ఠైః॥ ని ॥ కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేరిత్యమరః * గజాస్థితైరితి॥ మహామాత్రైః ప్రధానైః॥ ని॥ మహామాత్రాః ప్రధానానీత్యమరః॥ శ్లేష
సంహార్యైః సుహతుమశక్యైః - అవధ్యైరితి యావత్- సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః సింహవ్యాఘ్రచర్మతనుత్రాణైః- మహారథసమా ఆప్రతి వాసం మహా
రథికవిశేషాణామావాసస్థానం మహారథసమావాపమితి పాఠేపి మహారథానాం రథికవిశేషాణాం ఆవాపం- ఆవాసభూతమిత్యర్థః- మహారథమహా
సనం మహారథం చ తన్మహాసనం చ మహారథమహాసనం దృశ్యైః దర్శనీయైః పరమోదారైః అతిమహద్భిః॥ ని॥ ఉదారో దాతృమహతోరిత్యమరః। అంత
పాలైః బాహ్యరక్షకైః- రాక్షసేంద్రనివేశనం - రాక్షసేంద్రాణాం నివేశనాని యస్మిన్ తత్- సముద్రస్వననిస్వనం సముద్రస్వనయుక్తం రాజగు
ణసంపన్నం రాజగుణాశ్ఛత్రచామరాదయః తైస్సమృద్ధం నిత్యార్చితం గంధపుష్పాదిభిర్నిత్యమర్చితం - పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్ తత్పర్వ
హుతం- రావణస్యాహితాగ్నిత్వాత్తద్గృహే పర్వసు దర్శపూర్ణమాసాదిహోమసద్భావః- అస్యాహితాగ్నిత్వం యుద్ధకాండే ప్రసిద్ధం- పూజితం
రాక్షసైస్సదా స్వామిగృహత్వాద్రాక్షసైస్సదా నమస్కృతం॥ ని॥ పూజా నమస్యాపచితిరిత్యమరః. నిత్యార్చితం సర్వసుఖమార్జితమితి వా పాఠః_
పర్వయుగమితి పాఠే పర్వశబ్దేనోత్సవ ఉచ్యతే * సముద్రమితి॥ సముద్రమివ నితరాం స్వనతీతి నిస్వనం- పచాద్యచ్ ॥ ౧౪॥ చచారేతి॥ రావణ
స్య రావణగృహస్య ॥ రామానుజీయం ॥ చచారేతి ॥ తత్ర పూర్వోక్తప్రాకారవేష్టితస్థలే - రావణస్య సమీపతః రావణభవనస్య సమీపతః॥
౧౫॥ రామానుజీయం॥ గృహాద్గృహమితి॥ రాక్షసానాం రావణభ్రాతృకుమారామాత్యాదీనాం గృహాత్ గృహం ఉద్యానాని చ చచారేతి యోజ.

తైః- కక్ష్యాభిః ప్రకోష్ఠైః॥ ని॥ కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేరిత్యమరః * గజాస్థితైరితి ॥ మహామాత్రైః ప్రధానైః॥ ని ॥ మహామాత్రాః ప్రధానానీత్యమ
రః- అసంహార్యైః అవార్యైః * సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః తచ్చర్మనిర్మితవర్మభిరిత్యర్థః ॥ బహ్వితి ॥ మహారథసమావాసం మహారథానాం ర
థికవిశేషాణాం సమావాసస్థానం - సమావాపమితి పాఠేప్యయమేవార్థః - మహారథం చ తన్మహాసనం చ మహారథమహాసనం * దృశ్యైరితి॥
దృశ్యైః దర్శనీయైః పరమోదారైః అతిమహద్భిః॥ ని ॥ ఉదారో దాతృమహతోరిత్యమరః * వినీతైరితి ॥ అంతపాలైః బాహ్యరక్షకైః * ముదితే
తి॥ రాక్షసేంద్రనివేశనం నివాసభూతం * తదితి॥ రాజగుణాః రాజోపచారాః తైః సంపన్నం * భేరీతి ॥ నిత్యార్చితం గంధాదిభిః- పర్వహుతం పర్వ

పిః॥౧౯॥ శుకస్య చ మహాతేజాః సారణస్య చ ధీమతః ॥ తథా చేంద్రజితో వేశ్మ జగామ హరియూథపః॥౨౦॥ జంబుమా
లేః సుమాలేశ్చ జగామ హరిసత్తమః ॥ రశ్మికేతోశ్చ భవనం సూర్యశత్రోస్తథైవ చ॥ ౨౧॥ వజ్రకాయస్య చ తథా పుప్లువే
స మహాకపిః ॥ ధూమ్రాక్షస్య చ సంపాతేర్భవనం మారుతాత్మజః॥ ౨౨॥ విద్యుద్రూపస్య భీమస్య ఘనస్య విఘనస్య చ*
శుకనాసస్య వక్రస్య శఠస్య వికటస్య చ। బ్రహ్మకర్ణస్య దంష్ట్రస్య రోమశస్య చ రక్షసః * యుద్ధోన్మత్తస్య మత్తస్య ధ్వజ
గ్రీవస్య నాదినః। విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానాం తథా హస్తిముఖస్య చ * కరాళస్య పిశాచస్య శోణితాక్షస్య చైవ హి । క్ర
మమాణః క్రమేణైవ హనుమాన్మారుతాత్మజః * తేషు తేషు మహార్హేషు భవనేషు మహాయశాః। తేషామృద్ధిమతామృ
ద్ధిం దదర్శ స మహాకపిః॥ ౨౬॥ సర్వేషాం సమతిక్రమ్య భవనాని సమంతతః । ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశ
నం॥ ౨౭॥ రావణస్యోపశాయిన్యో దదర్శ హరిసత్తమః। విచరన్ హరిశార్దూలో రాక్షసీర్వికృతేక్షణాః॥ శూలముద్గర
హస్తాశ్చ శక్తితోమరధారిణీః॥ ౨౯॥ దదర్శ వివిధాన్గుల్మాంస్తస్య రక్షఃపతేర్గృహే ॥ రాక్షసాంశ్చ మహాకాయా
న్నానాప్రహరణోద్యతాన్॥ ౩౦॥ రక్తాన్ శ్వేతాన్ సితాంశ్చైవ హరీంశ్చాపి మహాజవాన్ ॥ కులీనాన్రూపసంప
న్నాన్గజాన్పరగజారుజాన్। నిష్ఠితాన్గజశిక్షాయామైరావతసమాన్యుధి* నిహంతౄన్పరసైన్యానాం గృహే తస్మిన్ దద
ర్శ సః। క్షరతశ్చ యథా మేఘాన్ స్రవతశ్చ యథా గిరీన్॥ మేఘస్తనితనిర్ఘోషాన్దుర్ధర్షాన్సమరే పరైః॥ ౩౩॥ సహ
స్రం వాహినీస్తత్ర జాంబూనదపరిష్కృతాః ॥ హేమజాలపరిచ్ఛన్నాస్తరుణాదిత్యసన్నిభాః । దదర్శ రాక్షసేంద్ర
స్య రావణస్య నివేశనే ॥ ౩౫ ॥ శిబికా వివిధాకారాః స కపిర్మారుతాత్మజః। లతాగృహాణి చిత్రాణి చిత్రశాలాగృహా
ణి చ* క్రీడాగృహాణి చాన్యాని దారుపర్వతకానపి। కామస్య గృహకం రమ్యం దివాగృహకమేవ చ * దదర్శ రాక్షసేంద్ర
స్య రావణస్య నివేశనే ॥ ౩౬ ॥ స మందరగిరిప్రఖ్యం మయూరస్థానసంకులం॥ ధ్వజయష్టిభిరాకీర్ణం దదర్శ భవనోత్త
మం। అనేకరత్నసంకీర్ణం నిధిజాలం సమంతతః॥ ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం గృహం భూతపతేరివ ॥ ౩౯॥ అర్చిర్భిశ్చాపి రత్నా
నాం తేజసా రావణస్య చ* విరరాజాథ తద్వేశ్మ రశ్మిమానివ రశ్మిభిః ॥ ౪౦ ॥ జాంబూనదమయాన్యేవ శయనాన్యాసనా
ని చ॥ భాజనాని చ ముఖ్యాని దదర్శ హరియూథపః ॥ ౪౧ ॥ మధ్వాసవకృతక్లేదం మణిభాజనసంకులం॥ మనోరమమసం
బాధం కుబేరభవనం యథా। నూపురాణాం చ ఘోషేణ కాంచీనాం నినదేన చ ॥ మృదంగతలఘోషైశ్చ ఘోషవద్భిర్వినా

ది॥ ౨౨॥ విద్యుద్రూపస్యేత్యాది॥ విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానామితి బహువచనం తన్నామ్నాం బహూనాం సత్త్వాత్॥ ౨౭॥ రావణస్యేతి॥ ఉప
శాయిన్యః పర్యాయశాయిన్యః- రావణేన శయానా నిద్రారహితా ఇత్యర్థః॥ ౨౯॥ రామానుజీయం॥ దదర్శేతి॥ గుల్మాన్ సేనాః॥ ని॥ గుల్మా రుక్స్తంబసే
నాశ్చేత్యమరః॥ ౩౦॥ రక్తానిత్యాది ॥ సితాన్ బద్ధాన్ *షిఞ్ బంధన ఇత్యస్మాత్ క్తః- హరీన్ అశ్వాన్ - పరగజాన్ ఆరుజంతి పీడయంతీతి పరగ
జారుజాన్- క్షరతశ్చేతి శ్లోకః పూర్వోక్తగజవిశేషకః- క్షరతః కించిత్స్రవతః- స్రవతః మదస్రావదృష్టాంతః- స్రవతః నిర్ఝరిణః॥ ౩౩॥ సహస్రమి
తి। వాహినీః సేనాః- పదాతీనిత్యర్థః. జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవం స్వర్ణం- హేమ కేవలస్వర్ణం- ఉభయవిధస్వర్ణమయాభరణయుక్తా
ఇత్యర్థః॥ ౩౫॥ శిబికా ఇత్యాది॥ దారుపర్వతకాన్- క్రీడాపర్వతకాన్- కామస్య గృహకం రతిగృహం- దివాగృహకం దివావినోదస్థానం-రా
వణస్య నివేశన ఇతి పాఠః॥ ౩౬॥ స ఇత్యాది॥ మయూరస్థానం క్రీడామయూరవిశ్రమస్థానం కపోతానామివ మయూరాణామపి స్థానాని శిలాభిః క
ల్ప్యంత ఇతి ప్రసిద్ధం- ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం ధీరైః కృతకల్పకర్మకం- భూతపతేః ప్రమథాధిపస్య ॥ ౩౯॥ అర్చిర్భిరితి॥ రశ్మిమాన్ సూర్యః॥
౪౧॥ మధ్వాసవేతి ॥ మధ్వాసవకృతక్లేదం మధ్వాసవైః మధువికారమద్యైః కృతక్లేదం కృతసేకం- ఘోషవద్భిః నాదవద్భిః - నాదశ్చ దీర్ఘశబ్ద

ముహుతం హేతూమో యస్మిన్ తత్ రావణస్యాహితాగ్నిత్వాత్ ॥ ౧౪ ॥ చచారేతి॥ రావణస్య సమీపతః రావణభవనస్య సమీపతః॥ ౨౨॥*
యుద్ధేతి॥ విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానామితి బహువచనమార్షం- యద్వా తన్నామానో బహవస్సంతి ॥ ౨౭॥ రావణస్యేతి॥ ఉపశాయిన్యః సమీ
పశాయిన్యః॥ ౨౯॥ దదర్శేతి॥ గుల్మాన్ సేనాః॥ ని॥ గుల్మా రుక్ స్తంబసేనాస్విత్యమరః॥ ౩౦॥ రక్తానితి॥ హరీన్ అశ్వాన్- కులీనాన్ పరగ
జారుజాన్ పరగజానాం భంజకాన్ నిష్ఠితాన్ గజశిక్షాయాం గజవిద్యాభ్యాసే శిక్షితాన్ ॥ ౩౫ ॥ లతాగృహాణీతి॥ చిత్రశాలాగృహాణి చిత్రశాలా
యుక్తగృహాణి* దారుపర్వతకాన్ దారుమయక్రీడాపర్వతాన్ - కామస్య గృహకం కామోద్దీపకం గృహం దివాగృహకం దివావిహారోచితచిత్ర
గృహం - మయూరస్థానాని క్రీడామయూరస్థానాని * ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం నిష్ఠితాని నిష్ఠితవంతః దృఢవ్రతాః ధీరాశ్చ తే నిష్ఠితాశ్చ ధీరనిష్ఠితాః తే
షాం కర్మ తపో రూపం తస్యాంతః ఫలం మహాతపఃఫలమితి యావత్ భూతపతేః శివస్య ॥ ౪౧॥ మధ్వితి ॥ మధ్వాసవకృతక్లేదం మధ్వాసవైః క్షౌద్రవి
కారమద్యైః కృతద్రవం ॥ నూపురాణామితి॥ ఘోషవద్భిః నాదవిశేషయుక్తైః అనురక్తైరన్యైశ్చ ॥ ప్రాసాదేతి॥ సువ్యూఢకక్ష్యం సన్నివేశిత

చితం । ప్రాసాదసంఘాతయుతం స్త్రీరత్నశతసంకులమ్ ॥ సువ్యూఢకక్ష్యం హనుమాన్ ప్రవివేశ మహాగృహమ్ ॥ ౧౪ ॥
ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - షష్ఠస్సర్గః. ************** స వేశ్మజాలం బలవాన్దదర్శ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణ
జాలమ్ । యథా మహత్ప్రావృషి మేఘజాలం విద్యుత్పినద్ధం సవిహంగజాలమ్ ॥ ౧ ॥ నివేశనానాం వివిధాశ్చ శాలాః ప్రధా
నశంఖాయుధచాపశాలాః । మనోహరాశ్చాపి పునర్విశాలా దదర్శ వేశ్మాద్రిషు చంద్రశాలాః ॥ ౨ ॥ గృహాణి నానావసు
రాజితాని దేవాసురైశ్చాపి సుపూజితాని । సర్వైశ్చ దోషైః పరివర్జితాని కపిర్దదర్శ స్వబలార్జితాని ॥ ౩ ॥ తాని ప్ర
యత్నాభిసమాహితాని మయేన సాక్షాదివ నిర్మితాని । మహీతలే సర్వగుణోత్తరాణి దదర్శ లంకాధిపతేర్గృహాణి ॥ ౪ ॥
తతో దదర్శోచ్ఛ్రిత మేఘరూపం మనోహరం కాంచనచారురూపమ్ । రక్షోధిపస్యాత్మబలానురూపం గృహోత్తమం హ్య
ప్రతిరూపరూపమ్ * మహీతలే స్వర్గమివ ప్రకీర్ణం శ్రియా జ్వలంతం బహురత్నకీర్ణమ్ । నానాతరూణాం కుసుమావకీర్ణం
గిరేరివాగ్రం రజసావకీర్ణమ్ * నారీప్రవేకైరివ దీప్యమానం తటిద్భిరంభోదవదర్చ్యమానమ్ । హంసప్రవేకైరివ వాహ్య

స్యవిరామసమయసంభవో ధ్వనిః - వ్యూఢకక్ష్యం విశాలప్రకోష్ఠమ్ ॥ ౧౪ ॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధచతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీగోవింద
దరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-షష్ఠస్సర్గః. ....*

సవేశ్మజాలమిత్యాది॥ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం వైడూర్యఘటితసువర్ణమయజాలకరంధ్రమ్ ॥ ౧ ॥ నివేశనానామితి॥ నివేశనా
నాం శాలాః గృహాంతశ్శాలాః- ప్రధానైర్ముఖ్యైశ్శంఖాయుధచాపైశ్శాలంతే ప్రకాశంత ఇతి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః- పచాద్యచ్- వే
శ్మాదిషు హర్మ్యప్రాసాదాదిషు- చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి॥ రామానుజీయమ్ ॥ కక్ష్యా ఇతి ॥ నానావిధాని కర్మాణి యాసాం తాః నానావిధ
కర్మాణః శాలాశ్చ నానావిధకర్మశాలాః- కక్ష్యాశ్చ నానావిధకర్మశాలా ఇత్యయం పాఠః- నివేశనానాం వివిధాశ్చ శాలా ఇతి పాఠే ప్రధానభవ
నానాం సంబంధినీర్వివిధాశ్శాలా ఇత్యర్థః- ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానైర్ముఖ్యైశ్శంఖైరాయుధైశ్చాపైశ్చ శాలంత ఇతి ప్రధా
నశంఖాయుధచాపశాలాః తాః- పచాద్యచ్. వేశ్మాన్యద్రయ ఇవ వేశ్మాద్రయః తేషు- వేశ్మాదిష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన ప్రాసాదాదయ ఉచ్యంతే- చంద్ర
శాలాః శిరోగృహాణి॥ని॥ చంద్రశాలా శిరోగృహమిత్యమరః॥ ౨ ॥ గృహాణీతి॥ నానావసురాజితాని నానారత్నరాజితాని॥ ౩ ॥ తానీతి॥ ప్రయత్నా
భిసమాహితాని ప్రయత్నేన యథాయోగం స్థాపితాని - మయేనేతి విశ్వకర్మా లక్ష్యతే- మహీతలే నిర్మితాని - ఇవశబ్దేన మయస్య నిర్మాతృత్వ
వ్యాజమాత్రం - రావణప్రయత్నేనైవ నిర్మితానీత్యర్థః - యద్వా అన్యాని గృహాణి విశ్వకర్మనిర్మితాని ఇమాని తు మయం వ్యాజీకృత్య స్వ
యముపాయప్రదర్శనముఖేన నిర్మితానీతి పూర్వగృహేభ్యో విశేష ఉచ్యతే ॥ ౪ ॥ తదంతర్వర్తి పుష్పకవిమానం దర్శయతి॥ తత ఇతి॥ అప్రతి
రూపరూపం అప్రతిమసౌందర్యం ప్రకీర్ణం దైవాచ్చ్యుతం- రజసా పుష్పరజసా - నారీప్రవేకైః నారీశ్రేష్ఠైః- ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః-
ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే అర్చ్యమానం సర్వైరితి శేషః - హంసప్రవేకైర్వాహ్యమానం సుకృతాం పుణ్యకృతాం విమానమివ స్థితమిత్యన్వయః -యు
క్తీకృతమేఘచిత్రం పుంజీకృతమేఘచిత్రం చిత్రమేఘసంఘాతసదృశమిత్యర్థః - విమానరత్నం పుష్పకమ్ ॥ రామానుజీయమ్॥ వైశ్రవణం నిర్జిత్యాహృ
హీతం పుష్పకం వర్ణ్యతే తత ఇత్యాదినా ॥ తతః గృహదర్శనానంతరం - ఆత్మబలానురూపం ఆత్మనో ప్రతిబలస్య సదృశం- గృహోత్తమమితి పుష్పక
ముచ్యతే - పుష్పకస్యాపి గృహలక్షణసద్భావాత్ - ఏతచ్చ పుష్పాహ్వయమిత్యనేన వ్యక్తీభవిష్యతి - రజసా పుష్పరజసా* నారీతి॥ తటిద్భిరవస్థి
తైర్నారీప్రవేకైరంభోదవద్దీప్యమానమివ స్థితమితి సంబంధః- నారీప్రవేకైః నారీశ్రేష్ఠైః॥ని॥ ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః। అర్చ్యమానం- స
ర్వైరితి శేషః- హంసప్రవేకైః ఖే వాహ్యమానం సుకృతాం విమానమివేత్యన్వయః- వాహ్యమానం ఊహ్యమానం అర్ష స్వార్థే ణిచ్ - అత ఏవ సంప్రసా

ప్రకోష్ఠం- వ్యూహాః పద్మస్వస్తికాదిరచనా విశేషః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుంద
రకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. ************************************

సవేశ్మేతి ॥ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం ఖచితవైడూర్యస్వర్ణగవాక్షం - సవిహంగజాలమిత్యుపమేయేపి యోజ్యమ్॥ ౧॥ నివేశనా
నామితి॥ నివేశనానాం గృహాణాం సంబంధినీః శాలాః అవాంతరగృహాణి. ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానైర్ముఖ్యైః శంఖాదిభిః శాల్యం
త ఇతి పచాద్యచ్. వేశ్మాద్రిషు వేశ్మాన్యద్రయ ఇవ తేషు చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి - వేశ్మాదిష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన ప్రాసాదాదయశ్చ లక్ష్యంతే ॥
౨ ॥ గృహాణీతి॥ స్వబలార్జితాని కుబేరమాక్రమ్యాహృతాని॥ ౩ ॥ తానీతి ॥ ప్రయత్నాభిసమాహితాని ప్రయత్నేనాభితః సమ్యగాహితాని - య
థాయోగం సంస్థాపితానీత్యర్థః - మయేన నిర్మితానీవ విశ్వకర్మనిర్మితాన్యపి మయేన విచిత్రవిధానేన సమాహితత్వాత్ తేనైవ సాక్షా
న్నిర్మితానీవేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అథ పుష్పకం వర్ణయతి॥ తత ఇత్యాదినా ॥ ఆత్మబలానురూపం ఆత్మనో ప్రతిబలస్య సదృశం - గృహోత్తమ
మితి పుష్పకముచ్యతే * మహీతల ఇతి ॥ బహురత్నకీర్ణం బహురత్నపూర్ణం- రజసా పుష్పరజసా * నారీతి ॥ తటిద్భిః అంభోదవత్ నారీ
ప్రవేకైరివ నారీశ్రేష్ఠైరేవ - ఇవ ఏవార్థే - దీప్యమానం అర్చ్యమానం పూజ్యమానం - హంసప్రవేకైః వాహ్యమానం సుకృతాం విమానమివేత్య

మానం శ్రియా యుతం ఖే సుకృతం విమానం ॥ యథా నగాగ్రం బహుధాతుచిత్రం యథా నభశ్చ గ్రహచంద్రచిత్రం । దదర్శ యుక్తీకృతమేఘచిత్రం విమానరత్నం బహురత్నచిత్రం ॥ ౮ ॥ మహీ కృతా పర్వతరాజిపూర్ణా శైలాః కృతా వృక్షవితానపూర్ణాః । వృక్షాః కృతాః పుష్పవితానపూర్ణాః పుష్పం కృతం కేసరపత్రపూర్ణం ॥ ౯ ॥ కృతాని వేశ్మాని చ పాండురాణి తథా సుపుష్పాణ్యపి పుష్కరాణి । పునశ్చ పద్మాని సకేసరాణి ధన్యాని చిత్రాణి తథా వనాని ॥ ౧౦ ॥ పుష్పాహ్వయం నామ విరాజమానం రత్నప్రభాభిశ్చ వివర్ధమానం । వేశ్మోత్తమానామపి చోచ్చమానం మహాకపిస్తత్ర మహావిమానం ॥ ౧౧ ॥ కృతాశ్చ వైడూర్యమయా విహంగా రూప్యప్రవాలైశ్చ తథా విహంగాః । చిత్రాశ్చ నానావసుభిర్భుజంగా జాత్యానురూపాస్తురగాశ్శుభాంగాః ॥ ౧౨ ॥ ప్రవాళజాంబూనదపుష్పపక్షాః సలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాః । కామస్య సాక్షాదివ భాంతి పక్షాః కృతా విహంగాస్సుముఖాస్సుపక్షాః ॥ ౧౩ ॥ నియుజ్యమానాస్తు గజాస్సుహస్తాస్సకేసరాశ్చోత్పలపత్రహస్తాః । బభూవ దేవీ చ కృతా సుహస్తా లక్ష్మీస్తథా పద్మిని పద్మహస్తా ॥ ౧౪ ॥ ఇతీవ తద్గృహమభిగమ్య శోభనం సవిస్మ

రణాభావః- యద్వా - హంసప్రవేశైస్స్వాహ్యమానం-స్వామినేతి శేషః ॥ యథేతి ॥ యుక్తీకృతమేఘచిత్రం-సమూహీకృత నానావర్ణమేఘచిత్ర మిత్యర్థః-విమానరత్నం పుష్పకం ॥ ౮ ॥ మహీతి ॥ యత్రేతి శేషః- యత్ర విమానే- పర్వతరాజిపూర్ణా మహీ కృతా చిత్రరూపేణ లిఖితా- ఏవము త్తరత్రాపి బోధ్యం- అత్ర పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య విశేషణత్వాదధికాలంకారః ॥ ౯ ॥ కృతానీతి ॥ అత్రాపి యత్రేత్యధ్యాహార్యం-పుష్క రాణి పుష్కరిణ్యః ॥ ౧౦ ॥ పుష్పేతి ॥ పుష్పాహ్వయం పుష్పకం- ఉచ్చమానం అధికమానం- సర్వత్ర దదర్శేత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ కృతాశ్చేతి ॥ యత్రేతి శేషః-నానావసుభిః నానారత్నైః. జాత్యానురూపాః జాత్యాసదృశాః- స్వస్వజాతిస్వభావా ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ప్రవాళేతి ॥ ప్రవాళజాంబూనదకృతాని పుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తే ప్రవాళజాంబూనదపుష్పపక్షాః- సలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీలమాలంబితవక్రపక్షాః - కామస్య పక్షా ఇవ కా మస్య సహాయా ఇవ ॥ ౧౩ ॥ నియుజ్యమానా ఇతి ॥ నియుజ్యమానాః స్వయమేవాత్మానం నియోజయంతః- కర్మకర్తరి యక్ - యత్ర విమానే- పద్మిని పద్మాకరే - స్వయమేవోత్పలపత్రాభిషేకకర్మణి ప్రవర్తమానాః- సుహస్తాః శోభనశుండాదండాః-సకేసరాః కృతజలావగాహత్వేనాంగలగ్న కింజల్కాః ఉత్పలపత్రహస్తాః ఉత్పలపత్రవర్షిణః - గజాశ్చ కృతాః తదభిషిచ్యమానా పద్మహస్తా అత ఏవ సుహస్తా లక్ష్మీశ్చ కృతా బభూవేత్యర్థః ॥ రామానుజీయం ॥ మహీత్యాది ॥ యత్రేతి శేషః- పదర్శేత్యనుషజ్యతే- మహీ కృతేత్యారభ్య పద్మినిపద్మహస్తేత్యంతమేకం వాక్యం. యత్ర మహ్యాద యో లక్ష్యంతాః పదార్థాః కృతాః- తత్పుష్పాహ్వయం నామ మహావిమానం దదర్శేతి సంబంధః- మహీ కృతా మహీ నిర్మితా- ఇవముత్తరత్రాపి కృతశ బ్దార్థః - వేశ్మోత్తమానామితి పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - వేశ్మోత్తమేభ్యోప్యుచ్చమానం - యద్వా పూర్వాగృహోత్తమం హ్యప్రతిమాపమూపమితి పుష్పక స్యగృహోత్తమత్వప్రతిపాదనేన సజాతీయత్వాన్నిర్ధారణే షష్ఠీ- తేషాం మధ్యే ఉచ్చమానం- ఉన్నతమితియావత్ - అపి చేతి నిపాతసముదాయో పక్షేషు యేషాం తే తథోక్తాః- సలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీలమానమితవక్రపక్షాః- కామస్య సాక్షాత్పక్షా ఇవ మదనస్య సాక్షాత్సహాయా ఇవ - కామోద్దీపకా ఇతియావత్ - నియుజ్యమానాః స్వయమేవ వ్యాప్రియమాణాః- కర్మకర్తరి యక్- సకేసరాః పద్మాకరవిహారిగజాకారనిర్మాణాత్ స కేసరత్వం- పద్మిని పద్మాకరే ॥ ౧౪ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే- తద్గృహం తస్య రావణస్య గృహం- సవిస్మయః - అభూదితి శేషః - న గంపర్వతమివ స్థితం- శోభనం శోభమానం- చారుశోభనం చారుమంగళం- ఇతివేత్యేకనిపాతో వా ప్రకారార్థః - ఇతీవ తద్గృహం అభిగమ్య అ భిగత్య- అద్భుతదర్శనాత్పునశ్చాభిగమ్య సవిస్మయో భూదితి యోజనా- రుచిరావృత్తమిదం ॥ చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్ ॥

స్వయః- వాహ్యమానం ఊహ్యమానం స్వామినేతి శేషః ॥ యథేతి ॥ యుక్తీకృతమేఘచిత్రం సమూహీకృత నానావర్ణమేఘవద్విచిత్రమిత్యర్థః-య ద్వా ఇంద్రచాపమిశ్రీకృతమేఘచిత్రం విమానరత్నం పుష్పకం ॥ ౮ ॥ మహీత్యాది ॥ యత్రేతి శేషః- దదర్శేత్యనుషజ్యతే. మహీ కృతేత్యారభ్య ప ద్మినిపద్మహస్తేత్యంతమేకం వాక్యం. యత్ర మహ్యాదయో లక్ష్యపదార్థాః కృతాః- తత్ పుష్పాహ్వయం నామ విమానం దదర్శేతి సంబంధః- యత్ర పుష్పకే పర్వతరాజైః పూర్ణా మహీ కృతా చిత్రరూపేణ లిఖితా- తత్ర శైలాదయో ప్యేవం లిఖితా ఇతి జ్ఞేయాః ॥ ౧౦ ॥ పుష్పాహ్వయమితి ॥ వేశ్మో త్తమానామితి పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - తేభ్యోప్యుచ్చమానం ఉన్నతప్రమాణం ॥ ౧౧ ॥ తత్ర కృత్రిమాః పక్ష్యాదయశ్చ సంతీత్యాహ ॥ కృతాశ్చేత్యాది నా ॥ జాత్యానురూపాః జాతితురంగసదృశాః ॥ ౧౨ ॥ ప్రవాళేతి ॥ ప్రవాళజాంబూనదమయాని పుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తే తథోక్తాః - సలీల మావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీలమావర్జితా ఆకుంచితాః జిహ్మా వక్రాః పక్షా యేషాం తే- కామస్య పక్షాః సహాయాః - కామోద్దీపకా ఇతియావత్ ॥ ౧౩ ॥ నియుజ్యమానా ఇతి ॥ నియుజ్యమానాః స్వయమేవ వ్యాప్రియమాణాః- యత్ర కృత్రిమగజాస్సంతీతి శేషః - కర్మకర్తరి యక్- సకేసరాః ప ద్మాకరవిహారిగజాకారనిర్మాణాత్ సకేసరత్వాదికం- పద్మిని పద్మాకరే- పద్మహస్తా లక్ష్మీః యత్ర కృతా బభూవేతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఇతీ వేతి నిపాతసముదాయః ప్రకారవాచీ- ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ రమణీయం- చారుశోభనం నగమివ పర్వతమివ స్థితం - తద్గృహం రావణగృహం

యోనగమివచారుశోభనం। పునశ్చతత్పరమసుగంధిసుందరంహిమాత్యయేనగమివచారుకందరం ॥ ౧౫ ॥ తతస్సతాంకపిరభిపత్యపూజితాంచరన్పురీందశముఖబాహుపాలితాం। అదృశ్యతాంజనకసుతాంసుపూజితాంసుదుఃఖితఃపతిగుణవేగనిర్జితాం॥౧౬॥ తతస్తదాబహువిధభావితాత్మనఃకృతాత్మనోజనకసుతాంసువర్త్మనః । అపశ్యతోభవదతిదుఃఖితంమనస్సుచక్షుషఃప్రవిచరతోమహాత్మనః॥ ౧౭॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-సప్తమస్సర్గః. ....*

సతస్యమధ్యేభవనస్యసంస్థితంమహద్విమానంమణివజ్రచిత్రితం । ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమందదర్శవీరఃపవనాత్మజఃకపిః ॥ ౧ ॥ తదప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమంకృతంస్వయంసాధ్వితివిశ్వకర్మణా । దివంగతంవాయుపథప్రతిష్ఠితంవ్యరాజతాదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్ ॥ ౨ ॥ నతత్రకించిన్నకృతంప్రయత్నతోనతత్రకించిన్నమహార్హరత్నవత్ ।నతేవిశేషానియతాస్సురేష్వపినతత్రకించిన్నమహావిశేషవత్ ॥ ౩ ॥ తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితంమనస్సమా

రామానుజీయం ॥ ఇతీవేతి॥ ఇతీవశోభనం- ఇతీవేతినిపాతసముదాయఃప్రకారవాచీ ॥శ్లో॥ ప్రాసాదసంఘాతయుతంస్త్రీరత్నశతసంకులమ్। సువ్యూఢకక్ష్యంహనుమాన్ప్రవివేశమహాగృహమిత్యుక్తప్రకారేణరమణీయం. చారుశోభనంచారుమంగళం- నగమివస్థితంతత్ గృహమభిగమ్యఅభితోగత్వా- సవిస్మయః - అభూదితిశేషః-అభితశ్చరిత్వాపిసస్త్రీకరావణస్థితప్రదేశానధిగమాత్ సవిస్మయోభూదిత్యర్థః.హిమాత్యయేశీతకాలాత్యయే- వసంతకాలఇతియావత్ - చారుకందరంనగమివపరమసుగంధి-సుందరంతద్గృహం- పునశ్చాభిగమ్యఅభితోగత్వా- సవిస్మయోభూత్ - పరిచ్ఛేదానధిగమాదితిభావః॥౧౫॥ తతఇతి॥అదృశ్యఅదృష్ట్వాబహులమితినిపాతనాన్నఞ్ పూర్వేపిల్యప్-సుదుఃఖితఃఅభూదితిశేషః-పతిగుణవేగనిర్జితాంభర్తృగుణజవేనవశీకృతాం॥౧౬॥తతస్తదేతి॥ బహువిధభావితాత్మనఃబహువిధంయథాభవతితథాచింతితాత్మనః- కృతాత్మనఃనిశితబుద్ధేఃసువర్త్మనః సదాచారసంపన్నస్య-సుచక్షుషః దూరసూక్ష్మాదివస్తుదర్శనేషు అప్రతిహతనయనతేజసః-మహాత్మనఃమహాధైర్యస్య॥ రామానుజీయం॥తతస్తదేతి॥బహువిధభావితాత్మనఃబహువిధభావితమనసః - బహువిధచింతాన్వితస్యేతియావత్ - కృతాత్మనః కృతప్రయత్నస్య ॥ఆత్మాదేహేధృతౌయత్నేస్వభావపరమాత్మనోరితివైజయంతీ-సువర్త్మనః శోభననీతిమార్గవర్తినఇత్యర్థః - సుచక్షుషఃసకృదాలోకనేనద్రష్టవ్యంసర్వంకరతలామలకవత్సాక్షాత్కర్తుంక్షమస్య॥౧౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తమస్సర్గః. ....*

పూర్వోక్తవిమానవర్ణనంవిస్తృణీతే-సతస్యేత్యాది॥ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమంనిష్టప్తస్వర్ణవిశేషకృతకృత్రిమపక్ష్యాదికం॥౧॥తదితి॥అప్రతిమేయాప్రతికారకృత్రిమం అపరిచ్ఛేద్యాప్రతిక్రియకృత్రిమం. తత్రహేతుమాహ- కృతంస్వయంసాధ్వితివిశ్వకర్మణా-స్వయంనిర్మాత్రావిశ్వకర్మణాఇదంసాధుసుందరమితిశ్లాఘాపూర్వంకృతం-సర్వత్రాప్రతిహతసంచారంచైతదిత్యాహ-దివంగతంఆకాశంగతం-వాయుపథప్రతిష్ఠితంవాయుమార్గభూతాంతరిక్షస్థితం- మధ్యేభవనస్య సంస్థితమితిపూర్వముక్తత్వాత్ భూతలప్రత్యాసన్నాంతరిక్షస్థితమిత్యర్థః-ఆదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్-లక్ష్మలక్షణంవ్యావర్తకంవ్యరాజత-ప్రచకాశఇత్యర్థః॥౨॥నతత్రేతి॥ తేవిశేషాఃతద్విమానస్థితవిశేషాః-సురేష్వపిసురాలయేష్వపి ॥ ౩ ॥ తపస్సమాధానేత్యాదిపంచశ్లోకీకులకం - సర్వత్రదదర్శేతిసంబంధః - తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితంతపస్సమాధానేనతపోనుష్ఠానేనపరాక్రమేణచఆర్జితం- మనస్సమాధానవిచారచారిణంసమాధానమభిసంధానం-కర్మణిచైతత్-విచారోవివిధాగతిః- మనోభిసం

అభిగమ్యఅభితోగత్వాసవిస్మయోభూదితిశేషః- అభితోగత్వాపిసస్త్రీకరావణావస్థితప్రదేశంనాగమమితిసవిస్మయోభూదిత్యర్థః- హిమాత్యయేవసంతకాలేచారుకందరంనగమివ - పరమసుగంధిసుందరంతద్గృహంపునశ్చాభిగమ్యఅభితోగత్వా - సవిస్మయోభూత్ పరిచ్ఛేదానధిగమాదితిభావః ॥౧౫ ॥ తతఇతి॥ తాంపురీంచరన్కపిః- పతిగుణవేగనిర్జితాంపతిగుణోత్కర్షవశీకృతాంజనకాత్మజాంఅదృశ్యఅదృష్ట్వాసుదుఃఖితోభూదితిశేషః ॥౧౬॥ తతఇతి॥ బహువిధభావితాత్మనఃబహువిధచింతాన్వితచిత్తస్యేత్యర్థః- కృతాత్మనఃకృతప్రయత్నస్య - సువర్త్మనఃశోభననీతిమార్గవర్తినః - సుచక్షుషఃదూరసాక్షాత్కారసమర్థస్యేత్యర్థః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః. ....*

భూయఃపుష్పకంవర్ణయతి ॥ సతస్యేత్యాదినా॥ జాంబూనదజాలకృత్రిమం - తప్తహేమగవాక్షాణాంకృత్రిమంనిర్మాణంయస్మిన్తత్ పతప్తజాంబూనదసమూహైఃనిష్పన్నమితివా ॥౧॥ తదితి॥ అప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం- అపరిచ్ఛేద్యమప్రతికారమప్రతినిర్మాణంయథాభవతితథానిర్వర్తితం-కృతంస్వయంసాధ్వితివిశ్వకర్మణా-స్వయంసాధ్వితికృతం- నిర్మాణవేళాయాంప్రశంసాపూర్వకంకృతమిత్యర్థః- దివంగతం-ఆకాశగతంవాయుపథప్రతిష్ఠితంఅంతరిక్షస్థితం-ఆదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్ ఆదిత్యమార్గచిహ్నమివ॥౨॥నతత్రేతి॥నకృతమిత్యాదౌనఞర్థస్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః- తత్రవిమానేప్రయత్నతోనకృతమకృతం-సర్వమపిప్రయత్నతఃకృతమేవేత్యర్థః॥యేవిశేషారచనావిశేషాఃతత్రనియతాఃప్రతిష్ఠితాః- తేసురేష్వపిసురవిమానేష్వపి॥౩॥తపఇతి॥తపస్సమాధానంతపోనుష్ఠానంతేనచపరాక్రమేణచార్జితం-మనస్సమాధానవిచారచారిణం

ధ్యానవిచారచారిణం| అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితం తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శనం॥ ౪॥ మనస్సమాధాయతుశీఘ్రగామి
నందురావరంమారుతతుల్యగామినం | మహాత్మనాంపుణ్యకృతాంమహర్ధినాంయశస్వినామగ్ర్యముదామివాలయం॥
౫ ॥ విశేషమాలంబ్యవిశేషసంస్థితంవిచిత్రకూటంబహుకూటమండితం | మనోభిరామంశరదిందునిర్మలంవిచిత్రకూ
టంశిఖరంగిరేర్యథా ॥ ౬ ॥ వహంతియంకుండలశోభితాననామహాశనావ్యోమచరానిశాచరాః | వివృత్తవిధ్వస్తవిశా
లలోచనామహాజవాభూతగణాస్సహస్రశః ॥ ౭ ॥ వసంతపుష్పోత్కరచారుదర్శనంవసంతమాసాదపికాంతదర్శ
నం | సపుష్పకంతత్రవిమానముత్తమందదర్శతద్వానరవీరసత్తమః॥ ౮॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టమస్సర్గః.***

తస్యాలయవరిష్ఠస్యమధ్యేవిపులమాయతం | దదర్శభవనశ్రేష్ఠంహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౧॥అర్ధయోజనవిస్తీ
ర్ణమాయతంయోజనంహితత్ | భవనంరాక్షసేంద్రస్యబహుప్రాసాదసంకులం|| ౨॥ మార్గమాణస్తువైదేహీంసీతా

హితవివిధగతిచారిణం-అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితంఅనేకైస్సంస్థానవిశేషైఃవిమానగోపురాదిసన్నివేశైఃనిర్మితం-తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శనంత
త్రతత్రతుల్యంవిశేషదర్శనంయస్మిన్ ॥౪॥మనస్సమాధాయమనఏకాగ్రీకృత్య-స్వయంమనస్వీతియావత్-దురావరందుర్వారం-మహర్ధినాంమహ
ర్ధీనాం- అపిమాషంమషంకుర్యాచ్ఛాందోభంగంనకారయేదిత్యుక్తరీత్యావృత్తభంగభియాహ్రస్వోచ్చారణం- అగ్ర్యమిముదాంఇంద్రాదీనాం॥
౫॥విశేషమితి॥విశేషమాలంబ్యవిశేషసంస్థితంవిశేషంగృహీత్వావిశేషేణసంస్థితం-సవిశేషణవిశేషణసంస్థితమితియావత్-సవిశేషసంస్థానవిశేష
విశిష్టమిత్యర్థః-కూటానాంవిచిత్రత్వబహుత్వవిశేషణద్వయేనదర్శయతి - విచిత్రేత్యాదినా॥ విచిత్రకూటంశిఖరంగిరేర్యథా - కూటంఅవాంతర
శృంగంశిఖరంమహాశృంగమితిప్రయోగాదవధార్యతే॥౬॥ వహంతీతి॥ యంయత్- ఆర్షోవ్యత్యయః- మహాశనాః - మహాకాయాఇత్యర్థః-
వ్యోమచరాఃవ్యోమచరసదృశసంస్థానాఃవివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాఃవివృత్తానివర్తులానిధ్వస్తానిభుగ్నానిశాలానిలోచనానియేషాం
తేతథా- మహాజవాఃమహాజవాఇవస్థితాః- భూతగణాఃగోపురవాహకాఇవప్రతిమారూపేణస్థితాః - అన్యథారావణాంతఃపురేపురుషసంచా
రాయోగాత్ కామగస్యవిమానస్యవహనాసంభవాచ్చ- యద్వాశిబికావాహకాఇవభూతగణాఅథోభాగేవహంతి- తద్భాగేనైవకామగత్వమపి
చేతనప్రేరణంవినాఅచేతనసంచారస్యాత్యంతమనుచితత్వాచ్చ ॥ రామానుజీయం ॥ వహంతీత్యనేనశ్లోకేనవిమానస్యరాక్షసవాహ్యత్వంప్రతీ
యతే- కామగస్యదివ్యస్యతన్నోపపద్యతే- ఏతద్విరోధపరిహారార్థంవహతేర్ధారణార్థత్వస్వీకారోపినోపపద్యతే- అంతఃపురమ
ధ్యేవిమానరక్షణార్థంరాక్షసావస్థానాయోగాత్- అతోత్రసమాధానంవిద్వద్భిశ్చింత్యం॥ ౭ ॥ వసంతేతి॥ ఉత్కరఃసమూహః॥౮॥ ఇతిశ్రీగో
విందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే- సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టమస్సర్గః. ************

తస్యేత్యాది॥ ఆలయవరిష్ఠస్యపుష్పకస్య॥ రామానుజీయం ॥ తస్యాలయవరిష్ఠస్య-సతస్యమధ్యేభవనస్యసంస్థితమితి పుష్పకాధారత్వే
నప్రకృతస్యగృహశ్రేష్ఠస్య - భవనశ్రేష్ఠంపుష్పకాఖ్యం॥ ౧॥ తద్భవనంకియత్ ప్రమాణమిత్యత్రాహ- అర్ధయోజనేతి॥ ౨॥ మార్గమాణ
ఇతి॥ సర్వతఃపుష్పకాదన్యత్రసర్వత్ర-పుష్పకారోహణస్యపశ్చాద్వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ రామానుజీయం॥ మార్గమాణఇతి॥ సర్వతఃపరిచక్రామ - రావణభవనపర్యంతవర్తితద్భ్రాతృకుమారామాత్యాదిభవనేషుపరితశ్చచారేత్యర్థః-ఉత్తరశ్లోకేరావణగృహప్రాప్తేరభిధానాత్ ॥ ౩ ॥

సమాధీయంతఇతి-సమాధానాఃమనసస్సమాధానాఃమనోహితసంహితాఃతేచతేవిచారావివిధమార్గాః -తైఃసంచరణశీలం-మనోభిలషితసర్వదేశ
గమనశీలమిత్యర్థః-యద్వామనస్సమాధానేనమనోనైశ్చల్యేనయత్రవిచారశ్చింతాతత్రచరణశీలం-మనస్సంకల్పితదేశగమనశీలమిత్యర్థః-తతస్తత
స్తుల్యవిశేషదర్శనంతుల్యానాంగమణీయత్వేనసదృశానాంవిశేషాణాం దర్శనంయస్మిన్తత్- సర్వతోరమణీయమిత్యర్థః॥౪॥ మనఇతి॥మనఃసమా
ధాయస్వామిచిత్తంస్వహృదినిధాయస్వామిచిత్తంవిదిత్వేతియావత్- దురావరందుర్నివారం- మహర్ధినాందీర్ఘాభావశ్ఛాందసః- అగ్ర్యముదాం
మహానందానామింద్రాదీనామాలయంత్రివిష్టపమివస్థితమిత్యర్థః ॥౫॥ విశేషమితి॥ విశేషంశిష్టదివ్యరత్నాదివస్తుజాతంఆలంబ్యఅవలంబ్య-విశే
షసంస్థితందివ్యసంస్థానవిశేషేణావస్థితంబహుకూటమండితంబహుభిరవాంతరకూటైరలంకృతం - విచిత్రకూటంవిచిత్రశిఖరం ॥౬॥ వహంతీ
తి॥ మహద్దర్శనంయేషాంతేతథా- వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాః- వివృత్తానిఘూర్ణితానివిధ్వస్తానిపర్యస్తానివిశాలానిలోచనానియేషాంతే
నిశాచరాః- వహంతివహంతీవ- ఇవశబ్దోత్రాధ్యాహార్యః- తథాచవిమానేనిర్మితనిశాచరాకారాఃప్రతిమాఃవహంతీవేత్యర్థః- తంవిమానందద
ర్శేత్యుత్తరేణసంబంధః- అన్యథాకామగమనస్యఅంతఃపురేవిద్యమానస్యరాక్షసవహనరక్షణయోరయోగాత్ ॥ ౭ ॥ వసంతేతి॥ వసంతపు
ష్పోత్కరచారుదర్శనం- వసంతకాలీనపుష్పసమూహచారుదర్శనం ॥ ౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః. ....*

౧॥ * తస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - తస్యాలయవరిష్ఠస్యపూర్వోక్తపుష్పకస్యమధ్యేభవనశ్రేష్ఠంభవనోత్తమంరాక్షసేం
ద్రస్యభవనందదర్శేతిసంబంధః॥ ౨॥ మార్గమాణఇతి॥సీతాంమార్గమాణః॥ సర్వతఃపుష్పకాదన్యత్రసర్వత్రపరిచక్రామసంచచార-పు

మాయతలోచనాం । సర్వతఃపరిచక్రామహనుమానరిసూదనః॥ ౩॥ ఉత్తమంరాక్షసావాసంహనుమానవలోకయన్
ఆససాదాథలక్ష్మీవాన్రాక్షసేంద్రనివేశనం ॥ చతుర్విషాణైర్ద్విరదైస్త్రివిషాణైస్తథైవచ । పరిక్షిప్తమసంబాధం ర
క్ష్యమాణముదాయుధైః* రాక్షసీభిశ్చపత్నీభీరావణస్యనివేశనం । ఆహృతాభిశ్చవిక్రమ్యరాజకన్యాభిరావృతం ॥ త
న్నక్రమకరాకీర్ణం తిమింగిలఝషాకులం । వాయువేగసమాధూతం పన్నగైరివసాగరం ॥ ౭ ॥ యాహివైశ్రవణే
లక్ష్మీర్యాచేంద్రేహరివాహనే। సారావణగృహేసర్వానిత్యమేవానపాయినీ॥ ౮॥ యాచరాజ్ఞఃకుబేరస్యయమస్యవ
రుణస్యచ। తాదృశీతద్విశిష్టావాఋద్ధీరక్షోగృహేష్విహ॥ ౯॥ తస్యహర్మ్యస్యమధ్యస్థం వేశ్మచాన్యత్సునిర్మితం। బ
హునిర్యూహసంకీర్ణందదర్శపవనాత్మజః* బ్రహ్మణోర్థేకృతందివ్యందివియద్విశ్వకర్మణా। విమానంపుష్పకంనామ
సర్వరత్నవిభూషితం ॥ పరేణతపసాలేభేయత్కుబేరఃపితామహాత్ ॥ ౧౧॥ కుబేరమోజసాజిత్వాలేభేతద్రాక్షసే
శ్వరః॥ ఈహామృగసమాయుక్తైఃకార్తస్వరహిరణ్మయైః । సుకృతైరాచితంస్తంభైఃప్రదీప్తమివచశ్రియా ॥ మేరుమం
దరసంకాశైరుల్లిఖద్భిరివాంబరం। కూటాగారైశ్శుభాకారైస్సర్వతస్సమలంకృతం ॥ ౧౪ ॥ జ్వలనార్కప్రతీకాశం
సుకృతంవిశ్వకర్మణా । హేమసోపానసంయుక్తంచారుప్రవరవేదికం ॥ జాలవాతాయనైర్యుక్తంకాంచనైస్స్ఫాటి
కైరపి । ఇంద్రనీలమహానీలమణిప్రవరవేదికం ॥ విద్రుమేణవిచిత్రేణమణిభిశ్చమహాధనైః । నిస్తులాభిశ్చముక్తాభిస్త
లేనాభివిరాజితం॥ చందనేనచరక్తేనతపనీయనిభేనచ । సుపుణ్యగంధినాయుక్తమాదిత్యతరుణోపమం॥కూటాగారైర్వ

ఉత్తమమితి॥ రాక్షసేంద్రనివేశనంపుష్పకమధ్యస్థాలయాదన్యన్మూలస్థానం- రాక్షసీభిరిత్యాదిశ్లోకద్వయేఆససాదేతిసంబధ్యతే. రావణస్య నివేశనమితిపునరుపాదానమపూర్వవిశేషణవివక్షయా-నక్రఃకుంభీరః-తిమింగిలఃమహామత్స్యః-ఝషఃకేవలమత్స్యః॥౭॥ రామా॰సజీయం॥ హనుమతాప్రాప్తరావణభవనస్య రాక్షసభవనానాంచసర్వోత్తరత్వందర్శయితుంతత్సమృద్ధిమనుసంధత్తేయాహివైశ్రవణఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ వైశ్రవణేంద్రయోర్గ్రహణమితరదిక్పాలానా మప్యుపలక్షణం. రావణస్యగృహేసర్వానిత్యమేవానపాయినీత్యభిధానాత్ సర్వదిక్పాలానామైశ్వర్యమేకస్మిన్ రావణభవనేసర్వదావర్తతఇత్యవగమ్యతే॥౮॥ రామానుజీయం॥ యాచేతి॥ తద్విశిష్టాతతోప్యధికా-రక్షోగృహేషురావణభ్రాతృపుత్రామాత్యాదిరాక్షసగృహేషు - అత్రఋద్ధిస్సర్వశబ్దేనావిశేషితత్వాత్కుబేరాద్యేకైకదిక్పాలైశ్వర్యం రక్షసాంగృహేషు ప్రత్యేకంవర్తతఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తస్యహర్మ్యస్యేత్యాది॥పూర్వముక్తార్థస్యాపిపునరుపన్యాసఃపుష్పకస్యమధ్యేరావణస్య నివాసభవనమన్యదస్తీత్యస్యార్థస్యస్పష్టీభావార్థం.నిర్యూహఃమత్తవారణః ॥ రామానుజీయం॥ తస్యేతి॥ తస్యహర్మ్యస్యపూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టస్యరావణభవనస్య బహునిర్యూహసంకీర్ణం నిర్యూహాః మత్తవారణాః॥ బ్రహ్మణోర్థఇత్యాది॥ బ్రహ్మణోర్థేకృతంయత్కుబేరస్తపసాలేభేతద్వేశ్మదదర్శేతి పూర్వేణసంబంధః॥ ౧౧॥ కుబేరమిత్యాది॥ఈహామృగసమాయుక్తైఃవృకప్రతికృతియుక్తైః-కార్తస్వరహిరణ్మయైఃకార్తస్వరంసువర్ణంహిరణ్యంరజతం॥ని॥కృతాకృతంహేమరూప్యంహిరణ్యమభిధీయతఇతిరజతస్యాపిహిరణ్యత్వాభిధానాత్.జాలవాతాయనైః జాలానితిర్యగూర్ధ్వాన్యస్థఫలకఘటితాని-వాతాయనానికేవలానిరంధ్రాణి-అర్ధవైశద్యార్థమేకార్థశబ్దద్వయప్రయోగోవా - మహానీలాః సింహళద్వీపోద్భవనీలరత్నాని-మహాధనైఃమహామూల్యైః-నిస్తులాభిఃసువృత్తాభిః-తలేననిర్మితేనేతిశేషః- ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం- ఏతదంతేలేభతద్రాక్షసేశ్వరఇతిసంబధ్యతే-అన్యథాకూటాగారైరిత్యనేనపునరుక్తిస్స్యాత్॥ రామానుజీయం॥కుబేరమిత్యారభ్యసర్వతస్సమలంకృతమిత్యంతమేకంవాక్యం॥ అతోవక్ష్యమాణేనకూటాగారశబ్దేనపౌనరుక్త్యం-ఈహామృగసమాయుక్తైః- కృత్రిమవృకయుక్తైఃకార్తస్వరహిరణ్మయైః సువర్ణరజతమయైః ॥ ని ॥ కృతాకృతంహేమరూప్యంహిరణ్యమభిధీయతఇతిరజతస్యాపిహిరణ్యత్వాభిధానాత్ । జ్వలనార్కప్రతీకాశమిత్యా

ద్యుపకారారోహణస్యోపరివక్ష్యమాణత్వాత్॥ ౩॥ ఉత్తమమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ రాక్షసావాసమిత్యనేనసర్వోపజీవ్యత్వాత్సర్వరాక్షససాధారణత్వముక్తం - రాక్షసేంద్రనివేశనంరావణభవనం-పరిక్షిప్తంపరివేష్టితంఉదాయుధైఃరాక్షసైరితిశేషః॥రాక్షసీభిరితి ॥ రావణస్యనివేశనంనివేశ్యంతేపరిగృహ్యంతేయస్యాంస్త్రియస్తానివేశనంరమణస్థానమిత్యర్థః - అపశ్యదితిశేషః- అతఏవపత్నీభిరావృతం॥౭॥యాచేత్యాదిశ్లోకద్వయేనరావణగృహస్సర్వరాక్షసగృహవర్తమానాంలక్ష్మీంఅనుసంధత్తే-యాలక్ష్మీఃవైశ్రవణాదిషునిత్యానపాయినీసాసర్వాపిరావణగృహే సర్వరాక్షసగృహేషుచతాదృశీతద్విశిష్టాతతోప్యధికావాచేతిసంబంధః - లక్ష్మీఃశోభాఋద్ధిఃఐశ్వర్యం ॥ ౯ ॥ తస్యహర్మ్యస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్యపవనాత్మజఃతద్విమానందదర్శేతిసంబంధః- నిర్యూహాఃమత్తవారణః॥ ౧౨ ॥ ఈహామృగేతి ॥ ఈహామృగసమాయుక్తైరిత్యాదీనామారురోహమహాఃపరిత్యుత్తరేణసంబంధః- ఈహామృగాఃకృత్రిమమృగాః- కార్తస్వరహిరణ్మయైఃసువర్ణరజతమయైః - జాలవాతాయనైర్యుక్తంకుడ్యోపరిభాగేఅలంకారార్థంస్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకారేణాయామవత్తయాకృతంజాలం, వాయుసంచారార్థంకృతోగవాక్షః వాతాయనం.ఇంద్రనీలఃక్షీరస్యనైల్యప్రకాశోత్పాదకః.మహానీలఃసింహళద్వీపాకరోద్భూతః.విద్రుమేణమహాధనైః మణిభిఃనిస్తులాభిఃవర్తులాభిఃముక్తా

రాజాహైర్విహితైస్సమలంకృతం । విమానంపుష్పకందివ్యమారురోహ మహాకపిః॥ ౧౯ ॥ తత్రస్థస్సతదాగంధంపానభక్ష్యా
న్నసంభవం । దివ్యంసంమూర్ఛితంజిఘ్రద్రూపవంతమివానిలం॥ ౨౦ ॥ సగంధస్తంమహాసత్వంబంధుర్బంధుమివోత్త
మం।ఇతఏహీత్యువాచేవతత్రయత్రసరావణః॥ ౨౧ ॥ తతస్తాంప్రస్థితశ్శాలాం దదర్శమహతీంశుభాం।రావణస్యమనఃకాం
తాంకాంతామివవరస్త్రియం॥ మణిసోపానవికృతాం హేమజాలవిభూషితాం। స్ఫాటికైరావృతతలాందంతాంతరిత
రూపికాం॥ముక్తాభిశ్చప్రవాళైశ్చరూప్యచామీకరైరపి।విభూషితాంమణిస్తంభైస్సుబహుస్తంభభూషితాం॥సమైరృ
జుభిరత్యుచ్చైస్సమంతాత్సువిభూషితైః। స్తంభైఃపక్షైరివాత్యుచ్చైర్దివంసంప్రస్థితామివ॥మహత్యాకుథయాస్తీర్ణాంపృ
థివీలక్షణాంకయా। పృథివీమివవిస్తీర్ణాంసరాష్ట్రగృహమాలినీం ॥ నాదితాంమత్తవిహగైర్దివ్యగంధాధివాసితాం।పరా
ర్థ్యాస్తరణోపేతాంరక్షోధిపనిషేవితాం॥ధూమ్రామగరుధూపేనవిమలాంహంసపాండురాం।చిత్రాంపుష్పోపహారే
ణకల్మాషీమివసుప్రభాం॥మనస్సంహ్లాదజననీంవర్ణస్యాపిప్రసాదినీం।తాంశోకనాశినీందివ్యాంశ్రియస్సంజననీమివ॥ ౨౯ ॥
ఇంద్రియాణీంద్రియార్థైస్తుపంచపంచభిరుత్తమైః। తర్పయామాసమాతేవతదారావణపాలితా ॥ ౩౦ ॥ స్వర్గోయం
దేవలోకోయమింద్రస్యేయంపురీభవేత్ । సిద్ధిర్వేయంపరాహిస్యాదిత్యమన్యతమారుతిః॥ ౩౧ ॥ ప్రధ్యాయతఇవాపశ్య
త్ప్రదీప్తాంస్తత్రకాంచనాన్ । ధూర్తానివమహాధూర్తైర్దేవనేనపరాజితాన్॥ ౩౨ ॥ దీపానాంచప్రకాశేనతేజసా
రావణస్యచ । అర్చిర్భిర్భూషణానాంచప్రదీప్తేత్యభ్యమన్యత॥ ౩౩ ॥తతోపశ్యత్కుథాసీనంనానావర్ణాంబరస్రజం ।సహ
స్రంవరనారీణాంనానావేషవిభూషితం ॥ పరివృత్తేర్ధరాత్రేతుపాననిద్రావశంగతం । క్రీడిత్వోపరతంరాత్రౌసుష్వాప

రభ్యాఆరురోహమహాకపిరిత్యంతమేకంవాక్యం । జాలవాతాయనైర్యుక్తం - కుడ్యోపరిభాగేఅలంకారార్థం స్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకార
ణయత్నవత్తయాకృతంజాలం-వాయుసంచారార్థంకృతోగవాక్షోవాతాయనం • ఇంద్రనీలమహానీలేతి॥శ్లో॥ క్షీరమధ్యేక్షిపేన్నీలంక్షీరంచేన్నీ
లతాంవ్రజేత్। ఇంద్రనీలమితిఖ్యాతమితిచాగస్త్యభాషితమితిరత్నశాస్త్రోక్తలక్షణమింద్రనీలం॥ శ్లో॥ సింహళాకరసంభూతామహానీలాఇతిస్మృ
తాఇత్యుక్తామహానీలాఇతితయోర్భేదః - విద్రుమేణమహార్హైర్మణిభిః నిస్తులాభిర్ముక్తాభిశ్చకరణైః విచిత్రేణతలేనాభివిరాజితమితి సంబం
ధః•ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం- ఉపసర్జనస్యపరనిపాతఆర్షః॥ ౧౯॥ తత్రస్థఇతి ॥ జిఘ్రత్ అజిఘ్రత్॥ ౨౧॥తతస్తామిత్యాది॥దం
తాంతరితరూపికాందంతైః వ్యవహితరూపికాం-అంతరాంతరాకృతదంతఫలకామితియావత్ -సుబహుస్తంభభూషితాంఅవాంతరబహుస్తంభ
భూషితాం•సుబహుస్తంభభూషితైరితిపాఠే-సుబహుస్తంభైఃస్తంభదార్ఢ్యార్థాభిపట్టైరలంకృతామిత్యర్థః- అత్యుచ్చైఃఅత్యంతోన్నతైః - ది
వంఆకాశంకుథయాఆస్తరణేన పృథివీలక్షణాంకయాసరిత్సముద్రగిరివనాదిభిఃపృథివీలక్షణైరంకితయా - కల్మాషీంశబళవర్ణాం - వసిష్ఠధేను
మివసర్వకామప్రదత్వేనకల్మాషీసాదృశ్యం. వర్ణస్యాపిప్రసాదినీంవర్ణోత్కర్షకరీమిత్యర్థః - తాంశోకనాశినీమితి - తతస్తామితివక్ష్య
మాణేపునస్తచ్ఛబ్దఉపసంహారార్థః.తాంప్రతిప్రస్థితఃదదర్శేతివాసంబంధః॥ ౨౯॥ఇంద్రియాణీతి ॥ హనుమతఇతిశేషః॥ ౩౦॥ స్వర్గోయమితి॥స్వా
స్యతఃస్వర్గోయం - తత్రాపిదేవలోకః త్రయస్త్రింశద్దేవానాంలోకః. తత్రాపీంద్రస్యపురీఅమరావతీ.పరాసిద్ధిఃబ్రహ్మణఃస్థానమిత్యుత్తరో
త్తరోత్కర్షః॥ ౩౧॥ప్రధ్యాయతఇతి॥ప్రధ్యాయతఇవనిశ్చలతయాప్రకృష్టధ్యానయుక్తానివధూర్తాన్ అక్షధూర్తాన్ దేవనేనద్యూతేన॥ ౩౨॥
దీపానామితి॥ ప్రదీప్తాశాలాదగ్ధేతి- అభ్యమన్యత ॥ ౩౩ ॥ తతఇత్యాది॥కుథాసీనంకుథశయితం-నానావర్ణాంబరస్రజమితి-హలంతస్యస్రక్ఛబ్ద

ఖైశ్చకరణైఃవిచిత్రేణతలేనకుట్టిమేనవిరాజితమితిసంబంధః- ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం॥ ౧౯॥ తత్రస్థఇతి॥ జిఘ్రత్ అజిఘ్రత్ రూ
పవంతమివానిలంఅరూపస్యవాయోఃగంధవశేనభూయస్త్వాద్రూపవత్త్వోత్ప్రేక్షా॥ ౨౧ ॥తతస్తామిత్యారభ్యతాంశోకనాశినీందివ్యాంశ్రియ
స్సంజననీమివేత్యంతమేకంవాక్యం॥ ఏకః తచ్ఛబ్దఃప్రస్థితఇత్యనేనసంబధ్యతే -అపరోదదర్శేత్యనేన.దంతాంతరితరూపికాందంతైరంతరితానిమ
ధ్యేనిర్మితానిరూపాణియస్యాంతాం- సుబహుస్తంభభూషితామిత్యత్రబహుత్వవిధానాయస్తంభానువాదాన్నపౌనరుక్త్యం ✻ స్తంభైరితి॥
పక్షైరివస్థితైఃస్తంభైర్దివంసంప్రస్థితామివేత్యుత్ప్రేక్షా . పృథివీలక్షణాంకయాసరిత్సముద్రగిరిరాష్ట్రాదిభిః పృథివీలక్షణైరంకితయాకుథయా
పరిస్తోమేనవిశాలచిత్రరత్నకంబళేనేత్యర్థః.కల్మాషీమివకల్మాషీశబ్దేనవసిష్ఠధేనురుచ్యతే - అనేనసర్వానందదాయినీసూచ్యతే॥ ౨౯ ॥
ఇంద్రియాణీతి॥ హనుమతఇతిశేషః-తర్పయామాసేత్యుక్తశాలేతిశేషః॥౩౦॥ స్వర్గఇతి॥ స్వర్గఃపాతాళాదిః దేవలోకఃవాయువరుణాదిలో
కఃఇంద్రపురీఅమరావతీ- పరాసిద్ధిఃఉత్కృష్టతపఃఫలభూతోబ్రహ్మలోకః॥ ౩౧ ॥ ప్రధ్యాయతఇవధ్యాననిష్ఠానివ- ప్రత్యాయతఇతిపాఠే- ఝ
టితిప్రకాశసంభారాత్- ప్రత్యాగచ్ఛతఇవస్థితాన్-కాంచనాన్కాంచనస్తంభగతానిత్యర్థః- ధూర్తాన్అక్షధూర్తాన్దేవనేనద్యూతేన
కవాటజాలైరితి॥ కవాటజాలైఃప్రభాముద్వమంతీవస్థితాశాలాప్రదీప్తేత్యభ్యమన్యతేతిసంబంధః. పరివృత్తేప్రవృత్తేసతినిశ్శబ్దాంతరభూషణంనిశ్శ

పబలస్తదా ॥ ౩౫ ॥ తత్ప్రసుప్తం విరురుచే నిశ్శబ్దాంతరభూషణమ్ । నిశ్శబ్దహంసభ్రమరం యథా పద్మవనం మహత్ ॥ ౩౬
తాసాం సంవృతదంతాని మీలితాక్షాణి మారుతిః । అపశ్యత్పద్మగంధీని వదనాని సుయోషితామ్ ॥ ౩౭ ॥ ప్రబుద్ధానీవ పద్మాని
తాసాం భూత్వా క్షపాక్షయే । పునస్సంవృతపత్రాణి రాత్రావివ బభుస్తదా ॥ ౩౮ ॥ ఇమాని ముఖపద్మాని నియతం మత్త
షట్పదాః । అంబుజానీవ ఫుల్లాని ప్రార్థయంతి పునః పునః ॥ ఇతి చామన్యత శ్రీమానుపపత్త్యా మహాకపిః । మేనే హి గుణతస్తాని
సమాని సలిలోద్భవైః ॥ ౪౦ ॥ సా తస్య శుశుభే శాలా తాభిః స్త్రీభిర్విరాజితా । శారదీవ ప్రసన్నా ద్యౌస్తారాభిరభిశోభి
తా ॥ ౪౧ ॥ స చ తాభిః పరివృతః శుశుభే రాక్షసాధిపః । యథా హ్యుడుపతిః శ్రీమాంస్తారాభిరభిసంవృతః ॥ ౪౨ ॥ యాశ్చ్యవ
ంతేఽంబరాత్తారాః పుణ్యశేషసమావృతాః । ఇమాస్తాస్సంగతాః కృత్స్నా ఇతి మేనే హరిస్తదా ॥ ౪౩ ॥ తారాణామివ సు
వ్యక్తం మహతీనాం శుభార్చిషామ్ । ప్రభావర్ణప్రసాదాశ్చ విరేజుస్తత్ర యోషితామ్ ॥ ౪౪ ॥ వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్ర
కీర్ణవరభూషణాః । పానవ్యాయామకాలేషు నిద్రాపహృతచేతసః ॥ ౪౫ ॥ వ్యావృత్తతిలకాః కాశ్చిత్కాశ్చిదుద్భ్రాం
తనూపురాః । పార్శ్వే గళితహారాశ్చ కాశ్చిత్పరమయోషితః ॥ ౪౬ ॥ ముక్తాహారావృతాశ్చాన్యాః కాశ్చిద్విస్రస్తవాస
సః । వ్యావిద్ధరశనాదామాః కిశోర్య ఇవ వాహితాః ॥ ౪౭ ॥ సుకుండలధరాశ్చాన్యా విచ్ఛిన్నమృదితస్రజః । గజేంద్రమృది
తాః ఫుల్లాః లతా ఇవ మహావనే ॥ చంద్రాంశుకిరణాభాశ్చ హారాః కాసాంచిదుత్కటాః । హంసా ఇవ బభుస్సుప్తాః స్తనమ
ధ్యేషు యోషితామ్ ॥ ౪౯ ॥ అపరాసాం చ వైడూర్యాః కాదంబా ఇవ పక్షిణః । హేమసూత్రాణి చాన్యాసాం చక్రవాకా ఇ
వాభవన్ ॥ ౫౦ ॥ హంసకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః । ఆపగా ఇవ తా రేజుర్జఘనైః పులినైరివ ॥ ౫౧ ॥ కింకిణీజా

స్యవాగురిము తేనటాబంతత్వాదజంతత్వోపపత్తిః ॥ ౩౫ ॥ తదితి ॥ నిశ్శబ్దాంతరభూషణం నిశ్శబ్దవిశేషాణి భూషణాని యస్య ॥ అథాంతరరంధ్రే స్యపర
వ్యవధానయోః, అవకాశావసరయోరవసానవినార్థయోః, విశేషమధ్యతాదర్థ్యేష్వితిదర్పణః. అతినిద్రాపరవశత్వేన నిశ్చలాంగతయా
నిశ్శబ్దభూషణమిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ప్రబుద్ధానీతి ॥ అత్ర వదనానీత్యనుషజ్యతే ॥ తాసాం వదనాని క్షపాక్షయే దివసే- పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా రాత్రౌ
పునస్సంవృతపత్రాణి సంకుచితపత్రాణి పద్మానీవ బభుః ॥ ౩౮ ॥ ఇమానీతి ॥ ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్- మధురసలుబ్ధతయా అత్ర పునః పునః ప
తేయురిత్యర్థః- వ్యత్యయేన పరస్మైపదం- అనుదాత్తత్వేనాత్మనేపదత్వాత్. నియతం నూనం- ఉపపత్త్యా యుక్త్యా- ఉపపత్తిమేవాహ మేనే ఇతి- తాని
ముఖాని - గుణతః సౌరభాదిగుణైః- సలిలోద్భవైః పద్మైః ॥ ౪౩ ॥ తారాణామితి ॥ ప్రభా కాంతిః- వర్ణః రూపం ప్రసాదః ప్రసన్నతా ॥ ౪౪ ॥ వ్యావృత్తేతి ॥
పానవ్యాయామకాలేషు పానానంతరభావిరతివ్యాపారసమయేషు - వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః - విపర్యస్తగురుపీనస్రజః
ప్రకీర్ణవరభూషణాశ్చ సత్యః- నిద్రాపహృతచేతసః విరేజుః ॥ ౪౫ ॥ వ్యావృత్తతిలకా ఇతి ॥ వ్యావృత్తతిలకాః ఉన్మృష్టతిలకాః- ఉద్భ్రాంతనూపు
రాః స్వస్థానానవస్థితనూపురాః ॥ ౪౬ ॥ ముక్తాహారేతి ॥ ముక్తాహారావృతాః ముక్తాహారై రావృతాః- ఛిన్నముక్తాహారా ఇత్యర్థః. వ్యావిద్ధర
శనాదామాః ఛిన్నకాంచీగుణాః - కిశోర్యః ప్రథమవయస్కా బడబాః - వాహితాః మార్గశ్రమనివృత్త్యర్థం భూమౌ ప్రవేష్టనం కారితాః -
సర్వత్ర రేజురిత్యన్వయః ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ చంద్రాంశ్వితి ॥ చంద్రాంశుకిరణాభాః- అంశుః సూర్యః ॥ ని ॥ అథాంశుస్స్యాద్రశ్మియూఖే సవితర్యపీతి దర్పణః ।
చంద్రసూర్యయోః కిరణానామాభేవాభా యేషాం తే తథా- ఉత్కటాః స్థూలాః ॥ ౫౧ ॥ అథాసాం నదీసమాధిం దర్శయతి- కింకిణీతి ॥ కింకిణీజాలసం
కోశాః కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశా ముకుళాని యాసాం తాః - ఏతత్ స్థానే సతోక్షా ఇతి పాఠాంతరదర్శనాత్సంకోశశబ్దో ముకుళవాచీత్యవగ
మ్యతే- భావాః శృంగారచేష్టాః త ఏవ గ్రాహాః నక్రాః యాసాం తాః సుప్తిదశాయామపి వాసనావశాద్భావాభివ్యంజకసంస్థానవత్త్వాద్భావగ్రా

బ్దో ... భూషణాని యస్య తత్ ॥ ౩౭ ॥ ప్రబుద్ధానీతి ॥ వదనానీత్యనుషజ్యతే - తాసాం వదనాని క్షపాక్షయే దివసే పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా
రాత్రౌ పునః సంవృతపత్రాణి పద్మానీవ బభురిత్యన్వయః ॥ ౩౮ ॥ ఇమానీతి ॥ మత్తషట్పదాః ఇమాని ముఖపద్మాని ఫుల్లాన్యంబుజానీవ పునః పునః
ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్ . నియతం నూనం. ప్రార్థయంత ఇతి పాఠే - ప్రార్థయమానా భవేయురితి శేషః - ఉపపత్త్యా యుక్త్యా ఇతీవ ఇ
త్యేవామన్యత ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ※ తామేవాహ- మేన ఇతి ॥ తాని ముఖాని గుణతః శైత్యసౌరభ్యాదిగుణైః సలిలోద్భవైరంబుజైః సమాని మేనే హీతి
యోజనా ॥ ౪౩ ॥ తారాణామితి ॥ ప్రభా దేహకాంతిః వర్ణః రూపం ప్రసాదః ఔజ్జ్వల్యం ॥ ౪౪ ॥ వ్యావృత్తేతి ॥ పానవ్యాయామకాలేషు పానా
నంతరగీతనృత్తాదివ్యాపారకాలేషు వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః వ్యావృత్తాః విపర్యస్తాః గురుపీనస్రజశ్చ ప్రకీర్ణవరభూష
ణాని చ యాసాం తాః తథాభూతా విరేజురితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪౫ ॥ వ్యావృత్తేతి ॥ ఉద్భ్రాంతనూపురాః స్వస్థానానవస్థితనూపురాః వ్యా
విద్ధరశనాదామాః శ్లథకాంచీగుణాః కిశోర్యః బడబాః వాహితాః అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భూవేష్టనం కారితాః శ్లథబంధా భవంతి - తద్వదిత్య
ర్థః ॥ ౪౭ ॥ సుకుండలేతి ॥ అస్మిన్నపి విరేజురిత్యనుషజ్యతే ॥ ౪౮ ॥ చంద్రేతి ॥ అంశవః సూక్ష్మరశ్మయః కిరణాః స్థూలరశ్మయః ॥ ౫౧ ॥ కింకిణీతి ॥
కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశాః కుడ్మలా యాసాం తాః - హైమాని హేమభూషణాన్యేవ విపులాన్యంబుజాని యాసాం తాః భావగ్రాహాః భావవిలాసా

లసంకాశాస్తాః హైమవిపులాంబుజాః। భావగ్రాహా యశస్తీరాః సుప్తా నద్య ఇవా బభుః ॥ ౫౨॥ మృదుష్వంగేషు కాసాంచి త్కుచాగ్రేషు చ సంస్థితాః। బభూవుర్భూషణానీవ శుభా భూషణరాజయః॥ ౫౩॥ అంశుకాంతాశ్చ కాసాంచిన్ముఖమారుతకంపితాః । ఉపర్యుపరి వక్త్రాణాం వ్యాధూయంతే పునః పునః॥ ౫౪॥ తాః పతాకా ఇవోద్ధూతాః పత్నీనాం రుచిరప్రభాః। నానావర్ణసువర్ణానాం వక్త్రమూలేషు రేజిరే। ౫౫. వవల్గుశ్చాత్ర కాసాంచిత్కుండలాని శుభార్చిషాం। ముఖమారుతసంసర్గాన్మందం మందం సుయోషితాం॥ ౫౬॥ శర్కరాసవగంధైశ్చ ప్రకృత్యా సురభిః సుఖః। తాసాం వదననిశ్వాసః సిషేవే రావణం తదా॥ ౫౭॥ రావణాననశంకాశ్చ కాశ్చిద్రావణయోషితః। ముఖాని స్మ సపత్నీనాముపాజిఘ్రన్ పునః పునః॥ ౫౮॥ అత్యర్థం సక్తమనసో రావణే తా వరస్త్రియః । అస్వతంత్రాః సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరంస్తదా॥ ౫౯॥ బాహూనుపనిధాయాన్యాః పారిహార్యవిభూషితాన్ । అంశుకాని చ రమ్యాణి ప్రమదాస్తత్ర శిశ్యిరే॥ ౬౦॥ అన్యా వక్షసి చాన్యస్యాస్తస్యాః కాశ్చిత్పునర్భుజం । అపరా త్వంకమన్యస్యాస్తస్యాశ్చాప్యపరా భుజౌ ॥ ఊరుపార్శ్వకటీపృష్ఠమన్యోన్యస్య సమాశ్రితాః। పరస్పరనివిష్టాంగ్యో మదస్నేహవశానుగాః ॥ ౬౨ ॥ అన్యోన్యభుజసూత్రేణ స్త్రీమాలా గ్రథితా హి సా। మాలేవ గ్రథితా సూత్రే శుశుభే మత్తషట్పదా॥ ౬౩ ॥ లతానాం మాధవే మాసి ఫుల్లానాం వాయుసేవనాత్ ।అన్యోన్యమాలాగ్రథితం సంసక్తకుసుమోచ్చయం ॥ వ్యతివేష్టితసుస్కంధమన్యోన్యభ్రమరాకులం । ఆసీద్వనమివోద్ధూతం స్త్రీవనం రావణస్య తత్ ॥ ౬౫॥ ఉచితేష్వపి సువ్యక్తం న తాసాం యోషితాం తదా। వివేకః శక్య ఆధాతుం భూషణాంగాం

హా ఇత్యుక్తం- యశస్తీరాః యశశ్శబ్దేన యశోహేతుభూతా పర్యంతప్రసృతప్రభోచ్యతే సైవ తీరం యాసాం తాః ॥ ౫౨॥ మృదుష్వితి ॥ సంస్థితాః లగ్నాః-భూషణరాజయః-భ్రమరాణీవ భ్రమరా ఇవ- వ్యత్యయ ఆర్షః-కాముకా ఇవ-బభూవుః ॥ ని ॥ భ్రమరః కాముకే భృంగ ఇతి దర్పః । కే చిత్తు భూషణానీతి పాఠం కల్పయిత్వా భూషణరాజయః భూషణవిమర్దకృతరేఖాః - విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణానీవ బభూవురిత్యర్థ ఇత్యాహుః॥ రా॥ మృదుష్వితి॥ భూషణరాజయః భూషణవిమర్దజనితరేఖాః-విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణస్థానదేశా భూషణానీవ బభురిత్యర్థః॥ ౫౩॥ అంశ్వితి॥ ముఖమారుతకంపితాః అంశుకాంతాః సూక్ష్మవస్త్రదశాః- ఉపర్యుపరి వక్త్రాణాం వక్త్రాణ్యుపర్యుపరి - ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీయామ్రేడితాంతేష్వితి ద్వితీయా భావ ఆర్షః-వ్యాధూయంత ఇతి శ్యనార్షః-ధునాతేః క్ర్యాదిత్వాత్ ॥౫౪॥ తా ఇతి॥ విధేయత్వాత్ స్త్రీలింగతా- నానావర్ణసువర్ణానాం నానావిధశోభనవర్ణానాం ॥ ౫౫ ॥ వవల్గురితి॥ ఉపధానపరిసరేషు నమణిఖచితతయా లంబమానాని కుండలాని మందం మందం చేలురిత్యర్థః॥ ౫౭ ॥ అత్యర్థమితి ॥ రావణే అత్యర్థం సక్తమనసః అస్వతంత్రాః పానని ద్రాపరవశాః తాః సపత్నీభిరాఘ్రాతముఖాః- వరస్త్రియః తదానుముఖాఘ్రాణసమయే సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరన్ రావణో జిఘ్రతీతి బుద్ధ్యా స్వయమప్యజిఘ్రన్నిత్యర్థః॥ అథవా కథం సపత్న్యోఽపి సహాస్వపంతీత్యాశంక్యాహ॥ అత్యర్థమితి ॥ ౫౯॥ బాహూనితి॥ పారిహార్యో వలయః- అంశుకాని చ ఉపనిధాయేత్యనుషజ్యతే ॥ ౬౦ ॥ అన్యా వక్షసి చాన్యస్యా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేతద్వచనవిపరిణామేన యథాయోగం సంబధ్యతే- ఉపనిధాయేతి చ । రామానుజీయం ॥ అన్యా వక్షసీత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేతద్వచనవిపరిణామేన యథాయోగం సంబధ్యతే - ఉపనిధాయేతి చ ॥ ౬౨॥ అన్యోన్యేతి॥ మాలేవ పుష్పమాలేవ-మత్తషట్పదస్థానీయాః కేశాః ॥ ౬౩ ॥ లతానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వనమివాసీదితి సంబంధః-విశేషణాన్యుభయత్ర యోజ్యాని-వాయుసేవనాద్ధేతోః - అన్యోన్యమాలాగ్రథితం అన్యోన్యమాలారూపేణ గ్రథితం సుఖముఖమారుతసేవనాదన్యోన్యమాలాగ్రథితమితి స్త్రీపక్షే- సంసక్తకుసుమోచ్చయం- అన్యోన్యసంసక్తనీవీకం- సంసక్తకుసుమసమూహం చేత్యర్థః • వ్యతివేష్టితసుస్కంధం అన్యోన్యపరివేష్టితాంసం అన్యోన్యపరివేష్టితప్రకాండం చ అన్యోన్యం భ్రమరైశ్చికురైరాకులం-భ్రమరైః భృంగైరాకులం చ॥ ని॥ భ్రమరశ్చికురే భృంగ ఇతి విశ్వః॥ ౬౫॥ ఉచితేష్వితి ॥ ఉచితేషు స్థానేషు స్థితానామపి భూషణానాం గాంబరస్ర

పేవ గ్రాహాః నక్రా యాసాం తాః యశస్తీరాః లక్షణయా కాంతిబోధక ఇత్యర్థః॥ ౫౨॥ మృదుష్వితి॥ భూషణరాజయః భూషణప్రమర్దనజనితరేఖాః విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణస్థానరేఖాః భూషణానీవ బభూవురిత్యర్థః॥౫౪॥ తా ఇతి॥ తాః అంశుకాంతాః నానావర్ణసువర్ణానాం నానావర్ణాః సువర్ణాః శోభనవర్ణాః యాసాం తాః॥ ౫౭॥ నను తాః సపత్నీభిః కృతముఖాఘ్రాణం కథం సహంత ఇత్యత ఆహ॥ అత్యర్థమితి॥ అస్వతంత్రాః రాగాంధాః రావణే అత్యర్థం సక్తమనసః తాః సపత్నీభిరాఘ్రాతముఖాః వరస్త్రియః తదాఘ్రాణం పత్యుః ప్రియమితి మత్వా సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరన్- రాగాంధాః కిం కిం న కుర్వంతీతి భావః॥ ౫౯॥ బాహూనితి॥ పారిహార్యవిభూషితాన్ పారిహార్యైః వలయైః ఉపనిధాయ ఉపధానం కృత్వా ॥ ౬౦ ॥ అన్యేత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేతద్యథాయోగం వచనవిపరిణామేన ఉపనిధాయేతి పదం చ అనువర్తనీయం॥ ౬౨॥ అన్యోన్యేతి ॥ మాలేవ పుష్పమాలేవ- ఉపమేయే మత్తషట్పదస్థానీయాః కచభారాః ॥౬౩॥ లతానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వనమివాసీదితి సంబంధః-విశేషణాన్యుభయత్ర యోజ్యాని॥ ౬౫॥ ఉచితేష్వితి॥ తదా తాసాం యోషితాముచితేషు

బరస్రజామ్॥౬౬॥రావణేసుఖసంవిష్టేతాః స్త్రియోవివిధప్రభాః।జ్వలంతః కాంచనాదీపాః ప్రైక్షంతానిమిషాఇవ॥౬౭॥
రాజర్షిపితృదైత్యానాంగంధర్వాణాంచయోషితః ॥ రాక్షసానాంచయాఃకన్యాస్తస్యకామవశంగతాః॥౬౮॥యుద్ధకా
మేనతాస్సర్వా రావణేనహృతాః స్త్రియః।సమదామదనేనైవ మోహితాః కాశ్చిదాగతాః॥౬౯॥ నతత్రకాచిత్ప్రమదా
ప్రసహ్యవీర్యోపపన్నేనగుణేనలబ్ధా। నచాన్యకామాపినచాన్యపూర్వా వినావరార్హాంజనకాత్మజాంతామ్॥ ౭౦॥ నచాకు
లీనానచహీనరూపా నావక్షిణా నానుపచారయుక్తా । భార్యాభవత్తస్యనహీనసత్త్వా నచాపికాంతస్యనకామనీయా॥
౭౧ ॥ బభూవబుద్ధిస్తుహరీశ్వరస్యయదీదృశీ రాఘవధర్మపత్నీ। ఇమాయథా రాక్షసరాజభార్యాస్సుజాతమస్యేతిహి

జాంసాధారణ్యాదేకతామాపన్నానామితిభావః వివేకః సువ్యక్తమాధాతుంనశక్యః - అన్యోన్యసంగ్రథితత్వేనసుస్థత్వాత్ ఇమాఅస్యాభూషణాంగాంబరస్రజః ఇమాఅపరస్యాఇతివివేకఃకర్తుంనశక్యఇత్యర్థః ॥౬౬ ॥ రావణఇతి॥ సుఖసంవిష్టేసుఖసుప్తే-కాంచనాఃకాంచనదీపస్తంభస్థాదీపాఃఅనిమిషాస్సంతః ప్రైక్షంతఇవ- అనేనరావణస్యజాగ్రద్దశాయాందీపైరపితాఃస్త్రియోనిశ్చలంద్రష్టుమశక్యా ఇతిగమ్యతే॥ ౬౭॥ అథసీతత్వైకయా అకామ్యత్వం వక్తుంసర్వస్త్రీకామ్యత్వమాహ ॥ రాజర్షీత్యాదినాశ్లోకత్రయేణ ॥ తస్యకామవశంగతాః తంప్రతి యఃకామఃతస్యవశంగతాః - తంకామయిత్వా స్వయమేవాగతాస్తాః - నతుతేనకామయిత్వాహృతాఇత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ హృతాశ్చకాశ్చనస్త్రియంతేత్రకథమిత్యత్రాహ ॥ యుద్ధేతి ॥ తాసుహృతాసుతాసాంసంబంధిభిస్సహయుద్ధంభవిష్యతీతియుద్ధంకామయిత్వానేనహృతాః నతు తాఃకామయిత్వాహృతాః ॥ ౬౯ ॥ అముమేవార్థంవివృణోతి ॥ నతత్రేతి ॥ తత్రతాసుకాశ్చిదపిప్రమదాఃప్రసహ్యవీర్యేణనలబ్ధాః - కింతుస్వసంవాదేనైవేత్యర్థః - వీర్యోపపన్నేనరావణేననలబ్ధాః అపితుగుణేనలబ్ధాః - అన్యకామాచకాచిత్తత్రనాస్తి - అన్యపూర్వాచ న - అన్యత్రాసక్తాచనకాచిదిత్యర్థః ॥ ౭౧ ॥ బభూవేతి ॥ రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీయదిస్వయంవరాత్పూర్వమేవాస్యధర్మపత్నీచేత్ - అస్యసుజాతంసుకృతం - ఇయమసాధ్వీబుద్ధిః కాపేయత్వప్రమాదకృతానతుస్వయంతస్యబుద్ధిరితిద్యోతయితుంసాధుబుద్ధేరిత్యుక్తం . ఏవంప్రమాదోపస్థితబుద్ధ్యాపశ్చాత్తాపోభూదిత్యాహ - పునశ్చసోచింతయదార్తరూపఇతి . యద్వాఇమాఃరాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్త్రావిశిష్టాస్సకలభోగయుక్తాశ్చతథారాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీయదిస్వభర్త్రా సహితాభోగయుక్తాచయది - తదాస్యరావణస్య - సుజాతంశోభనంజన్మేతి. సాధుబుద్ధేః పరసమృద్ధిపరస్యహరీశ్వరస్య స్వయమాధిపత్యార్హస్యబుద్ధిర్బభూవ - అయంరావణః రాఘవధర్మపత్నీం యదిప్రత్యర్పయేత్తదాస్యశోభనంజన్మస్యాదితిబుద్ధిర్జాతేత్యర్థః ॥ ౭౨ ॥ బభూవేతి ॥ ఇమారాక్షసరాజభార్యాః యథాస్వభర్త్రావిశిష్టాః - సకలభోగా

స్థానేషుస్థితానామపిభూషణాంగాంబరస్రజాంవివేకఃసువ్యక్తమాధాతుంనశక్యః అన్యోన్యసంగ్రథితత్వేనసుస్థత్వాత్ ఇమాఅస్యాభూషణాంగాంబరస్రజఃఇమాఅపరస్యాఇతివివేకఃకర్తుంనశక్యఇత్యర్థః॥౬౬॥రావణఇతి॥సుఖసంవిష్టేసతికాంచనాఃకాంచనస్తంభగతాదీపాఃకర్త్రారఃస్త్రియఃకర్మఅనిమిషాఇవప్రైక్షంతే.అనేనజాగ్రదవస్థాయాందీపాఅపినిశ్చలతయాద్రష్టుమిచ్ఛంతీతిధ్వన్యతే॥ ౬౭॥ రాజర్షీతి॥తస్యయోషితోభవన్నితిసంబంధః॥ ౬౮॥ యుద్ధకామేనేతి॥ యుద్ధకామేనతాహృతాఃఅహృతాః. తాసుహృతాసుతాసాంబంధుభిస్సహయుద్ధంభవిష్యతీతియుద్ధంకామయిత్వాతేనాహృతాఃనతుతాఃకామయిత్వా॥౬౯॥ ఏనమేవార్థంవివృణోతి- నతత్రేతి॥తత్రఅహృతాసుకాచిదపిప్రమదావీర్యోపపన్నేనరావణేననలబ్ధా- కింతుగుణేనసౌందర్యాదిగుణేనలబ్ధా॥ ౭౧॥ బభూవేతి ॥ ఇమాఃరాక్షసరాజభార్యాఃయథాస్వభర్త్రావిశిష్టాఃసకలభోగయుక్తాః- తథారాఘవధర్మపత్నీఈదృశీస్వభర్త్రాసహితాయది- అస్యరావణస్యసుజాతంశోభనంఇతిసాధుబుద్ధేః హరీశ్వరస్యహనుమతఃబుద్ధిఃబభూవ- అయంరావణః రాఘవధర్మపత్నీంయదిప్రత్యర్పయేత్ - తదాఅస్యజన్మశోభనంస్యాదితిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్జాతేత్యర్థః- యద్వారాఘవధర్మపత్నీయథారావణేనబలాదానీతాఇమారాక్షసరాజభార్యాస్తథాయదిసుగ్రీవేణబలాద్ధృతాయది- తదాహరీశ్వరస్యసుగ్రీవస్యసుజాతంహీతిసాధుబుద్ధేఃసన్మంత్రిబుద్ధేః అస్యహనుమతఃఈదృశీబుద్ధిర్బభూవేత్యన్వయః. యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాయథారావణేనాహృతాఇత్యర్థః . రాఘవధర్మపత్నీఈదృశీయదిఅనేనాహృతాయది . తదాఅస్యరావణస్యసుజాతంకింసమ్యగ్భవిష్యతికిం-నభవిష్యత్యేవేతిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ॥ శ్లో ॥ మనుదయితతరాహృతావనాంతాద్రజనిచరేణతదావిమథ్యసా।కథయమమరిపుంతమద్యవైప్లవగపతేయమసాదనంనయామీతిరామవాక్యాద్రావణస్యనసమ్యగ్భవిష్యతీత్యర్థః. యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాఃయథానుయాదృష్టాఇతిశేషః. రాఘవధర్మపత్నీఈదృశీమయాదృష్టాయదీత్యర్థః.తదాఅస్యమమసుజాతంఅస్యమమజన్మసఫలమితిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ ॥ శ్లో॥ యశ్చమాసాన్నివృత్తోऽత్రదృష్టాసీతేతివక్ష్యతి। మత్తుల్యవిభవోభోగైఃసుఖంసవిహరిష్యతి । తతఃప్రియతరోనాస్తిమమప్రాణాద్విశేషతఇతి సుగ్రీవవచనాత్ ప్రభోఃసుగ్రీవస్యప్రియసంపాదకత్వేనమమజన్మసఫలమితిభావః . యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాఃయథామయాదృష్టాఃరాఘవధర్మపత్నీఈదృశీయది దృష్టాయది . అస్య-సీతాయాఅదర్శనహేతునా సుగ్రీవరామాదిభయాత్ ప్రాయోపవేశనాయోద్యుక్తాంగదాదివానరసమూహస్యేత్యర్థః . సుజాతమితిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ॥శ్లో॥అప్రవృత్తౌచసీతాయాఃపాపమేవకరిష్యతి - తస్మాత్క్షమమిహాద్యైవప్రాయోపవేశనం

సాధు యుక్తః ॥ ౭౨ ॥ పునశ్చ సోఽచింతయదార్తరూపో ధ్రువం విశిష్టా గుణతో హి సీతా । అథాయమస్యాం కృతవాన్మహాత్మా లంకేశ్వరః కష్టమనార్యకర్మ ॥ ౭౩ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే నవమస్సర్గః ॥ ***************************

తత్ర దివ్యోపమం ముఖ్యం స్ఫాటికం రత్నభూషితమ్ । అవేక్షమాణో హనుమాన్ దదర్శ శయనాసనమ్ ॥ ౧ ॥ దాంత

యుక్తాః - రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ [illegible] యది అస్య రావణస్య భుజాంకమితి సాధు యుక్తే హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్బభూవ - అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది [illegible] తదా అస్య [illegible] స్యాదితి సాధుయుక్తే హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్జాతేత్యర్థః ॥ తనిశ్లోకీ ॥ రావణస్య స్త్రీ [illegible] ఏవం రామస్య [illegible] నాస్యాత్ - సాధు యుక్తే [illegible] ॥ ౭౨ ॥ [illegible] అథ [illegible] - సీతాగుణతః పాతివ్రత్యాదిగుణతః - ధ్రువం విశిష్టా హి - అస్యాం తస్యామేవ - మహాత్మా [illegible] అయం లంకేశ్వరః - అనార్యకర్మ అపహరణరూపం కర్మ - కృతవాన్ - కష్టమితి [illegible] - [illegible] - పునశ్చాచింతయత్ - [illegible] ధర్మపత్నీ సుభగాదేవ [illegible] చింతితవానిత్యర్థః । యద్వా - బభూవేత్యాది - రాక్షసరాజపత్నీ [illegible] ఇత్యుక్తం - తత్ర [illegible] సౌందర్యాదిశాలిన్యామైథిల్యాః ర [illegible] చింతయతా మయా హీనోపమా [illegible] అచింతయత్ - హి యస్మాత్ సీతా గుణతః విశిష్టా అతః ఆర్తస్వరూపస్సన్ అచింతయత్ - మయా హీనోపమైవ [illegible] - అథ అథాపి - అస్యాం సీతాయాం - అనార్యకర్మ అపహరణరూపం కర్మ - కృతవాన్ - కష్టం [illegible] ఇత్యర్థః । యద్వా రాఘవధర్మపత్నీ యథా రావణేన బలాదానీతా తథా రాక్షసరాజభార్యాః బలాత్ [illegible] హరీశ్వరస్య [illegible] - అస్య హనుమతః బుద్ధిర్బభూవేత్యర్థః । యద్వా రాక్షసరాజభార్యాః యథా రావణేన [illegible] - ఈదృశీ రాఘవధర్మపత్నీ యది ఏవమనురక్తా చేత్ అస్య భుజాంకమితి సాధుయుక్తేతి బుద్ధిర్బభూవ - [illegible] - అత ఏవ వక్ష్యతి - [illegible] ఇత్యాదినా । ఏవం హరాదుక్త్వా [illegible] - పునశ్చేతి - హి యస్మాత్ సీతా గుణతః పాతివ్రత్యేన విశిష్టా [illegible] కిం మయా వ్యాహృతమిత్యను [illegible] - అస్యామనార్యకర్మ కృతవానిత్యచింతయత్ - [illegible] ॥ ౭౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః ॥ ****************** తత్ర దివ్యోపమమిత్యాది । శయనాసనం శయనస్యాసనం - [illegible] । దాంతేతి దాంతాని దంతవికారభూతాని - కాంచనాని కాంచనమయాని చ - అ [illegible] - మహాధనైః

హితః । [illegible] సీతాహరణవ్యసనితా [illegible] జాతమితి భావః । యద్వా [illegible] రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది తదా అస్య రామస్య [illegible] హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్బభూవ - [illegible] సీతా [illegible] రామస్య సీతా [illegible] । యద్వా [illegible] శ్రీ [illegible] రాఘవధర్మపత్నీ ఈ [illegible] ఇత్యర్థః । [illegible] - నిభృతమిత్యేతి రావణ [illegible] హరీశ్వరస్య బుద్ధిః [illegible] - [illegible] । యద్వా [illegible] సీతా [illegible] - [illegible] ॥ ఇమా రాక్షస [illegible] ఇత్యర్థః । [illegible] రాఘవధర్మపత్నీ [illegible] । కింతు త్రిలోకసుందరీ [illegible] ॥ ౭౨ ॥ [illegible] ॥ పునశ్చేతి ॥ సీతా గుణతః పాతివ్రత్యాదిగుణతో ధ్రువం విశిష్టా హి [illegible] లంకేశ్వరః అనార్యకర్మ అపహరణరూపం కర్మ కృతవాన్ కష్టమితి సమ [illegible] ॥ ౭౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం నవమస్సర్గః ....*

తత్రేతి [illegible] అవేక్షమాణః [illegible] శయనాసనం శయనాచ తాసనం [illegible] శయనాసనం శయనస్యా [illegible] ఇత్యర్థః । [illegible] తత్ర శాలాయాం । శయనాసనం ముఖ్యం [illegible] - దాంతేతి [illegible] చిత్రయుతాని అంగాని పాదాదిరూ

కాంచనచిత్రాంగైర్వైడూర్యైశ్చవరాసనైః । మహార్హాస్తరణోపేతైరుపపన్నంమహాధనైః ॥ ౨ ॥ తస్యచైకతమే
దేశేసోగ్ర్యమాలావిభూషితం దదర్శపాండురచ్ఛత్రంతారాధిపతిసన్నిభం॥ ౩॥ జాతరూపపరిక్షిప్తంచిత్రభానుసమ
ప్రభం । అశోకమాలావితతందదర్శపరమాసనం వాలవ్యజనహస్తాభిర్వీజ్యమానంసమంతతః।గంధైశ్చవివిధైర్జుష్టం
వరధూపేనధూపితం।పరమాస్తరణాస్తీర్ణమావికాజినసంవృతం దామభిర్వరమాల్యానాంసమంతాదుపశోభితం॥ ౬ ॥
తస్మిన్ జీమూతసంకాశం ప్రదీప్తోత్తమకుండలం । లోహితాక్షంమహాబాహుంమహారజతవాససం। లోహితేనానులి
ప్తాంగంచందనేనసుగంధినా సంధ్యారక్తమివాకాశేతోయదంసతటిద్గణం॥ వృతమాభరణైర్దివ్యైస్సురూపంకామరూపి
ణం।సవృక్షవనగుల్మాఢ్యంప్రసుప్తమివమందరం॥ క్రీడిత్వోపరతంరాత్రౌవరాభరణభూషితం ప్రియంరాక్షసకన్యా
నాంరాక్షసానాంసుఖావహం। పీత్వాప్యుపరతంచాపిదదర్శసమహాకపిః ॥ ౧౦ ॥ భాస్వరేశయనేవీరంప్రసుప్తంరా
క్షసాధిపం ॥ నిశ్శ్వసంతంయథానాగంరావణంవానరర్షభః। ఆసాద్యపరమోద్విగ్నస్సోపాసర్పత్సుభీతవత్ ॥ ౧౨ ॥ అ
థారోహణమాసాద్యవేదికాంతరమాశ్రితః।సుప్తంరాక్షసశార్దూలంప్రేక్షతేస్మమహాకపిః ॥ ౧౩ ॥ శుశుభేరాక్షసేం
ద్రస్యస్వపతశ్శయనోత్తమం । గంధహస్తినిసంవిష్టేయథాప్రస్రవణంమహత్ ॥ ౧౪ ॥ కాంచనాంగదసన్నద్ధౌదదర్శస
మహాత్మనః। విక్షిప్తౌరాక్షసేంద్రస్యభుజావింద్రధ్వజోపమౌ॥ ఐరావతవిషాణాగ్రైరాపీడనకృతవ్రణౌ।వజ్రోల్లిఖితపీ
నాంసౌవిష్ణుచక్రపరిక్షతౌ॥పీనౌసమసుజాతాంసౌసంగతౌబలసంయుతౌ । సులక్షణనఖాంగుష్ఠౌస్వంగులీతలలక్షితౌ॥

మహాధనైః - వరాసనైః శయనారోహణకాలే క్రమాయాస్థాపితైః . ఉపపన్నం ఆవృతం ॥ ౨ ॥ తత్రేతి ॥ శయనాసనం అస్యతేస్మిన్నిత్యాసనం శయనాసనం పర్యంకాధారభూమిరిత్యావత్ ॥ ౧ ॥ తస్యేతి । ఏకతమేదేశే- శిరోభాగ ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తస్యేతి । తస్యచైకతమేదేశేపర్యంకాధారభూమ్యాః కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే ॥ ౩ ॥ ఉక్తమేవపర్యంకంపునర్వర్ణయన్నాహ జాతరూపేత్యాదినా ॥ చిత్రభానోః సూర్యస్య - ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ - తేనపర్యంకస్యోపరిఫలకాసంధయితే - వరమాల్యానాం అశోకాతిరిక్తపుష్పాణాం ॥ ౯ ॥ తత్రైవప్రదేశే పరమాసనంచదదర్శేత్యాహ - జాతరూపపరిక్షిప్తమిత్యాదినాశ్లోకత్రయేణ ॥ పరమాసనంపర్యంకం - అస్మాచ్ఛ్లోకాత్ప్రాక్ తస్యచైకతమేదేశ ఇతి శ్లోకః - పీతచ్ఛాదనంతరం కేషుచిత్కోశేషు లేఖకప్రమాదాల్లిఖితః . వరమాల్యానాంవరపుష్పాణాం ॥ ౬ ॥ తస్మిన్నిత్యాది ॥ మహారజతవాససం హేమచిత్రితవాససం - మహారజతం హేమ - మహారజనవాససమితిపాఠే కుసుంభరాగరంజితవస్త్రమిత్యర్థః ॥ - సవృక్షవనగుల్మాఢ్యం సవృక్షైర్వనైర్గుల్మైశ్చాఢ్యం - ప్రసుప్తం నిశ్చలమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ౧౨ ॥ అథేతి ॥ అథ అపసర్పణానాంతరం - ఆరోహణం సోపానం ఆసాద్య అధిరుహ్య వేదికాంతరం సోపానపర్వమధ్యం ॥ ౧౩ ॥ ఇదమేవ ॥ అపసర్పణానంతరం - ఆరోహణమాసాద్య వేదికాంతరమాశ్రితః - సోపానమార్గేణ స్వవేదికామారూఢ ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ శుశుభ ఇతి । యస్యగంధేనాన్యేహస్తినోభీతాభవంతి సగంధహస్తీ - ప్రస్రవణం ఝరం ॥ ౧౪ ॥ కాంచనాంగదేత్యాది ॥ విక్షిప్తౌ ప్రసారితౌ - విష్ణుచక్రపరిక్షతౌ - విష్ణుః ఉపేంద్రః - సంగతౌ సంహతౌ - సంధ

దాంతైర్దంతమయైః మహార్హాస్తరణోపేతైః బహుమూల్యాస్తరణయుక్తైః వరాసనైరిత్యుపలక్షణం . వైడూర్యపద్మరాగాదినిర్మితైర్వరాసనైః స్త్రీశయనపర్యంకైః మహార్హాస్తరణైః బహుమూల్యైరుపపన్నం ॥ ౨ ॥ తస్యేతి । తస్యపర్యంకస్యఏకతమేదేశే శిరోభాగే ॥ ౩ ॥ అథాత్రరావణవిశ్రామయోగ్యపర్యంకదర్శనమాహ, జాతరూపేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ॥ జాతరూపపరిక్షిప్తం స్వర్ణనిర్మితం . గంధైర్జుష్టం దివ్యగంధైర్వాసితం . ఆవికాజినసంవృతం ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ . వరమాల్యానాంవరపుష్పాణాం ॥ తిలకం ॥ పరమాసనపర్యంకం తస్యైకదేశే దదర్శ . అశోకపుష్పమాలాయుక్తం - యద్వా యత్రస్థితే సతి శోకాభావస్తాదృశమాలాయుక్తం . చిత్రభానుస్సూర్యః వాలవ్యజనం చామరం . నను సంభోగస్యహేతుత్వాదివినిద్రాణస్యకథం వాలవ్యజనవీజనం కథం హనుమతస్తాభిర్దర్శనమితిచేన్న . యంత్రనిర్మితస్త్రీప్రతిమాదిభిస్తత్కార్యసిద్ధేస్సంభవాత్ ॥ ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ తద్ధిపరమమృదులం తేనసంవృతం సంవృతపర్యంతప్రదేశం . మాల్యం పుష్పం ॥ ౬ ॥ తస్మిన్నితి ॥ మహారజతవాససం హేమచిత్రితవసనం ॥ తస్మిన్ ప్రసుప్తమితి శేషః మహారజతం స్వర్ణం తత్తంతునిర్మితవాసోధారిణం . రావణస్యతటిత్స్థానీయం సౌవర్ణం వాసః ॥ సవృక్షవనగుల్మాఢ్యం పుష్పసహితవృక్షవనగుల్మాఢ్యం మందరమివస్థితం . [illegible] యోగ్యాః ॥ ౧౧ ॥ యథానాగం గజమివ నిశ్వసంతం రావణం ఆసాద్య ప్రాప్య పరమోద్విగ్నః భయం ప్రాప్తవాన్ [illegible] మిదంస్థానమనుచితమితి ఖిన్నచిత్తోపాసర్పత్సుభీతవత్ సుభీతో యథా భయహేతౌ పిశాచాదిసంముఖే స్థాతుమశక్తోపసర్పతి తద్వత్ ॥ ౧౨ ॥ అథేతి । ఆరోహణం సోపానం- వేదికాంతరం సోపానపర్వమధ్యం ॥ ౧౩ ॥ శుశుభ ఇతి ॥ గంధహస్తిని యస్యగంధేనాన్యేగజాభిద్యంతి సగంధహస్తీ [illegible] మహత్ప్రస్రవణమివ ॥ ౧౪ ॥ కాంచనేతి ॥ విక్షిప్తౌ వితతౌ* వజ్రోల్లిఖితపీనాంసౌ వజ్రేణ ఉల్లిఖితౌ క్షతౌ పీనాంసౌ యయోస్తౌ* పీనావితి ॥ సమౌ పరస్పరసదృశౌ . సంగతౌ దృఢసంధిబంధౌ - సంహతావితి పాఠే వ్యాయమే [illegible] . విక్షిప్తౌ ప్రసారి

సంగతౌ పరిఘాకారౌ వృత్తౌ కరికరోపమౌ। విక్షిప్తౌ శయనే శుభ్రే పంచశీర్షావివోరగౌ॥౧౯॥ శశక్షతజకల్పేన సుశీతేన సుగంధినా। చందనేన పరార్ధ్యేన స్వనులిప్తౌ స్వలంకృతౌ॥ ఉత్తమస్త్రీవిమృదితౌ గంధోత్తమనిషేవితౌ। యక్షపన్నగగంధర్వదేవదానవరావిణౌ। దదర్శ స కపిస్తస్య బాహూ శయనసంస్థితౌ। మందరస్యాంతరే సుప్తౌ మహాహీ రుషితావివ॥౨౨॥ తాభ్యాం స పరిపూర్ణాభ్యాం భుజాభ్యాం రాక్షసేశ్వరః। శుశుభేఽచలసంకాశః శృంగాభ్యామివ మందరః॥౨౩॥ చూతపున్నాగసురభిర్వకులోత్తమసంయుతః। మృష్టాన్నరససంయుక్తః పానగంధపురస్సరః॥ తస్య రాక్షససింహస్య నిశ్చక్రామ మహాముఖాత్। శయానస్య వినిశ్శ్వాసః పూరయన్నివ తద్గృహం॥౨౪॥ ముక్తామణివిచిత్రేణ కాంచనేన విరాజితం। మకుటేనాపవృత్తేన కుండలోజ్జ్వలితాననం॥ రక్తచందనదిగ్ధేన తథా హారేణ శోభినా। పీనాయతవిశాలేన వక్షసాభివిరాజితం॥ పాండురేణాపవిద్ధేన క్షౌమేణ క్షతజేక్షణం। మహార్హేణ సుసంవీతం పీతేనోత్తమవాససా॥ మాషరాశిప్రతీకాశం నిశ్శ్వసంతం భుజంగవత్। గాంగే మహతి తోయాంతే ప్రసుప్తమివ కుంజరం॥ చతుర్భిః కాంచనైర్దీపైర్దీప్యమానం చతుర్దిశం। ప్రకాశీకృతసర్వాంగం మేఘం విద్యుద్గణైరివ॥ పాదమూలగతాశ్చాపి దదర్శ సుమహాత్మనః। పత్నీస్స ప్రియభార్యస్య తస్య (౨౯) రక్షఃపతేర్గృహే॥ శశిప్రకాశవదనాశ్చారుకుండలభూషితాః। అమ్లానమాల్యాభరణా దదర్శ హరియూథపః॥౩౦॥ నృత్తవాదిత్రకుశలా రాక్షసేంద్రభుజాంకగాః। వరాభరణధారిణ్యో నిషణ్ణా దదృశే హరిః॥౩౨॥ వజ్రవైడూర్యగర్భాణి శ్రవణాంతేషు యోషితాం। దదర్శ తాపనీయాని కుండలాన్యంగదాని చ॥౩౩॥ తాసాం చంద్రోపమై

తౌ వృత్తసంధిబంధౌ - విక్షిప్తౌ శయనే నిహితౌ - పంచాంగులిమత్తయా పంచశీర్షావిత్యుక్తం - ఏవదంతస్య దదర్శేత్యనేనాన్వయః. అత్ర ద్విభుజత్వైకముఖోక్తిః స్త్రీణాం కామనీయత్వాయ॥౧౯॥ శశక్షతజేత్యాది॥ యక్షాదీన్ రావయితుం శీలమనయోరస్తీతి తథా - దదర్శేతి పునరభిధానం విశేషణాంతరవివక్షయా॥౨౦॥ శశక్షతజకల్పేన శశరుధిరసదృశేన॥౨౧॥ తాభ్యామితి॥ పరిపూర్ణాభ్యాం - దీర్ఘవృత్తాభ్యామిత్యర్థః॥౨౩॥ చూతేత్యాది॥ నిశ్శ్వాసస్య చూతాదిసురభిత్వం తదధివాసితరసాలాది మధుసేవనాత్ - మృష్టాన్నరససంయుక్తః మృష్టరసవదాహార్యగంధయుక్తః పానగంధపురస్సరః పీయత ఇతి పానం మధు తద్గంధయుక్తః॥౨౪॥ ముక్తామణీతి॥ అపవృత్తేన స్థానాత్ కించిచ్చలితేన - అపవిద్ధేన పర్యస్తేన క్షౌమేణ ఉత్తరీయరూపేణ - విద్యుద్గణైరివ విద్యుత్సమూహైరివ - రావణం తస్య పత్నీశ్చ దదర్శేత్యన్వయః॥౨౮॥ విరాజితానన ఇత్యుపలక్షణే తృతీయా - వక్షసాభివిరాజితమితి పాఠః॥౨౯॥ రక్షఃపతేర్గృహ ఇతి పరశేషః॥౩౦॥ నృత్తేతి॥ రాక్షసేంద్రస్య భుజం అంకం గచ్ఛంతీతి రాక్షసేంద్రభుజాంకగాః - ఉత్సంగోపవేశనాలింగనాభ్యాం లాలితా ఇత్యర్థః - వరాభరణధారిణ్య ఇతి ద్వితీయార్థే ప్రథమా - నిషణ్ణాః శయానాః - దదృశే ఇత్యాత్మనేపదమార్షం॥౩౨॥ వజ్రేతి॥ శ్రవణాంతేష్వంగద దర్శనం బాహూపధాయశయనాత్॥౩౩॥ ౩౪. అంగహారైరితి॥ అంగహారః నృత్తవిశేషాదంగవిక్షేపవిశేషః - తథోక్తం భరతశాస్త్రే - అంగానాం యో

[illegible] దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః - దదర్శ స కపిరిత్యత్ర పదర్శేతి క్రియాపదావృత్తిః విశేషణబాహుళ్యాత్॥ తిలకం॥ మహాత్మనః [illegible] స్త్రీణాం [illegible] వక్షసోరస్య [illegible]॥ స్వంగదీయకటిక్షితాశోభనాంగులీయక భూషితౌ॥౧౯॥ [illegible] లోహితవర్ణాం॥ ఉత్తమస్త్రీణాం విమృదితం కవచస్తనమాలింగనాదియయోస్తౌ॥ దదర్శ [illegible] తాభ్యామితి భుజాభ్యామితి ద్విభుజత్వం - మహాముఖాదితి వక్ష్యమాణమేకముఖత్వం చ [illegible]॥ అత్ర ద్విభుజత్వైకకథనాత్ యుద్ధాదికాల ఏవ వింశతిభుజత్వం దశశీర్షత్వం చ బోధ్యం॥౨౩॥ చూతేతి॥ నిశ్శ్వాసస్య చూతాదివత్ సురభిత్వం [illegible] సేవనాదిద్వారా - మృష్టాన్నరససంయుక్తః మృష్టరసవదాహార్యగంధోపేతః - పానగంధపురస్సరః [illegible] వకులోత్తమసంయుతః ఉత్తమవకుళగంధయుక్త ఇత్యర్థః [illegible] - ఇతి కతకః. పాన - మధు - [illegible] మధుపానం॥౨౪॥ ముక్తేతి అపవృత్తేన స్వస్థానాత్ కించిచ్చలితేన ఉప [illegible] వక్షసా ఉపలక్షితం [illegible] క్షౌమేణ ఉత్తరీయతయా [illegible] ఉపలక్షితం॥ చతుర్భిరితి॥ విద్యుద్గణైరితి పాఠే [illegible] విద్యుద్గణైరితి పాఠః - [illegible] - రావణం తస్య పాదమూలగతాః పత్నీశ్చ దదర్శేతి సంబంధః॥ రక్షఃపతేర్గృహ ఇతి పరశేషః॥ తిలకం. అపవృత్తేన [illegible] విరాజితాననశోభితేన ఉపలక్షితం॥ శోభినా హారేణ శోభనహారవతా - వక్షసోపలక్షితం॥ పాండురేణ క్షౌమేణ - పరిధానీయేన - కటేరధస్సంవీతం - పీతేనోత్తరీయేణ సంవీతమిత్యర్థః॥ తోయాంతే తోయమధ్యే॥ కాంచనైః కాంచనస్తంభైః చతుర్దిశం చతుర్దిక్షు దీప్యమానం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా॥ రక్షఃపతేర్గృహ ఇత్యుత్తరాన్వయి॥ అమ్లానమాల్యాభరణాః దేవకన్యా ఇత్యర్థః॥౩౦॥ నృత్తేతి॥ రాక్షసేంద్రభుజాంకగాః - రాక్షసేంద్రస్య భుజావంకం చ గచ్ఛంతీతి తథా - వల్లభా ఇతి యావత్. ధారిణ్యః ధారిణీః నిషణ్ణాః శయితాః॥౩౨॥ తిలకం॥ బాహూపధానత్వాదంగదానామపి శ్రవణాంతే దర్శనం బోధ్యం॥౩౩॥ తిలకం॥ విమానం మంచవి

[illegible]ర్లలితకుండలైః । విరరాజ విమానం తన్నక్షత్రాణాం గణైరివ ॥ ౩౪ ॥ మదవ్యాయామఖిన్నాస్తా రాక్షసేంద్రస్య యోషితః । తేషు తేష్వవకాశేషు ప్రసుప్తాస్తనుమధ్యమాః ॥ ౩౫ ॥ అంగహారైస్తథైవాన్యా కోమలైర్నృత్తశాలినీ । విన్యస్తశుభసర్వాంగీ ప్రసుప్తా వరవర్ణినీ ॥ ౩౬ ॥ కాచిద్వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా సంప్రకాశతే । మహానదీప్రకీర్ణేవ నలినీ పోతమాశ్రితా ॥ ౩౭ ॥ అన్యా కక్షగతేనైవ మడ్డుకేనాసితేక్షణా । ప్రసుప్తా భామినీ భాతి బాలపుత్రేవ వత్సలా ॥ ౩౮ ॥ పటహం చారుసర్వాంగీ పీడ్య శేతే శుభస్తనీ । చిరస్య రమణం లబ్ధ్వా పరిష్వజ్యేవ భామినీ ॥ ౩౯ ॥ కాచిద్వంశం పరిష్వజ్య సుప్తా కమలలోచనా । రహః ప్రియతమం గృహ్య సకామేవ చ కామినీ ॥ ౪౦ ॥ విపంచీం పరిగృహ్యాన్యా నియతా నృత్తశాలినీ । నిద్రావశమనుప్రాప్తా సహకాంతేవ భామినీ ॥ ౪౧ ॥ అన్యా కనకసంకాశైర్మృదుపీనైర్మనోరమైః । మృదంగం పరిపీడ్యాంగైః ప్రసుప్తా మత్తలోచనా ॥ ౪౨ ॥ భుజపార్శ్వాంతరస్థేన కక్షగేన కృశోదరీ । పణవేన సహానింద్యా సుప్తా మదకృతశ్రమా ॥ ౪౩ ॥ డిండిమం పరిగృహ్యాన్యా తథైవాసక్తడిండిమా । ప్రసుప్తా తరుణం వత్సముపగూహ్యేవ భామినీ ॥ ౪౪ ॥ కాచిదాడంబరం నారీ భుజసంయోగపీడితమ్ । కృత్వా కమలపత్రాక్షీ ప్రసుప్తా మదమోహితా ॥ ౪౫ ॥ కలశీమపవిధ్యాన్యా ప్రసుప్తా భాతి భామినీ । వసంతే పుష్పశబలా మాలేవ పరిమార్జితా ॥ ౪౬ ॥ పాణిభ్యాం చ కుచౌ కాచిత్సువర్ణకలశోపమౌ । ఉపగూహ్యాబలా సుప్తా నిద్రాబలపరాజితా ॥ ౪౭ ॥ అన్యా కమలపత్రాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా । అన్యామాలింగ్య సుశ్రోణీం ప్రసుప్తా మదవిహ్వలా ॥ ౪౮ ॥ ఆతోద్యాని విచిత్రాణి పరిష్వజ్య వరస్త్రియః । నిపీడ్య చ కుచైస్సుప్తాః కామిన్యః కాముకానివ ॥ ౪౯ ॥

స్యాదేశేషు హారణేనయథోచితం । అంగనివర్తితత్వాదంగహారస్తథోచ్యంత్యాది । కోమలైస్సుకుమారైః - నృత్తశాలినీసుషుప్త్యవస్థాయామపివాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టాంగీ తేత్యుచ్యతే ॥ ౩౬ ॥ కాచిద్వీణామితి । మహానదీప్రకీర్ణా మహానదీప్రసృతా - నళినీసమూలనాళదళం పద్మజాలకం - పోతం యానపాత్రం - వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా కాచిత్ నద్యాం ప్లవమానా యదృచ్ఛయా పోతసంయుక్తా నళినీవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ అన్యేతి మడ్డుకేన [illegible] ప్రమితనామయుక్తేన వాద్యవిశేషేణ ॥ ౩౮ ॥ కాచిద్వంశమితి ॥ వంశం వేణుం ॥ ౪౦ ॥ విపంచీమితి విపంచీ సప్తతంత్రీ, షట్తంత్రీ వీణా ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ భుజేతి పణవేన మర్దలేన ॥ ౪౩ ॥ డిండిమమితి ॥ యథా పూర్వం తథైవాసక్తడిండిమా అన్యా తం డిండిమం పరిగృహ్య పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా. కథమివ తరుణం వత్సముపగూహ్యేవ. డిండిమః పణవభేదః. యద్వా అన్యా భామినీ డిండిమం పరిగృహ్య అవలంబ్య తథైవ ఆసక్తడిండిమా ఆలింగితాన్యడిండిమా తరుణం వత్సముపగూహ్యేవ [illegible] పరిగృహ్యేవ ప్రసుప్తా. యద్వా డిండిమం పరిగృహ్య వాదనార్థం పరిగృహ్య తథైవ వాదనకాలవదసక్తడిండిమా అన్యా తరుణం వత్సముపగూహ్యేవ ప్రసుప్తా ॥ ౪౪ ॥ కాచిదితి । ఆడంబరం తూర్యభేదం భుజసంభోగపీడితం భుజపరిణాహపీడితం. భుజసక్తం పీడితం వా । [illegible] ఆడంబరస్తూర్యభేదః [illegible] తూర్యఘోష ఇతి విశ్వః ॥ ౪౫ ॥ కలశీమితి ॥ అపవిధ్య పర్యస్య [illegible] పరిమార్జితా [illegible] ఉపసిక్తకలశనిర్గళితగంధోదకసక్తా కాచిత్ వసంతే మ్లానిపరిహారాయ [illegible] మాలేవ భాతీత్యర్థః । పుష్పశబలేత్యనేన కలశస్థిత [illegible] సిక్తత్వముచ్యతే, సర్వాభరణభూషితత్వం వా. [illegible] ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ ఆతోద్యానీతి ॥ ఆతోద్యాని తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికం । వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాలాదికం ఘనం । చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః ॥ ౪౯ ॥

శేషః. పుష్పకమిత్యన్యే - విరరాజ విరాజత ॥ ౩౪ ॥ మదేతి ॥ మదవ్యాయామకఖిన్నా శ్రాంతాః ॥ ౩౫ ॥ అంగహారైరితి ॥ అంగహారైః అంగవిక్షేపైః - నృత్తశాలినీతి విశేషణాత్ సుషుప్త్యవస్థాయామపి వాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టాంగీతి సూచయతి ॥ తిలకం ॥ విశేషేణ న్యస్తం శుభం యేషు తాని తాదృశాని సర్వాణ్యంగాని యస్యాః ॥ ౩౬ ॥ కాచిదితి ॥ మహానదీప్రకీర్ణా మహానద్యాం ప్లవమానా స్త్రీ. నళినీ పోతం నళినీ సమూలనాళదళం పద్మజాలకం పోతం యదృచ్ఛయాగతం ప్లవమాశ్రితవతీవ - వీణాం పరిష్వజ్య ప్రకాశత ఇతి సంబంధః ॥ తిలకం ॥ మహానదీప్రకీర్ణా మహానద్యాం ప్రకీర్ణా ప్రసృతా - దైవాత్సంగతం ప్లవమాత్రం తాపద్మినీ. పోతస్థానే అత్ర వీణా ॥ ౩౭ ॥ [illegible] మడ్డుకో వాద్యభేదః ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ [illegible] పీడ్యాలింగ్యేత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ విపంచీమితి ॥ విపంచీ వీణాభేదః ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ మదకృతశ్రమా మదవతీ - పణవేన కృతశ్రమా చ ॥ ౪౩ ॥ డిండిమమితి ॥ పరిగృహ్య అవలంబ్య తథైవ ఆసక్తడిండిమా ఆలింగితాన్యడిండిమా - తరుణం వత్సం పుత్రం చ పరిగృహ్య ప్రసుప్తా ॥ తిలకం ॥ డిండిమం పరిగృహ్య ఆలింగ్య - ఆసక్తడిండిమా స్పృష్టదేశసంబద్ధాన్యడిండిమా - తరుణం వత్సం పుత్రం పరిగృహ్య ప్రసుప్తేవ ॥ ౪౪ ॥ కాచిదితి ॥ ఆడంబరం తూర్యభేదం భుజసంయోగం భుజసక్తం [illegible] ॥ ౪౫ ॥ కలశీమితి ॥ కలశీం [illegible] - అపవిధ్య పర్యస్య. పరిమార్జితా ఉపసిక్తా స్వకీయకలశోదకార్ద్రీకృతశరీరా నారీ - వసంతే మ్లానిపరిహారాయ పరిమార్జితా జలసిక్తా - [illegible] మాలేవ భాతీతి సంబంధః ॥ ౪౬ ॥ ఆతోద్యానీతి ॥ ఆతోద్యాని తతానద్ధసుషిరకాంస్యరూపాణి చతుర్విధవాద్యాని ॥ తిలకం ॥ తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికం వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాలాదికం ఘనం । చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః ॥ ౪౯ ॥ [illegible] అన్యప్రధానానుపేక్షిత

తాసామేకాంతవిన్యస్తే శయానాం శయనే శుభే। దదర్శ రూపసంపన్నామపరాం స కపిః స్త్రియం॥ ౫౦॥ ముక్తామణిసమాయుక్తైర్భూషణైస్సువిభూషితాం। విభూషయంతీమివ తత్స్వశ్రియా భవనోత్తమం ॥ గౌరీం కనకవర్ణాభామిష్టామంతఃపురేశ్వరీం కపిర్మందోదరీం తత్ర శయానాం చారురూపిణీం ॥ స తాం దృష్ట్వా మహాబాహుర్భూషితాం మారుతాత్మజః। తర్కయామాస సీతేతి రూపయౌవనసంపదా॥ ౫౩॥ హర్షేణ మహతా యుక్తో ననంద హరియూథపః॥ ౫౪॥ ఆస్ఫోటయామాస చుచుంబ పుచ్ఛం ననంద చిక్రీడ జగౌ జగామ। స్తంభానరోహన్నిపపాత భూమౌ నిదర్శయన్ స్వాం ప్రకృతిం కపీనాం ॥ ౫౫। ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే దశమస్సర్గః. ******************************* అవధూయ చ తాం బుద్ధిం బభూవావస్థితస్తదా। జగామ చాపరాం చింతాం సీతాం ప్రతి మహాకపిః॥ ౧ ॥ న రామేణ వియుక్తా సా స్వప్తుమర్హతి భామినీ। న భోక్తుం నాప్యలంకర్తుం న పానముపసేవితుం। నాన్యం నరముపస్థాతుం సురాణామపి చేశ్వరం। న హి రామసమః కశ్చిద్విద్యతే త్రిదశేష్వపి। అన్యేయమితి నిశ్చిత్య పానభూమౌ చచార సః॥ ౩॥ క్రీడితేనాపరాః క్లాంతా గీతేన చ తథాపరాః॥ నృత్తేన చాపరాః క్లాంతాః పానవిప్రహతాస్తథా॥ మురవేషు మృదంగేషు పీఠికాసు చ సంస్థితాః॥ తథాస్తరణముఖ్యేషు సంవిష్టాశ్చాపరాః స్త్రియః॥ ౫॥ అంగనానాం సహస్రేణ భూషితేన విభూషణైః॥ రూపసల్లాపశీలేన యుక్తగీతార్థభాషిణా

ముక్తామణేత్యాది. కిమివ గౌరీమిత్యత్రాహ కనకవర్ణాభామితి. ఇష్టాం రావణస్యేతి శేషః॥ ౫౩ హర్షేణేత్యర్ధం॥ హర్షేణ యుక్తో ననంద. ఉత్తరోత్తరమానందవృద్ధిరుక్తా [illegible] ॥ ౫౪ తదేవోపపాదయతి. ఆస్ఫోటయామాసేతి॥ చిక్రీడ నర్తితవాన్. స్వాం ప్రకృతిం స్వాసాధారణం చాపల్యం. అస్మిన్సర్గే సార్ధచతుఃపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥ ౫౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే దశమస్సర్గః. *****************************
అవధూయేత్యాది. తాం బుద్ధిం మందోదర్యాం సీతాబుద్ధిం. అవస్థితో బభూవ స్వస్థచిత్తో బభూవ ॥ ౧ ॥ న రామేణేత్యాది॥ త్రిదశేష్వపీత్యనంతరం అన్యేయమిత్యర్ధం. పానభూమావితోన్యత్ [illegible] ॥ సీతాం ప్రతి మహాకపిరిత్యతః పరం అన్యేయమిత్యర్ధం ప్రమాదాల్లిఖితం. విద్యతే త్రిదశేష్వపీత్యతః పరమస్యార్ధస్య స్థానం ॥ ౩॥ క్రీడితేనేత్యాద్యపరాః స్త్రియ ఇత్యంతమేకం వాక్యం। [illegible] క్రీడితేన క్రీడయా. భావేనిష్ఠా. విప్రహతాః క్లాంతా ఇత్యర్థః. సంస్థితాః [illegible] శయితాః. సంవిష్టాః సుప్తాః॥ [illegible] పానభూమౌ స్త్రీణాం రావణస్య చ దర్శనాభిధానాత్ [illegible] పానభూమ్యాదికం [illegible] వ్యవగమ్యతే ॥ ౫ ॥ తత్ర సీతాయా అదర్శనాత్పునరపి రావణస్థానమాగత్య పశ్యతీత్యాహ. అంగనానామితి. రూపసల్లాపశీలేన స్వసౌందర్యవర్ణనశీలేన, రావణవిషయరూపప్రశంసాశీలేన వా. యుక్తగీతార్థభాషిణా - యుక్తం ఉపపన్నం గీతార్థం భాషితుం శీలమస్యేతి యుక్తగీతార్థభాషీ- తేన. దేశకాలాభియుక్తేన దేశకాలాభిజ్ఞేనేత్యర్థః

[illegible] తాసామితి. ఏకాంతవిన్యస్తే తాసాం శయనాత్పృథగ్విన్యస్తే [illegible] ॥ గౌరీమితి॥ గౌరీం హరిద్రాభాం. కిమివ గౌరీమిత్యత్రాహ కనకవర్ణాభామితి. తర్కయామాస [illegible] రూపయౌవనసంపదా [illegible] సీతేతి విచారితవానిత్యర్థః [illegible] శ్రీరామపత్న్యాః శ్రియాః [illegible] మందోదర్యామన్వయః॥ ౫౩॥ హర్షేణ [illegible] ననంద [illegible] ॥ ౫౪ [illegible] ఆస్ఫోటయామాసేతి జగౌ హర్షాత్ మందగానం కృతవాన్ [illegible] ప్రకృష్ట చుంబనాది [illegible] సర్వాణ్యేతాని చేష్టాః ఉపాంత్యం [illegible] స్వాం స్వీయాం ప్రకృతిం నిదర్శయన్నితి ॥ ౫౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం దశమస్సర్గః. *****************************
అవధూయేతి। తాం బుద్ధిం [illegible] ॥ ౧ ॥ అవధూయ చ తాం బుద్ధిం సీతాసంభావనయా ప్రవృత్తాం కామపేయవిషయాం బుద్ధిం అవధూయ త్యక్త్వా అవస్థితః [illegible] ప్రతిష్ఠితః. సీతాం ప్రతి తద్విషయామితరామన్యాం చింతాం పూర్వచింతావిఘటితాం జగామ॥ ౧ అవిచారాత్ [illegible] ఇత్యాహ నరామేణేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౨ ॥ అన్యం నరం ఉపస్థాతుం [illegible] నార్హతీతి నాధ్యవస్యతి. తత్ర హేతుర్నహి రామేతి యస్మాదేవమతోన్యేయమనుభూతేతి నిశ్చిత్య పానభూమౌ పానశాలాయాం చచార పునస్సమ్యగన్వేషణాయేతి శేషః ॥ ౩॥. పానభూమిమిత్యారభ్య దదర్శ హరియూథప ఇత్యంతమేకం వాక్యం॥ రత్నాఢ్యైరతసంసుప్తమిత్యత్ర విశేష్యత్వేన రావణమిత్యధ్యాహర్తవ్యం . తథా హరియూథపః పానభూమిం చ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః స్త్రియశ్చ . అంగనాసహస్రేణ సహ రావణం చ దదర్శేతి సంబంధః॥ క్రీడితేనేతి క్రీడాదిభిరుపలక్షితాః. పానవిప్రహతాః పానేన మత్తాః. సంవిష్టాః సుప్తాః॥ రూపసల్లాపశీలేన స్వస్వసౌందర్యవర్ణనస్వభావేనేత్యర్థః. యుక్తగీతార్థభాషిణా. యుక్తముపపన్నం యథా తథా గీతస్య భరతశాస్త్రస్యార్థం భాషితుం శీలమస్యేతి తథా- తేన భరతశాస్త్రార్థవ్యాఖ్యానచతురేణేత్యర్థః. దేశకాలాభియుక్తేన దేశకాలాభిజ్ఞేనేత్యర్థః. యుక్తవాక్యాభిధాయినా అవసరోచితభాషిణా * రత్నాభిర

దేశకాలాభియుక్తేన యుక్తవాక్యాభిధాయినా । రతాభిరతసంసుప్తం దదర్శ హరియూథపః ॥ ౮ ॥ తాసాం మధ్యే మహాబాహుశ్శుశుభే రాక్షసేశ్వరః ॥ గోష్ఠే మహతి ముఖ్యానాం గవాం మధ్యే యథా వృషః ॥ ౯ ॥ స రాక్షసేన్ద్రశ్శుశుభే తాభిః పరివృతస్స్వయం ॥ కరేణుభిర్యథారణ్యే పరికీర్ణో మహాద్విపః ॥ ౧౦ ॥ సర్వకామైరుపేతాం చ పానభూమిం మహాత్మనః ॥ దదర్శ హరిశార్దూలస్తస్య రక్షఃపతేర్గృహే ॥ ౧౧ ॥ మృగాణాం మహిషాణాం చ వరాహాణాం చ భాగశః ॥ తత్ర న్యస్తాని మాంసాని పానభూమౌ దదర్శ సః ॥ ౧౨ ॥ రౌక్మేషు చ విశాలేషు భాజనేష్వర్ధభక్షితాన్ । దదర్శ హరిశార్దూలో మయూరాన్ కుక్కుటాంస్తథా ॥ ౧౩ ॥ వరాహవార్ధ్రాణసకాన్ దధిసౌవర్చలాయుతాన్ । శల్యాన్మృగమయూరాంశ్చ హనూమానన్వవైక్షత ॥ ౧౪ ॥ క్రకరాన్వివిధాన్సిద్ధాంశ్చకోరానర్ధభక్షితాన్ ॥ మహిషానేకశల్యాంశ్చ ఛాగాంశ్చ కృతనిష్ఠితాన్ । లేహ్యానుచ్చావచాన్పేయాన్భోజ్యాని వివిధాని చ ॥ ౧౫ ॥ తథామ్లలవణోత్తంసైర్వివిధై రాగషాడబైః । హారనూపురకేయూరైరపవిద్ధైర్మహాధనైః ॥ పానభాజనవిక్షిప్తైః ఫలైశ్చ వివిధైరపి । కృతపుష్పోపహారా భూరధికం పుష్యతి శ్రియం ॥ ౧౬ ॥ తత్ర తత్ర చ విన్యస్తైస్సుశ్లిష్టైశ్శయనాసనైః, పానభూమిర్వినా వహ్నిం ప్రదీప్తేవోపలక్ష్యతే ॥ ౧౭ ॥ బహుప్రకారైర్వివిధైర్వరసంస్కారసంస్కృతైః మాంసైః కుశలసంయుక్తైః పానభూమిగతైః పృథక్ ॥ దివ్యాః ప్రసన్నా వివి

అంగనానాం సహస్రేణ రతాభిరతసంసుప్తమిత్యన్వయః. రతశబ్దేన బాహ్యసురతముచ్యతే, అభిరతశబ్దేన కరణబంధాదికముచ్యతే, రతాభిరతశ్చాసౌ సంసుప్తశ్చేతి తథా- స్నాతానులిప్తాదివత్సమాసః- క్రీడాభేదేన సుప్తమిత్యర్థః. రావణమితి శేషః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ స ఇతి । పరికీర్ణః పరివృతః ॥ ౧౦ ॥ సర్వకామైరితి । పానభూమేః పునర్దర్శనోక్తిస్తత్త్యపవాక్యకథనాయ ॥ ౧౧ ॥ మృగాణామితి, భాగశః పిండశః ॥ ౧౨ ॥ రౌక్మే ష్వితి । మయూరాదిశబ్దాః మయూరాదివికారమాంసపరాః ॥ రా ॥ మయూరాన్ కుక్కుటానితి స్వరూపేణ నిర్దేశాత్తత్తదాకారసిద్ధతయా తే పక్వా ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౧౩ ॥ వరాహేతి. వార్ధ్రాణసాః ఛాగవిశేషాః ॥ త్రిపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం యూపస్యాగ్రచరం తథా । రక్తవర్ణం సురాజేన్ద్రఛాగం వార్ధ్రాణసం విదురితి స్మృతేః. పక్షివిశేష ఇత్యన్యే- ఖడ్గమృగ ఇత్యపరే ॥ ని ॥ వార్ధ్రాణసః ఖడ్గమృగ ఇతి హలాయుధః । దధిసౌవర్చలాయుతాన్ - దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతానిత్యర్థః . సౌవర్చలం రుచకాఖ్యో లవణవిశేషః ॥ ని ॥ సౌవర్చలే కురుచకే ఇత్యమరః । శల్యాన్ శ్వావిధః ॥ ని ॥ శ్వావిత్తు శల్య ఇత్యమరః - మృగమయూరాదీనాం పునః కథనం ప్రకారభేదాత్ ॥ ౧౪ ॥ క్రకరానితి । క్రకరాన్ పక్షివిశేషాన్ ॥ ని ॥ కృకణక్రకరౌ సమావిత్యమరః. సిద్ధాన్ పక్వాన్- ఏకశల్యాన్మత్స్యవిశేషాన్- కృతనిష్ఠితాన్ పర్యాప్తపక్వాన్ ॥ ని ॥ యుగపర్యాప్తయోః కృతమిత్యమరః ॥ ౧౫ ॥ తథేత్యాది । అమ్లలవణోత్తంసైః- అమ్లప్రధానైః లవణప్రధానైశ్చ - రాగషాడబైః రాగయుక్తైః షాడబైః- రాగః శ్వేతసర్షపః॥ రాగస్సిద్ధార్థకో జ్ఞేయ ఇతి నానార్థశాస్త్రం ॥ షాడబాః మధురసంయోగకృతా భక్ష్యవిశేషాః . ప్రసిద్ధేష్వన్యత్రోక్తం॥ సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షా దాడిమజో రసః। విరళశ్చేత్కృతో రాగస్సాంద్రశ్చేత్ షాడబస్స్మృత ఇతి ॥ ౧౭ ॥ బహుప్రకారైరిత్యాది । కుశలసంయుక్తైః సమర్థసూదసంయోజితైః ॥ రా ॥ కలశసంయుక్తైరితి పాఠః కల్పవంభూతైః మాంసైః ... హృష్టా ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయః- దివ్యాః అన్య

తసంసుప్తం రతాభిరతశ్చాసౌ సంసుప్తశ్చ తం- రతిశ్రాన్త్యా సుప్తమిత్యర్థః ॥ తి ॥ అథ పానభూమౌ దర్శనప్రకారః . క్రీడితేన అటాదిక్రీడయా శ్రాన్తాస్సత్యః తథైవ నిద్రితా ఇతి శేషః . విప్రమదాః తత్ర నిద్రితాః దదర్శేతి శేషః ॥ ౮ ॥ స ఇతి । పరికీర్ణః పరివేష్టితః ॥ ౧౦ ॥ తి ॥ సస్త్రీకరావణగృహే ప్రసక్తం స్త్రీవ్యతిరిక్తవస్తువర్ణనం ఉపక్రమతే- సర్వకామైరితి । పూర్వం నృత్యాదియుక్తతత్స్త్రీమాత్రదర్శనం ఇదానీం తత్స్థానస్య సర్వకామోపేతత్వదర్శనం ॥ ౧౧ ॥ తి ॥ తదేవ ప్రపంచయతి. మృగాణామితి ॥ ౧౨ ॥ వరాహేతి । వరాహాన్ సూకరాన్ వార్ధ్రాణసాన్ పక్షివిశేషాన్ ॥ కృష్ణగ్రీవో రక్తశిరాః శ్వేతపక్షో విహంగమః । స వై వార్ధ్రాణసః ప్రోక్త ఇతి విష్ణుధర్మోక్తేః. ఛాగవిశేషో వా॥ త్రిపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం శ్వేతం వృద్ధమజాపతిం, వార్ధ్రాణసం తు తం ప్రాహుర్యాజ్ఞికాః శ్రాద్ధకర్మణీతి స్మరణాత్ . త్రిపిబం త్రిభిః ముఖేన కర్ణాభ్యాం చ పిబతీతి త్రిపిబం. ఖడ్గమృగో వా ॥ ని ॥ వార్ధ్రాణసః ఖడ్గమృగ ఇతి హలాయుధః . దధిసౌవర్చలాయుతాన్ . దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతానిత్యర్థః. సౌవర్చలం రుచకాఖ్యం లవణం ॥ ని ॥ సౌవర్చలం స్యాద్రుచకమిత్యమరః . శల్యాన్. శల్యః శ్వావిత్ ॥ ౧౪ ॥ క్రకరానితి । క్రకరాన్ క్రకరాఖ్యపక్షివిశేషాన్. కృసరానితి పాఠే తైలాదిమిశ్రితోదనాన్. సిద్ధాన్ పక్వాన్ ఏకశల్యాన్ మత్స్యవిశేషాన్. కృతనిష్ఠితాన్ కృతేన హింగుమరిచాదినా నిష్ఠితాన్ నిష్పన్నాన్ పాకసంస్కారాదినా సంస్కృతానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ తథేతి । రాగషాడబైః శర్కరాద్రాక్షాదాడిమమధురద్రవ్యాణాం వికారాః విరళరసా రాగాః- త ఏవ వస్త్రగళితాః సాంద్రాః షాడబాః తదుక్తం॥ సితామధ్వాదిమధురా రాగాస్తే స్వచ్ఛతాం గతాః । తే సాంద్రా షాడబా లేహ్యాస్తే వస్త్రగళితా ఇతి ॥ సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షా దాడిమజో రసః । విరళశ్చేత్కృతో రాగః సాంద్రశ్చేత్ షాడబస్స్మృత ఇతి చ ॥ తి ॥ మహాధనైః బహుమూల్యైః ॥ ౧౬ ॥ తత్ర తత్రేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం పానభూమిః తైః ప్రదీప్తేవోపలక్ష్యత ఇతి సంబంధః ॥ తి ॥ సుశ్లిష్టైః సుష్ఠుకృతసంధిబంధైః- ఉక్తైః సౌవర్ణరత్నమయశయనాసనైః- పానభూమిః ప్రదీప్తేవోపలక్ష్యతే ॥ ౧౭ ॥ తి ॥ బహుప్రకారైః బహూపాదానభేదైః అత ఏవ వివి

ధాన్యసురాః కృతసురా అపి। శర్కరాసవమాధ్వీకపుష్పాసవఫలాసవాః॥ వాసచూర్ణైశ్చ వివిధైర్దృష్టాస్తైస్తైః పృథక్పృథక్। సంతతా శుశుభే భూమిర్మాల్యైశ్చ బహుసంస్థితైః॥ హిరణ్మయైశ్చ వివిధైర్భాజనైస్స్ఫాటికైరపి। జాంబూనదమయైశ్చాన్యైః కరకైరభిసంవృతా॥ ౨౨॥ రాజతేషు చ కుంభేషు జాంబూనదమయేషు చ। పానశ్రేష్ఠం తదా భూరి కపిస్తత్ర దదర్శ సః॥ ౨౩॥ సోఽపశ్యచ్ఛాతకుంభాని శీధోర్మణిమయాని చ। రాజతాని చ పూర్ణాని భాజనాని మహాకపిః॥ ౨౪॥ క్వచిదర్ధావశేషాణి క్వచిత్పీతాని సర్వశః। క్వచిన్నైవ ప్రపీతాని పానాని స దదర్శ హ॥ ౨౫॥ క్వచిద్భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్ క్వచిత్పానాని భాగశః। క్వచిదన్నావశేషాణి పశ్యన్వై విచచార హ॥ క్వచిత్ప్రభిన్నైః కరకైః క్వచిదాలోళితైర్ఘటైః। క్వచిత్సంపృక్తమాల్యాని జలాని చ ఫలాని చ॥ శయనాన్యత్ర నారీణాం శుభ్రాణి బహుధా పునః। పరస్పరం సమాశ్లిష్య కాశ్చిత్సుప్తా వరాంగనాః॥ కాశ్చిచ్చ వస్త్రమన్యస్యాః స్వపంత్యాః పరిధాయ చ। ఆహృత్య చాబలాస్సుప్తా నిద్రాబలపరాజితాః॥ ౨౯॥ తాసాముచ్ఛ్వాసవాతేన వస్త్రం మాల్యం చ గాత్రజం। నాత్యర్థం స్పందతే చిత్రం ప్రాప్య మందమివానిలం॥ ౩౦॥ చందనస్య చ శీతస్య శీధోర్మధురసస్య చ। వివిధస్య చ మాల్యస్య ధూపస్య వివిధస్య చ॥ బహుధా మారుతస్తత్ర గంధం వివిధముద్వహన్। రసానాం చందనానాం చ ధూపానాం చైవ మూర్ఛితః॥ ప్రవవౌ సురభిర్గంధో విమానే పుష్పకే తదా॥ ౩౧॥ శ్యామావదాతాస్తత్రాన్యాః కాశ్చిత్కృష్ణా వరాంగనాః॥ కాశ్చిత్కాంచనవర్ణాంగ్యః ప్రమదా రాక్షసా

తమథనోద్భూతవారుణీజాతీయాః- ప్రసన్నాః నిష్కల్మషాః - కృతసురాః కృత్రిమసురాః. కృత్రిమసురా ఏవాహ-శర్కరేతి- శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః. మాధ్వీకాః మధునా కృతాః. పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః. ఫలాసవాః ఫలరసకృతాః. తథోక్తమర్ణవే* పానకం ద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరం తాళమైక్షవం। మధూత్థం శీధు మాధ్వీకం మైరేయం నారికేళజమితి. వాసచూర్ణైః అధివాసచూర్ణైః సహ దృష్టాః హనుమతేతి శేషః . బహుప్రకారైర్మాంసైస్సహ సురాః వాసచూర్ణైస్సహ హనుమతా తత్ర పానభూమౌ దృష్టా ఇతి సంబంధః. తైస్తైరిత్యాద్యుత్తరశేషః- తైస్తైర్మాంసవిశేషైస్సురాః శేషైర్వాసచూర్ణైశ్చ పృథక్పృథక్ సంతతేతి సంబంధః . బహుసంస్థితైః బహుసంస్థానైః హిరణ్మయైరితి అత్రాపి సంతతేతి పూర్వేణాన్వయః. హిరణ్మయైః రజతమయైః *కృతాకృతం హేమరూప్యం హిరణ్యమభిధీయత ఇతి వచనాత్। తైస్తైః పృథక్పృథక్ సంతతా బహుసంస్థితైః మాల్యైర్హిరణ్మయైః స్ఫాటికైరపి భాజనైస్సంతతా జాంబూనదమయైరన్యైః కరకైశ్చాభిసంవృతా భూమిశ్శుశుభ ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ సోఽపశ్యదితి ॥ శీధోః మద్యస్య ॥ ౨౪॥ క్వచిదితి ॥ పానాని పానపాత్రాణి ॥ ౨౫ ॥ క్వచిద్భక్ష్యానిత్యాది నిద్రాబలపరాజితా ఇత్యంతమేకం వాక్యం ॥ క్వచిత్ ప్రభిన్నైరిత్యాదిషు సహయోగే తృతీయా, హేతౌ తృతీయా వా . ప్రభిన్నత్వాదాలోళితత్వాచ్చ సంపృక్తమాల్యాని- మాల్యమిశ్రాణీత్యర్థః. పరస్పరమిత్యాది పశ్యన్నైవ విచచారేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨౯॥ తాసామితి॥ గాత్రజం గాత్రస్థం- మందమనిలం ప్రాప్యేవ అత్యర్థం న స్పందత ఇత్యన్వయః॥ ౩౦॥ చందనస్యేత్యాది॥ ఉద్వహన్ ప్రవవావిత్యపకృష్యతే ॥ ౩౧ ॥ రసానామితి ॥ రసాదీనాం సురభిర్గంధః విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్తస్సన్ ప్రవవౌ చచార॥ రా ॥ చందనస్యేత్యాది ॥ చందనస్య అనులేపనచందనస్య ధూపస్య గృహాధివాసార్థధూపస్య - స్నానానాం చందనానాం స్నానార్హచందనానాం - ధూపానాం కేశాధివాసధూపానాం- మారుతః ఏతేషాం వివిధం గంధముద్వహన్ ప్రవవౌ. అత ఏవ సురభిః ఘ్రాణతర్పణో గంధః విమానే పుష్పకే మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ శ్యామా ఇతి ॥ వదాతాః

ద్యైః వివిధరసవద్భిః వరసంస్కారేణ శ్రేష్ఠసంస్కారకద్రవ్యయోగేన సంస్కృతైః॥ కుశలసంయుక్తైః నిపుణపాచకపక్వైర్మాంసైః [illegible] దివ్యాః సురాః సముద్రమథనోత్పన్నాః సురాః కృతసురాః కృత్రిమసురాః॥ తా ఏవాహ॥ శర్కరాసవేత్యాదినా ॥ శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః. మాధ్వీకాః మధునా కృతాః. మార్ద్వీకా ఇతి పాఠే ద్రాక్షాఫలవికారా వా॥ ని॥ మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షేత్యమరః పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః. ఫలాసవాః ఫలరసైః కృతాః. వాసచూర్ణైః అధివాసచూర్ణైః సుగంధిచూర్ణైరిత్యర్థః సహోక్తసురా దృష్టాః కపినేతి శేషః॥ ౨౧॥ సంతతేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ హిరణ్మయైః రజతమయైః మాల్యాదిభిః సంవృతా భూమిః శుశుభ ఇతి సంబంధః॥ తి॥ అథ భూవర్ణనం . బహుషు దేశేషు సంస్థితైర్మాల్యైః సంతతా వ్యాప్తా భూమిః శుశుభే ఉచ్యమానవిశేషణైః కరకైర్ఘటైశ్చ సంతతా॥ ౨౩॥ స [illegible] ॥ తి॥ అర్ధావశేషాణి అర్ధావశిష్టపానాని. పీతాని పీతాసవాని. నైవ ప్రపీతాని పూర్ణాసవాన్యేవ. పానాని పానభాజనాని॥ ౨౫॥ క్వచిదితి ॥ కరకైర్ఘటైరితి సహయోగే తృతీయా- నిద్రాబలపరాజితా ఇత్యంతస్య పశ్యన్నైవ విచచారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ తి॥ భాగశః విభాగేన పానాని ఇదమగ్ని ఇదమముకమిదమముకమితి విభజ్య దదర్శేత్యర్థః॥ శూన్యాని బహుధా పునః. శూన్యాని పతిశూన్యాని అత ఏవ పరస్పరం సమాశ్లిష్యేతి॥ ౨౯॥ తాసామితి॥ గాత్రజం గాత్రస్థం॥ ౩౦॥ చందనస్యేత్యాది ॥ మారుతః చందనాదేః స్నానానాం స్నానార్హచందనానాం ధూపానాం వివిధం గంధముద్వహన్ ప్రవవౌ. అత ఏవ సురభిః ఘ్రాణతర్పణః గంధః విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః॥ ౩౧॥ శ్యామేతి॥ రాక్షసాలయే సుప్తా ఇతి శే

లయే॥౩౩॥ తాసాం నిద్రావశత్వాచ్చ మదనేన విమూర్ఛితం॥ పద్మినీనాం ప్రసుప్తానాం రూపమాసీద్యథైవహి॥౩౪॥ ఏవం సర్వమశేషేణ రావణాంతఃపురం కపిః॥ దదర్శ సుమహాతేజా నదదర్శ చ జానకీం॥౩౫॥ నిరీక్షమాణశ్చ తదా తాః స్త్రియస్స మహాకపిః॥ జగామ మహతీం చింతాం ధర్మసాధ్వసశంకితః॥ పరదారావరోధస్య ప్రసుప్తస్య నిరీక్షణం॥ ఇదం ఖలు మమాత్యర్థం ధర్మలోపం కరిష్యతి। నహి మే పరదారాణాం దృష్టిర్విషయవర్తినీ। అయం చాత్ర మయా దృష్టః పరదారపరిగ్రహః॥౩౮॥ తస్య ప్రాదురభూచ్చింతా పునరన్యా మనస్వినః॥ నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య కార్యనిశ్చయదర్శినీ॥౩౯॥ కామం దృష్టా మయా సర్వా విశ్వస్తా రావణస్త్రియః॥ నహి మే మనసః కించిద్వైకృత్యముపపద్యతే॥౪౦॥ మనో హి హేతుస్సర్వేషామింద్రియాణాం ప్రవర్తనే॥ శుభాశుభాస్వవస్థాసు తచ్చ మే సువ్యవస్థితం॥౪౧॥ నాన్యత్ర హి మయా శక్యా వైదేహీ పరిమార్గితుం॥ స్త్రియో హి స్త్రీషు దృశ్యంతే సదా సంపరిమార్గణే॥౪౨॥ యస్య సత్త్వస్య యా యోనిస్తస్యాం తత్పరిమార్గ్యతే॥ నశక్యా ప్రమదా నష్టా మృగీషు పరిమార్గితుం।౪౩॥ తదిదం మార్గితం తావచ్ఛుద్ధేన మనసా మయా॥ రావణాంతఃపురం సర్వం దృశ్యతే న చ జానకీ॥౪౪॥ దేవగంధర్వకన్యాశ్చ నాగకన్యాశ్చ వీర్యవాన్॥ అవేక్షమాణో హనుమాన్నైవాపశ్యత జానకీం॥౪౫॥ తామపశ్యన్కపిస్తత్ర పశ్యంశ్చాన్యా వరస్త్రియః॥ అపక్రమ్య తదా వీరః ప్రధ్యాతుముపచక్రమే॥౪౬॥ సభూయస్తు పరం శ్రీమాన్మారుతిర్యత్నమాస్థితః॥ ఆపానభూమిముత్సృజ్య తద్విచేతుం ప్రచక్రమే॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ఏకాదశస్సర్గః**************************

స తస్య మధ్యే భవనస్య మారుతిర్లతాగృహాంశ్చిత్రగృహాన్నిశాగృహాన్। జగామ సీతాం ప్రతిదర్శనోత్సుకో న చైవ తాం పశ్యతి చారుదర్శనాం॥
౧॥ స చింతయామాస తతో మహాకపిః ప్రియామపశ్యన్రఘునందనస్య తాం। ధ్రువం హి సీతా మ్రియతే యథా న మే విచిన్వతో దర్శనమేతి మైథిలీ॥
౨॥ సా రాక్షసానాం ప్రవరేణ జానకీ స్వశీలసంరక్షణతత్పరా సతీ। అనేన నూనం ప్రతిదుష్టకర్మణా

అవదాతాః- వాగురివ తెనాల్లోపః- శుభ్రా ఇత్యర్థః॥౩౩॥ తాసామితి॥ చకారోప్యర్థకః - నిద్రాపరవశానామపి తాసాం రూపం ప్రసుప్తానాం పద్మినీనాం రూపమివ రమ్యమాసీదిత్యర్థః॥౩౪॥౩౫॥ నిరీక్షమాణ ఇత్యాది॥ ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మలోపభయాచ్ఛంకితః- పరదారావరోధస్య పరదారరూపాంతఃపురస్య॥ నహీతి॥ మే దృష్టిః కదాచిదపి పరదారాణాం విషయవర్తినీ నహి - పరదారసంబంధివిషయపరా నహీత్యర్థః. తథాప్యయం పరదారపరిగ్రహః దృష్టః - ఇదమసంగతమిత్యర్థః॥౩౮॥ తస్యేతి॥ నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నియతైకరూపచిత్తస్య॥ రా॥ తస్యేతి॥ నిశ్చితే నిశ్చయే ఏకాంతం నియతం చిత్తం యస్య తస్య, యద్వా నియతైకచిత్తస్య॥౩౯॥ కామమితి॥ వైకృత్యం వికారః - ఉపపద్యతే ఉత్పద్యతే॥ రా॥ విశ్వస్తాః విస్రబ్ధాః॥౪౦॥ మన ఇతి॥ శుభాశుభాస్వవస్థాసు - శుభకరణాశుభకరణేషు విషయే. ఇంద్రియాణాం ప్రవర్తనే మన ఏవ హేతుః. సువ్యవస్థితం- న తదభిలాషిజాతమిత్యర్థః॥౪౧॥ నను పరదారదర్శనమపి పరిహరణీయం, తత్రాహ - నాన్యత్రేతి॥ అన్యత్ర స్త్రీవ్యతిరిక్తే. సంపరిమార్గణే కర్తవ్యే స్త్రీష్వేవ హి స్త్రియో దృశ్యంతే॥౪౨॥ యస్యేతి॥ యోనిః జాతిః- సజాతీయ ఇత్యర్థః॥౪౩॥ రా॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్॥౪౪॥ దేవేతి॥ అపశ్యత అపశ్యత్॥౪౫॥౪౬॥ సభూయస్తు పరమితి॥ తత్ రావణాంతఃపురం॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకాదశస్సర్గః. ******

సతస్యేత్యాది॥ నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యగృహాన్* గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి పుల్లింగత్వం. పశ్యతి అపశ్యత్॥౧॥ స ఇతి॥ యథా యస్మాత్కారణాత్ విచిన్వతో మే మైథిలీ దర్శనం నైతి తస్మాత్ మ్రియతే మమార. యద్వా అథవా నేతి వాక్యం పరనేయం, తదా అపశ్యన్నితి హేతుగర్భం. అదర్శనాన్మృతా నా- అథవా దర్శనం నైతి, కుత్రచిత్ గహనే ప్రదేశే స్థితా వేత్యర్థః॥౨॥ సేతి॥ ప్రతిదుష్టకర్మణా అతిదుష్టకర్మణా. వీప్సా

షః॥ తి॥ రాక్షసాలయే. అంతరమధ్యబహిః కక్ష్యోపలక్షితే సర్వత్ర॥౩౩॥ తాసామితి॥ నిద్రాపరవశత్వాచ్చ మదనేన మదనహేతుకరత్యా చ విమూర్ఛితం ల్లాంతం తాసాం రూపం. పద్మినీనాం రూపం యథా రమణీయం - తథైవాసీదిత్యర్థః॥౩౫॥ నిరీక్షమాణ ఇతి॥ ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మలోపభయాచ్ఛంకితః- పరదారపరిగ్రహః పరదారా ఏవ పరిగ్రహః॥ తి॥ తతో నిరీక్షణానంతరం* నైషా తాపస్యం నగ్నాం స్త్రియమితి స్మరణాదితి శేషః. తదేవాహ. ధర్మేతి. ధర్మలోపనిమిత్తం యత్సాధ్వసం భయం తేన శంకితో భీత ఇత్యర్థః॥ ధర్మలోపం దర్శయతి. పరదారావరోధస్య- దారశబ్దః స్త్రీసామాన్యవాచీ- అవరోధశబ్దః స్వధర్మయుక్తకులస్త్రీవాచీ. ప్రసుప్తస్యేత్యనేన నగ్నప్రాయత్వం సూచితం- తత్సమయే వసనానాం విపర్యాసాత్॥౩౮॥ తస్యేతి॥ నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నిశ్చయనియతచిత్తస్య॥౩౯॥ కామమితి॥ వైకృత్యం వికృతత్వం॥౪౨॥ యస్యేతి॥ యోనిః- జాతిః॥౪౬॥ స ఇతి॥ తత్ రావణస్య గృహం॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకాదశస్సర్గః.********* స తస్యేతి॥ నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యాన్ గృహాన్ పశ్యతి అపశ్యత్॥౧॥ స ఇతి॥ జానకీ- విచిన్వతో మే దర్శనం యథా యస్మాత్ నైతి- తథా తస్మాత్ ధ్రువం మ్రియతే మమారేతి సంబంధః॥౨॥ సేతి॥ స్వశీలసంరక్షణపరా పతివ్రత్య

హతా భవేదార్యపథేపరేస్థితా ॥ ౩ ॥ విరూపరూపావికృతావివర్చసోమహాననాదీర్ఘవిరూపదర్శనాః। సమీక్ష్యసారాక్షసరాజయోషితో భయాద్వినష్టాజనకేశ్వరాత్మజా ॥ ౪ ॥ సీతామదృష్ట్వాహ్యనవాప్యపౌరుషంవిహృత్యకాలంసహవానరైశ్చిరం । నమేస్తిసుగ్రీవసమీపగాగతిస్సుతీక్ష్ణదండోబలవాంశ్చవానరః ॥ ౫ ॥ దృష్టమంతఃపురంసర్వందృష్టారావణయోషితః । నసీతాదృశ్యతేసాధ్వీవృథాజాతోమమశ్రమః ॥ ౬ ॥ కిన్నుమాంవానరాస్సర్వే గతంవక్ష్యంతిసంగతాః। గత్వాతత్రత్వయావీరకింకృతంతద్వదస్వనః॥ అదృష్ట్వాకింప్రవక్ష్యామి తామహంజనకాత్మజాం॥ ౭॥ ధ్రువంప్రాయముపైష్యంతికాలస్యవ్యతివర్తనే ॥ ౮ ॥ కింవావక్ష్యతివృద్ధశ్చజాంబవానంగదశ్చసః । గతంపారంసముద్రస్యవానరాశ్చసమాగతాః॥ ౯॥ అనిర్వేదశ్శ్రియోమూలమనిర్వేదఃపరంసుఖం। అనిర్వేదోహిసతతంసర్వార్థేషుప్రవర్తకః॥ కరోతిసఫలంజంతోఃకర్మయత్తత్కరోతిసః । తస్మాదనిర్వేదకృతంయత్నంచేష్టేహముత్తమం ॥ ౧౧॥ భూయస్తావద్విచేష్యామిదేశాన్రావణపాలితాన్। ఆపానశాలావిచితాస్తథాపుష్పగృహాణిచ * చిత్రశాలాశ్చవిచితాభూయఃక్రీడాగృహాణిచ। నిష్కుటాంతరరథ్యాశ్చవిమానానిచసర్వశః॥ ఇతిసంచింత్యభూయోపివిచేతుముపచక్రమే । భూమీగృహాంశ్చైత్యగృహాన్గృహాతిగృహకానపి॥ ౧౪॥ ఉత్పతన్నిపతంశ్చాపితిష్ఠన్గచ్ఛన్పునఃపునః । అపావృణ్వంశ్చద్వారాణికవాటాన్యవ

యాంప్రతి॥ని॥ప్రతిప్రతినిధౌవీప్సాలక్షణాదావిత్యమరః । పరేఉత్కృష్టే.ఆర్యపథేసన్మార్గే॥ ౩॥ విరూపేతి॥ విరూపాణిన్యూనాధికానిరూపాణిశరీరావయవాయాసాంతాః. వికృతాఃవికృతవేషాః. వివర్చసోనిస్తేజస్కాః. మహాననాఃఅతివిశాలముఖాః. దీర్ఘాణివిరూపాణిదర్శనానిచక్షూంషియాసాంతాః.రాక్షసరాజయోషితఃరావణస్యాజ్ఞాకారిణ్యఃస్త్రియః ॥ ౪ ॥ సీతామితి॥ పౌరుషంశత్రువిషయపరాక్రమం.చిరంకాలంవిహృత్యఅతిక్రమ్యేత్యర్థః ఏవంభూతస్యమేసుగ్రీవసమీపగాతత్సమీపగామినీ . గతిఃమార్గః.నాస్తి. సుగ్రీవసమీపగతిఃమమానోచిత్యేత్యర్థః తత్రహేతుమాహ. సుతీక్ష్ణేతి.యతఇతిశేషః॥౬॥ కిమితి॥కిన్న్వితిసామాన్యేనానిర్వేదోక్తిః.విశేషతశ్చాహ. గత్వేతి. ఇత్యుక్తఇతిశేషః.వదస్వనఇత్యుక్తఃకింప్రవక్ష్యామి. యద్వాకింన్వితిపాఠః.పూర్వవదర్థత్రయమేకంవాక్యం ॥ కింన్వితిపూర్వస్మాద్విశేషోక్తిః.మాంవానరాఃవదస్వనఇతివక్ష్యంతితదాఅదృష్ట్వాకింప్రవక్ష్యామీతియోజనా ॥ ౭ ॥ తర్హిఅత్రైవకాలవిళంబఃక్రియతాంతత్రాహ,ధ్రువమితి॥ కాలస్యవ్యతివర్తనేఅస్మదాగమనకాలేతీతే.ప్రాయముపైష్యంతి.జాంబవత్ప్రభృతయఇతిశేషః ॥ ౮ ॥ సామాన్యేనానిర్వేదంప్రతివక్తి,కింవేతి॥సముద్రలంఘనరూపంమహత్కర్మకృతవంతంమాంతేకింవక్ష్యంతికిమపివక్ష్యంతి. యద్వామద్వృత్తాంతంప్రశంసన్జాంబవాన్ తదుత్సాహకోంగదస్తదుపశ్రుణ్వంతోన్యేచమాంకింవాజుగుప్సితంవక్ష్యంతి॥ ని॥ కింపృచ్ఛాయాంజుగుప్సనఇత్యమరః॥ ౯॥ కింమామితి॥ సముద్రస్యపారంతీరంగతంమాంవృద్ధోజాంబవాన్కింవక్ష్యతిజుగుప్సితంవక్ష్యతి- జన్మప్రభృతిమత్పరాక్రమకథనేనప్రశస్యపోషయిత్వాజాంబవాన్మాంప్రతిజుగుప్సితవాక్యోభవిష్యతి. సోంగదశ్చబిలప్రవేశనోద్యోగాన్మయాశిక్షితోంగదశ్చజుగుప్సితవాక్యోభవిష్యతి . సమాగతావానరాశ్చ - సర్వథాకృతకార్యోహమేవస్యామీతిమదుక్త్యాజనితాశ్వాసావానరాశ్చజుగుప్సితవాక్యాభవిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ చిరంనిర్వేదేకార్యహానిస్స్యాదితిమత్వాఅనిర్వేదమవలంబతే.అనిర్వేదఇతి ॥ అనిర్వేదఉత్సాహః. తత్కృతంతత్ప్రయుక్తంయత్నం. చేష్టేకరోమీత్యర్థః.యత్కరోతి- జంతురితిసిద్ధం.జంతోస్సంబంధితత్కర్మ.సఃఅనిర్వేదఏవసఫలంకరోతీత్యన్వయః॥ ౧౧॥ భూయస్తావదిత్యాది ॥ ఆపానేతి.ఏతాఃవిచితాఃఅథాపిపునర్విచేష్యామీత్యనుషజ్యతే.నిష్కుటాఃగృహారామాః . అంతరరథ్యాఃఅవాంతరవీథ్యః. భూమీతి. భూమీగృహాన్ భూమిబిలగృహాన్ . చైత్యగృహాన్ చతుష్పథమండపాన్.గృహాతిగృహాన్ గృహానతీత్యదూరేస్వైరవిహారార్థంనిర్మితాన్గృహాన్ ॥ ౧౪॥ ఉత్పతన్నిత్యాది॥ ఉత్పతన్ పూర్వముచ్చస్థానాన్యధిరుహ్యతతోవరోహన్ అవఘాటయన్ పాటయన్. నిష్పతన్ నిర్గచ్ఛన్. ప్రపతన్నుత్పతన్ బిలగృహాదీనినీచస్థానానిప్రథమమధిరుహ్యతతస్సు

సారక్షణం-ప్రతిదుష్టకర్మణా-అతిదుష్టకర్మణా-ఆర్యపథేసన్మార్గే॥ ౩॥విరూపదర్శనాఃవిరూపాణిదర్శనానిచక్షూంషి.దీర్ఘాశ్చవిరూపదర్శనాశ్చతాస్తథోక్తాః రాక్షసరాజయోషితఃరావణస్యాజ్ఞాకారిణీః॥౪॥సీతామితి॥సుగ్రీవసమీపగాగతిః-గమ్యతఇతిగతిర్మార్గః-సుగ్రీవసమీపసంబంధీమార్గోమేనాస్తిసుగ్రీవసమీపంప్రతినగంతవ్యమితిభావః॥౬ ॥ నూనంతత్సమీపగమనంజాంబవదాదిసమీపగమనమపిదురంతమిత్యాహ॥కిన్న్విత్యాది॥తద్వదస్వనఇత్యుక్తఇతిశేషః.తామదృష్ట్వాకింప్రవక్ష్యామీతిసంబంధః-నకిమపివక్తుంశక్యమిత్యర్థః॥౭॥ తత్రహేతుమాహ-ధ్రువమితిసీతానదృష్టేతివచనంశ్రుత్వాధ్రువంప్రాయోపవేశనేనప్రాణాంస్త్యక్ష్యంతీత్యర్థః॥౮॥హేత్వంతరమాహ॥ కిమితి॥సముద్రస్యపారంతీరంగతంమాం. జాంబవాన్కింకుత్సితంవక్ష్యతి-సోంగదఃకింకుత్సితంవక్ష్యతిసమాగతాఃసీతాన్వేషణార్థమాగతాఃకింకుత్సితంవక్ష్యంతీత్యర్థః॥ ౯॥ఏవంక్షణమాత్రంనిర్విద్య పునరుత్సాహమవలంబ్యాహ. అనిర్వేదఇత్యాదినా ॥ అనిర్వేదఃఅలంబుద్ధిరాహిత్యం-ఉత్సాహఇత్యర్థః-అనిర్వేదకృతం-ఉత్సాహప్రయుక్తం॥ ౧౧॥ * చిత్రేతి॥నిష్కుటాగృహారామాః- తన్మధ్యగాఃవీథీశ్చ॥భూమీతి॥ భూమీగృహాన్ భూబిలగృహాన్ . చైత్యగృహాన్బుద్ధాయతనాని.గృహాతిగృహకానపిగృహానతీత్యఅనతిదూరేస్వైరవిహారార్థంనిర్మితగృహాన్॥ ౧౪॥ ఉత్పతన్నితి॥ ఉత్పతన్ ఉన్న

ఘూటయన్॥ ప్రవిశన్నిష్పతంశ్చాపి ప్రపతన్నుత్పతన్నపి। సర్వమప్యవకాశం స విచచార మహాకపిః॥ ౧౬॥ చతురంగుళమా
త్రోఽపి నావకాశస్స విద్యతే। రావణాంతఃపురే తస్మిన్ యం కపిర్న జగామ సః ॥ ౧౭ ॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాశ్చ వేదికా
శ్చైత్యసంశ్రయాః। దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ సర్వం తేనావలోకితం ॥ ౧౮॥ రాక్షస్యో వివిధాకారా విరూపా వికృతా
స్తథా। దృష్టా హనుమతా తత్ర న తు సా జనకాత్మజా॥ ౧౯॥ రూపేణాప్రతిమా లోకే వరా విద్యాధరస్త్రియః। దృష్టా హనుమ
తా తత్ర న తు రాఘవనందినీ॥ ౨౦॥ నాగకన్యా వరారోహాః పూర్ణచంద్రనిభాననాః । దృష్టా హనుమతా తత్ర న తు సీతా సు
మధ్యమా॥ ౨౧॥ ప్రమథ్య రాక్షసేంద్రేణ నాగకన్యా బలాద్ధృతాః। దృష్టా హనుమతా తత్ర న సా జనకనందినీ॥ ౨౨॥ సోఽపశ్యం
స్తాం మహాబాహుః పశ్యంశ్చాన్యా వరస్త్రియః। విషసాద ముహుర్ధీమాన్ హనుమాన్మారుతాత్మజః॥ ౨౩॥ ఉద్యోగం వాన
రేంద్రాణాం ప్లవనం సాగరస్య చ। వ్యర్థం వీక్ష్యానిలసుతశ్చింతాం పునరుపాగమత్ ॥ ౨౪ ॥ అవతీర్య విమానాచ్చ హనుమా
న్మారుతాత్మజః। చింతాముపజగామాథ శోకోపహతచేతనః॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-ద్వాదశస్సర్గః.*****

విమానాత్తు సుసంక్రమ్య ప్రాకారం హరియూథపః। హనుమాన్వేగవానాసీద్యథా విద్యుద్ఘనాంతరే ॥ ౧॥ సంప
రిక్రమ్య హనుమాన్ రావణస్య నివేశనాత్ । అదృష్ట్వా జానకీం సీతామబ్రవీద్వచనం కపిః ॥ ౨ ॥ భూయిష్ఠం లోళితా లంకా
రామస్య చరతా ప్రియం। న హి పశ్యామి వైదేహీం సీతాం సర్వాంగశోభనాం ॥ ౩ ॥ పల్వలాని తటాకాని సరాంసి సరిత
స్తథా। నద్యోఽనూపవనాంతాశ్చ దుర్గాశ్చ ధరణీధరాః॥ లోళితా వసుధా సర్వా న తు పశ్యామి జానకీం ॥ ౪ ॥ ఇహ సం
పాతినా సీతా రావణస్య నివేశనే ॥ ఆఖ్యాతా గృధ్రరాజేన న చ పశ్యామి తామహం ॥ ౫ ॥ కిం ను సీతాథ వైదేహీ మైథిలీ
జనకాత్మజా॥ ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణం॥ ౬॥ క్షిప్రముత్పతతో మన్యే సీతామాదాయ గచ్ఛతః ॥ బిభ్యతో

ముద్గచ్ఛన్॥ ౧౬॥ ౧౭ ॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాః ప్రాకారమధ్యవర్తివీథ్యః వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాః చైత్యవృక్షమూలపీఠికాబం
ధాః॥ ౧౯॥ ౨౧ ॥ ప్రమథ్యేతి॥ ప్రమథ్య ప్రసహ్య. బలాద్ధృతా నాగకన్యా ఇత్యభిధానాదత్ర బందీకృతానాం గ్రహణం పూర్వశ్లోకేఽఊఢానాం నాగ
కన్యానామిత్యపునరుక్తిః॥ ౨౨॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే...సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాదశస్సర్గః.****

విమానాదిత్యాది॥ ఇదానీం విమానాదవతరణోక్త్యా మధ్యే విమానమధిరూఢ ఇత్యవగమ్యతే. వేగవత్త్వే దృష్టాంతమాహ, విద్యుదితి॥ ౧॥ సం
పరిక్రమ్యేతి॥ సంపరిక్రమ్య ప్రాకారమితి శేషః. అబ్రవీత్ స్వయమితి శేషః॥ ౨॥ భూయిష్ఠమితి॥ లోళితా-బహుశోఽన్విష్టేత్యర్థః॥ ౩॥ పల్వలానీత్యా
ది॥ సరితః క్షుద్రనద్యః. అనూపవనాంతాః జలప్రాయవనప్రదేశాః॥ ౪॥ ౫॥ కిన్న్వితి॥ సీతా అయోనిజా. వైదేహీ జన్మభూమిప్రయుక్తాతిశయ
వతీ. మైథిలీ ఆచారప్రధానకులోత్కర్షవతీ . అథశబ్దస్సముచ్చయే . ఏవంభూతా జనకాత్మజా దుష్టచారిణం రావణం వివశా కామపరవశా సతీ-
ఉపతిష్ఠేత కిం? స-నేత్యర్థః॥ ౬॥ కిన్న్వితి॥ సీతేత్యనేనాయోనిజత్వప్రయుక్తవైశిష్ట్యం ద్యోత్యతే. అథశబ్దార్థో గుణసముచ్చయః. వైదేహీత్యనేన
దేశసంబంధకృతవైశిష్ట్యం. మైథిలీత్యనేన సదాచారయుక్తసత్పురుషవాసభూతనగరసంబంధకృతవైశిష్ట్యం. జనకాత్మజేత్యనేన-కర్మణైవ హి
సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి ప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం. ఏవంగుణవిశిష్టా దేవీ దుష్టచారిణం రావణం. ఉపతిష్ఠేత కిం ను ప్రాప్స్యయా
త్మానం- మిత్రత్వేన ప్రాప్స్యయాత్మానం-న ప్రాప్స్యయా దేవేత్యర్థః॥ ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథిష్వితి వక్తవ్యమిత్యాత్మనేపదం॥

తమారుహన్- నితపన్ తతోఽవరోహన్- నిష్పతన్ నిష్క్రామన్ బిలగృహాదవతరన్. ఉత్పతన్ పునస్తేభ్య ఉద్గచ్ఛన్ ॥ ౧౬॥ తి॥ యం స కపిర్న
జగామ స తాదృశశ్చతురంగుళమాత్రోఽప్యవకాశో న విద్యతే॥ ౧౭॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాః ప్రాకారాంతరమధ్యవర్తిమంత్రికుమా
రాదిగృహవీథ్యః వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాః చతుష్పథవర్తివృక్షాధారభూతవేదికాః॥ ౧౯ ॥ తి॥ రాఘవనందినీ రామప్రియా॥ ౨౧॥ ప్రమథ్యేతి॥ ప్ర
మథ్య నాగకన్యా బలాద్ధృతా ఇత్యనేన బందీకృతానాం గ్రహణం. పూర్వం తూఢానాం నాగకన్యానాం, అతో న పునరుక్తిః॥ ౨౨॥ ౨౪॥ అవతీర్య విమా
నాచ్చేతి - పునరారుహ్యావరుహ్య చేత్యర్థః. విమాన ఏవైతత్సర్వదర్శనమితి తత్త్వం॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
ఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః.**********విమానాదితి॥ స వేగవాన్ హనుమాన్ విమానాత్ ప్రాకారం
సంక్రమ్య ఘనాంతరే విద్యుదివాసీదిత్యన్వయః. అనేనోపమ్యేన ప్రాకార ఇంద్రనీలకృత ఇత్యవగమ్యతే॥ ౧॥ సమితి॥ నివేశనాత్సంపరిక్రమ్య ప్రాకార
మితి శేషః॥ ౨॥ భూయిష్ఠమితి॥ భూయిష్ఠం లోడితా బహుశోఽన్విష్టేత్యర్థః॥ ౩॥ పల్వలానీతి॥ సరితః క్షుద్రనద్యః. అనూపవనాంతాః జలప్రచురవన
ప్రదేశాః॥ ౪॥ తి॥ నన్వనుపలబ్ధిప్రమాణాదభావనిశ్చయ ఏవాస్త్విత్యత ఆహ ఇహేతి॥ రావణనివేశన ఏవాఖ్యాతా తద్వచశ్చ ప్రమాణం. న తు దృశ్యతే
త్రకిమిదమితి॥ ౫॥ కిన్న్వితి॥ సీతేత్యనేన అయోనిజత్వప్రయుక్తం వైశిష్ట్యం ద్యోత్యతే-అథశబ్దశ్చార్థో గుణసముచ్చయపరః-వైదేహీత్యనేన దేశసం
బంధకృతవైశిష్ట్యం. మైథిలీత్యనేన సదాచారయుక్తసత్పురుషావాసనగరసంబంధనిబంధనవైశిష్ట్యం- జనకాత్మజేత్యనేన-కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థి
తా జనకాదయ ఇతి ప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం. ఏవంగుణవిశిష్టా దేవీ. దుష్టచారిణం రావణముపతిష్ఠేత కిన్ను మిత్రత్వేన ప్రాప్స్యయాత్మానస్స్వ

రామబాణాన్తరా పతితా భవేత్ ॥ ౭ ॥ అథవా హ్రియమాణాయాః పథి సిద్ధనిషేవితే ॥ మన్యే పతితమార్యాయా హృదయం ప్రేక్ష్య సాగరం ॥ ౮ ॥ రావణస్యోరువేగేన భుజాభ్యాం పీడితేన చ ॥ తయా మన్యే విశాలాక్ష్యా త్యక్తం జీవితమార్యయా ॥ ౯ ॥ ఉపర్యుపరి వా నూనం సాగరం క్రమతస్తదా ॥ వివేష్టమానా పతితా సముద్రే జనకాత్మజా ॥ ౧౦ ॥ అహో క్షుద్రేణ వానేన రక్షన్తీ శీలమాత్మనః ॥ అబన్ధుర్భక్షితా సీతా రావణేన తపస్వినీ ॥ ౧౧ ॥ అథవా రాక్షసేన్ద్రస్య పత్నీభిరసితేక్షణా ॥ అదుష్టా దుష్టభావాభిర్భక్షితా సా భవిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ సంపూర్ణచన్ద్రప్రతిమం పద్మపత్రనిభేక్షణం ॥ రామస్య ధ్యాయతీ వక్త్రం పంచత్వం కృపణా గతా ॥ ౧౩ ॥ హా రామ లక్ష్మణేత్యేవం హాఽయోధ్యే చేతి మైథిలీ ॥ విలప్య బహు వైదేహీ న్యస్తదేహా భవిష్యతి ॥ ౧౪ ॥ అథవా నిహితా మన్యే రావణస్య నివేశనే ॥ నూనం లాలప్యతే సీతా పంజరస్థేవ శారికా ॥ ౧౫ ॥ జనకస్య సుతా సీతా రామపత్నీ సుమధ్యమా ॥ కథముత్పలపత్రాక్షీ రావణస్య వశం వ్రజేత్ ॥ ౧౬ ॥ వినష్టా వా ప్రణష్టా వా మృతా వా జనకాత్మజా ॥ రామస్య ప్రియభార్యస్య న నివేదయితుం క్షమం ॥ ౧౭ ॥ నివేద్యమానే దోషస్స్యాద్దోషస్స్యాదనివేదనే ॥ కథం ను ఖలు కర్తవ్యం విషమం ప్రతిభాతి మే ॥ ౧౮ ॥ అస్మిన్నేవం గతే కార్యే ప్రాప్తకాలం క్షమం చ కిం ॥ భవేదితి మతం భూయో హనుమాన్ ప్రవిచారయత్ ॥ ౧౯ ॥ యది సీతామదృష్ట్వాహం వానరేన్ద్రపురీమితః ॥ గమిష్యామి తతః కో మే పురుషార్థో భవిష్యతి ॥ ౨౦ ॥ మమేదం లంఘనం వ్యర్థం సాగరస్య భవిష్యతి ॥ ప్రవేశశ్చైవ లంకాయా రాక్షసానాం చ దర్శనం ॥ ౨౧ ॥ కిం మాం వక్ష్యతి సుగ్రీవో హరయో వా సమాగతాః ॥ కిష్కిన్ధాం సమనుప్రాప్తం తౌ వా దశరథాత్మజౌ ॥ ౨౨ ॥ గత్వా తు యది కాకుత్స్థం వక్ష్యామి పరమప్రియం ॥ న దృష్టేతి మయా సీతా తతస్త్యక్ష్యతి జీవితం ॥ ౨౩ ॥ పరుషం దారుణం క్రూరం తీక్ష్ణమిన్ద్రియతాపనం ॥ సీతానిమిత్తం దుర్వాక్యం శ్రుత్వా స న భవిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ తం తు కృచ్ఛ్రగతం దృష్ట్వా పంచత్వగతమానసం ॥ భృశానురక్తో మేధావీ న భవిష్యతి లక్ష్మణః ॥ ౨౫ ॥ వినష్టౌ భ్రాతరౌ శ్రుత్వా భరతోఽపి మరిష్యతి ॥ భరతం చ మృతం దృష్ట్వా శత్రుఘ్నో న భవిష్యతి ॥

---

౬ ॥ అథాస్యా అదర్శనే హేతూనుత్ప్రేక్షతే, క్షిప్రమిత్యాదినా ॥ రామబాణానాం రామబాణేభ్యః ॥ ౭ ॥ అథవేతి ॥ సాగరం ప్రేక్ష్య భీతం హృదయం సాగరే పతితమితి మన్యే. హృదయస్య భయస్థానత్వేన తన్మూలతయా తచ్ఛరీరం లక్ష్యతే ॥ ౮ ॥ రావణస్యేతి ॥ పీడితేన పీడనేన ॥ ౯ ॥ ఉపర్యుపరీతి ॥ ఉపర్యుపరి సాగరం - సాగరస్య సన్నిహితోపరిప్రదేశే ॥ *ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్య ఇతి ద్విర్వచనం. ధిగుపర్యాదిషు త్రిష్వితి ద్వితీయా ॥ ౧౦ ॥ అహో ఇతి ఖేదే ॥ ౧౧ ॥ అథవేతి ॥ దుష్టభావాభిః సాపత్న్యప్రయుక్తక్రోధాభిః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ హా రామేతి ॥ న్యస్తదేహా త్యక్తదేహా. భవిష్యతి - భవేదిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ అథవేతి ॥ నిహితా భూగృహాదౌ గూఢం స్థాపితా. లాలప్యతే ముహుర్ముహుః ప్రలపతి ॥ ౧౫ ॥ ఏవం నిరుధ్యమానాపి సీతా రావణస్య వశం న వ్రజేదిత్యాహ జనకస్యేతి ॥ కథం వ్రజేత్ - న వ్రజేదేవేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ నను కిం చింతయా గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతామిత్యాశంక్య తదనుచితమిత్యాహ, వినష్టేతి ॥ వినష్టా భూగృహాదౌ స్థాపనేనాదర్శనం గతా *ణశ అదర్శన ఇతి ధాతోర్నిష్ఠా. ప్రణష్టా సముద్రపతనాదినా త్యక్తజీవితా. ఉపసర్గాదసమాసేఽపీణోపదేశస్యేతి ణత్వం. మృతా రామవిరహదుఃఖాసహిష్ణుతయా స్వయం మృతా ॥ ౧౭ ॥ నివేద్యమాన ఇతి ॥ నివేద్యమానే వక్ష్యమాణో దోషస్స్యాత్. దోషస్స్యాదనివేదనే యథావృత్తానివేదనే స్వామివంచనదోషస్స్యాత్. విషమం పరస్పరవిరుద్ధం ॥ ౧౮ ॥ అస్మిన్నితి ॥ హాసమార్గ. అస్మిన్ కార్యే ఏవం గతే ఏవం విషమత్వం ప్రాప్తే సతి. కిం ప్రాప్తకాలం కాలోచితం. క్షమం సమర్థం చ భవేదితి. మతం పక్షం. భూయః ప్రవిచారయత్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ పురుషార్థాభావమాహ, మమేదమితి ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ నివేద్యమానే దోషస్స్యాదిత్యేతదుపపాదయతి గత్వేత్యాదినా ॥ అప్రియమితిచ్ఛేదః ॥ ౨౩ ॥ పరుషమితి ॥ పరుషం శ్రవణకటుకం. దారుణం భయంకరం. క్రూరం ఉగ్రం. తీక్ష్ణం అసహ్యం. ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం. సీతానిమిత్తం సీతావిషయం ॥ ౨౪ ॥ తం త్వితి ॥ పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం ॥ ౨౫ ॥ ౩౨ ॥ సాం

నహ్రియమాణాయా దేవేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ అదర్శనే హేతూనాహ ॥ క్షిప్రమిత్యాదినా ॥ రామబాణానాం బాణేభ్యః ॥ ౭ ॥ తి ॥ రామపరోక్షం తథా భయాన్మోగాత్పక్షాంతరం. అథవేతి ॥ హృదయం పతితం మనః ఉత్క్రాంతం. మన ఉత్క్రమణస్యైవ మరణత్వాత్ ॥ ౮ ॥ రావణస్యేతి ॥ పీడితేన పీడనేన ॥ ౧౪ ॥ అథవేతి ॥ నిహితాం భూగృహాదౌ స్థాపితాం మన్యే ॥ ౧౫ ॥ ఏవం పీడ్యమానాపి సీతా రావణస్య వశం న వ్రజేదిత్యాహ - జనకస్యేతి ॥ ౧౬ ॥ నను కిమేతాదృశవిచారేణ - గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతామిత్యత ఆహ ॥ వినష్టేత్యాది ॥ దృశ్యదేశే మాయయా అదర్శనం వినాశః. అదృశ్యదేశే అవస్థాపనం ప్రణాశః. రామవిశ్లేషజనితదుఃఖేన స్వయం మృతా వా ॥ ౧౭ ॥ నివేద్యమాన ఇతి ॥ దోషో వక్ష్యమాణః. అనివేదనే యథావృత్తాంతాకథనే దోషః - స్వామివంచనకరణరూపః స్యాత్ ॥ ౧౮ ॥ అస్మిన్నితి ॥ ప్రాప్తకాలం కాలోచితం. క్షమం సమర్థం కిం భవేత్. ఇతి మతం పక్షం భూయః ప్రవిచారయత్ ప్రవ్యచారయత్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౩ ॥ పరుషమితి ॥ పరుషం కర్ణకఠోరం. దారుణం భయంకరం - క్రూరముగ్రం - తీక్ష్ణమసహ్యం. ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం. సరామః ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం ॥ ౩౩ ॥ నేతి ॥ నిరోధేషు గృహాదిసంవృతప్ర

౨౬ ॥ పుత్రాన్మృతాన్సమీక్ష్యాథ నభవిష్యంతి మాతరః ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ కైకేయీ చ న సంశయః ॥ ౨౭ ॥
కృతజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః ॥ రామం తథాగతం దృష్ట్వా తతస్త్యక్ష్యతి జీవితం ॥ ౨౮ ॥ దుర్మనా వ్య
థితా దీనా నిరానందా తపస్వినీ ॥ పీడితా భర్తృశోకేన రుమా త్యక్ష్యతి జీవితం ॥ ౨౯ ॥ వాలిజేన తు దుఃఖేన పీడితా శోకక
ర్శితా ॥ పంచత్వం చ గతే రాజ్ఞి తారాపి న భవిష్యతి ॥ ౩౦ ॥ మాతాపిత్రోర్వినాశేన సుగ్రీవవ్యసనేన చ ॥ కుమారోఽప్యం
గదః కస్మాద్ధారయిష్యతి జీవితం ॥ ౩౧ ॥ భర్తృజేన తు దుఃఖేన హ్యభిభూతా వనౌకసః ॥ శిరాంస్యభిహనిష్యంతి తలైర్ము
ష్టిభిరేవ చ ॥ ౩౨ ॥ సాంత్వేనానుప్రదానేన మానేన చ యశస్వినా ॥ లాలితాః కపిరాజేన ప్రాణాంస్త్యక్ష్యంతి వాన
రాః ॥ ౩౩ ॥ న వనేషు న శైలేషు న నిరోధేషు వా పునః ॥ క్రీడామనుభవిష్యంతి సమేత్య కపికుంజరాః ॥ ౩౪ ॥ సపుత్ర
దారాస్సామాత్యా భర్తృవ్యసనపీడితాః ॥ శైలాగ్రేభ్యః పతిష్యంతి సమేత్య విషమేషు చ ॥ ౩౫ ॥ విషముద్బంధనం వా
పి ప్రవేశం జ్వలనస్య వా ॥ ఉపవాసమథో శస్త్రం ప్రచరిష్యంతి వానరాః ॥ ౩౬ ॥ ఘోరమారోదనం మన్యే గతే మయి
భవిష్యతి ॥ ఇక్ష్వాకుకులనాశశ్చ నాశశ్చైవ వనౌకసాం ॥ ౩౭ ॥ సోఽహం నైవ గమిష్యామి కిష్కింధాం నగరీమితః ॥ న చ
శక్ష్యామ్యహం ద్రష్టుం సుగ్రీవం మైథిలీం వినా ॥ ౩౮ ॥ మయ్యగచ్ఛతి చేహస్థే ధర్మాత్మానౌ మహారథౌ ॥ ఆశయా తౌ
ధరిష్యేతే వానరాశ్చ మనస్వినః ॥ ౩౯ ॥ హస్తాదానో ముఖాదానో నియతో వృక్షమూలికః ॥ వానప్రస్థో భవిష్యామి
హ్యదృష్ట్వా జనకాత్మజాం ॥ ౪౦ ॥ సాగరానూపజే దేశే బహుమూలఫలోదకే ॥ చితాం కృత్వా ప్రవేక్ష్యామి సమిద్ధమర
ణీసుతం ॥ ౪౧ ॥ ఉపవిష్టస్య వా సమ్యగ్లింగినీం సాధయిష్యతః ॥ శరీరం భక్షయిష్యంతి వాయసాః శ్వాపదాని చ ॥ ౪౨ ॥
ఇదం మహర్షిభిర్దృష్టం నిర్యాణమితి మే మతిః ॥ సమ్యగాపః ప్రవేక్ష్యామి న చేత్పశ్యామి జానకీం ॥ ౪౩ ॥ సుజాతమూ
లా సుభగా కీర్తిమాలా యశస్వినీ ॥ ప్రభగ్నా చిరరాత్రీయం మమ సీతామపశ్యతః ॥ ౪౪ ॥ తాపసో వా భవిష్యా
మి నియతో వృక్షమూలికః ॥ నేతః ప్రతిగమిష్యామి తామదృష్ట్వాసితేక్షణాం ॥ ౪౫ ॥ యదీతః ప్రతిగచ్ఛామి సీతామన
ధిగమ్య తాం ॥ అంగదస్సహ తైస్సర్వైర్వానరైర్న భవిష్యతి ॥ ౪౬ ॥ వినాశే బహవో దోషా జీవన్భద్రాణి పశ్యతి ॥ తస్మా
త్ప్రాణాన్ధరిష్యామి ధ్రువో జీవితసంగమః ॥ ౪౭ ॥ ఏవం బహువిధం దుఃఖం మనసా ధారయన్ముహుః ॥ నాధ్యగచ్ఛత్తదా

త్వేనేతి ॥ మానేన ప్రత్యుత్థానాదినా ॥ ౩౩ ॥ న వనేష్వితి ॥ నిరోధేషు గృహాదిసంవృతప్రదేశేషు ॥ ౩౫ ॥ విషమితి ॥ ప్రచరిష్యంతి కరిష్యంతీత్యర్థః. శ
స్త్రం శస్త్రపతనం ॥ ౩౬ ॥ ఘోరమితి ॥ ఆరోదనం ఆసమంతాద్రోదనం ॥ ౩౯ ॥ హస్తేతి ॥ హస్తాదానః హస్తపతితభోజీ. ముఖాదానః ముఖపతిత
భోజీ. వృక్షమూలికః వృక్షమూలవాసీ ॥ ౪౦ ॥ సాగరానూపజ ఇతి ॥ బహుమూలఫలోదక ఇతి స్వరూపకథనం. అరణీసుతం అరణ్యుత్పన్నం ॥ ౪౧ ॥
ఉపవిష్టస్యేతి ॥ ఉపవిష్టస్య ప్రాయోపవిష్టస్య. లింగినీం-లింగం సన్న్యాసః అనశనం తద్వతీ లింగినీ తాం. సాధయిష్యతః. లింగినమితి క్వచిత్పాఠః.
తత్ర లింగం శరీరం తద్వాన్ లింగీ ఆత్మా-తం సాధయిష్యతః. శరీరాదాత్మానం మోచయిష్యత ఇత్యర్థః శ్వాపదాని శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదయః ॥
౪౨ ॥ న చైవమాత్మత్యాగే దోష ఇత్యాహ, ఇదమితి ॥ నిర్యాణం మరణం. ఆపః అపః ॥ ౪౩ ॥ సుజాతేతి ॥ సుజాతమూలా ఆదౌ లంకాధిదేవతాజ
యేన శోభనప్రారంభా. సుభగా చంద్రోదయేన రమ్యా. కీర్తిమాలా మమ కీర్తిమయమాలా. యశస్వినీ హనుమతో లంకాప్రవేశరాత్రిరితి లోకే
విఖ్యాతా. చిరరాత్రిః జాగరణేన దీర్ఘభూతా రాత్రిః. ప్రభగ్నా సమాప్తా. ఏవం కల్యాణీయం రాత్రిః సీతామపశ్యతో మే వ్యర్థైవ జాతేత్యర్థః. కృ
దికారాదక్తిన ఇతి దీర్ఘః ॥ ౪౪ ॥ ఆత్మత్యాగాపేక్షయా తాపసభావ ఏవ జ్యాయానిత్యాహ. తాపస ఇతి ॥ వాశబ్దోఽవధారణే ॥ ని ॥ వా స్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థే చ సముచ్చయ ఇతి విశ్వః ॥ ౪౫ ॥ మాభూత్సుగ్రీవసమీపగమనం, అంగదాదిభిస్సంయుజ్యతామిత్యాశంక్యాహ. యదీత
ఇతి ॥ ౪౬ ॥ వినాశ ఇతి ॥ బహవో దోషాః పూర్వోక్తాస్సర్వవినాశాదయః. సంగమః శ్రేయస్సంగమః ॥ ౪౭ ॥ రావణమితి ॥ ప్రత్యాచీర్ణం ప్రత్యా

దేశేషు ॥ ౩౮ ॥ మయీతి ॥ ధరిష్యతే. ప్రాణానితి శేషః ॥ ౩౯ ॥ హస్తేతి ॥ హస్తాదానః హస్త[illegible] ముఖాదానః ముఖపతితభో
జీ- వృక్షమూలికః వృక్షమూలవాసీ ॥ ౪౦ ॥ సాగరేతి ॥ అరణీసుతం అగ్నిం ॥ ౪౧ ॥ ఉపవిష్టస్యేతి ॥ ఉపవిష్టస్య ప్రాయోపవిష్టస్య- లింగినం లిం
గం శరీరమస్యాస్తీతి లింగీ- తం ఆత్మానమిత్యర్థః. సాధయిష్యతః శరీరాన్మోచయిష్యతః. శ్వాపదాని శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదయః ॥ ౪౨ ॥ న చా
త్మహత్యాదోషోఽపీత్యాహ-ఇదమితి ॥ నిర్యాణం మరణం. ఆపః అపః ॥ ౪౩ ॥ సుజాతేతి ॥ ఆదిత ఆరభ్య సీతాన్వేషణోపయుక్తతయా శోభనమూ
లా. సుభగా సీతాన్వేషణసౌకర్యాపాదకచంద్రికయా మనోహరా - కీర్తిమాలా కీర్తనం కీర్తిః సీతాన్వేషణసహకారిణీతి సర్వైః క్రియమా
ణా కీర్తిరేవ మాలా యస్యాస్సా- యశస్వినీ హనుమల్లంకాప్రవేశరాత్రిరితి ఖ్యాతిమతీ. చిరరాత్రిః చిరకాలవిశిష్టరాత్రిః - దీర్ఘరాత్రిరితి యా
వత్. అనేన రామకార్యసహాయేచ్ఛయా రాత్రిరపి వర్ధితవతీత్యవగమ్యతే- సీతామపశ్యతో మమ ప్రభగ్నా నిష్ఫలా జాతేత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ పూర్వో
క్తయోః తాపసపక్షమరణపక్షయోః ప్రథమం పక్షమవలంబ్యాహ ॥ తాపస ఇత్యాదినా ॥ ౪౫ ॥ వినాశ ఇతి ॥ జీవితసంగమః జీవితే సంగమః శ్రేయ

పారంశోకస్యకపికుంజరః ॥ ౪౮ ॥ రావణంవావధిష్యామిదశగ్రీవంమహాబలం। కామమస్తుహృతాసీతాప్రత్యాచీ ర్ణంభవిష్యతి ॥ ౪౯ ॥ అథవైనంసముత్క్షిప్యఉపర్యుపరిసాగరం।రామాయోపహరిష్యామిపశుంపశుపతేరివ॥ ౫౦॥ ఇతిచింతాంసమాపన్నస్సీతామనధిగమ్యతాం।ధ్యానశోకపరీతాత్మాచింతయామాసవానరః॥ ౫౧॥ యావత్సీతాం హిపశ్యామిరామపత్నీంయశస్వినీం।తావదేతాంపురీంలంకాంవిచినోమిపునఃపునః ॥ ౫౨॥ సంపాతివచనాచ్చాపి రామంయద్యానయామ్యహం।అపశ్యన్రాఘవోభార్యాంనిర్దహేత్సర్వవానరాన్ ॥ ౫౩॥ ఇహైవనియతాహారోవ త్స్యామినియతేంద్రియః।నమత్కృతేవినశ్యేయుస్సర్వేతేనరవానరాః ॥ ౫౪ ॥ అశోకవనికాచేయందృశ్యతేయా మహాద్రుమా।ఇమామధిగమిష్యామినహీయంవిచితామయా ॥ ౫౫ ॥ వసూన్రుద్రాంస్తథాదిత్యానశ్వినౌమరుతో పిచ।నమస్కృత్వాగమిష్యామిరక్షసాంశోకవర్ధనః ॥ ౫౬ ॥ జిత్వాతురాక్షసాన్సర్వానిక్ష్వాకుకులనందినీం। సం ప్రదాస్యామిరామాయయథాసిద్ధింతపస్వినే ॥ ౫౭ ॥ సముహూర్తమివధ్యాత్వాచింతావగ్రథితేంద్రియః। ఉద తిష్ఠన్మహాతేజాహనూమాన్మారుతాత్మజః॥ ౫౮॥ నమోస్తురామాయసలక్ష్మణాయదేవ్యైచతస్యైజనకాత్మజాయై। నమోస్తు రుద్రేంద్రయమానిలేభ్యో నమోస్తు చంద్రార్కమరుద్గణేభ్యః ॥ ౫౯ ॥ సతేభ్యస్తునమస్కృత్యసుగ్రీవా యచమారుతిః॥ దిశస్సర్వాస్సమాలోక్యహ్యశోకవనికాంప్రతి ॥ ౬౦ ॥ సగత్వామనసాపూర్వమశోకవనికాంశు భాం॥ఉత్తరంచింతయామాసవానరోమారుతాత్మజః॥ ౬౧॥ ధ్రువంతురక్షోబహులాభవిష్యతివనాకులా॥అశోకవని కాచింత్యాసర్వసంస్కారసంస్కృతా ॥ ౬౨ ॥ రక్షిణశ్చాత్రవిహితానూనంరక్షంతిపాదపాన్॥భగవానపిసర్వా త్మానాతిక్షోభంప్రవాతివై॥ ౬౩ ॥ సంక్షిప్తోయంమయాత్మాచరామార్థేరావణస్యచ ॥ సిద్ధింమేసంవిధాస్యంతిదే వాస్సర్షిగణాస్త్విహ ॥ ౬౪ ॥ బ్రహ్మాస్వయంభూర్భగవాన్దేవాశ్చైవదిశంతుమే॥ సిద్ధిమగ్నిశ్చవాయుశ్చపు

చరితం-ప్రతికృతమితియావత్ ॥ రా॥ రావణమితి॥ వాశబ్దోవధారణే-హృతాసీతా కామమస్తుయథాతథావాభవతు.రావణంవధిష్యామ్యేవ.వ ధేనకింభవిష్యతీత్యత్రాహ.ప్రత్యాచీర్ణంభవిష్యతీతి.ప్రత్యాచీర్ణంప్రత్యాచరణం.వైరనిర్యాతనమితియావత్ ॥ ౪౯॥ అథవేతి॥ పశుంపశు పతేరివేతి. పశుపతేఃఅగ్నేః పశుంఅజమివ॥ఇదంపశుంపశుపతేతేఅద్యబధ్నామ్యగ్న ఇతిశ్రుతేః । అనేనానుప్రాప్తత్వముక్తం॥ ౫౦॥ఇతీతి॥ ప్రథ మంచింతాప్రచారః. తతోధ్యానంజ్ఞాతవ్యవిషయనిరంతరప్రత్యయః. తతశ్చింతేతిదురంతచింతోచ్యతే ॥ ౫౧ ॥ చింతాప్రకారమాహ.యావది తి॥౫౨॥ యదిపూర్వమేవసంపాతివచనప్రామాణ్యేనరామోత్రానీయేతతదామహాన్ప్రమాదస్స్యాదిత్యాహ.సంపాతీతి॥ ౫౬॥ జిత్వేతి॥ సిద్ధింతపఃఫలం ॥ ౫౭ ॥ సర్వాన్దేవాన్నమస్యంతిరామస్యార్థేయశస్వినఇత్యుక్తరీత్యాఅభిమతలాభత్వరయాసర్వాన్నమస్కరోతి.నమో స్త్వితి ॥ ౫౯॥ సతేభ్యస్త్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥నమస్కృత్యాలోకనరూపక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం . సమస్కృత్యఅశోకవని కాంప్రతిఉద్దిశ్యసర్వాదిశస్సమాలోక్య అశోకవనికాంపరిచ్ఛేత్తుం తస్యాస్సర్వాదిశోదృష్ట్వాతాం మనసాగత్వాఉత్తరం చింతయామాసేతి యోజనా.అశోకశబ్దస్సంక్షేపేవ్యాఖ్యాతః॥ ౬౧॥ ధ్రువమితి॥ రక్షోబహులారక్షకరాక్షసబహులా. వనాకులాజలావృతా.ద్రుమషండమం డితావా.సర్వసంస్కారైఃకర్షణతృణనిరసనాదిభిఃసంస్కృతాకృతాతిశయాధానా. అశోకవనికాధ్రువంచింత్యాభవిష్యతి. అవశ్యమన్వే షణీయాభవేదిత్యర్థః॥ ౬౨॥ రక్షిణఇతి॥ అత్రఅశోకవనికాయాం.విహితాఃనియుక్తాః.సర్వాత్మా,సర్వమాప్నోతీతిసర్వాత్మావాయుః.సో పినాతిక్షోభంప్రవాతి-అతికంపనపూర్వకంనాత్రసంచరతీత్యర్థః॥ ౬౩ ॥ ఏవంభూతప్రదేశేభవతఃకథంగమనమిత్యాశంక్యాహ. సంక్షిప్తఇతి॥ మయా. అయమాత్మాదేహః. రామార్థేరామప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం. రావణస్యచార్థేరావణాదృశ్యత్వార్థంచ. సంక్షిప్తఃఅల్పీకృతః.ఏవంమ యాకార్యానుకూల్యోయత్నఃకృతః, కార్యసిద్ధింతుదేవావిధాస్యంతీత్యాహ.సిద్ధిమితి॥ సంవిధాస్యంతిదదత్విత్యర్థః॥ ౬౪॥ బ్రహ్మేత్యాది॥శర్వః

స్సంగమః॥౪౮॥ కింవైన్యేనవిక్రమిష్యామీత్యాహ॥ రావణమితి॥ హృతాసీతాకామమస్తుయథాతథావాభవతు. రావణంవధిష్యామ్యే వ- తేనకిం- ప్రత్యాచీర్ణంప్రత్యాచరణంవైరనిర్యాతనమితియావత్ ॥ ౫౧॥ చింతాప్రకారమేవాహ. యావదితి॥ పశ్యామివిచినోమీతిలట్ భవిష్యదర్థే॥ ౫౨॥ సీతామదృష్ట్వైవ సంపాతివచనాద్రామఃసమానీయేత తదామహాననర్థోభవేదిత్యాహ . సంపాతీతి॥ ౫౩॥ ఇహై తి॥ వినశ్యేయుఃసీతామదృష్ట్వాతత్రమద్గమనానంతరమితిభావః॥ ౫౬॥ జిత్వేతి॥ సిద్ధిమివతపఃఫలమివ॥ ౫౭॥ సఇతి॥చింతావిగ్రథితేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః॥ ౫౯॥ సత్వితి॥ సుగ్రీవాయచేత్యత్రనమశ్చక్రఇతికరోతేర్విపరిణామః.అశోకవనికాంగతఃమనసేతి శేషః . అశోకవనికాం ప్రతీతిపాఠేసమాలోకయదిత్యాలోకయతేర్విపరిణామఃఅన్యథాతచ్ఛబ్దోతిరిచ్యతే॥౬౦॥ సఇతి॥ మనసాగత్వాగంతుంనిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉత్త రంఉత్తరకర్తవ్యం. వనాకులాకాననావృతా॥ ౬౨॥ రక్షిణఇతి॥ అత్రఅశోకవనికాయాం.నిహితాఃనియుక్తాః. సర్వాత్మావాయుః॥౬౩॥ సంక్షిప్తఇతి ॥ రామార్థేరావణస్యచేతిగూఢవృత్త్యాసీతాదర్శనస్యాకాంక్షితత్వాత్ రావణదర్శనపరిహారార్థత్వాచ్చోభయార్థత్వం॥

రుహూతశ్చ వజ్రభృత్ । వరుణః పాశహస్తశ్చ సోమాదిత్యౌ తథైవ చ ॥ అశ్వినౌ చ మహాత్మానౌ మరుతశ్శర్వ ఏవ చ ॥౬౫॥
సిద్ధిం సర్వాణి భూతాని భూతానాం చైవ యః ప్రభుః ॥ దాస్యంతి మమ యే చాన్యే హ్యదృష్టాః పథిగోచరాః ॥ ౬౬॥ తదు
న్నసం పాండురదంతమవ్రణం శుచిస్మితం పద్మపలాశలోచనం । ద్రక్ష్యే తదార్యావదనం కదాన్వహం ప్రసన్నతారాధిపతు
ల్యదర్శనం ॥౬౭॥ క్షుద్రేణ పాపేన నృశంసకర్మణా సుదారుణాలంకృతవేషధారిణా । బలాభిభూతా హ్యబలా తపస్వి
నీ కథన్ను మే దృష్టిపథేద్య సా భవేత్ ॥౬౮॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- త్రయోదశస్సర్గః. ********************
స ముహూర్తమివ ధ్యాత్వా మనసా చాధిగమ్య తాం । అవప్లుతో మహాతేజాః ప్రాకారం తస్య వేశ్మనః ॥ ౧ ॥ స తు
సంహృష్టసర్వాంగః ప్రాకారస్థో మహాకపిః । పుష్పితాగ్రాన్వసంతాదౌ దదర్శ వివిధాన్ ద్రుమాన్ ॥ సాలానశోకా
న్భవ్యాంశ్చ చంపకాంశ్చ సుపుష్పితాన్ । ఉద్దాలకాన్నాగవృక్షాంశ్చూతాన్కపిముఖానపి ॥ ౩ ॥ అథామ్రవణసంఛ
న్నాం లతాశతసమావృతాం । జ్యాముక్త ఇవ నారాచః పుప్లువే వృక్షవాటికాం ॥ ౪ ॥ స ప్రవిశ్య విచిత్రాం తాం విహగై
రభినాదితాం । రాజతైః కాంచనైశ్చైవ పాదపైస్సర్వతో వృతాం ॥ విహగైర్మృగసంఘైశ్చ విచిత్రాం చిత్రకాన
నాం । ఉదితాదిత్యసంకాశాం దదర్శ హనుమాన్కపిః ॥ వృతాం నానావిధైర్వృక్షైః పుష్పోపగఫలోపగైః । కోకిలైర్భృం
గరాజైశ్చ మత్తైర్నిత్యనిషేవితాం ॥ ప్రహృష్టమనుజే కాలే మృగపక్షిసమాకులే । మత్తబర్హిణసంఘుష్టాం నానాద్వి
జగణాయుతాం ॥ ౮ ॥ మార్గమాణో వరారోహాం రాజపుత్రీమనిందితాం । సుఖప్రసుప్తాన్విహగాన్ బోధయామా
స వానరః ॥ ౯ ॥ ఉత్పతద్భిర్ద్విజగణైః పక్షైస్సాలాస్సమాహతాః । అనేకవర్ణా వివిధా ముముచుః పుష్పవృష్టయః ॥౧౦॥
పుష్పావకీర్ణశ్శుశుభే హనుమాన్మారుతాత్మజః । అశోకవనికామధ్యే యథా పుష్పమయో గిరిః ॥౧౧॥ దిశస్సర్వాః ప్రధా
వంతం వృక్షషండగతం కపిం । దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని వసంత ఇతి మేనిరే ॥ ౧౨ ॥ వృక్షేభ్యః పతితైః పుష్పైరవకీర్ణా
పృథగ్విధైః । రరాజ వసుధా తత్ర ప్రమదేవ విభూషితా ॥౧౩॥ తరస్వినా తే తరవస్తరసాభిప్రకంపితాః । కుసుమాని వి
చిత్రాణి ససృజుః కపినా తదా ॥ ౧౪॥ నిర్ధూతపత్రశిఖరాశ్శీర్ణపుష్పఫలా ద్రుమాః । నిక్షిప్తవస్త్రాభరణా ధూర్తా
ఇవ పరాజితాః ॥౧౫॥ హనూమతా వేగవతా కంపితాస్తే నగోత్తమాః । పుష్పపర్ణఫలాన్యాశు ముముచుః పుష్పశాలినః ॥

ఉక్తమర్థం పునస్సంగ్రహేణాహ, సిద్ధిం సర్వాణి భూతానీతి ॥ భూతానాం ప్రభుః ఉక్తబ్రహ్మరుద్రాద్యధిపతిః- పరిశేషాద్విష్ణురిత్య
వగమ్యతే- పంథాః గోచరః యేషాం తే పథిగోచరాః మార్గవర్తినః ॥ ౬౬ ॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ కారణాత్ . ఉన్నతా నాసికా యస్య తదున్న
సం ॥ ఉపసర్గాచ్చేతి సమాసాంతో ఽచ్ ప్రత్యయః - నసాదేశశ్చ - అవ్రణం అనవద్యం - తత్ అభిజ్ఞాతత్వేన రామేణ నివేదితం ॥ ౬౭ ॥ క్షుద్రే
ణేతి ॥ సుదారుణాలంకృతవేషధారిణా సుదారుణత్వేప్యాపాతప్రసన్నవేషధారిణా ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృం
గారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోదశస్సర్గః. ....*
స ముహూర్తమిత్యాది ॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ప్రాకారం అశోకవనికాప్రాకారం. తస్య వేశ్మనః రావణస్య గృహాత్ - అవప్లుతః
ప్రాప్తః ॥ ౧ ॥ స త్వితి ॥ సంహృష్టసర్వాంగః పులకితసర్వాంగః- వసంతాదౌ * పౌర్ణమాస్యమాసాః సంపాద్యేతి పక్షమనుసృత్య ఫాల్గునపౌ
ర్ణమాసీప్రభృతి పూర్వదినత్వేన వసంతాదావిత్యుక్తం. సాలాన్ సర్జకాన్ - భవ్యాన్ శుభాన్ నిత్యశోకవిశేషణం- యద్వా భవం రుద్రమర్హంతీతి భ
వ్యాన్ రుద్రప్రియపుష్పాన్ వృక్షవిశేషాన్. ఉద్దాలకాన్ బహువారకాన్ . నాగవృక్షాన్ నాగకేసరవృక్షాన్. కపిముఖాన్ మర్కటకాన్ ॥ ౩ ॥
౪ ॥ స ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ కాంచనైః కాంచనమయైరివ స్థితైః . చిత్రకాననాం చిత్రావాంతరవనాం. చంపకవనం చూతవనమిత్యేవంవిధవనవతీం-
పుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతి పుష్పోపగాః పుష్పసంపన్నాః తైః. ఫలోపగైః ఫలసంపన్నైః. ప్రహృష్టమనుజే కాలే వసంతే- వసంతస్య ప్రచురమన్మథత్వా
త్ ప్రహృష్టమనుజత్వం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఉత్పతద్భిరితి ॥ సాలాః వృక్షాః ॥ ని ॥ అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః ॥ పుష్పవృష్టయః పుష్పవృష్టిః ॥౧౦॥౧౪॥ నిర్ధూ

సిద్ధిమితి ॥ దాస్యంతి- దదతీత్యర్థః. పథిగోచరాః దృష్టాః అదృష్టాశ్చ యే తే సిద్ధిం దాస్యంతు ॥ ౬౬ ॥ తదితి ॥ సమున్నతా నాసా యస్య
తత్సమున్నసం. అవ్రణమనవద్యం ॥ ౬౭ ॥ క్షుద్రేణేతి ॥ సుదారుణత్వేప్యలంకృతవేషధారిణా ప్రసన్నవేషధారిణా రావణేనేతి శేషః ॥౬౮॥ ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రయోదశస్సర్గః. *****
స ఇతి ॥ తాం అశోకవనికాం మనసా అధిగమ్య తత్ర మనో నిధాయేత్యర్థః . తస్య రావణస్య వేశ్మనః వేశ్మప్రాకారాదిత్యర్థః . ప్రాకారం వన
ప్రాకారం అవప్లుతః ప్రాప్తః ॥ ౩ ॥ అథేతి ॥ ఆమ్రవణం చూతవనం ॥ ౪ ॥ * విహగైరితి ॥ చిత్రకాననాం చిత్రద్రుమషండాం * వృతామితి ॥ పుష్పో
పగఫలోపగైః పుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతి పుష్పోపగాః పుష్పసంపన్నాః ఏవం ఫలోపగాః * ప్రహృష్టమనుజే ప్రహృష్టజనే కాలే వసంతాదావిత్యర్థః ॥
౯ ॥ ఉత్పతద్భిరితి ॥ పుష్పవృష్టయః పుష్పవృష్టిః ॥ ౧౪ ॥ నిర్ధూతేతి ॥ ధూర్తాః అక్షధూర్తాః ॥ ౧౬ ॥ విహంగేతి ॥ స్కంధమాత్రాశ్రయాః స్కంధా

౧౬॥విహఙ్గసఙ్ఘైర్హీనాస్తే స్కన్ధమాత్రాశ్రయా ద్రుమాః। బభూవురగమాస్సర్వే మారుతేనేవ నిర్ధుతాః॥౧౭॥ నిర్ధూతకేశీ యువతిర్యథా మృదితవర్ణకా। నిష్పీతశుభదన్తోష్ఠీ నఖైర్దన్తైశ్చ విక్షతా॥ తథా లాఙ్గూలహస్తైశ్చ చరణాభ్యాం చ మర్దితా। బభూవాశోకవనికా ప్రభగ్నవరపాదపా॥౧౯॥ మహాలతానాం దామాని వ్యధమత్తరసా కపిః। యథా ప్రావృషి విన్ధ్యస్య మేఘజాలాని మారుతః ॥ ౨౦ ॥ స తత్ర మణిభూమీశ్చ రాజతీశ్చ మనోరమాః। తథా కాఞ్చనభూమీశ్చ దదర్శ విచరన్కపిః॥వాపీశ్చ వివిధాకారాః పూర్ణాః పరమవారిణా। మహార్హైర్మణిసోపానైరుపపన్నాస్తతస్తతః॥ముక్తాప్రవాళసికతాః స్ఫాటికాన్తరకుట్టిమాః। కాఞ్చనైస్తరుభిశ్చిత్రైస్తీరజైరుపశోభితాః॥ఫుల్లపద్మోత్పలవనాశ్చక్రవాకోపకూజితాః। నత్యూహరుతసఙ్ఘుష్టా హంససారసనాదితాః॥దీర్ఘాభిర్ద్రుమయుక్తాభిస్సరిద్భిశ్చ సమన్తతః।అమృతోపమతోయాభిశ్శివాభిరుపసంస్కృతాః॥ లతాశతైరవతతాస్సన్తానకుసుమావృతాః। నానాగుల్మావృతఘనాః కరవీరకృతాన్తరాః ॥ ౨౬ ॥ తతోఽమ్బుధరసఙ్కాశం ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిమ్।విచిత్రకూటం కూటైశ్చ సర్వతః పరివారితమ్ ॥ శిలాగృహైరవతతం నానావృక్షైస్సమావృతమ్। దదర్శ హరిశార్దూలో రమ్యం జగతి పర్వతమ్॥ ౨౮ దదర్శ చ నగాత్తస్మాన్నదీం నిపతితాం కపిః। అఙ్కాదివ సముత్పత్య ప్రియస్య పతితాం ప్రియామ్॥ జలే నిపతితాగ్రైశ్చ పాదపైరుపశోభితామ్। వార్యమాణామివ క్రుద్ధాం ప్రమదాం ప్రియబన్ధుభిః॥ పునరావృత్తతోయాం చ దదర్శ స మహాకపిః। ప్రసన్నామివ కాన్తస్య కాన్తాం పునరుపస్థితామ్॥౩౦॥ తస్యాదూరాత్స పద్మిన్యో నానాద్విజగణాయుతాః। దదర్శ హరిశార్దూలో హనుమాన్మారుతాత్మజః॥ ౩౨॥ కృత్రిమాం దీర్ఘికాం చాపి పూర్ణాం శీతేన వారిణా।మణిప్రవరసోపానాం ముక్తాసికతశోభితామ్ ॥ వివిధైర్మృగసఙ్ఘైశ్చ విచిత్రాం చిత్రకాననామ్। ప్రాసాదైస్సుమహద్భిశ్చ నిర్మితైర్విశ్వకర్మణా॥కాననైః కృత్రిమైశ్చాపి సర్వతస్సమలఙ్కృతామ్॥ ౩౪॥ యే కేచిత్పాదపాస్తత్ర పుష్పోపగఫలోపగాః॥ సచ్ఛత్రాస్సవితర్దీకాః సర్వే సౌవర్ణవేదికాః॥ ౩౫ ॥ లతాప్రతానైర్బహుభిః పర్ణైశ్చ బహుభిర్వృతామ్॥ కాఞ్చనీం శింశుపామేకాం దదర్శ హనుమాన్కపిః।వృతాం హేమమయీభిస్తు వేదికాభిస్సమన్తతః ॥౩౬ ॥ సోఽపశ్యద్భూమిభాగాంశ్చ గర్తప్రస్రవణాని చ।సువర్ణవృక్షానపరాన్దదర్శ శిఖిసన్నిభాన్॥ ౩౭ ॥ తేషాం ద్రుమాణాం ప్రభయా మేరోరివ

తేతి॥ ధూతాః అత్యుద్ధూతాః॥ ౧౫॥ ౧౬॥ విహఙ్గేతి ॥ స్కన్ధమాత్రాశ్రయాః పుష్పాదీనామనాశ్రయా ఇత్యర్థః -అతఏవ అగమాః అగమ్యాః- అసేవ్యా ఇత్యర్థః- నిర్ధుతాః కమ్పితాః॥ ౧౭॥ నిర్ధూతకేశీతి॥ మృదితవర్ణకా మృష్టాఙ్గరాగా॥ అఙ్గభాగస్సమాలమ్భో వర్ణకశ్చ విలేపనమిత్యుక్తేః। నిష్పీతశుభదన్తోష్ఠీ నిష్పీతతయా శుభదన్తతుల్యోష్ఠీ॥ మహాలతానామితి॥ లతానాం దామాని ప్రతానాని ॥ ౨౦॥ సతత్రేత్యాది॥ నత్యూహాః దాత్యూహాః- సన్తానకాః కల్పవృక్షాః తైస్సమావృతాః-ఘనాః నిబిడాః-నానాగుల్మావృతాశ్చ తాః ఘనాశ్చేతి సమాసః కరవీరకృతాన్తరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః॥౨౬॥తత ఇత్యాది॥ జగతి లోకే రమ్యం -ఏతత్సదృశం రమ్యం కిం చిన్నాస్తీత్యర్థః. పర్వతం దదర్శేత్యన్వయః॥౨౭॥శిలాగృహైరితి॥జగతి పర్వతం-జగతీశబ్దస్య హ్రస్వభావ ఆర్షః- జగతీ భూమిః- మృదితి యావత్ -తత్ప్రాధాన్యాజ్జగతిపర్వతమిత్యుక్తం- యద్వా జగతి పర్వత ఇతి సంజ్ఞా॥౨౮॥అథ నద్యాః కుపితయా నిర్గతయా సఖీసాన్త్వనేన పునరాగతయా సామ్యం దర్శయతి-దదర్శ చేతి॥పునరావృత్తతోయాం వృక్షాగ్రప్రతిహత్యా పునః పర్వతాభిముఖతోయప్రవాహామ్- ఉపమానే ఉపమేయే చాన్వయాయ దదర్శేతి పదద్వయమ్॥౩౦॥తస్యేతి॥తస్య పర్వతస్య. పద్మిన్యః పద్మినీః. కృత్రిమాం క్రియయా నిర్వృత్తాం- నిర్మితామిత్యర్థః॥౩౪॥యే కేచిదితి॥సచ్ఛత్రాః సవితానా ఇత్యర్థః-సవితర్దీకాః సవేదికాః-సౌవర్ణవేదికాః వితర్దీకారోహణార్థం సువర్ణమయసోపానవేదికాయుక్తాః॥౩౫॥౩౬॥తామితి॥ కాఞ్చనైస్తరుగణైః-

---

నామేవాశ్రయాః. న తు పత్రపుష్పాదీనామ్. అతఏవ అగమాః అగమ్యాః అసేవ్యా ఇతి యావత్. నిర్ధుతాః కమ్పితాః॥ ౧౭॥ నిర్ధూతేతి ॥ మృదితవర్ణకా మృదితాఙ్గరాగా॥ ౧౯॥ మహాలతానామితి ॥ దామాని సమూహాః॥ ౨౦ ॥ * వాపీరిత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యమ్. ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా వాపీర్దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః * లతాశతైరితి ॥ సన్తానకుసుమావృతాః కల్పవృక్షకుసుమావృతాః కరవీరకృతాన్తరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ గిరిం క్రీడాపర్వతం తస్య విశేషణం జగతి పర్వతమితి-హ్రస్వ ఆర్షః-జగతీ భూమిః మృదితి యావత్ తత్ప్రాధాన్యాజ్జగతిపర్వతమిత్యుక్తిః ॥౨౮ ॥ దదర్శేతి॥నిపతితాం నిర్గతామ్।అస్యా నద్యాః కుపితకాన్తాసామ్యం సార్ధశ్లోకద్వయేనాహ॥ అఙ్కాదితి ॥ పతితాం క్రోధాన్నిర్గతామ్. జలే నిపతితాగ్రైః పాదపైః ప్రియబన్ధుభిః వార్యమాణాం క్రుద్ధాం ప్రమదామివ ఉపశోభితామ్. అతఏవ కాన్తస్య ప్రసన్నామత ఏవ పునరుపస్థితాం కాన్తామివ పునరావృత్తతోయాం దదర్శేతి సమ్బన్ధః॥ ౩౦॥ తస్యేతి॥ పద్మిన్యః పద్మినీః॥ ౩౨ ॥ కృత్రిమాం దీర్ఘికామిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయస్య దదర్శేతి పూర్వక్రియయా సమ్బన్ధః ॥ ౩౪ ॥ యే కేచిదితి ॥ సచ్ఛత్రా ఇత్యేతత్ శయనాసనాదీనాముపలక్షణమ్. సవితర్దీకాః సౌవర్ణవేదికాశ్చేతి మహావేదికోపరి కృతకాఞ్చనవేదికా ఆసన్నితి శేషః ॥ ౩౫ ॥ లతాప్రతా

దివాకరః|అమస్యతతదావీరః కాంచనోఽస్మీతివానరః|| ౩౯ ||తాంకాంచనై స్తరుగణై ర్మారుతేనచవీజితాం|కింకిణీశతని
ర్ఘోషాందృష్ట్వావిస్మయమాగమత్|| ౪౦ || సపుష్పితాగ్రాంరుచిరాంతరుణాంకురపల్లవాం | తామారుహ్యమహా
బాహుశ్శింశుపాంపర్ణసంవృతాం|| ఇతోద్రక్ష్యామివైదేహీం రామదర్శనలాలసాం|ఇతశ్చేతశ్చదుఃఖార్తాంసంప
తంతీంయదృచ్ఛయా|| అశోకవనికాచేయందృఢంరమ్యాదురాత్మనః | చంపకైశ్చందనైశ్చాపివకుళైశ్చవిభూషితా|| ఇ
యంచనళినీరమ్యాద్విజసంఘనిషేవితా | ఇమాంసారామమహిషీనూనమేష్యతిజానకీ || సారామారామమహిషీరా
ఘవస్యప్రియాసతీ | వనసంచారకుశలానూనమేష్యతిజానకీ || అథవామృగశాబాక్షీవనస్యాస్యవిచక్షణా | వనమేష్యతి
సార్యేహరామచింతానుకర్శితా || రామశోకాభిసంతప్తా సాదేవీవామలోచనా | వనవాసేరతానిత్యమేష్యతేవనచా
రిణీ || వనేచరాణాంసతతంనూనంస్పృహయతేపురా | రామస్యదయితాభార్యాజనకస్యసుతాసతీ|| సంధ్యాకాలమ
నాశ్శ్యామాధ్రువమేష్యతిజానకీ | నదీంచేమాంశివజలాంసంధ్యార్థేవరవర్ణినీ || తస్యాశ్చాప్యనురూపేయమశోకవ
నికాశుభా| శుభాయాపార్థివేంద్రస్యపత్నీరామస్యసమ్మతా || యదిజీవతిసాదేవీతారాధిపనిభాననా|ఆగమిష్యతిసా
వశ్యమిమాంశివజలాంనదీం || ఏవంతుమత్వాహనుమాన్మహాత్మాప్రతీక్షమాణోమనుజేంద్రపత్నీం| అవేక్షమాణశ్చద
దర్శసర్వంసుపుష్పితేపర్ణఘనేనిలీనః||౫౨|| ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - చతుర్దశస్సర్గః. ****************

సవీక్షమాణస్తత్రస్థోమార్గమాణశ్చమైథిలీం | అవేక్షమాణశ్చమహీంసర్వాంతామన్వవైక్షత || ౧ || సంతా
నకలతాభిశ్చపాదపైరుపశోభితాం| దివ్యగంధరసోపేతాంసర్వతస్సమలంకృతాం || తాంసనందనసంకాశాంమృగప
క్షిభిరావృతాం | హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాంకోకిలాకులనిస్వనాం || కాంచనోత్పలపద్మాభిర్వాపీభిరుపశోభితాం|
బహ్వాసనకుథోపేతాంబహుభూమిగృహాయుతాం|| సర్వర్తుకుసుమైరమ్యాంఫలవద్భిశ్చపాదపైః | పుష్పితానామశో

ఉపలక్షితాం-తాంశింశుపాం- కింకిణీశతనిర్ఘోషాంకింకిణ్యఃక్షుద్రఘంటికాః తాసాంనిర్ఘోషోయస్యాః . యద్వాకింకిణీభిఃశతంఅనంతాఃని
ర్ఘోషాయస్యాస్సాతాం|| ౪౦ || సపుష్పితాగ్రామిత్యాద్యాసర్గసమాప్తేర్యేకంవాక్యం || ఇతోద్రక్ష్యామిఇమామారుహ్యద్రక్ష్యామి - ల్య
బ్లోపేపంచమి . దురాత్మనః రావణస్య . అథవేతిపక్షాంతరే . విచక్షణాతాపాపనోదనచతురా . అస్యవనస్యాశోకవనస్య. ఇహవనంనళినీ
పరిసరవర్తివనం. రామచింతానుకర్శితా సతీఏష్యతి - రామవిశ్లేషజనితతాపాపనోదనార్థమేతద్వనప్రదేశమాగమిష్యతీత్యర్థః. సాఆర్యే
తిపదచ్ఛేదః|| ఏష్యతేఏష్యతి. వనేచరాణాంస్పృహయతేవనేచరేభ్యస్స్పృహయతే. సంధ్యాకాలేమనఃయస్యాస్సాసంధ్యాకాలమనాః-సం
ధ్యోపాసనతత్పరేత్యర్థః. సంధ్యార్థేఏష్యతి- ప్రతిదినమితిశేషః . పర్ణఘనేపర్ణసమూహే . మహాత్మాసహాసమార్గ. పుష్పితాగ్రత్వాది
విశిష్టాంతామారుహ్యఇతోద్రక్ష్యామీత్యారభ్య ఆగమిష్యతి సావశ్యమిమాంశివజలాన్నదీమిత్యంతేన యః ప్రకారఉక్తః ఏవముక్తప్రకారేణమ
త్వామనుజేంద్రపత్నీంప్రతీక్షమాణఃఅవేక్షమాణః మార్గమాణఃసుపుష్పితేపర్ణఘనేనిలీనశ్చసర్వంవదర్శేత్యన్వయః|| ౫౨|| ఇతిశ్రీగో
విందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్దశస్సర్గః ************
సవీక్షమాణఇత్యాది|| సఃతత్రస్థఃశింశుపాస్థః. మైథిలీంమార్గమాణఃమైథిలీమార్గణాద్ధేతోః*లక్షణహేత్వోఃక్రియాయాఇతిశానచ్. వీక్ష
మాణఃవివిధంచక్షుర్వ్యాపారంకుర్వన్ మహీంచావేక్షమాణః సర్వాంతాంఅశోకవనికాంఅన్వవైక్షతేత్యన్వయః || ౧ || సంతానకలతాభిరిత్యాది||బహ్వా

సైరితిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం || ౩౮ || తేషామితి|| మేరోఃప్రభయేవద్రుమాణాంప్రభయా. కాంచనఃకాంచనమయోఽస్మీత్యమన్యత||౩౯||త
దితి||తరుగణైరుపలక్షితంతద్వనందృష్ట్వా|| ౪౦|| సుపుష్పితాగ్రామితి || శింశుపామారుహ్యవక్ష్యమాణమచింతయదితిశేషః||౪౧||చింతాప్రకార
మేవాహ || ఇతోద్రక్ష్యామీత్యాదినా*అశోకవనికేతి || చందనాదిభిర్భూషితారమ్యేయమశోకవనికా. దురాత్మనోరావణస్యరావణసంబంధినీ
దృఢంధ్రువం * ఇయమితి|| ద్విజసంఘనిషేవితా ఇయంచనళినీరమ్యా సారామమహిషీఇమాంనళినీంనూనమేష్యతీతియోజనా*సారామేతి||
వనసంచారకుశలా రామమహిషీత్వాదుద్యానవనసంచారచతురేత్యర్థః * అథవేతి-పక్షాంతరే.వనస్యాస్యఅశోకవనస్యవిచక్షణావనస్థ్యుపా
ధిసుఖానుభవచతురేత్యర్థః || ఇహవనం-నళినీపరిసరవర్తివనం.వనేచరాణాంస్పృహయతేకుశలమితిశేషః* సంధ్యాకాలమనాఃసంధ్యా
కాలేమనోయస్యాఃసాతథా- సంధ్యావందనతత్పరేత్యర్థః* ఏవమితి||పర్ణఘనేపర్ణసాంద్రేపూర్వోక్తశింశుపావృక్షేనిలీనఆభూదితిశే
షః||౫౨||ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుర్దశస్సర్గః***

సవీక్షమాణఇతి || సఃహనుమాన్తత్రస్థఃశింశుపావర్ణఘనస్థః - శింశుపాతీక్ష్ణధారః(ఇరుగుడుమాను) మైథిలీంమార్గమాణఃమైథిలీమా
ర్గణాద్ధేతోః *లక్షణహేత్వోఃక్రియాయాఇతిశానచ్. వీక్షమాణఃవివిధంచక్షుర్వ్యాపారమహీంచావేక్షమాణః మహీంప్రత్యర్థోవీక్షణంకు
ర్వన్ సర్వాంతామశోకవనికామన్వవైక్షతేత్యన్వయః|| ౧|| * బహ్వేతి|| బహ్వాసనకుథోపేతాంబహ్వాసనైఃకుథైరాస్తరణైశ్చఉపేతాం. భూమి

శానాం శ్రియా సూర్యోదయప్రభాం ॥ ప్రదీప్తామివ తత్రస్థో మారుతిస్సముదైక్షత । నిష్పత్రశాఖాం విహగైః క్రియమాణామివాసకృత్ ॥ వినిష్పతద్భిశ్శతశశ్చిత్రైః పుష్పావతంసకైః । ఆమూలపుష్పనిచితైరశోకైశ్శోకనాశనైః ॥ పుష్పభారాతిభారైశ్చ స్పృశద్భిరివ మేదినీం । కర్ణికారైః కుసుమితైః కింశుకైశ్చ సుపుష్పితైః ॥ ౮॥ స దేశః ప్రభయా తేషాం ప్రదీప్త ఇవ సర్వతః ॥ ౯ ॥ పున్నాగాస్సప్తపర్ణాశ్చ చంపకోద్దాలకాస్తథా॥ వివృద్ధమూలా బహవశ్శోభంతే స్మ సుపుష్పితాః । శాతకుంభనిభాః కేచిత్కేచిదగ్నిశిఖోపమాః ॥ నీలాంజననిభాః కేచిత్తత్రాశోకాస్సహస్రశః॥ ౧౦॥ నందనం వివిధోద్యానం చిత్రం చైత్రరథం యథా ॥ అతివృత్తమివాచింత్యం దివ్యం రమ్యం శ్రియా వృతం । ద్వితీయమివ చాకాశం పుష్పజ్యోతిర్గణాయుతం ॥ పుష్పరత్నశతైశ్చిత్రం పంచమం సాగరం యథా। సర్వర్తుపుష్పైర్నిచితం పాదపైర్మధుగంధిభిః ॥ నానానినాదైరుద్యానం రమ్యం మృగగణైర్ద్విజైః । అనేకగంధప్రవహం పుణ్యగంధం మనోరమం ॥ శైలేంద్రమివ గంధాఢ్యం ద్వితీయం గంధమాదనం ॥ ౧౧ ॥ అశోకవనికాయాం తు తస్యాం వానరపుంగవః ॥ స దదర్శావిదూరస్థం చైత్యప్రాసాదముచ్ఛ్రితం । మధ్యే స్తంభసహస్రేణ స్థితం కైలాసపాండురం ॥ ప్రవాళకృతసోపానం తప్తకాంచనవేదికం । ముష్ణంతమివ చక్షూంషి ద్యోతమానమివ శ్రియా ॥ విమలం ప్రాంశుభావత్వాదుల్లిఖంతమివాంబరం॥ ౧౨॥ తతో మలినసంవీతాం రాక్షసీభిస్సమావృతాం ॥ ఉపవాసకృశాం దీనాం నిశ్శ్వసంతీం పునఃపునః । దదర్శ శుక్లపక్షాదౌ చంద్రరేఖామివామలాం ॥ మందప్రఖ్యాయమానేన రూపేణ రుచిరప్రభాం। పినద్ధాం ధూమజాలేన శిఖామివ విభావసోః॥ పీతేనైకేన సంవీతాం క్లిష్టేనోత్తమవాససా। సపంకామనలంకారాం విపద్మామివ పద్మినీం ॥ వ్రీళితాం దుఃఖసంతప్తాం పరిమ్లానాం తపస్వినీం । గ్రహేణాంగారకేణేవ పీడితామివ రోహిణీం ॥ అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం కృశామనశనేన చ। శోకధ్యానపరాం దీనాం నిత్యం దుఃఖపరాయణాం ॥ ప్రియం జనమపశ్యంతీం పశ్యంతీం రాక్షసీగణం । స్వగణేన

సనైః కుథైః ఆస్తరణైశ్చోపేతాం. భూమిగృహాణి బిలగృహాణి. సర్వర్తుకుసుమైః పాదపైః రమ్యామిత్యన్వయః. సూర్యోదయప్రభాం ఉద్యత్సూర్యప్రభాం. విహగైః నిష్పత్రశాఖాం క్రియమాణామివ స్థితాం. యుగపత్పాతిపక్షిపక్షవిహతపత్రతయా పత్రరహితశాఖామివ స్థితామిత్యర్థః. పుష్పావతంసకైః- చంచూపుటలగ్నపుష్పాలంకృతైరిత్యర్థః. ఆమూలేతి. ఆమూలం పుష్పైర్నిచితైః వ్యాప్తైః. పున్నాగాదౌ తథా దృష్టం. పుష్పభారః పుష్పసమూహః స ఏవాతిభారో యేషాం తైః. అశోకైరిత్యాదావుపలక్షణే తృతీయా. అశోకాదిభిరుపలక్షితాం సముదైక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౮ ॥ ౧౦ ॥ పునరశోకవనం వివిధోపమానదర్శనేన వర్ణయతి, నందనమిత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన॥ ఉద్యానం అశోకవనం అత్ర దదర్శేత్యపకృష్యతే. నందనం ఇంద్రక్రీడావనం. వివిధోద్యానం వివిధవృక్షషండం. చైత్రరథం కుబేరక్రీడావనం. నందనమతివృత్తమివ అతిక్రమ్య స్థితమివ. చైత్రరథం యథా చైత్రరథమివ చిత్రమిత్యన్వయః. ఆకాశసామ్యే సాధారణధర్మమాహ. పుష్పేతి॥ ఏవం సాగరాపమ్యే పుష్పరత్నేతి॥ ౧౧॥ అశోకవనికాయామిత్యాది॥ చైత్యప్రాసాదం చైత్యం బుద్ధమందిరం తదాకారం ప్రాసాదం. ప్రాంశుభావత్వాత్ దీర్ఘస్వభావత్వాత్ ॥ ౧౨ ॥ తత ఇత్యాది॥ మలినసంవీతాం మలినవస్త్రేణావృతాం. మలినైరంగైస్సంవీతాం వా. శుక్లపక్షాదావిత్యనేన వర్ధిష్ణుత్వం ద్యోతితం. మందప్రఖ్యాయమానేన ఇదంతదితి కథంచిత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానేన రూపేణోపలక్షితాం. పినద్ధామితి- మలినసంవీతత్వే ఉపమా. పినద్ధాం బద్ధాం. ఉత్తరీయరాహిత్యం ద్యోతయితుమేకేనేత్యుక్తిః. సపంకాం భూమేరావిర్భవంతీమివ స్థితాం. అనలంకారాం పుంకం నివర్త్య అలంకుర్వతో సన్నిధానాదలంకారరహితాం. విపద్మామివ పద్మినీం రామాగమనేప్యయమాశ్రయో నోత్సాదయితుమర్హతీత్యేవం మన్యమానాం. పద్మరహితాం సరసీమివ స్థితాం. గ్రహేణ క్రూరగ్రహేణ. ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. అశ్రువితి. కృశాం దీనామితి పునః పునరుక్తిః కార్శ్యదైన్యయోరతిశయప్ర

గృహాః భూబిలగృహాః ✻ సర్వర్తుకుసుమైః సర్వర్తుషు కుసుమాని యేషు తైః పాదపైరుపలక్షితాం . సూర్యోదయప్రభాం ఉద్యత్సూర్యప్రభామిత్యర్థః ✻ నిష్పత్రేతి ॥ పుష్పావతంసకైః పుష్పాణ్యవతంసవత్ ప్రతీయమానాని యేషాం పక్షిణాం తైః యుగపత్పాతిబహుపక్షిపక్షపిహితపర్ణతయా పత్రరహితశాఖామివ స్థితామిత్యర్థః . కించ ఆమూలపుష్పనిచితైః మూలాదారభ్య పుష్పపూర్ణైః ✻ పుష్పభారః పుష్పసమూహః. కుసుమితైః కర్ణికారాదిభిరుపలక్షితాం అశోకవనికామన్వవైక్షతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ తేషాం వృక్షాణాం ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇతి శేషః॥ ౯॥ పున్నాగా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ౧౦ ॥ అథ పునః ప్రకారాంతరేణాశోకవనం వర్ణయతి, నందనమిత్యాదినా ॥ వివిధోద్యానం నానావిధావాంతరవనవిచిత్రం యన్నందనం ఇంద్రోద్యానం, చైత్రరథం కుబేరోద్యానం, తదుభయమతివృత్తమతిక్రాంతమివ స్థితమిత్యర్థః ✻ పుష్పజ్యోతిర్గణాయుతం పుష్పాణ్యేవ జ్యోతిర్గణాః నక్షత్రగణాః. ఉద్యానం అశోకవనం అపశ్యదితి శేషః॥ ౧౧ ॥ అశోకవనికాయామిత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ చైత్యప్రాసాదం బుద్ధాందాకారప్రాసాదం. ప్రాంశుభావత్వాత్ ఉన్నతస్వరూపత్వాత్ ॥ ౧౨॥ తత ఇత్యారభ్య దుఃఖసంతప్తాం ... త్స్యగ్రంథస్య దదర్శేతి క్రియయా సంబంధః. మలినసంవీతాం మలినవస్త్రోపేతాం మందప్రఖ్యాయమా

మృగీం హీనాం శ్వగణాభివృతామివ ॥ నీలనాగాభయా వేణ్యా జఘనం గతయైకయా । నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీమివ ॥ సుఖార్హాం దుఃఖసంతప్తాం వ్యసనానామకోవిదామ్ ॥ ౨౫ ॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీమధికం మలినాం కృశామ్ ॥ తర్కయామాస సీతేతి కారణైరుపపాదిభిః ॥ ౨౬ ॥ హ్రియమాణా తదా తేన రక్షసా కామరూపిణా । యథారూపా హి దృష్టా వై తథారూపేయమంగనా ॥ ౨౭ ॥ పూర్ణచంద్రాననాం సుభ్రూం చారువృత్తపయోధరామ్ ॥ కుర్వంతీం ప్రభయా దేవీం సర్వా వితిమిరా దిశః । తాం నీలకేశీం బింబోష్ఠీం సుమధ్యాం సుప్రతిష్ఠితామ్ ॥ సీతాం పద్మపలాశాక్షీం మన్మథస్య రతిం యథా । ఇష్టాం సర్వస్య జగతః పూర్ణచంద్రప్రభామివ ॥ భూమౌ సుతనుమాసీనాం నియతామివ తాపసీమ్ । నిశ్శ్వాసబహుళాం భీరుం భుజగేంద్రవధూమివ ॥ శోకజాలేన మహతా వితతేన న రాజతీమ్ । సంసక్తాం ధూమజాలేన శిఖామివ విభావసోః ॥ తాం స్మృతీమివ సందిగ్ధామృద్ధిం నిపతితామివ । విహతామివ చ శ్రద్ధామాశాం ప్రతిహతామివ ॥ సోపసర్గాం యథా సిద్ధిం బుద్ధిం సకలుషామివ । అభూతేనాపవాదేన కీర్తిం నిపతితామివ ॥ రామోపరోధవ్యథితాం రక్షోహరణకర్శితామ్ । అబలాం మృగశాబాక్షీం వీక్షమాణాం తతస్తతః ॥ బాష్పాంబుపరిపూర్ణేన కృష్ణవక్రాక్షిపక్ష్మణా । వదనేనాప్రసన్నేన నిశ్శ్వసంతీం పునః పునః ॥ మలపంకధరాం దీనాం మండనార్హామమండితామ్ । ప్రభాం నక్షత్రరాజస్య కాలమేఘైరివావృతామ్ ॥ ౩౭ ॥ తస్య సందిదిహే బుద్ధిర్ముహుస్సీతాం నిరీక్ష్య తు । ఆమ్నాయానామయోగేన విద్యాం ప్రశిథిలామివ ॥ ౩౮ ॥ దుఃఖేన బుబుధే సీతాం హనుమాననలంకృతామ్ । సంస్కారేణ యథాహీనాం వాచమర్థాంతరం గతామ్ ॥ ౩౯ ॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీమనిందితామ్ । తర్కయామాస సీతేతి కారణైరుపపాదిభిః ॥ ౪౦ ॥ వైదేహ్యా యాని చాంగేషు తదా రామోఽన్వకీర్తయత్ । తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయత్ ॥ సు

దర్శనాయ. అత్ర ఉపవాసకృశాం కృశామనశనేనేత్యుక్త్వా పూర్వకాండాంతే ఇంద్రదత్తపాయసాశనవృత్తాంతః కల్పిత ఇతి తత్రైవోక్తమ్. నీలనాగాభయా కృష్ణసర్పతుల్యయా నీరదాపాయే శరది ॥ తన్నిశ్లోకి ॥ ౨౫ ॥ తామితి ॥ ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః. మందప్రఖ్యాయమానేనేత్యారభ్య సీతాం సమీక్ష్య ఉపపాదిభిః కారణైస్సీతేతి తర్కయామాసేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ ఏవం లింగైస్సీతేతి విచార్య ప్రత్యభిజ్ఞాయాపి తథా తర్కయామాసేత్యాహ. హ్రియమాణేతి ॥ ఇతి తర్కయామాసేతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ పూర్ణచంద్రాననామిత్యారభ్య విద్యాం ప్రశిథిలామివేత్యంతమేకం వాక్యమ్ ॥ సుభ్రూం సుభ్రువమ్. ఉవఙభావ ఆర్షః. కుర్వంతీమితి—దశమాసాన్ స్నానేన వినా మలినాపి ప్రభయా దిశః వితిమిరాః కుర్వంతీమితి ప్రభాతిశయోక్తిః. సుప్రతిష్ఠితాం సుప్రతిష్ఠితపాదతలామ్. న రాజతీం న రాజంతీమ్. తాం ప్రసిద్ధామ్. స్మృతిం మన్వాద్యుక్తిమ్. సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థామ్. బుద్ధిం సంపదమ్. నిపతితాం క్షీణామ్. విహతాం అవిశ్వాసబహుళామ్. ప్రతిహతాం అలబ్ధకార్యామ్. సోపసర్గాం సవిఘ్నామ్. సకలుషాం సకాలుష్యామ్. భావప్రధానో నిర్దేశః. అభూతేన అసత్యేన. రామోపరోధవ్యధితాం రామప్రాప్తినిరోధేన వ్యథితామ్. పునస్సీతాశబ్దో వ్యవహితానుస్మరణార్థః. ఆమ్నాయానాం వేదానామ్. అయోగేన అసంబంధేన. ప్రశిథిలాం అప్రాప్తప్రతిష్ఠామ్. విద్యాం వేదబాహ్యవిద్యామ్. యద్వా ఆమ్నాయానాం అభ్యాసానామభావేన ప్రశిథిలాం అస్థిరపదాం విద్యామివ సీతాం నిరీక్ష్య తస్య హనుమతో బుద్ధిస్సందిదిహే ఇత్యన్వయః. కార్శ్యమాలిన్యాదినా తిరోహితరూపత్వాదితి భావః ॥ ౩౮ ॥ దుఃఖేనేతి ॥ సంస్కారః శబ్దవ్యుత్పత్తిః తేన హీనామ్. అత ఏవ వివక్షితాదర్థాంతరం గతాం విపరీతార్థామిత్యర్థః. సంస్కారహీనతయా ప్రతిపిపాదయిషితార్థం వక్తుమశక్నువంతీమవివక్షితమర్థం బోధయంతీం వాచమివ. సమ్యగ్వ్యుత్పత్త్యభావాదర్థాంతరంగతాం వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రతిపాదయంతీమివ స్థితామిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ వైదేహ్యా ఇతి ॥ శాఖాయాం శోభంత ఇతి శాఖాశోభీని. భర్తృవిరహ

వేన ఇదం తదితి కథంచిదూహ్యమానేన రూపేణోపలక్షితామ్. క్లిష్టేన జీర్ణేన— నీలనాగాభయా కృష్ణసర్పతుల్యయా వనరాజ్యా ఉపలక్షితాం మహీమివ స్థితామ్ ॥ ౨౫ ॥ తామితి ॥ తాం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టామ్. ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః వక్ష్యమాణలింగైః సీతేతి తర్కయామాస— సంశయితవానిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ కారణాన్యేవాహ ॥ హ్రియమాణేతి ॥ అతః సీతేయమితి తర్కయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ కించ పూర్ణచంద్రేత్యాది ॥ సుభ్రూం సుభ్రువమ్. చంద్రప్రభామివేతి సర్వానందకరత్వముక్తమ్. భుజగేంద్రవధూమివేతి దుష్ప్రధర్షత్వమ్. శిఖామివ విభావసోరితి పాతివ్రత్యమ్. తాం ప్రసిద్ధామ్. స్మృతిః మన్వాదివాక్యమ్. దీర్ఘస్త్వార్షః. సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థామ్. సోపసర్గాం సాంతరాయామ్— సకలుషాం సకపటామ్. అభూతేనాపవాదేన మిథ్యాపవాదేన. రామోపరోధవ్యథితాం రామప్రాప్తినిరోధేన వ్యథితామ్. తస్య హనుమతః బుద్ధిః సందిదిహే— కార్శ్యమాలిన్యాదినాతిరోహితత్వాదితి భావః. ఆమ్నాయానామయోగేన అభ్యాసానామభావేన ॥ ౩౮ ॥ దుఃఖేనేతి ॥ దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ. సంస్కారేణ యథాహీనాం వాచమర్థాంతరంగతామ్— సంస్కారో వ్యుత్పత్తిః తయా హీనామ్ అత ఏవ వివక్షితాదర్థాంతరంగతాం విపరీతార్థం బోధయంతీమ్— సమ్యక్ వ్యుత్పత్త్యభావదశాయామర్థాంతరంగతా వాగ్వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రదర్శయతి, తద్వత్. సీతాం దుఃఖేన

కృతౌకర్ణవేష్టౌచశ్వదంష్ట్రౌచసుసంస్థితౌ । మణివిద్రుమచిత్రాణిహస్తేష్వాభరణానిచ ॥ శ్యామానిచిరయుక్తత్వాత్తథాసంస్థానవంతిచ॥౪౨॥ తాన్యేవైతానిమన్యేహంయానిరామోన్వకీర్తయత్ ॥ ౪౩॥ తత్రయాన్యవహీనానితాన్యహంనోపలక్షయే। యాన్యస్యానావహీనానితానీమానినసంశయః॥ ౪౪॥ పీతంకనకపట్టాభంస్రస్తంతద్వసనంశుభం। ఉత్తరీయంనగాసక్తంతదాదృష్టంప్లవంగమైః ॥ భూషణానిచముఖ్యానిదృష్టానిధరణీతలే। అనయైవాపవిద్ధానిస్వనవంతిమహాంతిచ॥౪౬॥ఇదంచిరగృహీతత్వాద్వసనంక్లిష్టవత్తరం। తథాపినూనంతద్వర్ణంతథాశ్రీమద్యథేతరత్॥ ౪౭ ॥ ఇయంకనకవర్ణాంగీరామస్యమహిషీప్రియా। ప్రణష్టాపిసతీయాస్యమనసోనప్రణశ్యతి॥ ౪౮॥ ఇయంసాయత్కృతే రామశ్చతుర్భిఃపరితప్యతే। కారుణ్యేనానృశంస్యేనశోకేనమదనేనచ ॥ స్త్రీప్రణష్టేతికారుణ్యాదాశ్రితేత్యానృశంస్యతః।పత్నీనష్టేతిశోకేనప్రియేతిమదనేనచ ॥ ౫౦ ॥ అస్యాదేవ్యాయథారూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం । రామస్యచయథారూపంతస్యేయమసితేక్షణా ॥ ౫౧ ॥ అస్యాదేవ్యామనస్తస్మింస్తస్యచాస్యాంప్రతిష్ఠితం । తేనేయంసచధర్మా

కాలేభూషణధారణస్యానుచితత్వాత్ స్వాంగేభ్యఉన్ముచ్యశాఖాయాంన్యస్తానీత్యర్థః.కర్ణవేష్టౌకుండలే ॥ ని॥ కర్ణికాతాళపత్రంస్యాత్కుండలంకర్ణవేష్టనమితిసజ్జనః। శ్వదంష్ట్రౌఃత్రికర్ణకాఖ్యౌఃపుష్పాకారశకర్ణపార్శ్వభూషణవిశేషః॥ ని॥ త్రికర్ణకశ్శ్వదంష్ట్రశ్చేత్యభిధానరత్నమాలా। హస్తేషుహస్తావయవేషు. శ్యామానిచిరహతాపౌష్ణ్యవశాచ్ఛ్యామీభూతాని.తథాచిరయుక్తత్వాత్ చిరధృతత్వాత్. సంస్థానవంతిహస్తేషుతత్తదాభరణసంస్థానానిదృశ్యంతఇత్యర్థః॥ ౪౨॥ తాన్యేవేత్యర్థమేకంవాక్యం॥ ౪౩॥ తత్రేతి॥తత్రఋశ్యమూకే.యాన్యవహీనానిపతితానితాన్యహంనోపలక్షయే.అత్రేతిశేషః. అస్యాస్సీతాయాస్సకాశాద్యానినావహీనానినపతితానితానీమాని-తత్తుల్యత్వాత్ ॥ ౪౪ ॥ పీతమిత్యాది॥ ప్లవంగమైఃసుగ్రీవాదిప్లవంగమైః. యదుత్తరీయందృష్టంయానిభూషణానిదృష్టానితానిసర్వాణ్యనయైవఅపవిద్ధానిపాతితాని. నగాసక్తమిత్యనేనపతనదశాయాముత్తరీయాగ్రంప్రక్షేకించిత్సక్తమితిద్యోత్యతే॥ ౪౬॥ ఇదమితి॥ ఇతరత్ ఉత్సృష్టం. తదుత్తరీయంయథాయాదృశవర్ణయుక్తంయథాశ్రీమత్ ఇదంఇదానీంధార్యమాణంతద్వర్ణంతథాశ్రీమత్ నూనమితియోజనా ॥ ౪౭॥ ఇయమితి ॥ యారామస్యప్రియాసతీమహిషీతికృత్వాప్రణష్టాపిఅస్యరామస్యమనసస్సకాశాత్ నప్రణశ్యతి- సదామనసాదృష్టాభవతీత్యర్థః. సాకనకవర్ణాంగీఇయం -మయాపరిదృశ్యమానేత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ ఇయంసేతి॥ రామఃకారుణ్యాదిభిశ్చతుర్భిఃయత్కృతేపరితప్యతేసేయం.కారుణ్యాదీనాంపరితాపహేతుత్వంవిభజ్యదర్శయతి, స్త్రీతి.ఆపత్కాలేస్త్రీయోరక్షణీయాఃతన్నకృతమితి కారుణ్యాత్పరితప్యతే. ఆనృశంస్యమక్రూరత్వం. ఆశ్రితసంరక్షణైకస్వభావత్వమితియావత్. తస్మాత్ ఆశ్రితానరక్షితేతిపరితప్యతే॥ అర్ధో వాఏషఆత్మనోయత్పత్నీత్యుక్తరీత్యాఆత్మార్థభూతాపత్నీనష్టేతిశోకేనపరితప్యతే.ప్రియానష్టేతిమదనేనపరితప్యతఇతియోజనా ॥ ౫౦॥ అథానయోరన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్యమాహ. అస్యాఇతి॥అస్యాఃసీతాయాః. రూపంశరీరం.అంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ. యథాయథావిధం. తథావిధమేవరామస్యాపిరూపంఅంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ.తథారామస్యరూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచయథాయథావిధం . తథావిధమేవాస్యారూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ . అతఃఇయమసితేక్షణాతస్యయోగ్యేతిశేషః॥ ౫౧॥ తథానయోరన్యోన్యస్యానురాగమాహ,అస్యాఇతి॥అస్యాదేవ్యామనఃతస్మిన్రామేప్రతిష్ఠితం.తేనహేతునాఇయంముహూర్తమపి

బుబుధఇత్యర్థః॥ ౩౯॥ తామితి॥ కారణైఃలింగైః॥ ౪౦॥ తాన్యేవాహ, వైదేహ్యాఇత్యాది ॥ శాఖాశోభినిశాఖాయాంశోభంతఇతితథా - అసనరామవిశ్లేషసమయేభూషణధారణస్యానుచితత్వాత్ వైదేహ్యాభూషణానిస్వాంగేభ్యఉన్ముచ్యశాఖాయాంన్యస్తానీత్యవగమ్యతే ※ సుకృతావితి॥ కర్ణవేష్టౌకుండలే ॥ ని॥ కుండలంకర్ణవేష్టనమిత్యమరః। శ్వదంష్ట్రౌత్రికర్ణాఖ్యౌకుసుమాకారకర్ణాభరణవిశేషౌ॥ని॥త్రికర్ణకః శ్వదంష్ట్రశ్చేత్యభిధానరత్నమాలాయాం. హస్తేషుహస్తతదవయవేషు . చిరయుక్తత్వాత్ చిరధృతత్వాత్ సంస్థానవంతిచిరమంగేష్వేవావస్థానవంతిచ॥ ౪౩॥ తత్రేతి॥ తత్రఋశ్యమూకే. యాన్యాభరణానిఅవహీనానిపతితాని.యానినావహీనానితత్రనపతితాని- అస్యాఃసకాశాత్ తానీమానీతిసంబంధః॥ ౪౪॥ పీతమితి॥ స్రస్తమంతరిక్షాద్భ్రష్టం. నగాసక్తంవృక్షలగ్నంప్లవంగమైఃసుగ్రీవాదిభిః ॥ ౪౬॥ ఇదమితి॥ చిరగృహీతత్వాత్- చిరధృతత్వాత్. ఇతరత్ స్రస్తముత్తరీయంయథాయాదృశవర్ణయుక్తంయథాశ్రీమత్ ఇదమిదానీంధార్యమాణంతథావర్ణం తథాశ్రీమత్. నూనమితియోజనా ॥ ౪౭॥ ఇయమితి ॥ ఇయంరామస్యప్రియాసతీమహిషీతికృత్వా- ప్రణష్టాపిఅస్యరామస్యమనసఃసకాశాత్ నప్రణశ్యతి. సదానుచింతయతీత్యర్థః ॥ ౪౮॥ ఇయమితి॥ కారుణ్యాదిభిశ్చతుర్భిర్యత్కృతేపరితప్యతె సేయమితిసంబంధః. కారుణ్యాదీనాం పరితాపహేతుత్వంవిభజ్యదర్శయతి॥ స్త్రీతి॥ స్త్రీప్రణష్టేతికారుణ్యాత్ . ఆపత్కాలేస్త్రీయోరక్షణీయాఃతన్నకృతమితికారుణ్యాత్ పరితప్యతే. ఆశ్రితేత్యానృశంస్యతః-ఆనృశంస్యమక్రూరత్వంఆశ్రితసంరక్షకస్వభావత్వమితియావత్ తస్మాదాశ్రితానరక్షితేతిపరితప్యతె . పత్నీనష్టేతి శోకేనఆత్మార్థభూతపత్నీనాశోజాతఇతిశోకేనపరితప్యతే. ప్రియేతిమదనేనచప్రియానష్టేతిమదనేనపరతప్యతఇతియోజనా॥ ౫౦॥ అథసీతారామయోరన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్యమాహ॥ అస్యాఇతి॥ అస్యాఃసీతాయాఃయథాయథావిధంరూపంఅంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం. తథావిధమేవరామస్యాపిరూపం- రామస్యయథావిధంరూపంతథావిధమేవఅస్యారూపంఅతఃఇయమసితేక్షణాతస్యయోగ్యేతిశేషః ॥ ౫౧॥ అథానయో

త్మాముహూర్తమపిజీవతి॥ ౫౨ ॥ దుష్కరంకృతవాన్రామోహీనోయదనయాప్రభుః।ధారయత్యాత్మనోదేహంన శోకేనావసీదతి॥ ౫౩॥ దుష్కరంకురుతేరామోయఇమాంమత్తకాశినీం॥సీతాంవినామహాబాహుర్ముహూర్తమపిజీవతి॥ ౫౪॥ ఏవంసీతాంతదాదృష్ట్వాహృష్టఃపవనసంభవః । జగామమనసారామంప్రశశంసచతంప్రభుం॥ ౫౫॥
ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-పంచదశస్సర్గః.*......................................*

ప్రశస్యతుప్రశస్తవ్యాంసీతాంతాంహరిపుంగవః । గుణాభిరామంరామంచపునశ్చింతాపరోభవత్ ॥ ౧॥ సముహూర్తమివధ్యాత్వాబాష్పపర్యాకులేక్షణః । సీతామాశ్రిత్యతేజస్వీహనుమాన్విలలాపహ॥౨॥మాన్యాగురువినీతస్య లక్ష్మణస్యగురుప్రియా।యదిసీతాపిదుఃఖార్తా కాలోహిదురతిక్రమః॥ ౩ ॥ రామస్యవ్యవసాయజ్ఞాలక్ష్మణస్యచధీమతః।నాత్యర్థంక్షుభ్యతేదేవీగంగేవజలదాగమే॥ ౪ ॥ తుల్యశీలవయోవృత్తాంతుల్యాభిజనలక్షణాం। రాఘవోర్హతివై

జీవతి.తస్యచమనోస్యాంప్రతిష్ఠితం తేనకారణేనసముహూర్తమపిజీవతి- తయోరన్యోన్యమనోనివేశనాభావేముహూర్తజీవనమపినఘటత ఇతిభావః ॥౫౨॥ మాల్యవతిశైలేరామస్యసీతావిరహక్లేశాతిశయంనిశామ్యహంపవసిష్ఠశిష్యఃకస్యాశ్చిత్ స్త్రియాఃకృతేకథమేవమభూదితివినింద్యపరిహసితవాన్ స్వయంవిరక్తతయాసంప్రత్యస్యావైలక్షణ్యాతిశయదర్శనేనవిశేషజ్ఞతయాఏతద్విరహేరామస్యదేహధారణంసర్వాత్మనాఅశక్యమిత్యాహ,దుష్కరమితి॥ దుష్కరంకృతవాన్ రామః- ఇమాంవియుజ్యసమాధానపరోరామఃప్రకామమశక్యంకృత్యమకరోత్.హీనోయదనయాప్రభుః-అనయావినాదేహంధృత్వావస్థితఇతియత్తదత్యంతమశక్యం . ప్రభుః గజాశ్వాదికంశిక్షయితుంరాజ్యంపాలయితుంచజానాతి సప్రణయధారాయాంప్రథమాంశమపిభుక్తవాన్. ధారయత్యాత్మనోదేహం- కిమిదంయాచితకంశరీరంధారయతిస్వస్యైవహిదేహాయం-దేహంభోగాయతనంహీదం- నదుఃఖాయతనం*దిహఉపచయఇత్యస్మాద్ధాతోః- ఇగుపధేత్యాదినాకః.తేనాయమర్థోలభ్యతే-సీతాశరీరస్యపరతంత్రతయాతత్త్యక్తుమయుక్తం-నతుస్వాధీనశరీరస్యధారణంయుక్తమితిభావః.విశేషజ్ఞేనాధికమిదంత్యక్తుంశక్యంతత్రాహ, నశోకేనావసీదతి॥తన్శ్లోకే॥ ౫౩॥ ఉక్తమర్థంకించిద్విశేషాంతరేణదర్శయతి,దుష్కరంకురుతఇతి॥ ౫౪॥ ఏవమితి॥ ఏవందృష్ట్వామలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వశోకధ్యానపరాయణత్వాదిపతివ్రతాధర్మయుక్తాంసీతాందృష్ట్వాహృష్టస్సన్ మనసారామంజగామసస్మార. తంప్రభుంబుద్ధిస్థంరామంప్రశశంసచ- పునఃప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ భాగ్యోత్తరోరామఇత్యస్తౌషీత్- యద్వాఏతాదృశసౌందర్యవతీంసీతాందృష్ట్వాఏతద్విరహితస్యమహాన్ శోకఃప్రాప్తః- అతఃయుక్తమేవకృతవాన్ రామఇత్యస్తౌషీత్ ॥ ౫౫ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానేపంచదశస్సర్గః.**************************

ప్రశస్యేత్యాది॥ ప్రశస్తవ్యాంప్రశంసితవ్యాం.రామంసీతాంచప్రశస్యేతి-అస్యాదేవ్యాఇత్యాదినోభయోరపిప్రశంసితత్వాత్ ॥౧॥స ఇతి॥ సీతామాశ్రిత్యసీతాంవిషయీకృత్య॥ ౨॥ మాన్యేతి॥ గురువినీతస్యగురుభిశ్శిక్షితస్య. గురుప్రియారామప్రియా . కాలోహిదురతిక్రమః కాలోదురతిక్రమఏవేత్యయమర్థస్సిద్ధోభవతీత్యర్థః . హిశబ్దోవధారణే - అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ - జగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయాస్సీతాయాఅపియదీదృశందుఃఖంప్రాప్తంతదాకాలోదురతిక్రమఏవేతిభావః॥ ౩ ॥ రామస్యేతి॥ వ్యవసాయజ్ఞాస్వయత్నంవిహాయతద్వ్యవసాయమేవప్రేక్షమాణా. ఏతద్వ్రతంమమ - అప్యహంజీవితంజహ్యామిత్యేవం రామవ్యవసాయంజానంతీత్యర్థః . లక్ష్మణస్యచధీమతః - మామేమాయామృగానుసారిణ్యపిమారీచోయమితితదానీమపినిశ్చితవతోలక్ష్మణస్య - యద్వా - సర్వేశ్వరాదప్యాశ్రితసంరక్షణేసముద్యుక్తస్య. నాత్యర్థంక్షుభ్యతే - అత్యర్థమితిక్షోభాభావవిశేషణం-క్షోభవిశేషణత్వేయత్కించిత్క్షోభఃప్రాప్తస్స్యాత్ సత్రానాశకాలే(ప్రా)ప్తేపిక్షోభలేశరహితేత్యర్థః. దేవీరామేణశిరసావోఢవ్యావాల్లభ్యవతీ.గంగేవజలదాగమే- క్షోభహేతౌసత్యపియథాగంగానక్షుభ్యతితథేత్యర్థః॥ ౪॥ తుల్యేతి॥ తుల్యశీలవయోవృత్తాం- శీలంస్వభావః - అస్యాదేవ్యామనస్తస్మిన్తస్యచాస్యాంప్రతిష్ఠితమితిప్రక్రియయాతుల్యస్వభావాం.తుల్యవ

రన్యోన్యానురాగమానా॥ అస్యాఇతి॥ అస్యాఃసీతాయాఃమనఃతస్మిన్రామేప్రతిష్ఠితం- తస్యచాస్యాంప్రతిష్ఠితం - తేనహేతునాఇయంసచజీవతీతిసంబంధః ॥ ౫౨ ॥ సీతావిరహేణరామస్యశరీరాకార్శ్యంప్రాణధారణంచవిచిత్రమిత్యాహ, దుష్కరమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ మత్తకాశినీం వరారోహాం॥ని॥వరారోహామత్తకాశినీత్యమరః.రామగ్రహణంసీతాయాఅప్యుపలక్షణంసాపితంవినాజీవతీతిచిత్రమేవేత్యర్థః॥౫౪॥ఏవమితి॥ ఏవంమలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వశోకధ్యానపరాయణత్వాదిపతివ్రతాధర్మయుక్తాంసీతాందృష్ట్వాహృష్టస్సన్ . మనసారామంజగామసస్మార. తంప్రభుంబుద్ధిస్థంరామం ప్రశశంసచ- పునఃప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ భాగ్యోత్తరోరామఇత్యస్తౌషీదితిభావః॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచదశస్సర్గః.*****

ప్రశస్యేతి॥ ప్రశస్తవ్యాంప్రశంసితవ్యాం॥ ౧॥ సఇతి॥ సీతామాశ్రిత్యసీతాముద్దిశ్య॥ ౨॥ మాన్యేతి॥ గురువినీతస్యగురుభిఃశిక్షితస్య.గురుప్రియారామప్రియాసీతాపియదిదుఃఖార్తా. కాలోధురతిక్రమోహి- సకలజగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయాః సీతాయాఈదృశందుఃఖంప్రాప్తంయతఃఅతఃకాలోదురతిక్రమఏవేత్యర్థః॥ ౩॥ రామస్యేతి॥ వ్యవసాయజ్ఞాఅభిప్రాయజ్ఞాపరాక్రమజ్ఞేత్యర్థః॥ ౪॥ తుల్యేతి ॥ తుల్యశీలవయో

దేహీంతం చేయమసితేక్షణా॥౫॥ తాం దృష్ట్వా నవహేమాభాం లోకకాంతామివ శ్రియం। జగామ మనసా రామం వచనం చేదమబ్రవీత్॥౬॥ అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యా హతో వాలీ మహాబలః। రావణప్రతిమో వీర్యే కబంధశ్చ నిపాతితః॥౭॥ విరాధశ్చ హతస్సంఖ్యే రాక్షసో భీమవిక్రమః। వనే రామేణ విక్రమ్య మహేంద్రేణేవ శంబరః॥౮॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం। నిహతాని జనస్థానే శరైరగ్నిశిఖోపమైః॥౯॥ ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే త్రిశిరాశ్చ నిపాతితః। దూషణశ్చ మహాతేజా రామేణ విదితాత్మనా॥౧౦॥ ఐశ్వర్యం వానరాణాం చ దుర్లభం వాలిపాలితం। అస్యా నిమిత్తే సుగ్రీవః ప్రాప్తవాన్ లోకసత్కృతం॥౧౧॥ సాగరశ్చ మయా క్రాంతః శ్రీమాన్నదనదీపతిః। అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యాః పురీ చేయం నిరీక్షితా॥౧౨॥ యది రామస్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్। అస్యాః కృతే జగచ్చాపి యుక్తమిత్యేవ మే మతిః॥౧౩॥ రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు సీతా వా జనకాత్మజా। త్రైలోక్యరాజ్యం సకలం సీతాయా నాప్నుయాత్కలాం॥౧౪॥ ఇయం సా ధర్మశీలస్య మైథిలస్య మహాత్మనః। సుతా జనకరాజస్య సీతా భర్తృదృఢవ్రతా॥ ఉత్థితా మేదినీం భిత్త్వా క్షేత్రే హలముఖక్షతే। పద్మరేణునిభైః కీర్ణా శుభైః కేదారపాంసుభిః॥౧౬॥ విక్రాంతస్యార్యశీలస్య సంయుగేష్వనివర్తినః। స్నుషా దశరథస్యైషా జ్యేష్ఠా రాజ్ఞో యశస్వినీ॥౧౭॥ ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య రామస్య విదితాత్మనః। ఇయం సా దయితా భార్యా రాక్షసీవశమాగతా॥౧౮॥ సర్వాన్ భోగాన్ పరిత్యజ్య భర్తృస్నేహబలాత్కృతా। అచింతయిత్వా దుఃఖాని ప్రవిష్టా నిర్జనం వనం॥ సంతుష్టా ఫలమూలేన భర్తృశుశ్రూషణే రతా। యా పరాం భజతే ప్రీతిం వనేపి భవనే యథా॥ సేయం కనకవర్ణాంగీ నిత్యం సుస్మితభాషిణీ। సహతే యాతనామేతామనర్థానామభాగినీ॥౨౧॥ ఇమాం తు శీలసంపన్నాం ద్రష్టుమర్హతి రాఘవః। రావణేన ప్రమథితాం ప్రపామివ పిపాసితః॥౨౨॥ అస్యా నూనం పునర్లాభాద్రాఘవః

యస్యాః- షోడశవార్షికస్య ద్వాదశవార్షికీ తుల్యా- అన్యథా వైరస్యాపత్తేః శాస్త్రవిరోధాచ్చ- అతఏవ విష్ణుః* వర్షైరేకగుణాం భార్యాముద్వహేత్త్రిగుణో వరః। ద్వ్యష్టవర్షోష్టవర్షాం వా ధర్మే సీదతి సత్వర ఇతి. తుల్యవృత్తాం - దోషో యద్యపి తస్యాస్స్యాత్ సతామేతదగర్హితమితి రామవృత్తం, పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ। కార్యం కరుణమార్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీత్యుక్తవత్యాస్సీతాయా వృత్తేన తుల్యాం- తుల్యశబ్దోనురూపపరః రామానురూపశీలవయశ్చారిత్రామిత్యర్థః. తుల్యాభిజనలక్షణాం - అభిజనః కులం. లక్షణం సాముద్రికం- సార్వభౌమలక్షణవతో భార్యయా యైస్సాముద్రికలక్షణైర్భావ్యం తైర్యుక్తామిత్యర్థః. ఏవంవిధత్వాద్రాఘవో వైదేహీమర్హతి- సా దేహీ రాఘవమర్హతి- లోకే సౌందర్యాదిమతస్సౌందర్యాదిసర్వసహితా న లభ్యతే- సౌందర్యాదిమత్యా న సౌందర్యాదిసర్వవాన్ -అనయోస్తు సర్వం సంపన్నమితి విస్మయతే. అసితేక్షణేత్యధికవిశేషణదానాద్రామాపేక్షయా సీతాయా నయనసౌందర్యమధికమిత్యుచ్యతే - అతఏవ రామో వక్ష్యతి- న జీవేయం క్షణమపి వినా తామసితేక్షణామితి॥ తనిశ్లోకి॥ ౫॥౬॥ అస్యా హేతోరితి॥ సర్వనామ్నస్తృతీయా చేతి షష్ఠీ- అనయా హేతునేత్యర్థః॥ ౭॥ ౧౦॥ ఐశ్వర్యమితి॥ అస్యా నిమిత్తే * నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి షష్ఠీసప్తమ్యర్థే. అస్యా నిమిత్తస్సత్యామిత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ యదీతి॥ పరివర్తయేత్ అధరోత్తరాం కుర్యాత్. అస్యాః కృతే ఏతదర్థం జగచ్చాపి- న కేవలం మేదినీం- సర్వాన్ లోకానపి పరివర్తయేదిత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ ౧౩॥ రాజ్యం వేతి॥ రాజ్యముత్కృష్టం వా సీతా ఉత్కృష్టా వా ఇతి విచార్యమాణ ఇతి శేషః. కలాం లేశం ౧౪॥ ఇయమితి॥ భర్తృదృఢవ్రతా- భర్తరి దృఢవ్రతా. కేదారపాంసుభిః యజ్ఞక్షేత్రపాంసుభిః ॥ ౧౬ ॥ విక్రాంతస్యేతి॥ ఆర్యశీలస్య శ్రేష్ఠస్వభావస్య॥ ౧౭॥ ౧౮॥ సర్వానితి॥ సర్వాన్ భోగాన్ - భుజ్యంత ఇతి భోగాః శుకశారికాకందుకప్రభృతిభోగసాధనాని మాతృప్రభృతీంశ్చ పరిత్యజ్య పరివిశేషేణ పునస్తత్రాశాలేశం వినైవ త్యక్త్వా. అయం చ పరిత్యాగో న స్వవశే నేత్యాహ, భర్తృస్నేహబలాత్కృతా- అభిమతవిషయస్నేహాతిరేకస్తదితరమఖిలమపి త్యాజయతి హి- త్యక్తేషు స్మరణాభావేపి గంతవ్యదేశీయదుఃఖం నాకింస్మరణి నేత్యాహ, అచింతయిత్వా దుఃఖాని- రామాతిరిక్తవస్త్వననుభవే హి దుఃఖానుభవసంభావనేతి భావః. ప్రవిష్టా నిర్జనం వనం- భోగసైకాంతస్థలమితి హ్యస్యా హృది లగ్నమితి భావః. యాతనాం తీవ్రవేదనాం. అనర్థానామభాగినీ- అపదామనర్హేత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ ౨౧ ॥ ఇమామితి॥ ప్రపాం పానీయశాలికాం ॥ ని॥ ప్రపా పానీయశాలి

వృత్తా రామానురూపస్వభావవయశ్చారిత్రా. తుల్యాభిజనలక్షణా అభిజనం కులం లక్షణం సాముద్రికోక్తం॥ ౫॥ ౬॥ అస్యా ఇతి॥ అస్యా హేతోః అనయా హేతునేత్యర్థః॥ ౧౦॥ ఐశ్వర్యమితి॥ అస్యా నిమిత్త ఇతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. అస్యాం నిమిత్తభూతాయాం సత్యామిత్యర్థః॥ ౧౨॥ రామః మేదినీం-కించ జగచ్చ సర్వలోకానపీత్యర్థః. అస్యాః కృతే సీతార్థం పరివర్తయేద్యది అధరోత్తరాం కుర్యాత్ సంహరేదిత్యర్థః- యుక్తమిత్యేవ మే మతిరితి సంబంధః॥ ౧౩॥ రాజ్యమితి॥ రాజ్యముత్కృష్టం వా సీతా ఉత్కృష్టా వా ఇతి విచార్యమాణే సతీతి శేషః. కలాం లేశం॥ ౧౪॥ ఇయమితి॥ భర్తరి దృఢవ్రతా॥ ౧౮ ॥ సర్వానితి ॥ భర్తృస్నేహబలాత్కృతా భర్తుః స్నేహబలాజ్జీవతీత్యర్థః * సేయమితి ॥ యాతనాం తీవ్రవేదనాం అనర్థానామభాగినీ అపదామనర్హా॥ ౨౧॥ ఇమామితి॥ ప్రపాం పానీయశాలాం॥ ౨౩॥ కామేతి॥ కామభోగైః కామ్యంత ఇతి కామాః తే చ తే భోగాః

ప్రీతిమేష్యతి। రాజా రాజ్యపరిభ్రష్టః పునః ప్రాప్యేవ మేదినీం॥ ౨౩॥ కామభోగైః పరిత్యక్తా హీనా బంధుజనేన చ । ధార
యత్యాత్మనో దేహం తత్సమాగమకాంక్షిణీ॥ ౨౪॥ నైషా పశ్యతి రాక్షస్యో నేమాన్పుష్పఫలద్రుమాన్ । ఏకస్థహృదయా
నూనం రామమేవానుపశ్యతి ॥ ౨౫ ॥ భర్తా నామ పరం నార్యా భూషణం భూషణాదపి । ఏషా తు రహితా తేన భూషణార్హా
న శోభతే॥ ౨౬॥ దుష్కరం కురుతే రామో హీనో యదనయా ప్రభుః । ధారయత్యాత్మనో దేహం న దుఃఖేనావసీదతి॥
౨౭ ॥ ఇమామసితకేశాంతాం శతపత్రనిభేక్షణాం। సుఖార్హాం దుఃఖితాం దృష్ట్వా మమాపి వ్యథితం మనః॥ ౨౮॥ క్షితిక్ష
మా పుష్కరసన్నిభాక్షీ యా రక్షితా రాఘవలక్ష్మణాభ్యాం। సా రాక్షసీభిర్వికృతేక్షణాభిస్సంరక్ష్యతే సంప్రతి వృక్షమూ
లే॥ ౨౯॥ హిమహతనలినీవ నష్టశోభా వ్యసనపరంపరయా నిపీడ్యమానా। సహచరరహితేవ చక్రవాకీ జనకసుతా కృపణాం
దశాం ప్రపన్నా॥ ౩౦॥ అస్యా హి పుష్పావనతాగ్రశాఖాశ్శోకం దృఢం వై జనయంత్యశోకాః । హిమవ్యపాయేన చ మందర
శ్మిరభ్యుత్థితో నైకసహస్రరశ్మిః॥ ౩౧॥ ఇత్యేవమర్థం కపిరన్వవేక్ష్య సీతేయమిత్యేవ నివిష్టబుద్ధిః । సంశ్రిత్య తస్మిన్నిషసా
ద వృక్షే బలీ హరీణామృషభస్తరస్వీ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - షోడశస్సర్గః.**********************

తతః కుముదషండాభో నిర్మలో నిర్మలం స్వయం। ప్రజగామ నభశ్చంద్రో హంసో నీలమివోదకం॥ ౧॥ సాచివ్యమివ
కుర్వన్స ప్రభయా నిర్మలప్రభః। చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజం ॥౨ ॥ స దదర్శ తతస్సీతాం పూర్ణచంద్రనిభా

కేత్యమరః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ కామేతి॥ కామ్యంత ఇతి కామాః తే చ తే భోగాశ్చ స్రక్చందనాదయః తైః॥ ౨౪ ॥ నైషేతి ॥ నైషా పశ్యతి రాక్షస్యః రా
క్షసీర్న పశ్యతి. నేమాన్ పుష్పఫలద్రుమాన్- రామవిరహక్లేశాతిశయేన రాక్షసీదర్శనవత్పుష్పఫలవతాం ద్రుమాణామపి దర్శనమస్యా అసహ్య
మిత్యర్థః. ఏకస్థహృదయా ఏకాగ్రచిత్తా . రామమేవానుపశ్యతి- ధ్యాయతీత్యర్థః . రామాగమనసంభావనావతీ దిశో వలోకయతీతి వార్థః. య
ద్వా నిరంతరేణ రామానుభవేన పరిసరవర్త్యపి పదార్థో న దృష్టిపథం గచ్ఛతీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకీ॥ ౨౫॥ ౨౭॥ ఇమామితి॥ అసితః కేశాంతః య
స్యాస్తాం. కేశానామగ్రే నైల్యం స్త్రీణాం దుర్లభం అతస్తదేవాహ - అసితకేశాంతాం - గుడాళకావృతస్యాపివ్యామోహకరీం. శతపత్రని
భేక్షణాం- యద్యపీయమసితేక్షణా తథాపి సంస్థానవిశేషే ఉపమేయం- కమలపత్రేక్షస్యాపివ్యామోహదాయినీం . సుఖార్హాం రామోత్సం
గేస్థాతుమర్హాం . దుఃఖితాం రాక్షసీనుధ్యేస్థితాం దృష్ట్వా మమాపి వ్యథితం మనః శాఖామృగస్య మమాపి మనో వ్యథితం కిముత పరమదయాళో
రామస్యేతి భావః. శోకహర్షయోరపదస్య మమాపి మనో వ్యథితం, కింపునః కామిన ఇతి వా॥ ౨౮॥ ౨౯॥ హిమహతేతి ॥ హిమహతేతి విశేషణేన
నళిన్యాః పూర్వం బహుకాలశోభితత్వం సిద్ధం . తద్వన్నష్టశోభా ద్వాదశవర్షాణి నిష్ప్రతిబంధం భోగాన్ భుంజానాయా ఆగంతుకో హి విశ్లేషః
తేన హి నష్టశోభేత్యుక్తం. వ్యసనపరంపరయా విరహ ఇవ సంశ్లేషోపి మధ్యే మధ్యే నాగత్యనివృత్తః వ్యసనమేవ నైరంతర్యేణ వృత్తం. అతిపీడ్యమానా
అతిక్రమ్య పీడ్యమానా- ఆశ్రయానురూపం వ్యసనమనుభవతీత్యర్థః. సహచరరహితేవ చక్రవాకీ- లాభకాలమవగమ్య దుఃఖం సోఢుమసమర్థా.
చక్రవాకీసామ్యేనాయమర్థో లభ్యతే- సా హి రాత్రివిరామకాలం ప్రబుధ్య దుఃఖం సోఢుమదక్షేతి ప్రసిద్ధం. జనకసుతా ఏవం వ్యసనం భవిష్యతీతి
జ్ఞాత్వా న సంవర్ధితా- కేవలం సుఖసంవర్ధితేత్యర్థః. కృపణాం దశాం ప్రపన్నా- పూర్వోక్తనళిన్యాదికం నోపమానం భవితుమర్హతి. కిం
చిదుక్తిమాత్రం. వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్యాం దుర్దశాం ప్రాప్తేత్యర్థః ॥ తనిశ్లోకీ॥ ౩౦॥ అస్యా ఇతి ॥ హిమవ్యపాయేన వసంతేన - నైకసహస్ర
రశ్మిరభ్యుత్థితః. మందరశ్మిః సూర్యాపేక్షయా మందకరః. చంద్ర ఇతి యావత్ - శోకం జనయతీతి వచనవిపరిణామేన సంబంధః॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షోడశస్సర్గః.**************

తత ఇత్యాది ॥ ప్రజగామ ప్రకర్షేణ జగామ - ఆకాశపరభాగం ప్రాప్త ఇత్యర్థః॥ ౧॥ ౨॥ స ఇతి॥ శోకభారైన్యర్థస్తామివ ఆక్రాంతా

స్రక్చందనాదయః॥ ౨౪॥ నేతి॥ రాక్షస్యః రాక్షసీః. ఏకస్థహృదయా ఏకాగ్రచిత్తా॥ ౨౬॥ దుష్కరమితి ॥ ప్రభుః రామః అనయా హీనస్సన్. ఆ
త్మనో దేహం ధారయతి శోకేన నావసీదతీతి చ యత్ ఏతత్ దుష్కరం కురుత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౭॥ ఇమామితి॥ మమాపి- కిముత పరమదయాళో
రామస్యేతి భావః॥ ౨౮॥ క్షితీతి॥ క్షితిరివ క్షమా క్షాంతిర్యస్యాః క్షితిక్షమా॥ ౩౦॥ అస్యా ఇతి ॥ అశోకాః శోకం జనయంతి. హిమవ్యపాయేన నైక
సహస్రరశ్మిః మందరశ్మిశ్చ అతీక్ష్ణరశ్మిః శీతాంశురితి యావత్. అభ్యుత్థితస్సన్ శోకం జనయతీతి శేషః॥ ౩౧॥ ఇత్యేవమితి॥ సీతేయమిత్యేవ ఇయం
సీతైవేతి జాతబుద్ధిః తామేవ బుద్ధిం సంశ్రిత్య తతః పరాను ష్ఠేయచికీర్షయా తస్మిన్ శింశుపావృక్ష ఏవ నిషసాద - తదా త్రిశేషం పరదినం చ స్థిత ఇత్య
ర్థః- ఏవం చ సరావణాంతఃపుర సర్వాపిలంకాయాం అత్రయేణ సముద్రలంఘనదినరాత్రావేవ విచితా- తుర్యే యామే అశోకవనికాప్రవేశ ఇతి
బోధ్యం॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం షోడశస్సర్గః.*

తత ఇతి॥ నభః ప్రజగామ- ఆకాశపరభాగం ప్రాప్తః॥ ౧ ॥ ౨॥ సాచివ్యమితి - సీతాదర్శనాదౌ ప్రభయా స్వకాంత్యా సాచివ్యమివ సా
హాయ్యమివ - దివాకృచిదేకాంతప్రదేశే స్థితత్వాన్నిద్రావ్యాకులత్వాచ్చ న సమ్యగ్రాక్షసీనాం సీతాయాశ్చ దర్శనం రాత్రౌ చంద్రోదయే సతి తు

నానామ్। శోకభారైరివన్యస్తాం భారైర్నావమివాంభసి ॥ ౩ ॥ దిదృక్షమాణో వైదేహీం హనుమాన్మారుతాత్మజః। స దదర్శావిదూరస్థా రాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః॥ ఏకాక్షీమేకకర్ణాం చ కర్ణప్రావరణాం తథా । అకర్ణాం శంకుకర్ణాం చ మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికామ్॥ అతికాయోత్తమాంగీం చ తనుదీర్ఘశిరోధరామ్ । ధ్వస్తకేశీం తథాకేశీం కేశకంబళధారిణీమ్॥ లంబకర్ణలలాటాం చ లంబోదరపయోధరామ్। లంబోష్ఠీం చుబుకోష్ఠీం చ లంబాస్యాం లంబజానుకామ్ ॥ హ్రస్వాం దీర్ఘాం తథా కుబ్జాం వికటాం వామనాం తథా। కరాళాం భుగ్నవక్త్రాం చ పింగాక్షీం వికృతాననామ్॥ ౮॥ వికృతాః పింగళాః కాళీః క్రోధనాః కలహప్రియాః। కాళాయసమహాశూలకూటముద్గరధారిణీః॥ వరాహమృగశార్దూలమహిషాజశివాముఖీః। గజోష్ట్రహయపాదీశ్చ నిఖాతశిరసోఽపరాః॥ ఏకహస్తైకపాదాశ్చ ఖరకర్ణ్యశ్వకర్ణికాః। గోకర్ణీర్హస్తికర్ణీశ్చ హరికర్ణీస్తథాపరాః॥ అనాసా అతినాసాశ్చ తిర్యఙ్నాసా వినాసికాః। గజసన్నిభనాసాశ్చ లలాటోచ్ఛ్వాసనాసికాః॥ హస్తిపాదా మహాపాదా గోపాదాః పాదచూళికాః। అతిమాత్రశిరోగ్రీవా అతిమాత్రకుచోదరీః॥ అతిమాత్రాస్యనేత్రాశ్చ దీర్ఘజిహ్వానఖాస్తథా। అజాముఖీర్హస్తిముఖీర్గోముఖీః సూకరీముఖీః॥ హయోష్ట్రఖరవక్త్రాశ్చ రాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః। శూలముద్గరహస్తాశ్చ క్రోధనాః కలహప్రియాః॥ కరాళా ధూమ్రకేశీశ్చ రాక్షసీర్వికృతాననాః। పిబంతీస్సతతం పానం సదా మాంససురాప్రియాః॥ మాంసశోణితదిగ్ధాంగీర్మాంసశోణితభోజనాః। తా దదర్శ కపిశ్రేష్ఠో రోమహర్షణదర్శనాః॥ స్కంధవంతముపాసీనాః పరివార్య వనస్పతిమ్॥ ౧౭॥ తస్యాధస్తాచ్చ తాం దేవీం రాజపుత్రీమనిందితామ్ ॥ లక్షయామాస లక్ష్మీవాన్ హనుమాన్ జనకాత్మజామ్। నిష్ప్రభాం శోకసంతప్తాం మలసంకులమూర్ధజామ్ ॥ క్షీణపుణ్యాం చ్యుతాం భూమౌ తారాం నిపతితామివ। చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాం భర్తృదర్శనదుర్గతామ్॥ భూషణైరుత్తమైర్హీనాం భర్తృవాత్సల్యభూషణామ్। రాక్షసాధిపసంరుద్ధాం బంధుభిశ్చ వినాకృతామ్॥ వియూథాం సింహసంరుద్ధాం బద్ధాం గజవధూమివ। చంద్రరేఖాం పయోదాంతే శారదాభ్రైరివావృతామ్॥ క్లిష్టరూపామసంస్పర్శాదయుక్తామివ వల్లకీమ్॥ ౨౪॥ సీతాం భర్తృ-

మివస్థితాం. అతఏవ భారైర్న్యస్తాం నావమివస్థితామ్॥ ౩॥ దిదృక్షమాణ ఇత్యాది॥ కర్ణప్రావరణే శిరస ఆచ్ఛాదకే యస్యాస్సా కర్ణప్రావరణా తాం. శంకువత్కర్ణౌ యస్యాస్తాం శంకుకర్ణాం, మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికాం- ఊర్ధ్వముఖనాసికామిత్యర్థః . అతికాయోత్తమాంగీం- అత్రాతికాయశబ్దేన మహత్త్వముచ్యతే- మహాశిరస్కామిత్యర్థః. ధ్వస్తకేశీం స్వల్పకేశీం. అకేశీం అనుత్పన్నకేశీం. కేశకంబళధారిణీం కంబళరూపకేశధారిణీం . లంబే కర్ణలలాటే యస్యాస్సా లంబకర్ణలలాటా తాం. చుబుకే ఓష్ఠః యస్యాస్సా చుబుకోష్ఠీ తాం. హ్రస్వదీర్ఘాం- అధఃకాయే ఊర్ధ్వకాయే చ క్వచిత్ హ్రస్వాం క్వచిద్దీర్ఘామిత్యర్థః. కుబ్జాం స్థగుమతీం. వికటాం స్థూలజంఘాం . కరాళాం దంతురామ్॥ ని॥ కరాళో దంతురే తుంగ ఇత్యమరః. భుగ్నవక్త్రాం నిమ్నవక్త్రాం. వికృతాననాం- నాసికోష్ఠవిరహితాననామిత్యర్థః. ఏతదంతస్య పూర్వేణ దదర్శేత్యనేనాన్వయః ॥ ౮ ॥ వికృతా ఇత్యాదేరుత్తరేణ దదర్శేత్యనేనాన్వయః . ఏతా ఏకాక్ష్యాది రాక్షసీభ్యోఽన్యాః. వికృతాః వికృతవేషాః . నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః. హరికర్ణ్యః కపికర్ణ్యః. పాదే చూడికా యాసాం తాః పాదచూడికాః॥ ని॥ శిఖా చూడా కేశపాశీత్యమరః. రాక్షసీర్వికృతాననా ఇత్యత్ర పునః రాక్షసీపదమవిస్మరణార్థమ్॥ ౧౭॥ తస్యాధస్తాదిత్యాది ॥ లక్ష్మీవాన్ సీతాదర్శనజనితశోభాయుక్తః. చ్యుతాం స్థానాత్స్ఖలితాం- చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాం పతివ్రతాధర్మాచరణఖ్యాతిసంపన్నాం. భర్తృదర్శనేన దుర్గతాం దరిద్రాం- భర్తృదర్శనరహితామిత్యర్థః. భర్తృవాత్సల్యభూషణాం - వాత్సల్యపదమత్ర స్నేహమాత్రవాచి . పయోదాంతే వర్షాంతే. చంద్రరేఖాయాస్స్పష్టాస్పష్టత్వద్యోతనాయేదం విశేషణం. అసంస్పర్శాత్ ఉద్వర్తనాదిసంస్కారరాహిత్యాత్ అయుక్తాం అనారోపితతంత్రీం. వల్లకీం వీణామ్ ॥ ౨౪॥ సీతామిత్యాదిపరశేషః. రాక్షసీవశే అయుక్తాం అనవస్థితాం - తద్వచనాన్యశృణ్వంతీమిత్యర్థః. లతాం కుసుమితామివ - తథా దర్శనీయామిత్యర్థః॥

పునస్సమీపదేశే ఆగత్య స్థితస్య సమ్యక్సర్వదర్శనమ్॥ ౨॥ స ఇతి॥ శోకభారైః న్యస్తామివ అధోనీతామివ- మజ్జమానామివేత్యర్థః॥ ౩ ॥*అతికాయోత్తమాంగీం అతికాయం మహదుత్తమాంగం యస్యాస్తాం. తనుదీర్ఘశిరోధరామస్థూలదీర్ఘకంఠీమిత్యర్థః. కేశకంబళధారిణీం. కంబళా ఇవ కేశాః కేశకంబళాః తాన్ ధారయితుం శీలమస్తీతి తథా* లంబకర్ణలలాటాం లంబే కర్ణలలాటే యస్యాస్తాం. చుబుకోష్ఠీం చుబుకే ఓష్ఠో యస్యాస్తాం *హ్రస్వామితి ॥ కుబ్జాం స్థగుమతీం. కరాళాం దంతురాం. పింగాక్షీమిత్యంతస్య పూర్వేణ సంబంధః॥ ౮॥ వికృతా ఇత్యాదిశ్లోకనవకమేకం వాక్యమ్॥ నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః*పాదచూళికాః పాదే చూళా శిఖా యాసాం తాః- రాక్షసీర్వికృతాననా ఇత్యత్ర అపరా ఇతి శేషః అతో న పౌనరుక్త్యమ్॥ ౧౭॥ తస్యాధస్తాదిత్యారభ్య వల్లకీమివేత్యంతమేకం వాక్యం*క్షీణేతి॥ చ్యుతాం దివ ఇతి శేషః- చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాం పాతివ్రత్యవ్రతసంపన్నాం- భర్తృదర్శనదుర్గతాం భర్తృదర్శనహీనాం *వియూథామితి॥ పయోదాంతే వర్షాంతే . అసంస్పర్శాత్ ఉద్వర్తనాదిసంస్కారాభావాత్ అయుక్తామనారోపితతంత్రీమ్॥ ౨౪॥ సీతామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్॥ రక్షసాం వశే అయుక్తాం అ

వశే యుక్తామయుక్తాం రాక్షసీవశే॥ అశోకవనికామధ్యే శోకసాగరమాప్లుతాం । తాభిః పరివృతాం తత్ర సగ్రహామివ రోహిణీం॥ దదర్శ హనుమాన్దేవీం లతామకుసుమామివ॥ ౨౪॥ సా మలేన చ దిగ్ధాంగీ వపుషా చాప్యలంకృతా॥ మృణాలీ పంకదిగ్ధేవ విభాతి న విభాతి చ॥ ౨౫॥ మలినేన తు వస్త్రేణ పరిక్లిష్టేన భామినీం॥ సంవృతాం మృగశావాక్షీం దదర్శ హనుమాన్కపిః। తాం దేవీం దీనవదనామదీనాం భర్తృతేజసా ॥ రక్షితాం స్వేన శీలేన సీతామసితలోచనాం॥ ౨౬॥ తాం దృష్ట్వా హనుమాన్సీతాం మృగశావనిభేక్షణాం॥ మృగకన్యామివ త్రస్తాం వీక్షమాణాం సమంతతః। దహంతీమివ నిశ్వాసైర్వృక్షాన్పల్లవధారిణః॥ సంఘాతమివ శోకానాం దుఃఖస్యోర్మిమివోత్థితాం। తాం క్షమాం సువిభక్తాంగీం వినాభరణశోభినీం॥ ప్రహర్షమతులం లేభే మారుతిః ప్రేక్ష్య మైథిలీం। ౩౦॥ హర్షజాని చ సోఽశ్రూణి తాం దృష్ట్వా మదిరేక్షణాం॥ ముమోచ హనుమాంస్తత్ర నమశ్చక్రే చ రాఘవం॥ ౩౧॥ నమస్కృత్వా స రామాయ లక్ష్మణాయ చ వీర్యవాన్॥ సీతాదర్శనసంహృష్టో హనుమాన్సంవృతోఽభవత్ ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే సప్తదశస్సర్గః.***************************

తథా విప్రేక్షమాణస్య వనం పుష్పితపాదపం। విచిన్వతశ్చ వైదేహీం కించిచ్ఛేషా నిశాభవత్ ॥ ౧॥ షడంగవేదవిదుషాం క్రతుప్రవరయాజినాం। శుశ్రావ బ్రహ్మఘోషాంశ్చ విరాత్రే బ్రహ్మరక్షసాం ॥ ౨ ॥ అథ మంగళవాదిత్రైశ్శబ్దైశ్శ్రోత్రమనోహరైః । ప్రాబుధ్యత మహాబాహుర్దశగ్రీవో మహాబలః॥ ౩॥ విబుధ్య తు యథాకాలం రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్। స్రస్తమాల్యాంబరధరో వైదేహీమన్వచింతయత్ ॥ ౪॥ భృశం నియుక్తస్తస్యాం చ మదనేన మదోత్కటః। న స తం

౨౪॥ ౨౫॥ మలినేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ౨౬॥ తామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ క్షమాం క్షమామివ స్థితాం - నిగీర్యాధ్యవసానాదభేదోక్తిః . తాం దృష్ట్వా తాం ప్రేక్ష్యేత్యనయో ర్విశేషణవిశేష్యభేదాన్న పౌనరుక్త్యం, దూరప్రయుక్తస్యానుస్మరణార్థం వా పునరుక్తిః॥ ౩౦॥ హర్షజానీతి ॥ రాఘవం నమశ్చక్రే- ఉపపదవిభక్త్యపేక్షయా కారకవిభక్తేర్బలీయస్త్వాన్నమస్కరోతి దేవానిత్యాదావివ ద్వితీయా॥ ౩౧॥ నమస్కృత్వేతి॥ సంవృతః రాక్షస్యదర్శనాయ శింశుపాపత్రైర్గూఢోఽభూత్ ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తదశస్సర్గః. ***************************

తథేత్యాది ॥ విప్రేక్షమాణస్య విచిన్వతశ్చ-విప్రేక్షమాణే విచిన్వతి చ తస్మిన్నిత్యర్థః॥ యస్య చ భావే నేత్యర్థే షష్ఠీ॥ ౧॥ షడంగేతి॥ విరాత్రే అపరరాత్రే ॥ అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేరిత్యత్ర చకారాదవ్యయాదుత్తరస్య రాత్రిశబ్దస్య సమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః. బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరక్షసాం- బ్రహ్మఘోషాన్ వేదఘోషాన్ ॥ ౨॥ ౪ ॥ భృశమితి॥ నియుక్తః ప్రేరితః॥ ౫॥ స ఇత్యాది॥ వీథీః ఉద్యానవీ

థీయోగ్యాం. శోకసాగరమాప్లుతాం తత్ర మగ్నాం . సగ్రహాం క్రూరగ్రహాక్రాంతాం లతామకుసుమామివ ఆభరణపుష్పరహితామిత్యర్థః॥ ౨౪॥ సేతి॥ వపుషాలంకృతా స్వభావరమణీయేత్యర్థః . విభాతి న విభాతి చేతి స్వభావసౌందర్యాదసంస్కారాచ్చేతి భావః . అత్ర తాం తామితి తచ్ఛబ్దావృత్త్యా తత్తదవస్థాభేదస్య వర్ణితత్వాన్న పౌనరుక్త్యం॥ ౨౫॥ తి ॥ భర్తృతేజసా భర్తృపరాక్రమానుసంధానేన అదీనహృదయాం ॥ ౨౬॥ తి॥ దుఃఖస్య దుఃఖసాగరస్య అత్ర అర్థేయే నాధారనిగరణం॥ క్షమాం కృశాం. వినాభరణశోభినీం-ఆభరణానుగ్రహమనపేక్ష్యైవ స్వసౌందర్యేణ శోభమానాం॥ ౩౦॥ తి ॥ రాఘవం నమశ్చక్రే ఇతి . భగవతో రాఘవస్యానుగ్రహాదేవేయం మయా దృష్టేతి పునః పునః స్మృత్వా నమస్కారః॥ ౩౧॥ తి॥ సంవృతోఽభవత్ రాక్షసీనాం దర్శనపరిహారాయ సూక్ష్మరూపమవలంబ్య వృక్షమూలసమీపశాఖాసు నిలీనోఽభవత్ ॥ ౩౨॥****

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః.*******

తి॥ తథేతి॥ కించిచ్ఛేషా అపరయామమాత్రశేషా-విచిన్వతః తస్యాః స్పష్టదర్శనాయ రాక్షసీనిద్రారూపమవసరమన్వేషయతః॥ ౧ ॥ షడంగేతి॥ షడంగాని శిక్షాదీని-విరాత్ర ఇతి-విరాత్రిః విపర్యస్తా రాత్రిః అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. తస్మిన్. బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరాక్షసానాం॥ ౨॥ ౩ ॥ తి ॥ నిద్రావశాదేవ స్రస్తమాల్యాంబరధరః॥ ౪॥ భృశమితి॥ నియుక్తః ప్రేరితః - వస్తుతస్తు మదనేనేత్యపి మదనోత్కటోన- అతఏవ తస్యాం సీతాయాం నియుక్తః నితరాం యుక్తః విలీన ఇత్యర్థః. అతఏవ రాక్షసః తం కామమాత్మని గూహితుం న శశాకేతి కామః॥ తి॥ భృశం నియుక్తః గూఢాభినివేశితచిత్తః. కామం కామవేగం. ఈదృశేషు తీర్థస్యాన్యథా యోజనం భ్రాంత్యైవ. రక్షసస్తమోగుణావిష్టస్య భగవన్మాయామోహితస్య కృత్యేష్వేవ ప్రవృత్తేః-తథా క్రియమాణం భగవద్ధ్యానమపి పాపభోగోత్తరం జన్మాంతరే ఉత్తమఫలాయేతి బోధ్యం. అతఏవ బుద్ధౌశ్వమేధనామ్నా రాజ్ఞో దానస్తావకః ఋఙ్మంత్రః ॥ నయస్మైవాజబంధవో నినిత్సుశ్చన మర్త్యః, అవద్యమధిదీధరత్ - ఇతి . అస్యార్థః . వాజమిత్యన్ననామ - అన్నదానేనయే సర్వేషాం బంధవస్తేషాం సంబోధనం . హే వాజబంధవః- యుష్మే యుష్మాసు-అధిస్వప్రమ్యర్థాన సవాదీ- నినిత్సుశ్చ నిందనేచ్ఛాశీలోఽపి మర్త్యః. అవద్యం న దీధరత్ న ధారయతి - భవదనుసంధానేనైవ నిష్పాపత్వాదితి . ఏవం చ భగవతో నిందావరుద్ధభావేన ధ్యానమపి నరకభోగోత్తరం జన్మాంతరే ఉత్తమఫలాయ- అతఏవాస్య మరణోత్తరం చతుర్ధచతుర్యుగ్యాం చేదిరాజకులే జన్మ-చతుర్వింశతిచతుర్యు

రాక్షసః కామం శశాకాత్మని గూహితుం ॥ ౫ ॥ స సర్వాభరణైర్యుక్తో బిభ్రచ్ఛ్రియమనుత్తమాం । తాం నగైర్బహుభిర్జుష్టాం సర్వపుష్పఫలోపగైః ॥ వృతాం పుష్కరిణీభిశ్చ నానాపుష్పోపశోభితాం । సదామదైశ్చ విహగైర్విచిత్రాం పరమాద్భుతాం ॥ ఈహామృగైశ్చ వివిధైర్జుష్టాం దృష్టిమనోహరైః । వీథీస్సంప్రేక్షమాణశ్చ మణికాంచనతోరణాః ॥ నానామృగగణాకీర్ణాం ఫలైః ప్రపతితైర్వృతాం । అశోకవనికామేవ ప్రావిశత్సంతతద్రుమాం ॥ ౯ ॥ అంగనాశతమాత్రం తు తం వ్రజంతమనువ్రజత్ । మహేంద్రమివ పౌలస్త్యం దేవగంధర్వయోషితః ॥ ౧౦ ॥ దీపికాః కాంచనీః కాశ్చిజ్జగృహుస్తత్ర యోషితః । వాలవ్యజనహస్తాశ్చ తాలవృంతాని చాపరాః ॥ ౧౧ ॥ కాంచనైరపి భృంగారైర్జహ్రుస్సలిలమగ్రతః । మండలాగ్రాన్ బ్రసీంశ్చైవ గృహ్యాన్యాః పృష్ఠతో యయుః ॥ ౧౨ ॥ కాచిద్రత్నమయీం స్థాలీం పూర్ణాం పానస్య భామినీ । దక్షిణా దక్షిణేనైవ తదా జగ్రాహ పాణినా ॥ ౧౩ ॥ రాజహంసప్రతీకాశం ఛత్రం పూర్ణశశిప్రభం । సౌవర్ణదండమపరా గృహీత్వా పృష్ఠతో యయౌ ॥ ౧౪ ॥ నిద్రామదపరీతాక్ష్యో రావణస్యోత్తమాః స్త్రియః । అనుజగ్ముః పతిం వీరం ఘనం విద్యుల్లతా ఇవ ॥ ౧౫ ॥ వ్యావిద్ధహారకేయూరాస్సమామృదితవర్ణకాః । సమాగళితకేశాంతాస్సస్వేదవదనాస్తథా ॥ ౧౬ ॥ ఘూర్ణంత్యో మదశేషేణ నిద్రయా చ శుభాననాః । స్వేదక్లిష్టాంగకుసుమాస్సుమాల్యాకులమూర్ధజాః ॥ ప్రయాంతం నైరృతపతిం నార్యో మదిరలోచనాః । బహుమానాచ్చ కామాచ్చ ప్రియా భార్యాస్తమన్వయుః ॥ ౧౮ ॥ స చ కామపరాధీనః పతిస్తాసాం మహాబలః । సీతాసక్తమనా మందో మదాంచితగతిర్బభౌ ॥ ౧౯ ॥ తతః కాంచీనినాదం చ నూపురాణాం చ నిస్స్వనం । శుశ్రావ పరమస్త్రీణాం స కపిర్మారుతాత్మజః ॥ ౨౦ ॥ తం చాప్రతిమకర్మాణమచింత్యబలపౌరుషం । ద్వారదేశమనుప్రాప్తం దదర్శ హనుమాన్ కపిః ॥ దీపికాభిరనేకాభిస్సమంతాదవభాసితం । గంధతైలావసిక్తాభిర్ధ్రియమాణాభిరగ్రతః ॥ కామదర్పమదైర్యుక్తం జిహ్మతామ్రాయతేక్షణం । సమక్షమివ కందర్పమపవిద్ధశరాసనం ॥ మథితామృతఫేనాభమరజో వస్త్రముత్తమం । సలీలమనుకర్షంతం విముక్తం సక్తమంగదే ॥ తం పత్రవిటపే లీనః పత్రపుష్పఘనావృతః । సమీపమివ సంక్రాంతం నిధ్యాతుముపచక్రమే ॥ ౨౫ ॥ అవేక్షమాణస్తు తతో దదర్శ కపికుంజరః । రూపయౌవనసంపన్నా రావణస్య వరస్త్రియః ॥ ౨౬ ॥ తాభిః పరివృతో రాజా సురూపాభిర్మహాయశాః । తన్మృగద్విజసంఘుష్టం ప్రవిష్టః ప్రమదావనం ॥ ౨౭ ॥ క్షీబో విచిత్రాభరణః శంకుకర్ణో మహాబలః । తేన విశ్రవసః పుత్రస్స దృష్టో రాక్షసాధిపః ॥

…తైః ॥ ౯ ॥ అంగనేతి ॥ మహేంద్రమివ దేవగంధర్వయోషిత ఇవ వ్రజంతం తం అంగనాశతమాత్రం. అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ ॥ ౧౦ ॥ దీపికా ఇతి ॥ [illegible] తాని వ్యజనాని ॥ ౧౧ ॥ కాంచనైరితి ॥ భృంగారైః కనకాలుకాభిః ॥ స ॥ భృంగారః కనకాలుకేత్యమరః ✽ మండలాగ్రాన్ అసివిశేషాన్ ॥ స ॥ [illegible] నబాధక ఇతి వైజయంతీ. బ్రసీం ఆస్తరణం. గృహ్య గృహీత్వా ॥ ౧౨ ॥ కాచిదితి ॥ పానస్య పూర్ణాం-పీయత ఇతి పానం మధు [illegible] నపూర్ణాం ✽ పూరణగుణేత్యాదినా [illegible] యోగే షష్ఠీసమాసనిషేధజ్ఞాపకాత్ [illegible] షష్ఠీ. స్థాలీం పాత్రం ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ వ్యావిద్ధేతి ॥ వ్యా విద్ధాః వ్యత్యస్తతయా న్యస్తాః. సమామృదితవర్ణకాః సమ్యగ్ఘృష్టానులేపనాః ॥ స ॥ అంగరాగస్సమాలంభో వర్ణకశ్చ [illegible] ఇతి నిఘంటుః ॥ ౧౬ ॥ [illegible] మదేనాంచితా గతిర్యస్య స మదాంచితగతిః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తం చేత్యాది ॥ ద్వారదేశం [illegible]. గంధతైలం గంధవాసితతైలం. సమక్షం ప్రత్యక్షం. అపవిద్ధశరాసనం త్యక్తశరాసనం. మథితామృతఫేనాభం - [illegible] ఫేనం తదాభం ॥ స ॥ [illegible] శుభోశంమథితం ఘోరోష్ణం త్వమృతం పయ ఇత్యభయంత్ర వైజయంతీ. విముక్తం స్వస్థానాత్ప్రచలితం. అంగదే సక్తం వస్త్రం సలీలం యథా భవతి తథా అనుకర్షంతమిత్యన్వయః ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ పత్రవిటపే పత్రబహుళవిటపే. లీనస్సన్ [illegible] పత్రపుష్పఘనావృతః పత్రపుష్పసమూహావృతః. [illegible] వాక్యాలంకారే. యద్వా మారే సమాగమే [illegible] సంక్రాంతమివ స్థితం. తం నిధ్యాతుం ద్రష్టుముపచక్రమే ॥ స ॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ తాభిరితి ॥ ప్రమదావనం అంతఃపురోద్యానం ॥ ౨౭ ॥ క్షీబ ఇతి ॥ [illegible]. శంకుకర్ణః - గర్గ్యాం రామావతార ఇతి హరివంశోక్తేః. [illegible] ॥ ౫ ॥ ✽ తి ॥ [illegible] సమనపేక్షైః ॥ ౯ ॥ అంగనేతి ॥ అనువ్రజత్ [illegible] ॥ ౧౦ ॥ దీపికా ఇతి ॥ దీపికాః కాంచనీః కాంచనదండా దీపికాః ॥ ౧౧ ॥ కాంచనైరితి ॥ కాంచనైః భృంగారైః కనకాలుకాభిః భృంగారాః [illegible] జలపాత్రాణి. గృహ్య గృహీత్వా ॥ ౧౨ ॥ కాచిదితి ॥ పానస్య పూర్ణాం ॥ ౧౫ ॥ వ్యావిద్ధేతి ॥ సమామృదితవర్ణకాః సమ్యగామృష్టాంగరాగాః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ మందో దుర్బుద్ధిః-మందః యథా తథా [illegible] మదాంచితా గతిర్యస్య ॥ ౨౦ ॥ ద్వారదేశం అశోకవనికాప్రాకారదేశం ✽ కామేతి ॥ అపవిద్ధశరాసనం త్యక్తేషుచాపం- సమక్షం ప్రత్యక్షం కందర్పమివ స్థితం ✽ [illegible] తేతి ॥ సలీలమనుకర్షంతమితి పాఠః- విముక్తం స్వస్థానాచ్చలితం ✽ తమితి ॥ పత్రవిటపే పత్రబహుళవిటపే. నిధ్యాతుమీక్షితుం ॥ ౨౫ ॥ తాభిరితి ॥ ప్రమదావనం ప్రమదానాం వనం ॥ ౨౭ ॥ క్షీబ ఇతి ॥ క్షీబో మత్తః ॥ ౨౮ ॥ రావణ ఇతి ॥ అవప్లుతః రావణరూపచేష్టితావలోకనార్థమగ్రవిట…

వృతః పరమనారీభిస్తారాభిరివ చంద్రమాః॥ ౨౮॥ తం దదర్శ మహాతేజాస్తేజోవంతం మహాకపిః॥ ౨౯॥ రావణోఽయం మహాబాహురితి సంచింత్య వానరః। అవప్లుతో మహాతేజా హనుమాన్మారుతాత్మజః ॥ ౩౦ ॥ స తథాప్యుగ్రతేజాస్సన్నిర్ధూతస్తస్య తేజసా।పత్రగుహ్యాంతరే సక్తో హనుమాన్సంవృతోఽభవత్ ॥ ౩౧ ॥ స తామసితకేశాంతాం సుశ్రోణీం సంహతస్తనీం।దిదృక్షురసితాపాంగాముపావర్తత రావణః॥ ౩౨॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టాదశస్సర్గః******

తస్మిన్నేవ తతః కాలే రాజపుత్రీత్వనిందితా । రూపయౌవనసంపన్నం భూషణోత్తమభూషితం ॥ తతో దృష్ట్వైవ వైదేహీ రావణం రాక్షసాధిపం। ప్రావేపత వరారోహా ప్రవాతే కదళీ యథా ॥ ౨ ॥ ఆచ్ఛాద్యోదరమూరుభ్యాం బాహుభ్యాం చ పయోధరౌ । ఉపవిష్టా విశాలాక్షీ రుదంతీ వరవర్ణినీ॥ ౩॥ దశగ్రీవస్తు వైదేహీం రక్షితాం రాక్షసీగణైః। దదర్శ సీతాం దుఃఖార్తాం నావం సన్నామివార్ణవే ॥ అసంవృతాయామాసీనాం ధరణ్యాం సంశితవ్రతాం । ఛిన్నాం ప్రపతితాం భూమౌ శాఖామివ వనస్పతేః॥ మలమండనచిత్రాంగీం మండనార్హామమండితాం । మృణాలీ పంకదిగ్ధేవ విభాతి న విభాతి చ ॥ ౬ ॥ సమీపం రాజసింహస్య రామస్య విదితాత్మనః। సంకల్పహయసంయుక్తైర్యాంతీమివ మనోరథైః॥ శుష్యంతీం రుదతీమేకాం ధ్యానశోకపరాయణాం । దుఃఖస్యాంతమపశ్యంతీం రామాం రామమనువ్రతాం ॥ వేష్టమానాం తథావిష్టాం పన్నగేంద్రవధూమివ । ధూప్యమానాం గ్రహేణేవ రోహిణీం ధూమకేతునా ॥ వృత్తశీలకులే జాతామాచారవతి ధార్మికే। పునస్సంస్కారమాపన్నాం జాతామివ చ దుష్కులే॥ అభూతేనాపవాదేన కీర్తిం నిపతితామివ।ఆమ్నాయానామయోగేన విద్యాం ప్రశిథిలామివ ॥ సన్నామివ మహాకీర్తిం శ్రద్ధామివ విమానితాం । పూజామివ పరిక్షీణామాశాం ప్రతిహతామివ। ఆయతీమివ విధ్వస్తామాజ్ఞాం ప్రతిహతామివ। దీప్తామివ దిశం కాలే పూజామపహృతామివ ॥ పద్మి

స్పృష్టస్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౮॥ ౨౯ ॥ రావణోఽయమితి ॥ అవప్లుతః అవరూఢః. రావణచేష్టాస్సర్వా ద్రష్టుం పూర్వస్థానాదధశ్శాఖాం సమాశ్రిత ఇత్యర్థః॥ ౩౦॥ సఇతి॥ సః హనుమాన్. తథా పూర్వోక్తరీత్యా ఉగ్రతేజాస్సన్నపి తస్య రావణస్య తేజసా నిర్ధూతస్సన్. పత్రగుహ్యాంతరే పత్రగూఢప్రదేశే. సంవృతోఽభవత్ గూఢోఽభవత్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే... సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టాదశస్సర్గః. *** తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తతః రావణాగమనానంతరం. తస్మిన్నేవ కాలే తదాగమనానంతరకాల ఏవ. భూషణోత్తమభూషితం రూపయౌవనసంపన్నం రావణం. తతో దృష్ట్వైవ తత్ర దూరదేశ ఏవ దృష్ట్వా ప్రావేపతేతి సంబంధః॥౨॥ ౩॥ దశగ్రీవస్త్విత్యాది ॥ మలమండనచిత్రాంగీం మలరూపమండనేన చిత్రాంగీం- మలావృతామప్యాశ్చర్యావహదేహామిత్యర్థః . మృణాళీ పంకదిగ్ధేవేత్యత్ర యేత్యధ్యాహార్యం॥౬॥సమీపమిత్యాది ॥ ఆవిష్టాం మణిమంత్రాద్యభిభూతాం. ధూప్యమానాం సంతప్యమానాం. ధూమః కేతురివ ధూమకేతుః. కేతునా గ్రహేణేత్యర్థః యద్వా గ్రహేణ గ్రాహకేణ ఆచ్ఛాదకేనేతి ధూమకేతుర్విశిష్యతే ॥ వృత్తేతి. వృత్తం దృఢం శీలం స్వభావో యస్య తత్ - తచ్చ తత్ కులం చ తస్మిన్. ఆచారవతి సమయాచారవతి. ధార్మికే యజ్ఞాదిధర్మప్రధానే. ఏవంభూతే కులే జాతాం. సంస్కారమాపన్నాం వివాహరూప సంస్కారమాపన్నాం. అతస్సంస్కారద్వారా దుష్కులే ప్రసజాతామివ స్థితాం. కుమారాణాముపనయనమివ కుమారీణాం వివాహో ద్వితీయం జన్మ *వైవాహికో విధిః స్త్రీణామౌపనాయనికస్స్మృత ఇతి స్మృతేః. సన్నాం క్షీణాం. శ్రద్ధామివ విమానితాం-అవమానితామిత్యర్థః. అవమానే హి కృతే అనుష్ఠాతుః శ్రద్ధా మందీభవతి. పూజామివ పరిక్షీణాం. స్వల్పపూజాద్రవ్యామిత్యర్థః. ప్రతిహతాం నిష్ఫలాం. ఆయతీం ధనలాభం విధ్వస్తాం మందీభూతాం ప్రతిహతాం అననుష్ఠితాం దీప్తాం దాహయుక్తాం. కాలే ఉత్పాతకాలే. పూజామపహృతామివ-అత్ర పూజాశబ్దేన పూజాద్రవ్యముచ్యతే. విధ్వస్తాం

హారూఢ ఇత్యర్థః॥ ౩౦॥ సఇతి॥ పత్రగుహ్యాంతరే పత్రగూఢప్రదేశే॥ ౩౧॥ తి॥ ఉపావర్తత సమీపం ప్రాప్తః॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టాదశస్సర్గః..............................* తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ తస్మిన్నేవ కాలే ఆగమనకాల ఏవ. తం రావణం తతో దృష్ట్వా తత్ర దూరదేశ ఏవ దృష్ట్వా తతః దర్శనానంతరం ప్రావేపతేతి సంబంధః॥౨॥తి॥రుదంతీ ఉపవిష్టా భయాత్ భీతస్వభావోక్త్యా స్వభావోక్తిరలంకారః॥౩॥దశగ్రీవ ఇతి॥సన్నాం శీర్ణాం నావం॥ సంశితవ్రతాం అతితీక్ష్ణవ్రతాం ॥ మలమండనచిత్రాంగీం మలమేవ మండనం తేన చిత్రాంగీం కర్బురగాత్రీం తాం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౬ ॥ సమీపమితి॥ సం... హయసంయుక్తైః సంకల్పాః ఏవమేవం కరిష్యామీతి విచారాః త ఏవ హయాః తత్సంయుక్తైః మనోరథైః - రామస్య సమీపం యాంతీం గతామివ ... * ఆవిష్టాం మణిమంత్రాదిభిరభిభూతాం - ధూప్యమానాం సంతప్యమానాం ॥ వృత్తేతి ॥ వృత్తశీలకులే జాతాం- వృత్తం మర్యాదానుల్లంఘన... తత్స్వభావః ఆచారవతి విహితకర్మానుష్ఠానవతి- దుష్కులే సంస్కారమాపన్నాం దుష్కులే పాణిగ్రహణలక్షణం సంస్కారం ప్రాప్య ... దుష్కులే పునర్జాతామివ - వివాహలక్షణం ద్వితీయం జన్మ గతాం- సత్కులప్రసూతాం దుష్కులోఢామిత్యర్థః- స్త్రీణాం [illegible]

నీమివవిధ్వస్తాంహతశూరాంచమూమివ। ప్రభామివతమోధ్వస్తాముపక్షీణామివాపగాం ॥ వేదీమివపరామృష్టాంశాంతామగ్నిశిఖామివ। పౌర్ణమాసీమివనిశాంరాహుగ్రస్తేందుమండలాం ॥ ఉత్కృష్టపర్ణకమలాంవిత్రాసితవిహంగమాం।హస్తిహస్తపరామృష్టామాకులాంపద్మినీమివ ॥ పతిశోకాతురాంశుష్కాంనదీంవిస్రావితామివ। పరయామృజయాహీనాంకృష్ణపక్షనిశామివ ॥ సుకుమారీంసుజాతాంగీంరత్నగర్భగృహోచితాం। తప్యమానామివోష్ణేనమృణాళీమచిరోద్ధృతాం॥ గృహీతామాళితాంస్తంభేయూథపేనవినాకృతాం। నిశ్శ్వసంతీంసుదుఃఖార్తాంగజరాజవధూమివ॥ఏకయాదీర్ఘయావేణ్యాశోభమానామయత్నతః। నీలయానీరదాపాయేవనరాజ్యామహీమివ ॥ ఉపవాసేనశోకేనధ్యానేనచభయేనచ। పరిక్షీణాంకృశాందీనామల్పాహారాంతపోధనాం॥ ఆయాచమానాందుఃఖార్తాంప్రాంజలిందేవతామివ। భావేనరఘుముఖ్యస్యదశగ్రీవపరాభవం ॥ సమీక్షమాణాంరుదతీమనిందితాంసుపక్ష్మతామ్రాయతశుక్లలోచనాం। అనువ్రతాంరామమతీవమైథిలీంప్రలోభయామాసవధాయరావణః॥౨౩॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ఏకోనవింశస్సర్గః*******************సతాంపతివ్రతాందీనాంనిరానందాంతపస్వినీం।సాకారైర్మధురైర్వాక్యైర్న్యదర్శయతరావణః ॥ ౧ ॥ మాందృష్ట్వానాగనాసోరుగూహమానాస్తనోదరం। అదర్శనమివాత్మానంభయాన్నేతుంత్వమిచ్ఛసి ॥ ౨ ॥ కామయేత్వాంవిశాలాక్షిబహుమన్యస్వమాంప్రియే। సర్వాంగగుణసంపన్నేసర్వలోకమనోహరే ॥ ౩ ॥ నేహకేచిన్మనుష్యావారాక్షసాఃకామరూపిణః। వ్యపసర్పతుతేసీతేభయంమత్తస్సముత్థితం ॥ ౪॥ స్వధర్మోరక్షసాంభీరుసర్వథైవనసంశయః। గమనంవాపరస్త్రీణాంహరణంసంప్రమథ్యవా ॥ ఏవంచైతదకామాంతునత్వాంస్ప్రక్ష్యామిమైథిలి। కామంకామశ్శరీరేమేయథాకామంప్రవర్తతాం॥ ౬॥ దేవినేహభయంకార్యంమయివి

హిమాదిహతాం.తమోధ్వస్తాంతమస్సంవృతాం. ఉపక్షీణాంస్వల్పజలామిత్యర్థః. పరామృష్టాంశూద్రాదిభిరితి శేషః. ఉత్కృష్టపర్ణకమలాంఉద్ధృతపత్రకమలాం. విస్రావితాంరోధోభంగాదినాఅన్యనిర్గమితజలామిత్యర్థః. మృజయాఉద్వర్తనాద్యంగశోధనేన. సుజాతాంగీంసుందరాంగీం - ఆళితాంబద్ధాం. అల్పాహారాంతోయమాత్రాహారామిత్యర్థః. యద్వాఅల్పాహారాంమితభోజనీమిత్యర్థః తపస్వినీత్యుచ్యతే. ఆయాచమానామితి - రఘుముఖ్యస్యకర్తుః- దశగ్రీవపరాభవంభావేనమనసాఆయాచమానాంప్రార్థయంతీమివస్థితాం. సమీక్షమాణాంరక్షకంసమీక్షమాణాం. సుపక్ష్మేతి - అంతేతామ్రాంమధ్యేశుక్లమస్యాలోచనమిత్యుచ్యతే ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశస్సర్గః. **************************

సతామిత్యాది ॥ సాకారైః సేంగితైః॥ ని॥ ఆకారాఇంగితాకృతీఇత్యమరః. న్యదర్శయత-స్వాభిప్రాయమితిశేషః. సేంగితైస్స్వాభిప్రాయంప్రకాశితవానిత్యర్థః ॥ ౧॥ మాందృష్ట్వేతి॥ అదర్శనంఅదృశ్యత్వం॥ ౨॥ మాంద్రష్ట్వాభీతిర్నకర్తవ్యేత్యాహ, కామయఇతి ॥ ౩॥ అన్యేభ్యోభయహేతవోత్రనసంతీత్యాహ, నేహేతి॥౪॥ పరదారేచ్ఛాదోషఇత్యాశంక్యాహ, స్వధర్మ ఇతి ॥ సంప్రమథ్యబలాత్కృత్య. కామంయథేష్టం. యథాకామంయథేచ్ఛం॥ ౬॥ దేవీతి॥ ప్రణయస్వ స్నేహంకురు॥ ౭॥ ఏకవేణీతి॥ ఏకవేణీధరాశయ్యాభూశయనం. ఔప

స్థాంగదహ్యమానాంకాలేడత్వాతికాలే ॥ వేదీమివేతి॥ పరామృష్టాంఅపవిత్రైరుపహతాం ॥ ఉత్కృష్టపర్ణకమలాం ఉద్ధృతపత్రపద్మాం॥ విస్రావితాంరోధోభంగాదినానిర్జలీకృతాం- మృజయాఉద్వర్తనాద్యంగపరిశోధనేన ॥ ఆళితాంబద్ధాం ॥ ఆయాచమానామితి॥ ప్రాంజలింబద్ధాంజలిం- రఘుముఖ్యస్యకర్తుఃదశగ్రీవవిషయకపరాభవం. భావేనమనసాదేవతామాయాచమానామివప్రార్థయంతీమివస్థితామిత్యర్థః॥౨౩॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనవింశస్సర్గః.*

సఇతి॥ సాకారైఃసాభిప్రాయైః- సేంగితైరిత్యర్థః. న్యదర్శయత్స్వాభిప్రాయమితిశేషః॥ ౧॥ మామితి॥ అదర్శనంఅదృశ్యత్వంభయాదివనేతుంనాయయితుం- వస్తుతస్తుపరపురుషదర్శనవిషయేభయాదికంనోచితమితిభావః॥ ౨॥కించ॥ కామయఇతి॥ వస్తుతోస్తుత్వాంకామయేఈశ్వరీత్వేనేతిశేషః. అతోమాంబహుమన్యస్వ॥౩॥కించ॥ నేహేతి॥ మనుష్యారాక్షసావాత్వద్భయకర్తారఇతిశేషః.వస్తుతస్తుసర్వేశ్వర్యాస్తవనకుత్రాపిభయశంకేతిభావః॥ ౪॥ యద్యపిపరదారాభిమర్శనంస్వధర్మః తథాపినాహంత్వామకామయమానాంస్ప్రక్ష్యామీత్యాహస్వధర్మఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కామమత్యర్థంయథాకామంయథేచ్ఛంమేశరీరేకామఃప్రవర్తతామితిశేషః. మయితవచ్ఛాప్రవర్తతామితిభావః॥ స్వధర్మఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాస్తవార్థస్తు- కాముకఃత్వంనవిశ్వసనీయఇత్యతఆహ- స్వధర్మఇత్యాది॥ యద్యపిరక్షసాంపరదారానారతాదిస్వధర్మఃస్వభావః. మేశరీరేకామమత్యర్థంయథాకామంయథేచ్ఛం. కామఃప్రవర్తతాంనామమన్మథవికారోస్తునామ.తథాప్యేతత్సర్వంమమేష్టదేవతాయాంత్వయినఘటతఇతిశేషః. అతఏవఅకామాంమయిభృత్యత్వకామనారహితాం. యద్వా - అకామాంవిష్ణుకామాంత్వాంనస్ప్రక్ష్యామిత్వదాజ్ఞాంవినాపూజాంకర్తుమపినేచ్ఛామీతిశేషః॥ ౬॥ దేవీతి॥ ప్రణయస్వప్రసీద॥ ౭॥ ఏకేతి॥ ధరాశయ్యాభూశయనం- నాపయి

శ్వసిహిప్రియే । ప్రణయస్వచతత్త్వేనమైవంభూశ్శోకలాలసా ॥ ౭ ॥ ఏకవేణీధరాశయ్యాధ్యానంమలినమంబరం। అస్థానేప్యుపవాసశ్చనైతాన్యౌపయికానితే ॥ విచిత్రాణిచమాల్యానిచందనాన్యగరూణిచ । వివిధానిచవాసాంసిదివ్యాన్యాభరణానిచ॥ మహార్హాణిచపానానిశయనాన్యాసనానిచ। గీతంనృత్తంచవాద్యంచలభమాంప్రాప్యమైథిలి॥ ౧౦॥ స్త్రీరత్నమసిమైవంభూఃకురుగాత్రేషుభూషణం। మాంప్రాప్యహికథంనుస్యాస్త్వమనర్హాసువిగ్రహే ॥ ౧౧ ॥ ఇదంతేచారుసంజాతంయౌవనంవ్యతివర్తతే । యదతీతంపునర్నైతిస్రోతశ్శీఘ్రమపామివ ॥ ౧౨ ॥ త్వాంకృత్వోపరతోమన్యేరూపకర్తాసవిశ్వసృక్। నహిరూపోపమాత్వన్యాతవాస్తిశుభదర్శనే॥ ౧౩॥ త్వాంసమాసాద్యవైదేహిరూపయౌవనశాలినీం।కఃపుమానతివర్తేతసాక్షాదపిపితామహః॥ ౧౪ ॥ యద్యత్పశ్యామితేగాత్రంశీతాంశుసదృశాననే।తస్మింస్తస్మిన్పృథుశ్రోణిచక్షుర్మమనిబధ్యతే॥౧౫॥భవమైథిలిభార్యామేమోహమేనంవిసర్జయ।బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణామాహృతానామితస్తతః ॥ సర్వాసామేవభద్రంతేమమాగ్రమహిషీభవ ॥ ౧౬ ॥ లోకేభ్యోయానిరత్నానిసంప్రమథ్యాహృతానివై॥తానిమేభీరుసర్వాణిరాజ్యంచైతదహంచతే ॥ ౧౭ ॥ విజిత్యపృథివీంసర్వాంనానానగరమాలినీం॥జనకాయప్రదాస్యామితవహేతోర్విలాసిని॥౧౮॥ నేహపశ్యామిలోకేన్యంయోమేప్రతిబలోభవేత్ ॥ పశ్యమేసుమహద్వీర్యమప్రతిద్వంద్వమాహవే ॥ ౧౯ ॥ అసకృత్సంయుగేభగ్నామయావిమృదితధ్వజాః ॥ అశక్తాః ప్రత్యనీకేషుస్థాతుంమమసురాసురాః॥ ౨౦॥ ఇచ్ఛయాక్రియతామద్యప్రతికర్మతవోత్తమం ॥ సప్రభాణ్యవసజ్యంతాంతవాంగేభూషణానిచ। సాధుపశ్యామితేరూపంసంయుక్తంప్రతికర్మణా॥౨౧॥ప్రతికర్మాభిసంయుక్తాదాక్షిణ్యేనవరాననే । భుంక్ష్వభోగాన్యథాకామంపిబభీరురమస్వచ ॥ ౨౨ ॥ యథేష్టంచప్రయచ్ఛత్వంపృథివీంవాధనానిచ।లలస్వమయివిస్రబ్ధాధృష్టమాజ్ఞాపయస్వచ॥ మత్ప్రసాదాల్లలంత్యాశ్చలలంతాంబాంధవాస్తవ ॥ ౨౪ ॥ఋద్ధింమ

యికానియుక్తాని॥ ని॥ యుక్తమౌపయికమిత్యమరః॥ ౧౦॥ స్త్రీరత్నమితి ॥మాంప్రాప్యహీతి- హిఃపాదపూరణే- అవ్యథోవా. హేసువిగ్రహేమాంప్రాప్యాపికథమనర్హాస్యాః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ త్వామితి॥ ఉపరతఃనివృత్తః. అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం- ఉత్తరోత్తరంసాతిశయంరూపంసిసృక్షుర్విధాతాత్వాం సృష్ట్వాఇతఃపరంసాతిశయంరూపంస్రష్టుంనశక్యతఇతిధియాసృష్టేరుపరతఇతిమన్యఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ త్వామితి॥ కఃఅతివర్తేత- నకోపీత్యర్థః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ అసకృదితి ॥ విమృదితధ్వజాఃభగ్నధ్వజాః. ప్రత్యనీకేషు శత్రుషుమధ్యే ॥ ౨౦॥ ఇచ్ఛయేతి॥ ప్రతికర్మ అలంకారః॥ ని ॥ ప్రతికర్మప్రసాధనమిత్యమరః. అవసజ్యంతాంఅర్ప్యంతాం।ప్రతికర్మణాసంయుక్తంపశ్యామిపశ్యేయం ॥ ౨౨ ॥ ప్రతికర్మేతి॥ దాక్షిణ్యేన సరళత్వేన. భుంక్ష్వ అనుభవ॥ని॥దక్షిణేసరళోదారావిత్యమరః ॥ ౨౩ ॥ యథేష్టమితి ॥ లలస్వక్రీడింకురు *లల-ఈప్సా

కానియుక్తాని॥ ౮॥ విచిత్రాణీత్యాదిస్పష్టార్థః॥ వస్తుతస్తు-విచిత్రాణీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ మాంప్రాప్య-భృత్యత్వేనేతిశేషః.మాల్యాదీనిలభప్రాప్నుహీతిసంబంధః॥ ౧౦॥ స్త్రీరత్నమితి॥ మాంప్రాప్యహిప్రాప్యాపి- భూషణాదీనామనర్హాస్యాఇతిసంబంధః॥ ౧౧॥ ఇదమితి॥ యదిదంతేసంజాతంయౌవనం తత్ వ్యతివర్తతేఅతిక్రమ్యగచ్ఛతి . అతీతంనపునరేతి- అతోభుంక్ష్వభోగానితిశేషః. వస్తుతస్తుత్వత్పూజాసమమదీయమాయుఃవ్యర్థంగచ్ఛతీతిఖిద్యతి॥ ఇదంతఇతి ॥ తేతవభృత్యస్యమమేతిశేషః. యౌవనందాఢ్ర్యావస్థా. యత్ యతోభృత్యస్యమమాయుఃవ్యర్థంగచ్ఛతి-అతోమమతవపూజార్థమనుజ్ఞాందేహీతిశేషః॥ ౧౨॥త్రి॥రూపకర్త్రాదివ్యరూపసృష్టౌత్వాంకృత్వానిర్మాయఉపరతోదివ్యరూపనిర్మాణాద్విరతఇతిమన్యే - ఉత్ప్రేక్షాయాంహేతుః . హియతఃతవరూపోపమానాస్తియదిపునస్సఉత్తమరూపనిర్మాణేయతేతనతథాపితవోపమేత్యాశయః॥ ౧౩॥ త్వామితి॥ నాతివర్తేతనత్యజ్యేత. కఃపుమానతివర్తేతేతిపాఠే నకోప్యతిక్రమేతేత్యర్థః. వస్తుతస్తు-మదారాధనేతవబుద్ధిఃకథంస్యాదతఆహ ॥త్వామితి॥త్వాంలక్ష్మీం*సీతాలక్ష్మీర్భగవాన్విష్ణురితివక్ష్యమాణత్వాత్ సమాసాద్యసాక్షాత్పితామహోపినాతివర్తేత - అనారాధితుంనశక్నుయాత్ పుమాంస్తుకోవాఅతివర్తేతేత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ యద్యదితి ॥ గాత్రంఅవయవవిశేషం. తస్మిన్తస్మిన్అవయవవిశేషే. చక్షుర్నిబధ్యతఇష్టదేవతాయాస్తవదర్శనస్యముక్తిసాధకత్వాదితిభావః॥౧౫॥ భవేతి॥ ప్రకృతార్థఃస్పష్టః. వస్తుతస్తు॥భవేతి॥ మైథిలిభార్యాభయాకాంత్యాఆర్యాశ్రేష్ఠాభవ-ఏతమ్మోహంమయిశత్రుత్వశంకాంవిసర్జయ. మేమమఉత్తమస్త్రీణాంమమయాఅగ్రమహిషీమందోదరీ . తస్యాశ్చమమచభవఈశ్వరీతిశేషః॥౧౬॥లోకేభ్యఇత్యస్యవాస్తవార్థస్తు॥ఇష్టదేవతాయైదేవ్యైరావణస్వాత్మాత్మీయసమర్పణంకరోతి॥ లోకేభ్యఇతిశ్లోకద్వయేన। అహమిత్యనేనాత్మసమర్పణం- రత్నానీత్యాదినాత్మీయసమర్పణమితిజ్ఞేయం॥ ౧౭॥ తి॥ తవహేతోస్తవప్రీత్యర్థం॥ ౧౮॥ప్రతిబలోయుద్ధేజేతా॥ ౧౯॥ ప్రత్యనీకేషుశత్రుషు॥ ౨౦॥ ఇచ్ఛయేతి ॥వస్తుతస్తుమాంలక్ష్మీంసంపదమిత్యర్థః॥ తి॥ ప్రతికర్మణాయుక్తంతేరూపంపశ్యామి-భావికమత్రాలంకారః॥ ౨౨॥ ప్రతికర్మేతి॥ దాక్షిణ్యేనమయీతిశేషః॥ ౨౩॥ * మత్ప్రసాదాదితి॥ లలంతాంరమంతాం . వస్తుతస్తుమత్ప్రసాదాత్ మయిప్రసాదోనుగ్రహఃతస్మాత్ - తవలలంత్యాఃరమంత్యాఃసత్యాఃబాంధవాశ్చ

హానుపశ్య త్వం శ్రియం భద్రే యశశ్చ మే ॥ ౨౪ ॥ కింకరిష్యసి రామేణ సుభగే చీరవాససా। నిక్షిప్తవిజయో రామో గత
శ్రీర్వనగోచరః ॥ వ్రతీ స్థండిలశాయీ చ శంకే జీవతి వా న వా ॥ ౨౫ ॥ న హి వైదేహి రామస్త్వాం ద్రష్టుం వాప్యుపలప్స్య
తే ॥ పురో బలాకైరసితైర్మేఘైర్జ్యోత్స్నామివావృతాం ॥ ౨౬ ॥ న చాపి మమ హస్తాత్త్వాం ప్రాప్తుమర్హతి రాఘ
వః ॥ హిరణ్యకశిపుః కీర్తిమింద్రహస్తగతామివ ॥ ౨౭ ॥ చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని ॥ మనో హరసి మే
భీరు సుపర్ణః పన్నగం యథా ॥ ౨౮ ॥ క్లిష్టకౌశేయవసనాం తన్వీమప్యనలంకృతాం ॥ త్వాం దృష్ట్వా స్వేషు దారేషు రతిం
నోపలభామ్యహం ॥ ౨౯ ॥ అంతఃపురనివాసిన్యః స్త్రియస్సర్వగుణాన్వితాః ॥ యావంత్యో మమ సర్వాసామైశ్వర్యం కు
రు జానకి ॥ ౩౦ ॥ మమ హ్యసితకేశాంతే త్రైలోక్యప్రవరాః స్త్రియః ॥ తాస్త్వాం పరిచరిష్యంతి శ్రియమప్సరసో య
థా ॥ ౩౧ ॥ యాని వైశ్రవణే సుభ్రు రత్నాని చ ధనాని చ ॥ తాని లోకాంశ్చ సుశ్రోణి మాం చ భుంక్ష్వ యథాసుఖం ॥ ౩౨ ॥
న రామస్తపసా దేవి న బలేన న విక్రమైః ॥ న ధనేన మయా తుల్యస్తేజసా యశసాపి వా ॥ ౩౩ ॥ పిబ విహర రమస్వ భుంక్ష్వ భో
గాన్ ధననిచయం ప్రదిశామి మేదినీం చ। మయి లల లలనే యథాసుఖం త్వం త్వయి చ సమేత్య లలంతు బాంధవాస్తే ॥ ౩౪ ॥
కుసుమితతరుజాలసంతతాని భ్రమరయుతాని సముద్రతీరజాని। కనకవిమలహారభూషితాంగి విహర మయా సహ భీరు కా
ననాని ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే వింశస్సర్గః ************************** తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా
సీతా రౌద్రస్య రక్షసః । ఆర్తా దీనస్వరా దీనం ప్రత్యువాచ శనైర్వచః ॥ ౧ ॥ దుఃఖార్తా రుదతీ సీతా వేపమానా తపస్వినీ। చిం

యామితి ధాతుః ॥ ౨౪ ॥ ఏవమాత్మానం ప్రశస్య రామం నిందతి, కింకరిష్యసీత్యాదినా ॥ నిక్షిప్తవిజయః త్యక్తవిజయ ఇత్యర్థః. స్థండిలశాయీ
భూతలశాయీ ॥ ౨౫ ॥ నహీతి ॥ వాశబ్దోవధారణే - ద్రష్టుమపి నోపలప్స్యత ఏవేత్యర్థః- దర్శనమాత్రఫలమపి దర్శనం న ప్రాప్స్యసీత్యర్థః.
పురోగైర్బలాకా యేషాం తే పురోబలాకాః తైః. అనేన మేఘానామతివిపులత్వోచ్యతే - మహామేఘేష్వేవ బలాకసంచారవర్ణనాత్ ॥ ౨౬ ॥
౨౭ ॥ బుద్ధిమిత్యాది ॥ బుద్ధిం సంపదం. శ్రియం భాం. నహీతి. వాశబ్దోవధారణే- ద్రష్టుం వా నోపలప్స్యత ఏవేత్యర్థః . పురోబలాకైరసితైరితి విశే
షణాద్వర్షాసంబంధితా ద్యోత్యతే ॥ నచాపీతి. హిరణ్యకశిపుః కీర్తిమింద్రహస్తగతామివేతి వైధర్మ్యదృష్టాంతః. అత్ర కీర్తిశబ్దేన భార్యా లక్ష్య
తే- హిరణ్యకశిపురింద్రహస్తగతాం భార్యాం పునః ప్రాప్తవానిత్యేతచ్ఛ్రీభాగవతే ప్రసిద్ధం ॥ వ్యలుంపన్ రాజశిబిరమమరా రాజ్యకాంక్షిణః,
ఇంద్రస్తు రాజమహిషీం మాతరం మమ చాగ్రహీదిత్యాది ప్రహ్లాదవచనాత్ ॥ ౨౮ ॥ ౩౦ ॥ అంతఃపురేతి ॥ ఐశ్వర్యం అంతఃపురైశ్వర్యం స్వామినీ
త్వం. కురు ప్రాప్నుహీత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ యానీతి ॥ భుంక్ష్వ స్వాధీనం కురు ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ పిబేతి ॥ పిబ- మద్యమితి శేషః. విహర సంచర
విహారశబ్దస్య సంచారేపి ప్రయోగాత్ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే... సుందరకాండవ్యాఖ్యానే వింశస్సర్గః. *****
తస్యేత్యాది ॥ ౧ ॥ దుఃఖార్తేత్యాది ॥ తృణమితి- రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ తృణవ్యవధానకరణం. ప్రత్యువాచేతి పునర

రమంతామితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ బుద్ధిమిత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు - స రామోహం. తే ఖిలసంపత్సమృద్ధిం దదామి [illegible]
మేత్యాశంక్య, నాహం సంపదాద్యర్థీ కింతు మోక్షకామీ అతో యావన్మోక్షం త్వత్పాదాబ్జం న త్యజామీత్యభిప్రాయేణాహ, బుద్ధిం మమేత్యా
ది శ్లోకచతుష్టయేన ॥ హే సుభగే మమ బుద్ధ్యాదికం పశ్య- నిక్షిప్తవిజయః స్వతస్సిద్ధవిజయ ఇత్యర్థః . వనగోచరః వనం జలం గోచరం నివాసస్థానం య
స్య సః నారాయణ ఇత్యర్థః. అత ఏవ గతశ్రీః గతా ప్రాప్తా శ్రీః లక్ష్మీః యేన. అత ఏవ ప్రతిభక్తసంరక్షణవ్రతశీలః అత ఏవ పితృవాక్యపరిపాలనాయ
స్థండిలశాయీ యో రామః- అచీరవాససేతిచ్ఛేదః- చీరవాసోరహితేన పీతాంబరధారిణేత్యర్థః. ఏతాదృశేన తేన రామేణ సహ వా త్వం దాసం
విద్యమానైశ్వర్యాద్యపేక్షయా కిమపి కరిష్యసీతి శంకే మన్యే - అతో జీవతి మయి సతీతి శేషః. రామస్త్వాం ద్రష్టుమపి నోపలప్స్యతే న చ మమ హ
స్తాత్ త్వాం రాఘవః ప్రాప్తుమర్హతి - మద్వధానంతరం రామస్త్వాం ద్రష్టుమప్యుపలప్స్యతే ప్రాప్తుమప్యర్హతీతి భావః . హిరణ్యకశిపుః కీర్తి
మింద్రహస్తగతామివేతి వైధర్మ్యదృష్టాంతః - పురా కిల హిరణ్యకశిపోర్భార్యాం హృత్వా నారదముఖేన ప్రార్థితః తస్మై పునః ప్రాదాదితి భాగ
వతే కథాస్తి- తథా చ భార్యాహరణమేవ కీర్తిహరణమితి భావః ॥ ౨౯ ॥ క్లిష్టకౌశేయేత్యస్య వాస్తవార్థస్తు- త్వాం మే ఇష్టదేవతాం దృష్ట్వా-
స్వేషు ధనేషు, దారేషు చ రతిం నోపలభామి. ఇష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనమాత్రేణానందపూర్ణోహం సర్వతో నివృత్తోస్మీతి భావః ॥ ౩౦ ॥ అం
తఃపురేతి ॥ ఐశ్వర్యం ఆధిపత్యం ॥ ౩౩ ॥ న రామ ఇత్యస్య వాస్తవార్థస్తు ॥ రామః తపఆదినా మయా తుల్యో న భవతి - కింతు నిరవధికషడ్గుణైశ్వర్య
సంపన్నో భగవాన్ శ్రీరామః. మత్తోప్యధిక ఏవేతి భావః ॥ ౩౪ ॥ పిబేతి ॥ పిబ- మధ్వితి శేషః. మయి లలరమస్వ। వస్తుతస్తు మయి భృత్యే సతి లల ॥
౩౫ ॥ కుసుమితేతి ॥ మయా సహ. వస్తుతస్తు సహ ఏకదైవమయా సంవర్ధితానీతి శేషః. కాననాని విహర ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం వింశస్సర్గః. ************************
తి ॥ తస్యేతి ॥ దీనమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౧ ॥ దుఃఖార్తేత్యాది ॥ తృణమంతరతః కృత్వా- రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్

తయంతీవరారోహా పతిమేవ పతివ్రతా॥ తృణమంతరతః కృత్వా ప్రత్యువాచ శుచిస్మితా॥ ౨॥ నివర్తయ మనో మత్తస్స్వజనే క్రియతాం మనః॥ న మాం ప్రార్థయితుం యుక్తం సుసిద్ధిమివ పాపకృత్॥ ౩॥ అకార్యం న మయా కార్యమేకపత్న్యా విగర్హితం॥ కులం సంప్రాప్తయా పుణ్యం కులే మహతి జాతయా॥ ౪॥ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీ రావణం తం యశస్వినీ॥ రాక్షసం పృష్ఠతః కృత్వా భూయో వచనమబ్రవీత్॥ ౫॥ నాహమౌపయికీ భార్యా పరభార్యా సతీ తవ॥ సాధు ధర్మమవేక్షస్వ సాధు సాధువ్రతం చర॥ ౬॥ యథా తవ తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యా నిశాచర॥ ఆత్మానముపమాం కృత్వా స్వేషు దారేషు రమ్యతాం॥ ౭॥ అతుష్టం స్వేషు దారేషు చపలం చలితేంద్రియం॥ నయంతి నికృతిప్రజ్ఞం పరదారాః పరాభవం॥ ౮॥ ఇహ సంతో న వా సంతి సతో వా నానువర్తసే॥ తథా హి విపరీతా తే బుద్ధిరాచారవర్జితా॥ ౯॥ వచో మిథ్యాప్రణీతాత్మా పథ్యముక్తం విచక్షణైః॥ రాక్షసానామభావాయ త్వం వా న ప్రతిపద్యసే॥ ౧౦॥ అకృతాత్మానమాసాద్య రాజానమనయే రతం॥ సమృద్ధాని వినశ్యంతి రాష్ట్రాణి నగరాణి చ। తథేయం త్వాం సమాసాద్య లంకా రత్నౌఘసంకులా॥ అపరాధాత్తవైకస్య న చిరాద్వినశిష్యతి॥ ౧౨॥ స్వకృతైర్హన్యమానస్య రావణాదీర్ఘదర్శినః॥ అభినందంతి భూతాని వినాశే పాపకర్మ

భిధానం వచనప్రకారవిశేషకథనార్థం దుఃఖార్తాయా అపి శుచిస్మితత్వాభిధానం వస్తుస్వభావేన సస్మితవత్ ప్రతీయమానత్వాత్॥ తనిశ్లోకి॥ తృణమంతరతః కృత్వేతి - పరపురుషముఖం నిరీక్ష్య వార్తా న కర్తవ్యేతి మర్యాదయా వా, తృణవదలక్షీకృత్యవా, అస్మద్వక్ష్యమాణవచనం తృణసమానమిత్యయం న లక్షీకరోతీతి బుద్ధ్యా వా, సశ్లాఘ్యస్సగుణీ ధన్యస్సకులీనస్సబుద్ధిమాన్- సశూరస్స చ విక్రాంతో యం త్వం దేవి నిరీక్షస ఇత్యుక్తకటాక్షపాత్రార్హో భవతీతి వా, స్వామినా తృణమాదాయ కాకాసురనిరాసవత్ అనేన తృణేనైతన్నిరాసః కార్య ఇతి వా, అచేతనం చేతనం కృత్వా సంబోధనేన వాక్యం వదామీతి బుద్ధ్యా వా, ఆసన్నస్యాస్య వ్యవధానేన భావ్యమితి బుద్ధ్యా వా, పశుసమానస్య తవ ఇదమేవ భోగ్యమితి బుద్ధ్యా వా, రామవిరోధేన భవాన్ సానుబంధో నశిష్యతి తృణం ఛిత్త్వా నివేదనే ఇతి వా తృణం మధ్యే స్థాపయిత్వా॥ ౨॥ ౩॥ అకార్యమితి॥ ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ తయా॥ "నిత్యం సపత్న్యాదిషు" ఇతి ఙీప్॥ ౪॥ ఏవమితి॥ పృష్ఠతః కృత్వా- అనాదృత్యేత్యర్థః॥ ౫॥ నాహమితి॥ సతీ అహం తవ ఔపయికీ యుక్తా భార్యా న. కింతు పరిహార్యా. సాధూనాం సతాం ధర్మః సాధుధర్మం. సాధూనాం వ్రతం సాధువ్రతం. సాధు సమ్యక్. చర॥ ౬॥ యథేతి॥ ఆత్మానముపమాం కృత్వా యథా తవ దారా రక్ష్యాస్తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యాః. తస్మాత్ స్వేషు దారేషు రమ్యతాం॥ ౭॥ అతుష్టమితి॥ అతుష్టం అతృప్తం. నికృతిప్రజ్ఞం నికృతౌ శాఠ్యే ప్రజ్ఞా యస్య తం. పరాభవం ఆయురైశ్వర్యాదిక్షయరూపం॥ ౮॥ ఇహ సంత ఇతి॥ ఇహ అతివిశాలే పి దుర్జనసంకులే దేశే. సంతః త్వామనర్థాన్నివారయంతః. న సంతి వా న సంతి కిం- సంత్యేవ. శ్రీవిభీషణప్రభృతీనాం సంభవాన్న సంతీతి కథం వక్తుం శక్యం. సతో వా నానువర్తసే "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా। ఉపదేక్ష్యంతి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన" ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రణిపాతమంతరేణ న తే ఉపదిశంతి- త్వం చ తత్పాదేషు కదాచిదపి న ప్రణతవానసి. కథమిదం భవతీ జానాతీత్యాశంక్యాహ, తథా హీతి. తథా హి విపరీతా తే బుద్ధిః- తవ బుద్ధివైపరీత్యమేవ తవ శిష్టాననువర్తనం సూచయతీత్యర్థః. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్ కథం మదీయా బుద్ధిస్త్వయా జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ. ఆచారవర్జితేతి. ఆచారవర్జితా- తవ దురనుష్ఠానమేవ తవ బుద్ధిం ద్యోతయతీతి భావః॥ తనిశ్లోకి॥ ౯॥ వచ ఇతి॥ పూర్వశ్లోకే రావణస్యాభావ ఉపన్యస్తః- అనేన రాక్షసాభావపక్ష ఉపన్యస్యతే. మిథ్యాప్రణీతాత్మా మిథ్యాస్నిగ్ధాత్మా- స్నేహీతి భావయన్నివేతి యావత్. త్వం విచక్షణైస్సాధుభిరుక్తం పథ్యం హితం వచః రాక్షసానామభావాయ న ప్రతిపద్యసే నాంగీకరోషి వా రాక్షసేషు స్నేహం భావయన్ తద్వినాశమేవ హృది కృత్వా సాధువచనం న

తృణవ్యవధానకరణం- ప్రత్యువాచేతి పునరభిధానం వచనప్రకారవిశేషకథనార్థం. శుచిస్మితేతి వస్తుతః స్వభావవర్ణనం॥ ౨॥ నివర్తయేతి॥ స్వజనే స్వీయభార్యాదిజనే. సిద్ధిం ముక్తిం॥ ౩॥ అకార్యమితి॥ ఏకపత్న్యా- ఏకః పతిర్యస్యాస్తయా మయా పతివ్రతయేత్యర్థః. కులం భర్తృకులం. పుణ్యం పవిత్రం॥ ౪॥ ఏవమితి॥ పృష్ఠతః కృత్వా పరావృత్యేత్యర్థః॥ ౫॥ నాహమితి॥ పరభార్యా సతీ పతివ్రతాహం ఔపయికీ యుక్తా భార్యా న. సాధూనాం ధర్మం సాధుధర్మం సాధూనాం వ్రతం సాధువ్రతం॥ వస్తుతస్తు॥ నాహమితి॥ అహం తవత్వయా భార్యా భర్తవ్యా న కింతు పరభార్యా పరేణ రామేణ భార్యా భర్తవ్యా॥ ౬॥ యథేతి॥ యథా తవ నిజదారాణాం శుద్ధిరిష్టా- ఏవమన్యేషామపీత్యాత్మదృష్టాంతాదేవ నిశ్చిత్య త్వమపి పరదారనిస్పృహః స్వదారనిరతో భవేత్యర్థః॥ ౭॥ అతుష్టమితి॥ అతుష్టం అతృప్తం. నికృతిప్రజ్ఞం నికృతౌ శాఠ్యే ప్రజ్ఞా యస్య తం. పరాభవం ఆయురైశ్వర్యాదిక్షయరూపం॥ ౮॥ ఇహేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఇహ సంతో న సంతి వా. సతో వా నానువర్తసే- విద్యమానాన పి తాన్ ధర్మజిజ్ఞాసయా నానువర్తసే వా. మిథ్యాప్రణీతాత్మా మిథ్యావినీతాత్మా త్వం విచక్షణైః విద్వద్భిరుక్తం పథ్యం వచః రాక్షసానామభావాయ- న ప్రతిపద్యసే నాంగీకరోషి వా. తథా హి- అత ఏవ ఖలు తవ బుద్ధిః. ఆచారవర్జితా విహితాచారవిముఖా. విపరీతా నిషిద్ధాచారపరేతి యోజనా॥ ౧౦॥ తి॥ న సమయా సజ్జనోపదేశాస్వీకారే కుతో రాక్షసనాశప్రసంగ ఇత్యత్రోత్తరం వక్తుం లోకస్థితిమాహ॥ అకృతేతి॥ అకృతాత్మానం సదుపదేశాగ్రాహిబుద్ధిం॥ తథైవేతి- రాజాపరాధతో దేశప్రజానాశస్య లోకప్రసిద్ధత్వాదితి భావః॥ ౧౨॥ స్వకృతైరితి॥ స్వకృతైరపరాధైః. రావణేతి సం

ణః॥ ఏవంత్వాంపాపకర్మాణంవక్ష్యంతినికృతాజనాః॥ దిష్ట్యైతద్వ్యసనంప్రాప్తోరౌద్రఇత్యేవహర్షితాః॥ ౧౪॥ శ
క్యాలోభయితుంనాహమైశ్వర్యేణధనేనవా॥అనన్యారాఘవేణాహంభాస్కరేణప్రభాయథా॥ ౧౫॥ ఉపధాయభు
జంతస్యలోకనాథస్యసత్కృతం॥ కథంనామోపధాస్యామిభుజమన్యస్యకస్యచిత్ ॥ ౧౬ ॥ అహమౌపయికీభార్యాత
స్యైవవసుధాపతేః ॥ వ్రతస్నాతస్యధీరస్యవిద్యేవవిదితాత్మనః ॥ ౧౭ ॥ సాధురావణరామేణమాంసమానయదుఃఖి
తాం॥వనేవాశితయాసార్ధంకరేణ్వేవగజాధిపం॥౧౮॥ మిత్రమౌపయికంకర్తుంరామస్థానంపరీప్సతా॥వధంచానిచ్ఛ
తాఘోరంత్వయాసౌపురుషర్షభః॥ విదితస్సహిధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః॥ తేనమైత్రీభవతుతేయదిజీవితుమిచ్ఛసి।

శృణోషీత్యర్థః॥ ౧౩॥స్వకృతైరితి॥ రావణాదీర్ఘదర్శినఇత్యత్ర రావణేతిసంబుద్ధిః.నికృతాఃత్వయావంచితాః॥౧౪॥ శక్యేతి॥అనేనరావణోక్త
ప్రలోభనానాముత్తరముచ్యతే.ఐశ్వర్యేణఅంతఃపురస్త్రీణామీశ్వరత్వేన.ధనేనఆభరణాదినావా. లోభయితుంవంచయితుం.అహంనశక్యా.అ
త్రహేతుమాహ.అనన్యేతి-అహంనిత్యానపాయినీ. రాఘవేణరఘుకులావతీర్ణేనవిష్ణునా. అనన్యాఅవిభక్తాయత్రయత్రవిష్ణురవతరతితత్రత
త్రావతీర్ణాలక్ష్మీరిత్యర్థః.తృతీయయాతత్పరతంత్రాచాస్మీతిద్యోత్యతే.నకేవలంతస్యపరతంత్రాహంప్రత్యుతతస్యాప్యతిశయావహేతిదృష్టాంతే
నద్యోతయతి.భాస్కరేణేతి-ప్రభాహిభాస్కరస్యాప్యతిశయమావహతితథైవహిమారీచోభవంతంప్రతినివేదితవాన్*అప్రమేయంహితత్తేజోయ
స్యసాజనకాత్మజేతి-కింతద్ధితవచనమపిమోహేనవిస్మృతోసీతితత్వమాహ॥౧౫॥ఉపధాయేతి॥లోకనాథస్యసర్వైర్బ్రహ్మాదిదేవగణైఃస్వస్వప
దప్రాప్తయేనాథ్యమానస్యయాచ్యమానస్య* నాథృయాచ్ఞాయామితిధాతుః. తస్యరామస్య.సత్కృతంభుజందక్షిణంభుజమిత్యర్థః.ఉపధాయ
ఉపధానీకృత్యతేనతత్పరిష్వక్తత్వంగమ్యతే. ఏవంశ్లాఘితాహం.అన్యస్యతతోభోగంయాచమానస్య-కస్యచిదనామధేయస్యక్షుద్రస్యత్వాదృశః
భుజంఆసత్కృతంకథంనామోపధాస్యామినకథంచిదపీత్యర్థః॥౧౬॥అహమితి॥అహంతుల్యశీలవయోవృత్తా.తస్యైవతుల్యశీలవయోవృత్తస్య.
వసుధాపతేః ఔపయికీఉచితాభార్యా*హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితిభూమినాథస్యాహంలక్ష్మీదేవ్యుచితేతిహృదయం. కథమివ. వ్రతస్నాత
స్యవేదవ్రతైఃస్నాతస్య.ధీరస్యధీమతఃబ్రాహ్మణస్య విదితాత్మనఃఆత్మజ్ఞానవతః.విద్యేవయోగాభ్యాసరూపవిద్యేవ ॥ ౧౭॥ పథిచోరంపానీయ
యాచకవద్రావణమర్థయతే,సాధ్వితి॥ సాధురావణ.మద్వియోగేనత్వత్కార్యమధికంజాతమితిభావః.ఏవముత్కటకార్యంప్రతియాచనా
త్స్వస్యాతిశయోవ్యజ్యతే.రామేణసర్వాంగసుందరేణమాం.తస్యానన్యార్హాంతద్వియోగేజీవితంధారయితుమశక్తాం॥నచసీతేత్యాది॥ సమా
నయసంగమయ. తత్రహేతుఃదుఃఖితామితి. కరేణ్వాగజవధ్వా. వాశితయాయౌవనంగతయా*వాశితాయువతిఃప్రోక్తాకళభఃకరిపోతకఇతివ
చనాత్।యద్వావాసితయేతిపాఠః. వనేవాసితయాబద్ధయా- అత్రవిభక్తివ్యత్యాసఃకార్యః.వనేవాసితాంకరేణుంగజాధిపేనవేతి.వస్తుతస్తు
యథాన్యాసఏవాస్త్వితి. రామేణసంగమనంనామరామాహ్వానం. నహిపునరపిరామస్థానంతేననేతుమీష్టే. కింత్వత్ర రామమాహూయసమర్పణ
మేవఅతఏవకరేణ్వాగజాధిపమిత్యుక్తం ॥ ౧౮॥ ఏవంరావణేజననీత్వప్రతిపత్తింవిహాయకానిచిదసంగతానిజల్పతిదేవీభిన్నాసతీకోయమస్యస్వ
భావః కథమస్యకోప్యుపదేష్టానేత్స్యతీతి ఇహసంతోనవాసంతీత్యాదినావిచింత్యదయాపతీస్వయమేవోపదిశతి. మిత్రమౌపయికంకర్తుమిత్యా
ద- మిత్రమితి॥ రామంశరణంగచ్ఛేత్యుక్తేతన్నరావణస్యహితదుర్మానితయా ఆత్మసద్బుద్ధ్యనుసారేణమిత్రమిత్యాహ. కించశరణాగతంస్వ
స్యాధీనమన్యతేదేవీదేవశ్చ. అతఏవరామోవక్ష్యతి*మిత్రభావేనసంప్రాప్తంనత్యజేయంకథంచనేతి। ఇయంచాతిధారా, మిత్రమితి.రామేణమి
త్రంకర్తుంయుక్తమిత్యర్థః.మిత్రశబ్దాపేక్షయాఔపయికమితినపుంసకనిర్దేశః. స్థానంపరీప్సతా. ఋగరాచోరస్యాపిభూమావపదాన్నిస్థాపయి
త్వాచౌర్యంకర్తవ్యం. తవాపియదిస్థానమభీప్సితంతర్హితతమేవభజేత్యర్థః. శరణాగతివైన్యాదపిమరణమేవ వరమితియదిమన్యసేతదాపింత
ద్భజనంకర్తవ్యమిత్యాహ. వధంచానిచ్ఛతాఘోరం- తవసమ్యజ్మరణంనదాస్యతి. త్వాంసంస్థాప్యత్వత్సమక్షంత్వత్సంతానబాలాన్హింసిత్వా
తతస్తేచిత్రవధంకరిష్యతి, తంయదినేచ్ఛసితదాప్రత్తవ్యఇత్యర్థః. త్వయా తత్ప్రతీకారావలోకనేసత్వయావశ్యంశరణాగతిః కర్తవ్యా.
ఏవంసరక్షకఇత్యత్రకింప్రమాణంతత్రాహ, అసౌ-నిరంతరప్రత్యయేనాస్యారామః ప్రత్యక్షఇవభాసతే రావణస్యాపిమాయామృగానుసరణస
మయే తదాకారదర్శనజభయేనవృక్షేవృక్షేచపశ్యామీత్యుక్తరీత్యాపురస్స్థితఇవభాసతే . పురుషర్షభః మత్కృతాపరాధేనకథంమామం
గీకరిష్యతీత్యేవంత్వయానచింతనీయం. ఆనుకూల్యలేశేసతిసర్వమపరాధంవిస్మరిష్యతి. పురుషధౌరేయత్వాత్॥ మిత్రకరణప్రకారమాహ.ప్రస

బోధనం-రౌద్రఃదిష్ట్యావ్యసనంప్రాప్తఇతివక్ష్యంతీతిసంబంధః ॥ ౧౪॥ రావణోక్తప్రలోభనవాక్యానాముత్తరమాహ ॥ శక్యేతి॥ ఐశ్వర్యే
ణఅంతఃపురనియంతృత్వేన॥ ౧౫ ॥ఉపధాయేతి॥ ఉపధాయశీర్షోపధానంకృత్వా॥౧౬॥ అహమితి॥ వ్రతస్నాతస్యవిద్యావ్రతస్నాతస్యవిద్వేన
సాంగవేదవిద్యేవ॥ ౧౭॥ సాధ్వితి ॥ సమానయసంగమయ. వనేవాసితయాసార్ధంకరేణ్వేవగజాధిపమితి- వనేవాసితాంబద్ధాంకరేణుంగ
జాధిపేనసార్ధమితివిభక్తివిపరిణామేనయోజ్యం-అన్యథావిరోధాత్ ॥౧౮॥మిత్రమితి॥స్థానంపరీప్సతాలంకావాసమిచ్ఛతేత్యర్థః-అథవాఘో
రంవధంబహువిధపీడాకరవధం-రామేణఅనిచ్ఛతావాత్వయాపురుషర్షభోరామః- మిత్రంకర్తుమౌపయికంయోగ్యఇత్యర్థః ॥ ౧౯॥

ప్రసాదయస్వత్వంచైనంశరణాగతవత్సలం॥మాంచాస్మైప్రయతోభూత్వానిర్యాతయితుమర్హసి॥ ౨౧॥ ఏవంహి తే
భవేత్స్వస్తిసంప్రదాయరఘూత్తమే॥ అన్యథాత్వంహికుర్వాణోవధంప్రాప్స్యసిరావణ॥ ౨౨॥ వర్జయేద్వజ్రముత్సృ
ష్టంవర్జయేదంతకశ్చిరం॥త్వద్విధంతునసంక్రుద్ధోలోకనాథస్సరాఘవః ॥ ౨౩ ॥ రామస్యధనుషశ్శబ్దంశ్రోష్యసిత్వం
మహాస్వనం ॥ శతక్రతువిసృష్టస్యనిర్ఘోషమశనేరివ॥ ౨౪॥ ఇహశీఘ్రంసుపర్వాణోజ్వలితాస్యాఇవోరగాః॥ఇషవోని
పతిష్యంతిరామలక్ష్మణలక్షణాః ।రక్షాంసిపరినిఘ్నంతఃపుర్యామస్యాంసమంతతః॥అసంపాతంకరిష్యంతిపతంతఃకంక
వాససః।రాక్షసేంద్రమహాసర్పాన్సరామగరుడోమహాన్ ॥ ఉద్ధరిష్యతివేగేనవైనతేయఇవోరగాన్॥ ౨౭॥ అపనే
ష్యతిమాంభర్తాత్వత్తశ్శీఘ్రమరిందమః ॥ అసురేభ్యశ్శ్రియందీప్తాంవిష్ణుస్త్రిభిరివక్రమైః॥ ౨౮॥ జనస్థానేహతస్థా
నేనిహతేరక్షసాంబలే॥అశక్తేనత్వయారక్షఃకృతమేతదసాధువై ॥ ౨౯ ॥ ఆశ్రమంతుతయోశ్శూన్యంప్రవిశ్యనరసిం
హయోః॥ గోచరంగతయోర్భ్రాత్రోరపనీతాత్వయాధమ॥ ౩౦॥ నహిగంధముపాఘ్రాయరామలక్ష్మణయోస్త్వ
యా॥శక్యంసందర్శనేస్థాతుంశునాశార్దూలయోరివ॥ ౩౧॥ తస్యతేవిగ్రహేతాభ్యాంయుగగ్రహణమస్థిరమ్॥వృత్ర
స్యేవేంద్రబాహుభ్యాంబాహ్వోరేకస్యనిగ్రహః ॥ ౩౨ ॥ క్షిప్రంతవసనాథో మేరామస్సౌమిత్రిణాసహ ॥ తోయమ
ల్పమివాదిత్యఃప్రాణానాదాస్యతేశరైః॥ ౩౩॥గిరింకుబేరస్యగతోపధాయవాసభాంగతోవావరుణస్యరాజ్ఞః॥అసం
శయందాశరథేర్నమోక్ష్యసేమహాద్రుమః కాలహతోశనేరివ॥ ౩౪॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే ఏకవింశస్సర్గః .***

సాదయస్వేతి. త్వంచేత్యనేనాహమపిప్రసాదయిష్యామీతిసిద్ధం. ప్రయతోభూత్వామనఃకాలుష్యంత్యక్త్వేత్యర్థః . నిర్యాతయితుంప్రత్యర్పయి
తుం॥తన్నిశ్లోకే॥౨౧॥ఏవమితి॥సంప్రదాయస్థితాయేతిశేషః॥ ౨౨ ॥వర్జయేదితి॥ఉత్సృష్టంఇంద్రముక్తంవజ్రంఅంతకశ్చత్వద్విధంవర్జయే
త్.రాఘవస్తుత్వద్విధంనవర్జయేదితిసంబంధః॥౨౩॥రామస్యేతి॥మహాస్వనంమహానాదం-నాదోనామస్వరావయవవిశేషః॥౨౪॥ఇహేతి॥రా
మలక్ష్మణలక్షణాః- రామలక్ష్మణనామాంకాః. అసంపాతంఅనవకాశం॥ ౨౬॥ రాక్షసేంద్రమహాసర్పానితి॥ రూపకోక్తమేవోపమయాప్యా
హ-వైనతేయఇతి॥ ౨౭॥ నచాపిమమహస్తాత్త్వాంప్రాప్తుమర్హతీత్యుక్తస్యోత్తరమాహ-అపనేష్యతీతి॥ ౨౮॥ జనస్థానఇతి॥ఏతత్ యుద్ధంవి
నాచౌర్యేణాపహరణం॥ ౨౯॥ ఆశ్రమమితి॥ గోచరంగతయోః బాహ్యదేశంగతయోః॥౩౦॥౩౧॥తస్యతఇతి॥ తస్యతేఅసమర్థతయాచోర
వృత్తేస్తవ. తాభ్యాంరామలక్ష్మణాభ్యాం. విగ్రహేసతియుద్ధేసతి.యుగగ్రహణంసంయుగేజయగ్రహణం. అస్థిరంఅసంభావితం.యద్వాయుగ
గ్రహణంయుద్ధారంభః. అస్థిరంఅధ్రువం. కింతుతాభ్యాంప్రసహ్యవధస్తేసిద్ధఇతిదృష్టాంతేనాహ- వృత్రస్యేవేతి.వృత్రస్యఏకస్యబాహ్వోర్ద్వా
భ్యామింద్రస్యబాహుభ్యాంసహ విగ్రహేసతినిగ్రహఇవజయఇవ.వృత్రస్యైకేనబాహునాఇంద్రస్యద్వయోర్బాహ్వోరివఏకేనత్వయాతయో
ర్ద్వయోర్జయోనశక్యఇత్యర్థః॥ ౩౨॥ క్షిప్రమితి॥ సనాథఇతిపదచ్ఛేదః॥౩౩॥గిరింకుబేరస్యగతోపధాయేతి॥అపధాయఅపక్రమ్య.కుబేర
స్యగిరింకైలాసం॥ ని ॥ కైలాసస్థానమలకేత్యమరః ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచిత...సుందరకాండవ్యాఖ్యానేఏకవింశస్సర్గః. **

సాపరాధంమాంశరణాగతత్వమాత్రేణకథంక్షమిష్యతీతిశంకానకర్తవ్యేత్యాహ॥ విదితఇతి॥ నిర్యాతయితుంప్రత్యర్పయితుం॥౨౧॥ ఏవమి
తి ॥ మామిత్యనువర్తతే-మాంరఘూత్తమేసంప్రదాయదత్త్వాస్థితాయేతిశేషః ॥ ౨౨ ॥ వర్జయేదితి ॥ ఉత్సృష్టంఇంద్రముక్తంవజ్రంక
ర్తృ త్వద్విధంవర్జయేత్. సంక్రుద్ధోరాఘవస్తునవర్జయేత్ ॥ ౨౩ ॥ రామస్యేతి ॥ మహాస్వనంమహానాదంనాదోనామకశ్చిచ్ఛబ్దధ
ర్మః॥౨౪॥ఇహేతి॥రామలక్ష్మణలక్షణాఃరామలక్ష్మణనామాంకాః. అసంపాతంఅనవకాశం॥ ౨౬ ॥ తి ॥ రాక్షసేంద్రరూపాన్ మహాస
ర్పాన్ ఉద్ధరణశైఘ్ర్యేఉపమా వైనతేయఇవేతి॥ ౨౭ ॥ నచాపిమమహస్తాత్త్వాంప్రాప్తుమర్హతిరాఘవఇత్యస్యోత్తరమాహ-అపనేష్యతీతి॥
౨౮॥జనస్థానఇతి॥ ఏతత్ యుద్ధంవినాచౌర్యేణాపహరణం॥ ౨౯ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ గోచరంగతయోః మాయామృగరూపమింద్రియార్థంగత
యోః॥౩౦॥తి॥యస్మాద్రామలక్ష్మణయోఃగంధముపాఘ్రాయశార్దూలయోస్సందర్శనేశునేవసమక్షంస్థాతుంత్వయానశక్యం॥ ౩౧॥తస్యే
తి॥తస్యతేయుద్ధాసమర్థతయాచౌర్యవృత్తేఃతవ-తాభ్యాంరామలక్ష్మణాభ్యాంసహవిగ్రహేయుద్ధేసతి.యుగగ్రహణంయుద్ధజయంఅస్థిరంఅధ్రు
వం.వృత్రస్యైకస్యబాహ్వోఃద్వాభ్యామింద్రస్యబాహుభ్యాంసహవిగ్రహేసతినిగ్రహఇవవృత్రస్యైకేనబాహునాఇంద్రస్యద్వయోర్బాహ్వో
రివ-ఏకేనత్వయాతయోఃద్వయోఃజయోనశక్యఇత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ తి॥ మేనాథఃసరామఇత్యన్వయః॥౩౩॥గిరిమితి॥కుబేరస్యగిరింగంధమాదనం-
అపధాయఅతిక్రమ్య.పురీమితిపాఠే - కుబేరస్యపురీమిత్యేతదుపరితనలోకానాముపలక్షణం - వరుణస్యసభామిత్యనేన అధస్తనలోకానాము
పలక్షణం. తత్వదృష్ట్యాఅపరుషవచనంతంరావణముద్దిశ్య - సీతయోక్తానాంపరుషవాక్యానామయమాశయః- రావణేనదేవీంప్రతితత్వదృష్ట్యా
సామ్యరూపాణ్యేవవాక్యాన్యుక్తానియద్యపి - తథాపిబాహ్యదృష్ట్యాపరుషవాక్యవత్ ప్రతీయమానత్వేన- దేవ్యపితత్వదృష్టింసంగోప్య-బాహ్య
దృష్టిమనుసృత్యపరుషవాక్యైరేవతస్యోత్తరమాహేతి॥౩౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం...సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంఏకవింశస్సర్గః

సీతాయావచనంశ్రుత్వాపరుషంరాక్షసాధిపః । ప్రత్యువాచతతస్సీతాంవిప్రియంప్రియదర్శనాం॥ ౧॥ యథాయథాసాంత్వయితావశ్యఃస్త్రీణాంతథాతథా । యథాయథాప్రియంవక్తాపరిభూతస్తథాతథా ॥ ౨॥ సన్నియచ్ఛతిమేక్రోధంత్వయికామస్సముత్థితః।ద్రవతోమార్గమాసాద్యహయానివసుసారథిః॥ ౩॥ వామఃకామోమనుష్యాణాంయస్మిన్కిలనిబధ్యతే ।జనేతస్మింస్త్వనుక్రోశస్స్నేహశ్చకిలజాయతే ॥ ఏతస్మాత్కారణాన్నత్వాంఘాతయామివరాననే। వధార్హామవమానార్హంమిథ్యాప్రవ్రజితేరతాం॥ ౫॥ పరుషాణీహవాక్యానియానియానిబ్రవీషిమాం। తేషుతేషువధోయుక్తస్తవమైథిలిదారుణః॥ ౬ ॥ఏవముక్త్వాతువైదేహీంరావణోరాక్షసాధిపః ।క్రోధసంరంభసంయుక్తస్సీతాముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౭॥ ద్వౌమాసౌరక్షితవ్యౌమేయోవధిస్తేమయాకృతః । తతశ్శయనమారోహమమత్వంవరవర్ణిని॥ ఊర్ధ్వంద్వాభ్యాంతుమాసాభ్యాంభర్తారంమామనిచ్ఛతీం। మమత్వాంప్రాతరాశార్థమారభంతేమహానసే॥ ౯॥ తాంతర్జ్యమానాంసంప్రేక్ష్యరాక్షసేంద్రేణజానకీం। దేవగంధర్వకన్యాస్తావిషేదుర్వికృతేక్షణాః॥ ౧౦॥ ఓష్ఠప్రకారైరపరావక్త్రనేత్రైస్తథాపరాః।సీతామాశ్వాసయామాసుస్తర్జితాంతేనరక్షసా॥ ౧౧॥ తాభిరాశ్వాసితాసీతారావణంరాక్షసాధిపం।ఉవాచాత్మహితంవాక్యంవృత్తశౌండీర్యగర్వితం॥ ౧౨॥ నూనంనతేజనఃకశ్చిదస్తినిశ్శ్రేయసేస్థి

సీతాయాఇత్యాది॥ ౧ ॥ సాంత్వయితాఅనునేతా॥ ౨॥ సన్నియచ్ఛతీతి॥సన్నియచ్ఛతినిరుణద్ధి-ద్రవతఃధావతః.అమార్గమితిచ్ఛేదః॥ ౩॥ వామఇతి॥ వామఃప్రతికూలః. మనుష్యాణాంప్రాణినాం. అనుక్రోశఃకృపా.పరిభవాదిప్రదానేనమనుష్యాణాంప్రతికూలఃకామఃయస్మిన్జనేనిబధ్యతే తస్మింస్త్వనుక్రోశఃస్నేహశ్చజాయతేకిల. మిథ్యాప్రవ్రజితేకపటేనవన్యవృత్తిభాజి రామేరతాంసక్తాం॥౬॥ ఏవమితి॥క్రోధసంరంభసంయుక్తఃక్రోధప్రణయాభ్యాంసంయుక్తః॥ ౭ ॥ ద్వౌమాసావితి ॥ తేమయాయోవధిఃకృతఃమాసాన్ద్వాదశభామినీత్యారణ్యకాండోక్తద్వాదశమాసాత్మకోవధిఃకల్పితః-అత్రద్వౌమాసావవశిష్టౌ.తౌద్వౌమాసౌ. మేమయా. రక్షితవ్యౌప్రతీక్షణీయౌ. తతఃతస్మాత్కారణాత్. మమశయనమారోహేత్యన్వయః. ప్రాతరాశార్థం-మాసద్వయాంతర్గతరాత్రిసమాప్త్యనంతరం హింసాయాంకాలవిలంబనినాప్రాతఃకాలికాశనార్థమిత్యర్థః. ఆరభంతేఆలభంతే.రలయోరభేదః॥౯॥ఆలంభస్స్పర్శహింసయోరిత్యమరః. మహానసేపాకశాలాయాం॥౯॥౧౦॥ఓష్ఠప్రకారైరితి॥ఓష్ఠప్రకారైః.రుదుదిషతామోష్ఠేషుభంగస్ఫురణాదయోయేవికారాస్తైఓష్ఠప్రకారాఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః.ఏవంవక్త్రనేత్రైఃవక్త్రనేత్రసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః॥౧౧॥తాభిరితి॥వృత్తశౌండీర్యగర్వితం-వృత్తంపాతివ్రత్యంతస్యశౌండీర్యంబలం. తేనగర్వితమితిక్రియావిశేషణం॥౧౨॥నూనమితి॥ తేనిశ్శ్రేయసేస్థితఃకశ్చిజ్జనఃనాస్తి.యఃఅస్మాద్విగర్హితాత్కర్మణస్త్వాంనివారయతిసచాపినాస్తి.నూనమితియో

సీతాయాఇత్యస్యవాస్తవార్థస్తు-రాక్షసాధిపఃసీతాయాఃపరుషం, అతఏవవిప్రియంవచనంశ్రుత్వాప్రత్యువాచేతిసంబంధః॥ ౧॥ యథేతి॥ సాంత్వయితాఅనునేతా.వశ్యఃవశంగతః॥౨ ॥ సన్నియచ్ఛతీతి॥సన్నియచ్ఛతిసన్నిరుణద్ధి. ద్రవతఃధావతః-అమార్గమితిచ్ఛేదః.వస్తుతస్తుఇష్టదేవతాయాం.సముత్థితఃకామఃఇచ్ఛా - సముత్పన్నాభక్తిరిత్యర్థః. మేక్రోధం రాక్షసజాతేర్మమసర్వదావిద్యమానంసహజంక్రోధం. క్రోధశబ్దేన కామక్రోధాద్యరిషడ్వర్గఉచ్యతే-తంనియచ్ఛతీతిసంబంధః॥౩॥వామఇతి॥ మనుష్యాణాంవామఃప్రతికూలఃయస్మిన్జనేకామోనిబధ్యతే-తస్మిన్జనేరక్షణీయేతస్మిన్జనే-అనుక్రోశశ్చస్నేహశ్చజాయతేకిలేతియోజనా॥ ఏతస్మాదితి॥ మిథ్యాప్రవ్రజితేరతాంకపటవృత్తేరామేసక్తాం॥ఏతస్మాదిత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాస్తవార్థస్తు - ననువధోద్యుక్తఃస్త్రీఘాతకశ్చత్వంనసంభాష్యఇత్యత్రాహ - ఏతస్మాదితి. ఏతస్మాత్కారణాత్ త్వద్భృత్యకారణాత్ - ప్రవ్రజితేమత్స్వామినిరామఇతిశేషః. రతాంత్వాంమమేష్టదేవతాంత్వాంనఘాతయామ్యేవ - వధార్హామవమానార్హామపిస్త్రియంఘాతయామీతిమిథ్యేతిసంబంధః॥ ౫॥ పరుషాణీతి॥ తవమాంత్వదీయభృత్యంమామిత్యర్థః. యానియానిపరుషవాక్యానిబ్రవీషి- తేషుతేషుతేభ్యస్తేభ్యఃదారుణోవధోయుక్తః- మమేతిశేషః॥ ౭ ॥ ద్వౌమాసావితి ॥ తేమయాయోవధిఃకృతః. శృణుమైథిలిమద్వాక్యంమాసాన్ద్వాదశభామినీత్యరణ్యకాండే-ద్వౌమాసౌ-తత్రఅవశిష్టౌద్వౌమాసౌ- మేమయారక్షితవ్యౌపరిపాలనీయౌ- తతఃతస్మాత్కారణాత్ మమశయనమారోహేతియోజనా. ఊర్ధ్వమితి. ప్రాతరాశార్థమిత్యత్ర - ప్రాతశ్శబ్దేనమాసద్వయసమాప్త్యనంతరప్రాతఃకాలఉచ్యతే ॥ ఏవముక్త్వేత్యాదిశ్లోకత్రయస్యవాస్తవార్థస్తు - క్రోధసంరంభసంయుక్తఇత్యనేనరాక్షసస్వభావోవర్ణితః. పతివియోగదుఃఖితాంనిద్రాహారరహితాంప్రత్యాహ - ద్వౌమాసావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - హేమేలక్ష్మిసీతే-మయాయోవధిఃకృతః-మాసాన్ద్వాదశభామినిప్రతీక్షస్వేతియఃసమయఃసంప్రార్థితః . తన్మధ్యతఃపరంరక్షితవ్యౌప్రతీక్షణీయౌద్వౌమాసావేవద్వాభ్యాం.మాసాభ్యామూర్ధ్వం-తతఃతదనంతరం తేతవభర్తారంఅనిచ్ఛతీంమామనంగీకుర్వాణాంమమమాంమదీయరాజ్యలక్ష్మీంచప్రాప్స్యసీతిశేషః. త్వాంప్రార్థయఇతిశేషః - మమమహానసేప్రాతరాశార్థంఆలభంతేపశూన్తాన్భక్షయేతిశేషః. శయనమారోహశయనంకుర్విత్యర్థః॥ ౯॥ తామిత్యస్యవాస్తవార్థస్తుతర్జ్యమానామితి- తాసాంతథాప్రతీతేరితిభావః॥ ౧౦॥ ఓష్ఠేతి॥ ఓష్ఠప్రకారైఃఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాభిః.వక్త్రనేత్రైఃవక్త్రనేత్రసంజ్ఞాభిః॥ ౧౧॥ తాభిరితి॥ వృత్తశౌండీర్యగర్వితం- వృత్తంపాతివ్రత్యం. శౌండీర్యంబలంపాతివ్రత్యబలగర్వితమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ నూనమితి॥ తేతవని

తః। నివారయతి నూనం త్వాం కర్మణో౽స్మాద్విగర్హితాత్ ॥౧౩॥ మాం హి ధర్మాత్మనః పత్నీం శచీమివ శచీపతేః। త్వదన్యస్త్రిషు లోకేషు ప్రార్థయేన్మనసాపి కః॥ ౧౪॥ రాక్షసాధమ రామస్య భార్యామమితతేజసః। ఉక్తవానసి యత్పాపం క్వ గతస్తస్య మోక్ష్యసే ॥ ౧౫॥ యథా దృప్తశ్చ మాతంగశ్శశశ్చ సహితో వనే। తథా ద్విరదవద్రామస్త్వం నీచ శశవత్స్మృతః॥౧౬॥ స త్వమిక్ష్వాకునాథం వై క్షిపన్నిహ న లజ్జసే । చక్షుషో విషయం తస్య న తావదుపగచ్ఛసి॥౧౭॥ ఇమే తే నయనే క్రూరే విరూపే కృష్ణపింగళే। క్షితౌ న పతితే కస్మాన్మామనార్య నిరీక్షతః॥౧౮॥ తస్య ధర్మాత్మనః పత్నీం స్నుషాం దశరథస్య చ। కథం వ్యాహరతో మాం తే న జిహ్వా వ్యవశీర్యతే॥ ౧౯॥ అసందేశాత్తు రామస్య తపసశ్చానుపాలనాత్ । న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హ తేజసా ॥౨౦॥ నాపహర్తుమహం శక్యా త్వయా రామస్య ధీమతః। విధిస్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సంశయః॥౨౧॥ శూరేణ ధనదభ్రాత్రా బలైస్సముదితేన చ । అపోహ్య రామం కస్మాద్ధి దారచౌర్యం త్వయా కృతం॥ ౨౨॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః। వివృత్య నయనే క్రూరే జానకీమన్వవైక్షత॥ ౨౩॥ నీలజీమూతసంకాశో మహాభుజశిరోధరః। సింహసత్వగతిః శ్రీమాన్ దీప్తజిహ్వాగ్రలోచనః ॥ చలాగ్రమకుటప్రాంశుశ్చిత్రమాల్యానులేపనః। రక్తమాల్యాంబరధరస్తప్తాంగదవిభూషణః ॥ శ్రోణీసూత్రేణ మహతా మేచకేన సుసంవృతః। అమృతోత్పాదనద్ధేన భుజగేనేవ మందరః ॥ తాభ్యాం స పరిపూర్ణాభ్యాం భుజాభ్యాం రాక్షసేశ్వరః । శుశుభే౽చలసంకాశశ్శృంగాభ్యామివ మందరః॥౨౮॥ తరుణాదిత్యవర్ణాభ్యాం కుండలాభ్యాం విభూషితః। రక్తపల్లవపుష్పాభ్యామశోకాభ్యామివాచలః॥ స కల్పవృక్షప్రతిమో వసంత ఇవ మూర్తిమాన్। శ్మశానచైత్యప్రతిమో భూషితో౽పి భయంకరః॥ అవేక్షమాణో వైదేహీం కోపసంరక్తలోచనః। ఉవాచ రావణస్సీతాం భుజంగ ఇవ నిశ్శ్వసన్ ॥౩౦॥ అనయేనాభిసంపన్నమర్థహీనమనువ్రతే। నాశయామ్యహమద్య త్వాం సూర్యస్సంధ్యామివౌజసా॥ ౩౧॥ ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం రాజా రావణశ్శత్రురావణః। సందిదేశ తతస్సర్వా రాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః॥౩౨॥ ఏకాక్షీమేకకర్ణాం చ కర్ణప్రావరణాం తథా। గోకర్ణీం హస్తికర్ణీం చ లంబకర్ణీమకర్ణికాం॥౩౩॥ హస్తిపాద్యశ్వపాద్యౌ చ గోపాదీం పాదచూళికాం। ఏకాక్షీమేకపాదీం చ పృథుపాదీమపాదికాం॥ అతిమాత్రశిరోగ్రీవామతిమాత్రకుచోదరీం। అతిమాత్రాస్యనేత్రాం చ దీర్ఘజిహ్వామజిహ్వికాం ॥ అనాసి

జనా- తవేష్టప్రాపకః అనిష్టనివారకశ్చ నాస్తీత్యర్థః॥ ౧౩॥ ౧౪॥ రాక్షసాధమేతి॥ తస్య మోక్ష్యసే తస్మాన్మోక్ష్యసే॥౧౫॥ యథేతి॥ యథా మాతంగశ్శశశ్చ. సహితః యుయుత్సాదినా సంగతః. తథాన్యోన్యసంగతో రామస్త్వం చ . అత్ర రావణః స్వస్య మాతంగసామ్యముక్తమితి భ్రామ్యేదితి పరిహరతి-తథేతి. తత్ర గజ ఇవ రామః శశ ఇవ త్వం॥ ౧౬ ॥ స త్వమితి॥ ఇక్ష్వాకునాథం క్షిపన్ మాయామృగవ్యాజేన దూరం నిస్సారయన్. ఇహ స్వజనేషు. న తావదుపగచ్ఛసి. యద్యుపగచ్ఛసి తదా తత్ప్రభావం వేత్స్యసీత్యర్థః॥ ౧౭॥ ౧౯॥ అసందేశాదితి॥ రామస్య భర్తుః అసందేశాత్-అపకారిషు శపేథా ఇతి సందేశాభావాత్. తపసః పాతివ్రత్యరూపస్య. కుర్మి కరోమి. ఉత్వవికరణప్రత్యయలోపశ్చాఽఽర్షః. భస్మార్హ భస్మీకరణార్హ. తేజసా పాతివ్రత్యప్రభావేన॥ తన్నిశ్లోకీ॥ ౨౦॥ నేతి॥ తస్య రామస్య తస్మాద్ధామాత్. విధిః చౌర్యేణాపహరణం. విహితః దైవేనేతి శేషః॥౨౧॥ శూరేణేతి॥ బలైస్సముదితేన- బలేన సర్వశ్రేష్ఠేనేత్యర్థః. అపోహ్య రామం మృగచ్ఛద్మనాపవాహ్య॥ ౨౨॥ సీతాయా ఇతి॥ వివృత్య వివర్త్య॥౨౩॥ నీలజీమూతేతి ॥సింహస్యేవ బలగమనే యస్యాసౌ సింహసత్వగతిః. జిహ్వాగ్రం లోచనే చ దీప్తాని యస్యాసౌ దీప్తజిహ్వాగ్రలోచనః కోపేన చలం అగ్రం యస్య తత్ చలాగ్రం చ తత్ మకుటం చ తేన ప్రాంశుః దీర్ఘః. చిత్రమాల్యవత్త్వేపి రక్తమాల్యవత్త్వాత్తత్ప్రాచుర్యాదుక్తం. తప్తాంగదవిభూషణః-తప్తశబ్దేన తేజిష్ఠత్వముక్తం. మేచకేన నీలేన. అమృతోత్పాదనద్ధేన అమృతోత్పాదనార్థం నద్ధేన. తాభ్యాం ప్రసిద్ధాభ్యాం॥౨౮॥ తరుణేత్యాది॥ అలంకృతత్వే కల్పకసామ్యం. భయంకరత్వే పునశ్చైత్యసామ్యం. చైత్యం శ్మశానవృక్షః. శ్మశానసంబంధి వా. సీతాయా అత్యంతభయంకరత్వజ్ఞాపనాయ రావణవర్ణనం కృతం॥ ౩౦॥ ౩౧॥ ఇత్యుక్త్వేత్యాది ॥ ప్రధానాప్రధానభూతే ద్వే ఏకాక్ష్యౌ. అతో న పునరుక్తిః. అథవా అక్షం

శ్శ్రేయస్సే స్థితః కశ్చిజ్జనో౽స్తి- యః అస్మాద్విగర్హితాత్కర్మణః త్వాం నివారయతి- స చ నాస్తి. నూనమితి యోజనా- తవ ఇష్టప్రాపకః అనిష్టనివారకశ్చ నాస్తీతి భావః॥ ౧౩॥తి ॥ మనసాపి కః ప్రార్థయేత్ - కిం పునర్వచసేతి భావః॥ ౧౪॥ రాక్షసాధిపేతి ॥ తస్య తస్మాత్ ॥ ౧౫॥ తి॥ దృప్తో మాతంగః శశశ్చ యథా వనే దైవాత్సహితౌ యుయుత్సూ భవతః తయోశ్శశో యథాతిక్షుద్రస్తథా రామేణ సంయుగే త్వం శశవత్ క్షుద్రః రామో గజవదిత్యర్థః॥ ౧౬॥ స త్వమితి॥ ఉపగచ్ఛసి వ్యత్యయేన భూతే లట్॥ ౧౯॥ అసందేశాదితి॥ రామస్య అసందేశాత్ - రామానుజ్ఞాభావాత్ తపసః పాతివ్రత్యతపసః. భస్మార్హ భస్మీకరణార్హ. కుర్మి కరోమి ॥ ౨౦॥ నేతి॥ రామస్యాహం రామసంబంధిన్యహం. విధిః విధానం మదపహరణరూపం. విహితః దైవేనేతి శేషః॥ ౨౧॥ శూరేణేతి॥ అపోహ్య మాయామృగచ్ఛద్మనా అన్యత్ర నీత్వా ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ శ్రోణీతి॥ శ్రోణీసూత్రేణ రశనాగుణేన. మేచకేన ఇంద్రనీలనద్ధముఖత్వాన్మేచకత్వం ॥ ౩౦ ॥ అనయేతి శ్లోకః కేషుచిత్కోశేషు నాస్తీతి కృత్వా న వ్యాఖ్యాతః॥

కాంసింహముఖీంగోముఖీంసూకరీముఖీం॥ ౩౫॥ యథామద్వశగాసీతాక్షిప్రంభవతిజానకీ॥ తథాకురుతరాక్షస్యస్స ర్వాః క్షిప్రంసమేత్యచ॥ ౩౬॥ ప్రతిలోమానులోమైశ్చసామదానాదిభేదనైః ॥ ఆవర్జయతవైదేహీందండస్యోద్యమనేనచ॥ ౩౭॥ ఇతిప్రతిసమాదిశ్యరాక్షసేంద్రఃపునఃపునః ॥ కామమన్యుపరీతాత్మాజానకీంపర్యతర్జయత్ ॥ ౩౮॥ ఉపగమ్య తతఃక్షిప్రంరాక్షసీధాన్యమాలినీ॥ పరిష్వజ్యదశగ్రీవమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౯ ॥ మయాక్రీడమహారాజసీతయాకింతవానయా॥ వివర్ణయాకృపణయామానుష్యారాక్షసేశ్వర॥ ౪౦॥ నూనమస్యామహారాజనదివ్యాన్భోగసత్తమాన్॥ విదధాత్యమరశ్రేష్ఠస్తవబాహుబలార్జితాన్॥ ౪౧॥ అకామాంకామయానస్యశరీరముపతప్యతే॥ ఇచ్ఛంతీంకామయానస్యప్రీతిర్భవతిశోభనా॥ ౪౨॥ ఏవముక్తస్తురాక్షస్యాసముత్క్షిప్తస్తతోబలీ ॥ ప్రహసన్మేఘసంకాశోరాక్షసస్సన్యవర్తత॥ ౪౩॥ ప్రస్థితస్సదశగ్రీవఃకంపయన్నివమేదినీం॥ జ్వలద్భాస్కరవర్ణాభంప్రవివేశనివేశనం॥ ౪౪॥ దేవగంధర్వకన్యాశ్చనాగకన్యాశ్చసర్వతః॥ పరివార్యదశగ్రీవంవివిశుస్తంగృహోత్తమం॥ ౪౫॥ సమైథిలీంధర్మపరామవస్థితాంప్రవేపమానాంపరిభర్త్స్యరావణః । విహాయసీతాంమదనేనమోహితస్స్వమేవవేశ్మప్రవివేశభాస్వరం॥ ౪౬॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ద్వావింశస్సర్గః.************************** ఇత్యుక్త్వామైథిలీంరాజారావణశ్శత్రురావణః। సందిశ్యచతతస్సర్వారాక్షసీర్నిర్జగామహ॥ ౧॥ నిష్క్రాంతేరాక్షసేంద్రేతుపునరంతఃపురంగతే। రాక్షస్యోభీమరూపాస్తాస్సీతాంసమభిదుద్రువుః॥ ౨॥ తతస్సీతాముపాగమ్యరాక్షస్యఃక్రోధమూర్ఛితాః। పరంపరుషయావాచావైదేహీమిదమబ్రువన్ ॥ ౩ ॥ పౌలస్త్యస్యవరిష్ఠస్యరావణస్యమహాత్మనః। దశగ్రీవస్యభార్యాత్వంసీతేనబహుమన్యసే॥ ౪॥ తతస్త్వేకజటానామరాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్ ।ఆమంత్ర్యక్రోధతామ్రాక్షీసీతాంకరతలోదరీం ॥౫ ॥ ప్రజాపతీనాంషణ్ణాంతుచతుర్థోయఃప్రజాపతిః । మానసోబ్రహ్మణఃపుత్రఃపులస్త్యఇతివిశ్రుతః॥౬॥ పులస్త్యస్యతుతేజస్వీమహర్షిర్మానసస్సుతః। నామ్నాసవిశ్రవానామప్రజాపతిసమప్రభః ॥ ౭ ॥ తస్యపుత్రోవిశాలాక్షి రావణశ్శత్రురావణః। తస్యత్వంరాక్షసేంద్రస్యభార్యాభవితుమర్హసి ॥ ౮ ॥ మయోక్తంచారుసర్వాంగివాక్యంకిన్నానుమన్యసే॥ ౯॥ తతోహరిజటానామరాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్॥ వివర్త్యనయనేకోపాన్మార్జారసదృశేక్షణా ॥౯॥ యేనదేవాస్త్రయస్త్రింశద్దేవరాజశ్చనిర్జితాః ॥ తస్యత్వంరాక్షసేంద్రస్యభార్యాభవితుమర్హసి॥ ౧౦॥ తతస్తుప్రఘసానామరాక్షసీక్రోధమూర్ఛితా॥ భర్త్సయంతీతదాఘోరమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ వీర్యోత్సిక్తస్యశూరస్యసంగ్రా

ఇంద్రియం.ఏకాక్షీంఏకైకేంద్రియాం. శ్రోత్రనాసాద్వావేకమాత్రవతీమిత్యర్థః॥ ౩౫॥ ౩౬॥ ప్రతిలోమేతి॥ ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః. సామదానాదిభేదనైః సామదానముఖైర్భేదైః. ప్రథమప్రయుక్తసామదానైరిత్యర్థః. ఆవర్జయత-వశీకురుత॥ ౩౭॥ ౩౮॥ ఉపగమ్యేతి॥ ధాన్యమాలినీరావణస్యకనిష్ఠపత్నీ. ఇదంమందోదర్యాఅప్యుపలక్షణం. ఉత్తరత్రవానరాన్ ప్రతిహసమత్వచనేతథావక్ష్యమాణత్వాత్॥ ౩౯॥ ౪౦॥ నూనమితి ॥ అస్యాస్సీతాయాః అమరశ్రేష్ఠో బ్రహ్మదివ్యాన్భోగాన్నవిదధాతి-అస్యాదివ్యభోగభాగ్యంనాస్తీత్యర్థః॥ ౪౧॥ ౪౫॥ సర్గార్థంసంగ్రహేణదర్శయతి-సఇతి॥ ౪౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే...సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్వావింశస్సర్గః.*** ఇత్యుక్త్వేత్యాది॥ ౧॥ ౫॥ ప్రజాపతీనామితి॥ మరీచిరత్ర్యంగిరసౌపులస్త్యఃపులహఃక్రతురితిషట్ ప్రజాపతయః. తేషాంచతుర్థఃపులస్త్యః॥ ౧౨॥

౩౧॥ * ఏకాక్షీమితిద్విరుపాదానంవ్యక్తిభేదాత్ ॥ ౩౬॥ ప్రతిలోమేతి ॥ ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః. సామదానాదిభేదనైః॥ ౩౯॥ మయేతి॥ అకృపణయేతి ఛేదః- అకృపణయా పతివ్రతయా - సీతయాకింకరిష్యసి. అమానుష్యేతి ఛేదః - అమానుష్యాఅత ఏవవివర్ణయామనుష్యభోగవిలక్షణయాఉత్తమవర్ణయేత్యర్థః- మయా..త్రీ.. , సంబంధః॥ ౪౦॥ నూనమితి॥ భోగసత్తమాన్ ఉత్తమభోగాన్॥ ౪౨॥ ఏవమితి॥ రాక్షస్యాధాన్యమాలిన్యా॥ ౪౫॥ సఇతి॥ మదనేన మోహితఇతిత్రస్య స్వరూపకథనం ॥ ౪౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వావింశస్సర్గః. ***********

అస్మిన్సర్గద్వయేపివిద్యమానభార్యాశబ్దస్యవాస్తవార్థస్తు -భార్యాభవితవ్యా. భార్యాత్వంభవితవ్యాత్వమిత్యర్థః॥ తి ॥ శత్రూన్రావయతిహాహాశబ్దంకారయతిసశత్రురావణః॥ ౧॥ ౨॥ తి॥ తతఃపరం రావణగమనాదనంతరం- లోకోక్త్యావాపరమితి॥ ౩॥ తి॥ భార్యాత్వంభార్యాభావం . నబహుమన్యసే మోహాదితిశేషః ॥ ౪॥ తి॥ తతస్సర్వసాధారణైతద్వాక్యప్రయోగోత్తరంఏకజటావిశిష్యాబ్రవీత్. కరతలోదరీంఅతుందిలమధ్యామిత్యర్థః ॥ ౫॥ ప్రజాపతీనామితి॥ మరీచిరత్ర్యంగిరసౌ పులస్త్యఃపులహఃక్రతురితిషట్ప్రజాపతయః తేషాంచతుర్థఃపులస్త్యః॥ ౬॥ ౭॥ తి॥ తస్యపుత్రఇత్యనేనకులీనత్వంసూచితం॥౮॥ కింకిమర్థం॥ ౧౨॥ ప్రియామితి ॥ సర్వాసాంమధ్యేబహుమతాంప్రియాంభార్యాంమమ

మేష్వనివర్తినః ॥ బలినోవీర్యయుక్తస్యభార్యాత్వంకింనలప్స్యసె ॥ ౧౨॥ ప్రియాంబహుమతాంభార్యాంత్యక్త్వా
రాజామహాబలః॥ సర్వాసాంచమహాభాగాంత్వాముపైష్యతిరావణః ॥ ౧౩॥ సమృద్ధంస్త్రీసహస్రేణనానారత్నో
పశోభితం॥ అంతఃపురంసముత్సృజ్యత్వాముపైష్యతిరావణః ॥ ౧౪॥ అన్యాతువికటానామరాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్॥
౧౫॥ అసకృద్దేవతాయుద్ధేనాగగంధర్వదానవాః। నిర్జితాస్సమరేయేనసతేపార్శ్వముపాగతః ॥ ౧౬ ॥ తస్యసర్వ
సమృద్ధస్యరావణస్యమహాత్మనః। కిమద్యరాక్షసేంద్రస్యభార్యాత్వంనేచ్ఛసేధమే॥ ౧౭॥ తతస్తుదుర్ముఖీనామరా
క్షసీవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౭॥ యస్యసూర్యోనతపతిభీతోయస్యచమారుతః ॥ నవాతిస్మాయతాపాంగేకింత్వంతస్యన
తిష్ఠసి ॥౧౯॥ పుష్పవృష్టించతరవోముముచుర్యస్యవైభయాత్ ॥ శైలాశ్చసుభ్రూపానీయంజలదాశ్చయదేచ్ఛతి।
తస్యనైరృతరాజస్యరాజరాజస్యభామిని॥ కింత్వంనకురుషేబుద్ధింభార్యార్థేరావణస్యహి ॥ ౨౦॥ సాధుతేత
త్త్వతోదేవికథితంసాధుభామిని ॥ గృహాణసుస్మితేవాక్యమన్యథానభవిష్యసి॥౨౧॥ఇతిత్రయోవింశస్సర్గః.*****
తతస్సీతాముపాగమ్యరాక్షస్యోవికృతాననాః।పరుషంపరుషానార్యఊచుస్తాంవాక్యమప్రియం॥౧॥ కింత్వమంతఃపురే
సీతేసర్వభూతమనోహరే।మహార్హశయనోపేతేనవాసమనుమన్యసే॥౨॥ మానుషీమానుషస్యైవభార్యాత్వంబహు
మన్యసే। ప్రత్యాహరమనోరామాన్నత్వంజాతుభవిష్యసి॥౩॥త్రైలోక్యవసుభోక్తారంరావణంరాక్షసేశ్వరం।భర్తార
ముపసంగమ్యవిహరస్వయథాసుఖం॥ మానుషీమానుషంతంతురామమిచ్ఛసిశోభనే । రాజ్యాద్భ్రష్టమసిద్ధార్థంవి
క్లబంత్వమనిందితే॥౫॥రాక్షసీనాంవచశ్శ్రుత్వాసీతాపద్మనిభేక్షణా।నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యామిదంవచనమబ్ర
వీత్॥౬॥ యదిదంలోకవిద్విష్టముదాహరథసంగతాః । నైతన్మనసివాక్యంమేకిల్బిషంప్రతిభాతివః ॥ ౭ ॥ నమానుషీ
రాక్షసస్యభార్యాభవితుమర్హతి। కామంఖాదతమాంసర్వానకరిష్యామివోవచః ॥ ౮ ॥ దీనోవారాజ్యహీనోవాయో
మేభర్తాసమేగురుః। తంనిత్యమనురక్తాస్మియథాసూర్యంసువర్చలా ॥ ౯ ॥ యథాశచీమహాభాగాశక్రంసముపతిష్ఠతి।
అరుంధతీవసిష్ఠంచరోహిణీశశినంయథా ॥ లోపాముద్రాయథాగస్త్యంసుకన్యాచ్యవనంయథా। సావిత్రీ సత్యవం
తంచకపిలంశ్రీమతీయథా ॥ సౌదాసంమదయంతీవకేశినీసగరంయథా । నైషధందమయంతీవభైమీపతిమనువ్రతా॥
తథాహమిక్ష్వాకువరంరామంపతిమనువ్రతా ॥ ౧౨॥ సీతాయావచనంశ్రుత్వారాక్షస్యఃక్రోధమూర్ఛితాః ॥ భ
ర్త్సయంతిస్మపరుషైర్వాక్యైరావణచోదితాః॥ ౧౩॥ అవలీనస్సనిర్వాక్యోహనుమాన్శింశపాద్రుమే॥ సీతాంసం
తర్జయంతీస్తారాక్షసీరశృణోత్కపిః॥౧౪॥ తామభిక్రమ్యసంక్రుద్ధావేపమానాంసమంతతః ॥ భృశంసంలిలిహు

~~~~~~

ప్రియామితి॥సర్వాసాంమధ్యే ప్రియాం బహుమతాంమహాభాగాంభార్యాంమండోదరీంత్యక్త్వాత్వాముపైష్యతి॥ ౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥
౧౭॥ యస్యేతి ॥యస్యయస్మాత్ తస్యనతిష్ఠసితస్మైనతిష్ఠసేప్రకాశనార్థేప్యాషత్వాత్పరస్మైపదంషష్ఠీచ॥ ౧౯॥ పుష్పవృష్టిమిత్యాది॥
శైలాశ్చజలదాశ్చ పానీయంరావణఃయదేచ్ఛతితదాముంచంతీతివిపరిణమ్యతే ॥ ౨౦॥ సాధ్వితి॥ సాధుతేకథితంసాధుగృహాణేతిసాధుశబ్దద్వ
యస్యనిర్వాహః॥ ౨౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే... సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోవింశస్సర్గః. ****************
తతఇత్యాది ॥ ౧॥ ౨॥ మానుషీతి ॥ నత్వంజాతుభవిష్యసి- తస్యేతి శేషః. మానుషీతి హేతుగర్భం- మానుషీత్వంమానుషంతమిచ్ఛసి॥
౩॥౬॥యదిదమితి॥కిల్బిషంపాపావహం॥ ౭॥ ౮॥ దీనోవేతి॥సువర్చలేత్యాదిబహుదృష్టాంతప్రదర్శనంస్వస్యాఃపాతివ్రత్యదార్ఢ్యద్యోతనాయ॥
౧౩॥ అవలీనఇతి॥ అవలీనఃఛన్నః. రాక్షసీరశృణోత్ రాక్షసీవాక్యాన్యశృణోదిత్యర్థః॥ ౧౪॥ తామభిక్రమ్యేత్యాది॥నేయమర్హతీత్యత్రై

~~~~~~

దోదరీమపిత్యక్త్వాత్వాముపైష్యతీతిసంబంధః ॥ ౧౭॥ యస్యేతి ॥ యస్యయస్మాత్- తస్యనతిష్ఠసే- వశఇతిశేషః-తస్మైనతిష్ఠసఇతివార్థః॥
౨౦॥ సాధ్వితి ॥ సాధుకథితంసాధుగృహాణేతిసంబంధః॥ ౨౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం. శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యా
యాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయోవింశస్సర్గః-**********************************
౧ ॥ ౨॥ మానుషీతి॥ ప్రత్యాహారనివర్తయ- నత్వంజాతుభవిష్యసి- రామస్యేతిశేషః ॥ మానుషీత్యస్యవాస్తవార్థస్తు-మానుషీ
త్వం- మానుషస్యమానుషావతారస్యరామస్యభార్యాత్వమనుమన్యసేతద్యుక్తం - అతఃరామాత్ మనోనప్రత్యాహర- త్వంజాతుభవిష్యసి-రా
మస్యేతి శేషః॥ ౩॥ ౪॥ మానుషీతి॥ రాజ్యాత్ భ్రష్టంపితృవాక్యపరిపాలనాయత్యక్తరాజ్యమిత్యర్థః - అసిద్ధార్థంఅశ్చాసౌసిద్ధార్థశ్చఅసి
ద్ధార్థఃతం- సిద్ధసర్వప్రయోజనంవిష్ణుమిత్యర్థః. విక్లబందయాళుం॥రాక్షసీనామితి॥ నేత్రాభ్యాముపలక్షితా॥౬॥యదితి॥ కిల్బిషంకిల్బిషవిషయం॥
౭॥ నేతి॥ భార్యాభర్తవ్యా॥ ౮॥ తంనిత్యమిత్యాది॥అత్రాతిదుర్దశాస్వపిదృఢవ్రతత్వద్యోతనాయ- నానావిధానేకసాధ్వీనిదర్శనోపన్యాస

దీప్తాస్యాః ప్రలంబాన్దశనచ్ఛదాః । ఊచుశ్చపరమక్రుద్ధాః ప్రగృహ్యాశుపరశ్వధాన్ ॥ నేయమర్హతిభర్తారం రావణం రాక్షసాధిపం ॥ ౧౬ ॥ సంభర్త్స్యమానాభీమాభీ రాక్షసీభిర్వరాననా ॥ సా బాష్పముపమార్జన్తీ శింశుపాం తాముపాగమత్ ॥ ౧౭ ॥ తతస్తాంశింశుపాంసీతా రాక్షసీభిస్సమావృతా ॥ అభిగమ్యవిశాలాక్షీ తస్థౌశోకపరిప్లుతా ॥ ౧౮ ॥ తాం కృశాందీనవదనాంమలినాంబరధారిణీం ॥ భర్త్సయాంచక్రిరేసీతాంరాక్షస్యస్తాంసమన్తతః ॥ ౧౯ ॥ తతస్తాంవినతానామరాక్షసీభీమదర్శనా ॥ అబ్రవీత్కుపితాకారా కరాళానిర్ణతోదరీ ॥ ౨౦ ॥ సీతేపర్యాప్తమేతావద్భర్తుస్స్నేహోనిదర్శితః ॥ సర్వత్రాతికృతంభద్రేవ్యసనాయోపకల్పతే ॥ ౨౧ ॥ పరితుష్టాస్మిభద్రం తేమానుషస్తేకృతోవిధిః ॥ మమాపితువచఃపథ్యంబ్రువన్త్యాఃకురుమైథిలి ॥ ౨౨ ॥ రావణంభజభర్తారంభర్తారంసర్వరక్షసాం ॥ విక్రాన్తంరూపవన్తంచసురేశమివవాసవం । దక్షిణంత్యాగశీలంచసర్వస్యప్రియదర్శనం ॥ ౨౪ ॥ మానుషంకృపణంరామంత్యక్త్వారావణమాశ్రయ । దివ్యాంగరాగా వైదేహీ దివ్యాభరణభూషితా ॥ అద్యప్రభృతిసర్వేషాం లోకానామీశ్వరీభవ । అగ్నేస్స్వాహాయథాదేవీశచీవేంద్రస్యశోభనే ॥ ౨౬ ॥ కిం తేరామేణవైదేహికృపణేనగతాయుషా । ఏతదుక్తంచమేవాక్యంయదిత్వంనకరిష్యసి ॥ అస్మిన్ముహూర్తేసర్వాస్త్వాంభక్షయిష్యామహేవయం ॥ ౨౭ ॥ అన్యాతువికటానామలంబమానపయోధరా ॥ అబ్రవీత్కుపితాసీతాంముష్టిముద్యమ్యగర్జతీ ॥ ౨౮ ॥ బహూన్యప్రియరూపాణివచనానిసుదుర్మతే ॥ అనుక్రోశాన్మృదుత్వాచ్చసోఢానితవమైథిలి ॥ ౨౯ ॥ నచనఃకురుషేవాక్యంహితంకాలపురస్సరం ॥ ౩౦ ॥ ఆనీతాసిసముద్రస్యపారమన్యైర్దురాసదం । రావణాన్తఃపురంఘోరంప్రవిష్టాచాసిమైథిలి ॥ రావణస్యగృహేరుద్ధాఽస్మాభిస్తుసురక్షితాం । నత్వాంశక్తఃపరిత్రాతుమపిసాక్షాత్పురందరః ॥ ౩౨ ॥ కురుష్వహితవాదిన్యావచనంమమమైథిలి । అలమశ్రుప్రపాతేనత్యజశోకమనర్థకం ॥ ౩౩ ॥ భజప్రీతింప్రహర్షంచత్యజైతాంనిత్యదైన్యతాం । సీతేరాక్షసరాజేనసహక్రీడయథాసుఖం ॥ ౩౪ ॥ జానాసిహియథాభీరుస్త్రీణాంయౌవనమధ్రువం । యావన్నతేవ్యతిక్రామేత్తావత్సుఖమవాప్నుహి ॥ ౩౫ ॥ ఉద్యానానిచరమ్యాణిపర్వతోపవనానిచ । సహరాక్షసరాజేన

తికరణంబోధ్యం. అస్యఊచురిత్యనేనసంబంధః ॥ ౧౬ ॥ సంభర్త్స్యమానేతి ॥ సాభర్త్స్యమానేతిపాఠే. భర్త్సనోపగమనరూపక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం. తాంహసమదధిష్ఠితాంశింశుపాం ॥ ౧౯ ॥ తతస్తాంవినతానామేతి ॥ నిర్ణతోదరీఉన్నతోదరీ ॥ ౨౦ ॥ సీతఇతి ॥ అతికృతంఅతిమాత్రకృతం ॥ ౨౧ ॥ పరితుష్టాస్మీతి ॥ మానుషోవిధిఃకృతఃమనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్యప్రకటనంకృతం- ఏతావతాఽలమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౮ ॥ బహూనీతి ॥ సోఢానిరావణేనేతిశేషః ॥ ౨౯ ॥ నచేతి ॥ కాలపురస్సరంకాలానురూపం ॥ ౩౦ ॥ ౩౩ ॥ భజేతి ॥ ప్రీతింరావణవిషయప్రీతిం. ప్రహర్షం కాలకృతమనోవికాసం ॥ రా ॥ అలమితి ॥ ప్రీతింస్నేహం. ప్రహర్షంఆనందం. నిత్యదైన్యతాంనిత్యందైన్యంయస్యాస్సానిత్యదైన్యాతస్యాభావోనిత్యదైన్యతా

ఇత్యనుసంధేయం ॥ అవలీనఇతి ॥ తర్జయంతీరశృణోత్- రాక్షసీనాంతర్జనవాక్యాన్యశృణోదిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ఊచురితి ॥ నేయమర్హతీత్యూచురితి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ సాభర్త్స్యమానాఅభూదితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ సేతి ॥ సా-తాంహనుమదధిష్ఠితాంశింశుపాముపాగమదితియోజనా ౧౯ ॥ తతఇతి ॥ నిర్ణతోదరీకృశోదరీ ॥ ౨౦ ॥ సీతేతి ॥ అతికృతంఅతిమాత్రాచరణం ॥ ౨౧ ॥ పరితుష్టేతి ॥ మానుషోవిధిఃకృతఃమనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్యప్రకటనంకృతం- కింతుఏతావతాఅలమిత్యర్థః ॥ వాస్తవార్థస్తు ॥ పరితుష్టాస్మీత్యాదిశ్లోకత్రయంకులకం- అస్యార్థః హేమైథిలిమానుషంమనుష్యధర్మంభయంత్యక్త్వా - రావయతీతిరావణందశాననం . తథాపికృపణం. భర్తారం- భ్రియతేఽనేనఅపాదినాస్వామినమితిభర్తాభృత్యస్తంఆశ్రయ - రావణంభృత్యత్వేనాంగీకుర్విత్యర్థః. విక్రాన్తాదిగుణయుక్తంరామంచభజేతి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ దివ్యేతి ॥ అద్యేతి- అగ్నేఃస్వాహాఇంద్రస్యశచీయథా- తథాఅద్యప్రభృతిలోకానామీశ్వరీభవేతి సంబంధః. దివ్యాంగరాగేత్యాదిశ్లోకత్రయంకులకం-తస్యవాస్తవార్థస్తు - హేవైదేహిగతాయుషాప్రాప్తాయుషారామేణ సంగమోభవిష్యతీతి శేషః. తేతవకృపణేన. కార్పణ్యేనేత్యర్థః. కిం-మాస్తు- అగ్నేఃస్వాహాఇంద్రస్యశచీయథా-తథాఅద్యప్రభృతిదివ్యాంగరాగాదియుక్తాసతీ - సర్వేషామస్మదాదీనాంలోకానాంచేశ్వరీభవ - మేమయాఉక్తమేతద్వాక్యంనకరిష్యసియది- తర్హిత్వాముద్దిశ్యఅస్మిన్ముహూర్తేసర్వావయంభక్షయిష్యామహే-విషమితిశేషః. సుదుర్మతే- వస్తుతస్తు-సుదుష్టేష్వపిమతిఃఅనుగ్రాహికాయస్యాస్సా. కాలపురస్కృతంకాలోచితం ॥ ౨౮ ॥ తి ॥ అనుక్రోశోదయా-మృదుత్వమల్పప్రమాణత్వం ॥ ౨౯ ॥ తి ॥ కాలపురస్కృతంకాలోచితం నోవాక్యంనచకురుషేనైతత్తేహితమితి శేషః ॥ ౩౦ ॥ ౩౨ ॥ తుల్యమితి ॥ తుల్యం సహేత్యర్థః. అలమశ్రునిపాతేనేత్యపిపాఠః. ప్రీతిం స్నేహం. ప్రహర్షంఆనందంనిత్యదైన్యతాంనిరంతరదైన్యత్వం ॥ ౩౩ ॥ సీతేత్యస్యవాస్తవార్థస్తు - రాక్షసరాజేనయతిర్హాంచిదుక్తమితి శేషః- సహసహస్వయథాసుఖంక్రీడ ॥ ౩౪ ॥ తత్రహేతుఃజానాసిహీతి ॥ ౩౫ ॥ ఉద్యానానీత్యస్యవాస్తవార్థస్తు - రాక్షస

చరత్వం మదిరేక్షణే ॥ ౩౬ ॥ స్త్రీసహస్రాణి తే సప్త వశే స్థాస్యంతి సుందరి । రావణం భజ భర్తారం భర్తారం సర్వరక్షసాం ॥ ౩౭ ॥ ఉత్పాట్య వా తే హృదయం భక్షయిష్యామి మైథిలి । యది మే వ్యాహృతం వాక్యం న యథావత్కరిష్యసి ॥ ౩౮ ॥ తతశ్చండోదరీ నామ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా । భ్రామయంతీ మహచ్ఛూలమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౯ ॥ ఇమాం హరిణలోలాక్షీం త్రాసోత్కంపిపయోధరాం । రావణేన హృతాం దృష్ట్వా దౌహృదో మే మహానభూత్ ॥ ౪౦ ॥ యకృత్ప్లీహమథోత్పీడం హృదయం చ సబంధనం । అంత్రాణ్యపి తథా శీర్షం ఖాదేయమితి మే మతిః ॥ ౪౧ ॥ తతస్తు ప్రఘసా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౧½ ॥ కంఠమస్యా నృశంసాయాః పీడయామ కిమాస్యతే ॥ నివేద్యతాం తతో రాజ్ఞే మానుషీ సా మృతేతి హ । నాత్ర కశ్చన సందేహః ఖాదతేతి స వక్ష్యతి ॥ ౪౩ ॥ తతస్త్వజాముఖీ నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౩½ ॥ విశస్యేమాం తతస్సర్వాస్సమాన్కురుత పీలుకాన్ ॥ విభజామ తతస్సర్వా వివాదో మే న రోచతే । పేయమానీయతాం క్షిప్రం లేహ్యముచ్చావచం బహు ॥ ౪౪ ॥ తతశ్శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౪½ ॥ అజాముఖ్యా యదుక్తం హి తదేవ మమ రోచతే ॥ సురా చానీయతాం క్షిప్రం సర్వశోకవినాశినీ । మానుషం మాంసమాస్వాద్య నృత్యామోఽథ నికుంభిలాం ॥ ౪౬ ॥ ఏవం సంభర్త్స్యమానా సా సీతా సురసుతోపమా । రాక్షసీభిస్సుఘోరాభిర్ధైర్యముత్సృజ్య రోదితి ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే చతుర్వింశస్సర్గః. ************** తథా తాసాం వదంతీనాం పరుషం దారుణం బహు । రాక్షసీనామసౌమ్యానాం రురోద జనకాత్మజా ॥ ౧ ॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ రాక్షసీభిర్మనస్వినీ । ఉవాచ పరమత్రస్తా బాష్పగద్గదయా గిరా ॥ ౨ ॥ న మానుషీ రాక్షసస్య భార్యా భవితుమర్హతి । కామం ఖాదత మాం సర్వా న క

త్యద్దైన్యతాం ॥ ౩౭ ॥ ఉత్పాట్యేతి ॥ ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ ॥ ౩౯ ॥ ఇమామితి ॥ దౌహృదః ఇచ్ఛా ॥ ౪౦ ॥ యకృదితి ॥ కుక్షిదక్షిణభాగస్థః కాలఖండాఖ్యో మాంసపిండో యకృత్ ॥ ని ॥ స్నాయుః స్త్రియాం కాలఖండయకృతీ తు సమే ఇమే ఇత్యమరః. ప్లీహా తు గుల్మాఖ్యో వామభాగస్థో మాంసపిండవిశేషః. నకారాంతస్య ప్లీహన్ శబ్దస్య అకారాంతత్వమార్షం ॥ ని ॥ అంత్రం పురీతద్గుల్మస్తు ప్లీహా పుంసీత్యమరః । ఉత్పీడం తస్యోపరిస్థితం మాంసం. హృదయం పద్మకోశప్రతీకాశం మాంసం. బంధనం తస్య ధారణమధో మాంసం. ఉత్క్రోడమితి పాఠే- ఉత్క్రోడో హృదయస్య స్థానం. అంత్రం పురీతత్ ॥ ౪౩ ॥ తతస్త్వజాముఖీ నామేత్యాది ॥ పీలుకాన్ మాంసఖండకాన్. పేయం లేహ్యం చాస్యా ఉపదంశత్వేనోచ్యతే ॥ ౪౫ ॥ తతశ్శూర్పణఖా నామేత్యాది ॥ నికుంభిలా నామ లంకాయాః పశ్చిమద్వారప్రదేశవాసినీ భద్రకాళీ ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ రోదితి అరుదత్ ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్వింశస్సర్గః. ****************
తథా తాసాం వదంతీనామిత్యాది ॥ తాసాం వదంతీనాం తాసు వదంతీషు ॥ ౧ ॥ ఏవముక్తేతి ॥ మనస్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః ॥ ౨ ॥ న మానుషీతి ॥ ఖా

రాజేన సహ ఏకదా సంవర్ధితానీతి శేషః- ఉద్యానాని చ- రావణం భర్తారం భృత్యత్వేన భజ అంగీకుర్విత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ ॥ ౩౮ ॥ ఇమామితి ॥ ౪౦ ॥ దౌహృదః ఇచ్ఛా ॥ యకృత్ ప్లీహమిత్యాదినా దౌహృదస్య స్వరూపం కథయతి ॥ యకృన్నామ హృదయస్య దక్షిణభాగస్థో మాంసవిశేషః (గుండెలు) ప్లీహా తు హృది వామభాగస్థో మాంసవిశేషః ॥ ని ॥ అంత్రం పురీతద్గుల్మస్తు ప్లీహా పుంస్యథ వస్నసేత్యమరః. క్రోడం భుజాంతరం- వక్షః గోముఖాకృతి మాంసయుక్తమస్థి - హృదయోపరిస్థితమాంసవిశేషో వా- అథోత్పీడమితి పాఠే - ఉత్పీడం ప్లీహోపరిస్థితం మాంసం- హృదయం చ సబంధనం నాడీబంధన సహితం ముకుళాకార హృత్పద్మాఖ్యం మాంసవిశేషం ॥ ౪౩ ॥ తత ఇతి ॥ పిండకాన్ మాంసఖండాన్ ॥ ౪౫ ॥ సురేతి ॥ నికుంభిలా నామ లంకాయాః పశ్చిమభాగవర్తినీ కాచన శక్తిః ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ రోదితి అరుదత్. సురసుతోపమా దేవకన్యకాసమా ॥ స్త్రీసహస్రాణి తే సప్తేత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు- రావణం భర్తారం భజ భృత్యత్వేనాంగీకుర్విత్యర్థః- ఉత్పాట్యేతి- హే మైథిలి తే తుభ్యం వ్యాహృతం వాక్యం- రావణం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి వాక్యమిత్యర్థః- యథావన్న కరిష్యసి- యది మే మమ హృదయముత్పాట్య భక్షయిష్యామీతి సంబంధః. సీతాముద్దిశ్యోక్తాని వికటాయాః పరుషవాక్యాన్యసహమానానాం చండోదరీప్రభృతీనాం- వివిధప్రలాపానాహ- తతశ్చండోదరీ నామేత్యాదినా నృత్యామోఽద్య నికుంభిలామిత్యంతేన ॥ తతశ్చండోదరీ నామేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం ॥ రావణేన హృతామిమాం సీతాం దృష్ట్వా- మే మమ దౌహృదః స్నేహః- అస్యామభూదితి శేషః- ఏషాం పరుషం వదంత్యా వికటాయాః- యకృత్ప్లీహాదీని ఖాదేయమితి మే మతిరితి- చండోదరీ నామ రాక్షసీ వచనమబ్రవీదితి సంబంధః. తతస్తు ప్రఘసేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- నృశంసాయాః క్రూరాయాః అస్యా వికటాయాః కంఠం పీడయామః- అమానుషీమితిచ్ఛేదః- అమానుషీ వికటా నామ రాక్షసీ । తతస్త్వజాముఖీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- ఇతి ఇమాం వికటాం ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుర్వింశస్సర్గః.

తథా తాసామితి ॥ ౧ ॥ ఉవాచేతి ॥ మనస్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః ॥ ౨ ॥ నేతి ॥ కామం యథేచ్ఛం ॥ సీతావిలాపస్య వాస్తవార్థస్తు శ్రీరామవియోగేన ఘోరరాక్షసపురావస్థానేన విరూపరాక్షసీసమాగమేన చ వివిధప్రలాపాదికమితి జ్ఞేయం- అస్మిన్కాండే యత్ర యత్ర సీతాప్రలాపః- తత్ర

రిష్యామినోవచః॥ ౩॥ సారాక్షసీమధ్యగతాసీతాసురసుతోపమా । నశర్మలేభేదుఃఖార్తారావణేనచతర్జితా॥౪॥
వేపతేస్మాధికంసీతావిశంతీవాంగమాత్మనః । వనేయూథపరిభ్రష్టామృగీకోకైరివార్దితా ॥ ౫॥ సాత్వశోకస్యవిపు
లాంశాఖామాలంబ్యపుష్పితాం। చింతయామాసశోకేనభర్తారంభగ్నమానసా॥ ౬ ॥ సాస్నాపయంతీవిపులౌస్తనౌ
నేత్రజలస్రవైః।చింతయంతీనశోకస్యతదాంతమధిగచ్ఛతి ॥ ౭ ॥ సావేపమానాపతితాప్రవాతేకదళీయథా। రాక్ష
సీనాంభయత్రస్తావివర్ణవదనాభవత్॥ ౮॥ తస్యాస్సాదీర్ఘవిపులావేపంత్యాస్సీతయాతదా। దదృశేకంపినీవేణీవ్యా
ళీవపరిసర్పతీ ॥ ౯ ॥ సానిశ్శ్వసంతీదుఃఖార్తాశోకోపహతచేతనా। ఆర్తావ్యసృజదశ్రూణిమైథిలీవిలలాపహ॥
౧౦॥హారామేతిచదుఃఖార్తాహాపునర్లక్ష్మణేతిచ। హాశ్వశ్రుమమకౌసల్యేహాసుమిత్రేతిభామినీ ॥ ౧౧ ॥ లోక
ప్రవాదస్సత్యోయం పండితైస్సముదాహృతః । అకాలేదుర్లభోమృత్యుః స్త్రియావాపురుషస్యవా ॥ యత్రాహ
మేవంక్రూరాభి రాక్షసీభిరిహార్దితా । జీవామిహీనారామేణ ముహూర్తమపిదుఃఖితా ॥ ౧౩ ॥ ఏషాల్పపు
ణ్యాకృపణావినశిష్యామ్యనాథవత్ ।సముద్రమధ్యేనౌఃపూర్ణావాయువేగైరివాహతా ॥ ౧౪ ॥ భర్తారంతమపశ్యం
తీరాక్షసీవశమాగతా । సీదామిఖలుశోకేనకూలంతోయహతంయథా॥ ౧౫ ॥ తంపద్మదళపత్రాక్షంసింహవిక్రాం
తగామినం । ధన్యాఃపశ్యంతిమేనాథంకృతజ్ఞంప్రియవాదినం ॥ ౧౬ ॥ సర్వథాతేనహీనాయారామేణవిదితాత్మనా।
తీక్ష్ణంవిషమివాస్వాద్యదుర్లభంమమజీవితం ॥ ౧౭ ॥ కీదృశంతుమయాపాపంపురాజన్మాంతరేకృతం।యేనేదంప్రా
ప్యతేదుఃఖంమయాఘోరంసుదారుణం ॥ ౧౮ ॥ జీవితంత్యక్తుమిచ్ఛామిశోకేనమహతావృతా । రాక్షసీభిశ్చరక్ష్యం

దతభక్షయత॥౩॥సారాక్షసీతి॥ శర్మసుఖం॥ ౪॥ వేపతఇతి॥కోకైః-ఈహామృగైః॥౫॥ కోకస్త్వీహామృగోవృకఇత్య[illegible]శోకస్య
హనుమదధిష్ఠితశింశుపాసన్నిహితస్య॥ ౬॥ సాస్నాపయంతీతి॥ అంతంఅవధింఅధిగచ్ఛతిఅధ్యగచ్ఛత్॥౭॥ సావేపమానేతి॥రాక్షసీనాంరాక్షసీ
భ్యః॥౮॥తస్యాఇతి॥సీతయేతివ్యత్యయేనషష్ఠ్యర్థేతృతీయా.పరిసర్పతీపరిసర్పంతీ. నుమభావఆర్షః॥ ౯ ॥ సానిశ్శ్వసంతీతి॥ దుఃఖార్తారాక్షసీవ
చనశ్రవణజదుఃఖార్తా.ఆర్తారామవిరహార్తా॥౧౦॥హారామేతి॥సుమిత్రేత్యత్రసంబుద్ధావాపఏకారాదేశాభావఆర్షః॥౧౧॥లోకప్రవాదఇ
త్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥అకాలేఅప్రాప్తకాలే.దుర్లభఇత్యత్రఇతికరణంబోధ్యం-యత్రయతః॥ ౮॥ తథేతి ॥ తాసాంవదంతీనాం-తా
సువదంతీషుసతీష్విత్యర్థః. అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరంఏవముక్తేతిశ్లోకః. మనస్వినీతి-పాతివ్రత్యేదృఢమనాః- అతఃపరం- నఘూనుషీతి శ్లోకః. నమా
నుషీతి-కామంఖాదతయథేచ్ఛంభక్షయత. అతఃపరంసారాక్షసీతిశ్లోకః- అతఃపరంవేపతఇతిశ్లోకః-కోకైః-ఈహామృగైః ॥ ౫ ॥ కోకస్త్వీహామృ
గోవృకఇత్యమరః । అతఃపరంసాత్వితిశ్లోకః . అశోకస్యవిపులాంశాఖామాలంబ్య. హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలంప్రాప్తాయాస్సీతాయా
అశోకశాఖాలంబనాభిధానా దశోకశింశుపాశాఖాః పరస్పరంసమిళితావర్తంతఇత్యవగమ్యతే. అతఃపరంసావేపమానేతిశ్లోకః. రాక్షసీ
నాంరాక్షసీభ్యః. అతఃపరంతస్యాఇతిశ్లోకః. వేపంత్యాసీతయేత్యత్రషష్ఠ్యర్థేతృతీయా. పరిసర్పతీపరిసర్పంతీ.నుమభావఆర్షః.అతఃపరంసాని
శ్శ్వసంతీతిశ్లోకః. అతఃపరంహారామేతిశ్లోకః. హాసుమిత్రేతీత్యత్రఏకారాభావఆర్షః . అతఃపరంలోకప్రవాదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవా
క్యం. దుర్లభఇత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం. యత్రయతః.ఏవంపాఠక్రమః. కేషుచిత్కోశేషువ్యుత్క్రమస్తులేఖకప్రమాదకృతః॥ ౧౩॥ ఏషేతి॥
పూర్ణాపదార్థైరితిశేషః॥౧౪॥ ౧౫॥ మమధనంసర్వేషాంస్వంభవిష్యతీత్యాహ, తమితి॥తం- బహవోనృపకల్యాణగుణాఃపుత్రస్యసంతితఇతి
ప్రసిద్ధం. ఆత్మగుణానుక్త్వావిగ్రహగుణానాహ-పద్మదళపత్రాక్షం- దళతీతిదళం. వికసితపద్మాక్షమిత్యర్థః. యద్వాదళతీతిదళంగర్భపత్రం.వి
స్పష్టార్థమేకార్థేశబ్దద్వయంవా. సింహవిక్రాంతగామినం-విక్రాంతంక్రమఃగమనం-తద్వద్గచ్ఛతీతితథా॥ ౧౬॥ ౧౭॥ కీదృశంత్వితి॥పు
రాజన్మాంతరేపూర్వజన్మని. ఘోరంసుదారుణం. అత్యంతఘోరమిత్యర్థః. ॥౧౮॥ జీవితమితి॥ రక్ష్యంత్యారక్ష్యమాణయా॥ ౧౯॥ ధిగితి॥పర
వశ్యతాంభృత్యపరతంత్రతాం. పరస్వభూతంశరీరంనస్వేచ్ఛయాత్యక్తుంశక్యమిత్యర్థః. ఆత్మచ్ఛందేనస్వేచ్ఛయా ॥ ౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజ
విరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానేపంచవింశస్సర్గః ************

తత్రఏవమేవఊహనీయః॥ ౪॥ వేపతఇతి॥ కోకైఃవృకైః ౫॥సాత్వితి॥ అశోకస్యవిపులాంశాఖామవలంబ్య-హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలంప్రా
ప్తాయాస్సీతాయాఅశోకశాఖాలంబనాభిధానాత్- అశోకశాఖాఃశింశుపాశాఖాశ్చసమ్మిళితావర్తంతఇత్యవగమ్యతే॥ ౭॥ సేతి ॥ రాక్షసీ
నాంరాక్షసీభ్యః॥౮॥ తస్యాఇతి॥ వేపంత్యాసీతయేత్యత్రషష్ఠ్యర్థేతృతీయా. పరిసర్పతీపరిసర్పంతీ॥౧౦॥హేతి॥ హాసుమిత్రేత్యత్రఏకారాభా
వఆర్షః॥ ౧౧॥ లోకప్రవాదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం-దుర్లభఇత్యత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం॥యత్రయతః॥౧౩॥ఏషేతి॥పూర్ణాపదా
ర్థైః॥౧౫॥ తమితి॥ పద్మదళపత్రాక్షందళతీతిదళంవికసితపద్మంతస్యపత్రమివాక్షం-వికసితపద్మపత్రాక్షమిత్యర్థః॥౧౬॥తీ॥తీక్ష్ణంవిషంవత్సనా
భాదికమాస్వాద్యస్థితస్యేవమమజీవితందుర్లభం॥ ౧౮॥ జీవితమితి॥రక్ష్యంత్యారక్ష్యమాణయేత్యర్థః॥౧౯॥ ధిగితి॥ ఛందేనఇచ్ఛయా॥ ౨౦॥

త్యా రామో నాసాద్యతే మయా ॥౧౯॥ ధిగస్తు ఖలు మానుష్యం ధిగస్తు పరవశ్యతాం । న శక్యం యత్పరిత్యక్తుమాత్మచ్ఛందే
న జీవితం ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-పంచవింశస్సర్గః. *************************** ప్రసక్తాశ్రుముఖీ
త్యేవం బ్రువంతీ జనకాత్మజా । అధోముఖముఖీ బాలా విలప్తుముపచక్రమే ॥ ఉన్మత్తేవ ప్రమత్తేవ భ్రాంతచిత్తేవ శోచతీ । ఉ
పావృత్తా కిశోరీవ వివేష్టంతీ మహీతలే ॥ ౨॥ రాఘవస్య ప్రమత్తస్య రక్షసా కామరూపిణా । రావణేన ప్రమథ్యాహమానీ
తా క్రోశతీ బలాత్ ॥ రాక్షసీవశమాపన్నా భర్త్స్యమానా సుదారుణం । చింతయంతీ సుదుఃఖార్తా నాహం జీవితుముత్స
హే ॥ ౪॥ నహి మే జీవితైరర్థో నైవార్థైర్న చ భూషణైః । వసంత్యా రాక్షసీమధ్యే వినా రామం మహారథం ॥ ౫ ॥ అశ్మ
సారమిదం నూనమథవాప్యజరామరం । హృదయం మమ యేనేదం న దుఃఖేనావశీర్యతే ॥ ౬ ॥ ధిఙ్మామనార్యామసతీం యా
హం తేన వినా కృతా । ముహూర్తమపి రక్షామి జీవితం పాపజీవితా ॥ ౭॥ కా చ మే జీవితే శ్రద్ధా సుఖే వా తం ప్రియం వినా । భ
ర్తారం సాగరాంతాయా వసుధాయాః ప్రియంవదం ॥౮॥ భిద్యతాం భక్ష్యతాం వాపి శరీరం విసృజామ్యహం । న చాప్యహం
చిరం దుఃఖం సహేయం ప్రియవర్జితా ॥౯॥ చరణేనాపి సవ్యేన న స్పృశేయం నిశాచరం । రావణం కిం పునరహం కామయే
యం విగర్హితం ॥ ౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతం న జానాతి నాత్మానం నాత్మనః కులం । యో నృశంసస్వభావేన మాం ప్రార్థయితు
మిచ్ఛతి ॥ ౧౧ ॥ ఛిన్నా భిన్నా విభక్తా వా దీప్తే వాగ్నౌ ప్రదీపితా । రావణం నోపతిష్ఠేయం కిం ప్రలాపేన వశ్చిరం ॥ ౧౨॥
ఖ్యాతః ప్రాజ్ఞః కృతజ్ఞశ్చ సానుక్రోశశ్చ రాఘవః । సద్వృత్తో నిరనుక్రోశః శంకే మద్భాగ్యసంక్షయాత్ ॥ ౧౩ ॥ రా
క్షసానాం సహస్రాణి జనస్థానే చతుర్దశ । యేనైకేన నిరస్తాని స మాం కిం నాభిపద్యతే ॥౧౪॥ నిరుద్ధా రావణేనాహమల్పవీ
ర్యేణ రక్షసా । సమర్థః ఖలు మే భర్తా రావణం హంతుమాహవే ॥౧౫॥ విరాధో దండకారణ్యే యేన రాక్షసపుంగవః । రణే రా
మేణ నిహతః స మాం కిం నాభిపద్యతే ॥౧౬॥ కామం మధ్యే సముద్రస్య లంకేయం దుష్ప్రధర్షణా । న తు రాఘవబాణానాం
గతిరోధీహ విద్యతే ॥౧౭॥ కిం ను తత్కారణం యేన రామో దృఢపరాక్రమః । రక్షసాపహృతాం భార్యామిష్టాం నాభ్యవప
ద్యతే ॥౧౮॥ ఇహస్థాం మాం న జానీతే శంకే లక్ష్మణపూర్వజః । జానన్నపి హి తేజస్వీ ధర్షణం మర్షయిష్యతి ॥౧౯॥ హృతే

ప్రసక్తేత్యాది ॥ ఉన్మత్తేతి- ఉన్మత్తా చిత్తవిభ్రమవతీ-ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమ ఇత్యుక్తేః. ప్రమత్తా అనవధానా ॥ ని ॥ ప్రమాదోఽనవధానతేత్యమ
రః. భ్రాంతచిత్తా అనవస్థితచిత్తా. ఉపావృత్తా శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా. కిశోరీ వడబేవ ॥ ౨॥ రాఘవస్యేత్యాది ॥ ప్రమత్తస్య అనవహితస్య ॥
౪ ॥ నహీతి ॥ మే జీవితైర్జీవనైః- కోఽప్యర్థో నాస్తి - కేవలజీవితస్యానపేక్షితత్వేఽప్యర్థసహితత్వేన తదపేక్షా స్యాత్ సేత్యాహ- నైవార్థైర్న చ
భూషణైః- భూషణైరర్థైశ్చ సహితైర్జీవనైర్మే నార్థః. కుత ఇత్యత్రాహ- వసంత్యా ఇతి. రాక్షసీమధ్యవాసాద్రామవిరహాచ్చ సర్వోపకర
ణసహితమపి జీవితం నాపేక్షితమిత్యర్థః ॥ ౫॥ ౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతమితి ॥ ప్రత్యాఖ్యాతం ప్రత్యాఖ్యానం-భావే నిష్ఠా. ఆత్మానం స్వస్వరూపం ॥౧౧॥
ఛిన్నేతి ॥ ఛిన్నా ద్విఖండతయా కృతా. భిన్నా దళితా. విభక్తా అవయవశః కృతా. దీప్తే వ అగ్నౌ ప్రదీపితా వా ॥ ౧౨॥ ఏవం పాతివ్రత్యదార్ఢ్య
ముక్త్వా రామస్యానాగమనే కారణాని బహుధా శంకతే-ఖ్యాత ఇత్యాదినా ॥ ప్రాజ్ఞః దోషవత్యపి గుణదర్శీ- న తేం బామధ్యమామానాగహితా
వ్యా కథం చ నేత్యుక్తం. కృతజ్ఞః- కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీత్యుక్తరీత్యా స్వాశ్రితైః కృతం కించిత్కారం సర్వ చామనసి కుర్వన్నిత్యర్థః.
సానుక్రోశః కించిత్కారకరణే భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తరీత్యా తేషాం వ్యసనే సతి అతి దుఃఖితః. రాఘవః-జనిత్వార్జితానాం గుణానాం తరాం
ముపసంగ్రహణమిదం- సద్వృత్తః పరసమృద్ధ్యేకప్రయోజనః- ఖ్యాతః ఏవం శత్రుగోష్ఠ్యామపి ప్రసిద్ధః- నిరనుక్రోశః శంకే-అస్యామవస్థా
యాం సుఖప్రదానాభావాన్నృశంసమాశంకే. మద్భాగ్యసంక్షయాత్ మద్భాగ్యవిపర్యయేణైవ వైపరీత్యం జాతం ॥ ౧౩॥ ఏకమాత్రసహాయస్స
కిం కరిష్యతీత్యత్రాహ, రాక్షసానామితి ॥ జనస్థానే రక్షసాం చతుర్దశ సహస్రాణి ఏకేన యేన రామేణ నిరస్తాని ఘాతితాని- సః నాభిపద్యతే స ర
క్షతి ॥౧౪॥ ప్రబలో రావణః కథం నిరస్య ఇత్యత్రాహ. నిరుద్ధేతి ॥ ౧౫॥ సామర్థ్యం నిదర్శయతి. విరాధ ఇతి ॥ ౧౬॥ అస్తు రామస్సమర్థః తథా
పి సముద్రమధ్యస్థా లంకా దుష్ప్రధర్షేత్యాశంక్యాహ- కామమితి ॥ గతిరోధి గతిప్రతిబంధకం-కించిదితి శేషః ॥ ౧౭॥ ఏతత్ఫలితమాహ- కిం న్వితి
౧౮॥ ఇహేతి ॥ లక్ష్మణపూర్వజ ఇత్యనేన నిరనుక్రోశత్వాదిప్రసక్త్యభావస్సూచ్యతే- మర్షయిష్యతీత్యత్ర కాకురనుసంధేయా ॥ ౧౯॥ ఇహాస్తీ

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచవింశస్సర్గః. *****
తి ॥ ప్రసక్తాని ప్రవృత్తాని అశ్రూణి ముఖే యస్యాస్సా ఏవం బ్రువంతీ వక్ష్యమాణరీత్యా బ్రువంతీ విలప్తుం విలపితుం ॥౧॥ ఉన్మత్తేతి ॥ ఉన్మత్తేవ భూతావిష్టేవ
ప్రమత్తేవ మదకరద్రవ్యసేవనాత్ ప్రకర్షేణ మత్తేవ. భ్రాంతచిత్తేవ వ్యామూఢచిత్తేవ ఉపావృత్తా కిశోరీవ శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా బడబేవ ॥ ౨ ॥
రాఘవస్యేతి ॥ ప్రమత్తస్య అనవహితస్య ॥౪॥ తి ॥ అర్థైర్ధనైః ॥౫॥ ౬ ॥ ౭॥ అసతీం అసతీవత్పరగృహస్థాం ॥౭॥౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతం నిరాకరణం ॥౧౧॥ ఛి
న్నేతి ॥ ఛిన్నా లూనా. భిన్నా విదారితా. విభక్తా శీర్ణా ॥ ౧౨॥ ఖ్యాత ఇతి ॥ ప్రాజ్ఞత్వాదిగుణో రామః మద్భాగ్యసంక్షయాత్ నిరనుక్రోశ ఇతి శంక

తిహాభిగత్వా మాం రాఘవాయ నివేదయేత్ । గృధ్రరాజోఽపి స రణే రావణేన నిపాతితః ॥ ౨౦ ॥ కృతం కర్మ మహత్తేన మాం తథాఽభ్యవపద్యతా । తిష్ఠతా రావణద్వన్ద్వే వృద్ధేనాపి జటాయుషా ॥ ౨౧ ॥ యది మామిహ జానీయాద్వర్తమానాం స రాఘవః । అద్య బాణైరభిక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమరాక్షసమ్ ॥ విధమేచ్చ పురీం లఙ్కాం శోషయేచ్చ మహోదధిమ్ । రావణస్య చ నీచస్య కీర్తిం నామ చ నాశయేత్ ॥ ౨౩ ॥ తతో నిహతనాథానాం రాక్షసీనాం గృహే గృహే । యథాహమేవం రుదతీ తథా భూయో న సంశయః ॥ ౨౪ ॥ అన్విష్య రక్షసాం లఙ్కాం కుర్యాద్రామః సలక్ష్మణః । న హి తాభ్యాం రిపుర్దృష్టో ముహూర్తమపి జీవతి ॥ ౨౫ ॥ చితాధూమాకులపథా గృధ్రమణ్డలసఙ్కులా । అచిరేణ తు లఙ్కేయం శ్మశానసదృశీ భవేత్ ॥ ౨౬ ॥ అచిరేణైవ కాలేన ప్రాప్స్యామ్యేవ మనోరథమ్ । దుష్ప్రస్థానోఽయమాఖ్యాతి సర్వేషాం వో విపర్యయమ్ ॥ ౨౭ ॥ యాదృశానీహ దృశ్యన్తే లఙ్కాయామశుభాని వై । అచిరేణ తు కాలేన భవిష్యతి హతప్రభా ॥ ౨౮ ॥ నూనం లఙ్కా హతే పాపే రావణే రాక్షసాధమే । శోషం యాస్యతి దుర్ధర్షా ప్రమదా విధవా యథా ॥ ౨౯ ॥ పుణ్యోత్సవసముత్థా చ నష్టభర్త్రీ సరాక్షసీ । భవిష్యతి పురీ లఙ్కా నష్టభర్త్రీ యథాఙ్గనా ॥ ౩౦ ॥ నూనం రాక్షసకన్యానాం రుదన్తీనాం గృహే గృహే । శ్రోష్యామి నచిరాదేవ దుఃఖార్తానామిహ ధ్వనిమ్ ॥ ౩౧ ॥ సాన్ధకారా హతద్యోతా హతరాక్షసపుఙ్గవా । భవిష్యతి పురీ లఙ్కా నిర్దగ్ధా రామసాయకైః ॥ యది నామ స శూరో మాం రామో రక్తాన్తలోచనః । జానీయాద్వర్తమానాం హి రావణస్య నివేశనే ॥ ౩౩ ॥ అనేన తు నృశంసేన రావణేనాధమేన మే । సమయో యస్తు నిర్దిష్టస్తస్య కాలోఽయమాగతః ॥ ౩౪ ॥ అకార్యం యే న జానన్తి నైరృతాః పాపకారిణః । అధర్మాత్తు మహోత్పాతో భవిష్యతి హి సామ్ప్రతమ్ ॥ ౩౫ ॥ నైతే ధర్మం విజానన్తి రాక్షసాః పిశితాశనాః । ధ్రువం మాం ప్రాతరాశార్థే రాక్షసః కల్పయిష్యతి ॥ ౩౬ ॥ సాహం కథం కరిష్యామి తం వినా ప్రియదర్శనమ్ । రామం రక్తాన్తనయనమపశ్యన్తీ సుదుఃఖితా ॥ ౩౭ ॥ యది కశ్చిత్ప్రదాతా మే విషస్యాద్య భవేదిహ । క్షిప్రం వైవస్వతం దేవం పశ్యేయం పతినా వినా ॥ ౩౮ ॥ నాజానాజ్జీవతీం రామః స మాం లక్ష్మణపూర్వజః । జానన్

త్వ్యక్షానే హేతుమాహ. హ్వ - ॥ ౨౦ ॥ [illegible] ॥ అభ్యవపద్యతా - రావణద్వన్ద్వే రావణయుద్ధే ॥ ౨౧ ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ అహం యథా ఏవం రుదతీ తథా భూయః - నిహతనాథానాం రాక్షసీనాం గృహే గృహే - భూయః భూయో రుదన్త్యః భవిష్యన్తీత్యన్వయః ॥ ౨౪ ॥ అన్విష్యేతి ॥ రక్షసాం లఙ్కామన్విష్య - కుర్యాత్ - రిపునాశ సమితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అచిరేణేతి ॥ దుష్ప్రస్థానః దుర్మార్గః [illegible] ॥ ౨౭ ॥ యాదృశానీతి ॥ అశుభాని [illegible] హతప్రభా [illegible] లఙ్కా అచిరేణ కాలేన హతప్రభా భవిష్యతి [illegible] యాదృశాని సూచకాని స్యుః - ఇహ లఙ్కాయామ్ [illegible] దృశ్యన్తే [illegible] ॥ ౨౮ ॥ నూనమితి ॥ [illegible] లఙ్కా [illegible] ॥ ౨౯ ॥ పుణ్యేతి ॥ పుణ్యోత్సవైః సముత్థా - నివృత్తపుణ్యోత్సవేత్యర్థః. [illegible] ఇయం లఙ్కా [illegible] నష్టభర్త్రీ సరాక్షసీ [illegible] హతరాక్షసా. నష్టభర్త్రీ అఙ్గనా యథా అఙ్గనేవ. పుణ్యోత్సవ [illegible] ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ సాన్ధకారేత్యాది ॥ యదీతి. స రామః రావణస్య నివేశనే వర్తమానాం మాం జానీయాద్యది [illegible] సమ్బన్ధః ॥ ౩౩ ॥ అనేనేతి ॥ సమయః ద్వాదశమాసాత్మకః [illegible] తస్య కాలః ఆగతః [illegible] ॥ ౩౪ ॥ అకార్యమితి ॥ పాపకారిణః యే నైరృతాః అధర్మాత్ [illegible] అకార్యం న జానన్తి [illegible] మహోత్పాతః భవిష్యతి ॥ ౩౫ ॥ ఏతదేవ వివృణోతి - నైత ఇతి ॥ ౩౭ ॥ యదీతి ॥ పతినేతి నాభావ [illegible] ॥ ౩౮ ॥ నాజానాదితి ॥ [illegible] న [illegible] తదా హా వా [illegible] సమ్భావ్య [illegible]

ఇతి సమ్బన్ధః ॥ ౧౮ ॥ ఇహ స్థామితి ॥ [illegible] సంస్థయా - తథా చ న సహిష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ కృతమితి ॥ మాం తథాఽభ్యవపద్యతా [illegible] మోచనార్థమాగతేన. రావణద్వన్ద్వే రావణయుద్ధే ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ యథాహమేవం రుదత్యస్మి తథా తాః సాంగృహే గృహే రుదన్త్యో రాక్షస్యో భూయో భూయిష్ఠం భవిష్యన్తీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తి ॥ నను [illegible] సంభావ్యేత జ్ఞానమేవ దుర్లభం [illegible] అన్విష్యేతి ॥ అచిన్త్యసామర్థ్యత్వాత్ దైవానుగ్రహాచ్చ లఙ్కామన్విష్య మాం జ్ఞాత్వా రక్షసాం కుర్యాత్. వినాశమితి శేషః । వినాశే [illegible] మాహ న హీతి ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అచిరేణేతి ॥ కుతః దుష్ప్రస్థానః దుర్మార్గవర్తనసంకల్పః. విపర్యయమాఖ్యాతి ॥ ౨౭ ॥ తి ॥ యాదృశానీతి ॥ యాదృశాని దృశ్యన్తే తైరేవ హతప్రభా భవిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ తి ॥ శోషం [illegible] దేరితి శేషః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ తి ॥ ధ్వనిం రోదనశబ్దమ్. దుఃఖార్తానామిహేతి చ పాఠః ॥ ౩౧ ॥ యది నామేతి ॥ స రామః మాం రావణస్య నివేశనే వర్తమానాం జానీయాద్యది - తర్హి లఙ్కా రామసాయకైర్నిర్దగ్ధా భవిష్యతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ॥ ౩౩ ॥ తర్హి జీవితం త్యజేత్యాశఙ్క్య - సత్యం - కిన్తు తతః ప్రాగేవ మామయం మారయిష్యతీత్యాహ ॥ అనేనేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ॥ సమయః మాసా ద్వాదశ భామినీత్యుక్తసమయః ॥ ౩౪ ॥ నను విభీషికామాత్రమేతత్ కథమకార్యం కరిష్యతీత్యత ఆహ ॥ అకార్యమితి ॥ యే పాపకారిణో నైరృతాః అధర్మాద్ధేతోః అకార్యం న జానన్తి - తైర్మహోత్పాతః - మద్వధరూపమహానర్థః - సామ్ప్రతం భవిష్యతి హి ॥ ౩౫ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥

తౌతౌనకుర్యాతాంనోవ్యాఘ్రంహిమమమార్గణం॥ ౩౯॥ నూనంమమైవశోకేనసవీరోలక్ష్మణాగ్రజః। దేవలోకమితో
యాతస్త్యక్త్వా దేహంమహీతలే॥ ౪౦॥ ధన్యాదేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చపరమర్షయః। మమపశ్యంతియేనాథంరా
మంరాజీవలోచనం॥ ౪౧॥ అథవానహితస్యార్థోధర్మకామస్యధీమతః। మయారామస్యరాజర్షేర్భార్యయాపరమా
త్మనః॥ ౪౨॥ దృశ్యమానేభవేత్ప్రీతిస్సౌహృదంనాస్త్యపశ్యతః। నాశయంతికృతఘ్నాస్తునరామోనాశయిష్యతి॥ ౪౩॥
కిన్నుమేనగుణాఃకేచిత్ కింవాభాగ్యక్షయోమమ। యాహంసీదామిరామేణహీనాముఖ్యేనభామినీ॥ ౪౪॥ శ్రేయోమే
జీవితాన్మర్తుంవిహీనాయామహాత్మనః। రామాదక్లిష్టచారిత్రాచ్ఛూరాచ్ఛత్రునిబర్హణాత్॥ ౪౫॥ అథవాన్యస్త
శస్త్రౌతౌవనేమూలఫలాశినౌ। భ్రాతరౌహినరశ్రేష్ఠౌసంవృత్తౌవనగోచరౌ॥ ౪౬॥ అథవారాక్షసేంద్రేణ రావణేన
దురాత్మనా। ఛద్మనాసాదితౌశూరౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥ ౪౭॥ సాహమేవంగతేకాలేమర్తుమిచ్ఛామిసర్వథా। న
చమేవిహితోమృత్యురస్మిన్దుఃఖేపివర్తతి॥ ౪౮॥ ధన్యాఃఖలుమహాత్మానోమునయస్త్యక్తకిల్బిషాః। జితాత్మానోమహా
భాగాయేషాంనస్తఃప్రియాప్రియే॥ ౪౯॥ ప్రియాన్నసంభవేద్దుఃఖమప్రియాదధికంభయం। తాభ్యాంహియేవియు
జ్యంతేనమస్తేషాంమహాత్మనాం॥ ౫౦॥ సాహంత్యక్తాప్రియార్హేణరామేణవిదితాత్మనా। ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామిపాప
స్యరావణస్యగతావశం॥ ౫౧॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే షడ్వింశస్సర్గః. ************************

ఇత్యుక్తాస్సీతయాఘోరారాక్షస్యఃక్రోధమూర్ఛితాః। కాశ్చిజ్జగ్ముస్తదాఖ్యాతుంరావణస్యతరస్వినః॥ ౧॥ తత
స్సీతాముపాగమ్యరాక్షస్యోఘోరదర్శనాః। పునఃపరుషమేకార్థమనర్థార్థమథాబ్రువన్॥ అద్యేదానీంతవానార్యే

ద్వాప్రతిషేధావితి॥ ౪౧॥ అథవేతి॥ ధర్మకామస్యతస్యకామాహానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. మయాభార్యయార్థః. పరమాత్మనః ఉత్కృష్టస్వభావస్య॥
౪౨॥ దృశ్యమాన ఇతి॥ సౌహృదంనాస్త్యపశ్యతః అదృశ్యమానే ప్రీతిర్నభవతి. తస్మాదదృశ్యాయాంమయిరామస్యకింప్రీతిర్నాసీదిత్యర్థః. ఏ
వమాశంకితంప్రతిషేధతి. నాశయంతీతి. కృతఘ్నాః ప్రథమముత్పన్నాంప్రీతింనాశయంతి. సతురామోనాశయిష్యతి. మయిప్రీతిమితిశేషః॥
౪౩॥ కిన్న్వితి॥ సగుణాః సమ్యక్ఫలాని॥ ౪౪॥ శ్రేయఇతి॥ మర్తుమితిభావార్థే తుమున్. మరణమిత్యర్థః. మహాత్మనః రామాద్విహీనాయాః మహాత్మనా
రామేణహీనాయాః. తృతీయార్థే పంచమీ॥ ౪౫॥ అథవేతి॥ న్యస్తశస్త్రౌ సంవృత్తౌకిమితిసంబంధః॥ ౪౬॥ అథవేతి॥ సాదితౌ హతౌ॥ ౪౭॥ సాహ
మితి॥ వర్తతి వర్తమానే॥ ౪౮॥ ధన్యా ఇతి॥ మహాత్మానః మహాధైర్యాః. త్యక్తకిల్బిషాః త్యక్తపాపాః. జితాత్మానః జితాంతఃకరణాః మహాభా
గాః మహాభాగ్యాః॥ ౪౯॥ ప్రియాదితి॥ ప్రియాన్నసంభవేద్దుఃఖం సుఖమేవభవేదిత్యర్థః. ప్రియాత్ అనుకూలవస్తునః. అప్రియాత్ ప్ర
తికూలవస్తునః. అధికంభయం అధికందుఃఖం. తాభ్యాంప్రియాప్రియాభ్యాం. నమస్తేషాం తపస్సర్వోత్తమా ఇత్యర్థః॥ ౫౦॥ సాహమితి॥ సాహం
తద్విలక్షణాహం. కేవలప్రియపరేత్యర్థః. ప్రియేణత్యక్తా అప్రియంప్రాప్తా. ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీత్యర్థః॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరా
మాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షడ్వింశస్సర్గః ************************
ఇత్యుక్తా ఇత్యాది॥ తత్ మరణాధ్యవసాయం॥ ౧॥ తత ఇత్యాది॥ ఏకార్థం పూర్వోక్తవచనైరేకాభిధేయం. అనర్థార్థం అనర్థఫలకం.
ఏకార్థ్యాదయః పూర్వోక్తార్థమేవపరుషవచనంపునరబ్రువన్నిత్యర్థః. అద్య అస్మిన్ దినే. ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే. భక్షయిష్యంతీత్యబ్రువన్ని

న్యే ఇతి॥ ౩౯॥ తదేవంమహావీరస్యమయ్యనురక్తస్యరామస్యాగమనే స్వేషదే కారణంమజ్జీవనాపరిజ్ఞానంవాస్యవిపత్తిర్వా తాత్త్వికవైరాగ్యం
వా ప్రవాసదోషాన్మయిప్రేమనాశోవా మామకగుణహీనతావా మద్భాగ్యవిపర్యయో వేతి షట్కారణాన్యుత్ప్రేక్షతే॥ నాజానాదిత్యాది
శ్లోకషట్కేన॥ అథవానహిత్యాది సార్ధశ్లోకమేవంవాక్యం॥ ధర్మకామస్య నతుకామపరస్య. పరమాత్మనః ఆత్మారామస్యేత్యర్థః॥ ౪౨॥ అథరామ
గుణాభిజ్ఞతయా ప్రేమనాశపక్షస్తత్రాశంక్య స్వయమేవాహ - దృశ్యమాన ఇతి॥ కేషాంచిద్దృశ్యమానేన స్తునీతి శేషః. సౌహృదంయథా
భవతి తథా ప్రీతిర్భవేత్. అపశ్యతః అదృశ్యమానే సతి ప్రీతిర్నభవేత్. కుతః కృతఘ్నాః నాశయంతి ప్రీతిమితి శేషః. రామస్తు న నాశయతీతి సంబం
ధః. యద్వా సౌహృదం స్నేహం అపశ్యతః పుంసః దృశ్యమానేపి సుహృదీతి శేషః ప్రీతిర్నభవేత్. కిముత అదృశ్యమానే. కుతః కృతఘ్నాః నాశయంతి
సౌహృదమిత్యనుకర్షః. కృతజ్ఞో రామస్తు న నాశయతీతి సంబంధః॥ ౪౪॥ అథాస్యామవస్థాయాం స్వకర్తవ్యమాహ॥ శ్రేయ ఇతి॥ మర్తుం శ్రేయః మర
ణమేవ శ్రేయ ఇత్యర్థః॥ ౪౮॥ ధన్యా ఇతి॥ ప్రియాప్రియే ఇష్టానిష్టే॥ ౪౯॥ ప్రియాదితి॥ ప్రియాదభిమతాద్వస్తునః దుఃఖం న సంభవేత్. కింతు సుఖం భ
వేత్. అప్రియాదనభిమతాద్వస్తునః అధికంభయంభవేత్. తాభ్యాం ప్రియాప్రియరూపవిషయజన్యసుఖభయాభ్యామిత్యర్థః॥ ౫౧॥ ఇతిశ్రీమ
హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం షడ్వింశస్సర్గః. ************
ఇత్యుక్త ఇతి॥ తత్ మరణాధ్యవసాయం॥ ౧॥ తత ఇతి॥ ఏకార్థం ఏకాభిధేయం. అనర్థం అనర్థఫలకం॥ అద్యేతి॥ అద్యేదానీం - అద్య అస్మిన్ దినే
ఇదానీమస్మిన్ క్షణే॥ అద్యేత్యస్యవాస్తవార్థస్తు॥ హే సీతే. పాపనిశ్చయే అనార్యే అపరాధే సతి - రాక్షస్యస్తవ మాంసం భక్షయిష్యంతీతి కాశ్చన రా.

సీతే పాపవినిశ్చయే । రాక్షస్యో భక్షయిష్యంతి మాంసమేతద్యథాసుఖం॥ ౩॥ సీతాం తాభిరనార్యాభిర్దృష్ట్వా సంతర్జితాం తదా। రాక్షసీ త్రిజటా వృద్ధా శయానా వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ఆత్మానం ఖాదతానార్యా న సీతాం భక్షయిష్యథ। జనకస్య సుతామిష్టాం స్నుషాం దశరథస్య చ ॥ స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః । రాక్షసానామభావాయ భర్తురస్యా భవాయ చ॥ ౬॥ ఏవముక్తాస్త్రిజటయా రాక్షస్యః క్రోధమూర్ఛితాః । సర్వా ఏవాబ్రువన్ భీతాస్త్రిజటాం తామిదం వచః ॥ కథయస్వ త్వయా దృష్టః స్వప్నోఽయం కీదృశో నిశి॥ ౭॥ తాసాం శ్రుత్వా తు వచనం రాక్షసీనాం ముఖాచ్చ్యుతం॥ ఉవాచ వచనం కాలే త్రిజటా స్వప్నసంశ్రితం॥ ౮॥ గజదంతమయీం దివ్యాం శిబికామంతరిక్షగాం॥ యుక్తాం హంససహస్రేణ స్వయమాస్థాయ రాఘవః । శుక్లమాల్యాంబరధరో లక్ష్మణేన సహాగతః॥ ౧౦॥ స్వప్నే చాద్య మయా దృష్టా సీతా శుక్లాంబరావృతా। సాగరేణ పరిక్షిప్తం శ్వేతం పర్వతమాస్థితా ॥ రామేణ సంగతా సీతా భాస్కరేణ ప్రభా యథా॥ ౧౧॥ రాఘవశ్చ మయా దృష్టశ్చతుర్దంతం మహాగజం ॥ఆరూఢశ్శైలసంకాశం చచార సహలక్ష్మణః॥ ౧౨॥ తతస్తౌ నరశార్దూలౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా॥ శుక్లమాల్యాంబరధరౌ జానకీం పర్యుపస్థితౌ॥ ౧౩॥ తతస్తస్య నగస్యాగ్రే హ్యాకాశస్థస్య దంతినః ॥ భర్త్రా పరిగృహీతస్య జానకీ స్కంధమాశ్రితా॥ ౧౪॥ భర్తురంకాత్సముత్పత్య తతః కమలలోచనా॥ చంద్రసూర్యౌ మయా దృష్టా పాణినా పరిమార్జతీ ॥ ౧౫ ॥ తతస్తాభ్యాం కుమారాభ్యామాస్థితస్స గజోత్తమః॥ సీతయా చ విశాలాక్ష్యా లంకాయా ఉపరి స్థితః॥ ౧౬॥ పాండురర్షభయుక్తేన రథేనాష్టయుజా స్వయం॥ ఇహోపయాతః కాకుత్స్థస్సీతయా సహ భార్యయా॥ ౧౭॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ వీర్యవాన్ ॥ ఆరుహ్య పుష్పకం దివ్యం విమానం సూర్యసన్నిభం । ఉత్తరాం దిశమాలోక్య జగామ పురుషోత్తమః॥ ౧౯॥ ఏవం స్వప్నే మయా దృష్టో రామో విష్ణుపరాక్రమః। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా॥ ౨౦ ॥ నహి రామో మహాతేజాశ్శక్యో జేతుం సురాసురైః। రాక్షసైర్వాపి చాన్యైర్వా స్వర్గః పాపజనైరివ ॥ ౨౧ ॥ రావణశ్చ మయా దృష్టః క్షితౌ తైలసముక్షితః । రక్తవా

తి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩॥ సీతామిత్యాది॥ త్రిజటా విభీషణపుత్రీ. శయానేత్యనేన స్వప్నవృత్తాంతకథనత్వరోచ్యతే॥ ౬ ॥ఏవముక్తా ఇత్యాది॥ నిశీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౭॥ తాసామితి॥ కాలే ఉషఃకాలే యస్స్వప్నః తత్సంశ్రితం॥ ౮॥ గజదంతమయీమితి॥ ఆగతః లంకామితి శేషః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ రాఘవశ్చేతి॥ మహాగజమారూఢ ఇతి- శిబికాత ఇతి శేషః- తథోక్తం స్వప్నాధ్యాయే॥ ఆరోహణం గోవృషకుంజరాణాం ప్రాసాదశైలాగ్రవనస్పతీనాం। విష్ఠానులేపో రుదితం మృతం చ స్వప్నేష్వగమ్యాగమనం చ ధన్యమితి . చచార- సీతాం ప్రతీతి శేషః॥ ౧౨॥ ౧౩॥ తతస్తస్య నగస్యాగ్ర ఇతి॥ అత్ర ద్వాదశసహస్రశ్లోకాగతాః- త్రయోదశసహస్రాదిమోయం శ్లోకః- గాయత్ర్యాస్త్రయోదశమక్షరమత్ర బోధ్యం॥ ౧౪॥ భర్తురితి॥ చంద్రసూర్యౌ పాణినా పరిమార్జతీతి- అత్ర స్వప్నాధ్యాయవచనం॥ ఆదిత్యమండలం నాతు చంద్రమండలమేవ వా, స్వప్నే గృహ్ణాతి హస్తాభ్యాం రాజ్యం సంప్రాప్నుయాన్మహదితి॥ ౧౫॥ ౧౭॥ అయమిహ స్వప్నక్రమః- శిబికాస్థితో రామో దృష్టః- శ్వేతపర్వతస్థా సీతా చ. తతశ్శిబికాయా గజమారుహ్య లక్ష్మణేన సహ పర్వతమభ్యేత్య తతస్సీతాం గజస్కంధే ధిరోప్య లంకాయా ఉపరిస్థిత్వా తాభ్యాం సహాష్టర్షభయుక్తేన రథేనాగత్య స్వం దేశం ప్రతి తాభ్యాం పుష్పకమధిరుహ్య గత ఇతి. అస్య శ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః - తేన తేన వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాహుః - లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రేతి. ఏతత్పాదస్యానంతరం- సీతయా సహ వీర్యవాన్ । ఆరుహ్య పుష్పకం దివ్యం విమానం సూర్యసన్నిభమ్। ఉత్తరాం దిశమాలోక్య జగామ పురుషోత్తమః॥ ఏవం స్వప్నే మయా దృష్టో రామో విష్ణుపరాక్రమః। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా- ఇతి పాఠక్రమః॥ విమానే పుష్పకే స్థితః- సాండం త్రిభువనమిత్యారభ్య రామస్సత్యపరాక్రమ ఇత్యంతో గ్రంథః ప్రక్షిప్తః- ప్రకృతాసంగతశ్చ- విష్ణురేవ స్వయంభూత్వేతి ప్రక్షిప్తవచనస్య విష్ణుపరాక్రమ ఇత్యనేన విరోధాత్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౧ ॥ రావణశ్చేతి ॥ పిబన్నితి ॥ తైలసముక్షిత ఇత్యనేన తైలమిత్యుపస్థాప్యతే- కరవీరకృతస్రజ ఇత్యకారాంత

త్వస్యాః పరుషమబ్రువన్నితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩॥ స్వప్న ఇతి॥ రాక్షసానామభావాయ వినాశాయ. భవాయ అభ్యుదయాయ॥ ౬॥ తి॥ పూర్వం క్రోధమూర్ఛితాః పశ్చాత్త్రిజటావచనాద్భీతా ఇత్యర్థః॥ ౭॥ కాలే ప్రాతః కాలే స్వప్నసంశ్రితం ప్రాతః కాలదృష్టస్వప్నదృష్టార్థవిషయకం- అనేన స్వప్నస్య శీఘ్రఫలదత్వం సూచితం॥ ౮॥ ౧౦॥ తి॥ సాగరేణ క్షీరసాగరేణ పరిక్షిప్తమావృతం. సంగతా తత్రైవ పర్వత ఇతి శేషః. ఏతేన లంకాయామేవ భావస్య సీతాదర్శనం సూచితం॥ ౧౧॥ ౧౩॥ తత ఇతి॥ జానకీం పర్యుపస్థితౌ జానకీసమీపస్థితౌ. తస్యేతి గాయత్ర్యాస్త్రయోదశాక్షరం తతస్తస్యేత్యస్య శ్లోకస్య చతుర్థాక్షరేణ స్య ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి . తతస్తస్య నగస్యాగ్రే హ్యాకాశస్థస్య దంతినః, భర్త్రా పరిగృహీతస్య జానకీ స్కంధమాశ్రితా- తస్య నగస్య పూర్వోక్తస్య శ్వేతపర్వతస్యేత్యర్థః . భర్త్రా పరిగృహీతస్య రామేణాధిష్ఠితస్య॥ ౧౪॥ భర్తురంకాదితి॥ పర్వతాగ్రే గజస్కంధే భర్తురంకే స్థిత్వా- తస్మాత్సముత్పత్య- కాయమూర్ధ్వమాయమ్యేత్యర్థః ॥ ౧౬॥ పాండురర్షభేత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ తస్మిన్ గజే లంకోపరి స్థితే రామః సీతాలక్ష్మణాభ్యాం సహ పాండురవృషభాష్టయుక్తేన రథేనాగత్య - పుష్పకారూఢస్తాభ్యాం సహ ఉత్తరాం దిశం ప్రస్థితో దృష్ట ఇతి సంబంధః. ఇహ శైలారోహణాదీనాం శుభావేదకత్వం ॥ ఆరోహణం గోవృషకుంజరాణామిత్యాదిశాస్త్రాదవగంతవ్యం ॥

స్తాః పిబన్మత్తః కరవీరకృతస్రజః ॥౨౨॥ విమానాత్పుష్పకాదద్య రావణః పతితో భువి । కృష్యమాణః స్త్రియా దృష్టో ముణ్డః కృష్ణాంబరః పునః ॥ ౨౩ ॥ రథేన ఖరయుక్తేన రక్తమాల్యానులేపనః । పిబంస్తైలం హసన్నృత్యన్ భ్రాన్తచిత్తాకులేన్ద్రియః ॥౨౪॥ గర్దభేన యయౌ శీఘ్రం దక్షిణాం దిశమాస్థితః ॥౨౪½॥ పునరేవ మయా దృష్టో రావణో రాక్షసేశ్వరః ॥ పతితోऽవాక్ఛిరా భూమౌ గర్దభాద్భయమోహితః ॥ ౨౫½॥ సహసోత్థాయ సంభ్రాన్తో భయార్తో మదవిహ్వలః ॥ ఉన్మత్త ఇవ దిగ్వాసా దుర్వాక్యం ప్రలపన్బహు । దుర్గన్ధం దుస్సహం ఘోరం తిమిరం నరకోపమమ్ ॥ మలపఙ్కం ప్రవిశ్యాశు మగ్నస్తత్ర స రావణః ॥౨౬½॥ కణ్ఠే బద్ధ్వా దశగ్రీవం ప్రమదా రక్తవాసినీ ॥ కాలీ కర్దమలిప్తాఙ్గీ దిశం యామ్యాం ప్రకర్షతి ॥౨౭½॥ ఏవం తత్ర మయా దృష్టః కుమ్భకర్ణో నిశాచరః ॥ ౨౮ ॥ రావణస్య సుతాస్సర్వే దృష్టాస్తైలసముక్షితాః ॥ ౨౮½॥ వరాహేణ దశగ్రీవః శింశుమారేణ చేన్ద్రజిత్ ॥ ఉష్ట్రేణ కుమ్భకర్ణశ్చ ప్రయాతో దక్షిణాం దిశమ్ ॥ ౩౦½॥ ఏకస్తత్ర మయా దృష్టశ్శ్వేతచ్ఛత్రో విభీషణః ॥ శుక్లమాల్యాంబరధరశ్శుక్లగన్ధానులేపనః । శఙ్ఖదున్దుభినిర్ఘోషైర్నృత్తగీతైరలంకృతః ॥ ఆరుహ్య శైలసంకాశం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్ । చతుర్దన్తం గజం దివ్యమాస్తే తత్ర విభీషణః ॥ చతుర్భిస్సచివైస్సార్ధం వైహాయసముపస్థితః ॥ ౩౩½॥ సమాజశ్చ మయా దృష్టో గీతవాదిత్రనిస్స్వనః ॥ పిబతాం రక్తమాల్యానాం రక్షసాం రక్తవాససామ్ ॥౩౪½॥ లఙ్కా చేయం పురీ రమ్యా సవాజిరథకుఞ్జరా ॥ సాగరే పతితా దృష్టా భగ్నగోపురతోరణా ॥ ౩౫½ ॥ లఙ్కా దృష్టా మయా స్వప్నే రావణేనాభిరక్షితా ॥ దగ్ధా రామస్య దూతేన వానరేణ తరస్వినా ॥ ౩౬½ ॥ పీత్వా తైలం ప్రనృత్తాశ్చ ప్రహసన్త్యో మహాస్వనాః ॥ లఙ్కాయాం భస్మరూక్షాయాం ప్రవిష్టా రాక్షసస్త్రియః ॥ ౩౭½॥ కుమ్భకర్ణాదయశ్చేమే సర్వే రాక్షసపుఙ్గవాః ॥ రక్తం నివసనం గృహ్య ప్రవిష్టా గోమయహ్రదే ॥ ౩౮½ ॥ అపగచ్ఛత నశ్యధ్వం సీతామాప స రాఘవః ॥ ఘాతయేత్పరమామర్షీ సర్వైస్సార్ధం హి రాక్షసైః ॥ ౩౯½ ॥ ప్రియాం బహుమతాం భార్యాం వనవాసమనువ్రతామ్ ॥ భర్త్సితాం తర్జితాం వాపి నానుమంస్యతి రాఘవః ॥ ౪౦½ ॥ తదలం క్రూరవాక్యైర్వస్సాన్త్వమేవాభిధీయతామ్ ॥ అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే ॥౪౧½ ॥ యస్యా హ్యేవంవిధస్స్వప్నో దుఃఖితాయాః ప్రదృశ్యతే ॥ సా దుఃఖైర్వివిధైర్ముక్తా ప్రియం ప్రాప్నోత్యనుత్తమమ్ ॥ ౪౨½ ॥ భర్త్సితామపి యాచధ్వం రాక్షస్యః కిం వివక్షయా ॥ రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమ్ ॥ ౪౩½॥ ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ అలమేషా పరిత్రాతుం రాక్షస్యో మహతో భయాత్ ॥౪౪½ ॥ అపి చాస్యా విశాలాక్ష్యా న కించిదుపలక్షయే ॥ విరూపమపి చాఙ్గేషు సుసూక్ష్మమపి లక్షణః ॥ ౪౫½ ॥ ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తు శఙ్కే దుఃఖముపస్థితమ్ ॥ అదుఃఖార్హామిమాం దేవీం వై

త్వమూపణం - హలం తాత్స్వప్నావలోకనాత్. సృక్షు బద్ధస్యాబన్ధత్వేన వానిర్వాహః ॥ ౨౭ ॥ ౩౦½ ॥ ఏవం రావణవినాశసూచకముక్త్వా విభీషణస్య రాజ్యప్రాప్తిసూచకమాహ- ఏకస్తత్ర మయా దృష్టశ్శ్వేతచ్ఛత్ర ఇత్యాదినా ॥ వైహాయసం విమానం ॥౩౩½॥ ౩౮½॥ అపగచ్ఛతేతి ॥ అపచ్ఛత అపసరత. నశ్యధ్వం అదర్శనం ప్రాప్నుత- ఆత్మనేపదమార్షం. సీతామాప- సీతామచిరేణాప్స్యతీత్యర్థః. సర్వైః రాక్షసైస్సార్ధం ఘాతయేత్. వ ఇతి సిద్ధం. అపగచ్ఛత నశ్యధ్వమిత్యుక్తేః రావణమిత్యధ్యాహారో వా ॥౩౯½॥ ప్రియామితి ॥ నానుమంస్యతి న సహిష్యత ఇత్యర్థః ॥౪౦½॥ తదలమితి ॥ అభియాచామ- అభయమితి శేషః ॥౪౧½॥౪౨½॥ భర్త్సితామితి ॥ కిం వివక్షయా అస్మాభిస్తదా భర్త్సితా కథం ప్రసన్నా భవిష్యతీతి వక్తుమిచ్ఛయా కిం- శఙ్కా న కర్తవ్యేత్యర్థః ॥౪౩½॥ కుత ఇత్యత ఆహ- ప్రణిపాతప్రసన్నా హీతి ॥౪౪½॥ స్వప్నదర్శనకథనేన సీతాయాశ్శోభనం భావీత్యభిధాయ శరీరలక్షణదర్శనేనాపి శుభం భావీత్యాహ. అపి చేతి ॥ లక్షణం దుఃఖప్రాప్తిహేతుభూతం రేఖోపరేఖాదికం ॥౪౫½॥ తర్హి కుతస్త్వాదృశదుఃఖానుభవ ఇత్యత్రాహ- ఛాయేతి ॥ ఛాయావైగుణ్యమాత్రం- ఉపలక్షయ ఇత్యనుషజ్యతే. వైహాయసం విమానం- ఉపస్థితాం ప్రాప్తాం- దివ్యభోగార్హామితి యావత్. అన్వయస్తు ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తూపలక్షయే - అతః అదుఃఖార్హాం దివ్యభోగార్హామిమాం దుఃఖం ఉపస్థితమితి శఙ్క ఇతి- అత్ర ఛాయావైగుణ్యం నామ కాన్తివైకల్యం ॥ని॥ ఛాయా త్వనాతపే కాన్తావిత్యమరః యద్వా ఛాయా ఆత్రినా తపః- తద్వైగుణ్యం తస్య విషమత్వం

౨౧॥ రావణశ్చేతి ॥ కరవీరకృతస్రజ ఇత్యేతద్రథవిశేషణం ॥౨౫॥ తి ॥ మలాని పఙ్కాని యస్మిన్ తత్ తిమిరం ॥ ౩౦½ వైహాయసః ఖేచరత్వం ॥ ౩౩½ ॥ ౩౬½ ॥ తి ॥ భస్మరూక్షాయాం భస్మనా రూక్షాయాం ॥౩౯½॥ తి ॥ భర్త్సితాం యుష్మత్కృతభర్త్సనాదిమతీం నానుమంస్యతి నానుమంస్యతే న క్షమిష్యతే అతస్తత్క్రోధో ఘాతయేదితి భావః ॥ ౪౦½॥ తదలమితి ॥ అభియాచామ- అభయమితి శేషః ॥ ౪౨½॥ భర్త్సితామితి ॥ యాచధ్వం- అభయమితి శేషః. అభయవచనకారణమాహ- రాఘవాదితి ॥ ౪౪½ ॥ న కేవలం స్వప్నదర్శనమేవాస్యాః భావేదకం- కింతు ప్రత్యక్షదర్శనమపి బహ్వాస్తీత్యాస్త్వసమాప్తే బాహ ॥ అపి చేత్యాదినా ॥ అఙ్గేషు విరూపం లక్షణం నోపలక్షయ ఇతి సంబన్ధః ॥ ౪౫½ ॥ ఛాయేతి ॥ ఛాయావైగుణ్యం కాన్తివైకల్యం- వైవర్ణ్యమితి యావత్- తావన్మాత్రముపలక్షయ ఇత్యనుకృష్యతే ఏతావతైవ అదుఃఖార్హాం దుఃఖానర్హాం. ప్రత్యుత వైహాయససముపస్థి

హాయసముపస్థితాం॥ ౪౮॥ అర్థసిద్ధింతువైదేహ్యాః పశ్యామ్యహముపస్థితాం ॥ రాక్షసేంద్రవినాశంచవిజయంరా
ఘవస్యచ॥ ౪౯॥ నిమిత్తభూతమేతత్తుశ్రోతుమస్యామహత్ప్రియం॥ దృశ్యతేచస్ఫురచ్చక్షుఃపద్మపత్రమివాయతం।
ఈషచ్చహృషితోవాస్యాదక్షిణాయాహ్యదక్షిణః ॥ అకస్మాదేవవైదేహ్యాబాహురేకఃప్రకంపతే । కరేణుహస్తప్ర
తిమస్సవ్యశ్చోరురనుత్తమః॥ వేపమానస్సూచయతిరాఘవంపురతస్థితం॥ ౫౦॥ పక్షీచశాఖానిలయఃప్రహృష్టఃపునఃపు

సర్వలక్షణలక్షితాయాఅపిఛాయావైగుణ్యమేతావద్దుఃఖకరమాసీదితిభావః॥ ౪౯॥ ఇదానీంరామవార్తాశ్రవణసూచకమాహ. నిమిత్తభూత
మితి॥ చక్షురితి-అదక్షిణమిత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే-హృషితోవాహృష్టఇవ-పులకితఇవ-పద్మపత్రమిత్యనేనరోగాదిదృష్టహేత్వంతరరాహిత్యము
క్తం-అకస్మాత్ దృష్టహేత్వంతరంవినా॥ ౫౦॥ ఏవందేహనిమిత్తముక్త్వాశాకునమప్యాహ-పక్షీతి॥ పక్షీపింగళికా- శాఖానిలయఃప్రహృష్టః- పు
నఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ-భూయోభూయోమధురవాదీ-ఉత్తరోత్తరముత్తమసాంత్వస్వరనాదీవా. సుస్వాగతాంశోభనబంధ్వాగమనమిత
యావత్॥ ని॥ బంధుస్స్వస్వజనాస్సమాఇత్యమరః । వాచంస్వరముదీరయానః. చోదయతీవ రామాగమనంకథయతీవ. యద్వాపూర్వోక్తరా
ఘవఏవకర్మ-రాఘవముపపాదయతీవేత్యర్థః॥ ఆచార్యాస్తు- పక్షావస్యస్తఇతిపక్షీ-గరుత్మాన్-భూమ్ని ప్రశంసాయాంచమత్వర్థీయః- తదు
క్తం॥ భూమనిందాప్రశంసాసునిత్యయోగేతిశాయనే, సంసర్గేస్తివివక్షాయాంభవంతిమతుబాదయఇతి. తథాచపక్షౌవిస్తార్యప్రదక్షిణం
సంచరన్. శాఖానిలయఃకుసుమితపల్లవితశాఖాయాందృఢతరంస్థితః. ఆర్ద్రతరతరుభాగఏవశాఖాత్వవ్యపదేశః- ప్రదక్షిణభ్రమణంఆర్ద్ర
శాఖావరోహణంస్థిరతరావస్థానంచశుభశంసీత్యర్థః. ప్రహృష్టఃతత్రఫలభోజనాదినాసంతుష్టః పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీఉత్తరోత్తరం
సాంత్వవచనంకుర్వన్నివస్థితః- మాశుచఃసద్యస్సమాగమిష్యతితేభర్తానాయమవసరశ్శోకస్య ఇత్యేవంసాంత్వయన్నివస్థితః. తదుపరిసుస్వా
గతాంవాచముదీరయానః- ఏతావన్మాత్రంనభవతితస్యసంతాపాతిరేక ఇతికథయన్నివస్థితః - విరహక్లిష్టాయాస్సుస్వాగతవచనంహినాయ
ప్రతియోగినస్సంతాపాతిశయకథనమేవ-ఉక్తంహి॥ తపతితనుగాత్రిమదనస్త్వామనిశంమాంపునర్దహత్యేవ, గ్లపయతియథాశశాంకంనతథా
హికుముద్వతీందివసఇతి. పునఃపునశ్చోదయతీవ-ప్రియాగమనేనిశ్చితే పజ్జనాలంకరణాదికంకిమర్థంనకరోషీత్యేవం సీతాంచోదయతీవేత్యు
త్ప్రేక్షా. హృష్టః-నాయికాగమనకాలికహర్షస్స్వస్యైవేత్యతద్వైలక్షణ్యంహృషితతనూరుహైస్సూచయన్నివస్థితః. ఇదంహిరామాయణ
ముత్తమంకావ్యం- తథాహి - కావ్యంతావత్త్రివిధం- ఉత్తమంమధ్యమమధమంచేతి- యత్రవాచ్యాతిశాయివ్యంగ్యంతదుత్తమంసఏవధ్వనిరిత్యు
చ్యతే. యత్రవాచ్యానతిశాయివ్యంగ్యంతన్మధ్యమంకావ్యం- తదేవగుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యుచ్యతే. యత్రవ్యంగ్యమేవనాస్తితదధమం- తదేవచి
త్రమిత్యుచ్యతే. వ్యంగ్యంచపదగతంవాక్యగతంప్రబంధగతంచేతి త్రివిధంభవతి . ఏతత్కాండరూపప్రబంధేనానాదిభగవత్సంబంధవతస్చేతన
స్యోజ్జీవనేప్రవృత్తస్యాచార్యస్యప్రవృత్తిరభివ్యజ్యతే. ఉక్తఞ్చాయమర్థస్తత్రోరావణనీతాయాఇతిశ్లోకే . అత్రలంకాపదేనశరీరంద్యోత్యతే. ప
కాక్షిప్రభృతయఇంద్రియాణి- రావణకుంభకర్ణావహంకారమమకారౌ-ఇంద్రజిత్ప్రభృతయః కామక్రోధలోభమోహమదమాత్సర్యాదయ
భాదయః- తాదృశలంకానిరుద్ధసీతాసదృశశ్చేతనః - తస్యభగవత్జ్ఞానోపదేష్టాచార్యతుల్యోమారుతిః. తాదృశాచార్యలక్షణమనేనశ్లోకేన
సూచ్యతే. పక్షీ- పక్షిశబ్దేనగమనసాధనత్వాత్ జ్ఞానకర్మణీఉచ్యేతే. తదుక్తం॥ఉభాభ్యామేవపక్షాభ్యాంయథాఖేపక్షిణాంగతిః । తథైవజ్ఞాన
కర్మభ్యాంనియతాపరమాగతిరితి . జ్ఞానకర్మణోరంగాంగిభావేనాత్రసముచ్చయోవివక్షితః॥ బ్రాహ్మణావివిదిషంతియజ్ఞేనదానేనతపసానా
శకేనేతిశ్రుతేః। అనేనాచార్యశబ్దనిర్వచనముక్తం॥ఆచినోతిహిశాస్త్రార్థానాచారేస్థాపయత్యపి। స్వయమాచరతేయస్మాత్తస్మాదాచార్య
ఉచ్యతఇతి. శాఖాశబ్దేనవేదశాఖాఉచ్యంతే. నిలయశబ్దేనతదేకపరత్వం- త్యాగేప్రత్యవాయశ్రవణాత్. తదుక్తంశిక్షాయాం॥ అధీతమపియోవే
దంవిముంచతిసరాధమః। భ్రూణహాసతువిజ్ఞేయోవియోనిమధిగచ్ఛతీతి ॥ కించ. నిలయఇత్యనేనతదర్థవిషయకశ్రవణమనననిధ్యాసనరూపత
దనుష్ఠానాన్యుచ్యంతే. అనేనాచార్యలక్షణముక్తం. తథాహుః॥ఆచార్యోవేదసంపన్నోవిష్ణుభక్తోవిమత్సరః । మంత్రజ్ఞోమంత్రభక్తశ్చసదా
మంత్రాశ్రయశ్శుచిః॥ గురుభక్తిసమాయుక్తఃపురాణజ్ఞోవిశేషతః ।ఏవంలక్షణసంపన్నోగురురిత్యభిధీయతఇతి . ప్రహృష్టఃసదాసంతుష్టహృ
దయః. అనేనసర్వదాసేవనీయత్వముక్తం. తథోక్తం . అహ్లాదశీతనేత్రాంబుఃపులకీకృతగాత్రవాన్, సదాపరగుణావిష్టోద్రష్టవ్యస్సర్వదేహి
భిరితి॥ పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ- ఉత్తమః- ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఃపరమాత్మేత్యుదాహృతఇత్యుక్తఃపరమాత్మా . తద్విషయంసాంత్వం
శిష్యేభ్యోవదతీత్యుత్తమసాంత్వవాదీ॥త్వంమేహంమేకుతస్తత్తదపికుత ఇదంవేదమూలప్రమాణాదేతచ్చానాదిసిద్ధాదనుభవవిభవాత్తర్హిసా
క్రోశఏవ । క్వాక్రోశఃకస్యగీతాదిషుమమవిదితః కోత్రసాక్షీసుధీస్స్యాద్ధంతత్వత్పక్షపాతీసఇతినృకలహేమృగ్యమధ్యస్థవత్త్వమిత్యుక్తరీత్యా

తాందివ్యభోగాహాం ఇమాంఇదందుఃఖముపస్థితంప్రాప్తమితిశంకేమన్యఇత్యర్థః॥ అర్థసిద్ధింప్రయోజనసిద్ధిం. కుతఇత్యతఆహ రాక్షసేంద్రేతి॥
రాక్షసేంద్రవినాశరాఘవవిజయరూపాం ॥ ౪౯ ॥ నిమిత్తేతి ॥ మహత్ప్రియంశ్రోతుంఏతత్స్వప్నదర్శనం అస్యానిమిత్తభూతమితిసంబంధః॥
౪౮॥ ఈషదితి॥ హృషితోవాహృషితఇవ॥ ౫౦ ॥ పక్షీతి ॥ పక్షీశాఖానిలయంశాఖాస్థనీడంప్రవిష్టః. ఉత్తమసాంత్వవాదీఉత్తమశాంతస్వర
వాదీ. సుస్వాగతాంసుష్ఠుశోభనమాగతమిత్యేవంరూపాంవాచముదీరయానఃఉచ్చరన్- పునఃపునశ్చోదయతీవ- శోభనమాగతంప్రత్యుద్గచ్ఛే

కానిమిత
తాని॥ త్తమసాంత్వవాదీ । సుస్వాగతాంవాచముదీరయానః పునఃపునశ్చోదయతీవహృష్టః ॥ ౫౧॥ ఇతిశ్రీమత్సుందర
కాండే-సప్తవింశస్సర్గః ******************** సారాక్షసేంద్రస్యవచోనిశమ్యతద్రావణస్యాప్రియమప్రియా
ర్తా । సీతావితత్రాసయథావనాంతేసింహాభిపన్నాగజరాజకన్యా ॥ ౧ ॥ సారాక్షసీమధ్యగతాచభీరుర్వాగ్భిర్భృ
శంరావణతర్జితాచ । కాంతారమధ్యేవిజనేవిసృష్టా బాలేవకన్యావిలలాపసీతా ॥ ౨ ॥ సత్యంబతేదంప్రవదంతిలోకే
నాకాలమృత్యుర్భవతీతిసంతః । యత్రాహమేవంపరిభర్త్స్యమానాజీవామికించిత్క్షణమప్యపుణ్యా ॥ ౩ ॥ సుఖాద్విహీ
నంబహుదుఃఖపూర్ణమిదంతునూనంహృదయంస్థిరంమే । విశీర్యతేయన్నసహస్రధాద్యవజ్రాహతంశృంగమివాచల
స్య ॥ ౪ ॥ నైవాస్తిదోషంమమనూనమత్రవధ్యాహమస్యాప్రియదర్శనస్య । భావంనచాస్యాహమనుప్రదాతుమలం
ద్విజోమంత్రమివాద్విజాయ ॥ ౫ ॥ నూనంమమాంగాన్యచిరాదనార్యశ్శస్త్రైశ్శితైశ్ఛేత్స్యతిరాక్షసేంద్రః । తస్మిన్న
నాగచ్ఛతిలోకనాథేగర్భస్థజంతోరివశల్యకృంతః ॥ ౬ ॥ దుఃఖంబతేదంమమదుఃఖితాయా మాసౌచిరాయాధిగమిష్య
తోద్వౌ । బద్ధస్యవధ్యస్యతథానిశాంతేరాజాపరాధాదివతస్కరస్య ॥ ౭ ॥ హారామహాలక్ష్మణహాసుమిత్రేహారామ
మాతస్సహమేజనన్యా । ఏషావిపద్యామ్యహమల్పభాగ్యామహార్ణవేనౌరివమూఢవాతా ॥ ౮ ॥ తరస్వినౌధారయతా

భగవతిమనుష్యాణాంకలహే * యమోవైవస్వతోరాజాయస్తవైషహృదిస్థితః, తేనచేదవివాదస్తే మాగంగాంమాకురూన్గమఇతి-సాంత్వ
వాదశీలఇత్యర్థః. పునఃపునరిత్యనేనకదాచిన్నఫలితమిత్యేతావతాయథాకృషీంనపరిత్యజతి పునఃపునస్తత్రైవప్రవర్తతే. తథాచా
ర్యోపికదాచిత్ స్వవచనాశ్రవణేపిననివర్తతఇత్యుక్తం. అనేనాచార్యస్యభగవతోప్యతిశయఉక్తః. సహిపార్థాయగీతాముపదిశ్యపున
రాశ్వమేధికేతేనపూర్వోక్తమర్థంవిస్మృత్యపునఃపృష్టేనాహంవక్ష్యామీత్యుక్తవాన్ * నూనమశ్రద్దధానోసిదుర్మేధాశ్చాసిపాండవేత్యాదినా.
కించసుస్వాగతాంవాచముదీరయానః- సుష్ఠుసంప్రదాయావిచ్ఛేదోయథాతథాచార్యపరంపరయాస్వస్మై ఆగతాంవాచం అష్టాక్షరాదిమం
త్రరాజరూపాంనిర్హేతుకైవదయయా సముదీరయన్ * ఆచార్యాణామసావసావిత్యాభగవత్తఇతిగురుపరంపరాయాఅనుసంధేయత్వమ
నేనసూచితం. పునఃపునశ్చోదయతీవ - ఉక్తార్థస్యానుష్ఠానాయచోదనాందర్శయతి-అన్యథాహ్యుపదేశోప్యనర్థకఏవస్యాత్. అతఏవాహురా
చార్యాః స్థాలిత్యేశాసితారమితి. హృష్టః- ఏతేనశిష్యశిక్షణంస్వప్రయోజనమాచార్యస్యేత్యుక్తం ॥ తనిశ్లోకి ॥ ౫౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే
శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తవింశస్సర్గః. ********************

సారాక్షసేంద్రస్యేత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సత్యమితి ॥ యత్రయేన. కించిజ్జీవామికుత్సితంజీవామి ॥ ౪ ॥ నన్వాత్మహననేమహాన్ దోషస్స్యాదిత్యాశం
క్యాహ- నైవేతి ॥ దోషందోషః. ఆర్షంనపుంసకం. అత్రఆత్మహననే కథమదోషఇత్యాశంక్యరావణకృతాన్మరణాదాత్మనైవమరణంశ్రేయ
ఇత్యాహ. వధ్యేతి. అప్రియదర్శనస్యఅస్యరావణస్య-దుర్మరణత్వావిశేషేపి దుష్టరాక్షసేనమరణమతికష్టమితిభావః. తర్హితదనుప్రవేశేనా
త్మారక్ష్యతాం, సర్వతఆత్మానంగోపాయేదితిశ్రుతేరిత్యాశంక్యాహ. భావమితి. అస్యఅస్మిన్ రావణే. భావంహృదయం- అనుప్రదాతుంనా
లంనశక్తా. రామస్వత్వాపన్నస్యాన్యస్యస్వమన్యస్మైదాతుమర్హతీతిభావః . అనర్హత్వాయంభావోన్యప్రదానస్యేత్యముమర్థందృష్టాంత
ముఖేనాహ. ద్విజఇతి-మంత్రంవేదం-అద్విజాయశూద్రాయ ॥ ౫ ॥ నూనమితి ॥ అనాగచ్ఛతి-మాసద్వయాదర్వాగితి శేషః. గర్భస్థజంతోః - నిరుద్ధ
నిర్గమస్యగర్భస్థజంతోః. శల్యకృంతః-నాపితః ॥ ౬ ॥ దుఃఖమితి ॥ చిరాయదుఃఖితాయాః- మమద్వౌమాసావవధిభూతౌ అధిగమిష్యతః-
ఇదందుఃఖంబత. కస్యదుఃఖమివ. రాజాపరాధాత్-బద్ధస్యతథానిశాంతేవధ్యస్యతస్కరస్యేవ. దుఃఖంయథేతిపాఠేఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥
౭ ॥ హారామేతి ॥ మూఢోవాత్యారూపోవాతోయస్యాస్సామూఢవాతా-వాత్యాహతేత్యర్థః- మూఢస్తంద్రితవాత్యయోరితివిశ్వః ॥ ౮ ॥ తరస్వినావితి

తిసీతా । పునఃపునః ప్రేరయతీవేత్యర్థః ॥ ౫౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం... సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తవింశస్సర్గః *
౧ ॥ తి ॥ విసృష్టాబాలాకన్యేవమహాదుర్భిక్షక్షోభవశాత్ బాలకన్యాయాఃపరిత్యాగః ॥ ౨ ॥ సత్యమితి ॥ యత్రయతః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ఆత్మహననేదో
షస్స్యాదిత్యతఆహ ॥ నైవేతి ॥ అత్రఆత్మహననేదోషందోషఃనాస్తి. కుతః-వధ్యాహమితి ॥ ఆత్మహననాభావేపిమమరావణకర్తృకదుర్మరణస్య
దుర్వారత్వాత్ దోషాభావోక్తిరితిభావః. నను దుర్మరణాభావాయరావణానుకూలత్వంప్రాప్యతామతఆహ ॥ భావమితి ॥ భావంచిత్తం. మంత్రం
వేదం- అద్విజాయశూద్రాయ ॥ ౫ ॥ స్త్రీణాంవ్యభిచారాన్మరణమేవవరం- కులాకీర్తికరజనాపవాదాదీనామభావాదితిభావః. తథాప్యాత్మఘా
తదోషస్యాతిదోషత్వాత్సాహసమయుక్తమిత్యాశంక్య- సత్యం-విచిత్రవధాద్బిభేమీత్యాశయేనాహ ॥ నూనమితి ॥ లోకనాథేరామేఅనాగచ్ఛ
సతి- మాసద్వయాదర్వాగితిశేషః. గర్భస్థజంతోఃమృతస్యేతిశేషః. అంగానిశల్యకృంతఃనాపితఇవ- రాక్షసేంద్రఃమమజీవంత్యాఏవాంగానిఛే
త్స్యతీతిసంబంధః ॥ ౬ ॥ దుఃఖమితి ॥ చిరాయదుఃఖితాయామమ-ఇదమేవదుఃఖం యద్ద్వౌమాసావవధిభూతౌతావప్యాగమిష్యతః-బతేతి-రా
జాపరాధాద్బద్ధస్యనిశాంతేప్రాతఃకాలేవధ్యస్యతస్కరస్యయథాయాదృక్ దుఃఖం- తాదృఙ్మమాగతమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ హారామేతి ॥ మూఢవాత
ఘాతాఢోవాత్యారూపోవాతోయస్యాస్సాతథా ॥ ౮ ॥ తరస్వినావితి ॥ మృగస్యమాయామృగస్యరూపంధారయతాసత్వేనజంతునావైద్యుతేనః

మృగస్యసత్త్వేనరూపంమనుజేంద్రపుత్రః। నూనంవిశస్తోమమకారణాత్తత్సింహర్షభౌద్వావివవైద్యుతేన ॥ ౯ ॥ నూనంసకాలోమృగరూపధారీమామల్పభాగ్యాంలులుభేతదానీం । యత్రార్యపుత్రంవిససర్జమూఢా రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచ॥ ౧౦॥ హారామసత్యవ్రతదీర్ఘబాహోహాపూర్ణచంద్రప్రతిమానవక్త్ర । హాజీవలోకస్యహితః ప్రియశ్చవధ్యాంనమాంవేత్సిహిరాక్షసానాం ॥ ౧౧ ॥ అనన్యదైవత్వమియంక్షమాచభూమౌచశయ్యా నియమశ్చధర్మే । పతివ్రతాత్వంవిఫలంమమేదంకృతంకృతఘ్నేష్వివమానుషాణాం॥౧౨॥మోఘోహిధర్మశ్చరితోమయాయం తథైకపత్నీత్వమిదంనిరర్థం । యాత్వాంనపశ్యామికృశావివర్ణాహీనాత్వయాసంగమనేనిరాశా॥ ౧౩ ॥ పితుర్నిదేశంనియమేనకృత్వావనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ । స్త్రీభిస్తుమన్యేవిపులేక్షణాభిస్త్వంరంస్యసేవీతభయః కృతార్థః॥ ౧౪॥ అహంతురామత్వయిజాతకామాచిరంవినాశాయనిబద్ధభావా । మోఘంచరిత్వాథతపోవ్రతంచత్యక్ష్యామిధిగ్జీవితమల్పభాగ్యా ॥ ౧౫ ॥ సాజీవితంక్షిప్రమహంత్యజేయంవిషేణశస్త్రేణశితేనవాపి।విషస్యదాతానహిమేస్తి కశ్చిచ్ఛస్త్రస్యవావేశ్మనిరాక్షసస్య॥ ౧౬॥ ఇతీవదేవీబహుధావిలప్యసర్వాత్మనారామమనుస్మరంతీ । ప్రవేపమానా పరిశుష్కవక్త్రానగోత్తమంపుష్పితమాససాద ॥ ౧౭ ॥ శోకాభితప్తాబహుధావిచింత్య సీతాథవేణ్యుద్గ్రథనంగృహీత్వా । ఉద్బధ్యవేణ్యుద్గ్రథనేనశీఘ్రమహంగమిష్యామియమస్యమూలం ॥ ౧౮ ॥ ఉపస్థితాసామృదుసర్వగాత్రీశాఖాంగృహీత్వాథనగస్యతస్య॥ ౧౯॥ తస్యాస్తురామంప్రవిచింతయంత్యారామానుజంస్వంచకులంశుభాంగ్యాః ॥ శో

మృగస్యరూపంధారయతా- సత్త్వేనజంతునా- మమకారణాత్-మన్నిమిత్తంవిశస్తోహింసితో. ద్వౌసింహర్షభావివ- ద్వౌసింహావివద్వౌవృషభావివేత్యర్థః- వైద్యుతేనఅశనినా॥ ౯॥ నూనమితి ॥ లులుభేప్రలోభయామాస - యత్రయస్మిన్కాలే - విససర్జేతిసృజేర్లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం - రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచపరస్పరస్యసదృశావిత్యుక్తపరస్పరసాదృశ్యాత్ బాల్యాత్ ప్రభృతిసుస్నిగ్ధతయాచపరస్పరనిరూపకభూతౌ॥ ౧౦॥ ౧౧ ॥ అనన్యదైవత్వమితి ॥ అనన్యదైవత్వం- ఆశ్రయణీయాదేవతాన్యాస్తిసారక్షిష్యతీతిబుద్ధిర్మేనాస్తి - నారాయణముపాగమదిత్యత్రాప్యపాగ్ధాస్యేనసహపత్న్యేతిహ్యుక్తం- నారాయణమారాధయతోరామస్యపరిచారికాస్మీత్యర్థః. ఇయంక్షమాచ- రావణపరుషాక్షరాణిరాక్షసీనాంతర్జనభర్త్సనాదీనిరామమధురాలాపశ్రవణకుతూహలేనహ్యహంక్షాంతవతీ. భూమౌచశయ్యా- తవాంకేసముపావిశమిత్యేవంవిధభోగఃక దాచిదపికింనసేత్స్యతీత్యాశయాహి మయాభూమౌశయనంక్రియతే. నియమశ్చధర్మే-రక్షకత్వధర్మేపతిస్త్వేనేతిమనీషయాహిమయాస్థితం - నత్వాంకురుదశగ్రీవభస్మభస్మాహర్తేజసేత్యుక్తిరపి తంద్వష్ట్వైవ . పతివ్రతాత్వం- ఏతద్వ్రతంమమపత్యుక్తంవ్రతంవినామమకించిద్వ్రతంనాస్తీత్యర్థః. పత్యువ్రతమేవవ్రతంయస్యాస్సాపతివ్రతా - తస్యాభావఃపతివ్రతాత్వం విఫలంమమేదం.. అమోఘమపిమోఘమాసీత్.కస్యేవేతిచేత్తత్రాహ-కృతంకృతఘ్నేష్వివమానుషాణాం-ఆత్మానంమానుషంమన్యఇత్యుక్తరీత్యామానుషత్వంరామస్యాప్యస్తి- అతస్తదితరమానుషాణాంమధ్యేకృతఘ్నేషుకృతంకార్యమివ. అస్యకింమూలమితిచేత్- మమేదం- తస్మిన్నకాచిన్న్యూనతా- నుషైవదుష్కృతమత్రహేతుః॥తనిశ్లోకి॥౧౨॥౧౩॥పితురితి॥ పితుర్నిదేశంఆజ్ఞాం. నియమేనఅవిచ్ఛేదేనకృత్వా- చరితవ్రతఃచరితవన్యవృత్తివ్రతః-వనాన్నివృత్తశ్చసన్- స్త్రీభిస్తుమత్తోపివిలక్షణాభిఃస్త్రీభిః- త్వంరంస్యసే-వీతభయః-గతవనవాసభయః-కృతార్థః- నిష్పన్నసర్వపురుషార్థఃసద్వినాశేసపునర్బహ్వీరూఢ్వారంస్యసఇతిభావః ॥ ౧౪ ॥ అహంత్వితి ॥ త్వయిజాతకామా. అతఏవత్వయినిబద్ధభావానిబద్ధహృదయా- వినాశాయత్వయినిబద్ధభావేతిదుఃఖాతిరేకోక్తిః - తపఃఅనశనం- వ్రతంనియమం - అల్పభాగ్యాజన్మాంతరసుకృతరహితా - ఇదానీమనుష్ఠితానాంతపోవ్రతాదీనాంజన్మాంతరఫలదత్వేనమోఘత్వోక్తిః- అతఏవాల్పభాగ్యేత్యుక్తం॥ ౧౫ ॥ సాజీవితమితి॥ వేశ్మనిరాక్షసస్య- ఏవంసత్యాజ్ఞాకారీకూరస్యాస్యగృహేకథంలభ్యేతఇతిభావః॥ ౧౬॥ ఇతీవేత్యాది॥శోకేతి॥ వేణ్యుద్గ్రథనంవేణీబంధనం - యమస్యమూలంయమస్యసమీపం- అత్రేతికరణంబోధ్యం- ఇతివిచింత్యనగోత్తమంశింశపామాససాద - శింశపాంతాముపాగమదితిపూర్వముక్తం. తస్యసామీప్యేనగమనమత్రోచ్యతే- పుష్పితంశుభసూచనం- యద్వాపుష్పితమాససాద- అగ్నిప్రవేశంకుర్వంతీవేత్యర్థః॥ ౧౮॥ ఉపస్థితేత్యర్థమేకంవాక్యం॥నగస్యశాఖాంగృహీత్వాఉపస్థితా॥ ౧౯॥ తస్యాస్త్వితి॥ స్వంచకులంవిచింతయంత్యాఇత్యనేనదుర్మరణాత్భీతత్వంవ్యజ్యతే- శోకానిమిత్తాని-శుభసూచకానీత్యర్థః- ధైర్యార్జితానిఆర్జితధైర్యాణి- ధైర్యకరాణీత్యర్థః-లోకేప్రవరాణి- లోకేప్రసిద్ధానీత్యర్థః- ప్రవరంహిప్రసిద్ధంభవతి

స్యాశనినా॥ ౯॥ నూనమితి ॥ మృగరూపధారీకాలఃకర్తా- లులుభేలోభయామాస- యత్రయస్మిన్కాలేవిససర్జవ్యసృజం॥ ౧౦॥ ౧౧॥ అనన్యదైవత్వమితి॥ అనన్యదైవత్వంపత్యేకదేవతాత్వం- కృతముపకృతం॥ ౧౨ ॥శోకేతి ॥ శోకాభితప్తేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥శోకాభితప్తాసీతాబహుధావిచింత్య- వేణ్యుద్గ్రథనంవేణీంగృహీత్వావేణ్యుద్గ్రథనేనఉద్గ్రథ్యఉద్బంధనంకృత్వా-యమస్యమూలంగమిష్యామీతి-నగస్యశాఖాంగృహీత్వాఉపస్థితాఅవస్థితేతిసంబంధః॥ ౧౯॥ తస్యాఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ శోకానిమిత్తానిశుభసూచకానీత్యర్థః.

కానినిమిత్తానితథాబహూని దైర్యార్జితానిప్రవరాణిలోకే । ప్రాదుర్నిమిత్తానితదాబభూవుఃపురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితాని॥౨౦॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టావింశస్సర్గః. ***************తథాగతాంతాంవ్యథితామనిందితాం వ్యపేతహర్షాంపరిదీనమానసాం।శుభాంనిమిత్తానిశుభానిభేజిరేనరంశ్రియాజుష్టమివోపజీవినః॥౧॥ తస్యాశ్శుభంవామమరాళపక్ష్మరాజీవృతం కృష్ణవిశాలశుక్లం। ప్రాస్పందతైకంనయనంసుకేశ్యామీనాహతం పద్మమివాభితామ్రం॥ ౨ ॥ భుజశ్చచార్వంచితపీనవృత్తఃపరార్ధ్యకాలాగరుచందనార్హః । అనుత్తమేనాధ్యుషితఃప్రియేణచిరేణవామస్సమవేపతాశు॥ ౩॥ గజేంద్రహస్తప్రతిమశ్చపీనస్తయోర్ద్వయోస్సంహతయోస్సుజాతః । ప్రస్పందమానఃపునరూరురస్యారామంపురస్తాత్ స్థితమాచచక్షే॥ ౪ ॥ శుభంపునర్హేమసమానవర్ణమీషద్రజోధ్వస్తమివామలాక్ష్యాః। వాసస్స్థితాయాశ్శిఖరాగ్రదత్యాఃకించిత్పరిస్రంసతచారుగాత్ర్యాః ॥ ౫ ॥ ఏతైర్నిమిత్తైరపరైశ్చసుభ్రూస్సంబోధితాప్రాగపిసాధుసిద్ధైః। వాతాతపక్లాంతమివప్రణష్టంవర్షేణబీజంప్రతిసంజహర్ష॥ ౬॥ తస్యాఃపునర్బింబఫలాధరోష్ఠంస్వక్షిభ్రుకేశాంతమరాళపక్ష్మ। వక్త్రంబభాసేసితశుక్లదంష్ట్రంరాహోర్ముఖాచ్చంద్రఇవప్రముక్తః॥ ౭ ॥ సావీతశో

ప్రాదుర్బభూవురిత్యన్వయః . పురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితాని పూర్వమపిఫలవ్యాప్తత్వేనదృష్టాని- తాన్యుత్తరసర్గేవివరిష్యతి॥ ౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టావింశస్సర్గః*****************

తథాగతామిత్యాది ॥ తథాగతాం- రహస్యంచప్రకాశంచేత్యుక్తరీత్యాసర్వంయథావత్సాక్షాత్కృతవతోమునేరపితథాశబ్దప్రయోగాదిష్టమితిపరిచ్ఛిద్యవక్తుమశక్యదుఃఖాం. తాం-ధర్మిస్వరూపాలిరిక్తయత్కించిదతిశయరహితాం. వ్యథితాం *ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతినిష్ఠా- తథాచపూర్వోక్తంసర్వంధర్మిస్వరూపమాత్రం-ఇతఃపరమేవవ్యసనానిభవిష్యంతీతిమన్యమానాం- సమాద్వాదశతత్రాహంరాఘవస్యనివేశనే, భుంజానామానుషాన్భోగాన్సర్వకామసమృద్ధినీత్యుక్తంభోగజాతంసర్వమకించిత్కరమాసీత్- దుఃఖమేవనిరూపకమాసీత్.అనిందితాం రామవిరహేయథాస్థాతవ్యంతథాస్థితాం. ఏవమనవస్థానేనిందితైవభవతి . వ్యపేతహర్షాం- హర్షఃపూర్వమస్యాంవసిత్వాగతఇతినష్టాతామిత్యర్థః- వ్యపాభ్యాముపసర్గాభ్యాంతథాప్రతీయతే. పరిదీనమానసాంహర్షనమాగతేప్యాశ్రయరహితాం-పరిత్యాగేనతథావగమ్యతే శుభాం-గుణాధికవిషయవిరహకృతవికృతిత్వేనతద్దశాయామేవనీరాజనాకర్తవ్యేత్యేవంస్థితాం. నిమిత్తానిశుభానిభేజిరే-నిమిత్తానితద్విషయేశుభానిసూచయిత్వాస్వసత్తాంలేభిరే . నరంశ్రియాజుష్టమివోపజీవినః-అర్థినోహిలక్ష్మీకటాక్షవద్విషయేకించిత్కృత్యస్వప్రయోజనంలభంతే , ఇమానితుసాక్షాల్లక్ష్మీవిషయేకించిత్కృత్యనిమిత్తస్వాపిత్వంలేభిరఇత్యర్థః ॥తనిశ్లోకి॥౧॥ శుభనిమిత్తాన్యేవాహ. తస్యాఇత్యాదినా॥ అరాళం వక్రం. కృష్ణవిశాలశుక్లం-మధ్యేకనీనికాయాంకృష్ణంసర్వతోవిశాలంశుభ్రంచ. అభితామ్రం అభితస్తామ్రం -ప్రాంతరక్తమిత్యర్థః *ప్రాంతరక్తేచనేత్రేఇతిపద్మినీలక్షణాత్ ॥౨॥౩॥ గజేంద్రేతి ॥ తయోఃసులక్షణవృత్తయోఃప్రసిద్ధయోః. ఊరుఃవామఇత్యనుషజ్యతే. సుజాతఃసుందరః ॥౪॥ శుభమితి॥ శిఖరాగ్రదత్యాః- కృశాగ్రదంతయుక్తాయాః ॥౫॥ శిఖరంనిస్తులంవృత్తమిత్యుత్పలమాలా । శిఖరందాడిమఫలబీజమిత్యస్యేప్యేకేసుంటుకాః. యద్వాశిఖరాకారాగ్రదంతాయాః * అగ్రంతపద్మశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చేతిదంతస్యదత్రాదేశః. వాసః-వస్త్రం. సుపరిస్రంసతపర్యస్రంసత. అడభావఆర్షః - ఊరుకంపాదితిభావః. స్థితాయాఃశిష్టంత్యాఇతివస్త్రస్రంసనానుగుణావస్థోక్తిః - యద్వావాసస్స్రంసనంకాంతాగమనసూచకమితిభావః . శిఖరదంతత్వేసాముద్రికం * స్నిగ్ధాస్సమానురూపాస్సుపఙ్క్తయశ్శిఖరిణశ్శ్లక్ష్ణాః, దంతాభనిరంతరయాసాంతాసాంపాదేజగత్సర్వమితి * యాసాంశిఖరిణోదంతాదీర్ఘంజీవంతితాఃస్త్రియఇతిచ ॥౫॥ ఏతైరితి॥ అపరైఃపూర్వోక్తశాస్త్రునైః. సంబోధితాసద్యఃకాంతాగమవార్తాభవిష్యతీతిబోధితా.వాతాతపక్లాంతంసమ్యగ్వాతాతపసంశోషితం. ప్రణష్టంభూమావదర్శనంగతం. యద్వాప్రణష్టంప్రకర్షేణకృశీభూతం. బీజంవర్షేణేనప్రతిసంజహర్ష- బీజస్యప్రహర్షోనామఅంకురాదిభావేనస్థూలీభూయబహిర్నిర్గమః ॥౬॥ తస్యాఇతి॥ స్వక్షిభ్రుశోభనాక్షిభ్రూయుక్తం. కేశాఃఅంతేయస్యతత్కేశాంతం - ఉపరిభాగప్రకీర్ణాళకమిత్యర్థః. సితశుక్లదంష్ట్రంఅత్యంతశుక్లదంతం- ఏకార్థశబ్దద్వయప్రయోగోతిశయజ్ఞాపనాయ-యథాముగ్ధమనోజ్ఞఇతి- నీరంధ్రత్వేనసంసక్తశుక్లదంష్ట్రమితి

ర్యార్జితానిస్థైర్యసంపాదకానీత్యర్థః . పురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితాని-పూర్వమపిలబ్ధసంవాదత్వేనదృష్టాని॥ ౨౦ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టావింశస్సర్గః ************

తి॥ తథేతి॥ ఉపసేవినఃసేవకాఃతఇవ॥౧॥ తస్యాఇతి ॥ అరాళానాంవక్రాణాంపక్ష్మణాంఅక్షిరోమ్ణాంరాజ్యాపఙ్క్త్యావృతం*పక్ష్మాక్షిలోమ్నికింజల్కఇత్యమరః .వక్త్రంకృష్ణవిశాలశుక్లంమధ్యేకృష్ణంసర్వతోవిశాలంశుక్లంచ. అభితస్తామ్రంఅభితామ్రంప్రాంతరక్తమిత్యర్థః॥ ౩॥గజేంద్రేతి॥ ద్వయోర్మధ్యేఊరుః-వామఇత్యనుషజ్యతే॥౪॥శుభమితి ॥ శిఖరాగ్రదత్యాః- శిఖరాకారాగ్రదంతాయాః. వాసః. పరిస్రంసతపర్యస్రంసత॥౫॥౬॥ సాధుసిద్ధైఃసమ్యక్ సంబంధిభిః-సంవాదిభిరితిపాఠాంతరం॥౬॥తస్యాఇతి ॥సితశుక్లదంష్ట్రంపఙ్క్తిబద్ధధవళదంతమిత్యర్థః॥౭॥సేతి॥వ్యపనీతతంద్రీ-నిరస్తజాడ్యా. హర్షవిబుద్ధసత్త్వా-హర్షేణవికసితచిత్తాస్థాసీతా.వదనేనరాత్రౌ.అశోభత.శుక్లే-శుక్లపక్షే॥

కావ్యపనీతతంద్రీ శాంతజ్వరాహర్షవివృద్ధసత్త్వా । అశోభతార్యావదనేన శుక్లే శీతాంశునా రాత్రిరివోదితేన ॥ ౮॥ ఇతి
శ్రీమత్సుందరకాండే- ఏకోనత్రింశస్సర్గః ****************** హనుమానపి విక్రాంతస్సర్వం శుశ్రావ తత్త్వతః ।
సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ రాక్షసీనాం చ తర్జనం ॥ ౧॥ అవేక్షమాణస్తాం దేవీం దేవతామివ నందనే। తతో బహువిధాం
చింతాం చింతయామాస వానరః ॥౨॥ యాం కపీనాం సహస్రాణి సుబహూన్యయుతాని చ । దిక్షు సర్వాసు మార్గంతే
సేయమాసాదితా మయా ॥ ౩ ॥ చారేణ తు సుయుక్తేన శత్రోశ్శక్తిమవేక్షతా। గూఢేన చరతా తావదవేక్షితమిదం మ
యా ॥ ౪ ॥ రాక్షసానాం విశేషశ్చ పురీ చేయమవేక్షితా । రాక్షసాధిపతేరస్య ప్రభావో రావణస్య చ ॥ ౫॥ యుక్తం త
స్యాప్రమేయస్య సర్వసత్త్వదయావతః। సమాశ్వాసయితుం భార్యాం పతిదర్శనకాంక్షిణీం ॥ ౬ ॥ అహమాశ్వాసయా
మ్యేనాం పూర్ణచంద్రనిభాననాం। అదృష్టదుఃఖాం దుఃఖార్తాం దుఃఖస్యాంతమగచ్ఛతీం ॥ ౭ ॥ యద్యప్యహమిమాం
దేవీం శోకోపహతచేతనాం । అనాశ్వాస్య గమిష్యామి దోషవద్గమనం భవేత్ ॥ ౮ ॥ గతే హి మయి తత్రేయం రాజపుత్రీ
యశస్వినీ। పరిత్రాణమవిందంతీ జానకీ జీవితం త్యజేత్ ॥ ౯ ॥ మయా చ స మహాబాహుః పూర్ణచంద్రనిభాననః । సమా
శ్వాసయితుం న్యాయ్యస్సీతాదర్శనలాలసః ॥ ౧౦ ॥ నిశాచరీణాం ప్రత్యక్షమనర్హం చాపి భాషణం । కథం ను ఖలు కర్తవ్య
మిదం కృచ్ఛ్రగతో హ్యహం ॥ ౧౧ ॥ అనేన రాత్రిశేషేణ యది నాశ్వాస్యతే మయా । సర్వథా నాస్తి సందేహః పరిత్యక్ష్యతి
జీవితం ॥ ౧౨ ॥ రామశ్చ యది పృచ్ఛేన్మాం కిం మాం సీతాబ్రవీద్వచః । కిమహం తం ప్రతిబ్రూయామసంభాష్య సుమధ్య
మాం ॥ ౧౩ ॥ సీతాసందేశరహితం మామితస్త్వరయా గతం । నిర్దహేదపి కాకుత్స్థః క్రుద్ధస్తీవ్రేణ చక్షుషా ॥ ౧౪ ॥
యది చోద్యోజయిష్యామి భర్తారం రామకారణాత్ । వ్యర్థమాగమనం తస్య ససైన్యస్య భవిష్యతి ॥ ౧౫ ॥ అంతరం త్వ
హమాసాద్య రాక్షసీనామిహ స్థితః । శనైరాశ్వాసయిష్యామి సంతాపబహుళామిమాం ॥ ౧౬ ॥ అహం త్వతితనుశ్చై
వ వానరశ్చ విశేషతః । వాచం చోదాహరిష్యామి మానుషీమిహ సంస్కృతాం ॥ ౧౭ ॥ యది వాచం ప్రదాస్యామి ద్విజా
తిరివ సంస్కృతాం । రావణం మన్యమానా మాం సీతా భీతా భవిష్యతి ॥ వానరస్య విశేషేణ కథం స్యాదభిభాషణం ॥

పాఠః ※ షిఞ్ బంధన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్ఠా ॥౭॥ నేతి॥ వ్యపనీతతంద్రీ నిరస్తజాడ్యా. హర్షవివృద్ధసత్త్వా-హర్షవికసితచిత్తా. శుక్లే- శుక్ల
పక్షే॥౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ※※※※
హనుమానపీత్యాది॥ విక్రాంతః పరాక్రమశాలీ. సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ. సర్వం సర్వవృత్తాంతం. తర్జనం. తర్జనవచనం ॥౧॥
అవేక్షమాణ ఇతి॥ చింతాం చింతయామాస-చింతాం చకార ॥౨॥ యామితి ॥ సర్వవానరాభిలషితోऽర్థో మయైకేన లబ్ధ ఇతి విస్మితవాక్ ॥ ౩॥
చారేణేతి॥ ఇదం-వక్ష్యమాణం. తావత్-కార్త్స్న్యేన ॥౪॥౫॥ యుక్తమితి॥ సమాశ్వాసయితుం యుక్తం-న్యాయ్యం॥౬॥ అహమితి॥ ఆశ్వాస
యామి※వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ॥౭॥౮॥ దోషవత్త్వముపపాదయతి-గతే హీతి ॥౯॥ మయేతి॥ సమాశ్వాసయితుం న్యా
య్యః-సీతాసందేశకథనేనేతి శేషః ॥౧౦॥౧౨॥ రామశ్చేతి॥ సీతాబ్రవీద్వచ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౩॥౧౪॥ యది చేతి॥ భర్తారం సుగ్రీవం.
వ్యర్థం-అనాశ్వాస్య గమనే తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానాదితి భావః ॥౧౫॥ అంతరమితి ॥ రాక్షసీనాం అంతరం అవకాశః
ఛిద్రం వా-రాక్షస్యసన్నిధానసమయమిత్యర్థః ॥౧౬॥ అహం త్వితి॥ అతితనుః-అతిసూక్ష్మతనుః. సంస్కృతాం-ప్రయోగసాధుత్వలక్షణసంస్కా
రయుక్తాం ॥౧౭॥ గీర్వాణభాషయా వ్యవహారే దోషమాహ-యదీతి ॥౧౮॥ అథ మానుషభాషయా వ్యవహర్తవ్యత్వం నిశ్చినోతి॥ అవశ్యమి

౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ※※※※
హనుమానితి॥ విశ్రాంతః-విగతవ్యాపారః. సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ సర్వం-వృత్తాంతమితి శేషః॥ ౧॥ అవేక్షమాణ ఇతి॥ చింతాం చింత
యామాస చింతాం చకారేత్యర్థః॥౩॥ చారేణేతి॥ ఇదం-వక్ష్యమాణం॥౪॥ తి॥ రాక్షసానాం విశేషస్తారతమ్యమైశ్వర్యాదికృతం. అస్య రావణస్య
ప్రభావశ్చావేక్షితః॥౫॥ యుక్తమితి॥ యుక్తం న్యాయ్యం॥౬॥ అహమితి॥ ఆశ్వాసయామి ఆశ్వాసయిష్యామి॥౭॥తి॥ దోషవత్కార్యహాని దోషవత్
౮॥౯॥ మయేతి॥ సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్యః-సీతాసందేశకథనేనేతి శేషః॥ ౧౦॥ ఇ ॥ సీతాసమాశ్వాసనం చ కష్టమిత్యాహ॥ నిశాచరీణామితి॥
తాసాం ప్రత్యక్షం సీతయా అభిభాషణమయుక్తం అయోగ్యం, అత ఇదం కార్యం కథం కర్తవ్యమిత్యేవం కృచ్ఛ్రగతోऽహమస్మి॥౧౧॥తి॥ కాలవిలం
బశ్చ ఆశ్వాసనస్యాయుక్త ఇత్యాహ॥ అనేనేతి॥౧౨॥ రామశ్చేతి॥ సీతామబ్రవీదిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యః॥౧౪॥ యది చేతి॥ భర్తారం సుగ్రీవముద్యో
జయిష్యామి ఉద్యోగం కరిష్యామి. తస్య సుగ్రీవస్యాగమనం వ్యర్థం-తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానాదితి భావః॥౧౫॥ అంతరమితి॥ అం
తరమవకాశం-తాసామనవధానసమయమిత్యర్థః॥౧౬॥ అహమితి॥ అతితనుః సూక్ష్మః-సంస్కృతాం గీర్వాణాం॥౧౭॥ గీర్వాణభాషయా వ్యవహా
రే దోషమాశంక్య మానుషభాషయైవ వ్యవహర్తవ్యమితి నిశ్చినోతి॥ యది వాచమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౧౯॥ మానుషభాషయా సంభాషణేऽపి దో

౧౮॥ అవశ్యమేవవక్తవ్యంమానుషంవాక్యమర్థవత్ ॥ మయాసాంత్వయితుంశక్యానాన్యథేయమనిందితా॥ ౧౯॥
సేయమాలోక్యమేరూపంజానకీభాషితంతథా ॥ రక్షోభిస్త్రాసితాపూర్వంభూయస్త్రాసంగమిష్యతి॥౨౦॥తతోజాత
పరిత్రాసాశబ్దంకుర్యాన్మనస్వినీ॥ జానమానావిశాలాక్షీరావణంకామరూపిణం॥ ౨౧॥ సీతయాచకృతేశబ్దేసహసా
రాక్షసీగణః॥ నానాప్రహరణోఘోరస్సమేయాదంతకోపమః॥ ౨౨॥ తతోమాంసంపరిక్షిప్యసర్వతోవికృతాననాః॥
వధేచగ్రహణేచైవకుర్యుర్యత్నంయథాబలం॥౨౩॥గృహ్యశాఖాఃప్రశాఖాశ్చస్కంధాంశ్చోత్తమశాఖినాం ॥ దృష్ట్వా
విపరిధావంతంభవేయుర్భయశంకితాః॥ ౨౪ ॥ మమరూపంచసంప్రేక్ష్యవనేవిచరతోమహత్ ॥ రాక్షస్యోభయవిత్ర
స్తాభవేయుర్వికృతాననాః ॥ ౨౫ ॥ తతఃకుర్యుస్సమాహ్వానంరాక్షస్యోరక్షసామపి॥ రాక్షసేంద్రనియుక్తానాంరాక్ష
సేంద్రనివేశనే॥ ౨౬॥ తేశూలశక్తినిస్త్రింశవివిధాయుధపాణయః॥ ఆపతేయుర్విమర్దేఽస్మిన్వేగేనోద్విగ్నకారిణః॥
౨౭॥ సంరుద్ధస్తైస్తుపరితోవిధమన్రక్షసాంబలం ॥ శక్నుయాన్నతుసంప్రాప్తుంపరంపారంమహోదధేః॥౨౮॥మాం
వాగృహ్ణీయురాప్లుత్యబహవశ్శీఘ్రకారిణః॥ స్యాదియంచాగృహీతార్థామమచగ్రహణంభవేత్ ॥ ౨౯॥ హింసాభిరుచ
యోహింస్యురిమాంవాజనకాత్మజాం॥ విపన్నంస్యాత్తతఃకార్యంరామసుగ్రీవయోరిదం ॥ ౩౦ ॥ ఉద్దేశేనష్టమార్గేస్మి
న్రాక్షసైఃపరివారితే ॥సాగరేణపరిక్షిప్తేగుప్తేవసతిజానకీ॥౩౧ ॥ విశస్తేవాగృహీతేవారక్షోభిర్మయిసంయుగే ॥ నా
న్యంపశ్యామిరామస్యసాహాయ్యంకార్యసాధనే॥ ౩౨॥ విమృశంశ్చనపశ్యామియోహతేమయివానరః॥ శతయోజనవి
స్తీర్ణంలంఘయేతమహోదధిం॥ ౩౩॥ కామంహంతుంసమర్థోఽస్మిసహస్రాణ్యపిరక్షసాం॥నతుశక్ష్యామిసంప్రా
ప్తుంపరంపారంమహోదధేః॥ ౩౪॥ అసత్యానిచయుద్ధానిసంశయోమేనరోచతే ॥ కశ్చనిస్సంశయంకార్యంకుర్యా
త్ప్రాజ్ఞస్ససంశయం॥ ౩౫॥ ప్రాణత్యాగశ్చవైదేహ్యాభవేదనభిభాషణే॥ ఏషదోషోమహాన్హిస్యాన్మమసీతాభిభా
షణే॥౩౬॥భూతాశ్చార్థావినశ్యంతిదేశకాలవిరోధితాః॥విక్లబందూతమాసాద్యతమస్సూర్యోదయేయథా॥ ౩౭॥ అ

తి॥ అత్రవాక్యస్యమానుషత్వంకోసలదేశవర్తిమనుష్యసంబంధిత్వంవివక్షితం-తాదృగ్వాక్యస్యైవదేవీపరిచితత్వాత్ ॥౧౮॥ ఏవంమానుషభాషయావ్యవహర్తవ్యత్వంనిశ్చిత్యసంప్రతితయాపిభాషయాసేనవానరరూపేణపురస్థితత్వాభిభాషణేదోషోస్తీతివిచారయతి- సేయమితి॥౨౦॥ తతఇతి॥ జానమానా-జానానా-ముమాగమఆర్షః ॥౨౧॥॥౨౩॥ గృహ్యేతి॥ ప్రశాఖాః-ఉపశాఖాః. విపరిధావంతం-మామితిశేషః॥౨౪॥ ౨౬॥ తఇతి ॥ ఉద్విగ్నకారిణః-ఉద్వేగకారిణః ॥౨౭॥ సంరుద్ధఇతి॥ తైఃపరితఃసంరుద్ధః-అతఏవరక్షసాంబలం-విధమన్ ప్రహరన్- అహంమహోదధేఃపరంపారంప్రాప్తుంనశక్నుయామిత్యన్వయః ॥౨౮॥మామితి॥ అగృహీతార్థా-అవిదితరామసందేశార్థా॥౨౯॥౩౦॥ఉద్దేశఇతి॥ ఉద్దేశే-ప్రదేశే. నష్టమార్గే-అదృష్టమార్గే. ఉక్తవిశేషణే ఉద్దేశేవసతీత్యన్వయః ॥౩౧॥ విశస్తేవేతి॥ సహాయఏవసాహాయ్యః-తం. కార్యసాధనే.సీతాదర్శననివేదనలక్షణకార్యసాధనే ॥౩౨॥ విమృశన్నితి॥ యోలంఘయేతతంనపశ్యామీత్యన్వయః॥౩౩॥౩౪॥అసత్యానీతి॥ అసత్యాని-అనిశ్చితజయాపజయాని- క్లేశస్తుభూయానితిభావః. తతోనైతన్మమమతమిత్యాహ-సంశయఇతి. సంశయః-సంశయితార్థః. సచసంగ్రామః-అథాపితథాకరణేసఏవకార్యహంతా బుద్ధిహీనోనిందాభాజనంచేత్యాశయేనాహ-కశ్చేతి. ప్రాజ్ఞఃకఃససంశయంకార్యం-నిస్సంశయంనిర్విచారం. కుర్యాత్ ॥౩౫॥ ప్రాణత్యాగశ్చేతి॥ అనభిభాషణేరామసందేశానివేదనే. ఏషదోషః-పూర్వోక్తసీతాసంత్రాసాక్రోశతన్నిమిత్తరాక్షసాగమనాదిః. సీతాభిభాషణే-వానరరూపేణపురస్థిత్వాభిభాషణే ॥౩౬॥ భూతాశ్చేతి॥ భూతాశ్చార్థాః- నిష్పన్నార్థాః. విక్లబం-అవివేకినం. దూతమాసాద్యదేశకాలవిరోధితాస్సంతఃసూర్యోదయేతమోయథావినశ్యతితథావినశ్యంతీతిసంబంధః ॥౩౭॥ అర్థేతి॥ అత్రవిక్లబందూతమాసాద్యేత్యనుషజ్యతే. అర్థానర్థాంతరేకార్యాకార్యవిషయే. నిశ్చితాపిస్వామినాసచివైస్సహనిశ్చితాపిబుద్ధిః విక్లబందూతమాసా

...స్తీతివిచారయతి॥ సేయమితి॥రూపం-వానరరూపం. భాషితంమనుష్యరూపేణభాషితంచ॥౨౧॥తతఇతి॥జానమానామన్వానా.శబ్దంఆర్తరవంకుర్యాత్ ॥౨౩॥గృహ్యేతి॥ప్రశాఖాఃఉపశాఖాః॥౨౬॥తఇతి॥ఉద్విగ్నకారిణఃఉద్వేగకారిణః॥౨౮॥మామితి॥మాంవాగృహ్ణీయుఃమమగ్రహణంభవేద్యది.ఇయంచసీతాఅగృహీతార్థాస్యాత్ అవిదితరామవృత్తాంతాస్యాదితిసంబంధః॥౩౦॥ ఉద్దేశఇతి॥ ఉద్దేశేప్రదేశే. నష్టమార్గేఅదృష్టమార్గే॥౩౧॥ విశస్తఇతి॥కార్యసాధనే-సీతాదర్శననివేదనరూపకార్యకరణే॥౩౩॥ కామమితి॥పారంప్రాప్తుంనశక్ష్యామి-యుద్ధశ్రాంతత్వాదితిభావః॥౩౪॥ అసత్యానీతి-అనిశ్చితజయాపజయానీత్యర్థః. సంశయఃసంశయితోర్థః। సంశయరూపకార్యకారీమూఢఇత్యాశయేనాహ॥కఇతి॥కఃప్రాజ్ఞః ససంశయంకార్యం-నిస్సంశయఃనిర్వికారస్సన్ కుర్యాత్ ॥ ౩౫॥ప్రాణేతి॥పూర్వోక్తజయాపజయయోఃసంశయరూపదోషః. అనభిభాషణేరామసందేశానివేదనే॥౩౬॥ భూతాఇతి॥భూతాశ్చార్థాః-నిష్పన్నాఅప్యర్థాః. విక్లబంఅవివేకినందూతమాసాద్యదేశకాలవిరోధితాస్సంతః. విపద్యంతేనశ్యంతి-అయుక్తదేశాయుక్తకాలప్రయుక్తత్వాదితిభావః॥౩౭॥అర్థానర్థాంతరఇతి ॥ అర్థానర్థాంతరే-కార్యాకార్యవిషయే . నిశ్చితాపిస్వామినాసచివైస్సహనిశ్చితాపిబుద్ధిః. తత్రవిక్లబందూతమాసాద్యేత్యనుషజ్యతే. నశోభతే-అకించి

స్థానర్థాంతరే బుద్ధిర్నిశ్చితాపి న శోభతే ॥ ఘాతయంతి హి కార్యాణి దూతాః పండితమానినః ॥ ౩౮ ॥ నవినశ్యేత్కథం కార్యం వైక్లబ్యం న కథం భవేత్ ॥ లంఘనం చ సముద్రస్య కథం ను న వృథా భవేత్ ॥ ౩౯ ॥ కథం ను ఖలు వాక్యం మే శృణుయాన్నోద్విజేత వా ॥ ఇతి సంచింత్య హనుమాంశ్చకార మతిమాన్మతిమ్ ॥ ౪౦ ॥ రామమక్లిష్టకర్మాణం స్వబంధుమనుకీర్తయన్ ॥ నైనాముద్వేజయిష్యామి తద్బంధుగతమానసామ్ ॥ ౪౧ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం వరిష్ఠస్య రామస్య విదితాత్మనః ॥ శుభాని ధర్మయుక్తాని వచనాని సమర్పయన్ । శ్రావయిష్యామి సర్వాణి మధురాం ప్రబ్రువన్ గిరమ్ ॥ శ్రద్ధాస్యతి యథా హీయం తథా సర్వం సమాదధే ॥ ౪౩ ॥ ఇతి స బహువిధం మహానుభావో జగతిపతేః ప్రమదామవేక్షమాణః । మధురమవితథం జగాద వాక్యం ద్రుమవిటపాంతరమాస్థితో హనూమాన్ ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-త్రింశస్సర్గః ॥***************

ఏవం బహువిధాం చింతాం చింతయిత్వా మహాకపిః । సంశ్రవే మధురం వాక్యం వైదేహ్యా వ్యాజహార హ ॥ ౧ ॥ రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమాన్ । పుణ్యశీలో మహాకీర్తిః ఋజురాసీన్మహాయశాః ॥ రాజర్షీణాం గుణశ్రేష్ఠస్తపసా చర్షిభిస్సమః । చక్రవర్తికులే జాతః పురందరసమో బలే ॥ అహింసారతిరక్షుద్రో ఘృణీ సత్యపరాక్రమః । ముఖ్యశ్చేక్ష్వాకువంశస్య లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మివర్ధనః ॥ పార్థివవ్యంజనైర్యుక్తః పృథుశ్రీః పార్థివర్షభః । పృథివ్యాం చతురంతాయాం విశ్రుతస్సుఖదస్సుఖీ ॥ ౫ ॥ తస్య పుత్రః ప్రియో జ్యేష్ఠస్తారాధిపనిభాననః । రామో నామ విశేషజ్ఞః శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్ ॥ రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా । రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య చ పరంతపః ॥ ౭ ॥ తస్య సత్యాభిసంధస్య వృద్ధస్య వచనాత్పితుః । సభార్యస్సహ చ భ్రాత్రా వీరః ప్రవ్రాజితో వనమ్ ॥ ౮ ॥ తేన తత్ర మహారణ్యే మృగయాం పరిధావతా । రాక్షసా నిహతాశ్శూరా బహవః కామరూపిణః ॥ ౯ ॥ జనస్థానవధం శ్రుత్వా హతౌ చ ఖరదూషణౌ । తత

ద్యనశ్శోభతే-అకించిత్కరో భవతీత్యర్థః. ఏతదేవోపపాదయతి-ఘాతయంతీతి ॥ ౩౮ ॥ ప్రాగుక్తా దూతదోషాస్స్వస్మిన్ యథా న స్యుస్తథా కర్తవ్యమిత్యాహ-నవినశ్యేదితి ॥ కార్యం-స్వామికార్యం. కథం-కేన ప్రకారేణ. నవినశ్యేత్. వైక్లబ్యం-బుద్ధిహీనతా. మమ కథం న భవేత్. సముద్రలంఘనం కథం న వృథా భవేత్-తథా కర్తవ్యమితి శేషః ॥ ౩౯ ॥ [illegible] మే వాక్యం సీతా కథం కేన ప్రకారేణ శృణుయాత్-కథం నోద్విజేతేతి విచార్య. మతిమాన్ [illegible] కర్తవ్యవిషయాం. చకార-నిశ్చితవాన్ ॥ ౪౦ ॥ రామమితి ॥ స్వబంధుం-రామమనుకీర్తయన్ [illegible] ॥ నైనాముద్వేజయిష్యామి - ఏనాం మద్దర్శనసమనంతరేణ రామస్య కీర్తనేన నైవానుద్విగ్నాం కరిష్యామీత్యర్థః. తద్బంధుగతమానసాం-స చాసౌ బంధుశ్చ తద్బంధుః రామః తద్గతమానసాం ॥ ౪౧ ॥ ౪౩ ॥ ఇతీతి ॥ జగతిపతేరితి దీర్ఘాభావ ఆర్షః. జగాదేతి వక్ష్యమాణసర్గార్థసంగ్రహః ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రింశస్సర్గః ॥

ఏవమిత్యాది ॥ చింతాం చింతయిత్వా-చింతాం కృత్వా-కర్తవ్యమర్థం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. సంశ్రవే-సమ్యక్ శ్రూయత ఇతి సంశ్రవః [illegible]-సమీపే వ్యాజహార. యద్వా [illegible] ప్రవేశే శ్రవణే. మధురం-[illegible] హిత్వా తదనంతరం హి రసో జాయతే లోకే-అత్ర న తథా - యత్ర శబ్దః [illegible] జాయతే తత్ర రసో జాయత [illegible] రాగజనకం. వాక్యం-పూర్వాపరనిరూపణం [illegible] జనకం. వైదేహ్యాః-వైదేహీనిమిత్తం. కులాభిజనాదిదేహాని [illegible] మిత్యాగసావమాత్యముచ్యతే ॥ ౧ ॥ రాజేత్యాది ॥ [illegible] అవగంతవ్యాః. పార్థివవ్యంజనైః-రాజలక్షణైః ॥ ౪ ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య పితుర్వచనాద్వనం ప్రవ్రాజితః [illegible] ॥ ౮ ॥ తేనేతి ॥ మృగయాం పరిధావతా-మృగయాముద్దిశ్య [illegible] నేనలీలయా ఖరాదివధస్సూచ్యతే ॥ ౯ ॥ జనస్థానేతి ॥ జనస్థానవధం-జనస్థానస్థరక్షోవధం. అమర్షేణాపహృతా-అమర్షాపహృతా. [illegible]

త్వా-రాభవతీత్యర్థః ॥ ఏతదేవోపపాదయతి-హీతి ॥ ౩౮ ॥ ప్రాగుక్తా దూతదోషాః స్వస్మిన్ యథా న స్యుః తథా కర్తవ్యమిత్యాహ ॥ నేతి ॥ కార్యం స్వామికార్యం. వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతా. మమ కథం న భవేత్. సముద్రస్య లంఘనం కథం ను వృథా న భవేత్. తథా కర్తవ్యమితి శేషః ॥ ౩౯ ॥ కథమితి ॥ శృణుయాత్-సీతేతి శేషః ॥ ఇతీతి ॥ మతిం చకార-సీతాసంభాషణోపాయం నిశ్చితవానిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ తదేవాహ-రామమితి ॥ స్వబంధుం-స్వస్యాః బంధుం. అనుకీర్తయన్-హేతౌ శతృప్రత్యయః. అనుకీర్తనాద్ధేతోః ॥ నేతి ॥ నైనాముద్వేజయిష్యామి-మద్దర్శనసమనంతరేణ రామస్య కీర్తనేనైవ అనుద్విగ్నాం కరిష్యామీత్యర్థః. తద్బంధుగతమానసాం-స చాసౌ బంధుశ్చ తద్బంధుః రామః తం గతం మానసం యస్యాస్సా తాం ॥ ౪౩ ॥ ఇతీతి ॥ జగతిపతేః-దీర్ఘాభావ ఆర్షః. జగాద మనసా ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రింశస్సర్గః ॥

ఏవమితి ॥ చింతాం చింతయిత్వా-చింతాం కృత్వా - కర్తవ్యమర్థం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. సంశ్రవే సంశ్రవణే. మధురం. వైదేహ్యాః వైదేహీనిమిత్తం. యద్వా-సమ్యక్ శ్రూయతేఽస్మిన్నితి సంశ్రవః తస్మిన్ సమీపదేశే-యథోక్తం సీతైవ శృణుయాన్నాన్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ పార్థివేతి ॥ పార్థివవ్యంజనైః-పార్థివలక్షణైః ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ సత్యాభిసంధస్య-సత్యసంకల్పస్య ॥ ౯ ॥ వంచయిత్వేతి ॥ మృగరూపేణ - ప్రశస్తమృగరూపేణ ॥

స్త్వమనుప్రాప్య హృతా జానకీ రావణేన తు ॥ వంచయిత్వా వనే రామం మృగరూపేణ మాయయా ॥౧౦॥ సమార్గమాణస్తాం
దేవీం రామస్సీతామనిందితాం ॥ ఆససాద వనే మిత్రం సుగ్రీవం నామ వానరం ॥౧౧॥ తతస్స వాలినం హత్వా రామః పురపు
రంజయః ॥ ప్రాయచ్ఛత్కపిరాజ్యం తత్సుగ్రీవాయ మహాబలః ॥౧౨॥ సుగ్రీవేణాపి సందిష్టా హరయః కామరూపిణః ॥ ది
క్షు సర్వాసు తాం దేవీం విచిన్వంతి సహస్రశః ॥౧౩॥ అహం సంపాతివచనాచ్ఛతయోజనమాయతం ॥ అస్యా హేతోర్వి
శాలాక్ష్యాస్సాగరం వేగవాన్ ప్లుతః ॥౧౪॥ యథారూపాం యథావర్ణాం యథాలక్ష్మీం చ నిశ్చితాం ॥ అశ్రౌషం రాఘ
వస్యాహం సేయమాసాదితా మయా ॥౧౫॥ విరరామైవముక్త్వాసౌ వాచం వానరపుంగవః ॥ జానకీ చాపి తచ్ఛ్రుత్వా వి
స్మయం పరమం గతా ॥౧౬॥ తతస్సా వక్రకేశాంతా సుకేశీ కేశసంవృతం ॥ ఉన్నమ్య వదనం భీరుశ్శింశుపావృక్షమైక్షత ॥
౧౭॥ నిశమ్య సీతా వచనం కపేశ్చ దిశశ్చ సర్వాః ప్రదిశశ్చ వీక్ష్య । స్వయం ప్రహర్షం పరమం జగామ సర్వాత్మనా రామ
మనుస్మరంతీ ॥౧౮॥ సా తిర్యగూర్ధ్వం చ తథాప్యధస్తాన్నిరీక్షమాణా తమచింత్యబుద్ధిం । దదర్శ పింగాధిపతేరమాత్యం
వాతాత్మజం సూర్యమివోదయస్థం ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ఏకత్రింశస్సర్గః ****************

తతశ్శాఖాంతరేలీనం దృష్ట్వా చలితమానసా । వేష్టితార్జునవస్త్రం తం విద్యుత్సంఘాతపింగళం ॥ సా దదర్శ కపిం త
త్ర ప్రశ్రితం ప్రియవాదినం । ఫుల్లాశోకోత్కరాభాసం తప్తచామీకరేక్షణం ॥౧॥ మైథిలీ చింతయామాస విస్మయం పర
మం గతా ॥౨॥ అహో భీమమిదం రూపం వానరస్య దురాసదం ॥ దుర్నిరీక్ష్యమితి జ్ఞాత్వా పునరేవ ముమోహ సా ॥౩॥ విల
లాప భృశం సీతా కరుణం భయమోహితా ॥ రామ రామేతి దుఃఖార్తా లక్ష్మణేతి చ భామినీ ॥౪॥ రురోద బహుధా సీతా మం
దం మందస్వరా సతీ ॥౫॥ సా తం దృష్ట్వా హరిశ్రేష్ఠం వినీతవదుపస్థితం । మైథిలీ చింతయామాస స్వప్నోయమితి భామినీ ॥౬॥
సా వీక్షమాణా పృథుభుగ్నవక్త్రం శాఖామృగేంద్రస్య యథోక్తకారం । దదర్శ పింగాధిపతేరమాత్యం వాతాత్మజం బుద్ధి
మతాం వరిష్ఠం ॥౭॥ సా తం సమీక్ష్యైవ భృశం విసంజ్ఞా గతాసుకల్పేవ బభూవ సీతా । చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య భూయో విచిం
తయామాస విశాలనేత్రా ॥౮॥ స్వప్నేపి యాయం వికృతోద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్రగణైర్నిషిద్ధః । స్వస్త్యస్తు రా

యాపేణ. మృగసౌందర్యేణ ప్రశస్తమృగేణ వా - ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥౧౦॥ ౧౪॥ యథారూపామితి ॥ యథారూపాం - యాదృశశరీరాం. య
థావర్ణాం - యాదృశరూపాం. యథాలక్ష్మీం - యాదృశకాంతిం. రాఘవస్య - రాఘవాత్ ॥౧౫॥ ౧౬॥ తత ఇతి ॥ సుకేశీ - నీలసూక్ష్మకేశీ - వ
క్రిమ్ణః పూర్వముక్తత్వాత్ ॥౧౭॥ ౧౮॥ సేతి ॥ పార్శ్వం ఆకాశం భూమిం చావేక్షమాణా. అధస్తాదిత్యనేన యథా భూమిం భిత్వా కశ్చిన్నరః రామనా
మానికీర్తయేత్తథాన్యత్రాపీత్యపి నాసంభావనోచ్యతే - కిం పునః ప్రష్టస్యాధస్తాత్తిర్యగూర్ధ్వమితి వా. తమచింత్యబుద్ధిం దదర్శ - తద్వ్యాపారవలోక
నాత్ పూర్వం తస్యాప్యాగమనమేవం పరిచ్ఛిత్తిస్మ ఇహాలంకాయాం ప్రవేశ్యాపరో భారామమధ్యప్రవేశేనాయం నిష్ఠుంతరమతిరితి నిశ్చితవతీత్యర్థః.
పింగాధిపతేరమాత్యం - స్వరవిశేషేణాయం వానరః తథాపి న స్వతంత్రః కింతు స్వసజాతీయస్య రాజ్ఞః కస్యచిదమాత్యోయం తద్రాజ్యకార్యమేతద్ధ
స్తగతమితి నిశ్చితవతీ. వాతాత్మజం - రామప్రాణహేతుభూతమత్ప్రాణహేతుత్వేన సర్వప్రాణిప్రాణహేతుత్వేన వాయుపుత్రోయమిత్యవగ
తవతీ. సూర్యమివోదయస్థం - రామదివాకరస్యోదయసూచకముదయగిరిస్థమరుణమివ స్థితం - సూరః సూర్యః ॥ ని ॥ సూరసూర్యార్యమాదిత్య
ద్వాదశాత్మదివాకరా ఇత్యమరః । సూరసూతోరుణోనూరురిత్యుక్తేస్సూరస్య సంబంధీ సూర్యః - దిగాదిత్వాద్యత్ - భవతాపి సంబంధః విశేష ఏ
వ. యద్వా - సూర్యశబ్దేన తత్సంబంధ్యరుణో లక్ష్యతే - సూర్యోరుణేపి సూర్యే చేతి నిఘంటురప్యాహుః. ఔచిత్యాదత్ర సూర్యోరుణః ॥ తన్నిశ్లో
కే ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకత్రింశస్సర్గః *********
తతశ్శాఖాంతరేలీనమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దృష్ట్వా - పూర్వం సామాన్యతో దృష్ట్వా భయాచ్చలితమానసా సతీ విశేషతో దదర్శ. వేష్టితా
ర్జునవస్త్రం - వేష్టితధవళవస్త్రం. తం - పూర్వోక్తం ॥౧॥ ౪॥ రురోదేత్యర్థః ॥ మందం - రాక్షస్యః శ్రుత్వా కిమిదమితి విచారయిష్యంతీతి భయేనేతి భా
వః ॥౫॥ ౬॥ సేతి ॥ వీక్షమాణా - విచారయంతీ. దదర్శ - పునరనుకూలోయం స్యాదితి దదర్శేత్యర్థః. భుగ్నవక్త్రం - వక్రముఖం. యథోక్తకా
రం - ఆజ్ఞాకరం ॥౭॥ సా తమితి ॥ విసంజ్ఞా మూర్ఛితా. గతాసుకల్పా - మృతప్రాయా. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య -
కాలేనైవ ప్రబోధకేన ప్రబుద్ధవతీత్యర్థః. వికృతవానరవేషదర్శనేన మూర్ఛితా పునః కాలేన ప్రబుద్ధేత్యర్థః ॥౮॥ స్వప్న ఇతి ॥ స్వప్నే - స్వప్నస్థానే

౧౪॥ యథేతి ॥ యథారూపాం - యాదృగ్రూపాం. యథావర్ణాం - యాదృశవర్ణాం. యథాలక్ష్మీం - యాదృశలక్ష్మీకాం. రాఘవస్య - రా
ఘవాత్. అశ్రౌషం - వినిశ్చితం నూనం. సేయమాసాదితేత్యర్థః ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం
సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకత్రింశస్సర్గః. ****************************
తత ఇతి ॥ చలితమానసా - అభూదితి శేషః. వేష్టితార్జునవస్త్రం - సంవేష్టితధవళవస్త్రస్వరూపం. యద్వా - వేష్టితం అర్జునం ధవళం వస్త్రం య
స్య సః వేష్టితార్జునవస్త్రః తం ॥౧॥ సేతి ॥ దదర్శ - విశేషతో దదర్శేత్యర్థః ॥౬॥ సేతి ॥ వీక్షమాణా - ఇదం వాక్యం రాక్షస్యః శ్రుతవత్యః కిమితి శంక

మాయసలక్ష్మణాయ తథా పితుర్మే జనకస్య రాజ్ఞః ॥ ౯ ॥ స్వప్నోఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితా
యాః। సుఖం హి మే నాస్తి యతోఽస్మి హీనా తేనేందుపూర్ణప్రతిమాననేన ॥ ౧౦ ॥ రామేతి రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచింత్య
వాచా బ్రువతీ తమేవ। తస్యానురూపాం చ కథాం తమర్థమేవం ప్రపశ్యామి తథా శృణోమి ॥ ౧౧ ॥ అహం హి తస్యాద్య మ
నోభవేన సంపీడితా తద్గతసర్వభావా । విచింతయంతీ సతతం తమేవ తథైవ పశ్యామి తథా శృణోమి ॥ ౧౨ ॥ మనోరథ
స్స్యాదితి చింతయామి తథాపి బుద్ధ్యా చ వితర్కయామి । కిం కారణం తస్య హి నాస్తి రూపం సువ్యక్తరూపశ్చ వదత్యయం
మాం ॥ ౧౩ ॥ నమోఽస్తు వాచస్పతయే సవజ్రిణే స్వయంభువే చైవ హుతాశనాయ చ । అనేన చోక్తం యదిదం మమాగ్రతో
వనౌకసా తచ్చ తథాస్తు నాన్యథా ॥ ౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ద్వాత్రింశస్సర్గః *********************

సోఽవతీర్య ద్రుమాత్తస్మాద్విద్రుమప్రతిమాననః । వినీతవేషః కృపణః ప్రణిపత్యోపసృత్య చ ॥ తామబ్రవీన్మహాతే
జా హనూమాన్మారుతాత్మజః। శిరస్యంజలిమాధాయ సీతాం మధురయా గిరా ॥ ౨ ॥ కా ను పద్మపలాశాక్షి క్లిష్టకౌశేయవాసి
ని। ద్రుమస్య శాఖామాలంబ్య తిష్ఠసి త్వమనిందితే ॥ ౩ ॥ కిమర్థం తవ నేత్రాభ్యాం వారి స్రవతి శోకజం। పుండరీకపలాశా
భ్యాం విప్రకీర్ణమివోదకం ॥ ౪ ॥ సురాణామసురాణాం వా నాగగంధర్వరక్షసాం। యక్షాణాం కిన్నరాణాం వా కా త్వం
భవసి శోభనే ॥ ౫ ॥ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే । వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే ॥
౬ ॥ కిన్ను చంద్రమసా హీనా పతితా విబుధాలయాత్ । రోహిణీ జ్యోతిషాం శ్రేష్ఠా శ్రేష్ఠసర్వగుణాన్వితా ॥ ౭ ॥ కా త్వం భవ
సి కల్యాణి త్వమనిందితలోచనే। ౭½ ॥ కోపాద్వా యది వా మోహాద్భర్తారమసితేక్షణే। వసిష్ఠం కోపయిత్వా త్వం నాసి క

స్వప్నే వానరదర్శనం బంధువినాశకరమితి భావః ॥ ౯ ॥ ఏవం దర్శనస్య స్వప్నత్వం సంభావ్య పునర్వ్యాధాత్యమాహ- స్వప్నోఽపీతి ॥ స్వప్నాభా
వే హేతుమాహ- నహి మే స్తి నిద్రేతి. నిద్రాభావే హేతుః శోకేనేత్యాది. ఏవం ప్రతిబంధకేన నిద్రాభావముక్త్వా సుఖరూపహేత్వభావాచ్చ ననిద్రే
త్యాహ- సుఖం హీతి. ఇందుపూర్ణప్రతిమాననేన- పూర్ణేందుప్రతిమాననేన ॥ ౧౦ ॥ రామేతి ॥ సదైవ బుద్ధ్యా విచింత్య తమేవ రామమేవ. వాచా
బ్రువతీ . తస్యానురూపాం చింతితస్యాభివదనస్యానురూపాం కథాం తథా శృణోమి తమర్థం కథార్థమేవ ప్రపశ్యామి. ఏవముక్తప్రకారేణ జా
నామీత్యన్వయః. తదర్థామితి పాఠే అమర్థః- తస్యానురూపాం రామకీర్తనస్యానురూపాం. తదర్థాం- స రామోఽర్థోఽభిధేయో యస్యాస్తాం ॥
౧౧ ॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి- అహం హీతి ॥ ౧౨ ॥ మనోరథ ఇతి ॥ ప్రథమం- ఇదం రామనామకథయితృదర్శనం మనోరథః అభిలాషమాత్రమితి చిం
తయామి. తథాపి తథా చింతాయాం సత్యామపి. బుద్ధ్యా వితర్కయామి- మనోరథో న భవతీతి విచారయామి. కిం కారణమితి చేత్ తస్య మనోరథ
స్య రూపం నాస్తి. అయం వానరస్తు సువ్యక్తరూపశ్చ మాం వదతి చ- తస్మాన్మనోరథో న భవేదేవేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ అనేనోక్తం సత్యమస్త్వితి దేవతాః
ప్రార్థయతే. నమ ఇతి ॥ హుతాశనాయ చ- అగ్నయే చ ॥ రా ॥ నమోఽస్త్వితి ॥ హుతాశనాయ చేతి సమ్యక్ అన్యథా వృత్తభంగస్స్యాత్ ॥ ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాత్రింశస్సర్గః. ***********

సోఽవతీర్యేత్యాది ॥ సః- రాక్షసీషు సుప్తాసు లబ్ధావసర ఇత్యర్థః. కృపణః- సీతాదౌస్థ్యదర్శనేన దీనః. జానన్నపి వైదేహ్యైవ వాచయితుమబ్ర
వీత్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ కిమర్థమితి ॥ తవ నేత్రాభ్యాం ఆనందాశ్రుయోగార్హాభ్యాం. కిమర్థం- కస్య కులచ్ఛేదాయ. యద్వా కిమర్థం- కిం చేతసి కృత్వా. పుం
డరీకేత్యాది- హంత ఈదృశసౌందర్యం ప్రణయినా రామేణ న స్పృష్టమాసీదితి భావః ॥ తనిశ్లోకీ ॥ ౪ ॥ సురాణామిత్యాదిషు నిర్ధారణే షష్ఠీ. కా త్వం కస్య
సంబంధినీత్యర్థః ॥ రా ॥ విప్రకీర్ణమివోదకమిత్యతః పరం సురాణామితి శ్లోకః - అయముపరి ప్రమాదాల్లిఖితః ॥ ౫ ॥ ౭ ॥ కా త్వమితి ॥ హే కల్యాణి.
త్వం కా, అనిందితలోచనే త్వం కా భవసీతి యోజనా ॥ ౭½ ॥ కోపాద్వేతి ॥ వసిష్ఠం కోపయిత్వేత్యత్రాపి పతితా విబుధాలయాదిత్యనుషజ్యతే.

యా పరితో వీక్షమాణేత్యర్థః. శాఖామృగేంద్రస్య- సుగ్రీవస్య. యథోక్తకారం- ఆజ్ఞాకరం ॥ ౯ ॥ స్వప్న ఇతి ॥ ఇందుపూర్ణప్రతిమాననేన- పూ
ర్ణేందుప్రతిమాననేన ॥ ౧౦ ॥ రామేతి ॥ రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచింత్య తమేవ రామమేవ వాచా బ్రువతీ . తస్యానురూపాం చింతనస్య అభివదనస్య
చ అనురూపాం కథాం తథా శృణోమి. తమర్థం కథార్థం ఏవం ప్రపశ్యామి- ఏతదుక్తప్రకారేణైవ జానామీతి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తమర్థం వివృణో
తి- మనోరథస్స్యాదితి ॥ బుద్ధ్యా చింతయామి- తథా వితర్కయామి మనోరథో న భవతీతి విచారయామి. కిం కారణమితి చేత్. తస్య మనోరథస్య
రూపం- రూప్యతే నిరూప్యతే అనేనేతి రూపం ప్రాపకం. నాస్తి హి. కుతః- అయం వానరః సువ్యక్తరూపశ్చ మాం వదతి చ- తస్మాన్మనోరథో న భవత్యే
వేత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వాత్రింశస్సర్గః.

స ఇతి ॥ కృపణః- దీనః- సీతాదైన్యాత్ స్వయం కృపణ ఇత్యర్థః. అత్ర రాక్షసీనాం నిద్రాజాడ్యాత్ - త్రిజటాస్వప్నశ్రవణజన్యభయానంత
రమాత్మత్రాణాయ సీతైకశరణత్వేనోపేక్షణాచ్చ సీతాహనుమతోరయమప్రత్యూహస్సల్లాప ఇత్యనుసంధేయం. అస్యార్థస్య అష్టపంచాశస
ర్గే అంగదాగ్రే హనుమతైవ- తతస్తాస్సహితాస్సర్వా ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణత్వాదితి ॥ ౨ ॥ అథ లింగైరేవ సీతేతి నిశ్చిత్యాపి తన్ముఖేనైవ వాచయితుమజా
నన్నివ పృచ్ఛతి- కా న్విత్యాదినా ॥ ఇయం త్వం కాసి ॥ ౪ ॥ సురాణామితి ॥ యక్షాణాం కిన్నరాణాం. కా త్వం భవసి- కస్య సంబంధినీ భవసీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ కో

ల్యాణ్యరుంధతీ॥౮॥ కోను పుత్రః పితా భ్రాతా భర్తా వా తే సుమధ్యమే । అస్మాల్లోకాదముం లోకం గతం త్వమనుశోచ
సి॥౯॥ రోదనాదతినిశ్శ్వాసాద్భూమిసంస్పర్శనాదపి । న త్వాం దేవీమహం మన్యే రాజ్ఞస్సంజ్ఞావధారణాత్ ॥౧౦॥
వ్యంజనాని చ తే యాని లక్షణాని చ లక్షయే। మహిషీ భూమిపాలస్య రాజకన్యాసి మే మతా॥౧౧॥ రావణేన జనస్థానాద్బ
లాదపహృతా యది । సీతా త్వమసి భద్రం తే తన్మమాచక్ష్వ పృచ్ఛతః॥౧౨॥ యథా హి తవ వై దైన్యం రూపం చాప్యతిమా
నుషం॥ తపసా చాన్వితో వేషస్త్వం రామమహిషీ ధ్రువం॥౧౩॥ సా తస్య వచనం శ్రుత్వా రామకీర్తనహర్షితా॥ ఉవా
చ వాక్యం వైదేహీ హనుమంతం ద్రుమాశ్రితం॥౧౪॥ పృథివ్యాం రాజసింహానాం ముఖ్యస్య విదితాత్మనః । స్నుషా దశర
థస్యాహం శత్రుసైన్యప్రతాపినః॥౧౫॥ దుహితా జనకస్యాహం వైదేహస్య మహాత్మనః॥ సీతా చ నామ నామ్నాహం భా
ర్యా రామస్య ధీమతః॥౧౬॥ సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే॥ భుంజానా మానుషాన్భోగాన్సర్వకామస
మృద్ధినీ॥౧౭॥ తత్ర త్రయోదశే వర్షే రాజ్యే నేక్ష్వాకునందనం । అభిషేచయితుం రాజా సోపాధ్యాయః ప్రచక్రమే॥
౧౮॥ తస్మిన్సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే॥ కైకేయీ నామ భర్తారం దేవీ వచనమబ్రవీత్॥౧౯॥ న పిబేయం న
ఖాదేయం ప్రత్యహం మమ భోజనం॥ ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే॥౨౦॥ యత్తదుక్తం త్వయా వాక్యం
ప్రీత్యా నృపతిసత్తమ । తచ్చేన్న వితథం కార్యం వనం గచ్ఛతు రాఘవః ॥౨౧॥ స రాజా సత్యవాగ్దేవ్యా వరదానమనుస్మ
రన్ । ముమోహ వచనం శ్రుత్వా కైకేయ్యాః క్రూరమప్రియం ॥౨౨॥ తతస్తు స్థవిరో రాజా సత్యధర్మే వ్యవస్థితః ।
జ్యేష్ఠం యశస్వినం పుత్రం రుదన్రాజ్యమయాచత॥౨౩॥ స పితుర్వచనం శ్రీమానభిషేకాత్పరం ప్రియం॥ మనసా పూర్వ
మాసాద్య వాచా ప్రతిగృహీతవాన్ ॥౨౪॥ దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయాన్న బ్రూయాత్కించిదప్రియం । అపి జీవితహే
తోర్వా రామస్సత్యపరాక్రమః ॥౨౫॥ స విహాయోత్తరీయాణి మహార్హాణి మహాయశాః । విసృజ్య మనసా రాజ్యం
జనన్యై మాం సమాదిశత్ ॥౨౬॥ సాహం తస్యాగ్రతస్తూర్ణం ప్రస్థితా వనచారిణీ । న హి మే తేన హీనాయా వాస

నాసీత్యత్ర కాకురనుసంధేయా ॥౮॥ కోన్వితి ॥ అముం లోకం గతం - యమితి శేషః. పరలోకం గతం యం పుత్రం పితరం భ్రాతరం భర్తా
రం వాఽనుశోచసి స క ఇత్యర్థః- గతా త్వమిత్యపి పాఠః. అస్మాత్ స్వర్గాదముం మనుష్యలోకం గతా - యా త్వమనుశోచసి - తస్యా
స్తే కో వా పుత్రాదిరితి యోజనా ॥౯॥ రోదనాదితి ॥ దేవీం - దేవస్త్రియం. సంజ్ఞావధారణాత్ - సంజ్ఞాయతే అనయేతి సంజ్ఞా లక్ష
ణం- రాజలక్షణనిశ్చయాదిత్యర్థః॥౧౦॥ వ్యంజనానీతి॥ వ్యంజనాని- స్తనజఘనాదీని (వ్యంజనం తేమనే చిహ్నే శ్మశ్రుణ్యవయవేపి చేతి విశ్వః).
లక్షణాని- శుభావర్తరేఖాదిసాముద్రికలక్షణాని ॥౧౧॥౧౨॥ యథేతి॥ యథా - యాదృశం ॥౧౩॥ సేతి ॥ ద్రుమాశ్రితం - ద్రు
మమూలాశ్రితం- సోవతీర్యేతి ద్రుమావతరణస్య పూర్వముక్తత్వాత్. యద్వా- పూర్వమగ్రాదవతరణముక్తమితి జ్ఞేయం॥౧౪॥ పృథివ్యామితి॥
శత్రుసైన్యప్రతాపినః- శత్రుషు జీవత్సు న మే శ్వశురో జీవితవాన్ స చేదిదానీం వర్తేత కథమహమేతాదృశీమవస్థాం ప్రాప్నుయామితి భావః॥
౧౫॥ దుహితేతి॥ సీతా చ నామేత్యత్ర నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ॥౧౬॥ సమా ఇతి ॥ అహం- ఏతాదృశావస్థా అహం. తత్ర- మమ శ్వశురగృహే.
ద్వాదశ సమాః- ద్వాదశ సంవత్సరాన్- అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- తేనావిచ్ఛిన్నైకరూపభోగభోక్తృత్వముచ్యతే. మానుషానిత్యనేన
నాత్మనో మానుషత్వం స్వాభావికమితి సూచ్యతే. భోగాన్. భుంజానా- అనుభవంతీ. కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణాని స్రక్చందనాదీని,
తేషాం సమృద్ధిః సమృద్ధిః భావే నిష్ఠా- తదస్యా అస్తీతి సర్వకామసమృద్ధినీ *అత ఇనిఠనావితి ఇనిప్రత్యయః. అభవమితి శేషః॥౧౭॥ ౧౮॥ తస్మి
న్నితి॥ సంభ్రియమాణే- సంభారాన్ సంపాదయతి సతి. రాఘవస్యాభిషేచనే- రామాభిషేకనిమిత్తం. దేవీ- మహిషీ ॥౧౯॥ న పిబేయమితి॥
భుజ్యత ఇతి భోజనం ఖాద్యం పేయం చ - రామో యద్యభిషిచ్యతే తదా మమ సంబంధి యత్ భోజనం తన్న పిబేయం న ఖాదేయం. ఏషః- అయమభిషే
కః- జీవితస్యాంతశ్చ॥౨౦॥ యత్తదితి॥ తత్పూర్వోక్తం యద్వరదానరూపం వాక్యం తన్న వితథం కార్యం చేత్తదా రామో వనం గచ్ఛతు॥౨౧॥ స ఇ
తి॥ దేవ్యాస్సంబంధి స్వకృతం వరదానం స్మృత్వా కైకేయ్యాః వచనం శ్రుత్వా ముమోహ॥౨౩॥ స ఇతి॥ అభిషేకాత్పరం ప్రియం- పితుర్వచనం-
వివాసయాచనారూపం. పూర్వం మనసా ఆసాద్య అంగీకృత్య. అథ వాచా ప్రతిగృహీతవాన్- మనఃపూర్వకమంగీకృతవానిత్యర్థః॥౨౫॥ స ఇ
తి॥ ఉత్తరీయాణి- వాసాంసి. జనన్యై కౌసల్యాయై. మాం సమాదిశత్- తన్నికటే త్వయా స్థాతవ్యమిత్యుక్తవానిత్యర్థః ॥౨౬॥ సాహమి

తి॥ కా త్వం భవసి కల్యాణి త్వమనిందితలోచనే- హే కల్యాణి త్వం కా. అనిందితలోచనే త్వం కా భవసీతి వాక్యభేదేన యుష్మచ్ఛబ్దప్రయోగః తజ్జిజ్ఞా
సాతిశయద్యోతనార్థః ॥ వసిష్ఠం కోపయిత్వేత్యత్ర పతితా విబుధాలయాదిత్యనుషంగః ॥౮॥ కోన్వితి ॥ అముం లోకం పరలోకం గతం
త్వం అనుశోచసి కిం - యం కంచన బంధుమితి శేషః ॥౧౦॥ వ్యంజనానీతి ॥ వ్యంజనాని - సంస్థానవిశేషవిశిష్టతయా ఉత్తమస్త్రీత్వవ్యంజకా
ని స్తనజఘనాదీని. లక్షణాని- భాగ్యావేదనశుభరేఖాదీని॥౧౨॥ యథేతి॥ యథా- యాదృశం॥౧౩॥ సేతి॥ ద్రుమాశ్రితం- ద్రుమమూలా
శ్రితం- సోవతీర్య ద్రుమాదితి పూర్వముక్తత్వాత్ ॥౧౫॥ సీతా చ నామేతి నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ॥౧౬॥ సమా ఇతి॥ సమా ద్వాదశేత్యత్రన్యవ
సమితి శేషః॥౧౯॥ న పిబేయమితి॥ మమ భోజనమిత్యత్ర ప్రథమార్థే షష్ఠీ॥౨౦॥ యదితి॥ వాక్యం త్వముక్తం సర్వం కరిష్యామీతి శపథపూర్వకము

స్స్వర్గేఽపి రోచతే ॥ ౨౭ ॥ ప్రాగేవ తు మహాభాగస్సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః ॥ పూర్వజస్యానుయాత్రార్థే ద్రుమచీరైరలంకృతః ॥ ౨౮ ॥ తే వయం భర్తురాదేశం బహుమాన్య దృఢవ్రతాః॥ ప్రవిష్టాస్స్మ పురాదృష్టం వనం గంభీరదర్శనమ్॥ ౨౯॥ వసతో దండకారణ్యే తస్యాహమమితౌజసః ॥ రక్షసాపహృతా భార్యా రావణేన దురాత్మనా ॥ ౩౦॥ ద్వౌ మాసౌ తేన మే కాలో జీవితానుగ్రహః కృతః ॥ ఊర్ధ్వం ద్వాభ్యాం తు మాసాభ్యాం తతస్త్యక్ష్యామి జీవితమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః ***************** తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్ హరియూథపః । దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాస్సాంత్వముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అహం రామస్య సందేశాద్దేవి దూతస్తవాగతః। వైదేహి కుశలీ రామస్త్వాం చ కౌశలమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ యో బ్రాహ్మమస్త్రం వేదాంశ్చ వేద వేదవిదాం వరః। స త్వాం దాశరథీ రామో దేవి కౌశలమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా భర్తుస్తేఽనుచరః ప్రియః । కృతవాన్ శోకసంతప్తశ్శిరసా తేఽభివాదనమ్॥ ౪॥ సా తయోః కుశలం దేవీ నిశమ్య నరసింహయోః । ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ హనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మా । ఏతి జీవంతమానందో నరం వర్షశతాదపి॥ ౬॥ తయా సమాగతే తస్మిన్ ప్రీతిరుత్పాదితాద్భుతా । పరస్పరేణ చాలాపం విశ్వస్తౌ తౌ ప్రచక్రతుః ॥ ౭ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్ హరియూథపః । సీతాయాశ్శోకదీనాయాస్సమీపముపచక్రమే॥ ౮ ॥ యథా యథా సమీపం స హనుమానుపసర్పతి। తథా తథా రావణం సా తం సీతా పరిశంకతే॥ ౯॥ అహో ధిగ్దుష్కృతమిదం కథితం హి యదస్య మే । రూపాంతరమ

తి॥ అగ్రతః ప్రస్థానే హేతుమాహ- నహీతి॥ ౨౭॥ ప్రాగేవేతి ॥ ప్రాగేవ- యద్యపి రామానంతరమేవ లక్ష్మణేన ద్రుమచీరాదిస్వీకారః- తథాపి తస్య త్వరాతిశయవ్యంజనాయ తథోక్తిః. మహాభాగః- అహం సర్వం కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానుసారేణ సర్వవిధకైంకర్యకరణోచితాభిషేకవిఘ్నహేతుభాగ్యసంపన్నః. సౌమిత్రిః- సృష్టస్త్వం వనవాసాయేత్యుక్తవత్యాః గర్భే సంజాతః. మిత్రనందనః- సలక్ష్మణస్య సర్వవిధకైంకర్యకరణే తత్సానుకూలైరభినందనీయః. పూర్వజస్యేత్యాది - రామకైంకర్యానుయాపత్వేన ద్రుమచీరాదీనామలంకరణత్వమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ తే వయమితి ॥ పురాదృష్టం- పూర్వమదృష్టం. అత్ర గంభీరశబ్దేన దుష్ప్రవేశత్వం, దర్శనశబ్దేన స్వరూపముచ్యతే ॥ ౨౯॥ ౩౦॥ ద్వావితి॥ ద్వౌ మాసౌ- ద్విమాసరూపః కాలః. మే జీవితానుగ్రహః- జీవితానుగ్రాహకః- జీవితధారణానుకూలః కృతః. త్యక్ష్యామి- స్వయమేవేతి భావః ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయస్త్రింశస్సర్గః. *************
తస్యా ఇత్యాది॥ దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాః- ఉత్తరోత్తరం దుఃఖం ప్రాప్తాయాః॥౧॥ అహమితి॥ తవ దూతః- త్వాం ప్రతి ప్రేషితో దూతః॥౨॥ య ఇతి॥ వేద- వేత్తి. వేదవిదాం- వేదార్థజ్ఞానవతాం॥౪॥ సేతి॥ ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ- ప్రీత్యా పులకితసర్వాంగీ॥౫॥ దుఃఖబాహుళ్యేపి రామదర్శనప్రత్యాశయా కృచ్ఛ్రేణ జీవంత్యాః దేవ్యాః జీవనఫలస్య లబ్ధత్వాత్ తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి - కల్యాణీతి ॥ కల్యాణీ- సత్యార్థా. మా ప్రతిభాతి- మాం ప్రతిభాతి. వర్షశతాదపీత్యం తేఽపి కరణం బోధ్యం॥ ౬॥ తయేతి ॥ తయా- సీతయా. తస్మిన్- హనుమద్విషయే. అద్భుతా ప్రీతిరుత్పాదితా. పరస్పరేణేత్యాదికం వక్ష్యమాణస్య సర్గస్య సంగ్రహః॥ ౭॥ తస్యా ఇతి॥ ఉపచక్రమే- గంతుమితి శేషః- ప్రాపేతి చార్థః॥ ౮॥ యథా యథేతి॥ రావణం పరిశంకతే- రామకుశలకథనేన సంజాతరావణమాయాస్మరణాత్ పునశ్శంకితవతీత్యర్థః॥ ౯॥ అహో ఇతి॥ మే- మయా. అస్య పురతః యత్కథితం తత్-దుష్కృతం- అనుచితం కృతం. ఇదం అనాలోచ్య కథనం ధిక్. అహో ఇతి ఖేదే. ఖేదహేతుమాహ. రూపాంతరమితి. ప్రత్య

క్షమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ స ఇతి॥ ఉత్తరీయాణి- వాసాంసీత్యర్థః॥ ౨౮॥ తే వయమితి॥ పురా- అదృష్టమితి చ్ఛేదః॥౩౦॥ ద్వావితి॥ జీవితానుగ్రహః- జీవితాభ్యనుజ్ఞా. త్యక్ష్యామి జీవితం రావణేత్యాదిశేషః ఇతి భావః ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ********************************
తస్యా ఇతి॥ దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాః. సంతతదుఃఖాభిభూతాయా ఇత్యర్థః॥౧॥ అహమితి॥ తవాగతః- సమీపమితి శేషః॥౨॥ బ్రాహ్మమస్త్రం యో వేద- అనేన సర్వాస్త్రపారగత్వముక్తం. తదస్త్రస్వామినః బ్రహ్మణః సర్వజగత్సమష్టిత్వవత్ తదస్త్రస్యాపి సర్వాస్త్రసమష్టిత్వాత్. వేదాంశ్చేత్యనేన సర్వకర్మమార్గపారగత్వం వేదవిదాం వర ఇత్యనేన జ్ఞానమార్గపారగత్వముక్తం॥ ౩ ॥ ౪॥ సేతి॥ ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ- పులకితసర్వగాత్రీ॥ ౫॥ జీవితహారిదుఃఖబాహుళ్యేపి రామదర్శనప్రత్యాశయా కృచ్ఛ్రేణ జీవంత్యా దేవ్యా జీవనఫలస్య లబ్ధత్వాత్ తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి॥ కల్యాణీతి॥ జీవంతం నరం. వర్షశతాదపి- వర్షశతమధ్యే వా. ఆనంద ఏతీతి ఇయం లౌకికీ గాథా జనవార్తా. మా- మాం ప్రతి. కల్యాణీ- సత్యార్థా ప్రతిభాతి. బతేతి హర్షే॥ ౬ ॥ తయేతి ॥ సమాగతే తస్మిన్ హనుమతి. తయా- కల్యాణీ బతేత్యాదివదంత్యా దేవ్యా. అద్భుతా ప్రీతిరుత్పాదితేతి సంబంధః॥ ౭॥ తస్యా ఇతి ॥ సమీపముపచక్రమే- గంతుమితి శేషః॥ ౮॥ ౯॥ రామకుశలకథనేన సంజాతవిశ్వాసాపి రావణమాయాబాహుళ్యం స్మృత్వా పునరవిశ్వాసం త్యాహ॥ అహో ఇతి॥ మే అస్య పురతః యత్కథితం కథనం. తద్దుష్కృతం అనుచితం కృతం. ఇదమనాలోచ్య కథనం ధిక్. అహో ఇతి ఖేదే॥ ఖేదహేతుమాహ ॥ రూపాంతరమితి ॥ యః పూర్వం మాయయా మాముపాహరత్- స ఏవాయం రావణః

ముపాగమ్యసపవాయంహి రావణః॥ ౧౦ ॥ తామశోకస్యశాఖాంసావిముక్త్వాశోకకర్శితా । తస్యామేవానవద్యాంగీ ధరణ్యాంసముపావిశత్ ।౧౧॥ హనుమానపిదుఃఖార్తాంతాందృష్ట్వాభయమోహితామ్ । అవందతమహాబాహుస్తతస్తాంజనకాత్మజాం ॥ సాచైనంభయవిత్రస్తాభూయోనైవాభ్యుదైక్షత॥ ౧౨॥ తందృష్ట్వావందమానంతుసీతాశశిభాననా ॥ అబ్రవీద్దీర్ఘముచ్ఛ్వస్యవానరంమధురస్వరా ॥ ౧౩॥ మాయాంప్రవిష్టోమాయావీయదిత్వంరావణస్స్వయం ॥ ఉత్పాదయసిమేభూయస్సంతాపంతన్నశోభనం ॥ ౧౪॥ స్వంపరిత్యజ్యరూపంయఃపరివ్రాజకరూపధృత్ ॥ జనస్థానేమయాదృష్టస్త్వంసఏవాసిరావణః ॥ ౧౫॥ ఉపవాసకృశాందీనాంకామరూపనిశాచర ॥ సంతాపయసిమాంభూయస్సంతప్తాంతన్నశోభనం॥ ౧౬॥ అథవానైతదేవంహియన్మయాపరిశంకితం ॥ మనసోహిమమప్రీతిరుత్పన్నాతవదర్శనాత్ ॥ ౧౭॥ యదిరామస్యదూతస్త్వమాగతోభద్రమస్తుతే ॥ పృచ్ఛామిత్వాంహరిశ్రేష్ఠప్రియారామకథాహిమే । గుణాన్రామస్యకథయప్రియస్యమమవానర ॥ చిత్తంహరసిమేసౌమ్యనదీకూలంయథారయః॥ ౧౮॥ అహోస్వప్నస్యసుఖతాయాహమేవంచిరాహృతా ॥ ప్రేషితంనామపశ్యామిరాఘవేణవనౌకసం॥౨౦॥ స్వప్నేపియద్యహంవీరంరాఘవంసహలక్ష్మణం ॥ పశ్యేయంనావసీదేయంస్వప్నోపిమమమత్సరీ॥ ౨౧॥ నాహంస్వప్నమిమంమన్యేస్వప్నేదృష్ట్వాహివానరం॥ నశక్యోభ్యుదయఃప్రాప్తుంప్రాప్తశ్చాభ్యుదయోమమ॥ ౨౨॥ కిన్నుస్యాచ్చిత్తమోహోయంభవేద్వాతగతిస్త్వియం ॥ ఉన్మాదజోవికారోవాస్యాదియంమృగతృష్ణికా॥ ౨౩॥ అథవానా

తఇతిశేషః॥ ౧౦॥ తామశోకస్యేతి ॥ యద్యపిపూర్వంశింశుపాశాఖావలంబనముక్తం- తథాపిశింశుపాశాఖాఅశోకసంవలితేతిక్వచిచ్ఛింశుపేత్యుచ్యతేక్వచిదశోకఇతి- అతోనకశ్చిద్దోషః॥ ౧౧॥ హనుమానితి॥ భయవిత్రస్తాభయహేతునావిత్రస్తా॥ ౧౩॥ మాయామితి॥ మాయావీస్వతఏవమాయావాన్ ॥అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితివినిప్రత్యయః. ఇదానీంమాయాంప్రవిష్టఃఆశ్రితః. స్వయంరావణస్సన్ మమసంతాపముత్పాదయసీతియది- ఉత్పాదయసీతియత్. తత్సంతాపోత్పాదనం. తేనశోభనం- తవాప్యభీష్టవిరహసంతాపోభవిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౬॥హనుమంతంరావణమాశంక్యతజ్జనితమనఃప్రసాదమాలోచ్యతాంశంకాంనిరాచష్టే- అథవేతి ॥ మయాయత్ పరిశంకితం. ఏతన్నైవంహినైనమేవ. కుతఇత్యతఆహ- మనసఇతి॥౧౭॥ ౧౮॥ ఇహ రామదూతాగమనమత్యంతాసంభావితమితిమత్వాపునర్వ్యామోహాశంకతే- అహోఇత్యాదినా ॥ ౨౦॥ స్వప్నేపీతి॥ స్వప్నేపియద్యహంవీరం- రాక్షసీమధ్యవాసకృతంధుఃఖంస్వప్నదృష్టోపినివర్తయితుంక్షమఇతివీర్యాతిశయోక్తిః. రాఘవంసహలక్ష్మణం - విశ్లేషదశాయాముభయోర్దర్శనాత్ స్వప్నదశాయామప్యుభయోర్దర్శనంభవేత్ . యద్వాతదానీముభయోర్విశ్లేషాత్కింపరస్పరసంయుక్తానవేత్యతిశంకతే.పశ్యేయంనావసీదేయం-ఏవముభయోస్స్వప్నేదర్శనేపిమహద్దుఃఖంనివర్తేత-కథంచిజ్జీవితంధారయేయం-స్వప్నోపిమమమత్సరీ. మద్దశాంవిజ్ఞాయరామఇవస్వప్నోపిమయిమాత్సర్యంకరోతి॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ఏవంయథార్థస్వప్నపక్షౌనిరస్యప్రశ్నశ్చతురోవిభ్రమపక్షానుత్ప్రేక్షతే॥ కిన్నుస్యాదితి॥ చిత్తమోహః- రామక్షేమవార్తాశ్రవణకుతూహలకందళితనిరంతరచింతాసంతతిపరిణతివిశేషరూపఃకోపిమనసోవిభ్రమఇత్యర్థః. అసత్యవృత్తసంకల్పోవా. వాతగతిః- ఉపవాసాదిప్రయుక్తధాతుక్షోభజోవాతవికారరూపోభ్రమః- తదధ్యారోపోవా యథార్థరూపస్యవానరత్వగుణాంశపుంజరూపవిశేషోధ్యారోపః. ఉన్మాదజోవికారోవా- ఉన్మాదోనామవిరహిణాంకశ్చిదవస్థావిశేషః- తజ్జన్యోవికారోభ్రమః. మృగతృష్ణికా- అన్యస్యాన్యరూపేణావభాసః. చిత్తమోహోన్మాదావప్రకృతిస్థప్రతిభాసవిశేషౌ - వాతగతిమృగతృష్ణికేతు ప్రకృతిస్థప్రతిభాసవిశేషౌ॥ ౨౩॥అనంతరోక్తచతుష్టయంనిరాకరోతి-అథవేత్యాదినా॥ అథవా-అయంవానరతద్భాషణాదిప్రతిభాసః. ఉన్మాదోన. మోహోప్యున్మాదలక్షణః-ఉన్మాదస్యలక్షణమివ-లక్షణంయస్యసతథోక్తః. అతః ఉన్మాదనిరాకరణేనైవసోపినిరాకృతఇత్యర్థః. అనయోర్నిరాకరణమి

తేతిశేషః॥ ౧౦॥ తామితి॥ అశోకస్య-అశోకవనస్థశింశుపావృక్షస్యేత్యర్థః॥౧౧॥తి॥ తాం- ధరణ్యుపవిష్టాం రూపాంతరముపాగమ్యనర్తతఇతిశేషః॥ ౧౧॥ తామితి॥ అవందత-నమస్కృతవాన్. ఏనందృష్ట్వాభయసంత్రస్తాభూయఃపునరేనంనాపశ్యత్॥ ౧౨॥ ౧౬॥ ఏవంరావణదౌరాత్మ్యాత్ హనుమంతంరావణమాశంక్య తద్దర్శనజనితమనఃప్రసాదమాలోచ్య తాంశంకాంనిరాచష్టే ॥ అథవేతి ॥ మయాయత్పరిశంకితం. ఏతన్నైవంహినైవమేవ. కుతః. మనసఇతి ॥ ౧౮॥ ఇహరామదూతాగమనమత్యంతాసంభావితమితిమత్వా పునర్వ్యామోహాశంకతే ॥ అహోఇత్యాదినా॥ ౨౨॥ ఏవంయథార్థస్వప్నపక్షౌనిరస్య-పునశ్చతురోవిభ్రమపక్షానుత్ప్రేక్షతే॥ కిన్నిత్యాది॥ చిత్తమోహః- నిరంతరరామధ్యానజనితతత్ప్రేషితదూతదర్శనసంభాషణాదివిషయోభ్రమః. వాతగతిః-ఉపవాసాదిప్రయుక్తధాతుక్షోభజాతవికారరూపోభ్రమఇత్యర్థః. ఉన్మాదజోవికారః-ఉన్మాదోనామవిరహిణాంకశ్చిదవస్థావిశేషః. మృగతృష్ణికా-సర్వశరీరిసాధారణోదేశకాలవిశేషజన్యశ్చాక్షుషోభ్రమఇత్యర్థః॥ ౨౩॥బాధారాహిత్యేనభ్రమచతుష్టయపక్షంనిరాచష్టే॥ అథవేతి॥ అయంవానరఃతద్భాషణాదిప్రతిభాసఃఉన్మాదోనభవతి. మోహోప్యున్మాదలక్షణః- ఉన్మాదస్యలక్షణమివలక్షణంయస్యమోహస్యసతథోక్తః-అతఉన్మాదనిరాకరణేనైవమోహోపినిరాకృతః-ఉన్మాదమోహయోర్నిరాకరణేన చిత్తమోహమృగతృష్ణికయోర్నిరాకరణంకృతమితిద్రష్టవ్యం.సర్వేపిపక్షాఃఉన్మాదప్రాయాఏవ-భ్రమత్వావిశేషాదితిభావః. కుతః అతఆహ-

యమున్మాదో మోహోఽప్యున్మాదలక్షణః॥ సంబుధ్యే చాహమాత్మానమిమం చాపి వనౌకసం॥ ౨౪॥ ఇత్యేవం బహుధా
సీతా సంప్రధార్య బలాబలం ॥ రక్షసాం కామరూపత్వాన్మేనే తం రాక్షసాధిపం ॥ ౨౫॥ ఏతాం బుద్ధిం తదా కృత్వా సీ
తా సా తనుమధ్యమా॥ న ప్రతివ్యాజహారాథ వానరం జనకాత్మజా ॥ ౨౬॥ సీతాయాశ్చింతితం బుద్ధ్వా హనుమాన్మారు
తాత్మజః ॥ శ్రోత్రానుకూలైర్వచనైస్తదా తాం సంప్రహర్షయత్ । ౨౭॥ ఆదిత్య ఇవ తేజస్వీ లోకకాంతశ్శశీ య
థా॥ రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవో వైశ్రవణో యథా విక్రమేణోపపన్నశ్చ యథా విష్ణుర్మహాయశాః ॥ సత్యవాదీ
మధురవాగ్దేవో వాచస్పతిర్యథా । రూపవాన్సుభగశ్శ్రీమాన్కందర్ప ఇవ మూర్తిమాన్॥ స్థానక్రోధః ప్రహర్తా చ శ్రే
ష్ఠో లోకే మహారథః॥ ౩౦॥ బాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధో యస్య లోకో మహాత్మనః ॥ అపకృష్యాశ్రమపదాన్మృగరూపే
ణ రాఘవం॥ శూన్యే యేనాపనీతాసి తస్య ద్రక్ష్యసి యత్ఫలం॥ ౩౨॥ నచిరాద్రావణం సంఖ్యే యో వధిష్యతి వీర్యవాన్ । రో
షప్రముక్తైరిషుభిర్జ్వలద్భిరివ పావకైః ॥ తేనాహం ప్రేషితో దూతస్త్వత్సకాశమిహాగతః ॥ ౩౩॥ త్వద్వియోగేన
దుఃఖార్తస్స త్వాం కౌశలమబ్రవీత్ ॥ లక్ష్మణశ్చ మహాతేజాస్సుమిత్రానందవర్ధనః । అభివాద్య మహాబాహుస్స త్వాం
కౌశలమబ్రవీత్ ॥ ౩౫॥ రామస్య చ సఖా దేవి సుగ్రీవో నామ వానరః । రాజా వానరముఖ్యానాం స త్వాం కౌశలమబ్ర
వీత్॥ నిత్యం స్మరతి రామస్త్వాం ససుగ్రీవస్సలక్ష్మణః । దిష్ట్యా జీవసి వైదేహి రాక్షసీవశమాగతా ॥ ౩౭॥ నచిరాద్ద్రక్ష్య
సే రామం లక్ష్మణం చ మహాబలం । మధ్యే వానరకోటీనాం సుగ్రీవం చామితౌజసం ॥ ౩౮॥ అహం సుగ్రీవసచివో హనుమా
న్నామ వానరః॥ ప్రవిష్టో నగరీం లంకాం లంఘయిత్వా మహోదధిం॥ ౩౯॥ కృత్వా మూర్ధ్ని పదన్యాసం రావణస్య దురా
త్మనః॥ త్వాం ద్రష్టుముపయాతోఽహం సమాశ్రిత్య పరాక్రమం॥ ౪౦॥ నాహమస్మి తథా దేవి యథా మామవగచ్ఛసి । విశం
కా త్యజ్యతామేషా శ్రద్ధత్స్వ వదతో మమ॥ ౪౧॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-చతుస్త్రింశస్సర్గః.**************
తాం తు రామకథాం శ్రుత్వా వైదేహీ వానరర్షభాత్ । ఉవాచ వచనం సాంత్వమిదం మధురయా గిరా॥ ౧॥ క్వ
తే రామేణ సంసర్గః కథం జానాసి లక్ష్మణం । వానరాణాం నరాణాం చ కథమాసీత్సమాగమః॥ ౨॥ యాని రామస్య లింగాని
లక్ష్మణస్య చ వానర। తాని భూయస్సమాచక్ష్వ న మాం శోకస్సమావిశేత్ ॥ ౩ ॥ కీదృశం తస్య సంస్థానం రూపం రామస్య
కీదృశం। కథమూరూ కథం బాహూ లక్ష్మణస్య చ శంస మే ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తస్తు వైదేహ్యా హనుమాన్మారుతాత్మజః । తతో
రామం యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥ ౫ ॥ జానంతీ బత దిష్ట్యా మాం వైదేహి పరిపృచ్ఛసి । భర్తుః కమలపత్రా

తకపట ఉద్వ్యయని రాకరణస్యోపలక్షణం. మత ఇత్యత ఆహ- సంబుధ్య ఇతి. అహం ఆత్మానమిమం వనౌకసం చాపి సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి. ౨౪॥ ఇత్యే
వమితి॥ బలాబలం- మోహత్వాదీనామబలత్వం రావణత్వస్య బలవత్త్వం చ॥ ౨౫॥ సీతాయా ఇతి॥ సంప్రహర్షయత్ సంప్రాహర్షయత్॥ ౨౭॥ ఆదిత్య
ఇత్యాది. రాజేతి- కుబేరస్య సర్వలోకరాజత్వం [illegible] రాజాధిరాజాయ ప్రసహ్యసాహినే నమో వయం వైశ్రవణాయ కుర్మహ ఇతి। సత్యమధురవా
క్త్వం బృహస్పతేర్వాచస్పతిత్వాదేవ. రూపవాన్- సౌందర్యవాన్. సుభగః- రమణీయః. శ్రీమాన్- కాంతిమాన్. [illegible] స్థానే క్రోధో యస్య
స్థానక్రోధః. ప్రహర్తా- క్రోధవిషయే ప్రహర్తా. ఆదిత్య ఇవేత్యాదినా ఉక్తైస్త్రిశేషణైర్విశిష్టో రామ ఇతి యోజ్యం। బాహుచ్ఛాయామిత్యా
దిః లోకః మహాత్మనో యస్య బాహుచ్ఛాయాం అవష్టబ్ధః ఆశ్రితః. తం మృగరూపేణ ప్రశస్తమృగేణ హేతునా- ఆశ్రమపదాదపకృష్య శూన్యే యేనా
పనీతాసి తస్య రావణస్య యత్ఫలం మరణరూపం- ద్రక్ష్యసీతి యోజనా- యద్వా బాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధో యస్య లోకో మహాత్మనః అసావాదిత్య ఇ
వ తేజస్వీత్యేవం యోజనా॥ ౩౨-౪౦॥ నాహమితి॥ వంచనార్థం పరిగృహీతవేష ఇతి మాం యథావగచ్ఛసి తథా నాస్మీత్యర్థః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే
శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్త్రింశస్సర్గః. ********************
తాం త్వితి॥ ౧॥ [illegible]॥ గురుకులవాసయోగ్యానాం వానరాణాం వనస్థశిష్యాణాం చ ఈదృశసమాగమః- కథం- జాతః- శాస్త్రప్రశస్యా
నామేవ గురుకులవాసయోగ్యత్వాత్ ॥ ౨॥ యానీతి. లింగాని- చిహ్నాని ॥ ౩ ॥ కీదృశమితి॥ సంస్థానం- అవయవసన్నివేశః. రూపం- ఆకారః
వర్ణః కాంతిర్వా ॥ ౪-౫॥ జానంతీత్యాది ॥ బతేత్యామంత్రణే. జానంతీ త్వం దిష్ట్యా మాం పరిపృచ్ఛసీతి సంబంధః. లక్షితాని- త్వయా దృష్టాని.

సంబుధ్య ఇతి॥ యతః- అహమాత్మానమిమం వనౌకసం చాపి సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి- నిబాధం జానామీత్యర్థః ॥ ౨౪॥ ఇత్యేవమితి॥ బలాబ
లం- బలం రక్షసాం కామరూపధారణం బలం, అబలం రామదూతస్యాపి వానరస్యాతిగమనాసామర్థ్యమబలం. సంప్రధార్యేత్యర్థః ॥ ౨౬॥
స్థానేతి॥ స్థానక్రోధః- స్థానే క్రోధనీయే విషయే క్రోధో యస్య సః॥ ౩౦॥ బాహ్వితి॥ యస్య బాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధః ఆశ్రితో లోకః- తం రాఘ
వం మృగరూపేణ ఆశ్రమాదపకృష్య- శూన్యే యేన రావణేనాపనీతాసి- తస్య రావణస్య యత్ఫలం మరణరూపం- తత్ ద్రక్ష్యసీతి యోజనా॥ ౪౦॥ నాహ
మస్మీతి॥ నాహం మాయావీ- వానరోఽస్మీత్యర్థః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః.
తి॥ తాం త్వితి॥ ఆదిత్య ఇవేత్యాదికాం॥ ౧॥ ౨॥ యానీతి॥ యాని లింగాని- చిహ్నాని॥ ౩॥ కీదృశమితి॥ సంస్థానం- అవయవసన్నివేశః. రూపం-

క్షి సంస్థానం లక్ష్మణస్య చ ॥ యాని రామస్య చిహ్నాని లక్ష్మణస్య చ యాని వై । లక్షితాని విశాలాక్షి వదతశ్శృణు తాని మే ॥ ౭ ॥ రామః కమలపత్రాక్షస్సర్వసత్త్వమనోహరః । రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతో జనకాత్మజే ॥ (౮) తేజసాదిత్యసంకాశః క్షమయా పృథివీసమః । బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా యశసా వాసవోపమః ॥ రక్షితా జీవలోకస్య స్వజనస్యాభిరక్షితా । రక్షితా స్వస్య వృత్తస్య ధర్మస్య చ పరంతపః ॥ రామో భామిని లోకస్య చాతుర్వర్ణ్యస్య రక్షితా । మర్యాదానాం చ లోకస్య కర్తా కారయితా చ సః ॥ అర్చిష్మానర్చితోత్యర్థం బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః । సాధూనాముపకారజ్ఞః ప్రచారజ్ఞశ్చ కర్మణామ్ ॥ రాజవిద్యావినీతశ్చ బ్రాహ్మణానాముపాసితా । శ్రుతవాన్ శీలసంపన్నో వినీతశ్చ పరంతపః ॥ యజుర్వేదవినీతశ్చ వేదవిద్భిస్సుపూజితః । ధనుర్వేదే చ వేదేషు వేదాంగేషు చ నిష్ఠితః ॥ విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవశ్శుభాననః । గూఢజత్రుస్సుతామ్రాక్షో రామో దేవి జనైశ్శ్రుతః ॥ దుందుభిస్వననిర్ఘోషస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్ । సమస్సువిభక్తాంగో వర్ణం శ్యామం సమాశ్రితః ॥ (౧౬) త్రిస్థిరస్త్రిప్రలంబశ్చ త్రిసమస్త్రిషు చోన్నతః । త్రితామ్ర

మే-మత్తః ॥ ౭ ॥ రామ ఇతి ॥ రామః-సర్వాంగసుందరః. కమలపత్రాక్షః-కాంతిప్రవాహే ఆవర్త ఇవ అత్యంతమాకర్షకనయనశోభః. తాదృశనయనసౌందర్యసీమాభూమిమాహ - సర్వసత్త్వమనోహరః-తిర్యగ్జాతితయా విటపాద్విటపం ప్లవతో మమాపి చిత్తాపహారకః- అవిశేషజ్ఞస్యాపి మనోహర ఇత్యర్థః. రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః-రూపమిత్యేతద్విగ్రహగుణానాముపలక్షణం దాక్షిణ్యమిత్యాత్మగుణానాముపలక్షణం-దేహగుణైరాత్మగుణైశ్చాన్యూన ఇత్యర్థః. సంపన్నః ప్రసూతః-ఇదం సర్వం నాగంతుకం కింతు ఔత్పత్తికమిత్యర్థః. అత్యుత్కటం వదసి-కిమేవంవిధో పరోప్యస్తి న వేత్యపేక్షాయామాహ. జనకాత్మజ ఇతి. భవతీ చ తాదృశీత్యర్థః ॥ తనిశ్లోకీ ॥ రామస్సర్వాంగసుందర ఇత్యర్థః. కమలపత్రాక్షః సౌందర్యప్రవాహమజ్జతామావర్తవదాకర్షకనయనశోభావాన్. నయనశోభాయా అవధిః క ఇత్యపేక్షాయామాహ- సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి. తిర్యగ్జాతీయత్వేన శాఖాచంక్రమణపరస్య వానరాత్మజస్యాపి మనోహరత్వేన సర్వజనమనోహరః. రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతః-స్వాభావికానవధికదివ్యదేహగుణగణః. జనకాత్మజే త్వమేవ తత్సదృశీ వక్తుం శక్యా నాన్యేత్యర్థః. యద్వా రమయతీతి రమంతే యోగిన ఇతి చ రామః. రామత్వమేవాహ-కమలపత్రాక్ష ఇతి. అథవా రామస్సౌందర్యప్రవాహభూతః. కమలపత్రాక్షః ప్రవాహే ఆవర్తాయమానశ్రీనయనః తేన హృదయాకర్షకత్వం వ్యంజితం. తచ్చ సకలజంతుసాధారణమిత్యాహ-సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి. తత్ర వానరజాతీయమచ్చిత్తాకర్షణమేవ ప్రమాణమితి ధ్వన్యతే. స్వరూపవిగ్రహగుణైః సకలజంతుమనోహరత్వం జన్మసిద్ధమిత్యాహ-రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇతి. తర్హి ఏవంవిధః పుమాన్ విద్యతే కిమితి చేన్నేత్యాహ. జనకాత్మజ ఇతి-తుల్యశీలేత్యాదినా భవత్యేవ ప్రసిద్ధా న పుమాన్ కశ్చిదితి భావః (౮) సంగ్రహేణోక్తాన్ గుణాన్ వివృణోతి-తేజసేత్యాదినా ॥ బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః-గృహస్థస్యాస్య బ్రహ్మచర్యం నామ ఋతోరన్యత్ర స్త్రీసంగమత్యాగః-తదాహ మనుః ॥ షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్ । బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వివర్జయేత్. ప్రచారజ్ఞః-ప్రయోగజ్ఞః-ఐహికాముష్మికాణాం కర్మణాం ప్రచారం గతిం హేతుఫలభావవ్యవస్థాం తత్త్వతో జానాతీత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః. రాజవిద్యావినీతశ్చ-చతస్రో రాజవిద్యాః ॥ ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ । ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవ ఇత్యుక్తాః, తాసు వినీతః శిక్షితః. శ్రుతవాన్-అవధృతవాన్. శీలసంపన్నః-సదాచారసంపన్నః. పూర్వం యజ్ఞాదికర్మాసక్తత్వముక్తమితి న పునరుక్తిః. వేదేషు- యజుర్వ్యతిరిక్తవేదేషు- అనేన స్వస్య యజుర్వేదత్వం సూచితం. ఏవమాత్మగుణానభిధాయ విగ్రహగుణానాశాస్తే-విపులాంస ఇత్యాదినా. గూఢజత్రుః-అస్పష్టభుజసంధ్యస్థిః. సమః-అన్యూనాతిరిక్తదేహప్రమాణః (౧౬) త్రిస్థిర ఇతి-త్రిషు స్థానేషు స్థిరః-తథోక్తం సాముద్రికే ॥ ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృపతేస్స్థిరా ఇతి । త్రిప్రలంబః-త్రిషు ప్రలంబః ॥ దీర్ఘభ్రూర్బాహుముష్కస్తు చిరజీవీ ధనీ నర ఇతి వచనాత్ । అన్యత్ర తు ॥ త్రయశ్చ యస్య విద్యంతే ప్రలంబా మేఢ్రబాహవ ఇతి. త్రిసమః-త్రిషు సమః ॥ కేశాగ్రం వృషణం జానుసమా యస్య స భూపతిరితి వచనాత్. త్రిషు చోన్నతః-తదాహ వరాహమిహిరః ॥ ఉన్నతకుక్షిః క్షితిపః పరిమండలోన్నతనాభయః క్షితిపాః । హృదయం నవేపనం పృథుసమోన్నతం మాంసళం చ నృపతీనామితి. త్రితామ్రః-త్రిషు తామ్రః ॥ శ్లిష్టాంగుళీ సుచిరతామ్రనఖౌ సుపార్ష్ణీ పాదౌ కరౌ నవ సురక్తనఖాత్మరేఖావితి వచనాత్ ॥ నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలైస్తామ్రైస్త్రిభిస్సుఖీతి చ ॥ త్రి

ఆకారః ॥ ౫ ॥ జానంతీతి ॥ బతేత్యామంత్రణే. మాం రామదూత ఇతి జానంతీ సతీ-దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన పరిపృచ్ఛసీతి యోజనా ॥ యానీతి ॥ లక్షితాని- త్వయా దృష్టాని. మే-మత్తః ॥ ౭ ॥ రామ ఇతి ॥ రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః-రూపమిత్యేతద్విగ్రహగుణానాముపలక్షణం. ప్రసూత ఇత్యనేన గుణానాముత్పత్తిసిద్ధత్వమవగమ్యతే (౮) సంగ్రహేణోక్తాన్ గుణాన్వివృణోతి ॥ తేజసేత్యాదినా ॥ అర్చిష్మానితి ॥ అర్చితస్సద్భిరితి శేషః. బ్రహ్మచర్యవ్రతేనోదితః-తత్ర ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ప్రచారజ్ఞః-ప్రయోగజ్ఞః ॥ యజురితి ॥ యజుర్వేదవినీతః-తస్మిన్ రత ఇత్యర్థః ॥ పూర్వమాత్మగుణానభిధాయ ఇదానీం విగ్రహగుణానాహ-విపులాంస ఇత్యాదినా ॥ దుందుభీతి ॥ సమః-అన్యూనాతిరిక్తదేహప్రమాణః (౧౬) త్రిస్థిర ఇత్యాది ॥ త్రిస్థిరః-త్రిషు స్థానేషు స్థిరః-తదుక్తం ॥ ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృపతేః స్థిరా ఇతి. త్రిప్రలంబః-తదుక్తం ॥ ప్రలంబా యస్య స ధనీ త్రయో భ్రూముష్కబాహవ ఇతి. ముష్కః వృషణః. త్రిసమః త్రిషు సమః-తదుక్తం- కేశాగ్రం వృషణం జానుసమం యస్య స భూపతిరితి ॥ త్రిషు చోన్నతః-తదుక్తం ॥ నాభ్యంతః కుక్షి వక్షోభిరున్నతః క్షితిపో భవేదితి. త్రితామ్రః-తదుక్తం ॥ నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలైస్తామ్రైస్త్రిభిస్సుఖీతి. త్రిషు స్నిగ్ధః-తదుక్తం ॥ స్నిగ్ధా భవంతి వై యేషాం పాదరేఖాశ్శిరోరుహాః-

త్రిషుచస్నిగ్ధో గంభీరస్త్రిషునిత్యశః(౧౮) త్రివలీవాం స్త్ర్యవనతశ్చతుర్వ్యంగస్త్రిశీర్షవాన్ । చతుష్కలశ్చతుర్లేఖశ్చతుష్కిష్కుశ్చతుస్సమః(౧౯) చతుర్దశసమద్వంద్వశ్చతుర్దంష్ట్రశ్చతుర్గతిః। మహోష్ఠహనునాసశ్చ పంచస్నిగ్ధో

షుస్నిగ్ధః॥ స్నిగ్ధాభవంతి వైయేషాం పాదరేఖాశ్శిరోరుహాః। తథాలింగమణిస్తేషాం మహాభాగ్యం వినిర్దిశేదితి సాముద్రికవచనాత్. త్రిషుగంభీరః-అత్రవరరుచిః॥ స్వరస్సత్త్వంచ నాభిశ్చ గంభీరశ్శస్యతే బుధైరితి॥ బ్రాహ్మేతు॥ స్వరేగతౌచ నాభౌచ గంభీరస్త్రిషుశస్యతఇతి. నిత్యశ ఇతిసర్వత్రవిశేషణీయం-తేనరోగాద్యుపాధికృతరాగాదినివృత్తిః॥ తనిశ్లోకి॥(౧౮) త్రివలీవాన్-ఉదరేవలిత్రయవాన్-కంఠవలిత్రయవాన్వా. అత్రగర్గః॥ స్థిరా త్రిరేఖా సుభగోపపన్నా స్నిగ్ధానుమాంసోపచితానువృత్తా। నచాతిదీర్ఘా చతురంగులాచ గ్రీవానుదీర్ఘా భవతీహ ధన్యేతి॥ త్ర్యవనతః-త్రీణ్యవనతాని నిమ్నానియస్యసః త్ర్యవనతః-తాని స్తనచూచుకపాదరేఖాః - అత్రమిహిరః॥ పీనోపచితైర్నిమ్నైః క్షితిపతయశ్చూచుకైస్సుస్నైస్సుఖినః। స్నిగ్ధానిమ్నా రేఖా ధనినాం తద్వ్యత్యయేన నిస్స్వానామితి॥ చత్వారివ్యంగానిహ్రస్వానియస్యసః చతుర్వ్యంగః-అత్రవరరుచిః॥ గ్రీవాప్రజననం పృష్ఠం హ్రస్వం జంఘేచ పూజ్యతఇతి- యద్వా-చత్వారోవ్యంగాః వికలాఃయస్యసః చతుర్వ్యంగః-తేచ సిరావికలః పాదః-రోమాంతరవికలోరోమకూపః-దైర్ఘ్యవికలోమేఢ్రః-మాంసవికలోవస్తిః-అత్రనారదః॥ పాదైః ప్రస్వేదరహితైస్సిరాహీనశ్చపార్థివః। ఏకరోమాభవేద్రాజా ద్విరోమా పండితోభవేత్ । త్రిరోమా చతురోమాచ భవేద్భాగ్యవివర్జితః॥ సమపాదోపవిష్టస్య గుల్ఫం స్పృశతి మేహనం । యస్యేశ్వరం తం జానీయాత్సుఖినం చైవ మానవం ॥ నిర్మాంసస్సంహతో వస్తిః యేషాం తేసుఖభాగిన ఇతి॥ త్రిశీర్షవాన్-త్రిభిర్లక్షణైర్వ్యక్తం శీర్షం తదస్యాస్తీతి త్రిశీర్షవాన్-తానిలక్షణాన్యావర్తాః॥ ఆవర్తత్రయరుచిరం యస్యశిరస్సక్షితిభృతాం నేతేతికథనాత్. యద్వా త్రిప్రకారం సమవృత్తం ఛత్రాకారం విశాలంచ శీర్షమస్యాస్తీతి త్రిశీర్షవాన్- అత్రనారదః॥ సమవృత్తశిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్తథా । ఏకచ్ఛత్రాం మహీంభుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చవిందతి॥ చతస్రః కలాః వేదాః యస్యసచతుష్కలః- అత్రశరీరలక్షణప్రకరణేకలాశబ్దః తత్సూచకరేఖాపరః-అత్రనందీ ॥ మూలేంగుష్ఠస్య వేదానాం చతస్రస్తిస్రఏవవా। ఏకాద్వేవా యథాయోగం రేఖా జ్ఞేయా ద్విజన్మనామితి ॥ చతుర్లేఖః-లలాటే పాదయోః పాణ్యోశ్చ చతస్రో లేఖా రేఖా యస్యసచతుర్లేఖః॥ లలాటే యస్యదృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః । శతద్వయం శతం షష్టిస్తస్యాయుర్వింశతిస్తథేతి కాత్యాయనః॥ యస్యపాదతలే వజ్రధ్వజశంఖాంకుశోపమాః । రేఖాస్సమ్యక్ప్రకాశంతే మనుజేంద్రం తమాదిశేదితి నారదః॥ పాణ్యోశ్చతస్రో రేఖాశ్చ యస్యతిష్ఠంత్యభంగురా ఇతి బ్రహ్మే । చత్వారః కిష్కవః యస్యసచతుష్కిష్కుః-చతుర్వింశత్యంగులాత్మకో హస్తః కిష్కుః-షణ్ణవత్యంగులోత్సేధ ఇత్యర్థః॥ షణ్ణవత్యంగులోత్సేధో యః పుమాన్ సదివౌకస ఇతి బ్రాహ్మపురాణవచనం। చతుస్సమః-చత్వారస్సమాయస్యసచతుస్సమః-తేచ బాహుజానూరుగండాః-తదుక్తం బ్రహ్మాండే॥ బాహుజానూరుగండాశ్చ చత్వార్యథసమానిచేతి॥ తనిశ్లోకి॥ (౧౯) చతుర్దశసమద్వంద్వః-చతుర్దశసంఖ్యాని సమానిద్వంద్వాని యస్యసః-తథాత్రసాముద్రికం ॥ భ్రువౌనాసాపుటేనేత్రేకర్ణావోష్ఠౌచచూచుకే। కూర్పరౌమణిబంధౌచజానునీవృషణౌకటీ॥ కరౌపాదౌస్ఫిజౌయస్యసమౌజ్ఞేయస్సభూపతిరితి ॥ చత్వారో దంష్ట్రాకారాదంతాయస్యసచతుర్దంష్ట్రః-తదాహమిహిరః॥ స్నిగ్ధఘనాశ్చదశనాస్సుతీక్ష్ణదంష్ట్రాస్సమాశ్చశుభా ఇతి । చతుర్గతిః-చతుర్ణాంసింహశార్దూలగజవృషభాణాంగతిరివగతిర్యస్యసః. గజసింహగతీవీరౌ శార్దూలవృషభోపమావితి బాలకాండోక్తేః ॥ మహోష్ఠహనునాసశ్చ- ఓష్ఠస్యమహత్త్వం

తథాలింగమణిస్తేషాం మహాభాగ్యం వినిర్దిశేదితి. త్రిషుగంభీరః॥ స్వరేసత్త్వేచ నాభౌచ గంభీరస్త్రిషుశస్యతఇతి.(౧౮) త్రివలీవాన్-ఉదరేకంఠే వలిత్రయవాన్॥ స్థిరా త్రిరేఖా సుభగోపపన్నా స్నిగ్ధానుమాంసోపచితానువృత్తా। నచాతిదీర్ఘా చతురంగులాచ గ్రీవాచదీర్ఘా భవతీహ ధన్యేతి. త్ర్యవనతః-త్రీణ్యవనతాని నిమ్నానియస్యసః- తదుక్తం॥ పీనోపచితైర్నిమ్నైః క్షితిపతయశ్చూచుకైస్సుస్నైస్సుఖినః। స్నిగ్ధానిమ్నా రేఖాధనినాం తద్వ్యత్యయేన నిస్స్వానామితి॥ చతుర్వ్యంగః-చత్వారివ్యంగాని హ్రస్వానియస్యసః॥ గ్రీవాప్రజననం పృష్ఠం హ్రస్వం జంఘేచ పూజ్యతఇతి। త్రిశీర్షవాన్-త్ర్యావర్తయుక్తశీర్షవానిత్యర్థః-తదుక్తం॥ ఆవర్తత్రయరుచిరం యస్యశిరః క్షితిభృతాం భవేన్నాథ ఇతి ॥ చతుష్కలః-చతస్రః కలాశ్చత్వారో వేదా యస్యసః-అత్రకలాశబ్దేన తత్ప్రాప్తిసూచకా అంగుష్ఠమూలగతాశ్చతస్రో రేఖా ఉచ్యంతే- తదుక్తం ॥ మూలేంగుష్ఠస్య వేదానాం చతస్రస్తిస్రఏవవా । ఏకాద్వేవా యథాయోగం రేఖా జ్ఞేయా ద్విజన్మనామితి ॥ చతుర్లేఖః-లలాటేపాదయోః పాణ్యోః చతస్రో రేఖా యస్యసః॥ లలాటే యస్యదృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః। శతద్వయం శతం షష్టిస్తస్యాయుర్వింశతిస్తథేతి॥ యస్యపాదతలే వజ్రధ్వజశంఖాంకుశోపమాః। రేఖాస్సమ్యక్ప్రజాయంతే మనుజేంద్రం తమాదిశేదితి ॥ పాణ్యోశ్చతస్రో రేఖాశ్చ యస్యతిష్ఠంత్యభంగురా ఇతి॥ చతుష్కిష్కుః-చత్వారః కిష్కవః ప్రమాణం యస్యసతథోక్తః. కిష్కుః చతుర్వింశత్యంగులాత్మకో హస్తః ॥ షణ్ణవత్యంగులోత్సేధో యః పుమాన్ సదివౌకస ఇతి॥ చతుస్సమః. తదుక్తం॥ బాహుజానూరుజంఘాశ్చ చత్వార్యథసమానిచేతి.(౧౯) చతుర్దశసమద్వంద్వః-సమపరిమాణచతుర్దశాంగద్వంద్వయుక్త ఇత్యర్థః-తదుక్తం॥ భ్రువౌనాసాపుటేనేత్రేకర్ణావోష్ఠౌచచూచుకే । కూర్పరౌమణిబంధేచజానునీవృషణౌకటీ॥ కరౌపాదౌస్ఫిజౌయస్య సమౌజ్ఞేయస్సభూపతిరితి (స్ఫిజౌ పృష్ఠముల్లు) బ్రాహ్మేతు॥ కర్ణాక్షిభ్రూగండనాసాదంతోష్ఠస్కంధజత్రుణీ। పాదౌకరౌ స్తనావూరూస్ఫిచౌద్వంద్వాశ్చతుర్దశేతి ॥ సమాశ్చయస్యవిద్యంతే క్రమేణోపచితాస్తథేతి ॥ చతుర్దంష్ట్రః-దంతపఙ్క్తిద్వయే ప్రతిపార్శ్వంచ్చ్రతస్రశ్చతస్రో దంష్ట్రా దంతవిశేషా యస్యసతథోక్తః- యద్వా - దంతపఙ్క్తిద్వయేపిమధ్యదంతచతుష్కముభయతో ద్వౌద్వౌదంతవిశేషౌదంష్ట్రా అభిధీయంతే ॥ చతుర్గతిః- చతుర్ణాంసింహశార్దూలగజవృషభాణాంగతిరివగతిర్యస్యసః. మహోష్ఠహనునాసశ్చ- ఓష్ఠస్య

ష్టవంశవాన్॥ దశపద్మో దశబృహత్త్రిభిర్వ్యాప్తో ద్విశుక్లవాన్। షడున్నతో నవతనుస్త్రిభిర్వ్యాప్నోతి రాఘవః॥ సత్యధర్మపరశ్శ్రీమాన్సంగ్రహానుగ్రహేరతః। దేశకాలవిభాగజ్ఞస్సర్వలోకప్రియంవదః॥ ౨౧॥ భ్రాతాచతస్య ద్వైమాత్రస్సౌమిత్రిరపరాజితః। అనురాగేణరూపేణగుణైశ్చైవతథావిధః॥ ౨౨ ॥ తావుభౌనరశార్దూలౌ త్వద్దర్శనసముత్సుకౌ।విచిన్వంతౌమహీంకృత్స్నామస్మాభిరభిసంగతౌ॥ ౨౩॥ త్వామేవమార్గమాణౌతౌ విచరంతౌవసుంధరామ్।దదర్శతుర్మృగపతింపూర్వజేనావరోపితమ్ ॥ ఋశ్యమూకస్యపృష్ఠేతుబహుపాదపసంకులే। భ్రాతుర్భయార్తమాసీనం

బంధుజీవబింబఫలారుణమాంసలత్వం- హనోస్తుపరిపూర్ణమాంసలత్వం- నాసికాయాదీర్ఘతుంగత్వం - తథాచసంహితా ※ బంధుజీవకుసుమోపమోధరో మాంసళోరుచిరబింబరూపధృత్। పూర్ణమాంసళహనుస్తథామిపస్తుంగతుండరుచిరాకృతిస్తథేతి ॥ తుండశబ్దేననాసికోచ్యతే- పంచస్నిగ్ధః- పంచస్నిగ్ధాః అవయవాఃయస్యసః- తేచవాక్యవక్త్రనఖలోమత్వచః కేశనేత్రదంతత్వక్పాదతలానివా అత్రవరరుచిః ※ చక్షుస్స్నేహేనసౌభాగ్యందంతస్నేహేనభోజనం । త్వచస్స్నేహేనశయనంపాదస్నేహేనవాహనమితి ॥ స్నిగ్ధనీలమృదుకుంచితాస్తథామూర్ధజాస్సుఖకరాస్సమంశిరఇతిమిహిరః। పూర్వంత్రిషుస్నిగ్ధ ఇత్యుక్తేః అత్రపంచస్నిగ్ధ ఇతిదంమతభేదమాశ్రిత్యోక్తమ్ అష్టవంశవాన్ అష్టౌవంశాః ఆయతావయవాయస్యసః ఆయతాష్టావయవ ఇత్యర్థః అత్రసాముద్రికం ※ పృష్ఠవంశశ్శరీరంచహస్తపాదాంగుళీకరా। నాసికాచక్షుషీకర్ణౌ ప్రజనోయస్యచాయతా ఇతి॥ ప్రజనస్యాయతత్వమార్జవం ॥తనిశ్లోకి॥ (౧౯) దశపద్మః దశపద్మాకారావయవాఃయస్యసఃదశపద్మః ※ ముఖనేత్రాస్యజిహ్వోష్ఠతాలుస్తననఖాఃకరౌ। పాదౌచదశపద్మానిపద్మాకారాణియస్యచేతి ॥ దశబృహత్ దశబృహదవయవాయస్యసః తేచ ※ ఉరశ్శిరోలలాటంచగ్రీవాబాహ్వంసనాభయః। పార్శ్వపృష్ఠస్వరాశ్చేతివిశాలాస్తేశుభప్రదాఇతిసాముద్రికం॥ భ్రాన్త్యాతు※ శిరోలలాటేశ్రవణౌగ్రీవావక్షశ్చహృత్తథా। ఉదరంపాణిపాదౌచపృష్ఠందశబృహంతిచేతి. త్రిభిర్వ్యాప్తః ※ త్రిభిర్వ్యాప్తిశ్చయస్యస్యాత్తేజసాయశసాశ్రియేతి భ్రాన్త్యాక్తరీత్యా త్రిభిర్వ్యాప్తః. ద్విశుక్లవాన్ ద్వౌదంతనేత్రేశుక్లేయస్యసఃద్విశుక్లవాన్. షడున్నతః షడున్నతాఅవయవాయస్యసః తేచ※ కక్షఃకుక్షీశ్చవక్షశ్చఘ్రాణస్కంధౌలలాటికా। సర్వభూతేషునిర్దిష్టాఉన్నతాంగాస్సుఖప్రదా ఇతివరరుచిః॥ అత్రమతభేదేనోక్తేర్న పునరుక్తిః మతభేదశ్రవణంచరామస్యసకలశాస్త్రోక్తమహాపురుషలక్షణపరిపూర్ణత్వద్యోతనాయ. నవతనుః నవతనవస్సూక్ష్మాయస్య-తానిచ కేశశ్మశ్రునఖలోమత్వగంగులిపర్వశేఫోబుద్ధిదర్శనాని※ సూక్ష్మాణ్యంగుళిపర్వాణికేశలోమనఖత్వచః। శేఫశ్చ యేషాంసూక్ష్మాణితేనరాదీర్ఘజీవిన ఇతివరరుచిః. త్రిభిర్వ్యాప్నోతిత్రిభిః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నపరాహ్ణైఃకాలైః ధర్మార్థకామాన్వ్యాప్నోతి అనుతిష్ఠతీతి తదుక్తంభ్రాన్త్యా ※ ధర్మార్థకామాఃకాలేషుత్రిషుయస్యస్వనిష్ఠితాఇతి॥తనిశ్లోకి॥ (౨౦) సంగ్రహానుగ్రహఇతి సంగ్రహఅర్జనం అనుగ్రహఃఫలదానం ॥౨౧॥ భ్రాతాచతస్యేతి ॥ ద్వైమాత్రఃసపత్నీపుత్రః ॥ రా॥ భ్రాతాచతస్యేతి ॥ ద్వైమాత్రఃద్వయోర్మాత్రోరపత్యంపుమాన్ ద్వైమాత్రః- మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాఇతిఅణ్ ప్రత్యయః ఉకారాభావఆర్షః సుమిత్రాపత్యస్యలక్ష్మణస్యద్వైమాతురత్వంజన్మప్రభృతిరామవత్ కౌసల్యయాసంవర్ధితత్వాత్ ॥౨౨॥ ౨౩॥ త్వామేవేతి॥ మృగపతింసుగ్రీవం. పూర్వజేన

మహత్త్వంబంధుజపాకుసుమబింబఫలారుణమాంసలత్వం హనోస్తుపరిపూర్ణమాంసలోన్నతత్వం నాసికాయాఃదీర్ఘోన్నతరుచిరపుటత్వం తదుక్తం※ బంధుజీవకుసుమోపమాధరో మాంసలోరుచిరబింబరూపధృత్ । పూర్ణమాంసలహనుస్తథామిపస్తుంగతుండరుచిరాకృతిస్తథేతి తుండమితినాసికోచ్యతే. పంచస్నిగ్ధః తదుక్తం ※ వాగ్వక్త్రనఖలోమానిత్వచశ్చేతి. అష్టవంశవాన్ అష్టౌవంశాఆయతాఅస్యసంతీత్యష్టవంశవాన్ తదుక్తం ※ బాహూచనలకాచోరూజంఘేచేత్యష్టవంశకాఇతి నలకాఅంగులిః. దశపద్మఃదశపద్మాకారా అవయవాయస్యసః తదుక్తం ※ ముఖనేత్రాస్యజిహ్వోష్ఠతాలుస్తననఖాఃకరౌ। పాదౌచదశపద్మానిపద్మాకారాణియస్యచేతి॥ దశబృహత్ తదుక్తం ※ శిరోలలాటేశ్రవణేగ్రీవావక్షశ్చహృత్తథా। ఉదరంపాణిపాదౌచపృష్ఠందశబృహంతిచేతి ॥ త్రిభిర్వ్యాప్తః-తదుక్తం ※ త్రిభిర్వ్యాప్తశ్చయస్యస్యాత్తేజసాయశసాశ్రియేతి ॥ ద్విశుక్లవాన్ ద్వౌశుక్లౌశుద్ధౌమాతృపితృవంశౌయస్యసః తదుక్తం ॥ ద్వౌశుక్లౌతుశుభౌశుద్ధౌవంశౌమాతుః పితుస్తథేతి. షడున్నతః-తదుక్తం- కక్షఃకుక్షీశ్చవక్షశ్చఘ్రాణస్కంధౌలలాటికా। సర్వభూతేషునిర్దిష్టాఉన్నతాంగాస్సుఖప్రదాఇతి । నవతనుః-నవసు స్థానేషుసూక్ష్మః - తదుక్తం※సూక్ష్మాణ్యంగులిపర్వాణికేశరోమనఖత్వచః। శేఫశ్చయేషాంసూక్ష్మాణితేనరాదీర్ఘజీవినః ॥అస్ఫుటితాగ్రంసూక్ష్మంశ్మశ్రుశుభంమృదుచసంతతంస్నిగ్ధం। సూక్ష్మదృక్సూక్ష్మబుద్ధిశ్చయోనరస్ససుఖీభవేదితి॥ త్రిభిర్వ్యాప్నోతీతి-త్రిభిఃపూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నపరాహ్ణకాలైఃధర్మార్థకామానవాప్నోతిఅనుతిష్ఠతీతి త్రిభిర్వ్యాప్నోతి- భ్రాన్త్యా॥ ధర్మార్థకామాఃకాలేషుత్రిషుయస్యస్వనుష్ఠితాఇతి । ననుత్రిసమస్త్రిషుచోన్నతఃత్రిషుస్నిగ్ధఃత్రిభిర్వ్యాప్తఇత్యుక్తంప్రాక్ ఇహతుచతుస్సమఃషడున్నతఃపంచస్నిగ్ధఃత్రిభిర్వ్యాప్నోతీత్యుచ్యతే- సత్యం-మతభేదమాశ్రిత్యోక్తత్వాన్నదోషః - అన్యేషామప్యేవంవిధానాంసకలశాస్త్రోక్తమహాపురుషలక్షణానాంఏకఃసకలగుణాకారోరామఏవలక్ష్యమితిసూచనాయ ॥ సత్యేతి॥ సంగ్రహానుగ్రహఇతి- సంగ్రహంఅర్జనంఅనుగ్రహఃఫలదానం॥ ౨౧॥ భ్రాతేతి॥ద్వైమాత్రఃద్వయోర్మాత్రోరపత్యంపుమాన్ ద్వైమాత్రః॥ ౨౨॥ తి॥ అస్మాభిస్సుగ్రీవమంత్రిభిరిత్యర్థః॥ ౨౩॥ త్వామితి॥ మృగపతింసుగ్రీవం అ

సుగ్రీవంప్రియదర్శనం ॥ ౨౫ ॥ వయంతుహరిరాజంతంసుగ్రీవంసత్యసంగరం । పరిచర్యాస్మహేరాజ్యాత్పూర్వజేనా
వరోపితం॥ ౨౬॥ తతస్తౌచీరవసనౌధనుఃప్రవరపాణినౌ । ఋశ్యమూకస్యశైలస్యరమ్యం దేశముపాగతౌ ॥ ౨౭ ॥ స
తౌదృష్ట్వానరవ్యాఘ్రౌధన్వినౌవానరర్షభః అవప్లుతోగిరేస్తస్యశిఖరంభయమోహితః ॥ ౨౮ ॥ తతస్సశిఖరేతస్మి
న్వానరేంద్రోవ్యవస్థితః । తయోస్సమీపంమామేవప్రేషయామాససత్వరం ॥ ౨౯ ॥ తావహంపురుషవ్యాఘ్రౌసుగ్రీ
వవచనాత్ప్రభూ । రూపలక్షణసంపన్నౌకృతాంజలిరుపస్థితః॥ ౩౦॥ తౌపరిజ్ఞాతతత్త్వార్థౌమయాప్రీతిసమన్వితౌ।
పృష్ఠమారోప్యతందేశంప్రాపితౌపురుషర్షభౌ॥ ౩౧॥ ....
నివేదితౌచతత్త్వేనసుగ్రీవాయమహాత్మనే । తయోరన్యోన్యసల్లాపాద్భృశంప్రీతిరజాయత॥ ౩౨॥ తతస్తౌప్రీతిసంపన్నౌ
హరీశ్వరనరేశ్వరౌ। పరస్పరకృతాశ్వాసౌకథయాపూర్వవృత్తయా॥౩౩॥ తతస్ససాంత్వయామాససుగ్రీవంలక్ష్మణా
గ్రజః । స్త్రీహేతోర్వాలినాభ్రాత్రానిరస్తమురుతేజసా॥ ౩౪॥ తతస్త్వన్నాశజంశోకంరామస్యాక్లిష్టకర్మణః । ల
క్ష్మణోవానరేంద్రాయసుగ్రీవాయన్యవేదయత్ ॥ ౩౫॥ సశ్రుత్వావానరేంద్రస్తులక్ష్మణేనేరితంవచః । తదాసీన్నిష్ప్ర
భోత్యర్థంగ్రహగ్రస్తఇవాంశుమాన్॥ ౩౬॥ తతస్త్వద్గాత్రశోభీనిరక్షసాహ్రియమాణయా। యాన్యాభరణజాలా
నిపాతితానిమహీతలే॥ తానిసర్వాణిరామాయఆనీయహరియూథపాః। సంహృష్టాదర్శయామాసుర్గతింతునవిదుస్త
వ॥ ౩౮॥ తానిరామాయదత్తానిమయైవోపహృతానిచ। స్వనవంత్యవకీర్ణానితస్మిన్విగతచేతసి॥ ౩౯॥ తాన్యంకేదర్శనీయా
నికృత్వాబహువిధంతవ। తేనదేవప్రకాశేనదేవేనపరిదేవితం॥౪౦॥ పశ్యతస్తానిరుదతస్తామ్యతశ్చపునఃపునః । ప్రాదీపయ
న్దాశరథేస్తానిశోకహుతాశనం ॥ ౪౧॥ శయితంచచిరంతేనదుఃఖార్తేనమహాత్మనా । మయాపివివిధైర్వాక్యైఃకృచ్ఛ్రా
దుత్థాపితఃపునః॥ ౪౨॥ తానిదృష్ట్వామహాబాహుర్దర్శయిత్వాముహుర్ముహుః । రాఘవస్సహసౌమిత్రిస్సుగ్రీవేస
న్యవేదయత్ ॥ ౪౩॥ సతవాదర్శనాదార్యేరాఘవఃపరితప్యతే । మహతాజ్వలతానిత్యమగ్నినేవాగ్నిపర్వతః॥౪౪॥ త్వ
త్కృతేతమనిద్రాచశోకశ్చింతాచరాఘవం । తాపయంతిమహాత్మానమగ్న్యగారమివాగ్నయః॥ ౪౫ ॥ తవాదర్శన
శోకేనరాఘవఃప్రవిచాల్యతే। మహతాభూమికంపేనమహానివశిలోచ్చయః॥ ౪౬॥ కాననానిసురమ్యాణినదీఃప్రస్రవ
ణానిచ చరన్నరతిమాప్నోతిత్వామపశ్యన్నృపాత్మజే ౪౭॥ సత్వాంమనుజశార్దూలఃక్షిప్రంప్రాప్స్యతిరాఘవః। స
మిత్రబాంధవంహత్వారావణంజనకాత్మజే॥ ౪౮॥ సహితౌరామసుగ్రీవావుభావకురుతాంతదా । సమయంవాలినం
హంతుంతవచాన్వేషణంతథా॥ ౪౯॥ తతస్తాభ్యాంకుమారాభ్యాంవీరాభ్యాంసహరీశ్వరః । కిష్కింధాంసముపాగమ్య
వాలీయుద్ధేనిపాతితః॥ ౫౦॥ తతోనిహత్యతరసారామోవాలినమాహవే । సర్వేషాంహరిసంఘానాంసుగ్రీవమకరోత్పతిం॥
౫౧॥ రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయత॥ హనుమంతంచమాంవిద్ధితయోర్దూతమిహాగతం॥ ౫౨॥ స్వరా
జ్యంప్రాప్యసుగ్రీవస్సమానీయహరీశ్వరాన్ । త్వదర్థంప్రేషయామాసదిశోదశమహాబలాన్॥ ౫౩॥ ఆదిష్టావానరేం

వాలినా అవరోపితం రాజ్యాదితిశేషః ॥ ౨౫॥ రా॥ వయమిత్యాది॥ పరిచర్య-పరిచర్యాంకృత్వా. ఆస్మహే తిష్ఠామ ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ తత
ఇతి॥ పాణినావితినాంతత్వమార్షం ॥ ౨౭॥౨౮॥ స ప్రభౌత. [illegible] ఇతి - ఆత్మవదాత్మస్యాపి దుఃఖహేతుశ్రవణాదితిభావః య
ద్వా రామాపేక్షయాఅత్యంతనిష్ప్రభః రామస్సీతాపహరణాత్ప్రభోఘాత్ సుగ్రీవస్తు తయోస్సాహిత్యాదర్శనాద్రామక్లేశదర్శనాచ్చా
త్యంతనిష్ప్రభోభూత్ ॥ ౩౬॥ తత ఇత్యాది ॥ ఆనీయహరియూథపా ఇతి పూర్వం సుగ్రీవేణానయనముక్తం తద్ధరియూథపద్వారేత్యవగంతవ్య
తే. గతింరావణస్థానం ॥ ౩౮॥ తానీతి ॥ దత్తాని సుగ్రీవేణేతిశేషః మయైవోపహృతాని పూర్వంపతనకాలఇతిశేషః ఇదానీంహరియూథ
పైరానీతత్వోక్తేః. స్వనవంతి ఆకాశాత్పతనకాలే ॥౩౯॥౪౦॥ శయితమితి॥ శయితంమూర్ఛితం ॥౪౨॥ తానీతి ॥ సుగ్రీవేసన్న్యవేదయత్
సుగ్రీవహస్తేన్యస్తవానిత్యర్థః ॥౪౩॥ సతవేతి॥ అగ్నిపర్వతోనామమేరుశిఖరవర్తీకశ్చిద్గిరిః ఉక్తంచభారతే ※ అత్రమాల్యవతశ్శృంగేదృశ్యతే
హవ్యవాట్సదా । నామ్నాసంవర్తకోనామకాలాగ్నిర్భరతర్షభేతి ॥౫౦॥౫౧॥ సహవానరాణాంనరాణాంచకథమాసీత్సమాగమఇతి - వా
నరదక్షిణహస్తనైపుణ్య[illegible]నానాంశాఖాయాశ్శాఖామాప్లుత్యజీవతాంతిరశ్చాం వసిష్ఠశిష్యతయానిరతిశయాచారసంపన్నయోశ్చక్రవ
ర్తిపుత్రయోశ్చకథంసమాగమోజాతఇతిపృష్టం తస్యకిముత్తరముక్తమిత్యత్రాహ రామసుగ్రీవయోరితి ॥ రామసుగ్రీవయోరైక్యమేవంస
మజాయత ఏవమితిప్రత్యక్షనిర్దేశః స్వానుభవవిద్యమానేపియథాహంసుగ్రీవదూతోంతఃపురకార్యసమాధానాయాగతః తథాతయోరైక్యం

వరోపితం-రాజ్యాసనాదితిశేషః॥ ౨౫॥ వయమితి॥ పరిచర్యాస్మహేపరిచర్యాంకృత్వాఆస్మహే- తిష్ఠామఇత్యర్థః॥ ౨౬॥ తతఇతి॥ పాణినావిత్య
త్రఇన్నంతత్వమార్షం॥ ౨౭॥ ౪౦॥ పశ్యతఇతి ॥ తాన్యాభరణానిశోకహుతాశనంప్రాదీపయన్నితిసంబంధః॥ ౪౩॥ సతవేతి॥ అగ్నిపర్వతఃఅ

ద్రేణసుగ్రీవేణమహౌజసా। అద్రిరాజప్రతీకాశాస్సర్వతఃప్రస్థితామహీం॥ ౫౪॥ తతస్తేమార్గమాణావై సుగ్రీవవచ
నాతురాః। చరంతివసుధాంకృత్స్నాంవయమన్యేచ వానరాః॥ ౫౫॥ అంగదోనామలక్ష్మీవాన్ వాలిసూనుర్మహాబలః।
ప్రస్థితఃకపిశార్దూలస్త్రిభాగబలసంవృతః॥ ౫౬॥ తేషాంనోవిప్రణష్టానాంవింధ్యేపర్వతసత్తమే।భృశంశోకపరీతానా
మహోరాత్రగణాగతాః॥ ౫౭॥ తేవయంకార్యనైరాశ్యాత్కాలస్యాతిక్రమేణచ । భయాచ్చకపిరాజస్యప్రాణాం
స్త్యక్తుంవ్యవస్థితాః॥ ౫౮॥ విచిత్యవనదుర్గాణిగిరిప్రస్రవణానిచ । అనాసాద్యపదందేవ్యాఃప్రాణాంస్త్యక్తుంసముద్య
తాః॥ ౫౯॥ దృష్ట్వాప్రాయోపవిష్టాంశ్చసర్వాన్వానరపుంగవాన్। భృశంశోకార్ణవేమగ్నఃపర్యదేవయదంగదః ॥ తవ
నాశంచవైదేహి వాలినశ్చవధంతథా । ప్రాయోపవేశమస్మాకంమరణంచజటాయుషః॥ ౬౧॥ తేషాంనస్స్వామిసందే
శాన్నిరాశానాంముమూర్షతాం। కార్యహేతోరివాయాతశ్శకునిర్వీర్యవాన్మహాన్॥ ౬౨ ॥ గృధ్రరాజస్యసోదర్య
స్సంపాతిర్నామగృధ్రరాట్।శ్రుత్వాభ్రాతృవధంకోపాదిదంవచనమబ్రవీత్॥ ౬౩॥ యవీయాన్కేనమేభ్రాతాహ
తఃక్వచనిపాతితః। ఏతదాఖ్యాతుమిచ్ఛామిభవద్భిర్వానరోత్తమాః॥ ౬౪॥ అంగదోకథయత్తస్యజనస్థానేమహద్వధం।
రక్షసాభీమరూపేణత్వాముద్దిశ్యయథాతథం॥ ౬౫॥ జటాయుషోవధంశ్రుత్వాదుఃఖితస్సోరుణాత్మజః । త్వాంశశంసవ
రారోహేవసంతీంరావణాలయే॥ ౬౬॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసంపాతేఃప్రీతివర్ధనం । అంగదప్రముఖాస్తూర్ణంతత
స్సంప్రస్థితావయం॥ ౬౭ ॥ వింధ్యాదుత్థాయసంప్రాప్తాస్సాగరస్యాంతముత్తరం।త్వద్దర్శనకృతోత్సాహాహృష్టాస్తుష్టాః
ప్లవంగమాః॥ ౬౮॥ అంగదప్రముఖాస్సర్వేవేలోపాంతముపస్థితాః । చింతాంజగ్ముఃపునర్భీతాస్త్వద్దర్శనసముత్సుకాః॥
౬౯॥అథాహంహరిసైన్యస్యసాగరంప్రేక్ష్యసీదతః।వ్యవధూయభయంతీవ్రంయోజనానాంశతంప్లుతః ॥ ౭౦ ॥ లంకా
చాపిమయారాత్రౌప్రవిష్టారాక్షసాకులా। రావణశ్చమయాదృష్టస్త్వంచశోకపరిప్లుతా॥ ౭౧॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యా
తంయథావృత్తమనిందితే। అభిభాషస్వమాందేవిదూతోదాశరథేరహం॥ ౭౨॥ తంమాంరామకృతోద్యోగంత్వన్నిమి
త్తమిహాగతం।సుగ్రీవసచివందేవిబుధ్యస్వపవనాత్మజం॥ ౭౩॥కుశలీతవకాకుత్స్థస్సర్వశస్త్రభృతాంవరః। గురోరారా
ధనేయుక్తోలక్ష్మణశ్చసులక్షణః॥ ౭౪॥ తస్యవీర్యవతోదేవిభర్తుస్తవహితేరతః । అహమేకస్తుసంప్రాప్తస్సుగ్రీవవచ
నాదిహ॥ ౭౫॥మయేయమసహాయేనచరతాకామరూపిణా। దక్షిణాదిగనుక్రాంతాత్వన్మార్గవిచయైషిణా॥ ౭౬॥దిష్ట్యా
హంహరిసైన్యానాంత్వన్నాశమనుశోచతాం।అపనేష్యామిసంతాపంతవాభిగమశంసనాత్ ॥ ౭౭॥ దిష్ట్యాహిమమన
వ్యర్థందేవిసాగరలంఘనం।ప్రాప్స్యామ్యహమిదంకీర్తింత్వద్దర్శనకృతంయశః॥ ౭౮॥ రాఘవశ్చమహావీర్యఃక్షిప్రం
త్వామభిపత్స్యతే।సమిత్రబాంధవంహత్వారావణంరాక్షసాధిపం॥ ౭౯॥ మాల్యవాన్నామవైదేహిగిరీణాముత్తమో

మైత్రీజాతేత్యర్థః యద్వాఏవంసనుజాయత అహమప్యేవందృష్టవాన్ నయోగ్యతామవగచ్ఛామీత్యర్థః ॥౫౩॥౫౪ ॥ తతఇతి ॥ సుగ్రీవవ
చనాతురాఃసుగ్రీవాజ్ఞాభీతాః సుగ్రీవవచనానుగాఇతిచపాఠః ॥౫౫॥ అంగదఇతి ॥ త్రిభాగబలసంవృతః తృతీయాంశేనబలేనసైన్యేనసం
వృతఇత్యర్థః వృత్తివిషయేపురాణార్థత్వంసంఖ్యాశబ్దస్యేష్యతే ॥౫౬॥ తేషామితి॥ విప్రణష్టానాంబిలే అదర్శనంగతానాం ॥౫౭॥ తేవ
యమితి ॥ కాలస్యసుగ్రీవకల్పితమాసస్య కపిరాజస్యసుగ్రీవాత్ ॥౫౯॥ దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ పరిదేవనకమాహ తవే
తి ॥౬౧॥ తేషామితి॥ స్వామిసందేశాత్ మాసాదూర్ధ్వమనాగతానాంభయమిత్యేవంరూపాత్ తేషాంకార్యహేతోః ॥౬౨॥౬౭॥ వింధ్యాది
తి॥హృష్టాఃఉత్సాహవంతఃతుష్టా ఆనందవంతః॥౬౮॥అంగదప్రముఖాఇతి॥వేలోపాంతం-వేలాసింధుపూరఃతస్యోపాంతం॥వేలాంబుధేస్తీరవృ
ద్ధ్యోఃకాలమర్యాదయోరపీతిదర్పణః॥౬౯॥౭౨॥తంమామితి॥ రామకృతోద్యోగంరామకృతోత్సాహం ॥౭౩॥కుశలీతి॥గురోఃజ్యేష్ఠస్యఆరాధనే
శుశ్రూషణేరతఃలక్ష్మణశ్చకుశలీ ॥౭౫॥ మయేయమితి॥ విచయైషిణాఅన్వేషణేచ్ఛునా ॥౭౬ ॥ దిష్ట్యేతి ॥ తవాభిగమశంసనాత్ త్వత్సమీప
ప్రాప్తికథనాత్ ॥౭౭॥౭౯॥ బుధ్యస్వపవనాత్మజమితి పవనాత్మజత్వముక్తంతత్కథంవానరస్యేత్యపేక్షాయామాహ మాల్యవానితి॥ గచ్ఛతి

గ్న్యైవాసపర్వతః॥ ౫౪॥ తతఇతి॥ సుగ్రీవవచనాతురాఃసుగ్రీవాజ్ఞాభీతాఇత్యర్థః॥౫౬॥ తేషామితి॥ విప్రణష్టానాంబిలనిర్గమనమార్గాద్వి
భ్రష్టానామిత్యర్థః॥ ౫౭॥ తఇతి ॥ కాలస్యసుగ్రీవకల్పితమాసరూపకాలస్య- కపిరాజస్యకపిరాజాత్ ॥ ౫౯॥ దృష్ట్వేత్యాదిసార్ధమేకంవా
క్యం ॥ అత్రద్వితీయాంతాన్ దృష్ట్వాపర్యదేవయదితిసంబంధః॥ ౬౧॥ తేషామితి॥ స్వామిసందేశాత్- మాసాదూర్ధ్వమనాగతానాంవధఏవే
తిసుగ్రీవవచనాత్- ముమూర్షతాంసతాం॥౭౬॥దిష్ట్యాహమితి ॥ తవాభిగమశంసనాత్ తవసమీపప్రాప్తిశంసనాత్ - తవాధిగమశంసనాది
తిపాఠేతవదర్శనశంసనాత్ ॥ ౭౯॥ బుధ్యస్వపవనాత్మజమితిపవనాత్మజత్వంతవప్రతిపాదితం వానరస్యతవపవనాత్మజత్వంకథమిత్యాకాంక్షా

గిరిః। తతోగచ్ఛతిగోకర్ణంపర్వతంకేసరీహరిః॥ ౮౦ ॥ సచదేవర్షిభిర్దిష్టఃపితామమమహాకపిః। తీర్థేనదీపతేఃపుణ్యే
శంబసాదనముద్ధరత్ ॥౮౧॥ తస్యాహంహరిణఃక్షేత్రేజాతోవాతేనమైథిలి । హనుమానితివిఖ్యాతోలోకేస్వేనైవకర్మ
ణా॥౮౨॥ విశ్వాసార్థంతువైదేహిభర్తురుక్తామయాగుణాః । అచిరాద్రాఘవోదేవిత్వామితోనయితానఘే॥౮౩॥
ఏవంవిశ్వాసితాసీతాహేతుభిశ్శోకకర్శితా. ఉపపన్నైరభిజ్ఞానైర్దూతంతమవగచ్ఛతి॥ ౮౪॥ అతులంచగతాహర్షం
ప్రహర్షేణచజానకీ। నేత్రాభ్యాంవక్రపక్ష్మాభ్యాంముమోచానందజంజలం॥౮౫॥ చారుతద్వదనంతస్యాస్తామ్రశు
క్లాయతేక్షణం। అశోభతవిశాలాక్ష్యారాహుముక్తఇవోడురాట్॥ ౮౬॥హనుమంతంకపింవ్యక్తంమన్యతేనాన్యథేతి
సా॥ ౮౭॥ అథోవాచహనూమాంస్తాముత్తరంప్రియదర్శనాం॥౮౮॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంసమాశ్వసిహిమైథిలి। కిం
కరోమికథంవాతేరోచతేప్రతియామ్యహం॥౮౮॥ హతేऽసురేసంయతిశంబసాదనేకపిప్రవీరేణమహర్షిచోదనాత్।
తతోऽస్మివాయుప్రభవోహిమైథిలిప్రభావతస్తత్ప్రతిమశ్చవానరః॥ ౮౯ ॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండేపంచత్రింశస్సర్గః.❋
భూయఏవమహాతేజాహనూమాన్మారుతాత్మజః।అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసీతాప్రత్యయకారణాత్॥ ౧॥ వాన
రోహంమహాభాగేదూతోరామస్యధీమతః। రామనామాంకితంచేదంపశ్యదేవ్యంగులీయకం ॥ ప్రత్యయార్థంతవానీ
తం తేనదత్తంమహాత్మనా।సమాశ్వసిహిభద్రంతేక్షీణదుఃఖఫలాహ్యసి॥ ౩॥ గృహీత్వాప్రేక్షమాణాసాభర్తుఃకరవి
భూషణం భర్తారమివసంప్రాప్తాజానకీముదితాభవత్॥ ౪॥ చారుతద్వదనంతస్యాస్తామ్రశుక్లాయతేక్షణం । అశోభత
విశాలాక్ష్యారాహుముక్తఇవోడురాట్॥౫॥తతస్సాహ్రీమతీబాలాభర్తృసందేశహర్షితా।పరితుష్టాప్రియంకృత్వా
ప్రశశంసమహాకపిం॥౬॥విక్రాంతస్త్వంసమర్థస్త్వంప్రాజ్ఞస్త్వంవానరోత్తమ । యేనేదంరాక్షసపదంత్వయైకే
నప్రధర్షితం ॥ ౭ ॥ శతయోజనవిస్తీర్ణస్సాగరోమకరాలయః।విక్రమశ్లాఘనీయేనక్రమతాగోష్పదీకృతః॥౮॥నహి

అగచ్ఛత్ ॥౮౦॥ సచేతి॥ సగోకర్ణంగతః దేవర్షిభిఃతత్రత్యైః దిష్టఃనియుక్తః శంబసాదనంతీర్థోపద్రవకారిణమసురం శంబసాద
నాఖ్యం ఉద్ధరత్ ఉదహరత్ దేవర్షిప్రార్థనయాఅవధీదిత్యర్థః ॥ ౮౧ ॥ తస్యేతి ॥ హరిణఃహరేఃకేసరిణః క్షేత్రేపత్న్యాంఅంజనా
యాం జాతఃపితుర్దేశాంతరగమనకాలే జాతః అనేనాస్యక్షేత్రేకథమన్యోత్పాదనమితిశంకాపరాకృతా ॥౮౨॥ విశ్వాసార్థమితి ॥ నయి
తానేతా ॥౮౩॥ ఏవమితి॥ అవగచ్ఛతిఅవాగచ్ఛత్ ॥౮౪॥౮౫॥౮౬॥ హనుమంతమితి॥ మన్యతే అమన్యత ॥౮౭॥ దేవీనియుక్తార్థకరణే
స్వస్యశక్తిరస్తీతిద్యోతయితుంస్వమాహాత్మ్యమాహ హతఇతి॥ తతఃఅసురవధోపకారాత్ ॥౮౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణ
భూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
భూయఇత్యాది ॥ ౧ ॥ ఇత్థంసందేశకథనాదినాదేవీంవిశ్వాస్యాభిజ్ఞానాంగులీయకదానేనదృఢంవిశ్వాసయతి- వానరోహమిత్యాది
॥౨॥౩॥ గృహీత్వేతి॥ గృహీత్వాదేశాంతరాదాగతంబంధుందృష్ట్వైవస్వయంగృహీతవతీ ప్రేక్షమాణా-వర్తమానార్థేనశానచాదర్శనతృప్తిర్న
[illegible]త్యుచ్యతే. సాపూర్వంరావణస్యైవశంకితవతీభర్తుఃకరవిభూషణంపాణిగ్రహణకాలేహస్తస్పృష్టమాభరణంకరవిభూషణమిత్యనే
[illegible]యాత్ ప్రణయకోపే ప్రవృత్తేపరస్పరమాలోకనభాషణాదిరహితదశాయాంకాంక్షితేబాహుదానే నానాతిశయేనమాంనేన్వతే రామో
[illegible]కంభూషణందర్శయతిస్మతదాప్రభృతి[illegible]మంగులీయకమితిసతయాగృహీతేప్రణయకోపశైథిల్యాత్ పరస్పరసంశ్లేషోభూయోప్యభూత్
[illegible]కభూషణంకరవిభూషణంభర్తారమివసంప్రాప్తా అంగులీయకదర్శనాత్తస్యకాంతస్యకరస్పృష్టవతీతత్ స్మృత్వా బాహుంతత్స్పర్శ
[illegible]మాలింగితవతీ-జననీబుద్ధ్యామునిస్సంప్రాప్తేత్యాహ-జననీకృతభోగస్యావ
[illegible] ఏవంభావనాప్రకర్షేణ[illegible]ముదితాభవత్ ఇయమిదానీంముదితాఉదర్కేకింభవిష్యతీతినజానాతి ఇత్యాహర్షిః॥
[illegible]. జానకీశోకహర్షాభ్యాంక్లిష్టమనా[illegible]ముదితాభవత్. [illegible]
తచ్ఛ్లాఘితే ॥౫॥ తతఇతి॥ ప్రియంకృత్వాసంమానంకృత్వా॥౬॥విక్రాంతస్త్వమితి-విక్రాంతఇత్యాదిపదత్రయేణతద్వ్యతిరేకేణజ్ఞానశక్తిబలాన్యు
[illegible]- ఇదంరాక్షసపదమితిప్రజ్ఞోక్తా - త్వయైకేనేత్యసహాయత్వం- ప్రధర్షితమితివిక్రమః॥ ౭॥ ౮॥ నహీతి॥ ప్రాకృతంక్షుద్రం- సంభ్రమః

యామాహ- మాల్యవానిత్యాదినా॥ గచ్ఛతిఅగచ్ఛత్॥ ౮౦॥ సఇతి॥ దిష్టఃఆదిష్టఃనియుక్తః శంబసాదనఇతికశ్చనాసురఃఉద్ధరత్ ఉదహరత్ అ
వధీదిత్యర్థః॥ ౮౧॥ తస్యేతి॥ హరిణఃహరేః. వకారాంతత్వమార్షం కేసరిణఇత్యర్థః॥ ౮౨॥ విశ్వాసార్థమితి॥ నయితానేతా॥ ౮౩॥ ఏవమి
తి॥ అవగచ్ఛతిఅవాగచ్ఛత్॥ ౮౪॥ హనుమంతమితి॥ మన్యతేఅమన్యత ॥ ౮౭॥ దేవీనియుక్తార్థకరణేస్వస్యశక్తిరస్తీతిజ్ఞాపయితుం స్వమాహాత్మ్య
మాహ- హతేऽసురఇతి ॥ ౮౯ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం
పంచత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తి॥ అథదృఢతరవిశ్వాసాయరామాంగులీయకందాతుమాహ - భూయఇతి॥ ప్రత్యయో
విశ్వాసః ॥ ౧॥ సందేశకథనాదినాదేవీంవిశ్వాస్యఅభిజ్ఞానాంగులీయకప్రదానేనాపిదృఢంవిశ్వాసయతి ॥ వానరోహమిత్యాదినా ॥ ౩॥ ౪॥
తతఇతి ॥ ప్రియంకృత్వా - ఆదరంకృత్వేత్యర్థః ॥ ౬॥ తి ॥ విక్రాంతఃశూరః. సమర్థోదేశకాలోచితకృత్యచతురః. ప్రాజ్ఞః - సర్వశా
స్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః ❋ పదంస్థానం ॥ ౭॥ ౮॥ తి॥ సంత్రాసఃసముద్రాదితిశేషః॥ ౯॥ అర్హఇతి॥ యద్యపీత్యవధారణే. మయాసమభిభాషి

త్వాంప్రాకృతంమన్యేవానరంవానరర్షభ । యస్య తేనాస్తి సంత్రాసో రావణాన్నాపి సంభ్రమః॥ ౯ ॥అర్హసే చ
కపిశ్రేష్ఠ మయా సమభిభాషితుం।యద్యపి ప్రేషితస్తేన రామేణ విదితాత్మనా॥ ౧౦॥ ప్రేషయిష్యతి దుర్ధర్షో రామో న
హ్యపరీక్షితం।పరాక్రమమవిజ్ఞాయ మత్సకాశం విశేషతః॥౧౧॥దిష్ట్యా చ కుశలీ రామో ధర్మాత్మా సత్యసంగరః। లక్ష్మణ
శ్చ మహాతేజాస్సుమిత్రానందవర్ధనః॥ ౧౨॥ కుశలీ యది కాకుత్స్థః కిన్ను సాగరమేఖలాం । మహీం దహతి కోపేన యు
గాంతాగ్నిరివోత్థితః ॥ ౧౩ ॥ అథవా శక్తిమంతౌ తౌ సురాణామపి నిగ్రహే। మమైవ తు న దుఃఖానామస్తి మన్యే విపర్యయః॥
౧౪॥కచ్చిన్న వ్యథితో రామః కచ్చిన్న పరితప్యతే।ఉత్తరాణి చ కార్యాణి కురుతే పురుషోత్తమః॥ ౧౫॥కచ్చిన్న దీనస్సంభ్రాం
తః కార్యేషు చ న ముహ్యతి। కచ్చిత్పురుషకార్యాణి కురుతే నృపతేస్సుతః॥౧౬॥ద్వివిధం త్రివిధోపాయముపాయమపి సేవ
తే।విజిగీషుస్సుహృత్కచ్చిన్మిత్రేషు చ పరంతపః॥ ౧౭॥ కచ్చిన్మిత్రాణి లభతే మిత్రైశ్చాప్యభిగమ్యతే । కచ్చిత్కల్యాణ
మిత్రశ్చ మిత్రైశ్చాపి పురస్కృతః॥౧౮॥కచ్చిదాశాస్తి దేవానాం ప్రసాదం పార్థివాత్మజః । కచ్చిత్పురుషకారం చ దై
వం చ ప్రతిపద్యతే॥ ౧౯॥కచ్చిన్న విగతస్నేహః ప్రవాసాన్మయి రాఘవః।కచ్చిన్మాం వ్యసనాదస్మాన్మోక్షయిష్యతి వానర॥
౨౦॥ సుఖానాముచితో నిత్యమసుఖానామనౌచితః।దుఃఖముత్తరమాసాద్య కచ్చిద్రామో న సీదతి॥ ౨౧॥ కౌసల్యాయా
స్తథా కచ్చిత్సుమిత్రాయాస్తథైవ చ।అభీక్ష్ణం శ్రూయతే కచ్చిత్కుశలం భరతస్య చ ॥ ౨౨॥ మన్నిమిత్తేన మానార్హః క
చ్చిచ్ఛోకేన రాఘవః।కచ్చిన్నాన్యమనా రామః కచ్చిన్మాం తారయిష్యతి॥౨౩ ॥ కచ్చిదక్షౌహిణీం భీమాం భరతో భ్రాతృ
వత్సలః । ధ్వజినీం మంత్రిభిర్గుప్తాం ప్రేషయిష్యతి మత్కృతే॥ ౨౪॥ వానరాధిపతిశ్శ్రీమాన్సుగ్రీవః కచ్చిదేష్యతి। మ
త్కృతే హరిభిర్వీరైర్వృతో దంతనఖాయుధైః॥౨౫॥కచ్చిచ్చ లక్ష్మణశ్శూరః సుమిత్రానందవర్ధనః । అస్త్రవిచ్ఛరజా
లేన రాక్షసాన్విధమిష్యతి॥౨౬॥ రౌద్రేణ కచ్చిదస్త్రేణ జ్వలతా నిహతం రణే । ద్రక్ష్యామ్యల్పేన కాలేన రావణం ససుహృ
జ్జనం॥౨౭॥కచ్చిన్న తద్ధేమసమానవర్ణం తస్యాననం పద్మసమానగంధి । మయా వినా శుష్యతి శోకదీనం జలక్షయే పద్మమి

వ్యగ్రతా॥ ౯॥ అర్హసఇతి॥ యద్యపీతి నిపాతసముదాయోఽయస్మాదిత్యర్థే - అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్॥ ౧౦॥ ౧౨॥ అథ ప్రణయకో
పేన మాతస్సన్నిధౌ రామం గర్హయంత్యాహ కుశలీతి॥ కాకుత్స్థః పరపరిభవాసహిష్ణుస్తేజస్వీ-అనేన పరపరిభవ ఏవ పరిహరణీయః న స్వీయ ఇతి నియమోఽస్తి
కిం-కిన్ను సాగరమేఖలాం మహీం దహతి - అత్ర కాకుత్స్థః వహ్నికోపన దహతీత్యర్థః-సాగరమేఖలామితి విశేషణేన ద్రవద్రవ్యస్యైకేన కతిపయ ప్ర
వ్యస్యైకేన బాణేన భవితవ్యం కిం- సాగరసలిలమేవ తైలం కృత్వా మహీం దగ్ధుం సమర్థోఽనకిమిత్యర్థః- యద్వా స్వపత్నీం వా సురక్షితపరిఖానాం చ
గోత్రభావః. అనాదికృతమర్యాదా మహీ కథం దగ్ధుం శక్యేత్యత్రాహ - యుగాంతేతి- మహామర్యాదా తన్నయన రాగపర్యంతా యేవేతి భావః- కిం న
సాగరమేఖలామిత్యపి పాఠః-కాకుత్స్థః కుశలీ యది తదా మహీం కిం న దహతి - శక్తశ్చేద్దహత్యేవ- న దహతి-అతో న శక్త ఇత్యర్థః॥ తన్నిశ్లోకి॥ ౧౩॥
పక్షాంతరమాహ-అథవేతి॥ ౧౪॥కచ్చిదితి॥ న వ్యథితః న క్లేశః-ఉత్తరాణి కార్యాణి మత్ప్రాప్తి సాధకాని కచ్చిత్కురుతే॥౧౫॥కచ్చిన్న దీన ఇతి॥నదీ
నః కచ్చిత్సంభ్రాంతస్సన్ కార్యేషు న ముహ్యతి కచ్చిదిత్యన్వయః- పురుషకార్యాణి పురుషైః కర్తవ్యాని॥ ౧౬॥ తాన్యేవాహ- ద్వివిధమితి ॥ ప
రంతపో రామః మిత్రేషు విషయే సుహృత్సన్ ద్వివిధం సామదానరూపముపాయమపి సేవతే కచ్చిత్- చకారేణామిత్రేష్వసముచ్చీయంతే- అమిత్రే
షు విషయే విజిగీషుస్సన్ త్రివిధోపాయం దానభేదదండాన్ సేవతే ప్రయుంక్తే కచ్చిత్ - సుహృత్సు కదాచిదపి భేదదండౌ న కార్యౌ - శత్రుషు న
సామేతి భావః- యోజనాంతరే విజిగీషుసుహృత్పదయోః ప్రయోజనం మృగ్యం॥ ౧౭॥ కచ్చిన్మిత్రాణీతి॥ అభిగమ్యతే లభ్యతే మిత్రస్య కించిదుపకా
రం కృత్వా స్వయముపకారం మిత్రాదపేక్షతే కచ్చిదిత్యర్థః- కల్యాణమిత్రః- పురస్కృతమిత్ర ఇత్యర్థః॥ ౧౮॥ కచ్చిదాశాస్తీతి॥ ఆశాస్తి ఆశా
స్తే- పురుషకారం స్వబలం-ఏకైకస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః॥౨౦॥సుఖానామితి॥అనౌచిత ఇతి దీర్ఘ ఆర్షః.ఉత్తరం ఉత్కృష్టం॥ ౨౧॥సుఖానా
మితి॥ అనుచిత ఏవ అనౌచితః-ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయః-ఉత్తరం దుఃఖం ఉత్కృష్టం దుఃఖం॥౨౨॥మన్నిమిత్తేనేతి॥మన్నిమిత్తేన పయో
హేతునా- అన్యమనాః కార్యాంతరాసక్తః॥ ౨౩॥ కచ్చిదక్షౌహిణీమితి॥ ధ్వజినీం సేనాం॥ ౨౪॥ కచ్చిన్న తదితి॥ హేమశబ్దేన తద్వర్ణ ఉచ్య

తే॥ అర్హసే యద్యపి - అర్హస్యేవేత్యర్థః - కుతః విదితాత్మనా రామేణ ప్రేషిత ఇతి సంబంధః- యద్వా అప్యవధారణే- యదీయస్మాత్ విదితాత్మ
నా రామేణ ప్రేషితః- తస్మాత్ మయా సమభిభాషితుమర్హస్యేవేతి సంబంధః॥ ౧౪॥కచ్చిదితి॥ ఉత్తరాణి చ కార్యాణి పురుషకారాః॥౧౫॥తి॥
దీనో న సంభ్రాంత ఇత్యసమంగః ॥ ౧౬ ॥ ద్వివిధమితి ॥ సుహృత్ పరంతపో రామః విజిగీషుస్సన్ - త్రివిధోపాయం సామదానభేదరూపముపా
యం- ఉపాయమపి దండోపాయమపి.. మిత్రేషు చ కారాదమిత్రేషు చ-ద్వివిధం యథా భవతి తథా సేవతే కచ్చిత్- మిత్రేషు సామదానే అమిత్రే
షు భేదదండౌ చేత్యేవం విభజ్య ప్రయుంక్తే కచ్చిత్॥ ౧౭॥ తి॥ మిత్రాణి లభతే స్వయత్నేన మిత్రైశ్చ స్వయత్నతోఽభిగమ్యతే కల్యాణమిత్రః స్వామ్యమి
త్రః మిత్రైః పురస్కృతో బహుమతః కచ్చిత్ ॥ ౧౮॥ తి॥ ఆశాస్తి ఆశాస్తే ప్రార్థయత ఇత్యర్థః॥ ౧౯॥ ౨౦॥ సుఖానామితి॥ అనుచిత ఏవ
అనౌచితః - ఉత్తరం దుస్సహం ఉత్కృష్టం దుఃఖం॥౨౨॥మన్నిమిత్తేనేతి॥శోకేన రాఘవ ఇతి పరితప్యత ఇతి శేషః॥ ౨౪॥కచ్చిదితి॥ హేమసమానవర్ణం

ఛాలనేన ॥ ౨౮ ॥ ధర్మాపదేశాత్త్యజతశ్చ రాజ్యం మాం చాప్యరణ్యం నయతః పదాతిమ్ । నాసీద్వ్యథా యస్య న భీర్న శోకః కచ్చిత్స ధైర్యం హృదయే కరోతి ॥ ౨౯ ॥ న చాస్య మాతా న పితా చ నాన్యః స్నేహాద్విశిష్టోఽస్తి మయా సమో వా । తావత్త్వహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్య ॥ ౩౦ ॥ ఇతీవ దేవీ వచనం మహార్థం తం వానరేంద్రం మధురార్థముక్త్వా । శ్రోతుం పునస్తస్య వచోఽభిరామం రామార్థయుక్తం విరరామ రామా ॥ ౩౧ ॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా మారుతిర్భీమవిక్రమః । శిరస్యంజలిమాధాయ వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౩౨ ॥ న త్వామిహస్థాం జానీతే రామః కమలలోచనే । తేన త్వాం నానయత్యాశు శచీమివ పురందరః ॥ ౩౩ ॥ శ్రుత్వైవ తు వచో మహ్యం క్షిప్రమేష్యతి రాఘవః । చమూం ప్రకర్షన్మహతీం హర్యృక్షగణసంకులామ్ ॥ ౩౪ ॥ విష్టంభయిత్వా బాణౌఘైరక్షోభ్యం వరుణాలయమ్ । కరిష్యతి పురీం లంకాం కాకుత్స్థః శాంతరాక్షసామ్ ॥ ౩౫ ॥ తత్ర యద్యంతరా మృత్యుర్యది దేవాః సహాసురాః । స్థాస్యంతి పథి రామస్య స తానపి వధిష్యతి ॥ ౩౬ ॥ తవాదర్శనజేనార్యే శోకేన స పరిప్లుతః । న శర్మ లభతే రామః సింహార్దిత ఇవ ద్విపః ॥

తేజశ్ఛేదేన - హేమవత్స్పృహణీయమిత్యర్థః - మయా వినేతి జలక్షయస్థానం - శోకదీనమిత్యాతపస్థానం ॥ తనిశ్లోకి ॥ ౨౮ ॥ ధర్మాపదేశాదితి ॥ ధర్మాపదేశాద్ధర్మోద్దేశాద్ధేతోః - ధర్మమనుద్దిశ్యేత్యర్థః - యద్వా ధర్మవ్యాజాద్ధేతోః - రాజ్యత్యాగాద్వ్యథా నాసీత్ - అరణ్యసంచారాద్భీర్నాసీత్ - మత్పాదసంచారాచ్ఛోకో నాసీత్ - సః తాదృశధైర్యయుక్తో రామో మద్విశ్లేషే పి హృదయే ధైర్యం కరోతి కచ్చిత్ ॥ ౨౯ ॥ ధైర్యాకరణే హేతుమాహ - న చాస్యేతి ॥ ప్రవృత్తిం మదానయనవార్తాం - ప్రణయరోషపక్షే కిమేష పితృవచనపరిపాలనాయ వనం ప్రాప్తః - న - కింతు మమైవ హింసాయై ఇతి భావః ॥ రామస్యైవ దోషః న మమేతి సీతయోక్తే వయమేవ కిం సమ్యక్ స్థితవంతః రామవిశ్లేషానంతరక్షణే నతనుస్త్యక్తా హీ త్యేవం హనుమదాశయం జ్ఞాత్వాహ - న చాస్యేతి ॥ రామస్య మాతాపిత్రాదయః అన్యో బంధుశ్చ స్నేహాద్విశిష్టా న భవంతి - లోకే కస్యచిన్మాతాపితాభ్రాత్రాద్యైవం స్నేహావిష్టత్వరో భవతి - న చైవం రామస్య మాత్రాదిషు సంభావితః - సర్వోపి మయ్యేకమార్గీకృతః - యావత్ప్రియస్య ప్రవృత్తిం శృణుయాం శృణోమి తావజ్జిజీవిషేయం జీవేయం - ఇచ్ఛాయా ఇష్యమాణప్రధానత్వాదిష్యమాణం జీవనమిహాభిధీయతే - రామః న మాం సంరాఘవో భుక్త్వా ఇత్యుక్తరీత్యా భోజనం అనిర్ప్రస్తతతం రామ ఇతి ఇదానీంచ హిత్వా సముద్రం బద్ధ్వా సమాగచ్ఛతా పాతేః ప్రపాంగితే తస్యాం భిన్నపానీయపాత్రీయాం సత్యామివ మయి నష్టాయాం న జీవేత్ - అతస్తదాగమనపర్యంతం మయా జీవితవ్యం పరతంత్రశరీరత్వాత్ - తదాగమనానంతరమపి యది జీవిష్యామితి దేత్థం వదేదితి భావః । ఏతావత్పర్యంతం వానరేతి సంబోధ్య సంప్రతి దూతేత్యాహ - రామవిషయప్రణయరోషస్య దూతపర్యంతం వ్యాపనాత్ - తేన ప్రహితః ఖలు భవానపీతి భావః । ప్రణయరోషాభావపక్షే పి - న చాస్యేతి ॥ అస్య మాతా చాస్మిన్ స్నేహాత్ - మత్తః న విశిష్టా మయా న సమా చ - యథాహమస్మిన్ స్నిగ్ధా తథా నాన్య ఇత్యర్థః - ఏతదేవోత్తరార్ధేన సమర్థయతి - తావదితి ॥ ౩౦ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఇతీవ - ప్రాగ్వం కతిపయానష్టావిపిచ్యోక్తవాన్ - సంప్రతి ప్రణయధారాసాక్ష్మప్రస్త్రీణామపదం హితతత ఇతీవేత్యాహ - దేవీ - వల్లభాయా వ్యవహారోపి హిస్థానాం న ప్రతిభాతిహి - వచనం మహార్థం - న కేవలం బహిస్థానాం దేశికానామస్మాకమపీత్యర్థః - మహార్థమిత్యుక్తేః - తం వానరేంద్రం - సుగ్రీవస్యైవ త్వభిషిక్తత్వేపి పారతంత్ర్యేనానుమానభేషిక్త ఇత్యర్థః - మధురార్థం - మాధుర్యేణ మధ్యే హనుమాన్న వక్తుమారభతేతి భావః - ఉక్త్వా సతదీయాశ్యయథాభివక్తుం తేత శ్రోక్త్వా - శ్రోతుం పునస్తస్య వచోఽభిరామం స్వవచనానురూపోత్తరం శ్రోతుం - రామార్థయుక్తం రామప్రయోజనయుక్తం - రామమహాభిధేయయుక్తం వా - విరరామ - స్వయం చిరభాషణాత్ స్వామిన్యాం భాషమాణాయాం మధ్యే భృత్యేనోక్త్యయోగాచ్చ తూష్ణీంభూతస్యావకాశప్రదానమకరోత్ - రామా - వారం పర్యంది నాసావుద్వచస్సందర్శదర్శనం రామేణ న లబ్ధం హీతి మనః ఖిద్యతి ॥ తనిశ్లోకి ॥ ౩౧ ౩౨ ॥ న త్వామితి ॥ రామః - న జీవేయం క్షణమపి వినా తామసితేక్షణామిత్యధ్యవసాయీ కథం నాగచ్ఛేత్ - కమలలోచనే - త్వన్నయనసౌందర్యం దర్పణతలేపి కిం న దృష్టవతీ భవతీ - ఏతత్సౌందర్యవతీం కథం త్వాం వినా సతతమేష్ - తేన అనేన హేతునా - ఆశు త్వాం నానయతి - శచీం పురందర ఇవ - అనుహ్లాదహస్తగతాం శచీమింద్రః కంచిత్కాలమవిజ్ఞాయ జ్ఞానానంతరం యథా ఆనీతవాంస్తథేతి భావః ॥ తనిశ్లోకి ॥ ౩౩ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మహ్యం మమ - వ్యత్యయేన షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ ॥ ౩౪ ॥ సముద్రం కథమతిక్రమిష్యతీత్యత్రాహ - విష్టంభయిత్వేతి ॥ విష్టంభయిత్వా - స్తబ్ధం కృత్వేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥

హేమవర్ణవత్ స్పృహణీయవర్ణమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ధర్మాపదేశాదితి ॥ ధర్మాపదేశాత్ ధర్మోద్దేశేన ధర్మముద్దిశ్యేతి యావత్ - రాజ్యత్యాగాత్ వ్యథా మనశ్చలనం - అరణ్యసంచారాద్భీతిః - సీతాపాదసంచారాచ్ఛోకః - యస్య నాస్తి - సః హృదయే ధైర్యం కరోతి కచ్చిదితి సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ ఇదానీం ధైర్యాకరణే కిం కారణమిత్యాశంక్య మద్వియోగ ఏవ కారణమిత్యాశయేనాహ ॥ న చాస్యేతి ॥ అస్య రామస్య అస్మిన్ సమయే మాతా చ స్నేహాన్మత్తో విశిష్టా న - మయా న సమా చ - యథా అహమస్మి తథా పితా చ న భవతీత్యర్థః - అత ఏవ ప్రవృత్తిం మదానయనోద్యోగవార్తాం ॥ ౩౦ ॥ ఇతీవేతి ॥ రామార్థయుక్తం రామ ఏవాభిధేయః తద్యుక్తం ॥ ౩౨ ॥ న త్వామితి ॥ శచీం పురందర ఇవేతి ॥ అనుహ్లాదనీతాం శచీం పురందరః కంచిత్కాలమవిజ్ఞాయ తతో జ్ఞాత్వా యథా ఆనీతవాన్ తద్వదిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మహ్యం మమ ॥ ౩౪ ॥ విష్టంభయిత్వేతి ॥ విష్టంభయిత్వా ఆప్లావ్యేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర త్వదానయనరూపకార్యే - మృత్యుర్యది అంతరా పథి రామస్య స్థాస్యతి - దేవా యది స్థాస్యంతి - విఘ్నకారిత్వేన

౩౭॥మలయేనచవింధ్యేనమేరుణామందరేణచ । దర్దురేణచతేదేవిశపేమూలఫలేనచ ॥ యథాసునయనంవల్గుబిం
బోష్ఠంచారుకుండలం । ముఖంద్రక్ష్యసిరామస్యపూర్ణచంద్రమివోదితం॥ ౩౯ ॥ క్షిప్రంద్రక్ష్యసివైదేహి రామం
ప్రస్రవణేగిరౌ। శతక్రతుమివాసీనంనాకపృష్ఠస్యమూర్ధని॥౪౦॥నమాంసంరాఘవోభుఙ్క్తేనచాపిమధుసేవతే । వ
న్యంసువిహితంనిత్యంభక్తమశ్నాతిపంచమం॥ ౪౧॥ నైవదంశాన్నమశకాన్నకీటాన్నసరీసృపాన్ । రాఘవోపనయే
ద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాంతరాత్మనా॥౪౨॥ నిత్యంధ్యానపరోరామోనిత్యంశోకపరాయణః । నాన్యచ్చింతయతేకించిత్సతు
కామవశంగతః॥ ౪౩॥ అనిద్రస్సతతంరామఃసుప్తోపిచనరోత్తమః । సీతేతిమధురాంవాణీంవ్యాహరన్ప్రతిబుధ్యతే॥
౪౪॥దృష్ట్వాఫలంవాపుష్పంవాయద్వాన్యత్సుమనోహరం । బహుశోహాప్రియేత్యేవంశ్వసంస్త్వామభిభాషతే॥౪౫ ॥
సదేవినిత్యంపరితప్యమానస్త్వామేవసీతేత్యభిభాషమాణః । ధృతవ్రతోరాజసుతోమహాత్మా తవైవలాభాయ కృతప్ర
యత్నః ॥ ౪౬ ॥ సారామసంకీర్తనవీతశోకారామస్యశోకేనసమానశోకా।శరన్ముఖేసాంబుదశేషచంద్రానిశేవ
వైదేహసుతాబభూవ ॥౪౭॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-షట్త్రింశస్సర్గః-****************************

సీతాతద్వచనంశ్రుత్వాపూర్ణచంద్రనిభాననా।హనూమంతమువాచేదంధర్మార్థసహితంవచః॥ ౧ ॥ అమృ
తంవిషసంసృష్టంత్వయావానరభాషితం।యచ్చనాన్యమనారామోయచ్ఛోకపరాయణః ॥ ౨ ॥ ఐశ్వర్యేవాసువిస్తీ

తత్రేతి ॥ స్థాస్యంతిప్రతిబంధకతయేతిశేషః ॥ ౩౭॥ గిరీణాంస్వజీవనస్థానత్వాత్తైశ్శపతి- మలయేనేతి॥ దర్దురోనామమలయపరిసరవర్తీచం
దనప్రభవఃకశ్చిత్పర్వతః - యథేతి - తథాశపఇతిపూర్వేణాన్వయః॥ ౩౯॥ క్షిప్రమితి॥ నాకపృష్ఠోనామఇంద్రస్యాసాధారణస్వర్గస్థానవిశే
షః॥ ౪౦॥ నమాంసమితి॥ వృష్ణ్యనస్సంగసంకల్పజాగరాదికృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతాఇత్యనంగదశాదశేతి- దశావస్థాస్వర
తిరనేనోచ్యతే- మాంసాద్యభోజనంఅరత్యా- తతఃపూర్వంతద్భోజనోక్తేః- వన్యంవనేభవంకందమూలాదికం- సువిహితంవానప్రస్థయోగ్య
త్వేనవిహితం- భక్తంఅన్నం- పంచమంప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణసాయంరూపేషుకాలేషుపంచమకాలికం-శరీరధారణమాత్రోపయు
క్తంభుఙ్క్తఇత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ ౪౧॥ అథమనస్సంగావస్థామాహ- నైవేతి॥ దంశాన్వనమక్షికాః- తాన్మశకాంశ్చేత్యనేనదంశమశకాప
స్థానము[illegible]-కీటసరీసృపాన్యాఉపరిశరీరంచరతాపనివృత్తిరుచ్యతే-తత్రహేతుఃత్వద్గతేనాంతరాత్మనా- పరకాయప్రవిష్టస్యకథంత్యక్తశరీరవి
కృతిజ్ఞానం-తత్రస్థితఃఖలుతత్రత్యపీడాంజ్ఞాస్యతీతిభావః॥౪౨॥౪౩॥అథాస్యజాగరావస్థామాహ-అనిద్రఇతి॥ అనిద్రస్సతతంరామః- నిద్రయాస
ర్వాకాలక్షేపాభావేపిసంతతపనిరోధాత్- సుప్తోపిచేత్యనేనపరగతార్థానుసంధానాభావఉచ్యతే- నరోత్తమః- అభిమతవిశ్లేషేతథా
వస్థావమేవహిపురుషోత్తమత్వస్య[illegible]మితిభావః. సీతేతి- అప్రాకృతసౌందర్యాద్యనుసంధానేనవాసనావశాద్విలపతి- మధురాంవాణీం-వా
సనావశాద్విలపత్యపిశబ్దస్వభావాత్ప్రసన్నా[illegible]దిసీభవతీత్యర్థః - ప్రతిబుధ్యతే - [illegible]గమాత్పునరపిబాధకోద్దీపనసందర్శనేన
[illegible]ఇత్యర్థః ॥ ౪౪॥ ౪౬॥ సారామేతి ॥ రామసద్భావాశంసయా[illegible]కస్సీతాయాః రామవిరహేణకశ్చిచ్ఛోకః తత్ర
[illegible]సముదుక్త్యానివృత్తః ద్వితీయస్తువర్తతఇత్యాహ- రామస్యశోకేనసమానశోకాతద్విరహకృతత్వేనతత్తుల్యశోకా- అధికశోకస్తునివృత్త
ఇతిభావః- యద్వారామసంకీర్తనేనవీతశోకాపినైవదంశాన్నమశకానిత్యాదిశ్రవణేనరామతుల్యశోకాప్రకాశాప్రకాశశరన్ముఖనిశేవాభూది
త్యర్థః॥ ౪౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షట్త్రింశస్సర్గః

సీతేత్యాది॥౧॥అమృతమితి॥ యచ్చనాన్యమనాఇత్యమృతత్వేహేతుః-యచ్ఛోకపరాయణఇతివిషసంసృష్టత్వే॥తనిశ్లోకి॥౨॥ రామవియో

[illegible]శేషః-తానపివధిష్యతీతియోజనా॥ ౩౭॥ స్వోక్తార్థే-దేవీనిశ్వాసార్థంస్వోపజీవ్యనివాసఫలమూలాదినాశపథంకరోతి॥ దర్దురేణేతి॥ ద
ర్దురేణపర్వతేనయథారామస్యముఖంద్రక్ష్యసిఅస్మిన్నర్థేదర్దురాదినాశపేనిశ్వాసయామీతిశ్లోకత్రయస్యసంబంధః ॥ ౩౯ ॥ క్షిప్రమితి॥
నాగరాజస్యఐరావతస్య. నాకపృష్ఠస్యేతిపాఠేస్వర్గోపరీత్యర్థః॥ ౪౦॥నమాంసమితి।వన్యంమూలఫలాదికం- సువిహితంపరిగ్రాహ్యత్వేనఆ
రణ్యకశాస్త్రచోదితం- భక్తంఅన్నం- పంచమంపంచానామన్నానాంపూరణం- వానప్రస్థాహిమూలఫలాదికంపంచధాకృత్వా- దేవపితృతిథి
భూతేభ్యస్తద్భాగాన్దత్వా- పంచమంస్వయంభుంజతే - పంచమకాలసిద్ధంపంచమమితివాప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణసాయాహ్నాపం
చమకాలేషుచతుర్భోజనకాలానతీత్య - పంచమేకాలేభుఙ్క్తఇత్యర్థః - యద్వాషష్ఠశారణ్యవాసీనఇత్యుక్తవానప్రస్థభోజ్యస్యపంచమాం
శంభుఙ్క్తే- అనేనరామస్యాత్యల్పాహారతోక్తా॥ ౪౩॥ అనిద్రఇతి ॥ అనిద్రఏవకథంచిత్సుప్తోపీతిసంబంధః॥ ౪౬॥ సారామేతి॥ రామసంకీ
ర్తనవీతశోకా - అనిద్రస్సతతంరామఇతిరామసంకీర్తనేనవీతశోకా- నమాంసంరాఘవోభుఙ్క్తఇత్యుక్తశోకేనహేతునాసమానశోకాసా-
సాంబుదశేషఃచంద్రోయస్యాస్సాసాంబుదశేషచంద్రా - ప్రకాశాప్రకాశయుక్తానిశేవబభూవేత్యర్థః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః

౧॥ తి॥ యచ్చఅనన్యమనాఇతివాక్యమాఖ్యాయతేతదమృతంయచ్ఛోకపరాయణఇతివాక్యమాఖ్యాయతేతద్విషం ॥ ౨॥ ఐశ్వర్యఇతి॥కృతాంతః

ణే వ్యసనే చైవ సుదారుణే । రజ్జ్వేవ పురుషం బద్ధ్వా కృతాన్తః పరికర్షతి ॥౩॥ విధిర్నూనమసంహార్యః ప్రాణినాం ప్లవ
గోత్తమ । సౌమిత్రిం మాం చ రామం చ వ్యసనైః పశ్య మోహితాన్ ॥౪॥ శోకస్యాస్య కదా పారం రాఘవోఽధిగమిష్యతి ।
ప్లవమానః పరిశ్రాన్తో హతనౌః సాగరే యథా ॥౫॥ రాక్షసానాం వధం కృత్వా సూదయిత్వా చ రావణమ్ । లఙ్కాము
న్మూలితాం కృత్వా కదా ద్రక్ష్యతి మాం పతిః ॥౬॥ స వాచ్యః సంత్వరస్వేతి యావదేవ న పూర్యతే । అయం సంవత్సరః కా
లస్తావద్ధి మమ జీవితమ్ ॥౭॥ వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌ తు శేషౌ ప్లవఙ్గమ । రావణేన నృశంసేన సమయో యః కృతో మ
మ ॥౮॥ విభీషణేన చ భ్రాత్రా మమ నిర్యాతనం ప్రతి । అనునీతః ప్రయత్నేన న చ తత్కురుతే మతిమ్ ॥౯॥ మమ ప్రతిప్రదా
నం హి రావణస్య న రోచతే । రావణం మార్గతే సంఖ్యే మృత్యుః కాలవశం గతమ్ ॥౧౦॥ జ్యేష్ఠా కన్యా నలా నామ విభీషణసుతా
కపే । తయా మమేదమాఖ్యాతం మాత్రా ప్రహితయా స్వయమ్ ॥౧౧॥ అసంశయం హరిశ్రేష్ఠ క్షిప్రం మాం ప్రాప్స్య
తే పతిః । అన్తరాత్మా హి మే శుద్ధస్తస్మింశ్చ బహవో గుణాః ॥౧౨॥ ఉత్సాహః పౌరుషం సత్త్వమానృశంస్యం కృతజ్ఞతా । విక్ర
మశ్చ ప్రభావశ్చ సన్తి వానర రాఘవే ॥౧౩॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రాక్షసానాం జఘాన యః । జనస్థానే వినా భ్రా
త్రా శత్రుః కస్తస్య నోద్విజేత్ ॥౧౪॥ న స శక్యస్తులయితుం వ్యసనైః పురుషర్షభః । అహం తస్య ప్రభావజ్ఞా శక్రస్యేవ
పులోమజా ॥౧౫॥ శరజాలాంశుమాఞ్ఛూరః కపే రామదివాకరః । శత్రురక్షోమయం తోయముపశోషం నయిష్యతి ॥
౧౬॥ ఇతి సంజల్పమానాం తాం రామార్థే శోకకర్శితామ్ । అశ్రుసంపూర్ణనయనామువాచ వచనం కపిః ॥౧౭॥ శ్రుత్వైవ
తు వచో మహ్యం క్షిప్రమేష్యతి రాఘవః । చమూం ప్రకర్షన్మహతీం హర్యృక్షగణసంకులామ్ ॥౧౮॥ అథవా మోచయి
ష్యామి త్వామద్యైవ వరాననే । అస్మాద్దుఃఖాదుపారోహ మమ పృష్ఠమనిన్దితే ॥౧౯॥ త్వాం తు పృష్ఠగతాం కృత్వా సం
తరిష్యామి సాగరమ్ । శక్తిరస్తి హి మే వోఢుం లఙ్కామపి సరావణామ్ ॥౨౦॥ అహం ప్రస్రవణస్థాయ రాఘవాయాద్య మై
థిలి । ప్రాపయిష్యామి శక్రాయ హవ్యం హుతమివానలః ॥౨౧॥ ద్రక్ష్యస్యద్యైవ వైదేహి రాఘవం సహలక్ష్మణమ్ ।
వ్యవసాయసమాయుక్తం విష్ణుం దైత్యవధే యథా ॥౨౨॥ త్వద్దర్శనకృతోత్సాహమాశ్రమస్థం మహాబలమ్ । పురన్దరమి
వాసీనం నాకరాజస్య మూర్ధని ॥౨౩॥ పృష్ఠమారోహ మే దేవి మా వికాఙ్క్షస్వ శోభనే । యోగమన్విచ్ఛ రామేణ శశాం
కేనేవ రోహిణీ ॥౨౪॥ కథయన్తీవ చన్ద్రేణ సూర్యేణ చ మహార్చిషా । మత్పృష్ఠమధిరుహ్య త్వం తరాకాశమహార్ణవౌ ॥
౨౫॥ న హి మే సంప్రయాతస్య త్వామితో నయతోఽఙ్గనే । అనుగన్తుం గతిం శక్తాః సర్వే లఙ్కానివాసినః ॥౨౬॥ యథైవా
హమిహ ప్రాప్తస్తథైవాహమసంశయః । యాస్యామి పశ్య వైదేహి త్వాముద్యమ్య విహాయసమ్ ॥౨౭॥ మైథిలీ తు హ
రిశ్రేష్ఠాచ్ఛ్రుత్వా వచనమద్భుతమ్ । హర్షవిస్మితసర్వాఙ్గీ హనుమన్తమథాబ్రవీత్ ॥౨౮॥ హనుమన్దూరమధ్వానం
కథం మాం వోఢుమిచ్ఛసి । తదేవ ఖలు తే మన్యే కపిత్వం హరియూథప ॥౨౯॥ కథం వాల్పశరీరస్త్వం మామితో నేతుమిచ్ఛ
సి । సకాశం మానవేన్ద్రస్య భర్తుర్మే ప్లవగర్షభ ॥౩౦॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః । చిన్తయా
మాస లక్ష్మీవాన్నవం పరిభవం కృతమ్ ॥౩౧॥ న మే జానాతి సత్త్వం వా ప్రభావం వాసితేక్షణా । తస్మాత్పశ్యతు వైదేహీ య

...నస్యాం ప్రకృతౌ ఇత్యాహ - రజ్జ్వేవేతి । కృతాన్తః దైవమ్ ॥౩॥ విధిరితి ॥ విధిః దైవమ్ - అసంహార్యః అనివార్యః ॥౪॥ ౭ ॥ వర్తత ఇతి ॥ దశమో
మాసః ... ॥౮॥ విభీషణేనేతి ॥ నిర్యాతనం ప్రత్యర్పణమ్ ॥౯॥ ౧౨ ॥ ఉత్సాహ ఇతి ॥ లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ ప్రయత్న
ఉత్సాహః - పౌరుషం తాదృక్కార్యకరణం - సత్త్వం బలం - ఆనృశంస్యం అక్రౌర్యం - కృతజ్ఞతా ఉపకారజ్ఞత్వం - విక్రమః శౌర్యం - ప్రభావః శ
క్తిః ॥౧౩॥ ౧౪ ॥ న స ఇతి ॥ తులయితుం చాలయితుమ్ ॥౧౫॥ ౨౨ ॥ త్వద్దర్శనేతి ॥ నాకరాజస్య మూర్ధని నాకపృష్ఠసంజ్ఞస్య మూర్ధని - నగరా
గ్రస్యేతి ... ॥౨౩॥ పృష్ఠమితి ॥ మా వికాఙ్క్షస్వ మోపేక్షిష్ఠాః ॥౨౪॥ కథయన్తీవేతి ॥ చన్ద్రేణ కథయన్తీవ చన్ద్రేణ భాష
మాణేవ ... ॥౨౫॥ ౨౭ ॥ మైథిలీతి ॥ హర్షవిస్మితసర్వాఙ్గీ హర్షేణ పులకితసర్వాఙ్గీ ॥౨౮॥ ౩౧ ॥ న మే జానాతి సత్త్వం వా ప్రభావం

దైవమ్ ॥౩॥ విధిరితి ॥ అసంహార్యః అనివార్యః ॥౯॥ విభీషణేనేతి ॥ నిర్యాతనం ప్రత్యర్పణం - తత్ నిర్యాతనం ప్రతి ॥౧౧॥ అసంశయమితి ॥ పతిః ప్రాప్స్య
తే - పతతః అన్తరాత్మేతి ॥౧౨॥ గుణానేవాహ - ఉత్సాహ ఇతి ॥ లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః పౌరుషం తాదృక్కార్యకర
ణం - సత్త్వం బలం - ఆనృశంస్యం అక్రౌర్యం - విక్రమః శౌర్యం - ప్రభావః శక్తిః ॥౧౩॥ చతుర్దశేతి ॥ తస్య తస్మాత్ ॥౧౪॥ నేతి ॥ తులయితుం - చలయితుం
॥౧౫॥ సముద్రలంఘనపూర్వకం దేవీప్రాపణే స్వస్య మహతీ శక్తిరస్తీతి దేవీం విశ్వాసయతి - త్వామితి ॥౨౦॥ పృష్ఠమితి ॥ మా వికాఙ్క్షస్వ మోపేక్షిష్ఠా
ఇత్యర్థః ॥౨౪॥ కథయన్తీతి ॥ మత్పృష్ఠమధిరుహ్య - మహార్చిషా చన్ద్రేణ సూర్యేణ చ కథయన్తీవ సంభాషమాణేవ - ఆకాశమహార్ణవౌ తర
... తథా అత్యున్నతపథా త్వాం గృహీత్వా గచ్ఛామీతి భావః ॥౨౭॥ మైథిలీతి ॥ హర్షవిస్మితసర్వాఙ్గీ హర్షేణ పులకితసర్వాఙ్గీత్యర్థః ।

దూ్రపంమమ కామతః ॥ ౩౨ ॥ ఇతిసంచింత్యహనుమాంస్తదాప్లవగసత్తమః । దర్శయామాసవైదేహ్యాస్స్వరూపమరి
మర్దనః ॥ ౩౩ ॥ సతస్మాత్పాదపాద్ధీమానాప్లుత్యప్లవగర్షభః। తతోవర్ధితుమారేభే సీతాప్రత్యయకారణాత్ ॥ ౩౪ ॥
మేరుమందరసంకాశో బభౌదీప్తానలప్రభః । అగ్రతోవ్యవతస్థేచసీతాయావానరోత్తమః॥ ౩౫ హరిఃపర్వతసంకా
శస్తామ్రవక్త్రో మహాబలః । వజ్రదంష్ట్రనఖోభీమో వైదేహీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౬ ॥ సపర్వత[illegible]ద్దేశాం సాట్టప్రా
కారతోరణాం । లంకామిమాంసనాథాంవానయితుంశక్తిరస్తిమే॥ ౩౭॥ తదవస్థాప్యతాంబుద్ధిరలందేవివికాంక్షయా।
విశోకంకురువైదేహిరాఘవంసహలక్ష్మణం ॥ ౩౮ ॥ తందృష్ట్వాభీమసంకాశమువాచజనకాత్మజా । పద్మపత్రవిశాలా
క్షీ మారుతస్యౌరసంసుతం ॥ ౩౯ ॥ తవసత్త్వంబలంచైవవిజానామిమహాకపే । వాయోరివగతించాపి తేజశ్చాగ్నేరివా
ద్భుతం॥ ౪౦॥ ప్రాకృతోన్యఃకథంచేమాంభూమిమాగంతుమర్హతి । ఉదధేరప్రమేయస్య పారంవానరపుంగవ॥ ౪౧॥
జానామిగమనేశక్తింనయనేచాపితేమమ । అవశ్యంసంప్రధార్యాశు కార్యసిద్ధిర్మహాత్మనః ॥ ౪౨ ॥ అయుక్తంతుకపి
శ్రేష్ఠమమగంతుంత్వయానఘ । వాయువేగసవేగస్యవేగోమాంమోహయేత్తవ॥ ౪౩॥ అహమాకాశమాపన్నాహ్యు
పర్యుపరిసాగరం।ప్రపతేయంహి తేపృష్ఠాద్భయాద్వేగేనగచ్ఛతః॥ ౪౪॥ పతితాసాగరేచాహంతిమినక్రఝషాకులే।భ
వేయమాశువివశాయాదసామన్నముత్తమం ॥ ౪౫ ॥ నచశక్ష్యేత్వయాసార్ధంగంతుంశత్రువినాశన। కళత్రవతిసం
దేహస్త్వయ్యపిస్యాదసంశయః ॥ ౪౬॥హ్రియమాణాంతుమాందృష్ట్వారాక్షసాభీమవిక్రమాః । అనుగచ్ఛేయురాది
ష్టారావణేనదురాత్మనా ॥ ౪౭ ॥ తైస్త్వంపరివృతశ్శూరైశ్శూలముద్గరపాణిభిః। భవేస్త్వంసంశయంప్రాప్తో మయావీ
రకళత్రవాన్॥ ౪౮॥ సాయుధాబహవోవ్యోమ్ని రాక్షసాస్త్వంనిరాయుధః । కథంశక్ష్యసిసంయాతుం మాంచైవపరి
రక్షితుం॥ ౪౯ ॥ యుధ్యమానస్యరక్షోభిస్తవతైఃక్రూరకర్మభిః । ప్రపతేయంహి తేపృష్ఠాద్భయార్తాకపిసత్తమ॥ ౫౦॥
అథరక్షాంసిభీమానిమహాంతిబలవంతిచ। కథంచిత్సాంపరాయేత్వాంజయేయుఃకపిసత్తమ॥ ౫౧॥ అథవాయుధ్యమాన
స్యపతేయంవిముఖస్యతే। పతితాంచగృహీత్వామాంనయేయుఃపాపరాక్షసాః॥ ౫౨॥ మాంవాహరేయుస్త్వద్ధస్తాద్వి
శసేయురథాపివా। అవ్యవస్థౌహిదృశ్యేతేయుద్ధేజయపరాజయౌ॥ ౫౩॥ అహంవాపివిపద్యేయంరక్షోభిరభితర్జితా।
త్వత్ప్రయత్నోహరిశ్రేష్ఠభవేన్నిష్ఫలఏవతు॥ ౫౪॥ కామంత్వమసిపర్యాప్తోనిహంతుంసర్వరాక్షసాన్। రాఘవస్యయ
శోహీయేత్త్వయాశస్తైస్తురాక్షసైః॥ ౫౫॥ అథవాదాయరక్షాంసిన్యసేయుస్సంవృతేహిమాం । యత్ర తేనాభిజానీ

వాసితేక్షణా। తస్మాత్పశ్యతువైదేహీయద్రూపంమమకామతఇతిపాఠః- అన్యథాపాఠేవక్ష్యమాణేనవిరోధస్స్యాత్॥ ౩౨॥ ఇతిసంచింత్యేతి॥
స్వరూపంస్వస్యశరీరం॥ ౩౩॥ ఏతదేవాహ-సతస్మాదితి॥ అయంశ్లోకోవర్ధనార్థంవృక్షాదవరోహణందర్శయతిస్మ- అనేనసోవతీర్యద్రుమా
దితిపూర్వోక్తంద్రుమాగ్రాత్సీతాసమీపస్థశాఖాయామవతరణముక్తం- అత్రభూమావితిబోధ్యం॥ ౩౪॥ మేరుమందరేతి॥ అగ్రతోవ్యవతస్థే- సం
భాషణాయవృక్షమూలగతోబభూవేత్యర్థః॥ ౩౫॥ ౩౭॥ తదితి॥ అవస్థాప్యతాంనిశ్చలీక్రియతాం - వికాంక్షయాఉపేక్షయా॥ ౩౮॥ ౪౧॥
జానామీతి॥ సంప్రధార్యావిచారణీయా॥ ౪౨॥ స్వప్రాపణేప్రధానందోషంహృదికృత్వాఆపాతతోదోషమాహ - అయుక్తమితి॥ ౪౩ ॥ అ
హమితి॥ఉపర్యుపరిసాగరమితి- ఉపర్యధ్యధస్సమీప్యఇతిద్వివచనం - ద్విగుపర్యాదిష్వితిద్వితీయా॥౪౪॥ పతితేతి॥యాదసాంజలజంతూనాం॥
౪౫॥నచేతి॥కళత్రవతిరక్ష్యవతి - త్వయిసందేహస్స్యాత్- మయిరక్ష్యాయాంత్వయివిపత్సందేహస్స్యాదిత్యర్థః॥౪౬॥ ఏతదేవప్రపంచయతి-
హ్రియమాణామిత్యాదినా॥ ౪౭॥ తైరితి॥ త్వంతైఃపరివృతోభవేః- కళత్రవాన్రక్ష్యవాన్- త్వంసంశయంప్రాప్తశ్చభవేరితియోజనా॥౪౮॥ సా
యుధాఇతి॥సంయాతుంసమ్యగ్యోద్ధుం॥౪౯॥పూర్వశ్లోకోక్తంసమర్థయతి - యుధ్యమానస్యేత్యాదినా॥౫౦॥అథేతి॥సాంపరాయేయుద్ధే॥౫౧॥

౩౩॥సఇతి ॥ పాదపాత్ పాదపమూలాత్ ఆప్లుత్యశరీరవర్ధనవేగకృతశాఖాభంగధ్వనినా రాక్షసోజ్ఞాస్యంతీతిమత్వా అన్యత్రాప్లుత్యవానిత్య
ర్థః ॥౩౪॥మేర్వితి॥ అగ్రతోవ్యవతస్థేయోగ్యప్రదేశే॥ ౩౭॥ తదితి॥ వికాంక్షయా- ఉపేక్షయా- అశ్రద్ధయేత్యర్థః॥౪౩॥ అహమితి॥సాగరం
సాగరోల్లంఘనముద్దిశ్యేత్యర్థః - ఉపర్యుపరివేగేనగచ్ఛతస్తేపృష్ఠాత్ ఆకాశమాపన్నాహంభయాత్ ప్రపతేయమితిసంబంధః॥౪౫॥ నచేతి॥క
ళత్రవతిరక్ష్యద్రవ్యవతిత్వయ్యపిసందేహఃప్రాణసందేహః ॥ ౪౭ ॥ తైరితి ॥ తైఃపరివృతోభవేః - సంశయంప్రాప్తోభవేరితివాక్యభేదేన
యుష్మచ్ఛబ్దయోర్నిర్వాహః - కళత్రవాన్రక్ష్యభారవానిత్యర్థః॥ ౪౯ ॥ తథాపిసాహసకరణంనకర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ- యుధ్యమానస్యే
త్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౫౧॥ తత్రపతనపక్షేఅనర్థమాహ- అథవేతి॥ తేపృష్ఠాదితిశేషః॥ ౫౨॥ పరాజయపక్షేఅత్యనర్థమాహ-మాంవేతి॥పరా
జయంసంభావయతి - అవ్యవస్థౌహీతి ॥ ౫౩ ॥ అథమాభూత్పతనపరాజయౌ రక్షస్తర్జనైరేవమేమరణంస్యాదిత్యాహ - అహంవేతి॥
౫౪॥ ఇదానీంహనుమతఃసర్వశక్తిమంగీకృత్యయుక్త్యంతరమాహ -కామమితి॥శస్తైఃనిహతైః॥౫౫॥పరాజయపక్షేదోషాంతరమాహ-అథవేతి॥

యుహరర యోనాపిరాఘవో॥ ఆరంభస్తుమదర్థోఽయంతత స్తవనిరర్థకః॥ ౫౬॥ త్వయాహిసహరామస్యమహాసా
గమనేగుణః ॥ ౫౭ ॥ మయిజీవితమాయత్తం రాఘవస్యమహాత్మనః । భ్రాతౄణాంచమహాబాహోతవ రాజకు
లస్యచ ॥ ౫౮ ॥ తౌనిరాశౌమదర్థంతు శోకసంతాపకర్శితౌ । సహసర్వర్క్షహరిభి స్త్వత్కృతః ప్రాణసంగ్ర
హం॥ ౫౯ ॥ భర్తృభక్తింపురస్కృత్య రామాదన్యస్యవానర । నస్పృశామిశరీరంతుపుంసో వానరపుంగవ ॥ ౬౦ ॥
యదహంగాత్రసంస్పర్శం రావణస్యబలాద్గతా । అనీశాకింకరిష్యామివినాథావివశాసతీ ॥ ౬౧ ॥ యదిరామో
దశగ్రీవ మిహహత్వాసబాంధవం । మామితోగృహ్యగచ్ఛేత తత్తస్యసదృశంభవేత్ ॥ ౬౨ ॥ శ్రుతాహిదృష్టా
శ్చమయాపరాక్రమామహాత్మనస్తస్యరణావమర్దినః । నదేవగంధర్వభుజంగరాక్షసా భవంతిరామేణసమాహి సం
యుగే ॥ ౬౩ ॥ సమీక్ష్యతంసంయతిచిత్రకార్ముకం మహాబలంవాసవతుల్యవిక్రమం । సలక్ష్మణంకోవిషహేతరా
ఘవం హుతాశనందీప్తమివానిలేరితం ॥ ౬౪ ॥ సలక్ష్మణంరాఘవమాజిమర్దనం దిశాగజంమత్తమివవ్యవస్థితం। స
హేతకోవానరముఖ్యసంయుగేయుగాంతసూర్యప్రతిమంశరార్చిషం॥ ౬౫ ॥ సమేహరిశ్రేష్ఠసలక్ష్మణంపతింసయూథ
పంక్షిప్రమిహోపపాదయ। చిరాయరామంప్రతిశోకకర్శితాంకురుష్వమాంవానరముఖ్యహర్షితాం॥౬౬॥ ఇతిశ్రీ
మత్సుందరకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః ************************ తతస్సకపిశార్దూలస్తేనవాక్యేన
హర్షితః। సీతామువాచతచ్ఛ్రుత్వావాక్యంవాక్యవిశారదః॥౧॥ యుక్తరూపంత్వయాదేవిభాషితంశుభదర్శనే।స
దృశంస్త్రీస్వభావస్యసాధ్వీనాంవినయస్యచ॥౨॥స్త్రీత్వంనతుసమర్థంహిసాగరంవ్యతివర్తితుం। మామధిష్ఠాయవిస్తీ
ర్ణంశతయోజనమాయతం॥౩॥ద్వితీయంకారణంయచ్చబ్రవీషివినయాన్వితే। రామాదన్యస్యనార్హామిసంస్పర్శమితిజా

ఆరంభ ఇతి॥నిముఖస్య - యుద్ధపరవశస్యేత్యర్థః॥౫౫॥ అథవేతి॥ సంవృతేగూఢప్రదేశే॥౫౬॥ రా॥ఇతోమమావస్థానంరామాయణ్యాఖ్యాతేనస
హాగమనేఇచ్ఛేప్రియస్యేత్యాదిత్యాహ- త్వయాహీతి॥ ౫౭॥మయీతి॥ తవరాజకులస్యాను గ్రీవరాజకులస్య॥౫౯॥౬౦॥ యదహమితి॥ అనీశాస్వ
యంకించిత్కర్తుమసమర్థా- వినాథాఽగతస్వామికా-వివశాపరవశా॥౬౧॥౬౨॥శ్రుతాఇతి॥ప్రథమహిశబ్దోనుప్రసిద్ధౌ- ద్వితీయోనిశ్చయత్వ
ప్రసిద్ధౌ॥ ౬౩॥ ౬౪॥ సఇతి॥ హర్షితాంహర్షమాసాదితాం- ఉత్తరోత్తరహర్షాయేత్యర్థః- అనయాభక్తితయాఉపాయాంతరంస్థా
పాపకేపుత్రం- భగవత్ప్రాప్తౌ సమోపాయఇతిదర్శితః ॥ ౬౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానే
సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తత్రింశస్సర్గః॥ ******** తతస్సఇత్యాది॥ తచ్ఛ్రుత్వాతేనవాక్యేనహర్షితఃవాక్యమువాచ॥
౧॥యుక్తరూపమితి॥ యుక్తరూప-యుక్తతరమిత్యర్థః- ప్రశంసాయాంరూపప్- ప్రశస్త్యంచాత్రప్రకృత్యర్థవైశిష్ట్యం- స్త్రీస్వభావస్యభీ
రుత్వాదేః- సాధ్వీనాంపతివ్రతానాం - వినయస్యవృత్తస్య॥ ౨॥ స్త్రీత్వమితి ॥ విస్తీర్ణంమామధిష్ఠాయశతయోజనమాయతంసాగరం- వ్యతి
వర్తితుంతరితుం- స్త్రీత్వంనసమర్థంహి-స్త్రీనసమర్థేత్యర్థః - యద్వాసాగరస్యశతయోజనంఆయతంవిస్తీర్ణంచమామధిష్ఠాయాపి. స్త్రీ
త్వం- వ్యతివర్తితుంఅపగంతుం - నసమర్థంహి - సాగరస్యశతయోజనంయావత్తావదాయతంతథావిస్తీర్ణంచమామధిష్ఠాయాపివస్త్రీ

సంవృతేగూఢప్రదేశే ॥ ఆరంభోనమమద్వంద్వమానాదిప్రయత్నః॥ ౫౬॥ కిమత్రహితమతఆహ - త్వయేతి॥ ౫౭॥మమనాశాదస్మనయోర్నాశేప
ఎంత్వారంభవైకల్యం, మమనాశేనాశమిత్యాదిత్యాశయేనాహ-మయీత్యాదినా॥ రాఘవస్యజీవితంమయిఆయత్తంమజ్జీవితాధీనజీవితమి
త్యర్థః - రాజకులస్యసుగ్రీవకులస్య॥ ౫౮॥ తావితి॥ ప్రాణసంగ్రహంప్రాణసర్వస్వం॥౫౯॥నను రావణాంగసంస్పర్శఃకథంస్యాదిత్యతఆ
హ- భర్తృభక్తిరితి॥ యస్మాత్కారణాత్- భర్తృభక్తింపురస్కృత్యభర్తృభక్త్యాలక్షణఃప్రస్తాపితః. తస్మాత్ రావణస్యగాత్రసంస్పర్శంబలాద్గ
తేతిసంబంధః- హనుమతోలక్ష్మణేతిమాకిందవాక్యంశ్రుత్వారామాన్యశంకయాభర్తృభక్త్యాలక్షణప్రస్తాపనాత్ ప్రాప్తాయమనర్థోఽనకామకృత
ఇతిభావః- అనీశాస్వయంకించిత్కర్తుమశక్నువతీ-వివశాపిచేష్టా- వినాథావిగతస్వామికా- అసన్నిహితనాథేత్యర్థః॥ ౬౧ ॥ అథనిర్ధాంతమా
విష్కరోతి- యదీతి॥ రాక్షసవధరావణవధపూర్వకం మత్ ప్రాపణంరామస్యసదృశంఅన్యముఖేనమత్ప్రాపణమనుచితమితిభావః॥ ౬౨॥నచా
శక్తిచింతారామేకార్యేత్యాహ- శ్రుతాహీతి॥ ౬౫॥సఇతి॥ హరిశ్రేష్ఠసత్వంమేపతిమిహోపపాదయఇహానయేత్యర్థః- చిరాయచిరకాలంశోకక
ర్శితాం॥ ౬౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తత్రింశస్సర్గః॥

౧॥ యుక్తరూపమితి॥ యుక్తరూపంయుక్తతమం- ప్రశంసాయాంరూపప్ ప్రత్యయః- స్త్రీస్వభావస్యభీరుత్వాదేః - సాధ్వీనాంత్వా
దృశీనాంపతివ్రతానాంవినయస్యవృత్తస్యసదృశం. ౨॥ సంక్షేపేణోక్తమర్థంశ్లోకద్వయేనవివృణోతి- స్త్రీత్వమిత్యాదినా॥విస్తీర్ణమపిమామధి
ష్ఠాయ- శతయోజనమాయతంసాగరంవ్యతివర్తితుంతరీతుం. స్త్రీత్వంనసమర్థంహి - స్త్రీనసమర్థేత్యర్థః- యద్వాస్త్రీత్వమిత్యత్రస్త్రీఇతిచ్ఛే
దః- సమర్థమితిలింగవ్యత్యయఆర్షః- స్త్రీభూతాత్వంసాగరంవ్యతివర్తితుంనసమర్థాహీత్యర్థః- స్త్రీశబ్దోభీరుస్వభావత్వాత్తత్తుభూషణమేవ
ఇతిభావః - సాగరస్యనివర్తితుమితిపాఠే సాగరస్యయావచ్ఛతయోజనంతావదాయతంవిస్తీర్ణమపిమామధిష్ఠాయ - నివర్తయితుముపగం

నకిం॥ ఏతత్తే దేవి సదృశం పత్న్యాస్తస్య మహాత్మనః। కా హ్యన్యా త్వామృతే దేవి బ్రూయాద్వచనమీదృశమ్ ॥ ౫ ॥ శ్రోష్యతే చైవ కాకుత్స్థస్సర్వం నిరవశేషతః। చేష్టితం యత్త్వయా దేవి భాషితం మమ చాగ్రతః॥ ౬॥ కారణైర్బహుభిర్దేవి రామప్రియచికీర్షయా । స్నేహప్రస్కన్నమనసా మయైతత్సముదీరితమ్ ॥ ౭॥ లంకాయా దుష్ప్రవేశత్వాద్దుస్తరత్వాన్మహోదధేః। సామర్థ్యాదాత్మనశ్చైవ మయైతత్సముదీరితమ్॥ ౮ ॥ ఇచ్ఛామి త్వాం సమానేతుమద్యైవ రఘుబంధునా। గురుస్నేహేన భక్త్యా చ నాన్యథైతదుదాహృతమ్॥ ౯॥ యది నోత్సహసే యాతుం మయా సార్ధమనిందితే। అభిజ్ఞానం ప్రయచ్ఛ త్వం జానీయాద్రాఘవో హి తత్ ॥ ౧౦॥ ఏవముక్తా హనుమతా సీతా సురసుతోపమా। ఉవాచ వచనం మందం బాష్పప్రగ్రథితాక్షరమ్॥ ౧౧॥ ఇదం శ్రేష్ఠమభిజ్ఞానం బ్రూయాస్త్వం తు మమ ప్రియమ్ । శైలస్య చిత్రకూటస్య పాదే పూర్వోత్తరే పురా॥ తాపసాశ్రమవాసిన్యాః ప్రాజ్యమూలఫలోదకే । తస్మిన్ సిద్ధాశ్రమే దేశే మందాకిన్యా హ్యదూరతః॥ ౧౩॥ తస్యోపవనషండేషు నానాపుష్పసుగంధిషు। విహృత్య సలిలక్లిన్నా తవాంకే సముపావిశమ్॥ ౧౪॥ తతో మాంససమాయుక్తో వాయసః పర్యతుండయత్ । తమహం లోష్టముద్యమ్య వారయామి స్మ వాయసమ్॥ ౧౫॥ దారయన్ స చ మాం కాకస్తత్రైవ పరిలీయతే। న చాప్యుపారమన్మాంసాద్భక్షార్థీ బలిభోజనః॥౧౬ ॥ ఉత్కర్షంత్యాం చ రశనాం క్రుద్ధాయాం మయి పక్షిణి। స్రస్యమానే చ వసనే తతో దృష్టా త్వయా హ్యహమ్॥౧౭॥ త్వయాపహసితా చాహం క్రుద్ధా సంలజ్జితా తదా। భక్షగృధ్నేన కాకేన దారితా త్వాముపాగతా॥ ఆసీనస్య చ తే శ్రాంతా పునరుత్సంగమావిశమ్ । క్రుధ్యంతీ చ ప్రహృష్టేన త్వయాహం పరిసాంత్వితా॥౧౯॥ బాష్పపూర్ణముఖీ మందం చక్షుషీ పరిమార్జతీ। లక్షితాహం త్వయా నాథ వాయసేన ప్రకోపితా॥ ౨౦॥ పరిశ్రమాత్ప్రసుప్తా చ రాఘవాంకేఽప్యహం చిరమ్ । పర్యాయేణ ప్రసుప్తశ్చ మమాంకే భరతాగ్రజః ॥ ౨౧॥ స తత్ర పునరేవాథ వాయసస్సముపాగమత్ ॥ ౨౨॥ తతస్సుప్తప్రబుద్ధాం మాం రామస్యాంకాత్సముత్థితామ్॥ వాయసస్సహ

స్యం భీరుస్త్వం నాపగచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౩॥ ౫॥ శ్రోష్యత ఇతి॥ త్వయా చేష్టితం ఉద్బంధనాదికం- భాషితం రావణం తృణీకృత్య భణితం- మమ ప్రత్యుత్తరత్వేన కథితం చ॥౬॥ కారణైరితి॥ బహుభిః కారణైః బహుభిరుపాయైః - స్నేహప్రస్కన్నమనసా స్నేహశిథిలమనసా॥ ౭॥ లంకాయా ఇతి॥ దుష్ప్రవేశలంకాప్రవేశే దుస్తరసాగరతరణే చ మమ శక్తిరస్తీతి జ్ఞాపయితుం ఏవముక్తమిత్యర్థః॥ ౮॥ ఇచ్ఛామీతి॥ రఘుబంధునా రఘువంశ్యేన॥ ని॥ సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనాస్సమా ఇత్యమరః। రఘువంశ్యానాం బంధునా- తత్ప్రీతిసంపాదకేనేత్యర్థః- సమానేతుం సంగమయితుం ఇచ్ఛామి ఇచ్ఛం॥ ౯॥ యదీతి॥ ౧౦॥ ఏవమితి॥ బాష్పప్రగ్రథితాక్షరం బాష్పేణ విఘ్నితాక్షరం - ఏకాంతవృత్తాంతస్మరణాత్ బాష్పః॥౧౧॥ ఇదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ చిత్రకూటస్య పాదే చిత్రకూటపర్యంతపర్వతే - మందాకిన్యా అదూరే సిద్ధైరాశ్రితే ప్రాజ్యమూలఫలోదకే తస్మిన్ దేశే - తాపసాశ్రమవాసిన్యాః తాపసాశ్రమే వసంత్యా మమ - ఇదం వక్ష్యమాణం శ్రేష్ఠమభిజ్ఞానం ప్రియం ప్రతి త్వం బ్రూయా ఇతి యోజనా। ౧౩॥ రామాయ సీతయా వక్తవ్యం వచనం హనుమంతం ప్రత్యుచ్యతే- తస్యేత్యాది॥ ౧౪॥ తత ఇతి ॥ మాంససమాయుక్తః మాంసప్రతిలుబ్ధః- ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చేత్యత్ర ఆయుక్తశబ్దస్య తాత్పర్యపరతయా వ్యాఖ్యానాత్ - లోష్టం మృత్పిండం- పర్యతుండయత్ పర్యఖండయత్ - స్తనాంతర ఇతి శేషః- తుడితోడన ఇత్యయం ధాతుశ్చురాదికః॥౧౫॥ దారయన్నితి॥ పరిలీయతే అంతర్హితో భవతి స్మ- బలిభోజనః కాకః॥ ౧౬॥ ఉత్కర్షంత్యామితి॥ ఉత్కర్షంత్యాం చ రశనాం- కాకోత్సారణార్థమితి శేషః॥ ౧౭॥ త్వయేతి॥ భక్షగృధ్నేన భక్షలోలుపేన- దారితా విదారితా, త్వాముపాగతా పునరుత్సంగమావిశమిత్యేతాభ్యాం కాకోత్సారణార్థం అంకాదుత్థానమనుధావనం చ కృతం దేవ్యేత్యవగమ్యతే॥ ౧౯॥ బాష్పేతి॥ రామాంకే కేవలం స్థితాస్మి - తదా కాకో మాం కించిదదారయత్ - తం దృష్ట్వా తత్పలాయనార్థం స్వయమాయాసం కుర్వంతీ తదశక్త్యా రుదంతీం

దుం శ్రీత్వం న సమర్థం న సమర్థేతి యోజనా॥ ౫॥ శ్రోష్యత ఇతి చేతి ॥ చేష్టితం ఉద్బంధనాదికం మమాగ్రతః భాషితం రావణం తృణీకృత్య కథితం చ ॥౬॥ కారణైరితి॥ కారణైః త్వద్దుఃఖహేతూన్ దృష్ట్వేత్యర్థః॥ ౮॥ ఇచ్ఛామీతి॥ రఘుబంధునా రఘుసగోత్రేణ రామేణ- త్వాం సమానేతుం సంగమయితుమిచ్ఛామీత్యుదాహృతం- ఏతత్ గురుస్నేహేన అన్యథా నేతి సంబంధః॥౧౧॥ ఇదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ చిత్రకూటస్య పాదే చిత్రకూటస్య సమీపపర్వతే- పూర్వోత్తరే ఈశాన్యకోణే- మందాకిన్యా హ్యదూరతః సిద్ధాశ్రమే ప్రాజ్యం బహు- బహుమూలఫలోదకే తస్మిన్ దేశే వృత్తం- తాపసాశ్రమవాసిన్యా మమ ఇదం వక్ష్యమాణం శ్రేష్ఠమభిజ్ఞానం - ప్రియం ప్రతి త్వం బ్రూయా ఇతి యోజనా॥ ౧౩॥ తస్యేతి॥ తవాంకే సముపావిశమితి - నను హనుమంతముద్దిశ్యాభిజ్ఞానం వక్తుముపక్రాంతా దేవీ రామం సంబోధ్య కిమర్థం కథయతీతి చేత్ - సత్యం మహ్యమభిజ్ఞానం వక్తుముపక్రాంతా త్వామేవాభిముఖీకృత్య- ఏవముత్తరం ప్రాదాదితి హనుమతా రామాయ వాచయితుమితి న దోషః॥ ౧౪॥ తత ఇతి॥ పర్యతుండయత్ పర్యఖండయత్- స్తనాంతర ఇతి శేషః॥౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఉత్కర్షంత్యామితి ॥ పక్షిణా వసనే స్రస్యమానే సతి- రశనామ్ ఉత్కర్షంత్యాం ఆకృష్యమాణాయాం మయి- క్రుద్ధాయాం సత్యాం, తతః తదా త్వయా అహం దృష్టాస్మీతి సంబంధః॥౧౭॥ భక్షగృధ్నేనేతి॥ భక్షగృధ్నేన భక్షలోలుపేన దారితా విదారితా త్వాముపాగతా పునరుత్సంగమావిశమిత్యేతాభ్యాం కాకోత్సారణార్థం అంకాదుత్థానమనుధావనం చ దేవ్యా కృతమిత్యవగమన-

సాగమ్య విదదార స్తనాంతరే॥ ౨౨॥ పునఃపునరథోత్పత్య విదదార స మాం భృశం ॥ తతస్సముత్థితో రామో ముక్తైః శో
ణితబిందుభిః॥ ౨౩॥ వాయసేన తతస్తేన బలవత్ క్లిశ్యమానయా॥ స మయా బోధితశ్శ్రీమాన్సుఖసుప్తః పరంతపః॥ ౨౪॥
స మాం దృష్ట్వా మహాబాహుర్వితున్నాం స్తనయోస్తదా॥ ఆశీవిష ఇవ క్రుద్ధశ్శ్వసన్వాక్యమభాషత ॥ ౨౫॥ కేన తే నా
గనాసోరు విక్షతం వై స్తనాంతరం॥ కః క్రీడతి సరోషేణ పంచవక్త్రేణ భోగినా॥ ౨౬॥ వీక్షమాణస్తతస్తం వై వాయసం
సముదైక్షత ॥ నఖైస్సరుధిరైస్తీక్ష్ణైర్మామేవాభిముఖం స్థితం॥ ౨౭॥ పుత్రః కిల స శక్రస్య వాయసః పతతాం వరః॥ ధరాం
తరగతశ్శీఘ్రం పవనస్య గతౌ సమః॥ ౨౮॥ తతస్తస్మిన్మహాబాహుః కోపసంవర్తితేక్షణః॥ వాయసే కృతవాన్ క్రూరాం
మతిం మతిమతాం వరః॥ ౨౯॥ స దర్భం సంస్తరాద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ యోజయత్॥ స దీప్త ఇవ కాలాగ్నిర్జజ్వా
లాభిముఖో ద్విజం॥ ౩౦॥ స తం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి ॥ తతస్తం వాయసం దర్భస్సోఽంబరేఽనుజగామ
హ॥ ౩౧॥ అనుసృష్టస్తదా కాకో జగామ వివిధాం గతిం॥ లోకకామ ఇమం లోకం సర్వం వై విచచార హ॥ ౩౨॥ స పిత్రా

మాం రామః పరిహాసపూర్వకం సాంత్వితవానిత్యర్థః- అనేన స్వరక్షణే స్వయం ప్రవృత్తశ్చేదీశ్వర ఉపేక్షతే స్వయమప్రవృత్తౌ స రక్షతీతి ద్యోతితం॥ ౨౩॥ వాయసేన తతస్తేన బలవత్ క్లిశ్యమానయా। స మయా బోధితశ్శ్రీమాన్సుఖసుప్తః పరంతపః॥ సః నిఖిలలోకవిదితనిరతిశయసౌందర్యప్రసిద్ధః- మయా బోధితః మయైవాహం హతా - స్వాపకాలికశ్రీవిశేషాననుభవాత్- లోకే కశ్చిత్సంచారదశాయాం సుందర ఇవ భాతి శయనే దుర్లక్షణాదిభిర్దోషా దృశ్యంతే- న తథాయం- శ్రీమాన్ స్వాపకాలికశ్రీరుచ్యతే- సుఖసుప్తః తత్వాగుణైవహి సుప్తిరపి- పరంతపః- శయనమేవ సకలశత్రునివర్తనక్షమమిత్యర్థః- సుప్తశ్శ్రీమాన్- లోకే స్థానగమనశయనాదిదశాయాం రూపవానివ లక్ష్యతే కశ్చిత్ - సంశయనే ప్రకాశితప్రచ్ఛన్నదోషతయా జుగుప్సితో భవతి- అయంతు శయనావస్థాయామేవ నీరాజనా కర్తవ్యా దృష్టిదోషపరిహారాయేత్యేవం స్థితః॥ ౨౪॥ స మామితి॥ వితున్నాం దారితాం॥ ౨౫॥ కేనేతి। పంచవక్త్రేణ వ్యాత్తముఖేన- పచి విస్తారే ఇత్యస్మాత్పచాద్యచ్- కార్యాతిశయద్యోతనార్థం వా పంచసంఖ్యాకవక్త్రోక్తిః- నాగనాసోరు నాగహస్తోరు- కుపితపంచవక్త్రక్రీడాసమం తవ స్తనవిదారణమితి భావః॥ ౨౬॥ ౨౭॥ నను వాయసమాత్రే కిమర్థమస్త్రం ముక్తమిత్యాశంక్యాహ- పుత్రః కిలేతి॥ ఇదం రక్షణానంతరం తేనైవోక్తమితి జ్ఞేయం- కిలేతి ప్రసిద్ధౌ- ఇంద్రపుత్రత్వేన ప్రసిద్ధో జయంత ఏవ వాయసరూపేణాగత ఇత్యాహుః- వాయసరూపోఽన్యః పుత్ర ఇత్యప్యాహుః॥ ౨౯॥ సదర్భమితి॥ సంస్తరాత్ ఆస్తరణాత్- గృహ్య గృహీత్వా- అస్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ- యోజయత్ అయోజయత్- అభిమంత్రితవానిత్యర్థః- ద్విజం కాకం॥ ౩౦॥ ౩౧॥ అనుసృష్ట ఇతి॥ అనుసృష్టః అనుసృతః- వివిధాం గతిం వివిధం స్థానం- లోకకామః లోకయితృకామః- రక్షకాపేక్షీత్యర్థః॥ ౩౨॥ భగవద్వ్యతిరిక్తా బాంధవా భాసా న రక్షకా ఇత్యాహ- స పిత్రేతి॥ సః పురుషకారభూతాయామపి కృతాపరాధః - సః ఆద్యాపరాధః- పిత్రా చ పరిత్యక్తః - అస్త్ర రక్షతి భీతతయా ప్రథమం పితరం రక్షకం గతః - తేన త్రైలోక్యాధిపతినా చ త్యక్తః - ఇంద్రో మహేంద్రస్సురనాయక ఇతి వేశితస్యాసమర్థత్వోక్తే। పరిత్యక్తః త్యాగోఽపి నాపాతతః బుద్ధిపూర్వం త్యక్తః - త్యజేదేకం కులస్యార్థే గ్రామస్యార్థే కులం త్యజేదితి న్యాయాత్ - యద్వా పరిత్యక్తః భార్యాపుత్రాదిభిస్సహ త్యక్తః - చకారేణ మాతా సముచ్చీయతే- న కేవలం హితపరేణ పిత్రా ప్రియపరయా మాత్రా చ పరిత్యక్తః. సీతాసాపేక్షస్యాస్య యోగక్షేమం విధాస్యతీతి స్వరక్షకభూతాయామపి సాపరాధత్వాదితి భావః. పిత్రపేక్షయా మాతుర్వాత్సల్యాతిశయాత్తామేవ ప్రథమం గచ్ఛతి స్మ- తతః పితరం- పిత్రా త్యాగవచనాన్మాతృత్యాగస్సిద్ధ ఏవేతి చకారేణ సూచితం - పితృభ్యాం త్యాగేఽపి బాంధవా న త్యజంతి కింపి తదా సర్వధా త్యక్షత ఇతి తైరపి త్యక్త ఇత్యాహ- సురైశ్చ - కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగ ఇతి రామనయనే రక్తే తేఽపి బిభ్యతి హి- ఏవం పూర్వసజాతీయైస్త్యక్తత్వేఽపి పరిగృహీతపక్షిరూపసజాతీయైః కిం త్యక్త ఇత్యపేక్షాయాం తథేత్యాహ చకారేణ - పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినమితి పక్షిణామపి శరణ్యత్వాత్ స్వనాయకగరుడస్వామిత్వాచ్చ పక్షిభిరపి పరిత్యక్తః - స మహర్షిభిః - పిత్రాదిబంధూనామరక్షకత్వేఽపి ఆనృశంస్యప్రధానా మహర్షయో రక్షిష్యంతీతి గతః - తైరపి ప్రకామం మారదర్శిభిః పరిత్యక్తః- ఆనృశంస్యవిషయవ్యవస్థాస్తీతి తైస్త్యక్త ఇత్యర్థః- ఏతదంగీకారే వయమపి సంసర్గదోషేణ నశ్యేమ - అస్మాభిస్త్యాగేనాన్యగతికత్వాద్రామ ఏనం స్వీకరిష్యతీతి తైస్త్యక్తః - మహర్షిభిః- యో విష్ణుం సతతం ద్వేష్టి తం విద్యాదంత్యరేతసమితి విష్ణుద్వేషేణ చండాలత్వాత్ చండాలః పక్షిణాం కాక ఇత్యుక్తేశ్చ చండాలో నాస్మద్వాటమాగచ్ఛేదితి త్యక్తః- ఏవం రక్షకాంతరాదర్శనాన్నష్టగజో ఘటమప్యన్వేషత ఇతి న్యాయేన స్వైరవివృతద్వారాన్ సర్వాన్ గృహాన్ గత ఇత్యాహ- త్రీన్

తే॥ ౨౧॥తి॥ సతత్రేతి ॥ త్వయి స్వపతి మయి జాగ్రత్యామిత్యర్థః. సుప్తప్రబుద్ధాం రాఘవాంకే సుప్త్వా తతః ప్రబుద్ధామత ఏవ రాఘవాంకాదుత్థితాం వాయసః పునరాగమ్య స్తనాంతరే విదదార వ్యలిఖత్॥ ౨౨॥ ౨౬॥తి॥ వీక్షమాణ ఇతస్తతః ప్రాంతదేశమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ పుత్ర ఇతి॥ ధరాంతరగతః భూమిం ప్రాప్తః॥ ౨౮॥తి॥ కోపేన సంవర్తితే వివర్తితే ఈక్షణే యేన సః॥ ౨౯॥ సదర్భమితి॥ దర్భం సంస్తరాత్ గృహ్య గృహీత్వా యోజయత్ అయోజయత్ ద్విజం కాకం॥ ౩౧॥ అనుసృష్ట ఇతి॥ అనుసృష్టః అనుసృతః లోకకామః రక్షకజనాకాంక్షీ॥ ౩౨॥తి॥ పిత్రా పరిత్యక్తః

చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః॥ త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః॥ ౩౩½॥ స తం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతమ్॥ వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్ ॥ ౩౪½ ॥ న శర్మ లబ్ధ్వా లోకేషు తమేవ శరణం గతః ॥ పరిద్యూనం విషణ్ణం చ స తమాయాంతమబ్రవీత్। మోఘం కర్తుం న శక్యం తు బ్రాహ్మమస్త్రం తదుచ్యతామ్॥ ౩౬॥ హినస్తు దక్షిణాక్షి త్వచ్ఛర ఇత్యథ సోఽబ్రవీత్॥ ౩౬½ ॥ తతస్తస్యాక్షి కాకస్య హినస్తి స్మ స దక్షిణమ్॥ ౩౭ ॥ దత్త్వా స దక్షిణం నేత్రం ప్రాణేభ్యః పరిరక్షితః॥ ౩౭½॥ స రామాయ నమస్కృత్వా రాజ్ఞే దశరథాయ చ ॥ విసృష్టస్తేన వీరేణ ప్రతిపేదే స్వమాలయమ్॥ ౩౮½ ॥ మత్కృతే కాకమాత్రే తు బ్రహ్మాస్త్రం సముదీరితమ్ ॥ కస్మాద్యో మాఽహరత్త్వత్తః క్షమసే తం మహీపతే॥ ౩౯½॥ స కురుష్వ మహోత్సాహః కృపాం మయి నరర్షభ॥ త్వయా నాథవతీ నాథ హ్యనాథా ఇవ దృశ్యతే। ఆనృశంస్యం పరో ధర్మస్త్వత్త ఏవ మయా శ్రుతః॥ జానామి త్వాం మహావీర్యం మహోత్సాహం మహాబలమ్। అపారపారమక్షోభ్యం గాంభీర్యాత్సాగరోపమమ్ ॥ భర్తారం ససముద్రాయా ధరణ్యా వాసవోపమమ్ ॥ ౪౨½ ॥ ఏవమస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠస్సత్త్వవాన్ బలవానపి॥ కిమర్థమస్త్రం రక్షస్సు న యోజయతి రాఘవః॥ ౪౩½॥ న నాగా నాపి గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః॥ రామస్య సమరే వేగం శక్తాః ప్రతిసమాధితుమ్॥ ౪౪½॥ తస్య వీర్యవతః కశ్చిద్యద్యస్తి మయి సంభ్రమః ॥ కిమర్థం న శరైస్తీక్ష్ణైః క్షయం నయతి రాక్షసాన్॥ ౪౫½॥ భ్రాతురాదేశమాదాయ లక్ష్మణో వా పరంతపః॥ కస్య హేతోర్న మాం వీరః పరిత్రాతి మహాబలః॥ ౪౬½॥ యది తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ వాయ్వగ్నిసమతేజసౌ॥ సురాణామపి దుర్ధర్షౌ కిమర్థం మాముపేక్షతః॥

లోకాన్ సంపరిక్రమ్య- పరిక్రమ్య- ఏతదేవ నవకృత్వో గతః- సంపరిక్రమ్య- గృహస్థైరవిజ్ఞాతతయా కవాటమూలేషు లీనశ్చేత్యర్థః- ఆపి కదాచిత్ కృపైషా ముత్వద్యేతేతి మత్వా పునః పునర్గత ఇత్యర్థః - అముం నిష్కాస్య కవాటబంధనం సర్వైః కృతమిత్యర్థః- తతః కిం కృతమిత్యత్రాహ- తమేవ శరణం గతః రక్షకత్వేన ప్రాప్తాపేక్షయా హింసకత్వేన స్థితస్య ముఖమేవ శీతలమిత్యవస్థితః- అతస్తమేవ శరణం గతః- యది హా రావణస్స్వయమిత్యేవం స్థితో హి రామః తమేవ సర్వలోకశరణ్యమేవ- తమేవ- దోషో యద్యపి న త్యాజ్యమితి స్థితం- శరణం గతః నివాసం గతః- నతూపాయతయా గతః- నివాసవృక్షస్సాధూనామిత్యుక్తేః॥ ౩౩½॥ స తమితి॥ సః రక్షణైకస్వభావః - తం ప్రాతికూల్యైకనిరతం- భూమౌ నిపతితం దేవజాతితయా భూమిమస్పృశన్నపి భూమౌ పతితం- భూమౌ దుష్పుత్రం పితరి శిక్షమాణే సయథా మాతుః పాదయోః పతతి తథా పతత్ - శరణ్యః సర్వావస్థాస్వపి శరణవరణార్హః. శరణాగతం అనన్యగతికతయా స్వముపాగతం- వధార్హమపి రామసిద్ధాంతేనాపి వధార్హం- కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్కులోచితస్వభావేన రక్షితవాన్ - కృపయా అస్మదాద్యారబ్ధం కార్యం ప్రబలకర్మణా న సమాప్యతే- తథా తేనారబ్ధమపి కృపయా న పూర్యత ఇతి భావః॥ తన్నిశ్లోకే॥ ౩౪½॥ న శర్మేత్యాది॥ పరిద్యూనం పరితప్తం - తదుచ్యతామిత్యనంతరం హినస్తు దక్షిణాక్షి త్వచ్ఛర ఇత్యథ సోఽబ్రవీదిత్యర్ధమనుసంధేయం॥ రా॥ తదుచ్యతామితి ప్రశ్నానంతరం హినస్తి స్మ స దక్షిణమితి వచనాదస్త్రలక్ష్యత్వేన దక్షిణాక్షిప్రదానపరం ప్రతివచనం కాకేన కృతమిత్యవగమ్యతే॥ ౩౬½॥ ౩౭½॥ స రామాయేతి॥ దశరథాయ స్వర్లోకస్థతయా పూర్వమేవ మిత్రభూతాయ॥ ౩౮½॥ మత్కృత ఇతి॥ సముదీరితం ప్రయుక్తం- హరత్ అహరత్॥ ౩౯½॥ స ఇతి॥ సః పరదుఃఖం దృష్ట్వా న సహామహ ఇత్యుక్తవాన్ త్వం- మహోత్సాహః ఏతదనుష్ఠానపర్యాప్తం కుర్వన్- మయి అత్యంతదుఃఖితాయాం - కృపాం పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం- ప్రకాశయితుమర్హసి- నరోత్తమ- ఏవం న కరోషి చేత్తవ నరోత్తమత్వస్య హానిరేవ స్యాత్ - తస్మాదేతద్వచనానుష్ఠానపర్యాప్తం కృత్వా మాం జీవయిత్వా తవ నరోత్తమత్వం పరిపాలయేతి భావః - అనాథా ఇవ అనాథేవ. ఆర్షో గుణాభావః- ఆనృశంస్యం పరో ధర్మః- నావారోపణానంతరం వేతనాభ్యర్థనవత్సంశ్లేషదశాయామంతవాత్యంతాభిమతో ధర్మః క ఇతి మయా పృష్టే పరదుఃఖం దృష్టం చేత్తదసహిష్ణుత్వమేవ పరమో ధర్మ ఇతి మమాభిమతః తథైవ మత్స్వభావ ఇతి త్వయా రహస్యోద్ఘాటనం కృతం - త్వత్త ఏవ - న తు మాతృముఖేన మయా శ్రుతః - ఇదం శ్రవణమాత్రపర్యవసాయి జాతం న త్వనుష్ఠానపర్యవసాయీతి రామం పృచ్ఛతీతి భావః- ఏవం ప్రశ్నం త్వాస్సీతాయాః ప్రత్యుత్తరం దిశతో రామస్య చ కోఽభిప్రాయ ఇతి చేదుచ్యతే - ఏతస్య సంశ్లేషస్య విచ్ఛేదో భవతి చేత్- కిం కరిష్యామీతి కాతరతయా పృష్టవతీ- సోఽపి మద్విరహక్లేశేన తామ్యంతీం త్వాం న కదాచిదపి పశ్యేయమిత్యుక్తవాన్ - అయమర్థోఽప్యరణ్యకాండే అప్యహం జీవితం జహ్యామితి శ్లోకప్రఘట్టికాదౌ దర్శితః॥ ౪౧॥ జానామీతి॥ అపారపారం దురధిగమపారం- అసీమమిత్యర్థః - దురధిగమగుణసీమమిత్యర్థో వా॥ రా॥ జానామీతి॥ అపారపారం - పారకర్మసమాప్తావితి ధాతోర్నిష్పన్నత్వాదత్ర పారశబ్దేన కర్మసమాప్తిరుచ్యతే - అపారాః పారాః కర్మసమాప్తయో యస్య స తథోక్తః - నిరవధికాపదానః ఇత్యర్థః॥ ౪౨½॥ ౪౩½॥ న నాగా ఇతి॥ ప్రతిసమాధితుం ప్రతిబద్ధుం॥ ౪౪½॥ తస్యేతి ॥ సంభ్రమః భావవ్య

స్వర్గేఽపీతి శేషః- పితేత్యుపలక్షణం బ్రహ్మాంతానాం॥ ౩౩½॥ ఇతి॥ పర్యపాలయత్ ప్రాణరక్షణేనేతి శేషః॥ ౩౪½॥ న శర్మేతి॥ పరిద్యూనం పరితప్తం॥ మోఘమితి॥ ఉచ్యతామితి ప్రశ్నానంతరం హినస్తి స్మ స దక్షిణమితి వచనాదస్త్రలక్ష్యత్వేన దక్షిణాక్షి కాకేన దత్తమిత్యవగమ్యతే॥ ౩౮½ ॥ ఏవం హనుమతే రామైకసంవేద్యమభిజ్ఞానమభిధాయ- దుఃఖావేశాద్రామమేవ బుద్ధిస్థం సంబోధ్య - సోపాలంభం ప్రార్థయతే. మత్కృత ఇత్యాది సార్ధచతుష్టయేన॥ యః త్వత్తో మామహరత్ - తం రావణం కస్మాత్ క్షమసే ఉపేక్షస ఇత్యర్థః॥ ౩౯½॥ స ఇతి॥ సత్త్వం అనృశంస్యం అక్రౌర్యం॥ ౪౧॥ జానామీతి॥ అపారం దూరపారం అప్రాప్యగుణసీమాంతం॥ ౪౪½॥ తస్యేతి॥ సంభ్రమః త్వరా॥ ౪౬½॥ యది తావితి॥ సంగతావితి శేషః ఉపేక్షతః

౪౭॥ మయైవ మర్షితం కించిన్మహదస్తి న సంశయః॥ సమర్థావపి తౌ యన్మాం నావేక్షేతే పరంతపౌ॥౪౮॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రుభాషితం। అథాబ్రవీన్మహాతేజా హనూమాన్మారుతాత్మజః॥౪౯॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన మే శపే॥ రామే దుఃఖాభిపన్నే చ లక్ష్మణః పరితప్యతే॥౫౦॥ కథంచిద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం॥౫౧॥ ఇమం ముహూర్తం దుఃఖానాం ద్రక్ష్యస్యంతమనిందితే। తావుభౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ మహాబలౌ॥ త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః॥౫౨॥ హత్వా చ సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవం॥ రాఘవస్త్వాం విశాలాక్షి నేష్యతి స్వాం పురీం ప్రతి॥౫౩॥ బ్రూహి యద్రాఘవో వాచ్యో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః॥ సుగ్రీవో వాపి తేజస్వీ హరయోఽపి సమాగతాః॥౫౪॥ ఇత్యుక్తవతి తస్మింశ్చ సీతా సురసుతోపమా। ఉవాచ శోకసంతప్తా హనుమంతం ప్లవంగమం॥౫౫॥ కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ। తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ శిరసా చాభివాదయ॥౫౬॥ స్రజశ్చ సర్వరత్నాని ప్రియా యాశ్చ వరాంగనాః॥ ఐశ్వర్యం చ విశాలాయాం పృథివ్యామపి దుర్లభం। పితరం మాతరం చైవ సంమాన్యాభిప్రసాద్య చ॥ అనుప్రవ్రజితో రామం సుమిత్రా యేన సుప్రజాః॥౫౭॥ ఆనుకూల్యేన ధర్మాత్మా త్యక్త్వా సుఖమనుత్తమం॥ అనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం భ్రాతరం పాలయన్వనే॥౫౮॥ సింహస్కంధో మహాబాహుర్మనస్వీ ప్రియదర్శనః। పితృవద్వర్తతే రామే మాతృవన్మాం సమాచరన్॥౫౯॥ హ్రియమాణాం తదా వీరో న తు మాం వేద లక్ష్మణః॥౬౦॥ వృద్ధోపసేవీ లక్ష్మీ

త్తిః॥౪౫॥౪౬॥ యది తావితి॥ ఉపేక్షతః ఉపేక్షేతే. యది తౌ - సంగతావితి శేషః॥ ౪౭॥ మయైవేతి॥ సమర్థౌ విరోధివర్గనిరసనే రక్షణాసగుణశక్తిమంతౌ. పరంతపౌ ఇతః పూర్వం ప్రతిపక్షనిబర్హణం కుర్వంతౌ - ఏవంభూతావపి - తౌ మాం ప్రాణపర్యంతం రక్షణప్రవృత్త్యర్హదశాం ప్రాప్తాం మాం. నావేక్షేతే ఇతి యత్ న కటాక్షయత ఇతి యత్. అస్య నిమిత్తం తయోర్వా మయి వా కించిద్భవితుమర్హతి. తత్ర తద్విషయే తాదృశనిమిత్తప్రసక్తిర్నాస్తి - సామర్థ్యపరంతపత్వాదిదర్శనాత్ - పరిశేషాన్మమైవ పాపం అస్య నిమిత్తం భవితుమర్హతి. యద్వా మయైవ. ద్విషంతః పాపకృత్యామిత్యుక్తరీత్యా అన్యతో నాగతమిత్యర్థః - కించిత్ నహి వయం సర్వజ్ఞాః అస్మాభిరజ్ఞాతం కించిద్భవితుమర్హతి. మహత్ప్రారబ్ధఫలతయానుభవం వినా దుష్పరిహరం - అస్తి న సంశయః కార్యే సతి కారణే కిమస్తి సందేహః - యద్వా కించిత్ అనిర్వచనీయం. మహద్దుష్కృతమస్తీత్యనేన కిం త్వామన్యత వైదేహి ఇత్యాదినోక్తో భగవదపచారః. ఉక్తం హి - కీదృశం తు మయా పాపం పురా దేహాంతరే కృతమితి। దేహాంతరే బాలశరీరే॥ ౪౮॥ వైదేహ్యా ఇతి॥ సాశ్రు యథా తథా భాషితం ఉక్తం॥ ౪౯॥ త్వచ్ఛోకేతి॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వచ్ఛోకేన విముఖః - విషయాంతరపరాఙ్ముఖః. ప్రత్యుత త్వయ్యేవ దత్తచిత్త ఇత్యర్థః॥౫౧॥ ఇమమిత్యాది॥ ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా॥ ౫౨॥ ౫౪॥ కౌసల్యేతి॥ మనస్వినీ లోకభర్తారం సుషువే - లోకే స్త్రియః ఇహలోకపరలోకయోః స్వరక్షణార్థం పుత్రాన్ సువతే నైవం మే శ్వశ్రూః - మనస్వినీ పులమనస్కా - సర్వలోకరక్షకః పుత్రో మే భవేదితి వ్రతపరా స్థాయలోకోపకారాయ పుత్రం సూతవతీ. ఏవంభూతః కౌసల్యా సంకల్పః కథం మోఘః స్యాత్ - అహమత్ర లోకే న కిముత భూతా - తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ - అస్మద్రక్షణం న మయా ప్రార్థ్యం తచ్చింతా తస్యైవ అస్మత్త్వరాతు విలంబాసహిష్ణుతయా - తస్మాత్తత్సత్తా చేన్మ రక్షణస్య న కాపి హానిః - అతస్తస్యైవాస్మాభిరాశాస్యతే. తేన తస్య సుఖమస్తి కిమితి మయా పృష్టమితి వద - ఏవం చ లోకవదస్మాభిశ్చ తస్మాత్కించిదపేక్షితం చేత్ లోకైర్యత్ ప్రార్థ్యం తత్ కార్యం మయాపి కార్యమిత్యాహ - శిరసా చాభివాదయ. అహం తం శిరసా ప్రణత వత్యస్మీతి తమభివాదయ, ప్రణిపాతం కుర్విత్యర్థః - కథం నాయికా నాయకం శిరసా ప్రణమేదితి చేత్ ఆచారప్రధానజనకకులనందిన్యైవమనుష్ఠితమితి కిమత్ర ప్రమాణం ద్రష్టవ్యం. ప్రణయరోషేణైవ మా హేతి చేన్న - హనుమద్వచనేన తస్యశాంతత్వాత్. న సమమా ఖేదమతః కార్యసిద్ధ్యర్థం ప్రణమేత్యర్థః కిం న స్యాదితి చేత్ - మమార్థ ఇత్యస్యోభయత్రాన్వయాత్ - పూర్వమత్ర మయా పృష్టమితి పృచ్ఛేత్యర్థస్యావశ్యకత్వాదతః ప్రియయా ప్రణతమితి ప్రణమేత్యస్య స్వరసత్వాత్॥ తనిశ్లోకి॥ లోకే స్త్రియః స్వజీవనదశాయాం పోషకం పరత్ర త్రాతారం చ పుత్రమభిలషంతి కౌసల్యా తు మనస్వినీ తయా సర్వలోకరక్షకం పుత్రం ప్రార్థ్య వ్రతాచరణేన లబ్ధవతీ - తత్ప్రార్థనావిఫలా కిం. అహం లోకశబ్దాంతర్భూతా న భవామి కిం. ఇహ సమీపస్థితస్య స్వపక్ష తావత్ సర్వావస్థాస్వప్యనుసృతాయా మమ రక్షణే తత్ప్రార్థనా సంకుచితా కిం - తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ. మమ రక్షణం న ప్రార్థనీయం తస్య మనసి తిష్ఠత్యేవ కింతు త్వయా తస్య సుఖజననేన భావ్యం. తస్యావస్థానే అస్మద్రక్షణం భవిష్యతీతి తదేవాశాస్యతే. శిరసా చాభివాదయ. అగ్నిసాక్షికం గృహీతపాణినా చ రక్షణం కార్యం తన్న క్రియతే. ఇతరసాధారణ్యేన వా రక్షణం క్రియతాం. త్వత్ప్రియయా ఏతన్మయాప్యభివాదనం క్రియత ఇత్యస్మదర్థమభివాదనం కురు॥ ౫౬॥ స్రజశ్చేతి॥ సంతీతి శేషః - స్రగాదయస్సంతి పృథివ్యాం దుర్లభమైశ్వర్యం చాస్తి - తథా పితరం మాతరం చైవ సంమాన్య సుమిత్రా యేన సుప్రజాః స రామమనుప్రవ్రజితః॥ ౫౭॥ ఆనుకూల్యేనేతి॥ ఆనుకూల్యేన భక్త్యేత్యర్థః॥౫౮॥ సింహస్కంధ ఇతి॥ సమాచరన్ పరిచరన్॥౬౧॥ వృద్ధోపసేవీత్యాది॥ యస్యాం ధురి

ఉపేక్షేతే॥౪౭॥ మయేతి॥ కించిత్కిమపి॥౪౯॥ త్వదితి॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వద్విశ్లేషశోకేన స్వశరీరరక్షణేఽపరాఙ్ముఖః త్వద్దేశగమనాయేత్యర్థః॥ ౫౧॥ కథంచిదితి॥ ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే॥౫౬॥ స్రజశ్చేత్యాది॥ పృథివ్యామపి దుర్లభమిత్యత్ర త్యక్త్వేత్యాకృష్య యోజ్యం. అనుప్రవ్రజితో రామమిత్యత్ర స ఇతి శేషః॥ ౫౮॥ సింహస్కంధ ఇతి॥ సమాచరన్ పరిచరన్॥౬౧॥ నియచ్ఛేతి॥ యస్యాం ధురి యాం లక్ష్మణం ని

వాన్ శక్తో న బహుభాషితా । రాజపుత్రః ప్రియశ్శ్రేష్ఠస్సదృశశ్శ్వశురస్య మే ॥ మమ ప్రియతరో నిత్యం భ్రాతా రామస్య
లక్ష్మణః । నియుక్తో ధురి యస్యాం తు తాముద్వహతి వీర్యవాన్ ॥ ౬౩॥ యం దృష్ట్వా రాఘవో నైవ వృత్తమార్యమనుస్మరేత్ ॥
స మమార్థాయ కుశలం వక్తవ్యో వచనాన్మమ ॥ మృదుర్నిత్యం శుచిర్దక్షః ప్రియో రామస్య లక్ష్మణః ॥ ౬౪॥ యథా హి వాన
రశ్రేష్ఠ దుఃఖక్షయకరో భవేత్ ॥ త్వమస్మిన్ కార్యనిర్యోగే ప్రమాణం హరిసత్తమ ॥ ౬౫ ॥ రాఘవస్త్వత్సమారంభాన్మ
యి యత్నపరో భవేత్ ॥ ఇదం బ్రూయాశ్చ మే నాథం శూరం రామం పునః పునః । జీవితం ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మ
జ ॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయం సత్యేనాహం బ్రవీమి తే । రావణేనోపరుద్ధాం మాం నికృత్యా పాపకర్మణా ॥ త్రాతుమర్హసి
వీర త్వం పాతాళాదివ కౌశికీమ్ ॥ ౬౮॥ తతో వస్త్రగతం ముక్త్వా దివ్యం చూడామణిం శుభమ్ ॥ ప్రదేయో రాఘవాయేతి సీ
తా హనుమతే దదౌ ॥ ౬౯॥ ప్రతిగృహ్య తతో వీరో మణిరత్నమనుత్తమమ్ ॥ అంగుళ్యా యోజయామాస న హ్యస్య ప్రాభ
వద్భుజః ॥ ౭౦॥ మణిరత్నం కపివరః ప్రతిగృహ్యాభివాద్య చ ॥ సీతాం ప్రదక్షిణం కృత్వా ప్రణతః పార్శ్వతః స్థితః ॥ ౭౧॥ హ
ర్షేణ మహతా యుక్తస్సీతాదర్శనజేన సః ॥ హృదయేన గతో రామం శరీరేణ తు విష్ఠితః ॥ ౭౨ ॥ మణివరముపగృహ్య తం మ
హార్హం జనకనృపాత్మజయా ధృతం ప్రభావాత్ ॥ గిరిరివ పవనావధూతముక్తః సుఖితమనాః ప్రతిసంక్రమం ప్రపేదే ॥
౭౩॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే అష్టత్రింశస్సర్గః. ************************ మణిం దత్త్వా తతస్సీతా

యస్మిన్ కార్యనిర్వాహ ఇత్యర్థః ॥ ౬౩ ॥ యమితి ॥ ఆర్యం శ్వశురం దశరథం నానుస్మరేత్, పితృవత్సమ్యగ్రక్షకత్వాదితి భావః ॥ ౬౪ ॥ యథా హీతి ॥ రామః యథా దుఃఖక్షయకరో భవేత్తథా వక్తవ్యమిత్యర్థః । కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే । ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః ॥ ౬౫ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ త్వత్సమారంభాత్ త్వదుత్సాహాత్ ॥ ౬౬ ॥ ఇదమిత్యాది ॥ ఊర్ధ్వం మాసాత్ । రావణకృతమాసద్వయావధిం న సహిష్య ఇతి భావః । నికృత్యా వంచనేన । పాతాళాదివ కౌశికీం । అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం । ఇదం చ బ్రూయా ఇతి పూర్వేణాన్వయః । కౌశికః ఇంద్రః । తత్సంబంధినీ శ్రీః కౌశికీ । తామివ । ఏవం బ్రహ్మపురాణే శ్రూయతే । పురా వృత్రవధే బ్రహ్మహత్యాభిభూతం నిశ్శ్రీకమింద్రం భగవాన్నారాయణో దేవైస్సహ వైష్ణవేనాశ్వమేధేన నిష్కల్మషం కృత్వా త్రైలోక్యరాజ్యేభిషిచ్య పురాతనీం పౌరందరీం శ్రియమనుపాహ్వయత్ । తతోऽశరీరవాక్యాద్గవాక్షుతీర్థే వర్తినీం తాముపశ్రుత్య స దేవదేవో దేవాశ్చ తత్ర జగ్ముః తతస్తాన్ దృష్ట్వా సా శ్రీః పాతాళం ప్రవివేశ । తత్ర ప్రవేష్టుమశక్నువంతో దేవాః పునరప్యశరీరవాక్యం యస్మాన్ను సర్వలక్షణసంపన్నస్తాం ప్రతి నేతుమర్హతీత్యుపశ్రుత్య తమేవ పురుషోత్తమం ప్రార్థయామాసుః । స తత్ర ప్రవిశ్య పాతాళాత్తాం సముద్ధృత్య తైస్సహ శక్రాయ ప్రాదాదితి । మహాభారతే తు । ఉచథ్యస్య భార్యాం యమునాయాం స్నాంతీం వరుణో హృత్వా పాతాళమనయత్ । తాముచథ్యో నారదేన యాచిత్వా తామలబ్ధ్వా కుపితః పాతాళం ప్రదశోషేణ తామవాపేతి శ్రూయతే । సా కౌశికీతి కేచిత్కథయంతి ॥ ౬౮ ॥ ౬౯ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం । అంగుళ్యా యోజయామాస । చూడామణేరధిష్ఠానస్య ప్రష్ఠయా కేశసరణిః తత్రాంగుళిం ప్రవేశయదిత్యర్థః । ఏవం తనీయసీం కిమంగుళిరిత్యత్రాహ । న హీతి । అస్య హనుమతః భుజః న ప్రాభవన్ స్థూలో భవత్ । న తదానీం స మహాకాయః భుజశ్చ న స్థూలః । తేనాంగుళిస్తనీయసీత్యర్థః । ఏతేన దైవ్యప్రదర్శితం మహద్రూపం విహాయ పురప్రవేశకాలికం సూక్ష్మరూపమంగీకృతవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౭౦ ॥ మణిరత్నమితి ॥ ప్రణతః నమ్రగాత్రః ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ మణివరమితి ॥ పవనావధూతముక్తః । మహావాతకంపితః తేన రహితశ్చేత్యర్థః । ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం ప్రపేదే ప్రాప్తుముద్యుక్తః ॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధత్రిసప్తతిశ్లోకాః ॥ ౭౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టత్రింశస్సర్గః ॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ మణిమిత్యాది ॥ అభిజ్ఞాతం సమ్యక్ జ్ఞాతం ॥

యుజ్యైవ స్వయం తాం ధురం రామ ఉద్వహతి ॥ ౬౩ ॥ యం దృష్ట్వేతి ॥ రాఘవః యం దృష్ట్వా వృత్తమతీతం ఆర్యం దశరథం నానుస్మరేత్ । పితృవత్సమ్యగ్రక్షకత్వాత్ పితరం న స్మరతీతి భావః ॥ ౬౪ ॥ యథేతి ॥ దుఃఖక్షయకరో భవేల్లక్ష్మణః । తథా కర్తవ్యమితి శేషః ॥ త్వమితి ॥ త్వమేవ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః యతః । అతః రాఘవః మయి యత్నపరో భవేదితి సంబంధః ॥ ౬౬ ॥ ౬౭ ॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయమితి రావణదత్తమాసద్వయావధిమపి న సహిష్య ఇతి భావః ॥ రావణేనేతి ॥ నికృత్యా తిరస్కారేణ । పాతాళాదివ కౌశికీమితి । కౌశికీం దేవేంద్రస్య శ్రియం । పురా కిల వృత్రవధాద్బ్రహ్మహత్యాభిభూతస్యేంద్రస్య లక్ష్మీం పాతాళప్రవిష్టాం దేవప్రార్థితో భగవానాదినారాయణః పాతాళాదుద్ధృత్య పునరింద్రాయ శ్రియం ప్రాయచ్ఛదితి పౌరాణికీ కథాత్రానుసంధేయా ॥ ౬౯ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం । అంగుళ్యా యోజయామాస అంగుళ్యా దధార । చూడామణేరధిష్ఠానస్య హేమపుష్పస్య కేశప్రవేశార్థం యో రంధ్రః । తత్ర అంగుళీం ప్రవేశయదిత్యర్థః । నను తదానీం హనూమతః సూక్ష్మరూపత్వాత్తన్మణివివరే సూక్ష్మరూపభూతాసంజనమేవ సమంజసమత ఆహ । న హీతి ॥ అస్య హనుమతో భుజః సూక్ష్మోపి న ప్రాభవన్మాతి స్మ । తత్ర న ప్రావిశదిత్యర్థః । న ప్రాభవద్భుజ ఇతి ప్రతిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకత్వాత్ । ప్రసక్తౌ సూక్ష్మరూప ఏవ సంభవాత్ । భుజప్రతిషేధేన దైవ్యప్రదర్శితమాత్రం రూపం విహాయ సూక్ష్మరూపేణ స్థితవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౭౨ ॥ మణివరమితి ॥ పవనావధూతముక్తః మహావాతకంపవిక్షిప్తః । ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం । ప్రపేదే ప్రారభత ॥ ౭౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టత్రింశస్సర్గః ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ మణిమితి ॥ మణిం దత్త్వా రామస్య ఏతదభిజ్ఞానమిత్యబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ మణిం త్వితి ॥

హనుమంతమథాబ్రవీత్ ।అభిజ్ఞానమభిజ్ఞాతమేతద్రామస్య తత్త్వతః ॥ ౧॥ మణింతుదృష్ట్వా రామో వై త్రయాణాం సంస్మరిష్యతి।వీరో జనన్యా మమ చ రాజ్ఞో దశరథస్య చ ॥ ౨॥ సభూయస్త్వం సముత్సాహే చోదితో హరిసత్తమ।అస్మిన్ కార్యసమారంభే ప్రచింతయ యదుత్తరం॥ ౩॥ త్వమస్మిన్ కార్యనిర్యోగే ప్రమాణం హరిసత్తమ । హనుమన్యత్నమాస్థాయ దుఃఖక్షయకరో భవ॥ తస్య చింతయతో యత్నో దుఃఖక్షయకరో భవేత్ ॥ ౪॥ స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ మారుతిర్భీమవిక్రమః॥ శిరసా వంద్య వైదేహీం గమనాయోపచక్రమే ॥ ౫॥ జ్ఞాత్వా సంప్రస్థితం దేవీ వానరం మారుతాత్మజం ॥ బాష్పగద్గదయా వాచా మైథిలీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౬॥ కుశలం హనుమన్ బ్రూయాః సహితౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ సుగ్రీవం చ సహామాత్యం వృద్ధాన్ సర్వాంశ్చ వానరాన్ । బ్రూయాస్త్వం వానరశ్రేష్ఠ కుశలం ధర్మసంహితం ॥ ౮ ॥ యథా స చ మహాబాహుర్మాం తారయతి రాఘవః । అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాత్త్వం సమాధాతుమర్హసి ॥ ౯ ॥ జీవంతీం మాం యథా రామః సంభావయతి కీర్తిమాన్। తత్తథా హనుమన్వాచ్యం వాచా ధర్మమవాప్నుహి ॥ ౧౦ ॥ నిత్యముత్సాహయుక్తాశ్చ వాచః శ్రుత్వా మయేరితాః।వర్ధిష్యతే దాశరథేః పౌరుషం మదవాప్తయే॥ ౧౧ ॥ మత్సందేశయుతా వాచస్త్వత్తః శ్రుత్వైవ రాఘవః।పరాక్రమవిధిం వీరో విధివత్సంవిధాస్యతి॥ ౧౨॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః। శిరస్యంజలిమాధాయ వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧౩॥ క్షిప్రమేష్యతి కాకుత్స్థో హర్యృక్షప్రవరైర్వృతః। యస్తే యుధి విజిత్యారీన్ శోకం వ్యపనయిష్యతి॥ ౧౪॥ న హి పశ్యామి మర్త్యేషు నాసురేషు సురేషు వా। యస్తస్య క్షిపతో బాణాన్ స్థాతుముత్సహతేఽగ్రతః॥౧౫॥ అప్యర్కమపి పర్జన్యమపి వైవస్వతం యమం । స హి సోఢుం రణే శక్తస్తవ హేతోర్విశేషతః ॥ ౧౬ ॥ స హి సాగరపర్యంతాం మహీం శాసితుమీహతే । త్వన్నిమిత్తో హి రామస్య జయో జనకనందిని ॥ ౧౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సమ్యక్సత్యం సుభాషితం। జానకీ బహు మేనేఽథ వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ తతస్తం ప్రస్థితం సీతా వీక్షమాణా పునఃపునః। భర్తృస్నేహాన్వితం వాక్యం సౌహార్దాదనుమానయత్ ॥ ౧౯॥ యది వా మన్యసే వీర వసైకాహమరిందమ। కస్మింశ్చిత్సంవృతే దేశే విశ్రాంతః శ్వో గమిష్యసి॥ ౨౦॥ మమ చేదల్పభాగ్యాయాః సాన్నిధ్యాత్తవ వానర। అస్య శోకస్య మహతో ముహూర్తం మోక్షణం భవేత్ ॥ ౨౧॥ గతే హి హరిశార్దూల పునరాగమనాయ తు । ప్రాణానామపి సందేహో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయః॥ ౨౨॥ తవాదర్శనజః శోకో భూయో మాం పరితాపయేత్। దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాం

౧॥ మణింత్వితి॥ త్రయాణామితి- అధిగర్ధదయే కర్మణి షష్ఠీ- వివాహకాలే శిరోమణిదాతృత్వాత్పిత్రోః గ్రహీతృత్వాచ్చ మమ స్మరణమితి భావః - పాణిగ్రహణోత్సవే మమ శ్వశురాభ్యాం ప్రథమం శిరోభూషణతయా వియదత్తః - అతః త్రీనస్మాన్ యుగపత్స్మరిష్యతీత్యర్థ ఇత్యాహ కశ్చిత్ - తదసుచితం - మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాః శ్వశురేణ మే।వధూకాలే తథా బద్ధమధికం మూర్ధ్ని శోభతే ఇత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాద్వివాహకాలే రామజనన్యా అనాగమనాచ్చ॥ ౨॥ ౩॥ త్వమితి॥ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః- చింతయతస్తస్య- తవేతి శేషః॥ ౪॥ స తథేతి॥ అవంద్యేతి పదచ్ఛేదః॥ ౫॥ ౬॥ కుశలమితి॥ బ్రూయా ఇతి- ధర్మసంహితం ధర్మసహితం- ధర్మపురస్సరం కుశలం బ్రూయా ఇత్యర్థః॥ ౮॥ యథేతి॥ దుఃఖాంబుసంరోధాత్ అంబూని సంరుధ్యంతే అనేనేత్యంబుసంరోధః జలధిః- సమాధాతుం రామమనుకూలయితుం॥ ౯॥ జీవంతీమితి॥ జీవంతీం సంభావయతి - జీవంతీం కరోతీత్యర్థః- తత్తథా అవ్యయమేతత్. వచనస్య ప్రయోజనమాహ- వాచేతి. వాచా ధర్మం వాచికధర్మం॥ ౧౦॥ తమేవ ధర్మముపపాదయతి ద్వాభ్యాం- నిత్యమిత్యాది॥ ౧౧॥ ౧౫॥ అప్యర్కమితి॥ పర్జన్యం ఇంద్రం- పర్జన్యో రసదబ్దేంద్రా ఇత్యమరః॥ ౧౬॥ స హీతి॥ త్వన్నిమిత్త ఇతి- జయః భవిష్యతీతి శేషః॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ సమ్యక్ సోపపత్తికం- సత్యం పరమార్థం- సుభాషితం శ్రుతిమధురం॥ ౧౮॥ వచనం చేదమబ్రవీదిత్యుక్తం వివృణోతి- తతస్తమితి॥ భర్తృస్నేహాన్వితం ఆత్మని యో భర్తుస్స్నేహస్తేనాన్వితం - స్వవిషయభర్తృస్నేహప్రకాశకమితి యావత్ - అనుమానయదన్వమానయత్- వక్ష్యమాణోక్తిరూపం సంమానవచనమబ్రవీదిత్యర్థః॥ ౨౨॥ తవేతి॥ దుః

త్రయాణాం సంస్మరిష్యతి త్రయాణామితి కర్మణి షష్ఠీ - పాణిగ్రహణకాలే మమ జనన్యా ఇమం మణిం దశరథసన్నిధౌ జనకహస్తాద్దాయ- శిరోభూషణతయా మహ్యం దత్తవతీ- అతో మమ జననీం దశరథం జనకం మాం చ స్మరిష్యతీత్యర్థః॥ ౩॥ త్వమితి॥ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః॥ ౮॥ యథేతి॥ దుఃఖాంబుసంరోధాత్ - అంబుసంరోధో జలధిః- దుఃఖసాగరాదిత్యర్థః - సమాధాతుం వక్తుమిత్యర్థః॥ ౯॥ ౧౧॥ తి॥ ఉక్తార్థమేవ ఆదరేణ పునరాహ- మత్సందేశయుతా ఇతి॥ ౧౨॥ తత ఇతి॥ భర్తుః- స్నేహాన్వితం ఆత్మని యో భర్తుః స్నేహః తేనాన్వితం- రామస్య స్వవిషయే స్నేహప్రకాశకమితి యావత్ - వాక్యం పూర్వోక్తం హనుమతో వచనం- అసమానయత్ సమ్మానయంతీ- ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౧౯ ॥ యదీతి॥ ఏకాహం వస. తేన కిం. కస్మింశ్చిదితి- మమ చేదితి- శ్వో గమిష్యసి చేదిత్యర్థః॥ ౨౧॥ తవేతి॥ దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాం అతిదుఃఖం ప్రాప్తామిత్యర్థః. దుఃఖం దుఃఖపరామృష్టామితి పాఠే దుఃఖం మాం దీపయత్ జ్వలయన్నివ పరితాపయేదితి సంబంధః॥ ౨౩॥ అయమితి॥ సందేహః వక్ష్యమాణః-

దీపయన్నివ వానర ॥ ౨౩ ॥ అయంచ వీర సందేహస్తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః । సుమహాంస్త్వత్సహాయేషు హర్యృక్షేషు హరీ
శ్వర॥ ౨౪॥ కథంను ఖలు దుష్పారం తరిష్యంతి మహోదధిం । తాని హర్యృక్షసైన్యాని తౌ వా నరవరాత్మజౌ ॥ ౨౫ ॥ త్రి
యాణామేవ భూతానాం సాగరస్యాస్య లంఘనే। శక్తిస్స్యాద్వైనతేయస్య తవ వా మారుతస్య వా ॥ ౨౬ ॥ తదస్మిన్
కార్యనిర్యోగే వీరైవం దురతిక్రమే । కిం పశ్యసి సమాధానం త్వం హి కార్యవిదాం వరః ॥ ౨౭ ॥ కామమస్య త్వమేవైకః కా
ర్యస్య పరిసాధనే। పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్యస్తే ఫలోదయః॥ ౨౮॥ బలైస్సమగ్రైర్యది మాం రావణం జిత్య సంయుగే।
విజయీ స్వపురీం యాయాత్తత్తు మే స్యాద్యశస్కరం ॥ ౨౯॥ శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః। మాం నయే
ద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్ ॥ ౩౦ ॥ తద్యథా తస్య విక్రాంతమనురూపం మహాత్మనః । భవేదాహవశూరస్య
తథా త్వముపపాదయ ॥ ౩౧ ॥ తదర్థోపహితం వాక్యం సహితం హేతుసంహితం । నిశమ్య హనుమాన్ శేషం వాక్యము
త్తరమబ్రవీత్ ॥ ౩౨॥ దేవి హర్యృక్షసైన్యానామీశ్వరః ప్లవతాం వరః। సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నస్తవార్థే కృతనిశ్చయః।
౩౩॥ స వానరసహస్రాణాం కోటీభిరభిసంవృతః। క్షిప్రమేష్యతి వైదేహి రాక్షసానాం నిబర్హణః॥ ౩౪॥ తస్య విక్రమ
సంపన్నాస్సత్త్వవంతో మహాబలాః । మనస్సంకల్పసంపాతా నిదేశే హరయస్స్థితాః ॥ యేషాం నోపరి నాధస్తాన్న తిర్య
క్సజ్జతే గతిః । న చ కర్మసు సీదంతి మహత్స్వమితతేజసః॥ ౩౬ ॥ అసకృత్తైర్మహోత్సాహైః ససాగరధరాధరా। ప్రద
క్షిణీకృతా భూమిర్వాయుమార్గానుసారిభిః॥ ౩౭॥ మద్విశిష్టాశ్చ తుల్యాశ్చ సంతి తత్ర వనౌకసః । మత్తః ప్రత్యవరః క
శ్చిన్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ॥ ౩౮॥ అహం తావదిహ ప్రాప్తః కిం పునస్తే మహాబలాః। న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యంతే ప్రేష్యం
తే హీతరే జనాః॥ ౩౯॥ తదలం పరితాపేన దేవి శోకో వ్యపైతు తే। ఏకోత్పాతేన తే లంకామేష్యంతి హరియూథపాః॥ ౪౦ ॥
మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చంద్రసూర్యావివోదితౌ। త్వత్సకాశం మహాసత్త్వౌ నృసింహావాగమిష్యతః॥ ౪౧॥ తౌ హి వీరౌ నర
వరౌ సహితౌ రామలక్ష్మణౌ। ఆగమ్య నగరీం లంకాం సాయకైర్విధమిష్యతః ॥ ౪౨ ॥ సగణం రావణం హత్వా రాఘవో
రఘునందనః । త్వామాదాయ వరారోహే స్వపురం ప్రతియాస్యతి ॥ ౪౩ ॥ తదాశ్వసిహి భద్రం తే భవ త్వం కాలకాంక్షి
ణీ। నచిరాద్ద్రక్ష్యసే రామం ప్రజ్వలంతమివానలం ॥ ౪౪॥ నిహతే రాక్షసేంద్రేఽస్మిన్ సపుత్రామాత్యబాంధవే। త్వం
సమేష్యసి రామేణ శశాంకేనేవ రోహిణీ॥ ౪౫॥ క్షిప్రం త్వం దేవి శోకస్య పారం యాస్యసి మైథిలి । రావణం చైవ రామే
ణ నిహతం ద్రక్ష్యసేఽచిరాత్ ॥ ౪౬॥ ఏవమాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమాన్మారుతాత్మజః । గమనాయ మతిం కృత్వా వైదే
హీం పునరబ్రవీత్ ॥ ౪౭॥ తమరిఘ్నం కృతాత్మానం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవం। లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వారముపస్థి

ష్టాద్దుఃఖపరామృష్టాం పూర్వదుఃఖాదధికేన దుఃఖేన స్పృష్టాం- దీపయన్నివ- వర్ధయన్నివేత్యర్థః॥ ౨౩॥ అయమితి॥ అయం వక్ష్యమాణః తిష్ఠతీవ మూర్తీభూత ఇత్యర్థః॥ ౨౬ ॥ తదస్మిన్నితి॥ సమాధానం పరిహారం॥ ౨౭॥ అహమేవ సాధయిష్యామీత్యాశంక్యాహ- కామమితి ॥ హే పరవీరఘ్న త్వం అస్య కార్యస్య సస్వరాక్షసవధపూర్వకమత్ప్రాపణరూపస్య - పరిసాధనే కామం పర్యాప్తః శక్తః - ఏవం చేత్ఫలోదయః శక్తిసమృద్ధిః తే యశస్యః తవ యశస్కరః న తు మమేతి భావః॥ ౨౮॥ తర్హి తవ కిం యశస్యమిత్యాకాంక్షాయామాహ- బలైరితి॥ జిత్య జిత్వా- మాం గృహీత్వేతి శేషః - యాయాత్ - రామ ఇతి చ శేషః॥ ౨౯॥ ఏతన్న కేవలం మమ రామస్యాపీత్యాహ-శరైరితి॥ తదిత్యాది శ్లోకే॥ ౩౦॥ తదితి॥ తస్య అనురూపం విక్రాంతం యథా భవేత్తథా- ఉపపాదయ కురు॥ ౩౧॥ తదర్థోపహితమితి॥ అర్థోపహితం అర్థయుక్తం- సహితం పరస్పరసంగతం- హేతుసంహితం యుక్తియుక్తం- శేషం పూర్వమనుక్తం- ఉత్తరం వాక్యమబ్రవీత్॥ ౩౨॥ ౩౪॥ తస్యేతి॥ మనస్సంకల్పసంపాతాః మనోవ్యాపారతుల్యగమనాః- న సజ్జతే న విలంబతే॥ ౩౬॥ ౩౭॥ మద్విశిష్టాశ్చేతి॥ ప్రత్యవరః హీనః- పూర్వం చతుర్ణామేవాత్ర గతిరితి విచారప్రకారమాత్రముక్తం- అత్ర తు పరమార్థః. యద్యపి బలే హనుమానధికః- తథాపి వేగే సుగ్రీవసన్నిహితా నీలాదయస్సర్వే తుల్యా ఏవేతి నాన్యతోక్తిః॥ తదిత్యాది శ్లోకే॥ ౩౮॥ ౩౯॥ తదలమితి॥ ఏకోత్పాతేన ఏకయత్నేన॥ ౪౦॥ ౪౧॥ తౌ హీతి॥ విధమిష్యతః వధిష్యతః॥ ౪౩॥ తదితి॥ కాలకాంక్షిణీ భవ - దివసగణనాయాం

తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః మూర్తీభూత ఇతి శేషః ॥ ౨౪॥ హర్యృక్షేషు విషయే సందేహమేవాహ - కథంన్విత్యాది॥ ౨౬॥ తదితి॥ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - సమాధానముపాయ ఇత్యర్థః॥ ౨౭॥ మాస్తు రామాదీనాం మత్ప్రాగమనం అహమేవ సర్వం సాధయిష్యామీత్యత ఆహ- కామమితి॥ అస్య కార్యస్య రావణాదివధపూర్వకమన్మోక్షణస్య కామం పర్యాప్తః శక్తః - ఏవం చేత్ఫలోదయః శక్తిసమృద్ధిః- తే తవైవ యశస్కరః- న తు మమేతి భావః॥ ౨౮॥ తర్హి తవ కిం యశస్కరం తదాహ - బలైరితి॥ మాం గృహీత్వేతి శేషః. యాయాద్రామ ఇతి శేషః॥ ౨౯॥ ఏతద్రామస్యాపి యశస్కరమిత్యాహ- శరైరితి॥ ౩౦॥ తదితి॥ విక్రాంతం విక్రమః॥ ౩౧॥ తదితి॥ అర్థోపహితం అర్థయుక్తం పరస్పరసంగతం- హేతుసంహితం యుక్తియుక్తం- శేషం ప్రాగనుక్తం॥ ౩౫॥ తస్యేతి॥ మనస్సంకల్పసంపాతాః- మనోవేగసదృశవేగవంత ఇత్యర్థః॥ ౩౯॥ తదితి॥ ఏకోత్పాతేనఏ

శం ॥ ౪౮ ॥ నఖదంష్ట్రాయుధాన్వీరాన్ సింహశార్దూలవిక్రమాన్ । వానరాన్వారణేంద్రాభాన్ క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి
సంగతాన్ ॥ ౪౯ ॥ శైలాంబుదనికాశానాం లంకామలయసానుషు । నర్దతాం కపిముఖ్యానామార్యే యూథాన్యనేక
శః ॥ ౫౦ ॥ స తు మర్మణి ఘోరేణ తాడితో మన్మథేషుణా । న శర్మ లభతే రామః సింహార్దిత ఇవ ద్విపః ॥ ౫౧ ॥ మా రుదో
దేవి శోకేన మా భూత్తే మనసోఽప్రియం । శచీవ పత్యా శక్రేణ భర్త్రా నాథవతీ హ్యసి ॥ ౫౨ ॥ రామాద్విశిష్టః కోఽన్యోఽస్తి కశ్చి
త్సౌమిత్రిణా సమః । అగ్నిమారుతకల్పౌ తౌ భ్రాతరౌ తవ సంశ్రయౌ ॥ ౫౩ ॥ నాస్మింశ్చిరం వత్స్యసి దేవి దేశే రక్షోగ
ణైరధ్యుషితేఽతిరౌద్రే । న తే చిరాదాగమనం ప్రియస్య క్షమస్వ మత్సంగమకాలమాత్రం ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాం
డే ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ************************ శ్రుత్వా తు వచనం తస్య వాయుసూనోర్మహాత్మ
నః । ఉవాచాత్మహితం వాక్యం సీతా సురసుతోపమా ॥ ౧ ॥ త్వాం దృష్ట్వా ప్రియవక్తారం సంప్రహృష్యామి వానర । అర్ధ
సంజాతసస్యేవ వృష్టిం ప్రాప్య వసుంధరా ॥ ౨ ॥ యథా తం పురుషవ్యాఘ్రం గాత్రైః శోకాభికర్శితైః । సంస్పృశేయం స
కామాహం తథా కురు దయాం మయి ॥ ౩ ॥ అభిజ్ఞానం చ రామస్య దద్యా హరిగణోత్తమ । క్షిప్తామిషీకాం కాకస్య కో
పాదేకాక్షిశాతనీం ॥ ౪ ॥ మనశ్శిలాయాస్తిలకో గండపార్శ్వే నివేశితః । త్వయా ప్రణష్టే తిలకే తం కిల స్మర్తుమర్హసి ॥ ౫ ॥
స వీర్యవాన్కథం సీతాం హృతాం సమనుమన్యసే । వసంతీం రక్షసాం మధ్యే మహేంద్రవరుణోపమః ॥ ౬ ॥ ఏష చూడామ
ణిర్దివ్యో మయా సుపరిరక్షితః । ఏతం దృష్ట్వా ప్రహృష్యామి వ్యసనే త్వామివానఘ ॥ ౭ ॥ ఏష నిర్యాతితః శ్రీమాన్ మయా
తే వారిసంభవః । అతః పరం న శక్ష్యామి జీవితుం శోకలాలసా ॥ ౮ ॥ అసహ్యాని చ దుఃఖాని వాచశ్చ హృదయచ్ఛిదః । రాక్ష
సీనాం సుఘోరాణాం త్వత్కృతే మర్షయామ్యహం ॥ ౯ ॥ ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన । మాసాదూ
ర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మజ ॥ ౧౦ ॥ ఘోరో రాక్షసరాజోఽయం దృష్టిశ్చ న సుఖా మయి । త్వాం చ శ్రుత్వా వి
షజ్జంతం న జీవేయమహం క్షణం ॥ ౧౧ ॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రుభాషితం । అథాబ్రవీన్మహాతేజా హ
నుమాన్మారుతాత్మజః ॥ ౧౨ ॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన తే శపే । రామే దుఃఖాభిభూతే తు లక్ష్మణః పరితప్య
తే ॥ ౧౩ ॥ కథంచిద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం । ఇమం ముహూర్తం దుఃఖానామంతం ద్రక్ష్యసి భామిని ॥ ౧౪ ॥ తావు
భౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రావరిందమౌ । త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః ॥ ౧౫ ॥ హత్వా తు సమరే
క్రూరం రావణం సహబాంధవం । రాఘవస్త్వాం విశాలాక్షి స్వాం పురీం ప్రాపయిష్యతః ॥ ౧౬ ॥ యత్తు రామో విజానీ

తప్తా భవేత్యర్థః । నచిరాత్ అచిరాత్ ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ ఏవమితి ॥ పునరప్రదీపితి - దార్ఢ్యాయ పునరుక్తిః ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ శైలాంబుదేతి ॥ ద్రక్ష్యసీతి శే
షః ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ మారుద ఇతి ॥ మా రుదః రోదనం మా కురు ॥ ౫౨ ॥ ౫౩ ॥ నాస్మిన్నితి ॥ మత్సంగమకాలమాత్రం మమ రామేణ సంగమకాలమాత్రం ॥
౫౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥

శ్రుత్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ త్వామితి ॥ అర్ధసంజాతసస్యా అర్ధోత్పన్నసస్యా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అభిజ్ఞానం దేహి ॥ [illegible] కాకస్య [illegible] ఏకాక్షిశాతనీం క్షిప్తాం [illegible]
[illegible] అభిజ్ఞానం [illegible] తదేవాహ [illegible] తిలకే ప్రణష్టే సతి । గండపా
[illegible] తత్ స్మర్తుమర్హసి । [illegible]
[illegible] అస్య చూడామణేః [illegible] ॥ ౬ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ఘోర ఇతి ॥ విషజ్జంతం విళంబమానం ॥ ౧౧ ॥
౧౨ ॥ ౧౩ ॥ కథంచిదితి ॥ ఇమం ముహూర్తం [illegible] ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ [illegible] అవ్యాహత ఇత్యర్థః ॥

[illegible] ॥ ౪౭ ॥ తదితి ॥ కాలకాంక్షిణః [illegible] తత్ప్రాభవ ॥ ౪౯ ॥ శైలాంబుదేత్యాది ॥ యూథాన్యనేకశః [illegible] ద్రక్ష్యసీత్యను
[illegible] ॥ ౫౩ ॥ నాస్మిన్నితి ॥ మత్సంగమకాలమాత్రం మమ రామేణ సంగమకాలమాత్రమిత్యర్థః ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ************

శ్రు ॥ ఆత్మహితం ఆత్మదుఃఖోద్ధారప్రయోజనం ॥ ౧ ॥ త్వా ॥ అర్ధసంజాతా [illegible] ప్రాప్తాని । తతః పరం జలాభావాదాసన్నశోషాణి స
స్యాని యస్యాః సా యథా దైవాత్సంపన్నవృష్ట్యా సంపన్నసస్యా భవతి - తథా అహమపి ప్రత్యుజ్జీవితనాశా అమృతోపమాత్త్వద్దర్శనాద్ధృతజీవ
[illegible] ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అభిజ్ఞానాంతరం దాస్యామీత్యాహ ॥ అభిజ్ఞానమిత్యాది ॥ ఏకాక్షిశాతనీం క్షిప్తామిషీకాం ఇషీకాం మను ॥ మన ఇతి ॥ తిలకే ప్ర
ణష్టే మనశ్శిలాయాస్తిలకః త్వయా గండపార్శ్వే నివేశితః కిల - తం స్మర్తుమర్హసీత్యభిజ్ఞానం చ రామస్య దద్యా ఇతి యోజనా ॥ ౫ ॥
అసహ్యానీతి ॥ త్వత్కృతే త్వత్ప్రాప్త్యాశయా ॥ ౯ ॥ ఘోర ఇతి ॥ విషజ్జంతం క్లిశ్యంతం ॥ ౧౩ ॥ కథంచిదితి ॥ ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూ

యాదభిజ్ఞానమనిందితే। ప్రీతిసంజననం తస్య భూయస్త్వం దాతుమర్హసి॥ ౧౭ ॥ సాబ్రవీద్దత్తమేవేతి మయాభిజ్ఞాన
ముత్తమం। ఏతదేవ హి రామస్య దృష్ట్వా మత్కేశభూషణం॥ శ్రద్ధేయం హనుమన్వాక్యం తవ వీర భవిష్యతి॥ ౧౮ ॥ స
తం మణివరం గృహ్య శ్రీమాన్ప్లవగసత్తమః॥ ప్రణమ్య శిరసా దేవీం గమనాయోపచక్రమే ॥ ౧౯॥ తముత్పాతకృతో
త్సాహమవేక్ష్య హరిపుంగవః।వర్ధమానం మహావేగమువాచ జనకాత్మజా। అశ్రుపూర్ణముఖీ దీనా బాష్పగద్గదయాగి
రా॥ ౨౧॥ హనుమన్సింహసంకాశౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । సుగ్రీవం చ సహామాత్యం సర్వాన్బ్రూయా హ్యనామ
యం॥౨౨॥యథా చ స మహాబాహుర్మాం తారయతి రాఘవః । అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాత్త్వం సమాధాతుమర్హ
సి ॥ ౨౩ ॥ ఇమం చ తీవ్రం మమ శోకవేగం రక్షోభిరేభిః పరిభర్త్సనం చ । బ్రూయాస్తు రామస్య గతస్సమీపం శివశ్చ తే
ఽధ్వాస్తు హరిప్రవీర ॥ ౨౪ ॥ స రాజపుత్ర్యా ప్రతివేదితార్థః కపిః కృతార్థః పరిహృష్టచేతాః। అల్పావశేషం ప్రసమీ
క్ష్య కార్యం దిశం హ్యుదీచీం మనసా జగామ॥౨౫॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-చత్వారింశస్సర్గః. *************

స చ వాగ్భిః ప్రశస్తాభిర్గమిష్యన్పూజితస్తయా। తస్మాద్దేశాదపక్రమ్య చింతయామాస వానరః॥ అల్పశేషమిదం కార్యం దృష్టేయమసితేక్షణా। త్రీనుపాయానతిక్రమ్య చతుర్థ ఇహ దృశ్యతే॥ న సామ రక్షస్సు గుణాయ కల్పతే న దానమర్థోపచితేషు యుజ్యతే।న భేదసాధ్యా బలదర్పితా జనాః పరాక్రమస్త్వేవ మమేహ రోచతే॥న చాస్య కార్యస్య పరాక్రమాదృతే వినిశ్చయః కశ్చిదిహోపపద్యతే।హతప్రవీరా హి రణే హి రాక్షసాః కథంచిదీయుర్యదిహాద్య మార్దవం॥ కార్యే కర్మణి నిర్దిష్టే యో బహూన్యపి సాధయేత్ ।పూర్వకార్యావిరోధేన స కార్యం కర్తుమర్హతి॥న హ్యేకస్సాధకో హేతుః

౨౪॥సఇతి॥అల్పావశేషం అల్పావశిష్టం- ప్రసమీక్ష్య విచార్య॥౨౫॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే... సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-చత్వారింశస్సర్గః

సచేత్యాది॥ అల్పేతి- అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చేత్యుక్తకార్యద్వయే సీతాదర్శనరూపం కార్యం జాతం - ఇదం కార్యం రావణనిలయపరిజ్ఞానరూపం-అల్పశేషం అల్పావశిష్టం-సాంతరపురలంకాయాస్సమ్యక్పరిజ్ఞాతత్వేపి రాక్షసబలాబలరావణహృదయాద్యపరిజ్ఞానాత్కార్యస్యాల్పశేషత్వోక్తిః - ఇహ రాక్షసబలాబలరావణహృదయపరిజ్ఞానరూపకార్యే- త్రీనుపాయానతిక్రమ్య సామదానభేదానతిక్రమ్య-చతుర్థో లక్ష్యతే- సాధనతయా దండ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః- ఉపపత్తిపూర్వకమేతదేవ వివృణోతి-న సామేతి-అనిత్యౌ విజయో యస్మాద్దృశ్యేతే యుధ్యమానయోః । పరాజయశ్చ సంగ్రామే తస్మాద్యుద్ధం వివర్జయేదితి యుద్ధస్యావ్యవస్థితఫలకత్వేపి సర్వం బలవతః పథ్యమితి న్యాయేన సర్వాతిశాయి బలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ-పరాక్రమ ఇతి -మమ తు ఇహ రక్షోవిషయే- పరాక్రమ ఏవ రోచత ఇతి సంబంధః - అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చేత్యసజ్ఞాతస్యాతిరిక్తకార్యకరణే దోషమాశంక్య పరిహరతి-కార్య ఇతి- కార్యే విహితే కర్తవ్యే బహూని కార్యాణి-న హీతి-అల్పస్యాపి కర్మణః ఏకో హేతుస్సాధకో న కిముత మహతః కర్మణ ఇతి భావః-బహుధా బహుభిర్హేతుభిః- పూర్వోక్తసమర్థనాయాహ-ఇహైవేతి- అహమిహైవ-పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిత్పరాత్మనోర్యుద్ధతారతమ్యతత్త్వవిత్- కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్స్యాం యది ప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజేయం- తతః భర్తృశాసనం సీతాదర్శనరావణనిలయసమ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం- తావత్సాకల్యేన కృతం స్యాత్-అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశమితి భర్త్రా పృష్టే నిరుత్తరస్స్యామితి భావః- కథం న్వితి- యుద్ధం కథం సుఖాగతం సుఖేన ప్రాప్తం భవేత్తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః- యుద్ధస్య ఫలమాహ - తథైవేత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన- తథైనం ఖలు యుద్ధకరణే ఖలు- స దశాననః- రణే ఆత్మబలం స్వపక్షబలం మాం చ. సారవత్ మానయేత్పరిచ్ఛింద్యాత్ -బలప్రయాయినా సేనాన్యా సహ వర్తత ఇతి సబలప్రయాయీ-తం.తస్య హృది స్థితం మ

తే॥౧౯॥తమితి॥ఉత్పాతకృతోత్సాహం ఉత్పాతే ఉత్పతనే కృతోత్సాహం॥౨౦॥ సరాజపుత్ర్యేతి॥అల్పశేషం అల్పావశిష్టం ప్రసమీక్ష్య విచార్య॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చత్వారింశస్సర్గః.

చింతాప్రకారమాహ ॥ అల్పశేషమిత్యాది కపీశ్వరాలయమిత్యంతేన ॥ స్వయమిహ కార్యం దేవీదర్శనం పరబలాదిపరిజ్ఞానం చేతి - తత్ర దేవీదర్శనస్య మహతః ప్రధానకృత్యస్య నిష్పన్నత్వాదితరస్యాప్రాసంగికత్వాదల్పశేషమిత్యభిప్రాయః- తత్ర నిష్పన్నం సందర్శయతి - దృష్టేయమితి॥ ఇతరనిష్పత్త్యా ఉపాయం నిర్ధారయతి॥ త్రీనితి ॥ ఇహ రాక్షసబలే రావణహృదయపరిజ్ఞానరూపే కార్యే - త్రీనుపాయాన్ సామదానభేదానతిక్రమ్య చతుర్థో దృశ్యతే- సాధనతయా దండో దృశ్యతే ॥ ఉపపత్తిపూర్వకం ఏతదేవ వివృణోతి- న సామేతి ॥ ఋజుషు సామప్రయోగః ఫలాయ కల్పతే న శఠేష్విత్యాశయేనాహ- రక్షస్స్వితి॥ జయాపజయావవ్యవస్థితావిత్యాశంక్య- సర్వం బలవతః పథ్యమితి వత్సర్వాతిశాయి బలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ - పరాక్రమ ఇతి ॥ ఉక్తం సామాద్యుపాయముపసంహరతి- న చేతి॥ వినిశ్చయః ఉపాయః - తథాపి పరాక్రమే కిం కారణమత ఆహ ॥ హతేతి ॥ హతాః ప్రవీరాః ముఖ్యాః యేషాం తే హతప్రవీరాః - యతః కతిపయవధే సతి మార్దవమీయుః- అతః పరాక్రమ ఏవ రోచత ఇత్యర్థః ※ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చేత్యసజ్ఞాతవ్యతిరిక్తకార్యకరణే దోషమాశంక్య పరిహరతి- కార్య ఇతి॥ కార్యే కర్తవ్యే కర్మణి. బహూని కార్యాణి ॥ న హీతి॥ స్వల్పస్యాపి కర్మణః- ఏకో హేతుః న సాధకో భవతి కి

స్స్వల్పస్యాపీహ కర్మణః। యో హ్యర్థం బహుధా వేద స సమర్థోఽర్థసాధనే ॥ ఇహైవ తావత్కృతనిశ్చయో హ్యహం య
ది వ్రజేయం ప్లవగేశ్వరాలయమ్ । పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిత్తతః కృతం స్యాన్మమ భర్తృశాసనమ్॥ కథం ను ఖల్వద్య భవే
త్సుఖాగతం ప్రసహ్య యుద్ధం మమ రాక్షసైస్సహ। తథైవ ఖల్వాత్మబలం చ సారవత్సంమానయేన్మాం చ రణే దశాననః॥ తత
స్సమాసాద్య రణే దశాననం సమన్త్రివర్గం సబలప్రయాయినమ్ । హృది స్థితం తస్య మతం బలం చ వై సుఖేన మత్త్వాఽహమి
తః పునర్వ్రజే॥ ఇదమస్య నృశంసస్య నన్దనోపమముత్తమమ్। వనం నేత్రమనఃకాన్తం నానాద్రుమలతాయుతమ్ ॥ ఇదం
విధ్వంసయిష్యామి శుష్కం వనమివానలః। అస్మిన్భగ్నే తతః కోపం కరిష్యతి దశాననః ॥ తతో మహత్సాశ్వమహారథద్విపం
బలం సమాదేక్ష్యతి రాక్షసాధిపః। త్రిశూలకాలాయసపట్టసాయుధం తతో మహద్యుద్ధమిదం భవిష్యతి॥ అహం తు తైస్సం
యతి చణ్డవిక్రమైస్సమేత్య రక్షోభిరసహ్యవిక్రమః । నిహత్య తద్రావణచోదితం బలం సుఖం గమిష్యామి కపీశ్వరాల
యమ్॥౧౩॥ తతో మారుతవత్ క్రుద్ధో మారుతిర్భీమవిక్రమః । ఊరువేగేన మహతా ద్రుమాన్ క్షేప్తుమథారభత్ ॥ ౧౪॥ తత
స్తు హనుమాన్వీరో బభఞ్జ ప్రమదావనమ్। మత్తద్విజసమాఘుష్టం నానాద్రుమలతాయుతమ్॥ ౧౫॥ తద్వనం మథితైర్వృక్ష
ైర్భిన్నైశ్చ సలిలాశయైః। చూర్ణితైః పర్వతాగ్రైశ్చ బభూవాప్రియదర్శనమ్ ॥ ౧౬ ॥ నానాశకున్తవిరుతైః ప్రభి
న్నైస్సలిలాశయైః । తామ్రైః కిసలయైః క్లాన్తైః క్లాన్తద్రుమలతాయుతమ్ ॥ న బభౌ తద్వనం తత్ర దావానలహతం య
థా॥ ౧౭॥ వ్యాకులావరణా రేజుర్విహ్వలా ఇవ తా లతాః ॥౧౮ ॥ లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్చ నాశితైర్మహోరగై
ర్వ్యాళమృగైశ్చ నిర్ధుతైః। శిలాగృహైరున్మథితైస్తథా గృహైః ప్రణష్టరూపం తదభూన్మహద్వనమ్॥ ౧౯॥ సా విహ్వలాశో
కలతాప్రతానా వనస్థలీ శోకలతాప్రతానా । జాతా దశాస్యప్రమదావనస్య కపేర్బలాద్ధి ప్రమదావనస్య॥ ౨౦॥ స తస్య

తం సీతావిషయాధ్యవసాయం బలం చ మత్త్వా- సుఖేన ఇతః అస్మాత్ స్థానాత్ - పునః ప్రవ్రజేయమ్- ఇదమితి- నేత్రమనఃకాన్తం- వర్తత ఇతి
శేషః- తత ఇతి- సమాదేక్ష్యతి నియోజయిష్యతి- ఇదం అవ్యవహితోత్తరకాలికం - కపీశ్వరాలయమిత్యనన్తరమితికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి చిన్త
యామాసేత్యన్వయః॥౧౩॥ తత ఇతి॥ తతః తేన హేతునా ఇతి తేన హేతునా॥ ౧౪॥ తతస్త్వితి॥ ప్రమదావనం అన్తఃపురవనం- ప్రమదావనమన్తఃపురోచి
తమిత్యమరః॥౧౫॥ తద్వనమితి॥ పర్వతాగ్రైః క్రీడాపర్వతాగ్రైః॥౧౬॥ రా॥ నానాశకున్తవిరుతైః ప్రభిన్నైస్సలిలాశయైరిత్యతః పరం తామ్రైః
కిసలయైః క్లాన్తైః కాన్తద్రుమలతాయుతం। న బభౌ తద్వనం తత్ర దావానలహతం యథేతి పాఠక్రమః॥ ౧౭॥ వ్యాకులావరణా ఇతి॥ వ్యాకులావ
రణాః ఆవరణామపఘ్నాద్వ్యాకులాః - విహ్వలాః స్త్రియ ఇవ॥ ౧౮॥ లతాగృహైరిత్యాది॥ వ్యాళమృగైః శ్వాపదాదిహింస్రమృగైః- నిర్ధుతైః
పీడితైః- గృహైః కేవలగృహైః॥ ౧౯॥ సేతి॥ శోచ్యత ఇతి శోకః- ప్రతానం వితతిః - అశోకం అశోచ్యం లతాప్రతానం యస్యాస్సా అశోకలతాప్ర
తానా - దశాస్యప్రమదావనస్య భోగవర్ధనేన రావణవనితారక్షకస్య- ప్రమదావనస్య అన్తఃపురోద్యానస్య- సా వనస్థలీ తృణగుల్మలతాదివి
శిష్టప్రదేశః- కపేర్బలాద్ధి విహ్వలా లుళితా- శోకలతాప్రతానా చ జాతా. యద్వా శోకలతాః శోకకరతాః - లలయోరభేదః- అప్రతానాః అప్ర
ప్రతానాః కమలకల్హారాదయో యస్యాం సా శోకలతాప్రతానా - మ్లానజలజేతి యావత్ - దశాస్యప్రమదావనస్య రావణప్రమదావనస్య- జ్యా
పోస్సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహుళమితి బహుళవచనాద్ధ్రస్వాభావః - దశాస్యప్రమదావనస్య వనస్థలీత్యత్ర శిలాపుత్రకస్య శరీరమితివదుపచారాత్
షష్ఠీ- ప్రమదావనస్య సీతారూపప్రమదాపాలకస్య వనస్థలీ కపేర్బలాద్విహ్వలా- శోకలతాప్రతానా చ జాతా- అశోకలతేత్యుపలక్షణం॥ ౨౦ ॥
స ఇతి ॥ అర్థపతేః రాజ్ఞో రావణస్య - మనసః వ్యళీకం అప్రియం పీడనం వా॥ ని॥ అళీకం త్వప్రియాకార్యవైలక్ష్యేష్వనృతపీడన ఇతి నిఘణ్టుః। యయ

ముల్లమహతః కర్మణ ఇతి భావః॥ యో హీతి॥ అర్థం కార్యం బహుధా బహూపాయసాధ్యం వేద ॥ నను స్వామినా నిర్దిష్టసీతాదర్శనం కృతమే
వ, అన్యత్తు సుగ్రీవసన్నిధౌ భవిష్యతీత్యత ఆహ- ఇహైవేతి॥ పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిదహం-పరస్య ఆత్మనశ్చ సమ్మర్దం యుద్ధతారతమ్యం
తస్య తత్త్వవిత్- కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్సన్ యది ప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజేయం- తతో మమ భర్తృశాసనం సీతాదర్శన రావణనిలయస
మ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం తావత్సాకల్యేన కృతం స్యాత్- అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశమితి భర్త్రా పృష్టో నిరుత్తరః స్యామితి భావః ॥ కథ
మితి॥ యుద్ధం సుఖాగతం సుఖేన ప్రాప్తం భవేత్-తథా కర్తవ్యమితి శేషః- యుద్ధస్య ఫలమాహ-తథైవేత్యాదినా సార్ధేన- తథైవ ఖలు య
ద్ధకరణే ఖలు- దశాననః-ఆత్మబలం స్వపక్షబలం మాం చ సారవత్ సమ్మానయేత్ సమ్యక్పరిచ్ఛిన్ద్యాత్ - సబలప్రయాయినం ససైన్యం హృదిస్థితం మ
తం హృద్గతనిశ్చయం ॥ అహమితి ॥ కపీశ్వరాలయమిత్యత్ర ఇతిశబ్దో ద్రష్టవ్యః-తస్య చిన్తయామాసేతి పూర్వేణ సంబన్ధః॥ ౧౯॥ సా విహ్వలేతి॥
ప్రమదావనస్య అన్తఃపురవిహారవనస్యేత్యర్థః॥ని॥ స్యాదేతదేవ ప్రమదావనమన్తఃపురోచితమిత్యమరః - జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహుళమి
తి బహుళగ్రహణాదనియతో హ్రస్వః-అత ఏవ దశాస్యప్రమదావనస్య దశాస్యప్రమదానాం స్త్రీణాం భోగసంవర్ధనద్వారా అవనస్య రక్షకస్య-
అశోకలతాప్రతానా అశోకలతాసమూహా వనస్థలీ తృణగుల్మలతాజలాశయాదిభిః పూర్ణభూమిః - కపేర్బలాత్ శోకలతాప్రతానా శోచ్యత ఇ
తి శోకః శోచ్యలతాప్రతానా జాతేతి యోజనా॥ ౨౦॥ స ఇతి॥ అర్థపతేః రాజ్ఞో రావణస్య- వ్యళీకమప్రియం॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా

కృత్వా ఘోషం తేవ మహాకపిర్మహద్వ్యళీకం మనసో మహాత్మనః। యుయుత్సురేకో బహుభిర్మహాబలైః శ్రియా జ్వలన్ తోరణమాస్థితః కపిః॥ ౨౧॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- ఏకచత్వారింశస్సర్గః.**************************

తతః పక్షినినాదేన వృక్షభంగస్వనేన చ। బభూవుస్త్రాససంభ్రాన్తాః సర్వే లంకానివాసినః॥ ౧॥ విద్రుతాశ్చ భయత్రస్తా వినేదుర్మృగపక్షిణః। రక్షసాం చ నిమిత్తాని క్రూరాణి ప్రతిపేదిరే॥ ౨॥ తతో గతాయాం నిద్రాయాం రాక్షస్యో వికృతాననాః। తద్వనం దదృశుర్భగ్నం తం చ వీరం మహాకపిం॥ ౩॥ స తా దృష్ట్వా మహాబాహుర్మహాసత్త్వో మహాబలః। చకార సుమహద్రూపం రాక్షసీనాం భయావహం॥ ౪॥ తతస్తం గిరిసంకాశమతికాయం మహాబలం। రాక్షస్యో వానరం దృష్ట్వా పప్రచ్ఛుర్జనకాత్మజాం॥ కోఽయం కస్య కుతో వాయం కిన్నిమిత్తమిహాగతః। కథం త్వయా సహానేన సంవాదః కృత ఇత్యుత॥ ఆచక్ష్వ నో విశాలాక్షి మా భూత్తే సుభగే భయం। సంవాదమసితాపాంగే త్వయా కిం కృతవానయం॥ ౭॥ అథాబ్రవీత్తదా సాధ్వీ సీతా సర్వాంగసుందరీ। రక్షసాం భీమరూపాణాం విజ్ఞానే మమ కా గతిః॥ యూయమేవాభిజానీత యోఽయం యద్వా కరిష్యతి। అహిరేవ హ్యహేః పాదాన్ విజానాతి న సంశయః॥ అహమప్యస్య భీతాస్మి నైనం జానామి కోఽన్వయం। వేద్మి రాక్షసమేవైనం కామరూపిణమాగతం॥ ౧౦॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా రాక్షస్యో విద్రుతా దిశః। స్థితాః కాశ్చిద్గతాః కాశ్చిద్రావణాయ నివేదితుం॥ ౧౧॥ రావణస్య సమీపే తు రాక్షస్యో వికృతాననాః। విరూపం వానరం భీమమాఖ్యాతుముపచక్రముః॥ ౧౨॥ అశోకవనికామధ్యే రాజన్ భీమవపుః కపిః। సీతయా కృతసంవాదస్తిష్ఠత్యమితవిక్రమః॥ ౧౩॥ న చ తం జానకీ సీతా హరిం హరిణలోచనా। అస్మాభిర్బహుధా పృష్టా నివేదయితుమిచ్ఛతి॥ ౧౪॥ వాసవస్య భవేద్దూతో దూతో వైశ్రవణస్య వా। ప్రేషితో వాపి రామేణ సీతాన్వేషణకాంక్షయా॥ ౧౫॥ తేన త్వద్భుతరూపేణ యత్తత్తవ మనోహరం। నానామృగగణాకీర్ణం ప్రమృష్టం ప్రమదావనం॥ ౧౬॥ న తత్ర కశ్చిదుద్దేశో యస్తేన న వినాశితః। యత్ర సా జానకీ సీతా స తేన న వినాశితః॥ ౧౭॥ జానకీరక్షణార్థం వా శ్రమాద్వా నోపలభ్యతే। అథవా కః శ్రమస్తస్య సైవ తేనాభిరక్షితా॥ చారుపల్లవపుష్పాఢ్యం యం సీతా స్వయమాస్థితా। ప్రవృద్ధః శింశుపావృక్షః స చ తేనాభిరక్షితః॥ ౧౯॥ తస్యోగ్రరూపస్యోగ్ర త్వం దండమాజ్ఞాతుమర్హసి। సీతా సంభాషితా యేన తద్వనం చ వినాశితం॥ ౨౦॥ మనఃపరిగృహీతాం తాం తవ రక్షోగణేశ్వర। కః సీతామభిభాషేత యో న స్యాత్త్యక్తజీవితః॥ ౨౧॥ రాక్షసీనాం వచః శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః। హుతాగ్నిరివ జజ్వాల కోపసంవర్తితేక్షణః॥ ౨౨ ॥ తస్య క్రుద్ధస్య నేత్రాభ్యాం ప్రాపతన్నాస్రబిందవః। దీప్తాభ్యామివ దీపాభ్యాం సార్చిషః స్నేహబిందవః॥ ౨౩॥ ఆత్మనస్సదృశాన్ శూరాన్ కింకరాన్నామ రాక్షసాన్। వ్యాదిదేశ మహాతేజా నిగ్రహార్థం

తప్సుః యోద్ధుమిచ్ఛుః - తోరణం ఉద్యానబహిర్ద్వారం॥ ని॥ తోరణో స్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

తతః పక్షీత్యాది॥ ౧॥౪॥ తతస్తమిత్యాది॥ ఉతశబ్దో వాఽర్థే॥ ని॥ ఉతాప్యర్థవికల్పయోరిత్యమరః। సంవాదో వా కథం కృత ఇతి ప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః- కః కిన్నామకః- కస్య-కస్య సంబంధీ పురుషః- కుతః కస్మాద్దేశాదాగతః - కిన్నిమిత్తం కిం ప్రయోజనముద్దిశ్య - సంవాదం కిం కృతవాన్ కిముద్దిశ్య కృతవాన్ - సర్వస్యాపి ప్రచ్ఛురితి పూర్వేణాన్వయః॥ ౭॥ అథాబ్రవీదిత్యాది॥ అయం యః యాదృశః- యద్వా కార్యం కరిష్యతి తద్యూయమేవాభిజానీతేతి సంబంధః - నైనం జానామీతి ॥ వివాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే। మిత్రస్య చార్థే ప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి స్మరణాదసత్యోక్తిః॥ ౧౦॥ వైదేహ్యా ఇతి॥ దిశః దిక్షు వనస్య పార్శ్వేష్విత్యర్థః- విద్రుతాః లీనాః- నివేదితుం నివేదయితుం॥ ౧౧॥౧౫॥ తేన త్వితి॥ ప్రమృష్టం భగ్నమిత్యర్థః॥౧౬॥౧౯॥ తస్యేతి॥ హే ఉగ్ర-త్వం-ఆజ్ఞాతుం ఆజ్ఞాపయితుం॥ ౨౦॥౨౨॥

యాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

౧॥ ౬॥ ప్రతిపేదిరే ప్రాప్తాని॥ ౨॥ ౬॥ గతాయాం నిద్రాయాం వనభంగధ్వనినేత్యర్థః॥ ౩॥ ౪॥ ॥ కోఽయమితి॥ ఉతశబ్దో వాఽర్థే - సంవాదో వా కథం కృత ఇతి ప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ఆచక్ష్వేతి ॥ త్వయా సంవాదం కిం కృతవాన్- కిముద్దిశ్య సంవాదం కృతవాన్ ఆచక్ష్వేతి ప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౭॥ అథేతి ॥ కా గతిః క ఉపాయః ॥ యూయమితి ॥ యోఽయం యద్వా కరిష్యతి - తద్యూయమేవ జానీతేతి సంబంధః ॥ అహమితి॥ అస్య అస్మాత్ భీతాస్మి॥ ౧౦॥ ౬॥ వైదేహ్యా వచనం అజ్ఞానప్రతిపాదకం- అనేనాత్మత్రాణాదౌ మృషావాదో న దోషాయేతి ధ్వనితం- కాశ్చిద్విద్రుతాః కాశ్చిద్గృహం స్థితా ఏవ కాశ్చిద్రావణాయ నివేదితుం గతాః॥ ౧౧॥ ౧౩॥ ౬॥ న నివేదయితుమిచ్ఛతి ప్రాయేణాయం తం జానాతీతి తాసామాశయః॥ ౧౬॥ న తత్రేతి॥ ఉద్దేశః ప్రదేశః॥ ౧౯॥ తస్యేతి॥ ఆజ్ఞాతుం ఆజ్ఞాపయితుం॥ ౨౦॥ సీతయా సహ సంభాషణస్య అపరాధత్వం సా

హనూమతః ॥ ౨౪ ॥ తేషామశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినాం ॥ ౨౫ ॥ నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్కూటముద్గరపాణ
యః ॥ మహోదరా మహాదంష్ట్రా ఘోరరూపా మహాబలాః । యుద్ధాభిమనసస్సర్వే హనుమద్గ్రహణోన్ముఖాః ॥ ౨౬ ॥
తే కపీంద్రం సమాసాద్య తోరణస్థమవస్థితం । అభిపేతుర్మహావేగాః పతంగా ఇవ పావకం ॥ ౨౭ ॥ తే గదాభిర్విచిత్రాభిః
పరిఘైః కాంచనాంగదైః । ఆజఘ్నుర్వానరశ్రేష్ఠం శరైశ్చాదిత్యసన్నిభైః ॥ ౨౮ ॥ ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైః ప్రాసతోమ
రశక్తిభిః । పరివార్య హనూమంతం సహసా తస్థురగ్రతః ॥ ౨౯ ॥ హనుమానపి తేజస్వీ శ్రీమాన్పర్వతసన్నిభః । క్షితావావి
ధ్య లాంగూలం ననాద చ మహాస్వనం ॥ ౩౦ ॥ స భూత్వా సుమహాకాయో హనుమాన్మారుతాత్మజః । ధృష్టమాస్ఫోటయా
మాస లంకాం శబ్దేన పూరయన్ ॥ ౩౧ ॥ తస్యాస్ఫోటితశబ్దేన మహతా సానునాదినా । పేతుర్విహంగా గగనాదుచ్చైశ్చేద
మఘోషయత్ ॥ ౩౨ ॥ జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః । రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః ॥ దాసో
హం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । హనుమాన్ శత్రుసైన్యానాం నిహంతా మారుతాత్మజః ॥ న రావణసహ
స్రం మే యుద్ధే ప్రతిబలం భవేత్ । శిలాభిస్తు ప్రహరతః పాదపైశ్చ సహస్రశః ॥ అర్దయిత్వా పురీం లంకామభివాద్య చ మై
థిలీం । సమృద్ధార్థో గమిష్యామి మిషతాం సర్వరక్షసాం ॥ ౩౬ ॥ తస్య సన్నాదశబ్దేన తే భవన్భయశంకితాః । దదృశుశ్చ హనూ
మంతం సంధ్యామేఘమివోన్నతం ॥ ౩౭ ॥ స్వామిసందేశనిశ్శంకాస్తతస్తే రాక్షసాః కపిం । చిత్రైః ప్రహరణైర్భీమైరభిపే
తుస్తతస్తతః ॥ ౩౮ ॥ స తైః పరివృతశ్శూరైస్సర్వతస్స మహాబలః । ఆససాదాయసం భీమం పరిఘం తోరణాశ్రితం ॥ ౩౯ ॥ స
తం పరిఘమాదాయ జఘాన రజనీచరాన్ ॥ ౩౯½ ॥ స పన్నగమివాదాయ స్ఫురంతం వినతాసుతః । విచచారాంబరే వీరః పరి
గృహ్య చ మారుతిః ॥ ౪౦½ ॥ స హత్వా రాక్షసాన్వీరాన్ కింకరాన్మారుతాత్మజః । యుద్ధకాంక్షీ పునర్వీరస్తోరణం సముపాశ్రి
తః ॥ ౪౧½ ॥ తతస్తస్మాద్భయాన్ముక్తాః కతిచిత్తత్ర రాక్షసాః । నిహతాన్కింకరాన్సర్వాన్రావణాయ న్యవేదయన్ ॥
౪౨½ ॥ స రాక్షసానాం నిహతం మహద్బలం నిశమ్య రాజా పరివృత్తలోచనః । సమాదిదేశాప్రతిమం పరాక్రమే ప్రహస్త
పుత్రం సమరే సుదుర్జయం ॥ ౪౩½ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ********************

తతస్స కింకరాన్హత్వా హనుమాన్ధ్యానమాస్థితః ॥ ౧ ॥ వనం భగ్నం మయా చైత్యప్రాసాదో న వినాశితః ॥ తస్మా

రాక్షసీనామితి ॥ సంవర్తితా తేజసా ... ॥ ౨౩ ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ నామప్రసిద్ధా- కింకరానితి ప్రసిద్ధానిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ కింకరాణాం సంఖ్యాం
నిర్దిశతి- తేషామితి ॥ ౨౫ ॥ నిర్యయురితి ॥ సర్వ ఇతి శేష్యం- కూటో నామ అయస్కారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః- ముద్గరః ద్రుఘణః ॥ ౨౬ ॥
తత ఇతి ॥ అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధమిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ తే గదాభిరితి ॥ పరిఘైః శంఖుపాతనైః- కాంచనాంగదైః కాంచనపట్టైః ॥ ౨౮ ॥ ముద్గరైరితి ॥
పట్టసో నామ లోహదండః తీక్ష్ణధారః క్షురోపమ ఆయుధవిశేషః - అత్రోర్ధ్వం భూతలక్షణే తృతీయా- ప్రాసః కుంతః- తోమరః వల్లయమితి ద్రమిడ
నామయుక్త ఆయుధవిశేషః ॥ ౨౯ ॥ హనూమానితి ॥ శ్రీమానితి తాత్కాలికహర్షకృత కాంతిరుచ్యతే ॥ ౩౦ ॥ స ఇతి ॥ ధృష్టమితి క్రియావిశే
షణం ॥ ౩౧ ॥ తస్యేత్యాది ॥ సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా- యద్వా అనునాదినః పర్వతగుహాదయః తత్సహితేన- యద్వా సానుషు ప్రతిధ్వనిం కుర్వ
తా- ఉచ్చైశ్చేదమఘోషయదితి- స హనుమాన్ ఇదం వక్ష్యమాణం వచనముచ్చైరఘోషయత్ ॥ ౩౨ ॥ ఘోషణవచనమాహ- జయతీత్యాది-
అభిపాలితః వాలివధేన- అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన స్వదాస్యాగనకర్మ కృతం కింతు స్వరూపప్రయుక్తమిత్యుచ్యతే- ప్రతిబలం సమానబలం- ప్రహర
తః రాక్షసానితి శేషః- ప్రహరమాత్రేణ వా హనుమద్విశేషణం- అర్దయిత్వేతి- మిషతాం పశ్యతాం- అనాదరే షష్ఠీ ॥ ౩౬ ॥ తస్యేతి ॥ సంధ్యామేఘ
మివేతి రక్తవర్ణత్వాత్ ॥ ౩౭ ॥ స్వామిసందేశేతి ॥ తతస్తత ఇతి- అనేనాస్య సమీపం సహసాగంతుమశక్తా ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౩౮ ॥ ౩౯½ ॥ స పన్నగమితి ॥
స పరిఘత్వమాత్రే దృష్టాంతః- పరిగృహ్య పరిఘమితి శేషః- స్ఫురంతం పన్నగమాదాయ వినతాసుత ఇవ స వీరో మారుతిః పరిఘం పరిగృహ్యాంబరే విచ
చారేతి సంబంధః ॥ ౪౧½ ॥ తత ఇతి ॥ తస్మాద్భయాన్ముక్తాః దూరస్థా ఇత్యర్థః ॥ ౪౩½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే
శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

తతస్స కింకరానిత్యాది ॥ ౧½ వనమిత్యాది ॥ ధ్వంసనఫలమాహ- దర్శయన్ బలమితి- బలదర్శనార్థమిత్యర్థః- ధ్వంసనప్రకారమాహ-

---

ధయంతి- మనః పరిగృహీతామితి ॥ రాజపరిగ్రహసంభాషణం పుంసోపరాధ ఇతి భావః ॥ ౨౪ ॥ వ్యాదిష్టాః కింకరాః కియంత ఇత్యత ఆహ- తేషామితి ॥
నిర్యయురిత్యాద్యుత్తరశేషః ॥ తే కపీంద్రమితి ॥ అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధం ॥ ౨౭ ॥ త ఇతి ॥ కాంచనాంగదైః కాంచనభూషణైః ॥ ౩౧ ॥ తస్యేతి ॥
ఆస్ఫోటితశబ్దేన శ్వేళాశబ్దేన- సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా - ఇన్నంతో బహువ్రీహిః- స్వస్య జయార్థం స్వామినం స్తౌతి - జయతీతి ॥ అర్దయి
త్వేతి ॥ మిషతాం పశ్యతాం- అనాదరే షష్ఠీ ॥ ౩౬ ॥ తస్యేతి ॥ సన్నాదశబ్దేన సన్నాదజనితశబ్దేన- ఆస్ఫోటితస్వనజనితప్రతిధ్వనినేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥
స్వామీతి ॥ ప్రహరణైరభిపేతుః ఆయుధైః ప్రాహరన్నిత్యర్థః ॥ ౩౯½ ॥ స పన్నగమితి ॥ పరిగృహ్యేత్యత్ర పరిఘమితి కర్మ ॥ ౪౩½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

తి ॥ అథ రావణసందిష్టసేనాంతరాగమనాత్పూర్వం తూష్ణీంస్థిత్వా న కించిత్ప్రయోజనమితి విచార్య ప్రాసాదభంగాదిచికీర్షతి ॥ తత ఇతి ॥ ధ్యా

త్ప్రాసాదమప్యేవభీమంవిధ్వంసయామ్యహం। ఇతిసంచింత్యమనసాహనుమాన్దర్శయన్బలం॥ చైత్యప్రాసాదమాప్లుత్య మేరుశృంగమివోన్నతం। ఆరురోహ(౨½)హరిశ్రేష్ఠోహనుమాన్మారుతాత్మజః॥ఆరుహ్యగిరిసంకాశంప్రాసాదంహరియూథపః। బభౌససుమహాతేజాఃప్రతిసూర్యఇవోదితః॥ ౪॥ సంప్రధృష్యచదుర్ధర్షంచైత్యప్రాసాదముత్తమం । హనుమాన్ప్రజ్వలన్లక్ష్మ్యాపారియాత్రోపమోఽభవత్ ॥౫॥సభూత్వాసుమహాకాయఃప్రభావాన్మారుతాత్మజః। ధృష్టమాస్ఫోటయామాసలంకాంశబ్దేనపూరయన్॥ ౬॥ తస్యాస్ఫోటితశబ్దేనమహతాశ్రోత్రఘాతినా । పేతుర్విహంగమాస్తత్రచైత్యపాలాశ్చమోహితాః॥ ౭॥అస్త్రవిజ్జయతాంరామోలక్ష్మణశ్చమహాబలః। రాజాజయతిసుగ్రీవోరాఘవేణాభిపాలితః ॥ దాసోహంకోసలేంద్రస్యరామస్యాక్లిష్టకర్మణః । హనుమాంఛత్రుసైన్యానాంనిహంతామారుతాత్మజః॥ నరావణసహస్రంమేయుద్ధేప్రతిబలంభవేత్। శిలాభిస్తుప్రహరతఃపాదపైశ్చసహస్రశః ॥ అర్దయిత్వాపురీంలంకామభివాద్యచమైథిలీం । సమృద్ధార్థోగమిష్యామిమిషతాంసర్వరక్షసాం ॥ ఏవముక్త్వావిమానస్థశ్చైత్యస్థాన్హరియూథపః। ననాదభీమనిర్హ్రాదోరక్షసాంజనయన్భయం॥౧౨॥తేనశబ్దేనమహతాచైత్యపాలాశ్శతంయయుః । గృహీత్వావివిధానస్త్రాన్ప్రాసాన్ఖడ్గాన్పరశ్వధాన్॥ విసృజంతోమహాకాయామారుతింపర్యవారయన్॥౧౩॥ తేగదాభిర్విచిత్రాభిఃపరిఘైఃకాంచనాంగదైః॥ఆజఘ్నుర్వానరశ్రేష్ఠంబాణైశ్చాదిత్యసన్నిభైః॥౧౪॥ ఆవర్తఇవగంగాయాస్తోయస్యవిపులోమహాన్॥పరిక్షిప్యహరిశ్రేష్ఠంసబభౌరక్షసాంగణః॥౧౫॥ తతోవాతాత్మజఃక్రుద్ధోభీమరూపంసమాస్థితః॥౧౬॥ ప్రాసాదస్యమహాంతస్యస్తంభంహేమపరిష్కృతం । ఉత్పాటయిత్వావేగేనహనుమాన్పవనాత్మజః ॥ తతస్తంభ్రామయామాసశతధారమ్మహాబలః॥౧౭॥తత్రచాగ్నిస్సమభవత్ప్రాసాదశ్చాప్యదహ్యత ॥ ౧౮॥ దహ్యమానంతతోదృష్ట్వాప్రాసాదంహరియూథపః । సరాక్షసశతంహత్వావజ్రేణేంద్రఇవాసురాన్ ॥ అంతరిక్షేస్థితశ్శ్రీమానిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౯॥ మాదృశానాంసహస్రాణివిసృష్టానిమహాత్మనామ్॥బలినాంవానరేంద్రాణాంసుగ్రీవవశవర్తినాం॥౨౦॥అటంతివసుధాంకృత్స్నాంవయమన్యేచవానరాః॥ ౨౧॥దశనాగబలాఃకేచిత్కేచిద్దశగుణోత్తరాః। కేచిన్నాగసహస్రస్యబభూవుస్తుల్యవిక్రమాః॥౨౨॥ సంతిచౌఘబలాఃకేచిత్కేచిద్వాయుబలోపమాః । అప్రమేయబలాశ్చాన్యేతత్రాసన్హరియూథపాః॥ ౨౩॥ ఈదృగ్విధైస్తుహరిభిర్వృతోదంతనఖాయుధైః। శతైశ్శతసహస్రైశ్చకోటిభిరయుతైరపి॥ఆగమిష్యతిసుగ్రీవస్సర్వేషాంవోనిషూదనః॥౨౪॥ నేయమస్తిపురీలంకానయూయంనచరావణః॥ యస్మాదిక్ష్వాకునాథేనబద్ధంవైరంమహాత్మనా॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః.................❋

సందిష్టోరాక్షసేంద్రేణప్రహస్తస్యసుతోబలీ। జంబుమాలీమహాదంష్ట్రోనిర్జగామధనుర్ధరః॥ రక్తమాల్యాంబరధరఃస్రగ్వీరుచిరకుండలః। మహాన్వివృత్తనయనశ్చండస్సమరదుర్జయః ॥ ధనుశ్శక్రధనుఃప్రఖ్యంమహద్రుచిరసాయ

చైత్యేతి- చైత్యందేవాయతనంతద్రూపఃప్రాసాదఃచైత్యప్రాసాదః తం- ఆప్లుత్యతోరణాల్లంఘయిత్వా॥ ౨½॥హరిశ్రేష్ఠోహనుమాన్మారుతాత్మజఇత్యస్యోత్తరశ్లోకేనాన్వయః ॥ హరియూథపత్వేప్యహరిర్భవిష్యతీతితద్వ్యావృత్త్యర్థంహరిశ్రేష్ఠఇత్యుక్తం- ప్రతిసూర్యః- ద్వితీయసూర్యఇత్యర్థః- అనేనసూర్యోదయస్సూచితః॥ ౪॥ సంప్రధృష్యేతి॥ సంప్రధృష్యఆక్రమ్య - పారియాత్రోనామకులపర్వతః॥౫॥ ౭॥అస్త్రవిజ్జయతామిత్యాది॥ చైత్యస్థాన్చైత్యపాలాన్ ॥ ౧౩॥ ౧౬॥ ప్రాసాదస్యేతి॥ పవనాత్మజఃభ్రామయామాసేత్యన్వయః-శతధారం-ధారాకోటిః-వజ్రవత్స్థితమిత్యర్థః- యద్వాశతధాఅరమితిచ్ఛేదః-అరంశీఘ్రం॥౧౭॥ ప్రాసాదస్యేతి॥మహాంతస్యమహాగ్రస్య- అత్యున్నతశిఖరస్యేత్యర్థః-మహార్హస్యేతివాపాఠః॥ ౧౭॥ తత్రేతి ॥ అగ్నిస్సమభవత్ భ్రామితస్తంభైఃస్తంభాంతరసంఘట్టనాదితిభావః॥౧౯॥రాక్షసానాముత్సాహభంగంకారయితుమాహ - మాదృశానామిత్యాది ॥ ౨౦॥ ౨౨॥ ఓఘబలాఃఓఘాఖ్యసంఖ్యాకబలాః॥౨౩॥౨౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిచత్వారింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సందిష్టఇత్యాది॥ వివృత్తనయనఃమండలీకృతనయనః - రుచిరసాయకంరుచిరసాయకాహ్వం - విస్ఫారయానఃవిస్ఫారయమాణః-జ్యాక

నంపిచారః-చైత్యప్రాసాదఃరక్షఃకులదేవతాప్రాసాదః॥ ౧౫॥తతఇతి ॥ వాతాత్మజఃపవనాత్మజః - భీమరూపంసమాస్థితఃఆస్థితవాన్ ॥౧౬॥ ప్రాసాదస్యేతి॥ మహాంతస్యమహాగ్రస్య- అత్యున్నతశిఖరస్యేత్యర్థః- మహార్హస్యేతిచపాఠః॥ ౧౭॥ తత్రేతి॥ తత్రభ్రామితస్తంభైః స్తంభాంతరసంఘట్టనేనఅగ్నిరభూదిత్యర్థః॥ ౧౯॥ రాక్షసహృదయానివిదారయితుమాహ- మాదృశానామిత్యాది॥ ౨౨॥ సంతిచేతి ॥ ఓఘబలాఃఓఘసంఖ్యాసంఖ్యాతగజబలాః॥౨౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంత్రిచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ధనురితి॥ విస్ఫారయానఃవిస్ఫారయమాణః॥ ౩॥ తస్యేతి॥ సమపూర్యత- దిగాదిస

కం॥ విస్ఫారయానో వేగేన వజ్రాశనిసమస్వనమ్॥౩॥ తస్య విస్ఫారఘోషేణ ధనుషో మహతా దిశః। ప్రదిశశ్చ నభశ్చైవ
సహసా సమపూర్యత॥౪॥ రథేన ఖరయుక్తేన తమాగతముదీక్ష్య సః। హనుమాన్వేగసంపన్నో జహర్ష చ ననాద చ॥౫॥ తం
తోరణవిటంకస్థం హనుమంతం మహాకపిమ్। జంబుమాలీ మహాబాహుర్వివ్యాధ నిశితైశ్శరైః ౬॥ అర్ధచంద్రేణ వదనే శిర
స్యేకేన కర్ణినా। బాహ్వోర్వివ్యాధ నారాచైర్దశభిస్తం కపీశ్వరమ్॥౭॥ తస్య తచ్ఛుశుభే తామ్రం శరేణాభిహతం ము
ఖమ్। శరదీవాంబుజం ఫుల్లం విద్ధం భాస్కరరశ్మినా॥౮॥ తత్తస్య రక్తం రక్తేన రంజితం శుశుభే ముఖమ్। యథాకాశే మహా
పద్మం సిక్తం చందనబిందుభిః॥౯॥ చుకోప బాణాభిహతో రాక్షసస్య మహాకపిః॥౯॥ తతః పార్శ్వేఽతివిపులాం దదర్శ మహ
తీం శిలామ్॥ తరసా తాం సముత్పాట్య చిక్షేప బలవద్బలీ॥౧౦॥ తాం శరైర్దశభిః క్రుద్ధస్తాడయామాస రాక్షసః॥౧౧॥ విప
న్నం కర్మ తద్దృష్ట్వా హనుమాంశ్చండవిక్రమః। సాలం విపులముత్పాట్య భ్రామయామాస వీర్యవాన్॥ ౧౨॥ భ్రామయం
తం కపిం దృష్ట్వా సాలవృక్షం మహాబలమ్। చిక్షేప సుబహూన్బాణాన్ జంబుమాలీ మహాబలః॥౧౩॥ సాలం చతుర్భిశ్చిచ్ఛేద
వానరం పంచభిర్భుజే। ఉరస్యేకేన బాణేన దశభిస్తు స్తనాంతరే॥ ౧౪॥ స శరైః పూరితతనుః క్రోధేన మహతా వృతః। తమే
వ పరిఘం గృహ్య భ్రామయామాస వేగితః॥౧౫॥ అతివేగోఽతివేగేన భ్రామయిత్వా బలోత్కటః। పరిఘం పాతయామాస
జంబుమాలేర్మహోరసి॥౧౬॥ తస్య చైవ శిరో నాస్తి న బాహూ న చ జానునీ। న ధనుర్న రథో నాశ్వాస్తత్రాదృశ్యంత నే
షవః॥౧౭॥ స హతస్తరసా తేన జంబుమాలీ మహాబలః। పపాత నిహతో భూమౌ చూర్ణితాంగవిభూషణః॥౧౮॥ జంబుమా
లిం చ నిహతం కింకరాంశ్చ మహాబలాన్। చుక్రోధ రావణః శ్రుత్వా కోపసంరక్తలోచనః॥౧౯॥ స రోషసంవర్తితతామ్ర
లోచనః ప్రహస్తపుత్రే నిహతే మహాబలే। అమాత్యపుత్రానతివీర్యవిక్రమాన్ సమాదిదేశాశు నిశాచరేశ్వరః॥ ౨౦ ॥
ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః॥************************ తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ
చోదితా మంత్రిణస్సుతాః। నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్సప్తసప్తార్చివర్చసః॥ మహాబలపరీవారా ధనుష్మంతో మహాబ
లాః। కృతాస్త్రాస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠాః పరస్పరజయైషిణః॥ హేమజాలపరిక్షిప్తైర్ధ్వజవద్భిః పతాకిభిః। తోయదస్వననిర్ఘో
షైర్వాజియుక్తైర్మహారథైః॥ తప్తకాంచనచిత్రాణి చాపాన్యమితవిక్రమాః। విస్ఫారయంతస్సంహృష్టాస్తటిత్వంత ఇ
వాంబుదాః॥౪॥ జనన్యస్తు తతస్తేషాం విదిత్వా కింకరాన్హతాన్। బభూవుశ్శోకసంభ్రాంతాస్సబాంధవసుహృజ్జనాః॥
౫॥ తే పరస్పరసంఘర్షాత్తప్తకాంచనభూషణాః। అభిపేతుర్హనూమంతం తోరణస్థమవస్థితమ్॥౬॥ సృజంతో బాణవృష్టిం

ఘర్షణం కుర్వన్నిత్యర్థః - వజ్రాశనిసమస్వనమితి విస్ఫారణక్రియావిశేషణమ్॥౩॥ తస్యేతి॥ నభస్సమపూర్యత - దిశః ప్రదిశశ్చ సమపూర్యంతేతి విభక్తి
విపరిణామేనాన్వయః॥ ౪॥౫॥ తమితి॥ తోరణవిటంకం తోరణస్య కపోతపాలికా॥ కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసకమిత్యమరః।
స్తంభోపరి తిర్యఙ్నిహితదార్విత్యర్థః॥ ౬॥ అర్ధచంద్రేణేతి॥ ఏకేనేత్యేతదర్ధచంద్రస్యాపి విశేషణమ్ - అర్ధచంద్రాకారాగ్రశరేణేత్యర్థః-
కర్ణినా కర్ణవచ్ఛరేణ॥ ౭॥ తస్యేతి॥ అంబుజం రక్తపద్మమ్- భాస్కరరశ్మినా విద్ధం అతఏవ ఫుల్లమిత్యర్థః॥౮॥ తత్తస్యేతి॥ రక్తం స్వతఏవ రక్తం-
రక్తేన శోణితేన-మహాపద్మం రక్తోత్పలం-చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః॥౯॥ చుకోపేత్యర్థం॥ రాక్షసస్య రాక్షసవిషయే॥౯॥౧౩॥ సాల
మితి॥ పంచభిర్భుజ ఇత్యాదౌ వివ్యాధేత్యధ్యాహారః॥౧౪॥౧౬॥ తస్య చైవేతి॥ నాశ్వా ఇతి అశ్వశబ్దేనాత్ర ఖరా ఉచ్యంతే- రథేన ఖరయుక్తేనేతి పూర్వ
ముక్తత్వాత్॥౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ❋

తతస్త ఇత్యాది॥ భవనాత్తస్మాత్ రావణభవనాత్ సప్తార్చివర్చస ఇత్యత్ర సప్తార్చిరితి ఇకారాంతత్వమార్షమ్- కృతాస్త్రాః శిక్షితాస్త్రాః- ఆ
ర్షస్సంధిః- కృతాస్త్రాణామస్త్రవిదాం చ శ్రేష్ఠా ఇతి వా - జ్ఞానశక్త్యుభయమప్యేషామస్తీతి భావః- పరస్పరజయైషిణః ప్రత్యేకం సమజయైషిణ
ఇత్యర్థః- హేమజాలపరిక్షిప్తైః సువర్ణజాలవినిర్మితైః స్వాసాధారణచిహ్నయుక్తం ధ్వజం- కేవలచిత్రవస్త్రాలంకృతా పతాకా- తోయదస్వ
ననిర్ఘోషైః తోయదస్వనతుల్యనిర్ఘోషవద్భిః॥ ౭॥ ౮॥ స శరాన్ మోఘయామాస- యథా శరాస్స్వస్మిన్నపతంతి తథా చచారేత్యర్థః॥ ర

ముపాయగోచరమేకవచనమ్॥ ౪॥ తి॥ జహర్ష స్వబలానురూపశత్రుప్రాప్త్యా॥ ౫॥ తమితి॥ తోరణవిటంకస్థం తోరణకపోతపాలికాస్థం-విటం
కో నామ తోరణస్తంభయోరుపరి తిర్యఙ్నిహితదారుః॥ ౬॥ తి॥ కర్ణీ- అంకుశాకారాగ్రశరవిశేషః॥ ౭॥ తస్యేతి॥ అంబుజం రక్తాంబుజమ్॥౮॥
తత్తస్యేతి॥ చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః॥ ౯॥ తస్యేతి॥ నాశ్వాః రథేన ఖరయుక్తేనేత్యుక్తత్వాదశ్వశబ్దేన ఖరా ఉచ్యంతే॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋

తత ఇతి॥ సప్తార్చివర్చసః॥ మహాబలేతి॥ కృతాస్త్రాస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠాః కృతాస్త్రాణామస్త్రవిదాం చ శ్రేష్ఠాః- పరస్పరజయైషిణః అహమ

తేరథగర్జితనిస్స్వనాః। వృష్టిమంతఇవాంభోదా విచేరుర్నైరృతాంబుదాః॥ ౭॥ అవకీర్ణస్తతస్తాభిర్హనుమాంచ్ఛరవృ
ష్టిభిః। అభవత్సంవృతాకారశ్శైలరాడివవృష్టిభిః॥ ౮॥ సశరాన్మోఘయామాస తేషామాశుచరః కపిః। రథవేగంచవీరా
ణాంవిచరన్విమలేంబరే॥ ౯॥ సతైః క్రీడన్ధనుష్మద్భిర్వ్యోమ్ని వీరః ప్రకాశతే। ధనుష్మద్భిర్యథా మేఘైర్మారుతః ప్రభురం
బరే॥ ౧౦॥ సకృత్వానినదం ఘోరం త్రాసయంస్తాంమహాచమూమ్। చకారహనుమాన్వేగం తేషురక్షస్సువీర్యవాన్॥
౧౧॥ తలేనాభ్యహనత్కాంశ్చిత్పాదైః కాంశ్చిత్పరంతపః। ముష్టినాభ్యహనత్కాంశ్చిన్నఖైః కాంశ్చిద్వ్యదారయత్॥
౧౨॥ ప్రమమాథోరసా కాంశ్చిదూరుభ్యామపరాన్కపిః। కేచిత్తస్య నాదేనతత్రైవపతితాభువి॥ ౧౩॥ తతస్తేష్వవస
న్నేషు భూమౌనిపతితేషుచ। తత్సైన్యమగమత్సర్వందిశో దశభయార్దితమ్॥ ౧౪॥ వినేదుర్విస్వరంనాగా నిపేతుర్భువి
వాజినః। భగ్ననీడధ్వజచ్ఛత్రైర్భూశ్చకీర్ణాభవద్రథైః॥ ౧౫॥ స్రవతారుధిరేణాథస్రవంత్యోదర్శితాఃపథి। వివిధైశ్చస్వ
రైర్లంకాననాదవికృతంతదా॥ ౧౬॥ సతాన్ప్రవృద్ధాన్వినిహత్యరాక్షసాన్మహాబలశ్చండపరాక్రమః కపిః। యుయుత్సు
రన్యైః పునరేవరాక్షసైస్తమేవవీరోభిజగామతోరణమ్॥ ౧౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-పంచచత్వారింశస్సర్గః॥

హతాన్మంత్రిసుతాన్బుద్ధ్వావానరేణమహాత్మనా। రావణస్సంవృతాకారశ్చకారమతిముత్తమామ్॥ ౧॥ సవి
రూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరంచైవరాక్షసమ్। ప్రఘసంభాసకర్ణంచపంచసేనాగ్రనాయకాన్॥ సందిదేశదశగ్రీవో
వీరాన్నయవిశారదాన్। హనుమద్గ్రహణవ్యగ్రాన్వాయువేగసమాన్యుధి ॥ ౩ ॥ యాతసేనాగ్రగాస్సర్వే మహాబలప
రిగ్రహాః। సవాజిరథమాతంగాస్సకపిశ్శాస్యతామితి॥ యత్తైశ్చఖలుభావ్యంస్యాత్తమాసాద్యవనాలయం। కర్మచా
పిసమాధేయందేశకాలవిరోధినం॥ నహ్యహంతంకపిమన్యేకర్మణాప్రతితర్కయన్। సర్వథాతన్మహద్భూతంమహా
బలపరిగ్రహం॥ భవేదింద్రేణవాసృష్టమస్మదర్థంతపోబలాత్॥ ౬॥ సనాగయక్షగంధర్వా దేవాసురమహర్షయః॥ యు
ష్మాభిస్సహితైస్సర్వైర్మయాసహవినిర్జితాః। తైరవశ్యంవిధాతవ్యంవ్యలీకంకించిదేవనః॥ తదేవనాత్రసందేహః ప్రస
హ్యపరిగృహ్యతాం॥ ౮॥ నావమాన్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమః॥ దృష్టాహిహరయఃపూర్వంమయావిపులవిక్ర
మాః। వాలీచసహసుగ్రీవోజాంబవాంశ్చమహాబలః॥ నీలస్సేనాపతిశ్చైవయేచాన్యేద్వివిదాదయః। నైవంతేషాంగతి
ర్భీమానతేజోనపరాక్రమః॥ నమతిర్నబలోత్సాహౌనరూపపరికల్పనం। మహత్సత్త్వమిదంజ్ఞేయంకపిరూపంవ్యవస్థితం॥
ప్రయత్నంమహదాస్థాయక్రియతామస్యనిగ్రహః। కామంలోకాస్త్రయస్సేంద్రాస్ససురాసురమానవాః ॥ భవతామ

రథవేగంచమోఘయామాసేత్యన్వయః- యథారథవేగాస్స్వప్రహారాయనభవంతితథాసంచచరదిత్యర్థః॥ ౯॥ ౧౦॥ సకృత్వేతి॥ వేగంసంహారో
ద్యోగం॥ ౧౧॥ తలేనేతి॥ పాదైఃకాంశ్చిదితిబహువచనం- వానరాణాంద్విపాత్సుచతుష్పాత్సుచగ్రహణాత్॥ ౧౨॥ ౧౪॥ వినేదురితి॥ నీడంధ్వజా
వయవవిశేషం॥ ౧౫॥ స్రవతేతి॥ స్రవంత్యఃనద్యః- వికృతంయథాతథాతన్నాదప్రతిధ్వానవతీబభూవ॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే
శ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానేపంచచత్వారింశస్సర్గః॥
హతానిత్యాది॥ సంవృతాకారఃఅంతర్మనాః- మతించింతాం॥ ౧॥ సఇతి॥ ౨॥ ౩॥ యాతేత్యాది॥ ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ- తమేవాహ-
యత్తైరిత్యాదినా - యత్తైఃయత్నవద్భిః - అప్రమత్తైరితియావత్ - యత్తైఃకర్తరిక్తః. సమాధేయంపరిహర్తవ్యం- దేశకాలవిరోధినం- దేశ
కాలావిరోధీత్యర్థః- మహద్భూతం- మన్యఇత్యనుషజ్యతే- ఇంద్రేణవాఅన్యైర్వేతిశేషః- వాశబ్దస్యవికల్పార్థస్యప్రయోగాత్॥ ౬॥ సనాగేతి॥
వ్యలీకంఅప్రియం॥ ౮॥ నావమాన్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమఇతి॥ అత్రత్రయోదశసహస్రశ్లోకాగతాః- అయంచతుర్దశసహస్రస్యా
దిః- ధీతిగాయత్ర్యాశ్చతుర్దశాక్షరం॥ నైవంతేషామితి- గతిఃవేగః- రూపపరికల్పనంయథేష్టరూపగ్రహణం- మహదితి- ఇత్థంమహత్సత్త్వ

హమికయాపరస్పరోత్కర్షాపేక్షిణఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ వినేదురితి ॥ నీడోరథావయవవిశేషః॥ ౧౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః॥
హతానితి॥ సంవృతాకారఃగూఢాకారః- అంతస్సంజాతశంకఇత్యర్థః- ఉత్తమాంమతింధైర్యం॥ ౧॥ ౩॥ యాతేతి॥ ఇతీత్థంవక్ష్య
మాణప్రకారేణకపిశ్శాస్యతాం-యత్తైఃయత్నవద్భిః అప్రమత్తైరితియావత్ - కించాత్రదేశకాలావిరుద్ధంకర్మకార్యమిత్యాహ- కర్మచేతి-దేశ
కాలవిరోధినందేశకాలావిరోధీత్యర్థః - ఆర్షోలింగవిభక్తివ్యత్యయః - కర్మసమాధేయంపరిహర్తవ్యం-దేశకాలావిరోధినమితిపాఠేసమాధే
యంకర్తవ్యం ॥ అత్రహేతుమాహ- నహీతి- సర్వథేతి-ఇంద్రేణవేతివాశబ్దాదన్యేనవేత్యర్థః.. అస్మదర్థంఅస్మన్నిగ్రహార్థం॥ ౪॥ యాతసేనాగ్ర
గాఇతిపాఠః- యాతగచ్ఛత॥ ౬॥ అత్రహేతుః- సనాగేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ పరిగృహ్యతాంకపిరితిశేషః॥ ౮॥ ధీతిగాయత్ర్యా
శ్చతుర్దశాక్షరంనావమాన్యఇత్యస్యశ్లోకస్యఏకాదశాక్షరేణధీత్యనేనసంగృహ్ణాతి - నావమాన్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమః। దృష్టాహి
హరయఃపూర్వంమయావిపులవిక్రమాః॥ నైవేతి- నైవతేషామిత్యాదౌసర్వత్రఈదృశఇత్యధ్యాహర్తవ్యః - తథాచేత్థంయోజనా- తేషాంవా
ల్యాదీనాంహనుమతోభీమాగతిఃతేజఆదికంచయథాతథాఈదృఙ్నాస్తీతిసంబంధః - రూపపరికల్పనంయథేప్సితరూపపరిగ్రహణం ॥ ౯॥ ప్రయ

మోక్షతత్త్వవిచ్ఛరానథత్రీన్కపిమూర్ధ్న్యపాతయత్ ॥ ౧౪ ॥ స తైశ్శరైర్మూర్ధ్ని సమం నిపాతితైః క్షరన్నసృగ్దిగ్ధవి
వృత్తలోచనః। నవోదితాదిత్యనిభశ్శరాంశుమాన్వ్యరాజతాదిత్య ఇవాంశుమాలికః ॥ ౧౫ ॥ తతస్స పింగాధిపమంత్రి
సత్తమస్సమీక్ష్య తం రాజవరాత్మజం రణే। ఉదగ్రచిత్రాయుధచిత్రకార్ముకం జహర్ష చాపూర్యత చాహవోన్ముఖః॥
౧౬ ॥ స మందరాగ్రస్థ ఇవాంశుమాలికో వివృద్ధకోపో బలవీర్యసంయుతః । కుమారమక్షం సబలం సవాహనం దదాహ నే
త్రాగ్నిమరీచిభిస్తదా॥ ౧౭॥ తతస్స బాణాసనచిత్రకార్ముకశ్శరప్రవర్షో యుధి రాక్షసాంబుదః। శరాన్ముమోచాశు
హరీశ్వరాచలే వలాహకో వృష్టిమివాచలోత్తమే॥ ౧౮॥ తతః కపిస్తం రణచండవిక్రమం వివృద్ధతేజోబలవీర్యసంయుతం।
కుమారమక్షం ప్రసమీక్ష్య సంయుగే ననాద హర్షాద్ఘనతుల్యవిక్రమః ॥ ౧౯ ॥ స బాలభావాద్యుధి వీర్యదర్పితః ప్రవృ
ద్ధమన్యుః క్షతజోపమేక్షణః। సమాససాదాప్రతిమం కపిం రణే గజో మహాకూపమివావృతం తృణైః॥ ౨౦॥ స తేన బాణైః
ప్రసభం నిపాతితైశ్చకార నాదం ఘననాదనిస్వనః । సముత్పపాతాశు నభస్స మారుతిర్భుజోరువిక్షేపణఘోరదర్శనః॥
౨౧॥ సముత్పతంతం సమభిద్రవద్బలీ స రాక్షసానాం ప్రవరః ప్రతాపవాన్ । రథీ రథిశ్రేష్ఠతమః కిరన్ శరైః పయోధరశ్శై
లమివాశ్మవృష్టిభిః॥ ౨౨ ॥ స తాన్ శరాంస్తస్య హరిర్విమోక్షయంశ్చచార వీరః పథి వాయుసేవితే। శరాంతరే మారుత
వద్వినిష్పతన్మనోజవస్సంయతి చండవిక్రమః ॥ ౨౩ ॥ తమాత్తబాణాసనమాహవోన్ముఖం ఖమాస్తృణంతం విశిఖైశ్శ
రోత్తమైః। అవైక్షతాక్షం బహుమానచక్షుషా జగామ చింతాం చ స మారుతాత్మజః॥ ౨౪॥ తతశ్శరైర్భిన్నభుజాంతరః
కపిః కుమారవీరేణ మహాత్మనా నదన్।మహాభుజః కర్మవిశేషతత్త్వవిద్విచింతయామాస రణే పరాక్రమం॥ ౨౫ ॥ అబాల
వద్బాలదివాకరప్రభః కరోత్యయం కర్మ మహన్మహాబలః । న చాస్య సర్వాహవకర్మశోభినః ప్రమాపణే మే మతిరత్ర జా
యతే॥ ౨౬॥ అయం మహాత్మా చ మహాంశ్చ వీర్యతః సమాహితశ్చాతిసహశ్చ సంయుగే। అసంశయం కర్మగుణోదయా
దయం సనాగయక్షైర్మునిభిశ్చ పూజితః॥ ౨౭॥ పరాక్రమోత్సాహవివృద్ధమానసః సమీక్షతే మాం ప్రముఖాగతస్థితః।ప
రాక్రమో హ్యస్య మనాంసి కంపయేత్సురాసురాణామపి శీఘ్రగామినః ॥ ౨౮ ॥ న ఖల్వయం నాభిభవేదుపేక్షితః పరా
క్రమో హ్యస్య రణే వివర్ధతే।ప్రమాపణం త్వేవ మమాస్య రోచతే న వర్ధమానోఽగ్నిరుపేక్షితుం క్షమః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి ప్ర
వేగం తు పరస్య తర్కయన్స్వకర్మయోగం చ విధాయ వీర్యవాన్। చకార వేగం తు మహాబలస్తదా మతిం చ చక్రేఽస్య వధే మ

వి మోక్షతత్త్వవిత్ - సమాధిః లక్ష్యవేధనం - సంయోగః శరసంధానం - విమోక్షః తద్విసర్గః - తేషాం తత్త్వవిత్ యథార్థవిత్ ॥ ౧౪ ॥ స తైరితి॥ రక్త
సిక్తత్వే దృష్టాంతో నవోదితేతి - శరాంశుమత్త్వే దృష్టాంత ఆదిత్య ఇవాంశుమాలిక ఇతి॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ ఆపూర్యత వ్యవర్ధత। ౧౬ ॥ స ఇతి॥ మంద
రాగ్రస్థః మందరో నామ భూమధ్యపర్వతః - తదగ్రే మధ్యాహ్నే వర్తత ఇత్యాగోప్యుక్తిః॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ మందరాగ్రస్థః మందరో నామ సాలగ్రా
మపర్వతోత్తరభాగే భారతఖండమధ్యవర్తమానః పశ్చిమపర్వతః - తదగ్రస్థః. అనేన ఉత్తరాయణే మధ్యాహ్నగతత్వముక్తం భవతి॥ ౧౭॥ తత
స్స బాణాసనేతి॥ బాణాసనచిత్రకార్ముకః - బాణాః అస్యంతే క్షిప్యంతే అనేనేతి బాణాసనః. బాణవిమోక్షకచిత్రకార్ముక ఇత్యర్థః॥ ౧౮॥ తత ఇతి॥
బాణాసనచిత్రకార్ముకః బాణానామాసనం బాణాక్షేపకం చిత్రం చ కార్ముకం యస్య స తథోక్తః - బాణాసనచక్రకార్ముక ఇతి పాఠే బా
ణాక్షేపచక్రాకారం కార్ముకం యస్య సః॥ ౧౯॥ ౨౨॥ స తానితి॥ విమోక్షయన్ శరీరేణాసంయోజయన్ లాఘవాతిశయేనేతి భావః॥ ౨౩॥
తమితి ॥ ఆస్తృణంతం ఆచ్ఛాదయంతం - విశిఖైః విశిఖైః - చింతాం జగామ - కథమేతాదృశమేనం వధిష్యామీత్యేవం ॥ ౨౪ ॥ ఇదమేవోప
పాదయతి - తతశ్శరైరిత్యాదినా॥ ౨౫॥ ౨౬॥ అయమితి॥ అతిసహః అతిసోఢా - కర్మగుణోదయాత్ యుద్ధకర్మోత్కర్షాభివృద్ధేః॥ ౨౭॥ ఇతి ప్ర
వేగమితి॥ పరస్య శత్రోః ప్రవేగం - తర్కయన్ ఆలోచయన్ - స్వకర్మయోగం విధాయ యుద్ధక్రమం చ సంకల్ప్య - పూర్వమశ్వాన్ హత్వా త

త్త్వవిత్ - సమాధిః లక్ష్యదృష్టిః సంయోగః శరసంధానం విమోక్షః తద్విసర్గః తేషాం తత్త్వవిత్ తేషు కుశల ఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ తి॥ అసృగ్దిగ్ధశ్చాసౌ వి
వివృత్తనేత్రశ్చ - వివృత్తలోచన ఇతి పాఠే అవసరోచితచక్షురిత్యర్థః - నవోదితాదిత్యసన్నిభః రక్తవర్ణ ఇత్యర్థః - శరాంశుమాన్ స్వపుస్తకస్థ
శరరూపాంశుమాన్ - అంశుమాలావాన్ సూర్య ఇవ వ్యరాజత॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ అపూర్యత వ్యవర్ధత॥ ౧౬॥ స ఇతి॥ మందరాగ్రస్థః మందరా
గ్రే మధ్యాహ్నకాలీనః సూర్య ఇత్యర్థః॥ ౧౭॥ తత ఇతి॥ బాణాసనచిత్రకార్ముకః బాణానామాసనం బాణాక్షేపం చిత్రం కార్ముకం యస్య స
తథోక్తః - బాణాసనచక్రకార్ముక ఇత్యపి పాఠః ॥ ౧౯॥ తి॥ తృణైరావృతం మహాకూపం గజపాతనార్థకృతగర్తం॥ ౨౦॥ తి॥ ఘననాదనిస్స్వనః
మేఘశబ్దసదృశశబ్దః - భుజయోరూర్వోర్విక్షేపణేన ఘోరం దర్శనం యస్య సః॥ ౨౧॥ తి॥ సమభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్॥ ౨౨॥ తి॥ శరాన్ మోక్ష
యన్ వ్యర్థీకుర్వన్ - తదుపాయశ్శరాంతర ఇతి॥ ౨౩॥ తమితి॥ ఆస్తృణంతం ఆచ్ఛాదయంతం॥ ౨౫॥ అబాలవదితి॥ ప్రమాపణే హననే॥ ౨౬॥
అయమితి॥ సమాహితః అవహితః. అతిసహః అతిసహిష్ణుః॥ ౨౯॥ ఇతీతి॥ స్వకర్మయోగం విధాయ స్వకర్తవ్యచింతాం కృత్వా - పూర్వమశ్వాన్

హాకపిః॥ ౩౦॥ సతస్య తానష్టహయాన్మహాజవాన్ సమాహితాన్ భారసహాన్వివర్తనే । జఘానవీరః పథి వాయుసేవితే తలప్రహారైః పవనాత్మజః కపిః ॥ ౩౧ ॥ తతస్తలేనాభిహతో మహారథః సతస్య పింగాధిపమంత్రినిర్జితః। ప్రభగ్ననీడః పరిముక్తకూబరః పపాతభూమౌ హతవాజిరంబరాత్॥ ౩౨॥ సతం పరిత్యజ్య మహారథో రథం సకార్ముకః ఖడ్గధరః ఖముత్పతత్। తపోభియోగాదృషిరుగ్రవీర్యవాన్విహాయ దేహం మరుతామివాలయం ॥ ౩౩ ॥ తతః కపిస్తం విచరంతమంబరే పతత్రిరాజానిలసిద్ధసేవితే । సమేత్య తం మారుతతుల్యవిక్రమః క్రమేణ జగ్రాహ సపాదయోర్దృఢం॥ ౩౪ ॥ సతం సమావిధ్య సహస్రశః కపిర్మహోరగం గృహ్య ఇవాండజేశ్వరః। ముమోచ వేగాత్పితృతుల్యవిక్రమో మహీతలే సంయతి వానరోత్తమః॥ ౩౫॥ సభగ్నబాహూరుకటీశిరోధరః క్షరన్నసృఙ్నిర్మథితాస్థిలోచనః । సభగ్నసంధిః ప్రవికీర్ణబంధనో హతః క్షితౌ వాయుసుతేన రాక్షసః ॥ ౩౬ ॥ మహాకపిర్భూమితలే నిపీడ్య తం చకార రక్షోధిపతేర్మహద్భయం॥ ౩౭॥ మహర్షిభిశ్చక్రచరైర్మహావ్రతైస్సమేత్య భూతైశ్చ సయక్షపన్నగైః॥ సురైశ్చ సేంద్రైర్భృశజాతవిస్మయైర్హతే కుమారే సకపిర్నిరీక్షితః॥ ౩౮॥ నిహత్య తం వజ్రిసుతోపమప్రభం కుమారమక్షం క్షతజోపమేక్షణం॥ తమేవవీరోభిజగామ తోరణం కృతక్షణః కాలఇవ ప్రజాక్షయే॥ ౩౯॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే- సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తతస్సరక్షోధిపతిర్మహాత్మా హనూమతాక్షే నిహతే కుమారే। మనస్సమాధాయ తదేంద్రకల్పం సమాదిదేశేంద్రజితం సరోషం ॥ ౧ ॥ త్వమస్త్రవిచ్ఛస్త్రవిదాం వరిష్ఠస్సురాసురాణామపి శోకదాతా। సురేషు సేంద్రేషు చ దృష్టకర్మా పితామహారాధనసంచితాస్త్రః॥ ౨॥ తవాస్త్రబలమాసాద్య నాసురా న మరుద్గణాః। న శేకుస్సమరే స్థాతుం సురేశ్వరసమాశ్రితాః॥ ౩॥ న కశ్చిత్త్రిషు లోకేషు సంయుగే న గతశ్రమః॥ ౩౫ ॥ భుజవీర్యాభిగుప్తశ్చ తపసా చాభిరక్షితః। దేశకాలవిభాగజ్ఞస్త్వమేవ మతిసత్తమః ॥ ౪ ॥ న తేస్త్యశక్యం సమరేషు కర్మణా న తేస్త్యకార్యం మతిపూర్వమంత్రణే। న సోస్తి కశ్చిత్త్రిషు సంగ్రహేషు వై న వేద యస్తేస్త్రబలం బలం చ తే ॥ ౫ ॥ మమానురూపం తపసో బలం చ తే పరా

తోరథంభజ్క్ష్యామీతినిశ్చిత్యేత్యర్థః॥ ౩౦॥ ఇతిప్రవేగమితి॥ స్వకర్మయోగంవిధాయ స్వకర్తవ్యచింతాంకృత్వా. మతించచక్రే స్వవధే మహాక పిరితిపాఠః॥ ౩౦॥ సతస్యేతి॥ వివర్తనే సవ్యాపసవ్యభ్రమణేపి- భారసహాన్ రథభారసహాన్॥ ౩౧॥ తతఇతి॥ తలేనాభిహతః అతఏవ పింగాధిపమం త్రినిర్జితః- హనుమతానిర్జిత ఇత్యర్థః- ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథాంగః - కూబరః యుగంధరః- వాజిరితి ఇకారాంతత్వమార్షం॥ ౩౨॥ సత మితి॥ మరుతామాలయముత్పతన్ ఋషిరివ అభవదితిశేషః॥ ౩౩॥ ౩౪॥ సతమితి॥ గృహ్యఇవేత్యత్ర గుణాభావ ఆర్షః॥ ౩౫॥ సభగ్నేతి॥ ప్రవికీ ర్ణబంధనః ప్రవికీర్ణకక్ష్యాదిబంధనః - ప్రవిభిన్నసంధిరితి సంధిబంధభంగస్యోక్తత్వాత్ ॥ ౩౬॥ మహర్షిభిరితి॥ చక్రచరైః- జ్యోతిశ్చక్రచరైః- నభశ్చక్రచరైర్వా॥ ౩౮॥ ౩౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే.. సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తతస్త్విత్యాది॥ మనస్సమాధాయ- స్థైర్యాంకృత్వేత్యర్థః॥ ౧॥ త్వమితి॥ అస్త్రవిత్ బ్రహ్మాస్త్రవిత్- సంచితాస్త్రః సంచితాస్త్రవిశేషః॥ ౨॥ తవేతి॥ తవఅస్త్రబలమాసాద్య అసురాః- న- నశ్యంతీత్యర్థః॥ ౩॥ నకశ్చిదితి॥ త్రిషులోకేషు- తవసంయుగే- నగతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః కశ్చి న్న- సుప్సుపేతిసమాసః- సర్వేప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః- హరిహయాదయోపి శ్రమం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః॥ ౩౫॥ భుజవీర్యేతి- మతిసత్తమః- మతిశ్రే ష్ఠ ఇత్యర్థః॥ ౪॥ నేతి॥ సమరేషు కర్మణా పురుషకారేణ - తేఽశక్యంనాస్తీత్యర్థః- తథా మతిపూర్వమంత్రణే వివేకపూర్వవిచారే అకార్యం అ జ్ఞాతకార్యం- జ్ఞాతుమశక్యంకార్యంనాస్తీత్యర్థః- సంగ్రహేషు- సంగృహ్యంతే భోగ్యతయా స్వీక్రియంతే భోక్తృభిరితి సంగ్రహాః లోకాః- తేషు త్రిష్వపి- యస్తవాస్త్రబలం శారీరం బలంచ నవేద స నాస్తి - సర్వలోకప్రఖ్యాతశస్త్రాస్త్రబలసంపన్నస్త్వమిత్యర్థః॥ ౫॥ మమానురూపమితి॥ ర

హత్వా పశ్చాద్రథం భజ్క్ష్యామీతినిశ్చిత్యేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ సతస్యేతి ॥ వివర్తనేరథగతిషు సంచరణసమయే- హయాన్ జఘాన॥ ౩౧॥ తలఇతి॥ ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథగర్తః కూబరః యుగంధరః॥ ౩౨॥ సతమితి ॥ మరుతామాలయముత్పతన్ ఋషిరివబభూవేతిశేషః॥ ౩౪॥ తి॥ సమావి ధ్య భ్రామయిత్వా- గృహ్యఇవ- అసంధిర్వ్యాబావార్షః- గృహీత్వేవేత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ మహర్షిభిరితి॥ చక్రచరైః జ్యోతిశ్చక్రవర్తిభిః॥ ౩౮॥ వజ్రి సుతః ఇంద్రసుతః॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ... సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తతఇతి॥ మనస్సమాధాయ పుత్రనాశఖిన్నమపి చేతో ధీరతయా అప్రకాశితభయం ప్రతిష్ఠాప్య॥ ౧॥ తి॥ పితామహారాధనేనసంచితా స్త్రః- ప్రాప్తబ్రహ్మాస్త్రోసీత్యర్థః॥ ౨॥ తవేతి॥ తవఅస్త్రబలమాసాద్య అభిముఖ్యేన స్థిత్వా- సురేశ్వరసమాశ్రితాశ్చ న శేకుః॥ ౩॥ నేతి॥ కశ్చిద పినగతశ్రమోన- సర్వేప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః॥ ౪॥ నతేస్తీతి॥ సమరేషు కర్మణా పరాక్రమేణ. తేఽశక్యంనాస్తి. మతిపూర్వమంత్రణే బుద్ధిపూ ర్వకం విచారితే - అకార్యం అకార్యవిషయజ్ఞానం నాస్తి - భోక్తృభిః కర్మణా సంగృహ్యంత ఇతి సంగ్రహాః లోకాః తేషు త్రిషు. తేఽస్త్రబలం స్వా ఖాభావికం బలంచ యో న వేద- స కశ్చిన్నాస్తి- సర్వేజానంతీత్యర్థః॥ ౫॥ మమేతి॥ రణావమర్దే రణసంకటవిషయే- మమమనశ్చత్వాం సమాసా

క్రమశ్చాస్త్రబలంచ సంయుగే। నత్వాం సమాసాద్య రణావమర్దే మనశ్శ్రమం గచ్ఛతి నిశ్చితార్థం॥౬॥ నిహతాః కింకరాస్సర్వే జంబుమాలీ చ రాక్షసః। అమాత్యపుత్రా వీరాశ్చ పంచ సేనాగ్రయాయినః। బలాని సుసమృద్ధాని సాశ్వనాగరథాని చ॥ సహోదరస్తే దయితః కుమారోఽక్షశ్చ సూదితః॥౭॥ నహి తేష్వేవ మే సారో యస్త్వయ్యరినిషూదన॥౮॥ ఇదం హి దృష్ట్వా మతిమన్మహచ్చ బలం కపేః ప్రభావం చ పరాక్రమం చ। త్వమాత్మనశ్చాపి సమీక్ష్య సారం కురుష్వ వేగం స్వబలానురూపం॥ ౧౦॥ బలావమర్దస్త్వయి సన్నికృష్టే యథా గతే శామ్యతి శాంతశత్రౌ। తథా సమీక్ష్యాత్మబలం పరం చ సమారభస్వాస్త్రవిదాం వరిష్ఠ॥ ౧౧॥ నవీర సేనాగణశో చ్యవంతి న వజ్రమాదాయ విశాలసారం। నమారుతస్యాస్య గతేః ప్రమాణం న చాగ్నికల్పః కరణేన హంతుం॥౧౨॥ తమేవమర్థం ప్రసమీక్ష్య సమ్యక్ స్వకర్మసామ్యాద్ధి సమాహితాత్మా। స్మరంశ్చ దివ్యం ధనుషోఽస్త్రవీర్యం వ్రజాక్షతం కర్మ సమారభస్వ॥౧౩॥ నఖల్వియం మతిశ్శ్రేష్ఠా యత్త్వాం సంప్రేషయామ్యహం। ఇయం చ రాజధర్మాణాం క్షత్రస్య చ మతిర్మతా॥ ౧౪॥ నానాశస్త్రైశ్చ సంగ్రామే వైశారద్యమరిందమ। అ

రణావమర్దే-రణసంకటే- నిశ్చితార్థం నిశ్చితజయరూపార్థం- త్వాం ఆసాద్య విచింత్య- మే మనశ్శ్రమం నగచ్ఛతి విషాదం నగచ్ఛతీత్యర్థః॥౬॥౭॥న హీతి॥ త్వయి మే యస్సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః- సః తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా॥ ౮॥ ఇదం హీతి॥ ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం- మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం- బలం శారీరం- ప్రభావం అంతశ్శక్తిం- పరాక్రమం పౌరుషం॥ ౧౦॥ బలేతి॥ శాంతశత్రౌ శమితశత్రౌ శత్రుశమనస్వభావ ఇతియావత్ ※వాచాంతశాంతేత్యాదినా నిపాతనాణ్ణిలోపఇడభావశ్చ- త్వయి సన్నికృష్టే కపేరాసన్నే సతి- యథా బలావమర్దః సేనాక్షయః శామ్యతి- తథా ఆత్మబలం- పరం పరబలం చ- సమీక్ష్య సమారభస్వ- బలనాశాత్పూర్వమేవ శత్రుశాంతిం కుర్విత్యర్థః॥ ౧౧॥ నవీరేతి॥ హేవీర- గణశో చిగణానాం శోచయితరి- శోచతేర్ణ్యంతాత్క్విప్-ఏకదాఽనేకప్రహర్తరీత్యర్థః - ఏవంభూతే హనూమతి నిమిత్తే- సేనాః నావంతి నరక్షంతి- యుగపదనేకవినాశకే సేనా అప్రయోజికేత్యర్థః - అతస్సేనాభిస్సహ మాగచ్ఛేత్యర్థః- ఉపాయాంతరం ప్రతిషేధతి- నవజ్రమితి. అత్ర సారం హాసమద్విష యేజీర్ణసారం- వజ్రం వజ్రాఖ్యమాయుధవిశేషం- ఆదాయ- నవిశ- తత్సమీపమితి శేషః- తత్ర హేతుమాహ- నమారుతస్యేతి- అస్య గతి ప్రమాణం మారుతస్య నాస్తి - మారుతాదప్యతిశయిత గతిప్రమాణ ఇత్యర్థః- అతస్త్వరసాయయాకయాపి దిశా సమాగమ్య ప్రహర్తా ఇన వజ్రం కించిత్కరమితిభావః- యది సమీపమాగమిష్యతి తదా ముష్ట్యాదిభిరేవ నిహన్యత ఇత్యాశంక్యాహ- నచేతి- అగ్నికల్పో హనుమాన్. కరణేన ముష్ట్యాదినా హంతుం న శక్యః- అగ్నితుల్యే ముష్ట్యాదిప్రహారాప్రవృత్తేరితి భావః॥ ౧౨॥ తర్హి కథం కర్తవ్యం తత్రాహ- తమితి॥ తం పూర్వోక్తమర్థం ఏవం సమ్యక్ ప్రసమీక్ష్య విచార్య- స్వకర్మసామ్యాత్స్వకార్యసిద్ధ్యర్థం- ఫలస్యాపి హేతుత్వాల్పంచమీ- సామ్యం సమత్వం అన్యూనాతిరిక్తత్వం- సమాహితాత్మా ఏకాగ్రచిత్తః- దివ్యం ధనుస్సంబంధి- అస్త్రవీర్యమస్త్రబలం- స్మరన్ వ్రజ- అస్త్రబలం వినా స నిగ్రహీతుమశక్యః- తేన తన్మంత్రం స్మరన్నేవ గచ్ఛేతి భావః॥ ౧౩॥ నఖల్వితి॥ అహం త్వాం సంప్రేషయామీతి యత్ ఇయం మతిః న శ్రేష్ఠా ఖలు- నోచితేత్యర్థః- ఇయం మతిః త్వత్ప్రేషణవిషయా మతిః - రాజధర్మాణాం రాజనీతిస్వరూపధర్మాణాం - క్షత్రస్య తదనుష్ఠాతుః క్షత్రియస్య చ మతా ఉచితా- యద్యపి బాలస్య ప్రేషణమనుచితం తథాపి స్వీయేషు సత్సు ప్రధానగమనం నీతిశాస్త్రవిరుద్ధమితి త్వాం ప్రేషయామీతి భావః॥ ౧౪॥ నానేతి॥ నానాశస్త్రైః వైశారద్యం ప్రహరణసామర్థ్యం- అవశ్యం బోద్ధవ్యం- స్మర్తవ్యమిత్యర్థః- రణే విజయశ్చ కామ్యః ప్రార్థనీయః- జయార్థం సర్వాణ్యస్త్రాణి స్మర్తవ్యా

ద్య చింతయిత్వా నిశ్చితార్థం నిశ్చితవిజయరూపప్రయోజనం సత్ శ్రమం విషాదం నగచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౬॥ తిః ప్రకృతమాహ- నిహతా ఇతి॥౭॥ నహీతి॥ అరినిషూదన త్వయి మే యః సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః స తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా॥౮॥ ఇదమితి॥ ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం- బలం శారీరం- ప్రభావం మాహాత్మ్యం - పరాక్రమం పౌరుషం॥ ౧౦॥ బలేతి॥ అస్త్రవిదాం వరిష్ఠ- శాంతశత్రౌ త్వయి గతే శాంతశత్రౌ గతే- సన్నికృష్టే హనుమత్సమీపం ప్రాప్తే సతి - బలావమర్దః సేనానాశః యథా శామ్యతి సేనాక్షయో యథా న స్యాత్ - తథా ఆత్మబలం పరం చ సమీక్ష్య సమారభస్వ- స్వసేనానాశాత్పూర్వమేవ శత్రుసంహారం కుర్విత్యర్థః॥ సహాయం సేనాభిర్గంతుం శక్యత ఇత్యాహ- నవీరేతి॥ హే వీర గణశో చిగణానాం శోచయితరీతి గణశో నానాసమూహాన్ తస్మిన్నిమిత్తే- సేనాః నావంతి నరక్షంతి- గణశోఽప్యవంతి తే పాతే సంఘశోఽపి నావంతి॥ తత్ర హేతుః- నేతి॥ మారుతస్య మారుతేః గతేః పరసేనాక్రమణార్థగమనస్య- ప్రమాణమియత్తా నాస్తి మారుతేః సర్వదిగ్గమనశీలతయా కయాదిశా సమాగత్య సేనాః ప్రహరిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇతి భావః- యద్వా అస్య హనుమతో గతేః ప్రమాణం మారుతస్యాపి నాస్తి- తతోఽప్యధిక ఇత్యర్థః- కించ అగ్నికల్పః అగ్నిసదృశః అత ఏవ కరణేన ముష్ట్యాదినా హంతుం న శక్య ఇతి శేషః. అతః వజ్రం వజ్రప్రాయమప్యాయుధం విశాలసారం కుంఠితధారం తదాదాయ నవిశ- రణం న ప్రవిశ॥ ౧౨॥ తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ- తమేవమితి॥ తమర్థం పూర్వోక్తమర్థం ఏవం ప్రసమీక్ష్య ఉక్తప్రకారేణ నిరూప్య- స్వకర స్వామ్యాత్ స్వకార్యార్జనార్థం దోషైః సమాహితాత్మా సమాహితమనాః సన్- దివ్యమస్త్రవీర్యం ధనుషః స్మరన్ అక్షతం యథా భవతి తథా కర్మ సమారభస్వ- ప్రవేశనం జన॥ ౧౩॥ నఖల్వితి॥ అహం త్వాం ప్రేషయామీతి యత్- ఇయం మతిః న శ్రేష్ఠా నోచితేత్యర్థః- ఇయం మతిః త్వత్ప్రేషణవిషయా మతిః. రాజధర్మాణాం రాజనీతిరూపధర్మాణాం క్షత్రియస్య తదనుష్ఠాతుః క్షత్రియస్య ఉచితేత్యర్థః॥ ౧౪॥

వశ్యమేవ యోద్ధవ్యం కామ్యశ్చ విజయో రణే ॥ ౧౫ ॥ తతః పితుస్తద్వచనం నిశమ్య ప్రదక్షిణం దక్షసుతప్రభావః । చకార
భర్తారమదీనసత్వో రణాయ వీరః ప్రతిపన్నబుద్ధిః ॥ ౧౬ ॥ తతస్తైస్స్వగణైరిష్టైరింద్రజిత్ప్రతిపూజితః । యుద్ధోద్ధతః
కృతోత్సాహస్సంగ్రామం ప్రత్యపద్యత ॥ ౧౭ ॥ ....
శ్రీమాన్పద్మపలాశాక్షో రాక్షసాధిపతేస్సుతః । నిర్జగామ మహాతేజాస్సముద్ర ఇవ పర్వసు ॥ ౧౮ ॥ స పక్షిరాజోపమతుల్య
వేగైర్వ్యాళైశ్చతుర్భిస్సితతీక్ష్ణదంష్ట్రైః । రథం సమాయుక్తమసంగవేగం సమారురోహేంద్రజిదింద్రకల్పః ॥ ౧౯ ॥ స ర
థీ ధన్వినాం శ్రేష్ఠశ్శస్త్రజ్ఞోఽస్త్రవిదాం వరః । రథేనాభియయౌ క్షిప్రం హనూమాన్యత్ర సోఽభవత్ ॥ ౨౦ ॥ స తస్య రథనిర్ఘో
షం జ్యాస్వనం కార్ముకస్య చ । నిశమ్య హరివీరోఽసౌ సంప్రహృష్టతరోఽభవత్ ॥ ౨౧ ॥ సుమహచ్చాపమాదాయ శితశల్యాం
శ్చ సాయకాన్ । హనుమంతమభిప్రేత్య జగామ రణపండితః ॥ ౨౨ ॥ తస్మింస్తతస్సంయతి జాతహర్షే రణాయ నిర్గచ్ఛతి బాణ
పాణౌ । దిశశ్చ సర్వాః కలుషా బభూవుర్మృగాశ్చ రౌద్రా బహుధా వినేదుః ॥ ౨౩ ॥ సమాగతాస్తత్ర తు నాగయక్షా మ
హర్షయశ్చక్రచరాశ్చ సిద్ధాః । నభస్సమావృత్య చ పక్షిసంఘా వినేదురుచ్చైః పరమప్రహృష్టాః ॥ ౨౪ ॥ ఆయాంతం సర
థం దృష్ట్వా తూర్ణమింద్రజితం కపిః । విననాద మహానాదం వ్యవర్ధత చ వేగవాన్ ॥ ౨౫ ॥ ఇంద్రజిత్తు రథం దివ్యమాస్థితశ్చిత్ర
కార్ముకః । ధనుర్విస్ఫారయామాస తటిదూర్జితనిస్స్వనమ్ ॥ ౨౬ ॥ తతస్సమేతావతితీక్ష్ణవేగౌ మహాబలౌ తౌ రణనిర్వి
శంకౌ । కపిశ్చ రక్షోధిపతేశ్చ పుత్రస్సురాసురేంద్రావివ బద్ధవైరౌ ॥ ౨౭ ॥ స తస్య వీరస్య మహారథస్య ధనుష్మతస్సంయతి
సంమతస్య । శరప్రవేగం వ్యహనత్ప్రవృద్ధశ్చచార మార్గే పితురప్రమేయః ॥ ౨౮ ॥ తతశ్శరానాయతతీక్ష్ణశల్యాన్సుప
త్రిణః కాంచనచిత్రపుంఖాన్ । ముమోచ వీరః పరవీరహంతా సుసన్నతాన్వజ్రనిపాతవేగాన్ ॥ ౨౯ ॥ తతస్తు తత్స్యందన
నిస్స్వనం చ మృదంగభేరీపటహస్వనం చ । వికృష్యమాణస్య చ కార్ముకస్య నిశమ్య ఘోషం పునరుత్పపాత ॥ ౩౦ ॥ శరాణా
మంతరేష్వాశు వ్యవర్తత మహాకపిః । హరిస్తస్యాభిలక్ష్యస్య మోఘయల్లక్ష్యసంగ్రహమ్ ॥ ౩౧ ॥ శరాణామగ్రతస్తస్య
పునస్సమభివర్తత । ప్రసార్య హస్తౌ హనుమానుత్పపాతానిలాత్మజః ॥ ౩౨ ॥ తావుభౌ వేగసంపన్నౌ రణకర్మవిశారదౌ । స
ర్వభూతమనోగ్రాహి చక్రతుర్యుద్ధముత్తమమ్ ॥ ౩౩ ॥ హనూమతో వేద న రాక్షసోఽంతరం న మారుతిస్తస్య మహాత్మనోఽం

-సీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ దక్షసుతప్రభావః దక్షసుతా దేవాః- తథోక్తం విష్ణుపురాణే । మనసా త్వేవ భూతాని పూర్వం దక్షోఽసృజత్తథా । దేవా
న్ఋషీన్సగంధర్వాసురాన్పక్షిణస్తథేతి ॥ ౧౬ ॥ తతస్తైరితి ॥ యుద్ధోద్ధతః కృతోత్సాహ ఇతి పాఠః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ పక్షిరాజోపమతుల్యవేగైః పక్షి
రాజోపమైః అన్యోన్యతుల్యవేగైశ్చ- వ్యాళైః హింస్రపశుభిః- సింహైరితి యావత్ - సింహాశ్చ రక్షసాం వాహనాని భవంతి ॥ ని ॥ సర్పహింస్రపశూ
వ్యాళావిత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ స తస్యేతి ॥ జ్యాస్వనమిత్యత్ర జ్యా ఇతి లుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పృథక్పదం- కార్ముకస్యేత్య[illegible]ధ్యాహారః ॥
౨౧ ॥ తస్మింస్తత ఇతి ॥ సంయతి యుద్ధే- జాతహర్షే జాతోత్సాహే ॥ ౨౩ ॥ సమాగతా ఇతి ॥ చక్రచరాః సంఘచారిణః ॥ ౨౪ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ త
టిదూర్జితనిస్స్వనం- అత్ర తటిచ్ఛబ్దేన తత్సంఘాతోఽశనిరుచ్యతే- విద్యుత్సంఘాతనిస్స్వనమితి పూర్వముక్తత్వాత్ అశనివద్దృఢనిస్స్వనమిత్యర్థః ॥
౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ సురాసురేంద్రావివ సమేతావిత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ స తస్యేతి ॥ శరప్రవేగం వ్యహనత్ చచార చేత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ రా ॥ తత ఇతి ॥
సుపత్రిణ ఇతి- పత్రిణః ప్రశస్తపత్రైః శోభనాశ్చ తే పత్రిణశ్చేతి విగ్రహః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ శరాణామితి ॥ అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధనే ప్రసిద్ధస్య- లక్ష్యసం
గ్రహం లక్ష్యసంగ్రహణం లక్ష్యవిషయదృష్టిమితి యావత్ - మోఘయన్ వితథయన్ ॥ రా ॥ శరాణామితి ॥ శరాణామంతరేష్వాశు వ్యవర్తత మహాక
పిరితి పాఠః- అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధప్రసిద్ధస్య- మోఘయన్ వితథీకుర్వన్ - మోహయన్నితి పాఠే విపర్యాసయన్నిత్యర్థః. లక్ష్యసంగ్రహం లక్ష్యసం
గ్రహణం- లక్ష్యవిషయదృష్టిమితి యావత్ ॥ ౩౧ ॥ శరాణామగ్రత ఇతి ॥ సమభివర్తత సమభ్యవర్తత- ఉత్పపాత చేత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥ తావుభావితి ॥
మనోగ్రాహి మనఆకర్షకం ॥ ౩౩ ॥ హనూమత ఇతి ॥ అంతరం ఛిద్రం ॥ ౩౪ ॥ తతస్త్వితి ॥ అమోఘేషు శరేషు సంపతత్స్వపి లక్ష్యే లక్ష్యభూతే మహా

నానేతి ॥ హా అరిందమ సంగ్రామే నానాశస్త్రైః వైశారద్యం సామర్థ్యం- తవాస్తీతి శేషః- అతః అవశ్యమేవ యోద్ధవ్యం- రణే విజయః కామ్యః ప్రా
ర్థనీయ ఏవ ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ దక్షసుతప్రభావః దక్షసుతా దేవాః తత్సదృశప్రభావః ॥ ౧౬ ॥ తి ॥ స్వగణైః ఇష్టైః సభాస్థైః రాక్షసైః- యుద్ధే ఉద్ధతశ్చా
సౌ కృతోత్సాహశ్చ- సంప్రపద్యత సంప్రాపద్యత ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ పక్షిరాజోపమతుల్యవేగైః పక్షిరాజోపమైః తుల్యవేగైః అన్యోన్యసమవేగైశ్చ వ్యా
ళైః హింస్రపశుభిః ॥ ౨౩ ॥ సమాగతా ఇతి ॥ చక్రచరాః జ్యోతిశ్చక్రసంచారిణః ॥ ౨౫ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ తటిదూర్జితనిస్స్వనం తటిచ్ఛబ్దేనాశనిరుచ్యతే ॥
౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ సుపత్రిణః ప్రశస్తపత్రైః ॥ ౩౦ ॥ శరాణామితి ॥ అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధనప్రసిద్ధస్య తస్య ఇంద్రజితః లక్ష్యసంగ్రహం లక్ష్యసంగ్రహణం ల
క్ష్యవిషయదృష్టిమితి యావత్- మోఘయన్ వితథీకుర్వన్- మోహయన్నితి పాఠే విపర్యాసయన్ వ్యవర్తతేతి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ తి ॥ అభివర్తత అభ్య
వర్తత తతః శరమోక్షసమయే పునరుత్పపాత ॥ ౩౩ ॥ హనూమత ఇతి ॥ అంతరం రంధ్రం ॥ ౩౪ ॥ తతస్త్వితి ॥ అమోఘేషు శరేషు సంపతత్స్వపి- లక్ష్యే

తరం। పరస్పరంనిర్విషహౌ బభూవతుస్సమేత్యతౌ దేవసమానవిక్రమౌ॥ ౩౪॥ తతస్తు లక్ష్యస విహన్యమానశ్శరేష్వమో ఘేషు చ సంపతత్సు। జగామచింతాంమహతీంమహాత్మా సమాధిసంయోగసమాహితాత్మా॥ ౩౫॥ తతోమతింరాక్షస రాజసూనుశ్చకార తస్మిన్ హరివీరముఖ్యే। అవధ్యతాంతస్యకపేస్సమీక్ష్య కథంనిగచ్ఛేదితినిగ్రహార్థం ॥ ౩౬॥ తతఃపై తామహంవీరస్సోస్త్రమస్త్రవిదాంవరః। సందధేసుమహాతేజాస్తంహరిప్రవరంప్రతి॥ ౩౭॥ అవధ్యోయమితిజ్ఞాత్వా త మస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్। నిజగ్రాహమహాబాహుర్మారుతాత్మజమింద్రజిత్॥ ౩౮॥ తేనబద్ధస్తతోస్త్రేణరాక్షసేనస వానరః। అభవన్నిర్విచేష్టశ్చపపాతచమహీతలే॥ ౩౯ ॥ తతోథబుద్ధ్వాసతదాస్త్రబంధంప్రభోఃప్రభావాద్విగతాత్మ వేగః। పితామహానుగ్రహమాత్మనశ్చవిచింతయామాసహరిప్రవీరః॥ ౪౦॥ తతస్స్వాయంభువైర్మంత్రైర్బ్రహ్మాస్త్ర మభిమంత్రితం। హనూమాంశ్చింతయామాసవరదానంపితామహాత్॥ ౪౧॥ నమేస్త్రబంధస్యచశక్తిరస్తి విమోక్షణే లోకగురోఃప్రభావాత్।ఇత్యేవమత్వావిహితోస్త్రబంధోమయాత్మయోనేరనువర్తితవ్యః॥ ౪౨॥ సవీర్యమస్త్రస్యకపి ర్విచార్యపితామహానుగ్రహమాత్మనశ్చ। విమోక్షశక్తింపరిచింతయిత్వాపితామహాజ్ఞామనువర్తతేస్మ॥ ౪౩॥ అస్త్రే ణాపిహిబద్ధస్యభయంమమనజాయతే.పితామహమహేంద్రాభ్యాంరక్షితస్యానిలేనచ ॥ ౪౪ ॥ గ్రహణేచాపిరక్షోభి ర్మహన్మేగుణదర్శనః। రాక్షసేంద్రేణసంవాదస్తస్మాద్గృహ్ణంతుమాంపరే॥ ౪౫॥ సనిశ్చితార్థఃపరవీరహంతా సమీక్ష్య కారీవినివృత్తచేష్టః। పరైఃప్రసహ్యాభిగతైర్నిగృహ్యననాదతైస్తైఃపరిభర్త్స్యమానః॥ ౪౬ ॥ తతస్తంరాక్షసాదృష్ట్వాని ర్విచేష్టమరిందమం। బబంధుశ్శణవల్కైశ్చద్రుమచీరైశ్చసంహతైః॥ ౪౭ ॥ సరోచయామాసపరైశ్చబంధనంప్రసహ్య

నుమతివిహన్యమానేష్వయంతేభ్యోవిముచ్యమానేషుసతి- హంతేర్గత్యర్థాత్కర్మకర్తరిలట్ శానజాదేశః-సమాధిసంయోగసమాహితాత్మా స మ్యగాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సంయోగేశరసంధానేసమాహితాత్మా అప్రమత్తచిత్తః-సమహాత్మా ఇంద్రజిత్- మహతీంచింతాంజగా మ॥రామానుజీయం॥ తతస్త్వితి ॥ అమోఘేషుశరేషుసంపతత్స్వపిలక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతి - విహన్యమానేష్వయమేవతేభ్యోవిముచ్యమా నేషుసతి - హంతేర్గత్యర్థాత్ కర్మకర్తరిలట్ శానజాదేశః- సమాధిసంయోగసమాహితాత్మా సమాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సం యోగేశరసంధానేచసమాహితాత్మా అప్రమత్తచిత్తః మహాత్మా సఇంద్రజిత్- మహతీంచింతాంజగామేతియోజనా-శరేషుమోఘేష్వితిపాఠే సంపతత్సుశరేషుమోఘేషుసత్సు-లక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతి విహన్యమానేచసతి-సఃచింతాంజగామేతిసంబంధః॥ ౩౫॥తతఇతి॥అవధ్యతాంతస్య కపేస్సమీక్ష్యనిగ్రహార్థంకథంనిగచ్ఛేత్ నిశ్చతాంగచ్ఛేదితిమతించకార॥ ౩౬॥ ౩౭॥ అవధ్యోయమితి॥ నిజగ్రాహబబంధ॥ ౩౮॥ ౪౧॥ తతఇతి॥ బ్రహ్మాస్త్రమభిమంత్రితం- విజ్ఞాయేతిశేషః॥ ౪౧॥ నమఇతి॥ లోకగురోఃప్రభావాత్ అస్యబంధస్యమోక్షణేమేశక్తిర్నాస్తీత్యేవంమత్వా-ఏవం ఇంద్రజితాఅనేనప్రకారేణకృతః- ఆత్మయోనేరస్త్రబంధఃమయాఅనువర్తితవ్యఇత్యన్వయః॥ ౪౨॥ సఇతి॥ పితామహానుగ్రహంమో క్షహేతుభూతమనుగ్రహం॥ ౪౩॥అస్త్రేణేతి॥స్వస్యాదిత్యగ్రాసానంతరంపితామహమహేంద్రాభ్యామనిలేనచరక్షితత్వాన్నమేభయమిత్యర్థః॥ ౪౪॥ గ్రహణఇతి॥ గుణదర్శనఃగుణపర్యవసాయీ-సంవాదః॥ ౪౫॥ ౪౬॥ తతస్తమితి ॥ శణవల్కైఃశణత్వగ్భిః- సంహతైఃసజ్జీకృతైః- ద్రుమ చీరైఃవల్కలైః ॥౪౭ ॥సఇతి ॥ రాక్షసేంద్రఃకౌతూహలాత్ మాంద్రష్టుంవ్యవస్యేదితినిశ్చితార్థస్సన్ బంధనాదికంరోచయామాసేతిసం

లక్ష్యభూతేహనుమతివిహన్యమానేష్వయమేవశరేభ్యోవిముచ్యమానేసతిశరైరభిద్యమానేసతీత్యర్థః - హంతేర్గత్యర్థాత్కర్మకర్తరిలట్ శాన జాదేశః- సమాధిసంయోగసమాహితాత్మా - సమాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సంయోగేశరసంధానేసమాహితాత్మాఅప్రమత్తచిత్తః- లక్ష్యసంధానశరసంధానదత్తచిత్తఇత్యర్థః- శరేషుమోఘేష్విత్యపిపాఠః॥౩౫॥ తతఇతి॥ రాక్షసరాజసూనుఃతస్యకపేఃఅవధ్యతాంసమీక్ష్యని గ్రహార్థంబంధనార్థం- కథంనిగచ్ఛేత్ - నిశ్చేష్టాంగచ్ఛేత్ - ఇతితస్మిన్ హరివీరముఖ్యేమతించకారేతిసంబంధః॥ ౩౭॥ అవధ్యఇతి॥నిజగ్రా హబబంధ॥ ౩౯॥ తి॥ సహనుమాన్ స్వస్యతదస్త్రబంధంబ్రహ్మాస్త్రబంధంకృతంబుద్ధ్వాపిప్రభోర్బ్రహ్మణఃప్రభావాద్వరదానాత్ - విగతాల్పవే గః- విగతఃఅప్రాప్తఃఅల్పోపివేగఃపీడాయేనతాదృశఃఅభీతచిత్తఇతియావత్ - ఆత్మనఃపితామహానుగ్రహంముహూర్తమాత్రేణమదస్త్రని రోధముక్తిరిత్యేవంరూపం॥ ౪౦॥ తతఇతి ॥ బ్రహ్మాస్త్రమభిమంత్రితంవిదిత్వేతిశేషః॥౪౧॥అథేంద్రజిదభిప్రాయానువాదపూర్వకంస్వకర్తవ్య మాహ-నమఇతి॥లోకగురోఃప్రభావాదస్యబంధస్యవిమోక్షణేమమశక్తిర్నాస్తి- ఇత్యేవంమత్వాఏవంవిహితఃఇంద్రజితాఅనేనప్రకారేణకృతః- తతఆత్మయోనేరస్త్రబంధః- మయాఅనువర్తితవ్యఇత్యన్వయః॥ ౪౨॥తి॥ విమోక్షణశక్తింముహూర్తానంతరభావినీం- తాంచింతయిత్వాము హూర్తమాత్రంపితామహాజ్ఞామనువర్తతేస్మ॥ ౪౩॥అస్త్రేణేతి॥పితామహమహేంద్రాభ్యాంరక్షితస్యానిలేనచేత్యుక్తిఃఆదిత్యగ్రాసప్రవృత్త్య నంతరమితిజ్ఞేయం॥ ౪౫॥ సఇతి॥ సమీక్ష్యకారీ - విచార్యకరోతీతిసమీక్ష్యకారీ॥ ౪౬॥ తతఇతి ॥ శణవల్కైఃశణత్వగ్భిఃసంహతైఃత్రిగుణితైః॥ ౪౭॥ సఇతి॥ సహనుమాన్ రాక్షసేంద్రఃకౌతూహలాన్మాంద్రష్టుంవ్యవస్యేదితినిశ్చితార్థస్సన్- బంధనాదికంరోచయామాసేతిసంబంధః॥

వీరైరభినిగ్రహంచ। కౌతూహలాన్మాం యదిరాక్షసేంద్రో ద్రష్టుంవ్యవస్యేదితి నిశ్చితార్థః॥ ౪౮ ॥ సబద్ధస్తేన వల్కేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్। అస్త్రబంధస్స చాన్యం హి న బంధమనువర్తతే ॥ ౪౯ ॥అథేంద్రజిత్తు ద్రుమచీరబద్ధం విచార్య వీరః కపిసత్తమం తం। విముక్తమస్త్రేణ జగామ చింతాం నాన్యేన బద్ధో హ్యనువర్తతేఽస్త్రం ॥ అహో మహత్కర్మకృతం నిరర్థకం న రాక్షసైర్మంత్రగతిర్విమృష్టా। పునశ్చ నాస్త్రే విహతేఽస్త్రమన్యత్ప్రవర్తతే సంశయితాస్స్మ సర్వే॥౫౧॥అస్త్రేణ హనుమాన్ముక్తో నాత్మానమవబుధ్యత। కృష్యమాణస్తు రక్షోభిస్తైశ్చ బంధైర్నిపీడితః॥౫౨॥ హన్యమానస్తతః క్రూరై రాక్షసైః కాష్ఠముష్టిభిః। సమీపం రాక్షసేంద్రస్య ప్రాకృష్యత స వానరః ॥ ౫౩ ॥ అథేంద్రజిత్తం ప్రసమీక్ష్య ముక్తమస్త్రేణ బద్ధం ద్రుమచీరసూత్రైః। వ్యదర్శయత్తత్ర మహాబలం తం హరిప్రవీరం సగణాయ రాజ్ఞే॥ ౫౪॥ తం మత్తమివ మాతంగం బద్ధం కపివరోత్తమం। రాక్షసా రాక్షసేంద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్ ॥ ౫౫ ॥ కోఽయం కస్య కుతో వాత్ర కిం కార్యం కో వ్యపాశ్రయః। ఇతి రాక్షసవీరాణాం తత్ర సంజజ్ఞిరే కథాః॥ ౫౬॥ హన్యతాం దహ్యతాం వాపి భక్ష్యతామితి చాపరే। రాక్షసాస్తత్ర సంక్రుద్ధాః పరస్పరమథాబ్రువన్॥ ౫౭॥ అతీత్య మార్గం సహసా మహాత్మా స తత్ర రక్షోధిపపాదమూలే। దదర్శ రాజ్ఞః పరిచారవృద్ధాన్ గృహం మహారత్నవిభూషితంచ॥ ౫౮ ॥ స దదర్శ మహాతేజా రావణః కపిసత్తమం। రక్షోభిర్వికృతాకారైః కృష్యమాణమితస్తతః॥౫౯॥ రాక్షసాధిపతిం చాపి దదర్శ కపిసత్తమః। తేజోబలసమాయుక్తం తపంతమివ భాస్కరం॥౬౦॥ స రోషసంవర్తితతామ్రదృష్టిర్దశాననస్తం కపిమన్వవేక్ష్య। అథోపవిష్టాన్కులశీలవృద్ధాన్ సమాదిశత్తం ప్రతి మంత్రిముఖ్యాన్ ॥ ౬౧ ॥ యథాక్రమం తైస్స కపిర్విపృష్టః కార్యార్థమర్థస్య చ మూలమాదౌ నివేదయామాస హరీశ్వరస్య దూతస్సకాశాదహమాగతోఽస్మి॥౬౨॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః॥

తతస్స కర్మణా తస్య విస్మితో భీమవిక్రమః। హనుమాన్ క్రోధతామ్రాక్షో రక్షోధిపమవైక్షత॥ ౧॥ భ్రాజమానం మహార్హేణ కాంచనేన విరాజతా। ముక్తాజాలావృతేనాథ ముకుటేన మహాద్యుతిం॥ వజ్రసంయోగసంయుక్తైర్మహార్హమ

బంధః॥ ౪౯॥ అథేంద్రజిత్త్వితి॥ అన్యేన శణవల్కలాదినా- బద్ధః అస్త్రం నానువర్తతే- నాస్త్రేణబద్ధ ఇవ వర్తత ఇత్యర్థః- అహో ఇతి-మంత్రగతిః బ్రహ్మాస్త్రమంత్రపద్ధతిః- నవిమృష్టా న పర్యాలోచితేత్యర్థః. బంధాంతరేణ సహానవస్థానరూపం బ్రహ్మాస్త్రస్వభావమనాలోచ్య శణబంధాదికం రాక్షసైః కృతమితి భావః- అస్త్రే విహతే బ్రహ్మాస్త్రే ప్రతిహతే-అన్యదస్త్రం న ప్రవర్తతే - న ప్రభవతీత్యర్థః. తదేవ బ్రహ్మాస్త్రం ప్రయుజ్యతామిత్యాశంక్యాహ- పునశ్చేతి- పునర్న ప్రవర్తతే- ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పునర్న ప్రభవతీత్యర్థః - సర్వ ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం-ఇతిచింతాం జగామేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౫౧॥ అస్త్రేణేతి॥ నావబుధ్యత నావధృతవాన్ ॥ ౫౨॥ ౫౭॥ అతీత్యేతి॥ పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్॥ ౫౮॥ ౬౧॥ యథాక్రమమితి॥ కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం- అర్థస్య కర్తవ్యార్థస్య- మూలం నిమిత్తం- క్షేపయితారమిత్యర్థః- అనయోర్విపృష్ట ఇత్యనేన సంబంధః-శ్లోకాంత ఇతికరణం బోధ్యం- వక్ష్యమాణసంగ్రహోయం॥ ౬౨॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

తతస్స ఇత్యాది॥ కర్మణా తస్య విస్మితః - యుద్ధార్థం రావణేనాగంతవ్యమితి మయా యత్నః కృతః- స తు నీతిజ్ఞ ఆసనస్థ ఏవ ఇంద్రజిన్ముఖేన మాం బబంధ ధ్యానీతవానిత్యానయనకర్మణా జాతవిస్మయ ఇత్యర్థః॥ ౧॥ భ్రాజమానమిత్యాది॥ వజ్రసంయోగసంయుక్తైః వజ్రకీలనేన సంబద్ధైః-అత్ర భ్రాజమానమిత్యనుషజ్యతే-మహార్హేణేతి. భక్తిభిః పఙ్క్తిభిః- ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా-యథా పఙ్క్తయో భవంతి తథా నుప్త ఇత్యర్థః-పూ

౪౮॥ తి॥ అస్త్రబంధమోక్షోపి తద్దైవాజ్జాయతేత్యాహ-స ఇతి॥ వల్కలేన తజ్జన్యరజ్జ్వైవ బద్ధః అస్త్రేణ తు విముక్తః- కుత ఇత్యత్రాహ- అస్త్రబంధో మంత్రబంధోఽన్యం బంధం నానువర్తతే- ఇతరబంధేన సహ న తిష్ఠతి తస్మిన్ సతి మంత్రబంధో న స్యాదిత్యర్థః॥ ౪౯॥ అథేంద్రజిదితి॥ ద్రుమచీరబద్ధం. అత ఏవ అస్త్రేణ విముక్తం విచార్య. అన్యేన శణవల్కలాదినా బద్ధో హనుమాన్ అస్త్రమనువర్తతే - అస్త్రేణ బద్ధ ఇవ వర్తతే- ఇత్యపి విచార్య- చింతాం జగామేతి సంబంధః ॥ అథాత్మానముపాలభతే- అహో ఇతి ॥ మహత్కర్మ బ్రహ్మాస్త్రేణ హనుమద్బంధనకర్మ- రాక్షసైర్నిరర్థకం కృతం-కుతః మంత్రధృతిః న శక్యా- బ్రహ్మాస్త్రమంత్రధారణమశక్యమిత్యర్థః- న చ పునః కరణం శక్యమిత్యాహ- పునశ్చేతి॥ న ప్రవర్తతే-ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పునర్న ప్రభవతీత్యర్థః - అతః సంశయితాః స్మ సర్వ ఇతి చింతాం జగామేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౫౫॥ కోఽయమితి॥ అత్ర రావణపురే కో వ్యపాశ్రయః కో వా ఆశ్రయః॥ ౫౭॥ అతీత్యేతి॥ పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్॥ ౬౧॥ యథాక్రమమితి॥ కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం- అర్థస్య చ మూలం అర్థకారణం- కార్యం ప్రతి ప్రేషయితారమితి యావత్- పృష్టస్సన్ దూతస్సన్నహమాగతోఽస్మీతి నివేదయామాసేతి సంబంధః॥ ౬౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

తత ఇతి॥ కర్మణా తస్య విస్మితః స్వయం సింహాసనాదచలిత ఏవ బ్రహ్మాస్త్రేణ స్వబంధనకర్మణా విస్మిత ఇత్యర్థః॥ ౧॥ వజ్రేతి॥ వజ్రసంయో

ణివిగ్రహైః. హైమైరాభరణైశ్చిత్రైర్మనసేవ ప్రకల్పితైః॥ మహార్హక్షౌమసంవీతం రక్తచందనరూషితం। స్వనులిప్తం విచిత్రాభిర్వివిధాభిశ్చ భక్తిభిః॥ విదృశ్యైర్దర్శనీయైశ్చ రక్తాక్షైర్భీమదర్శనైః। దీప్తతీక్ష్ణమహాదంష్ట్రైః ప్రలంబదశనచ్ఛదైః॥ శిరోభిర్దశభిర్వీరం భ్రాజమానం మహౌజసం। నానావ్యాళసమాకీర్ణైః శిఖరైరివ మందరం ॥ నీలాంజనచయప్రఖ్యం హారేణోరసి రాజతా। పూర్ణచంద్రాభవక్త్రేణ సబలాకమివాంబుదం ॥ బాహుభిర్బద్ధకేయూరైశ్చందనోత్తమరూషితైః। భ్రాజమానాంగదైః పీనైః పంచశీర్షైరివోరగైః ॥ మహతి స్ఫాటికే చిత్రే రత్నసంయోగసంస్కృతే। ఉత్తమాస్తరణాస్తీర్ణే సూపవిష్టం వరాసనే॥ అలంకృతాభిరత్యర్థం ప్రమదాభిస్సమంతతః । వాలవ్యజనహస్తాభిరారాత్సముపసేవితం॥ దుర్ధరేణ ప్రహస్తేన మహాపార్శ్వేన రక్షసా। మంత్రిభిర్మంత్రతత్వజ్ఞైర్నికుంభేన చ మంత్రిణా ॥ సుఖోపవిష్టం రక్షోభిశ్చతుర్భిర్బలదర్పితైః। కృత్స్నః పరివృతో లోకశ్చతుర్భిరివ సాగరైః ॥ మంత్రిభిర్మంత్రతత్వజ్ఞైరన్యైశ్చ శుభబుద్ధిభిః। అన్వాస్యమానం రక్షోభిస్సురైరివ సురేశ్వరం॥ అపశ్యద్రాక్షసపతిం హనుమానతితేజసం । విష్ఠితం మేరుశిఖరే సతోయమివ తోయదం॥ ౧౪ ॥ స తైస్సంపీడ్యమానోపి రక్షోభిర్భీమవిక్రమైః। విస్మయం పరమం గత్వా రక్షోధిపమవైక్షత॥ ౧౫॥ భ్రాజమానం తతో దృష్ట్వా హనూమాన్రాక్షసేశ్వరం । మనసా చింతయామాస తేజసా తస్య మోహితః।

౧౬॥ అహో రూపమహో ధైర్యమహో సత్వమహో ద్యుతిః । అహో రాక్షసరాజస్య సర్వలక్షణయుక్తతా॥ యద్యధర్మో న బలవాన్స్యాదయం రాక్షసేశ్వరః। స్యాదయం సురలోకస్య సశక్రస్యాపి రక్షితా॥ అస్య క్రూరైర్నృశంసైశ్చ కర్మభిర్లోకకుత్సితైః । తేన బిభ్యతి ఖల్వస్మాల్లోకాస్సామరదానవాః॥ అయం హ్యుత్సహతే క్రుద్ధః కర్తుమేకార్ణవం జగత్ । ఇతి చింతాం బహువిధామకరోన్మతిమాన్హరిః॥ దృష్ట్వా రాక్షసరాజస్య ప్రభావమమితౌజసః॥ ౨౦॥

ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ఏకోనపంచాశస్సర్గః· ************************

తముద్వీక్ష్య మహాబాహుః పింగాక్షం పురతస్స్థితం। కోపేన మహతావిష్టో రావణో లోకరావణః॥ శంకాహతాత్మా దధ్యౌ స కపీంద్రం తేజసావృతం । కిమేష భగవాన్నందీ భవేత్సాక్షాదిహాగతః॥ యేన శప్తోస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురా। సోయం వానరమూర్తిస్స్యాత్కింస్విద్బాణోపి వాసురః॥ ౩॥ స రాజా రోషతామ్రాక్షః ప్రహస్తం మంత్రిసత్తమం । కాలయుక్తమువాచేదం వచో విపులమర్థవత్ ॥౪॥ దురాత్మా పృచ్ఛ్యతామేష కుతః కిం వాస్య కారణం। వనభంగే చ కోస్యార్థో రాక్షసీనాం చ తర్జనే॥౫॥ మత్పురీమప్రధృష్యాం వాగమనే కిం ప్రయోజనం। ఆయోధనే వా కిం కార్యం పృచ్ఛ్యతామేష దుర్మతిః॥ ౬॥ రావణస్య వచశ్శ్రుత్వా ప్రహస్తో వాక్యమబ్రవీత్ । సమాశ్వసిహి భద్రం తే న భీః కార్యా త్వయా కపే॥ ౭॥ యది తావత్త్వమింద్రేణ

ణ ‒ చంద్రాభవక్త్రేణ పూర్ణచంద్రతుల్యనాయకరత్నేన - వక్త్రం నాయకరత్నం- అభితో లగ్నముక్తామణిమండలం - కేయూరం భుజోపరి ధార్యమాణమాభరణం- అంగదం బాహుమధ్యస్థాభరణం- మంత్రిభిః ప్రశస్తమంత్రైః-అతస్సచివేభ్యోప్యుపరుక్తిః॥ ౧౪॥ ౧౬॥ అహో ఇత్యాది యదీతి - అయం రావణకృతః అధర్మః బలవాన్న స్యాద్యది - తదాయం రాక్షసేశ్వరః సశక్రస్య సురలోకస్యాపి రక్షితా స్యాత్- అస్యేతి- తేన కర్మణా క్రూరతేన పూర్వోక్తేనాధర్మేణ హేతునా॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ************ తముద్వీక్ష్యేత్యాది॥ బాణః మహాబలిసుతః- అనేన తేనాపి కించిత్ శప్తమితి గమ్యతే-అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౩॥ [illegible] పృచ్ఛ్యతామితి॥ అస్య ప్రవరణం [illegible] కుతః కస్మాద్దేశాదాగతః- కిం వాస్య కారణం- అస్యకః ప్రేరకః- మత్పురీం ప్రతీతి శేషః- ఆయోధనే యుద్ధే - కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం॥ ౬॥ ౭॥ యది తావత్త్వమింద్రేణేత్యాది॥ యదీంద్ర

గస్సాయుక్తైః వజ్రకీలేన సంబద్ధైః- అభరణైః [illegible] ఇత్యుపసంగః॥ మహార్హేతి॥ భక్తిభిః కస్తూర్యాదిరచనావిశేషైః॥ మంత్రిభిరితి మంత్రీ బుద్ధిసహాయః. సచివః కార్యసహాయః॥ ౧౪॥ [illegible] ధిపమవైక్షత నతు రక్షఃకృతపీడామిత్యర్థః॥ ౧౫॥ ౧౬॥ యద్యధర్మ ఇతి॥ అయమధర్మః రావణకృతోధర్మః న స్యాద్యది-అయం రాక్షసేశ్వరః బలవాన్స్యాత్- సశక్రస్య సురలోకస్య రక్షితాపి స్యాదితి సంబంధః॥ అస్యేతి॥ క్రూరైః ఘోరణైః నృశంసైః పరద్రోహాచరణశీలైః- తేన పూర్వోక్తేనాధర్మేణ చ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయామేకోనపంచాశస్సర్గః. ********** తి ॥ అవిష్టః ఆసీదితి శేషః॥ ౧॥ ౨॥ తేజసావృతం-దృష్ట్వేతి శేషః- శంకాహతాత్మేత్యుక్తాం శంకామేవాహ- నందీ వానరముఖః ఏషః ప్రమథగణాధిపః ॥ ౨॥ శప్తః- మన్ముఖసదృశముఖైః తవ నాశో భవిష్యతీతి శప్తః ॥ సోయమితి ॥ బాణో బలిసుతః మహాసుర ఇతి దధ్యావితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౩ ॥ తి ॥ కాలయుక్తం కాలోచితం ॥ ౪ ॥ దురాత్మేతి ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతః కిం వాస్య కారణం అస్య కో వా ప్రేరకః ॥ మత్పురీమితి - ఉద్దిశ్యేతి శేషః॥

ప్రేషితో రావణాలయం । తత్త్వమాఖ్యాహి మా భూత్తే భయం వానర మోక్ష్యసే ॥ యది వైశ్రవణస్య త్వం యమస్య వరుణస్య చ । చారరూపమిదం కృత్వా ప్రవిష్టో నః పురీమిమాం ॥ విష్ణునా ప్రేషితో వాపి దూతో విజయకాంక్షిణా ॥ ౯ ॥ నహి తే వానరం తేజో రూపమాత్రం తు వానరం ॥ తత్త్వతః కథయస్వాద్య తతో వానర మోక్ష్యసే । అనృతం వదతశ్చాపి దుర్లభం తవ జీవితం ॥ అథవా యన్నిమిత్తం తే ప్రవేశో రావణాలయే ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్తో హరిశ్రేష్ఠస్తదా రక్షోగణేశ్వరం ॥ అబ్రవీన్నాస్మి శక్రస్య యమస్య వరుణస్య వా । ధనదేన న మే సఖ్యం విష్ణునా నాస్మి చోదితః ॥ జాతిరేవ మమ త్వేషా వానరోఽహమిహాగతః ॥ దర్శనే రాక్షసేంద్రస్య దుర్లభే తదిదం మయా ॥ వనం రాక్షసరాజస్య దర్శనార్థే వినాశితం ॥ తతస్తే రాక్షసాః ప్రాప్తా బలినో యుద్ధకాంక్షిణః ॥ రక్షణార్థం తు దేహస్య ప్రతియుద్ధా మయా రణే । అస్త్రపాశైర్న శక్యోఽహం బద్ధుం దేవాసురైరపి ॥ పితామహాదేవ వరో మమాప్యేషోఽభ్యుపాగతః । రాజానం ద్రష్టుకామేన మయాస్త్రమనువర్తితం ॥ విముక్తో హ్యహమస్త్రేణ రాక్షసైస్త్వభిపీడితః । కేనచిద్రాజకార్యేణ సంప్రాప్తోఽస్మి తవాంతికం ॥ దూతోఽహమితి విజ్ఞేయో రాఘవస్యామితౌజసః ॥ శ్రూయతాం చాపి వచనం మమ పథ్యమిదం ప్రభో ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- పంచాశస్సర్గః ******

తం సమీక్ష్య మహాసత్త్వం సత్త్వవాన్ హరిసత్తమః । వాక్యమర్థవదవ్యగ్రస్తమువాచ దశాననం ॥ ౧ ॥ అహం సుగ్రీవసందేశాదిహ ప్రాప్తస్తవాలయం । రాక్షసేంద్ర హరీశస్త్వాం భ్రాతా కుశలమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ భ్రాతుః శృణు సమాదేశం సుగ్రీవస్య మహాత్మనః । ధర్మార్థోపహితం వాక్యమిహ చాముత్ర చ క్షమం ॥ ౩ ॥ రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమాన్ । పితేవ బంధుర్లోకస్య సురేశ్వరసమద్యుతిః ॥ ౪ ॥ జ్యేష్ఠస్తస్య మహాబాహుః పుత్రః ప్రియకరః ప్రభుః । పితుర్నిదేశాన్నిష్క్రాంతః ప్రవిష్టో దండకావనం ॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చాపి భార్యయా । రామో నామ మహాతేజా ధర్మ్యం పంథానమాశ్రితః ॥ ౬ ॥ తస్య భార్యా వనే నష్టా సీతా పతిమనువ్రతా । వైదేహస్య సుతా రాజ్ఞో జనకస్య మహాత్మనః ॥ ౭ ॥ స మార్గమాణస్తాం దేవీం రాజపుత్రస్సహానుజః । ఋశ్యమూకమనుప్రాప్తస్సుగ్రీవేణ స

వణస్యేత్యాదేః దూతో విజయకాంక్షిణేత్యంతస్య తత్త్వమాఖ్యాహీతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౯ ॥ నహీత్యాది ॥ అథవేతి- యన్నిమిత్తం కృత్వా తే ప్రవేశః తన్నిమిత్తం కథయస్వేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్త ఇత్యాది ॥ రక్షోగణేశ్వరమిత్యనేన ప్రష్టారం ప్రహస్తం పృష్ఠతః కృతవానితి గమ్యతే. ఏషా వానరతా- రాక్షసేంద్రస్య- తవేతి శేషః - ప్రతియుద్ధాః ప్రతిప్రహృతాః- మమాపీతి- తవేవేత్యర్థః - తర్హి కథం బద్ధోఽసీత్యాశంక్యాహ- రాజానమితి- పీడితః బద్ధస్సన్ అస్త్రేణ విముక్తః- హిశబ్దోఽవధారణే- బ్రహ్మాస్త్రస్య సాధనాంతరాసహత్వాదితి భావః- అస్త్రం సర్వమేతత్ మద్దర్శనార్థం- మద్దర్శనం వా కిమర్థం తత్రాహ- కేనచిదితి ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచాశస్సర్గః. *********** తం సమీక్ష్యేత్యాది ॥ సమీక్షణోక్తిః క్రియాభేదాత్ తచ్ఛబ్దద్వయం ॥ ౧ ॥ అహమితి ॥ అహం రామదూత ఏవ - సందేశస్తు సుగ్రీవస్యేతి భావః. సుగ్రీవసందేశాత్ సుగ్రీవసందేశాద్ధేతోః - సందేశప్రాపణార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః । ఇహ లంకాయాం భ్రాతా భ్రాతృవద్ధితకరః - అబ్రవీత్ అప్రాక్షీత్ - యద్యపి సుగ్రీవేణ న సందిష్టం - తథాపి దూతోక్తం సర్వం స్వామ్యుక్తమేవేత్యాశయేనోక్తం ॥ ౨ ॥ భ్రాతురితి ॥ సమాదేశం సందేశరూపమితి వాక్యవిశేషణం- ఇహ అస్మిన్ లోకే- అముత్ర పరలోకే - క్షమం అభ్యుదయసాధనం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ ప్రత్యయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సమార్గమాణ ఇతి ॥ సుగ్రీవేణ- మయేతి శేషః - యద్వా లోకేన కర్తారః స్వాత్మానమన్యమివ నిర్దిశంత్యౌద్ధత్యాతిశయాత్- యద్వా- అత్ర ప్రభువాదాత్ పూర్వం సుగ్రీవేణైవం వక్తవ్యమితి పఠితం తథైవ హనుమానపఠతీతి సమాదేశప్రాధాన్యాదన్యవాక్యమపి తథోచ్యత ఇతి కేచిత్ ప్రాహుః - యద్వా సుగ్రీవసందేశస్య రామప్రయోజనపరత్వాత్ సందేశోపయోగితయా రామసుగ్రీవయోస్సఖ్యాదికం దర్శ

---

౯ ॥ అథవేతి ॥ యన్నిమిత్తం కృత్వా తే ప్రవేశః తన్నిమిత్తం కథయస్వేతి పూర్వేణ సంబంధః - అథవా యన్నిమిత్తస్త ఇతి పాఠే బహువ్రీహిః ॥ దర్శన ఇతి ॥ రాక్షసేంద్రస్య తవేతి శేషః - దర్శనే దుర్లభే సతి రాక్షసేంద్రస్య తవ దర్శనార్థం - తదిదం వనం నాశితమితి సంబంధః ॥ రక్షణార్థమితి ॥ ప్రతియుద్ధాః ప్రహృతాః ॥ న స తవాస్త్రబంధభావే కిమితి బ్రహ్మాస్త్రేణ బద్ధో రాక్షసైః పీడ్యస ఇత్యత ఆహ ॥ రాజానమితి ॥ అస్త్రవిముక్తోపి కార్యవశాద్బుద్ధిపూర్వకమేవాహమేభిః పీడ్యే ఏతన్మమాకించిత్కరమితి భావః ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచాశస్సర్గః, ***************

తి ॥ అథ సుగ్రీవసందేశకథనవ్యాజేన సామదండాన్యతరవిషయత్వనిశ్చయాయ న్యాయానుసారీ న వేతి జిజ్ఞాసతి ॥ తమిత్యాది ॥ ౧ ॥ అహమితి ॥ వాలిరావణయోః సఖిత్వసంబంధత్వాత్ భ్రాతృత్వం - కుశలమబ్రవీత్ అప్రాక్షీదిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ భ్రాతురితి ॥ సమాదేశం సందేశరూపం వాక్యమితి సామానాధికరణ్యం ॥ ౩ ॥ నను కింతత్సుగ్రీవసందిష్టమిత్యాకాంక్షాయాం యన్మయోచ్యతే తత్తదేవ తదీయాశయేన హనుమాన్ స్వయమేవ సర్వం

మాగతః॥౮॥తస్య తేన ప్రతిజ్ఞాతం సీతాయాః పరిమార్గణం। సుగ్రీవస్యాపి రామేణ హరిరాజ్యం నివేదితం ॥ ౯ ॥ తత
స్తేన మృధే హత్వా రాజపుత్రేణ వాలినం। సుగ్రీవః స్థాపితో రాజ్యే హర్యృక్షాణాం గణేశ్వరః ॥ ౧౦ ॥ త్వయా విజ్ఞాత
పూర్వశ్చ వాలీ వానరపుంగవః। రామేణ నిహతస్సంఖ్యే శరేణైకేన వానరః ॥ ౧౧ ॥ స సీతామార్గణే వ్యగ్రస్సుగ్రీవస్స
త్యసంగరః। హరీన్సంప్రేషయామాస దిశస్సర్వా హరీశ్వరః ॥ ౧౨॥ తాం హరీణాం సహస్రాణి శతాని నియుతాని చ। ది
క్షు సర్వాసు మార్గంతే హ్యధశ్చోపరి చాంబరే॥ ౧౩॥ వైనతేయసమాః కేచిత్కేచిత్తత్రానిలోపమాః। అసంగగత
యశ్శీఘ్రా హరివీరా మహాబలాః॥ ౧౪॥ అహం తు హనుమాన్నామ మారుతస్యౌరసస్సుతః। సీతాయాస్తు కృతే తూర్ణం
శతయోజనమాయతం ॥ సముద్రం లంఘయిత్వైవ తాం దిదృక్షురిహాగతః । భ్రమతా చ మయా దృష్టా గృహే తే జనకా
త్మజా ॥౧౫ ॥ తద్భవాన్ దృష్టధర్మార్థస్తపః కృతపరిగ్రహః । పరదారాన్మహాప్రాజ్ఞ నోపరోద్ధుం త్వమర్హసి ॥
౧౬॥ నహి ధర్మవిరుద్ధేషు బహ్వపాయేషు కర్మసు। మూలఘాతిషు సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః॥౧౭॥ కశ్చ లక్ష్మణము
క్తానాం రామకోపానువర్తినాం। శరాణామగ్రతః స్థాతుం శక్తో దేవాసురేష్వపి ॥ ౧౮ ॥ న చాపి త్రిషు లోకేషు రాజన్వి
ద్యేత కశ్చన। రాఘవస్య వ్యలీకం యః కృత్వా సుఖమవాప్నుయాత్ ॥౨౦ ॥ తత్త్రికాలహితం వాక్యం ధర్మ్యమర్థాను
బంధి చ। మన్యస్వ నరదేవాయ జానకీ ప్రతిదీయతాం॥౨౧॥ దృష్టా హీయం మయా దేవీ లబ్ధం యదిహ దుర్లభం ॥ ఉత్తరం

యతి- రాజా దశరథ ఇత్యాదినా॥ ౮॥ ౧౧॥ స ఇతి॥ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః॥ ని॥ కర్బురే చ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్యమరః॥౧౨॥ తా మితి॥ అధశ్చోపరి చాంబరే- పాతాళే భూమావాకాశే చేత్యర్థః॥ ౧౩॥ వైనతేయేతి॥ అసంగగతయ ఇతి శీఘ్రత్వే హేతుః॥ ౧౪॥ అహంత్వితి॥ ఔరసస్సుతః క్షేత్రజత్వవ్యావృత్తయే ఔరసపదం- సీతాయాస్తు కృతే సీతాలాభాయ- తాం దిదృక్షురితి యోజ్యం॥ రా॥ రావణహృదయపరిజ్ఞానా ర్థం తత్కాలోచితప్రతిభయా సుగ్రీవసందేశం కల్పయిత్వా వదతి- భ్రాతురితి॥ సమాదేశం సందేశం- సుగ్రీవసందేశస్య రామప్రయోజనపరత్వా త్సందేశోపయోగితయా రామసుగ్రీవయోస్సఖ్యాదికం రాజా దశరథ ఇత్యారభ్య భ్రమతా చ మయా దృష్టా గృహే తే జనకాత్మజేత్యంతేన ప్రతి పాదయన్- తద్భవానిత్యాదినా కృత్వా సుఖమవాప్నుయాదిత్యంతేన సుగ్రీవసందేశం వదతి - ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం - ధర్మపథ్యర్థన్యా యాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః- సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః॥ ని॥ కర్బురే చ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్యమరః॥ ౧౫॥ ఏవం సుగ్రీవసంబం ధం ప్రతిపాద్య సుగ్రీవసందేశం వదతి- తద్భవానిత్యాదినా॥ దృష్టధర్మార్థః శాస్త్రేణ విదితధర్మార్థస్వరూప ఇత్యర్థః- తపఃకృతపరిగ్రహః తపసి వి ష యే కృతస్వీకారః- యద్వా తపసా స్వయం కృతపరిగ్రహః- స్వారసికతపస్క ఇతి యావత్- హేతుగర్భే విశేషణే॥ ౧౬॥ నహీతి॥ ధర్మవిరుద్ధే షు ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధేషు. ధర్మవిరుద్ధత్వేపి యత్సౌఖ్యావహం తత్కార్యమిత్యత్రాహ- బహ్వపాయేష్వితి- బహుహానికరేష్విత్యర్థః. అపాయాః కథంచిత్పరిహ్రియంత ఇత్యాశంక్యాహ - మూలఘాతిష్వితి- స్వవినాశకరేష్విత్యర్థః- కర్మసు పరదారాపహారేషు న సజ్జంతే నోద్యుక్తా భవంతి॥ ౧౭ ॥ కశ్చేతి॥ రామకోపానువర్తినాం- రామకోపానుసారేణ నిర్గతానామిత్యర్థః॥ ౧౮॥ నచాపీతి॥ వ్యలీకం అప్రియం॥ ని॥ వ్యలీకం త్వప్రి యే నృత ఇత్యమరః॥ ౨౦॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్- అధర్మానవహత్వాత్ రామాపరాధస్య పరిహర్తవ్యత్వాచ్చ- త్రికాలహితం భూతభవిష్యద్వర్తమా నకాలహితం , దారుణాధర్మస్య స్వపూర్వపురుషవినాశకత్వేన తత్పరిహారస్య భూతకాలహితత్వం మన్యస్వ- మత్వా ప్రతిదీయతామితి యోజ్యా॥ ౨౧॥ జానకీహరణే కిం మానం తత్రాహ- దృష్టాహీతి॥ యత్సీతాదర్శనం - దుర్లభం ఇతరైర్వానరైరలభ్యం- తల్లబ్ధం - తర్హి సా నీయతామిత్యత్రా హ- ఉత్తరమితి- సీతాదర్శనోత్తరం - యచ్ఛేషం కర్మ సీతానయనం- తత్ర రాఘవో నిమిత్తం - అజ్ఞప్తస్యైవ మయా కర్తవ్యత్వాదితి భావః॥౨౨॥

సందిశతి. రాజా దశరథ ఇత్యాదినా జానకీ ప్రతిదీయతామిత్యంతేన॥ ౧౦॥ త్వయేతి॥ త్వయా విజ్ఞాతపూర్వశ్చ వాలీతి వర్ణ్యోక్తిః - స తేన నిహత ఇతి రామోత్కర్షశ్చ ప్రతిపాదిత ఇతి జ్ఞేయం॥ ౧౪॥ తి॥ త్వాం దిదృక్షురిహాగత ఇతి పాఠః- త్వాం సుగ్రీవభ్రాతరం రావణం- తస్మిన్ దృష్టే సర్వలోక వృత్తాంతజ్ఞః స సీతాగతిం వక్ష్యతీతి సుగ్రీవేణోక్తత్వాత్త్వాం దిదృక్షురిహాగతః దైవాత్త్వం గూపరిగంగాపాతవత్ తవ గృహే భ్రమతా మయా జా నకీ దృష్టా॥ ౧౫ ॥ తద్భవానితి॥ దృష్టధర్మార్థః ధర్మార్థశాస్త్రపారదృశ్వా- తపఃకృతపరిగ్రహః కృతతపఃపరిగ్రహః- మహాతపస్సంపన్న ఇత్య ర్థః- యస్మాదేతాదృశస్త్వం- తస్మాత్పరదారానుపరోద్ధుం నార్హసీతి యోజనా॥ ౧౬॥ అనేన మమ కా హానిరిత్యత ఆహ- నహీతి॥ ధర్మవిరుద్ధే షు అధర్మేష్విత్యర్థః- అధర్మఫలమాహ - బహ్వపాయేషు బహ్వనర్థేషు - నను సర్వాపాయప్రతికారసమర్థస్య కిమియం వాచోయుక్తిః తత్రాహ మూలఘాతిషు- మూలతో వినష్టః కిం ప్రతికరిష్యతీతి భావః॥౧౭॥ నను సర్వమూలఫలచ్ఛేదినో మే కో మూలచ్ఛేదీత్యత ఆహ - కశ్చేత్యాది॥ ౧౯॥ నేతి॥ వ్యలీకం అపరాధం॥ ౨౦॥ తదితి॥ త్రికాలహితం తద్వాక్యం సుగ్రీవోక్తం- త్రికాలహితం సీతాసుపరోధేన పూర్వాపరాధనాశాత్ వర్తమానైశ్వ ర్యావిరోధాత్ భావిశుభహేతుత్వాచ్చ త్రికాలహితం- ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం అర్థానుబంధి చ మన్యస్వ జానీహి- అతో నరదేవాయ జానకీ ప్ర తిదీయతామితి సంబంధః॥ ౨౧॥ న చ సీతాత్ర నాస్తీత్యపహ్నోతుం శక్యమిత్యాహ- దృష్టా హీతి॥ యత్సీతాదర్శనరూపం వస్తు దుర్లభం- సీతాన్వేషణ ప్రేషితైః సర్వైరపి వానరైః ప్రాప్తుమశక్యం- తదిహ మయా లబ్ధం యావదాజ్ఞప్తం తావత్కృతం ఉత్తరకర్తవ్యం తు రామాయత్తమిత్యాహ- ఉత్తర

కర్మణా యచ్ఛ్వపంసిమిత్తంతత్రరాఘవః ॥ ౨౨॥ లక్ష్మితేయం మయా సీతా తథాశోకపరాయణా । గృహ్యయాం నాభిజా
నాసి పంచాస్యామివ పన్నగీం॥ ౨౩॥ నేయం జరయితుం శక్యా సాసురైరమరైరపి । విషసంసృష్టమత్యర్థం భుక్తమన్న
మివౌజసా ॥ ౨౪ ॥ తపస్సంతాపలబ్ధస్తే యోఽయం ధర్మపరిగ్రహః। న స నాశయితుం న్యాయ్య ఆత్మప్రాణపరిగ్రహః॥
౨౫॥ అవధ్యతాం తపోభిర్యాం భవాన్ సమనుపశ్యతి । ఆత్మనస్సాసురైర్దేవైర్హేతుస్తత్రాప్యయం మహాన్॥ ౨౬॥
సుగ్రీవో న హి దేవోఽయం నాసురో న చ రాక్షసః। న దానవో న గంధర్వో న యక్షో న చ పన్నగః॥ తస్మాత్ప్రాణపరిత్రాణం క
థం రాజన్ కరిష్యసి॥ ౨౭॥ న తు ధర్మోపసంహారమధర్మఫలసంహితం ॥ తదేవ ఫలమన్వేతి ధర్మశ్చాధర్మనాశనః।

దృష్టయాపి మద్వశం వదయా సీతయా రామః కిం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ- లక్ష్మితేయమితి॥ తథేతి వాచామగోచరత్వోక్తిః- నేయం తవ వశ్యా- ప్ర
త్యుత పన్నగీవ తవ ప్రాణహారిణీతి భావః॥ ౨౩॥ నేయమితి॥ ఓజసా అమరపక్షే ప్రతాపేన - అన్నపక్షే జాఠరాగ్నినా॥ ౨౪॥ తపఃకృచ్ఛ్రలబ్ధమి
ష్టం మహజ్జీవనం వృథా మా నాశయేత్యాహ- తప ఇతి॥ తపస్సంతాపః తపశ్చర్యా - ఓదనపాకం పచతీతివన్నిర్దేశః - తేన లబ్ధః - పరిగృహ్యత
ఇతి పరిగ్రహః ఫలం ధర్మపరిగ్రహః ధర్మఫలం - తాదృశో యోయమాత్మప్రాణపరిగ్రహః ఆత్మనః ప్రాణానాం చ పరిగ్రహః స్వీకారః- జీవనమితి
యావత్- స నాశయితుం- న న్యాయ్యో న యుక్తం- అవ్యయమేతత్- తపఃక్లేశలబ్ధం తద్వ్యతిరిక్తధర్మఫలభూతం చ యజ్జీవనమాయుః తన్న వినా
శయేత్యర్థః- చకారాభావాదిత్థమేవ యోజనా ॥ ౨౫॥ సర్వావధ్యస్యాహమేకోయమాయుర్వినాశక ఇత్యాశంక్య పరిహరతి- అవధ్యతామితి॥ తపో
భిరార్జితాం సాసురైర్దేవైర్యాం ఆత్మనోఽవధ్యతాం భవాన్ సమనుపశ్యతి- తత్రాపి అవధ్యతాయాం సత్యామపి- అయం వక్ష్యమాణః- హేతుః
భవద్వధహేతురస్తి -మహాన్ అపరిహార్యః ॥ ౨౬ ॥ తమేవ హేతుమాహ - సుగ్రీవ ఇతి ॥ న చ రాక్షస ఇతి పాఠస్సమ్యక్ - న చ మానుష ఇతి
పాఠే ప్రతిషేధప్రసక్తిరపి నాస్తీత్యుచ్యతే - తృణభూతా హి మే సర్వే ప్రాణినో మానుషాదయ ఇత్యుత్తరశ్రీరామాయణే మనుష్యాదిభిరవధ్యత్వ
స్యాప్రార్థితత్వాత్ -న చ తిర్యంచ ఇతి న ప్రసజ్య చ ప్రతిషిధ్యత ఇతి భావః- తస్మాత్సుగ్రీవాత్ ॥ ౨౭॥ నను కిమనేనోపదేశేన, కృతాని మయా పా
పాని- తైశ్చావశ్యం ఫలప్రదైర్భవితవ్యమిత్యాశంక్యాహ-నత్వితి॥ తుశబ్ద ఉక్తశంకావ్యావర్తకః-ధర్మః ఉపసంహ్రియతే అనేనేతి ధర్మోపసంహా
రం ధర్మఫలం- ఫలేన ధర్మస్యోపసంహ్రియమాణత్వాత్ - క్లీబత్వమార్షం-తత్ అధర్మఫలసంహితం న భవతి- కుత ఇత్యత్రాహ- తదేవ ఫల
మన్వేతీతి- ధర్మఫలమేవానువర్తతే- నన్వధర్మేచ విద్యమానే కథం తత్ఫలాననువృత్తిస్తత్రాహ- ధర్మశ్చాధర్మనాశన ఇతి- చ ఉక్తశంకా
నివృత్త్యర్థః- విరోధినిధర్మే జాగ్రతి కథమధర్మవార్తాపీత్యర్థః *ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి శ్రుతేః। యద్వా వ్యత్యయో వా కిం న స్యాత్తత్రాహ- ధ
ర్మశ్చేతి- చ అవధారణే- ధర్మ ఏవాధర్మనాశనః- తథా శ్రుతేః- న త్వధర్మః- ప్రమాణాభావాదితి భావః . న సంయది ధర్మ అధర్మనాశనః త
ర్హి ప్రాథమిక ఏవ ధర్మః- అధునికాన్ ధర్మాన్నివర్తయేదిత్యాశంక్యాహ-ప్రాప్తమితి- తావచ్ఛబ్దః కార్త్స్న్యవాచీ- కృత్స్నం ధర్మఫలం-
ఫలమస్యేతి- తథా చ క్షిప్రం ధర్మమాచర అన్యథా సద్యస్తే వినాశో భవిష్యతీతి భావః- - అత్ర కర్తవ్యత్వేన విధీయమానో ధర్మః సీతాప్రదానపూ

మితి॥ ౨౨॥ లక్ష్మితేతి॥ పంచాస్యాం పన్నగీమివ యాం గృహ్యగృహీత్వా నాభిజానాసి. తథా శోకపరాయణా వాచామగోచరశోకతత్పరా- ఇయం
సీతా మయా లక్ష్మితేతి సంబంధః - పరమపతివ్రతా సీతా శోకపరాయణా సతీ లంకాయాం నిరుద్ధేతి కృత్వా లంకా వినజ్క్ష్యతీతి భావః॥ ౨౩॥ తి॥ ఓజ
సా ఆహారశక్తిబలేన॥ ౨౪॥ తప ఇతి॥ తపస్సంతాపలబ్ధః తపశ్చర్యాలబ్ధో యోయం ధర్మపరిగ్రహః ఆత్మప్రాణపరిగ్రహః - ఆత్మప్రాణానాం పరి
గ్రహః తవాయుర్వర్ధక ఇతి యావత్ - నాశయితుం న న్యాయ్య ఇతి యోజనా॥ ౨౫॥ పితామహవరావధ్యస్య మే కేయం విభీషికేత్యాశంక్యాహ-
అవధ్యతామితి ॥ తపోభిర్హేతుభిః - సాసురైర్దేవైరాత్మనో యామవధ్యతాం భవాన్ సమనుపశ్యతి- తత్రాపి యథా అవధ్యత్వే- తథైవ వధ్య
త్వేపి అయం హేతురితి యోజనా. కోసౌ హేతుస్తత్రాహ - సుగ్రీవ ఇత్యాది॥ యద్యపి మానుషాదవధ్యత్వం న ప్రార్థితం- తథాప్యంగీకృత్యోత్తర
మాహ- న చ మానుష ఇతి॥ నాసురో న చ రాక్షస ఇతి పాఠస్సమ్యక్ । ఫలితమాహ -తస్మాదితి॥ ౨౭॥ ననుమహతా పూర్వసంచితేనైవ ధర్మేణ మమ
త్రాణం భవిష్యతీత్యాశంక్య రోగరాజ్యాదివత్ ధర్మాధర్మఫలయోః సంభూయాసంభవసిద్ధేరాత్మత్రాణసిద్ధిః , ఉతాధర్మబాధేన ధర్మ
ఫలానుభవశ్చేతి ద్వేధా వికల్ప్య ద్వయస్యాసంభవమాహ ॥ నత్వితి॥ ధర్మోపసంహారం ధర్మస్య ఫలవినాశ్యత్వాత్ ధర్మః ఉపసంహ్రియతే అనేనేతి ధ
ర్మోపసంహారం ధర్మఫలం సుఖం-తత్ అధర్మఫలసంహితం న భవతి- అధర్మేణ సహ భోగ్యం న భవతీత్యర్థః - తీవ్రతపః పరదారాపహ
రణ భవదీయ ధర్మాధర్మఫలయోర్వధ్యత్వావధ్యత్వయోః జీవన తదభావయోః సహావస్థానవిరోధాత్ - రోగరాజ్యాదివత్ సంభూయాసంభ
వో న సంభవతీతి భావః - ద్వితీయం దూషయతి॥ తదేవేతి॥ తత్ ధర్మఫలమేవాన్వేతి ధర్మఫలం ధర్మఫలేన సహ తిష్ఠతీతి యావత్ - ధర్మోఽనాధ
ర్మనాశనః అధర్మబాధేన ధర్మఫలానుభవో న ఘటత ఇతి భావః-యద్వా- న సయేభ్యో అవధ్యత్వం న ప్రార్థితం- తేభ్యోపి పూర్వోపార్జితో
మహాన్ సుకృతసంచయ ఏవ రక్షిష్యతీత్యాశంక్య- ఏవం చేత్తుల్యన్యాయతయా త్వత్కృతః అధర్మనిచయోపి త్వాం నాశయిష్యతీత్యాహ ।నత్వితి॥
ధర్మోపసంహారం ధర్మస్య ఫలవినాశ్యత్వాత్ ధర్మః ఉపసంహ్రియతే అనేనేతి ధర్మోపసంహారం ధర్మఫలం సుఖం- తత్ అధర్మఫలసంహితం వి
రుద్ధకారణకత్వాద్దుఃఖసంహితం న భవతీత్యర్థః- కింతు తదేవ ఫలమన్వేతి. సుఖమేవ ఫలత్వేనానువర్తతే-తుః చార్థే- తేన అధర్మఫలమపి ధ
ర్మఫలసహితం న భవతి- అధర్మఫలమేవ ఫలత్వేనానువర్తత ఇతి లభ్యతే - సత్వధర్మం ధర్మో నాశయిష్యతీత్యాశంక్యాహ॥ ధర్మశ్చేతి॥ అత్ర

ప్రాప్తం ధర్మఫలం తావద్భవతా నాత్ర సంశయః ॥ ఫలమస్యాప్యధర్మస్య క్షిప్రమేవ ప్రపత్స్యసే ॥౨౯॥ జనస్థానవధం బు
ద్ధ్వా బుద్ధ్వా వాలివధం తథా ॥ రామసుగ్రీవసఖ్యం చ బుధ్యస్వ హితమాత్మనః ॥౩౦॥ కామం ఖల్వహమప్యేకస్సవాజిరథ
కుంజరామ్ ॥ లంకాం నాశయితుం శక్తస్తస్యైష తు న నిశ్చయః ॥౩౧॥ రామేణ హి ప్రతిజ్ఞాతం హర్యృక్షగణసన్నిధౌ ॥ ఉ
త్సాదనమమిత్రాణాం సీతా యైస్తు ప్రధర్షితా ॥౩౨॥ అపకుర్వన్హి రామస్య సాక్షాదపి పురందరః ॥ న సుఖం ప్రా
ప్నుయాదన్యః కిం పునస్త్వద్విధో జనః ॥౩౩॥ యాం సీతేత్యభిజానాసి యేయం తిష్ఠతి తే వశే ॥ కాళరాత్రీతి తాం విద్ధి స
ర్వలంకావినాశినీమ్ ॥౩౪॥ తదలం కాలపాశేన సీతావిగ్రహరూపిణా ॥ స్వయం స్కంధావసక్తేన క్షమమాత్మని చింత్య
తామ్ ॥౩౫॥ సీతాయాస్తేజసా దగ్ధాం రామకోపప్రపీడితామ్ ॥ దహ్యమానామిమాం పశ్య పురీం సాట్టప్రతోళికామ్ ॥
౩౬॥ స్వాని మిత్రాణి మంత్రీంశ్చ జ్ఞాతీన్భ్రాతౄన్సుతాన్హితాన్ ॥ భోగాన్దారాంశ్చ లంకాం చ మా వినాశము
పానయ ॥౩౭॥ సత్యం రాక్షసరాజేంద్ర శృణుష్వ వచనం మమ ॥ రామదాసస్య దూతస్య వానరస్య విశేషతః ॥౩౮॥
సర్వాన్లోకాన్సుసంహృత్య సభూతాన్సచరాచరాన్ ॥ పునరేవ తథా స్రష్టుం శక్తో రామో మహాయశాః ॥౩౯॥
దేవాసురనరేంద్రేషు యక్షరక్షోగణేషు చ ॥ విద్యాధరేషు సర్వేషు గంధర్వేషూరగేషు చ । సిద్ధేషు కిన్నరేంద్రేషు పత
త్రిషు చ సర్వతః ॥ సర్వభూతేషు సర్వత్ర సర్వకాలేషు నాస్తి సః । యో రామం ప్రతియుధ్యేత విష్ణుతుల్యపరాక్రమమ్ ॥
౪౨॥ సర్వలోకేశ్వరస్యైవం కృత్వా విప్రియముత్తమమ్ । రామస్య రాజసింహస్య దుర్లభం తవ జీవితమ్ ॥౪౩॥ దేవాశ్చ
దైత్యాశ్చ నిశాచరేంద్ర గంధర్వవిద్యాధరనాగయక్షాః । రామస్య లోకత్రయనాయకస్య స్థాతుం న శక్తాస్సమరేషు స
ర్వే ॥౪౪॥ బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాంతకో వా । ఇంద్రో మహేంద్రస్సురనాయ

శ్చ కరామః పయశరణాగతిరేవ - శూరస్య శౌర్యప్రవృత్త్యాధర్మఫలం సర్వం క్షీణమితి హనుమతావగతమితి మంతవ్యం ॥౨౯॥ మాభూద్ధర్మా
పేక్షా కార్యోపస్థితిరవేక్ష్యతామిత్యాహ - జనస్థానేతి ॥ రామసుగ్రీవసఖ్యం చేతి పరోక్షనిర్దేశస్స్వగతిః పూర్వవదుక్తా ॥౩౦॥ కామమితి ॥ కామం
అత్యంతం - అహం సుగ్రీవః - తన్నాశనం - ఏతస్య రామస్య - నిశ్చయః నిశ్చయవిషయః ॥౩౧॥ కథమిత్యత్రాహ - రామేణేతి ॥ హర్యృక్షగణసన్ని
ధౌ - వృద్ధసభాయాం ప్రతిజ్ఞాతమనతిక్రమణీయమితి భావః ॥౩౨॥ ౩౩॥ యామితి ॥ కాళరాత్రీతి కాచిచ్ఛక్తిరితి వదంతి ॥ ని॥ సమీచ కాళరాత్రి
శ్చ భైరవీగణనాయికేత్యమరశేషః ॥౩౪॥ తదలమితి ॥ కాలపాశేన మృత్యుపాశేన - అతస్సీతాం రామాయ దేహీతి హృదయం ॥౩౫॥ సీతాయా
ఇతి ॥ అట్టః అట్టాలః - ప్రతోళికా వీథికా ॥౩౬॥ స్వానీతి ॥ మంత్రీన్ మంత్రిణః ఇకారాంతత్వమార్షం ॥౩౭॥ సత్యమితి ॥ రామదాసస్యేత్య
నేన రామసామర్థ్యపరిజ్ఞానముక్తం - దూతస్యేత్యనేన హితోపదేశాధికారః - వానరస్యేతి యాథార్థ్యం ॥౩౮॥ సర్వానితి ॥ లోకాన్ భూరా
దీన్ - సభూతాన్ పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశరూపపంచమహాభూతయుక్తాన్ - సచరాచరాన్ చతుర్ముఖాద్యారాస్సృష్టజంగమాజంగమయు
క్తాన్ - సంహృత్య ప్రళయావసానే రుద్రద్వారా స్వయం చ సంహృత్య పునః కల్పాదౌ తథైవ ॥ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్ర
ష్టుం సమర్థః - తత్ర ప్రమాణం మహాయశా ఇతి ॥ న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇతి హి శ్రుతిః - శ్రుతిస్మృతిషు తథా ప్రసిద్ధయశా ఇత్యర్థః ॥౩౯॥
రా ॥ సర్వభూతేషు సర్వత్ర సర్వకాలేషు నాస్తి స ఇతి పాఠస్సాధుః ॥ ౪౨॥ ౪౪॥ మా భూదవశక్తా స్స్వమాన్య దేవాదయశ్చ రాశ్శక్తాస్స్యురిత్యా
శంక్యాహ - బ్రహ్మేతి ॥ అత్ర విశేషణానాం తేషాం సామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం - ఏతత్ప్రకరణత్వపరిహారాయ వృత్త్యా రీత్యా మేణాయో
జనీయం - ఇంద్రః పరమైశ్వర్యవాన్ - ఇది పరమైశ్వర్య ఇత్యస్మాద్ధాతోః ఋజ్రేంద్రాగ్రేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుత్వం - త్రైలోక్యాధిపతిరపి త్రా
తుం న శక్త ఇత్యర్థః - తస్య త్రైలోక్యాధిపతిత్వేఽపి సర్వసామర్థ్యాభావాదశక్తత్వే త్రాహ - మహేంద్ర ఇతి - వృత్రహననప్రసిద్ధసామర్థ్యా

సన్ఙ్ఞన్సవర్తతే ధర్మః అధర్మనాశనో న భవతి - స్రావకాన్ కోధమకాః ఇదానీం కృతాధర్మనాశనో న భవతీత్యర్థః - చకారాదేవమధర్మోఽపి ధ
ర్మనాశనో న భవతీతి లభ్యతే - ధర్మాధర్మయోర్వైరకనాశ్యాభావః - నను పుణ్యఫలానుభవస్యసమాప్త్యనంతరం అధర్మఫ
లానుభవో భవిష్యతీత్యత్రాహ ప్రాప్తమితి ॥ ధర్మఫలం తావత్ సాకల్యేన ప్రాప్తం భుక్తం - అస్యాధర్మస్య సీతాహరణరూపస్య ॥౨౯॥ మా
నుషో రామః కిం మాం కరిష్యతీతి మా శంకిష్ఠా ఇత్యాశయేనాహ ॥ జనస్థానేతి ॥ ౩౦॥ కామమితి ॥ ఏష తు మత్కర్తృకలంకానాశస్తు తస్య రామస్య న
నిశ్చయః న సమ్మత ఇత్యర్థః ॥౩౧॥ కుత ఇత్యత ఆహ ॥ రామేణేతి ॥౩౨॥ అతిబలశాలినో మే సీతాపహారేణ రామాదభిః కిమిత్యత ఆహ ॥ అపకుర్వన్ హీ
తి ॥౩౩॥ తి ॥ కాళరాత్రిం మహాప్రలయకర్త్రీం భగవచ్ఛక్తిం ॥౩౪॥ తి ॥ విగ్రహశ్శరీరం స్కంధావసక్తేన స్కంధసంబంధకరణేన ఆత్మని ఆత్మత్రాణే ॥
౩౫॥ సీతాయా ఇతి ॥ ప్రతోళికా రథ్యా ॥౩౬॥ స్వానీతి ॥ మంత్రీన్ మంత్రిణః ॥౩౭॥ సత్యమితి ॥ రామదాసస్యేత్యాదిః శేషణత్రయేణ స్వస్య రామ
సామర్థ్యపరిజ్ఞానం హితోపదేశాధికారం మాధ్యస్థ్యం చ సూచితం ॥౪౪॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మా స్వయంభూరిత్యాదివిశేషణాని తేషాం సామర్థ్యవి
శేషద్యోతనార్థాని ॥ ఇంద్రః పరమైశ్వర్యవాన్ ఇంద్రః - ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి ధాతుః - యో వృత్రహా స మహేంద్రః ॥ మహాన్ స్వ అగ్రగణ్యభూతో వృత్రమవ
ధీదితి తన్మహేంద్రస్య మహేంద్రత్వమితి శ్రుతేః - త్రైలోక్యనియంతృత్వవృత్రహంతృత్వసర్వాసురసంవృతత్వాదిధర్మవిశిష్టో వజ్రపాణిర్వా - రు

కో వా త్రాతుం న శక్తో యుధి రామవధ్యం ॥ ౪౫ ॥ స సౌష్ఠవోపేతమదీనవాదినః కపేర్నిశమ్యాప్రతిమోఽప్రియం వచః। దశాననః కోపవివృత్తలోచనస్సమాదిశత్తస్య వధం మహాకపేః॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-ఏకపంచాశస్సర్గః.***

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరస్య మహాత్మనః। ఆజ్ఞాపయద్వధం తస్య రావణః క్రోధమూర్ఛితః ॥ ౧ ॥ వధే తస్య సమాజ్ఞప్తే రావణేన దురాత్మనా। నివేదితవతో దౌత్యం నానుమేనే విభీషణః॥ ౨॥ తం రక్షోధిపతిం క్రుద్ధం తచ్చ కార్యముపస్థితం। విదిత్వా చింతయామాస కార్యం కార్యవిధౌ స్థితః ॥ ౩॥ నిశ్చితార్థస్తతస్సామ్నా పూజ్యశత్రుజిదగ్రజం। ఉవాచ హితమత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశారదః॥ ౪ ॥ క్షమస్వ రోషం త్యజ రాక్షసేంద్ర ప్రసీద మద్వాక్యమిదం శృణుష్వ। వధం న కుర్వంతి పరావరజ్ఞా దూతస్య సంతో వసుధాధిపేంద్రాః॥ ౫॥ రాజధర్మవిరుద్ధం చ లోకవృత్తేశ్చ గర్హితం। తవ చాసదృశం వీర కపేరస్య ప్రమాపణం॥ ౬॥ ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ రాజధర్మవిశారదః। పరావరజ్ఞో భూతానాం త్వమేవ ప

పినశక్తః॥ యో వృత్రమవధీదితి, తన్మహేంద్రస్య మహేంద్రత్వమితి శ్రుతనిర్వచనం. స్వయం చతురోపి సహాయసంపత్త్యభావాన్న శక్త ఇత్యత్రాహ సురనాయక ఇతి. స్వతుల్యత్రయస్త్రింశత్కోటిసురగణసహాయోపి న శక్త ఇత్యర్థః. మాభూత్క్షుద్ర ఇంద్రశ్శక్తః సర్వసంహారకో రుద్రస్తు శక్తస్స్యాదిత్యత్రాహ-రుద్ర ఇతి-సంహారకాలే ప్రజాః రోదయతీతి రుద్రః - రోదేర్ణిలుక్ చేతి రక్ప్రత్యయః - కాలవిశేషే సంహారకోపీదానీమప్రాప్తకాలత్వాదశక్త ఇత్యత్రాహ-త్రినేత్ర ఇతి - నిటలనయనదహనజ్వాలావిలోపితమదనోపీత్యర్థః- కాకతాళీయత్వశంకావ్యుదాసాయాహ-త్రిపురాంతక ఇతి - ప్రబలతరమహాసురసంహారకోపీత్యర్థః-మాభూత్తస్య శక్తిః॥ బ్రహ్మణః పుత్రాయ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యుక్తరీత్యా రుద్రస్యాపి పితా బ్రహ్మా శక్తస్స్యాదిత్యత్రాహ-బ్రహ్మేతి- బృంహతీతి బ్రహ్మా- బృహేర్మనిన్ నలోపశ్చేతి మనిన్ - అమాగమో నకారలోపశ్చ- రుద్రపితాప్యయం కర్మవశ్యః కథం శక్నుయాదిత్యత్రాహ స్వయంభూరితి- కర్మవశ్యత్వేపీతరసాధారణ్యేనానుత్పన్నః స్వయంభూః-స్వయంభూత్వేపి సహాయసంపత్త్యభావాత్కథం త్రాయేతేత్యత్రాహ చతురానన ఇతి-యుగపదేవ సర్వవేదోచ్చారణసంపాదితాతిశయోపి న శక్తః- ప్రత్యేకమశక్తత్వేపి కిం సంభూయాగతాశ్శక్నువంతి తత్రాహ-న శక్తా ఇతి-బహువచనేనాయమర్థో లభ్యతే- వధమర్హతీతి వధ్యః దండాదిత్వాద్యః- రామస్య వధ్యో రామవధ్యః తం - త్రాతుం న శక్తాః - స్థానవిన్నిగ్రహస్య చేత్యుచితవధార్హస్య త్రాతారః- యుధి యుద్ధేన శక్తాః కింతు శరణం గత్వా త్రాతుం శక్తా ఇత్యర్థః-అత్ర॥ హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే। న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః। ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి పరదేవతాత్వేన ప్రసక్తానాం త్రికాదధికత్వముక్తం - రామ ఇత్యనేన వేదాంతోదితానాం సర్వ్రహ్మాదిసామాన్యశబ్దానాం హిరణ్యగర్భశివేంద్రాదివిశేషశబ్దానాం చ వ్యక్తివిశేషపరత్వాభివ్యంజితం-త్రాతృత్వేన ప్రసక్తప్రధానదేవతానిరాకరణప్రకరణే విష్ణోరనుపాదానాత్పారిశేష్యాద్రామ ఏవ విష్ణురితి ప్రతిపాదితం. అస్మాచ్ఛ్లోకాత్ సంసౌష్ఠవేతి శ్లోకః- తస్య తద్వచనమితి శ్లోకస్తూత్తరసర్గాదిః- అత్ర స ప్రమాదాల్లిఖితః॥ తన్నిశ్లోకి॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకపంచాశస్సర్గః ******************

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వేతి శ్లోకస్సర్గస్య ప్రథమః॥ ౧॥ వధ ఇతి॥ దౌత్యం దూతకర్మ- బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞ్- తన్నివేదితవతః ఉక్తవతః-నానుమేనే వధమిత్యనువర్తనీయం- నివేదితమతౌ దూత్యమితి పాఠాంతరం-మన్యత ఇతి మతిః కార్యం-నివేదితమతౌ నివేదితకార్యాంశే యథార్థవాదిత్వేనావధ్యే హనుమతి దూత్యం దూతసంబంధితయా రావణాదిష్టం వధం- దూతవణిగ్భ్యాం చేతి వక్తవ్యమితి భావకర్మణోర్యప్రత్యయః అథానుసుణ్యాత్సంబంధమాత్రే గమయితవ్యః॥ ౨॥ తమితి ॥ తచ్చ కార్యం దూతవధరూపకార్యం- కార్యమనంతరానుష్ఠేయం- కార్యవిధౌ కార్యకరణే- స్థితః నిశ్చితార్థః- సాధ్వసాధువివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః॥ ౩॥ నిశ్చితార్థ ఇతి॥ అపూజ్యేతి చ్ఛేదః॥ ౪ ॥ క్షమస్వేతి॥ పరావరజ్ఞాః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః॥ ౫॥ రాజేతి॥ ప్రమాపణం మారణం॥ ౬॥ ధర్మజ్ఞశ్చేతి ॥ భూతానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ- భూతా

ద్రః సంహారకాలే ప్రజాః సంహరన్ రోదయతీతి రుద్రః - రుతం శబ్దం వేదాత్మానం బ్రహ్మణే కల్పాదౌ రాతీతి వా రుద్రః - యద్వా రుతా నాదేన సకలం జగదిదం ద్రావయతీతి రుం జయతీతి నాదాత్మకత్వాద్రుద్రః- యద్వా రుతా నాదేన ప్రణవరూపేణ వేదరూపేణ వా దాపయతి ఇష్టమర్థం గమయతీతి వా రుద్రః-యద్వా రుతం సంసారదుఃఖం దుఃఖహేతుం వా ద్రావయతీతి రుద్రః- తదుక్తం॥ రుద్దుఃఖం దుఃఖహేతుం వా తద్ద్రావయతి యః ప్రభుః। రుద్ర ఇత్యుచ్యతే తస్మాచ్ఛివః పరమకారణమితి - ఏవం వ్యుత్పత్తియుక్తరుద్రత్వశత్రుభస్మీకరణసమర్థఫాలలోచనయుక్తత్వత్రిపురాంతకత్వాదిధర్మవిశిష్టో మహేశ్వరో వా. బ్రహ్మ బృంహతీతి బ్రహ్మా స్వయంభూః స్వయమేవ స్వతంత్రో భవతి న పరతంత్ర ఇతి స్వయంభూః బృహత్త్వనిత్యస్వతంత్రత్వబహుముఖత్వకార్యనిర్వాహకత్వాదిధర్మవిశిష్టో విరించిర్వా యుధి రామవధ్యం త్రాతుం న శక్తా ఇత్యర్థః॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకపంచాశస్సర్గః. ***************

౧॥ వధ ఇతి॥ నివేదితమతౌ మన్యత ఇతి మతిః కార్యం - నివేదితస్వాగమనకార్యే హనుమతి. అనేన అస్య యథాదిష్టార్థవాదిత్వేన అనపరాధిత్వాదవధ్యత్వముక్తం-అతో స్మిన్ విషయే దూత్యం దూతసంబంధినం రావణనిర్దిష్టం వధం నానుమేనే॥ ౨॥ తమితి ॥ తచ్చ కార్యం దూతవధరూపం కార్యం- కార్యవిధౌ కర్తవ్యవిధానే స్థితః- కార్యకరణే కృతనిశ్చయ ఇత్యర్థః॥ ౩॥ శి॥ శత్రుజితం చ తమగ్రజం చ॥ ౪॥ క్షమస్వేతి॥ రోషం త్యజ-పరావరజ్ఞాః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః॥ ౫॥ రాజేతి॥ ప్రమాపణం మారణం॥ ౬॥ లోకవృత్తైర్లోకవ్యవహారస్య-ప్రమాపణం వధః॥ ౬॥ తి॥ కృతజ్ఞ

రమార్థవిత్ ॥ ౭॥ గృహ్యంతే యది రోషేణ త్వాదృశోఽపి విపశ్చితః । తతశ్శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం శ్రమ ఏవ హి కేవలం ॥ ౮॥ తస్మాత్ప్రసీద శత్రుఘ్న రాక్షసేంద్ర దురాసద । యుక్తాయుక్తం వినిశ్చిత్య దూతదండో విధీయతాం ॥ ౯ ॥ విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః । రోషేణ మహతాఽఽవిష్టో వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧౦॥ న పాపానాం వధే పాపం విద్యతే శత్రుసూదన । తస్మాదేనం వధిష్యామి వానరం పాపచారిణమ్ ॥౧౧॥ అధర్మమూలం బహుదోషయుక్తమనార్యజుష్టం వచనం నిశమ్య । ఉవాచ వాక్యం పరమార్థతత్త్వం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః ॥ ౧౨॥ ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర ధర్మార్థయుక్తం వచనం శృణుష్వ । దూతా న వధ్యాస్సమయేషు రాజన్ సర్వేషు సర్వత్ర వదంతి సంతః ॥ ౧౩ ॥ అసంశయం శత్రురయం ప్రవృద్ధః కృతం హ్యనేనాప్రియమప్రమేయం । న దూతవధ్యాం ప్రవదంతి సంతో దూతస్య దృష్టా బహవో హి దండాః ॥ ౧౪ ॥ వైరూప్యమంగేషు కశాభిఘాతో మౌండ్యం తథా లక్షణసన్నిపాతః । ఏతాన్హి దూతే ప్రవదంతి దండాన్ వధస్తు దూతస్య న నశ్శ్రుతోఽపి ॥ ౧౫॥ కథం చ ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః । భవద్విధః కోపవశే హి తిష్ఠేత్ కోపం నియచ్ఛంతి హి సత్త్వవంతః ॥ ౧౬ ॥ న ధర్మవాదే న చ లోకవృత్తే న శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు చాపి । విద్యేత కశ్చిత్తవ వీర తుల్యస్త్వం హ్యుత్తమస్సర్వసురాసురాణాం ॥ ౧౭ ॥ న చాప్యస్య కపేర్ఘాతే కంచిత్పశ్యామ్యహం గుణం । తేష్వయం పాత్యతాం దండో యైరయం ప్రేషితః కపిః ॥ సాధుర్వా యది వాఽసాధుః పరైరేష సమర్పితః । బ్రువన్పరార్థం పరవాన్న దూతో వధమర్హతి ॥ ౧౯॥ అపి చాస్మిన్హతే రాజన్నాన్యం పశ్యామి ఖేచరమ్ । ఇహ యః పునరాగచ్ఛేత్పరం పారం మహోదధేః ॥ తస్మాన్నాస్య వధే యత్నః కార్యః పరపురంజయ । భవాన్సేంద్రేషు దేవేషు యత్నమాస్థాతుమర్హతి ॥ ౨౧॥ అస్మిన్వినష్టే న హి దూతమన్యం పశ్యామి యస్తౌ నరరాజపుత్రౌ । యుద్ధాయ యుద్ధప్రియ దుర్వినీతావుద్యోజయేద్దీర్ఘపథావరుద్ధౌ ॥ ౨౨ ॥ పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చ సురాసురాణామపి దుర్జయేన । త్వయా

నాం మధ్యే ॥ ౭॥ గృహ్యంత ఇతి ॥ శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం- వివిధం పశ్యతీతి విపశ్చిత్- తస్య భావః విపశ్చిత్త్వం- శాస్త్రవిషయే వివిధజ్ఞానోపేతత్వమితి యావత్ ॥౮॥ తస్మాదితి ॥ దూతదండః దూతయోగ్యదండః ॥ ౧౨॥ ప్రసీదేతి ॥ సర్వేషు సర్వత్ర- సర్వదేశేషు సర్వజాతిష్విత్యర్థః ॥ ౧౩॥ న కేవలం దూతోఽయం అక్షాదివధేన శత్రుశ్చ- తథా చ హంతవ్య ఇత్యాశంక్యాహ అసంశయమితి ॥ దూతవధ్యాం దూతవధం- స్త్రియాంభావే క్యప్- హంతేర్వధాదేశ ఆర్షః ॥౧౪॥ వైరూప్యమితి ॥ లక్షణసన్నిపాతః దూతయోగ్యాంకనసంబంధః- నః అస్మాభిః ॥౧౫॥ కథం చేతి ॥ ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః ధర్మార్థయోశ్శిక్షితబుద్ధిః- పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టపరిజ్ఞాననిశ్చితార్థః- అస్మిన్విషయే ఇదం కార్యం పరం ఇదమవరమితి వివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః- నియచ్ఛంతి నిగృహ్ణంతి- సత్త్వవంతః వ్యవసాయవంతః ॥౧౬॥ న ధర్మవాద ఇతి ॥ ధర్మవాదే ధర్మశాస్త్రే లోకవృత్తే లౌకికాచారే- శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు శాస్త్రశబ్దేన శాస్త్రార్థ ఉచ్యతే- శాస్త్రార్థజ్ఞానతద్ధారణేష్విత్యర్థః ॥౧౭॥ న కేవలం దూతస్య వధః శాస్త్రవిరోధః గుణమపి న కంచిత్పశ్యామి- అతః ఏతత్ప్రేషకేష్వేవ వధరూపో దండః పాత్యతామిత్యాహ న చేత్యాది ॥ సాధుర్వేతి ॥ సమర్పితః ప్రేషితః ॥౧౯॥ అస్మిన్హతే సతి వృత్తాంతనివేదకాభావాద్రామలక్ష్మణయోరిహాగమనాభావేన తవ శత్రుక్షయో న స్యాత్ కిము తస్మిన్నేతన్నివేదితవృత్తాంతయోస్తయోరిహాగమనాదయత్నేన తవ శత్రునాశో భవేదిత్యభిప్రేత్యాహ- అపి చేత్యాదినా- ఇహ పరం పారం ఇహ విద్యమానం మహోదధేః పరం పారం ఇదం దక్షిణకూలమిత్యర్థః ॥ ౨౧॥ అస్మిన్వినష్ట ఇతి ॥ దీర్ఘపథావరుద్ధౌ - దూరమార్గేణ నిరుద్ధగమనావిత్యర్థః - ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చేతి శ్లోకః- తతో హితాశ్చేతి శ్లోకః- అథ తదేకదేశే సేతి శ్లోకః - అథ నిశాచరాణామితి సర్గాంతశ్లోకః అయమేవ పాఠ

త్వేనాపకారిణ్యేవ వధో న్యాయ్యో న తాదృశేఽస్మిన్ ॥ ౭ ॥ తి ॥ తాదృశ ఇతి క్విన్నంతే బహువచనం- శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం శాస్త్రపాండిత్యసంపాదనం- శ్రమః కేవలం శ్రమ ఏవ - వ్యర్థప్రయాస ఏవేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తి ॥ దూతదండః దూతే విహితో దండః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ తి ॥ పాపచారిణం రాజద్రోహిణం ॥౧౧॥ తి ॥ అధర్మస్య మూలం అధర్మమూలం దోషః అపకీర్తిరూపః ॥ ౧౨ ॥ తి ॥ సమయేషు స్వస్వామినియోగానుష్ఠానకాలేషు ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ వైరూప్యమితి ॥ లక్షణసన్నిపాతః- దూతయోగ్యాంకనసంబంధః- న నశ్శ్రుతోఽపి నోఽస్మాభిః న శ్రుతః ॥ ౧౫॥ కథమితి ॥ పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టజ్ఞానేన నిశ్చితకార్యః- అస్మిన్విషయే ఇదం కార్యం పరం, ఇదమవరమితి వివేకేన నిశ్చితప్రయోజన ఇత్యర్థః- భవద్విధః త్వాదృశః- సత్త్వవంతః బలవంతః ॥౧౬॥ న తు తవాన్యోపదేష్టవ్యాంశోఽస్తీత్యాహ- న ధర్మవాద ఇతి ॥ ౧౭॥ తి ॥ పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చ- ఇత్థంవిధస్యాపర దైత్యశతోఽరిత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః । న చాప్యస్య కపేరితి (౧౮) తి ॥ సమర్పితః ప్రేషితః ॥౧౯॥ తి ॥ నాన్యం పశ్యామి యో తాంగచ్ఛేదిత్యర్థః ॥ ౨౧॥ తి ॥ నన్వస్మిన్హతే అన్యస్యానాగమనే చ కా మమ క్షతిః ఇష్టమేవేదం - తత్రాహ- అస్మిన్వినష్ట ఇతి ॥ తౌ రాజపుత్రౌ ద్వావుద్యోజయేత్ తం న పశ్యామి - నను తదుద్యోగాభావోఽపి మమేష్ట ఏవ, నేత్యాహ - యుద్ధప్రియేతి సంబోధనేన రణపరాక్రమవిజయకీర్తితవేష్టా కిల తే ఉభయమప్యేతద్వినాశేన శ్యత ఇత్యాశయః - రావణస్య రజః ప్రకృతిత్వాత్తత్ప్రకృత్యనుసారేణ యుద్ధాదివ్యాపారేణ ప్రలోభనం- తత్ప్రీత్యర్థమేవ

మనోనందన నైరృతానాం యుద్ధాయ తిర్ణాశయితుం నయుక్తాః॥ ౨౩॥ హితాశ్చ శూరాశ్చ సమాహితాశ్చ కులేషు జాతా
శ్చ మహాగుణేషు। మనస్వినశ్శస్త్రభృతాం వరిష్ఠాః కోట్యగ్రతస్తే సుభృతాశ్చ యోధాః ॥ ౨౪ ॥ తదేకదేశేన బలస్య తా
వత్కేచిత్తవాదేశకృతో భియాంతు । తౌ రాజపుత్రౌ వినిగృహ్య మూఢౌ పరేషు తే భావయితుం ప్రభావం ॥ ౨౫ ॥ నిశా
చరాణామధిపో నుజస్య విభీషణస్యోత్తమవాక్యమిష్టం । జగ్రాహ బుద్ధ్యా సురలోకశత్రుర్మహాబలో రాక్షసరాజము
ఖ్యః॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ద్విపంచాశస్సర్గః. *************** తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవో
మహాబలః । దేశకాలహితం వాక్యం భ్రాతురుత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ సమ్యగుక్తం హి భవతా దూతవధ్యా విగర్హితా।
అవశ్యం తు వధాదన్యః క్రియతామస్య నిగ్రహః॥ ౨॥ కపీనాం కిల లాంగూలమిష్టం భవతి భూషణం। తదస్య దీప్యతాం శీఘ్రం
తేన దగ్ధేన గచ్ఛతు॥ ౩॥ తతః పశ్యంత్విమం దీనమంగవైరూప్యకర్శితం। సమిత్రా జ్ఞాతయస్సర్వే బాంధవాస్ససుహృజ్జనాః॥
౪॥ ఆజ్ఞాపయద్రాక్షసేంద్రః పురం సర్వం సచత్వరం । లాంగూలేన ప్రదీప్తేన రక్షోభిః పరిణీయతాం ॥ ౫ ॥ తస్య తద్వచ
నం శ్రుత్వా రాక్షసాః కోపకర్శితాః॥ వేష్టయంతి స్మ లాంగూలం జీర్ణైః కార్పాసకైః పటైః॥ ౬॥ సంవేష్ట్యమానే లాంగూ
లే వ్యవర్ధత మహాకపిః। శుష్కమింధనమాసాద్య వనేష్వివ హుతాశనః॥ ౭॥ తైలేన పరిషిచ్యాథ తేగ్నిం తత్రాభ్యపాత
యన్ ॥ ౭½ ॥ లాంగూలేన ప్రదీప్తేన రాక్షసాంస్తానపాతయత్ ॥ రోషామర్షపరీతాత్మా బాలసూర్యసమాననః॥ ౮½॥
లాంగూలం సంప్రదీప్తం తు ద్రష్టుం తస్య హనూమతః ॥ సహస్త్రీబాలవృద్ధాశ్చ జగ్ముః ప్రీతా నిశాచరాః ॥ ౯½ ॥ స భూయ
స్సంగతైః క్రూరై రాక్షసైర్హరిసత్తమః॥ నిబద్ధః కృతవాన్వీరస్తత్కాలసదృశీం మతిం (౧౦½) కామం ఖలు న మే శక్తా
నిబద్ధస్యాపి రాక్షసాః ॥ ఛిత్త్వా పాశాన్సముత్పత్య హన్యామహమిమాన్పునః । యది భర్తుర్హితార్థాయ చరంతం భ

క్రమస్సమీచీనః- అన్యే ప్యత్ర సర్గే శ్లోకాః కల్పితా దృశ్యంతే॥ రా॥ అస్మిన్నితి॥ ఉద్యోజయేద్దీర్ఘపథావరుద్ధావిత్యతః పరం- పరాక్రమోత్సాహమ
నస్వినాం చేతి శ్లోకః తతః పరం హితాశ్చేతి శ్లోకః- తదనంతరం తదేకదేశేనేతి- తతో నిశాచరాణామితి సర్గాంతశ్లోకః- అయమేవ సమీచీనః పాఠ
క్రమః॥ ౨౨॥ ౨౪॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్- ఏకదేశేనేతి సహయోగే తృతీయా - బలస్య సైన్యస్య ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే
శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్విపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తస్యేత్యాది॥ దేశకాలహితం దేశకాలోచితమితి విభీషణవచనవిశేషణం॥౧॥ సమ్యగుక్తమితి॥ దూతవధ్యా దూతవధః॥౨॥౩॥ తత ఇతి॥
సమిత్రా ఇతి- మిత్రాణి ఆప్తాః- సమసుఖదుఃఖా వా- సహాయా వా- జ్ఞాతయః భ్రాతృవ్యాదయః- బాంధవాః సంబంధినః- సుహృజ్జనాః స్నిగ్ధజనాః॥
౪॥ ఆజ్ఞాపయదితి॥ ప్రదీప్తేన లాంగూలేన యుక్తో హనుమాన్ సచత్వరం సర్వం పురం - పరిణీయతాం పరితో నీయతాం ఇత్యాజ్ఞాపయదిత్యన్వయః॥
౫॥ రా॥ తస్యేతి॥ వేష్టయంతి స్మ లాంగూలమితి పాఠః॥ ౬॥ ౭½॥ లాంగూలేనేతి॥ అపాతయత్ లాంగూలభ్రమణేన అద్రావయదిత్యర్థః॥ ౮½॥
౯½॥ స భూయ ఇత్యాది॥ న మే శక్తాః న మే పర్యాప్తా ఇత్యర్థః. మమ నిగ్రహేన సమర్థా ఇతి యావత్. యదీతి- భర్తృహితార్థాయ రామహితా
ర్థాయ- చరంతం ప్రవర్తమానం. మామితి శేషః. భర్తృశాసనాత్ రావణశాసనాత్ . యది బధ్నంతి తాన్ తావతా మే నిష్కృతిః ప్రతిక్రియా నకృ

దుర్వినీతావిత్యాద్యుక్తిః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ మహావీరస్య తవ న కుతోపి భయశంకేత్యాశయేనాహ॥ పరాక్రమేత్యాదినా॥ పరుషవక్త్రా యమవశ్యం హం
తవ్య ఇత్యత ఆహ॥ సాధురితి॥ సమర్పితః ప్రేషితః- అస్మిన్ హతే సతి వృత్తాంతనివేదకాభావాద్రామలక్ష్మణయోరిహాగమనాభావేన తవ శత్రువధయో
గస్స్యాత్ విముక్తే త్వస్మిన్ స తన్నివేదితవృత్తాంతయోస్తయోరిహాగమనాద యత్నేన తవ శత్రునాశో భవేదిత్యాశయేనాహ ॥ అపిచేత్యాది ॥ ఇహ
పారం ఇదం పారమిత్యర్థః॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్పునరాగంతుకాభావాదిత్యర్థః. అత్ర అన్యస్యాగమనేపి తద్ధననే వా మమ కా క్షతిరిత్యత ఆహ
అస్మిన్నితి॥ యుద్ధప్రియస్య తవ తయోరనాగమనమేవ క్షతిరితి భావః॥ ౨౩॥ హితాశ్చేతి॥ సమాహితాః దానమానాభ్యాం వశీకృతా ఇత్యర్థః- సు
భృతాః సద్భృత్యాః యోధాశ్చ వర్తంతే ఖల్వితి శేషః॥ ౨౪ ॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ బలస్య సైన్యస్య ఏకదేశేన ఏకాంశేన సహ- ఆదేశకృ
తః ఆజ్ఞాకారిణః కేచిత్ కతిచిద్భావయితుం ప్రకాశయితుం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం
సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ తి॥ తస్య విభీషణస్య॥౧॥తి॥ దూతవధ్యా దూతవధః॥౨॥తి॥ దగ్ధేన లాం
గూలేనోపలక్షితో గచ్ఛతు- స్వస్వామిసమీపమితి శేషః॥౩॥ తత ఇతి॥ మిత్రాణ్యాప్తాః యే సమసుఖదుఃఖాః జ్ఞాతయో భ్రాతృవ్యాదయః- బాంధవాః
సంబంధినః సుహృజ్జనాః స్నిగ్ధజనాః॥ ౪॥ తి॥ ఆజ్ఞాపయదితి ॥ పరిణీయతామిత్యాజ్ఞాపయదితి యోజనా॥ ౫॥ ౬॥ తి॥ శుష్కమితి॥ ఆరణ్యకా
యథా శుష్కమింధనమాసాద్య హుతాశనముత్పాదయంతి - తథా జీర్ణపటవేష్టితలాంగూలం తైలేన పరిషిచ్య తత్ర తే అగ్నిముపపాదయన్- ఉద
పాదయన్నిత్యర్థ ఇతి కతకః- హుతాశన ఇతి పాఠే- వృద్ధౌ దృష్టాంతోయం. ఉపపాదయన్నిత్యస్య సమయోజయన్నిత్యర్థ ఇత్యన్యే. తాన్-బద్ధ్వా
నేతౄన్ ॥ ౮½॥ ౯½॥ తి॥ సంగతైర్మిళితైః- రాక్షసైః స భూయో నిబద్ధ ఇతి శేషః - బంధసంహారశక్తావపి స నోచిత ఇత్యచింతయదిత్యాహ కృత
వానితి॥ ౧౦½॥ కామమితి॥ నిబద్ధస్యాపి మే న శక్తాః- మమ నిగ్రహే న సమర్థా ఇత్యర్థః॥ యదీతి॥ భర్తుః స్వామినో రామస్య - భర్తృశాసనాద్రా

ర్తృశాసనాత్॥ బద్ధం త్వేతేమ రాత్మానో నతు మేనిష్కృతిః కృతా। సర్వేషామేవ పర్యాప్తో రాక్షసానామహం యుధి॥ కింతు రామస్య ప్రీత్యర్థం విషహిష్యేహమీదృశం । లంకా చారయితవ్యా వై పునరేవ భవేదితి ॥ రాత్రౌ నహి సుదృష్టా మే దుర్గకర్మవిధానతః । అవశ్యమేవ ద్రష్టవ్యా మయా లంకా నిశాక్షయే ॥ కామం బద్ధస్య మే భూయః పుచ్ఛస్యోద్దీపనేన చ। పీడాం కుర్వంతు రక్షాంసి న మేస్తి మనసశ్శ్రమః ॥ ౧౬ ॥ తతస్తే సంవృతాకారం సత్త్వవంతం మహాకపిం। పరిగృహ్య యయుర్హృష్టా రాక్షసాః కపికుంజరం॥ ౧౭॥ శంఖభేరీనినాదైస్తం ఘోషయంతస్స్వకర్మభిః। రాక్షసాః క్రూరకర్మాణశ్చారయంతి స్మ తాం పురీం॥ ౧౮॥ అన్వీయమానో రక్షోభిర్యయౌ సుఖమరిందమః । హనుమాంశ్చారయామాస రాక్షసానాం మహాపురీం ॥ ౧౯ ॥ అథాపశ్యద్విమానాని విచిత్రాణి మహాకపిః । సంవృతాన్ భూమిభాగాంశ్చ సువిభక్తాంశ్చ చత్వరాన్॥ వీథీశ్చ గృహసంబాధాః కపిశ్శృంగాటకాని చ । తథా రథ్యోపరథ్యాశ్చ తథైవ గృహకాంతరాన్॥ గృహాంశ్చ మేఘసంకాశాన్ దదర్శ పవనాత్మజః॥ ౨౧॥ చత్వరేషు చతుష్కేషు రాజమార్గే తథైవ చ॥ ఘోషయంతి కపిం సర్వే చారీక ఇతి రాక్షసాః॥ ౨౨ ॥ స్త్రీబాలవృద్ధా నిర్జగ్ముస్తత్ర తత్ర కుతూహలాత్ ॥ తం ప్రదీపితలాంగూలం హనుమంతం దిదృక్షవః ॥ ౨౩ ॥ దీప్యమానే తతస్తస్య లాంగూలాగ్రే హనూమతః॥ రాక్షస్యస్తా విరూపాక్ష్యశ్శంసుర్దేవ్యాస్తదప్రియం॥ ౨౪॥ యస్త్వయా కృతసంవాదస్సీతే తామ్రముఖః కపిః॥ లాంగూలేన ప్రదీప్తేన స ఏష పరిణీయతే॥ ౨౫॥ శ్రుత్వా తద్వచనం క్రూరమాత్మాపహరణోపమం ॥ వైదేహీ శోకసంతప్తా హుతాశనముపాగమత్ ॥ ౨౬ ॥ మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీన్మహాకపేః॥ ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహనం॥ ౨౭॥ యద్యస్తి పతిశుశ్రూషా యద్యస్తి చరితం తపః॥ యది చాస్త్యేకపత్నీత్వం శీతో భవ హనూమతః॥ ౨౮॥ యది కించిదనుక్రోశస్తస్య మయ్యస్తి ధీమతః॥ యది వా భాగ్య

తా-ఇదం బంధనమకించిత్కరమితి భావః. సర్వేషామితి- రామస్య ప్రీత్యర్థమిదం విషహిష్యే. రావణాదివధస్య స్వేనైవ కర్తవ్యత్వేన రామాభిమతత్వాద్రాక్షసానామహమీదృశం బంధనాకర్షణాదిరూపం పరిభవం సహిష్య ఇతి భావః - రామస్య ప్రీత్యర్థమిత్యత్ర ఛందోభంగ ఆర్షః. లంకేతి. లంకా రాత్రౌ దుర్గకర్మవిధానతః దుర్గకర్మవిధానాద్ధేతోః. నహి సుదృష్టా నైవ సుదృష్టా-యద్వా-దుర్గకర్మవిధానతః- నగరగుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వకమిత్యర్థః. నక్షయేతి హేతోర్మయా లంకా పునశ్చారయితవ్యా భవేత్- విచరిత్వా ద్రష్టవ్యా భవేదిత్యర్థః. అయం చ ప్రాతఃకాలః నతు మధ్యాహ్నకాలః. ప్రాతఃకాలే పితృ భావ్యవహారోపపత్తేః. కామమితి. మనసః శ్రమ ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం॥ ౧౬ ॥ తత స్త ఇతి॥ సంవృతాకారం గూఢస్వభావం. మహాకపిమితి బుద్ధ్యా మహత్త్వం. కపికుంజరమితి సజాతీయశ్రేష్ఠ్యం ॥ ౧౭ ॥ శంఖేతి ॥ స్వకర్మభిః- ఆస్ఫోటనసింహనాదైరిత్యర్థః. తాం పురీం ఘోషయంతః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. చారయంతి స్మ. తమితి శేషః॥ ౧౮॥ అన్వీయమాన ఇతి॥ చారయామాస శోధయామాస॥ ౧౯॥ అథేతి॥ చత్వరాన్ గృహబహిరంగణాని॥ ౨౦॥ వీథీశ్చేతి॥ శృంగాటకాని చతుష్పథాని. రథ్యాః మహావీథీః. ఉపరథ్యాః అవాంతరవీథీః. గృహకాంతరాన్ గృహకాణి క్షుద్రగృహాణి అంతరాణి ప్రచ్ఛన్నద్వారాణి. అంతర్ద్వారాణీత్యర్థః. తోరణో స్త్రీ బహిర్ద్వారం ప్రచ్ఛన్నద్వారమంతరమితి వైజయంతీ॥ అక్లీబత్వమార్షం॥ ౨౧॥ చత్వరేష్వితి- చత్వరేషు చతస్రృణాం రథ్యానాం సంఘేటేషు. చతుష్కేషు చతుస్స్తంభమంటపేషు. చార ఏవ చారీకః స్వార్థే కప్రత్యయః ఆర్షో దీర్ఘః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ దీప్యమాన ఇతి ॥ శంసుః శశంసుః- ఆర్షో ద్విర్వచనాభావః॥ ౨౪॥ యస్త్వయేతి॥ పరిణీయతే పరితో నీయతే॥ ౨౫॥ శ్రుత్వేతి॥ ఉపాగమత్ ఉపాసితవతీ॥ ౨౬॥ మంగళాభిముఖీతి॥ తస్య హనుమతః మంగళాభిముఖీ అభూదితి శేషః- ప్రయతా శుద్ధిమతీ॥ ని॥ పవిత్రః ప్రయతః పూత ఇత్యమరః॥ ౨౭ ॥ యద్యస్తీ-॥ పతిశుశ్రూషాదిపదం తత్ఫలపరం. శీతో భవ- తేనేతి శేషః- ఏకపత్నీత్వం పాతివ్రత్యం॥ ౨౮ ॥ యది కించిదితి॥ కించిదనుక్రోశ ఇతి సప్తపదం-

---

వణశాసనాత్- నిష్కృతిః ప్రతిక్రియా న కృతా- మయా కృతస్య కార్యస్య- బంధనమాత్రేణ ప్రతిక్రియా న భవతీతి భావః. సర్వేషామితి- సర్వేషాం హనన ఇతి శేషః. అహం పర్యాప్తః రామస్య ప్రీత్యర్థం ఈదృశం అవమానం విషహిష్యే- సర్వరాక్షససంహారస్య రామేణ ప్రతిజ్ఞాతత్వాదితి భావః-లంకేతి॥ దుర్గకర్మవిధానతః విధానాద్ధేతోః రాత్రౌ లంకా నహి సుదృష్టా- అతో మే మయా లంకా పునశ్చారయితవ్యా భవేత్ శోధయితవ్యా భవేదితి యోజనా- యద్వా దుర్గకర్మవిధానతః నగర గుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వకమిత్యర్థః - అనేన ఉషసి కాలః సంప్రాప్త ఇత్యవగమ్యతే॥ కామమితి॥ మనసః శ్రమ ఇత్యత్ర చింతా సహాప్రియోత్పాదకమితి కరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ శంఖేతి ॥ స్వకర్మభిః ఆస్ఫోటసింహనాదైః. తాం పురీం ఘోషయంతః తం చారయంతి స్మేతి సంబంధః॥ ౧౮॥ అన్వీయమాన ఇతి ॥ చారయామాస చోదయామాసేత్యర్థః॥ ౧౯॥ అథేతి॥ చత్వరాన్ గృహబహిరంగణాని॥ ౨౦॥ వీథీశ్చేతి॥ గృహసంబాధాః గృహైః సంబాధాః నిబిడాః రథ్యాః శృంగాటకాని చతుష్పథాని- ఉపరథ్యాః క్షుద్రవీథీః-చత్వరేషు చతస్రృణాం రథ్యానాం సంబంధేషు- చతుష్కేషు చతుస్స్తంభమంటపేషు-చార ఏవ చారీకః ॥౨౩॥ దీప్యమాన ఇతి ॥ శంసుః శశంసుః॥ ౨౪॥ య ఇతి॥ పరిణీయతే పరితో నీయతే॥ ౨౫॥ శ్రుత్వేతి॥ ఆత్మాపహరణోపమం తాదృగ్దుఃఖజనకమిత్యర్థః- హుతాశనముపాగమత్ ఉపాసితవతీ॥ ౨౬॥ మంగళేతి॥ ప్రయతా శుద్ధిమతీ యది ఏకపత్నీత్వం ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ తస్యా భావస్తత్త్వం- పాతివ్రత్యమిత్యర్థః

శేషో మే శీతో భవ హనూమతః॥ ౨౯½॥ యది మాం వృత్తసంపన్నాం తత్సమాగమలాలసాం। స విజానాతి ధర్మాత్మా శీతో భవ హనూమతః॥ ౩౦½॥ యది మాం తారయేదార్యస్సుగ్రీవస్సత్యసంగరః॥ అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాచ్ఛీతో భవ హనూమతః॥ ౩౧½॥ తతస్తీక్ష్ణార్చిరవ్యగ్రః ప్రదక్షిణశిఖోఽనలః॥ జజ్వాల మృగశావాక్ష్యాశ్శంసన్నివ శివం కపేః॥ ౩౨½॥ హనుమజ్జనకశ్చాపి పుచ్ఛానలయుతోఽనిలః॥ వవౌ స్వాస్థ్యకరో దేవ్యాః ప్రాలేయానిలశీతళః॥ ౩౩½॥ దహ్యమానే చ లాంగూలే చింతయామాస వానరః॥ ౩౪॥ ప్రదీప్తోఽగ్నిరయం కస్మాన్న మాం దహతి సర్వతః। దృశ్యతే చ మహాజ్వాలః కరోతి న చ మే రుజం॥ శిశిరస్యేవ సంపాతో లాంగూలాగ్రే ప్రతిష్ఠితః॥ ౩౫½ ॥ అథ వా తదిదం వ్యక్తం యద్దృష్టం ప్లవతా మయా॥ రామప్రభావాదాశ్చర్యం పర్వతస్సరితాం పతౌ॥ ౩౬½॥ యది తావత్సముద్రస్య మైనాకస్య చ ధీమతః ॥ రామార్థం సంభ్రమస్తాదృక్కిమగ్నిర్న కరిష్యతి॥ ౩౭½॥ సీతాయాశ్చానృశంస్యేన తేజసా రాఘవస్య చ ॥ పితుశ్చ మమ సఖ్యేన న మాం దహతి పావకః॥ ౩౮½॥ భూయస్స చింతయామాస ముహూర్తం కపికుంజరః॥ ౩౯॥ ఉత్పపాతాథ వేగేన ననాద చ మహాకపిః॥ ౩౯½॥ పురద్వారం తతశ్శ్రీమాన్ శైలశృంగమివోన్నతం॥ విభక్తరక్షస్సంబాధమాససాదానిలాత్మజః॥ ౪౦½॥ స భూత్వా శైలసంకాశః క్షణేన పునరాత్మవాన్ ॥ హ్రస్వతాం పరమాం ప్రాప్తో బంధనాన్యవశాతయత్ ॥ ౪౧½ ॥ విముక్తశ్చాభవచ్ఛ్రీమాన్ పునః పర్వతసన్నిభః॥ వీక్షమాణశ్చ దదృశే పరిఘం తోరణాశ్రితం॥ ౪౨½॥ స తం గృహ్య మహాబాహుః కాలాయసపరిష్కృతం॥ రక్షిణస్తాన్పునస్సర్వాన్ సూదయామాస మారుతిః॥ ౪౩½॥ స తాన్నిహత్వా రణచండవిక్రమస్సమీక్షమా

తస్య రామస్య భాగ్యశేషః ఇదానీం నిరంతరదుఃఖానుభవాత్ భాగ్యప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి మన్యమానాయా ఇదం వచనం॥ ౨౯½ ॥ మమ పాతివ్రత్యం యది హనుమాన్ జానాతి తదా శీతో భవేత్యాహ- యది మామితి॥ ౩౦½॥ యది మాం తారయేదితి- మత్తారణే ఇదమేవ జ్ఞాపకమితి భావః॥ ౩౧½॥ తత ఇతి॥ తతః సీతోపగమాత్- కపేరనలః కపివాలాగ్నిః మృగశావాక్ష్యాః సీతాయాః- శుభం శంసన్నివ ప్రదక్షిణశిఖో జజ్వాలేత్యన్వయః॥ ౩౨½॥ హనుమదితి॥ అనిలశ్చ పుచ్ఛానలయుతోఽపి- ప్రాలేయానిలశీతళః హిమమారుతవచ్ఛీతళస్సన్- దేవ్యాః సీతాయాః స్వాస్థ్యకరః సుఖకరః వవౌ - అస్మాత్పరం దహ్యమానే చ లాంగూల ఇతి శ్లోకః- అనయోశ్శ్లోకయోర్మధ్యే కేచన శ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే- బహుకోశేష్వదర్శనాదర్థాధిక్యాభావాచ్చ తే అనాదరణీయాః॥ రా॥ హనుమజ్జనక ఇతి॥ అనిలః పుచ్ఛానలయుతోఽపి- ప్రాలేయానిలశీతళః హిమమారుతవచ్ఛీతళస్సన్- దేవ్యాః స్వాస్థ్యకరో వవావితి సంబంధః- అస్మాత్పరతః దహ్యమానే చ లాంగూల ఇతి శ్లోకః- అనయోశ్శ్లోకయోర్ద్వయోర్మధ్యే సరమావాక్యభూతాః కేచన శ్లోకాః- కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే బహుకోశేష్వదర్శనాదర్థౌచిత్యాభావాచ్చ తే అనాదరణీయాః॥ ౩౩½॥ ౩౪॥ ప్రదీప్త ఇతి॥ రుజం పీడాం శిశిరస్యేవ సంపాతః శిశిరస్య చందనోశీరాదేః- సంపాతః సంఘట్ట ఇవ స్థితః- అత్యంతశీతళ ఇత్యర్థః- ఏతేన హేతువిశేషం న పశ్యామీత్యుక్తం॥ ౩౫½॥ హేతువిశేషాన్నిశ్చినోతి- అథ వేత్యాదినా॥ ప్లవతా మయా- సరితాం పతౌ- అమృణంఘిసంజ్ఞాకార్యం- సముద్రమధ్యే పర్వతః ప్లవ్యతరూపం- యదాశ్చర్యం అద్భుతరూపం వస్తు దృష్టం- తద్వదిదమగ్నేశ్శైత్యం రామప్రభావాత్ సంజాతం- వ్యక్తం॥ ౩౬½॥ ఏతదేవోపపాదయతి- యదీతి॥ సంభ్రమః త్వరా- కిమగ్నిర్న కరిష్యతి- సంభ్రమమితి శేషః - రామార్థం మైనాకస్య సంభ్రమో యది స్యాదగ్నేస్తాదృశస్సంభ్రమః కుతో న భవిష్యతీత్యర్థః॥ ౩౭½॥ సీతాయా ఇతి॥ ఆనృశంస్యేన దయయా॥ ౩౮½॥ భూయ ఇతి॥ స చింతయామాస- అనంతరకర్తవ్యమితి శేషః॥ ౩౯॥ చింతితమేవాహ- ఉత్పపాతేతి॥ ౩౯½॥ పురద్వారమితి॥ విభక్తరక్షస్సంబాధం నివృత్తరక్షస్సంచారం॥ ౪౦½॥ స ఇతి॥ అవశాతయత్ అవాశాతయత్- అచ్ఛావయదిత్యర్థః॥ ౪౧½॥ ౪౩½॥ స తానితి॥ నిహత్వా నిహత్య- ల్యబభావ ఆర్షః- లాంగూలకృతార్చిమాలీ- లాంగూలే

౨౯½॥ యది కశ్చిదితి॥ తస్య రామస్య॥ ౩౧½॥ తత ఇతి॥ మృగశావాక్ష్యాః సీతాయాః మహిమ్నేతి శేషః. అనలః పుచ్ఛానలః ప్రదక్షిణశిఖః ప్రదక్షిణాకారజ్వాలస్సన్ - కపేః శివం శంసన్నివ జజ్వాలేతి సంబంధః॥ ౩౨½॥ కించ॥ హనుమదితి॥ హనుమజ్జనకః అనిలః పుచ్ఛానలయుతః హనుమత్పుచ్ఛానలసంయుతోఽపి దేవ్యాః ప్రభావాదితి శేషః- కపేరిత్యనుకర్షః- ప్రాలేయానిలశీతలః హిమమారుతవచ్ఛీతలస్సన్ స్వాస్థ్యకరః సుఖకరో వవావితి సంబంధః॥ ౩౪½॥ దృశ్యత ఇతి॥ మే రుజం న కరోతి ప్రత్యుత శిశిరస్య సంపాత ఇవ హిమసంఘాత ఇవ వర్తతే. అత్ర హేతుం న పశ్యామీతి శేషః॥ ౩౫½॥ హేతువిశేషాన్నిశ్చినోతి- అథేత్యాది॥ ప్లవతా మయా సరితాం పతౌ రామప్రభావాత్ పర్వతః పర్వతరూపమాశ్చర్యం యత్ యస్మాత్కారణాత్ దృష్టం- తస్మాత్కారణాత్ ఇదం అగ్నేః శైత్యమపి రామప్రభావాత్సంజాతం- వ్యక్తం నిశ్చితమితి యోజనా॥ ౩౬½॥ కుత ఇత్యత ఆహ- యదీతి॥ సంభ్రమః త్వరా యది- తదా అగ్నిః కిం కిమితి న కరిష్యతి శైత్యమితి శేషః॥ ౩౭½॥ సీతాయా ఇతి॥ ఆనృశంస్యేన కృపయా॥ ౩౮½॥ భూయ ఇతి॥ భూయః సః చింతయామాస అనంతరకర్తవ్యమితి శేషః॥ ౩౯½॥ పురద్వారమితి ॥ విభక్తరక్షస్సంబాధం వియుక్తరక్షస్సంచారమిత్యర్థః॥ ౪౦½॥ ఇతి ॥ శైలసంకాశో మహాన్భూత్వా- హ్రస్వతాం ప్రాప్త ఇత్యనేన దేహసౌక్ష్మ్యాత్స్వయమేవ బంధగళనముక్తం ఏవం రీత్యా బంధనాన్యవశాతయత్ ॥ ౪౧½॥ ఇతి ॥ విముక్త్యనంతరం పునః పర్వతాకారోఽభవత్ ॥ ౪౨½ ॥ ౪౩½ ॥ స ఇతి ॥ ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ పుచ్ఛావృతజ్వాలన ఇత్యర్థః-

ణః పునరేవ లంకాం ॥ ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ ప్రకాశతాదిత్య ఇవార్చిమాలీ॥ ౪౫॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే త్రిపంచాశస్సర్గః. ************************* వీక్షమాణస్తతో లంకాం కపిః కృతమనోరథః । వర్ధమానసముత్సాహః కార్యశేషమచింతయత్ ॥ ౧ ॥ కిన్నుఖల్వవశిష్టం మే కర్తవ్యమిహ సాంప్రతం। యదేషాం రక్షసాం భూయస్సంతాపజననం భవేత్ ॥౨॥ వనం తావత్ప్రమథితం ప్రకృష్టా రాక్షసా హతాః। బలైకదేశః క్షపితశ్శేషం దుర్గవినాశనం॥ ౩॥ దుర్గే వినాశితే కర్మభవేత్సుఖపరిశ్రమం। అల్పయత్నేన కార్యేఽస్మిన్ మమ స్యాత్సఫలశ్శ్రమః॥ ౪॥ యో హ్యయం మమ లాంగూలే దీప్యతే హవ్యవాహనః। అస్య సంతర్పణం న్యాయ్యం కర్తుమేభిర్గృహోత్తమైః॥ ౫ ॥ తతః ప్రదీప్తలాంగూలస్సవిద్యుదివ తోయదః। భవనాగ్రేషు లంకాయా విచచార మహాకపిః॥ ౬॥ గృహాద్గృహం రాక్షసానాముద్యానాని చ వానరః। వీక్షమాణో హ్యసంత్రస్తః ప్రాసాదాంశ్చ చచార సః ॥ ౭ ॥ అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహస్తస్య నివేశనం। అగ్నిం తత్ర స నిక్షిప్య శ్వసనేన సమో బలీ ॥ తతోఽన్యత్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీర్యవాన్ । ముమోచ హనుమానగ్నిం కాలానలశిఖోపమం॥౯॥ వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః। శుకస్య చ మహాతేజాస్సారణస్య చ ధీమతః॥ తథా చేంద్రజితో వేశ్మ దదాహ హరియూథపః॥౧౦॥ జంబుమాలేస్సుమాలేశ్చ దదాహ భవనం తతః॥ ౧౧॥ రశ్మికేతోశ్చ భవనం సూర్యశత్రోస్తథైవ చ । హ్రస్వకర్ణస్య దంష్ట్రస్య రోమశస్య చ రక్షసః ॥ యుద్ధోన్మత్తస్య మత్తస్య ధ్వజగ్రీవస్య రక్షసః. విద్యుజ్జిహ్వస్య ఘోరస్య తథా హస్తిముఖస్య చ॥ కరాళస్య పిశాచస్య శోణితాక్షస్య చైవ హి । కుంభకర్ణస్య భవనం మకరాక్షస్య చైవ హి॥ యజ్ఞశత్రోశ్చ భవనం బ్రహ్మశత్రోస్తథైవ చ । నరాంతకస్య కుంభస్య నికుంభస్య దురాత్మనః ॥ వర్జయిత్వా మహాతేజా విభీషణగృహం ప్రతి। క్రమమాణః క్రమేణైవ దదాహ హరిపుంగవః॥ ౧౬ ॥ తేషు తేషు మహార్హేషు భవనేషు మహాయశాః। గృహేష్వృద్ధిమతామృద్ధిం దదాహ స మహాకపిః॥ ౧౭॥ సర్వేషాం సమతిక్రమ్య రాక్షసేంద్రస్య వీర్యవాన్। ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రావణస్య నివేశనం॥౧౮ ॥ తతస్తస్మిన్గృహే ముఖ్యే నానారత్నవిభూషితే। మేరుమందరసంకాశే సర్వమంగళశోభితే ॥ ప్రదీప్తమగ్నిముత్సృజ్య లాంగూలాగ్రే ప్రతిష్ఠితం । ననాద హనుమాన్వీరో యుగాంతజలదో యథా॥౨౦॥ శ్వసనేన చ సంయోగాదతివేగో మహాబలః। కాలాగ్నిరివ జజ్వాల ప్రావర్ధత హుతాశనః॥౨౧॥

కృతజ్వాలామాలః- అర్చిమాలీ తేజఃపుంజవానాదిత్య ఇవ-ప్రకాశత ప్రాకాశత - అనిత్యత్వాదడభావః - అర్చీతి కారాంతత్వమార్షం॥౪౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋

వీక్షమాణ ఇత్యాది॥ కృతమనోరథః పర్యాప్తమనోరథః॥ ౧॥ ౨॥ వనమితి॥ బలైకదేశః సైన్యైకదేశః - క్షపితః నాశితః- దుర్గవినాశనం పురవినాశనం- శేషం అవశిష్టం॥ ౩ ॥ దుర్గ ఇతి ॥ కర్మ పూర్వోక్తం వనభంగాదికం- సముద్రలంఘనం దూత్యం వా- సుఖపరిశ్రమం సఫలాయాసం- శక్యమేతదిత్యాహ-అల్పయత్నేనేతి- అస్మిన్ కార్యే కృతే సతీతి శేషః॥౪॥ కేనోపాయేనేదం సుకరమిత్యాశంక్యత మాహ - యో హీతి॥ యః అగ్నిః- అతిశీతళతయా మమ మహోపకారం కృతవాన్-అస్య సంతర్పణం న్యాయ్యమిత్యర్థః॥ ౫॥ తత ఇత్యాది॥ అత్ర బంధవిస్రంసనాయ పూర్వం తనుసంకోచే కృతేఽపి కార్యార్థమగ్నివలితస్సాపి తేతి బోధ్యం - సవిద్యుదివ తోయద ఇతి సర్వత ఆవృత్య సంచారో దృష్టాంతః॥ ౬॥ ౯॥ వజ్రదంష్ట్రస్యేత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ ౧౦॥ జంబుమాలేరిత్యర్ధం॥ ౧౧॥ రశ్మికేతోరిత్యాది పంచశ్లోకీ ॥ వర్జయిత్వేతి ॥ ప్రతివర్జయిత్వేతి సంబంధః॥ ౧౬॥ తేషు తేష్వితి॥ భవనేష్వితి గృహవిశేషణం సమృద్ధిం ఉత్పరం- బుద్ధిం మణిముక్తాప్రవాళాదికాం॥౧౭॥౧౮। తత ఇత్యాది॥ సర్వమంగళశోభితే సర్వమంగళద్రవ్యయుక్తే॥ ౨౦॥ శ్వసనేనేతి॥ పూర్వం రావణాదభీతావగ్న్యనిలౌ - ఇదానీం రాక్షసక్షయం దేవబలోదయం చ ప్రత్యాసన్నం దృష్ట్వా

అత్ర రేఫాభావ ఆర్షః ॥ ౪౪౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తి ॥ వీక్షమాణ ఇతి॥ ౧॥ తి ॥ యదేషాం భూయస్సంతాపజననం భవేత్- తాదృశమవశిష్టం సాంప్రతం కర్తవ్యం కిమితి కార్యశేషమచింతయదిత్యర్థః॥ ౨॥ తదేవ నిశ్చినోతి- శేషం దుర్గవినాశనమితి॥ ౩॥ దుర్గ ఇతి॥ కర్మ సముద్రలంఘనాదికం సుఖపరిశ్రమం సఫలప్రయాసం- న చాశక్యమేతదిత్యాహ-అల్పయత్నేనేతి॥ అస్మిన్ కార్యే దుర్గవినాశకార్యే కృతే సతీతి శేషః॥ ౪॥ కేనోపాయేన దుర్గవినాశనం స్యాత్ అత ఆహ-యో హీతి ॥ వర్జయిత్వేతి ॥ విభీషణగృహం ప్రతివర్జయిత్వేతి సంబంధః॥ ౫॥ తి॥ తోయదః సంధ్యాతోయదః హనూమతో రక్తవర్ణత్వాత్॥ ౬॥ తి॥ ఉద్యానాని గృహారామాః॥ ౭॥ తి॥ ప్రహస్తస్య ప్రధానమంత్రిత్వాదాదౌ తద్గృహేఽగ్నిప్రక్షేపః ప్రథమం తత్సంభావనస్యోచిత్యాత్॥ ౮॥ ౧౩॥ భవనం న దాహేత్యనుకర్షః॥ ౧౫॥ తి॥ విభీషణేన స్వస్య వధతో రక్షణాద్విభీషణగృహం వర్జయిత్వా ప్రతిగృహం క్రమమాణ ఇత్యన్వయః॥ ౧౬॥ తి॥ పూర్వం రావణాద్భీతోఽప్యగ్నిః-సీతాతేజస్సంబంధేన నిశ్శంకం దదాహేత్యుక్తం॥ ౧౭॥ ౨౦॥ శ్వసనేనేతి॥ పూర్వం రావణాదతిభీతావగ్న్యనిలౌ ఇదానీం రాక్షసబలక్షయం దేవబలోదయం

ప్రదీప్తమగ్నింపవనస్తేషు వేశ్మస్వచారయత్। అభూచ్ఛ్వసనసంయోగాదతివేగోహుతాశనః॥౨౨॥ తానికాంచనజా
లానిముక్తామణిమయానిచ। భవనాన్యవశీర్యంతరత్నవంతిమహాంతిచ॥౨౩॥తానిభగ్నవిమానానినిపేతుర్వసుధాతలే।
భవనానీవసిద్ధానామంబరాత్పుణ్యసంక్షయే॥౨౪॥ సంజజ్ఞేతుములశ్శబ్దోరాక్షసానాంప్రధావతాం । స్వగృహస్యపరి
త్రాణేభగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియాం॥ నూనమేషోగ్నిరాయాతఃకపిరూపేణహాఇతి॥ ౨౫॥ క్రందంత్యస్సహసా
పేతుస్స్తనంధయధరాః(స్త్రి)యః॥కాశ్చిదగ్నిపరీతేభ్యోహర్మ్యేభ్యోముక్తమూర్ధజాః॥౨౬॥పతంత్యోరేజిరేభ్రేభ్యస్సౌ
దామిన్యఇవాంబరాత్ ॥ ౨౭॥ వజ్రవిద్రుమవైడూర్యముక్తారజతసంహితాన్ । విచిత్రాన్భవనాద్ధాతూన్ స్యందమా
నాన్దదర్శసః॥౨౮॥ నాగ్నిస్తృప్యతి కాష్ఠానాంతృణానాంహరియూథపః।నాగ్నేర్నాపివిశస్తానాంరాక్షసానాంవసుం
ధరా॥౨౯॥క్వచిత్కింశుకసంకాశాఃక్వచిచ్ఛాల్మలిసన్నిభాః । క్వచిత్కుంకుమసంకాశాశ్శిఖావహ్నేశ్చకాశిరే॥౩౦॥
హనూమతా వేగవతా వానరేణమహాత్మనా। లంకాపురంప్రదగ్ధంతద్రుద్రేణత్రిపురంయథా ॥౩౧॥ తతస్తులంకాపుర
పర్వతాగ్రేసముత్థితోభీమపరాక్రమోగ్నిః। ప్రసార్యచూడావలయంప్రదీప్తోహనూమతావేగవతావిసృష్టః॥ ౩౨॥యు
గాంతకాలానలతుల్యవేగస్సమారుతోగ్నిర్వవృధేదివిస్పృక్ । విధూమరశ్మిర్భవనేషుసక్తోరక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితా
ర్చిః॥౩౩॥ఆదిత్యకోటీసదృశస్సుతేజాలంకాంసమస్తాంపరివార్యతిష్ఠన్ । శబ్దైరనేకైరశనిప్రరూఢైర్భిందన్నివాండం
ప్రబభౌమహాగ్నిః॥౩౪॥తతాంబరాదగ్నిరతిప్రవృద్ధోరూక్షప్రభఃకింశుకపుష్పచూడః । నిర్వాణధూమాకులరాజయ

నిశ్శంకావభూతామితిభావః॥ ౨౧॥ ౨౪॥ సంజజ్ఞ ఇత్యాది॥ స్వగృహస్యపరిత్రాణేభగ్నోత్సాహగతశ్రియామితిపాఠః- స్వగృహస్యపరిత్రాణ
భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియామితిపాఠే - ఉత్సాహశ్చఊర్జితశ్రీశ్చఉత్సాహోర్జితశ్రియౌభగ్నేఉత్సాహోర్జితశ్రియౌయేషామితివిగ్ర
హః- స్వగృహస్యపరిత్రాణేభగ్నోత్సాహానాంశ్రీమతాంరాక్షసానామితివార్థః - హాఇతి*నిపాతఏకాజనాజితిప్రకృతిభావః॥ ౨౫॥ క్రందం
త్యఇతి॥ కాశ్చిత్ స్త్రియఃహర్మ్యేభ్యఃపేతురితిసంబంధః- సుకేశవంశ్యానాంజననమాత్రేరుద్రేణమాతృతుల్యత్వవరప్రదానేపితదితరేషుతదభా
వాత్ స్తనంధయధరత్వం - అన్యజాతీయాశ్చరాక్షసాస్తత్రసంత్యేవ॥ ౨౬॥ పతంత్యఇతి॥ అంబరాత్ పతంత్యఃఅభ్రేభ్యోమేఘేభ్యఃపతంత్యః
సౌదామిన్యఃతటితఇవ- రేజిరే॥ ౨౭॥ వజ్రేతి॥ భవనానితిపుల్లింగత్వమార్షం- ధాతూన్ సువర్ణాదీని॥ని॥ ధాతుస్తుగైరికేస్వర్ణఇతిదర్పణః।
స్యందమానాన్ స్యందతః- అగ్నితప్తత్వేనద్రవీభూతస్వర్ణాదీనిత్యర్థః॥ ౨౮॥నాగ్నిరితి॥కాష్ఠానాంతృణానాంచేతిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ- కా
ష్ఠైస్తృణైశ్చేత్యర్థః- పూరణగుణేత్యాదినాషష్ఠీవా- అగ్నిఃకాష్ఠైస్తృణైశ్చనతృప్యతి- హరియూథపఃఅగ్నేఃనతృప్యతి- అగ్నినానతృప్యతి-అగ్ని
ప్రక్షేపణేనతృప్యతీత్యర్థః - ఏవంవసుంధరావిశస్తానాంరాక్షసానాంవిశస్తైఃరాక్షసైః- నతృప్యతీతియోజ్యం - అనేనరాక్షసశవానాంబా
హుళ్యమిత్యర్థః ॥ రామానుజీయం॥ నాగ్నిరితి ॥ తృణానాంచయథాతథాహనుమాన్ రాక్షసేంద్రాణాంవధేకించిన్నతృప్యతి ॥ నహ
నూమద్విశస్తానాంరాక్షసానాంవసుంధరేతిపాఠః॥ ౨౯॥ క్వచిదితి॥శిఖాఃజ్వాలాః॥ ౩౧॥ హనూమతేతి॥ ననుఏతావత్పర్యంతమల్పబలతయా
విదితస్యహనుమతఃకథమేతాదృశీశక్తిరిత్యత్రాహ-రుద్రేణత్రిపురంయథేతి॥ విష్ణురాత్మాభగవతోభవస్యామితతేజసః।తస్మాద్ధనుర్జ్యాసంస్పర్శం
సవిషేహేమహేశ్వరఇత్యుక్తరీత్యావిష్ణ్వాప్యాయితతేజసారుద్రేణత్రిపురంయథాదగ్ధంతథానేనేతిభావః॥ ౩౧॥ తతస్త్వితి ॥ లంకాపురపర్వ
తాగ్రేలంకాపురాధారత్రికూటశిఖరేతద్వర్తిత్వాత్తస్యాస్తథానిర్దేశఃపర్వతాగ్రస్థలంకాపురఇతిపరనిపాతోవా- చూడావలయంజ్వాలాజా
లమిత్యర్థః- తత్ ప్రసార్యవిస్తార్య-ప్రదీప్తఃవిసృష్టః- గృహేష్వితిశేషః॥ ౩౨॥ యుగాంతేతి॥ దివిస్పృక్అభ్రంలిహః- హృద్యుభ్యాంఙేరలుగ్వ
క్తవ్యఇతిసప్తమ్యాఅలుక్-రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిఃరక్షశ్శరీరాణ్యేవాజ్యానితైస్సమర్పితార్చిఃఉత్థాపితజ్వాలః॥ ౩౩॥ ఆదిత్యకోటీతి॥
సమస్తాంనిశ్శేషాం-అశనిప్రరూఢైఃఅశనివన్నిష్ఠురైః- అండంబ్రహ్మాండం॥ ౩౪॥ తత్రేతి॥ అంబరాత్ అంబరపర్యంతం- కింశుకపుష్పచూడః

చప్రత్యాసన్నంకివిత్వానిశ్శంకావభూతామితిభావః॥ ౨౧॥ తి॥ అచారయదితిహేతౌయతశ్చారయతిస్మతతశ్చారణాద్ధేతోస్తానివ్యశీర్యంతేత్య
న్వయః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ భగ్నవిమానానిభగ్నప్రాసాదాని॥ ౨౪॥ సంజజ్ఞ ఇతి॥ భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియాంభగ్నోత్సాహాఊర్జితశ్రియశ్చేతి
విశేషణసమాసః॥ నూనమితి॥ స్తనంధయఃశిశుః॥ తి॥ అభ్రేభ్యోమేఘేభ్యః॥ ౨౯॥ నాగ్నిరితి॥ తృణానాంకాష్ఠానాంతృణైఃకాష్ఠైరిత్యర్థః॥
౩౧॥ తతఇతి॥లంకాపురపర్వతాగ్రేలంకాపురాధారత్రికూటశిఖరే-చూడావలయఃజ్వాలాసమూహం-ప్రసార్యసముత్థితోగ్నిఃవిసృష్టఃగృహే
ష్వితిశేషఃభీమపరాక్రమఃభయంకరవేగః॥ ౩౨॥యుగాంతేతి॥దివిస్పృక్అభ్రంలిడిత్యర్థః-రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిఃరక్షశ్శరీరాణ్యేవాజ్యా
నితైఃసమర్పితార్చిఃఉత్థాపితజ్వాలః॥ (సతామితి॥ వహ్నిఃజ్వాలామాలాపరిక్షిప్తైఃజ్వాలాసమూహానాంప్రసారణైఃలంకాంఅత్యర్థమదహదితి
సంబంధః- సహనుమాన్॥ సచేతి॥ సంక్రామన్ గచ్ఛన్॥సఇతి॥లాంగూలోపసక్తాగ్నిఃలాంగూలస్థితోగ్నిఃమృత్యుగృహాన్ముక్తఇవతథాఅతిభీక
రఇత్యర్థః॥ హుతాశనేతి ॥ కాలోపహతేవప్రళయకాలోపహతేవ) ॥ ౩౩॥ఆదిత్యేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥అంబరాత్ అంబరపర్యంతంప్ర

శ్చనీలోత్పలాభాః ప్రచకాశిరేఽభ్రాః॥ ౩౫॥ వజ్రీ మహేన్ద్రస్త్రిదశేశ్వరో వా సాక్షాద్యమో వా వరుణోఽనిలో వా। రు
ద్రోఽగ్నిరర్కో ధనదశ్చ సోమో న వానరోఽయం స్వయమేవ కాలః ॥ కిం బ్రహ్మణస్సర్వపితామహస్య సర్వస్య ధాతుశ్చతు
రాననస్య। ఇహాగతో వానరరూపధారీ రక్షోపసంహారకరః ప్రకోపః॥ కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ ప
రం సుతేజః। అనన్తమవ్యక్తమచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా॥ ఇత్యేవమూచుర్బహవో విశిష్టా రక్షో
గణాస్తత్ర సమేత్య సర్వే। సప్రాణిసంఘాం సగృహాం సవృక్షాం దగ్ధాం పురీం తాం సహసా సమీక్ష్య॥ ౩౯ ॥ తతస్తు లంకా
సహసా ప్రదగ్ధా సరాక్షసా సాశ్వరథా సనాగా। సపక్షిసంఘా సమృగా సవృక్షా రురోద దీనా తుములం సశబ్దం ॥ ౪౦ ॥
హా తాత హా పుత్రక కాన్త మిత్ర హా జీవితం భోగయుతం సుపుణ్యం । రక్షోభిరేవం బహుధా బ్రువద్భిః శబ్దః కృతో ఘోరతర
స్సుభీమః॥ ౪౧॥ హుతాశనజ్వాలసమావృతా సా హతప్రవీరా పరివృత్తయోధా । హనూమతః క్రోధబలాభిభూతా బ
భూవ శాపోపహతేవ లంకా॥ ౪౨॥ స సంభ్రమత్రస్తవిషణ్ణరాక్షసాం సముజ్జ్వలజ్జ్వాలహుతాశనాంకితాం । దదర్శ లం
కాం హనుమాన్ మహామనాః స్వయంభుకోపోపహతామివావనిం॥ ౪౩॥ భఙ్క్త్వా వనం పాదపరత్నసంకులం హత్వా తు
రక్షాంసి మహాన్తి సంయుగే । దగ్ధ్వా పురీం తాం గృహరత్నమాలినీం తస్థౌ హనూమాన్ పవనాత్మజః కపిః॥ ౪౪॥ త్రికూట
శృంగాగ్రతలే విచిత్రే ప్రతిష్ఠితో వానరరాజసింహః। ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ వ్యరాజతాదిత్య ఇవాంశుమాలీ॥
౪౫॥ స రాక్షసాంస్తాన్ సుబహూంశ్చ హత్వా వనం చ భఙ్క్త్వా బహుపాదపం తత్ । విసృజ్య రక్షోభవనేషు చాగ్నిం జగా
మ రామం మనసా మహాత్మా॥ ౪౬॥ తతస్తు తం వానరవీరముఖ్యం మహాబలం మారుతతుల్యవేగం। మహామతిం వాయుసుతం
వరిష్ఠం ప్రతుష్టువుర్దేవగణాశ్చ సర్వే॥ ౪౭॥ భఙ్క్త్వా వనం మహాతేజా హత్వా రక్షాంసి సంయుగే । దగ్ధ్వా లంకాపురీం
రమ్యాం రరాజ స మహాకపిః॥ ౪౮॥ తత్ర దేవాస్సగన్ధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । దృష్ట్వా లంకాం ప్రదగ్ధాం తాం విస్మ
యం పరమం గతాః॥ ౪౯॥ తం దృష్ట్వా వానరశ్రేష్ఠం హనుమన్తం మహాకపిం । కాలాగ్నిరితి సంచిన్త్య సర్వభూతాని తత్ర
సుః॥ ౫౦॥ దేవాశ్చ సర్వే మునిపుంగవాశ్చ గన్ధర్వవిద్యాధరనాగయక్షాః। భూతాని సర్వాణి మహాన్తి తత్ర జగ్ముః పరాం

తత్తుల్యశిఖః- నిర్వాణధూమాకులరాజయః పూర్వం ప్రాగ్దగ్ధభవనాగ్నినిర్వాణసమయోత్థితధూమైః వ్యాప్తపఙ్క్తయః- అతఏవ నీలోత్పలాభాః. ని
ర్వాణధూమానాం నీలవర్ణత్వాదితి భావః- అభ్రాః మేఘాః పుంలింగత్వమార్షం॥ ౩౫॥ అథ రక్షోవచనం- వజ్రీత్యాది॥ మహేన్ద్రః- వజ్రీత్యాదివిశే
షణం సామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం - ఉత్తరత్రాప్యేవమేవ గతిః- యమకాలయోర్మూర్తిభేదాన్న పునరుక్తిః- రక్షోపసంహారకర ఇత్యత్ర అ
పదస్సలోపః- ప్రకోపః ప్రకోపకృతమూర్తివిశేషః- కిం వైష్ణవమితి- అత్ర వాశబ్దోఽవధారణే - వాస్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థే చ స
ముచ్చయ ఇతి విశ్వః। ద్వితీయో వితర్కే- అనన్తం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం- అవ్యక్తం చక్షురాద్యగోచరం- అచిన్త్యం కేవలమనసోఽప్యవిషయం-
ఏకం అద్వితీయం- యద్వైష్ణవం సుతేజః ప్రాజ్యం ధామ- తదేవ స్వమాయయా స్వాసాధారణయాశ్చర్యశక్త్యా కపిరూపమేత్య సాంప్రతమాగతం
వా ఇతి యోజనా- వైష్ణవమితి స్వార్థేఽణ్ - విష్ణుశరీరాన్తర్వర్తితివార్థః- విశిష్టాః జ్ఞానాధికాః॥ ౩౯॥ ౪౦॥ హా తాతేతి॥ యుగపదేవ శోకే
దూరాహ్వానే చ హాశబ్దో వర్తతే- హా జీవితమిత్యత్ర సంబుద్ధ్యలోప ఆర్షః- హతమితి శేష ఇత్యన్యే- అభితస్సమయానికషాహాప్రతియోగ ఇతి ద్వి
తీయా వా. దరిద్రైరశోచ్యత్వాద్విశినష్టి- భోగయుతం సుపుణ్యమితి- సుఖాఢ్యం సుకృతైకఫలం చేత్యర్థః. ఘోరతరః తీవ్రతరః. అతఏవ సుభీమః
భయంకరః॥ ౪౧॥ హుతాశనేతి ॥ పరివృత్తయోధా పరివృత్తభటా॥ ౪౨॥ స సంభ్రమేతి॥ హనూమాన్మహామనా ఇతి పాఠః- హనుమాన్ మహా
త్మేతి పాఠే విషమవృత్తం వా- స్వయంభుకోపోపహతాం- ప్రళయే భగవతా దగ్ధామిత్యర్థః॥ ౪౩ ॥ భఙ్క్త్వేతి॥ రత్నశబ్దః శ్రేష్ఠవాచీ- తస్థౌ సంక
ల్పితకార్యస్య పరిసమాప్తత్వాదుపరతోద్యోగోఽభూదిత్యర్థః॥ ౪౪॥ ౪౫॥ స ఇతి॥ జగామ రామం మనసేతి. కృతకృత్యత్వాద్రామం గన్తుమియేషే
త్యర్థః॥ ౪౬ ॥ తతస్తు తమితి॥ వరిష్ఠం- బలవతామితి శేషః॥ ౪౭॥ ౪౮॥ రా॥ రరాజ స మహాకపిరిత్యతః పరం ఉత్తరసర్గాదిభూతో లంకాం స
మస్తాం సందీప్యేత్యయం శ్లోకః కేషుచిత్కోశేషు ప్రమాదాల్లిఖితః॥ ౪౯॥ ౫౦॥ దేవాశ్చేతి॥ పరామిత్యస్య వివరణం తత్తుల్యరూపామితి॥ అస్మిన్ స

వృద్ధః- కింశుకపుష్పచూడః తత్సదృశజ్వాలః - అగ్నిః హనూమద్విసృష్టోఽగ్నిః అశనిప్రభూతైః అశనివన్నిష్ఠురైరనశైశ్శ్రైః- సమస్తాం నిశ్శేషాం లం
కాం పరివార్య పరివేష్ట్య లిప్తార్థః. బ్రహ్మాండం సేన్దం మహాగ్నిః ప్రళయాగ్నిరివ ప్రబభౌ॥ ౩౪॥ తత్రేతి। తత్ర తదా - నిర్వాణధూమాకులరాజయః
పూర్వదగ్ధభవనాత్ నిర్వాణసమయోత్థితధూమైర్వ్యాకులపఙ్క్తయః అభ్రాః ప్రచకాశిర ఇతి సంబన్ధః అభ్రా ఇతి పుంలింగత్వమార్షం (౩౫)
తి॥ వజ్రిత్వత్రిదశేశ్వరత్వవిశిష్టో మహేన్ద్ర ఇత్యర్థః- రుద్రో వాఽగ్నిః రుద్రస్య తృతీయనయనసంబన్ధ్యగ్నిః॥ కిం వైష్ణవమితి॥ అనన్తం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం
అవ్యక్తం చక్షురాద్యగోచరం- అచిన్త్యం మనసోఽవిషయం- ఏకమద్వితీయం - వైష్ణవం సుతేజః. స్వమాయయా శక్త్యా కపిరూపమేత్య రక్షోవినా
శాయాగతం కిం వేతి యోజనా॥ తి॥ విశిష్టా మహాబలాః ప్రహస్తాదయ ఇత్యర్థః- సమీక్ష్య ఇత్యేవమూచురిత్యన్వయః॥ ౩౯॥ ౪౦॥ తి॥ సుపుణ్యమతిశ
యేనార్జితం పుణ్యం॥ ౪౧॥ హుతాశనేతి॥ పరివృత్తయోధా పరావృత్తభటా॥ ౪౩॥ భఙ్క్త్వేతి॥ తస్థౌ సంకల్పితకార్యస్య పరిసమాప్తత్వాదు

ప్రీతిమతుల్యరూపామ్॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే సుందరకాండే- చతుఃపంచాశస్సర్గః.****************

లంకాం సమస్తాం సందీప్య లాంగూలాగ్నిం మహాబలః। నిర్వాపయామాస తదా సముద్రే హరిసత్తమః॥ ౧॥ సందీప్యమానాం విధ్వస్తాం త్రస్తరక్షోగణాం పురీమ్। అవేక్ష్య హనుమాన్ లంకాం చింతయామాస వానరః॥౨॥ తస్యాభూత్సుమహాంస్త్రాసః కుత్సా చాత్మన్యజాయత। లంకాం ప్రదహతా కర్మ కింస్విత్కృతమిదం మయా॥౩॥ ధన్యాస్తే పురుషశ్రేష్ఠా యే బుద్ధ్యా కోపముత్థితమ్। నిరుంధంతి మహాత్మానో దీప్తమగ్నిమివాంభసా॥౪॥ క్రుద్ధః పాపం న కుర్యాత్కః క్రుద్ధో హన్యాద్గురూనపి। క్రుద్ధః పరుషయా వాచా నరస్సాధూనధిక్షిపేత్॥ వాచ్యావాచ్యం ప్రకుపితో న విజానాతి కర్హిచిత్। నాకార్యమస్తి క్రుద్ధస్య నావాచ్యం విద్యతే క్వచిత్॥ ౬॥ యస్సముత్పతితం క్రోధం క్షమయైవ నిరస్యతి। యథోరగస్త్వచం జీర్ణాం స వై పురుష ఉచ్యతే॥ ౭॥ ధిగస్తు మాం సుదుర్బుద్ధిం నిర్లజ్జం పాపకృత్తమమ్। అచింతయిత్వా తాం సీతామగ్నిదం స్వామిఘాతకమ్॥౮॥ యది దగ్ధా త్వియం లంకా నూనమార్యాపి జానకీ। దగ్ధా తేన మయా భర్తుర్హతం కార్యమజానతా॥౯॥ యదర్థమయమారంభస్తత్కార్యమవసాదితమ్। మయా హి దహతా లంకాం న సీతా పరిరక్షితా॥ ౧౦ ॥ ఈషత్కార్యమిదం కార్యం కృతమాసీన్న సంశయః। తస్య క్రోధాభిభూతేన మయా మూలక్షయః కృతః॥ ౧౧॥ వినష్టా జానకీ నూనం న హ్యదగ్ధః ప్రదృశ్యతే। లంకాయాం కశ్చిదుద్దేశః సర్వా భస్మీకృతా పురీ ॥ ౧౨ ॥ యది తద్విహతం కార్యం మమ ప్రజ్ఞావిపర్యయాత్ । ఇహైవ ప్రాణసన్న్యాసో మమాపి హ్యద్య రోచతే ॥ ౧౩॥ కిమగ్నౌ నిపతామ్యద్య ఆహోస్విద్బడబాముఖే। శరీరమాహో సత్త్వానాం దద్మి సాగరవాసినామ్॥ ౧౪॥ కథం హి జీవతా శక్యో మయా ద్రష్టుం హరీశ్వరః। తౌ వా పురుషశార్దూలౌ కార్యసర్వస్వఘాతినా॥ ౧౫ ॥ మయా ఖలు తదేవేదం రోషదోషాత్ప్రదర్శితమ్ । ప్రథితం త్రిషు లోకేషు కపిత్వమనవస్థితమ్॥ ౧౬ ॥ ధిగస్తు రాజసం భావమనీశమనవస్థితమ్ । ఈశ్వరేణాపి యద్రాగాన్మయా సీతా న రక్షితా॥౧౭॥ వినష్టాయాం తు సీతాయాం తావుభౌ వినశిష్యతః। తయోర్వినాశే సుగ్రీవః సబంధుర్వినశిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ ఏతదేవ వచశ్శ్రుత్వా భరతో భ్రాతృవత్సలః। ధర్మాత్మా సహశత్రుఘ్నః కథం శక్ష్యతి జీవితుమ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇక్ష్వాకువంశే ధ

త్ర్యేకపంచాశచ్ఛ్లోకాః- తతో మహాత్మేతి శ్లోకస్య రాక్షసానితి శ్లోకోత్తరాగకతయా బహుకోశేష్వదర్శనాచ్చ ప్రక్షిప్తః - బహుకోశేష్వేతత్సర్గసమాప్తివిపర్యయః ఉత్తరసర్గారంభవిపర్యయశ్చ దృశ్యతే॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుఃపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ లంకామిత్యాది॥ లాంగూలాగ్నిం సముద్రే నిర్వాపయామాసేత్యన్వయః॥ ౨॥ తస్యేతి॥ కుత్సా నిందా॥ ౩॥౮॥ యదీతి॥ జానక్యపి యది దగ్ధేత్యన్వయః॥ ౧౦॥ ఈషత్కార్యమితి॥ ఇదం కార్యం అన్వేషణపూర్వకరావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపం మహత్కార్యం. ఈషత్కార్యం ఈషదవశిష్టకార్యం- అసమగ్రప్రాయమేవ కృతమాసీత్- రామనివేదనమాత్రావశేషం కృతమాసీదిత్యర్థః - కింత్విదానీం క్రోధాభిభూతేన క్రోధాంధేన మయా తస్య కార్యస్య. మూలక్షయః కృతః న సంశయః- విఫలీకృతమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ సీతానాశే తత్రైవ- స ఏవ తు కుత ఇత్యత్రాహ- వినష్టేతి॥ ౧౨॥ యదీతి॥ విహతం యది సీతానాశాద్వినష్టం యది. ప్రాణసన్న్యాసః ప్రాణత్యాగః॥ ౧౩॥౧౫॥ మయేతి॥ కపిత్వం కాపేయం. అనవస్థితం- చాపలాత్మకమిత్యర్థః॥౧౬॥ ధిగస్త్వితి॥ రాజసం భావం రజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషః- అనీశం నియామకరహితం - స్వతంత్రమితి యావత్. అనవస్థితం ఉద్వృత్తస్వభావం. ఈశ్వరేణాపి రక్షణసమర్థేనాపి- రాగాత్ మాత్సర్యాత్- రాగోను రాగే మాత్సర్యే రక్తవర్ణే కుసుంభక ఇతి యాదవః- యద్వా రాగాత్ రజోగుణాత్ - ఆగ్రహాదితి యావ

పరతోద్వ్యోగో భూదిత్యర్థః॥ లంకామితి॥ నిర్వాపయామాస లాంగూలాగ్నిం శమయామాస॥ ౫౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుఃపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥ ౨॥ తి॥ కుత్సా చాత్మన్యజాయతేత్యుక్తాం కుత్సామాహ - లంకామితి ॥ కింస్విత్కర్మ కృతం కుత్సితమేవ కృతమిత్యర్థః॥ ౩॥ తి॥ ఉక్తం కుత్సితకార్యమూలం కోప ఇతి నిశ్చిత్య తత్ప్రహితౄన్ ప్రశంసతి - ధన్యా ఇతి ॥ దుఃఖాతిశయాదేవ మహాత్మపదపౌనరుక్త్యం న దోషాయ॥ ౪॥ తి॥ క్రుద్ధః పాపం న కుర్యాదిత్యపి పాఠే- క్రుద్ధో యః కశ్చిత్పాపం కుర్యాన్న- నఞ్ కాకుః - అపితు కుర్యాదేవ అకరణమశక్యమేవేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి- క్రుద్ధో హన్యాదితి॥ ౫॥ తి॥ న జానాతీత్యేతదేవ స్పష్టయతి- నాకార్యమితి॥ క్రుద్ధస్యాకార్యమయుక్తబుద్ధ్యా కరణీయం న కించిదప్యస్తి- అతో గురుహననాద్యపి కరోత్యేవేత్యర్థః॥ ౬॥౮॥ యదీతి॥ యది జానకీ దగ్ధా భర్తుః కార్యం హతమితి సంబంధః॥౯॥తి॥ ఏతదేవ వివృణోతి - యదర్థమితి॥ ౧౦॥ ఈషదితి॥ అన్వేషణపూర్వకరావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపం మహత్కార్యం - ఈషత్కార్యం కృతమాసీత్ రామనివేదనమాత్రావశిష్టం యథా భవతి తథా కృతమాసీదిత్యర్థః. అతః ఇదానీం క్రోధాభిభూతేన మయా తస్య కార్యస్య మూలక్షయః కృతః న సంశయ ఇతి యోజనా॥ ౧౧॥ తి॥ నను సీతావినాశనిశ్చయస్తే కథం తత్రాహ- వినష్టేతి॥ ౧౩॥ కిమితి॥ దద్మి దదామి॥ ౧౫॥ మయేతి॥ అనవస్థితమవ్యవస్థితం॥ ౧౬॥ ధిగితి॥ రాజసం భావం రజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషం- అనీశం నియామకరహితం- స్వతంత్రమితి యావత్. ఈశ్వరేణాపి రక్షణసమర్థేనాపి- రాగాత్ మాత్స

మిణా ష్టేగతేనాశమసంశయం। భవిష్యంతి ప్రజాస్సర్వా శ్శోకసంతాపపీడితాః॥ ౨౦॥ తదహం భాగ్యరహితో లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః। రోషదోషపరీతాత్మా వ్యక్తం లోకవినాశనః॥ ౨౧॥ ఇతి చింతయతస్తస్య నిమిత్తాన్యుపపేదిరే। పూర్వమప్యుపలబ్ధాని సాక్షాత్పునరచింతయత్॥ ౨౨॥ అథవా చారుసర్వాంగీ రక్షితా స్వేన తేజసా। న నశిష్యతి కల్యాణీ నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తతే॥ ౨౩॥ న హి ధర్మాత్మనస్తస్య భార్యామమితతేజసః। స్వచారిత్రాభిగుప్తాం తాం స్ప్రష్టుమర్హతి పావకః॥ ౨౪॥ నూనం రామప్రభావేన వైదేహ్యాస్సుకృతేన చ। యన్మాం దహనకర్మాయం నాదహద్ధవ్యవాహనః॥ ౨౫॥ త్రయాణాం భరతాదీనాం భ్రాతౄణాం దేవతా చ యా। రామస్య చ మనఃకాంతా సా కథం వినశిష్యతి॥ ౨౬॥ యద్వా దహనకర్మాయం సర్వత్ర ప్రభురవ్యయః। న మే దహతి లాంగూలం కథమార్యాం ప్రధక్ష్యతి॥ ౨౭॥ పునశ్చాచింతయత్తత్ర హనుమాన్విస్మితస్తదా। హిరణ్యనాభస్య గిరేర్జలమధ్యే ప్రదర్శనమ్॥ ౨౮॥ తపసా సత్యవాక్యేన అనన్యత్వాచ్చ భర్తరి। అపి సా నిర్దహేదగ్నిం న తామగ్నిః ప్రధక్ష్యతి॥ ౨౯॥ స తథా చింతయంస్తత్ర దేవ్యా ధర్మపరిగ్రహమ్। శుశ్రావ హనుమాన్వాక్యం చారణానాం మహాత్మనామ్॥ ౩౦॥ అహో ఖలు కృతం కర్మ దుష్కరం హి హనూమతా। అగ్నిం విసృజతాభీక్ష్ణం భీమం రాక్షసవేశ్మని॥ ప్రపలాయితరక్షస్స్త్రీబాలవృద్ధసమాకులా। జనకోలాహలాధ్మాతా క్రందంతీవాద్రికందరే॥ దగ్ధేయం నగరీ సర్వా సాట్టప్రాకారతోరణా। జానకీ న చ దగ్ధేతి విస్మయోద్భుత ఏవ నః॥ ౩౩॥ స నిమిత్తైశ్చ దృష్టార్థైః కారణైశ్చ మహాగుణైః। ఋషివాక్యైశ్చ హనుమానభవత్ప్రీతమానసః॥ ౩౪॥ తతః కపిః ప్రాప్తమనోరథార్థస్తామక్షతాం రాజసుతాం విదిత్వా। ప్రత్యక్షతస్తాం పునరేవ దృష్ట్వా ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకార॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే పంచపంచాశస్సర్గః। ******************** తతస్తు శింశుపామూలే జానకీం పర్యుపస్థితామ్। అభివాద్యాబ్రవీద్దిష్ట్యా పశ్యామి త్వామిహాక్షతామ్॥ ౧॥ తతస్తం ప్రస్థితం సీతా వీక్షమాణా పునః పునః। భర్తృస్నేహాన్వితం వాక్యం హనుమంతమభాషత॥ ౨॥ కామమస్య త్వమేవైకః కార్యస్య పరిసాధనే। పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్యస్తే బ

త్॥ ౧౯॥ ౨౧॥ ఇతీతి॥ నిమిత్తాన్యుపపేదిరే-శుభశంసినిమిత్తాని ప్రాదుర్బభూవురిత్యర్థః॥ ౨౨॥ ఏవం లోకదృష్ట్యానర్థమాశంక్య తత్త్వదృష్ట్యా సమాధత్తే-అథవేత్యాదినా॥ నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తతే- అగ్నిరగ్నిం న దహతీత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ నూనమితి॥ దహనకర్మా భస్మీకరణస్వభావః- యత్ప్రభావాదయం మాం నాదహత్ సతా మేవ కథం దహతీత్యర్థః॥ ౨౫॥ ౩౦॥ అహో ఇత్యాది॥ విస్మయోద్భుత ఏవ న ఇతి॥ అయం విస్మయః అద్భుత ఏవ-అద్భుతమాశ్చర్యం కల్యాణం చేత్యుణాదివృత్తిః। యద్వా విస్మయః ఆశ్చర్యం- అద్భుతః అభూతపూర్వ ఇత్యర్థః. అద్భుతః అద్భుతరసః- తస్య స్థాయీభావో విస్మయః-తథా చ అద్భుత ఏవ అద్భుతరసతాం ప్రాప్త ఏవ-మహానయం విస్మయః- న విస్మయమాత్ర ఇత్యర్థః॥ ౩౩॥ స ఇతి॥ నిమిత్తైః దక్షిణాక్షిస్పందాదిభిః-దృష్టార్థైః దృష్టఫలసంవాదైః- కారణైః సీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః, ఋషివాక్యైః చారణవాక్యైః॥ ౩౪॥ తత ఇతి॥ పూర్వం చారణవాక్యైర్విదిత్వా పునః ప్రత్యక్షం దృష్ట్వా తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకార. ప్రతియాస్యామీతి సంకల్పితవానిత్యర్థః॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తత ఇత్యాది॥ ౧॥ తతస్తమితి॥ ప్రస్థితం ప్రస్థానోద్యుక్తమ్॥ ౨॥ వనభంగాక్షవధాదినా హనుమతశ్శక్తిం విజ్ఞాయ అసౌ రామాయ నివేద్య స్వయమేవ సకలరాక్షససంహారపూర్వకం మమ నేతా మా భూదిత్యభిప్రాయేణాహ- కామమితి॥ అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షసవధపూర్వకమత్ప్రాపణరూ

ర్యాత్ - ఆగ్రహాదితియావత్॥ ౧౯॥ తి॥ ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ॥ ౨౧॥ ఇతీతి॥ నిమిత్తాని శుభశంసీని ఉపపేదిరే ప్రాదుర్బభూవుః॥ ౨౨॥ అథవేతి॥ నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తతే అగ్నిరగ్నిం న దహతీత్యర్థః॥ ౨౪॥ నూనమితి॥ దహనకర్మా భస్మీకరణస్వభావః అయం హవ్యవాహనః- మాం తత్కింకరం మాం యత్ యతో నాదహత్ అతస్తాం ద్రష్టుం నార్హతీతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౫॥ తి॥ త్రయాణాం భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాం దేవతాత్వాత్తస్యామగ్న్యప్రవృత్తిః రామభయాచ్చేతి భావః॥ ౨౬॥ తి॥ సర్వత్ర ప్రభురపి యత్సేవకత్వాన్మే లాంగూలం న దహతి- తతస్తాం కథం ధక్ష్యతి॥ ౨౭॥ దేవీప్రభావాత్సింధౌ మద్విశ్రాంతినిమిత్తగిరిదర్శనహేతునాపి దేవీమగ్నిర్న దహతీత్యాహ-పునశ్చేతి॥ ౨౯॥ స ఇతి॥ దేవ్యా ధర్మపరిగ్రహం ధర్మప్రభావమిత్యర్థః-చింతయన్ హనుమాన్- చారణానాం వాక్యం శుశ్రావేతి సంబంధః॥ దగ్ధేతి॥ విస్మయః ఆశ్చర్యం అద్భుతః అభూతపూర్వ ఇత్యర్థః॥ ౩౩॥ స ఇతి॥ నిమిత్తైర్దక్షిణాక్షిస్పందనాదిభిః-కారణైః సీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః-ఋషివాక్యైః చారణవాక్యైరిత్యర్థః. దృష్టార్థైః దృష్టఫలసంవాదైః॥ ౩౪॥ తత ఇతి॥ విదిత్వా పూర్వం చారణైర్విదిత్వా-పునః ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా-తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకారేతి సంబంధః॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋

అయ ఇతి॥ హర్యృక్షేషు మధ్యే మహాబలః సుగ్రీవః. కార్యనిర్బంధే కార్యసంకటే॥ ౨॥ కామమితి॥ అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షససంహారపూర్వకమత్ప్రాపణరూపకార్యస్య పరిసాధనే త్వమేక ఏవ కామం పర్యాప్తః-తథాపి బలోదయః- తే తవైవ-యశస్యః యశస్కరః-న తు రామస్యే

లోదయః ॥ ౩ ॥ శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః । మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్ ॥
౪ ॥ తద్యథా తస్య విక్రాంతమనురూపం మహాత్మనః । భవత్యాహవశూరస్య తథా త్వముపపాదయ ॥ ౫ ॥ తదర్థోప
హితం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతుసంహితం । నిశమ్య హనుమాంస్తస్యా వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ క్షిప్రమేష్యతి కా
కుత్స్థో హర్యృక్షప్రవరైర్వృతః । యస్తే యుధి విజిత్యారీన్ శోకం వ్యపనయిష్యతి ॥ ౭ ॥ ఏవమాశ్వాస్య వైదేహీం హను
మాన్మారుతాత్మజః । గమనాయ మతిం కృత్వా వైదేహీమభ్యవాదయత్ ॥ ౮ ॥ తతస్స కపిశార్దూలస్స్వామిసందర్శనోత్సు
కః । ఆరురోహ గిరిశ్రేష్ఠమరిష్టమరిమర్దనః ॥ ౯ ॥ తుంగపద్మకజుష్టాభిర్నీలాభిర్వనరాజిభిః । సోత్తరీయమివాంభోదై
శ్శృంగాంతరవిలంబిభిః ॥ బోధ్యమానమివ ప్రీత్యా దివాకరకరైశ్శుభైః । ఉన్మిషంతమివోద్ధూతైర్లోచనైరివ ధాతుభిః ॥
తోయౌఘనిస్స్వనైర్మంద్రైః ప్రాధీతమివ పర్వతం । ప్రగీతమివ విస్పష్టైర్నానాప్రస్రవణస్వనైః ॥ దేవదారుభిర
త్యుచ్చైరూర్ధ్వబాహుమివ స్థితం । ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః ప్రాక్రుష్టమివ సర్వతః ॥ వేపమానమివ శ్యామైః కంపమా
నైశ్శరద్ఘనైః । వేణుభిర్మారుతోద్ధూతైః కూజంతమివ కీచకైః ॥ నిశ్శ్వసంతమివామర్షాద్ఘోరైరాశీవిషోత్తమైః । నీహా
రకృతగంభీరైర్ధ్యాయంతమివ గహ్వరైః ॥ మేఘపాదనిభైః పాదైః ప్రక్రాంతమివ సర్వతః । జృంభమాణమివాకాశే
శిఖరైరభ్రమాలిభిః ॥ కూటైశ్చ బహుధా కీర్ణైశ్శోభితం బహుకందరైః । సాలతాలాశ్వకర్ణైశ్చ వంశైశ్చ బహుభి
ర్వృతం ॥ లతావితానైర్వితతైః పుష్పవద్భిరలంకృతం । నానామృగగణాకీర్ణం ధాతునిష్యందభూషితం ॥ బహుప్రస్ర
వణోపేతం శిలాసంచయసంకటం । మహర్షియక్షగంధర్వకిన్నరోరగసేవితం ॥ లతాపాదపసంఘాతం సింహాధ్యుషి
తకందరం । వ్యాఘ్రసంఘసమాకీర్ణం స్వాదుమూలఫలద్రుమం ॥ తమారురోహ హనుమాన్పర్వతం పవనాత్మజః । రా

పకార్యస్య - బలోదయః సత్త్వప్రకర్షః - సైన్యోత్థాపనం వా - తే యశస్యః యశస్కరః - న తు రామస్యేతి భావః ॥ ౩ ॥ తర్హి రామస్య కిం యశస్క
రమిత్యత్రాహ - శరైరితి ॥ తత్ స్వపరాక్రమేణ మన్నయనం - తస్య కాకుత్స్థస్య - సదృశం - ఏతదేవ మమాభిలషితం - అన్యథా మే కథం వీరపత్నీత్వమితి
భావః ॥ ౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా దాయత్తమేవేత్యాహ - తద్యథేతి ॥ విక్రాంతం విక్రమణం ॥ ౫ ॥ ౮ ॥ తతస్స ఇతి ॥ అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం ॥ ౯ ॥ అథైనం గిరిం చతుర్దశశ్లో
కైర్విశేష్యతే - తుంగేత్యాదినా ॥ పద్మకాః పద్మవర్ణవృక్షాః - పరిధానాలేఖ్యస్థానీయతయా విశేషణమితి బోధ్యం - సపరిధానమివ స్థితమితి శేషః - ఉత్త
రార్ధే సోత్తరీయత్వోత్ప్రేక్షణాత్ - బోధ్యమానమితి - శుభైః తరుణైః - కరైః - అంశుభిః హస్తైశ్చ - బోధ్యమానమివ స్థితం - తత్ర జ్ఞాపకమాహ - ఉ
ద్ధూతైరితి - ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః లోచనైరివ స్థితైః ధాతుభిః ఉన్మిషంతం పశ్యంతమివ స్థితం - తోయౌఘనిస్స్వనైః గిరినదీఘోషైః - మంద్రైః గంభీ
రైః - ప్రాధీతమివ ప్రాధ్యేతుం ప్రవృత్తమివ. ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః - అధీయానమివేత్యర్థః. ప్రస్రవణస్వనైః పర్వతమూలాద్బహిః ప్రవహంతి
జలాని ప్రస్రవణాని తేషాం స్వనైః - ప్రగీతమివ గాతుం ప్రవృత్తమివ - గాయంతమివేత్యర్థః - ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః - దేవదారుభిరితి - ఊర్ధ్వ
బాహుమివేతి తపోవిశేష ఉచ్యతే - ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః - ప్రపాతాః భృగవః - ప్రపాతస్తు తటో భృగురిత్యమరః । తేషాం జలాని - తేభ్యః పతంతో
నిర్ఝరా ఇత్యర్థః - తేషాం నిర్ఘోషైః. ప్రాక్రుష్టమివ ఆక్రోశంతమివ - పూర్వవత్ క్తః - శరది యే ఘనా భవంతి తే శరద్ఘనాః - శరత్కాల
పుష్పిణస్సప్తచ్ఛదాదయః తైశ్శుభ్రీభూతైః - జరయా కంపమానమివ స్థితమిత్యర్థః - శరద్ఘనైరితి పాఠే బహువార్షికవృక్షైరిత్యర్థః - శరఘనైరి
తి వార్థః - తకారాంతోప్యస్తి - శరవణే జాతస్య కృపాచార్యస్య శారద్వత ఇతి నామదర్శనాత్ - కీచకైః కీచకాఖ్యైర్వేణుభిః. తథాహామరః - వేణ
వః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇతి । ఆశీవిషోత్తమైః నిశ్శ్వసంతమివ సర్పశ్రేష్ఠనిశ్వాసైర్నిశ్శ్వసంతమివ - అమర్షాత్ హనుమతః క్రో
ధాదిత్యర్థః - నీహారకృతగంభీరైః నీహారపూర్ణైః గంభీరైశ్చ - గహ్వరైః గుహాభిః - ధ్యాననిరుద్ధేంద్రియస్థానీయైః - ధ్యాయంతమివ స్థితం - నిరుద్ధేం
ద్రియద్వారా ధ్యానారూఢమివ స్థితమిత్యర్థః - మేఘపాదనిభైః మేఘావరోహనిభైః - పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః - ప్రక్రాంతమివ గంతుముద్యుక్త
మివ - పూర్వవత్ క్తః - జృంభమాణమివ గాత్రభంగం కుర్వాణమివ - అభ్రమాలిభిః మేఘమాలావద్భిః - బహుధాకీర్ణైః హనుమత్పాదస్పర్శేన
శిథిలైరిత్యర్థః - ధాతునిష్యందః ధాతుస్రావః - లతాపాదపానాం సంఘాతో యస్మిన్నితి వ్యధికరణబహువ్రీహిః - రామదర్శనశీఘ్రేణ రామద

తి శేషః ॥ ౩ ॥ తర్హి రామస్య కిం యశస్కరమిత్యత్రాహ ॥ శరైరితి ॥ ౪ ॥ తదితి ॥ విక్రాంతం విక్రమణం ॥ ౮ ॥ తతఇతి ॥ అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం పర్వతం ॥
౯ ॥ తుంగేత్యాది ॥ పద్మకో వృక్షవిశేషః - సపరిధానమివ ॥ బోధ్యమానమితి ॥ ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః ॥ తోయేతి ॥ ప్రాధీతమివ అధ్యేతుముపక్రాంత
మివ - కర్తరి క్తః - ప్రగీతం గాతుముపక్రాంతం - గాయంతమివేత్యర్థః - ప్రస్రవణస్వనైః పర్వతమూలాద్బహిః ప్రవహంతి జలాని ప్రస్రవణాని తే
షాం స్వనైః ॥ దేవేతి ॥ ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః - ప్రపాతా భృగవః తేషాం జలాని భృగుదేశేభ్యః పతంతో నిర్ఝరా ఇత్యర్థః - తేషాం నిర్ఘోషైః ఉ
త్కృష్టం క్రోశంతమివేత్యర్థః కర్తరి క్తః ॥ వేపమానమితి ॥ శరద్ఘనైః శరద్ఘనైః - సప్తపర్ణాదిశారదవృక్షసంఘైరిత్యర్థః ॥ నిశ్శ్వసంతమితి ॥
నీహారకృతాని కృతనీహారాణి నీహారరుద్ధానీత్యర్థః - తైర్గంభీరైశ్చ గహ్వరైర్ధ్యాయంతమివ - నిరుద్ధేంద్రియద్వారా ధ్యానారూఢమివ స్థితమి
త్యర్థః ॥ మేఘేతి ॥ మేఘపాదనిభైః పాదైః మేఘపాదాః మేఘప్రరోహాః - తేషాం నిభైః పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః - ప్రక్రాంతమివ గచ్ఛంతమి

మదర్శనశీఘ్రేణ ప్రహర్షేణాభిచోదితః ॥ ౨౧ ॥ తేనపాదతలాక్రాంతారమ్యేషుగిరిసానుషు । సఘోషాస్సమశీర్యంత శిలాశ్చూర్ణీకృతాస్తతః ॥ ౨౨ ॥ సతమారుహ్యశైలేంద్రంవ్యవర్ధతమహాకపిః । దక్షిణాదుత్తరంపారంప్రార్థయఁల్లవణాంభసః ॥ ౨౩ ॥ అధిరుహ్యతతోవీరఃపర్వతంపవనాత్మజః । దదర్శసాగరంభీమం మీనోరగనిషేవితం ॥ ౨౪ ॥ సమారుతఇవాకాశంమారుతస్యాత్మసంభవః । ప్రపేదేహరిశార్దూలోదక్షిణాదుత్తరాందిశం ॥ ౨౫ ॥ సతదాపీడితస్తేనకపినాపర్వతోత్తమః । రరాససహతైర్భూతైఃప్రవిశన్వసుధాతలం ॥ కంపమానైశ్చశిఖరైః పతద్భిరపిచద్రుమైః ॥ ౨౬ ॥ తస్యోరువేగోన్మథితాఃపాదపాఃపుష్పశాలినః ॥ నిపేతుర్భూతలేరుగ్ణాశ్శక్రాయుధహతాఇవ ॥ ౨౭ ॥ కందరాంతరసంస్థానాంపీడితానాంమహౌజసాం ॥ సింహానాంనినదోభీమోనభోభిందన్సశుశ్రువే ॥ ౨౮ ॥ స్రస్తవ్యావిద్ధవసనావ్యాకులీకృతభూషణాః ॥ విద్యాధర్యస్సముత్పేతుఃసహసాధరణీధరాత్ ॥ ౨౯ ॥ అతిప్రమాణాబలినోదీప్తజిహ్వామహావిషాః ॥ నిపీడితశిరోగ్రీవావ్యవేష్టంతమహాహయః ॥ ౩౦ ॥ కిన్నరోరగగంధర్వయక్షవిద్యాధరాస్తదా ॥ పీడితంతంనగవరంత్యక్త్వాగగనమాస్థితాః ॥ ౩౧ ॥ సచభూమిధరశ్శ్రీమాన్బలినాతేనపీడితః ॥ సవృక్షశిఖరోదగ్రఃప్రవివేశరసాతలం ॥ ౩౨ ॥ దశయోజనవిస్తారస్త్రింశద్యోజనముచ్ఛ్రితః ॥ ధరణ్యాంసమతాంయాతఃసబభూవధరాధరః ॥ ౩౩ ॥ సలిలంఘయిషుర్భీమంసలీలంలవణార్ణవం ॥ కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతముత్పపాతనభోహరిః ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-షట్పంచాశస్సర్గః. *************** సచంద్రకుముదంరమ్యం సార్కకారండవం శుభం । తిష్యశ్రవణకాదంబమభ్రశైవాలశాద్వలం ॥ ౧ ॥ పునర్వసుమహామీనం లోహితాంగమహాగ్రహం । ఐరావతమహాద్వీపంస్వాతీహంసవిలోళితం ॥ వాతసంఘాతజాతోర్మిచంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్ । భుజంగయక్షగంధర్వప్రబుద్ధకమలోత్పలం ॥ హనుమాన్మారుతగతిర్మహానౌరివసాగరం । అపారమపరిశ్రాంతః పుప్లువేగగనార్ణవం ॥ ౪ ॥

శనత్వరావతా ॥ ౨౧ ॥ తేనేతి ॥ చూర్ణీకృతాస్సమశీర్యంత-యథాచూర్ణీకృతాభవంతితథాసమశీర్యంతేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ సతమితి ॥ దక్షిణాత్ దక్షిణపారాత్. ప్రార్థయన్-గంతుమితిశేషః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ సమారుతఇతి ॥ సహరిశార్దూలఇతిసంబంధః-పితృతుల్యవేగవత్త్వంసూచయతి-మారుతస్యేతి ॥ ౨౫ ॥ సతదేతి ॥ తైర్భూతైః తత్రత్యజంతుభిః ॥ ౨౬ ॥ తస్యేతి ॥ రుగ్ణాఃశీర్ణాఇతియావత్ - శక్రాయుధహతాఃవజ్రహతాః ॥ ౨౭ ॥ కందరాంతరేతి ॥ నభోభిందన్ భిందన్నివ-మహత్త్వాయాంతాత్పర్యం ॥ ౨౮ ॥ స్రస్తేతి ॥ స్రస్తానివ్యావిద్ధానిచవసనానియాసాంతాః స్రస్తవ్యావిద్ధవసనాః ॥ ౨౯ ॥ అతిప్రమాణాఇతి ॥ నిపీడితశిరోగ్రీవాః-శిథిలపతితశిలాతలైరితిశేషః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ సచేతి ॥ సవృక్షశిఖరోదగ్రఃసవృక్షైఃశిఖరైఃఉదగ్రఃశ్రేష్ఠః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ సఇతి ॥ కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతంతరంగైరాస్ఫాల్యమానతీరోపాంతం ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- షట్పంచాశస్సర్గః.

ఉత్పపాతనభోహరిరిత్యుక్తం, తల్లంఘనంరూపకేణచతుర్భిర్వర్ణయతి-సచంద్రేత్యాదినా ॥ కారండవఃజలకుక్కుటః -కాదంబఃకలహంసః- కాదంబఃకలహంసస్స్యాదిత్యమరః. అభ్రశైవాలశాద్వలం. మేఘస్యశైవాలత్వేనపర్యంతస్థశాద్వలత్వేనచరూపణం. లోహితాంగఃఅంగారకః - సఏవమహాగ్రహఃమహాగ్రాహఃయస్యతం- ఐరావతస్యాభ్రమాతంగిత్వేనాభ్రగామిత్వాత్తత్రసంభవః- విలోళితంఆవగాఢం.వాతసంఘాతజాతోర్మయఏవచంద్రాంశవస్తైః శీతళజలవత్ భుజంగాదీనాంకమలోత్పలత్వేనరూపణంతత్తద్వర్ణభేదేన - అత్రగగనస్యార్ణవత్వేనచంద్రాదీనాంతదవయవకుముదాదిత్వేనచరూపణాత్సావయవరూపకం - తస్యనౌరివేత్యుపమయాతిలతండులవత్సంసృష్టిః ॥ ౪ ॥ అథతదే

వ-జృంభమాణమివగాత్రభంగంకుర్వాణమివ. అభ్రమాలిభిఃఅభ్రంకషైః ॥ లతేతి ॥ ధాతునిష్యందభూషితంధాతునిష్యందాఃధాతునిర్ఝరాః ఏష్వస్సంచయసంకటంశిలాబాహుళ్యనిరంధ్రం ॥ తమితి ॥ రామదర్శనశీఘ్రేణఉత్కటేనదక్షిణాదుత్తరంపారంజిగమిషురితిశేషః ॥ ౨౧ ॥ ౨౫ ॥ త్రస్తేతి ॥ త్రస్తైనత్రాసేనవ్యావిద్ధానివ్యస్తానివసనానియాసాంతాః ॥ ౨౯ ॥ తి ॥ వ్యవేష్టంతకుండలీకృతశరీరాఅజాయంత - వ్యవేష్టంతేతిపాఠేపీడయాఅలుఠన్నిత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ సవృక్షేతి ॥ సవృక్షశిఖరోదగ్రఃసవృక్షైఃశిఖరైఃఉదగ్రఃఉన్నతః ॥ కల్లోలేతి ॥ కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతం- ఆస్ఫాల్యతఇత్యాస్ఫాలఃకల్లోలానామాస్ఫాలోవేలాంతోయస్యతస్య ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్పంచాశస్సర్గః.

లంఘనీయంగగనమర్ణవత్వేననిరూపయతి ॥ అప్లుత్యేత్యాదినా ॥ భుజంగయక్షగంధర్వాఏవప్రబుద్ధకమలోత్పలానియస్మింస్తం ॥ సచంద్రేతి ॥ చంద్రఏవకుముదం- కారండవఃజలపక్షివిశేషః- కాదంబఃకలహంసః - లోహితాంగఃఅంగారకః- ఐరావతఃఇంద్రగజః- చంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్ చంద్రాంశవఏవశిశిరాంబుతదస్యాస్తీతితద్వత్ - అత్రగగనస్యార్ణవత్వేనచంద్రాదీనాంతదవయవకుముదాదిత్వేనచనిరూపణాత్ సావయవరూపకం ॥ ౪ ॥ తి ॥ తారాధిపముల్లిఖన్నివ-నక్షత్రైరితిశేషః- హరన్నివగృహ్ణన్నివ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తి ॥ మహాభ్రాణీత్యస్యకపినాకృష్యమా

గ్రసమానఇవాకాశంతారాధిపమివోల్లిఖన్ । హరన్నివసనక్షత్రంగగనంసార్కమండలం॥ మారుతస్యాత్మజశ్శ్రీమా
న్కపిర్వ్యోమచరోమహాన్।హనుమాన్మేఘజాలానివికర్షన్నివగచ్ఛతి ॥ ౬ ॥ పాండరారుణవర్ణానినీలమాంజిష్ఠకా
నిచ। హరితారుణవర్ణానిమహాభ్రాణిచకాశిరే ॥ ౭ ॥ ప్రవిశన్నభ్రజాలానినిష్పతంశ్చపునఃపునః। ప్రచ్ఛన్నశ్చప్రకా
శశ్చచంద్రమాఇవలక్ష్యతే ॥ ౮ ॥ వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరోధవళాంబరః। దృశ్యాదృశ్యతనుర్వీరస్తదాచంద్రాయ
తేంబరే ॥ ౯ ॥ తార్క్ష్యాయమాణోగగనేబభాసేవాయునందనః। దారయన్మేఘబృందానినిష్పతంశ్చపునఃపునః ॥నద
న్నాదేనమహతామేఘస్వనమహాస్వనః। ప్రవరాన్రాక్షసాన్హత్వానామవిశ్రావ్యచాత్మనః ॥ ఆకులాంనగరీంకృ
త్వావ్యథయిత్వాచరావణం।అర్దయిత్వాబలంఘోరంవైదేహీమభివాద్యచ॥ఆజగామమహాతేజాఃపునర్మధ్యేనసాగరం॥
౧౨॥ పర్వతేంద్రంసునాభంచసముపస్పృశ్యవీర్యవాన్ ॥ జ్యాముక్తఇవనారాచోమహావేగోభ్యుపాగతః ॥౧౩॥
సకించిదనుసంప్రాప్తఃసమాలోక్యమహాగిరిం ॥ మహేంద్రంమేఘసంకాశంననాదహరిపుంగవః ॥ ౧౪॥ సపూరయా
మాసకపిర్దిశోదశసమంతతః॥నదన్నాదేనమహతామేఘస్వనమహాస్వనః। సతందేశమనుప్రాప్తఃసుహృద్దర్శనలాలసః॥
ననాదహరిశార్దూలోలాంగూలంచాప్యకంపయత్ ॥ ౧౬॥ తస్యనానద్యమానస్యసుపర్ణచరితేపథి ॥ ఫలతీవాస్య
ఘోషేణగగనంసార్కమండలం॥ ౧౭॥ యేతుతత్రోత్తరేతీరేసముద్రస్యమహాబలాః ॥ పూర్వంసంవిష్ఠితాశ్శూరా
వాయుపుత్రదిదృక్షవః।మహతోవాయునున్నస్యతోయదస్యేవగర్జితం॥ శుశ్రువుస్తేతదాఘోషమూరువేగంహనూమ
తః ॥ ౧౯॥ తేదీనమనసస్సర్వేశుశ్రువుఃకాననౌకసః ॥ వానరేంద్రస్యనిర్ఘోషంపర్జన్యనినదోపమం ॥ ౨౦॥నిశమ్య
నదతోనాదంవానరాస్తేసమంతతః బభూవురుత్సుకాస్సర్వేసుహృద్దర్శనకాంక్షిణః॥౨౧॥జాంబవాన్సహరిశ్రేష్ఠఃప్రీతి
సంహృష్టమానసః ॥ ఉపామంత్ర్యహరీన్సర్వానిదంవచనమబ్రవీత్ । సర్వథాకృతకార్యోసౌహనూమాన్నాత్రసం
శయః ॥ నహ్యస్యాకృతకార్యస్యనాదఏవంవిధోభవేత్॥ ౨౩॥ తస్యబాహూరువేగంచనినాదంచమహాత్మనః ॥ నిశ
మ్యహరయోహృష్టాఃసముత్పేతుస్తతస్తతః ॥ ౨౪॥ తేనగాగ్రాన్నగాగ్రాణిశిఖరాచ్ఛిఖరాణిచ ॥ ప్రహృష్టాస్సము
పద్యంతహనూమంతందిదృక్షవః ॥ ౨౫॥ తేప్రీతాఃపాదపాగ్రేషుగృహ్యశాఖాస్సువిష్ఠితాః।వాసాంసీవప్రశాఖాశ్చ
సమావిధ్యంతవానరాః ॥ ౨౬॥ గిరిగహ్వరసంలీనోయథాగర్జతిమారుతః॥ఏవంజగర్జబలవాన్హనూమాన్మారు
తాత్మజః ॥ ౨౭॥ తమభ్రఘనసంకాశమాపతంతంమహాకపిం ॥ దృష్ట్వాతేవానరాస్సర్వేతస్థుఃప్రాంజలయస్తదా॥

వోత్ప్రేక్షయావర్ణయతి-గ్రసమానఇవేత్యాదినా॥ ౬॥ పాండరేతి॥వ్యక్తావ్యక్తవాచిత్వేనఅరుణశబ్దయోఃకథంచిదపౌనరుక్త్యమున్నేయం-
యద్వాఅరుణఃకృష్ణలోహితఇత్యమరశేషః। మహాభ్రాణిచకాశిరే - హనుమత్సంపర్కాదిత్యర్థః - అన్యథావాజపేయశరద్వర్ణనవదభ్రవర్ణన
స్యాసంగతత్వాపాతః-హనుమతస్తేజస్విత్వేనమేఘానాంనానావర్ణత్వాపత్తిఃసూర్యేందుసంపర్కవత్॥ ౭॥ ౮॥వివిధేతి॥వివిధేష్వభ్రఘనేషు
మేఘసంఘాతేషు. ఆపన్నగోచరఃప్రాప్తవిషయః- లబ్ధమార్గఇతియావత్.ధవళాంబరఃశుక్లవాసాః - దృశ్యాదృశ్యతనుః- మేఘాంతఃప్రవే
శనిష్క్రమణాభ్యామితిభావః - చంద్రాయతేచంద్రఇవాచరతి॥ ౯॥ తార్క్ష్యాయమాణఇతి॥తార్క్ష్యఇవాచరన్తార్క్ష్యాయమాణః-ఉభ
యతోప్యమానాదాచారేకర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్॥ ౧౨॥ పర్వతేంద్రమితి ॥ సునాభంమైనాకం॥ ౧౩॥ సఇతి॥ కించిదనుసంప్రాప్తఃమై
నాకాత్పరంకంచిత్ప్రదేశంప్రాప్తః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ సతమితి॥లాలసఃసాభిలాషః-తందేశంసుహృదావాససమీపప్రదేశం॥౧౬॥తస్యేతి॥
నానద్యమానస్యపునఃపునర్భృశంనదతఇత్యర్థః -ఫలతీవదళతీవ॥ ౧౭॥ యేత్విత్యాది॥ వాతనున్నస్యవాతసంఘట్టితస్య- ఘోషంఊరువేగ
మితి- ఊరువేగజన్యంఘోషమిత్యర్థః॥ ౧౯॥ తేదీనమనసఇతి॥ అనిష్టశ్రవణశంకయేతిభావః॥౨౦॥౨౧॥౨౩॥తస్యేతి॥నిశమ్య-జ్ఞాత్వే
త్యర్థః- యద్వాదృష్ట్వాచేత్యధ్యాహార్యం -అన్యథాబాహూరువేగపదాన్వయాత్॥౨౪॥సముత్పేతురిత్యుక్తంవివృణోతి- తేనగాగ్రాదితి॥న
గాగ్రాత్వృక్షాగ్రాత్- సమపద్యంతసంఘీభూతాః॥ ౨౫॥ తఇతి॥ ప్రీతాఇతిహేతుగర్భంవిశేషణం- యథామనుష్యాఃదూరస్థస్వకీయానయ
నాయవాసాంసిధూన్వంతితథావానరాశ్చాన్యోన్యాహ్వానాయపుష్పితశాఖాఃగృహీత్వా - ప్రశాఖాఃప్రాగ్రశాఖాః-సమావిధ్యంతపర్యభ్రామ

ణానీతిశేషః ॥ ౭ ॥ ౮॥ వివిధేతి॥ వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరఃవివిధేష్వభ్రఘనేషుమేఘసంఘాతేష్వాపన్నఃప్రాప్తఃగోచరోమార్గోయేనసః-
దృశ్యాదృశ్యతనుఃమేఘాంతఃప్రవేశనిష్క్రమాభ్యామితిభావః॥ ౧౨॥ పర్వతేంద్రమితి ॥ సునాభంమైనాకం॥౧౬॥తస్యేతి॥ఫలతీవదళతీ
వ॥౧౭॥తి॥ యేపూర్వంసంవిష్ఠితాఃతేతోయదనిస్వనమివఊరువేగంతజ్జన్యంఘోషంశుశ్రువురిత్యన్వయః॥ ౧౯॥ తి॥ వానరేంద్రస్యనిర్ఘోషం
తదీయసింహనాదం॥ ౨౦॥ తి ॥ సుహృద్దర్శనకాంక్షిణఃతేనశబ్దేనహనూమానేవైతీతినిశ్చిత్యతద్దర్శనలాలసాః ॥ ౨౩ ॥ తి ॥ బాహూరువే
గంతజ్జన్యశబ్దానినాదంచకారశబ్దంచ॥ ౨౪॥ నగాగ్రాత్స్వాశ్రయాదూర్ధ్వదేశస్థానినగాగ్రాణీత్యర్థః॥ ౨౫॥ తేప్రీతాఇతి. ॥ పాదపా

౨౮॥ తతస్తు వేగవాంస్తస్య గిరేర్గిరినిభః కపిః ॥ నిపపాత మహేంద్రస్య శిఖరే పాదపాకులే ॥ ౨౯ ॥ హర్షేణాపూర్య
మాణోఽసౌ రమ్యే పర్వతనిర్ఝరే ॥ ఛిన్నపక్ష ఇవాకాశాత్పపాత ధరణీధరః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తే ప్రీతమనసః సర్వే వానరపుంగ
వాః ॥ హనుమంతం మహాత్మానం పరివార్యోపతస్థిరే। పరివార్య చ తే సర్వే పరాం ప్రీతిముపాగతాః ॥ ౩౧ ॥ ప్రహృష్టవదనా
స్సర్వే తమరోగముపాగతం । ఉపాయనాని చాదాయ మూలాని చ ఫలాని చ ॥ ప్రత్యర్చయన్ హరిశ్రేష్ఠం హరయో మా
రుతాత్మజం ॥ ౩౩ ॥ హనుమాంస్తు గురూన్వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రముఖాంస్తదా ॥ కుమారమంగదం చైవ సోఽవందత మహాకపిః ॥
౩౪ ॥ స తాభ్యాం పూజితః పూజ్యః కపిభిశ్చ ప్రసాదితః ॥ దృష్టా సీతేతి విక్రాంతస్సంక్షేపేణ న్యవేదయత్ ॥ ౩౫ ॥
నిషసాద చ హస్తేన గృహీత్వా వాలినస్సుతం ॥ రమణీయే వనోద్దేశే మహేంద్రస్య గిరేస్తదా । హనుమానబ్రవీద్ధృష్టస్త
దా తాన్వానరర్షభాన్ ॥ ౩౭ ॥ అశోకవనికాసంస్థా దృష్టా సా జనకాత్మజా । రక్ష్యమాణా సుఘోరాభీ రాక్షసీభిరనిం
దితా ॥ ఏకవేణీధరా బాలా రామదర్శనలాలసా। ఉపవాసపరిశ్రాంతా జటిలా మలినా కృశా ॥ ౩౯ ॥ తతో దృష్టేతి వచనం
మహార్థమమృతోపమం। నిశమ్య మారుతేస్సర్వే ముదితా వానరా భవన్ ॥ ౪౦ ॥ క్ష్వేళంత్యన్యే నదంత్యన్యే గర్జంత్యన్యే
మహాబలాః । చక్రుః కిలికిలామన్యే ప్రతిగర్జంతి చాపరే ॥ ౪౧ ॥ కేచిదుచ్ఛ్రితలాంగూలాః ప్రహృష్టాః కపికుంజరాః । అం
చితాయతదీర్ఘాణి లాంగూలాని ప్రవివ్యధుః ॥ ౪౨ ॥ అపరే చ హనూమంతం వానరా వారణోపమం । ఆప్లుత్య గిరిశృంగేభ్యః సం
స్పృశంతి స్మ హర్షితాః ॥ ౪౩ ॥ ఉక్తవాక్యం హనూమంతమంగదస్తమథాబ్రవీత్ । సర్వేషాం హరివీరాణాం మధ్యే వచన
ముత్తమం ॥ ౪౪ ॥ సత్త్వే వీర్యే న తే కశ్చిత్సమో వానర విద్యతే। యదవప్లుత్య విస్తీర్ణం సాగరం పునరాగతః ॥ ౪౫ ॥ అహో
స్వామిని తే భక్తిరహో వీర్యమహో ధృతిః। దిష్ట్యా దృష్టా త్వయా దేవీ రామపత్నీ యశస్వినీ ॥ దిష్ట్యా త్యక్ష్యతి కాకుత్
స్థశ్శోకం సీతావియోగజం ॥ ౪౬ ॥ తతోఽంగదం హనూమంతం జాంబవంతం చ వానరాః ॥ పరివార్య ప్రముదితా భేజిరే విపు
లాశ్శిలాః । శ్రోతుకామాస్సముద్రస్య లంఘనం వానరోత్తమాః ॥ దర్శనం చాపి లంకాయాస్సీతాయా రావణస్య చ । తస్థుః
ప్రాంజలయస్సర్వే హనుమద్వదనోన్ముఖాః ॥ ౪౯ ॥ తస్థౌ తత్రాంగదశ్శ్రీమాన్వానరైర్బహుభిర్వృతః। ఉపాస్యమానో
విబుధైర్దివి దేవపతిర్యథా ॥ ౫౦ ॥ హనూమతా కీర్తిమతా యశస్వినా తథాంగదేనాంగదబద్ధబాహునా । ముదా తదా
ధ్యాసితమున్నతం మహన్మహీధరాగ్రం జ్వలితం శ్రియాభవత్ ॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః.***

యన్ ॥ ౨౬॥ ౨౭॥ తమితి॥ అభ్రఘనసంకాశం అభ్రసమూహతుల్యం॥ ౨౮॥ తతస్త్వితి॥ నిపపాత నిర్భరమాక్రాంతవాన్ ॥ ౨౯॥ హర్షే
ణేతి॥ పపాతేతి అచ్ఛిన్నపక్షస్య పాతాసంభవాచ్ఛిన్నపక్ష ఇత్యుక్తం॥ ౩౦॥ ౩౧ ॥ ప్రహృష్టవదనా ఇతి ॥ ప్రహృష్టవదనాః ప్రసన్నముఖాః- ఆస
న్నితి శేషః- అరోగం కుశలినమిత్యర్థః - ఉపాయనాని ఉపహారాన్ ॥ ౩౩॥ హనుమాంస్త్విత్యాది॥ కుమారమంగదం చేతి- స్వామిత్వాదితి భా
వః॥ ౩౯॥ తత ఇతి॥ భవన్ అభవన్- అనిత్యత్వాదడభావః॥ ౪౦॥ క్ష్వేళంతీతి॥ క్ష్వేళంతి సింహనాదం కుర్వంతి- నదంతి అవ్యక్తశబ్దం కుర్వంతి-
గర్జంతి వృషభనాదం కుర్వంతి - కిలికిలాం స్వజాత్యుచితకిలికిలాశబ్దం॥ ౪౧॥ కేచిదితి॥ అంచితాయతదీర్ఘాణి - అగ్రే దీర్ఘపదసన్నిధానాదా
యతపదం స్థూలపరం- ప్రవివ్యధుః- లాంగూలాసద్ధృత్య భూమావతాడయన్నిత్యర్థః॥ ౪౨॥ అపరే చేతి॥ సంస్పృశంతి- ఆలింగంతీత్యర్థః॥
౪౩॥ ౪౪॥ సత్త్వ ఇతి॥ అవప్లుత్య విస్తీర్ణమిత్యంగదేతరవ్యావృత్తిః - పునరాగత ఇత్యంగదవ్యావృత్తిః॥ ౪౫॥ ౪౬॥ ౪౭॥ ౪౯॥ ౫౦॥ హనూమతే
తి॥ కీర్తిమతేతి హనుమద్విశేషణం- యశస్వినేత్యంగదవిశేషణం - భృత్యకీర్త్యా స్వామినః కీర్తిః- అన్యథా పౌనరుక్త్యాత్ -యద్వా బుద్ధిమత్త్వ
జన్యా కీర్తిః- శౌర్యజన్యం యశః॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే- సుందరకాండవ్యాఖ్యా
నే- సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

గ్రేషు నిష్ఠితాః ప్రశాఖాః పార్శ్వశాఖాః వా సాంసీవ సమావిధ్యంత వ్యాధున్వన్ ॥ ౨౭॥ తమితి॥ అభ్రఘనసంకాశం మేఘసమూహసదృశం- అం
చితాయతదీర్ఘాణి దీర్ఘశబ్దసన్నిధానాదాయతశబ్దేన స్థౌల్యముచ్యతే॥ ౨౮॥ తి॥ తతో గిరేః అరిష్టాఖ్యాద్గిరేః ప్లుతః కపిః - తస్య మహేంద్రస్య గిరేః
శిఖరే నిపపాత అనేనాశ్రమమాగమనం ధ్వనితం॥ ౨౯॥ తి॥ ఛిన్నపక్షో ధరణీధర ఇవాకాశాత్పపాత హర్షేణాపూర్యమాణః పూర్యమాణహృ
దయః పర్వతనిర్ఝరే నిర్ఝరప్రవర్తకే శిఖర ఇత్యర్థ ఇత్యేకే - శ్రమనివృత్త్యై జలఏవ పతిత ఇత్యన్యే॥ ౩౦॥ ౩౪॥ తి॥ తాభ్యాం జాంబవదంగదా
భ్యాం ప్రసాదితః- ప్రసన్నదృష్ట్యా కారితాత్మనిరీక్షణః॥ ౩౫॥ ౪౧॥ తి॥ ఆయతాంచితదీర్ఘాణి ఆయామో విస్తారః స్థౌల్యమిత్యన్యే॥ ౪౨॥ ౪౫॥ తి॥
అహో ఇతి॥ తవ స్వామిభక్త్యాదికమాశ్చర్యమిత్యర్థః॥ ౪౯॥ తి॥ వివిధైర్దేవైరుపాస్యమాన ఇత్యర్థః॥ ౫౦॥ హనూమతేతి॥ యశస్వినేతి అంగద
విశేషణం అతో న పునరుక్తిః॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం స
ప్తపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋

తతస్తస్య గిరేశ్శృంగే మహేంద్రస్య మహాబలాః । హనుమత్ప్రముఖాః ప్రీతిం హరయో జగ్మురుత్తమామ్ ॥ ౧ ॥ తం తతః ప్రీతిసంహృష్టః ప్రీతిమంతం మహాకపిమ్ । జాంబవాన్ కార్యవృత్తాంతమపృచ్ఛదనిలాత్మజమ్ ॥ ౨ ॥ కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే । తస్యాం వా స కథం వృత్తః క్రూరకర్మా దశాననః ॥ ౩ ॥ తత్త్వతస్సర్వమేతన్నః ప్రబ్రూహి త్వం మహాకపే । శ్రుతార్థాశ్చింతయిష్యామో భూయః కార్యవినిశ్చయమ్ ॥ ౪ ॥ యశ్చార్థస్తత్ర వక్తవ్యో గతైరస్మాభిరాత్మవాన్ । రక్షితవ్యం చ యత్తత్ర తద్భవాన్వ్యాకరోతు నః ॥ ౫ ॥ స నియుక్తస్తతస్తేన సంప్రహృష్టతనూరుహః । ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై ప్రత్యభాషత ॥ ౬ ॥ ప్రత్యక్షమేవ భవతాం మహేంద్రాగ్రాత్ఖమాప్లుతః । ఉదధేర్దక్షిణం పారం కాంక్షమాణస్సమాహితః ॥ ౭ ॥ గచ్ఛతశ్చ హి మే ఘోరం విఘ్నరూపమివాభవత్ । కాంచనం శిఖరం దివ్యం పశ్యామి సుమనోహరమ్ ॥ ౮ ॥ స్థితం పంథానమావృత్య మేనే విఘ్నం చ తం నగమ్ ॥ ౮½ ॥ ఉపసంగమ్య తం దివ్యం కాంచనం నగసత్తమమ్ । కృతా మే మనసా బుద్ధిర్భేత్తవ్యోఽయం మయేతి చ ॥ ౯½ ॥ ప్రహతం చ మయా తస్య లాంగూలేన మహాగిరేః । శిఖరం సూర్యసంకాశం వ్యశీర్యత సహస్రధా ॥ ౧౦½ ॥ వ్యవసాయం చ తం బుద్ధ్వా స హోవాచ మహాగిరిః । పుత్రేతి మధురాం వాణీం మనః ప్రహ్లాదయన్నివ ॥ ౧౧½ ॥ పితృవ్యం చాపి మాం విద్ధి సఖాయం మాతరిశ్వనః । మైనాకమితి విఖ్యాతం నివసంతం మహోదధౌ ॥ ౧౨½ ॥ పక్షవంతః పురా పుత్ర బభూవుః పర్వతోత్తమాః । ఛందతః పృథివీం చేరుర్బాధమానాస్సమంతతః ॥ ౧౩½ ॥ శ్రుత్వా నగానాం చరితం మహేంద్రః పాకశాసనః । చిచ్ఛేద భగవాన్పక్షాన్వజ్రేణైషాం సహస్రశః ॥ ౧౪½ ॥ అహం తు మోక్షితస్తస్మాత్తవ పిత్రా మహాత్మనా । మారుతేన తదా వత్స ప్రక్షిప్తోఽస్మి మహార్ణవే ॥ ౧౫½ ॥ రామస్య చ మయా సాహ్యే వర్తితవ్యమరిందమ । రామో ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః ॥ ౧౬½ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచస్తస్య మైనాకస్య మహాత్మనః । కార్యమావేద్య తు గిరేరుద్యతం చ మనో మమ ॥ ౧౭½ ॥ తేన చాహమనుజ్ఞాతో మైనాకేన మహాత్మనా । స చాప్యంతర్హితశ్శైలో మానుషేణ వపుష్మతా । శరీరేణ మహాశైలః శైలేన చ మహోదధౌ ॥ ౧౯ ॥ ఉత్తమం జవమాస్థాయ శేషం పంథానమాస్థితః । తతోఽహం సుచిరం కాలం వేగేనాభ్యాగమం పథి ॥ ౨౦ ॥ తతః పశ్యామ్యహం దేవీం సురసాం నాగమాతరమ్ । సముద్రమధ్యే సా దేవీ వచనం మామభాషత ॥ ౨౧ ॥ మమ భక్షః ప్రదిష్టస్త్వమమరైర్హరిసత్తమ । అతస్త్వాం భక్షయిష్యామి విహితస్త్వం చిరస్య మే ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తస్సురసయా

తతస్తస్యేత్యాది ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ కార్యవృత్తాంతం కార్యవిషయవృత్తాంతం సీతాదర్శనవిషయవృత్తాంతమ్ ॥ ౨ ॥ కథమితి ॥ కథం కేన ప్రకారేణ - కథం వృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః ॥ ౩ ॥ తత్త్వత ఇతి ॥ తత్త్వకథనస్య ప్రయోజనమాహ - శ్రుతార్థా ఇత్యాది ॥ ౪ ॥ యశ్చేతి ॥ తత్ర రామసన్నిధౌ యోఽర్థో వక్తవ్యః వక్తుమర్హః - యచ్చ రక్షితవ్యం గోప్తవ్యం తత్ - ఆత్మవాన్ బుద్ధిమాన్ - భవాన్ వ్యాకరోతు ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ప్రత్యక్షమేవేతి ॥ ఇదం న వక్తవ్యమేవేతి భావః - ఆప్లుతః ఆప్లుతోఽస్మి - పారం గంతుమితి శేషః - సమాహితః ఏకాగ్రః - ఇత్యేతద్భవతాం ప్రత్యక్షమేవేతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ గచ్ఛత ఇత్యాది ॥ విఘ్నరూపమివ - వస్తుతో న తథేతి భావః. పశ్యామీత్యాదౌ వ్యత్యయేన లట్ - శిఖరం విఘ్నరూపమివాభవత్ , తత్ పశ్యామీతి యోజనా ॥ ౮ ॥ స్థితమితి ॥ మేనే ఇతి లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం పరోక్షత్వాద్యభావేపి ఛాందసం - అమంసీత్యర్థః ॥ ౮½ ॥ ఉపసంగమ్యేతి ॥ గమనదశాయామరసా పాతయామాసేతి సూచితం వృణోతి - భేత్తవ్యోఽయమిత్యాదివా ॥ ౯½ ॥ ౧౦½ ॥ ౧౧½ ॥ పితృవ్యం చేతి ॥ పితృవ్యత్వే హేతుమాహ - సఖాయమితి - పితృసఖత్వాత్ పితృవ్యత్వవ్యపదేశ ఇత్యర్థః ॥ ౧౨½ ॥ పక్షవంత ఇతి ॥ ఛందతః యథేచ్ఛమ్ ॥ ౧౩½ ॥ ౧౪½ ॥ అహం త్వితి ॥ మోక్షణప్రకారమాహ - ప్రక్షిప్తోఽస్మి మహార్ణవ ఇతి ॥ ౧౫½ ॥ రామస్యేతి ॥ సాహ్యే సాహాయ్యే - సాహాయ్యకరణే హేతుమాహ - రామో ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ ఇతి ॥ ౧౬½ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ఉద్యతం ఉద్యుక్తమ్ ॥ ౧౭½ ॥ తేన చేతి ॥ అనుజ్ఞాతః - అస్మీతి శేషః - వపుష్మతా పుష్కలవపుషా - మానుషేణ శరీరేణాంతర్హితః శైలేన తు శరీరేణ మహోదధౌ సాగరోపరి స్థిత ఇతి శేషః - స వై దత్తవరశ్శైలో బభూవావస్థితస్తదేతి ప్రథమసర్గోక్తేః । ప్రతిప్రయాణేఽప పర్వతేంద్రం సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవానిత్యుక్తమ్ । హిరణ్యనాభం శైలేంద్రం కాంచనం పశ్య మైథిలీతి రామేణ చోక్తమ్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౫ ॥ కతుణమితి ॥ విష

తి ॥ హనుమత్ప్రముఖాః పరస్పరం మిలితా ఇతి శేషః ॥ ౧ ॥ తి ॥ కార్యవిషయం వృత్తాంతం ॥ ౨ ॥ కథమితి ॥ దశాననః - కథం వృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః ॥ ౪ ॥ యశ్చేతి ॥ యత్ర రామసన్నిధౌ రక్షితవ్యం గోపనీయం - అవక్తవ్యమితి యావత్ - ఆత్మవాన్ భవాన్ ॥ ౭ ॥ గచ్ఛత ఇతి ॥ పశ్యామి అపశ్యం ॥ ౮ ॥ స్థితమితి ॥ మేన ఇతి లిడుత్తమపురుషైకవచనం ॥ ౧౦½ ॥ తి ॥ వ్యవసాయం స్వభేదనరూపం ॥ ౧౨½ ॥ తి ॥ ఛందతః స్వేచ్ఛయేత్యర్థః ॥ ౧౩½ ॥ తి ॥ చరితం ప్రజాబాధనరూపం ॥ ౧౪½ ॥ తి ॥ మోచనప్రకారమాహ - మారుతేనేతి ॥ ౧౫½ ॥ సాహ్యే సాహాయ్యే - తత్ర హేతుః ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యాది ॥ ౧౬½ ॥ తి ॥ ఉద్ధృతం - అగ్రే చలితం ॥ ౧౭½ ॥ స చేతి ॥ వపుష్మతా పౌష్కల్యవతా మానుషేణ శరీరేణాంతర్హితః - శైలేన శిలారూపేణ శరీరేణ తు మహోదధౌ సాగరోపరి స్థిత ఇతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ మమేతి ॥ ప్రదిష్టః దత్తః - విహితః లబ్ధః ॥ ౨౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ విషయే సతీ విషయవాసినీ ॥ ౨౬½ ॥

ప్రాంజలిః ప్రణతస్స్థితః। వివర్ణవదనో భూత్వా వాక్యం చేదముదీరయం॥ ౨౩ ॥ రామో దాశరథిః శ్రీమాన్ ప్రవిష్టో దం
డకావనం। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః॥ ౨౪॥ తస్య సీతా హృతా భార్యా రావణేన దురాత్మనా । తస్యా
స్సకాశం దూతోఽహం గమిష్యే రామశాసనాత్ ॥ ౨౫॥ కర్తుమర్హసి రామస్య సాహాయ్యం విషయే సతి। అథవా మైథిలీం
దృష్ట్వా రామం చాక్లిష్టకారిణం॥ ఆగమిష్యామి తే వక్త్రం సత్యం ప్రతిశృణోమి తే॥ ౨౬॥ ఏవముక్తా మయా సా తు సురసా
కామరూపిణీ॥ అబ్రవీన్నాతివర్తేత కశ్చిదేష వరో మమ॥ ౨౭॥ ఏవముక్తస్సురసయా దశయోజనమాయతః॥ తతోఽర్ధ
గుణవిస్తారో బభూవాహం క్షణేన తు॥ ౨౮॥ మత్ప్రమాణానురూపం చ వ్యాదితం తు ముఖం తయా॥ ౨౯ ॥ తద్దృష్ట్వా వ్యాది
తం చాస్యం హ్రస్వం హ్యకరవం వపుః । తస్మిన్ముహూర్తే చ పునర్బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః॥ ౩౦ ॥ అభిపత్యాశు తద్వక్త్రం
నిర్గతోఽహం తతః క్షణాత్ ।అబ్రవీత్సురసా దేవీ స్వేన రూపేణ మాం పునః ॥ ౩౧ ॥ అర్థసిద్ధ్యై హరిశ్రేష్ఠ గచ్ఛ సౌమ్య
యథాసుఖం। సమానయ చ వైదేహీం రాఘవేణ మహాత్మనా॥ సుఖీ భవ మహాబాహో ప్రీతాస్మి తవ వానర॥ ౩౨॥ తతో
ఽహం సాధు సాధ్వీతి సర్వభూతైః ప్రశంసితః॥ ౩౩॥ తతోఽంతరిక్షం విపులం ప్లుతోఽహం గరుడో యథా ।ఛాయా మే నిగృహీతా
చ న చ పశ్యామి కించన॥ ౩౪॥ సోఽహం విగతవేగస్తు దిశో దశ విలోకయన్। న కించిత్తత్ర పశ్యామి యేన మేఽపహృతా గతిః ॥
౩౫॥ తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా కిం నామ గగనే మమ। ఈదృశో విఘ్న ఉత్పన్నో రూపం యత్ర న దృశ్యతే॥ ౩౬॥ అధోభాగేన
మే దృష్టిశ్శోచతా పాతితా మయా। తతోఽద్రాక్షమహం భీమాం రాక్షసీం సలిలేశయాం ॥ ౩౭ ॥ ప్రహస్య చ మహానాద
ముక్తోఽహం భీమయా తయా। అవస్థితమసంభ్రాంతమిదం వాక్యమశోభనం ॥ ౩౮ ॥ క్వాసి గంతా మహాకాయ క్షుధితా
యా మమేప్సితః। భక్షః ప్రీణయ మే దేహం చిరమాహారవర్జితం॥ ౩౯॥ బాఢమిత్యేవ తాం వాణీం ప్రత్యగృహ్ణామహం త
తః। ఆస్యప్రమాణాదధికం తస్యాః కాయమపూరయం॥ తస్యాశ్చాస్యం మహద్భీమం వర్ధతే మమ భక్షణే ॥ ౪౦॥ న చ
మాం సాధు బుబుధే మమ వా నికృతం కృతం ॥ ౪౧॥ తతోఽహం విపులం రూపం సంక్షిప్య నిమిషాంతరాత్। తస్యా హృదయ
మాదాయ ప్రపతామి నభస్స్థలం॥ ౪౨॥ సా విసృష్టభుజా భీమా పపాత లవణాంభసి । మయా పర్వతసంకాశా నికృత్తహృద
యా సతీ॥ ౪౩॥ శృణోమి ఖగతానాం చ సిద్ధానాం చారణైస్సహ। రాక్షసీ సింహికా భీమా క్షిప్రం హనుమతా హతా॥ ౪౪॥
తాం హత్వా పునరేవాహం కృత్యమాత్యయికం స్మరన్ । గత్వా చాహం మహాధ్వానం పశ్యామి నగమండితం ॥ దక్షిణం తీ
రముదధేః లంకా యత్ర చ సా పురీ॥ ౪౫॥ అస్తం దినకరే యాతే రక్షసాం నిలయం పురం ॥ ప్రవిష్టోఽహమవిజ్ఞాతో రక్షోభి

యే సతి స్వరాజ్యే వసాతి ॥ ౨౬॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ తత ఇతి - అర్ధగుణవిస్తారః - అత్రార్ధశబ్దః ఏకదేశవాచీ - కించిదధికవిస్తారో భవమిత్య
ర్థః. ఏవమేవార్థః- ప్రథమసర్గోక్తశతయోజనవిస్తారస్తు విరుద్ధః తద్గ్రంథః కల్పితశ్చేత్యుక్తం ॥ ౨౮॥ మత్ప్రమాణేతి ॥ వ్యాదితం వ్యాత్తం॥
౨౯ ॥ తద్దృష్ట్వేతి ॥ హ్రస్వత్వం విశేషయతి. అంగుష్ఠమాత్రక ఇతి ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ అర్థసిద్ధ్యా ఇతి ॥ సమానయ సంయోజయ ॥ ౩౨॥ తతో
ఽహమితి ॥ సాధు సాధ్వీతి దీర్ఘశ్ఛాందసః ॥ ౩౩ ॥ ౩౬ ॥ అధోభాగేనేతి ॥ సలిలేశయాం సలిలే స్థితాం ॥ ౩౭ ॥ ప్రహస్యేతి ॥ అవస్థితం స్థిర
భూతం - అసంభ్రాంతం అవ్యగ్రం ॥ ౩౯ ॥ బాఢమితి ॥ తస్యాః ఆస్యప్రమాణాదధికం యథా తథా - కాయం ఆత్మదేహం - అపూరయం అవర్ధ
యం మయి వృద్ధే సాప్యవర్ధిష్టేత్యర్థః ॥ ౪౦॥ న చేతి ॥ అయం కామరూపీతి మాం - సాధు సమ్యక్ - న బుబుధే న జ్ఞాతవతీ- మమ కృతం నికృతం మ
యా కృతాం నికృతిం వా -న బుబుధే ॥ ౪౧ ॥ నికృతిమేవ దర్శయతి- తతోఽహమితి ॥ ౪౨॥ సేతి॥ విసృష్టభుజా విసృష్టసంధికభుజా॥ ౪౩॥ శృణోమీతి॥
హతేత్యనంతరమితి కరణం బోధ్యం ॥ ౪౪ ॥ తామితి ॥ కృత్యమాత్యయికం స్మరన్ - ప్రాణాంతికం తత్కార్యం విచింతయన్నిత్యర్థః॥ ౪౫॥ ౪౬॥

తి ॥ నాతివర్తేత నాతిక్రమేత మాం ప్రాప్తో మదాహారతాం ప్రాప్తో న గచ్ఛేదిత్యర్థః॥ ౨౭॥ ఏవమితి ॥ తతోఽర్ధగుణవిస్తారః తతో దశయోజనాద
ర్ధస్య పంచయోజనస్య గుణ ఆవృత్తిః తద్విస్తారో దశయోజనవిస్తారః - ప్రథమసర్గే దశయోజనవిస్తారోక్త్యానుగుణ్యేనైవం వ్యాఖ్యాతం॥ ౨౯ ॥ తి ॥
హ్రస్వం స్వశరీరమితి శేషః॥ ౩౧॥ అర్థేతి॥ సమానయ సంగమయ॥ ౩౨॥ తత ఇతి॥ సాధు సాధ్వీత్యత్ర దీర్ఘ ఆర్షః॥ ౩౩॥ తత ఇతి॥ న పశ్యామి నా
పశ్యం॥ ౩౪॥ తి॥ యేన గతిర్వ్యాహతా తత్కించిన్న పశ్యామి నాపశ్యమిత్యన్వయః॥ ౩౬॥ తి॥ అవస్థితం నిశ్చేష్టం తథాప్యసంభ్రాంతం భయహీనం మాం
లక్షీకృత్యేదం వాక్యమహముక్త ఇత్యన్వయః॥ ౩౮॥ తి ॥ మమేప్సితో భక్షస్త్వమతో మే దేహం ప్రీణయేత్యన్వయః॥ ౩౯॥ ఆస్యేతి॥ తస్యా ఆస్యప్ర
మాణాదధికం కాయం ఆత్మనః కాయం అపూరయం- వర్ధితే అవర్ధత॥ ౪౦॥ న చేతి॥ సా మాం న బుబుధే- అయం కామరూపీతి మాం న జ్ఞాతవతీత్యర్థః
మమ కృతం వికృతం- సా మయా కృతం వికారస్వరూపం వా న బుబుధే॥ ౪౧॥ తద్వికృతం కిమిత్యత ఆహ॥ తతోఽహమితి॥ హృదయమాదాయ హృదయం
నికృత్య- ప్రపతామి ప్రాపతం॥ ౪౨॥ సేతి॥ విసృష్టభుజా విస్రంసితభుజా ॥ ౪౩॥ శృణోమీతి॥ సింహికా హనుమతా హతేతి- ద్యుగతానాం దేవా
నాం వచః శృణోమీతి సంబంధః॥ ౪౪॥ తామితి॥ కృత్యం ఆత్యయికం ప్రాణాంతికం కర్మ చింతయన్నిత్యర్థః॥ ౪౬॥ తి॥ మాం జిఘాంసంతీం జ్వాలద

ర్భీమవిక్రమైః॥౪౬॥తత్రప్రవిశతశ్చాపి కల్పాంతఘనసన్నిభా॥అట్టహాసంవిముంచంతీ నారీ కాప్యుత్థితా పురః ॥ ౪౭॥
జిఘాంసంతీంతతస్తాంతుజ్వలదగ్నిశిరోరుహాం ॥ సవ్యముష్టిప్రహారేణ పరాజిత్య సుభైరవాం । ప్రదోషకాలేప్రవిశం॥
౪౮॥ భీతయాహంతయోదితః ॥ అహంలంకాపురీవీర నిర్జితా విక్రమేణ తే । యస్మాత్తస్మాద్విజేతాసి సర్వరక్షాం
స్యశేషతః॥౫౦॥తత్రాహంసర్వరాత్రింతు విచిన్వన్జనకాత్మజాం । రావణాంతఃపురగతో నచాపశ్యంసుమధ్యమాం॥
౫౧॥తతస్సీతామపశ్యంస్తు రావణస్య నివేశనే। శోకసాగరమాసాద్య నపారముపలక్షయే॥ ౫౨ ॥ శోచతా చ మయా
దృష్టం ప్రాకారేణ సమావృతం। కాంచనేన వికృష్టేన గృహోపవనముత్తమం ॥ ౫౩ ॥ సప్రాకారమవప్లుత్య పశ్యా
మి బహుపాదపం॥౫౩½॥అశోకవనికామధ్యే శింశుపాపాదపో మహాన్ ॥ తమారుహ్య చ పశ్యామి కాంచనం కదళీవనం॥
౫౪॥అదూరే శింశుపావృక్షాత్పశ్యామి వరవర్ణినీం ॥ శ్యామాం కమలపత్రాక్షీముపవాసకృశాననాం । తదేకవాస
స్సంవీతాం రజోధ్వస్తశిరోరుహాం॥ శోకసంతాపదీనాంగీం సీతాం భర్తృహితే స్థితాం । రాక్షసీభిర్విరూపాభిః క్రూ
రాభిరభిసంవృతాం॥ మాంసశోణితభక్షాభిర్వ్యాఘ్రీభిర్హరిణీమివ॥ ౫౬॥ సా మయా రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా
ముహుర్ముహుః॥ ఏకవేణీధరా దీనా భర్తృచింతాపరాయణా। భూమిశయ్యా వివర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే॥ రా
వణాద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా। కథంచిన్మృగశాబాక్షీ తూర్ణమాసాదితా మయా ॥ ౬౦॥ తాం దృష్ట్వా
తాదృశీం నారీం రామపత్నీం యశస్వినీం। తత్రైవ శింశుపావృక్షే పశ్యన్నహమవస్థితః॥౬౧॥ తతో హలహలాశబ్దం కాం
చీనూపురమిశ్రితం।శృణోమ్యధికగంభీరం రావణస్య నివేశనే ॥ ౬౨ ॥ తతోహం పరమోద్విగ్నః స్వం రూపం ప్రతిసంహ
రన్। అహంతు శింశుపావృక్షే పక్షీవ గహనే స్థితః॥ ౬౩॥ తతో రావణదారాశ్చ రావణశ్చ మహాబలః । తం దేశం సమను
ప్రాప్తా యత్ర సీతాభవత్ స్థితా॥ ౬౪ ॥ తద్దృష్ట్వాథ వరారోహా సీతా రక్షోమహాబలం । సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బా
హుభ్యాం పరిరభ్య చ॥ ౬౫॥ విత్రస్తాం పరమోద్విగ్నాం వీక్షమాణాం తతస్తతః । త్రాణం కించిదపశ్యంతీం వేపమానాం
తపస్వినీం ॥ తామువాచ దశగ్రీవః సీతాం పరమదుఃఖితాం । అవాక్ఛిరాః ప్రపతితో బహుమన్యస్వ మామితి॥ యది చే
త్త్వం తు దర్పాన్మాం నాభినందసి గర్వితే॥ ద్వౌ మాసావంతరం సీతే పాస్యామి రుధిరం తవ॥ ౬౮ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచస్త

రా ॥ జిఘాంసంతీమిత్యాది ॥ ప్రవిశం ప్రావిశం ॥ ౪౮॥భీతయేత్యాది ॥ భీతయా తయా నార్యా - అశేషత ఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం
౫౦ ॥ తత్రేతి ॥ సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం - అహస్సర్వేత్యాదినా సమాసాంతోచ్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- తత్ర లంకాయాం - విచి
న్వన్ అనంతరం రావణాంతఃపురమపి గతస్సన్ - సుమధ్యమాం నాపశ్యం ॥ రా ॥ తత్రేతి ॥ సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం - అహస్సర్వైకదేశ
సంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేరిత్యచ్ ప్రత్యయః - కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - తత్రాహం మధ్యరాత్రేత్విత్వితి పాఠస్సాధుః ॥ ౫౧॥
రా॥తత ఇతి॥ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం ॥ ౫౨ ॥ శోచతా చేతి॥వికృష్టేన విప్రకృష్టేన- అతిదీర్ఘేణేతి యావత్ ॥౫౩॥ సప్రాకారమితి॥బహుపాదపం
అనేకపాదపప్రమాణమితి ప్రాకారవిశేషణం ॥ ౫౩½ ॥అశోకేతి॥ శింశుపాపాదపః- అస్తీతి శేషః ॥ ౫౪ ॥ అదూర ఇతి శింశుపావృక్షాదిత్యాది॥
శింశుపావృక్షాత్ శింశుపావృక్షస్య- శ్యామాం యౌవనమధ్యస్థాం- తదేకవాసస్సంవీతాం యేన వాససాహృతా తేనైకవాససా సంవీతాం- యద్వా తే
న తత్కాలదృష్టేన పూర్వదృష్టేనైకేన వాససా సంవీతాం- వేషాంతరనిస్పృహామిత్యర్థః-మానసికత్వకాయికత్వభేదేన శోకసంతాపయోర్భేదః॥
౫౬ ॥సామయేతి॥ ఆమయః ఖేదః తేన సహ వర్తత ఇతి సామయా -మర్తవ్యే మరణే- కృత్యల్యుటో బహుళమితి సాధుః ॥ ౬౦ ॥ తాందృష్ట్వేతి॥
పశ్యన్ పరామృశన్ ॥ ౬౧॥౬౨॥తతోహమితి॥గహనే వనే గూఢప్రదేశే- పర్ణఘనే నిలీన ఇత్యర్థస్తాదర్థ్యోక్తేః॥౬౪ ॥ రా॥తద్దృష్ట్వాథవరారో
హా సీతా రక్షో మహాబలం। సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బాహుభ్యాం పరిరభ్య చేతి పాఠః-పరిరభ్య-విత్రస్తా సేతి శేషః॥౬౫ ॥ విత్రస్తామితి ॥పరమోద్వి
గ్నాం అతీవోద్భ్రాంతహృదయాం-తతస్తతః వీక్షమాణాం నానాదిక్షు వీక్షమాణాం-త్రాణమిత్యనుషజ్యతే- అవాక్ఛిరాః అవనతమూర్ధా- ప్రపతి

స్నితుల్యకేశపాశాం॥ సవ్యేతి॥ ప్రవిశం ప్రావిశం॥ ౫౦॥ తత్రేతి॥ సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం. తత్రాహం మధ్యరాత్రేత్విత్వితి పాఠః సాధుః॥౫౧॥
తత ఇతి॥ ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం॥ ౫౨॥ శోచతేతి॥ వికృష్టేన విప్రకృష్టేన- అతిదీర్ఘేణేతి యావత్॥ ౫౩॥ స ఇతి ॥ బహుపాదపం గృహో
పవనం గృహారామం దృష్టమితి సంబంధః॥ ౫౪॥ తదితి॥తదేకవాసస్సంవీతాం తేన తత్కాలదృష్టేన పూర్వదృష్టేనైవ వాససా సంవీతాం॥౫౫॥తి॥
వ్యాఘ్రీభిః పరివృతాం హరిణీమివ తామపశ్యమితి సంబంధః - రాక్షసీమధ్యే తాభిరేవ తర్జ్యమానా సా సదుఃఖామయా కథంచిదాసాదితేత్యన్వయః॥
౫౬॥ సామయేతి॥ సామయా ఆమయసహితా దుఃఖసహితేత్యర్థః - అతస్తూర్ణమాసాదితా మయేత్యనేన న పునరుక్తిః.మర్తవ్యకృతనిశ్చయా
మరణకృతనిశ్చయేత్యర్థః॥ ౬౧॥ తి॥ శృణోమీత్యత్ర రావణస్య నివేశనే తత్సమీపే యద్వా నివేశనే సీతాసమీపప్రవేశనకాలే॥౬౨॥తత ఇతి॥
గహనే స్థితః అత్ర గహనశబ్దేన పర్ణసంహతిగూఢప్రదేశ ఉచ్యతే॥ ౬౪॥ తమితి॥ పరిరభ్య విత్రస్తా సేతి శేషః॥౬౫॥తి॥తదసన్నిధా అపహృత్య తే

స్యరావణస్య దురాత్మనః। ఉవాచ పరమక్రుద్ధా సీతా వచనముత్తమం ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసాధమ రామస్య భార్యామమితతే
జసః। ఇక్ష్వాకుకులనాథస్య స్నుషాం దశరథస్య చ॥ అవాచ్యం వదతో జిహ్వా కథం న పతితా తవ ॥ ౨౦ ॥ కించిద్వీర్యం త
వానార్య యో మాం భర్తురసన్నిధౌ॥ అపహృత్యాగతః పాప తేనాదృష్టో మహాత్మనా॥ ౨౧ ॥ న త్వం రామస్య సదృశో
దాస్యేప్యస్య న యుజ్యసే॥ యజ్ఞీయస్సత్యవాదీ చ రణశ్లాఘీ చ రాఘవః ॥ ౨౨॥ జానక్యా పరుషం వాక్యమేవముక్తో ద
శాననః॥ జజ్వాల సహసా కోపాచ్చితాస్థ ఇవ పావకః॥ ౨౩॥ వివృత్య నయనే క్రూరే ముష్టిముద్యమ్య దక్షిణం॥ మైథిలీం
హంతుమారబ్ధః స్త్రీభిర్హాహాకృతం తదా॥ ౨౪॥ స్త్రీణాం మధ్యాత్సముత్పత్య తస్య భార్యా మహాత్మనః॥ వరా మండోదరీ
నామ తయా స ప్రతిషేధితః॥ ౨౫॥ ఉక్తశ్చ మధురాం వాణీం తయా స మదనార్దితః॥ సీతయా తవ కిం కార్యం మహేంద్ర
సమవిక్రమ। దేవగంధర్వకన్యాభిర్యక్షకన్యాభిరేవ చ। సార్ధం ప్రభో రమస్వేహ సీతయా కిం కరిష్యసి ॥ ౨౬ ॥ తత
స్తాభిస్సమేతాభిర్నారీభిస్స మహాబలః॥ ప్రసాద్య సహసా నీతో భవనం స్వం నిశాచరః ॥ ౨౮ ॥ యాతే తస్మిన్దశగ్రీవే
రాక్షస్యో వికృతాననాః ॥ సీతాం నిర్భర్త్సయామాసుర్వాక్యైః క్రూరైస్సుదారుణైః ॥ ౨౯॥ తృణవద్భాషితం తా
సాం గణయామాస జానకీ॥ గర్జితం చ తదా తాసాం సీతాం ప్రాప్య నిరర్థకం ॥ ౩౦ ॥ వృథాగర్జితనిశ్చేష్టా రాక్ష
స్యః పిశితాశనాః॥ రావణాయ శశంసుస్తాస్సీతాధ్యవసితం మహత్ ॥ ౩౧ ॥ తతస్తాస్సహితాస్సర్వా విహతాశా నిరు
ద్యమాః॥ పరిక్షిప్య సమంతాత్తాం నిద్రావశముపాగతాః॥ ౩౨ ॥ తాసు చైవ ప్రసుప్తాసు సీతా భర్తృహితే రతా ॥ వి
లప్య కరుణం దీనా ప్రశుశోచ సుదుఃఖితా॥ ౩౩॥ తాసాం మధ్యాత్సముత్థాయ త్రిజటా వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ఆత్మానం ఖా
దత క్షిప్రం న సీతా వినశిష్యతి। జనకస్యాత్మజా సాధ్వీ స్నుషా దశరథస్య చ ॥ స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమ
హర్షణః। రక్షసాం చ వినాశాయ భర్తురస్యా జయాయ చ ॥ ౩౫ ॥ అలమస్మాత్ పరిత్రాతుం రాఘవాద్రాక్షసీగ
ణం। అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే॥ ౩౬॥ యస్యా హ్యేవంవిధస్స్వప్నో దుఃఖితాయాః ప్రదృశ్యతే। సా
దుఃఖైర్వివిధైర్ముక్తా సుఖమాప్నోత్యనుత్తమం॥ ౩౭॥ ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ ౩౮ ॥ తతస్సా
హ్రీమతీ బాలా భర్తుర్విజయహర్షితా॥ అవోచద్యది తత్తథ్యం భవేయం శరణం హి వః॥ ౩౯॥ తాం చాహం తాదృశీం
దృష్ట్వా సీతాయా దారుణాం దశాం ॥ చింతయామాస విక్రాంతో న చ మే నిర్వృతం మనః ॥ ౪౦ ॥ సంభాషణార్థం చ

తః భూమావితి శేషః- ద్వౌ మాసౌ అంతరమవధిః- తతః పాస్యామీతి యోజ్యం॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦॥ కించిద్వీర్యమితి॥ కించిద్వీర్యం కుత ఇత్యత్రాహ యో మామితి॥ భర్తురసన్నిధౌ తేన భర్త్రా అదృష్టస్సన్ యో మామపహృత్యాగతః- తస్య తవ- కించిద్వీర్యమితి యోజ్యం॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ జానక్యేతి॥ ఘోరత్వసిద్ధయే చితాస్థ ఇత్యుక్తం॥ ౨౩॥ వివృత్యేతి॥ ఆరబ్ధః- రావణ ఇతి శేషః- హాహాకృతం- హాహేత్యేతత్కృతం ॥ ౨౪॥ స్త్రీణామితి॥ సముత్పత్య- రావణసమీపం గత్వేతి శేషః- మండోదరీ మండనభూతోదరీ- మడి భూషాయామిత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్- మందోదరీ వా - దడయోరభేదః దంభోదాడిమమిత్యాదివత్- యద్వా మందత్వం చాల్పత్వం- మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందాః ఇత్యమరః- సూక్ష్మోదరీత్యర్థః- మందాస్థూలపిపీలికేత్యాచక్షతే- తస్యా ఇవ కృశమస్యా ఉదరమిత్యర్థః- నను- పూర్వం ధాన్యమాలిన్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యుక్తం- సంప్రతి మండోదర్యేత్యుచ్యతే. విప్రతిషిద్ధమిదం. మైవం- ఉభాభ్యామపి ప్రతిషిద్ధత్వేనాన్యతరోక్త్యావిరోధాత్- మండోదర్యాదినామపరిజ్ఞానం చ హనుమతస్తదీయవ్యవహారాత్ ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ తత ఇతి॥ తాభిః దేవకన్యాభిః- అనేన మండోదర్యాదివదన్యాసామపి నివారయితృత్వముక్తం॥ ౨౮॥ యాతే ఇతి॥ క్రూరైః క్రూరశబ్దైః- సుదారుణైః అర్థతోపి క్రూరైః॥ ౨౯॥ తృణవదితి॥ తృణవత్ గణయామాస ఇత్యన్వయః॥ ౩౦॥ వృథేతి॥ వృథాగర్జితనిశ్చేష్టాః వృథాగర్జితేన నిర్వ్యాపారాః॥ ౩౧॥ తతస్తా ఇతి॥ తూష్ణీం రక్షతేతి రావణోక్తా ఇతి శేషః- పరిక్షిప్య పరివార్య॥ ౩౨॥ తాస్వితి ॥ సుదుఃఖితా ప్రశుశోచ- ఉత్తరోత్తరం దుఃఖితవతీత్యర్థః॥ ౩౩॥ ౩౪ ॥ అలమస్మాత్పరిత్రాతుమితి॥ అలం శక్తా- అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః- పరిత్రాతుం ప్రభవతీతి శేషః॥ ౩౫॥ ౩౬॥ అపరాధిజనప్రాణత్రాణే హేతుమాహ- ప్రణిపాతేతి॥ ౩౮॥ తత ఇతి॥ తతః త్రిజటావాక్యానంతరం- భర్తుర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్నసూచితరామవిజయహర్షితా- తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం శరణం హి వ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౩౯॥ తాం చాహమితి॥ నచ మే నిర్వృతం- కింతు దుఃఖితమిత్యర్థః॥ ౪౦॥ సంభాషణార్థమితి॥ విధిః ఉపాయః ॥ ౪౧॥ రా॥ తన్మే శంసితుమర్హసీత్యతః పరం - తస్యాప్ర

నాదిష్ట ఇతి లంకామాగతః అన్యథా తత్రైవ తే హననం స్యాదిత్యర్థః॥ ౨౧॥ తి॥ సాదృశ్యసంభావనాపి దూరాపాస్తేత్యాహ ॥ దాస్యేపీతి॥ ౨౨॥ స్త్రీణామితి॥ పూర్వం ధాన్యమాలిన్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యుక్తం - ఇదానీం మండోదరీత్యభిధానాత్- ఉభాభ్యామపీతి కల్పనీయం॥ ౩౪ ॥ అలమస్మాత్పరిత్రాతుమితి॥ ఇయం సీతేతి శేషః॥ ౩౮॥ తత ఇతి ॥ తతః త్రిజటావాక్యానంతరం భర్తుర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్నసూచితరామవిజయహర్షితా- తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం తథ్యం యది- వః శరణం భవేయమిత్యవోచదితి సంబంధః॥ ౩౯॥ తామితి॥ చింతయామాసేతి ॥ లిదుత్తమపు

మయాజానక్యాశ్శంతితో విధిః ॥ ఇక్ష్వాకూణాంహి వంశస్తు తతో మమ పురస్కృతః ॥ ౯౧½ ॥ శ్రుత్వా తు గదితాం వాచం రాజర్షిగణపూజితాం॥ ప్రత్యభాషత మాం దేవీ బాష్పైః పిహితలోచనా ॥ ౯౨½ ॥ కస్త్వం కేన కథం చేహ ప్రాప్తో వానరపుంగవ ॥ కా చ రామేణ తే ప్రీతిస్తన్మే శంసితుమర్హసి ॥ ౯౩½ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హ్యహమప్యబ్రువం వచః ॥ ౯౪ ॥ దేవి రామస్య భర్తుస్తే సహాయో భీమవిక్రమః। సుగ్రీవో నామ విక్రాంతో వానరేంద్రో మహాబలః॥ తస్య మాం విద్ధి భృత్యం త్వం హనుమంతమిహాగతం ॥ ౯౫½ ॥ భర్త్రాహం ప్రేషితస్తుభ్యం రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥ ౯౬॥ ఇదం చ పురుషవ్యాఘ్రః శ్రీమాన్ దాశరథిస్స్వయం। అంగులీయమభిజ్ఞానమదాత్తుభ్యం యశస్విని ॥ ౯౭ ॥ తదిచ్ఛామి త్వయాజ్ఞప్తం దేవి కింకరవాణ్యహం। రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం నయామి త్వాం కిముత్తరం॥ ౯౮ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా విదిత్వా చ సీతా జనకనందినీ। ఆహ రావణముత్సాద్య రాఘవో మాం నయత్వితి॥ ౯౯॥ ప్రణమ్య శిరసా దేవీమహమార్యామనిందితాం। రాఘవస్య మనోహ్లాదమభిజ్ఞానమయాచిషం ॥ ౧౦౦ ॥ అథ మామబ్రవీత్సీతా గృహ్యతామయముత్తమః॥ మణిర్యేన మహాబాహూ రామస్త్వాం బహుమన్యతే॥ ౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వా తు వరారోహా మణిప్రవరమద్భుతం। ప్రాయచ్ఛత్పరమోద్విగ్నా వాచా మాం సందిదేశ హ ॥ ౧౦౨ ॥ తతస్తస్యై ప్రణమ్యాహం రాజపుత్ర్యై సమాహితః । ప్రదక్షిణం పరిక్రామమిహాభ్యుద్గతమానసః ॥ ౧౦౩ ॥ ఉత్తరం పునరేవేదం నిశ్చిత్య మనసా తయా । హనుమన్మమ వృత్తాంతం వక్తుమర్హసి రాఘవే ॥ యథా శ్రుత్వైవ నచిరాత్తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ । సుగ్రీవసహితౌ వీరావుపేయాతాం తథా కురు॥ యద్యన్యథా భవేదేతద్ద్వౌ మాసౌ జీవితం మమ । న మాం ద్రక్ష్యతి కాకుత్స్థో మ్రియే సాహమనాథవత్ ॥ ౧౦౬ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా కరుణం వాక్యం క్రోధో మామభ్యవర్తత। ఉత్తరం చ మయా దృష్టం కార్యశేషమనంతరం ॥ ౧౦౭ ॥ తతోఽవర్ధత మే కాయస్తదా పర్వతసన్నిభః। యుద్ధకాంక్షీ వనం తచ్చ వినాశయితుమారభే ॥ ౧౦౮ ॥ తద్భగ్నం వనషండం తు భ్రాంతత్రస్తమృగద్విజం। ప్రతిబుద్ధా నిరీక్షంతే రాక్షస్యో వికృతాననాః ॥ ౧౦౯ ॥ మాం చ దృష్ట్వా వనే తస్మిన్ సమాగమ్య తతస్తతః । తాస్సమభ్యాగతాః క్షిప్రం రావణాయాచచక్షిరే ॥౧౧౦ ॥ రాజన్వనమిదం దుర్గం తవ భగ్నం దురాత్మనా। వానరేణ హ్యవిజ్ఞాయ తవ వీర్యం మహాబల॥౧౧౧॥ దుర్బుద్ధేస్తస్య రాజేంద్ర తవ విప్రియకారిణః। వధమాజ్ఞాపయ క్షిప్రం యథాసౌ విలయం వ్రజేత్॥ ౧౧౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రేణ విసృష్టా భృశదుర్జయాః ॥ రాక్షసాః కింకరా నామ రావణస్య మనోనుగాః ॥ ౧౧౩॥ తేషామశీతిసాహస్రం శూలముద్గరపాణినాం। మయా తస్మిన్వనోద్దేశే పరిఘేణ నిషూదితం॥ ౧౧౪॥ తేషాం తు హతశేషా యే తే గత్వా లఘువిక్రమాః। నిహతం చ మహత్సైన్యం రావణాయాచచక్షిరే॥౧౧౫॥ తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా చైత్యప్రాసాదమాక్రమం । తత్రస్థాన్ రాక్షసాన్ హత్వా శతం స్తంభేన వై పునః ॥ లలామభూతో లంకాయాస్స వై విధ్వంసితో మయా॥ ౧౧౬½॥ తతః ప్రహస్తస్య సుతం జంబుమాలినమాదిశత్ ॥ రాక్షసైర్బహు

ద్వచనం శ్రుత్వా హ్యహమప్యబ్రువం వచ ఇత్యర్ధం ద్రష్టవ్యం- కేషుచిత్కోశేషు ప్రమాదాత్ పతితం॥ ౯౪॥ రా॥ తదితి॥ త్వయాఽఽజ్ఞప్తమిచ్ఛామి- త్వత్కర్తృకమాజ్ఞాపనమిచ్ఛామీత్యర్థః- కింశబ్దః క్షేపే- రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం త్వాం నయామి- ఉత్తరం కిం- ఏవమేవం వదేత్యాజ్ఞాపనరూపముత్తరం కిమిత్యర్థః॥ ౯౮॥ ౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ వాచా మాం సందిదేశేతి- స్వరామైకవేద్యం ప్రాగుక్తం కాకాసురవృత్తాంతం తిలకనిర్మాణాదికం చ సందిష్టవతీత్యర్థః॥ ౧౦౨॥ తత ఇతి॥ పరిక్రామం పర్యక్రామం- ఇహాభ్యుద్గతమానసః ఇహాభ్యుద్గతే ఇహాభ్యాగమనే మానసం యస్య స తథా॥ ౧౦౩॥ ఉక్తోఽహం పునరేవేదం నిశ్చిత్య మనసా తయేత్యాది॥ ఏతత్ ఉపయానం- యద్యన్యథా భవేత్ - యది నోపేయాతామిత్యర్థః- తదా ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం- తతః పరం న జీవామీత్యర్థః- న మాం ద్రక్ష్యసి మాసద్వయాభ్యంతరే మాం న ద్రక్ష్యతి చేత్- తదా మ్రియ ఇతి యోజ్యం- మాసశబ్దోఽత్ర పక్షపరః- పక్షా వై మాసా ఇతి శ్రుతేః॥ ౧౦౬॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ ఉత్తరం అనంతరం- అనంతరం అనంతరకర్తవ్యం ఉత్తరకార్యమిత్యర్థః॥ ౧౦౭॥ ౧౧౩॥ రా॥ తేషామితి॥ శూలముద్గరపాణినామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥ ౧౧౪॥ ౧౧౫॥ తత ఇతి॥ తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా వక్ష్యమాణకార్యవిషయేత్యర్థః- తాదృశం బుద్ధికార్యమాహ- చైత్యేత్యాదినా- చైత్యప్రాసాదం నగరమధ్యస్థప్రాసాదం- లలామభూతః అలంకారభూ

రుష్వైకవచనం॥ ౯౧½॥ సంభాషణార్థమితి ॥ మమమయా- స్తుతః॥ ౯౭॥ తదితి॥ త్వయాఽఽజ్ఞప్తమిచ్ఛామి త్వత్కర్తృకమాజ్ఞాపనమిచ్ఛామీత్యర్థః ॥ ౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ వాచా మాం సందిదేశ- స్వరామైకవేద్యం ప్రాగుక్తకాకాసుర వృత్తాంతం తిలకనిర్మాణాదికం చ సందిష్టవతీత్యర్థః॥ ౧౦౨ ॥ తి ॥ ఇహాభ్యుద్గతమానసః- ఇహాగంతుం నిశ్చితమానసః మమ వృత్తాంతం త్వయానుభూతం మద్విషయం రావణరాక్షసీవృత్తాంతం॥ ౧౦౩॥ (౧౦౪) తి ॥ యద్యస్మాదన్యథా అనాగమనే ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం భవేత్ - అనాథవత్ మ్రియే రాక్షసీకృతవధేనేతి భావః॥ ౧౦౬ ॥ తి॥ ఉత్తరం కార్యశేషం లంకానాశనరూపం॥ ౧౦౯॥ తి॥ సమాగమ్య మిళిత్వా॥ ౧౧౩॥ తేషామితి ॥ శూలముద్గరపాణినామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥

భిస్సార్ధం ఘోరరూపైర్భయానకైః ౧౧౮॥ తమహం బలసంపన్నం రాక్షసం రణకోవిదం॥ పరిఘేణాతిఘోరేణ సూ
దయామి సహానుగం॥ ౧౧౯॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్తు మంత్రిపుత్రాన్మహాబలాన్ ॥ పదాతిబలసంపన్నాన్ప్రే
షయామాస రావణః। పరిఘేణైవ తాన్సర్వాన్నయామి యమసాదనం ॥ ౧౨౦ ॥ మంత్రిపుత్రాన్హతాంఛ్రుత్వా స
మరే లఘువిక్రమాన్। పంచ సేనాగ్రగాంఛూరాన్ప్రేషయామాస రావణః ॥ తానహం సహసైన్యాన్వై సర్వానే
వాభ్యసూదయం ॥ ౧౨౧ ॥ తతః పునర్దశగ్రీవః పుత్రమక్షం మహాబలం ॥ బహుభీ రాక్షసైస్సార్ధం ప్రేషయామా
స రావణః॥ ౧౨౨॥ తం తు మందోదరీపుత్రం కుమారం రణపండితం॥ సహసా ఖం సముత్క్రాంతం పాదయోశ్చ గృహీ
తవాన్।చర్మాసినం శతగుణం భ్రామయిత్వా వ్యపేషయం॥ ౧౨౪ ॥ తమక్షమాగతం భగ్నం నిశమ్య స దశాననః। తత ఇం
ద్రజితం నామ ద్వితీయం రావణస్సుతం॥ వ్యాదిదేశ సుసంక్రుద్ధో బలినం యుద్ధదుర్మదం॥ ౧౨౫॥ తచ్చాప్యహం బలం సర్వం
తం చ రాక్షసపుంగవం॥ నష్టౌజసం రణే కృత్వా పరం హర్షముపాగమం॥ ౧౨౬॥ మహతాపి మహాబాహుః ప్రత్యయేన మ
హాబలః॥ ప్రేషితో రావణేనైవ సహ వీరైర్మదోత్కటైః॥ ౧౨౭॥ సోఽవిషహ్యం హి మాం బుద్ధ్వా స్వబలం చావమర్దితం॥
బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ స తు మాం ప్రాబధ్నాచ్చాతివేగితః ॥ ౧౨౮॥ రజ్జుభిశ్చాభిబధ్నంతి తతో మాం తత్ర రాక్షసాః॥ రా
వణస్య సమీపం చ గృహీత్వా మాముపానయన్॥ ౧౨౯॥ దృష్ట్వా సంభాషితశ్చాహం రావణేన దురాత్మనా॥ పృష్టశ్చ లం
కాగమనం రాక్షసానాం చ తం వధం॥ ౧౩౦॥ తత్సర్వం చ మయా తత్ర సీతార్థమితి జల్పితం॥ ౧౩౧॥ అస్యాహం దర్శనా
కాంక్షీ ప్రాప్తస్త్వద్భవనం విభో। మారుతస్యౌరసః పుత్రో వానరో హనుమానహం ॥ ౧౩౨ ॥ రామదూతం చ మాం విద్ధి
సుగ్రీవసచివం కపిం। సోఽహం దౌత్యేన రామస్య త్వత్సకాశమిహాగతః ॥ ౧౩౩॥ సుగ్రీవశ్చ మహాతేజాస్స త్వాం కుశలమ
బ్రవీత్ ।ధర్మార్థకామసహితం హితం పథ్యమువాచ చ॥ ౧౩౪॥ వసతో ఋశ్యమూకే మే పర్వతే విపులద్రుమే । రాఘవో
రణవిక్రాంతో మిత్రత్వం సముపాగతః॥ ౧౩౫॥ తేన మే కథితం రాజన్భార్యా మే రక్షసా హృతా। తత్ర సాహాయ్యమస్మా
కం కార్యం సర్వాత్మనా త్వయా॥ ౧౩౬॥ మయా చ కథితం తస్మై వాలినశ్చ వధం ప్రతి॥ తత్ర సాహాయ్యహేతోర్మే సమయం
కర్తుమర్హసి॥ ౧౩౭॥ వాలినా హృతరాజ్యేన సుగ్రీవేణ మహాప్రభుః । చక్రేఽగ్నిసాక్షికం సఖ్యం రాఘవస్సహలక్ష్మణః॥
౧౩౮॥ తేన వాలినముత్పాట్య శరేణైకేన సంయుగే । వానరాణాం మహారాజః కృతస్స ప్లవతాం ప్రభుః॥ ౧౩౯॥ తస్య సా
హాయ్యమస్మాభిః కార్యం సర్వాత్మనా త్విహ । తేన ప్రస్థాపితస్తుభ్యం సమీపమిహ ధర్మతః ॥ క్షిప్రమానీయతాం సీతా దీ
యతాం రాఘవాయ చ। యావన్న హరయో వీరా విధమంతి బలం తవ॥ వానరాణాం ప్రభావో హి న కేన విదితః పురా। దేవ

తః॥ ౧౧౬॥ ౧౧౮॥ ౧౧౯॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ పదాతిబలసంపన్నాన్ పదాతిప్రభృతిసైన్యసంపన్నాన్ ॥ ౧౨౦॥ ౧౨౧॥ ౧౨౨॥ రా॥ సహసేతి॥
చర్మాసినమిత్యత్ర ఇనంతత్వమార్షం॥ ౧౨౪॥ రా॥ తత ఇతి॥ ద్వితీయం- ప్రేషితపుత్రాపేక్షయా ద్వితీయత్వం॥ ౧౨౫॥ ౧౨౬॥ ౧౨౮॥
రా॥ రజ్జుభిరితి॥ అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్ ॥ ౧౩౧॥ అస్యాహమితి॥ అస్యాః సీతాయాః - విసంధిరార్షః॥ రా॥ అస్యా ఇతి॥ అస్యాహమిత్యత్ర
అస్యా ఇతి పదచ్ఛేదః- సంధిరార్షః - అహం ప్రాప్తః అహం హనుమానిత్యహంశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః॥ ౧౩౩॥ సుగ్రీవశ్చేతి॥ ధర్మార్థకామ
సహితమితి- తత్ర ధర్మసాహిత్యాత్ హితం- పరత్రోపకారకం - అర్థకామసాహిత్యాత్పథ్యం ఇహోపకారకం చేత్యర్థః॥ ౧౩౭॥ సుగ్రీవశ్చేత్యాది
నా సుగ్రీవోక్తం కియదనూద్య సంప్రతి స్వయం వక్తాస్సన్నాహ- వాలినేతి॥ రా॥ వాలినేతి॥ సుగ్రీవేణ- సహేతి శేషః- చక్రేఽగ్నిసాక్షికం సఖ్య
మితి పాఠః॥ ౧౩౮॥ రా॥ తేనేతి॥ వానరాణాం- మహారాజః కృతః- అహమితి శేషః॥ ౧౩౯॥ రా॥ తస్యేతి॥ తేన సాహాయ్యస్యాస్మాభిః కర్తవ్యత్వేన ప్ర
స్థాపితః- దూత ఇతి శేషః॥ ౧౪ ॥ రా॥ యావదితి॥ విధమంతి- యావత్పురా నిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్- వానరాణామితి- యే హి నిమం
త్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థమాహూతాః దేవతానాం సకాశం గచ్ఛంతి తేషాం వానరాణాం ప్రభావః. పురా కేన న విదితః త్వయాపి జ్ఞాత ఏవేతి భా

౧౨౪॥ తమితి॥ ద్వితీయం- ప్రేషితపుత్రాపేక్షయా ద్వితీయం॥ ౧౨౯॥ రజ్జుభిరితి॥ అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్ ॥ ౧౩౧॥ అస్యాహమితి॥ అస్యాహం దర్శ
నాకాంక్షీత్యత్ర సంధిరార్షః- త్వద్భవనం ప్రాప్తోఽహం హనుమానిత్యహమిత్యస్య శబ్దద్వయస్య నిర్వాహః॥ ౧౩౩॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ ధర్మకామార్థ
సహితం ధర్మసహితత్వాత్ హితం పరలోకోపయోగి- అర్థకామయుక్తత్వాత్పథ్యం॥ ౧౩౭॥ వాలినేతి॥ సుగ్రీవేణ మయేతి శేషః॥ ౧౩౮ ॥ తేనేతి॥
వానరాణాం మహారాజః కృతః -అహమితి శేషః ॥ ౧౩౯ ॥ తస్యేతి॥ తస్య రామస్య- తేన సాహాయ్యస్య కర్తవ్యత్వేన ప్రస్థాపితః దూత ఇతి శేషః- తు
భ్యం తవ- ధర్మతః కలహం వినేత్యర్థః॥ ౧౪౦॥ క్షిప్రమితి॥ సీతా దీయతాం! విపక్షే బాధకమాహ॥ యావదితి ॥ విధమంతి విధమిష్యంతి॥ లంకా
నాశ ఏవ వానరాణాం సామర్థ్యమస్తీత్యాశయేనాహ ॥ వానరాణామితి॥ యే నిమంత్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థమాహూతాః దేవతానాం సకాశం

తానాం సకాశం చ యే గచ్ఛంతి సమంత్రితాః॥౧౪౨॥ ఇతి వానరరాజస్త్వామాహేత్యభిహితో మయా । మామైక్షత తతః
క్రుద్ధశ్చక్షుషా ప్రదహన్నివ॥౧౪౩॥ తేన వధ్యోఽహమాజ్ఞప్తో రక్షసా రౌద్రకర్మణా। మత్ప్రభావమవిజ్ఞాయ రావణేన దురా
త్మనా॥౧౪౪॥ తతో విభీషణో నామ తస్య భ్రాతా మహామతిః। తేన రాక్షసరాజోఽసౌ యాచితో మమ కారణాత్॥ నైవం రా
క్షసశార్దూల త్యజ్యతామేష నిశ్చయః। రాజశాస్త్రవ్యపేతో హి మార్గస్సంసేవ్యతే త్వయా॥ దూతవధ్యా న దృష్టా హి రా
జశాస్త్రేషు రాక్షస। దూతేన వేదితవ్యం చ యథార్థం హితవాదినా॥ సుమహత్యపరాధేఽపి దూతస్యాతులవిక్రమ। విరూప
కరణం దృష్టం న వధోఽస్తీతి శాస్త్రతః॥౧౪౭॥ విభీషణేనైవముక్తో రావణస్సందిదేశ తాన్। రాక్షసానేతదేవాస్య లాంగూ
లం దహ్యతామితి॥౧౪౮॥ తతస్తస్య వచశ్శ్రుత్వా మమ పుచ్ఛం సమంతతః। వేష్టితం శణవల్కైశ్చ జీర్ణైః కార్పాసజైః
పటైః॥౧౫౦॥ రాక్షసాస్సిద్ధసన్నాహాస్తతస్తే చండవిక్రమాః। తదాఽదహ్యంత మే పుచ్ఛం నిఘ్నంతః కాష్ఠముష్టిభిః॥ బద్ధ
స్య బహుభిః పాశైర్యంత్రితస్య చ రాక్షసైః ॥ ౧౫౧½॥ తతస్తే రాక్షసాశ్శూరా బద్ధం మామగ్నిసంవృతం ॥ అఘోషయ
న్రాజమార్గే నగరద్వారమాగతాః॥౧౫౨½॥ తతోఽహం సుమహద్రూపం సంక్షిప్య పునరాత్మనః॥ విమోచయిత్వా తం బం
ధం ప్రకృతిస్థః స్థితః పునః ।ఆయసం పరిఘం గృహ్య తాని రక్షాంస్యసూదయం ॥ ౧౫౪॥ తతస్తన్నగరద్వారం వేగేనాప్లుత
వానహం॥౧౫౪½॥ పుచ్ఛేన చ ప్రదీప్తేన తాం పురీం సాట్టగోపురాం ॥ దహామ్యహమసంభ్రాంతో యుగాంతాగ్నిరివ ప్ర
జాః । వినష్టా జానకీ వ్యక్తం న హ్యదగ్ధః ప్రదృశ్యతే ॥లంకాయాం కశ్చిదుద్దేశస్సర్వా భస్మీకృతా పురీ।దహతా చ మయా లం
కాం దగ్ధా సీతా న సంశయః ॥ రామస్య హి మహత్కార్యం మయేదం వితథీకృతం। ఇతి శోకసమావిష్టశ్చింతామహముపా
గతః॥౧౫౭॥అథాహం వాచమశ్రౌషం చారణానాం శుభాక్షరాం। జానకీ న చ దగ్ధేతి విస్మయోదంతభాషితాం ॥ ౧౫౮॥
తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా శ్రుత్వా తామద్భుతాం గిరం । అదగ్ధా జానకీత్యేవం నిమిత్తైశ్చోపలక్షితా॥౧౬౦ ॥దీప్యమానే తు
లాంగూలే న మాం దహతి పావకః। హృదయం చ ప్రహృష్టం మే వాతాస్సురభిగంధినః ॥ ౧౬౧ ॥ తైర్నిమిత్తైశ్చ దృష్టార్థైః
కారణైశ్చ మహాగుణైః। ఋషివాక్యైశ్చ సిద్ధార్థైరభవం హృష్టమానసః ॥ ౧౬౨॥ పునర్దృష్ట్వా చ వైదేహీం విసృష్ట
శ్చ తయా పునః॥౧౬౨½॥ తతః పర్వతమాసాద్య తత్రారిష్టమహం పునః ॥ ప్రతిప్లవనమారేభే యుష్మద్దర్శనకాంక్షయా॥
౧౬౩½॥తతః పవనచంద్రార్కసిద్ధగంధర్వసేవితం ॥ పంథానమహమాక్రమ్య భవతో దృష్టవానిహ ॥ ౧౬౪½ ॥ రాఘవ
స్య ప్రభావేన భవతాం చైవ తేజసా ॥ సుగ్రీవస్య చ కార్యార్థం మయా సర్వమనుష్ఠితం॥౧౬౫½॥ఏతత్సర్వం మయా తత్ర

వః॥౧౪౨॥ఇదం వచస్సుగ్రీవోక్తమేవ మయోక్తమిత్యాహ-ఇతీతి॥ ౧౪౪॥తత ఇత్యాది॥ నైవమితి-కర్తవ్యమితి శేషః- రాజశాస్త్రం రాజధర్మ
శాస్త్రం- వేదితవ్యం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥ ౧౫౦॥ రాక్షసా ఇత్యాది॥ యంత్రితస్య అవృతస్య॥ ౧౫౧½॥ తత ఇతి ॥ నగరద్వారమాగతాస్సంతః రాజ
మార్గే-అఘోషయన్నితి యోజనా॥ ౧౫౪½॥ పుచ్ఛేన చేతి॥ అట్టం వలభిః॥ ౧౫౭॥ అథాహమితి॥ విస్మయోదంతభాషితాం భాషితవిస్మయోదం
తాం- ఉక్తాద్భుతవార్తామిత్యర్థః- విస్మయవృత్తాంతవ్యవహృతామితి వా॥ ౧౫౮॥ తత ఇతి॥ నిమిత్తైశ్చోపలక్షితా - శకునాదిభిశ్చ సీతా న దగ్ధే
తి జ్ఞాతేత్యర్థః॥ ౧౬౦॥ దీప్యమాన ఇతి॥ హృదయం ప్రహృష్టం- ఆసీదితి శేషః- సురభిగంధినః- ఆసన్నితి శేషః॥౧౬౧॥ తైరితి॥ దృష్టార్థైః దృష్టఫ
లైః- నిమిత్తైః శకునైః- కారణైః నేత్రస్ఫురణాదిభిః-మహాగుణైః ఫలవ్యాప్తైః- సిద్ధార్థైః అబాధితార్థైః- తత్ర హేతుత్వేన ఋషిపదోపాదానం॥
౧౬౨॥ పునరిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ విసృష్టః ప్రేషితోఽస్మి॥ ౧౬౨½ ॥ తత ఇతి॥ తత్ర లంకాసమీపే- సామీప్యే సప్తమీ- తత్ర వర్తమానం అరిష్టం ప
ర్వతం॥ ౧౬౩½॥ తత ఇతి। భవతో దృష్టవానిహ- భవతః యుష్మాన్- ఇహ సముద్రతీరే॥౧౬౪½॥ రాఘవస్యేతి॥ భవతాం చైవ తేజసా-భవ
దనుగ్రహేణేత్యర్థః. సుగ్రీవస్య చ కార్యార్థం స్వామికార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాదితి భావః- కార్యార్థం కార్యవస్తు - క్లీబత్వమార్షం-అ
స్యానువాదవాక్యవిస్తరస్య ప్రయోజనం వానరాణాం శ్రవణకుతూహలాతిశయప్రకాశనం॥ ౧౬౫½॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధషట్షష్ట్యుత్తరశతశ్లో
కాః॥ ౧౬౬½॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టపంచాశస్సర్గః.

గచ్ఛంతి- తే సామాన్యరాజ్ఞాం ప్రభావేః ప్రరాత్వయా న విదితః న విజ్ఞాతో హీతి యోజనా॥ ౧౪౩ ॥ తేనేతి ॥ మత్ప్రభావం వరదానలబ్ధావధ్యత్వరూ
పం॥౧౪౪ ॥ తత ఇత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ శాస్త్రేణ దూతవధ్యా న దృష్టా-విరూపకరణం తాడనం వా శాస్త్రతః దృష్టమితి-రాక్షసరాజః
రావణః తేన విభీషణేన యాచిత ఇతి సంబంధః॥౧౫౦॥ బద్ధస్యేతి॥ యంత్రితస్య నిరుద్ధస్య ॥౧౫౭॥అథేతి॥ విస్మయోదంతభాషితాం విస్మయవృత్తాం
తవిషయవ్యవహారాం-విస్మయోదంతభాషిణామితి వా పాఠః ॥౧౫౮॥తి॥నిమిత్తైః శుభసూచకైః॥ ౧౬౦ ॥తి॥నిమిత్తాన్యాహ-దీప్యమాన ఇత్యాది॥
౧౬౧॥తి॥దృష్టార్థైః దృష్టసంవాదైః-మహాగుణైః కారణైః మత్ప్రవృత్తికారణైః సీతారామరూపైః॥ ౧౬౨½॥తత ఇతి॥ ఆరేభే- లిఙుత్తమపురుషై
కవచనం॥౧౬౩½॥తత ఇతి ॥ అహం పంథానమాక్రమ్య భవతో దృష్టవానిహేతి పాఠః అన్యథాఽహం శబ్దపౌనరుక్త్యం స్యాత్ ॥౧౬౬½॥ఇతి శ్రీమహేశ్వ

యథావదుపపాదితమ్॥అత్ర యన్న కృతం శేషం తత్సర్వం క్రియతామితి॥ ౧౬౫॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే -అష్టపంచాశస్సర్గః. ************************* ఏతదాఖ్యాయ తత్సర్వం హనుమాన్మారుతాత్మజః । భూయస్సముపచక్రామ వచనం వక్తుముత్తరమ్॥౧ ॥ సఫలో రాఘవోద్యోగస్సుగ్రీవస్య చ సంభ్రమః । శీలమాసాద్య సీతాయా మమ చ ప్రవణం మనః॥౨॥తపసా ధారయేల్లోకాన్క్రుద్ధో వా నిర్దహేదపి । సర్వథాతిప్రవృద్ధోసౌ రావణో రాక్షసాధిపః ॥తస్య తాం స్పృశతో గాత్రం తపసా న వినాశితమ్॥౪॥న తదగ్నిశిఖా కుర్యాత్సంస్పృష్టా పాణినా సతీ ॥జనకస్యాత్మజా కుర్యాద్యత్క్రోధకలుషీకృతా॥౫॥ జాంబవత్ప్రముఖాన్సర్వాననుజ్ఞాప్య మహాహరీన్ ॥ అస్మిన్నేవంగతే కార్యే భవతాం చ నివేదితే। న్యాయ్యం స్మ సహ వైదేహ్యా ద్రష్టుం తౌ పార్థివాత్మజౌ ॥ ౬ ॥ అహమేకోపి పర్యాప్తస్సరాక్షసగణాం పురీమ్। తాం లంకాం తరసా హంతుం రావణం చ మహాబలమ్ ॥ కిం పునస్సహితో వీరైర్బలవద్భిః కృతాత్మభిః । కృతాస్త్రైః ప్లవగైశ్శూరైర్భవద్భిర్విజయైషిభిః ॥ ౮ ॥ అహం తు రావణం యుద్ధే ససైన్యం సపురస్సరమ్।సహపుత్రం వధిష్యామి సహోదరయుతం యుధి ॥ ౯ ॥ బ్రాహ్మమైంద్రం చ రౌద్రం చ వాయవ్యం వారుణం తథా ।యది శక్రజితోస్త్రాణి దుర్నిరీక్షాణి సంయుగే॥తాన్యహం విధమిష్యామి నిహనిష్యామి రాక్షసాన్।భవతామభ్యనుజ్ఞాతో విక్రమో మే రుణద్ధి తమ్ ॥ ౧౧ ॥ మయాతులా విసృష్టా హి శైలవృష్టిర్నిరంతరా । దేవానపి రణే హన్యాత్కిం పునస్తాన్నిశాచరాన్॥౧౨ ॥సాగరోప్యతియాద్వేలాం మందరః ప్రచలేదపి।న జాంబవంతం సమరే కంపయేదరివాహినీ॥ ౧౩ ॥ సర్వరాక్షససంఘానాం రాక్షసా యే చ పూర్వకాః।అ

ఏతదితి॥ తదేతదాఖ్యాయ ఉత్తరం వచనం వక్తుముపచక్రామేత్యన్వయః॥ ౧ ॥అథ సంప్రత్యేవ రావణం జిత్వా సీతయా సహైవాస్మాభిః ప్రతియాతవ్యమితి హృది నిధాయాహ-సఫల ఇతి॥సంభ్రమః-త్వరా-ఉత్సాహ ఇతి యావత్.కుతస్సాఫల్యమిత్యాశంక్య సీతాపాతివ్రత్యోపలంబాదిత్యాహ- శీలమితి- శీలం వృత్తం- పాతివ్రత్యమితి యావత్-అహం తు ప్రాగేవ తదేకశరణ ఇత్యాహ-మమ చేతి-ప్రవణం ప్రహ్వం తత్పరమితి యావత్ -సీతాచరిత్రస్య న కించిదసాధ్యమస్తీతి భావః॥ ౨॥తథాపి తం దురాత్మానం రావణం స్పృశంతమేవ కిమితి నాదహదిత్యాశంక్య తస్యాపి తపస్సంపత్తిసద్భావాదిత్యాహ-తపసేత్యాదినా॥ యద్వా రావణతపఃకథనద్వారా సీతాయాః పాతివ్రత్యాతిశయమాహ ॥తపసేత్యాదినా ॥ తపసా అతిప్రవృద్ధ ఇత్యన్వయః. కోపప్రసాదాభ్యాం సర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోసౌ రావణస్సర్వథా మహాతపస్సంపన్నః. అత ఏవ సీతాస్పర్శేప్యవినాశిత ఇత్యర్థః॥ ౪॥ తథాపి సీతాశీలం దుర్బలమస్మాకం కిముపకరిష్యతీత్యాశంక్య నేత్యాహ-న తదితి॥సీతాశీలమేవ బలీయస్త్వాదుపకరిష్యతీత్యర్థః-క్రోధకలుషీకృతేతి వచనాద్భర్తృముఖేన వైరనిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః - అన్యథా మహాలాఘవం భర్తురిత్యద్యాపి పారతంత్ర్యపాలనాయ తాదృక్క్రోధాకరణాద్రావణో జీవతీతి గమ్యతే- ఏతదేవోక్తం ప్రాక్- అసందేశాత్తు రామస్య తపసశ్చానుపాలనాత్ । న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హ తేజసేతి ॥ ౫ ॥ ఏవం స్థితే యుష్మదనుమత్యా భృత్యజయోపి స్వామిన ఏవేతి కృత్వా సీతారామపదావలంబాదహమేవ రావణం నిర్జిత్య సీతాపురస్కారేణైవ రాఘవౌ ద్రక్ష్యామీత్యాహ- జాంబవదితి॥ ౬॥న చాశక్తిశంకా కార్యేతి బహుధా ప్రపంచయన్నాహ అహమిత్యాదినా॥ ౮ ॥ ౯॥ బ్రాహ్మమిత్యాది అభ్యనుజ్ఞాతః అభ్యనుజ్ఞానాత్- పంచమ్యాస్తసిః- మే విక్రమః తం రావణం - రుణద్ధి- హంతీత్యర్థః॥౧౧॥౧౨॥సాగ

రతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋

౧ ॥సఫల ఇతి ॥సంభ్రమః త్వరా-ఉత్సాహ ఇత్యర్థః - కుతః సాఫల్యమిత్యాశంక్య సీతాపాతివ్రత్యాదిత్యాహ ॥శీలమితి ॥ శీలం సద్వృత్తం-పాతివ్రత్యమితి యావత్ ఆసాద్య దృష్ట్వేత్యర్థః- మమ మనః ప్రవణం ప్రహ్వం అభూదితి శేషః - సీతాపాతివ్రత్యస్య న కించిదసాధ్యమస్తీతి మమ నిశ్చయోభూదితి భావః॥ ౨ ॥తథాపి దురాత్మానం రావణం కిమితి నాదహదిత్యాశంక్య తస్యాపి తపస్సంపత్తిమత్త్వాదిత్యాహ- తపసేతి సార్ధశ్లోకేన. సర్వథాసౌ తపసా అతిప్రవృద్ధః - కోపప్రసాదాభ్యాం సర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోసౌ రావణో మహాతపస్సంపన్న ఇత్యర్థః- అత ఏవ తాం సీతాం స్పృశతోపి - తస్య గాత్రం తపసా న వినాశితమితి సంబంధః ॥ ౪॥ తథాపి సీతాశీలం దుర్బలమస్మాకం కిముపకరిష్యతీత్యాశంక్య దుర్బలం న భవతీత్యాహ-న తదితి॥జనకస్యాత్మజా క్రోధకలుషీకృతా సతీ యత్కుర్యాత్ -పాణినా స్పృష్టా అగ్నిశిఖా తన్న కుర్యాదితి సంబంధః-క్రోధకలుషీకృతేతి విశేషణాత్ - భర్తృముఖేన వైరనిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః అన్యథా మహల్లాఘవం భర్తురిత్యద్యాపి భర్తృవీర్యపరిపాలనాయ తాదృక్క్రోధాకరణాత్ రావణో జీవతి- అత ఏవ ప్రాక్ - అసందేశాత్తు రామస్యేత్యుక్తమితి భావః ॥ ౫॥భృత్యజయోపి స్వామిన ఏవేతి కృత్వా - సీతాపాతివ్రత్యమహిమ్నా రావణం వయమేవ జిత్వా దేవ్యా సహ రాఘవౌ ద్రక్ష్యామ ఇత్యాహ ॥ జాంబవత్ప్రముఖానితి ॥ అస్మిన్ కార్యే ఏవంగతే భవతాం నివేదితే సతి - జాంబవత్ప్రముఖాన్ సర్వాననుజ్ఞాప్య వైదేహ్యా సహ తౌ పార్థివాత్మజౌ ద్రష్టుం న్యాయ్యం స్మేతి సంబంధః- జాంబవదాదయో యద్యనుజానీయుః - తదా రాక్షసాన్ హత్వా దేవ్యా సహైవ రామసమీపం గమిష్యామ ఇతి భావః॥ ౬ ॥న చాశక్తిశంకా కార్యేత్యాహ॥ అహమేకోపీత్యాది॥౭॥తి॥కృతాస్త్రైః దేవాంశత్వాదస్త్రప్రయోగసమర్థైః ॥ ౯ ॥ భవతామితి ॥ అభ్యనుజ్ఞాతః- అభ్యనుజ్ఞానాదిత్యర్థః- మే విక్రమః తం ఇంద్రజితం రుణద్ధి వారయతి - ఆక్రమతీత్యర్థః-భవతామనుజ్ఞయా ఇంద్రజితమపి వధిష్యామీతి భావః॥ ౧౨ ॥తి॥ఇదా

లమేకో వినాశాయ వీరో వాలిసుతః కపిః॥౧౪॥ పనసస్యోరువేగేన నీలస్య చ మహాత్మనః। మందరోప్యవశీర్యేత కిం పునర్యుధి రా
క్షసాః॥౧౫ సదేవాసురయక్షేషు గంధర్వోరగపక్షిషు। మైందస్య ప్రతియోద్ధారం శంస ద్వివిదస్య వా॥ ౧౬ ॥ అశ్వి
పుత్రౌ మహాభాగావేతౌ ప్లవగసత్తమౌ। ఏతయోః ప్రతియోద్ధారం న పశ్యామి రణాజిరే॥౧౭ ॥ పితామహవరోత్సేకా
త్పరమం దర్పమాస్థితౌ। అమృతప్రాశినావేతౌ సర్వవానరసత్తమౌ ॥ ౧౮ ॥ అశ్వినోర్మాననార్థం హి సర్వలోకపితా
మహః। సర్వావధ్యత్వమతులమనయోర్దత్తవాన్పురా॥౧౯॥ వరోత్సేకేన మత్తౌ చ ప్రమథ్య మహతీం చమూం। సురాణా
మమృతం వీరౌ పీతవంతౌ ప్లవంగమౌ॥౨౦॥ ఏతావేవ హి సంక్రుద్ధౌ సవాజిరథకుంజరాం। లంకాం నాశయితుం శక్తౌ సర్వే
తిష్ఠంతు వానరాః॥౨౧॥ మయైవ నిహతా లంకా దగ్ధా భస్మీకృతా పునః। రాజమార్గేషు సర్వత్ర నామ విశ్రావితం మయా॥
౨౨॥ జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః ॥ అహం కోసలరాజస్య
దాసః పవనసంభవః। హనుమానితి సర్వత్ర నామ విశ్రావితం మయా ॥ ౨౪ ॥ అశోకవనికామధ్యే రావణస్య దురాత్మనః।
అధస్తాచ్ఛింశుపావృక్షే సాధ్వీ కరుణమాస్థితా॥ రాక్షసీభిః పరివృతా శోకసంతాపకర్శితా। మేఘలేఖాపరివృతా చంద్ర
లేఖేవ నిష్ప్రభా॥ అచింతయంతీ వైదేహీ రావణం బలదర్పితం॥౨౬½॥ పతివ్రతా చ సుశ్రోణీ అవష్టబ్ధా చ జానకీ॥ అనురక్తా
హి వైదేహీ రామం సర్వాత్మనా శుభా। అనన్యచిత్తా రామే చ పౌలోమీవ పురందరే॥౨౭॥ తదేకవాసస్సంవీతా రజోధ్వ
స్తా తథైవ చ। శోకసంతాపదీనాంగీ సీతా భర్తృహితే రతా॥౨౯॥ సా మయా రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా ముహుర్ము
హుః। రాక్షసీభిర్విరూపాభిర్దృష్టా హి ప్రమదావనే॥ ఏకవేణీధరా దీనా భర్తృచింతాపరాయణా । అధశ్శయ్యా వివ
ర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే॥ రావణాద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా। కథంచిన్మృగశాబాక్షీ విశ్వాసముపపాది
తా॥ తతస్సంభాషితా చైవ సర్వమర్థం చ దర్శితా। రామసుగ్రీవసఖ్యం చ శ్రుత్వా ప్రీతిముపాగతా॥ ౩౩॥ నియతస్సము
దాచారో భక్తిర్భర్తరి చోత్తమా। యన్న హంతి దశగ్రీవం స మహాత్మా కృతాగసం ॥ నిమిత్తమాత్రం రామస్తు వధే తస్య భ
విష్యతి॥౩౪½॥ సా ప్రకృత్యైవ తన్వంగీ తద్వియోగాచ్చ కర్శితా॥ ప్రతిపత్పాఠశీలస్య విద్యేవ తనుతాం గతా ॥ ౩౫½॥ ఏవ
మాస్తే మహాభాగా సీతా శోకపరాయణా॥ యదత్ర ప్రతికర్తవ్యం తత్సర్వముపపద్యతాం ॥ ౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాం
డే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. *************************** తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాలిసూనురభాషత॥½॥
అయుక్తం తు వినా దేవీం దృష్టవద్భిశ్చ వానరాః॥ సమీపం గంతుమస్మాభీ రాఘవస్య మహాత్మనః॥ ౧½॥ దృష్టా దేవీ న చానీతా

రోపీత్యాది॥ అతిమాత్రం- అత్యంతం హ్రస్వత్వం॥ ౧౩॥ సర్వేతి॥ పూర్వకాః- తేషామితి శేషః॥ ౨౧॥ మయైవేతి ॥ దగ్ధత్వేప్యంగారావస్థా భవతి-సాపి నాస్తీత్యాహ-భస్మీకృతేతి॥ ౨౨॥ నామవిశ్రావణమేవాహ జయతీతి॥ జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే- తదుక్తం హరిణా- జయిర్జయాభిభవయో రాద్యర్థే సావకర్మకః। ఉత్కర్షప్రాప్తిరాద్యార్థో ద్వితీయేర్థే సకర్మక ఇతి॥ ౨౪ ॥ అథ సీతాదుర్దశావిశేషం ప్రత్యక్షసమానేతవ్యేత్యాశయేన తద్దశాం దర్శయతి-అశోకేత్యాదినా॥ ౨౬½॥ పతివ్రతా చేత్యాది॥ పౌలోమీవ పురందర ఇతి-నహుషసన్నిధావితి భావః॥ ౨౯॥ సా మయేత్యాది॥ ప్రమదావనే అశోకవనికాయాం- వినివృత్తార్థా త్యక్తప్రయోజనా-రావణప్రలోభనవాక్యైరవశీకృతేత్యర్థః- సర్వమర్థం రామోద్యోగాదికం- దర్శితా బోధితా॥ ౩౩॥ నియత ఇతి॥ సముదాచారః - చారిత్రమితి యావత్- నన్వేవం మాహాత్మ్యే సీతా స్వయమేవ రావణం కిమితి న హంతీత్యాశంక్యాహ-యన్న హంతీతి॥ దశగ్రీవం న హంతీతి యత్ తత్ర కారణం-స దశాననః-మహాత్మా మహాస్వభావః॥ శాపనిబంధనదుర్మరణాభావాదితి భావః-అతస్తస్య వధే రామస్తు రామ ఏవ - నిమిత్తమాత్రం భవిష్యతి. తథా తస్యోత్కర్షాత్ - సీతా తు నిమిత్తకారణమితి శేషః- భర్త్రైవ వైరనిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః-అన్యథా భర్తుర్మహాల్లాఘవమితి మనీషయా న స్వయం హంతి న త్వసామర్థ్యాదితి భావః॥ ౩౫½॥ ఫలితముపసంహరతి-ఏవమితి॥ ఉపపద్యతాం అనుష్ఠీయతాం - అస్మిన్సర్గే సార్ధషట్త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

నీం సర్వేపి భవంతస్తద్వధే సమర్థా ఇత్యాహ-సాగరోపీతి॥ ౧౩ ॥ సర్వేతి॥ యే చ పూర్వజాః- తేషామపీతి శేషః॥ ౨౧॥ మయేతి ॥ నామ విశ్రావితం సుగ్రీవాదేరితి శేషః ॥ ౨౨॥ తదేవాహ ॥ జయతీతి॥ ౨౪॥ సీతాదుర్దశావిమర్శేపి సంప్రతి సా సమానేతవ్యేత్యాశయేన తద్దశాం వర్ణయతి అశోకవనికేత్యాది । అచింతయంతీతి ॥ అవష్టబ్ధా నిరుద్ధా- పౌలోమీవ పురందర ఇతి నహుషబద్ధాపీతి భావః ॥ రావణాదితి ॥ రావణాద్వినివృత్తార్థా నివృత్తః అర్థః ప్రయోజనం యస్యాస్సా- రావణప్రలోభనవాక్యైరవశీకృతేత్యర్థః॥ తత ఇతి॥ దర్శితా ఉక్తేత్యర్థః॥ ౩౩॥ నియత ఇతి॥ నియతః సముదాచారః దృఢపాతివ్రత్యం. భర్తరి ఉత్తమా భక్తిశ్చ దశగ్రీవం న హంతీతి యత్ - అతః స దశాననో మహాత్మా శాపనిబంధనమరణాభావాదితి భావః॥ దేవ్యాస్తస్య వధాకరణే హేతుమాహ ॥ నిమిత్తమాత్రమితి॥ తుశబ్దోవధారణే-నిమిత్తమాత్రం సీతేతి శేషః-తస్య వధే రామ ఏవ భవిష్యతి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

౧½॥ దృష్టేతి॥ దృష్టా దేవీ న చానీతేతి భవద్భిర్నివేదితుం- వయుక్తమివ పశ్యామీతి సంబంధః॥ ౩½ ॥ తేష్వితి॥ హనుమతా తేషు రాక్షసేషు హతేషు

ఇతితత్రస్థేవేదనం।అయుక్తమివపశ్యామిభవద్భిఃఖ్యాతవిక్రమైః॥ ౨॥ నహినఃప్లవనేకశ్చిన్నాపికశ్చిత్పరాక్రమే॥ తుల్యస్సామరదైత్యేషులోకేషుహరిసత్తమాః॥ ౩॥ తేష్వేవంహతవీరేషురాక్షసేషుహనూమతా ॥ కిమన్యదత్రకర్తవ్యంగృహీత్వాయామజానకీం॥౪॥ తమేవంకృతసంకల్పంజాంబవాన్హరిసత్తమః ॥ ఉవాచపరమప్రీతోవాక్యమర్థవదర్థవిత్ ॥ ౫॥ నతావదేషామతిరక్షమానోయథాభవాన్పశ్యతిరాజపుత్ర ॥ యథాతురామస్యమతిర్నివిష్టాతథాభవాన్పశ్యతుకార్యసిద్ధిం॥౬॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే- షష్టితమస్సర్గః.**************************

తతోజాంబవతోవాక్యమగృహ్ణంతవనౌకసః। అంగదప్రముఖావీరాహనూమాంశ్చమహాకపిః॥౧॥ ప్రీతిమంతస్తతస్సర్వేవాయుపుత్రపురస్సరాః । మహేంద్రాగ్రింపరిత్యజ్యపుప్లువుఃప్లవగర్షభాః ॥మేరుమందరసంకాశామత్తాఇవమహాగజాః।ఛాదయంతఇవాకాశంమహాకాయామహాబలాః ॥ సభాజ్యమానంభూతైస్తమాత్మవంతంమహాబలం। హనుమంతంమహావేగంవహంతఇవదృష్టిభిః॥ రాఘవేచార్థనిర్వృత్తింకర్తుంచపరమంయశః । సమాధాయసమృద్ధార్థాఃకర్మసిద్ధిభిరున్నతాః॥ ప్రియాఖ్యానోన్ముఖాస్సర్వేసర్వేయుద్ధాభినందినః। సర్వేరామప్రతీకారేనిశ్చితార్థామనస్వినః॥౬॥ప్లవమానాఃఖమాప్లుత్యతతస్తేకాననౌకసః । నందనోపమమాసేదుర్వనంద్రుమలతాయుతం ॥ ౭॥ యత్తన్మధువనంనామసుగ్రీవస్యాభిరక్షితం । అధృష్యంసర్వభూతానాంసర్వభూతమనోహరం ॥ యద్రక్షతిమహావీర్యస్సదాదధిముఖఃకపిః। మాతులఃకపిముఖ్యస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః ॥ తేతద్వనముపాగమ్యబభూవుఃపరమోత్కటాః। వానరావానరేంద్రస్యమనఃకాంతతమంమహత్ ॥ ౧౦॥ తతస్తేవానరాహృష్టాదృష్ట్వామధువనంమహత్ । కుమారమభ్యయాచంతమధూనిమధుపింగళాః॥ ౧౧॥ తతఃకుమారస్తాన్వృద్ధాన్జాంబవత్ప్రముఖాన్కపీన్ । అనుమాన్యదదౌతేషాంనిసర్గంమధుభక్షణే॥ ౧౨॥ తతశ్చానుమతాస్సర్వేసంప్రహృష్టావనౌకసః । ముదితాఃప్రేరితాశ్చాపిప్రనృత్యంతోభవంస్తతః॥౧౩॥గాయంతికేచిత్ప్రణమంతికేచిన్నృత్యంతికేచిత్ప్రహసంతికేచిత్ । పతంతికేచిద్విచరంతికేచిత్ప్లవంతికేచిత్ప్రలపంతికేచిత్ ॥ ౧౪ ॥ పరస్పరంకేచిదుపాశ్రయంతేపరస్పరంకేచిదుపాక్రమంతే। పరస్పరంకేచిదుపబ్రువంతేపరస్పరంకేచిదుపారమంతే ॥ ౧౫ ॥ ద్రుమాద్ద్రుమంకేచిదభిద్రవంతేక్షితౌనగాగ్రాన్నిపతంతికేచిత్ । మహీతలాత్కేచిదుదీర్ణవేగామహాద్రుమాగ్రాణ్యభిసంపతంతి ॥ ౧౬ ॥ గాయంతమన్యఃప్రహసన్ను

తస్యేత్యాది॥౧॥అయుక్తమితి॥వానరాఇతిసంబోధనం॥౧౪॥౫॥అథజాంబవానంగదవాక్యంబహుమన్యమానస్సుహృద్భావేనప్రతిషేధతి-నతావదితి॥అత్రమాఅయుక్తాన-కింతుయుక్తైవేత్యర్థః-యద్యపిసమ్యగుక్తం-సమర్థైశ్చాపి రామాజ్ఞానుసారేణకర్తవ్యం - నస్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః- అస్మిన్సర్గేసార్ధషట్శ్లోకాః॥ ౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే- సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁ తతఇత్యాది॥ ౧ ॥ ప్రీతిమంతఇత్యాది॥ సభాజ్యమానం సంపూజ్యమానం-వహంతఇవదృష్టిభిరితి ప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనాద్దృష్టిష్వారోప్యనయంతఇవేత్యుత్ప్రేక్షా-అర్థనిర్వృత్తింఅర్థసిద్ధిం - సమాధాయనిశ్చిత్య-సంకల్ప్యవా - సమృద్ధార్థాఃసిద్ధకార్యాః-కర్మసిద్ధిభిః కార్యసిద్ధిభిః - ఉన్నతాఃఇతరేభ్యఉత్కృష్టాః- రామప్రతీకారేరామప్రత్యుపకారే-పుప్లువురితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౬॥౭॥యత్తన్మధువనమిత్యాది ॥పరమోత్కటాఃపరమోత్సుకాః॥౧౦॥తతఇతి॥మధుపింగళాఃమధువత్పింగళవర్ణాఃవానరాః॥౧౧॥ తతఃకుమారఇతి॥ అనుమాన్యఅనుమతింకారయిత్వా- నిసర్గంవిసర్జనం- అనుమతిమితియావత్ ॥౧౨॥తతశ్చేతి ॥ పూర్వమేవసీతాదర్శనాత్ప్రహృష్టాఃతతఃమధువనభంగేఅంగదేనానుమతాస్సంతస్తతోముదితాః-తత్ప్రేరితాఃప్రనృత్యంతోభవన్ ॥ ౧౩ ॥ముదితాశ్చతతశ్చేతిపాఠః ॥౧౩॥ మధువనభంగాభ్యనుజ్ఞానకృతంవానరహర్షవికారమేవవర్ణయతిసర్గశేషేణ ॥గాయంతికేచిత్ప్రణమంతికేచిన్నృత్యంతికేచిత్ప్రహసంతికేచిత్। పతంతికేచిద్విచరంతికేచిత్ప్లవంతికేచిత్ప్రలపంతికేచిదితిపాఠః॥ ప్రణమంతిఅవాక్శిరసఃపతంతి-

---

షేషుసత్సు- అత్రరాక్షసేషుఅన్యత్కింకర్తవ్యంనకిమపి- కింతుజానకీంగృహీత్వాయామేతిసంబంధః॥ ౫॥ జాంబవానంగదస్యమతంబహుమాన్యసుహృద్భావేననివర్తయతి-నతావదితి॥ హేరాజపుత్ర యథాభవాన్పశ్యతి-ఏషామతిఃనఃఅస్మాకంఅక్షమానఅయుక్తాన-కింతుయుక్తైవ. తథాపియథారామస్యమతిర్నిర్దిష్టాఅవస్థితా-తథాభవాన్కార్యసిద్ధింపశ్యత్వితిసంబంధః॥౬॥ఇతిసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంషష్టితమస్సర్గః-❁

తి॥ అగృహ్ణాతయుక్తియుక్తత్వేనామన్యంత॥ ౧॥ తి॥ పుప్లువుఃప్లవంతోజగ్ముః॥ ౨॥తి॥ఆకాశంఛాదయంతఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥౩॥సభాజ్యమానమితి॥ సభాజ్యమానంపూజ్యమానం. వహంతఇవదృష్టిభిరితిప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనాత్ దృష్టీనాంవాహకత్వోత్ప్రేక్షా ॥ రాఘవఇతి॥ అర్థనిర్వృత్తింకార్యసిద్ధింసమాధాయనిశ్చిత్య- పుప్లువురితిపూర్వేణసంబంధః॥ ప్రియాఖ్యానేతి॥ రామప్రతీకారేరామస్యప్రత్యుపకారే ॥౬॥తి॥ వనంసుగ్రీవస్యమధువనం॥ తఇతి॥ పరమోత్కటాఃపరమోత్సుకాః॥ ౧౦॥ తతఇతి ॥ మధుపింగళాఃమధువత్పింగళవర్ణాః ॥౧౧॥తతఇతి॥అనుమాన్యఅనుమతింకారయిత్వానిసర్గమనుజ్ఞామిత్యర్థః॥ ౧౨॥ తి ॥ అనుమతాఃమధుపానాదౌకృతానుమతికాః- హర్షమదోన్మాదాభ్యాంతరకృతోభేదః॥ ౧౩॥ తి॥ తత్రచాపల్యమానందసూచకమాహ॥గాయంతీతి॥ ౧౪॥సమాకులమితి॥మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టంమధుప్రపా

హ్యైతి హసంతమన్యః ప్రరుదన్నుపైతి। రుదంతమన్యః ప్రణుదన్నుపైతి నుదంతమన్యః ప్రణదన్నుపైతి ॥ ౧౬ ॥ సమాకు
లం తత్కపిసైన్యమాసీన్మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టం। న చాత్ర కశ్చిన్న బభూవ మత్తో న చాత్ర కశ్చిన్న బభూవ తృప్తః॥
౧౭॥ తతో వనం తత్పరిభక్ష్యమాణం ద్రుమాంశ్చ విధ్వంసితపత్రపుష్పాన్। సమీక్ష్య కోపాద్దధివక్త్రనామా నివారయా
మాస కపిః కపీంస్తాన్॥ ౧౮॥ స తైః ప్రవృద్ధైః పరిభర్త్స్యమానో వనస్య గోప్తా హరివీరవృద్ధః। చకార భూయో మతిముగ్ర
తేజా వనస్య రక్షాం ప్రతి వానరేభ్యః ॥ ౨౦ ॥ ఉవాచ కాంశ్చిత్పరుషాణి ధృష్టమసక్తమన్యాంశ్చ తలైర్జఘాన। సమే
త్య కైశ్చిత్కలహం చకార తథైవ సామ్నోపజగామ కాంశ్చిత్ ॥ ౨౧ ॥ స తైర్మదాత్సంపరివార్య వాక్యైర్బలాచ్చ తేన
ప్రతివార్యమాణైః। ప్రధర్షితస్త్యక్తభయైస్సమేత్య ప్రకృష్యతే చాప్యనవేక్ష్య దోషం ॥ ౨౨ ॥ నఖైస్తుదంతో దశనై
ర్దశంతస్తలైశ్చ పాదైశ్చ సమాపయంతః। మదాత్కపిం తం కపయస్సమగ్రా మహావనం నిర్విషయం చ చక్రుః ॥ ౨౩ ॥
ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ************** తానువాచ హరిశ్రేష్ఠో హనుమాన్వానరర్ష
భః। అవ్యగ్రమనసో యూయం మధు సేవత వానరాః ॥ అహమావారయిష్యామి యుష్మాకం పరిపంథినః॥ ౧½॥ శ్రుత్వా
హనుమతో వాక్యం హరీణాం ప్రవరోఽంగదః ॥ ప్రత్యువాచ ప్రసన్నాత్మా పిబంతు హరయో మధు। అవశ్యం కృతకార్యస్య
వాక్యం హనుమతో మయా॥ అకార్యమపి కర్తవ్యం కిమంగ పునరీదృశం ॥ ౩½ ॥ అంగదస్య ముఖాచ్ఛ్రుత్వా వచనం వాన
రర్షభాః॥ సాధు సాధ్వితి సంహృష్టా వానరాః ప్రత్యపూజయన్॥ ౪½ ॥ పూజయిత్వాంగదం సర్వే వానరా వానరర్ష
భం॥ జగ్ముర్మధువనం యత్ర నదీవేగా ఇవ ద్రుతం॥ ౫½॥ తే ప్రవిష్టా మధువనం పాలానాక్రమ్య వీర్యతః॥ అతిసర్గాచ్చ
పటవో దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ మైథిలీం। పపుస్సర్వే మధు తదా రసవత్ఫలమాదదుః॥ ౬ ॥ ఉత్పత్య చ తతస్సర్వే వనపాలాన్సమా
గతాన్। తాడయంతి స్మ శతశస్సక్తాన్మధువనే తదా ॥ ౭ ॥ మధూని ద్రోణమాత్రాణి బాహుభిః పరిగృహ్య తే । పిబం
తి సహితాస్సర్వే నిఘ్నంతి స్మ తథాపరే ॥ ౯ ॥ కేచిత్పీత్వాపవిధ్యంతి మధూని మధుపింగళాః । మధూచ్ఛిష్టేన కే
చిచ్చ జఘ్నురన్యోన్యముత్కటాః ॥ ౧౦ ॥ అపరే వృక్షమూలే తు శాఖాం గృహ్య వ్యవస్థితాః । అత్యర్థం చ మద
గ్లానాః పర్ణాన్యాస్తీర్య శేరతే ॥ ౧౧ ॥ ఉన్మత్తభూతాః ప్లవగాః మధుమత్తాశ్చ హృష్టవత్। క్షిపంతి చ తదాన్యో
న్యం స్ఖలంతి చ తథాపరే ॥ ౧౨ ॥ కేచిత్ క్ష్వేళాం ప్రకుర్వంతి కేచిత్కూజంతి హృష్టవత్। హరయో మధునా మత్తాః

పతంతి శోధ్వర్పాదాః పృష్ఠేన పతంతి ॥ ౧౬ ॥ సమాకులమితి॥ మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టం - మత్తచిత్తచేష్టం॥ రా॥ మధుప్రపానోత్కట
సత్త్వచేష్టమితి సమ్యక్॥ ౨౨॥ నఖైరితి ॥ నిర్విషయం- నిర్గతమధుమూలాదిభోగ్యవస్తుకం చక్రురిత్యర్థః (రా) ఇయం సంగ్రహోక్తిః ॥ ౨౩॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే -సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋
తానిత్యాది॥ తాన్ దధిముఖకలహవ్యాకులితాన్ - అస్యేతు తానువాచేత్యాదినా పూర్వసర్గోక్తం సంక్షేపేణానూద్య ఉపరిగచ్ఛతీత్యాచక్షతే-
అపరేతు సర్గముఖే కేచిచ్ఛ్లోకాః పతితా ఇత్యాహుః॥ ౧½॥ శ్రుత్వేత్యాది॥ అంగేతి సంబోధనే నిపాతః॥ ౩½॥ అంగదస్యేతి॥ అంగదస్య స్వామినః
ముఖాద్వచనం హనుమదుక్తం శ్రుత్వా॥ ౪½॥ పూజయిత్వేతి॥ జగ్ముర్మధువనమితి ప్రదేశభేదవివక్షయా- యద్వా దధిముఖనివారణేన భీతానాం హ
నుమదంగదాభ్యాం పునరనుజ్ఞాపనేన పునర్జగ్ముురిత్యర్థః ॥౫½ ॥తఇతి॥ వీర్యతః బలాత్. అతిసర్గాత్ అంగదాభ్యనుజ్ఞానాత్-దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ
మైథిలీం దర్శనశ్రవణాభ్యాం చ హేతునా - వనపాలానాక్రమ్య ఆక్షిప్య॥ ౬ ॥ ఉత్పత్యేతి॥ సక్తాన్ వనపాలనే రతాన్॥ ౭॥ మధూనీతి ॥ మ
ధూని మధుపటలాని- ద్రోణమాత్రాణి ద్రోణప్రమాణాని అధికప్రమాణాని - ఘ్నంతి స్మ పీతావశిష్టాని మధుపటలాని భిందంతి స్మ॥ ౯ ॥ కేచిదితి॥
అపవిధ్యంతి అవక్షిపంతి- మధూచ్ఛిష్టేన సిక్థకేన॥ ని॥ మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థకమిత్యమరః॥ ఉత్కటాః మత్తాః ॥ ౧౧ ॥ ఉన్మత్తభూతా ఇతి॥ హృష్టవత్-
హర్షయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - హృష్టార్హమితి వార్థః- క్షిపంతి ఉత్క్షిప్య పాతయంతి- స్ఖలంతి- పాదేన సదంతీత్యర్థః ॥౧౨ ॥ కేచిదితి॥

సేన ఉత్కటసత్త్వచేష్టం- మత్తచిత్తచేష్టమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ స తైరితి ॥ తేన దధిముఖేన బలాచ్చ ప్రతివార్యమాణైస్త్యక్తభయైః సమేత్య సంపరివార్య
మదాద్వాక్యైః ప్రధర్షణేన దోషమనవేక్ష్య ప్రకృష్యత ఇతి సంబంధః॥ ౨౨॥ నఖైరితి॥ నిర్విషయం చక్రుః నిర్గతమధుఫలాదిభోజ్యం చక్రురిత్యర్థః॥ ౨౩॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋
తి॥ పునరుక్తమేవ విస్తరేణాహ. తానితి॥ ౧½॥ శ్రుత్వేతి॥ పిబంత్వితి - ప్రత్యువాచేతి సంబంధః॥ ౪½॥ జగ్ముర్మధువనమితి పునర్వచనం ప్రదేశ
భేదవివక్షయేతి ద్రష్టవ్యం॥ ౫½॥ తఇతి॥ తే ప్రవిష్టాః పటవః సమర్థాః హరయః మైథిలీం దృష్ట్వా స్వవర్గస్థహనుమద్దర్శనేన సర్వే హృష్టవంతః- శ్రుత్వా
హనుమన్ముఖేన - అతిసర్గాదంగదాభ్యనుజ్ఞానాత్ మధువనం ప్రవిష్టాః వీర్యతః బలాత్పాలానాక్రమ్య - మధు పపుః రసవత్ఫలమాదదురితి యోజనా॥
౬॥ తి॥ మధువనే సక్తాన్ మధుభక్షణార్థం లగ్నాన్॥ ౭॥ మధూనీతి॥ మధుపటలాని- ఘ్నంతి ఛిందంతి- హృష్టవత్ హృష్టాః॥ ౯ ॥ కేచిదితి ॥ మ
ధూని మధుపటలాని- అపవిధ్యంతి క్షిపంతి॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ఉన్మత్తేతి॥ మధుమత్తాః. అత ఏవ ఉన్మత్తభూతాః ఉన్మత్తసదృశా ఇత్యర్థః- హృష్టవత్ హృష్టాః॥

కేచిత్సుప్తా మహీతలే ॥ ౧౩ ॥ కృత్వా కేచిద్ధసంత్యన్యే కేచిత్కుర్వంతి చేతరత్ । కృత్వా కేచిద్వదంత్యన్యే కేచిద్బు
ధ్యంతి చేతరత్ ॥ ౧౪ ॥ యేప్యత్ర మధుపాలాస్స్యుః ప్రేష్యా దధిముఖస్య తు । తేపి తైర్వానరైర్భీమైః ప్రతిషిద్ధా దిశో గ
తాః ॥ ౧౫ ॥ జానుభిస్తు ప్రకృష్టాశ్చ దేవమార్గం ప్రదర్శితాః । అబ్రువన్పరమోద్విగ్నా గత్వా దధిముఖం వచః ॥ ౧౬ ॥ హ
నూమతా దత్తవరైర్హతం మధువనం బలాత్ । వయం చ జానుభిః కృష్టా దేవమార్గం చ దర్శితాః ॥ ౧౭ ॥ తతో దధిముఖః క్రు
ద్ధో వనపస్తత్ర వానరః । హతం మధువనం శ్రుత్వా సాంత్వయామాస తాన్హరీన్ ॥ ౧౮ ॥ ఇహాగచ్ఛత గచ్ఛామో వాన
రాన్బలదర్పితాన్ । బలేన వారయిష్యామో మధు భక్షయతో వయమ్ ॥ ౧౯ ॥ శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం వచనం వానరర్ష
భాః । పునర్వీరా మధువనం తేనైవ సహసా యయుః ॥ ౨౦ ॥ మధ్యే చైషాం దధిముఖః ప్రగృహ్య తరసా తరుమ్ । సమభ్యధావ
ద్వేగేన తే చ సర్వే ప్లవంగమాః ॥ ౨౧ ॥ తే శిలాః పాదపాంశ్చాపి పర్వతాంశ్చాపి వానరాః । గృహీత్వాభ్యగమన్క్రు
ద్ధా యత్ర తే కపికుంజరాః ॥ ౨౨ ॥ తే స్వామివచనం వీరా హృదయేష్వవసజ్య తత్ । త్వరయా హ్యభ్యధావంత సాలతాల
శిలాయుధాః ॥ ౨౩ ॥ వృక్షస్థాంశ్చ తలస్థాంశ్చ వానరాన్బలదర్పితాన్ । అభ్యక్రామంస్తతో వీరాః పాలాస్తత్ర సహ
స్రశః ॥ ౨౪ ॥ అథ దృష్ట్వా దధిముఖం క్రుద్ధం వానరపుంగవాః । అభ్యధావంత వేగేన హనుమత్ప్రముఖాస్తదా ॥ ౨౫ ॥ తం
సవృక్షం మహాబాహుమాపతంతం మహాబలమ్ । ఆర్యకం ప్రాహరత్తత్ర బాహుభ్యాం కుపితోఙ్గదః ॥ ౨౬ ॥ మదాంధశ్చ న
వేదైనమార్యకోయం మమేతి సః । అథైనం నిష్పిపేషాశు వేగవద్వసుధాతలే ॥ ౨౭ ॥ స భగ్నబాహూరుభుజో విహ్వల
శ్శోణితోక్షితః । ముమోహ సహసా వీరో ముహూర్తం కపికుంజరః ॥ ౨౮ ॥ స సమాశ్వస్య సహసా సంక్రుద్ధో రాజమా
తులః । వానరాన్వారయామాస దండేన మధుమోహితాన్ ॥ ౨౯ ॥ స కథంచిద్విముక్తస్తైర్వానరైర్వానరర్షభః । ఉవా
చైకాంతమాశ్రిత్య భృత్యాన్స్వాన్సముపాగతాన్ ॥ ౩౦ ॥ ఏతే తిష్ఠంతు గచ్ఛామో భర్తా నో యత్ర వానరః । సుగ్రీ
వో విపులగ్రీవస్సహ రామేణ తిష్ఠతి ॥ ౩౧ ॥ సర్వం చైవాంగదే దోషం శ్రావయిష్యామి పార్థివే । అమర్షీ వచనం శ్రు
త్వా ఘాతయిష్యతి వానరాన్ ॥ ౩౨ ॥ ఇష్టం మధువనం హ్యేతత్సుగ్రీవస్య మహాత్మనః । పితృపైతామహం దివ్యం దేవైరపి
దురాసదమ్ ॥ ౩౩ ॥ స వానరానిమాన్సర్వాన్మధులుబ్ధాన్గతాయుషః । ఘాతయిష్యతి దండేన సుగ్రీవస్ససుహృజ్జనాన్ ॥
౩౪ ॥ వధ్యా హ్యేతే దురాత్మానో నృపాజ్ఞాపరిభావినః । అమర్షప్రభవో రోషస్సఫలో నో భవిష్యతి ॥ ౩౫ ॥ ఏవముక్త్వా ద
ధిముఖో వనపాలాన్మహాబలః । జగామ సహసోత్పత్య వనపాలైస్సమన్వితః ॥ ౩౬ ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ స హి ప్రాప్తో
వనాలయః । సహస్రాంశుసుతో ధీమాన్సుగ్రీవో యత్ర వానరః ॥ ౩౭ ॥ రామం చ లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా సుగ్రీవమేవ చ । స
మప్రతిష్ఠాం జగతీమాకాశాన్నిపపాత హ ॥ ౩౮ ॥ సన్నిపత్య మహావీర్యస్సర్వైస్తైః పరివారితః । హరిర్దధిముఖః పా
లైః పాలానాం పరమేశ్వరః ॥ స దీనవదనో భూత్వా కృత్వా శిరసి చాంజలిమ్ ॥ సుగ్రీవస్యాశు భౌ మూర్ధ్నా చరణౌ ప్రత్య
పీడయత్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ద్విషష్టితమస్సర్గః. ******************************
తతో మూర్ధ్నా నిపతితం వానరం వానరర్షభః । దృష్ట్వైవోద్విగ్నహృదయో వాక్యమేతదువాచ హ ॥ ౧ ॥ ఉ

క్ష్వేళాం సింహనాదం ॥ ని ॥ క్ష్వేళా తు సింహనాదస్స్యాదిత్యమరః । కూజంతి పక్షివచ్ఛబ్దాయంతే ॥ ౧౩ ॥ కృత్వేతి ॥ అన్యే అవాచ్యం కించిత్ గ్రామ్యం
కర్మ కృత్వా హసంతి - ఇతర త్తద్విలక్షణం గ్రామ్యం కర్మ కేచిత్కుర్వంతి - కేచిదన్యత్ గ్రామ్యం కర్మ కృత్వా అస్మాభిరిదం కృతమితి - వదంతి ఉ
చ్చారయంతి - కేచిదితరద్బుధ్యంతి - ఏవం కరిష్యామీతి సంకల్పయంతీత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ జానుభిరితి ॥ జానుభిః ప్రకృష్టాః - జానూన్యవలంబ్య కృష్టా
ఇత్యర్థః , దేవమార్గం అపానద్వారం - దేవశబ్దో వాయువాచీ - ఉపనిషది వాయులోకే దేవలోకశబ్దప్రయోగాత్ - దర్శితాః గ్మ్నం కా
రితాః - దృశేరుపసంఖ్యానాదణికర్తుః కర్మత్వం - ణ్యంతాత్కర్తుశ్చ కర్మణి ఇతి తస్యైవాభిధేయత్వాచ్చ ॥ ౧౮ ॥ ఇహేతి । గచ్ఛామ ఇతి తై
స్సహేత్యేన బహువచనం - ఆత్మని బహువచనం వా ॥ ౩౩ ॥ స ఇతి ॥ గతాయుష ఇత్యధిక్షేపవచనం ॥ ౩౪ ॥ వధ్యా హ్యేత ఇతి ॥ అమర్షప్రభ
వః అక్షమాజన్యః - రోషస్య తజ్జన్యత్వం చ యో యస్మిన్ సహతే తస్మై క్రుధ్యతీతి ప్రసిద్ధం ॥ ౩౬ ॥ నిమేషాంతరేతి ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకా
శమాత్రేణ - వనాలయః వానరః ॥ ౩౭ ॥ రామం చేతి ॥ సమప్రతిష్ఠాం సమతలాం - జగతీం భూమిం ॥ ౩౮ ॥ అస్మిన్ సర్గే చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౦ ॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్విషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋
తత ఇత్యాది ॥ ఉద్విగ్నహృదయః భీతహృదయః - మాతులస్యాపి పాదపతనం స్వామిత్వానుసారేణ ॥ ౩ ॥ నైవేతి ॥ నని స్పృష్టపూర్వం యథే

---

౧౩ ॥ కృత్వేతి ॥ అద్య కించిదవాచ్యం కర్మ కృత్వా హసంతి కేచిదితరత్ గ్రామ్యకర్మ కుర్వంతి - కేచిత్ అన్యత్కర్మ కృత్వా తద్వదంతి - కేచిత్ అన్యత్క
ర్మ బుధ్యంతి - మనసా సంకల్పయంతి ॥ ౧౪ ॥ జానుభిరితి ॥ ప్రకృష్టాః ప్రహృతా ఇత్యర్థః - దేవమార్గం అపానం దర్శితాః ॥ ౧౭ ॥ తి ॥ తాన్ స్వసంబం
ధినః పాలాన్ ॥ ౧౮ ॥ ౨౬ ॥ తి ॥ ఆర్యకః సుగ్రీవమాతులత్వాత్పూజ్యః ॥ ౩౦ ॥ తి ॥ భర్తా రాజా ॥ ౩౪ ॥ వధ్యా ఇతి ॥ అమర్ష ప్రభవః అక్షమాజన్యః ॥ ౩౭ ॥
రామమితి ॥ సమప్రతిష్ఠాం సమాస్పదాం సమతలాం జగతీం భువం ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశతీర్థ - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విషష్టితమస్సర్గః. ❋

త్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కస్మాత్త్వం పాదయోః పతితో మమ। అభయం తే భవేద్వీర సర్వమేవాభిధీయతామ్ ॥ ౨ ॥ స తు విశ్వాసితస్తేన
సుగ్రీవేణ మహాత్మనా । ఉత్థాయ సుమహాప్రాజ్ఞో వాక్యం దధిముఖోఽబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ నైవర్క్షరజసా రాజన్న త్వయా నా
పి వాలినా। వనం నిసృష్టపూర్వం హి భక్షితం తచ్చ వానరైః ॥ ౪ ॥ ఏభిః ప్రధర్షితాశ్చైవ వానరా వనరక్షిభిః। మధూన్య
చింతయిత్వేమాన్భక్షయంతి పిబంతి చ ॥ ౫ ॥ శిష్టమత్రాపవిధ్యంతి భక్షయంతి తథాపరే। నివార్యమాణాస్తే సర్వే భ్రువౌ
వై దర్శయంతి హి॥ ౬॥ ఇమే హి సంరబ్ధతరాస్తథా తైస్సంప్రధర్షితాః। వారయంతో వనాత్తస్మాత్క్రుద్ధైర్వానరపుం
గవైః॥ ౭॥ తతస్తైర్బహుభిర్వీరైర్వానరైర్వానరర్షభ। సంరక్తనయనైః క్రోధాద్ధరయః ప్రవిచాలితాః ౮॥ పాణిభిర్నిహ
తాః కేచిత్కేచిజ్జానుభిరాహతాః। ప్రకృష్టాశ్చ యథాకామం దేవమార్గం చ దర్శితాః॥ ౯॥ ఏవమేతే హతాశ్శూరాస్త్వయి తి
ష్ఠతి భర్తరి కృత్స్నం మధువనం చైవ ప్రకామం తైః ప్రభక్ష్యతే॥ ౧౦॥ ఏవం విజ్ఞాప్యమానం తం సుగ్రీవం వానరర్షభం। అపృచ్ఛ
త్తం మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణః పరవీరహా॥ ౧౧॥ కిమయం వానరో రాజన్ వనపః ప్రత్యుపస్థితః। కం చార్థమభినిర్దిశ్య దుఃఖితో వా
క్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౨॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా। లక్ష్మణం ప్రత్యువాచేదం వాక్యం వాక్యవిశారదః॥ ౧౩॥ ఆర్య
లక్ష్మణ సంప్రాహ వీరో దధిముఖః కపిః। అంగదప్రముఖైర్వీరైర్భక్షితం మధు వానరైః ॥ విచిత్య దక్షిణామాశామాగతైర్హ
రిపుంగవైః॥ ౧౪॥ నైషామకృతకృత్యానామీదృశస్స్యాదుపక్రమః॥ ఆగతైశ్చ ప్రమథితం యథా మధువనం హి తైః। ధర్షితం
చ వనం కృత్స్నముపయుక్తం చ వానరైః॥ ౧౬॥ వనం యదాభిపన్నాస్తే సాధితం కర్మ వానరైః। దృష్టా దేవీ న సందేహో
న చాన్యేన హనూమతా ॥ న హ్యన్యస్సాధనే హేతుః కర్మణోఽస్య హనూమతః॥ ౧౭॥ కార్యసిద్ధిర్మతిశ్చైవ తస్మిన్వానరపుం
గవే॥ వ్యవసాయశ్చ వీర్యం చ శ్రుతం చాపి ప్రతిష్ఠితం॥ ౧౮॥ జాంబవాన్యత్ర నేతా స్యాదంగదశ్చ మహాబలః॥ హనూమాం
శ్చాప్యధిష్ఠాతా న తస్య గతిరన్యథా॥ ౧౯॥ అంగదప్రముఖైర్వీరైర్హతం మధువనం కిల। వారయంతశ్చ సహితాస్తథా జాను
భిరాహతాః। ఏతదర్థమయం ప్రాప్తో వక్తుం మధురవాగిహ॥ నామ్నా దధిముఖో నామ హరిః ప్రఖ్యాతవిక్రమః॥ ౨౧॥ దృష్టా
సీతా మహాబాహో సౌమిత్రే పశ్య తత్త్వతః॥ అభిగమ్య తథా సర్వే పిబంతి మధు వానరాః ॥ ౨౨ ॥ న చాప్యదృష్ట్వా వైదే
హీం విశ్రుతాః పురుషర్షభ॥ వనం దత్తవరం దివ్యం ధర్షయేయుర్వనౌకసః॥ ౨౩॥ తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా లక్ష్మణస్సహ
రాఘవః॥ శ్రుత్వా కర్ణసుఖాం వాణీం సుగ్రీవవదనాచ్చ్యుతాం। ప్రాహృష్యత భృశం రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః॥ ౨౫॥
శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం సుగ్రీవస్తు ప్రహృష్య చ। వనపాలం పునర్వాక్యం సుగ్రీవః ప్రత్యభాషత ॥ ౨౬॥ ప్రీతోఽస్మి సోఽహం య
ద్భుక్తం వనం తైః కృతకర్మభిః। మర్షితం మర్షణీయం చ చేష్టితం కృతకర్మణాం॥ ౨౭॥ ఇచ్ఛామి శీఘ్రం హనుమత్ప్రధానా
న్శాఖామృగాంస్తాన్మృగరాజదర్పాన్। ద్రష్టుం కృతార్థాన్సహ రాఘవాభ్యాం శ్రోతుం చ సీతాధిగమే ప్రయత్నం॥ ౨౮॥

చ్ఛభోగాయ న దత్తపూర్వం - వానరైః అంగదప్రముఖైః - అన్యథా సుగ్రీవవాక్యాలంగదానువాదవిరోధాత్ - భక్షితమితి వనైః దశ మధుపటల
విషయం॥ ౪॥ ఏభిరితి ॥ అచింతయిత్వా అగణయ్య - మధూని ఫలానాముపలక్షణం - భక్షయంతి పిబంతి చేత్యుక్తేః - యద్వా మధూన్యేవ భక్షయంతి - భ
క్షవత్కుర్వంతీత్యర్థః॥ ౫॥ శిష్టమితి॥ శిష్టం అవశిష్టం మధుపటలం - అత్ర మధువనే - అపవిధ్యంతి ధ్వంసయంతి - భక్షయంతి మధుపటలమిత్యర్థః॥ ౬॥
ఇమే హీతి ॥ హిశబ్దః పాదపూరణే - సంప్రధర్షణచిహ్నస్య దృశ్యమానత్వాభిప్రాయేణ ప్రసిద్ధిపరో వా ॥ ౧౩ ॥ ఆర్యేత్యాది ॥ అంగదప్రము
ఖైరితి - అత్ర విశిష్యానువాదాద్దధిముఖవాక్యే వానరపుంగవైరిత్యత్రాపి శేషణపరత్వం బోధ్యం ॥ ౧౪॥ నైషామితి ॥ వనం ప్రమథితం భగ్నం - ధ
ర్షితం ఆక్రాంతం - మధు చ భక్షితం - యథా యేన ప్రకారేణ - ఏషామకృతకృత్యానామీదృశ ఉపక్రమో న స్యాదితి మన్యత ఇతి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ కృత
కృత్యత్వం విశేషయతి - వనమిత్యాదినా॥ ౨౧॥ న చేతి॥ వనమితి - మధువనధర్షణమేవ సీతాదర్శనే లింగమితి భావః - దత్తవరం దివ్యమిత్యనేన ఋ
క్షరజసే బ్రహ్మణా దత్తమిత్యవగమ్యతే॥ ౨౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ ద్వితీయసుగ్రీవశబ్దస్య శోభనగ్రీవ ఇత్యవయవార్థో వివక్షితః, క్రియాభేదేనాపునరుక్తి
ర్వా॥ ౨౭॥ ఇచ్ఛామీతి ॥ హనుమత్ప్రధానాన్ హనుమత్ప్రముఖాన్ కృతార్థాన్ కృతకృత్యాన్ - ప్రయత్నం ప్రయాసం - తేభ్యః శ్రోతుమిచ్ఛా
మీత్యన్వయః॥ ౨౮॥ అథ ప్రత్యుపకారార్థం సుగ్రీవస్స్వోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశం ననందేత్యాహ ॥ ప్రీతిస్ఫీతాక్షః సంప్రహృష్టః కుమారః
దృష్ట్వా సిద్ధార్థాన్ వానరాణాం చ రాజా। అంగైస్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వోరాసన్నాం సోఽతిమాత్రం ననంద ॥ ప్రీత్యా సంతోష

౧॥ ౩ ॥ నైవేతి॥ నిసృష్టపూర్వం సర్వేషాం యథేచ్ఛభోగాయ పూర్వం త్యక్తం న భవతి॥ ౪॥ ఏభిరితి ॥ అచింతయిత్వా అనాదృత్య అగణయ్య భక్షయంతి -
పిబంతి ఫలాని భక్షయంతి - మధు పిబంతీత్యర్థః॥ ౬॥ ఇమే హీతి॥ ఇమే మధ్యభృత్యాః॥ ౧౧॥ అపృచ్ఛతేతి ॥ సహైవ వసతో లక్ష్మణస్య కం చార్థమభినిర్ది
శ్య దుఃఖితో వాక్యమబ్రవీదితి ప్రశ్నకరణాత్ - దధిముఖేన వనభంగాదికం స్వజాత్యుచితభాషయోక్తమిత్యవగంతవ్యం - ఉపాంశూక్తమితి వా ద్ర
ష్టవ్యం॥ ౧౬॥ వనమితి ॥ అభిపన్నాః ప్రాప్తాః॥ ఆగతైరితి॥ ఉపయుక్తం భుక్తం॥ ౨౫॥ శ్రుత్వేతి॥ అత్ర ద్వితీయసుగ్రీవశబ్దః శోభనగ్రీవపరః॥
౨౭॥ ఇచ్ఛామీతి॥ సీతాధిగమప్రయత్నం సీతాధిగమే కృతప్రయత్నం చ శ్రోతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః॥ ౨౮॥ అథ రామప్రత్యుపకారార్థీ సుగ్రీవః

ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ సంప్రహృష్టౌ కుమారౌ దృష్ట్వా సిద్ధార్థౌ వానరాణాం చ రాజా । అంగైస్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వోరాసన్నాం సోఽతిమాత్రం ననంద ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే త్రిషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋ సుగ్రీవేణైవముక్తస్తు హృష్టో దధిముఖః కపిః । రాఘవం లక్ష్మణం చైవ సుగ్రీవం చాభ్యవాదయత్ ॥ ౧ ॥ స ప్రణమ్య చ సుగ్రీవం రాఘవౌ చ మహాబలౌ । వానరైస్సహితైశ్శూరైర్దివమేవోత్పపాత హ ॥ ౨ ॥ స యథైవాగతః పూర్వం తథైవ త్వరితం గతః । నిపత్య గగనాద్భూమౌ తద్వనం ప్రవివేశ హ ॥ ౩ ॥ స ప్రవిష్టో మధువనం దదర్శ హరియూథపాన్ । విమదానుత్థితాన్సర్వాన్ మేహమానాన్మధూదకమ్ ॥ ౪ ॥ స తానుపాగమద్వీరో బద్ధ్వా కరపుటాంజలిమ్ । ఉవాచ వచనం శ్లక్ష్ణమిదం హృష్టవదంగదమ్ ॥ ౫ ॥ సౌమ్య రోషో న కర్తవ్యో యదేభిరభివారితః । అజ్ఞానాద్రక్షిభిః క్రోధాద్భవంతః ప్రతిషేధితాః ॥ ౬ ॥ యువరాజస్త్వమీశశ్చ వనస్యాస్య మహాబల । మౌర్ఖ్యాత్పూర్వం కృతో దోషస్తం భవాన్క్షంతుమర్హతి ॥ ౭ ॥ ఆఖ్యాతం హి మయా గత్వా పితృవ్యస్య తవానఘ । ఇహోపయాతం సర్వేషామేతేషాం వనచారిణామ్ ॥ ౮ ॥ స త్వదాగమనం శ్రుత్వా సహైభిర్హరియూథపైః । ప్రహృష్టో న తు రుష్టోఽసౌ వనం శ్రుత్వా ప్రధర్షితమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రహృష్టో మాం పితృవ్యస్తే సుగ్రీవో వానరేశ్వరః । శీఘ్రం ప్రేషయ సర్వాంస్తానితి హోవాచ పార్థివః ॥ ౧౦ ॥ శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం వచనం శ్లక్ష్ణమంగదః । అబ్రవీత్తాన్హరిశ్రేష్ఠో వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ౧౧ ॥ శంకే శ్రుతోఽయం వృత్తాంతో రామేణ హరియూథపాః । తత్క్షమం నేహ నస్స్థాతుం కృతే కార్యే పరంతపాః ॥ ౧౨ ॥ పీత్వా మధు యథాకామం విశ్రాంతా వనచారిణః । కిం శేషం గమనం తత్ర సుగ్రీవో యత్ర మే గురుః ॥ ౧౩ ॥ సర్వే యథా మాం వక్ష్యంతి సమేత్య హరియూథపాః । తథాస్మి కర్తా కర్తవ్యే భవద్భిః పరవానహమ్ ॥ ౧౪ ॥ నాజ్ఞాపయితుమీశోఽహం యువరాజోఽస్మి యద్యపి । అయుక్తం కృతకర్మాణో యూయం ధర్షయితుం మయా ॥ ౧౫ ॥ బ్రువతశ్చాంగదస్యైవం శ్రుత్వా వచనమవ్య

---

౨౯ - సంప్రహృష్టౌ - రోమస్వితి శేషః - హృషితరోమాణావిత్యర్థః - హృష్టైర్లోమస్వితి వికల్పాదిడభావః - ఏవమంగైస్సంహృష్టైరిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ - కర్మసిద్ధిం బాహ్వోరాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం విదిత్వా - నిశ్చిత్యేత్యర్థః - జాగతం వైశ్వదేవీవృత్తమ్ - పంచాశ్వైశ్ఛిన్నా వైశ్వదేవీ మమాయామితి లక్షణాత్ - అస్మిన్సర్గే ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే... సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః ❋

సుగ్రీవేణేత్యాది ॥ సహితైః స్నేహాతిరేకేణాన్యోన్యం యుక్తైః - వానరైస్సహితైరితి పాఠః ॥ ౩ ॥ స ప్రవిష్ట ఇతి ॥ విమదానిత్యత్ర హేతుమాహ - మేహమానానితి - మేహమానాన్ మేహయతః - మూత్రయత ఇత్యర్థః - ఏతేన మూత్రణాన్మధూని జీర్ణానీతి గమ్యతే - అత ఏవ విమదత్వమ్ - మధూని చ ఉదకాని చ మధూదకమితి ద్వంద్వైకవద్భావః - ఉదకాని చాత్ర అనుపానత్వేన పీతాని - తదాహ వాహటః - అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయోర్హితమ్ । దధ్ని మద్యే విషే క్షౌద్రే కోష్ణం పిష్టమయేషు చేతి ॥ ౪ ॥ స తానితి ॥ కరపుటాంజలిం కరతలయోరంజలిమ్ - సమ్యక్సంయుక్తకరతలాంజలిమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ సౌమ్యేతి ॥ ఏభిః వానరైః అభివారితః అభివారితోఽసీతి యత్ - అత్రార్థే రోషో న కర్తవ్యః - భవంత ఇతి పూజాయాం బహువచనమ్ - న చ హనుమదాదికమాదాయ బహువచనమ్ ఉత్తరశ్లోకేపి యువరాజస్త్వమిత్యుక్తేః । అజ్ఞానాత్క్రోధాత్ - అజ్ఞానప్రయుక్తక్రోధాదిత్యర్థః - అభివారితమితి హా లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - కేచిత్తు అజ్ఞానాత్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇత్యేతత్ పరివారితం పరివారణం ప్రతి రోషో న కర్తవ్య ఇతి యోజయంతి ॥ ౬ ॥ క్రోధాద్వారణే కృతే కుతో రోషో న కర్తవ్యస్స్యాదిత్యాశంక్య క్రోధస్యాజ్ఞానకృతత్వాదిత్యాహ - యువరాజ ఇతి ॥ దోషః నివారణరూపాపరాధః ॥ ౭ ॥ ఆఖ్యాతం హీతి ॥ ఉపయాతమ్ ఆగమనమ్ ॥ ౧౧ ॥ శంక ఇతి ॥ అయం వృత్తాంతః అస్మదాగమనవృత్తాంతః ॥ ౧౨ ॥ పీత్వేతి ॥ కిం శేషమ్ - న కించిదపి శిష్టమిత్యర్థః - కింతు మే గురుస్సుగ్రీవో యత్ర వర్తతే తత్ర గమనమేవ శేషమిత్యర్థః - కిం శేషం గమనం తచ్చ సుగ్రీవో యత్ర మే గురురితి పాఠే - అస్మాకం గమనం కిం శేషం కించిచ్ఛేషమ్ - తచ్చ గమనశేషం చ సుగ్రీవో యత్ర తత్ర గమనమితి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ వినయపూర్వకం సర్వసంమేళనం సమర్థయతే - సర్వ ఇతి ॥ తథాస్మి కర్తా - ఆహ్వానం కరిష్యామీత్యర్థః - కర్తవ్యే కార్యే - భవద్భిః అహం పరవాన్ - భవద్భిర్యథా నియుక్తం తథా కరిష్యామి - గంతవ్యమిత్యుక్తే గమిష్యామః స్థాతవ్యమిత్యుక్తే స్థాస్యామ ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ యువరాజత్వాత్ భవాన్ సేవకైః కర్తవ్యాకర్తవ్యనియంతేత్యత ఆహ - నాజ్ఞాపయితుమితి ॥ ఈశః స్వతంత్రః కృతకర్మాణః కృతోపకారాః - యూయమ్ - మయా - ధర్షయితుమ్ అనాదర్తుమ్

స్వోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశం ననందేత్యాహ - ప్రీతీతి ॥ ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ ప్రీత్యా సంతోషేణ వికసితనేత్రౌ సంప్రహృష్టౌ పులకితగాత్రౌ - సంప్రహృష్టైః పులకితైః అంగైరుపలక్షితః కర్మసిద్ధిం కార్యసిద్ధిం బాహ్వోరాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం విదిత్వా నిశ్చిత్య ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ ౩ ॥ స ప్రవిష్ట ఇతి ॥ విమదత్వే హేతుమాహ - మేహమానాన్మధూదకమితి - మేహమానాన్ మూత్రయతః ఏతేన మూత్రణాన్మధూనాం జీర్ణతా విజ్ఞేయా - అతో విమదాన్ మధూని చోదకాని చ మధూదకమితి ద్వంద్వైకవద్భావః - ఉదకాని చానుపానత్వేన పీతానీతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ సౌమ్యేతి ॥ హే సౌమ్య ఏభిరజ్ఞానాత్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇతి యత్ - ఏతత్పరివారితం పరితో వారణం ప్రతి రోషో న కర్తవ్య ఇతి యోజనా ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ రోషః కృతో మదీయైరితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ౮ ॥ శంకే దధిముఖస్యాపరావృత్త్యాగమనాత్ ॥ ౧౨ ॥ కిం శేషమితి ॥ కిం శేషం న కిమపి శిష్టమిత్యర్థః - గమనం కర్తవ్యమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ నాజ్ఞాపయితుమితి ॥ అయుక్తమిత్యేతదవ్యయమ్ - అయుక్తా అనర్హా ఇత్యర్థః - ధర్షయితుం నియంతుం

గ్యం। ప్రహృష్టమనసో వాక్యమిదమూచుర్వనౌకసః॥౧౬॥ ఏవం ప్రవృత్తికో రాజన్ ప్రభుస్త్వం వానరర్షభ। ఐశ్వర్యమదమత్తో హి సర్వోఽహమితి మన్యతే॥౧౭॥ తవ చేదం సుసదృశం వాక్యం నాన్యస్య కస్యచిత్। సన్నతిర్హి తవాఖ్యాతి భవిష్యచ్ఛుభయోగ్యతాం॥౧౮॥ సర్వే వయమపి ప్రాప్తాస్తత్ర గంతుం కృతక్షణాః। స యత్ర హరివీరాణాం సుగ్రీవః పతిరవ్యయః॥౧౯॥ త్వయా హ్యనుక్తైర్హరిభిర్నైవ శక్యం పదాత్పదం। క్వచిద్గంతుం హరిశ్రేష్ఠ బ్రూమస్సత్యమిదం తు తే॥ ౨౦ ॥ ఏవం తు వదతాం తేషామంగదః ప్రత్యభాషత। బాఢం గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఖముత్పేతుర్మహాబలాః॥౨౧॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతుస్సర్వే తే హరియూథపాః। కృత్వాఽఽకాశం నిరాకాశం యంత్రోత్క్షిప్తా ఇవాచలాః॥౨౨॥ తేంబరం సహసోత్పత్య వేగవంతః ప్లవంగమాః। వినదంతో మహానాదం ఘనా వాతేరితా యథా॥౨౩॥ అంగదే హ్యననుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరాధిపః। ఉవాచ శోకోపహతం రామం కమలలోచనం॥౨౪॥ సమాశ్వసిహి భద్రం తే దృష్టా దేవీ న సంశయః। నాగంతుమిహ శక్యం తైరతీతే సమయే హి నః॥౨౫॥ న మత్సకాశమాగచ్ఛేత్కృత్యే హి వినిపాతితే। యువరాజో మహాబాహుః ప్లవతాం ప్రవరోంగదః॥౨౬॥ యద్యప్యకృతకృత్యానామీదృశస్స్యాదుపక్రమః। భవేత్స దీనవదనో భ్రాంతవిప్లుతమానసః॥౨౭॥ పితృపైతామహం చైతత్పూర్వకైరభిరక్షితం। న మే మధువనం హన్యాదహృష్టః ప్లవగేశ్వరః॥౨౮॥ కౌసల్యాసుప్రజా రామ సమాశ్వసిహి సువ్రత॥౨౯॥ దృష్టా దేవీ న సందేహో న చాన్యేన హనూమతా। న హ్యన్యః కర్మణో హేతుస్సాధనేఽస్య హనూమతః॥౨౯½॥ హనూమతి హి సిద్ధిశ్చ మతిశ్చ మతిసత్తమ। వ్యవసాయశ్చ వీర్యం చ సూర్యే తేజ ఇవ ధ్రువం॥ ౩౦½॥ జాంబవాన్యత్ర నేతా స్యాదంగదశ్చ బలేశ్వరః। హనుమాంశ్చాప్యధిష్ఠాతా న తస్య గతిరన్యథా। మా భూశ్చింతాసమాయుక్తస్సంప్రత్యమితవిక్రమ॥ ౩౨॥ తతః కిలకిలాశబ్దం శుశ్రావాసన్నమంబరే। హనుమత్కర్మదృప్తానాం నర్దతాం కాననౌకసాం। కిష్కింధాముపయాతానాం సిద్ధిం కథయతామివ॥౩౩½॥ తతశ్శ్రుత్వా నినాదం తం కపీనాం కపిసత్తమః॥ ఆయతాంచితలాంగూలస్సోఽభవద్ధృష్టమానసః॥ ౩౪½॥ ఆజగ్ముస్తేఽపి హరయో రామదర్శనకాంక్షిణః॥ అంగదం పురతః కృత్వా హనూమంతం చ వానరం॥౩౫½ తేంగదప్రముఖా వీరాః ప్రహృష్టాశ్చ ముదాన్వితాః। నిపేతుర్హరిరాజస్య సమీపే రాఘవస్య చ॥౩౬½॥ హనూమాంశ్చ మహా

పరతంత్రీకర్తుమితి యావత్ - అయుక్తం అయుక్తా ఇత్యర్థః - ఆర్షమవ్యయమేతత్ - శక్యమితివత్సామాన్యోపక్రమాన్న పుంస్త్వైకత్వనిర్దేశ ఇత్యప్యాహుః॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి॥ అహమితి మన్యతే- గర్విష్ఠో భవతీతి యావత్॥ ౧౭॥ తవ చేతి॥ సన్నతిః వినయః ॥౧౮ ॥ సర్వే వయమితి॥ కృతక్షణాః కృతావసరాః - అవసరప్రతీక్షా ఇతి యావత్ ॥౨౦॥ ఏవం త్వితి॥ బాఢమిత్యంగీకారే - ఇతిశబ్దః కాకాక్షిన్యాయేన పూర్వాపరయోరన్వేతి- ఏవం తేషాం వదతాం తేషు వదత్సు -అంగదః బాఢమితి ప్రత్యభాషత- గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వాపి ఉత్పపాత ॥౨౧ ॥ ఉత్పతంతమితి ॥ నిరాకాశం నిరవకాశం॥౨౨॥ తేంబరమితి॥ అత్ర జగ్మురిత్యధ్యాహార్యం॥౨౫॥ నేతి॥ వినిపాతితే విఘ్నితే ॥ ౨౬॥ యద్యపీతి అకృతకృత్యానాం అకృతకార్యాణాం - ఈదృశః మధువనభంగరూపః - ఉపక్రమః ఉద్యోగః యది స్యాత్తదాంగదో దీనవదనత్వాదివిశిష్టో భవేత్॥ ౨౭ ॥ పితృపైతామహమితి॥ పితా చాసౌ పితామహశ్చ- పిత్రా బ్రహ్మణా ఋక్షరజసే దత్తం పితృపైతామహం- ప్లవగేశ్వరః అంగదః॥ ౨౮ ॥ కౌసల్యేతి ॥ హే రామ, కౌసల్యాసుప్రజాః సుప్రజావతీ- నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ ప్రత్యయః - ఏవం దేవ్యవస్థానజ్ఞానేన భవతస్సత్తాలాభాదిదానీం కౌసల్యా సుప్రజావతీ- అభూదితి శేషః ॥౩౦½॥ జాంబవానితి॥ యత్ర కార్యే- నేతా మంత్రీ- బలేశ్వరః సేనాపతిః- అధిష్ఠాతా- సంరక్షక ఇత్యర్థః- తస్య కార్యస్య- గతిః సిద్ధిః- అన్యథా విపరీతా- న భవేత్- సంప్రతి చింతాసంయుక్తో మా భూః ॥౩౨॥ తత ఇత్యాది. సిద్ధిం కథయతామివ- ఉత్సాహేనేతి శేషః॥ ౩౩½॥ తత ఇతి॥ ఆయతాంచితలాంగూలః- ఆయతః దీర్ఘీకృతః- అంచితః మాల్యవచ్ఛృంగే సమాస్థాపితః ॥ ౩౪½॥ త ఇతి ॥ ప్రహృష్టాః సంజాతపులకాః॥౩౬½॥ హనుమాంశ్చేతి॥ నియతామితి- అక్షతత్వేప్యనియతత్వే వైయర్థ్యం- నియతత్వేపి క్షతత్వే చ తథా- అతః ఆవశ్యకముభయం సంగ్రహే

౧౭॥ సన్నతిరితి॥ సన్నతిః వినయః నమ్రతా- భవిష్యంతీం శుభయోగ్యతాం భావినీం భాగ్యోన్నతిమాఖ్యాతి సూచయతి॥ ౧౮॥ తి॥ అత్ర దేశే ప్రాప్తా వయం యత్ర సుగ్రీవస్తత్ర గంతుం కృతక్షణాః కృతోత్సాహాః॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ ఏవం వదతాం తేషాం పురతః అంగదో బాఢమిత్యభ్యభాషత- మహాబలాస్తే గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఖముత్పేతురితి యోజనా॥ ౨౧॥ ఉత్పతంతమితి॥ ఉత్పతంతమంగదం. నిరాకాశం నిరవకాశం॥ ౨౨॥ తేంగదమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ తే వానరాః అంగదం హనూమంతం చ పురతః కృత్వా అంబరం సహసోత్పత్య జగ్మురితి శేషః॥ ౨౩॥ అంగద ఇతి॥ అంగదే సమనుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరేశ్వర ఉవాచేతి అంగదాగమనాత్ప్రాగితి ద్రష్టవ్యం- ఆగమనస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి భావః॥ ౨౬ ॥ నను మధువనధర్షణమాత్రేణ కథం కార్యసిద్ధిః, కాపేయాదినాపి సంభవాదిత్యాశంక్య సత్యం అన్యేషాం తాదృశత్వేపి అంగదస్తు నైతాదృశ ఇత్యాశయేనాహ ॥ యద్యపీత్యాది శ్లోకద్వయేన॥ అకృతకృత్యానాం అన్యేషాం వానరాణాం- ఈదృశ ఉపక్రమః మధువనభంగహర్షవ్యాపారో యద్యపి స్యాత్ - తథాపి తత్ర అంగదస్తు దీనవదనో భ్రాంతవిప్లుతమానసశ్చ భవేత్- కుతః పితృపైతామహం పితృపితామహపరంపరాగతం మే మధువనం- జనకాత్మజామదృష్ట్వా న హన్యాత్॥ ౨౮॥ కౌసల్యేతి ॥ హే రామ కౌసల్యా సుప్రజాః - సీతాయాః స్థితిపరిజ్ఞానేన భవతః సత్తాలాభాత్ ఇదానీం కౌసల్యా సుపుత్రవతీ భూదితి భావః॥ ౩౦½॥ తి॥ అధిష్ఠాతా కార్యకరణోద్యోగవాన్॥ ౩౩½॥ ఆయతాంచితలాంగూల ఇతి స్వభావోక్త్యలంకారః॥ ౩౬½॥ హనూ

బాహుః ప్రణమ్య శిరసా తతః ॥ నియతామక్షతాం దేవీం రాఘవాయన్యవేదయత్ ॥ ౩౮॥ నిశ్చితార్థస్తతస్తస్మిన్ సుగ్రీవః పవనాత్మజే ॥ లక్ష్మణః ప్రీతిమాన్ప్రీతం బహుమానాదవైక్షత ॥ ౩౯॥ ప్రీత్యా చరమమాణోఽథ రాఘవః పరవీరహా ॥ బహుమానేన మహతా హనుమంతమవైక్షత ॥ ఇత్యార్షే శ్రీమత్సుందరకాండే- చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ****************

తతః ప్రస్రవణం శైలం తే గత్వా చిత్రకాననం । ప్రణమ్య శిరసా రామం లక్ష్మణం చ మహాబలం ॥ యువరాజం పురస్కృత్య సుగ్రీవమభివాద్య చ ప్రవృత్తిమథ సీతాయాః ప్రవక్తుముపచక్రముః ॥ ౨ ॥ రావణాంతఃపురే రోధం రాక్షసీభిశ్చ తర్జనం । రామే సమనురాగం చ యశ్చాయం సమయః కృతః । ఏతదాఖ్యాంతి తే సర్వే హరయో రామసన్నిధౌ ॥ ౩॥ వైదేహీమక్షతాం శ్రుత్వా రామస్తూత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౪॥ క్వ సీతా వర్తతే దేవీ కథం చ మయి వర్తతే । ఏతన్మే సర్వమాఖ్యాత వైదేహీం ప్రతి వానరాః ॥ ౫॥ రామస్య గదితం శ్రుత్వా హరయో రామసన్నిధౌ । చోదయంతి హనూమంతం సీతావృత్తాంతకోవిదం ॥ ౬॥ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం హనుమాన్మారుతాత్మజః । ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి ॥ ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞః సీతాయా దర్శనం యథా ॥ ౭॥ సముద్రం లంఘయిత్వాఽహం శతయోజనమాయతం ॥ అగచ్ఛం జానకీం సీతాం మార్గమాణో దిదృక్షయా ॥ ౮ ॥ తత్ర లంకేతి నగరీ రావణస్య దురాత్మనః ॥ దక్షిణస్య సముద్రస్య తీరే వసతి దక్షిణే ॥ ౯ ॥ తత్ర దృష్టా మయా సీతా రావణాంతఃపురే సతీ ॥ సన్న్యస్య త్వయి జీవంతీ రామా రామ మనోరథం ॥ ౧౦॥ దృష్టా మే రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా ముహుర్ముహుః ॥ రాక్షసీభిర్విరూపాభీ రక్షితా ప్రమదావనే ॥ ౧౧॥ దుఃఖమాసాద్యతే దేవీ తథాదుఃఖోచితా సతీ ॥౧౨॥ రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభిస్సురక్షితా । ఏకవేణీధరా దీనా త్వయి చింతాపరాయణా ॥ అధశ్శయ్యా వివర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే ॥ రావణాద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా ॥ దేవీ కథంచిత్కాకుత్స్థ త్వన్మనా మార్గితా మయా ॥ ౧౪॥ ఇక్ష్వాకువంశవిఖ్యాతిం శనైః కీర్తయతాఽనఘ ॥ సా మయా నరశార్దూల విశ్వాసముపపాదితా ॥ ౧౫॥ తతస్సంభాషితా దేవీ సర్వమర్థం చ దర్శితా ॥ రామసుగ్రీవసఖ్యం చ శ్రుత్వా ప్రీతిముపాగతా ॥ ౧౬॥ నియతస్సముదాచారో భక్తిశ్చాస్యాస్తథా త్వయి ॥ ఏవం మయా మహాభాగా దృష్టా జనకనందినీ ॥ ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా త్వద్భక్త్యా పురుషర్షభ ॥ ౧౭ ॥ అభిజ్ఞానం చ మే దత్తం యథావృత్తం తవాంతికే । చిత్రకూటే మహాప్రాజ్ఞ వాయసం ప్రతి రాఘవ ॥ ౧౮ ॥ విజ్ఞాప్యశ్చ నరవ్యాఘ్రో రామో వాయుసుత త్వయా ॥ అఖిలేనేహ యద్దృష్టమితి మామాహ జానకీ ॥ ౨౦॥ అయం చాస్మై ప్రదాతవ్యో యత్నాత్సుపరిరక్షితః । బ్రువతా వచనాన్యేవం సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః ॥ ఏష చూడామణిశ్శ్రీమాన్ మయా సుపరిరక్షితః । మనశ్శిలాయాస్తిలకో గండపార్శ్వే నివేశితః ॥ త్వయా ప్రణష్టే తిలకే తం కిల స్మర్తుమర్హసి । ఏష నిర్యాతితశ్శ్రీమాన్ మయా తే వారిసంభవః ॥ ఏతం దృష్ట్వా ప్రమోదిష్యే వ్యసనే త్వామివానఘ । జీవితం

ణాదర్శయతి ॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౯॥ ఇతి శ్రీగోవింద … సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తత ఇతి ॥ ప్రవృత్తిం వార్తాం ॥ ౨ ॥ రావణేతి ॥ రోధం నిరోధం- యశ్చాయం సమయః కృతః - మాసద్వయాదూర్ధ్వం హనిష్యామీతి యస్సంకేతో రావణేన కృత ఇత్యర్థః- మాసశబ్దః పక్షపర ఇత్యుక్తం ప్రాక్ - తమితి శేషః ॥ ౩ ॥ శ్రుత్వేత్యాది ॥ ప్రణామశ్చ సీతాయాః స్మరణకృత ఇతి బోధ్యం- సీతాదర్శనం యథేతి- యేన ప్రకారేణ సీతాదర్శనం జాతం తేన ప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ సముద్రమితి ॥ దిదృక్షయా ద్రష్టుమిచ్ఛయా- మార్గమాణ ఇత్యర్థః ॥ ౮॥ తత్రేతి ॥ తత్ర లంఘనే కృతే సతి ॥ ౯ ॥ తత్ర దృష్టేతి ॥ హే రామ- రామా సీతా- త్వయి మనోరథం స్వాభిలాషం- సన్న్యస్య జీవంతీ- త్వదభిలాషేణ ధృతజీవితేత్యర్థః ॥ ౧౧॥ దుఃఖమిత్యర్థం ॥ ఆసాద్య తే ఆసీదతి- అన్వభవత్ ॥ ౧౨ ॥ రావణాంతఃపుర ఇత్యాది ॥ ఏకవేణీధరా- త్రిధా విభాగం వినా బద్ధః కేశపాశః ఏకవేణీత్యుచ్యతే- అధశ్శయ్యా స్థండిలశాయినీ- మర్తవ్యే మరణే కృతనిశ్చయా ॥ ౧౪॥ తత ఇతి ॥ సర్వమర్థం చ దర్శితా సుగ్రీవసఖ్యప్రభృతి సర్వమర్థం చ బోధితా ॥ ౧౬ ॥ నియత ఇతి ॥ సముదాచారః- పరపురుషాచింతకత్వాదిః- త్వయి భక్తిశ్చ- వర్తత ఇతి శేషః- తపసా అనశనేన ॥ ౧౭ ॥ అభిజ్ఞానమితి ॥ అభిజ్ఞానం చిహ్నభూతం వాక్యం- తవాంతికే పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ జాతం తథా దత్తమిత్యర్థః- తదేవ దర్శయతి - చిత్రకూట ఇతి- పదస్యావక్తవ్యత్వాత్ సూచనోక్తిః ॥ ౧౮ ॥ విజ్ఞాప్యశ్చేతి ॥ అఖిలేనేతి- రావణాగమనాదికమిత్యర్థః ॥ ౨౦॥ అయం చాస్మా ఇత్యాది ॥ సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః సుగ్రీవే సమీపే శృణ్వతి సతి - ఏవం ఏష చూడామణిరిత్యారభ్య రక్షసాం వశమాగతేత్యంత వక్ష్యమాణప్రకారేణ - వచనాని రామం ప్రతి మయోక్తవచనాని - బ్రువతా త్వయా- అయం మణిరిత్యర్థః- ప్రదాత

మానేతి ॥ నియతాం పాతివ్రత్యవ్రతసంపన్నాం ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

౨॥ రావణాంతఃపుర ఇతి ॥ సమయః మాసద్వయావధిరూపసమయః- తం చేతి శేషః ॥ ౫ ॥ తి ॥ చోదయంతి ప్రేరయంతి స్మ ॥ ౬ ॥ తి ॥ సీతాయై ప్రణమ్య తాం దిశం ప్రతి ప్రణమ్యేత్యాకర్షః ॥ ఉవాచేతి ॥ సీతాయా దర్శనం యథా యేన ప్రకారేణ జాతం- తత్పరం వాక్యమువాచేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తి ॥ దేవ్యా దిదృక్షయా తాం మార్గమాణోఽగచ్ఛం ॥ ౮ ॥ తత్ర సీతేతి ॥ హే రామ త్వయి మనోరథం సన్న్యస్య సమ్యఙ్న్యస్య - జీవంతీ ధృతప్రాణా ॥ అధ ఇతి ॥ అధశ్శయ్యా స్థండిలశయనా ॥ ౧౪ ॥ తత ఇతి ॥ సర్వమర్థం చ దర్శితా జ్ఞాపితా ॥ ౨౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ నిర్యాతితః ప్రేషితః వారిసం

ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మజ॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయం రక్షసాం వశమాగతా॥౨౪॥ ఇతి మామబ్రవీత్సీతా కృశాంగీ ధర్మచారిణీ। రావణాంతఃపురే రుద్ధా మృగీవోత్ఫుల్లలోచనా॥౨౫॥ ఏతదేవ మయాఖ్యాతం సర్వం రాఘవ యద్యథా। సర్వథా సాగరజలే సంతారః ప్రవిధీయతాం॥ ౨౬॥ తౌ జాతాశ్వాసౌ రాజపుత్రౌ విదిత్వా తచ్చాభిజ్ఞానం రాఘవాయ ప్రదాయ। దేవ్యా చాఖ్యాతం సర్వమేవానుపూర్వ్యాద్వాచా సంపూర్ణం వాయుపుత్రశ్శశంస॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-పంచషష్టితమస్సర్గః. ******** ఏవముక్తో హనుమతా రామో దశరథాత్మజః। తం మణిం హృదయే కృత్వా ప్రరురోద సలక్ష్మణః॥౧॥ తం తు దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం రాఘవశ్శోకకర్శితః। నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్॥౨॥ యథైవ ధేనుస్స్రవతి స్నేహాద్వత్సస్య వత్సలా। తథా మమాపి హృదయం మణిరత్నస్య దర్శనాత్॥౩॥ మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే। వధూకాలే యథా బద్ధమధికం మూర్ధ్ని శోభతే॥ ౪॥ అయం హి జలసంభూతో మణిస్సజ్జనపూజితః। యజ్ఞే పరమతుష్టేన దత్తశ్శక్రేణ ధీమతా॥౫॥ ఇమం దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం యథా తాతస్య దర్శనం। అద్యాస్మ్యవగతస్సౌమ్య వైదేహస్య తథా విభోః॥౬॥ అయం హి శోభతే తస్యాః ప్రియాయా మూర్ధ్ని మే మణిః। అస్యాద్య దర్శనేనాహం ప్రాప్తాం తామివ చింతయే॥ ౭॥ కిమాహ సీతా వైదేహీ బ్రూహి సౌమ్య పునః పునః। పిపాసుమివ తోయేన సించంతీ వాక్యవారిణా॥౮॥ ఇతస్తు కిం దుఃఖతరం యదిమం వారిసంభవం। మణిం పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీమాగతం వినా॥౯॥ చిరం జీవతి వైదేహీ యది మాసం ధరిష్యతి। క్షణం సౌమ్య న జీవేయం వినా తామసితేక్షణాం॥౧౦॥ నయ మామపి తం దేశం యత్ర దృష్టా మమ ప్రియా। న తిష్ఠేయం క్షణమపి ప్రవృత్తిముపలభ్య చ॥౧౧॥ కథం సా మమ సుశ్రోణీ భీరుభీరుస్సతీ సదా। భయావహానాం ఘోరాణాం మధ్యే తిష్ఠతి రక్షసాం॥౧౨॥ శారదస్తిమిరోన్ముక్తో నూనం చంద్ర ఇవాంబుదైః। ఆవృతం వదనం తస్యా న విరాజతి రాక్షసైః॥౧౩॥ కిమాహ సీతా హనుమంస్తత్త్వతః కథయాద్య మే। ఏతేన ఖలు జీవిష్యే భేషజేనాతురో

వ్యః ॥ ౨౪॥ ఇతి మామితి॥ మృగీవోత్ఫుల్లలోచనా త్రాసాతిశయాదితి భావః ॥ ౨౫॥ ఏతదేవేతి ॥ సంతీర్యతే నేనేతి సంతారః సేతుః॥ ౨౬॥ తావితి ॥ పూర్వవద్దైవ్యోర్దేవీవృత్తం-సముద్రతరణాసురసానిరసనాదికం అక్షవధలంకాదహనాదికం సజాతీయేభ్యః పూర్వముక్తమపి ప్రభుసన్నిధావాత్మశ్లాఘాయాం పర్యవస్యేదితి నోక్తమితి ధ్యేయం-స్వవృత్తాంతం సర్వమాఖ్యాతవానితి సామాన్యేనైవ కర్తుం యుక్తత్వేప్యంగదసన్నిధౌ ప్రపంచనం గోప్యవిశేషగోపనార్థం అత్రత్వప్రపంచనం అకథనీయాకథనార్థం చేతి జ్ఞేయం- అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః॥౨౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋

ఏవమిత్యాది॥౧॥౨॥ యథైవేతి॥ యథా వత్సలా వత్సే స్నేహవతీ ధేనుః- వత్సస్య స్నేహాద్వత్సవిషయకస్నేహాత్ - స్రవతి ద్రవత్యేవ- తథా మణిరత్నస్య మణిశ్రేష్ఠస్య దర్శనాన్మమ హృదయం ద్రవతి॥ ౩॥ మణేరాగతిమాహ- మణిరత్నమితి॥ మే శ్వశురేణ జనకేన- వధూకాలే వధూప్రతిగ్రహకాలే వివాహకాల ఇత్యర్థః- యథా శోభతే తథా బద్ధమిత్యన్వయః॥౪॥ జనకేనాపి కుతస్లబ్ధం తత్రాహ- అయం హీతి॥౫॥ మణిం తు దృష్ట్వా రామో త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీతి సీతయోక్తప్రకారేణ స్మరతి- ఇమమితి॥ ఇమం దృష్ట్వా - తాతస్య దశరథస్య- వైదేహస్య జనకస్య - దర్శనమద్యావగతః ప్రాప్తోస్మి- తదా తాభ్యాం తస్యా మూర్ధ్ని బద్ధత్వాదితి భావః- ఇహ వైదేహగ్రహణం సీతాజనన్యా అప్యుపలక్షణం- సీతావాక్యేపి రోజ నన్యా మమ చేత్యుక్తేః। తత్ర త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీతి త్రయగ్రహణం బహుమాతోపలక్షణం- ఇహ వైదేహస్యాపి స్మరణోక్తేః॥౬॥౭॥౮॥ ఇతస్త్వితి॥ ఆగతం మణిమిత్యన్వయః॥ ౯॥ ౧౧॥ కథమితి॥ భీరుభీరుః అత్యంతభీరుః॥ ౧౨॥ ౧౩ ॥ కిమాహేతి॥ తత్త్వతః- సంకోచేన న కించిత్ గోపనీయమితి భావః॥౧౪॥ మధురేతి॥ మధురా సుందరీ- మధురాలాపా- యేన తద్వచనాను వాదేపి భవద్వచనం మధురం భవతీత్యర్థః॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిం

భవో మణిః॥ ఏతమితి॥ ఏతం అంగులీయకం॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం... సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచషష్టితమస్సర్గః.

౧॥ తమితి॥ నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం ఉపలక్షితః॥ ౨॥ యథైవేతి ॥ స్రవతి ద్రవతి- వత్సస్యేత్యత్రాపి దర్శనాదితి సంబధ్యతే-హృదయమిత్యత్రాపి స్నేహాత్ ద్రవతీతి సంబంధః॥ ౩॥ అథ సీతాయా మణేరాగతిమాహ॥ మణిరత్నమితి ॥ మే శ్వశురేణ జనకరాజేన. వధూకాలే వివాహకాలే వైదేహ్యా మూర్ధ్ని యథా శోభతే తథేతి సంబంధః॥ ౪॥ జనకస్యాపి కుతః ఆగమో తత ఆహ॥ అయం హీతి॥౫॥తి॥ తథా తథా సీతాదర్శనం అవగతః ప్రాప్తస్తథా తాతస్య దశరథస్య ప్రాప్తః తద్ధస్తే జనకేన దానాత్తస్య స్మరణం తథా వైదేహస్య రాజ్ఞో జనకస్య సపత్నీకస్య దర్శనం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ౮॥ మణిమితి॥ వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామీతి సంబంధః॥తి ॥ వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామి- ఇతః కిం దుఃఖతరం॥౯॥తి॥ యది మాసం ధరిష్యతి జీవిష్యతి తదా చిరం జీవతి జీవిష్యతీత్యర్థః - తాం వినా యథాహం న జీవేయం తథా మాం వినా సాపి న జీవిష్యతీత్యర్థః॥౧౦॥తి॥ ప్రవృత్తిముపలభ్య క్షణమపి న తిష్ఠేయం స్థాతుం న శక్యమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ తి॥ భీరుభీరుః- అత్యంతం భీరుః॥౧౨॥తి॥ అంబుదైరావృత స్తిమిరోన్ముక్తః శారదశ్చంద్ర ఇవ తస్యా వదనం న రాజతి॥ ౧౩॥ ఏతేన తద్వాక్యశ్రవణరూపేణ॥ ౧౪॥ తి॥ మధురా మధురాకారా॥౧౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం

యథా॥౧౪॥ మధురా మధురాలాపా కిమాహ మమ భామినీ । మద్విహీనా వరారోహా హనుమన్ కథయస్వ మే॥౧౫॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-షట్షష్టితమస్సర్గః. ******** ఏవముక్తస్తు హనుమాన్రాఘవేణ మహాత్మనా । సీతాయా భాషితం సర్వం న్యవేదయత రాఘవే॥౧॥ ఇదముక్తవతీ దేవీ జానకీ పురుషర్షభ । పూర్వవృత్తమభిజ్ఞానం చిత్రకూటే యథాతథం॥౨॥ సుఖసుప్తా త్వయా సార్ధం జానకీ పూర్వముత్థితా। వాయసస్సహసోత్పత్య విరరాద స్తనాంతరే॥౩॥ పర్యాయేణ చ సుప్తస్త్వం దేవ్యఙ్కే భరతాగ్రజ। పునశ్చ కిల పక్షీ స దేవ్యా జనయతి వ్యథాం॥౪॥ పునః పునరుపాగమ్య విరరాద భృశం కిల। తతస్త్వం బోధితస్తస్యాశ్శోణితేన సముత్థితః॥౫॥ వాయసేన చ తేనైవ సతతం బాధ్యమానయా । బోధితః కిల దేవ్యా త్వం సుఖసుప్తః పరంతప॥౬॥ తాం తు దృష్ట్వా మహాబాహో దారితాం చ స్తనాంతరే। ఆశీవిష ఇవ క్రుద్ధో నిశ్వసన్నభ్యభాషథాః॥ నఖాగ్రైః కేన తే భీరు దారితం తు స్తనాంతరం। కః క్రీడతి సరోషేణ పంచవక్త్రేణ భోగినా॥౮॥ నిరీక్షమాణస్సహసా వాయసం సమవైక్షథాః। నఖైస్సరుధిరైస్తీక్ష్ణైస్తామేవాభిముఖం స్థితం॥౯॥ సుతః కిల స శక్రస్య వాయసః పతతాం వరః। ధరాంతరచరశ్శీఘ్రం పవనస్య గతౌ సమః॥౧౦॥ తతస్తస్మిన్మహాబాహో కోపసంవర్తితేక్షణః । వాయసే త్వం కృథాః క్రూరాం మతిం మతిమతాం వర॥౧౧॥ స దర్భం సంస్తరాద్గృహ్య బ్రహ్మాస్త్రేణ హ్యయోజయః । స దీప్త ఇవ కాలాగ్నిర్జజ్వాలాభిముఖః ఖగం॥౧౨॥ క్షిప్తవాంస్త్వం ప్రదీప్తం హి దర్భం తం వాయసం ప్రతి । తతస్తు వాయసం దీప్తస్స దర్భోఽనుజగామ హ॥౧౩॥ స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః। త్రీన్లోకాన్సంపరిక్రమ్య త్రాతారం నాధిగచ్ఛతి॥౧౪॥ పునరేవాగతస్త్రస్తస్త్వత్సకాశమరిందమ॥౧౪॥ స తం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతం ॥ వధార్హమపి కాకుత్స్థ కృపయా పర్యపాలయః॥౧౫॥ మోఘమస్త్రం న శక్యం తు కర్తుమిత్యేవ రాఘవ ॥ భవాంస్తస్యాక్షి కాకస్య హినస్తి స్మ స దక్షిణం॥౧౬॥ రామ త్వాం స నమస్కృత్య రాజ్ఞే దశరథాయ చ ॥ విసృష్టస్తు తదా కాకః ప్రతిపేదే స్వమాలయం॥౧౭॥ ఏవమస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠస్సత్త్వవాన్ శీలవానపి॥ కిమర్థమస్త్రం రక్షస్సు న యోజయతి రాఘవః॥౧౮॥ న నాగా నాపి గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః॥ న చ సర్వే రణే శక్తా రామం ప్రతిసమాసితుం॥౧౯॥ తస్య వీర్యవతః కశ్చిద్యద్యస్తి మయి సంభ్రమః॥ క్షిప్రం సునిశితైర్బాణైర్హన్యతాం యుధి రావణః॥౨౦॥ భ్రాతురాదేశమాజ్ఞాయ లక్ష్మణో వా పరంతపః॥ స కిమర్థం నరవరో న మాం రక్షతి రాఘవః॥౨౧॥ శక్తౌ తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ వాయ్వగ్నిసమతేజసౌ॥ సురాణామపి దుర్ధర్షౌ కిమర్థం మాముపేక్షతః॥౨౨॥ మమైవ దుష్కృతం కించిన్మహదస్తి న సంశయః॥ సమర్థౌ సహితౌ యన్మాం నావేక్షేతే పరంతపౌ॥౨౩॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రుభాషితం॥ పునరప్యహమార్యాం తామిదం వచనమబ్రువం॥ ౨౪॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన తే శపే॥ రామే దుఃఖాభిభూతే తు లక్ష్మణః పరితప్యతే॥౨౫॥ కథంచిద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం॥ అస్మిన్ముహూర్తే దుఃఖానామంతం ద్రక్ష్యసి భామిని॥౨౬॥ తావుభౌ నరశార్దూలౌ రాజపుత్రావనిందితౌ॥ త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః॥౨౭॥ హత్వా చ సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవం॥ రాఘవస్త్వాం వరారోహే స్వాం పురీం నయతే ధ్రువం॥౨౮॥ యత్తు రామో విజానీయాదభిజ్ఞానమనిందితే ॥ ప్రీతిసంజననం తస్య ప్రదాతుం త్వమిహార్హసి ॥ ౨౯॥ సాభివీక్ష్య దిశస్సర్వా వేణ్యుద్గ్రథనముత్తమం॥ ముక్త్వా వస్త్రాద్దదౌ మహ్యం మణిమేతం మహాబల॥౩౦॥ ప్రతిగృహ్య మణిం దివ్యం తవ హేతో రఘూద్వహ॥ శిరసా తాం ప్రణమ్యార్యామహమాగమనే త్వరే॥ ౩౧॥ గమ

ద రాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవమిత్యాది॥ ౧॥ ౨॥ పూర్వం సంకుచితం విస్తృణీతే- సుఖేత్యాదినా॥ ఉత్థానమపి పర్యాయేణ సుప్తాదిత్వయా సార్ధమిత్యుక్తం॥ ౬॥ తామిత్యాది॥ దారితాం విదారితాం॥ ౮॥ ౧౮॥ న నాగా ఇతి॥ ప్రతిసమాసితుం ప్రతిముఖం స్థాతుం॥ ౧౯॥ ౨౪॥ త్వచ్ఛోకేతి॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః- త్వచ్ఛోకేన కార్యాంతరవిముఖః॥ ౨౫॥ ౨౭॥ హత్వేతి॥ నయతే నేష్యతే- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః॥ ౨౮॥ ౨౯॥ సాభివీక్ష్యదిశ ఇతి॥ దిగవలోకనం రాక్షస్యో దృష్ట్వా రావణాయ వక్ష్యంతీతి భయేన- వేణ్యాముద్గ్రథ్యత ఇతి వేణ్యుద్గ్రథనం- వేణీధార్య

శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం. షట్షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౨౪॥ త్వదితి॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వచ్ఛోకేన కార్యాంతరవిముఖః॥ ౨౫॥ తి॥ భవతీ మయా దృష్టా అతః పరం పరిశోచితుం న కాలః స్తవ యోగ్య ఇతి శేషః- చిరం కాయాం శోచితుం న కాలో యోగ్య ఇతి- ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్నేవ ముహూర్తే ఇత్యర్థః॥ ౨౬॥ ౨౮॥ సాసమీక్ష్యేతి॥ వేణ్యుద్గ్రథితం శిరసి కల్పిత కేశరచిత వేణ్యుద్గ్రథితం- వస్త్రాన్ముక్త్వా వస్త్రాంతగ్రథితం తస్మాచ్చ్యుత దా ఇత్యర్థః॥౩౦॥ తి॥ త్వరేత్వరా

నేచకృతోత్సాహమవేక్ష్య వరవర్ణినీ॥ వివర్ధమానంచ హి మామువాచ జనకాత్మజా॥౩౨॥ అశ్రుపూర్ణముఖీ దీనా బాష్పసం
దిగ్ధభాషిణీ॥ సుమోత్పతనసంభ్రాంతా శోకవేగసమాహతా॥౩౩॥ హనుమన్ సింహసంకాశౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥
సుగ్రీవంచ సహామాత్యం సర్వాన్ బ్రూయా హ్యనామయం ॥౩౪॥ యథా చ స మహాబాహుర్మాం తారయతి రాఘవః॥
అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాత్త్వం సమాధాతుమర్హసి॥ ౩౫॥ ఇమంచ తీవ్రం మమ శోకవేగం రక్షోభిరేభిః పరిభర్త్సనం
చ। బ్రూయాస్తు రామస్య గతస్సమీపం శివశ్చ తేధ్వాస్తు హరిప్రవీర॥౩౬॥ ఏతత్తవార్యా నృపరాజసింహా సీతావచః ప్రా
హ విషాదపూర్వం। ఏతచ్చ బుద్ధ్వా గదితం మయా త్వం శ్రద్ధత్స్వ సీతాం కుశలాం సమగ్రాం॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే
సప్తషష్టితమస్సర్గః.**

అథాహముత్తరం దేవ్యా పునరుక్తస్ససంభ్రమః। తవ స్నేహాన్నరవ్యాఘ్ర సౌహార్దాదనుమాన్య వై॥౧॥ ఏవం బహు
విధం వాచ్యో రామో దాశరథిస్త్వయా। యథా మామాప్నుయాచ్ఛీఘ్రం హత్వా రావణమాహవే॥ ౨ ॥ యది వా మన్యసే
వీర వసైకాహమరిందమ। కస్మింశ్చిత్సంవృతే దేశే విశ్రాంతశ్శ్వో గమిష్యసి ॥ మమ చాప్యల్పభాగ్యాయాః సాన్నిధ్యాత్తవ
వీర్యవన్, అస్య శోకవిపాకస్య ముహూర్తం స్యాద్విమోక్షణం॥౪॥ గతే హి త్వయి విక్రాంతే పునరాగమనాయ వై। ప్రాణా
నామపి సందేహో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయః॥౫॥ తవాదర్శనజశ్శోకో భూయో మాం పరితాపయేత్ । దుఃఖాద్దుఃఖప
రాభూతాం దుర్గతాం దుఃఖభాగినీం॥౬॥ అయంచ వీర సందేహస్తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః। సుమహాంస్త్వత్సహాయేషు హర్యృ
క్షేషు హరీశ్వర॥ ౭॥ కథం ను ఖలు దుష్పారం తరిష్యంతి మహోదధిం। తాని హర్యృక్షసైన్యాని తౌ వా నరవరాత్మజౌ ॥౮
త్రయాణామేవ భూతానాం సాగరస్యాస్య లంఘనే। శక్తిస్స్యాద్వైనతేయస్య తవ వా మారుతస్య వా॥౯ ॥ తదస్మిన్ కార్య
నిర్యోగే వీరైవం దురతిక్రమే। కిం పశ్యసి సమాధానం బ్రూహి కార్యవిదాం వర॥౧౦॥ కామమస్య త్వమేవైకః కార్యస్య పరిసా
ధనే। పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్యస్తే బలోదయః॥౧౧॥ బలైస్సమగ్రైర్యది మాం హత్వా రావణమాహవే। విజయీ స్వాం
పురీం రామో నయేత్తత్స్యాద్యశస్కరం॥౧౨॥ యథాహం తస్య వీరస్య వనాదుపధినా హృతా । రక్షసా తద్భయాదేవ త
థా నార్హతి రాఘవః॥౧౩॥ బలైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః। మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవే
త్॥౧౪॥ తద్యథా తస్య విక్రాంతమనురూపం మహాత్మనః। భవత్యాహవశూరస్య తథా త్వముపపాదయ॥ ౧౫॥ తదర్థోపహి
తం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతుసంహితం। నిశమ్యాహం తతశ్శేషం వాక్యముత్తరమబ్రువం॥౧౬॥ దేవి హర్యృక్షసైన్యానామీ
శ్వరః ప్లవతాం వరః। సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నస్తవార్థే కృతనిశ్చయః॥౧౭॥ తస్య విక్రమసంపన్నాస్సత్త్వవంతో మహాబలాః। మ
నస్సంకల్పసంపాతా నిదేశే హరయః స్థితాః॥౧౮॥ ఏషాం నోపరి నాధస్తాన్న తిర్యక్ సజ్జతే గతిః। న చ కర్మసు సీదంతి మహా
త్స్వమిత తేజసః॥౧౯॥ అసకృత్తైర్మహాభాగైర్వానరైర్బలదర్పితైః। ప్రదక్షిణీకృతా భూమిర్వాయుమార్గానుసారిభిః॥

మిత్యర్థః. ముక్త్వా వస్త్రాదితి- వస్త్రాంచలేన గ్రథితం మణిం ముక్త్వా తతః దదావిత్యర్థః॥౩౦॥౩౭॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టితమస్సర్గః.

అథేత్యాది॥ హే నరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్- మయీతి శేషః - సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాత్ - ఆప్తత్వాదితి యావత్- అనుమాన్య సం
మాన్య- ఉత్తరం తతః పరం- ఉత్తరం కార్యం వా- పునర్దేవ్యా హముక్త ఇత్యన్వయః- ససంభ్రమః గమనత్వరాన్విత ఇత్యర్థః॥ ౧॥౨॥ యది వేత్యా
ది॥ శోకవిపాకస్య- శోకవృద్ధేరిత్యర్థః॥ ౪॥ ౫॥ ప్రాణానామపి సందేహో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయ ఇత్యతః పరం- తవాదర్శనజశ్శోక ఇతి శ్లో
కః- అతః పరం- అయంచ వీర సందేహ ఇతి శ్లోకః- కేషుచిత్కోశేష్వేతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రమాదాత్పతితం॥౯ ॥ తదస్మిన్నితి॥ కార్యనిర్యోగే కార్య

వ్యాపార ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తి॥ వివర్ధమానం సముద్రతరణాయేతి శేషః ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తషష్టితమస్సర్గః.

అథేతి॥ హే నరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్ - మయీతి శేషః- సౌహృదాత్ సుహృద్భావాత్ ఆప్తత్వాదితి యావత్- అసమాన్య సంమాన్య చ ఉ
త్తరం తతః పరం ఉత్తరం కార్యం వా పునః పునర్దేవ్యా- ససంభ్రమః గమనత్వరాన్వితః- అహముక్త ఇత్యన్వయః॥ ౧॥ కిముక్తం తదాహ- ఏవమిత్యా
ది॥ ౨॥ యదీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ హే వీర యది వా మన్యసే- ఏకాహం వస. తావతా కిమాయాతమత ఆహ- కస్మింశ్చిదితి- అరిందమ
కస్మింశ్చిత్సంవృతే దేశే విశ్రాంతః శ్వో గమిష్యసి చేత్ - తవ సాన్నిధ్యాదల్పభాగ్యాయా మమ - అస్య మహతః శోకవిపాకస్య శోకరూపస్య పాపపరి
ణామస్య ఫలస్యేత్యర్థః- ముహూర్తం మోక్షణం స్యాదితి యోజనా॥ ౪॥ గతే హీతి॥ పునరాగమనాయ ప్రతీక్షమాణాయా మమ- ప్రాణానామపి
సందేహః స్యాదితి సంబంధః॥ ౧౦॥ తి॥ యద్యపి త్వమేవ పర్యాప్తః సకలరాక్షసవధపూర్వం మన్మోచన ఇతి శేషః- తథాపి ఈదృశో బలోదయస్తవైవ

౨౦॥ మద్విశిష్టాశ్చ తుల్యాశ్చ సంతి తత్ర వనౌకసః। మత్తః ప్రత్యవరః కశ్చిన్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ॥ ౨౧॥ అహం తావదిహ ప్రాప్తః కిం పునస్తే మహాబలాః। న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యంతే ప్రేష్యంతే హీతరే జనాః॥ ౨౨॥ తదలం పరితాపేన దేవి మన్యుర్వ్యపైతు తే। ఏకోత్పాతేన వై లంకామేష్యంతి హరియూథపాః॥ ౨౩॥ మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చంద్రసూర్యావివోదితౌ। త్వత్సకాశం మహాభాగే నృసింహావాగమిష్యతః॥ ౨౪॥ అరిఘ్నం సింహసంకాశం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్। లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వారముపస్థితమ్॥ ౨౫॥ నఖదంష్ట్రాయుధాన్ వీరాన్ సింహశార్దూలవిక్రమాన్। వానరాన్ వారణేంద్రాభాన్ క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి సంగతాన్॥ ౨౬॥ శైలాంబుదనికాశానాం లంకామలయసానుషు। నర్దతాం కపిముఖ్యానామచిరాచ్ఛ్రోష్యసి స్వనమ్॥ ౨౭॥ నివృత్తవనవాసం చ త్వయా సార్ధమరిందమమ్। అభిషిక్తమయోధ్యాయాం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్॥ ౨౮॥ తతో మయా వాగ్భిరదీనభాషిణా శివాభిరిష్టాభిరభిప్రసాదితా। జగామ శాంతిం మమ మైథిలాత్మజా తవాపి శోకేన తదాభిపీడితా॥ ౨౯॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమత్సుందరకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥ **

❈ శ్రీమత్సుందరకాండస్సమాప్తః ❈

శ్రీమత్సుందరకాండపఠనశ్రవణయోః ఫలం - బ్రహ్మాండపురాణే - సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే.

కాండస్య సుందరాఖ్యస్య శ్రవణాత్పఠనాదపి। మాం ప్రాప్నుయాజ్జగద్ధాతుం నాత్ర సందేహ ఇష్యతే॥

గతా - దురతిక్రమేదుర్నిర్వహే॥ ౧౦॥ ౨౨॥ తదలమితి॥ మన్యుః దైన్యమ్॥ ని॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః॥ ౨౩॥ ౨౮॥ తతో మయేతి॥ తవ శోకేనాపి - నైవ దంశానిత్యాదిమదుక్త్యా శ్రుతేన - తదా మమ పురస్తాదభిపీడితా - అదీనభాషిణా మయా - శివాభిః ఇష్టాభిః వాగ్భిః - అభిప్రసాదితా - శాంతిం దుఃఖనివృత్తిం జగామ ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టషష్టితమస్సర్గః. ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

ఇత్థం కౌశికవంశమౌక్తికమణిర్గోవిందరాజాభిధో వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికపదద్వంద్వైకసేవారతః । పూర్వాచార్యకృతా విలోక్య వివిధా వ్యాఖ్యా మహాజానకీకాంతస్యాప్రతిమాజ్ఞయైవ తిలకం సౌందర్యకాండే వ్యధాత్ ॥❈❈❈❈

❈ శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానే సుందరకాండస్సమాప్తః ❈

యశస్స్యో యశోవర్ధకః స్యాత్ ॥ ౧౧॥ తి॥ యది తు రామో రావణం హత్వా మాం నయేత్ - తదా తన్న యనం తస్య యశస్కరం స్యాత్ ॥ ౨౨॥ తదలమితి॥ మన్యుః దైన్యమ్॥ ౨౮॥ తత ఇతి॥ తవ శోకేనాపి - నైవ దంశానిత్యాదిపూర్వముక్తయా మదుక్త్యా శ్రుతేన త్వచ్ఛోకేనాపి మమ పురతస్తదాభిపీడితా - అదీనభాషిణా మయా శివాభిరిష్టాభిః వాగ్భిరభిప్రసాదితా - శాంతిం దుఃఖనివృత్తిం జగామేతి యోజనా॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయామష్టషష్టితమస్సర్గః.❈

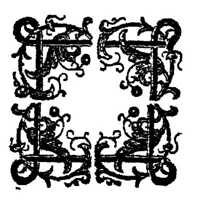
మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా । వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా॥

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యానే సుందరకాండస్సమాప్తః.

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితే రామాయణేఽభీష్టదే గోవిందార్యమహేశతీర్థరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలే। శ్రీమత్సుందరకాండ ఏష విబుధైస్సంశోధితస్సాదరం సానందం తిరువేంకటార్యవిదుషాముద్రాక్షరైర్ముద్రితః॥❈❈❈❈❈

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీ ర్యైనమః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః.

శ్రీ సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీ రామాయణే- వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - యుద్ధకాండప్రారంభః.

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం యథావదభిభాషితం। రామః ప్రీతిసమాయుక్తో వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కృ
తం హనుమతా కార్యం సుమహద్భువి దుర్లభం। మనసాపి యదన్యేన న శక్యం ధరణీతలే॥ ౨॥ న హి తం పరిపశ్యామి యస్త
రేత మహార్ణవం। అన్యత్ర గరుడాద్వాయోరన్యత్ర చ హనూమతః॥ ౩॥ దేవదానవయక్షాణాం గంధర్వోరగరక్షసాం।
అప్రధృష్యాం పురీం లంకాం రావణేన సురక్షితాం ॥ (యో వీర్యబలసంపన్నో ద్విషద్భిరనివారితః) ప్రవిష్టస్సత్త్వమాశ్రి
త్య శ్వసన్కో నామ నిష్క్రమేత్ ॥ ౪॥ కో విశేత్సుదురాధర్షాం రాక్షసైశ్చ సురక్షితాం॥ యో వీర్యబలసంపన్నో న
సమస్స్యాద్ధనూమతః ॥౫॥ భృత్యకార్యం హనుమతా సుగ్రీవస్య కృతం మహత్ ॥ ఏవం విధాయ స్వబలం సదృశం

❋ శ్రీ రామానుజీయసహిత శ్రీ గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా. ❋

ఆచార్యం శఠకోపదేశికవరం ప్రాచార్యపారంపరీమప్యానమ్య సనారదం కుశలవావాచార్యం మునీనాం వరమ్ ...నేనాజీవయద్ధి- ఏ
పూర్వాచార్యకృతా విలోక్య బహుధా వ్యాఖ్యాస్సతాం ప్రీతయే కుర్వే సంప్రతి యుద్ధకాండవివృతిం శ్రీమత్కిరీటాభిధాం ...వి పాఠః ॥౧౩౪॥
ఉక్తం పురుషకారభూతాయా లక్ష్మ్యాః కృత్యం సుందరకాండే- అథోపాయకృత్యం వక్తుం షష్ఠః కాండ ఆరభ్యతే- త... శ్రుత్వా సాగ
రకార్యే భృత్యే ఏవం వర్తితవ్యమిత్యమర్థముపదేష్టుం సుగ్రీవాదీనాముత్సాహం వర్ధయన్ సమాహృత్య సీతావృత్తాంతం హనుమ... ధ్యాత్వాద
త్కరోతి ప్రథమే సర్గే- అత్ర గాయత్ర్యక్షరం మకారః ॥ శ్రుత్వేతి॥ యథావత్ యథావస్థితప్రకారేణ- అభిభాషితం ఉక్తం- ...త్యయేన సప్త
శ్రవణోత్తరకాలాహ్నం ॥౧॥ అథ- ప్రత్యక్షే గురవస్స్తుత్యాః పరోక్షే మిత్రబాంధవాః । కర్మాంతే దాసభృత్యాశ్చ న కదాచన ...సాగర
ఇతి వచనాత్కర్మాంతే దాసః స్తౌతి- కృతమిత్యాదినా ॥ అత్ర మహదిత్యనేన సాగరతరణముచ్యతే- సుమహదిత్యనేన లంకాప్రవేశః ...పి మేమ
భమిత్యనేన లంకాధర్షణం - మనసాపి న శక్యమిత్యనేన పునర్నిర్గమః- ప్రథమం సాగర ఏవ న తర్తుం శక్యః- తీర్త్వాపి తం లంకా న ప్ర... రతీరక
ప్రవిశ్యాపి న ధర్షయితుం- ధర్షయిత్వాపి న తతో నిర్గంతుమితి భావః॥ రామానుజీయం ॥ సీతావృత్తాంతశ్రవణజనితహర్షాతిశయా... -యదీ
దూతలక్షణవైశిష్ట్యకథనేన సుగ్రీవాదీనాం పురతో హనుమంతం స్తౌతి ॥కృతమిత్యాదినా॥౨॥ మహత్త్వముపపాదయతి- న హీతి॥ గరుడవాయ్వ...
శిత్వా తరేతాం - అయం త్వేక ఏవాతరదిత్యర్థః ॥౩॥ సుమహత్ మనసాపి న శక్యమిత్యేతద్వయముపపాదయతి- దేవదానవేత్యాదినా సార్ధ
శ్లోకేన॥ సత్త్వం బలం ఆశ్రిత్య శ్వసన్ జీవన్- నిష్క్రమేత్ నిష్క్రామేత్ - లంకాం ప్రవిశ్య స్వబలేన పునర్నిర్గచ్ఛేత్ హనుమతోన్యః కోపి రక్ష
త్యర్థః ॥౪॥ దుర్లభత్వముపపాదయతి- కో విశేదితి ॥౫॥ న కేవలం స్వామినియుక్తకార్యకరణేన భృత్యకార్యం నిర్వ్యూఢమనేన- కింత్వని

❋ తిలకవ్యాఖ్యానసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా ❋

అథ శ్రీమద్యుద్ధకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే॥ ఏవమపారం పారావారం గోవత్సపదవత్సముత్తీర్య- నిరాతంకం లంకాం ప్రవిష్టేన- సీతాన్వేష
ణపూర్వకమశోకవనభంగాదికమతిమానుషం పౌరుషం కృత్వా ప్రతినివృత్తేన హనుమతా- ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదానపూర్వకమభిభాషితం సీతావృత్తాం
తం శ్రుత్వా- రామస్తదాకర్ణనముదితమనాః - కృతకార్యే భృత్యజనే స్వామినా ఏవం భవితవ్యమితి సదాచారముపదేష్టుం సుగ్రీవాదిహరిపీరా
ణాముత్సాహముత్పాదయితుం చ- సమాహృత ప్రియసీవృత్తాంతం హనుమంతమస్తౌషీదిత్యాహ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ గాయత్ర్యా మ ఇతి పంచదశా
క్షరం శ్రుత్వా హనుమత ఇత్యస్య శ్లోకస్య పంచమాక్షరేణ మ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి॥ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం యథావదభిభాషితమ్। రామః ప్రీతిసమా
యుక్తో వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ఉత్తరం ప్రియశ్రవణోత్తరకాలాహ్నం ॥ తిలకం ॥ యుద్ధే రక్షోగణాన్ హత్వా పుష్పకేణ నిజాం పురీం।
సీతయా సహ చాగత్య రాజే రామోభిషేచితః॥ ఏవం హనుమతస్సకాశాత్సీతావృత్తాంతం శ్రుత్వా కృతకార్యే భృత్యే స్వామిన ఉచితాం వృత్తిం లోకే
భ్య ఉపదేష్టుం హనుమంతమస్తౌషీదిత్యాహ- శ్రుత్వేతి ॥ ౧ ॥ కృతమితి॥ భువి దుర్లభం సుమహద్యత్కార్యం హనుమతః కార్యం- తద్ధరణీతలే అ
న్యేన మనసాపి న శక్యం- కర్తుమితి శేషః॥౩॥ దేవదానవేతి॥ దేవదానవయక్షాణామిత్యత్ర షష్ఠీ- నిష్క్రమేత్ నిష్క్రామేత ॥౪॥ య
ఇతి॥ యో వీర్యబలసంపన్నోపి హనూమతః సమో న స్యాత్- సః కో వా లంకాం విశేదిత్యన్వయః॥ ౫॥ భృత్యకార్యమితి ॥ హనుమతా సుగ్రీవస్య

క్రియమస్య చ ॥ ౬॥ యో హి భృత్యో నియుక్తస్సన్ భర్త్రా కర్మణి దుష్కరే ॥ కుర్యాత్తదనురాగేణ తమాహుః పురుషో
త్తమం ॥ ౭॥ నియుక్తో యః పరం కార్యం న కుర్యాన్నృపతేః ప్రియం ॥ భృత్యో యుక్తస్సమర్థశ్చ తమాహుర్మధ్యమం
నరం ॥ ౮॥ నియుక్తో నృపతేః కార్యం న కుర్యాద్యస్సమాహితః ॥ భృత్యో యుక్తస్సమర్థశ్చ తమాహుః పురుషాధమం ॥ ౯॥
తన్నియోగే నియుక్తేన కృతం కృత్యం హనూమతా ॥ న చాత్మా లఘుతాం నీతస్సుగ్రీవశ్చాపి తోషితః ॥ ౧౦॥ అహం చ ర
ఘువంశశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః ॥ వైదేహ్యా దర్శనేనాద్య ధర్మతః పరిరక్షితాః ॥ ౧౧॥ ఇదం తు మమ దీనస్య మనో భూ
యః ప్రకర్షతి ॥ యదిహాస్య ప్రియాఖ్యాతుర్న కుర్మి సదృశం ప్రియం ॥ ౧౨॥ ఏష సర్వస్వభూతస్తు పరిష్వఙ్గో హ

యుక్తప్రకృతకార్యానుకూలకార్యాంతరకరణేనాపి మహత్కార్యం సంసాధితమిత్యాహ- భృత్యేతి ॥ విక్రమః అతిశక్తిః- విక్రమస్స్వాతిశక్తిరిత్యమ
రః ॥ విక్రమస్య సదృశం- స్వబలం అశోకవనికాభంగాదికం- పౌరుషం స్వయం ఆత్మనః స్వామినియోగం వినా- విధాయ - సుగ్రీవస్య భృత్య
కార్యం భృత్యేన కర్తవ్యం - మహత్ అధికం - కృతమిత్యర్థః ॥ ౬॥ హనుమత ఉత్తమభృత్యత్వం ప్రదర్శయితుముత్తమమధ్యమాధమభృత్యా
నాం క్రమేణ లక్షణమాహ- యో హీత్యాదినా ॥ యో భృత్యః- భర్త్రా స్వామినా- దుష్కరే కర్మణి నియుక్తః తత్ కృత్వా- అనురాగేణ స్వామిభ
క్త్యతిశయేన- తదపేక్షితమనియుక్తమపి కార్యం కుర్యాత్- తం పురుషోత్తమం ఉత్తమభృత్యం ఆహుః ॥ రా॥ కుర్యాత్తదనురాగేణేతి పాఠః- ధా
తూనామనేకార్థత్వాదత్రానురాగశబ్దోऽనుబంధనవచనః - తదనుబంధేన ప్రకృతకార్యానుబంధేన అనియుక్తమపి కార్యం యః కుర్యాదిత్యర్థః -
భృత్యస్తు యః పరం కార్యం న కుర్యాదిత్యధికకార్యాకరణస్య మధ్యమభృత్యత్వాభిధానాదేవం వ్యాఖ్యాతం - తదనసూయుర్య ఇతి పాఠే యచ్ఛబ్దావృత్తిరి
ష్యతే ॥ ౭॥ నియుక్త ఇతి ॥ నియుక్తో యః పరం కార్యం న కుర్యాన్నృపతేః ప్రియం । భృత్యో యుక్తస్సమర్థశ్చ తమాహుర్మధ్యమం నరమితి పా
ఠః ॥ భర్త్రా నియుక్తః యో భృత్యః- యుక్తః ఉత్సాహయుక్తః- సమర్థశ్చ- నృపతేః స్వామినః - ప్రియం పరం కార్యం స్వామినిర్దిష్టాదధికం
శాంతిందుః న కుర్యాత్ తం మధ్యమం నరం మధ్యమభృత్యం- ఆహుః- భృత్యస్తు యః పరం కార్యం న కుర్యాన్నృపతేః ప్రియం । భృత్యో భృత్యస్సమర్థో
అష్టషష్టితమస్సర్గః పి మధ్యమం నరమితి పాఠాంతరం ॥ తత్ర త్వయమర్థః- యస్తు భృత్యస్సమర్థోऽపి పరం కార్యం న కుర్యాత్ ఉక్తమాత్రమేవ కుర్యాత్స భృత్యో
ఇత్థం ఉక్తానాత్ భృత్యః- అధికాకరణాదభృత్యః- తతస్తం మధ్యమమాహురితి ॥ ౮॥ నియుక్త ఇతి ॥ సమాహితః కార్యాంతరావ్యగ్రః-
కృతశ్చ యో భృత్యో నియుక్తోऽపి- నృపతేః కార్యం నృపతేః ఉక్తమాత్రమపి కార్యం సమ్యఙ్న కుర్యాత్ తం పురుషాధమం అధమభృత్యం ఆ
హుః ॥ ఏషు త్రివిధభృత్యేషూత్తమభృత్యోऽయమిత్యాహ- తదితి ॥ తత్ ఉత్తమభృత్యలక్షణలక్షితత్వాత్ నియుజ్యతేऽస్మిన్నితి నియోగః కార్యం
తస్మిన్ ఉత్తమభృత్యేన కృత్యం కర్తవ్యం కార్యం- హనుమతా కృతం - కించాత్మా స్వయం లఘుతాం న నీతః - రాక్షసైరపరాజితత్వాత్ -
యశస్వ్యోయశ్చా సుగ్రీవశ్చాపి తోషితః ఉక్తకార్యాతిరిక్తకార్యకరణాత్ ॥ ౧౦॥ న కేవలం సుగ్రీవతోషణం ధర్మపరిరక్షణం చాస్మాకమాసీదిత్యాహ అహమి
మన్యుః దై తి ॥ ధర్మేణ- స్వప్రతిపత్త్యర్థేన తేనః- ధర్మతః పరిరక్షితాః ధర్మే స్థాపితాః- ధర్మస్థాపనం చాత్ర ధర్మాన్మోచనం- యదిహ సమతా
నభాషిణా పృచ్ఛ్యేత- తదాహం తావదాత్మానం జహ్యాం- తతో లక్ష్మణాదయశ్చ- తత ఆత్మహానిరూపోऽధర్మస్సర్వేషాం స్యాదితి భావః - యద్వా వైదే
నారాయ హ్యా దర్శనరూపేణ ధర్మేణ ఉపకారేణ సర్వే వయం పరిరక్షితాః నిరపవాదాః కృతాః స్మేతి భావః ॥ ౧౧॥ ఏవం నిరతిశయానందకరం వచనం
తో హనుమతః తత్సదృశప్రత్యుపకారాలాభాత్ ఖిద్యతే- ఇదం త్వితి ॥ ప్రకర్షతి వ్యాకులయతి- సంతాపయతి వా- కుర్మి కరోమి ॥ ౧౨॥

వ్ భృత్యకార్యం సముద్రలంఘనలంకాప్రవేశసీతాదర్శనరూపం కృతం - ఏవం విధాయ ఉక్తప్రకారేణ భృత్యకార్యం కృత్వా- విక్రమస్య సదృ
శబలం చ కృతం- స్వవిక్రమానురూపం ప్రసక్తవనభంగాదికం కృతమిత్యర్థః ॥ ౬॥ హనుమతో భృత్యోత్తమత్వం దర్శయితుముత్తమమధ్య
మాధమభృత్యానాం లక్షణమాహ- యో హీత్యాది శ్లోకత్రయేణ ॥ యో హి భృత్యో భర్త్రా దుష్కరే కర్మణి నియుక్తః తదనురాగేణ నియుక్తకా
ర్యానుకూల్యేనోపలక్షితం అనియుక్తమపి కార్యాంతరం కుర్యాత్- తం పురుషోత్తమమాహుః ॥ ౭॥ య ఇతి ॥ యో భృత్యః నియుక్తస్సమర్థస్స
న్నపి- యుక్త ఉత్సాహీ సన్- నృపతేః ప్రియం పరం కార్యం స్వామిసందిష్టాత్కార్యాదధికం కార్యం న కుర్యాత్- కింతు నియుక్తమేవ కుర్యాత్ - తం
భృత్యం మధ్యమమాహుః ॥ భృత్యస్తు యః పరం కార్యం న కుర్యాన్నృపతేః ప్రియమ్ । భృత్యో భృత్యస్సమర్థోऽపి తమాహుర్మధ్యమం నరమితి
క్వచిత్పాఠః- అస్యార్థః- యస్తు భృత్యః సమర్థోऽపి పరం కార్యం న కుర్యాత్ - ఉక్తమాత్రమేవ కుర్యాత్ స భృత్యో భృత్యః ఉక్తానుష్ఠానాద్భృత్యః ప్ర
కృతకార్యానుకూలకార్యాంతరాననుష్ఠానాదభృత్యః తతస్తం మధ్యమమిత్యాహుః ॥ ౮॥ నియుక్త ఇతి ॥ యో భృత్యః నియుక్తోऽపి నృపతేః కార్యం న కు
ర్యాత్ నియుక్తమపి కార్యం న కుర్యాదిత్యర్థః ॥ ౯॥ ఉత్తమోత్తమభృత్యలక్షణం హనుమతి ప్రదర్శయతి ॥ తన్నియోగ ఇతి ॥ తదితి చ్ఛేదః- నియో
గే సీతాన్వేషణమాత్రే నియుక్తేన హనుమతా తత్ నియుక్తమపి కృత్యం కృతం- న చాత్మా లఘుతాం నీతః రక్షోభిరపరాజితత్వాత్ - సుగ్రీవశ్చాపి
తోషితః నియుక్తకార్యానుకూలకార్యాంతరకరణాదితి భావః ॥ ౧౦॥ అహమితి ॥ ధర్మతః సార్వవిభక్తికస్తసిః- ధర్మేణ పరిరక్షితాః ధర్మే
స్థాపితాః- అధర్మాన్నివర్తితా ఇతి యావత్- యదిహ సమర్థా వైదేహీం నాద్రాక్షీత్- తదాహం జీవితం జహ్యాం- మద్వియోగాసహిష్ణవో
లక్ష్మణాదయశ్చ తథా కుర్యుః- తథా చాత్మహననరూపాధర్మః సర్వేషాం సంభవేదితి భావః ॥ ౧౧॥ ఏవం హనూమత్కర్మణాం సుఖయన్నే
వ- కింతు తస్య ప్రత్యుపకారాకరణజనితవిషాదః - ప్రియసీవృత్తాంతశ్రవణానందమపి తిరోధాయ మాం సంతాపయతీత్యాహ ॥ ఇదం త్విత్యాది ॥
కుర్మి కరోమి ॥ ౧౨॥ స సంతాపః సర్వస్వదానరూపేణ ప్రత్యుపకారేణ వినా న శామ్యతి తస్య చేదానీమసంభవాన్మదీయః పరిష్వఙ్గ ఏవ ప్రతని

నూమతః ॥ మయాకాలమిమం ప్రాప్యదత్తస్తస్యమహాత్మనః ॥ ౧౩॥ ఇత్యుక్త్వాప్రీతిహృష్టాంగో రామ స్తంపరిషస్వ
జే ॥ హనూమంతంమహాత్మానంకృతకార్యముపాగతం ॥ ౧౪॥ ధ్యాత్వాపునరువాచేదంవచనంరఘునందనః ॥ హ
రీణామీశ్వరస్యైవసుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః॥ ౧౫॥సర్వథాసుకృతంతావత్సీతాయాః పరిమార్గణం॥ సాగరంతుసమాసా
ద్యపునర్నష్టంమనోమమ ॥ ౧౬ ॥ కథంనామసముద్రస్యదుష్పారస్యమహాంభసః ॥ హరయోదక్షిణంపారంగమిష్యం
తిసమాహితాః ॥ ౧౭ ॥ యద్యప్యేషతువృత్తాంతో వైదేహ్యాగదితోమమ ॥ సముద్రపారగమనేహరీణాంకిమివోత్త
రం ॥ ౧౮ ॥ ఇత్యుక్త్వాశోకసంభ్రాంతో రామశ్శత్రునిబర్హణః ॥ హనుమంతంమహాబాహుస్తతోధ్యానముపాగ
మత్ ॥ ౧౯ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే ప్రథమస్సర్గః.********************* తంతుశోకపరిద్యూనంరామంద
శరథాత్మజం । ఉవాచవచనంశ్రీమాన్సుగ్రీవశ్శోకనాశనం ॥౧ ॥ కింత్వంసంతప్యసేవీరయథాన్యఃప్రాకృతస్తథా ।

సచసంతాపస్సర్వస్వదానరూపేణప్రత్యుపకారేణవినానశామ్యతి - తస్యసర్వస్వదానస్యమయాక్రియమాణః పరిష్వంగఏవప్రతినిధిర్భవ
త్వీత్యాహ- ఏషసర్వస్వభూతస్తుపరిష్వంగోహనూమతః। మయాకాలమిమంప్రాప్యదత్తస్తస్యమహాత్మనః ॥ తుశబ్దోవధారణే- ఇమంప్రత్యు
పకారాహంకాలంప్రాప్యమయాదత్తోయంపరిష్వంగఏవసర్వస్వభూతోస్తుసర్వస్వదానసదృశో స్త్వితిసంబంధః- ఏషస్వానుభవసిద్ధః -
ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహత్వేనస్వస్యనిరవధికభోగ్యతయాస్థితఃలోకేస్వస్వరస్యంహిస్వాభిమతాయదిశతి- సర్వస్వభూతః - ఏతద్వ్య
తిరిక్తప్రదానేఇదంనదత్తమితిన్యూనతాస్యాత్- ఏతత్ప్రదానేతుసర్వందత్తం ఏతద్విగ్రహస్యసర్వాశ్రయత్వాత్ - పరిష్వంగోహనూమతః -
అమృతాశినోహితృణకబళాదికంనదేయం- స్నేహోమేపరమోరాజన్నిత్యేతద్విగ్రహప్రేమవతస్సఏవదాతవ్యః- మయాకాలమిమంప్రాప్య
దత్తః - అయంకించిదపిమత్తోనపేతుమాణోపక్రతే - కథామయాస్మైకించిద్దత్తంస్యాదితిసోత్కంఠేనమయాస్థితంసంప్రత్యప్రతిషేధసమయ
లాభాద్దత్తవానస్మి- తస్యమహాత్మనఃమహాస్వభావస్య- మహోదారస్యేత్యర్థః- దేహద్వయముపకృతవతఃకిమేకదేహప్రదానముచితమితిభా
వః- కే.యుద్ధరిఘనసమయేసీతాంసంరక్ష్యదత్వా అవగాహ్యార్ణవంస్వప్స్యఇతిదశాయాంరామదేహంచసీతాసందేశవచనేనాజీవయద్ధి- ఏ
వందేహద్వయందత్తవతఃకిమేకదేహదానముచితమితిభావః ॥ తనిశ్లోకి॥ రా॥మయాకాలమిమంప్రాప్యదత్తశ్చాస్తుమహాత్మనఇతిపాఠః॥౧౩॥
ఇత్యుక్త్వేతి॥ ప్రీతిహృష్టాంగః ప్రీత్యాపులకితగాత్రః- మహాత్మానమిత్యాదివిశేషణానిపరిష్వంగహేతవః ॥౧౪॥ ఏవంహనుమంతంస్తుత్వాసాగ
రస్యదుస్తరత్వంవిచార్యవిషణ్ణస్సన్ ప్రయాసకృతంసీతాన్వేషణంనిరర్థకమితిమన్వానఆహ- ధ్యాత్వేతి ॥ ఏవకారోభిన్నక్రమః- ధ్యాత్వాదు
స్తరంసాగరంసర్వవానరవాహినీసహితోహంకథంసంతరిష్యామీతిసంచింత్య- సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతఃసుగ్రీవేఉపశృణ్వత్యేవ- వ్యత్యయేనషష్ఠీ
మ్యర్థేషష్ఠీ ॥౧౫॥ సర్వథేతి॥ సర్వథాసర్వప్రకారేణసముద్రతరణాంతఃపురప్రవేశాదినా- సుకృతంతావత్సుష్ఠుకృతమేవ- పరిమార్గ
ణంఅన్వేషణం- కింతుసాగరంసమాసాద్యసాగరస్యదుస్తరత్వమాలోచ్య- పునర్నష్టంమనోమమ - సీతావృత్తాంతశ్రవణేనహృష్టమపిమేమ
నః పునర్నష్టంప్రకృతంవిషాదంపునఃప్రాప్తమిత్యర్థః ॥౧౬॥ విషాదమేవప్రకటయతి-కథమితి॥ దుష్పారస్యదుష్ప్రాపతీరస్య- పారతీరక
ర్షసమాప్తౌత్యస్మాద్ధాతోఃఖచ్ప్రత్యయః- మహాంభసః అగాధజలస్య- సమాహితాఃసంగతాః ॥౧౭॥ సర్వథేతిశ్లోకోక్తంవివృణోతి-యదీ
తి॥ వైదేహ్యావృత్తాంతః- గదితోయద్యపిగదితఏవ- హరీణాంసముద్రపారగమనేఉత్తరంకింఉత్తరకాలోచితంసాధకంకిం- నకిమపీత్యర్థః-
ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥౧౮॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ ధ్యానముపాగమత్ సాగరతరణోపాయచింతామకరోదిత్యర్థః - శత్రునిబర్హణమహాబా
హుపదాభ్యాంసాగరశోషణాదికమేవోపాయమచింతయదితిద్యోత్యతే॥ ౧౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న
కిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ప్రథమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁
ఏవంశోకసంభ్రాంతంరామమవలోక్యసమదుఃఖశీలతయాతచ్ఛోకమసహమానస్సుగ్రీవః - ఆపద్యున్మార్గగమనేకార్యకాలాత్యయే
షుచ। అపృష్టోపిహితాన్వేషీబ్రూయాత్కల్యాణభాషితమితినీతిశాస్త్రమనుస్మరన్ శోకనివారకంవచనమువాచేత్యాహ - తంత్వితి॥ తుశబ్దఃపూ
ర్వస్మాద్వైలక్షణ్యపరః- తంతుశోకపరిద్యూనం- రామఃప్రీతిసమాయుక్తఇతిప్రీతియుక్తత్వదశాయామేవశోకపరిద్యూనం శోకపరితప్తం- దశ
రథాత్మజంమహారాజపుత్రత్వేనశోకలేశానర్హంరామం- శ్రీమాన్ - శుచితాత్యాగితాశౌర్యంసమానసుఖదుఃఖతా, అనురాగశ్చదాక్ష్యం

ధిర్భవత్విత్యాహ - ఏష.ఇత్యాది॥౧౩॥ఇత్యుక్త్వేతి॥ ప్రీతిహృష్టాంగః ప్రీత్యాపులకితగాత్రః ॥ ౧౪॥ ధ్యాత్వేతి॥ ధ్యాత్వాసర్వవానరసహి
తోహంకథంసంతరిష్యామీతిసంచింత్యేత్యర్థః- సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః- సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ॥ ౧౫॥సర్వథేతి॥ సాగరంతుసమాసాద్యదుస్తర
త్వమాలోచ్యేత్యర్థః- పునర్నష్టంమనోమమ - సీతావృత్తాంతశ్రవణేనహృష్టంమేమనఃప్రకృతవిషాదంపునరపిప్రాప్తమిత్యర్థః॥ ౧౬॥సమాహి
తాఃమిళితాః॥ ౧౭॥ యద్యపీతి॥వైదేహ్యావృత్తాంతోగదితోయద్యపిగదితఏవ - హరీణాంసముద్రపారగమనేఉత్తరంకిం-ఉత్తరకాలోచితం
సాధనంకిమిత్యర్థః॥ ౧౮॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ శోకసంభ్రాంతః-విదితేపిసీతావృత్తాంతేతత్ప్రాప్తిప్రతిబంధకసద్భావాత్కలుషితాంతఃకరణఇత్య
ర్థః॥౧౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః.❁❁
తమితి॥ శోకపరిద్యూనంశోకపరితప్తం॥౧॥ ౨॥సంతాపస్యేతి॥ చోపధారణే- స్థానంచనిమిత్తమేవనపశ్యామి॥ ౩॥త్వదీయగుణవిచారణా

మైవం భూస్త్యజ సంతాపం కృతఘ్న ఇవ సౌహృదం ॥ ౨ ॥ సంతాపస్య చ తే స్థానం న హి పశ్యామి రాఘవ । ప్రవృత్తావుపలబ్ధాయాం జ్ఞాతే చ నిలయే రిపోః ॥ ౩ ॥ మతిమాంఛ్ఛాస్త్రవిత్ ప్రాజ్ఞః పండితశ్చాసి రాఘవ । త్యజేమాం పాపికాం బుద్ధిం కృత్వాత్మేవార్థదూషణీం ॥ ౪ ॥ సముద్రం లంఘయిత్వా తు మహానక్రసమాకులం । లంకామారోహయిష్యామో హనిష్యామశ్చ తే రిపుం ॥ ౫ ॥ నిరుత్సాహస్య దీనస్య శోకపర్యాకులాత్మనః । సర్వార్థా వ్యవసీదంతి వ్యసనం చాధిగచ్ఛతి ॥ ౬ ॥ ఇమే శూరాః సమర్థాశ్చ సర్వే నో హరియూథపాః । త్వత్ప్రియార్థం కృతోత్సాహాః ప్రవేష్టుమపి పావకం ॥ ౭ ॥ ఏషాం హర్షేణ జానామి తర్కశ్చాస్మిన్ దృఢో మమ ॥ ౮ ॥ విక్రమేణ సమానేష్యే సీతాం హత్వా యథా రిపుం । రావణం పాపకర్మాణం తథా త్వం కర్తుమర్హసి ॥ ౯ ॥ సేతురత్ర యథా బధ్యేద్యథా పశ్యేమ తాం పురీం । తస్య రాక్షసరాజస్య తథా త్వం కురు రాఘవ ॥ ౧౦ ॥ దృష్ట్వా తాం తు పురీం లంకాం త్రికూటశిఖరే స్థితాం । హతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనాదుపధారయ ॥ ౧౧ ॥ అబద్ధ్వా సాగరే సేతుం ఘోరే తు వరుణాలయే । లంకా న మర్దితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ॥ సేతు

సత్యతా చ సుహృద్గుణా ఇతి కామందకోక్తరీత్యా మిత్రగుణసంపన్న ఇత్యర్థః - శోకనాశనం రామహృదయాంతర్గతశోకనివర్తనక్షమం - వచనమువాచ ॥ ౧ ॥ కింత్వమితి ॥ ప్రాకృతః క్షుద్రః - మైవం భూః ప్రాకృత ఇవ మా భూః ॥ ౨ ॥ నిమిత్తాభావముపపాదయతి - సంతాపస్య చేతి ॥ చో వధారణే - సంతాపస్య స్థానమేవ నిమిత్తమేవ - న పశ్యామి - ఏతావత్పర్యంతం సీతానుపలంభనరూపం నిమిత్తమాసీత్ ఇదానీం తు నాస్తీత్యర్థః - స్థానం అవకాశః - అవకాశే స్థితౌ స్థానమిత్యమరః । ప్రవృత్తౌ సీతావృత్తాంతే - వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః ॥ ౩ ॥ త్వద్గుణపర్యాలోచనాయామపి న శోకావకాశ ఇత్యాహ మతిమానిత్యాదినా ॥ మతిమాన్ ఆగామిగోచరజ్ఞానవాన్ - శాస్త్రవిత్ నీతిశాస్త్రజ్ఞః - ప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యణ్ ప్రత్యయః - ఊహాపోహజ్ఞ ఇత్యర్థః - పండా నిర్ణయాత్మకం జ్ఞానం, సాస్య సంజాతేతి పండితః - పరిచ్ఛేత్తేత్యర్థః - పాపికాం పాపయుక్తాం - అనుత్సాహకారిణీమితి యావత్ - ఇమాం బుద్ధిం త్యజ - కృతాత్మా యోగీ - అర్థదూషణీం మోక్షరూపపురుషార్థనివర్తికాం బుద్ధిమివ ॥ ౪ ॥ నాపి సాగరదుస్తరత్వం సంతాపనిమిత్తమిత్యాహ - సముద్రమితి ॥ నక్రమంత ఇతి నక్రాః గజగ్రాహిమత్స్యాః - మహానక్రసమాకీర్ణమపి సముద్రం లంఘయిత్వా లంకామారోహయిష్యామః - సేనామితి శేషః - తే రిపుం రావణం - హనిష్యామశ్చ - సముద్రలంఘనలంకారోహణశత్రువధార్థం న సంతాపః కార్య ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ఏవం కారణాభావాచ్ఛోకస్యానవకాశ ఇత్యుక్తం - సత్యపి కారణే స త్యాజ్య ఇత్యాహ - నిరుత్సాహస్యేతి ॥ శోకపర్యాకులాత్మనః శోకవ్యాకులమనసః అత ఏవ నిరుత్సాహస్య - సర్వార్థాః సర్వప్రయోజనాని - వ్యవసీదంతి నశ్యంతి - సః - శోకం వ్యసనం చాప్నోతి - శోకాదనుత్సాహః - అనుత్సాహాద్దైన్యం - దైన్యాదర్థనాశః అర్థనాశాచ్చాపత్ ప్రాప్యత ఇత్యర్థః - తస్మాచ్ఛోకస్త్యాజ్య ఇతి భావః ॥ ౬ ॥ నాపి సహాయాసంపత్తిః శోకనిమిత్తమిత్యాహ - ఇమ ఇతి ॥ శూరాః పరాక్రమశాలినః - సమర్థాః ఉపాయకుశలాః - నః అస్మాకం సంబంధినః - సర్వే ఇమే హరియూథపాః త్వత్ప్రియార్థం పావకమపి ప్రవేష్టుం కృతోత్సాహాః - కిము తాన్యత్కర్తుమితి భావః ॥ ౭ ॥ కుత ఏషాముత్సాహస్త్వయావగత ఇత్యాహ - ఏషామితి ॥ అర్ధమేకం వాక్యం - ఏషాం యూథపానాం - హర్షేణ ముఖప్రసాదానుమానేన - జానామి - ఏషాం ఉత్సాహమితి శేషః - అస్మిన్నుత్సాహే - మమ దృఢః అప్రశిథిలః తర్కశ్చాస్తి ॥ ౮ ॥ ఫలితమాహ - విక్రమేణేతి ॥ పాపకర్మాణం సీతాహరణరూపపాపకర్మయుక్తం రిపుం రావణం హత్వా - సీతాం విక్రమేణ యథా సమానేష్యే తథా త్వముత్సాహం కర్తుమర్హసి (రా) శోకాక్రాంతస్య తవ దర్శనమప్యుత్తరకర్తవ్యం న స్ఫురతి తస్మాచ్ఛోకం పరిత్యజ్య యథా మమోత్సాహో భవేత్తథా యత్నం కుర్వితి భావః ॥ ౯ ॥ తథా త్వం కర్తుమర్హసీత్యుక్తం వివినక్తి - సేతురితి ॥ అత్ర సముద్రే సేతుర్యథా బధ్యేత్ - యథా తాం పురీం పశ్యేమ - తథా త్వం కురు - తథోపాయం చింతయేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ దర్శనమాత్రేణ కిం సేత్స్యతీత్యత్రాహ - దృష్ట్వేతి ॥ తాం పురీం - దృష్ట్వా దర్శనాదేవ హేతోః రావణం హతమవధారయ ॥ ౧౧ ॥ సేతుర్బధ్య ఇతి కోయం నిర్బంధ ఇత్యాశంక్యాన్యథా అశక్యత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామాహ అబద్ధ్వేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ అబద్ధ్వా - సాగర ఇత్యాదిస్పష్టం - సేతురితి - లంకాసమీపతః లంకాసమీపే - యావత్ యావత్కాలే - సేతుర్బద్ధో భవతి - తావ

యామపి శోకోనుచిత స్తవేత్యాహ ॥ మతిమానిత్యాది ॥ శాస్త్రవిత్ నీతిశాస్త్రజ్ఞః - మతిమాన్ ఆగామిగోచరార్థజ్ఞః - ప్రాజ్ఞః ఊహాపోహకుశలః - పండితః పరిచ్ఛేత్తా - అర్థతత్త్వజ్ఞో వా - కృతాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపో యోగీ - అర్థదూషణీం అపవర్గదూషణీం బుద్ధిమివ విషయేషూపాదేయత్వబుద్ధిమివ - యద్వా అర్థదూషణీం ప్రయోజనహానికరీం - పాపికాం అశుభాత్మికాం కలుషితాం బుద్ధిం త్యజేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ సముద్రతరణేపి చింతానకార్యేత్యాహ ॥ సముద్రమితి ॥ ఆరోహయిష్యామః ఆరోక్ష్యామః ॥ ౫ ॥ శోకస్యానర్థమూలత్వం దర్శయతి ॥ నిరుత్సాహస్యేత్యాది ॥ వ్యసనం కష్టం ॥ ౬ ॥ కుతోయం నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ ॥ ఏషామిత్యాది ॥ హర్షేణ హర్షకార్యేణ ముఖవికాసాదినా అస్మిన్ ఏషాం పావకప్రవేశాద్యుత్సాహే మమ తర్కః బుద్ధిః - దృఢః అవ్యభిచరితః - అత్ర విక్రమేణ రావణం హత్వా సీతాం యథా సమానయే సమానేష్యామి - తథా త్వం కర్తుమర్హసీతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ సేతురితి ॥ సముద్రే బధ్యేత్ బధ్యేత ॥ ౧౦ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ త్రికూటశిఖరే స్థితాం లంకాం తాం పురీం దృష్ట్వా - తస్యా దేవ దర్శనాత్ రావణం హతముపధారయేతి యోజనా ॥ ౧౧ ॥ సేతుబంధనస్యావశ్యకరణీయత్వం వ్యతిరేకేణాన్వయేన చాహ ॥ అబద్ధ్వేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ లంకాసమీపతః లంకాసమీ

బద్ధస్సముద్రే యావల్లంకాసమీపతః ॥ సర్వంతీర్ణంచవై సైన్యంజితమిత్యుపధారయ ॥ ౧౨॥ ఇమేహిసమరేశూరాహరయః కామరూపిణః ॥ (శక్తాలంకాంసమానేతుంసముత్పాట్యసరాక్షసాం)॥ ౧౩ ॥ తదలంవిక్లబాబుద్ధీ రాజన్సర్వార్థనాశినీ । పురుషస్యహిలోకేస్మిన్ శోకశ్శౌర్యాపకర్షణః ॥౧౪॥ యత్తుకార్యంమనుష్యేణశౌండీర్యమవలంబతా । అస్మిన్కాలేమహాప్రాజ్ఞ సత్వమాతిష్ఠ తేజసా ॥ ౧౫ ॥ శూరాణాంహిమనుష్యాణాంత్వద్విధానాంమహాత్మనాం। వినష్టేవాప్రణష్టేవాశోకస్సర్వార్థనాశనః ॥ ౧౬ ॥ త్వంతుబుద్ధిమతాంశ్రేష్ఠస్సర్వశాస్త్రార్థకోవిదః। మద్విధైస్సచివైస్సార్ధమరింజేతుమిహార్హసి ॥ ౧౭ ॥ నహిపశ్యామ్యహంకంచిత్త్రిషులోకేషురాఘవ। గృహీతధనుషోయస్తేతిష్ఠేదభిముఖోరణే ॥ ౧౮ ॥ వానరేషుసమాసక్తంనతేకార్యంవిపత్స్యతే। అచిరాద్ద్రక్ష్యసేసీతాంతీర్త్వాసాగరమక్షయం ॥ ౧౯ ॥ తదలంశోకమాలంబ్యక్రోధమాలంబభూపతే। నిశ్చేష్టాఃక్షత్రియామందాస్సర్వేచండస్యబిభ్యతి॥ ౨౦ ॥ లంఘనార్థంచఘోరస్యసముద్రస్యనదీపతేః। సహాస్మాభిరిహోపేతస్సూక్ష్మబుద్ధిర్విచారయ ॥ ౨౧॥ సర్వంతీర్ణంచమేసైన్యంజితమిత్యుపధారయ ॥ ౨౨ ॥ ఇమేహిహరయశ్శూరాస్సమరేకామరూపిణః॥ తానరీన్విధమిష్యంతిశిలాపాదపవృష్టిభిః ॥ ౨౩ ॥ కథంచిత్సంతరిష్యామస్తేవయంవరుణాలయం॥ హతమిత్యేవతంమన్యేయుద్ధేసమితినందన

త్వాత్కాలేసర్వంసైన్యంతీర్ణంజితంచేత్యుపధారయ - కర్తరినిష్ఠా ॥౧౨॥ తరణమాత్రేణజయిత్వేహేతుమాహ-ఇమేహీతి ॥ అర్థమేకంవాక్యం ॥౧౩ ఉపసంహరతి - తదితి॥ తత్ ఉక్తరీత్యాశోకనిమిత్తాసంభవాత్ - విక్లబాశోకపరవశా - అతఏవసర్వార్థనాశినీబుద్ధిః - అలంమాభూత్ - అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః- తత్రహేతుమాహపురుషస్యేతి-శౌర్యాపకర్షణఃశౌర్యనాశనః ॥౧౪॥ శోకస్యానర్థకారిత్వప్రదర్శనేన- ప్రసక్తంశోకంనివారయతి- తదలమిత్యాదినా ॥౧౪ ॥ నకేవలంశోకత్యాగఃసత్వావలంబనంచకార్యమిత్యాహయత్త్వితి॥ శౌండీర్యంశౌర్యం- శౌండిగర్వఇతిధాతోరాణాదికేఈరన్ ప్రత్యయేశౌండీరశ్శూరః - అస్యభావశ్శౌండీర్యంతత్ అవలంబతాఅవలంబమానేన- శౌర్యప్రధానేనేత్యర్థః- మనుష్యేణపురుషేణ-యత్కార్యంసంపాద్యంతత్సత్వంధైర్యం- బలంవా- తేజసాపరాక్రమేణసహ- అస్మిన్ కాలే. ఆతిష్ఠఅవలంబస్వ ॥౧౫॥ నసునాయంశోకస్సాగరతరణాదినిమిత్తకః కింతుసీతానవలోకనాదినిమిత్తఇత్యత్రాహ- శూరాణామితి॥ వినష్టేఅంతర్హితే- ణశఅదర్శనఇతిధాతోర్నిష్ఠా ॥౧౬॥ పునశ్చరామంప్రోత్సాహయతి-త్వమితి॥ఇహఇదానీం॥౧౭॥ నహీతి॥నహితిష్ఠేత్ స్థాతుంనశక్నుయాత్ ॥౧౮॥ వానరేష్వితి ॥ వానరేషుసమాసక్తం - వానరమూలమిత్యర్థః - నవిపత్స్యతేనవినజ్క్ష్యతి ॥౧౯॥ ఉపసంహరతి-తదితి॥ ఆలంబ్యాలం- నాలంబస్వేత్యర్థః అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోఃప్రాచాంక్త్వేతిక్త్వాప్రత్యయః-క్రోధస్యాలంబ్యత్వేహేతుమాహ-నిశ్చేష్టాఇతి- నిశ్చేష్టాఃనిరుద్యోగాఃక్షత్రియాఃమందాః మందభాగ్యాః-చండస్యచండాత్- చండస్త్వత్యంతకోపనఇత్యమరః॥౨౦॥ ఏవంసేతుబంధేనసర్వాగసిద్ధేశ్శోకోనకార్యఇత్యుక్త్వాసేతుబంధోపాయోవిచార్యతామిత్యాహ-లంఘనార్థమితి॥ లంఘనార్థంలంఘనహేతుం- అర్థస్స్యద్విషయేమోక్షేశబ్దవాచ్యేప్రయోజనే । వ్యవహారేధనశ్శాస్త్రేవస్తుహేతునివృత్తిష్వితివైజయంతీ ॥౨౧॥ సేతుబంధోపాయేనిర్ణీతేతతఃపరంసుకరమిత్యాహ-సర్వమితి॥ అర్థమేకంవాక్యం ॥౨౧॥ ఉక్తేర్థేపూర్వోక్తంహేతుమనువదతి-ఇమేహీతి॥విధమిష్యంతిధక్ష్యంతి ॥౨౨॥మాభూత్ సేతుబంధః ప్రకారాంతరేణాపిసముద్రంతీర్త్వాశత్రూన్హనిష్యామీత్యాహ-కథంచిదితి॥ కథంచిత్కేనాప్యుపా

పాభివ్యాప్తసముద్రే సేతుర్యావద్బద్ధోభవతి- తావదేవసర్వంసైన్యంతీర్ణంవై-తీర్ణమేవ- జితమితిచావధార్యతాం- తీర్ణంజితమితికర్తరినిష్ఠా-అత్రావధారణచకారాభ్యాంరాక్షససైన్యకృతవిఘ్నబాహుళ్యేసత్యపిఅప్రతిహతంతరిష్యతిజేష్యతిచేత్యుక్తంభవతి ॥ ౧౨॥ సైన్యస్యజేతృత్వేపయోగిశక్తిమాహ॥ ఇమేహీతి॥ అస్యోత్తరార్ధం- శక్తాలంకాంసమానేతుంసముత్పాట్యసరాక్షసామితి॥౧౩॥ఉక్తమర్థముపసంహరతి॥ తదలమితి॥విక్లబాబుద్ధిరలమాస్తు - రామస్యహృదయస్థశోకంనిరాకర్తుముక్తమేవార్థంపునరప్యాహ॥ పురుషస్యేతి॥ ౧౪॥ యత్త్వితి॥శౌండీర్యంశౌర్యమవలంబతామనుష్యేణపురుషేణయత్సత్వంధైర్యం- తదాతిష్ఠేత్యన్వయః॥ ౧౫॥ శూరాణామితి॥వినష్టేతిరోహితే- ప్రణష్టేప్రధ్వస్తేరావణస్తువిషయే॥ తి॥ వినష్టేసీతావదదర్శనంగతే- ప్రణష్టేదశరథవత్సర్వథాఅదర్శనంగతే॥ ౧౬॥ ౧౭ ॥ త్వచ్ఛౌర్యపర్యాలోచనయాపిశోకోనకార్యఇత్యాహ-నహీతి ॥ తిష్ఠేత్ స్థాతుంశక్నుయాత్ ॥ ౧౮ ॥ వానరేష్వితి ॥ నవిపత్స్యతేనవినజ్క్ష్యతి ॥ ౧౯ ॥ తదలమితి॥ శోకమాలంబ్యాలంనాలంబస్వ । క్రోధాలంబనేహేతుమాహ ॥ నిశ్చేష్టాఇతి ॥ నిశ్చేష్టాఃనిరుద్యోగాఃక్షత్రియాః మందాఃమందభాగ్యాః సర్వేజనాః-చండస్యచండాత్ అతికోపనాత్ బిభ్యతి ॥ ౨౦ ॥ తదుక్తప్రకారేణవాప్రకారాంతరేణవాసాగరతరణేహేతుంవిచారయేత్యాహ- లంఘనార్థమిత్యాది- లంఘనార్థంలంఘనహేతుం॥ అర్థస్స్యద్విషయేమోక్షే...వస్తుహేతునివృత్తిష్వితివైజయంతీ॥౨౧॥సర్వమిత్యర్థమేకంవాక్యం- అత్రయావత్తావచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ - జితమితిభావేనిష్ఠా- మేసైన్యంయావత్తీర్ణం- తావత్తేనజితమిత్యుపధారయ- లంఘితేతస్యత్తైస్సైన్యమితిక్వచిత్పాఠః- తస్యార్థః- సముద్రేలంఘితే - తైర్వానరైఃతస్యరావణస్యసైన్యంజితమిత్యుపధారయేత్యర్థః॥ ౨౧॥ జేతృత్వశక్తిమాహ॥ ఇమేహీత్యాది॥౨౨॥ కథంచిదితి ॥ కథంచిత్సంతరిష్యామః యేనకేనాప్యుపాయేనేత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౩॥నిమిత్తవేవాహ- వసఇతి॥

న ॥ ౨౩ ॥ కిముక్త్వా బహుధా చాపి సర్వథా విజయీ భవాన్ ॥ నిమిత్తాని చ పశ్యామి మనో మే సంప్రహృష్యతి ॥ ౨౪ ॥
ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్వితీయస్సర్గః.******************* సుగ్రీవస్య వచశ్శ్రుత్వా హేతుమత్పరమార్థవిత్ ।
ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో హనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ తపసా సేతుబంధేన సాగరోచ్ఛోషణేన వా । సర్వథాపి స
మర్థోఽస్మి సాగరస్యాస్య లంఘనే ॥ ౨ ॥ కతి దుర్గాణి దుర్గాయా లంకాయా బ్రూహి తాని మే । జ్ఞాతుమిచ్ఛామి తత్సర్వం
దర్శనాదివ వానర ॥ బలస్య పరిమాణం చ ద్వారదుర్గక్రియామపి । గుప్తికర్మ చ లంకాయా రక్షసాం సదనాని చ ॥ ౪ ॥ య
థాసుఖం యథావచ్చ లంకాయామసి దృష్టవాన్ । సర్వమాచక్ష్వ తత్త్వేన సర్వథా కుశలో హ్యసి ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా రామ
స్య వచనం హనూమాన్మారుతాత్మజః । వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠో రామం పునరథాబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ శ్రూయతాం సర్వమా
ఖ్యాస్యే దుర్గకర్మవిధానతః । గుప్తా పురీ యథా లంకా రక్షితా చ యథా బలైః ॥ రాక్షసాశ్చ యథా స్నిగ్ధా రావణస్య చ
తేజసా । పరాం సమృద్ధిం లంకాయాః సాగరస్య చ భీమతామ్ ॥ విభాగం చ బలౌఘస్య నిర్దేశం వాహనస్య చ ॥ ౮ ॥ ఏవ
ముక్త్వా కపిశ్రేష్ఠః కథయామాస తత్త్వతః ॥ ౯ ॥ హృష్టప్రముదితా లంకా మత్తద్విపసమాకులా । మహతీ రథసంపూర్ణా
రక్షోగణసమాకులా ॥ వాజిభిశ్చ సుసంపూర్ణా సా పురీ దుర్గమా పరైః ॥ ౧౦ ॥ దృఢబద్ధకవాటాని మహాపరిఘవంతి చ ।
ద్వారాణి విపులాన్యస్యాశ్చత్వారి సుమహాంతి చ ॥ ౧౧ ॥ తత్రేషూపలయంత్రాణి బలవంతి మహాంతి చ ॥ ఆగతం పర

రేణ- నందతీతి నందనః- నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః- సమిత్యాం యుద్ధే- నందన- యుద్ధోత్సుకేతి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ నిమిత్తానుసారేణాపి భవతో జయసి
ద్ధిరిత్యాహ- కిముక్త్వేతి ॥ సర్వథా సేతుం బద్ధ్వా అబద్ధ్వా వా- నిమిత్తాని నేత్రస్ఫురణాదీని- మనో మే సంప్రహృష్యతీతి మనస్సంప్రహర్షశ్చ కార్య
సిద్ధినిమిత్తమితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే... రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః. ❋❋❋❋
ఏవం మానుషభావనానుసారేణ సముద్రస్య దుస్తరత్వేన శోకాపన్నోఽపి సుహృదుపదేశేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామః నీతిశాస్త్రానుసా
రేణ సంహర్యశత్రుదుర్గస్వరూపశోధనాయ పృచ్ఛతి- సుగ్రీవస్యేత్యాదినా ॥ సారగ్రాహిత్వమాహ- పరమార్థవిదితి- హేతుమద్యుక్తియుక్తం-
వచః శ్రుత్వా ప్రతిజగ్రాహ ॥ ౧ ॥ తపసేతి ॥ తపసా తపఃప్రభావేన- తరసేతి పాఠే- తరసా వేగేన- లంఘనే తరణే ॥ ౨ ॥ ఏవముపాయచింతనే
న సముద్రస్య దుస్తరత్వమవిగణయ్య దుర్గస్వరూపం పృచ్ఛతి- కతీతి ॥ దుర్గాయాః దుష్ప్రాపాయాః- లంకాయాః- కతి దుర్గాణి- కతి దుర్గ
ప్రాకారాస్సంతీత్యర్థః- జలగిరిస్థలాత్మకాని దుర్గాణి- తత్ దుర్గవిశేషవత్త్వం మే బ్రూహి- పూర్వమేవోక్తమిత్యత్రాహ- జ్ఞాతుమితి. త
త్పూర్వం శ్రుతం సర్వం- దర్శనాదివ ప్రత్యక్షత ఇవ. విశదం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి- బలస్య సేనాయాః- పరిమాణం ఇయత్తాం- ద్వారదుర్గక్రియాం
ద్వారేషు దుర్గక్రియాం- కీలఖననజలౌఘప్లవనకరణాదిభిః దుర్గమత్వకరణం- గుప్తికర్మ ప్రాకారపరిఘాదినిర్మాణం- సదనాని గృహాణి -
జ్ఞాతుమిచ్ఛామీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౪ ॥ యథేతి ॥ యథాసుఖం నిశ్శంకం - యథావత్ తత్త్వేన - లంకాయాం పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టవానసి త
త్తత్త్వేన దృష్టప్రకారేణైవ- ఆచక్ష్వ వ్యక్తం వద- సర్వథా ద్రష్టుం వక్తుం చ ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ అథాబ్రవీత్- అథశబ్దేన ప్రబ్రవీత్ - మంగళానంత
రారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్యమరః ॥ ౬ ॥ శ్రూయతామితి ॥ దుర్గకర్మవిధానతః దుర్గకర్మ ప్రాకారపరిఘాఖననాది- తద్విధాన
తః తన్నిర్మాణేన గుప్తేతి సంబంధః- రాక్షసాః స్నిగ్ధాః స్వామినిభక్తాః- తేజసా సంపాదితామితి శేషః- విభాగం తత్ర తత్ర విభజ్య స్థాపనం- బలౌ
ఘస్య చతురంగబలసమూహస్య- నిర్దేశ్యతే ఇయత్తయా పరిచ్ఛిద్యతే అనేనేతి నిర్దేశః సంఖ్యా- తాం ॥ ౮ ॥ ఏవమిత్యర్ధం ॥ ఏవముక్త్వా ఉక్తరీ
త్యా వక్ష్యమాణం సంగ్రహేణ ప్రతిజ్ఞాయ ॥ ౯ ॥ హృష్టప్రముదితేతి ॥ హృష్టప్రముదితా అత్యంతహృష్టజనా ॥ ౧౦ ॥ దృఢేతి ॥ ఆయసకీలాదిభి
ర్దృఢఘటితకవాటాని- మహాపరిఘవంతి మహార్గళవంతి- అర్గళే కాచ కేవం శేయో గే ప్రాకారగోపురే । అస్త్రేఘుణే ముద్గరే చ పరిఘః
పరిపత్యత ఇతి నిఘంటుః ॥ సుమహాంతి ఉన్నతాని ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తేషు ద్వారేషు - ఇషూపలయంత్రాణి శరశిలాక్షేపకయంత్రాణి- బల

---

౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్వితీయస్సర్గః- ❋❋❋
౧ ॥ ౨ ॥ కతీత్యాది ॥ దుర్గాయాః గంతుమశక్యాయాః లంకాయాః కతి దుర్గాణి జలగిరివనస్థలాత్మకేషు దుర్గేషు- కతి దుర్గప్రకారాః తాని త్వ
ర్థః- బ్రూహి తానీతి సమ్యక్ - దర్శనాదివ ప్రత్యక్షత ఇవ ॥ బలస్యేత్యాది ॥ పరిమాణమియత్తాం ద్వారదుర్గక్రియాం ద్వారేషు దుర్గక్రియాం
కీలఖననపరిఘయంత్రవిశేషకరణాదికాం - గుప్తికర్మ ప్రాకారాట్టాలకాదినిర్మాణం ॥ ౪ ॥ యథాసుఖమితి ॥ యథాసుఖం విస్రబ్ధం నిశ్శంకమితి
యావత్ - యథా యేన ప్రకారేణ - సర్వథా కుశలోఽసి వక్తుం ద్రష్టుం చేతి శేషః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ శ్రూయతామితి ॥ దుర్గకర్మవిధానతః లంకా యథా గుప్తేతి
సంబంధః ॥ రాక్షసా ఇతి ॥ తేజసా సంపాదితామితి శేషః ॥ విభాగమితి ॥ బలౌఘస్య చతురంగబలసమూహస్య విభాగం హస్త్యశ్వాద్యవాంతరభే
దం- తత్ర విభజ్య స్థాపనం- నిర్దేశం నిర్దిశ్యతే ఇయత్తయా అనేనేతి నిర్దేశః సంఖ్యా ॥ ౯ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టముదితా ముదితోద్ధతరాక్షసేత్య
ర్థః ॥ ౧౦ ॥ దృఢేతి ॥ మహాపరిఘవంతి మహార్గళవంతి ॥ పరిఘా యోగభేదే స్యాన్ముద్గరే ర్గళఘాతయోరితి విశ్వః- ద్వారాణి సంతీతి శేషః ॥ ౧౧ ॥

సైన్యంతుతత్ర తైః ప్రతిహన్యతే ॥ ౧౨ ॥ ద్వారేషు సంస్కృతా భీమాః కాలాయసమయాశ్శితాః ॥ శతశో రచితా వీరైశ్శతఘ్న్యో రక్షసాంగణైః ॥ ౧౩ ॥ సౌవర్ణశ్చ మహాంస్తస్యాః ప్రాకారో దుష్ప్రధర్షణః ॥ మణివిద్రుమవైడూర్యముక్తావిరచితాంతరః ॥ ౧౪ ॥ సర్వతశ్చ మహాభీమాశ్శీతతోయవహాశ్శుభాః ॥ అగాధా గ్రాహవత్యశ్చ పరిఘామీనసేవితాః ॥ ౧౫ ॥ ద్వారేషు తాసాం చత్వారస్సంక్రమాః పరమాయతాః ॥ యంత్రైరుపేతా బహుభిర్మహద్భిర్గృహపఙ్క్తిభిః ॥ ౧౬ ॥ త్రాయంతే సంక్రమాస్తత్ర పరసైన్యాగమే సతి ॥ యంత్రైస్తైరవకీర్యంతే పరిఘాసు సమంతతః ॥ ౧౭ ॥ ఏకస్త్వకంప్యో బలవాన్సంక్రమస్సుమహాదృఢః ॥ కాంచనైర్బహుభిస్స్తంభైర్వేదికాభిశ్చ శోభితః ॥ ౧౮ ॥ స్వయం ప్రకృతిమాపన్నో యుయుత్సూ రామ రావణః ॥ ఉత్థితశ్చాప్రమత్తశ్చ బలానామనుదర్శనే ॥ ౧౯ ॥ లంకా పునర్నిరాలంబా దేవదుర్గా భయావహా । నాదేయం పార్వతం వాన్యం కృత్రిమం చ చతుర్విధం ॥ ౨౦ ॥ స్థితా పారే సముద్రస్య దూర

వంతి దృఢాని మహాంతి విపులాని సంతీతి శేషః- తైః యంత్రైః తత్ర ద్వారేషు- ప్రతిహన్యతే ప్రతిబధ్యతే ॥ ౧౨ ॥ ద్వారేష్వితి ॥ సంస్కృతాః సజ్జీకృతాః- శితాః తీక్ష్ణాః కాలాయసమయాః అయస్సారమయాః- జీబభావ ఆర్షః- అనోశ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోరితి సమాసాంతః- శతం ఘ్నంతీతి శతఘ్న్యః ముద్గరవిశేషాః- అమనుష్యకర్తృకే చేతిటక్- శతశః బహుశః- రచితాః స్థాపితాః ॥ ౧౩ ॥ సౌవర్ణ ఇతి ॥ తస్యాః ప్రాకారో దుష్ప్రధర్షణః- దురారోహ ఇత్యర్థః- మణయః పద్మరాగాః ॥ ౧౪ ॥ సర్వత ఇతి ॥ సర్వతః- ప్రాకారమభితః. పరిఘాః సంతీతి శేషః- శీతతోయత్వేన దుష్ప్రవేశత్వముక్తం ॥ ౧౫ ॥ ద్వారేష్వితి ॥ ద్వారేషు ద్వారసమీపప్రదేశేషు- సామీప్యే సప్తమీ- తాసాం పరిఘాణాం సంబంధినః- పరిఘోపరి క్లృప్తా ఇత్యర్థః - సంక్రమాః దారుఫలకనిర్మితసంచారమార్గాః - సంక్రమః క్రమణే సమ్యక్ ద్వారసంచారయంత్రక ఇతి విశ్వః ॥ పరమాయతాః అతివిపులాః- యంత్రైరితి- యంత్రైః సంక్రమావకీర్యకైః- మహద్భిరితి యంత్రవిశేషణం గృహపఙ్క్తిభిః రక్షిజనావాసస్థానపఙ్క్తిభిః- ఉపేతాః సంతీతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సంక్రమాణాముపయోగమాహ- త్రాయంత ఇతి ॥ తత్ర ద్వారప్రదేశేషు- పరసైన్యాగమే సతి సంక్రమాః త్రాయంతే- పురీమితి శేషః- కథమిత్యత్రాహ- యంత్రైరితి- యంత్రైః సంక్రమఫలకవిక్షేపయంత్రైః- పరిఘాసు పరిఘోపరి- సమంతతః అవకీర్యంతే క్షిప్యంతే- సర్వదా పరిఘాజలోపరి ఫలకాని క్షిప్యంతే- శత్రుసైన్యాగమే తు తా ఉపక్షిప్యంతే - తేన దుర్గపరిఘాజలేన ప్రాకారసమీపగమనం న శక్యత ఇతి శ్లోకతాత్పర్యం ॥ ౧౭ ॥ ఏక ఇతి ॥ తేషు సంక్రమేషు- ఏకః ఉత్తరద్వారస్థః బలవాన్ స్థౌల్యవాన్- సుమహాదృఢః అత్యంతదృఢసంఘటనః- అత ఏవాకంప్యః స్తంభైః సంక్రమాధారార్థం పరిఘాసు స్థాపితైః స్తంభైః వేదికాభిః రక్షిజనాధారార్థాభిర్వితర్దికాభిః ॥ ౧౮ ॥ స్వయమితి ॥ ప్రకృతిసంపన్నః ద్యూతాదివ్యసనరూపవికారరహితః- అప్రమత్తః సావధానః- బలానాం సైన్యానాం- అనుదర్శనే ప్రతిదినమవలోకననిమిత్తం ఉత్థితః జాగరూకః- స్వయం యుయుత్సుః సర్వదా యుద్ధోద్యతః- తిష్ఠతీతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ లంకేతి ॥ లంకా పునః లంకా తు- నిరాలంబా టంకచ్ఛేదవత్ శ్లక్ష్ణీకృతత్రికూటశిఖరస్థితత్వాదారోహణాలంబనరహితా- దేవదుర్గా దేవైరపి దుష్ప్రాపా- లంకా- నాదేయాదిరూపేణ చతుర్విధం దుర్గం చ- చతుర్విధదుర్గప్రాకారవతీత్యర్థః- నాదేయం నద్యాం భవం- జలదుర్గమిత్యర్థః- పార్వతం పర్వతస్థం- వనానాం సమూహో వాన్యా- తత్సంబంధి వాన్యం- కృత్రిమం క్రియయా నిర్వృత్తం- ప్రాకారపరిఘాదిమత్ స్థలమిత్యక్షరార్థః ॥ ౨౦ ॥ స్థితేతి ॥ దూరే పారం యస్య సః దూరపారః తస్య- విశాలస్యేత్యర్థః- పారే దక్షిణతీరే- స్థితా అత్ర సముద్రే- నౌపథః నౌసంచారశ్చ- నాస్తి- అత ఏవ సర్వతః నిరాదేశశ్చ- ఆదేశో వార్తాసంచారః తద్రహితః -

---

తత్రేతి ॥ తత్ర తేషు ద్వారేషు ఇషూపలయంత్రాణి బాణశిలామోచనయంత్రాణి ॥ ౧౨ ॥ ద్వారేష్వితి ॥ ద్వారేషు ద్వారప్రదేశేషు- సంస్కృతాః సజ్జీకృతాః కాలాయసమయాః అయస్సారమయాః శతఘ్న్యో నామ సకృత్ప్రయోగాచ్ఛతమారకాః చతుర్హస్తప్రమాణా ముద్గరవిశేషాః - శతఘ్నీ చ చతుర్హస్తా గదితా లోహకంటకీతి వైజయంతీ ॥ ౧౩ ॥ సర్వత ఇత్యాది ॥ ౧౫ ॥ ద్వారేష్వితి ॥ ద్వారేషు ద్వారప్రదేశేషు తాసాం సంక్రమాః పరిఘాణాం సంబంధినః సంక్రమాః సంతీతి శేషః - సంక్రమో నామ పురద్వారప్రదేశేషు పరిఘోపరి సంచరణార్థం మంచరూపేణ బద్ధో మార్గవిశేషః ॥ సంక్రమః క్రమణే సమ్యగ్ద్వారసంచారయంత్రక ఇతి విశ్వః ॥ ౧౬ ॥ సంక్రమాణాముపయోగమాహ ॥ త్రాయంత ఇతి ॥ తత్ర తేషు ద్వారప్రదేశేషు పరసైన్యాగమే సతి - తాని పరసైన్యాని తైః స్వనిష్ఠైర్యంత్రైః పరిఘాసు సమంతత అవకీర్యంతే క్షిప్యంతే తతః త్రాయంతే- పురీం రక్షంతీత్యర్థః- యద్వా తైర్యంత్రైః పరిఘాసు సమంతత అవకీర్యంతే- పరేషాం పరిఘాముఖేన ప్రాకారసమీపప్రాప్తినివారణార్థం శిలాదయో విక్షిప్యంతే అత స్తత్ర ద్వారేషు సంక్రమాస్త్రాయంతే పురీం రక్షంతీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ స్వయమితి ॥ ప్రకృతిమాపన్నః స్వభావస్థః- అక్షోభ్యాంతఃకరణ ఇత్యర్థః- ఉత్థితః జాగరూకః అప్రమత్తః ప్రమాదరహితః సావధాన ఇత్యర్థః - యదా రావణో యుయుత్సుర్భవతి తదా తస్మిన్ సంక్రమే సేనాదర్శనార్థం తిష్ఠతీతి భావః ॥ ౧౯ ॥ లంకేతి ॥ నిరాలంబా అతిశ్లక్ష్ణోత్తుంగత్రికూటశిఖరస్థితత్వాదారోహణాలంబనరహితేత్యర్థః- దేవదుర్గా దేవైరపి దుష్ప్రాపా ॥ చతుర్విధదుర్గమత్రాస్తీత్యాహ ॥ నాదేయమితి ॥ ౨౦ ॥ స్థితేతి ॥ దూరపారస్య దూరస్థితపరతీరస్య సముద్రస్య పారే స్థితా. నౌపథశ్చాపి నాస్తి నౌసంచారమార్గోపి నాస్తి- అత ఏవ సర్వశో నిరాదేశశ్చ సర్వదిగ్వార్తాసంచారరహితప్రదేశ ఇత్యర్థః- అనేన జలదుర్గత్వం

పారస్య రాఘవ। నౌపథోఽపి చ నాస్త్యత్ర నిరాదేశశ్చ సర్వతః ॥ ౨౧ ॥ శైలాగ్రే రచితా దుర్గా సా పూర్దేవపురోప
మా । వాజివారణసంపూర్ణా లఙ్కా పరమదుర్జయా ॥ ౨౨ ॥ పరిఘాశ్చ శతఘ్న్యశ్చ యన్త్రాణి వివిధాని చ। శోభ
యన్తి పురీం లఙ్కాం రావణస్య దురాత్మనః ॥ ౨౩ ॥ అయుతం రక్షసామత్ర పూర్వద్వారం సమాశ్రితమ్। శూలహస్తా దు
రాధర్షాః సర్వే ఖడ్గాగ్రయోధినః ॥ ౨౪ ॥ నియుతం రక్షసామత్ర దక్షిణద్వారమాశ్రితమ్। చతురఙ్గేణ సైన్యేన యో
ధాస్తత్రాప్యనుత్తమాః ॥ ౨౫ ॥ ప్రయుతం రక్షసామత్ర పశ్చిమద్వారమాశ్రితమ్ । చర్మఖడ్గధరాస్సర్వే తథా సర్వా
స్త్రకోవిదాః ॥ ౨౬ ॥ న్యర్బుదం రక్షసామత్ర ఉత్తరద్వారమాశ్రితమ్ ॥ రథినశ్చాశ్వవాహాశ్చ కులపుత్రాస్సుపూజి
తాః ॥ ౨౭ ॥ శతశోఽథ సహస్రాణి మధ్యమం స్కన్ధమాశ్రితాః। యాతుధానా దురాధర్షాస్సాగ్రకోటిశ్చ రక్షసామ్॥
౨౮ ॥ తే మయా సంక్రమా భగ్నాః పరిఘాశ్చావపూరితాః । దగ్ధా చ నగరీ లఙ్కా ప్రాకారాశ్చావసాదితాః ॥౨౯॥ బ
లైకదేశః క్షపితో రాక్షసానాం మహాత్మనామ్ ॥ ౩౦॥ యేన కేన చ మార్గేణ తరామ వరుణాలయమ్। హతేతి నగరీం లఙ్కాం వాన
రైరవధార్యతామ్ ॥౩౧॥ అఙ్గదో ద్వివిదో మైన్దో జామ్బవాన్పనసో నలః నీలస్సేనాపతిశ్చైవ బలశేషేణ కిం తవ ॥ ప్లవమా
నా హి గత్వా తాం రావణస్య మహాపురీమ్ । సపర్వతవనాం భిత్త్వా సఖాతాం సప్రతోరణామ్ ॥ సప్రాకారాం సభవనా
మానయిష్యన్తి రాఘవ ॥ ౩౩ ॥ ఏవమాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలానాం సర్వసంగ్రహమ్ । ముహూర్తేన తు యుక్తేన ప్రస్థానమ
భిరోచయ ॥ ౩౪॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాణ్డే తృతీయస్సర్గః.******************************

అయం దేశ ఇత్యర్థః ॥౨౧॥ వనగిరిదుర్గవత్త్వమాహ - శైలాగ్ర ఇతి ॥౨౨॥ కృత్రిమదుర్గవత్త్వమాహ - పరిఘా ఇతి ॥౨౩॥ విభాగం చ
బలౌఘస్యేతి రామప్రశ్నస్యోత్తరమాహ - అయుతమితి ॥ అత్ర లఙ్కాయాం సర్వే పూర్వద్వారస్థాః - అయుతం దశసహస్రం - అగ్రే సేనాగ్రే
యుధ్యన్త ఇత్యగ్రయోధినః - ఖడ్గైరగ్రయోధినః - సర్వే అయుతసంఖ్యాకాః - సర్వేఽపి తథావిధా ఇత్యర్థః ॥౨౪॥ నియుతమితి ॥ అత్ర లఙ్కా
యామ్ - చతురఙ్గేణ సైన్యేన సహ రక్షసాం నియుతం దక్షిణద్వారమాశ్రితమ్ - తత్ర చతురఙ్గబలేషు - యోధాః పదాతయః - అనుత్తమాః - అత్యన్
తశూరా భవన్తీత్యర్థః ॥౨౫॥ ప్రయుతమితి॥ సర్వే పశ్చిమద్వారవాసినః - సర్వాస్త్రకోవిదాః సమస్తాస్త్రజ్ఞాః ॥౨౬॥ న్యర్బుదమితి॥ అశ్వ
వాహాశ్చేతి చకారేణ గజవాహాస్సముచ్చీయన్తే - కులపుత్రాః సత్కులప్రసూతాః - విశ్వసనీయా ఇతి యావత్ - సుపూజితాః రావణేన బహుమ
తాః - కింకరా ఇతి శేషః ॥రా॥ కులపుత్రాః కులోద్భూతాః పుత్రాః సత్కులప్రసూతా ఇత్యర్థః ॥౨౭॥ శతశ ఇతి॥ అథ ఏకైకాస్సైన్యైః - శత
శస్సహస్రాణి అనేకసహస్రాణి - దురాధర్షాః - యాతుధానాః రాక్షసాః - మధ్యమం స్కన్ధం నగరమధ్యస్థానమ్ - ఆశ్రితాః - సర్వసంఖ్యా
మాహ - సాగ్రేతి - రక్షసాం సాగ్రకోటిః పూర్ణకోటిః - అత్ర లఙ్కాయామ్ - అస్తీతి శేషః ॥౨౮॥ ఏవం దుర్గప్రకారవర్ణనేన లఘూనామ్
భీతిమార్గభూదితి స్వకృతం దర్శయతి - తే మయేతి॥ పరిఘా ఇత్యాదావపి తచ్ఛబ్దోఽనుసన్ధేయః ॥౨౯॥ బలైకదేశ ఇత్యర్ధమేకాన్వయమ్॥ బలైకదేశః -
సేనాచతుర్థాంశ ఇత్యర్థః - మహాత్మనాం మహాకాయానామ్ ॥౩౦॥ తపసా సేతుబన్ధేనేత్యేవం రామోక్తమేవ స్పష్టయన్నాహ - యేనేతి॥ మా
ర్గేణ ఉపాయేన - తరామ తరిష్యామః - వ్యత్యయేన లోట్ - వరుణాలయం సముద్రమ్ ॥౩౧॥ పక్షాన్తరమాహ - అఙ్గద ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక
ద్వయేన॥ అఙ్గదాదయః ప్లవమానాః సముద్రం లఙ్ఘితవన్తః - సఖాతాం సపరిఘామ్ - సప్రతోరణాం సబహిర్ద్వారామ్ - ఆనయిష్యన్తి - బల
శేషేణ కిమ్ - ఉక్తాఙ్గదాదివ్యతిరిక్తబలశేషేణ కిం ప్రయోజనమితి యోజనా॥౩౩॥ ఏవమితి॥ సర్వసంగ్రహమ్ - సంగృహ్యత ఇతి సంగ్రహః - బలానామ్
మధ్యే సర్వసారభూతం బలమ్ అఙ్గదాదికమ్ ఆజ్ఞాపయ - ఏవం ప్లవమానా ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా ఆజ్ఞాపయేత్యర్థః - యుక్తేన యాత్రాయో
గ్యేన ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే తృతీయస్సర్గః॥

సూచితమ్॥ ౨౧॥ శైలాగ్ర ఇతి॥ శైలాగ్రే రచితేత్యనేన వనగిరిదుర్గవత్త్వం సూచితం భవతి॥ ౨౨॥ పరిఘా ఇతి॥ పరిఘాశ్చేత్యాదినా కృత్రిమ
దుర్గవత్త్వం సూచ్యతే॥ ౨౩॥ అయుతమితి॥ ఖడ్గాగ్రయోధినః ఖడ్గైరగ్రయోధినః॥౨౪॥ నియుతమితి ॥ అత్ర సైన్యేనేతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృ
తీయా - చతురఙ్గసైన్యప్రకారేణ యోధా ఇత్యర్థః॥ ౨౬॥ న్యర్బుదమితి ॥ కులపుత్రాః కింకరాః - యద్వా కులే జాతాః పుత్రాః కింకరాః -
సత్కులప్రసూతా ఇత్యర్థః ॥తి॥ కులపుత్రాః - యోద్ధృకులే ప్రసూతాః॥౨౭॥ శతశ ఇతి॥ స్కన్ధః సైన్యస్థానమ్॥౨౮॥తి॥ యద్యేవం దుర్గా
లఙ్కా కథమస్మద్బలసాధ్యేతి శఙ్కాం నిరాచష్టే - తే మయేతి॥ తే సంక్రమాః పరిఘామార్గాః మయా భగ్నాః - పరిఘాశ్చావపూరితాః - శిలేష్టకాది
భిరితి శేషః॥ ౨౯॥ బలైకదేశ ఇతి॥ మహాత్మనాం మహాధృతీనామ్॥ ౩౦॥ యేనేతి॥ మార్గేణ ఉపాయేన తరామ తరిష్యామః॥ ౩౧॥ సర్వసైన్యతరణోపాయ
చిన్తయా కిమ్ - కతిపయయూథపా ఏవ సముద్రం లఙ్ఘయిత్వా పర్వతవనాదివిశిష్టాం లఙ్కాముత్పాట్యానేష్యన్తీత్యాహ॥ అఙ్గద ఇత్యాదినా॥ ఆన
యిష్యన్తి ఆనేష్యన్తి. బలశేషేణ కిం తవేత్యన్వయః॥ ౩౩॥ ఏవమితి॥ బలానాం సర్వసంగ్రహమ్ - సంగృహ్యత ఇతి సంగ్రహః సారః. సర్వసా
రభూతమాజ్ఞాపయ - బలానాం మధ్యే సర్వసారభూతానేవం కురుతేత్యాజ్ఞాపయేత్యర్థః॥ ౩౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం యథావదనుపూర్వశః । తతోఽబ్రవీన్మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః ॥ ౧ ॥ యాం
నివేదయసే లంకాం పురీం భీమస్య రక్షసః । క్షిప్రమేనాం మథిష్యామి సత్యమేతద్బ్రవీమి తే ॥ ౨ ॥ అస్మిన్ముహూర్తే సుగ్రీవ
ప్రయాణమభిరోచయే । యుక్తో ముహూర్తో విజయః ప్రాప్తో మధ్యం దివాకరః ॥ ౩ ॥ అస్మిన్ముహూర్తే విజయే ప్రాప్తే మ
ధ్యం దివాకరే । సీతాం హృత్వా తు మే జాతు క్వాసౌ యాస్యతి యాస్యతః ॥ ౪ ॥ సీతా శ్రుత్వాభియానం మే ఆశామేష్యతి
జీవితే । జీవితాంతేఽమృతం స్పృష్ట్వా పీత్వా విషమివాతురః ॥ ౫ ॥ ఉత్తరాఫల్గునీ హ్యద్య శ్వస్తు హస్తేన యోక్ష్యతే । అభిప్ర
యామ సుగ్రీవ సర్వానీకసమావృతాః ॥ ౬ ॥ నిమిత్తాని చ ధన్యాని యాని ప్రాదుర్భవంతి చ । నిహత్య రావణం సీతామానయి
ష్యామి జానకీమ్ ॥ ౭ ॥ ఉపరిష్టాద్ధి నయనం స్ఫురమాణమిదం మమ । విజయం సమనుప్రాప్తం శంసతీవ మనోరథమ్ ॥ ౮ ॥ తతో వా
నరరాజేన లక్ష్మణేన చ పూజితః । ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా పునరప్యర్థకోవిదః ॥ ౯ ॥ అగ్రే యాతు బలస్యాస్య నీలో మార్గ
మవేక్షితుమ్ । వృతశ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినామ్ ॥ ౧౦ ॥ ఫలమూలవతా నీల శీతకాననవారిణా । పథా మధుమతా
చాశు సేనాం సేనాపతే నయ ॥ ౧౧ ॥ దూషయేయుర్దురాత్మానః పథి మూలఫలోదకమ్ । రాక్షసాః పరిరక్షేథాస్తేభ్యస్త్వం

ఏవం లంకాయా దుర్గకర్మబలపరిమాణాదౌ హనుమతా కథితే - రామః కియన్మాత్రమిదమితి న్యక్కృత్య తదానీమేవ దండయాత్రామాజ్ఞాపయతి - శ్రుత్వేతి ॥ మహాతేజాః మహాబలః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవిక్రమః - అధ్యాయనిర్భయత్వే హేతురుక్తః - అబ్రవీత్ - సుగ్రీవమితి శేషః ॥౧॥ యామితి ॥ నివేదయసే హనుమన్ముఖేన నివేదయసి - మథిష్యామి శైథిల్యం నయిష్యామి ॥౨॥ అస్మిన్నితి ॥ కుత ఇత్యత్రాహ - యుక్త ఇతి ॥ యుక్తః యాత్రార్హః - తత్ర హేతుః - విజయః విజయావహః - విజయావహత్వే హేతుమాహ - దివాకరః - మధ్యం - దినే మధ్యం ప్రాప్తః - అభిజిన్ముహూర్త ఇత్యర్థః - తదుక్తం విద్యామాధవీయే - ఆద్రోఽరగమిత్రమఖావసుజలవిశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః । ఇంద్రాగ్నిమూలవరుణార్యమభగతారా దివాముహూర్తాస్స్యురితి ॥ నన్వభిజిన్ముహూర్తో దక్షిణయాత్రాసు నిషిద్ధః - యథా జ్యోతిష్కరత్నాకరే - భుక్తా దక్షిణయాత్రాయాం ప్రతిష్ఠాయాం ద్విజన్మని । ఆధానే చ ధ్వజారోహే మృత్యుదస్స్యాత్సదాభిజిదితి - ఉచ్యతే - లంకా హి దక్షిణపూర్వస్యాం కిష్కింధాయాః - అతో నేయం దక్షిణయాత్రేతి నోక్తదోషః ॥౩॥ ముహూర్తవిశేషే ప్రయాణస్య ఫలం దర్శయతి - అస్మిన్నితి ॥ దివాకరే మధ్యం ప్రాప్తే విజయాఖ్యే అస్మిన్ముహూర్తే యాస్యతో మే మయి యాస్యతి మయి - అసౌ రావణః - సీతాం హృత్వా జాతు కదాచిత్ - క్వ యాస్యతి - యత్ర కుత్రాపి యాంతం తం హనిష్యామీత్యర్థః - సీతాం హృత్వా తు మే యాత్వితి పాఠే - యాతు రాక్షసః - నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః । యద్వా - యాతు గచ్ఛతు - క్వ యాస్యతీత్యన్వయః ॥౪॥ అద్యైవ సాగరతరణోపాయచింతాం వినా నిర్గమస్య ఫలమాహ - సీతేతి ॥ మే - అభియానం ప్రస్థానం సీతా శ్రుత్వా జీవితే ఆశామేష్యతి - శ్రవణం చ త్రిజటాదిభ్య ఇతి జ్ఞేయం - నిర్గమం వినా కేవలవిచారాకులేష్వస్మాసు జీవితే సా నిరాశా స్యాదితి భావః - కథమివ - విషం పీత్వా - ఆతురః పీడితః పురుషః - జీవితాంతే ప్రాణాత్యయే ప్రాప్తే - అమృతం స్పృష్ట్వేవ ॥౫॥ తర్హి కదా సాభిప్రస్థాప్యం తత్రాహ - ఉత్తరేతి ॥ అద్య దినే - ఉత్తరాఫల్గునీ ఉత్తరఫల్గునీనక్షత్రం వర్తతే - శ్వః ఉత్తరదినే - హస్తేన యోక్ష్యతే - చంద్ర ఇతి శేషః - హస్తో రామస్య నైధనతారా - ఉత్తరఫల్గునీ తు సాధనతారా - అతోఽద్యైవ సర్వానీకసమావృతాస్సంతః - అభిప్రయామ గచ్ఛేమ - అత్రోత్తరఫల్గునీత్యనేన స దివసః ఫాల్గునపౌర్ణమాసీత్యవగమ్యతే - ఇదముత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే ॥౬॥ నిమిత్తానీతి ॥ యాని నిమిత్తాని ధన్యాని తాని ప్రాదుర్భవంతి - అతో రావణం నిహత్య సీతామానయిష్యామి - జానకీమితి విశేషణేన జనకప్రీత్యర్థం చావశ్యం సా ఆనేతవ్యేతి వ్యజ్యతే ॥౭॥ ఉపరిష్టాదితి ॥ ఉపరిష్టాదుపరి స్ఫురమాణమిదం మమ నయనం - మనోరథం మనోరథవిషయభూతం జయం సమనుప్రాప్తం - సమ్యక్ సమీపే ప్రాప్తం - శంసతీవ - స్పష్టం బోధయతీత్యర్థః - తథోక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే ॥ నేత్రస్యాధస్స్ఫురణమసకృత్సంగరే భంగహేతుర్నేత్రోపాంతే హరతి నయనం నేత్రమూలే చ మృత్యుః । నేత్రస్యోర్ధ్వం హరతి సకలం మానసం దుఃఖజాతం వామే చైవం ఫలమవికలం దక్షిణే వైపరీత్యమితి ॥ ఏవం చ నేవిద్యమానే దక్షిణనయనమితి వ్యాఖ్యానం చింత్యం ॥౮॥ తత ఇతి ॥ పూజితః యుక్తమితి శ్లాఘితః అర్థకోవిదః నీతిశాస్త్రనిపుణః ॥౯॥ నీతిశాస్త్రముపస్మరన్ సేనాసంవిధానం దర్శయతి - అగ్ర ఇతి - స్పష్టం ॥౧౦॥ మార్గమవేక్షితుం యాత్విత్యుక్తం సుగ్రీవం ప్రత్యుక్త్వా మాత్రేణ సన్నిహితం నీలం ప్రత్యాహ - ఫలేతి ॥౧౧॥ మార్గశోధనప్రకారమాహ

౧॥ హనుమతోక్తమంగాదిముఖేన కార్యనిర్వహణమంగీకుర్వన్నాహ - యామితి ॥౨॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్నేవ ముహూర్తే ప్రయాణమభిరోచయే - కుతః - యుక్త ఇతి - యతో దివాకరో మధ్యం మధ్యాదినం ప్రాప్తః - అతో ముహూర్తో విజయావహః అభిజిత్సంజ్ఞో యుక్తః ప్రాప్తః ॥౩॥ తత్ర ప్రయాణస్య ఫలమాహ ॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్ముహూర్తే యాస్యతో మే - మయి యాత్రాం కుర్వతి సతి - అసౌ రావణః సీతాం హృత్వా జాతు క్వ యాస్యతి - కదాచిదపి కుత్రాపి న యాస్యతీత్యర్థః ॥౪॥ తదానీమేవ యాత్రాయాః ఫలమాహ ॥ సీతేతి ॥ ఆతురో వ్యాధితః జీవితాంతే జీవితాంతసమయే - అమృతం స్పృష్ట్వేవేత్యన్వయః ॥౫॥ పునర్వసుజాతస్య మమ శ్వస్తు నైధనతారా అద్య సాధనతారా - అతోఽద్యైవ ప్రయాణం కర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ ॥ ఉత్తరేత్యాది ॥ హస్తేన యోక్ష్యతే - చంద్రమా ఇతి శేషః ॥౬॥ నిమిత్తానీతి ॥ యాని నిమిత్తాని ధన్యాని శుభసూచకాని - తాని ప్రాదుర్భవంతి - అతో రావణం నిహత్య - సీతామానయిష్యామి ఆనేష్యామీతి సంబంధః ॥౭॥ ఉపరిష్టాదితి ॥ నయనం - దక్షిణమితి శేషః - మనో

నిత్యముద్యతః ॥ ౧౨ ॥ నిమ్నేషు వనదుర్గేషు వనేషు చ వనౌకసః। అభిప్లుత్యాభిపశ్యేయుః పరేషాం నిహితం బలం ॥ ౧౩ ॥ యచ్చ
ఫల్గుబలం కించిత్తదత్రైవోపయుజ్యతాం ॥ ఏతద్ధి కృత్యం ఘోరం నో విక్రమేణ ప్రయుధ్యతాం ॥ ౧౪ ॥ సాగరౌఘనిభం భీమ
మగ్రానీకం మహాబలాః । కపిసింహాః ప్రకర్షంతు శతశోథ సహస్రశః ॥ ౧౫ ॥ గజశ్చ గిరిసంకాశో గవయశ్చ మహాబలః।
గవాక్షశ్చాగ్రతో యాంతు గవాం దృప్తా ఇవర్షభాః ॥ ౧౬ ॥ యాతు వానరవాహిన్యా వానరః ప్లవతాం వరః। పాలయన్ద
క్షిణం పార్శ్వమృషభో వానరర్షభః ॥ ౧౭ ॥ గంధహస్తీవ దుర్ధర్షస్తరస్వీ గంధమాదనః। యాతు వానరవాహిన్యాస్సవ్యం
పార్శ్వమధిష్ఠితః ॥ ౧౮ ॥ యాస్యామి బలమధ్యేహం బలౌఘమభిహర్షయన్ ।అధిరుహ్య హనూమంతమైరావతమివేశ్వ
రః॥ ౧౯ ॥అంగదేనైష సంయాతు లక్ష్మణశ్చాంతకోపమః। సార్వభౌమేన భూతేశో ద్రవిణాధిపతిర్యథా॥ ౨౦ ॥జాంబవాం
శ్చ సుషేణశ్చ వేగదర్శీ చ వానరః। ఋక్షరాజో మహాసత్త్వః కుక్షిం రక్షంతు తే త్రయః ॥ ౨౧ ॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా
సుగ్రీవో వాహినీపతిః। వ్యాదిదేశ మహావీర్యాన్ వానరాన్వానరర్షభః ॥ ౨౨ ॥ తే వానరగణాస్సర్వే సముత్పత్య యుయు
త్సవః । గుహాభ్యశ్శిఖరేభ్యశ్చ ఆశు పుప్లువిరే తదా ॥ ౨౩ ॥ తతో వానరరాజేన లక్ష్మణేన చ పూజితః। జగామ రామో ధర్మా
త్మా ససైన్యో దక్షిణాం దిశం ॥ ౨౪ ॥ శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటీభిరయుతైరపి । వారణాభైశ్చ హరిభిర్యయౌ పరివృతస్త
దా ॥ ౨౫ ॥ తం యాంతమనుయాతి స్మ మహతీ హరివాహినీ॥ ౨౫½ ॥ దృష్టాః ప్రముదితాస్సర్వే సుగ్రీవేణాభిపాలితాః॥ ఆ
ప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః । క్ష్వేళంతో ధావమానాస్తే జగ్ముర్వై దక్షిణాం దిశం॥ భక్షయంతస్సుగంధీని

దూషయేయురితి॥ దూషయేయుః- వినాశయేతి శేషః- పరిరక్షేథా ఇత్యాత్మనేపదమార్షం- ఉద్యతః సావధాన ఇత్యర్థః ॥౧౨॥ శోధనాంతర
మాహ- నిమ్నేష్వితి॥ నిమ్నేషు గర్తప్రదేశేషు- వనదుర్గేషు వనైః జలైః దుర్గేషు దుర్గమప్రదేశేషు- జీవనం భువనం వనమిత్యమరః । వనేషు కాన
నేషు చ- నిహితం రంధ్రప్రహారార్థం స్థాపితం- బలం పరసైన్యం- వనౌకసః వానరాః అభిప్లుత్య అభిత ఉత్ప్లుత్య- పశ్యేయుః ॥౧౩॥ శోధనాంత
రమాహ- యదితి॥ యత్కించిద్బలం- ఫల్గు అసారం - తత్ అత్రైవ కిష్కింధాయామేవ- ఉపయుజ్యతాం స్థాప్యతాం - కించిదిత్యనేన తాదృ
శం బలమత్ర సులభమితి సూచితం- అత్ర యుక్తం వక్తి- ఏతదితి- ఏతత్ ఘోరం కృత్యం విక్రమేణ ప్రయుధ్యతాం ఆర్షశ్శ్యప్రత్యయః- విక్రమే
ణ శక్త్యా యోద్ధవ్యం తే తేషామేవ నాన్యేషామిత్యర్థః- విక్రమేణోపయుజ్యతామితి పాఠే- విక్రమేణోపయుజ్యమానానాం - విక్రమయుక్తానా
మిత్యర్థః- క్రియాపదత్వేన ప్రార్థనాయాం లోడ్వేదితవ్యః ॥౧౪॥ అథ- యతశ్చ బలమాశంకితం తతో విస్తారయేద్బలమిత్యుక్తరీత్యా బహూ
బలినోగ్రసేనాం కల్పయంత్విత్యాహ- సాగరేతి॥ సాగరౌఘనిభం - సాగరస్య ప్రవాహౌఘా యదిభవేత్ తత్తుల్యమిత్యర్థః- శతశోథ సహస్రశః -
శతశస్సహస్రశశ్చ సంఘీభూయేత్యర్థః ॥౧౫॥ అథ సేనాబలాధ్యక్షాన్ స్వదిక్షు నివేశయేదిత్యుక్తరీత్యా నివేశయతి- గజ ఇతి॥ గవామితి- గవా
మగ్రే దృప్తాః వృషభా ఇవేతి సంబంధః ॥౧౬॥ యాత్వితి॥ దక్షిణం పశ్చిమపార్శ్వమిత్యర్థః - యతశ్చ భయమాశంకితాం ప్రాచీం పరికల్పయేదితి
కామందకోక్తేః। ప్లవతాం వానరాణాం ॥౧౭॥ గంధేతి॥ గంధహస్తీ మత్తగజః- తరస్వీ బలవాన్ - సవ్యం ప్రాచీభాగం- అధిష్ఠితః అధిష్ఠాతా -
కర్తరి క్తః ॥౧౮॥ యాస్యామీతి॥ మధ్యమగమనప్రయోజనమాహ- అభిహర్షయన్నితి- ప్రహర్షయేద్బలం వ్యూహ్యేత్యుక్తేః । ఈశ్వరః ఇం
ద్రః తస్యైవౌచిత్యాత్- గవాంపతిమివేశ్వర ఇతివా పాఠః ॥౧౯॥ అంగదేనేతి॥ అంగదేన సంయాతు- అంగదమారుహ్య సంయాత్విత్యర్థః- సా
ర్వభౌమేన ఉత్తరదిగ్గజేన- భూతేశః యక్షేశః- ద్రవిణాధిపతిః ధనాధిపతిః- అత్రత్వం చ శిబికామారుహ్య ఆవాభ్యామాగచ్ఛేతి సిద్ధం ॥౨౦॥ జాం
బవానితి॥ ఋక్షరాజః జాంబవద్భ్రాతా- కుక్షిం పశ్చాద్భాగం- జాంబవాన్ సుషేణః వేగదర్శీ చేతి తే త్రయః- మహాసత్త్వః ఋక్షరాజశ్చ కుక్షిం
రక్షంత్విత్యన్వయః ॥౨౧॥ రాఘవస్యేతి॥ వ్యాదిదేశ రామోక్తం సర్వం కురుతేత్యాజ్ఞాపయామాస ॥౨౨॥ త ఇతి॥ పుప్లువిరే ప్లుతగతిం చక్రి
రే ॥౨౩॥ తత ఇతి॥ పూజితః- పురస్కృత ఇత్యర్థః- ధర్మాత్మా నీతిరూపధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥౨౪॥ శతైరితి॥ యయౌ రామ ఇతి శేషః ॥౨౫॥
తమితి॥ హరివాహినీ పూర్వోక్తప్రబలవానరభిన్నా ॥౨౫½॥ గచ్ఛతామవస్థావిశేషాన్ దర్శయతి- దృష్టా ఇత్యాదినా ॥ దృష్టాః గర్వితాః- ఆప్ల
వంతః- మండలాకారం భ్రమంత ఇత్యర్థః- గర్జంతః మేఘధ్వనిం కుర్వంతః- ఘనగర్జితమితి ప్రసిద్ధిః- క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వాణాః- క్ష్వే

రథం మనోరథవిషయం ॥౮॥ ౧౧॥ దూషయేయుః- వినాశయేత శేషః- మూలఫలోదకమిత్యేకవద్భావః- పరిరక్షేథాః రక్షేః ॥౧౨॥ నిమ్నేష్వితి॥
నిమ్నాదిషు నిహితం రంధ్రప్రహారార్థం లీనం ॥౧౩॥ యచ్చేతి॥ ఫల్గుబలం నిస్సారం సైన్యం అత్రైవోపయుజ్యతాం కిష్కింధాయామేవ స్థాప్య
తాం- అత్ర హేతుమాహ ॥ ఏతదితి ॥ ఘోరం భయావహం- నః ఏతద్యుద్ధరూపం కృత్యం - విక్రమేణ ప్రయుజ్యతాం విక్రమేణ ప్రయుజ్యమానా
నాం- విక్రమేణ యుక్తానామితి నాన్యేషామిత్యర్థః- విక్రమేణ ప్రయుధ్యతామితి పాఠే- విక్రమేణ శక్త్యా యోద్ధవ్యం తే తేషామేవ ఏతద్యుద్ధరూ
పం కృత్యం నాన్యేషామిత్యర్థః॥ ౧౪॥ ౧౭॥ గంధేతి॥ యస్య మదగంధాదితరే హస్తినో ద్రవంతి స గంధహస్తీ॥ ౧౮॥ యాస్యామీతి॥ ఈశ్వరః
ఇంద్రః॥ ౧౯॥ అంగదేనేతి॥ సార్వభౌమేన ఉత్తరదిగ్గజేన- భూతేశో యక్షేశః ॥౨౦॥ జాంబవానితి॥ అస్యాపి శేషణం ఋక్షరాజ ఇతి ॥౨౧॥ ౨౨॥
౨౩॥ ౨౪॥ ౨౫॥ తం యాంతమిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ ౨౫½ ॥ అప్లవంత ఇత్యాది ॥ అప్లవంతః ఆసమంతాత్ ప్లవమానాః- దూరం పతంత ఇత్యర్థః-

మధూని చ ఫలాని చ । ఉద్వహంతో మహావృక్షాన్మంజరీపుంజధారిణః ॥ ౨౮ ॥ అన్యోన్యం సహసా దృప్తా నిర్వహంతి క్షిపంతి
చ । పతతశ్చాక్షిపంత్యన్యే పాతయంత్యపరే పరాన్ ॥ ౨౯ ॥ రావణో నో నిహంతవ్యస్సర్వే చ రజనీచరాః । ఇతి గర్జంతి హర
యో రాఘవస్య సమీపతః ॥ ౩౦ ॥ పురస్తాదృషభో వీరో నీలః కుముద ఏవ చ । పంథానం శోధయంతి స్మ వానరైర్బహుభిస్స
హ ॥ ౩౧ ॥ మధ్యే తు రాజా సుగ్రీవో రామో లక్ష్మణ ఏవ చ । బహుభిర్బలిభిర్భీమైర్వృతాశ్శత్రునిబర్హణాః ॥ ౩౨ ॥ హరిశ్శత
వలిర్వీరః కోటీభిర్దశభిర్వృతః । సర్వామేకో హ్యవష్టభ్య రరక్ష హరివాహినీం ॥ ౩౩ ॥ కోటీశతపరీవారః కేసరీ పనసో గజః ।
అర్కశ్చాతిబలః పార్శ్వమేకం తస్యాభిరక్షతి ॥ ౩౪ ॥ సుషేణో జాంబవాంశ్చైవ ఋక్షైర్బహుభిర్వృతౌ । సుగ్రీవం
పురతః కృత్వా జఘనం సంరరక్షతుః ॥ ౩౫ ॥ తేషాం సేనాపతిర్వీరో నీలో వానరపుంగవః । సంపతన్పతతాం శ్రేష్ఠస్తద్బలం
పర్యపాలయత్ ॥ ౩౬ ॥ దరీముఖః ప్రజంఘశ్చ రంభోథ రభసః కపిః । సర్వతశ్చ యయుర్వీరాస్త్వరయంతః ప్లవంగమాన్ ॥
౩౭ ॥ ఏవం తే హరిశార్దూలా గచ్ఛంతో బలదర్పితాః । అపశ్యంస్తే గిరిశ్రేష్ఠం సహ్యం ద్రుమలతాయుతం ॥ సరాంసి చ సు
ఫుల్లాని తటాకాని వనాని చ ॥ ౩౯ ॥ రామస్య శాసనం జ్ఞాత్వా భీమకోపస్య భీతవత్ । వర్జయన్నగరాభ్యాశాంస్తథా జన
పదానపి । సాగరౌఘనిభం భీమం తద్వానరబలం మహత్ । ఉత్ససర్ప మహాఘోషం భీమఘోష ఇవార్ణవః ॥ ౪౦ ॥ తస్య దా
శరథేః పార్శ్వే శూరాస్తే కపికుంజరాః । తూర్ణమాపుప్లువుస్సర్వే సదశ్వా ఇవ చోదితాః ॥ ౪౧ ॥ కపిభ్యాముహ్యమానౌ
తౌ శుశుభాతే నరోత్తమౌ । మహద్భ్యామివ సంస్పృష్టౌ గ్రహాభ్యాం చంద్రభాస్కరౌ ॥ ౪౨ ॥ తతో వానరరాజేన లక్ష్మ
ణేన చ పూజితః । జగామ రామో ధర్మాత్మా ససైన్యో దక్షిణాం దిశం ॥ ౪౩ ॥ తమంగదగతో రామం లక్ష్మణశ్శుభయా గిరా ।

ళా తు సింహనాదస్స్యాదిత్యమరః । నినదంతః అవ్యక్తం శబ్దాయమానాః - ణద అవ్యక్తే శబ్ద ఇతి ధాతుః - భక్షయంతః పిబంతః - ఉద్వహంతః వి
లాసార్థం హస్తే ధారయంతః ॥ ౨౮ ॥ అన్యోన్యమితి ॥ సహసా తరసా - నిర్వహంతి ఉద్వహంతి - క్షిపంతి పాతయంతి - అన్యే పతతస్సంతః - పరాన్
పాతయిత్వాన్ - ఆక్షిపంతి - ప్రతికారకరణాసామర్థ్యేన పరిభాషణం కుర్వంతీత్యర్థః - అపరే శక్తాః - పరాన్ పాతయిత్వాన్ - పాతయం
తి ॥ ౨౯ ॥ రావణ ఇతి ॥ నః - అస్మాభిరిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ పురస్తాదితి ॥ అత్ర పూర్వం రామేణ మార్గరక్షణాయ యే నీలాదయో నియుక్తాః తతో
న్యే కుముదాదయస్తు రామభక్త్యతిశయేన స్వయమేవ ప్రవృత్తా ఇతి జ్ఞేయం - ఋషభో దక్షిణపార్శ్వరక్షణాయ నియుక్తోపి భక్త్యా పరాక్రమాతిశ
యేన చ అత్రాపి రక్షణం కృతవానితి జ్ఞేయం ॥ ౩౧ ॥ మధ్యే త్వితి ॥ జగ్మురితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ హరిరితి ॥ అవష్టభ్య అధిష్ఠాయ ॥ ౩౩ ॥ కోటీతి ॥ గజ
స్యాగ్రభాగనియుక్తస్యాపి పార్శ్వరక్షణం భక్త్యతిశయాత్ అత్ర కార్యకరణాత్కేసర్యాదయశ్చ పూర్వం నియుక్తా ఏవేత్యాహుః - అత్ర
పూర్వనియుక్తానాం గంధమాదనాదీనాముపలక్షణం - ఏకం పార్శ్వం సవ్యం పార్శ్వం - అభిరక్షతీత్యస్య ప్రత్యేకమభిసంబంధః - వ్యత్య
యేన లట్ ॥ ౩౪ ॥ సుషేణ ఇతి ॥ ఋక్షైరావృతత్వం జాంబవత ఏవ - తత్సంబంధాత్ సుషేణస్యాపి - జఘనం పశ్చాద్భాగం ॥ ౩౫ ॥ తేషామితి ॥
సంపతన్ మార్గశోధనాయ పురోగచ్ఛన్నపి పర్యపాలయత్ - సేనాపతిత్వాత్ సర్వతో రరక్షేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ దరీముఖ ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౭ ॥ ఏవ
మిత్యాది ॥ అపశ్యన్ మార్గాదితి శేషః - సుఫుల్లాని సుఫుల్లపద్మకల్హారాణి ॥ ౩౯ ॥ రామస్యేత్యాది ॥ భీతవత్ భీతం - కర్తరి క్తప్రత్యయః - వ
ర్జయన్ దూరతః పరిహరన్ - ఉత్ససర్ప జగామేతి సంబంధః - సాగరౌఘనిభమితి విపులతాయాం సామ్యం - భీమఘోష ఇవార్ణవ ఇతి ఘో
షే ॥ ౪౦ ॥ తస్యేతి ॥ దాశరథేః పార్శ్వే ఇతి తన్ముఖోల్లాసాయేతి భావః ॥ ౪౧ ॥ కపిభ్యామితి ॥ హనుమదంగదాభ్యాముహ్యమానౌ రామల
క్ష్మణౌ - మహద్భ్యాం గ్రహాభ్యాం శుక్రబృహస్పతిభ్యాం - సంస్పృష్టౌ సంయుక్తౌ - చంద్రసూర్యావివ శుశుభాతే - అత్ర ఉపమానే చ తద్గ్రహసంయోగ
స్య బహుజనవినాశహేతుత్వాత్ - హనుమదంగదాభ్యాం రామలక్ష్మణయోగస్య మహాసేనావినాశకత్వం గమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః - సం
స్పృష్టపదేన హనుమదంగదయోర్లాఘవాతిశయకథనాత్ పదగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః ॥ రా ॥ గ్రహాభ్యాం చంద్రభాస్కరావితి పాఠః ॥ ౪౨ ॥
పునస్సుదూరగమనసూచనాయాహ - తత ఇతి - స్పష్టం ॥ ౪౩ ॥ తమితి ॥ పరిపూర్ణార్థః పరిపూర్ణమనోరథః - స్మృతిమాన్ నిమిత్తశాస్త్రార్థ

ప్లవంతః కేవలం లంఘయంతః - క్ష్వేళంతః - సింహనాదాన్ కుర్వంతః క్ష్వేళా తు సింహనాదస్స్యాదితి నిఘంటుః - ఉద్వహంతః జగ్మురిత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥
అన్యోన్యమితి ॥ సహసా బలేన నిర్వహంతి ఉద్వహంతి ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ పురస్తాదిత్యాది ॥ అత్ర మార్గశోధకత్వేన కుముదఋషభయోరప్యుపాదా
నాత్ - ప్రాగపి నీలేన సహైతావపి మార్గశోధనే నియుక్తావితి మంతవ్యం - అత్ర ఋషభశబ్దేన దక్షిణపార్శ్వే నియుక్తాదృషభాదన్య ఉచ్యతే ॥
౩౧ ॥ మధ్య ఇతి ॥ బహుభిర్వృతా జగ్మురితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ కోటీతి ॥ గజః పూర్వభాగనియుక్తాదన్యః పార్శ్వమేకం పశ్చాద్భాగం ఋషభగం
ధమాదనయోః పూర్వమేవ దక్షిణసవ్యపార్శ్వయోర్వినియోగాత్ - తస్య బలస్య అభిరక్షతి అభ్యరక్షత్ ॥ ౩౪ ॥ సుషేణ ఇత్యాదినా జాంబవదాదీ
నాం పూర్వం కుక్షిరక్షణే నియుక్తత్వాత్ - సుగ్రీవం పురతః కృత్వా జఘనం సంరరక్షతురితి - అస్య సుగ్రీవస్య పృష్ఠతః కుక్షిం పశ్చిమభాగం రరక్షతురిత్య
ర్థః ॥ ౩౫ ॥ తేషామితి ॥ నీలః పురో మార్గశోధకస్సన్నపి - ప్లవనవేగాతిశయవత్తయా పరితః సర్వతో రరక్షేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఏవమిత్యాది సా
ర్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ౩౯ ॥ రామస్యేతి ॥ భీతవత్ భీతాహార్ణం ॥ ౪౧ ॥ కపిభ్యామిత్యాది ॥ గ్రహాభ్యాం రాహుకేతుభ్యాం ॥ ౪౩ ॥ తమితి ॥ స్మృతి

ఉవాచ వరిపూర్ణార్థః స్మృతిమాన్ప్రతిభానవాన్ ॥ ౪౪ ॥ హృతా మా వా వ్యక్తం వైదేహీం క్షిప్రం హత్వా చ రావణం। సమృ
ద్ధార్థస్సమృద్ధార్థామయోధ్యాం ప్రతియాస్యసి ॥ ౪౫ ॥ మహాన్తి చ నిమిత్తాని దివి భూమౌ చ రాఘవ ॥ శుభాని తవ పశ్యామి
సర్వాణ్యేవార్థసిద్ధయే ॥ ౪౬ ॥ అను వాతి శుభో వాయుస్సేనాం మృదుహితస్సుఖః పూర్ణవల్గుస్వరాశ్చేమే ప్రవదన్తి మృ
గద్విజాః ॥ ౪౭ ॥ ప్రసన్నాశ్చ దిశస్సర్వా విమలశ్చ దివాకరః ఉశనాశ్చ ప్రసన్నార్చిరనుత్వాం భార్గవో గతః ॥ బ్రహ్మ

స్మరణవాన్ - ప్రతిభానవాన్ తాత్కాలికబుద్ధిమాన్ ॥ ౪౪ ॥ వక్ష్యమాణనిమిత్తశ్రవణే శ్రద్ధాముత్పాదయితుం ప్రథమం తత్ఫలం దర్శయతి - హృ
తామితి ॥ రావణం హత్వా వైదేహీమవాప్స్యసీతి క్రమః ॥ ౪౫ ॥ కుతోऽయం నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ - మహాన్తీతి ॥ మహాన్తి దుర్లభాని - దివి భూ
మౌ చ యాని శుభాని నిమిత్తాని సర్వాణి తవార్థసిద్ధయే పశ్యామి - అర్థసిద్ధికరాణి పశ్యామీత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ అనువాతీతి ॥ సుఖః సుఖకరః -
శీతఇత్యర్థః - మృదుహితః - మృదుః మార్దవవాన్. హితః యుక్తః - అనుకూల ఇత్యర్థః - శుభః భావిశుభసూచకః - వాయుః - సేనాం అనువాతి
అనుసృత్య వాతి - పూర్ణవల్గుస్వరాః అన్యూనాపరుషస్వరాస్సన్తః ప్రవదన్తి ॥ ౪౭ ॥ భౌమనిమిత్తాన్యుక్త్వా దివ్యనిమిత్తాన్యాహ - ప్రసన్నా ఇ
త్యాది ॥ త్వామనుగతః - తవానుకూలదిశి స్థిత ఇత్యర్థః - యద్వా అనుగతః పశ్చాద్భాగం గతః - పురశ్శుక్రస్య యాత్రాసు ప్రతిషేధాదితి భావః -
తథోక్తం జ్యోతిషే - ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రతిభౌమం గతో నృపః। అపి శక్రేణ సదృశో హతసైన్యో నివర్తత ఇతి ॥ ఉశనాశ్చ ప్రసన్నార్చిరనుత్వాం
భార్గవో గత ఇత్యనేనావతారకాలే జాతకఫలసూచనవద్రామస్యానుకూలం గోచారఫలం దర్శయతి - విపరీతఫలం రాక్షసానాంచ - తథాహి కి
ష్కింధాతః ఆగ్నేయదిగ్వర్తినీం లంకాం ప్రతిగచ్ఛతో రామస్యానుకూలశ్శుక్ర ఇత్యుచ్యతే - సూర్యస్థరాశేః పురోరాశిస్థో హి భవతి శుక్రః - సూర్య
శ్చ తదానీం మీనస్థః - ఉత్తరాఫల్గునీహ్యద్యేతి ప్రయాణదినకథనాత్ ఫాల్గునపౌర్ణమాస్యాం హి రామస్య దండయాత్రేతి పూర్వముక్తం - తథా చ శు
క్రో మేషస్థః - అతో రామస్య కర్కటరాశేర్మేషో హి దశమోऽనుకూలః - పూర్వోక్తదిగ్వర్తినీం లంకాం ప్రతిగచ్ఛతో రామస్య పశ్చాత్ స్థితత్వా
చ్చ శుక్రోऽనుకూల ఏవ - శుక్రానుకూల్యోక్తిర్బృహస్పత్యాద్యనుకూల్యోపలక్షణం - సహ్యావతారకాలే కర్కటకస్థః - తదపేక్షయా అష్టత్రింశ
ద్వర్షాణాం యుద్ధయాత్రాకాలః - తథా చ త్రిరావృత్త్యా షట్త్రింశద్వర్షేషు గతేషు రామస్యాష్టత్రింశద్వర్షే యుద్ధారంభే గురోస్సింహస్థితి
స్సిద్ధా - గురుద్వితీయతా రామస్యానుకూలా - శనిశ్చావతారకాలే తులావర్గోత్తమస్థః - ద్వితీయావృత్తౌ తులావృశ్చికయోః పంచవర్షైణ గతయో
స్సార్ధవర్షద్వయేనాతీతే న ధనురతీత్య తదానీం మకరస్థితియోగ్యోऽపి కథంచిద్ధనుర్వర్గోత్తమస్థ ఏవ శనిః - రాహుస్తు అవతారకాలే సింహస్థః తతో
ష్టత్రింశద్వర్షైస్మిన్ కర్కటకస్థితియోగ్యోऽప్యతిచారాదిభిర్మిథునస్థః - తత్సప్తమే ధనుషి కేతుః - ఉక్తంచాత్రాపి మూలో మూలవతా స్పృష్టో ధూప్యతే
ధూమకేతునేతి - ధూమాకారః కేతుర్ధూమకేతుః - తథా చ ధనుషి శనికేతూ రామస్య షష్ఠస్థావనుకూలౌ - అంగారకస్తు రామరావణయుద్ధప్ర
సంగే - ఆక్రమ్యాంగారకస్తస్థౌ విశాఖామపి చాంబర ఇత్యుక్త్యా విశాఖా చ తుర్థపాదే వృశ్చికరాశౌ తిష్ఠతి - రామస్య పంచమాంగారకత్వఫలమి
దం - యదేతద్భ్రాతృస్త్రీబంధురుధిరమోహాది. బుధస్య ప్రతిమాసం రోహిణీస్థత్వయోగేऽపి - రామరావణయుద్ధప్రసంగే - ప్రాజాపత్యం చ నక్ష
త్రం రోహిణీం శశినః ప్రియాం । సమాక్రమ్య బుధస్తస్థౌ ప్రజానామశుభావహ ఇత్యుక్తం ప్రజానాం చ శుభావహత్వమతిచారవశాదేవ - స చ రామ
స్య దశమస్థోऽనుకూలః - చంద్రశ్చ ఉత్తరఫల్గునీస్థత్వాత్ కన్యాస్థః - అతస్స తృతీయచంద్రో రామస్యానుకూలః - సూర్యో నవమస్థో రామస్యాను
కూలః - రాహుస్తు మిథునస్థత్వాద్ద్వాదశస్థ ఇతి కించిద్బాధకః। రాక్షసానామిదం సర్వం విపరీతం - తథాహి - రాక్షసానాం హి నక్షత్రం మూలం -
తథా చ ధనూ రాశిః - తదపేక్షయా పంచమస్థశ్శుక్రః ప్రతికూలః - జన్మరాశిస్థౌ శనికేతూ చ ప్రతికూలౌ - రాహుస్తు సప్తమస్థః కించిదనుకూలః -
ద్వాదశస్థోऽంగారకశ్చ ప్రతికూలః - గురుస్తు నవమస్థోऽనుకూలః - చతుర్థస్థస్సూర్యః పంచమస్థో బుధశ్చ నానుకూలౌ - దశమస్థశ్చంద్రః కించిదను
కూలః - ఏవం ప్రాయేణ గ్రహగోచారఫలం రాక్షసానాం విపరీతమేవేతి ॥ బ్రహ్మరాశిః - అధీతసర్వవేద ఇత్యర్థః - విశుద్ధః పాపగ్రహాసంయుక్తః -

మాన్ అనుభూతార్థావిస్మరణశీలః - ప్రతిభానవాన్ తత్కాలోచితప్రజ్ఞః ॥ ౪౪ ॥ కుతోऽయం నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ ॥ తవార్థసిద్ధయే కార్యసిద్ధ
యే ॥ ౪౬ ॥ నిమిత్తాన్యేవాహ ॥ అనువాతీతి ॥ శివః శుభసూచకః - అధ్వశ్రాంతిహరణాత్ హితశ్చ సుఖః సుఖస్పర్శో వాయుః - మృదుమందగ
తితథా సేనామనువాతి అనుసృత్య వాతి - మృదుహితసుఖపదైః క్రమేణ శైత్యమాంద్యసౌరభ్యాణ్యుచ్యంతే ॥ ౪౭ ॥ భౌమాని నిమిత్తాన్యుక్త్వా
దివ్యాన్యాహ ॥ ప్రసన్నా ఇత్యాది ॥ ఉత్తరశ్లోకప్రథమపాదోऽప్యుశనసో విశేషణం - బ్రహ్మరాశిః వేదానాం రాశిభూతః అధీతసర్వవేద ఇత్యర్థః -
అత ఏవ విశుద్ధః ఉశనాశ్చ త్వామనుగతః - అనేన ప్రతిశుక్రతా నాస్తీత్యుక్తం - బ్రహ్మరాశిరిత్యస్య పాదస్య పూర్వశేషం విహాయాన్యోऽర్థ ఉచ్యతే
బ్రహ్మరాశిరిత్యత్ర బ్రహ్మరాశిశబ్దేన ॥ తత్రాపి సప్త మహాత్మాన ఋషయో యేऽగ్నిహోత్రిణః। భూతారంభకృతం బ్రహ్మ శంసంతో ఋత్విగుద్యతాః -
ప్రారంభం తే లోకకామాస్తేషాం పంథాస్స దక్షిణ ఇతి - శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తాః పితృయాణమార్గస్థాలోకాభివృద్ధికామా మహర్షయః ఉచ్యం
తే - తేషాం రాశిః సంఘః - విశుద్ధః - ప్రసన్నః పరమర్షయః సప్తర్షయః - ధ్రువం ఔత్తానపాదిం ప్రదక్షిణం యథా తథా ఆవర్తమానా ఇతి శేషః -
ప్రకాశంత ఇతి సంబంధః - సప్తర్షిసన్నివేశప్రకారస్తు ॥ పూర్వభాగే తు భగవాన్ మరీచిరుపరిస్థితః । వసిష్ఠశ్చ సభార్యోऽస్మాత్ పురస్తాదంగిరా
మునిః ॥ తతోऽత్రిస్తస్య చాసన్నః పులస్త్యః పులహః క్రతురితి ॥ తి ॥ భార్గవో భృగుపుత్రః - ఉశనాః శుక్రోऽపి ప్రసన్నార్చిస్త్వామనుగతః - శుక్రమా
ర్గ్యం నాస్తీత్యుక్తం భవతి - యత్ర పురశ్శుక్రాభావో ధ్వనిత ఇతి తన్న - దక్షిణోత్తరగంత్రూణాంక దాపి పురశ్శుక్రప్రసక్తేరభావాత్ - బ్రహ్మరాశి
ర్భవః - బ్రహ్మణాం సప్తర్షీణాం రాశిః పుంజీభావో యస్మిన్ స తథా - తస్మాద్విశుద్ధో బ్రాహ్మీమాలిన్యరహితః - తత్ప్రయోజనమేవ దర్శయతి - శు

రాశిర్విశుద్ధశ్చ శుద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అర్చిష్మంతః ప్రకాశంతే ధ్రువం సర్వే ప్రదక్షిణం ॥౪౯॥ త్రిశంకుర్విమలో భా
తి రాజర్షిస్సపురోహితః । పితామహవరోఽస్మాకమిక్ష్వాకూణాం మహాత్మనాం॥ ౫౦॥ విమలే చ ప్రకాశేతే విశాఖే నిరు
పద్రవే । నక్షత్రం పరమస్మాకమిక్ష్వాకూణాం మహాత్మనాం॥ ౫౧॥ నైరృతం నైరృతానాం చ నక్షత్రమభిపీడ్యతే । మూ
లో మూలవతా స్పృష్టో ధూప్యతే ధూమకేతునా । ౫౨॥ సర్వం చైతద్వినాశాయ రాక్షసానాముపస్థితం॥ కాలే కాలగృ
హీతానాం నక్షత్రం గ్రహపీడితం॥ ౫౩॥ ప్రసన్నాస్సురసాశ్చాపో వనాని ఫలవంతి చ॥ ప్రవాంత్యభ్యధికం గంధా య
థర్తుకుసుమా ద్రుమాః॥ ౫౪॥ వ్యూఢానీకపిసైన్యాని ప్రకాశంతేఽధికం ప్రభో॥ దేవానామివ సైన్యాని సంగ్రామే తా
రకామయే ॥ ౫౫ ॥ ఏవమార్యసమీక్ష్యైతాన్ ప్రీతో భవితుమర్హసి ॥ ఇతి భ్రాతరమాశ్వాస్య హృష్టస్సౌమిత్రిరబ్ర
వీత్ । ౫౬॥ అథావృత్య మహీం కృత్స్నాం జగామ మహతీ చమూః॥ ఋక్షవానరశార్దూలైర్నఖదంష్ట్రాయుధైర్వృ
తా॥ ౫౭॥ కరాగ్రైశ్చరణాగ్రైశ్చ వానరైరుద్ధితం రజః ॥ భీమమంతర్దధే లోకం నివార్య సవితుః ప్రభాం॥ ౫౮॥ సపర్వ

ఇదం ద్వయమపి భార్గవవిశేషణం- పరమర్షయః సప్తర్షయః. దక్షిణాం దిశం ప్రతిగతాః- ప్రదక్షిణం- శీఘ్రద్రుప్రభృతిత్వాత్సాధుః- ఆవర్తమానా ఇతి శేషః॥ ౪౯॥ త్రిశంకురితి॥ పురోహితః విశ్వామిత్రః- సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీనపరాన్ పునరితి బాలకాండోక్తరీత్యా విశ్వామిత్రసృష్టసప్తర్ష్యంతర్గతవసిష్ఠో వా- పితామహవరః పితామహేషు కూటస్థేషు శ్రేష్ఠః- ఇక్ష్వాకూణాం ప్రధానకూటస్థ ఇత్యర్థః॥ ౫౦॥ విమలే చేతి॥ నిరుపప్లవే క్రూరగ్రహానాక్రాంతే - విశాఖే ఇతి ద్వివచనం నక్షత్రద్వయాత్మకత్వాత్- విశాఖాఖ్యం నక్షత్రవరమిత్యర్థః - విశాఖాయా ఇక్ష్వాకునక్షత్రత్వం జ్యోతిషదర్పణే దర్శితం- ఆశ్విన్యాం యది కేతురిత్యారభ్య ఇక్ష్వాకుకులనాథస్తు హన్యతే యది భవేద్విశాఖాస్థస్త్వితి॥ ౫౧॥ స్వానుకూల్యముక్త్వా పరప్రాతికూల్యమాహ- నైరృతమితి ॥ నైరృతం నైరృతదైవతం- నైరృతానాం రాక్షసానాం - కిం తన్నైరృతం తస్య పీడా కేనేత్యాకాంక్షాయామాహ- మూల ఇతి- మూలవతా అంతికవతా- మూలం వశీకృతా స్వీయే శీర్షే తారాగాంతికాదిష్వితి వైజయంతీ । తేన ధూమకేతునా స్పృష్టో మూలః మూలానక్షత్రం- ధూప్యతే సంతాప్యతే- ధూప సంతాప ఇతి ధాతుః॥ ౫౨॥ తతః కిమిత్యత్రాహ- సర్వమితి॥ ఏతన్నక్షత్రపీడనమేవ- రాక్షసానాం వినాశాయ సర్వం అశుభసూచకనిమిత్తజాతం సముపస్థితమిత్యర్థః- తదేవోపపాదయతి- కాల ఇతి- కాలగృహీతానాం మృత్యుగృహీతానాం నక్షత్రం- కాలే అంతకాలే- గ్రహపీడితం భవతి॥ ౫౩॥ పునరపి విజయసూచకాన్యాహ- ప్రసన్నా ఇత్యాదినా॥ ద్రుమాః యథర్తుకుసుమాః ఋతుమనతిక్రమ్య జాతాని కుసుమాని యేషాం తే తథోక్తాః - అకాలకుసుమోత్పత్తిర్హ్యుత్పాతః- స ఇదానీం నాస్తీత్యర్థః- తథోక్తం వరాహమిహిరేణ॥ శీతోష్ణానాం విపర్యాసః ఫలపుష్పమకాలజం । అశోష్యాణాం విశోషశ్చ ఫలం షాణ్మాసికం భవేదితి॥ ౫౪॥ వ్యూఢానీతి॥ వ్యూఢాని కృతవ్యూహాని తారకస్య తారకాసురస్య ఆమయో వధో యస్మిన్ సః తారకామయః తస్మిన్ - యద్వా తారకాయాః బృహస్పతిపత్న్యాః ఆమయో మనోవ్యాధిః యస్మిన్- తాదృశసంగ్రామే సంస్మర్యతే- తథోక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే॥ ఏవం చ తయోరతీవోగ్రస్సంగ్రామస్తారకానిమిత్తస్తారకామయో నామాభవదితి॥ ౫౫॥ ఏవమితి॥ ఆశ్వాస్యాబ్రవీత్ ఆశ్వాసనపూర్వకమబ్రవీత్- అనేన ప్రథమసర్గాంతోక్తశ్లోకోఽనువృత్త ఇతి జ్ఞాయతే॥ ౫౬॥ పునరపి సేనాయాః దూరగమనమాహ- అథేతి॥ ఋక్షవానరశార్దూలైః ఋక్షశార్దూలైః వానరశార్దూలైశ్చ- శార్దూలశబ్దః శ్రేష్ఠవాచీ॥ ౫౭॥ కరాగ్రైరితి॥ అంతర్దధే ఆచ్ఛాదయామాస॥ ౫౮॥ సపర్వతేతి॥ హరివాహినీ దక్షి

ద్ధా అభ్రాదిహీనాః- శుద్ధం ధ్రువం ప్రదక్షిణం కుర్వాణా అర్చిష్మంతః ప్రశస్తార్చిషో భూత్వా ప్రకాశంతే॥ ౪౯॥ త్రిశంకురితి॥ సపురోహితః సవసిష్ఠః ॥ సృజన్దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీనపరాన్పునరిత్యుక్తః విశ్వామిత్రసృష్టసప్తర్షిమండలస్థవసిష్ఠేన సహిత ఇత్యర్థః- మే పితామహవరః పితామహశ్రేష్ఠః॥ తి॥ పితామహః పురోఽస్మాకమితి పాఠ ఇతి కతకః॥ ౫౦॥ విమలే చేతి॥ విమలే నిరుపద్రవే. అంగారకాదిదుష్టగ్రహాక్రమణరహితే॥ ౫౧॥ నైరృతమితి॥ నైరృతం నైరృతదైవత్యం- కిం తన్నక్షత్రం కేన వా పీడ్యత ఇత్యాకాంక్షాయామాహ॥ మూల ఇతి॥ మూలవతా అంతికవతా॥ మూలం వశీకృతా స్వీయే శీర్షే తారాంతికాదిష్వితి వైజయంతీ - తేన సామీప్యవతా ధూమకేతునా ఉత్పాతగ్రహేణ స్పృష్టో మూలో మూలానక్షత్రం ధూప్యతే సంతాప్యతే ॥ అగ్న్యుత్పాతౌ ధూమకేతూ ఇత్యమరః॥ ౫౨॥ తతః కిమిత్యత ఆహ॥ సర్వమితి॥ కాలే అంతకాలే ప్రాప్తే.. కాలగృహీతానాం మృత్యుగృహీతానాం నక్షత్రం గ్రహపీడితం ధూమకేతుగ్రహసంతప్తం భవతీతి యత్ - ఏతచ్చ ఏతత్ నైరృతనక్షత్రపీడనమేవ రాక్షసానాం వినాశాయ సర్వముపస్థితం - రాక్షసవినాశసూచకానేకనిమిత్తజాతం సముపస్థితమిత్యర్థః - యద్వా ఏతత్ నైరృతనక్షత్రపీడనం - సర్వం అస్మత్కులనక్షత్రవిశాఖౌజ్జ్వల్యాదికం పూర్వోక్తం సర్వం చ రాక్షసనాశాయోపస్థితమిత్యన్వయః ॥ ౫౩ ॥ పునరపి విజయసూచకాన్యాహ ॥ ప్రసన్నా ఇతి॥ ౫౪॥ వ్యూఢానీతి॥ తారకామయే - ఆమయశబ్దేన బాధకత్వాద్వధో లక్ష్యతే. తారకస్య తారకాసురస్యామయో వధో యస్మిన్ స తథోక్తః తస్మిన్- యద్వా తారకా నామ బృహస్పతిపత్నీ - తన్నిమిత్తత్వాత్ సంగ్రామస్య తారకామయ ఇతి సంజ్ఞా॥ తథాహ విష్ణుపురాణే॥ ఏవం చ తయోరతీవోగ్రః సంగ్రామస్తారకానిమిత్తస్తారకామయో నామాభవదితి॥ ౫౫ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ భ్రాతరమాశ్వాస్య- హే ఆర్య ఏతాన్ సమీక్ష్య ప్రీతో భవితుమర్హసీతి సౌమిత్రిరబ్రవీదితి సంబంధః॥ ౫౬॥ ౫౭॥ కరాగ్రైరితి ॥ అంతర్దధే అంతర్ధాపయత్॥

తదనాకాశం దక్షిణాం హరివాహినీ। ఛాదయంతీ యయౌ భీమా ద్యామివాంబుదసంతతిః ॥౫౯॥ ఉత్తరంత్యాం చ సేనాయాం సతతం బహుయోజనం। నదీస్రోతాంసి సర్వాణి సస్యందుర్విపరీతవత్ ॥ ౬౦॥ సరాంసి విమలాంభాంసి ద్రుమాకీర్ణాంశ్చ పర్వతాన్ ॥ సమాన్భూమిప్రదేశాంశ్చ వనాని ఫలవంతి చ । మధ్యేన చ సమంతాచ్చ తిర్యక్చాధశ్చ సావిశత్॥ ౬౧॥ సమావృత్య మహీం కృత్స్నాం జగామ మహతీ చమూః॥ ౬౨॥ తే హృష్టమనసస్సర్వే జగ్ముర్మారుతరంహసః। హరయో రాఘవస్యార్థే సమారోపితవిక్రమాః । హర్షవీర్యబలోద్రేకాన్ దర్శయంతః పరస్పరం ॥ యౌవనోత్సేకజాన్దర్పాన్ వివిధాంశ్చక్రురధ్వని ॥ ౬౪ ॥ తత్ర కేచిద్ద్రుతం జగ్మురుత్పేతుశ్చ తథాపరే॥ కేచిత్కిలకిలాం చక్రుర్వానరా వనగోచరాః ॥ ౬౫ ॥ ప్రాస్ఫోటయంశ్చ పుచ్ఛాని సన్నిజఘ్నుః పదాన్యపి॥ భుజాన్విక్షిప్య శైలాంశ్చ ద్రుమానన్యే బభంజిరే॥ ౬౬॥ ఆరోహంతశ్చ శృంగాణి గిరీణాం గిరిగోచరాః ॥ మహానాదాన్ప్రముంచంతి క్ష్వేళామన్యే ప్రచక్రిరే. ౬౭॥ ఊరువేగైశ్చ మమృదుర్లతాజాలాన్యనేకశః ॥ జృంభమాణాశ్చ విక్రాంతా విచిక్రీడుశ్శిలాద్రుమైః॥ ౬౮॥ శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటిభిశ్చ సహస్రశః ॥ వానరాణాం తు ఘోరాణాం శ్రీమత్పరివృతా మహీ ॥ ౬౯ ॥ సా స్మ యాతి దివారాత్రం మహతీ హరివాహినీ ॥ హృష్టా ప్రముదితా సేనా సుగ్రీవేణాభిరక్షితా॥ ౭౦॥ వానరాస్త్వరితం యాంతి సర్వే యుద్ధాభినందినః॥ ప్రమోక్షయిషవస్సీతాం ముహూర్తం క్వాపి నాసత॥ ౭౧॥ తతః పాదపసంబాధం నానామృగసమాయుతం ॥ సహ్యపర్వతమాసేదుర్మలయం చ మహీధరం॥ ౭౨॥ కాననాని విచిత్రాణి నదీప్రస్రవణాని చ ॥ పశ్యన్నతియయౌ రామస్సహ్యస్య మలయస్య చ॥ ౭౩॥ వకుళాంస్తిలకాంశ్చూతానశోకాన్సింధువారకాన్ ॥ కరవీరాంశ్చ తిమిశాన్భంజంతి స్మ ప్లవంగమాః॥ ౭౪॥ అంకోలాంశ్చ కరంజాంశ్చ ప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాన్ ॥ జంబూకామలకాన్నీపాన్ భంజంతి స్మ ప్లవంగమాః ॥ ౭౫ ॥ ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః ॥ వాయువేగప్రచలితాః పుష్పైరవకిరంతి తాన్॥ ౭౬ ॥ మారుతస్సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతళః ॥ షట్పదైరనుకూజద్భిర్వనేషు మధుగంధిషు ॥ ౭౭ ॥ అధికం శైలరాజస్తు ధాతుభిస్సువిభూషితః॥ ౭౮॥ ధాతుభ్యః ప్రసృతో రేణుర్వాయువేగవిఘట్టితః। సుమహద్వానరానీకం ఛాద

ణాం మహీం అంబుదసంతతిర్ద్యామివ ఛాదయంతీ యయావితి సంబంధః॥ ౫౯॥ ఉత్తరంత్యామితి॥ సతతం నిరంతరం యథా భవతి తథా ఉత్తరంత్యాం- విపరీతవత్ వైపరీత్యవత్ - భావప్రధానో నిర్దేశః- బహుయోజనం చ యథా భవతి తథా సస్యందుః॥ ౬౦॥ సరాంసీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః- యథాయోగ్యం చ సంబంధః॥ సరాంసి శీతళసలిలతయా మధ్యేనావిశత్ - పర్వతాన్ ద్రుమాకీర్ణతయా తిర్యగావిశత్ - సమాన్ భూమిప్రదేశాన్ సమంతాదావిశత్. వనాని ఫలవత్తయా అధ ఆవిశత్॥ ౬౧॥ సమావృత్యేత్యర్థం॥౬౨॥ తఇత్యాది॥ మారుతరంహసః వాయువేగాః- సమారోపితవిక్రమాః- అభివృద్ధక్రమా ఇత్యర్థః- ఉద్రేకశబ్దోతిశయవాచీ దర్పాన్ దర్పజవ్యాపారాన్॥ ౬౪॥ తాన్ వివృణోతి- తత్రేత్యాదినా॥ కిలకిలేతి వానరశబ్దానుకరణం॥ ౬౫॥ ప్రాస్ఫోటయన్నితి॥ ప్రాస్ఫోటయన్ భూమావాస్ఫాలయన్ సన్నిజఘ్నుః - భూమావితి శేషః- భుజానితి- భుజాన్ విక్షిప్య ప్రసార్య- ద్రుమాన్ శైలాంశ్చ బభంజిరే॥ ౬౬॥ ఆరోహంత ఇతి॥ గిరిగోచరాః గిరిచరాః. క్ష్వేళాం సింహనాదం॥ ౬౭॥ ఊరువేగైరితి॥ మమృదుః మర్దనం చక్రుః॥ ౬౮॥ శతైరితి॥ శ్రీమద్యథా భవతి తథా పరివృతా ఆసీదితి సంబంధః ॥ ౬౯ ॥ సా స్మేతి॥ సేనా ఇనేన స్వామినా సహితా॥ రా॥ స్వస్వస్వామియుక్తేత్యర్థః॥ ౭౦॥ వానరా ఇతి॥ ప్రమోక్షయిషవః మోచయితుమిచ్ఛవః- నసిద్వర్వచనాభావ ఆర్షః- మోక్షనిరసన ఇత్యస్మాన్ధాతోస్సన్ ॥ ౭౧॥ తత ఇతి॥ తతః దివారాత్రం తే ॥ ౭౨॥ కాననానీతి॥ సహ్యస్య మలయస్య చ కాననానీత్యన్వయః- సహ్యమలయౌ నామ మార్గవర్తినౌ కౌచిత్పర్వతౌ॥ ౭౩॥ వకుళానితి॥ వకుళాన్ కేసరవృక్షాన్- తిలకాన్ క్షురకవృక్షాన్- చూతాః ప్రసిద్ధాః అశోకాశ్చ- సింధువారకాన్ నిర్గుండీవృక్షాన్- కరవీరాః ప్రసిద్ధాః- తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్॥ ౭౪॥ అంకోలానిత్యాది॥ అంకోలాన్ నికోచకవృక్షాన్ - కరంజాన్ నక్తమాలవృక్షాన్- ప్లక్షాన్ జటీవృక్షాన్ - న్యగ్రోధాన్ వటాన్ - తిందుకాన్ స్ఫూర్జకవృక్షాన్- జంబూకామలకాః ప్రసిద్ధాః నీపాః కదంబాః॥ ౭౫॥ ప్రస్తరేష్వితి॥ ప్రస్తరేషు శిలాసు స్థితా ఇతి శేషః - వాయువేగః వానరసేనావేగజవాయువేగః ॥౭౬॥౭౭॥ వానరాణాం ధాతురేణురూషితత్వం వక్తుం పర్వతస్య ధాతుమత్తామాహ - అధికమితి॥ అర్ధమేకం వాక్యం - శైలరాజః సహ్యః ॥ ౭౮॥ ధాతుభ్య ఇతి॥ విఘట్టితః ఉత్థాపితః ॥ ౭౯॥ గిరిప్రస్థేత్యాది సార్ధపంచశ్లోక్యేకాన్వయా ॥ పుష్పితా ఇత్యేతత్సర్వవి

౫౯॥ ఉత్తరంత్యామితి॥ బహుయోజనమితి క్రియావిశేషణం- విపరీతవత్ వైపరీత్యవత్ బహుయోజనం యథా తథా నదీస్రోతాంసి సస్యందురితి సంబంధః॥౬౦॥ సరాంసీత్యాది సార్ధమేకం వాక్యం॥ ౬౧॥ సమావృత్యేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ ౬౨॥ త ఇతి॥ అసాధ్యమపి సాహసవశాత్ సాధయిష్యామ ఇతి సమారోపితవిక్రమాః॥ ౬౫॥ ప్రాస్ఫోటయన్ పుచ్ఛాని భూమావ తాడయన్ విక్షిప్య ప్రసార్య॥ ౬౯॥ సా స్మేతి॥ సేనా ఇనేన స్వామినా సహితా॥ ౭౦॥ ౭౧॥ తత ఇతి॥ సహ్యపర్వతమాసేదుర్మలయం చ మహీధరమితి పాఠః॥ ౭౨॥ ౭౩॥ చంపకానిత్యాది ॥ తిలకాన్ (బండిగురుగింద) సింధువారాన్ (తెల్లవావిలి) తిమిశాన్ (నెమ్మిచెట్టు) కరంజాన్ (కానుగు) తిందుకాన్ (తుమ్మికిచెట్టు) ॥ ౭౯ ॥ గిరీతి॥ కేతక్య ఇత్యాది॥

యథా మాసపర్వతః॥ ౪౯ ॥ గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు సర్వతస్సంప్రపుష్పితాః । కేతక్యస్సింధువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ మనోర
మాః॥ మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మాశ్చ పుష్పితాః॥ చిరిబిల్వా మధూకాశ్చ వకుళాః ప్రియకాస్తథా॥ స్ఫూర్జకా
స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాశ్చ పుష్పితాః॥ చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః॥ ముచుళిందార్జునాశ్చైవ
శింశుపాః కుటజాస్తథా । ధవాశ్శాల్మలయశ్చైవ రక్తాః కురవకాస్తథా॥ హింతాలాస్తిమిశాశ్చైవ చూర్ణకా నీపకా
స్తథా। నీలాశోకాశ్చ వరణా అంకోలాః పద్మకాస్తథా ॥ ౫౪॥ ప్లవమానైః ప్లవంగైస్తు సర్వే పర్యాకులీకృతాః॥ ౫౪½॥ వా
ప్యస్తస్మిన్ గిరౌ శీతాః పల్వలాని తథైవ చ॥ చక్రవాకానుచరితాః కారండవనిషేవితాః । ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంకీర్ణా వరా
హమృగసేవితాః॥ ఋక్షైస్తరక్షుభిస్సింహైశ్శార్దూలైశ్చ భయావహైః। వ్యాళైశ్చ బహుభిర్భీమైస్సేవ్యమానాస్సమం
తతః॥ పద్మైస్సౌగంధికైః ఫుల్లైః కుముదైశ్చోత్పలైస్తథా । వారిజైర్వివిధైః పుష్పై రమ్యాస్తత్ర జలాశయాః॥ ౫౫॥ తస్య
సానుషు కూజంతి నానాద్విజగణాస్తథా ॥ ౫౫½ ॥ స్నాత్వా పీత్వోదకాన్యత్ర జలే క్రీడంతి వానరాః॥ అన్యోన్యం ప్లావ
యంతస్స ॥ ౫౬ ॥ శైలమారుహ్య వానరాః। ఫలాన్యమృతగంధీని మూలాని కుసుమాని చ॥ బుభుజుర్వానరాస్తత్ర పాద
పానాం మదోత్కటాః॥ ౬౦½॥ ద్రోణమాత్రప్రమాణాని లంబమానాని వానరాః॥ యయుః పిబంతో హృష్టాస్తే మధూని
మధుపింగళాః॥ ౬౧½॥ పాదపానవభంజంతో వికర్షంతస్తథా లతాః । విధమంతో గిరివరాన్ప్రయయుః ప్లవగర్షభాః॥
౬౨½॥ వృక్షేభ్యోఽన్యే తు కపయో నర్దంతో మధుదర్పితాః । అన్యే వృక్షాన్ప్రపద్యంతే ప్రపతంత్యపి చాపరే॥ ౬౩½॥ బభూ

శేషణం- అత్ర స్త్రస్య బహుశః ప్రయోగః- వసంతే పుష్ప్యంతీతి వాసంత్యః- ఇదం మాధవీవిశేషణం- కాలాత్సాధుపుష్ప్యత్పచ్యమానేష్వి త్యణ్-
గంధైః పూర్ణాః గంధపూర్ణాః - కుందాః - చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః - మధూకాః గుడపుష్పాః- వంజుళాః వానీరాః- ప్రియకాః బంధూకాః -
స్ఫూర్జకాః తిందుకవృక్షాః- నాగవృక్షాః నాగకేసరాః- పాటలయః పాటలాః- కోవిదారాః చమరకాః - ముచుళిందాః ఖర్జూరవిశేషాః- అ
ర్జునాః కకుభాః- శింశుపాః పిచ్ఛిలాః- కుటజాః జయవృక్షాః- ధవాః ధుంధురవృక్షాః- శాల్మలయః మోచాః- పిచ్ఛిలా పూరణీ మోచా చిరాయు
ర్నాల్మలిర్ద్వయోరిత్యమరః । హింతాలాః తాలవిశేషాః- చూర్ణకాః ఆమలకవిశేషాః - నీపకాః కదంబాః- వరణాః వారుణాః- పద్మకాః సు
గంధిపుష్పవృక్షవిశేషాః- ఏవంభూతా వృక్షాః- ప్లవమానైః ప్లవంగైః పర్యాకులీకృతా ఇత్యన్వయః॥ ౫౪½॥ వాప్య ఇత్యాది జలాశయా ఇత్యంతమే
కవాక్యం॥ జలాశయాః జలపూర్ణా ఇతి వాపీవిశేషణం- అత్రాపి పర్యాకులీకృతా ఇత్యనుషజ్యతే- కారండవాః జలకుక్కుటాః- ప్లవైః జలకాకైః
బకైః ప్రసిద్ధైః- తీరవనమృగానాహ- వరాహేత్యాదినా- తరక్షుభిః మృగాదనైః- వ్యాళైః దుష్టగజైః- సౌగంధికైః కల్హారైః- వారిజైరితి -
విశేషః ॥౫౫॥ తస్య సానుష్విత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ కూజంతి- చుకూజుః- తత్సైన్యదర్శనాదితి భావః ॥౫౫½॥ స్నాత్వేతి॥ అత్ర జలే వాపీజ
లే ప్లావయంతి సించంతి॥౫౬॥ శైలమారుహ్యేత్యుత్తరశేషః॥ అమృతగంధీని అమృతస్వాదూని- మదోత్కటాః మదమత్తాః ॥౬౦½॥ ద్రోణ
మితి॥ ద్రోణమాత్రప్రమాణాని- ద్రోణం శివద్వయం తత్ప్రమాణమధుపూర్ణాని - మధూని మధుపటలాని - మధుపింగళాః మధువత్పింగళ
వర్ణాః॥౬౧½॥ పాదపానితి॥ విధమంతః దహంతః- ధ్మా శబ్దాగ్నిసంయోగయోరితి ధాతుః ॥౬౨½॥ వృక్షేభ్య ఇతి॥ అన్యే వృక్షేభ్యః వృక్షేభ్యో
నిపతంతీతి శేషః ॥ ౬౩½॥ బభూవేతి॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అన్యే తు- తత్ర తదానీం- పక్వైః కళమకేదారైః పక్వశాలి
క్షేత్రైః- సంపూర్ణా వసుంధరేవ యథా భవేత్ తథా హరిపుంగవైః- సంపూర్ణా వసుధా బభూవేతి యోజయంతి- అపరే తు - కళమక్షే
త్ర సదృశైః హరిపుంగవైః - సంపూర్ణా వసుధా వసుంధరేవ కళమకేదారభూరివ బభూవేత్యాహుః - ఉపమానద్విత్వం
తు ఉపమావాచకద్వయం ప్రయుంజతే కవయః- యథా- ఉద్ధృత్య మేఘైస్తత ఏవ తోయమర్థం మునీంద్రైరివ సంప్రణీతాః । ఆలో

లత్స...
అశ్వ్యః (గురుగింద) మాధవ్యః (కుసుమపూలు) గంధపూర్ణాః (దుంపరాష్ట్ర) మధూకః (ఇప్పచెట్టు) వంజులాః (ప్రబ్బచెట్టు) స్ఫూర్జకః (తుమికిచె
ట్టు) ముచుళిందాః ఖర్జూరవిశేషాః- శింశుపాః (ఇరుగుడు) కుటజాః (అడవిమల్లె) రక్తాః కురవకాః (ఎఱ్ఱగోరింట) హింతాళః (శ్రీతాళపుచెట్టు) చూర్ణ
కాః ఆమలకవిశేషాః - నీలాశోకాః (నల్లపువ్వులయినుగుడు) వరణాః (ఉలిమిరిచెట్టు) పద్మకాః (మెట్టతామర) ॥౫౪॥ ప్లవమానైరిత్యర్ధం భిన్నం వా
క్యం ॥౫౪½॥ వాప్య ఇత్యాది సార్ధమేకం వాక్యం॥ తస్మిన్ గిరౌ సహ్యపర్వతే వాప్యః - చక్రవాకానుచరితత్వవిశిష్టా ఇత్యర్థః-- కారండవః జలకు
క్కుటః- ప్లవః బకవిశేషః ॥ ఋక్షైరిత్యాది॥ తరక్షుః మృగాదనః (చిఱుతపులి) ఋక్షాదిభిస్సేవ్యమానం తదీయం వనం సహ్యగిరౌ వాసీదితి శేషః॥
౫౫॥ తస్య సానుషు సహ్యగిరిసానుషు॥ ౬౦½॥ ద్రోణేత్యాది॥ మధూని మధుపటలాని॥ ౬౧½॥ ౬౨½॥ వృక్షేభ్య ఇతి॥ అన్యే వృక్షేభ్యోఽన్య
త్ర యాంతీతి శేషః ॥ ౬౩½॥ బభూవేతి॥ కలమకేదారైః పక్వశాలిక్షేత్రైః సంపూర్ణా వసుంధరేవ యథా భవేత్ - తథా హరిపుంగవైః
సంపూర్ణా వసుధా బభూవేత్యన్వయః - యద్వా- పక్వైః కలమకేదారైర్యథా పక్వకలమకేదారసదృశైః హరిపుంగవైః సంపూర్ణా వసుధావ
సాగరా కలమకేదారభూమిరివ బభూవేత్యన్వయః - యద్వా ఇవశబ్దస్తథార్థే- పక్వైః కలమకేదారైః వసుంధరా యథా పూర్ణా - తథా
హరిపుంగవైః...

వవసుధా తైస్తు సంపూర్ణా హరియూథపైః। యథా కలమకేదారైః పక్వైరివ వసుంధరా ॥ ౯౪ ॥ మహేంద్రమథ సం
ప్రాప్య రామో రాజీవలోచనః ॥ అధ్యారోహన్మహాబాహుశ్శిఖరం ద్రుమభూషితం ॥ ౯౫ ॥ తతశ్శిఖరమారుహ్య రా
మో దశరథాత్మజః ॥ కూర్మమీనసమాకీర్ణమపశ్యత్సలిలాకరం ॥ ౯౬ ॥ తే సహ్యం సమతిక్రమ్య మలయం చ మహాగిరిం ॥
ఆసేదురానుపూర్వ్యేణ సముద్రం భీమనిస్స్వనం ॥ ౯౭ ॥ అవరుహ్య జగామాశు వేలావనమనుత్తమం। రామో రమయ
తాం శ్రేష్ఠస్ససుగ్రీవస్సలక్ష్మణః ॥ ౯౮ ॥ అథ ధౌతోపలతలాం తోయౌఘైస్సహసోత్థితైః ॥ వేలామాసాద్య విపులాం రా
మో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౯౯ ॥ ఏతే వయమనుప్రాప్తాస్సుగ్రీవ వరుణాలయం ॥ ఇహేదానీం విచింతా సా యా నః పూర్వం స
ముత్థితా ॥ ౧౦౦ ॥ అతః పరమతీరోఽయం సాగరస్సరితాం పతిః ॥ న చాయమనుపాయేన శక్యస్తరితుమర్ణవః ॥ ౧౦౧ ॥ త
దిహైవ నివేశోఽస్తు మంత్రః ప్రస్తూయతామితి। యథేదం వానరబలం పరం పారమవాప్నుయాత్ ॥ ౧౦౨ ॥ ఇతీవ స మహా
బాహుస్సీతాహరణకర్శితః ॥ రామస్సాగరమాసాద్య వాసమాజ్ఞాపయత్తదా ॥ ౧౦౩ ॥ సర్వాస్సేనా నివేశ్యంతాం వేలా
యాం హరిపుంగవ ॥ సంప్రాప్తో మంత్రకాలో నస్సాగరస్యాస్య లంఘనే ॥ ౧౦౪ ॥ స్వాం స్వాం సేనాం సముత్సృజ్య మా
చ కశ్చిత్కుతో వ్రజేత్ ॥ గచ్ఛంతు వానరాశ్శూరా జ్ఞేయం ఛన్నం బలం చ నః ॥ ౧౦౫ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవ
స్సహలక్ష్మణః ॥ సేనాం న్యవేశయత్తీరే సాగరస్య ద్రుమాయుతే ॥ ౧౦౬ ॥ విరరాజ సమీపస్థం సాగరస్య చ తద్బలం ॥ మధు
పాండుజలశ్శ్రీమాన్ ద్వితీయ ఇవ సాగరః ॥ ౧౦౭ ॥ వేలావనముపాగమ్య తతస్తే హరిపుంగవాః। వినివిష్టాః పరం పారం
కాంక్షమాణా మహోదధేః ॥ ౧౦౮ ॥ తేషాం నివిశమానానాం సైన్యసన్నాహనిస్స్వనః ॥ అంతర్ధాయ మహానాదమ
ర్ణవస్య ప్రశుశ్రువే ॥ ౧౦౯ ॥ సా వానరాణాం ధ్వజినీ సుగ్రీవేణాభిపాలితా। త్రిధా నివిష్టా మహతీ రామస్యార్థపరాభవ
త్ ॥ ౧౧౦ ॥ సా మహార్ణవమాసాద్య హృష్టా వానరవాహినీ ॥ వాయువేగసమాధూతం పశ్యమానా మహార్ణవం ॥ ౧౧౧ ॥

కఊర్మామాసహరిః పతంతీర్నదీః స్మృతీర్వాదమినాంబురాశిమితి ॥ ౯౪ ॥ మహేంద్రమితి ॥ అథ సహ్యమలయాతిక్రమణానంతరం - రాజీవలోచనత్వ
సముద్రదర్శనాయ మహేంద్రశిఖరారోహణకుతూహలిత్వముక్తం ॥ ౯౫ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౯౬ ॥ అవరుహ్యేతి ॥ వేలావనస్యోన్నతత్వా
దవరుహ్యేత్యుక్తం - రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన సముద్రసంభ్రమప్రదర్శనేన లక్ష్మణాదిరంజకత్వం వ్యంజితం ॥ ౯౮ ॥ అథేతి - స్పష్టం ॥ ౯౯ ॥
ఏత ఇతి ॥ చింతా - సముద్రతరణోపాయచింతా ॥ ౧౦౦ ॥ అత ఇతి ॥ అతీరః అవిద్యమానతీరః - జలప్రాయ ఇతి యావత్ అనుపాయేన ఉపా
యేనేత్యర్థః - ప్రసజ్యప్రతిషేధే నఞ్ సమాసః ॥ ౧౦౧ ॥ తదితి ॥ మంత్రః కార్యవిచారః ప్రస్తూయతాం ఆరభ్యతాం ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ ॥ ౧౦
ఇతీతి ॥ ఇతీవేత్యనేన సేనానివేశనియోగే సాగరతరణోపాయవిచారః - అహృదయో హేతుః - వస్తుతస్తు సీతాహరణక్లేశ ఏవ హేతు
ర్జ్యతే ॥ ౧౦౩ ॥ సర్వా ఇతి స్పష్టం ॥ ౧౦౪ ॥ స్వాం స్వామితి ॥ కుతః కుతశ్చిద్దేశతోఽపి - శూరాః వానరాః - గచ్ఛంతు సర్వతస్సంచరంతు - కిమర్థ
త్రాహ జ్ఞేయమితి - నః అస్మాకం భయం భయనిమిత్తం - ఛన్నం జ్ఞేయం తత్ర తత్ర నిలీనైశ్శత్రుభిః ప్రాయశః ప్రహారసంభవాదితి భావః ॥ ౧౦
రామస్యేతి ॥ ద్రుమాయుతే ద్రుమైర్యుక్తే - మిశ్రణార్థాద్యౌతేర్నిష్ఠా ॥ ౧౦౬ ॥ విరరాజేతి ॥ సాగరస్య సమీపస్థం తద్బలం - మధుపాం
మధువత్పింగళజలః - ద్వితీయస్సాగర ఇవ విరరాజేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౧౦౭ ॥ వేలేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౦౮ ॥ తేషామితి ॥ అంతర్ధాయ స్థి
తః ॥ ౧౦౯ ॥ సేతి ॥ త్రిధా త్రిప్రకారైః - వలయత్రయాకారేణేతి యావత్ - వానరగోపుచ్ఛభల్లూకభేదేన త్రిధేతి వా ॥ ౧౧౦ ॥ సేతి

హరిపుంగవైస్తైః వసుధా పూర్ణా బభూవేతి యోజనా ॥ ౯౪ ॥ ౯౬ ॥ తి ॥ అత్రానుక్తమపి వాసత్రయమన్యద్ద్రష్టవ్యం - అగ్నివేశ్యోక్తైః -
వానరా ఆనుపూర్వ్యేణ సేనాసన్నివేశక్రమేణ ॥ ౯౭ ॥ తి ॥ అవరుహ్య - మహేంద్రాదిత్యర్థః ॥ ౯౮ ॥ అథేతి ॥ తోయౌఘైః తరంగైః ॥ ఏ
త ఇత్యాది ॥ చింతా - సముద్రతరణోపాయచింతా ॥ ౧౦౦ ॥ అత ఇతి ॥ అతీరః అవిద్యమానప్రత్యాసన్నతీరః అనుపాయేన ఉపాయాభావే
యం వినేత్యర్థః ॥ ౧౦౨ ॥ ఇతీవేతి ॥ వాసమాజ్ఞాపయదిత్యస్య ఇహైవ నివేశోఽస్త్విత్యుక్తసన్నివేశనప్రకారవిశేషవిధానార్థత్వాన్న పునరుక్తిః ॥
స్వాం స్వామితి ॥ శూరాః వానరాః గచ్ఛంతు బలనివేశనార్థం గచ్ఛంత్విత్యర్థః - స్వాం స్వాం సేనాం వానరో వానరసేనాం - ఋక్ష
సేనాం - సముత్సృజ్య - కశ్చిదపి కుతోఽపి మా వ్రజేత్ - కుతః అస్మాకం భయం భయనిమిత్తం ఛన్నం జ్ఞేయం శంకనీయం - తత్ర తత్ర లీనైః శత్రుభి
శ్శః ప్రహారణసంభవాదితి భావః ॥ ౧౦౬ ॥ విరరాజేతి ॥ సాగరస్య సమీపస్థం తద్బలం - మధుపాండుజలః మధువత్ పింగళవర్ణజలః ద్వి
గర ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ హరిణః పాండురః పాండురిత్యమరః - మధుపానోత్కటం శ్రీమద్ద్వితీయ ఇవ సాగర ఇతి వా పాఠః ॥ తి ॥ మధుపా
ధుపింగళా వానరా ఇవ మధుపింగళవర్ణం జలం యస్య సః - మధుశబ్దసమభివ్యాహారాత్ పాండుశబ్దః పింగళవర్ణవాచీ ॥ ౧౦౮ ॥ తేషామి
సన్నాహనిస్స్వనః సైన్యసంచారధ్వనిః ॥ ౧౦౯ ॥ సేతి ॥ వానరాణాం ధ్వజినీ ఋక్షగోలాంగూలానామపి వానరావాంతరజాతీయ
షామపి వానరత్వోక్తిః - త్రిధా నివిష్టా ఋక్షవానరగోలాంగూలభేదేన త్రిధా నివిష్టేత్యర్థః ॥ ౧౧౦ ॥ సేతి ॥ పశ్యమానా పశ్యంతీ హృ

దూరపారమసంబాధం రక్షోగణనిషేవితమ్ ॥ పశ్యంతో వరుణావాసం నిషేదుర్హరియూథపాః । చండనక్రగ్రహం ఘోరం క్షపాదౌ దివసక్షయే ॥ హసంతమివ ఫేనౌఘైర్నృత్యంతమివ చోర్మిభిః । చంద్రోదయసముద్ధూతం ప్రతిచంద్రసమాకులమ్ ॥ (పినష్టీవ తరంగాగ్రైరర్ణవః ఫేనచందనమ్ । తదాదాయ కరైరిందుర్లింపతీవ దిగంగనాః ॥) చండానిలమహాగ్రాహైః కీర్ణం తిమితిమింగిలైః । దీప్తైర్భోగైరివాకీర్ణం భుజంగైర్వరుణాలయమ్ ॥ అవగాఢం మహాసత్త్వైర్నానాశైలసమాకులమ్ । సుదుర్గం దుర్గమార్గం తమగాధమసురాలయమ్ ॥ ౧౧౬ ॥ మకరైర్నాగభోగైశ్చ విగాఢా వాతలోళితాః । ఉత్పేతుశ్చ నిపేతుశ్చ ప్రవృద్ధా జలరాశయః ॥ ౧౧౭ ॥ అగ్నిచూర్ణమివావిద్ధం భాస్వరాంబు మహోరగమ్ । సురారివిషయం ఘోరం పాతాళవిషమం సదా ॥ సాగరం చాంబరప్రఖ్యమంబరం సాగరోపమమ్ । సాగరం చాంబరం చేతి నిర్విశేషమదృశ్యత ॥ ౧౧౮ ॥ సంపృక్తం నభసాప్యంభస్సంపృక్తం చ నభోంభసా ॥ తాదృగ్రూపే స్మ దృశ్యేతే తారారత్నసమాకులే ॥

మానాపశ్యాంతీ సతీ హృష్టా అభూదితి శేషః ॥౧౧౧౫॥ దూరపారమిత్యాది ॥ దూరం పారం యస్య దూరపారం విశాలమిత్యర్థః । అసంబాధం సంబాధరహితం అక్షోభ్యమిత్యర్థః । రక్షోగణనిషేవితం సముద్రే రక్షాంసి వసంతీతి ప్రసిద్ధిః । చండనక్రైః కరగ్రైః గ్రహాః గ్రహణం యస్య స తథోక్తః తం । సూర్యాదౌ గ్రహణే యుద్ధే పూతనాదావనుగ్రహే । ఉపరాగే చ సబలం ధే స్వర్భానౌ చ గ్రహాః స్మృతా ఇతి నిఘంటుః ॥ దివసక్షయే క్షపాదౌ సంధ్యాయామిత్యర్థః । ఘోరం వర్ధమానత్వాద్భయంకరం । సముద్ధూతం ఉల్లలితం ప్రతివీచి ప్రతిబింబితచంద్రత్వాత్ ప్రతిచంద్రైస్సమాకులం । చండానిలమహాగ్రాహైః చండానిలసదృశవేగమహాగ్రాహైరిత్యర్థః । తిమయః శతయోజనాయతా మహామత్స్యాః । తానపి భక్షయితుం క్షమాస్తిమింగిలాః । తిమీన్ నిగిరతీతి వ్యుత్పత్తేః । గౄ నిగరణే ఇతి ధాతుః । గోశ్చీటిలత్వం । తదుక్తం పురాణే । అస్తి మత్స్యస్తిమిర్నామ శతయోజనమాయతః । తిమింగిలగిలోప్యస్తి తద్గిలోప్యస్తి సాగర ఇతి ॥ దీప్తభోగైః శిరోరత్నకాంత్యా ప్రకాశితఫణైరివ స్థితైః । మహాసత్త్వైః జలగజశింశుమారాదిభిః । సుదుర్గం యాదోభిః । దుర్గమార్గం అగమం నౌపథసంచారాయోగ్యమిత్యర్థః । యోగరూఢిభ్యాం వరుణావాసవరుణాలయపదద్వయనిర్వాహః ॥ రా ॥ అగాధమసురాలయమిత్యేతదంతం పశ్యంత ఇత్యస్య కర్మ ॥ ౧౧౬ ॥ తదానీం సాగరముత్ప్రేక్షతే మకరైరితి ॥ నాగభోగైః సర్పకాయైః విగాఢాః ప్రవిష్టాః వాతలోళితాః వాయుచలితాః అతఏవ ప్రవృద్ధాః జలరాశయః తరంగాః ఉత్పేతుశ్చ నిపేతుశ్చ ఉత్పత్య నిపేతురితి భావః ॥ ౧౧౭ ॥ అథ సాగరాంబరయోస్సర్వథా సామ్యం వర్ణయతి అగ్నిచూర్ణమిత్యాదినా ॥ రాత్రౌ సాగరస్య సలిలశీకరాః అగ్నిచూర్ణా ఇవ దృశ్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః । అతో భాస్వరాణ్యంబూని శీకరరూపాణి యస్య తథోక్తం । అతఏవ ఆవిద్ధం ఆకీర్ణం అగ్నిచూర్ణమివ సాగరే దృశ్యతే । అంబరం చ కీర్ణైర్నక్షత్రైస్తథా దృశ్యతే । భాస్వరాంబు విమలం మహానం చ । మహాంత ఉరగా యస్మిన్ తన్మహోరగం । ఇదమప్యుభయత్రాపి సమానం । ఆకాశే గంధర్వాదీనామివ నాగానామపి సంచారసంభవాత్ । రాహ్వాదిరూపోరగసంభవాద్వా । సురారయః అసురా రాక్షసాశ్చ తేషాం విషయం ఆవాసభూతం । ఇదమప్యుభయత్ర తుల్యం । పాతాళవిషమం పాతాళవద్గంభీరం । ఇదమప్యుభయత్ర తుల్యం । ఘోరం భయంకరం । ఇదమప్యుభయత్ర తుల్యం । ఏవముక్తవిశేషణవిశిష్టం సాగరం సాగరః అంబరప్రఖ్యం అంబరాభం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టమంబరం చ సాగరోపమమదృశ్యతేత్యాకృష్య యోజనా । న కేవలం సామ్యం సర్వథా సామ్యం చేత్యాహ సాగరమితి । క్లీబత్వమార్షం ॥ ౧౧౮ ॥ ప్రకారాంతరేణాపి ఉక్తం సామ్యం దర్శయతి సంపృక్తమితి ॥ సంపృక్తం సంస్పృష్టం తుల్యవర్ణమితి యావత్ । హి శబ్దో హేతౌ । తాదృగ్రూపే

తి శేషః ॥౧౧౧౫॥ దూరపారమిత్యాదిసార్ధచతుష్టయశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అగాధమసురాలయమిత్యంతస్య పశ్యంతో నిషేదురిత్యనేనాన్వయః । అసంబాధం సంబాధరహితం అక్షోభ్యమిత్యర్థః । చండనక్రగ్రాహం చండనక్రైః కరగ్రైః గ్రహాః గ్రహణం యస్య స తథోక్తః । దివసక్షయే సతి క్షపాదౌ నిశాముఖే ఘోరం వర్ధమానత్వాత్ భయంకరమిత్యర్థః । ప్రతిచంద్రసమాకులం ప్రతిబింబితచంద్రత్వాత్ ప్రతిబింబసమాకులత్వం । చండానిలమహాగ్రాహైః చండానిలసదృశమహాగ్రాహైరిత్యర్థః । తిమితిమింగిలైః తిమయః శతయోజనాయామా మహామత్స్యాః । అస్తి మత్స్యస్తిమిర్నామ శతయోజనమాయత ఇతి వచనాత్ । తిమింగిలాః తన్నిగరణశీలాః మత్స్యవిశేషాః ॥ దీప్తైరితి ॥ దీప్తైః భోగైరివ తేజోతిశయేనోజ్జ్వలదేహైరివ స్థితైః భుజంగైరాకీర్ణం వరుణాలయమిత్యస్య రూఢత్వాద్వరుణావాసమిత్యనేన న పునరుక్తిః ॥ ౧౧౬ ॥ మకరైరితి ॥ జలరాశయః ఊర్మయః ॥ ౧౧౭ ॥ అగ్నిచూర్ణమిత్యాదినా ద్వయేన సాగరాంబరయోః సామ్యం ప్రతిపాద్యతే । భాస్వరాంబు చంద్రకిరణసంపర్కాత్ భాస్వరాణి శీకరరూపాంబూని యస్య తత్ । అతః ఆవిద్ధం ఆకీర్ణం అగ్నిచూర్ణమివ అగ్నికణసమూహ ఇవ స్థితం । అంబరం తు నక్షత్రగణైస్తథా । మహోరగం మహాంతః ఉరగా యస్మిన్ తత్ ఇత్యేతదుభయత్ర సమానం । సురారివిషయం సురారయోఽసురా రాక్షసాశ్చ తేషాం విషయమావాసభూతం । ఇదమప్యుభయత్ర సమానం । పాతాళవిషమం పాతాళస్యేవ విషమో యస్య తత్ । పాతాళవదతిగంభీరమిత్యర్థః । ఇదమప్యుభయత్రాపి సమానం । ఏవముక్తవిశేషణవిశిష్టం సాగరం అంబరప్రఖ్యం । ఉక్తవిశేషణవిశిష్టమంబరం చ సాగరోపమం । అతః సాగరం చాంబరం చ నిర్విశేషం నిర్భేదమదృశ్యత । సాగరమితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః ॥ ౧౧౮ ॥ నిర్విశేషత్వమేవ ప్రకారాంతరేణాహ ॥ సంపృక్తమిత్యాది ద్వాభ్యాం ॥ సంపృక్తం సంస్పృష్టం తుల్యమితి యావత్ । హి శబ్దో హేతౌ । హి యస్మాత్ నభసా తుల్యవర్ణమంభః । అంభసా తుల్యవర్ణం నభ

౧౨౦ ॥ సముత్పతితమేఘస్య వీచిమాలాకులస్య చ। విశేషో న ద్వయోరాసీత్సాగరస్యాంబరస్య చ ॥౧౨౧॥ అన్యోన్యమా
హతాస్సక్తాస్సస్వనుర్భీమనిస్స్వనాః। ఊర్మయస్సింధురాజస్య మహాభేర్య ఇవాహవే ॥ ౧౨౨ ॥ రత్నౌఘజలసన్నాదం
విషక్తమివ వాయునా। ఉత్పతంతమివ క్రుద్ధం యాదోగణసమాకులం ॥ దదృశుస్తే మహాత్మానో వాతాహతజలాశ
యం। అనిలోద్ధూతమాకాశే ప్రవల్గంతమివోర్మిభిః ॥౧౨౪॥ తతో విస్మయమాపన్నా దదృశుర్హరయస్తదా। భ్రాంతో
ర్మిజలసన్నాదం ప్రలోలమివ సాగరం॥౧౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే చతుర్థస్సర్గః. ********************

సా తు నీలేన విధివత్స్వారక్షా సుసమాహితా। సాగరస్యోత్తరే తీరే సాధు సేనా నివేశితా॥౧॥ మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ
తత్ర వానరపుంగవౌ। విచేరతుశ్చ తాం సేనాం రక్షార్థం సర్వతో దిశం ॥౨॥ నివిష్టాయాం తు సేనాయాం తీరే నదనదీ
పతేః। పార్శ్వస్థం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రామో వచనమబ్రవీత్ ॥౩॥ శోకశ్చ కిల కాలేన గచ్ఛతా హ్యపగచ్ఛతి। మమ చాపశ్యతః
కాంతామహన్యహని వర్ధతే॥౪ ॥న మే దుఃఖం ప్రియా దూరే న మే దుఃఖం హృతేతి వా। ఏతదేవానుశోచామి వయోఽస్యా హ్య
తివర్తతే ।౫ ॥ వాహి వాత యతః కాంతా తాం స్పృష్ట్వా మామపి స్పృశ । త్వయి మే గాత్రసంస్పర్శశ్చంద్రే దృష్టిసమా

అన్యోన్యతుల్యరూపే- తారారత్నసమాకులే సాగరాంబరే దృశ్యేతేస్మ ॥౧౨౦॥ సముత్పతితేతి॥ మేఘవీచిమాలయోర్బింబప్రతిబింబభావేనోప
మానత్వం॥ ౧౨౧॥ అన్యోన్యమితి॥ ప్రథమం సక్తాః అథ ఆహతా ఇత్యన్వయః॥ ౧౨౨॥ రత్నౌఘేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ రత్నౌఘజలయోస్సన్నా
దో యస్మిన్ - అనేన వేగవద్వాయుజనితక్షోభాతిశయాదంతర్గతరత్నానాముద్గమనమవగమ్యతే - వాయునా విషక్తమివ వాయునా ఏకీభూత
మివ - యాదోగణసమాకులం యాదాంసి జలజంతవః తేషాం గణేన సమాకులం - వాతాహతజలాశయం జలాశయః సముద్రః వాతాహతశ్చా
సౌ జలాశయశ్చేతి కర్మధారయః తం- ఊర్మిభిః ఆకాశే వల్గంతమివ స్థితం- ఏతన్నిరూపణార్థమేవ అనిలోద్ధతమితి పునరుక్తిః॥ ౧౨౪॥ తత ఇతి॥
విశేషాభిధానార్థత్వాన్న పునరుక్తిః- భ్రాంతోర్మిజలసన్నాదమితి- ఘూర్ణితతరంగజలసన్నాదో యస్మిన్ తం- ప్రలోలమివ ఉద్భ్రాంతమి
వ॥ ౧౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్థస్సర్గః.

ఏవం కృతజ్ఞత్వమితావసరోచితత్వపరీక్ష్యకారిత్వమహోత్సాహత్వాదిశరణ్యత్వోపయుక్తా రామగుణా దర్శితాః - అథ రామస్య కారుణ్య
రూపం ప్రధానగుణం దర్శయితుం సర్గాంతరమారభతే - సా త్వితి ॥ స్వారక్షా ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షాః శోభనాః ఆరక్షాః యస్యాస్సా త
థోక్తా- విధివత్ నీతిశాస్త్రోక్తరీత్యా- సుసమాహితా నిరాకులా- నివేశితా॥ ౧॥ మైంద ఇతి॥ దిశమితి జాత్యేకవచనం- దిశ ఇత్యర్థః- ఉభసర్వ
తసోరిత్యాదినా ద్వితీయా- సర్వత ఇతి సప్తమ్యర్థే తసిః- దిశాం సర్వేషు ప్రదేశేష్విత్యర్థః॥ ౨॥ ౩॥ సముద్రవేలావనాద్యుద్దీపకదర్శనాదద్భూ
తం విరహశోకం సోఢుమశక్నువన్ సౌమిత్రిం ప్రత్యాహ, శోకశ్చేత్యాదినా ॥ ప్రథమశ్చకారోఽవధారణే- ద్వితీయస్త్వర్థః- శోకః ఇష్టవస్త్వంత
రవియోగజనితశ్శోకః- గచ్ఛతా కాలేన అపగచ్ఛతి- కిలేత్యైతిహ్యే- గచ్ఛత్యేవేతి ప్రసిద్ధమితి లౌకికా వదంతి- కాంతామపశ్యతో మమ తు శోకః అ
హన్యహని వర్ధతే- లౌకికశోకవిలక్షణో మమ శోక ఇతి భావః ॥ ౪॥ నను శత్రుహృతాయా దూరే స్థితాయాస్తస్యాః ప్రత్యాహరణసమర్థస్య తవ
కో శోకే నేత్యాశంక్య న తద్విషయోఽయం శోకః కింతూపభోగయోగ్యస్య ప్రియావయసో వైఫల్యానుస్మరణాదిత్యాహ - న మ ఇతి ॥ దుఃఖమితి. ప్రి
యా దూరే స్థితేతి మే న దుఃఖం- సుగ్రీవేణ ప్రస్థానేన తస్య నివర్త్యత్వాత్ - ప్రబలరక్షసా హృతేతి చేద్దుఃఖం నాస్తి - తస్య తచ్ఛిరః కృంతనాపనోద్య
త్వాత్ - ఏతదేవానుశోచామి- ఇదమేకమేవ శోకనిమిత్తం- వయోఽస్యా హ్యతివర్తతే - గతం యౌవనం న ప్రత్యాహర్తుం శక్యమితి భావః- అ
త్ర యౌవనమతివర్తత ఇతి నార్థః - నిత్యయౌవనత్వాత్తస్యాః - కింతు వయోఽతివర్తతే - వ్యర్థతయైవ యాతీతి భావః- మానుషభావానుసా
రేణ చేదం వచనం ॥ ౫ ॥ ప్రియాస్పృష్టద్రవ్యస్పర్శస్య వినోదహేతుత్వాత్తత్సంపాదనార్థం వాయుం ప్రార్థయతే- వాహీతి॥ హే వాత- మే

శ్చ- యతశ్చాంభో నభసి యథా యోగం తారారత్నసమాకులే - తస్మాత్తాదృగ్రూపే అన్యోన్యతుల్యరూపే దృశ్యేతే ॥౯॥ తారారత్నసమాకులే
ముక్తాశ్రేష్ఠైర్నక్షత్రశ్రేష్ఠైశ్చ సమాకులే సముద్రనభసీ॥౧౨౦॥ సముత్పతితేతి॥ సముత్పతితమేఘస్యాంబరస్య- వీచిమాలాకులస్య సాగరస్య చేత్యన్వ
యః॥౧౨౧॥ అన్యోన్యైరితి॥ సక్తాః నిరంతరాః అన్యోన్యైః పరస్పరమాహతాః సస్వనుః॥౧౨౨॥ రత్నౌఘేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అ
నిలోద్ధూతం అత ఏవ రత్నౌఘజలసన్నాదం రత్నౌఘజలౌఘయోః సన్నాదో యస్మిన్ తం- అనేన వేగవద్వాయుజనితక్షోభాతిశయాత్తదంతర్గ
తరత్నానాముద్గమనమవగమ్యతే - వాయునా విషక్తమివ మిశ్రీభూతమివ - ఏకీభూతమివేతి యావత్ - క్రుద్ధం యాదోగణసమాకులమిత్యనేన
క్రూరయాదోగణసమాకులత్వాత్ క్రుద్ధమివ స్థితం- వాతాహతజలాశయం వాతోద్ధూతహ్రదం సాగరమితి శేషః॥ ౧౨౪॥ తత ఇతి॥ ప్రలోలమి
వ ఉద్భ్రాంతమివ ॥౯॥ భ్రాంతానాం ఘూర్ణితానామూర్మిజాలానాం సన్నాదో యత్ర తం- అత ఏవ ప్రలోలం ప్రచలమివ స్థితం ॥౧౨౫॥ ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్థస్సర్గః.

సా త్వితి॥ స్వారక్షా ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షాః శోభనా ఆరక్షా యస్యాస్సా॥ ౧॥ మైందశ్చేతి ॥ దిశమితి జాత్యేకవచనం- షష్ఠ్యర్థే
ద్వితీయా- దిశాం సర్వతః దిశాం సర్వేషు ప్రదేశేష్విత్యర్థః॥ ౩॥ సముద్రవేలావనాద్యుద్దీపకవస్తుదర్శనాదుద్బుద్ధవిరహవేగం సోఢుమశక్ను
వన్ వాచా వివృణోతి॥ శోకశ్చేత్యాది ॥ మమ చేత్యత్ర చ స్త్వర్థే- ఇష్టవస్త్వంతరవియోగజనితః శోకః కాలేనాపగచ్ఛతి- ప్రియావిగ్రహజనితస్తు
న తథేత్యర్థః॥ ౪॥ న మ ఇతి॥ వయోఽస్యా హ్యతివర్తతే- మద్భోగసాధనమస్యా వయోఽతివర్తత ఇతి - ఏతదేవానుశోచామి॥ ౫॥ ఇదానీం ప్రి

గమః ॥ ౬ ॥ తన్మే దహతి గాత్రాణి విషం పీతమివాశయే । హా నాథేతి ప్రియా సా మాం హ్రియమాణా యదబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ తద్వియోగేన్ధనవతా తచ్చింతావిపులార్చిషా । రాత్రిందివం శరీరం మే దహ్యతే మదనాగ్నినా ॥ ౮ ॥ అవగాహ్యార్ణవం స్వప్స్యే సౌమిత్రే భవతా వినా । కథంచిత్ప్రజ్వలన్కామస్సమాసుప్తం జలే దహేత్ ॥ ౯ ॥ బహ్వేతత్కామయానస్య శక్యమేతేన జీవితుమ్ । యదహం సా చ వామోరూరేకాం ధరణిమాశ్రితౌ ॥ ౧౦ ॥ కేదారస్యేవ కేదారస్సోదకస్య నిరూదకః । ఉపస్నేహేన జీవామి జీవంతీం యచ్ఛృణోమి తామ్ ॥ ౧౧ ॥ కదా ను ఖలు సుశ్రోణీం శతపత్రాయతేక్షణామ్ । విజిత్య శత్రూన్ ద్రక్ష్యామి సీతాం స్ఫీతామివ శ్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥ కదా ను చారుబింబోష్ఠం తస్యాః పద్మమివాననమ్ । ఈషదున్నమ్య పాస్యామి రసాయనమివాతురః ॥ ౧౩ ॥ తస్యాస్తు సంహతౌ పీనౌ స్తనౌ తాళఫలోపమౌ । కదా ను ఖలు సోత్కంపౌ శ్లిష్యంత్యా మాం భజిష్యతః ॥ ౧౪ ॥ సా నూనమసితాపాంగీ రక్షోమధ్యగతా సతీ । మన్నాథా నాథహీనేవ త్రాతారం నాధిగచ్ఛతి ॥ ౧౫ ॥ కథం జనకరాజస్య దుహితా సా మమ ప్రియా । రాక్షసీమధ్యగా శేతే స్నుషా దశరథస్య చ ॥ ౧౬ ॥ కదా విక్షోభ్య రక్షాంసి సా వి

కాంతా- యతః యత్ర వసతి - తత్ర వాహి గచ్ఛ- తత్ర గత్వా కిం కరణీయమిత్యత్రాహ- తామితి- న చైతదన్యతస్సేత్స్యతీతి సదృష్టాంతం దర్శయతి దృష్టిసమాగమః చంద్రే యథా చంద్రాధీనః - తథా మే తద్గాత్రసంస్పర్శోఽపి - త్వయి త్వదధీనః - యథా తదవలోకితం చంద్రం పశ్యన్ - తత్ప్రణాళికయా తాం దృష్టవానస్మి తద్వత్ తదంగస్పృష్టం త్వాం స్పృశన్ తామేవ స్పృష్టవాన్ భవేయమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ న కేవలం వియోగ ఏవ వర్తమానస్మరణమేవ వ్యథాహేతుః కింతు కారణాంతరమప్యస్తీత్యాహ- తదితి॥ తద్వచనం- మే ఆశయే హృదయే- స్థితం సత్- సదా స్మర్యమాణం సదిత్యర్థః- పీతం విషమివ- గాత్రాణి ప్రత్యవయవం- దహతి- కిం తద్వచనం తత్రాహ - హా నాథేతి - సా సర్వాన్ భోగాన్ పరిత్యజ్య మయా సహాగతా- హ్రియమాణా సతీ రావణేన హరణసమయే - న త్వాం కుమిన్ దశగ్రీవ భస్మ భస్మాహర్తా తేజసేత్యుక్తరీత్యా పాతివ్రత్యాగ్నినా భస్మీకర్తుం సమర్థాపి తత్తస్య సదృశం భవేదిత్యుక్తరీత్యా హా నాథేతి మన్నాథత్వమేవ పురస్కృత్య మాం యదబ్రవీత్ తన్మే గాత్రాణి దహతి - ఏతేన రామశోకస్సీతావిషయకారుణ్యమిత్యవగమ్యతే - పరదుఃఖదుఃఖిత్వం హి కారుణ్యం ॥ ౭ ॥ అథ సంతాపో జలప్రవేశం వినా న శామ్యతీతి వక్తుం తస్యాగ్నిత్వం సావయవం రూపయతి - తద్వియోగేతి॥ మదనాగ్నివర్ధకత్వేన వియోగస్యేంధనరూపత్వం - సంతతత్వేన చింతాయా జ్వాలాత్వరూపణం- రాత్రిందివమితి- అచతురేత్యాదినా సూత్రేణ సాధుత్వం- శీతళాశీతళకాలావిశేషేణ దహ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ అవగాహ్యేతి॥ సౌమిత్రే కాంతాస్మారకేణ భవతా వినా- అర్ణవమవగాహ్య స్వప్స్యే- అనేన లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వముక్తం - అర్ణవశయనం హి శేషేణైవ । కిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ- కథంచిదితి- ఇదానీం ప్రజ్వలన్ సకామః- జలేసుప్తం మాం కథంచిద్దహేత్ కృచ్ఛ్రాద్దహేత్- మందీభవేదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఏవం దుస్సహదుఃఖాక్రాంతస్యాపి మమ జీవనధారణశక్తిస్తయా సహ ఏకధరణ్యాశ్రయణాత్ తజ్జీవనప్రవృత్త్యుపలంభాచ్చ జాయత ఇత్యాహ - బహ్వేత్యాదినా శ్లోకద్వయేన॥ అహం సా వామోరూశ్చ ఏకాం ధరణిమాశ్రితావితి యత్ ఏతద్బహుభూరి జీవనసాధనం- అతః ఏతేన - కామయానస్య విరహిణో మమ జీవితుం శక్యం - ఏకశయ్యాశ్రయణన్యాయేన కామినోరేకధరణ్యాశ్రయణమపి జీవనసాధనం భవతీత్యభిప్రాయః ॥ రా ॥ కామయానస్యేత్యత్ర తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా శానచ్ ॥ ౧౦ ॥ కేదారస్యేతి॥ జీవంతీం తాం శృణోమీతి యత్ తేన- నిరూదకః నిరుదకః- కేదారః వప్రం- సోదకస్య కేదారస్య ఉపస్నేహేన ఉపక్లేదేనేవ- జీవామి ॥ ౧౧ ॥ కదేతి॥ స్పష్టం ॥ ౧౨ ॥ కదాన్వితి॥ రసాయనం శరీరసిద్ధికరమౌషధవిశేషం- ఆతురః రోగీ- ఆతురోఽభ్యమితోఽభ్యాంత ఇత్యమరః ॥ ౧౩ ॥ తస్యా ఇతి॥ సంహితౌ శ్లిష్టౌ ॥ ౧౪ ॥ సేతి స్పష్టం ॥ ౧౫ ॥ కథమితి స్పష్టం ॥ ౧౬ ॥ కదేతి॥ అవిక్షోభ్యర

యజనస్పృష్టద్రవ్యస్పర్శనస్య కాలవినోదహేతుత్వాత్ తత్సంపాదనార్థం వాయుం ప్రార్థయతే॥ వాహీతి ॥ హే వాత కాంతా యతో యత్ర వర్తతే- తద్దేశం వాహి గచ్ఛ। గత్వా కిం కరణీయం తత్రాహ ॥ తాం స్పృష్ట్వేతి॥ యద్వా యతో యత్ర కాంతా వర్తతే తత్ర వాహి సంచర- స్వాత్మానం స్పృశంతం వాయుం ప్రత్యేవముక్తం మద్గాత్రసంస్పర్శస్తస్యాస్సిద్ధ్యేదితి భావః - తాం స్పృష్ట్వా మామపి స్పృశేత్యనేన తస్యాః స్పర్శస్సిద్ధ్యతీత్యుక్తం - న చైతదన్యతస్సేత్స్యతీతి సదృష్టాంతం దర్శయతి ॥ త్వయీతి ॥ దృష్టిసమాగమః చంద్రే చంద్రాధీనో యథా - తథా మే తద్గాత్రసంస్పర్శోఽపి త్వయి త్వదధీనః - యథా చంద్రం పశ్యన్ తత్ప్రణాళికయా తాం దృష్టవానస్మి - తద్వత్ తదంగస్పృష్టం త్వాం స్పృశన్ తామేవ స్పృష్టవాన్ భవేయమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తన్మ ఇతి ॥ ఆశయే ఉదరే స్థితమితి శేషః - యద్వా ఆశయే హృదయే స్థితం- హా నాథేతి తద్వచనమిత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ తద్వియోగేతి॥ రాత్రిందివం రాత్రౌ చ దివా చేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ అవగాహ్యేతి॥ ప్రజ్వలన్ కామో జలేసుప్తం మాం కథంచిద్దహేత్ మందీభవేత్- కథంచిత్ప్రజ్వలన్ కామః సమాసుప్తం జనే దహేదితి పాఠే - జనేషు సుప్తేషు సత్సు కథంచిత్ ప్రజ్వలన్ కామః సమాదహేత్ - స కామః తం జనం న బాధేదిత్యర్థః- తస్మాత్ భవతా వినా త్వాం పరిహాయ - అర్ణవమవగాహ్య స్వప్స్య ఇతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ జీవనహారిహేతుసద్భావేఽపి- మమ జీవనకారణమస్తీతి- చిత్తసమాధానం కరోతి॥ బహ్వితి॥ సా వామోరూరహం చ ఏకాం ధరణిమాశ్రితావితి యత్ - ఏతత్ బహుభూరి జీవనసాధనం- అత ఏతత్ కామయానస్య కామినో మమ ఏతేన జీవితుం శక్యం - కామినోరేకశయ్యాశ్రయణవత్ - ఏకధరణ్యాశ్రయణమపి జీవనసాధనమితి భావః ॥ ౧౦ ॥ జీవనహేత్వంతరమాహ॥ కేదారస్యేతి ॥ నిరూదకః నిరుదకః- ఉపస్నేహేన ఉపక్లేదేన ॥ ౧౧ ॥ తి॥ స్ఫీతాం శ్రియమివ సమృద్ధాం రాజ్యలక్ష్మీమివ ॥ ౧౨ ॥ కదాన్వితి॥ రసాయనం శరీరసిద్ధికరమౌషధం ఆతురో రోగీ ॥ ౧౩ ॥ తావితి॥ సంహతౌ శ్లిష్టౌ ॥ ౧౪ ॥ ౧౬ ॥ కదేతి॥ అవిక్షోభ్యర

ధూమయోత్పతిష్యతి। విధూయజలదాన్నీలాన్శశిరేఖాశరత్స్వివ ॥౧౭॥ స్వభావతనుకా నూనంశోకేనానశనేనచ। భూయస్తనుతరాసీతా దేశకాలవిపర్యయాత్ ॥ ౧౮ ॥ కదానురాక్షసేంద్రస్య నిధాయోరసిసాయకాన్। సీతాంప్రత్యాహరిష్యామిశోకముత్సృజ్యమానసం॥౧౯॥ కదానుఖలుమాంసాధ్వీసీతాసురసుతోపమా॥సోత్కంఠాకంఠమాలంబ్యమోక్ష్యత్యానందజంపయః ॥౨౦ ॥ కదాశోకమిమంఘోరంమైథిలీవిప్రయోగజం। సహసావిప్రమోక్ష్యామివాసశ్శుక్లేతరంయథా॥ ౨౧॥ఏవంవిలపతస్తస్యతత్రరామస్యధీమతః। దినక్షయాన్మందరుచిర్భాస్కరోస్తముపాగమత్ ॥౨౨॥ఆశ్వాసితోలక్ష్మణేనరామస్సంధ్యాముపాసత। స్మరన్కమలపత్రాక్షీంసీతాంశోకాకులీకృతః॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచమస్సర్గః.

లంకాయాంతుకృతంకర్మఘోరందృష్ట్వాభయావహం। రాక్షసేంద్రోహనుమతాశక్రేణేవమహాత్మనా ॥ అబ్రవీద్రాక్షసాన్సర్వాన్హ్రియాకించిదవాఙ్ముఖః ॥౧॥ ధర్షితాచప్రవిష్టాచలంకాదుష్ప్రసహాపురీ ॥ తేనవానరమాత్రేణదృష్టాసీతాచజానకీ ॥ ౨ ॥ ప్రాసాదోధర్షితశ్చైత్యఃప్రవరారాక్షసాహతాః ॥ ఆవిలాచపురీలంకాసర్వాహనుమతాకృతా ॥ ౩ ॥ కింకరిష్యామిభద్రంవఃకింవాయుక్తమనంతరం ॥ ఉచ్యతాంనస్సమర్థంయత్కృతంచసుకృతంభవేత్ ॥ ౪॥ మంత్రమూలంహివిజయంప్రాహురార్యామనస్వినః ॥ తస్మాద్వైరోచయేమంత్రంరామంప్రతిమహాబలాః ॥౫॥ త్రివిధాఃపురుషాలోకేఉత్తమాధమమధ్యమాః ॥ తేషాంతుసమవేతానాంగుణదోషావదామ్యహం ॥ ౬ ॥ మంత్రిభిర్హితసంయుక్తైస్సమర్థైర్మంత్రనిర్ణయే ॥ మిత్రైర్వాపిసమానార్థైర్బాంధవైరపివా

క్షాంసీత్యేకంపదం- అవిక్షోభ్యానిదురాధర్షాణిరక్షాంసి ॥౧౭॥ స్వభావేతి॥ దేశకాలవిపర్యయాత్ దేశకాలయోర్వ్యత్యాసాత్- సుఖావహయోర్దేశకాలయోరపగమాత్తద్విరుద్ధయోరుపగమాచ్చేత్యర్థః ॥౧౮॥ కదాన్వితి॥ సీతాంప్రత్యాహరిష్యామిశోకముత్సృజ్యమానసమితి - సీతాంప్రత్యాహృత్యకదానుశోకముత్స్రక్ష్యామీత్యర్థః- ఆస్యంవ్యాదాయస్వపితీతివత్సాధుః ॥౧౯ ॥కదాన్వితిస్పష్టం ॥౨౦॥ కదేతి॥ శుక్లేతరం మలినం ॥౨౧॥ రా॥ఏవమితి॥ విలపతఃవిలపతిసతి ॥ ౨౨॥ ఆశ్వాసితఇత్యర్థః॥ ఉపాసతఉపాస్త- భ్రాతురపిలక్ష్మణస్యపురతోరఘునాథస్యైవంవిధవచనప్రయోగస్తస్యసర్వవిధసేవకత్వాత్- అతోనానౌచిత్యం॥రా॥ఆశ్వాసితఇతి॥ ఉపాసతఉపాస్త -వచనవ్యత్యయఆర్షః- ఉపాగమదితివా పాఠః॥౨౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే పంచమస్సర్గః॥

ఏవంరామవృత్తాంతముక్త్వాహనుమన్నిర్గమకాలానంతరకాలికంరావణవృత్తాంతంవక్తుముపక్రమతే- లంకాయామితి ॥ ఘోరం దుర్ధర్షం- శక్రేణేవశక్రతుల్యేన- ఇవేనసహనిత్యసమాసోవిభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వంచవక్తవ్యమితివిభక్తేరలోపః ॥౧॥ ధర్షితేతి॥ వానరమాత్రేణవానరజాతీయేన- వానరేష్వల్పేనేతియావత్ ॥౨॥ ప్రాసాదఇతి॥ చైత్యఃప్రాసాదఃనగరప్రధానభూతః ప్రాసాదః- ఆవిలాదాహేనఆకులా ॥౩॥ కింకరిష్యామీతి॥ అనంతరంకింవాయుక్తంయన్నస్సమర్థంహితం- సమర్థశ్శ్రుష్మశక్తిష్వేసంబంధార్థేహితేపిచేత్యమరః॥ యత్కృతంఅనుష్ఠితం - సుకృతంస్వనుష్ఠితం-భవేత్ఫలవద్భవేత్ - తాదృశంకిందుచ్యతాంకరిష్యామి- వోభద్రమస్త్విత్యన్వయః॥ ౪ ॥ బలవతస్తవకింమంత్రేణేత్యాశంక్యసర్వేషామపివిజయస్యమంత్రమూలత్వాన్మయాపిమంత్రిః కరణీయఇత్యాహ - మంత్రమూలమితి॥ ౫ ॥ మంత్రస్యకరణీయత్వేపిస్వయమేవసుమంత్ర్యతాంకింబహుభిరిత్యాశంక్యబహుభిస్సహమంత్రయితురేవోత్తమత్వంవక్తుంప్రతిజ్ఞాపూర్వకంక్రమేణమంత్రయితృభేదానాహ-త్రివిధా ఇత్యాదినా॥ సమవేతానాంసంకీర్ణస్వరూపాణాం - లక్షణజ్ఞానంవినావివేక్తుమశక్యానామిత్యర్థః- గుణదోషౌఉత్తమలక్షణంగుణం - అధమలక్షణందోషం- మధ్యమలక్షణంమిశ్రణం॥ ౬॥ మంత్రిభీరితి॥ హితసంయుక్తైఃహితపరైః- సమానా

క్షాంసీత్యేకంపదం- అవిక్షోభ్యాణిదురాధర్షాణిరక్షాంసివిధూయఉత్పతిష్యతీతిసంబంధః ॥౧౭॥ స్వభావేతి॥ దేశకాలవిపర్యయాత్ దేశకాలవ్యత్యాసాత్ సుఖసాధనభూతదేశకాలయోరభావాదిత్యర్థః ॥తి॥స్వభావతనుకాప్రకృత్యాకృశశరీరా ॥౧౮॥కదేతి॥ సీతాంప్రత్యాహరిష్యామిశోకముత్సృజ్యమానసమితి- సీతాంప్రత్యాహృత్యకదానుశోకముత్స్రక్ష్యామీత్యర్థః- ఏతన్ముఖంవ్యాదాయస్వపితీతివత్ పూర్వకాలేపిక్త్వాప్రత్యయఃసాధుః ॥౧౯॥౨౦॥కదేతి॥ శుక్లేతరంమలినం ॥౨౧॥ ఏవమితి॥ విలపతస్సతః ॥౨౨॥ ఆశ్వాసితఇతి॥ అస్యశ్లోకస్యఉత్తరార్ధంతు ॥ స్మరన్కమలపత్రాక్షీంసీతాంశోకాకులీకృతఇత్యేతత్- స్మరన్నితిహేతౌశతృప్రత్యయః - సీతాస్మరణాద్ధేతోఃశోకాకులీకృతోరామోలక్ష్మణేనాశ్వాసితః - సంధ్యాముపాసత- ఉపాగమదితివాపాఠః ॥౨౩ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః॥

లంకాయామితి ॥ హనుమతాశక్రేణేవకృతంఘోరంకర్మదృష్ట్వారాక్షసానబ్రవీత్ ॥౧॥తి॥ హ్రీర్లజ్జామాహ- ధర్షితేతి॥ ఆక్రాంతేత్యర్థః- వానరమాత్రేణఏకేననిరాయుధేనచేత్యర్థః ॥౨॥ ౩॥ కింకరిష్యామీతి అనంతరంకింవాయుక్తంఆహార్యం- యత్నః సమర్థంహితం- యత్కృతమనుష్ఠితంసాధుకృతంస్వనుష్ఠితంభవేత్ -తాదృశంకిందుచ్యతాంకరిష్యామివోభద్రమస్త్విత్యర్థః॥౫॥ త్రివిధాఇతి॥ సమవేతానాంసంకీర్ణస్వరూపాణాంలక్షణజ్ఞానంవినావివేక్తుమశక్యానామిత్యర్థః- గుణదోషౌఉత్తమలక్షణంగుణం-అధమలక్షణందోషం-మధ్యమలక్షణంమిశ్రణం ॥౬॥మంత్రిభిరిత్యాది॥ హితసంయుక్తైఃహితపరైః - సమానార్థైః

హితైః । సహితో మంత్రయిత్వా యః కర్మారంభాన్ప్రవర్తయేత్ ॥ దైవే చ కురుతే యత్నం తమాహుః పురుషోత్తమం॥
౮॥ ఏకోఽర్థం విమృశేదేకో ధర్మే ప్రకురుతే మనః ॥ ఏకః కార్యాణి కురుతే తమాహుర్మధ్యమం నరం ॥ ౯॥గుణదో
షావనిశ్చిత్య త్యక్త్వా ధర్మవ్యపాశ్రయం। కరిష్యామీతి యః కార్యముపేక్షేత్స నరాధమః ॥౧౦॥ యథేమే పురుషా నిత్య
ముత్తమాధమమధ్యమాః॥ ఏవం మంత్రా హి విజ్ఞేయా ఉత్తమాధమమధ్యమాః ॥౧౧॥ ఐకమత్యముపాగమ్య శాస్త్ర
దృష్టేన చక్షుషా ॥ మంత్రిణో యత్ర నిరతాస్తమాహుర్మంత్రముత్తమం॥ ౧౨॥ బహ్వ్యోఽపి మతయో భూత్వా
మంత్రిణామర్థనిర్ణయే ॥ పునర్యత్రైకతాం ప్రాప్తాః స మంత్రో మధ్యమః స్మృతః ॥ ౧౩॥ అన్యోన్యం మతిమాస్థా
య యత్ర సంప్రతిభాష్యతే ॥ న చైకమత్యే శ్రేయోఽస్తి మంత్రః సోఽధమ ఉచ్యతే ॥ ౧౪॥ తస్మాత్సుమంత్రితం సాధు భ
వంతో మతిసత్తమాః ॥ కార్యం సంప్రతిపద్యంతామేతత్కృత్యం మతం మమ ॥ ౧౫॥ వానరాణాం హి వీరాణాం సహ
స్రైః పరివారితః ॥ రామోఽభ్యేతి పురీం లంకామస్మాకముపరోధకః ॥ ౧౬॥ తరిష్యతి చ సువ్యక్తం రాఘవస్సాగరం సుఖం॥
తరసా యుక్తరూపేణ సానుజస్సబలానుగః। సముద్రముచ్ఛోషయతి వీర్యేణాన్యత్కరోతి వా ॥ ౧౭॥ అస్మిన్నేవంగతే కా
ర్యే విరుద్ధే వానరైస్సహ। హితం పురే చ సైన్యే చ సర్వం సమ్మంత్ర్యతాం మమ॥౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-షష్ఠస్సర్గః.

త్రైః సమానసుఖదుఃఖైః- కర్మారంభాన్ ఆరంభణీయకర్మాణి - దైవే దైవసమాశ్రయణే కురుతే॥ ౮॥ ఏకోఽర్థమితి॥ ధర్మే పూర్వోక్త దైవసమాశ్రయణే- మనః మననపూర్వం యత్నం ॥౯॥ గుణదోషావితి॥ గుణదోషౌ హితాహితే- అనిశ్చిత్య- దైవవ్యపాశ్రయం త్యక్త్వా- కరిష్యామీత్యుపక్రమ్య- యః కార్యముపేక్షేత్ ఉపేక్షేత- న సమాప్నుయాత్॥ రా॥ గుణదోషావనిశ్చిత్యేతి పాఠః॥ ౧౦॥ యథేతి స్పష్టం॥౧౧॥ఉక్త త్రైవిధ్యం మంత్రే ప్యతిదిశతి- ఐకమత్యమితి॥ ఐకమత్యం ఏకాం మతిముపాగమ్య- శాస్త్రదృష్టేన స్వభ్యస్తశాస్త్రేణ- రాజదంతాదిత్వాత్పరనిపాతః- తద్రూపేణ చక్షుషా ఉపలక్షితాః మంత్రిణః- యత్ర మంత్రే-నిరతాః-తం- ఉత్తమమంత్రమాహుః॥౧౨॥ బహ్వ్య ఇతి॥ యత్ర మంత్రే-మంత్రిణాం మతయః- బహ్వ్యః బహుధా భూత్వాపి-అర్థనిర్ణయే అర్థనిర్ణయరూపఫలవిషయే - ఏకతాం ప్రాప్తా భవంతి స మంత్రో మధ్యమః స్మృతః- నీతిజ్ఞైరితి శేషః॥ ౧౩॥ అన్యోన్యమితి॥ యత్ర మంత్రే-మంత్రిభిః-అన్యోన్యం మతిం స్వాం స్వాం బుద్ధిం- ఆస్థాయ ప్రధానీకృత్య- సంప్రతిభాష్యతే వ్యవహ్రియతే- అనేనోత్తమమంత్రవ్యావృత్తిరుక్తా - మధ్యమమంత్రవ్యావృత్త్యర్థమాహ - న చేతి- ఐకమత్యే తేషాం మంత్రిణాం శ్రేయశ్చ ప్రీతిశ్చ నాస్తి స మంత్రోఽధమ ఉచ్యతే॥ ౧౪॥ తస్మాదితి॥ సుమంత్రితం సునిశ్చితం - సాధు సమీచీనం- కార్యం-సంప్రతిపద్యంతాం ఐకమత్యేన జానంతు- ఏతత్ ఐకమత్యేన సునిశ్చితం కార్యం- మమ కృత్యం అతిశయేన కర్తవ్యం॥ ౧౫॥ గతం తు గతమేవ, కిం మంత్రకరణే, ఇతః కిం నశ్చిన్నమిత్యత ఆహ- వానరాణామితి॥ అభ్యేతి అభ్యేష్యతి- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి వర్తమాననిర్దేశః - ఉపరోధకః ఉపరోద్ధుం- క్రియార్థాయాం క్రియాయాం ణ్వుల్॥ ౧౬॥ సాగరే విద్యమానే కథమస్మాసు పరోత్స్యతీత్యత్రాహ- తరిష్యతీతి సార్ధశ్లోకః॥ ఉచ్ఛోషయతి ఉచ్ఛోషయిష్యతి- అన్యత్సేతుబంధాదికం వా కరోతి కరిష్యతి॥ ౧౭॥ అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ లంకానిరోధనరూపే కార్యే - ఏవంగతే ఉక్తరీత్యా ప్రవృత్తే- వానరైస్సహ విరుద్ధే విరోధే చ ప్రాప్తే- భావే నిష్ఠా - పురాదిషు హితం యత్ తత్సర్వం సంమంత్ర్యతామిత్యర్థః॥ ౧౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షష్ఠస్సర్గః

సమానసుఖదుఃఖైః- కర్మారంభాన్ ఆరంభణీయకర్మాణి॥ ౮॥ ఏక ఇతి॥ ధర్మే ప్రకురుతే మన ఇత్యనేన దైవాశ్రయణముక్తం॥౯॥గుణదోషావితి॥ గుణదోషౌ హితాహితే అనిశ్చిత్య ధర్మవ్యపాశ్రయం దైవవ్యపాశ్రయం చ త్యక్త్వా- కరిష్యామీత్యుపక్రమ్య - యః కార్యముపేక్షేత్ ఉపేక్షేత- న సమాప్నుయాత్- స నరాధమః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ఐకమత్యమితి॥ శాస్త్రదృష్టేన స్వదృష్టశాస్త్రేణ తద్రూపేణ చక్షుషా ఉపలక్షితాః మంత్రిణః ఐకమత్యం ఏకమతిత్వం ప్రాప్య - యత్ర మంత్రే నిరతాః తం మంత్రముత్తమమాహురితి సంబంధః॥ ౧౨॥ బహ్వ్యోఽపీతి॥ యత్ర మంత్రే మంత్రిణాం మతయో బహ్వ్యోఽపి బహుమార్గానుగా భూత్వాపి- పునః పశ్చాదర్థనిర్ణయే అర్థనిర్ణయరూపఫలే - ఏకతామవిరోధం ప్రాప్తాః - స మధ్యమః॥ బహ్వ్యోఽపి మతయో గత్వేతి పాఠే - మంత్రిణో హ్యర్థనిర్ణయ ఇతి పాఠః - తదా యత్ర మంత్రే మంత్రిణో బహ్వ్యో మతయః బహ్వీర్మతీః గత్వా ప్రాప్య- అర్థనిర్ణయే పునరైకమత్యం ప్రాప్తాః స మధ్యమ ఇతి సంబంధః॥ ౧౩॥ అన్యోన్యమితి॥ యత్ర మంత్రే అన్యోన్యం మతిమాస్థాయ పరస్పరం భిన్నమతిత్వం ప్రాప్య - సంప్రతిభాష్యతే రుద్ధభాషణం క్రియతే - న చైకమత్యే శ్రేయోఽస్తి ఐకమత్యవిషయం శ్రేయో నాస్తి ఐకమత్యజనక ప్రతిపాదనం నాస్తీతి యావత్- స మంత్రోఽధమ ఇతి యోజనా॥ ౧౪॥ ఉపసంహరతి॥ తస్మాదితి॥ సుమంత్రితం యథా తథా భవంతః కార్యం ప్రతిపద్యంతాం- ఏతన్మంత్రణమేవ కృత్యం మమ మతమితి సంబంధః॥ ౧౫॥ మంత్రస్య కో విషయ ఇత్యాకాంక్షాయామాహ॥ వానరాణామితి॥ అభ్యేతి అచిరాదేష్యతి- ఉపరోధకః ఉపరోద్ధుం॥ ౧౬॥ తరిష్యతీతి॥ తరసా బలేన యుక్తరూపేణ అత్యంతముచితేన- సబలానుగః బలోపేతానుచరసహితః॥ ౧౭॥ సాగరం కథం తరిష్యతీత్యత్రాహ సముద్రమితి॥ ఉచ్ఛోషయతి ఉచ్ఛోషయిష్యతి- అన్యత్ సేతుబంధాదికం కరిష్యతి॥ ౧౭॥ అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ లంకానిరోధరూపే కార్యే ఏవంగతే ఉక్తరీత్యా ప్రవృత్తే- వానరైస్సహ విరుద్ధే విరోధే చ ప్రాప్తే- మమ పురాదిషు హితం యత్- తత్సర్వం సమ్మంత్ర్యతామిత్యన్వయః॥ ౧౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

ఇత్యుక్తా రాక్షసేన్ద్రేణ రాక్షసాస్తే మహాబలాః । ఊచుః ప్రాఞ్జలయస్సర్వే రావణం రాక్షసేశ్వరమ్ ॥ ద్విష
త్పక్షమవిజ్ఞాయ నీతిబాహ్యాస్త్వబుద్ధయః(అవిజ్ఞాయాత్మపక్షంచ రాజానం భీషయన్తిహి) ॥ ౧౹ ॥ రాజన్పరిఘశక్త్యృ
ష్టిశూలపట్టససఙ్కులమ్ ॥ సుమహన్నో బలం కస్మాద్విషాదం భజతే భవాన్ ॥ ౨౹ ॥ త్వయా భోగవతీం గత్వా నిర్జితాః ప
న్నగా యుధి ॥ కైలాసశిఖరావాసీ యక్షైర్బహుభిరావృతః । సుమహత్కదనం కృత్వా వశ్యస్తే ధనదః కృతః ॥ ౪ ॥ స మహే
శ్వరసఖ్యేన శ్లాఘమానస్త్వయా విభో । నిర్జితస్సమరే రోషాల్లోకపాలో మహాబలః ॥ ౫ ॥ వినిహత్య చ యక్షౌఘాన్వి
క్షోభ్య చ విగృహ్య చ । త్వయా కైలాసశిఖరాద్విమానమిదమాహృతమ్ ॥ ౬ ॥ మయేన దానవేన్ద్రేణ త్వద్భయాత్సఖ్య
మిచ్ఛతా । దుహితా తవ భార్యార్థే దత్తా రాక్షసపుఙ్గవ ॥ ౭ ॥ దానవేన్ద్రో మధుర్నామ వీర్యోత్సిక్తో దురాసదః । వి
గృహ్య వశమానీతః కుమ్భీనస్యాస్సుఖావహః ॥ ౮ ॥ నిర్జితాస్తే మహాబాహో నాగా గత్వా రసాతలమ్ । వాసుకిస్తక్షక
శ్శఙ్ఖో జటీ చ వశమాహృతాః ॥ ౯ ॥ అక్షయా బలవన్తశ్చ శూరా లబ్ధవరాః పునః । త్వయా సంవత్సరం యుద్ధ్వా సమరే
దానవా విభో ॥ స్వబలం సముపాశ్రిత్య నీతా వశమరిన్దమ । మాయాశ్చాధిగతాస్తత్ర బహవో రాక్షసాధిప (నిర్జితా
స్సమరే రోషాల్లోకపాలా మహాబలాః । దేవలోకమితో గత్వా శక్రశ్చాపి వినిర్జితః ।) ॥ ౧౧ ॥ శూరాశ్చ బలవన్తశ్చ వరు
ణస్య సుతా రణే । నిర్జితాస్తే మహాబాహో చతుర్విధబలానుగాః ॥ ౧౨ ॥ మృత్యుదణ్డమహాగ్రాహం శాల్మలిద్రు
మమణ్డితమ్ । కాలపాశమహావీచిం యమకిఙ్కరపన్నగమ్ ॥ అవగాహ్య త్వయా రాజన్యమస్య బలసాగరమ్ । జయశ్చ విపు
లః ప్రాప్తో మృత్యుశ్చ ప్రతిషేధితః ॥ ౧౪ ॥ సుయుద్ధేన చ తే సర్వే లోకాస్తత్ర విలోళితాః ॥ ౧౪౹ ॥ క్షత్రియైర్బహుభి
ర్వీరైశ్శక్రతుల్యపరాక్రమైః ॥ ఆసీద్వసుమతీ పూర్ణా మహద్భిరివ పాదపైః ॥ ౧౫౹ ॥ తేషాం వీర్యగుణోత్సాహైర్న స
మో రాఘవో రణే ॥ ప్రసహ్య తే త్వయా రాజన్హతాః పరమదుర్జయాః ॥ ౧౬౹ ॥ తిష్ఠ వా కిం మహారాజ శ్రమేణ తవ
వానరాన్ ॥ అయమేకో మహాబాహురిన్ద్రజిత్క్షపయిష్యతి ॥ ౧౭౹ ॥ అనేన హి మహారాజ మాహేశ్వరమనుత్తమమ్ ॥ ఇ

ఏవం రావణవచనమాకర్ణ్య అవిదితరఘునాథప్రభావా మదోద్ధతా రాక్షసాస్తద్బలవర్ణనపూర్వకం రావణం ప్రశంసన్తి- ఇత్యుక్తా ఇత్యాదినా- సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ద్విషత్పక్షం ద్విషద్బలం- పక్షో మాసార్ధకే పార్శ్వే గ్రహే సూర్యవిరోధయోః । కేశాదేః పరతో బృందే బలే సఖిసహాయయోరితి విశ్వః ॥౧॥ ఏవం రావణవచశ్శ్రుత్వా అవిదితరామబలా రాక్షసాస్సురాసురవిదితం భవదీయబలం విస్మృత్య మానుషమాత్రాచ్ఛత్రోః కిమర్థం శఙ్కస ఇతి ప్రశంసాపూర్వకం రావణం ప్రోత్సాహయన్తి- రాజన్నిత్యాదినా ॥౧౹॥ రాజన్నితి ॥ పరిఘః పరితో హననత్వేన గదావిశేషః- పరిఘః పరిఘాతన ఇత్యమరః । శక్తిః దీర్ఘయష్టిః- ఋష్టిః అసిః- ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ చన్ద్రహాసాసిరిష్టయ ఇత్యమరః । శూలం ప్రసిద్ధం- పట్టసః ఖడ్గవిశేషః- తైస్సఙ్కులం వ్యాప్తం బలమస్తి- సమగ్రబలే ఏవం విద్యమానే- కస్మాద్ధేతోః భవాన్ విషాదం భజతే ఇతి యోజనా - అత్ర సుమహన్నో బలమిత్యత్ర బలం నాస్తీతి ప్రాతిపదికాభావ్యనర్థసూచికాఖిలోక్తిః ॥౨౹॥ తిష్ఠతు సైన్యం త్వమేక ఏవ సమస్తశత్రువిద్రావణక్షమ ఇత్యాశయేనాహ- త్వయేత్యాదినా- సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః- భోగవతీం సర్పరాజనగరీం- కదనం యుద్ధం ॥౪॥ స ఇతి స్పష్టం ॥౫॥ వినిహత్యేతి ॥ విమానం పుష్పకం ॥౬॥ మయేనేతి ॥ దుహితా మన్దోదరీ- యద్యపి మయేనాభిజాత్యభ్రమాద్దత్తేత్యుత్తరే వక్ష్యతి తథాప్యత్ర ప్రశంసాయాం భయాద్దత్తేత్యుక్తం ॥౭॥ దానవేన్ద్ర ఇతి ॥ దానవేన్ద్రః మధుః- కుమ్భీనసీ రావణభగినీ- సుఖమావహతీతి సుఖావహః భర్తా ॥౮॥ నిర్జితా ఇతి ॥ జటీ సర్పవిశేషస్య నామ- త్వయా భోగవతీమిత్యత్ర తక్షకాదిభిన్నకర్కోటకాదిజయోక్తిరితి న పౌనరుక్త్యం ॥౯॥ అక్షయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ లబ్ధవరాః- బ్రహ్మణేతి శేషః- అక్షయాః - చూర్ణీకరణేపి పునరుత్పత్తిమత్త్వేన క్షయరహితా ఇత్యర్థః- దానవాః కాలకేయాః- తత్ర కాలకేయసకాశాత్- బహవః బహ్వ్యః- వోతో గుణవచనాదితి పక్షే జీషభావః ॥౧౧॥ శూరాశ్చేతి ॥ చతుర్విధబలానుగాః రథగజతురగపదాతిభేదేన చతుర్విధాని బలాని పృష్ఠగాని యేషాం తే తథా ॥౧౨॥ మృత్యుదణ్డేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మృత్యుదణ్డః యమదణ్డః స ఏవ మహాగ్రాహః మహానక్రః యస్మిన్- శాల్మలయః కణ్టకశల్మలివృక్షాకారాయుధవిశేషాః- త ఏవ ద్రుమాః- తైర్మణ్డితం - మృత్యుః యమః- ప్రతిషేధితః యుద్ధాదపక్రామితః ॥౧౪॥ సుయుద్ధేనేత్యర్థం ॥ సుయుద్ధేన స్వల్పయుద్ధేనేత్యర్థః - విలోళితాః ద్రావితాః ॥౧౪౹॥ క్షత్రియైరితి ॥ క్షత్రియైః అనరణ్యప్రభృతిభిః ॥౧౫౹॥ తేషామితి ॥ న సమో రాఘవ ఇతి- తేభ్యోపి నిహీనబలః సుఖేన నిగ్రాహ్య ఇతి భావః ॥౧౬౹॥ తిష్ఠ వేతి స్పష్టం ॥౧౭౹॥

ఇత్యుక్తా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - ద్విషత్పక్షం ద్విషద్బలం ॥ ౧౹ ॥ రాజన్నితి ॥ పరిఘశక్త్యృష్టిశూలపట్టససఙ్కులం బలం నః అస్తీతి శేషః ॥ ౨౹ ॥ ౫ ॥ త్వయేతి ॥ విమానం పుష్పకం ॥ ౬ ॥ మయేనేతి ॥ దుహితా మన్దోదరీ ॥ ౭ ॥ దానవేన్ద్ర ఇతి ॥ కుమ్భీనస్యాః తవ స్వసుః సుఖావహః భర్తా ॥ ౮ ॥ నిర్జితా ఇతి ॥ జటీ నాగవిశేషః ॥ ౯ ॥ అక్షయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ దానవాః కాలకేయాః తత్ర తత్సంవాసాన్మాయాశ్చాధిగతా ఇతి సంబన్ధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ మృత్యుదణ్డేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ శాల్మలిద్రుమభూషితం శాల్మలయః ఆయుధవిశేషాః త ఏవ ద్రుమాః తైర్భూషితం ॥ తి ॥ మృత్యుదణ్డరూపో మహాగ్రాహో యస్మిన్ తం బలసాగరం - శాల్మలీద్రుమైర్యాతనావృక్షైర్మణ్డితం - సాగరోపి ద్వీపేషు వృక్షమణ్డితో భవతి - కాలపాశ ఏవ మహత్యో వీచయో యస్య తం ॥ ౧౪ ॥ ౧౭౹ ॥ అనేనేత్యాది ॥ మాహేశ్వరం మ [illegible]

ష్ట్వా యజ్ఞం వరో లబ్ధో లోకే పరమదుర్లభః ॥ ౧౮½ ॥ శక్తితోమరమీనం చ వినికీర్ణాంత్రశైవలం ॥ గజకచ్ఛపసంబాధమశ్వమండూకసంకులం । రుద్రాదిత్యమహాగ్రాహం మరుద్వసుమహోరగం ॥ రథాశ్వగజతోయౌఘం పదాతిపులినం మహత్ । అనేన హి సమాసాద్య దేవానాం బలసాగరం॥ గృహీతో దైవతపతిర్లంకాం చాపి ప్రవేశితః ॥ ౨౧½ ॥ పితామహనియోగాచ్చ ముక్తశ్శంబరవృత్రహా ॥ గతస్త్రివిష్టపం రాజన్సర్వదేవనమస్కృతః ॥ ౨౨½ ॥ తమేవ త్వం మహారాజ విసృజేంద్రజితం సుతం ॥ యావద్వానరసేనాం తాం స రామాం నయతి క్షయం ॥ ౨౩½ ॥ రాజన్నాపదయుక్తేయమాగతా ప్రాకృతాజ్జనాత్ ॥ హృది నైవ త్వయా కార్యా త్వం వధిష్యసి రాఘవం ॥ ౨౪½ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-సప్తమస్సర్గః.******************************తతో నీలాంబుదనిభః ప్రహస్తో నామ రాక్షసః॥ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం శూరస్సేనాపతిస్తదా ॥ ౧ ॥ దేవదానవగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః । న త్వాం ధర్షయితుం శక్తాః కిం పునర్వానరా రణే॥౨॥ సర్వే ప్రమత్తా విశ్వస్తా వంచితాః స్మ హనూమతా। న హి మే జీవతో గచ్ఛేజ్జీవన్స వనగోచరః ॥ ౩ ॥ సర్వాం సాగరపర్యంతాం సశైలవనకాననాం। కరోమ్యవానరాం భూమిమాజ్ఞాపయతు మాం భవాన్॥ ౪ ॥ రక్షాం చైవ విధాస్యామి వానరాద్రజనీచర । నాగమిష్యతి తే దుఃఖం కించిదాత్మాపరాధజం ॥౫॥ అబ్రవీత్తు సుసంక్రుద్ధో దుర్ముఖో నామ రాక్షసః । ఇదం న క్షమణీయం హి సర్వేషాం నః ప్రధర్షణం॥ అయం పరిభవో భూయః పురస్యాంతఃపురస్య చ । శ్రీమతో రాక్షసేంద్రస్య వానరేణ ప్రధర్షణం ॥ ౬ ॥ అస్మిన్ముహూర్తే హత్వైకో నివర్తిష్యామి వానరాన్ । ప్రవిష్టాన్సాగరం భీమమంబరం వా రసాతలం॥ ౮ ॥ తతోఽబ్రవీత్సుసంక్రుద్ధో వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః। ప్రగృహ్య పరిఘం ఘోరం మాంసశోణితరూషితం ॥ ౯ ॥ కిం వో హనుమతా కార్యం కృపణేన తపస్వినా। రామే తిష్ఠతి దుర్ధర్షే ససుగ్రీవే సలక్ష్మణే ॥ ౧౦ ॥ అద్య రామం ససుగ్రీవం పరిఘేణ సలక్ష్మణం। ఆగమిష్యామి హత్వైకో విక్షోభ్య హరివాహినీం ॥ ౧౧॥ ఇదం మమాపరం వాక్యం శృణు రాజన్యదీచ్ఛసి। ఉపాయకుశలో హ్యేవ జయేచ్ఛత్రూనతంద్రితః ॥ ౧౨ ॥ కామరూపధ

అనేనేతి॥ మాహేశ్వరం మహేశ్వరప్రీతికరం ॥౧౮½॥ శక్తితోమరేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ దైవతపతిః ఇంద్రః ॥౨౧½॥ పితామహేతి॥ స్పష్టం ॥౨౨½॥ తమితి॥ విసృజ ప్రేషయ- యావన్నయతి నేష్యతి ॥౨౩½॥ రాజన్నితి॥ అయుక్తా అసంభావితా - ప్రాకృతాత్ క్షుద్రాత్ హనుమతః ॥౨౪½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే సప్తమస్సర్గః.❋❋❋

ఏవం మంత్రిభిస్సహ సంమంత్ర్య భూయోఽభిహితే సకలసచివప్రధానః ప్రహస్తః స్వాభిమతమర్థం రాజ్ఞే నివేదయతి- తత ఇతి॥ స్పష్టం॥౧॥ దేవేతి॥ స్పష్టం ॥౨॥ హనుమతః పౌరుషం ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా కథమేవముచ్యత ఇత్యత్రాహ- సర్వ ఇతి॥ విశ్వస్తాః పరిభవితుమస్మాన్ కోఽపి న శక్త ఇతి విశ్వస్తా విస్రబ్ధాః- ప్రామాదికశత్రుపరిభవో న న్యూనతామాపాదయతీతి భావః ॥౭॥ ప్రమత్తాః అనవహితాః- విశ్వస్తాః ఏకో వానరః కిం కరిష్యతీత్యవజ్ఞయా విస్రబ్ధాః- అత ఏవ వంచితాః॥ నహీతి॥ జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ॥౩॥ సర్వామితి- స్పష్టం ॥౪॥ కరోమి అచిరాదేవ కరిష్యామి- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్ ॥౪॥ రక్షామితి॥ ఆత్మాపరాధః సీతాహరణరూపో వ్యతిక్రమః॥౫॥ అబ్రవీదిత్యాది॥ హి యస్మాద్వానరేణ కృతమిదం కర్మ సర్వేషాం నః ప్రధర్షణరూపం - భూయః తదుపరి- పురస్యాంతఃపురస్య చ పరిభవరూపం- అథ చ రాక్షసేంద్రస్య ప్రధర్షణరూపం అతోఽనక్షమణీయమిత్యర్థః ॥౬॥ తతః కిం కరిష్యసీత్యత ఆహ- అస్మిన్నితి॥ స్పష్టం॥౭॥ నివర్తిష్యామి నివర్త్స్యే ॥౮॥ తత ఇతి॥ స్పష్టం ॥౯॥ కిమితి॥ కృపణేన గూఢసంచారప్రకటితభయేన- తపస్వినా శోచ్యేన (రా) యద్వా- తపస్వ్యాహారభూతఫలాశినేత్యర్థః॥౧౦॥ అద్యేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౧ ॥ ఇదమితి ॥ తద్వాక్యం కిమిత్యాకాంక్షాయాముపాయప్రతిపాదకం వాక్యం వక్తుమాదావుపాయం ప్రశంసతి - ఉపాయేతి ॥ ౧౨ ॥ వివక్షితముపాయమేవాహ - కామరూపేత్యాదినా॥ నిశ్చితాః నిశ్చితవంతః- రాక్షసానాం సహస్రాణీతి- సహస్రశబ్దస్య సంఖ్యే

రం ఇష్ట్వా కృత్వా॥ ౧౮½॥ యుద్ధం సాగరత్వేన నిరూపయతి॥ శక్తితోమరేత్యాదినా॥ దైవతపతిః ఇంద్రః॥ తి॥ వినికీర్ణాని వ్యాప్తాని- మహత్ మహాంతం॥ ౨౨½॥ తమేవేత్యాది॥ విసృజ ప్రేషయ- యావన్నయతి నేష్యతి- యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్॥౨౩½॥ రాజన్నితి॥ అయుక్తా అసంభావితా॥ ౨౪½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧ ॥౨॥ హనుమతః పౌరుషం ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వాపి కథమేవం బ్రూష ఇత్యత్రాహ॥ సర్వ ఇత్యాది॥ ప్రమత్తాః భోగాదిపరవశాః- విశ్వస్తాః అస్మాన్ పరిభవితుం కోఽపి న శక్తిమానితి విప్రలబ్ధాః- అత ఏవ వంచితాః ప్రామాదికః పరిభవో న న్యూనతామావహతీతి భావః- జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ॥ ౩॥ సర్వామితి ॥ కరోమి కరిష్యామి॥౪॥ రక్షాం చేతి ॥ ఆత్మాపరాధజం సీతాపహరణరూపాపరాధజం॥ ౫½॥ ఇదమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ హి యస్మాత్ వానరేణ కృతమిదం ప్రధర్షణం సర్వేషాం నః ప్రధర్షణరూపం భూయ స్తదుపరి పురస్యాంతఃపురస్య చ పరిభవరూపం - అథ రాక్షసేంద్రప్రధర్షణమక్షవధాదిరూపం- అతోఽనక్షమణీయమిత్యన్వయః॥ ౯॥ కిమితి॥ కృపణేన ప్రకాశసంచరణే భయాత్ గూఢం రాత్రౌ కృతకార్యేణ- తపస్వినా శోచ్యేన॥ ౧౦॥ అద్య రామమిత్యస్యవాస్తవార్థస్తు - లక్ష్మణం రామం వినేతి శేషః- సుగ్రీవం హత్వా ఆగమిష్యామీతి సంబంధః॥ ౧౨½॥ రాక్షసా వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ సహస్రశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వాద్రాక్షసా ఇ

రాఘ్నారాస్సుభీమా భీమదర్శనాః। రాక్షసా వాసహస్రాణి రాక్షసాధిపనిశ్చితాః॥ కాకుత్స్థముపసంగమ్య బిభ్రతో మానుషం వపుః । సర్వే హ్యసంభ్రమా భూత్వా బ్రువంతు రఘుసత్తమం ॥ ప్రేషితా భరతేన స్మ భ్రాత్రా తవ యవీయసా (తవాగమనముద్దిశ్య కృత్యమాత్యయికం త్వితి) ॥౧౪॥ సహి సేనాం సముత్థాప్య క్షిప్రమేవోపయాస్యతి ॥౧౫॥ తతో వయమితస్తూర్ణం శూలశక్తిగదాధరాః । చాపబాణాసిహస్తాశ్చ త్వరితాస్తత్ర యామహ ॥౧౬॥ ఆకాశే గణశస్థిత్వా హత్వా తాం హరివాహినీం। అశ్మశస్త్రమహావృష్ట్యా ప్రాపయామ యమక్షయం॥ ౧౭ ॥ ఏవం చేదుపసర్పేతామనయం రామలక్ష్మణౌ। అవశ్యమపనీతేన జహతామేవ జీవితం ॥౧౮॥ కౌంభకర్ణిస్తతో వీరో నికుంభో నామ వీర్యవాన్ । అబ్రవీత్పరమక్రుద్ధో రావణం లోకరావణం ॥ ౧౯॥ సర్వే భవంతస్తిష్ఠంతు మహారాజేన సంగతాః। అహమేకో హనిష్యామి రాఘవం సహలక్ష్మణమ్ ॥ సుగ్రీవం చ హనూమంతం సర్వానేవ చ వానరాన్ ॥౨౦॥ తతో వజ్రహనుర్నామ రాక్షసః పర్వతోపమః ॥ క్రుద్ధః పరిలిహన్వక్త్రం జిహ్వయా వాక్యమబ్రవీత్ । స్వైరం కుర్వంతు కార్యాణి భవంతో విగతజ్వరాః ॥ ఏకోహం భక్షయిష్యామి తాన్ సర్వాన్ హరియూథపాన్ । స్వస్థాః క్రీడంతు నిశ్చింతాః పిబంతో మధువారుణీం ॥ అహమేకో వధిష్యామి సుగ్రీవం సహలక్ష్మణం । అంగదం చ హనూమంతం రామం చ రణకుంజరం ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- అష్టమస్సర్గః.****************************

తతో నికుంభో రభసస్సూర్యశత్రుర్మహాబలః। సుప్తఘ్నో యజ్ఞహా రక్షో మహాపార్శ్వో మహోదరః॥ అగ్నికేతుశ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతుశ్చ రాక్షసః । ఇంద్రజిచ్చ మహాతేజా బలవాన్ రావణాత్మజః ॥ ప్రహస్తోథ విరూపాక్షో వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః । ధూమ్రాక్షశ్చాతికాయశ్చ దుర్ముఖశ్చైవ రాక్షసః॥ పరిఘాన్పట్టిసాన్ప్రాసాన్ శక్తిశూలపరశ్వధాన్। చాపాని చ సబాణాని ఖడ్గాంశ్చ విపులాన్ శితాన్ ॥ ప్రగృహ్య పరమక్రుద్ధాః సముత్పత్య చ రాక్షసాః । అబ్రువన్ రావణం సర్వే ప్రదీప్తా ఇవ తేజసా ॥ అద్య రామం వధిష్యామస్సుగ్రీవం చ సలక్ష్మణం। కృపణం చ హనూమంతం లంకా యేన ప్రధర్షితా॥౬॥ తాన్ గృహీతాయుధాన్ సర్వాన్ వారయిత్వా విభీషణః। అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం పునః ప్రత్యుపవేశ్య తాన్ ॥ ౭ ॥ అప్యుపాయైస్త్రిభిస్తాత యోర్థః ప్రాప్తుం

యః పరత్వేపి శబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకత్వం. కిమితి బ్రూయ స్తత్రాహ- ప్రేషితా ఇతి- అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౪ ॥౧౫॥ తత ఇతి॥ తే వయం- తత్ర సమీపే యామ- లోట్రూపం ॥౧౬॥ ఆకాశ ఇతి॥ స్పష్టం ॥౧౭॥ ఏవం కృతే కిం స్యాదిత్యత్రాహ - ఏవం చేదితి॥ రామలక్ష్మణౌ అనయం అస్మత్కృతకైతవాపరిజ్ఞానేన విశ్వాసం- యద్యుపసర్పేతాం తతస్తేన- అపనీతేన అపనయేన- జీవితం- జహతామేవ జహ్యాతామేవేత్యర్థః ॥౧౮॥ కౌంభకర్ణిరితి॥ స్పష్టం ॥౧౯॥ సర్వ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥౨౦॥ తత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ మధువారుణీం మధురూపాం వారుణీం- రణకుంజరం రణాప్రధృష్యం- స్వస్థా ఇత్యమంగలోక్తిః ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టమస్సర్గః❀❀❀❀❀❀❀ అథ నికుంభప్రముఖానుసరంతస్సర్వే ప్రధానా అహమహమికయా సముత్థాయ శత్రువధోద్యుక్తాః తముద్యోగం నీతిశాస్త్రజ్ఞో విభీషణః ప్రతిషిద్ధవానిత్యాహ - తత ఇత్యాదిశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం- ఆదౌ నికుంభోపాదానం నికుంభమతానుసరణసూచనార్థం- సముత్పత్య ఆసనేభ్యస్సముత్థాయ- ప్రధర్షితేత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౬॥ తానితి॥ క్రియాభేదాత్తానిత్యస్య న పునరుక్తిః ॥౭ ॥ ప్రహస్తాదీనాం ప్రధానానాం సన్నిహితత్వాద్రావణిం వా రావణం వా ప్రత్యుక్తిః - మధ్యేకృపచిత్సచివాన్ ప్రతి వోక్తిః- విక్రమస్య నాయమవసర ఇతి దర్శయితుం సామాస్యేవ విక్రమకాలానాహ- అప్యుపాయైరితి॥ తాతేత్యభిముఖీకరణాయ సంబోధనం- త్రిభిః సామదానభేదరూపైః ఉపాయైరపి యోర్థః ప్రాప్తుం న శక్యతే- తస్య సిద్ధయే - తాన్ నీతిశాస్త్రప్ర

త్యసేన సామానాధికరణ్యం- నిశ్చితాః నిశ్చితవంత ఇతి కృత్వా - భరతేన ప్రేషితా ఇతి బ్రువంత్విత్యన్వయః ॥ ౧౪॥ సహి సేనామిత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం॥ సః రామః। తతః కిం తత్రాహ ॥౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తే వయం తత్ర తత్సమీపం యామేత్యన్వయః - యామేతి లోడుత్తమపురుషబహువచనం ॥౧౬॥౧౭॥ ఏవం చేతి॥ రామలక్ష్మణౌ అనయం- ఏవం చేదుపసర్పేతాం అస్మత్కైతవాజ్ఞానేన స్వకీయత్వబుద్ధిజనితవిస్రబ్ధత్వరూపానీతిం- ఏవం మదుక్తరీత్యా యద్యవగచ్ఛేతామిత్యర్థః - అతస్తేనాపనీతేన అపనయేన - అవశ్యం రామలక్ష్మణౌ జీవితం జహతామేవ త్యజతామేవేత్యర్థః ॥౧౮॥ తి॥ కౌంభకర్ణిః కుంభకర్ణాపత్యం ॥౧౯॥ సర్వ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ అహమిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు రాఘవాదీన్ప్రైనేతి శేషః- వానరాన్ప్రైనేష్యామీతి సంబంధః ॥౨౦॥ ఏక ఇతి॥ మధువారుణీం మధురూపాం వారుణీం- రణకుంజరం రణాప్రధృష్యం ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః❀❀❀❀❀❀❀❀

తత ఇత్యాదిశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం- తస్య అద్య రామం వధిష్యామ ఇత్యబ్రువన్నితి క్రియయా సంబంధః- వస్తుతస్తు లక్ష్మణం రామం వినా - సుగ్రీవాదీన్ వధిష్యామీతి సంబంధః॥ ౬॥ కతకరీత్యాత్ర సర్గావిచ్ఛేదః ॥ తత ఇతి॥ కౌంభకర్ణిరేవాయం నికుంభః పరైస్సహితస్తం పునరాహ - సముత్పత్య ఉత్థాయ ॥౬॥౭॥ అపీతి॥ త్రిభిరప్యుపాయైః సామదానభేదైః- తస్య అర్థస్య ప్రాప్తయ ఇతి విపరిణామః విక్రమకాలాన్ దండకాలాన్

నశక్యతే। తస్యవిక్రమకాలాంస్తాన్యుక్తానాహుర్మనీషిణః ॥ ౮ ॥ ప్రమత్తేష్వభియుక్తేషు దైవేనప్రహృతేషుచ। విక్రమాస్తత్రసిధ్యంతిపరీక్ష్యవిధినాకృతాః ॥౯॥ అప్రమత్తంకథంతంతువిజిగీషుంబలేస్థితం। జితరోషందురాధర్షంప్రధర్షయితుమిచ్ఛథ ॥౧౦॥ సముద్రంలంఘయిత్వాతుఘోరంనదనదీపతిం। కృతహనుమతాకర్మదుష్కరంతర్కయేతవా ॥౧౧॥ బలాన్యపరిమేయానివీర్యాణిచనిశాచరాః పరేషాంసహసావజ్ఞానకర్తవ్యాకథంచన ॥౧౨॥ కించరాక్షసరాజస్యరామేణాపకృతంపురా। ఆజహారజనస్థానాద్యస్యభార్యాంయశస్వినః ॥ ఖరోయద్యతివృత్తస్తురామేణనిహతోరణే। అవశ్యంప్రాణినాంప్రాణారక్షితవ్యాయథాబలం ॥ ౧౪॥.......................
అయశస్యమనాయుష్యంపరదారాభిమర్శనం। అర్థక్షయకరంఘోరంపాపస్యచపునర్భవం। ఏతన్నిమిత్తంవైదేహీభయంనస్సుమహద్భవేత్। ఆహృతాసాపరిత్యాజ్యాకలహార్థేకృతేనకిం ॥౧౬॥ ననఃక్షమంవీర్యవతాతేనధర్మానువర్తినా। వైరంనిరర్థకంకర్తుందీయతామస్యమైథిలీ॥౧౭॥ యావన్నసగజాంసాశ్వాంబహురత్నసమాకులాం।పురీందారయతేబాణైర్దీయతామస్యమైథిలీ ॥౧౮॥ యావత్సుఘోరామహతీదుర్ధర్షాహరివాహినీ।నావస్కందతినోలంకాంతావత్సీతాప్రదీయతాం॥ ౧౯ ॥ వినశ్యేద్ధిపురీలంకాశూరాస్సర్వేచరాక్షసాః। రామస్యదయితాపత్నీస్వయంనయదిదీయ

సిద్ధాన్ - విక్రమకాలాన్ యుక్తానాహుః - తదుక్తంకామందకేన ॥ సామాదీనాముపాయానాంత్రయాణాంవిఫలేనయే। పనయేన్నయసంపన్నోదండందండ్యేషుదండభృదితి - తథాచనాయందండస్యకాలఇత్యుక్తం ॥౮॥ నకేవలందండస్యాకాలికత్వందండ్యత్వంచతేశత్రోర్నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ- ప్రమత్తేష్వితి॥ ప్రమత్తేషుఅనవధానేషు- విషయాసక్తేష్విత్యర్థః- అభియుక్తేషుజ్ఞానిషు - విరక్తేష్వితియావత్- యద్వాసామంతైరాక్రాంతేషు- దైవేనభాగ్యేన- ప్రహృతేషు- క్షీయమాణసంపత్స్విత్యర్థః- చకారాత్బాలవృద్ధాదిషు - విధినానీతిశాస్త్రోక్తరీత్యా - పరీక్ష్యమంత్రిభిర్విచార్య- కృతాః- విక్రమాఃవిగ్రహాఃసిధ్యంతి - నాన్యత్రేత్యర్థః- యథాహకామందకః॥ బాలోవృద్ధోదీర్ఘరోగీతథాజ్ఞాతిబహిష్కృతః। భీరుకోభీరుకజనోలుబ్ధోలుబ్ధజనస్తథా॥ విరక్తప్రకృతిశ్చైవవిషయేష్వతిసక్తిమాన్। అనేకచిత్తమంత్రశ్చదేవబ్రాహ్మణనిందకః॥ దైవోపహతకశ్చైవదైవచింతకఏవచ। దుర్భిక్షవ్యసనోపేతోబలవ్యసనసంయుతః॥ అదేశస్థోబహురిపుర్యుక్తోకాలేనయశ్చసః। సత్యధర్మవ్యపేతశ్చవింశతిఃపురుషాఅమీ॥ ఏతైస్సంధింనకుర్వీతవిగృహ్ణీయాత్తుకేవలమితి ॥౯॥ రామస్తునతాదృశఇత్యాహ- అప్రమత్తమితి॥ అప్రమత్తంసావధానం - తుశబ్దోవధారణే- బలేస్థితం- స్థిరబలమిత్యర్థః- జితరోషం- అకాలేరోషరహితమిత్యర్థః- ఇచ్ఛథేతి- పూర్వంరావణంప్రతివచనం- అత్రసర్వాన్ప్రతీతిబహువచనం ॥౧౦॥ రామఇదానీందైవానుపహతఇత్యత్రఉదాహరణమాహ- సముద్రమితి॥ స్పష్టం॥ ౧౧॥ బలానీతి॥ పరేషాంరామాదీనాం॥ ౧౨॥ అనపరాధినినిష్కారణవైరకరణమప్యపరమనుచితమిత్యాహ - కించేత్యాది॥ ఖరవధఏవప్రథమాపరాధఇత్యాశంక్యాహ - ఖరఇతి- దుర్వృత్తశయా-స్వవధప్రవృత్తఖరవధేరామస్యనాపకారగంధోపీతిభావః - నిహతోయది- తత్రకోదోషఇతిశేషః- దోషాభావమాహ- అవశ్యమితి॥ ౧౩॥ కించేత్యస్యకిమితిపదచ్ఛేదః- కిన్నురాక్షసరాజస్యేతివాపాఠః॥ ౧౪॥ ప్రథమంరామేణాపకృతత్వేప్యనేకదోషమూలంసీతాపహరణంనకార్యమిత్యాహ- అయశస్యమితి॥ పునర్భవంజన్మాంతరం- మూర్త్యంతరమితియావత్- ఏవంసామాన్యతఃపరదారాభిమర్శనస్యాహేతుత్వముక్త్వాప్రకృతేతద్దర్శయతి- ఏతదితి- ఏతస్మాన్నిమిత్తాదిత్యర్థః- నిమిత్తకారణహేతుషుసర్వాసాంప్రాయదర్శనమితిపంచమ్యర్థేప్రథమా - అయశస్యత్వాదిహేతోర్వైదేహ్యాస్సకాశాత్సుమహద్భయంభవేత్ - తర్హీదానీంకర్తవ్యంతత్రాహ-ఆహృతేతి-ఉత్తమంవస్తుకథంత్యక్తవ్యంతత్రాహ-కలహార్థేకృతేనకిమితి-కలహార్థేవిషయేకృతేనఃమర్త్యాకమిత్యర్థః-అర్థస్యాప్యుపమోక్షేశబ్దవాచ్యేప్రయోజనే। వ్యవహారేధనేశాస్త్రవస్తుహేతునివృత్తిష్వితివైజయంతీ॥ ౧౬॥ బహుదోషప్రదర్శనపూర్వకంసీతాప్రదానస్యావశ్యకర్తవ్యతామాహ-ననఃక్షమమిత్యాదినా॥ ౧౭॥ యావదితి॥యావద్దారయతేదారయిష్యతి-యావత్పురానిపాతయోర్లడితిభవిష్యదర్థేలట్ - రామఇతిశేషః ॥ ౧౮॥ యావదితి ॥ యావత్ యదా - తావత్తదా- నావస్కందతినరుణద్ధి॥౧౯॥వినశ్యేదితి॥శూరాఇతిపినశ్యేయు

తాన్ప్రసిద్ధాన్ఉక్తాన్శాస్త్రచోదితాన్ ॥౮॥ తానేవకాలానాహ- ప్రమత్తేష్విత్యాది॥ప్రమత్తేషుఅనవహితేషు-అభియుక్తేషుశత్రుభిరాక్రాంతేషుదైవేనప్రహృతేషుదైవోపహతేషు- విధినాశాస్త్రరీత్యా ॥ ౯॥ ప్రమాదాదిదోషరాహిత్యంరామేదర్శయతి ॥ అప్రమత్తమితి॥ జితరోషమిత్యనేనపాపాభావాత్ దైవోపహతత్వాభావఉక్తః - ఇతరవిశేషణత్రయేణఅన్యోపరుద్ధత్వాభావః - రాక్షసాభిముఖ్యేనఇచ్ఛథేత్యుక్తిః- అతఏవోపరినిశాచరాఇతిసంబోధనం॥ ౧౦॥ సముద్రమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ కృతంహనుమతాకర్మదుష్కరంతర్కయేతవేతిపాఠః- కోవాతర్కయేతేత్యర్థః- బలాన్యపరిమేయానికృతానీతిశేషః॥ ౧౨॥ కించేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ కించేత్యత్రకిమితిచ్ఛేదః॥ ఖరదూషణాదివధాద్రామస్యపూర్వాపకారిత్వమాశంక్యపరిహరతి॥ ఖరఇతి॥ యస్మాత్తస్మాదిత్యధ్యాహార్యం ॥ యస్మాదవశ్యంప్రాణినాంప్రాణారక్షితవ్యాః- తస్మాదతివృత్తంస్వయమేవరామంహంతుంప్రవృత్తఃఖరస్తునిహతోయది - ఏతావతారామేణపురారాక్షసరాజస్యకిమపకృతంనాపకృతమిత్యర్థః॥ ౧౪॥ అయశస్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ పరదారాభిమర్శనంఅయశస్యాదిరూపం- పునస్తదుపరిపాపస్యచభవంఉత్పత్తిస్థానం- ఏతన్నిమిత్తంఏతస్మాత్కారణాత్- ఆహృతావైదేహీనోభయంభయనిమిత్తం- అతఃసాపరిత్యాజ్యా- కలహార్థేకలహప్రయోజనవిషయేకృతేనకర్మణేతిశేషః- కిమితియోజనా॥ ౧౬॥ ననఇతి॥ అస్యఅస్మై॥ ౧౭॥యావదితి॥ యావద్దారయతేదారయిష్యతి-యా

తే ॥ ౨౦ ॥ ప్రసాదయే త్వాం బంధుత్వాత్కురుష్వ వచనం మమ। హితం పథ్యం త్వహం బ్రూమి దీయతామస్య మైథిలీ ॥ ౨౧ ॥ పురా శరత్సూర్యమరీచిసన్నిభాన్నవాగ్రపుంఖాన్ సుదృఢాన్నృపాత్మజః। సృజత్యమోఘాన్ విశిఖాన్వధాయ తే ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ ॥ ౨౨ ॥ త్యజస్వ కోపం సుఖధర్మనాశనం భజస్వ ధర్మం రతికీర్తివర్ధనం। ప్రసీద జీవేమ సపుత్రబాంధవాః ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ ॥ ౨౩ ॥ విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః। విసర్జయిత్వా తాన్సర్వాన్ ప్రవివేశ స్వకం గృహం ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే నవమస్సర్గః.******************

తతః ప్రత్యుషసి ప్రాప్తే ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః। రాక్షసాధిపతేర్వేశ్మ భీమకర్మా విభీషణః ॥ శైలాగ్రచయసంకాశం శైలశృంగమివోన్నతం। సువిభక్తమహాకక్ష్యం మహాజనపరిగ్రహం ॥ మతిమద్భిర్మహామాత్రైరనురక్తైరధిష్ఠితం। రాక్షసైశ్చాప్తపర్యాప్తైస్సర్వతః పరిరక్షితం ॥ మత్తమాతంగనిశ్వాసైర్వ్యాకులీకృతమారుతం। శంఖఘోషమహాఘోషం తూర్యనాదానునాదితం ॥ ప్రమదాజనసంబాధం ప్రజల్పితమహాపథం। తప్తకాంచననిర్యూహం భూషణోత్తమభూషితం ॥ గంధర్వాణామివావాసమాలయం మరుతామివ। రత్నసంచయసంబాధం భవనం భోగినామివ ॥ తం మహాభ్రమివాదిత్యస్తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్। అగ్రజస్యాలయం వీరః ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ॥ ౭ ॥ పుణ్యాన్ పుణ్యాహఘోషాం

రితి వ్యత్యయేన యోజనీయం- స్వయం నయ ఇదీయత ఇతి పాఠః ॥ ౨౦ ॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ బ్రూమి బ్రవీమి- అస్య అస్మై ॥ ౨౧ ॥ పురేతి ॥ అగ్రం శల్యం పుంఖం శరమూలం- నవే అగ్రపుంఖే యేషాం తే- అత ఏవ సుదృఢాన్- పురా సృజతి స్రక్ష్యతి- దశరథస్యాయం దాశరథః- తస్యేదమితి సంబంధార్థే అణ్ సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం- దాశరథాయ దాశరథయే ॥ ౨౨ ॥ త్యజేతి ॥ రతిః సుఖం ॥ ౨౩ ॥ విభీషణేతి ॥ సర్వం ప్రాతరాలోచయిష్యామ ఇతి విభీషణప్రముఖాన్ విసృజ్యేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- నవమస్సర్గః.

అథ హితపరో విభీషణస్సభోత్తరకాలే రావణస్యోపదేష్టుం తద్గృహం గత ఇత్యాహ - తత ఇత్యాది ప్రవివేశ మహాద్యుతిరిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ తతః ప్రత్యుషసీత్యనేన లంకాదాహానంతరమేకమహో గతమిత్యవగమ్యతే - ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః సీతాప్రదానమేవాస్మాకం ధర్మార్థశ్చేతి కృతనిశ్చయః - భీమకర్మా - పరమార్థతో రావణస్య హితత్వేప్యనభిమతార్థవిజ్ఞాపనరూపసాహసకరణాత్ భీమకర్మేత్యుక్తిః- రాక్షసాధిపతేః అగ్రజస్య- ఆలయం నివాసభూతం- వేశ్మ ప్రవివేశేతి సంబంధః- శైలాగ్రచయసంకాశం గిరిశిఖరచయసదృశం- అనేకశృంగయుక్తత్వాదితి భావః- శైలశృంగమివోన్నతమిత్యన్నత్యేదృష్టాంతః- సువిభక్తమహాకక్ష్యం సుష్ఠు విభక్తమహాప్రకోష్ఠం- కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన ఇత్యమరః। మహాజనైః సిద్ధైః ప్రతిగృహ్యత ఇతి మహాజనపరిగ్రహం- తదధిష్ఠితమిత్యర్థః- మహామాత్రైః ప్రధానైః- మహామాత్రాః ప్రధానాస్స్యురిత్యమరః। ఆప్తపర్యాప్తైః కార్యకరణదక్షైరితి మహామాత్రవిశేషణం - వ్యాకులీకృతమారుతం చక్రవాతీకృతవాయుం- శంఖఘోషమహాఘోషం శంఖఘోషేణ మహాన్ ఘోషో యస్య తథోక్తం- తూర్యనాదానునాదితం తూర్యనాదేన సంజాతప్రతిధ్వనిం ప్రజల్పితమహాపథం సంజాతమహాకలకలమహామార్గం- తప్తకాంచననిర్యూహం ద్రుతకనకమయమత్తవారణం- నిర్యూహో మత్తవారణ ఇత్యమరః। భూషణోత్తమైః తోరణవితానప్రభృతిభిర్భూషితం- గంధర్వాణామివావాసం- తౌర్యత్రికముఖరితత్వాదితి భావః- మరుతాం దేవానాం- ఆలయమివ నిరవధికైశ్వర్యసంపన్నత్వాదితి భావః- రత్నసంచయైః సంబాధం సంపూర్ణం- అత ఏవ భోగినాం సర్పాణాం- భవనమివ స్థితం- తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్ తేజశ్శరీరకాంతిస్తదేవ విస్తృతరశ్మిరస్యాస్తీతి తథా - మహాద్యుతిః మహాప్రభః- అభ్రమివేత్యుపమయా తద్భవనం విభీషణస్య తేజోపహారకమితి వ్యజ్యతే- ఏవం గృహోత్కర్షవర్ణనం రావణస్యానీత్యా సర్వమేకపదే నష్టమితి జ్ఞాపనాయ ॥ ౭ ॥ పుణ్యానీతి ॥ పుణ్యాన్ పుణ్యక

వత్ప్రరేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్ - తావత్ దీయతాం ॥ ౧౯ ॥ యావదితి ॥ నావస్కందతి నాక్రోక్ష్యతి ॥ ౨౦ ॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ బ్రూమి బ్రవీమి ॥ ౨౧ ॥ పురేతి ॥ పురా సృజతి స్రక్ష్యతి- నవాగ్రపుంఖాన్ నవాన్యగ్రాణి పుంఖాశ్చ యేషాం తాన్ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- నవమస్సర్గః-

తత ఇత్యాదిశ్లోకసప్తకమేకం వాక్యం ॥ ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః ప్రాప్తో ధర్మార్థనిశ్చయో యేన సః- రాక్షసాధిపతేర్వేశ్మ ప్రవివేశ విభీషణ ఇతి పాఠే తూత్తరపద్యస్థైతత్ప్రపంచార్థత్వాదగ్రజస్యాలయం వీరః ప్రవివేశ మహాద్యుతిరిత్యనేన నాపౌనరుక్త్యం। రాక్షసాధిపతేర్వేశ్మ భీమకర్మా విభీషణ ఇతి పాఠే- రాక్షసాధిపతేరగ్రజస్యాలయం నిత్యనివాసభూతం వేశ్మేత్యన్వయః- అస్మిన్ పాఠే తు వేశ్మాలయయోరపౌనరుక్త్యం ॥ ఆకేశగ్రహణాన్మిత్రమహితేభ్యో నివారయేదితి న్యాయేన - సర్వాత్మనా హితమేవ వక్తవ్యమిత్యభిప్రేత్య- రావణానభిమతహితోపదేశే ప్రవృత్తత్వాద్భీమకర్మేత్యుక్తిః - శైలాగ్రచయసంకాశం బహుభిః స్వశిఖరైః గిరినికరసన్నికాశమిత్యర్థః - మహామాత్రైః ప్రధానపురుషైః - ఆప్తపర్యాప్తైః ఆప్తైః హితైః పర్యాప్తైః కార్యనిర్వహణసమర్థైః- నిర్యూహో ద్వారం ॥ నిర్యూహశ్శిఖరే ద్వార ఇతి విశ్వః - గంధర్వాణామివాలయం తౌర్యత్రికముఖరితత్వాత్ - ఆలయం మరుతామివ ఐశ్వర్యాతిశయాత్ - భవనం భోగినామివ పరైః ప్రవేష్టుమశక్యత్వాచ్చ- ఆలయాపేక్షయా తమిత్యుక్తిః - తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్ తేజః స్వశరీరస్థం తేన విస్తృతా విస్తృతా విస్రితా వా రశ్మయో యస్య - అనేన పారతంత్ర్యం సూచితం ॥ ౭ ॥ పు

శ్చ వేదవిద్భిరుదాహృతాన్ । శుశ్రావ సుమహాతేజా భ్రాతుర్విజయసంశ్రితాన్॥ ౮ ॥ పూజితాన్ దధిపాత్రైశ్చ సర్పి
ర్భిస్సుమనోక్షతైః । మన్త్రవేదవిదో విప్రాన్ దదర్శ సుమహాబలః ॥ ౯॥ స పూజ్యమానో రక్షోభిర్దీప్యమానస్స్వతేజ
సా। ఆసనస్థం మహాబాహుర్వవన్దే ధనదానుజమ్॥ ౧౦॥ స రాజదృష్టిసంపన్నమాసనం హేమభూషితం। జగామ సముదా
చారం ప్రయుజ్యాచారకోవిదః॥౧౧॥ స రావణం మహాత్మానం విజనే మన్త్రిసన్నిధౌ। ఉవాచ హితమత్యర్థం వచనం హే
తునిశ్చితం॥ ౧౨ ॥ ప్రసాద్య భ్రాతరం జ్యేష్ఠం సాన్త్వేనోపస్థితక్రమః। దేశకాలార్థసంవాదీ దృష్టలోకపరావరః॥ ౧౩ ॥య
దాప్రభృతి వైదేహీ సంప్రాప్తేమాం పురీం తవ । తదాప్రభృతి దృశ్యన్తే నిమిత్తాన్యశుభాని నః॥ ౧౪ ॥ సస్ఫులింగస్సధూ
మార్చిస్సధూమకలుషోదయః। మన్త్రసన్ధుక్షితోప్యగ్నిర్న సమ్యగభివర్ధతే॥ ౧౫ ॥ అగ్నిష్ఠేష్వగ్నిశాలాసు తథా బ్రహ్మ
స్థలీషు చ। సరీసృపాణి దృశ్యన్తే హవ్యేషు చ పిపీలికాః ॥ ౧౬॥ గవాం పయాంసి స్కన్నాని విమదా వీరకుఞ్జరాః। దీనమ
శ్వాః ప్రహేషన్తే న చ గ్రాసాభినన్దినః ॥ ౧౭॥ ఖరోష్ట్రాశ్వతరా రాజన్ భిన్నరోమాః స్రవన్తి నః । న స్వభావేవతిష్ఠన్
తే విధానైరపి చిన్తితాః ॥ ౧౮॥ వాయసాస్సంఘశః క్రూరా వ్యాహరన్తి సమన్తతః । సమవేతాశ్చ దృశ్యన్తే విమానా
గ్రేషు సంఘశః॥ ౧౯ ॥ గృధ్రాశ్చ పరిలీయన్తే పురీముపరి పిణ్డితాః। ఉపపన్నాశ్చ సన్ధ్యే ద్వే వ్యాహరన్త్యశివం శివాః॥

రాన్- పుణ్యాహఘోషాన్ పుణ్యాహమన్త్రఘోషాన్ - విజయసంశ్రితాన్ విజయఫలకానిత్యర్థః- ఉదాహృతాన్ ఉచ్చారితాన్ ॥౮॥ పూజి
తానితి॥ దధిపాత్రైః దధియుక్తపాత్రైః- మన్త్రవేదవిదః మన్త్రబ్రాహ్మణవిదః - మన్త్రాః కర్మసు వినియుక్తా ఇషేత్వేత్యాదయః కర్మ
చోదనా బ్రాహ్మణాని ॥౯॥ స పూజ్యమాన ఇతి॥ పూజ్యమానః శ్లాఘ్యమానః ॥౧౦॥ స రాజేతి ॥ దృష్టిసంపన్నం- దృష్ట్యా నివేదితమిత్యర్థః-
సముదాచారం జయశబ్దప్రయోగాది సముదాచారం- జగామ ఆరురోహ ॥౧౧॥ స ఇతి॥ విజనే మన్త్రివ్యతిరిక్తజనరహితే- హేతునిశ్చితం హేతు
భిర్యుక్తిభిర్నిశ్చితం ॥౧౨॥ప్రసాద్యేతి॥ ప్రసాద్య స్తుతివచనేన ప్రసన్నం కృత్వా- సాన్త్వేనోవాచేత్యన్వయః- ఉపస్థితక్రమః జ్ఞాతవచనక్రమః-
దేశకాలార్థసంవాదీ దేశకాలప్రయోజనానుసారీ- దృష్టలోకపరావరః లోకే యే పరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టే తే దృష్టే జ్ఞాతే యేన తథోక్తః- రా
మస్య ధార్మికత్వం రావణస్యాధార్మికత్వం చ జానాతీత్యర్థః॥౧౩॥ ప్రథమం రావణసంవాదాయ దుర్నిమిత్తాని దర్శయతి- యదేతి॥ యదాప్రభృ
తి యత్కాలమారభ్య- క్రియావిశేషణమిదం- ఏవం తదాప్రభృతీత్యపి- అశుభాని నిమిత్తాన్యశుభసూచకనిమిత్తాని ॥౧౪॥ సస్ఫులింగ ఇతి॥ సస్ఫు
లింగః అగ్నికణసహితః- సధూమార్చిః ధూమాకులజ్వాలాసహితః- సధూమకలుషోదయః - ధూమేన కలుషః ఉదయః ఆవిర్భావో ధూమకలుషోద
యః తేన సహితస్సధూమకలుషోదయః- శాన్తశ్శాన్తో జ్వలన్నిత్యర్థః- మన్త్రసన్ధుక్షితః మన్త్రవద్భిర్హవిర్భిర్యోజితః ॥౧౫॥ అగ్నిష్ఠేష్వితి॥ అ
గ్నయ స్తిష్ఠన్త్యత్రేత్యగ్నిష్ఠాః మహానసాః తేషు- అగ్నిశాలాసు అగ్నిహోత్రశాలాసు- బ్రహ్మస్థలీషు వేదాధ్యయనస్థానేషు- సరీసృపాణి సర్పాః-
లింగవ్యత్యయ ఆర్షః- హవిష్యేషు దేవతాభ్యో దేయేషు ఆజ్యపురోడాశాదిషు ॥౧౬॥ గవామితి॥ స్కన్నాని శుష్కాణి- స్కన్దిర్గతిశోష
ణయోరితి ధాతోర్నిష్ఠా- రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ ద ఇతి నత్వం- వీరకుఞ్జరాః మత్తగజాః- ప్రహేషన్తే హేషారవం కుర్వన్తి- హేషా
అశ్వశబ్దః ॥౧౭॥ ఖరేతి॥ అశ్వతరా మహాఖరాః- భిన్నరోమాః స్వస్థానాత్ భిన్నరోమాణః- గలితరోమాణః- ఊర్ధ్వరోమాణో వా- అకా
రాన్తత్వమార్షం- స్రవన్తి అశ్రూణి ముంచన్తి- విధానైః చికిత్సాభిః- చిన్తితాః అనుసంహితాః- చికిత్సితా అపీత్యర్థః- స్వభావే ప్రకృతౌ- నా
వతిష్ఠన్తే- ప్రకృతిస్థా న భవన్తీత్యర్థః ॥౧౮॥ వాయసా ఇతి॥ సంఘశో వ్యాహరన్తి సంఘశస్సమవేతా ఇతి చ సంబన్ధః॥౧౯॥ గృధ్రా ఇతి॥ పురీము
పరి- ఉపర్యుపరిగృహేష్విత్యర్థః- పిణ్డితాః మణ్డలీభూతాస్సన్తః- పరిలీయన్తే శ్లిష్యన్తి- సన్ధ్యే ద్వే అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా- శివాః జమ్బూ

క్యానితి॥ విజయసంశ్రితాన్ విజయముద్దిశ్య ప్రవృత్తాన్ ॥ ౮॥ పూజితానితి ॥ తిలపాత్రైః దానవిశేషైః సర్పిర్భిః ఆజ్యాపేక్షణదానైః- మన్త్రవేదవి
దః మన్త్రబ్రాహ్మణవిదః కర్మణి వినియుక్తో వేదభాగో మన్త్రః కర్మచోదనా బ్రాహ్మణాని॥ ౧౦॥ స ఇతి ॥ రాజదృష్టిసంపన్నం రాజదృష్ట్యేక్షితం-
సముదాచారం ప్రయుజ్య విజయప్రయోగాదివినయప్రకాశకాచారం కృత్వా॥ ౧౧॥ స రావణమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ హేతునిశ్చితం
యుక్తినిశ్చితార్థం- ఉపస్థితక్రమః అనుష్ఠితవన్దనాదిక్రియాక్రమః - దేశకాలార్థసంవాదీ దేశకాలప్రాప్యసత్ప్రయోజనసంవాదీత్యర్థః - దృ
ష్టలోకపరావరః భావప్రధానోయం నిర్దేశః- దృష్టం లోకస్య పరత్వముత్కృష్టత్వం- అవరత్వమపకృష్టత్వం చ యేన సః॥ ౧౩ ॥ ౧౪॥ సస్ఫు
లింగ ఇతి ॥ సధూమకలుషోదయః ధూమకలుషస్య ఉదయ ఆవిర్భావో ధూమకలుషోదయః తేన సహితస్తథా - మన్త్రసన్ధుక్షితః మన్త్రవద్భిర్హవి
ర్భిర్యోజితః ॥ ౧౫॥ అగ్నిష్ఠేష్వితి ॥ అగ్నిస్తిష్ఠత్యేష్విత్యగ్నిష్ఠాః మహానసాః తేషు - అగ్నిశాలాసు అగ్నిహోత్రశాలాసు- బ్రహ్మస్థలీషు బ్ర
హ్మ వేదః తస్య స్థలీషు వేదాధ్యయనస్థానేష్విత్యర్థః- సరీసృపాణి సర్పాః లింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥ ౧౬ ॥ గవామితి॥ స్కన్నాని గలితాని- యద్వా స్క
న్నాని శుష్కాణి- స్కన్దిర్గతిశోషణయోరితి ధాతోః॥ ౧౭॥ ఖరేతి॥ భిన్నరోమాః ఊర్ధ్వరోమాణః అకారాన్తత్వమార్షం - స్రవన్తి ముం
చన్తి అశ్రూణీతి శేషః - విధానైః చికిత్సాశాస్త్రోక్తప్రకారైః చిన్తితాః చికిత్సితా అపి - స్వభావేన యథాపూర్వం నతిష్ఠన్తి ॥౧౮॥ గృధ్రా ఇతి॥
పురీముపరి పుర్యా ఉపరి పిణ్డితాః మిళితాః పరిలీయన్తే పతన్తి - ఉపపన్నాః సమీపం ప్రాప్తాః- సన్ధ్యే ద్వే సన్ధ్యయోర్ద్వయోః॥ ౨౦॥ క్రవ్యాదా

౨౦ ॥ క్రవ్యాదానాం మృగాణాం చ పురద్వారేషు సంఘశః । శ్రూయంతే విపులా ఘోషాస్సవిస్ఫూర్జథునిస్స్వనాః॥
౨౧॥ తదేవం ప్రస్తుతే కార్యే ప్రాయశ్చిత్తమిదం క్షమం। రోచతే యది వైదేహీ రాఘవాయ ప్రదీయతాం ॥ ౨౨ ॥ ఇదం చ
యది వా మోహాల్లోభాద్వా వ్యాహృతం మయా । తత్రాపి చ మహారాజ న దోషం కర్తుమర్హసి॥ ౨౩॥ అయం చ దోషస్స
ర్వస్య జనస్యాస్యోపలక్ష్యతే। రక్షసాం రాక్షసీనాం చ పురస్యాంతఃపురస్య చ ॥ ౨౪ ॥ శ్రావణే చాస్య మంత్రస్య నివృత్తా
స్సర్వమంత్రిణః । అవశ్యం చ మయా వాచ్యం యద్దృష్టమపి వా శ్రుతం ॥ ౨౫ ॥ సంప్రధార్య యథా న్యాయం తద్భవాన్ క
ర్తుమర్హతి ॥ ౨౬ ॥ ఇతి స్మ మంత్రిణాం మధ్యే భ్రాతా భ్రాతరమూచివాన్ ॥ రావణం రాక్షసశ్రేష్ఠం పథ్యమేతద్విభీష
ణః॥ ౨౭ ॥ హితం మహార్థం మృదుహేతుసంహితం వ్యతీతకాలాయతిసంప్రతిక్షమం। నిశమ్య తద్వాక్యముపస్థితజ్వరః
ప్రసంగవానుత్తరమేతదబ్రవీత్ ॥ ౨౮ ॥ భయం న పశ్యామి కుతశ్చిదప్యహం న రాఘవః ప్రాప్స్యతి జాతు మైథిలీం ।
సురైస్సహేంద్రైరపి సంగతః కథం మమాగ్రతస్స్థాస్యతి లక్ష్మణాగ్రజః ॥ ౨౯ ॥ ఇతీదముక్త్వా సురసైన్యనాశనో మహా
బలస్సంయతి చండవిక్రమః। దశాననో భ్రాతరమాప్తవాదినం విసర్జయామాస తదా విభీషణం ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధ
కాండే-దశమస్సర్గః. ************************ స బభూవ కృశో రాజా మైథిలీకామమోహితః । అసం

కాః- ఉపపన్నాః నగరసమీపం ప్రాప్తాః ॥౨౦॥ క్రవ్యాదానామితి॥ క్రవ్యాదానాం మాంసభక్షకాణాం - మృగాణాం- శ్వాదీనామిత్యర్థః- సవి
స్ఫూర్జథునిస్స్వనాః విస్ఫూర్జథుః అశనిఘోషః తద్రూపస్వనసహితాః ॥౨౧॥ ఏవముపస్థితదుర్నిమిత్తజాతస్య ప్రాయశ్చిత్తం సీతాప్రదాన
మేవేత్యాహ- తదేవమితి॥ తత్ దుర్నిమిత్తదర్శనాత్- తత్సూచ్యే కార్యే పరాజయే- ఏవం లంకాదహనాదిరూపేణ ప్రస్తుతే ప్రసక్తే సతి- క్షమం అశు
భనివారణసమర్థం- ఇదం ప్రాయశ్చిత్తం- ఇదం శబ్దార్థమాహ- వైదేహీతి ॥౨౨॥ ఏవమనభిమతభాషణేన రాజానుప్రీతిం సమాధత్తే - ఇదమితి॥
మోహాత్ కార్యతత్త్వాపరిజ్ఞానాత్- లోభాత్ జీవనలోభాద్వాపి యది వ్యాహృతం - తత్రాపి తథాపి - మయి దోషం అపరాధం కర్తుం నార్హ
సి ॥౨౩॥ అయమితి॥ అయం దోషః పూర్వోక్తదుర్నిమిత్తసూచితోనర్థః- సర్వస్యోపలక్ష్యతే సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - సర్వేణాపి లక్ష్యత ఇ
త్యర్థః ॥౨౪॥ ప్రహస్తాదిషు విద్యమానేషు భవతైవ కిముచ్యత ఇత్యత ఆహ- శ్రావణే చేతి॥ తేసాం త్వచ్చిత్తమనుసరద్భిః ... వః- శ్రావ
ణే త్వాం ప్రతివిజ్ఞాపనే చ- త్వం పునః కథం వక్తుం ప్రగల్భసే ఇత్యత ఆహ- అవశ్యమితి- భ్రాతృత్వాదితి భావః ॥౨౫॥ సంప్రధార్యేత్యర్ధం॥ యథా
న్యాయం యథాయోగ్యం- సంప్రధార్య మనస్యేవ నిశ్చిత్య- తత్సంప్రధారితం కార్యం ॥౨౬॥ ఇతి స్మేతి ॥ ఇత్యేతదూచివానిత్యన్వయః- ఊచి
వాన్ ఉక్తవాన్- క్వసుశ్చేతి లిటః క్వస్వాదేశః ॥౨౭॥ హితమితి॥ మహార్థం ప్రయోజనవ్యాప్తం- మృదుసాంత్వపూర్వం- హేతుసంహితం యు
క్తియుక్తం- వ్యతీతకాలాయతిసంప్రతిక్షమం- వ్యతీతకాలః భూతకాలః- ఆయతిః భవిష్యత్కాలః- సంప్రతి వర్తమానకాలః- తత్ర క్షమం- అకీ
ర్తినాశకత్వేన సీతాపహరణప్రాయశ్చిత్తత్వేన వా వ్యతీతకాలక్షమం- సుఖవర్ధకత్వేన వర్తమానకాలక్షమం- ధర్మావహత్వేనాయతిక్షమం-
ఉపస్థితజ్వరః- ప్రాప్తక్రోధ ఇత్యర్థః- ప్రసంగవాన్ పరిగృహీతార్థాభినివేశవాన్ ॥౨౮॥ భయమితి॥ భయం భయజనకం పురుషం- రామో
యుద్ధేన సీతాం ప్రాప్స్యతీతి పూర్వం విభీషణోక్తస్య పరిహారమాహ- సురైరితి॥ కథం తిష్ఠతి స్థాస్యతి- స్థాతుమేవ న శక్తః కుతో యోత్స్యతి కుతస్త
రాం సీతాం ప్రాప్స్యతీతి భావః ॥౨౯॥ రాఘవం తృణీకృత్య కథమేవమాహేత్యాశంక్య తన్నిదానం దర్శయతి- ఇతీతి॥ నాశనః హింసకః- చం
డవిక్రమః ఉగ్రః క్రమః- ఆప్తవాదినం యుక్తవాదినం॥౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యు
ద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-దశమస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ అథ పరేద్యుర్విభీషణాద్యుపదేశేన చింతావ్యాకులస్య రావణస్య నిర్ణయహేతు
మంత్రకరణాయ సభాప్రాప్తిం దర్శయతి స బభూవేత్యాది॥ పాపః పాపీ- గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగిష్ట ఇతి మతుపో లుక్- అసంమానాత్ అనాద
రాత్- సుహృదాం విభీషణాదీనాం- కర్తరి షష్ఠీ - విభీషణోక్తే తూష్ణీంస్థితత్వేన ప్రహస్తాదీనామప్యనాదరస్సిద్ధ ఏవ - పాపేన కుత్సితేన-సీతాప

నామితి॥ సవిస్ఫూర్జథునిస్స్వనాః స్ఫూర్జథుః అశనిః తన్నిస్వనేన సహితాః॥ ౨౧॥ ఉక్తస్య దుర్నిమిత్తస్య ప్రాయశ్చిత్తమాహ- తదితి॥ ఏవం ప్రస్తు
తే సంప్రాప్తే అకార్యే అనర్థసూచకనిమిత్తే జాతే ఇదం వక్ష్యమాణం క్షమం సమర్థం ప్రాయశ్చిత్తం - మమ మహ్యం రోచతే- హి రేతి పాఠే- మహ్య
మితి శేషః- ప్రాయశ్చిత్తమేవాహ- వైదేహీతి॥ ౨౨॥ ఇదమితి॥ మోహాత్కార్యతత్త్వాపరిజ్ఞానాత్ - లోభాత్ జీవనలోభాద్వా-యది వ్యాహృతం
తత్రాపి తథాపి మయి దోషమపరాధం॥ ౨౩॥ అవిద్యమానదుర్నిమిత్తముక్త్వా కిమర్థం భీషయసి ఇత్యాశంక్యాహ-అయమితి॥ అయం దోషః పూ
ర్వోక్తదుర్నిమిత్తరూపః-సర్వస్యేత్యాదిషు తృతీయార్థే షష్ఠీ - సర్వస్య జనస్యోపలక్ష్యతే సర్వైర్జనైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః॥ ౨౪॥ అయం దోషస్త
ర్హ్యన్యైర్మంత్రిభిః కిమితి న నివేద్యత ఇత్యాశంక్య - త్వద్భయాన్న శ్రావయంతీత్యాహ॥ శ్రావణే చేతి॥ ౨౫॥. హితమితి॥ వ్యతీతకాలాయతి
సంప్రతిక్షమం వ్యతీతకాలః భూతకాలః ఆయతిః ఉత్తరకాలః సంప్రతి వర్తమానకాలః తత్ర క్షమం యోగ్యం ఉపస్థితజ్వరః ప్రాప్తక్రోధః - ప్రసంగ
వాన్ ప్రకృష్టోపసంగవాన్ - స్వగృహీతార్థాభినివేశవానిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణత
త్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻
సబభూవేతి । అసంమానాత్ అనాదరాత్- సుహృదాం విభీషణాదీనాం పాపేన కర్మణా పాపసాధుభూతసీతాపహరణేన హేతౌ తృతీ

మానాచ్చ సుహృదాం పాపః పాపేన కర్మణా ॥ ౧॥ అతీతసమయే కాలే తస్మిన్వై యుధి రావణః। అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ మంత్రకాలమమన్యత॥ ౨ ॥ స హేమజాలవితతం మణివిద్రుమభూషితం। ఉపగమ్య వినీతాశ్వమారురోహ మహారథం॥ ౩॥ తమాస్థాయ రథశ్రేష్ఠం మహామేఘసమస్వనం। ప్రయయౌ రాక్షసశ్రేష్ఠో దశగ్రీవస్సభాం ప్రతి ॥ ౪॥ అసిచర్మధరా యోధాస్సర్వాయుధధరాస్తథా। రాక్షసా రాక్షసేంద్రస్య పురతస్సంప్రతస్థిరే ॥ ౫॥ నానావికృతవేషాశ్చ నానాభూషణభూషితాః। పార్శ్వతః పృష్ఠతశ్చైనం పరివార్య యయుస్తతః ॥ ౬ ॥ రథైశ్చాతిరథాశ్శీఘ్రం మత్తైశ్చ వరవారణైః। అనూత్పేతుర్దశగ్రీవమాక్రీడద్భిశ్చ వాజిభిః॥ ౭ ॥ గదాపరిఘహస్తాశ్చ శక్తితోమరపాణయః। పరశ్వధధరాశ్చాన్యే తథాన్యే శూలపాణయః ॥ ౮॥ తతస్తూర్యసహస్రాణాం సంజజ్ఞే నిస్స్వనో మహాన్। తుములశ్శంఖశబ్దశ్చ సభాం గచ్ఛతి రావణే ॥ ౯ ॥ స నేమిఘోషేణ మహాన్సహసాభివినాదయన్। రాజమార్గం శ్రియా జుష్టం ప్రతిపేదే మహారథః॥ ౧౦ ॥ విమలం చాతపత్రాణాం ప్రగృహీతమశోభత। పాండరం రాక్షసేంద్రస్య పూర్ణస్తారాధిపో యథా॥ ౧౧॥ హేమమంజరిగర్భే చ శుద్ధస్ఫటికవిగ్రహే। చామరవ్యజనే చాస్య రేజతుస్సవ్యదక్షిణే॥ ౧౨ ॥ తే కృతాంజలయస్సర్వే రథస్థం పృథివీస్థితాః। రాక్షసా రాక్షసశ్రేష్ఠం శిరోభిస్తం వవందిరే॥ ౧౩ ॥ రాక్షసైస్స్తూయమానస్సన్ జయాశీర్భిరరిందమః। ఆససాద మహాతేజాస్సభాం సువిహితాం శుభాం ॥ ౧౪॥ సువర్ణరజతస్థూణాం విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం। విరాజమానో వపుషా రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం॥ తాం పిశాచశతైష్షడ్భిరభిగుప్తాం సదా శుభాం। ప్రవివేశ మహాతేజాస్సుకృతాం విశ్వకర్మణా॥ ౧౫॥ తస్యాం తు వైడూర్యమయం ప్రియకాజినసంవృతం। మహత్సోపాశ్రయం భేజే రావణః పరమాసనం॥ ౧౬॥ తతశ్శశాసేశ్వరవద్దూతాన్

హరణరూపేణ కర్మణా. హేతౌ తృతీయా- మైథిలీకామమోహిత ఇతి హేతుగర్భవిశేషణం - తథా చ మైథిలీవిషయకామమోహాత్ సుహృదనాదరాత్ పాపహేతుసీతాహరణాచ్చ కృశః - చింతాకులో బభూవేత్యర్థః॥ ౧॥ అతీతేతి॥ తస్మిన్ కాలే మంత్రయోగ్యకాలే- అతీతసమయే అతీతావసరేసతి - యుధి చ సత్యాం యుద్ధే చ ప్రాప్తే సతి - అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ మంత్రస్య ప్రాప్తకాలమమన్యత- మునిహృదయం తు- కాలే అతీతసమయే రావణాయుఃకాలే తీతే సతి - యుధి అమాత్యాదిభిస్సహాత్మానం - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తమృత్యుం- అమన్యతేతి- వైప్రసిద్ధౌ॥ ౨॥ స హేమేతి॥ హేమజాలవితతం స్వర్ణమయగవాక్షవ్యాప్తం- స్వర్ణసమూహనిర్మితమితి వా - వినీతాశ్వం శిక్షితాశ్వయుక్తం ఉపగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య॥ ౩॥ తమితి॥ సభాం మంత్రశాలాం॥ ౪॥ అసీతి॥ చర్మ ఖేటః॥ ౫॥ నానావికృతేతి॥ తతః రావణాలయాత్- నానావికృతవేషాః నానావిధతయా విశిష్యకృతాలంకారాః- రాక్షసా ఇతి శేషః॥ ౬॥ రథైరితి॥ ఆక్రీడద్భిః ధారామండలగమనాదికం కుర్వద్భిః॥ ౭॥ గదేతి॥ అత్ర ప్రతిపదమన్య ఇత్యనుషంజనీయః- అనూత్పేతురితి చ॥ ౮॥ తతస్తూర్యేతి॥ తతః స్వాలయాత్॥ ౯॥ స నేమీతి॥ నేమిః రథచక్రధారా॥ ౧౦॥ విమలమితి॥ భాసా విమలమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ హేమేతి॥ హేమమంజరిగర్భే హేమసూత్రగర్భే - ఇకారాంతత్వమార్షం- శుద్ధస్ఫటికవిగ్రహే శుద్ధస్ఫటికసదృశాకారే- చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే- సవ్యదక్షిణే సవ్యదక్షిణయోః- సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః॥ ౧౨॥ తే ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౧౩॥ రాక్షసైరితి॥ సువిహితాం సుష్ఠు నిర్మితాం॥ ౧౪॥ సువర్ణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం నిర్మలస్ఫటికనిర్మితమధ్యప్రదేశాం - రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం కనకమయపట్టవస్త్రాస్తరణాం॥ ౧౫॥ తస్యామితి ॥ వైడూర్యమయం వైడూర్యప్రచురం- ప్రియకాజినసంవృతం ప్రియకమృగస్యాజినేన సంవృతం - ప్రియకో లోమభిర్మృదుశ్చిత్రో మృగో హ్రస్వపాదో బృహచ్చ స్యాదితి వైజయంతీ। సోపాశ్రయం సావష్టంభం - సోపధానమితి యావత్॥ ౧౬॥ తత ఇతి॥ ఈశ్వరవత్ రాజార్హం- ఇహ సభాయాం- ఏతాన్ ఏతన్నగరస్థాన్- ఇతి శశాసేత్యన్వయః- తమేవ ప్రకారమాహ- కృత్యమిత్యర్థేన- మహద్యథా తథా- సమర్థ్యాయత్నేన నిర్వాహ్యం జాతం ప్రాప్తం మహత్కృత్యము

యా॥ ౧॥ అతీతేతి॥ మంత్రకాలమమన్యత మంత్రకాలం ప్రాప్తమమన్యతేత్యర్థః ॥ అతీతసమయే కాలే తస్మిన్ వై యుధి రావణః॥ అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ ప్రాప్తకాలమమన్యతేతి పాఠే తు మంత్రస్యేతి శేషః- తస్మిన్ కాలే మంత్రయోగ్యకాలే - అతీతసమయే అతీతావసరే- యుధి చ ప్రాప్తే సతి- అమాత్యైః సుహృద్భిశ్చ మంత్రస్య ప్రాప్తకాలమమన్యతేతి యోజనా॥ వాస్తవార్థే సబభూవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అతీవ కామసంపన్నః అత ఏవ పాపేన కర్మణా- అథాపి మైథిలీమనుచింతయన్ స్వేష్టదేవతాత్వేనేతి శేషః- అత ఏవ మైథిలీకామమోహితః- మైథిలీభృత్యో భవిష్యామీతి చ సంబంధః- భయమోహితః సుహృదామసమ్మానాచ్చ కృశో బభూవ మంత్రకాలం చామన్యతేతి యోజనా ॥౬॥ రథైశ్చేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఆతపత్రాణాం ఆతపత్రం హేమమంజరిగర్భే హేమమయపల్లవితలతాగర్భే- శుద్ధస్ఫటికవిగ్రహే శుద్ధస్ఫటికసదృశాకారే చామరవ్యజనే చమరవాలనిర్మితే చ తే వ్యజనే చ సవ్యదక్షిణే సవ్యదక్షిణపార్శ్వయోరిత్యర్థః ॥౧౩॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ విరచితాం విశ్వకర్మణేతి శేషః - విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం శుద్ధస్ఫటికనిబద్ధమధ్యప్రదేశాం - రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం రుక్మప్రచురపట్టవస్త్రోత్తరచ్ఛదాం ॥౧౫ ॥ తస్యామితి ॥ ప్రియకాజినసంవృతం ప్రియకో మృగవిశేషః .. తస్యాజినేన సంవృతం సోపాశ్రయం సావష్టంభం సోపధానమితి యావత్ ॥౧౬॥ తతశ్శశాసేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ఏకో మహచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం- మహద్యథా తథా సామర్థ్యాతిశయేన నిర్వాహ్యం

లఘుపరాక్రమాన్ । సమానయత మే క్షిప్రమిహైతాన్ రాక్షసానితి ॥ కృత్యమస్తి మహజ్జాతం సమర్థ్యమిహ నో మహ-
త్ ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసాస్తద్వచశ్శ్రుత్వా లంకాయాం పరిచక్రముః ॥ అనుగేహమవస్థాయ విహారశయనేషు చ । ఉద్యానేషు
చ రక్షాంసి చోదయంతో హ్యభీతవత్ ॥ ౨౦ ॥ తే రథాన్ రుచిరానేకే దృప్తానేకే పృథగ్ఘయాన్ । నాగానన్యేధిరురుహుర్జ-
గ్ముశ్చైకే పదాతయః ॥ ౨౧ ॥ సా పురీ పరమాకీర్ణా రథకుంజరవాజిభిః । సంపతద్భిర్విరురుచే గరుత్మద్భిరివాంబరం ॥ ౨౨ ॥ తే
వాహనాన్యవస్థాప్య యానాని వివిధాని చ । సభాం పద్భిః ప్రవివిశుస్సింహా గిరిగుహామివ ॥ ౨౩ ॥ రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు
రాజ్ఞా తే ప్రతిపూజితాః । పీఠేష్వన్యే బృసీష్వన్యే భూమౌ కేచిదుపావిశన్ ॥ ౨౪ ॥ తే సమేత్య సభాయాం వై రాక్షసా రా-
జశాసనాత్ । యథార్హముపతస్థుస్తే రావణం రాక్షసాధిపం ॥ ౨౫ ॥ మంత్రిణశ్చ యథాముఖ్యా నిశ్చయార్థేషు పండి-
తాః అమాత్యాశ్చ గుణోపేతాస్సర్వజ్ఞా బుద్ధిదర్శనాః ॥ సమేయుస్తత్ర శతశః ॥ ౨౬ ॥ శూరాశ్చ బహవస్తదా । సభా-
యాం హేమవర్ణాయాం సర్వార్థస్య సుఖాయ వై ॥ రమ్యాయాం రాక్షసేంద్రస్య సమేయుస్తత్ర సంఘశః ॥ (రాక్ష-
సా రాక్షసశ్రేష్ఠం పరివార్యోపతస్థిరే) ॥ ౨౭ ॥ తతో మహాత్మా విపులం సుయుగ్యం వరం రథం హేమవిచిత్రితాంగం ॥ శు-
భం సమాస్థాయ యయౌ యశస్వీ విభీషణస్సంసదమగ్రజస్య ॥ ౨౮ ॥ స పూర్వజాయావరజశ్శశంస నామాథ పశ్చాచ్చ-
రణౌ వవందే ॥ శుకః ప్రహస్తశ్చ తథైవ తేభ్యో దదౌ యథార్హం పృథగాసనాని ॥ ౨౯ ॥ సువర్ణనానామణిభూషణానాం
సువాససాం సంసది రాక్షసానాం ॥ తేషాం పరార్థ్యాగరుచందనానాం స్రజశ్చ గంధాశ్చ ప్రవవుస్సమంతాత్ ॥ ౩౦ ॥ న
చుక్రుశుర్నానృతమాహ కశ్చిత్సభాసదో నైవ జజల్పురుచ్చైః ॥ సంసిద్ధార్థాస్సర్వ ఏవోగ్రవీర్యా భర్తుస్సర్వే దదృశు-
శ్చాననం తే ॥ ౩౧ ॥ స రావణశ్శస్త్రభృతాం మనస్వినాం మహాబలానాం సమితౌ మనస్వీ ॥ తస్యాం సభాయాం ప్రభయా

స్త్రీతి శాస- మహద్భ్యో రామాదిభ్యో జాతమితి వా- మహదిత్యనేన తదానీం చారముఖేన రామాదేస్సముద్రతీరగమనం రావణో జ్ఞాతవానితి గమ్య-
తే ॥ రా ॥ తత ఇతి ॥ ఈశ్వరవత్ ఈశానవత్- కృత్యమితి- ఏకో మహచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం- ఇహ మహజ్జాతం కృత్యమస్తి తత్- మహద్భూరియ-
థా తథా- సామర్థ్యం సమర్థనీయం కర్మణి ఘఞ్- సమర్థ్యమిహ నో భవేదితి వా పాఠః- పూర్వశ్లోకాంతస్థమితికరణమత్ర ద్రష్టవ్యం- ఇతి శ-
శాసేతి సంబంధః - అనేన ససైన్యస్య రామలక్ష్మణయోశ్చ సముద్రతీరగమనం చారముఖేన జ్ఞాతవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసా ఇత్యాదిసా-
ర్ధశ్లోకః ॥ విహరమాణానీతి శేషః- విహారో విహారస్థలం- విహారాదిషు అవస్థాయ విహరమాణాని రక్షాంసి - అభీతవత్- అభీతాః- చోదయంతః
చోదనార్థం- లంకాయామనుగేహం పరిచక్రమురిత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ తే రథాన్ రుచిరానేకే దృప్తానేకే పృథగ్ఘయాన్ । నాగానన్యేధిరురుహు-
ర్జగ్ముశ్చైకే పదాతయః ॥ రా ॥ త ఇతి ॥ రథాంతచరాః రథమధ్యస్థితాః జగ్మురిత్యర్థః - హయానిత్యత్రాప్యధిరురుహురితి సంబధ్యతే - జగ్మురి-
కే పదాతయః కేచిత్పదాతయస్సంతో జగ్మురితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ నేతి ॥ గరుత్మద్భిః పక్షిభిః ॥ ౨౨ ॥ త ఇతి ॥ వాహనాని శిబికాదీని - యానాని అ-
శ్వాదీని- అవస్థాప్య బహిర్నిక్షిప్య ॥ ౨౩ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ అన్యే పురోహితాదయః- పీఠేషు సువర్ణాదికృతాసనేషు- అన్యే శ్రోత్రియాః - బృసీషు
దర్భమయాసనేషు- కేచిత్పుత్రాదయః - భూమౌ సామాన్యాస్తరణమాత్రయుక్తాయాం భూమౌ ॥ ౨౪ ॥ త ఇతి ॥ క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం-
ఉపతస్థుః సమీపే తస్థుః - యథార్హం యథాక్రమం ॥ ౨౫ ॥ మంత్రిణశ్చేత్యాది సపాదశ్లోకః ॥ యథాయథాక్రమం- యథాముఖ్యా ఇత్యేకం పదం
వా- ముఖ్యాననతిక్రమ్య స్థితాః- అనవ్యయత్వమార్షం- నిశ్చయార్థేషు అర్థనిశ్చయేషు- అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః - మంత్రిణః బుద్ధిసహా-
యాః- యద్వా అమా సహ తిష్ఠంతీత్యమాత్యాః- అవ్యయాత్త్యప్- ఆప్తా ఇత్యర్థః- బుద్ధిదర్శనాః బుద్ధిచక్షుషః ॥ ౨౬ ॥ శూరా ఇత్యుత్తరశేషః ॥
అన్యథా క్రియాపదపౌనరుక్త్యం- సభాయామితి- సుఖాయ క్షేమాయ - క్షేమం విచారయితుం - క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినా చతుర్థీ ॥
౨౭ ॥ తత ఇతి ॥ యుగ్యాః అశ్వాః- యుగం వహంతీతి- తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితి యత్ ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ నామ శశంస - అభివాదన-
మకరోదిత్యర్థః- శుకః ప్రహస్తశ్చేతి- వవందాతే ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ సువర్ణేతి ॥ స్రజశ్చ గంధాః స్రజాం గంధాః ॥ ౩౦ ॥ న చుక్రుశురితి ॥ న చుక్రు-
శుః న ఘోషం చక్రుః- న జజల్పుః నాక్రమోక్తీశ్చక్రుః- సభాసదః సభాగతాః- సంసిద్ధార్థా ఇత్యర్థవృత్తభేదశ్చింత్యః ॥ ౩౧ ॥ స ఇతి ॥ సమితౌ సంఘే-

---

జాతం ప్రాప్తం- మహత్కృత్యమస్తి- అతో రాక్షసాన్ సమానయతేతి దూతానీశ్వరవచ్ఛశాసేతి యోజనా - అనేన ససైన్యస్య సుగ్రీవస్య రామ-
లక్ష్మణయోశ్చ సముద్రతీరాగమనం చారముఖేన జ్ఞాతవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసా ఇత్యాదిసార్ధః ॥ అవస్థాయ విహరమాణానీతి శేషః-
విహారశయనేషు ఉద్యానేషు చ విహరమాణాని రక్షాంసి అభీతవచ్చోదయంతః - అభీతా ఆహ్వయంతో లంకాయామనుగేహం పరిచక్రమురిత్యన్వ-
యః ॥ ౨౦ ॥ మంత్రిణ ఇత్యాది సపాదశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ యథా యథావత్ - నిశ్చయార్థేషు అర్థనిశ్చయేష్వగ్రిమమంత్రిణః అమాత్యాశ్చ ఉపమం-
త్రిణః- ఆప్తా ఇతి - బుద్ధిదర్శనాః బుద్ధిర్దర్శనం చక్షుర్యేషాం తే తథా- యద్వా అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః మంత్రిణో బుద్ధిసహాయాః సమేయురి-
త్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ శూరాశ్చేత్యుత్తరశేషః ॥ సభాయామిత్యాది ॥ సుఖాయ క్షేమాయ క్షేమం విచారయితుం- సంసిద్ధార్థాః పూర్ణమనో-

చకాశే మధ్యే వసూనామివ వజ్రహస్తః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- యుద్ధకాండే- ఏకాదశస్సర్గః.......*

స తాం పరిషదం కృత్స్నాం సమీక్ష్య సమితింజయః । ప్రచోదయామాస తదా ప్రహస్తం వాహినీపతిం ॥ సేనాపతే యథా తే స్యుః కృతవిద్యాశ్చతుర్విధాః। యోధా నగరరక్షాయాం తథా వ్యాదేష్టుమర్హసి ॥౨॥ స ప్రహస్తః ప్రణీతాత్మా చికీర్షన్ రాజశాసనం । వినిక్షిపద్బలం సర్వం బహిరంతశ్చ మందిరే ॥ ౩ ॥ తతో వినిక్షిప్య బలం పృథఙ్నగరగుప్తయే। ప్రహస్తః ప్రముఖే రాజ్ఞో నిషసాద జగాద చ॥ ౪ ॥ నిహితం బహిరంతశ్చ బలం బలవతస్తవ। కురుష్వావిమనాః క్షిప్రం యదభిప్రేతమస్తు తే ॥ ౫ ॥ ప్రహస్తస్య వచశ్శ్రుత్వా రాజా రాజ్యహితే రతః । సుఖేప్సుస్సుహృదాం మధ్యే వ్యాజహార స రావణః॥౬ ॥ ప్రియాప్రియే సుఖం దుఃఖం లాభాలాభౌ హితాహితే। ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు యూయమర్హథ వేదితుం॥౭॥ సర్వకృత్యాని యుష్మాభిస్సమారబ్ధాని సర్వథా। మంత్రకర్మనియుక్తాని న జాతు విఫలాని మే ॥౮ ॥ ససోమగ్రహనక్షత్రైర్మరుద్భిరివ వాసవః । భవద్భిరహమత్యర్థం వృతశ్శ్రియమవాప్నుయాం ।౯ ॥ అహం తు ఖలు సర్వాన్వస్సమర్థయితుముద్యతః । కుంభకర్ణస్య తు స్వప్నాన్నేమమర్థమచోదయం ॥ ౧౦ ॥ అయం హి సుప్తష్షణ్మాసాన్ కుంభకర్ణో మహాబలః। సర్వశస్త్రభృతాం ముఖ్యస్స ఇదానీం సముత్థితః ॥ ౧౧ ॥ ఇయం చ దండకారణ్యాద్రామస్య మహిషీ ప్రియా । రక్షోభిశ్చరితాద్దేశాదానీతా జనకాత్మజా ॥ ౧౨॥ సా మే న శయ్యామారోఢుమిచ్ఛత్యలసగామినీ। త్రిషు లోకేషు చాన్యా మే న సీతాసదృశీ మ

సంఘే సభాయాం సమితిరిత్యమరః। సభాయాం ఆస్థానమండపే ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకాదశస్సర్గః.***************** అథ సర్వమేళనానంతరం నగరరక్షావిధానపూర్వకం స్వాభిమతానుసారేణ రావణో మంత్రమర్థయతే- స తామిత్యాది ॥ సమితౌ యుద్ధే జయతీతి సమితింజయః- సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీత్యాదినా ఖచి సుమాగమః- తాం పూర్వోక్తాం- సేనేతి- కృతవిద్యాః అభ్యస్తధనుర్విద్యాః- చతుర్విధాః రథికహస్తిపకసాదిపదాతిరూపేణ చతుర్విధాః - అధికరక్షాయాం పూర్వాపేక్షయా సావధానరక్షాయాం - యథా స్యుః యథా జాగరూకాస్స్యుః - తథా వ్యాదేష్టుమర్హసి- అత్ర ఇతికరణం బోధ్యం ॥ ౨॥ స ఇతి॥ సః సర్వేషు విద్యమానేష్వపి రావణవిస్రంభపాత్రభూతః - ప్రణీతాత్మా నిశ్చితబుద్ధిః మందిరే రావణగృహే వినిక్షిపత్ విన్యక్షిపత్ వ్యధాత్ ॥ ౩॥ తత ఇతి॥ ప్రముఖే అగ్రే॥ ౪॥ నిహితమితి॥ అవిమనాః స్వస్థహృదయః- యదభిప్రేతం తత్కురుష్వ- తత్ అభీష్టం- తే అస్తు సిధ్యతు॥ ౫॥ ప్రహస్తస్యేతి॥ సుఖేప్సుః కామపురుషార్థేచ్ఛుః న విజయేచ్ఛుః॥ ౬ ॥ మంత్రణీయం వక్తుమనాస్తేషామాభిముఖ్యం సంపాదయితుం ప్రథమం తాన్ ప్రశంసతి- ప్రియాప్రియే ఇతి॥ ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు ధర్మకామార్థసంకటేషు విషయే - ధర్మాదిష్విదానీం కో వా సేవ్య ఇతి సందేహే తదనుష్ఠానఫలభూతే - ప్రియాప్రియే సుఖదుఃఖసాధనే వస్తునీ - సుఖం దుఃఖం- లాభాలాభౌ- లాభ ఇష్టప్రాప్తిః- అలాభః తన్నాశః- తే చ- హితాహితే హితం ఉత్తరకాలఫలవత్- అహితం తద్విపరీతం- తే చ- వేదితుమర్హథ - ప్రియాప్రియాదిఫలస్వరూపనిర్ధారణాయ ధర్మాదిసందేహం నిరాకర్తుం సమర్థా ఇత్యర్థః॥ ౭॥ కథమర్హమిత్యపేక్షాయాం తత్కార్యముఖేన దర్శయతి- సర్వేతి॥ స్పష్టం॥ ౮॥ ఇదానీమపి తథైవాస్త్విత్యాహ- ససోమేతి॥ గ్రహాః సోమభిన్నాస్సూర్యాదయః- మరుద్భిః సోమాదిభిన్నైర్దేవైః॥ ౯॥ పూర్వోక్తస్యైవార్థస్య పునరపి వక్ష్యమాణత్వాత్తత్ర పునః కథనే హేతుం దర్శయతి- అహమితి ॥ తు అవధారణే - సర్వాన్ వః సమర్థయితుం జ్ఞాపయితుం- ఉద్యత ఏవ పూర్వమేవోద్యతః- కింతు కుంభకర్ణస్య స్వప్నాద్ధేతోః ఇమమర్థం- నాచోదయం- తస్య నావేదయం - అతః కథ్యత ఇత్యర్థః॥ ౧౦॥ కుంభకర్ణస్య స్వప్నాదిత్యుక్తమేవ స్పష్టయతి- అయమితి॥ షణ్మాసాన్ నిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఇదానీం సముత్థితః - అతః పూర్వం నావేదయమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ఉత్తరత్ర సీతాప్రత్యర్పణం వినా రామజయో దుష్కర ఇతి వక్తుకామస్తస్యాదుస్త్యజత్వం దర్శయితుం తామేవ స్తౌతి- ఇయమిత్యాదినా ॥ రక్షోభిశ్చరితాద్దేశాత్ జనస్థానాదిత్యర్థః- సా మయానీతేత్యక్తిరజానంతం కుంభకర్ణం ప్రతి॥ ౧౨॥ సేతి॥ అలసగామినీ మందగామినీ। త్యజతామనిచ్ఛంతీం

రథాః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకాదశస్సర్గః*

౧॥ సేనాపత ఇతి॥ యే కృతవిద్యాః అభ్యస్తసర్వవిద్యాః- చతుర్విధాః రథికహస్తిపసాదిపదాతిరూపేణ చతుర్విధాః- యోధాః సంతీతి శేషః- అధికరక్షాయాం యథా స్యుః యథా జాగరూకాః స్యుః తాన్ తథా వ్యాదేష్టుమర్హసీత్యర్థః- యోధాన్నగరరక్షాయామితి చ పాఠః ॥౨॥ స ప్రహస్త ఇత్యాది॥ ప్రణీతాత్మా నీతాత్మా ప్రహస్తః- రాజశాసనం చికీర్షన్ సర్వం బలం మందిరే బహిరంతశ్చ వినిక్షిప్య- తతో నగరగుప్తయే బలం పృథగ్వినిక్షిప్య- ఆగత ఇతి శేషః- ప్రహస్తో రాజ్ఞః ప్రముఖే నిషసాద- అభిప్రేతం కురుష్వేతి జగాద చేతి యోజనా ॥౬॥ ప్రియాప్రియే ఇతి॥ ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు ధర్మకామార్థసంకటేషు విషయే- ధర్మాదిష్విదానీం కో వా సేవ్య ఇతి సందేహే- తత్ర వసకూలభూతే ప్రియాప్రియే ప్రియాప్రియసాధనే- సుఖే సుఖకరోపాయే దుఃఖే దుఃఖకరోపాయే- లాభః ఇష్టప్రాప్తిః- అలాభః తదభావః తస్మిన్- హితాహితే ఇతి పాఠః ॥౯॥ పూర్వేద్యుః కథితోర్థః ఇదానీం కిమర్థం కథ్యత ఇత్యాశంక్య పునః కథనే హేతుమాహ- అహం త్వితి॥ తు అవధారణే అహం సర్వాః సమర్థయితుం జ్ఞాపయితుం ఉద్యత ఏవ పూర్వమేవ నివేదితవానిత్యర్థః - కింతు స్వప్నాద్ధేతోః ఇమమర్థం కుంభకర్ణస్య నావేదయం అతః కథ్యత ఇత్యర్థః- అబోధయమితి పాఠేప్యయమేవార్థః ॥౧౦॥ అయమితి॥ షణ్మాసాన్ షట్సు మాసేషు అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥౧౩॥ సీతాప్రత్యర్పణం వినా రాఘవజయో పా

తా॥౧౩॥ తనుమధ్యా పృథుశ్రోణీ శారదేందునిభాననా। హేమబింబనిభా సౌమ్యా మాయేవ మయనిర్మితా ॥౧౪॥ సులోహితతలౌ శ్లక్ష్ణౌ చరణౌ సుప్రతిష్ఠితౌ। దృష్ట్వా తామ్రనఖౌ తస్యా దీప్యతే మే శరీరజః ॥౧౫॥ హుతాగ్నేరర్చిసంకాశామేనాం సౌరీమివ ప్రభామ్ । (దృష్ట్వా సీతాం విశాలాక్షీం కామస్య వశమేయివాన్ ॥౧౫॥) ఉన్నసం వదనం వల్గు విపులం చారులోచనమ్। పశ్యం స్తదావశ స్తస్యాః కామస్య వశమేయివాన్॥ ౧౬॥ క్రోధహర్షసమానేన దుర్వర్ణకరణేన చ। శోకసంతాపనిత్యేన కామేన కలుషీకృతః ॥౧౭॥ సా తు సంవత్సరం కాలం మామయాచత భామినీ। ప్రతీక్షమాణా భర్తారం రామమాయతలోచనా ॥౧౮॥ తన్మయా చారునేత్రాయాః ప్రతిజ్ఞాతం వచశ్శుభమ్॥ శ్రాంతోఽహం సతతం కామాద్యాతో హయ ఇవాధ్వని॥౧౯॥ కథం సాగరమక్షోభ్యముత్తరంతి వనౌకసః॥ బహుసత్త్వసమాకీర్ణం తౌ వా దశరథాత్మజౌ ॥౨౦॥ అథవా కపినైకేన కృతం నః కదనం మహత్ ॥ కార్యస్య గతయో బ్రూత యస్య యథా మతిః॥౨౧॥ మానుషాన్మే భయం నాస్తి తథాపి తు విమృశ్యతామ్॥ తదా దేవాసురే యుద్ధే యుష్మాభిస్సహితో జయమ్। తే మే భవంతశ్చ తథా॥౨౨॥ సుగ్రీవప్ర

పరిగృహాణేతరామిత్యతాహ- త్రిష్వితి॥ ౧౩ ॥ అసదృశత్వముపపాదయతి- తనుమధ్యేత్యాదినా ॥ హేమబింబనిభా స్వర్ణప్రతిమాతుల్యా సౌమ్యా రమ్యా- మాయేన ప్రతిక్షణమపూర్వవదాశ్చర్యావహా వస్తువత్ స్థితా ॥ ౧౪॥ క్రమేణారోక్ష్యతీత్యాశంక్య మన్మథో విళంబనసహ ఇత్యాహ- సులోహితేతి॥ సుప్రతిష్ఠితౌ సమతలౌ- దృష్ట్వా- స్థితస్యేతి శేషః- శరీరజః కామః॥ ౧౫॥ సోఽపి నిగృహ్యతామిత్యాశంక్యాహ-హుతేత్యాది॥ అర్ధమేకం వాక్యం ॥ అర్చిశ్శబ్దస్య ఇకారాంతత్వమార్షం - సౌరీమివ ప్రభామిత్యస్య దృష్ట్వేత్యాది శేషపూరణేన సంబంధః॥ ౧౫ ॥ ఉన్నసమితి ॥ ఉన్నసం ఉన్నతనాసికం - ఉపసర్గాచ్చేతి నసాదేశః - అవశః వివశః - తదధీనః కథం నిగృహ్ణీయామితి భావః - వల్గు సుందరం ॥ ౧౬॥ కామవశ్యత్వమేవ వివృణోతి- క్రోధేతి ॥ క్రోధహర్షయోః సమానేన క్రోధేహర్షే చైకరూపేణ దుర్వర్ణకరణేన వైవర్ణ్యకారిణా - శోకసంతాపనిత్యేన శోకే మనోవ్యథాయాం సంతాపే శరీరపీడాయాం చ నిత్యేన అనపాయేన- కామేన- కలుషీకృతః వ్యాకులచిత్తోఽస్మి॥ ౧౭॥ యద్యేవం సా ప్రసహ్యాపి శయ్యామారోప్యతామిత్యతాహ - సాత్వితి॥ సంవత్సరం కాలం సంవత్సరరూపం కాలం- సంవత్సరాభ్యంతరే రామో యది నాగతః- తదా తథా కరిష్యామీత్యయాచతేత్యర్థః - ఇదం చాహో ప్రోక్తం- వస్తుతో రావణో నైవ తథా ప్రతిజ్ఞాదికమితి భావః॥ ౧౮॥ తన్మయేతి॥ చారునేత్రాయా ఇతి ప్రతిశ్రవణహేతుః- నయనసౌందర్యపారవశ్యేన తద్వచనమంగీకృతవానస్మీతి భావః- అధ్వని దీర్ఘమార్గే॥ ౧౯॥ కథమేనాముపలప్స్యేతే తాముపనేతుముపాగతే సపరికరే దాశరథావిత్యత ఆహ- కథమితి॥ ఉత్తరంతి ఉత్తరిష్యంతి- సత్త్వాని ఝషవ్యతిరిక్తజంతవః॥౨౦॥ తర్హి కిమిదానీం విచార్యమిత్యతాహ-అథవేతి॥ యస్య యథా మతిః- తథా బ్రూతేత్యర్థః॥౨౧॥ విభీషణమతవ్యావృత్త్యర్థం స్వమతమాహ- మానుషాదితి॥ సపాదశ్లోకమేకం వాక్యం॥ మానుషాత్ భయాభావే హేతుమాహ- తదేతి - అజయమితిచ్ఛేదః - ఉత్తరమైకవచనం- ఇంద్రం జితవతో మే మనుష్యః కియానితి భావః - తే మే భవంతశ్చ తథా- తే దేవాసురయుద్ధే జేతారో భవంతః - తథా సహాయభూతా వర్తంత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨॥ సుగ్రీవప్రముఖాన్ హరీనిత్యుత్తరశేషః॥ ప్రాప్తజ్ఞాతవంతౌ- వరుణాలయం సముద్రం- సంప్రాప్తౌ ప్రాప్నుతాం

మోఽవిచార్యతామితి వక్తుకామస్తస్యా దుస్త్యజత్వం దర్శయితుం స్తౌతి ॥ తనుమధ్యేత్యాది॥ హేమబింబనిభా సువర్ణప్రతిమాసదృశీ - మాయా ప్రతిక్షణమపూర్వవదాశ్చర్యావహవస్తువిశేషః ॥౧౪॥ సులోహితేతి॥ చరణౌ దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః ॥౧౫॥ హుతాగ్నేరిత్యర్ధమేకం వాక్యం- అత్రాపి దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే ॥౧౫॥ ఉన్నసమితి॥ తస్యా వదనం పశ్యన్ అవశః వివశస్సన్ కామస్య వశమేయివానితి సంబంధః ॥౧౬॥ క్రోధేతి॥ క్రోధహర్షసమానేన క్రోధహర్షయోస్సమానేన క్రోధహర్షావస్థయోర్బాధకత్వేనైకరూపేణ దుర్వర్ణకరణేన వైవర్ణ్యకారిణా శోకసంతాపనిత్యేన శోకసంతాపావస్థయోర్బాధకత్వేన నియతేన - అనేనాఽవధాదిజనితదుఃఖిత్వాద్యవస్థాస్వపి కామస్య బాధకత్వముక్తం భవతి ॥౧౭॥ తర్హ్యుదితఅరభ్య ప్రతికూలయా సీతయా కిం ప్రయోజనం - సా త్యజ్యతామిత్యాశంక్య - సా మే న శయ్యామారోఢుమిచ్ఛత్యలసగామినీత్యవశాదాగతసత్యవచనసూచితం తదసరాగాభావం సంగోప్య స్వకృతస్యావధేస్తత్ప్రార్థనాపూర్వకత్వమారోప్యాహ-సాత్విత్యాది॥ కాలమవధిత్వేనాయాచత ॥౧౮॥ ఇయం చ దండకారణ్యాదిత్యారభ్య శ్రాంతోఽహం సతతం కామాదిత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్యావాస్తవార్థః స్తు- పూజార్థమానీతాం త్రైలోక్యమోహినీం మమేష్టదేవతాం సీతాం స్థండిలశాయినీం దుఃఖాక్రాంతాం దృష్ట్వా- అహమతిదుఃఖమనుభవామీత్యాశయేనాహ॥ సా మే నేతి ॥ మే శయ్యాం మదర్పితాం శయ్యామిత్యర్థః ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టా సీతా దుఃఖార్హా న భవతీతి సూచయితుం తామనువర్ణయతి- త్రిలోకేష్విత్యాదినా॥ కించ-సులోహితేతి- తస్యాః సకలకలుషహరణౌ చరణౌ దృష్ట్వా హుతాగ్నేరర్చిస్సంకాశాం ఏనాం- దుఃఖితామితి శేషః- దృష్ట్వా మే శరీరజః సీతానిమిత్తజోఽగ్నిరితి శేషః- దీప్యత ఇత్యర్థః॥ రమస్వస్వేత్యాదేశుకిమేతాదృశచింతయేత్యత ఆహ- ఉన్నసమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టకామేన కలుషీకృతోఽపి అవశోఽపి- తస్యా దుఃఖితాయాః సీతాయా ఇతి శేషః- వదనం పశ్యన్నహం కామస్య వశమేయివాన్ కామవశం ప్రాప్స్యామి కిమితి కాకుః ॥ త్వద్గృహే జగదంబాయాః సీతాయాః విద్యమానాయాస్సత్యాః తవ కా హానిరిత్యాశంక్య- తస్యా మద్గృహావస్థితికాలోఽపి సమాప్తప్రాయ ఏవేత్యాశయేనాహ॥ సా తు సంవత్సరమితి ॥౨౧॥ మానుషాన్మే భయమిత్యాది సపాదశ్లోకమేకం వాక్యం॥ యద్యప్యర్థేతదా- దేవాసురయుద్ధే యుష్మాభిస్సహితో జయం ప్రాప్తవానస్మి యద్యపి - మమ తే భవంతస్తథా తాదృక్సహాయా యద్యపి- మానుషాన్మే భయం నాస్తి యద్యపి- తథాపి తు విమృశ్యతామితి సంబంధః ॥౨౨॥ సుగ్రీవప్రముఖానిత్యాది ॥ సీతాయాః పదవీం ప్రా

ముఖాన్నరీః ॥ పరేపారే సముద్రస్య పురస్కృత్య నృపాత్మజౌ । సీతాయాః పదవీం ప్రాప్తౌ సంప్రాప్తౌ వరుణాలయమ్ ॥
౨౪ ॥ అదేయా చ యథా సీతా వధ్యౌ దశరథాత్మజౌ । భవద్భిర్మంత్ర్యతాం మంత్రిస్సునీతం చాభిధీయతామ్ ॥ ౨౫ ॥ నహి
శక్తిం ప్రపశ్యామి జగత్యన్యస్య కస్యచిత్ । సాగరం వానరైస్తీర్త్వా నిశ్చయేన జయో మమ ॥ ౨౬ ॥ తస్య కామపరీత
స్యైశమ్య పరిదేవితమ్ । కుంభకర్ణః ప్రచుక్రోధ వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ యదా తు రామస్య సలక్ష్మణస్య ప్రసహ్య సీ
తా ఖలు సా ఇహాహృతా । సకృత్సమీక్ష్యైవ సునిశ్చితం తదా భజేత చిత్తం యమునేవ యామునమ్ ॥ ౨౮ ॥ సర్వమేతన్మహా
రాజ కృతమప్రతిమం తవ । విధీయేత సహాస్మాభిరాదావేవాస్య కర్మణః ॥ ౨౯ ॥ న్యాయేన రాజకార్యాణి యః కరోతి ద
శానన ॥ న స సంతప్యతే పశ్చాన్నిశ్చితార్థమతిర్నృపః ॥ ౩౦ ॥ అనుపాయేన కర్మాణి విపరీతాని యాని చ । క్రియమా
ణాని దుష్యంతి హవీంష్యప్రయతేష్వివ ॥ ౩౧ ॥ యః పశ్చాత్పూర్వకార్యాణి కర్మాణ్యభిచికీర్షతి ॥ పూర్వం చాపరకార్యా
ణి న స వేద నయానయౌ ॥ ౩౨ ॥ చపలస్య తు కృత్యేషు ప్రసమీక్ష్యాధికం బలమ్ । క్షిప్రమన్యే ప్రపద్యంతే క్రౌంచస్య ఖమివ

నామ- కాన్యత్ఫతిరితి భావః ॥ ౨౪ ॥ విమృశ్యతామిత్యుక్తం విమర్శప్రకారం దర్శయతి - అదేయేతి ॥ మాత్రోమంత్ర్యతాం- మంత్రః క్రియతామిత్యర్థః. సునీతం సునిశ్చితమ్ ॥ ౨౫ ॥ మాభూదాప్తస్య సముద్రతరణే తవ జయే వా శక్తిః తత్సహాయస్యాన్యస్య కస్యచిత్స్యాత్తత్రాహ - నహీతి ॥ వానరైస్సహ సాగరం తీర్త్వా- ఆగంతుమితి శేషః- రామాదన్యస్య శక్తిం న పశ్యామి - అతో మమ నిశ్చయేన జయ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ తస్యేతి ॥ కామపరీతస్య కామేన విపరీతస్య- కామాతురతయా విపరీతబుద్ధేరిత్యర్థః- పరిదేవితం పరిదేవనం- తద్వదసంగతభాషణమిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ మంత్రిభిర్హితసంయుక్తైస్సమర్థైర్మంత్రనిర్ణయే । సహితో మంత్రయిత్వా యః కర్మారంభాన్ప్రవర్తయేదిత్యుక్తోత్తమమంత్రయితృభావే, ఏకోర్థం విమృశన్నేకోధర్మే ప్రకురుతే మనః । ఏకః కార్యాణి కురుతే తమాహుర్మధ్యమం నరమిత్యుక్తమధ్యమమంత్రయితృభావేపి- నావస్థితోసీత్యాహ- యదేతి ॥ యదా సకృత్సమీక్ష్యైవ స్వయమేవ విచార్య- రామస్య సీతా ఇహాహృతా- తదైవ- చిత్తం కర్తృ- యమునా యామునం పర్వతమివ - సునిశ్చితం సునిశ్చయం భజేత ఖలు- స ఏవాస్మాభిస్సహ విచారకాలః- ఇదానీం విచారణం- గతజలే సేతుబంధనమితి భావః ॥ ౨౮ ॥ తదా కృతే కిం స్యాదిత్యత్రాహ- సర్వమితి ॥ కృతమితి కర్మణి నిష్ఠా- ఏతత్కృతం సర్వం మంత్రకర్మ- అస్య కర్మణః సీతాహరణరూపస్య- ఆదావేవ యది విధీయేత- తదా అప్రతిమం - సమంజసం స్యాదిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఆదౌ విచార్య కృతస్య సాఫల్యప్రదర్శనపురస్సరమవిచార్యకృతస్య ఫలవైపరీత్యం దర్శయతి శ్లోకద్వయేన- న్యాయేనేతి ॥ న్యాయేన విచారణేన ॥ ౩౦ ॥ అనుపాయేనేతి ॥ అనుపాయేన విపరీతోపాయేన- క్రియమాణాని కర్మాణి- విపరీతాని విపర్యస్తాని యాని- తాని చ దుష్యంతి దోషవంతి చ భవంతి- న కేవలం నిష్ఫలాని ప్రత్యుతానర్థకరాణ్యపి భవంతీత్యర్థః - అప్రయతేషు అశుచిషు అపాత్రేషు దీయమానానీతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ అకాలకృతం మంత్రకరణమనుచితమిత్యాహ- య ఇతి ॥ పూర్వకార్యాణి పూర్వం కర్తవ్యాని మంత్రకర్మాణి - అపరకార్యాణి ఉత్తరకాలకర్తవ్యకర్మారంభాన్- పూర్వం మంత్రవిచారాత్ పూర్వం ॥ ౩౨ ॥ ఇదానీమసమీక్ష్యకారిణో బలమపి నిరర్థకమిత్యాహ- చపలస్యేతి ॥ యద్వా ప్రాప్తామప్యనీతిం బలేన సమీకరిష్యామీత్యత్రాహ- చపలస్యేతి ॥ కృత్యేషు క్షిప్రం- చపలస్య అసమీక్ష్యకారిణః- బలమధికమాభిముఖ్యేన జేతుమశక్యం- సమీక్ష్య ఆచార్య- అన్యే శత్రవః- ఖం రంధ్రం- ప్రపద్యంతే- అసమీక్ష్యకరణరూపావసరం లబ్ధ్వా అభిభవంతీత్యర్థః.

సంప్రాప్తౌ వరుణాలయమితి పాఠే- పదవీం జ్ఞాత్వేతి శేషః- పదవీం ప్రాప్తౌ సంప్రాప్తౌ వరుణాలయమితి పాఠే- పదవీం ప్రాప్తౌ జ్ఞాతవంతౌ సంతౌ వరుణాలయం సంప్రాప్తావితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ అదేయేత్యాది ॥ సునీతం సుష్ఠు నిర్ణీతం కార్యం- వాస్తవార్థే అవధ్యావితి ఛేదః ॥ ౨౫ ॥ నహీతి ॥ అత్రాగంతుమితి శేషః- జగతి కస్యచిదన్యస్య శత్రోర్వానరైస్సహ సాగరం తీర్త్వా అత్రాగంతుం శక్తిం న పశ్యామి హి- అతో నిశ్చయేన మమ జయ ఇత్యన్వయః- నిశ్చయేన జయే మమేతి పాఠే మమ జయే అన్యస్య కస్యచిదపి నిశ్చయే శక్తిం న పశ్యామీతి యోజ్యమ్ । నహి శక్తిమిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు అన్యస్య శక్తిం న పశ్యామి- రామం వినేతి శేషః- ఏవం నిశ్చయే సతి మమ జయో నేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ నసపూర్వమేవ కరణీయమేతదిదానీం క్రియమాణం గతోదకసేతుబంధసదృశమిత్యాహ- యదాత్వితి ॥ యదా తు సలక్ష్మణస్య రామస్య సీతా సకృత్సమీక్ష్య వా అస్మాభిస్సహ విచార్య స్వయమేవ విచారయన్నిహాహృతా తదైవ ఖలు సకృత్సమీక్షణవేళాయామేవాసకృదస్మాభిస్సహ విచారితం చేచ్చిత్తం కర్తృ- సునిశ్చితం నిశ్చయం భజేత ఖలు -ప్రాప్నుయాద్ధి - కథమివ యమునా యామునం యామునాఖ్యగిరిమివ - అస్మాభిస్సహ విచారస్య స ఏవ కాల ఇతి ఫలితార్థః ॥ ౨౮ ॥ తదైవైతన్మంత్రకరణే ఫలమాహ- సర్వమితి ॥ కృతమితి కర్మణి నిష్ఠా- తవ సర్వమేతత్కృతం మంత్రాత్మకం కర్మ- అస్య సీతాహరణరూపస్య కర్మణః - ఆదావేవ ప్రాగేవ- అస్మాభిస్సహ విధీయేత- విహితం చేదప్రతిమమనుపమమనుత్తమం భవేదిత్యర్థః- తథా న కృతం- అతోధునా క్రియమాణో విచారః గతజలసేతుబంధసదృశ ఇతి భావః ॥ ౨౯ ॥ ఆదావేవ విచార్య కృతస్య కర్మణస్సాఫల్యమాహ- న్యాయేనేతి ॥ న్యాయేన విచారేణ సంతప్యతే సంతపతి ॥ ౩౦ ॥ విచారవిధురం కాలాతీతం చ కర్మ నిష్ఫలం భవతీత్యాహ- అనుపాయేనేతి ॥ అనుపాయేన అవిచారితోపాయేన- విపరీతాని వ్యత్యస్తాని అప్రయతేషు అపాత్రేషు ॥ ౩౧ ॥ మంత్రవిచారానంతరకర్తవ్య సీతాపహరణం మంత్రవిచారాత్పూర్వం కృతవతః సీతాపహరణాత్ పూర్వకర్తవ్యమంత్రవిచారమిదానీం చికీర్షతస్తవ నీత్యనీతిజ్ఞతా నాస్తీత్యాహ - యః పశ్చాదితి ॥ పూర్వకార్యాణి పూర్వకర్తవ్యాని ॥ ౩౨ ॥ ఇదానీమసమీక్ష్యకారిణో బలమపి నిరర్థకమిత్యాహ- చపలస్యేతి ॥ బలవతోపి కృత్యేషు- చపలస్య- అసమీక్ష్యకారిణః పురుషస్య- అధికం బలం సమీక్ష్య

ద్విజాః ॥ ౩౩ ॥ త్వయేదం మహదారబ్ధం కార్యమప్రతిచింతితమ్ । దిష్ట్యా త్వాం నావధీద్రామో విషమిశ్రమివామిషమ్ ॥ ౩౪ ॥ తస్మాత్త్వయా సమారబ్ధం కర్మహ్యప్రతిమం పరైః । అహం సమీకరిష్యామి హత్వా శత్రూన్ స్తవానఘ ॥ ౩౫ ॥ అహముత్సాదయిష్యామి శత్రూన్ స్తవ విశాంపతే । యది శక్రవివస్వంతౌ యది పావకమారుతౌ ॥ తావహం యోధయిష్యామి కుబేరవరుణావపి ॥ ౩౬ ॥ గిరిమాత్రశరీరస్య మహాపరిఘయోధినః ॥ నర్దతస్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య బిభియాద్వై పురందరః ॥ ౩౭ ॥ పునర్మాం స ద్వితీయేన శరేణ నిహనిష్యతి ॥ తతోఽహం తస్య పాస్యామి రుధిరం కామమాశ్వస ॥ ౩౮ ॥ వధేన వై దాశరథేస్సుఖావహం జయం తవాహర్తుమహం యతిష్యే ॥ హత్వా చ రామం సహ లక్ష్మణేన ఖాదామి సర్వాన్ హరియూథముఖ్యాన్ ॥ ౩౯ ॥ రమస్వ కామం పిబ చాగ్ర్యవారుణీం కురుష్వ కార్యాణి హితాని విజ్వరః ॥ మయాతు రామే గమితే యమక్షయం చిరాయ సీతా వశగా భవిష్యతి ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్వాదశస్సర్గః.*************

రావణం క్రుద్ధమాజ్ఞాయ మహాపార్శ్వో మహాబలః । ముహూర్తమనుసంచింత్య ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥

ణాంచ స్యాన్న త్వేనాలంఘ్యత్వాత్ సుబ్రహ్మణ్యశక్తివిదారణకృతరంధ్రేణ హంసా స్తమతిక్రమ్య గచ్ఛంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౩౩ ॥ సాపాయంచ త్వత్కృతంకర్మేత్యాహ- త్వయేతి ॥ మహత్ దుష్కరం- సాపాయమిత్యర్థః- అప్రతిచింతితం అనాలోచితం- ఇదం సీతాహరణరూపం కార్యం- సాపాయత్వమేవాహ- దిష్ట్యేతి ॥ ౩౪ ॥ సర్వమేతన్మహారాజేత్యుపక్రమ్యోక్తముపసంహరతి - తస్మాదితి ॥ తహీణ కాగతిరిత్యపేక్షాయామాహ- అహమితి- అనఘేతి- త్వం తు నిర్వ్యసనోభవేత్యర్థః- సమీకరిష్యామి సత్యనీతి తుల్యం కరిష్యామీత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ తదేవాహ- అహమితి సార్ధశ్లోకః ॥ విశాంపతే ప్రజానాంపతే- అతిమానుష వైభవా తౌ కథం జయ్యావిత్యత ఆహ- యదీతి- తౌ దశరథాత్మజౌ శక్రవివస్వంతౌ యదిస్యాతాం తథాపీత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ స్వస్య యోధనసామర్థ్యవిశేషం దర్శయతి- గిరీతి ॥ గిరిమాత్రశరీరస్య గిరిప్రమాణ దేహస్య- ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్ మాత్రచ ఇతి మాత్రచ్ ప్రత్యయః - పంచమ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౩౭ ॥ శరవర్షిణో రామస్య పురతః కథం స్థాతుం శక్ష్యసీత్యత్రాహ- పునరితి ॥ సః రామః- పునర్మాం ప్రథమమేకేన శరేణ నిహత్య పునరపి ద్వితీయేన శరేణ మాం హనిష్యతి- తతః తావదపేత్యర్థః - అత్ర కీలమపి ధ్వన్యతే- మాం ద్వితీయేన శరేణావశ్యం నిహనిష్యతి - తస్య రామస్య- తత స్తస్మాద్ధననాత్ - కర్తరి షష్ఠీ- రుధిరం స్వరుధిరం- పాస్యామి- కామం అత్యర్థం - ఆశ్వసనిశ్వసేతి ॥ ౩౮ ॥ ఆత్మానమరక్షన్ పరఘాతీ వీరో న శ్లాఘ్యస్యాదితి న్యాయేన పరవత్ స్వస్యాపి వధే- న కోప్యతిశయ ఇత్యత్రాహ- వధేనేతి ॥ అత్ర పృథగ్వాక్యాంతరం- వధేన స్వనాశేన- దాశరథేస్సుఖావహం జయం తవ సకాశాదాహర్తుం యతిష్యే రామం హత్వా రామం గత్వా- హనహింసాగత్యోరితి ధాతుః- ఖాదామి కిం జీవామి కిమితి కాకురనుసంధేయా ॥ ౩౯ ॥ రమస్వేతి ॥ అత్ర పృథగ్వాక్యాంతరం- మయా రామే విషయే ఽత్యక్షయం యథా భవతి తథా గమితా ప్రాపితా సీతా రామస్య వశగా భవిష్యతి- రమస్వేత్యాదౌ కాకుః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋ అథ రావణస్యదుర్మంత్రమతాగ్రసనాపరిత్సయాహ- రావణమిత్యాది ॥ క్రుద్ధం- కుంభకర్ణోక్తనయాపరిజ్ఞానవచనేనేత్యర్థః- ముహూర్తమనుసంచింత్య- రావణక్రోధనివారణోపాయం విచార్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ యఇతి ॥ ఖలు ర్వాక్యాలంకారే- దుష్కరం సీతాహరణం క్రమేణ కృత్వా తత్సంభోగమకుర్వాణ స్త్వం- క్షుద్రకాంక్షయా

ద్విస్వస్మాదధికం బలం సమాలోచ్య తస్యఖం రంధ్రం- అస్యా శత్రవః ప్రపద్యంతే - ద్వితీయపాదస్థఖశబ్దస్య కాకాక్షివదుభయత్రాప్యన్వయః - యథా ప్రపద్యంతే తద్వదిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ భవత్త్వేవం మయా కించాజ్ఞాహం సా- అలంఘ్యస్య క్రాంచస్యలంఘనాయ ఖం స్కందశక్తికృతం రంధ్రం- అప్రతిచింతితం అవిచారితం- మహత్ ప్రాణావసానపర్యవసాయి ఇదం పలంకృతం - యేన శత్రూణాం మయి రంధ్రం స్యాదత ఆహ - త్వయేతి ॥ అతో రంధ్రం ప్రాప్తం - తత్ దైవవశాత్పరిహృతమిత్యాహ- దిష్ట్యేతి ॥ ౩౪ ॥ సీతాపహరణరూపకార్యం త్వయా ధూర్తసహాయేనారబ్ధం కృతం - అప్రతిమం తవానురూపం - పరైరమద్వ్యతిరిక్తైః కృత్యపరిగణనేన కిం- ఇదానీం సర్వం మచ్ఛౌర్యేణ ప్రతివిధాస్యామీత్యాహ - తస్మాదితి ॥ త్వత్కృతాకృత్యపరిగణనేనకిం- సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- యదీతి- తౌ రామలక్ష్మణౌ శక్రైరప్రతిసమాధేయమితి శేషః ॥ ౩౫ ॥ రామస్య అధికబలం విచింత్యాహ- అహమితి ॥ తథాపి యోధయిష్యామి యోత్స్యమీత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ తస్మాదితి ॥ ౩౭ ॥ పునరితి ॥ సః రామః మామేకేన వివస్వంతౌ- యదిస్యాతామితి శేషః- తతస్తతః పూర్వమేవ తస్య రుధిరం అహం కామం పాస్యామి- ఆశ్వసేతి యోజనా ॥ పునరిశరేణ ప్రహృత్య పునః ద్వితీయేన శరేణ నిహనిష్యతి యది- పునరితి శేషః- సః రామః- ఏకేన శరేణ మాం ప్రహృత్య పునర్ద్వితీయేత్యాపశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు రణమూర్ధని స్వకర్తవ్యం విజ్ఞాపయతి ॥ పునరితి శేషః- రుధిరం పాస్యామి- కామమాశ్వస ॥ ౩౮ ॥ శ్రీరామజయమేవ శరేణ నిహనిష్యతి- తతస్తతః ప్రాగేవ తస్య రామస్య సంబంధి వానరాణామితి శేషః- రుధిరం పాస్యామి- కామమాశ్వస ॥ ౩౮ ॥ వధేనేతి ॥ దాశరథేర్వధేసతి- తవ సుఖావహం- జయమాహర్తుం యతిష్యే- కింతు లక్ష్మణేన సహ- రామం మసామర్థ్యం నాస్తీతి విజ్ఞాపయతి ॥ వధేనేతి ॥ దాశరథేర్వధేసతి- సర్వాన్ హరియూథముఖ్యాన్ హత్వా ఖాదామీతి సంబంధః ॥ ౩౯ ॥ రమస్వేతి ॥ మయా రామే విషయే- యమక్షయం గమితే సతి- వినేతి శేషః- సీతా అవశం అస్య విష్ణురూప రామస్య వశమాగమిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ రావణమితి ॥ ముహూర్తమనుసంచింత్య- రావణక్రోధనివారణోపాయం విచార్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ యఃఖల్వితి ॥ దుష్కరం సీతాహరణం- క్రమేణ కృత్వా తత్సంభోగమకుర్వాణస్త్వం మధుకాంక్షయా

యః ఖల్వపి వనం ప్రాప్య మృగవ్యాళసమాకులం । న పిబేన్మధు సంప్రాప్తం స నరో బాలిశో భవేత్ ॥ ౨ ॥ ఈశ్వరస్యే
శ్వరః కోఽస్తి తవ శత్రునిబర్హణ । రమస్వ సహ వైదేహ్యా శత్రూనాక్రమ్య మూర్ధసు ॥ ౩ ॥ బలాత్కుక్కుటవృత్తేన వ
ర్తస్వ సుమహాబల । ఆక్రమ్యాక్రమ్య సీతాం వై తథా భుఙ్క్ష్వ రమస్వ చ ॥ ౪ ॥ లబ్ధకామస్య తే పశ్చాదాగమిష్యతి య
ద్భయం । ప్రాప్తమప్రాప్తకాలం వా సర్వం ప్రతిసహిష్యసి ॥ ౫ ॥ కుంభకర్ణస్సహాస్మాభిరింద్రజిచ్చ మహాబలః । ప్ర
తిషేధయితుం శక్తౌ సవజ్రమపి వజ్రిణం ॥ ౬ ॥ ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భేదం వా కుశలైః కృతం । సమతిక్రమ్య దండేన
సిద్ధిమర్థేషు రోచయ ॥ ౭ ॥ ఇహ ప్రాప్తాన్వయం సర్వాన్ శత్రూంస్తవ మహాబల। వశే శస్త్రప్రతాపేన కరిష్యామో న
సంశయః ॥ ౮ ॥ ఏవముక్తస్తదా రాజా మహాపార్శ్వేన రావణః। తస్య సంపూజయన్వాక్యమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥
మహాపార్శ్వ నిబోధ త్వం గహ్యం కించిదాత్మనః । చిరవృత్తం తదాఖ్యాస్యే యదవాప్తం మయా పురా ॥ ౧౦ ॥ పితామ
హస్య భవనం గచ్ఛంతీం పుంజికస్థలాం। చంచూర్యమాణామద్రాక్షమాకాశేఽగ్నిశిఖామివ ॥ ౧౧ ॥ సా ప్రసహ్య మయా
భుక్తా కృతా వివసనా తతః । స్వయంభూభవనం ప్రాప్తా లోళితా నళినీ యథా ॥ ౧౨ ॥ తస్య తచ్చ తదా మన్యే జ్ఞాతమాసీన్మ
హాత్మనః । అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి। త

తిగహనం వనం ప్రవిశ్య తత్ర పిబన్ జన ఇవ మూఢోఽసీతి భావః ॥ ౨ ॥ శత్రుషు విద్యమానేష్వధర్మావహమిదం కథం కుర్యామిత్యత్రాహ-ఈశ్వరస్యేతి॥ సర్వనియంతుస్తవ కో వా నియంతాఽస్తి- అతోఽధర్మాన్న భేతవ్యమితి భావః - శత్రూణాం మూర్ధసు ఆక్రమ్య- తాన్ తృణీకృత్యేత్యర్థః - అర్థాంత
రంతు- రామస్యేశ్వరః కోఽస్తి స న నిగ్రహీతుం న శక్య ఇత్యర్థః- శత్రూన్ రామం- పూజాయాం బహువచనం. దశస్వపి మూర్ధస్వాక్రమ్య- శిరసా ప్రణమ్యే
త్యర్థః- వైదేహ్యా సహ రమస్వ వైదేహ్యాం యథా స్వభర్తా రమతే తథా త్వమపి స్వదారేషు రమస్వ- వైదేహ్యా సహ రామం ప్రణమ్యేతి వా యోజనా ॥ ౩ ॥
కింకరోమి సా హి న మామభిలషతీత్యత్రాహ - బలాదితి॥ కుక్కుటవృత్తేన కుక్కుటవృత్త్యా- భావే క్తః - కుక్కుటో వంచనామార్గేణ స్వదయితా
మాక్రమతే తథా త్వమపీత్యర్థః- కుక్కుటానాం కాముకకుక్కుటసంగే కోపో జాతిధర్మః- తథా సీతామనుభవ- యథా కుక్కుటాస్సుఖినః తద్వదిత్య
ర్థః- యథాహ వాత్స్యాయనః- క్రుద్ధామాక్రమ్య భోగస్తు కౌక్కుటస్సోఽపి సౌఖ్యద ఇతి- భుఙ్క్ష్వ భోగం భజ- రమస్వ- నిర్విచారో భవేత్యర్థః -
మునిహృదయంతు- కుక్కుటవృత్తేనాన్యత్రైవ వర్తస్వ- సీతాంతు బలాత్ భుఙ్క్ష్వ రక్ష- భుజ పరిపాలనాభ్యవహారయోరితి ధాతుః- ఆత్మనేపదమా
ర్షం ॥ ౪ ॥ ఏతన్నిమిత్తమాగామిభయమనివార్యం కథమేవం క్రియత ఇత్యత్రాహ- లబ్ధేతి॥ ఏవం లబ్ధకామస్య తే- పశ్చాత్- కామలాభానంతరం-
యత్ భయమాగమిష్యతి- ప్రాప్తం తదానీమాగతం- అప్రాప్తకాలం- ప్రాప్తకాలమిత్యస్య- ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయేతి సమాసః - తథా న భవ
తీత్యప్రాప్తకాలం- ఆగామి వా యావత్- ప్రతిసహిష్యసి - అభిభవిష్యసీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తిష్ఠతు భవాన్ త్వద్భ్రాతృపుత్రావేవ ప్రతిపక్షప్రతిషే
ధే శక్తావిత్యాహ- కుంభకర్ణ ఇతి॥ ౬ ॥ విభీషణపక్షం ఖండయతి- ఉపప్రదానమితి॥ అకుశలైః యుద్ధాసమర్థైః- కృతం దానాదికం- అతిక్ర
మ్యత్యక్త్వా- దండేన బలాత్కారేణ - అర్థేషు ప్రయోజనేషు సిద్ధిం రోచయ ॥ ౭ ॥ రామాదయో యత్ర వర్తంతే తత్ర గత్వా యోద్ధవ్యమిత్యుక్తం
నికుంభాదిమతం దూషయన్నాహ- ఇహేతి॥ ఇహ లంకాపరిసరే- శస్త్రప్రతాపేన శస్త్రబలేన - వశే కరిష్యామః - నిగ్రహీష్యామ ఇత్యర్థః ॥
౮ ॥ ఏవమితి॥ సంపూజయన్ - స్వచిత్తానుగుణముక్తమితి శ్లాఘయన్నిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మహాపార్శ్వేతి సంబోధనం- ప్రముదితోఽస్మీతి శేషః- చిరవృ
త్తం రహస్యం కించిత్- అస్తీతి శేషః- యత్పురా మయావాప్తం తదాఖ్యాస్య ఇతి యోజనా ॥ ౧౦ ॥ పితామహస్యేతి॥ గచ్ఛంతీం - పితామహవంద
నాయేతి శేషః- పుంజికస్థలా నామ కాచిదప్సరాః- చంచూర్యమాణాం భీత్యా నిలీయ గచ్ఛంతీం - లుపసదచరేత్యాదినా భావగర్హాయాం యఙ్-
సంచరణాత్మకస్వభావస్య గర్హా నిలయనం - చరఫలోశ్చేతి నుక్- ఉత్పరస్యాత ఇత్యుకారః- అగ్నిశిఖామివేతి- తేజోవిశేషోక్తిః- యద్వా దా
హకత్వోక్తిః అత ఏవోక్తం- అంగారసదృశీ నారీ ఘృతకుంభసమః పుమానితి । సంచార్యమాణామితి పాఠే- పరిచారికాదర్శితమార్గామిత్యర్థః ॥
౧౧ ॥ సేతి॥ వివసనా కృతా సా మయా భుక్తేత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి॥ తత్ ధర్షణం- మన్య ఇత్యనేన శాపమాత్రం మయా శ్రుతం ధర్షణశ్రవణం
తు మయా ఊహితమితి గమ్యతే ॥ ౧౩ ॥ అద్యేత్యాది॥ అద్యప్రభృతి ఏతత్ క్షణమారభ్య - క్రియావిశేషణమేతత్- తదాగమనకాల ఏవ- ఫలిష్యతి
విశీర్ణో భవిష్యతి- ఇతి ఏవం ప్రకారస్య- శాపస్య- శాపాదిత్యర్థః - ప్రసభం నారోపయ ఇత్యన్వయోన- బలాదిత్యనేన పౌనరుక్త్యాత్- కింతు ప్ర

గహనం వనం ప్రవిశ్య- తదపిబన్ జన ఇవ మూఢోఽసీతి భావః ॥ ౨ ॥ అనంగీకారే కథమనుభవ ఇత్యత్రాహ॥ బలాదితి॥ రమస్వ సహ వైదేహ్యేత్యాది
సార్ధశ్లోకస్య నాస్త్యర్థస్తు- కుక్కుటవృత్తేనేత్యత్ర కుక్కుటవృత్తే- న- ఇతి ఛేదః - హే మహాబల రావణ వైదేహ్యా కిం అత ఆక్రమ్యాక్రమ్య వా ప్రకా
రాంతరేణ వా - తాం వైదేహీం సీతాం- న భుఙ్క్ష్వ న రమస్వ చ - కుక్కుటవృత్తే కుక్కుటవ్యాపారే చాపల్య ఇతి యావత్ న వర్తస్వ కింతు బలాచ్ఛ
త్రూణాం మూర్ధస్వాక్రమ్య రమస్వేతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ సీతానుభవనిమిత్తకమాగామిభయమనివార్యం కథమేవం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ॥ లబ్ధకామస్యే
తి॥ లబ్ధకామస్య ప్రాప్తసీతానుభవస్య పశ్చాత్ సీతానుభవానంతరం- ప్రాప్తం తదానీమేవాగతం- ప్రాప్తకాలం ఆగామికాలే ప్రాప్యం వా- య
ద్భయమాగమిష్యతి- తత్సర్వం ప్రతిసహిష్యసి ప్రతిసహిష్యసే అభిభవిష్యసీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ భయాభిభవే శక్తిం ప్రదర్శయతి ॥ కుంభకర్ణ ఇతి ॥ ౬ ॥
ఉపప్రదానమితి ॥ అకుశలైర్యుద్ధాసమర్థైః కృతం సామాదికం సమతిక్రమ్య త్యక్త్వా దండేన దండోపాయేన అర్థేషు సిద్ధిం రోచయ ॥ ౧౦ ॥ పితా

దాతేశ తథా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయః ॥ ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభమేవ తాం । నారోపయే బలాత్సీతాం వైదేహీం శయనే శుభే ॥ ౧౫ ॥ సాగరస్యేవ మే వేగో మారుతస్యేవ మే గతిః । నైతద్దాశరథిర్వేద హ్యాసాదయతి తేన మాం ॥ ౧౬ ॥ యస్తు సింహమివాసీనం సుప్తం గిరిగుహాశయే । క్రుద్ధం మృత్యుమివాసీనం ప్రబోధయితుమిచ్ఛతి ॥ ౧౭ ॥ న మత్తో నిశితాన్బాణాన్ద్విజిహ్వానివ పన్నగాన్ । రామః పశ్యతి సంగ్రామే తేన మామభిగచ్ఛతి ॥ ౧౮ ॥ క్షిప్రం వజ్రోపమైర్బాణైశ్శతధా కార్ముకచ్యుతైః । రామమాదీపయిష్యామి ఉల్కాభిరివ కుంజరం ॥ ౧౯ ॥ తచ్చాస్య బలమాదాస్యే బలేన మహతావృతః । ఉదయన్సవితా కాలే నక్షత్రాణామివ ప్రభాం ॥ ౨౦ ॥ న వాసవేనాపి సహస్రచక్షుషా యథాస్మి శక్యో వరుణేన వా పునః । మయా త్వియం బాహుబలేన నిర్జితా పురీ పురా వైశ్రవణేన పాలితా ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రయోదశస్సర్గః. ************** నిశాచరేంద్రస్య నిశమ్య వాక్యం స కుంభకర్ణస్య చ గర్జితాని । విభీషణో రాక్షసరాజముఖ్యమువాచ వాక్యం హితమర్థయుక్తం ॥ ౧ ॥ వృతో హి బాహ్వంతరభోగరాశిశ్చింతావిషస్సుస్మితతీక్ష్ణదంష్ట్రః । పంచాంగులీపంచశిరోతికాయస్సీతామహాహిస్తవ కేన రాజన్ ॥ ౨ ॥ యావన్న లంకాం సమభిద్రవంతి వలీముఖాః పర్వతకూటమాత్రాః । దంష్ట్రాయుధాశ్చైవ నఖాయుధాశ్చ ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ ॥ ౩ ॥ యావన్న గృహ్ణంతి శిరాంసి బాణా రామేరితా రాక్షసపుంగవానాం । వజ్రోపమా వాయుసమానవేగాః ప్రదీయతాం దాశరథా

సభం శాపస్యేత్యన్వయః - వైదేహీమిత్యనేన మహాకులప్రసూతతయా తచ్ఛాపాదపి భీతోస్మీత్యవగమ్యతే ॥ రా ॥ అథేత్యాది ॥ తదా తేశ తథా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయ ఇత్యనేన రావణవిషయే రంభానిబంధన నలకూబరశాపే విద్యమానేపి తస్య పాప్రికృతదేవత్వాత్ తత్పుత్రత్వాచ్చ తచ్ఛాపమనాదృత్య పుంజికస్థలాయామపి ప్రవృత్తం రావణం పశ్చాత్పితామహాశ్శప్తవాన్ - అత ఏవ రావణోప్యసల్లంఘనీయం పితామహవాక్యమేవోక్తవానిత్యవగమ్యతే - ఇత్యేవమితి - శాపస్య భీతః శాపాద్భీతః ॥ ౧౫ ॥ ఏవం నయ క్త్వా బలాత్కర్తుం సీతేత్యుక్త్వా అస్మాభిస్సహ కుంభకర్ణేంద్రజితో యోత్స్యత ఇతి మహాపార్శ్వవచనస్యాసహాయశూరే మయి విద్యమానే కిమస్యేనేతి పరిహారమాహ - సాగరస్యేతి ॥ ఏతత్ వేగగతిమత్త్వం - ఆసాదయతి - సేనామితి శేషః - స్వార్థణ్యంతో వా - తేన అవేదనేన ॥ ౧౬ ॥ స్వప్రభావావేదనేనాహితమాహ - యస్త్వితి ॥ సుప్తం సింహమివాసీనం - సింహమివ స్థితమిత్యర్థః - మృత్యుమిత్యత్రాపి సుప్తమిత్యనుషజ్యతే - అన్యథా ప్రబోధయితుమిచ్ఛతీత్యనేనానన్వయః - క్రుద్ధం క్రోధాహం - యథా సుప్తం సింహం మృత్యుం వా ప్రబోధయితుమిచ్ఛన్ పురుషోనభిజ్ఞ ఏవ - తద్వత్ తూష్ణీం స్థితం మాం ప్రకోపయన్ రామోపీతి భావః ॥ ౧౭ ॥ రామో మత్పరాక్రమం న వేత్త్యేవ తత్తిష్ఠతు - మద్బాణవేగం వా జానాతి నైవేత్యాహ - నేతి ॥ లేలిహానతాద శాంద్యోతయితుం ద్విజిహ్వానిత్యుక్తం ॥ ౧౮ ॥ క్షిప్రమితి ॥ ఆదీపయిష్యామి సంతాపయిష్యామి ॥ ఉల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః - కుంజరపలాయనార్థమ్ ఉల్కాః ప్రదర్శయంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౧౯ ॥ ఏవం రామం పలాయయిత్వా తస్య సేనాం హనిష్యామీత్యాహ - తచ్చేతి ॥ ఆదాస్యే ఖండయిష్యే - దో అవఖండన ఇతి ధాతుః ॥ ౨౦ ॥ దేవానామప్యజయ్యోస్మి - కథం మనుష్యాదీనాం జయ్యో భవిష్యామీత్యాశయేనాహ - న వాసవేనేతి ॥ సహస్రచక్షుషేతి తస్యాభిమానాతిశయోక్తిః - యథా యద్వేన - న శక్యోస్మి జేతుమితి శేషః - ఉత్తరార్ధేన కుబేరేణాపి న జేతుం శక్య ఇతి సిద్ధం - అత్ర వంశస్థవృత్తం ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం దుర్మంత్రిభిః ప్రభుచిత్తానుసారేణ కథితే తదసహమానో విభీషణః - పరమార్థం హితముపదిశతి - నిశేతి ॥ స కుంభకర్ణస్యేత్యత్ర సఇతి ఛేదః - గర్జితాని నిరర్థకవచనాని - అర్థయుక్తం కర్తవ్యార్థబోధయుక్తం ॥ ౧ ॥ అదేయా న యథా సీతేతి రావణవచనం ప్రతివక్తుం సీతామహిత్వేన రూపయతి - వృత ఇతి ॥ బాహ్వంతరం వక్షః తదేవ భోగరాశిః ఫణాపరిణాహో యస్య స తథా - యద్వా బాహ్వంతరే వక్షసి - భోగరాశిః సౌఖ్యసంపత్ - సైవ బాహ్వంతరభోగరాశిః - తిర్యక్ప్రసారితయోర్బాహ్వోర్యదంతరం తత్ప్రమాణో భోగరాశిః శరీరపరిణాహో యస్యేత్యావృత్త్యా రూపకనిర్వాహః - చింతైవ విషం విరోధిప్రాణహరత్వాత్ - తత్ యస్య సః చింతావిషః - సుస్మితం స్వాభావికమందస్మితం. తదేవ శుభ్రత్వేన కాముకహృదయహారిత్వేన చ తీక్ష్ణా దంష్ట్రా యస్య సః సుస్మితతీక్ష్ణదంష్ట్రః - చింతావశేన వదనోపధానీకృత పాణేః పంచాంగుళ్య ఏవ పంచశిరో రూపాతికాయో యస్య సః పంచాంగులీపంచశిరోతికాయః - సీతామహాహిః స్పర్శమాత్రేణ మారకాహిః. తవ త్వయా [illegible]కేన హేతునావృతః - సర్వథా త్యక్తవ్య ఏవేతి భావః. రాజన్నితి సాంత్వోక్తిః ॥ ౨ ॥ న కేవలం తవైవానర్థహేతుస్సీతా - కింతు తావకీనస్య సర్వస్యేత్యాహ - యావదితి ॥ యావత్సు

మహాస్యేతి ॥ చంచూర్యమాణాం మద్భీత్యా నిలీయ చరంతీం - శాపస్య భీతః - శాపాద్భీతః ॥ ౨౧ ॥ న వాసవేనేతి ॥ వాసవేన యథా జేతుం న శక్యోస్మి వరుణేనాపి తథైవేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ నిశాచరేంద్రస్యేతి ॥ అర్థయుక్తం కర్తవ్యార్థబోధకమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ పరావరజ్ఞో విభీషణః కుంభకర్ణాదిప్రజల్పితమసహమానస్సన్ పరమహితముపదిశతి ॥ వృతో హీతి ॥ బాహ్వంతరభోగరాశిః - బాహ్వంతరం బాహుమధ్యం తదేవ భోగరాశిః - సర్పశరీరపరిణాహో యస్య సః - పంచాంగుళ్య ఏవ పంచశిరాంసి యస్య సః పంచాంగులీపంచశిరాః - అతికాయో యస్య సః అతికాయః పం

యమైథిలీ॥ ౪ ॥ భిత్త్వా న తావత్ప్రవిశంతి కాయం ప్రాణాంతికాస్తేశనితుల్యవేగాః। శితాశ్శరా రాఘవవిప్రముక్తాః ప్రహస్త తేనైవ వికత్థసే త్వం ॥ ౫ ॥ న కుంభకర్ణేంద్రజితౌ న రాజా తథా మహాపార్శ్వమహోదరౌ వా। నికుంభకుంభౌ చ తథాతికాయః స్థాతుం న శక్తా యుధి రాఘవస్య ॥ ౬ ॥ జీవంస్తు రామస్య న మోక్ష్యసే త్వం గుప్తస్సవిత్రాప్యథవా మరుద్భిః। న వాసవస్యాంకగతో న మృత్యోర్న భో న పాతాళమనుప్రవిష్టః ॥ ౭ ॥ నిశమ్య వాక్యం తు విభీషణస్య తతః ప్రహస్తో వచనం బభాషే। న నో భయం విద్మ న దైవతేభ్యో న దానవేభ్యో హ్యథవా కుతశ్చిత్ ॥ ౮ ॥ న యక్షగంధర్వమహోరగేభ్యో భయం న సంఖ్యే పతగోత్తమేభ్యః। కథన్ను రామాద్భవితా భయం నో నరేంద్రపుత్రాత్సమరే కదాచిత్ ॥ ౯ ॥ ప్రహస్తవాక్యం త్వహితం నిశమ్య విభీషణో రాజహితానుకాంక్షీ। తతో మహాత్మా వచనం బభాషే ధర్మార్థకామేషు నివిష్టబుద్ధిః ॥ ౧౦ ॥ ప్రహస్త రాజా చ మహోదరశ్చ త్వం కుంభకర్ణశ్చ యథార్థజాతం। బ్రవీథ రామం ప్రతి తన్న శక్యం యథా గతిస్స్వర్గమధర్మబుద్ధేః ॥ ౧౧ ॥ వధస్తు రామస్య మయా త్వయా వా ప్రహస్త సర్వైరపి రాక్షసైర్వా। కథం భవేదర్థవిశారదస్య మహార్ణవం తర్తుమివాప్లవస్య ॥ ౧౨ ॥ ధర్మప్రధానస్య మహారథస్య ఇక్ష్వాకువంశప్రభవస్య రాజ్ఞః। ప్రహస్త దేవాశ్చ తథావిధస్య కృత్యేషు శక్తస్య భవంతి మూఢాః ॥ ౧౩ ॥ తీక్ష్ణా నతా యత్తవకంకపత్రా దురాసదా రాఘవవిప్రముక్తాః। భిత్త్వా శరీరం ప్రవిశంతి బాణాః ప్రహస్త తేనైవ వికత్థసే త్వం ॥ ౧౪ ॥ న రావణో నాతిబలస్త్రిశీర్షో న కుంభకర్ణోఽస్య సుతో నికుంభః। న చేంద్రజిద్దాశరథిం ప్రసోఢుం త్వం వా రణే శక్రసమం సమర్థాః ॥ ౧౫ ॥ దేవాంతకో వాపి నరాంతకో వా తథాతికాయోఽతిరథో మహాత్మా। అకంపనశ్చాద్రిసమానసారః స్థాతుం

రానిపాతయోర్లడితిలట్-తావదితిశేషః॥౩॥ యావదితిస్పష్టం॥౪॥ భిత్త్వేతి॥ తావచ్ఛబ్దో వాక్యాలంకారే- ప్రాణాంతే భవాః ప్రాణాంతికాః- ప్రాణహారిణ ఇత్యర్థః- సాక్షాద్రాజానం ప్రత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్ ప్రహస్తం ప్రతి ప్రాణహారత్వోక్తిః- వికత్థసే ఆత్మానం శ్లాఘసే- కత్థశ్లాఘాయామితి ధాతుః (రామానుజార్యైః పంచదశత్వేన వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః) యావన్న గృహ్ణంతి శిరాంసి బాణా ఇత్యతః పరం కేషుచిత్ కోశేషు దృశ్యమానః భిత్త్వా న తావత్ ప్రవిశంతి కాయమితి శ్లోకః ప్రహస్తోద్దేశేన ప్రవృత్తస్య తీక్ష్ణా నతా వదిత్యస్యానంతరం ద్రష్టవ్యః - అన్యథా ప్రకరణవిరోధస్స్యాదితి ॥౫॥ తర్హి కుంభకర్ణాదయో రామం వారయిష్యంతీత్యత్రాహ - న కుంభకర్ణేతి॥ ఇదమపి ప్రహస్తం ప్రతివచనం ॥ ౬॥ రాజ్ఞో అసామర్థ్యం విశిష్య దర్శయతి- జీవన్నితి॥ రామస్య రామాత్- విభక్తివ్యత్యయః - జీవన్న విమోక్ష్యసే - ప్రాణపర్యంతం న త్వాం రామో విమోక్ష్యతీతి భావః- అంకగతోపి- పుత్రభావేనాంకస్థితోపీత్యర్థః- మృత్యోరిత్యత్రాపి అంకగతత్వం సంబధ్యతే - నభః పాతాళం వా సంప్రవిష్టః న మోక్ష్యస ఇతి యోజనా ॥౭॥ నిశమ్యేతి॥ అస్మాకం కుతశ్చిత్ భయం న విద్మ- విసర్గలోపశ్ఛాందసః - ఏవం సామాన్యేనోక్త్వా విశిష్య దర్శయతి న దైవతేభ్య ఇత్యాదినా- భయం న విద్మ ఇతి సర్వత్రాన్వేతి ॥౮॥ న యక్షేతి॥ పతగోత్తమేభ్యః గరుడేభ్యః- నరేంద్రపుత్రాత్- మానుషబాలాదిత్యర్థః- కథం నో భవితేత్యపి ధ్వన్యతే ॥౯॥ ప్రహస్తేతి॥ మహాత్మా మహాబుద్ధిః- ధర్మార్థకామేషు- స్వామిన ఇతి శేషః ॥౧౦॥ ప్రహస్తేతి॥ మహోదరేణ పూర్వమనుక్తమప్యనేనావగమ్యతే పూర్వముక్తమితి- అర్థజాతం యథా బ్రవీథ తథా రామం ప్రతి తత్కార్యజాతం న శక్యం- కర్తుమితి శేషః- అధర్మబుద్ధేస్స్వర్గం ప్రతి గతిర్యథా న శక్యా తద్వదేవేత్యర్థః ॥౧౧॥ అశక్యత్వమేవ విశదయతి- వధస్త్వితి॥ అర్థవిశారదస్య కార్యదక్షస్య రామస్య వధః- అప్లవస్య నౌరహితస్య- మహార్ణవం- తర్తుం తరితుం- శక్తిరితి శేషః- శక్తిరివ కథం భవేత్ - న కథంచిదపి సంభవతీత్యర్థః- ఏతేన వధ్యాదశరథాత్మజావిత్యుక్తస్యోత్తరముక్తం ॥౧౨॥ ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన దృఢయతి- ధర్మేతి॥ ధర్మప్రధానస్య- అప్యహం జీవితం జహ్యామిత్యుక్తరీత్యా ధర్మవిరోధే తృణీకృతసకలేతర పురుషార్థస్య- మహారథస్య - రణే ఆత్మానం సారథిం చ రక్షన్ శత్రున్సంహరతి స మహారథః- తస్య ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః। స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదా ఇత్యుక్తేః ॥ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవస్య జన్మసిద్ధనిరతిశయపరాక్రమస్య - రాజ్ఞః సకలప్రకృతిమండలరంజకస్య - తథావిధస్య విరాధకబంధవాలిప్రభృతివధవిదితవైభవస్య - శక్తస్య కార్యదక్షస్య- రామస్య కృత్యేషు రణవ్యాపారేషు విషయే - దేవాశ్చ మూఢా భవంతి- అవిదితతదీయవ్యాపారా భవంతీత్యర్థః- కింపునర్భవాదృశా ఇతి భావః ॥౧౩॥ తీక్ష్ణా ఇతి॥ తీక్ష్ణాః తీక్ష్ణాగ్రాః ఝుడితి భేదనక్షమా ఇత్యర్థః- నతాః నతపర్వాణః - ఋజవ ఇత్యర్థః - సపది భిత్త్వా నిర్గంతుం క్షమా ఇతి భావః - కంకపత్రాః కంకానాం పత్రాణ్యేవ పత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః- కంకపక్షనిబద్ధత్వేన మహావేగా ఇత్యర్థః - అత ఏవ దురాసదాః ॥౧౪॥ న రావణ ఇతి॥ రావణాదయస్సర్వేపి న సమర్థా ఇతి యోజ్యం ॥౧౫॥ దేవాంతకేతి ॥ అతిరథః అతిశయితరథః - మహాత్మా మహాశరీ

చాంగులీపంచశిరాశ్చాసౌ అతికాయశ్చ తథావిధః - చింతా విషః దుఃఖకలుషితచింతైవ విషం యస్య సః- సుస్మితమేవ తీక్ష్ణాదంష్ట్రా యస్య సః ఏతాదృశ సీతా మహాహిస్త్వయా కేన హేతునావృతః - అనర్థసంపాదనాయ గృహీత ఇత్యర్థః ॥ ౪॥ భిత్త్వేతి॥ ప్రాణాంతకాః ప్రాణాంతకరాః ॥౧౦॥ ప్రహస్తేతి॥ తన్న శక్యం కర్తుమితి శేషః- స్వర్గం స్వర్గముద్దిశ్య ॥౧౧॥ అర్థవిశారదస్య కార్యనిపుణస్య తర్తుం శక్తిరితి శేషః ॥౧౪॥ న రావణ ఇతి॥

నశక్తా యుధి రాఘవస్య ॥ ౧౬ ॥ అయం హి రాజా వ్యసనాభిభూతో మిత్రైరమిత్రప్రతిమైర్భవద్భిః । అన్వాస్యతే రాక్షసనాశనార్థే తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా హ్యసమీక్ష్యకారీ ॥ ౧౭ ॥ అనంతభోగేన సహస్రమూర్ధ్నా నాగేన భీమేన మహాబలేన । బలాత్పరిక్షిప్తమిమం భవంతో రాజానముత్క్షిప్య విమోచయంతు ॥ ౧౮ ॥ యావద్ధి కేశగ్రహణాత్సుహృద్భిస్సమేత్య సర్వైః పరిపూర్ణకామైః । నిగృహ్య రాజా పరిరక్షితవ్యో భూతైర్యథా భీమబలైర్గృహీతః ॥ ౧౯ ॥ సంహారిణా రాఘవసాగరేణ ప్రచ్ఛాద్యమానస్తరసా భవద్భిః । యుక్తస్త్వయం తారయితుం సమేత్య కాకుత్స్థపాతాళముఖే పతన్సః ॥ ౨౦ ॥ ఇదం పురస్యాస్య సరాక్షసస్య రాజ్ఞశ్చ పథ్యం ససుహృజ్జనస్య । సమ్యగ్ఘి వాక్యం స్వమతం బ్రవీమి నరేంద్రపుత్రాయ దదామ పత్నీం ॥ ౨౧ ॥ పరస్య వీర్యం స్వబలం చ బుద్ధ్వా స్థానం క్షయం చైవ తథైవ వృద్ధిం । తథా స్వపక్షేఽప్యనుమృశ్య బుద్ధ్యా వదేత్క్షమం స్వామిహితం చ మంత్రీ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- చతుర్దశస్సర్గః. ******************

రః- అద్రిసమానసారః గిరితుల్యబలః - సాహోబలే స్థిరాంశే చేత్యమరః । దేవాంతకాదయో రావణపుత్రాశ్చ రాఘవస్య యుధి స్థాతుం నశక్తాః ॥ ౧౬ ॥ అయమితి ॥ అమిత్రప్రతిమైః కార్యతోఽరిపుతుల్యైః- నామ్నా మిత్రైః భవద్భిః కర్తృభిః ప్రముఖైః- వ్యసనాభిభూతః సప్తవ్యసనైరాక్రాంతః- ప్రకృత్యా తీక్ష్ణః ఉగ్రః- అసమీక్ష్యకారీ అవిమృశ్యకారీ- అయం రాజా- రాక్షసనాశనార్థం- అన్వాస్యతే అనుస్రియతే - అస్య రాజత్వాసమీక్ష్యకారిత్వవ్యసనాభిభూతత్వాన్య పురస్కృత్య తీక్ష్ణత్వమేవ పురస్కుర్వంతో భవంతోఽభిభవంతి - సర్వరాక్షసవినాశం న జానంతీతి భావః- సప్తవ్యసనస్వరూపముక్తం కామందకేన ॥ వాగ్దండయోస్తు పారుష్యమర్థదూషణమేవ చ । పానం స్త్రీమృగయాద్యూతం వ్యసనం సప్తధా ప్రభోరితి ॥ ౧౭ ॥ ఏవం ప్రహస్తప్రముఖాన్ మంత్రిముఖ్యాన్నిరస్య సంప్రతి కర్తవ్యముపదిశతి- అనంతేతి ॥ అనంతభోగేన అపరిచ్ఛిన్నకాయేన- సహస్రమూర్ధ్నా- అత ఏవ భీమేన- న కేవలం భీమత్వమాత్రం- మహాబలేన నాగేన- శేషేణేత్యర్థః- పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం- రామద్వేషో మహాసర్పవేష్టనతుల్య ఇతి భావః ॥ ౧౮ ॥ న సు సమయోఽతీతః కిం కుర్మ ఇత్యత్రాహ- యావదితి ॥ పరిపూర్ణకామైః అవాప్తసమస్తాభీష్టైరిత్యర్థః- రాజతో లబ్ధకామైః రాజకార్యేవ శ్యాయతితవ్యమితి భావః- సర్వైః సుహృద్భిః- సమేత్య- ఐకమత్యం ప్రాప్యేతి యావత్ - రాజా- భీమబలైర్భూతైః గృహీతః పురుష ఇవ- నిగృహ్య బలాత్కృత్య- యావత్ కేశగ్రహణాత్ శత్రుభిః కేశగ్రహణపర్యంతం- పరిరక్షితవ్యః- ఆకేశగ్రహణాన్మిత్రమకృత్యేభ్యో నివర్తయేదితి ప్రసిద్ధిం వర్ణయతి హి శబ్దః- యద్వా ఆకేశగ్రహణాన్నిగృహ్య పరిరక్షితవ్యః- అకార్యప్రవృత్తోఽయం రాజా కేశే స్పృష్ట్వాపి నివారణీయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ సంహారిణేతి ॥ సంహారిణా వినాశకేన- రాఘవసాగరేణ లక్ష్మణసముద్రేణ- ప్రచ్ఛాద్యమానః- తతః కాకుత్స్థపాతాళముఖే రామబడబాగ్నిముఖే- పాతాళం బడబాగ్నా చేతి నానార్థరత్నమాలా- పతన్ సోఽయం రాజా- తవసాంఆరంభకాల ఏవ- తారయితుం భవద్భిర్హస్తప్రదానేనోత్తారయితుం- యుక్తః- అర్హః - అత్ర ప్రచ్ఛాద్యమానః పతన్నితి ప్రయోగో వర్తమానసామీప్యాత్ - లక్ష్మణః ప్రథమం గ్రహీష్యతి- తతో రామః- అతో న జీవితుం శక్యం- అతః ప్రథమమేవ రాజా నివర్తనీయ ఇతి భావః- సువారిణేతి పాఠాంతరం- తత్ర సాగరపక్షే- సుజలేనేత్యర్థః- రాఘవపక్షే వారః స్యందనః- శోభనో వారస్సువారః- సోఽస్యాస్తీతి సువారీ- తేన- సూర్యాదిదివసే బృందెవుందవృషేపరిక్రమే। మద్యపాత్రే స్యందనే చ వారో వరుణస్సేన యోరితి నిఘంటుః ॥ ౨౦ ॥ మాతుశ్శరణం రామాయ రాజా వైదేహీం - వయమేవ బలాద్ధి వదామః యది హితమాకాంక్షితమిత్యాహ- ఇదమితి ॥ స్వమతం స్వస్య సిద్ధాంతభూతం- దదామేతి లోడర్థః- నరేంద్రేతి ॥ ౨౧ ॥ వయమపి సమ్యగేవ బ్రూమశ్చ ప్రతిహర్తవ్య ఇతి తత్రాహ- పరస్యేతి ॥ మంత్రీ- పరస్య శత్రోః - వీర్యం- స్వబలం స్వరాజబలం చ- బుద్ధ్వా- స్వరాజపరరాజయోర్బలం పరీక్ష్యేత్యర్థః- తథైవ బలాబలపరీక్షావత్ - పరస్య స్థానం సంపదాం సామ్యం- క్షయం వృద్ధిం చ బుద్ధ్వా - తథా పరస్యేవ స్వపక్షేఽపి బుద్ధ్యా సూక్ష్మదృష్ట్యా- స్థానక్షయవృద్ధీః- అనుమృశ్య ఆలోచ్య- క్షమం యుక్తం స్వామిహితం చ- వదేత్ - పరస్య క్షయే స్వవృద్ధౌ యానం- పరస్య వృద్ధౌ స్వస్య క్షయే సంధిం- పరస్య స్వస్య చ సామ్యే ఆసనం చ- స్వామినే కథయేదిత్యర్థః - అత్ర ప్రకృతే పరస్య వృద్ధిః రావణస్య నగరదహనతనయనాశాదినా క్షయస్య దర్శనాచ్చ- సీతాప్రదానేన సంధిరేవ సాధురితి మంత్రిభిర్భవత్స్వామినే నివేదనీయమితి భావః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్దశస్సర్గః.

దాశరథిం సోఢుం దాశరథేః పరాక్రమం సోఢుమిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ అయమితి ॥ అయమన్వాస్యతే - అస్య చిత్తానుకరణం క్రియత ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ అనంతేతి ॥ పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం రఘునాథేన వైరకరణం మహాసర్పవేష్టనమివేతి నిదర్శనాలంకారః ॥ ౧౮ ॥ యావదితి ॥ యావత్ కేశగ్రహణం రాజా నిగృహ్య రక్షితవ్యః - అకార్యప్రవృత్తోఽయం రాజా కేశే స్పృష్ట్వాపి నివారణీయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ సువారిణేతి ॥ శోభనో వారః బృందం - సోఽస్యాస్తీతి సువారీ తేన సాగరపక్షే తు సువారిణా శోభనజలేన ॥ ౨౦ ॥ ఇదమితి ॥ స్వబలం స్వబుద్ధిబలం - దదామేతి ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥ ౨౧ ॥ పరస్యేతి ॥ స్థానం పూర్వావస్థాసామ్యం క్షయం పూర్వావస్థాతః శక్తిసిద్ధ్యోరపచయః క్షయః. వృద్ధిం పూర్వావస్థాత ఉపచయో వృద్ధిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్దశస్సర్గః.

బృహస్పతేస్తుల్యమతేర్వచస్తన్నిశమ్యాయత్నేన విభీషణస్య । తతో మహాత్మా వచనం బభాషే తత్రేంద్రజిన్నైర్ఋతయోధముఖ్యః ॥ ౧ ॥ కిం నామ తే తాత కనిష్ఠవాక్యమనర్థకం చైవ సుభీతవచ్చ । అస్మిన్ కులే యోఽపి భవేన్న జాతస్సోఽపీదృశం నైవ వదేన్న కుర్యాత్ ॥౨॥ సత్త్వేన వీర్యేణ పరాక్రమేణ శౌర్యేణ ధైర్యేణ చ తేజసా చ । ఏకః కులేఽస్మిన్ పురుషో విముక్తో విభీషణస్తాత కనిష్ఠ ఏషః ॥ ౩ ॥ కిన్నామ తౌ రాక్షసరాజపుత్రావస్మాకమేకేన హి రాక్షసేన । సుప్రాకృతేనాపి రణే నిహంతుం శక్యౌ కుతో భీషయసే స్మ భీరో ॥ త్రిలోకనాథో నను దేవరాజశ్శక్రో మయా భూమితలే నివిష్టః । భయార్దితాశ్చాపి దిశః ప్రపన్నాస్సర్వే తథా దేవగణాస్సమగ్రాః ॥ ఐరావతో విస్వరమున్నదన్ స నిపాతితో భూమితలే మయా తు । వికృష్య దంతౌ తు మయా ప్రసహ్య విత్రాసితా దేవగణాస్సమగ్రాః ॥ సోఽహం సురాణామపి దర్పహంతా దైత్యోత్తమానామపి శోకదాతా । కథం నరేంద్రాత్మజయోర్న శక్తో మనుష్యయోః ప్రాకృతయోస్సువీర్యః ॥ ౭ ॥ అథేంద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహౌజసస్తద్వచనం నిశమ్య । తతో మహార్థం వచనం బభాషే విభీషణశ్శస్త్రభృతాం వరిష్ఠః ॥౮॥ న తాత మంత్రే తవ నిశ్చయోఽస్తి బాలస్త్వమద్యాప్యవిపక్వబుద్ధిః । తస్మాత్త్వయాప్యాత్మవినాశనాయ వచోఽర్థహీనం బహు విప్రలప్తం ॥ ౯ ॥ పుత్రప్రవాదేన తు రావణస్య త్వమింద్రజిన్మిత్రముఖోఽసి శత్రుః । యస్యేదృశం రాఘవతో వినాశం నిశమ్య మోహాదనుమన్యసే త్వం ॥ ౧౦ ॥ త్వమేవ వధ్యశ్చ సుదుర్మతిశ్చ స చాపి వధ్యో య ఇహానయత్త్వాం । బాలం దృఢం సాహసి

అథేంద్రజితో దుర్బుద్ధిముపన్యస్య దూషయతి- బృహస్పతేరితి॥ తతో విభీషణవచనానంతరం - తత్ర రాక్షసేషు- యత్నేన నిశమ్య- అసహ్యతయేతి భావః॥ ౧॥ కిం నామేతి॥ హే తాత- తే కనిష్ఠవాక్యం - అనర్థకం ప్రయోజనశూన్యం- అనుష్ఠాతురభావాదితి భావః- సుభీతవత్సుభీతిమత్- కిం నామ కీదృశం- జుగుప్సితమిత్యర్థః- నామశబ్దః కుత్సనద్యోతకః - నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యక్రోధోపగమకుత్సన ఇతి వైజయంతీ- తదేవోపపాదయతి- అస్మిన్నితి॥ ఆద్యోఽపిశబ్దః ప్రశ్నే- అపి నను- అస్మిన్ కులే పౌలస్త్యవంశే- యో జాతో న భవేత్ అన్యస్మిన్ కులే యో జాతస్సోఽపి- ఈదృశం న వదేత్- న కుర్యాత్ ఈదృశ్వచనార్థం నానుతిష్ఠేత్ - ఈదృగ్వచనవక్తృశ్రోత్రోరుభయోరపి నిందనీయం - యద్వా హే తాత కనిష్ఠ- తే వాక్యం- కిం నామ- జుగుప్సితమిత్యర్థః- జుగుప్సితత్వమేవాహ అస్మిన్నితి- న కుర్యాత్ న చింతయేత్ అత్ర కరోతిశ్చింతాక్రియాయాం వర్తతే- ముఖ్యస్య కరణార్థస్యాసంభవాత్- సర్వథా త్వదర్థేషు కరోత్యర్థస్యాసంభవాచ్చ ॥౨॥ ఏతద్వాక్యమేతత్స్వభావస్య సదృశమిత్యాహ- సత్త్వేనేతి॥ సత్త్వేన బలేన - వీర్యం ప్రభావేన- వీర్యం బలే ప్రభావే చేత్యమరః । పరాక్రమేణ ఉద్యోగేన - శౌర్యోద్యోగౌ పరాక్రమావిత్యమరః । శౌర్యేణ సాహసిక్యేన - ధైర్యేణ స్థైర్యేణ- తేజసా గర్వేణ- పరాభిభవాసహనేనేతి యావత్ ॥౩॥ ఏవం రావణం ప్రత్యుక్త్వా విభీషణం నిర్భర్త్సయతి కిన్నామేత్యాదినా॥ రాక్షసేనేతి హీనసంబోధనమాగ్రహకృత్యం- తౌ రాజపుత్రౌ కిం నామ న కించిదపి- అతిదుర్బలావిత్యర్థః- కుత ఇత్యత్రాహ- అస్మాకమేకేనేతి- అస్మాకం మధ్యే- సుప్రాకృతేన అతిక్షుద్రేణాపి- ఏకేన రాక్షసేన ఏతౌ నిహంతుం శక్యౌ హి- అతః భీరో కుతోఽస్మాన్ భీషయసే స్వయం భీతోఽస్మాన్ భీషయసే నాస్మాకం కించిత్ భయమితి భావః- భయాభావే పూర్వవృత్తం సంవాదయతి త్రిలోకేతి- నన్విత్యామంత్రణే- త్రిలోకనాథ ఇత్యైశ్వర్యముక్తం- దేవరాజ ఇతి సైన్యసామగ్రీ దర్శితా- మయా హేతునా- భూమితలే నివిష్టః స్థితః- నివేశిత ఇత్యర్థః ఇత్యన్యే- ఐరావత ఇతి- ఉన్నదన్ ఘోష్యన్- వికృష్య ఉత్పాట్య- తాభ్యాం సర్వే దేవగణాః విత్రాసితాః- హేతుభేదేన దేవానాం భయాంతరమతో విత్రాసితా ఇతి న పునరుక్తిః- స్వవృత్తప్రదర్శనఫలమాహ- సోఽహమితి- మనుష్యయోరితి దేవాసురవ్యావృత్తిః- ప్రాకృతయోరితి ఇంద్రవ్యావృత్తిః- నరేంద్రాత్మజయోరితి బాల్యోక్తిః- కథం న శక్తోఽస్మి- అతః కుతో భీషయసే ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౭॥ అథేతి॥ ఇంద్రకల్పస్యేత్యాదివిశేషణత్రయేణ పూర్వోక్తస్య యథార్థత్వముక్తం- శస్త్రభృతాం వరిష్ఠ ఇత్యనేనాభీరుత్వముక్తం- మహార్థమిత్యనేన వక్ష్యమాణార్థస్యేంద్రజితా దుర్జేయత్వముక్తం॥౮॥ న తాతేతి॥ అనేన నికృష్టయస్త్వముక్తం- బాలత్వేఽపి కస్యచిత్సుమతిస్సంభవతి సాపి నాస్తీత్యాహ- అద్యాపీతి- అవిపక్వబుద్ధిః అపరిణతబుద్ధిః- నిశ్చయాభావం దర్శయతి తస్మాదితి - విప్రలప్తం విప్రలపితం ॥ ౯ ॥ న కేవలం స్వాజ్ఞానస్య స్వనాశ ఏవ మూలం కింతు పితృవినాశోఽపీత్యాహ- పుత్రేతి ॥ హే ఇంద్రజిత్- త్వం పుత్రప్రవాదేన పుత్రప్రసిద్ధ్యా - ఇత్థంభావే తృతీయా - [illegible] - తథోక్తః - మిత్రవద్భాసమాన ఇత్యర్థః- శత్రురసి- శత్రుత్వమేవోపపాదయతి- యస్యేతి- త్వం- యస్య రావణస్య- ఈదృశం పుత్రమిత్రవినాశపర్యంతం- రాఘవతో రామాత్- వినాశం శ్రుత్వా మనుష్యాచ్ఛ్రుత్వా - మోహాదనుమన్యసే - తస్య రావణస్య త్వం శత్రురసీత్యర్థః- మోహాదిత్యనేన మిత్రముఖత్వముపపాదితం- అనుపపన్నత్వేనేన శత్రుత్వం ॥౧౦॥ ఏవమనుమోదనస్య దండమాహ- త్వమేవేతి॥ త్వమేవ వధ్యః దండ్యః కిమిత్యర్థః- కింతు యస్త్వాం ఇహ సభాయాం-

౧॥ కిన్నామేతి॥ తాత తే కనిష్ఠవాక్యం కిం నామ కీదృశం గర్హితమిత్యర్థః- సుభీతవత్ సుభీతిమత్- ఆద్యోఽపిశబ్దః ప్రశ్నే- అపి నను- అస్మిన్ కులే పౌలస్త్యవంశే. యో జాతో న భవేత్ అన్యస్మిన్ కులే యో జాతః- సోఽపీదృశం నైవ వదేత్ న కుర్యాత్- కరోతేః క్రియాసామాన్యత్వాన్న చింతయేదిత్య ॥౨॥ సత్త్వేనేతి॥ సత్త్వేన బలేన వీర్యేణ ప్రభావేన శౌర్యేణ ఉత్సాహేన తేజసా పరాభిభవసామర్థ్యేన ॥ ౩ ॥ కిన్నామేతి॥ హే రాక్షస- రాజపుత్రౌ కిన్నా కించిదపి- దుర్బలావిత్యర్థః ॥ కుత ఇత్యత్రాహ- అస్మాకమితి॥౪॥ త్రిలోకనాథ ఇతి॥ భూమితలే నివిష్టః నివేశితః- కారాగృహే నిబద్ధ ఇత్యర్థః॥ ఐరావత [illegible] వికృష్య ఉత్కృష్య ॥౯॥ పుత్రప్రవాదేనేతి॥ పుత్రవ్యపదేశేన రావణస్య త్వం మిత్రముఖః మిత్రవద్భాసమానశ్శత్రురసి - కుతః -

కంచయోద్యప్రావేశయన్మంత్రకృత్యాంసమీపం ॥ ౧౧ ॥ మూఢః ప్రగల్భోవినయోపపన్నస్తీక్ష్ణస్వభావో.ల్పమతిర్దురాత్మా । మూర్ఖస్త్వమత్యంతసుదుర్మతిశ్చత్వమింద్రజిద్బాలతయాబ్రవీషి ॥ ౧౨ ॥ కో బ్రహ్మదండప్రతిమప్రకాశానర్చిష్మతః కాలనికాశరూపాన్ । సహేతబాణాన్యమదండకల్పాన్సమక్షముక్తాన్యుధిరాఘవేణ ॥ ౧౩ ॥ ధనానిరత్నాని విభూషణానివాసాంసిదివ్యానిమణీంశ్చచిత్రాన్ । సీతాంచరామాయనివేద్యదేవీంవసేమరాజన్నిహవీతశోకాః ॥ ౧౪ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే - పంచదశస్సర్గః. ********************** సునివిష్టంహితంవాక్యముక్తవంతంవిభీషణం । అబ్రవీత్పరుషంవాక్యంరావణఃకాలచోదితః ॥ ౧ ॥ వసేత్సహసపత్నేనక్రుద్ధేనాశీవిషేణవా । నతుమిత్రప్రవాదేనసంవసేచ్ఛత్రుసేవినా ॥ ౨ ॥ జానామిశీలంజ్ఞాతీనాంసర్వలోకేషురాక్షస । హృష్యంతివ్యసనేష్వేతేజ్ఞాతీనాంజ్ఞాతయస్సదా ॥ ౩ ॥ ప్రధానంసాధనంవైద్యంధర్మశీలంచరాక్షస । జ్ఞాతయోహ్యవమన్యంతేశూరంపరిభవంతిచ ॥ ౪ ॥ నిత్యమన్యోన్యసంహృష్టావ్యసనేష్వాతతాయినః । ప్రచ్ఛన్నహృదయాఘోరాజ్ఞాతయస్తుభయావహాః ॥ ౫ ॥ శ్రూయంతేహ

ఆనయత్ ప్రావేశయచ్చ- సఏవవధ్యః ॥ ౧౧ ॥ సుదుర్మతిశ్చేతి ॥ చశబ్దదర్శితాన్ దోషానాహ- మూఢ ఇతి ॥ మూఢఃకృత్యాకృత్యవివేకశూన్యః- ప్రగల్భఃధృష్టః- పండితంమన్యఇతియావత్- అవినయోపపన్నః- అశిక్షితఇత్యర్థః- తీక్ష్ణస్వభావః క్రూరప్రకృతిః- దురాత్మాదుష్టాంతఃకరణః మూర్ఖః అవిమృశ్యకారీ- అత్యంతసుదుర్మతిః- ప్రహస్తాదయఃతుః- మహాపార్శ్వాదిస్సుదుర్మతిః- త్వమత్యంతసుదుర్మతిరిత్యర్థః- త్వమేవంభూతోసి- అతస్త్వంబాలతయాబ్రవీషి ఇతిసంబంధః ॥ ౧౨ ॥ దుర్మతిత్వేహేతుమాహ-క ఇతి ॥ బ్రహ్మదండప్రతిమప్రకాశాన్ బ్రహ్మదండసదృశప్రభాన్- బ్రహ్మదండోనామయుగాంతసముత్థితోగ్నివర్ణోధూమకేతురిత్యేకే- బ్రహ్మశాపఇత్యన్యే - అర్చిష్మతఃజ్వాలావతః- అర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్త్రియామిత్యమరః । కాలనికాశరూపాన్ అంతకసదృశరూపాన్ - సమక్షముక్తాన్ సమీపేముక్తాన్ ॥ ౧౩ ॥ కృత్యాకృత్యస్యప్రాయశ్చిత్తంరాజానంప్రత్యాహ-ధనానీతి ॥ రత్నానిశ్రేష్ఠవస్తూని.. రత్నంస్వజాతౌశ్రేష్ఠేపీత్యమరః- ధనానిద్రవ్యాణి ॥ ౧౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఇత్థంహితముక్తవంతంవిభీషణంప్రతిరావణస్యపరుషభాషణంషోడశే-సునివిష్టమితి ॥ సుసన్నివేశం అర్థానుసంధానేరహేపిశ్రవణమాత్రేణాత్యంతప్రీతిజనకంతేనార్థస్యానుకూలత్వేపిశ్రవణస్యాపరిత్యాజ్యత్వముక్తం- సునివిష్టంఉక్తవంతమితిక్రియావిశేషణంవా- తేనమనస్యలగ్నంచేదనాదరణీయంవాస్యాత్- మనసిసమ్యగ్లగ్నంయథాభవతితథాఉక్తవంతం - హితంనకేవలంశ్రవణప్రియం అతిదురంతానిస్తరణోపాయతయాపథ్యం - శ్రవణకటుత్వేపిపథ్యత్వపర్యాలోచనయాఅపరిత్యాజ్యం- వాక్యంయావదుక్తవ్యార్థపూర్ణం - ఉక్తవంతం - నాసంవత్సరవాసినేప్రబ్రూయాదిత్యుక్తరీత్యా గురూపసదనయుక్తస్య పాదయోఃపతితస్యాపిఉక్తవ్యస్యమురవస్థాంద్రష్ట్వాఉక్తవంతం - విభీషణం - అన్యేనచేదుక్తంపరిత్యాజ్యం - సాక్షాదనుజతయాప్రత్యాసన్నేనోక్తంకథంత్యాజ్యం - పరుషంవాక్యమబ్రవీత్ శ్రవణసమనంతరం స్థితోస్మిగతసందేహ ఇతివావక్తవ్యం - త్వయామహోపకారః కృతఇతిస్తోత్రంవాకర్తవ్యం - సదృశప్రత్యుపకారాభావేనాసతాపోవాకర్తవ్యః-తద్విహాయశత్రోః ప్రతివక్తవ్యముక్తవాన్-అబ్రవీదిత్యనేనయథాసునివిష్టముక్తంతథామనసిసులగ్నంయథాభవతితథావ్యక్తముక్తవాన్- ఏవముక్తవాతంప్రత్యపిపరుషోక్తౌహేతుద్వయమాహ-రావణఇత్యాది- రావయతిరోదయతీతిరావణః-పరహింసాయాంజగద్విదితః- రౌతీతిరవణః-సఏవరావణః స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః-అస్థానేపవందత్వాత్స్వయమప్యాక్రందన్నిత్యర్థః-కాలచోదితః-భావితారామంశరణంగచ్ఛేత్యుక్తవాన్-కాలస్తన్నకర్తవ్యమితి-స్వయంద్విధాభజ్యేయమితి-అతఃస్వప్రకృత్యనుగుణంకాలమనుసృతవానితిభావః ॥ తని ॥ ౧ ॥ పరుషమేవాహవసేదితి ॥ సపత్నేనబాహ్యశత్రుణా- మిత్రప్రవాదేన- మిత్రవదవభాసమానేనేత్యర్థః- శత్రుసేవినాశత్రుపక్షపాతినా - సహజశత్రుణేత్యర్థః- శత్రుసహవాసాదపిసహజశత్రుసహవాసస్సుదూరంపరిహర్తవ్యఇతిభావః - అతస్త్వయాస్మన్నగరాత్ సద్యోగంతవ్యమితిద్యోత్యతే ॥ ౨ ॥ అత్రశత్రుసేవిత్వేహేతూన్ త్రిభిర్దర్శయతి-జానామీత్యాదిభిః ॥ సర్వలోకేషుసర్వజనేషుమధ్యే- శీలంస్వభావం- శీలమేవాహహృష్యంతీతి. అస్మద్వ్యసనేనలబ్ధహర్షస్త్వమేవంగర్జసీతిభావః ॥ ౩ ॥ ప్రధానమితి ॥ జ్ఞాతయః- ప్రధానంస్వజాతిశ్రేష్ఠం- సాధనంకార్యసాధకం-వైద్యంవిద్వాంసం - ప్రాధాన్యాదిష్వేకైకగుణయోగేపిజ్ఞాతయోవమన్యంతే - నబహుమన్యంతే- అవసరేపరిభవంతిచేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ఏవంజ్ఞాతీనాంజ్ఞాతిషువ్యసనేహర్షఃఉత్కర్షేసూయాచేతిశీలద్వయముక్తం-అథభయావహత్వరూపంశీలాంతరమాహనిత్యమితి ॥ ప్రచ్ఛన్నహృదయాఃగూఢాభిప్రాయాః- అతఏవనిత్యమన్యోన్యసంహృష్టాఃబహిస్స్నేహవంతఇవస్థితాః- ఘోరాఃక్రూరకర్మాణః- అతఏవవ్యసనేషుసత్సుఆతతాయినఃద్రోహకారిణః- అతస్త్వమస్మద్వ్యసనేప్రహర్తుమిచ్ఛసీతిభావః ॥ ౫ ॥ ఉక్తంజ్ఞాతీనాంభయావహత్వంహస్తిగీ

యస్యేతి-యస్యరావణస్య ॥ ౧౧ ॥ మూఢ ఇతి ॥ మూఢఃజడః-ప్రగల్భఃపండితంమన్యఃఅవినయోపపన్నఃసద్భిరశిక్షితఇత్యర్థః-మూర్ఖఃఅవివేకీ ॥ ౧౨ ॥ క ఇతి ॥ బ్రహ్మదండప్రతిమప్రకాశాన్ బ్రహ్మశాపతుల్యప్రభావాన్ కాలనికాశరూపాన్ మృత్యుతుల్యరూపాన్ ॥ ౧౩ ॥ ధనానీతి ॥ రత్నానిశ్రేష్ఠవస్తూనినివేద్యసమర్ప్య ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ సునివిష్టమితి ॥ సునివిష్టంసుష్ఠువినీతినిష్ఠమితియావత్ ॥ తి ॥ సునివిష్టంసునిశ్చితార్థతత్త్వం ॥ ౧ ॥ వసేదితి ॥ శత్రుసేవినాశత్రుపక్షపాతినా ॥ ౩ ॥ ప్రధానమితి ॥ సాధనంకార్యసాధకంవైద్యంవిద్వాంసంఅవమన్యంతేపరిభవంతిచ ॥ ౪ ॥ నిత్యమితి ॥ ని

స్త్రీభిర్గీతాశ్శ్లోకాః పద్మవనే క్వచిత్। పాశహస్తాన్నరాన్దృష్ట్వా శృణు తాన్గదతో మమ॥౬॥ నాగ్నిర్నాన్యాని శస్త్రాణి న నః పాశా భయావహాః। ఘోరాస్స్వార్థప్రయుక్తాస్తు జ్ఞాతయో నో భయావహాః॥౭॥ ఉపాయమేతే వక్ష్యంతి గ్రహణే నాత్ర సంశయః। కృత్స్నాద్భయాజ్జ్ఞాతిభయం సుకష్టం విదితం చ నః॥౮॥ విద్యతే గోషు సంపన్నం విద్యతే బ్రాహ్మణే దమః। విద్యతే స్త్రీషు చాపల్యం విద్యతే జ్ఞాతితో భయం॥౯॥ తతో నేష్టమిదం సౌమ్య యదహం లోకసత్కృతః। ఐశ్వర్యేణాభిజాతశ్చ జ్ఞాతీనాం మూర్ధ్న్యవస్థితః॥౧౦॥ యథా పుష్కరపర్ణేషు పతితాస్తోయబిందవః। న శ్లేషముపగచ్ఛంతి తథానార్యేషు సంగతం॥౧౧॥ యథా మధుకరస్తర్షాద్రసం విందన్న విద్యతే। తథా త్వమపి తత్రైవ తథానార్యేషు సౌహృదం॥౧౨॥ యథా పూర్వం గజస్స్నాత్వా గృహ్య హస్తేన వై రజః। దూషయత్యాత్మనో దేహం తథానార్యేషు సౌహృదం॥౧౩॥ యథా శరది మేఘానాం సించతామపి గర్జతాం। న భవత్యంబుసంక్లేదస్తథానార్యేషు సౌహృదం॥౧౪॥ అన్యస్త్వేవంవిధం బ్రూయాద్వాక్యమేతన్నిశాచర। అస్మిన్ముహూర్తే న భవేత్త్వాం తు ధిక్కులపాంసనం॥౧౫॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వా

తేన సంవాదయతి- శ్రూయంత ఇత్యాదినా॥ క్వచిత్పద్మవనే పాశహస్తాన్ పాశాః గజగ్రహణరజ్జవః- తే హస్తేషు యేషాం తే తథోక్తాన్- స్వబంధనోద్యుక్తానితి యావత్ - నరాన్ జ్ఞాతిగజగోష్ఠ్యాన్ గజగ్రాహిపురుషాన్ దృష్ట్వా- హస్తిభిః - గీతాః పఠితాః శ్లోకాః శ్రూయంతే వక్తృపరంపరయా- తాన్ శ్లోకాన్- గదతః వదతః- మమ మత్తః శృణు ॥౬॥ తానేవ త్రీన్ శ్లోకాననుపఠతి- నాగ్నిరిత్యాదినా॥ నః అస్మాకం- అగ్నిః ఆశ్రయాశోపి నభయావహః- అన్యాని లోకవిలక్షణాని- అగ్నితోపి తీక్ష్ణాన్నాశకరాణి- శస్త్రాణి ఆయుధాని చ- నభయావహాని. పాశాః మరణాదప్యతిదుస్సహపారవశ్యక్లేశకరాశ్చ- నభయావహాః -కింతు ఘోరా నిర్దయాః- స్వార్థప్రయుక్తాః స్వప్రయోజనపరాః- జ్ఞాతయః భయావహాః- అగ్న్యాదిభ్యోప్యధికం జ్ఞాతిభ్యో భయమిత్యర్థః॥౭॥ ఉక్తం జ్ఞాతిభయాతిరేకం సయుక్తికముపపాదయతి- ఉపాయమితి॥ అస్మాకం గ్రహణే ఏతే జ్ఞాతిరూపా హస్తినః- ఉపాయం వక్ష్యంతి- అతోత్ర పాయకథనే సంశయో నాస్తి- అతః కృత్స్నాదగ్న్యాదిభయాత్ జ్ఞాతిభయం సుకష్టం- ప్రకృష్టం భయమిత్యర్థః- ఇదమస్మాభిః విదితం జ్ఞాతం చ॥౮॥ స్నిగ్ధేషు జ్ఞాతిషు కుతో భయసంభావనేత్యాశంక్యాహ- విద్యత ఇతి॥ గోసంపత్త్యాద్యుపాదానం దృష్టాంతార్థం- గోషు సంపన్నం సంపత్తిః తద్ధేతుత్వమిత్యర్థః- విద్యతే అస్తి- విదసత్తాయామితి ధాతుః- దమః ఇంద్రియనిగ్రహః- చాపల్యం చంచలత్వం జ్ఞాతితః జ్ఞాతిషు- భయం భయకరత్వం ॥౯॥ ప్రధానం సాధనమితి శ్లోకోక్తం నిదర్శయతి, తత ఇతి ॥ అహం లోకసత్కృతః- ఐశ్వర్యం అభిజాతః ప్రాప్తః రిపూణాం మూర్ధ్న్యవస్థితశ్చేతి యత్ -ఇదం- తతః- జ్ఞాతీనామసహిష్ణుత్వాత్ -తవ నేష్టం ॥౧౦॥ సౌమ్యేత్యాక్షేపోక్తిః॥౧౦॥ చిరం సహవసతిః భీషణ కథమకార్యమాశంకస ఇత్యపేక్షాయామనార్యస్య చిరసంవాసోఽప్రయోజక ఇత్యాహ- యథేతి॥ పుష్కరపర్ణేషు పద్మపత్రేషు- పతితాస్తోయబిందవః- యథా శ్లేషం ఐక్యం- నోపగచ్ఛంతి- తథా అనార్యేషు దుష్టేషు విషయే- సంగతం సంబంధః- శ్లేషం స్నేహబంధం- నోపయాతీత్యర్థః ॥౧౧॥ త్వదుపజీవినస్త్వయి కథం స్నేహబంధాభావ ఇత్యత్రాహ -యథేతి॥ యథా మధుకరః- తర్షాత్ అభిలాషాత్ - రసం మకరందం- విందన్ పిబన్- తత్ర రసాధారే పుష్పే - న విద్యతే న తిష్ఠతి- రసప్రదానోపకారం జానన్ తత్ర న స్నిహ్యతీత్యర్థః ॥ త్వమపి- తథా మధుకర ఇవ- అనార్యేషు దుర్జనేషు- సౌహృదం తథాహి- ఉపజీవ్యవిషయే న జాయత ఇత్యర్థాంతరన్యాసః ॥౧౨ ॥ తథాపి కృతస్నేహః కుతోపలభ్యతేత్యత్రాహ- యథేతి॥ అనార్యేషు సౌహృదం గజస్నానవత్తత్రైవ దూష్యత ఇత్యర్థః ॥౧౩ ॥ దృష్టోపి స్నేహో న ఫలపర్యవసాయీత్యాహ- యథేతి ॥ శరది- సించతాం వర్షతాం - మేఘానాం సంబంధీ- అంబుసంక్లేదః అంబుసేచనం- యథా న భవతి- తథానార్యేషు సౌహృదం- శరన్మేఘవర్షణవదనార్యేషు సౌహృదమనుపకారకమిత్యర్థః॥౧౪॥ యథా పూర్వమితి॥ గజః పూర్వం స్నాత్వా హస్తేన రజో గృహ్య గృహీత్వా ఆత్మనో దేహం యథా దూషయతి అనార్యేషు సౌహృదం తథా తాదృశం- గజా ఇవానార్యాః పూర్వం కృతం స్నేహం స్వయమేవ నాశయంతీత్యర్థః- యథేతి- మధుకరః - తర్షాత్ తృష్ణాతః- రసం విందన్ పిబన్- తత్ర రసాధారే యథా న సజ్జతే న సక్తో భవతి- త్వమపి తథైవ- అనార్యేషు సౌహృదం తథా తథా ఖల్విత్యర్థః- యథేతి- శరది- సించతాం జలం ముంచతాం- గర్జతాం చ మేఘానాం సంబంధీ అంబుసంక్లేదః- భూమిసస్యాద్యార్ద్రతా హేతుస్తోయధారా న భవతి యథా- అనార్యేషు సౌహృదం తథా- శరది మేఘా ఇవ అనార్యాః ఆపాతత ఉపకుర్వంత ఇవ ప్రతీయమానా వస్తుతో నోపకుర్వంతీత్యర్థః॥౧౪॥ ఏవం సామాన్యేన వినింద్య సాక్షాద్వినిందతి- అన్య ఇతి॥ అన్యః అనుజాదన్యః- ఏవంవిధం అతిపరుషం- ఏతత్పూర్వోక్తం వాక్యం బ్రూయాత్ వదేచ్చేత్ -అస్మిన్ ముహూర్తే అస్మిన్ క్షణ ఏవ- న భవేత్ -వినశ్యేత్ -నాశయేయమితి యావత్ -త్వాం తు భ్రాతృభాసం- ధిక్ - త్యక్ష్యామీత్యర్థః- కులపాంసనం రాక్షసకులావద్యకరం ॥౧౫॥

త్యమితరకాలేషు వ్యసనే స్వాపత్సు చ ఆతతాయినః ద్రోహకారిణః ॥౫॥ ఉక్తం జ్ఞాతీనాం భయావహత్వం హస్తిగీతాముఖేన సంవాదయితుమాహ, శ్రూయంత ఇతి ॥౬॥ నేతి ॥ స్వార్థప్రయుక్తాః స్వార్థపరాః ॥౮॥ విద్యత ఇతి ॥ సంపన్నం సంపత్తిః ॥౯॥ తత ఇతి॥ అహమైశ్వర్యమభిజాతః ప్రాప్తః- లోకసత్కృత ఇతి యత్ -ఇదం జ్ఞాతీనామసహ్యత్వాత్తవ నేష్టం ॥ ౧౦ ॥ యథేతి ॥ తర్షాదభిలాషాత్ -రసం మకరందం- పిబన్ తత్ర రసాధారే కుసుమే- న విద్యతే న తిష్ఠతి- త్వమపి తథా మధుకర ఇవ- అనార్యేషు సంగతం తథా తాదృశమిత్యర్థః ॥౧౨॥ యథేతి॥ గజః పూర్వం స్నాత్వా హస్తేన రజో గృహ్య గృహీత్వా - ఆత్మనో దేహం యథా దూషయతి- అనార్యేషు సంగతం తథా తాదృశం- గజ ఇవ అనార్యాః పూర్వం కృతం స్నేహం- స్వయమేవ నాశయంతీత్యర్థః ॥౧౩॥ యథేతి॥ శరది సించతాం జలలవాన్ ముంచతాం మేఘానాం యథా ఆర్ద్రీభావో న భవతి- మేఘా ఇవానా

క్యంన్యాయవాదీవిభీషణః। ఉత్పపాతగదాపాణిశ్చతుర్భిస్సహరాక్షసైః॥౧౬॥ అబ్రవీచ్చతదా వాక్యంజాతక్రోధోవి
భీషణః। అంతరిక్షగతశ్శ్రీమాన్భ్రాతరంరాక్షసాధిపం॥౧౭॥ సత్వంభ్రాతాసి మేరాజన్బ్రూహిమాంయద్యదిచ్ఛసి।
౧౭½॥ జ్యేష్ఠోమాన్యఃపితృసమోనచధర్మపథేస్థితః।ఇదంతుపరుషంవాక్యంనక్షమామ్యనృతంతవ॥౧౮½॥ సునీతంహితకా
మేనవాక్యముక్తందశానన॥ నగృహ్ణంత్యకృతాత్మానఃకాలస్యవశమాగతాః॥౧౯½॥ సులభాఃపురుషారాజన్సతతంప్రియ
వాదినః॥ అప్రియస్యతుపథ్యస్యవక్తాశ్రోతాచదుర్లభః॥౨౦½॥ బద్ధంకాలస్యపాశేనసర్వభూతాపహారిణా॥ననశ్యం
తముపేక్షేయంప్రదీప్తంశరణంయథా॥౨౧½॥ దీప్తపావకసంకాశైశ్శితైఃకాంచనభూషణైః॥ నత్వామిచ్ఛామ్యహం
ద్రష్టుంరామేణనిహతంశరైః॥౨౨½॥ శూరాశ్చబలవంతశ్చకృతాస్త్రాశ్చరణాజిరే॥ కాలాభిపన్నాస్సీదంతియథావా
లుకసేతవః॥౨౩½॥ తన్మర్షయతుయచ్చోక్తంగురుత్వాద్ధితమిచ్ఛతా॥ ఆత్మానంసర్వథారక్షపురీంచేమాంసరాక్ష
సాం॥౨౪½॥ స్వస్తితేస్తుగమిష్యామిసుఖీభవమయావినా॥౨౫॥ (నూనంనతేరావణకశ్చిదస్తిరక్షోనికాయేషుసుహృ
త్సఖావా। హితోపదేశస్యసమంత్రవక్తాయోవారయేత్త్వాంస్వయమేవపాపాత్ ।) నివార్యమాణస్యమయాహి
తైషిణానరోచతేతేవచనంనిశాచర। పరీతకాలాహిగతాయుషోనరాహితంనగృహ్ణంతిసుహృద్భిరీరితం॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమ
ద్యుద్ధకాండే-షోడశస్సర్గః. ************************ ఇత్యుక్త్వాపరుషంవాక్యంరావణంరావణానుజః।

ఇత్యుక్తఇతి॥ న్యాయవాద్యపి-ఇతిపూర్వోక్తరీత్యాపరుషముక్తస్సన్-ఉత్పపాత- సంతప్తసికతామయభూమిస్థితఇవఉద్గతః॥౧౬॥ ఏవమాకాశే
ఉత్పతన్నపిపునస్తస్మిన్ననుతాపేనాపినామసముద్భవేత్ సమ్యంచీమతిరితిహితోపదేశేప్రావర్తతేత్యాహ-అబ్రవీదితి॥ అంతరిక్షగతశ్శ్రీమాన్-
పరిత్యక్తామయాలంకామిత్రాణిచధనానిచేతిసముత్థితస్యకానామశ్రీః-ఉచ్యతే-ప్రతికూలనివృత్తిపూర్వకానుకూల రామవిషయాభిముఖ్యశ్రీస
మేతఇత్యర్థః॥ రా॥ అత్రశ్రీశబ్దేనౌపాధికప్రతికూలసంబంధపరిత్యాగపూర్వకనిరుపాధికస్వామిసంబంధావలంబనరూపాశ్రీరుచ్యతే॥౧౭॥ స
త్వమిత్యర్థమేకంవాక్యం॥ సత్వంపరుషవాదీత్వం- భ్రాతాసిప్రతివక్తుమనర్హోసి - అతోయద్యదిచ్ఛసితద్వద॥౧౭½॥ తర్హికిమర్థముద్గ
తోసిప్రతివచనాభావాత్ క్షమాపిక్రియతామిత్యాహ-జ్యేష్ఠఇతి॥ జ్యేష్ఠస్త్వంపితృసమఃమాన్యః- కింతుధర్మపథేనస్థితోసి- అతస్త్వదుక్తమనృ
తంపరుషం- నక్షమామినక్షమే॥ రా॥ ఇదమితి॥ వసేత్సహసపత్నేనేత్యాదినాయదుక్తంతదిదం॥౧౮½॥ స్వవాక్యశ్రవణేనిమిత్తంసామాన్య
తోదర్శయతి-సునీతమితి॥ స్పష్టం॥౧౯½॥ సులభాఇతి॥ ప్రియవాదినఇత్యుపలక్షణం- ప్రియశ్రోతారశ్చ॥౨౦½॥ తర్హిశ్రోతారంప్రతికిమ
ర్థంవదసీత్యాహ-బద్ధమితి॥ సర్వభూతాపహారిణా- నిదర్శయేనేత్యర్థః- నోపేక్షేయానోపేక్షేయ- శరణంగృహం॥౨౧½॥ దీప్తేతి॥
స్పష్టం॥౨౨½॥ శౌర్యబలాస్త్రశాలినోపికుతోవిపదాశంకేత్యత్రాహ-శూరాఇతి॥ కాలాభిపన్నాః మృత్యుగృహీతాః- సీదంతిశీర్యంతి-వా
లుకాఃసికతాః॥౨౩½॥ తదితి॥ మర్షయతు- భవానితిశేషః॥౨౪½॥ స్వస్తీత్యర్థం॥౨౫॥ నివార్యమాణఇతి॥ స్పష్టం॥ తా॥ పరీతకాలాః-
పరీతః ప్రత్యాసన్నః కాలోమృత్యుర్యేషాంతేతథోక్తాః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా
ఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
ఏవమష్టభిస్సర్గైః- ఆనుకూల్యస్యసంకల్పఃప్రాతికూల్యస్యవర్జనం। రక్షిష్యతీతివిశ్వాసోగోప్తృత్వవరణంతథా॥ ఆత్మనిక్షేపకార్పణ
ణ్యేషడ్విధాశరణాగతిరిత్యుక్తేషుశరణాగత్యంగేషు- ప్రపిత్సోర్విభీషణస్యానుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనేదర్శితే- పునఃపునరుపదేశా
దినామహావిశ్వాసోదర్శితః- అథకార్పణ్యప్రదర్శనపూర్వకంశరణాగతిస్వరూపందర్శయితుముపక్రమతే-ఇత్యుక్త్వేత్యాదినా॥ తత్రరావణేనతి
రస్కారేసత్యస్య దేశఏవాస్మాభిస్త్యాజ్యః పరమధార్మికశ్రీరామాశ్రయస్తుకర్తవ్యఇతిధార్మికస్య విభీషణస్యధర్మమతిరాసీదిత్యృషిః
ప్రస్తౌతి-ఇతీతి॥ ఇత్యుక్త్వా-ప్రదీయతాందాశరథాయమైథిలీతికర్తవ్యసౌకర్యం,యావన్నగృహ్ణంతిశిరాంసిబాణాఇత్యకరణేప్రత్యవాయంచో
క్త్వా - పరుషంసస్త్రీకజనసుఖావహస్యమలయమారుతస్యవిరహిణిదుఃఖకరత్వవద్విభీషణోదితంహితంఆశ్రయదోషేణపరుషం - వాక్యంహిత
పరిపూర్ణం - ఉక్త్వా- హితజ్ఞోభ్రాతా భ్రాతరమాపన్నంపరిత్యజేత్యపయశోయావతాశక్యం పరిమార్ష్టుంతావత్పర్యంతముక్త్వా - ప

ర్యాఃఆపాతతఉపకుర్వంతఇవప్రతీయమానాఅపివస్తుతోనోపకుర్వంతీత్యర్థః॥౧౬॥ అబ్రవీదిత్యాదిజ్యేష్ఠోమాన్యఇత్యంతేవాక్యసమాప్తిః॥ నచ
ధర్మపథేస్థితఇతిపరశేషః- యతోనధర్మపథస్థితః- అతఇదంనక్షమామీతిసంబంధః - సునీతంసునిర్మితం- ఉపేక్షేయంఉపేక్షేయ- శరణంగృ
హం- మర్షయతుభవానితిశేషః॥౨౫॥ నివార్యమాణస్యేతి॥ పరీతకాలాఃపరీతఃప్రత్యాసన్నఃకాలోయేషాంతే - యద్వాపరీతఃపరివృతఃకాలః
మృత్యురివఅహిఃతేనగతాన్యాయూంషియేషాంతేతథోక్తాః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీ...యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-షోడశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋
ఏవంపరావరజ్ఞోవిభీషణః దుర్మానినారావణేనధిక్కృతః తంపరిత్యజ్యఅంతరిక్షస్థితస్సన్ రావణస్యానుకూలబుద్ధ్యుత్పత్తిప్ర
త్యాశయాపునరపి హితోపదేశంకృత్వా - తత్రాపి రావణాభిముఖమనాలోక్య తేనసహాసంసర్గాయోగ్యత్వం సమ్యఙ్నిశ్చిత్య-త్వరయా
శ్రీరామంప్రాప్తుకామః - శ్రీరామనివాసభూమింప్రాప్తవానిత్యాహ, ఇత్యుక్త్వేతి॥ రావణానుజోవిభీషణః-యత్రసలక్ష్మణోరామః - తత్రాజ

త్వాద్విపక్షబలం ॥౨౨॥ ప్రకృత్యా రాక్షసో హ్యేష భ్రాతాఽమిత్రస్య తే ప్రభో। ఆగతశ్చారిపోః పక్షాత్ కథమస్మిన్ హి విశ్వసేత్ ॥౨౩॥ రావణేన ప్రణిహితం తమవేహి విభీషణం। తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే క్షమం క్షమవతాం వర ॥ రాక్షసో జిహ్మయా బుద్ధ్యా సందిష్టోఽయముపాగతః। ప్రహర్తుం మాయయా ఛన్నో విశ్వస్తే త్వయి రాఘవ ॥౨౪॥ ప్రవిష్టశ్శత్రుసైన్యం హి ప్రాజ్ఞశ్శత్రురతర్కితః। నిహన్యాదంతరం లబ్ధ్వా ఉలూక ఇవ వాయసాన్ ॥౨౫॥ వధ్యతామేష దండేన తీవ్రేణ సచివైస్సహ। రావణస్య నృశంసస్య భ్రాతా హ్యేష విభీషణః ॥౨౬॥ ఏవముక్త్వా తు తం రామం సంరబ్ధో వాహినీపతిః। వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం తతో మౌనముపాగమత్ ॥౨౮॥ సుగ్రీవస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామో మహాయశాః। సమీపస్థానువాచేదం హనుమత్ప్రముఖాన్ హరీన్ ॥౨౯॥ యదుక్తం కపిరాజేన రావణావరజం ప్రతి। వాక్యం హేతుమదర్థ్యం చ భవద్భిరపి తచ్ఛ్రుతం ॥౩౦॥ సుహృదా హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు యుక్తం బుద్ధిమతా సతా। సమర్థేనాపి సందేష్టుం శాశ్వతీం భూతిమిచ్ఛతా ॥౩౧॥ ఇత్యేవం పరిపృష్టాస్తే స్వం స్వం మతమతంద్రితాః। సోపచారం తదా రామమూచుర్హితచికీర్షవః ॥౩౨॥ అజ్ఞా

రాగతం సైన్యం - భృత్యబలం తామసాత్త్వికభృతిప్రధానోపజీవిబలం ॥౨౨॥ న కేవలం ద్విషద్బలత్వమాత్రం - అన్యస్యాపరిగ్రాహ్యతాహేతవస్సంతీత్యాహ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా - జాత్యేత్యర్థః ॥౨౩॥ నన్వయం శరణాగతః కథం పరిత్యాజ్య ఇత్యాశఙ్క్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేన విశ్వాసముత్పాద్య త్వయి ప్రహర్తుం ప్రవృత్తత్వాన్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రం కింతు సహాయైస్సహ వధ్యత్వమిత్యాహ - రావణేనేత్యాది - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ప్రణిహితం ప్రణిధికర్మణా నియుక్తం - అస్య శరణాగతిర్విప్రలంభకృతేతి భావః. క్షమవతాం యుక్తవ్యాపారవతాం - క్షమం హితం - క్షమం శక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః ॥ ప్రణిధిరప్యేష నః కిం కరిష్యతీతి తత్రాహ రాక్షస ఇతి - సందిష్టః - రావణేనేతి శేషః - ప్రహర్తుం సందిష్ట ఇతి సంబంధః ॥ త॥౨౪॥ యదా శాఠ్యం దృశ్యేత తదా సాహన్యతాం తత్రాహ ప్రవిష్ట ఇతి ॥ ప్రాజ్ఞ ఇతి హేతుగర్భం విశేషణం - ప్రాజ్ఞత్వాదతర్కితః - అస్మజ్జిఘాంసయాయమాగత ఇతి త్రైరవిచారితః - అతఏవ తేషాం సైన్యం ప్రవిష్టస్సన్ - కదాచిత్ అంతరం ఛిద్రం లబ్ధ్వా - హన్యాదిత్యర్థః. ప్రవిష్టోప్యేకాకీ కథం బహూన్ హనిష్యతీత్యాశఙ్క్య ఛిద్రసహితస్య యుజ్యత ఇతి దృష్టాంతముఖేన ప్రకటయతి - ఉలూకవదితి ॥ త॥ ౨౬॥ తర్హి కిం కర్తవ్యం తత్రాహ వధ్యతామితి ॥ వధ్యతాం కేవలనిరసనే కృతే మారీచవదనర్థకారీ స్యాదితి భావః - తీవ్రేణ దండేన - వాలివదేకేన బాణేన న హంతవ్యః - కింతు శిరసి వర్తికం కృత్వా దీపారోపణం కార్యం - సచివైస్సహ ప్రథమం తేషాం శిరాంసి ఛిత్త్వా విభీషణహస్తే దత్త్వా తతోయం వధ్యతాం - తత్ర హేతుమాహ రావణస్యేత్యాది ॥ త॥౨౭॥ ఏవం సుగ్రీవో విభీషణవిషయవక్తవ్యముక్త్వా అతః పరమనేన యత్కించిదుక్తం చేదుత్తరం వక్ష్యామ ఇతి తూష్ణీం స్థిత ఇత్యాహ - ఏవముక్త్వేతి ॥౨౮॥ అథ శరణాగతవత్సలో రామస్సుగ్రీవస్య సంరంభప్రతిక్షేపాయ యత్కించిద్వ్యాజమపేక్షమాణో విభీషణస్య విశ్వాసాతిరేకేణ కించిద్విళంబేపి భావం నివేదయతేతి వదతస్తస్య తదంతర్భావాపేక్షాం చ సమ్యగాలోచ్య ప్రతిక్షేపకముఖేనైవ తదానయనం కర్తుకామో హనుమదాదీనువాచేత్యాహ సుగ్రీవస్యేతి ॥ స్పష్టం ॥౨౯॥ రామస్సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వకమన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ హేతుమత్ యుక్తియుక్తం - అర్థ్యం అర్థః ప్రయోజనం - తస్మాదనపేతం ॥౩౦॥ సుహృదేతి ॥ న హ్యేకేన సుహృదా ఉపదిష్టే సత్యన్యైస్తూష్ణీం స్థాతవ్యం అపితు బుద్ధిమతా సమర్థేన శాశ్వతీం భూతిమిచ్ఛతా శ్రేయస్కామేన - సుహృదా సుహృదంతరేణాపి - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు - ఉపదేష్టుం యుక్తమేవ - అతో యూయమపి వదతేత్యర్థః ॥ తని॥ ౩౧॥ ఇత్యేవమితి ॥ స్పష్టం ॥౩౨॥ సోపచారప్రశంసావాక్యమేవాహ - అజ్ఞాతమితి ॥ అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యుక్తే ప్రాయికత్వశంకా స్యాదితి తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిరేకోక్తిః - త్రిషు లోకేషు - కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమిత్యుక్తేషు - ఆత్మానం సుహృత్త్వమాసూచయన్నస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః - అయం వానరాణాం సుహృదితీమాం కీర్తిం లోకే ఖ్యా

త్యమూహ ॥ మిత్రేతి ॥ ఆటవీబలం ఆరణ్యజనబలం - మౌలం మూలబలం - భృత్యబలం భృత్యుపజీవిబలం ॥౨౨॥ న కేవలమస్మిన్ ద్విషద్బలత్వమాత్రం కింత్వస్యాపరిగ్రాహ్యతాహేతవస్సంతీత్యాహ ప్రకృత్యేతి ॥౨౩॥ నన్వయం శరణాగతః కథం పరిత్యాజ్య ఇత్యాశఙ్క్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేన విశ్వాసముత్పాద్య త్వయి ప్రహర్తుం ప్రవృత్తత్వాన్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రం కింతు సహాయైస్సహ వధ్యత్వం చేత్యాహ - రావణేనేత్యాదినా ॥ తం శరణాగతశబ్దోచ్చారిణం రావణానుజం - క్షమవతాం - యుక్తవ్యాపారవతాం ॥౨౪॥ రాక్షస ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ సందిష్టో రావణేనేతి శేషః - ప్రాప్తః స్వనివాసాచ్ఛత్రుణా వాసమాగతః - అతర్కితః - ప్రవేశవేళాయాం అస్మజ్జిఘాంసయాయమాగత ఇతి త్రైరవిచారితః - అతఏవ తేషాం సైన్యం ప్రవిష్టః స్థితస్సన్ కదాచిదంతరం లబ్ధ్వా నిహన్యాదితి సంబంధః - ప్రవిష్టోప్యయమేకాకీ కథం బహూన్ హనిష్యతీత్యాశఙ్క్య ఛిద్రే సతి తత్సంభవతీతి దృష్టాంతమాహ ఉలూక ఇతి ॥౨౯॥ శ్రీరామః సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వకమన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి ॥ యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ హేతుమత్ యుక్తియుక్తం - అర్థ్యం అర్థః ప్రయోజనం తస్మాదనపేతం వాక్యం - భవద్భిరపి విశ్రుతం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు బుద్ధిమతా సమర్థేన - శ్రేయస్కామేన సుహృదా సుహృదంతరేణాపి సందేష్టుం ఉపదేష్టుం యుక్తమేవ - అతో యూయమపి స్వం స్వం మతం బ్రూతేతి శేషః ॥౩౧॥ ఇతీతి ॥ సోపచారం సప్రశంసం ॥౩౨॥ తదేవాహ - అజ్ఞాతమితి ॥ త్రిషు లోకేష్వితి సర్వలోకోపలక్షణం - ఆత్మానం సుహృత్తయా సూచయన్ అస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః - అయం వానరాణాం సుహృదితీమాం కీర్తిం లోకే ఖ్యాపయితుం త్వయాయం ప్రశ్న

త్వాద్విషద్బలం ॥౨౨॥ ప్రకృత్యా రాక్షసేంద్రస్య భ్రాతా౽మిత్రస్య తే ప్రభో। ఆగతశ్చ రిపోః పక్షాత్ కథమస్మిన్ హి విశ్వసేత్ ॥౨౩॥ రావణేన ప్రణిహితం తమవేహి విభీషణమ్। తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే క్షమం క్షమవతాం వర ॥ రాక్షసో జిహ్మయా బుద్ధ్యా సందిష్టో౽యముపాగతః। ప్రహర్తుం మాయయా ఛన్నో విశ్వస్తే త్వయి రాఘవ ॥౨౫॥ ప్రవిష్టశ్శత్రుసైన్యం హి ప్రాజ్ఞశ్శత్రురతర్కితః। నిహన్యాదంతరం లబ్ధ్వా ఉలూక ఇవ వాయసాన్ ॥౨౬॥ వధ్యతామేష దండేన తీవ్రేణ సచివైస్సహ। రావణస్య నృశంసస్య భ్రాతా హ్యేష విభీషణః ॥౨౭॥ ఏవముక్త్వా తు తం రామం సంరబ్ధో వాహినీపతిః। వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం తతో మౌనముపాగమత్ ॥౨౮॥ సుగ్రీవస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామో మహాయశాః। సమీపస్థానువాచేదం హనుమత్ప్రముఖాన్ హరీన్ ॥౨౯॥ యదుక్తం కపిరాజేన రావణావరజం ప్రతి। వాక్యం హేతుమదత్యర్థం భవద్భిరపి తచ్ఛ్రుతమ్ ॥౩౦॥ సుహృదా హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు యుక్తం బుద్ధిమతా సతా। సమర్థేనాపి సందేష్టుం శాశ్వతీం భూతిమిచ్ఛతా ॥౩౧॥ ఇత్యేవం పరిపృష్టాస్తే స్వం స్వం మతమతంద్రితాః। సోపచారం తదా రామమూచుర్హితచికీర్షవః ॥౩౨॥ అజ్ఞా

రాగతం సైన్యం- భృత్యబలం తాత్కాలికభృతిప్రదానోపజీవిబలం॥ ౨౨ ॥ న కేవలం ద్విషద్బలత్వమాత్రం - అన్యోఽప్యపరిగ్రాహ్యతాహేతురస్తీత్యాహ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా-జాత్యేత్యర్థః॥ ౨౩ ॥ నన్వయం శరణాగతః కథం పరిత్యాజ్య ఇత్యాశంక్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేన విశ్వాసముత్పాద్య త్వయి ప్రహర్తుం ప్రవృత్తత్వాన్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రం కింతు సహాయైస్సహ వధ్యత్వమిత్యాహ- రావణేనేత్యాది- శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ప్రణిహితం ప్రణిధికర్మణా నియుక్తం- అస్య శరణాగతిర్విప్రలంభకృతేతి భావః. క్షమవతాం యుక్తవ్యాపారవతాం- క్షమం హితం- క్షమం శక్తే హితే త్రిష్వితి అమరః। ప్రణిధిరప్యేవమనః కింకరిష్యతీత్యత్రాహ రాక్షస ఇతి - సందిష్టః- రావణేనేతి శేషః- ప్రహర్తుం సందిష్ట ఇతి సంబంధః॥ ౨౪-౨౫॥ యదా శాఠ్యం దృశ్యేత తదా సో హన్యతాం తత్రాహ ప్రవిష్ట ఇతి॥ ప్రాజ్ఞ ఇతి హేతుగర్భం విశేషణం- ప్రాజ్ఞత్వాదతర్కితః- అస్య జిఘాంసయాయమాగత ఇతి తైరవిచారితః- అత ఏవ తేషాం సైన్యం ప్రవిష్టస్సన్- కదాచిత్ అంతరం ఛిద్రం లబ్ధ్వా- హన్యాదిత్యర్థః- ప్రవిష్టోఽప్యేకాకీ కథం బహూన్ హనిష్యతీత్యాశంక్య ఛిద్రసహితస్య యుజ్యత ఇతి దృష్టాంతముఖేన ప్రకటయతి-ఉలూక ఇతి ॥ త॥ ౨౬ ॥ తర్హి కింకర్తవ్యం తత్రాహ వధ్యతామితి ॥ వధ్యతాం కేవలనిరసనే కృతే మారీచవదనర్థకారీ స్యాదితి భావః- తీవ్రేణ దండేన- వాలివదేకేన బాణేన న హంతవ్యః- కింతు శిరసి వర్తికాం కృత్వాదీపారోపణం కార్యం - సచివైస్సహ ప్రథమం తేషాం శిరాంసి ఛిత్త్వా విభీషణహస్తే దత్త్వా తతోఽయం వధ్యతాం - తత్ర హేతుమాహ రావణస్యేత్యాది ॥ త॥ ౨౭ ॥ ఏవం సుగ్రీవో విభీషణవిషయవక్తవ్యముక్త్వా అతః పరమనేన యత్కించిదుక్తం చేదుత్తరం వక్ష్యామ ఇతి తూష్ణీం స్థిత ఇత్యాహ-ఏవముక్త్వేతి ॥ ౨౮ ॥ అథ శరణాగతవత్సలో రామస్సుగ్రీవస్య సంరంభప్రతిక్షేపాయ యత్కించిద్వ్యాజమపేక్షమాణో విభీషణస్య విశ్వాసాతిరేకేణ కించిద్విళంబేపి భావం నివేదయతేతి వదతస్తస్య తదంతర్భావాపేక్షాం చ సమ్యగాలోచ్య ప్రతిక్షేపకముఖే నైవ తదానయనం కర్తుం కామో హనుమదాదీనువాచేత్యాహ సుగ్రీవస్యేతి॥ స్పష్టం॥ ౨౯ ॥ రామస్సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వకమన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ హేతుమత్ యుక్తియుక్తం- అర్థ్యం అర్థః ప్రయోజనం- తస్మాదనపేతం ॥ ౩౦ ॥ సుహృదేతి॥ నహ్యేకేన సుహృదా యదుక్తం తత్ర సత్యన్యైస్తూష్ణీం స్థాతవ్యం అపి తు బుద్ధిమతా సమర్థేన శాశ్వతీం భూతిమిచ్ఛతా శ్రేయస్కామేన- సుహృదా సుహృదంతరేణాపి- అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు-ఉపదేష్టుం యుక్తమేవ-అతో యూయమపి వదతేత్యర్థః॥ తని॥ ౩౧ ॥ ఇత్యేవమితి॥ స్పష్టం॥ ౩౨ ॥ సోపచారం ప్రశంసావాక్యమేవాహ- అజ్ఞాతమితి॥ అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యుక్తే ప్రాయికత్వశంకా స్యాదితి తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిరేకోక్తిః- త్రిషు లోకేషు- కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమిత్యుక్తేషు- ఆత్మానం సుహృత్తయా సూచయన్నస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః - అయం వానరాణాం సుహృదితి మాం కీర్తిం లోకేఖ్యా

త్యమాహ ॥ మిత్రేతి॥ ఆటవీబలం ఆరణ్యజనబలం- మౌలం మూలబలం-భృత్యబలం భృత్యుపజీవిబలం॥ ౨౨ ॥ న కేవలమస్మిన్ ద్విషద్బలత్వమాత్రం కింత్వస్యాపరిగ్రాహ్యతాహేతవస్సంతీత్యాహ ప్రకృత్యేతి॥ ౨౩ ॥ నన్వయం శరణాగతః కథం పరిత్యాజ్య ఇత్యాశంక్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేన విశ్వాసముత్పాద్య త్వయి ప్రహర్తుం ప్రవృత్తత్వాన్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రం కింతు సహాయైస్సహ వధ్యత్వం చేత్యాహ- రావణేనేత్యాదినా॥ తం శరణాగతశబ్దోచ్చారిణం రావణానుజం- క్షమవతాం-యుక్తవ్యాపారవతాం॥ ౨౪ ॥ రాక్షస ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ సందిష్టో రావణేనేతి శేషః-ప్రాప్తః స్వనివాసాచ్ఛత్రుణా వా సమాగతః - అతర్కితః- ప్రవేశవేళాయాం అస్య జిఘాంసయాయమాగత ఇతి తైరవిచారితః- అత ఏవ తేషాం సైన్యం ప్రవిష్టః స్థితస్సన్ కదాచిదంతరం లబ్ధ్వా నిహన్యాదితి సంబంధః- ప్రవిష్టోప్యయమేకాకీ కథం బహూన్ హనిష్యతీత్యాశంక్య ఛిద్రే సతి తత్సంభవతీతి దృష్టాంతమాహ ఉలూక ఇతి॥ ౨౯ ॥ శ్రీరామస్సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వకమన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి॥ యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ హేతుమత్ యుక్తియుక్తం- అర్థ్యం అర్థః ప్రయోజనం తస్మాదనపేతం వాక్యం- భవద్భిరపి విశ్రుతం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు బుద్ధిమతా సమర్థేన - శ్రేయస్కామేన సుహృదా సుహృదంతరేణాపి సందేష్టుముపదేష్టుం యుక్తమేవ - అతో యూయమపి స్వం స్వం మతం బ్రూతేతి శేషః॥ ౩౧ ॥ ఇతీతి॥ సోపచారం సప్రశంసం ॥ ౩౨ ॥ తదేవాహ- అజ్ఞాతమితి॥ త్రిషు లోకేష్వితి సర్వలోకోపలక్షణం - ఆత్మానం సుహృత్తయా సూచయన్ అస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః - అయం వానరాణాం సుహృదితీమాం కీర్తిం లోకేఖ్యాపయితుం తవాయం ప్రశ్నః

౧౦॥ తేన సీతా జనస్థానాద్ధృతా హత్వా జటాయుషమ్। రుద్ధా చ వివశా దీనా రాక్షసీభిస్సురక్షితా ॥౧౧॥ తమహం హేతుభి
ర్వాక్యైర్వివిధైశ్చ న్యదర్శయమ్। సాధు నిర్యాత్యతాం సీతా రామాయేతి పునః పునః ॥౧౨॥ స చ న ప్రతిజగ్రాహ రావణః
కాలచోదితః। ఉచ్యమానం హితం వాక్యం విపరీత ఇవౌషధమ్ ॥౧౩॥ సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః। త్యక్త్వా
పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గతః ॥౧౪॥ సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే। నివేదయత మాం క్షి

ణమితి న్యాయేన రావయతీతి వ్యుత్పత్తిసంభవాన్నామైవ క్రూరమిత్యర్థః- న కేవలం నామైవ క్రూరం వ్యాపారోఽపి నృశంస ఇత్యాహ దుర్వృత్త ఇతి॥ జాతిరపి తథావిధేత్యాహ- రాక్షస ఇతి- న కేవలం స్వయమేవ క్రూరః క్రూరానేకపరికరసమవేతశ్చేత్యాహ రాక్షసేశ్వర ఇతి- రావణస్యైవంవిధత్వే తవ కిమాయాతమిత్యత్రాహ- తస్యాహమితి- యద్యహమగ్రజత్వాత్ పితృవత్ తదాజ్ఞానువర్తిత్వేన తద్వత్ తద్గతో దోషస్సర్వోఽపి స్యాత్ అనుజత్వేన తన్నిదేశితాస్సర్వే దోషాస్తదాజ్ఞయా మయా కృతా ఇతి భావః॥ తని॥౧౦॥ రాఘవస్య తత్ప్రియాపహరణనిరోధాటకీస్సమాశ్రితహననాచ్చ విశేషతస్తేనాపకృతమిత్యాహ తేనేతి॥ స్పష్టం॥ తి॥ పూర్వోక్తదోషాః ప్రాయశ్చిత్తనివర్త్యాః- న చ మామీదృశ్యక్ర... ఏతాదృశాపచారోఽప్యస్తీత్యాహ తేనేతి॥ తేన ఉక్తసకలదోషవతా హృతా- అనన్యా రాఘవేణాహం- జనస్థానాత్ స్వయమోద్ధృతా హత్వా ద్యుక్తరీత్యా రామవిశ్లేషాన్ హ్యాహృతా- సీతా- గర్భవాసావిశ్లేషాభావేన పరమపావనజనత్వభావతయా అత్యంతం సౌకుమార్యాత్- జనస్థానాత్- పుష్పాపచయాదిభోగానామేకాంతస్థానతయా అయోధ్యాత ఉత్కృష్టత్వేన సమ్మతాత్ - జటాయుషం హత్వా- మమ ప్రాణోఽపి హి త్యక్తరీత్యా త్వం తాభిరకం జటాయుషమవధీత్ యః సీతయా సహ జటాయుషమపి కారాగారే నివేశితవాన్ తదా మోచనం స్యాత్ తథా న కృతం- స్వస్య సపరివారస్య వినాశాయైవ కృతవాన్ - రుద్ధా చ- ప్రమాదాద్ధరణేఽపి పశ్చాత్తాపేన పునర్న శక్తా- కింతూచ్ఛ్వాసనిశ్వాససంచారస్థలైరుద్ధా- వివశా- న్యస్తప్రాణివాచాచలనేన రామవిశ్లేషదుఃఖేన ఆశ్వాసకాంతరాభావేన చ స్వబలహానిం ప్రకాశయంతీ స్థితా- రామభోగపరంపరయా హృష్టా ఏతాదృశావస్థాం శిష్టాం కృతవాన్ - రాక్షసీభిస్సురక్షితా- వికృతభయంకరవేషవచోభిరేకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతిభిః. ఆశ్వాసకసవ్యాకరణపండితస్యాపి యథా న ప్రవేశః తథా రక్షితా॥ ౧౧॥ అస్త్వేవం తతః కిమిత్యత్రాహ- తమితి॥ హేతుభిర్వాక్యైః- హేతుప్రతిపాదకైర్వాక్యైః న్యదర్శయం అబోధయం- బోధితమేవార్థమాహ సాధ్వితి- నిర్యాత్యతాం ప్రత్యర్ప్యతాం॥ తని॥ సీతాహరణసమకాలమేవాగమనం మమోచితం తథా అకృత్వా తస్య హితం వక్తుం విలంబితోఽహమేవ పాపీయానిత్యాహ- అహమితి॥ తముక్తవారిహాయ్యుక్తం- అహం- పాపిష్ఠం జ్ఞాత్వాపి హితవక్తా. వివిధైస్సామాదిభిర్వాక్యైః పూర్ణార్థైః హేతుభిః ఖరవధాదిభిర్లింగైరబోధయం స్తుతమివ ప్రాబోధయం. బోధితమర్థమాహ - సాధు నిర్యాత్యతాం సీతేతి- నిర్యాతనం ప్రతిదానం సాధు అపరాధాకించన్యాదిప్రదర్శనేన- సీతా రామాయ- తదీయమేవ వస్తు నిత్యమస్మదత్తమపి స్వకీయం దత్తమితి మన్వానాయ- పునః పునః- తస్యేచ్ఛాభావేఽపి మద్వచః కుర్యాద్వేతి ప్రత్యాశయా ప్రలపితం ॥౧౨॥ స చేతి॥ విపరీతః ముమూర్షుః ॥౧౩॥ ఏవమీశ్వరస్య నిర్హేతుకకరుణాకృతేన రావణావమానేన ప్రయోజనాంతరవైముఖ్యం జాతం- తతశ్చ పరమపురుషార్థభూత రామప్రాప్త్యర్థం రామమేవ శరణముపగతోఽస్మీత్యాహ- సోఽహమితి॥ అత్ర పుత్రాన్ దారానితి- పరిత్యక్తా మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని చేతి వక్ష్యమాణానాం లంకారాజ్యాదీనాముపలక్షణం - అత్ర ఫలాంతరానిర్దేశాద్రాక్షసానాం వధే సాహ్యమిత్యాదివచనస్యాస్యైవ వక్ష్యమాణత్వాచ్చ రామపరిచరణస్యైవ ఫలత్వపక్షో యుక్తః॥ తని॥౧౪॥ ఏవం శరణ్యస్య విజ్ఞాప్యమర్థముక్త్వా తద్విజ్ఞాపనాయ పురుషకారభూతాన్ ప్రార్థయతే- సర్వలోకశరణ్యాయేతి॥ శరణే రక్షణే సాధుశ్శరణ్యః- తత్ర తత్సాధురితి యత్ప్రత్యయః - శరణం భవితుమర్హశ్శరణ్య ఇతి నిరుక్తిః- అనాలోచితకులవిద్యావృత్తాదివిశేషాశేషలోకశరణ్యాయేత్యర్థః - అతస్సూచితః విధాపరాధస్య రావణస్యాపి యుష్మాకమివ ప్రాంశోఽస్తి- కిముత తత్సంబంధినః- పరంతు రుచ్యభావాదేవ సర్వాంశేన లబ్ధవాన్- మమత్వాభిముఖ్యేనాగతస్య దురపనోదోంశలాభ ఇతి భావః- అత్ర శరణ్యాంగభూతం సులభత్వపరత్వరూపం గుణద్వయం ప్రాధాన్యేన దర్శయతి- రా

దుర్వృత్త ఇత్యనేన కృత్యాకరణాకృత్యకరణరూపదోషత్వముచ్యతే- రాక్షస ఇత్యనేన జాత్యా క్రౌర్యముచ్యతే- రాక్షసేశ్వర ఇత్యనేన భృత్యసంబంధప్రయుక్తదోషవత్త్వముచ్యతే -తస్యాహమనుజో భ్రాతేత్యనేన స్వస్య రావణసంబంధనిబంధనదోషవత్త్వముక్తం భవతి- అనేన - ఉపాయే నైవ సిద్ధ్యంతి హ్యపాయా వివిధాస్తథా। ఇతి యోగ్యహాని స్తద్వైన్యం కార్పణ్యముచ్యత ఇత్యుక్తగర్వహానిలక్షణం కార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం ॥౧౧॥ తమహమితి॥ హేతుభిః హేతుమద్భిః న్యదర్శయం న్యబోధయం- బోధితార్థమేవాహ॥ సాధ్వితి॥ నిర్యాత్యతాం ప్రత్యర్ప్యతాం - అనేన- చరాచరాణి భూతాని సర్వాణి భగవద్వపుః। తతస్తదానుకూల్యం మే కర్తవ్యమితి నిశ్చయ ఇత్యుక్తమానుకూల్యసంకల్పరూపమంగం ప్రోక్తం ॥౧౨॥ స చేతి॥ విపరీతః ముమూర్షుః ॥౧౩॥ సోఽహమితి ॥ దాసవచ్చావమానితః అనేన ఈశ్వరస్య నిర్హేతుకకరుణాపరిపాకభూతే నైవ రావణావమానేన ప్రయోజనాంతరవైముఖ్యం జాతం- తతశ్చ పరమపురుషార్థరూపరామప్రాప్త్యర్థం రామమేవ శరణముపగతోఽస్మీత్యాహ - త్యక్త్వేతి॥ త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చేత్యనేన ప్రాతికూల్యవర్జనరూపమంగం ప్రదర్శితం- రాఘవం శరణం గత ఇత్యనేన ఆత్మనిక్షేపరూపమంగం ప్రదర్శితం ॥౧౪॥ సర్వలోక ఇతి ॥ సర్వలోకశరణ్యాయ అధికారిభేదమంతరేణ సురనరవానరతిర్యక్స్థావరాంతానాం సర్వేషాం సమాశ్రయణీయశీలాయ రాఘవాయ - అస్యాపి సంతత్యైవ నృపాః పృథివ్యాం మాంధాతృప్రభృతయః ప్రసూతాః- కింత్వర్థినామర్థితదానదీక్షాకృతవ్రతస్య హ

తుష్టిస్సహ రాక్షసైః। రాక్షసోభ్యేతి పశ్యధ్వమస్మాన్ హంతుం న సంశయః ॥ ౫॥ సుగ్రీవస్య వచశ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరో
త్తమాః। సాలానుద్యమ్య శైలాంశ్చ ఇదం వచనమబ్రువన్ ॥ శీఘ్రం వ్యాదిశ నో రాజన్ వధాయైషాం దురాత్మనామ్ । నిపతం
తు హతాశ్చైవ ధరణ్యామల్పతేజసః ॥ ౬॥ తేషాం సంభాషమాణానామన్యోన్యం స విభీషణః। ఉత్తరం తీరమాసాద్య ఖ
స్థ ఏవ వ్యతిష్ఠత ॥ ౭ ॥ ఉవాచ చ మహాప్రాజ్ఞస్స్వరేణ మహతా మహాన్ । సుగ్రీవం తాంశ్చ సంప్రేక్ష్య సర్వాన్ వానర
యూథపాన్ ॥ ౮ ॥ రావణో నామ దుర్వృత్తో రాక్షసో రాక్షసేశ్వరః। తస్యాహమనుజో భ్రాతా విభీషణ ఇతి శ్రుతః ॥

యవత్ రామవిషయప్రేమాంధతయా ఏకాయుధస్య బహుత్వనిశ్చయః ఏకాయుధగ్రహణచాతుర్యదర్శనేన సర్వాయుధగ్రహణేప్యపి నైపుణ్యా
జ్ఞాయత ఇతి వా తథోక్తం-స్వామిపీడనే బ్రహ్మాస్త్రసదృశశరణాగతిరేతస్య హస్తే విద్యత ఇతి వా-ఉత్పపాత గదాపాణిరిత్యత్ర సర్వాయుధోపలక్షణ
మిత్యన్యే- రాక్షసః సర్పజాతిరితివత్ క్రౌర్యాతిశయోక్తిః-పశ్యధ్వం పశ్యత-అస్మాన్ హంతుం- అస్మాసు కస్యచిద్ధననేపి శేషం జీవిష్యతి- మూల
భూతరామహననే సర్వవినాశ ఇతి బహువచనాగ్రహః ॥తని॥౫॥ వానరాశ్చ సుగ్రీవవాక్యానుసారేణోద్యోగం చక్రురిత్యాహ- సుగ్రీవస్యేత్యాదిశ్లో
కద్వయేన ॥ అల్పతేజస ఇతి - అస్మద్బలస్య గజకబళప్రాయా ఇత్యర్థః ॥తని॥ సుగ్రీవస్య సాహసకృత్యనిర్వాహకస్య- వచః శ్రుత్వా అనుమతిం ల
బ్ధ్వా- సాలానుద్యమ్య శైలాంశ్చ- శైలవృక్షతారతమ్యానాదరేణ సహసా హస్తసులభాన్ స్వీకృత్య - ఆదరాతిశయేన ప్రత్యేకముభయపరికరత్వ
ముక్తం- రామకైంకర్యానుకూలవృత్తైర్లక్ష్మణస్య యుగపచ్ఛత్రచామరగ్రహణవత్- రాక్షసహననం హి రామకైంకర్యం- ఇదం వచనం-స్వశేష
త్వసిద్ధయే సుగ్రీవానుమతిమపేక్ష్య తేషాం వధనిశ్చయోపపాదకం వచనమబ్రువన్- గుణప్రధానభావనౌచిత్యం వానపేక్ష్య సర్వే అబ్రువన్
అస్వతంత్రాణామనుమతివిళంబే స్వతంత్రప్రహారేచ పారతంత్ర్యహానిస్స్యాత్ సా యథా న భవతి తథా శీఘ్రమాజ్ఞాపయ- నః వధోద్యుక్తానస్మాన్-
వధోద్యుక్తా యూయం కిం మమానుమత్యేత్యత్రాహ - రాజన్నితి॰ రాజాజ్ఞా ఖల్వనువర్తనీయేతి భావః- వధాయ- గృహీత్వా బద్ధా చేదత్ర స్థిత్వా క
థంచిదనర్థం కుర్యుః అతో వధాయైవానుమతిర్దేయా॰ ఏషాం దురాత్మనాం అకారణైవ దౌరాత్మ్యం దృశ్యతే ఖలు-నిపతంతు హతాః- సర్వే హతాః
పతంతు- యథా పునరాకాశం నోత్పతంతి తథా భూమావేవ నిపాతయిష్యామ ఇతి భావః- యుద్ధేజయాజయా పాక్షికావిత్యత ఆహ- అల్పతేజసః
అల్పబలాః- అస్మద్బలస్య గజకబళప్రాయా ఇతి భావః ॥౬॥ తేషామితి॥ అనాదరే చేయం షష్ఠీ- వదంతు నామైతే వానరా యత్ కించిత్- సర్వజ్ఞః ప
రమకారుణికస్సర్వలోకశరణ్యో రామో మామవశ్యం రక్షిష్యత్యేవేతి మహావిశ్వాసేన తేషామన్యోన్యభాషణమనాదృత్య ప్రహరణోద్యతానామపి
తేషామాభిముఖ్యేనాజగామ - ఆగత్యాపి నిర్విశంకస్సన్ సర్వేషామాత్మానం ప్రకాశయన్నాకాశ ఏవ స్థితవానిత్యర్థః - అత్ర ఖస్థో వ్యతిష్ఠతేతి ద్విః
ప్రయోగో నిర్భయత్వేన నిష్కంపావస్థానసూచనార్థః ॥త॥౭॥ అనపురుషకారలేశమనపేక్ష్య సర్వానపి ప్రతిబంధినో నివార్య మాం రక్షిష్యతి
తి మహావిశ్వాసశాల్యపి విభీషణస్సహసా రామం శరణం నోపజగామ- కింతు దూరత ఏవ స్థితః ప్రాతికూల్యప్రవృత్తానేవ సుగ్రీవాదీన్ పురుషకార
భూతాన్ కృత్వోవాచేత్యాహ-ఉవాచ చేతి॥ ఉవాచ చ చకారేణ స్వీకారే స్వాగమనమేవ పర్యాప్తం వచనమప్యుక్తవాన్- పద్భ్యామభిగమాచ్చే
త్యాగమనమపి భారాయేతి మన్యమానస్య తదుపరి వాక్యం తు తేషాం రవత్- మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేనాంతరంగపురుషకారేణైవ కృపాళురపి రాజా శరణ
ఉపగంతవ్య ఇతి పరిజ్ఞానం వానరాణాం మత్ప్రాతికూలసంరంభోపి నమద్ద్వేషకృతః- కింతు రామభక్తిప్రకర్షకారితః అతో గుణ ఏవాయమితి జా
నన్యది రామపరిచారకా ఏతే నాంగీకుర్యుః కిం రామాంగీకారేణ అతో రామాంగీకారాదప్యేతదంతర్భావ ఏవ మమ పురుషార్థ ఇతి జ్ఞానం చ వివ
క్షితం- స్వరేణ మహతేతి- పురుషకారభూతానాం సర్వేషాం సర్వలోకశరణ్యస్య చ స్వాతంత్ర్యరవశ్రవణాయ మహాస్వరప్రయోగః- రామవిషయే
చైవం విధార్తరవోచ్చారణం భాగ్యాధికస్యైవేతి వివక్షయా మహానిత్యుక్తిః- యథోక్తం లక్ష్మీతంత్రే- అకించనా హ్యేకశరణాః కేచిద్భాగ్యాధికాః
పునః। మామేవ శరణం ప్రాప్య మామేవాంతే సమశ్నుత ఇతి ॥తని॥౮॥ అత్ర ప్రథమం స్వదోషాన్ పురస్కరోతి- రావణ ఇతి॥ రావణం లోకరావ

ణాదృష్టాంతః ॥౫॥ తమితి॥ ఆత్మపంచమం ఆత్మనా పంచమం పంచసంఖ్యాపూరకం ॥౭॥ తేషామితి॥ అనాదరే షష్ఠీ-వానరా యత్కిమపి వదంతు నా
మ సర్వజ్ఞః పరమకారుణికః సర్వలోకశరణ్యశ్చ శ్రీరామో వశ్యం మాం రక్షిష్యత్యేవేతి మహావిశ్వాసేన తేషామన్యోన్యభాషణమప్యనాదృత్య ప్రహర
ణోద్యుక్తానామపి తేషామాభిముఖ్యేనాభిజగామ-ఆగమ్యాపి నిర్విశంకస్సన్ సర్వేషామాత్మానం ప్రకాశయన్ ఆకాశ ఏవ స్థితవానిత్యర్థః-అత్ర ఖ
స్థ ఏవ వ్యతిష్ఠతేతి తిష్ఠతేర్ద్విః ప్రయోగః నిర్భయత్వేన నిష్కంపావస్థానసూచనార్థః ॥ ౭ ॥ ఏతే వానరా మదీయమభిప్రాయమజ్ఞాయాస్మా
న్రావణసంబంధీతి యోద్ధుముద్యుంజంతే రామసమాశ్రయణమేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పురుషకారముఖేనైవ రామలక్ష్మణౌ సమాశ్రయిష్యామీత్యభి
ప్రేత్యాబ్రవీదిత్యాహ॥ ఉవాచేతి॥ మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన అంతరంగపురుషపురుషకారేణైవ కృపాళురపి రాజా శరణముపగంతవ్య ఇతి పరిజ్ఞానం-వా
నరాణాం మత్ప్రాతికూలసంరంభోపి న మద్ద్వేషకృతః-కింతు శ్రీరామభద్రభక్తిప్రకర్షపారవశ్యకారితః- అతో గుణ ఏవాయమితి జ్ఞానం, యది శ్రీ
రామపరిచారకా ఏతే నాంగీకుర్యుః తదా కిం రామాంగీకారేణ రామాంగీకారాదప్యేతదంగీకార ఏవ మమ పురుషార్థ ఇతి జ్ఞానం చ వివక్షితం-స్వరే
ణ మహతేతి పురుషకారభూతానాం సర్వేషాం సర్వలోకశరణ్యస్య చార్తరవశ్రవణాయ మహాస్వరప్రయోగః- మహాన్ అత్ర మహత్త్వం ఔపాధి
కసంబంధిపరిత్యాగపూర్వకనిరుపాధికస్వామిసమాశ్రయణాన్మఖ్యకృతం- రావణో నామ దుర్వృత్త ఇత్యారభ్య విభీషణముపస్థితమిత్యంతేన ప్రకర
ణేన -ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం। రక్షిష్యతీతి విశ్వాసో గోప్తృత్వవరణం తథా ॥ ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి
రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా షడంగా శరణాగతిః ప్రదర్శితా ॥౯॥ రావణ ఇతి॥ రావణః రావయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నామ్నైవ లోకకంటకత్వం ద్యోత్యతే-

ఆజగామ ముహూర్తేన యత్ర రామస్సలక్ష్మణః ॥౧॥ తం మేరుశిఖరాకారం దీప్తామివ శతహ్రదాం । గగనస్థం మహీస్థాస్తే దదృశుర్వానరాధిపాః ॥౨॥ (సహి మేఘాచలప్రఖ్యో మహేంద్రసమవిక్రమః । సర్వాయుధధరో వీరో దివ్యాభరణభూషితః ॥ యేచాప్యనుచరాస్తస్య చత్వారో భీమవిక్రమాః । తేపి సర్వాయుధోపేతా భూషణైశ్చాపి భూషితాః) తమాత్మపంచమం దృష్ట్వా సుగ్రీవో వానరాధిపః । వానరైస్సహ దుర్ధర్షశ్చింతయామాస బుద్ధిమాన్ ॥౩॥ చింతయిత్వా ముహూర్తం తు వానరాంస్తానువాచ హ । హనుమత్ప్రముఖాన్సర్వానిదం వచనముత్తమం ॥౪॥ ఏష సర్వాయుధోపేతశ్చ

ప్రాప్త్యపేక్షయా రావణపరిత్యాగవేళాయామంతరిక్షగతశ్శ్రీమానితి ప్రశంసితః- సతు నాగవరశ్శ్రీమాన్-లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతివత్ ॥ తస్మాన్నాధర్మశంకా విభీషణే- ననుయద్యేవం తర్హి - యయోర్వీర్యముపాశ్రిత్య ప్రతిష్ఠా కాంక్షితా మయా । తావుభౌ మమ నాశాయ ప్రసుప్తౌ పురుషర్షభౌ ॥ జీవన్నపి విపన్నోస్మి నష్టరాజ్యమనోరథః। ప్రాప్తప్రతిజ్ఞశ్చ రిపుస్సకామో రావణః కృతః ఇతి నాగపాశబంధనసమయే - స్వస్య రాజ్యనాశకృతనిర్వేదః కథముపపద్యత ఇతిచేన్న - తత్రాపి ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య రామకైంకర్యపరత్వాత్ - నష్టరాజ్యమనోరథ ఇత్యత్రాపి రాజ్యశబ్దో భవద్గతం మే రాజ్యం చేత్యుక్తకైంకర్యసామ్రాజ్యపరః - ఏతేన రాజ్యం ప్రార్థ్యసి ధర్మజ్ఞ లంకాయాం నాత్ర సంశయ ఇతి సుగ్రీవవచనం తు తదాశయాజ్ఞానకృతమితి న కశ్చిద్దోష ఇతి ప్రాహుః ॥ అతఏవ చతురశీతౌ వక్ష్యతి విభీషణః- యచ్చాజ్ఞప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనం- తత్తథా సుస్థితం వీర త్వద్వాక్యసమనంతరమితి ॥ తని శ్లోకే ॥ ౧ ॥ రావణసమీపాదుత్పతనసమయ ఏవ సుగ్రీవాదయో విభీషణమపశ్యన్నిత్యాహ- తమితి ॥ తం దవాగ్నేర్నిర్గత్య శీతళహ్రదే పతితుమివాగచ్ఛంతం- మేరుశిఖరాకారం ఉన్నతత్వ పీవరత్వ రత్నబహుళత్వాదిభిర్మేరుశిఖరతుల్యం- కించ ప్రతిపక్షత్యాగలాభేన స్థిరతయా స్థితత్వం ప్రకాశమానత్వం పారతంత్ర్యజ్ఞాపకత్వం- తేన రామస్య శృంగలాభః రావణస్య శృంగభంగశ్చ సూచ్యతే- దీప్తామివ శతహ్రదాం- తేజిష్ఠత్వ గగనసంచారాభ్యాం విద్యుద్దృష్టాంతః- రామభక్తా వానరా నాస్మాన్ ప్రవేశయిష్యంతీతి కంపః అప్రవేశే జీవనం న సిధ్యతీతి త్వరా చేత్యేతద్ద్వయం తేన గమ్యతే- గగనస్థమితి- దూరత ఏవ దదృశురితి భావః ॥ తని ॥ గగనస్థం రావణగోష్ఠితో నిర్గమనసమయ ఏవ దదృశుః- మహీస్థాః భూమావపతితో రక్షణనియుక్తా ఆకాశస్థమపి దదృశురితి జాగరూకత్వాతిరేకః- యద్వా మహీస్థాః తత్ర తత్ర వృక్షాదిషు స్థితాస్సర్వే తదాత్వ ఏవ గగనస్థం దృష్ట్వా రామం పర్యవారయన్- వానరాధిపాః- అత్యంతం సావధానతయా విద్యమానత్వాద్వానరానపి బుభుషిస్త్సాతి- వానరాధిపా ఇతి- దదృశుః - ఏకో దృష్ట్వా అన్యస్మై న దర్శితవాన్ కింతు యుగపదేవ సర్వే దదృశుః - అనేన - న కేవలం ప్రతికూలసమూహాన్నిర్గమనమేవ విభీషణస్య ప్రయోజనం - కింతు అనుకూలకటాక్షవిషయత్వం చ లబ్ధమిత్యుక్తం ॥ ౨ ॥ అథ సుగ్రీవో లంకాపురీదేశాదాగమనమాయుధసన్నాహం చ దృష్ట్వా ప్రహర్తుమేవాగచ్ఛతీతి విచార్య తమర్థం వానరైస్సహ చింతయామాసేత్యాహ- తమితి ॥ తం అత్యంతాభినివేశేన శీఘ్రమాగతం- ఆత్మపంచమం- ఆత్మనా పంచత్వసంఖ్యాపూరకమిత్యర్థః- అనలశరభసంపాతిప్రఘసనామభిశ్చతుర్భిరాత్మసైన్యైర్యుక్తమితి యావత్ - అనలాదిగతసంఖ్యాపూరణేపి విభీషణస్య ప్రాధాన్యముక్తం రామవిషయప్రేమాస్పదత్వం తు సమానం- సుగ్రీవః- గగనస్థదర్శనార్థం శీఘ్రం శిరఉన్నమ్య దర్శనేన తాత్కాలికశ్రీవాసౌందర్యమ్ముపలక్షిస్త్సాతి- వానరాధిపః - శీఘ్రముత్థాయ దర్శనం వానరసేనాయా అపి స్వస్యైవ రక్షకత్వేన రామస్య ప్రీతేశ్చ - రాఘవార్థే పరాక్రాంతా ఇత్యుక్తేభ్యో వానరేభ్యోపి స్వస్యైవ నిరవధికప్రీతిమత్త్వాజ్ఞాపకత్వేన చ - దుర్ధర్షః - శరణాగతస్యాపి పశ్చాదాకృష్టపాదత్వాపాదకత్వేన అనభిభవనీయస్థితిః- బుద్ధిమాన్వానరైస్సహ చింతయామాస- స్వయం సమర్థత్వేపి తాననుసృత్య చింతనం కార్యగౌరవాత్ - చారో వా శత్రుర్వేతి చింతయామాస - అగమనముఖవికాసాదినా నిర్దుష్టత్వనిశ్చయేపి రామవిషయప్రేమపారవశ్యేన చింతితవానితి బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం ॥ త ॥౩॥ విభీషణే సపరికరే సవిధస్థే మంత్రః కిమర్థం బోనయుక్త ఇతి ఝడితి మనసా నిశ్చిత్య సవివాదీన్ ప్రతిసినీన్ తమాహ- చింతయిత్వేతి ॥ చింతాయా నిర్ణయాంతత్వాదత్ర చింతయిత్వేతి నిర్ణయవాచీ- నాయం చారో నాపి దూతః- అపి [illegible] ॥ శ్లోకే ॥ ముహూర్తం అల్పకాలేన - రావణః ఉత్తరకూలే అనావృతే స్థితం రామం శీఘ్రం హత్వా ఆగంతవ్యమితి ప్రేషితవా[illegible] ఝడితి నిశ్చితవాన్ - తుశబ్దః నిశ్చయానంతరం పూర్వావస్థాపేక్షయా వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి- తానువాచ ప్రే[illegible] కరసమవాయప్రకారః ఆశ్చర్యకర ఇతి ఋషిరభినందతి- హేతి- హనుమత్ప్రముఖాన్- గౌరవకాలే జాంబవత్ప్రముఖానితి వక్తవ్యం- మంత్రవిచారే తు బుద్ధిమత్త్వప్రాధాన్యాత్ హనుమత్ప్రముఖానిత్యుక్తిః- సర్వాన్- రామవిషయప్రేమాతిశయస్సర్వేషామవిశేష ఇతి సర్వానిత్యుక్తిః- సువచనం- అర్థమంతరేణాపి వచనసన్నివేశస్యైవ శ్రుతిప్రియత్వమభినందతి ఋషిః- ఉత్తమం- సర్వోత్కృష్టం ॥౪॥ స్వనిర్ణీతార్థమాహ- ఏష ఇతి ॥ ఏషః బాధకత్రైకాంతక్రౌర్యసంపన్నః- సర్వాయుధోపేతః మనస్సితక్రౌర్యానుకూలహింసాపరికరసంపూర్ణః అనుకూలస్య ప్రతికూలతా

గామేతి సంబంధః- నను- జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి। త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మశ్చేదత్ర కారణమితి స్మృతేః జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసమం. పరిత్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య- రామసమీపగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితి చేత్ సత్యం॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః- ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత ఇత్యాదినా ఉత్పథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాత్ -ఉత్పథగామినం సోపాధికం గురుం రావణం పరిత్యజ్య- నిరుపాధికాఖిలజగద్గురుం స్మృతమాత్రేణ సకలకలుషహరణప్రవీణ శ్రీరామనామధేయం కౌసల్యేయం రామమాజగామేతి నదు ॥ తమితి ॥ మేరుశిఖరాకారమితి ఉన్నతత్వ పీవరత్వ రత్నబహుళత్వాదిభిః మేరుశిఖరదృష్టాంతః- దీప్తత్వ గగనసంచారాభ్యాం శతహ్ర

ఆజగామ ముహూర్తేన యత్ర రామస్సలక్ష్మణః ॥౧॥ తం మేరుశిఖరాకారం దీప్తామివ శతహ్రదాం । గగనస్థం మహీస్థా
స్తే దదృశుర్వానరాధిపాః ॥౨॥ (సహి మేఘాచలప్రఖ్యో మహేంద్రసమవిక్రమః । సర్వాయుధధరో వీరో దివ్యాభరణ
భూషితః ॥ యేచాప్యనుచరాస్తస్య చత్వారో భీమవిక్రమాః । తేపి సర్వాయుధోపేతా భూషణైశ్చాపి భూషితాః) త
మాత్మపంచమం దృష్ట్వా సుగ్రీవో వానరాధిపః । వానరైస్సహ దుర్ధర్షశ్చింతయామాస బుద్ధిమాన్ ॥౩॥ చింతయిత్వా ము
హూర్తం తు వానరాంస్తానువాచ హ । హనుమత్ప్రముఖాన్సర్వానిదం వచనముత్తమం ॥౪॥ ఏష సర్వాయుధోపేతశ్చ

ప్రాప్త్యపేక్షయా రావణపరిత్యాగవేళాయామంతరిక్షగతశ్శ్రీమానితి ప్రశంసితః- సతు నాగవరశ్శ్రీమాన్-లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతివత్ ॥త
స్మాన్నాధర్మశంకా విభీషణే- నను యద్యేవం తర్హి - యయోర్వీర్యముపాశ్రిత్య ప్రతిష్ఠా కాంక్షితా మయా । తావుభౌ మమ నాశాయ ప్రసు
ప్తౌ పురుషర్షభౌ॥ జీవన్నపి విపన్నోస్మి నష్టరాజ్యమనోరథః। ప్రాప్తప్రతిజ్ఞశ్చరిపుస్సకామో రావణః కృత ఇతి నాగపాశబంధనసమయే - స్వ
స్యరాజ్యనాశకృతనిర్వేదః కథముపపద్యత ఇతి చేన్న - తత్రాపి ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య రామకైంకర్యపరత్వాత్ - నష్టరాజ్యమనోరథ ఇత్యత్రాపి రాజ్యశ
బ్దో భవద్గతం మే భాజ్యం చేత్యుక్తకైంకర్యసామ్రాజ్యపరః - ఏతేన రాజ్యం ప్రార్థ్యసి ధర్మజ్ఞ లంకాయాం నాత్ర సంశయ ఇతి సుగ్రీవవచనం తు త
దాశయాజ్ఞానకృతమితి న కశ్చిద్దోష ఇతి ప్రాహుః॥ అతఏవ చతురశ్శీతౌ వక్ష్యతి విభీషణః- యచ్చాజ్ఞప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనం- తత్త
థా సుస్థితం వీర త్వద్వాక్యసమనంతరమితి॥ తని॥శ్లో॥ ౧॥ రావణసమీపాదుత్పతనసమయ ఏవ సుగ్రీవాదయో విభీషణమపశ్యన్నిత్యాహ-తమితి॥ తం
దవాగ్నేర్నిర్గత్య శీతళహ్రదే పతితుమివాగచ్ఛంతం- మేరుశిఖరాకారం ఉన్నతత్వపీవరత్వరత్నబహుళత్వాదిభిర్మేరుశిఖరతుల్యం- కించ ప్రతి
పక్షత్యాగలాభేన స్థిరతయా స్థితత్వం ప్రకాశమానత్వం పారతంత్ర్యజ్ఞాపకత్వం- తేన రామస్యశృంగలాభః రావణస్యశృంగభంగశ్చోచ్యతే- దీప్తా
మివ శతహ్రదాం- తేజిష్ఠత్వగగనసంచారాభ్యాం విద్యుద్దృష్టాంతః- రామభక్తా వానరా నాస్మాన్ప్రవేశయిష్యంతీతి కంపః అప్రవేశే జీవనం న సిధ్య
తీతిత్వరా చేత్యేతద్ద్వయం తేన గమ్యతే-గగనస్థమితి- దూరత ఏవ దదృశురితి భావః॥ తని॥ గగనస్థం రావణగోష్ఠీతో నిర్గమనసమయ ఏవ దదృశుః-మహీ
స్థాః భూమావపతితోరక్షణనియుక్తా ఆకాశస్థమపి దదృశురితి జాగరూకత్వాతిరేకః-యద్వా మహీస్థాః తత్రతత్ర వృక్షాదిషు స్థితాస్సర్వేత దాత్వ ఏవ గగ
నస్థం దృష్ట్వా రామం పర్యవారయన్- వానరాధిపాః- అత్యంతం సావధానతయా విద్యమానత్వాద్వానరానపి ఋషిస్స్తౌతి- వానరాధిపా ఇతి- ద
దృశుః - ఏకో దృష్ట్వా అన్యస్మై న దర్శితవాన్ కింతు యుగపదేవ సర్వే దదృశుః - అనేన - న కేవలం ప్రతికూలసమూహాన్నిర్గమనమేవ విభీషణస్య ప్ర
యోజనం - కింతు అనుకూలకటాక్షవిషయత్వం చ లబ్ధమిత్యుక్తం ॥ ౨ ॥ అథ సుగ్రీవో లంకాపురీదేశాదాగమనమాయుధసన్నాహం చ దృష్ట్వా
ప్రహర్తుమేవాగచ్ఛతీతి విచార్య తమర్థం వానరైస్సహ చింతయామాసేత్యాహ-తమితి॥ తం అత్యంతాభినివేశేన శీఘ్రమాగతం- ఆత్మపంచమం-ఆ
త్మనా పంచత్వసంఖ్యాపూరకమిత్యర్థః-అనలశరభసంపాతిప్రఘసనామభిశ్చతుర్భిరాప్తసైర్యుక్తమితి యావత్ - అనలాదిగతసంఖ్యాపూరణ ఏవ
విభీషణస్య ప్రాధాన్యముక్తం రామవిషయప్రేమాస్పదత్వం తు సమానం- సుగ్రీవః- గగనస్థదర్శనార్థం శీఘ్రం శిరఉన్నమ్య దర్శనేన తాత్కాలిక గ్రీ
వాసౌందర్యమృషిస్స్తౌతి - వానరాధిపః - శీఘ్రముత్థాయ దర్శనం వానరసేనాయా అపి స్వస్యైవ రక్షకత్వేన రామవిషయప్రీతేశ్చ - రాఘవా
ర్థే పరాక్రాంతా ఇత్యుక్తేభ్యో వానరేభ్యోపి స్వస్యైవ నిరవధికప్రీతిమత్త్వాజ్ఞాపకత్వేన చ - దుర్ధర్షః - శరణాగతస్యాపి పశ్చాదాకృష్టపాద
త్వాపాదకత్వేన అనభిభవనీయస్థితిః- బుద్ధిమాన్వానరైస్సహ చింతయామాస- స్వయం సమర్థోపి తానప్యనుసృత్య చింతనం కార్యగౌరవాత్ -
చారో వా శత్రుర్వేతి చింతయామాస - ఆగమనముఖవికాసాదీనాని దుష్టత్వనిశ్చయేపి రామవిషయప్రేమపారవశ్యేన చింతితవానితి బుద్ధిః ప్ర
శస్త్యం॥ త ॥౩॥ విభీషణే సపరికరే సవిధస్థే మంత్రః శరభోనయుక్త ఇతి ఋషిరితి మనసా నిశ్చిత్య సచివాదీన్ ప్రతి నిర్ణీతమాహ చింతయిత్వేతి॥ చిం
తాయా నిర్ణయాంతత్వాదత్ర చింతయిత్వేతి నిర్ణయవాచీ- నాయం చారో నాపి దూతః- అపితు బాధక ఏవేతి నిశ్చిత్య॥ తని॥శ్లో॥ ముహూర్తేన
అల్పకాలేన - రావణః ఉత్తరకూలే అనావృతే స్థితం రామం శీఘ్రం హత్వా ఆగంతవ్యమితి ప్రేషితవానిమం తేనాయం బలవానేవ తే యమతి శేత ఇతి ఋషిరితి
నిశ్చితవాన్ - తుశబ్దః నిశ్చయానంతరం పూర్వావస్థాపేక్షయా వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి- తాన్ సువాచ ప్రేమపరవశాన్ సవాచ హ - స్వామిపరికరస
మవాయ ప్రకార ఆశ్చర్యకర ఇతి ఋషిరభినందతి-హేతి-హనుమత్ప్రముఖాన్- గౌరవ కాలే జాంబవత్ప్రముఖానితి న క్తవ్యం- మంత్రవిచార
కేతు బుద్ధిమత్త్వప్రాధాన్యాత్ హనుమత్ప్రముఖానిత్యుక్తిః-సర్వాన్ - రామవిషయప్రేమాతిశయస్సర్వేషామవిశేష ఇతి సర్వానిత్యుక్తిః-
చనం- అర్థమంతరేణాపి వచనసన్నివేశస్యైవ ప్రీతిప్రియత్వమభినందతి ఋషిః- ఉత్తమం- సర్వోత్కృష్టం॥౪॥ స్వనిర్ణీతార్థమాహ-ఏష-
ఏషః బాధకత్వైకాంతకార్యసంపన్నః- సర్వాయుధోపేతః మనస్థిత కార్యానుకూలహింసాపరికరసంపూర్ణః అనుకూలస్య ప్రతికూలతాం

గామేతి సంబంధః-నను- జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి। త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మేశ్చేదత్ర కారణమితి స్మృతేః జ్యేష్ఠభ్రాతు
స్సపితృసమం. పరిత్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య-రామసమీపగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితిచేత్ సత్యం॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య
జానతః- ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత ఇత్యాదినా ఉత్పథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాత్ -ఉత్పథగామినం సోపాధికం గురుం
రావణం పరిత్యజ్య-నిరుపాధికాఖిలజగద్గురుం స్మృతిమాత్రేణ సకలకలుషహరణప్రవీణ శ్రీరామనామధేయం కౌసలేయం రామమాజగామేతి న ద
షః ॥౧ ॥ తమితి ॥ మేరుశిఖరాకారమితి ఉన్నతత్వపీవరత్వరత్నబహుళత్వాదిభిర్మేరుశిఖరదృష్టాంతః- సేదిష్ఠత్వగగనసంచారాభ్యాం శతహ

తంనాస్తి తేకించిత్త్రిషులోకేషురాఘవ । ఆత్మానంసూచయన్జానన్పృచ్ఛస్యస్మాంత్సుహృత్తయా ॥ ౩౩ ॥త్వం
హిసత్యవ్రతశ్శూరోధార్మికోదృఢవిక్రమః । పరీక్ష్యకారీస్మృతిమాన్నిసృష్టాత్మా సుహృత్సుచ ॥ ౩౪ ॥ తస్మా
దేకైకశస్తావత్ బ్రువంతుసచివాస్తవ। హేతుతోమతిసంపన్నాస్సమర్థాశ్చపునఃపునః ॥ ౩౫ ॥ ఇత్యుక్తేరాఘవా
యాథమతిమానంగదోగ్రతః । విభీషణపరీక్షార్థముவాచవచనంహరిః ॥ ౩౬ ॥ శత్రోస్సకాశాత్సంప్రాప్తస్సర్వ
థాశంక్యఏవహి । విశ్వాసయోగ్యస్సహసానకర్తవ్యోవిభీషణః ॥ ౩౭ ॥ ఛాదయిత్వాత్మభావంహిచరంతిశఠబుద్ధ
యః । ప్రహరంతిచరంధ్రేషుసోనర్థస్సుమహాన్భవేత్ ॥౩౮ ॥ అర్థానర్థౌవినిశ్చిత్యవ్యవసాయంభజేతహ । గు
ణతస్సంగ్రహంకుర్యాద్దోషతస్తువివర్జయేత్ ॥ ౩౯ ॥ యదిదోషామహాంస్తస్మింస్త్యజ్యతామవిశంకితం । గుణా
న్వాపిబహూన్జ్ఞాత్వాసంగ్రహఃక్రియతాంనృప ॥ ౪౦ ॥ ....*
శరభస్త్వథనిశ్చిత్యసార్థ్యంవచనమబ్రవీత్ । క్షిప్రమస్మిన్నరవ్యాఘ్రచారఃప్రతివిధీయతాం ॥ ౪౧ ॥ ప్రణిధాయహి

పయితుంతవాయంప్రశ్నఇత్యర్థః - పూజయన్నితిపాఠేతుఅస్మాన్ప్రత్యేకంమానయన్నస్మాన్పృచ్ఛసీత్యర్థః - ప్రత్యేకంమాననాభిప్రా
యేణైవాత్మానమిత్యేకవచనప్రయోగః.. యద్వాఆత్మానంఆత్మస్వభావం- జానన్ రాజనీతిమితియావత్ - పూజయన్ పాలయన్- యద్వాసు
హృత్తయాశోభనహృదయతయాహేతునాఆత్మానంస్వం - పూజయన్ - కార్యవిచారేషుఅస్మదపేక్షయాస్వయమేవశోభనహృదయ ఇతిస్వ
ప్రభావమభివ్యంజయితుమితిభావః- అస్మన్మతానిపూర్వపక్షీకృత్యస్వమతమేవసిద్ధాంతయితుమితిభావః ॥తని ॥౩౩ ॥ స్వపూజనార్థమస్మాన్
పృచ్ఛసీత్యత్రహేతుమాహ-త్వమితి॥ సత్యవ్రతః శరణాగతరక్షణవ్రతస్య సాపరాధరావణాదిష్వపిఃఫలీకర్తుమశక్యత్వాత్ - పరీక్ష్యకారీస
ర్వజ్ఞస్సన్నపిసమ్యగ్గేకుభిఃవిమృశ్యాచరణశీలః - సుహృత్సునిసృష్టాత్మాసుహృత్పరతంత్రీకృతాత్మస్వరూపః - పూర్వశ్లోకేసుహృత్త్వమాత్ర
ముక్తం- అత్రతుసుహృత్పరతంత్రత్వమితిభేదః ॥తని॥ ౩౪॥ తస్మాదితి॥ తస్మాత్ భవతఉక్తగుణత్వాత్- తావత్ క్రమేణ- హేతుతఃయుక్తిభిః-
బ్రువంతు ॥౩౫॥ సుగ్రీవానంతరమంగదస్యయువరాజతయాప్రధానత్వాత్ ప్రథమమంగదోజగాదేత్యాహ-ఇత్యుక్తఇతి॥విభీషణపరీక్షార్థం-
తదుపాయప్రతిపాదకమితిశేషః ॥౩౬॥ శత్రోరితి ॥ అసౌశరణాగతోపిశత్రోస్సకాశాత్ ప్రాప్తత్వాదనుకూలోనేతిశంక్యఏవ - అతఃసహ
సాపరీక్షామంతరేణ- విశ్వాసయోగ్యోనకర్తవ్యః- కింతుపరీక్ష్యప్రవేష్టవ్యఇతిసుగ్రీవవచనాద్విశేషః ॥తని॥౩౭॥ విశ్వాసకరణే అనిష్టమాహ
ఛాదయిత్వేతి॥ శఠబుద్ధయఃకుటిలబుద్ధయః- ఆత్మభావంస్వాభిప్రాయంఛాదయిత్వా - స్వాభిప్రాయసూచకేంగితాదికమప్యస్థగయిత్వేత్య
ర్థః- చరంతియావద్రంధ్రలాభంస్వైరసంచారంకుర్వంతి - రంధ్రేషుఅనవధానేషుసత్సు - ప్రహరంతిహింసంతి ॥తని॥ ౩౮॥ త్యాగోపా
దానోపయుక్తంపరీక్షాప్రకారమాహ- అర్థానర్థావితి ॥ అర్థానర్థౌగుణదోషౌ - వినిశ్చిత్యకస్మింశ్చిత్కర్మణినియోగేననిశ్చిత్య -
వ్యవసాయంత్యాగసంగ్రహాన్యతరాధ్యవసాయం- భజేత-తత్రగుణతఃగుణనిశ్చయేనసంగ్రహం అంగీకారంకుర్యాత్-దోషతఃదోషనిశ్చయేన
తు- విసర్జయేత్ ॥తని॥ ౩౯॥ ననుసర్వాత్మనాగుణీదోషీవాదుర్లభః అతఃకథంసంగ్రహత్యాగవ్యవస్థితిరిత్యత్రాహ- యదీతి॥ తస్మిన్విభీష
ణే- మహాన్దోషోయదిస్యాత్ - తదాఅసౌ- అవిశంకితంఅవిశంకం - త్యజ్యతాం- బహూన్గుణాన్జ్ఞాత్వా- సంగ్రహఃక్రియతాంవా- స్వల్ప
దోషవత్త్వేపిబహుగుణోగ్రాహ్యః- స్వల్పగుణవత్త్వేపిబహుదోషస్త్యాజ్యఇతిభావః ॥తని॥౪౦ ॥ వినియోగంవినాగుణదోషపరిజ్ఞానంనసంభ
వతిసహసావినియోగేచమంత్రహానిస్స్యాదితిపూర్వస్వరసాచ్ఛరభఆహ- శరభస్త్వితి॥ తుశబ్దఃపూర్వస్మాద్వైలక్షణ్యపరః - సార్థ్యంసార్థ
కం - అనేనాంగదపక్షస్యాసార్థ్యార్థత్వంద్యోతితం- అస్మిన్విభీషణవిషయే-ప్రతివిధీయతాంప్రేష్యతాం॥౪౧॥ప్రణిధాయేతి॥ ప్రణిధా

ఇత్యర్థః- పూజయన్నితిపాఠేతు - ఆత్మానంఅస్మాన్ప్రత్యేకంపూజయన్మానయన్అస్మాన్పృచ్ఛసి- యద్వాఆత్మానంపూజయన్జానన్ని
తిస్వభావంపరిపాలయన్॥ ౩౩॥ త్వమితి ॥ త్వంహీతిపదద్వయంఅఖిలవానరగుణవైలక్షణ్యంకథయతి- శరణాగతరక్షణవ్రతస్యసాపరాధరావ
ణాదిష్వపివిఫలీకర్తుమశక్యత్వాత్సత్యవ్రతఃశరణాగతరక్షణధర్మనిష్ఠావ్రతః - పరీక్ష్యకారీసర్వజ్ఞస్సన్నపిసమ్యగ్గేతుభిఃవిమృశ్యాచరణశీలః - సు
హృత్సునిసృష్టాత్మాసుహృన్నివేశితాంతఃకరణః- సుహృదధీనమనస్క ఇత్యర్థః ॥౩౪॥తస్మాదితి॥ హేతుతఃహేతుగర్భితంస్వంస్వంమతంబ్రువంతు॥
౩౫॥ ఇత్యుక్తఇత్యాదిశ్లోకపంచకమేకంవాక్యం ॥ ఇత్యుక్తఇతి- సచివైరితిశేషః - విభీషణపరీక్షాఅర్థఃప్రయోజనంయస్యతత్ ॥౩౬॥ శీఘ్రం
విశ్వాసానర్హత్వేహేతుమాహ॥ ఛాదయిత్వేతి॥ సోనర్థస్సుమహాన్భవేదితి॥ ౩౮॥ అతఃకస్మింశ్చిత్కర్మణ్యేనంనియుజ్య- తత్రాస్యగుణదో
షౌపరీక్ష్యపశ్చాత్సంగ్రహఃపరిత్యాగోవాక్రియతామిత్యాహ అర్థానర్థావితి ॥ అర్థానర్థౌగుణదోషౌ- వ్యవసాయంసంగ్రహవిసర్జ
నాధ్యవసాయంభజేత- తతఃగుణతః- గుణేసతిసంగ్రహంకుర్యాత్ దోషతఃదోషేసతివిసర్జయేదితిసంబంధః॥౩౯॥ ఉభయోరపిసద్భావేతత
యోర్భూయస్త్వాల్పత్వేపరీక్ష్యపరిత్యాగసంగ్రహౌకార్యావిత్యాహ - యదిదోషఇతి ॥౪౦॥ అథశరభః - ఈదృశనియోగః ఇదానీమేవచారము
ఖేనగుణదోషౌపరీక్ష్యసంగ్రహఃపరిత్యాగోవాకర్తవ్యఇత్యాహ - శరభస్త్వితి॥ శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం- అత్రతుశబ్దఃఅంగదమతాద్వైష
మ్యంద్యోతయతి- సార్థంకర్తవ్యార్థపరంవచనం ౪౧॥ప్రణిధాయేతి॥ ప్రణిధాయచారంప్రేషయిత్వాసూక్ష్మబుద్ధినాచారేణయథావత్పరీ

చారేణయథావత్సూక్ష్మబుద్ధినా। పరీక్ష్యచతతఃకార్యోయథాన్యాయ్యంపరిగ్రహః॥౪౨॥ జాంబవాంస్త్వథసంప్రే
క్ష్యశాస్త్రబుద్ధ్యావిచక్షణః। వాక్యంవిజ్ఞాపయామాసగుణవద్దోషవర్జితం॥౪౩॥ బద్ధవైరాచ్చపాపాచ్చరాక్షసేం
ద్రాద్విభీషణః అదేశకాలేసంప్రాప్తస్సర్వథాశంక్యతామయం॥౪౪॥ తతోమైందస్తుసంప్రేక్ష్యనయాపనయకోవి
దః।వాక్యంవచనసంపన్నోబభాషేహేతుమత్తరం॥౪౫॥ వచనంనామతస్యైషరావణస్యవిభీషణః।పృచ్ఛ్యతాంమ
ధురేణాయంశనైర్నరవరేశ్వర॥౪౬॥భావమస్యతువిజ్ఞాయతతస్తత్త్వంకరిష్యసి। యదిదుష్టోనదుష్టోవాబుద్ధిపూర్వంనర
ర్షభ॥౪౭॥ అథసంస్కారసంపన్నోహనూమాన్సచివోత్తమః। ఉవాచవచనంశ్లక్ష్ణమర్థవన్మధురంలఘు॥౪౮॥ న
భవంతంమతిశ్రేష్ఠంసమర్థంవదతాంవరం। అతిశాయయితుంశక్తోబృహస్పతిరపిబ్రువన్॥౪౯॥ నవాదాన్నాపిసం
ఘర్షాన్నాధిక్యాన్నచకామతః। వక్ష్యామివచనంరాజన్యథార్థంరామగౌరవాత్॥౫౦॥ అర్థానర్థనిమిత్తం

యచారంప్రేషయిత్వా- సూక్ష్మబుద్ధినాచారేణ- యథావన్నీతిశాస్త్రోక్తరీత్యా- పరీక్ష్య- తతోయథాన్యాయ్యంన్యాయాదనపేతంన్యాయ్యం నిర్ణీతార్థమనతిక్రమ్య- పరిగ్రహః విభీషణపరిగ్రహఃకార్యః- నియోగేనచారేణవానాయంపరీక్ష్యః అవిస్రంభహేతూనాంబహూనాంసంభవాదితి॥౪౨॥ జాంబవాన్పక్షాంతరముపక్షిపతి-జాంబవానితి॥ గుణవత్ యుక్తిమత్- దోషవర్జితం అనపాయమితిపూర్వోక్తమతద్వయవ్యావృత్తిః ॥౪౩॥ బద్ధేతి॥ బద్ధవైరాత్ దృఢవైరాత్- పాపాత్పాపకర్మణః అదేశేదూరతయాసాంప్రతికభయాభావేన ఆగమనప్రయోజనరహితే - అకాలేస్వామిపరిత్యాగానర్హేకాలే ॥౪౪॥ సర్వథాశంక్యస్త్వేవేతిసుకరోపాయేనగుణదోషపరీక్షాయాఅకరణేసుఖోపనతమిత్రహానిస్స్యాదితిమైందోమతాంతరమాహ-తత ఇతి॥ హేతుమత్తరంఅతిశయేనహేతుయుక్తం ॥౪౫॥ వచనమితి॥ మధురేణవచసారావణస్యవచనమయంవిభీషణశ్శనైఃపృచ్ఛ్యతామితిసంబంధః- పృచ్ఛ్యతామిత్యత్రఅజ్ఞాతపురుషముఖేనేతిశేషః ఉత్తరత్రతథైవహనుమతానువాదాత్ ॥౪౬॥ భావమితి॥ ఏవంవిధపరీక్షణేనాస్యతత్త్వతోభావంవిజ్ఞాయ - యదిదుష్టఃతదాతదనురూపం అదుష్టశ్చేత్తదనురూపంచబుద్ధిపూర్వంపరీక్షాపూర్వకం - కరిష్యసీత్యర్థః ॥౪౭॥ ఏవంసుగ్రీవేణేదానీంవధ్యత్వంప్రతిపాదితం, అంగదాదిభిస్తుగుణదోషపరీక్షాపూర్వకంపరిగ్రహపరిత్యాగౌసిద్ధాంతితౌ - అథసచివోత్తమోహనూమాన్ సుగ్రీవమతంరాజమతత్వాత్సత్యంతావిచారమూలత్వాచ్చోపేక్ష్య అంగదాదిమతమేకైకానువాదపూర్వకందూషయిత్వా ఇదానీమేవదోషాభావస్యనిర్ణేతుంశక్యత్వాత్ సహసైవపరిగ్రాహ్యఇతిసిద్ధాంతయతిసర్గశేషేణ - అథేతి॥ సంస్కారసంపన్నః శాస్త్రాభ్యాసదృఢతరసంస్కారయుక్తః - లఘుఅవిస్తృతం ॥౪౮॥ భవతఉపదేశార్థంనమమప్రవృత్తిః భవతస్సర్వప్రకారోత్కృష్టత్వాత్కేనాప్యాకారేణాతిశయితస్యకస్యచిదభావాదిత్యాహ- నభవంతమితి॥ స్పష్టం ॥౪౯॥ నవాదాదితి॥ వాదాత్తర్కకౌశలాత్- సంఘర్షాత్సచివేషుస్పర్ధావశాత్- ఆధిక్యాత్ అహంమతిమాన్వాగ్మీచేత్యాధిక్యాభిమానాత్- కామతఃస్వైరభాషణేచ్ఛాతః- విభీషణపక్షపాతాద్వా- తర్హికిమర్థాప్రవృత్తిస్తత్రాహ- గౌరవాదితి- మయిత్వత్కృతాత్సంమానాత్ ॥౫౦॥ పూర్వోక్తేషుచతుర్షుమతేషుప్రథమమంగదమతందూషయతి- అర్థానర్థేతి॥ అర్థానర్థయోర్నిమిత్తంనిర్ణయోపాయః - సచివైః అంగదేన- తాదాత్వికసంరంభపరిహారాయనా

క్ష్యచ - తతఃయథాన్యాయ్యంపరిగ్రహఃకార్యోహీతియోజనా ॥౪౨॥ అథజాంబవాన్ కిమస్మిన్ పరీక్షయాఅవిశ్వాస్యేబహుహేతుసంభవాత్పరిత్యాజ్యఏవేత్యాహ- జాంబవానిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ పాపాత్పాపకర్మణః- అదేశకాలేఅదేశేశత్రుసమీపదేశే- అకాలేరాత్రౌ- యద్వా అకాలేస్వామిపరిత్యాగానర్హేకాలే॥ ౪౪ ॥ అథమైందః శంకనీయత్వమభ్యుపేత్యైవగుణదోషపరీక్షాయాముపాయాంతరమాహ- తతోమైందఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥ హేతుమత్తరంఅతిశయేనయుక్తియుక్తం॥ ౪౫॥ వచనమితి॥ మధురేణవచసారావణస్యరావణసంబంధివచనంఅయంవిభీషణశ్శనైఃపృచ్ఛ్యతాం రావణవృత్తాంతేగూఢపురుషముఖేనపృచ్ఛ్యతామిత్యర్థః- ఉపరిహనుమతామైందమతదూషణప్రస్తావేఅజ్ఞాతపురుషైరిత్యనువాదాత్॥ ౪౬॥ భావమితి॥ ఏవంవిధపరీక్షణేనఅస్యతత్త్వంయథార్థంభావమభిప్రాయంవిజ్ఞాయయదిదుష్టస్తదాతదనురూపం- అదుష్టశ్చేత్ తదనురూపంచబుద్ధిపూర్వంపరీక్షాపూర్వకం - యత్కర్తవ్యంతత్కరిష్యసీతిసంబంధః॥ ౪౭॥ ఏవంచ - సుగ్రీవేణేదానీమేవవధ్యత్వంప్రతిపాదితం, అంగదాదిభిస్తుగుణదోషపరీక్షాపూర్వకంపరిగ్రహపరిత్యాగౌసమర్థితౌ - అథసచివోత్తమోహనుమాన్ సుగ్రీవమతంరాజవచనత్వాదత్యంతావిచారమూలత్వాచ్చోపేక్ష్య అంగదాదిమతమేకైకానువాదపూర్వకం దూషయిత్వేదానీమేవతద్దోషాభావస్య నిర్ణేతుంశక్యత్వాదవిలంబేనాస్యపరిగ్రహోయుక్తఇతిస్వసిద్ధాంతమాహ ॥ అథేత్యాదిసర్గశేషేణ ॥ సంస్కారసంపన్నఃసకలశాస్త్రాభ్యాసజనితసంస్కారయుక్తః-సమర్థంవివక్షితార్థప్రతిపాదనశక్తం-మధురంశ్రవణమాత్రేణసుఖకరం-లఘు నాతివిస్తరంవచనమువాచేతిసంబంధః॥౪౮ ॥ నభవంతమితి ॥ బ్రువన్ బృహస్పతిరపిమతిశ్రేష్ఠంసమర్థం భవంతంఅతిశాయయితుంఅతిశయితుంనశక్తఇత్యువాచేతిపూర్వేణసంబంధః ॥౪౯॥ సామర్థ్యాత్తర్కకౌశలాదిప్రదర్శనార్థంమద్వచనప్రవృత్తిరిత్యాహ॥ నవాదాదితి ॥ వాదాత్తర్కకౌశలాత్సంఘర్షాత్సచివేషుస్పర్ధావశాత్ఆధిక్యాదహంధీమాన్నీతిమాన్వాగ్మీచేత్యాధిక్యాభిమానాత్-కామతఃస్వైరభాషణేచ్ఛాతః - తర్హికిమర్థంప్రవృత్తిస్తత్రాహ - గౌరవాత్ కార్యగౌరవాద్ధేతోః - యద్వాత్వత్కృతాత్సమ్మానాత్॥౫౦॥తత్రప్రథమమంగదమతందూషయతి॥అర్థేతి॥ అర్థానర్థనిమిత్తంవిభీషణగుణదోషనిశ్చయనిమిత్తం సచివైఃఅంగదేనయదుక్తం- తత్రతస్మిన్నర్థేదోషంప్రవక్ష్యామి- కుతః-క్రియాపూర్వోక్తప్రకారేణపరీక్షణక్రియాతది

హి యదుక్తం సచివైస్తవ । తత్ర దోషం ప్రపశ్యామి క్రియా న హ్యుపపద్యతే ॥ ౫౧ ॥ ఋతే నియోగాత్సామర్థ్యమవ
బోద్ధుం న శక్యతే । సహసా వినియోగో హి దోషవాన్ప్రతిభాతి మా ॥ ౫౨ ॥ చారప్రణిహితం యుక్తం యదుక్తం సచివై
స్తవ । అర్థస్యాసంభవాత్తత్ర కారణం నోపపద్యతే ॥ ౫౩ ॥ అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇత్యయం యద్విభీషణః । వివక్షా
తత్ర మేఽస్తీయం తాం నిబోధ యథామతి ॥ స ఏష దేశః కాలశ్చ భవతీతి యథా తథా ॥ ౫౪ ॥ పురుషాత్పురుషం ప్రాప్య త
థా దోషగుణావపి ॥ దౌరాత్మ్యం రావణే దృష్ట్వా విక్రమం చ తథా త్వయి । యుక్తమాగమనం తస్య సదృశం తస్య బుద్ధితః ॥
౫౫ ॥ అజ్ఞాతరూపైః పురుషైః స రాజన్ పృచ్ఛ్యతామితి । యదుక్తమత్ర మే ప్రేక్షా కాచిదస్తి సమీక్షితా ॥ ౫౬ ॥ పృచ్ఛ్య

మానుక్తిబహువచనం చ - యదుక్తం తత్ర దోషం ప్రపశ్యామి- కుతః- క్రియా ఏవం ప్రకారేణ పరీక్షణక్రియా- నోపపద్యతే హి ॥ ౫౧ ॥ అను
పపత్తిమేవ దర్శయతి-ఋత ఇతి ॥ నియోగాత్ రాజకార్యేషు నియోగాత్- ఋతే వినా- అన్యారాదితరర్త ఇత్యాదినా పంచమీ- సామర్థ్యం సాధు
త్వం- సహసా వినియోగః గుణదోషపరీక్షామంతరేణ కుత్రచిన్మహతి రాజకార్యే వినియోజనం - మామాం ప్రతి - దోషవాన్ భాతి - తథా చ స
త్యాం గుణదోషపరీక్షాయాం నియోగః- నియోగే సతి గుణదోషపరీక్షణమిత్యన్యోన్యాశ్రయః - అతోఽనుపపన్నమంగదమతమితి భావః ॥ తని ॥
౫౨ ॥ అథ శరభమతం ప్రయోజనాభావేన ఖండయతి-చారేతి ॥ అత్రేతి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః- చారప్రణిహితం చారప్రణిధానం- యుక్తమితి త
వ సచివైర్యదుక్తం- శరభేణ యదుక్తమిత్యర్థః- తత్ర తస్మిన్ మతే- అర్థస్య చారప్రయోజనస్య- దూరతిరోహితదర్శనాదేరసంభవాత్ చారప్ర
ణిధానలక్షణం- కారణం ఉపాయః - న యుజ్యత ఇత్యర్థః - అత్యాసన్నే స్వచక్షుర్విషయే సమ్యక్పరిదృశ్యమానే వ్యవధానరహితే న భక్షస్సలావస్థా
యుని చాస్మిన్ పరరంధ్రాదితత్త్వదర్శనలక్షణచారప్రయోజనాభావాదయముపాయో న యుజ్యత ఇతి భావః - చారణం నోపపద్యత ఇతి పాఠే తు చా
రయితవ్యస్యాంతఃపురసమాజతీర్థాదిరూపస్య విషయస్యాభావాచ్చారసంచారణం న ఘటత ఇత్యర్థః ॥ తని ॥ ౫౩ ॥ అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇత్య
స్య జాంబవన్మతస్యాసారత్వాత్తన్నిరాకరణేన సర్వం నిరాకృతప్రాయమితి తత్స్వరూపాసిద్ధ్యా దూషయతి అదేశేతి ॥ సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అ
యం విభీషణః- అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇతి యత్- తత్ర తద్విషయే- యథాతథా యాథాతథ్యేన- స ఏష దేశః కాలశ్చ భవతీతి- మే యథామతి
ఇయం వివక్షాస్తి- తాం నిబోధేత్యన్వయః ॥ ౫౪ ॥ వివక్షితమేవ సోపపత్తికం విశదయతి-పురుషాదిత్యాది సార్ధశ్లోకేన ॥ పురుషాత్ అధమపు
రుషాద్రావణాత్- పురుషం ఉత్తమపురుషం భవంతం- ప్రాప్య మనసా విమృశ్య- తథా దోషగుణావపి యువయోర్విమృశ్య - తథా రావణే దౌరా
త్మ్యం రాక్షసకులవినాశహేతుభూతసీతాపహరణతత్ప్రత్యర్పణానపేక్షిత్వాదికం- త్వయి విక్రమం ఖరదూషణప్రముఖరాక్షసవధాదికం- వాలి
వధపూర్వకసుగ్రీవరాజ్యప్రదానం అతిదుస్తరసముద్రతరణోద్యోగం చ దృష్ట్వా- తస్య బుద్ధితః బుద్ధేః- సదృశం తస్య ఆగమనం యుక్తమితి సంబం
ధః- యదా ప్రతికూలే దోషదర్శనమనుకూలే గుణజ్ఞానం చ- స ఏవ దేశః కాలశ్చ భవతి- ఇదం తథ్యమితి భావః ॥ తని ॥ ౫౫ ॥ మైందమతం ప్రతిక్షి
పతి శ్లోకత్రయేణ ॥ అజ్ఞాతేతి ॥ అజ్ఞాతరూపైః అపరిచితస్వరూపస్వభావైః- సమీక్షితా సమ్యక్పరీక్షితా- ప్రేక్షా యుక్తిరూపా బుద్ధిః ॥ ౫౬ ॥ క్వచి
ద్గుణవత్యపి మిత్రే దోషదృష్టిహేతుత్వేనానైకాంతికోఽయం గుణదోషనిర్ణయోపాయ ఇత్యాహ పృచ్ఛ్యమాన ఇతి ॥ బుద్ధిమానపి పుమాన్ అపరి
చితైః పృచ్ఛ్యమానస్సన్ - అవిశ్వాసాదేవైతే పృచ్ఛంతీతి కస్మిన్ వచస్యుక్తే కోపావనర్థస్స్యాదిత్యుపపద్యత ఇతి ప్రతివచనరూపం వచ ఉద్దిశ్య సహసా వివి

వానీం నోపపద్యతే హి ॥ ౫౧ ॥ అనుపపత్తిమేవాహ-ఋతే నియోగాదితి ॥ నియోగాత్ కస్మింశ్చిత్కర్మణి నియోజనాత్ ఋతే- సామర్థ్యం సద్గుణ
వత్త్వం అవబోద్ధుం న శక్యతే - అస్తు నియోగః కా హానిరిత్యత ఆహ - సహసా వినియోగః - గుణదోషావపరీక్ష్య మహత్సు కార్యేషు వినియోగః-
మామాం ప్రతి-దోషవాన్ ప్రతిభాతి- తతశ్చ గుణదోషపరీక్షాయాం సత్యాం నియోగః - నియోగే చ సతి గుణదోషపరీక్షణమిత్యన్యోన్యాశ్రయ
దోషగ్రస్తమిదం మతమితి భావః ॥ ౫౨ ॥ శరభమతం ప్రయోజనాభావేన దూషయతి-చారేతి ॥ చారప్రణిహితం చారప్రేషణం యుక్తమితి- తవ స
చివైః శరభేణ యదుక్తం తత్ర తస్మిన్ మతే తు అర్థస్య చారకర్తవ్యప్రయోజనస్య అసంభవాత్ - కారణం చారప్రణిధానలక్షణోపాయో నోప
పద్యతే - చారప్రేషణస్య దూరతిరోహితవిషయత్వాత్పరిదృశ్యమానే విభీషణే తన్న యుక్తమితి భావః- చారణం నోపపద్యత ఇతి పాఠే తు - చార
ణం చారప్రేషణం ॥ ౫౩ ॥ జాంబవతోక్తం శంకనీయత్వవిషయం అదేశకాలాగతత్వహేతుం స్వరూపాసిద్ధ్యా దూషయతి - అదేశకాల ఇత్యా
దినా ॥ అయం విభీషణః- అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇతి యత్ - తత్ర తద్విషయే- యథాతథా యాథాతథ్యేన- స ఏష దేశః కాలశ్చ భవతీతి మే యథా
మతి- ఇయం వివక్షా అస్తి- తాం నిబోధేతి సంబంధః ॥ ౫౪ ॥ వివక్షితమేవ సోపపత్తికం విశదయతి-పురుషాదితి ॥ పురుషాదధమపురుషాద్రావణా
త్- పురుషం ఉత్తమపురుషం భవంతం ప్రాప్య - మనసా విమృశ్య తథా ఉభయోః దోషగుణావపి విమృశ్య దౌరాత్మ్యం సీతాప్రత్యర్పణాభావా
దిలక్షణం రావణే దృష్ట్వా- విక్రమం చ తథా త్వయి- కబంధఖరదూషణప్రముఖరాక్షసవధాదికం- అతిబలపరాక్రమవాలివధపూర్వకసుగ్రీవరా
జ్యస్థాపనం- అతిదుస్తరసాగరతరణోద్యోగం చ త్వయి దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా- తస్య బుద్ధితః బుద్ధిసదృశం తస్యాగమనం యుక్తమితి యోజనా ॥ ౫౫ ॥ చా
రప్రేషణం మిత్రామిత్రవిషయే అకించిత్కరం మిత్రస్య శంకాజనకత్వాత్, అమిత్రస్య శఠత్వేన తదభిప్రాయాదర్శనాచ్చ, అతో మైందమతం
దుష్టమిత్యనూద్య నిరాకరోతి- అజ్ఞాతరూపైః పురుషైరిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ- అజ్ఞాతరూపైః అపరిచితస్వరూపస్వభావైస్స విభీషణః పృచ్ఛ్యతా
మితి- మైందేన యదుక్తం- అత్ర అస్మిన్ మతే సమీక్షితా సమ్యక్పరీక్షితా ప్రేక్షా బుద్ధిర్యుక్తిర్వా- కాచిదస్తి ॥ ౫౬ ॥ కా పునస్త్వద్బుద్ధిరిత్యత ఆహ ॥

మానోఽవిశంకేత సహసా బుద్ధిమాన్వచః। తత్ర మిత్రం ప్రదుష్యేత మిథ్యాపృష్టం సుఖాగతం ॥౫౮॥ అశక్యస్సహసా రాజన్
భావో వేత్తుం పరస్య వై। అంతస్స్వభావైర్గీతైస్తైర్నైపుణ్యం పశ్యతా భృశం ॥౫౯॥ నత్వస్య బ్రువతో జాతు లక్ష్యతే దు
ష్టభావతా। ప్రసన్నం వదనం చాపి తస్మాన్మే నాస్తి సంశయః ॥౬౦॥ అశంకితమతిస్స్వస్థో న శఠః పరిసర్పతి। న చాస్య దుష్టా వా
క్చాపి తస్మాన్నాస్తీహ సంశయః ॥౬౧॥ ఆకారశ్ఛాద్యమానోఽపి న శక్యో వినిగూహితుం। బలాద్ధి వివృణోత్యేవ భావమంతర్గ
తం నృణాం ॥౬౨॥ దేశకాలోపపన్నం చ కార్యం కార్యవిదాం వర। స్వఫలం కురుతే క్షిప్రం ప్రయోగేణాభిసంహితం ॥౬౩॥
ఉద్యోగం తవ సంప్రేక్ష్య మిథ్యావృత్తం చ రావణం। వాలినశ్చ వధం శ్రుత్వా సుగ్రీవం చాభిషేచితం॥ రాజ్యం ప్రార్థయ
మానశ్చ బుద్ధిపూర్వమిహాగతః ॥౬౪॥ ఏతావత్తు పురస్కృత్య యుజ్యతే తత్ర సంగ్రహః। యథాశక్తి మయోక్తం తు రా
క్షసస్యార్జవం ప్రతి। త్వం ప్రమాణం తు శేషస్య శ్రుత్వా బుద్ధిమతాం వర ॥౬౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - సప్తదశస్సర్గః. ❋

థాంశంకాం ప్రాప్నుయాత్ - తథా సతి - సుఖాగతం స్వస్మిన్ దోషరాహిత్యేన విశ్వాసోపగతమపి మిత్రం - మిథ్యాపృష్టం సత్ - తేన ప్రశ్నేన హే
తునా - ప్రదుష్యేత - దుష్టం భవేదిత్యర్థః॥ తని॥ ౫౮॥ క్వచిన్నిష్ప్రయోజనశ్చాయముపాయ ఇత్యాహ - అశక్య ఇతి॥ భృశం అత్యర్థం - స్వస్మిన్నైపుణ్యం
పశ్యతాపి మిథ్యాప్రష్ట్రా - అంతస్స్వభావైః అంతర్హితస్వాభిప్రాయైః - పరస్య గీతైః భాషితైః - పరాభిప్రాయస్సహసా జ్ఞాతుమశక్య ఇత్యర్థః -
ఛద్మనా ప్రష్టుర్గూఢమభిప్రాయం జ్ఞాత్వా - అహృదయవాచామహృదయా ఏవ ప్రతివాచో భవంతీతి న్యాయేన - పరేణాపి స్వాభిప్రాయానావి
ష్కరణాదితి భావః ॥ తని॥ ౫౯॥ ఏవం పూర్వోక్తేషు పక్షేషు దోషానుక్త్వా వ్యసంప్రత్యాత్మనా పరీక్ష్యైకతీకృతం పక్షముపక్షిపతి - నత్వి త్యాదినా। వ్ర
బ్రువతో బహువ్యాహరతోఽస్య ॥౬౦॥ ఏవముక్తేంగితాకారాభ్యామదుష్టత్వముక్త్వా చేష్టాభాషణాభ్యాం చ తద్దర్శయతి అశంకితేతి॥ శఠః గూఢ
విప్రియకారీ ॥౬౧॥ న సుపరమవంచకః పురుషో భావం నిగూహయతి కథం తేన విశ్వాస ఇత్యత్రాహ - ఆకార ఇతి ॥ ఆకారః ముఖవికారః ॥౬౨॥
ఏవం దోషాభావముక్త్వా గుణముచితజ్ఞత్వరూపం దర్శయితుం నీతిమర్యాదాం దర్శయతి - దేశేతి॥ దేశకాలోపపన్నం దేశకాలాభ్యాం యుక్తం - ప్ర
యోగేణ ఉచితపురుషప్రయోగేణ - అభిసంహితం యుక్తం - ఉచితేషు దేశకాలపురుషేషు ప్రయుక్తమిత్యర్థః - కార్యం క్రియా - స్వఫలం స్వో
చితఫలం - క్షిప్రం అప్రతిబంధం - కురుతే - కర్తురితి శేషః ॥ తని॥ ౬౩॥ ఏతేనాప్యేవమేవ కార్యం ప్రయుక్తమిత్యాశయేనాహ ఉద్యోగమితి ॥ సా
ర్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥౬౪॥ ఫలితమాహ ఏతావదితి సార్ధశ్లోకేన॥ స్వవచనం నిగమయతి యథాశక్తీతి। యథాశక్తి బుద్ధిశక్తిమనతిక్రమ్య -
ఆర్జవం నిర్దోషత్వం - మద్వాక్యం శ్రుత్వా యత్కర్తవ్యమకర్తవ్యం వా తస్య సర్వస్య త్వం తు త్వమేవ - ప్రమాణం - ప్రమాతేత్యర్థః ॥౬౫॥ ❋
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే సప్తదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పృచ్ఛ్యమాన ఇతి ॥ బుద్ధిమానపి పుమాన పరిచితైః పృచ్ఛ్యమానస్సన్ విశంకేత - అవిశ్వాసాదేతే మాం పృచ్ఛంతి కస్మిన్ వచస్యుక్తే కోఽవానర్థస్స
మాపతేదితి ప్రతివచనరూపం వచనముద్దిశ్య సహసా వివిధాం శంకాం ప్రాప్నుయాత్ - తథా సతి సుఖాగతం స్వస్మిన్ దోషరాహిత్యేన విశ్వాసోప
గతం అయత్నలబ్ధం మిత్రం - మిథ్యాపృష్టం ఛద్మనా పృష్టం సత్ - తేన ప్రశ్నేన హేతునా ప్రదుష్యేత దుష్టం భవేత్ - ఛద్మనా ప్రశ్నే కృతే మిత్రహాని
ర్భవేదిత్యర్థః॥ ౫౮॥ కించ నిష్ప్రయోజనశ్చ అయముపాయ ఇత్యాహ॥ అశక్య ఇతి॥ భృశమత్యర్థం స్వస్మిన్నైపుణ్యం పశ్యతా నిపుణత్వాభిజ్ఞ
నతా నైపుణ్యం మన్యతేత్యర్థః - అంతస్స్వభావైః ఆపాతతః ప్రసన్నార్థత్వేపి గూఢాభిప్రాయైః గీతైః ప్రశ్నరూపభాషితైః పరస్య భావః అ
భిప్రాయః - సహసా వేత్తుం న శక్యః - ఛద్మనా ప్రష్టుః గూఢమభిప్రాయం జ్ఞాత్వా - అహృదయవాచామహృదయా ఏవ ప్రతివాచో భవంతీతి న్యా
యేన - పరేణాపి స్వాభిప్రాయానావిష్కరణాదితి భావః॥ ౫౯॥ ఏవం మతాంతరాణి నిరాకృత్య - ఇంగితాకారభాషణచేష్టితరూపైరుపపత్తిభిస్తస్య
నిర్దుష్టతాం జ్ఞాతుం శక్యా అతోఽయం విభీషణో గ్రాహ్య ఏవేత్యాహ - నత్వస్యేత్యాదినా॥ సంశయః దుష్టభావత్వసంశయః॥౬౦॥ కించ - శఠః అశంక
తమతిః - స్వస్థః నిర్భయస్సన్ న పరిసర్పతి నాగచ్ఛతి - అయమశంకితమతిః స్వస్థః ఆగచ్ఛతి అతః శఠో న భవతీత్యర్థః - కించ - అస్య వాగపి దుష్టా న - తస్మా
దిహ విభీషణే సంశయో నాస్తీత్యర్థః॥ ౬౧॥ దుష్టస్యాప్యేతాదృశధర్మస్స్యాదాకారగోపనేన సంభవతీత్యాశంక్య తన్న ఘటత ఇత్యాహ - ఆకార ఇతి॥
స ఆకారః భావం వివృణోతీతి సంబంధః॥ ౬౨॥ యద్యయమదుష్టః అస్యాం వేలాయామత్రాగమనే కిమస్య ప్రయోజనమిత్యాశంక్య దేశకాలౌచిత్యం
జ్ఞాత్వా అయమాగత ఇతి వక్తుం సామాన్యేన నీతిమాహ - దేశకాలేతి ॥ దేశకాలోపపన్నం దేశకాలాభ్యాం యుక్తం - ప్రయోగేణాభిసంహితం స
మ్యగనుష్ఠానేనాభిసంపాదితం - కార్యం - క్రియత ఇతి కార్యం కర్మ - కర్తుః - స్వఫలం స్వస్య ఫలం క్షిప్రం కురుతే కర్తురితి శేషః॥ ౬౩॥ ఉద్యోగమిత్యాది
సార్ధమేకం వాక్యం॥ ౬౪॥ అతో నిర్దోషత్వాదయం పరిగ్రాహ్య ఇత్యాహ - ఏతావత్త్వితి॥ ఏతావత్తు పురస్కృత్య పూర్వోక్తధర్మజాతం పుర
స్కృత్య॥ స్వవచనం నిగమయతి యథాశక్తీతి॥ ఆర్జవం నిర్దోషత్వం మద్వాక్యం శ్రుత్వా యత్కర్తవ్యం త్వయా - తస్య సర్వస్య త్వమేవ ప్రమాణం
పరిచ్ఛేత్తా ॥౬౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః. ❋❋

అథరామః ప్రసన్నాత్మా శ్రుత్వా వాయుసుతస్యహ । ప్రత్యభాషత దుర్ధర్షః శ్రుతవానాత్మనిస్థితం ॥౧॥ మమాపితువివక్షాస్తి కాచిత్ప్రతివిభీషణం । శ్రోతుమిచ్ఛామితత్సర్వంభవద్భిశ్శ్రేయసిస్థితైః ॥ ౨॥ మిత్రభావేనసంప్రా

ఏవంసుగ్రీవాదిభిస్స్వస్వమతేప్రతిపాదితేస్వాభిమతమపిరామోవక్తుంప్రారభతే-అథేతి॥ వాయుసుతస్య- వచనమితిశేషః- ప్రసన్నాత్మా సుగ్రీవాదివాక్యైఃకలుషీకృతేమనసిసతి హనుమద్వాక్యైఃప్రసన్నమనాః- దుర్ధర్షః పూర్వపక్షైరక్షోభ్యః- తత్రహేతుమాహ-శ్రుతవానితి- వసిష్ఠాదిభ్యఃశ్రుతకపోతకండూపాఖ్యానాదిమాన్ - ఆత్మనిస్థితంచిత్తావస్థితం ॥తని॥౧॥ సర్వమతప్రతిక్షేపరూపేణస్వవాక్యేనకిమేతేవ్యాకులితమనసోభవేయురితిశంకయారామస్సచివాన్సపచ్ఛందయతి-మమాపీతి॥ తుశబ్దఃపక్షాంతరవద్ధనుమత్పక్షమపివ్యావర్తయతి- మమాపివిభీషణం ప్రతికాచిద్యుష్మత్పక్షైస్సహపరిగణనాయోగ్యావివక్షా- అస్తి - అతః- తత్సర్వం మద్వివక్షితంహేతుసాధ్యరూపంసర్వమర్థజాతం - శ్రేయసిస్థితైః అస్మచ్ఛ్రేయోనిరతైః.. భవద్భిః యుష్మాభిః- శ్రోతుమిచ్ఛామి- భవద్భిఃశ్రుత్వాపరీక్షణంకార్యమితిమమేచ్ఛాస్తీత్యర్థః ॥తని॥౨॥ ఏవంసచివాననుగుణీకృత్యస్వస్వభావకథనవ్యాజేనస్వవివక్షితం సహేతుకందర్శయతి-మిత్రభావేనేతి॥ మతాంతరేషుసదోషత్వాన్నపరిగ్రాహ్యఇతి హేతుసాధ్యేఅపిదుష్టే - మారుతిమతేతుపరిగ్రాహ్యత్వరూపేసాధ్యేసమీచీనేపి - నిర్దోషత్వాదితిహేతురసమీచీనః - కింతుశరణాగతోహమితివాక్యప్రయోక్తృత్వమేవతత్రముఖ్యహేతురిత్యభిప్రాయేణమిత్రభావేనేతిహేతునిర్దేశః. మిత్రభావేన- వాస్తవమిత్రత్వాభావేపిమిత్రత్వాభినయమాత్రేణాపీత్యర్థః-మిత్రభావఃశరణాగతత్వం- రాఘవంశరణంగతః- శరణ్యంశరణంగతఇతిపూర్వోత్తరత్రచతస్యైవకథనాత్ । అన్యత్రాపి- విదితస్సహిధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలఇతిశరణాగతిశబ్దేనోపక్రమ్యతేనమైత్రీభవతుతేయదిజీవితుమిచ్ఛసీతిమైత్రీశబ్దేనపరిసమాపనాత్ - యద్వామిత్రశబ్దస్స్వాభిప్రాయేణశరణాగతేగౌరవారోపాద్యుజ్యతే - నత్యజేయంత్యక్తుంనశక్నోమి-సర్వశక్తేరపిమమశరణాగతశబ్దశ్రవణే పరిత్యాగేశక్తిసంభావనామపినపశ్యామీత్యర్థః- కథంచనదృష్టాదృష్టానర్థశతాసంధిత్వేతత్పరిగ్రహస్యసుహృదామనభిమతత్వేమత్ప్రాణపరిత్యాగేప్రస్తుతేపీత్యర్థః- దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ -యద్యపిసుగ్రీవాదిభిరుక్తాదోషానాస్మిన్ సంతి- సంతువాతతోపిభూయాంసః- అథాప్యశక్యమహంకథంకరోమీత్యర్థః - స్యాచ్ఛబ్దఃదుష్టోపిశరణాగతశబ్దప్రయోక్తామయాపరిగృహీతఇతిమమహృద్యశోభవేదిత్యేవమర్థః - అదుష్టపరిగ్రహేగుణోమందః - దుష్టపరిగ్రహేతుమమశరణాగతరక్షణధర్మఉత్తేజితోభవతీతిభావః - కరుణయాదుష్టపరిగ్రహే శిష్టగర్హాస్యాదిత్యత్రాహ-సతామేతదితి- ఏతద్దుష్టస్యాపిశరణాగతస్యసంగ్రహణం - సతాంశిష్టానాం- అగర్హితంగర్హితాదన్యత్- పూజితమిత్యర్థః- పూజితత్వంచకపోతోపాఖ్యానాదిభిఃప్రపంచయిష్యతే- ఏవంచశాస్త్రేషుదోషాణాంపరిత్యాగహేతుత్వోక్తిశ్శరణాగతవ్యతిరిక్తవిషయేతివిషయవ్యవస్థాభిప్రేతా - అతఏవదోషాధిక్యేనవధార్హస్యాపిశరణాగతస్యరక్షణమేవకార్యమితిశ్రుతిరాహ - తస్మాదపివధ్యంప్రపన్నంనప్రతిప్రయచ్ఛంతీతి॥ ఆచార్యయోజనా- మిత్రస్యస్నేహినోభావోమిత్రత్వం. తేనఆశాలేశమాత్రేణ- అద్వేషఆభిముఖ్యమాత్రంవాస్మదంగీకారేప్రయోజకంనతుపూర్ణభక్తిరితిభావః- తథోక్తం- త్వాంనూనమనంతికవయఃకరుణామృతాబ్ధే జ్ఞానక్రియాభజనలభ్యమలభ్యమన్యైః । ఏతేషుకేనవ వరదోత్తరకోసలస్థాః పూర్వంసదూర్వమభజంతహిజంతవస్త్వామితి ॥ యద్వామిత్రభావేనమిత్రక్రియయా - భావోలీలాస్వభావయోః, జంత్వభిప్రాయచేష్టాత్మభూతౌవిద్వత్పదార్థయోః ॥ క్రియాయాయామాత్మనీతినానార్థరత్నమాలా । మిత్రభావనయేతియావత్- అహృదయశరణోక్త్యర్థః - తదప్యుక్తం - శరణవరణవాగియంయోదితాసభవతిబతసాపినైపూర్వికేతి - శరణాగతభావేనేతివక్తవ్యేమిత్రభావేనేత్యుక్తిః - స్వాశ్రయణాయకతిచిత్పదానికుర్వత్యపిస్వసదృశబుద్ధికారిణోభగవతోభిప్రాయేణ - దేవ్యాపిశరణాగతిమభిదధత్యా- తేనమైత్రీభవతుతేయదిజీవితుమిచ్ఛసీత్యుక్తం - యద్వామిత్రభావేనమిత్రత్వేనహేతునా- సుహృదంసర్వభూతానామిత్యుక్తరీత్యా - అస్మదీయసహజసౌహార్దంపురస్కృత్యేత్యర్థః- యద్వామిత్రభావేనఆనుకూల్యసంకల్పాదిపూర్వకమిత్యర్థః- యద్వామితాత్త్రాయతఇతిమిత్రం- ఈశ్వరోపకారంపరిచ్ఛిద్యతత్సదృశోపకారప్రవృత్తస్వభావేనేత్యర్థః- యద్వావిశ్వసనీయస్థలంమిత్రం- తన్మిత్రంయత్రవిశ్వాసఇత్యుక్తత్వాత్- విశ్వాసినోభావేనేత్యర్థః - సంప్రాప్తంతస్యాశాలేశమాత్రేణహిరేషాహిమమాతులేత్యుక్తరీత్యామమతన్నివాసగమనేప్రాప్తేపి స్వయమే

అథశ్రీరామఃసుగ్రీవవాక్యజనితేమనసికాలుష్యేహనుమద్వాక్యైఃకించిత్ప్రశమితేసతిప్రసన్నచిత్తస్స్వమతంవక్తుముపక్రమతే-అథేతి। వాయుసుతస్యవచనమితిశేషః. శ్రుతవాన్సామాన్యవిశేషశాస్త్రప్రజ్ఞఃఆత్మనిస్థితంస్వమతం॥౧॥ అథసర్వమతప్రతిక్షేపరూపేణస్వవాక్యేనేతరేవ్యాకులితమనసోభవేయురితిశంకయారామస్సచివానుపలాలయతి ॥ మమాపీతి॥ మమాపివిభీషణంప్రతికాచిద్యుష్మత్పక్షైస్సహపరిగణనాయోగ్యావివక్షాస్తితత్సర్వంమద్వివక్షితహేతుసాధ్యాదిరూపమర్థజాతంశ్రేయసిస్థితైరస్మచ్ఛ్రేయోనిరతైః భవద్భిశ్శ్రోతుమిచ్ఛామి - మన్మతమపిశ్రుత్వాభవద్భిఃపరీక్షణంకార్యమితిమమేచ్ఛాస్తీత్యర్థః॥ ౨॥ ఏవంసచివాన్సపలాల్యస్వకీయస్వభావకథనేనస్వమతందర్శయతిమిత్రేతి॥ మిత్రభావేనవాస్తవామిత్రస్వభావేనాపిమిత్రత్వాభినయమాత్రేణసంప్రాప్తం - కథంచన - నత్యజేయంసర్వదేశకాలావస్థాస్వపిత్యక్తుంనశక్నుయామిత్యర్థః - నన్వస్మిన్శరణాగతభూమికామారోప్యశత్రుపక్షాదాగతోయందుష్టఏవకథమేనమవలంబసఇత్యాశంక్యాహ- దోషఇతి॥ దోషేణ యద్యపితస్యశత్రుపక్షాదాగతస్య శరణాగతస్యదోషోయద్యపివస్తుతోదోషఏవనాస్తి-యద్యపిస్యాత్భవేదస్తునామ- తథాపినత్యజేయమిత్యర్థః- యద్వాయద్యప్యస్మిన్దోషోనాస్తి- భవేదపితస్యదోషస్తస్యైవస్యాత్ - లిప్తస్తుతద్దోషస్మాన్కింకరిష్యతీతిభావః- అతోమిత్రభావేన

ప్తంనత్యజేయంకథంచన । దోషోయద్యపితస్యస్యాత్సతామేతదగర్హితం ॥ ౩ ॥ సుగ్రీవస్త్వథతద్వాక్యమాభాష్యచ

వప్రాప్తం కథంత్యజేయం - సంప్రాప్తం సమ్యక్ప్రాప్తం - పాదుకేద్వారివిన్యస్యదేవవందనకారిన్యాయేనాన్యత్ర చిరప్రాప్తిమంతరేణప
రిత్యక్తా మయాలంకామిత్రాణిచధనానిచేతివిరోధి నివృత్తిపూర్వకం ప్రాప్తమిత్యర్థః - యద్వాసంప్రాప్తం - మాతాపితాభ్రాతానివా
సశ్శరణం సుహృద్గతిర్నారాయణ ఇతిన్యాయేన మయిత్యక్తసకలవిధబంధుభావమాచరంతం - యద్వామదంతరంగాసచరపురస్కారేణ
ప్రాప్తం- యద్వాసంప్రాప్తం - లంకాయాంస్థిత్వారాఘవంశరణం గతోస్మీత్యుక్తంచేత్ అతంద్రితచమూపతీత్యాద్యుక్తన్యాయేన మమతత్ర
గంతవ్యతాయామపితస్యాగమనేనపంగోరుపరిగంగానిపతనవదస్మత్ప్రయోజనమేవకృతం - సంప్రాప్తం - ప్రాప్తిరేవాస్మాకమపేక్షితా- న
తుస్తుత్యర్చనధ్యానప్రణామాదిః- సమిత్యనేనమానసవాచికకాయికరూపపూర్ణప్రపదనముచ్యతే- నత్యజేయంత్యక్తుంనశక్నోమి- సర్వశక్తై
రపిమమశరణాగతశబ్దశ్రవణాత్పరిత్యాగేశక్తిసంభావనామపినపశ్యామీత్యర్థః- సంప్రాప్తంనత్యజేయం - శరణాగతస్యమాలినీయంవృష
శైలేశకృషీవలాధినోతీత్యుక్తరీత్యారక్షాపేక్షాంప్రతీక్షమాణోహంకథంసంప్రాప్తంత్యజేయం- నత్యజేయంతత్సంబంధేనరావణవిషయాకారా
పేక్షాకథంతమేవత్యజేయం - అతఏవహిఘంటాకర్ణపక్షపాతేనతదనుజస్యాపిముక్తింకరో- అతఏవచమాలాకారవిషయపక్షపాతేన యుష్మ
త్సంతతిజాతానాందీర్ఘమాయుర్భవిష్యతీత్యుక్తవాన్- నత్యజేయం- ఆగమనమాత్రేణశ్లాఘనీయేత్యాగసంభావనాకుతః - సంభావనాయాం
లిఙ్- త్యాగసంభావనాయాంఖలుసాధనోద్యోగః - తస్యత్యాగేస్వసత్తాచేత్ సాధనోద్యోగస్స్యాత్ - సైవననిర్వహతి కథముద్యోగః -
తత్స్వీకారాభావేస్వసత్తానసిధ్యతిచేత్తత్స్వీకారేఽస్మత్సత్తానసిధ్యతీత్యస్మత్త్యాగస్స్యాత్ సకథముపపద్యతఇతిచేత్తత్రాహ- కథంచన- అప్య
హంజీవితంజహ్యామిత్యుక్తరీత్యానవప్రసవవాత్సల్యేనవత్సలాగాః పూర్వవత్సానివయుష్మానపిత్యక్ష్యామి నత్వాశ్రితం- యద్వాకథంచన- సర్వ
దేశసర్వకాలసర్వావస్థాస్వపీత్యర్థః- యద్వా-కథంచన - శరణాగతస్యగుణాభావేపి దోషప్రాచుర్యేపితత్పరిగ్రహస్యసర్వానభిమతత్వేపి
దృష్టాదృష్టానిష్టశతానుబంధిత్వేపిమత్ప్రాణపరిత్యాగేప్రస్తుతేపీత్యర్థః - కించ - దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ - అస్మదభిప్రాయేణదోషో నా
స్త్యేవ- అస్థానభయశంకినోభవతోభిప్రాయేణతస్యదోషోస్తిచేత్స్యాత్- అంగీకారేవ్యయమిదం - దోషభోగ్యత్వరూపవాత్సల్యైకస్వభా
వస్యమేఆశ్రితదోషాహ్యుపాదేయాఇతిభావః - సుకుమారస్యరాజకుమారస్యసుగంధిమూలమృల్లేశవదస్యదోషభోగ్యత్వం - యద్వాదోషో
యద్యపిస్యాత్ - తస్యశరణాగతస్యనదోషః- యథైషీకాతూలమగ్నౌప్రోతంప్రదూయేతైవంహాస్యసర్వేపాప్మానఃప్రదూయంతఇత్యుక్తరీత్యా
దోషోనశ్లిష్యేదిత్యాశయః-యద్వాదోషోయద్యపిస్యాత్ - సతస్యహి శరణాగతిరూపనిరతిశయగుణశాలినోదోషోనత్యాజ్యకోటిమాటీకతే-
సుగంధిమూలమృల్లేశవత్- యద్వాగోషాయద్యపితస్య- దోషాస్తిచేత్తత్సంబంధినఖలుదోషః-సతస్మాదపిశ్లాఘ్యః- స్యాత్ -ప్రార్థనాయాంలిఙ్-
అస్మాభిఃప్రార్థితఃఖలు- గుణవాన్రక్షితశ్చేత్గుణవత్తాప్రతికరః- దోషవాన్రక్షితశ్చేదతిశయోస్మాకమితిభావః - యద్వాదోషోయద్యపిఅస్మ
ద్వధాపేక్షయాతస్యస్యాత్ తస్యాపేక్షితఫలసిద్ధిస్స్యాత్కపోతోపాఖ్యానానుగుణేయంయోజనేతిశ్రీవత్సాంకమిశ్రాఆహుః- కథంతస్యాత్త
న్మహామంత్రిణోనిందంతీత్యత్రాహ- సతామేతదగర్హితం- ఏతదాశ్రితదోషాంగీకరణం- సతాం- అగర్హితంఅనిందితం- అస్మత్పక్షపాతినా
మస్థానభయశంకినాంనిందితత్వేపిపరమార్థదర్శినాంకపోతాదీనాంచననిందితమితిభావః - యద్వాఏవందుష్టాపరిత్యాగేప్రత్యవాయపరిహారోవా
పురుషార్థసిద్ధిర్వాపాపక్షయోవేతిచేన్నైతదిత్యాహ-సతామితి - సద్గోష్ఠీష్వస్మద్గర్హాపరిహారఏవఫలం స్వమరణోద్యోగవతామపికపోతాదీనాం
పోతానయః- తేషామగర్హితం - యద్వాదుష్టజనపరిగ్రహస్యశిష్టగర్హితత్వాచ్ఛాస్త్రనిందితత్వాచ్చాయుక్తమిత్యాశంక్య సత్యమేతద్దుష్ట
జనత్యాజ్యత్వవచనంసామాన్యవిషయం - తస్మాదపివధ్యంప్రపన్నంనప్రతిప్రయచ్ఛంతీత్యేవమాదిశరణాగతాపరిత్యాగవిషయ విశేషశాస్త్రస్య
సద్భావాత్ - దుష్టస్యాపిశరణాగతస్యసంరక్షణేశిష్టగర్హణానాస్తి - ప్రత్యుతశ్రేయఏవేత్యాహ- సతామేతదగర్హితమితి - ఏతద్దుష్టశర
ణాగతపరిగ్రహణం- సతాంసామాన్యవిశేషశాస్త్రవిదాం - అగర్హితంగర్హితాదన్యత్- పూజనీయమిత్యర్థః - సర్వశక్తేఃకాచిదశక్తిః
సర్వజ్ఞస్యకించిదజ్ఞానంచమిత్రభావేనేతిశ్లోకేనదర్శితమితిగోవిందయతినః ప్రత్యవదన్ ॥తని॥శ్లోకే ॥ ౩ ॥ అథసుగ్రీవోరామప్రకృతిమాకర్ణ్య
అతిసాహసమేతదిత్యత్యంతంభీతభీతః ప్రాహ- సుగ్రీవఇతి॥ అభాష్యఅనూద్య-శుభతరం-నీతిశాస్త్రరహస్యమూలత్వాత్స్వామివిషయప్రేమా
తిశయనిబంధనత్వాచ్చశుభతరం- వాక్యమువాచ - అత్రలక్ష్మణమిత్యుక్త్వాదుపసంహారేసహలక్ష్మణఇత్యుక్త్వాచ్చోభయోరపివచనముభావ
పిప్రతిప్రతివచనంచబోధ్యం ॥తని॥ ౪ ॥ సుదుష్టఇత్యర్థమేకంవాక్యం॥ అస్మాభిఃపూర్వముక్తైర్విప్రత్వేపిత్వావిదోషైర్యుక్తోభవతువా- మావా

సంప్రాప్తమేనంకథంచన నత్యజేయమితిసంబంధః- ననుదుష్టజనపరిగ్రహస్యశిష్టగర్హితత్వాచ్ఛాస్త్రవిరుద్ధత్వాదయుక్తమేతదిత్యాశంక్యసత్య
మేవైతద్దుష్టజనత్యాజ్యత్వప్రతిపాదకం శాస్త్రంసామాన్యవిషయం॥క్రి॥ తస్మాదపివధ్యంప్రపన్నంనప్రతిప్రయచ్ఛంతీత్యేవమాదిశరణాగతాపరి
త్యాగవిషయేవిశేషశాస్త్రస్యసద్భావాత్ దుష్టజనస్యాపిశరణాగతస్యరక్షణేశిష్టగర్హితానాస్తి - ప్రత్యుతశ్రేయఏవేత్యాహ-సతామేతదగ
ర్హితం - ఏతచ్ఛరణాగతదుష్టజనపరిగ్రహణంసతాంసామాన్యవిశేషశాస్త్రవిదాంఅగర్హితంగర్హితాదన్యత్ - పూజనీయమిత్యర్థః॥
౩॥ ఏవంశ్రీరామేణస్వమతేకథితేపిసుగ్రీవః పునరపివిభీషణంప్రతిశంకమానఃతత్పరిత్యాజ్యతామాహ-సుగ్రీవస్త్వితి॥ తద్వాక్యంరామవాక్యంఆ
భాష్యానూద్య - తతఃపర్యానంతరం॥ ౪ ॥ సుదుష్టఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ సుదుష్టోవాఅస్మాభిఃపూర్వముక్తైర్దోషైర్

విమృశ్య చ। తతశ్శుభతరం వాక్యమువాచ హరిపుంగవః ॥౩॥ సుదుష్టో వాప్యదుష్టో వా కిమేష రజనీచరః ॥౪॥ ఈదృశం వ్యసనం ప్రాప్తం భ్రాతరం యః పరిత్యజేత్ ॥ కో నామ స భవేత్తస్య యమేష న పరిత్యజేత్ ॥౫॥ వానరాధిపతేర్వాక్యం శ్రుత్వా సర్వానుదీక్ష్య చ ॥ ఈషదుత్స్మయమానస్తు లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణం । ఇతి హోవాచ కాకుత్స్థో వాక్యం సత్యపరాక్రమః ॥౭॥ అనధీత్య చ శాస్త్రాణి వృద్ధానుపసేవ్య చ న శక్యమీదృశం వక్తుం యదువాచ హరీశ్వరః ॥౮॥ అస్తి సూక్ష్మతరం కించిద్యదత్ర ప్రతిభాతి మే । ప్రత్యక్షం లౌకికం వాపి విద్యతే సర్వరాజసు ॥౯॥ అమిత్రాస్తత్కులీనాశ్చ ప్రాతిదేశ్యాశ్చ కీర్తితాః। వ్యసనేషు ప్రహర్తారస్తస్మాదయమిహాగతః ॥౧౦॥ అపాపాస్తత్కులీనాశ్చ మానయంతి స్వకాన్ హితాన్ । ఏష ప్రాయో నరేంద్రాణాం శంకనీయస్తు శోభనః ॥౧౧॥ యస్తు దోషస్త్వయా ప్రోక్తో హ్యాదానేఽరిబలస్య

తద్ఘ్నస్స ఏష రజనీచరః కిం కిమర్థం పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః ॥౩॥ సుష్టత్వాదుష్టత్వయోర్గ్రాహ్యాగ్రాహ్యమితి వదంతం రామం ప్రతి ఉభయథాపి త్యాజ్య ఇతి సోపపత్తికమాహ సుదుష్ట ఇత్యాదినా ॥ సుదుష్టో వాప్యదుష్టో వా ఏష రజనీచరః కిం కిమర్థం అనేన సాధ్యం ప్రయోజనం కిమపి నాస్తీత్యర్థః ॥౪॥ కృతఘ్నతామేవాహ ఈదృశమితి ॥ యం బంధుం ఏష వ్యసనే ప్రాప్తే న పరిత్యజేత్ స కస్తస్య భవేత్ న కోపీత్యర్థః భ్రాతరం పరిత్యజన్ సర్వానపి పరిత్యజేదేవేతి భావః ఈదృశం వ్యసనం లంకాదహనపుత్రవధాదికమారభ్య సముద్రతీరనివేశపర్యంతం వ్యసనమిత్యర్థః ॥౫॥ అథ ధర్మసూక్ష్మానభిజ్ఞస్య సుగ్రీవస్య నీతిమర్యాదయైవోత్తరం వక్తుమారభతే వానరాధిపతేరితి సార్ధశ్లోకః ॥ ఈషదుత్స్మయమానః ధర్మరహస్యమిదం మమ పరమశక్తిం శరణాగతసంరక్షణవ్రతం చ సమ్యగపరిజ్ఞాయ యత్కించిద్వదత్యయమితి మందస్మయం కుర్వన్ ॥౭॥ ప్రథమం తద్వచనముపలాళయతి అనధీత్యేతి ॥౮॥ అస్తీతి ॥ సూక్ష్మతరం కించిత్ అర్థస్వరూపమితి శేషః తదేవార్థస్వరూపం విశినష్టి ప్రత్యక్షమితి ప్రత్యక్షం దృష్టం లౌకికం లోకసిద్ధం యత్సర్వేష్వపి రాజసు విద్యతే మే ప్రతిభాతి చ తత్సూక్ష్మతరం కించిదర్థస్వరూపమస్తీతి సంబంధః ॥ తని ॥౯॥ తదేవార్థస్వరూపమాహ అమిత్రా ఇతి ॥ తత్కులీనాః జ్ఞాతయః ప్రాతిదేశ్యాః సమనంతరదేశాధిపాశ్చ వ్యసనేషు సముపస్థితేషు ప్రహర్తారః అమిత్రాః శత్రవః కీర్తితాః తస్మాద్వ్యసనప్రహర్తృజ్ఞాతిత్వాత్ ॥ తని ॥౧౦॥ వ్యసనినం రావణం పరిత్యజ్యాగమనే కారణాంతరమస్తీత్యాహ అపాపా ఇతి ॥ అపాపాస్తత్కులీనా నరేంద్రాః హితాన్ హితపరాన్ స్వకాన్ జ్ఞాతీన్ మానయంత్యేవ తేషామపి నరేంద్రాణాం శోభనో గుణవానేష జ్ఞాతిః ప్రాయశ్శంకనీయః లోకే పాపభూయిష్ఠతయా శోభనోపి ప్రాయేణ శంకనీయః పాపినస్తు నరేంద్రస్య తాదృశో జ్ఞాతిశ్శంకనీయ ఇతి కిముత వక్తవ్యమ్ అతోయం రావణేన శంకితస్తేన సహ విరుధ్యైవాగత ఇత్యర్థః ॥ త ॥౧౧॥ ఏవం రావణపరిత్యాగే హేతుముక్త్వా స్వాపరిత్యాగే హేతుం వక్తుం ప్రతిజానీతే యస్త్వితి ॥ అరిబలస్య విభీషణస్య దోషః కో నామ స భవేత్తస్యేత్యాదినోక్తః తత్ర విషయే యథాశాస్త్రం నీతిశాస్త్రమనతిక్రమ్య ఇదముత్తరం నవయ

త్వావిదోషయుక్తో వా అదుష్టః ఉక్తదోషరహితో వా కృతఘ్నస్స ఏష రజనీచరః కిం కిమర్థం పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః ॥౪॥ కృతఘ్నతామేవాహ ఈదృశమితి ॥ యో విభీషణః ఈదృశం వ్యసనం ప్రాప్తం భ్రాతరం పరిత్యజేత్ తస్య విభీషణస్య కో నామ భవేత్ న కోపీత్యర్థః ఈదృశస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృపరిత్యాగినః సర్వానపి వ్యసనే పరిత్యజేదితి భావః యద్వా యః విభీషణః ఈదృశం వ్యసనం ప్రాప్తం భ్రాతరం పరిత్యజేత్ త్యక్తవాన్ స ఏషః అయం కమిత్యర్థః స ఏష విభీషణః కం న పరిత్యజేత్ తస్య కో నామ భవేత్ ఏవంవిధమేనం కో వా పరిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః ॥౫॥ అథ రామస్సుగ్రీవవాక్యం శ్రుత్వా తత్ప్రశంసన్ లక్ష్మణాదీనవలోక్య రాజనీతిమర్యాదయైవ తద్వాక్యస్యోత్తరం వక్తుమారభతే వానరాధిపతేరిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన ॥ ఈషదుత్స్మయమానః మమ పరమాం శక్తిం శరణాగతసంరక్షణవ్రతం చ సమ్యగపరిజ్ఞాయ యత్కించిద్వదతీతి మందస్మితం కుర్వన్నిత్యర్థః ॥౮॥ అథ రామః స్వయముక్తైరుపరినీతిశాస్త్రానుసారేణ కక్ష్యాంతరమారూఢత్వాత్ సుగ్రీవవాక్యం ప్రశస్య భ్రాతృపరిత్యాగివిభీషణాగమనే నీతిశాస్త్రానుసారిరాజధర్మోస్తీత్యాహ ॥ అస్తీతి ॥ అత్ర విభీషణాగమనరూపకార్యే ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానం లౌకికం లోకవ్యవహారసిద్ధం యద్రాజసు విద్యతే మే ప్రతిభాతి చ తత్సూక్ష్మతరం కించిదర్థరూపం అస్తీతి సంబంధః ॥౯॥ తదేవ ప్రదర్శయతి అమిత్రా ఇతి ॥ తత్కులీనాః జ్ఞాతయః ప్రాతిదేశ్యాః ప్రతిదేశే వసంతీతి ప్రాతిదేశ్యాః సమనంతరదేశవర్తినో రాజానశ్చ వ్యసనేషూపస్థితేషు ప్రహర్తారస్సంతః అమిత్రాశ్శత్రవ ఇతి కీర్తితాః తస్మాద్వ్యసనప్రహర్తృజ్ఞాతిత్వాత్ వ్యసనినం రావణం ప్రహర్తుమయం విభీషణ ఇహాగత ఇత్యర్థః ॥౧౦॥ ఏవం జ్ఞాతయో వ్యసనేషు రాజానం ప్రహరంతీత్యుక్త్వా యే ధర్మిష్ఠా రాజానో జ్ఞాతీన్ పరిపాలయంతి తేపి ప్రజ్ఞాశౌర్యాద్యున్మేషశాలినం జ్ఞాతిం శంకంత ఇత్యాహ ॥ అపాపా ఇతి ॥ అపాపాస్తత్కులీనాశ్చ నరేంద్రాః స్వకాన్ హితాన్ జ్ఞాతీన్ మానయంతి తేషామపి నరేంద్రాణాం శోభనః ప్రజ్ఞాశౌర్యాద్యున్మేషశాలీ జ్ఞాతిస్తు ప్రాయో బహుశః శంకనీయ ఏవ పాపకర్మణస్తు నరేంద్రస్య తాదృశో జ్ఞాతిః శంకనీయ ఇతి కిముత వక్తవ్యం అతశ్శంకితేన రావణేన సహ విరుధ్యాయం విభీషణోత్రాగత ఇతి నిశ్చితార్థః ॥౧౧॥ ఏవముక్తప్రకారేణ విభీషణస్య రావణపరిత్యాగే వ్యసనిజ్ఞాతిప్రహర్తృత్వం శోభనజ్ఞాతిత్వం చ హేతుద్వయమస్తి బాంధవపరిత్యాగే తు హేతుర్నాస్తీతి కృత్వా కో నామ స భవేత్తస్యేతి సుగ్రీవోక్తం నయయుక్తియుక్తమితి భావః శత్రుసంబంధిత్వమాత్రమవలంబ్యాస్మిన్ యో దోషః కథితః స దోషోప్యస్మిన్నాస్తీత్యతో యం పరిగ్రాహ్య ఇత్యాహ యస్త్విత్యాదినా ॥ అరిబలస్య విభీషణస్య యథాశాస్త్రం రాజనీతిశాస్త్రమనతిక్రమ్య ॥ నేతి ॥ న వయం తత్కులీనాః చకారాత్ ప్రాతిదేశ్యాశ్చ న భవామ ఇత్యర్థః అతో నాస్మానయం ఛిద్రేషు ప్రహరతి అస్మత్సాపేక్షశ్చాయం యతో రాజ్యకాంక్షీ అస్మన్ముఖే

చ। తత్ర తే కీర్తయిష్యామి యథాశాస్త్రమిదం శృణు॥ న వయం తత్కులీనాశ్చ రాజ్యకాంక్షీ చ రాక్షసః ॥ ౧౨ ॥ పండితా హి భవిష్యంతి తస్మాద్గ్రాహ్యో విభీషణః ॥ ౧౩ ॥ అవ్యగ్రాశ్చ ప్రహృష్టాశ్చ న భవిష్యంతి సంగతాః । ప్రవాదశ్చ మహానేవ తతోఽస్య భయమాగతం ॥ ఇతి భేదం గమిష్యంతి తస్మాద్గ్రాహ్యో విభీషణః ॥ ౧౪ ॥ న సర్వే భ్రాతరస్తాత భవంతి భరతోపమాః॥ మద్విధా వా పితుః పుత్రాస్సుహృదో వా భవద్విధాః ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ సుగ్రీవస్సహలక్ష్మణః ॥ ఉత్థాయేదం మహాప్రాజ్ఞః ప్రణతో వాక్యమబ్రవీత్ । రావణేన ప్రణిహితం తమవేహి విభీషణం ॥ తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే క్షమం క్షమవతాం వర ॥ ౧౬ ॥ రాక్షసో జిహ్మయా బుద్ధ్యా సందిష్టోఽయమిహాగతః ॥ ప్రహర్తుం

మితి- న వయం తత్కులీనాః రాక్షసరాజ్యానర్హాః- అస్మాకం తద్రాజ్యే ఆకాంక్షాభావాత్- మమ రావణస్యేవ తస్మిన్నరిత్వశంకాప్రసక్తిర్నాస్తి- అతో నాస్మాకం త్యక్ష్యతీతి భావః- కించ రాక్షసోఽపి విభీషణస్తు- రాజ్యకాంక్షీ అస్మన్ముఖేన రావణం ఘాతయతి- అతస్స్వకార్యవిఘాతభయాదపి నాస్మాకమపకారం కరోతీత్యర్థః॥ త॥౧౨॥ నను మూర్ఖా రాక్షసాః కథమేవం విమృశ్యకారిణ ఇత్యాశంక్య నాయం నియమ ఇత్యాహ పండితా ఇతి॥ అథర్వమేకం వాక్యం- రాక్షసా అపీత్యర్థః॥౧౩॥ పునరప్యస్య రావణేన విరుద్ధ్యాగమనమేవ ప్రతిపాదయన్ పరిగ్రాహ్యత్వం నిగమయతి అవ్యగ్రా ఇతి సార్ధశ్లోకేన॥ తే జ్ఞాతయః- అవ్యగ్రాః ప్రహృష్టాశ్చ సంతః కదాచిదప్యన్యోన్యసంగతాః న భవిష్యంతి న భవంతీతి- అనేనైవ హేతునా జ్ఞాతయోఽవసరే భేదం గమిష్యంతి గచ్ఛంతి- అస్య చ భీతస్యైవ మహాన్ ప్రవాదశ్శ్రూయతే- అతో బలీయసో రావణాత్ అస్య భయమాగతం- తేన చ భయేనాత్మత్రాణార్థమాగత ఇతి పరిగ్రాహ్య ఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ నను- దుష్టోఽపి జ్యేష్ఠోఽనువర్తనీయ ఏవేత్యాశంక్య యద్యప్యయం ధర్మః- తథాపి న సర్వత్ర సంభవతీత్యాహ- న సర్వ ఇతి॥ మద్విధా వా పితుః పుత్రా ఇతి భూతార్థకథనత్వాన్నాత్మప్రశంసాదోషః- యథాహ్వ పావనవికత్థన ఇత్యుక్తలక్షణేన ధీరోదాత్తేన దుష్యంతేన సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణమంతఃకరణప్రవృత్తయ ఇత్యుక్తం- యథా చ హంసమతా- పన్నగాశనమాకాశే పతంతం పక్షిసేవితే। వైనతేయమహం శక్తః పరిగంతుం సహస్రశ ఇతి। దండినా చ కావ్యాదర్శే ప్రథమపరిచ్ఛేదే- స్వగుణావిష్క్రియాదోషో నాత్ర భూతార్థశంసినః । అపి త్వనియమో దృష్టస్తథాప్యన్యైరుదీరణాదితి॥ యద్వా పూర్వశ్లోకార్థస్య భరతేతి ప్రసంగం పరిహరతి- సర్వ ఇతి ॥ తాతేతి సాంత్వోక్తిః- సర్వే భ్రాతరః భరతోపమా న భవంతి - కైకేయీవరప్రాప్తం పిత్రా దత్తమపి రాజ్యం పరిత్యజ్య వనం గతం మామనుసృత్య తత్రైవ రాజ్యం త్వమేవ గృహాణ అహం త్వద్దాస్యం కరిష్యామీతి వదన్ భరతాదన్యః కశ్చిదస్తి కిమితి భావః- ఏవంవిధప్రసక్త్యభావాల్లక్ష్మణస్యానుపాదానం- అత్ర దృష్టాంతమాహ మద్విధా ఇత్యాదినా- మద్విరహమాత్రేణ లోకాంతరంగతః పితా- తత్తుల్యపితృమానస్మత్సదృశః కశ్చిదస్తి కిమిత్యర్థః- యద్వా మద్విధాః పితుః పుత్రాస్సంతు వా - మా వా- భరతసమా భ్రాతరస్త్వత్సమాస్సుహృదశ్చ న సంతీత్యర్థః- సుహృదో వా భవద్విధాః - వర్షరాత్రసమయే స్థితేన మయాత్యంతకుపితేన లక్ష్మణేన హాత్యంతం పరుషముక్తేఽపి అస్మాసు ప్రేమాతిశయమేవ ప్రకటయన్ త్వత్సమః- కో వాస్తీతి భావః- యద్వా మద్విధా వా పితుః పుత్రా న భవంతి- నిరతిశయపితృవాత్సల్యభూతోఽస్మత్తుల్యో నాస్తీత్యర్థః॥ తని॥ ౧౫॥ అథ సుగ్రీవో నీతిముఖేన విభీషణస్య త్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయితుమశక్తః పరిగ్రహే చావిదితభావోఽయం రామే కమనర్థముత్పాదయిష్యతీతి ప్రేమవశేన వ్యాకులో విభీషణశరణాగతేరేకస్యాస్సలక్ష్మణేన స్వేన క్రియమాణం శరణాగతిద్వయం ప్రబలమభిమన్యమానశ్శరణాగతిపూర్వకం విభీషణనిగ్రహం ప్రార్థయతే- ఏవమిత్యాది చతుశ్శ్లోకైః॥ ౧౬ ॥ ౧౭॥ రాక్షస ఇత్యాది ॥ అత్ర మయి లక్ష్మణ ఇతి స్వస్య లక్ష్మణస్య చానర్థకథనం స్వవ్యసనాదపి స్వా

రావణం ఘాతయామీతి పీతత్తే - అతః స్వకార్యవిఘాతభయాదపి నాస్మాకమపకారం కరోతీతి భావః ॥ ౧౨॥ నను మూర్ఖా రాక్షసాః- కథమేవం విమృశ్యకారిణ ఇత్యాశంక్య నాయం నియమ ఇత్యాహ ॥ పండితా హీతి ॥ రాక్షసా అపి పండితా భవిష్యంతి - తస్మాద్విభీషణో గ్రాహ్య ఇతి సంబంధః॥ ౧౩ ॥ పునరప్యస్య రావణేన విరుద్ధ్యాగమనమేవ ప్రతిపాదయన్ పరిగ్రాహ్యత్వం నిగమయతి - అవ్యగ్రాశ్చేత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన॥ తే పండితాః జ్ఞాతయః అవ్యగ్రాః అపర్యాకులాః తుష్టాశ్చ సంతః - కదాచిదపి అన్యోన్యం సంగతాః న భవిష్యంతీతి - అనేనైవ హేతునా జ్ఞాతయః అవసరే భేదం చ గమిష్యంతి- కించ అస్య చ భీతస్యైవ మహాన్ ప్రవాదశ్శ్రూయతే - అతః బలీయసో రావణాత్ అస్య విభీషణస్య భయమాగతం- తేన భయేన చాత్మత్రాణార్థమిహాగతః - తస్మాత్పరిగ్రాహ్యో విభీషణ ఇత్యర్థః - ప్రవాదశ్చ మహానేవ ఇతి పాఠే తు జ్ఞాతిభ్యో భయాగమనే అపవాదశ్చ - ఘోరాస్స్వార్థప్రయుక్తాశ్చ జ్ఞాతయో నో భయావహా ఇతి హ స్త్రీగీతాదిరూపో లోకప్రవాదోఽస్తీత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ జ్ఞాతిత్వప్రయుక్తదోషస్యాశంకనీయత్వం శోభన ఇత్యుక్తప్రకారేణ రాజదోషస్య చ సార్వత్రికత్వమాశంక్య పరిహరతి- న సర్వ ఇతి॥ సర్వే భ్రాతరః భరతోపమా న భవంతి - పితృదత్తరాజ్యప్రాప్తిసద్భావేఽపి తదనంగీకారేణ జ్ఞాతిత్వప్రయుక్తదోషం పరిహృతవాన్ - రాజ్యప్రాప్తిశంకాగంధమాత్రస్యాప్యసంభవాత్ లక్ష్మణస్యానుపాదానం- జ్యేష్ఠత్వేన స్వస్యైవ రాజ్యప్రాప్తేః సాధారణత్వేఽపి పితృవచనగౌరవేణ కనిష్ఠే భరతే రాజ్యప్రదానాత్ మద్విధా వా పితుః పుత్రా న భవంతీత్యుక్తవాన్ భూతార్థకథనరూపత్వాత్ నాత్మప్రశంసాదోషః - తదుక్తం దండినా - స్వగుణావిష్క్రియాదోషో నాత్ర భూతార్థశంసిన ఇతి- శంకనీయస్తు శోభన ఇత్యుక్తదోషవిషయశంకాం సుగ్రీవస్య మా భూదితి సుహృదో వా భవద్విధా ఇత్యుక్తవాన్ యద్వా మద్విధా వా పితుః పుత్రాస్సంతు వా- భరతసమా భ్రాతరః భవద్విధాస్సుహృదశ్చ న సంతీతి సంబంధః ॥ ౧౫॥ అథ సుగ్రీవో నీతిముఖేన శరణాగతవిభీషణస్య త్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయితుమశక్తః పరిగ్రహే విభీషణోఽస్మాసు కిం వా అనర్థముత్పాదయిష్యతీతి భియా ఏకస్య విభీషణస్య శరణా

త్వయి విశ్వస్తే ప్రచ్ఛన్నో మయి వానఘ। లక్ష్మణే వా మహాబాహో స వధస్సచివైస్సహ॥ రావణస్య నృశంసస్య భ్రా
తా హ్యేష విభీషణః॥౧౯॥ ఏవముక్త్వా రఘుశ్రేష్ఠం సుగ్రీవో వాహినీపతిః॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం తతో మౌనముపా
గమత్॥౨౦॥ సుగ్రీవస్య తు తద్వాక్యం రామశ్శ్రుత్వా విమృశ్య చ॥ తతశ్శుభతరం వాక్యమువాచ హరిపుంగవం॥౨౧॥
సుదుష్టో వాప్యదుష్టో వా కిమేష రజనీచరః॥ సూక్ష్మమప్యహితం కర్తుం మమాశక్తః కథంచన॥౨౨॥ పిశాచాన్ దాన
వాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్॥ అంగుల్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర॥౨౩॥ శ్రూయతే హి

శ్రితవ్యసనం రామస్యాత్యంతారుంతుదమితి తత్ప్రదర్శనేన విభీషణాపరిగ్రహసమర్థనార్థం॥౧౯॥ ఏవముక్త్వేతి॥ మౌనముపాగమత్ ప్రణయ
రోషాదితి భావః॥౨౦॥ అథ రామః స్వస్య సర్వశక్తిత్వప్రదర్శనేన సుగ్రీవస్యాతిశంకాం నివార్య శరణాగతరక్షణరూపస్య స్వవ్రతస్య ధర్మ
శాస్త్రప్రసిద్ధత్వాత్తస్యాపరిత్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయతి- సుగ్రీవస్యేత్యాదినా॥ విమృశ్య- మయి ప్రేమాతిశయేనైవముక్తమితి విచార్య॥౨౧॥ సు
గ్రీవస్య భయం నివర్తయతి- సుదుష్ట ఇతి॥ స ఏష రజనీచరః సుదుష్టో వా అదుష్టో వా భవతు కిం కరిష్యతి- తదేవ వివృణోతి- సూక్ష్మమితి॥ సూ
క్ష్మమపీత్యనేన సాక్షాన్మయి మదాశ్రితేషు మత్సంబంధిసంబంధిష్వపి న శక్త ఇతి భావః॥౨౨॥ కథం న శక్త ఇత్యాకాంక్షాయాం స్వశక్తిం దర్శయ
తి- పిశాచానితి॥ పృథివ్యాం- విద్యమానానితి శేషః - త్వం తావత్సకలైస్స్వబలైస్సహ స్థ అహమేక ఏవ పర్యాప్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ- హరిగణేశ్వ
రేతి- అంగుల్యగ్రేణ- శస్త్రాస్త్రాదిప్రసంగశూన్యేన- అంగుల్యంతరనిరపేక్షేణ- ఏకస్యామప్యంగుల్యాం మంశాంతరవ్యాపారవర్జితేన- తత్రాపి
హస్తపాదాదివిశేషవివక్షాశూన్యేన అగ్రమాత్రేణ- హన్యాం హంతుం శక్తః- న కేవలం లంకామాత్రనివాసినో రాక్షసాన్ కింతు స్థానాంతరనివా
సినోపీతి వివక్షయా పృథివ్యాం చైవేతి నిర్దేశః - న కేవలమేకజాతీయానామేవ లక్ష్యత్వం కింతు సర్వేషామపీత్యభిప్రాయేణాహ- తానితి- తద్భిన్న
లంకామాత్రనివాసినో రాక్షసానపి మితి న హన్ సీత్యత్రాహ- ఇచ్ఛన్నితి - ఇచ్ఛాభావాదేవ తద్వధాభావః- న త్వశక్త్యేతి భావః॥ తని॥౨౩॥ ఏవ
మస్మాదపకారశంకా నాస్తీత్యుక్త్వా భవతు వాయమపకారీ - తస్మాదేవాపకారాన్మమ ప్రాణా గచ్ఛంతు వా- అథాపి నాయం నిగ్రాహ్యః న విపరి
త్యాజ్యః కిం త్వవశ్యం రక్ష్య ఏవేతి కపోతోపాఖ్యానేన ప్రతిపాదయతి- శ్రూయతే హీతి॥ హీతి ప్రసిద్ధేయమాఖ్యాయికేత్యర్థః - కపోతేన - ధ
ర్మాధికారశూన్యేన తిర్యగ్జాతేన- ఏతేనాప్యనుష్ఠితత్వేకిము వక్తవ్యమస్మాకం- కపోతేన - ఏకేనాసహాయేన కృతం కిముత ససహాయైరస్మాభిః -
శత్రుః- కపోతస్య వృగయుస్స్వయం భార్యాపహారీ వైరీ- విభీషణస్త్వస్మాకం న తథా- తథాప్యరక్షణే కిమస్మత్పౌరుషేణ- శరణమాగతః- కపోతా
ధ్యుషితద్రుమస్థలం యదృచ్ఛయా ప్రాప్తః- సోంజలింశిరసా బధ్వా వాక్యమాహ వనస్పతిం। శరణం హి గతోస్మ్యద్య దేవతామిహ వాసినీమితి- స్వా
వాసవనస్పతిదేవతాం ప్రత్యుక్తవాన్- న తు కపోతం- విభీషణస్తు రాఘవం శరణం గత ఇతి అస్మత్కూటస్థరఘురాక్షససంవాదోక్తశరణాగతరా
క్షసరక్షణం పురస్కృత్య మాం ప్రాప్తః- యద్వా శరణం- శాఖినః పక్షిణాం గృహమిత్యుక్తరీత్యా వనస్పతిరూపం గృహం ప్రాప్తః- న తు శరణాగతిం
చక్రే- శరణం గృహ రక్షిత్రోరిత్యమరః। అర్చితశ్చ- లుబ్ధకత్వాత్సహజశత్రుత్వాత్ భార్యాపహర్తృత్వాచ్చ పునోప్యసావిత్యుపేక్షణస్య తద్వ
ధోపాయాన్వేషణస్య చ కర్తవ్యత్వే ప్రాప్తేప్యతిథిత్వేనైవ మత్వా శీతనివారణాయాగ్నిమానీయ పూజితః- వయం తు. వధ్యతామేష తీవ్రేణ దం
డేన సచివైస్సహేత్యనుబంధిపర్యంతం నిగ్రహం కర్తుం సమ్యగర్చయామః- యథాన్యాయం - యావత్ క్షున్నివృత్తి సన్నిపాతాదిగమనవసమగ్రాదరేణాంతర్విషాద
లేశం వినా ఆదృతః - యద్వా ప్రియవచనాదిభిః వంచనాం వినేత్యర్థః- స్వైర్మాంసైర్నిమంత్రితః - బహిః కతిచిదాహారానానీయ స్వకీయద్ర
వ్యాంతరాణి కతిపయాని శరీరైకదేశాన్వా దత్వా నోపచచార - కిం త్వజ్ఞైరాత్మత్వేనాభిమన్యమానైః ప్రాజ్ఞైరప్యాద్యం ధర్మసాధనమిత్యాద

గతేరపేక్షయా స్వేన లక్ష్మణేన చ క్రియమాణం శరణాగతిద్వయం ప్రబలం మన్యమానః శరణాగతిపూర్వకం విభీషణనిగ్రహం ప్రార్థయతే- ఏవముక్త్వే
త్యాది మౌనముపాగమదిత్యంతేన॥ అత్ర మయి లక్ష్మణే వేతి స్వస్య లక్ష్మణస్య చ విభీషణేన కరిష్యమాణానర్థకథనం స్వవ్యసనాదపి స్వాశ్రితవ్యసనం
రామస్యాత్యంతమరుంతుదమితి మత్వా విభీషణేన కరిష్యమాణానర్థముక్త్వా - తత్పరిగ్రహమసహమానః ప్రణయరోషాత్ మౌనముపాగమదిత్య
ర్థః॥౨౦॥ అథ రామః స్వస్య సర్వశక్తిత్వప్రదర్శనేన సుగ్రీవస్యాతిశంకాం నివార్య శరణాగతరక్షణరూపస్వమతస్య ధర్మశాస్త్రప్రసిద్ధ
త్వాత్తస్యాపరిత్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయతి - సుగ్రీవస్యేతి॥ సుగ్రీవస్య వాక్యం శ్రుత్వా తద్విమృశ్య - అస్యాయమర్థః - ప్రథమతః కృ
త విభీషణశరణాగత్యపేక్షయా పశ్చాత్కృత సుగ్రీవలక్ష్మణశరణాగతేర్దౌర్బల్యం చ - తస్మాదపి వధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతిప్రయచ్ఛంతీతి శ్రు
త్యర్థానుసారి శరణాగతరక్షణరూపస్వధర్మం చ పర్యాలోచ్యేత్యర్థః - అసౌ రాక్షసోంతః ప్రవిష్టస్సన్ అనవహితాయామవస్థాయా
మస్మాన్వధిష్యతీతి సుగ్రీవోక్తదోషస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ - సుదుష్ట ఇతి॥ కిం కిమప్యహితం॥౨౩॥ ఏవం విభీషణస్యపరిగ్రాహ్యత్వే
నీతిశాస్త్రం లోకవ్యవహారం స్వశక్తిం చ ప్రదర్శ్య - అశక్తేనాపి పురుషేణ స్వప్రాణవ్యయేనాపి శరణాగతస్సంరక్షణీయ ఇత్యత్రేతిహాసం ప్రమా
ణయతి- శ్రూయత ఇత్యాదినా - కపోతేన శాస్త్రానధికారిణా క్షుద్రజంతునా- శత్రుః - అత్ర శత్రుశబ్దేన భార్యాహర్తృత్వేన శత్రుభూతో వ్యాధ
ఉచ్యతే॥ శరణం గృహం స్వనివాసభూతవృక్షమిత్యర్థః॥ అర్చిత ఇతి॥ యథాన్యాయమర్చితః యథోచితం పూజితః కపోతోపాఖ్యానక

కపోతేన శత్రుశ్శరణమాగతః ॥ అర్చితశ్చ యథాన్యాయం స్వైశ్చ మాంసైర్నిమన్త్రితః ॥ ౨౪ ॥ స హి తం ప్రతిజగ్రాహ భార్యాహర్తారమాగతమ్ ॥ కపోతో వానరశ్రేష్ఠ కిం పునర్మద్విధో జనః ॥ ౨౫ ॥ ఋషేః కణ్వస్య పుత్రేణ కణ్డునా పరమర్షిణా ॥ శృణు గాథాం పురా గీతాం ధర్మిష్ఠాం సత్యవాదినీమ్ ॥ ౨౬ ॥ బద్ధాంజలిపుటం దీనం యాచన్తం శరణాగ

రణీయైశ్శరీరమాంసైః శరభఙ్గ ఇవ ఇదమేకం మహత్తప ఇతి మత్వా వహ్నౌ వహ్నౌ యపతతిస్మ - నిమన్త్రితః భోజనార్థం నియోజితః ॥ తన్నిశ్లోకీ ॥ ౨౪ ॥ ఉక్తమేవార్థం దృఢీకుర్వన్ స్వస్య కైముత్యమాహ - స హి తమితి ॥ స కపోతః - వయమివ ధర్మానుష్ఠానయోగ్యజాతౌ శరణ్యవంశే వా నోత్పన్నః - తం - జాత్యా స్వభావేన చ క్షుద్రసమాచారం - పక్షిణాం కాలసంమిత ఇత్యఖిలపక్షిజాతివిరోధినం - తస్య కపోతస్యాన్తికం ప్రతి యదృచ్ఛయా శ్యేత్యపతితం - ఉపాయాన్తరశూన్యం - విపరీతానుష్ఠానైకనిరతం - అనుతాపలేశేన వా అనుకూలవాదప్రసంగేన వా అనన్వితం - ప్రతిజగ్రాహ - స్వాత్మత్యాగేనాఙ్గీకృత్యావతిష్ఠ - పూర్వశ్లోకే శత్రురితి సామాన్యోక్తమర్థం తద్వ్యక్తిప్రదర్శనేన విశినష్టి - భార్యాహర్తారమితి. ఏవమేవ రావణ ఆగతశ్చేదస్మాభిః కార్య ఇత్యభిప్రాయః. ఆగతం - అస్యాఙ్గీకారాయ కృతముపాయానుష్ఠానం కపోతావాసద్రుమస్థలం ప్రత్యాగమనమాత్రమేవ - తద్వినా వనస్పతిదేవతాం ప్రత్యుక్తం శరణశబ్దం కపోతో నాశృణోత్ - అత్ర స హీత్యనేనైవ కపోతానువాదే సిద్ధేపి - పునః కపోతగ్రహణం శ్యేనకపోతోపాఖ్యాన ఇవ నాయం పరిగృహీతకపోతశరీరో దేవో మునిర్వా - కిన్తు ప్రాకృతః కపోత ఇతి జ్ఞాపనార్థం - అయం కపోతః ప్రాక్తనధర్మవిశేషైర్గజేన్ద్ర ఇవ తిర్యక్త్వేప్యేవం ధర్మానుష్ఠానయోగ్యో బభూవ - కపోత ఇత్యనేన తిర్యక్త్వం శాస్త్రానధికారిత్వం బుద్ధిమాన్ద్యం చ సూచితం - వానరశ్రేష్ఠ - పురస్యైక స్త్రీర్యక్ శత్రుం కిరాతం రరక్షేత్యేనాం కథాం శృణు - వానరః కశ్చిద్వ్యాఘ్రాద్భీతం స్వావాసద్రుమమాగతం కిరాతం రరక్ష - తదానీం వృక్షమూలస్థో వ్యాఘ్రస్తస్మిన్ వానరే సుప్తే నిషాదం సమీక్ష్య త్వాం రక్షామి వానరం పాతయేత్యువాచ . తతః పాపైకనిరతః కిరాతః స్వరక్షణకారిణం వానరం పాతయామాస - అనన్తరం వానరం పతితం గృహీత్వా వ్యాఘ్రః త్వాం జహ్యాం స్వోపకారిద్రోహిణం నిషాదం జహీతి మనుష్యమాంసలుబ్ధత్వాదువాచ - తతో ధర్మవిత్స వానరః ప్రాణాత్యయదశాత్వాదప్యాదయం తత్త్యాగమఙ్గీకృత్య వ్యాఘ్రముక్తస్తరుమారుహ్య స్వస్యాపకర్తారం కిరాతం పశ్చాదపి గత్యన్తరాభావాన్నిజవాసద్రుమస్థితిహేతునా శరణాగత ఇత్యరక్షత్ - భవాన్ వానరాధిపత్యే స్థితస్సన్ స్వజాతిధర్మ ఇతి శరణాగతరక్షణం కిం నావలమ్బతే - కిం పునర్మద్విధో జనః - కపోతచరితం పశ్యతాం మాదృశాం కిం వక్తవ్యం - మద్విధః - శరణాగతరక్షణాయ సముచ్ఛ్రితధ్వజే రఘువంశే జాతః - షష్టిర్వర్షసహస్రాణి లోకస్య చరతా హితం, పాణ్డురస్యాతపత్రస్య ఛాయాయాం జరితం మయేత్యుక్తరీత్యా లోకరక్షణదీక్షితస్య దశరథస్య పుత్రః - వసిష్ఠవిశ్వామిత్రశిష్యః - మహాయోగినా జనకేన కృతసంబన్ధః - రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ ఇతి ప్రసిద్ధః - మర్యాదానాం చ లోకస్య కర్తా కారయితా చ స ఇతి సర్వలోకానుకృతధర్మానుష్ఠానః - అహం సంప్రతి శరణాగతహింసాం కుర్యాం చేల్లోకః కీదృగ్విధస్స్యాత్ - మద్విధః - మమ వృత్తం పశ్చాద్వక్ష్యతే - సామాన్యేన ధర్మసేతుర్నృపాణామితి మాదృశానాం సంహతత్వేన స్థితః - మద్విధః మాదృశః - శరణాగతత్యాగం న కరోతి - అవధ్యవధోన్ముఖానాం రావణాదీనాం ఖల్వీదృశం కార్యం రోచతే - జనః శరణాగతత్యాగకృత్ కిం దృశోత్పత్తిమాన్ స్యాత్ ॥ తని ॥ ౨౫ ॥ నను శాస్త్రానధికారిణస్తిరశ్చోనుష్ఠానమనుపాదేయం - న చ చోదనానుపపత్తి రేణ ప్రాకృతిమాత్రేణ ధర్మత్వం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య కణ్డుమునిగాథయా విధానం దర్శయతి - ఋషేరితి ॥ కణ్వస్య పుత్రేణేత్యనేన మహాకులప్రసూతత్వం - పరమర్షిణేతి యథార్థదర్శిత్వం - సత్యవాదినీతి యథాదృష్టార్థవాదిత్వం చోచ్యతే - తేన పరమాప్తత్వం దర్శితం - వేదవచనాదిసిద్ధం - పురా గీతాం కణ్డుకల్పితేయమితి న మన్తవ్యం - ఋచ ఏవ సామత్వాత్పురావిర్భూతా నామ వేదానీం గీయమానాం గీతాం - ఏతత్ప్రవృత్తత్వేపి సామవ్యవస్థిత సమస్తపాపాపనోదనక్షమాం - ధర్మిష్ఠాం వేదోక్తధర్మోపమేయస్మృత్యుక్తప్రతిపాదికాం - అనేన పరమప్రయోజనత్వముక్తం సత్యవాదినీమితి పాఠే - అబాధితార్థప్రతిపాదినీం గాథాం - అనేకార్థోచితసులభవ్యసనీయత్వాయ సంపుటితశబ్దాం శృణు - ఇతః పూర్వమేతద్గాథాశ్రవణేన ఖలు త్వమేవమాహ ఇత్యాత్మా - ఏనామవహితమనాశ్శృణు ॥ తని ॥ ౨౬ ॥ అథ కణ్డుగాథాయాం చతుశ్శ్లోక్యామాద్యశ్లోకేన పూర్ణప్రపత్త్యసిద్ధావపి గత్యన్తరశూన్యతయాత్మనిక్షేపాభిప్రాయవ్యంజకశరణాగతిశకలతుల్యాంజలిబన్ధాదిమాత్రవిధానమపి హానిం న నయేత్ - తత్కారణమనుగ్రహవహమిత్యాహ - బద్ధాంజలిపుటమితి ॥ అనుకూలబుద్ధివాగ్వృత్త్యభావేప్యంజలిమాత్రమేవాలం - అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీతి స్వతన్త్రస్యాప్యాశు దయాజననీ ముద్రా ఖల్వియం - దీనం - ఏవమంజలిబన్ధమాత్రం వినాపి కార్పణ్యద్యోతనావస్థానమేవాలం - యాచన్తం - అంజల్యాద్యభావేపి కార్పణ్యాద్యోతనేప్యపూదయ ప్రార్థనైవాలం - శరణాగతం - అంజలిబన్ధా

దితాగ్న్యనయనశీతనివారణాద్యుపచారేణార్చిత ఇత్యర్థః - స్వైశ్చ మాంసైః స్వశరీరమాంసైర్నిమన్త్రితో భోజనార్థం నియోజితః ॥ ౨౪ ॥ ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయ స్వస్య కైముత్యమాహ - స హి తమితి ॥ సంహృతభార్యః కపోతః - కపోత ఇత్యనేన తిర్యక్త్వాచ్ఛాస్త్రానధికారిత్వం బుద్ధిమాన్ద్యం చ సూచితం - భార్యాహర్తారమప్యాగతం కిరాతం ప్రతిజగ్రాహ ఆభిముఖ్యేనాఙ్గీచకార - కిం పునర్మద్విధో జనస్సకలశాస్త్రాధికారీ సకలధర్మరహస్యవేదీ - సకలధర్మానుష్ఠానపరశ్చ మాదృశో జనః అకృతాపకారమయమేవ శరణ్య ఇతి ప్రాప్తం పురుషం ప్రతిగృహ్ణీయాదితి కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥ ౨౫ ॥ స వధ్యస్సచివైస్సహేతి సుగ్రీవోక్తం శరణాగతస్య విభీషణస్య త్యాజ్యత్వం పరిహర్తుం కణ్డుమహర్షిగీతగాథామాహ ॥ ఋషేరిత్యాది ॥ ధర్మిష్ఠాం ధర్మపరాం - సత్యవాదినీమబాధితార్థప్రతిపాదినీం - ఆనృశంస్యార్థమఘాతుకత్వసిద్ధ్యర్థం న హన్యాదితి సం

తం ॥ న హన్యాదానృశంస్యార్థమపి శత్రుం పరంతప ॥౨౭॥ ఆర్తో వా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగతః ॥ అరిః ప్రాణాన్పరిత్యజ్య రక్షితవ్యః కృతాత్మనా ॥౨౮॥ స చేద్భయాద్వా మోహాద్వా కామాద్వాపి న రక్షతి ॥ స్వయా శక్త్యా యథాసత్త్వం తత్పాపం లోకగర్హితమ్ ॥౨౯॥ వినష్టః పశ్యతస్తస్యారక్షిణశ్శరణాగతః ॥ ఆదాయ సుకృతం తస్య సర్వం గచ్ఛేదరక్షితః ॥౩౦॥ ఏవం దోషో మహానత్ర ప్రపన్నానామరక్షణే ॥౩౧॥ అస్వర్గ్యం చాయశస్యం చ బలవీర్యవినాశనమ్ ॥౩౧॥

దిత్రయేప్యవిద్యమానే రక్షకనివాసస్థలాభిగమనమేవాలం - పూర్వం స్వరక్షాభరనిక్షేపరూపశరణాగతిశకలాన్యుక్త్వా శరణాగతమితి పూర్ణప్రపత్తిరుక్తేతి వా స్యాత్ - అపి శత్రుం సాక్షాచ్ఛత్రుమపి - న హన్యాత్ - అయం శాస్త్రార్థ ఐహికాభ్యుదయార్థో వా పరలోకార్థో వా ప్రత్యవాయపరిహారార్థో వేత్యుక్తే సతి తేభ్యః ప్రాక్ప్రయోజనాంతరమాహ ఆనృశంస్యార్థమితి - అఘాతుకత్వసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః - నృశంసోయమితి లోకాపవాదపరిహారార్థమితి యావత్ - యద్వా ఆనృశంస్యం సకలధర్మసారభూతో దయాగుణః తద్రక్షణార్థం వా - యథోక్తం సీతయా - ఆనృశంస్యం పరో ధర్మస్త్వత్త ఏవ మయా శ్రుత ఇతి। పరంతపేతి - కండురపి కంచిదరిజానం ప్రత్యుక్తవానితి గమ్యతే - పరంతప - శరణాగతే కిం పౌరుషప్రకటనేన - ప్రత్యర్థిషు ఖలు తత్కర్తవ్యమితి భావః ॥ తని ॥౨౭॥ పూర్వం న హన్యాదితి స్వేన క్రియమాణం హననమాత్రం ప్రతిషిద్ధం - అత్ర స్వేతరక్రియమాణశరణాగతపీడాయామపి శరణాగతే ఆర్తత్వదృప్తత్వవిభాగానాలోచనేన ప్రాణానపి హిత్వా తద్రక్షణం కార్యమిత్యాహ ఆర్తో వేతి ॥ ఆర్తః స్వాభిమతసంభవే విలంబాక్షమతీవ్రసంవేగవాన్వా - శరణాగమనవేలాయామపి స్వాపరాధనిమిత్తభయాదిమాన్వేత్యర్థః - దృప్తస్తు - విలంబావిలంబావనాదృత్య ఫలసిద్ధిమాత్రసక్తః - తస్యాం వేలాయాం వినయస్వాపరాధభయశూన్యో వా - ముముక్షుపక్షే సంసారజుగుప్సానుసంధానేన సద్య ఏవ దేహనివృత్తికామ ఆర్తః - దృప్తః శరీరావసానే ముక్తికామః - యద్వా ఆకించన్యానన్యగతిత్వపురస్సరం ప్రపన్న ఆర్తః - స్తోభపేశనాదిరూపేణ శరణాగతోస్మీతి బ్రువన్ దృప్తః - పరేషాం శరణాగతః - స్వవ్యతిరిక్తశరణాగతః - యద్వా - పరేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - పరేషాం మధ్యే - శరణాగతో రిః వైరే హృది విద్యమానేపి శరణాగతిశబ్దమాత్రమభిదధానః పురుషః - కృతాత్మనా నిశ్చితమనస్కేన - భగవచ్ఛాస్త్రవిశ్వాసశాలినేత్యర్థః - ప్రాణాన్పరిత్యజ్య రక్షితవ్యః అస్థిరాన్ ప్రాణాన్పరిత్యజ్యాపి స్థిరం శరణాగతరక్షణం కర్తవ్యం - కృతాత్మనేతి విశేషణేన సిద్ధమోక్రమేవం దభూయస్త్వముక్తం - శరణాగతరక్షణశాస్త్రస్య నిరవకాశత్వాత్ - సర్వథైవాత్మానం గోపాయేదితి శాస్త్రస్య సావకాశత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తవిషయే వ్యవస్థాప్యమితి భావః ॥౨౮॥ ఏవం శరణాగతరక్షణధర్మచోదనామభిధాయ తదరక్షణే ప్రత్యవాయమాహ - స చేదితి ॥ భయాత్ తద్రక్షణే తచ్ఛత్రుసకాశాత్ తస్మాద్వా కిరాతన్యాయేన స్వస్యాపి భయముత్ప్రేక్ష్యమాణాద్ధేతోః - మోహాత్ శాస్త్రార్థాపరిజ్ఞానాత్ - కామాత్ స్వచ్ఛందవృత్తిస్వాభావ్యాత్ - తచ్ఛత్రుసకాశాత్కించిల్లాభాపేక్షణాద్వా - స్వయా శక్త్యా స్వకీయేన కేనచిత్సామర్థ్యప్రకారేణ - స్వసహాయసంపాదనస్వకీయద్రవ్యదానాదినా శరీరత్యాగపర్యంతేనోపాయకలాపేనేత్యర్థః - యథాసత్త్వం సత్త్వమనతిక్రమ్య - శక్త్యా సత్యామపి యేన కేనచిచ్ఛలేన శక్తిం వసామకృత్వా - తత్ అరక్షణం - పాపం ప్రత్యవాయహేతుః - అనేన నిరయహేతుత్వముక్తం - న కేవలం పరలోకబాధకం ఇహలోకేపి స్వజనగర్హితమిత్యాహ లోకగర్హితమితి ॥౨౯॥ న కేవలమైహికానర్థహేతుత్వమాత్రం పూర్వసంచితసకలసుకృతవినాశకమపీత్యాహ - వినష్ట ఇతి ॥ యః కశ్చిద్యం కంచిచ్ఛరణముపాగతః - తమరక్షిణస్తస్య పశ్యతః రక్షకత్వేన వృతే సమర్థే చ తస్మిన్పశ్యతి - తేనారక్షణే నైవ స్వశత్రుసకాశాద్వినష్టశ్చేత్ - తస్య అరక్షకస్య సంబంధి అనాదికాలసంచితం సర్వం సుకృతమాదాయ గచ్ఛతి - అస్యారక్షకస్య సమార్జితసకలసుకృతక్షయో భవతీత్యర్థః ॥౩౦॥ కండువచనచతుశ్శ్లోకీతాత్పర్యం సంగ్రహేణాహ - ఏవం దోషో మహానత్ర ప్రపన్నానామరక్షణ ఇత్యర్ధేన ॥౩౧॥ విస్తరేణాహ - అస్వర్గ్యమిత్యాదినా ॥ అస్వర్గ్యం స్వర్గవిరుద్ధం - నరకహేతుభూతమిత్యర్థః - అయశస్యం అకీర్తికరం - బలవీర్యవినాశనం - యయోః శారీరబలవీర్యయోస్సతోరేవ శరణాగతో న రక్షితః - తయోర్వినాశకమిత్యర్థః - అత్ర అరక్షణమితి విశేష్యమనుషజ్యతే ॥౩౧॥ ఏవం శరణాగతరక్షణే కండువచనం ప్రమాణయిత్వా ధర్మసంస్థాపనప్రవృత్తస్య మమైతదవశ్యం పాలనీయమిత్యా

బంధః ॥ పరంతపేతి కండురపి యం కంచిత్సంబోధ్యోపదిశతి ॥౨౭॥ ఆర్త ఇతి ॥ పరేషాం శత్రూణాం మధ్యే ఆర్తః స్వాభిమతే విలంబాక్షమో వా - దృప్తః - శరణాగమనవేలాయామపి గూఢహృదయతయా నుపశాంతశత్రుభావః - అరిః కృతాత్మనా ప్రాణానపి పరిత్యజ్య రక్షితవ్య ఇతి సంబంధః ॥౨౮॥ స చేదితి ॥ సః భయాత్తద్రక్షణే శత్రోస్సకాశాత్తస్మాద్వా స్వస్యాపి భయముత్ప్రేక్ష్యతో హేతోర్వా మోహాచ్ఛాస్త్రార్థాపరిజ్ఞానాద్వా కామాత్తచ్ఛత్రోస్సకాశాత్కించిత్ఫలాపేక్షణాద్వా స్వయా శక్త్యా స్వకీయేన కేనచిత్సామర్థ్యేన సహాయసంపాదనస్వకీయద్రవ్యదానాదినా వా యథాన్యాయం న్యాయమనతిక్రమ్య న రక్షతి - శరణాగతమితి శేషః - తత్పాపం - తత్ శరణాగతారక్షణం - పాపం పాపహేతుః - న కేవలం పాపహేతురిహలోకేపి సర్వజనగర్హితమిత్యాహ - లోకగర్హితమితి ॥౨౯॥ న కేవలమైహికాముష్మికానర్థహేతుత్వమాత్రం పూర్వసంచితసకలసుకృతవినాశకత్వమపీత్యాహ - వినష్ట ఇతి ॥ యః కశ్చిద్యం కంచిచ్ఛరణముపగతః రక్షిణస్తస్య పశ్యతః - రక్షకత్వేన వృతే సమర్థే చ తస్మిన్పశ్యత్యేవ తేనారక్షితః తదరక్షణే నైవ స్వశత్రుసకాశాద్వినష్టశ్చేత్తస్యారక్షకస్య సంబంధి అనాదికాలసంచితం సర్వం సుకృతమాదాయ గచ్ఛతి - తత్ప్రాప్యపుణ్యలోకాన్ స్వయమధ్యాస్తే ॥౩౦॥ అస్వర్గ్యమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - కండోర్వచనం - అస్వర్గ్యమయశస్యం బలవీర్యవినాశనం చ - అరక్షితురితి శేషః - ధర్మిష్ఠం పాపనివర్తకధర్మహేతుకం యశస్యం కీర్తికరం ఫలోదయే ఫలప్రదానకాలే సముప

కరిష్యామియథార్థంతుకండోర్వచనముత్తమం ॥ ౩౧ ॥ధర్మిష్ఠంచయశస్యంచస్వర్గ్యంస్యాత్తుఫలోదయే॥౩౨॥ సకృదేవప్రపన్నాయతవాస్మీతిచయాచతే।అభయంసర్వభూతేభ్యోదదామ్యేతద్వ్రతంమమ ॥౩౩॥ ఆనయైనంహరి

హ.కరిష్యామీతి॥ఉత్తమంలోకాదృతం॥౩౧॥ నకేవలమకరణేప్రత్యవాయబాహుళ్యం-కరణేదృష్టాదృష్టాభ్యుదయాబహవస్సంతీత్యపికండువచనతాత్పర్యమితిరామస్స్వయమాహ- ధర్మిష్ఠమితి- పాపనివర్తకధర్మోపేతత్వంవివక్షితం- ఫలహేతుధర్మోపేతత్వస్యస్వర్గ్యమిత్యనేనైవసిద్ధత్వాత్ - ఫలోదయేఫలప్రదానకాలే - సముపస్థితే- స్వర్గ్యం- స్వర్గహేతురిత్యర్థః- అత్రప్రతిపాద్యగతంధర్మిష్ఠత్వాదికంప్రతిపాదకవచనేసముపచర్యతే॥ ౩౨॥ ఏవం- శ్రుతిస్స్మృతిస్సదాచారస్స్వస్యచప్రియమాత్మనః। సమ్యక్సంకల్పజఃకామోధర్మమూలమిదంస్మృతమితియాజ్ఞవల్క్యోక్తధర్మప్రమాణేషుశ్రూయతఇత్యనేనతస్మాదపివధ్యంప్రపన్నంనప్రతిప్రయచ్ఛంతీత్యాదినాశ్రుతిః-కండుగాథాముఖేనస్మృతిః- కపోతాదినాశిష్టాచారః - ప్రతిపక్షనిరసనపూర్వకబలవదుపపాదనేనస్వప్రియత్వంచేత్యేవంచతుర్షుప్రమాణేషుప్రపన్నరక్షణరూపపరమధర్మవిషయేషుదర్శితేషుసంప్రతితత్రప్రమాణంపంచమందర్శయతి-సకృదేవేతి॥ సకృదేవఏకవారమేవ- ఉపాయాంతరస్యావృత్తిశ్శాస్త్రార్థఃప్రపత్తేస్త్వనావృత్తిః- సకృదేవహిశాస్త్రార్థఃకృతోయంతారయేన్నరమిత్యుక్తేః - ప్రపన్నాయగత్యర్థానాంజ్ఞానార్థాఇతిన్యాయేనాత్రమానసప్రపత్తిరుచ్యతే- తవాస్మీతివాచికీ- ఉభయోరన్యతరేణయుక్తాయాపీత్యర్థః- యద్వాప్రపన్నాయేత్యుపాయఃకథ్యతే - తవాస్మీతిచయాచతఇతితచ్ఛేషవృత్తిలక్షణఫలవిశేషప్రార్థనా- ఏవంభూతాయాధికారిణే - సర్వభూతేభ్యఇతిభీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వం-భయహేతుతయాశంకితేభ్యస్సర్వభూతేభ్యః- అభయంభయాభావం- దదామి- అభయమేవమోక్షోనామ- అథసోభయంగతోభవతి- ఆనందంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ - నబిభేతికుతశ్చనేతిబ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేనశ్రవణాత్ - ఏతత్తవాస్మీతిఫలవిశేషయాచ్ఞేతిపక్షస్యానుకూలం. పక్షాంతరేత్రైవర్గికఫలానామప్యేతదుపలక్షణం- స్వస్యసకలఫలప్రదత్వాత్- ఏతద్వ్రతంమమ- వ్రతవదదంకస్యాంచిదపిదశాయాంపరిత్యాగాయోగ్యమిత్యర్థః - అత్రసర్వభూతేభ్యఇత్యపిచతుర్థీ - ప్రపన్నసంబంధిభ్యోపిసర్వభూతేభ్యోభయందదామి - పశుర్మనుష్యఃపక్షీవాయేచవైష్ణవసంశ్రయాః। తేనైవతేప్రయాస్యంతితద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుక్తేః ॥తని॥౩౩॥ ఏవముక్తేసత్యసంభవదుత్తరంప్రశాంతప్రేమాంధ్యతయాప్రసన్నముఖంవిభీషణాభిముఖంసుగ్రీవమాలోక్యతమేవతదానయనేనియుంక్తే- ఆనయైనమితి॥ నివేదయతేతిసపరివారాద్యుష్మాకపురుషకారతయావృతవంతమేనంయూయమేవానయత - తథాసత్యేతావత్పర్యంతమస్వీకారకృతదుఃఖమస్యనివర్తేత - హరిశ్రేష్ఠ- తస్యదుఃఖనివృత్తయేత్వమేవగత్వానయసిచేన్మయిస్నేహవద్భ్యోహరిభ్యఃశ్రేష్ఠంభవంతమతిక్రమ్యకిమహంస్వీకరోమి - దత్తమస్యాభయంమయా- అస్యస్వబంధుత్యాగపూర్వకంస్వనికర్షకీర్తనపురస్సరంచాగతస్యమయామిత్రభావనైవాలమితిమన్యమానేన - అభయందత్తం- శరణశబ్దశ్రవణకాలఏవేతిశేషః- కథమానయేయమిత్యాకులితంసమాధత్తే-విభీషణోవేత్యాదినా- విభీషణోవా- విభీషణస్తుధర్మాత్మేతిఃభీషణస్వీకారోధర్మవత్స్వీకారతయానోత్కర్షాయ- రావణస్యనృశంసస్యేతిరావణస్వీకారఏవోత్కర్షస్స్యాదితి - విభీషణస్వీకారేతత్పరికరాశ్చత్వారఏవరక్షితాస్స్యుః- రావణస్వీకారేతులంకాస్థాస్సర్వేపిరక్షితాస్స్యురితిమహాల్లాభః-సుగ్రీవ. అస్మాకమాగతోతిశయోయుష్మాకంక్షత్యాఃఖలు-ఏకందుఃఖసుఖంచనావిత్యుక్తేః- యదివారావణస్స్వయం- యత్సంబంధేనవిభీషణేప్యతిశంకాసఏవాస్తు - స్వయం-సీతామపురస్కృత్యస్వయమాగతోరావణోవాస్తు- యద్వాస్వయం అయంయదివిభీషణోనభవతి- కింతుకామరూపీరావణఏవవిభీషణభూమికాంపరిగృహ్యయద్యాగతఃత

స్మిన్నపిస్వర్గ్యంస్వర్గప్రదంచస్యాత్ - రక్షితురితిశేషః- అతస్తద్వచనంయథార్థంకరిష్యామి - కండునోక్తప్రకారేణావశ్యమార్తరక్షణంకరిష్యామిత్యర్థః - ఏవంధర్మశాస్త్రప్రసిద్ధంశరణాగతరక్షణరూపంధర్మమవశ్యమనుతిష్ఠామీత్యుక్తం ॥౩౨॥ తిష్ఠతునామైతత్ - సర్వలోకస్వామినస్సర్వలోకశరణ్యస్యసర్వజ్ఞస్యసర్వశక్తేః పరమకారుణికస్యమమానాదిసంకల్పసిద్ధతయాసహజవ్రతవిశేషోప్యస్తీత్యాహ-సకృదేవేతి - ఏకవారమేవప్రపన్నాయేతి గత్యర్థస్యపదేర్జ్ఞానార్థత్వాన్మానసప్రపత్తిరుక్తా - తవాస్మీతిచయాచతే- ఉభయోరన్యతరేణాపియుక్తాయేత్యర్థః -యద్వా ప్రపన్నాయేత్యుపాయఃకథ్యతే-తవాస్మీతితచ్ఛేషవృత్తిలక్షణఫలవిశేషప్రార్థనా-ఏవంవిధాయాధికారిణే-సర్వభూతేభ్యఇతి భీత్రార్థానాంభయహేతురితిపంచమీ- భయహేతుతయాశంకితేభ్యోభూతేభ్యః బ్రహ్మపర్యంతసర్వభూతేభ్యోఽభయంభయాభావందదామి- అభయమేవమోక్షోనామ ॥ శ్రు ॥ అథసోభయంగతోభవతి- ఆనందంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ - నబిభేతికుతశ్చనేతి బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేనశ్రవణాత్తవాస్మీతిఫలవిశేషమాప్నోతి- పక్షస్యానుకూలంపక్షాంతరంచాతుర్వర్గికఫలానామప్యేతదుపలక్షణం స్వస్యసకలఫలప్రదత్వాదేతద్వ్రతంమమసత్యసంధస్యకస్యాంచిద్దశాయామపరిత్యాగయోగ్యమాదాయసిద్ధంసదాచరణశీలమిత్యర్థః - దదామీతివర్తమానప్రయోగేనాభయప్రదానస్యయావదాత్మభావిత్వంద్యోత్యతే - స్వయంవిభీషణోవాఅన్యోవేతినజ్ఞాయతే- కథమేవమవిచార్యఅభయందీయతఇత్యాశంక్యఅయంవిభీషణోవాభవతు- యదివా - రావణోవాభవతు-రాఘవంశరణంగతఇతివాక్యశ్రవణానంతరమేవఅభయమస్మైదత్తంకింవిచారేణేత్యాహ.. ఆనయైనమితి- అయంవిభీషణోవాభవతు- యదివారావణస్స్వయం- విభీషణవేషధారీ తాదృశాపరాధీసాక్షాద్రావణోవాభవతుఅస్యమయాశరణాగతరక్షణవ్రతైకదీక్షాదక్షేణఅభయందత్తం- త్వమపిరావణోయంనతువిభీషణఇతివిజ్ఞాపనాయ పునఃపునర్నాగచ్ఛేః కింత్వానయైవేత్యర్థః ॥

శ్రేష్ఠదత్తమస్యాభయం మయా ॥ విభీషణో వా సుగ్రీవ యది వా రావణస్స్వయం ॥ ౩౪ ॥ రామస్య తు వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః ॥ ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థం సౌహార్దేనాభిచోదితః ॥ ౩౫ ॥ కిమత్ర చిత్రం ధర్మజ్ఞ లోకనాథ సుఖావహ ॥ యత్త్వమార్యం ప్రభాషేథాస్సత్త్వవాన్సత్పథే స్థితః ॥ ౩౬ ॥ మమ చాప్యంతరాత్మాయం శుద్ధం వేత్తి విభీషణం ॥ అనుమానాచ్చ భావాచ్చ సర్వతస్సుపరీక్షితః ॥ ౩౭ ॥ తస్మాత్ క్షిప్రం సహాస్మాభిస్తుల్యో భవతు రాఘవ ॥ విభీషణో మహాప్రాజ్ఞస్సఖిత్వం చాభ్యుపైతు నః ॥ ౩౮ ॥ తతస్తు సుగ్రీవవచో నిశమ్య తద్ధరీశ్వరేణాభిహితం నరేశ్వరః ॥ విభీషణే

దత్తమస్యాభయం మయా ఇతి - త్వమపి రావణోఽయం న తు విభీషణ ఇతి విజ్ఞాపనాయాపి పునర్నాగచ్ఛేః - కిం త్వానయైనమేవేత్యర్థః ॥ తని ॥ ౩౪ ॥ అథ సుగ్రీవః క్వచిదప్యసంభావితం రామస్య శరణాగతేష్వస్మింశ్చ సౌహార్దాతిశయమాలోచ్య విస్మయపరవశ ఆహ - రామస్యేతి ॥ సౌహార్దేన ప్రచోదితః - సర్వానపి దోషాననాలోచ్య విపరీతప్రవృత్తాన్ పూర్వసుహృదో నానాప్రకారైరనుసన్ధేయ యది వా రావణస్స్వయమితి వదతో రామచంద్రస్యాయం సౌహార్దాతిశయ ఇతి విస్మయేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ ఏవం విస్మయాతిశయాద్వక్తుముపక్రాంతో రామస్యాస్వాభావికాన్ కల్యాణగుణానాలోచ్య సహజధర్మత్వాదేతదాశ్రితే నాశ్చర్యకరమిత్యాహ - కిమితి ॥ ధర్మజ్ఞ - ధర్మసూక్ష్మతత్త్వజ్ఞస్య తవ ధర్మసంస్థానం కిమాశ్చర్యం - లోకనాథ - భృత్యవర్గసంరక్షణం స్వామినః కిం చిత్రం - సుఖావహ స్వయమవాప్తసమస్తకామత్వేన పరప్రయోజనైకపరాయణస్య సర్వసుఖకారిణస్తవ శరణాగతేషు సమాశ్రితేష్వస్మాసు సుఖకారిత్వే కో వా విస్మయః - ఆర్యం సమీచీనం - సత్త్వవాన్ ప్రశస్తాధ్యవసాయవాన్ - ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః । దృఢవ్రతస్య వ్రతపరిపాలనం కిమద్భుతం - యద్వా సత్త్వం బలం - సర్వశక్తేస్తవ సమాశ్రితభయనివారణం కిమాశ్చర్యం - సత్పథే స్థితః ధర్మసంస్థాపనార్థమేవావతీర్ణస్య శరణాగతరక్షణరూపవిశేషధర్మానుష్ఠానం నాశ్చర్యమిత్యర్థః - ప్రపన్నసంరక్షణే ధర్మజ్ఞత్వాదిష్వన్యతమ ఏవ గుణః పర్యాప్తః - కిముత సర్వేఽపి సముదితా ఇతి భావః ॥ ౩౬ ॥ కిమస్మత్పరిశంసనేన త్వన్మనఃప్రవృత్త్యా ఖలు విభీషణో గ్రాహ్యస్సంవృత్త ఇత్యాహ - మమేతి ॥ మమ - వధ్యతామేష తీవ్రేణ దండేనేత్యుక్తవతోఽపి - న కేవలమస్మిన్నర్థే మదంతఃకరణప్రవృత్తిరేకమేవ ప్రమాణం - ప్రమాణాంతరాణ్యపి సంతీత్యాహ - అనుమానాదితి - అనుమానాత్ త్వయా హనుమతా చోక్తయుక్తికదంబాత్ - భావాద్భావబోధకాన్ముఖప్రసాదాదిలింగాత్ - సర్వతః సర్వత్ర - అంతర్బహిశ్చేత్యర్థః - యద్వా అనుమానాత్ హృదయప్రకాశకముఖవికాసాదిలింగాత్ - భావాదార్తధ్వనిప్రకాశితమృదుస్వభావాత్ - చశబ్దేన వధ్యతామపీత్యుక్తావస్థాయాం న త్యాజ్యమితి కాలైక్యైకరూపత్వం సముచ్చీయతే - సుపరీక్షితః సంశయవిపర్యయరాహిత్యేన పరీక్షితః - అంతరాత్మా అంతఃకరణం - చాపీతి రామాంతఃకరణసముచ్చయార్థః ॥ ౩౭ ॥ పూర్వమానయైనమిత్యనియుక్తమనుతిష్ఠతి - తస్మాదితి ॥ క్షిప్రం పూర్వమజ్ఞానవశాన్మయా పాపమాచరితం - తత్త్వవిచారే త్వయం క్షణమాత్రం విలంబనానర్హ ఇతి భావః - తుల్యో భవతు - నివేదయత మామిం పురుషకారకరణాయాన్యాధీనతానాం నృశంసానామస్మాకం పురుషకారత్వం సంపాదయితుమేవ తవాయం ప్రయాసశ్చ సిద్ధః - ఇతః పరమస్మాకం పురుషకారవ్యాపారః క్రియత ఇత్యర్థః - ఏవం విభీషణస్య పురుషార్థమర్థయిత్వా తత్సఖ్యరూపం స్వేషాం పురుషార్థమర్థయతే - విభీషణ ఇతి - మహాప్రాజ్ఞః ఫలసాధనోపయోగిజ్ఞానవాన్ - న కేవలం తుభ్యమేవ - సర్వేషామిదం ఫలం సమానమిత్యభిప్రాయేణ నస్సఖిత్వమిత్యుక్తం ॥ ౩౮ ॥ ఏవం సుహృత్తరసుగ్రీవాభ్యనుజ్ఞానానంతరం - శరణ్యస్య శరణాగతసంగమవిశేషం దర్శయతి - తత ఇతి ॥ సుగ్రీవవచో నిశమ్య తతో హరీశ్వరేణాభిహితం విభీషణేన సంగమం జగామేత్యన్వయః - అభిహితం హే విభీషణ రాఘవస్త్వామభయం దత్తవాన్ రాఘవముపయాహీత్యేవం సుగ్రీవోక్తం - నరేశ్వరస్సంగమం జగామేతి - సంగమో హి కర్తురీప్సితతమత్వాత్ అనేన రామస్యాయం లాభ ఇతి గమ్యతే - న త్యాజ్యేయం కథంచనేత్యాద్యభి సుగ్రీవాదివాక్యరూపవిరోధినిరసనపూర్వకం శ్రీవిభీషణస్వీకారం ప్రతిపరిత్యక్తచిత్తసుగ్రీవాదివాక్యజనితం విలంబమపి సహ్యత్వరయా రక్షితుం స్వయమేవ తేన సంగత ఇత్యాహ - విభీషణేనానుజగామ సంగమమితి - అతిత్వరేతం - ఆశ్రితసంశ్లేషే స్వయం త్వరాతిశయవానితి భావః - పురందరో యథా పతత్రిరాజేన సంగమస్స్వలాభమమన్యత తథాయమపీతి దృష్టాంతాభిప్రాయః - యద్వా సుగ్రీవస్య బుద్ధిః ప్రసన్నా

---

౩౫ ॥ అథ సుగ్రీవః కుత్రచిదప్యసంభావితశరణాగతరక్షణం స్వస్మిన్ సౌహార్దాతిశయం చాలోచ్య విస్మయపరవశ ఆహ ॥ కిమత్రేతి ॥ ధర్మజ్ఞ - శరణాగతరక్షణధర్మరహస్యజ్ఞ - లోకనాథ - సర్వజనస్వామిన్ - సుఖావహ - సర్వజనానందకారిన్ - త్వం సత్త్వవాన్ సత్త్వగుణైకనిష్ఠః - సత్పథే స్థితస్సన్ ఆర్యం కల్యాణం ప్రభాషేథా ఇతి యత్ - అత్ర కిం చిత్రం - ధర్మసంస్థాపనార్థమేవావతీర్ణస్య తవ శరణాగతరక్షణరూపవిశేషధర్మానుష్ఠానం నాశ్చర్యమేవేత్యర్థః - ప్రపన్నసంరక్షణే ధర్మజ్ఞత్వాదిష్వన్యతమ ఏవ గుణః పర్యాప్తః కిముత సర్వేఽపి సముదితాశ్చేతి భావః ॥ ౩౬ ॥ మమ చేతి ॥ మమ - వధ్యతామేష తీవ్రేణ దండేనేత్యుక్తవతః అంతరాత్మా అంతఃకరణం విభీషణం శుద్ధం వేత్తి - కించానుమానాత్ త్వదుక్తయుక్తిసమూహాద్భావాదభిప్రాయబోధకముఖప్రసాదాల్లింగాత్ సర్వతః అంతర్బహిశ్చ సుపరీక్షితః శుద్ధత్వేన సమ్యఙ్నిశ్చితః ॥ ౩౭ ॥ తత ఇతి ॥ నరేశ్వరః యథోక్తం యథావదుక్తం తద్వచనం మమ చాప్యంతరాత్మాయం శుద్ధం వేత్తి విభీషణమిత్యాదిసుగ్రీవవచనం నిశమ్య తతః హరీశ్వరేణాభిహితం

నాశుజగామసంగమంపతత్త్రిరాజేనయథాపురందరః ॥ ౩౯॥ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-అష్టాదశస్సర్గః********

రాఘవేణాభయేదత్తేసన్నతోరావణానుజః । విభీషణోమహాప్రాజ్ఞోభూమింసమవలోకయన్॥ ఖాత్పపాతా వనీంహృష్టోభక్తైరనుచరైస్సహ ॥ ౧॥ సతురామస్యధర్మాత్మానిపపాతవిభీషణః॥ పాదయోశ్శరణాన్వేషీచతుర్భి స్సహరాక్షసైః ॥ ౨॥ అబ్రవీచ్చతదారామంవాక్యంతత్రవిభీషణః ॥ ధర్మయుక్తంచయుక్తంచసాంప్రతంసం ప్రహర్షణం ॥ ౩॥ అనుజోరావణస్యాహంతేనచాప్యవమానితః ॥ భవంతంసర్వభూతానాంశరణ్యంశరణాగతః ॥ ౪॥ పరిత్యక్తామయాలంకామిత్రాణిచధనానివై ॥ భవద్గతంమేరాజ్యంచజీవితంచసుఖానిచ ॥౫॥ తస్యతద్వచనంశ్రు

పరీతాచేత్యార్యహానిరితిశీఘ్రంజగామ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే...యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టాదశస్సర్గః.❋❋

ఏవంశరణ్యస్యశరణాగతసంగమరూపఫలముక్త్వాశరణాగతస్యశరణ్యసేవాఖ్యపురుషార్థలాభమాహ - రాఘవేణేత్యాదిసార్ధశ్లోకప కాన్వయః- అభయేస్వాపేక్షితేసర్వభూతాభయేదత్తే- సన్నతఃగుణైర్దాస్యముపాగతఇతిన్యాయేనపూర్వస్మాత్తేభ్యోప్యధికానాంరామకల్యా ణగుణానాంసాక్షాత్కారేణసమ్యక్ప్రహ్వీభూతాంగః- మహాప్రాజ్ఞఃనిరపాయోపాయపరిగ్రహేణపరమపురుషార్థలాభాద్వేదశాస్త్రాభ్యాసా తిశయజనితప్రజ్ఞాతిశయస్యఫలమిదానీంనివృత్తమితిభావః - భూమింసమవలోకయన్ అంతరంగిసచివసమూహసంమర్దనిరవకాశేపిరా మపురోదేశేసచివైరేవసయాధ్యతామాపన్నస్యవిభీషణస్యస్వపరిపన్మధ్యాదత్తంభూతలావకాశంసమ్యక్పశ్యన్- ఖాదవనీంపపాతేతిప్రాథమి కోయంప్రణామఉచ్యతే - ప్రణామాద్యయోగ్యస్థానభూకాశం పరిత్యజ్య పాణిపాదశిరఃప్రభృతిభిరష్టాంగైర్భూమింప్రాప్తవానిత్యర్థః - నన్వపేక్షితమభయందత్తమేవపునః కిమర్థంప్రణామేత్యత్రాహ - హృష్టఇతి - రామస్యస్వరూపరూపగుణానుభవజనితహర్షవివశీకృత శరీరఏవప్రణతః- నతుకిమపిప్రయోజనముద్దిశ్యేత్యర్థః. భక్తైరనుచరైస్సహేతి - రాఘవంశరణంగత , నివేదయతమామితివిభీషణస్యైకస్యై వోపాయానుష్ఠానశ్రవణేపితదనుబంధినాంతద్భక్తివశాదేవరామపరిచరణంసమానమిత్యుచ్యతే- ఉక్తంహి - పశుర్మనుష్యఃపక్షీవాయేచవై ష్ణవసంశ్రయాః। తేనైవతేప్రయాస్యంతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితి ॥౧॥ పూర్వంవాచికాప్రపత్తిఃకృతా - సంప్రతికాయికశరణాగతింప్ర యుఙ్క్తే - సత్వితి । సతుపూర్వస్మాద్విలక్షణః - సంశయవిపర్యయనివృత్త్యాఅనుకూలత్వనిర్ణయవిషయఇత్యర్థః - ధర్మాత్మాసర్వా వస్థాస్వప్యప్రచ్యుతశరణాగతిధర్మనిష్ఠావాన్- వధ్యతామితి శంక్యతామితినత్యాజ్యేయమితి ఆనయైనమితి అస్మాభిస్తుల్యోభవత్వితి చోక్తాసుస ర్వావస్థాస్వప్యవిచారేణైకరూపచిత్త ఇత్యర్థః- అనేనవిభీషణస్యమహావిశ్వాసఉక్తః-శరణాన్వేషీకృతశరణవరణః- విభీషణః-రామస్యస్వస్మిన్ పక్షపాతాతిశయద్యోతకాభిరామాకారస్య- పాదయోఃస్తనంధయస్యమాతృస్తనవత్ శ్రీపాదావేవస్వస్యభోగ్యభూతావితిపపాత - అన్యై స్సాగత్యప్రతిఫలానవయవాన్సమ్యగ్యోజయిత్వాయథోక్తాప్యేతతథాపపాత- చతుర్భిస్సహరాక్షసైః- కరచరణాద్యవయవవత్పరతంత్రైరిత్య ర్థః- అత్రానుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనవత్త్వముక్తం- ధర్మాత్మేతిమహావిశ్వాసః - శరణాన్వేషీతిగోప్తృత్వవరణం-పపాతేత్యాత్మనిక్షేప ఇతిసాంగశరణాగతిఃకృతాభవతి॥తసి॥౨॥ ఏవంకాయికీశరణాగతిరుక్తా-అథవాచికీందర్శయతి- అబ్రవీదితి॥తదాపాదపతనసమయే-తత్రసు గ్రీవాదీనాంసర్వేషామైకమత్యవతిసదసి-రామం-పూర్వంసుగ్రీవాదిపురుషకారభూతాన్ప్రతిసంప్రతిశరణ్యమేవ - ధర్మయుక్తంశరణాగత్యం గానుకూలసంకల్పాదిధర్మయుక్తం- యుక్తంసమర్థంకారుణికశరణ్యవిషయతయాయోగ్యం-సాంప్రతంప్రసంప్రహర్షణం - పూర్వంరాఘ వంశరణంగతఇత్యుక్తిదశాయాంసుగ్రీవాదీనాంప్రతికటుకంజాతంఇదానీంసర్వసంప్రహర్షణం ॥౩॥ అనుజఇతి॥పూర్వంనివేదయతేత్య త్రపురుషకారభూతాన్ప్రత్యుక్తం-ఇదానీంసాక్షాచ్ఛరణ్యంప్రతీతినపునరుక్తిః-పూర్వార్ధేనస్వదోషఖ్యాపనాదాకించన్యముక్తం- సర్వభూ తానాంశరణ్యం- రావణస్యాపిశరణంభవామీతికృతసంకల్పం. భవంతంజ్ఞానశక్త్యాదిపరిపూర్ణం ॥ ౪॥ అనంతరంప్రాప్యాంతరసిరసన పూర్వకంత్వమేవప్రాప్యఇత్యాహ- పరిత్యక్తేతి ॥ లంకావాసస్థానం- మిత్రాణిసుహృదః - ధనానితద్ద్వారాసమాగతాని- సోపాధికాని వస్తూనిప్రాప్యాంతరాణిత్యక్తానీత్యర్థః - భవద్గతంత్వదధీనం - రాజ్యమితి సర్వపరిగ్రహోపలక్షణం - జీవితమితి ధారకపోషకభో గ్యోపలక్షణం- సుఖానిఐహికాముష్మికరూపాణి - ఇదంసర్వం - భవద్గతంభవత్కైంకర్యాంతర్గతం - భవత్కైంకర్యంవినాఅన్యన్నాహ మభ్యర్థయామీత్యర్థః॥ ౫॥ తస్యేతి॥ తస్యసర్వపరిగ్రహత్యాగపూర్వకంరామైకస్తభరస్య - తద్వచనంరామకైంకర్యమేవసకలభో

విభీషణసంగమం జగామేతిసంబంధః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం...యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋

రాఘవేణేతి ॥ సన్నతః - స్వామిసన్నిధౌపాదపురస్సరావరోహణమనుచితమితిమత్వా ప్రహ్వీభూతశిరస్కస్సన్నిత్యర్థః - భూమిం ఆనయనోద్యుక్తైస్సుగ్రీవాదిభిరితఆగచ్ఛేతినిర్దిష్టాంభువం ॥ఖాదితి ॥ హృష్టః అభిమతవస్తులాభజనితప్రీతియుక్తః ॥౧॥ సత్వితి॥పాదయో నిపపాతేత్యనేనస్తనంధయస్యమాతుఃస్తనావివ శరణాగతస్య - శరణ్యస్య పాదారవిందద్వయమేవ భోగ్యత్వేనపరమప్రాప్యమితిద్యో త్యతే ॥౨॥ అబ్రవీదితి ॥ తత్రసుగ్రీవాది సచివసమేతరామసన్నిధౌ- యుక్తంయుక్తియుక్తం- సాంప్రతంసంప్రహర్షణంసర్వస్యసంతోష కరం ॥ ౩॥త్యక్త్వాపుత్రాంశ్చదారాంశ్చ రాఘవంశరణంగతఇత్యాదిసుగ్రీవాదిసర్వవానరసన్నిధౌకృతంప్రలపనంశరణ్యరామప్రీతివర్ధనాయ

త్వారామోవచనమబ్రవీత్ ॥ వచసాసాంత్వయిత్వైనంలోచనాభ్యాంపిబన్నివ ॥౬॥ ఆఖ్యాహిమమతత్త్వేనరాక్ష
సానాంబలాబలం ॥౭॥ ఏవముక్తస్తదారక్షోరామేణాక్లిష్టకర్మణా । రావణస్యబలంసర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥౮॥
అవధ్యస్సర్వభూతానాంగంధర్వాసురరక్షసాం । రాజపుత్రదశగ్రీవోవరదానాత్స్వయంభువః ॥౯॥ రావణానంతరో
భ్రాతామమజ్యేష్ఠశ్చవీర్యవాన్ । కుంభకర్ణోమహాతేజాశ్శక్రప్రతిబలోయుధి ॥౧౦॥ రామసేనాపతిస్తస్యప్రహస్తో
యదివాశ్రుతః । కైలాసేయేనసంగ్రామేమాణిభద్రఃపరాజితః ॥౧౧॥ బద్ధగోధాంగులిత్రాణస్త్వవధ్యకవచోయుధి । ధ
నురాదాయతిష్ఠన్సఅదృశ్యోభవతీంద్రజిత్ ॥౧౨॥ సంగ్రామసమయవ్యూహేతర్పయిత్వాహుతాశనం । అంతర్ధా
నగతశ్శత్రూనింద్రజిద్ధంతిరాఘవ ॥౧౩॥ మహోదరమహాపార్శ్వౌరాక్షసశ్చాప్యకంపనః । అనీకస్థాస్తుతస్యైతేలో
కపాలసమాయుధి ॥ దశకోటిసహస్రాణిరక్షసాంకామరూపిణాం । మాంసశోణితభక్షాణాంలంకాపురనివాసినాం ॥
౧౪॥ సతైస్తుసహితోరాజాలోకపాలానయోధయత్ ॥౧౫॥ సహదేవైస్తుతేభగ్నారావణేనమహాత్మనా ॥౧౬॥
విభీషణవచశ్శ్రుత్వారామోదృఢపరాక్రమః । అన్వీక్ష్యమనసాసర్వమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥౧౭॥ యానికర్మాపదా
నానిరావణస్యవిభీషణ । ఆఖ్యాతానిచతత్త్వేనహ్యవగచ్ఛామితాన్యహం ॥౧౮॥ అహంహత్వాదశగ్రీవంసప్రహస్తం
సబాంధవం । రాజానంత్వాంకరిష్యామిసత్యమేతద్బ్రవీమితే ॥౧౯॥ రసాతలంవాప్రవిశేత్పాతాళంవాపిరావణః । పి
తామహసకాశంవానమేజీవన్విమోక్ష్యతే ॥౨౦॥ అహత్వారావణంసంఖ్యేసపుత్రబలబాంధవం । అయోధ్యాంనప్రవే
క్ష్యామిత్రిభిస్తైర్భ్రాతృభిశ్శపే ॥౨౧॥ శ్రుత్వాతువచనంతస్యరామస్యాక్లిష్టకర్మణః । శిరసావంద్యధర్మాత్మావక్తు
మేవోపచక్రమే ॥౨౨॥ రాక్షసానాంవధేసాహ్యంలంకాయాశ్చప్రధర్షణం । కరిష్యామియథాప్రాణంప్రవేక్ష్యా

గృహజాతమితివాక్యం- సాంత్వయిత్వా- శరణాగతఇత్యుక్తిసమయఏవస్వీకారోప్యేతావత్పర్యంతంవిళంబః క్షంతవ్యఇతిసాంత్వవచనాన్యుక్త్వా-
లోచనాభ్యాంపిబన్నివ - సాంత్వవచనేనతస్యహృదయమార్ద్రంకృత్వాఅత్యాదరేణవిలోకయన్నిత్యర్థః ॥౬॥ ఏవంవిభీషణేనకాయిక
కైంకర్యేప్రార్థితే కాయికకైంకర్యంపశ్చాద్భవిష్యతీతిసంప్రతివాచికకైంకర్యంకుర్వితిదర్శయతి ॥ ఆఖ్యాహీతి ॥ అత్రభవదీయానామిత్యను
క్త్వారాక్షసానామిత్యుక్తేరయం రాక్షసజాతిర్నభవతి కింత్విక్ష్వాకువంశ్యఇతిరామోమేనఇతిగమ్యతే - భ్రమరకీటన్యాయేనసద్యస్స్వసా
మ్యప్రదంభగవదాశ్రయణవైభవం ॥౭॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టః ॥౮॥ అవధ్యఇతి ॥ సర్వభూతానామిత్యేతద్గంధర్వాదివ్యతిరిక్తపరం- రాజపుత్రేతి
సంబుద్ధ్యామానుషవధ్యత్వంద్యోతయతి ॥౯॥ రావణేతి ॥ ప్రతిబలఃసమానబలః ॥౧౦॥ రామేతి ॥ కైలాసేవర్తమానఇతిశేషః. మాణిభ
ద్రఃకుబేరసేనాపతిః- యదివాశ్రుతఇతి- హనుమతశ్శేషః ॥౧౧॥ బద్ధేతి ॥ అంగులీస్త్రాయతఇత్యంగులిత్రాణంఅంగులికవచం-గోధాతలంజ్యా
ఘాతవారణఇత్యమరః । అనేననిరంతరశరసంధాయీతిగమ్యతే- అవధ్యకవచః- అభేద్యకవచః - యుధిఅదృశ్యోభవతీత్యన్వయః-హాసమ
ద్గ్రాహకత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్తస్యరావణపుత్రత్వముక్తం ॥౧౨॥ కుతోస్యాదృశ్యత్వశక్తిఃఅదృశ్యశ్చకింకరోతీత్యాహ- సంగ్రామేతి ॥ సంగ్రామస
మయకృతవ్యూహే - తర్పయిత్వాహోమైఃప్రీణయిత్వా ॥౧౩॥ మహోదరఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ అనీకస్థాఃసేనాపతయః- ఏతేమహోద
రాదయః- దశకోటిసహస్రాణి సంతీతిశేషః ॥౧౪॥ సతైరిత్యర్థం ॥౧౫॥ నకేవలంయోధనం- పరాజితాశ్చతేలోకపాలాఇత్యాహ- సహదైవై
రిత్యర్ధమేకంవాక్యం- దేవైఃలోకపాలభిన్నైః- తేలోకపాలాః- మహాత్మనామహాధైర్యేణ ॥౧౬॥ విభీషణేతి ॥ అన్వీక్ష్యఆలోచ్య-సర్వంకర్తవ్యాక
ర్తవ్యం ॥౧౭॥ యానీతి ॥ కర్మాపదానాని- అపదానంకర్మవృత్తమిత్యమరః ॥ కరికలభఇత్యత్రేవకర్మశబ్దప్రయోగః- శౌర్యకృతవ్యాపారాఇత్యర్థః-
అవగచ్ఛామి- అవధారయామీత్యర్థః ॥౧౮॥ ఆలోచితమర్థమాహ- అహమిత్యాదినా ॥౧౯॥ రసాతలమితి ॥ రసాతలంభూవివరం - పాతా
ళంఅధోలోకం. పితామహసకాశంస్వవరప్రదసమీపం ఉపరితనలోకావధిభూతంసత్యలోకంవా- మేమత్తః ॥౨౦॥ ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేన
దృఢయన్ సత్యమేతద్బ్రవీమితఇత్యుక్తంవివృణోతి- అహత్వేతి ॥ సంఖ్యేయుద్ధే- తైఃప్రసిద్ధైఃభ్రాతృభిరితిహేతువివక్షయాతృతీయా ॥౨౧॥ స్వా
నభిమతరాజ్యప్రదానప్రతిజ్ఞానాత్ వందనపూర్వకంస్వాభిమతంకైంకర్యమేవప్రయోజనాంతరనివృత్తయేర్థయతే- శ్రుత్వేత్యాదినా ॥ అవంద్యే
ణిచ్ఛేదః ॥౨౨॥ రాక్షసానామితి ॥ సాహ్యంసాహాయ్యం- సహశబ్దస్సహాయవాచీ - యథాప్రాణంయథాబలం ॥౨౩॥ ఏవంకైంకర్యవ్యతిరిక్తఫ

పునరప్యనుసంధత్తే ॥ అనుజఇతి ॥౪౫॥ పరిత్యక్తేతి ॥ మేరాజ్యాదికంసర్వం- భవద్గతంవై- భవదధీనమేవ ॥౪॥ ॥౧౧॥ బద్ధేతి ॥ బద్ధగోధాంగులిత్రాణః-
గోధాజ్యాఘాతవారణంఅంగులిత్రాణమంగులివారణం ॥౧౨॥ సంగ్రామసమయవ్యూహే సంగ్రామసమయకృతవ్యూహే ॥౧౩॥ దశకోటీతిప్ర
ధానరాక్షసవివక్షయా ॥౧౯॥ రసాతలమితి ॥ రసాతలంభూమిసన్నిహితలోకం-పాతాళంఅధోలోకావధిభూతంలోకం-పితామహసకాశం
బ్రహ్మలోకం- మేపురతఇతిశేషః ॥౨౦॥ అహత్వేతి ॥ తైస్సభ్రాతృసంపన్నతయాప్రసిద్ధైః ॥౨౨॥ రాక్షసానామితి ॥ సాహ్యంసాహాయ్యం ॥౨౩॥

మిచవాహినీం ॥ ౨౩ ॥ ఇతిబ్రువాణం రామస్తు పరిష్వజ్య విభీషణం । అబ్రవీల్లక్ష్మణం ప్రీతస్సముద్రాజ్జలమానయ ॥ తేన చేమం మహాప్రాజ్ఞమభిషించ విభీషణం । రాజానం రక్షసాం క్షిప్రం ప్రసన్నే మయి మానద ॥ ౨౪ ॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిరభ్యషించద్విభీషణం । మధ్యే వానరముఖ్యానాం రాజానం రాజశాసనాత్ ॥ ౨౫ ॥ తం ప్రసాదం తు రామస్య దృష్ట్వా సద్యః ప్లవంగమాః । ప్రచుక్రుశుర్మహాత్మానం సాధుసాధ్వితి చాబ్రువన్ ॥ ౨౬ ॥ అబ్రవీచ్చ హనూమాంశ్చ సుగ్రీవశ్చ విభీషణం ॥ ౨౬½ ॥ కథం సాగరమక్షోభ్యం తరామ వరుణాలయం । సైన్యైః పరివృతాస్సర్వే వానరాణాం మహౌజసాం ॥ ౨౭½ ॥ ఉపాయం నాధిగచ్ఛామో యథా నదనదీపతిం ॥ తరామ తరసా సర్వే ససైన్యా వరుణాలయం ॥ ౨౮½ ॥ ఏవముక్తస్తు ధర్మజ్ఞః ప్రత్యువాచ విభీషణః ॥ ౩౦ ॥ సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తుమర్హతి ॥ ౩౦½ ॥ ఖానితస్సగరేణాయమప్రమేయో మహోదధిః ॥ కర్తుమర్హతి రామస్య జ్ఞాత్వా కార్యం మహామతిః ॥ ౩౧½ ॥ ఏవం విభీషణేనోక్తో రాక్షసేన విపశ్చితా ॥ ఆజగామాథ సుగ్రీవో యత్ర రామస్సలక్ష్మణః ॥ ౩౨½ ॥ తతశ్చాఖ్యాతుమారేభే విభీషణవచశ్శుభం ॥ సుగ్రీవో విపులగ్రీవస్సాగరస్యోపవేశనం ॥ ౩౩½ ॥ ప్రకృత్యా ధర్మశీలస్య రాఘవస్యాప్యరోచత ॥ ౩౪ ॥ స లక్ష్మణం మహాతేజాస్సుగ్రీవం చ హరీశ్వరం । సత్క్రియార్థం క్రియాదక్షః స్మితపూర్వమువాచ హ ॥ ౩౫ ॥ విభీషణస్య మంత్రోయం మమ లక్ష్మణ రోచతే । బ్రూహి త్వం సహ సుగ్రీవ తవాపి యది రోచతే ॥ ౩౬ ॥ సుగ్రీవః పండితో నిత్యం భవాన్మంత్రవిచక్షణః । ఉభాభ్యాం సంప్రధార్యార్థం రోచతే యత్తదుచ్యతాం ॥ ౩౭ ॥ ఏవముక్తౌ తు తౌ వీరావుభౌ సుగ్రీవలక్ష్మణౌ । సముదాచారసంయుక్తమిదం వచనమూచతుః ॥ ౩౮ ॥ కిమర్థం నౌ నరవ్యాఘ్ర న రోచిష్యతి రాఘవ । విభీషణే

లమనాకాంక్షమాణం విభీషణం పరిష్వంగేన వశీకృత్యానుషంగికమపి ఫలం మత్ప్రీత్యర్థం సంగీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణ లక్ష్మణమాదిశతి-ఇతీతి॥ తేనేతి- తేన సముద్రజలేన - మహాప్రాజ్ఞం కైంకర్యపర్యంతస్వశేషత్వస్వరూపజ్ఞం - మయి ప్రసన్నే సతీత్యనేన అభిషేకో విభీషణేనానాకాంక్షిత ఇతి గమ్యతే- మానద-బహుమానప్రద- మత్ప్రసాదే సతి ఫలప్రదస్త్వమితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ఏవమితి॥ మధ్యే వానరముఖ్యానామిత్యనేన మహత్సమాజే కృతమలంఘనీయమితి ద్యోత్యతే- రాజశాసనాదిత్యనేనాలంఘనీయం రాజశాసనమితి విభీషణోఽసమేన ఇతి భావ్యతే ॥ ౨౫ ॥ తమితి॥ ప్రచుక్రుశుః హర్షనాదం చక్రుః - మహాత్మానం రామం - అబ్రువన్ ప్రాశంసన్నిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ అథ సమయాంతరే కుత్రచిద్దేశాంతే ప్రదేశే హనుమత్సుగ్రీవాః స్థలజ్ఞం విభీషణం వానరసేనాతరణోపాయమపృచ్ఛతామిత్యాహ- అబ్రవీచ్చేతి ॥ ఇదమర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౨౬½ ॥ కథమితి ॥ దుస్తరత్వే హేతురక్షోభ్యమితి - తత్రాపి హేతుర్వరుణాలయమితి ॥ ౨౭½ ॥ బుద్ధిమంతో భవంత ఏవ విచారయంతీత్యత్రాహ ఉపాయం నాధిగచ్ఛామ ఇతి॥ సర్వే- వయమితి శేషః ॥౨౮½॥ ౩౦॥ సముద్రమిత్యర్ధం॥ లక్ష్మణవ్యావృత్త్యర్థం రాజేత్యుక్తిః ॥౩౦½॥ శరణవరణం వ్యాజీకృత్య సముద్రః ప్రత్యాసక్త్యతిశయాత్స్వయముపాయం దిశేదిత్యభిప్రాయేణాహ-ఖానిత ఇతి॥ఖానితః-స్వపూర్వైరితి శేషః-న కేవలముత్పత్తిమాత్రం తస్మాలం- కింత్వతిశయాపితః ధీన ఇత్యాహ అప్రమేయో మహోదధిరితి॥ సగరేణ రామకూటస్థేన-మహామతిః- ఉపకారజ్ఞ ఇత్యర్థః॥౩౧½॥ ఏవమితి॥ రాక్షసేనేతి స్థలజ్ఞతోక్తా- విపశ్చితేతి తాత్కాలికబుద్ధిమత్తా - ఆజగామేత్యనేన కాలాంతరే దేశాంతరే సుగ్రీవాదిప్రశ్న ఇతి గమ్యతే ॥ ౩౨½॥ తతశ్చేతి ॥ విపులగ్రీవ ఇత్యనేన కుతూహలిత్వముక్తం - ఆరేభ ఇత్యనేన ఆరంభమాత్ర ఏవ సూక్ష్మజ్ఞతయా రామేణ సహసా సుగ్రీవవివక్షితం జ్ఞాతమిత్యుచ్యతే - ఉపవేశనం ఉపాసనం ॥౩౩½॥ ప్రకృత్యేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ అరోచత - తదుపవేశనమిత్యనుషంగః ॥౩౪॥ స ఇతి॥ మహాతేజాః తాత్కాలికహర్షప్రకాశకదేహకాంతిమాన్ - అన్యాన్విహాయ సుగ్రీవం ప్రతివచనే హేతుర్హరీశ్వరమితి - సత్క్రియార్థం విభీషణమంత్రబహుమానార్థం - క్రియాదక్షః స్వయం కార్యకరణసమర్థోపి ॥౩౫॥ విభీషణస్యేతి ॥ స్పష్టం ॥౩౬॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ పండితః మంత్రసమర్థః- ఉభాభ్యామితి చతుర్థీ - అర్థం ప్రయోజనం సంప్రధార్య నిశ్చిత్య - యత్కార్యముభాభ్యాం రోచతే- తదుచ్యతామితి సంబంధః ॥౩౭॥ ఏవమితి ॥ సముదాచారః అంజలిబంధాద్యుపచారః- తత్సంయుక్తమితి క్రియావిశేషణం ॥౩౮॥ కిమర్థమితి ॥ అస్మిన్కాలే ఉపాయమంతరా

౨౮½॥ఉపాయైరితి॥ఉపాయైః కైశ్చిదుపాయైః- నదనదీపతిమధిగచ్ఛామః అధిగమిష్యామః ససైన్యాః సర్వే తరసా వరుణాలయం యథా తరామ తాదృశోపాయాన్వదేతి శేషః - ఉపాయం నాధిగచ్ఛామ ఇతి పాఠే ససైన్యా నదనదీపతిం వరుణాలయం యథా తరామ తాదృశముపాయం నాధిగచ్ఛామః న జానీమ ఇత్యర్థః॥ ౩౦½॥ శరణవరణమాత్రేణ కథమసౌ కార్యం కరిష్యతీత్యాశంక్య - కార్యకరణోపయుక్తం రాఘవసముద్రయోస్సంబంధం దర్శయతి-ఖానిత ఇతి॥ ౩౧½ ॥ ఏవమితి ॥యత్ర రామో వర్తతే తం దేశం లక్ష్మణస్సుగ్రీవశ్చాజగామేతి సంబంధః॥౩౨½॥తతశ్చేతి॥సాగరస్యోపవేశనం ఉపాసనం రాఘవస్యాప్యరోచత॥ ౩౩½॥ ౩౪॥ స ఇతి॥సత్క్రియార్థం లక్ష్మణసుగ్రీవయోస్సమ్మానార్థం స్మితపూర్వమువాచేతి సంబంధః॥ ౩౫॥ ౩౭॥ ఏవమితి॥ సముదాచారసంయుక్తం సోపచారమిత్యర్థః॥౩౮॥ ౪౦॥ విభీషణస్యేతి॥ సముద్రో నియుజ్యతాం- సము

నయచోక్తమస్మిన్కాలే సుఖావహం ॥ ౩౯ ॥ అబధ్వాసాగరే సేతుం ఘోరేఽస్మిన్వరుణాలయే । లంకా నాసాదితుం శ
క్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ॥ ౪౦ ॥ విభీషణస్య శూరస్య యథార్థం క్రియతాం వచః । అలం కాలాత్యయం కృత్వా స
ముద్రోఽయం నియుజ్యతాం॥ యథా సైన్యేన గచ్ఛామః పురీం రావణపాలితాం ॥ ౪౧½ ॥ ఏవముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నద
నదీపతేః॥ సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశనః ॥౪౨½॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకోనవింశస్సర్గః.*****

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం సుగ్రీవేణాభిపాలితాం । దదర్శ రాక్షసోఽభ్యేత్య శార్దూలో నామ వీర్యవాన్ ॥౧॥ చారో
రాక్షసరాజస్య రావణస్య దురాత్మనః । తాం దృష్ట్వా సర్వతో వ్యగ్రం ప్రతిగమ్య స రాక్షసః ॥ ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన
రావణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨½ ॥ ఏష వానరఋక్షౌఘో లంకాం సమభివర్తతే ॥ అగాధశ్చాప్రమేయశ్చ ద్వితీయ ఇవ
సాగరః ॥౩½॥ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥ ఉత్తమాయుధసంపన్నౌ సీతాయాః పదమాగతౌ ॥౪½॥
ఏతౌ సాగరమాసాద్య సన్నివిష్టౌ మహాద్యుతీ ॥ ౫ ॥ బలమాకాశమావృత్య సర్వతో దశయోజనం ॥ ౫½॥ తత్త్వభూతం మ
హారాజ క్షిప్రం వేదితుమర్హసి ॥ తవ దూతా మహారాజ క్షిప్రమర్హంత్యవేక్షితుం ॥ ౬½ ॥ ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భే
దో వాత్ర ప్రయుజ్యతాం ॥ ౭ ॥ శార్దూలస్య వచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః । ఉవాచ సహసా వ్యగ్రస్సంప్రధా
ర్యార్థమాత్మనః॥ శుకం నామ తదా రక్షో వాక్యమర్థవిదాం వరం॥౮½॥ సుగ్రీవం బ్రూహి గత్వా త్వం రాజానం వచనాన్మ
మ ॥ యథా సందేశమక్లీబం శ్లక్ష్ణయా పరయా గిరా ॥ ౯½ ॥ త్వం వై మహారాజకులప్రసూతో మహాబలశ్చర్క్షర
-జస్సుతశ్చ ॥ న కశ్చిదర్థస్తవ నాస్త్యనర్థస్తథాపి మే భ్రాతృసమో హరీశ ॥ ౧౦½ ॥ అహం యద్యహరం భార్యాం రా
జపుత్రస్య ధీమతః ॥ కిం తత్ర తవ సుగ్రీవ కిష్కింధాం ప్రతిగమ్యతాం ॥ ౧౧½ ॥ నహీయం హరిభిర్లంకా శక్యా ప్రాప్తుం

దర్శనకాలే సుఖావహం అయత్నేన కార్యసాధకం- నౌ ఆవయోః ॥ ౩౯ ॥ రామశరణాగతేః ఫలం సేతుబంధనమిత్యాశయేనాహ- అబద్ధ్వేతి॥
ఘోరేతి మితిమింగిలాదిసత్వాధిష్ఠితత్వేన దుస్తరే- సేంద్రైరపీతి కింపునరస్మాభిరితి భావః ॥౪౦॥ విభీషణస్యేతి॥ శూరస్య మంత్రశూరస్య- యథార్థం-
పరమాప్తోక్తత్వాదితి భావః- నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం- యథేతి- తథా నియుజ్యతామితి పూర్వేణాన్వయః ॥౪౧½ ॥ ఏవమితి॥ సంవివేశ సంవే
శనమకరోత్ - వేద్యామివ హుతాశన ఇత్యనేన జ్వలిష్యమాణత్వం వ్యజ్యతే॥ ౪౨½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్న
కిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనవింశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథ విభీషణనిగ్రహనానంతరం లంకావృత్తాం
తం ప్రస్తౌతి- తత ఇత్యాదినా॥ నివిష్టాం సముద్రతీరస్థాం- ధ్వజినీం సేనాం - వీర్యవానితి దర్శనసామర్థ్యోక్తిః॥ ౧½॥ చార ఇత్యాదిసార్ధశ్లో
కః॥ దురాత్మనః ముగ్ధబుద్ధేః- అకాలే చారప్రేషకస్యేత్యర్థః ॥౨½॥ ఏష ఇతి॥ అగాధః సేనాపక్షే దుష్ప్రవేశ ఇత్యర్థః- అప్రమేయః అపరిచ్ఛే
ద్యః॥ ౩½॥ పుత్రావితి॥ పదం స్థానం ప్రతి- ఆగతౌ ॥ ౪½॥ ఏతావిత్యర్థమేకం ॥౫॥ బలమితి॥ పూర్వం సేనాసన్నివేశమాత్రముక్తం అత్ర త
ద్విస్తార ఉచ్యతే - ఆకాశం అవకాశం - సర్వతః చతుః పార్శ్వేషు - దశయోజనపరిమితమవకాశమావృత్య స్థితం ॥౫½॥ తత్త్వభూతమితి॥ మ
యా సామాన్యతో జ్ఞాతం యథార్థభూతం యథా భవతి తథా జ్ఞాతుమర్హసీత్యర్థః ॥ ౬½॥ ఉపప్రదానమిత్యర్థమేకం వాక్యం ॥ దండస్యత్వ
వకాశ ఏవ నాస్తీతి భావః- అత్ర రామవిషయే॥౭॥ శార్దూలస్యేత్యర్థత్రయమేకాన్వయం॥ అర్థః కర్తవ్యార్థః॥౮½॥ భేదప్రయోగముపద
ర్శయతి- సుగ్రీవమితి॥ మమ వచనాద్బ్రూహి మయోక్తమితి బ్రూహి- అక్లీబం- సధార్ష్ట్యమిత్యర్థః- శ్లక్ష్ణయా పారుష్యరహితయా పరయా శ్రే
ష్ఠయా ॥౯½॥ వచనమేవాహ॥ త్వమితి॥ వచనగాంభీర్యవ్యంజనాయ గురువృత్తారంభః - హే మహారాజ త్వం కులప్రసూతః సూర్యపుత్రత్వాదితి
భావః. తేన నిష్కారణవైరం త్వయా కర్తుమనుచితమితి వ్యజ్యతే- మహాబలః- అల్పబలం రామమవలంబితుం నార్హసీత్యర్థః - ఋక్షరజస్సు
తః బ్రహ్మపౌత్రత్వేన మమ బంధుభూతోఽసీత్యర్థః - తవ రామావలంబనే కశ్చిదర్థో నాస్తి - అనవలంబనే అనర్థశ్చ నాస్తి - అఫలం వైరం
తవ నోచితమితి భావః - వాలిసంబంధేన భ్రాతృసమత్వాన్మయ్యేవ ప్రణయం కుర్విత్యభిప్రాయేణాహ॥ తథాపీతి ॥౧౦½॥ సీతాపహరణమేవత్వ
త్కృతో మహాననర్థ ఇత్యత్రాహ- అహమితి ॥ రాజపుత్రస్యేతి పదాభ్యాం నరవానరయోః కస్సంబంధ ఇత్యుక్తం - ధీమత ఇతి సుగ్రీవ విశేష
ణం- తత్ర హరణవిషయే- కిం- కా హానిరిత్యర్థః ॥౧౧½ ॥ ఆరబ్ధస్యాంతగమనమితిన్యాయేన ప్రక్రాంతం కార్యం కథం త్యజ్యతామిత్యత్రాహ

ద్రస్సేతుబంధాయ ప్రార్థ్యతాం ॥౪౧½॥ ఏవమితి ॥ హుతాశనదృష్టాంతేన తత్తేజోయుక్తతయా కార్పణ్యాభావస్సూచితః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీ
ర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనవింశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౧॥ చార ఇతి ॥ తామితి - సర్వతః సర్వాం తాం వానరధ్వజినీం అవ్యగ్రం యథా తథా దృష్ట్వా వేగేన లంకామావిశ్య రాజానమబ్రవీదితి సం
బంధః ॥౨½॥ ఏష ఇతి ॥ సేనాపక్షే అగాధత్వం దుష్ప్రవేశత్వం ॥ ౩½॥ పుత్రావితి ॥ సీతాయాః పదమాగతౌ సీతాస్థానముద్దిశ్యాగ
తౌ ॥౪½॥ ఏతావితి॥ బలం చేత్యత్ర సన్నివిష్టమితి వ్యత్యయేనానుషంగః- ఆకాశమవకాశం ॥౫½॥ తత్త్వభూతమేతన్మదుక్తం యథార్థమిత్యర్థః-
సమనంతరకర్తవ్యమేవాహ- తవ దూతా ఇతి ॥౬½॥ ౯½ ॥ త్వమితి ॥ అర్థః ఉపకారః - అనర్థః అపకారః- అర్థానర్థయోరభావేపి

కథంచన॥ దేవైరపి సగంధర్వైః కింపునర్నరవానరైః ॥౧౨½॥ సతథా రాక్షసేంద్రేణ సందిష్టో రజనీచరః॥ శుకో విహంగమో భూత్వా తూర్ణమాప్లుత్య చాంబరం ॥౧౩½॥ సగత్వా దూరమధ్వానముపర్యుపరి సాగరం ॥ సంస్థితో హ్యంబరే వాక్యం సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ । సర్వముక్తం యథాదిష్టం రావణేన దురాత్మనా ॥౧౫॥ తం ప్రాపయంతం వచనం తూర్ణమాప్లుత్య వానరాః । ప్రాపద్యంత తదా క్షిప్రం లోప్తుం హంతుం చ ముష్టిభిః ॥౧౬॥ సతైః ప్లవంగైః ప్రసభం నిగృహీతో నిశాచరః । గగనాద్భూతలే చాశు పరిగృహ్య నిపాతితః ॥౧౭॥ వానరైః పీడ్యమానస్తు శుకో వచనమబ్రవీత్ । న దూతాన్ ఘ్నంతి కాకుత్స్థ వార్యంతాం సాధు వానరాః ॥ యస్తు హిత్వా మతం భర్తుః స్వమతం సంప్రభాషతే । అనుక్తవాదీ దూతస్సన్ సదూతో వధమర్హతి ॥౧౯॥ శుకస్య వచనం శ్రుత్వా రామస్తు పరిదేవితం । ఉవాచ మా వధిష్టేతి ఘ్నతశ్శాఖామృగర్షభాన్ ॥౨౦॥ సచ పత్రలఘుర్భూత్వా హరిభిర్దర్శితే భయే। అంతరిక్షస్థితో భూత్వా పునర్వచనమబ్రవీత్ ॥౨౧॥ సుగ్రీవ సత్త్వసంపన్న మహాబలపరాక్రమ । కిం మయా ఖలు వక్తవ్యో రావణో లోకరావణః ॥౨౨॥ సఏవముక్తః ప్లవగాధిపస్తదా ప్లవంగమానామృషభో మహాబలః । ఉవాచ వాక్యం రజనీచరస్య చారం శుకం తూర్ణమదీనసత్త్వః ॥౨౩॥ న మేసి మిత్రం న తథానుకంప్యో న చోపకర్తాసి న మే ప్రియోసి । అరిశ్చ రామస్య సహానుబంధస్స మేసి వాలీవ వధార్హ వధ్యః ॥౨౪॥ నిహన్మ్యహం త్వాం ససుతం సబంధుం సజ్ఞాతివర్గం రజనీచరేశ। లంకాం చ సర్వాం మహతా బలేన క్షిప్రం కరిష్యామి సమేత్య భస్మ ॥౨౫॥ న మోక్ష్యసే రావణ రాఘవస్య సురైస్సహేంద్రైరపి మూఢ గుప్తః । అంతర్హితస్సూర్యపథం గతో వా తథైవ పాతాళమనుప్రవిష్టః॥౨౬॥ తస్య తే త్రిషు లోకేషు న పిశాచం న రాక్షసం । త్రాతారమనుపశ్యామి న గంధర్వం న చాసురం ॥౨౭॥ అవధీర్యజ్జరావృద్ధం ముక్షమం కిం జటాయుషం ॥౨౭½॥ కిన్ను తే రామసా

సహీతి ॥ ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన ద్రఢయతి- దేవైరితి ॥ అత్ర నరగ్రహణాత్ పూర్వార్ధే హరిపదం నరోపలక్షకం బోధ్యం - త్వమేవాముమర్థమాలోచయేతి భావః ఇయం లంకా ప్రాప్తుం న శక్యేత్యుత్తరార్ధేన సమజ్యతే ॥౧౨½॥ సఇతి॥ అంబరమాప్లుత్య అజగామేతి శేషః ॥౧౩½॥ సగత్వేతి॥ ఉపర్యుపరిసాగరం సాగరస్యావ్యవహితోపరిప్రదేశే - ఉపర్యధస్సామీప్య ఇతి ద్విర్వచనం ఆమ్రేడితాంతత్వాదుభసర్వతసోరితి ద్వితీయా ॥౧౫॥ తమితి॥ ప్రాపయంతం శ్రావయంతం- ప్రాపద్యంత పర్యవారయన్ ॥౧౬॥ సతైరితి॥ నిగృహీతః బద్ధః ॥౧౭॥ వానరైరిత్యాది॥ దూతోప్యనుక్తకారీ వధ్య ఏవేత్యాశంక్య నాహం తథా అనుక్తకారీత్యాశయేనాహ- యస్త్వితి ॥౧౯॥ శుకస్యేతి॥ పరిదేవితం పరిదేవనరూపం- వచనం- మావధిష్టేతి ప్రత్యేకోక్త్యభిప్రాయేణైకవచనం - వధిష్టేతీత్యత్ర ఆర్షస్సంధిః ॥౨౦॥ సచేతి॥ పత్రలఘుః లఘుపత్రః- వానరైః ప్రాయేణ లూనపక్ష ఇత్యర్థః భయే దర్శితే దర్శితేపి॥ రామానుజీయం॥ సచేతి॥ పక్షలఘుః పక్షైర్లఘుః- లూనపక్ష ఇతియావత్ - దర్శితే భయ ఇత్యత్ర అభయ ఇతి పదచ్ఛేదః ॥౨౧॥ స్వవాక్యశ్రవణాయ సుగ్రీవం ప్రశంసతి- సుగ్రీవేతి॥ లోకరావణ ఇత్యనేన ప్రతివచనానాదరే మాం హనిష్యతీతి భావః ॥౨౨॥ సఏవమితి॥ లోకే కశ్చిదధిపతిరపి తజ్జాతీయో న భవతి- తద్వ్యావర్తనాయ ప్లవంగమానామృషభ ఇత్యుక్తం- మహాబలః తృణీకృతరావణ ఇత్యర్థః - అదీనసత్త్వః అదీనమనస్కః - అత్ర వంశస్థోపేంద్రవజ్రేంద్రవజ్రాయోగాదుపజాతివృత్తభేదః ॥౨౩॥ భ్రాతృసమోసీత్యస్యోత్తరమాహ- న మేసీతి ॥ మే మిత్రం నాసీత్యర్థః - అనుకంప్యః దయనీయశ్చ నాసి- మే ఉపకర్తా చ నాసి- మే ప్రియోపి నాసి- అతః కథం భ్రాతృసమోసీతి భావః - ప్రత్యుత మిత్రశత్రుత్వాచ్ఛత్రురేవాసీత్యాహ - అరిశ్చేతి - నను నోపకర్తృత్వాదినా మిత్రం కింతు సఖ్యా వాలినో భ్రాతృత్వాదిత్యత ఆహ - సమేసీతి - నః అరిభూతస్త్వమపి వాలీవ మే వధ్యోసి - అమిత్రస్యాప్యరిత్వాదితి భావః - ఇదమేవ పునస్సికృత్యోక్తం వధార్హేతి- అనేనాహం యద్యహరం భార్యామిత్యేతద్గతోత్తరం ॥౨౪॥ నహీయం హరిభిర్లంకేత్యస్యోత్తరమాహ- నిహన్మీతి॥ జ్ఞాతివర్గః కుంభకర్ణాదిః- విభీషణస్తు న జ్ఞాతిరితి భావః - సుతాదయః కిమర్థం హంతవ్యా ఇత్యపేక్షాయాం రాజాపరాధాదిత్యాహ- రజనీచరేశేతి- బలేన సేనయా ॥౨౫॥ మయి లంకాస్థే ఖల్వేవం కరిష్యసి- స్థలాంతరం గమిష్యామీతి శంకాయామాహ- న మోక్ష్యస ఇతి॥ రాఘవస్య రాఘవాత్ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - మూఢేతి సంబుద్ధిః- సూర్యపథం సూర్యద్వారం గతస్సన్నంతర్హితోపి న మోక్ష్యసే ॥౨౬॥ త్రిదశేశ్వరేపి త్రాతుమనీశ్వరే కా వార్తాన్యేషు ద్రాణామిత్యాహ- తస్యేతి॥ తస్య రామశరవిద్ధస్య ॥౨౭॥ యది రామసహాయో స్థితో సీత హృతే జటాయుషోవస్థా స్యాదిత్యత్రాహ- అవధీరితి॥ అర్ధమేకం వాక్యం- జరయా వృద్ధం- అత ఏవాక్షమం అసమర్థం- జటాయుషమవధీరితి యత్తత్ర తే కిం వీర్యమితి శేషః-నా

భ్రాతృసమః ॥౧౧½॥ మద్వచనమనాదృత్య గతేనాపి త్వయా కిమపి కర్తుం న శక్యమిత్యాహ ॥ నహీయమితి ॥౧౨½॥ సతథేతి ॥ అప్లుత్య చాంబరం జగామేతి శేషః ॥౧౩½॥ సగత్వేతి॥ ఉపర్యుపరిసాగరం సాగరస్య సమీపే పరిప్రదేశే - రావణేనోక్తం సర్వమిదం వాక్యం యథాదిష్టమబ్రవీదితి సంబంధః ॥౧౫॥ తమితి॥ లోప్తుం పక్షావితి శేషః ॥౧౯॥ పరిదేవితం వచనం- పరిదేవనరూపం వాక్యం ॥౨౦॥ సచేతి॥ పక్షలఘుః పక్షైర్లఘుః లూనపక్ష ఇతియావత్ ॥౨౫॥ సేతి॥ రాఘవస్య రాఘవాత్ ॥౨౬॥ ౩౨½॥ ఉష్యతే ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ యాం చ రాత్రిమిత్యత్ర

సన్నిధౌ సకాశే లక్ష్మణస్య వా ॥ హృతా సీతా విశాలాక్షీ యాం త్వం గృహ్య న బుధ్యసే ॥ ౨౮ ॥ మహాబలం మహాత్మానం
దుర్ధర్షమమరైరపి ॥ న బుధ్యసే రఘుశ్రేష్ఠం యస్తే ప్రాణాన్ హరిష్యతి ॥ ౨౯ ॥ తతోఽబ్రవీద్వాలిసుతస్త్వంగదో
హరిసత్తమః ॥ ౩౦ ॥ నాయం దూతో మహారాజ చారికః ప్రతిభాతి మే । తులితం హి బలం సర్వమనేనాత్రైవ తిష్ఠతా ॥ గృ
హ్యతాం మాగమల్లంకామేతద్ధి మమ రోచతే ॥ ౩౧ ॥ తతో రాజ్ఞా సమాదిష్టాః సముత్ప్లుత్య వలీముఖాః ॥ జగృహుశ్చ బ
బంధుశ్చ విలపంతమనాథవత్ ॥ ౩౨ ॥ శుకస్తు వానరైశ్చండైస్తత్ర తైస్సంప్రపీడితః ॥ వ్యాక్రోశత మహాత్మానం రా
మం దశరథాత్మజం । లుప్యేతే మే బలాత్పక్షౌ భిద్యేతే చ తథాక్షిణీ ॥ ౩౪ ॥ యాం చ రాత్రిం మరిష్యామి జాయే రాత్రిం చ
యామహం । ఏతస్మిన్నంతరే కాలే యన్మయా హ్యశుభం కృతం ॥ సర్వం తదుపపద్యేథా జహ్యాం చేద్యది జీవితం ॥ ౩౫ ॥
నాఘాతయత్తదా రామశ్శ్రుత్వా తత్పరిదేవనం వానరానబ్రవీద్రామో ముచ్యతాం దూత ఆగతః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్యు
ద్ధకాండే-వింశస్సర్గః. ************************* తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః । అంజ
లిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేః ॥ బాహుం భుజగభోగాభముపధాయారిసూదనః ॥ ౧ ॥ జాతరూపమ
యైశ్చైవ భూషణైర్భూషితం పురా ॥ వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవరభూషణైః । భుజైః పరమనారీణామభిమృష్టమ

హంతాదృశ ఇతి భావః ॥ ౨౭ ॥ భార్యాహరణకాలే కిమప్యకుర్వన్ రామః కిమిదానీం కరిష్యతీత్యత్రాహ- కిన్న్వితి ॥ తేత్వయా- సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం- విశాలాక్షీత్యనేన సీతాహరణం రామస్యాత్యంతాసహ్యమిత్యుచ్యతే- గృహ్య గృహీత్వా- న బుధ్యసే- భావ్యనర్థమితి శేషః ॥ ౨౮ ॥ న బుధ్యస ఇత్యుక్తం వివృణోతి- మహాబలమితి ॥ మహాత్మానం మహాబుద్ధిం ॥ ౨౯ ॥ తత ఇతి ॥ హరిసత్తమః ఇంగితప్రేక్షణాదిజ్ఞ ఇతి యావత్ ॥ ౩౦ ॥ నాయమితి ॥ చారికః చారః - స్వార్థే ఠక్- దూతో హి నవధ్యః చారస్తు వధ్య ఏవేతి భావః - తులితం తులయామితం - పరిచ్ఛిద్య జ్ఞాతమితి యావత్ ॥ రామానుజీయం ॥ నాయమితి ॥ చారః చరణం- తదస్యాస్తీతి చారికః- అత ఇనోరజ్ -తులితం ఇయత్తయా పరిచ్ఛిన్నం ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ ॥ ౩౨ ॥ శుకస్త్విత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ చండైః అత్యంతకోపనైః- పితృసంబంధకీర్తనేన దయా భవేదితి దశరథాత్మజమిత్యుక్తం- పక్షౌ పూర్వాలుప్తశేషౌ ॥ ౩౪ ॥ యామిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ రాత్రిశబ్దోఽహోరాత్రవచనః- యాం చ రాత్రిం అస్మింశ్చ దివసే మరిష్యామి- యస్మింశ్చ జాయే అజాయే- అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః- జాతోఽస్మి - ఏతస్మిన్నంతరే జననమరణయోర్మధ్యకాలే- మయా యదశుభం కృతం తత్సర్వం నిరపరాధస్య మే ఘాతయితా త్వం ఉపపద్యేథాః ప్రాప్నుహి- చేదితి ప్రసిద్ధ్యర్థమవ్యయం ॥ ౩౫ ॥ నాఘాతయదితి ॥ నాఘాతయద్వధాన్న్యవర్తయత్ -ముచ్యతాం బంధనాన్ముచ్యతాం- నిర్యాపనం తు దక్షిణకూలే ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- వింశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽ ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ఏకాంతరితపూర్వసర్గాంతోదితకథాశేషముపక్షిపతి- తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ తతః శుకమోక్షణానంతరం- సాగరవేలాయాం శర్కరాప్రచురాయాం- దర్భాన్ శితాగ్రకుశాన్ ఆస్తీర్య - రాఘవః సర్వశరణ్యకులప్రసూతః - మహోదధేః అంజలిం కృత్వా - భుజగభోగాభం అహికాయవదతిమృదులం - బాహుం - ఉపధాయ ఉపధానీకృత్య- ప్రాఙ్ముఖస్సన్ -ప్రతిశిశ్యే - ప్రతీత్యనేన తదానీం సాగరాభిముఖమపరస్సాగర ఇవ స్థిత ఇత్యవగమ్యతే - అరిసూదన ఇత్యనేన తాదృశదశాయామపి శత్రూణామధృష్యతయా స్థిత ఇత్యుచ్యతే - అత్ర విశేషణమహిమ్నా అతిసుకుమారస్య కథమతికఠినావనితలశయనం అఖిలరక్షకస్య కథమన్యతో రక్షాపేక్షేతి వాల్మీకేః ఖేదో ద్యోత్యతే ॥ ౧ ॥ అముమేవార్థం ప్రపంచయతి సార్ధసప్తశ్లోకైః ॥ జాతరూపమయైరిత్యాది ॥ జాతరూపమయైః చకారాద్రత్నమయైః ఏవకారో యోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- పురా అయోధ్యావాసకాలే- అవతారాత్పూర్వం వా- వరకాంచనేతి- పరమనారీభుజవిశేషణం- భుజైః హస్తైః- తదేకదేశలక్షణా- పరమనారీణాం సైరంధ్రికాణాం- అనేకధా స్నానాలంకరణాదిషు చందనాగరుకుంకుమప్రభృతిభిః బహుప్రకారేణ - అభిమృష్టం సంమృష్టం- అధివాసితం సంజాతగంధం - బాలసూర్యేతి విశేషణాత్ ద్వితీయచందనశబ్దో రక్తచందనపరః- తచ్చ కుంకుమం- కుంకుమం ఘుసృణం ప్రోక్తం లోహితం రక్తచందనమితి హలాయుధః । ఆదౌ చందనాగరుభ్యాం చర్చితం అథ కుంకుమైరితి బోధ్యం- కశ్చిదాహ పరమనారీణామిత్యనేన సీతావ్యతిరిక్తాశ్చ భార్యాస్సంతీతి- తన్న- నహి బాలకాండే కుత్రచిద్రామస్య దారాంతరోద్వాహః ప్రతిపాద్యతే- ప్రత్యుత రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూన్ । మనస్వీ తద్గతస్తస్యా నిత్యం హృ

రాత్రిశబ్దః అహోరాత్రవచనః- అహమేవం వానరపీడయా యది జీవితం జహ్యాం- తదా యాం చ రాత్రిం యస్యాం రాత్రౌ జాయే జాతవానస్మి యాం చ రాత్రిం యస్యాం రాత్రౌ మరిష్యామి - ఏతస్మిన్నంతరే కాలే జన్మమరణయోర్మధ్యవర్తిని కాలే మయా యదశుభం కర్మ కృతం - తత్సర్వం త్వముపపద్యేథాః- ప్రాప్నుహీత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ నేతి ॥ ముచ్యతాం దూత ఆగత ఇతి బంధమోక్షణం దక్షిణకూలే ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- వింశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽

తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అరిసూదనో రాఘవః ప్రాఙ్ముఖస్సన్ మహోదధేరంజలిం కృత్వా - భుజగభోగాభం బాహుముపధాయ ప్రతిశిశ్యే ఇతి సంబంధః- ప్రతిశిశ్యే అభిముఖ్యేన శయితవాన్ ॥ ౧ ॥ వరకాంచనేతి ॥ తదేవ విశినష్టి- భుజైరిత్యాదినా ॥ భుజైః పరమనా

నేకధా॥ చందనాగరుభిశ్చైవ పురస్తాదధివాసితం। బాలసూర్యప్రతీకాశైశ్చందనైరుపశోభితం॥ శయనే చోత్తమాంగేన సీతాయాః శోభితం పురా। తక్షకస్యేవ సంభోగం గంగాజలనిషేవితం॥ సంయుగే యుగసంకాశం శత్రూణాం శోకవర్ధనం। సుహృదానందనం దీర్ఘం సాగరాంతవ్యపాశ్రయం॥ అస్యతా చ పునస్సవ్యం జ్యాఘాతవిగతత్వచం। దక్షిణో దక్షిణం బాహుం మహాపరిఘసన్నిభం॥ గోసహస్రప్రదాతారముపధాయ మహద్భుజం। అద్య మే మరణం వాథ తర

దిసమపిజాత ఇతి సీతయా సహ నిరంతరభోగ ఏవోచ్యతే॥ అత ఏవ సీతాప్యాహ- సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే। భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయయా నిరంతరభోగం-తత్కుతోఽస్య దారాంతరావకాశః- నను రామస్య దయితా భార్యేతి విశేషణాద్రోహిణీ యథేతి తారాణామన్యతమయా రోహిణ్యా దృష్టాంతీకరణాచ్చ భార్యాంతరం తస్య వ్యజ్యత ఇతి చేన్న- దయితో భ్రాతురితి వదనుగమనానర్హత్వాయ తథా విశేషితత్వాత్-కిం భరతో రామస్య న దయితః- తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు। న సర్వే భ్రాతరస్తాత భవంతి భరతోపమా ఇత్యాదివిరోధాత్। రామవాల్లభ్యాతిశయేన సౌకుమార్యాతిశయేన చ రాజగృహ ఏవావస్థాయ దివ్యసుఖానుభవయోగ్యావపి సీతాలక్ష్మణౌ రామమనుగతావితి హి తత్ర మునిహృదయం- రోహిణీ చేయమన్యా- ప్రసిద్ధాయా నిత్యానుగమనాసంభవాత్- న స చ- హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః। అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయ ఇతి స్నుషా సాహచర్యాద్రామస్య స్త్రియః పత్న్యో బహ్వ్యస్సంతీతి గమ్యతే- సుందరకాండేఽపి- స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ ఇతి సీతయా చోచ్యతే- అత్రాపి భుజైః పరమనారీణామభిమృష్టమనేకధేత్యుక్తం- తస్మాద్బహ్వ్యః పత్న్యో రామస్య సంతీత్యవగమ్యతే.. మైవం- రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి రామసంబంధిన్యః కౌసల్యాసీతాతద్దాసీప్రభృతయ ఉచ్యంతే- పూజాయాం బహువచనేన సీతైవోచ్యతే- తే స్నుషా ఇతివత్ - నహి భరతస్యానేకాః స్త్రియస్సంతీత్యత్ర ప్రమాణమస్తి- త్వం రంస్యస ఇత్యత్రాపి లౌకికరీతిమనుసృత్య సీతోక్తవతీ- పరమనారీణామిత్యత్రాపి అలంకర్త్రీణామిత్యర్థ ఉక్తః - యద్వా అభిమృష్టం అభిమర్శనార్హం - ఆశంసాయాం క్తః - పరమనార్యః శ్రీభూమినీళాః - ఆత్మానం మానుషం రామ ఏవ హి మన్యతే - ఋషిస్తు రామస్య విష్ణుత్వం వ్యక్తీకరోత్యేవ - జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతన ఇత్యాహ - న స రాజసూయాశ్వమేధాద్యనుష్ఠానాన్యథానుపపత్త్యా రామస్యానేకపత్న్యః కల్ప్యంతే.. కామం కల్ప్యంతాం న తా ఇహ సంబధ్యంతే - తాసాం కేవలం ధర్మార్థం వృతానాం పరిభ్రష్టుం రంతుం చాయోగ్యత్వాత్ - వస్తుతో న తాః కల్ప్యాః - సీతయైవ ప్రతిమయా యజ్ఞే పత్నీకార్యనిర్వాహస్యోత్తరకాండే దర్శితత్వాత్ - న చ పత్నీప్రతినిధిర్భావాభట్టాచార్యేణ కథ్యత ఇతి వాచ్యం- న హి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రభవతీతి న్యాయాత్ - వచనం చ హేమాద్రిస్మృతినిబంధనే దర్శితం - యది దుష్టభార్యో దూరభార్యో వా స్యాత్తదా దర్భపుంజీలం తత్స్థానే నిధాయాగ్నిమాధాయ కుర్యాదితి। ధర్మసంస్థాపనార్థం ప్రవృత్తస్య రామస్యాచారాదపరం కిం నామ మానమపేక్షణీయం- వస్తుత ఆచార ఏవ ప్రథమప్రమాణం- శ్రుత్యాపూర్వాచారం ప్రజశ్చైవ కర్మవిధానాత్ - ఆపస్తంబోఽప్యత ఏవ ధర్మజ్ఞసమయః ప్రమాణం వేదాశ్చేత్యాచారమేవ ప్రథమం ప్రమాణమాహ - అత ఏవ స్మరంతి చ స్మర్తారః - శ్రుతిర్విభిన్నాః స్మృతయో విభిన్నా న చాప్యృషేర్దర్శనమస్తి కించిత్, ధర్మస్య తత్త్వం నిహితం గుహాయాం మహాజనో యేన గతస్స పంథా ఇతి ॥ తస్మాచ్చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతీత్యుక్త రామాచార ఏవ సమీచీనం ప్రమాణం తద్విరుద్ధాశ్చ న్యాయా న ప్రభవంతి - యద్యపి రాజసూయాశ్వమేధానాం మహిషీవద్వావాతాపరివృత్తిభ్యామపి భవితవ్యం - తథాపి తల్లోపే తత్కార్యానుష్ఠానమేవ- తస్య కర్మవైకల్యహేతుత్వాత్- యథా పంగ్వంధాదేర్యజ్ఞే విష్ణుక్రమాజ్యావేక్షణాదిలోపే న యజ్ఞలోపః - తత్తన్మంత్రోచ్చారణస్యైవ కార్యత్వాత్ - తస్మాత్కేవలన్యాయసంచారేణాపన్యాయమార్గేణానుసరణీయః - కింతు సర్వాచారప్రవర్తకసర్వకర్మధురంధరభగవదవతారరామచంద్రాచార ఏవ వివేకిభిరనువర్తనీయ ఇతి సర్వమవదాతం - శయనే హంసతూలికామయే తల్పే - గంగాజలనిషేవితం గంగాజలే వర్తమానం - తక్షకస్య సంభోగం కాయమివ స్థితం- సీతాయాః ఉత్తమాంగేన శోభితం చేతి యోజనా - సంయుగే యుద్ధే-యుగసంకాశం గోపురార్గళవత్ ప్రతిభటనివారకం- అత ఏవ శత్రూణాం శోకవర్ధనం- సాగరోంతే యస్యాసౌ సాగరాంతః భూమండలం- తస్య వ్యపాశ్రయం ఆలంబనభూతం - సవ్యం అప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా - అస్యతా ఇషూన్ క్షిపతా - స్వేనైవ హేతునా జ్యాఘాతేన కరణేన విగతత్వచం- జ్యాకిణాంకితమిత్యర్థః - మహాపరిఘసన్నిభం దృఢతమపరిఘాఖ్యాయుధవత్ దృఢం-గోసహస్రప్రదాతారం- కరణే కర్తృత్వోపచారః- మహద్భుజం భుజోత్తమం- తథైవ ప్రాయశః పాఠః- అత్వాభావ ఆర్షః- ఏవంభూతం దక్షిణం బాహుముపధాయ- దక్షిణః దాక్షిణ్యవాన్- మహాబాహుః సర్వాభయప్రదః- రామః- అద్య మే తరణం వా సాగరస్య మరణం వా భవత్వితి మతిం కృత్వా- విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా- ప్రయతః కాయికనియమయుక్తః - నియతః వాచికనియమవాన్- మునిః మానసనియ

రీణామభిమృష్టమితి రామస్యైకదారత్వాత్ పరమనారీశబ్దేన శ్రేష్ఠపరిచారికా వివక్షితాః - చందనాగరుభిః స్నానీయభూతైః బాలసూర్యప్రతీకాశైశ్చందనైః కుంకుమైరితి యావత్- సీతాయా ఉత్తమాంగేన పురా చితం॥ తక్షకస్యేతి॥ సంభోగం సమ్యగ్భోగం- సాగరాంతవ్యపాశ్రయం సాగరాంతం భూచక్రం తస్య వ్యపాశ్రయమాశ్రయం॥ అస్యతేతి॥ పునర్ముహుర్ముహుస్సవ్యం యథా తథా - అస్యతా స్వేన కృతా యే జ్యాఘాతాః - తైర్విహతత్వచం జ్యాఘాతకిణాంకితమిత్యర్థః - జాతరూపమయైర్భూషితమిత్యాదిభుజోత్తమమిత్యంతవిశేషణవిశిష్టం దక్షిణం బాహుముపధాయ రామః- అద్య మే మరణం వాథ తరణం సాగరస్య వేతి మతిం కృత్వా మహోదధిముద్దిశ్య అధిశిశ్య ఇతి సంబంధః - విశేషణాంతరనైశిష్ట్యకథనార్థ

ణం సాగరస్య వా॥ ఇతి రామో మతిం కృత్వా మహాబాహుర్మహోదధిమ్। అధిశిశ్యే స విధివత్ప్రయతో నియతో మునిః॥ ౯ ॥ తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే। నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రముః ॥ ౧౦ ॥ స త్రిరాత్రోషితస్తత్ర నయజ్ఞో ధర్మవత్సలః। ఉపాసత తదా రామస్సాగరం సరితాం పతిమ్॥ ౧౧ ॥ న చ దర్శయతే మన్దస్తదా రామస్య సాగరః। ప్రయతేనాపి రామేణ యథార్హమభిపూజితః ॥ ౧౨ ॥ సముద్రస్య తతః క్రుద్ధో రామో రక్తాన్తలోచనః। సమీపస్థమువాచేదం లక్ష్మణం శుభలక్షణమ్ ॥ ౧౩ ॥ అవలేపస్సముద్రస్య న దర్శయతి యత్స్వయమ్ ॥ ౧౩½ ॥ ప్రశమశ్చ క్షమా చైవ ఆర్జవం ప్రియవాదితా । అసామర్థ్యఫలం త్వేతే నిర్గుణేషు సతాం గుణాః ॥ ౧౪½ ॥ ఆత్మప్రశంసినం దుష్టం ధృష్టం విపరిధావకమ్ ॥ సర్వత్రోత్సృష్టదణ్డం చ లోకస్సత్కురుతే నరమ్ ॥ ౧౫½ ॥ న సామ్నా శక్యతే కీర్తిర్న సామ్నా శక్యతే యశః ॥ ప్రాప్తుం లక్ష్మణ లోకేఽస్మిన్ జయో వా రణమూర్ధని ॥ ౧౬½ ॥ అద్య మద్బాణనిర్భిన్నైర్మకరైర్మకరాలయమ్। నిరుద్ధతోయం సౌమిత్రే ప్లవద్భిః పశ్య సర్వతః ॥ ౧౭½ ॥ మహాభోగాని మత్స్యానాం కరిణాం చ కరాణి హ ॥ భోగినాం పశ్య నాగానాం మయా భిన్నాని లక్ష్మణ ॥ ౧౮½ ॥ సశఙ్ఖశుక్తికాజాలం సమీనమకరం శరైః॥ అద్య యుద్ధేన మహతా సముద్రం పరిశోషయే ॥ ౧౯½ ॥ క్షమయా హి సమాయుక్తం మామయం మకరాలయః ॥ అసమర్థం విజానాతి ధిక్ క్ష

మోపేతశ్చ సన్ - మహోదధిముద్దిశ్యాధిశిశ్య ఇతి యోజనా॥ ౯ ॥ తస్యేతి॥ సుప్తస్య శయానస్య - నియమాదప్రమత్తస్య - అత ఏవాప్రచ్యుతనియమస్యేత్యర్థః. తిస్రో నిశాః త్రీణ్యహాని ॥ ౧౦ ॥ తిసృష్వపి రాత్రిషూపాసనమవిచ్ఛిన్నమిత్యాహ- స ఇతి॥ త్రిరాత్రోషితః త్రిరాత్రం శయానః- తత్ర సముద్రతీరే- సర్వశక్తః కుత ఏవం నిబన్ధ ఇత్యాశఙ్క్య ధర్మప్రవర్తనార్థమిత్యాశయేనాహ- నయజ్ఞో ధర్మవత్సల ఇతి- శరణాగతధర్మే ప్రీతిమాన్- సరితాం పతిం స్వగోష్ఠ్యాం కాన్తా పురుషకారముఖేన సమాశ్రయణదర్శనాత్- స్వయమపి తథైవాచరదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ న చేతి॥ న చ దర్శయతే- ఆత్మానమితి శేషః- మన్దః అజ్ఞః- నను రామేణ సమ్యక్కృతా శరణాగతిః కుతో న ఫలితా- ఉచ్యతే- అనధికారికృతత్వాత్ బ్రాహ్మణకృతరాజసూయవత్- న చ శరణాగతావధికారీ రామః- అకిఞ్చనో హి తత్రాధికారీ ॥ ౧౨ ॥ సముద్రస్యేతి॥ సముద్రస్య సముద్రవిషయే- సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ- రక్తాన్తే లోచనే యస్య సః రక్తాన్తలోచనః- అనేన మన్దకోపత్వముక్తం- శుభలక్షణం స్వస్య హృదయకోపమవగమ్య కృతమన్దహాసం॥ ౧౩ ॥ అవలేప ఇతి॥ స్వయం న దర్శయతీతి యత్ అయం సముద్రస్యావలేప ఇత్యన్వయః ॥ ౧౩½ ॥ ప్రశమ ఇతి॥ ప్రశమః అక్రోధతా- క్షమా అపరాధసహిష్ణుతా- ఆర్జవం పరచిత్తానుసారిత్వం - అకౌటిల్యం వా- ప్రియభాషితా ప్రియవాదిత్వమిత్యేతే గుణాః నిర్గుణేషు అసామర్థ్యం ఫలన్తి- అసమర్థత్వబుద్ధిం జనయన్తీత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ కం పునస్సమర్థం నిర్గుణో మన్యతే- ఆత్మేతి॥ ఆత్మప్రశంసినం ఆత్మస్తుతిపరం- దుష్టం వఞ్చకం- ధృష్టం నిర్దయమిత్యర్థః- విపరిధావకం సర్వపలాయనకరం- సర్వత్ర సగుణేషు నిర్గుణేషు చ- ఉత్సృష్టదణ్డం క్లృప్తదణ్డం- లోకః అజ్ఞో జనః ॥ ౧౫½ ॥ న సామ్నేతి॥ బలకృతా ప్రథా యశః- పరాక్రమకృతా కీర్తిః- జయో వేత్యత్రాపి న సామ్నా ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యనుషఞ్జనీయమ్ ॥ ౧౬½ ॥ అద్యేతి॥ మద్బాణనిర్భిన్నైః అత ఏవ జలోపరి ప్లవద్భిః మకరైః నిరుద్ధతోయం వ్యాప్తతోయం ॥ ౧౭½ ॥ మహాభోగానీతి॥ భోగినాం మహాకాయానాం- భూమ్నిమతుప్- భోగిశబ్దస్త్వహ్యాదిభృతావపి ఫణకాయయోరిత్యమరః । నాగానాం సర్పాణాం మహాభోగాని మహాశరీరాణి- క్లీబత్వమార్షం। కరిణాం మత్స్యానాం గజాకారమత్స్యానాం - భిన్నానీతి లిఙ్గవ్యత్యయేనానుషఙ్గః- కరాన్ శుణ్డాదణ్డాన్- మత్స్యవిశేషో మకరః కరిమకరో భవతి తద్విశేష శ్చేతి హలాయుధః॥ ౧౮½ ॥ సశఙ్ఖేతి॥ స్పష్టః ॥ ౧౯½ ॥ క్షమైకసారాణాం భవతామీదృశీ ఫణితిరనుచితేత్యాశఙ్క్యాహ- క్షమయేతి॥ సాగరశోషణే ప్రవృత్తోఽస్మ్యేతావత్పర్యన్తం క్షమయా గృహీతచరణోఽస్మి- మాం- సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన స్వరూపం ప్రకటయతి- మామితి- మాం స్వతరనైరపేక్ష్యేణ స్థితం- అసమర్థం విజానాతి కార్యకరణాక్షమం మన్యతే- విజానాతి మకరాలయః- అయోధ్యాధిపతిః కోసలాధిపతిరితివత్ - స్వమాత్మానం మన్యతే - కతిపయదినగ్రహణగర్త ఇతి న జానాతి

మధిశిశ్య ఇతి పునరభిధానం- ప్రయతః పరిశుద్ధః- మునిః మౌనీ ॥ ౯ ॥ తస్యేతి॥ అప్రమత్తస్య అస్ఖలితస్య ॥ ౧౦ ॥ స ఇతి॥ సః అఙ్గుల్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిత్యాదిభిః ప్రకటితవీర్యః - నయజ్ఞః ఆదౌ సామ ప్రయోజ్యమితి నీతిజ్ఞః - ధర్మవత్సలః అనపరాధిన్యాక్రమణమనుచితమితి యో ధర్మః తస్మిన్ వత్సలః ఉపాసత ఉపాస్త ॥ ౧౧ ॥ ఏవం యథాశాస్త్రం శరణాగతత్వేఽపి ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్ సాగరస్యాపరాధత్వం దర్శయతి॥ న చ దర్శయత ఇతి॥ న దర్శయతే- ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ సముద్రస్య సముద్రాయ క్రుద్ధః ॥ ౧౩ ॥ అవలేప ఇత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం ॥ స్వయమాత్మానం న దర్శయతీతి యత్- అయం సముద్రస్యావలేపో గర్వో దృశ్యతామితి శేషః ॥ ౧౩½ ॥ ప్రశమ ఇతి॥ ప్రశమశ్చిత్తప్రసాదః- క్షమా అపరాధసహిష్ణుత్వం- ఆర్జవం కరణత్రయైకరూప్యం - ప్రియవాదితా చేత్యేతే సతాం గుణా నిర్గుణేషు పురుషేషు విషయే అసామర్థ్యం ఫలన్తి - దుష్టజనాః సర్వశక్తియుక్తోఽపి ప్రశమాదిపరశ్చేత్తమసమర్థం మన్యన్త ఇత్యర్థః - అతోఽయం దణ్డస్యైవ విషయ ఇతి భావః ॥ ౧౪½ ॥ ఆత్మేతి॥ విపరిధావకం అమార్గవర్తినం ॥ ౧౫½ ॥ న సామ్నేతి॥ కీర్తిః గుణవత్తాప్రథా- యశః దానజనితాఖ్యాతిః ॥ ౧౬½ ॥ భోగినాం మహాశరీరాణాం- నాగా

మామీదృశేజనే ॥౨౦½॥ నదర్శయతి సామ్నా మే సాగరో రూపమాత్మనః॥౨౧॥ చాపమానయ సౌమిత్రే శరాంశ్చాశీవిషోపమాన్ । సాగరం శోషయిష్యామి పద్భ్యాం యాంతు ప్లవంగమాః ॥౨౨॥ అద్యాక్షోభ్యమపి క్రుద్ధః క్షోభయిష్యామి సాగరం ॥౨౨½॥ వేలాసు కృతమర్యాదం సహసోర్మిసమాకులం॥ నిర్మర్యాదం కరిష్యామి సాయకైర్వరుణాలయం ॥౨౩½॥ మహార్ణవం క్షోభయిష్యే మహాదానవసంకులం ॥౨౪॥ ఏవముక్త్వా ధనుష్పాణిః క్రోధవిస్ఫారితేక్షణః । బభూవ రామో దుర్ధర్షో యుగాంతాగ్నిరివ జ్వలన్ ॥౨౫॥ సంపీడ్య చ ధనుర్ఘోరం కంపయిత్వా శరైర్జగత్ । ముమోచ విశిఖానుగ్రాన్ వజ్రాణీవ శతక్రతుః ॥౨౬॥ తే జ్వలంతో మహావేగాస్తేజసా సాయకోత్తమాః । ప్రవిశంతి సముద్రస్య సలిలం త్రస్తపన్నగం ॥౨౭॥ తోయవేగస్సముద్రస్య సనక్రమకరో మహాన్। సంబభూవ మహాఘోరస్సమారుతరవస్తదా॥౨౮॥ మహోర్మిమాలావితతశ్శంఖశుక్తిసమావృతః। సధూమపరివృత్తోర్మిస్సహసాసీన్మహోదధిః॥౨౯॥ వ్యథితాః పన్నగాశ్చాసన్ దీప్తాస్యా దీప్తలోచనాః దానవాశ్చ మహావీర్యాః పాతాళతలవాసినః ॥౩౦॥ ఊర్మయస్సింధురాజస్య సనక్రమకరాస్తదా । వింధ్యమందరసంకాశాస్సముత్పేతుస్సహస్రశః ॥౩౧॥ ఆఘూర్ణితతరంగౌఘస్సంభ్రాంతోరగరాక్షసః । ఉద్వర్తితమహాగ్రాహస్సంవృత్తసలిలాశయః ॥౩౨॥ తతస్తు తం రాఘవముగ్రవేగం ప్రకర్షమాణం ధనురప్రమేయం । సౌమి

ధిక్ శమం - ఇతః పరం తు మాం నాంగీకుర్మః - వినియోగకాలే హి తు మాం స్వీకార్యా- అద్య క్రోధ ఏవాంగీకర్తవ్యః - ఇక్ష్వాకూణాం కదాచిదపి క్షమా కిం త్యాజ్యేత్యత్రాహ ఈదృశే జన ఇతి- ఈదృశే జనే పాత్రతరత్వస్సహవాసదోషే ॥౨౦½॥ నదర్శయతీత్యర్థమేకం వాక్యం ॥౨౧॥ అపి కదాచిదాత్మానం దర్శయేదితి కరుణయా సముద్రం వాచా నిర్భర్త్స్య క్రమేణాపి నిర్భర్త్సయితుముపక్రమతే- చాపమానయేతి॥ ఏవం విళంబ్య కరణం క్రమేణ నిర్భర్త్స్య కార్యం కారయితుం - అన్యథా సద్య ఏవ శోషయేత్ - చాపమానయ నిర్గుణం వశీకర్తుం సగుణమానయేత్యాశయః- చాపమానయ - అస్యానమ్రత్వం నివర్తయితుం నమ్రం చాపమానయ - సముద్రస్య శేషశయ్యాత్వేన తస్మిన్ కించిత్సాహార్దవత్త్వాల్లక్ష్మణేన క్షణం విళంబః కృతః- అత ఆహ సౌమిత్ర ఇతి- సుమిత్రావచనమేవ కర్తవ్యం జ్యేష్ఠవచనం తు న కర్తవ్యమితి నియమో నాస్తి- యద్వా సౌమిత్రే రామే ప్రమాదం మా కార్షీరితి మాత్రోపదిష్టం మా విస్మార్షీః- అథ చాపమాత్రమానీతం తదాహ- శరాంశ్చేతి- లీలాప్రయోగార్హేషు కేషుచిదానీతేష్వాహ ఆశీవిషోపమానితి దృష్టివిషాస్సర్పా ఆశీవిషా ఇత్యుచ్యంతే- కిమర్థం శరానయనమితి శంక్య సౌమిత్రిణా పృష్ట ఆహ- సాగరమితి. ఏకేనైవ దగ్ధుం సమర్థేష్వపి శరానిత్యుక్తిః సప్తస్వంబుధేష్వ సప్తసాగరానపి శోషయితుమిచ్ఛయా - కోపాతిశయేన స్వబలమజ్ఞాత్వా వా తాదృశోక్తిః శోషయిష్యామీతి వదతః కిం శరేణేతి న శంకనీయం- ఛిన్నం భిన్నం శరైర్దగ్ధమితి రామశరాణాం దాహకత్వసంభవాత్ - అంతర్గతేనాపి చతుర్దశభూత జగన్నిర్వాహం కరిష్యామీతి భావః- సాగరం- యద్యయం జ్ఞాతివిరోధమాచరతి తర్హి వయమపి జ్ఞాతికృత్యం కుర్మ ఇతి భావః - సాగరం శోషయిష్యామి- అనేకసహస్రఖాతమేక ఏవ హరిష్యామి- కిం తత ఇత్యాహ పద్భ్యామితి- ఏకైకస్య పదద్వయం గమనసాధనమితి ద్వివచనం- వానరాణాం హి ద్వావేవ పాదౌ ద్వౌ హస్తౌ గ్రహణభక్షణాదీనాం తాభ్యామేవ దర్శనాత్ - అనేన కృతస్య కార్యవిచ్ఛేదస్యానురూపమముం వానరపాదాభ్యామేవ దర్శయిష్యామీతి భావః ॥తిస్రశ్లోకీ ॥౨౨॥ పక్షాంతరమాహ అద్యేతి॥ అర్ధమేకం వాక్యం ॥౨౨½॥ పునః పక్షాంతరమేవాహ- వేలాస్వితి ॥ వేలాసు చతుర్షు తీరేషు- కృతమర్యాదం కృతవ్యవస్థం- కదాచిదపి వేలా అనతివర్తమానమిత్యర్థః - నిర్మర్యాదం కరిష్యామి - అవ్యవస్థం కరిష్యామి- భూతలే ప్లావయిష్యామీత్యర్థః ॥౨౩½॥ సముద్రేణ చిరపరిపోషితా దానవా దయ ఏతం రక్షిష్యంతీత్యత్రాహ- మహార్ణవమితి॥ దానవైస్సహ క్షోభయిష్యామీత్యర్థః ॥౨౪॥ ఏవమితి॥ విస్ఫారితేక్షణః వివర్తితనయనః ॥౨౫॥ సంపీడ్యేతి॥ సంపీడ్య దృఢముష్టినా మధ్యమవలంబ్య కంపయిత్వా భయకంపితం కృత్వా- జగత్- జగత్స్థజంతూన్ - వజ్రాణీత్యభూతోపమా ॥౨౬॥ తే ఇతి ॥ తేజసా జ్వలంత ఇత్యన్వయః - ప్రవిశంతి ప్రావిశన్- త్రస్తపన్నగమితి క్రియావిశేషణం ॥౨౭॥ తోయవేగ ఇతి ॥ తోయవేగః తరంగవితతిః - మారుతరవః వాతజన్యరవః - సమారుతరవః - వాతసంఘట్టనజన్యరవసహిత ఇత్యర్థః ॥౨౮॥ మహోర్మీతి॥ తీరే మహోర్మిమాలావితతః- అంతస్తరంగజాలాకృష్టశంఖశుక్తిసమావృతః- సజ్వాలశరప్రవేశేన సధూమః .. మధ్యే శరాగ్నిశోషణేన పరివృత్తోర్మిశ్చాసీదిత్యన్వయః ॥౨౯॥ వ్యథితా ఇతి ॥ ఆపాతాళం శరాః ప్రవిష్టా ఇతి భావః ॥౩౦॥ తాత్కాలికతరంగౌన్నత్యం వర్ణయతి- ఊర్మయ ఇతి ॥౩౧॥ ఉక్తానువాదేన విశేషాంతరమాహ ॥ ఆఘూర్ణితేతి ॥ ఆఘూర్ణితసంభ్రాంతోద్వర్తితపదాన్యేకార్థాని ॥౩౨॥ తతస్త్వితి॥ తుశబ్దేన పూర్వసంధానాద్వైషమ్యముక్తం అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యవైభవం - ప్రకర్షమాణం - అమోఘశరసంధానాదేతి భావః - సముచ్ఛ్వసంతం-కోపేనేతి శేషః- తం రాఘవం - ఉత్పత్త్య ఋషిత్యాగత్య మా మేత్యుక్త్వా ఏతాదృశం ధనురాకర్షణం మా కుర్విత్యుక్త్వా - భయాతిశయాద్వీప్సా - అనివర్తమానే తస్మిన్ ధనురాలలంబే ॥౩౩॥ ఇతి

నాం సర్పాణాం- మహాభోగాని మహాభోగాన్ లింగవ్యత్యయ ఆర్షః ॥౧౮½॥ సశంఖేతి॥ యుద్ధేన బాణప్రహారేణ ॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨½॥ వేలాస్వితి॥ వేలాసు కృతమర్యాదం వేలాసు ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయతీరేషు- కృతమర్యాదం కృతవ్యవస్థం - వేలానామలంఘనే కృతనియమమిత్యర్థః- నిర్మర్యాదం లంఘితవేలం కరిష్యామి ॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-

త్రిపుత్పత్యసముచ్ఛ్వసంతంమామేతిచోక్త్వాధనురాలలంబే ॥౩౩॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకవింశస్సర్గః.******

అథోవాచరఘుశ్రేష్ఠస్సాగరందారుణంవచః । అద్యత్వాంశోషయిష్యామిసపాతాళంమహార్ణవ ॥౧॥ శరనిర్దగ్ధతోయస్యపరిశుష్కస్యసాగర। మయాశోషితసత్త్వస్యపాంసురుత్పద్యతేమహాన్ ॥౨॥ మత్కార్ముకవిసృష్టేనశరవర్షేణసాగర। పారంతేద్యగమిష్యంతిపద్భిరేవప్లవంగమాః ॥౩॥ విచిన్వన్నాభిజానాసిపౌరుషంవాపివిక్రమం । దానవాలయసంతాపంమత్తోనాధిగమిష్యసి ॥ ౪ ॥ బ్రాహ్మేణాస్త్రేణసంయోజ్యబ్రహ్మదండనిభంశరం । సంయోజ్యధనుషిశ్రేష్ఠేవిచకర్షమహాబలః ॥౫॥ తస్మిన్వికృష్టేసహసారాఘవేణశరాసనే। రోదసీసంపఫాలేవపర్వతాశ్చచకంపిరే ॥౬॥ తమశ్చలోకమావవ్రేదిశశ్చనచకాశిరే। పరిచుక్షుభిరేచాశుసరాంసిసరితస్తథా ॥౭॥ తిర్యక్చసహనక్షత్రైస్సంగతౌ చంద్రభాస్కరౌ। భాస్కరాంశుభిరాదీప్తంతమసాచసమావృతం॥ ప్రచకాశేతదాకాశముల్కాశతవిదీపితం। అంతరిక్షాచ్చనిర్ఘాతానిర్జగ్మురతులస్వనాః॥౮॥ పుస్ఫురుశ్చఘనాదివ్యాదివిమారుతపఙ్క్తయః ॥౯½॥ బభంజచతదావృక్షాన్ జలదానుద్వహన్నపి॥ అరుజంశ్చైవశైలాగ్రాన్శిఖరాణిప్రభంజనః ॥౧౦½॥ దివిస్పృశోమహామేఘాస్సంగతాస్సమహా

శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః

ప్రథమంవానరసేనాతరణాయసాగరంశరణంగత్వాతస్మిన్ననాగతేచాపమానయేతివాచాభీషయిత్వాతథాప్యనావిష్కృతనిజరూపంతం శరైఃప్రక్షోభ్యతావతాప్యనాగతస్యతస్యక్షోభిముత్పాదయితుంబ్రహ్మాస్త్రసంధానాయోపక్రమతఇత్యాహ-అథేత్యాదినా॥ సపాతాళం- పాతాళపర్యంతమిత్యర్థః ॥౧॥ శరేతి॥ శరనిర్దగ్ధతోయస్య- నిర్జలస్యేత్యర్థః - పరిశుష్కస్య భూమ్యంతర్గతజలశూన్యస్య - శోషితసత్త్వస్య దగ్ధసత్త్వస్యేత్యర్థః- తే- మహాన్పాంసుః అతిసూక్ష్మరేణురుత్పద్యతే- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రయోగః- మహావర్షేపి పునర్యథా జలవాహోపి న స్యాత్తథా కరిష్యామీతిభావః ॥౨॥ ననుసకలజలశోషణేన పాతాళమాత్రపరిశోషాత్తత్రగమనాసంభవాదాకాశేనగంతవ్యం- తతోవరమిదానీంతథాగమనం- కింకోపేనేత్యత్రాహ-మత్కార్ముకేతి॥ శరవర్షేణ శరజాలేన సేతుస్థానీయేన- సేతుబంధాదిక్లేశో మే న భవేదితిభావః॥౩॥ విచిన్వన్నితి॥ పౌరుషం బలం- విక్రమం పరాక్రమం చ- విచిన్వన్ విశేషేణ పర్యాలోచయితుం- నాభిజానాసి- లక్షణహేత్వోరితి శతృప్రత్యయః- ఇదమజ్ఞానం సహవాసకృతమిత్యాశయేన దానవాలయేతి సంబోధనం - మత్తో భావినం సంతాపం చ - నాధిగమిష్యసి న జ్ఞాస్యసి - మత్పరాక్రమమజానన్ మత్తో భావిబ్రహ్మాస్త్రపీడామపి న జ్ఞాస్యస్యేవేతిభావః ॥౪॥ బ్రాహ్మేణేతి॥ బ్రహ్మదండః బ్రహ్మశాపః- తద్వదమోఘమిత్యర్థః- యద్వా బ్రహ్మదండః కేతువిశేషః - తథోక్తం నారదసంహితాయాం - పితామహాత్మజః కూరస్త్రివర్ణః శిఖరాన్వితః । బ్రహ్మదండాహ్వయః కేతుస్సర్వభూతవినాశన ఇతి॥ బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ - సంయోజ్య అభిమంత్ర్య- తద్ధనుర్విచకర్ష ॥౫॥ అథాస్త్రసంధానస్య మరుకాంతారవర్తినాం యుగపద్వినాశహేతుత్వాత్తత్కాలే తదుచితమహోత్పాతాన్ దర్శయతి-తస్మిన్నిత్యాదినా॥ శరసంధానకాలికం లోకస్య భయం దర్శయతీత్యప్యాహుః- రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ- సంపఫాలేవ భిన్నే ఇవ- ఏకవచనమార్షం- ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యౌ ద్యావాభూమీ చ రోదసీ ఇత్యమరః ॥౬॥ ౭॥ తిర్యక్చేతి- శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ చంద్రభాస్కరౌ నక్షత్రైస్సహ- తిర్యగ్వక్రం యథా భవతి తథా సంగతౌ తిర్యగ్జగ్ముః- భయాదితిభావః- ఆదీప్తం ఈషద్దీప్తం - మందరశ్మిత్వాత్తమసావృతత్వాచ్చ సూర్యస్యేతిభావః - సమావృతం సమ్యగావృతం ఉల్కాశతవిదీపితం- ఉల్కాలక్షణముక్తం వరాహమిహిరేణ- ఉల్కాశిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే చ తనుపుచ్ఛేతి। నిర్ఘాతలక్షణం తేనైవోక్తం- పవనః పవనాభిహతో గగనాదవనౌ యదా సమాపతతి। భవతి తదా నిర్ఘాతస్స చ పాపో దీర్ఘఖగవిరుత ఇతి ॥౮॥ పుస్ఫురురితి॥ పుస్ఫురుః చేరుః- మారుతపఙ్క్తయః ఆవహోద్వహాదివాతస్కంధాః- దివ్యాః శ్లాఘ్యాః ॥౯½॥ బభంజేతి। ఉద్వహన్ ఊర్ధ్వం నయన్- శైలాగ్రాన్ పర్వతాగ్రప్రదేశాన్- శిఖరాణి ఖండపర్వతాన్- అరుజన్ ఆపీడయన్- బహువచనమార్షం ॥౧౦½॥ దివిస్పృశ ఇతి ॥ తే వైద్యుతాగ్నయః - తథా మహాశనయో భవన్- అశనిస్వరూపం మిహిరేణోక్తం- అశనిస్స్వనేన మహతా నృగజాశ్వమృగాశ్మవేశ్మతరుపశుషు । నిపతతి విదారయంతీ ధరాతలం చక్ర

శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః

అద్యేత్యాది ॥౧॥ శరనిర్దగ్ధతోయస్య శరవర్షేణ శోషితస్య తవేతి శేషః ॥౩॥ విచిన్వన్నితి॥ విక్రమం జలోపరి శరసేతుబంధన జలస్తంభన తచ్ఛోషణాదిశక్తిస్వరూపం- విచిన్వన్ విశేషేణ పర్యాలోచయన్- నాభిజానాసి- పౌరుషం శాస్త్రప్రశస్త్యసౌజన్యనిబంధనం శరణవరణరూపం పురుషకృత్యం నాభిజానాసి మత్తో భావినం సంతాపం నావగమిష్యసి న జ్ఞాస్యసి - సర్వశక్తేరపి ధర్మశీలతయా శరణాగతస్య ఫలప్రదానాభావే మహాననర్థో భవిష్యతీత్యముమర్థం న జానాసీత్యర్థః ॥౪॥ బ్రాహ్మేణేతి ॥ బ్రహ్మదండనిభం శరం బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ సంయోజ్యాభిమంత్ర్యేతి సంబంధః ॥౫॥ తస్మిన్నితి॥ రోదసీ ద్యావాభూమీ ॥౬॥౭॥ తిర్యగితి ॥ చంద్రభాస్కరౌ నక్షత్రైస్సహ తిర్యక్సంగతౌ తిర్యగ్యథా తథా సంగతౌ వ్యుత్క్రమేణ పథా గంతుముపక్రాంతావిత్యర్థః - భాస్కరాంశుభిరాదీప్తం తమసా చ సమావృతమిత్యనేన విరుద్ధయోస్తేజస్తిమిరయోస్సామానాధికరణ్యమద్భుతం సూచ్యతే ॥౮½॥ అంతరిక్షాదితి॥ మారుతపఙ్క్తయః- వాతస్కంధాః॥ పుస్ఫురుశ్చేతి వా పాఠః ॥౯½॥

స్వనాః॥ముముచుర్వైద్యుతానగ్నీంస్తేమహాశనయస్తదా ॥౧౧॥ యానిభూతానిదృశ్యానిచుక్రుశుశ్చాశనేస్స్వనం॥అదృశ్యానిచభూతానిముముచుర్భైరవస్వనం । శిశ్యిరేచాపిభూతానిసంత్రస్తాన్యుద్విజంతిచ ॥ సంప్రవివ్యధిరేచాపినచపస్పందిరేభయాత్ ॥౧౩॥ సహభూతైస్సతోయోర్మిస్సనాగస్సహరాక్షసః॥ సహసాభూత్తతోవేగాద్భీమవేగోమహోదధిః ॥౧౪॥ యోజనంవ్యతిచక్రామ వేలామన్యత్రసంప్లవాత్ ॥ తంతదాసమతిక్రాంతంనాతిచక్రామరాఘవః। సముద్ధతమమిత్రఘ్నోరామోనదనదీపతిం ॥౧౬॥ తతోమధ్యాత్సముద్రస్యసాగరస్స్వయముత్థితః। ఉదయంహిమహాశైలాన్మేరోరివదివాకరః ॥ ౧౭ ॥ పన్నగైస్సహదీప్తాస్యైస్సముద్రఃప్రత్యదృశ్యత । స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశోజాంబూనదవిభూషితః ॥ రక్తమాల్యాంబరధరఃపద్మపత్రనిభేక్షణః । సర్వపుష్పమయీందివ్యాంశిరసాధారయన్స్రజం॥జాతరూపమయైశ్చైవతపనీయవిభూషితైః । ఆత్మజానాంచరత్నానాంభూషితోభూషణోత్తమైః॥ ధాతుభిర్మండితశ్శైలోవివిధైర్హిమవానివ । ఏకావలీమధ్యగతంతరళంపాటలప్రభం॥ విపులేనోరసాబిభ్రత్కౌస్తుభస్యసహోదరం । ఆఘూర్ణితతరంగౌఘఃకాళికానిలసంకులః ॥ ౨౨॥ఉద్వర్తితమహాగ్రాహస్సంభ్రాంతోరగరాక్షసః ।(దేవతానాంసురూపాణాంనానారూపాభిరీశ్వరః । గంగాసింధుప్రధానాభిరాపగాభిస్సమావృతః ।) సాగరస్సముపక్రమ్యపూర్వమామంత్ర్యవీర్యవాన్ ॥ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంరాఘవంశరపాణినం ॥౨౩॥ పృథివీవాయురాకాశమాపోజ్యోతిశ్చరాఘవ॥ స్వభావేసౌమ్యతిష్ఠంతిశాశ్వతంమార్గమాశ్రితాః ॥౨౪॥ తత్స్వభావోమమాప్యేషయదగాధోహమ

సంస్థానేతి ॥౧౧॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ యానిభూతానిదృశ్యానిమనుష్యాదీని అదృశ్యానిపిశాచాదీని. తానిసర్వాణిభూతానిసంత్రస్తాని- అతఏవోద్విజంతికంపమానానిసంతి - అశనేస్స్వనం- అశనిస్వరసమంయథాతథా - చుక్రుశుఃతథాభైరవస్వనంముముచుః - తతఃశిశ్యిరేసుప్తాని- సుప్తవద్భూమౌపతితానీత్యర్థః- తత్రాపిసంప్రవివ్యధిరేచింతయాదుఃఖితాని- భయాన్నపస్పందిరేనచలితాని ॥౧౩॥ అథసముద్రరాజస్యోత్థానంసూచయతి-సహభూతైరిత్యాదినా॥ తతోవేగాత్పూర్వసర్గాంతోక్తాద్రామవేగాత్- సహసాశరసంధానసమయఏవ- భీమవేగోభూత్-భీమప్రవాహవేగోభూత్-కేవలశరమోక్షకృతాత్క్షోభాత్బ్రహ్మాస్త్రమోక్షారంభేమహాన్ క్షోభోభూదిత్యర్థః ॥౧౪॥ వేగఫలందర్శయతి-యోజనమిత్యాదినా॥ సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. సంప్లవాత్ వారిపూరేణ-వేలామన్యత్రవేలాంవినేత్యర్థః-అథవాసంప్లవాదన్యత్రప్రళయంవినా-వేలాంయోజనంయోజనపర్యంతంవ్యతిచక్రామ అతిక్రాంతవాన్- యోజనమంతర్జీర్ణోభూదిత్యప్యాహుః-తంసమతిక్రాంతంపలాయమానంనాతిచక్రామపలాయమానంప్రతిశస్త్రప్రయోగరూపాతిక్రమంనచకార ॥౧౬॥తతఇతి॥ సముద్రస్యమధ్యాత్ఉన్నతాత్-స్వయంసాగరఃసముద్రాభిమానిదేవతా- దివాకరఇవబభావితిశేషః ॥౧౭॥ పన్నగైరిత్యాది॥ జాంబూనదంజంబూనదీప్రభవంస్వర్ణం. రత్నమాల్యంరత్నవైకక్ష్యమాలా- జాతరూపమయైః ఆకరజసువర్ణప్రచురైః- తపనీయవిభూషితైఃరత్నకీలనార్థంద్రుతకనకవిభూషితైః- రత్నానాంసంబంధిభిర్భూషణోత్తమైః- ఏకావలీముక్తావళీ- తరళంనాయకరత్నం- ఆఘూర్ణితః చలితః- కాళికామేఘపఙ్క్తిః- మేఘజాలేపికాళికేత్యమరః - తద్యోనిలేనచసంకులఃక్షుభితః- మేఘానిలౌసముద్రస్యసహచరావితిప్రసిద్ధిః ॥౨౨॥ ఉద్వర్తితేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ ఉద్వర్తితాః ఉద్భ్రామితాః- సముపక్రమ్యసముపాగమ్య- స్వసౌజన్యంపురస్కర్తుం- పూర్వంఆమంత్ర్య ఆహూయప్రకృష్టోమూర్ధ్నికృతోంజలిఃయస్యాసౌప్రాంజలిః - శరపాణినమితినకారాంతత్వమార్షం-స్వవిరోధినోమరువాసినోరామేణఘాతయితుం స్వయంరావణభీతత్వేనతత్సంహారక్షమస్యపరాక్రమంపరీక్షితుంచసముద్రఏతావత్పర్యంతంవిళంబితవానితిబోధ్యం ॥౨౩॥ కింపిభోస్తవమయాకర్తవ్యం- కింగాధత్వం- ఉతజలస్తంభనం- ఆహోస్విత్సేతుబంధనాసకూల్యమిత్యాశంక్య నతావదాద్యఃపక్షఇత్యాహ- శ్లోకద్వయేన- పృథివీతి ॥ సౌమ్యప్రసన్న- అనేనాంజలికరణానంతరమేవరామః ప్రసన్నఇతిగమ్యతే- పృథివ్యాదయః పంచపదార్థాః శాశ్వతంనిత్యంమార్గంమర్యాదాంఆశ్రితాస్సంతః- స్వభావేకాఠిన్యతిర్యగ్గమనావకాశప్రదానాగాధత్వోర్ధ్వజ్వలనాదిస్వస్వభావే- తిష్ఠంతి- స్వస్వభావంనాతిక్రామంతీత్యర్థః॥౨౪॥ ఏషుకస్తేస్వభావఇత్య

బభంజేతి॥ శైలాగ్రాన్ శైలోచ్చప్రదేశాన్ ॥౧౦॥ దివిచేతి॥ వైద్యుతాన్ విద్యుత్సంఘాతాన్ ॥౧౧॥ యానీతి॥ అశనేస్స్వనం అశనిఘోషతుల్యంయథాతథాచుక్రుశుః॥ శిశ్యిరఇతి॥ ఉద్విజంతిఆకంపంతి ॥౧౩॥ సహేతి॥ తతోవేగాత్- ప్రథమప్రయుక్తకేవలబాణప్రయోగకృతాత్క్షోభాత్ - ఉదధిఃభీమవేగోభూత్ బ్రహ్మాస్త్రసంధానేనాతిభయంకరక్షోభోభూదిత్యర్థః ॥ ౧౪॥ యోజనమితి ॥ మహోదధిఃసంప్లవాత్ వారిపూరేణవేలామన్యత్రయోజనంవ్యతిచక్రామరామశరసంధానక్షుబ్ధంసత్సాగరజలంవేలాంవిసృజ్యయోజనమాత్రం పరావృత్తం వేలాముల్లంఘ్యయోజనమాత్రం బహిర్గతంవేత్యర్థః॥ తంసాపరాధం సాగరంనాతిచక్రామనాభ్యభవత్ - నావధీదిత్యర్థః - పరమకారుణికేనశ్రీరామేణసముద్రభయోత్పాదనార్థమేవం బ్రహ్మాస్త్రంసంహితం- నతుతద్వధార్థమితిభావః ॥౧౬॥ ౧౭॥ జాతరూపేతి॥ తపనీయవిభూషణైః రత్నకీలితస్వర్ణభూషణైః- ఆత్మజానాం- స్వస్మిన్నుత్పన్నానాం- కాళికానిలసంకులః మేఘపటలసంమిళితవాయునాసంకులః- మేఘజాలేపికాళికేత్యమరః ॥౨౨॥ సముపక్రమ్యసముపాగమ్య ॥౨౩॥ స్వకీయాపరాధంపరిహర్తుంసాంత్వనికామాహ ॥ పృథివీత్యాది - స్వభావేస్వస్వాధికారే ॥౨౪॥ తవస్వభావఃకీదృశఇత్యతఆహ - తత్స్వభావఇతి॥ అహమప్లవః అగాధఇతియత్- ఏషమమాపిస్వభావః- గాధస్తువికారోభ

ప్లవః॥ వికారస్తు భవేద్గాధ ఏతత్తే ప్రవదామ్యహం ॥౨౫॥ న కామాన్న చ లోభాద్వా న భయాత్పార్థివాత్మజ । గ్రాహనక్రాకులజలం స్తంభయేయం కథంచన ॥౨౬॥ విధాస్యే రామ యేనాపి విషహిష్యే హ్యహం తథా, గ్రాహా న ప్రహరిష్యంతి యావత్సేనా తరిష్యతి । హరీణాం తరణే రామ కరిష్యామి యథా స్థలం ॥ ౨౮ ॥ తమబ్రవీత్తదా రామ ఉద్యతో హి నదీపతే। అమోఘోయం మహాబాణః కస్మిన్దేశే నిపాత్యతాం ॥ ౨౯ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా తం చ దృష్ట్వా మహాశరం । మహోదధిర్మహాతేజా రాఘవం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ ఉత్తరేణావకాశోస్తి కశ్చిత్పుణ్యతరో మమ ॥ ద్రుమకుల్య ఇతి ఖ్యాతో లోకే ఖ్యాతో యథా భవాన్ ॥౩౧॥ ఉగ్రదర్శనకర్మాణో బహవస్తత్ర దస్యవః। ఆభీరప్రముఖాః పాపాః పిబంతి సలిలం మమ ॥౩౨ ॥ తైస్తు సంస్పర్శనం పాపైర్న సహే పాపకర్మభిః। అమోఘః క్రియతాం రామ తత్ర తేషు శరోత్తమః ॥ ౩౩॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సాగరస్య స రాఘవః। ముమోచ తం శరం దీప్తం వీరస్సాగరదర్శనాత్ ॥౩౪॥ తేన తన్మరుకాంతారం పృథివ్యాం ఖలు విశ్రుతం। నిపాతితశ్శరో యత్ర దీప్తాశనిసమప్రభః ॥౩౫ ॥ ననాద చ తదా తత్ర వసుధా శల్యపీడితా తస్మాద్వ్రణముఖాత్తోయముత్పపాత రసాతలాత్ ॥౩౬। స బభూవ తదా కూపో వ్రణ ఇత్యభివిశ్రుతః। సతతం చోత్థితం తోయం సముద్రస్యేవ దృశ్యతే ॥౩౭॥ అవదారణశబ్దశ్చ దారుణస్సమపద్యత। ౩౮॥ తస్మాత్తద్బాణపాతేన త్వపః కుక్షిష్వశో

తఆహ-తదితి॥ తత్ తస్మాత్- సర్వేషాం పృథివ్యాదీనాం స్వస్వభావానతిలంఘిత్వాత్- అహం అగాధః అప్లవః అలంఘ్యశ్చేతియత్ ఏషః మమాపి స్వభావః తస్మాదేవ మేవ మయా స్థాతవ్యం - గాధః ప్లవవిషయో హమితియత్ - ఏషః మమ వికారః అన్యథాభావః- తచ్చ మయా న స్థాతుం యుక్తం- ఏతత్ ఉక్తస్వరూపం తే ప్రవదామి ప్రావదం - ప్రవదామీతి పాఠేప్యయమేవార్థః- ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ ॥౨౫॥ ద్వితీయపక్షోప్యనుపపన్న ఇత్యాహ-న కామాదితి॥ కామాత్ అర్థేచ్ఛయా-లోభాత్ లబ్ధవస్తుత్యాగాసహిష్ణుతయా-భయాత్ దండభయాత్- పార్థివాత్మజేత్యనేన సర్వమర్యాదాస్థాపకోసీతిద్యోతయతి-న స్తంభయేయం పీడాకరత్వాదితిభావః ॥ ౨౬॥ తృతీయం తుపక్షం కరిష్యామీత్యాహ-విధాస్య ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకేన॥ యేన యథాహం- విషహిష్యే శక్ష్యామి- తథా విధాస్యే- కింతచ్ఛక్యమిత్యపేక్షాయామాహ- గ్రాహేత్యాది- యావత్సేనా తరిష్యతి తావత్ గ్రాహా న ప్రహరిష్యంతి- జలేపి హి కేచిద్గమిష్యంతి- హరీణాం తరణవిషయే - యథా స్థలం భవతి యథా సేతుమార్గో భవతి తథా కరిష్యామి- సేతుబంధద్రవ్యాపకర్షణాదివిఘ్నం న కరిష్యామీత్యర్థః ॥౨౮॥ తమితి॥ ఉద్యతః కృతసంధానః ॥౨౯॥ రామస్యేతి॥ మహాతేజాః స్వాభిమతలాభేనజనితకాంతిః ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేణేతి॥ ఉత్తరేణ సమీపవర్తిన్యుత్తరభాగే - ఏనబన్యతరస్యామదూరేపంచమ్యా ఇత్యేనప్- మమావకాశః- మధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః- పుణ్యతమః చారుతమః- పుణ్యం తు చార్వపీత్యమరః॥ ద్రుమేషు కుల్యా యస్యాసౌ ద్రుమకుల్యః- కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిదిత్యమరః॥౩౧॥ఉగ్రేతి॥ఉగ్రే దర్శనకర్మణీ యేషాం తే ఉగ్రదర్శనకర్మాణః-దస్యవః శత్రవః-దస్యుశాత్రవశత్రవ ఇత్యమరః। దస్యవః చోరా వా- ఆభీరా మహాశూద్రాః ॥౩౨॥ తైరితి॥ తత్ర ద్రుమకుల్యే- తేషు ఆభీరప్రముఖేషు ॥౩౩॥ తస్యేతి ॥ సాగరదర్శనాత్సాగర మతేన - యద్వా- అంగుళ్యా నిర్దిశ్య సాగరేణ ప్రదర్శనాత్ ॥౩౪॥ తేనేతి॥ తేన శరమోక్షణేన ॥౩౫॥ ననాదేతి। ననాద జలనిర్గమే నేతిభావః-వ్రణముఖాత్ వ్రణముఖద్వారేణ॥౩౬॥సఇతి॥ సః వ్రణముఖం వ్రణకూప ఇత్యభివిశ్రుతో బభూవ-సతతమితి-తస్యేతి శేషః॥౩౭॥అవదారణేతి॥ అవదారణశబ్దః

వేత్- ఏతత్తే ప్రవదామి ప్రావదం- తత్తస్మాత్కారణాత్ తవ సముత్తుం నాగమమితి శేషః ॥౨౫॥ తర్హి మా భూత్స్వభావహానిః ఘనీభవ సేనాస్మాకం మార్గం ప్రయచ్ఛేత్యాశంక్య తథాత్వే జలచరజంతుపీడా స్యాత్ ప్రకారాంతరేణ మార్గం కరిష్యామీత్యాహ॥ న కామాదిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కామాత్ అభిలాషాత్ లోభాత్ స్వకీయవస్తుపరిత్యాగాసహిష్ణుత్వాత్ రాగాదనురాగాచ్చ - నక్రాకులజలం న స్తంభయేయం-భయాద్వా న స్తంభయేయం- కథంచన అన్యేన హేతునా న స్తంభయేయం- కింతు అహమపి యేన విషహిష్యే యావత్సేనా తరిష్యతి- తావద్గ్రాహా అపి యథా సేనాం న ప్రహరిష్యంతి తథా విధాస్య ఇతి యోజనా॥ తమేవ ప్రకారమాహ-హరీణామితి॥ హరీణాం తరణవిషయే స్థలం యథా భవతి తథా కరిష్యామి- సేతుబంధనసమయే సేతుబంధనసాధనభూతవృక్షాద్రుపర్వతాదీనాం నిమజ్జనం యథా న భవతి తథా కరిష్యామీత్యర్థః- యద్వా సేనాతరణమార్గప్రదానప్రకారమాహ- న కామాదిత్యాదిసార్ధద్వాభ్యాం- కామాత్ యత్కించిద్వస్త్వభిలాషాత్- నక్రాకులజలం న స్తంభయేయం- లోభాత్ స్వకీయవస్తుపరిత్యాగాసహిష్ణుత్వాన్న స్తంభయేయం- కథంచన ప్రకారాంతరేణాపి న స్తంభయేయం- కింతు హే పార్థివాత్మజేత్యనేన దశరథ ఏవ తీర్థేశ్వరేత్యుక్తం భవతి- ఈశ్వరత్వాదేవ భయాత్ త్వద్భయాత్ రాగాత్ త్వయి భక్త్యా చ వానరరూపాంతరంగభక్తసహితత్వాత్పాదారవిందరజోవహనభాగ్యం మయా లబ్ధమితి భక్త్యా జలం స్తంభయేయమిత్యర్థః- అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం రాఘవం శరపాణినమిత్యుక్త్యా భయానుగ్రహప్రదత్వోక్తిః ॥౨౮॥ తమితి॥ ఉద్యతః సంయోజితః ॥౨౯॥ ౩౦॥ ఉత్తరేణేతి ॥ ఉత్తరతీరసమీపదేశవర్తీ ద్రుమకుల్యాఖ్యో వకాశో దేశః అస్తీతి సంబంధః ॥౩౧॥ ఉగ్రేతి॥ ఉగ్రదర్శనకర్మాణః- ఉగ్రే దర్శనకర్మణీ యేషాం తే తథా ॥౩౨॥౩౩ ॥ తస్యేతి॥ సాగరదర్శనాత్ సాగరోపదేశాత్ ॥౩౪॥ తేనేతి॥ తేన రామేణ- దీప్తాశనిసమప్రభః- శరో యత్ర నిపాతితః- తత్ స్థలం పృథివ్యాం మరుకాంతారమితి విశ్రుతం ఖలు పూర్వమేవ ప్రసిద్ధం హీత్యర్థః ॥౩౫॥౩౬॥ స ఇతి॥ సతతమితి - మరుభూమౌ రామబాణవ్రణాదుత్థితం తోయం స్వాదూదకం సముద్రస్యేవ సముద్రసలిల.

పయత్ ॥౩౮॥ విఖ్యాతం త్రిషు లోకేషు మరుకాంతారమేవ తత్ ॥౩౯॥ శోషయిత్వా తతః కుక్షిం రామో దశరథాత్మజః ॥ వరం తస్మై దదౌ విద్వాన్ మరవేఽమరవిక్రమః ॥ ౪౦ ॥ పశవ్యశ్చాల్పరోగశ్చ ఫలమూలరసాయుతః ॥ బహుస్నేహో బహుక్షీరస్సుగంధిర్వివిధౌషధః । ఏవమేతైర్గుణైర్యుక్తో బహుభిస్సంతతం మరుః ॥ రామస్య వరదానాచ్చ శివః పంథా బభూవ హ ॥౪౧॥ తస్మిన్ దగ్ధే తదా కుక్షౌ సముద్రస్సరితాంపతిః ॥ రాఘవం సర్వశాస్త్రజ్ఞమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౪౨॥ అయం సౌమ్య నలో నామ తనుజో విశ్వకర్మణః ॥ పిత్రా దత్తవరశ్శ్రీమాన్ ప్రతిమో విశ్వకర్మణా ॥ ౪౩ ॥ ఏష సేతుం మహోత్సాహః కరోతు మయి వానరః ॥ తమహం ధారయిష్యామి తథా హ్యేష యథా పితా ॥౪౪॥ ఏవముక్త్వోదధిర్నష్టస్సముత్థాయ నలస్తదా ॥ అబ్రవీద్వానరశ్రేష్ఠో వాక్యం రామం మహాబలః ॥౪౫॥ అహం సేతుం కరిష్యామి విస్తీర్ణే వరుణాలయే । పితుస్సామర్థ్యమాస్థాయ తత్త్వమాహ మహోదధిః ॥ ౪౬॥ దండ ఏవ వరో లోకే పురుషస్యేతి మే మతిః ॥ ధిక్ క్షమామకృతజ్ఞేషు సాంత్వం దానమథాపి వా ॥ ౪౭॥ అయం హి సాగరో భీమస్సేతుకర్మదిదృక్షయా ॥ దదౌ దండభయాద్గాధం రాఘవాయ మహోదధిః ॥ ౪౮ ॥ మమ మాతుర్వరో దత్తో మందరే విశ్వకర్మణా ॥ ఔరసస్తస్య పుత్రోఽహం సదృశో విశ్వకర్మణా ॥ ౪౯॥ స్మారితోఽస్మ్యహమేతేన తత్త్వమాహ మహోదధిః ॥ న చాప్యహమనుక్తో వై ప్రబ్రూయామాత్మనో గుణాన్ ॥

బాణస్యేతి శేషః ॥ ౩౭॥ తస్మాదిత్యర్థం ॥ తద్బాణపాతేన - తస్య బాణస్య పాతేన - కుక్షిష్వివ యే స్థితా అపః పూర్వం పాపస్పృష్టాని జలాని - తస్మాత్ ద్రుమకుల్యాత్ - అశోషయత్ - న్యవారయదిత్యర్థః ॥౩౮॥ పూర్వం రామబాణపాతేన పృథివ్యాం విశ్రుతత్వముక్తం - సంప్రతి విరోధినిరసనాత్ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతత్వమాహ - విఖ్యాతమితి ॥ మరుకాంతారమేవ మరుకాంతారనామ్నైవ - విఖ్యాతం ప్రసిద్ధమభూదిత్యర్థః ॥ ౩౯॥ శోషయిత్వేతి ॥ కుక్షిం సముద్రమధ్యప్రదేశం మరుకాంతారం - శోషయిత్వా దగ్ధ్వా - కథం మనుష్యత్వం భావయతో వరదానమిత్యత్రాహ - అమరవిక్రమ ఇతి - సత్యేన లోకాన్ జయతీతి న్యాయేన వశీకృతసర్వలోక ఇత్యర్థః ॥౪౦॥ వరఫలసిద్ధిముఖేన దర్శయతి శ్లోకద్వయేన - పశవ్య ఇత్యాది ॥ పశవ్యః పశుభ్యో హితః - పశూనాం భోగ్యబాలతృణాదిసమృద్ధ ఇత్యర్థః - అల్పరోగః ఆరంభ ఏవ వినష్టరోగః - రసః మధు - ఆయుతః సమంతాద్యుక్తః - స్నేహః ఘృతం - ఔషధం ఓషధిసమూహః - ఏవమేతైః ఏవంప్రకారైః గుణైః భోగ్యైః - యుక్తః సంయుతః - శివః పంథాః - శోభనప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥౪౧॥ తస్మిన్నితి - స్పష్టం ॥౪౨॥ ఏవం సేతునిర్మాణానుకూలం స్థాస్యామీత్యుక్త్వాన్ - సంప్రతి వరదానసంతుష్టో వాక్సహాయమాచరతి - అయమితి ॥ దత్తవరః మత్తుల్యః పుత్రస్తే భవిష్యతీతి మాత్రా దత్తవరః ॥౪౩ ॥ ఏష ఇతి ॥ తం సేతుం - తథా హ్యేష యథా పితేతి - పితా యథా యాదృశశక్తిమాన్ తాదృశోఽయమిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ఏవమితి ॥ ఉదధిః నష్టః అంతర్హితః ॥౪౫॥ అహమితి ॥ పితుస్సామర్థ్యం - పిత్రా దత్తం సామర్థ్యం ॥౪౬॥ అథ వానరాన్ ప్రత్యాహ - దండ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ అతో రాఘవాయేతి పరోక్షనిర్దేశః - హిమవాన్ మందరో మేరురిత్యాదివత్ మధ్యేకవివాక్యం వా - దండ ఏవ - వరః సమీచీనో ఉపాయః - క్షమాం సాంత్వం సామ దానం వా ధిక్ - క్షమాదయో నోపాయా ఇత్యర్థః ॥ ౪౭॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ - అయం హీతి ॥ హి యస్మాత్ సాగరః సగరఖానితః - ప్రత్యుపకారానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః - దండభయాత్ సేతుకర్మదిదృక్షయా - గాధం దదావిత్యన్వయః - సేతుకర్మదిదృక్షా చ దండభయాదేవాస్య జాతేత్యర్థః ॥౪౮॥ పూర్వోక్తస్య పితృతుల్యసామర్థ్యలాభస్య హేతుం దర్శయతి ॥ మమేతి ॥ మయా సదృశః పుత్రస్తవ భవిష్యతీత్యేవంరూపో వరః - అయం చార్థః ఔరసస్తస్య పుత్రోఽహం సదృశో విశ్వకర్మణ ఇత్యనువాదాత్సిద్ధః ॥౪౯ ॥ తర్హ్యేతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తవానసీత్యత్రాహ - స్మారిత ఇతి ॥ ఏతేన సముద్రేణ - అనుక్తానిమిత్తాంతరమప్యాహ - న చేతి - అనుక్తః అన్యేనానుక్తః స్వేనైవోక్తా మహాకర్మారంభే విశ్వాసో న భవేదితి భావః ॥౫౦॥

మివ దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥౩౬॥౩౭॥ తస్మాదితి ॥ తద్బాణపాతేన కుక్షిష్వివ యే స్థితాః ఆభీరాదీనాం జీవనసాధనభూతాః పురాతనీరపః తస్మాద్ద్రుమకుల్యాత్ అశోషయత్ నిరాసయత్ రామ ఇతి శేషః - యద్వా పూర్వమాపః పాపిష్ఠాభిరస్పృష్టాః తాః తస్మాత్ పాపిష్ఠాభిరస్పర్శనాద్ధేతోః తద్బాణపాతేనాశోషయత్ - రామ ఇతి శేషః - కుక్షిం సముద్రకుక్షిం తతో మోక్షయిత్వా పురాతనపాపిష్ఠాభిర్జనాన్మోచయిత్వా ॥౩౯॥ పశవ్య ఇతి ॥ పశవ్యః పశుభ్యో హితః ॥౪౦॥౪౧॥ తస్మిన్నితి ॥ కుక్షౌ దగ్ధే శోషితజలే ॥౪౨॥ అయమితి ॥ పిత్రా విశ్వకర్మణా దత్తవరః ఆకాశజలోపరిస్థాయిగమనశీలవిమానాదినిర్మాణాదిసర్వకర్మకుశలేన సదృశసామర్థ్యః ॥ ౪౩॥ ఏష ఇతి ॥ నలః కథం సేతుం బద్ధుం శక్నుయాదిత్యత్రాహ - యథేతి - యథా పితా విశ్వకర్మా ఏవ నలస్తథేతి సంబంధః ॥ ౪౪॥ ఏవమితి ॥ నష్టః అంతర్హితః ॥౪౫॥౪౬॥ అయమితి ॥ అయం సాగరః దండభయాత్సేతుకర్మదిదృక్షయా గాధం దదావిత్యన్వయః ॥ నను రామసంబంధిత్వమాత్రేణ హనుమతే మైనాకద్వారేణ కృతోపకారః సాగరస్సాక్షాద్రామే సమాగత్య ప్రపన్నే సతి అముముపాయం ప్రథమత ఏవ విలంబేన కిమర్థం నోపదిష్టవానితి చేత్సత్యం - మయా చ విలంబే క్రియమాణే విలంబమసహమానో రామో మయి కోపాదస్త్రం సంధాస్యతి - ఏతస్మిన్నంతరే తం ప్రసాదయిత్వా సంహితేనాస్త్రేణ మమ శత్రూన్ స్మారయిత్వా పశ్చాదుపకరిష్యామీతి ధియా స్థిత ఇతి న దోషః ॥౪౮॥ స్వస్య పితృసదృశత్వం దర్శయితుం వరాగమనప్రకారమాహ ॥ మమ మాతురితి ॥ మమ మాతుః వరో దత్తః మయా సదృశస్తవ పుత్రో భవిష్యతీత్యేవంరూపః ॥౪౯॥ నలః సముద్రోపదేశాత్ ప్రాగేవైతత్సామర్థ్యం కిం నావదదిత్యత్రాహ ॥ న చేతి ॥౫౦॥౫౧॥

౫౦॥ సమర్థశ్చాప్యహం సేతుం కర్తుం వై వరుణాలయే॥ కామమద్యైవ బధ్నంతు సేతుం వానరపుంగవాః ॥౫౧॥ తతో
తిసృష్టా రామేణ సర్వతో హరియూథపాః॥ అభిపేతుర్మహారణ్యం హృష్టాశ్శతసహస్రశః ॥౫౨॥ తేనగాన్నగసంకాశా
శ్శాఖామృగగణర్షభాః॥ బభంజుర్వానరాస్తత్ర ప్రచకర్షుశ్చ సాగరం ॥ ౫౩॥ తే సాలైశ్చాశ్వకర్ణైశ్చ ధవైర్వంశైశ్చ
వానరాః। కుటజైరర్జునైస్తాలైస్తిలకైస్తిమిశైరపి । బిల్వైశ్చ సప్తపర్ణైశ్చ కర్ణికారైశ్చ పుష్పితైః॥ చూతైశ్చా
శోకవృక్షైశ్చ సాగరం సమపూరయన్ ॥౫౫॥ సమూలాంశ్చ విమూలాంశ్చ పాదపాన్ హరిసత్తమాః ॥ ఇంద్రకేతూని
వోద్యమ్య ప్రజహ్రుర్హి ॥౫౬-॥ హరయస్తరూన్ । తాలాన్ దాడిమగుల్మాంశ్చ నారికేళాన్విభీతకాన్॥ వకుళాన్ ఖదిరా
న్నింబాంశ్చ సమాజహ్రుస్సమంతతః॥౫౭॥ హస్తిమాత్రాన్మహాకాయాః పాషాణాంశ్చ మహాబలాః॥ పర్వతాంశ్చ సము
త్పాట్య యంత్రైః పరివహంతి చ॥ ౫౮॥ ప్రక్షిప్యమాణైరచలైస్సహసా జలముద్ధతం ॥ సముత్పతితమాకాశముపాసర్ప
త్తతస్తతః॥ ౫౯॥ సముద్రం క్షోభయామాసుర్వానరాశ్చ సమంతతః ॥ సూత్రాణ్యన్యే ప్రగృహ్ణంతి వ్యాయతం శత
యోజనం ॥ ౬౦॥ నళశ్చక్రే మహాసేతుం మధ్యే నదనదీపతేః । స తథా క్రియతే సేతుర్వానరైర్ఘోరకర్మభిః॥౬౧॥
దండానన్యే ప్రగృహ్ణంతి విచిన్వంతి తథాపరే॥౬౨॥ వానరాశ్శతశస్తత్ర రామస్యాజ్ఞాపురస్సరాః। మేఘాభైః పర్వతాగ్రైశ్చ
తృణైః కాష్ఠైర్బబంధిరే ॥౬౩। పుష్పితాగ్రైశ్చ తరుభిస్సేతుం బధ్నంతి వానరాః॥ ౬౩॥ పాషాణాంశ్చ గిరిప్రఖ్యాన్ గిరీ
ణాం శిఖరాణి చ॥ దృశ్యంతే పరిధావంతో గృహ్య వారణసన్నిభాః॥౬౪॥ శిలానాం క్షిప్యమాణానాం శైలానాం చ నిపా
త్యతాం॥ బభూవ తుములశ్శబ్దస్తదా తస్మిన్మహోదధౌ॥ ౬౫॥ కృతాని ప్రథమేనాహ్నా యోజనాని చతుర్దశ॥ ప్రహృ
ష్టైర్గజసంకాశైస్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః ॥ ౬౬॥ ద్వితీయేన తథా చాహ్నా యోజనాని తు వింశతిః ॥ కృతాని ప్లవగై
స్తూర్ణం భీమకాయైర్మహాబలైః॥౬౭॥ అహ్నా తృతీయేన తథా యోజనాని కృతాని తు ॥ త్వరమాణైర్మహాకాయైరేకవింశ
తిరేవ చ ౬౮॥ చతుర్థేన తథా చాహ్నా ద్వావింశతిరథాపి చ॥ యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వరితైస్తతః॥ ౬౯॥
పంచమేన తథా చాహ్నా ప్లవగైః క్షిప్రకారిభిః॥ యోజనాని త్రయోవింశత్సువేలమధికృత్య వై॥ ౭౦॥ స వానరవరశ్శ్రీ

న కేవలముక్తిమాత్రం సమర్థశ్చాపీత్యాహ- సమర్థశ్చేతి॥ బధ్నంతు- బంధనాయ శిలాదికమానయంత్విత్యర్థః ॥౫౧॥ తత ఇతి ॥ అతిసృష్టా నియుక్తాః ॥౫౨॥ తేనేతి॥ నగాన్ వృక్షాన్ - నగసంకాశాః గిరిసంకాశాః- వానరాధిపతిత్వేపి మనుష్యత్వం సంభవతి నిషాదస్థపత్యధికరణ పూర్వపక్షన్యాయాదత ఆహ- వానరా ఇతి - తత్ర తదానీం- ప్రచకర్షుః ఆనయంతి స్మ ॥౫౩॥ సేతుబంధనసాహాయ్యకృతాం వృక్షాణాం కృతార్థతాం వ్యంజయితుం తాన్ పరిగణయతి శ్లోకద్వయేన- తే సాలైరిత్యాదినా ॥౫౫॥ అథ పాషాణానయనశైఘ్ర్యమాహ- సమూలానితి ॥౫౬-॥ హరయస్తరూనిత్యుత్తరశేషః - వృక్షేషూన్మూలితేషు గుల్మాదీనాజహ్రురిత్యాహ- తాలానితి ॥ తాలాన్ క్షుద్రతాలాన్ - ఖదిరాన్ అరిమేదకాన్ ॥౫౭॥ భూరుహేషు బద్ధేషు పాషాణపర్వతాదీనాజహ్రురిత్యాహ- హస్తీతి ॥ హస్తిమాత్రాన్ గజప్రమాణాన్ ప్రమాణే ద్వయసచ్ దఘ్నచ్ మాత్రచ ఇతి మాత్రచ్ ప్రత్యయః- యంత్రైః శకటాదిభిః ॥౫౮॥ ప్రక్షిప్యమాణైరితి॥ ఉద్ధతం ఉత్పతితం ఆసీత్ - సముత్పతితం సత్ - ఆకాశం- తతస్తతః తత్ర తత్ర ఉపాసర్పత్ ప్రససార ॥౫౯॥ సముద్రమితి ॥ సూత్రాణీతి శతయోజనం- వ్యాయతం ఆకృష్టం యథా భవతి తథా- ప్రగృహ్ణంతి ప్రాగృహ్ణన్ ఆర్జవార్థం- వ్యత్యయేన లకారః ॥౬౦॥ నళ ఇతి॥ ఘోరకర్మభిః యుగపదనేకపర్వతానయనకర్మభిః- తథా నళక్రియానుసారేణ ॥౬౧॥ దండానితి॥ దండాన్ సూత్రబంధదండాన్ - వానరత్వరాకరణదండాన్వా- విచిన్వంతి విశేషేణ చయనం కుర్వంతి - నళబద్ధసేతోరుపరిశిలాశ్చితవంత ఇత్యర్థః ॥౬౨॥ వానరా ఇతి॥ బబంధిరే- సేతుప్రదేశానితి శేషః ॥౬౩॥ పుష్పితాగ్రైరితి॥ మార్దవార్థముపరిబబంధురిత్యర్థః ॥౬౩॥ అథ వానరాణాం పర్వతానయనం వర్ణయతి- పాషాణాంశ్చేతి॥ గృహ్య గృహీత్వా ॥౬౪॥ శిలానామితి ॥ నిపాత్యతాం - ఆర్షం పరస్మైపదం- తుములః సంకులః ॥౬౫॥ కృతానీతి॥ చతుర్దశయోజనపరిమితస్సేతుర్బద్ధ ఇత్యర్థః- ఏవముత్తరేష్వపి యోజ్యం ॥౬౬॥ ద్వితీయేనేతి॥ ప్రతిదినం యోజనాధిక్యముత్సాహాతిరేకాత్ ॥౬౯॥ పంచమేనేతి॥ త్రయోవింశత్ త్రయోవింశతిః- ఆర్షో వ్యత్యయః- అధికృత్య అవధిం కృత్వా॥ ౭౦॥

తత ఇతి॥ సాగరం ప్రతీతి శేషః ॥౫౨॥౫౫॥ సమూలానితి॥౫౬- హరయస్తరూనిత్యస్యోత్తరేణ సంబంధః ॥౫౭॥ హస్తిమాత్రానితి ॥ యంత్రైః ఆనయనసాధనైః- సముద్రం క్షోభయామాసుర్వానరాశ్చ సమంతత ఇతి పాఠః॥ సూత్రాణీతి॥ శతయోజనవ్యాయతం సూత్రాణి గృహ్ణంతి- వ్యాయతం వ్యాయామః- శతయోజనదీర్ఘపర్యంతస్య న్యూనాతిరిక్తత్వపరిహారార్థం సూత్రాణ్యగృహ్ణన్నిత్యర్థః ॥౬౦॥ దండానితి॥ ప్రత్యేకం బంధనీయసేతువిభాగార్థం మానదండాన్ గృహ్ణంతి- విచిన్వంతి సమవిషమభాగపరీక్షంతే - యద్వా సేతుబంధనార్థం పర్వతాద్యానేతౄన్ వానరాన్ త్వరయితుం దండాన్ యష్టీః గృహ్ణంతి ధారయంతి- విచిన్వంతి శ్రమాత్తత్ర తత్ర ఛాయానులీనాన్వానరాన స్వేపయంతి ॥౬౨॥ వానరా ఇతి॥ బబంధిరే సేతుప్రదేశానితి శేషః - నలబద్ధసేతోరుపరిప్రదేశా వానరైస్సజ్జీకృతా ఇత్యర్థః ॥౬౪॥ శిలానామితి ॥ నిపాత్యతాం పాత్యమానానాం॥ ౬౫॥ కృతానీతి॥ యోజనాని చతుర్దశేత్యత్ర చతుర్దశయోజనప్రమాణస్సేతుర్విరచిత ఇత్యర్థః- ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం ॥౬౭॥ తిలకం॥

మాన్ విశ్వకర్మాత్మజో బలీ॥ బబంధ సాగరే సేతుం యథా చాస్య పితా తథా॥ ౭౧॥ స నలేన కృతస్సేతుస్సాగరే మకరాలయే। శుశుభే సుభగశ్శ్రీమాన్ స్వాతీపథ ఇవాంబరే॥ ౭౨॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। ఆగమ్య గగనే తస్థుర్ద్రష్టుకామాస్తదద్భుతమ్॥ ౭౩॥ దశయోజనవిస్తీర్ణం శతయోజనమాయతమ్ ॥ దదృశుర్దేవగంధర్వా నలసేతుం సుదుష్కరమ్॥ ౭౪॥ ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః ॥ ౭౫ ॥ తదచింత్యమసహ్యం చ అద్భుతం రోమహర్షణమ్। దదృశుస్సర్వభూతాని సాగరే సేతుబంధనమ్॥ ౭౬ ॥ తాని కోటిసహస్రాణి వానరాణాం మహౌజసామ్। బధ్నంతస్సాగరే సేతుం జగ్ముః పారం మహోదధేః॥ ౭౭॥ విశాలస్సుకృతశ్శ్రీమాన్ సుభూమిస్సుసమాహితః। అశోభత మహాసేతుస్సీమంత ఇవ సాగరే ॥ ౭౮॥ తతః పారే సముద్రస్య గదాపాణిర్విభీషణః। పరేషామభిఘాతార్థమతిష్ఠత్సచివైస్సహ ॥ ౭౯ ॥ సుగ్రీవస్తు తతః ప్రాహ రామం సత్యపరాక్రమమ్ । హనుమంతం త్వమారోహ అంగదం చాపి లక్ష్మణః॥ అయం హి విపులో వీర సాగరో మకరాలయః। వైహాయసౌ యువామేతౌ వానరౌ తారయిష్యతః ॥ ౮౦ ॥ అగ్రతస్తస్య సైన్యస్య శ్రీమాన్ రామస్సలక్ష్మణః। జగామ ధన్వీ ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ సమన్వితః ॥౮౧ ॥ అన్యే మధ్యేన గచ్ఛంతి పార్శ్వతోఽన్యే ప్లవంగమాః। సలిలే ప్రపతంత్యన్యే మార్గమన్యే న లేభిరే ॥౮౨ ॥ కేచిద్వైహాయసగతాస్సుపర్ణా ఇవ పుప్లువుః॥ ౮౩॥ ఘోషేణ మహతా తస్య సింధోర్ఘోషం సముచ్ఛ్రితమ్। భీమమంతర్దధే భీమా తరంతీ హరివాహినీ ౮౪॥ వానరాణాం హి సా తీర్ణా వాహినీ నలసేతునా॥ తీరే నివివిశే రాజ్ఞో బహుమూలఫలోదకే ॥ ౮౫॥ తదద్భుతం

స వానరేతి ॥ అస్య పితా యథా యాదృశశక్తివిశిష్టః తథా తాదృశశక్తివిశిష్ట ఇత్యర్థః ॥ ౭౧ ॥ స నలేనేతి ॥ సుభగః శోభనమాహాత్మ్యవాన్ - స్వాతీపథః ఛాయాపథః - స్వాతీవీథిర్వా - సా చాకాశే సూర్యాదీనాం మధ్యమార్గః మధ్యమావీథిః - తదుక్తం వాయుపురాణే - సూర్యాదీనాం త్రయో మార్గా దక్షిణోత్తరమధ్యమా ఇతి ప్రక్రమ్య। తథా ద్వే చాపి ఫల్గున్యౌ మఘా చైవార్షభీ మతా । హస్తశ్చిత్రా తథా స్వాతీ మధ్యవీథ్యభిధీయతే। జ్యేష్ఠా విశాఖానూరాధా వీథీ రాజగవీ మతా॥ ఏతాస్తు వీథయస్తిస్రో మధ్యమో మార్గ ఉచ్యత ఇతి ॥ ౭౨॥ తత ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౭౩॥ దశేతి॥ నలసంబంధీ సేతుర్నలసేతుః తం ॥ ౭౪॥ నిర్విఘ్నసేతుబంధేన జాతం వానరహర్షం దర్శయతి - ఆప్లవంత ఇతి ॥ అర్ధమేకం వాక్యం॥ ఆప్లవంతః అభిముఖ్యేన ప్లవంతః - దూరం ప్లవంతః - ఆసన్నితి శేషః॥ రామానుజీయం॥ ఆప్లవంత ఇతి ॥ ప్లవంగమాశ్చ దదృశురితి సంబంధః - యద్వా అభూవన్నితి శేషః ॥ ౭౫॥ తదితి ॥ అచింత్యం ఇతః పూర్వం మనసాపి చింతయితుమనర్హం - అసహ్యం కస్యాపి యత్నావిషయం - అద్భుతం ఆశ్చర్యకరం - రోమహర్షణం పులకావహం ॥ ౭౬॥ తానీతి ॥ సేతుం బధ్నంతః సేతుబంధనసహకారిణః ॥ ౭౭॥ విశాల ఇతి॥ సుకృతః దృఢతయా కృతః - సుకృతకరో వా - శ్రీమాన్ ఋజుత్వేన కాంతిమాన్ - సుభూమిః నిమ్నోన్నతత్వరహితః - సుసమాహితః నిర్వివరః॥ ౭౮ ॥ తత ఇతి॥ పారే దక్షిణతీరే ॥ ౭౯॥ సుగ్రీవ ఇత్యాది॥ లక్ష్మణ ఇత్యత్ర ఆరోహత్వితి పురుషవిపరిణామః కర్తవ్యః - ఆరోహణహేతుమాహ అయమితి - విపులః శతయోజనసంపద్యాంగమనే బహుకాలవిలంబో భవిష్యతీతి భావః - వైహాయసౌ అపాదచారిణౌ ఇతి సుగ్రీవః ప్రాహేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౮౦॥ అగ్రత ఇతి॥ స్పష్టః॥ తా॥ అగ్రత ఇతి॥ సుగ్రీవేణ సమన్వితో జగామేత్యనేన సుగ్రీవస్యాపి విహాయసా గమనం ద్యోత్యతే ॥౮౧॥ అన్య ఇతి॥ న లేభిరే - మార్గాలాభాత్తీర ఏవ కంచిత్ కాలం స్థితా ఇత్యర్థః ॥౮౨ ॥ కేచిదిత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ వైహాయసం విహాయస్సంబంధి గతం గమనం యేషాం తే తథోక్తాః - సుపర్ణాః గరుడాః ॥౮౩॥ ఘోషేణేతి॥ అంతర్దధే తిరశ్చకార ॥౮౪॥ వానరాణామితి॥ వానరాణాం రాజ్ఞో వాహినీత్యన్వయః - రాజ్ఞేతి పాఠే - రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ సహేత్యర్థః - తీరే దక్షిణతీరే ॥౮౫॥ ఇత్థమకుంఠదశకంఠకంఠాటవీత్రోటననిదర్శనభూతం సేతు

పంచదినైశ్శతయోజనం బబంధ - సువేలం వేలాసమీపం - సామీప్యేఽవ్యయీభావః పరపారసమీపమధికృత్యేత్యర్థః॥ ౭౧ ॥ స నలేనేతి॥ స్వాతీపథః ఛాయాపథః - స్వాతీవీథిర్వా - సా చాకాశే సూర్యాదీనాం మధ్యమే మార్గే మధ్యమా వీథిః - సూర్యాదీనామారోహణావరోహణస్థానాని వాయవ్యపురాణే దర్శితాని॥ సర్వగ్రహాణాం త్రీణ్యేవ స్థానాని ద్విజసత్తమాః। స్థానం జారద్గవం మధ్యం తథైరావతముత్తరం॥ వైశ్వానరం దక్షిణతో నిర్దిష్టమిహ తత్త్వతః। తదేవం మధ్యమోత్తరదక్షిణమార్గత్రయం ప్రత్యేకం వీథిత్రయేణ త్రిధాభిద్యతే॥ అశ్వినీ కృత్తికా యామ్యా నాగవీథీతి శబ్దితా। రోహిణ్యార్ద్రా మృగశిరా గజవీథ్యభిధీయతే । పుష్యాశ్లేషే తథాదిత్యా వీథీ చైరావతీ స్మృతా ॥ ఏతాస్తు వీథయస్తిస్ర ఉత్తరో మార్గ ఉచ్యతే। తథా ద్వే చాపి ఫల్గున్యౌ మఘా చైవార్షభీ మతా ॥ హస్తశ్చిత్రా తథా స్వాతీ గోవీథీతి తు శబ్దితా ॥ జ్యేష్ఠా విశాఖానూరాధా వీథీ రాజగవీ మతా॥ ఏతాస్తు వీథయస్తిస్రో మధ్యమో మార్గ ఉచ్యతే॥ మూలాషాఢోత్తరాషాఢా అజవీథ్యభిశబ్దితా॥ శ్రవణం చ ధనిష్ఠా చ మార్గీ శతభిషక్తథా। వైశ్వానరీ భాద్రపదీ రేవతీ చైవ కీర్తితా। ఏతాస్తు వీథయస్తిస్రో దక్షిణో మార్గ ఉచ్యత ఇతి॥ ౭౪॥ ఆప్లవంతః ప్లవంత ఇత్యత్ర అభూవన్నితి శేషః॥ తి॥ గర్జంతః ప్లవంగమాశ్చ దదృశుః - అచింత్యం అచింత్యరచనం - అసహ్యం భగవత్సంబంధం వినా కేనాపి కర్తుమశక్యం ॥ ౭౫॥ ౭౬॥ తానీతి॥ బధ్నంత ఇత్యత్ర లింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥ ౭౭॥ ౭౮॥ తి॥ పరేషాం రాక్షసానాం॥ ౭౯॥ అయమితి ॥ వైహాయసౌ - విహాయసా గచ్ఛంతౌ॥ ౮౦॥ ౮౩॥ కేచిదితి॥ వైహాయసగతాః విహాయస్సంబంధి గతం గమనం యేషాం తే తథోక్తాః॥ ౮౩॥ ఘోషేణేతి॥ హరివాహినీ - సాగరస్య ఘోషం అంతర్దధే - అంతర్ధాపయదితి సంబంధః॥ ౮౪॥ వానరాణామితి॥ వాహినీ రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ నివివిశే నివిష్టా॥ ౮౫॥ తి॥ అథ సముద్రో సేతుబంధనహృష్టైర్దేవై

రాఘవః కర్మ దుష్కరం సమీక్ష్య దేవాస్సహసిద్ధచారణైః । ఉపేత్య రామం సహసా మహర్షిభిస్సమభ్యషించన్ సుశుభైర్జలైః పృథక్ ॥౮౮॥ జయస్వ శత్రూన్నరదేవ మేదినీం ససాగరాం పాలయ శాశ్వతీస్సమాః । ఇతీవ రామం నరదేవసత్కృతం శుభైర్వచోభిర్వివిధైరపూజయన్ ॥౮౯॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-ద్వావింశస్సర్గః.**************

నిమిత్తాని నిమిత్తజ్ఞో దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః। సౌమిత్రిం సంపరిష్వజ్య ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧॥ పరిగృహ్యోదకం శీతం వనాని ఫలవంతి చ। బలౌఘం సంవిభజ్యేమం వ్యూహ్య తిష్ఠేమ లక్ష్మణ ॥ ౨ ॥ లోకక్షయకరం భీమం భయం పశ్యామ్యుపస్థితం। నిబర్హణం ప్రవీరాణామృక్షవానరరక్షసాం ॥౩॥ వాతాశ్చ కలుషా వాంతి కంపతే చ వసుంధరా। పర్వతాగ్రాణి వేపంతే పతంతి చ మహీరుహాః ॥ ౪ ॥ మేఘాః క్రవ్యాదసంకాశాః పరుషాః పరుషస్వనాః । క్రూరాః క్రూరం ప్రవర్షంతి మిశ్రం శోణితబిందుభిః ॥ ౫ ॥ రక్తచందనసంకాశా సంధ్యా పరమదారుణా । జ్వలతః ప్రపతత్యేతదాదిత్యాదగ్నిమండలమ్ ॥ ౬ ॥ దీనా దీనస్వరాః క్రూరాస్సర్వతో మృగపక్షిణః। ప్రత్యాదిత్యం వినర్దంతి జనయంతో మహద్భయం॥౭॥ రజన్యామప్రకాశస్తు సంతాపయతి చంద్రమాః ॥ ౮ ॥ కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతో లోకక్షయ ఇవోదితః। హ్రస్వో రూక్షోఽప్ర

నిర్మాణనైపుణ్యమాలోక్య సముపజాతమానందసందోహమారావణనిబర్హణాదనుద్ఘాటనీయమప్యంతర్నియంతుమశక్నువంతస్తాదృశహర్షప్రకర్షబలాత్కారేణ దేవా యథోచితం రామమపూజయన్నిత్యాహ-తదిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన॥ దుష్కరం రామాదన్యైః కర్తుమశక్యం- పృథక్ ప్రత్యేకం- సమభ్యషించన్ ॥౮౮॥ జయేతి ॥ జయేతిచ్ఛేదః- స్వశత్రూన్ - ఆశ్రితశత్రూణామేవాస్య శత్రుత్వాదితి భావః- నరదేవసత్కృతం నరైశ్చ దేవైశ్చ సత్కృతం- అపూజయన్ అస్తువన్.. స్తుతిహి వాచికా పూజా॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే ద్వావింశస్సర్గః

ఏవం రామేణ సేతునా తీర్ణమహార్ణవో మహాసమరసూచకాన్ మహోత్పాతాన్ దృష్ట్వా చిరప్రార్థితాభీష్టసిద్ధిర్భవిష్యతీతి సంతుష్టో దృష్టాని నిమిత్తాని నిమిత్తజ్ఞాయ లక్ష్మణాయ దర్శయతి-నిమిత్తానీతి॥నిమిత్తజ్ఞత్వే లక్ష్మణాదప్యాధిక్యం దర్శయితుం లక్ష్మణపూర్వజ ఇత్యుక్తం- సంపరిష్వంగశ్చిరప్రార్థితసమరస్యాసన్నత్వాత్- నిమిత్తావేక్షణస్యావశ్యకత్వముక్తం కామందకే- నిమిత్తాన్యవశం సంతి శుభాశుభఫలోదయం। తస్మాదేతాని శాస్త్రజ్ఞో రాజా సముపలక్షయేదితి ॥౧॥ పరిగృహ్యేతి॥శీతముదకం శీతోదకవత్ప్రదేశం - వనాని జలసమీపస్థాని- పరిగృహ్య ఆసాద్య స్వీకృత్య- వ్యూహ్య గరుడరూపేణ సన్నివేశ్య- తథావ్యక్తీభవిష్యతి॥౨॥ లోకక్షయకరమితి ॥లోకక్షయకరం క్షుద్రజనక్షయకరం- విశిష్య ప్రవీరాణాం నిబర్హణం వినాశకం- భయమితి యుద్ధముచ్యతే॥౩॥భయదర్శనే లింగాన్యాహ-వాతా ఇత్యాది॥ మహీరుహాః పతంతి-అకస్మాదితి భావః-అత్రాత్యంతానిష్టకరో భూకంపస్సంధ్యాకాలిక ఇతి జ్ఞేయం-తథోక్తం వసిష్ఠేన-యామత్రయాచ్చ భూకంపో ద్విజాతీనామరిష్టదః,అరిష్టదః క్షితీశానాం సంధ్యయోరుభయోరపీతి ॥౪॥ మేఘా ఇతి॥ క్రవ్యాదసంకాశాః వృకవర్ణాః - శ్యేనాదిసంస్థానా ఇతి వా-పరుషాః దుర్దర్శాః- రూక్షా ఇతి యావత్- పరుషస్వనాః శ్రుతికటుస్వనాః- అత ఏవ క్రూరాః భయంకరాః- మిశ్రం ఉదకమితి శేషః - క్రూరమితి క్రియావిశేషణం-అభ్రమిహిరః- దివ్యుల్కాపతనం చైవ దివా నక్షత్రదర్శనం। దివా శనిస్తథా కాష్ఠశ్యేణరక్తప్రవర్షణమితి ॥ ౫॥ రక్తచందనేతి ॥ రక్తచందనం కుంకుమం- రక్తచందనతుల్యా మేఘవతీత్యర్థః- పరమదారుణా - భవతీతి శేషః- అగ్నిమండలం అగ్నిపిండః॥౬॥దీనా ఇతి॥దీనాః దీనాకృతయః- జనయంతః సూచయంతః॥ ౭॥ రజన్యామితి॥ అర్ధమేకం వాక్యం- అప్రకాశః నిష్ప్రభః- సంతాపయతి- శీతస్య సంతాపకరణం వ్యుత్పాత ఇతి భావః॥౮॥కృష్ణేతి॥కృష్ణారక్తాశ్చాంశవః పర్యంతే యస్య స తథోక్తః-సర్వాంతే కృష్ణమండలః-తదనంతరం రక్తమండల ఇత్యర్థః - సులోహితః మధ్యే అత్యంతరక్తవర్ణః- లోకక్షయే ప్రళయే- ఉదితః పరివేష ఇవ స్థితః- రూక్షః క్రూరః- అప్రశస్తః అప్రసిద్ధః-ఇతః పూర్వమదృష్ట ఇత్యర్థః - పరివేషః- దృశ్యత ఇతి శేషః- అత్ర వర్ణత్రయకథనేన మండలత్రయకథనాత్సాయంకాలికత్వాచ్చ పరివేషస్య నృపక్షయకరత్వం సూచ్యతే- తథాహ కాశ్యపః-ద్విమండలశ్చ నృపఘ్నో నృపఘ్నో యస్త్రిమండల ఇతి॥దినకరపరివేషః పూర్వమయా మేతు పీడా దినకరపరివేషో వృష్టియుద్ధం ద్వితీ

స్తదానీమేవ రామస్య రాజ్యాభిషేకః రామేణ కాంక్షితస్యేత్యాహ - తదద్భుతమితి॥ రాఘవకర్మ రాఘవాజ్ఞాజన్యత్వాత్ - సుశుభైర్జలైః ఆకాశగంగాదిజలైః॥౮౮॥ జయస్వేతి॥ నరదేవసత్కృతం నరైర్దేవైశ్చ సత్కృతం॥తి॥ఇతీవేతి అతీవేత్యర్థకం- నరదేవా బ్రాహ్మణాః॥ కతకరీత్యా యమేకః శస్సర్గః॥ ౮౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణ...యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్వావింశస్సర్గః.

॥౧॥ పరిగృహ్యేతి॥ శీతోదకం ఫలవంతి వనాని చ- పరిగృహ్య-ఆశ్రిత్య చ-బలౌఘం సంవిభజ్య వ్యూహ్య తిష్ఠేమేతి సంబంధః- సశీతోదకసఫలవనప్రదేశే బలౌఘం గరుడాదివ్యూహం కృత్వా తిష్ఠామేత్యర్థః॥ ౨ ॥ సంవిభజ్య వ్యూహ్య- ఋక్షగోలాంగూలవానరవిభాగం కృత్వా తస్య వ్యూహం చ కృత్వేత్యర్థః ॥౨॥ లోకక్షయకరమితి॥భీమం మహత్॥౩॥వాతా ఇతి॥కలుషాః - రజోవ్యాప్తాః ॥౪॥ మేఘా ఇతి॥ క్రవ్యాదసంకాశాః- గృధ్రశ్యేనాదిసదృశాః - శోణితబిందుభిర్మిశ్రం యథా తథా ॥౫॥౬॥ తి ॥ ప్రత్యాదిత్యం సూర్యసమ్ముఖం ॥౭॥ రజన్యామిత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం ॥౮॥ కృష్ణేతి ॥ కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతః - కృష్ణాశ్చ రక్తాశ్చ అంశవో యేషాం తే కృష్ణరక్తాంశవః తాదృశాః పర్యంతా యస్య స తథోక్తః -

శస్తశ్చపరివేషస్సులోహితః॥౮॥ ఆదిత్యేవిమలేనీలంలక్ష్మలక్ష్మణదృశ్యతే॥౯॥రజసామహతాచాపినక్షత్రాణిహతానిచ। యుగాంతమివలోకానాంపశ్యశంసంతిలక్ష్మణ ॥౧౦॥ కాకాశ్శ్యేనాస్తథాగృధ్రానీచైఃపరిపతంతిచ। శివాశ్చాప్యశివాన్నాదాన్నదంతిసుమహాభయాన్ ॥ ౧౧ ॥ శైలైశ్శూలైశ్చఖడ్గైశ్చవిసృష్టైఃకపిరాక్షసైః। భవిష్యత్యావృతాభూమిర్మాంసశోణితకర్దమా ॥౧౨॥ క్షిప్రమద్యైవదుర్ధర్షాంపురీంరావణపాలితాం। అభియామజవేనైవసర్వతోహరిభిర్వృతాః ॥ ౧౩ ॥ ఇత్యేవముక్త్వాధర్మాత్మాధన్వీసంగ్రామహర్షణః। ప్రతస్థేపురతోరామోలంకామభిముఖోవిభుః ॥ ౧౪ ॥ సవిభీషణసుగ్రీవాస్తతస్తేవానరర్షభాః। ప్రతస్థిరేవినర్దంతోనిశ్చితాద్విషతాంవధే ॥ ౧౫ ॥ రాఘవస్యప్రియార్థంతుధృతానాంవీర్యశాలినాం ॥ హరీణాంకర్మచేష్టాభిస్తుతోషరఘునందనః॥ ౧౬ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రయోవింశస్సర్గః.***************************సావీరసమితీరాజ్ఞావిరరాజవ్యవస్థితా ।శశినాశుభనక్షత్రాపౌర్ణమాసీవశారదీ॥౧॥ ప్రచచాలచవేగేనత్రస్తాచైవవసుంధరా। పీడ్యమానాబలౌఘేనతేనసాగరవర్చసా॥౨॥తతశ్శుశ్రువురాకృష్టంలంకాయాంకాననౌకసః। భేరీమృదంగసంఘుష్టంతుములంరోమహర్షణం ॥౩॥ బభూవుస్తేనఘోషేణసంహృష్టాహరియూథపాః। అమృష్యమాణాస్తంఘోషంవినేదుర్ఘోషవత్తరం ॥౪॥ రాక్షసాస్తుప్లవంగానాంశుశ్రువుశ్చాపిగర్జితం। నర్దతామివదృప్తానాంమేఘానామంబరేస్వనం॥౫॥ దృష్ట్వాదాశరథిర్లంకాంచిత్రధ్వజపతాకినీం।జగామమనసాసీతాందూయమానేనచేతసా ॥౬॥అత్రసామృగశాబాక్షీరావణేనోపరుధ్యతే అభిభూతాగ్రహేణేవలోహితాంగేనరోహిణీ ॥ ౭ ॥ దీర్ఘముష్ణంచనిశ్శ్వస్యసముద్వీక్ష్యచలక్ష్మణం। ఉవాచవచనంవీ

రః। దినకరపరివేషంక్షేమమాహుస్త్రీయేదినకరపరివేషస్సవర్ణనాశశ్చతుర్థఇతి ॥౮॥ ఆదిత్యఇతి॥ నీలంలక్ష్మ ఛిద్రరూపం- తదాహవరాహః-ఆవర్ణితథారాహుగ్రహణంచంద్రసూర్యయోః॥చంద్రార్కమండలచ్ఛిద్రందృష్ట్వాజనపదక్షయఇతి-యద్వానీలంలక్ష్మచంద్రఇవకళంకోదృశ్యతే-ఏతదేవాత్సాత్త్వికంనైల్యమధికృత్యయదాదిత్యస్యరోహితంరూపమిత్యారభ్యయత్కృష్ణంతదన్నస్యేత్యుచ్యతే।౯॥రజసేతి॥రజసామాలిన్యేనయుగాంతంప్రళయం॥౧౦॥కాకాఇతి॥నీచైఃదుర్బలైః- అధికబలానాందుర్బలైఃపరిభవోప్యుత్పాతఇతి-శివాఃగోమాయవః-స్త్రియాంశివాభూరిమాయుగోమాయురిత్యమరః।నాదాన్నదంతి- నాదాన్కుర్వంతీత్యర్థః॥౧౧॥ఉక్తోత్పాతఫలమాహ-శైలైరితి॥ మాంసశోణితకర్దమామాంసశోణితరూపకర్దమవతీ॥౧౨॥క్షిప్రమితి॥ క్షిప్రంసత్వరం- జవేనవేగేన॥౧౩॥ఇత్యేవమితి ॥ పురతఃప్రతస్థఇతిఉత్సాహాతిశయోక్తిః-విభుఃసమర్థః॥ ౧౪॥ సవిభీషణేతి॥ నిశ్చితాఃనిశ్చయవంతః - అత్రప్రస్థానంశీతోదకఫలవద్వనపరిగ్రహార్థంపరిగృహ్యోదకమిత్యాదినాప్రథమంతస్యకర్తవ్యతయాఅభిహితత్వాత్ ॥౧౫॥ రాఘవస్యేతి॥ధృతానాంధైర్యవతాం- కర్మచేష్టాభిఃయుద్ధకర్మాదివిషయచేష్టాభిఃలాంగూలోత్థాపనాదిభిః- తుతోషేత్యనేనఇదందుర్గప్రదేశంప్రస్థావానరానిరుత్సాహాభవేయురితిపూర్వంరామమనసిస్థితమిత్యవగమ్యతే ॥౧౬॥
ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయోవింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథరావణస్యవానరసేనాగమనశ్రవణం॥ సేత్యాది॥రాజ్ఞారామేణ-వ్యవస్థితాశీతోదకాదికంపరిగృహ్యస్థితా-వీరసమితిఃవీరసంఘః-సంఘేసభాయాంసమితిరిత్యమరః॥ శశినావ్యవస్థితాకృతమర్యాదా ॥౧॥ ప్రచచాలేతి॥ సాగరవర్చసా- సాగరవదపరిచ్ఛిన్నేనేత్యర్థః ॥౨॥ తతఇతి॥ తతఃసేనానివేశానంతరం- నిష్కోలాహలేసతీత్యర్థః-ఆకృష్టంసేనాక్రోశం- భావేక్తః-భేరీమృదంగసంఘుష్టమితిసముచ్చయః॥౩॥ బభూవురితి॥ ఘోషవత్తరంరాక్షసఘోషాదధికఘోషవత్-క్రియావిశేషణం॥౪॥రాక్షసాఇతి॥దృప్తానాంపూర్ణానాం-ఆకాశస్యైవశబ్దాశ్రయత్వాదంబరఇత్యుక్తం-యద్వాప్లవగసైన్యములూకజితాజితమితివదంబరశబ్దస్తత్పర్యాయంనభశ్శబ్దంలక్షయిత్వాశ్రావణమాసమాహ॥౫॥ దృష్ట్వేతి॥చిహ్నార్థముక్తోధ్వజః-కేవలచేలాపతాకేతిభిదా-చేతసాఉపలక్షితః-మనసాజగామ-సస్మారేత్యర్థః॥౬॥ స్మరణప్రకారమాహ-అత్రేతి॥ఏతచ్ఛ్లోకాంతేప్రకారవచనమితికరణంద్రష్టవ్యం-సాసాకేతేసకలభోగార్హా-మృగశాబాక్షీమృగానుసరణసమయేయద్ధరిణదర్శనకుతూహలేనమృగశిశువత్తరళతరంవిలోచనయుగళం- తదేవాద్యాపిమనసిపరివర్తతేతిదాహ- యద్వా- మృగశాబేమారీచమయేఅక్షిణీయస్యాఇతివావిగ్రహః ॥౭॥ దీర్ఘమితి॥ అద్యయుద్ధయాత్రాసమయేకాంతాస్మరణవ్యసనమనుచితమితితన్నియమితవానితిసూచయతిదీర్ఘముష్ణంచని

లోకక్షయఇవ- లోకనాశసమయఇవ- పరివేషఉదితఇతిసంబంధః ॥౮॥౯॥ రజసేతి॥ రజసామాలిన్యేన ॥౧౦॥౧౫॥ రాఘవస్యేతి॥ధృతానామవహితానాం ॥౧౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ ..యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయోవింశస్సర్గః.❋❋❋❋
సేతి॥ సమితిస్సభా- సభాసమితిసంసదఇత్యమరః॥ రాజ్ఞారామేణ- వ్యవస్థితానివ్యూఢా ॥౧॥ ప్రచచాలేతి॥ సాగరవర్చసా-సాగరనిభేన ॥౨॥ తతఇతి॥ ఆకృష్టంఆక్రోశంకోలాహలమితియావత్ సంఘుష్టంసంఘోషం- దూయమానేనచేతసాఉపలక్షితః- సీతాంమనసాజగామ- సస్మారేత్యర్థః ॥౩॥౬॥ స్మరణప్రకారమాహ॥ అత్రేతి॥ అస్యాంతేఇతికరణంద్రష్టవ్యం- లోహితాంగేనఅంగారకేణ ॥౭॥ దీర్ఘమి

రస్తత్కాలహితమాత్మనః ॥౮॥ ఆలిఖంతీమివాకాశముత్థితాం పశ్య లక్ష్మణ। మనసేవ కృతాం లంకాం నగాగ్రే విశ్వకర్మణా ॥౯॥ విమానైర్బహుభిర్లంకా సంకీర్ణా భువి రాజతే। విష్ణోః పదమివాకాశం ఛాదితం పాండురైర్ఘనైః ॥౧౦॥ పుష్పితైః శోభితా లంకా వనైశ్చైత్రరథోపమైః। నానాపతంగసంఘుష్టైః ఫలపుష్పోపగైః శుభైః ॥౧౧॥ పశ్య మత్తవిహంగాని ప్రలీనభ్రమరాణి చ। కోకిలాకులషండాని దోధవీతి శివోఽనిలః ॥౧౨॥ ఇతి దాశరథీ రామో లక్ష్మణం సమభాషత ॥౧౨½॥ బలం చ తద్వై విభజన్ శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా ॥ శశాస ॥౧౩½॥ కపిసేనాయా బలమాదాయ వీర్యవాన్। అంగదస్సహ నీలేన తిష్ఠేదురసి దుర్జయః ॥ ౧౪ ॥ తిష్ఠేద్వానరవాహిన్యా వానరౌఘసమావృతః। ఆశ్రిత్య దక్షిణం పార్శ్వమృషభో వానరర్షభః ॥౧౫॥ గంధహస్తీవ దుర్ధర్షస్తరస్వీ గంధమాదనః। తిష్ఠేద్వానరవాహిన్యాస్సవ్యం పార్శ్వం సమాశ్రితః ౧౬॥ మూర్ధ్ని స్థాస్యామ్యహం యుక్తో లక్ష్మణేన సమన్వితః ॥౧౬½॥ జాంబవాంశ్చ సుషేణశ్చ వేగదర్శీ చ వానరః ॥ ఋక్షముఖ్యా మహాత్మానః కుక్షిం రక్షంతు తే త్రయః ॥౧౭½ ॥ జఘనం కపిసేనాయాః కపిరాజోఽభిరక్షతు ॥ పశ్చార్ధమివ లోకస్య ప్రచేతాస్తేజసావృతః ॥ ౧౮½ ॥ సువిభక్తమహావ్యూహా మహావానరరక్షితా ॥ అనీకినీ సా విబభౌ యథా ద్యౌస్సాభ్రసంప్లవా ॥ ౧౯½ ॥ ప్రగృహ్య గిరిశృంగాణి మహతశ్చ మహీరుహాన్ ॥ ఆసేదుర్వానరా లంకాం విమర్దయిషవో రణే ॥౨౦½॥ శిఖరైర్వికిరామైనాం లంకాం ముష్టిభిరేవ వా ॥ ఇతి స్మ దధిరే సర్వే మనాంసి హరిసత్తమాః ॥౨౧½ ॥ తతో రామో మహాతేజాస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥ సువిభక్తాని సైన్యాని శుకః పవ విముచ్యతాం॥ ౨౨½ ॥ రామస్య వచనం శ్రు

శ్వాస్యేత్యనేన- తత్కాలహితం యుద్ధయాత్రాసమయే హితం శోకవిస్మారకనగరశోభావర్ణనరూపం వచనం - యద్వా - అంగదస్సహ నీలేనే త్యాదివాక్యోక్తతత్కాలహితం- తత్సాహచర్యాద్యాథార్థ్యం నగరమితివత్- ఆలిఖంతీమిత్యాదికం సర్వం వాక్యజాతం తత్కాలహితమిత్యుక్తం ॥౮॥ ఆలిఖంతీమితి॥ ఆలిఖంతీం స్పృశంతీం- ఉత్థితాం ఉన్నతాం.. నగాగ్రే త్రికూటశిఖరే॥ రా॥ మనసేవ కృతాం లంకాం నగాగ్రే విశ్వకర్మణేతి పాఠః॥౯॥ విమానైరితి॥ విష్ణోః ఆదిత్యస్య పదం స్థానం- ఆకాశమధ్యమితి భావః- విమానం అనేకతలప్రాసాదః॥ రా॥ విష్ణోః పదం విష్ణుపాదభూతం॥౧౦॥ పుష్పితైరితి ॥ ఫలభూతాని పుష్పాణి యాసాం తాః ఫలపుష్పాః మల్లికాదయః తాభిరుపగమ్యంత ఇతి తథా అతో న పుష్పితైరిత్యనేన పౌనరుక్త్యం- సంఘుష్టం సంఘోషః- భావే క్తః- నానావిధాని పతంగసంఘుష్టాని యేషాం తైః॥౧౧॥ పశ్యేతి॥ మత్తవిహంగాని- విహంగశబ్దోఽత్ర కోకిలపరః- అనేన సదా ఫలవత్త్వముక్తం- ప్రలీనభ్రమరాణి మధుపానపరవశతయా నిష్పందభ్రమరాణి- అనేన సదా పుష్పవత్త్వముక్తం- కోకిలాకులషండం పుష్పసమూహో యేషాం తాని కోకిలాకులషండాని- అనేన సదా పల్లవితత్వముక్తం- కోకిలానాం పల్లవప్రియత్వాత్ - వనానీత్యనుషంజనీయం- దోధవీతి పునః పునః కంపయతి- ధూఞ్ కంపన ఇత్యస్మాద్యఙ్లుక్॥ ౧౨॥ ఇతీత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౨½॥ బలమితి॥ శాస్త్రదృష్టేనేతి శాస్త్రజ్ఞానేన- కర్మణా ప్రయోగేన బలం సేనాం- విభజన్ వ్యూహయన్ వ్యూహహేతోః శశాస కపిసేనాయా ఇత్యాద్యుత్తరశేషః॥౧౩½॥ శాసనప్రకారమాహ- కపిసేనాయా ఇత్యాది॥ అంగదో నీలేన సహ స్వబలమాదాయ- కపిసేనాయాః- ఉరసి ఉరస్స్థానే- తిష్ఠేదిత్యన్వయః॥౧౪॥ తిష్ఠేదితి॥ వానరౌఘసమావృతః కపిసమూహసహితః॥౧౫॥ గంధహస్తీతి॥ గంధహస్తీ మత్తగజః॥౧౬॥ మూర్ధ్నీత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ యుక్తః సావధానః॥౧౬½॥ జాంబవానితి॥ వానర ఇతి వేగదర్శివిశేషణం- ఋక్షముఖ్యపదం వానరాణామప్యుపలక్షణం- మహాత్మానః మహాబుద్ధయః- కుక్షిం కుక్షిస్థానం॥౧౭½॥ జఘనమితి॥ జఘనం చరమభాగం- పుచ్ఛమితి యావత్- కపిరాజః సుగ్రీవః- పశ్చార్ధమితి- అపరస్యార్థే పశ్చభావో వక్తవ్య ఇత్యపరశబ్దస్య పశ్చాదేశః- అర్ధశబ్దోంశవాచీ - పశ్చిమాం దిశమిత్యర్థః॥ ౧౮½॥ సువిభక్తేతి॥ సువిభక్తమహావ్యూహా సుష్ఠుకృతగరుడవ్యూహా- ఉత్తరత్ర శార్దూలవచనే గారుడం వ్యూహమాశ్రిత్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్। సాభ్రసంప్లవా సమేఘసంచారా॥ ౧౯½॥ ప్రగృహ్యేతి॥ ఆసేదుః ఆసాదితుముద్యుక్తాః- విమర్దయిషవః మర్దయితుమిచ్ఛవః- సనిద్విత్వాభావ ఆర్షః॥ ౨౦½॥ శిఖరైరితి॥ శిఖరైః సాధనైః- వికిరామ చూర్ణయామ- మనాంసి దధిరే- నిశ్చయం చక్రురిత్యర్థః॥ ౨౧½॥ తత ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౨౨½॥ రామస్యేతి॥ స్పష్టః॥ ౨౩½॥ మోచిత ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౨౪½॥ రావణ ఇత్యాది॥ సితౌ బద్ధా- షిఞ్

తి॥ యద్వ్యాస్యాలిఖంతీమివేత్యాదిలంకావర్ణనావాక్యస్య తత్కాలహితత్వం నాస్తి - తథాప్యేతద్వ్యాఖ్యానంతరమంగదస్సహ నీలేనేత్యాదినా తత్కాలహితేన సేనారక్షణనియోగవాక్యేన సాహచర్యాదాలిఖంతీమివేత్యాదిసర్వం వాక్యం తత్కాలహితమితి మంతవ్యం ॥౯॥ తి॥ విమానైః సప్తభూమికప్రాసాదైః సంకీర్ణా నిబిడా- అతోఽప్రమా- పాండరైర్ఘనైస్సంకీర్ణం విష్ణోర్వ్యాపనశీలస్య వాయుమయస్య బ్రహ్మణః పదం ప్రచారస్థానమాకాశమివ ॥౧౦॥౧౧॥ పశ్యేతి॥ దోధవీతి పునః పునః కంపతే॥౧౨½॥ బలమితి॥ శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా సేనావిభజనశాస్త్రోక్తప్రకారేణ॥ శశాసేతి॥ బలం స్వబలమాదాయ- కపిసేనాయా ఉరసి తిష్ఠేదిత్యన్వయః ॥౧౩॥౧౪॥ తిష్ఠేదితి॥ వానరౌఘసమావృత ఋషభః వానరవాహిన్యా దక్షిణం పార్శ్వమాశ్రిత్య తిష్ఠేదిత్యన్వయః ॥౧౭½॥ జఘనమితి॥ పశ్చార్ధం పశ్చిమాం దిశం॥ తి॥ లోకస్య భూలోకస్య ॥౧౮½॥ సంవిభక్తేతి॥ సాభ్రసంప్లవా అభ్రసంచారసహితా ॥౧౯½॥ ప్రగృహ్యేతి॥ విమర్దయిషవః విమర్దయితుమిచ్ఛవః ॥౨౧½॥ తి॥ శుకః పవ విముచ్యతామితి- పూర్వం ము

త్వా వానరేన్ద్రో(ऽ)పి మహాబలః॥ మోచయామాస తం దూతం శుకం రామస్య శాసనాత్ ॥౨౩॥ మోచితో రామవాక్యే
న వానరైశ్చాభిపీడితః ॥ శుకః పరమసంత్రస్తో రక్షోధిపముపాగమత్ ॥ ౨౪॥ రావణః ప్రహసన్నేవ శుకం వాక్యమభాష
త ॥ కిమిమౌ తే సితౌ పక్షౌ లూనపక్షశ్చ దృశ్యసే ।కచ్చిన్నానేకచిత్తానాం తేషాం త్వం వశమాగతః ॥ ౨౬ ॥ తతస్స భయ
సంవిగ్నస్తథా రాజ్ఞాభిచోదితః॥ వచనం ప్రత్యువాచేదం రాక్షసాధిపముత్తమం ॥౨౭॥ సాగరస్యోత్తరే తీరే(ऽ)బ్రువం స్తద్వ
చనం తథా । యథాసందేశమక్లిష్టం సాన్త్వయన్ శ్లక్ష్ణయా గిరా॥౨౮॥క్రుద్ధైస్తైరహముత్ప్లుత్య దృష్టమాత్రైః ప్లవంగమైః
గృహీతో(ऽ)స్మ్యపి చారబ్ధో హంతుం లోప్తుం చ ముష్టిభిః ॥ ౨౯ ॥ నైవ సంభాషితుం శక్యాస్సంప్రశ్నో(ऽ)త్ర న లభ్యతే । ప్రకృ
త్యా కోపనాస్తీక్ష్ణా వానరా రాక్షసాధిప ॥ ౩౦ ॥ స చ హంతా విరాధస్య కబంధస్య ఖరస్య చ । సుగ్రీవసహితో రామస్సీ
తాయాః పదమాగతః ॥౩౧॥ స కృత్వా సాగరే సేతుం తీర్త్వా చ లవణోదధిం । ఏష రక్షాంసి నిర్ధూయ ధన్వీ తిష్ఠతి రా
ఘవః ॥౩౨ ॥ ఋక్షవానరముఖ్యానామనీకాని సహస్రశః । గిరిమేఘనికాశానాం ఛాదయంతి వసుంధరాం ॥౩౩॥ రా
క్షసానాం బలౌఘస్య వానరేంద్రబలస్య చ । నైతయోర్విద్యతే సంధిర్దేవదానవయోరివ ॥ ౩౪ ॥ పురా ప్రా
కారమాయాంతి క్షిప్రమేకతరం కురు । సీతాం వాస్మై ప్రయచ్ఛాశు సుయుద్ధం వా ప్రదీయతాం ॥ ౩౫ ॥ శుకస్య వ
చనం శ్రుత్వా రావణో వాక్యమబ్రవీత్ । రోషసంరక్తనయనో నిర్దహన్నివ చక్షుషా ॥ ౩౬॥ యది మాం ప్రతియుధ్యేరన్
దేవగంధర్వదానవాః। నైవ సీతాం ప్రయచ్ఛామి సర్వలోకభయాదపి ॥ ౩౭ ॥ కదా నామాభిధావంతి రాఘవం మామ
కాశ్శరాః।వసంతే పుష్పితం మత్తా భ్రమరా ఇవ పాదపం ॥౩౮ ॥ కదా తూణీశయైర్దీప్తైర్గణశః కార్ముకచ్యుతైః । శ
రైరాదీపయామ్యేనముల్కాభిరివ కుంజరం ॥౩౯ ॥ తచ్చాస్య బలమాదాస్యే బలేన మహతావృతః । జ్యోతిషామివ సర్వే
షాం ప్రభాముద్యన్ దివాకరః ॥౪౦॥ సాగరస్యేవ మే వేగో మారుతస్యేవ మే గతిః॥ నహి దాశరథిర్వేద తేన మాం యోద్ధుమి
చ్ఛతి ॥౪౧॥ న మే తూణీశయాన్ బాణాన్ సవిషానివ పన్నగాన్ । రామః పశ్యతి సంగ్రామే తేన మాం యోద్ధుమిచ్ఛతి ॥

బంధన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్ఠా-తత్ర హేతుమాహ-లూనపక్షశ్చ దృశ్యస ఇతి- చో హేత్వర్థః- యస్మాల్లూనపక్షో దృశ్యసే తస్మాత్ సితావితి సంబం
ధః-అనేకచిత్తానాం-చంచలచిత్తానామిత్యర్థః-అనేన పునః పునర్బంధవిసర్జనే ధ్వన్యేతే- తేషాం వానరాణాం వశమాగతో(ऽ)సి కచ్చిదిత్యన్వయః॥
౨౬॥తత ఇతి॥సంవిగ్నః సంభ్రాంతః తథాపి చోదితః- మత్సందేశస్య కిముత్తరం సుగ్రీవేణ దత్తం వదేతి చోదిత ఇత్యర్థః॥౨౭॥ సాగరస్యేతి॥సాన్త్వ
యన్ అసాన్త్వయం- సుగ్రీవమితి శేషః॥౨౮॥క్రుద్ధైరితి॥ లోప్తుం వినాశయితుం॥౨౯॥నైవేతి॥అత్ర వానరేషు-విషయే సప్తమీ-తీక్ష్ణాః క్రూరాః-ఉ
క్తైరేవావకాశో నాస్తి-ప్రత్యుక్తైః కా కథేతి భావః- రావణప్రసాదార్థమధ్యే రాక్షసాధిపేతి సంబుద్ధిః-త్వత్తో(ऽ)ప్యేతే తీక్ష్ణా ఇతి జ్ఞాపనార్థం
వా॥ ౩౦॥ వక్ష్యమాణయోస్సీతాప్రదానయుద్ధయోర్మధ్యే సీతాప్రదానస్య సాధిష్ఠత్వం దర్శయితుం రామపరాక్రమం వర్ణయతి- స చేతి॥ తద
వ్యాహతపరాక్రమస్య భూయస్సందర్శనాదస్మానవశ్యం హనిష్యత్యేవేతి భావః॥ ౩౧॥సకృత్వేతి॥నిర్ధూయ తృణీకృత్య- ఏష ఇత్యతిసన్నిహితత్వము
చ్యతే॥౩౨॥ ఋక్షేతి॥ సంఘానామనీకానీత్యనేన సంఘారబ్ధత్వాత్ మహానీకత్వం సూచితం॥ ౩౩॥ ఇదానీం తవ వచనావకాశాభావే(ऽ)పి పునః ప్ర
కారాంతరేణ గచ్ఛేత్యాశంక్యాహ-రాక్షసానామితి॥సంధిః యోగమాత్రం॥౩౪॥సంప్రతి కర్తవ్యముపదిశతి-పురేతి॥పురా ఆయాంతి ఆయాస్యం
తి- యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్- ఏకతరమిత్యుక్తం విశదయతి సీతామితి॥౩౫॥శుకస్యేతి॥ స్పష్టః॥౩౬॥యదీతి॥ సర్వలోకభ
యాత్ సర్వలోకేభ్యో భయాత్॥ ౩౭॥స్వమనోరథం దర్శయతి-కదేత్యాదినా॥౩౮॥కదేతి॥తూణీశయైః చిరాత్ సమరాభావేన కేవలతూణీర
స్థైః- గణశః సంఘశః- ఉల్కాభిః నిర్గతజ్వాలాకాష్ఠైః- తాభిః కుంజరమభిద్రావయంతీతి ప్రసిద్ధిః॥౩౯॥తచ్చేతి॥తత్ బలం స చ హంతా విరాధస్యే
త్యాదినా భవదుక్తబలం- ఆదాస్యే తిరస్కరోమీత్యర్థః॥౪౦॥సాగరస్యేతి॥ స్పష్టః॥౪౧॥ సాగరస్య జగదాప్లవనోద్యతస్య॥౪౧॥నమ ఇతి॥స్పష్టః॥

చ్యతాం దూత ఆగత ఇత్యత్ర తాడనాదిముఖాన్ముచ్యతామిత్యేవార్థః- తేన బద్ధ్వా స్థాపితత్వ్యవగమ్యతే ॥౨౪॥ కిమిమౌ ॥ పక్షౌ సితౌ బద్ధౌ కిం లూత
ఏవ లూనపక్షశ్చ దృశ్యసే- అనేకచిత్తానాం చలచిత్తానాం వశం నాగతః కచ్చిదితి సంబంధః॥ తి॥ ప్రహసన్నేవ లూనపక్షత్వాది వికృతాకారం దృష్ట్వా
ప్రహాసః ॥౨౫॥౨౬॥ సాగరస్యేతి॥ సాగరస్యోత్తరే తీరే- స్థిత్వేతి శేషః-శ్లక్ష్ణయా గిరా సాన్త్వయన్- వానరానితి శేషః- తే సందేశవచనం య
థా తథా అబ్రువమితి సంబంధః ॥౨౮॥తి॥ అహం తథాబ్రువన్ లోప్తుం పక్షభాగే ఛేత్తుం ముష్టిభిర్హంతుం చారబ్ధః ॥౨౯॥ నైవేతి- సంప్రశ్నః- స
మ్యక్ప్రశ్నః-మిథస్సంవాదః ॥౩౦॥౩౧॥ తి॥ నిర్ధూయ తృణీకృత్య ॥౩౩॥ సంధిః సంధానం నాస్త్యేవ ॥౩౪॥ పురాప్రాకారమితి॥పురా ఆయాం
తి ఆయాస్యంతి ॥ యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్- ఏకతరం వక్ష్యమాణయోరన్యతరత్- తదేవాహ-సీతామితి ॥౩౫ ॥౩౬॥
యదీతి॥ సర్వలోకభయాత్- సర్వలోకనిమిత్తభయాత్ ॥తి॥ సర్వస్య రాక్షసలోకస్య రణభయప్రాప్తావపీత్యర్థః ॥౩౭ ॥ తి ॥ అభిధావంతి
ధావిష్యంతి॥౩౮॥౩౯॥ తచ్చేతి ॥ అస్య రామస్య- బలమాదాస్యే తిరస్కరిష్యామి ॥౪౦॥౪౨॥ నజానాతీత్యర్థం భిన్నం వాక్యం॥౪౫॥ మమ చాపే

౨౨,నజానాతిపురావీర్యంమమయుద్ధేసరాఘవః॥౨౩॥ మమచాపమయీంవీణాంశరకోణైఃప్రవాదితాం॥ జ్యాశబ్దతు
ములాంఘోరామార్తభీతమహాస్వనాం । నారాచతలసన్నాదాంతాంమమాహితవాహినీం॥ అవగాహ్యమహారం
గంవాదయిష్యామ్యహంరణే ॥౨౪॥ నవాసవేనాపిసహస్రచక్షుషాయథాస్మిశక్యోవరుణేనవాస్వయం । యమేనవా
ధర్షయితుంశరాగ్నినామహాహవేవైశ్రవణేనవాపునః॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే చతుర్వింశస్సర్గః.*******

సబలేసాగరంతీర్ణేరామేదశరథాత్మజే। అమాత్యౌరావణశ్శ్రీమానబ్రవీచ్ఛుకసారణౌ ॥౧॥ సమగ్రంసాగరంతీ
ర్ణందుస్తరంవానరంబలం।అభూతపూర్వంరామేణసాగరేసేతుబంధనం॥౨॥సాగరేసేతుబంధంతునశ్రద్దధ్యాంకథం
చన।అవశ్యంచాపిసంఖ్యేయంతన్మయావానరంబలం ॥౩॥భవంతౌవానరంసైన్యంప్రవిశ్యానుపలక్షితౌ । పరిమాణంచవీ
ర్యంచయేచముఖ్యాఃప్లవంగమాః॥మంత్రిణోయేచరామస్యసుగ్రీవస్యచసమ్మతాః । యేపూర్వమభివర్తంతేయేచశూ
రాఃప్లవంగమాః॥సచసేతుర్యథాబద్ధస్సాగరేసలిలార్ణవే । నివేశంయద్యథాతేషాంవానరాణాంమహాత్మనాం ॥ రామ
స్యవ్యవసాయంచవీర్యంప్రహరణానిచ।లక్ష్మణస్యచవీర్యంచతత్త్వతోజ్ఞాతుమర్హథః॥౭॥ కశ్చసేనాపతిస్తేషాంవానరా
ణాంమహౌజసాం । ఏతజ్జ్ఞాత్వాయథాతత్త్వంశీఘ్రమాగంతుమర్హథః ॥ ౮ ॥ ఇతిప్రతిసమాదిష్టౌరాక్షసౌశుకసార
ణౌ।హరిరూపధరౌవీరౌప్రవిష్టౌవానరంబలం॥౯॥ తతస్తద్వానరంసైన్యమచింత్యంరోమహర్షణం।సంఖ్యాతుంనాధ్య

౨౨॥ నజానాతీత్యర్థః॥ పురానజానాతిఇతఃపరంజ్ఞాస్యతీత్యర్థః॥౨౩॥అథరూపకవ్యాజేనయుద్ధస్యాత్మనోవినోదనకరత్వమాహ-మమేత్యాది
నా॥ మమాహితవాహినీమేవ- మహారంగంవిపులనృత్తశాలాం-అవగాహ్యప్రవిశ్య- శరైరేవకోణైఃవీణావాదనదండైఃప్రవాదితాంశబ్దితాం-జ్యా
శబ్దఏవతుములఃతుములస్వనోయస్యాస్తాం- ఆర్తభీతమహాస్వనాం- ఆర్తభీతశబ్దేనతత్స్వనోలక్ష్యతే- ఏవంనారాచతలశబ్దేనాపితత్స్వనః-
ఆర్తభీతానాంస్వనఏవమహాస్వనోయస్యాస్తాం- నారాచతలస్వనఏవసన్నాదోయస్యాస్తాంఘోరాంఅన్యైర్వాదయితుమశక్యాం - మమ
చాపమయీంవీణామితివ్యస్తరూపకం- రణేరణస్థజనే- శృణ్వతీతిశేషః - వీణాయామంద్రమధ్యతారభేదేనస్వరత్రయసంభవాదత్రాపిస్వరత్ర
యముక్తం॥౨౪॥ నవాసవేనేతి॥ సహస్రచక్షుష్ట్వంగర్వహేతుత్వేనోక్తం- దిగ్విజయేవరుణపుత్రైరేవయుద్ధకరణాత్- స్వయమిత్యుక్తం-
వాసవాదిభిశ్శరాగ్నినాయథాధర్షయితుంనశక్యోస్మీతియోజనా॥౨౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా
ఖ్యానే -యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథశుకసారణప్రేషణంపంచవింశే- సబలఇత్యాది॥ దశరథాత్మజఇతిమనుష్యత్వోక్తిః - శ్రీమానితిమదాతిశయోక్తిః- శుకఃపూర్వస్మా
దన్యః- సారణసాహిత్యాత్॥౧॥సమగ్రమితి॥ సమగ్రంవిశాలం- దుస్తరంతరితుమశక్యం-సాగరంకర్మ- వానరంవానరసంబంధి_బలంకర్తృ-తీ
ర్ణంఅతరత్- కర్తరిక్తః- సేతుబంధనం- రామేణకృతమితిశేషః॥౨॥సాగరఇతి॥సేతుబంధంరామేణకృతం-కథంచనఆప్తపురుషాదితత్వేపి-ఆపి
చతథాపి- సంఖ్యేయంజ్ఞాతవ్యం॥౩॥భవంతావిత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥తస్మాత్ భవంతౌ- అనుపలక్షితౌపరైరవిజ్ఞాతౌసంతౌ-వానరంసై
న్యంప్రవిశ్య- పరిమాణంవానరాణామియత్తాంతేషాంవీర్యంబలపరిచ్ఛేదం యేప్లవంగమాః- ముఖ్యాఃప్రధానభూతాఃతాన్-యేరామస్యసుగ్రీవ
స్యచసంమతామంత్రిణః- యేనాసీరభటాఃపూర్వమభివర్తంతే- యేచప్లవంగమాఃవస్తుతశ్శూరాఃతాన్సర్వాన్ - సాగరేసగరఖానితే- సలి
లార్ణవేలవణజలసముద్రే- ససేతుఃవానరతరణార్థస్సేతుశ్చయథాయేనప్రకారేణబద్ధఃతంప్రకారం_తేషాంనివేశంనివాసం_ఉత్పత్తిస్థానంవాక్లి
ఋత్వమార్షం-యద్యథాయాదృశప్రకారః- రామస్యవ్యవసాయంకర్తవ్యవిషయనిశ్చయం- వీర్యంబలంప్రహరణానిఆయుధాని-లక్ష్మణస్యవ్యవ
సాయంబలంచ- తత్త్వతఃపారమార్థ్యేన- జ్ఞాతుమర్హథఇత్యన్వయః॥ ౭॥ ౯॥తతఇతి॥నాధ్యగచ్ఛేతాంనాజ్ఞాసిష్టాం॥౧౦॥అజ్ఞానహేతుమా

త్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ మమాహితవాహినీంనామమహారంగమవగాహ్యప్రవిశ్యశరకోణైః శరవాదనదండైఃప్రవాదితాం - జ్యాశబ్ద
తుములాంజ్యాశబ్దఏవతుములఃశబ్దోయస్యాస్తాం-ఆర్తభీతమహాస్వనాంఆర్తభీతశబ్దౌతదారవే ఉపచర్యేతే-ఆర్తానాంరవఏవమహాస్వనోయ
స్యాస్తాం-నారాచతలసన్నాదాంనారాచతలశబ్దౌతదారవేఉపచర్యేతే-నారాచతలరవఏవసన్నాదోయస్యాస్తాం- మమచాపమయీంవీణాం
వాదయిష్యామీత్యన్వయః- తుములమహాస్వనసన్నాదశబ్దైఃవీణాయామంద్రమధ్యమతారాఉచ్యంతే-తేత్రసూచితాః ॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వ
రతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

సబలఇతి॥ పూర్వప్రేషితశుకోక్తవృత్తాంతజ్ఞాపనపూర్వకంప్రేషణాదమాత్యత్వేనవిశేషణాచ్చ అత్రశుకోన్యఇత్యవగమ్యతే ॥౧॥ సమ
గ్రమితి॥ వానరంబలందుస్తరంసాగరంతీర్ణమితి-రామేణసాగరేసేతుబంధనంకృతమితిచైతదుభయమప్యభూతపూర్వమితిసంబంధః ॥౨॥౩॥భ
వంతావితి ॥ పరిమాణంచేత్యాదినాతత్త్వతోజ్ఞాతుమర్హథఇత్యనేనసంబంధః - యేచముఖ్యాః ప్లవంగమాః- తాంశ్చయేపూర్వమభివర్తం
తేయుద్ధాయేతిశేషః - యేచశూరాఃతాంశ్చసాగరేసగరవిరచితేసలిలార్ణవేలవణజలసముద్రే ॥౭॥ ౯॥ తతఇతి ॥ నాధ్యగచ్ఛతాంనాశక్ను

గచ్ఛేతాంతదా తౌ శుకసారణౌ ॥౧౦॥ సంస్థితం పర్వతాగ్రేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ। సముద్రస్య చ తీరేషు వనేషూపవనే
షు చ॥ తరమాణం చ తీర్ణం చ తర్తుకామం చ సర్వశః। నివిష్టం నివిశచ్చైవ భీమనాదం మహాబలం ॥ తద్బలార్ణవమక్షో
భ్యం దదృశాతే నిశాచరౌ ॥౧౨॥ తౌ దదర్శ మహాతేజాః ప్రచ్ఛన్నౌ చ విభీషణః॥ ఆచచక్షే౽థ రామాయ గృహీత్వా శుక
సారణౌ ॥౧౩॥ తస్యేమౌ రాక్షసేంద్రస్య మంత్రిణౌ శుకసారణౌ ॥ లంకాయాస్సమనుప్రాప్తౌ చారౌ పరపురంజయ ॥
౧౪॥ తౌ దృష్ట్వా వ్యథితౌ రామం నిరాశౌ జీవితే తదా। కృతాంజలిపుటౌ భీతౌ వచనం చేదమూచతుః॥౧౫॥ ఆవామిహాగ
తౌ సౌమ్య రావణప్రహితావుభౌ॥ పరిజ్ఞాతుం బలం కృత్స్నం తవేదం రఘునందన ॥౧౬॥ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా రా
మో దశరథాత్మజః॥ అబ్రవీత్ప్రహసన్వాక్యం సర్వభూతహితే రతః ॥౧౭॥ యది దృష్టం బలం కృత్స్నం వయం వా సుపరీ
క్షితాః॥ యథోక్తం వా కృతం కార్యం ఛందతః ప్రతిగమ్యతాం ॥౧౮॥ అథ కించిదదృష్టం వా భూయస్తద్ద్రష్టుమర్హథః॥
విభీషణో వా కార్త్స్న్యేన భూయస్సందర్శయిష్యతి। న చేదం గ్రహణం ప్రాప్య భేతవ్యం జీవితం ప్రతి ॥ న్యస్తశస్త్రౌ
గృహీతౌ వా న దూతౌ వధమర్హథః ॥౨౦॥ పృచ్ఛమానౌ విముంచైతౌ చారౌ రాత్రించరావుభౌ॥ శత్రుపక్షస్య సతతం వి
భీషణ వికర్షణౌ॥౨౧॥ ప్రవిశ్య నగరీం లంకాం భవద్భ్యాం ధనదానుజః॥ వక్తవ్యో రక్షసాం రాజా యథోక్తం వచనం మ
మ॥౨౨॥ యద్బలం చ సమాశ్రిత్య సీతాం మే హృతవానసి ॥ తద్దర్శయ యథాకామం ససైన్యస్సహబాంధవః ॥౨౩॥ శ్వః
కాల్యే నగరీం లంకాం సప్రాకారాం సతోరణాం ॥ రాక్షసం చ బలం పశ్య శరైర్విధ్వంసితం మయా ॥౨౪॥ క్రోధం భీమ
మహం మోక్ష్యే ససైన్యే త్వయి రావణ॥ శ్వః కాల్యే వజ్రవాన్వజ్రం దానవేష్వివ వాసవః ॥౨౫॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టౌ రా
క్షసౌ శుకసారణౌ॥ జయేతి ప్రతినంద్యైతౌ రాఘవం ధర్మవత్సలం। ఆగమ్య నగరీం లంకామబ్రూతాం రాక్షసాధిపం॥౨౬॥
విభీషణగృహీతౌ తు వధార్హౌ రాక్షసేశ్వర। దృష్ట్వా ధర్మాత్మనా ముక్తౌ రామేణామితతేజసా ॥౨౭॥ ఏకస్థానగతా యత్ర
చత్వారః పురుషర్షభాః। లోకపాలోపమాశ్శూరాః కృతాస్త్రా దృఢవిక్రమాః॥ రామో దాశరథిః శ్రీమాన్లక్ష్మణశ్చ
విభీషణః। సుగ్రీవశ్చ మహాతేజా మహేంద్రసమవిక్రమః॥ ఏతే శక్తాః పురీం లంకాం సప్రాకారాం సతోరణాం। ఉత్పా
ట్య సంక్రామయితుం సర్వే తిష్ఠంతు వానరాః ॥౩౧॥ యాదృశం తస్య రామస్య రూపం ప్రహరణాని చ । వధిష్యతి పురీం లం

హ-సార్ధశ్లోకద్వయేన- సంస్థితమితి ॥ నిర్ఝరేషు దళితపర్వతప్రదేశేషు- ఉపవనేషు ఆరామేషు- ఆరామస్స్యాదుపవనమిత్యమరః॥ రా॥ త
దితి॥ తద్బలార్ణవమిత్యేకం పదం- దదృశాతే దదృశతుః॥౧౨॥ తావితి॥ అథ విభీషణః దదర్శ ఆచచక్షే చేత్యన్వయః॥౧౩॥ తస్యేతి॥ లంకాయా ఇ
తి పంచమీ- పరపురంజయ తీతి పరపురంజయః- సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహితపిదమ ఇతి ఖచ్ ॥౧౪॥ తావితి॥ స్పష్టః॥౧౫॥ ఆవామితి స్పష్టః॥
౧౬॥ తయోరితి॥ దశరథాత్మజః మహాపురుషప్రసూతత్వేన సహజకారుణ్యః- ప్రహసన్ రావణబుద్ధిమాంద్యస్మరణాత్ ప్రహాసః- సర్వభూతహి
తే రతః రిపూణామపి వత్సలః॥౧౭॥ యదీతి॥ యథోక్తం- రావణేన యథోక్తం- ఛందతః- యథేచ్ఛాతః॥౧౮॥ అథేత్యాది॥ అథేతి పక్షాంతరే- భూ
యః అతిశయేన దూతౌ- యువామితి శేషః॥ ౨౦॥ విభీషణం ప్రత్యాహ- పృచ్ఛమానావితి॥ సతతం పృచ్ఛమానత్వదశాయామపి- శత్రుపక్షస్య- వికర్ష
ణౌ బాధకావితి యావత్ ॥౨౧॥ పునర్దూతౌ ప్రత్యాహ- ప్రవిశ్యేతి॥౨౨॥ యదితి॥ యథాకామం యథేచ్ఛం- శరణం వా గచ్ఛేతి భావః॥ ౨౩॥ శ్వః
కాల్య ఇతి॥ శ్వః కాల్యే పరేద్యుః ప్రాతః కాలే॥ ౨౪॥ క్రోధమితి॥ క్రోధం మోక్ష్యే- క్రోధకార్యం కరిష్య ఇత్యర్థః- వజ్రవాన్- అభ్యస్తవజ్ర ఇత్యర్థః॥
రా॥ ఘోరమితి॥ శ్వః కాలే వజ్రవాన్- వజ్రమితి పాఠః॥౨౫॥ ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ప్రతినంద్య అభిష్టుత్య॥౨౬॥ విభీషణేతి॥ ముక్తౌ-
ఆవామితి శేషః- ధర్మాత్మనా దూతవధమనిచ్ఛతేత్యర్థః- అమితతేజసేత్యనేన అస్మత్త్యాగే భీతిహేతుతా నశంక్యేత్యర్థః॥౨౭॥ ఏకస్థానేత్యాది శ్లో
కత్రయమేకాన్వయం॥ యత్ర ఏకస్థానం ఐకమత్యం- ఏకప్రదేశం వా గతాః- ఏతే శక్తాః పురీం లంకామిత్యాద్యన్వయః- కృతాస్త్రాః శిక్షితాస్త్రాః భ
త్రిణో గచ్ఛంతీతి వదయం నిర్దేశః- సుగ్రీవస్యాకృతాస్త్రత్వాత్ - ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య- సంక్రామయితుం అన్యత్ర క్షేప్తుం- సర్వే ఏతచ్చతుష్టయ
భిన్నాః॥౩౧॥ యాదృశమితి॥ ప్రహరణాదికం యాదృశం తదవలోకనే రామ ఏకో వధిష్యతీతి మన్యావహ ఇత్యర్థః॥౩౨॥ నన్వసహాయశూరో౽పి రా

వతాం ॥౧౦॥ తత్ర హేతుమాహ- సంస్థితమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ తత్ మహాబలం- శుకసారణనిరీక్షణవేలాయాముక్తప్రకారమభూదిత్యర్థః -
తద్బలార్ణవమిత్యగంభిన్నం వాక్యం- దదృశాతే దదర్శతుః ॥౧౨॥ ౨౦॥ విభీషణం ప్రత్యాహ- పృచ్ఛమానావితి॥ హే విభీషణ శత్రుపక్ష
స్య వికర్షణౌ- వివిధం కర్షణం సామాదినా ఇతస్తతః కర్షణం యయోస్తౌ సతతం పృచ్ఛమానౌ అభయం పృచ్ఛంతౌ ఏతౌ విముంచేత్యర్థః॥ ౨౧॥ పున
శ్చారౌ ప్రత్యాహ- ప్రవిశ్యేత్యాదినా॥౨౨॥౨౪॥ ఘోరమితి॥ పా॥ శ్వః కాలే శ్వ ఇత్యర్థః॥౨౫॥౨౭॥ ఏకస్థానగతా ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వా
క్యం॥ యత్ర లంకామర్దనరూపకార్యే- ఏకస్థానగతాః ఐకమత్యం ప్రాప్తాః- తత్ర కార్యవిషయే- సర్వే వానరాస్తిష్ఠంతు- ఉక్తవిశేషణా రామాద
యశ్చత్వార ఏవ లంకాముత్పాట్య సంక్రామయితుమన్యత్ర క్షేప్తుం శక్తా ఇతి సంబంధః ।౩౧॥ యాదృశమితి॥ రామస్య రూపం యాదృశం- ప్ర

శామేకస్తిష్ఠంతు తేత్రయః ॥౩౨॥ రామలక్ష్మణగుప్తా సా సుగ్రీవేణ చ వాహినీ। బభూవ దుర్ధర్షతరా సేంద్రైరపి సురాసురైః ॥ ౩౩ ॥ (వ్యక్త స్సేతుస్తథా బద్ధో దశయోజనవిస్తృతః। శతయోజనమాయామ స్తీర్ణా సేనా చ సాగరం॥ నివిష్టో దక్షిణే తీరే రామస్సచనదీపతేః । తీర్ణస్య తరమాణస్య బలస్యాంతో న విద్యతే)॥ ప్రహృష్టరూపా ధ్వజినీ వనౌకసాం మహాత్మనాం సంప్రతి యోద్ధుమిచ్ఛతాం । అలం విరోధేన శమో విధీయతాం ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ ॥౩౪॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - పంచవింశస్సర్గః.************************తద్వచః పథ్యమక్లీబం సారణేనాభిభాషితం । నిశమ్య రావణో రాజా ప్రత్యభాషత సారణం ॥౧॥ యది మామభియుంజీరన్ దేవగంధర్వదానవాః । నైవ సీతాం ప్రదాస్యామి సర్వలోకభయాదపి ॥ ౨॥ త్వం తు సౌమ్య పరిత్రస్తో హరిభిర్నిర్జితో భృశం। ప్రతిప్రదానమద్యైవ సీతాయాస్సాధు మన్యసే॥ కో హి నామ సపత్నో మాం సమరే జేతుమర్హతి॥౩౪॥ ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః ॥ఆరురోహ తతశ్శ్రీమాన్ ప్రాసాదం హిమపాండరం। బహుతాలసముత్సేధం రావణోథ దిదృక్షయా॥౪॥తాభ్యాం చరాభ్యాం సహితో రావణః క్రోధమూర్ఛితః । పశ్యమానస్సముద్రం చ పర్వతాంశ్చ వనాని చ॥ దదర్శ పృథివీదేశం సుసంపూర్ణం ప్లవంగమైః ॥౫॥ తదపారమసంఖ్యేయం వానరాణాం మహద్బలం॥ఆలోక్య రావణో రాజా పరిపప్రచ్ఛ సారణం ॥౬౪॥ ఏషాం వానరముఖ్యానాం కే శూరాః కే మహాబలాః॥ కే పూర్వమభివర్తంతే మహోత్సాహాస్సమంతతః । కేషాం శృణోతి సుగ్రీవః కే వా యూథపయూథపాః ॥ సారణాచక్ష్వ తత్త్వేన కే ప్రధానాః ప్లవంగమాః ॥౯౪॥ సారణో రాక్షసేంద్రస్య వచనం పరిపృచ్ఛతః॥ ఆచచక్షేథ ముఖ్యజ్ఞో ముఖ్యాంస్తాంస్తు వనౌకసః॥౧౦౪॥ ఏష యోఽభిముఖో లంకాం నర్దంస్తిష్ఠతి వానరః॥ యూథపానాం సహస్రాణాం శతేన పరివారితః। యస్య ఘోషేణ మహతా సప్రాకారా సతోరణా॥ లంకా ప్రవేపతే సర్వా సశైలవనకాననా । సర్వశాఖామృగేంద్రస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః ॥ బలాగ్రే తిష్ఠతే వీరో నీలో నామైష యూథపః ॥౧౩౪॥ బాహూ ప్రగృహ్య యః పద్భ్యాం మహీం గచ్ఛతి వీర్యవాన్॥ లంకామభిముఖః క్రోధాదభీక్ష్ణం చ విజృంభ

మస్సేనా హననాదనుత్సాహస్స్యాత్ తత్ క్రియతామిత్యర్థః - రామలక్ష్మణేతి ॥ సుగ్రీవేణ చ అంగదాదినా చ సహితా సా అపరిచ్ఛిన్నా - హరివాహినీ చపలకపిసేనా - రామలక్ష్మణగుప్తా రామేణ రామస్య దక్షిణో బాహూరితి రామదక్షిణబాహుభూతేన లక్ష్మణేన చ గుప్తా సతీ సుగ్రీవస్యరక్ష్యకోటావేవాన్వయః- నతు రక్షకకోటౌ- తన్మంత్రిణా హనుమతైవ- జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః। రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలిత ఇత్యుక్తేః॥ దుర్ధర్షతరా బభూవ - తరనామనసాపి ధర్షయితుమశక్యేత్యవగమ్యతే - న కేవలం మనుష్యాదిభిః కింతు సురైరపి - న కేవలం సురైరేవ కింతు సురాసురైః విరోధం విహాయ కృతసాహాయ్యైరపి - 'న కేవలమనాయకైస్సైః - కింతు సేంద్రైరపి - స్వస్వాతంత్ర్యం విహాయ నాయకాజ్ఞానువర్తిభిరిత్యర్థః ॥౩౩ ॥ ప్రహృష్టేతి॥ మహాత్మనాం దృఢమనస్కానాం - సంప్రతి సద్య ఏవ . యోద్ధుమిచ్ఛతాం- ప్రహృష్టరూపా హర్షద్యోతకాకారయుక్తా- భవతీతి శేషః - అతస్తద్విరోధేనాలం - శమః క్రోధనివృత్తిః విధీయతాం క్రియతాం మైథిలీ ప్రదీయతాం చ॥

రా॥ ప్రహృష్టరూపా అత్యంతం ప్రహృష్టా - ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋అథ రావణాయ సారణేన వానరయూథపతీనాం శౌర్యాదికథనపూర్వకం తత్ప్రదర్శనం షడ్వింశే- తదితి॥ అక్లీబం అకాతరం- ప్రత్యభాషత- అనిందదిత్యర్థః ॥౧॥యదీతి॥ అభియుంజీరన్ యుధ్యేరన్ -సర్వలోకభయాత్ సర్వలోకేభ్యో భయాత్ ॥౨॥ త్వమిత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ సపత్నః శత్రుః ॥౩౪॥ ఇత్యుక్త్వేత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ తతః తస్మాత్పూర్వస్థానాత్ బహుతాలసముత్సేధం అనేకతాలవృక్షతుల్యౌన్నత్యం - యద్వా వితతాంగుష్ఠమధ్యమామితస్తాలః- తదాహ సజ్జనః- ప్రాదేశతాలగోకర్ణవితస్త్యశ్చ యథాక్రమం। భవంతి వితతాంగుష్ఠప్రదేశిన్యాదిభిస్సహేతి ॥ అత్ర ద్వితీయో రావణశబ్దో రావయతీతి వ్యుత్పత్త్యా క్రియానిమిత్తకః - దిదృక్షయా వానరబలదిదృక్షయా ॥౪॥ తాభ్యామిత్యాది॥ చరాభ్యాం చారాభ్యాం- క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః- పృథివీదేశం త్రికూటాధః ప్రదేశం ॥౫॥తదితి॥ అపారం ఉత్తరావధిరహితం ॥౬౪॥ ఏషామితి॥ ఇయం నిర్ధారణే షష్ఠీ- కేషామితి- వచనమితి శేషః- ప్రధానాః సేనాపతయః ॥౯౪॥ సారణ ఇతి॥ వచనం- నిశమ్యేతి శేషః ॥౧౦౪॥ త్రిభిర్నీలం వర్ణయతి ఏష ఇత్యాది॥ య ఏష ఇత్యన్వయః- తిష్ఠతే తిష్ఠతి ॥౧౩౪॥ అథాంగదం వర్ణయతి- బాహూ ఇత్యా

హరణాని చ యాదృశాని తద్విమర్శే స ఏవ వధిష్యతీతి మన్యావహే ఇత్యర్థః ॥౩౩॥ ప్రహృష్టరూపా అత్యంతం ప్రహృష్టా ॥౩౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥౨॥ క ఇతి॥ కో హి నామ సపత్నో మామితి పాఠః ॥౩౪॥ ఇత్యుక్త్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- బహుతాలసముత్సేధం బహుతాలౌన్నత్యసమానౌన్నత్యం- దిదృక్షయా వానరబలదర్శనేచ్ఛయా ॥౪॥ తాభ్యామితి॥ పశ్యమానః- పశ్యన్ ॥౫॥౬౪॥ కేషామితి॥ కేషాం శృణోతి- వాక్యమితి శేషః ॥౧౦౪॥సర్వేతి॥ తిష్ఠతే తిష్ఠతి ॥౧౩౪॥ బాహూ ప్రగృహ్యేత్యాది స్వేనానీకేన దుర్జయ ఇత్యేతదంతం అంగదవర్ణనం-బా

భతే। గిరిశృంగప్రతీకాశః పద్మకింజల్కసన్నిభః॥ స్ఫోటయత్యభిసంరబ్ధో లాంగూలంచ పునఃపునః। యస్యలాంగూలశబ్దేన స్వనంతి ప్రదిశో దశ ॥ ఏష వానరరాజేన సుగ్రీవేణాభిషేచితః । యౌవరాజ్యేంగదో నామ త్వామాహ్వయతి సంయుగే ॥ వాలినస్సదృశః పుత్రస్సుగ్రీవస్య సదా ప్రియః । రాఘవార్థే పరాక్రాంతః శక్రార్థే వరుణో యథా ॥ ౧౮॥ ఏతస్యసామతిస్సర్వా యద్దృష్టా జనకాత్మజా । హనూమతా వేగవతా రాఘవస్య హితైషిణా ॥ ౧౯ ॥ బహూని వానరేంద్రాణామేష యూథాని వీర్యవాన్ । పరిగృహ్యాభియాతి త్వాం స్వేనానీకేన దుర్జయః ॥౨౦॥ అను వాలిసుతస్యాపి బలేన మహతా వృతః । వీరస్తిష్ఠతి సంగ్రామే సేతుహేతురయం నళః ॥ ౨౧ ॥ యేతు విష్టభ్య గాత్రాణి క్ష్వేళయంతి నదంతి చ। ఉత్థాయ చ విజృంభంతే క్రోధేన హరిపుంగవాః॥ ఏతే దుష్ప్రసహా ఘోరాశ్చండాశ్చండపరాక్రమాః । అష్టౌ శతసహస్రాణి దశకోటిశతాని చ॥ య ఏనమనుగచ్ఛంతి వీరాశ్చందనవాసినః । ఏషైవాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం ॥౨౪ ॥ శ్వేతో రజతసంకాశశ్చపలో భీమవిక్రమః। బుద్ధిమాన్ వానరో వీరస్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ॥ తూర్ణం సుగ్రీవమాగమ్య పునర్గచ్ఛతి సత్వరః। విభజన్ వానరీం సేనామనీకాని ప్రహర్షయన్ ॥౨౬॥ యః పురా గోమతీతీరే రమ్యం పర్యేతి పర్వతం। నామ్నా సంకోచనో నామ నానానగయుతో గిరిః ॥ తత్ర రాజ్యం ప్రశాస్త్యేష కుముదో నామ యూథపః (౨౭౹) యోసౌ శతసహస్రాణాం సహస్రం పరికర్షతి ॥ యస్య వాలా బహువ్యామా దీర్ఘా లాంగూలమాశ్రితాః। తామ్రాః పీతాస్సితాశ్శ్వేతాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః॥ అదీనో రోషణశ్చండస్సంగ్రామమభికాంక్షతి । ఏషైవాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం ॥౩౦॥ యస్త్వేష సింహసంకాశః కపిలో దీర్ఘలోచనః। నిభృతః ప్రేక్షతే లంకాం దిధక్షన్నివ చక్షుషా॥ వింధ్యం కృష్ణంగిరిం సహ్యం పర్వతంచ సుదర్శనం। రాజన్ సతతమధ్యాస్తే రంభో నామైష యూథపః ॥ శతం శతసహస్రాణాం త్రింశచ్చ హరిపుంగవాః। య మే తే వానరాశ్శూరాశ్చండాశ్చండపరాక్రమాః॥ పరివార్యానుగచ్ఛంతి లంకాం మర్దితుమోజసా ॥ ౩౩౹ ॥ యస్తు కర్ణౌ వివృణుతే జృంభతే చ పునఃపునః॥ న చ సంవిజతే మృత్యోర్నచ యుద్ధాద్విధావతి। ప్రకంపతే చ

దినా స్వేనానీకేన దుర్జయ ఇత్యంతేన॥ బాహూ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య- అభిఉద్దిశ్య ముఖం యస్యాసావభిముఖః- విజృంభతే జృంభణం కరోతి- పద్మకింజల్కసన్నిభః- పద్మకేసరవత్పీతవర్ణ ఇత్యర్థః- స్ఫోటయతి భూమౌ తాడయతి- అభిసంరబ్ధః కుపితః- ప్రస్వనంతీత్యన్వయః- అభిషేచితః అభిషిక్తః- ఆహ్వయతి ఆహ్వయతే- స్పర్ధావిషయే ప్యాత్మనేపదాభావ ఆర్షః- పరాక్రాంతః పరాక్రమితుముద్యతః ॥౧౮॥ ఏతస్యేతి॥ హనూమతా సీతా దృష్టేతి యత్సా మతిః ఏతస్యాంగదస్య- ఏతద్బుద్ధిమూలం హనుమతస్సీతాదర్శనమితి భావః- అంగదపురస్కారేణ హనుమతస్సమాగమాత్ ॥౧౯॥ బహూనీతి॥ స్వేనానీకేనేతి దుర్జయత్వకారణోక్తిః అతో న పునరుక్తిః ॥౨౦॥ అనువాలీతి॥ ఏతస్యోత్తరార్ధం వీరస్తిష్ఠతి సంగ్రామ ఇతి- వాలిసుతస్య అను పశ్చాత్- సేతుహేతుః సేతుకర్తా- సంగ్రామే సంగ్రామనిమిత్తం ॥౨౧॥ నళపరివారానాహ- యేత్విత్యాదినా మర్దితుమిత్యంతేన- శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ విష్టభ్య ఉన్నమ్య- క్ష్వేళయంతి సింహనాదం కుర్వంతి- నదంతి గర్జంతి- ఉత్థాయ- ఆసనాదితి శేషః- విజృంభంతే కోపేన గాత్రవినామం కుర్వంతి- య ఏవంవిధా వానరాః- యే చ చందనవాసినః చందనవనవాసినః ఏతే ఏనం నళమనుగచ్ఛంతీతి సంబంధః- చందనవానరా ఇతి పాఠే మధ్యమపదలోపి సమాసః- చందనవాసినో వానరా ఇతి- ఏషైవేతి సంధిరార్షః - ఆశంసతే ప్రార్థయతే ॥౨౪॥ అథ ద్వాభ్యాం శ్వేతాఖ్యం వానరం వర్ణయతి- శ్వేత ఇత్యాది ॥ అన్వర్థనామేత్యాహ- రజతేతి- చపలః యుద్ధచపలః- అనీకాని పునర్గచ్ఛతీత్యన్వయః- విభజన్ నిబిడాం సేనాం భిత్త్వా గచ్ఛన్నిత్యర్థః- అత్ర చపల ఇత్యనేన అద్యైవ లంకాం ధ్వంసయామీతి నివేదనార్థం గత్వా తేన సాంత్వితః- పునర్గచ్ఛతీత్యవగమ్యతే॥ ౨౫॥ శ్వేతః శ్వేతాఖ్యః॥ ౨౬॥ చతుర్భిః కుముదం వర్ణయతి- యః పురేత్యాది॥ పురేత్యనేనాద్య సుగ్రీవసమీప ఏవ వసతీతి గమ్యతే- పర్యేతి పరితస్సంచరతి- నామ్నా సంకోచనో నామ యః ప్రసిద్ధః తం పర్వతమిత్యన్వయః - తత్ర గోమతీతీరే- పరికర్షతి ఆనయతి- ఘోరకర్మణో యస్య లాంగూలమాశ్రితాః వాలాః రోమాణి- దైర్ఘ్యస్యావధిమాహ - బహువ్యామా ఇతి - వ్యామో బాహ్వోస్సకరయోస్తతయోస్తిర్యగంతరమిత్యమరః। అదీన ఇత్యత్ర య ఇత్యుపస్కార్యం॥ ౩౦॥ అథ సార్ధైస్త్రిభీ రంభం వర్ణయతి- యస్త్వేష ఇత్యాది॥ ౩౩౹॥ అథ శరభం వర్ణయతి యస్తు కర్ణావిత్యాది॥ సంవి

బాహూ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య అభిషేచితః అభిషిక్తః- పరాక్రాంతః పరాక్రమితుముద్యతః ॥౧౮॥ ఏతస్యేతి॥ ఏతస్యాంగదస్య హనూమతా జనకాత్మజా దృష్టేతి యత్ సా సర్వా మతిరేతస్యేతి అంగదోపదేశాదేవ హనూమతా సీతా దృష్టేతి భావః ॥౧౯॥ ౨౦॥ అన్వితి॥ అను వాలిసుతస్య- వాలిసుతస్యాను అనంతరం ॥౨౧ ॥ యేతు విష్టభ్యేత్యాది అనీకాని ప్రహర్షయన్నిత్యంతం శ్వేతాఖ్యవానరవర్ణనం - యే గాత్రాణి విష్టభ్య క్ష్వేళయంతి య ఏనం శ్వేతాఖ్యమనుగచ్ఛంతి ఏతే దుష్ప్రసహాః చందనవాసినః చందనవనవాసిన ఇతి సంబంధః॥ ఏషైవేతి॥ యః అనీకాని ప్రహర్షయన్ వానరీం సేనాం విభజన్ సుగ్రీవమాగమ్య పునర్గచ్ఛతి .. ఏషః శ్వేత ఏవ వానరః స్వేనానీకేన లంకాం మర్దితుం ఆశంసతే ప్రార్థయతీతి సంబంధః॥ ౨౬ ॥ యః పురేత్యాదినా సార్ధేన కుముదవర్ణనం ॥౨౭౹॥ యోసావిత్యారభ్య స్వేనానీకేనేత్యంతం చండాఖ్యవర్ణనం- యస్య వాలాః రోమాణి బహువ్యామాః దీర్ఘబాహుద్వయప్రమాణాః- సితాశ్శ్వేతాః అశ్వేతాః నీలాశ్చ సితాశ్శ్వేతాః- పీతాశ్చ॥ అదీన ఇతి॥ చండః చండాఖ్యః ॥౩౦॥ యస్త్వేష ఇత్యారభ్య లంకాం మర్దితుమోజసేత్యంతం రంభాఖ్యవర్ణనం - నిభృతః ఏకాగ్రః ॥ ౩౩౹॥ యస్తు కర్ణావిత్యారభ్య చత్వారింశత్తమైవచే

రోషేణ తిర్యక్చ పునరీక్షతే॥ పశ్యన్ లాంగూలమపి చ క్ష్వేళతే చ మహాబలః । మహాజవో వీతభయో రమ్యం సాల్వేయపర్వతం॥ రాజన్ సతతమధ్యాస్తే శరభో నామ యూథపః ॥౩౬॥ ఏతస్య బలినస్సర్వే విహారా నామ యూథపాః ॥ రాజన్ శతసహస్రాణి చత్వారింశత్తథైవ చ॥ ౩౭॥ యస్తు మేఘ ఇవాకాశం మహానావృత్య తిష్ఠతి । మధ్యే వానరవీరాణాం సురాణామివ వాసవః (౩౮) భేరీణామివ సన్నాదో యస్యైష శ్రూయతే మహాన్ ॥ ఘోషశ్శాఖామృగేంద్రాణాం సంగ్రామమభికాంక్షతాం । ఏష పర్వతమధ్యాస్తే పారియాత్రమనుత్తమం ॥ యుద్ధే దుష్ప్రసహో నిత్యం పనసో నామ యూథపః ॥ ౪౦॥ ఏనం శతసహస్రాణాం శతార్ధం పర్యుపాసతే ॥ యూథపా యూథపశ్రేష్ఠం యేషాం యూథాని భాగశః॥ ౪౧॥ యస్తు భీమాం ప్రవల్గంతీం చమూం తిష్ఠతి శోభయన్॥ స్థితాం తీరే సముద్రస్య ద్వితీయ ఇవ సాగరః । ఏష దర్దరసంకాశో వినతో నామ యూథపః ॥ పిబంశ్చరతి పర్ణాసాం నదీనాముత్తమాం నదీం। షష్టిశ్శతసహస్రాణి బలమస్య ప్లవంగమాః ౪౨॥ త్వామాహ్వయతి యుద్ధాయ క్రోధనో నామ యూథపః । విక్రాంతా బలవంతశ్చ యథా యూథాని భాగశః ॥ ౪౩॥ యస్తు గైరికవర్ణాభం వపుః పుష్యతి వానరః । అవమత్య సదా సర్వాన్వానరాన్ బలదర్పితాన్ ॥ గవయో నామ తేజస్వీ త్వాం క్రోధాదభివర్తతే। ఏనం శతసహస్రాణి సప్తతిః పర్యుపాసతే ॥ ఏషైవాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం॥ ౪౪॥ ఏతే దుష్ప్రసహా ఘోరా బలినః కామరూపిణః ॥ యూథపా యూథపశ్రేష్ఠా ఏషాం యూథాని భాగశః ॥ ౪౫ ॥

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ॥ ************************** తాంస్తు తేఽహం ప్రవక్ష్యామి ప్రేక్షమాణస్య యూథపాన్ । రాఘవార్థే పరాక్రాంతా యే న రక్షంతి జీవితం ॥ ౧ ॥ స్నిగ్ధా యస్య బహువ్యామా వాలా లాంగూలమాశ్రితాః । తామ్రాః పీతాస్సితాశ్శ్వేతాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః ॥ ప్రగృహీతాః ప్రకాశంతే సూర్యస్యేవ మరీచయః। పృథివ్యాం చానుకృష్యంతే హరో నామైష యూథపః ॥ ౩ ॥ యం పృష్ఠతోఽనుగచ్ఛంతి శతశోఽథ సహస్రశః।

జితే బిభేతి॥౩౪॥౩౬॥ రా॥ ఏతస్యేతి॥ చత్వారింశత్తథైవ చేతి పాఠః- ఏతదుత్తరశేషః॥౩౭॥ అథ పనసం వర్ణయతి- యస్తు మేఘ ఇత్యాదినా॥ ౩౮॥ రా॥ భేరీణామితి॥ ఘోషశ్శాఖామృగేంద్రాణామితి పాఠః॥ ౪౦॥ ఏనమితి ॥ ఏనం పనసం- ఏషాం యూథపానాం - యూథాని చ భాగశః స్వస్వాంశాసంకరేణ-ఏనం పర్యుపాసత ఇతి సంబంధః॥౪౧॥ వినతం వర్ణయతి-యస్త్విత్యాది॥ ప్రవల్గంతీముత్సాహేన ప్లవమానాం సముద్రస్య పారే స్థితాం- అత ఏవ ద్వితీయస్సాగర ఇవ స్థితామితి శేషః- వినత విశేషణం వా- దర్దరో నామ గంగాసమీపస్థః పర్వతః-పర్ణాసాం పర్ణాసాఖ్యాం నదీం- వినతస్సేనాసంఖ్యామాహ షష్టిరితి- షష్టిః శతసహస్రాణి ప్లవంగమాః-అస్య వినతస్య-బలం సేనేత్యర్థః॥౪౨॥ఏకేన క్రోధనమాహ- త్వామితి॥ ఉత్తరార్ధే అస్యేత్యధ్యాహార్యం- యథాయూథాని యథాయూథం- అమథా వశ్చాందసః-భాగశః భాగత్వేన స్థితాః- వానరాః విక్రాంతా బలవంతశ్చేతి యోజనా॥ ౪౩ ॥ శేషేణ గవయం వర్ణయతి - యస్త్విత్యాదినా ॥ గైరికం రక్తవర్ణధాతువిశేషః - ధాతుర్మనశ్శిలాద్యద్రేర్గైరికం తు విశేషత ఇత్యమరః। తద్వర్ణ ఇవాభా యస్యేతి విగ్రహః- గైరికవర్ణ ఇవాభాతీతి గైరికవర్ణాభమితి వా - పుష్యతి- యుద్ధహర్షాదభివర్ధయతీత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ఉపసంహరతి ॥ ఏత ఇతి ॥ యూథపాః అంగదాదయః యూథపశ్రేష్ఠాః సుగ్రీవాదయః - ఏషాం యూథపానాం యూథాని- భాగశః పృథక్- విద్యంత ఇతి శేషః॥౪౫॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే షడ్వింశస్సర్గః ✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲ పునరుక్తిభ్యో వ్యుత్క్రమ్య స్థాన్ ప్రధానయూథపతీన్ వక్తుం ప్రతిజానీతే- తాంస్త్విత్యాది ॥ యే రాఘవార్థే పరాక్రాంతాస్సంతః జీవితం న రక్షంతి- తాన్ యూథపాన్ - తే తుభ్యం- ప్రవక్ష్యామీత్యన్వయః॥ ౧ ॥ ద్వాభ్యాం హరం వర్ణయతి-వాలా ఇతి ॥ వాలాః రోమాణి - బహువ్యామాః బహువ్యామప్రమాణాః వ్యామో నామ ప్రసారితబాహుద్వయప్రమాణం- ప్రగృహీతాః ఉత్క్షిప్తాః-ప్రకీర్ణాః విరళాః - సూర్యస్య మరీచయ ఇవ మేఘుషు శక్రచాపాదిరూపేణ ప్రసృతా రశ్మయ ఇవ ప్రకాశంతే- కదాచిత్ పృథివ్యామనుకృష్యంతే- ఏష యూథపో హరో నామ॥ ౩॥యమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥యం హరం- హరస్య హరిరాజకింకరత్వేన

త్యంతం శరభాఖ్యవర్ణనం- న సంవిజతే న బిభేతి ॥౩౬॥ యస్తు మేఘ ఇవేత్యారభ్య యేషాం యూథాని భాగశ ఇత్యంతం పనసాఖ్యవానరవర్ణనం (౩౮) భేరీణామితి॥ శాఖామృగాణాం మధ్యే యస్య ఘోషో భేరీణాం సన్నాద ఇవ శ్రూయత ఇతి సంబంధః ॥ ౪౦॥ ఏనమితి॥ఏషాం యూథపానాం యూథాని భాగశః ప్రత్యేకం వర్తంతే తేర్ధశతసహస్రాణి శతార్ధం సహస్రాణి యూథపా ఏనం పనసం పర్యుపాసత ఇతి సంబంధః ॥ ౪౧॥ యస్తు భీమామిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం ॥ పిబంశ్చరతీత్యారభ్య యథా యూథాని భాగశ ఇత్యంతం క్రోధనాఖ్యవానరవర్ణనం - వపుః పుష్యతి పోషయతి యుద్ధహర్షాదభివర్ధయతీతి యావత్ ॥ తి ॥ అత్ర సర్గచ్ఛేదో పాఠో వృత్తభేదాభావాదేకప్రకరణత్వాచ్చేతి కతకః ॥ ౪౫॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

తాంస్త్వితి ॥ తేషాం ప్రసిద్ధానాం వానరాణాం మధ్యే యే రాఘవార్థే జీవితం న రక్షంతి - తాన్ యూథపాన్ ప్రేక్షమాణస్య తే ప్రవక్ష్యామి ॥౧॥ స్నిగ్ధా ఇతి॥ బహువ్యామాః అతిదీర్ఘాః వాలాః రోమాణి- సితాః శ్లిష్టాః- ప్రకీర్ణాః విశ్లిష్టాః - ప్రగృహీతాః- ఉత్క్షిప్తాః ॥౩॥ ఏష

క్రమమాణస్య సహసా లంకారోహణతత్పరాః॥ ఏకకోటిసహస్రాణి వానరాణాం మహౌజసామ్॥ ఆకాంక్షంతే త్వాం
సంగ్రామే జేతుం పరపురంజయ। యూథపా హరిరాజస్య కింకరాస్సముపస్థితాః॥ ౫॥ నీలానివ మహామేఘాన్ తిష్ఠతో
యాంస్తు పశ్యసి॥ అసితాంజనసంకాశాన్ యుద్ధే సత్యపరాక్రమాన్। అసంఖ్యేయాననిర్దేశ్యాన్ పరం పారమివోద
ధేః। పర్వతేషు చ యే కేచిద్విషమేషు నదీషు చ। ఏతే త్వామభివర్తంతే రాజన్నృక్షాస్సుదారుణాః॥ ౭॥ ఏషాం మధ్యే స్థితో
రాజన్ భీమాక్షో భీమదర్శనః। పర్జన్య ఇవ జీమూతైస్సమంతాత్పరివారితః॥ ౮॥ ఋక్షవంతం గిరిశ్రేష్ఠమధ్యాస్తే నర్మదాం
పిబన్। సర్వర్క్షాణామధిపతిర్ధూమ్రో నామైష యూథపః॥ ౯॥ యవీయానస్య తు భ్రాతా పశ్యైనం పర్వతోపమమ్। భ్రా
త్రా సమానో రూపేణ విశిష్టస్తు పరాక్రమైః॥ ౧౦॥ స ఏష జాంబవాన్నామ మహాయూథపయూథపః। ప్రశాంతో గురు
వర్తీ చ సంప్రహారేష్వమర్షణః॥ ౧౧॥ ఏతేన సాహ్యం సుమహత్కృతం శక్రస్య ధీమతా॥ దైవాసురే జాంబవతా లబ్ధాశ్చ
బహవో వరాః॥ ౧౨॥ ఆరుహ్య పర్వతాగ్రేభ్యో మహాభ్రవిపులాశ్శిలాః। ముంచంతి విపులాకారా న మృత్యోరుద్విజంతి చ
రాక్షసానాం చ సదృశాః పిశాచానాం చ లోమశాః। ఏతస్య సైన్యా బహవో విచరంత్యగ్నితేజసః॥ ౧౪॥ యం త్వేనమభి
సంరబ్ధం ప్లవమానమివ స్థితమ్॥ ప్రేక్షంతే వానరాస్సర్వే స్థితా యూథపయూథపమ్॥ ఏష రాజన్సహస్రాక్షం పర్యుపాస్తే
హరీశ్వరః। బలేన బలసంపన్నో దంభో నామైష యూథపః॥ ౧౬॥ యః స్థితం యోజనే శైలం గచ్ఛన్పార్శ్వేన సేవతే। ఊ
ర్ధ్వం తథైవ కాయేన గతః ప్రాప్నోతి యోజనమ్॥ యస్మాన్న పరమం రూపం చతుష్పాదేషు విద్యతే। శ్రుతస్సన్నాదనో
నామ వానరాణాం పితామహః॥ యేన యుద్ధం పురా దత్తం రణే శక్రస్య ధీమతా। పరాజయశ్చ న ప్రాప్తస్సోఽయం యూథ
పయూథపః॥ ౧౯॥ యస్య విక్రమమాణస్య శక్రస్యేవ పరాక్రమః। ఏష గంధర్వకన్యాయాముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనా॥ ౨౦॥
తదా దైవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసామ్॥ ౨౧॥ యస్య వైశ్రవణో రాజా జంబూముపనిషేవతే॥ యో రాజా

తదీయా ఋక్షా అపి యూథపా హరిరాజకింకరా ఏవేతి న విరోధః॥ ౫॥ ఋక్షసేనాం వర్ణయతి- నీలానిత్యాది॥ అనిర్దేశ్యాన్ ప్రత్యేకం నిర్దేష్టుమశక్యాన్- పరం పారమివోదధేః- సముద్రస్యాపరకంఠీగమివ స్థితమిత్యర్థః- విషమేషు నిమ్నోన్నతప్రదేశేషు॥ ౭॥ ఏషామితి॥ పర్జన్యః వర్షదేవతా॥ ౯॥ యవీయానితి॥ యవీయాన్ కనిష్ఠః- అయమితి శేషః- విశిష్టః అధికః॥ ౧౦॥ స ఏష ఇతి॥ గురువర్తీ గురుశుశ్రూషకః॥ ౧౧॥ సంప్రహారేషు యుద్ధేషు- సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా ఇత్యమరః॥ ౧౧॥ ఏతేనేతి॥ దేవాసురే దేవాసురయుద్ధే॥ ౧౨॥ జాంబవత్సైనికాన్ వర్ణయతి ద్వాభ్యామ్- ఆరుహ్యేత్యాది॥ పర్వతాగ్రాణీత్యర్థాత్సిద్ధమ్- ముంచంతి చ్యావయంతి- నోద్విజంతి న బిభ్యతి- రాక్షసానాం పిశాచానాం చ సదృశా ఇత్యన్వయః॥ ౧౪॥ ద్వాభ్యాం దంభం వర్ణయతి- యం త్వితి॥ అభిసంరబ్ధం కుపితమ్- ప్లవమానమివ సదా ప్లవమానమివ స్థితమ్- ప్రేక్షంతే- ఆశ్చర్యేణేతి శేషః- బలేన పర్యుపాస్తే- బలేన ప్రీణయతీత్యర్థః॥ ౧౬॥ త్రిభిస్సన్నాదనం వర్ణయతి- యః స్థితమితి॥ యో గచ్ఛన్ యోజనే యోజనదూరే- స్థితం శైలం- పార్శ్వేన గచ్ఛతి- అస్య గమనకాలే ఏకపదప్రక్షేపదశాయామ్- ఏకయోజనపరిమితః పదన్యాసః పార్శ్వే స్థో భవతి- యోజనాయతశరీర ఇత్యర్థః- కాయేనోర్ధ్వం గతస్సన్ యోజనం ప్రాప్నోతి- యోజనోన్నతకాయ ఇత్యర్థః- అత ఏవ చతుష్పాదేషు- యస్మాత్- పరమం పరం- రూపం శరీరం- న విద్యతే- శక్రస్య రణే శక్రస్యాసురైస్సహ యుద్ధే- యేనాసురేభ్యో యుద్ధం దత్తం తదా పరాజయశ్చాసురేభ్యో న ప్రాప్తః సోఽయం సన్నాదన ఇతి శ్రుతో నామ॥ ౧౯॥ కస్యాయం పుత్ర ఇత్యత్రాహ- యస్యేతి॥ విక్రమమాణస్య పరాక్రమం కుర్వతః- యస్య పరాక్రమశ్శక్రస్యేవ- తత్పరాక్రమసదృశపరాక్రమ ఇత్యర్థః॥ ౨౦॥ యస్య విక్రమమాణస్యేత్యారభ్య స్వేనానీకేన మర్దితుమిత్యంతం క్రథనాఖ్యవానరవిషయమ్॥ ౨౦॥ కిమర్థముత్పాదిత ఇత్యత్రాహ- తదేత్యర్థమ్- తదా ప్రసిద్ధే॥ ౨౧॥ క్రథనం వర్ణయతి సా

వారో నామేత్యన్వయః హరో గోలాంగూలజాతిః॥ ౩॥ ౫॥ నీలానిత్యాది ఋక్షాస్సుదారుణా ఇత్యంతమేకం వాక్యమ్- మహోదధేః పరం పారమివ అనిర్దేశ్యాన్ నీలాన్ మహామేఘానివ తిష్ఠతః- అసితాంజనసంకాశాన్ యాన్ పశ్యసి- యే కేచిత్పర్వతేషు నదీషు చ వర్తంతే- ఏతే సుదారుణా ఋక్షాస్త్వామభివర్తంతే తవాభిముఖం వర్తంత ఇతి సంబంధః॥ ౭॥ ధూమ్రవర్ణనం నీలానిత్యాది॥ అనిర్దేశ్యాన్ అశక్యనామగణనాన్- పరం పారమివ పరపారస్థరేణూనివ॥ ౭॥ ఏషామిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్॥ ౯॥ యవీయానస్యేత్యారభ్య లబ్ధాశ్చ బహవో వరా ఇత్యంతమేకం వాక్యమ్॥ అస్య ధూమ్రస్య- యవీయాన్ కనిష్ఠః- గురువర్తీ గురుశుశ్రూషకః- సంప్రహారేషు యుద్ధేషు- సాహ్యం సాహాయ్యమ్॥ ౮॥ అథ జాంబవద్వర్ణనం- యవీయానితి॥ గురువర్తీ సద్గురూపాసకః- అనేన సర్వసిద్ధిమత్త్వముక్తమ్॥ ౧౨॥ ఆరుహ్యేతి॥ ఉద్విజంతి బిభ్యతి॥ ౮॥ అథ తత్సైన్యవర్ణనమ్- ఆరుహ్యేతి॥ లోమశా అధికరోమవంతః॥ ౧౪॥ యం త్వితి॥ ప్లవమానమివ స్థితం ప్లవమానత్వేన వర్తమానమ్- స్థితా యూథపయూథపమితి పాఠః॥ ౧౬॥ యః స్థితమితి॥ యః సన్నాదనాఖ్యో గచ్ఛన్ యోజనే స్థితం పార్శ్వేన శైలం సేవతే స్పృశతి- అనేన యోజనపరిమితమస్య స్థౌల్యమిత్యుక్తం భవతి- తథైవ గతః గమనవేళాయాం కాయేన ఊర్ధ్వముపరి- యోజనం ప్రాప్నోతి స్పృశతి- అనేన యోజనోన్నతవానిత్యుక్తం భవతి॥ యేనేతి- పురా యుద్ధకాలే॥ ౧౯॥ యస్య విక్రమమాణస్యేత్యారభ్య స్వేనానీకేన మర్దితుమిత్యంతం క్రథనాఖ్యవానరవర్ణనమ్॥ ౮॥ కృష్ణవర్త్మనా అగ్నినా- త్రిదివౌకసాం సాహ్యార్థముత్పన్న ఇత్యన్వయః॥ ౨౧॥ యస్యేతి॥ యస్య గిరేః వైశ్రవణః కుబేరో రాజా- యో గిరిః జంబూము

పర్వతేంద్రాణాం బహుకిన్నరసేవినాం। విహారసుఖదో నిత్యం భ్రాతుస్తే రాక్షసాధిప ॥ తత్రైష వసతి శ్రీమాన్ బలవాన్ వానరర్షభః। యుద్ధేష్వకత్థనో నిత్యం క్రథనో నామ యూథపః॥ వృతః కోటిసహస్రేణ హరీణాం సముపస్థితః । ఏషైవాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుమ్ ॥౨౮॥ యో గంగామనుపర్యేతి త్రాసయన్ హస్తియూథపాన్। హస్తినాం వానరాణాం చ పూర్వవైరమనుస్మరన్ ॥ ఏష యూథపతిర్నేతా గచ్ఛన్ గిరిగుహాశయః ।గజాన్ యోధయతే వన్యాన్ గిరీంశ్చైవ మహీరుహాన్।హరీణాం వాహినీముఖ్యో నదీం హైమవతీమను,ఉశీరబీజమాశ్రిత్య పర్వతం మందరోపమం ॥ రమతే వానరశ్రేష్ఠో దివి శక్ర ఇవ స్వయం । ఏనం శతసహస్రాణాం సహస్రమనువర్తతే ॥ వీర్యవిక్రమదృప్తానాం నర్దతాం బలశాలినాం।స ఏష నేతా చైతేషాం వానరాణాం మహాత్మనాం॥౨౯॥స ఏష దుర్ధరో రాజన్ ప్రమాథీ నామ యూథపః। వాతేనేవోద్ధతం మేఘం యమేనమనుపశ్యసి॥ ౩౦॥అనీకమపి సంరబ్ధం వానరాణాం తరస్వినాం।ఉద్ధూతమరుణాభాసం పవనేన సమంతతః॥ వివర్తమానం బహుధా యత్రైతద్బహులం రజః॥౩౧॥ఏతేఽసితముఖా ఘోరా గోలాంగూలా మహాబలాః॥ శతం శతసహస్రాణి దృష్ట్వా వై సేతుబంధనం । గోలాంగూలం మహావేగం గవాక్షం నామ యూథపం॥ పరివార్యాభివర్తంతే లంకాం మర్దితుమోజసా ॥ ౩౨॥ భ్రమరాచరితా యత్ర సర్వకాలఫలద్రుమాః॥ యం సూర్యస్తుల్యవర్ణాభమనుపర్యేతి పర్వతం। యస్య భాసా సదా భాంతి తద్వర్ణా మృగపక్షిణః॥ యస్య ప్రస్థం మహాత్మానో న త్యజంతి మహర్షయః । సర్వ

ద్భైః త్రిభిః-యస్యేత్యాదినా॥యస్య గిరేః వైశ్రవణః కుబేరో రాజా- యో గిరిః జంబూం జంబూవృక్షం ఉపనిషేవతే-జంబూయుక్త ఇత్యర్థః-యః-తే భ్రాతుః కుబేరస్య- విహారసుఖదః-తత్ర పర్వతే-యుద్ధేష్వకత్థనః క్రథనో నామైష యూథపో వసతీతి సంబంధః॥౨౮॥ యో గంగామిత్యాదిసార్ధశ్లోకసప్తకం ప్రమాథివిషయం ॥ హస్తినాం వానరాణాం చ అన్యోన్యం పూర్వవైరమనుస్మరన్ యః - గంగామను గంగాసమీపే కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి ద్వితీయా- హస్తియూథపాన్ త్రాసయన్- పర్యేతి పరితశ్చరతి - అత్రేయం పౌరాణికీ కథా - పురా కిల శంబసాదనో నామాసురో గజరూపేణ మునీన్ బాధమానస్తైర్మునిభిః చోదితేన కేసరిణా హస్తమత్పితా హతః-తత్సంతుష్టైః మునిభిర్మహాపరాక్రమో హనుమాన్ పుత్రస్తే భవిష్యతీతి కేసరిణే వరో దత్తః తతః ప్రభృతి హస్తినాం వానరాణాం చ పరస్పరం వైరమభూదితి । గచ్ఛన్ ఏవ గమనకాలే వరిపూగాణాం నాశయితా- గిరిగుహాయాం శేతే వర్తత ఇతి గిరిగుహాశయః- గజానితి - గజైర్వృక్షాన్ వృక్షైర్గజాంశ్చ హంతీత్యర్థః - హైమవతీమను గంగాసమీపే - స్థితం ఉశీరబీజాఖ్యం పర్వతమాశ్రిత్య రమత ఇతి యోజనా - హరివాహినీముఖ్యత్వేఽపి భిన్నజాతీయత్వభ్రమవ్యుదాసార్థం వానరశ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తం- వీరస్య భావో వీర్యం- ఉత్సాహ ఇత్యర్థః- విక్రమః పరాన్ ప్రత్యభిభవః- బలశాలినాం- వానరాణామిత్యర్థసిద్ధం- శతసహస్రాణాం సహస్రం- సహస్రలక్షమిత్యర్థః- నేతా నాయకః॥౨౯॥ కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి హైమవతీమితి ద్వితీయా ॥ ౨౯॥ ప్రమాథినం వర్ణయతి-స ఏష ఇతి ॥ దుర్ధరః దుర్ధర్షః - ప్రమాథీ నామ ప్రమాథి నామకః - వాతేనోద్ధతం మేఘమివ యమేనమనుపశ్యసి - ఏష ప్రమాథీతి సంబంధః॥ ౩౦॥ అనీకమితి ॥ యత్ర అనీకే - సమంతతః పవనేనోద్ధూతః అరుణాభాసం అరుణకాంతి బహులమేతద్రజః బహుధా వివర్తమానం భవతి-తత్ సంరబ్ధం తరస్వినాం వానరాణామనీకమపి పశ్యసి తదప్యస్య ప్రమాథిన ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ గవాక్షమాహ - శ్లోకద్వయేన - ఏత ఇతి ॥ అసితముఖాః గోలాంగూలాః సేతుబంధనం దృష్ట్వా ఉత్సాహేన శతం శతసహస్రాణి చ సంతః గవాక్షం నామ స్వయూథపతిం పరివార్య - లంకాం ఓజసా స్వతేజసా - మర్దితుమభివర్తంతే- అత్ర యూథపత్యపేక్షయా యూథానాం బలోత్సాహాధిక్యం వ్యజ్యతే ॥ ౩౨ ॥ అథ చతుర్భిః కేసరిణం వర్ణయతి - భ్రమరేతి ॥ యత్ర పర్వతే - సర్వకామఫలాః సర్వైః కామ్యంత ఇతి సర్వకామాః సర్వాభీష్టార్థాః తాన్ ఫలంతీతి సర్వకామఫలాః - తే చ తే ద్రుమాశ్చ సర్వకామఫలద్రుమాః - భ్రమరైః ఆచరితాః వ్యాప్తాః - భవంతి - అనేన వృక్షాణాం సర్వాపేక్షితప్రదత్వం సదా పుష్పితత్వం చోక్తం - యం పర్వతం-సూర్యః-తుల్యవర్ణాభం తుల్యప్రకారకాంతికం యథా తథా - అను సమీపే పర్యేతి సంచ

పనిషేవతే- జంబూవృక్షయుక్త ఇత్యర్థః- యో గిరిః తే భ్రాతుః కుబేరస్య-విహారసుఖదః- తత్ర పర్వతే- ఏష క్రథనో నామ వానరః- వసతీతి సంబంధః॥౨౮॥ యో గంగామిత్యారభ్య యత్రైతద్బహుళం రజ ఇత్యంతం ప్రమాథివానరవర్ణనం॥ హస్తినాం వానరాణాం చ పూర్వవైరమనుస్మరన్నితి-పురా కిల సాగరతీరే హస్త్యాకారః శంబసాదనో నామ రాక్షసః-సమునీన బాధత తైర్మునిభిః చోదితో హనుమత్పితా కేసరీ హస్తిరూపం తమసురం హతవాన్- తత ఆరభ్య- కరిణాం వానరాణాం చ విరోధస్సమభూదితి- పౌరాణికీ కథా - నదీం హైమవతీమను శీతజలాం గంగాం ప్రాప్య స్థితముశీరబీజాఖ్యం పర్వతమాశ్రిత్య రమత ఇతి సంబంధః- స ఏష దుర్ధర ఇతి॥ యత్రానీకేషు పవనేన ఉద్ధూతం బహుళం రజో దృశ్యతే-తదనీకం వాతేనోద్ధతం మేఘమివ- యమేనమనుపశ్యసి- స ఏష ప్రమాథీ నామ యూథప ఇత్యన్వయః ॥౩౧॥ ఏత ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-శతసహస్రాణి గోలాంగూలాః- సేతుబంధనం దృష్ట్వా గోలాంగూలం గవాక్షం నామ యూథపం పరివార్య లంకాం మర్దితుమభివర్తంత ఇతి సంబంధః॥ గవాక్షవర్ణనం ఏత ఇత్యాది॥ శతం శతసహస్రాణి శతలక్షమిత్యర్థః - సేతుబంధనం నలసమీపే తత్సహాయతయా స్థిత్వా సేతుబంధనకర్తారం ॥౩౨॥ భ్రమరాచరితా ఇత్యారభ్య కేసరీ నామ యూథప ఇత్యంతం కేసర్యాఖ్యవానరవర్ణనం - యత్ర యస్మిన్ కాంచనపర్వతే సర్వకామఫలద్రుమాః - సర్వైః

కామఫలావృక్షాస్సదాఫలసమన్వితాః ॥ మధూనిచమహార్హాణి యస్మిన్పర్వతసత్తమే । తత్రైషరమతేరాజన్రమ్యే కాంచనపర్వతే॥ ముఖ్యోవానరముఖ్యానాం కేసరీనామయూథపః ॥౩౬॥ షష్టిర్గిరిసహస్రాణాంరమ్యాఃకాంచనపర్వతాః॥ తేషాంమధ్యేగిరివరస్త్వమివానఘరక్షసాం (౩౮) తత్రైతేకపిలాశ్శ్వేతాస్తామ్రాస్యామధుపింగళాః॥నివసంత్యుత్తమగిరౌతీక్ష్ణదంష్ట్రానఖాయుధాః। సింహాఇవచతుర్దంష్ట్రావ్యాఘ్రాఇవదురాసదాః ॥ సర్వేవైశ్వానరసమాజ్వలితాశీవిషోపమాః। సుదీర్ఘాంచితలాంగూలామత్తమాతంగసన్నిభాః ॥ మహాపర్వతసంకాశామహాజీమూతనిస్వనాః। వృత్తపింగళరక్తాక్షాభీమభీమగతిస్వరాః ॥ మర్దయంతీవతేసర్వేతస్థుర్లంకాంసమీక్ష్యతే॥౪౪॥ఏషచైషామధిపతిర్మధ్యేతిష్ఠతివీర్యవాన్। జయార్థీనిత్యమాదిత్యముపతిష్ఠతిబుద్ధిమాన్। నామ్నాపృథివ్యాంవిఖ్యాతో రాజన్శతవలీతియః।ఏషైవాశంసతేలంకాంస్వేనానీకేనమర్దితుం। విక్రాంతోబలవాన్శూరఃపౌరుషేస్వేవ్యవస్థితః ॥ రామప్రియార్థంప్రాణానాందయాంనకురుతేహరిః ॥ ౪౫ ॥ గజోగవాక్షోగవయోనలోనీలశ్చవానరః॥ఏకైకఏవయూథానాంకోటిభిర్దశభిర్వృతః ॥ ౪౬ ॥ తథాన్యేవానరశ్రేష్ఠావింధ్యపర్వతవాసినః ॥ నశక్యంతేబహుత్వాత్తుసంఖ్యాతుంలఘువిక్రమాః ॥౪౭॥ సర్వేమహారాజమహాప్రభావాస్సర్వేమహాశైలనికాశకాయాః। సర్వేసమర్థాఃపృథివీంక్షణేనకర్తుంప్రవిధ్వస్తవికీర్ణశైలాం ॥౪౮॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే - సప్తవింశస్సర్గః.*************************

సారణస్యవచఃశ్రుత్వారావణంరాక్షసాధిపం। బలమాదిశ్యతత్సర్వంశుకోవాక్యమథాబ్రవీత్ ॥౧॥ స్థితాన్పశ్యసియానేతాన్మత్తానివమహాద్విపాన్ । న్యగ్రోధానివగాంగేయాన్సాలాన్హైమవతానివ ॥ ఏతేదుష్ప్రసహారాజన్బలినఃకామరూపిణః। దైత్యదానవసంకాశాయుద్ధేదేవపరాక్రమాః ॥ ౩ ॥ ఏషాంకోటిసహస్రాణినవపంచచసప్తచ।తథాశంఖసహస్రాణితథాబృందశతానిచ ॥౪॥ ఏతేసుగ్రీవసచివాఃకిష్కింధానిలయాస్సదా । హరయోదేవగం

రతి- దృశ్యతేహిసూర్యస్తత్సన్నిధానేకాంచనవర్ణః- యస్మిన్పర్వతసత్తమే- సర్వకామఫలాఃసర్వైఃకామ్యమానఫలాః- అనేనస్వాదుఫలత్వముక్తం- సదాఫలసమన్వితాః- సర్వకాలంఫలయుక్తాఇత్యర్థః - కాంచనపర్వతేమేరౌ॥ ౩౬॥ అథశతవలివానరసేనాశ్లాఘనపూర్వకంవర్ణయతిషష్టిరిత్యారభ్యహరిరిత్యంతేన॥ గిరిసహస్రాణాంషష్టిరస్తి - తేరమ్యాఃకాంచనపర్వతాభవంతి- గిరివరఃమేరుః- అస్తిహ్యస్తగిరేఃపూర్వతశ్చాపరోమేరుః - వైశ్వానరసమాః- వైశ్వానరఃఅగ్నిఃతద్వదుగ్రాఇత్యర్థః-జ్వలితాశీవిషాఃకుపితసర్పాః-ఆశిషిదంష్ట్రాయాంవిషంయేషాంతేఆశీవిషాః - ఆశీరురగదంష్ట్రాయాంప్రియవాక్యాభిలాషయోరిత్యమరః । పృషోదరాదిత్వాత్సలోపః-తద్వత్కోపనాఇత్యర్థః- అంచితలాంగూలాఃఉదంచితలాంగూలాః - మత్తేత్యాదినామహాకాయత్వముక్తం - పర్వతసంకాశాఇత్యనేనదార్ఢ్యముక్తం- భీమభీమాఃభీమప్రకారాః- ప్రకారస్సాదృశ్యం- భీమసదృశాఃఈషద్భీమాఇత్యర్థః - ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావః-తాదృశగమనస్వరాః-తేవానరాః-యేతేవ- లంకాంసమీక్ష్య- మర్దయంతీవతస్థుఃమర్దయంతఇవతిష్ఠంతి-ఆర్షోలింగవ్యత్యయః॥౪౪॥ఏషచేత్యాది॥ఉపతిష్ఠతిఉపతిష్ఠతే-ఏషైవేతి- ధీరార్థః- పౌరుషేపరాక్రమే- ప్రాణానాంప్రాణేషు॥౪౫॥గజఇతి-స్పష్టః॥౪౬॥తథేతి-స్పష్టః॥౪౭॥సర్వ ఇతి॥ ప్రవిధ్వస్తకీర్ణశైలాం- ప్రవిధ్వస్తాఃచూర్ణితాఃవికీర్ణావిక్షిప్తాః శైలాఃయస్యాస్సా - తాంతథా ॥ ౪౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేరత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానేసప్తవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంసారణేనోక్తంశ్రుత్వాశుకస్తేనకాత్స్న్యేనానుక్తైః స్వయంతత్సర్వందర్శయత్యష్టావింశేసర్గే-సారణస్యేతి॥ శుకఃసారణస్యవచశ్శ్రుత్వాతేనకాత్స్న్యేనానుక్తైః-స్వయంతత్సర్వంబలం-ఆదిశ్యఅంగుళ్యానిర్దిశ్య-రావణం-అకాత్స్న్యేన-అబ్రవీత్-మంగళానంతరారంభప్రశ్నకాత్స్న్యేష్వథో అథేత్యమరః ॥ సచనయోక్తిద్యోతనాయరాక్షసాధిపమిత్యుక్తం॥౧॥స్థితానితి॥న్యగ్రోధాన్వటాన్-గాంగేయాన్గంగాతటరుహాన్- హైమవతాన్ హిమవత్పర్వతోద్భవాన్ - దైత్యదానవసంకాశాఃదైత్యదానవతుల్యబలాః॥౩॥ఏషామితి॥శంఖబృందాదిస్వరూపముత్తరత్రస్వయమేవవక్ష్యతి- బృందశతాదిసంఖ్యాః- సంతీతిశేషః॥౪॥ఏతఇతి॥సుగ్రీవసచివాఃసుగ్రీవసహాయాః- మంత్రిసహా

కామ్యంతఇతిసర్వకామానిఫలానియేషాంతేతథోక్తాః తేచతేద్రుమాశ్చసర్వకామఫలద్రుమాః- యఃకాంచనపర్వతం - యస్యకాంచనపర్వతస్యయస్మిన్ కాంచనపర్వతే అస్తాద్రిసమీపవర్తినిసావర్ణినివాసమేరౌ ॥౩౬॥ తమేవవిశినష్టి - షష్టిరితి ॥ గిరిసహస్రాణాంషష్టిరస్తి- తేకాంచనపర్వతాః తేషాంమధ్యేగిరివరోమేరురస్తీతిసంబంధః ॥తి॥ శతవలివర్ణనం- షష్టిరిత్యాది॥ తేషాంమధ్యేగిరివరఃసావర్ణిమేరునామాస్తి- తత్రసావర్ణిమేరౌ ॥౩౮॥ మేరుస్థవానరాన్వర్ణయతి॥ తత్రైతఇత్యాదినా॥ మర్దయంతీతి - తేవానరాః - తేతవలంకాంసమీక్ష్య- మర్దయంతీవమర్దయంతఇవతస్థురితిసంబంధః- ఆర్షోలింగవ్యత్యయః ॥౪౪॥౪౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తవింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋సారణస్యేతి॥ఆదిశ్యనిర్దిశ్య॥౧॥స్థితానితి॥గాంగేయాన్-గంగాతటరుహాన్ ॥౩॥తి॥ ఏషాంకోటీతి సుగ్రీవసచివసంఖ్యా- సర్వబలసంఖ్యాంతుసర్గాంతేవక్ష్యతి॥౫॥యూపతి॥కుమారౌ- తరు

ధర్వైరుత్పన్నాః కామరూపిణః ॥౫॥ యౌ తౌ పశ్యసి తిష్ఠంతౌ కుమారౌ దేవరూపిణౌ । మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ తాభ్యాం నాస్తి సమో యుధి॥ బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతావమృతప్రాశినావుభౌ । ఆశంసేతే యుధా లంకామేతౌ మర్దితుమోజసా॥ (యౌ వేతౌ వేతయోః పార్శ్వే స్థితౌ పర్వతసన్నిభౌ । సుముఖోసుముఖశ్చైవ మృత్యుపుత్రౌ పితుస్సమౌ॥ ప్రేక్షంతౌ నగరీం లంకాం కోటిభిర్దశభిర్వృతౌ)
॥౯॥ యం తు పశ్యసి తిష్ఠంతం ప్రభిన్నమివ కుంజరం॥ యో బలాత్ క్షోభయేత్ క్రుద్ధస్సముద్రమపి వానరః । ఏషోభిగంతా లంకాయా వైదేహ్యాస్తవ చ ప్రభో ॥ ఏనం పశ్య పురాదృష్టం వానరం పునరాగతం । జ్యేష్ఠః కేసరిణః పుత్రో వాతాత్మజ ఇతి శ్రుతః ॥ హనుమానితి విఖ్యాతో లంఘితో యేన సాగరః । కామరూపీ హరిశ్రేష్ఠో బలరూపసమన్వితః॥ అనివార్యగతిశ్చైవ యథా సతతగః ప్రభుః
॥౧౪॥ ఉద్యంతం భాస్కరం దృష్ట్వా బాలః కిల పిపాసితః॥ త్రియోజనసహస్రం తు అధ్వానమవతీర్య హి । ఆదిత్యమాహరిష్యామి న మే క్షుత్ ప్రతియాస్యతి॥ ఇతి సంచింత్య మనసా పురైష బలదర్పితః ।అనాధృష్యతమం దేవమపి దేవర్షిదానవైః ॥ అనాసాద్యైవ పతితో భాస్కరోదయనే గిరౌ । పతితస్య కపేరస్య హనురేకా శిలాతలే ॥ కించిద్భిన్నా దృఢహనోర్హనుమానేష తేన వై। సత్యమాగమయోగేన మమైష విదితో హరిః॥ నాస్య శక్యం బలం రూపం ప్రభావో వాపి భాషితుం । ఏష ఆశంసతే లంకామేకో మర్దితుమోజసా
॥౧౮॥ యశ్చైషోనంతరశ్శూరః శ్యామః పద్మనిభేక్షణః । ఇక్ష్వాకూణామతిరథో లోకే విఖ్యాతపౌరుషః ॥ యస్మిన్న చలతే ధర్మో యో ధర్మం నాతివ

యస్సచివ ఇత్యమరః। దేవగంధర్వైః- దేవేభ్యో గంధర్వేభ్యశ్చేత్యర్థః- ఉత్పన్నాః కామరూపిణ ఇతి. కామరూపిత్వేన ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః-పూర్వం కామరూపిత్వముక్తం ఇతి స్వేదానీమౌత్పత్తికత్వముచ్యత ఇతి న పునరుక్తిః॥ ౫॥ యౌ తావితి॥ కుమారౌ యూనౌ- దేవేతి రావణం ప్రతి సంబుద్ధిః. రూపిణౌ ప్రశస్తరూపౌ ప్రశంసాయాం మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః- యౌ పశ్యసి- తౌ మైందశ్చ ద్వివిదశ్చేత్యుచ్యేతే ఇత్యర్థః- యుధి తాభ్యాం సమో నాస్తీత్యత్ర హేతుం దర్శయతి బ్రహ్మణేతి- సమనుజ్ఞాతౌ సంతౌ అమృతప్రాశినావిత్యర్థః ॥౯॥ హనుమంతం వర్ణయతి- యంత్విత్యాదినా॥ ప్రభిన్నం మత్తం- ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త ఇత్యమరః। అభిగంతేతి- వైదేహీపక్షే అభిగమనం అన్వేషణం- రావణపక్షే దర్శనం- జ్యేష్ఠ ఇతి- అత్ర ఏష ఇత్యధ్యాహార్యం కేసరిణః పుత్రః తస్య క్షేత్రజః పుత్రః- బలరూపసమన్వితః ప్రశస్తబలసమన్వితః- ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః- యథా సతతగః సతతగ ఇవ సతతగః వాయుః ॥౧౪॥ ఉద్యంతమిత్యాది॥ బాలః బాల్యావస్థః- కిలేత్యైతిహ్యే- పిపాసితః స్తన్యాపేక్షః- క్షుధిత ఇతి యావత్- త్రియోజనసహస్రం త్రియోజనసహస్రపరిమాణం- ద్విగోర్నిత్యమితి ప్రమాణప్రత్యయస్య లుక్ - హనుమత్పితుః కేసరిణః కనకాచలవాసిత్వాత్తస్య చాత్యున్నతత్వాదాదిత్యస్య తచ్ఛిఖరస్య చ మధ్యమార్గ త్రిసహస్రయోజనపరిమిత ఇత్యుక్తం- అత ఏవ అవతీర్యేత్యుక్తం - న తు ఆప్లుత్యేతి - యద్వా ఆదిత్యస్య భూమేరుపరిలక్షయోజనాంతరత్వాత్ త్రియోజనసహస్రమిత్యేతదనేకసహస్రోపలక్షణం - ఆహరిష్యామి భక్షయిష్యామి - ఇతి సంచింత్య మనసా పురైష బలదర్పిత ఇత్యనంతరం త్రియోజనసహస్రమిత్యర్ధం యోజ్యం । దేవం సూర్యం - భాస్కరఉదయతే అస్మిన్నితి భాస్కరోదయనః- తస్మిన్ గిరౌ హనుః తాలుప్రదేశః- అనాసాద్యేత్యత్ర తత్తేజస్స్యపస్కార్యం- తేజసా తస్య నిర్ఘాత ఇతి కిష్కింధాకాండోక్తేః। యద్యప్యత్ర కాండే ఇంద్రవజ్రేణ పతనముక్తం - తథాపి తదపి హేత్వంతరమితి జ్ఞేయం- కథమియం కథా త్వయా విదితేత్యత్రాహ సత్యమితి - ఆగమ ఆప్తవాక్యం- తదేవ యోగ ఉపాయః- తేన- యద్వా ఆప్తవాక్యశ్రవణేన- మమ మయా- రూపం వపుః- భాషితుం న శక్యం- కామరూపదర్శనాదితి భావః॥ ౧౮॥ అథ రామం వర్ణయతి- యశ్చైష ఇత్యాదినా॥ అనంతరః అంతరం అవకాశః తద్రహితః - స్కంధారూఢత్వేన పూర్వోక్తహనుమతోత్యంతసన్నిహిత ఇత్యర్థః- శూరః హనుమదారూఢత్వేన ప్రకటితశౌర్యః- శ్యామః కనకమయశిఖరారూఢ కాళాంబుదకమనీయవిగ్రహః- పద్మనిభేక్షణః దివ్యవిగ్రహమహాతటాకస్థవికసితకమలలోభనీయవిలోచనః- అనరణ్యాదివదయం న మంతవ్యః- కింత్విక్ష్వాకూణాం మధ్యే- అతిరథః- అతిశయితరథః- అపరాజితరథ ఇత్యర్థః- అత్ర నవయమేవ ప్రమాణం- లోకే విఖ్యాతపౌరుషః ఖరవధాదినా ఖ్యాతం భవద్వైరివాలివధేన విశేషేణ ఖ్యాతం పౌరుషం యస్య తథోక్తః- న కేవలం పౌరుషం ధర్మోప్యస్యైవ స్వమిత్యాహ- యస్మిన్నితి- యస్మిన్ ధర్మో న చలతి- జాబాలిప్రభృతిభిరాకులితోప్యప్రకంపితః- యో ధర్మం నాతివర్తతే- భరతసీతాదిభిః కృతేపి ప్రతిబంధే పితృవచనమునిప్రతిజ్ఞాధర్మం నాతివర్తతే- ఖరయుద్ధే పసర్పణం బా

ణౌ॥తి॥ యౌ తావితి॥ మైందద్వివిదవిషయం॥౯॥ యమితి॥ ప్రభిన్నం మత్తం॥ ఏష ఇతి॥ ఏష హనుమాన్- తవ లంకాయాః అభిగంతా- వైదేహ్యా అభిగంతా- అన్వేషీ॥ అనివార్యేతి॥ సతతగః- వాయుః॥౧౪॥ ఉద్యంతమితి॥ పిపాసితః స్తన్యపానాపేక్షీ- క్షుధిత ఇతి యావత్- త్రియోజనసహస్రం- ఆదిత్యస్య భూమేరుపరిలక్షయోజనాంతరత్వాత్ త్రియోజనసహస్రమిత్యేతదనేకయోజనసహస్రోపలక్షణం॥ సత్యమితి॥ ఆగమయోగేన- ఆగమః ఆప్తోపదేశః స ఏవ యోగః ఉపాయః- ఆప్తవాక్యశ్రవణేనేత్యర్థః- హీతి గాయత్ర్యాః షోడశాక్షరం- రక్షోగణపరిక్షిప్త ఇత్యస్య శ్లోకస్య పికారశ్చత్వారేణ హీత్యనేన సంగృహ్ణాతి- రక్షోగణపరిక్షిప్తో రాజా హ్యాస విభీషణః। శ్రీమతా రాజరాజేన లంకాయామభిషేచితః- రాజరాజేన శ్రీరామేణ॥తి॥ ప్రతియాస్యతి భూలోకవర్తిభక్ష్యైరితి శేషః॥ అనాసాద్య- భాస్కరమితి శేషః॥ భాస్కరోదయన ఇతి బహువ్రీహిః। ఆగమయోగేన సహ - హనూమన్నామనిమిత్తభూతపూర్వవృత్తాంతేన సహేత్యర్థః॥౧౮॥ తి॥ రామం వర్ణయతి॥ యశ్చైష ఇతి॥ యస్య దర్శితస్య హనుమతోనంతరః సమీపవర్తీ॥ గ

ర్తతే । యో బ్రాహ్మమస్త్రం వేదాంశ్చ వేదవేదవిదాం వరః॥ యో భింద్యాద్గగనం బాణైః పర్వతానపి దారయేత్ । యస్య మృత్యోరివ క్రోధశ్శక్రస్యేవ పరాక్రమః ॥ యస్య భార్యా జనస్థానాత్సీతా చాపహృతా త్వయా । స ఏష రామస్త్వాం యోద్ధుం రాజన్ సమభివర్తతే ॥౨౨॥ యశ్చైష దక్షిణే పార్శ్వే శుద్ధజాంబూనదప్రభః । విశాలవక్షాస్తామ్రాక్షో నీలకుంచితమూర్ధజః ॥ ఏషోఽస్య లక్ష్మణో నామ భ్రాతా ప్రాణసమః ప్రియః । నయే యుద్ధే చ కుశలస్సర్వశాస్త్రవిశారదః ॥ అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ । రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః ॥ ౨౪ ॥ న హ్యేష రాఘవస్యార్థే జీవితం పరిరక్షతి । ఏష ఏవాశంసతే యుద్ధే నిహంతుం సర్వరాక్షసాన్ ॥౨౫ ॥ యస్తు సవ్యమసౌ పక్షం రామస్యాశ్రిత్య తిష్ఠతి। రక్షోగణపరిక్షిప్తో రాజా హ్యేష విభీషణః ॥ ౨౬ ॥ శ్రీమతా రాజరాజేన లంకాయామభిషేచితః। త్వామేవ ప్రతిసంరబ్ధో యుద్ధాయైషోఽభివర్తతే ॥౨౭॥ యం తు పశ్యసి తిష్ఠంతం మధ్యే గిరిమివాచలం। సర్వశాఖామృగేంద్రాణాం భర్తారమపరాజితం॥ తేజసా యశసా బుద్ధ్యా జ్ఞానేనాభిజనేన చ। యః కపీనతిబభ్రాజ హిమవానివ పర్వతాన్॥ కిష్కింధాం యస్సమధ్యాస్తే గుహాం సగహనద్రుమాం। దుర్గాం పర్వతదుర్గస్థాం ప్రధానైస్సహ యూథపైః ॥ యస్యైషా కాంచనీ మాలా శోభతే శతపుష్కరా । కాంతా దేవమనుష్యాణాం యస్యాం లక్ష్మీః ప్రతిష్ఠితా ॥ ఏతాం చ మాలాం తారాం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం। సుగ్రీవో వాలినం హత్వా రామేణ ప్రతిపాదితః ॥ ౩౩॥ శతం శతసహస్రాణాం కోటిమాహుర్మనీషిణః । శతం కోటిసహస్రాణాం శంఖ ఇత్యభిధీయతే ॥ శతం శంఖసహస్రాణాం మహాశంఖ ఇతి స్మృతః । మహాశంఖసహస్రాణాం శతం బృందమితి స్మృతం ॥ శతం బృందసహస్రాణాం మహాబృందమితి స్మృతం । మహాబృందసహస్రాణాం శతం పద్మమితి స్మృతం॥ శతం పద్మసహస్రాణాం మహాపద్మమితి స్మృతం। మహాపద్మసహస్రాణాం శతం ఖర్వమిహోచ్యతే ॥ శతం ఖర్వసహస్రాణాం మహాఖర్వమితి స్మృతం । మహాఖర్వసహస్రాణాం సముద్రమభిధీయతే ॥ శతం సముద్రసాహస్రమోఘ ఇత్యభిధీయతే । శతమోఘసహస్రాణాం మహౌఘ ఇతి విశ్రుతః॥ ౩౮ ॥ ఏవం కోటిసహస్రేణ శంఖానాం చ శతేన చ। మహాశంఖసహస్రేణ తథా బృందశతేన చ ॥ మహాబృందసహస్రేణ తథా పద్మశతేన చ। మహాపద్మసహస్రేణ తథా ఖర్వశతేన చ ॥ సముద్రేణ శతేనైవ మహౌఘేన తథైవ చ । ఏష కోటిమహౌఘేన సముద్రస

ణపాతావకాశలాభార్థం - ఛద్మనా వాలివధస్త్వన్యథానుపపత్త్యావశ్యమాశ్రితవిషయప్రతిజ్ఞాయా నిర్వోఢవ్యతయా చ- న కేవలం పౌరుషమాత్రం- అస్త్రబలం చాస్యైవేత్యాహ- య ఇతి- బ్రాహ్మమస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం వేదాంశ్చ - వేదజాతాని- బ్రహ్మాస్త్రమంత్రస్య వేదాంతర్గతత్వేఽపి ప్రాధాన్యాత్ పృథగుక్తిః- వేదవిదాం వేదార్థవిదాం- వరః ఉపదేష్టృభ్యో వసిష్ఠాదిభ్యోఽప్యుత్కృష్టః- ఉక్తం పౌరుషమేవ ప్రపంచయతి- యో భింద్యాదిత్యాది- గగనం గగనస్థవిమానాది - ఆదిశబ్దేన పాతాలాదికముచ్యతే- సంప్రతి కోపోద్భవే మూలమాహ- యస్య భార్యేతి॥ ౨౨॥ అథ లక్ష్మణం వర్ణయతి- యశ్చైష ఇత్యాదినా॥ దక్షిణే రామస్యేతి శేషః- శుద్ధజాంబూనదప్రభః స్వర్ణవర్ణః- తామ్రాక్షః- త్వద్విషయకోపేనేతి భావః- నయే నీతి- శాస్త్రశబ్దో నీతిశాస్త్రవ్యతిరిక్తపరః - ప్రాణో బహిశ్చర ఇత్యనేన ప్రాణసంరక్షకత్వముచ్యతే॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ యస్త్వితి॥ పక్షం పార్శ్వం- రక్షోగణేతి- చతుర్ణామేవ రక్షసాం గణతుల్యవిక్రమత్వాత్తథోక్తం- రాజా త్వద్రాజ్యస్యేతి శేషః- అత్ర హీతి గాయత్ర్యక్షరం॥ ౨౬ ॥ రాజత్వం కుత ఇత్యత్రాహ- శ్రీమతేతి॥ శ్రీమతా- అవాప్తసమస్తకామత్వేన లంకారాజ్యానభిలాషిణేత్యర్థః- రాజరాజేన విభీషణాదిరాజత్వానిర్వాహస్య రాజరాజత్వం న నిర్వహేదితి మన్వానేన - లంకాయాం నిమిత్తే - లంకాయాం రాజేతి వాన్వయః ॥ ౨౭ ॥ అథ సుగ్రీవం వర్ణయతి- యం త్విత్యాది॥ మధ్యే రామవిభీషణయోర్మధ్యే- అచలం నిశ్చలం- బుద్ధ్యా ఊహాపోహరూపజ్ఞానేన- జ్ఞానేన శాస్త్రజన్యజ్ఞానేన- అభిజనేన కులేన- అతిబభ్రాజ అతిశయ్య బభ్రాజ- గహనం వనం- దుర్గాం ప్రాకారాదినా దుర్గమాం- పర్వతదుర్గస్థాం పర్వతరూపదుర్గస్థితాం- శతపుష్కరా శతపద్మా- కాంతా కామ్యమానా- లక్ష్మీః వీరలక్ష్మీః- తద్ధారణే కదాచిదపి పరాజయో న భవతీతి సదా వాలీ తాం వహతి స్మేతి ప్రసిద్ధిః- తద్ధారణాదేవ హి రామస్తదనభిముఖ ఏవ వాలినం హతవాన్ - ప్రతిపాదితః ప్రాపితః ॥ ౩౩ ॥ ఉక్తానుక్తసకలవానరసంఖ్యాం వక్తుం ప్రథమతస్సంఖ్యామేవ దర్శయతి॥ శతమిత్యాదినా॥ శతపర్యంతసంఖ్యాయాస్స్ఫుటత్వాత్తదూర్ధ్వసంఖ్యా అత్ర సంకీర్త్యంతే- శతసహస్రాణాం లక్షాణాం శతం కోటిరిత్యాహుః॥ ౩౮ ॥ ఏవం కోటిసహస్రేణేత్యాద్యవాంతరసంఖ్యాభేదకీర్తనమవాంతరసేనాపతిభేదాత్ - సముద్రసదృశేన సాగరసదృశేన- విభీషణేనేతి సచివైః రాక్షసైరుపలక్షితేన విభీషణేన పరివారితస్సుగ్రీవః- త్వామభిత్వాం ప్రతి- యుద్ధార్థం వర్తతే॥ రా॥ ఏష ఇతి॥ సముద్రసదృశేన సాగరవదపరి

గగనం బాణైర్భింద్యాత్ -సర్వమప్యుపకరమపి తస్యానుకరమితి తాత్పర్యం ॥ ౨౯ ॥ తి॥ యస్త్వితి॥ యస్తు రామస్య సవ్యం పక్షమాశ్రిత్య తిష్ఠతి। రక్షోగణపరిక్షిప్తః- గణశబ్దేన చత్వార ఏవోచ్యంతే- పరిక్షిప్తః వ్యాప్తః॥ ౨౬ ॥ తి॥ రాజరాజేన రామేణాభిషేచితః ఏష త్వాం ప్రతి యుద్ధాయాభివర్తతే॥ ౨౭ ॥ తి॥ సుగ్రీవం వర్ణయతి॥ యం త్వితి॥ అతిబభ్రాజ అతిక్రమ్యాతిశయేన బభ్రాజేత్యర్థః॥ పుష్కరం పద్మం॥ ౩౩ ॥ తి॥ అథ సర్వబలసంఖ్యాం దర్శయితుం సంఖ్యా

దృశేనచ ॥ విభీషణేనసచివైరాత్తుసైః పరివారితః । సుగ్రీవోవానరేంద్రస్త్వాంయుద్ధార్థమభివర్తతే ॥ మహాబలవృ
తోనిత్యంమహాబలపరాక్రమః ॥౨౫॥ ఇమాంమహారాజసమీక్ష్యవాహినీముపస్థితాంప్రజ్వలితగ్రహోపమాం । త
తఃప్రయత్నఃపరమోవిధీయతాంయథాజయస్స్యాన్నపరైఃపరాజయః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-అష్టావింశస్సర్గః.

శుకేనతుసమాఖ్యాతాంస్తాన్దృష్ట్వాహరియూథపాన్ । సమీపస్థంచరామస్య భ్రాతరంస్వంవిభీషణమ్ ॥ ల
క్ష్మణంచమహావీర్యంభుజంరామస్యదక్షిణం । సర్వవానరరాజంచసుగ్రీవంభీమవిక్రమం (గజంగవాక్షంగవయంమైం
దంద్వివిదమేవచ। అంగదంచైవబలినంవజ్రహస్తాత్మజాత్మజం ॥ హనూమంతంచవిక్రాంతంజాంబవంతంచదుర్జయం।
సుషేణంకుముదంనీలంనలంచప్లవగర్షభం ॥) కించిదావిగ్నహృదయోజాతక్రోధశ్చరావణః । భర్త్సయామాసతౌ
వీరౌకథాంతేశుకసారణౌ ౩॥ అధోముఖౌతౌప్రణతావబ్రవీచ్ఛుకసారణౌ । రోషగద్గదయావాచాసంరబ్ధఃపరుషంవ
చః ॥౪॥ నతావత్సదృశంనామసచివైరుపజీవిభిః । విప్రియంనృపతేర్వక్తుంనిగ్రహప్రగ్రహేప్రభోః ॥ ౫ ॥ రిపూణాం
ప్రతికూలానాంయుద్ధార్థమభివర్తతాం । ఉభాభ్యాంసదృశంనామవక్తుమప్రస్తవేస్తవం ॥ ౬ ॥ ఆచార్యాగురవో
వృద్ధావృథావాంపర్యుపాసితాః । సారంయద్రాజశాస్త్రాణామనుజీవ్యంనగృహ్యతే ॥ గృహీతోవానవిజ్ఞాతోభారో
జ్ఞానస్యవోహ్యతే ॥ ౭ ॥ ఈదృశైస్సచివైర్యుక్తోమూర్ఖైర్దిష్ట్యాధరామ్యహం ॥ ౮ ॥ కిన్నుమృత్యోర్భయంనాస్తి
వక్తుంమాంపరుషంవచః । యస్యమేశాసతోజిహ్వాప్రయచ్ఛతిశుభాశుభం ॥ ౯ ॥ అప్యేవదహనంస్పృష్ట్వా వనేతిష్ఠం

చ్ఛేద్యేనేత్యర్థః॥౨౫॥ ఇమామితి॥జ్వలితగ్రహోపమాంక్రూరగ్రహోపమాం- యథేతి-యథాతేజయోనస్యాత్- ప్రత్యుతపరైఃపరాజయఏవ
స్యాత్ తథాయత్నఃక్రియతామితిధ్వన్యతే॥౨౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ...యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశస్సర్గః॥

అథరావణేనచారప్రేషణాదిప్రతిపాద్యతఏకోనత్రింశే - శుకేనేత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ సర్వవానరరాజంచేత్యత్రచకారోహనుమదాదిస
ముచ్చయార్థః- ఆవిగ్నహృదయఃభీతహృదయః- తథాపిజాతక్రోధఃపరస్తుతాకర్ణనేనకుపితఇత్యర్థః - కథాంతేవచనాంతే ॥౩॥ అధోము
ఖావితి॥ రోషగద్గదయాకోపస్ఖలితయా- సంరబ్ధఃకుపితః ॥౪॥ నతావదితి ॥ తావత్ప్రథమతః - నిగ్రహప్రగ్రహేనిగ్రహానుగ్రహయోః -
ప్రభోఃశక్తస్య- నృపతేః- విప్రియంవక్తుంనసదృశంనామ - నామేతినీతిశాస్త్రప్రసిద్ధిః ॥౫॥ విప్రియపదోక్తంవిశదయతి- రిపూణామితి ॥ అ
భివర్తతాం అభివర్తమానానాం - అప్రస్తవే అనవసరే - స్తవంవక్తుం- సదృశంనామసదృశంకిము - యుద్ధారంభసమయోహిపరస్తుత్యన
ర్హఇతిభావః ॥౬॥ ఆచార్యాఇతి॥ యద్యస్మాత్ రాజశాస్త్రాణాంసారంప్రతిపాద్య సారభూతం అనుజీవ్యం అనుజీవికృత్యం- నగృహ్యతేన
జ్ఞాయతే- అతః- వాంయువాభ్యాం- గురవఃమహాంతః- వృద్ధాఃజ్ఞానవయశ్శీలసంపన్నాః- ఆచార్యాఃనీతిశాస్త్రోపదేష్టారః- వృథాపర్యుపాసి
తాః- తదుపాసనఫలాదర్శనాన్నిరర్థకమారాధితాఇత్యర్థః - ననుచిరోపాసితగురోరజ్ఞానంనసాంప్రతంతత్రాహ- గృహీతోవేతి- గృహీతో
వార్థః- నవిజ్ఞాతః నవిశేషేణజ్ఞాతః నస్మృతఇత్యర్థః - తర్హికథంజ్ఞాతృత్వప్రవాదఇత్యత్రాహభారఇతి - జ్ఞానస్యభారః ఊహ్యతేవాజాతమపి
జ్ఞానంనాసస్థానపర్యవసాయీత్యర్థః- యద్వాజ్ఞానస్యభారఊహ్యతే జ్ఞానభారభరణాభిమానఏవక్రియతే- నతుతత్కార్యమిత్యర్థః ॥౭॥ అవ
యోరజ్ఞత్వేకథమేతావత్పర్యంతమస్మన్నృత్యనుసారేణతవరాజ్యభరణంతత్రాహ- ఈదృశైరితి॥ ఈదృశైః - ఏవంనీతిశాస్త్రలేశానభిజ్ఞైరిత్యర్థః-
ధరామి- రాజ్యమితిశేషః - ధృఙ్ధారణఇతిభ్వాదికోధాతుః- ధరామిజీవామీతివా ॥౮॥ కిన్నివితి॥ మాంపరుషంవచోవక్తుంయువయోర్మృ
త్యోస్సకాశాత్భయంనాస్తికిన్ను .. వక్తుముద్యతయోర్యువయోరితిశేషఇత్యప్యాహుః - పరుషోక్తిమూతేకుతోమృత్యురిత్యత్రాహయస్యేతి -
శాసతోమేజిహ్వైవశుభాశుభంప్రయచ్ఛతి- శాసనేప్రవృత్తస్యమేజిహ్వాచలనమేవమృత్యుం శ్రియంవాప్రయచ్ఛతీత్యర్థః ॥౯॥ అపీతి॥ రాజవో

స్వరూపందర్శయతి-శతమితి॥౩౯॥తి॥అథబలసంఖ్యామాహ-ఏవంకోటీతి॥౪౩॥తి॥ ప్రజ్వలితగ్రహోపమాంప్రజ్వలితగ్రహజ్వాలోపమాం॥౨౬
ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టావింశస్సర్గః.
తి॥శుకేనేతి॥కథాంతేవృత్తాంతశ్రవణసమాప్తిసమయే-భర్త్సయామాస-స్వకీయభీతాకారగోపనార్థోయంవ్యాపారః॥౩॥తి॥అధోముఖౌ-భ
ర్త్సనేనేతిశేషః॥౪॥తి॥ ప్రగ్రహేఅనుగ్రహే ॥౫॥ రిపూణామితి॥అప్రస్తవేస్తుత్యనర్హకాలే-సదృశంనామసదృశంకిను- అభివర్తతాం అభి
తోవర్తమానానాం॥౬॥ఆచార్యాఇతి॥యద్యస్మాత్-రాజశాస్త్రాణాంసారంసారభూతం-అనుజీవ్యంఅనుజీవికర్మ-నగృహ్యతేనజ్ఞాయతే-అతఆ
చార్యాదయో-వాంయువాభ్యాం- వృథాపర్యుపాసితాఃతదుపాసనఫలాదర్శనాత్- నిరర్థకమారాధితాఇత్యర్థః- ఆచార్యాః- ఉపనయనపూ
ర్వకంసాంగవేదాధ్యాపకాః - గురవఃపిత్రాదయః- వృద్ధాః-జ్ఞానవయోవృద్ధాః॥ ఏతచ్ఛాస్త్రధారణంభారాయైవకల్పతఇత్యాహ- గృహీత
ఇతి-గృహీతోవాఅభ్యస్తోపి- నవిజ్ఞాతః - ఔచిత్యాపర్యాలోచనయా సమ్యఙ్నచింతితః-జ్ఞానస్య - జ్ఞానసాధనస్యశాస్త్రస్య - భారోవాభార
ఏవ- ఊహ్యతఇతి- భారశబ్దావృత్త్యాయోజనీయం- ధరామిరాజ్యమితిశేషః- దిష్ట్యాజీవామీతివా ॥౮॥కిన్నివితి॥ వక్తుముద్యతయోర్యువయోరితి

తిపాదపాః। రాజదోషపరామృష్టాస్తిష్ఠంతే నాపరాధినః ॥౧౦॥ హన్యామహం త్విమౌ పాపౌ శత్రుపక్షప్రశంసకౌ। య
ది పూర్వోపకారైస్తు న క్రోధో మృదుతాం వ్రజేత్ ॥౧౧॥ అపధ్వంసత గచ్ఛధ్వం సన్నికర్షాదితో మమ। న హి వాం హం
తుమిచ్ఛామి స్మరామ్యుపకృతాని వాం ॥౧౨॥ హతావేవ కృతఘ్నౌ తౌ మయి స్నేహపరాఙ్ముఖౌ ॥౧౨½॥ ఏవముక్తౌ తు
సవ్రీళౌ తావుభౌ శుకసారణౌ। రావణం జయశబ్దేన ప్రతినంద్యాభినిస్సృతౌ ॥౧౩½॥ అబ్రవీత్తు దశగ్రీవస్సమీపస్థం
మహోదరం। ఉపస్థాపయ మే శీఘ్రం చారాన్నీతివిశారదాన్ ॥౧౪½॥ మహోదరస్తథోక్తస్తు శీఘ్రమాజ్ఞాపయ
చ్చరాన్ ॥౧౫॥ తతశ్చరాస్సంత్వరితాః ప్రాప్తాః పార్థివశాసనాత్। ఉపస్థితాః ప్రాంజలయో వర్ధయిత్వా జ
యాశిషా ॥౧౬॥ తానబ్రవీత్తతో వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః। చారాన్ ప్రత్యాయితాన్ శూరాన్ భక్తాన్ విగతసా
ధ్వసాన్ ॥౧౭॥ ఇతో గచ్ఛత రామస్య వ్యవసాయం పరీక్షథ। మంత్రిష్వభ్యంతరా యేఽస్య ప్రీత్యా తేన సమాగతాః॥ క
థం స్వపితి జాగర్తి కిమన్యచ్చ కరిష్యతి। విజ్ఞాయ నిపుణం సర్వమాగంతవ్యమశేషతః ॥౧౯॥ చారేణ విదితశ్శత్రుః పండి
తైర్వసుధాధిపైః। యుద్ధే స్వల్పేన యత్నేన సమాసాద్య నిరస్యతే ॥౨౦॥ చారాస్తు తే తథేత్యుక్త్వా ప్రహృష్టా రాక్షసే
శ్వరం। శార్దూలమగ్రతః కృత్వా తతశ్చక్రుః ప్రదక్షిణం ॥౨౧॥ తతస్తే తం మహాత్మానం చారా రాక్షససత్తమం। కృ
త్వా ప్రదక్షిణం జగ్ముర్యత్ర రామస్సలక్ష్మణః ॥౨౨॥ తే సువేలస్య శైలస్య సమీపే రామలక్ష్మణౌ। ప్రచ్ఛన్నా దదృశు
ర్గత్వా ససుగ్రీవవిభీషణౌ ॥౨౩॥ ప్రేక్షమాణాశ్చమూం తాం చ బభూవుర్భయవిక్లబాః ॥౨౩½॥ తే తు ధర్మాత్మనా దృ
ష్టా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసాః ॥౨౪॥ విభీషణేన తత్రస్థా నిగృహీతా యదృచ్ఛయా। శార్దూలో గ్రాహితస్త్వేకః పా
పోఽయమితి రాక్షసః ॥౨౫॥ మోచితస్సోఽపి రామేణ వధ్యమానః ప్లవంగమైః। ఆనృశంస్యేన రామస్య మోచితా రాక్షసాః

షః రాజకోపః - దహనస్పృష్టవనపాదపస్థితిసంభవాదప్యసంభావితో రాజదోషస్పృష్టజనస్థితిరితి భావః - తిష్ఠంతే తిష్ఠంతి ॥౧౦॥ స్వమనః ప్ర
త్యాహ-హన్యామితి ॥౧౧॥ అపధ్వంసతేతి॥ అపధ్వంసత స్థానాత్ ప్రచ్యవధ్వం- పరస్మైపదం బహువచనం చార్షం- గచ్ఛధ్వం గచ్ఛత - సన్ని
కర్షాత్ దృష్టివిషయాత్ ॥౧౨॥ హతావిత్యర్థం॥ కృతఘ్నత్వస్నేహపరాఙ్ముఖత్వే ఏవ తయోర్వధ ఇతి భావః ॥౧౨½॥ ఏవమితి ॥ ప్రతినంద్య
ప్రశస్య- అభినిస్సృతౌ నిర్గతౌ ॥౧౩½॥ అబ్రవీదితి॥ చారానుపస్థాపయేత్యబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౧౪½॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ స్పష్టః ॥౧౬॥ తానితి॥
ప్రత్యయ ఏవ ప్రత్యాయః తం ప్రాప్తాః ప్రత్యాయితాః- తాన్- విశ్వసనీయానిత్యర్థః- విగతసాధ్వసాన్ విగతశత్రుభయాన్ ॥౧౭॥ ఇత ఇతి॥ వ్యవ
సాయం కర్తవ్యనిశ్చయం- పరీక్షథ పరీక్షధ్వం- శిథిలవ్యవసాయశ్చేదముం భీషయామ ఇతి భావః- అస్య రామస్య మంత్రిషు- యే అభ్యంతరాః- అంత
రంగభూతా ఇత్యర్థః- తేన రామేణ- ప్రీత్యా సంగతాః- మిత్రభూతా ఇత్యర్థః- తానపి పరీక్షధ్వం- తచ్ఛైథిల్యే తాన్ భేత్స్యామ ఇత్యాశయః- కథం స్వ
పితి- కిమేకస్స్వపితి ఉత జాగ్రద్భిరన్యైరావృతస్స్వపితి- అద్యైనం సుప్తే యుద్ధం ప్రవర్తయిష్యామ ఇతి హృదయం- కథం జాగర్తి కించింతాకులః ఉతా
నాకుల ఇత్యర్థః- అద్యైవాక్షిప్తం ప్రహరిష్యామీత్యాకూతం- కిమన్యచ్చ కరిష్యతి- కిం కంచిత్కాలం విలంబ్య నగరముపరోత్స్యతి ఉత సద్య ఇతి- అద్యై
క్రమేణ వంచయిష్యామీతి తాత్పర్యం- నిపుణం- ప్రచ్ఛన్నమితి యావత్- క్రియావిశేషణమిదం- సర్వం ఉక్తం స్వాపాదికం- అశేషతః సర్వప్రకా
రేణ- విజ్ఞాయ ఆగంతవ్యం- అశేషతః- అశేషైశ్చారైరితి వార్థః- అశేషత ఇత్యుత్తరశేషో వా ॥౧౯॥ ఉక్తమాశయం వివృణోతి- చారేణేతి॥ పండితైః
నిపుణైః- వసుధాధిపైః- చారేణ చారద్వారేణ- అశేషతో విదితశ్శత్రుః యుద్ధే స్వల్పేన యత్నేన సమాసాద్య నిరస్యతే ॥౨౦॥ చారా ఇతి॥ చారాః
శార్దూలమగ్రతః కృత్వా ప్రధానీకృత్య- రాక్షసేశ్వరం రావణం- ప్రదక్షిణం చక్రుః ॥౨౧॥ తత ఇతి॥ కృత్వా ప్రదక్షిణమిత్యనువాదో మధ్యేఽశంబా
ధావద్యోతనార్థం ॥౨౨॥ తే సువేలస్యేతి॥ ప్రచ్ఛన్నాః వేషాంతరధారిణః ॥౨౩॥ ప్రేక్షమాణా ఇతి॥ భయవిక్లబాః భయేన దీనాః ॥౨౩½॥ తే త్వి
తి॥ ధర్మాత్మనా రాక్షసేంద్రేణ- విభీషణేనేత్యర్థః ॥౨౪॥ విభీషణేనేతి॥ నిగృహీతాః- తర్జితా ఇత్యర్థః- గ్రాహితః గ్రహణం ప్రాపితః ॥౨౫॥ మోచి
త ఇతి॥ మోచితః- ప్రహారాదితి శేషః ॥౨౬॥ వానరైరితి ॥ అర్దితాః పీడితాః - విక్రాంతైరిత్యత్ర విక్రమమాత్రోక్తేర్లఘువిక్రమైరిత్యత్ర జవమా

శేషః ॥౯॥ అపీతి॥ రాజదోషపరామృష్టాః రాజక్రోధవిషయీభూతాః- తిష్ఠంతే తిష్ఠంతి ॥౧౦॥ హన్యామితి॥ పూర్వోపకారైః మే క్రోధో మృదు
తాం న వ్రజేద్యది- తదా ఇమౌ పాపౌ హన్యామితి సంబంధః ॥తి॥ పూర్వోపకారైర్యుద్ధాదౌ కృతైః ॥౧౧॥ అపధ్వంసత అధికారాత్ భ్రశ్యత- పర
స్మైపదబహువచనప్రయోగశ్ఛాందసః ॥తి॥ అపధ్వంసత మత్సభాప్రవేశాద్భ్రష్టా భవత- మే సన్నికర్షాన్నశ్యధ్వం అదర్శనం గచ్ఛత- క్రోధవశా
ద్వచనవ్యత్యాసో న దోషాయ ॥౧౨॥ హతావేవేతి॥ కృతఘ్నత్వస్నేహపరాఙ్ముఖత్వే ఏవ యువయోర్వధ ఇత్యర్థః ॥౧౨½॥ తి॥ ప్రతినంద్యాభినిస్సృ
తౌ- అయమేవ తయోః రాక్షసత్వప్రాపకశాపస్యాంత ఇత్యన్యత్ర స్పష్టం ॥౧౩½॥ ౧౬॥ తానితి॥ ప్రత్యాయితాన్ ప్రత్యయో విశ్వాసః- ప్రాప్త
ప్రత్యయాన్- విశ్వసనీయానిత్యర్థః ॥౧౭॥ తి॥ మంత్రేషు విచారేషు- అభ్యంతరాః పరమాంతరంగా మంత్రిణః ॥౧౮॥ తి॥ శార్దూలః ప్రధా
నచారో గ్రాహితః - ఏకో గ్రాహిత ఇత్యత్ర హేతుః- పాపోఽయమితి- అతిదుష్ట ఇత్యర్థః ॥౨౫॥ తి॥ సోఽపి శార్దూలోఽపి- పరే శార్దూలసహాయభూ

పరే ।౨౬॥ వానరైరర్దితాస్తేతువిక్రాంతైర్లఘువిక్రమైః॥ పునర్లంకామనుప్రాప్తాఃశ్వసంతోనష్టచేతసః ॥ ౨౭ ॥ తతోదశగ్రీవముపస్థితాస్తుతేచారాబహిర్నిత్యచరానిశాచరాః । గిరేస్సువేలస్యసమీపవాసినం న్యవేదయన్భీమబలం మహాబలాః ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకోనత్రింశస్సర్గః.*******************************

తతస్తమక్షోభ్యబలంలంకాధిపతయేచరాః । సువేలేరాఘవంశైలేనివిష్టంప్రత్యవేదయన్ ॥౧॥ చారాణాంరావణశ్శ్రుత్వాప్రాప్తంరామంమహాబలం । జాతోద్వేగోభవత్కించిచ్ఛార్దూలంవాక్యమబ్రవీత్ ॥ అయథావచ్చతేవర్ణోదీనశ్చాసినిశాచర । నాసికచ్చిదమిత్రాణాం క్రుద్ధానాంవశమాగతః ॥ ౩ ॥ ఇతితేనానుశిష్టస్తువాచంమందముదీరయత్ । తదారాక్షసశార్దూలంశార్దూలోభయవిహ్వలః ॥ ౪ ॥ నతేచారయితుంశక్యారాజన్వానరపుంగవాః ॥ ౪౫ ॥ విక్రాంతాబలవంతశ్చరాఘవేణచరక్షితాః ॥ నాపిసంభాషితుం శక్యాస్సంప్రశ్నోఽత్రనలభ్యతే ॥ ౫౫ ॥ సర్వతోరక్ష్యతేపంథావానరైఃపర్వతోపమైః ॥ ప్రవిష్టమాత్రేజ్ఞాతోహంబలేతస్మిన్నచారితే ॥ ౬౫ ॥ బలాద్గృహీతోరక్షోభిర్బహుధాస్మివిచాలితః॥ జానుభిర్ముష్టిభిర్దంతైస్తలైశ్చాభిహతోభృశం । పరిణీతోస్మిహరిభిర్బలవద్భిరమర్షణైః॥ పరిణీయచసర్వత్రనీతోహంరామసంసదం । రుధిరాదిగ్ధసర్వాంగోవిహ్వలశ్చలితేంద్రియః ॥ హరిభిర్వధ్యమానశ్చయాచమానఃకృతాంజలిః ॥౯౫॥ రాఘవేణపరిత్రాతోజీవామీతియదృచ్ఛయా ॥ ౧౦ ॥ ఏషశైలైశ్శిలాభిశ్చపూరయిత్వామహార్ణవం । ద్వారమాశ్రిత్యలంకాయారామస్తిష్ఠతిసాయుధః ॥౧౧॥ గరుడవ్యూహమాస్థాయసర్వతోహరిభిర్వృతః । మాంవిసృజ్యమహాతేజాలంకామేవాభివర్తతే ॥౧౨॥ పురాప్రాకారమాయాతిక్షిప్రమేకతరంకురు। సీతాంవాస్మైప్రయచ్ఛాశుసుయుద్ధంవాప్రదీయతాం ॥ ౧౩ ॥ మనసాతంతదాప్రేక్ష్యతచ్ఛ్రుత్వారాక్షసాధిపః। శార్దూలంసుమహద్వాక్యమథోవాచసరావణః ॥౧౪ ॥ యదిమాంప్రతియుధ్యేరన్దేవగంధర్వదానవాః । నైవసీతాంప్రదాస్యామిసర్వలోకభయాదపి ॥౧౫॥ ఏవముక్త్వామహాతేజారావణఃపునరబ్రవీత్ । చారితాభవతాసే

త్రంవిక్రమస్యవిశేష్యతే॥౨౭॥ తతఇతి॥ బహిర్నిత్యచరాఃపరరాష్ట్రేషువృత్తాంతజ్ఞానాయసదాసంచారశీలాః- సమీపవాసినమితిపుంస్త్వమార్షం ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనత్రింశస్సర్గః.❋❋❋

అథశార్దూలాదిచారవచనంత్రింశే- తతఇతి॥ సువేలేసువేలసమీపే- సామీప్యేసప్తమీ-సువేలస్యసమీపఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ ॥౧॥ చారాణామితి॥ చారాణాంచారేభ్యః॥ రా॥ ప్రాప్తంరామంమహాబలమితిపాఠః॥౨॥ అయథేతి॥ శత్రుగృహీతత్వేనతేషాంస్వరూపంకించిజ్జ్ఞాతమితిభావః॥ ౩॥ ఇతీతి॥ అనుశిష్టఃపృష్టః- ఉదీరయత్ -అడభావఆర్షః॥౪॥నతఇతి॥ చారయితుంచారవిషయీకర్తుంనశక్యాఃచారసంచారవిషయానభవంతీత్యర్థః॥ ౪౫॥ విక్రాంతాఇతి॥ సంప్రశ్నఃపరీక్షణం- అత్రవానరేషు॥ ౫౫॥ సర్వతఇతి॥ ప్రవిష్టమాత్రేప్రవిష్టఏవ- అచారితేచారావిషయీకృతే॥ ౬౫॥ బలాదిత్యాది॥ రక్షోభిఃవిభీషణసచివైః- విచాలితఃభువిపరివర్తితః- పరిణీతఃపరితోనీతః- సర్వతఃపరిణీయసర్వేషాంనికటేచారోయమితిఘోషణపూర్వకంపరిణీయేత్యర్థః- రామసంసదంరామసభాం- విహ్వలఃమూర్ఛితః- మూర్ఛానివృత్త్యాపిచలితేంద్రియః-యాచమానః-త్రాణమితిశేషః- పరిత్రాతఇత్యనువాదాత్ ॥౯౫॥ రాఘవేణేత్యర్థం॥జీవామీతియదృచ్ఛయా-ఇదానీంజీవనంయాదృచ్ఛికమిత్యర్థః- యథ్వా ఇతీతిస్వశరీరప్రదర్శనం- అయథావచ్చతేవర్ణోదీనశ్చాసినిశాచరేతిహ్యుక్తం ॥ ౧౦॥ ఏషఇతి॥ద్వారమాశ్రిత్యతిష్ఠతీతి- వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవత్ప్రయోగః॥ ౧౧॥ గరుడేతి॥ స్పష్టః॥౧౨॥పురేతి॥పురాప్రాకారంఆయాతి - ఆయాస్యతీత్యర్థః- యావత్పురానిపాతయోర్లట్ - ఏకతరంద్వయోరేకం - ఏకాచ్చప్రాచామితితరప్ - ఏకతరమిత్యుక్తంవివృణోతిసీతామితి॥౧౩॥ మనసేతి॥ మనసాప్రేక్ష్యఆలోచ్య- తంశార్దూలమువాచేత్యన్వయః॥ ౧౪॥ సీతాస్మైప్రదీయతామిత్యస్యోత్తరమాహ- యదీతి॥యుధ్యేరన్-తథాపిసీతాంనప్రదాస్యామి- సర్వలోకేభ్యోభయాదపినప్రదాస్యామీతియోజనా॥ ౧౫ ॥ ఏవంప్రథమపక్షస్యానుపపత్త్యాద్వితీయపక్షంకరి

తాస్తేచమోచితాః ॥౨౬॥౨౭॥ తతోదశగ్రీవమితి॥బహిర్నిత్యచరాః- పరరాష్ట్రేషుతత్రత్యవృత్తాంతజిజ్ఞాసయా- సదాసంచరణశీలాః॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋

౧॥ చారాణామితి॥చారాణాంచారేభ్యః॥ తి॥ చారాణాంవచనాదితిశేషః-తద్వచనాద్రామంప్రాప్తంలంకాసమీపమాగతంశ్రుత్వేత్యన్వయః ॥౩॥ఇతీతి॥ఉదీరయత్- అడభావఆర్షః ॥౪॥నతఇతి॥ చారయితుంచారవిషయీకర్తుం ॥౬॥ హరిభిరితి॥ హరిభిర్వధ్యమానోజీవామీతి-కృతాంజలిస్సన్యాచమానోహంయదృచ్ఛయారాఘవేణ-పరిత్రాతఇతిసంబంధః॥౧౨॥పురేతి॥ ప్రాకారంపురాఆయాతి ఆయాస్యతి-యావత్పురానిపాతయోర్లడితిభవిష్యదర్థేలట్- ఏకతరమన్యతరం-తదేవాహ-సీతామితి ॥౧౩॥౧౫॥ చారితేతి॥ వానరాణాంసేనేతియోజనా- కథ

నాకేత్రశూరాః ప్లవంగమాః ॥ కీదృశాః కింప్రభాస్సౌమ్య వానరా యే దురాసదాః । కస్య పుత్రాశ్చ పౌత్రాశ్చ తత్త్వమాఖ్యాహి రాక్షస ॥ తథాత్ర ప్రతిపత్స్యామి జ్ఞాత్వా తేషాం బలాబలం । అవశ్యం బలసంఖ్యానం కర్తవ్యం యుద్ధమిచ్ఛతాం ॥౧౮॥ అథైవముక్తః శార్దూలో రావణేనోత్తమశ్చరః । ఇదం వచనమారేభే వక్తుం రావణసన్నిధౌ ॥౧౯॥ అథర్క్షరజసః పుత్రో యుధి రాజా సుదుర్జయః । గద్గదస్యాథ పుత్రోఽత్ర జాంబవానితి విశ్రుతః ॥౨౦॥ గద్గదస్యైవ పుత్రోఽన్యో గురుపుత్రశ్శతక్రతోః ॥ కదనం యస్య పుత్రేణ కృతమేకేన రక్షసాం ॥౨౧॥ సుషేణశ్చాపి ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్ । సౌమ్యస్సోమాత్మజశ్చాత్ర రాజన్ దధిముఖః కపిః ॥౨౨॥ సుముఖో దుర్ముఖశ్చాత్ర వేగదర్శీ చ వానరః । మృత్యుర్వానరరూపేణ నూనం సృష్టస్స్వయంభువా ॥౨౩॥ పుత్రో హుతవహస్యాథ నీలస్సేనాపతిస్స్వయం । అనిలస్య చ పుత్రోఽత్ర హనుమానితి విశ్రుతః ॥౨౪॥ నప్తా శక్రస్య దుర్ధర్షో బలవానంగదో యువా । మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ బలినావశ్విసంభవౌ ॥౨౫॥ పుత్రా వైవస్వతస్యాత్ర పంచ కాలాంతకోపమాః । గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః ॥౨౬॥ దశ వానరకోట్యశ్చ శూరాణాం యుద్ధకాంక్షిణాం । శ్రీమతాం దేవపుత్రాణాం శేషం నాఖ్యాతుముత్సహే ॥౨౭॥ పుత్రో దశరథస్యైష సింహసంహననో యువా । దూషణో నిహతో యేన ఖరశ్చ త్రిశిరాస్తథా ॥౨౮॥ నాస్తి రామస్య సదృశో విక్రమే భువి కశ్చన । విరాధో నిహతో యేన కబంధశ్చాంతకోపమః ॥౨౯॥ వక్తుం న శక్తో రామస్య నరః కశ్చిద్గుణాన్ క్షితౌ । జనస్థానగతా యేన యావంతో రాక్షసా హతాః ॥౩౦॥ లక్ష్మణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా మాతంగానామివర్షభః । యస్య బాణపథం ప్రాప్య న జీవేదపి వాసవః ॥౩౧॥ శ్వేతో జ్యోతిర్ముఖశ్చాత్ర భాస్కరస్యాత్మసంభవౌ । వరుణస్య చ పుత్రోఽన్యో హేమకూటః ప్లవంగమః ॥౩౨॥ విశ్వకర్మసుతో వీరో నళః ప్లవగసత్తమః । విక్రాంతో బలవానత్ర వసుపుత్రస్సుదుర్ధరః ॥౩౩॥ రాక్షసానాం వరిష్ఠశ్చ తవ భ్రాతా విభీషణః । పరిగృహ్య పురీం లంకాం రాఘవస్య హితే రతః ॥౩౪॥

క్ష్యమాణః తత్ర జ్ఞాతవ్యవిశేషం పృచ్ఛతి- ఏవమిత్యాదిశ్లోకత్రయం॥ భవతా సేనా- చారితా చారవిషయా కృతా- సమ్యగ్దృష్టేత్యర్థః- అత్ర సేనాయాం- కే శూరాః- యే దురాసదాః- తే కీదృశాః కీదృశాకారాః- కింప్రభాః కింప్రభావాః- కస్య పుత్రాః కస్య పౌత్రాశ్చ తత్త్వం తేషాం వానరాణాం భావమాఖ్యాహి- కథనే కింప్రయోజనమిత్యత్రాహ- తథేతి- తథా ఏవమాఖ్యాతే సతి- తేషాం బలాబలం జ్ఞాత్వా- అత్ర వానరేషు- ప్రతిపత్స్యామి ప్రతిపత్స్యే- కర్తవ్యం జ్ఞాస్యామీత్యర్థః॥౧౮॥౧౯॥ అథేతి॥ అథేత్యుత్తరవచనారంభే- ద్వితీయోఽథశబ్దః పాదపూరణే - రాజా సుగ్రీవః- స్వాం చాలీన్యాయేన గద్గదేన పోషితత్వాత్తత్పుత్రో జాంబవాన్- తస్య బ్రహ్మణో జృంభారంభసంభూతత్వాత్॥౨౦॥ గద్గదస్యైవేతి॥ అన్యః పుత్రః ధూమ్రః- జాంబవాన్ ధూమ్రశ్చేతి గద్గదస్య ద్వౌ పుత్రావిత్యర్థః- యస్య పుత్రేణైకేన మహతా- రక్షసాం అక్షాదీనాం కదనం హననం- కృతం- స కేసరీ శతక్రతోర్గురుః బృహస్పతిః- తస్య పుత్రః- సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్ సమాసః ॥౨౧॥ సుషేణశ్చేతి॥ ధర్మస్య దేవతాయాః। వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరమితి బాలకాండోక్తం - సత్యముక్తం - స ఏవాత్ర ధర్మశబ్దేనోచ్యతే- శామాలోవాభయాకులోఽస్య థాపుత్రవాన్ - అన్యోఽయం సుషేణ ఇత్యప్యాహుః - ఏవమన్యత్రాపి జ్ఞేయం ॥౨౨॥ సుముఖ ఇతి ॥ మృత్యురేవ స్వయంభువా సుముఖాదివానరరూపేణ సృష్టః- సుముఖాదయో మృత్యుతుల్యా ఇత్యర్థః- యద్వా సుముఖాదయో మృత్యుపుత్రా ఇత్యర్థః॥ రా॥ మృత్యుర్వానరరూపేణ నూనం సృష్టస్స్వయంభువా- సుముఖాదయో మృత్యుపుత్రా ఇతియావత్॥౨౩॥ పుత్రో హుతవహస్యేతి॥ అనిలస్య పుత్రః ఔరసః- ఏవం తత్ర తత్ర పితృత్వాయనిర్దేశో బీజిత్వక్షేత్రిత్వాభ్యామితి మంతవ్యం ॥౨౪॥ నప్తేతి ॥ అత్ర నప్తృశబ్దోఽర్థసామర్థ్యాత్ పౌత్రే వర్తతే॥౨౫॥ పుత్రా ఇతి॥ స్పష్టః॥౨౬॥ దశేతి॥ వానరకోట్య ఇత్యత్ర వానర ఇత్యవిభక్తికనిర్దేశః - సుపాం సులుగిత్యాదినా షష్ఠ్యా లుక్ - వానరాణామిత్యర్థః- శేషం జన్మస్థానాది- నోత్సహే న శక్నోమి ॥౨౭॥ పుత్ర ఇతి॥ సింహసంహననః రమణీయావయవసన్నివేశవాన్ - వరాంగరూపోపేతో యస్సింహసంహననో హి స ఇత్యమరః॥ ౨౮॥ నాస్తీతి॥ స్పష్టః॥ ౨౯॥ వక్తుమితి॥ యే జనస్థానగతాః తే యావంతః తే సర్వేఽపి హతా ఇత్యర్థః - యావత్తావచ్చ సాకల్య ఇత్యమరః ॥౩౦॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ చశబ్దేన దశరథస్య పుత్ర ఇత్యాకృష్యతే- మాతంగానామివర్షభః గజశ్రేష్ఠ ఇవ స్థితః॥౩౧॥ శ్వేత ఇతి॥ స్పష్టః॥౩౨॥ విశ్వకర్మేతి॥ సుదుర్ధరః సుదుర్ధరనామా ॥౩౩॥ రాక్షసానామితి॥ లంకాం రామాత్ పరిగృహ్య తస్య హితే రతో విభీషణస్తవ భ్రాతేత్యన్వయః ॥౩౪॥ ఇ

నే కిమిత్యత ఆహ - తథేతి॥ తథా ఏవమాఖ్యాతే సతి- తేషాం బలాబలం జ్ఞాత్వా ప్రతిపత్స్యే కర్తవ్యం జ్ఞాస్యామీత్యర్థః ॥౧౮॥౧౯॥ అథేతి॥ రాజా సుగ్రీవః॥ ౨౦॥ గద్గదః క్షేత్రద్వారా జాంబవతః పితా- యద్యపి జాంబవతః- జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రాదజాయత ఇతి బ్రహ్మముఖాదుత్పత్తిరుక్తా- తథాపి జృంభణసమయే ఉద్గతాయా బ్రహ్మశక్తేర్గద్గదక్షేత్రమావిశ్య తద్రూపేణ పరిణామాదదోషః॥౨౦॥ గద్గదస్యైవేతి॥ అన్యః పుత్రః ధూమ్రాఖ్యః- యస్య కేసరిణః- పుత్రేణ హనూమతా- రక్షసాం కదనం కృతం- కేసరీ- శతక్రతోర్గురుః బృహస్పతిః తస్య పుత్ర ఇతి ॥౨౧॥౨౨॥ సుముఖ ఇతి॥ మృత్యురేవ- స్వయంభువా- సుముఖాదివానరరూపేణ సృష్టః - సుముఖాదయో మృత్యుతుల్యా ఇతి భావః ॥౨౩॥౨౬॥ దశ వానరకోట్య ఇత్యత్ర వానర ఇతి లుప్తవిభక్తికం షష్ఠ్యంతం పదం- ఆఖ్యాతుం నోత్సహే న శక్నోమి ॥౨౯॥ వక్తుమితి॥ జనస్థానేతి॥ జనస్థానగతాః- యావంతో రాక్షసాః- తే సర్వే యేన నిహతాః- తస్య గుణాన్ వక్తుం న శక్త ఇతి సంబంధః ॥౩౨॥ విశ్వకర్మేతి॥ దుర్ధరః- దుర్ధరాఖ్యః ॥౩౪॥ ఇతీతి॥ గతిః ప్రమాణం- నస్వ

ఇతి సర్వం సమాఖ్యాతం తవేదం వానరం బలం। సువేలేఽధిష్ఠితం శైలే శేషకార్యే భవాన్ గతిః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - త్రింశస్సర్గః. ********************** తతస్తమక్షోభ్యబలం లంకాధిపతయే చరాః । సువేలే రాఘవం శైలే నివిష్టం ప్రత్యవేదయన్ ॥౧॥ చారాణాం రావణశ్శ్రుత్వా ప్రాప్తం రామం మహాబలం । జాతోద్వేగోఽభవత్కించిత్స చివాన్ సిదమబ్రవీత్ ॥౨॥ మన్త్రిణశ్శీఘ్రమాయాంతు సర్వే వై సుసమాహితాః । అయం నో మన్త్రకాలో హి సంప్రాప్త ఇతి రాక్షసాః ॥౩॥ తస్య తచ్ఛాసనం శ్రుత్వా మన్త్రిణోఽభ్యాగమన్ ద్రుతం । తతస్సమన్త్రయామాస సచివై రాక్షసై స్సహ ॥౪॥ మన్త్రయిత్వా స దుర్ధర్షః క్షమం యత్సమనన్తరం। విసర్జయిత్వా సచివాన్ప్రవివేశ స్వమాలయం ॥౫॥ తతో రాక్షసమాహూయ విద్యుజ్జిహ్వం మహాబలం। మాయావిదం మహామాయః ప్రావిశద్యత్ర మైథిలీ ॥౬॥ విద్యుజ్జిహ్వం చ మాయాజ్ఞమబ్రవీద్రాక్షసాధిపః । మోహయిష్యావహే సీతాం మాయయా జనకాత్మజాం ॥ శిరో మాయామయం గృహ్య రాఘవస్య నిశాచర । త్వం మాం సముపతిష్ఠస్వ మహచ్చ సశరం ధనుః ॥౮॥ ఏవముక్తస్తథేత్యాహ విద్యుజ్జిహ్వో నిశాచరః। తస్య తుష్టోఽభవద్రాజా ప్రదదౌ చ విభూషణం ॥౯॥ అశోకవనికాయాం తు సీతాదర్శనలాలసః। నైఋతానామధిపతిస్సంవివేశ మహాబలః॥౧౦॥ తతో దీనామదైన్యార్హాం దదర్శ ధనదానుజః। అధోముఖీం శోకపరాముపవిష్టాం మహీతలే॥ భర్తారమేవ ధ్యాయంతీమశోకవనికాం గతాం। ఉపాస్యమానాం ఘోరాభీ రాక్షసీభిరితస్తతః॥ (రాక్షసీభిర్వృతాం సీతాం పూర్ణచంద్రనిభాననాం । ఉత్పాతమేఘజాలాభిశ్చంద్రరేఖామివావృతాం ॥ భూషణైరుత్తమైః కైశ్చిన్మంగళార్థమలంకృతాం। చరంతీం మారుతోద్ధూతాం క్షిప్తాం పుష్పలతామివ॥ హర్షశోకాంతరే మగ్నాం విషాదస్యవిలక్షణాం। స్తిమితామివ గాంభీర్యాన్నదీం భాగీరథీమివ) ॥౧౨॥ ఉపసృత్య తతస్సీతాం ప్రహర్షన్నామ కీర్తయన్ । ఇదం చ వచనం ధృష్టమువాచ జనకాత్మజాం ॥౧౩॥ సాంత్వ్యమానా మయా భద్రే యముపాశ్రిత్య వల్గసే । ఖరహంతా స తే భర్తా రాఘవస్సమరే హతః ॥౧౪॥ ఛిన్నం తే సర్వతో మూలం దర్పస్తే విహతో మయా। వ్యసనేనాత్మనస్సీతే మమ భార్యా భవిష్యసి ॥౧౫॥ విసృజేమాం మతిం మూఢే కిం మృతేన కరిష్యసి । భవస్వ భద్రే భార్యాణాం సర్వాసామీశ్వరీ

తీః॥ గతిః ప్రమాణం - అత్ర వానరజన్మోక్తేః ప్రాయశో బాలకాండోక్తపరోథా దేతత్సర్గం వినాపి పూర్వోత్తరకథాసంఘటనాచ్చ సర్గోఽయం కల్పిత ఇత్యాహుః॥ ౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-త్రింశస్సర్గః.

అథ సీతామోహనమేకత్రింశే - కథాసంఘటనాయ పూర్వసర్గోక్తమనువదతి-తత ఇతి ॥ స్పష్టః ॥ ౭ ॥ తతస్తమక్షోభ్యబలమిత్యనువాదః పూర్వసర్గాదౌ చక్రితః ॥ పూర్వమేవ మయా సృష్టో జాంబవాన్ ఋక్షపుంగవః । జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రాదజాయతేతి జృంభమాణపితామహవక్త్రాదుత్పన్నత్వేన ప్రసిద్ధస్య జాంబవతః - పూర్వసర్గే గద్గదపుత్రత్వేనాభిధానాద్విరోధస్స్ఫురతి - పూర్వసర్గమంతరేణాపి కథాసంగచ్ఛతే - తథాపి స్థితస్య గతిశ్చింతనీయేతి న్యాయేన పూర్వసర్గో వ్యాఖ్యాతః ॥ ౧ ॥ చారాణామితి ॥ చారాణాం చారేభ్యః-జాతోద్వేగః జాతసంభ్రమః సచివాన్ మన్త్రిణస్సమీపస్థాన్ ॥౨॥ మన్త్రిణ ఇతి ॥ హే రాక్షసాః అయం నో మన్త్రకాలః సంప్రాప్త ఇతి హేతోః మన్త్రిణస్సమాయాంత్వితి ఇదం వాక్యమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా ఇదమబ్రవీదిత్యస్య వాక్యాంతస్థేనేతిశబ్దేన సంబంధః - రాక్షసా ఇత్యుత్తరశేషః- అథవా- హే మన్త్రిణః భవంతః - ఆయాంతు సమీపమితి సచివానబ్రవీత్ రాక్షసా ఇతి మన్త్రివిశేషణం- సచివై రాక్షసైరిత్యనువాదాత్- సుసమాహితాః- నీతికుశలా ఇత్యర్థః॥౩॥ తస్యేతి॥ స్పష్టః॥౪॥ మన్త్రయిత్వేతి ॥ సమనంతరం రామస్య సమీపాగమనానంతరం యత్ క్షమం కర్తుముచితం తన్మన్త్రయిత్వేతి యోజనా॥ ౫॥ తత ఇతి। స్పష్టః॥౬॥ విద్యుజ్జిహ్వమిత్యాది॥ శిర ఇతి- గృహ్య గృహీత్వా॥౮॥ ఏవమితి॥ తస్య తస్మిన్ ॥౯॥ అశోకేతి॥ లాలసః సాభిలాషః ॥౧౦॥ తత ఇతి॥ ఉపాస్యమానాం అనువ్రతాం ॥౧౨॥ ఉపసృత్యేతి ॥ ప్రహర్షన్నామ కీర్తయన్ ప్రహర్షవార్తాం కీర్తయన్నివ- నామేత్యపరమార్థే ॥౧౩॥ సాంత్వ్యమానేతి॥ వల్గసే జల్పసి - మాం నిష్ఠురమవద ఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ ఛిన్నమితి॥ మూలం ఆధారభూతం సర్వతః కార్త్స్న్యేన వ్యసనేన నిమిత్తేన- ప్రార్థనాం వినేత్యర్థః ॥౧౫॥ విసృజేతి॥ మృతేన రామేణ-భవ

త్రసర్గే ధర్మస్య పుత్రస్సుషేణః- వైవస్వతపుత్రౌ- శరభగంధమాదనావిత్యుచ్యేతే॥ బాలకాండే తు॥ వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం- శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలం ॥ ధనదస్య సుతశ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదన ఇతి త్రయాణామన్యత ఉత్పత్తిరుక్తా- సత్యం - సుషేణాదిసంజ్ఞావతామనేకేషామపి సత్త్వాన్న విరోధః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రింశస్సర్గః. ౧॥ చారాణామితి॥ చారాణాం చారేభ్యః ॥౨॥ మన్త్రిణ ఇతి॥ హే రాక్షసాః అయం నో మన్త్రకాలః. సంప్రాప్త ఇతి హేతోః - మన్త్రిణస్సమాయాంత్వితీదం వాక్యం అబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥౩॥౧౨॥ ఉపసృత్యేతి॥ ప్రహర్షన్నామ కీర్తయన్-ప్రహర్షం కీర్తయన్- హే సీతే ఇతి సంబోధయన్ ॥౧౫॥ ఛిన్నమితి॥ సర్వతః కార్త్స్న్యేన ఆత్మనః తవ వ్యసనేనైవ హేతునా- మమ భార్యా భవిష్యసి- మత్ప్రార్థనాం వినాత్వమేవ మమ భార్యా భవిష్యసీతి భావః॥ తే మూలం అస్మదపరిగ్రహనిదానం సర్వథా సర్వప్రకారేణ ఛిన్నం- తే దర్పశ్చ మయా విహతః- ఏవం కరణేన కిం తే జాతం తత్రాహ- ఆత్మనస్తవ వ్యసనేన- మమ భార్యా భవిష్యసి -గత్యంతరా

మమ ॥౧౬॥ అల్పపుణ్యే నివృత్తార్థే మూఢే పండితమానిని । శృణు భర్తృవధం సీతే ఘోరం వృత్రవధం యథా ॥౧౭॥ స మాయాతస్సముద్రాన్తం మాం హంతుం కిల రాఘవః । వానరేంద్రప్రణీతేన బలేన మహతా వృతః ॥ సన్నివిష్టస్సముద్రస్య పీడ్య తీరమథోత్తరమ్ । బలేన మహతా రామో వ్రజత్యస్తం దివాకరే ॥ ౧౯ ॥ అథాధ్వని పరిశ్రాన్తమర్ధరాత్రే స్థితం బలం । సుఖసంసుప్తమాసాద్య చారితం ప్రథమం చరైః ॥ ౨౦ ॥ తత్ప్రహస్తప్రణీతేన బలేన మహతా మమ । బలమస్య హతం రాత్రౌ యత్ర రామస్సలక్ష్మణః ॥౨౧॥ పట్టసాన్ పరిఘాంశ్చక్రాన్ దండాన్ ఖడ్గాన్ మహాయసాన్ ॥ బాణజాలాని శూలాని భాస్వరాన్ కూటముద్గరాన్ ॥ యష్టీశ్చ తోమరాన్ శక్తీశ్చక్రాణి ముసలాని చ । ఉద్యమ్యోద్యమ్య రక్షోభిర్వానరేషు నిపాతితాః ॥౨౩॥ అథ సుప్తస్య రామస్య ప్రహస్తేన ప్రమాథినా । అసక్తం కృతహస్తేన శిరశ్ఛిన్నం మహాసినా ॥ ౨౪ ॥ విభీషణస్సముత్పత్య నిగృహీతో యదృచ్ఛయా । దిశః ప్రవ్రాజితస్సర్వైర్లక్ష్మణః ప్లవగైస్సహ ॥౨౫॥ సుగ్రీవో గ్రీవయా సీతే భగ్నయా ప్లవగాధిపః । నిరస్తహనుకశ్శేతే హనుమాన్ రాక్షసైర్హతః ॥ ౨౬ ॥ జాంబవానథ జానుభ్యాముత్పతన్నిహతో యుధి । పట్టసైర్బహుభిశ్ఛిన్నో నికృత్తః పాదపో యథా ॥౨౭॥ మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ నిహతౌ వానరర్షభౌ । నిశ్వసంతౌ రుదంతౌ చ రుధిరేణ పరిప్లుతౌ ॥ అసినా వ్యాయతౌ ఛిన్నౌ మధ్యే హ్యరినిషూదనౌ ॥౨౮॥ అనతిష్ఠతి మేదిన్యాం పనసః పనసో యథా ॥౨౯॥ నారాచైర్బహుభిశ్ఛిన్నశ్శేతే దర్యాం దరీముఖః । కుముదస్తు మహాతేజా నిష్కూజస్సాయకైః కృతః ॥౩౦॥ అంగదో బహుభిశ్ఛిన్నశ్శరైరాసాద్య రాక్షసైః । పతితో రుధిరోద్గారీ క్షితౌ నిపతితాంగదః ॥౩౧॥ హరయో మథితా నాగై రథజాలైస్తథాపరే । శాయితా మృదితాశ్చాశ్వైర్వాయువేగైరివాంబుదాః ॥౩౨॥ ప్రహృతాశ్చాపరే త్రస్తా హన్యమానా జఘన్యతః । అభిద్రుతాస్తు రక్షోభిస్సింహైరివ మహాద్విపాః ॥౩౩॥ సాగరే పతితాః కేచిత్కేచిద్గగనమాశ్రితాః । ఋక్షా వృక్షానుపారూఢా వానరీం వృత్తిమాశ్రితాః ॥౩౪॥ సాగరస్య చ తీరేషు శైలేషు చ వనేషు చ । పింగళాస్తే విరూపాక్షైర్బహుభిర్బహవో హతాః ॥౩౫॥ ఏవం తవ హతో భర్తా ససైన్యో మమ సేనయా । క్షతజార్ద్రం రజోధ్వస్తమిదం చాస్యాహృతం శిరః ॥౩౬॥ తతః పరమదుర్ధర్షో రావణో రాక్షసాధిపః । సీతాయాముపశృణ్వంత్యాం రాక్ష

స్యేత్యాత్మనేపదమార్షం ॥౧౬॥ అల్పేతి॥ నివృత్తార్థే ఏతావత్పర్యంతం నివృత్తపురుషార్థే- పండితమానిని-క్యఙ్ మానినోశ్చేతి హ్రస్వత్వం ॥౧౭॥ సమాయాత ఇత్యాది॥ సముద్రాన్తం సముద్రతీరం - ప్రణీతేన ఆనీతేన- సన్నివిష్ట ఇతి- స రామః సముద్రస్యోత్తరం తీరం- మహతా బలేన పీడ్య పీడయిత్వా- దివాకరే అస్తం ప్రయాతి సతి నివిష్టః ॥౧౯॥ అథేతి॥ కార్త్స్న్యార్థశబ్దః-అధ్వని పరిశ్రాంతమత ఏవ స్థితం అర్ధరాత్రే సుఖసంసుప్తం బలం ప్రథమమాసాద్య చారైశ్చారితమభూత్ ॥౨౦॥ తదితి ॥ యత్ర బలే- రామస్సలక్ష్మణోఽవస్థితః తదస్య బలం ప్రహస్తప్రణీతేన మహతా బలేన హతం ॥౨౧॥ పట్టసానిత్యాది శ్లోకద్వయం॥ పట్టసాన్ అసివిశేషాన్- పరిఘాన్ అర్గళాని- చక్రాన్ క్షుద్రచక్రాణి- మహాయసాన్ మహాయసనిర్మితాన్-దండవిశేషణమేతత్ - కూటముద్గరాన్ అయఃకీలకీలితగదాః- యష్టీః కేవలదండాన్- తోమరాన్ స్థూలాగ్రగదాః-ప్రాసాన్ క్షేపణీః- చక్రాణి మహాచక్రాణి- పట్టసాదీనుద్యమ్యోద్యమ్య వానరేషు నిపాతితాః- త ఇతి శేషః॥౨౩॥ అథేతి॥ ప్రమథ్నాతి ప్రహరతీతి ప్రమాథీ తేన కృతహస్తేన శిక్షితహస్తేన కర్త్రా-మహాసినా కరణేన- అసక్తం అవిళంబితం యథా భవతి తథా ఛిన్నమిత్యన్వయః॥౨౪॥ విభీషణ ఇతి॥ విభీషణస్సముత్పత్య గతోఽపి నిగృహీత ఇత్యర్థః- ప్రవ్రాజితః పలాయితః॥౨౫॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ గ్రీవయా- ఉపలక్షిత ఇతి శేషః ॥౨౬॥ జాంబవానితి॥ జానుభ్యాం జానునోః- నిహతః- అథ పట్టసైశ్ఛిన్నః జాంబవాన్ నికృత్తః పాదప ఇవాభూత్ ॥౨౭॥ మైందశ్చేతి॥ వ్యాయతౌ దీర్ఘశరీరౌ మధ్యే కటిస్థానే ॥౨౮॥ అనుతిష్ఠతీతి॥ అనుతిష్ఠతి శేతే- పనసః పనసఫలం - తథా ఖండిత ఇత్యర్థః ॥౨౯॥ నారాచైరితి॥ నిష్కూజః నిశ్శబ్దః ॥౩౦॥ అంగద ఇతి॥ రాక్షసైరాసాద్య శరైశ్ఛిన్నః- నిపతితాంగదోఽంగదః క్షితౌ పతితః ॥౩౧॥ హరయ ఇతి ॥ శాయితాః శయానాః- అపరే హరయః వాయువేగైరంబుదా ఇవ నాగై రథజాలైశ్చ మృదితాః ॥౩౨॥ ప్రహృతా ఇతి॥ త్రస్తాః అత ఏవాభిద్రుతాః- జఘన్యతః పృష్ఠతః- హన్యమానాః అపరే హరయః సింహైః ద్విపా ఇవ ప్రహృతాః ॥౩౩॥ సాగర ఇతి॥ స్పష్టః ॥౩౪॥ సాగరస్యేతి॥ పింగళాః వానరాః విరూపాక్షైః వానరైః ॥౩౫॥ ఏవమితి॥ స్పష్టః॥౩౬॥

భావాత్స్వయమేవేతి శేషః ॥౧౫॥ ॥తి॥ ఏనాం మతిం రామవిషయాం మతిం- భవ స్వభర్తేత్యర్థః ॥౧౬॥ అల్పపుణ్య ఇతి॥ నివృత్తార్థే నివృత్తపురుషార్థే॥తి॥ నివృత్తార్థే నివృత్తో రామరూపోఽర్థో యస్యాస్తాదృశీ-కథమిదం త్వయా సాధితమితి చేదుపాయేనేత్యాహ- శృణ్వితి॥౧౭॥ సమాయాత ఇతి॥ వానరేంద్రేణ ప్రణీతేన ఆనీతేన ॥౧౯ ॥ అథేతి ॥ అధ్వని పరిశ్రాంతః స్థితం- అర్ధరాత్రే సుఖసంసుప్తం బలం సమాసాద్య- చరైః చారితమభూదితి శేషః- పట్టసాదీనుద్యమ్యోద్యమ్య- పట్టసాదయో వానరేషు నిపాతితా ఇత్యర్థః ॥తి॥ చక్రాన్ స్వల్పాన్-చక్రాణీతి పునరుక్తైః- ఋష్టయస్సూక్ష్మఖడ్గాః ॥౨౩॥ అథేతి॥ ప్రమాథినా ప్రమథనశీలేన కృతహస్తేన సుశిక్షితహస్తేన- అసక్తం యథా తథా శిరశ్ఛిన్నమితి సంబంధః॥౨౪॥౨౯॥ నారాచైరితి॥ నిష్కూజః-నిశ్శబ్దః ॥౩౦॥౩౬॥ తత ఇతి॥ రాక్షసీం సీతాసమీపవర్తినీం ॥౩౭ ॥౪౧॥ ఏవముక్త్వేతి ॥ అంతర్ధీయత అపాగచ్ఛ

సీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౭ ॥ రాక్షసం క్రూరకర్మాణం విద్యుజ్జిహ్వం త్వమానయ। యేన తద్రాఘవశిరస్సంగ్రామాత్స్వయమాహృతం ॥ ౩౮ ॥ విద్యుజ్జిహ్వస్తతో గృహ్య శిరస్తత్సశరాసనం । ప్రణామం శిరసా కృత్వా రావణస్యాగ్రతః స్థితః॥ ౩౯ ॥ తమబ్రవీత్తతో రాజా రావణో రాక్షసం స్థితం । విద్యుజ్జిహ్వం మహాజిహ్వం సమీపపరివర్తినం ॥ ౪౦ ॥ అగ్రతః కురు సీతాయాశ్శీఘ్రం దాశరథేశ్శిరః। అవస్థాం పశ్చిమాం భర్తుః కృపణా సాధు పశ్యతు ॥౪౧॥ ఏవముక్తం తు తద్రక్షశ్శిరస్తత్ప్రియదర్శనం। ఉపనిక్షిప్య సీతాయాః క్షిప్రమంతరధీయత॥౪౨॥ రావణశ్చాపి చిక్షేప భాస్వరం కార్ముకం మహత్ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం సీతామిదమువాచ చ ॥ ౪౩ ॥ ఇదం తత్తవ రామస్య కార్ముకం జ్యాసమాయుతం । ఇహ ప్రహస్తేనానీతం హత్వా తం నిశి మానుషం ॥౪౪॥ స విద్యుజ్జిహ్వేన సహైవ తచ్ఛిరో ధనుశ్చ భూమౌ వినికీర్య రావణః। విదేహరాజస్య సుతాం యశస్వినీం తతోఽబ్రవీత్తాం భవ మే వశానుగా ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-ఏకత్రింశస్సర్గః. ********

సా సీతా తచ్ఛిరో దృష్ట్వా తచ్చ కార్ముకముత్తమం । సుగ్రీవప్రతిసంసర్గమాఖ్యాతం చ హనూమతా ॥ నయనే ముఖవర్ణం చ భర్తుస్తత్సదృశం ముఖం । కేశాన్ కేశాంతదేశం చ తం చ చూడామణిం శుభం ॥ ఏతైస్సర్వైరభిజ్ఞానైరభి

తత ఇతి॥ రాక్షసీం సమీపవర్తినీం కాంచిత్ ॥౩౭॥ రాక్షసమితి॥ స్పష్టః ॥౩౮॥ విద్యుజ్జిహ్వ ఇతి॥ తతః రాక్షసీం ప్రత్యాజ్ఞాపనవచనశ్రవణానంతరమేవ ॥౩౯॥౪౦॥ అగ్రత ఇతి॥ పశ్చిమామవస్థాం- మరణమిత్యర్థః ॥౪౧॥ ఏవమితి॥ ఉపసమీపే- అంతరధీయత అపాగచ్ఛత్ ॥౪౨॥ రావణశ్చేతి॥ చిక్షేప ఆచకర్ష-విద్యుజ్జిహ్వహస్తాదిత్యర్థః-త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం- వైష్ణవత్వాదితి భావః॥ రా॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం సీతామిదమువాచ చేతి పాఠః ॥౪౩॥ ఇదమితి॥ స్పష్టః॥౪౪॥ స ఇతి॥ విద్యుజ్జిహ్వేత్యత్ర తృతీయాలోప ఆర్షః- సహైవ యుగపదేవ -వినికీర్య- శిరో ధనుశ్చ యుగపత్ సీతాయాః పురతః స్థాపయిత్వేత్యర్థః. విద్యుజ్జిహ్వశ్శిరః ప్రక్షిప్తవాన్ స్వయం ధనురితి జ్ఞేయం - వశానుగేత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే ఏకత్రింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సీతాప్రలాపో ద్వాత్రింశే - సా సీతేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ హనుమతా పూర్వం కథితం- సుగ్రీవప్రతిసంసర్గం రామస్య సుగ్రీవప్రతిసంబంధం - రావణముఖాచ్ఛ్రుత్వేతి శేషః - యద్వా దృష్ట్వా- జ్ఞాత్వేత్యర్థః-జ్ఞానం చ సుగ్రీవప్రతిసంబంధస్య స్మరణం అన్యత్ర సాక్షాత్కారః- నయనే ఇతి ద్వితీయా- భర్తుస్సదృశం - భర్తుర్ముఖసదృశమిత్యర్థః- ఇదం నయనాదావప్యన్వేతి- కేశాంతదేశం లలా

త్॥౪౨॥ రావణ ఇతి॥ చిక్షేప ఆచకర్ష ॥౪౩॥౪౪॥ స ఇతి॥ సహైవ- యుగపదేవ- వినికీర్య- సీతాయాః పురతః స్థాపయిత్వా॥ ఉపసృత్య తతస్సీతాం ప్రహర్షం నామ కీర్తయన్- ఇత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు- రావణో దేవీం స్పష్టం దేవతాత్వేన జ్ఞాత్వాపి రామహస్తాద్వధేచ్ఛురపి రావణో రామేణ సహ వైరం సంపాద్య మృత ఇతి ఇతరరాక్షసవంచనాయ దేవీమోహనార్థమివ శ్రీరామమాయాశిర ఆదికం ప్రదర్శ్య రామవధశంకయా మోహితాం దేవీం గహనైః ప్రియవచనైస్సమాశ్వాసయతి॥ ఉపసృత్య తతస్సీతామిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతేన- ఉపసృత్య సమీపం ప్రాప్య- ప్రహర్షం ప్రహర్షణాయ దుష్టం వచనం- ఇతరరాక్షసదృష్ట్యా దుష్టమిత్యర్థః॥ సాంత్వ్యమానేతి॥ రామస్య కాపి హానిర్నాస్తీని మయా సాంత్వ్యమానాపి మాం రామమాశ్రిత్య ఉద్దిశ్య వల్గసే దుఃఖేన ధావసీత్యర్థః- ఖరహంతా స తే భర్తా సమరే హతో ధకిం- న హత ఏవేత్యర్థః. అతో దుఃఖం మా ప్రాప్నుహీతి శేషః- మమ దుఃఖేన తవ కా హానిరిత్యాశంక్యాహ - ఛిన్నమితి॥ హే సీతే ఆత్మనస్తవ వ్యసనేన హేతునా తే త్వయా తే మమ త్వదీయభృత్యస్య మమేత్యర్థః- దర్పః మయా లక్ష్మ్యా సహ సర్వతః సర్వప్రకారేణ నిహతః - మూలం చ లక్ష్మ్యాగమననిమిత్తమపి ఛిన్నం - అతః భార్యాభర్తా వ్యాభవిష్యసి రాజ్ఞో మే నైవేతి శేషః - అతో దుఃఖం మా ప్రాప్నుహీత్యర్థః - విసృజ్యేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం - హే భద్రే - హే అమూఢే సర్వజ్ఞే ఏతాం మిథ్యాకల్పితరామవిపద్విషయిణీం మతిం విసృజ్య మమ మద్భార్యాణాం చ ఈశ్వరా భవ - అల్పపుణ్యే నివృత్తార్థే నష్టపురుషార్థే పండితమానిని మూఢే మృతే మృతకల్పే ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టే- మయి-కృపయేతి శేషః- కిం యద్యర్థే- ఏవం న కరిష్యసి యది - దుఃఖం న త్యజసి యదీత్యర్థః- తర్హ్యహం స్వన్యో మరిష్యామీతి శేషః- న స్వేతాః రాక్షస్యః కిమితి రామవిపత్తిం కథయంతీత్యాశంక్య తదసహమానః కుపిత ఆహ- శృణ్వితి॥ భర్తృర్వధం భర్తృవధవిషయవచనమిత్యర్థః- త్వం శృణు- అహం త్వేతాదృశమిథ్యావచనం శ్రోతుం న సహ ఇతి శేషః - రామవధవిషయరాక్షస్యుక్తిరసంగతేతి దర్శయితుం రాక్షస్యుక్తిం స్వయమనువదతి- సమాయాతస్సముద్రాంతం మాం హంతుం కిల రాఘవ ఇత్యారభ్య క్షతజార్ద్రం రజోధ్వస్తం ఇదం చాస్యాహృతం శిర ఇత్యంతేన మాం హంతుం కిల రాఘవ ఇత్యత్ర కిలశబ్దో వానరేంద్రప్రణీతేనేత్యారభ్య ఏవం తవ హతో భర్తా ససైన్యో మమ సేనయేత్యంతం సర్వత్ర యోజ్యః- తర్హి రాక్షస్యుక్తిః సర్వాత్మనా మిథ్యా కిమిత్యాశంక్య నహి- త్వన్మోహనార్థం రాక్షసైర్మాయయా రామశిర ఆదికం కల్పితమిత్యాశయేనాహ॥ క్షతజార్ద్రమితి ॥ దేవ్యాస్తచ్ఛిరో విదృక్షాయాం తదానేతుం రాక్షసస్యాహ్వానే రాక్షసీం నియోజయతి- తతః పరమదుర్ధర్ష ఇత్యాదినా- అగ్రతః కుర్వితి- అవస్థాం పశ్చిమాం భర్తురిత్యాద్యుక్తిః- ఇతరరాక్షసవంచనాయ జ్ఞాతవ్యా- స విద్యుజ్జిహ్వేనేత్యస్య వాస్తవార్థస్తు-మే వశానుగేత్యత్ర అవశానుగేతి ఛేదః - హే మే లక్ష్మీః అవశానుగా అస్య విష్ణోః రామస్య వశమనుగచ్ఛతీత్యవశానుగా భవేత్యర్థః ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

సా సీతేతి॥ సుగ్రీవప్రతిసంసర్గం హనుమతా పూర్వం కథితం సుగ్రీవరామసంబంధం దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా - రావణాచ్ఛ్రుత్వేతి వా శేషః॥ నయనే

జ్ఞాయసుమఃఖితా। విజగర్హే౽త్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీ యథా॥ ౩ ॥ సకామా భవ కైకేయి హతో౽యం కులనందనః। కు
లముత్సాదితం సర్వం త్వయా కలహశీలయా॥ ౪ ॥ ఆర్యేణ కిం తే కైకేయి కృతం రామేణ విప్రియం। యన్మయా చీరవసనస్త్వ
యా ప్రస్థాపితో వనం ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీ వేపమానా తపస్వినీ। జగామ జగతీం బాలా ఛిన్నా తు కదలీ యథా॥ ౬ ॥
సా ముహూర్తాత్సమాశ్వాస్య ప్రతిలభ్య చ చేతనాం। తచ్ఛిరస్సముపాఘ్రాయ విలలాపాయతేక్షణా ॥ ౭ ॥ హా హతా
స్మి మహాబాహో వీరవ్రతమనువ్రత। ఇమాం తే పశ్చిమావస్థాం గతాస్మి విధవా కృతా ॥ ౮ ॥ ప్రథమం మరణం నార్యా
భర్తుర్వైగుణ్యముచ్యతే। సువృత్తః సాధువృత్తాయాః సంవృత్తస్త్వం మమాగ్రతః॥ ౯ ॥ దుఃఖాద్దుఃఖం ప్రపన్నాయా మ
గ్నాయాః శోకసాగరే। యో హి మాముద్యతస్త్రాతుం సో౽పి త్వం వినిపాతితః ॥ ౧౦ ॥ సా శ్వశ్రూర్మమ కౌసల్యా త్వయా
పుత్రేణ రాఘవ। వత్సేనేవ యథా ధేనుర్వివత్సా వత్సలా కృతా ॥ ౧౧ ॥ ఆదిష్టం దీర్ఘమాయుస్తే యైరచింత్యపరాక్రమ। అ
నృతం వచనం తేషామల్పాయురసి రాఘవ ॥ ౧౨ ॥ అథవా నశ్యతి ప్రజ్ఞా ప్రాజ్ఞస్యాపి సతస్తవ। పచత్యేనం యథా కాలో

టీ:-అభిజ్ఞానైః చిహ్నైః- ప్రజ్ఞానంచాప్యభిజ్ఞానమిత్యమరః। అభిజ్ఞాయత దేవ శిర ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయేత్యర్థః- అత్ర రామవిషయే॥ ౩ ॥ సకామేతి॥
హే కైకేయి సకామా భవ - సంపూర్ణకామా భవేత్యర్థః - కః కామ ఇత్యత్రాహ-హత ఇతి - కలహశీలయా కలహస్వభావయా - కల
హప్రయోజనయేతి యావత్- త్వయా సర్వం - కులం రఘువంశః- ఉత్సాదితం భవతి- తథా కులనందనో౽యం రామో హతః - ప్రవ్రాజనవ్యా
జేన రామహననమేవ త్వయా సంకల్పితం - తదిదానీం విపరీతఫలం తే జాతం - కులతంతుభూత రామహననేన తదేకపరాస్స్వే భరతాదయో హ
తా ఏవ- కలహ ఏవ తే ప్రయోజనం ఫలితమితి భావః॥ ౪ ॥ హత్వాంతరాభావాదిదమేవ రామవనప్రవ్రాజనే హేతురిత్యాహ- ఆర్యేణేతి-ఆర్యేణ సర్వ
ప్రియకారిణేత్యర్థః- యత్ యేన కారణేన మయా సహ చీరవసనో రామః ప్రస్థాపితః- తాదృశం విప్రియం కిం కృతం॥ ౫ ॥ ఏవమితి॥ తపస్వినీ శోచ
నీయా- జగతీం భూమిం- జగామ- మూర్ఛితేత్యర్థః-బాలా- మృదుబుద్ధిరిత్యర్థః॥ ౬ ॥ సేతి॥ సమాశ్వాస్య ఉచ్ఛ్వాసం ప్రాప్య- చేతనాం జ్ఞానం-
ఆయతేక్షణా- అశ్రుమిశ్రత్వేన శిరో౽వలోకనార్థం వి స్తృతవిలోచనేత్యర్థః॥ ౭ ॥ హా హతేతి ॥ వీరవ్రతం శత్రుమహత్వానివర్తిష్య ఇతి సం
కల్పః- అనువ్రత అనుప్రాప్త- గతాస్మి దృష్టవత్యస్మి - గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి న్యాయాత్- అతో విధవా కృతా॥ ౮ ॥ ప్రథమం భర్తుర్మరణం
భార్యాదోషనిమిత్తకం భవతి- తత్త్వత్ర న పశ్యామీత్యాహ-ప్రథమమితి॥ ప్రథమం భర్తుర్మరణం- నార్యా వైగుణ్యం వైగుణ్యహేతుకం- సువృ
త్తస్త్వం- సాధువృత్తాయా మమాగ్రతః - సంవృత్తః మృతః - కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి భావః - అస్మిన్పక్షే న సువృత్తపదస్వారస్యం- య
ద్వా- భవన్మరణస్య మద్దోష ఏవ హేతురిత్యాహ - ప్రథమమితి॥ విగుణ ఏవ వైగుణ్యం- స్వార్థే ష్యఞ్-ప్రథమం భర్తుర్మరణం భార్యాదోషనిమిత్త
కమితి సుప్రసిద్ధం- అతో హే సువృత్త సాధువృత్త- సాధువృత్తాయాః సమ్యగ్జీవనవత్యాః- మమాగ్రతస్త్వం మృతో౽సి- మద్వైగుణ్యహేతుకం
త్వన్మరణమితి భావః- సువృత్తేత్యనేన త్వద్వైగుణ్యహేతుకం న భవతీతి జ్ఞాపితం॥ ౯ ॥ స్వస్య వైగుణ్యసద్భావే నిదర్శనమాహ-దుఃఖాదితి॥ దుఃఖాద్దుః
ఖం అత్యంతదుఃఖం- ప్రపన్నాయాః వనప్రస్థానం ప్రథమం దుఃఖం- తస్మాదపి దుఃఖం రావణేనాపహరణం - తత్ ప్రాప్తాయా ఇత్యర్థః- సంప్ర
తి భర్తృమరణేన శోకసాగరే నిమగ్నాయాః- ఇయం చ షష్ఠీ- యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే - శోకసాగరే మగ్నాయాః శోకసాగరే
మగ్నాయాం మయి - దుఃఖాద్దుఃఖం ప్రపన్నాయాః ప్రపన్నాయాం సత్యాం యో మాం త్రాతుముద్యతస్స త్వమపి వినిపాతిత ఇతి సంబంధః॥ ౧౦ ॥ న కే
వలం మమైవ దుఃఖం మాతుశ్చేత్యాహ- సేతి॥ సా మమ శ్వశ్రూః కౌసల్యా వత్సలా- ధేనుర్యథా ధేనురివ- త్వయా హతేన పుత్రేణ వత్సేనేవ వివత్సా
కృతా॥ ౧౧ ॥ వత్సేనేవ త్వయా ధేనుర్యథా ధేనురివ సేతి- యథేవశబ్దయోర్నిర్వాహః ॥ ౧౧ ॥ ఆదిష్టమితి ॥ యైః బ్రాహ్మణైః దీర్ఘమాయురిత్యా
దిష్టం ఉపదిష్టం - తేషాం వచనమనృతమాసీత్-అనృతత్వే హేతుమాహ అల్పాయురసీతి- ఆచింత్యపరాక్రమేత్యనేన తే పరాక్రమం దృష్ట్వా తైరుక్తం
న తు శాస్త్రం దృష్ట్వేతి గమ్యతే ॥ ౧౨ ॥ అథవా తేషామనృతవాదిత్వం నాస్త్యేవ కింతు తవైవ భాగ్యవిపర్యాసాత్తేషామపి ప్రజ్ఞా నష్టేతి పక్షాంతరమ
వలంబతే-అథవేతి॥ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః భూతానాం కారణభూతః- అయం కాలః పరమాత్మా- యథా యేన ప్రకారేణ- ఏనం పచన విషయ

ఇతి ॥ కేశాంతదేశం లలాటం - అభిజ్ఞానైర్లక్షణైరభిజ్ఞాయ॥ ౨ ॥ ౪ ॥ ఆర్యేణేతి॥ మయా సహ॥ తి॥ ఆర్యేణ రామేణేత్యన్వయః - చీరవస
నం దత్వా మయా సహ ప్రవ్రాజిత ఇత్యన్వయః॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తి॥ సముపాఘ్రాయ స్వసమీపే స్థాపయిత్వా- సముపాఘ్రాయేతి పాఠాంతరం॥ ౭ ॥ హా
హతేతి- వీరవ్రతమనువ్రత వీరవ్రతస్యాచరణశీల- గతాస్మి దృష్టవత్యస్మి ॥ ౮ ॥ ప్రథమమితి॥ ప్రథమం భర్తృమరణం నార్యా వైగుణ్యం- దుశ్చారిత్ర
హేతుకముచ్యతే- తథా సతి సాధువృత్తాయా మమాగ్రతః- సంవృత్తః - మమాపచారం నైవ కథం మృతో౽సీత్యర్థః॥ తి॥ నార్యాః భర్తుర్మరణం ప్ర
థమం వైగుణ్యం ముఖ్యో౽నర్థః - యత్తు భర్తుః ప్రథమం మరణం నార్యా వైగుణ్యం దుశ్చరిత్రమూలమిత్యర్థ ఇతి తన్న - ఏవం హి సర్వాసాం ధవానామసతీ
త్వాపత్తేః- సంవృత్తః అతీతః ॥ ౯ ॥ దుఃఖాదిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం॥ యస్త్వం మాం త్రాతుముద్యతః - సో౽పి త్వం సంహృత్య రాత్రౌ సై
ర్వినిపాతితస్సన్- మమ కారణాన్నిహతః- అతో దుఃఖాద్దుఃఖం ప్రపన్నాయాః శోకసాగరమగ్నాయాః- మమ - ఇతః పరం మరణమేవ వరమితి శే
షః॥ ౧౦ ॥ సా శ్వశ్రూరితి॥ వత్సలా- కౌసల్యా- వత్సేన త్వయా ధేనుర్యథా ధేనురివ వివత్సా కృతేతి యోజనా॥ ౧౧ ॥ ఆదిష్టమితి ॥ అనృతత్వే హేతు
మాహ- అల్పాయురసీతి॥ ౧౨ ॥ అథవా న తేషామనృతవాదిత్వం-తవ భాగ్యవిపర్యయాత్తేషామపి ప్రజ్ఞా నష్టేతి పక్షాంతరమవలంబతే॥ అథవేతి॥ భూ

భూతానాంప్రభవోప్యయం ॥౧౩॥ అదృష్టంమృత్యుమాపన్నః కస్మాత్త్వంనయశాస్త్రవిత్ । వ్యసనానాముపాయ
జ్ఞః కుశలోహ్యసివర్జనే ॥ ౧౪ ॥ తథాత్వంసంపరిష్వజ్యరౌద్రయాతినృశంసయా । కాళరాత్ర్యామమాచ్ఛిద్యహృ
తః కమలలోచన ॥౧౫॥ ఉపశేషేమహాబాహో మాంవిహాయతపస్వినీం । ప్రియామివసమాశ్లిష్యపృథివీంపురుషర్ష
భ ॥౧౬॥ అర్చితంసతతంయత్తత్ గంధమాల్యైర్మయాతవ । ఇదంతేమత్ప్రియంవీరధనుః కాంచనభూషణం ॥౧౭॥ పి
త్రాదశరథేనత్వంశ్వశురేణమమానఘ । సర్వైశ్చపితృభిస్సార్ధంనూనంస్వర్గేసమాగతః ॥ ౧౮ ॥ దివినక్షత్రభూ
తస్త్వంమహత్కర్మకృతాంప్రియం । పుణ్యంరాజర్షివంశంత్వమాత్మనస్సముపేక్షసే ॥౧౯॥ కింమాంనప్రేక్షసేరా
జన్ కింమాంనప్రతిభాషసే । బాలాంబాల్యేనసంప్రాప్తాంభార్యాంమాంసహచారిణీం ॥ ౨౦ ॥ సంశ్రుతంగృహ్ణతా
పాణించరిష్యామీతియత్త్వయా । స్మరతన్మమకాకుత్స్థనయమామపిదుఃఖితాం ॥౨౧॥ కస్మాన్మామపహాయత్వంగతోగ
తిమతాంవర । అస్మాల్లోకాదముంలోకంత్యక్త్వామామపిదుఃఖితాం ॥ ౨౨॥ కల్యాణైరుచితంయత్తత్పరిష్వక్తంమయైవ

భూతం- పచతిపక్వంకరోతీత్యర్థః- తథాప్రాజ్ఞస్యభవిష్యదర్థవేదినోపి- సతస్సత్పురుషస్య- ప్రజ్ఞాతవత్త్వయివిషయేనశ్యతి- నష్టేత్యర్థః-
యద్వాపూర్వమచింత్యపరాక్రమేతితవకథంవిపత్తిరిత్యభిప్రాయేణసంబోధితం - తత్రపక్షాంతరమాహ అథవేతి- ఏనంరామం-యేనప్రకారేణ
కాలఃపచతి- తథాస్యప్రాజ్ఞస్యాపి- ప్రజ్ఞానశ్యతిఅతోవిపత్తిరియమితిభావః ॥ ౧౩ ॥అదృష్టమితి॥హియస్మాద్వ్యసనానాం-వర్జనేప్రతిరోధే-కు
శలోసి- అతఃఅదృష్టంఅచింతితంసాత్త్వికత్వేనాదృష్టంవామృత్యుం- కస్మాదాపన్నః- కథమాపన్నోసీత్యర్థః ॥౧౪॥ తథేతి॥ రౌద్రయాక్రూర
యా-కాళరాత్ర్యా-యస్యాంరాత్రౌసముద్రతీరేనివిష్టోసి-తయారాత్ర్యాసంపరిష్వజ్య-మమమత్తః-ఆచ్ఛిద్యఅపహృత్య-తథాహృతోసీతిసం
బంధః- యద్వా-మయేతిపాఠః- రౌద్రయాఅతినృశంసయా- అత్యంతనిర్దయయాకాళరాత్ర్యాకర్త్ర్యా- మయాకరణభూతయా-సంపరి
ష్వజ్య ఆచ్ఛిద్యబలాత్కృత్య - తథాహృతఇతి- కాళరాత్రిర్నామసర్వభూతాపహారిణీకాచనశక్తిః- యద్వా- మయాకాళరాత్ర్యేతివ్యస్తరూ
పకం- సంపరిష్వజ్యత్వామాచ్ఛిద్యబలాద్ధృతోసీతి ఘోరవైధవ్యలక్షణయుక్తత్వేనక్రూరయామేపరిష్వంగఏవ తేంతహేతురాసీదిత్యర్థః- శిర
శ్ఛేదాదేరశ్లీలత్వేనతథేత్యుక్తం-కమలలోచనేతిహేతుగర్భం- కమలలోచనత్వాత్త్వంకాళరాత్ర్యాహృతోసి- పరికరాసప్రాణితరూపకా
లంకారః ॥౧౫॥ ఉపశేషఇతి ॥ తపస్వినీంశోచనీయాం- ప్రియాంపత్నీంప్రియాం- పురుషర్షభేత్యనేనపక్షిణస్యశరత్వమనుచితమితిద్యోత్య
తే ॥౧౬॥ అర్చితమితి॥ మయాసహ- తవత్వయా- యదర్చితంతత్తేధనుః ఇదంఏతాదృశంజాతమిత్యర్థః॥౧౭॥పిత్రేతి॥ సర్వైఃపితృభిస్సార్ధం
స్థితేనదశరథేన- సమాగతఇతిసంబంధః ॥౧౮॥దివీతి॥ మహత్కర్మకృతాం- మహాకర్మకృతాం-ఆత్మాభావఆర్షః- ప్రియంకర్మఫలత్వేనకాం
క్షణీయంపుణ్యం-ఆత్మనోరాజర్షివంశంఇక్ష్వాకుప్రముఖందివినక్షత్రభూతః విమానస్థస్సన్ సముపేక్షసేపశ్యసి ॥౧౯॥ కిమితి ॥ బాలాంబా
ల్యేనసంప్రాప్తాంబాల్యఏవత్వయోఢామిత్యర్థః- భార్యాంసదాభర్తృయోగ్యాం- మాంఏతాదృశావస్థామాపన్నాంసహచారిణీంమాం-
కింనప్రేక్షసేకింనప్రతిభాషసఇతిసంబంధః॥౨౦॥ సంశ్రుతమితి॥ మమపాణింగృహ్ణతాత్వయాచరిష్యామిసహచరిష్యామీతియత్ - సంశ్రుతంప్ర
తిజ్ఞాతం- తత్స్మర-స్మృత్వా- మామపిత్వత్సమీపంనయ ॥౨౧॥కస్మాదితి॥త్యక్త్వాత్వాంవిహాయదుఃఖితాం-మామపిపేలసీమపిమాం-అపహాయ
అస్మాల్లోకాత్ - అముంలోకంపరలోకం- కస్మాద్ధేతోర్గతోసి॥౨౨॥కల్యాణైరితి॥ యదిత్యర్థేయత్తదితిప్రయుజ్యతే- కల్యాణైఃమంగళైః శుభై
శ్చందనాదిభిర్వా- సువర్ణాభరణైర్వా- ఉచితంఅభ్యస్తంయత్తచ్ఛరీరంమయైవపరిష్వక్తంనాన్యయా ఏతదద్యక్రవ్యాదైః శ్వానాదిభిః- విపరికృ

తానాంప్రభవః కాలోయథాయేనకారణేన-ఏనంత్వాంపచతిమారయతి- తేనకారణేనప్రాజ్ఞస్యాపిసతః-భవిష్యదర్థజ్ఞానవతోపిసత్పురుషస్య
త్వద్విషయే- ప్రజ్ఞానశ్యతీత్యర్థః॥ తి॥ అథేతిప్రశ్నే ప్రాజ్ఞస్యసతస్తవాపిప్రజ్ఞానశ్యత్యథ - నాశంప్రాప్తాకిం- యేనప్రజ్ఞాదౌర్బల్యాత్ సుప్తోరివ
శంప్రాప్తఇతిశేషః.వాఅథవా- హియతఃకాలోభూతానాంప్రభవఃప్రభవాయహేతుఃతస్మాదయమేనంప్రాజినంతథాపచతితత్కర్మఫలం
ప్రాపయతి- కాలఈశ్వరః- అతఃప్రాజ్ఞోపిత్వమప్రాజ్ఞోజాతఇతిభావః ॥౧౩॥అదృష్టమితి॥ వ్యసనానాంవర్జనేప్రతిరోధేకుశలోసి- అథా
ప్యేతాదృశోపాయజ్ఞః- అదృష్టమచింతితం-మృత్యుంకస్మాదాపన్నః- కథంప్రాప్నోషీతియోజనా॥౧౪॥తథేతి॥కమలలోచన-మయాహేతునా-
రౌద్రయానృశంసయా- కాళరాత్ర్యాసంపరిష్వజ్యఆచ్ఛిద్యబలాత్కృత్య- త్వంతథాహృతఇతియోజనా- కాళరాత్రిఃసర్వభూతాపహారిణీ
కాచనశక్తిః॥ ౧౫॥ ౧౬॥ అర్చితమితి॥ మయాసహతవత్వయా- అర్చితంధనురిదమేతాదృశంజాతమిత్యర్థః॥ ౧౭॥ పిత్రేతి॥ సర్వైఃపితృభిః
సార్ధంస్థితేనదశరథేనసమాగతఇతిసంబంధః॥ ౧౮॥ దివీతి॥ మహత్కర్మకృతాం-మహాంతశ్చతేకర్మకృతశ్చతేషాంప్రియంకర్మఫలత్వేనకాంక్ష
ణీయం- ఆత్మనఃపుణ్యంరాజర్షివంశం- దివినక్షత్రభూతస్త్వంసముపేక్షసఇతిసంబంధః॥ తి॥ దివినక్షత్రభూతః- త్రిశంకోస్తథాత్వాచ్ఛత్రి
న్యాయేనవంశస్యతథాత్వం - మహతాపితృవచఃపాలనరూపేణకర్మణాస్పృశంకథాపుణ్యమాసాద్యఆత్మనఃప్రియంపుణ్యంరాజర్షివంశంసముపే
క్షసే॥౧౯॥౨౦॥ సంశ్రుతమితి॥త్వయాసహచరిష్యామీతిమమపాణింగృహ్ణతాభవతా-యత్సంశ్రుతం- తత్స్మర-హేకాకుత్స్థ-దుఃఖితాంమామ
పినయేతిసంబంధః ॥౨౧॥౨౨॥కల్యాణైరితి॥ యత్త్వదీయంకల్యాణైర్మంగళైరుచితంయత్ - తచ్ఛరీరంమయైవపరిష్వక్తం- తదేవాద్యక్రవ్యాదై

వతు । క్రవ్యాదైస్తచ్ఛరీరం తేనూనం విపరికృష్యతే ॥ ౨౩ ॥ అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైరిష్టవానాప్తదక్షిణైః । అగ్నిహో
త్రేణ సంస్కారం కేన త్వం తు న లప్స్యసే ॥ ౨౪ ॥ ప్రవ్రజ్యాముపపన్నానాం త్రయాణామేకమాగతం । పరిప్రక్ష్యతి కౌ
సల్యా లక్ష్మణం శోకలాలసా ॥ ౨౫ ॥ స తస్యాః పరిపృచ్ఛన్త్యా వధం మిత్రబలస్య తే । తవ చాఖ్యాస్యతే నూనం నిశా
యాం రాక్షసైర్వధం ॥ ౨౬ ॥ సా త్వాం సుప్తం హతం శ్రుత్వా మాం చ రక్షోగృహం గతాం । హృదయేనావదీర్ణేన న భవి
ష్యతి రాఘవ ॥ ౨౭ ॥ మమ హేతోరనార్యాయా హ్యనర్హః పార్థివాత్మజః । రామస్సాగరముత్తీర్య సత్త్వవాన్ గోష్ప
దే హతః ॥ ౨౮ ॥ అహం దాశరథేనోఢా మోహాత్స్వకులపాంసనీ । ఆర్యపుత్రస్య రామస్య భార్యా మృత్యురజాయత ॥
౨౯ ॥ నూనమన్యాం మయా జాతిం వారితం దానముత్తమం । యాహమద్యేహ శోచామి భార్యా సర్వాతిథేరపి ॥ ౩౦ ॥ సా
ధు పాతయ మాం క్షిప్రం రామస్యోపరి రావణ । సమానయ పతిం పత్న్యా కురు కల్యాణముత్తమం ॥ ౩౧ ॥ శిరసా మే శిరశ్చా
స్య కాయం కాయేన యోజయ । రావణానుగమిష్యామి గతిం భర్తుర్మహాత్మనః ॥ (ముహూర్తమపి నేచ్ఛామి జీవితుం పా
పజీవితా । శ్రుతం మయా వేదవిదాం బ్రాహ్మణానాం పితుర్గృహే ॥ యాసాం స్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లోకా మ
హోదయాః । క్షమా యస్మిన్దమస్త్యాగః సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా ॥ అహింసా చైవ భూతానాం తమృతే కా గతిర్మమ ॥)
౩౨ ॥ ఇతి సా దుఃఖసంతప్తా విలలాపాయతేక్షణా । భర్తుశ్శిరో ధనుస్తత్ర సమీక్ష్య చ పునః పునః ॥ ౩౩ ॥ ఏవం లాలప్య
మానాయాం సీతాయాం తత్ర రాక్షసః । అభిచక్రామ భర్తారమనీకస్థః కృతాంజలిః ॥ ౩౪ ॥ విజయస్వార్యపుత్రేతి సో
ఽభివాద్య ప్రసాద్య చ । న్యవేదయదనుప్రాప్తం ప్రహస్తం వాహినీపతిం ॥ ౩౫ ॥ అమాత్యైస్సహితస్సర్వైః ప్రహస్తస్స

ష్యతే- అత్ర మహైవేత్యనేన రామస్య దారాంతరం నాస్తీతి గమ్యతే ॥ ౨౩ ॥ అగ్నిష్టోమేతి ॥ వనవాసనివృత్త్యనంతరం త్వం- ఆప్తదక్షిణైః- పర్యాప్తదక్షిణైః- అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైః- ఇష్టవాన్ కృతదేవపూజనో భూత్వా- అగ్నిహోత్రేణ యాజ్ఞీయవహ్నినా- సంస్కారం కేన హేతునా న లప్స్యసే అత్ర వనవాసాత్పూర్వమగ్న్యాధానాద్యభావాత్తన్నివృత్త్యనంతరమాధానాగ్నిష్టోమాదికమనుష్ఠాయ పశ్చాత్ప్రాప్తాయురవసానే యాజ్ఞీయాగ్నిభిస్సంస్కారం ప్రాప్తుం యోగ్యస్త్వం కథమేవం మధ్యే మరణం ప్రాప్తోఽసీతి భావః - అనేన వనవాసాత్పూర్వం రామేణ యజ్ఞాదికం నానుష్ఠితమితి సూచ్యతే- అయమర్థో యుద్ధకాండే సమ్యక్ప్రతిపాదితః ॥ ౨౪ ॥ ప్రవ్రజ్యామితి ॥ ప్రవ్రజ్యాం ప్రవాసం - వ్రజయజోర్భావే క్యబితి క్యప్- ఉపపన్నానాం ప్రాప్తానాం- త్రయాణాం రామాదీనాం మధ్యే - ఏకం లక్ష్మణమాగతం- శోకలాలసా శోకమూఢా - కౌసల్యా పరిప్రక్ష్యతి ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ సః లక్ష్మణః పరిపృచ్ఛన్త్యాస్తస్యాః తే మిత్రబలస్య వధం తవ వధం చాఖ్యాస్యతే ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ సుప్తం హతం సుప్తత్వదశాయాం హతమిత్యర్థః - అవదీర్ణేన అభిన్నేన .. హృదయేనోపలక్షితా సా న భవిష్యతి న జీవిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ మమేతి ॥ అనార్యాయాః దుశ్శీలాయాః- మమ హేతోః మన్నిమిత్తం - అనర్హః ఏతాదృశసాత్త్వికవధానర్హః - సాగరముత్తీర్య గోష్పదే హతః ఖరతరఖరాదీన్ హత్వాఽపి క్షుద్రేణ ప్రహస్తేన హత ఇత్యర్థః ॥ రా ॥ అనర్హః ఏతాదృశవధానర్హః - గోష్పదే హతః - అతిబలపరాక్రమఖరదూషణాదిచతుర్దశసహస్రరాక్షసాపేక్షయా హంతుః ప్రహస్తస్య గోష్పదత్వోక్తిః ॥ ౨౮ ॥ అహమితి ॥ స్వకులపాంసనీ స్వకులదూషణీ- అహం మోహాత్ అజ్ఞానాత్- దాశరథేనోఢాస్మి- అతో రామస్య భార్యైవ మృత్యురజాయత ॥ ౨౯ ॥ నూనమితి ॥ మయా అన్యాం జాతిం ప్రాప్య- యద్వా అన్యాం జాతిః అన్యస్మిన్ జన్మని- ఉత్తమం దానం వారితం- కన్యాదానం వారితమిత్యర్థః- తత్ర హేతుః యాహమద్యేతి- సర్వే అతిథయో యస్య తస్య సర్వాతిథేః- సర్వరక్షితుః ఇత్యర్థః- సర్వాతిథిపూజకస్యేతి వార్థః- భార్యాపి యాహం ఇహ జన్మని- అద్య భోగకాల ఏవ శోచామి ॥ ౩౦ ॥ సాధ్వితి ॥ సమానయ యోజయ- ఉత్తమం కల్యాణం పతిసంయోగరూపం ॥ ౩౧ ॥ శిరసేతి ॥ స్పష్టః ॥ ౩౨ ॥ ఇతీతి ॥ శిరో ధనుశ్చ- తత్ర పురోదేశే ॥ ౩౩ ॥ ఏవమితి ॥ లాలప్యమానాయాం ప్రలపంత్యాం- భర్తారం రావణం- అనీకస్థః ద్వారరక్షీ - నను లౌకికీషు కాచిదపి సీతా భర్తుశ్శిరస్సాక్షాత్కారేఽపి చిరం రుదిత్వా విలప్య కథం జీవితం ధారయతి స్మ - ఉచ్యతే- అనయోర్దివ్యదంపత్యోః పరస్పరసత్తైవ జీవితధారణనిమిత్తం- న తు జ్ఞానాజ్ఞానే - అతో భర్తుర్జీవితవైకల్యాభావాత్ సా జీవతి స్మ ॥ ౩౪ ॥ విజయస్వేతి ॥ అనుప్రాప్తం ద్వారీతి శేషః ॥ ౩౫ ॥ అమాత్యైరితి ॥ వయమితి భయేన బహువచనం - బహూనామంతఃపురేషు మార్గమాసం భజా

ర్వి పరికృష్యత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ అగ్నిష్టోమాదిభిరితి ॥ అగ్నిహోత్రేణ వైతానాగ్నినా ॥ ౨౪ ॥ ప్రవ్రజ్యామితి ॥ ప్రవ్రజ్యాం ప్రవాసం ॥ తి ॥ పరిప్రక్ష్యతి ప్రక్ష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ మిత్రబలస్య వానరబలస్య ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ న భవిష్యతి న జీవిష్యతి ॥ తి ॥ అవదీర్ణేన విదీర్ణేనోపలక్షితా సతీ ॥ ౨౭ ॥ మమేతి ॥ అనర్హః- ఏవంవిధవధానర్హః సాగరముత్తీర్య గోష్పదే హతః- దుర్ధరాన్ ఖరాదీన్ హత్వా- దుర్బలేన ప్రహస్తేన హత ఇత్యర్థః ॥ తి ॥ సాగరముత్తీర్య గోష్పదే హతః- తల్లంఘనాశక్త్యేతి యా లోకవార్తా తత్తుల్యమిదం జాతమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ అహమితి ॥ స్వకులపాంసనీ- అహం దాశరథినా రామేణ యస్మాదూఢా- ఆర్యపుత్రస్య రామస్య - భార్యా భార్యైవ- మృత్యురజాయతేతి సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ నూనమితి ॥ అన్యాం జాతిం అన్యస్మిన్నపి జన్మనీత్యర్థః- ఉత్తమం దానమిత్యనేన కన్యాదానం వివక్షితం- సర్వాతిథేః సర్వే అతిథయో యస్య తస్య - సర్వాతిథిపూజకస్య భార్యాహం శోచామీతి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ సాధ్వితి ॥ సమానయ యోజయ ॥ ౩౧ ॥ ౩౩ ॥ ఏవమితి ॥ భర్తారం రావణం- అనీకస్థః ద్వారరక్షీ రాక్షసః ॥ ౩౪ ॥ తి ॥ ఆర్యపుత్రేతి

ముపస్థితః । తేనదర్శనకామేనవయంప్రస్థాపితాఃప్రభో॥ ౩౬॥ నూనమస్తిమహారాజరాజభావాత్క్షమాన్వితం। కిం
చిదాత్యయికంకార్యం తేషాంత్వందర్శనంకురు॥ ౩౭ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వాదశగ్రీవోరాక్షసప్రతివేదితం । అశోకవనికాంత్య
క్త్వామంత్రిణాందర్శనం యయౌ ॥ ౩౮ ॥ సతుసర్వంసమర్థ్యైవమంత్రిభిఃకృత్యమాత్మనః । సభాంప్రవిశ్యవిదధేవి
దిత్వారామవిక్రమం ॥ ౩౯॥ అంతర్ధానంతుతచ్ఛీర్షంతచ్చకార్ముకముత్తమం। జగామరావణస్యైవనిర్యాణసమ
నంతరం॥ ౪౦॥ రాక్షసేంద్రస్తుతైస్సార్ధంమంత్రిభిర్భీమవిక్రమైః । సమర్థయామాసతదారామకార్యవినిశ్చయం॥
౪౧॥ అవిదూరస్థితాన్సర్వాన్బలాధ్యక్షాన్హితైషిణః। అబ్రవీత్కాలసదృశోరావణోరాక్షసాధిపః ॥౪౨॥ శీఘ్రం
భేరీనినాదేనస్ఫుటకోణాహతేనమే । సమానయధ్వంసైన్యానివక్తవ్యంచనకారణం ।౪౩ ॥ తతస్తథేతిప్రతిగృహ్యతద్వ
చోబలాధిపాస్తేమహదాత్మనోబలం। సమానయంశ్చైవసమాగమంచతేన్యవేదయన్భర్తరియుద్ధకాంక్షిణి ॥౪౪ ॥
ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-ద్వాత్రింశస్సర్గః.***

సీతాంతుమోహితాందృష్ట్వాసరమానామరాక్షసీ। ఆససాదాథవైదేహీంప్రియాంప్రణయినీంసఖీం ॥ ౧॥ మో
హితాంరాక్షసేంద్రేణసీతాంపరమదుఃఖితాం। ఆశ్వాసయామాసతదాసరమామృదుభాషిణీ॥౨॥ సాహితత్రకృతా

త్॥౩౬॥ ప్రహస్తేనప్రేషితోపికథమనవసరేసమాగతోసీత్యాశంక్యాహ- నూనమితి ॥ రాజభావాత్ రాజత్వాద్ధేతోః-క్షమాన్వితంతదానీమేవ
కర్తవ్యత్వేపితవరాజభావాత్క్షమయాత్వదాజ్ఞాప్రతీక్షణేనాన్వితం- ఆత్యయికంఅతిపాతికం - కించిత్కార్యమస్తినూనం-తత్తస్మాత్తేషాంప్ర
హస్తాదీనాందర్శనంకుర్విత్యన్వయః॥ ౩౭॥ఏతదితి॥స్పష్టః॥౩౮॥సఇతి॥ సఃరావణః - రామవిక్రమంవిదిత్వాసభాంప్రవిశ్యఆత్మనస్సర్వంకృత్యంమం
త్రిభిస్సహ- సమర్థ్యనిశ్చిత్య- విదధే- ప్రకృతకార్యమితిశేషః॥౩౯॥ అంతర్ధానమితి॥నిర్యాణంనిర్గమనం॥౪౦॥ సమర్థ్యేత్యుక్తంవివృణోతి
రాక్షసేంద్రఇతి॥ రామకార్యవినిశ్చయంరామవిషయేస్వకృత్యనిశ్చయం ॥౪౧॥ ౪౨॥ శీఘ్రమితి॥స్ఫుటకోణాహతేనఉల్బణవాదనదండాహతి
జనితేన - కార్యేకారణోపచారః - వక్తవ్యంచనకారణమితి ॥ యుద్ధార్థంనిర్యాతేత్విపురేప్రవదంతిచేద్బలాధ్యక్షాఃతదానీందేవ్యాస్సన్నిధౌకథి
తంస్వకీయంరామసైన్యవధవృత్తాంతవాక్యమసత్యమితితస్యాఃవిదితంస్యాదితిభావః॥ ౪౩॥ తతఇతి॥ ఆత్మనఃఆత్మనాం- భర్తరివిషయే॥౪౪॥ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథసరమాసీతాంసమాశ్వాసయతిత్రయస్త్రింశే- సీతామితి॥ మోహితాంరామవిషయవిపరీతజ్ఞానవతీం- సరమావిభీషణభార్యా- ప్ర
ణయినీంస్నేహవతీం॥౧॥౨॥ ననురాక్షస్యాస్తస్యాఃకథంసఖ్యమాశ్వాసనంవేత్యత్రాహ- సాహీతి॥ హియస్మాద్రావణాదిష్టారక్షంతీసాఆత్మ
నారక్ష్యమాణయామిత్రంసఖీకృతా- అతఇత్యర్థః- రక్షంతీ- తత్రతత్రావసరేసీతాయాయోగక్షేమవిధానంకుర్వతీత్యర్థః- రావణాదిష్టాయోగ
క్షేమేరావణేనాదిష్టాసానుక్రోశాసదయా- అనేనసఖ్యకరణేహేతురుక్తః- దృఢవ్రతాదృఢప్రతిజ్ఞా- అనేనసఖ్యస్యాప్రచ్యుతిదర్శితా॥౩॥
సాహీతి॥ విభీషణభార్యాయాస్సరమాయాః- రక్షంతీరావణాదిష్టేతిసీతారక్షణేరావణనియోగఃప్రతీయతే - ఉపరి- సఖీస్నేహేనతద్భీరుమ
యాసర్వాఃప్రతిశ్రుతాః। లీనయాగహనేశూన్యేభయముత్సృజ్యరావణాదితిరావణభయాద్గూఢావస్థానేనరావణోక్తవాక్యశ్రవణంచప్రతీయ

తేయద్యపిస్త్రీభిర్భర్తరిప్రయుజ్యతేప్రాయేణ - తథాపిపూజ్యమాత్రేసామాన్యతః ప్రయోగోపిబోధ్యః ॥ ౩౬ ॥ ప్రహస్తేనప్రేషితోపిక
థమనవసరేసమాగతోసీత్యాశంక్యాహ - నూనమితి ॥ హేమహారాజ - రాజభావాత్క్షమాన్వితమ్ - తదానీమేవకర్తవ్యత్వేపి - త
వరాజభావాత్ రాజత్వాద్ధేతోః - క్షమయాత్వదాజ్ఞాప్రతీక్షణేనాన్వితం - ఆత్యయికంప్రయాససాధ్యంకించిత్కార్యమస్తి - నూనం-
తస్మాత్తేషాంప్రహస్తాదీనాందర్శనంకుర్వితియోజనా ॥ తి ॥ రాజభావాత్ రాజకార్యాభిప్రాయజ్ఞానాద్ధేతోఃఅవసరప్రాప్త్యావపిక్షమా
న్వితం- ఆత్యయికంఅత్యావశ్యకం - క్షమాన్వితేతిపాఠ్యస్యపాఠః ॥ ౩౭ ॥ తి॥ మంత్రిణాందర్శనంఉద్దిశ్యేతిశేషః॥ ౩౮ ॥ సత్వితి॥ సమ
ర్థ్యనిశ్చిత్య॥౩౯॥తి॥నిర్యాణసమనంతరమేవేతియోజనా- మాయామయత్వాదితిభావః॥ ౪౦॥రాక్షసేంద్రఇతి॥ రామకార్యవినిశ్చయం- రా
మవిషయస్వకర్తవ్యనిశ్చయమిత్యర్థః॥౪౧॥౪౨॥శీఘ్రమితి॥ స్ఫుటకోణాహతేనఉల్బణవాదనదండహతేన- నచవక్తవ్యంకారణం-దేవ్యాఃపుర
తఃప్రోక్తంరామహననవిషయవాక్యమసత్యమితిసీతాజ్ఞాస్యతీతిశంకయా - వక్తవ్యంచనకారణమిత్యుక్తం ॥ సాసీతాతచ్ఛిరోదృష్ట్వాతచ్చకా
ర్ముకముత్తమమిత్యారభ్య- ఇతిసాదుఃఖసంతప్తావిలలాపాయతేక్షణేత్యంతానాంసీతాప్రలాపనాక్యానాంవాస్తవార్థయమాశయః-సీతా
పిరామశిరఆదికంమాయాకల్పితమితిజ్ఞాత్వాపితత్సత్యమితిమత్వైవమిథ్యాప్రలాపాదినారాక్షసాన్వంచయితుంబహువిధంప్రలపతి॥ ౪౩॥౪౪॥
ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋

సీతామితి॥ సరమావిభీషణభార్యా॥ తి॥ విభీషణపత్నీయంసరమాసీతాయాంభక్తిమతీ- సాహిరావణేనజ్ఞాతసాత్వికభావాఅతిభర్త్సనే
ననాశమాశంక్యసీతాశ్వాసనార్థంసందిష్టేతిబోధ్యం- ప్రణయినీస్నేహవతీ॥౧॥౨॥ననువిభీషణభార్యాయాఃసరమాయాః- కథంసఖ్యంఆశ్వా
సనం- తత్రాహ-సాహీతి॥ హియస్మాద్రావణాదిష్టాసీతాంరక్షంతీ - సాఆత్మనారక్ష్యమాణయాసీతయామిత్రంసఖీకృతా ॥ జ్యేష్ఠాకన్యాన
లానామవిభీషణసుతాకపి। తయామమేదమాఖ్యాతంమాత్రాప్రహితయాస్వయమితిసుందరకాండేసీతయోక్తత్వాత్ - అత్రాపిసాసఖ్యా

మిత్రం సీతయా రక్ష్యమాణయా। రక్షంతీ రావణాదిష్టా సానుక్రోశా దృఢవ్రతా ॥౩॥ సా దదర్శ తతస్సీతాం సరమా నష్టచేతనామ్।। ఉపావృత్యోత్థితాం ధ్వస్తాం బడబామివ పాంసులామ్॥౪॥ తాం సమాశ్వాసయామాస సఖీ స్నేహేన సువ్రతా॥౪½॥ సమాశ్వసిహి వైదేహి మాభూత్తే మనసో వ్యథా। ఉక్తా యద్రావణేన త్వం ప్రత్యుక్తం చ స్వయం త్వయా। సఖీస్నేహేన తద్భీరు మయా సర్వం ప్రతిశ్రుతమ్॥౬॥ లీనయా గగనే శూన్యే భయముత్సృజ్య రావణాత్। తవ హేతోర్విశాలాక్షి న హి మే జీవితం ప్రియమ్ ॥౭॥ స సంభ్రాంతశ్చ నిష్క్రాంతో యత్కృతే రాక్షసాధిపః। తచ్చ మే విదితం సర్వమభినిష్క్రమ్య మైథిలి ॥౮॥ న శక్యం సౌప్తికం కర్తుం రామస్య విదితాత్మనః। వధశ్చ పురుషవ్యాఘ్రే తస్మిన్నైవోపపద్యతే॥౯॥ న త్వేవ వానరా హంతుం శక్యాః పాదపయోధినః। సురా దేవర్షభేణేవ రామేణ హి సురక్షితాః ॥౧౧॥ దీర్ఘవృత్తభుజశ్శ్రీమాన్ మహోరస్కః ప్రతాపవాన్। ధన్వీ సంహననోపేతో ధర్మాత్మా భువి విశ్రుతః॥ విక్రాంతో రక్షితా నిత్యమాత్మనశ్చ పరస్య చ। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా కుశలీ నయశాస్త్రవిత్॥ హంతా పరబలౌఘానామచింత్యబలపౌరుషః। న హతో రాఘవశ్శ్రీమాన్ సీతే శత్రునిబర్హణః ॥౧౩॥ అయుక్తబుద్ధికృత్యేన సర్వభూతవిరోధినా। ఇయం ప్రయుక్తా రౌద్రేణ మాయా మాయావిదా త్వయి ॥౧౪॥ శోకస్తే విగతస్సర్వః కల్యాణం త్వాముపస్థితమ్। ధ్రువం త్వాం భజతే లక్ష్మీః ప్రియం ప్రీతికరం శృణు ॥౧౫॥ ఉత్తీర్య సాగరం రామస్సహ వానరసేనయా।సన్నివిష్టస్సముద్రస్య తీరమాసాద్య దక్షిణమ్ ॥౧౬॥ దృష్టో మే ప

తే- విభీషణభార్యాయా రావణేన నియోగోఽనుచిత ఇవ ప్రతిభాతి- రావణనియుక్తత్వే తద్భయాద్గూఢావస్థానమనుపపన్నమితి ప్రతీయతే-అత్ర పరిహారో విద్వద్భిశ్చింతనీయః॥౩॥ఆసాదనానంతరం తదవస్థాదర్శనమాహ- సేతి॥నష్టచేతనాం విపరీతజ్ఞానవతీం-ఉపావృత్య లుఠిత్వా-ధ్వస్తాం ధూళ్యుపహతాం- బడబాం అశ్వస్త్రియం-పాంసులాం పాంసుమతీం॥౪॥తామితి॥పూర్వం కరస్పర్శాదినా సమాశ్వాసనముక్తం ఇదానీం రావణవృత్తాంతప్రదర్శనేనేతి జ్ఞేయం॥౪½॥ సమాశ్వసిహీత్యాది॥ స్వయం సాక్షాత్-ప్రత్యుక్తం ప్రలాపరూపం-సఖీస్నేహేన- సఖీవిషయస్నేహేన ప్రతిశ్రుతం ప్రతిరుపసర్గమాత్రం॥౬॥తదానీమసన్నిహితయా త్వయా కథం శ్రుతమిత్యత్రాహ లీనయేతి॥లీనయాచ్ఛన్నయా- గగనే క్వచిత్తరురంధ్రే-గహన ఇతి పాఠే ఆవృత ఇత్యర్థః- శూన్యే నిర్జనే- కథం ఘోరాద్రావణాద్భయం త్యక్తం తత్రాహ తవేతి-తవ హేతోః త్వన్నిమిత్తం- మే జీవితమపి న ప్రియం-తత్ర హేతుర్విశాలాక్షీతి- తవ నయనసౌందర్యం పశ్యంత్యా మే కథం త్వత్పీడా సోఢవ్యేతి భావః-నను విభీషణభార్యా కథం సీతారక్షణే రావణేన నియోగార్హా - నియోగే వా కథం తస్యాః రావణభయాద్గూఢావస్థానం - ఉచ్యతే- విభీషణావస్థానకాలే సీతాయోగక్షేమపరామర్శాయాం తదంగభూతా సరమా నియుక్తా- తన్నిర్గమనాదిదానీమంతరంగవార్తాశ్రవణే భీతాసీదితి న విరోధః- నియోగశ్చ దానీముక్తేన- ఆదర్శనం చ స్నుషాత్వాదితి చ బోధ్యం- అన్యేయం సరమేత్యేకే॥౭॥స ఇతి॥ మే మయా- యత్కృతే యన్నిమిత్తం- అభినిష్క్రమ్య బహిర్నిర్గమ్య॥౮॥మా భూదస్మదవగమః- ఉపపత్తిశ్చ తత్ర నాస్తీత్యాహ-న శక్యమితి॥ సౌప్తికం సుప్తమారణం - న కేవలమశక్యత్వం- రామస్య పురుషధౌరేయతయా వధయోగ్యతాపి నాస్తీత్యాహ- వధశ్చేతి॥౯॥ ఏవం వానరవధోఽప్యనుపపన్న ఇత్యాహ-న త్వితి॥ స్వబలాద్రామబలాచ్చ న వానరా హంతుం శక్యా ఇత్యర్థః ॥౧౦॥ న కేవలం బలాదినా-సౌభాగ్యలక్షణాదిభిరప్యతదర్హో రామ ఇత్యాహ శ్లోకత్రయేణ-దీర్ఘేత్యాదినా॥ శ్రీమాన్ కాంతిమాన్- ప్రతాపవాన్ తేజిష్ఠః- సంహననోపేతః శోభనావయవసంస్థానః- లక్ష్మణేన సహ రక్షితేత్యన్వయః- శ్రీమాన్ విజయశ్రీమాన్ ॥౧౩॥ కథం తర్హి శిరః ప్రభృతి ప్రాపణం తత్రాహ అయుక్తేతి ॥ అయుక్తబుద్ధికృత్యేన అనర్హబుద్ధివ్యాపారేణ మాయాశిరోదర్శనబుద్ధేస్తత్కృత్యస్య చాత్మలాఘవహేతుత్వాదితి భావః ॥౧౪॥ శోక ఇతి॥భజతే- భవిష్యత్సామీప్యే లట్ ప్రయోగః- ప్రియం ప్రియవచనం ॥౧౫॥ఉత్తీర్యేతి॥సన్నివిష్టః స్థితః॥౧౬॥దృష్ట ఇ

త్యేతేన యుక్తత్వాచ్చ విభీషణభార్యాయాస్సరమాయాః సీతాయాస్సఖీత్వం తత్సమాశ్వాసనం చ యుక్తమితి భావః ॥ ౧ ॥ తత్ర అశోకవనికాయాం- సానుక్రోశా దుఃఖితేషు సదయా - దృఢవ్రతా ప్రాణైరపి మయేయం రక్షణీయేతి దృఢప్రతిజ్ఞా ॥ ౩॥ సేతి॥ఉపావృత్య- లుఠిత్వా- ధ్వస్తాం పీడితాం అధ్వశ్రమేణ శోకేన చ॥౪½॥ఉక్తేతి॥స్వయం రావణః-త్వయా ప్రత్యుక్త ఇతి సంబంధః॥సఖీతి॥సఖీస్నేహేనేతి హేతౌ తృతీయా॥౬॥లీనయేతి॥ రావణాద్భయముత్సృజ్య గహనే ఆవృతప్రదేశే- శూన్యే నిర్జనే- లీనయా- తత్ రావణోక్తం శ్రుతమితి సంబంధః ॥ ౭॥ స ఇతి ॥ స రావణః- యత్కృతే నిష్క్రాంతః- తచ్చ తదపి విదితమితి సంబంధః॥౮॥ న శక్యమితి॥ సౌప్తికం కర్మ- సుప్తమారణం వధః- జాగ్రదవస్థాయాం హననం॥౯॥తి॥ సర్వవానరహననమప్యశక్యమిత్యాహ- న త్వేవేతి ॥౧౦॥ ఆజానుబాహుత్వాదిభాగ్యలక్షణే ధార్మికత్వే పౌరుషే- నయజ్ఞతాయాం చేత్యేతేషు విచారితేషు తస్య వధ్యత్వమిహ నాస్తీత్యాహ-దీర్ఘవృత్తభుజ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥౧౩॥ కథం తర్హి తదీయధనుశ్శిరసోరానయనం తత్రాహ అయుక్తేతి॥అయుక్తబుద్ధికృత్యేన అనర్హబుద్ధివ్యాపారేణ॥౧౪॥ తవ భాగ్యలక్షణే విచార్యమాణే తవ శోకో నార్హ ఇత్యాశయేనాహ-శోక ఇతి॥ ప్రియం ప్రియవచనం- భజతే భజిష్యతి ॥౧౫॥౧౬॥ దృష్ట ఇతి॥ సహీతి॥ సాగరాంతస్థైః సాగరతీరస్థైః॥తి॥ మే మయా- దృష్టః- ఖేచరీత్వాచ్చ హి

రిపూణాం ఘర్షణః కామంత్ స్థస్సహలక్ష్మణః। సహితైస్సాగరాంతస్థైర్బలైస్తిష్ఠతి రక్షితః ॥౧౭॥ అనేన ప్రేషితా యే చ రాక్షసా లఘువిక్రమాః। రాఘవస్తీర్ణ ఇత్యేవ ప్రవృత్తిస్తైరిహాహృతా ॥౧౮॥ స తాం శ్రుత్వా విశాలాక్షి ప్రవృత్తిం రాక్షసాధిపః। ఏష మంత్రయతే సర్వైస్సచివైస్సహ రావణః ॥౧౯॥ ఇతి బ్రువాణా సరమా రాక్షసీ సీతయా సహ। సర్వోద్యోగేన సైన్యానాం శబ్దం శుశ్రావ భైరవమ్ ॥౨౦॥ దండనిర్ఘాతవాదిన్యాః శ్రుత్వా భేర్యా మహాస్వనమ్। ఉవాచ సరమా సీతామిదం మధురభాషిణీ ॥౨౧॥ సన్నాహజననీ హ్యేషా భైరవా భీరు భేరికా। భేరీనాదం చ గంభీరం శృణు తోయదనిస్వనమ్ ॥౨౨॥ కల్ప్యంతే మత్తమాతంగా యుజ్యంతే రథవాజినః। హృష్యంతే తురగారూఢాః ప్రాసహస్తాస్సహస్రశః ॥౨౩॥ తత్ర తత్ర చ సన్నద్ధాస్సంపతంతి పదాతయః। ఆపూర్యంతే రాజమార్గాః సైన్యైరద్భుతదర్శనైః ॥ వేగవద్భిర్నదద్భిశ్చ తోయౌఘైరివ సాగరః ॥౨౪½॥ శస్త్రాణాం చ ప్రసన్నానాం చర్మణాం వర్మణాం తథా ॥ రథవాజిగజానాం చ భూషితానాం చ రక్షసామ్। ప్రభాం విసృజతాం పశ్య నానావర్ణాం సముత్థితామ్ ॥ వనం నిర్దహతో ఘర్మే యథా రూపం విభావసోః ॥౨౬½॥ ఘంటానాం శృణు నిర్ఘోషం రథానాం శృణు నిస్వనమ్ ॥ హయానాం హేషమాణానాం శృణు తూర్యధ్వనిం యథా ॥౨౭½॥ ఉద్యతాయుధహస్తానాం రాక్షసేంద్రానుయాయినామ్ ॥ సంభ్రమో రక్షసామేష తుములో లోమహర్షణః ॥౨౮½॥ శ్రీస్త్వాం భజతి శోకఘ్నీ రక్షసాం భయమాగతమ్ ॥౨౯॥ రామః కమలపత్రాక్షో దైత్యానామివ వాసవః ॥ వినిర్జిత్య జితక్రోధస్త్వామచింత్యపరాక్రమః ॥ రావణం సమరే హత్వా భర్తా త్వాధిగమిష్యతి ॥౩౦½॥ విక్రమిష్యతి రక్షస్సు భర్తా తే సహలక్ష్మణః ॥ యథా శత్రుషు శత్రుఘ్నో విష్ణునా సహ వాసవః ॥౩౧½॥ ఆగతస్య హి రామస్య క్షిప్రమంకగ

తి॥ సాగరాంతస్థైః సాగరతీరస్థైః ॥౧౭॥ అనేనేతి॥ తీర్ణః తీర్ణవాన్-ప్రవృత్తిర్వార్తా ॥౧౮॥ స ఇతి॥ ఏష మంత్రయతే ఇతి సాన్నిధ్యద్యోతనాయ ॥౧౯॥ ఇతీతి॥ సీతయా సహ శుశ్రావేత్యన్వయః- సర్వోద్యోగేన సర్వప్రయత్నేన-జనితమితి శేషః- శబ్దం సింహనాదం ॥౨౦॥ దండేతి॥ దండనిర్ఘాతవాదిన్యాః దండాహత్యా శబ్దాయమానాయాః ॥౨౧॥ సన్నాహేతి ॥ భేరికా- తాడ్యత ఇతి శేషః- తోయదనిస్వనం తోయదనిస్వనతుల్యం ॥౨౨॥ కల్ప్యంత ఇతి॥ కల్ప్యంతే ఆకల్ప్యంతే- అలంక్రియంత ఇత్యర్థః-యుజ్యంతే రథవాజినః- రథేషు వాజినో యుజ్యంత ఇత్యర్థః- రథేత్యవిభక్తికనిర్దేశో వా- హృష్యంతే హర్షవ్యాపారం కుర్వంతి॥౨౩॥ తత్ర తత్రేతి సార్ధశ్లోకః॥ సంపతంతి సంఘీభవంతి-సైన్యైః సేనాసమవేతరథగజతురగపదాతిభిః అద్భుతదర్శనైః- అలంకారవిశేషైరితి శేషః- వేగవద్భిర్నదద్భిశ్చేతి పాఠః ॥౨౪½॥ శస్త్రాణామిత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ ప్రసన్నానాం నిర్మలానాం- చర్మణాం ఫలకానాం- భూషితానాం అత ఏవ ప్రభాం విసృజతాం ఉత్పాదయతాం- ఉత్థితాం ఊర్ధ్వం ప్రసృతాం- రూపం తేజః- నానౌషధీవనదాహేన నానావర్ణత్వం సిద్ధం-పశ్యేత్యత్రాపి ప్రభైవ కర్మ-యద్వా విసృజ-తామితి ఛేదః-తాం ప్రసిద్ధాం ప్రభాం పశ్య-విసృజ-శోకమితి శేషః ॥౨౬½॥ ఘంటానామితి॥ ఘంటానాం గజఘంటానాం రథానాం నిస్వనం నేమిసంఘట్టనజం-హేషం ఆణానామితి ఛేదః-ఆఙ్పూర్వాత్ అణశబ్ద ఇత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్- ఆణానాం శబ్దాయమానానాం-హేషం శబ్దం స్త్రీలింగాభావ ఆర్షః-నిస్వనమితి వా అనువర్త్యతే-తూర్యధ్వనిం యథా తూర్యధ్వనిమివ ॥౨౭½॥ ఉద్యతేతి॥ సంభ్రమః సన్నాహః- తుములః సాంద్రః దృశ్యత ఇతి శేషః ॥౨౮½॥ ధ్రువం త్వాం భజతే లక్ష్మీరిత్యుపక్రాంతముపసంహరతి-శ్రీరితి॥ శోకఘ్నీ శ్రీః విజయలక్ష్మీః భజతి- భవిష్యత్సామీప్యే లట్ప్రయోగః ॥౨౯॥ రామ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ కమలపత్రాక్షః- శ్రీర్న త్యజతి రక్తాక్షమితి సాముద్రికోక్తరీత్యా అవశ్యం శ్రీరుపతిష్ఠతి-తత్రాపి శ్రోత్రస్థితత్రాపి చక్షుషీ ఇతి నయనసౌభాగ్యలక్షణమవ్యభిచారీతి భావః- న కేవలం సౌభాగ్యలక్షణేన శ్రీః- ప్రభావాదపీత్యాహ అదైత్యానామితి - అదైత్యానాం దేవానాం మధ్యే వాసవ ఇవ స్థితః - సర్వశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః- అచింత్యపరాక్రమః- ఏకేన శరేణ మరుకాంతారవాసిసకలదస్యువారణాదప్రమేయపరాక్రమః - తర్హి తాదృశః కిమిదానీం విళంబత ఇత్యత్రాహ జితక్రోధ ఇతి ॥ రావణస్యాభిముఖమనాగమనాత్ క్రోధావకాశమలభమానస్తిష్ఠతీతి భావః- దైత్యానామితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ వా - దైత్యాన్ వాసవ ఇవ రావణం సమరే హత్వా వినిర్జిత్య శత్రుగృహాదపనీయ త్వామభిగమిష్యతీతి యోజనా ॥ రా॥ దైత్యానామిత్యత్రాపి సమరశబ్దో యోజనీయః ॥౩౦½॥ విక్రమిష్యతీతి॥ విష్ణునా ఉపేంద్రేణ ॥౩౧½॥ ఏవం శంసంత్యాస్తే కిం ఫలం తత్రాహ ఆగతస్యేతి॥ చిరప్రవాసాదాగతస్య దయితాదర్శనేనో

ద్విగ్నత్యేతి శేషః - స్వగృహవర్త్యూర్ధ్వం గృహమారుహ్యేతి శేషో వా- సహితైస్సంగతైర్బలైస్సహ స్వమహిమ్నా రక్షిత స్తిష్ఠతి ॥౧౭॥ తి॥ తాం ప్రవృత్తిం రాఘవస్య సబలోత్తరణవార్తాం- ఇతో నిర్గత్యేతి శేషః - మంత్రయతే విచారయతి ॥౧౯॥ ఇతీతి॥ శబ్దం సింహనాదం॥౨౦॥౨౧॥ తి॥ సన్నాహో యుద్ధాయ సన్నహనం॥౨౨॥౨౪½॥ శస్త్రాణామితి॥ చర్మణాం ఫలకానాం॥ తి॥ ప్రసన్నానాం శాణోల్లేఖననిర్మలానాం - చర్మ ఫలకం- వర్మ కవచం॥౨౫½॥ ప్రభామితి॥ ప్రభాం విసృజతాం ఉత్పాదయతాం- పశ్యేత్యత్రాపి ప్రభైవ కర్మ ॥ తి॥ వనం నిర్దహత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః॥౨౮½॥౨౯ ॥ రామ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం ॥ వాసవః దైత్యానామితి-వాసవో యథా దైత్యానాం నికటస్థాం స్వీయలక్ష్మీమాహృతవాన్ ఏవం రామః రావణం సమరే హత్వా వినిర్జిత్య శత్రుగృహాదపనీయ త్వామధిగమిష్యతీతి యోజనా॥ ౩౦½॥ విక్రమిష్యతీతి॥ విష్ణునాఉ

తాంసతీం॥ అహంద్రక్ష్యామి సిద్ధార్థాం త్వాం శత్రౌ వినిపాతితే ॥౩౨॥ అశ్రూణ్యానందజాని త్వం వర్తయిష్యసి శోభ
నే। సమాగమ్య పరిష్వజ్య తస్యోరసి మహోరసః॥౩౩॥ అచిరాన్మోక్ష్యతే సీతే దేవి తే జఘనంగతాం ॥ ధృతామేతాం
బహూన్ మాసాన్ వేణీం రామో మహాబలః ॥౩౪॥ తస్య దృష్ట్వా ముఖం దేవి పూర్ణచంద్రమివోదితం ॥ మోక్ష్యసే శోక
జం వారి నిర్మోకమివ పన్నగీ ॥౩౫॥ రావణం సమరే హత్వా నచిరాదేవ మైథిలి ॥ త్వయా సమగ్రః ప్రియయా సుఖార్హో ల
ప్స్యతే సుఖం ॥౩౬॥ సమాగతా త్వం వీర్యేణ మోదిష్యసి మహాత్మనా ॥ సువర్షేణ సమాయుక్తా యథా సస్యేన మేదినీ ॥
౩౭॥ గిరివరమభితోఽనువర్తమానో హయ ఇవ మండలమాశు యః కరోతి। తమిహ శరణమభ్యుపైహి దేవం దివసకరం ప్ర
భవో హ్యయం ప్రజానాం ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః.**********************

అథ తాం జాతసంతాపాం తేన వాక్యేన మోహితాం। సరమా హ్లాదయామాస పృథివీం ద్యౌరివాంభసా॥౧॥ తత
స్తస్యా హితం సఖ్యాశ్చికీర్షంతీ సఖీవచః । ఉవాచ కాలే కాలజ్ఞా స్మితపూర్వాభిభాషిణీ॥౨॥ ఉత్సహేయమహం గత్వా
త్వద్వాక్యమసితేక్షణే।నివేద్య కుశలం రామే ప్రతిచ్ఛన్నా నివర్తితుం ॥౩॥ నహి మే క్రమమాణాయా నిరాలంబే విహాయ
సి। సమర్థో గతిమన్వేతుం పవనో గరుడోఽపివా ॥౪॥ ఏవం బ్రువాణాం తాం సీతా సరమాం పునరబ్రవీత్ । మధురం శ్లక్ష్ణ
యా వాచా పూర్వం శోకాభిపన్నయా ॥౫॥ సమర్థా గగనం గంతుమపి వా త్వం రసాతలం । అవగచ్ఛామ్యకర్తవ్యం క
ర్తవ్యం తే మదంతరే॥౬॥ మత్ప్రియం యది కర్తవ్యం యది బుద్ధిః స్థిరా తవ। జ్ఞాతుమిచ్ఛామి తం గత్వా కిం కరోతీతి రావణః॥

పితి కాసో భవేత్సమయా ద్రష్టవ్య ఇతి భావః ॥౩౨॥ అశ్రూణీతి॥ మహోరస ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాత్ కబభావః- సమాగమ్య పరిష్వ
జ్య స్థితస్య తస్యోరసి అశ్రూణి వర్తయిష్యసీతి యోజనా ॥ ౩౩॥ అచిరాదితి॥ జఘనంగతాం నితంబావలంబినీం - బహూన్ మాసాన్ ధృతాం బ
హుమాసైర్ధృతాం- అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- రామవియోగాత్ప్రభృతి బద్ధామేతాం వేణీం - మోక్ష్యతే మోక్షయిష్యతి- అంతర్ణీతణ్యర్థో
నేపదం॥౩౪॥ తస్యేతి॥ నిర్మోకం త్వచం - నిర్మోకదృష్టాంతేన శోకాశ్రుణో నిశ్శేషనివృత్తిరుచ్యతే- అశ్రుమూలం శోకం త్యక్ష్యసీతి భావః॥౩౫॥
రావణమితి॥ సమగ్రః సంపూర్ణమనోరథః॥౩౬॥ సమాగతేతి॥ సస్యేన సమాయుక్తా మేదినీ సువర్షేణ యథా తథా మహాత్మనా రామేణ సమా
యుక్తా త్వం వీర్యేణ తచ్ఛౌర్యేణ మోదిష్యసి ॥౩౭॥ అథానిష్టనివారణాయ ఇష్టప్రాప్తయే చ సూర్యనమస్కారం విదధాతి- గిరివరమితి॥ యః దేవః-
గిరివరం మేరుం- అభితః పరితః- అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా- అనువర్తమానః అనుకూల్యేన చరన్ - ప్రాదక్షిణ్యేన చరన్నిత్యర్థః- హయోఽశ్వ ఇ
వ మండలం మండలగతిం- ఆశు త్రింశన్ముహూర్తైరేవ కరోతి- దేవం ద్యోతమానం- దివసకరం శరణం రక్షణం- అభ్యుపేహి గచ్ఛ- వరణీయత్వే హే
తుమాహ ప్రభవ ఇతి॥ అయం దివసకరః ప్రజానాం దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాణాం ప్రభవః కారణం- హిః ప్రసిద్ధౌ- వర్షాదిద్వారా జగదాప్యాయక
ఇత్యర్థః- అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇత్యుక్తేః ॥ న పునరత్ర జగత్కారణత్వో
క్తిః- అశ్వోపమానేన స్వాతిరిక్తపురుషప్రేర్యత్వాభిధానాత్- భీషాస్మాద్వాతః పవతే- భీషోదేతి సూర్య ఇతి శ్రుతేః॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సరమయా రావణాశయపరిజ్ఞానం చతుస్త్రింశే - అథ తామిత్యాది॥ అథేతి ప్రథమశ్లోకేన పూర్వసర్గోక్తానువాదః - తేన వాక్యేన హ్లాదయా
మాసేత్యన్వయః- యద్వా తేన వాక్యేన రావణవాక్యేన॥౧॥ తత ఇతి॥ సఖ్యాః సీతాయాః- సఖీ సరమా॥౨॥ ఉత్సహేయమితి॥ కుశలం కుశలప్రతిపా
దకం- త్వద్వాక్యమిత్యన్వయః- నివర్తితుముత్సహేయం- సమర్థేత్యర్థః॥౩॥ బహుదూరం కథం గంతుమర్హసీత్యత్రాహ- నహీతి॥ క్రమమాణాయాః
గచ్ఛంత్యాః ॥౪॥ ఏవమితి॥ మధురం మధురార్థకం- శ్లక్ష్ణయేతి వాఙ్మాధుర్యోక్తిః- పూర్వం శోకాభిపన్నయా- సంప్రతి హృష్టయేత్యర్థః॥౫॥ సందే
శమాహరిష్యామీతి వదంతీం సరమాం ప్రతి నగంతవ్యమిత్యుక్తే సఖ్యహానిః - రామం ప్రతి ప్రేషణం తత్ర స్వసద్మశంభవేదితి స్థితాయాస్సీతాయా నయు
క్తం- అతో వ్యాజేన నిపుణం పరిహరతి- సమర్థేతి॥ మదంతరే మద్విషయే- అన్యైరకర్తవ్యం కర్తుమశక్యం కార్యం- త్వయా కర్తవ్యం కర్తుం శ
క్యమిత్యవగచ్ఛామి- యద్వా మద్విషయే తే కర్తవ్యం ఆవశ్యకరణీయం జానామీత్యర్థః॥౬॥ మత్ప్రియమితి॥ రావణం గత్వా స కిం కరోతీతి జ్ఞాతు
మిచ్ఛామి- త్వత్కర్తృకం రావణజ్ఞానమిచ్ఛామీత్యర్థః ॥౭॥ తస్యజ్ఞానస్య కిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ- సహీతి॥ పీతమత్తాః సద్యఃపీతా- వారుణీ

పేందర్యేణ॥ ౩౧॥ ౩౩॥ అచిరాదితి॥ మోక్ష్యతే మోక్ష్యతి- జఘనంగతాం నితంబపర్యంతావలంబినీం॥ ౩౪॥ తస్యేతి॥ నిర్మోకం త్వచం॥౩౫॥
రావణమితి॥ సమగ్రః సంపూర్ణమనోరథః॥ ౩౬॥ సమాగతేతి॥ సస్యేన సమాయుక్తా మేదినీ సువర్షేణ యథా [illegible]॥౩౭॥ గిరివరమితి॥
గిరివరం మేరుం- మండలం ప్రదక్షిణం॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యా
యాం- త్రయస్త్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథేతి॥ తేన వాక్యేన హ్లాదయామాసేతి సంబంధః॥ ౧॥ తత ఇతి॥ సఖ్యం సఖీకృత్యం॥౨॥ ఉ
త్సహేయమితి॥ కుశలం కుశలప్రశ్నరూపం త్వద్వాక్యం॥ ౩॥౪॥ ఏవమితి॥ పూర్వం సరమాశ్వాసనాత్పూర్వం- శోకాభిపన్నయా వాచా బ్రవీదితి॥
౫॥ సమర్థేతి॥ మదంతరే మద్విషయే- అకర్తవ్యమపి కర్తుమశక్యమపి - తే త్వయా కర్తవ్యమిత్యవగచ్ఛామీతి సంబంధః॥౬॥ కర్తవ్యమేవా

౭॥ సహి మాయాబలః క్రూరో రావణశ్శత్రురావణః । మాం మోహయతి దుష్టాత్మా పీతమాత్రేవ వారుణీ ॥౮॥ తర్జాపయతి మాం నిత్యం భర్త్సాపయతి చాసకృత్ । రాక్షసీభిస్సుఘోరాభిర్యా మాం రక్షంతి నిత్యశః ॥౯॥ ఉద్విగ్నా శంకితా చాస్మి న చ స్వస్థం చ మనో మమ। తద్భయాచ్చాహముద్విగ్నా అశోకవనికాం గతా ॥౧౦॥ యా హి నామ కథా తస్య నిశ్చితం వాపి యద్భవేత్ । నివేదయేథాస్సర్వం తత్ పరో మే స్యాదనుగ్రహః ॥౧౧॥ సా త్వేవం బ్రువతీం సీతాం సరమా వల్గుభాషిణీ। ఉవాచ వదనం తస్యాస్స్పృశంతీ బాష్పవిక్లబం॥ ౧౨ ॥ ఏష తే యద్యభిప్రాయస్తదా గచ్ఛామి జానకి । గృహ్య శత్రోరభిప్రాయముపావృత్తాం చ పశ్య మాం ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా తతో గత్వా సమీపం తస్య రక్షసః । శుశ్రావ కథితం తస్య రావణస్య సమంత్రిణః ॥ ౧౪ ॥ సా శ్రుత్వా నిశ్చయం తస్య నిశ్చయజ్ఞా దురాత్మనః । పునరేవాగమత్ క్షిప్రమశోకవనికాం తదా॥ ౧౫॥ సా ప్రవిష్టా పునస్తత్ర దదర్శ జనకాత్మజాం । ప్రతీక్షమాణాం స్వామేవ భ్రష్టపద్మామివ శ్రియం॥౧౬॥ తాం తు సీతా పునః ప్రాప్తాం సరమాం వల్గుభాషిణీం। పరిష్వజ్య చ సుస్నిగ్ధం దదౌ చ స్వయమాసనం ॥ ౧౭ ॥ ఇహాసీనా సుఖం సర్వమాఖ్యాహి మమ తత్త్వతః క్రూరస్య నిశ్చయం తస్య రావణస్య దురాత్మనః ॥౧౮॥ ఏవముక్తా తు సరమా సీతయా వేపమానయా। కథితం సర్వమాచష్ట రావణస్య సమంత్రిణః ॥౧౯ ॥ జనన్యా రాక్షసేంద్రో వై త్వన్మోక్షార్థం బృహద్వచః । అవిద్ధేన చ వైదేహి మంత్రివృద్ధేన బోధితః ॥౨౦॥ దీయతామభిసత్కృత్య మనుజేంద్రాయ మైథిలీ । నిదర్శనం తే పర్యాప్తం జనస్థానే యదద్భుతం ॥౨౧॥ లంఘనం చ సముద్రస్య దర్శనం చ హనూమతః। వధం చ రక్షసాం యుద్ధే కః కుర్యాన్మానుషో భువి ॥౨౨॥ ఏవం స మంత్రివృద్ధైశ్చావిద్ధేన బహుభాషితః । న త్వాముత్సహతే మోక్తుమర్థమర్థపరో యథా ॥౨౩॥ నోత్సహత్యమృ

పద్యం॥ ౮॥ తర్జాపయతీతి॥ తర్జాపయతి తర్జనం కారయతి- భర్త్సాపయతి భర్త్సనం కారయతి- ఆత్వపుగాగమావార్షౌ- యా రాక్షస్యో మాం రక్షంతి తాభిస్తర్జాపయతీతి సంబంధః- నాసాగ్రే అంగుళిన్యాసనయనభ్రామణదంష్ట్రదర్శనప్రభృతిముఖచేష్టాభిర్భీజననం తర్జనం- హనిష్యతి దహిష్యతీత్యాదివాచా భీజననం భర్త్సనం॥ ౯॥ ఉద్విగ్నేతి॥ కుత ఉద్విగ్నేత్యత్రాహ తద్భయాచ్చేతి- కుతశ్శంకితేత్యత్రాహ అశోకవనికాం గతేతి॥౧౦॥ యదినామేతి॥ తస్య రావణస్య యది నామ కథా యది వార్తాస్తి- యచ్చ తస్య నిశ్చితం అధ్యవసాయ ఇతి యావత్- తత్సర్వం నివేదయేథాః తచ్చ మే- పరోఽనుగ్రహః ఉపకారః కృతస్స్యాత్- యాహి నామేతి పాఠస్సమ్యక్॥ ౧౧॥ సాత్వితి॥ వల్గు సుందరం యథా తథా భాషితుం శీలమస్యా అస్తీతి వల్గుభాషిణీ- బాష్పవిక్లబం బాష్పవ్యాకులం- వదనం స్పృశంతీ పరిమృజంతీ॥ ౧౨॥ ఉవాచ వదనం తస్యాస్స్పృశంతీ బాష్పవిక్లబమితి పాఠః॥౧౨॥ ఏష త ఇతి॥ తదా గచ్ఛామీతి పాఠః- గృహ్య జ్ఞాత్వా- ఉపావృత్తాం చ పునరాగతాం మేన పశ్య- తత్ర సందేహో నాస్తీత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏవమితి॥ స్పష్టః॥ ౧౪॥ సేతి॥ స్పష్టః॥౧౫॥ సేతి॥ స్వామేవ ఆత్మానమేవ- సరమామిత్యర్థః- ఆత్మవాచినస్స్వశబ్దస్య ఆబంతత్వమార్షం- భ్రష్టపద్మాం- పద్మాసనహీనామిత్యర్థః॥ ౧౬॥ తామితి॥ సుస్నిగ్ధం స్నేహయుక్తం యథా తథా ॥౧౭॥ ఇహేతి॥ సుఖమాసీనేత్యన్వయః॥౧౮॥ ఏవమితి॥ వేపమానయా కిం వా భయం వక్ష్యతీతి కంపమానయా॥ ౧౯॥ జనన్యేతి॥ జనన్యా కైకసీనామ్న్యా- అవిద్ధేన అవిద్ధాఖ్యేన మంత్రివృద్ధేన చ రాక్షసేంద్ర స్త్వన్మోక్షార్థం బృహద్వచనం బోధితః॥ ౨౦॥ తదేవ వచనం దర్శయతి- దీయతామితి॥ జనస్థానే యదద్భుతం ఖరవధాదికం కృతం తదేవ పర్యాప్తం ప్రమాణాంతరనిరపేక్షం- నిదర్శనం దృష్టాంతః. కరిష్యమాణస్య రామపరాక్రమస్యేతి శేషః ॥౨౧॥ తిష్ఠతు రామః తద్భృత్యో హనుమానేన సర్వాన్ రాక్షసాన్ జేతుం సమర్థ ఇత్యాశయేన తత్పరాక్రమం వర్ణయతి- లంఘనమితి॥ దర్శనం సీతాదర్శనం- మానుషః మనుష్యసంబంధీ పురుషః- కః కుర్యాత్- తస్యేదమిత్యణ్- స్వదూతముఖేనానేకకార్యకారీ రామో దేవ ఏవేతి భావః ॥౨౨॥ ఏవమితి॥ అవిద్ధేన తన్నామ్నా- మంత్రివృద్ధైరితి పూజాయాం బహువచనం- బహ్వితి క్రియావిశేషణం ॥౨౩॥ నోత్సహతీతి॥ హి యస్మాత్ తస్మాత్యస్య ఏష నిశ్చయో వర్తతే- ఇతి తస్మాత్- యుద్ధే అమృతస్సన్ త్వాం మోక్తుం నోత్సహతీతి- ఇతి ద్వైతౌ- ఇతి నిశ్చయ ఇత్యన్వయ ఇత్యేకే- ఇతి మన్య ఇత్యపరే- ఇహ మైథిలీతి కేషుచిత్పాఠః॥ ౮ ॥ నోత్సహతీతి॥ ఇతి మైథిలీత్యత్ర ఇతి శబ్దస్య

హ- మత్ప్రియమితి॥ తం రావణం గత్వా- రావణః కిం కరోతీతి జ్ఞాతుమిచ్ఛామి- త్వత్కర్తృకం రావణవృత్తాంతం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః॥ ౭॥ సహీతి॥ పీతమాత్రేవ వారుణీ- సద్యః పీతా వారుణీ- వారుణీపానహేతునా రావణో మాం మోహయతీత్యర్థః॥ ౮॥ ౧౧॥ సాత్వితి॥ బాష్పవిక్లబం స్పృశంతీ- బాష్పమోచనమపమార్జయంతీ॥౧౯ ॥ జనన్యేతి ॥ జనన్యా కైకస్యా- అవిద్ధేన అవిద్ధాఖ్యేన చ మైథిలీ దీయతామితి బోధిత ఇతి సంబంధః॥ ౨౦॥ దీయతామితి॥ జనస్థానే- అద్భుతం ఖరాదివధం యత్కృతం తదేవ పర్యాప్తం ప్రమాణాంతరానపేక్షం. నిదర్శనం- కరిష్యమాణస్య రఘునాథపరాక్రమస్య దృష్టాంత ఇత్యర్థః ॥౨౧ ॥ తిష్ఠతు రఘునాథస్తదనుచరో హనుమానేవ సర్వాన్ రాక్షసాన్ జేతుం సమర్థ ఇత్యాశయేన తత్పరాక్రమం వర్ణయతి లంఘనమితి॥ దర్శనం సీతాయా ఇతి శేషః - మానుషః పురుషః ॥౨౨॥౨౩॥ నోత్సహతీతి ॥ హి యస్మాత్తస్య సామాత్యస్య ఏష నిశ్చయః న త్యక్ష్యామీతి నిశ్చయో వర్తతే - తస్మాద్యుద్ధే - అమృతస్సన్ త్వాం త్యక్తుం నోత్సహతీతి మన్య ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తదితి॥

తోమోక్తుంయుద్ధేత్వామితిమైథిలి। సామాత్యస్యనృశంసస్యనిశ్చయోహ్యేషవర్తతే ॥౨౮॥ తదేషానిశ్చితాబుద్ధిర్మృ-
త్యులోభాదుపస్థితా । భయాన్నశక్తస్త్వాంమోక్తుమనిరస్తస్తుసంయుగే ॥ రాక్షసానాంచసర్వేషామాత్మనశ్చవధేన
హి ॥౨౯॥ నిహత్యరావణంసంఖ్యేసర్వథానిశితైశ్శరైః ॥ప్రతినేష్యతిరామస్త్వామయోధ్యామసితేక్షణే ॥౩౦॥ఏత
స్మిన్నంతరేశబ్దోభేరీశంఖసమాకులః॥ శ్రుతోవానరసైన్యానాంకంపయన్ధరణీతలం ॥ ౩౧ ॥ శ్రుత్వాతుతద్వానర
సైన్యశబ్దంలంకాగతారాక్షసరాజభృత్యాః । నష్టౌజసోదైన్యపరీతచేష్టాఃశ్రియోనపశ్యంతినృపస్యదోషైః॥ ౩౨ ॥
ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే చతుస్త్రింశస్సర్గః.************************** తేనశంఖవిమిశ్రేణభేరీశబ్దేనరా
ఘవః। ఉపయాతిమహాబాహూరామఃపరపురంజయః॥౧॥ తంనినాదంనిశమ్యాథరావణోరాక్షసేశ్వరః।ముహూర్తం
ధ్యానమాస్థాయసచివానభ్యుదైక్షత ॥ ౨ ॥ అథతాన్సచివాంస్తత్రసర్వానాభాష్యరావణః। సభాంసన్నాదయన్స
ర్వామిత్యువాచమహాబలః ॥ జగత్సంతాపనఃక్రూరోగర్హయన్రాక్షసేశ్వరః(౩)తరణంసాగరస్యాపివిక్రమంబల
సంచయం॥ యదుక్తవంతోరామస్యభవంతస్తన్మయాశ్రుతం। భవతశ్చాప్యహంవేద్మియుద్ధేసత్యపరాక్రమాన్ ॥ తూ
ష్ణీకానీక్షతోన్యోన్యంవిదిత్వారామవిక్రమం ॥ ౪ ॥ తతస్తుసుమహాప్రాజ్ఞోమాల్యవాన్నామరాక్షసః॥ రావణస్యవచ
శ్శ్రుత్వామాతుఃపైతామహోబ్రవీత్ ॥౫॥ విద్యాస్వభివినీతోయోరాజారాజన్నయానుగః॥ సశాస్తిచిరమైశ్వ
ర్యమరీంశ్చకురుతేవశే ॥౬॥ సందధానోహికాలేనవిగృహ్ణంశ్చారిభిస్సహ॥స్వపక్షవర్ధనంకుర్వన్మహదైశ్వర్యమశ్ను

నిశ్చయఇత్యనేనసంబంధః॥౨౮॥ఏతాదృశాధ్యవసాయస్యకింనిమిత్తమిత్యపేక్షాయాంమరణలోభ ఏవేత్యాహ-తదేషేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. తత్-తస్యేత్యర్థః- రాక్షసానామాత్మనశ్చవధేన- అనిరస్తఃఅనిరాకృతః- కేవలభయాత్త్వాంమోక్తుంనశక్తః- నోత్సహతఇత్యర్థః ॥౨౯॥ కథంతర్హిమేనిర్గమనమిత్యతఆహ- నిహత్యేతి ॥ ఏతత్సర్వంతవనేత్రసౌభాగ్యలక్షణాదిత్యభిప్రాయేణాహ అసితేక్షణఇతి ॥౩౦॥ శరమోక్షస్యోపక్రమనిమిత్తందర్శయన్నేవకథాశేషందర్శయతి- ఏతస్మిన్నితి॥ అత్రభేర్యాదిశబ్దోభేర్యాదిశబ్దపరః - సర్వసైన్యానామపిభేర్యాదికమస్తీతి కిష్కింధాకాండేదర్శితం ॥౩౧॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రియోనపశ్యంతినృపస్యదోషఇతి- రావణస్యదోషైర్నిమిత్తభూతైః- జీవనభూతమాత్మనఃశ్రియోనపశ్యంతి॥౩౨॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-చతుస్త్రింశస్సర్గః❋❋
అథమాల్యవదుపదేశఃపంచత్రింశే. తేనేతి॥ శంఖవిమిశ్రేణశంఖశబ్దవిమిశ్రేణ-ఉపయాతిఉపాయయౌ ॥౧॥తమితి॥ ధ్యానమాస్థాయ- కిమద్యేదానీంకర్తవ్యమితిధ్యానంకృత్వేత్యర్థః ॥౨॥ అథేత్యాది॥ ఆభాష్యసంబోధ్య-సభాంఆస్థానమంటపం-ఉదీక్షణాశయముద్ఘాటయతిగర్హయన్నితి- గర్హయన్నువాచగర్హాత్మికాంవాచమువాచేత్యర్థః (౩) గర్హాప్రకారమాహశ్లోకద్వయేన- తరణమితి॥తూష్ణీకాన్ తూష్ణీంశీలాన్-శీలేకోమలోపశ్చేతికప్రత్యయోమలోపశ్చ- తూష్ణీంశీలస్తుతూష్ణీకఇత్యమరః-నిరుత్సాహానిత్యర్థః ॥౪॥తతఇతి॥ పితామహస్యపుత్రఃపైతామహః పితృవ్యఇత్యర్థః- కైకసీసుమాలిపుత్రీత్యుత్తరరామాయణేభిధానాన్మాల్యవతస్తద్భ్రాతృత్వాచ్చపితామహశబ్దస్యనియతసాపేక్షత్వాన్నాసామర్థ్యదోషః-పితేత్యర్థఇత్యేకే- వృద్ధోమాతామహోబ్రవీదితిక్వచిత్పాఠః ॥౫॥ నీతిమార్గపర్యాలోచనాయాంబలవతారామేణసంధిఃకరణీయఇత్యభిప్రాయేణప్రథమంనయస్యశ్రేయోహేతుత్వందర్శయతి-విద్యేతి ॥విద్యాసుఆన్వీక్షికీత్రయీవార్తాదండనీత్యాఖ్యాసుచతసృషువిద్యాసు-అభివినీతఃఅభితశ్శిక్షితః- అతఏవనయానుగఃనీతిశాస్త్రానుసారీయోరాజా సఃచిరంఐశ్వర్యం-ఈశ్వరత్వం-శాస్తిఅధితిష్ఠతి- తమిమమర్థంవిశదముక్తవాన్కామందకః- ఆన్వీక్షకీంత్రయీంవార్తాందండనీతించపార్థివః। తద్విద్భిస్తత్క్రియోపేతైశ్చింతయేద్వినయాన్వితః॥ ఆన్వీక్షక్యాత్మవిజ్ఞానంధర్మాధర్మౌత్రయీస్థితౌ। అర్థానర్థౌతువార్తాయాందండనీత్యాంనయానయౌ॥ విద్యాశ్చతస్రఏవైతాయోగక్షేమాయదేహినాం। విద్యావినీతోనృపతిర్నకృచ్ఛ్రేష్వవసీదతీతి ॥౬॥నయానుగఇత్యుక్తంతత్రనయస్వరూపమాహ - సందధానఇతి॥కాలేనస్వబలక్షయ

రాక్షసానాం ఆత్మనశ్చవధేనానిరస్తః అనిరాకృతః భయాత్త్వాంమోక్తుం - నశక్తోనోత్సహతఇత్యర్థః ॥ ౨౯॥ తర్హిమమనిర్గమోనసంభవేదిత్యతఆహ. నిహత్యేతి ॥ ౩౦॥ ౩౧॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రియోనపశ్యంతి - నృపస్యరావణస్యదోషైః నిమిత్తభూతైః జీవనభూతమాత్మనః శ్రియోనాస్తీతిమేనిరఇత్యర్థః ॥౩౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తేనేతి ॥ ఉపయాతిఉపయాతః ॥౧॥౨ ॥ అథతానిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకంవాక్యం ॥ ఆభాష్యసంబోధ్య - గర్హయన్నువాచ-సచివగర్హాత్మికాంవాచమువాచేత్యర్థః ॥౩॥ గర్హాప్రకారమేవాహ.తరణమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ తూష్ణీకాన్నిరుత్సాహాన్-వేద్మీత్యువాచేతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౪॥ తతఇతి॥ మాతుఃపైతామహః- పితామహస్యపుత్రఃపైతామహః-మాతుఃపితేతియావత్॥ రావణస్యవచశ్శ్రుత్వాఇతిమాతామహోబ్రవీదితిక్వచిత్పాఠః-తత్రసంధ్యభావఆర్షః ॥౫॥ నీతిమార్గపర్యాలోచనాయాంబలవతారామేణసంధిఃకరణీయఇత్యభిప్రాయేణ ప్రథమంనయస్యశ్రేయోహేతుత్వందర్శయతి-విద్యాస్వితి ॥ విద్యాసు- ఆన్వీక్షికీత్రయీవార్తాదండనీత్యాఖ్యాసు- నయానుగఃనీతిమార్గానుసారీ-శాస్తిఅధితిష్ఠతి ॥౬॥ నయఃకీదృశఇత్యపేక్షాయామాహ-సందధానఇతి॥కాలేనసం

తే ౮॥ హీయమానేన కర్తవ్యో రాజ్ఞా సంధిస్సమేన చ॥ న శత్రుమవమన్యేత జ్యాయాన్కుర్వీత విగ్రహమ్ ॥౯॥ తన్మ
హ్యం రోచతే సంధిస్సహ రామేణ రావణ॥ యదర్థమభియుక్తాస్స్మ సీతా తస్మై ప్రదీయతామ్ ॥౧౦॥ యస్య దేవర్షయస్స
ర్వే గంధర్వాశ్చ జయైషిణః॥ విరోధం మా గమస్తేన సంధిస్తే తేన రోచతామ్ ॥౧౧॥ అసృజద్భగవాన్పక్షౌ ద్వావేవ హి పి
తామహః॥ సురాణామసురాణాం చ ధర్మాధర్మౌ తదాశ్రయౌ॥౧౨॥ ధర్మో హి శ్రూయతే పక్షో హ్యమరాణాం మ
హాత్మనామ్॥ అధర్మో రక్షసాం పక్షో హ్యసురాణాం చ రావణ॥౧౩॥ ధర్మో వై గ్రసతేఽధర్మం తతః కృతమభూద్యుగమ్॥
అధర్మో గ్రసతే ధర్మం తతస్తిష్యః ప్రవర్తతే ॥౧౪॥ తత్త్వయా చరతా లోకాన్ధర్మో వినిహతో మహాన్॥ అధర్మః

కాలేన - సందధానః సంధానం కుర్వన్ - స్వబలవృద్ధికాలేన విగృహ్ణన్ విగ్రహం కుర్వన్ - ఐశ్వర్యేచ్ఛునా కాలానురూపం సంధివిగ్రహౌ కార్యావి
త్యర్థః- ఏవం కుర్వతః ఫలమాహ స్వపక్షేతి ॥౮॥ సంధేర్విగ్రహస్య చ కాలం వివిచ్య దర్శయతి- హీయమానేనేతి॥ హీయమానేన హీయమానబలేన-
సమేన సమబలేన చ రాజ్ఞా- స్వశత్రుణా సహ సంధిః కర్తవ్యః- న శత్రుమితి- జ్యాయాన్ అధికబలస్తు శత్రుం నావమన్యేత నోపేక్షేత- కింతు తేన
సహ విగ్రహం కుర్వీత- హీయమానస్సమస్సంధిం కుర్యాత్ అధికో విగ్రహం కుర్యాదిత్యర్థః ॥౯॥ అస్త్వేవం ప్రస్తుతే కిముపన్యస్తం తత్రాహ- తదితి॥
తత్తస్మాత్ - ఏవం నీతిశాస్త్రస్థితేః హీయమానస్య తవ బలవతా రామేణ సంధిర్మహ్యం రోచత ఇత్యర్థః - బలవతా సంధిదానేన వినా న ఫలతి
తచ్చ సీతాప్రత్యర్పణాదేవ సేత్స్యతీత్యాహ- యదర్థమితి- యదర్థం అభియుక్తాస్స్మ విరుద్ధాస్స్మ- సా సీతా- తస్మై రామాయ ప్రదీయతామ్॥ ౧౦॥
కథం రామస్య బలవత్త్వం తత్రాహ- యస్యేతి- దేవాశ్చ ఋషయశ్చ దేవర్షయః - తే తుభ్యం- రామస్య దైవబలవత్త్వాత్ బలవత్త్వమిత్యర్థః॥
౧౧॥ దేవాదీనాం రామజయకాంక్షిత్వే కో హేతురిత్యాశంక్య దేవాదీనాం ధర్మపక్షపాతిత్వాద్ధర్మస్య రామాశ్రయత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ- అ
సృజదిత్యాదినా॥ భగవాన్ సర్వజ్ఞః పితామహః- హి యస్మాత్ సురాణాం అసురాణాం చ- పక్షౌ అవలంబభూతౌ- ద్వావేవ ధర్మాధర్మౌ- అసృజత్-
అతః ధర్మాధర్మౌ- తదాశ్రయౌ సురాసురాశ్రయౌ - అసురశబ్దేనాత్రాసురప్రకృతయో రాక్షసాదయశ్చ వివక్షితాః॥౧౨॥ అనయోః క
తరః కేషాం పక్ష ఇత్యత్రాహ- ధర్మో హీతి॥ మహాత్మనామితి హేతుగర్భవిశేషణం- మహాస్వభావానామిత్యర్థః- సమీచీనప్రకృతీనామితి యావత్ -
అమహాత్మనామిత్యసురాదివిశేషణం చార్థసిద్ధం - తథా చ ధర్మస్య దేవపక్షత్వాద్రామస్య తదాశ్రయత్వాద్దేవాదయో రామపక్షపాతిన ఇతి భా
వః॥ ౧౩॥ ఏవం దేవాదిపక్షపాతాద్రామస్య బలీయస్త్వముపపాద్య ధర్మస్య ప్రాబల్యాదపి తదాహ- ధర్మ ఇతి ॥ అత్ర యదేతి శేషః - ధర్మః
అధర్మం యదా గ్రసతే అభిభవతి- తదా కృతం యుగం- అభూత్ భవతి- పురుషేషు ప్రవర్తతే- అర్షః కాలవ్యత్యయః- అధర్మో యదా ధర్మం
గ్రసతే తదా తిష్యః కలిః ప్రవర్తతే- తిష్యః కలౌ చ పుష్యే చేత్యమరః॥ రా॥ తతస్తిష్యః ప్రవర్తత ఇతి పాఠః - అత్ర యదేత్యధ్యాహార్యం- యదా
కృతం యుగమభూత్ - తపశ్శౌచం దయా సత్యమితి శ్రీభాగవతోక్తప్రకారేణ ధర్మపాదచతుష్టయవిశిష్టం కృతయుగం భవతి- ధర్మవృద్ధిర్భవతీత్య
ర్థః- తదా ధర్మః అధర్మం గ్రసతే- అనేన ధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిరధర్మపక్షపాతినాం హానిశ్చ సూచితా- యదా తిష్యః ప్రవర్తతే- అధర్మం గో
రిత్యాదినా శ్రీభాగవతోక్తసంగమదానృతాద్యధర్మపాదచతుష్టయః శిష్టం కలియుగం ప్రవర్తతే- అధర్మవృద్ధిర్భవతీత్యర్థః- తతః తదా అధర్మః
అభివృద్ధాధర్మః ధర్మం గ్రసతే - అనేనాధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః ధర్మపక్షపాతినాం హానిశ్చ సూచితా॥ ౧౪॥ తతః కిమిత్యపేక్షాయాం త్వయ్య
ధర్మేణ కలేః ప్రవేశాత్కృతాపేక్షయా కలేర్దుర్బలత్వాదస్మదపేక్షయా రామో బలవానిత్యాహ - తదితి ॥ లోకాన్ చరతా- దిగ్విజయార్థమి

దధానః స్వబలక్షయకాలేన సంధానం కుర్వన్ - కాలేన విగృహ్ణన్ స్వబలవృద్ధికాలేన విగ్రహం కుర్వన్- ఏవం కుర్వతః ఫలమాహ- స్వపక్షవర్ధన
మితి ॥౮॥ సంక్షేపోక్తం నయం వివృణోతి- హీయమానేనేతి ॥ హీయమానేన- సమేన చ- రాజ్ఞా శత్రుణా సహ సంధిః కర్తవ్యః- సః రాజా జ్యా
యాన్ అధికశ్చేచ్ఛత్రుమవమన్యేత తిరస్కుర్యాత్ - తేన సహ విగ్రహం చ కుర్యాదిత్యర్థః॥ న శత్రుమవమన్యేతేతి పాఠే- దుర్బలమపి శత్రుం నావమ
న్యేతేత్యర్థః॥౯॥ ప్రకృతే కిం కృతమిత్యత్రాహ- తన్మహ్యమితి॥ తస్మాదేవం నీతిశాస్త్రస్థితే- హీయమానస్య తవ బలవతా రామేణ సంధిర్మహ్యం రో
చత ఇత్యర్థః - బలవతా సహ సంధానం కథం ఘటత ఇత్యాశంక్య తచ్చ సీతాప్రత్యర్పణాత్సేత్స్యతీత్యాహ యదర్థమితి- యదర్థం సీతార్థం- అభియుక్తాః
అభినివేశయుక్తాః సా సీతా తస్మై ప్రదీయతాం రామేణ సంధిర్మహ్యం రోచత ఇత్యనేన- రామస్య సముద్రబంధనాదిహేతుభూతపౌరుషశక్తివృద్ధి
స్సూచితా ॥౧౦॥ న కేవలం పౌరుషబలం దైవబలమప్యస్తీత్యాహ- తస్యేతి॥ తేన దైవపురుషబలయుక్తేన- రామేణ సంధిస్తు రోచతాం- తేషు భ్యాం
దైవపురుషబలహీనాయ రోచతామ్ ॥౧౧॥ అస్మాన్ విహాయ దేవానాం తస్మిన్నేవ పక్షపాతః కథమిత్యాశంక్య స్వపక్షభూతధర్మాశ్రయణాదితి ప్రతి
పాదయితుం ధర్మాధర్మయోస్సురాసురపక్షత్వం దర్శయతి- అసృజదిత్యాదినా॥ భగవాన్ పితామహః ధర్మాధర్మౌ సురాణామసురాణాం చ- ద్వౌ
పక్షావసృజత్- అతో ధర్మాధర్మౌ తదాశ్రయౌ- తేషాం సురాణామసురాణాం చ ఆశ్రయావిత్యర్థః॥౧౨॥ ౧౩॥ ధర్మాధర్మయోః కో వా శ్రే
యానిత్యాకాంక్షాయామాహ- ధర్మ ఇతి॥ అత్ర యదా శబ్దో ధ్యాహార్యః- ధర్మో యదా అధర్మం గ్రసతే నాశయతి- తతస్తదా కృతయుగమభూత్- అ
నేన ధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః- అధర్మపక్షపాతినాం హానిశ్చ సూచితా- యదా అధర్మో ధర్మం గ్రసతే తదా తిష్యః కలియుగం ప్రవర్తతే - అనేన అధ
ర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః - ధర్మపక్షపాతినాం హానిశ్చ సూచితా- అతో ధర్మ ఏవ శ్రేయానితి భావః ॥౧౪॥ అధర్మవృద్ధ్యా రాక్షసానాం ప్రాబ

ప్రగృహీతశ్చ తేనాస్మద్బలినః పరే ॥ ౧౪½ ॥ స ప్రమాదాద్వివృద్ధస్తేఽధర్మోఽభిగ్రసతే హి నః ॥ వివర్ధయతి పక్షం చ సురాణాం సురభావనః ॥ ౧౫½ ॥ విషయేషు ప్రసక్తేన యత్కించిత్కారిణా త్వయా ॥ ఋషీణామగ్నికల్పానాముద్వేగో జనితో మహాన్ ॥ ౧౬½ ॥ తేషాం ప్రభావో దుర్ధర్షః ప్రదీప్త ఇవ పావకః ॥ ౧౭ ॥ తపసా భావితాత్మానో ధర్మస్యానుగ్రహే రతాః । ముఖ్యైర్యజ్ఞైర్యజంత్యేతే నిత్యం తైస్తైర్ద్విజాతయః । జుహ్వత్యగ్నీంశ్చ విధివద్వేదాంశ్చోచ్చైరధీయతే । అభిభూయ చ రక్షాంసి బ్రహ్మఘోషానుదైరయన్ ॥ ౨౦ ॥ దిశోఽపి విద్రుతాస్సర్వాః స్తనయిత్నురివోష్ణగే । ఋషీణామగ్నికల్పానామగ్నిహోత్రసముత్థితః ॥ ఆదత్తే రక్షసాం తేజో ధూమో వ్యాప్య దిశో దశ । తేషు తేషు చ దేశేషు పుణ్యేష్వేవ దృఢవ్రతైః ॥ చర్యమాణం తపస్తీవ్రం సంతాపయతి రాక్షసాన్ ॥ ౨౨½ ॥ దేవదానవయక్షేభ్యో గృహీతశ్చ వరస్త్వయా ॥ మానుషా వానరా ఋక్షా గోలాంగూలా మహాబలాః । బలవంత ఇహాగమ్య గర్జంతి దృఢవిక్రమాః ॥ ౨౪ ॥ ఉత్పాతాన్వివిధాన్దృష్ట్వా ఘోరాన్బహువిధాంస్తథా । వినాశమనుపశ్యామి సర్వేషాం రక్షసామహం ॥ ౨౫ ॥ ఖరాభి

తి శేషః - వినిహతః - పరదారపరిగ్రహార్థమితి శేషః - అస్మదితి పంచమీ బహువచనం - పరే శత్రవో రామాదయో ధార్మికాః - యద్వా కృతం యుగమితి శబ్దసముదాయేన శుభం లక్ష్యతే - తిష్య ఇత్యనేనాశుభం - యదా ధర్మః అధర్మం గ్రసతే తదా శుభం భవతి - యదా అధర్మో ధర్మం గ్రసతే తదా అశుభం భవతీత్యర్థః - ఏవం భవతు మయా కిం కృతమిత్యత్రాహ తదితి - తత్ ధర్మాధర్మయోరేవంరూపత్వాత్ - త్వయా శుభహేతుర్ధర్మో వినిహతః - అశుభహేతురధర్మశ్చ పరిగృహీతః - తేన పరాజయరూపాశుభహేత్వధర్మకృద్భ్యోఽస్మజ్జయరూపశుభహేతుధర్మపరాః పరే బలిన ఇత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ అధర్మం స్వీకృత్య ధర్మే నిహతే తేషాం సురాణాం బలవత్త్వం కథమిత్యాశంక్యాధర్మస్య స్వాశ్రయనాశకత్వాదిత్యభిప్రాయేణాహ - స ఇతి ॥ సః అధర్మః - తే ప్రమాదాత్ అవిమృశ్యకరణాత్ వివృద్ధః నః అస్మాన్ - గ్రసతే నాశయతి - సురభావనః సురానుకూలస్సన్ - సురాణాం పక్షం వివర్ధయతి ॥ ౧౫½ ॥ స్వకృతస్యాధర్మస్య సురపక్షవృద్ధిహేతుత్వం కథమిత్యాశంక్య ఋషీణాముద్వేగజననద్వారా ధర్మప్రవర్తకత్వాదిత్యాహ - విషయేష్వితి ॥ విషయేషు ప్రసక్తేన - అత ఏవ యత్కించిత్కారిణా దేవర్షిప్రముఖానాం కన్యాపత్నీహరణాదికం కుర్వతా - ఋషీణాముద్వేగః మనస్తాపః జనితః కృతః ॥ ౧౬½ ॥ అగ్నికల్పత్వముపపాదయతి తేషామితి ॥ ౧౭ ॥ ఉద్వేగాత్కిం కృతవంతస్తత్రాహ - తపసేతి ॥ భావితాత్మానః పూతాత్మానః - ధర్మస్యానుగ్రహే సంవర్ధనే - రతాః - ముఖ్యైః శ్రేష్ఠైః - తైస్తైః అగ్నిష్టోమమారభ్య విశ్వసృజామయనపర్యంతైః - అగ్నీనుద్దిశ్య జుహ్వతి హోమం కుర్వంతి - దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో యాగః - త్యక్తస్యాగ్నౌ ప్రక్షేపో హోమ ఇత్యనయోర్భేదః - అభిభూయ అగణయిత్వా - బ్రహ్మఘోషాన్ - ఉదైరయన్ ఉచ్చారయంతి స్మ - వేదాంశ్చోచ్చైరధీయత ఇత్యస్య వివరణమిదం ॥ ౨౦ ॥ తపః ప్రభృతికర్మణః ఫలమాహ దిశ ఇత్యాదినా ॥ సర్వా దిశః ప్రతివిద్రుతాః రాక్షసా ఇతి శేషః - ఉష్ణగే గ్రీష్మే - స్తనయిత్నురివ మేఘ ఇవ - జాతావేకవచనం ॥ ౨౨½ ॥ బలినోఽపి దేవాః బ్రహ్మదత్తవరమహిమ్నా కిం ప్రహర్తుం న శక్నుయురిత్యాహ - దేవదానవేత్యాదినా ॥ దేవదానవయక్షేభ్య ఏవావధ్యత్వవరో గృహీతః - న తు మానుషాదిభ్య ఇతి భావః - తర్హి కిమాయాతమిత్యత్రాహ మానుషా ఇతి - ద్వయోరపి బహువచనం పూజాయాం - మహాబలాః మహాసైన్యాః - ఇహ లంకాయాం ॥ ౨౪ ॥ న కేవలం పరాగమనేన కిం త్వశుభనిమిత్తదర్శనేనాపి భయముత్ప్రేక్ష్యమిత్యాహ - ఉత్పాతానితి ॥ ఉత్పాతాన్ వివిధాన్ దివ్యాంతరిక్షభౌమభేదభిన్నాన్ - బహువిధాన్ భౌమాదిషు ప్రత్యేకం వివిధాన్ - అనుపశ్యామి తర్కయామి ॥ ౨౫ ॥ ఖరేతి ॥ ఖరాభిస్తనితాః పరుషగర్జితాః - ఘోరాః

ల్యం - ధర్మవృద్ధ్యా సురాణాం ప్రాబల్యం చ క్రమేణ ప్రదర్శయతి తత్త్వయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ లోకాన్ చరతా దిగ్విజయార్థం లోకాన్ సంచరతా - త్వయా మహాన్ ధర్మో వినిహతః - ధర్మవృద్ధిహేతుభూతయజ్ఞదానతపఃప్రభృతయో వినాశితా ఇత్యర్థః - అధర్మః స్వపక్షభూతాధర్మః - ప్రగృహీతః పరహింసాపరదారపరద్రవ్యాపహరణాదినా సంవర్ధిత ఇత్యర్థః - తత్తస్మాత్ పరే త్వచ్ఛత్రవః - అస్మద్బలినః - అస్మత్తో బలినో భూవన్నిత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ స ఇతి ॥ సురభావనస్సురాన్ భావయతి వర్ధయతీతి తథా - సః ధర్మః - తే విషయాసక్తస్య తవ ప్రమాదాత్ - యజ్ఞదానాదీనాం విఘ్నకరణాద్ధేతోః వివృద్ధస్స్యాత్ - ఇదానీం నః అధర్మాశ్రయాన్ అస్మాన్ గ్రసతే హి గ్రసత ఏవ - సురాణాం పక్షం వివర్ధయతి చేతి యోజనా ॥ ౧౫½ ॥ రావణప్రమాదజనితాధర్మవృద్ధిప్రకారం వివృణోతి - విషయేష్విత్యాదినా ॥ యత్కించిత్కారణాత్ యస్మాత్కస్మాచ్చిత్కారణాత్ - విషయేషు ప్రసక్తేన - దేవర్షిప్రముఖానాం కన్యాపత్నీహరణాదికం కుర్వతా - త్వయా తేషాం ఋషీణాం ప్రదీప్తః పావక ఇవ - దుర్ధర్షః దుస్సహః ఉద్వేగః క్రోధో జనిత ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ఉద్వేగాత్కిం కృతవంతస్తత్రాహ తపసేత్యాదినా ॥ తపసా భావితాత్మానః - పూతాత్మానః - ధర్మస్యానుగ్రహే ధర్మసంవర్ధనే రతాః - అభిభూయేతి - ఉదీరయన్నిత్యత్ర అడభావ ఆర్షః - బ్రహ్మఘోషాన్ వేదఘోషాన్ ॥ ౨౦ ॥ దిశ ఇతి ॥ సర్వా దిశః విప్రద్రుతాః - రాక్షసా ఇతి శేషః - విద్రవణే దృష్టాంతః స్తనయిత్నురితి - మేఘ ఇవ జాతావేకవచనం - ఉష్ణగే ఉష్ణకాలే ॥ ౨౨½ ॥ తపోయాగాదికం కామం కుర్వంతు - బ్రహ్మదత్తం సురాసురైరవధ్యత్వమస్తి ఖల్విత్యాశంక్య సత్యం రామసుగ్రీవాదయో న సురాసురా ఇత్యభిప్రేత్యాహ - దేవదానవేత్యాదిసార్ధేన ॥ దేవదానవేభ్య ఏవావధ్యత్వం గృహీతం - న మానుషాదిభ్య ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ న కేవలం పరబలాగమనేన భయం కింత్వశుభనిమిత్తదర్శనే

స్తనితా ఘోరా మేఘాః ప్రతిభయంకరాః॥ శోణితేనాభివర్షంతి లంకాముష్ణేన సర్వతః ॥౨౬॥ రుదతాం వాహనానాం చ ప్రపతంత్యస్రబిందవః। ధ్వజా ధ్వస్తా వివర్ణాశ్చ న ప్రభాంతి యథాపురా ॥౨౭॥ వ్యాళా గోమాయవో గృధ్రా వాశ్యంతి చ సుభైరవం। ప్రవిశ్య లంకామనిశం సమవాయాంశ్చ కుర్వతే ॥౨౮॥ కాళికాః పాండురైర్దంతైః ప్రహసంత్యగ్రతః స్థితాః। స్త్రియస్స్వప్నేషు ముష్ణంత్యో గృహాణి ప్రతిభాష్య చ ।౨౯॥ గృహాణాం బలికర్మాణి శ్వానః పర్యుపభుంజతే। ఖరా గోషు ప్రజాయంతే మూషికా నకులైస్సహ ॥౩౦॥ మార్జారా ద్వీపిభిస్సార్ధం సూకరాః శునకైస్సహ। కిన్నరా రాక్షసైశ్చాపి సమీయుర్మానుషైస్సహ ॥౩౧॥ పాండురా రక్తపాదాశ్చ విహంగాః కాలచోదితాః॥ రాక్షసానాం వినాశాయ కపోతా విచరంతి చ ॥౩౨॥ వీచీకూచీతి వాశ్యంత్యశ్శారికా వేశ్మసుస్థితాః॥ ౩౨½ ॥ పతంతి గ్రథితాశ్చాపి నిర్జితాః కలహైషిణః॥ పక్షిణశ్చ మృగాస్సర్వే ప్రత్యాదిత్యం రుదంతి చ ॥౩౩½ ॥ కరాళో వికటో ముండః పరుషః కృష్ణపింగళః ॥ కాలో గృహాణి సర్వేషాం కాలే కాలేన్వవేక్షతే ॥౩౪½॥ ఏతాన్యన్యాని దుష్టాని నిమిత్తాన్యుత్పతంతి చ॥ (విష్ణుం మన్యామహే దేవం మానుషం రూపమాస్థితం । నహి మానుషమాత్రోఽసౌ రాఘవో దృఢవిక్రమః ॥ యేన బద్ధస్సముద్రస్య స సేతుః పరమాద్భుతః । కురుష్వ నరరాజేన సంధిం రామేణ రావణ॥) జ్ఞాత్వా ప్రధార్య కార్యాణి క్రియతామాయతిక్షమం॥౩౫½॥ ఇదం వచస్తత్ర (నిగద్య) ః శమ్య మాల్యవాన్పరీక్ష్య రక్షోధిపతేర్మనః పునః। అనుత్తమేషూత్తమపౌరుషో బలీ బభూవ తూష్ణీం సమవేక్ష్య రావణం ॥౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-పంచత్రింశస్సర్గః.*****************

విరూపాః- ప్రతిభయంకరాః ప్రతీత్యుపసర్గమాత్రం- భయంకరా ఇత్యర్థః ॥౨౬॥ రుదతామితి॥ ధ్వస్తాః ధూసరాః - అత ఏవ వివర్ణాః విగతవర్ణాః ॥౨౭॥ వ్యాళా ఇతి॥ వ్యాళాః దుష్టాః- వాశ్యంతి వాశితం కుర్వంతి- కుత్సితరుతం కుర్వంతీత్యర్థః - సమవాయాన్ సంఘాన్ ॥౨౮॥ కాళికా ఇతి॥ కాళికాః నీలవర్ణాః స్త్రియః పూతనాప్రముఖా ఇతి యావత్ - శక్తయ ఇత్యేకే- పాండురైర్దంతైరుపలక్షితాస్సత్యః - ప్రతిభాష్య ప్రతికూలమాభాష్య గృహాణి గృహస్థితవస్తూని- ముష్ణంత్యః హసంతి- ఏవం దృశ్యంత ఇత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ కాళికాః శక్తయః స్త్రియః స్త్రీః- ప్రతిభాష్య ప్రతికూలమాభాష్య- స్వప్నేషు గృహాణి ముష్ణంతి అగ్రతః స్థితా హసంతి చేతి సంబంధః ॥౨౯॥ గృహాణామితి ॥ బలికర్మాణి బలికర్మసాధనాని హవీంషి- నకులైస్సహ- వర్తంత ఇతి శేషః ॥౩౦॥ మార్జారా ఇతి॥ సమీయుః సంయంతి- ద్వీపిభిః వ్యాఘ్రైః- మానుషైః రాక్షసా ఇతి శేషః- మానుషాశ్చాత్రోత్పాతజనితా ఏవ॥ రామానుజీయం॥ గృహాణామితి॥ బలికర్మాణి బలిద్రవ్యాణి కిన్నరా రాక్షసైశ్చాపి సమీయుర్మానుషైస్సహేత్యర్థం కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యతే- తస్మిన్ విరోధోఽస్తి - లంకాయాం మానుషాభావాత్ ॥౩౧ ॥ పాండురా ఇతి॥ కాలచోదితాః దైవప్రేరితాః- వినాశాయ వినాశసూచనాయేత్యర్థః - వాతాయ కపిలా విద్యుదిత్యాదివత్ - కపోతాః కపోతాఖ్యా విహంగా ఇత్యన్వయః ॥౩౨॥ వీచీతి॥ వేశ్మసు మధురసల్లాపార్థం పోషితాశ్శారికాః- మధురభాషణాని విహాయ వీచీకూచీతి క్రూరం వాశ్యంతీత్యర్థః ॥౩౨½ ॥ పతంతీతి॥ పక్షిణః కాకాదయః- మృగాశ్చ పూర్వం నిర్జితా అపి పునః కలహైషిణస్సంతః - గ్రథితాః పుంజీభూతాః - పతంతి ధావంతి- ప్రత్యాదిత్యం రుదంతి చేత్యన్వయః ॥౩౩½॥ కరాళ ఇతి॥ కరాళః భయంకరః- వికటః వికటాంగః- వికల ఇతి పాఠే- హీనాంగ ఇత్యర్థః- పరుషః పరుషవర్ణః- కాలః మృత్యుః కాలే కాలే సాయం ప్రాతశ్చ గృహాణ్యన్వవేక్షతే- అన్వీక్షమాణ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥౩౪½॥ ఏతానీతి॥ ఏతాని జ్ఞాత్వా కర్మాణి కర్తవ్యాని ప్రధార్య నిర్ధార్య- యత్ ఆయతిక్షమం ఉత్తరకాలార్హం- తత్క్రియతాం-కర్మాణి చ సీతాప్రదానాదీని ॥౩౫½॥ ఇదమితి॥ అనుత్తమేషు [illegible]షు- ఉత్తమపౌరుషో మాల్యవాన్- ఇదం వచః-తత్ర సభాయాం- నిశమ్య శ్రావయిత్వా- అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం- రావణం రావణాకారం- సమవేక్ష్య ఇంగితాదిదర్శనపురస్సరం దృష్ట్వా రక్షోధిపతేర్మనః పరీక్ష్య అనివర్త్యం జ్ఞాత్వా- తూష్ణీం బభూవ - ఉపదేశాద్విరరామేత్యర్థః ॥౩౬½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- పంచత్రింశస్సర్గః.

నాపీత్యాహ- ఉత్పాతానితి॥ [illegible]దివ్యాంతరిక్షభౌమభేదభిన్నాన్ బహువిధాన్ ॥౨౫॥౨౭॥ తేషామేవ ప్రత్యేకం బహువిధత్వం దర్శయతి వ్యాళా ఇతి॥ సమవాయాన్ సమూహాన్ ॥౨౮॥ కాళికా ఇతి॥ కాళికాః పూతనాప్రముఖశక్తయః- పాండురైః దంతైః-ఉపలక్షితాః స్త్రియః స్త్రీః ప్రతిభాష్య ప్రతికూలమాభాష్య- ప్రత్యాఖ్యాయ-స్వప్నేషు గృహాణి గృహవర్తీని ద్రవ్యాణి -ముష్ణంత్యో గ్రతస్థితా హసంతీతి సంబంధః॥౨౯॥ గృహాణామితి॥ బలికర్మాణి బలికర్మసాధనద్రవ్యాణి॥౩౦॥౩౧॥ పతంతీతి॥ ప్రత్యాదిత్యం రుదంతి-ఆదిత్యమవలోక్య రుదంతీత్యర్థః॥౩౩½॥ కరాళ ఇతి॥ కరాళో భయంకరః- వికలః వికలాంగః-కాలో మృత్యుః ॥౩౪½॥ ఏతానీతి॥ ఏతాని జ్ఞాత్వా-కార్యాణి కర్తవ్యాణి-ప్రధార్య నిర్ధార్య- యదాయతిక్షమం ఉత్తరకాలోచితం తత్ క్రియతామిత్యర్థః॥౩౫½॥ ఇదమితి॥ అనుత్తమేషు-నికృష్టేషు-రాక్షసేషూత్తమపౌరుషో మాల్యవాన్-తత్ర సభాయాం నిగద్య శ్రావయిత్వా- రావణం సమవేక్ష్య- రక్షోధిపతేర్మనః పరీక్ష్య- అనివర్తనం జ్ఞాత్వా- తూష్ణీం బభూవ- కిమపి నోవాచేత్యర్థః ॥౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత్తు మాల్యవతో వాక్యం హితముక్తం దశాననః। న మర్షయతి దుష్టాత్మా కాలస్య వశమాగతః॥౧॥ స బద్ధ్వా భ్రుకుటిం వక్త్రే క్రోధస్య వశమాగతః। అమర్షాత్పరివృత్తాక్షో మాల్యవంతమథాబ్రవీత్ ॥౨॥ హితబుద్ధ్యా యదహితం వచః పరుషముచ్యతే। పరపక్షం ప్రవిశ్యైవ నైతచ్ఛ్రోత్రంగతం మమ ॥౩॥ మానుషం కృపణం రామమేకం శాఖామృగాశ్రయం। సమర్థం మన్యసే కేన త్యక్తం పిత్రా వనాలయం ॥౪॥ రక్షసామీశ్వరం మాం చ దేవతానాం భయంకరం। హీనం మాం మన్యసే కేన హ్యహీనం సర్వవిక్రమైః ॥౫॥ వీరద్వేషేణ వా శంకే పక్షపాతేన వా రిపోః। త్వయాహం పరుషాణ్యుక్తః పరప్రోత్సాహనేన వా ॥౬॥ ప్రభవంతం పదస్థం హి పరుషం కోఽభిధాస్యతి। పండితః శాస్త్రతత్త్వజ్ఞో వినా ప్రోత్సాహనాద్రిపోః ॥౭॥ ఆనీయ చ వనాత్సీతాం పద్మహీనామివ శ్రియం। కిమర్థం ప్రతిదాస్యామి రాఘవస్య భయాదహం ॥౮॥ వృతం వానరకోటీభిస్ససుగ్రీవం సలక్ష్మణం। పశ్య కైశ్చిదహోభిస్త్వం రాఘవం నిహతం మయా ॥౯॥ ద్వంద్వే యస్య న తిష్ఠంతి దైవతాన్యపి సంయుగే। స కస్మాద్రావణో యుద్ధే భయమాహారయిష్యతి ॥౧౦॥ ద్విధా భజ్యేయమప్యేవం న నమేయం తు కస్యచిత్। ఏష మే సహజో దోషః స్వభావో దురతిక్రమః ॥౧౧॥ యది తావత్సముద్రే తు సేతుర్బద్ధో యదృచ్ఛయా। రామేణ విస్మయః కోఽత్ర యేన తే భయమాగతం ॥౧౨॥ స తు తీర్త్వార్ణవం రామస్సహ వానరసేనయా। ప్రతిజానామి తే సత్యం న జీవన్ప్రతియాస్యతి ॥౧౩॥ ఏవం బ్రువాణం సంరబ్ధం రుష్టం విజ్ఞాయ రావణం। వ్రీడితో మాల్య

అథ లంకాగుప్తికరణం షట్త్రింశే - తత్త్వితి॥ హితముక్తం హితం యథా భవతి తథా ఉక్తం - న మర్షయతి నామర్షయత్ ॥౧॥ స ఇతి॥ పరివృత్తాక్షః ఘూర్ణితాక్షః ॥౨॥ హితబుద్ధ్యేతి॥ పరపక్షం ప్రవిశ్యైవ శత్రుషు స్నేహమనుసృత్యైవ - హితబుద్ధ్యా హితమిత్యయం జ్ఞాస్యతీతి బుద్ధ్యా - అహితం పరుషం చ - యద్వచ ఉక్తం - ఏతత్ మమ శ్రోత్రం న గతమిత్యన్వయః ॥౩॥ భవతః పరపక్షానుసారశ్చ న యుక్త ఇత్యాహ - మానుషమితి॥ మానుషం జాత్యా హీనబలం - కృపణం ప్రకృత్యా హీనం - ఏకం అసహాయం - శాఖామృగాశ్రయం క్షుద్రసహాయం - పిత్రా త్యక్తం నిర్ధనం - వనాలయం రాజ్యహీనం - రామం - కేన కథం ప్రకారేణ - సమర్థం ప్రబలం మన్యసే ॥౪॥ స్వస్మిన్ తద్వైపరీత్యమాహ - రక్షసామితి ॥ హీనం దుర్బలం ॥౫॥ ఏవం పరప్రాబల్యస్వదౌర్బల్యయోరభావేఽపి పరుషోక్తౌ హేతుమాశంకతే - వీరద్వేషేణేతి॥ వీరద్వేషేణ సజాతీయవీరద్వేషేణ - రిపోః పక్షపాతేన శత్రుపక్షపాతేన ॥౬॥ పరప్రోత్సాహనేనేత్యేతదుపపాదయతి ప్రభవంతమితి॥ ప్రభవంతం ప్రభావయుక్తం - పదస్థం పరిపక్వబుద్ధిం - పరప్రోత్సాహనాభావే పండితస్య పదస్థవిషయకపరుషవచనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః ॥౭॥ అస్తు త్వదుక్తం పరమార్థః - తథాపి దుర్లభవస్తువిశేషః కథం త్యాజ్య ఇత్యాహ - ఆనీయేతి॥ కిమర్థం కేన హేతునా - రాఘవస్య రాఘవాత్ ॥౮॥ వృతమితి॥ స్పష్టార్థః ॥౯॥ ద్వంద్వ ఇతి॥ ద్వంద్వే ద్వంద్వయుద్ధే - యుద్ధే రామయుద్ధే ॥౧౦॥ అత్యంతహితపరం వృద్ధం మాతామహం కథమేవం పరుషముక్తవానస్మీత్యనుతాపేనాహ - ద్విధేతి॥ రామ ఆగత్య భయం జనయిష్యతీతి త్వయోక్తం - న కేవలం భయమాత్రం - ద్విధా భజ్యేయం - శిరశ్ఛేదం ప్రాప్నుయాం - ఏవమపి న నమేయం - కస్యచిత్ న కేవలం రామస్య - తతోఽపి శతగుణబలవతోఽపి ద్విధాభంగాదపి కస్యచిన్నమనమత్యంతదుస్సహమిత్యర్థః - తర్హి హీయమానేన సంధిః కార్య ఇతి నీతిశాస్త్రవిరోధస్స్యాదిత్యత్రాహ ఏష మే సహజో దోష ఇతి - యది దోషత్వమనుసంధత్సే తర్హి స త్యాజ్య ఏవేత్యాశంక్యాహ - స్వభావ ఇతి - న హి తిక్తో నింబో మధురాయత ఇతి భావః ॥౧౧॥ అథ సేతుబంధేన విస్మయసే చేత్ - తదపి కాకతాలీయం - అతో మా భూత్తే భయమిత్యాహ - యదీతి॥ తావత్ సముద్రే స్వల్పసముద్ర ఇత్యర్థః ॥౧౨॥ సత్వితి॥ అర్ణవం తీర్త్వా స్థితో రామ ఇత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏవమితి॥ సంరబ్ధం అహంకా

౧॥౨॥ హితబుద్ధ్యేతి ॥ పరపక్షం ప్రవిశ్య - అనుసృత్య ॥౩॥ మానుషమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు మానుషమితి ॥ వనాలయం - వనం జలముదధిః - ఆలయః శయనస్థానం యస్య తం - వటపత్రశాయినం నారాయణమిత్యర్థః - అత ఏవ పిత్రా త్యక్తం - జన్మాదిరహితమిత్యర్థః - ఈశ్వరస్య జన్మాద్యభావే పిత్రాద్యభావః - అత ఏవ ఏకం అద్వితీయం - అత ఏవ శాఖామృగాశ్రయం - శాఖాభిః వేదశాఖాభిః మృగ్యత ఇతి శాఖామృగో వేదవేద్యః - సర్వేశ్వరః - స చాసావాశ్రయశ్చేతి - తం - తథాపి కేనాపి హేతునా మానుషం - మనుష్యరూపేణావతీర్ణం - అత ఏవ కృపణం కృపాలుం - రామం సమర్థం మన్యసే కిల - తద్యుక్తమేవ - కేన హేతునా రక్షసామీశ్వరం సర్వపరాక్రమైర్హీనం మామహీనం మన్యస ఇత్యర్థః ॥౫॥౬॥౭॥ ఆనీయ చ వనాదిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - రామహస్తాద్వధేచ్ఛయైవ వనాత్సీతామానీయ రాఘవస్య భయాత్కిమర్థం ప్రతిదాస్యామీత్యర్థః ॥౮॥ ఏవం చేదత్ర రామ ఆయాస్యతి కిం తత్రాహ - వృతమితి॥ కైశ్చిదహోభిః - మయా హేతునా నిహతం ఆగతమిత్యర్థః - హన హింసాగత్యోరితి ధాతోరేవమర్థః - వానరకోటీభిః వృతం ససుగ్రీవం సలక్ష్మణం రాఘవం పశ్య - ద్రక్ష్యసీత్యర్థః ॥౯॥ ఏవం చేత్తర్హి కథం న బిభేషీత్యత్రాహ ॥ ద్వంద్వ ఇతి ॥ యస్య మమ ॥౧౦॥ మానహానికరం త్వద్వాక్యం న గ్రహీష్యామీత్యాశయేనాహ - ద్విధేతి ॥ ఏవమనయా రీత్యా - ద్విధా భజ్యేయమపి - శత్రుణా భజ్యమానోఽపి - కస్యచిదపి - న నమేయం తు - న నమేయమేవ - తదేతన్నయవిరుద్ధం తత్రాహ - ఏష ఇతి॥ దోషశ్చేత్త్యజ్యతామితి న త్యజతే తత్రాహ - స్వభావ ఇతి ॥౧౧॥ ౧౨॥ సత్విత్యస్య వాస్తవార్థస్తు - రామః వానరసేనయా సహ - అర్ణవం తీర్త్వా జీవన్ ప్రతియాస్యతీతి తే సత్యం ప్రతిజానామి న సందేహః - అథాపి మే స్వభావో దురతిక్రమ ఇతి పూర్వేణాన్వయః

వాక్యం నోత్తరం ప్రత్యపద్యత ॥౧౪॥ జయాశిషా చ రాజానం వర్ధయిత్వా యథోచితం । మాల్యవానభ్యనుజ్ఞాతో జగామ స్వం నివేశనం ॥౧౫॥ రావణస్తు సహామాత్యో మన్త్రయిత్వా విమృశ్య చ । లంకాయామతులాం గుప్తిం కారయామాస రాక్షసః ॥౧౬॥ స వ్యాదిదేశ పూర్వస్యాం ప్రహస్తం ద్వారి రాక్షసం । దక్షిణస్యాం మహావీర్యౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ ॥ ౧౭ ॥ పశ్చిమాయామథో ద్వారి పుత్రమిన్ద్రజితం తథా । వ్యాదిదేశ మహామాయం బహుభీ రాక్షసైర్వృతమ్ ॥౧౮॥ ఉత్తరస్యాం పురద్వారి వ్యాదిశ్య శుకసారణౌ ॥ స్వయం చాత్ర భవిష్యామి మన్త్రిణస్తానువాచ హ ॥౧౯॥ రాక్షసం తు విరూపాక్షం మహావీర్యపరాక్రమం । మధ్యమేఽస్థాపయద్గుల్మే బహుభిస్సహ రాక్షసైః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం విధానం లంకాయాః కృత్వా రాక్షసపుంగవః । కృతకృత్యమివాత్మానం మన్యతే కాలచోదితః ॥ ౨౧ ॥ విసర్జయామాస తతస్స మన్త్రిణో విధానమాజ్ఞాప్య పురస్య పుష్కలం। జయాశిషా మన్త్రిగణేన పూజితో వివేశ చాన్తఃపురమృద్ధిమన్మహత్ ॥౨౨॥

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః , ********************* నరవానరరాజౌ తౌ స చ వాయుసుతః కపిః । జాంబవానృక్షరాజశ్చ రాక్షసశ్చ విభీషణః ॥ అంగదో వాలిపుత్రశ్చ సౌమిత్రిశ్శరభః కపిః । సుషేణస్సహదాయాదో మైన్దో ద్వివిద ఏవ చ ॥ గజో గవాక్షః కుముదో నలోఽథ పనసస్తథా । అమిత్రవిషయం ప్రాప్తాస్సమవేతాస్సమర్థయన్ ॥ ౩॥ ఇయం సా లక్ష్యతే లంకా పురీ రావణపాలితా। సాసురోరగగన్ధర్వైరమరైరపి దుర్జయా॥ కార్యసిద్ధిం పురస్కృత్య మన్త్రయధ్వం వినిర్ణయే । నిత్యం సన్నిహితో హ్యత్ర రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౪ ॥ తథా తేషు బ్రువాణేషు రావణావరజోఽబ్రవీత్ ।వాక్యమగ్రామ్యపదవత్ పుష్కలార్థం విభీషణః ॥౬॥ అనలశ్శరభశ్చైవ సంపాతిః ప్రఘసస్తథా । గత్వా లంకాం మమామాత్యాః పురీం పునరిహాగతాః॥ భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపోర్బలం । విధానం విహితం యచ్చ తద్దృష్ట్వా సముపస్థితాః॥ సంవిధానం యదాహుస్తే రావణస్య దురాత్మనః। రామ తద్బ్రువతస్సర్వం యథాతత్త్వేన మే శృణు ॥౯॥ పూర్వం ప్రహస్తస్సబలో ద్వారమాసాద్య తిష్ఠతి। దక్షిణం చ మహావీర్యౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ ॥౧౦॥ ఇన్ద్రజిత్ పశ్చిమద్వారం రాక్షసైర్బహుభిర్వృతః । పట్టసాసిధనుష్మద్భిశ్శూలముద్గరపాణిభిః ॥ నానాప్రహరణైశ్శూరైరావృతో రావణాత్మజః॥ ౧౧ ॥ రాక్షసానాం సహస్రైస్తు బహుభిశ్శస్త్రపాణిభిః॥ యుక్తః పరమసంవిగ్నో రాక్షసైర్బహుభిర్వృతః। ఉత్తరం నగరద్వారం రావణస్స్వయమాస్థితః ॥౧౩॥ విరూపాక్షస్తు మహతా శూలఖడ్గధ

రయుక్తం- వ్రీడిత ఇతి- స్వోపదేశవైఫల్యాదితి భావః॥ ౧౪॥ జయేతి॥ యథోచితమితి-ప్రత్యుత్థానాదినేతి భావః॥ ౧౫॥ రావణ ఇతి॥ మన్త్రయిత్వా కర్తవ్యం విచార్య- విమృశ్య నిశ్చిత్య॥ ౧౬॥ స ఇతి॥ వ్యాదిదేశ-రక్షణాయేతి శేషః॥ ౧౭॥ పశ్చిమాయామితి॥ స్పష్టః॥ ౧౮॥ ఉత్తరస్యామితి॥ భవిష్యామీత్యనన్తరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౧౯॥ రాక్షసమితి॥ మధ్యమే గుల్మ ఇతి॥ గుల్మో నామ నగరమధ్యచైత్యస్థానం॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ విధానం రక్షణసంవిధానం ॥ ౨౧॥ విసర్జయామాసేతి॥ పుష్కలం సమగ్రం॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షట్త్రింశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋ అథ రామస్య సేనాగుప్తివిధానం సప్తత్రింశే- నరవానరేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ సహదాయాదః సబాన్ధవః- దాయాదౌ సుతబాన్ధవావిత్యమరః। ఇదం విశేషణం సర్వత్ర యథార్హమన్వేతి- అమిత్రవిషయం శత్రుదేశం సమర్థయన్ అమన్త్రయన్॥ ౩॥ గజ ఇతి ॥ సమర్థయన్ అమన్త్రయన్-అడభావ ఆర్షః॥౩॥ అథ విచారప్రకారమేవాహ ఇయమిత్యాదినా॥ సా హసమతా పూర్వముక్తా- కార్యసిద్ధిం విజయసిద్ధిం- పురస్కృత్య ప్రధానీకృత్య - వినిర్ణయే నిమిత్తే మన్త్రయధ్వం- విజయసాధకకార్యనిర్ణయాయ మన్త్రః ప్రవర్త్యతామిత్యర్థః॥ ౪॥ తథేతి॥ అగ్రామ్యపదవత్సంస్కృతపదవత్- సర్వేషాం స్ఫుటప్రతిపత్తయే స్వదేశభాషాపదరహితముక్తవానిత్యర్థః॥ ౬॥ అనల ఇత్యాది శ్లోకత్రయం॥ విధానం నగరరక్షణసంవిధానం- తే దురాత్మనో రావణస్య యత్సంవిధానమాహుః-తద్యథాతత్త్వేన యాథార్థ్యేన- బ్రువతః మే మత్తః శృణు॥౯॥ పూర్వమితి॥ స్పష్టః॥ ౧౦॥ ఇన్ద్రజిదితి॥ పట్టసాసిధనుష్మద్భిః శూలముద్గరపాణిభిః బహుభీ రాక్షసైః ప్రధానరాక్షసైర్వృతః నానాప్రహరణైః శూరైరావృతః- రావణాత్మజః ఇన్ద్రజిత్పశ్చిమం ద్వారం- ఆసాద్య తిష్ఠతీత్యనుకృష్యతే॥ ౧౧॥ రాక్షసానామిత్యాది॥ అసంవిగ్నః అకంపితహృదయః రాక్షసైః ప్రధానభూతైః॥ ౧౩॥ విరూపాక్షస్త్వితి॥ బలేన సేనయా-రాక్షసైః-ము

ఇంధః ॥౧౩॥౧౮॥ ఉత్తరస్యామితి॥ స్వయం చాత్ర భవిష్యామీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౯॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీయుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్త్రింశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧౪ ॥ సుషేణ ఇతి॥ సహదాయాదః-సబన్ధువర్గః॥ గజ ఇతి॥ అమిత్రవిషయం- శత్రుదేశం- సమర్థయన్ అమన్త్రయన్ ॥ ౩॥ ఇయమితి॥ యా దురాసదేతి శ్రూయతే-సేయం లంకేత్యర్థః॥ కార్యసిద్ధిమితి॥ కార్యసిద్ధిం పురస్కృత్య-వినిర్ణయే నిమిత్తే మన్త్రయధ్వం- శత్రుహననకార్యనిశ్చయాయ మన్త్రః క్రియతామిత్యర్థః॥ ౪॥ తథేతి॥ అగ్రామ్యపదవత్ అగ్రామ్యార్థపదవత్ ॥ ౬॥ భూత్వేతి ॥ విధానం లంకారక్షణం ॥౭॥౧౪॥ ఏతానీతి॥ గుల్మాః గణాః ॥౧౫॥ గజానామితి॥ గజానాం గజయోధినాం

నుష్మతా। బలేన రాక్షసైస్సార్ధం మధ్యమం గుల్మమాస్థితః ॥౧౪॥ ఏతానేవంవిధాన్ గుల్మాన్ లంకాయాం సముదీక్ష్య తే। మామకాస్సచివాస్సర్వే పునశ్శీఘ్రమిహాగతాః ॥౧౫॥ గజానాం చ సహస్రం చ రథానామయుతం పురే। హయానామయుతే ద్వే చ సాగ్రకోటిశ్చ రక్షసామ్ ॥ విక్రాంతా బలవంతశ్చ సంయుగేష్వాతతాయినః। ఇష్టా రాక్షసరాజస్య నిత్యమేతే నిశాచరాః ॥౧౬॥ ఏకైకస్యాత్ర యుద్ధార్థే రాక్షసస్య విశాంపతే। పరివారస్సహస్రాణాం సహస్రముపతిష్ఠతే ॥౧౭॥ ఏతాం ప్రవృత్తిం లంకాయాం మంత్రిప్రోక్తాం విభీషణః। ఏవముక్త్వా మహాబాహూ రాక్షసాంస్తానదర్శయత్ ॥ లంకాయాం సచివైస్సర్వాం రామాయ ప్రత్యవేదయత్ ॥౧౯॥ రామం కమలపత్రాక్షమిదముత్తరమబ్రవీత్ ॥ రావణావరజశ్శ్రీమాన్ రామప్రియచికీర్షయా। కుబేరం తు యదా రామ రావణః ప్రత్యయుధ్యత ॥ షష్టిశ్శతసహస్రాణి తదా నిర్యాంతి రాక్షసాః। పరాక్రమేణ వీర్యేణ తేజసా సత్త్వగౌరవాత్ ॥ సదృశా యేఽత్ర దర్పేణ రావణస్య దురాత్మనః ॥ ౨౨ ॥ అత్ర మన్యుర్న కర్తవ్యో రోషయే త్వాం న భీషయే ॥ సమర్థో హ్యసి వీర్యేణ సురాణామపి నిగ్రహే ॥౨౩॥ తద్భవాంశ్చతురంగేణ బలేన మహతా వృతః। వ్యూహ్యేదం వానరానీకం నిర్మథిష్యసి రావణమ్ ॥౨౪॥ రావణావరజే వాక్యమేవం బ్రువతి రాఘవః। శత్రూణాం ప్రతిఘాతార్థమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౨౫॥ పూర్వద్వారే తు లంకాయా నీలో వానరపుంగవః। ప్రహస్తప్రతియోద్ధా స్యాద్వానరైర్బహుభిర్వృతః ॥౨౬॥ అంగదో వాలిపుత్రస్తు బలేన మహతా వృతః। దక్షిణే బాధతాం ద్వారే మహాపార్శ్వమహోదరౌ ॥ ౨౭ ॥ హనుమాన్ పశ్చిమద్వారం నిపీడ్య పవనాత్మజః। ప్రవిశత్వప్రమేయాత్మా బహుభిః కపిభిర్వృతః ॥ ౨౮ ॥ దైత్యదానవసంఘానామృషీణాం చ మహాత్మనామ్ ॥ విప్రకారప్రియః క్షుద్రో వరదానబలాన్వితః। పరిక్రామతి యస్సర్వాన్ లోకాన్ సంతాపయన్ ప్రజాః ॥ తస్యాహం రా

క్షైః ॥౧౪॥ ఏతానితి ॥ గుల్మాన్ సేనాః- గుల్మో రుక్ స్తంబసేనాస్విత్యమరః ॥౧౫॥ గజానామిత్యాది ॥ గజానాం గజయోధినాం- రథానాం హయానామిత్యత్రాప్యేవం ద్రష్టవ్యం- హయానాం సాగ్రకోటిః ద్వే అయుతే చేత్యన్వయః- ఏతే ఏతావంతః- యద్వా గజానామిత్యాదిషష్ఠ్యా గజాదిపరాః- ఏవముత్తరోత్తరాధికసంఖ్యోచ్యతే- హయానాం ద్వే అయుతే- రక్షసాం సాగ్రకోటిః పూర్ణా కోటిః- ఏతే- రావణస్యేష్టా అంతరంగాః- స్వసేవిన ఇత్యర్థః- ఆతతాయినః- క్రూరా ఇత్యర్థః ॥౧౬॥ ఏకైకస్యేతి ॥ అత్ర రాక్షసేషు ఏకైకస్య రాక్షసస్య సహస్రాణాం సహస్రం దశలక్షసంఖ్యావిశిష్టః పరివారః- ఇదానీం యుద్ధార్థే యుద్ధనిమిత్తం ఉపతిష్ఠత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౭ ॥ ఏతామితి సార్ధశ్లోకః ॥ తాన్ మంత్రిభూతాన్- దర్శనానంతరం- సచివైః ప్రయోజ్యకర్తృభిః- లంకాయాం సర్వాం ప్రవృత్తిమిత్యనుషజ్యతే- రామాయ ప్రత్యవేదయత్ - సచివైరపి తం వృత్తాంతమావేదయదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ రామమిత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ ఉత్తరం అనంతరవక్తవ్యం- దిగ్విజయకాలికబలాదాధునికబలమధికమితి కథయితుం పూర్వబలం పరిగణయతి కుబేరమితి- నిర్యాంతి నిర్యయుః- పరాక్రమేణ పరాభిభవనసామర్థ్యేన- వీర్యేణ యుద్ధేష్వవికృతత్వేన- తేజసా ప్రతాపేన- సత్త్వగౌరవాత్ ధైర్యాతిశయేనేత్యర్థః - దర్పేణ చ - రావణస్య అత్ర యే సదృశాః తాదృశా రాక్షసాః ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౨ ॥ స్వామిసన్నిధౌ శత్రుబలవర్ణనమయుక్తమిత్యాశంక్య పరిహరతి- అత్రేతి ॥ అత్ర బలవర్ణనే సతి- మన్యుః క్రోధః- న కర్తవ్యః- రోషయే శత్రునిరసనాయ రోషముత్పాదయే- న భీషయే శత్రుబలవర్ణనేన న భీతిముత్పాదయే- రోషోత్పాదనస్య ఫలమాహ- సమర్థో హీతి ॥ ౨౩ ॥ తదితి ॥ తత్ రాక్షసబలస్య వ్యూఢత్వాత్- మహతా బలేన వృతో భవానపి- చతురంగేణ రావణసేనావచ్చతురవయవేన- వ్యూహ్య విభజ్య- నిర్మథిష్యసి మధ్యమపురుషత్వమార్షం- చతురంగకార్యకరత్వాచ్చతురంగత్వమిత్యస్య ॥ ౨౪ ॥ రావణేతి ॥ ప్రతిఘాతార్థం ప్రతిక్రియార్థం ॥ ౨౫ ॥ పూర్వేతి ॥ పూర్వద్వారే- స్థిత్వేతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ అంగద ఇతి ॥ స్పష్టః ॥ ౨౭ ॥ హనూమానితి ॥ అప్రమేయాత్మేతి- మాయావిన ఇంద్రజితోఽయమేవార్హ ఇతి భావః ॥ ౨౮ ॥ స్వస్య చోత్తరద్వారనిరోధహేతుమాహ- దైత్యదానవేత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ విప్రకారప్రియః ప్రియవిప్రకారః- వాప్రియస్యేతి పూర్వనిపాతః- విప్రకారః పీడా- క్షు

సహస్రం సన్నద్ధమితి శేషః - రథానాం రథినాం అయుతం అత్రాపి - సన్నద్ధమితి శేషః - హయానామయుతే ద్వే సన్నద్ధే - రక్షసాం సాగ్రకోటిస్సన్నద్ధేత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఏకైకస్యేతి ॥ అత్ర పరిగణితగజయోధిప్రభృతిచతుర్విధరాక్షసేషు ఏకైకస్య రాక్షసస్య - సహస్రాణాం సహస్రం పరివారో యుద్ధార్థముపతిష్ఠతే- ఉపతిష్ఠతీతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ఏతామితి ॥ విభీషణః మంత్రిప్రోక్తాం- లంకాయాం ప్రవృత్తిం ఏవముక్త్వా తాన్ రాక్షసాన్ మంత్రిణః- అదర్శయదిత్యర్థః ॥ లంకాయామితి ॥ లంకాయాం సర్వాం ప్రవృత్తిమితి శేషః- సచివైస్తైరేవ మంత్రిభిః రామాయ ప్రత్యవేదయత్ ॥ ౧౯ ॥ రామమితి ॥ తతో రామమిదముత్తరమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ స్వోక్తమిదానీంతనబలం ప్రభూతతరమితి జ్ఞాపయితుం తస్య పురాతనబలస్య ఇయత్తామాహ - కుబేరం త్వితి ద్వాభ్యాం ॥ సత్త్వగౌరవాత్ ధైర్యాతిశయేన అత్ర లంకాయాం స్థితా ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ అత్రేతి ॥ అత్ర రావణబలవర్ణనవిషయే మన్యుర్న కర్తవ్యః.. రోషయే రోషముత్పాదయే- రోషోత్పాదనఫలమాహ- సమర్థో హీతి ॥ ౨౩ ॥ తదితి ॥ చతురంగేణ బలేన- చతురంగనిర్వాహ్యకార్యకరణసద్భావాద్వానరబలస్య చతురంగత్వోక్తిః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ పూర్వద్వార ఇతి ॥ పూర్వద్వారే నీలస్తి

క్షుసేంద్రస్యస్వయమేవవధేధృతః । ఉత్తరంనగరద్వారమహంసౌమిత్రిణాసహ ॥ నిపీడ్యాభిప్రవేక్ష్యామిసబలోయ
త్రరావణః॥౩౧౫॥ వానరేంద్రశ్చబలవానృక్షరాజశ్చవీర్యవాన్॥రాక్షసేంద్రానుజశ్చైవగుల్మోభవతుమధ్యమః॥౩౨౫॥
నచైవమానుషంరూపంకార్యంహరిభిరాహవే ॥ ఏషాభవతుసంజ్ఞానోయుద్ధేస్మిన్వానరేబలే । వానరాఏవనశ్చిహ్నం
స్వజనేస్మిన్భవిష్యతి ॥౩౪॥ వయంతుమానుషేణైవసప్తయోత్స్యామహేపరాన్। అహమేవసహభ్రాత్రాలక్ష్మణేన
మహౌజసా ॥ ఆత్మనాపంచమశ్చాయంసఖామమవిభీషణః ॥ ౩౪౫ ॥ సరామఃకృత్యసిద్ధ్యర్థమేవముక్త్వావిభీషణం॥
సువేలారోహణేబుద్ధిఞ్చకారమతిమాన్మతిం। రమణీయతరందృష్ట్వాసువేలస్యగిరేస్తటం ॥౩౬ ॥ తతస్తురామోమహ
తాబలేనప్రచ్ఛాద్యసర్వాంపృథివీంమహాత్మా। ప్రహృష్టరూపోభిజగామలంకాంకృత్వామతింసోరివధేమహాత్మా॥౩౭॥
ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.******************************

సతుకృత్వాసువేలస్యమతిమారోహణంప్రతి। లక్ష్మణానుగతోరామస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥ విభీషణంచధర్మజ్ఞ
మనురక్తంనిశాచరం। మంత్రజ్ఞంచవిధిజ్ఞంచశ్లక్ష్ణయాపరయాగిరా ॥౨॥ సువేలంసాధుశైలేంద్రమిమంధాతుశతైశ్చి
తం। అధ్యారోహామహేసర్వేవత్స్యామోత్రనిశామిమాం॥౩॥ లంకాంచాలోకయిష్యామోనిలయంతస్యరక్షసః । యే

ద్రః క్షుద్రబుద్ధిః- ప్రజాస్సంతాపయన్లోకాన్పరికాలమతీత్యన్వయః- తస్యాహమితిశ్లోకేయత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణాహంశబ్దస్వయనిర్వాహః-
యోహంధృతఃనిశ్చితః - సోహంప్రవేక్ష్యామీత్యన్వయః- స్వయమేవఅద్వారేణ- యద్వా-తస్యాహమిత్యర్ధాంతమేకంవాక్యం- ఉత్తరమిత్యా
దిభిన్నంవాక్యం॥౩౧౫॥వానరేంద్రఇతి॥ గుల్మోభవతుమధ్యమః-మధ్యమసేనాభవత్విత్యర్థః-బలవద్భ్యాంరావణేంద్రజిద్భ్యామధిష్ఠితయోరు
త్తరపశ్చిమయోఃమధ్యమగుల్మోభవత్విత్యర్థః॥ ౩౨౫॥ నచైవేతి॥ సంజ్ఞాసంకేతః- అస్యప్రయోజనమాహ- వానరాఇతి- నఃఅస్మాకం - వాన
రాఏవాస్మిన్స్వజనేచిహ్నంభవిష్యతీతి- అస్మాకంవానరత్వమేవాత్మీయత్వజ్ఞాపకంభవిష్యతీత్యర్థః- యదివానరాఅపికామరూపధారణేనయు
ధ్యేయుః- రాక్షసానామపితాదృశత్వాదాత్మపరవివేకోనస్యాత్- వానరత్వంతుజఘన్యతయానతేభజిష్యంతీతిభావః- ఇదానీంమానుషరూపప
రిగ్రహప్రతిషేధసామర్థ్యాదితఃపూర్వంమానుషరూపంపరిగృహ్యస్థితాఇతిగమ్యతే ॥౩౪॥ వయంత్వితి॥మానుషేణమనుష్యసంబంధినా-రూపే
ణేతిశేషః- విభీషణాదీనామపిమానుషరూపసంస్థానసాదృశ్యాదేవముచ్యతే॥౩౪౫॥ సరామఇత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥కృత్యసిద్ధ్యర్థం-
కార్యసిద్ధ్యర్థం-సువేలారోహణేవిషయే- బుద్ధిఃబుద్ధిమాన్మతుబ్లోపఆర్షః-మతింఇచ్ఛాం - సువేలారోహణేబుద్ధించకారమతిమాన్మతిమితిచ
పాఠః-సువేలారోహణబుద్ధిమేవమతించకార- నాన్యామిత్యర్థః- ఆరోహణేచ్ఛాహేతుమాహ- రమణీయతరమితి- సౌందర్యావలోకనమేవత
దారోహణహేతుఃనతులంకాప్రాప్తిః-అతఏవలంకోపరోధాయావరోహణంవక్ష్యతి॥౩౬॥ తతస్త్వితి॥పృథివీంసువేలకటకభూమిం- మహాత్మా
మహాబుద్ధిః- ప్రహృష్టరూపఃఅతిశయేనప్రహృష్టః- ప్రశంసాయాంరూపప్-లంకాంలంకైకదేశంసువేలం-మహాత్మామహాధృతిరితిద్వితీయమహాత్మ
శబ్దార్థః- అభిజగామఆరోహణాయేతిభావః ॥౩౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యా
ఖ్యానే- సప్తత్రింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋అథలంకావర్ణనార్థంసువేలారోహణమష్టత్రింశే - సత్వితిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ధర్మ
జ్ఞత్వాదిస్సుగ్రీవస్యాపివిశేషణం- సువేలోనామలంకాసమతుంగితాకోగిరివిశేషః- విధిజ్ఞంకార్యజ్ఞం ॥౨॥ సువేలమితి॥ చితంవ్యాప్తం. అధ్యా
రోహామహేఆరోక్ష్యామః- అయంచసముద్రతరణదివసవృత్తాంతఃపూర్వంసంగ్రహేణోక్తః అద్యసవిశేషముచ్యతే ॥౩॥ లంకామిత్యాదిశ్లోక
ద్వయమేకాన్వయం॥ లంకాలోకనేనిమిత్తమాహ- నిలయమితి - మేఘాగ్యేతిసంబంధః - మరణాంతాయమరణరూపఫలాయ- తత్ప్రసిద్ధం-
వృత్తంధర్మశాస్త్రవిహితస్వకులాచారః-కులంస్వకులాత్రిశయః-ఏతత్సర్వంభార్యాపహరణనివృత్తిహేతుః-తన్నాసీదిత్యర్థః। తర్హికేనహేతునా

ష్ఠత్వితిశేషః॥ ౨౫॥ ౩౧౫॥ వానరేంద్రఇతి॥ గుల్మోభవతుమధ్యమః - బలవద్భ్యాంరావణేంద్రజిద్భ్యామధిష్ఠితయోరుత్తరపశ్చిమయోర్మధ్యే
త్యభవత్విత్యభిప్రాయః॥ ౩౨౫॥నచైవేతి॥ సంజ్ఞాసంకేతః- కిమర్థమితఆహ వానరాఇతి- నఃఅస్మాకంవానరాఏవఅస్మిన్స్వజనేచిహ్నంభవిష్యతీ-
అస్మాకంవానరత్వమేవాత్మీయత్వజ్ఞాపకంభవిష్యతీత్యర్థః - యదివానరాఅపికామరూపధారణేనయుధ్యేయుః రాక్షసానామపితాదృక్త్వాదాత్మ
పరబలవివేకోనస్యాదితిభావః- వయమితి- మానుషేణరూపేణేతిశేషః - విభీషణాదీనాంమానుషరూపసంస్థానసాదృశ్యాదేవముచ్యతే ॥౩౪॥
౩౪౫॥ సరామఇతి॥ కృత్యసిద్ధ్యర్థంకృత్యంకర్తవ్యమేవసిద్ధిప్రయోజనంయస్యతంవిభీషణవిశేషణమిదం॥సువేలేతి॥ సువేలారోహణేబుద్ధిశ్చకా
రమతిమాన్మతిం సువేలారోహణేప్రవృత్తాబుద్ధిర్యస్యసఃసువేలారోహణేబుద్ధిః- అలుక్సమాసః- మతిమాన్ఆగామిగోచరబుద్ధిమాన్-
మతించకార- సువేలారోహణేచ్ఛాంచకారేత్యర్థః-బుద్ధిమితిద్వితీయాంతపాఠేతు- సువేలారోహణేమతింమననాత్మికాంబుద్ధింనిశ్చయాత్మికాం
చకారేత్యర్థః- యద్వాబుద్ధింతాత్కాలికరూపాం-మతించకారఅర్థనిర్ధారణరూపాంచకారేత్యర్థః - అర్థనిర్ధారణంమతిరితితజ్జ్ఞాః ॥౩౬ ॥౩౭॥
ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తత్రింశస్సర్గః❋❋❋❋❋
విభీషణమితి॥ విధిజ్ఞంకార్యవిదం ॥౨॥సువేలమితి॥ అధ్యారోహామహేఆరోక్ష్యామహే॥యేనేతి॥ మరణాంతాయ- మరణరూపఫలాయే

నమేమరణాంతాయహృతాభార్యాదురాత్మనా॥ యేనధర్మోనవిజ్ఞాతోనతద్వృత్తంకులంతథా। రాక్షస్యానీచయాబుద్ధ్యాయేనతద్గర్హితంకృతం॥౫॥తస్మిన్మేవర్తతేరోషఃకీర్తితేరాక్షసాధమే।యస్యాపరాధాన్నీచస్యవధంద్రక్ష్యామిరక్షసాం ॥౬॥ ఏకోహికురుతేపాపంకాలపాశవశంగతః। నీచేనాత్మాపచారేణకులంతేనవినశ్యతి॥౭॥ ఏవంసమ్మంత్రయన్నేవసక్రోధో రావణంప్రతి|రామస్సువేలంవాసాయచిత్రసానుముపారుహత్ ॥౮॥పృష్ఠతోలక్ష్మణశ్చైనమన్వగచ్ఛత్సమాహితః। సశరంచాపముద్యమ్యసుమహద్విక్రమేరతః॥ తమన్వరోహత్సుగ్రీవస్సామాత్యస్సవిభీషణః ॥౯॥ హనుమానంగదోనీలోమైందోద్వివిదఏవచ॥ గజోగవాక్షోగవయశ్శరభోగంధమాదనః| పనసఃకుముదశ్చైవహరోరంభశ్చయూథపః॥ జాంబవాంశ్చసుషేణశ్చఋషభశ్చమహామతిః| దుర్ముఖశ్చమహాతేజాస్తథాశతవలిఃకపిః॥ ఏతేచాన్యేచబహవోవానరాశ్శీఘ్రగామినః । తేవాయువేగప్రవణాస్తంగిరింగిరిచారిణః ॥ అధ్యారోహంతశతశస్సువేలంయత్రరాఘవః ॥౧౩॥ తేత్వదీర్ఘేణకాలేనగిరిమారుహ్యసర్వతః। దదృశుశ్శిఖరేతస్యవిషక్తామివఖేపురీం ॥౧౪॥తాంశుభాంప్రవరద్వారాంప్రాకారపరిశోభితాం ॥ లంకాంరాక్షససంపూర్ణాందదృశుర్హరియూథపాః ॥౧౫॥ ప్రాకారచయసంస్థైశ్చతదానీలైర్నిశాచరైః॥దదృశుస్తేహరిశ్రేష్ఠాఃప్రాకారమపరంకృతం ॥౧౬॥ తేదృష్ట్వావానరాస్సర్వేరాక్షసాన్యుద్ధకాంక్షిణః॥ముముచుర్వివిధాన్నాదాంస్తత్రరామస్యపశ్యతః ॥౧౭॥ తతోస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయాప్రతిరంజితః॥ పూర్ణచంద్రప్రదీప్తాచక్షపాసమభివర్తతే ॥౧౮॥ తతస్సరామోహరివాహినీపతిర్విభీషణేనప్రతినంద్యసత్కృతః॥ సలక్ష్మణోయూథపయూథసంవృతస్సువేలపృష్ఠేన్యవసద్యథాసుఖం॥౧౯॥ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే అష్టత్రింశస్సర్గః.****************************

తాంరాత్రిముషితాస్తత్రసువేలేహరిపుంగవాః । లంకాయాందదృశుర్వీరావనాన్యుపవనానిచ॥౧॥సమసౌమ్యానిరమ్యాణివిశాలాన్యాయతానిచ। దృష్టిరమ్యాణితేదృష్ట్వాబభూవుర్జాతవిస్మయాః ॥౨॥ చంపకాశోకపున్నాగసాలతాలసమాకులా। తమాలవనసంఛన్నానాగమాలాసమావృ

కృతమిత్యత్రాహ రాక్షస్యేతి- తద్భార్యాపహరణం ॥౫॥ ఏతాదృశస్యానిలయదర్శనేకింఫలంతత్రాహ-తస్మిన్నితి ॥ వర్తతేఉత్పద్యతే - తర్హితన్మాత్రవధేయత్నః క్రియతామిత్యత్రాహ- యస్యేతి॥౬॥ అన్యస్యదోషేణాన్యవధంకిమర్థంక్రియతఇత్యత్రాహ-ఏకఇతి॥ ఏకఃపాపంకురుతే-నీచేనతేనకర్త్రా- ఆత్మాపచారేణతద్దోషేణకారణేనకులంతత్సంబంధినస్సర్వేవినశ్యంతి ॥౭॥ ఏవమితి॥ సంమంత్రయన్వదన్ - ఉపారుహత్ ఉపారుహత్ ॥౮॥ పృష్ఠతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ సుసమాహితః సావధానః ॥౯॥ సామాత్యఇత్యుక్తంవివృణోతి॥ హనుమానిత్యాదిచతుశ్శ్లోకీ ॥ హనుమానితిపృథగుక్త్యారామలక్ష్మణాపద్భ్యమేవారూఢావితిగమ్యతే- తేప్రసిద్ధాః- ఏతేచాన్యేచ- వాయువేగప్రవణాఃవాయువేగేనగచ్ఛంతః- పుంల్లింగతావివిధాలోబహుళగ్రహణాత్కర్తరిల్యుట్- అతఏవశీఘ్రగామినస్సంతః అధ్యారోహంత ॥౧౩॥ తేత్వితి॥ తేరామాదయః- తస్యప్రసిద్ధస్యత్రికూటస్య- ఖేవిషక్తాం ఆకాశేలంబమానామివస్థితాం- పురీంలంకాంసర్వతోదదృశుః ॥౧౪॥వానరాశ్చదదృశురిత్యాహ-తామితి॥ స్పష్టః ॥౧౫॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారస్యచయఃవప్రం- తత్రస్థితైః-స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రియామిత్యమరః ॥౧౬॥తఇతి॥ స్పష్టః॥౧౭॥తతఇతి॥ ప్రతిరంజితఃరక్తవర్ణీకృతః- పూర్ణచంద్రప్రదీప్తేతి - అనేనపౌర్ణమాస్యాంసువేలారోహణమిత్యుక్తం- ప్రథమాయాంయుద్ధారంభఇత్యాహుః- యద్వాపూర్ణచంద్రతుల్యప్రదీపవతీతివార్థః- సంభవంతిహివానరసేనాయామపిప్రకాశార్థమారోపితాదీపాః ॥౧౮॥ తతఇతి॥వాహినీపతిఃవానరసేనానిర్వాహకః ॥౧౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః- అథలంకాదర్శనమేకోనచత్వారింశే-తామితి॥ తాంరాత్రిమిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా- దదృశుఃప్రాతరితిసిద్ధం- వనానిఅకృత్రిమాణి- ఉపవనానికృత్రిమాణి ॥౧॥సమేతి॥ సమానిచతానిసౌమ్యానిచసమసౌమ్యాని- నిమ్నోన్నతత్వరహితానిస్నిగ్ధానిచేత్యర్థః- అతఏవరమ్యాణిరమణీయాని.. విశాలానివిపులాని- ఆయతానిదీర్ఘాణి- దృష్టిరమ్యాణినయనాకర్షణాని- వనాన్యుపవనానిచేత్యాకృష్యాన్వయః ॥౨॥ చంపకేత్యాదిశ్లోకచతష్టయమేకాన్వయం॥ నాగమాలానాగకేసరమాలా-హింతాలైరిత్యాది- ఉపలక్షితేతిశే

త్యర్థః- యేనేతి- నీచయాక్రూరయా రాక్షస్యారాక్షససంబంధిన్యాబుద్ధ్యాహేతునా-యేనరావణేన- ధర్మాదికంనజ్ఞాతం-తేనతత్కులంగర్హితమితిసంబంధః ॥౫॥౯॥ హనూమానితి॥ వాయువేగప్రవణాః వాయువేగగతయః - పుంల్లింగతావివిధాతోఃరూపం ॥౧౩॥ తఇతి ॥ తస్యప్రసిద్ధస్యత్రికూటాద్రేః శిఖరేవిషక్తాంఖేచరంతీమివస్థితాంపురీందదృశురితిసంబంధః ॥౧౪॥౧౫॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారచయసంస్థైః- ప్రాకారస్యచయోవప్రం- తత్రసంస్థైః- నీలైర్నిశాచరైః కృతమపరంప్రాకారమివదదృశుః- ప్రాకారచయస్థాన్నిశాచరాన్ ప్రాకారబుద్ధ్యాదదృశురిత్యర్థః ॥౧౬॥౧౮॥ తతఇతి॥ పూర్ణచంద్రప్రదీప్తేతివిశేషణాత్సువేలారోహణం పౌర్ణమాస్యామిత్యవగమ్యతే-తేనప్రతిపదియుద్ధారంభః॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయామష్టత్రింశస్సర్గః.

౧॥ సమసౌమ్యానీతి॥ సమసౌమ్యానిసమానిసౌమ్యానీత్యర్థః- దైర్ఘ్యవిశాలైస్సమానిదుష్టమృగాద్యుపద్రవరాహిత్యేనసౌమ్యానీతియా

తాః॥ హింతాలైరర్జునైర్నీపైస్సప్తపర్ణైశ్చ పుష్పితైః । తిలకైః కర్ణికారైశ్చ పాటలైశ్చ సమంతతః ॥ శుశుభే పుష్పి
తాగ్రైశ్చ లతాపరిగతైర్ద్రుమైః। లంకా బహువిధైర్దివ్యైర్యథేంద్రస్యామరావతీ ॥ విచిత్రకుసుమోపేతైరక్తకోమల
పల్లవైః। శాద్వలైశ్చ తథా నీలైశ్చిత్రాభిర్వనరాజిభిః ॥౬॥ గంధాఢ్యాన్యభిరమ్యాణి పుష్పాణి చ ఫలాని చ। ధారయంత్య
గమాస్తత్ర భూషణానీవ మానవాః ॥౭॥ తచ్చైత్రరథసంకాశం మనోజ్ఞం నందనోపమం। వనం సర్వర్తుకం రమ్యం శుశు
భే షట్పదాయుతం॥ ౮॥ నత్యూహకోయష్టిమకైర్నృత్యమానైశ్చ బర్హిభిః । రుతం పరభృతానాం చ శుశ్రువుర్వనని
ర్ఝరే॥ ౯॥ నిత్యమత్తవిహంగాని భ్రమరాచరితాని చ। కోకిలాకులషండాని విహంగాభిరుతాని చ॥ భృంగరాజాభిగీతా
ని భ్రమరైస్సేవితాని చ। కోణాలకవిఘుష్టాని సారసాభిరుతాని చ॥ వివిశుస్తే తతస్తాని వనాన్యుపవనాని చ । హృష్టాః ప్రము
దితా వీరాః హరయః కామరూపిణః॥౧౨॥ తేషాం ప్రవిశతాం తత్ర వానరాణాం మహౌజసాం । పుష్పసంసర్గసురభిర్వవౌ
ఘ్రాణసుఖోఽనిలః॥౧౩॥ అన్యే తు హరివీరాణాం యూథాన్నిష్క్రమ్య యూథపాః । సుగ్రీవేణాభ్యనుజ్ఞాతా లంకాం జగ్ముః
పతాకినీం॥ విత్రాసయంతో విహగాంస్త్రాసయంతో మృగద్విపాన్ । కంపయంతశ్చ తాం లంకాం నాదైస్తే నదతాం వ
రాః॥ కుర్వంతస్తే మహావేగా మహీం చరణపీడితాం॥ ౧౫॥ రజశ్చ సహసైవోర్ధ్వం జగామ చరణోద్ధతం ॥౧౬॥ ఋ
క్షాస్సింహా వరాహాశ్చ మహిషా వారణా మృగాః॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తా జగ్ముర్భీతా దిశో దశ ॥ ౧౭ ॥ శిఖరం తు త్రికూటస్య
ప్రాంశు చైకం దివిస్పృశం । సమంతాత్పుష్పసంఛన్నం మహారజతసన్నిభం ॥ శతయోజనవిస్తీర్ణం విమలం చారుదర్శ
నం। శ్లక్ష్ణం శ్రీమన్మహచ్చైవ దుష్ప్రాపం శకునైరపి। మనసాపి దురారోహం కిం పునః కర్మణా జనైః ॥౧౯॥ నివిష్టా తత్ర శి
ఖరే లంకా రావణపాలితా॥ శతయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజనమాయతా । సా పురీ గోపురైరుచ్చైః పాండురాంబుదస
న్నిభైః ॥ కాంచనేన చ సాలేన రాజతేన చ శోభితా । ప్రాసాదైశ్చ విమానైశ్చ లంకా పరమభూషితా॥ ఘనైరివాతపా
పాయే మధ్యమం వైష్ణవం పదం। యస్యాం స్తంభసహస్రేణ ప్రాసాదస్సమలంకృతః॥ కైలాసశిఖరాకారో దృశ్యతే ఖ

షః- దివ్యైః ప్రాజాతాదిభిః- అత్రాప్యుపలక్షితేతి శేషః- విచిత్రేత్యాదిపదద్వయమపి వ్యద్రుమవిశేషణం- శాద్వలైరిత్యాదావప్యుపలక్షణే తృ
తీయా- లంకాశబ్దశ్చాత్ర సువేలపరః- ఉత్తరత్ర వానరప్రవేశోక్తేః- శుశుభే శోభమానాదృశ్యతేత్యన్వయః॥౬॥ గంధేతి॥ తత్రైవ సేతుధారయంతి
ఆధారయన్- అగమాః వృక్షాః॥౭॥ తచ్చైత్రేతి॥ సర్వే ఋతవో యస్మిన్ తత్సర్వర్తుకం- శేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయః- షట్పదాయుతం షట్పదైరాస
మ్యగాయుతం ॥ ౮ ॥ నత్యూహేతి ॥ వననిర్ఝరే- నత్యూహైః- కోయష్టిమకైః జలకుక్కుటవిశేషైః - నృత్యమానైః నృత్యద్భిః - బర్హిభిశ్చ సహితానాం పరభృతానాం రుతం శుశ్రువురితి యోజనా ॥ ౯ ॥ వనరామణీయకాకృష్టాస్తత్ర వివిశురిత్యాహ - నిత్యేత్యాదినా కామరూపి
ణ ఇత్యంతేన శ్లోకత్రయేణ ॥ విహగాః వక్ష్యమాణకోకిలాదివ్యతిరిక్తాః - షండాః వృక్షసమూహాః - విహంగభృంగసంచారస్య తన్నాదస్య చ వ
నశోభాహేతుత్వాత్తత్సంచారముక్త్వా తన్నాదమాహ - విహగేత్యాదినా- విహగానామభిరుతం యేషు తాని విహగాభిరుతాని- ఏవముత్తరత్రాపి విగ్రహః - కోణాలకః ఖంజనః- సారసాభిరుతానీత్యనేన వనాదీనాం సరస్సమీపవర్తిత్వముక్తం- హృష్టాః పులకితాః- ప్రముదితాః సంతుష్టాః
వీరాః శత్రువనప్రవేశేపి నిర్భయాః- కామరూపిణః సూక్ష్మవిపులప్రవేశానుగుణస్థూలసూక్ష్మశరీరవంతః ॥౧౨॥ తేషామితి॥ స్పష్టః॥౧౩॥ అన్యే
త్విత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ స్పష్టం॥ ౧౫॥ రజశ్చేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ చరణోద్ధతం వానరపాదాహతిజనితం- రజః ఊర్ధ్వం జగామ-
ఉత్థితమిత్యర్థః॥౧౬॥ ఋక్షా ఇతి॥ అత్ర ఋక్షాదయో లంకావనవాసినః- భీతాః దర్శనాదేవ భీతాః- తేన శబ్దేన విత్రస్తాః విశేషేణ త్రస్తాః దశ దిశో జగ్ముః
యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః॥౧౭॥ ఏవం త్రికూటస్య ప్రథమశిఖరం సువేలాఖ్యముక్త్వా మధ్యమశిఖరం వర్ణయతి- శిఖరం త్విత్యాదినా- సార్ధశ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం॥ తత్ ప్రసిద్ధం- ప్రాంశు- పార్శ్వవర్తిశిఖరద్వయాపేక్షయా ఉన్నతం- ఏకం అద్వితీయం- మధ్యమమిత్యర్థః- స్పృశతీతి స్పృశం- ఇగు
పధలక్షణః కప్రత్యయః- సమంతాత్పుష్పసంఛన్నం- అత ఏవ మహారజతసన్నిభం పృథురజతసన్నిభం- యద్వా సువర్ణసన్నిభమితి స్వరూపోక్తిః-
చారుదర్శనం సుందరదర్శనం- ఏవంభూతం శిఖరం అదృశ్యతేత్యధ్యాహారః॥౧౯॥ నివిష్టేత్యాదిశ్లోకపంచకమేకాన్వయం॥ సాలేన ప్రాకారేణ-
ప్రాసాదైరితి- ప్రాసాదాదిలక్షణం ప్రాగేవ లిఖితం- ఆతపాపాయే వర్షారంభసమయే- మధ్యమం వైష్ణవం పదమితి త్రివిక్రమావతారే త్రిభిః పదైః
స్వర్లోకక్రమేణ మధ్యమపదేనాంతరిక్షం క్రాంతమితి ఆకాశం మధ్యమం వైష్ణవం పదమిత్యుచ్యతే - యస్యామితి- ఉల్లిఖన్ వ్యాప్నువన్- చై
త్య ఇతి- నగరమధ్యచతుష్పథం చైత్యం- తత్ర భవశ్చైత్యః- రాక్షసేంద్రస్య పురభూషణమిత్యన్వయః- యః శతేన రక్షసాం శతేన నిత్యం రక్ష్యతే-

---

వత్ ॥౬॥౭॥ తదితి॥ వనమితి- సర్వర్తుకం- సర్వే ఋతవో యస్మిన్ తత్సర్వర్తుకం ॥౮॥ నత్యూహేతి ॥ నృత్యమానైః నృత్యద్భిః బర్హిభిశ్చ యు
క్తం- వనం శుశుభ ఇతి సంబంధః ॥౯॥ నిత్యమితి॥ కోకిలాకులషండాని కోకిలాకులాః షండా వృక్షషండా యేషు తాని ॥౧౦॥౧౭॥ శిఖరమితి॥ దివం
స్పృశతీతి దివిస్పృశం- సమంతాత్పుష్పసంఛన్నం - అత ఏవ మహారజతసన్నిభం మహారజతం కాంచనం॥ కాంచనేనేతి ॥ సాలేన ప్రాకారేణ॥

మివోల్లిఖన్ । చైత్యస్స రాక్షసేంద్రస్య బభూవ పురభూషణం ॥ బలేన రక్షసాం నిత్యం యస్స సర్గేణ రక్ష్యతే ॥ ౨౪॥ మనోజ్ఞాం కాననవతీం పర్వతైరుపశోభితాం ॥ నానాధాతువిచిత్రైశ్చ ఉద్యానైరుపశోభితాం । నానావిహగసంఘుష్టాం నానామృగనిషేవితాం ॥ నానాకాననసంతానాం నానారాక్షససేవితాం । తాం సమృద్ధాం సమృద్ధార్థాం లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః ॥ రావణస్య పురీం రామో దదర్శ సహ వానరైః ॥ ౨౬॥ తాం మహాగృహసంబాధాం దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః ॥ నగరీమమరప్రఖ్యో విస్మయం ప్రాప వీర్యవాన్ ॥ ౨౭ ॥ తాం రత్నపూర్ణాం బహుసంవిధానాం ప్రాసాదమాలాభిరలంకృతాం చ । పురీం మహాయంత్రకవాటముఖ్యాం దదర్శ రామో మహతా బలేన ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ************************ తతో రామస్సువేలాగ్రం యోజనద్వయమండలం । ఆరురోహ ససుగ్రీవో హరియూథపసంవృతః ॥ ౧॥ స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రైవ దిశో దశ విలోకయన్ । త్రికూటశిఖరే రమ్యే నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ॥ దదర్శ లంకాం సున్యస్తాం రమ్యకాననశోభితాం ॥ ౨॥ తస్యాం గోపురశృంగస్థం రాక్షసేంద్రం దురాసదం ॥ శ్వేతచామరపర్యంతం విజయచ్ఛత్రశోభితం । రక్తచందనసంలిప్తం రత్నాభరణభూషితం ॥ నీలజీమూతసంకాశం హేమసంఛాదితాంబరం । ఐరావతవిషాణాగ్రైరుత్కృష్టకిణవక్షసం ॥ శశలోహితరాగేణ సంవీతం రక్తవాససా । సంధ్యాతపేన సంవీతం మేఘరాశిమివాంబరే ॥ ౬ ॥ పశ్యతాం వానరేంద్రాణాం రాఘవస్యాపి పశ్యతః । దర్శనాద్రాక్షసేంద్రస్య సుగ్రీవస్సహసోత్థితః ॥ క్రోధవేగేన సంయుక్తస్సత్త్వేన చ బలేన చ । అచలాగ్రాదథోత్థాయ పుప్లువే గోపురస్థలే ॥౮॥ స్థిత్వా ముహూర్తం సంప్రేక్ష్య నిర్భయేనాంతరాత్మనా । తృణీకృత్య చ తద్రక్షః సోఽబ్రవీత్పరుషం వచః ॥౯॥ లోకనాథస్య రామస్య సఖా దాసోఽస్మి రాక్షస । న మయా మోక్ష్యసేఽద్య త్వం పార్థివేంద్రస్య తేజసా ॥ ౧౦ ॥ ఇత్యుక్త్వా సహసా

యశ్చ రాక్షసేంద్రస్య పురభూషణం బభూవ స్తంభసహస్రేణ సమలంకృతః - కైలాసశిఖరాకారః ఖముల్లిఖన్నివ స్థితః చైత్యః సప్రాసాదః యస్యాం దృశ్యతే తాదృశీ రావణపాలితత్వాది విశేషణవిశిష్టా తత్రశిఖరే నివిష్టా లంకా అదృశ్యతేత్యధ్యాహారేణాన్వయః ॥ ౨౪ ॥ ఏవం వానరాణాం అగ్రగతానాం లంకాదర్శనముక్త్వా రామస్యాపి తద్దర్శనమాహ - మనోజ్ఞామిత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ పర్వతైః క్రీడాశైలైః - నానాధాతువిచిత్రైరితి పర్వతవిశేషణం - ఉద్యానైః కృత్రిమవనైః - నానాకాననేతి - పూర్వం కాననవత్త్వముక్తం - అత్ర తన్నానాత్వమితి భిదా - సమృద్ధాం ఉన్నతాం - సమృద్ధార్థాం సమృద్ధద్రవ్యాం - లక్ష్మీవాన్ నగరదర్శనజప్రీతివికసితకాంతిః ॥ ౨౬ ॥ తామితి ॥ అమరప్రఖ్యః దేవసదృశః ॥ ౨౭ ॥ పునస్సంగ్రహేణాహ - తామితి ॥ రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - సంవిధానం రక్షణం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***********************

అథ సుగ్రీవరావణయోర్ద్వంద్వయుద్ధకథనం చత్వారింశే - అత్ర ప్రథమశ్లోకః పూర్వోక్తానువాదః - తత ఇతి ॥ యోజనద్వయమండలం యోజనద్వయవిస్తారమండలం ॥౧॥ స్థిత్వేత్యాది ॥ సున్యస్తాం సుష్ఠు నివేశితాం ॥ ౨॥ తస్యామిత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ అత్ర దదర్శేత్యనుషజ్యతే - శ్వేతే చామరే పర్యంతే పార్శ్వద్వయే యస్య స శ్వేతచామరపర్యంతః - ఉభయతో వీజ్యమానచామర ఇత్యర్థః - విజయచ్ఛత్రం విజయసూచకచ్ఛత్రం - రత్నాభరణం పద్మరాగాభరణం - హేమసంఛాదితాంబరం తత్ర తత్ర సువర్ణచిత్రాంబరం - సువర్ణసూత్రితాంబరమిత్యర్థః - ఉత్కృష్టకిణవక్షసం ఉపపాటితకిణవక్షసం - ఉత్కృష్టస్య ఉల్లిఖితస్య కిణం వక్షసి యస్య స తథేతి వార్థః - శశలోహితరాగేణ శశరుధిరసమానరాగేణ - రక్తశబ్దవివరణమిదం - రక్తవాససా ఉత్తరీయేణ - సంవీతం పరివీతం ॥ ౬॥ హతం చ రావణం సంగ్రామే దర్శనాదవధారయేతి రామసన్నిధౌ ప్రాగ్వం ప్రతిజ్ఞాతమర్థం సాధయితుం ప్రవృత్తిత్సుస్సుగ్రీవ ఇత్యాహ - పశ్యతామిత్యాదినా ॥ పశ్యతామిత్యనాదరే షష్ఠీ - అనాదరణమనుక్త్వాగమనం - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ వా - దర్శనాద్దర్శనమాత్రాత్ - క్రోధవేగేన - కథం మత్స్వామినో గోష్ఠ్యాం స్వయం రాజోపచారేణ తిష్ఠతీదురాత్మేతి కోపాతిశయేనేత్యర్థః - సత్త్వేన మనోబలేన - బలేన కాయబలేన - పుప్లువే - గోపురముద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౮॥ స్థిత్వేతి ॥ గోపురస్థలే స్థిత్వేత్యన్వయః - అంతరాత్మనా మనసా ॥ ౯॥ లోకనాథస్యేతి - రామాభిప్రాయేణ సఖా - వస్తుతో దాసోఽస్మీతి భావః - మయా మత్తః - ఔద్ధత్యం పరిహరతి పార్థివేంద్రస్య తేజసేతి ॥ ౧౦॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౧॥ సమీక్ష్యేతి ॥ అయాంతం సుగ్రీవమితి శేషః. పరోక్షం మమాసన్నిధానే - త్వం సుగ్రీవః శోభనగ్రీవః -

ఘుసైరితి ॥ ఆతపాపాయే - వర్షాకాలే - మధ్యమం వైష్ణవం పదం - ఆకాశం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ************ తత ఇతి ॥ యోజనద్వయమండలం - యోజనద్వయప్రమాణవిస్తారం ॥ శ్వేతేతి ॥ రక్తచందనమితి ॥ హేమసంఛాదితాంబరం తత్ర తత్ర హేమచిత్రితాంబరం ॥ ఉత్కృష్టకిణవక్షసం - ఉత్కృష్టా ఉత్పాదితాః కిణాః ప్రహారకిణాః వక్షసి యస్య తం ॥ శశలోహితం - శశరుధిరం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టం రాక్షసేంద్రం దృష్ట్వేతి శేషః ॥ ౬ ॥ పశ్యతామితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ పశ్యతామిత్యనాదరే షష్ఠీ - పుప్లువే - గోపురముద్దిశ్యేతి శేషః ॥ గోపురస్థలే ఇత్యస్య - స్థిత్వేత్యుత్తరేణ సంబంధః ॥౮॥౯॥ లోకనాథస్యేతి ॥ రామాభిప్రాయేణ సఖిత్వం సుగ్రీవాభిప్రాయేణ దాసత్వమితి భావః ॥౧౦॥

సోత్పత్యోత్పుప్లువే తస్య చోపరి। ఆకృష్య మకుటం చిత్రం పాతయిత్వా పతద్భువి ॥ ౧౧॥ సమీక్ష్య తూర్ణమాయాంతమాబభాషే నిశాచరః । సుగ్రీవస్త్వం పరోక్షం మే హీనగ్రీవో భవిష్యసి ॥౧౨॥ ఇత్యుక్త్వోత్థాయ తం క్షిప్రం బాహుభ్యామాక్షిపత్తలే। కందువత్తం సముత్థాయ బాహుభ్యామాక్షిపద్ధరిః॥ ౧౩ ॥ పరస్పరం స్వేదవిదిగ్ధగాత్రౌ పరస్పరం శోణితదిగ్ధదేహౌ । పరస్పరం శ్లిష్టనిరుద్ధచేష్టౌ పరస్పరం శాల్మలికింశుకౌ యథా ॥ ముష్టిప్రహారైశ్చ తలప్రహారైరరత్నిఘాతైశ్చ కరాగ్రఘాతైః। తౌ చక్రతుర్యుద్ధమసహ్యరూపం మహాబలౌ వానరరాక్షసేంద్రౌ ॥౧౪॥ కృత్వా నియుద్ధం భృశముగ్రవేగౌ కాలం చిరం గోపురవేదిమధ్యే। ఉత్క్షిప్య చాక్షిప్య వినమ్య దేహౌ పాదక్రమాద్గోపురవేదిలగ్నౌ ॥ అన్యోన్యమావిధ్య విలగ్నదేహౌ తౌ పేతతుస్సాలనిఖాతమధ్యే॥ ౧౬॥ ఉత్పేతతుర్భూతలమస్పృశంతౌ స్థిత్వా ముహూర్తం త్వభినిశ్వసంతౌ॥ ఆలింగ్య చావల్గ్య చ బాహుయోక్త్రైస్సంయోజయామాసతురాహవే తౌ ॥౧౭॥ సంరంభశిక్షాబలసంప్రయుక్తౌ సంచేరతుస్సంప్రతియుద్ధమార్గైః ॥ శార్దూలసింహావివ జాతదర్పౌ గజేంద్రపోతావివ సంప్రయుక్తౌ ॥ ౧౮ ॥ సంహత్య చాపీడ్య చ తావురోభ్యాం నిపేతతుర్వై యుగపద్ధరణ్యాం ॥ ఉద్యమ్య చాన్యోన్యమధిక్షిపంతౌ సంచక్రమాతే బహుయుద్ధమార్గైః ॥౧౯॥ వ్యాయామశిక్షాబలసంప్రయుక్తౌ క్లమం న తౌ జగ్మతురాశు వీరౌ ॥ బాహూత్తమైర్వారణవారణాభైర్నివారయంతౌ వరవారణాభౌ ॥౨౦॥ చిరేణ కాలేన తు సంప్రయుక్తౌ సంచేరతుర్మండలమార్గమాశు ॥౨౧॥ తౌ పరస్పర

ప్రత్యక్షం తు హీనగ్రీవో భవిష్యసీత్యర్థః॥ ౧౨॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ తలే గోపురతలే- ఆక్షిపత్ అపాతయత్- కందువత్సముత్థాయ - కందుకవజ్ఝటితి ఉత్పత్యేత్యర్థః॥ ౧౩॥ పరస్పరమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఆరంభే దృఢపరీరంభేణ స్వేదసిక్తగాత్రౌ- తతః ఖరతరనఖక్షతేన శోణితలిప్తశరీరౌ- తతో దృఢాశ్లిష్టతయా నిరుద్ధచేష్టౌ నిష్పందౌ- తతః పరస్పరత్యాగే కుసుమితశాల్మలికింశుకావివ స్థితౌ- తౌ వానరరాక్షసేంద్రౌ- ముష్టిప్రహారైః- ముష్టీనాం వ్యాధాయాం తలప్రహారైః- తల్పిటాయాం- అరత్నిఘాతైః నిష్కనిష్ఠముష్టియుక్తప్రకోష్ఠప్రహారైః- అరత్నిస్తు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినేత్యమరః। తద్బాధాయాం కరాగ్రఘాతైః - అసహ్యరూపం అత్యంతాసహ్యం- ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః- యుద్ధం చక్రతుః॥౧౪॥ కృత్వేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ నియుద్ధం మల్లయుద్ధం బాహుయుద్ధం వా- నియుద్ధం బాహుయుద్ధం స్యాదిత్యమరః। గోపురవేదిమధ్యే చిరం కాలం నియుద్ధం కృత్వా అత ఉత్క్షిప్య పరస్పరమూర్ధ్వం క్షిప్త్వా- ఆక్షిప్య ఆకృష్య- పరస్పరం దేహౌ వినమ్య వినామ్య- పాదక్రమాత్పాదవిన్యాసవిశేషాత్- గోపురవేదిలగ్నౌ - పదాత్పదం పశ్చాచ్చలిత్వా పునర్యుద్ధార్థమవసరప్రతీక్షతయా గోపురవేదికాయాం నిశ్చలం స్థితావిత్యర్థః- ఆవిధ్య బాహుభ్యాం సంవేష్ట్య- విలగ్నదేహౌ శ్లిష్టదేహౌ సంతౌ- సాలనిఖాతయోః ప్రాకారపరిఘయోర్మధ్యే- పేతతుః॥ ౧౬॥ ఉత్పేతతురితి॥ లాఘవాతిశయేన భూతలమస్పృష్ట్వైవ ఉత్పేతతుః- తతో ముహూర్తం తూష్ణీం స్థిత్వా శ్రమవశాదభినిశ్వసంతౌ- పునరాలింగ్య స్వయమేవ స్వశరీరమాలింగ్య- ఆవల్గ్య ఆప్లుత్య- బాహుయోక్త్రైః బాహుపాశైః- సంయోజయామాసతుః - దేహావితి శేషః- నిబిడం బబంధతురిత్యర్థః॥ ౧౭॥ సంరంభేతి॥ సంరంభః అభినివేశః- శిక్షా అభ్యాసః- బలం శక్తిః- ఏతైస్సంప్రయుక్తౌ సంయుక్తౌ సంతౌ సంప్రతియుద్ధమార్గైః- చాతుర్యేణ పరస్పరగ్రహణానుకూలక్రమైరిత్యర్థః - సంప్రతి తదానీమిత్యర్థ ఇత్యేకే - శార్దూలసింహౌ శార్దూలశ్రేష్ఠౌ - సంప్రయుక్తౌ సంగతౌ- గజేంద్రపోతౌ కలభౌ ॥౧౮॥ సంహత్యేతి॥ సంహత్య సంయోజ్య- ఉరోభ్యామన్యోన్యమాపీడ్య ధరణ్యాం యుగపన్నిపేతతుః- అథ ఉద్యమ్య ఉద్ధృత్య- అధిక్షిపంతౌ పాతయంతౌ- ఏవం బహుయుద్ధమార్గైః బహుయుద్ధప్రకారైః- సంచక్రమాతే సంచేరతుః॥౧౯॥ వ్యాయామేతి॥ ఖురళ్యాం శ్రమజయాయ కృతోభ్యాసో వ్యాయామః తద్రూపాయా శిక్షా తద్బలేన తదతిశయేన - సంప్రయుక్తౌ సంయుక్తౌ- వార్యంతే ఏభిరితి వారణాః ఆలానస్తంభాః- వారణవారణాభైః బాహూత్తమైః అన్యోన్యమాశు నివారయంతౌ అపి క్లమం శ్రమం- న జగ్మతుః ॥౨౦॥ చిరేణేత్యర్థం॥ చిరేణ కాలేన బహుకాలేన సంప్రయుక్తౌ యుధ్యమానౌ తౌ - మండలమార్గం చక్రాకారమార్గం - చేరతుః చక్రతురిత్యర్థః- అయం చ వక్ష్యమాణమార్గాంతరాణామప్యుపలక్షణం॥ ౨౧॥ తదేవ ప్రపంచయతి తావిత్యాదినా॥ పరస్పరమాసాద్య- అన్యోన్యసూదనే అన్యోన్యహింసనే - యత్తౌ

౧౧॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ త్వం మే పరోక్షం అసన్నిధానే- సుగ్రీవః - శోభనగ్రీవః - ఇదానీం సన్నిధానే తు- హీనగ్రీవో భవిష్యసీత్యర్థః ॥౧౨॥ ఇతీతి॥ కందువత్ సముత్థాయేతి సంబంధః ॥౧౩॥ పరస్పరమితి ॥ శాల్మలికింశుకావివ ॥ అరత్నిఘాతైః- నిష్కనిష్ఠముష్టియుక్తప్రకోష్ఠప్రహారైః॥ అసహ్యరూపం అత్యంతాసహ్యం- ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥౧౪॥ కృత్వేతి॥ నియుద్ధం బాహుయుద్ధం- వినమ్య- వినామ్య- పదక్రమాత్ పాదవిన్యాసవిశేషాత్ ॥ ౧౬॥ ఉత్పేతతురితి ॥ నిపాతానంతరం- లాఘవాతిశయేన- భూతలమస్పృశంతావేవోత్ప్లుత్య తదనంతరం శ్రమాత్ శ్రమవశాదభినిశ్వసంతౌ- ముహూర్తం తూష్ణీం స్థిత్వా- పునరావల్గ్య- ఆలింగ్య చ- బాహుయోక్త్రైః బాహుపాశైః- పరస్పరం సంయోజయామాసతుః- నిబిడం బబంధతురిత్యర్థః ॥౧౭॥ సంరంభేతి॥ సంరంభోభినివేశః- శిక్షాభ్యాసః - బలం శక్తిః- ఏతైస్సంయుక్తౌ ॥౧౮॥ వ్యాయామేతి॥ వ్యాయామశిక్షాబలసంప్రయుక్తౌ యుద్ధసంచారాభ్యాసబలయుక్తౌ - వారణవారణాభైః - వారణా గజాః - తేషాం వారణాని అర్గళాని తత్తుల్యైః- మండలమార్గం పాదభ్రమణవిశేషమార్గం- సంచేరతుః- మండలస్య లక్షణం భరతేనోక్తం ※ ఏకపాదప్రచారో యస్స చారీత్యభిధీయతే।

మాసాద్య యత్తావన్యోన్యసూదనే। మార్జారావివ భక్ష్యార్థే వితస్థాతే ముహుర్ముహుః ॥ ౨౨॥ మండలాని విచిత్రాణి స్థానాని వివిధాని చ । గోమూత్రికాణి చిత్రాణి గతప్రత్యాగతాని చ॥ తిరశ్చీనగతాన్యేవ తథా వక్రగతాని చ। పరిమోక్షం ప్రహారాణాం వర్జనం పరిధావనం॥ అభిద్రవణమాప్లావమాస్థానం చ సవిగ్రహం । పరావృత్తమపావృత్తమపద్రుతమవప్లుతం॥ ఉపన్యస్తమపన్యస్తం యుద్ధమార్గవిశారదౌ। తౌ సంచేరతురన్యోన్యం వానరేంద్రశ్చ రావణః ॥ ౨౬॥ ఏతస్మిన్నంతరే రక్షో మాయాబలమథాత్మనః । ఆరబ్ధుముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః॥ ఉత్పపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః। రావణస్స్థిత ఏవాత్ర హరిరాజేన వంచితః ॥ ౨౮ ॥ అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యో

యత్నవంతౌ- భక్ష్యేత్యేతి భక్షః భక్ష్యద్రవ్యం- తదర్థే తన్నిమిత్తః- మార్జారావివ- వితస్థాతే విశేషేణ తస్థతుః - సమవప్రవిభ్యస్స్థ ఇత్యాత్మనేపదం- భక్ష్యగ్రహణదత్తావధానౌ మార్జారావివ నిశ్చలం తస్థతురిత్యర్థః- ముహుర్ముహురిత్యనేన మధ్యే మధ్యే మండలాదిసంచారో వ్యజ్యతే॥ ౨౨ ॥ మండలానీత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా ॥ మండలాని పరిభ్రమణవిశేషాః- యథాహ భరతః॥ ఏకపాదప్రచారో యస్స చారీత్యభిధీయతే। ద్విపాదక్రమణం యత్తు కరణం నామ తద్భవేత్ ॥ కరణానాం సమాయోగాత్ఖండమిత్యభిధీయతే । ఖండైస్త్రిభిశ్చతుర్భిర్వా సంయుక్తం మండలం భవేదితి ॥ విచిత్రాణి సవ్యమపసవ్యం సవ్యాపసవ్యమర్ధభ్రమణమిత్యాదిభేదాద్భిన్నాని - స్థానాని వ్యాఘ్రసింహాదితుల్యావస్థానాని వైష్ణవాదిస్థానాని- పాదయోః పూర్వాపరతిర్యగ్విక్షేపాదికావిన్యాసవిశేషాస్తియానత్ - తదాహ భరతః ॥ వైష్ణవం సమపాదం చ వైశాఖం మండలం తథా। ప్రత్యాలీఢమథాలీఢం స్థానాన్యేతాని షణ్ణృణామితి॥ పంచేతి ధనుర్వేదే- ఏషాం లక్షణాదికథనే గ్రంథగౌరవం స్యాదితి తన్న క్రియతే॥ గోమూత్రికాణి గోమూత్రసరణిసదృశాని గమనాని- గోమూత్రశబ్దాత్తదాకారగమనవాచకాన్మత్వర్థే ఠన్ ప్రత్యయః- గోమూత్రికాణాం చిత్రత్వం గమనాగమనాదిభేదాత్ - గతప్రత్యాగతాని ఉపసర్పణాపసర్పణాని - ఏతే ఉభయగతిప్రచారభేదాః తిరశ్చీనగతాని తిర్యగ్గమనాని - వక్రగతాని సవ్యాపసవ్యసంచరణాని- పరిమోక్షం స్థానచాలనేన ప్రహారాణాం మోఘకరణం- వర్జనం ప్రతిప్రయోగేన పరిహరణం - పరిధావనం ఏకస్యతిష్ఠతస్సమంతాదన్యస్య గమనాగమనం- అభిద్రవణం అభిముఖ్యేన శీఘ్రగమనం- ఆప్లావం అల్పాంగత్వానల్పాంగత్వాదిభిర్వినమ్య గమనం ఈషద్గమనం వా- మండూకవద్గమనమిత్యర్థః- ఆస్థానం చ సవిగ్రహం విగ్రహసహితమాస్థానం- విగృహ్య కేవలాసనం ప్రగృహ్య- నిర్భయావస్థానమిత్యర్థః- పరావృత్తం పరాఙ్ముఖగమనం- అపావృత్తం స్థిత్వైవ పశ్చాచ్చలనం - అవద్రుతం జిఘృక్షయా శరీరం సంకుచ్యావనమ్య గమనం. అవప్లుతం ప్రతియోధినం పాదేన ప్రహర్తుమధోముఖేన ప్లవనం- ఉపన్యస్తం ప్రతియోధిబాహుగ్రహణార్థం స్వబాహుప్రసారణం - అపన్యస్తం ప్రతియోధిగ్రహణవంచనార్థం స్వబాహ్వోరపక్షేపణం- ఏవం ఖడ్గాద్యాయుధశాస్త్రాదిషూపపద్యతే - తత్తన్నిదర్శనేనితాంతం గ్రంథగౌరవం స్యాత్ అతస్తదుపేక్ష్యతే ॥ ౨౬॥ ఏతస్మిన్నిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అంతరే అవకాశే- మాయాబలం పరితోఽనేకరావణప్రదర్శనం- ఆరబ్ధుముపసంపేదే కర్తుముపచక్రమే- తం మాయోపక్రమం- జితే నజయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ- రావణస్య మాయాబలోపక్రమ ఏవ నిర్వాహ్యం యుధ్యమానస్య సుగ్రీవస్య జయ ఇతి జ్ఞేయం- జితక్లమః జితశ్రమః- బలినా- చిరం మల్లయుద్ధకరణాదితి భావః- అత్ర ప్రాసాదే స్థిత ఏవ రావణో వంచితః- పునరాగమనే ప్రతారితః ॥ ౨౮॥ అథేతి ॥ హరివరనాథః తుణేన రావణహరణాహార్యపరికరనియంతా - రామభక్తిరేవ స్వయంగమనహేతురితి భావః - ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం రామస్య యుద్ధాదాగతాం కీర్తిం స్వయమాజహారేతి భావః- నిశిచరపతిం - తత్పదృశేష్వనేకేషు విద్యమానేష్వపి తాన్ తృణీకృత్య తేనైవ యుద్ధం కృతవానితి భావః- ఆజౌ రావణవన్నచ్ఛద్మనా యుద్ధకృత్ - కింతు మర్యాదయేతి భావః- యోజయిత్వా శ్రమేణ- ఇతః పూర్వం తదజ్ఞాతేన శ్రమేణ యోజయిత్వా- యోజనం హి పూర్వమసంభావితస్యైవ రావణస్య శ్రమఫలం- ఆత్మనస్తు కీర్తిరితి భావః - గగనమతివిశాలం లంఘయిత్వార్కసూనుః- స్వస్యాదిత్యపుత్రత్వజ్ఞాపనాయాకాశమయత్నేనాలంఘయత్ - అర్కసూనుః అజ్ఞాతగమనవేగః- హరివరగణమధ్యే - వినయేన స్వాతిశయమప్రకాశయన్ వానరేష్వన్యతమ ఇవ స్థితః - రామపార్శ్వం జగామ రావణశిరోనాదాయాగతో హం కథ

ద్విపాదక్రమణం యత్తు కరణం నామ తద్భవేత్ ॥ కరణానాం సమాయోగాత్ఖండమిత్యభిధీయతే - ఖండైస్త్రిభిశ్చతుర్భిర్వా సంయుక్తం మండలం భవేత్। గదాయుద్ధే నియుద్ధే చ చక్రశక్త్యాది మోచన ఇతి ॥ ౨౬ ॥ మండలానీతి॥ స్థానాని వివిధాని పాదయోః పూర్వాపరపక్షేపాదివిన్యాసవిశేషాః- తదుక్తం భరతేన ※ వైష్ణవం సమపాదం చ వైశాఖం మండలం తథా। ప్రత్యాలీఢమనావిద్ధం స్థానాన్యేతాని షణ్ణృణామితి ॥ గోమూత్రికాణి - గోమూత్రరేఖాకారకుటిలగమనవిశేషాః- గతప్రత్యాగతాని ఉపసర్పణాపసర్పణాని ॥ తిరశ్చీనేతి॥ తిరశ్చీనగతాని తిర్యగ్గమనాని- వక్రగతాని సవ్యాపసవ్యసంచరణాని- పరిమోక్షం ప్రహారాణాం- పరప్రయుక్తప్రహారాణాం స్థానచలనాదినా వితథీకరణం- వర్జనం - స్వప్రహారవైఫల్యాపాదకస్థానే స్వకర్తృకప్రహారవర్జనం- పరిధావనం ఏకస్య తిష్ఠతః సమంతాదన్యస్య భ్రమణం- అభిద్రవణం అభిముఖ్యేన శీఘ్రగమనం- ఆప్లావమీషద్గమనం అవస్థానం కృత్వా గమనమిత్యయావత్ - ఆస్థానం చ సవిగ్రహం - విగృహ్యాభిముఖ్యేనావస్థానం - పరావృత్తం - పరాఙ్ముఖగమనం- అపావృత్తం - స్థిత్వైవ పార్శ్వతోఽపసరణం - అవద్రుతం - జిఘృక్షయా ఝుడితి నమ్రీభూయ గమనం- అవప్లుతం ప్రతియోధినం పాదేన ప్రహర్తుమధోముఖేన ప్లవనం - ఉపన్యస్తం ప్రతియోధిబాహుగ్రహణార్థం స్వబాహుప్రసారణం- అపన్యస్తం ప్రతియోధిగ్రహణవంచనా

జయిత్వా క్రమేణ॥ గగనమతివిశాలం లంఘయిత్వార్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ॥౨౯॥ ఇతి సస పితృసూనుస్తత్ర తత్కర్మ కృత్వా పవనగతిరనీకం ప్రావిశత్ సంప్రహృష్టః । రఘువరనృపసూనోర్వర్ధయన్ యుద్ధహర్షం తరుమృగగణముఖ్యైః పూజ్యమానో హరీంద్రః॥ ౩౦॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - చత్వారింశస్సర్గః. ....*

అథ తస్మిన్నిమిత్తాని దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః । సుగ్రీవం సంపరిష్వజ్య తదా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అసమ్మంత్ర్య మయా సార్ధం తదిదం సాహసం కృతం। ఏవం సాహసకర్మాణి న కుర్వంతి జనేశ్వరాః ॥౨॥ సంశయే స్థాప్య మాం చేదం బలం చ సవిభీషణం। కష్టం కృతమిదం వీర సాహసం సాహసప్రియ॥ ౩॥ ఇదానీం మా కృథా వీర ఏవంవిధమచింతితం। త్వయి కించిత్సమాపన్నే కిం కార్యం సీతయా మమ॥ భరతేన మహాబాహో లక్ష్మణేన యవీయసా । శత్రుఘ్నేన చ శత్రుఘ్న స్వశరీరేణ వా పునః ॥ ౫ ॥ త్వయి చానాగతే పూర్వమితి మే నిశ్చితా మతిః । జానతశ్చాపి తే వీర్యం మహేంద్రవరుణోపమ॥ హత్వాహం రావణం యుద్ధే సపుత్రబలవాహనం । అభిషిచ్య చ లంకాయాం విభీషణమథాపి చ ॥ భరతే రాజ్యమావేశ్య త్యక్ష్యే దేహం మహాబల ॥ ౬౭ ॥ తమేవం వాదినం రామం సుగ్రీవః ప్రత్యభాషత॥ తవ భార్యాపహర్తారం దృష్ట్వా రాఘవ రావణం। మర్షయామి కథం వీర జానన్ పౌరుషమాత్మనః ॥౯॥ ఇత్యేవం వాదినం వీరమభినంద్య స రాఘవః । లక్ష్మణం లక్ష్మిసంపన్నమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧౦॥ పరిగృహ్యోదకం శీతం వనాని ఫలవంతి చ । బలౌఘం సంవిభజ్యేమం

మస్యాగ్రే తిష్ఠేయమితి సాక్షేణ స్థితః- నిశిచరపతిం క్రమేణ యోజయిత్వా జగామేత్యనేన రామస్య ప్రతిజ్ఞాహానిర్మా ప్రసాంక్షీదితి రావణమహత్వైవాగత ఇతి సూచితం. మాయాప్రయోగారంభే సమాగమనం స్వేనాపి మాయాప్రయోగే రామస్య కోపస్స్యాదిత్యాశయః ॥౨౯॥ ఇతీతి॥ రఘువరనృపసూనోః రామస్య- తరుమృగగణముఖ్యైః వానరగణముఖ్యైః॥ ౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋ అథ లంకావరోధ ఏకచత్వారింశే- అథేతి॥ తస్మిన్ సుగ్రీవే-నిమిత్తాని యుద్ధచిహ్నాని- నిమిత్తం హేతులక్ష్మణోరిత్యమరః ॥౧॥ అసంమంత్ర్యేతి॥ జనేశ్వరాః రాజానః న కుర్వంతి- అస్మాదృశపరిజనే విద్యమానే న కుర్వంతీత్యాదరోక్తిః ॥౨॥ సంశయ ఇతి॥ సంశయే సంశయపదే- త్వత్సాహసేన మాదీనాం జీవనం దులర్భమితి భావః॥౩॥ ఇదానీమిత్యాది శ్లోకద్వయం॥ ఇదానీం అద్య ప్రభృతి - అచింతితం అవిచారితం - ఏవంవిధం సాహసం మా కృథాః- కుత ఇత్యత్రాహ త్వయీతి- త్వయి కించిత్సమాపన్నే వానరేతి సంబోధనం ప్రాప్తే- మమ సీతయా కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం - అభినవవత్సవాత్సల్యేన పూర్వవత్సమనభిలషంతీ వత్సలా గౌరివ నిత్యానపాయినీమపి సీతామనాదృత్య తదానీమాశ్రితే వానరమాత్రేత్యభినివేశం కుర్వతో రామస్య వాత్సల్యాతిశయ ఉచ్యతే- సీతయా- అథో వా ఏష ఆత్మనోఽయత్పత్నీత్యర్ధశరీరభూతయా - న మే కించిత్కార్యం - భరతేన యవీయసేతి కనిష్ఠత్వముచ్యతే - భ్రాతా స్వామ్యాత్మా నరాత్మన ఇత్యుక్తభరతాదినాపి న మే కించిత్ప్రయోజనం - స్వశరీరేణ వా ఆత్మానం సర్వధారకస్తద్ద్వారైరపి ధనైరపీత్యుక్తశరీరేణ వా కిం క్రియతే ॥ ౫ ॥ ఏతదేవ ప్రపంచయతి - త్వయీత్యాదినా ॥ పూర్వం త్వయ్యనాగతే సతి - ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ - మే మతిః నిశ్చితాసీత్ - జానతశ్చాపీతి విశేషణేన అస్థానే భయశంకితోక్త్యా వాత్సల్యాతిశయ ఉక్తః - ఇతిశబ్దార్థమాహ- హత్వేతి - ప్రతిజ్ఞానిర్వాహార్థమితి భావః - అభిషిచ్యేతి - అన్యథా శరణాగతిర్విఫల్యాదితి భావః - భరత ఇతి - అన్యథా కులధర్మోచ్ఛేదాదితి భావః- మహాబలేత్యనంతరమితికరణస్యాన్వయః ॥ ౬౭ ॥ తమేవమిత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ పౌరుషం - త్వద్దాస్యరూపం పురుషధర్మమిత్యర్థః - అత ఏవ హి పూర్వం రావణాంతికే దాసోఽస్మీత్యుక్తవాన్ - జానన్నిత్యనేన దాసస్యాకర్మైవేదం న తు సాహసమిత్యుచ్యతే ॥౯॥ అథ రామస్యోత్సాహవిశేషం దర్శయతి- ఇత్యేవమితి॥ లక్ష్మిసంపన్నమిత్యత్ర ఙకారో హ్రస్వో గాలవస్యేతి హ్రస్వః- లక్ష్మీరత్ర నిమిత్తదర్శనజస్సంతోషః ॥౧౦॥ పరిగృహ్యేతి॥ సంవిభజ్య తత్తద్వ్యూహపా

ర్థం స్వబాహ్వోరపక్షేపణం ॥౨౯॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఆరబ్ధుముపసంపేదే కర్తుముద్యుక్తవాన్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథేతి॥ తస్మిన్ సుగ్రీవే- నిమిత్తాని యుద్ధలక్షణాని దృష్ట్వా - నిమిత్తం హేతులక్ష్మణోరిత్యమరః॥ ౧॥ ౨॥ సంశయ ఇతి॥ సంశయే సందేహపదే॥ ౩॥ ఇదానీమితి॥ ఇదానీమద్య ప్రభృతి- త్వయి కించిత్సమాపన్నే- హానిం గతే సతీత్యర్థః॥ తి॥ త్వయి కించిత్సమాపన్నే-తవావమానాదిప్రాప్తావిత్యర్థః- నాశ్లీలం కీర్తయేదిత్యుక్తేరేవం వాదః॥౪॥౫॥ త్వయి చానాగత ఇత్యాది॥ త్వయి అనాగతే- రావణవధాదికం కృత్వా దేహం త్యక్ష్య ఇతి- తే వీర్యం జానతశ్చాపి మే మతిః పూర్వం నిశ్చితేత్యన్వయః॥ తి॥ త్వయి చానాగతే పూర్వం - త్వదాగమనాత్పూర్వం యది తవ విపత్తిస్స్యాత్తర్హీతి శేషః - ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారా మతిర్మే నిశ్చితాభూత్। భగవన్ కథమేవం మయి తవ ప్రాకృత ఇవ శంకేత్యత్రాహ- జానత ఇతి- అతిస్నేహః పాపశంకీతి న్యాయాదిత్యాశయః॥ ౬౭॥ తి॥ జానన్ విక్రమమాత్మనః- స్వస్య పరపరాక్రమసంహారసామర్థ్యం జానన్ స్వానుభవేనావగచ్ఛన్ కథం మర్షయామి ॥ ౯॥ తి ॥ అభినంద్య - సౌహృదస్యాతిబలసంపత్తేరిదమేవ యుక్తమితి శ్లాఘాం కృత్వేత్యర్థః ॥౧౦॥ తి ॥ శీతముదకం తద్వతో జలాశ

వ్యూహ్యాతిష్ఠేమలక్ష్మణ ॥౧౧॥ లోకక్షయకరంభీమంభయంపశ్యామ్యుపస్థితం । నిబర్హణంప్రవీరాణామృక్షవానరరక్షసాం ॥౧౨॥ వాతాశ్చపరుషావాంతికంపతేచవసుంధరా।పర్వతాగ్రాణివేపంతేపతంతిధరణీరుహాః ॥౧౩॥ మేఘాఃక్రవ్యాదసంకాశాఃపరుషాఃపరుషస్వనాః । క్రూరాఃక్రూరంప్రవర్షంతిమిశ్రంశోణితబిందుభిః ॥ ౧౪ ॥ రక్తచందనసంకాశాసంధ్యాపరమదారుణా । జ్వలచ్చనిపతత్యేతదాదిత్యాదగ్నిమండలం॥ ౧౫ ॥ ఆదిత్యమభివాశ్యంతిజనయంతోమహద్భయం । దీనాదీనస్వరాఘోరాఅప్రశస్తామృగద్విజాః ॥ ౧౬॥ రజన్యామప్రకాశశ్చసంతాపయతిచంద్రమాః। కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతోయథాలోకస్యసంక్షయే ॥ ౧౭ ॥ హ్రస్వోరూక్షోఽప్రశస్తశ్చపరివేషస్సులోహితః ॥ ౧౭½ ॥ ఆదిత్యమండలేనీలంలక్ష్మలక్ష్మణదృశ్యతే॥ దృశ్యంతేనయథావచ్చనక్షత్రాణ్యభివర్తతే । యుగాంతమివలోకస్యపశ్యలక్ష్మణశంసతి ॥ ౧౯ ॥ కాకాశ్శ్యేనాస్తథాగృధ్రానీచైఃపరిపతంతిచ । శివాశ్చాప్యశివావాచఃప్రవదంతిమహాస్వనాః ॥౨౦॥ క్షిప్రముద్యసురాధర్షాంలంకాంరావణపాలితాం । అభియామజవేనైవసర్వతోహరిభిర్వృతాః ॥ ౨౧ ఇత్యేవంసంవదన్వీరోలక్ష్మణంలక్ష్మణాగ్రజః। తస్మాదవాతరచ్ఛీఘ్రంపర్వతాగ్రాన్మహాబలః ॥ ౨౨ ॥ అవతీర్యతుధర్మాత్మాతస్మాచ్ఛైలాత్సరాఘవః । పరైఃపరమదుర్ధర్షం దదర్శబలమాత్మనః ॥ ౨౩ ॥ సన్నహ్యతుససుగ్రీవఃకపిరాజబలంమహత్। కాలజ్ఞోరాఘవఃకాలేసంయుగాయాభ్యచోదయత్ ॥౨౪॥ తతఃకాలేమహాబాహుర్బలేనమహతావృతః । ప్రస్థితఃపురతోధన్వీలంకామభిముఖఃపురీం ॥ ౨౫ ॥ తంవిభీషణసుగ్రీవౌహనుమాన్జాంబవాన్నళః । ఋక్షరాజస్తథానీలోలక్ష్మణశ్చాన్వయుస్తదా ॥౨౬॥ తతఃపశ్చాత్సుమహతీపృతనర్క్షవనౌకసాం। ప్రచ్ఛాద్యమహతీంభూమిమనుయాతిస్మరాఘవం ॥ ౨౭ ॥ శైలశృంగాణిశతశఃప్రవృద్ధాంశ్చమహీరుహాన్।జగృహుఃకుంజరప్రఖ్యావానరాఃపరవారణాః ॥౨౮॥ తౌతుదీర్ఘేణకాలేనభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। రావణస్యపురీంలంకామాసేదతురరిందమౌ॥ ౨౯॥ పతాకామాలినీంరమ్యాముద్యానవనశోభితాం । చిత్రవప్రాంసుదుష్ప్రాపాముచ్చైఃప్రాకారతోరణాం ॥ తాంసురైరపిదుర్ధర్షాంరామవాక్యప్రచోదితాః। యథానివేశంసంపీడ్యన్యవిశంతవనౌకసః ॥ ౩౦ ॥ లంకాయాస్తూత్తరద్వారంశైలశృంగమివోన్నతం । రామస్సహానుజోధన్వీజుగోపచరురోధచ ॥ ౩౧ ॥ లంకాముపనివిష్టశ్చరామోదశర

ధీనంకృత్వా - వ్యూహ్యాగరుడాదిరూపేణస్థాపయిత్వా ॥౧౧॥ లోకేతి॥ లోకక్షయకరంలోకక్షయసూచకం- భీమంభయంకరం- భయంభయనిమిత్తం- నకేవలంలోకస్యప్రవీరాణాంచేత్యాహ - నిబర్హణమితి- వినాశసూచకమిత్యర్థః॥ ౧౨॥ తదేవభయనిమిత్తంప్రపంచయతి- వాతాఇతి॥ పతంతి- అనిమిత్తమితిశేషః॥ ౧౩॥ మేఘాఇతి॥ క్రవ్యాదసంకాశాః శ్యేనాదిసదృశసంస్థానాః- పరుషాఃక్రూరవేషాః - క్రూరాః లోకక్షయసూచకాః- మిశ్రంజలమితిశేషః॥ ౧౪॥ రక్తేతి॥ స్పష్టః॥ ౧౫॥ ఆదిత్యమితి॥ ఆదిత్యమభిఆదిత్యాభిముఖం- దీనాఃదీనవేషాః- దీనస్వరాఃదైన్యసూచకస్వరవంతః- అతఏవఘోరాఃభయంకరాః - అప్రశస్తాఃహీనాఃశివాదయః ॥ ౧౬॥ రజన్యామితి॥ కృష్ణరక్తాంతపర్యంతఃకృష్ణాంతోరక్తపర్యంతశ్చేత్యర్థః॥ ౧౭॥ హ్రస్వఇతి॥ హ్రస్వఃవ్యామమాత్రః-రూక్షఃభయంకరః- అప్రశస్తఃఅశుభకరః - సులోహితఃరక్తమధ్యః- పరివేషఃలోకస్యసంక్షయేయథా- తథాదృశ్యతఇతిశేషః॥ ౧౭½॥ ఆదిత్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ లక్ష్మ- చంద్రకళంకఇవేత్యర్థః- తదైవఛాందోగ్యే - యదాదిత్యస్యకృష్ణంరూపమిత్యత్రఉత్పాతకాలేతథాదృశ్యతఇతివ్యాఖ్యాతం । నక్షత్రాణియథావత్ యథాప్రకారేణనదృశ్యంతేమలినానిదృశ్యంతఇత్యర్థః - ఉక్తంనిమిత్తజాతంలోకస్యయుగాంతంశంసతీవాభివర్తతఇతియోజనా॥ ౧౯॥ కాకాఇతి॥ నీచైఃహ్రస్వంపేదికాస్థానంపరిపతంతిప్రాప్నువంతి- శివాఇతి- అప్రశస్తమృగజాత్యుక్తావపిపునరుక్తిరశుభాధిక్యాత్ ॥ ౨౦॥ క్షిప్రమితి॥ అభియామేతివర్తమానకాలేలోట్॥ ౨౧॥ ఇత్యేవమితి॥ స్పష్టః॥ ౨౨॥ అవతీర్యేతి॥ తస్మాత్సువేలాత్- బలమిత్యనేనసర్వంబలంనసువేలమారుహదితిగమ్యతే॥ ౨౩॥ సన్నహ్యేతి॥ రాఘవఃససుగ్రీవస్సన్- కపిరాజబలంకపిశ్రేష్ఠానాంబలం- సన్నహ్యప్రోత్సాహ్య-- కాలేయుద్ధకాలే- సంయుగాయయుద్ధాయఅభ్యచోదయత్ ॥ ౨౪॥ తతఇతి॥ కాలేప్రాతఃకాలే॥ ౨౫॥ తమితి॥ స్పష్టః॥ ౨౬॥ తతఇతి॥ పృతనాసేనా॥ ౨౭॥ శైలేతి॥ కుంజరప్రఖ్యాఃగజతుల్యాః- పరవారణాఃశత్రువారకాః॥ ౨౮॥ తావితి॥ స్పష్టః॥ ౨౯॥ పతాకేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ పతాకమాలినీమిత్యత్రజ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోర్బహులమితిహ్రస్వః- ఉద్యానంకృత్రిమవనం-చిత్రవప్రాంచిత్రచయాం- యథానివేశంయథాస్థానం- రామవచోఽన్యూనంస్వంస్వంస్థానమనతిక్రమ్యేత్యర్థః- సంపీడ్యఉపరుధ్య॥ ౩౦॥ లంకాయాఇతి॥జుగోప- పరపరిభవాదాత్మీయంబలంరరక్షేత్యర్థః- రురోధేత్యనేనశిఖరంతత్రికూటస్యప్రాంశుచైకందివిస్పృశమిత్యుక్తత్రికూటశిఖరారోహణమర్థసిద్ధం॥ ౩౧॥ లంకామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ లక్ష్మణా

యాః ॥౧౭½॥ దృశ్యంతఇతి ॥ నక్షత్రాణియథావత్స్వరూపేణనదృశ్యంతే - ఉక్తందుర్నిమిత్తజాతం - లోకస్యయుగాంతంశంసతీవాభివర్తతఇతిసంబంధః ॥౧౯॥ కాకాఇతి॥ నీచైఃక్షుద్రజంతుభిస్సహ ॥౨౦॥౨౩॥ సన్నహ్యేతి ॥ సన్నహ్యయుద్ధసన్నాహంకృత్వా- కాలేయుద్ధయోగ్యసమయే ॥౨౪॥తి॥ కాలేస్వరశాస్త్రోక్తేయుద్ధయోగ్యకాలే ॥౨౫॥౨౬॥ తతఇతి॥ ఋక్షవనౌకసాంపృతనా ॥౨౭॥౨౯॥తి॥ యథానిదేశంరామనిదేశమనతిక్రమ్య - సంపీడ్యలంకాంరుధ్వా ॥ ౩౦ ॥ లంకాయాఇతి ॥ ఉత్తరద్వారంరురోధ-జుగోప-ఆత్మీయబలమితిశేషః ॥

థాత్మజః। లక్ష్మణానుచరో వీరః పురీం రావణపాలితాం॥ ఉత్తరద్వారమాసాద్య యత్ర తిష్ఠతి రావణః ॥ ౩౩ ॥ నాన్యో రామాద్ధి తద్ద్వారం సమర్థః పరిరక్షితుం ॥ రావణాధిష్ఠితం భీమం వరుణేనేవ సాగరం । సాయుధై రాక్షసైర్భీమైరభిగుప్తం సమన్తతః ॥ లఘూనాం త్రాసజననం పాతాళమివ దానవైః ॥ ౩౫ ॥ విన్యస్తాని చ యోధానాం బహూని వివిధాని చ॥ దదర్శాయుధజాలాని తత్రైవ కవచాని చ॥ ॥ ౩౬ ॥ పూర్వం తు ద్వారమాసాద్య నీలో హరిచమూపతిః ॥ అతిష్ఠత్సహ మైన్దేన ద్వివిదేన చ వీర్యవాన్ ॥ ౩౭ ॥ అంగదో దక్షిణద్వారం జగ్రాహ సుమహాబలః ॥ ఋషభేణ గవాక్షేణ గజేన గవయేన చ ॥ ౩౮ ॥ హనుమాన్పశ్చిమద్వారం రరక్ష బలవాన్కపిః ॥ ప్రమాథిప్రఘసాభ్యాం చ వీరైరన్యైశ్చ సంగతః ॥ ౩౯ ॥ మధ్యమే చ స్వయం గుల్మే సుగ్రీవస్సమతిష్ఠత ॥ సహ సర్వైర్హరిశ్రేష్ఠైః సుపర్ణశ్వసనోపమైః ॥ ౪౦ ॥ వానరాణాం తు షట్త్రింశత్కోట్యః ప్రఖ్యాతయూథపాః॥ నిపీడ్యోపనివిష్టాశ్చ సుగ్రీవో యత్ర వానరః ॥ ౪౧ ॥ శాసనేన తు రామస్య లక్ష్మణస్సవిభీషణః॥ ద్వారే ద్వారే హరీణాం తు కోటిం కోటిం న్యవేశయత్ ॥ ౪౨ ॥ పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవస్సహ జాంబవాన్॥ అదూరాన్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగః॥ ౪౩ ॥ తే తు వానరశార్దూలాశ్శార్దూలా ఇవ దంష్ట్రిణః॥ గృహీత్వా ద్రుమశైలాగ్రాన్హృష్టా యుద్ధాయ తస్థిరే ॥ ౪౪ ॥ సర్వే వికృతలాంగూలాస్సర్వే దంష్ట్రానఖాయుధాః॥ సర్వే వికృతచిత్రాంగాస్సర్వే చ వికృతాననాః ॥ ౪౫ ॥ దశనాగబలాః కేచిత్కేచిద్దశగుణోత్తరాః ॥ కేచిన్నాగసహస్రస్య బభూవుస్తుల్యవిక్రమాః ॥ ౪౬ ॥ సన్తి చౌఘబలాః కేచిత్కేచిచ్ఛతగుణోత్తరాః ॥ అప్రమేయబలాశ్చాన్యే తత్రాసన్హరియూథపాః ॥ ౪౭ ॥ అద్భుతశ్చ విచిత్రశ్చ తేషామాసీత్సమాగమః ॥ తత్ర వానరసైన్యానాం శలభానామివోద్యమః ॥ ౪౮ ॥ పరిపూర్ణమివాకాశం సంఛన్నేవ చ మేదినీ॥ లంకాముపనివిష్టైశ్చ సంపతద్భిశ్చ వానరైః ॥ ౪౯ ॥ శతం శతసహస్రాణాం పృథగృక్షవనౌకసాం ॥ లంకాద్వారాణ్యుపాజగ్మురన్యే యోద్ధుం సమన్త

సుచరో వీర ఇతి పాఠః- రావణో యత్ర తిష్ఠతి తదుత్తరద్వారమాసాద్య లంకాముపనివిష్ట ఇత్యన్వయః॥ రా॥ లక్ష్మణానుచరో రామ ఇతి పాఠే - రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా రామవిశేషణం॥ ౩౩ ॥ రామేణైవ నిరోధవ్యత్వే హేతుమాహ - నాన్య ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన ॥ లఘూనాం అల్పసారాణాం॥ ౩౫ ॥ విన్యస్తానీతి॥ విన్యస్తాని- ద్వారోపాంతవేదికాదిష్వితి శేషః ॥ ౩౬ ॥ పూర్వమితి॥ మైందేన ద్వివిదేన చేత్యాదినా ప్రతిద్వారమధికయూథపతిగమనస్యాతోక్తత్వాత్పూర్వం రామేణ తే నియుక్తా ఇతి జ్ఞేయం ॥ ౩౭ ॥ అంగద ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౩౮ ॥ హనుమానితి॥ స్పష్టః॥ ౩౯ ॥ మధ్యమ ఇతి॥ దుర్జయరావణేంద్రజిదధిష్ఠితయోరుత్తరపశ్చిమద్వారయోర్మధ్యే- తదుభయద్వారనిరోధకానాం కాకాక్షిన్యాయేన సాహాయ్యం కర్తుం సుగ్రీవస్స్వయమతిష్ఠదితి జ్ఞేయం - పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవస్సహ జాంబవాన్ । అదూరాన్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్॥ సుపర్ణః గరుడః॥ ౪౦ ॥ వానరాణామితి- స్పష్టః॥ ౪౧ ॥ శాసనేనేతి॥ స్పష్టః॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ తేత్విత॥ వానరశార్దూలాః వానరశ్రేష్ఠాః - శైలాగ్రానితి పుంస్త్వమార్షం॥ ౪౪ ॥ సర్వ ఇతి॥ వికృతలాంగూలాః ఊర్ధ్వం ప్రసారితపుచ్ఛాః. వికృతచిత్రాంగా ఇత్యత్ర వికృతత్వం కోపరక్తముఖనేత్రత్వం- అత ఏవ చిత్రం చిత్రవర్ణం అంగం యేషాం తే తథోక్తా ఇతి సంగ్రహః- వికృతాననాః రాక్షసవిడంబనాయ కుటిలితముఖాః॥ ౪౫ ॥ దశేతి॥ దశగుణోత్తరాః - శతనాగబలా ఇత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ సంతీతి॥ ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలాః - శతగుణోత్తరాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలేభ్యశ్శతగుణేనోత్తరాః శ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః- అప్రమేయబలాః అపరిచ్ఛేద్యబలాః ॥ ౪౭ ॥ అద్భుత ఇతి ॥ అద్భుతః ఆశ్చర్యభూతః- విచిత్రః వానరగోపుచ్ఛభల్లూకజాతిభేదైర్నానావర్ణః - తత్ర లంకాయాం. తేషాం వానరసైన్యానాం- సమాగమః ఆగమనం- శలభానాం శరభాణాం అష్టపాదమృగాణాం- ఉద్యమః సమాగమ ఇవాసీత్ - తథా భయంకరో భూదిత్యర్థః - యద్వా యథా శలభానాం సమాగమో యుగపత్ భవతి తథేతి యుగపత్పతనే దృష్టాంతః॥ ౪౮ ॥ పరిపూర్ణమితి ॥ అత్రేవశబ్దద్వయమపి వాక్యాలంకారే- ఉపనివిష్టైః పృథివీపూర్ణా- సంపతద్భిః ఆగచ్ఛద్భిస్తు- ఆకాశం పూర్ణం- భూమావవకాశాభావాదితి భావః॥ ౪౯ ॥ శతమితి॥ శతసహస్రాణాం ఋక్షవనౌక

---

౩౩ ॥ తి॥ తద్ద్వారం తద్ద్వారపాలోధికాం సేనాం॥ లఘూనాం అధీరాణాం॥ ౩౫ ॥ విన్యస్తానీతి॥ విన్యస్తాని- ప్రాకారోపరి ప్రదేశేష్వితి శేషః॥ తి॥ విన్యస్తాని యుద్ధకాలే యథోచితపరిగ్రహార్థమితి శేషః॥ ౩౬ ॥ ౩౯ ॥ మధ్యమే గుల్మ ఇతి॥ మధ్యమే చ స్వయం గుల్మే సుగ్రీవస్సమతిష్ఠత - అతిదుర్జయరావణేంద్రజిదధిష్ఠితయోరుత్తరపశ్చిమద్వారయోః మధ్యేవాయుదిశి తదుభయద్వారనిరోధకానాం కాకాక్షిన్యాయేన సాహాయ్యం కర్తుం సుగ్రీవస్స్వయం సమతిష్ఠతేత్యర్థః॥ తి॥ మధ్యమణిన్యాయేన సాహాయ్యం కర్తుం॥ ౪౦ ॥ తి॥ ప్రఖ్యాతయూథపాః- షట్త్రింశత్కోట్యః - అప్రఖ్యాతానాం యూథపానాం తత్సేనానాం చ గణనాభావ ఇతి భావః ॥ ౪౧ ॥ తి ॥ అదూరాత్పశ్చిమే ఆసన్నపృష్ఠభాగావష్టంభేన॥ ౪౫ ॥ దశేతి॥ దశగుణోత్తరాః దశగుణాధికాః॥ ౪౬ ॥ సంతీతి॥ ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలాః॥ ౪౭ ॥ ౪౯ ॥ శతమితి॥ శతసహస్రాణాం శత-

తః ॥ ౫౦॥ ఆవృతస్సగిరిస్సర్వైస్తైస్సమంతాత్ ప్లవంగమైః ॥ ౫౧ ॥ అయుతానాంసహస్రంచపురీంతామభ్యవర్తత ॥౫౧॥ వానరైర్బలవద్భిశ్చబభూవద్రుమపాణిభిః। సంవృతాసర్వతోలంకాదుష్ప్రవేశాపివాయునా ॥౫౨॥ రాక్షసావిస్మయంజగ్ముస్సహసాభినిపీడితాః ॥ వానరైర్మేఘసంకాశైశ్శక్రతుల్యపరాక్రమైః ॥ ౫౩ ॥ మహాన్ శబ్దోభవత్తత్రబలౌఘస్యాభివర్తతః ॥ సాగరస్యేవభిన్నస్యయథాస్యాత్సలిలస్వనః ॥ ౫౪ ॥ తేనశబ్దేనమహతాసప్రాకారాసతోరణా॥ లంకాప్రచలితాసర్వాసశైలవనకాననా ॥ ౫౫ ॥ రామలక్ష్మణగుప్తాసాసుగ్రీవేణచవాహినీ ॥ బభూవదుర్ధర్షతరాసర్వైరపిసురాసురైః ॥ ౫౬ ॥ రాఘవస్సన్నివేశ్యైవసైన్యంస్వంరక్షసాంవధే ॥ సమ్మంత్ర్యమంత్రిభిస్సార్ధంనిశ్చిత్యచపునఃపునః । ఆనంతర్యమభిప్రేప్సుఃక్రమయోగార్థతత్త్వవిత్ ॥ విభీషణస్యానుమతేరాజధర్మమనుస్మరన్ । అంగదంవాలితనయంసమాహూయేదమబ్రవీత్॥ ౫౯ ॥ గత్వాసౌమ్యదశగ్రీవంబ్రూహిమద్వచనాత్కపే । లంఘయిత్వాపురీంలంకాంభయంత్యక్త్వాగతవ్యథః ॥ ౬౦ ॥ భ్రష్టశ్రీకగతైశ్వర్యముమూర్షోనష్టచేతన।ఋషీణాందేవతానాంచగంధర్వాప్సరసాంతథా॥ నాగానామథయక్షాణాంరాజ్ఞాంచరజనీచర। యచ్చపాపంకృతంమోహాదవలిప్తేనరాక్షస ॥ నూనమద్యగతోదర్పఃస్వయంభువరదానజః । యస్యదండధరస్తేహందారాహరణకర్శితః॥ దండంధారయమాణస్తులంకాద్వారేవ్యవస్థితః ॥౬౩॥ పదవీందేవతానాంచమహర్షీణాంచరాక్షస॥ రాజ

సాంశతంపూర్వనియుక్తేభ్యోతిరిక్తం- లంకాద్వారాణ్యుపాజగామ-అన్యేవానరాస్సమంతతఃయుద్ధార్థముపాజగ్మురిత్యన్వయః॥ ౫౦॥ ఆవృతఇత్యర్ధమేకంవాక్యం॥ సగిరిఃత్రికూటః॥ ౫౧॥ అయుతానామిత్యర్ధం ॥ అయుతానాంసహస్రంచతాంపురీమభ్యవర్తతేత్యనేనపూర్వోక్తస్యద్వారావరణస్యానంతరంఅయుతానాంసహస్రంచపురీంతాంపర్యవారయదిత్యుచ్యతే॥ ౫౧॥ వానరైరితి॥దుష్ప్రవేశాబభూవేత్యన్వయః॥ ౫౨॥ రాక్షసాఇతి॥అభినిపీడితాఃఉపరుద్ధాః-రాక్షసాఃవిస్మయమాశ్చర్యంజగ్ముః॥౫౩॥మహానితి॥తత్రత్రికూటశిఖరే- భిన్నస్యభిన్నమర్యాదస్య-సాగరస్యేవ-అభివర్తతఃఅభివర్తమానస్యబలౌఘస్య-సలిలస్వనోయథాస్యాత్తథామహాంచ్ఛబ్దోబభూవేతియోజనా-అతోనయథాశబ్దవైయర్థ్యం॥ ౫౪॥ తేనేతి॥ సశైలవనకాననేత్యత్రవనంఉద్యానం॥ ౫౫॥ రామేతి॥ సుగ్రీవేణేతిరక్ష్యసాహిత్యముచ్యతే॥౫౬॥రాఘవఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వధేవిషయే- ఆనంతర్యం అనంతరకర్తవ్యం- అభిప్రేప్సుఃప్రాప్తుమిచ్ఛుః - సంమంత్ర్యదూతఃప్రేషణీయఇతివిచార్య- నిశ్చిత్యఅంగదఏవప్రేషణీయఇతినిర్ధార్య - క్రమయోగార్థతత్త్వవిత్-క్రమయుక్తాయోగాస్సామాద్యుపాయాః- తేషామర్థఃఫలంతస్యతత్త్వంయాథార్థ్యంవేత్తీతితథోక్తః - రాజధర్మమనుస్మరన్- యుయుత్సయాశత్రుపురంప్రత్యాగతారాజానః యుద్ధార్థందూతముఖేన ప్రథమమాహ్వయంతీత్యేవంరూపంరాజధర్మమనుస్మరన్- విభీషణస్యానుమతేఅనుమతౌసత్యాం - అంగదంసమాహూయేదమబ్రవీదితిసంబంధః॥ ౫౯॥ గత్వేతి॥ హేసౌమ్య- గతవ్యథఃగతశ్రమస్సన్-లంకాంపురీం తత్ప్రాకారంలంఘయిత్వాభయంత్యక్త్వాదశగ్రీవంమద్వచనాత్బ్రూహి- మయోక్తమితిబ్రూహీత్యర్థః - కపేఇత్యనేనలంఘనసామర్థ్యంద్యోతయతి॥ ౬౦॥ భ్రష్టశ్రీకేత్యాది॥ భ్రష్టశ్రీకభ్రష్టప్రాయశ్రీక- గతైశ్వర్య గతప్రాయనియంతృత్వ- స్వపక్షభ్రష్టాయామపిలోకేనియంతృత్వంసంభవతి- తదపినాస్తీత్యర్థః- తదుభయాభావేపిజీవనాశాసంభవతిసాపినాస్తీత్యాహ-ముమూర్షోఇతి - తదానీమపిజ్ఞానంసంభవతితదపినాస్తీత్యాహనష్టచేతనేతి- నాగానాంసర్వాణాంఅవలిప్తేనగర్వితేన - త్వయా-ఋషిప్రముఖానాంయత్పాపంకృతంయోద్రోహఃకృతః- తస్యకారణభూతఃస్వయంభువరదానజోదర్పోగతః-గతప్రాయఇత్యన్వయః- తత్రహేతుమాహయస్యేతి॥దండధరఃనియంతాఅహం-యస్యతే-దండం-ధారయమాణఃకరిష్యమాణఇత్యర్థః॥౬౩॥సి

ఋక్షవనౌకసఃపూర్వనియుక్తవ్యతిరిక్తాః-యోద్ధుంలంకాద్వారాణిపృథక్పృథగుపాజగ్ముఃఅన్యేసమంతతఉపాజగ్మురితియోజనా॥౫౦॥ఆవృతఇతి॥ సగిరిఃచిత్రకూటః॥ ౫౧॥ ౫౩॥మహానితి ॥ తత్రత్రికూటశిఖరే - భిన్నస్యసాగరస్యేవాభివర్తతఃఅభివర్తమానస్యబలౌఘస్య- సలిలస్వనోయథాస్యాత్- తథామహాన్స్వనోభవదితియోజనా॥౫౪॥ ౫౬॥రాఘవఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం॥ ౫౮॥ ఆనంతర్యమితి॥ ఆనంతరకర్తవ్యమభిప్రేప్సుఃప్రాప్తుమిచ్ఛుః- క్రమయోగార్థతత్త్వవిత్- క్రమోనీతిః- యోగాస్సామాద్యుపాయాః-తేషామర్థంఫలం- తస్యతత్త్వంచయాథార్థ్యంవేత్తీతితథా- రాజధర్మమనుస్మరన్ - యుయుత్సయాశత్రుపురంప్రత్యాగతారాజానోయుద్ధార్థందూతముఖేనప్రథమంశత్రుమాహ్వయంతీత్యేవంరూపంరాజధర్మమనుస్మరన్నిత్యర్థః - ధర్మంరాజమనుస్మరన్నితిపాఠే- రాజధర్మాదిత్వాత్ ధర్మశబ్దస్యపూర్వనిపాతః - విభీషణస్యఅనుమతే అనుమతౌ సత్యాంఅంగదంసమాహూయేదమబ్రవీదితిసంబంధః - విభీషణమతేస్థిత్వేతిపాఠే - యుద్ధేరావణోభవంతంశరణం ప్రాప్నుయాద్యది తదా లంకారాజ్యం తస్మైవదాతవ్యమిత్యేవంరూపే విభీషణమతే స్థిత్వేత్యర్థః ॥ ౫౯ ॥ గత్వేతి ॥ గతవ్యథఃగతశ్రమః ॥౬౦॥ నాగానామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకంవాక్యం- హేరజనీచర-నాగానాంయక్షాణాంచఅవలిప్తేనత్వయాయచ్చపాపంకృతంమోద్రోహఃకృతః తస్యకారణభూతస్స్వయంభువరదానజోయోదర్పఃఅద్యగతఇతియోజనా ॥ తత్రహేతుమాహయస్యేతి- యస్యతేతవదండంధారయమాణఃకరిష్యమాణః- లంకాద్వారేవ్యవస్థితఇతిసంబంధః॥౬౩॥ ఏవంవిధస్యమమనియమనేతవకింభవిష్యతీత్యత్రాహ - పదవీ

క్షీణాంచ సర్వేషాం ..ప్స్యసి మయా హతః ॥ ౧౪ ॥ బలేన యేన వై సీతాం మాయయా రాక్షసాధమ । మామతిక్రా
మయిత్వా త్వం హృత..ం స్తద్విదర్శయ ॥ ౧౫ ॥ అరాక్షసమిమం లోకం కర్తాఽస్మి నిశితైశ్శరైః ॥ నచేచ్ఛరణమభ్యే
షి మాముపాదాయ మైథిలీం ॥ ౧౬ ॥ ధర్మాత్మా రక్షసాం శ్రేష్ఠస్సంప్రాప్తోఽయం విభీషణః ॥ లంకైశ్వర్యం ధ్రువం శ్రీ
మానయం ప్రాప్నోత్యకంటకం ॥ ౧౭ ॥ నహి రాజ్యమధర్మేణ భోక్తుం క్షణమపి త్వయా ॥ శక్యం మూర్ఖసహాయేన
పాపేనావిదితాత్మనా ॥ ౧౮ ॥ యుధ్యస్వ వా ధృతిం కృత్వా శౌర్యమాలంబ్య రాక్షస ॥ మచ్ఛరైస్త్వం రణే శాంతస్త
తః పూతో భవిష్యసి ॥ ౧౯ ॥ యద్యావిశసి లోకాంస్త్రీన్ పక్షిభూతో మనోజవః ॥ మమ చక్షుష్పథం ప్రాప్య న జీవన్ప్ర
తియాస్యసి ॥ ౨౦ ॥ బ్రవీమి త్వాం హితం వాక్యం క్రియతామౌర్ధ్వదైహికం ॥ సుదృష్టా క్రియతాం లంకా జీవితం తే
మయి స్థితం ॥ ౨౧ ॥ ఇత్యుక్తస్స తు తారేయో రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ జగామాకాశమావిశ్య మూర్తిమానివ హవ్య
వాట్ ॥ ౨౨ ॥ సోఽతిపత్య ముహూర్తేన శ్రీమాన్ రావణమందిరం ॥ దదర్శాసీనమవ్యగ్రం రావణం సచివైస్సహ ॥ ౨౩ ॥
తతస్తస్యావిదూరేణ నిపత్య హరిపుంగవః ॥ దీప్తాగ్నిసదృశస్తస్థావంగదః కనకాంగదః ॥ ౨౪ ॥ తద్రామవచనం సర్వమ
న్యూనాధికముత్తమమ్ ॥ సామాత్యం శ్రావయామాస నివేద్యాత్మానమాత్మనా ॥ ౨౫ ॥ దూతోఽహం కోసలేంద్ర

వం విధస్య నియమనేతవ కింభవిష్యతీత్యత్రాహ పదవీమితి ॥ పదవీం- తేషు కృతం పరిభవం- తమపి గమిష్యసీత్యర్థః. యద్వా పదవీం లోకం- యుద్ధే స్థి
తస్సన్- తేషాం లోకం గమిష్యసి - యుద్ధే స్థిత్వా సర్వపాపవిశుద్ధస్సన్ గతిం గమిష్యసి - తతస్త్రాణమాగచ్ఛేతి భావః ॥ ౧౪ ॥ బలేనేతి ॥
మాయయా మారీచమాయయా- మాం- అతిక్రామయిత్వా అపవాహ్య- లబ్ధావకాశః - యేన బలేన యద్బలమవలంబ్య - సీతాం హృత
వానసి - తద్బలం విదర్శయేత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ అరాక్షసమితి ॥ మైథిలీముపాదాయ సమర్ప్య మాం శరణం నాభ్యేషి చేదిమం లోకమరాక్ష
సం కర్తాఽస్మి - శరణాగతౌ తు సర్వం క్షమిష్య ఇతి భావః - మైథిలీముపాదాయేత్యనేన స్వస్తేయస్య స్వప్రత్యర్పణమంతరేణ ప్రాయశ్చి
త్తానధికారవత్ సీతాప్రత్యర్పణాభావే శరణాగతౌ తు నాధికార ఇత్యుక్తం - రావణేన శరణాగతౌ కృతాయాం విభీషణాయ కోసలరాజ్యం దా
స్యామీత్యభిప్రాయః ॥ ౧౬ ॥ శరణాగత్యకరణే స్వకర్తవ్యమాహ ॥ ధర్మాత్మేతి ॥ యద్వా - శరణాగతౌ ప్రాణత్రాణం కరిష్యా
మి న తు రాజ్యం దాస్యామీత్యభిప్రాయేణాహ- ధర్మాత్మేతి ॥ ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః - రక్షసాం శ్రేష్ఠః - రాక్షసనాయక ఇత్యర్థః-అయం
విభీషణః- సంప్రాప్తః మాం ప్రపన్నః - తస్మాల్లంకైశ్వర్యమయం ప్రాప్నోతి - ఉత్తరక్షణే ప్రాప్స్యతీత్యర్థః- శ్రీమాన్ తదనుగుణాసకల
ల్యవాన్- ఏవం క్రియాభేదాదయం శబ్దద్వయోపపత్తిః ॥ ౧౭ ॥ ఏవం విభీషణస్య రాజ్యయోగ్యతాముక్త్వా రావణస్య తదభావమాహ ॥ నహీతి ॥
అధర్మేణ ధర్మరహితేన- అత ఏవ పాపేన పాపిష్ఠేన- అత ఏవావిదితాత్మనా అస్వాధీనమనస్కేన - మూర్ఖసహాయేన త్వయా న శక్యమిత్యన్వ
యః ॥ ౧౮ ॥ సీతామాదాయ శరణమాగతోఽసి చేద్విభీషణాయ రాజ్యం దత్త్వా త్వత్ప్రాణాన్ రక్షామి అన్యథా యుధ్యస్వేత్యాహ- యుధ్యస్వేతి ॥ శాం
తః మృతః- పూత ఇతి- యుద్ధే అపరావృత్త్యా మృతేస్సర్వపాపప్రాయశ్చిత్తత్వాదితి భావః ॥ ౧౯ ॥ యద్యేతి ॥ ౨౦ ॥ బ్రవీమీతి ॥ క్రియతామౌర్ధ్వ
దైహికమితి - అరాక్షసకరణేన శ్రాద్ధకర్త్రభావాత్త్వయైవ జీవచ్ఛ్రాద్ధం కుర్విత్యర్థః - సుదృష్టేతి- మ్రియమాణా హి చాపలేన పుత్రకళ
త్రాదిముఖదర్శనం కుర్వంతి- తద్వదితి భావః- మయి స్థితం మదాయత్తం అవశ్యం త్వాం నాశయామీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ మూర్తిమాన్ కరచ
రణాదిసంస్థానవాన్- హవ్యవాట్ అగ్నిః ॥ ౨౨ ॥ స ఇతి ॥ అతిపత్య ప్రాప్య- అవ్యగ్రం దదర్శేత్యన్వయః- శ్రీమానిత్యనేన హర్షవత్త్వముచ్య
తే ॥ ౨౩ ॥ తతస్త ఇతి ॥ స్పష్టః ॥ ౨౪ ॥ తదితి ॥ ఉత్తముం పథ్యం- సామాత్యం రావణమితి శేషః- ఆత్మనా స్వయం- ఆత్మానం నివేద్య ఆత్మనో వాలిపుత్ర
త్వాదినివేదనపూర్వకం రామవచనం కథయామాసేత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ దూత ఇతి ॥ యది తేఽశ్రోత్రమాగతః- మాం శ్రుతవానసి కిమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఆ

మితి ॥ యుద్ధే స్థితస్సన్ దైవతాదీనాం పదవీం పుణ్యలోకం గమిష్యసీతి సంబంధః ॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః । నిర్మలా
స్స్వర్గమాయాంతి సంతస్సుకృతినో యథా । రాజా త్వశాసన్ పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిషమితి వచనాత్ - ఉభయోరపి పాపనివృత్తిరూపం ఫ
లం భవిష్యతీతి భావః ॥ ౧౪ ॥ తి ॥ యది మరణభీత్యా యుయుత్సా నాస్తి తదాపి తే హితం బ్రవీమీత్యాహ- అరాక్షసమితి ॥ ౧౬ ॥ శరణాగతిరపి రా
జ్యకాంక్షయా న కర్తవ్యేత్యభిప్రాయేణాహ - ధర్మాత్మేతి ॥ అయం విభీషణస్సంప్రాప్తః మామితి శేషః - లంకైశ్వర్యం శ్రీమానయం అకంటకం
ధ్రువం ప్రాప్నోతి ప్రాప్తప్రాయ ఏవేతి వాక్యభేదేన అయం శబ్దద్వయనిర్వాహః ॥ తి ॥ అకంటకం త్వద్రూపకంటకరహితం - రాజ్యప్రాప్తియోగ్యతాం ధ
ర్మాత్మేత్యాదివిశేషణైర్దర్శయతి- ధర్మాత్మా ధర్మప్రధానో నిత్యం ధర్మచిత్తశ్చ - రాక్షసశ్రేష్ఠ ఇత్యనేన త్వదనంతరం న్యాయప్రాప్తం తస్య రాజ్యమి
తి పర్శితం- శ్రీమానిత్యనేన తదైశ్వర్యప్రాపకాశేషలక్షణవత్త్వం- మాం ప్రాప్త ఇత్యనేన తత్ప్రాపకసమగ్రసామగ్రీసంపద్దర్శితా ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥
యది శరణం వ్రజసి తవానభిమతం తర్హి యుధ్యస్వేత్యాహ ॥ యుధ్యస్వేతి ॥ శాంతః హతః ॥ ౧౯ ॥ తి ॥ యద్వేతి ॥ న స దేశోఽస్తి యత్ర న మే చక్షుః ప్రా
ప్నోతీతి భావః ॥ ౨౦ ॥ బ్రవీమీతి ॥ సుదృష్టా క్రియతాం దుర్గసంరక్షణాదిభిరితి శేషః ॥ తి ॥ దేహాదూర్ధ్వం ప్రాప్తః ఊర్ధ్వదేహః పరలోకః తత్ర హితం దానా
దికం ఔర్ధ్వదైహికం.. సుదృష్టా క్రియతాం ఇతః పరం తద్దర్శనాభావాత్ ॥ ౨౧ ॥ తి ॥ మూర్తిమాన్ హవ్యవాట్- వానరవేషోఽగ్నిరిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥

స్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః॥ వాలిపుత్రోఽంగదో నామ యది తే శ్రోత్రమాగతః ॥ ౭౬ ॥ ఆహ త్వాం రాఘవో రామః
కౌసల్యానందవర్ధనః ॥ నిష్పత్య ప్రతియుధ్యస్వ నృశంస పురుషో భవ ॥ ౭౭ ॥ హంతాస్మి త్వాం సహామాత్యం సపుత్ర
జ్ఞాతిబాంధవం॥ నిరుద్విగ్నాస్త్రయో లోకా భవిష్యంతి హతే త్వయి॥ ౭౮ ॥ దేవదానవయక్షాణాం గంధర్వోరగరక్షసాం
శత్రుమద్యోద్ధరిష్యామి త్వామృషీణాం చ కంటకం॥ ౭౯ ॥..............................

విభీషణస్య చైశ్వర్యం భవిష్యతి హతే త్వయి ॥ న చేత్సత్కృత్య వైదేహీం ప్రణిపత్య ప్రదాస్యసి ॥ ౮౦ ॥ ఇత్యేవం పరు
షం వాక్యం బ్రువాణే హరిపుంగవే ॥ అమర్షవశమాపన్నో నిశాచరగణేశ్వరః ॥ ౮౧ ॥ తతస్స రోషతామ్రాక్షః
శశాస సచివాంస్తదా॥ గృహ్యతామేష దుర్మేధా వధ్యతామితి చాసకృత్ ॥ ౮౨ ॥ రావణస్య వచశ్శ్రుత్వా దీప్తాగ్ని
సమతేజసః॥ జగృహుస్తం తతో ఘోరాశ్చత్వారో రజనీచరాః ॥ ౮౩ ॥ గ్రాహయామాస తారేయస్స్వయమాత్మాన
మాత్మవాన్॥ బలం దర్శయితుం వీరో యాతుధానగణే తదా ॥ ౮౪॥ స తాన్ బాహుద్వయే సక్తానాదాయ పతగానివ॥ ప్రా
సాదం శైలసంకాశముత్పపాతాంగదస్తదా॥ ౮౫॥ తేఽంతరిక్షాద్వినిర్ధూతాస్తస్య వేగేన రాక్షసాః॥ భూమౌ నిపతితా
స్సర్వే రాక్షసేంద్రస్య పశ్యతః॥ ౮౬॥ తతః ప్రాసాదశిఖరం శైలశృంగమివోన్నతం॥ దదర్శ రాక్షసేంద్రస్య వాలిపుత్రః ప్ర
తాపవాన్ ॥ ౮౭ ॥ తత్పఫాల పదాక్రాంతం దశగ్రీవస్య పశ్యతః ॥ పురా హిమవతశ్శృంగం వజ్రిణేవ విదారితం॥
౮౮॥ భంక్త్వా ప్రాసాదశిఖరం నామ విశ్రావ్య చాత్మనః॥ వినద్య సుమహానాదముత్పపాత విహాయసం ॥ ౮౯ ॥ వ్యథ
యన్ రాక్షసాన్సర్వాన్ హర్షయంశ్చాపి వానరాన్ ॥ స వానరాణాం మధ్యే తు రామపార్శ్వముపాగతః ॥ ౯౦ ॥ రావ
ణస్తు పరం చక్రే క్రోధం ప్రాసాదధర్షణాత్ ॥ వినాశం చాత్మనః పశ్యన్నిశ్వాసపరమోఽభవత్ ॥ ౯౧ ॥ రామస్తు బహుభి
ర్హృష్టైర్నినదద్భిః ప్లవగమైః॥ వృతో రిపువధాకాంక్షీ యుద్ధాయైవాభ్యవర్తత ॥ ౯౨ ॥ సుషేణస్తు మహావీర్యో గిరికూ
టోపమో హరిః॥ బహుభిస్సంవృతస్తత్ర వానరైః కామరూపిభిః ॥ ౯౩॥ చతుర్ద్వారాణి సర్వాణి సుగ్రీవవచనాత్కపిః ॥
పర్యక్రామత దుర్ధర్షో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః ॥ ౯౪॥ తేషామక్షౌహిణిశతం సమవేక్ష్య వనౌకసాం ॥ లంకాముపని

హత్వామితి ॥ రాఘవ ఇత్యాదినా ఛద్మనా న యోత్స్యత ఇత్యుక్తం- కౌసల్యానందవర్ధన ఇత్యనేన -బహుతపః ప్రభావజనితతయా ధార్మికత్వము
క్తం- నిష్పత్య పురాన్నిర్గత్య పురుషో భవ- శూరో భవేత్యర్థః- పురుషాధమేతి పాఠే పురోపరోధేఽప్యనిర్గమనే నూనం పురుషాధమ ఏవాసీతి భా
వః॥ ౭౭॥ హంతేతి॥ అహమితి శేషః- నిరుద్విగ్నాః నిర్భయాః॥ ౭౮॥ దేవేతి॥ ఉద్ధరిష్యామి- ఉన్మూలయిష్యామి- కంటకం బాధకమిత్యర్థః॥
౭౯॥ విభీషణస్యేతి॥ ౮౦ ॥ ఇత్యేవమితి॥ ఆపన్నః ప్రాప్తః- బభూవ॥ ౮౧॥ తత ఇతి॥ దుర్మేధాః దుర్బుద్ధిః - న దూతో వధ్య ఇతి శాస్త్రానభి
జ్ఞ ఇత్యర్థః- అసకృచ్ఛశాసేత్యన్వయః - యద్వా దుర్మేధా ఇత్యంగదమేవాహ॥ ౮౨॥ రావణస్యేతి॥ స్పష్టః॥ ౮౩॥ గ్రాహయామాసేతి॥ యా
తుధానగణే విషయే - స్వబలం దర్శయితుం- ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ -స్వయం ఆత్మానం- గ్రాహయామాస గృహీతుమనుమేనే॥ ౮౪॥ స తానితి॥ స్పష్టః
౮౫ ॥ తేఽంతరిక్షాదితి॥ స్పష్టః॥ ౮౬॥ తత ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౮౭॥ తత్పఫాలేతి॥ పఫాల వ్యశీర్యత॥ ౮౮॥ భంక్త్వేతి॥ విశ్రావ్య విశేషేణ శ్రావయి
త్వా॥ ౮౯॥ వ్యథయన్నితి॥ ౯౦॥ రావణ ఇతి॥ ప్రాసాదధర్షణాత్ ప్రాసాదభంజనాత్ -పశ్యన్ తర్కయన్ - నిశ్వాసపరమః అధికనిశ్వాసః॥
౯౧॥ రామ ఇతి॥ అంగదాగమనం దృష్ట్వేతి శేషః॥ ౯౨॥ సుషేణ ఇతి ॥ సంవృతః- బభూవేతి శేషః - ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యత్వే హరికపిశబ్దయోః
పౌనరుక్త్యం స్యాత్ ॥ ౯౩॥ చతురితి॥ న్యూనతావ్యావృత్త్యర్థం సర్వాణీత్యుక్తం- కపిః సుషేణః- పర్యక్రామత పరితశ్చచార- నక్షత్రాణీవ నక్ష
త్రనిరూపితరాశీనిత్యర్థః॥ ౯౪ ॥ తేషామిత్యాది॥ అక్షౌహిణిశతమిత్యత్ర ఙ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోర్బహుళమితి హ్రస్వః- అనేకాక్షౌహిణీమిత్య
ర్థః- సాగరం చాభివర్తతాం - సాగరసమీపే వర్తమానానామిత్యర్థః- రాక్షసానితి- రాక్షసాః- ధీరా ఇతి శేషః- అపరే అధీరా ఇత్యర్థః-

---

తి ॥ అతిపత్య అతిక్రమ్య మార్గమితి శేషః॥ ౭౪॥ తి॥ తద్రామవచనమిత్యుపక్షేపకథనం వక్ష్యమాణస్య॥ ౭౫॥ తి॥ తస్యైవ ప్రపంచో దూతోఽహమితి॥
యదీత్యసందిగ్ధే సందిగ్ధవచనం వేదాః ప్రమాణం చేదితివత్ - శ్రోత్రమాగత ఏవ- ఏతేన స్వస్య స్వీయానాం చ బలాదిషు త్వయా న వాచ్యమేవ త్వయా
జ్ఞాతత్వాదితి భావః॥ ౭౬॥ తి॥ ఆహ త్వామితి॥ నిష్పత్య పురాద్వినిష్క్రమ్య పురుషో భవ శూరో భవ॥ ౭౭॥ హంతేతి॥ నిరుద్విగ్నాః నిర్భయాః॥ ౭౮॥
౭౯॥ విభీషణస్యేతి॥ సత్కృత్య ప్రణిపత్య మామితి శేషః- వైదేహీం న ప్రదాస్యసి చేత్ త్వయి హతే విభీషణస్యైశ్వర్యం భవిష్యతీతి యోజనా- వైదేహీం
న ప్రదాస్యసి చేత్ త్వాం హత్వా విభీషణాయ రాజ్యం దాస్యామీత్యర్థః॥ ౮౦॥ ౮౬॥ తి॥ ప్రాసాదశిఖరం- దదర్శేతి శేషః- దృష్ట్వా తచ్చ క్రామపదా
క్రాంతవాన్- చక్రామ రాక్షసేంద్రస్యేతి పాఠః॥ ౮౭॥ తి॥ తదాక్రాంతం చ ప్రాసాదశిఖరం- పఫాల శతధా విశీర్ణమభూత్॥ ౮౮॥ తి॥ పశ్యన్-
ఏకోఽపి సమగ్రం మమ బలం పరాభూయ నిర్భయం గచ్ఛతి - ఏవంవిధేష్వనేకేషు మన్నాశోద్యతేషు కథం జీవనమితి పర్యాలోచయన్నిత్యర్థః॥ ౯౩॥
తి॥ పర్యక్రామత - సర్వబలరక్షార్థం సర్వద్వారవృత్తాంతగ్రహణార్థం చ పరితశ్చచార ॥ ౯౪॥ తి॥ అక్షౌహిణిశతం- అక్షౌహిణ్యామితి

విష్టానాం సాగరం చాతివర్తతామ్। రాక్షసా విస్మయం జగ్ముస్త్రాసం జగ్ముస్తథాపరే॥ అపరే సమరోద్ధర్షాద్ధర్షమేవ ప్రపే
దిరే॥౯౬॥ కృత్స్నం హి కపిభిర్వ్యాప్తం ప్రాకారపరిఘాంతరమ్ ॥ దదృశూ రాక్షసా దీనాః ప్రాకారం వానరీకృతమ్॥
౯౭॥ హాహాకారం ప్రకుర్వంతి రాక్షసా భయమోహితాః॥౯౮॥ తస్మిన్మహాభీషణకే ప్రవృత్తే కోలాహలే రాక్షసరా
జధాన్యామ్। ప్రగృహ్య రక్షాంసి మహాయుధాని యుగాంతవాతా ఇవ సంవిచేరుః॥౯౯॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకచత్వా
రింశస్సర్గః. ****************************** తతస్తే రాక్షసాస్తత్ర గత్వా రావణమందిరమ్। న్యవేదయన్
పురీం రుద్ధాం రామేణ సహ వానరైః ॥౧॥ రుద్ధాం తు నగరీం శ్రుత్వా జాతక్రోధో నిశాచరః। విధానం ద్విగుణం కృత్వా ప్రా
సాదం సోఽధ్యరోహత ॥౨॥ స దదర్శావృతాం లంకాం సశైలవనకాననామ్। అసంఖ్యేయైర్హరిగణైస్సర్వతో యుద్ధకాంక్షి
భిః ॥౩॥ స దృష్ట్వా వానరైస్సర్వాం వసుధాం కబలీకృతామ్। కథం క్షపయితవ్యాస్స్యురితి చింతాపరోఽభవత్ ॥౪॥ స చింతయి
త్వా సుచిరం ధైర్యమాలంబ్య రావణః। రాఘవం హరియూథాంశ్చ దదర్శాయతలోచనః ॥౫॥ రాఘవస్సహ సైన్యేన ముది
తో నామ పుప్లువే । లంకాం దదర్శ గుప్తాం వై సర్వతో రాక్షసైర్వృతామ్ ॥౬॥ దృష్ట్వా దాశరథిర్లంకాం చిత్రధ్వజపతాకి
నీమ్। జగామ సహసా సీతాం దూయమానేన చేతసా॥౭॥ అత్ర సా మృగశాబాక్షీ మత్కృతే జనకాత్మజా। పీడ్యతే శోకసంత
ప్తా కృశా స్థండిలశాయినీ ॥౮॥ పీడ్యమానాం స ధర్మాత్మా వైదేహీమనుచింతయన్। క్షిప్రమాజ్ఞాపయామాస వానరాన్
ద్విషతాం వధే॥౯॥ ఏవముక్తే తు వచనే రామేణాక్లిష్టకర్మణా। సంఘర్షమాణాః ప్లవగాస్సింహనాదైరనాదయన్॥౧౦॥
శిఖరైర్వికిరామైనాం లంకాం ముష్టిభిరేవ వా। ఇతి స్మ దధిరే సర్వే మనాంసి హరియూథపాః ॥ ౧౧ ॥ ఉద్యమ్య గిరిశృంగా
ణి శిఖరాణి మహాంతి చ । తరూంశ్చోత్పాట్య వివిధాంస్తిష్ఠంతి హరియూథపాః ॥౧౨॥ ప్రేక్షతో రాక్షసేంద్రస్య తాన్యనీ
కాని భాగశః। రాఘవప్రియకామార్థం లంకామారురుహుస్తదా ॥౧౩॥ తే తామ్రవక్త్రా హేమాభా రామార్థే త్య
క్తజీవితాః। లంకామేవాభ్యవర్తంత సాలతాలశిలాయుధాః॥౧౪॥ తే ద్రుమైః పర్వతాగ్రైశ్చ ముష్టిభిశ్చ ప్లవంగమాః।
ప్రాకారాగ్రాణ్యరణ్యాని మమంథుస్తోరణాని చ ॥ ౧౫ ॥ పరిఘాః పూరయంతి స్మ ప్రసన్నసలిలాయుతాః । పాంసుభిః ప

ఉద్ధర్షాత్ గర్వాత్॥ ౯౬॥ కృత్స్నమితి॥ హరిభిర్వ్యాప్తం ప్రాకారపరిఘాంతరం ప్రాకారపరిఘయోరంతరాళం- వానరీకృతం వానరప్రచు
రతయా కృతం- అపరమివ ప్రాకారం దదృశురిత్యర్థః॥ ౯౭॥ హాహేత్యర్థం॥౯౮॥ తస్మిన్నితి॥ స్పష్టః॥ ౯౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ యుద్ధారంభో ద్విచత్వారింశే- తత ఇతి॥ తత్ర తస్మిన్ కాలే॥ ౧॥ రుద్ధామితి॥ విధానం రక్షణవిధిం- ద్విగుణం పూర్వస్మాదధికం॥౨॥ స
ఇతి॥ సర్వత ఆవృతామిత్యన్వయః॥౩॥ స దృష్ట్వేతి॥ కబళీకృతాం ఆచ్ఛాదితాం- కపిలీకృతామితి పాఠే వానరవర్ణేన కపిలీకృతాం- క్షపయితవ్యాః
నాశయితవ్యాః- ఏత ఇతి శేషః ॥౪॥ స ఇతి॥ ఆయతలోచన ఇత్యనేన విస్మయాతిశయ ఉచ్యతే ॥౫॥ రాఘవ ఇతి॥ పుప్లువే నామ- పూర్వస్థానాత్
ప్రాకారసన్నికృష్టం ప్రదేశం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥౬॥ దృష్ట్వేతి॥ దూయమానేనేతి- సీతాం స్మృత్వా దుఃఖితోఽభూదిత్యర్థః॥౭॥ అత్రేతి ॥ మృగశా
బాక్షీత్యనేన శోకానర్హత్వముచ్యతే- స్థండిలశాయినీ భూతలశాయినీ ॥౮॥ పీడ్యమానామితి ॥ పీడ్యమానాం- రాక్షసీభిరితి శేషః- ధర్మాత్మేత్య
నేన దయాళుత్వముచ్యతే ॥౯॥ ఏవముక్త ఇతి॥ వచనే- ఆజ్ఞాపనరూపే- సంఘర్షమాణాః స్పర్ధమానాః- అనాదయన్-లంకామితి శేషః ॥౧౦॥
శిఖరైరితి॥ వికిరామ చూర్ణయామ- మనాంసి దధిరే- నిశ్చయం చక్రురిత్యర్థః ॥౧౧॥ ఉద్యమ్యేతి॥ శిఖరాణి పర్వతఖండాన్- శిఖరం శైలఖండ
మితి సంగ్రహకారః। తిష్ఠంతి అతిష్ఠన్ ॥౧౨॥ ప్రేక్షత ఇతి॥ ప్రేక్షతః ప్రేక్షమాణమనాదృత్య- తాన్యనీకాని వానరానీకాని- భాగశః స్వస్వనియుక్త
ప్రదేశే- లంకాం లంకాప్రాకారం- రాఘవప్రియకామార్థం- రామప్రీతిసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః ॥౧౩॥ త ఇతి॥ త్యక్తజీవితాః- ఆశంసాయాం భూత
వచ్చేతి క్తః ॥౧౪॥ తే ద్రుమైరితి॥ అరణ్యాని ఉద్యానాని - తోరణాని బహిర్ద్వారాణి - మమంథుః బభంజురిత్యర్థః ॥౧౫॥ పరిఘా ఇతి ॥ స్పష్టః ॥

వృద్ధిః- అక్షౌహిణ్యః- యావంతోఽక్షౌహిణ్యాం గజాశ్వరథపదాతయస్తత్సంఖ్యా వానరా ఇత్యర్థః- శతశబ్దోఽనంతవాచీ- సాగరం చాభివర్తతాం
సాగరపర్యంతమభివ్యాప్య వర్తమానానామిత్యర్థః॥ ౯౮॥తి॥ రాక్షసరాజయోధాః- రాక్షసరాజయోధరూపాణి రక్షాంసీత్యర్థః॥ ౯౯॥ ఇతి శ్రీమ
హేశతీర్థ... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ రుద్ధామితి॥ విధానం దుర్గసంరక్షణమ్ ॥౨॥౩॥
తి॥ కపిలీకృతాం కపిలవర్ణసదృశీకృతామ్॥ ౪॥౫॥ రాఘవ ఇతి॥ పుప్లువే వేగేన ప్రాకారసమీపం ప్రాప్త ఇత్యర్థః॥తి॥ ముదితః పుప్లువే- నామశ
బ్దో వాక్యాలంకారే- ప్రాకారసమీపమితి శేషః- రామాధిరూఢవానరప్లవనం రామే ఉపచర్యతే ॥౬॥ దృష్ట్వేతి ॥ దూయమానేన - సంతప్యమా
నేన చేతసా- ఉపలక్షితః - మనసా జగామ సస్మారేత్యర్థః॥౭॥ తి॥ మత్కృతే మన్నిమిత్తం శోకసంతప్తాపి- పీడ్యతే మదర్థం రామస్య మహాన్ క్లేశో
జాయత ఇతి ఖిన్నా భవతీత్యర్థః ॥౯॥తి॥ సంఘర్షమాణాః అగ్రేభవితుం పరస్పరం స్పర్ధమానాః ॥౧౦॥ శిఖరైరితి॥ వికిరామ విదారయామ ॥౧౧॥
ఉద్యమ్యేతి॥ శిఖరాణి- పర్వతఖండాన్॥ శృంగం స్యాత్పర్వతస్యాగ్రం శిఖరం ఖండశైలకమితి యాదవః॥ ౧౨॥ ప్రేక్షత ఇతి॥ రాఘవప్రియకా

ర్వృతాగ్రైశ్చత్ప్రకాశైః శాఖామృగైశ్చ వానరాః ॥ ౧౬ ॥ తతస్సహస్రయూథాశ్చ కోటియూథాశ్చ వానరాః । కోటీశతయుతా
శ్చాన్యే లంకామారురుహుస్తదా ॥౧౭॥ కాంచనాని ప్రమృద్నంతస్తోరణాని ప్లవంగమాః। కైలాసశిఖరాభాణి గోపురా
ణి ప్రమథ్య చ। ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః। లంకాం తామభిధావంతి మహావారణసన్నిభాః ॥౧౯॥ జ
యత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః। రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః ॥ ౨౦ ॥ ఇత్యేవం ఘోషయంత
శ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః। అభ్యధావంత లంకాయాః ప్రాకారం కామరూపిణః॥ ౨౧॥ వీరబాహుస్సుబాహుశ్చ నలశ్చ
వనగోచరః। నిపీడ్యోపనివిష్టాస్తే ప్రాకారం హరియూథపాః॥ ఏతస్మిన్నంతరే చక్రుః స్కంధావారనివేశనం॥ ౨౨॥ పూ
ర్వద్వారం తు కుముదః కోటిభిర్దశభిర్వృతః॥ ఆవృత్య బలవాంస్తస్థౌ హరిభిర్జితకాశిభిః॥ ౨౩॥ సాహాయ్యార్థం తు త
స్యైవ నివిష్టః ప్రఘసో హరిః ॥ పనసశ్చ మహాబాహుర్వానరైర్బహుభిర్వృతః॥ ౨౪ ॥ దక్షిణం ద్వారమాగమ్య వీరశ్శత
వలిః కపిః। ఆవృత్య బలవాంస్తస్థౌ వింశత్యా కోటిభిర్వృతః॥ ౨౫॥ సుషేణః పశ్చిమద్వారం గతస్తారాపితా హరిః॥ ఆవృత్య
బలవాంస్తస్థౌ షష్టికోటిభిరావృతః ॥ ౨౬॥ ఉత్తరం ద్వారమాసాద్య రామస్సౌమిత్రిణా సహ ॥ ఆవృత్య బలవాంస్తస్థౌ
సుగ్రీవశ్చ హరీశ్వరః॥ ౨౭॥ గోలాంగూలో మహాకాయో గవాక్షో భీమదర్శనః ॥ వృతః కోట్యా మహావీర్యస్తస్థౌ రామ
స్య పార్శ్వతః ॥ ౨౮ ॥ ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్రశ్శత్రునిబర్హణః ॥ వృతః కోట్యా మహావీర్యస్తస్థౌ రామ
స్య పార్శ్వతః ॥ ౨౯ ॥ సన్నద్ధస్తు మహావీర్యో గదాపాణిర్విభీషణః ॥ వృతో యస్తైస్తు సచివైస్తస్థౌ తత్ర మహాబలః ॥
౩౦॥ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః॥ సమంతాత్పరిధావంతో రరక్షుర్హరివాహినీం ॥ ౩౧॥ తతః కోపపరీ
తాత్మా రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ నిర్యాణం సర్వసైన్యానాం ద్రుతమాజ్ఞాపయత్తదా ॥ ౩౨॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తతో వాక్యం
రావణస్య ముఖోద్గతం॥ సహసా భీమనిర్ఘోషముద్ఘుష్టం రజనీచరైః ॥ ౩౩॥ తతః ప్రచోదితా భేర్యశ్చంద్రపాండురపు

---

౧౬ ॥ తత ఇతి॥ కోటీశతయుతాః కోటీశతయూథయుతాః॥ ౧౭॥ కాంచనానీత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ కాంచనాని కాంచనకృతాని- ప్రమృద్నంతః చూర్ణ
యంతః- ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గమనాగమనే కుర్వంతః ॥౧౯॥ జయత్యతి॥ స్పష్టః ॥౨౦॥ ఇత్యేవమితి॥ ఘోషయంతః ఘుష్యంతః- గర్జంతః సిం
హనాదం కుర్వంతః ॥౨౧॥ వీరబాహురిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ఏతస్మిన్నంతరే - ప్రసిద్ధాః వీరబాహ్వాదయః - ప్రాకారం నిపీడ్యోపనివి
ష్టాస్సంతః- స్కంధావారస్య శిబిరస్య- నివేశనం నిర్మాణం చక్రుః - యుద్ధేంతరాంతరా విశ్రమార్థం వాసస్థానం స్కంధావారః- యద్వా వ్యూ
హీభావేన సేనాస్థాపనం స్కంధావారః॥౨౨॥ నివేశనప్రకారమేవాహ- పూర్వద్వారమిత్యాదినా॥ కుముదః పూర్వద్వారమావృత్య తస్థౌ- ఈ
శానకోణస్థిత్వా పూర్వద్వారమాక్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౩॥ సాహాయ్యార్థం త్వితి॥ స్పష్టః ॥౨౪॥ దక్షిణమితి ॥ శతవలిః దక్షిణద్వారమా
వృత్య తస్థౌ - ఆగ్నేయకోణస్థిత్వా దక్షిణద్వారమాక్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౫॥ సుషేణ ఇతి॥ సుషేణః పశ్చిమద్వారం గతః ఆవృత్య తస్థౌ- నై
రృతకోణస్థిత్వా పశ్చిమద్వారమాక్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౬ ॥ ఉత్తరమితి ॥ సుగ్రీవశ్చోత్తరం ద్వారమావృత్య తస్థౌ- పశ్చిమేన తు రామస్య
సుగ్రీవస్సహజాంబవాన్। అదూరాన్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగః - ఇత్యుక్తప్రకారేణ వాయవ్యకోణస్థితస్య సుగ్రీవస్య ఉత్తరద్వారని
రోధకత్వాభిధానాదేతదనుసారేణ కుముదాదీనాం తత్తత్కోణావస్థితత్వేన తత్తద్ద్వారనిరోధకత్వమితి వ్యాఖ్యాతం ॥౨౭॥ గోలాంగూల ఇతి॥
స్పష్టః ॥౨౮॥ ఋక్షాణామితి॥ స్పష్టః ॥౨౯॥ సన్నద్ధ ఇతి॥ స్పష్టః॥౩౦॥ గజో గవాక్ష ఇతి॥ రామపార్శ్వస్థాత్ గవాక్షాదన్యో జ్ఞేయః॥౩౧॥
తత ఇతి॥ తతః వానరసేనాసన్నివేశాద్ధేతోః - తదా తస్మిన్ సన్నివేశకాలే ॥౩౨ ॥ ఏతదితి॥ భీమనిర్ఘోషం యథా భవతి తథా ఉద్ఘుష్టం -
ఉచ్చైస్సింహనాదః కృత ఇత్యర్థః॥ ౩౩॥ తత ఇతి॥ ప్రచోదితాః సేనాగ్రే ప్రేరితాః - చంద్రపాండురపుష్కరాః చంద్రవచ్ఛుభ్రముఖాః- సం

మార్గం ప్రియవిషయకః కామో మనోరథః - తత్సిద్ధ్యర్థం రాఘవస్య ప్రియవిషయమనోరథసిద్ధయ ఇత్యర్థః ॥౧౩॥౧౭॥ ఆప్లవంతః సమంతాత్ప్ల
వంతః- ప్లవంతః ప్రాకారాభిముఖం ప్లవంతః ॥౨౧॥ ఏతస్మిన్నితి॥ స్కంధావారనివేశనం- స్కంధావారస్య సేనానివేశస్య- నివేశనం వ్యూహీ
భావేన స్థాపనం ॥౨౨॥ స్కంధావారనివేశప్రకారమాహ- పూర్వద్వారమిత్యాదినా॥ కుముదః పూర్వద్వారమావృత్య తస్థౌ- ఈశానకోణ
స్థిత్వా పూర్వద్వారమాక్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౩॥౨౪॥ దక్షిణద్వారమితి॥ శతవలిర్దక్షిణద్వారమావృత్య తస్థౌ- ఆగ్నేయకోణస్థిత్వా దక్షి
ణద్వారమాక్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౫॥ సుషేణ ఇతి॥ సుషేణః పశ్చిమద్వారం ప్రాప్తః- ఆవృత్య తస్థౌ- నైరృతకోణే స్థిత్వా పశ్చిమద్వారమా
క్రమ్య స్థితవానిత్యర్థః ॥౨౬॥ ఉత్తరద్వారమితి॥ సుగ్రీవశ్చోత్తరద్వారమాగత్య ఆవృత్య- పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవస్సహజాంబవానిత్యాద్యు
క్తప్రకారేణ వాయవ్యకోణస్థితః- సుగ్రీవస్యోత్తరద్వారనిరోధకత్వాభిధానాత్తదనుసారేణ కుముదాదీనాం తత్తత్కోణావస్థితత్వేన తత్తద్ద్వార
నిరోధకత్వమాఖ్యాతం ॥౨౭॥౨౯॥ యత్ర మహాబలో రామస్తత్ర తస్థావిత్యన్వయః ॥౩౦॥ గజో గవాక్ష ఇతి॥ అయం గవాక్షో రామపార్శ్వ
స్థగవాక్షాదన్యః ॥౩౧॥౩౩॥ తత ఇతి॥ చంద్రపాండురపుష్కరాః చంద్రవత్పాండురముఖాః - పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే

వరాః॥ హేమకోణాహతాభీమా రాక్షసానాం సమంతతః॥ ౩౪॥ వినేదుశ్చ మహాఘోషాశ్శంఖాశ్శతసహస్రశః॥ రా
క్షసానాం సుఘోరాణాం ముఖమారుతపూరితాః॥ ౩౫॥ తే బభుశ్శుభనీలాంగాస్సశంఖా రజనీచరాః॥ విద్యున్మండలవ
న్నద్ధాస్సబలాకా ఇవాంబుదాః॥ ౩౬॥ నిష్పతంతి తతస్సైన్యా హృష్టా రావణచోదితాః॥ సమయే పూర్యమాణస్య వేగా
ఇవ మహోదధేః ॥ ౩౭ ॥ తతో వానరసైన్యేన ముక్తో నాదస్సమంతతః॥ మలయః పూరితో యేన ససానుప్రస్థకందరః॥
౩౮॥ శంఖదుందుభిసంఘుష్టస్సింహనాదస్తరస్వినాం ॥ పృథివీం చాంతరిక్షం చ సాగరం చైవ నాదయన్। గజానాం బృం
హితైస్సార్ధం హయానాం హేషితైరపి॥ రథానాం నేమిఘోషైశ్చ రక్షసాం వదనస్వనః ॥౪౦॥ ఏతస్మిన్నంతరే ఘో
రస్సంగ్రామస్సమవర్తత॥ రక్షసాం వానరాణాం చ యథా దేవాసురే పురా ॥౪౧॥ తే గదాభిః ప్రదీప్తాభిశ్శక్తిశూలప
రశ్వధైః॥ నిజఘ్నుర్వానరాన్ ఘోరాః కథయంతస్స్వవిక్రమాన్ ॥ ౪౨ ॥ (వానరాశ్చ మహావీర్యా రాక్షసాన్ జఘ్ను
రాహవే। జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః।) రాజా జయతి సుగ్రీవ ఇతి శబ్దో మహానభూత్॥ ౪౩॥ రాజన్ జయ
జయేత్యుక్త్వా స్వస్వనామ కథాం తతః । తథా వృక్షైర్మహాకాయాః పర్వతాగ్రైశ్చ వానరాః ॥ నిజఘ్నుస్తాని రక్షాంసి
నఖైర్దంతైశ్చ వేగితాః ॥౪౪॥ రాక్షసాస్త్వపరే భీమాః ప్రాకారస్థా మహీం గతాః ॥ భిండిపాలైశ్చ ఖడ్గైశ్చ శూలై
శ్చైవ వ్యదారయన్ ॥౪౫॥ వానరాశ్చాపి సంక్రుద్ధాః ప్రాకారస్థాన్ మహీం గతాః॥ రాక్షసాన్ పాతయామాసుస్సమా
ప్లుత్య ప్లవంగమాః॥ ౪౬॥ స సంప్రహారస్తుములో మాంసశోణితకర్దమః ॥ రక్షసాం వానరాణాం చ సంబభూవాద్భుతో
పమః॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్విచత్వారింశస్సర్గః.************************యుధ్యతాం తు తత

మార్జనసంస్కారవిశేషేణ తాసాం శుభ్రత్వం- పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జలే ఇత్యమరః । కోణో వాద్యతాడనదండః- వినేదు
రిత్యనుకర్షః అథవా ప్రచోదితాః సస్వనురిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫॥ త ఇతి॥ శుభనీలాంగాః ఆభరణప్రభాభిశ్శోభమానాని నీలాని చాంగాని యే
షాం తే - అత ఏవ విద్యున్మండలసన్నద్ధా ఇతి నాధికోపమా - విద్యున్మండలసన్నద్ధా ఇత్యుపమానవిశేషణేనోపమేయేషు రాక్షసేషు సభూషణత్వం
గమ్యత ఇత్యప్యాహుః॥ ౩౬॥ నిష్పతంతీతి॥ సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః జనాః- సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ త ఇత్యమరః।
సమయే ప్రళయే- చంద్రోదయే వా- వేగాః పూరాః॥ ౩౭॥ తత ఇతి॥ మలయః త్రికూటః-సః ప్రసిద్ధః- సానుప్రస్థకందరః అనుప్రస్థం ప్రస్థే ప్రస్థే
స్థితాః యాః కందరాస్తాభిస్సహ వర్తత ఇతి విగ్రహః - యద్వా సానుః వప్రః-ప్రస్థః తటః- కందరా గుహేత్యర్థః- సానుః మహాప్రస్థః- ప్రస్థః క్షుద్ర
తటః- కందరః దరీ తైస్సహ వర్తత ఇతి ససానుప్రస్థకందర ఇత్యప్యాహుః ॥ ౩౮॥ శంఖదుందుభీత్యాది శ్లోకద్వయం॥ శంఖదుందుభిసంఘుష్టః
శంఖదుందుభిసంఘోషయుక్తః- తరస్వినాం బలవతాం - సింహనాదః గజబృంహితాదిభిస్సహ పృథివ్యాదికం నాదయన్ అనాదయత్॥ ౪౦॥
ఏతస్మిన్నితి ॥ దేవాసురే యథా దేవాసురవిరోధే దేవానామసురాణామివేత్యర్థః - యద్వా షష్ఠీబహువచనస్య సుపాం సులుగిత్యాదినా శే ఆదే
శః॥ ౪౧॥ త ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౪౨॥ రాజేత్యర్ధం॥ స్పష్టం॥౪౩॥ రాజన్నిత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ స్వస్వనామకథాం తత ఇతి- నామకథాం చో
క్త్వా తతో నిజఘ్నురిత్యుత్తరత్రాన్వయః- నామకథానాం అంతతః అంతే ఇతి వా యోజనా- వేగితాః సంజాతవేగాః - వేపితా ఇతి పాఠే కోపేన కం
పమానా ఇత్యర్థః॥ ౪౪॥ రాక్షసా ఇతి॥ భిండిపాలైః గదాభేదైః॥ ౪౫॥ వానరా ఇతి॥ సమాప్లుత్య ప్రాకారాగ్రపర్యంతముత్ప్లుత్య- ప్లవనం ప్లు
తగతిం గచ్ఛంతీతి ప్లవంగమాః- అసంజ్ఞాయామపి ఖశ్ఛాందసః- అనేన ప్లుతగతిమత్త్వముక్తం అతో న వానరశబ్దేన పునరుక్తిః॥ ౪౬॥ స ఇతి॥ సం
ప్రహారః యుద్ధం-తుములః పరస్పరసంకులః-మాంసశోణితాన్యేవ కర్దమో యస్మిన్ స మాంసశోణితకర్దమః- అద్భుతోపమః- దుర్లభోపమ ఇ
తి యావత్॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విచత్వారింశస్సర్గః.
అథ ద్వంద్వయుద్ధం వర్ణ్యతే త్రిచత్వారింశే-యుధ్యతాం త్విత్యాది॥ వానరాణాం యుధ్యతాం వానరేషు యుధ్యమానేషు-బలకోపః సేనాయాః

జల ఇత్యమరః॥ తి॥ హేమకోణాభిహతాః స్వర్ణమయవాదనదండాభిహతాః ॥౩౫॥ తి॥ విద్యున్మండలసన్నద్ధత్వస్థానే రాక్షసేషు భూషణభూషిత
త్వం జ్ఞేయం ॥౩౬॥ నిష్పతంతీతి॥ సైన్యాః- సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ త ఇత్యమరః- సమయే ప్రళయకాలే ॥౩౭ ॥ తత
ఇతి॥ ససానుప్రస్థకందరః- సానుః మహాప్రస్థః- ప్రస్థః క్షుద్రతటః-కందరః దరీ ॥౩౮॥ శంఖదుందుభీతి॥ నాదయన్- ఉదభూదితి శేషః॥౩౯॥
గజానాం బృంహితైరిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఏతస్మిన్ సమయే- గజానాం బృంహితాదిభిస్సహ రక్షసాం వానరాణాం చ-పురా దేవాసు
రాణాం విరోధే సతి యథా తథా ఘోరః సంగ్రామః సమపద్యతేతి సంబంధః॥౪౦॥౪౩॥ రాజన్నితి॥ స్వస్వనామకథాం తతః స్వస్వనామకథాం
తే నిజఘ్నురితి సంబంధః॥తి॥ వృక్షా మృదూనాం యుద్ధసాధనాని పర్వతాగ్రాదీని క్రూరక్రూరతరాణామితి వివేకః ॥౪౪॥ తి॥ అత్ర రాక్షసాస్త్వ
పరే ఇత్యర్ధం ప్రక్షిప్తమితి కతకః॥౪౪॥౪౫॥ వానరాశ్చాపీతి॥ ప్లవంగమాః- ప్లవైర్గమనశీలాః ॥౪౭॥తి ॥ ఏతద్యుద్ధోత్తరం ప్రత్యవహారస్సే
నాయా ఇతి భారతాల్లభ్యతే- తతః ప్రత్యవహారో భూత్సైన్యానాం రాఘవాజ్ఞయేత్యాది తత్రోక్తం॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విచత్వారింశస్సర్గః. యుధ్యతామితి॥ బలకోపః బలస్య కోపః॥తి॥ బలకో

స్తేషాంవానరాణాంమహాత్మనాం। రక్షసాంసంబభూవాథబలకోపస్సుదారుణః॥ ౧॥ తేహయైః కాంచనాపీడైర్ధ్వజై
శ్చాగ్నిశిఖోపమైః। రథైశ్చాదిత్యసంకాశైఃకవచైశ్చమనోరమైః ॥ నిర్యయూ రాక్షసవ్యాఘ్రానాదయంతోదిశోదశ।
రాక్షసాభీమకర్మాణోరావణస్యజయైషిణః॥ ౩॥ వానరాణామపిచమూర్బృహతీజయమిచ్ఛతాం। అభ్యధావతతాం
సేనాంరక్షసాంకామరూపిణాం ॥ ౪॥ ఏతస్మిన్నంతరేతేషామన్యోన్యమభిధావతాం। రక్షసాంవానరాణాంచద్వంద్వ
యుద్ధమవర్తత ॥ ౫॥ అంగదేనేంద్రజిత్సార్ధంవాలిపుత్రేణరాక్షసః। అయుధ్యతమహాతేజాస్త్ర్యంబకేణయథాంత
కః ॥౬॥ ప్రజంఘేనచసంపాతిర్నిత్యందుర్మర్షణోరణే।జంబుమాలినమారబ్ధోహనుమానపివానరః ॥ ౭ ॥ సంగతస్సు
మహాక్రోధోరాక్షసోరావణానుజః। సమరేతీక్ష్ణవేగేనమిత్రఘ్నేనవిభీషణః ॥౮॥ తపనేనగజస్సార్ధంరాక్షసేనమహా
బలః। నికుంభేనమహాతేజానీలోపిసమయుధ్యత ॥౯ ॥ వానరేంద్రస్తుసుగ్రీవఃప్రఘసేనసమాగతః। సంగతస్సమరేశ్రీ
మాన్విరూపాక్షేణలక్ష్మణః॥౧౦॥ అగ్నికేతుశ్చదుర్ధర్షోరశ్మికేతుశ్చరాక్షసః। సుప్తఘ్నోయజ్ఞకోపశ్చరామేణస
హసంగతాః ॥౧౧॥ వజ్రముష్టిస్తుమైందేనద్వివిదేనాశనిప్రభః। రాక్షసాభ్యాంసుఘోరాభ్యాంకపిముఖ్యౌసమాగతౌ॥
౧౨॥వీరఃప్రతపనోఘోరోరాక్షసోరణదుర్ధరః।సమరేతీక్ష్ణవేగేననలేనసమయుధ్యత ॥౧౩॥ ధర్మస్యపుత్రోబలవా
న్సుషేణఇతివిశ్రుతః। సవిద్యున్మాలినాసార్ధమయుధ్యతమహాకపిః ॥ ౧౪ ॥ వానరాశ్చాపరేభీమారాక్షసైరపరైస్స
హ। ద్వంద్వంసమీయుర్బహుధాయుద్ధాయబహుభిస్సహ ॥౧౫॥ తత్రాసీత్సుమహద్యుద్ధంతుములంరోమహర్షణం।
రక్షసాంవానరాణాంచవీరాణాంజయమిచ్ఛతాం ॥౧౬॥ హరిరాక్షసదేహేభ్యఃప్రభూతాఃకేశశాద్వలాః। శరీరసం
ఘాటవహాఃప్రసుస్రుశ్శోణితాపగాః ॥ ౧౭ ॥ ఆజఘానేంద్రజిత్క్రుద్ధోవజ్రేణేవశతక్రతుః। అంగదంగదయావీరంశ
త్రుసైన్యవిదారణం॥౧౮॥ తస్యకాంచనచిత్రాంగంరథంసాశ్వంససారథిం।జఘానసమరేశ్రీమానంగదోవేగవాన్కపిః॥
౧౯॥ సంపాతిస్తుత్రిభిర్బాణైఃప్రజంఘేనసమాహతః। నిజఘానాశ్వకర్ణేనప్రజంఘంరణమూర్ధని ॥౨౦॥ జంబుమాలీ
రథస్థస్తురథశక్త్యామహాబలః॥ బిభేదసమరేక్రుద్ధోహనూమంతంస్తనాంతరే ॥ ౨౧ ॥ తస్యతంరథమాస్థాయహనూ
మాన్మారుతాత్మజః। ప్రమమాథతలేనాశుసహతేనైవరక్షసా ॥ ౨౨ ॥ నదన్ప్రతపనోఘోరోనలంసోప్యన్వధావత ॥
౨౩॥ నలఃప్రతపనస్యాశుపాతయామాసచక్షుషీ॥ భిన్నగాత్రశ్శరైస్తీక్ష్ణైఃక్షిప్రహస్తేనరక్షసా॥౨౪॥ గ్రసంతమివ
సైన్యానిప్రఘసంవానరాధిపః ॥ సుగ్రీవస్సప్తపర్ణేననిర్బిభేదజఘానచ ॥౨౫॥ అగ్నికేతుశ్చదుర్ధర్షోరశ్మికేతు
శ్చరాక్షసః ॥ సుప్తఘ్నోయజ్ఞకోపశ్చరామంనిర్బిభిదుశ్శరైః ॥ ౨౬ ॥ తేషాంచతుర్ణాంరామస్తుశిరాంసినిశితైశ్శ
రైః ॥ క్రుద్ధశ్చతుర్భిశ్చిచ్ఛేదఘోరైరగ్నిశిఖోపమైః ॥ ౨౭ ॥ వజ్రముష్టిస్తుమైందేనముష్టినానిహతోరణే ॥ పపా

కోపః-బలేత్యవిభక్తికనిర్దేశః॥ ౧॥ తేహయైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ కాంచనాపీడైః స్వర్ణమయశేఖరైః-హయైరిత్యాద్యుపలక్షణే
తృతీయా - రాక్షసవ్యాఘ్రాః రాక్షసశ్రేష్ఠాః - రాక్షసశ్రేష్ఠత్వేపిజాత్యంతరత్వంసంభవతీతిరాక్షసాఇత్యుక్తం॥ ౩॥౬॥ ప్రజంఘేనేతి॥ దు
ర్మర్షణఃదుస్సహః- ప్రజంఘోరాక్షసః- సంపాతిఃవిభీషణసచివః- ఆరబ్ధః- హంతుమితిశేషః ॥ ౭॥౧౦॥ అగ్నికేతురితి ॥ సుప్తఘ్నయజ్ఞ
కోపౌచేతివాపాఠః ॥౧౧ ॥ వజ్రముష్టిరితి ॥ రాక్షసాభ్యాంవజ్రముష్ట్యశనిప్రభాభ్యాం - కపిముఖ్యౌమైందద్వివిదౌ- అనేనపరస్పరసంగతిరు
క్తా ॥౧౨॥ వీరఇతి॥ రణదుర్ధరఃరణేదుర్నిగ్రహః ॥౧౩॥౧౪॥ వానరాఇతి॥ ద్వంద్వంద్వంద్వత్వం- బహుధాయుద్ధాయశస్త్రాస్త్రబాహూచ
రణప్రభృతిభిర్యుద్ధాయ-బహుభిరితిరాక్షసవిశేషణాద్వానరాశ్చేత్యత్రాపిబహవఇతివిశేషణంజ్ఞేయం ॥౧౫॥తత్రేతి॥తుములంవ్యాకులం॥౧౬॥
హరీతి॥ కేశశాద్వలాః కేశైశ్శాద్వలవత్యః- సంఘాటఃకాష్ఠసంచయః ॥౧౭॥ ఆజఘానేతి॥ఆజఘానతాడయామాస ॥౧౮॥౨౦॥ జంబుమా
లీతి॥ రథశక్త్యారథఏవసదావర్తమానయాశక్త్యా ॥౨౧॥ తస్యేతి॥ ఆస్థాయఆరుహ్య ॥౨౨॥ నదన్నిత్యర్ధమేకంవాక్యం ॥౨౩॥ నలఇతి॥ర
క్షసాప్రతపనేన- భిన్నగాత్రఇత్యస్యపూర్వేణాన్వయః ॥౨౪॥ గ్రసంతమితి॥ సప్తపర్ణేనసప్తపర్ణవృక్షేణ ॥౨౫॥ అగ్నికేతురితి॥ స్పష్టః॥
౨౬॥ తేషామితి॥ అగ్నిశిఖోపమైః అగ్నిజ్వాలోపమైః ॥౨౭॥ వజ్రముష్టిరితి॥ పురాట్టః పురవళభిః ॥౨౮॥ నికుంభఇతిస్పష్టః ॥౨౯॥ పున

షః పరస్పరబలదర్శనజోరోషః ॥౧॥తి॥ కాంచనాపీడైః కాంచనభూషణవద్భిః- అగ్నిశిఖోపమైః తద్వద్దుర్ధర్షైః ॥౨॥తి॥ నిర్యయురితి॥ అనే
ననాల్మీకినాపిప్రత్యాహారోధ్వనితః ॥౪॥తి॥ అన్యోన్యమభిధావతాం- ద్వంద్వయుద్ధార్థమితిభావః ॥౬॥ ప్రజంఘేనేతి॥ దుర్మర్షణః- దుస్స
హః- జంబుమాలినమితి- ఆరబ్ధఃప్రహర్తుమితిశేషః ॥౭॥తి॥ శత్రుఘ్నేనతదాఖ్యరక్షసా-మిత్రఘ్నేనేతిక్వచిత్పాఠః ॥౮॥౧౬॥ హరిరాక్షసేతి॥
కేశైశ్శాద్వలాః -శాద్వలవత్యః- శరీరసంఘాటవహాః - శరీరాణ్యేవసంఘాటాః కాష్ఠసంచయాః తాన్వహంతీతి- తథా॥౧౭॥౨౦॥ జం
బుమాలీతి- రథశక్త్యా- రథస్థశక్త్యా ॥౨౧॥౨౨॥ నలఇతి॥ రక్షసాభిన్నగాత్రోనలః- ప్రతపనస్యచక్షుషీపాతయామాసేతిసంబంధః ॥౨౩

తసరథస్సాశ్వః పురాట్టఇవభూతలే ॥ ౨౭॥ నికుంభస్తురణే నీలం నీలాంజనచయప్రభమ్॥ నిర్బిభేద శరైస్తీక్ష్ణైః కరైర్మేఘమివాంశుమాన్॥ ౨౮॥ పునశ్శరశతేనాథ క్షిప్రహస్తో నిశాచరః॥ బిభేద సమరే నీలం నికుంభః ప్రజహాస చ॥ ౨౯॥ తస్యైవ రథచక్రేణ నీలో విష్ణురివాహవే ॥ శిరశ్చిచ్ఛేద సమరే నికుంభస్య చ సారథేః ॥ ౩౦॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శో ద్వివిదోఽప్యశనిప్రభమ్॥ జఘాన గిరిశృంగేణ మిషతాం సర్వరక్షసామ్ ॥ ౩౧॥ ద్వివిదం వానరేంద్రం తు నగయోధినమాహవే॥ శరైరశనిసంకాశైస్స వివ్యాధాశనిప్రభః ॥ ౩౨ ॥ స శరైరతివిద్ధాంగో ద్వివిదః క్రోధమూర్ఛితః ॥ సాలేన సరథం సాశ్వం నిజఘానాశనిప్రభమ్॥ ౩౩॥ విద్యున్మాలీ రథస్థస్తు శరైః కాంచనభూషణైః ॥ సుషేణం తాడయామాస ననాద చ ముహుర్ముహుః॥ ౩౪॥ తం రథస్థమథో దృష్ట్వా సుషేణో వానరోత్తమః ॥ గిరిశృంగేణ మహతా రథమాశు న్యపాతయత్॥ ౩౫॥ లాఘవేన తు సంయుక్తో విద్యున్మాలీ నిశాచరః॥ అపక్రమ్య రథాత్తూర్ణం గదాపాణిః క్షితౌ స్థితః ॥ ౩౬ ॥ తతః క్రోధసమావిష్టస్సుషేణో హరిపుంగవః॥ శిలాం సుమహతీం గృహ్య నిశాచరమభిద్రవత్ ॥ ౩౭॥ తమాపతంతం గదయా విద్యున్మాలీ నిశాచరః॥ వక్షస్యభిజఘానాశు సుషేణం హరిసత్తమమ్ ॥ ౩౮ ॥ గదాప్రహారం తం ఘోరమచింత్య ప్లవగోత్తమః॥ తాం శిలాం పాతయామాస తస్యోరసి మహామృధే ॥ ౩౯॥ శిలాప్రహారాభిహతో విద్యున్మాలీ నిశాచరః॥ నిష్పిష్టహృదయో భూమౌ గతాసుర్నిపపాత హ॥ ౪౦॥ ఏవం తైర్వానరైశ్శూరైశ్శూరాస్తే రజనీచరాః॥ ద్వంద్వే విమృదితాస్తత్ర దైత్యా ఇవ దివౌకసైః ॥ ౪౧ ॥ భగ్నైః ఖడ్గైర్గదాభిశ్చ శక్తితోమరపట్టసైః ॥ అపవిద్ధైశ్చ భిన్నైశ్చ రథైస్సాంగ్రామికైర్హయైః । నిహతైః కుంజరైర్మత్తైస్తథా వానరరాక్షసైః ॥ చక్రాక్షయుగదండైశ్చ భగ్నైర్ధరణిసంశ్రితైః॥ బభూవాయోధనం ఘోరం గోమాయుగణసంకులమ్॥ ౪౪॥ కబంధాని సముత్పేతుర్దిక్షు వానరరక్షసామ్। విమర్దే తుములే తస్మిన్ దేవాసురరణోపమే॥ ౪౫॥ విదార్యమాణా హరిపుంగవైస్తదా నిశాచరాశ్శోణితదిగ్ధగాత్రాః । పునస్సుయుద్ధం తరసా సమాస్థితా దివాకరస్యాస్తమయాభికాంక్షిణః॥ ౪౬॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ******

యుధ్యతామేవ తేషాం తు తదా వానరరక్షసామ్ । రవిరస్తంగతో రాత్రిః ప్రవృత్తా ప్రాణహారిణీ ॥ ౧॥ అన్యోన్యం బద్ధవైరాణాం ఘోరాణాం జయమిచ్ఛతామ్॥ సంప్రవృత్తం నిశాయుద్ధం తదా వానరరక్షసామ్ ॥ ౨ ॥ రాక్షసోఽసీతి హరయో హరిశ్చాసీతి రాక్షసాః। అన్యోన్యం సమరే జఘ్నుస్తస్మింస్తమసి దారుణే॥ ౩॥ జహి దారయ చైహీతి కథం విద్రవసీతి చ। ఏవం సుతుములశ్శబ్దస్తస్మింస్తమసి శుశ్రువే ॥ ౪ ॥ కాళాః కాంచనసన్నాహాస్తస్మింస్తమసి రాక్షసాః । సంప్రాదృశ్యంత శైలేంద్రా దీప్తౌషధివనా ఇవ ॥ ౫ ॥ తస్మింస్తమసి దుష్పారే రాక్షసాః క్రోధమూర్ఛితాః। పరిపేతుర్మహావేగా భక్షయంతః ప్లవంగమాన్ ॥ ౬ ॥ తే హయాన్ కాంచనాపీడాన్ ధ్వజాంశ్చాగ్నిశిఖోపమాన్ । ఆప్లుత్య దశనైస్తీ

రితి॥ క్షిప్రహస్తః క్షిప్రకారిహస్తః- నికుంభః ప్రజహాస చేతి పాఠస్సమ్యక్॥ ౨౯॥ తస్యైవేతి॥ శిరశ్చిచ్ఛేద సారథేరిత్యనంతరం వజ్రాశనిసమస్పర్శ ఇతి శ్లోకః- తతో ద్వివిదం వానరేంద్రం త్వితి శ్లోకః ॥౩౦॥౩౨॥ స ఇతి॥ స్పష్టః ॥౩౩॥ విద్యుదితి॥ స్పష్టః॥౩౪॥ తమితి॥ స్పష్టః॥౩౫॥ లాఘవేనేతి॥ అపక్రమ్య అవప్లుత్య ॥౩౬॥ తత ఇతి॥ అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్ ॥౩౭॥ తమితి॥ స్పష్టః ॥౩౮॥ గదాప్రహారమితి- అచింత్య అచింతయిత్వా ॥౩౯॥ శిలేతి॥ స్పష్టః ॥౪౦॥ ఏవమితి ॥ దివౌకసైరిత్యకారాంతత్వమార్షమ్ ॥ ౪౧ ॥ భగ్నైరిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అపవిద్ధైరితి రథవిశేషణం- భిన్నైరితి హయవిశేషణం- సాంగ్రామికైః సంగ్రామే సాధుభిః- అక్షం చక్రరంధ్రం - యుగదండః- అశ్వబంధనదండః ॥౪౪॥ కబంధానీతి॥ కబంధాని శిరోహీనశరీరాణి- విమర్దే యుద్ధే ॥౪౫॥ విదార్యమాణా ఇతి॥ దివాకరస్యేతి- రాత్రౌ రాక్షసానాం బలాధిక్యాదితి భావః ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిచత్వారింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋అథ రాత్రియుద్ధప్రవృత్తిశ్చతుశ్చత్వారింశే- యుధ్యతామేవేత్యాది ॥ యుధ్యతాం యుధ్యమానేషు- ప్రాణహారిణీ- వానరాణామితి శేషః ॥౧॥ అన్యోన్యమితి- స్పష్టః ॥౨॥ రాక్షస ఇతి॥ హరిశ్చాసీతి రాక్షసా ఇతి- దారుణతమస్త్వేన రక్షసామపి మోహోఽభూదితి భావః ॥౩॥ జహీతి॥ స్పష్టః॥౪॥ కాళా ఇతి॥ కాళాః నీలాః- కాంచనసన్నాహాః కాంచనకవచాః- దీప్తౌషధివనాః దీప్తతృణజ్యోతిర్వనాః ॥౫॥ తస్మిన్నితి॥ పరిపేతుః సంచేరుః ॥ ౬ ॥ త ఇతి ॥ తే వానరాః .. కాంచనాపీడాన్ సువర్ణశేఖరాన్ ॥

౩౬॥ తతః క్రోధేతి॥ అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్ ॥౩౭॥౪౦॥ ఏవమితి॥ దివౌకసైః అకారాంతత్వమార్షమ్ ॥౪౧॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిచత్వారింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥౪॥ కాళా ఇతి॥ కాలాః నీలాః- కాంచనసన్నాహాః సువర్ణకవచాః ॥౫॥౭॥ వానరా ఇతి ॥ యుద్ధే అక్షోభయన్నితి చ్ఛేదః॥౮॥౯॥౧౨॥

ష్టైర్భీమకోపా వ్యదారయన్ ॥ ౭ ॥ వానరా బలినో యుద్ధేక్షోభయన్ రాక్షసీం చమూం । కుంజరాన్ కుంజరారోహాన్పతాకాధ్వజినో రథాన్॥ చకర్షుశ్చ దదంశుశ్చ దశనైః క్రోధమూర్ఛితాః ॥ ౮ ॥ లక్ష్మణశ్చాపి రామశ్చ శరైరాశీవిషోపమైః॥ దృశ్యాదృశ్యాని రక్షాంసి ప్రవరాణి నిజఘ్నతుః ॥ ౯ ॥ తురంగఖురవిధ్వస్తం రథనేమిసముత్థితం ॥ రురోధ కర్ణనేత్రాణి యుధ్యతాం ధరణీరజః ॥ ౧౦ ॥ వర్తమానే మహాఘోరే సంగ్రామే రోమహర్షణే ॥ రుధిరోదా మహాఘోరా నద్యస్తత్ర ప్రసుస్రువుః ॥ ౧౧ ॥ తతో భేరీమృదంగానాం పణవానాం చ నిస్వనః ॥ శంఖవేణుస్వనోన్మిశ్రస్సంబభూవాద్భుతోపమః ॥ ౧౨ ॥ హతానాం స్తనమానానాం రాక్షసానాం చ నిస్వనః ॥ శస్తానాం వానరాణాం చ సంబభూవాతిదారుణః ॥ ౧౩ ॥ హతైర్వానరవీరైశ్చ శక్తిశూలపరశ్వధైః ॥ నిహతైః పర్వతాగ్రైశ్చ రాక్షసైః కామరూపిభిః । శస్త్రపుష్పోపహారా చ తత్రాసీద్యుద్ధమేదినీ ॥ దుర్జ్ఞేయా దుర్నివేశా చ శోణితాస్రావకర్దమా॥ ౧౫॥ సా బభూవ నిశా ఘోరా హరిరాక్షసహారిణీ ॥ కాళరాత్రీవ భూతానాం సర్వేషాం దురతిక్రమా। ౧౬॥ తతస్తే రాక్షసాస్తత్ర తస్మింస్తమసి దారుణే ॥ రామమేవాభ్యవర్తంత సంసృష్టాశ్శరవృష్టిభిః ॥ ౧౭॥ తేషామాపతతాం శబ్దః క్రుద్ధానామపి గర్జతాం ॥ ఉద్వర్త ఇవ సప్తానాం సముద్రాణాం ప్రశుశ్రువే ॥ ౧౮ ॥ తేషాం రామశ్శరైష్షడ్భిష్షడ్జఘాన నిశాచరాన్ ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ శితైరగ్నిశిఖోపమైః ॥ ౧౯ ॥ యమశత్రుశ్చ దుర్ధర్షో మహాపార్శ్వ మహోదరౌ॥ వజ్రదంష్ట్రో మహాకాయస్తౌ చోభౌ శుకసారణౌ। తేతు రామేణ బాణౌఘైస్సర్వే మర్మసు తాడితాః॥ యుద్ధాదపసృతాస్తత్ర సావశేషాయుషోభవన్ ॥ ౨౧ ॥ తత్ర కాంచనచిత్రాంగైశ్శరైరగ్నిశిఖోపమైః ॥ దిశశ్చకార విమలాః ప్రదిశశ్చ మహాబలః (రామనామాంకితైర్బాణైర్వ్యాప్తం తద్రణమండలం) ॥ ౨౨ ॥ యే త్వన్యే రాక్షసా భీమా రామస్యాభిముఖే స్థితాః ॥ తేపి నష్టాస్సమాసాద్య పతంగా ఇవ పావకం ॥ ౨౩ ॥ సువర్ణపుంఖైర్విశిఖైస్సంపతద్భిస్సహస్రశః ॥ బభూవ రజనీ చిత్రా ఖద్యోతైరివ శారదీ ॥ ౨౪ ॥ రాక్షసానాం చ నినదైర్హరీణాం చాపి నిస్వనైః ॥ సా బభూవ నిశా ఘోరా భూయో ఘోరతరా తదా ॥ ౨౫ ॥ తేన శబ్దేన మహతా ప్రవృద్ధేన సమంతతః॥ త్రికూటః కందరాకీర్ణః ప్రవ్యాహరదివాచలః॥ ౨౬॥ గోలాంగూలా మహాకాయాస్తమసా తుల్యవర్చసః॥ సంపరిష్వజ్య బాహుభ్యాం భక్షయన్ రజనీచరాన్ ॥ ౨౭॥ అంగదస్తు రణే శత్రుం నిహంతుం సముపస్థితః॥ రావణిం నిజఘానాశు సారథిం చ హయానపి ॥ ౨౮ ॥ వర్తమానే తదా ఘోరే సంగ్రామే భృశదారుణే ॥ ఇంద్రజిత్తు రథం త్యక్త్వా హతాశ్వో హతసారథిః। అంగదేన మహాకాయస్తత్రైవాంతరధీయత ॥ ౩౦ ॥ తత్కర్మ వాలిపుత్రస్య సర్వే దేవాస్సహర్షిభిః॥

౭॥ వానరా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకః- యుద్ధేక్షోభయన్నిత్యత్ర ఆక్షోభయన్నితి పదచ్ఛేదః॥౮॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ దృశ్యాదృశ్యాని ఈషద్దృశ్యానీత్యర్థః॥ ౯॥ తురంగేతి॥ విధ్వస్తం చూర్ణీకృతం ॥౧౦॥ వర్తమాన ఇతి॥ రుధిరోదాః అసంజ్ఞాయామప్యుదకశబ్దస్యోదాదేశ ఆర్షః ॥౧౧॥ తతో భేరీతి- స్పష్టః ॥౧౨॥ హతానామితి ॥ స్తనమానానాం స్తనతాం- శస్తానాం హింసితానాం ॥౧౩॥ హతైరిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నిహతైరితి రాక్షసవిశేషణం- పర్వతాగ్రైః వానరప్రేరితైః- ఉపలక్షణే తృతీయా- శస్త్రాణ్యేవ పుష్పోపహారాః పుష్పబలయో యస్యాం సా - తత్రతథా. దుర్జ్ఞేయా- కృచ్ఛ్రజ్ఞేయా- ప్రతియోధినః- దుర్నివేశా దుష్ప్రవేశా ॥౧౫॥ సేతి॥ కాళరాత్రిః భీమరథిరాత్రిః - రాత్రిర్భీమరథీ నామ సర్వప్రాణిభయావహా ఇత్యుక్తేః। శక్తిర్వా- సతీ చ కాళరాత్రిశ్చ భైరవీగణనాయికేత్యుక్తేః ॥౧౬॥ తత ఇతి॥ సంసృష్టాః సమ్మిళితాః ॥౧౭॥ తేషామితి॥ ఉద్వర్తోఽభివృద్ధిః- ప్రళయే వా॥ రామానుజీయం॥ ఉద్వర్తే సంవర్తే ॥౧౮॥ తేషామితి॥ తేషాం రాక్షసానాం మధ్యే- షట్ నిశాచరాన్- అగ్నిశిఖోపమైః శితైశ్శరైః జఘాన॥ రా॥ శితైరగ్నిశిఖోపమైరితి పాఠః॥౧౯॥ కే తే షడిత్యపేక్షాయామాహ- యమేతి॥ దుర్ధర్షః ధర్షితుమశక్యః యమశత్రుః-మహోదర మహాపార్శ్వ-మహాకాయః వజ్రదంష్ట్రః- తౌ ఉత్తరద్వారరక్షకత్వేన పూర్వోక్తా ఉభౌ శుకసారణౌ చేతి షట్- అత్ర మహాకాయ ఇతి వజ్రదంష్ట్రవిశేషణం- అపసృతాః పలాయితాః- సావశేషాయుషః - ఆయుశ్శేషయుక్తా ఇతి జీవనే హేతుః ॥౨౧॥ తత్రేతి॥ మహాబలః రామః ॥౨౨॥ యేత్వితి॥ పావకం సమాసాద్యేత్యన్వయః ॥౨౩॥ సువర్ణపుంఖైరితి॥ స్పష్టః॥ ౨౪॥ రాక్షసానామితి॥ పూర్వమేవ ఘోరా సా- భూయః విశిష్య. ఘోరతరా బభూవ॥౨౫॥ తేనేతి॥ ప్రవ్యాహరదివ- ప్రతివ్యాహరదివేత్యర్థః॥ ౨౬॥ గోలాంగూలా ఇతి॥ భక్షయన్ అభక్షయన్ ॥౨౭॥ పూర్వప్రసక్తస్యాంగదేంద్రజితోర్ద్వంద్వయుద్ధస్య శేషం వక్తుముపక్రమతే అంగదస్త్విత్యాదినా ॥౨౮॥ వర్తమాన ఇతి॥ తత్రైవ తస్మిన్ దేశ ఏవ ॥౩౦॥ తదితి॥ పూజనార్హస్య స్తుత్యర్హస్య॥౩౧॥ ప్రభావమితి తేజాని- లిం

౧౩॥ హతైరితి॥ శస్త్రపుష్పోపహారా శస్త్రాణ్యేవ పుష్పోపహారా యస్యాస్సా॥ ౧౭॥ తేషామితి॥ ఉద్వర్తే ప్రళయకాలే॥ ౨౫॥ తేన శబ్దేనేతి॥ ప్ర

తుష్టువుః పూజనార్హావ్యతౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౩౧॥ ప్రభావం సర్వభూతాని విదురింద్రజితో యుధి। (అదృశ్యస్స ర్వభూతానాం యోభవద్యుధిమర్జయః) తేన తేతం మహాత్మానం తుష్టాదృష్ట్వా ప్రధర్షితం ॥ ౩౨ ॥ తతః ప్రహృష్టాః కప యస్ససుగ్రీవపభీషణాః । సాధుసాధ్వితి నేదుశ్చ దృష్ట్వా శత్రుం ప్రధర్షితం ॥౩౩॥ ఇంద్రజిత్తు తదా తేన నిర్జితో భీమ కర్మణా। సంయుగే వానరపుత్రేణ క్రోధం చక్రే సుదారుణం ॥ ౩౪ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామో వానరాన్వాక్యమబ్రవీ త్॥ ౩౪౯॥ సర్వే భవంతస్తిష్ఠంతు కపిరాజేన సంగతాః॥ ౩౫॥ సబ్రహ్మణాదత్తవరస్త్రైలోక్యం బాధతే భృశం। భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థం కాలేన స సమాగతః ॥ అద్యైవ క్షమితవ్యం మే భవంతో విగతజ్వరాః ॥ ౩౬౯॥ సోంతర్ధానగతః పా పో రావణీ రణకర్కశః॥ అదృశ్యో నిశితాన్బాణాన్ముమోచాశనివర్చసః॥ ౩౭౯॥ స రామం లక్ష్మణం చైవ ఘోరైర్నా గమయైశ్శరైః॥ బిభేద సమరే క్రుద్ధస్సర్వగాత్రేషు రాక్షసః ॥ ౩౮౯ ॥ మాయయా సంవృతస్తత్ర మోహయన్రాఘ వౌ యుధి॥ అదృశ్యస్సర్వభూతానాం కూటయోధీ నిశాచరః। బబంధ శరబంధేన భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥ ౪౦॥ తౌ తేన పు రుషవ్యాఘ్రౌ క్రుద్ధేనాశీవిషైశ్శరైః। సహసాభిహతౌ వీరౌ తదా ప్రైక్షంత వానరాః ॥ ౪౧ ॥ ప్రకాశరూపస్తు యదా నశక్తస్తౌ బాధితుం రాక్షసరాజపుత్రః। మాయాం ప్రయోక్తుం సముపాజగామ బబంధ తౌ రాజసుతౌ మహాత్మా ॥ ౪౨ ॥

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. ***********************************

సతస్య గతిమన్విచ్ఛన్రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్। దిదేశాతిబలో రామో దశ వానరయూథపాన్ ॥౧॥ ద్వౌ సుషే ణస్య దాయాదౌ నీలం చ ప్లవగర్షభం । అంగదం వాలిపుత్రం చ శరభం చ తరస్వినం ॥ వినతం జాంబవంతం చ సానుప్రస్థం మహాబలం। ఋషభం చర్షభస్కంధమాదిదేశ పరంతపః ॥౩॥ తే సంప్రహృష్టా హరయో భీమానుద్యమ్య పాదపాన్। ఆకాశం వివిశుస్సర్వే మార్గమాణా దిశో దశ ॥౪॥ తేషాం వేగవతాం వేగమిషుభిర్వేగవత్తరైః। అస్త్రవిత్పరమాస్త్రైస్తు వారయామాస రావణిః ॥౫ ॥ తం భీమవేగా హరయో నారాచైః క్షతవిగ్రహాః। అంధకారే న దదృశుర్మేఘైస్సూర్యమి వావృతం ॥౬॥ రామలక్ష్మణయోరేవ సర్వదేహభిదశ్శరాన్। భృశమావేశయామాస రావణిస్సమితింజయః॥౭ ॥నిరంతర శరీరౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। క్రుద్ధేనేంద్రజితా వీరౌ పన్నగైశ్శరతాంగతైః ॥౮ ॥ తయోః క్షతజమార్గేణ సుస్రా

గవ్యత్యయ ఆర్షః- మహాత్మానం మహాధైర్యం- తేన అంగదేన- ప్రధర్షితం పరాజితం- దృష్ట్వా తుష్టాః ॥౩౨॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టః ॥ ౩౩॥ ఇంద్ర జిత్త్వితి॥ స్పష్టః ॥౩౪॥ ఏతస్మిన్నిత్యర్ధః ॥౩౪౯॥ సర్వ ఇత్యర్థం ॥౩౫॥౩౬౯॥ సఇతి॥ అంతర్ధానగతః అంతర్ధానవిద్యాం ప్రాప్తః ॥౩౭౯॥ సఇతి॥ సర్వగాత్రేషు సర్వావయవేషు ॥౩౮౯॥ మాయయేతి॥ మాయయా సంవృతః మాయయా యుక్తః అత ఏవ అదృశ్యః- కూటయోధీ కపట యోధీ- రాఘవౌ రఘుకులోద్భవౌ। రామలక్ష్మణౌ-శరబంధేన- శరరూపబంధకేన- బబంధ- వేష్టనదంశనాదినా నాగమయత్వం- వేదనా దినా శరమయత్వం ॥౪౦॥ తౌ తేనేతి-స్పష్టః ॥౪౧॥ మాయాప్రయోగకిమర్థమిత్యత్రాహ-ప్రకాశేతి ॥ సముపాజగామ ఉపచక్రమే - బబంధ చ - మహాత్మా మహాబుద్ధిః ॥౪౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋అథ నాగపాశబంధః పంచచత్వారింశే॥ సతస్యేత్యాది॥ గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం॥౧॥ తానేవ దశ యూథ పాన్దర్శయతి- ద్వావిత్యాదినా॥ దాయాదౌ పుత్రౌ- దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః॥౨॥ ఋషభం చర్షభస్కంధమితి పాఠః॥౩॥ త త ఇతి॥ మార్గమాణాః- మార్గయంత ఇత్యర్థః ॥౪॥ తేషామితి॥ పరమాస్త్రైరిషుభిః పరమాస్త్రరూపైరిషుభిః ॥౫॥ తమితి ॥ స్పష్టః ॥౬॥ రామే తి॥ భృశం సర్వదేహభిదః శరాన్ రామలక్ష్మణయోరేవాధికరణయోరావేశయామాస ॥౭॥ నిరంతరేతి ॥ నిరంతర శరీరౌ- కృతావితి శేషః - శరతాంగతైః- శరకార్యం భేదనాదికం కుర్వద్భిరిత్యర్థః ॥౮॥ పన్నగైశ్శరతాంగతైః-శరకార్యం భేదనం పన్నగకార్యం సంవేష్టనం చ కుర్వద్భిరిత్య ర్థః ॥౮॥ తయోరితి॥ క్షతేన జాతో మార్గః క్షతజమార్గః॥ నను॥ న భూతసంఘసంస్థానో దేహో౽స్య పరమాత్మనః । న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాం

వ్యాహరత్ - ప్రతివ్యాహరదివ ॥౩౪॥౩౫॥ సబ్రహ్మణాదత్తవర ఇత్యాది॥ సః- ఇంద్రజిత్ - బ్రహ్మణాదత్తవరస్సన్ - త్రైలోక్యం బాధతే.కిం చ కాలేన కాలబలేన- భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం జయసిద్ధ్యర్థం సమాగతః- కాలబలేన భవతో జేతుం సమాగత ఇత్యర్థః॥ అద్యైవ మే మయా క్షమితవ్యం- బ్రహ్మణో మాన్యత్వాదితి భావః- భవంతో విగతజ్వరాస్తిష్ఠంత్వితి పూర్వేణ సంబంధః ॥౩౬౯॥౪౧॥ ప్రకాశరూపస్త్వితి॥ సముపాజగామ- ఉపచ క్రమే- రామకర్తృకేంద్రజిత్ప్రయుక్తనాగపాశబంధనసహనస్యాయమాశయః - ఈషద్భ్రూభంగమాత్రేణ సర్వజగత్సంహర్తుస్సర్వేశ్వ రస్య శ్రీరామస్య ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తనాగపాశబంధనసహనం స్వకృతమర్యాదారూపబ్రహ్మవరదానపాలనార్థం బ్రహ్మణో మాన్యత్వార్థం చేతి జ్ఞాతవ్యం - అస్మిన్కాండే న్యత్రాపి ప్యేతాదృశస్థలేష్వేవమేవానుసంధేయం ॥౪౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణ...యు ద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋ స ఇతి॥ తస్య గతిం- తస్య ఇంద్రజితో గతిం అవస్థానప్రదేశం- అన్విచ్ఛన్ జ్ఞాతుమిచ్ఛన్- దిదేశ ఆదిదేశ ॥౧ ॥౪॥ తేషామితి॥ పరమాస్త్రైః బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ- అభిమంత్రితైరిషుభిః వారయామాసేతి సంబంధః ॥౫॥౮॥

ఉరుధిరంబహు। తావుభౌచప్రకాశేతేపుష్పితావివకింశుకౌ ॥౯॥ తతఃపర్యంతరక్తాక్షోభిన్నాంజనచయోపమః। రావణిర్భ్రాతరౌవాక్యమంతర్ధానగతోఽబ్రవీత్ ॥౧౦॥ ....

యుధ్యమానమనాలక్ష్యంశక్రోఽపిత్రిదశేశ్వరః। ద్రష్టుమాసాదితుంవాపినశక్తఃకింపునర్యువాం॥౧౧॥ప్రావృతావిషుజాలేనరాఘవౌకంకపత్రిణా। ఏషరోషపరీతాత్మానయామియమసాదనం॥ ౧౨॥ ఏవముక్త్వాతుధర్మజ్ఞౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। నిర్బిభేదశితైర్బాణైః ప్రజహర్షననాదచ॥ ౧౩॥ భిన్నాంజనచయశ్యామోవిస్ఫార్యవిపులంధనుః। భూయోభూయశ్శరాన్ఘోరాన్విససర్జమహామృధే। ౧౪॥ తతోమర్మసుమర్మజ్ఞోమజ్జయన్నిశితాన్శరాన్ । రామలక్ష్మణయోర్వీరోననాదచముహుర్ముహుః॥ ౧౫॥ బద్ధౌతుశరబంధేనతావుభౌరణమూర్ధని। నిమేషాంతరమాత్రేణనశేకతురుదీక్షితుం॥ ౧౬॥ తతోవిభిన్నసర్వాంగౌశరశల్యాచితావుభౌ। ధ్వజావివమహేంద్రస్యరజ్జుముక్తౌప్రకంపితౌ ॥ తౌసంప్రచలితౌవీరౌమర్మభేదేనకర్శితౌ। నిపేతతుర్మహేష్వాసౌజగత్యాంజగతీపతీ॥౧౭॥తౌవీరశయనేవీరౌశయానౌరుధిరోక్షితౌ। శరవేష్టితసర్వాంగావార్తౌపరమపీడితౌ॥ ౧౮॥నహ్యవిద్ధంతయోర్గాత్రేబభూవాంగుళమంతరం।నానిర్భిణ్ణంనచాస్తబ్ధమాకరాగ్రాదజిహ్మగైః ॥ ౨౦ ॥ తౌతుక్రూరేణనిహతౌరక్షసాకామరూపిణా । అసృక్సుస్రువతుస్తీవ్రంజలంప్రస్రవణావివ॥ ౨౧ ॥ పపాతప్రథమంరామోవిద్ధోమర్మసుమార్గణైః । క్రోధాదింద్రజితాయేనపురాశక్రోవినిర్జితః ॥ ౨౨ ॥ రుక్మపుంఖైఃప్రసన్నాగ్రైరధోగతిభిరాశుగైః । నారాచైరర్ధనారాచైర్భల్లైరంజలికైరపి ॥ వివ్యాధవత్సదం

షమేదోస్థిసంభవేత్యాదిభిః రామలక్ష్మణయోర్దివ్యవిగ్రహస్యాప్రాకృతత్వస్మరణాత్కథంరుధిరోద్గమఇతిచేదత్రాహుః - వస్తుతోనయోరుధిరాభావేపిమనుష్యభావనానురోధేననటఇవరుధిరాణిదర్శయతస్మ - నన్వేవంనిర్బంధేనమనుష్యభావంభావయతః కింప్రయోజనం - శృణు-సర్వాత్మనామనుష్యభావనానురోధేజనఏవంమన్యతే- నాయంమర్త్యఃకింతుదేవఃతేనతద్వదస్మాకంనశక్యమనుష్ఠాతుంధర్మానితి- సర్వథామనుష్యభావనాయాంతుమహాజనానుష్ఠానదర్శనేనస్వయమనుష్ఠాస్యతిలోకఇతిరహస్యం- రావణస్యమనుష్యైకవధ్యత్వేనతద్భావనేత్యప్యాహుః- నాగపాశబద్ధతయావస్థానంతుధర్మనిరతానామపికదాచిదాపదుపస్థితినివర్తతేచర్ఘుటితీతిలోకానాం ప్రదర్శనాయేతి- ఏవంమోహాదిష్వపిద్రష్టవ్యం ॥౯॥ తతఇతి ॥ పర్యంతరక్తాక్షఇత్యనేనఈషత్కోపవత్త్వంలక్ష్యతే ॥౧౦॥ యుధ్యమానమితి॥ అనాలక్ష్యంయథాభవతితథాయుధ్యమానంమాంశక్రస్త్రిదశేశ్వరోపిద్రష్టుంమాయయాబలాంతరేణ ఆసాదితుంవాపినశక్తః- కింపునర్యువాంమానుషావిత్యర్థః॥౧౧॥ ప్రావృతావితి॥ రాఘవావితిసంబోధనం - అత్రాపియువామితిద్వితీయాంతతయావిపరిణామ్యానుషంజనీయం- కంకపత్రిణాకంకపత్రవతా- ఏషఇత్యవ్యవధానద్యోతనాయ ॥౧౨॥ ఏవమితి॥ ధర్మజ్ఞావితి- శబ్దవేధప్రయోగాసహిష్ణూఇత్యర్థః ॥౧౩॥భిన్నేతి॥ అంజనోపరిప్రదేశస్యధూసరత్వసంభవాత్ భిన్నేత్యుక్తం ॥౧౪॥ తతఇతి॥ స్పష్టః ॥౧౫॥ బద్ధావితి॥ నిమేషాంతరమాత్రేణనిమేషావకాశమాత్రేణ- క్షణమాత్రేణేత్యర్థః ॥౧౬॥ తతఇతి ॥ శరశల్యాచితౌశరాగ్రప్రోతౌకృతౌ-రజ్జుముక్తౌముక్తరజ్జూ అతఏవప్రకంపితౌ మహేంద్రస్యధ్వజావివకృతౌ - జగత్యాంభూమౌ - జగతీపతీభూపతీ ॥౧౭॥తావితి॥వీరాశ్శేరతేస్మిన్నితివీరశయనంరణభూమిః- శల్పతల్పంవా- శరవేష్టితసర్వాంగౌశరభూతసర్పవేష్టితసర్వాంగౌ- ఆర్తౌమానసపీడావంతౌ- పరమపీడితౌశారీరకపీడావంతౌ- అభూతామితిశేషః ॥౧౮॥ నహీతి ॥ అంగుళం అంగుళిప్రమాణం- అథవా అంగుళిరంగుళమితిత్రికాండీస్మరణాత్ అంగుళిప్రమాణవాచ్యంగుళశబ్దోకారాంతోప్యస్తి- తయోర్గాత్రమంగుళమాత్రేప్యవకాశే అవిద్ధంనాభూదితిభావః - యద్వాతయోర్గాత్రం అంగుళంఅంగుళసంబంధ్యప్యంతరమవకాశః - ఆకరాగ్రాత్కరాగ్రపర్యంతం- అజిహ్మగైః సర్పరూపశరైః అవిద్ధంనబభూవ - అస్తబ్ధంఅనిశ్చలంచ - నబభూవ-అనిర్భిణ్ణంచనబభూవ ॥౨౦॥తావితి ॥ తీవ్రంఅత్యంతం- ప్రస్రవణౌగిరివిశేషౌ ॥౨౧॥ పపాతేతి॥ ఇంద్రజిత్త్వంనిర్వక్తి- యేనేతి ॥౨౨॥ నాగాస్త్రప్రయోగానంతరంకేవలశరైరపివివ్యాధేత్యాహ- రుక్మపుంఖైరిత్యాదినా॥ ప్రసన్నాగ్రైః ఉన్మృష్టాగ్రైరిత్యర్థః- ప్రహర్తురాకాశస్థత్వేనాధోగతిభిః- ఆశుగైఃవక్ష్యమాణవిశేషభిన్నైః- నారాచైః ఋజువృత్తాగ్రైః - అర్ధనారాచైః మధ్యేభిన్ననారాచతుల్యైః భల్లైఃపరశ్వధాగ్రైః- అంజలికైః అంజలిసదృశాగ్రైః వత్సదంతైః వత్సదంతసదృశాగ్రైః-సింహదంష్ట్రైః సింహదంష్ట్రసదృశాగ్రైః-క్షురైఃక్షురాగ్రైః- అత్రేంద్రజిదిత్యధ్యాహార్యం ॥౨౩॥ క్షురైః క్షురాకారము

తయోరితి ॥ క్షతజమార్గేణ -క్షతేనవ్రణేనజాతోమార్గఃతేన ॥ ౯॥ ౧౦ ॥ యుధ్యమానమితి॥అనాలక్ష్యఅంతర్ధాయ ॥౧౧॥ ప్రావృతావిషుజాలేనేత్యస్యప్రాతీతికార్థఃస్పష్టః - వస్తుతస్తురాఘవౌఇషుజాలేనప్రావృతౌకేవలం-యమసాదనంనయామివానరానితిశేషః ॥౧౨॥౧౭॥ తావితి ॥ వీరశయనే- వీరాఅస్మిన్శేరతఇతివీరశయనం- యుద్ధభూమావిత్యర్థః- శరవేష్టితసర్వాంగౌ - శరభూతసర్పవేష్టితసర్వగాత్రౌ ॥ ౧౮॥ నహీతి॥అంగుళమంగుళప్రమాణం- అస్తబ్ధంచేష్టావత్- అజిహ్మగైర్బాణైః॥౨౦॥తావితి॥ ప్రస్రవణౌప్రస్రవణాఖ్యపర్వతౌ ॥౨౧॥౨౨॥రుక్మపుంఖైరితి॥ రజోగతిభిః- వాయునావిస్తార్యమాణరజోవన్నీరంధ్రం సంపతద్భిరిత్యర్థః- అంజలికైః - అంజలిసదృశానికానిశిరాంస్యగ్రాణియే

తైశ్చ సింహనాదం ప్రైః క్రుద్ధైస్తథా ॥౨౩౹॥ స వీరశయనే శిశ్యే విజ్యమాదాయ కార్ముకం ॥ భిన్నముష్టిపరీణాహం త్రిణతం
రత్నభూషితం ॥౨౪౹॥ బాణపాతాంతరే రామం పతితం పురుషర్షభం॥ స తత్ర లక్ష్మణో దృష్ట్వా నిరాశో జీవితేఽభవత్ ॥
౨౫౹॥ రామం కమలపత్రాక్షం శరబంధపరిక్షతం॥ శుశోచ భ్రాతరం దృష్ట్వా పతితం ధరణీతలే॥ ౨౬౹॥ హరయశ్చాపి తం
దృష్ట్వా సంతాపం పరమం గతాః॥౨౭॥ బద్ధౌ తు వీరౌ పతితౌ శయానౌ తౌ వానరాస్సంపరివార్య తస్థుః। సమాగతా వాయుసు
తప్రముఖ్యా విషాదమార్తాః పరమం చ జగ్ముః ॥౨౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః-*********

తతో ద్యాం పృథివీం చైవ వీక్షమాణా వనౌకసః। దదృశుస్సంతతౌ బాణైర్భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥౧ ॥వృష్ట్వేవో
పరతే దేవే కృతకర్మణి రాక్షసే। ఆజగామాథ తం దేశం ససుగ్రీవో విభీషణః॥౨ ॥ నీలద్వివిదమైందాశ్చ సుషేణకుముదాం
గదాః। తూర్ణం హనుమతా సార్ధమన్వశోచంత రాఘవౌ॥౩॥ అచేష్టౌ మందనిశ్వాసౌ శోణితౌఘపరిప్లుతౌ।శరజాలా
చితౌ స్తబ్ధౌ శయానౌ శరతల్పయోః ॥ నిశ్వసంతౌ యథా సర్పౌ నిశ్చేష్టౌ మందవిక్రమౌ । రుధిరస్రావదిగ్ధాంగౌ తాపనీ
యావివ ధ్వజౌ। తౌ వీరశయనే వీరౌ శయానౌ మందచేష్టితౌ। యూథపైస్తైః పరివృతౌ బాష్పవ్యాకులలోచనైః ॥ రాఘ
వౌ పతితౌ దృష్ట్వా శరజాలసమావృతౌ। బభూవుర్వ్యథితాస్సర్వే వానరాస్సవిభీషణాః ॥౬॥ అంతరిక్షం నిరీక్షంతో దిశస్స
ర్వాశ్చ వానరాః ।న చైనం మాయయా చ్ఛన్నం దదృశూ రావణిం రణే ॥౭॥తం తు మాయాప్రతిచ్ఛన్నం మాయయైవ విభీష
ణః। వీక్షమాణో దదర్శాథ భ్రాతుః పుత్రమవస్థితం ॥౮॥ తమప్రతిమకర్మాణమప్రతిద్వంద్వమాహవే । దదర్శాంతర్హిత
తం వీరం వరదానాద్విభీషణః ॥ ౧౦॥ తేజసా యశసా చైవ విక్రమేణ చ సంయుతం ॥ ౧౦౹ ॥ ఇంద్రజిత్త్వాత్మనః కర్మ తౌ శ
యానౌ సమీక్ష్య చ ॥ఉవాచ పరమప్రీతో హర్షయన్సర్వనైరృతాన్ ॥౧౧౹ ॥ దూషణస్య చ హంతారౌ ఖరస్య చ
మహాబలౌ॥సాదితౌ మామకైర్బాణైర్భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౨౹॥ నేమౌ మోక్షయితుం శక్యావేతస్మాదిషుబంధ
నాత్॥ సర్వైరపి సమాగమ్య సర్షిసంఘైస్సురాసురైః ॥౧౩౹ ॥యత్కృతే చింతయానస్య శోకార్తస్య పితుర్మమ॥
అస్పృష్ట్వా శయనం గాత్రైస్త్రియామా యాతి శర్వరీ ॥ ౧౪౹॥ కృత్స్నేయం యత్కృతే లంకా నదీ వర్షాస్వివాకులా॥
సోఽయం మూలహరోఽనర్థస్సర్వేషాం నిహతో మయా ॥౧౫౹ ॥ రామస్య లక్ష్మణస్యాపి సర్వేషాం చ వనౌకసాం ॥ విక్రమా

ఖైః ॥౨౩౹॥ స ఇతి॥ భిన్నముష్టిపరీణాహం శిథిలముష్టిబంధం - త్రిణతం త్రిషు స్థానేషు పార్శ్వయోర్మధ్యే చ నతం - రుక్మభూషితం రుక్మపట్ట
బంధం- విజ్యం శరసంధానప్రసంగాభావాద్విగతజ్యం- కార్ముకం ధనుః-ఆదాయ అవలంబ్య- వీరశయనే రణభూమౌ- శిశ్యే ॥ ౨౪౹॥ బాణేతి॥
బాణపాతాంతరే శరతల్పే ॥ ౨౫౹॥ రామమితి ॥ శరబంధపరిక్షతం - బంధః క్షతశ్చేతి ద్వయమత్ర శరకార్యముచ్యతే ॥౨౬౹ ॥ హరయశ్చేత్య
ర్ధం ॥౨౭॥ బద్ధావితి॥ ఆదౌ నాగపాశబద్ధౌ- అథ శయానౌ తు- తౌ వీరౌ- సంపరివార్య వాయుసుతాదయో వానరాస్తస్థుః - విషాదం దుః
ఖం జగ్ముశ్చేత్యన్వయః ॥౨౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచ
త్వారింశస్సర్గః.❋❋అథ పూర్వసర్గోక్తమనువదతి-తత ఇత్యాది॥ ద్యాం ఆకాశం-సంతతౌ వ్యాప్తౌ॥౧॥ వృష్ట్వేతి ॥వృష్ట్వా ఉపరతే దేవే వ
ర్షితే రాక్షసే- కృతకర్మణి కృతశరవర్షరూపకర్మణి సతి- తం దేశం రామస్థానం॥ ౨॥ నీలేతి॥ నీలాదయస్సుగ్రీవాత్పూర్వమేవాగతాః॥ ౩॥
అచేష్టావిత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ అచేష్టావత ఏవ స్తబ్ధౌ నిశ్చలౌ- మధ్యేమధ్యే మందనిశ్వాసౌ మధ్యేమధ్యే నిశ్చేష్టౌ-కదాచిత్సర్పావివ నిశ్వ
సంతౌ కదాచిన్మందచేష్టితౌ చ-అత్ర పునరుక్తయో దుఃఖాతిరేకాత్-యద్వా అచేష్టావితి శ్లోకః పూర్వశ్లోకేనాన్వితః॥ ౬॥అంతరిక్షమితి-స్పష్టః॥ ౭॥
తం త్వితి॥ మాయయైవేతి అంతర్హితవస్తుదర్శనహేతుభూతయా విద్యయేత్యర్థః॥౮॥ తమితి॥ అప్రతిద్వంద్వం నిస్సమం-వరదానాదంతర్హితమిత్యన్వ
య్వయః- తేజసేత్యర్ధం పూర్వేణాన్వేతి॥ ౧౦౹ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి॥ ఆత్మనః కర్మ నాగాస్త్రబంధరూపం-శయానౌ తౌ చ-వీక్ష్యేత్యన్వయః॥
౧౧౹॥ దూషణస్యేతి॥ సాదితౌ- పశ్యతేతి శేషః॥ ౧౨౹॥ నేమావితి॥ సమాగమ్య సంభూయ॥ ౧౩౹ ॥ యదితి ॥ యత్కృతే యన్నిమి
త్తం-గాత్రైశ్శయనమస్పృష్ట్వా చింతయానస్యైవ మమ పితుః త్రియామా యాతి - యత్పౌరుషభయాన్మమ పితా శర్వర్యామేకస్మిన్నపి యామే
ననిద్రాతీత్యర్థః॥౧౪౹॥ కృత్స్నేతి॥ లంకా లంకాస్థజనః -ఆకులా నదీపక్షే ఆవిలేత్యర్థః- లంకాపక్షే వ్యగ్రేత్యర్థః- సర్వేషామస్మాకం మూ

షాం తైః॥ వత్సదంతైః వత్సదంతాకారైః ॥౨౩౹॥ స ఇతి॥ భిన్నముష్టిపరీణాహం - భిన్నః- ముష్టిపరీణాహో ముష్టిగ్రహణప్రదేశో యస్య తం॥
౨౪౹॥ బాణేతి॥ బాణపాతాంతరే- బాణతల్పమధ్యే ॥౨౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం -
యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౧॥౯॥తమప్రతిమకర్మాణమితి అదర్శనహేతుభూతయా విద్యయా వరదానాదంతర్హితమితి సంబంధః॥౧౦॥౧౩౹॥యత్కృత ఇత్యాది॥
యస్య కృతం కరణం పౌరుషమితి యావత్-తస్మిన్నిమిత్తే సతి గాత్రైః శయనమస్పృష్ట్వా చింతయానస్య మత్పితుః-త్రియామా రాత్రిః యాతి-యత్పౌ

నిష్ఫలాస్సర్వే యథా శరది తోయదాః ॥౧౬॥ ఏవముక్త్వా తు తాన్ సర్వాన్ రాక్షసాన్ పరిపార్శ్వతః॥ యూథపానపి
తాన్ సర్వాంస్తాడయామాస రావణిః ॥౧౭॥ నీలం నవభిరాహత్య మైందం చ ద్వివిదం తథా ॥ త్రిభిస్త్రిభిరమిత్రఘ్నస్త
తాప ప్రవరేషుభిః । జాంబవంతం మహేష్వాసో విద్ధ్వా బాణేన వక్షసి ॥హనూమతో వేగవతో విససర్జ శరాన్ దశ । గవా
క్షం శరభం చైవ ద్వావప్యమిత తేజసౌ ॥ ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం మహావేగో వివ్యాధ యుధి రావణిః । గోలాంగూలేశ్వరం
చైవ వాలిపుత్రమథాంగదమ్ ॥ వివ్యాధ బహుభిర్బాణైస్త్వరమాణోఽథ రావణిః ॥౨౧॥ తాన్ వానరవరాన్ భిత్త్వా శరైర
గ్నిశిఖోపమైః॥ ననాద బలవాంస్తత్ర మహాసత్త్వస్స రావణిః ॥ ౨౨ ॥ తానర్దయిత్వా బాణౌఘైస్త్రాసయిత్వా చ వాన
రాన్॥ ప్రజహాస మహాబాహుర్వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౨౩॥ శరబంధేన ఘోరేణ మయా బద్ధౌ చమూముఖే॥ సహితౌ
భ్రాతరావేతౌ నిశామయత రాక్షసాః॥౨౪॥ఏవముక్తాస్తు తే సర్వే రాక్షసాః కూటయోధినః॥ పరం విస్మయమాజగ్ముః క
ర్మణా తేన హర్షితాః॥౨౫॥ వినేదుశ్చ మహానాదాన్ సర్వతో జలదోపమాః॥హతో రామ ఇతి జ్ఞాత్వా రావణిం సమ
పూజయన్ ॥౨౬॥ నిష్పందౌ తు తదా దృష్ట్వా తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ॥ వసుధాయాం నిరుచ్ఛ్వాసౌ హతావిత్యన్వమన్య
త ॥౨౭॥ హర్షేణ తు సమావిష్ట ఇంద్రజిత్సమితింజయః॥ ప్రవివేశ పురీం లంకాం హర్షయన్ సర్వరాక్షసాన్॥౨౮॥ రామ
లక్ష్మణయోర్దృష్ట్వా శరీరే సాయకైశ్చితే ॥ సర్వాణి చాంగోపాంగాని సుగ్రీవం భయమావిశత్ ॥ ౨౯ ॥ తమువాచ పరి
త్రస్తం వానరేంద్రం విభీషణః ॥ సబాష్పవదనం దీనం శోకవ్యాకులలోచనమ్ ॥ ౩౦॥ అలం త్రాసేన సుగ్రీవ బాష్పవేగో
నిగృహ్యతామ్ ॥ఏవం ప్రాయాణి యుద్ధాని విజయో నాస్తి నైష్ఠికః ॥ ౩౧ ॥ సశేషభాగ్యతాస్మాకం యది వీర భవిష్యతి॥
మోహమేతౌ ప్రహాస్యేతే మహాత్మానౌ మహాబలౌ ॥౩౨॥ పర్యవస్థాపయాత్మానమనాథం మాం చ వానర॥ సత్యధర్మా
భిరక్తానాం నాస్తి మృత్యుకృతం భయమ్ ॥౩౩॥ ఏవముక్త్వా తతస్తస్య జలక్లిన్నేన పాణినా॥ సుగ్రీవస్య శుభే నేత్రే ప్రమ
మార్జ విభీషణః ॥౩౪॥ తతస్సలిలమాదాయ విద్యయా పరిజప్య చ॥సుగ్రీవనేత్రే ధర్మాత్మా సమమార్జ విభీషణః॥౩౫॥
ప్రమృజ్య వదనం తస్య కపిరాజస్య ధీమతః ॥ అబ్రవీత్ కాలసంప్రాప్తమసంభ్రాంతమిదం వచః ॥౩౬॥ న కాలః కపిరాజేం
ద్ర వైక్లబ్యమనువర్తితుమ్ ॥అతిస్నేహోఽప్యకాలేఽస్మిన్ మరణాయోపకల్పతే ॥౩౭॥ తస్మాదుత్సృజ్య వైక్లబ్యం సర్వ

లహరః అనర్థః - అనర్థకరో రామః ॥ ౧౫॥ రామస్యేతి ॥ విక్రమాః సేతుబంధనాదయః॥౧౬॥ ఏవమితి ॥ పరిపార్శ్వతః సమీపతః॥
౧౭॥ నీలమిత్యాది॥హనూమతః- హనూమదర్థమిత్యర్థః-సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ- గోలాంగూలేశ్వరం గవాక్షం॥ ౨౧॥ తానితి-స్పష్టః॥
౨౨॥ తానర్దయిత్వేతి- స్పష్టః॥౨౩॥ శరబంధేనేతి॥ నిశామయత పశ్యత॥౨౪॥ ఏవమితి॥ కూటయోధినః కపటయోధినః॥ ౨౫॥ వినే
దుశ్చేతి- స్పష్టః ॥ ౨౬॥ నిష్పందావితి- స్పష్టః॥ ౨౭॥ హర్షేణత్వితి- స్పష్టః॥ ౨౮॥ రామలక్ష్మణయోరితి॥ శరీరే ఇతి ప్రత్యేకాపేక్షయా
ద్వివచనం- అంగాని కరాదీని- ఉపాంగాని అంగుల్యాదీని- అత్ర పిశరైశ్చితానీతి యోజ్యం- దృష్ట్వా స్థిత ఇతి సుగ్రీవో విశేషణీయః॥ ౨౯॥ తమి
తి- స్పష్టః ॥౩౦॥ అలమితి॥ ఏవంప్రాయాణి ఏవంవిధాని- ప్రాయశ్చానశనే మృత్యౌ తుల్యబాహుల్యయోరపీతి విశ్వః। నైష్ఠికః నియతః॥౩౧॥
సశేషభాగ్యతేతి ॥ అస్మాకం భాగ్యశేషం యద్యస్తీత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ పర్యవస్థాపయేతి ॥ పర్యవస్థాపయాత్మానం మనో నిశ్చలం కురు స్వాత్మప
ర్యవస్థాపనేన మాం చ పర్యవస్థాపయ- ధైర్యం కారయేత్యర్థః- పర్యవస్థాపనే హేతుమాహ సత్యేతి- మృత్యుకృతం అపమృత్యుకృతం॥ ౩౩॥ఏవ
మితి॥ జలక్లిన్నేన జలసిక్తేన॥ ౩౪॥ ఏవమమాంగళ్యనివృత్త్యర్థం శాంతినివృత్త్యర్థం వా నేత్రే ప్రమృజ్య రాక్షససమాయాపరిజ్ఞానేనాప్యస్య ధై
ర్యసంపాదనాభిప్రాయేణ విద్యాభిమంత్రితజలేనాపి మమార్జేత్యాహ తత ఇతి ॥ విద్యయా రాక్షససమాయాదర్శనహేతుమంత్రేణ - పరిజప్య అభి
మంత్ర్య॥ ౩౫॥ ప్రమృజ్యేతి॥ కాలసంప్రాప్తం తత్కాలోచితం- అసంభ్రాంతం అవ్యాకులమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౩౬ ॥ న కాల ఇతి॥ క్లైబ్యం అ
ధైర్యం - కిం కరోమి అతిస్నేహ ఏవం బాధత ఇత్యత్రాహ అతిస్నేహోఽపీతి ॥ ౩౭॥ ఏవం త్యక్తవ్యముక్త్వా కర్తవ్యముపదిశతి- తస్మాదితి॥ నై

రుషభయాచ్ఛర్వర్యామేకస్మిన్నపి యామే న నిద్రాతీత్యర్థః॥ ౧౪॥ ౧౮॥ ద్వాభ్యామితి॥గోలాంగూలేశ్వరం గవాక్షం ॥ ౨౨॥౨౩॥శరబంధే
నేతి।నిశామయత పశ్యత ॥౨౪॥౨౮॥ రామలక్ష్మణయోరితి॥ సాయకైః - చితే శరీరే - సాయకచితాన్యంగోపాంగాని చ దృష్ట్వేతి వచన
వ్యత్యయేన యోజనీయం॥ ౨౯॥౩౦॥ అలమితి॥ ఏవంప్రాయాణి - ఏవంవిధః ప్రాయో బాహుల్యం యేషాం తాని - ప్రాయేణైవంవిధానీత్య
ర్థః-। నైష్ఠికః- నియతః- విజయో నాస్తీతి సంబంధః ॥౩౧॥౩౨॥ పర్యవస్థాపయేతి॥ పర్యవస్థాపయ, స్థైర్యవంతం కురు-రఘుసింహయో
రేవం స్థితయోః పర్యవస్థాపనం కథమిత్యత్రాహ-సత్యధర్మేతి॥ ౩౪॥ ప్రథమమమాంగళ్యనిరాసార్థం- అద్భిః ప్రమృజ్య-పశ్చాద్రాక్షసమా
యాపరిజ్ఞానేనాస్య స్థైర్యసంపాదనాభిప్రాయేణ విద్యాభిమంత్రితజలేన మమార్జేత్యాహ-తత ఇతి॥ విద్యయా శోకనివారకవిద్యయా॥౩౬॥ సే

కార్యవినాశనం॥ హితం రామపురోగాణాం సైన్యానామనుచిన్త్యతామ్॥ ౩౮॥ అథవా రక్ష్యతాం రామో యావత్సంజ్ఞావి
పర్యయః॥ లబ్ధసంజ్ఞో హి కాకుత్స్థో భయం నో వ్యపనేష్యతి॥ ౩౯॥ నైతత్ కించన రామస్య న చ రామో ముమూర్షతి॥ న
హ్యేనం హాస్యతే లక్ష్మీర్దుర్లభా యా గతాయుషామ్ ॥ ౪౦॥ తస్మాదాశ్వాసయాత్మానం బలం చాశ్వాసయ స్వకమ్ ॥
యావత్కార్యాణి సర్వాణి పునస్సంస్థాపయామ్యహమ్ ॥ ౪౧॥ ఏతే హి ఫుల్లనయనాస్త్రాసాదాగతసాధ్వసాః॥ కర్ణే
కర్ణే ప్రకథితా హరయో హరిసత్తమ। మాం తు దృష్ట్వా ప్రధావన్తమనీకం సంప్రహర్షితుమ్ ॥ త్యజన్తు హరయస్త్రా
సం భుక్తపూర్వామివ స్రజమ్ ॥ ౪౩॥ సమాశ్వాస్య తు సుగ్రీవం రాక్షసేన్ద్రో విభీషణః ॥ విద్రుతం వానరానీకం తత్సమా
శ్వాసయత్పునః ॥ ౪౪ ॥ ఇన్ద్రజిత్తు మహామాయస్సర్వసైన్యసమావృతః॥ వివేశ నగరీం లంకాం పితరం చాభ్యుపాగ
మత్ ॥౪౫॥ తత్ర రావణమాసీనమభివాద్య కృతాంజలిః॥ ఆచచక్షే ప్రియం పిత్రే నిహతౌ రామలక్ష్మణౌ ౪౬॥ ఉత్పపా
త తతో హృష్టః పుత్రం చ పరిషస్వజే ॥ రావణో రక్షసాం మధ్యే శ్రుత్వా శత్రూ నిపాతితౌ ॥ ఉపాఘ్రాయ స మూర్ధ్న్యేన
సంపప్రచ్ఛ ప్రీతమానసః ॥౪౭॥ పృచ్ఛతే చ యథావృత్తం పిత్రే సర్వం న్యవేదయత్ । యథా తౌ శరబన్ధేన నిశ్చేష్టౌ నిష్ప్ర
భౌ కృతౌ ॥౪౮॥ స హర్షవేగానుగతాన్తరాత్మా శ్రుత్వా వచస్తస్య మహారథస్య । జహౌ జ్వరం దాశరథేస్సముత్థితం ప్ర
హృష్య వాచాభిననన్ద పుత్రమ్॥ ౫౦॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే షట్చత్వారింశస్సర్గః. *********************
ప్రతిప్రవిష్టే లంకాం తు కృతార్థే రావణాత్మజే। రాఘవం పరివార్యార్తా రరక్షుర్వానరర్షభాః॥ హనుమానంగ

క్ల్యమితి స్నేహస్యాప్యుపలక్షణం- రామపురోగాణాం రామప్రభృతీనాం- రామశరణ్యానామిత్యర్థః॥ ౩౮॥ అథవేతి॥ సంజ్ఞావిపర్యయః-మూ
ర్ఛా యావదనువర్తతే- తావద్రక్ష్యతామిత్యర్థః॥ ౩౯॥ ఏవంభూతయోః కథం సంజ్ఞాప్రాప్తిస్తత్రాహ- నైతదితి॥ ఏతత్ శస్త్రబన్ధనం-రా
మస్య న కించన- ఇదమసత్ప్రాయం- బాధకం న భవతీత్యర్థః- అతో న ముమూర్షతి- మరిష్యతీతి శంకా న కర్తవ్యేత్యర్థః-ఆశంకాయా ము
పసంఖ్యానమితి మ్రియతే స్సః- ఏతచ్చ జీవనలింగశరీరసౌభాగ్యేన నిశ్చీయత ఇత్యాహ నహీతి- గతాయుషాం మృతానాం - యా లక్ష్మీః ముఖకాం
తిః- దుర్లభా- సా చ-ఏనం- న హాస్యతే-న జహాతీత్యర్థః- జీవనానుకూలా లక్ష్మీర్దృశ్యత ఇత్యర్థః॥ ౪౦॥ తస్మాదితి ॥ యావత్ యావత్ప
ర్యన్తం- సర్వాణి- కార్యాణి కర్తవ్యాని- పునస్సంస్థాపయామి- తావత్ పర్యన్తమాశ్వాసయేత్యన్వయః - కేచిత్తు- యావత్కార్యాణి యా
వన్తి కర్తవ్యాని- తాని సర్వాణీత్యాహుః॥ ౪౧॥ పర్యవస్థాపనం కిమర్థమిత్యత్రాహ ఏతే హీతి ॥ ఆగతసాధ్వసాః ప్రాప్తభయవికారాః- తే
చ వికారాః పులకాదయః - ప్రకథితాః - పలాయనార్థం ప్రవృత్తకథా ఇత్యర్థః - సంప్రహర్షితుమిత్యనన్తరం - అర్హసీత్యధ్యాహార్యం- ప్ర
ధావన్తం- ఇన్ద్రజిత్ప్రమేణేతి భావః- ఇదమనీకవిశేషణం- గచ్ఛామీతి వాధ్యాహార్యం- సంప్రహర్షితుం భయాన్నివర్తయితుమితి యావత్-
తదేవాహ- త్యజన్త్వితి॥ ౪౩॥ సమాశ్వాస్యేత్యాది॥ సమాశ్వాసయత్- నాహమిన్ద్రజిత్కిన్తు విభీషణ ఇతి సమాశ్వాసయదిత్యర్థః॥ ౪౪ ॥ క
థాసంఘట్టనాయ పూర్వోక్తమనువదతి ఇన్ద్రజిత్త్వితి ॥ ౪౫ ॥ తత్రేతి ॥ రామలక్ష్మణావిత్యనన్తరమితికరణం జ్ఞేయం ॥ ౪౬ ॥ ఉ
త్పపాతేతి॥ ఉత్పపాత- ఆసనాదితి శేషః॥ ౪౭॥ పృచ్ఛతే చేతి॥ యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య- ఇదమేవ వివృణోతి యథా తావితి ॥ ౪౮॥ స ఇ
తి॥ హర్షవేగః హర్షాతిశయః- తేనానుగతో వ్యాప్తః అన్తరాత్మా మనో యస్య స తథోక్తః- దాశరథేః నిమిత్తాత్ - జ్వరం చిన్తాసన్తాపం-అ
నయోరాత్మ్యాప్రతిపద్గతేత్యాహుః॥ ౫౦॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే ... రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-షట్చత్వారింశస్సర్గః. ❋
అథ సీతాయై వీరశయనస్థరామలక్ష్మణప్రదర్శనం సప్తచత్వారింశే- ప్రతిప్రవిష్ట ఇత్యాది ॥ యేరరక్షుస్తానాహ - హనుమానిత్యాదినా॥

తి॥ అకాలే విషమకాలే॥ ౩౭॥ ౩౮॥ అథవేతి॥ రామః - యావత్కాలం- సంజ్ఞావిపర్యయః - సంజ్ఞయా విపరీతః- తావత్ - రక్ష్యతాం-
తతః లబ్ధసంజ్ఞో నో భయం వ్యపనేష్యత ఇతి సంబన్ధః॥ ౩౯॥ న స ముమూర్షుః రామః కథమస్మాన్ రక్షిష్యతీత్యత ఆహ- నైతదితి॥ ముమూ
ర్షాభావే లింగమాహ- న హ్యేనమితి॥ ౪౦॥ తస్మాదితి॥ యావత్కార్యాణి- యావన్తి కర్తవ్యాని- సర్వాణి పునస్సంస్థాపయామీత్యర్థః॥
౪౧॥ ఏత ఇతి॥ అనీకం సంప్రహర్షితుం ధావన్తం మాం దృష్ట్వా ఆగతసాధ్వసాః - ప్రాప్తభయవికారాః - హరయః- కర్ణేకర్ణే ప్రకథితాః-
పలాయనార్థం ప్రవృత్తకథా అభవన్నిత్యర్థః॥ ౪౩॥ ౪౯॥ సహర్షవేగానుగతేత్యస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు-స రావణః-హర్షవే
గానుగతాన్తరాత్మా యః- దాశరథేః సముత్థితం జ్వరం జహౌ- తస్య వచః- శ్రుత్వా- తం పుత్రమిన్ద్రజితం - ప్రహృష్య వాచాభిననన్ద-పుత్రప్రీ
త్యై కేవలం తం వాఙ్మాత్రేణానన్ద-న తు పరమార్థతః॥ కాలజ్ఞో రాఘవః కాలే సంయుగాయాభ్యచోదయదిత్యారభ్య - ఇన్ద్రజిత్తు మహామా
యస్సర్వసైన్యసమావృతః-వివేశ నగరీం లంకామిత్యన్తేన వానరరక్షసాం పతిపక్షప్రవృత్తం యుద్ధముక్తం॥ ౫౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
జాంబవానితి॥ వ్యూఢానీకాః వ్యూఢాని గరుడాదివ్యూహాకారాణి అనీకాని యేషాం తే ॥ ౩॥౪ ॥ రావణశ్చాపీత్యస్య వాస్తవార్థస్సం

దో నీలస్సుషేణః కుముదో నళః । గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః ॥ జాంబవానృషభస్స్కంధో రంభశ్శతవలిః పృథుః ॥౨॥ వ్యూఢానీకాశ్చ యత్తాశ్చ ద్రుమానాదాయ సర్వతః ॥ వీక్షమాణా దిశస్సర్వాస్తిర్యగూర్ధ్వం చ వానరాః ॥ తృణేష్వపి చ చేష్టత్సు రాక్షసా ఇతి మేనిరే ॥౩॥ రావణశ్చాపి సంహృష్టో విసృజ్యేంద్రజితం సుతం । ఆజుహావ తతస్సీతారక్షిణీ రాక్షసీస్తదా ॥౪॥ రాక్షస్యస్త్రిజటా చైవ శాసనాత్సముపస్థితాః ॥౫॥ తా ఉవాచ తతో హృష్టో రాక్షసీ రాక్షసాధిపః ॥౬॥ హతావింద్రజితాఖ్యాత వైదేహ్యై రామలక్ష్మణౌ । పుష్పకం చ సమారోప్య దర్శయధ్వం హతౌ రణే ॥౭॥ యదాశ్రయాదవష్టబ్ధా నేయం మాముపతిష్ఠతి । సోఽస్యా భర్తా సహ భ్రాత్రా నిరస్తో రణమూర్ధని ॥౮॥ నిర్విశంకా నిరుద్విగ్నా నిరపేక్షా చ మైథిలీ । మాముపస్థాస్యతే సీతా సర్వాభరణభూషితా ॥౯॥ అద్య కాలవశం ప్రాప్తం రణే రామం సలక్ష్మణం । అవేక్ష్య వినివృత్తాశా నాన్యాం గతిమపశ్యతీ ॥ నిరపేక్షా విశాలాక్షీ మాముపస్థాస్యతే స్వయం ॥౧౦॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రావణస్య దురాత్మనః ॥ రాక్షస్యస్తాస్తథేత్యుక్త్వా జగ్ముర్వై యత్ర పుష్పకం ॥౧౧॥ తతః పుష్పకమాదాయ రాక్షస్యో రావణాజ్ఞయా ॥ అశోకవనికాస్థాం తాం మైథిలీం సముపానయన్ ॥౧౨॥ తామాదాయ తు రాక్షస్యో భర్తృశోకపరాజితాం ॥ సీతామారోపయామాసుర్విమానం పుష్పకం తదా ॥౧౩॥ తతః పుష్పకమారోప్య సీతాం త్రిజటయా సహ ॥ జగ్ముర్దర్శయితుం తస్యై రాక్షస్యో రామలక్ష్మణౌ ॥౧౪॥ రావణోఽకారయల్లంకాం పతాకాధ్వజమాలినీం ॥ ప్రాఘోషయత హృష్టశ్చ లంకాయాం రాక్షసేశ్వరః । రాఘవో లక్ష్మణశ్చైవ హతావింద్రజితా రణే ॥౧౫॥ విమానేనాపి సీతా తు గత్వా త్రిజటయా సహ । దదర్శ వానరాణాం తు సర్వం సైన్యం నిపాతితం ॥౧౬॥ ప్రహృష్టమనసశ్చాపి దదర్శ పిశితాశనాన్ । వానరాంశ్చాపి దుఃఖార్తాన్ రామలక్ష్మణపార్శ్వతః ॥౧౭॥ తతస్సీతా దదర్శోభౌ శయానౌ శరతల్పయోః । లక్ష్మణం చాపి రామం చ విసంజ్ఞౌ శరపీడితౌ ॥ విధ్వస్తకవచౌ వీరౌ విప్రవిద్ధశరాసనౌ । సాయకైశ్ఛిన్నసర్వాంగౌ శరస్తంబమయౌ క్షితౌ ॥౨౦॥

౨॥ అన్యాన్ వానరానాహ వ్యూఢానీకాశ్చేతి ॥ వ్యూఢానీకాః కృతవ్యూహసేనావంతః - చేష్టత్సు చేష్టమానేషు ॥౪॥ రావణశ్చేతి - స్పష్టః ॥౫॥ రాక్షస్య ఇత్యర్ధం ॥౫॥ తా ఉవాచేత్యర్ధం ॥౬॥ హతావిత్యాది ॥ ఆఖ్యాత కథయత ॥౭॥ యదాశ్రయాదితి ॥ అవష్టబ్ధా గర్వితా - నిర్విశంకా నిర్విచారా - నిరుద్విగ్నా నిశ్శోకా - భావేనిష్ఠా - నిరపేక్షా రామస్సమేష్యతీత్యాశారహితా ॥ ౯॥ అద్యేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అన్యాం గతిం నాపశ్యతీ - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాన్నుమభావః - అన్యాం మత్తోఽన్యాం - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యం - వినివృత్తాశా రామాద్వినివృత్తభావా ॥ రామానుజీయం ॥ అద్యేతి ॥ అన్యాం గతిం నాపశ్యతీ - అన్యాం మత్తోఽన్యాం - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యం - రామరూపం ప్రియం ప్రాప్యమపశ్యతీతి యావత్ । రామమవేక్ష్య వినివృత్తాశా - సా స్వయం మాముపస్థాస్యత ఇతి సంబంధః ॥౧౦॥ తస్యేతి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౧॥ తత ఇతి - స్పష్టః ॥ ౧౨॥ తామితి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౩॥ తత ఇతి ॥ త్రిజటయా సహ సీతామారోప్య - ఉభయోరేవ విమానారోహణమనుజ్ఞాయేత్యర్థః - పుత్రీత్వాన్నిపుణతయా చ త్రిజటాయా విమానారోహణానుజ్ఞా ॥ ౧౪॥ రావణ ఇత్యాది ॥ ఇంద్రజితా రణ ఇత్యనంతరమితి కరణం బోధ్యం ॥ ౧౫॥ విమానేనేతి - స్పష్టః ॥౧౬॥ ప్రహృష్టేతి - స్పష్టః ॥ ౧౭॥ తతస్సీతేత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ విప్రవిద్ధశరాసనౌ భ్రష్టచాపౌ - సాయకైశ్ఛిన్నసర్వాంగౌ అత ఏవ శరస్తంబమయౌ శరగుల్మమయౌ - స్తంబస్సమూహ ఇత్యేకే - క్షితౌ శరతల్పయోశ్శయానావితి సంబంధః ॥ ౨౦॥ తావిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ పావకీ పావకపుత్రౌ స్కంద

హృష్టః - ఇతర రాక్షసదృష్ట్యా ॥౫॥౭॥ యదాశ్రయాదితి ॥ అవష్టబ్ధా గర్వితా - నిర్విశంకా నిర్వికారా నిరుద్విగ్నా నిశ్శోకా - నిరపేక్షా రామస్సమేష్యతీత్యాశారహితా ॥ ౯ ॥ అద్యేతి ॥ అన్యాం గతిం నాపశ్యతీ - అన్యాం మత్తోఽన్యాం - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యం - రామరూపం ప్రియం పశ్యతీతి యావత్ - రామమవేక్ష్య వినివృత్తాశా సా స్వయం మాముపస్థాస్యత ఇతి సంబంధః - తా ఉవాచ తతో హృష్టా రాక్షసీరిత్యారభ్య - అనపేక్షా విశాలాక్షీ మాముపస్థాస్యతే స్వయమిత్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు - వైదేహ్యై రామలక్ష్మణవృత్తాంతజిజ్ఞాసాయాం తద్వృత్తాంతం తస్యై కథయతేతి రావణో రాక్షసీర్నియోజయతి - తా ఉవాచేత్యారభ్య అనపేక్షా విశాలాక్షీత్యంతేన - రణే రామలక్ష్మణౌ ఇంద్రజితా సహ - యుద్ధాయేతి శేషః - హతౌ ఆగతావిత్యర్థః - హన హింసాగత్యోరితి ధాతోరేవమర్థః - వైదేహ్యై ఆఖ్యాత - తస్యాస్తద్దర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం పుష్పకం సమారోప్య - హతౌ ఆగతౌ దర్శయధ్వం చేత్యర్థః - తస్యై పతిదర్శనేన కిం భవిష్యతీతి తత్రాహ - యదాశ్రయాదిత్యాది శ్లోకద్వయేన - హే అవష్టబ్ధాః గర్వితాః - రాక్షస్యః - ఇయం యదాశ్రయాత్ - యస్య రామస్యాశ్రయాద్ధేతోః - మాం లక్ష్మీం మదీయామితి శేషః - నోపతిష్ఠతి - నానుభవతీత్యర్థః - అస్యాః భర్తా రణమూర్ధని భ్రాత్రా సహ నిహతః ఆగతః ఖలు - తం దృష్ట్వా ఇతః పరం నిర్విశంకా నిరుద్విగ్నా - ఏతావత్పర్యంతం నిరపేక్షాపి మైథిలీ - సర్వాభరణభూషితా సతీ - మాం మదీయాం లక్ష్మీం నివేదితాం లక్ష్మీమిత్యర్థః - ఉపస్థాస్యతే - అనుభవిష్యతీత్యర్థః - నను కథం తత్సమాగమం వినా తస్య దర్శనమాత్రేణ సీతా త్వదపి ఐశ్వర్యమనుభవిష్యతీత్యత్రాహ - అద్యేత్యాది సార్ధశ్లోకేన ॥ కాలవశం - కాలో వశో యస్య తం - సలక్ష్మణం రణే ప్రాప్తం రామమవేక్ష్య - నాన్యాం గతిమపశ్యతీ రామవ్యతిరిక్తప్రాప్యం న పశ్యతీ సతీ పరమపతివ్రతేత్యర్థః - అత ఏవానపేక్షా - అత ఏవ వినివృత్తాశా - ఏతాదృశ్యపి - సర్వం వాక్యం సావధారణమితి న్యాయాత్ అద్యైవ స్వయమేవ - మాం లక్ష్మీం మదర్పితాం లక్ష్మీమనుపస్థాస్యతీత్యర్థః ॥౧౦॥౧౭॥ తత ఇతి ॥ లక్ష్మణం చా

తౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ తత్ర వీరౌ సా పురుషర్షభౌ । శయానౌ పుండరీకాక్షౌ కుమారావివ పావకీ ॥ శరతల్పగతౌ వీరౌ తథాభూతౌ నరర్షభౌ । దుఃఖార్తా సుభృశం సీతా సుచిరం విలలాప హ ॥౨౨॥ భర్తారమనవద్యాంగీ లక్ష్మణం చాసితేక్షణా । ప్రేక్ష్య పాంసుషు వేష్టంతౌ రురోద జనకాత్మజా ॥౨౩॥ సా బాష్పశోకాభిహతా సమీక్ష్య తౌ భ్రాతరౌ దేవసమప్రభావౌ । వితర్కయంతీ నిధనం తయోస్సా దుఃఖాన్వితా వాక్యమిదం జగాద ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే సప్తచత్వారింశస్సర్గః **

భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలం । విలలాప భృశం సీతా కరుణం శోకకర్శితా ॥౧॥ ఊచుర్లక్షణినో యే మాం పుత్రిణ్యవిధవేతి చ । తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినోఽనృతవాదినః ॥౨॥ యజ్వనో మహిషీం యే మామూచుః పత్నీం చ సత్రిణః । తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినోఽనృతవాదినః ॥౩॥ ఊచుస్సంశ్రవణే యే మాం ద్విజాః కార్తాంతికాశ్శుభాం । తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినోఽనృతవాదినః ॥౪॥ వీరపార్థివపత్నీ త్వం యే ధన్యేతి చ మాం విదుః । తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినోఽనృతవాదినః ॥౫॥ ఇమాని ఖలు పద్మాని పాదయోర్యైః కిల స్త్రియః । ఆధిరాజ్యేఽభిషిచ్యంతే నరేంద్రైః పతిభిస్సహ ॥౬॥ వైధవ్యం యాంతి యైర్నార్యోఽలక్షణైర్భాగ్యదుర్లభాః । నాత్మనస్తాని పశ్యామి పశ్యంతీ హతలక్షణా ॥౭॥ సత్యనా

విశాఖౌ ॥ అతో భ్రాతరో వీరశబ్దః కుమారావిత్యస్య విశేషణం ॥ ౨౨॥ భర్తారమితి- స్పష్టః ॥ ౨౩॥ సేతి॥ అత్ర వీక్షణగదనరూపక్రియాభేదాత్ త్వప్రత్యయద్వయం ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే ...రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

అథ సీతాప్రలాపోఽష్టచత్వారింశే- భర్తారమితి ॥ కరుణం యథా తథా విలలాప ॥౧॥ ఊచురితి॥ లక్షణిన ఇతి- లక్షణశబ్దేనాత్ర లక్షణజ్ఞానం లక్ష్యతే- తదేషామస్తీతి లక్షణినః- షడుత్తరషష్టిలక్షణసాముద్రికశాస్త్రజ్ఞా ఇత్యర్థః- షష్టిష్షడుత్తరా యోషిదంగలక్షణమీరితమిత్యుక్తేః అత ఏవావిధవా విధవాలక్షణరహితా- నిర్లోమహృదయం యస్యాస్సమం నిమ్నత్వవర్జితం । ఐశ్వర్యం చాప్యవైధవ్యం ప్రియప్రేమ చ సా లభేదిత్యుక్తలక్షణేత్యర్థః- పుత్రిణీ పుత్రలాభలక్షణవతీ- దీర్ఘాంగులిశ్చ యా నారీ దీర్ఘకేశీ చ యా భవేత్ । దీర్ఘమాయురవాప్నోతి పుత్రైశ్చ సహ వర్తత ఇత్యుక్తలక్షణవతీత్యర్థః- జ్ఞానినో లక్షణజ్ఞానవంతః- అనృతవాదినః- ఆసన్నితి శేషః ॥౨॥ యజ్వనో మహిషీం యే మామూచుః పత్నీం చ సత్రిణ ఇతి॥ యజ్వనః కృతాశ్వమేధాదికస్య- యజ్వా తు విధినేష్టవానిత్యమరః । బహుయజమానకాని గవామయనప్రభృతీని సత్రాణి- తత్కర్తా సత్రీ, తస్య మహిషీం కృతాభిషేకాం- కృతాభిషేకా మహిషీత్యమరః । పత్నీం యజ్ఞసంయోగవతీం- పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి పతిశబ్దస్య నకారోఽంతాదేశః- తతో ఋన్నేభ్యో ఙీబితి ఙీప్ ॥ ౩॥ ఊచురితి॥ సంశ్రవణే మమ సమ్యక్ శ్రవణే- మయి శృణ్వంత్యామిత్యర్థః- యద్వా సమ్యక్ శ్రవణమస్మిన్నితి సంశ్రవణః సన్నిధిః మత్సన్నిధావిత్యర్థః మాత్రాదిసమీప ఇతి శేషః- కృతాంతః కాలః తద్విదః కార్తాంతికాః - స్యుర్మౌహూర్తికమౌహూర్తజ్ఞానికార్తాంతికా అపీత్యమరః । శుభాం నిత్యమంగళాం- స్మితం ప్రశస్తం సుదృశామనిమీలితలోచనం । సమవృత్తపుటా నాసా లఘుచ్ఛిద్రా శుభావహేత్యుక్తలక్షణైరితి శేషః॥ ౪॥ వీరేతి॥ త్వం వీరపార్థివపత్నీ ధన్యా చేతి యే విదుః- విదిత్వా ఊచురిత్యర్థః- తేఽప్యనృతవాదిన ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౫॥ ఇమానీతి॥ యైః పద్మైరుపలక్షితాః స్త్రియః ఆధిరాజ్యేఽభిషిచ్యంతే- కిలేత్యైతిహ్యే- తానీమాని పద్మాని రేఖారూపాణి దృశ్యంత ఇతి శేషః- ఖల్వితి ప్రసిద్ధౌ- స్పష్టం దృశ్యంత ఇత్యర్థః- కథమేషాం నిష్ఫలత్వమితి భావః ॥౬॥ వైధవ్యమితి॥ భాగ్యదుర్లభాః దుర్లభభాగ్యాః- నార్యః యైరలక్షణైర్వైధవ్యం యాంతి తాని లక్షణాని- పశ్యంతీ విమృశంతీ న పశ్యామి- కుత్రాపి వైధవ్యహేతుదుర్లక్షణం న పశ్యామీత్యర్థః- కింతు కేవలం హతలక్షణా- నిష్ఫలలక్షణాస్మీత్యర్థః- తాదృశలక్షణాని చ సాముద్రికోక్తాని- పరస్పరం సమారూఢాః పాదాంగుల్యో భవంతి చేత్ । హత్వా బహూన్ పతీన్ పశ్చాత్ పరప్రేష్యా తథా భవేత్ ॥ యస్యాః కనిష్ఠికా భూమిం న గచ్ఛంత్యాః స్పృశేత్ । పతిద్వయం నిహంత్యాద్యా ద్వితీయా చ పతిత్రయం ॥ ఏకరోమా రాజపత్నీ ద్విరోమా తు సుఖాన్వితా । త్రిరోమా రోమకూపేషు భవేద్వైధవ్యదుఃఖభాగిత్యాదినా ॥ ౭॥ సత్యేతి॥ పద్మపదే మాం శ్రీః శ్రేష్ఠాం తాని పద్మానీత్యేవం సత్యనామాని- పద్మశ్రీకరాణీత్యర్థః- యద్వా పద్మావర్తాః పద్మశబ్దవాచ్యాని రేఖారూపాణి యాని పద్మాని- సత్యనామాని అన్వర్థనామాని- ప

ప్రే ౩॥ విప్రవిద్ధశరాసనౌ భ్రిష్టధనుష్కౌ- సాయకైరితి- శరస్తంబమయా శరస్తంబః శరసమూహః తన్మయా ॥౧౯॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

భర్తారం నిహతమిత్యాది సీతాప్రలాపవాక్యానాం వాస్తవార్థేయమాశయః- సర్వేశ్వరాం సర్వజ్ఞాం దేవీ- రామలక్ష్మణయోః కాపి హానిర్నాస్తీతి జ్ఞాత్వాపి రాక్షసాన్ వంచయితుం బహువిధం ప్రలపతీతి- నిహతం నిహతమివ స్థితమిత్యర్థః- తేఽద్య సర్వే హతే రామ ఇత్యాది- సర్వత్ర శ్లోకేషు రామే హతే- హత ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౧॥ ఊచురితి॥ లక్షణినః సాముద్రికాః ॥ ౨॥ యజ్వన ఇతి॥ యజ్వనః పత్నీం- కృతాశ్వమేధాదికస్య మహిషీం- సత్రిణః బహువర్షసాధ్యో బహుకర్తృకో యాగస్సత్రం తత్కర్తుః ॥ ౩॥ ఊచురితి॥ సంశ్రవణే సమ్యక్ శ్రవణమస్మిన్నితి సంశ్రవణం సన్నిధిః - తస్మిన్ మత్సన్నిధావిత్యర్థః- కార్తాంతికాః- కృతాంతః కాలః తద్విదః కార్తాంతికాః- మౌహూర్తికా ఇతి యావత్ - శుభాం మంగళాత్మికాం మామాహుః ॥ ౪॥౫॥ ఇమానీతి॥ యైర్లక్షణైః స్త్రియః- నరేంద్రైః పతిభిస్సహ ఆధిరాజ్యే- అభిషిచ్యంతే కిల- తానీమాని పద్మాని ఖలు - పాదయోర్వర్తంత ఇతి శేషః ॥ ౬॥ వైధవ్యమితి॥ లక్షణైరితి ఛేదః- భాగ్యదుర్లభాః దుర్లభభాగ్యాః నార్యః- యైరలక్షణైర్వైధవ్యం యాంతి తాని ఆత్మనో న పశ్యామి- సులక్షణాన్యేవ పశ్యంత్యహం- హతలక్షణా నిష్ఫలలక్షణా జాతాస్మీతి శేషః ॥ ౭॥ సత్యనామానీతి ॥ సత్యనామాని- అమోఘఫలాని- పద్మాని పద్మాకా

మానిపద్మాని స్త్రీణాముక్తాని లక్షణైః। తాన్యద్యనిహతే రామే వితథానిభవంతి మే ॥౮॥ కేశాస్సూక్ష్మాస్సమానీలాభ్రువౌ
చాసంగతేమమ। వృత్తేచారోమశేజంఘేదంతాశ్చావిరళామమ ॥ శంఖేనేత్రేకరౌపాదౌగుల్ఫావూరూచమేచితౌ।
అనువృత్తనఖాస్స్నిగ్ధాస్సమాశ్చాంగుళయోమమ ॥ స్తనౌచావిరళౌపీనౌమమేమౌమగ్నచూచుకౌ । మగ్నాచోత్సం
గినీనాభిఃపార్శ్వోరస్కాశ్చమేచితాః॥ మమవర్ణోమణినిభోమృదూన్యంగరుహాణిచ । ప్రతిష్ఠితాంద్వాదశభిర్మా
మూచుశ్శుభలక్షణాం॥౧౨॥సమగ్రయవమచ్ఛిద్రంపాణిపాదంచవర్ణవత్ । మందస్మితేత్యేవచమాంకన్యాలక్షణినో
ద్విజాః ॥౧౩॥ ఆధిరాజ్యేభిషేకోమేబ్రాహ్మణైఃపతినాసహ । కృతాంతకుశలైరుక్తంతత్సర్వంవితథీకృతం॥౧౪॥శోధ
యిత్వాజనస్థానంప్రవృత్తిముపలభ్యచ। తీర్త్వాసాగరమక్షోభ్యంభ్రాతరౌగోష్పదేహతౌ ॥౧౫॥నను వారుణమాగ్నే
యమైంద్రంవాయవ్యమేవచ। అస్త్రంబ్రహ్మశిరశ్చైవరాఘవౌప్రత్యపద్యతాం॥ ౧౬॥అదృశ్యమానేనరణేమాయయా
వాసవోపమౌ। మమనాథావనాథాయానిహతౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౭॥నహిదృష్టిపథంప్రాప్యరాఘవస్యరణేరిపుః । జీ
వన్ప్రతినివర్తేతయద్యపిస్యాన్మనోజవః ॥౧౮॥ నకాలస్యాతిభారోస్తికృతాంతశ్చసుదుర్జయః। యత్రరామస్సహభ్రా
త్రాశేతేయుధినిపాతితః ॥౧౯॥ నశోచామితథారామంలక్ష్మణంచమహాబలం। నాత్మానంజననీంవాపియథాశ్వశ్రూం
తపస్వినీం ॥౨౦॥ సానుచింతయతేనిత్యంసమాప్తవ్రతమాగతం। కదాద్రక్ష్యామిసీతాంచలక్ష్మణంచసరాఘవం॥౨౧॥
పరిదేవయమానాంతాంరాక్షసీత్రిజటాబ్రవీత్ ॥౨౧॥ మావిషాదంకృథాదేవిభర్తాయంతవజీవతి॥౨౨॥ కారణానిచ

ద్మాశబ్దాదర్శఆద్యాచిహ్నితేరూపం. కేచిత్సత్యనామానిఅమోఘఫలానీత్యాహుః- లక్షణైఃధ్వజాదిలక్షణైస్సహ యానిసత్యనామానిపద్మాన్యుక్తాని తానిమేవితథానినిష్ఫలానిభవంతీతియోజనా॥ ౮॥ కేశాఇత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ అహంసూక్ష్మకేశత్వాదిలక్షణలక్షితాస్మి- అతోమాం శుభలక్షణామూచురిత్యన్వయః- సమాఃన్యూనాధిక్యరహితాః అసంగతేపరస్పరమసంయుక్తే- అరోమశేరోమరహితే- వృత్తేవర్తులే- అత్రస్కాందం- రోమహీనేశుభేస్నిగ్ధేయజ్జంఘేక్రమవర్తులే। సారాజపత్నీభవతివిసిరేసుమనోహరేతి॥ శంఖేనేత్రప్రాంతధూతలలాటపార్శ్వౌ- చితౌఉపచితౌ- ఏతచ్ఛంఖేనేత్రేఇత్యత్రలింగవ్యత్యయేనయోజనీయం- అనువృత్తనఖాఃవృత్తనఖాఅంగుళయః- పాదహస్తాంగుళయః- తదుక్తంస్కాందే- స్నిగ్ధాస్సమున్నతాస్తత్రవృత్తాఃపాదనఖాశ్శుభాఇతి। సమాఃహస్తపరిమాణసదృశాః- నాతిదీర్ఘానాతిహ్రస్వాఇత్యర్థః- యద్వాఏకహస్తవద్ధస్తాంతరేపితుల్యపరిమాణాఇత్యర్థః- అన్యూనాధికసంఖ్యాకాఇతివార్థః- అవిరళౌనిరంతరౌ- మగ్నచూచుకౌఈషన్మగ్నాగ్రౌ- మగ్నాగంభీరా- ఉత్సంగినీఉన్నతపర్యంతప్రదేశః- పార్శ్వోరస్కాః- పార్శ్వేచఉరస్కంచ- అర్షోలింగవ్యత్యయః- చితాఃఉచితాః- మణినిభఃమణివత్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతిష్ఠితాంద్వాదశభిః- దశభిఃపాదాంగుళీభిఃద్వాభ్యాంపాదతలాభ్యాంచభూమౌసుప్రతిష్ఠితాం॥౧౨॥సమగ్రేతి॥ సమగ్రయవంసంపూర్ణయవాకారరేఖం- అచ్ఛిద్రంశ్లిష్టాంగుళ్యంతరాళం- వర్ణవత్ అరుణవర్ణం- మామూచురిత్యనుషంజనీయం- మందస్మితేత్యేవేత్యేవకారఃఅన్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- నిత్యమందస్మితేత్యర్థః॥౧౩॥ఆధిరాజ్యఇతి॥ కృతాంతకుశలైః జ్యోతిషికసిద్ధాంతనిపుణైః- అత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం- అభిషేకఇత్యుక్తమిత్యన్వయః - చక్రవర్తిస్త్రియఃపాణౌనంద్యావర్తాఃప్రదక్షిణఇత్యాద్యుక్తనంద్యావర్తాదిలక్షణైరితిభావః- సర్వం- వితథీకృతమిత్యతఃపరంయజ్వనోమహిషీంయేమామిత్యర్థస్తనశ్లోకః కేషుచిత్కోశేషుదృశ్యతే- సతులేఖకప్రమాదకృతః॥ ౧౪॥శోధయిత్వేతి॥ శోధయిత్వా అన్విష్య- ప్రవృత్తింవృత్తాంతం- గోష్పదేఇంద్రజిన్మాయామాత్రఇతిభావః ॥ ౧౫॥ నన్వితి॥బ్రహ్మశిరఃఅస్త్రవిశేషః- ప్రత్యపద్యతాంనన్విత్యన్వయః- పరస్మైపదమార్షం- నన్వితిప్రసిద్ధౌ- ఆమంత్రణేవా - ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణేనన్విత్యమరః । ప్రలాపేనినిమిత్తమామంత్రణంసంభవతి॥ ౧౬॥ అదృశ్యమానేనేతి- స్పష్టః॥౧౭॥దృశ్యమానత్వేనైనంహంతుంశక్నుయాదిత్యాహ- నహీతి॥౧౮॥ నేతి॥శుభాశుభప్రాపకస్యకాలస్యాతిభారోనాస్తి- అశక్యార్థోనాస్తీత్యర్థః- కృతాంతఃదైవం- యత్రయతః- రామఃఅతిబలపరాక్రమశాల్యపీతిభావః॥ ౧౯॥ నశోచామీతి॥ జననీంమన్మాతరం॥ ౨౦॥ ఉక్తార్థేహేతుమాహ- సేతి॥సమాప్తవ్రతంఅథఆగతంసరాఘవంలక్ష్మణంసీతాంచకదాద్రక్ష్యామీతిఅనుచింతయతఇత్యన్వయః॥ ౨౧॥ పరీతి॥ పరిదేవయమానాంవిలపంతీం॥ ౨౧॥ మావిషాదమిత్యర్ధం॥ ౨౨॥ కారణానీతి ॥ ఇమౌరామలక్ష్మ

దరేఖాః- లక్షణైఃలక్షణశాస్త్రైరుక్తాని॥౮॥ శంఖేఇతి॥ శంఖే- శయనోపాంతభాగౌ- చితౌ- చితావిత్యేతత్ నేత్రాదిష్వపిలింగవ్యత్యయేనయోజనీయం- అనువృత్తనఖాఃఅనువృత్తాఃఆనుపూర్వ్యాఃనఖాయేషాంతే- తథోక్తాః- సమాః- అన్యూనాధికాః॥స్తనావితి॥ ఉత్సంగినీ ఉన్నతపర్యంతప్రదేశా- పార్శ్వోరస్కాఃపార్శ్వేచఉరశ్చపార్శ్వోరస్కాఃప్రాణ్యంగత్వేప్యార్షోలింగవచనవ్యత్యయః- చితాఉచితాః॥మమేతి॥ప్రతిష్ఠితాంద్వాదశభిః- పాదతలాభ్యాందశభిఃపాదాంగుళిభిశ్చభూమౌప్రతిష్ఠితాం మామూచుః॥౧౨॥సమగ్రేతి॥ సమగ్రయవంసంపూర్ణయవాకారరేఖం- అచ్ఛిద్రం- నీరంధ్రాంగుళ్యంతరాళం- వర్ణవత్- ప్రశస్తవర్ణం॥ ౧౩॥ ఆధిరాజ్యఇతి॥ కృతాంతకుశలైఃజ్యోతిశ్శాస్త్రసిద్ధాంతనిపుణైః॥౧౪॥శోధయిత్వేతి॥ జనస్థానంశోధయిత్వా- నాశయిత్వా॥౧౫॥నన్వితి॥ ప్రత్యపద్యతాం- ప్రత్యపద్యేతాం॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ నేతి॥ నకాలస్యాతిభారోస్తి శుభాశుభప్రాపకకాలస్యఅశక్యోర్థోనాస్తీత్యర్థః- కృతాంతోయమః- యత్రయస్మాత్॥౧౯॥౨౨॥కారణానీతి॥రామలక్ష్మణౌజీవతఇతియథా

వక్ష్యామి సుమహాంతి సదృశాని చ। యథేమౌ జీవతో దేవి భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౨౩॥ నహి కోపపరీతాని హర్షపర్యుత్సుకాని చ। భవంతి యుధి యోధానాం ముఖాని నిహతే పతౌ ॥౨౪॥ ఇదం విమానం వైదేహి పుష్పకం నామ నామతః। దివ్యం త్వాం ధారయేన్నైవం యద్యేతౌ గతజీవితౌ ॥౨౫॥ హతవీరప్రధానా హి హతోత్సాహా నిరుద్యమా। సేనా భ్రమతి సంఖ్యేషు హతకర్ణేవ నౌర్జలే ॥౨౬॥ ఇయం పునరసంభ్రాంతా నిరుద్విగ్నా తరస్వినీ। సేనా రక్షతి కాకుత్స్థౌ మయా ప్రీత్యా నివేదితౌ ॥౨౭॥ సా త్వం భవ సువిస్రబ్ధా అనుమానైస్సుఖోదయైః। అహతౌ పశ్య కాకుత్స్థౌ స్నేహాదేతద్బ్రవీమి తే ॥ అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచన। చారిత్రసుఖశీలత్వాత్ప్రవిష్టాసి మనో మమ ॥౨౯॥ నేమౌ శక్యౌ రణే జేతుం సేంద్రైరపి సురాసురైః। తాదృశం దర్శనం దృష్ట్వా మయా చావేదితం తవ ॥ ఇదం చ సుమహచ్చిహ్నం శనైః పశ్యస్వ మైథిలి ॥౩౦॥ నిస్సంజ్ఞావప్యుభావేతౌ నైవ లక్ష్మీర్వియుజ్యతే ॥ ప్రాయేణ గతసత్త్వానాం పురుషాణాం గతాయుషాం । దృశ్యమానేషు వక్త్రేషు పరం భవతి వైకృతం ॥౩౨॥ త్యజ శోకం చ మోహం చ దుఃఖం చ జనకాత్మజే। రామలక్ష్మణయోరర్థే నాద్య శక్యమజీవితుం ॥౩౩॥ శ్రుత్వా తు వచనం తస్యాః సీతా సురసుతోపమా। కృతాంజలిరువాచేదమేవమస్త్వితి మైథిలీ ॥౩౪॥ విమానం పుష్పకం తత్తు సన్నివర్త్య మనోజవం। దీనా త్రిజటయా సీతా లంకామేవ ప్రవేశితా ॥౩౫॥ తతస్త్రిజటయా సార్ధం పుష్పకాదవరుహ్య సా। అశోకవనికామేవ రాక్షసీభిః ప్రవేశితా ॥౩౬॥ ప్రవిశ్య సీతా బహువృక్షషండాం తాం రాక్షసేంద్రస్య విహారభూమిం। సంప్రేక్ష్య సంచింత్య చ రాజపుత్రౌ పరం విషాదం సముపాజగామ ॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ************************

ఘోరేణ శరబంధేన బద్ధౌ దశరథాత్మజౌ । నిశ్వసంతౌ యథా నాగౌ శయానౌ రుధిరోక్షితౌ ॥ సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠాస్ససుగ్రీవా మహాబలాః । పరివార్య మహాత్మానౌ తస్థుశ్శోకపరిప్లుతాః ॥౨॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామః ప్రత్యబుధ్యత వీర్యవాన్। స్థిరత్వాత్సత్త్వయోగాచ్చ శరైస్సంధానితోపి సన్ ॥౩॥ తతో

ణౌ జీవతః ఇతి యథా జ్ఞాతుం శక్యతే తథా- మహాంతి స్ఫుటాని- సదృశాని పూర్వానుభూతతుల్యాని - దృష్టసంవాదానీతి యావత్- కారణాని హేతూన్-వక్ష్యామీత్యన్వయః॥౨౩॥ తాన్యేవ కారణాని వ్యతిరేకముఖేనాహ- నహీతి॥ హర్షేణ పర్యుత్సుకాని ప్రసన్నానీతి యావత్॥౨౪॥ ఇదమితి-స్పష్టః॥౨౫॥ హతవీరేతి॥ హతకర్ణా హతకర్ణధారా॥౨౬॥ ఇయమితి॥ నివేదితౌ నివేదితజీవితౌ ॥౨౭॥ సాత్వమిత్యాది॥ అనుమానైః చిహ్నైః- సుఖోదయైః సుఖజ్ఞాపకైరిత్యర్థః-చారిత్రసుఖశీలత్వాత్ చరిత్రమేవ చారిత్రం పాతివ్రత్యం - తదేవ సుఖం ప్రియం శీలం స్వభావః యస్యాస్సా- తస్యా భావశ్చారిత్రసుఖశీలత్వం-తస్మాత్-యద్వా-చారిత్రేణాహ్లాదకస్వభావత్వాదిత్యర్థః- ప్రవిష్టాసి మనో మమ - త్వయి మమ స్నేహో వర్తత ఇత్యర్థః॥౨౯॥ నేమావితి॥ తాదృశం తాదృగ్విధం-జీవనవ్యంజకమితి యావత్-దృశ్యతే జ్ఞాయతే అనేనేతి దర్శనం సైన్యముఖప్రసాదాదికం - పూర్వదృష్టం స్వప్నమితి వార్థః- శనైః పశ్యస్వ- సావధానేన పశ్యేత్యర్థః॥ ౩౦॥ నిస్సంజ్ఞావితి॥ న వియుజ్యతే న జహాతి-గతాయుషాం అత ఏవ గతసత్త్వానాం గతప్రాణానాం- ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః। వైకృతం వికృతిః॥ ౩౨॥ త్యజేతి॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే-శోకం శోకకృతం ముఖవికారం- మోహం విపరీతబుద్ధిం- దుఃఖం మనోవ్యథాం చ- త్యజ- అజీవితుం న శక్యం- జీవితుం శక్యమేవేత్యర్థః॥ ౩౩॥ శ్రుత్వేతి॥ కృతాంజలిరిత్యనేన భగవద్విషయోపదేష్టా యో పికో ప్యాదరణీయ ఇత్యుక్తం- ఇదం శబ్దవివరణం ఏవమస్త్వితి॥ ౩౪॥ విమానమితి॥ సన్నివర్త్య- ప్రవేశ్యే చ- త్రిజటైవ కర్త్రీ॥ ౩౫॥ తత ఇతి॥ రాక్షసీభిరిత్యనేన త్రిజటాదర్శనాయానీతేతి గమ్యతే॥ ౩౬ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ విహారభూమిం ప్రమదావనం సంప్రేక్ష్య సంచింత్య ప్రేక్షితప్రకారేణ సంచింత్యేత్యర్థః- యద్వా భావనాప్రకర్షాత్పురస్స్థితౌ సంప్రేక్ష్యేత్యర్థః॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామప్రబోధనమేకోనపంచాశే- ఘోరేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ నాగౌ యథా నాగావివ నిశ్వసంతావిత్యన్వయః-శోకపరిప్లుతాః శోకపూర్ణాః॥ ౨॥ ఏతస్మిన్నితి॥ స్థిరత్వాత్ ధీరత్వాత్- సత్త్వయోగాద్బలయోగాత్ - సంధానితోపి బద్ధోపి- బద్ధసంధానితం మూ

న్మోజ్ఞాతుం శక్యతే- మహాంతి స్ఫుటాని సదృశాని అనుభూతతుల్యాని-దృష్టసంవాదానీతి యావత్- కారణాని హేతూన్-పశ్యామీత్యర్థః॥౨౩॥ తాన్యేవ కారణాని వ్యతిరేకముఖేనాహ-నహీతి॥ హర్షపర్యుత్సుకాని॥౨౫॥ హతేతి॥ హతకర్ణా హతకర్ణధారా॥౨౬॥ ఇయమితి॥ నివేదితౌ-నివేదితజీవితావిత్యర్థః॥౨౭॥ సాత్వమితి॥ అనుమానైర్లక్షణైః-చారిత్రసుఖశీలత్వాత్ - చరిత్రమేవ చారిత్రం పాతివ్రత్యం తదేవ సుఖం ప్రియం శీలం స్వభావో యస్యాస్సా తస్యా భావశ్చారిత్రసుఖశీలత్వం తస్మాత్॥౨౯॥ నేమావితి॥ తాదృశం తథావిధం -జీవనవ్యంజకమితి యావత్ -దృశ్యతేనేనేతి దర్శనం సైన్యముఖప్రసాదాదికం॥ ఇదమితి॥ శనైః పశ్యస్వ సావధానేన పశ్యేత్యర్థః ॥ ఏతౌ లక్ష్మీర్న వియుజ్యతే న విముంచతి ॥ ౩౨॥ త్యజేతి॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే శోకాదికం త్యజ- ఏతావజీవితుం అజీవయితుం న శక్యమితి సంబంధః ॥ ౩౩ ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥౨॥ ఏతస్మిన్నితి॥ సంధానితో బద్ధోపి॥ బద్ధసంధానితం

దృష్ట్వా సరుధిరం విషణ్ణం గాఢమర్పితం। భ్రాతరం దీనవదనం పర్యదేవయదాతురః ॥౪॥ కింను మే సీతయా కార్యం కిం కార్యం
జీవితేన వా। శయానం యోఽద్య పశ్యామి భ్రాతరం యుధినిర్జితం॥ శక్యా సీతాసమా నారీ మర్త్యలోకే విచిన్వతా । సల
క్ష్మణసమో భ్రాతా సచివస్సాంపరాయికః ॥౬॥ పరిత్యక్ష్యామ్యహం ప్రాణం వానరాణాం తు పశ్యతాం। యది పంచత్వ
మాపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః ॥ ౭॥ కిన్ను వక్ష్యామి కౌసల్యాం మాతరం కిన్ను కైకయీం । కథమంబాం సుమిత్రాంచ
పుత్రదర్శనలాలసాం॥వివత్సాం వేపమానాం చ క్రోశంతీం కురరీమివ।కథమాశ్వాసయిష్యామి యదా యాస్యామి తం వినా॥
౮॥కథం వక్ష్యామి శత్రుఘ్నం భరతం చ యశస్వినం ॥ ౯ ॥ మయా సహ వనం యాతో వినా తేనాగతః పునః ॥ ఉపాలం
భం న శక్ష్యామి సోఢుం బత సుమిత్రయా ॥౧౦॥ ఇహైవ దేహం త్యక్ష్యామి న హి జీవితుముత్సహే ॥౧౧॥ధిఙ్మాం దుష్కృత
కర్మాణమనార్యం యత్కృతే హ్యసౌ। లక్ష్మణః పతితశ్శేతే శరతల్పే గతాసువత్ ॥౧౨॥త్వం నిత్యం సవిషణ్ణం మామాశ్వా
సయసి లక్ష్మణ।గతాసుర్నాద్య శక్నోషి మామార్తమభిభాషితుం ॥ ౧౩ ॥ యేనాద్య నిహతా యుద్ధే రాక్షసా వినిపాతి
తాః।తస్యామేవ క్షితౌ వీరస్స శేతే నిహతః పరైః ॥౧౪॥ శయానశ్శరతల్పేఽస్మిన్ స్వశోణితపరిప్లుతః। శరజాలైశ్చితో భాతి
భాస్కరోఽస్తమివ వ్రజన్ ॥౧౫॥ బాణాభిహతమర్మత్వాన్న శక్నోత్యభిభాషితుం । రుజా చాబ్రువతోఽప్యస్య దృష్టిరా
గేణ సూచ్యతే ॥౧౬॥ యథైవ మాం వనం యాంతమనుయాతో మహాద్యుతిః। అహమప్యనుయాస్యామి తథైవైనం యమ
క్షయం ॥౧౭॥ ఇష్టబంధుజనో నిత్యం మాం చ నిత్యమనువ్రతః।ఇమామద్య గతోఽవస్థాం మమానార్యస్య దుర్నయైః॥౧౮॥ సు
రుష్టేనాపి వీరేణ లక్ష్మణేన న సంస్మరే । పరుషం విప్రియం వాపి శ్రావితం న కదాచన॥ ౧౯ ॥విససర్జైకవేగేన పంచ బాణ
శతాని యః। ఇష్వస్త్రేష్వధికస్తస్మాత్కార్తవీర్యాచ్చ లక్ష్మణః ॥౨౦ ॥ అస్త్రైరస్త్రాణి యో హన్యాచ్ఛక్రస్యాపి మహా
త్మనః। సోఽయముర్వ్యాం హతశ్శేతే మహార్హశయనోచితః॥౨౧॥ యన్మయా న కృతో రాజా రాక్షసానాం విభీషణః। త
చ్చ మిథ్యాప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయః ॥౨౨॥ అస్మిన్ ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రతియాతుమితోఽర్హసి । మత్వా హీ
నం మయా రాజన్ రావణోఽభిద్రవేద్బలీ ॥౨౩॥ అంగదం తు పురస్కృత్య ససైన్యస్ససుహృజ్జనః। సాగరం తర సుగ్రీవ నీలేన
చ నలేన చ॥ ౨౪ ॥ కృతం హనుమతా కార్యం యదన్యైర్దుష్కరం రణే। ఋక్షరాజేన తుష్యామి గోలాంగూలాధిపేన చ॥

తమిత్యమరః॥ ౩॥ తతఇతి॥అర్పితం శరైరితి శేషః॥ ౪॥ కిన్న్విత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ విచిన్వతా మయేతి శేషః - సచివః సహాయః-సాంపరాయికః
యుద్ధే సాధుః- యుద్ధాయత్యోస్సాంపరాయ ఇత్యమరః॥ ౬॥ పరిత్యక్ష్యామీతి॥ పంచత్వం మృతిం॥ ౭॥ కిన్న్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥అ
హం తం లక్ష్మణం వినా అయోధ్యాం యదా యాస్యామి తదా కౌసల్యాం కైకేయీం చ కిం వక్ష్యామి సుమిత్రాం కథమాశ్వాసయిష్యామి ॥ ౮॥ కథ
మిత్యర్థం॥ యశస్వినమిత్యనేన తద్యశో మయా న లబ్ధమితి ఖిద్యతి॥ ౯॥ మయేతి॥ యో మయా సహ వనం యాతః తేన వినాఽయోధ్యాం గతోఽహం
సుమిత్రయా కృతముపాలంభం ఉక్తప్రకారం సోఢుం కథం శక్ష్యామి॥ ౧౦॥ ఇహైవేత్యర్థం॥౧౧॥ధిగితి॥ దుష్కృతకర్మాణం- లక్ష్మణవ
నానయనమేవ దుష్కృతం కర్మ॥ ౧౨॥ త్వమితి॥సత్వమిత్యన్వయః॥౧౩॥యేనేతి॥స్పష్టః॥౧౪॥శయాన ఇతి॥ అయమితి శేషః-అత్ర శరతల్పస్థా
నీయో ఽస్తగిరిః- శరస్థానే కిరణాః- శోణితస్థానే రక్తవర్ణత్వం॥ ౧౫॥ బాణేతి॥ రుజా వ్యథా-దృష్టిరాగేణ హీక్షణప్రేక్షణా॥౧౬॥ యథైవేతి॥ త
థైవ తేన ప్రకారేణ- మాత్రాదిస్నేహమపహాయేత్యర్థః- యమక్షయమిత్యత్రాపి యాంతమిత్యనుషజ్యతే॥౧౭॥ ఇష్టేతి-స్పష్టః॥ ౧౮॥ సురుష్టే
నేతి॥ విప్రియం అహితం-సురుష్టేనాపి లక్ష్మణేన శ్రావితం విప్రియం పరుషం వాక్యం న స్మరామీత్యర్థం॥౧౯॥ విససర్జేతి॥యః కార్తవీర్యః- ఏకే
నవేగేన ఏకప్రయత్నేన- యస్సహస్రబాహుః కార్తవీర్యః - యావతా కాలేన పంచ బాణశతాని- విససర్జ ప్రాయుజ్క్త - ద్విభుజోఽప్యయం ల
క్ష్మణః- తావతైవ కాలేన తావతో బాణాన్విసృజన్- ఇష్వస్త్రేషు విషయే- తస్మాత్కార్తవీర్యాదధిక ఇత్యర్థః॥౨౦॥ అస్త్రైరితి॥హన్యాత్ హం
తుం శక్తః- శకిలిజ్॥ ౨౧॥ యదితి॥ యత్ యస్మాత్ విభీషణో రాక్షసానాం రాజా న కృతః తస్మాత్ మిథ్యా ప్రలప్తా - రాజానం త్వాం కరిష్యామి
తి మిథ్యాప్రలపితం మాం ప్రధక్ష్యతి - దహతీత్యర్థం - అపూరితకార్యనిర్వాహకభావేనమిథ్యేత్యుచ్యతే-(అపూరితం ప్రతిజ్ఞాతమ్) ॥ ౨౨ ॥ అస్మి
న్నితి॥ ప్రతియాతుం కిష్కింధామితి శేషః- హీనం త్వామితి శేషః॥౨౩॥అంగదమితి॥ స్పష్టః॥౨౪॥కృతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయం॥ సంపాతినా వాన

మాత ఇత్యమరః- స్థిరత్వాత్ ధీరత్వాత్ ॥౩॥౪॥౫॥శక్యేతి॥ సాంపరాయికః సాంపరాయే యుద్ధే సాధుః - యుద్ధాయత్యోస్సాంపరాయ ఇత్యమ
రః॥ ౧౫॥ బాణాభిహతేతి॥ రుజా వ్యథా॥ ౧౬॥యథైవేతి॥ వనం యాంతం- మాం- యథైవ- మాత్రాదిషు- స్నేహమకృత్వైవ-అనుయాతః-
అహమపి- ఏనమనుతథైవ మాత్రాదిస్నేహమకృత్వైవ యాస్యామీతి సంబంధః॥ ౧౮॥ సురుష్టేనేతి॥ విప్రియమహితం॥ ౧౯॥ విససర్జేతి॥యః
కార్తవీర్యః ఏకేన వేగేన- ఏకప్రయత్నేన- ఇష్వస్త్రేషు విషయే సహస్రబాహుర్యావతా కాలేన - పంచ బాణశతాని ప్రాయుజ్క్త - అయం ద్వి
బాహుస్తావతా కాలేన తావతో బాణాన్ విస్సృజన్ తస్మాదధిక ఇత్యర్థః॥ ౨౧॥ యదితి ॥ తన్మిథ్యాప్రలప్తం విభీషణమభిషేక్ష్యామీత్యేవం రూ

అంగదేనకృతంకర్మ మైందేనద్వివిదేనచ। యుద్ధంకేసరిణాసంఖ్యే ఘోరంసంపాతినాకృతం॥ గవయేనగవాక్షేణశరభే ణగజేనచ। అన్యైశ్చహరిభిర్యుద్ధంమదర్థేత్యక్తజీవితైః॥ నచాతిక్రమితుంశక్యం దైవంసుగ్రీవమానుషైః ॥ ౨౬౫ ॥ య త్తుశక్యంవయస్యేనసుహృదాచపరంతప ॥ కృతంసుగ్రీవతత్సర్వంభవతాధర్మభీరుణా ॥౨౭౫॥ మిత్రకార్యంకృతమిదం భవద్భిర్వానరర్షభాః॥ అనుజ్ఞాతామయాసర్వే యథేష్టంగంతుమర్హథ ॥౨౮౫॥ శుశ్రువుస్తస్యతేసర్వే వానరాః పరిదే వనం॥ వర్తయాంచక్రురశ్రూణి నేత్రైః కృష్ణేతరేక్షణాః ॥౩౦౫॥ తతస్సర్వాణ్యనీకాని స్థాపయిత్వా విభీషణః॥ ఆజగా మగదాపాణిస్త్వరితోయత్రరాఘవః । తందృష్ట్వాత్వరితంయాంతం నీలాంజనచయోపమం ॥ వానరాద్రుద్రువుస్సర్వే మన్యమానాస్తురావణిం ॥౩౨౫॥ (నిశ్చేష్టౌవిగతజ్ఞానౌ రణరేణుసముత్క్షితౌ। శయానౌశరతల్పస్థౌ ద్రష్టుమాయాద్విభీష ణః॥ తంరాక్షసేంద్రాత్మజశంకయాతే నిపాతితౌరాజసుతౌచదృష్ట్వా । విభీషణంవివ్యథిరేచదృష్ట్వా మేఘాయథావా యుహతాఃప్లవంగాః॥)ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః*****************************

అథోవాచమహాతేజా హరిరాజోమహాబలః। కిమియంవ్యథితాసేనా మూఢవాతేవనౌర్జలే ॥౧ ॥ సుగ్రీవస్యవ చశ్శ్రుత్వా వాలిపుత్రోంగదోబ్రవీత్ ॥ ౧౫॥ నత్వంపశ్యసిరామంచ లక్ష్మణంచమహాబలం ॥ శరజాలాచితౌవీరావుభౌద శరథాత్మజౌ। శరతల్పేమహాత్మానౌ శయానౌరుధిరోక్షితౌ ॥౩॥ అథాబ్రవీద్వానరేంద్రస్సుగ్రీవః పుత్రమంగదం। నానిమిత్తమిదంమన్యే భవితవ్యంభయేనతు॥ విషణ్ణవదనాహ్యేతే త్యక్తప్రహరణాదిశః । ప్రపలాయంతిహరయ స్త్రాసాదు త్ఫుల్లలోచనాః॥ అన్యోన్యస్యనలజ్జంతే ననిరీక్షంతిపృష్ఠతః। విప్రకర్షంతిచాన్యోన్యం పతితంలంఘయంతిచ ॥౬॥ ఏతస్మి న్నంతరేవీరో గదాపాణిర్విభీషణః। సుగ్రీవంవర్ధయామాస రాఘవంచనిరైక్షత ॥౭॥ విభీషణంతంసుగ్రీవో దృష్ట్వావా నరభీషణం । ఋక్షరాజంసమీపస్థం జాంబవంతమువాచహ ॥ ౮ ॥ విభీషణోయంసంప్రాప్తో యందృష్ట్వావానరర్ష భాః । విద్రవంతిపరిత్రస్తా రావణాత్మజశంకయా ॥ శీఘ్రమేతాన్సుసంత్రస్తాన్ బహుధావిప్రధావితాన్। పర్యవస్థా పయాఖ్యాహి విభీషణముపస్థితం ॥౧౦॥ సుగ్రీవేణైవముక్తస్తు జాంబవానృక్షపార్థివః । వానరాన్సాంత్వయామాస సన్నిరుధ్యప్రధావతః ॥ ౧౧ ॥ తేనివృత్తాః పునస్సర్వే వానరాస్త్యక్తసంభ్రమాః । ఋక్షరాజవచశ్శ్రుత్వా తంచదృ ష్ట్వావిభీషణం ॥౧౨॥ విభీషణస్తురామస్య దృష్ట్వాగాత్రంశరైశ్చితం। లక్ష్మణస్యచధర్మాత్మా బభూవవ్యథితేంద్రియః॥ ౧౩॥ జలక్లిన్నేనహస్తేన తయోర్నేత్రేప్రమృజ్యచ । శోకసంపీడితమనా రురోదవిలలాపచ ॥ ౧౪ ॥ ఇమౌతౌసత్వసం

రేణ॥౨౬౫॥ యత్త్వితి॥ వయస్యేనమిత్రేణ- సుహృదాచశోభనహృదయేనవా- చశబ్దోవాశబ్దార్థకః- ధర్మభీరుణా- ధర్మోనశ్యతీతిభీరుణేత్య ర్థః- అధర్మభీరుణేతివాపదచ్ఛేదః॥౨౭౫॥ మిత్రేతి॥౨౮౫॥ శుశ్రువురితి॥ వర్తయాంచక్రుః ప్రవర్తయాంచక్రుః- కృష్ణేతరేక్షణాః- రక్తేక్షణా ఇ త్యర్థః॥౩౦౫॥ తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ ౩౨౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే....యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋

అథరామస్యనాగపాశవిమోచనంపంచాశే- అథోవాచేత్యాది॥ తాదాత్వికసేనాపలాయననిమిత్తమజానానః పృచ్ఛతి- కిమితి- కింకిమర్థం ఉవాచవానరానితిశేషః- మూఢః మూర్ఛితః- విరుద్ధదిగ్వాయ్వంతరాభిహతఇత్యర్థః- వాత్యాహతేతియావత్ ॥౧॥ సుగ్రీవస్యేత్యర్ధం॥౧౫॥ రా మవ్యథాంవినాకిమన్యన్నిమిత్తమిత్యుత్తరయతి- నత్వమితి॥ అత్రకాకుః- త్వంనపశ్యసికిమిత్యర్థః- రామంలక్ష్మణంచేత్యథావిత్యన్వయః॥౩॥ స్వయము ద్ఘాటయతి అథేత్యాదినా॥ ఇదంరఘుసింహయోశ్శరతల్పశయనం- అనిమిత్తంనభవతీతిమన్యే అన్యేనభయనిమిత్తేనభవితవ్యమిత్యర్థః- తత్రహే తుమాహ విషణ్ణేత్యాదినా- త్యక్తప్రహరణాః త్యక్తశిలాద్యాయుధాః - అన్యోన్యస్య అన్యోన్యం- విప్రకర్షంతి దుద్రోగమనార్థమాకర్షంతి॥ ౬॥ ఏతస్మిన్నితి- స్పష్టః॥౭॥ విభీషణమితి- స్పష్టః॥౮॥ విభీషణోయమితి॥ ప్రధావితాన్ పలాయమానాన్ ॥౧౦॥ శ్రుత్వేతి॥ దుష్ప్రత్రేణ- కపటయుద్ధే

ఘోమిథ్యాప్రలాపః - కర్తా॥ ౨౩॥ అంగదమితి॥ నిలేననలేనచసహేత్యర్థః॥ గవయేనేతి॥ హరిభిర్యుద్ధంకృతమితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౨౪॥౨౬౫॥ యత్త్వితి- అధర్మభీరుణేతిచ్ఛేదః॥౨౭౫॥౨౮౫॥ శుశ్రువురితి॥ తస్యరామస్య- కృష్ణేతరేక్షణాః- రక్తేక్షణాఇత్యర్థః- నేత్రైరశ్రూణివర్తయాం చక్రుః- నేత్రైరశ్రూణిముముచురిత్యర్థః॥ ౩౨౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాం డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథేతి॥ మూఢవాతేవ మూఢో మూర్ఛితో విరుద్ధదిగ్వాయుః తాదృశో యస్యాస్సావాత్యాభిహతేతియావత్ ॥ ౧౫॥ నత్వమితి॥ త్వంనపశ్యసికిం- పశ్యత్యేవమైవంప్రష్టుమయుక్తమితిభావః ॥ ౩॥ తదానీంతనకపిప లాయనహేతుప్రశ్నరూపవాక్యాభిప్రాయమజానతాంగదేన- విపరీతోత్తరేదత్తేసుగ్రీవస్స్వాభిప్రాయముద్ఘాటయతి॥ అథేత్యాది ॥ ఇదంరఘు సింహయోశ్శరతల్పశయనమనిమిత్తంనభవతీతిమన్యే - కింతుభయేనాన్యభయహేతునాత్రభవితవ్యమిత్యర్థః యద్వా ఇదంపలాయనమనిమిత్తం నమన్యేనిమిత్తశూన్యంనమన్యే - కింతుభయేనఅపూర్వభయనిమిత్తేనాత్రభవితవ్యమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౨౧ ॥ వరుజేతి ॥ వరుజాపీడితా-

పన్నావిక్రాన్తావపి ప్రియసంయుగౌ। ఇమామవస్థాం గమితౌ రాక్షసైః కూటయోధిభిః॥ ౧౫ ॥ భ్రాతుః పుత్రేణ మే తేన దుష్పుత్రేణ దురాత్మనా। రాక్షస్యా జిహ్మయా బుద్ధ్యా ఛలితావృజువిక్రమౌ। ౧౬ ॥ శరైరిమావలం విద్ధౌ రుధిరేణ సముక్షితౌ। వసుధాయామిమౌ సుప్తౌ దృశ్యేతే శల్యకావివ ॥ ౧౭॥ యయోర్వీర్యముపాశ్రిత్య ప్రతిష్ఠా కాంక్షితా మయా। తావుభౌ దేహనాశాయ ప్రసుప్తౌ పురుషర్షభౌ ॥ ౧౮ ॥ జీవన్నద్య విపన్నోఽస్మి నష్టరాజ్యమనోరథః । ప్రాప్తప్రతిజ్ఞశ్చ రిపుస్సకామో రావణః కృతః ॥౧౯॥ ఏవం విలపమానం తం పరిష్వజ్య విభీషణం। సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నో హరిరాజోఽబ్రవీదిదం॥ ౨౦ ॥ రాజ్యం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ లఙ్కాయాం నాత్ర సంశయః । రావణస్సహ పుత్రేణ స కామం నేహ లప్స్యతే ॥ ౨౧॥ నరుజాపీడితావేతావుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ। త్యక్త్వా మోహం వధిష్యేతే సగణం రావణం రణే॥ ౨౨॥ తమేవం సాన్త్వయిత్వా తు సమాశ్వాస్య చ రాక్షసం । సుషేణం శ్వశురం పార్శ్వే సుగ్రీవస్తమువాచ హ ॥ ౨౩ ॥ సహ శూరైర్హరిగణైర్లబ్ధసంజ్ఞావరిందమౌ । గచ్ఛ త్వం భ్రాతరౌ గృహ్య కిష్కిన్ధాం రామలక్ష్మణౌ ॥ ౨౪ ॥ అహం తు రావణం హత్వా సపుత్రం సహబాన్ధవం । మైథిలీమానయిష్యామి శక్రో నష్టామివ శ్రియం ॥ ౨౫ ॥ శ్రుత్వైతద్వానరేన్ద్రస్య సుషేణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౫½॥ దైవాసురం మహద్యుద్ధమనుభూతం సుదారుణం ॥ తదాస్మ దానవా దేవాన్ శరసంస్పర్శకోవిదాః। నిజఘ్నుశ్శస్త్రవిదుషశ్ఛాదయన్తో ముహుర్ముహుః ॥ ౨౭ ॥ తానార్తాన్నష్టసంజ్ఞాంశ్చ పరాసూంశ్చ బృహస్పతిః॥ విద్యాభిర్మన్త్రయుక్తాభిరోషధీభిశ్చికిత్సతి ॥౨౮॥ తాన్యౌషధాన్యానయితుం క్షీరోదం యాన్తు సాగరం। జవేన వానరాశ్శీఘ్రం సంపాతిపనసాదయః ॥ హరయస్తు విజానన్తి పార్వతీ తే మహౌషధీః ॥౨౯½॥ సంజీవకరణీం దివ్యాం విశల్యాం దేవనిర్మితాం ॥౩౦॥ చన్ద్రశ్చ నామ ద్రోణశ్చ క్షీరోదే సాగరోత్తమే । అమృతం యత్ర మథితం తత్ర తే పరమౌషధీ॥ తే తత్ర నిహితే దేవైః పర్వతే పరమౌషధీ ॥౩౧½॥ అయం వాయుసుతో రాజన్ హనుమాంస్తత్ర గచ్ఛతు ॥౩౨॥ ఏతస్మిన్నన్తరే వాయుర్మేఘాంశ్చాపి సవిద్యుతః। పర్యస్యన్ సాగరే తోయం కంపయన్నివ మేదినీం॥ మహతా పక్షవాతేన సర్వద్వీపమహాద్రుమాః। నిపేతుర్భగ్నవిటపాస్సమూలా లవణాంభసి ॥ ౩౪ ॥ అభవన్ పన్నగాస్త్రస్తా భోగినస్తత్ర వాసినః। శీఘ్రం సర్వాణి యాదాంసి జగ్ముశ్చ లవణార్ణవం ॥౩౫॥ తతో ముహూర్తాద్గరుడం వైనతేయం మహాబలం। వానరా దదృశుస్సర్వే జ్వలన్తమివ పావకం ॥ ౩౬॥ తమాగతమభిప్రేక్ష్య నాగాస్తే విప్రదుద్రువుః । యైస్తౌ సత్పురుషౌ

న పిత్రురవద్యావహేన- ఛలితౌ వఞ్చితౌ- ఋజువిక్రమౌ అకపటవిక్రమౌ॥ ౧౬॥ శరైరితి॥ సుప్తౌ సుప్తసదృశౌ - శల్యకౌ కణ్టకివరాహౌ॥ ౧౭॥ యయోరిత్యాదిచతుశ్శ్లోకీ॥ అత్ర వక్తవ్యం సర్వమభయప్రదానే దర్శితం॥౧౮॥౨౧॥ నరుజేతి॥ నరుజాపీడితౌ- ఇయం రుజా అనయోరాత్యంతికహానికరీ న భవతి- కిన్తు మోహమాత్రకారిణీత్యర్థః॥౨౨॥౨౫½॥ దైవాసురమితి ॥ అనుభూతం మయా జ్ఞాతం-శరసంస్పర్శకోవిదాః శరప్రయోగసమర్థాః- స్పర్శో దానమితి పర్యాయః॥౨౭॥ తానితి॥ మన్త్రయుక్తాభిః మన్త్రప్రచురాభిః- విద్యాభిః మృతసంజీవినీప్రభృతిభిః-చికిత్సతి అచికిత్సత్॥ ౨౮॥ తాన్యౌషధానీత్యాది సార్ధశ్లోకః స్పష్టః॥౨౯½॥ సంజీవకరణీమిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ ఆనయితుం యాన్త్విత్యనుషజ్యతే-పూర్వోక్తక్షీరోదమధ్యే సంజీవకరణీం విశల్యాం చానయితుం యాన్త్విత్యర్థః- తయోరేవాత్రోపయోగాదితి భావః॥ ౩౦॥ తే కుత్ర విద్యేతే ఇత్యత్రాహ-చన్ద్రశ్చేత్యాదినా॥ సాగరోత్తమే క్షీరోదే - యత్ర ప్రదేశే అమృతం మథితం తత్ర చన్ద్రద్రోణాఖ్యౌ పర్వతౌ స్తః- తయోస్తే మహౌషధీ స్త ఇత్యర్థః-తత్రావస్థానే హేతుమాహ- తే తత్రేతి- పర్వతే పర్వతయోః జాత్యేకవచనం॥౩౧½ ॥ అయమిత్యర్ధం॥ ఓషధ్యన్తరానయనే పనసాదయో గచ్ఛన్తు- సంజీవవిశల్యానయనే తు హనుమాన్ గచ్ఛత్వితి విజ్ఞేయం॥ ౩౨॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ మేఘాన్ సాగరతోయం చ పర్యస్యన్ పర్వతాన్ కంపయన్నివ- గరుడపక్షవాయురుదభూదితి శేషః- సర్వద్వీపమహాద్రుమాః సర్వపదం ద్రుమవిశేషణమ్- ద్వీపం చ లంకా - లవణాంభసి లవణసముద్రే॥ ౩౪॥ అభవన్నితి॥ భోగినః ప్రశస్తకాయాః- తత్రవాసినః లంకాద్వీపవాసినః- యాదాంసి జలజన్తవశ్చ- లవణార్ణవం లవణార్ణవమ

మరణపర్యవసాయి రుజాపీడితౌ న భవతః- కిన్తు మోహమాత్రం ప్రాప్తావిత్యర్థః॥౨౨॥౨౩॥సహేతి॥ హరిగణైస్సహ లబ్ధసంజ్ఞౌ భ్రాతరౌ గృహ్య గచ్ఛేతి సంబన్ధః॥౨౪॥౨౫½॥ దైవాసురమితి॥శరసంస్పర్శకోవిదాః-శరైః సంస్పర్శో లక్ష్యవేధనం తత్ర కోవిదాః॥౨౬॥ ౨౭॥తానితి॥మన్త్రయుక్తాభిః మన్త్రప్రచురాభిరిత్యర్థః-విద్యాభిః మృతసంజీవినీప్రభృతిభిర్విద్యాభిః-పరాసూన్ నష్టప్రాణాన్ -చికిత్సతి అచికిత్సత్ ॥౨౮॥౨౯॥ సంజీవకరణీమిత్యర్ధమేకం వాక్యం- ఆనయితుం యాన్త్విత్యనుషజ్యతే - తత్ర తయోరేవోపయోగాదితి భావః॥౩౦॥ తే కుత్ర విద్యేతే ఇత్యత్రాహ-చన్ద్రశ్చేత్యాది॥సాగరోత్తమే- క్షీరోదే-యత్ర ప్రదేశే- అమృతం మథితం-తత్ర చన్ద్రద్రోణపర్వతౌ స్తః-తయోస్తే ఓషధీ స్త ఇత్యర్థః- తత్రావస్థానే హేతుమాహ- తే తత్రేతి॥పర్వతే పర్వతప్రదేశే॥౩౨॥ ఏతస్మిన్నితి॥సవిద్యుతో మేఘాన్- సాగరే తోయం చ పర్యస్య పరితో క్షిప్య- పర్వతాన్ కంపయన్నివ పక్షవాయురుదభూదితి శేషః॥ మహతేతి॥ పక్షవాతేన నిమిత్తేన ద్రుమాః నిపేతురితి సంబన్ధః॥౩౪॥ అభవన్నితి॥ భోగినో మహాకాయాః-త

బద్ధౌశరభూతైర్మహాబలౌ ॥౩౭॥ తతస్సుపర్ణః కాకుత్స్థౌ దృష్ట్వా ప్రత్యభినందితః। విమమర్శ చ పాణిభ్యాం ముఖే చంద్రసమప్రభే ॥౩౮॥ వైనతేయేన సంస్పృష్టాస్తయోస్సంరురుహుర్వ్రణాః । సువర్ణే చ తనూ స్నిగ్ధే తయోరాశు బభూవతుః ॥౩౯॥ తేజో వీర్యం బలం చౌజ ఉత్సాహశ్చ మహాగుణః। ప్రదర్శనం చ బుద్ధిశ్చ స్మృతిశ్చ ద్విగుణం తయోః ॥౪౦॥ తావుత్థాప్య మహావీర్యౌ గరుడో వాసవోపమౌ। ఉభౌ తౌ సస్వజే హృష్టో రామశ్చైనమువాచ హ ॥౪౧॥ భవత్ప్రసాదాద్వ్యసనం రావణిప్రభవం మహత్ । ఆవామిహ వ్యతిక్రాంతౌ పూర్వవద్బలినౌ కృతౌ ॥౪౨॥ యథా తాతం దశరథం యథాజం చ పితామహం। తథా భవంతమాసాద్య హృదయం మే ప్రసీదతి ॥౪౩॥ కో భవాన్ రూపసంపన్నో దివ్యస్రగనులేపనః। వసానో విరజే వస్త్రే దివ్యాభరణభూషితః ॥౪౪॥ తమువాచ మహాతేజా వైనతేయో మహాబలః। పతత్రిరాజః ప్రీతాత్మా హర్షపర్యాకులేక్షణః ॥౪౫॥ అహం సఖా తే కాకుత్స్థ ప్రియః ప్రాణో బహిశ్చరః। గరుత్మానిహ సంప్రాప్తో యువాభ్యాం సాహ్యకారణాత్ ॥౪౬॥ అసురా వా మహావీర్యా దానవా వా మహాబలాః। సురాశ్చాపి సగంధర్వాః పురస్కృత్య శతక్రతుం ॥ నేమం మోక్షయితుం శక్తాశ్శరబంధం సుదారుణం । మాయాబలాదింద్రజితా నిర్మితం క్రూరకర్మణా ॥౪౮॥ ఏతే నాగాః కాద్రవేయాస్తీక్ష్ణదంష్ట్రా విషోల్బణాః। రక్షోమాయాప్రభావేన శరా భూత్వా త్వదాశ్రితాః ॥౪౯॥ సభాగ్యశ్చాసి ధర్మజ్ఞ రామ సత్యపరాక్రమ। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సమరే రిపుఘాతినా ॥౫౦॥ ఇమం శ్రుత్వా తు వృత్తాంతం త్వరమాణో హమాగతః। సహసా యువయోస్స్నేహాత్సఖిత్వమనుపాలయన్ ॥౫౧॥ మోక్షితౌ చ మహాఘోరాదస్మాత్సాయకబంధనాత్। అప్రమాదశ్చ కర్తవ్యో యువాభ్యాం నిత్యమేవ హి ॥౫౨॥ ప్రకృత్యా రాక్షసాస్సర్వే సంగ్రామే కూటయోధినః। శూరాణాం శుద్ధభావానాం భవతామార్జవం బలం॥ తన్న విశ్వసితవ్యం వో రాక్షసానాం రణాజిరే। ఏతేనైవోపమానేన నిత్యం జిహ్మా హి రాక్షసాః ॥౫౪॥ ఏవముక్త్వా తతో రామం సుపర్ణస్సుమహాబలః। పరిష్వజ్య సుహృత్స్నిగ్ధమాప్రష్టుముపచక్రమే ॥౫౫॥ సఖే రాఘవ ధర్మజ్ఞ రిపూణామపి వత్సల । అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామి గమిష్యామి యథాగతం ॥౫౬॥ న చ కౌతూహలం కార్యం సఖిత్వం ప్రతి రాఘవ। కృతకర్మా రణే వీర సఖిత్వ

ద్యం భయాదంతర్మగ్నా ఇత్యర్థః॥ ౩౮॥ వైనతేయేనేతి॥ వ్రణాః క్షతాని- సంరురుహుః సంరూఢాః - అజ్ఞాతస్వరూపా బభూవురిత్యర్థః॥ ౩౯॥ తేజ ఇతి॥ తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం- పరాధిక్షేపాసహనం వా-వీర్యం పరాక్రమః-బలం శారీరం-ఓజః కాంతిః-ఉత్సాహః లోకోత్తరకార్యేషు స్థిరతరప్రయత్నః- దర్శనం సూక్ష్మార్థపరిజ్ఞానం-బుద్ధిః వివేకః-స్మృతిః అనుభూతార్థావిస్మరణం-ఏతత్ సర్వం-ద్విగుణం- వైనతేయసంస్పర్శవశాత్ పూర్వతోప్యధికం జాతమిత్యర్థః- అత్ర ధీరితి గాయత్ర్యాస్సప్తదశాక్షరం- షోడశసహస్రశ్లోకా గతాః॥౪౦॥ తావితి॥ క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం॥ ౪౧॥ భవదితి॥ వ్యతిక్రాంతౌ లంఘితవంతౌ-గత్యర్థత్వాత్ కర్తరి క్తః॥౪౨॥౪౩॥ కో భవానితి॥ విరజే నిర్మలే॥౪౪॥౪౫॥ అహమితి॥ సఖా-వాహనత్వేన సహాయ ఇతి గూఢోక్తిః-యువాభ్యాం యువయోః-షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-సాహ్యకారణాత్సాహాయ్యార్థం॥౪౮॥ ఏత ఇతి॥ కాద్రవేయాః కద్రూపుత్రాః-మాయాబలాత్ ఆశ్చర్యశక్తిరూపబలాత్ ॥౪౯॥౫౦॥ ఇమమితి॥ సహసా జవేన॥౫౧॥ మోక్షితావితి॥ అప్రమాదశ్చ కర్తవ్య ఇతి- తత్తదవస్థానుగుణప్రత్యస్త్రప్రయోగేషు సావధానాభ్యాం భవితవ్యమిత్యర్థః॥౫౨॥ ప్రకృత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ ఏతేనైవోపమానేనేతి-అనేన దృష్టాంతేన రాక్షసా జిహ్మా జ్ఞేయా ఇత్యర్థః॥౫౪॥౫౫॥ సఖ ఇతి॥ రిపూణామపి వత్సలేత్యనేన ఇంద్రజిద్వధోపాయో న జ్ఞాత ఇతి ద్యోత్యతే॥ ౫౬॥ అహం సఖా తే కాకుత్స్థేత్యాదినోక్తం సఖిత్వం కథమితి రామాశయమాశంక్య రహస్యత్వాదిదానీం తద్విషయప్రశ్నో న కర్తవ్యః రా

త్రవాసినః- సముద్రవాసినః- లవణార్ణవం జగ్ముః- భయాదంతర్మగ్నా ఇత్యర్థః॥ ౩౮॥ వైనతేయేనేతి॥ వ్రణాః క్షతాని- సంరురుహుః సంరూఢాః-తయోస్తనూ సువర్ణే-స్నిగ్ధే చ బభూవతుః- తయోశ్శరీరే వ్రణాత్యంతాభావాధికరణే ఇవాభూతామిత్యర్థః॥౩౯॥ తేజ ఇతి॥ తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం-వీర్యం పరాక్రమః-బలం శారీరబలం- ఓజః కాంతిః-ఉత్సాహః- ఉత్తరోత్తరకార్యేషు స్థిరతరప్రయత్నః-అత్ర ధీరితి గాయత్ర్యాస్సప్తదశాక్షరం ప్రదర్శనం చేత్యస్య శ్లోకస్య సప్తమాక్షరేణ ధీత్యనేన సంగృహ్ణాతి- ప్రదర్శనం చ బుద్ధిశ్చ స్మృతిశ్చ ద్విగుణం తయోః । తావుత్థాప్య మహావీర్యౌ గరుడో వాసవోపమౌ॥ ప్రదర్శనం సూక్ష్మార్థవిషయజ్ఞానం- బుద్ధిః అధ్యవసాయః-స్మృతిరనుభూతార్థావిస్మరణం - ఏతదాదికం సర్వం-ద్విగుణం వైనతేయస్పర్శాత్ పూర్వతోప్యధికం జాతమిత్యర్థః॥ ౪౧॥ భవదితి॥ వ్యతిక్రాంతౌ-లంఘితవంతౌ ॥౪౩॥ క ఇతి॥ విరజే నిర్మలే-వస్త్రే వసానః॥ ౪౫॥ అహమితి॥ యువాభ్యామితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా॥౪౯॥ ఏత ఇతి॥ కాద్రవేయాః కద్రూపుత్రాః॥౫౦॥౫౧॥ మోక్షితావితి॥ అప్రమాదశ్చ కర్తవ్యః తత్తదనుగుణప్రత్యస్త్రప్రయోగేషు సావధానాభ్యాం భవితవ్యమిత్యర్థః- ఏతేనేతి॥ ఏతేనైవోపమానేన దృష్టాంతేన రాక్షసా జిహ్మా ఇతి జ్ఞేయా ఇత్యర్థః॥౫౬॥ న చేతి॥ అహం సఖా తే కాకుత్స్థేత్యాదినోక్తం సఖిత్వం కథమితి రామాభిప్రాయమాశంక్య రహస్యత్వాదిదానీంత

మనువేత్స్యసి ॥౫౭॥ బాలవృద్ధావశేషాంతు లంకాంకృత్వాశరోర్మిభిః। రావణంచరిపుంహత్వాసీతాంసముపలప్స్యసే ॥౫౮॥ ఇత్యేవముక్త్వావచనంసుపర్ణశ్శీఘ్రవిక్రమః। రామంచవిరుజంకృత్వామధ్యేతేషాంవనౌకసాం ॥ ప్రదక్షిణంతతఃకృత్వాపరిష్వజ్యచవీర్యవాన్। జగామాకాశమావిశ్యసుపర్ణఃపవనోయథా॥౬౦॥ విరుజౌరాఘవౌదృష్ట్వా తతోవానరయూథపాః। సింహనాదాంస్తదానేదుర్లాంగూలాన్దుధువుస్తదా। ౬౧ ॥ తతోభేరీస్సమాజఘ్నుర్మృదంగాంశ్చాప్యనాదయన్। దధ్ముశ్శంఖాన్సంప్రహృష్టాఃక్ష్వేళంత్యపియథాపురం॥౬౨॥ ఆస్ఫోట్యాస్ఫోట్యవిక్రాంతా వానరానగయోధినః। ద్రుమానుత్పాట్యవివిధాంస్తస్థుశ్శతసహస్రశః ॥ ౬౩ ॥ విసృజంతోమహానాదాంస్త్రాసయంతోనిశాచరాన్। లంకాద్వారాణ్యుపాజగ్ముర్యోద్ధుకామాఃప్లవంగమాః ॥౬౪॥ తతస్తుభీమస్తుములోనినాదోబభూవశాఖామృగయూథపానాం। క్షయేనిదాఘస్యయథాఘనానాంనాదస్సుభీమోనదతాంనిశీథే ॥ ౬౫ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే· పంచాశస్సర్గః.************************

తేషాంసుతుములంశబ్దంవానరాణాంతరస్వినాం। నదతాంరాక్షసైస్సార్ధంతదాశుశ్రావరావణః ॥౧॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషంశ్రుత్వాసనినదంభృశం। సచివానాంతతస్తేషాంమధ్యేవచనమబ్రవీత్ ॥౨॥ యథాసౌసంప్రహృష్టానాంవానరాణాంసముత్థితః। బహూనాంసుమహానాదో మేఘానామివగర్జతాం॥ వ్యక్తంసుమహతీప్రీతిరేతేషాంనాత్రసంశయః॥ ౩॥ తథాహివిపులైర్నాదైశ్చుక్షుభేవరుణాలయః ॥౪॥ తౌతుబద్ధౌశరైస్తీక్ష్ణైర్భ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। అయంచసుమహాన్నాదశ్శంకాంజనయతీవమే॥౫॥ఏతత్తువచనంచోక్త్వామంత్రిణోరాక్షసేశ్వరః। ఉవాచనైరృతాంస్తత్రసమీపపరివర్తినః ॥ ౬ ॥ జ్ఞాయతాంతూర్ణమేతేషాంసర్వేషాంవనచారిణాం।శోకకాలేసముత్పన్నేహర్షకారణముత్థితం ॥౭॥ తథోక్తాస్తేనసంభ్రాంతాఃప్రాకారమధిరుహ్యతే। దదృశుఃపాలితాంసేనాంసుగ్రీవేణమహాత్మనా॥౮ ॥ తౌచముక్తౌసుఘోరేణశరబంధేనరాఘవౌ। సముత్థితౌమహావేగౌవిషేదుఃప్రేక్ష్యరాక్షసాః ॥౯॥ సంత్రస్తహృదయాస్సర్వేప్రాకారాదవరుహ్యతే ॥ విషణ్ణవద

వణవధానంతరంస్వయమేవజ్ఞాస్యసీత్యాహ-నచేతి॥ సఖిత్వంప్రతి- సఖిత్వప్రశ్నంప్రతీత్యర్థః॥ ౫౭॥ రామస్యోత్సాహవర్ధనాయభావినమర్థంకథయతి-బాలేత్యాదినా॥ శరోర్మిభిఃశరపరంపరాభిః॥ ౫౮॥ ఇత్యేవమితి॥ శీఘ్రవిక్రమఃశీఘ్రగతిః- క్రియాభేదేనసుపర్ణపదద్వయాన్వయః॥ ౬౦॥ విరుజావితి॥సింహనాదంనేదుః-సింహనాదంచక్రురిత్యర్థః- దుధువుఃఅకంపయన్ ॥౬౧॥తతఇతి॥యథాపురంయథాపూర్వం।నను।పిశాచాన్దానవాన్యక్షాన్పృథివ్యాంచైవరాక్షసాన్ । అంగుళ్యగ్రేణతాన్హన్యామిత్యుక్తనిరవధికశక్తిసంపన్నస్సర్వజ్ఞోరామఃకథమజ్ఞ ఇవాశక్తఇవేంద్రజితాహతోలోహితాక్తోభూమావస్థితఇవాభావయత్ - ఉచ్యతే-లోకేసమాచారప్రవర్తనాయైవంస్థితః- ఇంద్రజిత్పరాజయేన హ్యాయమర్థోవగమ్యతే- శుచీనాంశుద్ధభావానామృజూనాంప్రాణసందేహదాయిన్యాపద్యపినవినాశః- విపరీతానాంపాపిష్ఠానాంత్వకరతలగతాపి కార్యసిద్ధిర్విగళతిఅతశ్శుచిత్వార్జవాదిగుణయుక్తైఃపుంభిర్భవితవ్యమితిసతాంధర్మనిశ్చయప్రతిపత్తిర్జాయతే।ననురావణవధార్థందైవతైర ర్థితోహివిష్ణూరామత్వేనావతీర్ణః- సత్యం- దుష్కృద్వినాశవద్ధర్మసంస్థాపనమపిహ్యవతారప్రయోజనం-రావణవధమాత్రస్యప్రయో జనత్వేహ్యేతావాన్ప్రయాసోవ్యర్థస్స్యాత్ - అతఏవోక్తం - చాతుర్వర్ణ్యంచలోకేస్మిన్స్వేస్వేధర్మేనియోక్ష్యతీతి। నచధర్మో పదేశమాత్రేణతత్సిద్ధిః - తాదృశోపదేశస్యశ్రుతిస్మృతిభిరేవకృతత్వాత్ - స్వాచారముఖేనధర్మప్రవచనాయహిమానుషభావనాచకృ తా - అతస్స్వాచారముఖేనధర్మప్రవర్తనమిత్యాదిప్రబంధాదావేవోక్తం॥ ౬౨॥ ౬౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూ షణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథధూమ్రాక్షనిర్గమఏకపంచాశే- తేషామిత్యాది॥ రాక్షసైస్సహశుశ్రావేత్యన్వయః॥౧॥ స్నిగ్ధేతి॥ నిర్ఘోషఃధ్వనిః ॥ ౨ ॥ యథా సావిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ యథాయేనకారణేన- సుమహానాదఃసముత్థితఃతతఃఏతేషాంసుమహతీప్రీతిఃఅస్తీతిశేషః॥౩॥తథాహీ త్యర్థం॥తథాప్రసిద్ధప్రకారః॥ ౪॥తౌత్వితి॥తుశబ్దశ్చార్థః-తౌచబద్ధౌ-నాదశ్చశ్రూయతే-సచప్రకృతవిరుద్ధోనాదః-శంకాంరాజపుత్రయోశ్శర బంధాపగమశంకాం- జనయతీవ- ఇవశబ్దస్సంభావనాయాం॥ ౫॥౬॥జ్ఞాయతామితి॥ఉత్థితంహర్షకారణంజ్ఞాయతామిత్యన్వయః॥౭॥౯॥సం

ద్విషయప్రశ్నోనకర్తవ్యః- రావణవధానంతరంస్వయమేవజ్ఞాస్యసీత్యర్థః॥ ౬౧॥ తతఇతి॥ యథాపురంయథాపూర్వం॥ ౬౪॥తతస్త్వితి॥ని శీథేఅర్ధరాత్రే॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచాశస్సర్గః.❋

౧॥౨॥యథాసావితి॥యథాయతఃకారణాదిత్యర్థః - సంప్రహృష్టానాంబహూనాంవానరాణాంమహాన్అసౌనాదఃసముత్థితఃఅతఃకా రణాదేతేషాంవ్యక్తంసుమహతీప్రీతిఃజాతేతిశేషః-నాత్రసంశయః॥౩॥నాదశ్రవణమాత్రేణకథంతేషాంప్రీతిరనుమీయతఇత్యతఆహ- తథాహీ త్యాదిసార్ధశ్లోకేన॥ యతఃరామలక్ష్మణౌశరైర్బద్ధౌ- విపులైర్నాదైఃవరుణాలయశ్చ చుక్షుభే-అతోయంనాదః - శంకాంరామలక్ష్మణయో

నా ఘోరా రాక్షసేంద్రముపస్థితాః ॥ ౧౦ ॥ తదప్రియందీనముఖా రావణస్యనిశాచరాః ॥ కృత్స్నం నివేదయామాసు ర్యథావద్వాక్యకోవిదాః ॥ యాతావింద్రజితాయుద్ధేభ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । నిబద్ధౌశరబంధేననిష్ప్రకంపభుజౌకృతౌ ॥ విముక్తౌశరబంధేనతౌదృశ్యేతేరణాజిరే ॥ పాశానివగజౌఛిత్వాగజేంద్రసమవిక్రమౌ ॥ ౧౩ ॥ తచ్ఛ్రుత్వావచనం తేషాం రాక్షసేంద్రో మహాబలః ।చింతాశోకసమాక్రాంతోవిషణ్ణవదనోబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ ఘోరైర్దత్తవరైర్బద్ధౌశరైరాశీవిషోపమైః ॥ అమోఘైస్సూర్యసంకాశైఃప్రమథ్యేంద్రజితాయుధి ॥ తదస్త్రబంధమాసాద్యయదిముక్తౌరిపూమమ। సంశయస్థమిదంసర్వమనుపశ్యామ్యహంబలం । నిష్ఫలాఃఖలుసంవృత్తాశ్శరావాసుకితేజసః ॥ ఆదత్తంయైస్తుసంగ్రామేరిపూణాంమమజీవితం ॥ ౧౬ ॥ ఏవముక్త్వాతుసంక్రుద్ధోనిశ్వసన్నురగోయథా । అబ్రవీద్రక్షసాంమధ్యేధూమ్రాక్షంనామరాక్షసం ।౧౮ ॥ బలేనమహతాయుక్తోరక్షసాంభీమవిక్రమ । త్వంవధాయాభినిర్యాహిరామస్యసహవానరైః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తస్తుధూమ్రాక్షోరాక్షసేంద్రేణధీమతా । కృత్వాప్రణామంసంహృష్టోనిర్జగామనృపాలయాత్ ॥౨౦॥ అభినిష్క్రమ్యతద్ద్వారంబలాధ్యక్షమువాచహ। త్వరయస్వబలంతూర్ణంకించిరేణయుయుత్సతః ॥ ౨౧॥ ధూమ్రాక్షవచనంశ్రుత్వాబలాధ్యక్షోబలానుగః। బలముద్యోజయామాసరావణస్యాజ్ఞయాద్రుతం ॥౨౨॥ తే బద్ధఘంటాబలినోఘోరరూపానిశాచరాః । వినర్దమానాస్సంహృష్టాధూమ్రాక్షంపర్యవారయన్ ॥ వివిధాయుధహస్తాశ్చశూలముద్గరపాణయః ॥ ౨౩½ ॥ గదాభిఃపట్టసైర్దండైరాయసైర్ముసలైర్భృశం ॥ పరిఘైర్భిండిపాలైశ్చభల్లైఃప్రాసైఃపరశ్వథైః । నిర్యయూరాక్షసాదిగ్భ్యోనర్దంతోజలదాయథా ॥ ౨౫ ॥ రథైఃకవచినస్త్వన్యేధ్వజైశ్చసమలంకృతైః। సువర్ణజాలవిహితైఃఖరైశ్చవివిధాననైః । హయైఃపరమశీఘ్రైశ్చగజేంద్రైశ్చమదోత్కటైః। నిర్యయూరాక్షసవ్యాఘ్రావ్యాఘ్రాఇవదురాసదాః ॥౨౬ ॥ వృకసింహముఖైర్యుక్తంఖరైఃకనకభూషణైః ॥ ఆరురోహరథందివ్యంధూమ్రాక్షఃఖరనిస్స్వనః ॥౨౮ ॥ సనిర్యాతోమహావీర్యోధూమ్రాక్షోరాక్షసైర్వృతః ।ప్రహసన్పశ్చిమద్వారంహనుమాన్యత్రయూథపః ॥ రథప్రవరమాస్థాయఖరయుక్తంఖరస్వనం ॥౨౯½ ॥ ప్రయాంతంతుమహాఘోరంరాక్షసంభీమవిక్రమం॥ అంతరిక్షగతాఘోరాశ్శకునాఃప్రత్యవారయన్ ॥ ౩౦½ ॥ రథశీర్షేమహాన్భీమోగృధ్రశ్చనిపపాతహ॥ ధ్వజాగ్రేగ్రథితాశ్చైవనిపేతుఃకుణపాశనాః ॥ ౩౧½ ॥ రుధిరార్ద్రోమహాన్శ్వేతఃకబంధఃపతితోభువి॥ విస్వరంచోత్సృజన్నాదంధూమ్రాక్షస్యసమీపతః ॥౩౨½ ॥ వవర్షరుధిరందేవస్సంచచాలచమేదినీ ॥ ప్రతిలోమంవవౌవాయుర్నిర్ఘాతసమనిస్వనః।తిమిరౌఘావృతాస్తత్రదిశశ్చనచకాశిరే॥ ౩౪॥ సతూత్పాతాంస్తదాదృష్ట్వారా

త్రస్తేతి॥ ఉపస్థితాఃప్రాప్తాః॥ ౧౧॥ తదప్రియమిత్యాది॥యాతౌ- యాతావిత్యర్థః-పాశానితి-పాశాన్ఛిత్వాస్థితౌగజావివభాసమానావిత్యర్థః॥ ౧౩॥ ౧౪॥ ఘోరైరిత్యాది॥దత్తవరైఃవరదత్తైః-ప్రమథ్యబలాత్కృత్య-బద్ధౌ-అభూతామితిశేషః-సంశయస్థఃప్రాణసంశయస్థం- ఆదత్తంఆత్తం॥౧౬॥౧౮॥బలేనేతి॥ త్వంవధాయాభినిర్యాహీత్యమంగళసూచకంవచః॥ ౧౯॥౨౦॥ అభినిష్క్రమ్యేతి ॥ ద్వారమభినిష్క్రమ్యద్వారాన్నిష్క్రమ్య- యుయుత్సతః- మమేతిశేషః-కించిరేణకింవిళంబేన॥ ౨౧॥ ధూమ్రాక్షేతి॥ రావణస్యాజ్ఞయా- రావణాజ్ఞాకృతంధూమ్రాక్షవచనంశ్రుత్వేత్యర్థః॥ ౨౨॥తఇతి॥ బద్ధఘంటాః- శూరత్వజ్ఞాపనాయకటిబద్ధఘంటాఇత్యర్థః- తేపూర్వోక్తసేనాస్థాః- వివిధేతి-ఆయుధానిశూలాదిభిన్నాని-అస్యార్థస్యపూర్వేణాన్వయః॥ ౨౩½॥గదాభిరిత్యాది॥గదాప్రసిద్ధా-పట్టసః - మొట్టెత్తైత్తడీతిద్రమిడనామయుక్తోదండవిశేషః-పరిఘః ఒఖ్ఖలైత్తడీత్యుక్తః-భిండిపాలః-కత్తివాయిత్తడీత్యుక్తః-భల్లఃఅయోమయశ్శరః-ప్రాసఃఏరియీట్టీత్యుక్తః-పరశ్వథఃగండకోడాలీత్యుక్తః- దిగ్భ్యోజలదాఇవేత్యన్వయః॥ ౨౫॥ రథైరితి॥ అన్యేకవచినః- ధ్వజైఃవివిధాననైఃఖరైశ్చసమలంకృతైరథైర్నిర్యయుః- అన్యేహయైః అన్యేగజైశ్చనిర్యయురిత్యన్వయః॥ ౨౬॥౨౯½॥ప్రయాంతమితి॥శకునాఃనిమిత్తసూచకాఃపక్షిణః॥౩౦½॥రథశీర్షఇతి॥కుణపాశనాఃగృధ్రాః-గ్రథితాఃమిళితాః॥౩౧½॥రుధిరేతి॥విస్వరమితిక్రియావిశేషణం ॥౩౨½॥ వవర్షేత్యాది॥ దేవఃపర్జన్యః - ప్రతిలోమంప్రతికూలం॥ ౩౪ ॥

బన్ధవిమోచనశంకాంజనయతీవజనయత్యేవేత్యర్థః॥ ౧౪॥(౧౫)తదస్త్రబంధమితి॥సంశయస్థం-ప్రాణసంశయస్థం॥ నిష్ఫలాఇతి ॥ యైశ్శరైః మమరిపూణాంజీవితమాదత్తం- తేనిష్ఫలాఃసంవృత్తాఇతిసంబంధః ॥ ౧౮ ॥ బలేనేతి ॥ బలేనేత్యస్యప్రకృతార్థస్స్పష్టః.వస్తుతస్తుబలేనయుక్తస్సన్ రక్షసాంచతవచేత్యధ్యాహార్యం-ఏకదైవ - రామస్యవానరైఃరామసంబంధివానరైరిత్యర్థః - వధాయత్వమభినిర్యాహీతిసంబంధః॥ ౨౦॥ అభినిష్క్రమ్యేతి ॥ అభినిష్క్రమ్యతద్ద్వారంగృహన్ద్వారమతిక్రమ్యేత్యర్థః - కించిరేణకింవిళంబేన - గదాభిరిత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా॥ ౨౯½॥ ప్రయాంతమితి॥ శకునాఃదుశ్శకునాః॥౩౦½॥ రథశీర్షఇతి॥గ్రథితాఃమిళితాః కుణపాశనాఃగృధ్రాః-ప్రతిలోమంప్రతికూలం॥ ౩౧½॥

క్షసానాం భయావహాః । ప్రాదుర్భూతాంస్తు ఘోరాంశ్చ ధూమ్రాక్షో వ్యథితోఽభవత్ ॥ ౩౪ ॥ ముముహూ రాక్షసాస్తస్య ధూమ్రాక్షస్య పురస్సరాః ॥ ౩౫ ॥ తతస్సుభీమో బహుభిర్నిశాచరైర్వృతోఽభినిష్క్రమ్య రణోత్సుకో బలీ దదర్శ తాం రాఘవబాహుపాలితాం మహౌఘకల్పాం బహువానరీం చమూం ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకపంచాశస్సర్గః. ********************** ధూమ్రాక్షం ప్రేక్ష్య నిర్యాంతం రాక్షసం భీమవిక్రమం । వినేదుర్వానరాస్సర్వే ప్రహృష్టా యుద్ధకాంక్షిణః ॥ ౧ ॥ తేషాం సుతుములం యుద్ధం సంజజ్ఞే హరిరక్షసాం । అన్యోన్యం పాదపైర్ఘోరం నిఘ్నతాం శూలముద్గరైః ॥ ౨ ॥ ఘోరైశ్చ పరిఘైశ్చిత్రైస్త్రిశూలైశ్చాపి సంహతైః । రాక్షసైర్వానరా ఘోరైర్వికృత్తాస్సమంతతః ॥ ౩ ॥ వానరై రాక్షసాశ్చాపి ద్రుమైః క్ష్మామాసమీకృతాః । రాక్షసాశ్చాపి సంక్రుద్ధా వానరాన్నిశితైశ్శరైః ॥ వివ్యధుర్ఘోరసంకాశైః కంకపత్రైరజిహ్మగైః ॥ ౫ ॥ తే గదాభిశ్చ భీమాభిః పట్టిసైః కూటముద్గరైః ॥ విదార్యమాణా రక్షోభిర్వానరాస్తే మహాబలాః । అమర్షాజ్జనితోద్ధర్షాశ్చక్రుః కర్మాణ్యభీతవత్ ॥ ౬ ॥ శరనిర్భిన్నగాత్రాస్తే శూలనిర్భిన్నదేహినః ॥ జగృహుస్తే ద్రుమాంస్తత్ర శిలాశ్చ హరియూథపాః ॥ ౭ ॥ తే భీమవేగా హరయో నర్దమానాస్తతస్తతః । మమంథూ రాక్షసాన్భీమాన్నామాని చ బభాషిరే ॥ ౮ ॥ తద్బభూవాద్భుతం ఘోరం యుద్ధం వానరరక్షసాం । శిలాభిర్వివిధాభిశ్చ బహుభిశ్చైవ పాదపైః ॥ ౯ ॥ రాక్షసా మథితాః కేచిద్వానరైర్జితకాశిభిః । వవమూ రుధిరం కేచిన్ముఖై రుధిరభోజనాః ॥ ౧౦ ॥ పార్శ్వేషు దారితాః కేచిత్కేచిద్రాశీకృతా ద్రుమైః ॥ శిలాభిశ్చూర్ణితాః కేచిత్కేచిద్దంతైర్విదారితాః ॥ ౧౧ ॥ ధ్వజైర్విమథితైర్భగ్నైః ఖరైశ్చ వినిపాతితైః । రథైర్విధ్వంసితైశ్చాపి పతితై రజనీచరైః ॥ గజేంద్రైః పర్వతాకారైః పర్వతాగ్రైర్వనౌకసాం । మథితైర్వాజిభిః కీర్ణం సారోహైర్వసుధాతలం ॥ ౧౩ ॥ వానరైర్భీమవిక్రాంతైరాప్లుత్యాప్లుత్య వేగితైః । రాక్షసాః కరజైస్తీక్ష్ణైర్ముఖేషు వినికర్తితాః ॥ వివర్ణవదనా భూయో విప్రకీర్ణశిరోరుహాః ॥ మూఢాశ్శోణితగంధేన నిపేతుర్ధరణీతలే ॥ ౧౪ ॥ అన్యే పరమసంక్రుద్ధా రాక్షసా భీమనిస్స్వనాః । తలైరేవాభిధావంతి వజ్రస్పర్శసమైర్హరీన్ ॥ ౧౬ ॥ వానరైరాపతంతస్తే వేగితా వేగవత్తరైః । ముష్టిభిశ్చరణైర్దంతైః పాదపైశ్చావపోథితాః ॥ ౧౭ ॥ వానరైర్హన్యమానాస్తే రాక్షసా విప్రదుద్రువుః ॥ ౧౮ ॥ సైన్యం తు విద్రుతం దృష్ట్వా ధూమ్రాక్షో రాక్షసర్షభః । క్రోధేన కదనం చక్రే వానరాణాం యుయుత్సతాం ॥ ౧౯ ॥ ప్రాసైః ప్రమథితాః కేచిద్వానరాశ్శోణితస్రవాః ॥ ముద్గరైరాహతాః కేచిత్పతితా ధరణీతలే । పరిఘైర్మథితాః కేచిద్భిండిపాలైర్విదారితాః ॥

౩౪॥ ముముహురిత్యర్థః॥ పురస్సరాః అగ్రగాః॥ ౩౫॥ తత ఇతి॥ అభినిష్క్రమ్య పురాదితి శేషః- మహౌఘకల్పాం . మహాన్ ఓఘోఽస్మిన్నితి మహౌఘః సాగరః - తత్తుల్యాం- బహువానరీం - జీబంతాద్రూపః- ద్వితీయాయాం ప్రాప్తధూమ్రాక్షనిర్గమః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ ధూమ్రాక్షవధో ద్విపంచాశే- ధూమ్రాక్షమిత్యాది॥ ౧॥ ౨॥ ఘోరైరితి॥ సంహతైః సంగతైః- రాక్షసవిశేషణమేతత్ ॥ ౩ ॥ వానరైరిత్యాది॥ సమీకృతాః పాతితాః- ఘోరసంకాశైః ఘోరకాలాగ్న్యాదితుల్యైః - అజిహ్మగైః- అవక్రగైః- కంకపత్రైః కంకపత్రాణ్యేవ పత్రాణి యేషాం తే కంకపత్రాః- తైః ॥ ౫ ॥ తదితి॥ జనితోద్ధర్షాః జనితోత్సాహాః॥ ౬॥ శరేతి॥ శూలనిర్భిన్నదేహినః సమర్థధారయాదనిరాషః॥ ౭ ॥ తేఇతి॥ నామాని స్వనామాని॥ ౮॥ ౧౧॥ ధ్వజైరితి॥ వనౌకసాం పర్వతాగ్రైః వానరక్షిప్తపర్వతాగ్రైః- తైర్మథితైర్గజేంద్రైః- సారోహైః సాదిసారథిభిః- వసుధాతలం కీర్ణమభూత్ ॥ ౧౩॥ వానరైరిత్యాది॥ భీమవిక్రాంతైః భీమవిక్రమైః- వేగితైః సంజాతవేగైః - వానరైః కర్తృభిః- కరజైః నఖైః కరణైః- ఆక్రమ్యాక్రమ్య ముఖేషు వినికర్తితాః ఖండితాః- మూఢాః మూర్ఛితాః ॥ ౧౪॥ అన్య ఇతి॥ తలైరేవాభిధావంతి- హస్తతలాన్యేవాయుధస్థానే కృత్వా అభ్యధావన్నిత్యర్థః॥ ౧౬॥ వానరైరితి॥ అవపోథితాః హింసితాః వ్యథ హింసాయామితి ధాతుః॥ ౧౭॥ ౧౮॥ సైన్యం త్వితి॥ కదనం హింసనం॥ ౧౯ ॥ ప్రాసైరిత్యాదిచతుశ్శ్లోకీ॥ విహ్వలంతః వివశాః- గతాసవః- అభవన్నితి శేషః. ఆంత్రైర్వినిస్సృతాః- వినిస్సృ

౩౫॥ తత ఇతి॥ అభినిష్క్రమ్య పురాదితి శేషః. మహౌఘకల్పామితి- మహాన్ ఓఘో జలవేగో యస్మిన్ సః మహౌఘః సాగరః తత్కల్పాం॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

౧౨॥ అన్యోన్యమితి॥ సంహతైరిత్యేతత్ రాక్షసవిశేషణం॥ రాక్షసైరితి॥ ౩॥ సమీకృతాః- పాతితా ఇత్యర్థః॥ తి॥ భూమిసమీకృతాః - భూమ్యా సమతాం ప్రాపితాః హతా ఇతి యావత్॥ ౫॥ తదితి॥ జనితోద్ధర్షాః- జనితోత్సాహాః॥ ౬॥ శరేతి॥ శూలనిర్భిన్నదేహినః - శూలనిర్భిన్నదేహాః- ఇన్నంతత్వమార్షం॥ ౯॥ తి॥ జితకాశిభిర్జితభయైర్జితశ్వాసైర్వా॥ ౧౦॥ తి॥ ద్రుమైః రాశీకృతాః ద్రుమప్రహారైర్హత్వా రాశీకృతా ఇత్యర్థః॥ ౧౩॥ వానరైరితి॥ కరజైర్నఖైః మూఢాః- మూర్ఛితాః॥ ౧౬॥ వానరైరితి॥ అవపోథితాః హింసితాః॥ ౧౯॥ ప్రాసైరితి॥ విహ్వలంతః వివశాః॥ విదారితా ఇతి॥ ఆంత్రైర్వి

పట్టసైరాహతాః కేచిద్విహ్వలంతో గతాసవః । కేచిద్వినిహతాశ్శూలైరుధిరార్ద్రా వనౌకసః ॥ కేచిద్విద్రావితా న
ష్టాస్సబలై రాక్షసైర్యుధి । విభిన్నహృదయాః కేచిదేకపార్శ్వేన దారితాః ॥ విదారితాస్త్రిశూలైశ్చ కేచిదాంత్రైర్వి
నిస్సృతాః ॥ ౨౨ ॥ తత్సుభీమం మహాయుద్ధం హరిరాక్షససంకులం ॥ ప్రబభౌ శబ్దబహుళం శిలాపాదపసంకులం ॥ ౨౩ ॥
ధనుర్జ్యాతంత్రిమధురం హిక్కాతాళసమన్వితం ॥ మందస్తనితసంగీతం యుద్ధగాంధర్వమాబభౌ ॥ ౨౪ ॥ ధూమ్రా
క్షస్తు ధనుష్పాణిర్వానరాన్ రణమూర్ధని ॥ హసన్విద్రావయామాస దిశస్తాన్ శరవృష్టిభిః ॥ ౨౫ ॥ ధూమ్రాక్షేణార్ది
తం సైన్యం వ్యథితం దృశ్య మారుతిః ॥ అభ్యవర్తత సంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య విపులాం శిలాం ॥ ౨౬ ॥ క్రోధాద్ద్విగుణతా
మ్రాక్షః పితృతుల్యపరాక్రమః ॥ శిలాం తాం పాతయామాస ధూమ్రాక్షస్య రథం ప్రతి ॥ ౨౭ ॥ ఆపతంతీం శిలాం దృ
ష్ట్వా గదాముద్యమ్య సంభ్రమాత్ ॥ రథాదాప్లుత్య వేగేన వసుధాయాం వ్యతిష్ఠత ॥ ౨౮ ॥ సా ప్రమథ్య రథం తస్య నిప
పాత శిలా భువి ॥ సచక్రకూబరం సాశ్వం సధ్వజం సశరాసనం ॥ ౨౯ ॥ స భంక్త్వా తు రథం తస్య హనుమాన్మారుతాత్మ
జః ॥ రక్షసాం కదనం చక్రే సస్కంధవిటపైర్ద్రుమైః ॥ ౩౦ ॥ విభిన్నశిరసో భూత్వా రాక్షసాశ్శోణితోక్షితాః ॥ ద్రు
మైః ప్రవ్యథితాశ్చాన్యే నిపేతుర్ధరణీతలే ॥ ౩౧ ॥ విద్రావ్య రాక్షసం సైన్యం హనుమాన్మారుతాత్మజః ॥ గిరేశ్శిఖ
రమాదాయ ధూమ్రాక్షమభిదుద్రువే ॥ ౩౨ ॥ తమాపతంతం ధూమ్రాక్షో గదాముద్యమ్య వీర్యవాన్ ॥ వినర్దమాన
స్సహసా హనుమంతమభిద్రవత్ ॥ ౩౩ ॥ తతః క్రుద్ధస్తు వేగేన గదాం తాం బహుకంటకాం ॥ పాతయామాస ధూమ్రాక్షో
మస్తకే తు హనూమతః ॥ ౩౪ ॥ తాడితస్స తయా తత్ర గదయా భీమరూపయా ॥ ౩౫ ॥ స కపిర్మారుతబలస్తం ప్ర
హారమచింతయన్ । ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగమపాతయత్ ॥ ౩౬ ॥ స విహ్వలితసర్వాంగో గిరిశృంగేణ తా
డితః । పపాత సహసా భూమౌ వికీర్ణ ఇవ పర్వతః ॥ ౩౭ ॥ ధూమ్రాక్షం నిహతం దృష్ట్వా హతశేషా నిశాచరాః ॥ త్రస్తాః
ప్రవివిశుర్లంకాం వధ్యమానాః ప్లవంగమైః ॥ ౩౮ ॥ స తు పవనసుతో నిహత్య శత్రుం క్షతజవహాస్సరితశ్చ సన్నికీర్య । రిపు
వధజనితశ్రమో మహాత్మా ముదమగమత్కపిభిశ్చ పూజ్యమానః ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్విపంచాశస్సర్గః ॥ *****

ధూమ్రాక్షం నిహతం శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః । క్రోధేన మహతావిష్టో నిశ్వసన్నురగో యథా ॥ ౧ ॥ దీర్ఘ
ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య క్రోధేన కలుషీకృతః । అబ్రవీద్రాక్షసం క్రూరం వజ్రదంష్ట్రం మహాబలం ॥ ౨ ॥ గచ్ఛ త్వం వీర నిర్యాహి
రాక్షసైః పరివారితః । జహి దాశరథిం రామం సుగ్రీవం వానరైస్సహ ॥ ౩ ॥ తథేత్యుక్త్వా ద్రుతతరం మాయావీ రాక్ష
సేశ్వరం । నిర్జగామ బలైస్సార్ధం బహుభిః పరివారితః ॥ ౪ ॥ నాగైరశ్వైః ఖరైరుష్ట్రైస్సంయుక్తస్సుసమాహితః । ప

తాంత్రా ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ధనురితి ॥ తంత్రీ వీణా- ఆఘోషః హిక్కాః- తయా మధురం రమ్యం- హిక్కాః రమ్యకంఠాత్ పవనోద్గమః- మంద
స్తనితం అశక్త్యా మందభాషణం- తదేవ సంగీతం సమ్యగ్గానం యస్మిన్ తత్ తథోక్తం యుద్ధగాంధర్వం యుద్ధసంగీతం- సంగీతం నృత్తగీతవాద్యం ॥ ౨౪ ॥
ధూమ్రాక్ష ఇతి ॥ దిశః దిశి ప్రతి ॥ ౨౫ ॥ ధూమ్రాక్షేణేతి ॥ వ్యథితం దుఃఖితం- దృశ్య దృష్ట్వా- మారుతిః హనుమాన్ ॥ ౨౬ ॥ క్రోధాదితి ॥ పితా వా
యుః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ సేతి ॥ కూబరః యుగంధరః- కూబరస్తు యుగంధరం ఇత్యమరః ॥ ౩౨ ॥ తమితి ॥ అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్- ఆగమశాసనస్యాని
త్యత్వాదడభావః ॥ ౩౩ ॥ తత ఇతి ॥ బహుకంటకాం బహుకీలాం ॥ ౩౪ ॥ తాడిత ఇతి ॥ తాడితః- ఆసీదితి శేషః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ స ఇతి ॥ విహ్వలితాని వివ
శీకృతాని ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ స త్వితి ॥ వహంతీతి వహాః- క్షతజస్య వహాః క్షతజవహాః- సన్నికీర్య- ఉత్పాద్యేత్యర్థః- ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షవధః ॥ ౩౯ ॥ ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

అథ వజ్రదంష్ట్రయుద్ధం త్రిపంచాశే- ధూమ్రాక్షమిత్యాది ॥ ఆవిష్టః- అభూదితి శేషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ గచ్ఛ త్వం వీర నిర్యాహీతి ఇతో గచ్ఛ పురాన్ని
ర్గచ్ఛేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తథేత్యుక్త్వేతి ॥ బహుభిః- బలాధ్యక్షైరితి శేషః ॥ ౪ ॥ నాగైరిత్యాది ॥ గజైరిత్యస్య సంయుక్త ఇత్యనేనాన్వయః- సమ

నిస్సృతాః పి నిస్సృతాంత్రా ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ధనురితి ॥ యుద్ధగాంధర్వం యుద్ధసంగీతం ॥ తి ॥ హిక్కా- అశ్వహేషా తద్రూపతాలేన యుక్తం- మంజా
నాం మందాఖ్య భుజవిశేషాణాం స్తనితం బృంహితమేవ గీతం యత్ర తత్ ॥ ౨౫ ॥ తి ॥ సా శిలా తస్య చక్రాదిసహితం రథం ప్రమథ్య భువి నిపపాత- కూబ
రో యుగంధరః- అవప్లుతికాలే రథేత్యక్తశరాసనసహితం ॥ ౨౯ ॥ తి ॥ రక్షసాం కదనం చక్రే స్వసేనారక్షణార్థమితి భావః- స్కంధః స్థూలశాఖా-
విటపః సూక్ష్మశాఖా ॥ ౩౨ ॥ తమితి ॥ అభిద్రవత్- అభ్యద్రవత్ ॥ ౩౮ ॥ సత్వితి ॥ క్షతజస్య వహాః క్షతజవహాః- ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షవధః ॥
తి ॥ ధూమ్రాక్షవధ భాద్రశుక్లద్వితీయాయామిత్యాహుః ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్విపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౨ ॥ తి ॥ గచ్ఛ నిర్యాహీత్యాభ్యాం సర్వథా గంతవ్యమితి బోధ్యతే ॥ ౩ ॥ తథేతి ॥ బహుభిః- బలాధ్యక్షైరితి శేషః ॥ ౪ ॥ నాగైరిత్యాది ॥ తనుత్రాణిః సం

తాకాధ్వజచిత్రైశ్చ రథైశ్చ సమలంకృతః ॥ తతో విచిత్రకేయూరమకుటైశ్చ విభూషితః । తనుత్రాణి చ సంరుధ్య సధనుర్నిర్యయా ద్రుతం ॥౬॥ పతాకాలంకృతం దీప్తం తప్తకాంచనభూషణం ॥ రథం ప్రదక్షిణం కృత్వా సమారోహచ్చమూపతిః ॥౭॥ యష్టిభిస్తోమరైశ్చిత్రైశ్శూలైశ్చ ముసలైరపి। భిండిపాలైశ్చ పాశైశ్చ శక్తిభిః పట్టిసైరపి ॥ ఖడ్గైశ్చక్రైర్గదాభిశ్చ నిశితైశ్చ పరశ్వధైః । పదాతయశ్చ నిర్యాంతి వివిధాశ్శస్త్రపాణయః॥ విచిత్రవాససస్సర్వే దీప్తా రాక్షసపుంగవాః॥ ౯ ॥ గజా మదోత్కటాశ్శూరాశ్చలంత ఇవ పర్వతాః ॥ తే యుద్ధకుశలైరూఢాస్తోమరాంకుశపాణిభిః॥ ౧౦ ॥ అన్యే లక్షణసంయుక్తాశ్శూరారూఢా మహాబలాః॥ ౧౧ ॥ తద్రాక్షసబలం ఘోరం విప్రస్థితమశోభత । ప్రావృట్కాలే యథా మేఘానర్దమానాస్సవిద్యుతః ॥౧౨॥ నిస్సృతా దక్షిణద్వారాదంగదో యత్ర యూథపః। తేషాం నిష్క్రమమాణానామశుభం సమజాయత ॥౧౩॥ ఆకాశాద్విఘనాత్తీవ్రా ఉల్కాశ్చాభ్యపతంస్తదా । వమంత్యః పావకజ్వాలాశ్శివా ఘోరం వవాశిరే ॥ వ్యాహరంతి మృగా ఘోరా రక్షసాం నిధనం తదా । సమాపతంతో యోధాస్తు ప్రాస్ఖలన్ భయమోహితాః ॥౧౫॥ ఏతానౌత్పాతికాన్ దృష్ట్వా వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః॥ ధైర్యమాలంబ్య తేజస్వీ నిర్జగామ రణోత్సుకః ॥ ౧౬॥ తాంస్తు నిష్క్రమతో దృష్ట్వా వానరా జితకాశినః। ప్రణేదుస్సుమహానాదాన్ పూరయంశ్చ దిశో దశ ॥ ౧౭ ॥ తతః ప్రవృత్తం తుములం హరీణాం రాక్షసైస్సహ । ఘోరాణాం భీమరూపాణామన్యోన్యవధకాంక్షిణాం॥ ౧౮॥ నిష్పతంతో మహోత్సాహా భిన్నదేహశిరోధరాః రుధిరోక్షితసర్వాంగా న్యపతన్ జగతీతలే॥౧౯॥ కేచిదన్యోన్యమాసాద్య శూరాః పరిఘపాణయః। చిక్షిపుర్వివిధం శస్త్రం సమరేష్వనివర్తినః॥౨౦॥ ద్రుమాణాం చ శిలానాం చ శస్త్రాణాం చాపి నిస్స్వనః శ్రూయతే సుమహాంస్తత్ర ఘోరో హృదయభేదనః ॥౨౧॥ రథనేమిస్వనస్తత్ర ధనుషశ్చాపి నిస్స్వనః । శంఖభేరీమృదంగానాం బభూవ తుములస్స్వనః ॥౨౨॥ కేచిదస్త్రాణి సంసృజ్య బాహుయుద్ధమకుర్వత ॥ ౨౩ ॥ తలైశ్చ చరణైశ్చాపి ముష్టిభిశ్చ ద్రుమైరపి॥ జానుభిశ్చ హతాః కేచిద్భిన్నదేహాశ్చ రాక్షసాః ॥ శిలాభిశ్చూర్ణితాః కేచిద్వానరైర్యుద్ధదుర్మదైః ॥ ౨౪ ॥ వజ్రదంష్ట్రో భృశం బాణై రణే విత్రాసయన్ హరీన్ । చచార లోకసంహారే పాశహస్త ఇవాంతకః ॥ ౨౫ ॥ బలవంతోస్త్రవిదుషో నానాప్రహరణా రణే।జఘ్నుర్వానరసైన్యాని రాక్షసాః క్రోధమూర్ఛితాః॥౨౬॥నిఘ్నతో రాక్షసాన్ దృష్ట్వా సర్వాన్ వాలిసుతో రణే। క్రోధేన ద్విగుణావిష్టస్సంవర్తక ఇవానలః ॥ తాన్ రాక్షసగణాన్ సర్వాన్ వృక్షముద్యమ్య వీర్యవాన్। అంగదః క్రోధతామ్రాక్షస్సింహః క్షుద్రమృగానివ ॥ ౨౭। చకార కదనం ఘోరం శక్రతుల్యపరాక్రమః॥౨౮॥ అంగదాభిముఖాస్తత్ర రాక్షసా భీమవిక్రమాః॥ విభిన్నశిరసః పేతుర్వికృత్తా ఇవ పాదపాః ॥ ౨౯ ॥ రథైరశ్వైర్ధ్వజై

లంకృతః చందనకుసుమాదిభిరలంకృతః- తనుత్రాణి- కవచతలత్రకంఠత్రశిరస్త్రాణాని-సంరుధ్య సంబధ్య ధృత్వేత్యర్థః॥౬॥౭॥యష్టిభిరిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం। ౯॥ గజా ఇతి॥ అత్ర నిర్యాంతీత్యనుషజ్యతే। గజానేవ విశినష్టి తే యుద్ధేత్యాదినా॥ తోమరాంకుశపాణిభిః యంతృభిః- రూఢాః ఆరూఢా ఇత్యర్థః॥ ౧౦॥ అన్యే లక్షణసంయుక్తా ఇతి॥ అత్రాపి గజా నిర్యాంతీత్యనుషంగః॥౧౧॥౧౩॥ ఆకాశాదిత్యాది॥ విఘనాత్ ఘనశూన్యాత్॥ ౧౫॥ ఏతానితి॥ ఔత్పాతికాన్ అశుభసూచకాన్॥౧౬॥తాంస్త్వితి॥ పూరయన్-అపూరయంశ్చేత్యర్థః- కేచిత్తు పూరయన్ పూరయంత ఇత్యర్థః- వచనవ్యత్యయ ఆర్షః ఇత్యాహుః॥ ౧౭॥ తత ఇతి॥ తుములం గణసంకులం- తుములం రణసంకులే ఇత్యమరః॥౧౮॥౨౨॥కేచిదితి॥అస్త్రాణి సంసృజ్య సర్వాణ్యస్త్రాణి ప్రయుజ్య-తదనంతరమస్త్రాభావాత్ బాహుయుద్ధమకుర్వతేత్యర్థః॥ ౨౩॥౨౫॥బలవంత ఇతి॥అస్త్రవిదుషః అస్త్రవిద్వాంసః-ప్రథమార్థే ద్వితీయా॥ ౨౬॥ నిఘ్నత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సంవర్తకే ప్రళయకాలే-తాన్ రాక్షసగణాన్ నిత్యత్రనిజఘానేతి విపరిణామః॥౨౮ ॥ ౩౦ ॥ హరతి ॥ శారదీవయథానిశేత్యత్ర ఇవశబ్దయథాశబ్దానేకార్థకా - అపిచేతివత్- ఇవశబ్దః పాద

వృత్త్యై-ఆముచ్యేతి॥ ఋష్టిః సూక్ష్మఖడ్గః- ఋష్ట్యాద్యుపలక్షితాః పదాతయో నిర్యాంతీత్యర్థః॥ ౮॥ తి॥ విప్రస్థితం విశేషేణ కృతప్రస్థానం॥ సవిద్యుతః నీలస్య రక్షోబలస్య స్వర్ణభూషణబహులత్వాత్ సవిద్యుత్త్వేన మేఘోపమేయత్వం నిస్సృతాః రాక్షసా ఇతి శేషః॥ ౯॥ గజా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకైకం వాక్యం- తోమరాంకుశపాణిభిః- రూఢాః ఆరూఢాః యే యుద్ధకుశలాః॥౧౦॥ లక్షణసంయుక్తాః - అన్యే యే గజాః తే గజాః నిర్యాంతీతి శేషః॥౧౩॥ ఆకాశాదితి॥ విఘనాత్ నిర్మేఘాత్ ॥౧౫॥ఏతానితి॥ ఔత్పాతికాన్ అశుభసూచకాన్ ॥౧౬॥ తాంస్త్వితి॥ జితకాశినః- జితేన జయేన కాశంతే ప్రకాశంత ఇతి తథా- నాదయన్ నాదయంతః-వచనవ్యత్యయ ఆర్షః॥౧౭॥ తత ఇతి॥ తుములం రణసంకటం-తుములం రణసంకటమితి విశ్వః॥౨౦॥తి॥ హృదయభేదనః భయంకర ఇత్యర్థః॥ ౨౨॥ కేచిదితి॥ అస్త్రాణి సంసృజ్య- సర్వాణ్యప్యస్త్రాణి ప్రయుజ్య - తదనంతరమస్త్రాభావాద్బాహుయుద్ధమకుర్వతేత్యర్థః॥౨౫॥ బలవంత ఇతి॥ అస్త్రవిదుషః - అస్త్రవిద్వాంసః॥౨౬॥నిఘ్నత ఇతి॥ సంవర్తకే ప్రళయకాలే-తాన్ రాక్షస

శ్చిత్రైశ్శరీరైర్హరిరాక్షసాం। రుధిరేణ చ సంఛన్నా భూమిర్భయకరీ తదా॥౩౦॥ హారకేయూరవస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ సమలంకృతా। భూమిర్భాతి రణే తత్ర శారదీవ యథా నిశా॥౩౧॥ అంగదస్య చ వేగేన తద్రాక్షసబలం మహత్। ప్రాకంపత తదా తత్ర పవనేనాంబుదో యథా॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రిపంచాశస్సర్గః *******************

బలస్య చ నిఘాతేన అంగదస్య జయేన చ। రాక్షసః క్రోధమావిష్టో వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః॥ స విస్ఫార్య ధనుర్ఘోరం శక్రాశనిసమస్వనమ్। వానరాణామనీకాని ప్రాకిరచ్ఛరవృష్టిభిః॥౨॥ రాక్షసాశ్చాపి ముఖ్యాస్తే రథేషు సమవస్థితాః। నానాప్రహరణాశ్శూరాః ప్రాయుధ్యంత తదా రణే॥౩॥ వానరాణాం తు శూరా యే సర్వే తే ప్లవగర్షభాః। అయుధ్యంత శిలాహస్తాస్సమవేతాస్సమంతతః॥౪॥ తత్రాయుధసహస్రాణి తస్మిన్నాయోధనే భృశమ్। రాక్షసాః కపిముఖ్యేషు పాతయాంచక్రిరే తదా॥౫॥ వానరాశ్చాపి రక్షస్సు గిరీన్ వృక్షాన్ మహాశిలాః। ప్రవీరాః పాతయామాసుర్మత్తవారణసన్నిభాః॥౬॥ శూరాణాం యుధ్యమానానాం సమరేష్వనివర్తినామ్। తద్రాక్షసగణానాం చ సుయుద్ధం సమవర్తత॥౭॥ ప్రభిన్నశిరసః కేచిచ్ఛిన్నైః పాదైశ్చ బాహుభిః। శస్త్రైరర్పితదేహాస్తు రుధిరేణ సముక్షితాః॥ హరయో రాక్షసాశ్చైవ శేరతే గాం సమాశ్రితాః। కంకగృధ్రబలైరాఢ్యా గోమాయుగణసంకులాః॥౮॥ కబంధాని సముత్పేతుర్భీరూణాం భీషణాని వై॥౯॥ భుజపాణిశిరశ్ఛిన్నాశ్ఛిన్నకాయాశ్చ భూతలే। వానరా రాక్షసాశ్చాపి నిపేతుస్తత్ర వై రణే॥౧౦॥ తతో వానరసైన్యేన హన్యమానం నిశాచరమ్। ప్రాభజ్యత బలం సర్వం వజ్రదంష్ట్రస్య పశ్యతః॥౧౧॥ రాక్షసాన్ భయవిత్రస్తాన్ హన్యమానాన్ ప్లవంగమైః। దృష్ట్వా స రోషతామ్రాక్షో వజ్రదంష్ట్రః ప్రతాపవాన్। ప్రవివేశ ధనుష్పాణిస్త్రాసయన్ హరివాహినీమ్॥ శరైర్విదారయామాస కంకపత్రైరజిహ్మగైః॥౧౩॥ బిభేద వానరాంస్తత్ర సప్తాష్టౌ నవ పంచ చ॥ వివ్యాధ పరమక్రుద్ధో వజ్రదంష్ట్రః ప్రతాపవాన్॥౧౪॥ త్రస్తాస్సర్వే హరిగణాశ్శరైస్సంకృత్తకంధరాః॥ అంగదం సంప్రధావంతి ప్రజాపతిమివ ప్రజాః॥౧౫॥ తతో హరిగణాన్ భగ్నాన్ దృష్ట్వా వాలిసుతస్తదా॥ క్రోధేన వజ్రదంష్ట్రం తముదీక్షంతముదైక్షత॥౧౬॥ వజ్రదంష్ట్రోఽంగదశ్చోభౌ సంగతౌ హరిరాక్షసౌ॥ చేరతుః పరమక్రుద్ధౌ హరిమత్తగజావివ॥౧౭॥ తతశ్శరసహస్రేణ వాలిపుత్రం మహాబలః॥ జఘాన మర్మదేశేషు మాతంగమివ తోమరైః॥౧౮॥ రుధిరోక్షితసర్వాంగో వాలిసూనుర్మహాబలః॥ చిక్షేప వజ్రదంష్ట్రాయ వృక్షం భీమపరాక్రమః॥౧౯॥ దృష్ట్వా పతంతం తం వృక్షమసంభ్రాంతశ్చ రాక్షసః॥ చిచ్ఛేద బహుధా సోఽపి నికృత్తః పతితో భువి॥౨౦॥ తం దృష్ట్వా వజ్రదంష్ట్రస్య విక్రమం ప్లవగర్ష

పూరణ ఇత్యర్థః॥౩౧॥౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే.. రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋

అథ వజ్రదంష్ట్రవధశ్చతుఃపంచాశే- బలస్య చేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౨॥౩॥ వానరాణామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ॥౪॥ తత్రేతి॥ తత్ర కపిముఖ్యేష్విత్యన్వయః- ఆయోధనే యుద్ధే॥౫॥౬॥ శూరాణామితి॥ తద్రాక్షసగణానాం చేతి- తే చ రాక్షసగణాశ్చ తద్రాక్షసగణాః తేషాం- తచ్ఛబ్దేన వానరా ఉచ్యంతే- యుధ్యమానానాం సుయుద్ధం సమవర్తతేత్యనేన ఉత్తరోత్తరయుద్ధాధిక్యముచ్యతే॥౭॥ ప్రభిన్నేతి॥ పాదైశ్చ బాహుభిరిత్యుపలక్షణే తృతీయా- అర్పితదేహాః ఆరోపితదేహాః- గాం భూమిం- కంకః అవటః- స చ శ్యేనవిశేషః- గృధ్రః దూరదర్శీ- వళః శ్యేనవిశేషః కాకశ్చ- తైరాఢ్యాః వ్యాప్తాః॥౮॥ కబంధానీత్యర్థం॥౯॥ పునః కేషాంచిత్పతనమాహ॥ భుజేతి॥ భుజపాణిశిరస్సు ఛిన్నాః ఛిన్నకాయాః ఛిన్నమధ్యకాయాః॥౧౦॥ తత ఇతి॥ నిశాచరం నిశాచరసంబంధి అణ్ వృద్ధ్యభావ ఆర్షః- యద్వా నిశాయాం చరతీతి యోగమాత్రవివక్షా॥౧౧॥ రాక్షసానిత్యాది॥ భయవిత్రస్తాన్ భయహేతుభ్యో విత్రస్తాన్॥౧౩॥ బిభేదేతి॥ సప్తాష్టౌ నవ పంచ చేతి- ఏకైకప్రయోగేణేతి శేషః॥౧౪॥౧౫॥ రా... ...యం॥ తత ఇతి॥ ఉదీక్షంతం ఉదీక్షమాణం॥౧౬॥ వజ్రదంష్ట్ర ఇతి॥ హరిమత్తగజౌ సింహమత్తగజౌ॥౧౭॥ ౨౨॥ సేతి॥ స వజ్రదం

గణాన్నిజఘ్నే ఇతి శేషః॥౨౯॥ తి॥ భయకరీ భయంకరీ- అభూదితి శేషః- ముమభావ ఆర్షః॥౩౨॥ తి॥ పవనేనాంగదో యథేత్యుత్తరం సర్గచ్ఛేదః క్వచిత్- సోఽయుక్తః వృత్తభేదప్రకరణభేదాద్యభావాదితి కతకః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిపంచాశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

॥వానరాణామితి। వానరాణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ॥౪॥ తత్రేతి॥ తత్ర కపిముఖ్యేషు - తస్మిన్నాయోధనే యుద్ధే॥ తి॥ తత్ర వీరక్షయకారణే తస్మిన్ ప్రసిద్ధే॥౬॥ తదితి॥ పాదైశ్చ బాహుభిరిత్యేతదుపలక్షణే తృతీయా॥ తి॥ తద్రాక్షసగణానాం తచ్ఛబ్దేన వానరాః - వానరరాక్షసగణానామిత్యర్థః॥౭॥ హరయ ఇతి॥ వళః కాకః- శ్యేనవిశేషో వా- కంకగృధ్రవళైరాఢ్యా వ్యాప్తా ఇత్యర్థః॥౮॥ ౧౦॥ తత ఇతి॥ నిశాచరం నైశాచరం- వృద్ధ్యభావ ఆర్షః- యద్వా నిశి చరతీతి నిశాచరం॥ తి॥ ప్రాభజ్యత భగ్నమభూత్॥౧౧॥౧౩॥ బిభేదేతి॥ సప్తాష్ట నవ పంచ బిభేద- ఏకైకేన శరేణేతి శేషః॥౧౪॥ తి॥ సంప్రధావంతి ధావంతి స్మ॥౧౫॥౧౬॥ తి॥ హరిమత్తగజావివ హరిః సింహః శార్దూలః సింహేన గజస్య యుద్ధాసంభవాత్ - స్వప్నేఽపి

భః॥ ప్రగృహ్య విపులం శైలం చిక్షేప చ ననాద చ॥ ౨౧॥ సమాపతంతం తం దృష్ట్వా రథాదాప్లుత్య వీర్యవాన్॥ గదాపాణిర
సంభ్రాంతః పృథివ్యాం సమతిష్ఠత॥ ౨౨॥ సాంగదేన గదాక్షిప్తా గత్వా తు రణమూర్ధని॥ ౨౩॥ సచక్రకూబరం సాశ్వం
ప్రమమాథ రథం తదా॥ ౨౩॥ తతోఽన్యం గిరిమాక్షిప్య విపులం ద్రుమభూషితం। వజ్రదంష్ట్రస్య శిరసి పాతయామాస సోఽం
గదః॥ ౨౪॥ అభవచ్ఛోణితోద్గారీ వజ్రదంష్ట్రస్స మూర్ఛితః॥ ముహూర్తమభవన్మూఢో గదామాలింగ్య నిశ్శ్వసన్॥
౨౫॥ స లబ్ధసంజ్ఞో గదయా వాలిపుత్రమవస్థితం॥ జఘాన పరమక్రుద్ధో వక్షోదేశే నిశాచరః। గదాం త్యక్త్వా తతస్తత్ర ము
ష్టియుద్ధమవర్తత॥ ౨౬॥ అన్యోన్యం జఘ్నతుస్తత్ర తావుభౌ హరిరాక్షసౌ।రుధిరోద్గారిణౌ తౌ తు ప్రహారైర్జనితశ్రమౌ॥
బభూవతుస్సువిక్రాంతావంగారకబుధావివ॥ ౨౭॥ తతః పరమతేజస్వీ అంగదః కపికుంజరః॥ ఉత్పాట్య వృక్షం స్థితవాన్
బహుపుష్పఫలాంచితం। జగ్రాహ చార్షభం చర్మ ఖడ్గం చ విపులం శుభం॥ కింకిణీజాలసంఛన్నం చర్మణా చ పరిష్కృ
తం॥ ౩౦॥ విచిత్రాంశ్చేరతుర్మార్గాన్ రుషితౌ కపిరాక్షసౌ॥ జఘ్నతుశ్చ తదాన్యోన్యం నిర్దయం జయకాంక్షిణౌ॥
౩౧॥ వ్రణైస్సాస్రైరశోభేతాం పుష్పితావివ కింశుకౌ॥ యుధ్యమానౌ పరిశ్రాంతౌ జానుభ్యామవనీం గతౌ॥ ౩౨॥ నిమే
షాంతరమాత్రేణ అంగదః కపికుంజరః॥ ఉదతిష్ఠత దీప్తాక్షో దండాహత ఇవోరగః॥ ౩౩॥ నిర్మలేన సుధౌతేన ఖడ్గేనాస్య
మహచ్ఛిరః॥ జఘాన వజ్రదంష్ట్రస్య వాలిసూనుర్మహాబలః॥ ౩౪॥ రుధిరోక్షితగాత్రస్య బభూవ పతితం ద్విధా॥ సరో
షపరివృత్తాక్షం శుభం ఖడ్గహతం శిరః॥ ౩౫॥ వజ్రదంష్ట్రం హతం దృష్ట్వా రాక్షసా భయమోహితాః॥ త్రస్తాః ప్రత్యప
తన్ లంకాం వధ్యమానాః ప్లవంగమైః। విషణ్ణవదనా దీనా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖాః॥ ౩౬॥ నిహత్య తం వజ్రధరప్రభా
వస్స వాలిసూనుః కపిసైన్యమధ్యే। జగామ హర్షం మహితో మహాబలస్సహస్రనేత్రస్త్రిదశైరివావృతః॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీ
మద్యుద్ధకాండే- చతుఃపంచాశస్సర్గః ************************ వజ్రదంష్ట్రం హతం శ్రుత్వా వాలిపు
త్రేణ రావణః। బలాధ్యక్షమువాచేదం కృతాంజలిమవస్థితం॥ ౧॥ శీఘ్రం నిర్యాంతు దుర్ధర్షా రాక్షసా భీమవిక్రమాః।
అకంపనం పురస్కృత్య సర్వశస్త్రప్రకోవిదం॥ ౨॥ ఏష శాస్తా చ గోప్తా చ నేతా చ యుధి సమ్మతః। భూతికామశ్చ మే నిత్యం
నిత్యం చ సమరప్రియః॥ ౩॥ ఏష జేష్యతి కాకుత్స్థౌ సుగ్రీవం చ మహాబలం। వానరాంశ్చాపరాన్ ఘోరాన్ హనిష్యతి పరం

ష్ట్రధృతా గదా- ఆక్షిప్తా అపహృతా॥ ౨౩॥ స చ కైరితి॥ సః అంగదః క్షిప్తశైలః॥ ౨౪॥ అభవదితి॥ శోణితోద్గారీ రక్తోద్గారీ- గదాం అన్యాం-యాద్వాజ
ఘాన పరమక్రుద్ధో వక్షోదేశే నిశాచర ఇత్యస్యానంతరం సాంగదేన గదాక్షిప్తా గత్వా తు రణమూర్ధనీత్యర్థం యోజ్యం॥ ౨౫॥ స ఇత్యాది॥ అవర్తత
అవర్తయత్॥ ౨౬॥ ౨౭॥ తతః పరమతేజస్వీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వృక్షోత్పాటనార్షభచర్మఖడ్గగ్రహణాదికమంగదస్యోచ్యమా
నమితరస్యాప్యుపలక్షణం- విచిత్రాంశ్చేరతుర్మార్గానితి వక్ష్యమాణయుద్ధస్యోభయోరవిశేషేణ వర్ణనాత్- అంగదేన వృక్షే గృహీతే రాక్షసోఽపి వృ
క్షం జగ్రాహ- అంగదేన ఖడ్గాదౌ గృహీతే రాక్షసోఽపి ఖడ్గాదికం జగ్రాహేతి భావః - ఆర్షభం చర్మ ఋషభచర్మపినద్ధఫలకం-చర్మణా ఖడ్గకోశే
న॥ రామానుజీయం॥ స జగ్రాహేతి॥ సః వజ్రదంష్ట్రః॥ ౩౦॥ విచిత్రానితి॥ మార్గాన్ పూర్వోక్తమండలాదిమార్గాన్- నిర్దయం జఘ్నతురిత్య
న్వయః॥ ౩౧॥ వ్రణైరితి॥ సాస్రైః సరుధిరైః- అస్రం అసృక్ శోణితమిత్యమరః। అవనీం గతౌ- అభూతామితి శేషః॥ ౩౨॥ నిమేషేతి॥ నిమేషాంతర
మాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ॥ ౩౩॥ నిర్మలేనేతి॥ సుధౌతేన శాణోల్లిఖితేన- అత ఏవ నిర్మలేన- అస్య వజ్రదంష్ట్రస్యేత్యన్వయః- కేచి
త్తు సజగ్రాహార్షభం చర్మేతి, రిత్వా సః వజ్రదంష్ట్రః ఖడ్గం జగ్రాహ అంగదో వృక్షం జగ్రాహేతి వ్యాఖ్యాయ ఖడ్గేనాస్య మహచ్ఛిర ఇత్యత్ర వృక్షే
ప్రతిహతేఽంగదోఽపి చర్మాసీ జగ్రాహేతి అనేనావగమ్యత ఇత్యపి వర్ణయంతి॥ రామానుజీయం॥ ఖడ్గేనాస్య వజ్రదంష్ట్రస్య శిరో జఘానేత్యనే
న వృక్షే ప్రతిహతేఽంగదోఽపి చర్మాసీ జగ్రాహేత్యవగమ్యతే॥ ౩౫॥ వజ్రదంష్ట్రమిత్యాది॥ విషణ్ణవదనాః శుష్కవదనాః॥ ౩౭॥ తృతీ- చతుఃపం
యాం వజ్రదంష్ట్రవధః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే శాస్తా పర
చాశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋ అథాకంపనయుద్ధం పంచపంచాశే- వజ్రదంష్ట్రమిత్యాది॥ బలాధ్యక్షం ప్రహస్తం॥ ౧॥ ౨॥ ఏష ఇతి॥ సస్వచోదనమర్థ
సైన్యనిగ్రాహకః- గోప్తా స్వబలరక్షకః- నేతా నాయకః- సేనాపతిరిత్యర్థః- సంమతః ప్రసిద్ధః॥ ౩॥ ౪॥ పరిగృహ్యేతి॥ బలచో-

---

సింహదర్శనేన గజానాం మరణమితి కతకః॥ ౨౮॥ తత ఇతి॥ స జగ్రాహార్షభం చర్మేత్యంగదస్య కథనమితరస్యాప్యుపలక్షణం - విచిత్రాంశ్చేర
తుర్మార్గానితి వక్ష్యమాణయుద్ధే హ్యుభయోరవిశేషవర్ణనాత్॥ తి॥ పుష్పఫలైర్యుతః- హస్తధృతవృక్షో యో ర్యుత ఆసీత్॥ జగ్రాహ- వజ్రదం
ష్ట్రోఽంగదశ్చేతి శేషః॥ ౩౦॥ ౩౬॥తి॥ మహితః పూజితః॥ తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రవధః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయ
ణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుఃపంచాశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తి॥ బలాధ్యక్షం ప్రహస్తం॥ ౬॥ రథమితి॥

తపః॥౪॥ పరిగృహ్య స తామాజ్ఞాం రావణస్య మహాబలః। బలం సంత్వరయామాస తదా లఘుపరాక్రమః॥౫॥ తతో నానా
ప్రహరణా భీమాక్షా భీమదర్శనాః। నిష్పేతూ రాక్షసా ముఖ్యా బలాధ్యక్షప్రచోదితాః॥౬॥ రథమాస్థాయ విపులం తప్త
కాంచనకుండలః। మేఘాభో మేఘవర్ణశ్చ మేఘస్వనమహాస్వనః॥ రాక్షసైస్సంవృతో భీమైస్తదా నిర్యాత్యకంపనః॥౭॥
నహి కంపయితుం శక్యస్సురైరపి మహామృధే। అకంపనస్తతస్తేషామాదిత్య ఇవ తేజసా॥౮॥ తస్య నిర్ధావమానస్య సం
రబ్ధస్య యుయుత్సయా। అకస్మాద్దైన్యమాగచ్ఛద్ధయానాం రథవాహినామ్॥౯॥ వ్యస్ఫురన్నయనం చాస్య సవ్యం యుద్ధాభి
నందినః। వివర్ణో ముఖవర్ణశ్చ గద్గదశ్చాభవత్స్వనః। అభవత్సుదినే చాపి దుర్దినం రూక్షమారుతమ్॥౧౦॥ ఊచుః ఖగా
మృగాస్సర్వే వాచః క్రూరా భయావహాః॥౧౧॥ స సింహోపచితస్కంధశ్శార్దూలసమవిక్రమః॥ తానుత్పాతాన
చింతయ్యైవ నిర్జగామ రణాజిరమ్॥౧౨॥ తదా నిర్గచ్ఛతస్తస్య రక్షసస్సహ రాక్షసైః। బభూవ సుమహాన్నాదః క్షోభయ
న్నివ సాగరమ్॥౧౩॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తా వానరాణాం మహాచమూః। ద్రుమశైలప్రహరణా యోద్ధుం సమవతిష్ఠత॥౧౪॥
తేషాం యుద్ధం మహారౌద్రం సంజజ్ఞే హరిరక్షసామ్। రామరావణయోరర్థే సమభిత్యక్తజీవినామ్॥౧౫॥ సర్వే హ్యతిబ
లాశ్శూరాస్సర్వే పర్వతసన్నిభాః। హరయో రాక్షసాశ్చైవ పరస్పరజిఘాంసవః॥౧౬॥ తేషాం వినర్దతాం శబ్దస్సం
యుగేఽతితరస్వినామ్। శుశ్రువే సుమహాన్ క్రోధాదన్యోన్యమభిగర్జతామ్॥౧౭॥ రజశ్చారుణవర్ణాభం సుభీమమభవ
ద్భృశమ్। ఉద్ధూతం హరిరక్షోభిస్సంరురోధ దిశో దశ॥౧౮॥ అన్యోన్యం రజసా తేన కౌశేయోద్ధూతపాండునా। సంవృ
తాని చ భూతాని దదృశుర్న రణాజిరే॥౧౯॥ న ధ్వజో న పతాకా వా వర్మ వా తురగోఽపి వా। ఆయుధం స్యందనం వాపి దదృశే
తేన రేణునా॥౨౦॥ శబ్దశ్చ సుమహాంస్తేషాం నర్దతామభిధావతామ్। శ్రూయతే తుములే యుద్ధే న రూపాణి చకాశిరే॥
౨౧॥ హరీనేవ సుసంక్రుద్ధా హరయో జఘ్నురాహవే। రాక్షసాశ్చాపి రక్షాంసి నిజఘ్నుస్తిమిరే తదా॥౨౨॥ పరాంశ్చై
వ వినిఘ్నంతస్స్వాంశ్చ వానరరాక్షసాః। రుధిరార్ద్రాం తదా చక్రుర్మహీం పంకానులేపనామ్॥౨౩॥ తతస్తు రుధిరౌ
ఘేణ సిక్తం వ్యపగతం రజః। శరీరశవసంకీర్ణా బభూవ చ వసుంధరా॥౨౪॥ ద్రుమశక్తిశిలాప్రాసైర్గదాపరిఘతోమ
రైః। హరయో రాక్షసాశ్చైవ జఘ్నురన్యోన్యమోజసా॥౨౫॥ బాహుభిః పరిఘాకారైర్యుధ్యంతః పర్వతోపమాః॥
హరయో భీమకర్మాణో రాక్షసాన్ జఘ్నురాహవే॥౨౬॥ రాక్షసాస్త్వపి సంక్రుద్ధాః ప్రాసతోమరపాణయః। క

సిద్ధామత్వేత్యర్థః॥౪॥ తత ఇతి॥ నిష్పేతుః పురాన్నిర్యయుః॥౬॥ రథమిత్యాది॥ మేఘాభః మేఘవత్ స్థూలః - మేఘస్వనమహాస్వనః - సప్తమ్యుపమా
నపూర్వపదస్యేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపస్య వైకల్పికత్వే ప్రథమస్వనపదశ్రవణమ్॥౭॥ ప్రసంగాదాహ - నహీతి॥ హి యస్మాత్ మహామృధే మహాయు
ద్ధేఽపి - కంపయితుం న శక్యః తేఽతో హేతోరకంపనః అకంపనశబ్దవాచ్యః - తేషాం రక్షసాం మధ్యే తేజసా ఆదిత్య ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః॥౮॥ రామానుజీ
యం॥ తస్యేతి॥ హయానాం రథవాహినామితి పాఠః॥౯॥ వ్యస్ఫురదిత్యాది॥ వివర్ణః విపరీతవర్ణః - దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం - మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దు
…స్త ఇతి॥ సింహోపచితస్కంధః సింహస్యేవోన్నతస్కంధవాన్॥౧౨॥౧౪॥ తేషామితి॥ సమభిత్యక్తజీవినాం - తృణీకృ
తాం అభిముఖ్యేన గర్జనం కుర్వతాం
॥ సర్వ ఇతి॥ పరస్పరజిఘాంసవః - అసన్నితి శేషః॥౧౬॥ తేషామితి॥ వినర్దతాం సింహనాదం కుర్వతాం - అభిగర్జ
నా ఉద్ధూతకౌశేయపాండునా -
౧౭॥ రజశ్చేతి॥ అరుణవర్ణేన రక్తిమ్నా ఆభాతీత్యరుణవర్ణాభం॥౧౮॥ అన్యోన్యమితి॥ కౌశేయోద్ధూతపాం
నిపెత్తాని - న దదృశుః - వానరా రాక్షసా
…తాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - రజసో రక్తత్వపాండుత్వభేదాదితి జ్ఞేయం - సంవృతాని ఛన్నాని భూతా
నాదిజన్యం శబ్దాంతరమాహ - శబ్దశ్చేతి॥ రూ
…శేషః॥౧౯॥ ఉక్తం వివృణోతి - న ధ్వజా ఇతి॥ వర్మాదిష్వపి నఞ్ అనువర్తనీయః॥౨౦॥ పరస్పరాదర్శ
…థచరణక్షోదేన పంకిలామిత్యర్థః - పంకానులే
…శిపదార్థాంతరాణి॥౨౧॥ అదర్శనఫలమాహ - హరీనితి॥౨౨॥ పరానితి॥ ప్రథమం రక్తార్ద్రాం
…నా॥౨౪॥ ద్రుమేతి॥ ద్రుమశైలా వానరీయాః -
…పంకానులిప్తాం - కర్మణి ల్యుట్॥౨౩॥ తత ఇతి॥ శరీరశవసంకీర్ణా - శవభూతశరీరసంకీ
ర్ణాః - హరయో భీమకర్మాణో రాక్షసాన్ జఘ్నురాహ…
…దయో రాక్షసీయాః॥౨౫॥ బాహుభిరితి॥ బాహుభిః పరిఘాకారైరిత్యస్యోత్తరా

పరిణామతో మేఘతుల్యః - మేఘవర్ణః మేఘవన్నీలవర్ణః॥ తి॥ మేఘ… ॥౨౬॥ రాక్షసాస్త్వపీతి॥ శస్త్రైః ఉక్తప్రాసాదిభిః॥౨౭॥ అకంపన ఇతి॥ సంహ
నిర్యాతి యాతిస్మ॥౭॥ తి॥ రథవహనకర్తౄణాం హయానాం అక… మేఘసమానదేహప్రమాణః మేఘస్య స్వన ఇవ మహాన్ స్వనో యస్య స తథా -
తి॥ సుదినే చాపి మేఘావరణాయోగ్యదివసేఽపి - దుర్దినం మేఘావరణమ… న్ని హేతుకమేవ దైన్యమాగచ్ఛత్ - మన ఇతి శేషః॥౧౦॥ అభవది
త్వానిరపేక్షా ఇతి యావత్॥౧౮॥ తి॥ అరుణవర్ణాభం ధూమ్రవర్ణస్య వస్తున… వత్॥౧౧॥౧౫॥ తి॥ సమభిత్యక్తా దేహిన ఆత్మానో యైస్తే - ఆత్మర
న్యోన్యమితి॥ కౌశేయోద్ధూతపాండునా - ధౌతకౌశేయపాండునేత్యర్థః॥ … క్షా యస్మిన్ తత్ - అరుణశబ్దో ధూమ్రపర్యాయోఽపి॥౧౮॥ అ

పిన్నిజఘ్నిరే తత్ర శస్త్రైః పరమదారుణైః ॥౨౭॥ అకంపనస్సుసంక్రుద్ధో రాక్షసానాం చమూపతిః ॥ సంహర్షయతి తాన్ సర్వాన్ రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్ ॥౨౮॥ హరయస్త్వపి రక్షాంసి మహాద్రుమమహాశ్మభిః ॥ విదారయంత్యభిక్రమ్య శస్త్రాణ్యాచ్ఛిద్య వీర్యతః ॥ ౨౯॥ ఏతస్మిన్నంతరే వీరా హరయః కుముదో నళః ॥ మైందశ్చ ద్వివిదః క్రుద్ధాశ్చక్రుర్వేగమనుత్తమం ॥౩౦॥ తే తు వృక్షైర్మహావేగా రాక్షసానాం చమూముఖే ॥ కదనం సుమహచ్చక్రుర్లీలయా హరియూథపాః ॥ మమంథూ రాక్షసాన్ సర్వే వానరా గణశో భృశం ॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః ***********

తద్దృష్ట్వా సుమహత్కర్మ కృతం వానరసత్తమైః ॥ క్రోధమాహారయామాస యుధి తీవ్రమకంపనః ॥౧॥ క్రోధమూర్ఛితరూపస్తు ధూన్వన్ పరమకార్ముకం ॥ దృష్ట్వా తు కర్మ శత్రూణాం సారథిం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨॥ తత్రైవ తావత్త్వరితం రథం ప్రాపయ సారథే ॥ యత్రైతే బహవో ఘ్నంతి సుబహూన్ రాక్షసాన్ రణే ॥౩॥ ఏతేఽత్ర బలవంతో హి భీమకాయాశ్చ వానరాః ॥ ద్రుమశైలప్రహరణాస్తిష్ఠంతి ప్రముఖే మమ ॥౪॥ ఏతాన్నిహంతుమిచ్ఛామి సమరశ్లాఘినో హ్యహం ॥ ఏతైః ప్రమథితం సర్వం దృశ్యతే రాక్షసం బలం ॥౫॥ తతః ప్రజవనాశ్వేన రథేన రథినాం వరః ॥ హరీనభ్యహనత్ క్రోధాచ్ఛరజాలైరకంపనః ॥౬॥ న స్థాతుం వానరాశ్శేకుః కింపునర్యోద్ధుమాహవే ॥ అకంపనశరైర్భగ్నాస్సర్వ ఏవ విదుద్రువుః ॥౭॥ తాన్ మృత్యువశమాపన్నానకంపనవశం గతాన్ ॥ సమీక్ష్య హనుమాన్ జ్ఞాతీనుపతస్థే మహాబలః ॥౮॥ తం మహాప్లవగం దృష్ట్వా సర్వే ప్లవగయూథపాః ॥ సమేత్య సమరే వీరాస్సంహృష్టాః పర్యవారయన్ ॥౯॥ అవస్థితం హనూమంతం తే దృష్ట్వా హరియూథపాః ॥ బభూవుర్బలవంతో హి బలవంతం సమాశ్రితాః ॥౧౦॥ అకంపనస్తు శైలాభం హనూమంతమవస్థితం ॥ మహేంద్ర ఇవ ధారాభిశ్శరైరభివవర్ష హ ॥౧౧॥ అచింతయిత్వా బాణౌఘాన్ శరీరే పతితాన్ శితాన్ ॥ అకంపనవధార్థాయ మనో దధ్రే మహాబలః ॥౧౨॥ స ప్రహస్య మహాతేజా హనూమాన్ మారుతాత్మజః ॥ అభిదుద్రావ తద్రక్షః కంపయన్నివ మేదినీం ॥౧౩॥ తస్యాభినర్దమానస్య దీప్యమానస్య తేజసా ॥ బభూవ రూపం దుర్ధర్షం దీప్తస్యేవ విభావసోః ॥౧౪॥ ఆత్మానమప్రహరణం జ్ఞాత్వా క్రోధసమన్వితః ॥ శైలముత్పాటయామాస వేగేన హరిపుంగవః ॥౧౫॥ తం గృహీత్వా మహాశైలం పాణినైకేన మారుతిః ॥ స వినద్య మహానాదం భ్రామయామాస వీర్యవాన్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్తమభిదుద్రావ రాక్షసేంద్రమకంపనం ॥ పురా హి నముచిం సంఖ్యే వజ్రేణేవ పురందరః ॥౧౭॥ అకంపనస్తు తద్దృష్ట్వా గిరిశృంగం సముద్యతం ॥ దూరాదేవ మహాబాణైరర్ధచంద్రైర్వ్యదారయత్ ॥ ౧౮ ॥ తత్పర్వతాగ్రమాకాశే రక్షోబాణవిదారితం ॥ విశీర్ణం పతితం దృష్ట్వా హనుమాన్ క్రోధమూర్ఛితః ॥౧౯॥ సోఽశ్వకర్ణం సమాసాద్య రోషదర్పాన్వితో హరిః ॥ తూర్ణముత్పాటయామాస మహాగిరిమివోచ్ఛ్రితం ॥ ౨౦ ॥ తం గృహీత్వా మహాస్కంధం సోఽశ్వకర్ణం మహాద్యుతిః ॥ ప్రహస్య పరయా ప్రీత్యా భ్రామయామాస సంయుగే ॥౨౧॥ ప్రధావన్నూరువేగేన ప్రభంజంస్తరసా ద్రుమాన్ ॥ హనుమాన్ పరమక్రుద్ధశ్చరణైర్దారయత్ క్షితిం ॥౨౨॥ గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సరథాన్ రథినస్తథా ॥ జఘాన హనుమాన్ ధీమాన్ రాక్షసాంశ్చ పదాతిగాన్ ॥

హర్షయతి ఉత్సాహయతి ॥ రామానుజీయం ॥ సంహర్షయతి సమహర్షయత్ - సంభావయామాసేత్యర్థః - తాన్ కపీన్నిఘ్నతః ॥ ౨౮॥ హరయస్త్వితి ॥ అభిక్రమ్య అభిముఖీభూయ - ఆచ్ఛిద్య అపహృత్య ॥౨౯॥ ఏతస్మిన్నితి - స్పష్టః ॥౩౦॥ తే త్విత్యాది సార్ధశ్లోకః ॥ లీలయా అనాయాసేన ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే పంచపంచాశస్సర్గః ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽

అథాకంపనవధష్షట్పంచాశే - తద్దృష్ట్వేత్యాది ॥౧॥౩॥ ఏత ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే ॥౪॥౫॥ తత ఇతి ॥ ప్రజవనాశ్వేన వేగవదశ్వేన ॥౬॥౭॥ తానితి ॥ ఉపతస్థే అకంపనసమీపమాజగామ ॥ ౮॥ ౧౧॥ అచింతయిత్వేతి ॥ అకంపనవధార్థాయ అకంపనవధరూపప్రయోజనాయ ॥౧౨॥౧౩॥ తస్యేతి ॥ తస్య హనుమతః ॥ ౧౪॥ ఆత్మానమితి ॥ అప్రహరణం అనాయుధం ॥౧౫॥ తమితి ॥ మహానాదం వినద్య - మహానాదం కృత్వేత్యర్థః ॥౧౬॥ తత ఇతి ॥ తత్ర సః శైలేనేత్యధ్యాహార్యం - స హనుమాన్ - అకంపనం పురందరో నముచిమివ తథా తథా శైలేన వజ్రేణేవాభిదుద్రావ ॥ ౧౭॥ ౧౮॥ తదితి ॥ క్రోధమూర్ఛితః అభూదితి శేషః ॥ ౧౯॥ ౨౧॥ ప్రధావన్నితి ॥ చరణైః చరణన్యాసైః - దారయత్ అదారయత్ ॥౨౨॥ గజాంశ్చేతి ॥ పదాతితయా గచ్ఛంతీతి ప

సంహర్షయతి - సంభావయామాసేత్యర్థః ॥౨౮॥ శస్త్రాణ్యాచ్ఛిద్య - వానరాః - పరహస్తాదితి శేషః ॥ ౩౨॥ నానాప్రహరణైర్భృశమిత్యత్ర సర్గావచ్ఛేదః ప్రమాదాదితి కతకః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః ✽✽✽✽✽✽✽ ౧॥ ౧౪॥ ఆత్మానమితి ॥ అప్రహరణం - అనాయుధం ॥౧౫॥ ౧౮॥ తత్పర్వతాగ్రమితి ॥ మూర్ఛితః - అభూదితి శేషః ॥౧౯॥౨౧॥ ప్రధావన్నితి ॥ చరణైః - చరణన్యాసైః ॥ [illegible] ॥ స ఇతి ॥ ప్రరూఢః - ప్రరూఢవృత్తః ॥౨౭॥౨౯॥ చతుర్థ్యామకంపనవధః ॥ ౩౦॥

౨౩॥ తమంతకమివక్రుద్ధంసమరేప్రాణహారిణం। హనుమంతమభిప్రేక్ష్యరాక్షసావిప్రదుద్రువుః॥౨౪ ॥ తమాపతంతం
సంక్రుద్ధంరాక్షసానాంభయావహం। దదర్శాకంపనోవీరశ్చుక్రోధచననాదచ ॥౨౫॥సచతుర్దశభిర్బాణైశ్శితైర్దే
హవిదారణైః।నిర్బిభేదహనూమంతంమహావీర్యమకంపనః॥ ౨౬॥సతదాప్రతివిద్ధస్తుబహ్వీభిశ్శరవృష్టిభిః। హనుమాన్
దదృశేవీరఃప్రరూఢఇవసానుమాన్ ॥౨౭ ॥ విరరాజమహాకాయోమహావీర్యోమహామనాః। పుష్పితాశోకసంకాశోవి
ధూమఇవపావకః ॥ ౨౮ ॥ తతోన్యంవృక్షముత్పాట్యకృత్వావేగమనుత్తమం।శిరస్యభిజఘానాశురాక్షసేంద్రమకంప
నం ॥౨౯॥సవృక్షేణహతస్తేనసక్రోధేనమహాత్మనా।రాక్షసోవానరేంద్రేణపపాతచమమారచ॥ ౩౦॥ తందృష్ట్వానిహ
తంభూమౌరాక్షసేంద్రమకంపనం। వ్యథితారాక్షసాస్సర్వేక్షితికంపఇవద్రుమాః ॥౩౧ ॥ త్యక్తప్రహరణాస్సర్వేరాక్ష
సాస్తే పరాజితాః। లంకామభియయుస్త్రస్తావానరైస్తైరభిద్రుతాః॥ ౩౨ ॥ తేముక్తకేశాస్సంభ్రాంతాభగ్నమానాః
పరాజితాః । స్రవచ్ఛ్రమజలైరంగైశ్శ్వసంతోవిప్రదుద్రువుః ॥ ౩౩ ॥ అన్యోన్యంప్రమమంథుస్తేవివిశుర్నగరంభ
యాత్ ।పృష్ఠతస్తేసుసంమూఢాఃప్రేక్షమాణాముహుర్ముహుః ॥౩౪ ॥ తేషులంకాంప్రవిష్టేషురాక్షసేషుమహాబ
లాః సమేత్యహరయస్సర్వేహనుమంతమపూజయన్ ।౩౫॥ సోపిప్రహృష్టస్తాన్సర్వాన్హరీన్ప్రత్యభిపూజయత్ ।
హనుమాన్సత్వసంపన్నోయథార్హమనుకూలతః ॥౩౬॥ వినేదుశ్చయథాప్రాణంహరయోజితకాశినః । చకర్షుశ్చ
పునస్తత్రసప్రాణానపిరాక్షసాన్॥ ౩౭॥ సవీరశోభామభజన్మహాకపిస్సమేత్యరక్షాంసినిహత్యమారుతిః । మహాసురం
భీమమమిత్రనాశనంయథైవవిష్ణుర్బలినంచమూముఖే ॥ ౩౮ ॥ అపూజయన్దేవగణాస్తదాకపింస్వయంచరామోతిబ
లశ్చలక్ష్మణః । తథైవసుగ్రీవముఖాఃప్లవంగమావిభీషణశ్చైవమహాబలస్తథా ॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండేషట్పం
చాశస్సర్గః.************************* అకంపనవధంశ్రుత్వాక్రుద్ధోవైరాక్షసేశ్వరః । కించిద్దీనముఖ
శ్చాపిసచివాంస్తానుదైక్షత॥౧॥ సతుధ్యాత్వాముహూర్తంతుమంత్రిభిస్సంవిచార్యచ । తతస్తురావణఃపూర్వదివసే
రాక్షసాధిపః॥ పురీంపరియయౌలంకాంసర్వాన్గుల్మానవేక్షితుం ॥౨౫॥ తాంరాక్షసగణైర్గుప్తాంగుల్మైర్బహుభిరా
వృతాం॥దదర్శనగరీంలంకాంపతాకాధ్వజమాలినీం॥౩౫॥ రుద్ధాంతునగరీందృష్ట్వారావణోరాక్షసేశ్వరః॥ఉవాచాము
ర్షితఃకాలేప్రహస్తంయుద్ధకోవిదం॥ ౪౫॥ పురస్యోపనివిష్టస్యసహసాపీడితస్యవా ॥ నాన్యంయుద్ధాత్ప్రపశ్యామిమో
క్షంయుద్ధవిశారద॥౫౫॥ అహంవాకుంభకర్ణోవాత్వంవాసేనాపతిర్మమ॥ ఇంద్రజిద్వానికుంభోవావహేయుర్భా
రమీదృశం॥౬౫॥ సత్వంబలమతశ్శీఘ్రమాదాయపరిగృహ్యచ॥ విజయాయాభినిర్యాహియత్రసర్వేవనౌకసః॥ ౭౫॥ ని
ర్యాణాదేవతేనూనంచపలాహరివాహినీ॥ నర్దతాంరాక్షసేంద్రాణాంశ్రుత్వానాదంద్రవిష్యతి ॥ ౮౫॥ చపలాహ్య
వినీతాశ్చచలచిత్తాశ్చవానరాః॥ నసహిష్యంతితేనాదంసింహనాదమివద్విపాః॥ ౯౫॥ విద్రుతేచబలేతస్మిన్రామస్స
మిత్రిణాసహ॥ అవశస్తేనిరాలంబఃప్రహస్తవశమేష్యతి॥ ౧౦౫॥ ఆపత్సంశయితాశ్రేయోనతునిస్సంశయీకృతా ॥ ప్ర

ద్రావితాః- తాన్॥ ౨౩॥ ౨౬॥సఇతి॥ప్రరూఢఃప్రరూఢవృక్షః॥౨౭॥౨౯॥సఇతి॥వానరేంద్రేణకర్త్రా తేనవృక్షేణ- హతఇత్యన్వయః॥౩౦॥త
మితి॥క్షితికంపేభూకంపే॥ ౩౧॥ ౩౫॥సోపీతి॥ప్రత్యభిపూజయత్ - భవత్సహాయైనైవమయాజితమిత్యేవమితిభావః॥౩౬॥౩౯॥చతుర్థ్యామకంప
వధః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-షట్పంచాశస్సర్గః. ❋❋❋
అథయుద్ధాయప్రహస్తనిర్యాణంసప్తపంచాశే- అకంపనవధమిత్యాది॥ ౧॥ సత్విత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ తతస్సరావణఃపురీంపరి
[illegible]కా- పూర్వదివసేదివసస్యపూర్వభాగే- పూర్వాహ్ణఇత్యర్థః-గుల్మాన్ సేనావ్యూహాన్ ॥౨౫॥౩౫॥ రుద్ధామితి॥ కాలేనిదేశార్హసమ
[illegible]రస్యేతి॥ ఉపసమీపేనివిష్టంపరసేనానివేశోయస్యతస్యఉపరుద్ధస్యేత్యర్థః-అతఏవవాశబ్దశ్చార్థే. పీడితస్యచ- మోక్షంమోక్షోపా
[illegible]॥౫॥ అహమితి॥ వహేయురితిశకిలిఙ్॥౬౫॥సఇతి॥శీఘ్రమాదాయ - పరిగృహ్యస్వాధీనంకృత్వా- యత్రవనౌకసోవర్తంతేతత్రతతోని
ర్యాహీత్యన్వయః॥ ౭౫॥ నిర్యాణాదితి॥ చపలాధైర్యరహితా॥౮౫॥౯౫॥విద్రుతఇతి॥అవశఃప్రభుత్వరహితః-వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితివిశ్వః॥
[illegible]ప్రహ[illegible]తేతవ - వశమేష్యతీత్యన్వయః ॥ ౧౦౫ ॥ ననుయుద్ధేసత్యాత్మనోపిసంభవాత్తదకరణమేవశ్రేయఇత్యాశంక్యతథాత్వేశ

ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంషట్పంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋
౧॥ తతఇతి॥ పూర్వదివసేపూర్వాహ్ణే॥ ౨౫॥౪౫॥పురస్యేతి॥ఉపనివిష్టస్య-ఉపసమీపేనివిష్టంపరసేనానివేశోయస్యతత్తథోక్తంతస్య
ఉపరుద్ధస్యేతియావత్- అతఏవవాశబ్దశ్చార్థే-పీడితస్యచ- మోక్షంమోక్షోపాయం॥౫॥౯॥ విద్రుతఇతి॥ అవశః-వశంప్రభుత్వం- తద్ర
హితః॥వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితివిశ్వః॥ ౧౦౫॥ అవశస్తునిరాలంబఃప్రహస్తవశమేష్యతీత్యుక్త్యనంతరంప్రత్యుత్తరాప్రదానేనయుద్ధాసద్య

తిలోమానులోమం వా యద్వా నో మన్యసే హితం॥౧౧॥ రావణేనైవముక్తస్తు ప్రహస్తో వాహినీపతిః॥ రాక్షసేంద్రమువాచేదమసురేంద్రమివోశనా॥౧౨॥ రాజన్మంత్రితపూర్వం నః కుశలైస్సహ మంత్రిభిః॥ వివాదశ్చాపి నో వృత్తస్సమవేక్ష్య పరస్పరం॥ ౧౩॥ ప్రదానేన తు సీతాయాశ్శ్రేయో వ్యవసితం మయా॥ అప్రదానే పునర్యుద్ధం దృష్టమేతత్తథైవ నః॥౧౪॥ సోహం దానైశ్చ మానైశ్చ సతతం పూజితస్త్వయా ॥ సాంత్వైశ్చ వివిధైః కాలే కిం న కుర్యాం ప్రియం తవ॥౧౫॥ నహి మే జీవితం రక్ష్యం పుత్రదారధనాని వా॥ త్వం పశ్య మాం జుహూషంతం త్వదర్థం జీవితం యుధి ॥ ౧౬॥ ఏవముక్త్వా తు భర్తారం రావణం వాహినీపతిః॥ ఉవాచేదం బలాధ్యక్షాన్ ప్రహస్తః పురతస్స్థితాన్॥౧౭॥ సమానయత మే శీఘ్రం రాక్షసానాం మహద్బలం॥ మద్బాణాశనివేగేన హతానాం చరణాజిరే । అద్య తృప్యంతు మాంసాదాః పక్షిణః కాననౌకసాం॥౧౮॥ ఇత్యుక్తాస్తే ప్రహస్తేన బలాధ్యక్షాః కృతత్వరాః బలముద్యోజయామాసుస్తస్మిన్ రాక్షసమందిరే॥౨౦॥ సా బభూవ ముహూర్తేన తిగ్మనానావిధాయుధైః। లంకా రాక్షసవీరైస్తైర్గజైరివ సమాకులా ॥ ౨౧ ॥ హుతాశనం తర్పయతాం బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యతాం। ఆజ్యగంధప్రతివహస్సురభిర్మారుతో వవౌ॥ ౨౨ ॥ స్రజశ్చ వివిధాకారా జగృహుస్త్వభిమంత్రితాః। సంగ్రామసజ్జాస్సంహృష్టా ధారయన్ రాక్షసాస్తదా॥ ౨౩॥ సధనుష్కాః కవచినో వేగాదాప్లుత్య రాక్షసాః। రావణం ప్రేక్ష్య రాజానం ప్రహస్తం పర్యవారయన్ ॥ ౨౪ ॥ అథామంత్ర్య చ రాజానం భేరీమాహత్య భైర

త్రికృతాయా హానేర్నిశ్చితత్వాత్ యుద్ధకరణే తస్యాస్సందేహాత్ యత్ర యుద్ధే ధ్రువో మృత్యుర్యుద్ధే జీవితసంశయః, తమేవ కాలం యుద్ధస్య ప్రవదంతి మనీషిణ ఇత్యుక్తరీత్యా ఇదానీం యుద్ధమేవ శ్రేయ ఇత్యాహ - ఆపదితి ॥ సంశయితా వితర్కితా - ఆపత్ మృతిః- శ్రేయః - యుద్ధే మృతిః శ్రేయస్కరీత్యర్థః- జయాపజయయోర్వ్యవస్థితత్వేన పాక్షికజయస్యాపి సంభవాదితి భావః . పక్షాంతరం ప్రతిక్షిపతి-నత్వితి- నిస్సంశయీకృతా నిశ్చితా మృతిస్తు యుద్ధం వినా శత్రుభిర్మరణం తు న శ్రేయః- ఏతన్మమ మతం- త్వన్మతం తు కిమిత్యాహ ప్రతిలోమేతి-ప్రతిలోమం మదుక్తప్రకారవిపరీతప్రకారం- అనులోమం వా నోస్మాకం యద్ధితం మన్యసే- తద్వదేతి శేషః- వేతి పక్షాంతరే-అహం తదేవ శ్రేయో మన్యే త్వమన్యచ్చ యది మన్యసే తద్వద- తదేవాస్మాకం హితమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ మంత్రసమయే మయా యథా నిర్ధారితం తత్తథా ప్రవృత్తమిత్యాహ- రాజన్నిత్యాదినా॥ కుశలైర్మంత్రిభిః విభీషణాదిభిస్సహ నః అస్మాభిః- ఇదం వక్ష్యమాణం మంత్రితపూర్వం । తర్హి మంత్రితత్వేతథాకిమితి నానుష్ఠితం తత్రాహ వివాద ఇతి- పరస్పరం సమవేక్ష్య బహుమతితయా ఆలోచ్య- నః అస్మాకం వివాదశ్చాపి వృత్తః యేన విభీషణోపసరగచ్ఛదితి భావః॥౧౩॥ మంత్రితమర్థమాహ-ప్రదానేనత్వితి॥ సీతాయాః ప్రదానేన తు శ్రేయః అప్రదానే తు యుద్ధమితి చ మమ వ్యవసితమిత్యర్థః- సర్వమగణం యుద్ధశబ్దేనోపచర్యతే- యథైవ వ్యవసితం తథైవ-నః అస్మాభిః- దృష్టం చ ॥ ౧౪ ॥ ఏవం స్వమతముక్త్వా సంప్రతి త్వన్మతానుసారేణ యుద్ధమేవ కరిష్యామీత్యాహ- సోహమిత్యాదినా॥ దానైః భూషణాదిప్రదానైః- మానైః త్వదధీనం జీవితమిత్యాది ప్రియభాషణైః-పూజితః ఉత్కర్షమాపాదితః- కాలే ఆపత్కాలే-కిం న కుర్యాం-జీవితత్యాగమపి కుర్యామిత్యర్థః॥౧౫॥ ఉక్తమేవ విశదయతి-నహీతి॥ జుహూషంతం హోతుమిచ్ఛంతం జుహోతేస్సన్ప్రత్యయః- అనేన జీవితస్య హవిష్ట్వం యుద్ధస్యాగ్నిరూపత్వం చ గమ్యతే- తేన చాత్మహవిః ప్రదానస్య మహాఫలత్వం యుద్ధసంగతమాత్రేణ స్వవినాశశ్చ ద్యోత్యతే-గతానుగతికాన్ జుహూషంతం త్యక్తుమిచ్ఛంతమిత్యర్థః, జుహోతేర్దానార్థత్వాదిత్యాహుః॥ ౧౬॥౧౭॥ మద్బాణేతి॥ హతానాం కాననౌకసాం తృప్యంతీత్యన్వయః- పూరణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సుహితార్థయోగేఽపి తా షష్ఠీ॥ ౧౯ ॥ ౨౧॥ హుతాశనమితి ॥ హుతాశనం తర్పయతాం అగ్నౌ బహుధా శాంతిహోమానాచరతాం- బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యతాం గంధపుష్పాదిభిరర్చయతాం- సంబంధీ- ఆజ్యగంధప్రతివహః-బ్రాహ్మణార్చనకుసుమాదినా సురభిర్మారుతో వవౌ॥౨౨॥ స్రజశ్చేతి॥ సంగ్రామసజ్జాః సంగ్రామాయోద్యుక్తా రాక్షసాః-అభిమంత్రితాః విజయమంత్రేణాభిమంత్రితాస్స్రజః జగృహుః-ధారయన్ అధారయంశ్చ ॥ ౨౩ ॥ సధనుష్కా ఇతి॥ రావణం ప్రేక్ష్య స్వామితయా ప్రధానం రావణమభివంద్యేత్యర్థః॥౨౪॥ అథేత్యాదిశ్లోకత్రయం॥సజ్జకల్పితం-సజ్జముద్యుక్తం సర్వాయుధా

క్తం మత్వా- యత్ర యుద్ధే ధ్రువో మృత్యుర్యుద్ధే జీవితసంశయః, తమేవ కాలం యుద్ధస్య ప్రవదంతి మనీషిణ ఇతి నీతిశాస్త్రమవలంబ్యాహ॥ ఆపదితి ॥ నిస్సంశయీకృతా- యుద్ధాకరణేపి నిశ్చితా ఆపత్- యేన శ్రేయః శ్రేయస్కరీ-న భవతి - కింతు నిస్సంశయీకృతా-ఆపత్ మృతిః- శ్రేయః- శ్రేయస్కరీ- యుద్ధే అసందిగ్ధా మృతిః- శ్రేయః యుద్ధే సతి జయపరాజయయోరవ్యవస్థితత్వేన పాక్షికజయసద్భావాద్యుద్ధమేవ శ్రేయ ఇత్యర్థః- అత్ర మదుక్తార్థవిషయే ప్రతిలోమానులోమం వా ప్రతిలోమం వా అనులోమం వా - అనయోర్యద్ధితం మన్యసే - తద్వదేతి శేషః-యద్వా ప్రతిలోమం - ప్రతికూలమితి యన్మన్యసే - అనులోమమనుకూలమితి యన్మన్యసే. అన్యద్వా ఏతద్వ్యతిరిక్తం యద్వా హితం మన్యసే తద్వదేతి శేషః- ప్రతిలోమేత్యవిభక్తికో నిర్దేశః॥ ౧౧ ॥ ౧౩ ॥ మంత్రసమయే యథా నిర్ధారితం తత్తథైవ దృశ్యత ఇత్యాహ-ప్రదానేనత్వితి॥౧౪॥త్వన్మతానుసారేణ యుద్ధమేవ కరిష్యామీత్యాశయేనాహ- సోహమితి॥ ౧౫॥ నహీతి॥ జిహీర్షంతం-త్యక్తుమిచ్ఛంతం॥ ౧౬॥౨౨॥స్రజశ్చేతి॥సంగ్రామసజ్జాః- సంగ్రామార్థసన్నద్ధా ఇత్యర్థః॥౨౩॥౨౪॥అథేతి ॥ సన్నద్ధత్వేన కల్పితం- సర్వాయుధాదిసహితం కల్పితమిత్యర్థః॥ ఉరగధ్వజేతి॥

వా ॥ ఆరురోహ రథం దివ్యం ప్రహస్తస్సజ్జకల్పితం ॥ హయైర్మహాజవైర్యుక్తం సమ్యక్సూతసుసంయతం । మహాజలదనిర్ఘోషం సాక్షాచ్చంద్రార్కభాస్వరం ॥ ఉరగధ్వజదుర్ధర్షం సువరూథం స్వపస్కరం । సువర్ణజాలసంయుక్తం ప్రహసంతమివ శ్రియా ॥ ౨౭ ॥ తతస్తం రథమాస్థాయ రావణార్పితశాసనః లంకాయా నిర్యయౌ తూర్ణం బలేన మహతావృతః ॥ ౨౮ ॥ తతో దుందుభినిర్ఘోషః పర్జన్యనినదోపమః । వాదిత్రాణాం చ నినదః పూరయన్నివ సాగరం ॥ శుశ్రువే శంఖశబ్దశ్చ ప్రయాతే వాహినీపతౌ ॥ ౨౯ ॥ నినదంతస్స్వరాన్ ఘోరాన్ రాక్షసా జగ్మురగ్రతః ॥ భీమరూపా మహాకాయాః ప్రహస్తస్య పురస్సరాః ॥ ౩౦ ॥ నరాంతకః కుంభహనుర్మహానాదస్సమున్నతః । ప్రహస్తసచివా హ్యేతే నిర్యయుః పరివార్యతం ॥ ౩౧ ॥ వ్యూఢేనైవ సుఘోరేణ పూర్వద్వారాత్స నిర్యయౌ ॥ గజయూథనికాశేన బలేన మహతావృతః ॥ ౩౨ ॥ సాగరప్రతిమౌఘేన వృతస్తేన బలేన సః ప్రహస్తో నిర్యయౌ తూర్ణం కాలాంతకయమోపమః ॥ ౩౩ ॥ తస్య నిర్యాణఘోషేణ రాక్షసానాం చ నర్దతాం । లంకాయాం సర్వభూతాని వినేదుర్వికృతైస్స్వరైః ॥ ౩౪ ॥ వ్యభ్రమాకాశమావిశ్య మాంసశోణితభోజనాః ॥ మండలాన్యపసవ్యాని ఖగాశ్చక్రూ రథం ప్రతి ॥ ౩౫ ॥ వమంత్యః పావకజ్వాలాశ్శివా ఘోరం వవాశిరే ॥ అంతరిక్షాత్పపాతోల్కా వాయుశ్చ పరుషో వవౌ । అన్యోన్యమభిసంరబ్ధా గ్రహాశ్చ న చకాశిరే । ౩౭ ॥ మేఘాశ్చ ఖరనిర్ఘోషా రథస్యోపరి రక్షసః । వవృషూ రుధిరం చాస్య సిషిచుశ్చ పురస్సరాన్ ॥ ౩౮ ॥ కేతుమూర్ధని గృధ్రోఽస్య నిలీనో దక్షిణాముఖః । తుదన్నుభయతః పార్శ్వం సమగ్రామహరత్ ప్రభాం ॥ ౩౯ ॥ సారథేర్బహుశశ్చాస్య సంగ్రామమవగాహతః । ప్రతోదోఽస్య పతద్ధస్తాత్ సూతస్య హయసాదినః ॥ ౪౦ ॥ నిర్యాణశ్రీశ్చ యాస్యాసీద్భాస్వరా వసుదుర్లభా । సా ననాశ ముహూర్తేన న సమే చ స్ఖలితా హయాః ॥ ౪౧ ॥ ప్రహస్తం త్వభినిర్యాంతం ప్రఖ్యాతబలపౌరుషం । యుధి నానాప్రహరణా కపిసేనాభ్యవర్తత ॥ ౪౨ ॥ అథ ఘోషస్సుతుములో హరీణాం సమజాయత । వృక్షానారుజతాం చైవ గుర్వీరాగృహ్ణతాం శిలాః ॥ ౪౩ ॥ నదతాం రాక్షసానాం చ వానరాణాం చ గర్జతాం । ఉభే ప్రముదితే సైన్యే ॥ ౪౪ ॥ రక్షోగణవనౌకసాం । వేగితానాం సమర్థానామన్యోన్యవధకాంక్షిణాం । పరస్పరం చాహ్వయతాం నినాదశ్శ్రూయతే మహాన్ ॥ ౪౫ ॥

దిసమవేతత్వేన కల్పితమిత్యర్థః - సుసంయతం నియమితం - సాక్షాచ్చంద్రార్కభాస్వరం చంద్రార్కతుల్యం భాస్వరంచ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయోరిత్యమరః - ఆహ్లాదకత్వేన చంద్రసామ్యం - తేజసార్కసామ్యం - సువరూథః శోభనరథగుప్తికం - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః । స్వపస్కరం శోభనరథాంగం - అవస్కరో రథాంగమితి నిపాతనాత్ సుడాగమః - జాలం గవాక్షం - ప్రహసంతమివ శ్రియా స్వకాంత్యా సర్వకాంతిమద్వస్తు పరిహసంతమివ స్థితం ॥ ౨౭ ॥ తతస్తమితి ॥ తతః ఆరోహణానంతరం ॥ ౨౮ ॥ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ పర్జన్యః మేఘవిశేషః ॥ ౨౯ ॥ నినదంత ఇతి ॥ పురస్సరాః అగ్రగాః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ వ్యూఢేనేతి ॥ వ్యూఢేన సన్నద్ధకంకటేన - వ్యూఢస్సన్నద్ధకంకట ఇత్యమరశేషే ॥ ౩౨ ॥ సాగరేతి ॥ కాలాంతకయమోపమః కాలే ప్రళయకాలే అంతకో వినాశకో యో యమస్తదుపమః ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య ప్రహస్తస్య - నిర్యాణఘోషేణ నిర్గమకాలికసింహనాదేన - రాక్షసానాం నిర్యాణఘోషేణ చ ప్రయోజనేన - సర్వభూతాని వికృతైస్స్వరైరుపలక్షితాని సంతి వినేదురితి సంబంధః ॥ ౩౪ ॥ వ్యభ్రమితి ॥ అపసవ్యాని అప్రదక్షిణాని - వ్యభ్రమిత్యనేన మండలకరణస్యాకాలికత్వముక్తం సాభ్రకాలే హి పక్షిణో మండలాన్యాచరంతి - యద్వాత్ర ఖగాః గరుడాః అపసవ్యం ప్రదక్షిణం - అపసవ్యం తు దక్షిణమిత్యమరః - గరుడానాం హ్యప్రదక్షిణం శోభనం ॥ ౩౫ ॥ వమంత్య ఇత్యాది ॥ గ్రహాః చంద్రసూర్యాదయః - తత్కాలే గ్రహయుద్ధమాసీదిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ కేత్వితి ॥ తుదన్నుభయతః పార్శ్వం ఉభౌ పక్షౌ ముఖేన కండూయమానః - సమగ్రామహరత్ ప్రభాం - ప్రహస్తస్యేతి శేషః - ధ్వజాగ్రారూఢగృధ్రదర్శనేన ప్రహస్తముఖం వివర్ణమాసీదిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ సారథేరితి ॥ సూతస్య సూతజాతస్య - హయసాదినః హయప్రస్థాపకస్య - ప్రతోదః తోత్రం - యద్వా సూతస్య సూతకులోత్పన్నస్య - అభ్యస్తప్రతోదధారణస్యాపీత్యర్థః - హయసాదినః అశ్వగతిశిక్షకస్య ॥ ౪౦ ॥ నిర్యాణేతి ॥ వసుదుర్లభా అష్టవసుదుర్లభా - భాస్వరా వసుదుర్లభేతి పాఠః - నిర్యాణశ్రీః నిర్గమకాలికశ్రీః - నిరుత్సాహః ప్రహస్తోఽభూదిత్యర్థః - స్ఖలితాః చస్ఖలుః - కర్తరి క్తః ॥ ౪౧ ॥ ప్రహస్తమితి ॥ నానాప్రహరణా శిలావృక్షాది నానాప్రహరణా ॥ ౪౨ ॥ అథేతి ॥ ఆరుజతాం ఉన్మూలయతాం - ఆగృహ్ణతాం ఆసమంతాత్ గృహ్ణతాం ॥ ౪౩ ॥ నదతామితి త్రిపాదశ్లోకః ॥ ౪౪ ॥ రక్షోగణవనౌకసామిత్యుత్తరశేషః ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ కపిరాజవాహినీమభిప్రతస్థే తాం చమూం వివేశ చ ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిం

సువరూథం - శోభనరథగుప్తికం - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః - స్వపస్కరం - శోభనరథాంగం అవస్కరో రథాంగం స్యాదితి నిఘంటుః ॥ ౨౭ ॥ కేత్వితి ॥ తుదన్నుభయతః పార్శ్వం - ఉభావపి పార్శ్వౌ చంచునా వ్యథయన్ - ప్రభామహరత్ - ప్రహస్తస్యేతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ సారథేరితి ॥ ప్రతోదః తోత్రం - సూతస్య సూతవంశోత్పన్నస్య - హయసాదినః అశ్వగతిశిక్షావిచక్షణస్య ॥ ౪౦ ॥ ౪౩ ॥ నదతామితి ॥ రక్షోగణవనౌకసామిత్యస్య నినాదశ్శ్రూయత ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తపం

తతః ప్రహస్తః కపిరాజవాహినీమభిప్రతస్థే విజయాయ దుర్మతిః । వివృద్ధవేగాం చ వివేశ తాం చమూం యథా ముమూర్షుః శలభో విభావసుమ్॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే సప్తపంచాశస్సర్గః ************************

తతః ప్రహస్తం నిర్యాంతం దృష్ట్వా భీమపరాక్రమమ్। ఉవాచ సస్మితం రామో విభీషణమరిందమః ॥ ౧ ॥ క ఏష సుమహాకాయో బలేన మహతా వృతః। ఆచక్ష్వ మే మహాబాహో వీర్యవంతం నిశాచరమ్ ॥ ౨ ॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా ప్రత్యువాచ విభీషణః ॥ ౩ ॥ ఏష సేనాపతిస్తస్య ప్రహస్తో నామ రాక్షసః ॥ లంకాయాం రాక్షసేంద్రస్య త్రిభాగబలసంవృతః । వీర్యవానస్త్రవిచ్ఛూరః ప్రఖ్యాతశ్చ పరాక్రమే ॥ ౪ ॥ తతః ప్రహస్తం నిర్యాంతం భీమం భీమపరాక్రమమ్ । గర్జంతం సుమహాకాయం రాక్షసైరభిసంవృతమ్॥ ౫॥ దదర్శ మహతీ సేనా వానరాణాం బలీయసామ్ । అతిసంజాతరోషాణాం ప్రహస్తమభిగర్జతామ్॥ ౬ ॥ ఖడ్గశక్త్యృష్టిబాణాశ్చ శూలాని ముసలాని చ । గదాశ్చ పరిఘాః ప్రాసా వివిధాశ్చ పరశ్వధాః ॥ ధనూంషి చ విచిత్రాణి రాక్షసానాం జయైషిణామ్ । ప్రగృహీతాన్యశోభంత వానరానభిధావతామ్॥ ౭ ॥ జగృహుః పాదపాంశ్చాపి పుష్పితాన్ వానరర్షభాః। శిలాశ్చ విపులా దీర్ఘా యోద్ధుకామాః ప్లవంగమాః ౮॥ తేషామన్యోన్యమాసాద్య సంగ్రామస్సుమహానభూత్। బహూనామశ్మవృష్టిం చ శరవృష్టిం చ వర్షతామ్ ॥ ౧౦॥ బహవో రాక్షసా యుద్ధే బహూన్ వానరయూథపాన్ ॥ వానరా రాక్షసాంశ్చాపి నిజఘ్నుర్బహవో బహూన్ ॥ ౧౧॥ శూలైః ప్రమథితాః కేచిత్ కేచిచ్చ పరమాయుధైః। పరిఘైరాహతాః కేచిత్ కేచిచ్ఛిన్నాః పరశ్వధైః ॥ నిరుచ్ఛ్వాసాః కృతాః కేచిత్ పతితా ధరణీతలే। విభిన్నహృదయాః కేచిదిషుసంధానసందితాః॥ కేచిద్ద్విధా కృతాః ఖడ్గైస్స్ఫురంతః పతితా భువి । వానరా రాక్షసైశ్శూలైః పార్శ్వతశ్చావదారితాః॥ ౧౪॥ వానరైశ్చాపి సంక్రుద్ధై రాక్షసౌఘాస్సమంతతః । పాదపైర్గిరిశృంగైశ్చ సంపిష్టా వసుధాతలే ॥ వజ్రస్పర్శతలైర్హస్తైర్ముష్టిభిశ్చ హతా భృశమ్। వేముశ్శోణితమాస్యేభ్యో విశీర్ణదశనేక్షణాః॥ ౧౬॥ ఆర్తస్వనం చ స్వనతాం సింహనాదం చ నర్దతామ్। బభూవ తుములశ్శబ్దో హరీణాం రక్షసాం యుధి॥ ౧౭॥ వానరా రాక్షసాః క్రుద్ధా వీరమార్గమనువ్రతాః। వివృత్తనయనాః క్రూరాశ్చక్రుః కర్మాణ్యభీతవత్ ॥౧౮॥ నరాంతకః కుంభహనుర్మహానాదస్సమున్నతః । ఏతే ప్రహస్తసచివాస్సర్వే జఘ్నుర్వనౌకసః॥ ౧౯ ॥ తేషామాపత

దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ ప్రహస్తవధోఽష్టపంచాశే- తతః ప్రహస్తమిత్యాది॥ సస్మితమితి- బలవచ్ఛత్రుదర్శనహర్షేణేతి భావః- తదేవ వ్యంజయతి- అరిందమ ఇతి॥ ౧॥ క ఏష ఇతి॥ నను ప్రహస్తః పూర్వద్వారాన్నిర్గతః రామస్తూత్తరద్వారి స్థితః- కథమస్యానేకయోజనస్థస్య సాక్షాత్కారః- ఉచ్యతే- ఆప్తవచనేన ప్రత్యక్షతుల్యేన మహాకాయః కశ్చన గచ్ఛతీతి విదిత్వా ఏష ఇత్యాహ- ఆచక్ష్వ- తమితి శేషః॥ ౨॥ ౩॥ ఏష ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్॥ తస్య రావణస్య- అసహ్యతయా నామాగ్రహణం సంవృతశబ్దోంతర్భావితణ్యర్థః - రావణేన లంకాయాం స్వబలస్య తృతీయభాగేన సంవారిత ఇత్యర్థః - లంకాయాం రాక్షసేంద్రస్య త్రిభాగబలసంవృత ఇతి పాఠః - రావణస్య సైన్యేషు భాగత్రయమస్యాధీనమితి భావః- వీర్యవాన్ బలవాన్- వీర్యం బలే ప్రభావే చేత్యమరః- శూరః రణే స్వపరావృత్తః పరాక్రమే పరపరిభవనే- అతిశయ ఇతి కరణం బోధ్యమ్॥ ౪॥ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయమ్॥ భీమం భయంకరవేషమ్॥ ౬॥ ఖడ్గేత్యాది శ్లోకద్వయమ్॥ రాక్షసానామితి తృతీయార్థే షష్ఠీ- రాక్షసైరిత్యర్థః॥ ౮॥ జగృహురితి॥ వానరశ్రేష్ఠత్వేప్యవానరత్వవారణాయ ప్లవంగమా ఇత్యుక్తం యద్వా ప్లవంగమాః యుద్ధోత్సాహేన ప్లవగత్యా గచ్ఛంతః అసంజ్ఞాయాం ఖశార్షః॥ ౯॥ ౧౧॥ శూలైరిత్యాది॥ పరమాయుధైః చక్రైః- చక్రం తు పరమాయుధమితి నిఘంటుః- శూలపాతాదికార్యం దర్శయతి- నిరుచ్ఛ్వాసా ఇత్యాది॥ నిరుచ్ఛ్వాసాః కృతాః- ఇషుసంధానసందితాః ఇషవ ఏవ సంధానాని బంధనరజ్జవః తైస్సందితాః సంస్యూతాః- స్ఫురంతః లుఠంతః- అవదారితాః భిన్నాః॥ ౧౪॥ వానరైరిత్యాది॥ సంపిష్టాః చూర్ణితాః- వేముః వమనం చక్రుః॥ ౧౬॥ ఆర్తేతి॥ స్వనతాం నర్దతామిత్యత్ర కుర్వతామిత్యర్థః- తుములః నిబిడితః- రక్షసాం వానరాణాం చ॥ ౧౭॥ వానరా ఇతి॥ వీరమార్గం యుద్ధకౌశలం- వివృత్తనయనాః భ్రాంతనేత్రాః- కర్మాణి యుద్ధకర్మాణి- అభీతవత్ భయరహితం యథా భవతి తథా॥ ౧౮॥ ౧౯॥ తేషామితి॥ ఇయం నిర్ధారణే షష్ఠీ- ఏకం ముఖ్యమ్॥ ౨౦॥ దుర్ముఖ ఇతి॥ ఉత్థాయ ఉద్ధృత్య-

---

చాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ ౨॥ క ఏష ఇతి॥ లంకాయాం- రాక్షసేంద్రస్య త్రిభాగబలసంవృతః- లంకాస్థరాక్షసేంద్రసంబంధిబలతృతీయభాగేన సంవృత ఇత్యర్థః॥ ౩॥ ౪॥ తతః ప్రహస్తమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్- ప్రహస్తమభిగర్జతామ్- బలీయసాం వానరాణాం మహతీ సేనా నిర్యాంతం ప్రహస్తం దదర్శేతి సంబంధః ॥ ౬॥ ఖడ్గేతి ॥ ఖడ్గశక్త్యృష్టీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్- వానరానభిధావతాం జయైషిణాం రాక్షసానాం ఖడ్గాదీని అశోభంతేతి సంబంధః॥ ౯॥ ౧౧॥ శూలైరితి॥ పరమాయుధైః చక్రైః- చక్రం తు పరమాయుధమితి నిఘంటుః॥ నిరుచ్ఛ్వాసా ఇతి॥ ఇషుసంధానసందితాః- ఇషవ ఏవ సంధానాని బంధనరజ్జవః- తైస్సందితాః సంస్యూతాః॥ ౧౩॥ ౧౪॥ వజ్రేతి॥ వేముః- వ

తాంశీఘ్రంనిఘ్నతాంచాపివానరాః। ద్వివిదో గిరిశృంగేణ జఘానైకం నరాంతకం॥ ౨౦॥ దుర్ముఖః పునరుత్థాయ కపిస్సవిపులద్రుమం । రాక్షసం క్షిప్రహస్తస్తు సమున్నతమపోథయత్॥ ౨౧॥ జాంబవాంస్తు సుసంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య మహతీం శిలాం। పాతయామాస తేజస్వీ మహానాదస్య వక్షసి॥ ౨౨॥ అథ కుంభహనుస్తత్ర తారేణాసాద్య వీర్యవాన్। వృక్షేణాభిహతో మూర్ధ్ని ప్రాణాన్ సంత్యాజయద్రణే॥ ౨౩॥ అమృష్యమాణస్తత్కర్మ ప్రహస్తో రథమాస్థితః । చకార కదనం ఘోరం ధనుష్పాణిర్వనౌకసాం॥ ౨౪ ॥ ఆవర్త ఇవ సంజజ్ఞే ఉభయోస్సేనయోస్తదా । క్షుభితస్యాప్రమేయస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః॥ ౨౫ ॥ మహతా హి శరౌఘేణ ప్రహస్తో యుద్ధకోవిదః। అర్దయామాస సంక్రుద్ధో వానరాన్ పరమాహవే ॥౨౬॥ వానరాణాం శరీరైశ్చ రాక్షసానాంచ మేదినీ। బభూవ నిచితా ఘోరా పతితైరివ పర్వతైః ॥ ౨౭ ॥ సా మహీ రుధిరౌఘేణ ప్రచ్ఛన్నా సంప్రకాశతే । సంఛన్నా మాధవే మాసి పలాశైరివ పుష్పితైః ॥ ౨౮ ॥ హతవీరౌఘవప్రాంతు భగ్నాయుధ మహాద్రుమాం । శోణితౌఘ మహాతోయాం యమసాగరగామినీం ॥ యకృత్ప్లీహ మహాపంకాం వినికీర్ణాంత్ర శైవలాం । భిన్నకాయశిరో మీనామంగావయవ శాద్వలాం ॥ గృధ్రహంసగణాకీర్ణాం కంకసారససేవితాం। మేదః ఫేనసమాకీర్ణామార్తస్తనితనిస్వనాం॥ తాం కాపురుషదుస్తారాం యుద్ధభూమిమయీం నదీం ॥ ౩౧ ॥ నదీమివ ఘనాపాయే హంససారససేవితాం॥ రాక్షసాః కపిముఖ్యాశ్చ తేరుస్తాం దుస్తరాం నదీం॥౩౨॥ యథా పద్మరజోధ్వస్తాం నళినీం గజయూథపాః॥౩౩॥ తతస్సృజంతం బాణౌఘాన్ ప్రహస్తం స్యందనే స్థితం। దదర్శ తరసా నీలో వినిఘ్నంతం ప్లవంగమాన్॥౩౪॥ ఉద్ధూత ఇవ వాయుః ఖే మహదభ్రబలం బలాత్ । సమీక్ష్యాభిద్రుతం యుద్ధే ప్రహస్తో వాహినీపతిః॥ రథేనా

మ తాఖ్యం రాక్షసం- అపోథయత్ అమారయత్-పుథహింసాయామితి ధాతుః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ అథేతి॥ తత్ర ప్రహస్తసచివేషు-సంత్యాజయత్ ంతి త్యాజ- స్వార్థే ణిచ్ ప్రత్యయః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ఆవర్త ఇతి॥ ఆవర్తః- సంవర్తః- ప్రళయ ఇవ స్థితే- తస్మిన్ యుద్ధే- క్షుభితస్య సాగరస్యేవ నిస్వన ఇవ సేనాయా నిస్వనస్సంజజ్ఞే॥ ౨౫॥ తేషు ప్రహస్త ప్రక్రమం ప్రతిపాదయిష్యన్ పునరాహ- మహతేత్యాది॥౨౬॥ వానరాణామితి॥ నిచితా వ్యాప్తా॥ ౨౭॥ ౨౮॥ అపరిచ్ఛిన్నవానరవధో వృత్త ఇతి ద్యోతయిష్యన్ యుద్ధభూమిం నదీత్వేన వర్ణయతి-హతేత్యాదినా॥ ఉభయసేనాగ్రయో తవీరాణామోఘస్సమూహ ఏవ వప్రం తటం యస్యాస్తాం - భగ్నాయుధాన్యేవ మహాద్రుమాః-భగ్నాః తీరమహాద్రుమా యస్యాస్తాం-శోణి ఘా ఏవ మహాతోయాని కలుషజలాని యస్యాస్తాం - యమసాగరగామినీం - యుద్ధభూమౌ హాయమో జీవగ్రహణాయ సన్నిధత్త ఇతి ప్రసిద్ధిః-త ప్రాప్తసాగరగామినీం - యకృత్ ప్లీహ శబ్దౌ హృదయస్య దక్షిణవామభాగస్థమాంసవిశేషపరౌ - అంత్రాణాం శైవలత్వనిరూపణం స్తంబమయత్వాత్- భిన్నకాయశిరసోః మీనత్వనిరూపణం స్ఫురితవత్త్వాత్ - అంగావయవాః కరచరణాద్యంగానామవయవాః అంగుళయ ఇత్యర్థః - త ఏవ శాద్వలాని శాద్వలభూజన్యతృణాని యస్యాస్తాం- కంకః ధవళవర్ణశ్యేనః సారసో హంసవిశేషః- మేదః రుధిరమండలం- ఆర్తానాం స్తనితః-శబ్దితయావత్- తదేవ నిమ్నోన్నతపతనజనితస్వనో యస్యాస్తాం - యద్యపి రుధిరప్రవాహస్యాపి స్వత ఏవ ఘోషః స్తనిత ఇత్యపి రూపకత్వాయైవ క్తం- కాపురుషాః భీరవః తైః దుస్తారాం- వృద్ధిరార్షః- యుద్ధభూమిమయీమితి స్వార్థే మయట్- వ్యస్తరూపకం- ప్రవర్తయన్నిత్యధ్యాహార్యం-యద్వా తేరురితి వక్ష్యమాణమత్రాప్యనుషజ్యతే-అత్ర సావయవరూపకాలంకారః ॥౩౧॥ ఉపమానముఖేనాపి తత్తరణం దర్శయతి-నదీమితి॥ ఘనాపాయే వర్షాంతే- తాం పూర్వత్ర రూపకేణ దర్శితాం- కేచిత్తు అతోऽప్యుత్తరశ్లోకస్థనదీపదవైయర్థ్యభయేన యుద్ధభూమిమయీం నదీం ప్రవర్తయిత్వేత్యధ్యాహరంతి॥ ౩౨॥ ఉక్తానాం రక్షోవానరాణాముపమామాహ- యథేతి॥ పద్మరజోభిః ధ్వస్తాం వర్ణాంతరం ప్రాప్తాం నళినీం సరసీం యథా గజయూథపాస్తరంతి తీర్త్వా రక్తతనవో భవంతీతి యావత్ - తథా అరుణశరీరా ఉత్తేరురిత్యర్థః ॥ ౩౩॥ తత ఇతి॥ స్యందనే రథే- స్థితం బాణౌఘాన్-సృజంతం ముంచంతం- తరసా వేగేన- ప్లవంగమాన్ వినిఘ్నంతం ప్రహస్తం దదర్శ॥౩౪॥ ఉద్ధూత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ఖే స్వదేశభూతే - ఉద్ధూతః ఉల్బణః వాయుః - అభ్రబలం అభ్రజాలమివ - యుద్ధే బలాదభిద్రుతం అభిముఖ్యేనాయాంతం

మినం చక్రుః॥౧౮॥౧౯॥ తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ॥ ౨౦॥౨౨॥ అథేతి ॥ కుంభహనుః- తారేణాసాద్య - తస్య తారస్య వృక్షేణ స్వప్రాణాన్ సంత్యాజయదితి సంబంధః॥ ౨౩॥౨౪॥ ఆవర్త ఇతి॥ ఉభయోస్సేనయోరితస్తతో భ్రమణేన- ఆవర్త ఇవ- సంజజ్ఞే- నిస్వనశ్చ- క్షుభితస్య సాగరస్య నిస్వన ఇవ సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః॥౨౫॥ ౨౮॥ తామేవ యుద్ధభూమిం సావయవరూపకేణ వర్ణయతి-హతవీరౌఘేత్యాదినా॥ హతవీరౌఘవప్రాం హతవీరసమూహతటాం॥ యకృత్ప్లీహమహాపంకాం-యకృత్ప్లీహశబ్దాభ్యాం హృదయదక్షిణవామభాగస్థమాంసవిశేషావుచ్యేతే ॥ తామితి ॥ రాక్షసాః కపిముఖ్యాశ్చ-కాపురుషదుస్తారాం-కాపురుషాః భీరవః- తైః దుస్తరాం - వృద్ధిరార్షః- యుద్ధభూమిమయీం యుద్ధభూమిప్రచురాం- తాం నదీం - తాదృశీం నదీం ప్రవర్తయిత్వేతి శేషః(౩౧)ఘనాపాయే - హంససారససేవితాం నదీమేతాముక్తవిశేషణవిశిష్టాం నదీం తేరురితి యోజనా॥ ౩౨॥౩౪॥ ఉద్ధూత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- ఉద్ధూతో వాయుః- ఖే మహదభ్రబలమివ-యుద్ధే బలాదభిద్రుతం అభిముఖ్యే

దిత్యవర్ణేననీలమేఘాభిదుద్రువే॥ ౩౫॥ సధనుర్ధన్వినాంశ్రేష్ఠోవికృష్యపరమాహవే। నీలాయవ్యసృజద్బాణాన్ప్రహస్తో
వాహినీపతిః॥ ౩౬॥ తేప్రాప్యవిశిఖానీలంవినిర్భిద్యసమాహితాః।మహీంజగ్ముర్మహావేగారుషితాఇవపన్నగాః॥ ౩౭॥
నీలశ్శరైరభిహతోనిశితైర్జ్వలనోపమైః॥ సతంపరమదుర్ధర్షమాపతంతంమహాకపిః। ప్రహస్తంతాడయామాస
వృక్షముత్పాట్యవీర్యవాన్ ॥౩౯॥ సతేనాభిహతఃక్రుద్ధోనదన్రాక్షసపుంగవః। వవర్షశరవర్షాణిప్లవంగానాంచమూ
పతౌ॥౪౦॥ తస్యబాణగణాన్ఘోరాన్రాక్షసస్యమహాబలః। అపారయన్వారయితుంప్రత్యగృహ్ణాన్నిమీలితః॥౪౧॥
యథైవగోవృషోవర్షంశారదంశీఘ్రమాగతం । ఏవమేవప్రహస్తస్యశరవర్షందురాసదం॥ నిమీలితాక్షస్సహసానీల
స్సేహేసుదారుణం॥౪౨॥ రోషితశ్శరవర్షేణసాలేనమహతామహాన్॥ ప్రజఘానహయాన్నీలఃప్రహస్తస్యమనో
జవాన్ ॥౪౩॥ తతస్సచాపముద్గృహ్యప్రహస్తస్యమహాబలః॥ బభంజతరసానీలోననాదచపునఃపునః ॥ ౪౪॥ విధ
నుస్తుకృతస్తేనప్రహస్తోవాహినీపతిః ॥ ప్రగృహ్యముసలంఘోరంస్యందనాదవపుప్లువే ॥ ౪౫ ॥ తావుభౌవాహినీము
ఖ్యౌజాతవైరౌతరస్వినౌ ॥ స్థితౌక్షతజదిగ్ధాంగౌప్రభిన్నావివకుంజరౌ॥ ఉల్లిఖంతౌసుతీక్ష్ణాభిర్దంష్ట్రాభిరితరేతరం ॥
సింహశార్దూలసదృశౌసింహశార్దూలచేష్టితౌ ॥ విక్రాంతవిజయావీరౌసమరేష్వనివర్తినౌ । కాంక్షమాణౌయ
శఃప్రాప్తుంవృత్రవాసవయోస్సమౌ ॥ ౪౭ ॥ ఆజఘానతదానీలంలలాటేముసలేనసః ॥ ప్రహస్తఃపరమాయత్తస్త
స్యసుస్రావశోణితం॥౪౯॥తతశ్శోణితదిగ్ధాంగఃప్రగృహ్యసుమహాతరుం॥ ప్రహస్తస్యోరసిక్రుద్ధోవిససర్జమహాకపిః॥
౫౦॥ తమచింత్యప్రహారంసప్రగృహ్యముసలంమహత్ ॥ అభిదుద్రావబలినంబలాన్నీలంప్లవంగమం ॥ ౫౧॥ తము
గ్రవేగంసంరబ్ధమాపతంతంమహాకపిః ॥ తతస్సంప్రేక్ష్యజగ్రాహమహావేగోమహాశిలాం ॥ ౫౨॥ తస్యయుద్ధాభి
కామస్యమృధేముసలయోధినః। ప్రహస్తస్యశిలాంనీలోమూర్ధ్నితూర్ణమపాతయత్ ॥ ౫౩॥ సాతేనకపిముఖ్యే
నవిముక్తామహతీశిలా ॥ బిభేదబహుధాఘోరాప్రహస్తస్యశిరస్తదా । ౫౪॥సగతాసుర్గతశ్రీకోగతసత్త్వోగతేం
ద్రియః ॥ పపాతసహసాభూమౌఛిన్నమూలఇవద్రుమః ॥ ౫౫॥ ప్రభిన్నశిరసస్తస్యబహుసుస్రావశోణితం ॥ శరీ
రాదపిసుస్రావగిరేఃప్రస్రవణంయథా । ౫౬॥ హతేప్రహస్తేనీలేనతదకంప్యంమహద్బలం ॥ రక్షసామప్రహృష్టా
నాంలంకామభిజగామహ । ౫౭॥ నశేకుస్సమరేస్థాతుంనిహతేవాహినీపతౌ। సేతుబంధంసమాసాద్యవికీర్ణంస
లిలంయథా॥౫౮॥ హతేతస్మింశ్చమూముఖ్యేరాక్షసాస్తేనిరుద్యమాః॥ రక్షఃపతిగృహంగత్వాధ్యానమూకత్వమాస్థి
తాః। ప్రాప్తాశ్శోకార్ణవంతీవ్రంనిస్సంజ్ఞాఇవతేఽభవన్ ॥ ౬౦ ॥ తతస్తునీలోవిజయీమహాబలఃప్రశస్యమానస్స్వకృ
తేనకర్మణా। సమేత్యరామేణసలక్ష్మణేనచప్రహృష్టరూపస్తుబభూవయూథపః ॥ ౬౧ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే అష్ట
పంచాశస్సర్గః*************************తస్మిన్హతేరాక్షససైన్యపాలేప్లవంగమానామృషభేణయుద్ధే।

నీలంసమీక్ష్యరథేననీలమేఘాభిదుద్రావఇతియోజనా ॥ ౩౫॥ ౩౬॥ తఇతి॥రుషితాః పన్నగాఇవస్థితాః - సమాహితాఃఋజవః-నీ
లంవినిర్భిద్యమహీంజగ్ముః - వివిశురిత్యర్థః ॥ ౩౭॥ నీలఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తస్యేతి॥అపారయన్ అశక్నువన్॥
౪౧ ॥ యథైవేత్యాదిసార్ధశ్లోకః ॥ యథైవేత్యత్రఏవకారోత్యంతాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః - శారదమిత్యనేనశరపాతస్యఋజుత్వంవ్యన
క్తి ॥ ౪౨॥ ౪౫॥ తావుభావిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం ॥ ప్రభిన్నౌమత్తౌ-సింహశార్దూలసదృశావితిబలేసామ్యం - విక్రాంతవిజ
యౌసర్వత్రప్రాప్తవిజయౌ-కాంక్షమాణౌఅభూతామితిశేషః ॥ ౪౭॥ ఆజఘానేతి ॥ పరమాయత్తఃపరమోద్యుక్తః॥౪౯॥౫౦॥ తి॥తమి
తి॥అచింత్యఅచింతయిత్వా॥౫౧॥౫౨॥ప్రభిన్నేతి॥ప్రభిన్నశిరసఃప్రభిన్నాచ్ఛిరసఃశరీరాదపీతిసముచ్చయః-ప్రస్రవణంనిర్ఝరః॥౫౬॥౫౭॥
నశేకురితి॥ వికీర్ణంభగ్నం॥ ౫౮॥ హతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః- ధ్యానమూకత్వాధ్యానేనవాగ్వ్యాపారశూన్యత్వంతీవ్రంఘోరం-శోకార్ణవం
ప్రాప్తాఃశోకార్ణవేమగ్నాఇత్యర్థః॥ ౬౦॥ తతస్త్వితి॥ స్వకృతేనకర్మణారిపువధేనప్రహృష్టరూపఃఅతిశయేనప్రహృష్టః- ప్రశంసాయాంరూ
పప్- పంచమ్యాంప్రహస్తవధః॥ ౬౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అ
ష్టపంచాశస్సర్గః॥ అథరావణమకుటభంగఏకోనషష్టితమే-తస్మిన్హతఇత్యాది॥౧॥గత్వేతి॥ పావకసూనుశస్తంపావకసూనుస

నాయాంతంనీలంసమీక్ష్యనీలమేఘాభిదుద్రావఇతిసంబంధః॥ ౩౫॥ ౪౧॥ తస్యేతి॥ అపారయన్అశక్నువన్॥౪౭॥ఆజఘానేతి॥పరమాయత్తః
పరమోద్యుక్తః॥ ౫౫॥విభిన్నశిరసఇతి॥ విభిన్నాచ్ఛిరసఇత్యర్థః॥౫౬॥ నశేకురితి॥వికీర్ణంభగ్నం॥ పంచమ్యాంప్రహస్తవధః॥ ౬౧॥ ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టపంచాశస్సర్గః॥

భీమాయుధం సాగరతుల్యవేగం విదుద్రువే రాక్షసరాజసైన్యమ్ ॥౧॥ గత్వాథ రక్షోధిపతేశ్శశంసుస్సేనాపతిం పావకసూనుశస్తమ్। తచ్చాపి తేషాం వచనం నిశమ్య రక్షోధిపః క్రోధవశం జగామ ॥ ౨ ॥ సంఖ్యే ప్రహస్తం నిహతం నిశమ్య శోకార్దితః క్రోధపరీతచేతాః। ఉవాచ తాన్నైరృతయోధముఖ్యానింద్రో యథా చామరయోధముఖ్యాన్ ॥ ౩ ॥ నావజ్ఞా రిపవే కార్యా యైరింద్రబలసూదనః। సూదితస్సైన్యపాలో మే సానుయాత్రస్సకుంజరః ॥౪ ॥ సోహం రిపువినాశాయ విజయాయావిచారయన్। స్వయమేవ గమిష్యామి రణశీర్షం తదద్భుతమ్ ॥౫ ॥ అద్య తద్వానరానీకం రామం చ సహలక్ష్మణమ్ । నిర్దహిష్యామి బాణౌఘైర్వనం దీప్తైరివాగ్నిభిః(అద్య సంతర్పయిష్యామి పృథివీం కపిశోణితైః) ॥ ౬ ॥ స ఏవముక్త్వా జ్వలనప్రకాశం రథం తురంగోత్తమరాజయుక్తమ్ । ప్రకాశమానం వపుషా జ్వలంతం సమారురోహామరరాజశత్రుః ॥ ౭ ॥ సశంఖభేరీపణవప్రణాదైరాస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః। పుణ్యైస్స్తవైశ్చాప్యభిపూజ్యమానస్తదా యయౌ రాక్షసరాజముఖ్యః ॥౮॥ స శైలజీమూతనికాశరూపైర్మాంసాశనైః పావకదీప్తనేత్రైః। బభౌ వృతో రాక్షసరాజముఖ్యైర్భూతైర్వృతో రుద్ర ఇవాసురేశః ॥౯ ॥ తతో నగర్యాస్సహసా మహౌజా నిష్క్రమ్య తద్వానరసైన్యముగ్రమ్ । మహార్ణవాభ్రస్తనితం దదర్శ సముద్యతం పాదపశైలహస్తమ్॥౧౦॥ తదా రక్షోనీకమతిప్రచండమాలోక్య రామో భుజగేంద్రబాహుః। విభీషణం శస్త్రభృతాం వరిష్ఠమువాచ సేనానుగతః పృథుశ్రీః॥౧౧॥ నానాపతాకాధ్వజశస్త్రజుష్టం ప్రాసాసిశూలాయుధశస్త్రజుష్టమ్। సైన్యం నగేంద్రోపమనాగజుష్టం కస్యేదమక్షోభ్యమభీరుజుష్టమ్ ॥ ౧౨ ॥ తతస్తు రామస్య నిశ

నానీలేన శస్తం హతం - తచ్చాపీత్యనేన రావణేన స్వప్నేపి న తచ్చింతితమితి సూచ్యతే - యద్వా శత్రోరుపచయే స్వస్యాపచయే సమాశ్రయః కార్య ఇతి నీతిః- తథాపి రావణః- కాలచోదితతయా సమాశ్రయణం విహాయ అస్థానే క్రోధవశం గత ఇత్యపిశబ్దేన సూచ్యతే॥ ౨॥౩॥ నావజ్ఞేతి॥ రిపవే రామాయ- నావజ్ఞా కార్యా ఉపేక్షా న కర్తవ్యా- క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమితి చతుర్థీ- యైశ్చ వానరైర్హేతుభిః మమ సైన్యపాలః ప్రహస్తః- సానుయాత్రః సానుచరః- సకుంజరశ్చ- సూదితః- తేభ్యోపి నావజ్ఞా కార్యేత్యర్థః - కేచిత్తు రిపవే రిపుభ్యః- అవజ్ఞా- ఏతే కపయః కిం కరిష్యంతీత్యేవంరూపా న కార్యా- కుత ఇత్యత్రాహ యైరిత్యాదీత్యాహుః॥ ౪॥ సోహమితి॥ అద్భుతం దుర్బలైః ప్రబలవినాశనాదాశ్చర్యం॥౫॥౬॥ స ఏవమితి॥ తురంగోత్తమరాజైః తురంగశ్రేష్ఠతమైః యుక్తం- ప్రకాశమానం అలంకారైర్భాసమానం- వపుషా జ్వలంతం స్వరూపత ఏవ ప్రకాశమానం॥ ౭॥ సశంఖేతి॥ ఆస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః- ఆస్ఫోటితం భుజాస్ఫాలనం- క్ష్వేళితశబ్దశ్శబ్దమాత్రపరః- ఆస్ఫోటితజనితశబ్దైః సింహనాదైశ్చేత్యర్థః - పుణ్యైః చారుభిః॥౮॥ స ఇతి॥ కాఠిన్యసిద్ధయే శైలౌపమ్యం- సంకోచవికాసాహర్తృత్వసిద్ధ్యై మేఘౌపమ్యం- రూపం శరీరం- రుద్రస్యాసురేశ్వరత్వం తామసప్రకృతిత్వాత్ - తదుక్తం మైత్రాయణీయానాముపనిషది- యో హ వా అస్య తామసోంశస్సోసౌ రుద్ర ఇతి॥ ౯॥ తత ఇతి ॥ మహార్ణవాభ్రస్తనితం మహార్ణవాభ్రయోరివ స్తనితం ఘోషో యస్యేతి తథా॥ ౧౦॥ తదితి॥ అతిప్రచండం అత్యంతకోపనం - భుజగేంద్రబాహుః యుద్ధోత్సుక్యేన ప్రవర్ధమానబాహురిత్యర్థః- పృథుశ్రీః యుద్ధహర్షేణ సంజాతలక్ష్మీకః- సేనానుగతః- స్వామిసంరక్షణాయ సర్వతస్సమవేతసేనాపరివృతః- శస్త్రభృతాం వరిష్ఠం- వీరభటతారతమ్యజ్ఞమితి భావః॥౧౧॥ నానేతి॥ పతాకాధ్వజయోర్మాత్రయా భేదః- ప్రథమం శస్త్రశబ్ద ఉపాత్తః ప్రాసాదిభిన్నపరః- ఆయుధం ధనుః- ఇంద్రాయుధమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - ప్రాసాసిశూలాయుధరూపైశ్శస్త్రైర్జుష్టమిత్యర్థః- వజ్రజుష్టమితి పాఠాంతరం॥ రామానుజీయం॥ నానాపతాకాధ్వజశస్త్రజుష్టమితి పాఠః- శస్త్రశబ్దేన పరిత వ్యతిరిక్తాన్యాయుధాన్యుచ్యంతే॥ ౧౨॥ తత ఇతి॥ శక్రసమానవీర్య ఇత్యనేన వశ్యహాణం న భీతిమూలమితి ద్యోత్యతే- బలప్రవేకం బలప్రవరం- ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః- మహాత్మ

౧॥ గత్వేతి॥ పావకసూనుశస్తం- నీలేన హతం॥ ౨॥౩॥ నావజ్ఞేతి॥ రిపవే రిపుభ్యః- అవజ్ఞా - ఏతే కపయః కిం కరిష్యంతీత్యేవంరూపా న కార్యా- కుతః - యైః వానరైః - ఇంద్రబలసూదనో మే సైన్యపాలః సూదితః- తైః- వానరైః- హేతుభిః- అవజ్ఞా న కార్యేతి యోజనా॥ ౪॥ ౫॥ అవిచారయన్ రిపుబలం తృణీకుర్వన్- రణశీర్షం రణమూర్ధానం- యుద్ధభూమిమిత్యర్థః॥౫॥ అద్యేతి॥ అద్యేత్యస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు సహలక్ష్మణం రామం వినేతి శేషః- బాణౌఘైః- వానరానీకం నిర్దహిష్యామీతి సంబంధః॥ ౬॥ స ఏవముక్త్వేతి॥ తురంగోత్తమరాజయుక్తం తురంగోత్తమరాజాః- శ్రేష్ఠతమతురంగాః- తైర్యుక్తం- అతః ప్రకాశమానం వపుషా చ జ్వలంతం- తురంగోత్తమభాసా స్వభాసా చ ప్రకాశమానమిత్యర్థః॥ తి॥ తురంగోత్తమరాజియుక్తం- అనేన బహ్వశ్వయుక్తత్వం రథస్యోక్తం॥ ౭॥ సశంఖేతి ॥ ఆస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః- ఆస్ఫోటితైః భుజాస్ఫాలనైః- క్ష్వేళితసింహనాదైః- మృగేంద్రధ్వనిసదృశైః క్ష్వేళితైః- ఉపమితసమాసోయం- సహార్థే తృతీయా॥తి॥ క్ష్వేళితాని స్వశౌర్యప్రకాశకశబ్దాః- ఆస్ఫోటితాదీన్యత్ర సైనికానాం॥ ౮॥ ౯॥ తి ॥ సేనయా అనుగతః సేనానుగతః॥ ౧౧॥ నానాపతాకేతి॥ ప్రాసాసిశూలాయుధశస్త్రజుష్టం- ఆయుధాని ధనూంషి- ప్రాసాసిశూలాయుధాన్యేవ శస్త్రాణి- తైర్జుష్టం॥తి॥ మహేంద్రోపమనాగజుష్టం మహేంద్రపర్వ

ష్య వాక్యంవిభీషణశ్శక్రసమానవీర్యః । శశంసరామస్యబలప్రవేకంమహాత్మనాంరాక్షసపుంగవానాం ॥ ౧౩ ॥ యోఽసౌగజస్కంధగతోమహాత్మానవోదితార్కోపమతామ్రవక్త్రః । ప్రకంపయన్నాగశిరోఽభ్యుపైతిహ్యకంపనంత్వేనమవేహిరాజన్ ॥౧౪॥ యోఽసౌరథస్థోమృగరాజకేతుర్ధూన్వన్ధనుశ్శక్రధనుఃప్రకాశం। కరీవభాత్యుగ్రవివృత్తదంష్ట్రస్సఇంద్రజిన్నామవరప్రధానః ॥౧౫॥ యశ్చైషవింధ్యాస్తమహేంద్రకల్పోధన్వీరథస్థోఽతిరథోఽతివీరః । విస్ఫారయంశ్చాపమతుల్యమానంనామ్నాతికాయోఽతివివృద్ధకాయః ॥ ౧౬ ॥ యోఽసౌనవార్కోదితతామ్రచక్షురారుహ్యఘంటానినదప్రణాదం । గజంఖరంగర్జతివైమహాత్మామహోదరోనామసఏషవీరః ॥ ౧౭ ॥ యోఽసౌహయంకాంచనచిత్రభాండమారుహ్యసంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశం । ప్రాసంసముద్యమ్యమరీచినద్ధంపిశాచఏషోఽశనితుల్యవేగః ॥ ౧౮ ॥ యశ్చైషశూలంనిశితంప్రగృహ్యవిద్యుత్ప్రభంకింకరవజ్రవేగం । వృషేంద్రమాస్థాయగిరిప్రకాశమాయాతియోఽసౌత్రిశిరాయశస్వీ ॥ ౧౯ ॥ అసౌచజీమూతనికాశరూపఃకుంభఃపృథువ్యూఢసుజాతవక్షాః । సమాహితఃపన్నగరాజకేతుర్విస్ఫారయన్భాతిధనుర్విధూన్వన్ ॥౨౦ ॥ యశ్చైషజాంబూనదవజ్రజుష్టందీప్తంసధూమంపరిఘంప్రగృహ్య । ఆయాతిరక్షోబలకేతుభూతస్త్వసౌనికుంభోఽద్భుతఘోరకర్మా ॥౨౧ ॥ యశ్చైషచాపాసిశరౌఘజుష్టంపతాకినంపావకదీప్తరూపం । రథంసమాస్థాయవిభాత్యుదగ్రోనరాంతకోఽసౌనగశృంగయోధీ ॥ ౨౨ ॥ యశ్చైషనానావిధఘోరరూపైర్వ్యాఘ్రోష్ట్రనాగేంద్రమృగాశ్వవక్త్రైః। భూతైర్వృతోభాతివివృత్తనేత్రైస్సోఽసౌసురాణామపిదర్పహంతా॥౨౩॥

నాంమహాధైర్యాణాం॥౧౩॥ యోఽసావితి॥మహాత్మా మహాకాయః-నవోదితార్కోపమంతామ్రవక్త్రంయస్యసతథా-బాలసూర్యముఖరాగతుల్యోఽస్యముఖరాగఇత్యర్థః- యోఽసౌగజస్కంధగతోదృశ్యతే- సగజస్కంధగతః- స్వశరీరభారాన్నాగశిరఃకంపయన్నుపైతి-ఏనమకంపనంరావణపుత్రమవేహి॥౧౪॥ యోఽసావితి॥ మృగరాజకేతుఃసింహధ్వజః-ధనుఃధూన్వన్నిత్యనేనభుజబలాధిక్యముచ్యతే- కరీవేత్యనేనకాయబలం-కరితుల్యత్వేహేతురుగ్రవివృత్తదంష్ట్రఇతి- వరప్రధానఃబ్రహ్మదత్తాంతర్ధానవరప్రధానః-అనేనవరబలముక్తం॥౧౫॥యశ్చేతి॥ వింధ్యాద్రిత్రయోపమ్యేనఉన్నతత్వపరతేజోభిభావకత్వనిశ్చలత్వాన్యుచ్యంతే- అతిరథఃసహస్రాశ్వయుక్తత్వేనాతిశయితరథః-అతివీరఃమాయాబలాభావేపీంద్రజితోప్యతిశయితవీర్యః- అతుల్యమానంఅతిశయితపరిమాణంచాపం - విస్ఫారయన్ ఆకర్షన్నిత్యర్థః- అత్రాసావిత్యధ్యాహార్యం॥౧౬॥యోఽసౌనవేతి॥ నవార్కోదితతామ్రచక్షుఃనవోదితార్కతామ్రచక్షుః- ఘంటానినదప్రణాదంఘంటానినదేనప్రకృష్టోనాదఃస్వనోయస్యతం - ఖరమితిక్రియావిశేషణం॥ రామానుజీయం॥ యోఽసావితి॥యోఽసౌనవార్కోపమతామ్రచక్షురితిపాఠః - ఘంటానినదప్రణాదంఘంటానినదేనప్రభూతోనాదోయస్యతం॥౧౭॥ యోఽసౌహయమితి ॥ కాంచనచిత్రభాండంకాంచనమయనానావిధాశ్వాభరణం- స్యాద్భాండమశ్వాభరణఇత్యమరః । అతఏవసంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశంసంధ్యాభ్రయుక్తగిరిప్రకాశం - హయమారుహ్య - మరీచినద్ధంకిరణైర్బద్ధం - ప్రాసముద్యమ్యాగచ్ఛతీతిపూర్వశ్లోకాదనుషజ్యతే- ఏషపిశాచఃపిశాచనామకః ॥ ౧౮ ॥ యశ్చేతి ॥ కింకరోవజ్రవేగోయస్యతత్ కింకరవజ్రవేగం..వజ్రవేగాదప్యధికవేగమిత్యర్థః- వృషేంద్రంవృషభేంద్రం- యోఽసౌప్రసిద్ధోఽసావిత్యర్థః- ఆయాతిసోఽసౌత్రిశిరాఇత్యపిపఠంతి॥రామానుజీయం॥ఆయాతిసోఽసౌత్రిశిరాయశస్వీతిపాఠః॥౧౯॥ అసావితి॥ పృథువ్యూఢసుజాతవక్షాః-పృథుపీనం- వ్యూఢంవిశాలం- సుజాతంసుందరంచవక్షోయస్యసతథోక్తః- సమాహితఃసన్నద్ధః- ధనుర్విస్ఫారయన్ - జ్యామవలంబ్యకర్షన్ పునర్లీలయావిధూన్వన్ అసౌకుంభోభాతి- అత్రయచ్ఛబ్దాప్రయోగస్సన్నిహితత్వాదితిభావ్యం॥౨౦॥ యశ్చేతి॥ జాంబూనదవజ్రాభ్యామన్యోన్యమిళితాభ్యాంజుష్టం- అతఏవదీప్తంజ్వాలాయుక్తం-సధూమంసధూమమివస్థితం-అభేదనిర్దేశస్సర్వథాసాదృశ్యప్రతిపత్తయే-రక్షోబలకేతుభూతః-రక్షోబలప్రధానభూతఇత్యర్థః॥ ౨౧॥యశ్చైషఇతి॥ ఉదగ్రః ఉన్నతః- నగశృంగైస్సాధనైఃయుధ్యతఇతినగశృంగయోధీ-ప్రతియోద్ధ్రభావాత్ భుజకండూనివృత్త్యర్థంనగైస్సహయుధ్యతఇతివార్థః॥౨౨॥

తసదృశగజయుక్తం॥అభీరుభిః-రక్షోభిః॥౧౨॥ తతఇతి॥బలప్రవేకం-బలశ్రేష్ఠం॥౧౩॥యోఽసావితి॥ప్రకంపయన్నాగశిరఃస్వశరీరభారాదారూఢగజశిరఃప్రకంపయన్నిత్యర్థః॥ తి॥ అయమకంపనఃపూర్వహతాదన్యఇతిబోధ్యం॥౧౪॥యోఽసావితి॥ వరప్రధానః- వరోబ్రహ్మదత్తః-ప్రధానంయస్యసతథోక్తః॥ ౧౫॥ యశ్చైషఇతి ॥ అతుల్యమానంఅసదృశపరిమాణం॥ ౧౬॥ యోఽసౌనవేతి॥ఘంటానినదప్రణాదం-ఘంటానినదేనప్రభూతనాదం- గజమారుహ్యాఖరంయథాతథాగర్జతీతిసంబంధః॥ ౧౭॥ యోఽసావితి॥ కాంచనచిత్రభాండం - కాంచనరూపాణిచిత్రభాండాని- అశ్వాభరణానియస్యతం - స్యాద్భాండమశ్వాభరణఇత్యమరః- సంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశం- సంధ్యాభ్రయుక్తగిరిప్రకాశంప్రాసముద్యమ్య- ఆయాతీతిశేషః॥ ౧౮॥ యశ్చైషఇతి॥కింకరవజ్రవేగం- కింకరవద్యథోక్తకారివజ్రం- తత్సమానవేగం॥తి॥త్రిశిరాఃఅత్రాపికశ్చిత్త్రిశిరాః॥ ౧౯॥ తి॥ కుంభఃతన్నామా॥ ౨౦॥తి॥సధూమంనీలమణికాంత్యాసధూమమివస్థితం॥౨౧॥యశ్చైషఇతి॥ నగశృంగయోధీ-నగైఃశృంగైశ్చయుధ్యతఇతినగశృంగయోధీ॥ ౨౩॥ తి॥ వ్యాఘ్రోష్ట్రాహ-యత్రేతి॥యత్రదేశే-ఇందుప్రతిమత్వాదిగుణకంఛత్రంభాతి-తత్రైవరక్షోధిపతిః-భూ

యత్రైతదిందుప్రతిమం విభాతి చ్ఛత్రం సితం సూక్ష్మశలాకమగ్ర్యం। అత్రైష రక్షోధిపతిర్మహాత్మా భూతైర్వృతో రుద్ర
ఇవావభాతి ॥ ౨౪ ॥ అసౌ కిరీటీ చలకుండలాస్యో నగేంద్రవింధ్యోపమభీమకాయః । మహేంద్రవైవస్వతదర్పహంతా ర
క్షోధిపస్సూర్య ఇవావభాతి ॥ ౨౫॥ ప్రత్యువాచ తతో రామో విభీషణమరిందమం ॥ ౨౫౺ ॥ అహో దీప్తో మహాతేజా
రావణో రాక్షసేశ్వరః ॥ ౨౬॥ ఆదిత్య ఇవ దుష్ప్రేక్షో రశ్మిభిర్భాతి రావణః ॥౨౬౺॥ సువ్యక్తం లక్షయే హ్యస్య రూపం
తేజస్సమావృతం ॥ ౨౭॥ దేవదానవవీరాణాం వపుర్నైవంవిధం భవేత్ । యాదృశం రాక్షసేంద్రస్య వపురేతత్ప్రకా
శతే ॥ ౨౮॥ సర్వే పర్వతసంకాశాస్సర్వే పర్వతయోధినః। సర్వే దీప్తాయుధధరా యోధాశ్చాస్య మహౌజసః ॥ ౨౯ ॥
భాతి రాక్షసరాజోఽసౌ ప్రదీప్తైర్భీమవిక్రమైః । భూతైః పరివృతస్తీక్ష్ణైర్దేహవద్భిరివాంతకః ॥ ౩౦ ॥ దిష్ట్యాయమద్య
పాపాత్మా మమ దృష్టిపథం గతః ।అద్య క్రోధం విమోక్ష్యామి సీతాహరణసంభవం ॥ ౩౧ ॥ ఏవముక్త్వా తతో రామో ధను
రాదాయ వీర్యవాన్ ॥ లక్ష్మణానుచరస్తస్థౌ సముద్ధృత్య శరోత్తమం ॥ ౩౨ ॥ తతస్స రక్షోధిపతిర్మహాత్మా రక్షాంసి తా
న్యాహ మహాబలాని। ద్వారేషు చర్యాగృహగోపురేషు సునిర్వృతాస్తిష్ఠత నిర్విశంకాః ॥ ౩౩॥ ఇహాగతం మాం సహితం
భవద్భిర్వనౌకసశ్ఛిద్రమిదం విదిత్వా । శూన్యాం పురీం దుష్ప్రసహాం ప్రమథ్య ప్రధర్షయేయుస్సహసా సమేతాః॥ ౩౪॥
విసర్జయిత్వా సహితాంస్తతస్తాన్గతేషు రక్షస్సు యథానియోగం । వ్యదారయద్వానరసాగరౌఘం మహాఝషః
పూర్ణమివార్ణవౌఘం ॥౩౫ ॥ తమాపతంతం సహసా సమీక్ష్య దీప్తేషుచాపం యుధి రాక్షసేంద్రం । మహత్సముత్పా
ట్య మహీధరాగ్రం దుద్రావ రక్షోధిపతిం హరీశః ॥ ౩౬ ॥ తచ్ఛైలశృంగం బహువృక్షసానుం ప్రగృహ్య చిక్షేప నిశాచ
రాయ। తమాపతంతం సహసా సమీక్ష్య బిభేద బాణైస్తపనీయపుంఖైః ॥ ౩౭ ॥ తస్మిన్ప్రవృద్ధోత్తమసానువృక్షే శృంగే
వికీర్ణే పతితే పృథివ్యాం। మహాహికల్పం శరమంతకాభం సమాదదే రాక్షసలోకనాథః ॥ ౩౮ ॥ స తం గృహీత్వానిలతు
ల్యవేగం సవిస్ఫులింగజ్వలనప్రకాశం। బాణం మహేంద్రాశనితుల్యవేగం చిక్షేప సుగ్రీవవధాయ రుష్టః॥ ౩౯ ॥ స సాయ
కో రావణబాహుముక్తశ్శక్రాశనిప్రఖ్యవపుశ్శితాగ్రః । సుగ్రీవమాసాద్య బిభేద వేగాద్గుహేరితా క్రౌంచమివోగ్రశ
క్తిః ॥౪౦॥ స సాయకార్తో విపరీతచేతాః కూజన్పృథివ్యాం నిపపాత వీరః। తం ప్రేక్ష్య భూమౌ పతితం విసంజ్ఞం నేదుః
ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానాః ॥ ౪౧ ॥ తతో గవాక్షో గవయస్సుదంష్ట్రస్తథర్షభో జ్యోతిముఖో నభశ్చ । శైలాన్స

అథ త్రిభిః రావణం దర్శయతి యశ్చేతి॥ వివృత్తనేత్రైః ఘూర్ణితనేత్రైః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ అసావితి॥ నగేంద్రః హిమవాన్॥ ౨౫॥ ౨౫౺॥ అహో ఇతి॥ దీ
ప్తః కాంతిమాన్- మహాతేజాః మహాప్రతాపః॥ ౨౬॥ ఆదిత్య ఇతి॥ ఆదిత్య ఇవ రశ్మిభిః- దుష్ప్రేక్షః ప్రేక్షితుమశక్యః- అనయోరర్థయోర్భిన్నవాక్య
త్వాన్న పునరుక్తిశంకా॥ ౨౬౺॥ ౨౭॥ దేవేత్యర్థద్వయమేకం వాక్యం॥ ౨౮॥ ౨౯॥ భాతీతి॥ దేహవద్భిః ప్రశస్తదేహైః॥ ౩౦॥ దిష్ట్యేతి॥ క్రోధం విమో
క్ష్యామి- క్రోధం కార్యకరం కరిష్యామీత్యర్థః- మమ దృష్టిపథం గత ఇతి పాఠః॥ ౩౧॥ ౩౨॥ తత ఇతి॥ ద్వారేషు అంతర్ద్వారేషు చర్యాయుక్తాః పుర
ద్వారేషు గోపురపార్శ్వయోః భటనివాసార్థం నిర్మితా వికంకటా గృహాః చర్యాగృహాః- సునిర్వృతాః అతిసుఖితాః॥ ౩౩॥ ఇహేతి॥ ఇహాగతం
మాం విదిత్వా ఇదం ఛిద్రం విదిత్వేత్యన్వయః- ప్రమథ్య ధ్వంసిత్వా - ప్రధర్షయేయుః అభిభవేయుః॥ ౩౪॥ విసర్జయిత్వేతి॥ సహితాన్ సంమిళితాన్-
మహాఝషః మహామత్స్యః॥ ౩౫ ॥ తమితి॥ దీప్తే ఇషుచాపే యస్య స తథోక్తః యుధి సంయుగనిమిత్తం సహసా ఆపతంతం రాక్షసేంద్రం సమీక్ష్య- మ
హీధరాగ్రం పర్వతశృంగం- సముత్పాట్య- హరీశః సుగ్రీవః రక్షోధిపతిం దుద్రావ॥ ౩౬॥ బహువృక్షసానుం బహుతరుయుతతటం - తపనీయం
స్వర్ణం ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ స తమితి ॥ మహేంద్రాశనిః వజ్రం- ఔత్పాతికాశనివ్యావృత్త్యే మహేంద్రపదం యద్వా - మహేంద్రసంబంధో
క్తిః అభ్యాసవతా ముక్తత్వేనాతివేగద్యోతనాయ॥ ౩౯॥ స ఇతి॥ శక్రాశనిప్రఖ్యం శక్రాశనితుల్యం వపుః యస్య గుహః స్కందః॥ ౪౦ ॥ స సాయ
కేతి॥ విపరీతచేతాః భ్రాంతచిత్తః॥ ౪౧॥ తత ఇతి॥ జ్యోతిముఖః జ్యోతిర్ముఖః॥ ౪౨॥ ౪౪॥ తే వధ్యమానా ఇతి॥ తే ప్రసిద్ధాః వానరేంద్రాః నష్టభ్రాంతిః-

తైః భూతగణైః॥ ౨౪॥ తి॥ నగేంద్రో యో వింధ్యస్తద్వద్భీమో కాయో యస్య సః॥ ౨౬౺॥ తి॥ సువ్యక్తం లక్షయే ఇత్యత్ర హేతుః తేజస్సమావృతమితి-
రూపం సూక్ష్మావయవసంస్థానం॥ ౨౮॥ సర్వ ఇతి ॥ పర్వతయోధినః పర్వతైస్సహ యోద్ధుం శీలమేషామస్తీతి పర్వతయోధినః ప్రతియోద్ధృభావా
త్- భుజకంపూనివృత్త్యర్థం పర్వతైస్సహ యుధ్యంతీత్యర్థః॥ ౨౯॥ భాతీతి॥ దేహవద్భిః ప్రశస్తదేహైః॥ ౩౨॥ తత ఇతి॥ ద్వారేషు- ఆంతరప్రాకార
ద్వారేషు- చర్యాగృహగోపురేషు- చర్యాగృహేషు గోపురేషు చ- చర్యాగృహాః చతుష్పథనిర్మితగృహాః గోపురాణి పురద్వారాణి॥ ౩౩ ॥ తి॥
ఇదం ఛిద్రం రణభూమౌ సపరివారస్య గమనరూపం॥ ౩౪॥ తి॥ అర్ణవౌఘం సముద్రజలసమూహం॥ ౩౫॥ తి॥ దీప్తా ఇషవశ్చాపాశ్చ యస్య తం ॥ ౩౬॥
తి॥ శృంగశబ్దోర్ధర్చాదిః పుంస్యపి॥ ౩౭॥ ౪౦॥ తి॥ విపరీతచేతాః అచేతా ఇతి యావత్ ॥ ౪౧॥ ౪౪॥ తే వధ్యమానా ఇతి॥ భయశల్యవిద్ధాః భయమేవశ

ముద్యమ్య వివృద్ధకాయాః ప్రదుద్రువుస్తం ప్రతి రాక్షసేంద్రమ్ ॥ ౪౨ ॥ తేషాం ప్రహారాన్ స చకార మోఘాన్ రక్షోధిపో బాణగణైశ్శితాగ్రైః। తాన్వానరేంద్రానపి బాణజాలైర్బిభేద జాంబూనదచిత్రపుంఖైః ॥ ౪౩ ॥ తే వానరేంద్రాస్త్రిదశారిబాణైర్భిన్నాని పేతుర్భువి భీమకాయాః। తతస్తు తద్వానరసైన్యముగ్రం ప్రచ్ఛాదయామాస స బాణజాలైః ॥ ౪౪॥ తే వధ్యమానాః పతితాః ప్రవీరా నానద్యమానా భయశల్యవిద్ధాః। శాఖామృగా రావణసాయకార్తా జగ్ముశ్శరణ్యం శరణం స్మ రామమ్ ॥ ౪౫ ॥ తతో మహాత్మా స ధనుర్ధనుష్మానాదాయ రామస్సహసా జగామ। తం లక్ష్మణః ప్రాంజలిరభ్యుపేత్య ఉవాచ వాక్యం పరమార్థయుక్తమ్ ॥ ౪౬ ॥ కామమార్యస్సుపర్యాప్తో వధాయాస్య దురాత్మనః। విధమిష్యామ్యహం నీచమనుజానీహి మాం ప్రభో ॥ ౪౭ ॥ తమబ్రవీన్మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః ॥ ౪౭½॥ గచ్ఛ యత్నపరశ్చాపి భవ లక్ష్మణ సంయుగే ॥ రావణో హి మహావీర్యో రణేఽద్భుతపరాక్రమః। త్రైలోక్యేనాపి సంక్రుద్ధో దుష్ప్రసహ్యో న సంశయః ॥ తస్య ఛిద్రాణి మార్గస్వ స్వచ్ఛిద్రాణి చ లక్షయ। చక్షుషా ధనుషా యత్నాద్రక్షాత్మానం సమాహితః ॥ ౫౦॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా పరిష్వజ్యాభిపూజ్య చ। అభివాద్య తతో రామం యయౌ సౌమిత్రిరాహవమ్ ॥ ౫౧ ॥ స రావణం వారణహస్తబాహుర్దదర్శ దీప్తోద్యతభీమచాపమ్। ప్రచ్ఛాదయంతం శరవృష్టిజాలైస్తాన్వానరాన్భిన్నవికీర్ణదేహాన్ ॥ ౫౨ ॥ తమాలోక్య మహాతేజా హనుమాన్మారుతాత్మజః। నివార్య శరజాలాని ప్రదుద్రావ స రావణమ్ ॥ ౫౩॥ రథం తస్య సమాసాద్య భుజముద్యమ్య దక్షిణమ్। త్రాసయన్రావణం ధీమాన్హనుమాన్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫౪ ॥ దేవదానవగంధర్వైర్యక్షైశ్చ సహ రాక్షసైః। అవధ్యత్వం త్వయా ప్రాప్తం వానరేభ్యస్తు తే భయమ్ ॥ ౫౫ ॥ ఏష మే దక్షిణో బా

వధ్యమానాః ప్రథమం హింస్యమానాః- తతః పతితాః రావణవేగేన భూమౌ పతితాః - తదానీం రక్షకాంతరాదర్శనాన్నానద్యమానాః- అతిశయేన నదంతః- నద తేర్యఙ్జిసత్యడోరిత్యభ్యాసదీర్ఘాదిః- భయశల్యవిద్ధాః తాదృశహేతునా భయరూపశల్యేన విద్ధాః- శాఖామృగాః వనచారిత్వేన తాదృశభయానభిజ్ఞాః- ఉక్తప్రకారేణ సాయకార్తాస్సంతః శరణ్యం సర్వలోకశరణార్హం రామం శరణం జగ్ముః - ఏతేనార్తిరేవ శరణాగతిప్రయోజికా న తు దేశకాలాధికారిఫలనియమా ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౪౫॥ శరణాగతకృత్యముక్త్వా శరణ్యకృత్యమాహ తత ఇతి॥ అత్ర ప్రపత్తేరార్తప్రపత్తిరూపతయా తస్యాస్సద్యః ఫలద్యోతనాయ తత ఇత్యుక్తం - ప్రపత్త్యుత్తరక్షణ ఇత్యర్థః - మహాత్మా శరణాగతితారతమ్యజ్ఞః- ధనుష్మాన్ ప్రశస్తధనుష్కః - ధనుర్యుద్ధసమర్థ ఇత్యర్థః - సహసేత్యనేన లక్ష్మణస్స్వయం గమిష్యామీతి తత్పూర్వమేవాశ్రితత్రాణత్వరయా స ధనుస్సన్ జగామేత్యుక్తం- తథైవ ఘట్టకుట్యాం ప్రభాతమిత్యాహ తమితి - తం ఆశ్రితత్రాణత్వరయా వ్రజంతం- లక్ష్మణః రామకైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నః - అనతిక్రమణాయ నాథం నిగళయతి ప్రాంజలిరితి అభ్యుపేత్య అభితః ఉపేత్య అనేన లక్ష్మణాగమనమజానన్నివ నానా పార్శ్వేషు రామో నేక్షాజగామేత్యవగమ్యతే - పరమార్థయుక్తం న తూపచారయుక్తం - యద్వా పరమార్థయుక్తం పరమప్రయోజనయుక్తం - శేషివిషయే కైంకర్యస్య శేషభూతం ప్రతి పరమప్రయోజనత్వాత్ ॥ ౪౬ ॥ కామమితి॥ హే ఆర్య అస్య దురాత్మనః పరదారాపహరణవిషయదుర్బుద్ధేః - కామం ప్రకామం- వధాయ సుపర్యాప్తః సుశక్తోఽసి- తథాపి నీచం భవతా యోద్ధుమనర్హం - అహం వధిష్యామి - మహాబలేన భవతా నీచోఽయం న యోద్ధుమర్హ ఇతి భావః-యద్వా అస్య వధాయాహం పర్యాప్తోఽస్మీత్యర్థః తర్హి త్వయైవ గమ్యతామిత్యత్రాహ అనుజానీహీతి- ప్రభో శేషిన్- త్వం మాం శేషభూతమనుజానీహి- భవదనుజ్ఞామంతరేణ మే కార్యకరణం స్వరూపహానికరమితి భావః ॥ ౪౭ ॥ తమితి॥ తం పితనయేనోక్తవంతం- మహాతేజాః తాదాత్వికహర్షప్రకర్షావేదకసుషమావిశేషశాలీ - సతి కస్మింశ్చిద్విఘ్నే సతి - అపరాక్రమః నివృత్తపరాక్రమః - అబ్రవీత్ ॥ ౪౭½॥ గచ్ఛేత్యాది॥ నీచపదసూచితమనాదరం వారయతి యత్నపర ఇతి- యుద్ధే యత్నపరశ్చాపి భవ- యథా యుద్ధపరోఽసి ఏవం యత్నపరో భవ- యత్నస్యావశ్యకర్తవ్యత్వే హేతుమాహ రావణ ఇతి- అద్భుతపరాక్రమః- ఏవమస్త్రమాదదాన ఇవాపరం సంధత్తే తత్ సందధాన ఇవాపరం మోక్షయతీత్యర్థః- త్రిలోక్యేవ త్రైలోక్యం తేన యుగపద్యుద్ధప్రవృత్తేనేత్యర్థః- యత్నపరత్వం దర్శయతి తస్యేతి-చక్షుషా తస్య రావణస్య ఛిద్రాణి అనవధానాదీని- యత్నాన్మార్గస్వ అన్వేషయస్వ- స్వచ్ఛిద్రాణి లక్షయ- కాకాక్షపశ్యేతివత్ స్వస్య ఛిద్రాణి యథా న భవంతి తథా పశ్యేత్యర్థః- యద్వా లక్షయ లక్షిత్వా- ప్రచ్ఛాదయేత్యర్థః - ఏవం సమాహితః సావధానస్సన్- ధనుషా ఆత్మానం రక్ష॥ ౫౦॥ రాఘవస్యేతి॥ అభిపూజ్య ప్రదక్షిణీకృత్యేత్యర్థః॥ ౫౧॥ ౫౨॥ తమాలోక్యేతి॥ భృత్యే మయి విద్యమానే కథమసౌ సమాసీదతీతి జగామేత్యర్థః॥ ౫౩॥౫౪॥ దేవేతి॥ భయం ప్రాప్తమితి శేషః॥ ౫౫॥ఏష ఇతి॥ పంచశాఖః పంచాంగులికః- భూతాత్మానం విధమిష్యతి నిష్క్రామయిష్యతి- ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ ॥ ౫౬॥

ల్యం తేన విద్ధాః॥ ౪౫॥ తత ఇతి॥ ధనుష్మాన్ ప్రశస్తధనుః- స ధనురిత్యత్ర స ఇతి ఛేదః॥ ౪౬॥తి॥ పర్యాప్తోహమితి శేషః॥ ౪౭॥తి॥ త్రైలోక్యేనాపి తద్వర్తిదేవాదిసమూహైరిత్యర్థః॥ ఛిద్రాణి ప్రహారావసరాన్ స్వచ్ఛిద్రాణి చేత్యస్య గోపయేతి శేషః - తతో ధనుషా ధనుర్వ్యాపారేణాత్మానం రక్ష॥ ౫౦॥౫౫॥ ఏష మే దక్షిణ ఇతి॥ పంచశాఖః పంచ శాఖాః అంగుళయో యస్మిన్ సః- భూతాత్మానం జీవాత్మానం- విధమిష్యతి నిష్క్రామయిష్య

హుః పంచశాఖస్సముద్యతః। ఏషమివ్యతి తే దేహాద్భూతాత్మానం చిరోషితం ॥ ౫౬ ॥ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం రావణో భీమవిక్రమః। సంరక్తనయనః క్రోధాదిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫౭ ॥ క్షిప్రం ప్రహర నిశ్శంకం స్థిరాం కీర్తిమవాప్నుహి। తతస్త్వాం జ్ఞాతవిక్రాన్తం నాశయిష్యామి వానర ॥ ౫౮ ॥ రావణస్య వచశ్శ్రుత్వా వాయుసూనుర్వచోఽబ్రవీత్। ప్రహృతం హి మయా పూర్వమక్షం స్మర సుతం తవ ॥ ౫౯ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా రావణో రాక్షసేశ్వరః। ఆజఘానానిలసుతం తలేనోరసి వీర్యవాన్ ॥ ౬౦ ॥ స తలాభిహతస్తేన చచాల చ ముహుర్ముహుః। స్థిత్వా ముహూర్తం తేజస్వీ స్థైర్యం కృత్వా మహామతిః॥ ఆజఘానాభిసంక్రుద్ధస్తలేనైవామరద్విషం ॥ ౬౧ ॥ తతస్తలేనాభిహతో వానరేణ మహాత్మనా ॥ దశగ్రీవస్సమాధూతో యథా భూమిచలేఽచలః ॥ ౬౨ ॥ సంగ్రామే తం తథా దృష్ట్వా రావణం తలతాడితం ॥ ఋషయో వానరాస్సిద్ధా నేదుర్దేవాస్సహాసురైః ॥ ౬౩ ॥ అథాశ్వాస్య మహాతేజా రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౬౪ ॥ సాధు వానర వీర్యేణ శ్లాఘనీయోఽసి మే రిపుః ॥ ౬౫ ॥ రావణేనైవముక్తస్తు మారుతిర్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౬౬ ॥ ధిగస్తు మమ వీర్యేణ యస్త్వం జీవసి రావణ। సకృత్తు ప్రహరేదానీం దుర్బుద్ధే కిం వికత్థసే॥ తతస్త్వాం మామికా ముష్టిర్నయిష్యతి యమక్షయం ॥ ౬౭ ॥ తతో మారుతివాక్యేన క్రోధస్తస్య తదాజ్వలత్ ॥ ౬౮ ॥ సంరక్తనయనో యత్నాన్ముష్టిముద్యమ్య దక్షిణం। పాతయామాస వేగేన వానరోరసి వీర్యవాన్ ॥ ౬౯ ॥ హనుమాన్వక్షసి వ్యూఢే సంచచాల హతః పునః ॥ ౭౦ ॥ విహ్వలం తు తదా దృష్ట్వా హనుమంతం మహాబలం॥ రథేనాతిరథశ్శీఘ్రం నీలం ప్రతి సమభ్యగాత్ ॥ ౭౧ ॥ రాక్షసానామధిపతిర్దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్॥ పన్నగప్రతిమైర్భీమైః పరమర్మాతిభేదిభిః। శరైరాదీపయామాస నీలం హరిచమూపతిం ॥ ౭౨ ॥ స శరౌఘసమాయస్తో నీలః కపిచమూపతిః। కరేణైకేన శైలాగ్రం రక్షోఽధిపతయేఽసృజత్ ॥ ౭౩ ॥ హనుమానపి తేజస్వీ సమాశ్వస్తో మహామనాః। విప్రేక్షమాణో యుద్ధేప్సుస్సరోషమిదమబ్రవీత్ ॥ నీలేన సహ సంయుక్తం రావణం రాక్షసేశ్వరం। అన్యేన యుధ్యమానస్య న యుక్తమభిధావనం ॥ ౭౪ ॥ రావణోఽపి మహాతేజాస్తచ్ఛృంగం సప్తభిశ్శరైః। ఆజఘాన సుతీక్ష్ణాగ్రైస్తద్వికీర్ణం పపాత హ ॥ ౭౫ ॥ తద్వికీర్ణం గిరేశ్శృంగం దృష్ట్వా హరిచమూపతిః। కాలాగ్నిరివ జజ్వాల క్రోధేన పరవీరహా ॥ ౭౬ ॥ సోఽశ్వకర్ణాన్ధవాన్సాలాంశ్చూతాంశ్చాపి సుపుష్పితాన్। అన్యాంశ్చ వివిధాన్వృక్షాన్నీలశ్చిక్షేప సంయుగే ॥ ౭౭ ॥ స తాన్వృక్షాన్సమాసాద్య ప్రతిచిచ్ఛేద రావణః। అభ్యవర్షత్సుఘోరేణ శరవర్షేణ పావకిం ॥ ౭౮ ॥ అభివృష్టశ్శరౌఘేణ మేఘేనేవ మహాచలః। హ్రస్వం కృత్వా తదా రూపం ధ్వజాగ్రే నిప

౫౭॥ క్షిప్రమితి॥ స్థిరాం కీర్తిమవాప్నుహీతి సోపాలంభోక్తిః - హనుమాన్ రావణముపస్పృత్య ప్రహృతవానిత్యేతాదృశీం కీర్తిమవాప్స్యసీత్యర్థః- జ్ఞాతః కాన్తం జ్ఞాతవిక్రమం- భావే క్తః॥ ౫౮॥ రావణస్యేతి॥ రావణవచనం జ్ఞాత్వా తదుచితముత్తరమాహ ప్రహృతం హీతి॥ రామానుజీయం॥ జ్ఞాతవిక్రాన్తమితి వచనం సోల్లుంఠనం జ్ఞాత్వా తదుచితముత్తరమాహ- ప్రహృతమితి॥ ౫౯॥ ఏవముక్త ఇతి॥ మర్మోద్ఘాటనేన సంజాతరోష ఇత్యర్థః॥ ౬౦॥ స ఇత్యాది॥ తలేనేతి రావణేన తలేన ప్రహరణాత్ స్వయమపి తలేనైవ ప్రహరదితి భావః॥ ౬౧॥ తత ఇతి॥ సమాధూతః కంపితః- అభూత్- భూమిచలే భూకంపే సతి- అచలః గిరిర్యథా॥ ౬౨॥ ౬౫॥ ధిగస్త్వితి॥ వీర్యేణేతి- ద్వితీయాభావ ఆర్షః- యస్త్వం జీవసి- మయా ప్రహృతోపీతి శేషః- సకృత్తు ప్రహర- శత్రుణా ప్రహృతే పునరాత్మనః ప్రహారో విక్రమపరిపాటీమాటీకత ఇతి హనుమతో హృదయం- ఇదానీమితి- పూర్వం మదనవధానాజ్జీవసీతి భావః- దుర్బుద్ధే ప్రహారతారతమ్యానభిజ్ఞ- కిం కిమర్థం- వికత్థసే శ్లాఘసే- కత్థ శ్లాఘాయామితి ధాతుః - యమక్షయం యమనిలయం- నిలయాపచయౌ క్షయావిత్యమరః॥ ౬౬॥ తత ఇతి॥ తతః తేనేత్యర్థః- అన్యథా తదా శబ్దోతిరిచ్యేత- అజ్వలత్- వవృధ ఇత్యర్థః ॥ ౬౭ ॥ సంరక్తేతి॥ వీర్యవాన్ బలవాన్- వీర్యం బలే చేత్యమరః॥ ౬౮॥ హనుమానిత్యర్ధం॥ వ్యూఢే విశాలే॥ ౬౯॥ విహ్వలమితి॥ విహ్వలం మూర్ఛితం- మహాబలం తదానీమపి పరైరనభిభవనీయం॥ ౭౦ ॥ రాక్షసానామితి॥ ఆదీపయామాస ఆసమంతాజ్జ్వాలయామాస॥ ౭౧॥ స ఇతి॥ సమాయస్తః ఆయాసవాన్ - ఏకేనేత్యనేన ఇతరేణ శరవారణం గమ్యతే॥ ౭౨॥ హనుమానపీత్యాది॥ రావణం అబ్రవీదితి సంబంధః- అభిధావనం- అన్యేన యుధ్యమానం ప్రత్యభిధావనమిత్యర్థః- అతేర్తికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౭౪॥ ౭౭॥ స తానితి ॥ సమాసాద్య సమీపం ప్రాప్య- పావకిం పావకపుత్రం॥ ౭౮॥ ౭౯॥ పావకాత్మజమి

తి॥ ౫౬॥ ౫౭॥ క్షిప్రమితి॥ స్థిరాం కీర్తిమవాప్నుహీత్యర్థః - ఇయముపాలంభోక్తిః- హనుమాన్ రావణముపస్పృత్య ప్రహృతవానిత్యేతాదృశీం కీర్తిమాప్నుహీత్యర్థః- జ్ఞాతవిక్రాన్తం జ్ఞాతపరాక్రమం॥ ౫౮॥ తి॥ అక్షం తన్నామానం సుతం స్మర మత్పరాక్రమజ్ఞానాయేతి శేషః॥ ౬౧॥ తత ఇతి॥ భూమిచలే భూమికంపే సతి॥ ౬౨॥ తి॥ నేదుః- సంతోషాదితి శేషః॥ ౬౩॥ ౬౫॥ ధిగితి॥ ధిక్ వీర్యేణ వీర్యమిత్యర్థః- యస్త్వం జీవసి- మయాహతోపీత్యర్థః॥ ౬౬॥ ౭౧॥ స ఇతి॥ శరౌఘసమాయస్తః- శరౌఘపీడితః॥ ౭౨॥ హనుమానపీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ యుద్ధేప్సుః హనుమా

పాతహ ॥౭౯॥ పావకాత్మజమాలోక్యధ్వజాగ్రేసముపస్థితం। జజ్వాలరావణఃక్రోధాత్తతోనీలోననాదచ ॥౮౦॥ ధ్వజాగ్రేధనుషశ్చాగ్రేకిరీటాగ్రేచతంహరిం। లక్ష్మణోథహనూమాంశ్చదృష్ట్వారామశ్చవిస్మితాః ॥౮౧॥ రావణోపిమహాతేజాఃకపిలాఘవవిస్మితః। అస్త్రమాహారయామాసదీప్తమాగ్నేయమద్భుతం ॥౮౨॥ తతస్తేచుక్రుశుర్హృష్టాలబ్ధలక్షాఃప్లవంగమాః। నీలలాఘవసంభ్రాంతందృష్ట్వారావణమాహవే ॥౮౩॥ వానరాణాంచనాదేనసంరబ్ధోరావణస్తదా। సంభ్రమావిష్టహృదయోనకించిత్ప్రత్యపద్యత ॥౮౪॥ ఆగ్నేయేనాథసంయుక్తంగృహీత్వారావణశ్శరం। ధ్వజశీర్షస్థితంనీలముదైక్షతనిశాచరః ॥౮౫॥ తతోబ్రవీన్మహాతేజారావణోరాక్షసేశ్వరః ॥౮౬॥ కపేలాఘవయుక్తోసిమాయయాపరయానయా ॥ జీవితంఖలురక్షస్వయదిశక్నోషివానర। తానితాన్యాత్మరూపాణిసృజసిత్వమనేకశః ॥ తథాపిత్వాంమయాయుక్తస్సాయకోస్త్రప్రయోజితః। జీవితంపరిరక్షంతంజీవితాద్భ్రంశయిష్యతి ॥౮౮॥ ఏవముక్త్వామహాబాహూరావణోరాక్షసేశ్వరః। సంధాయబాణమస్త్రేణచమూపతిమతాడయత్ ॥౮౯॥ సోస్త్రయుక్తేనబాణేననీలోవక్షసితాడితః। నిర్దహ్యమానస్సహసానిపపాతమహీతలే ॥౯౦॥ పితృమాహాత్మ్యసంయోగాదాత్మనశ్చాపితేజసా। జానుభ్యామపతద్భూమౌనచప్రాణైర్వ్యయుజ్యత ॥౯౧॥ విసంజ్ఞంవానరందృష్ట్వాదశగ్రీవోరణోత్సుకః। రథేనాంబుదనాదేనసౌమిత్రిమభిదుద్రువే ॥౯౨॥ ఆసాద్యరణమధ్యేతువారయిత్వాస్థితోజ్వలన్। ధనుర్విస్ఫారయామాసకంపయన్నివమేదినీం ॥౯౩॥ తమాహసౌమిత్రిరదీనసత్త్వోవిస్ఫారయంతంధనురప్రమేయం। అభ్యేహిమామేవనిశాచరేంద్రనవానరాంస్త్వంప్రతియోద్ధుమర్హసి ॥౯౪॥ సతస్యవాక్యంప్రతిపూర్ణఘోషంజ్యాశబ్దముగ్రంచనిశమ్యరాజా। ఆసాద్యసౌమిత్రిమవస్థితంతంకోపాన్వితోవాక్యమువాచరక్షః ॥౯౫॥ దిష్ట్యాసిమేరాఘవదృష్టిమార్గంప్రాప్తోంతగామీవిపరీతబుద్ధిః। అస్మిన్క్షణేయాస్యసిమృత్యుదేశంసంసాద్యమానోమమబాణజాలైః ॥౯౬॥

తి॥ జజ్వాల- చుక్రోధేత్యర్థః॥ ౮౦॥ రామానుజీయం॥ ధ్వజాగ్ర ఇతి॥ హనూమాంశ్చవిస్మితః- నమారుతేరస్తిగతిప్రమాణమితిప్రసిద్ధగతిలాఘవోహనుమానపిసంజాతవిస్మయోభూదిత్యర్థః॥ ౮౧॥ రావణోపీతి॥ ఆహారయామాస ఆదదే॥ ౮౨॥ తత ఇతి॥ లబ్ధలక్షాఃలబ్ధహర్షవిషయాః- నీలమేవపశ్యంత ఇతివార్థః॥ ౮౩॥ వానరాణాంచేతి॥ చశబ్దేననీలలాఘవంసముచ్చీయతే- సంభ్రమఃవ్యగ్రతా- ప్రత్యపద్యత అజానాత్॥ ౮౪॥ ఆగ్నేయేన ఆగ్నేయమంత్రేణ- సంయుక్తంఅభిమంత్రితం॥ ౮౫॥ ౮౬॥ కప ఇత్యాది॥ కపే- చంచలప్రకృతే ఇత్యర్థః- అతోనవానరపదేనపౌనరుక్త్యం- తానితాన్యాత్మరూపాణిసృజసిత్వమనేకశ ఇతి- లాఘవాతిశయేనసృజసీవదృశ్యస ఇత్యర్థః - ననుతానితానీత్యనేనరావణోనీలంనానాతనుపరిగ్రహాయుక్తంమన్యత ఇత్యవగమ్యత ఇతిచేన్న- కపేలాఘవయుక్తోసీతిపూర్వోక్తివిరోధాత్- యుక్తః ప్రయుక్తః అస్త్రప్రయోజితః అస్త్రమంత్రేణాభిమంత్రితః- జీవితంపరిరక్షంతంత్వాంజీవితాత్ భ్రంశయిష్యతీత్యన్వయః॥ రామానుజీయం॥ తానితాన్యాత్మరూపాణిసృజసిత్వమనేకశ ఇత్యభిధానాత్ ధ్వజకిరీటాదిషునీలస్యవేగాతిశయకృతమవస్థానం యుగపదనేకశరీరపరిగ్రహకృతమితిరావణోభ్రాంతవానిత్యవగమ్యతే॥ ౮౮॥ ౯౦॥ పితృమాహాత్మ్యేతి॥ పితృమాహాత్మ్యంఅగ్నేఃపుత్రతయాదయాళుత్వవైభవం॥ ౯౧॥ ౯౨॥ ఆసాద్యేతి॥ సౌమిత్రిమాసాద్య- వారయిత్వాసుగ్రీవాదీన్వారయిత్వా- రణమధ్యేజ్వలన్స్థితః ధనుర్విస్ఫారయామాసేత్యన్వయః॥ ౯౩॥ ౯౪॥ సతస్యేతి॥ రక్షఃరక్షోరూపఃరాజేత్యన్వయః॥ ౯౫॥ దిష్ట్యేతి॥ అంతగామీవినాశేచ్ఛుః- అతఏవవిపరీతబుద్ధిః- త్వం- దిష్ట్యాయదృచ్ఛయా- దృష్టిమార్గంప్రాప్తోసి- సంసాద్యమానఃపీడ్యమానః॥ ౯౬॥ తమిత్రి॥ అ

స్నిలేనసంయుక్తం రావణంవిశేషేక్షమాణఃఅన్యేనయుధ్యమానస్యయుధ్యమానేసతిఅభిధావనంనయుక్తమిత్యగ్రహీదితియోజనా ॥ తి॥ సమాశ్వస్తఃనీలేనసహయుద్ధకాలేప్రాప్తసమాశ్వాసః॥ ౮౦॥ తి॥ రావణకిరీటేస్థితేశకేనాపిదుష్కరత్వాల్లక్ష్మణాదయస్త్రయోపివిస్మితాః॥ ౮౧॥ తి॥ నకేవలంస్వపక్షాఏవఅపితుశత్రూరావణోవిస్మితఇత్యాహ- రావణోపీతి॥ ౮౨॥ తత ఇతి॥ లబ్ధలక్షాఃలబ్ధహర్షవిషయాః- నీలమేవపశ్యంత ఇతివార్థః॥ ౮౩॥ తి॥ సంరబ్ధఃక్రుద్ధః॥ ౮౬॥ మాయయావంచనయా॥ ఆత్మరూపాణిఆత్మయోగ్యానిస్వపరాక్రమోచితానికర్మాణియద్యపిసృజసితథాపిమయాముక్తోస్త్రప్రయోజితోయంసాయకఃత్వాంజీవితాత్ భ్రంశయిష్యతి॥ ౮౮॥ ౯౨॥ ఆసాద్య- సౌమిత్రిమితిశేషః- సుగ్రీవాదీన్వారయిత్వా రణమధ్యేజ్వలన్స్థిత ఇత్యర్థః॥ ౯౩॥ ౯౪॥ స ఇతి॥ సతస్యవాక్యమిత్యారభ్యకింమోఘంవికత్థసేనేత్యేతదంతస్యప్రతీతికార్థఃస్పష్టః- వస్తుతస్తు లక్ష్మణస్యరావణేనకిముత్తరందత్తమతఆహ- సతస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన- రక్షఃరాజాసతులక్ష్మణస్యవాక్యం- ఉగ్రంజ్యాశబ్దంచనిశమ్య- కోపాన్వితోపి- విపరీతబుద్ధిరపిఅంతగామ్యపి- అవస్థితం- తంసౌమిత్రిమాసాద్య- హేరాఘవ- మేపాపిష్ఠస్యాపిమమ- దిష్ట్యాభాగ్యవశేన- దృష్టిమార్గంప్రాప్తోసీతివాక్యమువాచేతిసంబంధః॥ ౯౫॥ సలక్ష్మణఃకిమువాచేత్యతఆహ- అస్మిన్క్షణ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకేన॥ హేరాజన్- రావణ- మహాప్రభావానగజానంతి- హేపాపకృతాంవరిష్ఠ- త్వంకిఃకత్థసే- అతఏవమమబాణజాలైఃసంపాత్యమానస్సన్ - అస్మిన్క్షణే- మృత్యుదేశం యాస్యసి- అవిస్మయానఃసౌమిత్రిః- ఉద్వృత్తసితోగ్రదంష్ట్రంగజానంతంమాహేతిసంబంధః॥ ౯౬॥ ౯౭॥ తహీనరణరంగభీరో అహంత్వాం

తమాహ సౌమిత్రిరవిస్మయానో గర్జంతముద్వృత్తశితాగ్రదంష్ట్రం । రాజన్న గర్జంతి మహాప్రభావా వికత్థసే పాపకృతాం వరిష్ఠ ॥ ౯౮ ॥ జానామి వీర్యం తవ రాక్షసేంద్ర బలం ప్రతాపం చ పరాక్రమం చ । అవస్థితోఽహం శరచాపపాణిరాగచ్ఛ కిం మోఘవికత్థనేన ॥ ౯౯ ॥ స ఏవముక్తః కుపితస్ససర్జ రక్షోధిపస్సప్త శరాన్ సుపుంఖాన్ । తాన్ లక్ష్మణః కాంచనచిత్రపుంఖైశ్చిచ్ఛేద బాణైర్నిశితాగ్రధారైః ॥ ౯౯ ॥ తాన్ ప్రేక్షమాణస్సహసా నికృత్తాన్నికృత్తభోగానివ పన్నగేంద్రాన్ । లంకేశ్వరః క్రోధవశం జగామ ససర్జ చాన్యాన్నిశితాన్ పృషత్కాన్ ॥ ౧౦౦ ॥ స బాణవర్షం తు వవర్ష తీవ్రం రామానుజః కార్ముకసంప్రయుక్తం । క్షురార్ధచంద్రోత్తమకర్ణిభల్లైశ్శరాంశ్చ చిచ్ఛేద న చుక్షుభే చ ॥ ౧౦౧ ॥ స బాణజాలాన్యథ తాని తాని మోఘాని పశ్యంస్త్రిదశారిరాజః । విసిస్మయే లక్ష్మణలాఘవేన పునశ్చ బాణాన్నిశితాన్ ముమోచ ॥ ౧౦౨ ॥ స లక్ష్మణశ్చాశు శరాన్ శితాగ్రాన్ మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగాన్ । సంధాయ చాపే జ్వలనప్రకాశాన్ ససర్జ రక్షాధిపతేర్వధాయ ॥ ౧౦౩ ॥ స తాన్ ప్రచిచ్ఛేద హి రాక్షసేంద్రశ్ఛిత్త్వా చ తాన్ లక్ష్మణమాజఘాన । శరేణ కాలాగ్నిసమప్రభేణ స్వయంభుదత్తేన లలాటదేశే ॥ ౧౦౪ ॥ స లక్ష్మణో రావణసాయకార్తశ్చచాల చాపం శిథిలం ప్రగృహ్య । పునశ్చ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య కృచ్ఛ్రాచ్చిచ్ఛేద చాపం త్రిదశేంద్రశత్రోః ॥ ౧౦౫ ॥ నికృత్తచాపం త్రిభిరాజఘాన బాణైస్తదా దాశరథిశ్శితాగ్రైః । స సాయకార్తో విచచాల రాజా కృచ్ఛ్రాచ్చ సంజ్ఞాం పునరాససాద ॥ ౧౦౬ ॥ స కృత్తచాపశ్శరతాడితశ్చ మేదార్ద్రగాత్రో రుధిరావసిక్తః । జగ్రాహ శక్తిం సముదగ్రశక్తిస్స్వయంభుదత్తాం యుధి దేవశత్రుః ॥ ౧౦౭ ॥ స తాం విధూమానలసన్నికాశాం విత్రాసినీం వానరవాహినీనాం । చిక్షేప శక్తిం తరసా జ్వలంతీం సౌమిత్రయే రాక్షసరాష్ట్రనాథః ॥ ౧౦౮ ॥ తామాపతంతీం భరతానుజోఽస్త్రైర్జఘాన బాణైశ్చ హుతాగ్నికల్పైః । తథాపి సా తస్య వివేశ శక్తిర్బాహ్వంతరం దాశరథేర్విశాలం ॥ ౧౦౯ ॥ స శక్తిమాన్ శక్తిసమాహతస్సన్ ముహుః ప్రజజ్వాల రఘుప్రవీరః । తం విహ్వలంతం సహసాభ్యుపేత్య జగ్రాహ రాజా తరసా భుజాభ్యాం ॥ ౧౧౦ ॥ హిమవాన్మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా స

విస్మయానః- తృణీకుర్వన్నిత్యర్థః- ఉద్వృత్తసితాగ్రదంష్ట్రం ఉన్నతధవళాగ్రదంష్ట్రం - న గర్జంతి - నాత్మశ్లాఘాం కుర్వంతీత్యర్థః- పాపకృతాం వరిష్ఠేతి హేతుగర్భవిశేషణం- పాపకృద్వరిష్ఠత్వాద్వికత్థస ఇత్యర్థః ॥ ౯౮ ॥ జానామీతి ॥ సోపహాసోక్తిః - తవ విజనే యతివేషేణ సీతామపహృతవతః- ప్రతాపం శత్రుక్షేపణత్వం- పరాక్రమం శౌర్యం- శౌర్యోద్యోతౌ పరాక్రమావిత్యమరః। మోఘవికత్థనేన నిష్ఫలశ్లాఘనేన ॥ ౯౯ ॥ స ఇతి ॥ నిశితే అగ్రధారే అగ్రపార్శ్వే యేషాం తైః ॥ ౯౯ ॥ తానితి ॥ పృషత్కాన్ బాణాన్ ॥ ౧౦౦ ॥ స ఇతి ॥ కార్ముకసంప్రయుక్తం చాపసంహితం - క్షురేతి- క్షురైః నాపితశస్త్రాకారైః- అర్ధచంద్రైః అర్ధచంద్రాకారముఖైః- ఉత్తమైః కర్ణిభిః కర్ణిశరైః - భల్లైః ఉభయపార్శ్వధారైః- శరాన్ రావణశరాన్ చిచ్ఛేద- తథాపి న చుక్షుభే న కలుషితహృదయోఽభూత్ ॥ ౧౦౧ ॥ స ఇతి ॥ త్రిదశారిరాజః రాక్షసరాజః ॥ ౧౦౨ ॥ స లక్ష్మణ ఇతి ॥ మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగాన్ మహేంద్రవజ్రస్యాశనేశ్చ తుల్యవేగాన్ ॥ ౧౦౩ ॥ ౧౦౪ ॥ స లక్ష్మణ ఇతి ॥ శిథిలం యథా భవతి తథా ప్రగృహ్య ॥ ౧౦౫ ॥ ౧౦౬ ॥ స కృత్తేతి ॥ మేదేత్యకారాంతత్వమార్షం- సముదగ్రశక్తిః సమధికసామర్థ్యః ॥ ౧౦౭ ॥ స తామితి ॥ రాక్షసరాష్ట్రనాథః రాక్షససమూహనాథః ॥ ౧౦౮ ॥ తామితి ॥ బాహ్వంతరం వక్షః ॥ ౧౦౯ ॥ స ఇతి ॥ విహ్వలంతం ముహ్యంతం ॥ ౧౧౦ ॥ లక్ష్మణం భుజాభ్యాముద్ధర్తుముద్యుక్తం రావణమృషిః పరిహసతి హిమవానితి ॥ శక్యమిత్యవ్యయం- హిమవాన్ - స్థైర్యేణ హిమవానివేతి సమస్తధీరోపమానభూతో హిమవానపి రావణస్య భుజాభ్యాముద్ధర్తుం శక్యం- తదేకదేశస్య కైలాసస్య పురా చాలితత్వాత్ - మందరః - సకలసాగరప్రధానగభీరతరక్షీరోదక్షోభణక్షమోఽపి మందరో వా భుజాభ్యాముద్ధర్తుం శక్యం- స్వనిర్జితైరేవ నిర్జరైరమృతమథనే జర్ఝరితత్వాత్ - మేరుః- సకలకులాచలవలయలలామభూతోఽపి మేరుస్తథా కర్తుం శక్యం- వాయునైవ తచ్ఛిఖరస్య లంకాయా అధూపారకృష్టా నీతత్వాత్ - త్రైలోక్యం పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణం త్రిగుణపరిమాణాంతరం త్రైలోక్యమపి తథా కర్తుం శక్యం- తదేకదేశధరణ్యా హిరణ్యాక్షేణ కక్షీకృతత్వాత్ - సహామరైః - త్రైలోక్యనిర్వాహకగీర్వాణైస్సహితమపి తథా కర్తుం శక్యం- తదధిపతేర్నిజతనూజేనైవ నిగృహీతత్వాత్ - భరతానుజః రామానుజానుజః- రామచతుర్భాగ ఇత్యర్థః- రామచతుర్థభాగోద్ధరణే న శక్తః

ఉత్తరత్ర మేఘనాదాయుష్యామీత్యత ఆహ- జానామీత్యాదినా ॥ ౯౯ ॥ స ఇతి ॥ కుపితః వస్తుతస్తు కుపిత ఇవ ॥ ౯౯ ॥ తానితి ॥ క్రోధవశం జగామేవ- రావణపక్షే తాదృశస్థలేషు సర్వత్ర- ఏవమేవ ఇవశబ్దాదిర్యోజనీయః ॥ ౧౦౧ ॥ ౧౦౬ ॥ స కృత్తచాప ఇతి ॥ మేదార్ద్రగాత్ర ఇత్యత్ర సంధిరార్షః ॥ తి ॥ అథ రావణః ప్రాణాంతాపదం ప్రాప్తః ప్రకారాంతరేణ జీవననిర్వాహమసంభావ్య బ్రహ్మదత్తామమోఘాం శక్తిం జగ్రాహేత్యాహ- జగ్రాహేతి ॥ ౧౦౭ ॥ ౧౦౮ ॥ తి ॥ తథాపీతి బ్రాహ్మత్వేనామోఘత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧౦౯ ॥ తి ॥ శక్తిమాన్ మహాబలవానపి శక్తిసమాహతస్సన్ జజ్వాల- పపాతేతి పాఠాంతరం- విహ్వలంతం వికలంభవంతం- రాజా రావణః- తరసా బలేన లక్ష్మణం జగ్రాహ- ఇంద్రజిద్యుద్ధయోరపి పునరుత్థానదర్శనాదిదానీమపి పునరుజ్జీవనభయేన గృహీత్వా సముద్రే ప్రక్షేపణీయ ఇతి ఘోరమోసహమోనజ్క్షుత్త్వే వేత్యాశయేనాయమారంభః ॥ ౧౧౦ ॥ హిమవానీ

హేమవద్భిః । శక్యంభుజాభ్యాముద్ధర్తుంనసంఖ్యేభరతానుజః ॥ ౧౧౧ ॥ శక్త్యాబ్రాహ్మ్యాపిసౌమిత్రిస్తాడితస్తుస్తనాంతరే। విష్ణోరచింత్యంస్వంభాగమాత్మానంప్రత్యనుస్మరత్ ॥ ౧౧౨ ॥ తతోదానవదర్పఘ్నంసౌమిత్రిందేవకంటకః । తంపీడయిత్వాబాహుభ్యామప్రభుర్లంఘనేఽభవత్ ॥ అథైనంవైష్ణవంభాగంమానుషందేహమాస్థితం ॥ ౧౧౩½ ॥ అథవాయుసుతఃక్రుద్ధోరావణంసమభిద్రవత్ ॥ ఆజఘానోరసిక్రుద్ధోవజ్రకల్పేనముష్టినా ॥ ౧౧౪½ ॥ తేనముష్టిప్రహారేణ రావణోరాక్షసేశ్వరః ॥ జానుభ్యామపతద్భూమౌచచాలచపపాతచ ।ఆస్యైస్సనేత్రశ్రవణైర్వవామరుధిరంబహు॥ ౧౧౬॥ విఘూర్ణమానోనిశ్చేష్టోరథోపస్థఉపావిశత్। విసంజ్ఞోమూర్ఛితశ్చాసీన్నచస్థానంసమాలభత్ ॥ ౧౧౭ ॥ విసంజ్ఞంరావణందృష్ట్వాసమరేభీమవిక్రమం । ఋషయోవానరాస్సర్వేనేదుర్దేవాస్సవాసవాః॥ ౧౧౮॥ హనుమానపితేజస్వీలక్ష్మణంరావణార్దితం। అనయద్రాఘవాభ్యాశంబాహుభ్యాంపరిగృహ్యతం ॥ ౧౧౯॥ వాయుసూనోస్సు

కథంరామేణయోద్ధుంశక్నోతీతిభావః - అయోధ్యాకాండేపంచపంచాశేసీతామాదాయగచ్ఛత్వమగ్రతోభరతాగ్రజేతివచనంబహువ్రీహ్యా

క్తం - భుజాభ్యామిత్యనేనహిమవదాదయోద్వాభ్యామేవోద్ధర్తుంశక్యం అయంతువింశతిభుజైరపినశక్యతఇతిసూచ్యతే - రిపూణామప్ర

కంప్యోపీత్యనువాదాత్ - సపరికరేణాపిరావణేననశక్యమిత్యపిసిద్ధం - కథంతర్హిహనుమతోద్ధృతఇత్యత్రాహ - సంఖ్యఇతి - దుష్టాద

మ్యైరోద్ధర్తుంశక్యఇత్యర్థః- అతఏవవక్ష్యతివాయుసూనోస్సుహృత్త్వేనేతి - అనేనహిమవదాదిభ్యోపిసంఖ్యేపతితస్యలక్ష్మణశరీరస్యగరీయ

స్త్వోక్తా॥౧౧౧॥ కుతోస్యైతాదృశీగరీయస్త్వేత్యత్రాహశక్త్యేతి॥ బ్రాహ్మ్యాబ్రహ్మసంబంధిన్యా-శక్త్యా- స్తనాంతరేవక్షసి-సౌమిత్రిస్తాడితస్సన్-

విష్ణోర్భాగంఅంశభూతం- అచింత్యం-ఉపపత్త్యా ఇయత్తయాచచింతయితుమశక్యం- స్వమాత్మానంస్వస్వరూపం- స్వాత్మాప్యేనంవిగాహ

తఇతితథాప్రయోగాత్ - స్వాత్మాంశఇతిగురువ్యవహారాచ్చ- ప్రత్యనుస్మరత్స్మృతవాన్ స్వస్వరూపస్మరణాతిరిక్తవ్యాపారాకరణోక్త్యాస్వా

భావికమేవాస్యేదంగురుత్వమిత్యుక్తం - యత్తుస్వకీయాంశస్మరణేనహేతునాలక్ష్మణేనస్వశరీరస్యగరీయస్త్వంసంపాదితమిత్యనేనోక్తమితి- త

న్న- అపదార్థత్వాదవాక్యార్థత్వాచ్చ- స్వరూపస్మరణస్యగరీయస్త్వంప్రతికారణతాగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ- యదపివిపత్పరిహారార్థం

భగవంతంస్వమూలకారణంవిష్ణుమస్మరదిత్యర్థఇతి - తదపిన - స్వస్యైవవిష్ణురూపత్వేనవిపత్పరిహారాంతరాభావాత్- నసమనుష్యభావనా

క్రియమాణావిరుధ్యేతయదిస్వతోగౌరవంభజేత అతోవిష్ణుస్మరణమితిచేన్న - మానసభావనాయాఅపిలౌకికైరజ్ఞాతత్వేనఏవమపిమనుష్యభా

వనాయాఅనపాయాత్ అతఃఅపర్యనుయోజ్యవస్తుస్వభావేనైవభక్తాభక్తేషుగరీయస్త్వాగరీయస్త్వే- అతఏవాచింత్యమిత్యుక్తం॥౧౧౨॥వస్తుస్వ

రూపస్యైవంవిధత్వాత్తోలయితుమశక్తోభవదిత్యుపసంహరతి - తతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ యతస్స్వాభావికమేవగరీయస్త్వంతతో

హేతోః- లంఘనేఉద్ధరణే- అప్రభుఃఅసమర్థః-అథరణేపతనానంతరం- దేవకంటకఃరావణః- మానుషందేహమాస్థితందానవదర్పఘ్నం

వైష్ణవంభాగంసౌమిత్రింభుజాభ్యాంపీడయిత్వా - తతఃవైష్ణవభాగరూపత్వాద్ధేతోఃలంఘనేఅప్రభురభవదిత్యన్వయః -అత్రాపివిశేషణసామ

ర్థ్యాద్వస్తుస్వరూపకృతమేవాకంప్యత్వమిత్యుక్తం- ననుచకథమంశసంభవః-విష్ణుస్వరూపస్యనిరవయవత్వాత్-సత్యం-స్వరూపేణనాంశత్వ

ముచ్యతే - కింతుగుణావిర్భావతారతమ్యాత్ ॥ గుణైష్షడ్భిస్త్వేతైఃప్రథమతరమూర్తిస్తవబభౌతతస్తిస్రస్తేషాంత్రియుగయుగళైర్హిత్రిభిర

భుః- వ్యవస్థాయాంచైషాంసువరదసావిష్కృతివశాత్ భవాన్సర్వత్రైవత్వగణితమహామంగళగుణఇత్యభియుక్తైరుక్తత్వాత్-మానసరూ

పత్వంచాస్యమానుషసమానాకృతికత్వం॥౧౧౩॥౧౧౪॥ తేనేత్యాది॥ జానుభ్యాం-రథభూమావపతత్ -అథ-చచాల-తతఃపపాతఅశయిష్ట- ద

శభిరాస్యైరుధిరంవవామ - సనేత్రశ్రవణైరిత్యనేననేత్రేభ్యశ్శ్రవణేభ్యశ్చరుధిరంవవామేత్యుచ్యతే॥౧౧౬॥విఘూర్ణమానఇతి॥కించిత్కా

లంవిఘూర్ణమానఃభ్రమన్ పునర్నిశ్చేష్టస్సన్- రథోపస్థేరథమధ్యే- ఉపావిశత్స్థితః- తతోమూర్ఛితః- అతఏవవిసంజ్ఞఃసంజ్ఞాశూన్యశ్చాసీ

త్ - పునస్సంజ్ఞాంలబ్ధ్వాపి- స్థానంస్థితింనాలభత్ నాలభత- చచాలేత్యర్థః॥రామానుజీయం॥ రథోపస్థఉపావిశదితిరథోపర్యవస్థానాభిధానా

త్పునారథారోహణమవగమ్యతే॥ ౧౧౭॥ విసంజ్ఞమితి॥ నేదుఃహర్షేణేతిశేషః॥౧౧౮॥హనుమానితి॥అభ్యాశంసమీపం॥౧౧౯॥ననుపూర్వం

తి॥ హిమవదాదికంభుజాభ్యాముద్ధర్తుంశక్యం- రావణస్యేతిశేషః- సంఖ్యేభరతానుజః- ఉద్ధర్తుమశక్యఇత్యర్థః॥౧౧౧॥ఇతరశరీరసాధారణ

స్యలక్ష్మణశరీరస్యోద్ధరణాశక్యత్వేహేతుమాహ॥ శక్త్యేతి॥ బ్రాహ్మ్యాబ్రహ్మదత్తయా-తాడనానంతరంస్వంఆత్మానంవిష్ణోస్సర్వవ్యాపకస్యా

చింత్యంఇయత్తయాచింతితుమశక్యం- భాగమంశంప్రత్యనుస్మరత్ - తద్విపత్పరిహారార్థంభగవంతంస్వమూలకారణంవిష్ణుమస్మరదిత్యర్థః-అ

న్యథాసర్వదైతాదృశస్మరణేవిద్యమానేసతి- సర్వదానువర్తమానామనుష్యబుద్ధిర్బాధ్యేత-తస్యాంచబాధితాయాంతయాసాధ్యంరావణసం

హారాదిరూపంకార్యంనశక్యేతేత్యభిప్రాయః- ఏతేనస్వకీయాంశస్మరణేనహేతునాలక్ష్మణేనస్వశరీరస్యగరీయస్త్వముపాత్తమిత్యుక్తంభవతి॥

౧౧౨॥తతోదానవేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ మానుషందేహమాస్థితం- వైష్ణవంభాగంతంసౌమిత్రింఅథవైష్ణవభాగస్మరణానంతరం- బా

హుభ్యాంపీడయిత్వాతతఃవిష్ణ్వంశస్మరణహేతునైవ- లంఘనే-ఉద్ధరణే-తోలనేవా-అప్రభుఃఅసమర్థోఽభవదిత్యర్థః॥౧౧౩½॥౧౧౪½॥తి॥ఆ

స్యైరితిబహుత్వందశాననత్వాత్ - అస్యేతిశేషః॥ ౧౧౬½॥విఘూర్ణేతి॥ రథోపస్థేరథోపరిభాగే॥౧౧౭॥౧॥ నేదుఃసంతోషాదితిభావః-సహాసు

రాణ్ణాం రావణస్యదేవపదనురేష్వపిక్లేశకరత్వేనతేషామపివైరిత్వాత్॥ ౧౧౮॥ ౧౧౯॥పూర్వంహిమవానిత్యాదినాలక్ష్మణస్యాప్రకంప్యత్వము

హృత్త్వేన భక్త్యా పరమయా చ సః॥ శత్రూణామప్రకంప్యోపి లఘుత్వమగమత్కపేః ॥ ౧౨౦ ॥ తం సముత్సృజ్య సా శక్తి స్సౌమిత్రిం యుధి దుర్జయం। రావణస్య రథే తస్మిన్ స్థానం పునరుపాగతా ॥ ౧౨౧ ॥ ఆశ్వస్తశ్చ విశల్యశ్చ లక్ష్మణశ్శత్రుసూదనః। విష్ణోర్భాగమమీమాంస్యమాత్మానం ప్రత్యనుస్మరన్॥ ౧౨౨ ॥ రావణోపి మహాతేజాః ప్రాప్య సంజ్ఞాం మహాహవే। ఆదదే నిశితాన్ బాణాన్ జగ్రాహ చ మహద్ధనుః ॥౧౨౩॥ నిపాతితమహావీరాం ద్రవంతీం వానరీం చమూం। రాఘవస్తు రణే దృష్ట్వా రావణం సమభిద్రవత్ ॥ ౧౨౪ ॥ అథైనముపసంగమ్య హనుమాన్వాక్యమబ్రవీత్ । మమ పృష్ఠం సమారుహ్య రాక్షసం శాస్తుమర్హసి ॥౧౨౫॥ విష్ణుర్యథా గరుత్మంతం బలవంతం సమాహితః। తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం వాయుపుత్రేణ భాషితం॥ ఆరురోహ మహాశూరో బలవంతం మహాకపిం ॥౧౨౬॥ రథస్థం రావణం సంఖ్యే దదర్శ మనుజాధిపః ॥౧౨౭॥ తమాలోక్య మహాతేజాః ప్రదుద్రావ స రాఘవః॥ వైరోచనమివ క్రుద్ధో విష్ణురభ్యుద్యతాయుధః ॥౧౨౮ ॥ జ్యాశబ్దమకరోత్తీవ్రం వజ్రనిష్పేషనిస్వనం ॥౧౨౯॥ గిరా గంభీరయా రామో రాక్షసేంద్రమువాచ హ॥ ౧౨౯॥ తిష్ఠ తిష్ఠ మమ త్వం హి కృత్వా విప్రియమీదృశం। క్వ ను రాక్షసశార్దూల గతో మోక్షమవాప్స్యసి ॥ ౧౩౦ ॥ యదీంద్రవైవస్వతభాస్కరాన్వా స్వయంభువైశ్వానరశంకరాన్వా । గమిష్యసి త్వం దశవా దిశో వా తథాపి మే నాద్య గతో విమోక్ష్యసే ॥౧౩౧ ॥ యశ్చైవ శక్త్యాభిహతస్త్వయాద్య ఇచ్ఛన్ విషాదం సహసాభ్యుపేతః । స ఏవ రక్షోగణరాజ మృత్యు

హిమవానిత్యాదినా లక్ష్మణస్యాకంప్యత్వముక్తం - తాదృశస్య కపినా రామసమీపప్రాపణం కథమిత్యాశంక్య విరోధం పరిహరతి- వాయుసూనోరితి॥ సుహృత్త్వేన శోభనహృదయత్వేన- అనుకూలహృదయత్వేనేత్యర్థః- హృదయానుకూల్యమేవాలంభక్తిస్త్వధికేత్యాహ- భక్త్యా పరమయా చేతి- చశబ్దోన్వాచయే- స ఇతి లక్ష్మణః- శత్రూణాం- రావణస్య తత్పరికరాణాం చేత్యర్థః - అప్రకంప్యోపి కంపితుమశక్యోపి కపేః కపేరపి హనుమత ఏకస్య- లఘుత్వమగమత్ - లఘుత్వమకరోత్ - అనేన లఘుత్వస్య బుద్ధిపూర్వకత్వముక్తం- శత్రుమిత్రయోర్దుష్ప్రాపత్వసుప్రాపత్వే స్వరూపప్రయుక్తే అస్యేతి భావః - మూర్ఛితస్యాపి లక్ష్మణస్య జ్ఞానశక్తిప్రతిపాదనేన తత్ర తత్ర రాఘవయోరజ్ఞానాశక్తిప్రత్యాయకాని వచనాని మానుషవేషనిర్వహణపరాణీతి మంతవ్యాని॥౧౨౦॥ తమితి॥ దుర్జయమితి హేతుగర్భం- తస్య దుర్జయస్వరూపత్వాచ్ఛక్తిస్తం త్యక్త్వాగతేతి భావః॥ ఏతచ్ఛ్లోకానంతరమాశ్వస్త ఇతి శ్లోకః- తతో రావణోపీతి శ్లోకః పఠనీయః॥౧౨౧॥ ఆశ్వస్త ఇతి॥ ఆశ్వస్తః లబ్ధసంజ్ఞః- విశల్యః ప్రరూఢవ్రణముఖః- అభవదితి శేషః- అకాండే శక్తినిర్గమాశ్వాసనవిశల్యత్వేషు కో హేతురత ఆహ- విష్ణోరితి- విరోధిప్రత్యనీకస్వభావత్వాదితి భావః- అమీమాంస్యం అచింత్యం- అనుస్మరన్నిత్యనేన సాధనానుష్ఠానం కిమపి న కృతవానిత్యుక్తం॥౧౨౨॥౧౨౩॥ నిపాతితేతి ॥ ద్రవంతీమితి- రావణస్య బాణసంధానదర్శనాదితి భావః॥ ౧౨౪॥ అథేతి॥ అర్హసీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥౧౨౫॥ విష్ణుర్యథేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ వాయుపుత్రేణ భాషితం తద్వాక్యం శ్రుత్వా సమాహితస్సన్ విష్ణుర్గరుత్మంతం యథా తథా మహాకపిం హనుమంతమారురోహేతి యోజనా॥ ౧౨౬॥ రథస్థమిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౨౭॥ తమితి॥ తమాలోక్యేత్యనువాదః అవ్యవహితపూర్వకాలద్యోతనార్థః అభ్యుద్యతాయుధః - క్రుద్ధో రాఘవః- విష్ణుర్వైరోచనం బలిమివ- ప్రదుద్రావ సాగ్రహగమనమాత్రే దృష్టాంతః॥ ౧౨౮॥ జ్యాశబ్దమిత్యర్ధం॥ వజ్రనిష్పేషః స్ఫూర్జథుః- స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిష్పేష ఇత్యమరః॥౧౨౯॥ గిరేత్యర్ధం॥ ౧౨౯॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి॥ ఈదృశం లక్ష్మణప్రహారరూపం- సీతాపహరణరూపం వా. మోక్షం ముక్తిరితి శేషః॥౧౩౦॥ యదీతి॥ ఇంద్రాదీన్వా స్వయంభ్వాదీన్వా- యది గమిష్యసి యద్యపి గమిష్యసి - తథాపి- అద్య మత్సమీపం గతస్త్వం- మే మత్తః న విమోక్ష్యసే- దశవా దిశో వేత్యత్ర ఏకో వాకారశ్చార్థః॥ ౧౩౧॥ యశ్చైవేతి॥ అద్యయ ఏష త్వయా శక్త్యాభిహతః- స ఏషః తవ విషాదమిచ్ఛన్ సన్ సపుత్రదారస్య తవ మృత్యుస్సన్ సహసా- అభ్యుపేతః అభ్యుపాగత ప్రాయః - అచిరాదాగమిష్యతీత్యర్థః- యద్వా అభేదేనోచ్యతే- యశ్శక్త్యాభిహతస్స ఏవాహమాగతవానస్మి- ల

క్తం- తాదృశస్య కపినా తోలనం రాఘవసమీపప్రాపణం చ కథమిత్యాశంక్య విరోధం పరిహరతి ॥ వాయుసూనోరితి॥ శత్రూణామితి బహువచనేన- లక్ష్మణోద్ధరణసమయే రావణస్యానుచరైస్సాహాయ్యం కృతమితి గమ్యతే- మూర్ఛితస్యాపి సౌమిత్రేర్జ్ఞానశక్తిప్రతిపాదనేన- తత్ర తత్ర రామలక్ష్మణయోరజ్ఞానాశక్తిప్రత్యాయకానివచనాని మానుషవేషనిర్వహణపరాణీతి మంతవ్యాని- తత్ర- శ్రీశుకః॥ మర్త్యావతారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోః - కుతోన్యథా స్యూరమతస్స్వ ఆత్మన స్సీతాకృతాని వ్యసనానీశ్వరస్యేత్యనేనాప్రకంప్యస్యాపి హనూమద్భక్తిసౌహార్దాభ్యాం తం ప్రతి లఘుత్వప్రాప్తిర్న విరుధ్యత ఇత్యుక్తం భవతి- లఘుత్వమితి॥ ౧౨౦॥ తి॥ తం సముత్సృజ్య బ్రహ్మత్వేన ధ్యానాత్తత్సముత్సర్గః- స్థానం స్థితిం॥ ౧౨౧॥ యత్నం వినైవ లక్ష్మణమపహాయ కథం శక్తిర్గతవతీత్యాశంక్య తత్రాపి స్వాంశస్మరణమేవ కారణమిత్యాహ ఆశ్వస్త ఇతి॥ యతో లక్ష్మణో మీమాంస్యం మీమాంసాయా అవిషయం- విష్ణోర్భాగమాత్మానం ప్రత్యనుస్మరత్ - తత ఆశ్వస్తో విశల్యశ్చేత్యర్థః॥ ౧౨౩॥ తి॥ సమభిద్రవత్ శీఘ్రమభ్యద్రవత్॥ ౧౨౭॥ తి॥ దుద్రావ శీఘ్రమగమత్ ॥౧౨౯॥ తి॥ క్వగత ఇతి యోజనా- న క్వాపీత్యర్థః॥౧౩౦॥ తి॥ దశధా దిశో వా దశప్రకారా దిశో వా తదంతా న్వా- దశవా దిశో వేతి పాఠే వా శబ్దోప్యర్థే॥౧౩౧॥ యశ్చేతి॥ ఇచ్ఛన్ యోద్ధుమిచ్ఛన్॥ తి॥ అద్య త్వయా యు

స్వపుత్రదారస్య తవాద్య యుద్ధే ॥ ౧౩౨ ॥ ఏతేన చాత్యద్భుతదర్శనాని శరైర్జనస్థానకృతాలయాని । చతుర్దశాన్యా
త్తవరాయుధాని రక్షస్సహస్రాణి నిషూదితాని ॥౧౩౩॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా రాక్షసేన్ద్రో మహాకపిం । వాయు
పుత్రం మహావీర్యం వహన్తం రాఘవం రణే॥ఆజఘాన శరైస్తీక్ష్ణైః కాలానలశిఖోపమైః ॥౧౩౪ ॥ రాక్షసేనాహవే తస్య
తాడితస్యాపి సాయకైః॥ స్వభావతేజోయుక్తస్య భూయస్తేజోఽభ్యవర్ధత ౧౩౫ ॥ తతో రామో మహాతేజా రావణేన
కృతవ్రణం ॥ దృష్ట్వా ప్లవగశార్దూలం కోపస్య వశమేయివాన్॥ ౧౩౬ ॥ తస్యాభిచంక్రమ్య రథం సచక్రం సాశ్వధ్వ
జచ్ఛత్రమహాపతాకం ॥ ససారథిం సాశనిశూలఖడ్గం రామః ప్రచిచ్ఛేద శరైస్సుపుంఖైః ॥ ౧౩౭ ॥ అథేన్ద్రశత్రుం త
రసా జఘాన బాణేన వజ్రాశనిసన్నిభేన ॥ భుజాన్తరే వ్యూఢసుజాతరూపే వజ్రేణ మేరుం భగవానివేన్ద్రః ॥ ౧౩౮ ॥
యో వజ్రపాతాశనిసన్నిపాతాన్న చుక్షుభే నాపి చచాల రాజా॥ స రామబాణాభిహతో భృశార్తశ్చచాల చాపం చ ము
మోచ వీరః ॥ ౧౩౯ ॥ తం విహ్వలన్తం ప్రసమీక్ష్య రామస్సమాదదే దీప్తమథార్ధచన్ద్రం॥ తేనార్కవర్ణం సహసా కి
రీటం చిచ్ఛేద రక్షోధిపతేర్మహాత్మా ॥౧౪౦॥ తం నిర్విషాశీవిషసన్నికాశం శాన్తార్చిషం సూర్యమివాప్రకాశం ॥ గత
శ్రియం కృత్తకిరీటకూటమువాచ రామో యుధి రాక్షసేన్ద్రం ॥౧౪౧॥ కృతం త్వయా కర్మ మహత్సుభీమం హతప్రవీర
శ్చ కృతస్త్వయాహం॥ తస్మాత్పరిశ్రాన్త ఇవ వ్యవస్య న త్వాం శరైర్మృత్యువశం నయామి ॥ ౧౪౨ ॥ గచ్ఛానుజానా
మి రణార్దితస్త్వం ప్రవిశ్య రాత్రించరరాజ లంకాం ॥ ఆశ్వాస్య నిర్యాహి రథీ చ ధన్వీ తదా బలం ద్రక్ష్యసి మే రథస్థః ॥
౧౪౩ ॥ స ఏవముక్తో హతదర్పహర్షో నికృత్తచాపస్స హతాశ్వసూతః॥ శరార్దితః కృత్తమహాకిరీటో వివేశ లంకాం
సహసా స రాజా ॥౧౪౪॥ తస్మిన్ప్రవిష్టే రజనీచరేన్ద్రే మహాబలే దానవదేవశత్రౌ॥ హరీన్విశల్యాన్సహ లక్ష్మణేన చ

క్ష్మణం ప్రాహరమితి మా గా గర్వమితి భావః ॥ ౧౩౨ ॥ లక్ష్మణేనాప్రహృతః కథం త్వయా ప్రహృతస్స్యామిత్యాశంక్య స్వపరాక్రమవిశేషం దర్శ
యతి- ఏతేనేతి॥ ఏతచ్ఛబ్దస్సన్నిహితపరః- ఏషాస్మీత్యాదిప్రయోగాత్- అయం జన ఇతి ప్రయోగాచ్చ-మయేత్యర్థః-మృత్యుశబ్దాపేక్షయా వా
ఏతేనేత్యుక్తిః- చతుర్దశాని- చతుర్దశశబ్దాదర్శఆద్యచిటిలోపేకృతే జసి రూపం- యద్వా ఏతేనేతి స్వాభేదేన లక్ష్మణో నిర్దిశ్యతే॥౧౩౩॥ రాఘవ
స్యేత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం ॥ వహన్తమితి ఆత్మానం ప్రహృత్య పునరపి రామం వహతీతి క్రోధాదితి భావః॥౧౩౪॥ రాక్షసేనేతి॥ స్వభావతే
జః స్వాభావిక తేజః॥ ౧౩౫॥ తత ఇతి॥ ఏయివాన్ప్రాప్తః॥౧౩౬॥ తస్యేతి॥ అభిచంక్రమ్య పౌనఃపున్యేన సమీపం గత్వా॥ ౧౩౭॥ అథేతి॥ వ
జ్రాశనిసన్నిభేనేతి బాణస్య వజ్రసామ్యముచ్యతే- వజ్రేణ మేరుం భగవానివేన్ద్ర ఇతి ప్రహర్తూ రామస్యేన్ద్రసామ్యమిత్యపునరుక్తిః- భగ ఐశ్వర్యవీర్య
వాన్- భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్విత్యమరః॥ ౧౩౮॥ య ఇతి॥ యః పురా వజ్రపాతయుక్తాశనిసన్నిపాతాదితి మధ్యమ
పదలోపిసమాసః- వజ్రమింద్రాయుధం- అశనిః ఔత్పాతికః- న చుక్షుభే నాతిదీనం ప్రాప్తః- నాపి చచాల నాతిదీనమిత్తం చలనం ప్రాప్తః- రాజా
అన్యూనరాజభావశ్చ స్థితః- స రామబాణాభిహతః- భృశార్తః భృశమార్తః క్షుబ్ధః- చచాల- వీరోపి చాపం ముమోచ- స్వస్య స్వరత్యత్వాత్స్వ
యంత్యక్తవాన్ రామస్యైకరత్యత్వద్యోతనాయ ॥౧౩౯॥ తమితి॥ విహ్వలన్తం మూర్ఛితం- ప్రసమీక్ష్య తస్యానన్యశరణత్వమవలోక్య- అర్ధచం
ద్రమర్ధచన్ద్రాకారాగ్రం బాణం- ఆదదే- తేన మకుటం ఛిచ్ఛేద మానభంగమకరోదిత్యర్థః- మహాత్మా మహామనాః - దయాళురిత్యర్థః- ఆ
ర్యాంస్త్లోకాభ్యాం భగవద్రక్షణే నిమిత్తం స్వయత్ననివృత్తిరేవేత్యుక్తం॥ ౧౪౦॥ తమితి॥ తం త్యక్తచాపం- అత ఏవ నిర్విషాశీవిష సన్నికాశం నిర్వి
ష సర్పతుల్యం- అప్రకాశం నిస్తేజస్కం- అత ఏవ శాన్తార్చిషం శాన్తకిరణం- సూర్యమివ స్థితం- కృత్తకిరీటకూటం ఛిన్నకిరీటసమూహం- మా
యాని శ్చలయం తేప్విషు కైతవానృతరాశిషు- అయోఘనే శైలశృంగే సీరాంగే కూటమస్త్రియామిత్యమరః। అత ఏవ గతశ్రియం నిష్ప్రభం ఉవాచ॥
౧౪౧॥ కృతమితి॥ మహత్ అనితరదుష్కరం సుభీమం కర్మ యుద్ధం కృతం- కించాహం హతలక్ష్మణాదిప్రవీరశ్చ కృతోస్మి- తస్మాత్ అనేకవీరహత
నావధికరణకరణాత్- త్వం పరిశ్రాన్తః ఆయుధధారణేపి శ్రాన్త ఇతి వ్యవస్య నిశ్చిత్య - త్వాం మృత్యువశం మృత్యోరధీనతాం -న నయామి చిరరణ
పరిశ్రాన్తకృన్తనకృతాపవాదాపనోదాయ సంప్రతి భవతః ప్రాణాపహరణకర్మణోవిరమామీత్యర్థః॥౧౪౨॥గచ్ఛేతి॥ రిపౌ పురో విలసతి కథం
గచ్ఛేయమిత్యత్రాహ అనుజానామీతి॥ రణార్దితః యుద్ధశ్రాన్తః- రాత్రించరరాజ-కూటయోధిన్నితి సాపహాసోక్తిః - ఆశ్వాస్య విశ్రమ్య రథీ స
న్ధ్వీ చ సన్నిర్యాహి- స త్వం తదా తాదృశం- మే బలం- రథస్థ ఇత్యుపలక్షణం- ధానుష్కశ్చ సన్ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః ॥౧౪౩॥ స ఇతి॥ అత్ర క్రియాభేదా
త్తచ్ఛబ్దత్రయమితి న తద్వైయర్థ్యం- సహసా మకుటభంగకృతలజ్జయేతి భావః ॥౧౪౪॥ ॥ తస్మిన్నితి॥ ప్రవిష్టే - లంకామితి శేషః - దానవదేవశ

ద్ధం గచ్ఛన్ అసౌ లక్ష్మణః త్వయా శక్త్యాభిహతస్తాడితస్సన్ సహసా విషాదం గతః- అతః అభ్యుపేత్య ప్రతిజ్ఞాయ- స ఏష అహం తద్దుఃఖశాన్తయే సపు
త్రపౌత్రస్య తే మృత్యుర్భవిష్యామీతి శేషః॥౧౩౨॥ఏతేనేతి॥ఏతేన లక్ష్మణేన-శరైః చతుర్దశాని - చతుర్దశసంఖ్యావన్తి- రక్షసాం సహస్రాణి-
నిషూదితానీతి సంబన్ధః। ఉభయోరైకవివక్షయా లక్ష్మణేన నిషూదితానీత్యుక్తం॥ తి॥ఏతేన మయా॥౧౩౪॥౧౩౬॥తి॥అభిసంక్రమ్య సంయు
క్తో భూత్వా॥ ౧౩౭॥ తి॥ వ్యూఢం విశాలం సుజాతరూపం రాజాహ మహాభరణచందనాదిభిః ప్రశస్తరూపం తస్మిన్ ॥౧౩౮॥ తి॥వజ్రపాత
శ్చాశనిసన్నిపాతశ్చేతి సమాహారైకవత్॥ ౧౪౧॥ తి॥ హతాః ప్రవీరా యస్య తథా- తస్మాద్యుద్ధధర్మజ్ఞానాత్- వ్యవస్య జ్ఞాత్వా॥౧౪౨॥గచ్ఛే

కారరామః పరమాహవాగ్రే ॥ ౧౪౫ ॥ తస్మిన్ ప్రభిన్నే త్రిదశేంద్రశత్రౌ సురాసురా భూతగణా దిశశ్చ ॥ ససాగరా
స్సర్షిమహోరగాశ్చ తథైవ భూమ్యంబుచరాశ్చ హృష్టాః ॥ ౧౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే. ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ***
స ప్రవిశ్య పురీం లంకాం రామబాణభయార్దితః । భగ్నదర్పస్తదా రాజా బభూవ వ్యథితేంద్రియః ॥ ౧ ॥ మాతంగ
ఇవ సింహేన గరుడేనేవ పన్నగః । అభిభూతోఽభవద్రాజా రాఘవేణ మహాత్మనా ॥ ౨ ॥ బ్రహ్మదండప్రకాశానాం విద్యుత్సదృ
శవర్చసాం । స్మరన్ రాఘవబాణానాం వివ్యథే రాక్షసేశ్వరః ॥ ౩ ॥ స కాంచనమయం దివ్యమాశ్రిత్య పరమాసనం । విప్రేక్ష
మాణో రక్షాంసి రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ సర్వం తత్ఖలు మే మోఘం యత్తప్తం పరమం తపః । యత్సమానో మహేం
ద్రేణ మానుషేణాస్మి నిర్జితః ॥ ౫ ॥ ఇదం తద్బ్రహ్మణో ఘోరం వాక్యం మామభ్యుపస్థితం । మానుషేభ్యో విజానీహి భ
యం త్వమితి తత్తథా ॥ ౬ ॥ దేవదానవగంధర్వైర్యక్షరాక్షసపన్నగైః । అవధ్యత్వం మయా ప్రాప్తం మానుషేభ్యో న
యాచితం ॥ ౭ ॥ విదితం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజం । ఇక్ష్వాకుకులనాథేన అనరణ్యేన యత్పురా ॥ ఉత్పత్స్య
తే హి మద్వంశే పురుషో రాక్షసాధమ । యస్త్వాం సపుత్రం సామాత్యం సబలం సాశ్వసారథిం ॥ నిహనిష్యతి సంగ్రామే
త్వాం కులాధమ దుర్మతే ॥ ౯ ॥ శప్తోఽహం వేదవత్యా చ యదా సా ధర్షితా పురా ॥ సేయం సీతా మహాభాగా జాతా జనక
నందినీ ॥ ౧౦ ॥ ఉమా నందీశ్వరశ్చాపి రంభా వరుణకన్యకా ॥ యథోక్తాస్తపసా ప్రాప్తం న మిథ్యా ఋషిభాషి

తాద్విత్యనేన రావణనిగ్రహో దేవదానవహర్షహేతురితి సూచ్యతే - సహలక్ష్మణేనేతి లక్ష్మణస్య పూర్వమేవ విశల్యత్వేఽప్యాదరాత్ పునః కర
ణం - పరమాహవాగ్ర ఇత్యనేన విశల్యకరణం వినా సుగ్రీవాదీనాం హరీణామన్యత్రానయనాసంభవస్సూచ్యతే ॥ ౧౪౫ ॥ పూర్వసూచితం దే
వాదిహర్షం ప్రపంచయతి తస్మిన్నితి ॥ ప్రభిన్నే పరాజితే - దిశః దిక్పాలాః - సాగరాః సాగరవాసినః - అంబుచరాః సాగరభిన్నాంబుచరాః - హృ
ష్టాః బభూవురితి శేషః - షష్ఠ్యాం రావణమకుటభంగః ॥ ౧౪౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధ
కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀ అథ కుంభకర్ణప్రబోధనం షష్టౌ - స ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ రామబాణభయార్దితః కిమిదానీ
మపి రామబాణాః పతేయురితి భయపీడితః - వ్యథితేంద్రియః దుఃఖితమనస్కః ॥ ౧ ॥ మనోవ్యథాముపపాదయితుం తద్ధేతుం సదృష్టాంతమనువదతి
మాతంగ ఇవేతి ॥ మహాత్మనా మహాస్వభావేన - బలవతేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ బ్రహ్మదండేతి ॥ బ్రహ్మదండః బ్రహ్మశాపః - సర్వాస్త్రనిగరణక్షమో వసిష్ఠదం
డో వా - బ్రహ్మాస్త్రం వా - యుగాంతకాలసముత్థితోఽగ్నివర్ణో ధూమకేతురిత్యేకే - తత్ప్రకాశానాం బాణానామిత్యర్థః గర్ధదయేశాంకవర్ణీ
తి షష్ఠీ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సర్వమితి ॥ మే మయా - యత్తపస్తప్తం తత్ సర్వం మోఘం - జాతమితి శేషః ॥ ౫ ॥ బ్రహ్మవాక్యం తు ఫలితమిత్యాహ ॥ ఇదమితి ॥ త్వం
మానుషేభ్యో భయం విజానీహీతి యత్ బ్రహ్మణో ఘోరం వాక్యం తదిదం - మామభి మాం ప్రతి - ఉపస్థితం - మయి ఫలితమిత్యర్థః - యతస్తత్ - బ్రహ్మ
వాక్యం తథా - న తు మోఘం భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ దేవేతి ॥ ప్రాప్తం యాచిత్వా ప్రాప్తం - మానుషేభ్యోఽవధ్యత్వం నైవ యాచితమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ విదిత
మిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యస్త్వామిత్యత్ర - తు - ఆమితిచ్ఛేదః - ఆమిత్యంగీకారే - యస్తు పురుషస్త్వాం సంగ్రామే నిహనిష్యతి సః మద్వం
శే ఉత్పత్స్యతే - ఆం నిశ్చితం - ఇత్యేవం ప్రకారేణ ఇక్ష్వాకుకులనాథేన అనరణ్యేన - యత్ యస్మాత్ - పురా విదితం ప్రతిజ్ఞాతం - విదితౌ జ్ఞాతవిశ్రుతావితి
నానార్థరత్నమాలా - తస్మాత్ మానుషం రామం - దశరథాత్మజం దశరథపుత్రత్వేన జాతం మన్యే రాక్షసాధమ కులాధమేతి జాతితః కులతశ్చ నీచ
త్వముచ్యతే - దుఃఖాతిరేకాదనరణ్యోక్తపరుషానువాదః - అన్యే తు - త్వామితి ద్విరుక్తిరనుస్మరణార్థేత్యాహుః - అపరే త్వాగ్రహాతిశయే
న ద్విరుక్తిరితి - త్వాం ప్రత్యుత్పత్స్యత ఇతి ద్వితీయత్వాంశబ్దాన్వయ ఇత్యేకే ॥ ౯ ॥ శప్తోఽహమితి ॥ కిం చాహం పురా వేదవత్యా శప్తోఽస్మి మత్కృతే తవ
వినాశో భవిష్యతీతి - కదేత్యత్రాహ యదేతి - సా వేదవతీ యదా ధర్షితా బలాత్ కృతా తదా - అద్య తయా కిం క్రియత ఇతి సీతా హ్యేతదుపద్రవమూలమి
త్యత్రాహ సేయమితి - సా వేదవతీ స్వశాపనిర్వాహార్థం సీతా జాతా ॥ ౧౦ ॥ ఉమేతి ॥ ఉమాదయశ్చత్వారః - తపసా తపఃప్రభావేన - యథో

తి ॥ గచ్ఛారుజానామిత్యాశ్వాస్య - విశ్రమ్య ॥ షష్ఠ్యాం రావణస్య ప్రథమపరాజయః ॥ ౧౪౪ ॥ ౧౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀
౧ ॥ ౨ ॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మదండప్రకాశానాం - బ్రహ్మదండో నామ యుగాంతకాలసముత్థితోఽగ్నివర్ణో ధూమకేతుః - యద్వా బ్రహ్మదండో బ్రహ్మా
స్త్రం రాఘవబాణానామితి కర్మణి షష్ఠీ ॥ ౩ ॥ ౫ ॥ ఇదమితి ॥ త్వం మానుషేభ్యో భయం విజానీహీతి బ్రహ్మణో ఘోరం యద్వాక్యం తదిదం మామభ్యుప
స్థితం - తద్వాక్యం తథా అమోఘమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ విదితమిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకం ॥ శప్తోఽహమిత్యేతదుపరితనం కాకాక్షిన్యాయేనాత్రాపి
సంబధ్యతే - హే రాక్షసాధమ యః సపుత్రం సామాత్యం త్వాం సంగ్రామే నిహనిష్యతి - స పురుషో మద్వంశే త్వాం ప్రత్యుత్పత్స్యతే హీతి - యద్యస్మా
త్కారణాదిక్ష్వాకుకులజాతేన అనరణ్యేన - పురా శప్తోఽహం - తస్మాన్మయా పూర్వమేవ విదితం - దశరథాత్మజం రామం మానుషం మన్య ఇతి సంబం
ధః - త్వామితి ద్విరుక్తిరాగ్రహాతిశయేన ॥ ౯ ॥ శప్తోఽహమితి ॥ వేదవత్యా చాహం శప్తః - కుతః - పురా - యదా యస్మాత్కారణాత్ - సా వేదవతీ ధ
ర్షితా । అస్తు - ప్రకృతే కిమాయాతమత ఆహ - సేయమితి ॥ మహాభాగా - సైవ - వేదవత్యేవ - జనకనందినీ సీతా జాతేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఉమేతి ॥ తప

తం॥౧౧॥ ఏతదేవాభ్యుపాగమ్య యత్నం కర్తుమిహార్హథ॥ రాక్షసాశ్చాపి తిష్ఠంతు చర్యాగోపురమూర్ధసు॥౧౨॥ స
చాప్రతిమగంభీరో దేవదానవదర్పహా॥ బ్రహ్మశాపాభిభూతస్తు కుంభకర్ణో విబోధ్యతాం ॥౧౩॥ సపరాజితమాత్మా
నం ప్రహస్తం చ నిషూదితం॥ జ్ఞాత్వా రక్షోబలం భీమమాదిదేశ మహాబలః ॥ ౧౪ ॥ ద్వారేషు యత్నః క్రియతాం ప్రా
కారశ్చాధిరుహ్యతాం। నిద్రావశసమావిష్టః కుంభకర్ణో విబోధ్యతాం ॥౧౫॥ సుఖం స్వపితి నిశ్చింతః కాలోపహత

క్తాః యథోక్తవంతః- తథా ప్రాప్తం సిద్ధం ఋషిభాషితం న మిథ్యా భవతి హి - నందీశ్వరరంభాశాపావుత్తరరామాయణే ప్రోక్తౌ- ఉమావరుణక
న్యకాశాపౌ చాన్యే నైవ సిద్ధౌ॥ ౧౧॥ ఏతదితి॥ ఏతత్ శాపస్వరూపం- అభ్యుపాగమ్య జ్ఞాత్వా- ఇహ ప్రకృతే శత్రువిజయే కార్యే యత్తం అవధా
నం- కర్తుమర్హథ- చర్యాః గోపురపార్శ్వస్థభటసంచారప్రదేశాః॥ ౧౨॥ సచేతి॥ బ్రహ్మశాపాభిభూతః- బ్రహ్మశాపకృతనిద్రాపరవశ ఇ
త్యర్థః॥ ౧౩॥ కిమర్థం కుంభకర్ణో విబోధ్యత ఇత్యాశంక్య కవిరాహ- సపరాజితమితి॥ ఆదిదేశ- కుంభకర్ణవిబోధనార్థమితి శేషః॥౧౪॥ ద్వారేష్వి
తి ॥ ద్వారేషు అవాంతరద్వారేషు యత్నః - ప్రాకారశ్చాధిరుహ్యతాం - వానరాణామారోహార్థమితి భావః - నిద్రావశసమావిష్టః నిద్రా
వశేన శయానః- సద్యః కర్తవ్యత్వాయ పునరుక్తిః॥ ౧౫॥ సుఖమితి॥ దుఃఖితే చింతాకులే అనవాప్తకామే మయి జాగ్రతి సతీతి శేషః- న కేవలమిదా
నీమేవ సర్వదాప్యేవమేవేత్యాహ నవేతి కదాచిన్నవమాసాన్ కదాచిత్ షణ్మాసాన్ కదాచిత్ సప్తమాసాన్ కదాచిదష్టమాసాంశ్చ నియమేన
స్వపితీత్యర్థః॥ అత ఏవోత్తరకాండే అవిశేషేణ వరప్రార్థనా కుంభకర్ణేన క్రియతే- స్వప్తుం వర్షాణ్యనేకాని దేవదేవ మమేప్సితమితి॥ ఉత్తరత్ర రామం
ప్రతి విభీషణవచనే - శయితా హ్యేష షణ్మాసాన్ ఏకాహం జాగరిష్యతీతి వచనం తు పక్షాంతరాణామప్యుపలక్షకం॥ అన్యాభిప్రాయం వా- సప్త
మాసాదిస్వాపసంభవేపి షణ్మాసస్వాపస్సంభవత్యేవ - యద్వా నవ సప్త దశాష్టౌ చ మాసాన్ స్వపితి రాక్షస ఇతి పాఠః- దశాష్టాదశమాసహానా
సత్యాం నవ సప్తమాసాన్- షణ్మాసానిత్యర్థః- అష్టిరశనం - నాశ ఇతి యావత్ - నవ సప్తమాసా షోడశ మాసాః తేషు దశమాసలోపే
హి షణ్మాసా ఏవావశిష్యంతే- అథవా- షడహైర్మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంతి షడహైర్హి మాసాంత్సంపశ్యంత్యర్ధమాసైర్మాసాంత్సంపా
ద్యాహరుత్సృజంత్యర్ధమాసైర్హి మాసాంత్సంపశ్యంత్యమావాస్యయా మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంత్యమావాస్యయా హి మాసాంత్సంపశ్యం
తి పౌర్ణమాస్యా మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంతి పౌర్ణమాస్యా హి మాసాంత్సంపశ్యంతీత్యుక్తమాసవికల్పేషు షడహానామపి మాసత్వశ్రవ
ణాత్ తత్ప్రకారేణ నవ షడిత్యుక్తత్రింశన్మాసా అపి ఉక్తీత్యుత్తరశతదినతయా అమావాస్యయా పౌర్ణమాస్యా వా పరిగణనేన షణ్మాసా ఏవ సంప
ద్యంత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః- తథా హి - అస్తి కించిత్ ఉత్సర్గిణామయనం నామ సత్రం గవామయనస్య వికృతిః - తత్ర ప్రకృతౌ ద్వాదశమాసేష్వను
ష్ఠేయమానాం సోమయాగవిశేషాణాం త్రింశతో స్తమేయత్వాన్న కించిదహరుత్స్రష్టుం శక్యతే - తద్వికృతావత్ర ప్రతిమాసమేకస్మిన్నహని సోమ
యాగపరిత్యాగో విధీయతే - తత్ర కతమదహస్త్యజ్యతామిత్యపేక్షాయాముచ్యతే- అమావాస్యయా మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంత్యమా
వాస్యయా హి మాసాంత్సంపశ్యంతి పౌర్ణమాస్యా మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంతి పౌర్ణమాస్యా హి మాసాంత్సంపశ్యంతీతి - అస్యా
ర్థః - అమావాస్యయామస్తమేయేన యాగేన పూర్వమాసం పరిసమాప్య ఉత్తరస్యాదిభూతమహస్త్యజ్యతామితి - పౌర్ణమా
స్యామస్తమేయేన యాగేన పూర్వమాసం పరిసమాప్య ఉత్తరస్యాదిభూతమహస్త్యజ్యతామితి చ ॥ అస్మిన్ విధానే అర్థవాదే ప్రసిద్ధివాచి
నా హి శబ్దేన అమావాస్యాయా మాసాంతత్వం ఉత్తరవాక్యే పౌర్ణమాస్యా మాసాంతత్వం చ శ్రుతం- ఏవం- అర్ధమాసైర్మాసాంత్సంపాద్యా
హరుత్సృజంత్యర్ధమాసైర్హి మాసాంత్సంపశ్యంతి। షడహైర్మాసాంత్సంపాద్యాహరుత్సృజంతి షడహైర్హి మాసాంత్సంపశ్యంతీత్యత్రాపి ప
క్షాత్మక షడహాత్మకోపి మాసో స్తీతి హి శబ్దేన దర్శితం - నను చ షడహైరితి బహువచననిర్దేశాత్ పంచభిష్షడహైరితి వ్యాఖ్యానేన త్రింశద్దినా
త్మకో మాస ఏవాత్ర కస్యత ఇతి చేన్న- అర్ధమాసైరిత్యత్రాపి తథాత్వాపత్తేః - తదానీం బహ్వర్ధమాసానాం మాసత్వస్వీకారే పక్షత్రయస్యా
పి మాసత్వప్రసంగః - తత్ర పక్షావైమాసా ఇత్యుక్తరీత్యా ఏకైకస్య పక్షస్య మాసత్వస్వీకారే అత్రాప్యేకైకస్యైవ షడహస్య మాసత్వస్వీకారో యు
క్తః- పూర్వకల్పేష్వివాత్రాపి ప్రసిద్ధివాచక హి శబ్దప్రయోగాత్ - అన్యథా ఉత్తరానువాకే షడహైర్మాసాంత్సంపాద్యయత్సప్తమమహస్తస్మి
న్నుత్సృజేయురితి వాక్యవిరోధస్స్యాత్ - సప్తమత్వం హ్యత్ర విశిష్యతే - షడహైర్మాసానిత్యత్ర మాసశబ్దస్య మాసైకదేశలక్షణాంగీకా

సా- తపోబలేన- యథోక్తం తత్తథైవ మయా ప్రాప్తం - అతస్తదృషిభాషితం న మిథ్యేతి సంబంధః - యథోక్తం తన్మయా ప్రాప్తమితి వా పాఠః-
ఏతైర్యథోక్తం తన్మయా ప్రాప్తమిత్యర్థః - ఉమాశాపస్తు కైలాసగిరిచలనవేళాయాం రావణ తే స్త్రీనిమిత్తో వధః స్యాదేవంరూప ఇతి జ్ఞేయం-
నందీశ్వరశాపస్తూత్తరరామాయణే - యస్మాద్వానరమూర్తిం మాం దృష్ట్వా రాక్షస దుర్మతే। మౌఖ్యాన్మామవజానీషే పరిహాసం చ ముంచ
సి, తస్మాన్మద్రూపసంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతే వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా ఇతి- రంభాశబ్దేన రంభానిబంధకృతనలకూబర
శాప ఉచ్యతే- తదుక్తముత్తరరామాయణే॥ యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితం, మూర్ధా తు శతధా తస్య శకలీభవితా త
దేతి - వరుణకన్యకా పుంజికస్థలా- తేన చ తన్నిబంధన బ్రహ్మశాపో వివక్షితః- సోపి స్త్రీధర్షణనిమిత్తవధరూపః॥ ౧౧॥ ఏతదితి॥ ఏతదేవ
ఏతచ్ఛాపనిమిత్తమేవ అభ్యుపాగమ్య జ్ఞాత్వా- యత్నం కర్తుమర్హథ అలంకారతుణ ఇతి శేషః॥ తత్ప్రకారమేవాహ- రాక్షసాశ్చేతి॥౧౩॥ అకా
లే రావణః కిమితి కుంభకర్ణం బోధితవానిత్యపేక్షాయాం కవిరాహ॥ సపరాజితమితి ॥ సః మహాబలో రావణః- ప్రహస్తం నిషూదితం ఆత్మానం

శేతనః । నవషట్సప్తచాష్టౌ చ మాసాన్ స్వపితి రాక్షసః ॥ ౧౬ ॥ మంత్రయిత్వా ప్రసుప్తోఽయమితస్తు నవమేఽహని ॥ ౧౭

శేషసువిశేషః - తస్మాత్ షడహాస్మకోఽపి మాసో స్త్రీతిసిద్ధం - తమిమం శ్రోత్రేతం షడహమాసత్వపక్షమసస్మరంతష్షణ్మాసానేవవదంతి - నవష ట్సప్తచాష్టౌ చ మాసాన్ స్వపితి రాక్షస ఇతి ॥ ౧౬ ॥ ననుసుప్తః కథం బోధయితుం శక్య ఇత్యాశంక్య ఇదానీమేవ స్వాపారంభాత్ సుప్రబోధో యమిత్యాశయేనాహ- మంత్రయిత్వేతి ॥ అత్ర కేచిత్ - ఏకాహం జాగరివ్యతీతి కుంభకర్ణస్య స్వాపోత్సర్జనానంతరమేకస్మిన్ దిన ఏవ ప్రబోధని యమస్యోక్తత్వాన్మంత్రకరణదినసమనంతరదిన ఏవ కుంభకర్ణస్య స్వాపారంభః - అజగామ ముహూర్తేన యత్ర రామస్సలక్ష్మణ ఇత్యుచ్ఛ్రే దేశ లంకా మంత్ర దినఏవ- విభీషణో నాతుజగామ సంగమమిత్యనేన తదాగమనానంతరమేవ తస్య స్వీకారః- తద్దివసప్రభృతి దివసత్రయే సముద్రప్రార్థనార్థం రామ స్య దర్భశయనం- తదనంతరం పంచదినేషు సేతుబంధః- సేతుబంధపూర్తిదివస ఏవ సాయంకాలే సువేలారోహణం- తస్యామేవ రాత్రౌ సుగ్రీ వ రావణయోర్ద్వంద్వయుద్ధం- సమనంతరదినే తుములయుద్ధం- తత్రైవ రాత్రౌ నాగపాశబంధమోక్షౌ- ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రాకంపనవధశ్చ- అనంతరదినే ప్రహస్తవధః- రావణముకుటభంగశ్చ- ఏవం దివసగణనోపపత్తిరితి వదంతి- తచ్చింత్యం- సువేలారోహణరాత్రౌ పూర్ణచంద్రో దయవర్ణనేన సువేలారోహణదినం పౌర్ణమాసీతి సిద్ధం - రావణమరణదినం చామావాస్యేతి స్ఫుటం- ఏవం చ త్వదుక్తరీత్యా ద్వితీయాయామేవ ముకుటభంగే రావణస్య దశమీపర్యంతం విళంబ్య యుద్ధకరణం చింత్యం- వస్తుతస్తు- ఇతః ప్రసక్తాద్యుద్ధారంభదినాదిత్యర్థః- తద్దినమపహాయ తత్పూ ర్వదినాపేక్షయా నవమేఽహని తత్పూర్వదినకృతమంత్రః ప్రసుప్తః తథా చ పౌర్ణమాస్యాం సువేలారోహణం ప్రథమాయాం యుద్ధారంభః - తత్పూర్వం నవమదినం సప్తమీ- తస్యాం కుంభకర్ణస్సుప్తః రామస్య దర్భశయనారంభశ్చ- షష్ఠ్యాం కుంభకర్ణాదిభిర్మంత్రవిచారః తస్యామేవ విభీషణనిర్గమ ఇతి- ఇత్థం చాహుః సీతాహరణాత్ పూర్వం త్రయోదశ సంవత్సరా గతాః చతుర్దశవర్షారంభే సీతాహృతా సంపాతీ గేవ సంత వర్ణనాత్ ఆషాఢే వాలివధః తదనంతరం వర్షర్తువర్ణనాత్ ఆశ్వయుజే సీతాన్వేషణసముత్సాహనమితి స్ఫుటం - స్వయంప్రభాబిలే బహుకా లో గతః - ఫాల్గునశుద్ధత్రయోదశ్యాం హనుమతో లంకాప్రవేశః - పుష్పితాగ్రాన్ వసంతాదౌ వదర్శ వివిధాన్ ద్రుమానితి వసంతాదిభూతఫా ల్గునమాసతాసూచకవృక్షాగ్రపుష్పితత్వోక్త్యా తథా ప్రతీతేః - స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగ ఇతి శ్లోకే ప్రతిపూర్ణశృంగ ఇతి పదేన ప్రతిపూర్ణ శృంగవచ్చంద్రవర్ణనస్య తస్యామేవ సంభవాత్ - యస్మిన్ దినే రాత్రౌ లంకాయాం సీతాన్వేషణం తదనంతరదిన ఏవ ప్రాతః లంకాదా హః॥ అవశ్యమేవ ద్రష్టవ్యా మయా లంకా నిశాయామిత్యుక్తత్వాత్। అనంతరం తస్మిన్నేవ దినే అవిళంబేన ప్రత్యాగమనం- యది వా మన్యసే వీర వ సైకాహమరిందమేతి సీతయా పృష్టే ఏవమాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమాన్ మారుతాత్మజః । గమనాయ మతిం చక్ర ఇత్యుక్తేః- ఉపసి లంకాదాహా నంతరం తస్మిన్నేవ దినే మధ్యాహ్నాత్ పూర్వమేవాంగదాదిభిర్మధువనవిధ్వంసనపూర్వకం రామప్రాప్తిః- అరిష్టపర్వతారోహణే తద్వర్ణనవ్యా జేన బోధ్యమానమివ ప్రీత్యా దివాకరకరైశ్శుభైరితి సూర్యోదయసమయముక్త్వా- అనంతరమస్తమయానుక్తేః- తస్మిన్నేవ దివసే చతుర్దశీశేష యుక్తపౌర్ణమాసీయుతే మధ్యాహ్నే యుద్ధయాత్రా - అస్మిన్ ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రయాణమభిరోచయే । యుక్తో ముహూర్తో విజ యః ప్రాప్తో మధ్యం దివాకర ఇత్యుక్తేః॥ యస్మిన్ దినే భిజితి ప్రస్థానం తత్పరేద్యురేవ సముద్రతీరే సేనానివేశః- సాస్మ యాతి దివారాత్రం మహతీ హరి వాహినీత్యారభ్య ముహూర్తం నాపి నావసతేత్యుక్తేః । యత్ర దినే లంకాదాహః తత్రైవ దివసే సభాయాం మంత్రిభిస్సహ కించిద్విచారముక్త్వా- విసర్జయిత్వా తాన్ సర్వాన్ ప్రవివేశ స్వకం గృహమిత్యం తేన లంకాదాహదినవృత్తాంతం పరిసమాప్య .. తతః ప్రత్యుషసి ప్రాప్తఇత్యాది నా అనంతరదినే ఉషసి కాలే విభీషణోపదేశం ద్వితీయముక్త్వా తతో మంత్రవిచారాయ రావణే కుంభకర్ణవిభీషణాదిభిస్సభాం ప్రవిష్టే విభీషణస్య తృతీయముపదేశముక్త్వా- ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణం రావణానుజః । ఆజగామ ముహూర్తేన యత్ర రామస్సలక్ష్మణ ఇత్యుచ్ఛ్రే దేశ లంకా దాహ దినానంతరదిన ఏవ సముద్రతీరే రామసకాశాగమవర్ణనేన చ ద్వితీయదినే రామేణ సముద్రతీరం ప్రాప్తమిత్యవగమ్యతే - సముద్రతీరప్రాప్తి దినం చ శిష్టఫాల్గునపౌర్ణమాసీ- అత ఏవ - ఉత్తరాఫల్గునీ హ్యద్యేతి చతుర్థసర్గశ్లోకే ప్రస్థానదినస్య పౌర్ణమాసీయుక్తత్వవచనమ ప్యవిరుద్ధం - సముద్రతీరప్రాప్తిదినస్య పౌర్ణమాసీయుక్తత్వం చ - చండనక్రగ్రహం ఘోరం క్షపాదౌ దివసక్షయే। చంద్రోదయసముద్ధూ తం ప్రతిచంద్రసమాకులమితి సంధ్యాసమయ ఏవ చంద్రోదయప్రతిపాదనాత్ సిద్ధం। సేనానివేశవృత్తాంతో విభీషణాగమనవృత్తాంతశ్చ ఏకదినభా వ్యపి వాచః క్రమవర్తిత్వాత్ క్రమేణోక్తః- ప్రథమాయాం రామస్య దర్భశయనారంభః కుంభకర్ణస్వాపారంభశ్చ- చతుర్థీపంచమీషష్ఠీసప్తమ్య ష్టమీషు సేతుబంధః- అష్టమ్యాం రాత్రౌ సువేలారోహణమ్। యత్తు సువేలే పూర్ణచంద్రప్రదీపా చ నిశా సమభివర్తతేతి వచనం తత్ పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రదీపో యస్యాం నిశాయామిత్యేవమర్థకం వ్యాఖ్యేయం- సుగ్రీవసేనాయాం భేర్యాదీనామివ ప్రదీపాదీనామపి సంభవాత్ - సువేలారోహణా నంతరదినే దివా లంకానిరోధః తాం రాత్రిముషితాస్తత్ర సువేలే హరిపుంగవాః, లంకాయాం దదృశుర్వీరా వనాన్యుపవనాని చేత్యుపక్రమ్య యుద్ధ వర్ణనాత్। తత్రైవ ప్రథమదినయుద్ధే రాత్రౌ నాగాస్త్రబంధతద్విమోక్షౌ- యుధ్యతామేవ తేషాం తు తథా వానరరక్షసాం । రవిరస్తంగతో రా త్రిః ప్రవృత్తా ప్రాణహారిణీత్యారభ్య- సా బభూవ నిశా ఘోరా హరిరాక్షసహారిణీ, తతస్తే రాక్షసాస్తత్ర తస్మిం స్తమసి దారుణే । రామమేవాభ్య

చపరాజితం- విచార్యేతి శేషః- రక్షః కుంభకర్ణం భీమబలం జ్ఞాత్వా ఆదిదేశ తన్నిబోధనం ప్రతీతి శేషః॥ ౧౬॥ మంత్రమితి॥ మంత్రం కృత్వా ప్రసు ప్తోఽయమితస్తు నవమేఽహనీత్యనేనాయమర్థో దర్శితః। ఇతః లంకావరోధదివసాత్- నవమేఽహని ప్రసుప్త ఇత్యర్థః- తథా హి ఏకాహం జాగరివ్యతీ

తుబోధయతక్షిప్రంకుంభకర్ణంమహాబలం ॥ ౧౭౫ ॥ సతుసంఖ్యామహాబాహుఃకకుదస్సర్వరక్షసాం ॥ వానరాణాం

వర్తమానత, తంభీమవేగాహరయోనారాక్షైః క్షతవిగ్రహాః - అంధకారేణనదదృశురిత్యాదిభిస్తామేవరాత్రింప్రత్యభిజ్ఞాప్య - నిరంతరశరీరాభ్యాం భ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ - క్రుద్ధేనేంద్రజితావీరౌపన్నగైశ్శరతాంగతైః ఇత్యాదిప్రతిపాదనాత్ । తత్రైవనిశీథేవానరహర్షనాదకుపితేన రావణేనప్రేషితయోర్ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రయోర్యుద్ధం తద్వధశ్చ - తయోర్యుద్ధేదివాజ్ఞాపకాభావాత్ వానరహర్షానంతర్యశ్రవణాచ్చ-రాత్రిశేషేణతయోర్వధానంతరంద్వితీయదినేఅకంపనయుద్ధం-తన్నిర్గమనవేళాయాం - అభవత్సదినేచాపిదుర్దినంరూక్షమారుతమిత్యాదివాజ్ఞాపకసత్త్వాత్ - అకంపనవధానంతరమేవరావణస్యపూర్వాహ్ణఏవపురీపర్యటనం - అకంపనవధానంతరంప్రహస్తయుద్ధమవిళంబేన - తస్మిన్నేవదినేమధ్యాహ్నే-నన్వన్యోన్యమభిసంరబ్ధాగ్రహాశ్చనచకాశిరఇతిగ్రహాణాంప్రకాశప్రతిషేధేనప్రహస్తయుద్ధంరాత్రావితిచేన్న-ఉత్తరత్రదివాయుద్ధేష్వదివాదర్శనాయోగ్యానామప్యర్థానాంప్రతిపాదనాత్ .. యథారావణయుద్ధే- ప్రాజాపత్యంచనక్షత్రంరోహిణీంశశినఃప్రియాం - సమాక్రమ్యబుధస్తస్థౌప్రజానామశుభావహఇత్యాది ॥ నచసర్వరాత్రమవర్తతేతిపాఠానురోధాద్రాత్రావేవతత్ప్రతిపాదనమితివక్తుంశక్యం - తదపపాఠత్వస్యాంతేవక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మిన్నేవద్వితీయదినేరావణపరాజయః కుంభకర్ణప్రబోధనకుంభకర్ణయుద్ధాని - కాలవిశేషమసంకీర్త్యానంతరమవిచ్ఛేదేనతదుక్తిపూర్వకమగ్రిమకృత్యేబ్రహ్మాస్త్రబంధనతద్విమోక్షరూపేకాలవిశేషకీర్తనాత్ - దృశ్యతేహి-సప్తషష్టిర్హతాఃకోట్యో వానరాణాంతరస్వినాం - అహ్నఃపంచమశేషేణవల్లభేన స్వయంభువ ఇతి॥ అత్రఅహ్నఃపంచమశేషోనామసాయంకాలఏవ - ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణాస్సాయమిత్యమీ - ఏకస్యాహ్నఃపంచభాగావిహితాఃకాలచింతకైరితివచనాత్ । తస్యామేవద్వితీయాయాంరాత్రౌబ్రహ్మాస్త్రవిమోక్షానంతరంపునర్లంకానిరోధతద్దాహకుంభనికుంభయూపాక్షశోణితాక్షప్రజంఘాకంపనమకరాక్షవధాః - తతోస్తంగతఆదిత్యేరాత్రౌతస్మిన్నిశాముఖే- లంకామభిముఖాస్సోల్కాజగ్ముస్తేప్లవగర్షభాఇత్యుక్తేః। ఏవంపరిపూర్ణదినద్వయేనమూలబలేంద్రజిద్రావణవ్యతిరిక్తేషువ్యపదిష్టరాక్షసేషుహతేషుతృతీయదినమారభ్యదినత్రయేణేంద్రజిద్యుద్ధం - అహోరాత్రైస్త్రిభిర్వీరఃకథంచిద్వినిపాతితఇత్యుక్తత్వాత్-అథషష్ఠదినేమూలబలవధః-తస్మిన్దినేసాయంకాలమారభ్యదివారాత్రంరావణయుద్ధం- సప్తమదినేరావణవధః. అథవాసప్తమదినేరావణయుద్ధంఅష్టమదినేప్రాతర్గికాలేరావణవధః- అభ్యుత్థానంత్వమద్యైవకృష్ణపక్షచతుర్దశీం - కృత్వానిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతఇత్యాదిసందర్భస్యోభయథాపి యోజయితుం శక్యత్వాత్ ॥ పుచ్ఛామావస్యాయాం రావణవధఇతికృత్వా అమావాస్యాయాంరావణవధఇతిప్రవాదః - ఏవంసతిరామరావణయోర్యుద్ధంసప్తరాత్రమవర్తతేత్యాదిపాఠోపి సేనాసహితరావణయుద్ధాపేక్షయా సంగచ్ఛతే - మంత్రయిత్వాప్రసుప్తోయమితస్తునవమేహనీతి సకలకోశస్థితవచనంచసంగచ్ఛతే- ఇతఃఅస్మాద్దినాత్- మమమకుటభంగదినాదిత్యర్థః- నవమేహని-ఏతద్దినమపహాయఏతత్పూర్వదినాపేక్షయానవమేహని - మంత్రయిత్వాప్రసుప్తః- తత్పూర్వదినేమంత్రంకృత్వాతస్మిన్దినేప్రసుప్తఇత్యర్థః - ననుహనుమతోలంకాప్రవేశకాలోదశమమాసఇత్యవగమ్యతే- తథాహిసీతాంప్రతిరావణః- ద్వౌమాసౌరక్షితవ్యౌమేయోవధిస్తేమయాకృతఇతి- హనుమంతంప్రతిసీతావచనంచ - ద్వౌమాసౌతేనమేకాలోజీవితానుగ్రహఃకృతః,వర్తతేదశమోమాసోద్వౌతుశేషౌప్లవంగమేత్యాది- అతఃకథముక్తప్రక్రియాసంగతిరితిచేత్ - మైవం - ఊర్ధ్వంమాసాన్నజీవేయం - మాసాదూర్ధ్వంనజీవిష్యేత్వయాహీనానృపాత్మజేత్యాదివచనవిరోధేనతాదృశవచనస్యరావణాభిప్రాయవిషయత్వాత్-రావణోహిసీతాసాంత్వనాయతథోక్తవాన్- సీతాతువర్తమానమాసమాత్రేణచతుర్దశవర్షపూర్తింజానంతీమాసాదూర్ధ్వంనజీవిష్యఇతిసందిదేశేతిసర్వంసుస్థం ॥౧౭౫॥ సత్వితి॥ సతు-అహమివనశాపగ్రస్తఇత్యర్థః-కకుదఃప్రధానం-ప్రాధాన్యేరాజలింతిబ్రహ్మవాక్యేనఏకస్మిన్నేవదివసేప్రబోధనియమస్యోక్తత్వాన్నవషట్సప్తచాష్టౌచమాసాన్స్వపితిరాక్షసఃఇత్యనేననిద్రానియమస్యానుక్తత్వాత్ మంత్రకరణదినసమనంతరదినఏవకుంభకర్ణస్యస్వాపారంభః-జగామసనుహూర్తేనయత్రరామస్సలక్ష్మణఇత్యనేన విభీషణాగమనమపిమంత్రదినఏవ- విభీషణోనాశుజగామసంగమమితి - తదాగమనానంతరమేవవిభీషణస్యస్వీకారః తద్దినమారభ్యదినత్రయంసముద్రప్రార్థనాగ్రంరాఘవస్యదర్భశయనం నిశాస్తిస్రోతిచక్రమురిత్యుక్తత్వాత్-తదనంతరంపంచసుదివసేషుసేతుబంధః - సేతుబంధపరిపూర్తిదివసఏవసాయంకాలేసముద్రతరణం- గరుడవ్యూహమాస్థాయ,శీఘ్రేణవివిశేరాజ్ఞేత్యాద్యుక్తత్వాత్-తదనంతరదినేసువేలారోహణం-రాత్రౌతత్రావస్థానంచ - తాంరాత్రిముషితాస్తత్రసువేలేహరిపుంగవాఇత్యుక్తత్వాత్-తదనంతరదినేసుగ్రీవేణరావణమకుటభంగః-సువేలాదవరుహ్యలంకావరోధోంగదప్రేషణంచ॥తదనేనప్రకారేణదివసగణనోపపత్తిరితి॥తిలకం॥ ఆదిదేశమహాబలఇత్యేతదుత్తరంసహిసంఖ్యాఇత్యేవశ్లోకఇతికతకః।క్వచిత్తుసార్ధశ్లోకద్వయమధికంపఠ్యతే - ద్వారేష్విత్యాది ॥ తత్రనవసప్తదశాష్టౌచమాసాన్స్వపితిరాక్షసఇతి- ఇదంనిద్రాయామనియమపరంవాక్యం - శయితాహ్యేషషణ్మాసానేకాహంజాగరిష్యతీతిషణ్మాసాదర్వాక్నకదాపిజాగరణం-తదుత్తరమపితదేకాహమేవేతిజాగరణఏవకాలనియమపరం- నతుశయనేనియమపరం-స్వప్నంవర్షాణ్యనేకానిదేవదేవమమేప్సితమితితద్వరప్రార్థనస్యోత్తరేవక్ష్యమాణత్వాత్ - తత్రైవరామంప్రత్యగస్త్యవాక్యాచ్చ- తత్రనిద్రాంసమావిష్టఃకుంభకర్ణోమహాబలః। బహూన్యబ్దసహస్రాణిశయానోనచబుధ్యతఇతి- కేచిత్తునవపసప్తషోడశ-తన్మధ్యేదశానామష్టౌత్యాగే-అవశిష్టషణ్మాసాన్స్వపితీత్యర్థఇత్యాహుః॥౧౭౫॥ సత్వితి॥కకుదఃప్రధానం- వానరాణాంరాజపుత్రావ

జపుత్రో హి చక్షిప్రమేవవధిష్యతి ॥ ౧౮॥ ఏష కేతుఃపరస్సంఖ్యేముఖ్యోవైసర్వరక్షసాం ॥ కుంభకర్ణస్సదాశేతేమూ
ఢోగ్రామ్యసుఖేరతః ॥౧౯॥ రామేణహినిరస్తస్యసంగ్రామేస్మిన్సుదారుణే ॥ భవిష్యతినమేశోకఃకుంభకర్ణేవిబో
ధితే ॥౨౦॥కింకరిష్యామ్యహంతేనశక్రతుల్యబలేనహి॥ ఈదృశేవ్యసనేప్రాప్తేయోనసాహ్యాయకల్పతే ॥ ౨౧॥
తేతుతద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్యరాక్షసాః ॥ జగ్ముఃపరమసంభ్రాంతాఃకుంభకర్ణనివేశనం ॥ ౨౨॥ తేరా
వణసమాదిష్టా మాంసశోణితభోజనాః॥ గంధమాల్యాంస్తథాభక్ష్యానాదాయసహసాయయుః । ౨౩॥ తాంప్రవిశ్య
మహాద్వారాంసర్వతోయోజనాయతాం ॥ కుంభకర్ణగుహాంరమ్యాంసర్వగంధప్రవాహినీం । కుంభకర్ణస్యనిశ్వా
సాదవధూతామహాబలాః॥ ప్రతిష్ఠమానాఃకృచ్ఛ్రేణయత్నాత్ప్రవివిశుర్గుహాం ॥౨౪॥ తాంప్రవిశ్యగుహాంరమ్యాం
శుభాంకాంచనకుట్టిమాం॥దదృశుర్నైరృతవ్యాఘ్రంశయానంభీమదర్శనం ॥౨౫॥ తేతుతంవికృతంసుప్తంవికీర్ణ
మివపర్వతం॥కుంభకర్ణంమహానిద్రంసహితాఃప్రత్యబోధయన్ ॥ ౨౬॥ ఊర్ధ్వరోమాంచితతనుంశ్వసంతమివప
న్నగం ॥ త్రాసయంతంమహాశ్వాసైశ్శయానంభీమదర్శనం । భీమనాసాపుటంతంతుపాతాళవిపులాననం ॥ శయ్యా
యాంన్యస్తసర్వాంగంమేదోరుధిరగంధినం । కాంచనాంగదనద్ధాంగంకిరీటినమరిందమం ॥ దదృశుర్నైరృతవ్యా
ఘ్రంకుంభకర్ణంమహాబలం॥ ౩౦॥ తతశ్చక్రుర్మహాత్మానఃకుంభకర్ణాగ్రతస్తదా॥ మాంసానాంమేరుసంకాశం
రాశింపరమతర్పణం ॥౩౧॥ మృగాణాంమహిషాణాంచవరాహాణాంచసంచయాన్ ॥ చక్రుర్నైరృతశార్దూ
లారాశిమన్నస్యచాద్భుతం ॥ ౩౨॥ తతశ్శోణితకుంభాంశ్చమద్యానివివిధానిచ ॥ పురస్తాత్కుంభకర్ణస్యచక్రుస్త్రి
దశశత్రవః । లిలిపుశ్చపరార్ధ్యేనచందనేనపరంతపం ॥ దివ్యైరాచ్ఛాదయామాసుర్మాల్యైర్గంధైస్సుగం
ధిభిః॥ ధూపంసుగంధంససృజుస్తుష్టువుశ్చపరంతపం ॥ జలదాఇవచోన్నేదుర్యాతుధానాస్తతస్తతః । శంఖానాపూర
యామాసుశ్శశాంకసదృశప్రభాన్ ॥ తుములంయుగపచ్చాపివినేదుశ్చాప్యమర్షితాః । నేదురాస్ఫోటయామాసుశ్చి
క్షిపుస్తేనిశాచరాః ॥ కుంభకర్ణవిబోధార్థంచక్రుస్తేవిపులంస్వనం ॥ ౩౬॥ సశంఖభేరీపణవప్రణాదమాస్ఫోటిత
క్ష్వేళితసింహనాదం॥ దిశోద్రవంతస్త్రిదివంకిరంతశ్శ్రుత్వావిహంగాస్సహసానిపేతుః॥ ౩౮॥ యదాభృశార్తైర్ని

గేచవృషాంగేకకుదోస్త్రియామిత్యమరః॥౧౮॥౨౦॥అకాలేతత్ప్రబోధనమనుచితమిత్యత్రాహ-కింకరిష్యామీతి॥సాహ్యాయసాహాయ్యాయ॥
౨౧॥ తేత్వితి॥ పరమసంభ్రాంతాఃకథమేనమకాలేప్రబోధయిష్యామఇతివ్యాకులాః॥ ౨౨॥తఇతి॥ప్రబోధశక్తివృద్ధ్యర్థంమాంసాదికంభు
క్త్వాకుంభకర్ణస్యప్రబోధకాలికతుష్ట్యాపాదిశాంతయేగంధమాల్యాదికంగృహీత్వాయయురిత్యర్థః ॥౨౩॥ తామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకా
న్వయం॥ సర్వతఃచతసృషుదిక్షు - సర్వగంధప్రవాహినీంకుంభకర్ణానులిప్తచందనాదిగంధప్రవాహవతీం - కుంభకర్ణగుహాంప్రవిశ్యని
శ్వాసావధూతాస్సంతఃకృచ్ఛ్రేణప్రతిష్ఠమానాఃఅభిముఖంగచ్ఛంతఃయత్నాత్తాంగుహాంవివిశురితియోజనా ॥౨౪॥ తామితి॥ కాంచనకుట్టి
మాంస్వర్ణమయనిబద్ధభూమిం ॥౨౫॥ తేతుతమితి॥వికృతంనిద్రాకాలికవికారయుక్తం-వికీర్ణంశిథిలం ॥ ౨౬॥ ఊర్ధ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయ
మేకాన్వయం॥ఊర్ధ్వరోమాంచితతనుంఊర్ధ్వభూతరోమవ్యాప్తతనుం - భీమనాసాపుటంభయంకరనాసారంధ్రం-మేదోరుధిరేతి-పీతావశిష్టే
తిశేషః॥ ౩౦॥ తతఇతి॥ అగ్రతశ్చక్రుఃపురతశ్చిక్షిపురిత్యర్థః-పరమతర్పణంఅత్యంతతృప్తికరం॥౩౧॥మృగాణామితి॥రాశించక్రుః-అగ్రతో
రాశించక్రురిత్యర్థః॥ ౩౨॥ తతఇత్యాది॥మద్యాని-మద్యకుంభానీత్యర్థః-లిలిపుఃలేపనంచక్రుః-పరార్ధ్యేనశ్లాఘ్యగంధేన-మాల్యగంధైఃమాల్య
చందనైః-తతస్తతః- పునఃపునరిత్యర్థః-తుములంనిరంతరంయథాతథా- యుగపద్వినేదుః-అమర్షితాఃమహతాప్రయత్నేనాప్యనుత్థానాజ్జాత
క్రోధాస్సంతోనేదుః-ఆస్ఫోటయామాసుఃతాడయామాసుః-చిక్షిపుఃశరీరంకంపయామాసుః-కుంభేతి-ఇత్థంకుంభకర్ణవిబోధార్థంవిపులంస్వ
నంచక్రురితిసంగ్రహః॥ ౩౬॥ సశంఖేతి॥ఆస్ఫోటితంబాహుతాడనజన్యశబ్దః-క్ష్వేళితశబ్దేనగర్జితమాత్రముచ్యతే-సింహనాదమిత్యేకవద్భా
వః- తద్విహంగాఃశ్రుత్వాభయేనసర్వాదిశోద్రవంతఃగచ్ఛంతఃతత్రాపిభయనివృత్త్యదర్శనాత్- త్రిదివంఆకాశం-కిరంతఃవిశంతః-తత్రాపిభ
యశాంతిమలభమానాస్సహసానిపేతుఃభూమౌనిపతంతిస్మ॥ ౩౮॥ యదేతి॥ భృశార్తైఃఅత్యంతార్తిపూర్వకైః-ఉచ్చావచైరిత్యర్థః-భృశం

ధిష్యతి- వస్తుతస్తురాజపుత్రో హినేతిశేషః- వానరాన్వధిష్యతీత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఏవముక్త్వైసత్యపితూష్ణీంతిష్ఠతోరాక్షసాన్ప్రతిబిభ్యన్నాహ-కిం
కరిష్యామీతి॥ శక్రతుల్యబలేనతేనరామేణవ్యసనేప్రాప్తే-యఃకఇత్యర్థః-కోపినసాహ్యాయకల్పతే - అతఃకింకరిష్యామీతిసంబంధః- యద్వానా
యంప్రబోధస్యసమయఇత్యాశంక్యఇదానీమీదృశసమయే-నోపకరిష్యతిచేత్తర్హికింప్రయోజనమిత్యాహ॥కిమితి॥ఈదృశేవ్యసనేప్రాప్తేసతియఃకుం
భకర్ణః- నసాహ్యాయకల్పతేతేనకింకరిష్యామీతిసంబంధః॥ ౨౪॥ తామితి॥ కాంచనకుట్టిమాంకాంచననిబద్ధభువం॥౩౩॥లిలిపురితి॥లిలిపుః
లేపనంచక్రుఃకుంభకర్ణశరీరంలేపయామాసురిత్యర్థః॥ ౩౬॥ సశంఖేతి॥ త్రిదివమాకాశం-కిరంతఃవ్యాప్నువంతః॥౩౮॥యదేతి॥ ముహుః

నమైర్మహాత్మా నకుంభకర్ణోబుబుధే ప్రసుప్తః ॥ తతో ముసుంఠీ ముసలాని సర్వే రక్షోగణాస్తే జగృహుర్గదాశ్చ ౩౯॥
తం శైలశృంగైర్ముసలైర్గదాభిర్వృక్షైస్తలైర్ముద్గరముష్టిభిశ్చ ॥ సుఖప్రసుప్తం భువి కుంభకర్ణం రక్షాంస్యుద
గ్రాణి తదా నిజఘ్నుః ॥౪౦॥ తస్య నిశ్వాసవాతేన కుంభకర్ణస్య రక్షసః ॥ రాక్షసా బలవంతోపి స్థాతుం నాశక్నువన్
పురః ॥౪౧॥ తతః పరిహితా గాఢం రాక్షసా భీమవిక్రమాః ॥౪౨॥ మృదంగపణవాన్ భేరీశ్శంఖకుంభగణాంస్తదా । ద
శ రాక్షససాహస్రా యుగపత్పర్యవాదయన్ ॥౪౩॥ నీలాంజనచయాకారాస్తే తు తం ప్రత్యబోధయన్ । అభిఘ్నంతో
నదంతశ్చ నైవ సంవివిదే తు సః ॥౪౪॥ యదా చైనం న శేకుస్తే ప్రతిబోధయితుం తదా । తతో గురుతరం యత్నం దారుణం
సముపాక్రమన్ ॥౪౫॥ అశ్వానుష్ట్రాన్ ఖరాన్నాగాన్ జఘ్నుర్దండకశాంకుశైః । భేరీశంఖమృదంగాంశ్చ సర్వప్రా
ణైరవాదయన్ ॥ ౪౬ ॥ నిజఘ్నుశ్చాస్య గాత్రాణి మహాకాష్ఠకటంకరైః । ముద్గరైర్ముసలైశ్చైవ సర్వప్రాణస
ముద్యతైః ॥౪౭॥ తేన శబ్దేన మహతా లంకా సముభి పూరితా। సపర్వతవనా సర్వా సోపి నైవ ప్రబుధ్యతే ॥ ౪౮ ॥ తతస్స
హస్రం భేరీణాం యుగపత్సమహన్యత। మృష్టకాంచనకోణానామసక్తానాం సమంతతః ॥ ౪౯ ॥ ఏవమప్యతినిద్రస్తు యు
దా నైవ ప్రబుధ్యతే । శాపస్య వశమాపన్నస్తతః క్రుద్ధా నిశాచరాః ॥ మహాక్రోధసమావిష్టాస్సర్వే భీమపరాక్రమాః ॥
౫౧ ॥ తద్రక్షో బోధయిష్యంతశ్చక్రురన్యే పరాక్రమం ॥ అన్యే భేరీస్సమాజఘ్నురన్యే చక్రుర్మహాస్వనం । కేశాన
న్యే ప్రలులుపుః కర్ణావన్యే దశంతి చ ॥ ఉదకుంభశతాన్యన్యే సమసించంత కర్ణయోః । న కుంభకర్ణః పస్పందే మహాని
ద్రావశంగతః ॥ ౫౩ ॥ అన్యే చ బలినస్తస్య కూటముద్గరపాణయః । మూర్ధ్ని వక్షసి గాత్రేషు పాతయన్ కూటముద్గ
రాన్ ॥౫౪ ॥ రజ్జుబంధనబద్ధాభిశ్శతఘ్నీభిశ్చ సర్వతః । వధ్యమానో మహాకాయో న ప్రాబుధ్యత రాక్షసః ॥౫౫॥ వా
రణానాం సహస్రం తు శరీరేస్య ప్రధావితం। కుంభకర్ణస్తతో బుద్ధస్స్పర్శం పరమబుధ్యత ॥ ౫౬ ॥ స పాత్యమానైర్గి
రిశృంగవృక్షైరచింతయంస్తాన్విపులాన్ ప్రహారాన్ । నిద్రాక్షయాత్క్షుద్భయపీడితశ్చ విజృంభమాణస్సహసోత్పపాత ॥
౫౭ ॥ స నాగభోగాచలశృంగకల్పౌ విక్షిప్య బాహూ గిరిశృంగసారౌ। వివృత్య వక్త్రం బడబాముఖాభం నిశాచరోసౌ వి

తైరితి పాఠాంతరం- మహాత్మా మహాశరీరః- తతః తదా-ముసుంఠీ ముద్గరవిశేషః ॥౩౯॥ గృహీత్వా ప్రజఘ్నుశ్చేత్యాహ-తమితి ॥౪౦॥ తస్యేతి ॥ర
క్షస ఇతి విశేషణం నిశ్వాసాతిశయద్యోతనాయ॥ ౪౧ ॥ తత ఇత్యర్ధమేకం వాక్యం। పరిహితాః దృఢీకృతపరిధానా ఆసన్- వక్ష్యమాణకార్యసావ
ధానా ఆసన్నిత్యర్థః ॥౪౨॥ మృదంగేతి॥ శంఖకుంభగణాన్ శంఖకుంభవాద్యగణాన్-దశ రాక్షససాహస్రాః దశ రాక్షససహస్రాణి పరివారభూ
తా యేషాం తే తథోక్తాః॥ ౪౩॥ నీలేతి॥ తే రాక్షసాః అభిఘ్నంతో నదంతశ్చ సంతః తం ప్రత్యబోధయన్నిత్యనువాదః - ప్రతిబోధనేపి స న సంవిదే
న బుబుధే- నీలాంజనచయాకారా ఇతి పరితస్సంచారిత్వద్యోతనాయోక్తం॥౪౪॥ యదేతి॥ గురుతరం యత్నముపాక్రమన్- ప్రబలం బోధనోపా
యమారేభిర ఇత్యర్థః ॥౪౫॥ తమేవ యత్నం దర్శయతి-అశ్వానితి॥ తస్యోపరి ధావనాయేతి భావః-సర్వప్రాణైః సర్వబలైః॥ ౪౬॥ నిజఘ్నురితి॥ మహా
కాష్ఠకటంకరైః మహాకాష్ఠాగ్రస్తంభైః కాష్ఠాగ్రస్థకశాభిరిత్యర్థః - కటంకరః స్తంభభేదః ఇతి కేచిత్ - సర్వప్రాణసముద్యతైః సర్వబలేన సముద్య
తైః॥ ౪౭॥ తేనేతి॥ ప్రబుధ్యతే ప్రాబుధ్యత ॥౪౮॥ తత ఇతి॥ మృష్టకాంచనకోణానాం - మృష్టకాంచనం శోధితకాంచనం తన్నిర్మితాః కోణాః వాదన
దండాః యాసాం తాః తథోక్తాః- ఆసక్తానాం సంహతానాం॥ ౪౯ ॥ ఏవమపీత్యాది॥ శాపస్య బ్రహ్మశాపస్య- క్రుద్ధాః పూర్వమేవ కుపితాః- పునర
పి మహాక్రోధసమావిష్టాః అభవన్ ॥ ౫౧॥ తద్రక్ష ఇత్యాది॥ పరాక్రమం ముష్టిప్రహారాదికం-మహాస్వనం మహాగర్జితం ప్రలులుపుః లుప్తవంతః- ద
శంతి అదశన్ - ఉదకుంభశతాని- ఆదాయేతి శేషః॥౫౩॥ అన్య ఇతి॥ కూటముద్గరపాణయ ఇత్యనేన తత్ప్రహారపరిచయో లక్ష్యతే - పాతయన్
అపాతయన్॥ ౫౪॥ రజ్జ్వితి॥ బధ్యంతే ఏభిరితి బంధనాని చర్మాదీని - రజ్జవశ్చ బంధనాని చ తైర్బద్ధాభిః - రజ్జుబంధనాదినా దృఢీకృతాభిరిత్య
ర్థః - శతఘ్నీభిః గదావిశేషైః వధ్యమానః పీడ్యమానః ॥౫౫॥ వారణానామితి॥ స్పర్శం పరమబుధ్యత-వారణప్రధావనం కేవలస్పర్శమబుధ్యత కీటా
దిస్పర్శోయమితి మన్యతే స్మ- బుద్ధః విరతనిద్రః॥ ౫౬॥ స పాత్యమానైరితి॥ పాత్యమానైః ప్రబోధప్రవృత్తానాయ పునః క్షిప్యమాణైః-క్షుద్భయపీడి
తః క్షుద్భయాభ్యాం పీడితః - భయమత్ర కాలబోధనకృతం-క్షుధా ప్రభయపీడిత ఇతి వా-విజృంభమాణః గాత్రభంగం కుర్వాణః-ఉత్పపాత ఉదతి
ష్ఠత్ ॥౫౭॥ విజృంభమాణ ఇత్యుక్తం వివృణోతి- స ఇతి॥ దైర్ఘ్యేన నాగభోగదృష్టాంతః కాఠిన్యే అచలశృంగదృష్టాంతః తయా ద్వ్యాపీనత్వే దృష్టాంతః-గిరి
శృంగసారౌ-గిరిశృంగబలౌ-సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః। వివృత్య వ్యాదాయ-బడబా సముద్రమధ్యవర్తిన్యశ్వస్త్రీ-వికృత-భయంకరం యథా భ

తీః- ముద్గరవిశేషాన్ ॥౪౧॥ తత ఇతి॥ తతః పరిహితాః-గాఢం బభూవురితి శేషః - అన్యథా రాక్షసశబ్దో తిరిచ్యేత ॥౪౨॥ దశ రాక్షససాహస్రాః
దశ రాక్షససహస్రాణి॥ ౪౩॥ అశ్వానితి॥ సర్వప్రాణైః సర్వబలైః ॥౪౬॥ నిజఘ్నురితి॥ మహాకాష్ఠకంటకరైశ్చ- కటంకరస్తంభభేదః- ఎత్తు
భుజములకంభము॥ ౪౮॥ తత ఇతి॥ మృష్టకాంచనకోణానాం మృష్టకాంచననిర్మితాః కోణాః వాదనదండా యాసాం తాః - ఆసక్తానాం రాక్షస

కృతం జజృంభే ॥ ౫౮ ॥ తస్య జాజృంభమాణస్య వక్త్రం పాతాళసన్నిభమ్ । దదృశే మేరుశృంగాగ్రే దివాకర ఇవోదితః ॥ ౫౯ ॥ స జృంభమాణోఽతిబలః ప్రతిబుద్ధో నిశాచరః । నిశ్వాసశ్చాస్య సంజజ్ఞే పర్వతాదివ మారుతః ॥ ౬౦ ॥ రూపముత్తిష్ఠతస్తస్య కుంభకర్ణస్య తద్బభౌ । తపాంతే సబలాకస్య మేఘస్యేవ వివర్షతః ॥ ౬౧ ॥ తస్య దీప్తాగ్నిసదృశే విద్యుత్సదృశవర్చసీ । దదృశాతే మహానేత్రే దీప్తావివ మహాగ్రహౌ ॥ ౬౨ ॥ తతస్త్వదర్శయన్ సర్వాన్ భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్ । వరాహాన్ మహిషాంశ్చైవ స బభక్ష మహాబలః ॥ అదన్ బుభుక్షితో మాంసం శోణితం తృషితః పిబన్ । మేదఃకుంభాంశ్చ మద్యం చ పపౌ శక్రరిపుస్తదా ॥ ౬౪ ॥ తతస్తృప్త ఇతి జ్ఞాత్వా సముత్పేతుర్నిశాచరాః । శిరోభిశ్చ ప్రణమ్యైనం సర్వతః పర్యవారయన్ ॥ ౬౫ ॥ నిద్రావిశదనేత్రస్తు కలుషీకృతలోచనః । చారయన్ సర్వతో దృష్టిం తాన్ దదర్శ నిశాచరాన్ ॥ ౬౬ ॥ స సర్వాన్ సాంత్వయామాస నైరృతాన్నైరృతర్షభః । బోధనాద్విస్మితశ్చాపి రాక్షసానిదమబ్రవీత్ ॥ ౬౭ ॥ కిమర్థమహమాదృత్య భవద్భిః ప్రతిబోధితః । కచ్చిత్ సుకుశలం రాజ్ఞో భయవానేష వా న కిం ॥ ౬౮ ॥ అథవా ధ్రువమన్యేభ్యో భయం పరముపస్థితమ్ । యదర్థమేవం త్వరితైర్భవద్భిః ప్రతిబోధితః ॥ ౬౯ ॥ అద్య రాక్షసరాజస్య భయముత్పాటయామ్యహమ్ । పాతయిష్యే మహేంద్రం వా శాతయిష్యే తథానలమ్ ॥ ౭౦ ॥ న హ్యల్పకారణే సుప్తం బోధయిష్యతి మాం గురుః । తదాఖ్యాతార్థతత్త్వేన మత్ప్రబోధనకారణమ్ ॥ ౭౧ ॥ ఏవం బ్రువాణం సంరబ్ధం కుంభకర్ణం మహాబలమ్ । యూపాక్షః సచివో రాజ్ఞః కృతాంజలిరువాచ హ ॥ ౭౨ ॥ న నో దైవకృతం కించిద్భయమస్తి కదాచన । మానుషాన్నో భయం రాజంస్తుములం సంప్రబాధతే ॥ ౭౩ ॥ న దైత్యదానవేభ్యో వా భయమస్తి హి తాదృశమ్ । యాదృశం మానుషం రాజన్ భయమస్మానుపస్థితమ్ ॥ ౭౪ ॥ వానరైః పర్వతాకారైర్లంకేయం పరివారితా । సీతాహరణసంతప్తాద్రామాన్నస్తుములం భయమ్ ॥ ౭౫ ॥ ఏకేన వానరేణేయం పూర్వం దగ్ధా మహాపురీ । కుమారో నిహతశ్చాక్షః సానుయాత్రః సకుంజరః ॥ ౭౬ ॥ స్వయం రక్షోఽధిపశ్చాపి పౌలస్త్యో దేవకంటకః । మృతేతి సంయుగే ముక్తో రామేణాదిత్యతేజసా ॥ ౭౭ ॥ యన్న దేవైః కృతో రాజా నాపి దైత్యైర్న దానవైః । కృతః స ఇహ రామేణ విముక్తః ప్రాణసంశ

వతి తథా ॥ ౫౮ ॥ తస్యేతి ॥ జాజృంభమాణస్య - యఙ్లుక్యాత్మనేపదరుగాగమాభావావార్షౌ - మేరుశృంగాగ్రే - మేరురత్ర సావర్ణిమేరుః - తదగ్రస్యైవ సూర్యసంబంధసంభవాత్ - అత్ర దివాకరస్యోదితత్వం మహామేరోరుత్తరభాగస్థపుర్యపేక్షయా - యద్వా ఉదితః - స్పష్ట ఇత్యర్థః - గత్యర్థానాం బుద్ధ్యర్థత్వాత్ ॥ ౫౯ ॥ స జృంభమాణ ఇతి ॥ ప్రతిబుద్ధః - అభూదితి శేషః - సమ్యక్ప్రబోధోఽత్ర వివక్షితః ॥ ౬౦ ॥ రూపమితి ॥ తస్య సాభరణస్యేత్యర్థః - అత ఏవ సబలాకస్యేతి నాధికోపమా - వివర్షతః - అతిశనీలరూపాతిశయోక్తిః ॥ ౬౧ ॥ తస్యేతి ॥ విద్యుత్సదృశవర్చసీ - ఇతి నిద్రావిరామకాలికచాంచల్యోక్తిః - మహాగ్రహశబ్దస్యాంగారకావితి పరపీడకత్వోక్తిః - దీప్తాగ్నిసదృశే ఇతి క్రౌర్యాతిశయోక్తిః ॥ ౬౨ ॥ తతస్త్విత్యాది ॥ అదర్శయన్ రాక్షసా ఇతి శేషః - సర్వాన్ సర్వవిధాన్ - తదవాంతరభేదతో వివిధాన్ బహూన్ విపులాన్ వరాహాన్ వరాహవికారాన్ - బభక్ష భక్షయామాస - బుభుక్షితో మాంసమదన్ - బుభుక్షాశాంత్యర్థం మాంసమదన్నిత్యర్థః - తృషితః శోణితం పిబన్ - తృష్ణాశాంత్యర్థం శోణితం పిబన్నిత్యర్థః - పునరాప్యాయనార్థం మేదఃకుంభాన్ మద్యం చ పపౌ - కుంభపరిమితమేదాంసీత్యర్థః ॥ ౬౪ ॥ తతస్తృప్త ఇతీతి ॥ సముత్పేతురితి - పూర్వం కుంభకర్ణభయాదంతర్ధానాయ స్థితాః ఇదానీం తృప్తత్వేన శాంతక్రోధత్వాత్ ప్రకాశమాజగ్మురిత్యర్థః ॥ ౬౫ ॥ నిద్రేతి ॥ నిద్రయా అవిశదే అప్రసన్నే ఈషదున్మీలితే నేత్రే యస్య స తథోక్తః ॥ ౬౬ ॥ స ఇతి ॥ బోధనాత్ అప్రబోధ్యబోధనాత్ ॥ ౬౭ ॥ కిమర్థమితి ॥ రాజ్ఞః రావణస్య - సుకుశలం కచ్చిత్ ఏష రాజా చ భయవాన్ న కిం - భయయుక్తో న భవతి హి ॥ ౬౮ ॥ ఏవం సంశయ్య పునర్నిశ్చినోతి - అథవేతి ॥ తత్ర హేతుమాహ యదర్థమితి - యదర్థం యద్భయనివృత్త్యర్థమ్ ॥ ౬౯ ॥ అద్యేతి ॥ శాతయిష్యే శాతయిష్యామి - ఛేత్స్యామీత్యర్థః - శద్ల శాతన ఇతి ధాతోర్ణిచి శదేరగతౌ త ఇతి తాదేశః ॥ ౭౦ ॥ న హీతి ॥ అల్పకారణే అల్పకార్యనిమిత్తం - గురుః అగ్రజః - ఆఖ్యాత కథయత - అర్థతత్త్వేన తత్త్వార్థేన యాథార్థ్యేనేతి యావత్ ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ న న ఇతి ॥ దైవకృతం ఇంద్రాదికృతం - మానుషాదితి - నః అస్మాన్ - మానుషాజ్జాతం తుములం భయం సంప్రబాధత ఇత్యన్వయః ॥ ౭౩ ॥ న దైత్యేతి ॥ వా శబ్దశ్చార్థోఽనుక్తసముచ్చయార్థః - దేవేభ్యశ్చేత్యర్థః - మానుషం మనుష్యాదాగతం ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ ఇంద్రాదిభిరపి దుష్పీడమిదం నగరం కథం వానరైః పీడ్యత ఇత్యత్రాహ - ఏకేనేత్యాది - సానుయాత్రః సానుగః - ఏకేనైవ మహతీ పీడా కృతా కిం పునరనేకైర్నాగతైరితి భావః ॥ ౭౬ ॥ స్వయమితి ॥ మృతేతి సౌమ్య మృతేత్యుక్త్వా - వస్తుతస్తు మృతేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - మృత ఇతి కృత్వేత్యర్థః - మృతప్రాయ ఇతి మత్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః ॥ ౭౭ ॥ య

గృహీతానామ్ ॥ ౫౮ ॥ తస్యేతి ॥ జాజృంభమాణస్య - పునః పునర్జృంభమాణస్య ॥ ౬౫ ॥ నిద్రేతి ॥ నిద్రావిశదనేత్రః - నిద్రయా అవిశదే ఈషదున్మీలితే నేత్రే యస్య సః ॥ ౬౮ ॥ అథవేతి ॥ అన్యేభ్యః - శత్రుభ్యః - యదర్థం యద్వ్యసననివృత్తయే ॥ ౭౦ ॥ న హీతి ॥ అర్థతత్త్వేన - యాథార్థ్యేనేత్యర్థః ॥ ౭౫ ॥ ఇంద్రాదిభిరపి దుష్కరపీడనమేతన్నగరం - వానరైః కథం నాపీడితమిత్యత్రాహ - ఏకేనేత్యాది ॥ ౭౬ ॥ స్వయమితి ॥ మృతేతి మృతప్రాయ ఇతి మత్వేత్యర్థః ॥ ౭౭ ॥ యన్న దేవైరితి ॥ యత్ - య ఇత్యర్థః - ప్రాణసంశయాదితి ల్యబ్లోపే పంచమీ - యో రాజా - దేవాదిభిరపి

యాత్ ॥ ౭౮ ॥ సయూపాక్షవచశ్శ్రుత్వా భ్రాతుర్యుధిపరాజయం । కుంభకర్ణో వివృత్తాక్షో యూపాక్షమిదమబ్రవీ
త్ ॥ ౭౯ ॥ సర్వమద్యైవ యూపాక్ష హరిసైన్యం సలక్ష్మణం । రాఘవం చ రణే హత్వా పశ్చాద్ద్రక్ష్యామి రావణం ॥ ౮౦ ॥
రాక్షసాం స్తర్పయిష్యామి హరీణాం మాంసశోణితైః । రామలక్ష్మణయోశ్చాపి స్వయం పాస్యామి శోణితం ॥ ౮౧ ॥ త
త్తస్య వాక్యం బ్రువతో నిశమ్య సగర్వితం రోషవివృద్ధదోషం । మహోదరో నైరృతయోధముఖ్యః కృతాంజలిర్వా
క్యమిదం బభాషే ॥ ౮౨ ॥ రావణస్య వచశ్శ్రుత్వా గుణదోషౌ విమృశ్య చ । పశ్చాదపి మహాబాహో శత్రూన్ యుధి వి
జేష్యసి ॥ ౮౩ ॥ మహోదరవచశ్శ్రుత్వా రాక్షసైః పరివారితః । కుంభకర్ణో మహాతేజాస్సంప్రతస్థే మహాబలః ॥ ౮౪ ॥
తం సముత్థాప్య భీమాక్షం భీమరూపపరాక్రమం । రాక్షసాస్త్వరితా జగ్ముర్దశగ్రీవనివేశనం ॥ ౮౫ ॥ తతో గత్వా దశ
గ్రీవమాసీనం పరమాసనే । ఊచుర్బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వ ఏవ నిశాచరాః ॥ ౮౬ ॥ ప్రబుద్ధః కుంభకర్ణోయం భ్రాతా తే రా
క్షసర్షభ । కథం తత్రైవ నిర్యాతు ద్రక్ష్యస్యేనమిహాగతం ॥ ౮౭ ॥ రావణస్త్వబ్రవీద్ధృష్టో రాక్షసాంస్తానుపస్థితాన్ ।
ద్రష్టుమేనమిహేచ్ఛామి యథాన్యాయం చ పూజ్యతాం ॥ ౮౮ ॥ తథేత్యుక్త్వాతు తే సర్వే పునరాగమ్య రాక్షసాః । కుం
భకర్ణమిదం వాక్యమూచూ రావణచోదితాః ॥ ౮౯ ॥ ద్రష్టుం త్వాం కాంక్షతే రాజా సర్వరాక్షసపుంగవః । గమనే క్రియ
తాం బుద్ధిర్భ్రాతరం సంప్రహర్షయ ॥ ౯౦ ॥ కుంభకర్ణస్తు దుర్ధర్షో భ్రాతురాజ్ఞాయ శాసనం । తథేత్యుక్త్వా మహా
బాహుశ్శయనాదుత్పపాత హ ॥ ౯౧ ॥ ప్రక్షాళ్య వదనం హృష్టస్స్నాతః పరమభూషితః । పిపాసుస్త్వరయామాస
పానం బలసమీరణం ॥ ౯౨ ॥ తతస్తే త్వరితాస్తస్య రాక్షసా రావణాజ్ఞయా । మద్యకుంభాంశ్చ వివిధాన్ క్షిప్రమేవోప
హారయన్ ॥ ౯౩ ॥ పీత్వా ఘటసహస్రే ద్వే గమనాయోపచక్రమే । ఈషత్సముత్కటో మత్తస్తేజోబలసమన్వితః ॥ కుం
భకర్ణో బభౌ హృష్టః కాలాంతకయమోపమః ॥ ౯౪ ॥ భ్రాతుస్స భవనం గచ్ఛన్ రక్షోగణసమన్వితః ॥ కుంభకర్ణః పద
న్యాసైరకంపయత మేదినీం ॥ ౯౫ ॥ స రాజమార్గం వపుషా ప్రకాశయన్ సహస్రరశ్మిర్ధరణీమివాంశుభిః ॥ జగామ
తత్రాంజలిమాలయా వృతశ్శతక్రతుర్గేహమివ స్వయంభువః ॥ ౯౬ ॥ తం రాజమార్గస్థమమిత్రఘాతినం వనౌకస
స్తే సహసా బహిస్స్థితాః ॥ దృష్ట్వాప్రమేయం గిరిశృంగకల్పం వితత్రసుస్తే హరియూథపాలాః ॥ ౯౭ ॥ కేచిచ్ఛరణ్యం శ
రణం స్మ రామం వ్రజంతి కేచిద్వ్యథితాః పతంతి ॥ కేచిద్దిశస్స్మ వ్యథితాః ప్రయాంతి కేచిద్భయార్తా భువి శేరతే స్మ ॥

దిత్యాది ॥ యత్ యదిత్యర్థః - ప్రాణసంశయాదితి ల్యబ్లోపే పంచమీ - యో రాజా దేవాదిభిరపి ప్రాణసంశయం నీత్వా ముక్తో న కృతః - స రావణో రామేణ ప్రాణసంశయం నీత్వా అద్య విముక్తః కృత ఇత్యర్థః - యద్వా రాజా దేవాదిభిరపి యత్ న కృతః న ప్రాపితః - తత్ రామేణ కృతః ప్రాణసంశయాద్విముక్తశ్చేత్యర్థః ॥ ౭౮ ॥ స ఇతి ॥ పరాజయం పరాజయబోధకం ॥ ౭౯ ॥ ౮౧ ॥ తదితి ॥ సగర్వితం సగర్వం - రోషవివృద్ధదోషం క్రోధవివృద్ధదుర్నయం - కుంభకర్ణమితి శేషః ॥ ౮౨ ॥ ౮౩ ॥ మహోదరేతి ॥ సంప్రతస్థే ప్రస్థాతుముపచక్రమే - శయనాదుత్పపాతహేత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౮౪ ॥ ౮౫ ॥ తత ఇతి ॥ గత్వా రావణనివేశనం గత్వా - తత ఊచురిత్యన్వయః ॥ ౮౬ ॥ ప్రబుద్ధ ఇతి ॥ తత్రైవ నిర్యాతు వా ఇహాగతమేనం ద్రక్ష్యసి వా - కథం - కథం కరోత్వితి సంబంధః ॥ ౮౭ ॥ రావణస్త్వితి ॥ పూజ్యతాం - ఏష ఇతి శేషః ॥ ౮౮ ॥ ౯౧ ॥ ప్రక్షాళ్యేతి ॥ బలసమీరణం బలవర్ధనం ॥ ౯౨ ॥ తత స్త ఇతి ॥ రావణాజ్ఞయా త్వరితాస్తే క్షిప్రముపహారయన్ ఉపాహారయన్నితి సంబంధః ॥ ౯౩ ॥ పీత్వేతి ॥ ఈషత్సముత్కటః పానేన ఈషన్మదోత్కటః - మత్తః - స్వభావేనోన్మత్తశ్చేత్యర్థః - కాలాంతకయమోపమః - కాలే ప్రళయకాలే యోంతకస్సంహారకో యమస్తత్సదృశ ఇత్యర్థః ॥ ౯౪ ॥ భ్రాతురితి ॥ రక్షోబలం రాక్షససేనా ॥ ౯౫ ॥ స ఇతి ॥ తత్ర రాజమార్గే - అంజలిమాలయా - పౌరజనకృతయేతి శేషః ॥ ౯౬ ॥ తమితి ॥ యూథపాలా ఇత్యత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః - అన్యథా తచ్ఛబ్దాతిరిచ్యేత ॥ ౯౭ ॥ ౯౮ ॥ తమితి ॥ ఆత్మతేజసా శరీరకాంత్యా ॥ ౯౯ ॥

ప్రాణసంశయం ప్రాప్య విముక్తో న కృతః - స రావణో రామేణ ప్రాణసంశయం నీత్వా - విముక్తః కృత ఇత్యర్థః ॥ ౭౮ ॥ స ఇతి ॥ పరాజయం - పరాజయప్రతిపాదకం వచః ॥ ౭౯ ॥ సర్వమితి ॥ సలక్ష్మణం రాఘవం హరిసైన్యం చ హత్వా - వస్తుతస్తు - సలక్ష్మణం రాఘవం వినేతి శేషః - హరిసైన్యం హత్వా రావణం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః ॥ ౮౦ ॥ రాక్షసానిత్యస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - రామలక్ష్మణయోరితి సంబంధార్థే షష్ఠీ - రామలక్ష్మణసంబంధిహరీణాం మాంసశోణితైః - రాక్షసాన్ తర్పయిష్యామి - స్వయమపి హరీణాం శోణితం పాస్యామీతి సంబంధః ॥ ౮౧ ॥ తదితి ॥ సగర్వితం సగర్వం - రోషవివృద్ధదోషం రోషేణ వివృద్ధో దోషః అనయః దుర్నయరూపో యస్య తం కుంభకర్ణమితి శేషః ॥ ౮౩ ॥ మహోదరేతి ॥ సంప్రతస్థే - ప్రస్థాతుముపక్రాంతః ॥ ౮౬ ॥ ప్రబుద్ధ ఇతి ॥ తత్రైవ నిర్యాతు వా - ఇహాగతం ద్రక్ష్యసి వా - కథం - కథం కరోత్విత్యర్థః ॥ ౮౭ ॥ రావణ ఇతి ॥ పూజ్యతామేష ఇతి శేషః ॥ ౮౮ ॥ ౯౧ ॥ ప్రక్షాళ్యేతి ॥ బలసమీరణం బలప్రవృద్ధికరం ॥ ౯౨ ॥ ౯౩ ॥ పీత్వేతి ॥ ఈషత్సముత్కటో మత్తః - మధుపానేన ఈషదేవ సముత్కటో మత్తశ్చేత్యర్థః ॥ ౯౬ ॥ తం రాజమార్గస్థమితి ॥ అత్ర చ శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః - అన్యథా తచ్ఛబ్దాతిరిచ్యేత - తే వనౌకసః తే హరియూథపాశ్చ తం

౯౮॥ తమద్రిశృంగప్రతిమంకిరీటినంస్పృశంతమాదిత్యమివాత్మతేజసా । వనౌకసఃప్రేక్ష్యవివృద్ధమద్భుతం భయార్దితాదుద్రువిరేతతస్తతః ॥౯౯॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే షష్టితమస్సర్గః.**********************

తతోరామోమహాతేజాధనురాదాయవీర్యవాన్।కిరీటినంమహాకాయంకుంభకర్ణందదర్శహ॥ తందృష్ట్వారాక్షసశ్రేష్ఠంపర్వతాకారదర్శనం।క్రమమాణమివాకాశంపురానారాయణంప్రభుం॥సతోయాంబుదసంకాశంకాంచనాంగదభూషణం॥౨॥ దృష్ట్వాపునఃప్రదుద్రావవానరాణాంమహాచమూః॥౩॥ విద్రుతాంవాహినీందృష్ట్వావర్ధమానంచరాక్షసం। సవిస్మయమిదంరామోవిభీషణమువాచహ॥౪॥ కోసౌపర్వతసంకాశఃకిరీటీహరిలోచనః। లంకాయాం దృశ్యతేవీరసవిద్యుదివతోయదః ॥౫॥ పృథివ్యాఃకేతుభూతోసౌమహానేకోత్రదృశ్యతే। యందృష్ట్వావానరాస్సర్వేవిద్రవంతితతస్తతః ॥౬॥ఆచక్ష్వమేమహాన్కోసౌరక్షోవాయదివాసురః। నమయైవంవిధంభూతందృష్టపూర్వంకదాచన॥౭॥ సపృష్టోరాజపుత్రేణరామేణాక్లిష్టకర్మణా । విభీషణోమహాప్రాజ్ఞఃకాకుత్స్థమిదమబ్రవీత్ ॥౮॥యేనవైవస్వతోయుద్ధేవాసవశ్చపరాజితః । సైషవిశ్రవసఃపుత్రఃకుంభకర్ణఃప్రతాపవాన్। అస్యప్రమాణాత్సదృశోరాక్షసోన్యోనవిద్యతే ॥౯॥ ఏతేనదేవాయుధిదానవాశ్చయక్షాభుజంగాఃపిశితాశనాశ్చ। గంధర్వవిద్యాధరకిన్నరాశ్చసహస్రశోరాఘవసంప్రభగ్నాః॥౧౦॥శూలపాణింవిరూపాక్షంకుంభకర్ణంమహాబలం॥ హంతుంనశేకుస్త్రిదశాఃకాలోయమితిమోహితాః ॥౧౧॥ ప్రకృత్యాహ్యేషతేజస్వీకుంభకర్ణోమహాబలః॥ అన్యేషాంరాక్షసేంద్రాణాంవరదానకృతంబలం ॥౧౨॥ ఏతేనజాతమాత్రేణక్షుధార్తేనమహాత్మనా ॥ భక్షితానిసహస్రాణిసత్త్వానాంసుబహూన్యపి।౧౩॥ తేషుసంభక్ష్యమాణేషుప్రజాభయనిపీడితాః॥ యాంతిస్మశరణంశక్రంతమప్యర్థంన్యవేదయన్ ॥౧౪॥ సకుంభకర్ణంకుపితోమహేంద్రోజఘానవజ్రేణశితేనవజ్రీ ॥ సశక్రవజ్రాభిహతోమహాత్మాచచాలకోపాచ్చభృశంననాద॥ ౧౫॥ తస్యనానద్యమానస్యకుంభకర్ణస్యధీమతః॥ శ్రుత్వానినాదంవిత్రస్తాభూయోభూమిర్వితత్రసే ।౧౬॥ తతఃకోపాన్మహేంద్రస్యకుంభకర్ణోమహాబలః॥ వికృష్యైరావతాద్దంతంజఘానోరసివాసవం ॥౧౭॥ కుంభకర్ణప్రహారార్తోవిజజ్వాలసవాసవః ॥ తతోవిషేదుస్సహసాదేవబ్రహ్మర్షిదానవాః॥ ౧౮॥ ప్రజాభిస్సహశక్రశ్చయయౌస్థానంస్వయంభువః॥ కుంభకర్ణస్యదౌరాత్మ్యంశశంసుస్తేప్రజాపతేః ॥౧౯॥ ప్రజానాంభక్షణంచాపిదేవానాంచాపిధర్షణం ॥ ఆశ్రమధ్వంసనంచాపిపరస్త్రీహరణంభృశం॥౨౦॥ఏవంప్రజాయదిత్వేషభక్షయిష్యతినిత్యశః॥ అచిరేణైవకాలే

ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-షష్టితమస్సర్గః.

అథరామేణకుంభకర్ణస్వరూపప్రశ్నఃవిభీషణేనతదుత్తరంచక్రియతఏకషష్టితమే॥ తతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ తం దృష్ట్వాధనురాదాయపునర్విశేషేణదదర్శేతియోజనా-మహాకాయంఉన్నతకాయం- పర్వతాకారదర్శనం-దృశ్యతఇతిదర్శనంశరీరం- పర్వతవత్స్థూలశరీరమిత్యర్థః- కాంచనాంగదభూషణంకాంచనమయాంగదభూషణం - అతఏవసతోయాంబుదఃవర్షుకమేఘః- తత్సదృశం॥౨॥దృష్ట్వేత్యర్థం॥ కుంభకర్ణమితిశేషః॥౩॥విద్రుతామితి॥ సవిస్మయమితిక్రియావిశేషణం- వర్ధమానమితి- కామరూపత్వాదితిభావః॥౪॥కోసావితి॥ హరిలోచనఃకపిలేక్షణః-హరిర్నాకపిలేత్రిష్విత్యమరః॥ ౫॥౮॥యేనేత్యాది॥సైషఇత్యత్రసోచిలోపేచేత్పాదపూరణమితిసులోపః-ప్రమాణంస్థౌల్యంన్యత్వే॥౯॥ఏతేనేతి॥సంప్రభగ్నాఃఆభజ్యంత॥౧౦॥శూలపాణిమితి ॥ విరూపాక్షంవికటాక్షం- మోహితాఃభ్రాంతాః॥౧౧॥ప్రకృత్యాతేజస్వీస్వప్రభావేనబలవాన్-నతువరప్రదానేనేత్యర్థః- అన్యేషాంరావణాదీనాంభవతీతిశేషః॥౧౨॥ప్రకృత్యాతేజస్విత్వముపపాదయతి-ఏతేనేత్యాదినా॥ ౧౩॥౧౪॥తస్యేతి॥నానద్యమానస్యఅతిశయేననదతః-విత్రస్తాభూమిః-భూయోవితత్రసేఉత్తరోత్తరంభీతాభూత్॥౧౬॥తత ఇతి॥తత్రతదానీంవికృష్యఉత్పాట్య॥౧౭॥కుంభకర్ణేతి॥విజజ్వాల-చుకోపేతియావత్॥౧౮॥ప్రజాభిరిత్యాది॥ తేశక్రాదయః-ప్రజాపతేఃప్రజాపతయే॥౧౯॥దౌరాత్మ్యంప్రపంచయతి-ప్రజానామిత్యాది॥౨౦॥ఏవమితి॥ఏవంఇదానీంక్రియమాణప్రకారేణయదిభక్షయిష్యతీత్యన్వయః॥

దృష్ట్వావిత్రేసురితిసంబంధః॥ ౯౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంయుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంషష్టితమస్సర్గః. తతోరామఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ రామఃపురాఆకాశంక్రమమాణంనారాయణమివపర్వతాకారదర్శనంతంరాక్షసశ్రేష్ఠందృష్ట్వాధనురాదాయకిరీటినంమహాకాయంకుంభకర్ణందదర్శేతియోజనా(౧)యద్వాతందృష్ట్వేతిశ్లోకోభిన్నంవాక్యం॥ ఆకాశంక్రమమాణంప్రభుంనారాయణమివపర్వతాకారదర్శనంతంరాక్షసశ్రేష్ఠందృష్ట్వారామఃయత్తోబభూవేతిశేషః॥౫॥కోసావితి॥హరిలోచనఃకపిలేక్షణః॥౧౧॥ప్రకృత్యేతి॥ప్రకృత్యాహ్యేషతేజస్వీస్వభావతఃపరాభిభవనసామర్థ్యవాన్॥౧౨॥౨౩॥ధ్రువంలోకవినాశాయేతి॥

నహ్యన్యో లోకో భవిష్యతి ॥౨౧॥ వాసవస్య వచః శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః॥ రక్షాంస్యావాహయామాస కుంభకర్ణం దదర్శ హ ॥౨౨॥ కుంభకర్ణం సమీక్ష్యైవ వితత్రాస ప్రజాపతిః॥ దృష్ట్వా విశ్వాస్య చైవేదం స్వయంభూరిదమబ్రవీత్ ॥౨౩॥ ధ్రువం లోకవినాశాయ పౌలస్త్యేనాసి నిర్మితః॥ తస్మాత్త్వమద్యప్రభృతి మృతకల్పశ్శయిష్యసే ॥౨౪॥ బ్రహ్మశాపాభిభూతోఽథ నిపపాతాగ్రతః ప్రభోః॥ తతః పరమసంభ్రాంతో రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౫॥ వివృద్ధః కాంచనో వృక్షః ఫలకాలే నికృత్యతే। న నప్తారం స్వకం న్యాయ్యం శప్తుమేవం ప్రజాపతే ॥౨౬॥ న మిథ్యావచనశ్చ త్వం స్వప్స్యత్యేవ న సంశయః॥ కాలస్తు క్రియతామస్య శయనే జాగరే తథా ॥౨౭॥ రావణస్య వచః శ్రుత్వా స్వయంభూరిదమబ్రవీత్ ॥౨౮॥ శయితా హ్యేష షణ్మాసానేకాహం జాగరిష్యతి। ఏకేనాహ్నా త్వసౌ వీరశ్చరన్ భూమిం బుభుక్షితః॥ వ్యాత్తాస్యో భక్షయేల్లోకాన్ సంక్రుద్ధ ఇవ పావకః ॥౨౯॥ సోఽసౌ వ్యసనమాపన్నః కుంభకర్ణమబోధయత్॥ త్వత్పరాక్రమభీతశ్చ రాజా సంప్రతి రావణః ॥౩౦॥ స ఏష నిర్గతో వీరశ్శిబిరాద్భీమవిక్రమః। వానరాన్ భృశసంక్రుద్ధో భక్షయన్ పరిధావతి ॥౩౧॥ కుంభకర్ణం సమీక్ష్యైవ హరయోఽద్య ప్రవిద్రుతాః॥ కథమేనం రణే క్రుద్ధం వారయిష్యంతి వానరాః ॥౩౨॥ ఉచ్యంతాం వానరాస్సర్వే యంత్రమేతత్సముచ్ఛ్రితం॥ ఇతి విజ్ఞాయ హరయో భవిష్యంతీహ నిర్భయాః ॥౩౩॥ విభీషణవచః శ్రుత్వా హేతుమత్సుముఖేరితం। ఉవాచ రాఘవో వాక్యం నీలం సేనాపతిం తదా ॥౩౪॥ గచ్ఛ సైన్యాని సర్వాణి వ్యూహ్య తిష్ఠస్వ పావకే॥ ద్వారాణ్యాదాయ లంకాయాశ్చర్యాశ్చాప్యథ సంక్రమాన్ (౩౫) శైలశృంగాణి వృక్షాంశ్చ శిలాశ్చాప్యుపసంహర॥ తిష్ఠంతు వానరాస్సర్వే సాయుధాశ్శైలపాణయః॥ ౩౬॥ రాఘవేణ సమాదిష్టో నీలో హరిచమూపతిః॥ శశాస వానరానీకం యథావత్కపికుంజరః॥ ౩౭॥ తతో గవాక్షశ్శరభో హనుమానంగదస్తథా ॥ శైలశృంగాణి శైలాభా గృహీత్వా ద్వారమభ్యయుః॥ ౩౮॥ రామవాక్యముపశ్రుత్య హరయో జితకాశినః॥ పాదపైరర్దయన్వీరా వానరాః పరవాహినీం ॥౩౯॥ తతో హరీణాం తదనీకముగ్రం రరాజ శైలోద్యతదీప్తహస్తం। గిరేస్సమీపానుగతం యథై

౨౧॥ వాసవస్యేతి॥ ప్రాధాన్యాద్వాసవగ్రహణం- కుంభకర్ణం- తేష్వితి శేషః॥ ౨౨॥ కుంభకర్ణమితి॥ ఇదంశబ్దః ఇదం వక్ష్యమాణమితి- ఇదంశబ్దద్వయనిర్వాహః- విశ్వాస్య ప్రలోభ్య- సాంత్వపూర్వకం సమీపమానీయేత్యర్థః॥ ౨౩॥ ధ్రువమితి। పౌలస్త్యేన విశ్రవసా తస్మాత్త్వమద్యప్రభృతి మృతకల్పశ్శయిష్యస ఇత్యయం శాపః స్వప్తుం వర్షాణ్యనేకాని దేవదేవమమేప్సితం। ఏవమస్త్వితి తచ్చోక్త్వా ప్రహృష్టాస్తే దివౌకస ఇతి తపశ్చర్యానంతరప్రార్థనాలబ్ధ బహువార్షికనిద్రాసమనంతరకాలభావీత్యవగంతవ్యం - అన్యథా మృతకల్పశ్శయిష్యస ఇతి శప్తస్య తపశ్చర్యాద్యసంభవాత్॥ ౨౪॥ బ్రహ్మేతి॥ ప్రభోః రావణస్య॥ ౨౫॥ వివృద్ధ ఇతి॥ కాంచనః కాంచనవత్స్పృహణీయః- చంపకవృక్షో వా- వివృద్ధః వర్ధితః- ఫలకాలే పుష్పకాలే- నికృత్యతే ఛిద్యతే- నప్తారం పౌత్రం॥ ౨౬॥ నేతి॥ కాలః కాలనియమః॥ ౨౭॥ ౨౮॥ శయితేతి॥ షణ్మాసానిత్యేతత్ సర్వాజ్ఞ్యేషేధపరం- అన్యథా నవషట్సప్తచాష్టౌ చ మాసానితి పూర్వోక్తవిరోధాత్॥ ౨౯॥ సోఽసావితి॥ సోఽసౌ రావణః॥ ౩౦॥ స ఇతి॥ శిబిరాత్ స్వనిలయాత్- భక్షయన్ పరిధావతి- భక్షణహేతోః పరిధావిష్యతి - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయః- వర్తమానసామీప్యాద్వినా భవిష్యదర్థే లట్॥ ౩౧॥ ౩౨॥ ఉచ్యంతామితి॥ యంత్రం విభీషికా- సముచ్ఛ్రితమున్నతం॥ ౩౩॥ విభీషణేతి॥ సుముఖేరితం సుముఖం యథా భవతి తథా ఈరితం ఉక్తం॥ ౩౪॥ గచ్ఛేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ ఆదాయ స్వీకృత్య- అవప్త్యేతి యావత్ - ఉపసంహర రాశీకురు - యుద్ధసాధనశిలాదికమిదానీమేవ సంపాదయేత్యర్థః- తిష్ఠంతు వానరాస్సర్వే సాయుధాశ్శైలపాణయ ఇతి పాఠః- సాయుధాః ఖడ్గాద్యాయుధవంతః॥ ౩౬॥ ౩౭॥ రామేతి॥ పరవాహినీం నగరరక్షార్థం బహిశ్చరంతీం - యద్వా కుంభకర్ణం దృష్ట్వా పలాయమానాన్ వానరాన్ ప్రత్యసద్రుతాం పరవాహినీమిత్యర్థః॥ ౩౯॥ తత ఇతి॥ శైలోద్యతదీప్తహస్తం శైలోద్యతాః ఉద్యతశైలాః- మహన్మహాంభోధరజాలం- మహత్ గురు- మహాంభోధరజాలం మేఘ

పౌలస్త్యేన విశ్రవసా- తస్మాత్త్వమితి- త్వమద్యప్రభృతి మృతకల్పశ్శయిష్యస ఇత్యుక్తోఽయం శాపః- స్వప్తుం వర్షాణ్యనేకాని దేవదేవమమేప్సితం- ఏవమస్త్వితి తచ్చోక్త్వా ప్రహృష్టాస్తే దివౌకస ఇతి - తపశ్చర్యానంతరప్రార్థనాలబ్ధబహువార్షికనిద్రాసమనంతరకాలభావీత్యవగంతవ్యం- అన్యథా మృతకల్పశ్శయిష్యస ఇతి శప్తస్య తపశ్చర్యాద్యసంభవాత్ ॥౨౫॥ వివృద్ధ ఇతి॥ కాంచనః కాంచనవత్స్పృహణీయః ॥ ౨౮ ॥ శయితేతి॥ షణ్మాసాన్ శయితా - ఏకాహం జాగరిష్యతీత్యనేన ॥ నవషట్సప్తచాష్టౌ చ మాసాంత్స్వపితి రాక్షస ఇత్యుక్తప్రకారేణ నిద్రాయాః కాలనియమస్యానుక్తత్వాత్- నిద్రాయాః మాసషట్కాత్ న్యూనతా నాస్తీత్యుక్తం- ఏకాహం జాగరిష్యతి- ఏకేనాహ్నా త్వసౌ వీరశ్చరన్ భూమిం బుభుక్షితః, వ్యాత్తాస్యో భక్షయేల్లోకానిత్యనేన జాగరణకాలనియమస్యోక్తత్వాదేకాహమేవ జాగరణమిత్యుక్తం భవతి॥ ౩౦॥ స ఏష ఇతి ॥ భక్షయన్- లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః- శిబిరాత్ స్వగృహాత్ పరిధావతి పరిధావిష్యతి- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్ ॥౩౨॥ ఉచ్యంతామితి॥ యంత్రం బిభీషికా ॥౩౫॥ శైలశృంగాణీతి॥ ఉపసంహర సంచిను ॥౩౮॥ రామవాక్యమితి ॥ పరవాహినీం - పురాద్బహిర్నిర్గత్య పురీపరిసరరక్షిణీం రాక్షససేనామిత్యర్థః ॥౩౯॥ తత ఇతి॥ శైలోద్యతదీప్తహస్తం ఉద్యతశైలదీప్తహస్తం॥

వమహన్మహాంభోధరజాలముగ్రమ్ ॥౪౦॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండేఏకషష్టితమస్సర్గః.******************
సతురాక్షసశార్దూలోనిద్రామదసమాకులః। రాజమార్గంశ్రియాజుష్టంయయౌవిపులవిక్రమః॥ రాక్షసా
నాంసహస్రైశ్చవృతఃపరమదుర్జయః।గృహేభ్యఃపుష్పవర్షేణకీర్యమాణస్తదాయయౌ॥౨॥సహేమజాలవితతంభా
నుభాస్వరదర్శనం।దదర్శవిపులంరమ్యంరాక్షసేంద్రనివేశనం॥౩॥సతత్తదాసూర్యఇవాభ్రజాలంప్రవిశ్యరక్షోధిపతే
ర్నివేశం।దదర్శదూరేగ్రజమాసనస్థంస్వయంభువంశక్రఇవాసనస్థం ॥౪॥ భ్రాతుస్సభవనంగచ్ఛన్రక్షోగణసమన్వి
తం। కుంభకర్ణఃపదన్యాసైరకంపయతమేదినీం ॥౫॥ సోభిగమ్యగృహంభ్రాతుఃకక్ష్యామభివిగాహ్యచ।దదర్శోద్విగ్న
మాసీనంవిమానేపుష్పకేగురుం ॥౬॥ అథదృష్ట్వాదశగ్రీవఃకుంభకర్ణముపస్థితం । తూర్ణముత్థాయసంహృష్టస్సన్నిక
ర్షముపానయత్ ॥౭ అథాసీనస్యపర్యంకేకుంభకర్ణోమహాబలః। భ్రాతుర్వవందేచరణౌకింకృత్యమితిచాబ్రవీత్ ॥౮॥
ఉత్పత్యచైనంముదితోరావణఃపరిషస్వజే । సభ్రాత్రాసంపరిష్వక్తోయథావచ్చాభినందితః॥ కుంభకర్ణశ్శుభందివ్యం
ప్రతిపేదేవరాసనం ॥౯॥ సతదాసనమాశ్రిత్యకుంభకర్ణోమహాబలః ॥ సంరక్తనయనఃకోపాద్రావణంవాక్యమబ్రవీ
త్ ॥౧౦॥ కిమర్థమహమాదృత్యత్వయారాజన్విబోధితః॥ శంసకస్మాద్భయంతేస్తికోద్యప్రేతోభవిష్యతి॥౧౧॥భ్రా
తరంరావణఃక్రుద్ధం కుంభకర్ణమవస్థితం॥ ఈషత్తుపరివృత్తాభ్యాంనేత్రాభ్యాంవాక్యమబ్రవీత్ ॥౧౨॥ అద్యతేసుమ
హాన్కాలశ్శయానస్యమహాబల॥ సుఖితస్త్వంనజానీషేమమరామకృతంభయం ॥౧౩॥ ఏషదాశరథీరామస్సుగ్రీవస
హితోబలీ॥ సముద్రంసబలస్తీర్త్వామూలంనఃపరికృంతతి ॥౧౪॥హంతపశ్యస్వలంకాయాంవనాన్యుపవనానిచ॥సేతు
నాసుఖమాగమ్యవానరైకార్ణవీకృతం ॥౧౫॥ యేరక్షసాంముఖ్యతమాహతాస్తేవానరైర్యుధి ॥ వానరాణాంక్షయం
యుద్ధేనపశ్యామికదాచన। నచాపివానరాయుద్ధేజితపూర్వాఃకదాచన ॥౧౬॥తదేతద్భయముత్పన్నంత్రాయస్వేమాం
మహాబల। నాశయత్వమిమానద్యతదర్థంబోధితోభవాన్ ॥౧౭॥ సర్వక్షపితకోశంచసత్వమభ్యవపద్యమాం । త్రా
యస్వేమాంపురీంలంకాంబాలవృద్ధావశేషితాం ॥౧౮॥ భ్రాతురర్థేమహాబాహోకురుకర్మసుదుష్కరం। మయైవం
నోక్తపూర్వోహికశ్చిద్భ్రాతఃపరంతప ॥౨౦ ॥త్వయ్యస్తితుమమస్నేహఃపరాసంభావనాచమే । దైవాసురేషుయు
ద్ధేషుబహుశోరాక్షసర్షభ ॥త్వయాదేవాఃప్రతివ్యూహ్యనిర్జితాశ్చాసురాయుధి॥౨౧॥ తదేతత్సర్వమాతిష్ఠవీర్యం

జాలమిత్యర్థః॥౪౦॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకషష్టితమస్సర్గః.

అథకుంభకర్ణంప్రతిరావణస్యసాంత్వవచనంద్విషష్టితమే.- సత్విత్యాది॥ నిద్రామదసమాకులః- నిద్రయాఅకాలోత్థితత్వేనానువర్త
మానయామదేనమద్యపానకృతేనచ సమాకులః- గృహేభ్యః- నిర్గతేనేతిశేషః॥ ౨॥ సహేమేతి॥సహేమజాలవితతంస్వర్ణమయగవాక్షవి
తతం- భానుభాస్వరదర్శనం- దృశ్యతఇతిదర్శనంరూపం- భానువత్ప్రకాశమానమిత్యర్థః॥ ౩॥సఇతి॥ దూరేకక్ష్యాంతరప్రదేశే-దదర్శ-ఉన్న
తపుష్పకవత్త్వాదితిభావః॥౪॥౬॥అథేతి॥సన్నికర్షంసమీపం॥ ౭॥ అథేతి॥ కృత్యంమయాకర్తవ్యం॥ ౮॥ ౧౦॥ కిమర్థమితి॥ అదృత్య-స్థితేనేతి
శేషః-శంసేతి - తమితిశేషః - ప్రేతోభవిష్యతిమృతోభవిష్యతి ॥ ౧౧॥ భ్రాతరమితి॥ ఈషత్పరివృత్తాభ్యామిత్యనేనఈషత్కోపోల
క్ష్యతే॥౧౨॥ఈషత్త్వమేవవివృణోతి-అద్యేత్యాదినా॥ సుమహాన్కాలఃనవదినపరిమితః-గతఇతిశేషః॥౧౩॥ఏషఇతి॥మూలంమూలబలం-పరి
కృంతతి- బాధతఇత్యర్థః॥౧౪॥మూలకృంతనముపపాదయతి॥హంతేతి॥లంకాయాంవనాన్యుపవనానిచసర్వం-సేతునాసుఖమాగమ్యస్వనిర్మిత
సేతుమాత్రేణసుఖమాగమ్య-రామేణ-వానరైకార్ణవీకృతంవానరరూపైకార్ణవీకృతం-పశ్యస్వ-అత్ర నేపదమార్షం-యద్వాస్వలంకాయామితి
ఛేదః-ఆత్మీయలంకాద్వీపఇత్యర్థః॥౧౬॥తదితి॥ తదేతత్ఏతాదృశం-భయముత్పన్నం - అస్మాద్భయాదిమాంపురీంత్రాయస్వ ఇమాన్వానరా
న్నాశయ- తదర్థంనాశనార్థం॥౧౭॥సర్వక్షపితేతి॥సర్వక్షపితకోశంక్షపితసర్వైశ్వర్యం-కోశోస్త్రీకుట్మలేఖడ్గపిధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః-
అభ్యవపద్య-జానీహీత్యర్థః- బాలవృద్ధావశేషితామిత్యతిశయోక్తిఃమూలబలాద్యుత్సాదనస్యవక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౧౮॥ భ్రాతురితి ॥ కశ్చిదితి
ప్రశ్నే- కదాచిదపినోక్తపూర్వోసీత్యర్థః- కశ్చిదితిపాఠే-త్వదన్యఃకశ్చిదపినైవముక్తపూర్వఇత్యర్థః॥౨౦॥ త్వయీతి॥ సంభావనాఆదరః-దై
వాసురేషుదేవాసురసంబంధిషుప్రతివ్యూహ్యవిభజ్య- అసురాః- అసురాఅపీత్యర్థః॥౨౧॥తదేతదితి ॥ ఆతిష్ఠఅవలంబస్వ॥౨౨॥కురుష్వే

౪౦॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకషష్టితమస్సర్గః.

రాక్షసానామితి॥ గృహేభ్యః-నిర్గతేనేతిశేషః॥౨॥ సోభిగమ్యేతి ॥ కక్ష్యామభివిగాహ్య- ద్వారంతీర్త్వా ॥౬॥అథేతి॥ఉపస్థితం-
అవస్థితం- ప్రాప్తమితియావత్॥౧౨॥అద్యేతి॥సుమహాన్కాలః - అతీతఇతిశేషః ॥౧౪॥ హంతేతి॥ స్వలంకాయాం - ఆత్మీయలంకాద్వీ
పే-వానరైకార్ణవీకృతం-ఏతత్సర్వమితిశేషః ॥౧౭॥సర్వేతి॥ సర్వక్షపితకోశం- క్షపితసర్వైశ్వర్యం ॥౧౯॥ మయైవమితి॥ పరాసంభావనా

భీమపరాక్రమ॥ నహి తే సర్వభూతేషు దృశ్యతే సదృశో బలీ ॥౨౨॥ కురుష్వ మే ప్రియహితమేతదుత్తమం యథాప్రియం ప్రియరణ బాంధవప్రియ। స్వతేజసా విధమ సపత్నవాహినీం శరద్ఘనం పవన ఇవోద్యతో మహాన్ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ద్విషష్టితమస్సర్గః. ************************ తస్య రాక్షసరాజస్య నిశమ్య పరిదేవితం। కుంభకర్ణో బభాషేదం వచనం ప్రజహాస చ ॥౧॥ దృష్టో దోషో హి యోఽస్మాభిః పురా మంత్రవినిర్ణయే। హితేష్వనభిరక్తేన సోఽయమాసాదితస్త్వయా ॥౨॥ శీఘ్రం ఖల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణః। నిరయేష్వేవ పతనం యథా దుష్కృతకర్మణః ॥౩॥ ప్రథమం వై మహారాజ కృత్యమేతదచింతితం। కేవలం వీర్యదర్పేణ నానుబంధో విచారితః॥ ౪ ॥ యః పశ్చాత్పూర్వకార్యాణి కుర్యాదైశ్వర్యమాస్థితః। పూర్వం చాపరకార్యాణి న స వేద నయానయౌ ॥ ౫ ॥ దేశకాలవిహీనాని కర్మాణి విపరీతవత్ । క్రియమాణాని దుష్యంతి హవీంష్యప్రయతేష్వివ ॥ ౬ ॥ త్రయాణాం పంచధా యోగం కర్మణాం

తి॥ యథాప్రియం యథాస్నేహం- ఆవయోః ప్రీత్యనురూపమిత్యర్థః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విషష్టితమస్సర్గః. ✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿ అథ కుంభకర్ణబుద్ధిస్త్రిషష్టితమే- తస్యేత్యాది॥ పరిదేవితం - పూర్వోక్తవచనానాం పరిదేవనతుల్యత్వాత్ పరిదేవితత్వం - కుంభకర్ణో వచనం బభాషే జహాస చేత్యత్ర వ్యత్యయః కార్యః - ఉక్త్వా జహాసేతి వార్థః॥ ౧॥ దృష్ట ఇతి॥ పురా మంత్రనిర్ణయే క్రియమాణే- అస్మాభిః- యో దోషో దృష్టః శత్రుభిస్తవాపత్ భవిష్యతీతి నిశ్చితః- హితేషు హితపరేషు- అనభిరక్తేన అసక్తేన- హితపరవచనమశృణ్వతేత్యర్థః- త్వయా సోఽయం దోష ఆసాదితః- పూర్వమేవ చింతితాఽఽపత్ ప్రాప్తేత్యర్థః॥౨॥ శీఘ్రమితి॥ పాపస్య సీతాహరణరూపస్య కర్మణః- ఫలం- త్వాం- శీఘ్రం అభ్యుపేతం ప్రాప్తం- అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుత ఇతి న్యాయాత్- అతో నిదాహరణమాహ నిరయేష్వితి- దుష్కృతకర్మణః మహాపాతకినః పురుషాన్- నిరయేష్వేవ పతనం యథా ప్రాప్నోతి తద్వత్- ఏవకారేణాపరిహార్యత్వముచ్యతే॥౩॥ ప్రథమమితి॥ హే మహారాజ- కేవలం వీర్యదర్పేణ- ఏతత్ కృత్యం సీతాహరణరూపం కార్యం- వై ప్రథమం సీతాహరణాత్ పూర్వం. న చింతితం- సాధ్వసాధు వేతి త్వయా న విచారితం- అనుబధ్నాతీత్యనుబంధః దోషోత్పాదః- దోషోత్పాదేఽనుబంధస్స్యాదిత్యమరః॥ ౪॥ ప్రథమం విచార్య పశ్చాత్ కర్మ కర్తవ్యమితి ప్రేక్షావతాం కృత్యం త్వయా తు తద్విపరీతం కృతమిత్యాహ- య ఇతి ॥ ఐశ్వర్యం ఆస్థితః ప్రాప్తః- యః పుమాన్ పూర్వకార్యాణి కార్యారంభాత్ పూర్వం కర్తవ్యాని మంత్రణాదీని - కుర్యాత్ - అపరకార్యాణి ఉత్తరకాలే విచార్యాణి చ- పూర్వం కుర్యాత్ - సః నయానయౌ నీత్యనీతీ- న వేద॥౫॥ ఏవం దేశకాలానురోధేన కర్మ కర్తవ్యమిత్యుక్తం- తదననురోధే దోషమాహ- దేశేతి॥ దేశకాలవిహీనాని క్రియమాణాని- అదేశే అకాలే చ కృతాని కర్మాణి- విపరీతవత్ దేశకాలవైకల్యాద్విపరీతకర్మాణీవ- అప్రయతేషు మంత్రాధ్యయనాదినా అపూతేషు అపాత్రేషు హవీంషీవ దుష్యంతి- విఫలాని భవంతీత్యర్థః॥౬॥ దేశకాలానురోధస్య ఫలమాహ త్రయాణామితి॥ సచివైః మంత్రిభిస్సహ - సమయం నిశ్చయరూపం - సిద్ధాంతం కృత్వా - సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ త్రయాణాముత్తమమధ్యమాధమకర్మణాం- తత్ర ఆత్మోదయపరజ్యానిసంభవసమయే క్రియమాణం దండోపయోగి యానముత్తమం కర్మ ఆత్మపరయోర్బలసామ్యే క్రియమాణం సంధానం మధ్యమం కర్మ - పరోదయాత్మజ్యానిసమయే క్రియమాణం దానపూర్వసమాశ్రయణమధమం కర్మ - తేషాం పంచధా యోగం- కర్మణామారంభోపాయః- పురుషద్రవ్యసంపత్- దేశకాలవిభాగః- వినిపాతప్రతీకారః- కార్యసిద్ధిశ్చేత్యుక్తైః పంచభిర్యోగం- యద్వా త్ర

అత్యాదరః॥౨౧॥ తదేతదితి॥ వీర్యమాతిష్ఠ- వీర్యమవలంబస్వ ॥౨౨॥ కురుష్వేతి ॥ హే ప్రియరణ- ఏతదుత్తమం హితం- యథాప్రియం యథాస్నేహం- ఆవయోః స్నేహానురూపమితి యావత్- కురుష్వేతి యోజనా ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్విషష్టితమస్సర్గః. ✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿

౨॥ శీఘ్రమితి॥ దుష్కృతకర్మణః- పురుషస్య- నిరయేష్వేవ పతనం యథా తథా- పాపస్య కర్మణః- సీతాహరణరూపస్య- ఫలం- శీఘ్రం త్వామభ్యుపేతం ప్రాప్తం॥ ౩॥ ప్రథమమితి ॥ ప్రథమం పాపస్య కర్మణో విధానాత్ప్రాగేవైతత్కృత్యఫలభూతమేతద్రామాగమనలంకాదాహాదికం న చింతితం ఫలత్వేన న విచారితమిత్యర్థః - అనుబంధోఽపి న విచారితః అనుబధ్నాతీతి అనుబంధో దోషోత్పాదః- దోషోత్పాదేఽనుబంధస్స్యాదిత్యమరః - తత్కృతదోషో న విచారిత ఇత్యర్థః॥౪॥ ప్రేక్షావతా పురుషేణ ప్రథమం విచార్య పశ్చాత్కర్తవ్యం, త్వయా తు తద్విపరీతమేవ కృతమిత్యభిప్రేత్యాహ- యః పశ్చాదితి॥ పూర్వకార్యాణి- పూర్వస్మిన్ కాలే కర్తవ్యాని- పశ్చాత్కుర్యాత్- ఉత్తరకార్యాణి- ఉత్తరస్మిన్ కాలే కర్తవ్యాని పూర్వం కుర్యాదితి సంబంధః॥౫॥ దేశకాలవైపరీత్యేన కృతస్య కర్మణో దోషం ప్రదర్శయతి॥ దేశకాలేతి॥ అనుకూలాన్యపి కర్మాణి- స్వోచితదేశకాలవియుక్తాని- క్రియమాణాని చేత్ - విపరీతవద్దుష్యంతి- ప్రతికూలకర్మభిస్తుల్యం విరుద్ధఫలాని భవంతీత్యర్థః- హవీంషి చ పురోడాశాదీని- అప్రయతేష్వివ- అసావధానజనేష్వివ- అశుచిజనేష్వితి యావత్ ॥౬॥ దేశకాలవిరోధే ఫలవైపరీత్యముక్త్వా ఇదానీం తదవిరోధే ఫలమాహ- త్రయాణామితి॥ సచివైః- సమయం నిశ్చయం- త్రయాణాముత్తమమధ్యమాధమభావేన త్రివిధానాం కర్మణాం- ఏషూత్తమం కర్మ నీతిశాస్త్రోక్తం- ఆత్మోపచయ

యః పరిపశ్యతి। సచివైస్సమయం కృత్వా స సభ్యే వర్తతే పథి ॥౭॥ యథాగమం చ యో రాజా సమయం విచికీర్షతి। బుధ్యతే సచివాన్బుద్ధ్యా సుహృదశ్చానుపశ్యతి ॥౮॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ సర్వాన్వా రక్షసాం పతే। భజతే పురుషః కాలే త్రీణి ద్వన్ద్వాని వా పునః ॥౯॥ త్రిషు చైతేషు యచ్ఛ్రేష్ఠం శ్రుత్వా తన్నావబుధ్యతే। రాజా వా రాజమాత్రో వా వ్యర్థం తస్య బహుశ్రుతం ॥౧౦॥ ఉపప్రదానం సాన్త్వం వా భేదం కాలే చ విక్రమం। యోగం చ రక్షసాం శ్రేష్ఠ తావుభౌ చ నయానయౌ ॥ కాలే ధర్మార్థకామాన్యస్సమ్మన్త్ర్య సచివైస్సహ। నిషేవేతాత్మవాన్లోకే న స వ్యసనమాప్నుయాత్ ॥౧౨॥ హితానుబన్ధమాలోచ్య కార్యాకార్యమిహాత్మనః। రాజా సహార్థతత్త్వజ్ఞైస్సచివైస్స హి జీవతి ॥౧౩॥ అనభిజ్ఞాయ

యాణాం ఉత్తమమధ్యమాధమభావేన త్రివిధానాం కర్మణాం - పఞ్చధా యోగం దేశకాలాత్మద్రవ్యప్రయోజనసమ్బన్ధవశాత్ పఞ్చవిధం సమ్బన్ధం- యః పశ్యతి-సః- సభ్యే సాధౌ - సభ్యస్సామాజికే సాధావితి రత్నమాలా-పథి నీతిమార్గే - వర్తతే - సమ్యఙ్నీతిఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ॥౭॥ యథాగమమితి॥ యథాగమం నీతిశాస్త్రమనతిక్రమ్య- యో రాజా- సమయం కార్యనిర్ణయం-చికీర్షతి- సచివాంశ్చ బుధ్యతే- సచివైస్సహాలోచయతీతి యావత్ - సుహృదశ్చానుపశ్యతి- సుహృద్భిస్సహ విచారయతీతి యావత్ - స సభ్యే పథి వర్తత ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౮ ॥ధర్మమితి॥ ధర్మమర్థం కామం చ ప్రత్యేకం వా- త్రీణి ద్వన్ద్వాని వా- ధర్మార్థౌ అర్థధర్మౌ కామార్థౌ వా - సర్వాన్వా-కాలేషు విహితేషు ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నేషు భజేత-అకాలే న సేవేతేతి భావః- ఏతదుక్తం భవతి- ప్రాతఃకాలే ధర్మో విహితః తం తదా సేవేత - మధ్యాహ్నే అర్థో విహితః తం తదా సేవేత-సాయంకాలే కామో విహితః తం తదా సేవేతేతి- యద్వా ప్రాతఃకాలే స్వకాలవిహితం ధర్మం మధ్యాహ్నవిహితమర్థం చ సేవేత-మధ్యాహ్నే స్వకాలవిహితమర్థం ప్రాతర్విహితం ధర్మం చ సేవేత- సాయంకాలే స్వకాలవిహితం కామం-మధ్యాహ్నవిహితమర్థం చ సేవేత. అథవా సాయంకాలే స్వవిహితం కామం ప్రాతర్మధ్యాహ్నయోర్విహితౌ ధర్మార్థౌ చ సేవేతేతి- కేవలకామం సర్వకాలేష్వపి సేవమానః పురుషాధమ ఏవేత్యభిసన్ధిః॥౯॥ ఏవం కర్తవ్యముక్త్వా తదకర్తారం నిన్దతి-త్రిష్వితి॥ ఏతేషు పూర్వోక్తేషు- త్రిషు భజనేషు ధర్మార్థకామేషు వా-యచ్ఛ్రేష్ఠం ప్రత్యేకభజనం. ధర్మో వా-తచ్ఛ్రుత్వా-యో రాజా వా- రాజమాత్రో వా రాజసదృశో వా-నబుధ్యతే ఆచరితుం న జానాతి - తస్య బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-వ్యర్థం అనుష్ఠానపర్యవసానాభావాదితి భావః- ఏవం సామాన్యరూపయా అప్రస్తుతప్రశంసయా త్రివర్గేషు శ్రేష్ఠం ధర్మం పరిత్యజ్య జఘన్యం కామమేవాశ్రితస్య తే శాస్త్రశ్రవణం సముద్రఘోషమాత్రమాసీదితి ప్రస్తుతోऽర్థోऽవగమ్యతే ॥ ౧౦॥ అకాలే కామ ఇవ కాలే విక్రమోऽపి త్యాజ్య ఇత్యాహ - ఉపప్రదానమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కాలే తత్తదుచితకాలే-ఉపప్రదానం ప్రతిపక్షిణస్సమీపంగత్వా ద్రవిణాదిప్రదానం- సాన్త్వం సమీచీనభాషణం- భేదం మిత్రాదివర్గస్య ద్వైధీకరణం-విక్రమం దణ్డం చ ప్రత్యేకం తేషాం యోగం సమవాయం చ- తౌ పూర్వోక్తౌ-నయానయౌ తేషాం నిర్వాహప్రకారాన్ ధర్మార్థకామాంశ్చ సచివైస్సమ్మన్త్ర్య కాలే పూర్వోక్తకాలే ఆత్మవాన్ వశీకృతమనస్కః- యో నిషేవేత స లోకే వ్యసనం నాప్నుయాత్ ॥ ౧౨॥ హితేతి॥ అత్ర కార్యమిత్యధ్యాహారః - నిషేవేతేత్యనుషఙ్గః - యో రాజా అర్థతత్త్వజ్ఞైస్సచివైస్సహ- హితానుబన్ధం హితోదర్కం-ఆత్మనః కార్యాకార్యం కర్తవ్యాకర్తవ్యం-ఆలోచ్య నిశ్చిత్య- కార్యమేవ నిషేవేత-స ఇహ లోకే-

---

పరజ్యానిసమ్భవసమయే క్రియమాణం దణ్డోపయోగి యానం ఉత్తమం కర్మ - ఆత్మపరయోః బలసామ్యే క్రియమాణం సామసాధ్యం సన్ధానం మధ్యమం కర్మ- పరోపచయాత్మగ్లానిసమయే క్రియమాణం దానపూర్వకసమాశ్రయణమధమం కర్మ .. ఏతాదృశత్రివిధకర్మణాం- పఞ్చధా యోగః-దేశ కాలాత్మ ద్రవ్య ప్రయోజన సమ్బన్ధవశాత్ పఞ్చవిధం సమ్బన్ధం యః పశ్యతి స సభ్యే పథి వర్తతే - సాధీయాన్ భవతీత్యర్థః- యద్వా ఏవం వా పఞ్చధా యోగః- కర్మణామారమ్భోపాయః- పురుషద్రవ్యసమ్పత్ - దేశకాలవిభాగః-విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః-కార్యసిద్ధిశ్చేతి॥ ౭॥ యథాగమమితి॥ యో రాజా- యథాగమం యథానీతిశాస్త్రం-సమయం కార్యనిర్ణయం- విచికీర్షతి సచివాంశ్చ బుధ్యతే-సచివైస్సహాలోచయతీత్యర్థః- సుహృదశ్చానుపశ్యతి-సుహృదశ్చాపేక్షతే-యద్వా సుహృద్భిస్సహ విచారయతి- స సభ్యే పథి వర్తత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః॥౮॥ ధర్మమితి॥ కాలే విహితపూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నసాయాహ్నకాలే-ధర్మం అర్థం చ కామం చ ప్రత్యేకం పురుషో భజేత-త్రీణి ద్వన్ద్వాని వా-ప్రాతః కాలవిహితం ధర్మం మధ్యాహ్నవిహితమర్థం చ ప్రాతఃకాలే భజేత- మధ్యాహ్నే విహితమర్థం ప్రాతఃకాలవిహితం ధర్మం చ మధ్యాహ్నే భజేత- సాయంకాలవిహితం కామం మధ్యాహ్నవిహితమర్థం చ సాయంకాలే భజేత - సర్వాన్వా సాయంకాలవిహితం కామం ప్రాతర్మధ్యాహ్నవిహితౌ ధర్మార్థౌ చ సాయంకాలే అవైకల్యేన భజేత- కాలవ్యత్యయే న భజేతేత్యర్థః॥౯॥ త్రిష్వితి॥ త్రిషు చైతేషు- ధర్మార్థకామేషు యచ్ఛ్రేష్ఠం ధర్మరూపం వస్తు - యద్వా త్రిషు త్రివిధేష్వేతేషు పూర్వోక్తపక్షేషు యచ్ఛ్రేష్ఠం ప్రశస్తతరం తచ్ఛ్రుత్వా రాజా వా- రాజమాత్రో వా రాజసదృశో వా నావబుధ్యతే ఆచరితుం న జానాతి-తస్య బహుశ్రుతం వ్యర్థమిత్యర్థః ॥౧౦॥ ఉపప్రదానమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఉపప్రదానం సాన్త్వం భేదం చ- కాలే తదుచితకాలే విక్రమం దణ్డం చ-సామాదీనుపాయాన్ నైకైకం యోగం తేషాం సముదాయం చ- నయానయౌ- తేషాం నిర్వాహానిర్వాహప్రకారౌ-ధర్మార్థకామాంశ్చ ధర్మః తపశ్చర్యాదిః- అర్థః లబ్ధవ్యం ధనం- కామః ప్రాప్తవ్యవస్త్రాది - ఏతాన్ సచివైస్సహ సమ్మన్త్ర్య - కాలే తత్తదుచితకాలే ఆత్మవాన్ వశీకృతమనస్కః - యో నిషేవేత - స లోకే వ్యసనం నాప్నుయాదితి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ హితానుబన్ధమితి॥ అత్ర నిషేవేతేత్యనుషఙ్గః - యో రాజా- సచివైస్సహ కార్యాకార్యమాలోచ్య- కర్తవ్యాకర్తవ్యం విచార్య- హితాను

శాస్త్రార్థాన్పురుషాః పశుబుద్ధయః। ప్రాగల్భ్యాద్వక్తుమిచ్ఛంతి మంత్రేష్వభ్యంతరీకృతాః॥ ౧౪॥ అశాస్త్రవిదుషాం తేషాం న కార్యమహితం వచః। అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం విపులాం శ్రియమిచ్ఛతాం ॥ ౧౫ ॥ అహితం చ హితాకారం ధార్ష్ట్యాజ్జల్పంతి యే నరాః। అవేక్ష్య మంత్రబాహ్యాస్తే కర్తవ్యాః కృత్యదూషణాః ॥ ౧౬ ॥ వినాశయంతో భర్తారం సహితాః శత్రుభిర్బుధైః। విపరీతాని కృత్యాని కారయంతీహ మంత్రిణః॥ తాన్భర్తా మిత్రసంకాశానమిత్రాన్మంత్రనిర్ణయే। వ్యవహారేణ జానీయాత్సచివానుపసంహితాన్ ॥ ౧౮॥ చపలస్యేహ కృత్యాని సహసానుప్రధావతః। ఛిద్రమన్యే ప్రపద్యంతే క్రౌంచస్య ఖమివ ద్విజాః ॥ ౧౯॥ యో హి శత్రుమభిజ్ఞాయ నాత్మానమభిరక్షతి। అవాప్నోతి హి సోనర్థాన్స్థానాచ్చ వ్యవరోప్యతే॥ ౨౦ ॥ యదుక్తమిహ తే పూర్వం క్రియతామనుజేన చ। తదేవ నో హితం కార్యం యదిచ్ఛసి చ తత్కురు ॥ ౨౧॥ తత్తు శ్రుత్వా దశగ్రీవః కుంభకర్ణస్య భాషితం। భ్రుకుటిం చైవ సంచక్రే క్రుద్ధశ్చైనమభాషత॥ ౨౨॥ మాన్యో గురురివాచార్యః కిం మాం త్వమనుశాససి। కిమేవం వాక్శ్రమం కృత్వా కాలే యుక్తం విధీయతాం॥ ౨౩ ॥విభ్రమాచ్చిత్త

జీవతీత్యర్థః - హీత్యనేనాయమర్థో లోకప్రసిద్ధ ఇత్యవగమ్యతే - హితానుబంధకార్యాకార్యానాలోచనాత్త్వేదం వ్యసనమాపన్నమితి భావః॥౧౩॥ ఏవం సామాన్యేన రాజానమధిక్షిప్య మంత్రిణోప్యధిక్షిపతి-అనభిజ్ఞాయేతి॥ శాస్త్రార్థాన్ నీతిశాస్త్రార్థాన్-అనభిజ్ఞాయ గురుముఖాదశ్రుత్వా- వేషేణ పురుషాః- పశుబుద్ధయః ఆహారనిద్రాదిమాత్రాభిజ్ఞాః- త్వాం తేన రాజ్ఞా- మంత్రేషు రాజకార్యవిచారేషు-అభ్యంతరీకృతాః మంత్రయితృత్వేనవృతాస్సంతః- ప్రాగల్భ్యాత్ ఊహాపోహౌ వినా కేవలధార్ష్ట్యాత్- వక్తుమిచ్ఛంతి- నతు సమ్యక్సంగతం నిశ్చిత్య వదంతీత్యర్థః॥ ౧౪॥ అశాస్త్రేతి॥ శాస్త్రానభిజ్ఞానాం తేషాం మంత్రిణాం అహితం వచః అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం అథాపి విపులాం శ్రియమిచ్ఛతాం రాజ్ఞాం న కార్యం- రాజభిస్తదుక్తప్రకారో నానుష్ఠేయ ఇత్యర్థః॥౧౫॥ న కేవలం తద్వచనాశ్రవణం మంత్రిషు బహిష్కార్యాశ్చేత్యాహ-అహితమితి॥ వస్తుతః అహితం హితాకారం హితమివాపాతతః ప్రతీయమానమర్థం - ధార్ష్ట్యాత్ శాస్త్రజ్ఞానం వినా కేవలప్రాగల్భ్యాత్ - యే జల్పంతి అక్రమేణ వదంతి-కృత్యదూషణాః కార్యదూషకాస్తే అవేక్ష్య పూర్వమేవ పరీక్ష్య - మంత్రబాహ్యాః మంత్రబహిర్భూతాః కర్తవ్యాః ॥ ౧౬॥ న కేవలమహితవచనం విపరీతం చ కుర్వంతీత్యాహ - వినాశయంత ఇత్యాది॥ మంత్రిణః దుర్మంత్రిణః-బుధైః ఉపాయజ్ఞైః శత్రుభిః- సహితాః- ప్రేరితాః-వినాశయంతః వినాశార్థం-ఇహ ప్రయోజనే విషయే విపరీతాని విపరీతఫలకాని కృత్యాని- భర్తారం కారయంతి- దుర్మంత్రిత్వనిర్ణయోపాయమాహ తానితి-ఉపసంహితాన్ ఉపజాపితాన్-ఉత్కోచప్రదానాదినా శత్రుభిర్భేదం ప్రాపితాన్-మిత్రసంకాశాన్ మిత్రవద్భావయతః-కార్యతోఽమిత్రాన్ సచివాన్ వ్యవహారేణ వ్యామిశ్రభాషణేన జానీయాత్ ॥౧౮॥ స్వయమసమర్థా విపరీతబుద్ధయో మంత్రిణః కిం కరిష్యంతీత్యత్రాహ-చపలస్యేతి॥ ఇహ ప్రస్తుతే కార్యవిషయే-కృత్యాని ఉపసంహితమంత్రిప్రేరితాని కార్యాణి-సహసా అచిరేణ అనుప్రధావతః దుర్మంత్రిషు మంత్రిత్వమనుసరతః- చపలస్య ఝడితి కార్యే ప్రవర్తమానస్య రాజ్ఞః-ఛిద్రం రంధ్రం- అన్యే శత్రవః-క్షిప్రం ప్రపద్యంతే స్వీకుర్వంతి-కథమివ-ద్విజాః పక్షిణః- దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః - క్రౌంచస్య స్కందశక్తివిదారితస్య క్రౌంచాఖ్యపర్వతస్య - ఖమివ-పండితాః శత్రవః ఉత్కోచప్రదానాదినా వశీకృతైర్మంత్రిభిః- కుత్రచిచ్చాపలకార్యే రాజానం ప్రాపయ్య తదేవ రంధ్రమాసాద్య అంతః ప్రవిశంతీతి భావః॥౧౯॥ ఏవం కపటవృత్తైః శత్రుస్వరూపాపరిజ్ఞానే రాజా విపద్యత ఇత్యాహ - యో హీతి ॥ యో హి రాజా-శత్రుం వంచనపరం-అవిజ్ఞాయ మంత్రవ్యవహారాదినా అవిజ్ఞాయ- ఆత్మానం చ నాభిరక్షతి దుర్మంత్రినిరాసాదినా నాత్మానం ప్రకృతౌ స్థాపయతి సోనర్థానవాప్నోతి-స్థానాత్ రాజాసనాత్-వ్యవరోప్యతే ప్రచ్యావ్యతే- ఇయతా గ్రంథేన తవ కామవ్యసనాత్ కుమంత్రివచనాచ్చేయమాపదితి దర్శితం ॥ ౨౦॥ ౨౧॥ తత్త్వితి॥ క్రుద్ధస్సన్ భ్రుకుటిం [illegible] భ్రువం చక్రే ఏనమభాషత చేత్యన్వయః॥ ౨౨॥ మాన్య ఇతి॥ హే కుంభకర్ణ త్వం మాన్యః బహుమానార్హః-ఆచార్యః ఆచారప్రవర్తకః-గురురివ మాం మాన్యమాచార్యం గురుం- అనుశాససి శిక్షసే- ఆర్షశ్శప్- వైపరీత్యమేవాచరసీత్యర్థః-ఏవం వచనం తవాయుక్తమితి భావః-అఫలం చేదం వచనమిత్యాహ- కిమేవమితి- ఏవముక్తప్రకారేణ వాక్ఛ్రమం కృత్వా- ప్రయాసైకఫలాం వాచముక్త్వేత్యర్థః-కిం ఫలం-కిమపి ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః- నీతికాలస్యాతీతత్వాదితి భావః- కాలే నయమార్గాతీతకాలే-యద్యుక్తం పరాక్రమరూపం- తత్ విధీయతాం క్రియతాం॥౨౩॥ పూర్వమనాలోచ్య కృతస్య నిమిత్తమాహ- విభ్రమాదితి॥ విభ్రమాత్ అనీతౌ నీతిబుద్ధ్యా- చిత్తమోహాత్ జ్ఞానాసదయాత్-బలవీర్యాశ్రయేణ బలవీర్యయోరాశ్రయ

బంధం శుభోదర్కఫలం నిషేవతే స జీవతీతి సంబంధః॥ హితానుబంధమాలోక్య కుర్యాత్కార్యమిహాత్మన ఇతి వా పాఠః ॥ ౧౩ ॥ వృత్త్యర్థమానకర్తవ్య ఇత్యభిధాయ నీతిబాహ్యం మంత్రివాక్యమపి న పరిగ్రాహ్యమిత్యాహ - అనభిజ్ఞాయేత్యాదినా ॥౧౫ ॥ అహితమితి ॥ కృత్యదూషణాః సిద్ధార్థదూషకాః ॥౧౬॥ వినాశయంత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ బుధైః ఉపాయజ్ఞైః- ఉపసంహితాన్ - ఉత్కోచాదినా శత్రుభిర్వశీకృతాన్ ౧౮ ॥ చపలస్యేతి ॥ ఇహ ప్రస్తుతకార్యవిషయే - కృత్యాని ఉపసంహితమంత్రిప్రేరితాని కార్యాణి - సహసా- అనుధావతః కుర్వతః-చపలస్య- రాజ్ఞః- ఛిద్రం రంధ్రం- అన్యే శత్రవః ప్రపద్యంతే- కథమివ - ద్విజాః క్రౌంచస్య స్కందశక్తివిదారితక్రౌంచాఖ్యపర్వతస్య ఖమివ రంధ్రమివ ॥ ౨౩॥ కుంభకర్ణోక్తం దోషమంగీకృత్యోత్తరమాహ-విభ్రమాదితి॥ విభ్రమాత్ - విపరీతజ్ఞానాత్-చిత్తమోహాదజ్ఞానాత్ నాభిపన్నం న కృతం॥

మోహాద్వా బలవీర్యాశ్రయేణ వా। నాభిపన్నమిదానీం యద్వ్యర్థాస్తస్య పునః కథాః ॥ ౨౪ ॥ అస్మిన్కాలే తు యద్యు
క్తం తదిదానీం విధీయతామ్। గతం తు నానుశోచంతి గతం తు గతమేవ హి ॥ ౨౫ ॥ మమాపనయజం దోషం విక్రమేణ సమీకు
రు। యది ఖల్వస్తి మే స్నేహో విక్రమం వాఽవగచ్ఛసి॥ యది వా కార్యమేతత్తే హృది కార్యతమం మతమ్ ॥ ౨౬ ॥ స సుహృ
ద్యో విపన్నార్థం దీనమభ్యవపద్యతే॥ స బంధుర్యోఽపనీతేషు సాహాయ్యాయోపకల్పతే ॥ ౨౭ ॥ తమథైవం బ్రువాణం తు
వచనం ధీరదారుణమ్॥ రుష్టోఽయమితి విజ్ఞాయ శనైః శ్లక్ష్ణమువాచ హ ॥ ౨౮ ॥ అతీవ హి సమాలక్ష్య భ్రాతరం క్షుభితేంద్రి
యమ్॥ కుంభకర్ణః శనైర్వాక్యం బభాషే పరిసాంత్వయన్ ॥ ౨౯ ॥ అలం రాక్షసరాజేంద్ర సంతాపముపపద్య తే॥ రోషం
చ సంపరిత్యజ్య స్వస్థో భవితుమర్హసి ॥ ౩౦ ॥ నైతన్మనసి కర్తవ్యం మయి జీవతి పార్థివ ॥ తమహం నాశయిష్యామి యత్కృ
తే పరితప్యసే ॥ ౩౧ ॥ అవశ్యం తు హితం వాచ్యం సర్వావస్థం మయా తవ ॥ బంధుభావాదభిహితం భ్రాతృస్నేహాచ్చ పా
ర్థివ ॥ ౩౨ ॥ సదృశం యత్తు కాలేఽస్మిన్కర్తుం స్నిగ్ధేన బంధునా ॥ శత్రూణాం కదనం పశ్య క్రియమాణం మయా రణే॥
౩౩ ॥ అద్య పశ్య మహాబాహో మయా సమరమూర్ధని ॥ హతే రామే సహ భ్రాత్రా ద్రవంతీం పరవాహినీమ్ ॥ ౩౪ ॥
అద్య రామస్య తద్దృష్ట్వా మయాఽఽనీతం రణాచ్ఛిరః॥ సుఖీ భవ మహాబాహో సీతా భవతు దుఃఖితా॥ ౩౫ ॥ అద్య రామస్య
పశ్యంతు నిధనం సుమహత్ప్రియమ్॥ లంకాయాం రాక్షసాః సర్వే యే తే నిహతబాంధవాః॥ ౩౬ ॥ అద్య శోకపరీతానాం స్వ
బంధువధకారణాత్ ॥ శత్రోర్యుధి వినాశేన కరోమ్యస్రప్రమార్జనమ్॥ ౩౭ ॥ అద్య పర్వతసంకాశం ససూర్యమివ తో

ణేన-గర్వేణేతి యావత్-యత్కార్యం నాభిపన్నం న కృతం-తస్య పునః కథాః పునః పునః కథనాని-ఇదానీమతీతకాలే వ్యర్థాః॥ ౨౪ ॥ అస్మిన్నితి॥ ఇ
దానీం సద్యః-గతం తు గతమేవ-న తత్పునరాయాస్యతీతి భావః॥ ౨౫ ॥ మమేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ దోషం వైషమ్యం-శత్రుభిరాక్రమణమి
తి యావత్-సమీకురు సమతయా కురు-వైషమ్యసమతా నామ వైషమ్యనాశ ఏవ-ఖలు వాక్యాలంకారే-మే మయి-యది స్నేహోఽస్తి స్వకీయం వి
క్రమం యది వా అవగచ్ఛసి-స్వపరాక్రమమజ్ఞాత్వైవ నీత్యుపన్యాసస్త్వయా కృత ఇతి భావః-ఏతత్ యుద్ధరూపం కార్యం తే హృది కార్యతమం అవ
శ్యకర్తవ్యం-మతం ఇష్టం-అవశ్యకర్తవ్యత్వేన మన్యసే చేదిత్యర్థః-తదా సమీకుర్విత్యన్వయః॥ ౨౬ ॥ ఇదానీం సాహాయ్యాకరణే తవ బంధుత్వ
మేవ భజ్యేతేతి సదృష్టాంతమాహ-స ఇతి॥ విపన్నార్థం విపన్నః శంకితాపాయః అర్థః ప్రయోజనం యస్య తం-దీనం మలినమనస్కం పురుషం-య
స్సుహృత్ అభ్యవపద్యతే అభితః ప్రాప్నోతి-సదా సన్నిధత్త ఇత్యర్థః-స ఏవ సుహృత్-యో బంధుః-అపనీతేషు విషమితనీతిషు పురుషేషు-సా
హాయ్యాయోపకల్పతే సాహాయ్యాయ ప్రభవతి-స ఏవ బంధుః-సర్వం వాక్యం సావధారణమితి న్యాయాత్॥ ౨౭ ॥ తమితి॥ ధీరదారుణం-య
ది వా కార్యమిత్యుక్త్యా ధీరం-సుహృదిత్యాద్యుక్త్యా దారుణం నిష్ఠురం-రుష్టోఽయమితి విజ్ఞాయ-భ్రుకుటిబంధనేనానుమాయేత్యర్థః॥ ౨౮ ॥ ఉ
క్తమేవార్థం ప్రపంచయన్నాహ-అతీవేతి॥ అతీవ క్షుభితేంద్రియమిత్యనేన రుష్టపదం వ్యాఖ్యాతం పరిసాంత్వయన్నిత్యనేన శ్లక్ష్ణపదం॥ ౨౯ ॥ అలమి
తి॥ తే త్వయా-సంతాపం ఉపపద్య ప్రాప్య అలం-సంతాపో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః-అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వేతి క్త్వా ప్రత్యయః-స్వస్థో
భవ-స్వగర్వస్థో భవేత్యర్థాంతరం॥ ౩౦ ॥ నైతదితి॥ నైతన్మనసి కర్తవ్యం-విభ్రమాచ్చిత్తమోహాద్వేత్యుక్తం మనసి న కర్తవ్యమిత్యర్థః-య
త్కృతే యస్య రామస్య కృతే-అర్థాంతరం తు మయి జీవతి సతి ఏతన్మనసి న కర్తవ్యం-యద్యహం జీవిష్యామి తదా ఏవం న కర్తవ్యం-అహమేవ న
జీవిష్యామీత్యర్థః-యత్కృతే యస్య మమ కృతే పరితప్యసే అయం సుఖేన జీవన్ మత్కార్యం న కరోతీతి పరితప్తోఽసి-తం మాం రామేణ నాశయిష్యామీ
తి॥ ౩౧ ॥ తర్హి కిమర్థమేవముక్తమిత్యత్రాహ-అవశ్యమిత్యాది॥ బంధుభావాత్ సామాన్యస్నేహాత్ విశేషతో భ్రాతృస్నేహాచ్చ-సర్వావస్థం-దో
షహర్షాదిసర్వావస్థావస్థితమిత్యర్థః-అవశ్యం వాచ్యం తే హితం మయాఽభిహితం॥ ౩౨ ॥ సదృశమితి॥ అస్మిన్ కాలే ఆపత్కాలే స్నిగ్ధేన బంధు
నా-యత్కర్తుం సదృశం యుక్తం-తాదృశం కదనం మయా క్రియమాణం పశ్య అత్ర శత్రుకర్తృకం కదనమిత్యర్థాంతరం॥ ౩౩ ॥ అద్యేతి॥ అర్థాం
తరం-హే పరజ్యేష్ఠ-మయా సహ సమరమూర్ధని హతే భ్రాత్రా సతి-రామే రామనిమిత్తం-ద్రవంతీం ఆగచ్ఛంతీం-వాహినీం పశ్యేతి॥ ౩౪ ॥ అద్యరా
మస్యేతి॥ అర్థాంతరం-మయా సహ రామస్య రణాద్ధేతోః ఆనీతం దూరే క్షిప్తం-శిరః మచ్ఛిరః-దృష్ట్వా సుఖీ భవ-తదానీం మయి రోషత్యాగాది
తి భావః-సీతా దుఃఖితా భవతు-సర్వలోకమాతృత్వాదితి భావః॥ ౩౫ ॥ అద్య రామస్య పశ్యంత్వితి॥ అర్థాంతరం-రామస్యేతి కర్తరి షష్ఠీ-రామ
కర్తృకం మన్నిధనం-యే నిహతబాంధవాః తే రాక్షసాః పశ్యంతు-న దుఃఖం పంచభిస్సహేతి న్యాయాదితి భావః-ఉత్తరశ్లోకేప్యేవమేవ యోజనా॥
౩౬ ॥ ౩౭ ॥ అద్యేతి॥ ససూర్యమివ తోయదమితి-రుధిరాక్తతయా ససూర్యప్రకాశం మేఘమివ స్థితమిత్యర్థః॥ ౩౮ ॥ కథమితి॥ ససైన్యం త్వా శ

---

౨౫ ॥ మమాపనయజం దోషమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం-మే మయి-విక్రమం పరాక్రమం-కార్యతమం అవశ్యకర్తవ్యం యది-తర్హి మమ దో
షం విక్రమేణ సమీకుర్విత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ స సుహృదితి॥ విపన్నార్థం-నష్టసర్వప్రయోజనం దీనం-సఖాయమితి శేషః-యః అభ్యవపద్యతే-స సు
హృత్-అపనీతేషు అపనీతిమత్సు ॥ ౨౭ ॥ తమితి॥ ధీరదారుణం-యది తే కర్తవ్యం-తర్హి కుర్విత్యుక్తైః ధైర్యయుక్తత్వం-స సుహృద్యో విపన్నార్థ
మిత్యుక్తైర్దారుణత్వం ॥ ౨౮ ॥ అలమితి॥ తే త్వయా-సంతాపముపపద్య ప్రాప్య అలం-సంతాపో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తర్హి కిమేవముక్త

యదం॥ వికీర్ణంపశ్యసమరే సుగ్రీవంప్లవగోత్తమం ॥౩౭॥ కథంత్వంరాక్షసైరేభిర్మయాచపరిరక్షితః॥ జిఘాంసుభి
ర్దాశరథింవధ్యసేత్వమిహో నఘ॥౩౯॥ అథపూర్వంహతే తేనమయిత్వాంహంతిరాఘవః॥నాహమాత్మని సంతాపం
గచ్ఛేయంరాక్షసాధిప॥౪౦॥ కామంత్విదానీమపిమాంవ్యాదిశత్వంపరంతప॥ నపరః ప్రేషణీయస్తేయుద్ధాయాతులవి
క్రమ ॥౪౧॥ అహముత్సాదయిష్యామిశత్రూంస్తవమహాబల॥౪౨॥ యదిశక్రోయదియమో యదిపావకమారుతౌ।తా
నహంయోధయిష్యామికుబేరవరుణావపి ॥౪౩॥ గిరిమాత్రశరీరస్యశితశూలధరస్యమే । నర్దతస్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్యబిభీయా
చ్చపురందరః ॥౪౪॥ అథవాత్యక్తశస్త్రస్యమృద్నతస్తరసారిపూన్ । నమేప్రతిముఖస్థాతుంకశ్చిచ్ఛక్తోజిజీవిషుః ॥
౪౫॥ నైవశక్త్యానగదయానాసినానిశితైశ్శరైః॥ హస్తాభ్యామేవసంరబ్ధోహనిష్యామ్యపివజ్రిణం॥౪౬ ॥యదిమేముష్టివే
గంసరాఘవోద్యసహిష్యతే ।తతః పాస్యంతిబాణౌఘారుధిరంరాఘవస్యతు ॥౪౭॥ చింతయాబాధ్యసేరాజన్కిమర్థం
మయితిష్ఠతి। సోహంశత్రువినాశాయతవనిర్యాతుముద్యతః ॥౪౮॥ ముంచరామాద్భయంరాజన్హనిష్యామీహసంయు
గే। రాఘవంలక్ష్మణంచైవసుగ్రీవంచమహాబలం॥ హనుమంతంచరక్షోఘ్నంలంకాయేనప్రదీపితా । హరీంశ్చాపిహని
ష్యామిసంయుగేసమవస్థితాన్॥అసాధారణమిచ్ఛామితవదాతుంమహద్యశః ॥౫౦॥ యదిచేంద్రాద్భయంరాజన్య

రథింజిఘాంసుభిఃఏభిఃరాక్షసైఃమయాచపరిరక్షితస్త్వంకథం రామేణవధ్యసఇతియోజనా-అర్థాంతరం-జిఘాంసుభిఃహననేచ్ఛామాత్రవద్భిః-
పరాక్రమాసమర్థైరిత్యర్థః- కథంపరిరక్షితః - ప్రత్యుతవధ్యసఇతి ॥ అత్రవిభీషణఃక్వగతఇతికుంభకర్ణస్యప్రశ్నఃమయాధిక్కృతోగతఇతి
రావణస్యోత్తరంచక్వచిత్కోశేదృశ్యతే- తత్ పూర్వాపరవిరుద్ధం॥౩౯॥ అథేతి॥అత్రఅథశబ్దఃప్రక్రమాంతరే-మయిహతేసతిహిపశ్చాత్త్వాం
రామోహంతిహనిష్యతి- అహంచఆత్మనిస్వస్మిన్సంతాపంశత్రుపరిభవజనకందాచిదపిగచ్ఛేయం- నకేనచిద్ధంతుంశక్యఇత్యర్థః- అతఃకుతస్తే
భయమితిభావః- అర్థాంతరం- అహమాత్మనివిషయేసంతాపం- నగచ్ఛేయంనగచ్ఛామి - వ్యత్యయోబహుళమితిలకారవ్యత్యయః- మన్నిధ
నంనానుశోచామీత్యర్థః- కింతుమయిహతేసతి - అథరాఘవస్త్వాంహంతిహనిష్యతీతిసంతాపంగచ్ఛామీతి॥౪౦॥కామమితి॥ ఇదానీమపిఇదానీ
మేవ- యుద్ధాయవ్యాదిశతేత్వయాపరఃఅన్యః- నప్రేషణీయః॥ ౪౧॥అహమిత్యర్ధమేకంవాక్యం॥౪౨॥ ఉక్తంవివృణోతి-యదీతి॥౪౩॥౪౪॥అ
థవేతి॥మృద్నతఃప్రహరతః-ప్రతిముఖేఅగ్రే॥౪౫॥౪౬॥యదీతి॥రామఃప్రథమంమేముష్టిప్రహారమేవనసహిష్యతేకుతోమాంప్రహరిష్యతీతిభావః॥
రామానుజీయం॥యదీతి॥ రాఘవోముష్టివేగంయదిసహిష్యతి-తతఃరాఘవస్యబాణౌఘాః- మేరుధిరంపాస్యంతి-రాఘవోముష్టివేగంనసహిష్యత
ఇతిభావః॥ ౪౭॥చింతయేతి॥ఉద్యతఃఅస్మీతిశేషః॥ ౪౮॥ ముంచేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అర్థాంతరం-రామాత్ భయం-అస్తీతిశే
షః- హనిష్యామీత్యేతన్ముంచేతి - దాతుంఖండితుమిత్యర్థాంతరం॥ ౫౦॥ యదిచేత్యర్ధం॥ ఇంద్రాత్ స్వయంభువశ్చభయంయద్యస్తితదపి

మిత్యత్రాహ- అవశ్యమితి॥ సర్వావస్థం- రోషహర్షాదిసర్వావస్థాస్విత్యర్థః ॥౩౭॥ కథమితి॥ దాశరథింజిఘాంసుభీ రాక్షసైఃపరిరక్షితః
కథంవధ్యసఇతిసంబంధః ॥౩౯॥ అద్యపూర్వమితి॥అహమాత్మనివిషయేసంతాపంనగచ్ఛామి-కింతుతేనమయిపూర్వంహతేసతి- అద్యైవరా
ఘవస్త్వాంహంతిహనిష్యతీతిసంతాపంగచ్ఛామీత్యర్థః ॥౪౬॥ యదీతి॥ సరాఘవోయదిమేముష్టివేగంసహిష్యతి- తతఃరాఘవస్యబాణౌఘాఃమే
రుధిరంపాస్యంతీతి-రాఘవోమేముష్టివేగంనసహిష్యతఇతిభావః॥౫౦॥యదిచేంద్రాదితి ॥ ఇంద్రాత్స్వయంభువశ్చభయంయద్యస్తితదపిమో
చయిష్యామీతిశేషః ॥౩౩॥ అద్యపశ్యమహాబాహోమయాసమరమూర్ధనీత్యారభ్యశ్రీరామముద్దిశ్యకుంభకర్ణోక్తపరుషవాక్యానాంప్రాప్తీతి
కార్థస్సవిష్టః- వస్తుతస్తు-యద్యపికుంభకర్ణో రావణప్రీతయేపివా- శ్రీరామనిష్ఠురభాషణేప్రీతయేపివాప్రవృత్తః-అథాపికుంభకర్ణవాణీప్రకారాం
తరేణనిస్సరతి- అద్యపశ్యమహాబాహోమయేత్యాదినా-శత్రూణాంకదనంపశ్యక్రియమాణంమయేత్యుక్తంత్వయా-తదయుక్తం-కింతుసీతాదుః
ఖసంపాదకరామహననేనాస్మదాదీన్విశోకాన్కుర్వితిరావణశంకాయాంతన్నశక్యమితివ్యంగ్యోక్త్యాపరిహరతిఅద్యపశ్యేతిసార్ధశ్లోకచతుష్ట
యేన-వ్యంగ్యోక్త్యర్థం-ఏషుశ్లోకేషువిద్యమానక్రియాపదానాంవిప్సాససంఘేయా-తదిత్థంయోజనా-రామేహతేసతి-ద్రవంతీంహరివాహినీంఅ
ద్య-పశ్యపశ్య-రణాదానీతంరామస్యశిరోదృష్ట్వాత్వంసుఖీభవసుఖీభవ-సీతాదుఃఖితాభవతుభవతు- శత్రుపక్షేహతేసతి. తేశోకో[illegible]విష్యతిన
భవిష్యతి-లంకాయాంయేహతబాంధవారాక్షసాఃతేరామనిధనంపశ్యంతుశోకపరీతానాంఅస్రప్రమార్జనంకరోమికరోమిఅతఃహేభ్రాతఃరా
వణ-ఏతత్సర్వంనసంగతమితిభావః॥౩౭॥కించఅయందుష్టరాక్షససమాగమఃత్వద్వధాయభవిష్యతీత్యాశయేనాహ-కథమితి॥కథం-కథంచిదిత్య
ర్థః-మయారక్షితోపిత్వందాశరథింజిఘాంసుభీరాక్షసైః- వధ్యసఏవేతిసంబంధః॥౪౬॥ మమరామేణసహయోద్ధుంసామర్థ్యంనాస్తీత్యాశ
యేనాహ- యదిమేముష్టివేగమితి॥ యదిశబ్దోనూనమిత్యర్థే-రాఘవోమేముష్టివేగంనూనంసహిష్యతితతోరాఘవస్యబాణౌఘాఃమమరుధిరం
పాస్యంతీత్యన్వయః॥౪౭॥ చింతయేతి ॥ ఉపరితనశ్లోకస్థముంచేతిక్రియాఅత్రాప్యత్రశ్లోకేయోజనీయా - హేరాజన్ - కిమర్థంచింతయాబా
ధ్యసే- తవశత్రువినాశాయాహముద్యతఃఅతోముంచచింతామితిశేషః ॥౪౮॥ తర్హి రామంసంహరేత్యాశంక్యతదశక్యమితిపరిహరతి - ముం

దివాపిస్స్వయంభువః ॥౫౧॥ అపి దేవాశ్శయిష్యంతే మ్రద్ధేమ యుమహీతలే । యమంచశమయిష్యామిభక్షయిష్యామిపావ
కం॥ఆదిత్యం పాతయిష్యామిసనక్షత్రంమహీతలే । శతక్రతుంవధిష్యామి పాస్యామివరుణాలయం ॥ పర్వతాంశ్చూర్ణ
యిష్యామిదారయిష్యామి మేదినీం॥ ౫౩॥ దీర్ఘకాలంప్రసుప్తస్యకుంభకర్ణస్యవిక్రమం ॥ అద్యపశ్యంతుభూతానిభ
క్ష్యమాణానిసర్వశః ॥౫౪॥ నన్విదంత్రిదివంసర్వమాహారస్యనపూర్యతే ॥౫౫॥ వధేన తే దాశరథేస్సుఖార్హంసుఖంస
మాహర్తుమహంవ్రజామి । నిహత్య రామంసహలక్ష్మణేనఖాదామిసర్వాన్ హరియూథముఖ్యాన్ ॥౫౬॥ రమస్వకా
మంపిబచాగ్ర్యవారుణీంకురుష్వకృత్యానివినీయతాం జ్వరః । మయాద్య రామే గమితే యమక్షయం చిరాయ సీతా వశ
గా భవిష్యతి ॥౫౭॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః. ***********************తదుక్తమతికా
యస్యబలినో బాహుశాలినః। కుంభకర్ణస్యవచనంశ్రుత్వోవాచమహోదరః॥౧ ॥ కుంభకర్ణకులేజాతోధృష్టఃప్రా
కృతదర్శనః ।అవలిప్తోనశక్నోషికృత్యంసర్వత్రవేదితుం ॥ ౨॥ నహిరాజానజానీతేకుంభకర్ణనయానయౌ త్వంతుకై
శోరకాద్ధృష్టః కేవలంవక్తుమిచ్ఛసి ॥౩॥ స్థానంవృద్ధించహానించదేశకాలవిభాగవిత్ ।ఆత్మనశ్చపరేషాంచబుధ్యతేరాక్ష
సర్షభః ॥౪॥ యత్త్వశక్యంబలవతాకర్తుంప్రాకృతబుద్ధినా। అనుపాసితవృద్ధేనకఃకుర్యాత్తాదృశంబుధః ॥౫॥ యాం

మోచయిష్యామీత్యుపసాహార్యం॥ ౫౧॥ ౫౪॥నన్వితి॥ త్రిదివం త్రిలోకీ- ఆహారస్యనపూర్యతేఆహారాయనపూర్యతే - నపర్యాప్తమిత్యర్థః॥
౫౫॥ వధేనేతి॥ సుఖార్హంఉత్తరోత్తరసుఖావహం- తేవధేనదాశరథేస్సుఖావహమిత్యర్థాంతరం॥౫౬॥రమస్వేతి॥ మయానిమిత్తేన-
రమస్వేత్యాదౌకాకుః- ఇయంఅక్షయమితిచ్ఛేదః- రామేనిష్టయేగమితేఇయంసీతాచిరాయవశగాభవిష్యతీత్యర్థాంతరం॥ ౫౭॥ ఇతిశ్రీగోవింద
రాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః.

అథమంత్రికృతానయమసహమానోమహోదరఃకుంభకర్ణంనిర్భర్త్సయతి- తదుక్తమిత్యాదినా ॥ ఉక్తంసూచనంవినాకంఠరవేణదర్శి
తం- అతికాయస్యమహాశరీరస్య- ప్రతివచనానర్హత్వద్యోతనాయవిశేషణాని॥౧॥మంత్రిభిస్సహావిచార్యైవరావణేనాకార్యంకృతం-అహమస
హాయఏవరామాదిభిర్యోత్స్యామీతియదుక్తం కుంభకర్ణేనతదుభయందూషయితుమాహ-కుంభకర్ణేత్యాదినా- కులేజాతోపి - ప్రాకృతదర్శ
నఃక్షుద్రబుద్ధిః- కేవలంధృష్టః- నతుశాస్త్రజ్ఞఇత్యర్థః-అవలిప్తఃగర్వితః-త్వంసర్వత్రకార్యే- కృత్యంమంత్రరూపం-తద్వేదితుంనశక్నోషి॥ ౨॥
కేవలంనీత్యపేక్షణనానుబంధోవిచారితః,నసవేదనయానయావిత్యాదినారావణోద్దేశేనకుంభకర్ణోక్తందూషయతి-నహీత్యాదినా॥ రాజా
నయానయౌనజానీతఇతిన-జానీతఏవేత్యర్థః-కిశోరోబాలఃతస్యభావఃకైశోరకంతస్మాత్ బాల్యాత్-కేవలంధృష్టః- నతుశాస్త్రజ్ఞానేనేతిభావః॥
౩ ॥ స్థానమితి ॥ దేశకాలవిభాగవిత్ వివిక్తావిమంత్రోచితతద్భిన్నయోః దేశయోః తథామంత్రోచితానుచితయోశ్చకాలయోః విభాగం
వేత్తీతితథోక్తః - రాక్షసర్షభఃరావణః - ఆత్మనశ్శత్రూణాంచవృద్ధింహానింస్థానంసమతాంచబుధ్యతే - రావణోదేశకాలవిభాగాద్య
నభిజ్ఞ ఇతిత్వయోక్తంనయుక్తమితిభావః ॥ ౪ ॥ లోకేకాపురుషేణాపియత్ కర్తుమనర్హంతాదృశంకర్మవివేకీరావణఃకథంకుర్యాదిత్యభిప్రే
త్యాహ-యత్త్వితి॥ బలవతాకేవలశౌర్యావలంబినా-ప్రాకృతబుద్ధినాయత్ కర్తుమశక్యంతాదృశంకర్మ- బుధఃకఃకుర్యాత్ నకోపికుర్యాత్-
కిముతరావణఇతిభావః ॥ ౫॥ ధర్మాధర్మయోర్హితాహితసాధనత్వంనిశ్చిత్య, శీఘ్రంఖల్వభ్యుపేతంత్వాంఫలంపాపస్యకర్మణఇత్యాదినాసీతా

చరామావితి॥ రామాద్భయమస్తీతిశేషః- అతోరామంలక్ష్మణంచవినేతిశేషః- సుగ్రీవంహనుమంతంహనిష్యామీతిసంబంధః ॥౫౫॥ పూర్వో
క్తమేతత్సర్వంకరిష్యామికింతుతవతత్త్వంవదామీత్యాహ-వధేనేత్యత్ర-వధే-ఇతిసప్తమీ- దాశరథేఃరామస్యవధేసతి - తవసుఖంన - కింతు-
అహంసుఖార్హంసమాహర్తుంవ్రజామి-తత్కింమితిఆహ-నిహత్యేతి-లక్ష్మణేనసహవర్తమానంరామంవినేతిశేషః- హరియూథముఖ్యాన్నిహ
త్యసర్వాన్ ఖాదామీతిసంబంధః- రామహననస్యాశక్యత్వాత్ - హరియూథముఖ్యసంహారజనితసుఖంతవసంపాదయిష్యామీతిభావః॥ ౫౬॥ త
తఃకిమతఆహ- రమస్వేతి॥ రామేగమితేయమక్షయమిత్యత్ర-గమితే-అయం-అక్షయమితిచ్ఛేదః- మయారామే-అక్షయంయథాతథా-చిరాయసీ
తావశంగమితేసతి- అయంరామః-అద్యఆగమిష్యతిబంధుభూతస్సన్- అస్మద్గృహంప్రతీతిశేషః- అతఃజ్వరోవినీయతాం - త్వంకామంరమస్వ-
వారుణీం పిబేతిసంబంధః॥ ౫౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిషష్టితమస్సర్గః-

తదితి॥ అతికాయస్యేతి- కుంభకర్ణవిశేషణం॥౧॥ మంత్రిభిస్సహావిచార్యైవ- రావణేనకార్యంకృతమితి - అసహాయఏవరామాదిభిర్యో
త్స్యామీతిచకుంభకర్ణేనయదుక్తంతదుభయందూషయితుమాహ- కుంభకర్ణేతి॥ హేకుంభకర్ణ-కులేజాతః-రాజకులేజాతోపిప్రాకృతదర్శనో
ధృష్టః- కుతఃసర్వత్రసర్వదా- అవలిప్తస్సన్-కృత్యంకర్తవ్యం-వేదితుంనశక్నోషీతిసంబంధః॥౨॥ నసవేదనయానయావిత్యాదినా- రావణో
ద్దేశేనకుంభకర్ణోక్తందూషయతి- నహీత్యాదిశ్లోకద్వయేన-నహిశబ్దఃకాక్వర్థః- రాజానయానయౌనజానీతేహి- నకజానీతేకిం ? జానీతఏవే
త్యర్థః కైశోరకాత్ బాలభావాత్॥౪॥లోకేకాపురుషేణాపియత్కర్తుమనర్హంతాదృశంకర్మవివేకీరావణఃకథంకుర్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ ॥ య
త్త్వశక్యమితి॥ బలవతాకేవలశౌర్యావలంబినా - అనుపాసితవృద్ధేనప్రాకృతబుద్ధినాపియత్కర్తుమశక్యంఅనర్హమిత్యర్థః తాదృశంకర్మ

స్తుధర్మార్థకామాంస్త్వం బ్రవీషి పృథగాశ్రయాన్ । అనుబోద్ధుం స్వభావేన న హి లక్షణమస్తి తే ॥౬॥ కర్మ చైవ హి సర్వేషాం కారణానాం ప్రయోజకమ్ । శ్రేయః పాపీయసాం చాత్ర ఫలం భవతి కర్మణామ్ ॥౭॥ నిశ్శ్రేయసఫలావేవ ధర్మార్థావితరావపి । అధర్మానర్థయోః ప్రాప్తిః ఫలం చ ప్రత్యవాయికమ్ ॥౮॥ ఐహలౌకికపారత్రం కర్మ పుంభిర్నిషేవ్యతే । కర్మాణ్యపి తు కల్యాణి లభతే కామమాస్థితః ॥౯॥ తత్ర క్లృప్తమిదం రాజ్ఞా హృది కార్యం మతం చ నః । శత్రౌ హి సాహసం

హరణరూపాత్ పాపాత్ప్రత్యవాయమనర్థః ప్రాప్త ఇతి యదుక్తం కుంభకర్ణేన తదపి ధర్మాధర్మయోః హితాహితఫలనియమాభావాన్న సంగచ్ఛత ఇతి ప్రతిపాదయితుమాహ-యాంస్త్విత్యాదినా ॥ పృథగాశ్రయాన్ పృథక్కారణాన్ భిన్నఫలాన్- ధర్మార్థకామాన్ బ్రవీషి- తాన్ స్వభావే అనుబోద్ధుం స్వరూపతో జ్ఞాతుం- లక్షణం లక్ష్యతే అనేనేతి లక్షణం ప్రమాణం- తవ నాస్తీత్యర్థః - సుఖఫలదయాగాదిధర్మానుష్ఠానదశాయాం తాత్కాలికశరీరాయాసజనితదుఃఖదర్శనాత్- దుఃఖజనకపరద్రవ్యాపహరణాద్యధర్మాచరణసమయే తాత్కాలికసుఖదర్శనాచ్చ- అర్థకామయోరప్యేవం దర్శనాచ్చ కర్మణామనియతఫలకత్వాన్నియతఫలకత్వే న కించిత్ ప్రమాణముపలభ్యత ఇత్యర్థః ॥౬॥ తదేవ ప్రపంచయతి- కర్మ చేత్యాదినా ॥ సర్వేషాం కారణానాం స్వర్గనరకరూపాణాం ఫలానాం కర్మైవ- ప్రయోజకం సాధకం- జాత్యేకవచనం- కింతు - అత్ర కర్మజాతే- పాపీయసామపి కర్మణాం శ్రేయః ఫలం భవతి ॥౭॥ ఉక్తమేవార్థం విశదయతి- నిశ్శ్రేయసేతి ॥ ధర్మార్థౌ- ధర్మార్థసాధనభూతే కర్మణీ- ఇతరౌ అధర్మానర్థసాధనభూతే కర్మణీ చ- నిశ్శ్రేయసఫలౌ ఏతాని చతుర్విధాని నిశ్శ్రేయసకరాణ్యేవ- కింతు కదాచిదధర్మానర్థయోః ప్రత్యవాయికం- అశ్రేయ ఇతి యావత్- ప్రత్యవాయోఽస్మిన్ కారణతయాఽస్తీతి ప్రత్యవాయికం- అత ఇనిఠనావితి ఠన్- ప్రాప్యత ఇతి ప్రాప్తిః ఫలం- కర్మణి క్తిన్ ప్రత్యయః- ఏతేనాధర్మానర్థయోః శ్రేయస్తదితరచ్చోభయం ఫలం భవతీత్యుక్తం ॥౮॥ ఏవం ధర్మాధర్మయోరవ్యవస్థితఫలత్వముక్త్వా కామస్యాపి తథాహ ఐహలౌకికేతి ॥ ఐహలౌకికం ఇహలోకోపయోగి- పారత్రం పరలోకోపయోగి చ- కర్మ పుంభిర్నిషేవ్యతే - తత్ఫలం చానుభూయతే- తత్రైవ కామమాస్థితః యథేచ్ఛాచారోఽపి- కల్యాణి కర్మాణి కల్యాణాని కర్మఫలాని లభతే- అతో విహితమేవ శుభప్రదం నిషిద్ధం తు తథా న భవతీతి నియమో నాస్తీత్యర్థః ॥౯॥ ధర్మాదీనాం ఫలనియమో నాస్తి సర్వం సర్వస్య ఫలమిత్యస్మిన్ పక్షే స్థిత్వా రావణేన సీతాపహరణం కృతం అస్మాభిశ్చానుమతమిత్యాహ- తత్ర క్లృప్తమితి ॥ తత్ర రాజ్ఞా కామసేవ్యపి సుఖాని లభత ఇతి మతే స్థితేన రాజ్ఞా- ఇదం కార్యం సీతాహరణరూపం కార్యం - హృది క్లృప్తం హృది చింతితం- నః అస్మాకమపి- మతం సమ్మతం- శత్రౌ శత్రువిషయే- యత్ సాహసం స్యాత్- అత్ర అస్మిన్ సాహసకర్మణి కిమివాపనీయతే- న కించి

కో వా బుధః బుద్ధిమాన్ కుర్యాత్ న కోఽపీత్యర్థః- కిముత రావణ ఇతి భావః ॥ యత్తు శక్యమితి పాఠే బలవతా బలమాత్రమవలంబ్య స్థితేన పురుషేణ యత్కర్తుం శక్యం యోగ్యం తాదృశం కో వా బుధః కుర్యాత్ ॥౫॥ ధర్మాధర్మయోః హితాహితసాధనత్వానిశ్చిత్య శీఘ్రం ఖల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదినా సీతాహరణరూపాత్పాపాత్ప్రత్యవాయమనర్థః ప్రాప్త ఇతి యదుక్తం కుంభకర్ణేన తద్ధర్మాధర్మయోః- హితాహితరూపఫలనియమాభావాన్న సంగచ్ఛత ఇతి ప్రతిపాదయితుమాహ- యాంస్త్విత్యాదినా- యాన్ ధర్మార్థకామాన్- పృథగాశ్రయాన్- పృథగ్భూతఫలాశ్రయాన్- వ్యవస్థితఫలానితి యావత్- బ్రవీషి - తాన్-స్వభావేన అనుబోద్ధుం స్వరూపతో జ్ఞాతుం- లక్షణం లక్ష్యతే అనేనేతి లక్షణం- కారణం- ప్రమాణం వా నాస్తీతి యోజనా ॥౬॥ సుఖఫలకయాగానుష్ఠానాదిధర్మానుష్ఠానదశాయాం తాత్కాలికశరీరాయాసదర్శనాత్ దుఃఖజనకపరద్రవ్యాపహరణాద్యధర్మాచరణసమయే తాత్కాలికసుఖదర్శనాచ్చ - అర్థకామయోరప్యేవం దర్శనాచ్చ కర్మణామనియతఫలత్వం మన్వానస్తదేవ ప్రదర్శయతి ॥ కర్మ చైవ హీతి ॥ సర్వేషాం కారణానాముద్దేశ్యత్వేన- కారణానాం సుఖానామిత్యర్థః- కర్మ పుణ్యం కర్మ ప్రయోజకం సాధకమితి యావత్- కర్మేతి జాతావేకవచనం- అత్రాస్మిన్ పుణ్యకర్మణి ఫలం భవతి అశ్రేయోఽపీతి శేషః. పాపీయసాం కర్మణాం శ్రేయశ్చ సుఖం ఫలం భవతీతి యోజనా ॥౭॥ అనుమేవార్థం విశదయతి- నిశ్శ్రేయసఫలావితి ॥ ధర్మార్థౌ ధర్మార్థసాధనభూతే కర్మణీ- ఇతరావపి- అధర్మానర్థభూతే- తే కర్మణీ చ- నిశ్శ్రేయసఫలావేవ ఏతాని చతుర్విధాన్యపి కర్మాణి నిశ్శ్రేయస్కరాణ్యేవేత్యర్థః- కింతు కదాచిదధర్మానర్థయోః- ప్రత్యవాయికం ప్రత్యవాయస్య కారణతయా విద్యత ఇతి ప్రత్యవాయికం- దుఃఖఫలం చ- సుఖం చ- ప్రాప్తిః- ప్రాప్యత ఇతి ప్రాప్తిః- కర్మణి క్తిన్- ప్రాప్యం భవతీత్యర్థః- ఏతేనాధర్మానర్థయోః శ్రేయః- తదితరచ్చ - ఉభయమపి- ఫలం భవతీత్యుక్తం భవతి ॥౮॥ ధర్మాధర్మయోరవ్యవస్థితఫలత్వముక్త్వా కామస్యాప్యాహ- ఐహలౌకికేతి ॥ ఐహలౌకికపారత్రం కర్మ - ఐహలౌకికం ఇహలోకోపయోగి కర్మ- పారలౌకికం- పరలోకోపయోగి చ కర్మ- ధర్మార్థకామరూపం- పుంభిర్నిషేవ్యతే- తత్ఫలం చానుభూయతే- కింతు తత్రైవ కామమాస్థితోఽపి యథేచ్ఛాచారోఽపి- కల్యాణి కల్యాణాని కర్మాణి కర్మఫలాని లభతే- అతో విహితమేవ శుభప్రదం నిషిద్ధం తు న భవతీతి నియమో నాస్తీత్యర్థః ॥౯॥ ధర్మాదీనాం ఫలనియమో నాస్తీతి సర్వం సర్వస్య ఫలమిత్యస్మిన్ పక్షే స్థిత్వా రావణేన కృతం సీతాపహరణమస్మాభిరనుమతమిత్యాహ- తత్ర క్లృప్తమితి ॥ తత్ర- తథా సతి - ఇదం సీతాపహరణం- రాజ్ఞా హృది క్లృప్తం కర్తవ్యతయా నిశ్చితం- నః అస్మాకమపి మతం సమ్మతం- శత్రౌ శత్రువిషయే- యత్సాహసం కృతం స్యాత్ - తస్మిన్ కిమివ కిమితి, అత్ర సాహసే- అపనీయతాం - పృథక్కృత్య ప్రదర్శ్యతాం- అస్మిన్ పక్షే రావణేనావిచార్య కృతం కిమపి దర్శయితుం న శ

యత్నాన్న్యాయమివాత్మా ప్రీణనీయతాం ॥౧౦॥ ఏకస్యైవాభియానే తు హేతుర్యః కథితస్త్వయా । తత్రాప్యనుపపన్నం తే వక్ష్యామి యదసాధు చ ॥౧౧॥ యేన పూర్వం జనస్థానే బహవోఽతిబలా హతాః । రాక్షసా రాఘవం తం త్వం కథమేకో జయిష్యసి ॥౧౨॥ యే పురా నిర్జితాస్తేన జనస్థానే మహౌజసః । రాక్షసాంస్తాన్పురే సర్వాన్భీతానద్యాపి పశ్యసి ॥౧౩॥ తం సింహమివ సంక్రుద్ధం రామం దశరథాత్మజం । సర్పం సుప్తమివాబుధ్య ప్రబోధయితుమిచ్ఛసి ॥౧౪॥ జ్వలంతం తేజసా నిత్యం క్రోధేన చ దురాసదం । కస్తం మృత్యుమివాసహ్యమాసాదయితుమర్హతి ॥౧౫॥ సంశయస్థమిదం సర్వం శత్రోః ప్రతిసమాసనే । ఏకస్య గమనం తత్ర నహి మే రోచతే భృశం ॥౧౬॥ హీనార్థస్తు సమృద్ధార్థం కో రిపుం ప్రాకృతం యథా । నిశ్చిత్య జీవితత్యాగే వశమానేతుమిచ్ఛతి ॥౧౭॥ యస్య నాస్తి మనుష్యేషు సదృశో రాక్షసోత్తమ । కథమాశంససే యోద్ధుం తుల్యేనేంద్రవివస్వతోః ॥౧౮॥ ఏవముక్త్వా తు సంరబ్ధః కుంభకర్ణం మహోదరః । ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే రావణం లోకరావణం ॥౧౯॥ లబ్ధ్వా పునస్త్వం వైదేహీం కిమర్థం సంప్రజల్పసి । యదీచ్ఛసి తదా సీతా వశగా తే భవిష్యతి ॥ దృష్టః కశ్చిదుపాయో మే సీతోపస్థానకారకః । రుచిరశ్చేత్స్వయా బుద్ధ్యా రాక్షసేశ్వర తం శృణు ॥౨౧॥ అహం ద్విజిహ్వస్సంహ్రాదీ కుంభకర్ణో వితర్దనః । పంచ రామవధాయైతే నిర్యాంతీత్యవఘోషయ ॥౨౨॥ తతో గత్వా వయం యుద్ధం దాస్యామస్తస్య యత్నతః । జేష్యామో యది తే శత్రూన్నోపాయైః కృత్యమస్తి నః ॥౨౩॥ అథ జీవతి నశ్శత్రుర్వయం చ కృతసంయుగాః । తతస్తదభిపత్స్యామో మనసా యత్సమీక్షితం ॥౨౪॥ వయం యుద్ధాదిహైష్యామో రుధిరేణ సముక్షితాః । విదార్య స్వతనుం బాణై రామనామాంకితైశ్శితైః ॥౨౫॥ భక్షితో రాఘవోఽస్మాభిర్లక్ష్మణశ్చేతి వాదినః । తవ పాదౌ గ్రహీష్యామస్త్వం నః కామం ప్రపూరయ ॥౨౬॥ తతోఽవఘోషయ పురే గజస్కంధేన పార్థివ । హతో రామస్సహ భ్రాత్రా స

త్క్రియత ఇత్యర్థః ॥౧౦॥ ఏవం రావణస్యావిమృశ్యకారిత్వపక్షం ప్రతిక్షిప్య కుంభకర్ణస్యైకస్యైవాభియానపక్షం నిరస్యతి- ఏకస్యేత్యాదినా ॥ ఏకస్యాసహాయస్య- అభియానే యుద్ధాయ నిర్గమే- యో హేతుః బలపరాక్రమరూపః త్వయా ప్రకృతః ప్రస్తావితః - తత్రాపీత్యపిశబ్దేన పూర్వం నిరాకృతః పక్షస్సముచ్చీయతే- యదనుపపన్నం అయుక్తం- అసాధు అహితం చ తద్వక్ష్యామి ॥౧౧॥ అనుపపత్తిముపపాదయతి- యేనేతి ॥౧౨॥ అసాధుత్వం దర్శయతి- యే పురేతి ॥ తాన్- తజ్జాతీయాన్ నిత్యర్థః ॥౧౩॥ తమితి ॥ సంక్రుద్ధం సింహమివ సంక్రుద్ధసింహసదృశం- తం అబుధ్య అబుద్ధ్వా- సుప్తం సర్పమివ ప్రబోధయితుమిచ్ఛసీత్యన్వయః ॥౧౪॥ జ్వలంతమితి ॥ అసహ్యం సోఢుమశక్యం- అపరిహార్యపరాక్రమమిత్యర్థః- ఆసాదయితుం ఆసాదితుం ॥౧౫॥ సంశయస్థమితి ॥ యత్ర శత్రోః ప్రతిసమాసనే ప్రతిముఖస్థితౌ- ఇదం సర్వం బలం సంశయస్థం భవతి తత్ర ఏకస్య తవ గమనం న రోచతే ॥౧౬॥ హీనార్థ ఇతి ॥ హీనార్థః హీయమానబలః- కః పుమాన్- జీవితత్యాగే విషయే- నిశ్చిత్య నిశ్చయం కృత్వా- సమృద్ధార్థం వర్ధమానబలం రిపుం ప్రాకృతం యథా క్షుద్రపురుషమివ- వశమానేతుమిచ్ఛతీత్యన్వయః- జీవితత్యాగే నిశ్చయోఽస్తి చేత్తం ప్రతి యుద్ధాయ యాహీత్యర్థః ॥౧౭॥ యస్యేతి ॥ యస్య మనుష్యేషు సదృశో నాస్తి- కింపునర్దేవయోః ఇంద్రవివస్వతోః ఇంద్రసూర్యయోస్తుల్యేన తేన రామేణేతి శేషః- యోద్ధుం కథమాశంససే- వస్తుమేవ న శక్యం కిముత కర్తుమితి శేషః ॥౧౮॥౧౯॥ లబ్ధ్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సంప్రజల్పసి బహువిధం భాషసే- అద్యేతి శేషః- యదీచ్ఛసి- వక్ష్యమాణోపాయమితి శేషః తదా తదైవ మే మయా ఉపస్థానం స్వయమేవ సమీపాగమనం- రుచిరః ప్రియః- స్వయా- బుద్ధ్యా శృణు- న తు పరబుద్ధిమనుసరేత్యర్థః ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ తత ఇతి ॥ ఉపాయైః సీతాహరణోపాయైః- కృత్యం సాధ్యం- నాస్తి- సిద్ధసాధనాయోగాదితి భావః ॥౨౩॥ అథేతి ॥ అథ జీవతి యది జీవతీత్యర్థః- తతః తదా సమీక్షితం ఆలోచితం- యత్ తత్- అభిపత్స్యామః- కరిష్యామ ఇతి యావత్ ॥౨౪॥ తత్కిమిత్యత్రాహ వయమిత్యాది ॥ వయం బాణైః స్వతనుం విదార్య రామేణ విదారితాంకారయిత్వా- రుధిరేణ సముక్షితాః- రామనామాంకితైశ్శరైస్సహ యుద్ధాదిహైష్యామ ఇతి యోజనా- ఇదం చ రామయుద్ధం కృతమితి సీతాసమాశ్వాసాయ ॥౨౫॥ భక్షిత ఇతి ॥ తతః ఆగమనానంతరం- రామో లక్ష్మణశ్చ రిపుః నిశ్శేషం భక్షిత ఇతి తవ పాదౌ గృహీష్యామః- త్వం సంతోషాతిశయవ్యంజనార్థం- నః కామం ప్రపూరయ- అభీష్టం పారితోషికం దేహీత్యర్థః ॥౨౬॥ తత ఇతి ॥ గజస్కంధేన గజస్కంధగతపురుషే

క్త్రియత ఇత్యర్థః ॥౧౦॥ ఏవం రావణస్యావిమృశ్యకారితాపక్షం ప్రతిక్షిప్య కుంభకర్ణస్యైకస్యాభియానపక్షం నిరస్యతి ॥ ఏకస్యేతి ॥ ఏకస్యైవాభియానే యో హేతుః పరాక్రమరూపః కథితః ఉక్తః తత్ర యదనుపపన్నం అయుక్తం- యచ్చాసాధు అహితం- తదుభయమపి తే వక్ష్యామీత్యర్థః ॥౧౩॥ తమితి ॥ తం రామం- సింహమివ సింహసదృశం- అబుధ్య అబుద్ధ్వా- సుప్తం సర్పమివ- ప్రబోధయితుమిచ్ఛసీత్యన్వయః ॥౧౫॥ సంశయస్థమితి ॥ శత్రోః ప్రతిసమాసనే శత్రోః ప్రతిముఖస్థితౌ సత్యాం - ఇదం సర్వం సంశయస్థం- అతః తత్ర శత్రుసమీపే - ఏకస్య గమనం- మే- న రోచత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౨॥ తత ఇతి ॥ ఉపాయైః- సీతావశీకరణోపాయైః- కృత్యం సాధ్యం- నాస్తి ॥౨౩॥ అథేతి ॥ మనసా సమీక్షితం- ఉపాయజాతమితి శేషః- అభిపత్స్యామః- ప్రాప్స్యామ ఇతి సంబంధః ॥౨౪॥ తత్కిమిత్యపేక్షాయామాహ- వయమితి ॥ వయం బాణైః స్వతనుం విదార్య రామేణ విదారితాంగకారయిత్వా- రుధిరేణ సముక్షితాః- రామనామాంకితైశ్శరైస్సహ యుద్ధాదిహైష్యామ ఇతి యోజనా ॥ ౨౬॥ తత ఇతి ॥ గజస్కంధేన గజస్కంధస్థితేన పురుషేణేత్య

సైన్య ఇతి సర్వతః ॥౨౭॥ ప్రీతో నామ తతో భూత్వా భృత్యానాం త్వమరిందమ। భోగాంశ్చ పరివారాంశ్చ కామాంశ్చ వసు దాపయ ॥౨౮॥ తతో మాల్యాని వాసాంసి వీరాణామనులేపనం। పేయం చ బహు యోధేభ్యః స్వయం చ ముదితః పిబ॥ ౨౯॥ తతోఽస్మిన్ బహులీభూతే కౌలీనే సర్వతో గతే। భక్షితస్ససుహృద్రామో రాక్షసైరితి విశ్రుతే॥ ప్రవిశ్యాశ్వాస్య చాపి త్వం సీతాం రహసి సాంత్వయ। ధనధాన్యైశ్చ కామైశ్చ రత్నైశ్చైనాం ప్రలోభయ॥ ౩౧ ॥ అనయోపధయా రాజన్ భయశోకానుబంధయా। అకామా త్వద్వశం సీతా నష్టనాథా గమిష్యతి॥ ౩౨॥ రంజనీయం హి భర్తారం వినష్టమవగమ్య సా। నైరాశ్యాత్ స్త్రీలఘుత్వాచ్చ త్వద్వశం ప్రతిపత్స్యతే ౩౩। సా పురా సుఖసంవృద్ధా సుఖార్హా దుఃఖకర్శితా। త్వయ్యధీనం సుఖం జ్ఞాత్వా సర్వథోపగమిష్యతి॥౩౪॥ ఏతత్సునీతం మమ దర్శనేన రామం హి దృష్ట్వైవ భవేదనర్థః। ఇహైవ తే సేత్స్యతి మోత్సుకో భూర్మహానయుద్ధేన సుఖస్య లాభః ॥ ౩౫॥ అదృష్టసైన్యో హ్యనవాప్తసంశయో రిపూనయుద్ధేన జయన్నరాధిపః। యశశ్చ పుణ్యం చ మహన్మహీపతే శ్రియం చ కీర్తిం చ చిరం సమశ్నుతే ౩౬॥ ఇతి చతుష్షష్టితమస్సర్గః.***

స తథోక్తస్తు నిర్భర్త్స్య కుంభకర్ణో మహోదరం। అబ్రవీద్రాక్షసశ్రేష్ఠం భ్రాతరం రావణం తతః ॥ ౧ ॥ సోఽహం తవ భయం ఘోరం వధాత్తస్య దురాత్మనః। రామస్యాద్య ప్రమార్జామి నిర్వైరో హి సుఖీ భవ ॥౨ ॥ గర్జంతి న వృథా శూరా నిర్జలా ఇవ తోయదాః। పశ్య సంపాద్యమానం తు గర్జితం యుధి కర్మణా॥ ౩॥ న మర్షయతి చాత్మానం సం

ణ॥ ౨౭॥ ప్రీత ఇతి॥ నామేత్యలీకే-పరివారాన్ దాసదాసీః- గజాశ్వాదీన్ పరిచ్ఛదాన్ వా- స్యాజ్జంగమే పరీవార ఇత్యమరః - కామాన్ కామ్యమానానభీష్టాన్-వసు సువర్ణం॥ ౨౮ ॥ ౨౯॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ కౌలీనే లోకవాదే-స్యాత్ కౌలీనం లోకవాదే ఇత్యమరః-కౌలీనమేవ విశదయతి భక్షిత ఇతి-ప్రవిశ్య- సమీపం గత్వేత్యర్థః-ఆశ్వాస్య రామాత్యయజం శోకం నివార్య - సాంత్వయ మయి ప్రీతిం కుర్విత్యేవం సాంత్వవాదం కథయేత్యర్థః-ధనైః సువర్ణైః॥౩౧॥ అనయేతి॥ ఉపధయా కపటోపాయేన - భయశోకానుబంధయా- సంపాదితసీతాభయశోకేనేత్యర్థః- అకామా పూర్వం త్వదనభిలాషిణీ॥ ౩౨॥ రంజనీయమితి॥ స్త్రీలఘుత్వాత్ స్త్రీచాపలాత్ ॥౩౩॥ సేతి॥ త్వయ్యధీనం త్వయి విషయే అధీనం పరతంత్రం-ఉపగమిష్యతి- త్వామితి శేషః॥౩౪॥ ఉక్తమర్థం నిగమయతి-ఏతదితి॥ ఏతత్ మమ దర్శనేన బుద్ధ్యా-సునీతం నిర్ణీతం- రామం దృష్ట్వా స్థితస్య తవ-అనర్థో భవేత్-మోత్సుకో భూః మా రణోత్సుకో భూః-అయుద్ధేన యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయబలేన-ప్రసజ్యప్రతిషేధేపి సమాసస్యేష్టత్వాత్ సాధుః॥౩౫॥ తదేవాయుద్ధం స్తౌతి-అదృష్టేతి॥ అదృష్టసైన్యః- అదృష్టశత్రుసైన్యః-అత ఏవానవాప్తసంశయః అప్రాప్తప్రాణసందేహః- అయుద్ధేన జయన్- యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయేన జయన్నిత్యర్థః- మహత్ పుణ్యం పుణ్యఫలం సుఖం- శ్రియం శ్రీమత్ప్రియాలాభేన జనితాం సంపదం - కీర్తిం ప్రసాదం- విస్తారం వా-కీర్తిః ప్రసాదే యశసి కర్దమే విస్తృతావపీతి రత్నమాలా-మహీపతే ఇతి సంబోధనం-సీతాస్వరాగాభావేన నైరాశ్యాద్రామస్స్వయం నశ్యతీతి మహోదరహృదయం॥౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః.❋

అథ యుద్ధాయ కుంభకర్ణనిర్యాణం పంచషష్టితమే- స తథోక్తస్త్విత్యాది ॥ నిర్భర్త్స్య- గర్జంతీత్యాదివక్ష్యమాణప్రకారేణేతి శేషః॥ ౧॥ సోఽహమితి॥ ప్రమార్జామి- నివర్తయిష్యామీత్యర్థః- వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః ॥ ౨ ॥ గర్జంతీతి॥ వృథా కర్మణా వినా - మయా యుధి కర్మణా సంపాద్యమానం గర్జితం పశ్య - గర్జితానుసారేణ కర్మ కరోమీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ న మర్ష

ర్థః॥ ౨౭॥ ప్రీత ఇతి॥ ప్రీతో నామ- నామేత్యపరమార్థే-పరివారాన్-దాసదాసీగజాశ్వాదీన్- పరిచ్ఛదాన్వా॥ ౨౯॥ తత ఇతి ॥ కౌలీనే లోకవాదే- స్యాత్కౌలీనం లోకవాదే ఇత్యమరః- సర్వతో గతే సర్వతో వ్యాప్తే॥౩౧॥ అనయేతి॥ అనయా ఉపధయా - అనేనకపటోపాయేన-భయశోకానుబంధయా- సంపాదితభయశోకయేత్యర్థః ॥ అనయోపధయేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థం మహోదరవాణీ ప్రకారాంతరేణ నిస్సరతి అనయేతి॥ నష్టనాథా గమిష్యతీత్యత్ర నష్ట-న-అథ- అగమిష్యతీతి చ్ఛేదః- అథేత్యవ్యయార్థే- హే నష్ట రావణ- అకామా విష్ణుకామా సీతా- అనయోపధయాపి త్వద్వశం నాగమిష్యతీత్యర్థః॥ ౩౨॥ రమణీయమితి॥ హీతి కిమిత్యర్థే- చాప్యర్థే- సా ప్రసిద్ధా పరమపతివ్రతా సీతా భర్తారం వినష్టమవగమ్యాపి నైరాశ్యాదపి- స్త్రీలఘుత్వాత్- స్త్రీచాపల్యాదపి త్వద్వశం ప్రతిపత్స్యతే కిం న ప్రతిపత్స్యత ఏవేతి యోజనా॥౩౩॥ సేతి॥ పురా సుఖసంవృద్ధాపి-ఇదానీం దుఃఖకర్శితాపి సా పరమపతివ్రతా సీతా- త్వదధీనం సుఖం జ్ఞాత్వా దురితావహమితి శేషః-సర్వథోపగమిష్యతి రామమేవేతి శేషః॥ ౩౪॥ ఉక్తమర్థం నిగమయతి-ఏతదితి॥ మమ దర్శనేన మమ బుద్ధ్యా సునీతం సునిర్ణీతం- మోత్సుకః రణార్థముత్సుకో మా భూత్ -భవానితి శేషః॥ ౩౫॥ తదేవాయుద్ధం స్తౌతి॥ అనష్టసైన్య ఇతి॥ అనవాప్తసంశయః-అప్రాప్తప్రాణసందేహః-అయుద్ధేన - రిపూన్ జయన్-యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయేన రిపూన్ జయన్నిత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుష్షష్టితమస్సర్గః.❋❋

౧॥ సోఽహమితి॥ ప్రమార్జామి-ప్రమార్జయామి-సోఽహమిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు-దురాత్మనః-దుష్టేష్వప్యాత్మా బుద్ధిరనుగ్రహరూపా యస్య రామస్యాహం రామదాసః సోఽహం యద్యపి తథాపి-తస్య ప్రసిద్ధస్య ప్రహస్తముఖభ్రాతృసమూహస్యేత్యర్థః-వధాత్తవ ఘోరం భయముపస్థితమితి శేషః-తత్ప్రమార్జామి- అపనయామి- సత్వం నిర్వైరస్సన్- సుఖీభవేతి సంబంధః॥ ౩॥ న మర్షయతీతి॥ శూరా ఆత్మానం న మర్షయతి-వృద్ధిమా

భావయతినాత్మనా। అదర్శయిత్వాశూరాస్తుకర్మకుర్వంతిదుష్కరం ॥౪॥ విక్లబానామబుద్ధీనాంరాజ్ఞాంపండితమాని
నాం। శృణ్వతాసాదితమిదంత్వద్విధానాంమహోదర॥ ౫॥ యుద్ధేకాపురుషైర్నిత్యంభవద్భిఃప్రియవాదిభిః । రా
జానమనుగచ్ఛద్భిఃకృత్యమేతద్ధిసాదితం॥౬ ॥ రాజశేషాకృతాలంకాక్షీణఃకోశోబలంహతం।రాజానమిమమాసాద్యసు
హృచ్చిహ్నమమిత్రకం॥ ౭ ॥ ఏషనిర్యామ్యహంయుద్ధముద్యతశ్శత్రునిర్జయే । దుర్నయంభవతామద్యసమీకర్తుమా
హాహవే ॥ ౮ ॥ ఏవముక్తవతోవాక్యంకుంభకర్ణస్యధీమతః । ప్రత్యువాచతతోవాక్యంప్రహసన్రాక్షసాధిపః॥ ౯॥
మహోదరోయంరామాత్తుపరిత్రస్తోనసంశయః। నహిరోచయతేతాతయుద్ధంయుద్ధవిశారద ॥ ౧౦ ॥ కశ్చిన్మేత్వత్స
మోనాస్తిసౌహృదేనబలేనచ। గచ్ఛశత్రువధాయత్వంకుంభకర్ణజయాయచ ॥ ౧౧ ॥ తస్మాత్తుభయనాశార్థంభ
వాన్సంబోధితోమయా॥ ౧౧½ ॥అయంహికాలస్సుహృదాంరాక్షసానామరిందమ॥ ౧౨ ॥ తద్గచ్ఛశూలమాదాయ
పాశహస్తఇవాంతకః । వానరాన్రాజపుత్రౌచభక్షయాదిత్యతేజసౌ ॥ ౧౩ ॥ సమాలోక్యతుతేరూపంవిద్రవిష్యం
తివానరాః। రామలక్ష్మణయోశ్చాపిహృదయేప్రస్ఫుటిష్యతః॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్త్వామహారాజఃకుంభకర్ణంమహాబలం।
పునర్జాతమివాత్మానంమేనేరాక్షసపుంగవః॥ ౧౫॥ కుంభకర్ణబలాభిజ్ఞోజానంస్తస్యపరాక్రమం । బభూవముదితో
రాజాశశాంకఇవనిర్మలః॥౧౬॥ ఇత్యేవముక్తస్సంహృష్టోనిర్జగామమహాబలః ॥ ౧౬½ ॥ రాజ్ఞస్తువచనంశ్రుత్వా
కుంభకర్ణస్సముద్యతః॥ ఆదదేనిశితంశూలంవేగాచ్ఛత్రునిబర్హణం । సర్వకాళాయసందీప్తంతప్తకాంచనభూష
ణం॥ఇంద్రాశనిసమంభీమంవజ్రప్రతిమగౌరవం । దేవదానవగంధర్వయక్షకిన్నరసూదనం ॥ రక్తమాల్యంమహాధామ
స్వతశ్చోద్గతపావకం॥ ౧౯½॥ ఆదాయనిశితంశూలంశత్రుశోణితరంజితం ॥ కుంభకర్ణోమహాతేజారావణంవాక్య
మబ్రవీత్ ॥ ౨౦½ ॥ గమిష్యామ్యహమేకాకీతిష్ఠత్విహబలంమమ ॥ అద్యతాన్క్షుభితాన్క్రుద్ధోభక్షయిష్యామివాన
రాన్॥ ౨౧½॥ కుంభకర్ణవచశ్శ్రుత్వారావణోవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౨ ॥ సైన్యైఃపరివృతోగచ్ఛశూలముద్గరపాణి

యతీతి॥ శూరాఃపరకృతావమానోక్తిం- నమర్షయంతినమర్షయంతి-నసహంతే-ఆత్మనాస్వయం-ఆత్మానంనసంభావయతినసంభావయంతి-
నబహుమన్యంతేఉభయత్రాపివ్యత్యయేనైకవచనం.కింతుఅదర్శయిత్వాఅప్రకాశ్యఆత్మపౌరుషమనుక్త్వేత్యర్థః- దుష్కరమపికర్మకుర్వంతి॥౪॥
విక్లబానామితి॥అత్రపంచమ్యర్థేషష్ఠీ-సాదితమితిభావేనిష్ఠా-విక్లబేభ్యఃకాతరేభ్యః-అబుద్ధిభ్యఃపండితమానిభ్యఃత్వద్విధేభ్యః-శృణ్వతారాజ్ఞా-
ఇదంఈదృశం-సాదితంప్రాప్తిఃభవతి॥౫॥ఇదంశబ్దనిర్దిష్టందర్శయతి-యుద్ధఇతి॥యుద్ధేకాపురుషైః-యుద్ధభీరుభిరిత్యర్థః- రాజానమనుగచ్ఛద్భిః
రాజేచ్ఛానుసారిభిరిత్యర్థః- ఏతత్ప్రకృతయుద్ధపర్యవసాయిసీతాహరణకృత్యంసాదితంసంపాదితం ॥ ౬॥ రాజశేషేతి ॥ అత్రాప్యనుగచ్ఛ
ద్భిః- భవద్భిరిత్యనుషంజనీయం- సుహృచ్చిహ్నంసుహృద్వ్యపదేశ్యం- అమిత్రకంభవతామమిత్రభూతం-ఇమంరాజానమాసాద్యఅనుగచ్ఛద్భిః
భవద్భిః- లంకారాజశేషాకృతా- అకార్యప్రవృత్తోరాజాయైర్ననివార్యతే సతేషామమిత్రఇత్యభిప్రాయేణ అమిత్రకమిత్యుక్తం ॥ ౭ ॥ ఏష
ఇతి॥దుర్నయంసమీకర్తుం-శత్రునిర్జయే-తద్వినాశఇత్యర్థః-ఉద్యతఃఉద్యుక్తస్సన్-యుద్ధంయుద్ధభూమింప్రతి-ఏషనిర్యామి - అద్యైవనిర్యా
స్యామీత్యర్థః॥ ౮॥ ౧౧॥తస్మాదితి ॥ తస్మాత్భవతోనిస్సమత్వాత్-సంబోధితఃప్రబోధితః-అయంహికాలః-యుద్ధాయేతిశేషః॥౧౨॥౧౪॥ఏవ
మితి॥ పునర్జాతమివమేనే- జేష్యత్యయమితివిశ్వాసాదితిభావః॥ ౧౫॥౧౬॥ఇత్యేవమిత్యర్థం॥నిర్జగామనిర్గంతుముద్యుక్తః॥౧౬½॥రాజ్ఞస్త్విత్యా
ది॥ సర్వకాళాయసం- బహుకాష్ణాయసమయమిత్యర్థః- మహాధామమహాతేజః-స్వతశ్చోద్గతపావకంక్రౌర్యాత్ స్వతఏవోత్పన్నాగ్నికణం॥
౧౯½॥౨౨॥సైన్యైరిత్యాది॥మహాత్మానఃమహాబుద్ధయః-శీఘ్రావేగవంతః-సువ్యవసాయినఃదృఢనిశ్చయాః॥౨౪½॥అథేతి॥స్రజాకాంచనమా

త్మానంపౌరుషమకృత్వానశమయంతీత్యర్థః- ఆత్మనాఆత్మానంనసంభావయతి- నశ్లాఘంతేఉభయత్రైకవచనమార్షం-కింతు-అదర్శయిత్వా-
అప్రకాశ్యప్రథమమాత్మపౌరుషమనుక్త్వేత్యర్థః- కర్మకుర్వంతీతిసంబంధః॥ ౪॥ విక్లబానామితి॥ అత్ర వచఇత్యధ్యాహర్తవ్యం- విక్లబానామ
బుద్ధీనాంపండితమానినాంచ-త్వద్విధానాంవచః-శృణ్వతారాజ్ఞాయత్సాదితమవసాదనమస్తి-తదిదమితియోజనా॥౫॥ ఇదంశబ్దనిర్దిష్టంకిమిత్యా
కాంక్షాయామాహ-యుద్ధేకాపురుషైరిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కాపురుషైః-యుద్ధభీరుభిరిత్యర్థః-రాజానమనుగచ్ఛద్భిః-రాజేచ్ఛానుసారిభిః-ఏత
త్కృత్యం-రాజకార్యం- సాదితంవినాశితం-సుహృచ్చిహ్నం-సుహృద్వ్యపదేశం-అమిత్రకంభవతామమిత్రభూతంఇమంరాజానమాసాద్యఅను
గచ్ఛద్భిఃభవద్భిః- లంకారాజశేషాకృతా- కోశశ్చక్షీణః- బలంచహతమితిసంబంధః॥౧౧½॥ అయంహీతి॥సుహృదాంరాక్షసానాం-అయంహి
కాలఃయుద్ధగమనాయేతిశేషః॥ ౧౨॥ తద్గచ్ఛేతి॥వానరాన్రాజపుత్రౌచభక్షయ వస్తుతస్తురాజపుత్రావినేతిశేషః॥౧౩॥సమాలోక్యేతి॥సమా
లోక్యేత్యస్యవాస్తవార్థస్తుతేరూపంసమాలోక్యరామలక్ష్మణయోస్సంబంధినోవానరావిద్రవిష్యంతి-ప్రస్ఫుటిష్యతః-ద్యావాపృథివీఇతిశేషః- అ
తోహృదయేయుద్ధగమనాయమతింకుర్విత్యర్థః॥ ౧౪॥ ఏవమితి॥పునర్జాతమివమేనే-జేష్యత్యయమితివిశ్వాసాదితిభావః॥౧౬½॥సర్వేతి॥సర్వ

ఖిః। వానరా హి మహాత్మానశ్శీఘ్రాస్స్వవ్యవసాయినః॥ ఏకాకినం ప్రమత్తం వా నయేయుర్దశనైః క్షయం । తస్మాత్పరమదుర్ధర్షైస్సైన్యైః పరివృతో వ్రజ। రక్షసామహితం సర్వం శత్రుపక్షం నిషూదయ॥ ౨౪ ॥ అథాసనాత్సముత్పత్య స్రజం మణికృతాంతరాం॥ ఆబబంధ మహాతేజాః కుంభకర్ణస్య రావణః। ౨౫ ॥ అంగదానంగులీవేష్టాన్వరాణ్యాభరణాని చ॥ హారం చ శశిసంకాశమాబబంధ మహాత్మనః॥ ౨౬॥ దివ్యాని చ సుగంధీని మాల్యదామాని రావణః॥ శ్రోత్రే చాసంజయామాస శ్రీమతీ చాస్య కుండలే॥ ౨౭॥ కాంచనాంగదకేయూరో నిష్కాభరణభూషితః ॥ కుంభకర్ణో బృహత్కర్ణస్సుహుతోఽగ్నిరివాబభౌ॥ ౨౮ ॥ శ్రోణీసూత్రేణ మహతా మేచకేన వ్యరాజత॥ అమృతోత్పాదనే నద్ధో భుజంగేనేవ మందరః॥ ౨౯॥ స కాంచనం భారసహం నివాతం విద్యుత్ప్రభం దీప్తమివాత్మభాసా ॥ ఆబధ్యమానః కవచం రరాజ సంధ్యాభ్రసంవీత ఇవాద్రిరాజః ।౩౦॥ సర్వాభరణసర్వాంగశ్శూలపాణిస్స రాక్షసః ॥ త్రివిక్రమకృతోత్సాహో నారాయణ ఇవాబభౌ ॥ ౩౧ ॥ భ్రాతరం సంపరిష్వజ్య కృత్వా చాభిప్రదక్షిణం ॥ ప్రణమ్య శిరసా తస్మై సంప్రతస్థే మహాబలః ॥౩౨॥ నిష్పతంతం మహాకాయం మహానాదం మహాబలం ॥ తమాశీర్భిః ప్రశస్తాభిః ప్రేషయామాస రావణః ॥ ౩౩ ॥ శంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సైన్యైశ్చాపి వరాయుధైః ॥ తం గజైశ్చ తురంగైశ్చ స్యందనైశ్చాంబుదస్వనైః । అనుజగ్ముర్మహాత్మానం రథినో రథినాం వరం ॥ ౩౫ ॥ సర్పైరుష్ట్రైః ఖరైరశ్వైస్సింహద్విపమృగద్విజైః । అనుజగ్ముశ్చ తం ఘోరం కుంభకర్ణం మహాబలం॥౩౬॥ స పుష్పవర్షైరవకీర్యమాణో ధృతాతపత్రశ్శితశూలపాణిః । మదోత్కటశ్శోణితగంధమత్తో వినిర్యయౌ దానవదేవశత్రుః ॥౩౭। పదాతయశ్చ బహవో మహానాదా మహాబలాః। అన్వయూ రాక్షసా భీమా భీమాక్షాశ్శస్త్రపాణయః॥ రక్తాక్షాస్సుమహాకాయా నీలాంజనచయోపమాః। శూలానుద్యమ్య ఖడ్గాంశ్చ నిశితాంశ్చ పరశ్వధాన్ ॥ బహువ్యామాంశ్చ పరిఘాన్ గదాశ్చ ముసలాని చ । తాలస్కంధాంశ్చ విపులాన్ క్షేపణీయాన్ దురాసదాన్ ॥ ౪౦॥ అథాన్యద్వపురాదాయ దారుణం రోమహర్షణం । నిష్పపాత మహాతేజాః కుంభకర్ణో మహాబలః॥౪౧॥ ధనుశ్శతపరీణాహస్స షట్ఛతసముచ్ఛ్రితః। రౌద్రశ్శకటచక్రాక్షో మహాపర్వతసన్నిభః ॥ సన్నిపత్య చ రక్షాంసి దగ్ధశైలోపమో మహాన్ । కుంభకర్ణో మహావక్త్రః ప్రహసన్నిదమబ్రవీత్ ॥ ౪౩ ॥ అద్య వానరముఖ్యానాం తాని యూథాని భాగశః। నిర్దహిష్యామి సంక్రుద్ధశ్శలభానివ పావకః ॥ నాపరాధ్యంతి మే కామం వానరా వన

లాం- కుంభకర్ణస్య ఆబబంధ కుంభకర్ణే ఆబబంధేత్యర్థః॥ ౨౫॥ అంగదానీతి॥ అంగులీవేష్టాన్ అంగులీయకాని॥ ౨౬॥ దివ్యానీతి॥ ఆసంజయామాస- బబంధేత్యర్థః- అత్ర కేయూరాదీనామప్యుపలక్షణం- కాంచనాంగదకేయూర ఇత్యనుపాదానాత్॥ ౨౭॥ ౨౮॥ శ్రోణీసూత్రేణేతి॥ అమృతోత్పాదనే నద్ధ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ- భుజంగేన వాసుకినా॥ ౨౯॥ స ఇతి॥ భారసహం- ఆయుధాదిభిః ప్రహారే ప్యశిథిలమిత్యర్థః- దృఢమితి వార్థః- యద్వా ఉపనీతా యాం తులాయాం స్థాప్యమానాన్ బహూన్ భారాన్ సహత ఇతి భారసహః- అనేకభారపరిమాణ ఇత్యర్థః- నివాతం వాతప్రవేశ నివారకం- నిరంతరమితి యావత్- ఆత్మభాసా కవచకాంత్యా- యద్వా- నివాతం శస్త్రాభేద్యం- నివాతౌ వాశ్రయావాతౌ శస్త్రాభేద్యం చ వర్మణ యదిత్యమరః- ఆబధ్యమానః ఆబధ్నన్- ఆర్షః వికరణవ్యత్యయేన శ్యన్ ప్రత్యయః॥ ౩౦॥ సర్వేతి॥ సర్వాభరణసర్వాంగః- సర్వాభరణయుక్తసర్వాంగః- త్రివిక్రమకృతోత్సాహః త్రిషు విక్రమేషు పదన్యాసేషు కృతోత్సాహః॥ ౩౧॥ ౩౫॥ సర్పైరితి॥ సర్పాదీనాం మహాశరీరాణాం వాహనత్వం సంభవతీతి బోధ్యం- ద్విపాః గజాః - ద్విజాః హంసాదయః॥ ౩౬॥ స ఇతి॥ మదోత్కటః స్వాభావికమదేన మత్తః- మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః॥ ౩౭॥ పదాతయశ్చేత్యాది॥ బహువ్యామాన్ అనేకవ్యామప్రమాణాన్- వ్యామో బాహ్వోస్సకరయోస్తతయోస్తిర్యగంతరమిత్యమరః - తాలస్కంధాన్ తాలకాండాన్॥ ౪౧॥ ధనుశ్శతేత్యాది॥ ధనుశ్శతపరీణాహః ధనుశ్శతవిశాలః- షట్ఛతసముచ్ఛ్రితః షట్ఛతధనురుచ్ఛ్రాయః- సన్నిపత్య- స్వానుగమనాయోద్యుక్తానాం రాక్షసానాం సమీపం గత్వేత్యర్థః॥ ౪౩॥ అద్యేత్యాది॥ సాజాతికవానరజాతిః - అస్మద్విధానాం క్రీడాపరా

కాలాయసం సర్వకాలాయసనిర్మితస్వరూపం॥ రక్తేతి॥ రక్తమాల్యమహాధామ- రక్తమాల్యం చ తన్మహాధామేతి విగ్రహః॥ ౨౪॥ అథేతి॥ స్రజం కాంచనస్రజం- మణికృతాంతరాం- మణిఖచితమధ్యప్రదేశాం॥ ౨౬॥ దివ్యానీతి॥ మాల్యదామాని- మాల్యరూపాణి దామాని- శ్రోత్రే శ్రోత్రయోః ౨౯॥ స కాంచనమితి॥ భారసహం- పర్వతాయుధాది ప్రహారభారక్షమం- యద్వా తులాయాం స్థాప్యమానాన్ బహూన్ భారాన్ సహత ఇతి తథా అనేకపలభారనిర్మితమిత్యర్థః- నివాతం అచ్ఛిద్రం- ఆబధ్యమానః ఆబధ్నన్- ఆర్షో వికరణవ్యత్యయః॥ ౩౦॥ సర్వేతి॥ సర్వాభరణసర్వాంగః సర్వాభరణయుక్తసర్వాంగః- త్రివిక్రమకృతోత్సాహః- త్రిషు విక్రమేషు పాదన్యాసేషు కృతోత్సాహః॥ ౩౭॥ పదాతయ ఇతి॥ బహువ్యామాన్ బహువ్యామప్రమాణాన్॥ వ్యామో బాహ్వోస్సకరయోస్తతయోస్తిర్యగంతరమిత్యమరః॥ ౪౦॥ ధనురితి॥ ధనుశ్శతపరీణాహః- ధనుశ్శ

చారిణః । జాతిరస్మద్విధానాం సా పురోధ్యానవిభూషణం (౪౫) పురరోధస్య మూలం తు రాఘవస్సహలక్ష్మణః । హతే
తస్మిన్ హతం సర్వం తం వధిష్యామి సంయుగే ॥ ౪౬ ॥ ఏవం తస్య బ్రువాణస్య కుంభకర్ణస్య రాక్షసాః । నాదం చక్రుర్మ
హాఘోరం కంపయంత ఇవార్ణవం ॥ ౪౭ ॥ తస్య నిష్పతతస్తూర్ణం కుంభకర్ణస్య ధీమతః । బభూవుర్ఘోరరూపాణి నిమి
త్తాని సమంతతః ॥ ౪౮ ॥ ఉల్కాశనియుతా మేఘా బభూవుర్గర్దభారుణాః । ససాగరవనా చైవ వసుధా సమకంపత ॥ ఘో
రరూపాశ్శివా నేదుస్సజ్వాలకబలైర్ముఖైః । మండలాన్యపసవ్యాని బబంధుశ్చ విహంగమాః ॥ నిష్పపాత చ మాలేవ గృ
ధ్రోఽస్య పథి గచ్ఛతః (౫౦) ప్రాస్ఫురన్నయనం చాస్య సవ్యో బాహుశ్చ కంపతే ॥ నిపపాత తదా చోల్కా జ్వలంతీ భీ
మనిస్వనా । ఆదిత్యో నిష్ప్రభశ్చాసీన్న ప్రవాతి సుఖోఽనిలః ॥ ౫౨ ॥ అచింతయన్మహోత్పాతానుత్థితాన్ రోమహర్ష
ణాన్ । నిర్యయౌ కుంభకర్ణస్తు కృతాంతబలచోదితః ॥ ౫౩ ॥ స లంఘయిత్వా ప్రాకారం పద్భ్యాం పర్వతసన్నిభః । దద
ర్శాభ్రఘనప్రఖ్యం వానరానీకమద్భుతం ॥ ౫౪ ॥ తే దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం వానరాః పర్వతోపమం । వాయునున్నా ఇ
వ ఘనా యయుస్సర్వా దిశస్తదా ॥ ౫౫ ॥ తద్వానరానీకమతిప్రచండం దిశో ద్రవద్భిన్నమివాభ్రజాలం । స కుంభకర్ణ
స్సమవేక్ష్య హర్షాన్ననాద భూయో ఘనవద్ఘనాభః ॥ ౫౬ ॥ తే తస్య ఘోరం నినదం నిశమ్య యథా నినాదం దివి వారిద
స్య । పేతుర్ధరణ్యాం బహవః ప్లవంగా నికృత్తమూలా ఇవ సాలవృక్షాః ॥ ౫౭ ॥ విపులపరిఘవాన్స కుంభకర్ణో రిపునిధనా
య వినిస్సృతో మహాత్మా । కపిగణభయమాదదత్సుభీమం ప్రభురివ కింకరదండవాన్ యుగాంతే ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధ
కాండే పంచషష్టితమస్సర్గః. ******************** స లంఘయిత్వా ప్రాకారం గిరికూటోపమో మహాన్ ।
నిర్యయౌ నగరాత్తూర్ణం కుంభకర్ణో మహాబలః ॥ ౧ ॥ స ననాద మహానాదం సముద్రమభినాదయన్ । జనయన్నివ ని
ర్ఘాతాన్ విధమన్నివ పర్వతాన్ ॥ ౨ ॥ తమవధ్యం మఘవతా యమేన వరుణేన వా । ప్రేక్ష్య భీమాక్షమాయాంతం వానరా
విప్రదుద్రువుః ॥ ౩ ॥ తాంస్తు విప్రద్రుతాన్ దృష్ట్వా వాలిపుత్రోఽంగదోఽబ్రవీత్ । నళం నీలం గవాక్షం చ కుముదం చ మహా
బలం ॥ ౪ ॥ ఆత్మానమత్ర విస్మృత్య వీర్యాణ్యభిజనాని చ । క్వ గచ్ఛత భయత్రస్తాః ప్రాకృతా హరయో యథా ॥ ౫ ॥ సా
ధు సౌమ్యా నివర్తధ్వం కిం ప్రాణాన్ పరిరక్షథ । నాలం యుద్ధాయ వై రక్షో మహతీయం విభీషికా ॥ ౬ ॥ మహతీముత్థితా
మేనాం రాక్షసానాం విభీషికాం । విక్రమాద్విధమిష్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః ॥ ౭ ॥ కృచ్ఛ్రేణ తు సమాశ్వాస్య సం
గమ్య చ తతస్తతః । వృక్షాద్రిహస్తా హరయస్సంప్రతస్థూ రణాజిరం ॥ ౮ ॥ తే నివృత్య తు సంక్రుద్ధాః కుంభకర్ణం వనౌకసః ।
నిజఘ్నుః పరమక్రుద్ధాస్సమదా ఇవ కుంజరాః ॥ ౯ ॥ ప్రాంశుభిర్గిరిశృంగైశ్చ శిలాభిశ్చ మహాబలః । పాదపైః పుష్పితా
గ్రైశ్చ హన్యమానో న కంపతే ॥ ౧౦ ॥ తస్య గాత్రేషు పతితా భిద్యంతే శతశశ్శిలాః । పాదపాః పుష్పితాగ్రాశ్చ భగ్నాః
పేతుర్మహీతలే ॥ ౧౧ ॥ సోఽపి సైన్యాని సంక్రుద్ధో వానరాణాం మహౌజసాం । మమంథ పరమాయత్తో వనాన్యగ్నిరివోత్థి
తః ॥ ౧౨ ॥ లోహితార్ద్రాస్తు బహవశ్శేరతే వానరర్షభాః । నిరస్తాః పతితా భూమౌ తామ్రపుష్పా ఇవ ద్రుమాః ॥

ణాం ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ తస్యేతి ॥ ఘోరరూపాణి అత్యంతఘోరాణి ॥ ౪౮ ॥ ఉల్కేత్యాది ॥ గర్దభారుణాః గర్దభవదవ్యక్తరాగాః - అవ్యక్తరాగస్త్వ
రుణ ఇత్యమరః - నిష్పపాతేతి గచ్ఛతోఽస్య ఉపరిప్రదేశే గృధ్రో మాలేవ నిష్పపాతేత్యన్వయః - గృధ్ర ఇతి జాత్యేకవచనం - సవ్య శబ్దో లింగవ్యత్య
యేన నయనశబ్దేనాపి సంబధ్యతే - కంపతే అకంపత - ఉల్కా మేఘనిర్గతజ్వాలావిశేషః ॥ ౫౨ ॥ ౫౩ ॥ స ఇతి ॥ అభ్రఘనః అభ్రసంఘాతః ॥ ౫౪ ॥ ౫౭ ॥
విపులేతి ॥ ప్రభుః అంతకః - కింకరదండవాన్ - కింకరో మీత్యవస్థాయీ సచేతనో దండః - తద్వాన్ ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋ అథ కుంభకర్ణయుద్ధప్రవృత్తిః - స ఇత్యాది ॥
౧ ॥ స ననాదేతి ॥ విధమన్ దహన్ ॥ ౨ ॥ ౪ ॥ ఆత్మానమితి ॥ అభిజనాని ప్రశస్తకులాని ॥ ౫ ॥ సాధ్వితి ॥ విభీషికా భయజనకః కృత్రిమపురుషవేషః ॥ ౬ ॥ ౮ ॥
త ఇతి ॥ పరమక్రుద్ధా ఇతి కుంజరవిశేషణం ॥ ౯ ॥ ప్రాంశుభిరితి ॥ ప్రాంశుభిః ఉన్నతైః - మహాబలః కుంభకర్ణః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ సోఽపీతి ॥ మమంథ వ్యాహో త్య

త నిశాలవాన్ - షట్ఛిత సముచ్ఛ్రితః షట్ఛతధనసురున్నతః ॥ ౪౫ ॥ పురరోధస్యేత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - పురరోధస్య మూలం - సలక్ష్మ
ణో రాఘవః ఖలు - స తు తిష్ఠతు - యేన సర్వం అస్మదీయమితి శేషః - హతం - సంయుగే వధిష్యామి - కుతః తస్మిన్ హతే - తదీయం సర్వం హతం స్యాదిత్యా
వృత్త్యా పునర్యోజనీయం ॥ ౫౦ ॥ ప్రాస్ఫురదితి ॥ నయనం సవ్యం ॥ ౫౩ ॥ స లంఘయిత్వేతి ॥ అభ్రఘనప్రఖ్యం - అభ్రసంఘాతతుల్యం ॥ ౫౭ ॥ విపుల
పరిఘవానితి ॥ ప్రభురంతకః - కింకరదండవాన్ - కింకరో మీత్యవస్థితో దండోఽస్యాస్తీతి తథోక్తః ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧౩॥లంఘయంతః ప్రధావంతో వానరా నావలోకయన్॥౧౩½॥ కేచిత్సముద్రే పతితాః కేచిద్గగనమాశ్రితాః॥ వధ్యమానా స్తు తే వీరా రాక్షసేన బలీయసా॥ ౧౪½॥ సాగరం యేన తే తీర్ణాః పథా తేన ప్రదుద్రువుః ॥ ౧౫ ॥ తే స్థలాని తథా నిమ్నం విషణ్ణవదనా భయాత్ । ఋక్షా వృక్షాన్ సమారూఢాః కేచిత్పర్వతమాశ్రితాః ॥ ౧౬ ॥ మమజ్జురర్ణవే కేచి ద్గుహాః కేచిత్సమాశ్రితాః । నిషేదుః ప్లవగాః కేచిత్ కేచి న్నైవావతస్థిరే ॥ (కేచిద్భూమౌ నిపతితాః కేచిత్ సుప్తా మృతా ఇవ)॥౧౭॥ తాన్ సమీక్ష్యాంగదో భగ్నాన్ వానరానిదమబ్రవీత్॥ ౧౭½ ॥ అవతిష్ఠత యుధ్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః॥ భగ్నానాం వో న పశ్యామి పరిగమ్య మహీమిమాం। స్థానం సర్వే నివర్తధ్వం కిం ప్రాణాన్ పరిరక్షథ ॥ ౧౯ ॥ నిరాయుధానాం ద్రవతామసంగగతిపౌరుషాః। దారా హ్యపహసిష్యంతి స వై ఘాతస్తు జీవినాం ॥ ౨౦ ॥ కులేషు జాతాస్సర్వే స్మ విస్తీర్ణేషు మహత్సు చ । క్వ గచ్ఛథ భయత్రస్తా హరయః ప్రాకృతా యథా ॥ ౨౧ ॥ అనార్యాః ఖలు యద్భీతా స్త్యక్త్వా వీర్యం ప్రధావత ॥ ౨౧½॥ వికత్థనాని వో యాని తదా వై జనసంసది । తాని వః క్వను యాతాని సోదగ్రాణి మహాంతి చ॥ ౨౨½॥ భీరుప్రవాదాశ్శ్రూయంతే యస్తు జీవతి ధిక్కృతః॥ మార్గస్సత్పురుషైర్జుష్టస్సేవ్యతాం త్యజ్యతాం భయం॥౨౩½॥ శయామహే౽థ నిహతాః పృథివ్యామల్పజీవితాః ॥ దుష్ప్రాపం బ్రహ్మలోకం వా ప్రాప్నుమో యుధి సూదితాః । సంప్రాప్నుయామః కీర్తిం వా నిహత్వా శత్రుమాహవే॥ జీవితం వీరలోకస్య మోక్ష్యామో వసు వానరాః॥ ౨౪½॥నకుంభకర్ణః కాకుత్స్థం దృష్ట్వా జీవన్ గమిష్యతి॥ దీప్యమానమివాసాద్య పతంగో జ్వలనం యథా॥ ౨౫½ ॥ పలాయనేన చోద్దిష్టాః ప్రాణాన్ రక్షామహే వయం॥ ఏకేన బహవో భగ్నా యశో నాశం గమిష్యతి ॥ ౨౬½ ॥ ఏవం బ్రువాణం తం శూరమంగదం కనకాంగదం॥ ద్రవమాణా స్తతో వాక్యమూచుశ్శూరవిగర్హితం॥ ౨౭½॥ కృతం నః కదనం ఘోరం కుంభకర్ణేన రక్షసా॥ న స్థానకాలో గచ్ఛామో దయితం జీవితం హి నః॥౨౮½॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం సర్వే తే భేజిరే దిశః॥ భీమం భీమాక్షమాయాం

ర్థః॥ ౧౨॥ లోహితాద్రీన్ ఇతి॥నిరస్తాః ఉత్క్షిప్తాః॥ ౧౩॥లంఘయంత ఇత్యర్థం ॥ నావలోకయన్ నావాలోకయన్-పృష్ఠదేశమిత్యర్థః॥ ౧౩½ ॥ కేచిదితి॥ కేచిత్తే వానరా ఇతి యోజనా ॥ ౧౪½ ॥ సాగరమిత్యర్థం॥ తే వానరాః ॥ ౧౫ ॥ తే స్థలానీతి॥ స్థలాని అతిధావనయోగ్యాన్ దేశాన్ ఉన్నతప్రదేశాన్ వా- ఆశ్రితా ఇత్యన్వయః॥ ౧౬॥మమజ్జురిత్యాది॥నిషేదుః భూమౌ పతితా ఇవ తస్థుః॥౧౭॥౧౭½॥అవతిష్ఠతేత్యాది॥ పరిగమ్య- ప్రదక్షిణీకృత్యేత్యర్థః- స్థానం న పశ్యామీత్యన్వయః॥౧౯॥నిరాయుధానామితి ॥ అసంగగతిపౌరుషాః అప్రతిబద్ధపరాక్రమా ఇతి వానరసంబోధనం- నిరాయుధానాం ద్రవతాం నిరాయుధేషు ద్రవత్సు - యద్వా నిరాయుధానాం ద్రవతాం దారాస్తాన్ అపహసిష్యంతీతి-సః అపహాసః- ఘాతః మృతిః॥౨౦॥కులేష్వితి॥ సర్వే-వయమితి శేషః- విస్తీర్ణేషు జ్ఞాతిపరంపరయా వితతేషు- మహత్సు ప్రశస్తేషు॥౨౧॥అనార్యా ఇత్యర్థం॥యద్యస్మాత్ భీతాః ప్రధావత పలాయధ్వ-తస్మాదనార్యాః ఖలు ॥ ౨౧½॥వికత్థనానీతి॥ సోదగ్రాణి ఉదగ్రతాయుక్తాని మహాంతి-భూయాంసీత్యర్థః॥౨౨½॥భీరుప్రవాదా ఇతి॥యస్తు ధిక్కృతో జీవతి తద్విషయే-భీరుప్రవాదాః భీరుత్వాపవాదాః శ్రూయంతే-సత్పురుషైః శూరైః- జుష్టః సేవితః॥ ౨౩½॥సత్పురుషజుష్టో మార్గః క ఇత్యపేక్షాయామాహ-శయామహ ఇత్యాది॥యుద్ధమరణం హి సత్పురుషజుష్టో మార్గ ఇత్యర్థః-సమరాన్నివృత్య పలాయితానామపి మరణస్యావశ్యంభావిత్వప్రదర్శనార్థమల్పజీవితా ఇత్యుక్తం -సమరానివర్తినాం వీరాణాం తు మరణజీవనయోరుభయోరపి శ్రేయస్కరత్వం ప్రతిపాదయతి దుష్ప్రాపమితి - నిహత్వా నిహత్య-జీవితమితి- వీరలోకస్య వీరాణాం లోకో బ్రహ్మలోకః- తస్య వసు మూల్యభూతం జీవితం మోక్ష్యామః॥ ౨౪½॥ నకుంభకర్ణ ఇతి॥ దీప్యమానం జ్వలనమివ రామమాసాద్య - కుంభకర్ణః - పతంగో యథేతి యథేవ శబ్దయోర్నిర్వాహః॥ ౨౫½॥ పలాయనేనేతి॥ ఉద్దిష్టాః వ్యపదిష్టాః- బహవో వయమనేన కుంభకర్ణేన భగ్నాః పలాయనేన ప్రాణాన్ రక్ష్యామహే యదితతో యశో నాశం గమిష్యతీతి యోజనా ॥ ౨౬½॥ ఏవమితి॥ శూరం పరాక్రమవంతం- కనకాంగదం ఉత్సాహాతిశయేన ప్రకాశితస్వర్ణాంగదం॥౨౭½॥కృ

౧౪½॥ సాగరమితి॥ స్థలానీత్యత్రాపి ప్రదుద్రువురితి సంబధ్యతే॥ ౧౫½॥ ఋక్షా ఇతి॥మమజ్జుః నిపేతుః॥౧౯॥నిరాయుధానామితి ॥ స వై ఘాతస్తు జీవినాం.. సః దారకృతాపహాసః - ఘాతః-మరణం-జీవినాం జీవతాం॥౨౧॥అనార్యా ఇతి ॥ యద్యస్మాద్భీతాః పలాయత. తస్మాదనార్యాః ఖలు॥ ౨౧½॥ వికత్థనానీతి॥ సోదగ్రాణి ఔద్ధత్యప్రయుక్తాని- మహాంతి భూయాంసి॥ ౨౨½॥ భీరుప్రవాదా ఇతి॥యస్తు ధిక్కృతో జీవతి-తద్విషయ భీరుప్రవాదాః శ్రూయంతే- తం సర్వే భీరురితి వదంతీత్యర్థః- సత్పురుషైః శూరైః ॥ ౨౩½ ॥ కస్తర్హి సత్పురుషజుష్టో మార్గ ఇత్యపేక్షాయామాహ- శయామహ ఇతి॥ యుద్ధమరణం సత్పురుషజుష్టో మార్గః- మరణస్యావశ్యంభావిత్వప్రదర్శనార్థమల్పజీవితా ఇత్యుక్తం॥ సమరానివర్తినాం వీరాణాం మరణజీవితయోరుభయోరపి శ్రేయస్కరత్వం ప్రతిపాదయతి-దుష్ప్రాపమితి॥జీవితమితి॥వీరలోకస్య వీరాణాం లోకో బ్రహ్మలోకః-తస్య వసు మూల్యభూతం జీవితం మోక్ష్యామః॥ ౨౪½॥నేతి॥పతంగ ఇవ కుంభకర్ణః-దీప్యమానం పావకమివ కాకుత్స్థం దృష్ట్వా జీవన్ న గమిష్యతీతి సంబంధః॥ ౨౫½॥పలాయనేనేతి॥బహవో వయమేకేన కుంభకర్ణేన భగ్నాః-పలాయనేన అనేన భంగేనోద్దిష్టాః-ఏతే పలాయితా ఇతి జనై

తం దృష్ట్వా వానరయూథపాః ॥ ౩౦½॥ ద్రవమాణాస్తు తే వీరా అంగదేన వలీముఖాః॥ సాంత్వైశ్చైవానుమానైశ్చ తతస్స
ర్వే నివర్తితాః॥ ౩౧½॥ ప్రహర్షముపనీతాశ్చ వాలిపుత్రేణ ధీమతా ॥ ఆజ్ఞాప్రతీక్షాస్తస్థుశ్చ సర్వే వానరయూథపాః॥
౩౨½ ॥ ఋషభశరభమైందధూమ్రనీలాః కుముదసుషేణగవాక్షరంభతారాః। ద్వివిదపనసవాయుపుత్రముఖ్యాస్త్వ
రితతరాభిముఖం రణం ప్రయాతాః॥ ౩౩½॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే షట్షష్టితమస్సర్గః ******************

తే నివృత్తా మహాకాయాః శ్రుత్వాఽఙ్గదవచస్తదా। నైష్ఠికీం బుద్ధిమాస్థాయ సర్వే సంగ్రామకాంక్షిణః ॥ సముదీ
రితవీర్యాశ్చ సమారోపితవిక్రమాః। పర్యవస్థాపితా వాక్యైరంగదేన వలీముఖాః ॥ ప్రయాతాశ్చ గతా హర్షం మరణే కృత
నిశ్చయాః। చక్రుస్సుతుములం యుద్ధం వానరాస్త్యక్తజీవితాః॥ ౩॥ అథ వృక్షాన్మహాకాయాః సానూని సుమహాంతి చ ।వా
నరాస్తూర్ణముద్యమ్య కుంభకర్ణమభిద్రుతాః॥ ౪॥ స కుంభకర్ణస్సంక్రుద్ధో గదాముద్యమ్య వీర్యవాన్ । అర్దయన్ సుమ
హాకాయస్సమంతాద్వ్యక్షిపద్రిపూన్ ॥ ౫॥ శతాని సప్త చాష్టౌ చ సహస్రాణి చ వానరాః। ప్రకీర్ణాశ్శేరతే భూమౌ కుం
భకర్ణేన పోథితాః॥ ౬॥ షోడశాష్టౌ చ దశ చ వింశత్త్రింశత్తథైవ చ। పరిక్షిప్య చ బాహుభ్యాం ఖాదన్ విపరిధావతి ॥ భక్షయన్
భృశసంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగానివ॥ ౭½॥ కృచ్ఛ్రేణ చ సమాశ్వస్తాస్సంగమ్య చ తతస్తతః ॥ వృక్షాద్రిహస్తా హరయస్తస్థు
స్సంగ్రామమూర్ధని॥ ౮½ ॥ తతః పర్వతముత్పాట్య ద్వివిదః ప్లవగర్షభః ॥ దుద్రావ గిరిశృంగాభం విలంబ ఇవ తోయదః॥
౯½॥ తం సముత్పత్య చిక్షేప కుంభకర్ణస్య వానరః॥ తమప్రాప్తో మహాకాయం తస్య సైన్యేఽపతత్తదా ॥ ౧౦½ ॥ మమర్దా
శ్వాన్ గజాంశ్చాపి రథాంశ్చైవ నగోత్తమః॥ తాని చాన్యాని రక్షాంసి॥ ౧౧। ॥ పునశ్చాన్యద్గిరేశ్శిరః॥ ౧౧½॥ తచ్ఛైలవే
గాభిహతం హతాశ్వం హతసారథి॥ రక్షసాం రుధిరక్లిన్నం బభూవాయోధనం మహత్ ॥ ౧౨½॥ రథినో వానరేంద్రాణాం
శరైః కాలాంతకోపమైః॥ శిరాంసి నదతాం జహ్రుస్సహసా భీమనిస్వనాః॥ ౧౩½ ॥ వానరాశ్చ మహాత్మానస్సముత్పాట్య
మహాద్రుమాన్॥ రథానశ్వాన్ గజానుష్ట్రాన్ రాక్షసానభ్యసూదయన్॥ ౧౪½॥ హనుమాన్ శైలశృంగాణి వృక్షాంశ్చ వివి
ధాన్ బహూన్॥ వవర్ష కుంభకర్ణస్య శిరస్యంబరమాస్థితః॥ ౧౫½॥ తాని పర్వతశృంగాణి శూలేన స బిభేద హ॥ బభంజ
వృక్షవర్షం చ కుంభకర్ణో మహాబలః॥ ౧౬½॥ తతో హరీణాం తదనీకముగ్రం దుద్రావ శూలం నిశితం ప్రగృహ్య॥ తస్థౌ తతో
స్యాపతతః పురస్తాన్మహీధరాగ్రం హనుమాన్ ప్రగృహ్య ॥ ౧౭½ ॥ స కుంభకర్ణం కుపితో జఘాన వేగేన శైలోత్తమభీమ

తమితి॥ కదనం మర్దనం- దయితం ఇష్టం॥ ౨౯½॥ ౩౦½॥ ద్రవమాణా ఇతి॥ అనుమానైః సాలగిరిభేదనాదిదృష్టాంతపురస్కృతైర్యుక్తివిశేషైః॥ ౩౧½॥
ప్రహర్షమితి॥ ఆజ్ఞాప్రతీక్షాః సుగ్రీవాద్యాజ్ఞాప్రతీక్షాః॥ ౩౨½॥ ఋషభశరభేతి॥ త్వరితతరాభిముఖం - త్వరితతరం అభిముఖం చేతి క్రియావిశేష
ణం- అత్ర వాయుపుత్రస్తు న పలాయ్య నివృత్తః- కింతు ఋషభాదిభిర్మిళిత్వా కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధార్థం నివృత్త ఇతి జ్ఞేయమ్॥ ౩౩½ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షట్షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తే నివృత్తా ఇత్యాది చక్రుస్సుతుములం యుద్ధం వానరాస్త్యక్తజీవితా ఇత్యంతమేకం వాక్యం॥ నైష్ఠికీం-నిష్ఠా నాశః తత్సంబంధినీం-మరణవ్యవసా
యినీమిత్యర్థః-సముదీరితవీర్యాః కథితాత్మపరాక్రమాః-సమారోపితవిక్రమాః సమవలంబితపరాక్రమాః - మరణనిశ్చయహేతుమాహ త్యక్తజీవి
తా ఇతి-జీవనాశారహితా ఇత్యర్థః॥ ౩॥ ౪॥ స ఇతి॥ వ్యాక్షిపత్ అపాతయత్ ॥ ౫॥ శతానీతి॥ ప్రకీర్ణాః శిథిలావయవాః-పోథితాః హింసితాః-కుంభకర్ణ
స్యైకేన వ్యాపారేణ శతాదిసంఖ్యారూపేణ పతితా ఇత్యర్థః॥ ౬॥ షోడశేత్యాది॥ పరిక్షిప్య ప్రగృహ్య-ఖాదన్ భక్షయన్ పన్నగాన్ భక్షయన్నివేతి గరు
డవిశేషణం॥ ౭½॥ కృచ్ఛ్రేణేతి॥ హరయః-బలవంత ఇతి శేషః-సంగమ్య సంభూయ॥ ౮½॥ తత ఇతి॥ విశేషేణ లంబత ఇతి విలంబః- పచాద్యచ్-గిరిశృం
గాభం గిరిశృంగవదున్నతం॥ ౯½॥ తమితి॥ తం కుంభకర్ణం సముత్పత్య సమీపమాగత్య - కుంభకర్ణస్య కుంభకర్ణాయ॥ ౧౦½॥ మమర్దేత్యాది త్రిపా
దశ్లోకః ॥ తాని ప్రసిద్ధాని - రక్షాంసి మమర్దేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౧౧½॥ పునశ్చేతి పాదశ్లోకః॥ అన్యత్ గిరేశ్శృంగం చిక్షేపేతి యోజ్యం॥
౧౧½॥ తదితి॥ తచ్ఛైలశృంగాభిహతం అనంతరప్రయుక్తశైలశృంగాభిహతసైన్యం-ఆయోధనం యుద్ధం॥ ౧౨½॥ రథిన ఇతి॥ కాలాంతకః ప్రళయ
కాలరుద్రః॥ ౧౩½॥ వానరాశ్చేతి॥ అభ్యసూదయన్ అహనన్॥ ౧౪½॥ ౧౬½॥ తత ఇతి॥ దుద్రావ ద్రావయామాస। ౧౭½॥ స ఇతి॥ మేఘాద్రేః

క్లిష్టాః- శాపితాశ్చ- ప్రాణాన్ రక్ష్యామహే యది తదా- అస్మాకం యశో నాశం గమిష్యతీతి సంబంధః॥ ౩౦½॥ ద్రవమాణా ఇతి॥ అనుమానైః సా
లగిరిభేదనాదిదృష్టాంతైః॥ ౩౨½॥ ఋషభశరభేతి॥ వాయుపుత్రస్తు న పలాయ్య నివృత్తః-కింతు ఋషభాదిభిర్మిళిత్వా కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధార్థం నివృ
త్త ఇతి జ్ఞేయం॥ ౩౩½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్షష్టితమస్సర్గః.
త ఇతి శ్లోకత్రయం॥ నైష్ఠికీం-నిష్ఠా నాశః - తత్సంబంధినీం మరణపర్యవసాయినీమితి యావత్ -సముదీరితవీర్యాః-కథితాత్మీయపరాక్ర
మా ఇత్యర్థః॥ ౩॥ ౮½॥ తతః పర్వతమితి॥ విలంబః- విశేషేణ లంబత ఇతి విలంబః- పచాద్యచ్ ॥ ౧౦½॥ మమర్దేతి॥ తాని ప్రసిద్ధాని-అన్యద్గిరేశ్శిరః-అ

కాయం॥ స చతుర్భిస్తేన తదాభిభూతో మేదార్ద్రగాత్రో రుధిరావసిక్తః॥ ౧౭½॥ సశూలమావిధ్య తటిత్ప్రకాశం గిరిం
యథా ప్రజ్వలితాగ్రశృంగం॥ బాహ్వంతరే మారుతిమాజఘాన గుహోఽచలం క్రౌంచమివోగ్రశక్త్యా॥ ౧౮½॥ స శూ
లనిర్భిన్నమహాభుజాంతరః ప్రవిహ్వలః శోణితముద్వమన్ముఖాత్॥ ననాద భీమం హనుమాన్మహాహవే యుగాంతమేఘ
స్తనితస్వనోపమం॥ ౨౦½॥ తతో వినేదుస్సహసా ప్రహృష్టా రక్షోగణాస్తం వ్యథితం సమీక్ష్య॥ ప్లవంగమాస్తు వ్యథితా భ
యార్తాః ప్రదుద్రువుస్సంయతి కుంభకర్ణాత్॥ ౨౧½॥ తతస్తు నీలో బలవాన్పర్యవస్థాపయన్బలం॥ ప్రవిచిక్షేప శైలాగ్రం
కుంభకర్ణాయ ధీమతే॥ ౨౨½॥ తమాపతంతం సంప్రేక్ష్య ముష్టినాభిజఘాన హ॥ ముష్టిప్రహారాభిహతం తచ్ఛైలా
గ్రం వ్యశీర్యత। సవిస్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత మహీతలే॥ ౨౪॥ ఋషభశ్శరభో నీలో గవాక్షో గంధమాదనః। పంచ వా
నరశార్దూలాః కుంభకర్ణముపాద్రవన్॥ ౨౫॥ శైలైర్వృక్షైస్తలైః పాదైర్ముష్టిభిశ్చ మహాబలాః। కుంభకర్ణం మ
హాకాయం సర్వతోఽభిప్రదుద్రువుః॥ ౨౬॥ స్పర్శానివ ప్రహారాంస్తాన్వేదయానో న వివ్యథే। ఋషభం తు మహావేగం
బాహుభ్యాం పరిషస్వజే॥ ౨౭॥ కుంభకర్ణభుజాభ్యాం తు పీడితో వానరర్షభః। నిపపాతర్షభో భీమః ప్రముఖాద్వాం
తశోణితః॥ ౨౮॥ ముష్టినా శరభం హత్వా జానునా నీలమాహవే ఆజఘాన గవాక్షం తు తలేనేంద్రరిపుస్తదా॥ ౨౯॥ పాదే
నాభ్యహనత్క్రుద్ధస్తరసా గంధమాదనం॥ ౨౯½॥ దత్తప్రహారవ్యథితా ముముహుశ్శోణితోక్షితాః॥ నిపేతుస్తే తు మేది
న్యాం నికృత్తా ఇవ కింశుకాః॥ ౩౦½॥ తేషు వానరముఖ్యేషు పతితేషు మహాత్మసు॥ వానరాణాం సహస్రాణి కుంభకర్ణం
ప్రదుద్రువుః॥ ౩౧½॥ తం శైలమివ శైలాభాస్సర్వే తే ప్లవగర్షభాః॥ సమారుహ్య సముత్పత్య దదంశుశ్చ మహాబలాః॥
౩౨½॥ తం నఖైర్దశనైశ్చాపి ముష్టిభిర్జానుభిస్తథా॥ కుంభకర్ణం మహాకాయం తే జఘ్నుః ప్లవగర్షభాః॥ ౩౩½॥ స వా
నరసహస్రైస్తైరాచితః పర్వతోపమః॥ రరాజ రాక్షసవ్యాఘ్రో గిరిరాత్మరుహైరివ॥ ౩౪½॥ బాహుభ్యాం వానరాన్స
ర్వాన్ప్రగృహ్య స మహాబలః॥ భక్షయామాస సంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగానివ॥ ౩౫½॥ ప్రక్షిప్తాః కుంభకర్ణేన వక్త్రే పా
తాళసన్నిభే॥ నాసాపుటాభ్యాం నిర్జగ్ముః కర్ణాభ్యాం చైవ వానరాః॥ ౩౬½॥ భక్షయన్భృశసంక్రుద్ధో హరీన్పర్వతస
న్నిభః॥ బభంజ వానరాన్సర్వాన్సంక్రుద్ధో రాక్షసోత్తమః॥ ౩౭½॥ మాంసశోణితసంక్లేదాం భూమిం కుర్వన్స రాక్ష
సః॥ చచార హరిసైన్యేషు కాలాగ్నిరివ మూర్ఛితః॥ ౩౮½॥ వజ్రహస్తో యథా శక్రః పాశహస్త ఇవాంతకః। శూలహస్తో బ
భౌ సంఖ్యే కుంభకర్ణో మహాబలః॥ ౩౯½॥ యథా శుష్కాణ్యరణ్యాని గ్రీష్మే దహతి పావకః॥ తథా వానరసైన్యాని కుంభక
ర్ణో వినిర్దహత్॥ ౪౦½॥ తతస్తే వధ్యమానాస్తు హతయూథా వినాయకాః॥ వానరా భయసంవిగ్నా వినేదుర్విస్వరం భృశం॥
౪౧½॥ అనేకశో వధ్యమానాః కుంభకర్ణేన వానరాః॥ రాఘవం శరణం జగ్ముర్వ్యథితాః ఖిన్నచేతసః ౪౨½॥ ప్రభగ్నాన్
వానరాన్దృష్ట్వా వజ్రహస్తసుతాత్మజః॥ అభ్యధావత వేగేన కుంభకర్ణం మహాహవే॥ ౪౩½॥ శైలశృంగం మహద్గృహ్య
వినదంశ్చ ముహుర్ముహుః॥ త్రాసయన్రాక్షసాన్సర్వాన్కుంభకర్ణపదానుగాన్॥ ౪౪½॥ చిక్షేప శైలశిఖరం కుం
భకర్ణస్య మూర్ధని॥ ౪౫॥ స తేనాభిహతోఽత్యర్థం గిరిశృంగేణ మూర్ధని। కుంభకర్ణః ప్రజజ్వాల కోపేన మహతా త
దా॥ ౪౬॥ సోఽభ్యధావత వేగేన వాలిపుత్రమమర్షణః। కుంభకర్ణో మహానాదస్త్రాసయన్సర్వవానరాన్॥ ౪౭॥ శూలం
ససర్జ వై రోషాదంగదే స మహాబలః॥ ౪౭½॥ తమాపతంతం బుద్ధ్వా తు యుద్ధమార్గవిశారదః॥ లాఘవాన్మోచయా

త్యత్ర సంధిరార్షః॥ ౧౭½॥ స ఇతి॥ ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా- గుహః స్కందః॥ ౧౮½॥ స ఇతి॥ ప్రవిహ్వలః ప్రముహ్యన్-యుగాంతేతి-యుగాంత
మేఘస్య స్తనితరూపో యస్స్వనః తత్తుల్యమితి క్రియావిశేషణమ్॥ ౨౦½॥ తత ఇతి॥ కుంభకర్ణాత్ భయార్తా ఇత్యన్వయః-సంయతి యుద్ధే॥ ౨౧½॥
తత ఇతి॥ పర్యవస్థాపయన్ బలమితి- పలాయమానాన్ సన్నివర్తయన్నిత్యర్థః॥ ౨౨½॥ తమాపతంతమితి॥ వ్యశీర్యత శీర్ణమభూత్॥ ౨౫॥ శైలైరితి॥
పాదైః ప్రహారోద్యతైః- సర్వతోఽభిపలతః ఇతి తృతీయా॥ ౨౬॥ స్పర్శానితి॥ స్పర్శానివ సుఖస్పర్శానివ- సుఖమర్దనమివ జానన్నిత్యర్థః॥ ౨౭॥ కుంభకర్ణేతి॥
ప్రేతి ఛేదః - ముఖాత్ - వాంతశోణితః పపాతేత్యన్వయః - వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః- వాంతశోణితః ఉద్గీర్ణరక్తః॥
౨౮॥ ౩౧½॥ తమితి॥ సమారుహ్య సముత్పత్య- సముత్పత్య సమారుహ్యేతి క్రమః॥ ౩౨½॥ ౩౩½॥ స ఇతి॥ ఆచితః వ్యాప్తః- ఆత్మరుహైః వృ
క్షైః॥ ౩౪½॥ ౩౬½॥ భక్షయన్నితి॥ భక్షయన్ బభంజ- భక్షణార్థం బభంజేత్యర్థః॥ ౩౭½॥ మాంసేతి॥ మాంసశోణితసంక్లేదాం- మాంసశోణిత
సంసిక్తామిత్యర్థః॥ ౩౮½॥ ౩౯½॥ యథేతి॥ వినిర్దహత్ వినిరదహత్॥ ౪౦½॥ తత ఇతి॥ వినాయకాః విగతనాయకాః॥ ౪౧½॥ ౪౩½॥ తమితి॥ సము

త్యాపి విశేషణమితి యోజనీయం॥ ౩౩½॥ స వానరసహస్రైరితి॥ ఆచితః వ్యాప్తః ఆత్మరుహైః వృక్షైః॥ ౪౨½॥ ప్రభగ్నానితి॥ వజ్రహస్తసుతాత్మజః-

మహాబలవాన్వానరర్షభః। ఉత్పత్య చైనం సహసా తలేనోరస్యతాడయత్॥ ౪౮॥ స తేనాభిహతః కోపాత్ప్రముమో
హాచలోపమః॥ ౪౯॥ స లబ్ధసంజ్ఞో బలవాన్ముష్టిమావర్త్య రాక్షసః॥ అపహస్తేన చిక్షేప విసంజ్ఞస్స పపాత హ॥ ౫౦॥
తస్మిన్ప్లవగశార్దూలే విసంజ్ఞే పతితే భువి॥ తచ్ఛూలం సముపాదాయ సుగ్రీవమభిదుద్రువే॥ ౫౧॥ తమాపతంతం సంప్రే
క్ష్య కుంభకర్ణం మహాబలం, ఉత్పపాత తదా వీరస్సుగ్రీవో వానరాధిపః॥ ౫౨॥ పర్వతాగ్రం సముత్క్షిప్య సమావిధ్య మ
హాకపిః॥ అభిదుద్రావ వేగేన కుంభకర్ణం మహాబలం॥ ౫౩॥ తమాపతంతం సంప్రేక్ష్య కుంభకర్ణః ప్లవంగమం ॥ తస్థౌ వి
వృతసర్వాంగో వానరేంద్రసమున్ముఖః॥ ౫౪॥ కపిశోణితదిగ్ధాంగం భక్షయంతం ప్లవంగమాన్॥ కుంభకర్ణం స్థితం దృ
ష్ట్వా సుగ్రీవో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫౫॥ పాతితాశ్చ త్వయా వీరాః కృతం కర్మ సుదుష్కరం ॥ భక్షితాని చ సైన్యాని ప్రా
ప్తం తే పరమం యశః॥ ౫౬॥ త్యజ తద్వానరానీకం ప్రాకృతైః కిం కరిష్యసి ॥ సహస్వైకనిపాతం మే పర్వతస్యాస్య రాక్ష
స ౫౭॥ తద్వాక్యం హరిరాజస్య సత్త్వధైర్యసమన్వితం॥ శ్రుత్వా రాక్షసశార్దూలః కుంభకర్ణోఽబ్రవీద్వచః॥ ౫౮॥ ప్ర
జాపతేస్తు పౌత్రస్త్వం తథైవర్క్షరజస్సుతః॥ శ్రుతపౌరుషసంపన్నః కస్మాద్గర్జసి వానర॥ ౫౯॥ స కుంభకర్ణస్య వచో
నిశమ్య వ్యావిధ్య శైలం సహసా ముమోచ॥ తేనాజఘానోరసి కుంభకర్ణం శైలేన వజ్రాశనిసన్నిభేన॥ ౬౦॥ తచ్ఛైలశృం
గం సహసా వికీర్ణం భుజాంతరే తస్య తదా విశాలే। తతో విషేదుస్సహసా ప్లవంగా రక్షోగణాశ్చాపి ముదా వినేదుః॥ ౬౧॥
స శైలశృంగాభిహతశ్చుకోప ననాద కోపాచ్చ వివృత్య వక్త్రం । వ్యావిధ్య శూలం చ తటిత్ప్రకాశం చిక్షేప హర్యృక్షపతే
ర్వధాయ॥ ౬౨ ॥ తత్ కుంభకర్ణస్య భుజప్రవిద్ధం శూలం శితం కాంచనధామజుష్టం । క్షిప్రం సముత్పత్య నిగృహ్య దో
ర్భ్యాం బభంజ వేగేన సుతోఽనిలస్య ౬౩॥ కృతం భారసహస్రస్య శూలం కాలాయసం మహత్ । బభంజ జానున్యారోప్య
ప్రహృష్టః ప్లవగర్షభః॥ ౬౪॥ శూలం భగ్నం హనుమతా దృష్ట్వా వానరవాహినీ। హృష్టా ననాద బహుశస్సర్వతశ్చాపి దు
ద్రువే॥ ౬౫॥ సింహనాదం చ తే చక్రుః ప్రహృష్టా వనగోచరాః॥ మారుతిం పూజయాంచక్రుర్దృష్ట్వా శూలం తథాగతం॥
౬౬॥ స తత్తదా భగ్నమవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతిర్మహాత్మా । ఉత్పాట్య లంకామలయాత్స శృంగం జఘాన సుగ్రీ
వముపేత్య తేన ॥ ౬౭॥ స శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞః పపాత భూమౌ యుధి వానరేంద్రః । తం ప్రేక్ష్య భూమౌ పతితం వి
సంజ్ఞం నేదుః ప్రహృష్టాస్త్వథ యాతుధానాః ॥ ౬౮॥ తమభ్యుపేత్యాద్భుతఘోరవీర్యం స కుంభకర్ణో యుధి వానరేం
ద్రం । జహార సుగ్రీవమభిప్రగృహ్య యథానిలో మేఘమతిప్రచండః ॥ ౬౯॥ స తం మహామేఘనికాశరూప ముత్పా
ట్య గచ్ఛన్ యుధి కుంభకర్ణః । రరాజ మేరుప్రతిమానరూపో మేరుర్యథాభ్యుచ్ఛ్రితఘోరశృంగః ॥ ౭౦॥
తతస్తముత్పాట్య జగామ వీరస్సంస్తూయమానో యుధి రాక్షసేంద్రైః । శృణ్వన్నినాదం త్రిదశాలయానాం ప్లవంగరా
జగ్రహవిస్మితానాం ॥ ౭౧॥ తతస్తమాదాయ తదా స మేనే హరీంద్రమింద్రోపమమింద్రవీర్యః । అస్మిన్హృతే సర్వ

సమ్ముఖః అభిముఖః॥ ౫౪॥ ౫౮॥ ప్రజాపతేరితి॥ ఇదమత్రైతిహ్యమనుసంధేయం - పురా కిల బ్రహ్మణో జృంభమాణస్య వదనాదృక్షరజా నామ
వానరో జాతః - స కదాచిత్ పర్యటన్ బ్రహ్మలోకే అప్సరోరూపకారిణి కస్మింశ్చిత్ సరసి నిమజ్యాప్సరోరూపమభజత్ తాం దృష్ట్వా కామమోహితా
విందాదిత్యౌ హస్తేన యుగపద్గృహీతాం- తతస్తయోః క్షుభితం రేతోఽపతత్ - తత్ర ద్వౌ కుమారావభవతాం - వాలే పతనాద్వాలీ గ్రీవా
యాం పతనాత్ సుగ్రీవః - తం దృష్ట్వా ప్రహస్య బ్రహ్మా అప్సరోరూపధారిణం ఋక్షరజసం యథాపూర్వరూపప్రాప్తమేకుమారౌ చ గృహీత్వా అ
న్యస్మిన్ వానరరూపకారిణి సరసి నిమజ్జయ్యభ్యధాత్ - సోఽపి తథా కృత్వా కుమారాభ్యాం సహ వానరరూపమభజదృక్షరజాః- తత్పుత్రౌ వాలిసుగ్రీవా
వితి- తదనేన ప్రకారేణ సుగ్రీవః ప్రజాపతేః పౌత్రః ఋక్షరజసః పుత్రశ్చ - కాశ్యపాత్ ప్రజాపతేర్వివస్వాన్ వివస్వతస్సుగ్రీవ ఇత్యన్యే॥ ౫౯॥ స
ఇతి॥ వ్యావిధ్య తోలయిత్వా॥ ౬౦॥ ౬౩॥ కృతమితి॥ భారసహస్రస్య భారసహస్రేణ కృతం జానుని ఆరోప్య బభంజేత్యన్వయః॥ ౬౪॥ శూలమితి॥
సర్వతః సర్వస్మాత్ ప్రదేశాత్- దుద్రువే ఆజగామ॥ ౬౫॥ ౬౬॥ స ఇతి॥ సుగ్రీవముపేత్య తేన శృంగేణ జఘాన- త్రికూటశిఖరస్థలంకాద్వారే
స్థిత్వా యుధ్యతః కుంభకర్ణస్య ప్రదేశాంతరస్థలంకామలయశృంగోత్పాటనం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ తదనుగుణప్రమాణశరీరత్వాన్న దోషః- లం
కామలయశబ్దేన త్రికూట ఏవోపచర్యతే॥ ౬౭॥ ౬౮॥ స తమితి॥ అభ్యుచ్ఛ్రితం ఉన్నతం- స్వాకారసాదృశ్యాయ ప్రథమం మేరూపాదానం-
ద్వితీయం తు సుగ్రీవధారణకాలికసాదృశ్యాయ॥ ౭౦॥ తత ఇతి॥ ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య- త్రిదివాలయానాం స్వర్గిణాం॥ ౭౧॥ బలవాన్ కుంభక

అంగద ఇత్యర్థః॥ ౫౮॥ ప్రజాపతేరితి ప్రజాపతేస్తు పౌత్ర ఇతి॥ చతుర్ముఖబ్రహ్మజృంభణజనితఋక్షరజఃపుత్రత్వాత్సుగ్రీవస్య బ్రహ్మపౌత్ర
త్వం॥ ౬౧॥ స ఇతి॥ వ్యావిధ్య తోలయిత్వా॥ ౬౯॥ స తమితి॥ ఉచ్ఛ్రితఘోరశృంగః ఉచ్ఛ్రితాని ఉన్నతాని- ఘోరాణి శృంగాణి యస్య సః॥ ౭౦॥

మిదంహృతంస్యాత్సరాఘవంసైన్యమితీంద్రశత్రుః ॥౭౨॥ విద్రుతాంవాహినీందృష్ట్వా వానరాణాంతతస్తతః ॥ కుం
భకర్ణేనసుగ్రీవంగృహీతంచాపివానరం। హనుమాంశ్చింతయామాసమతిమాన్మారుతాత్మజః ॥ ౭౩ ॥ ఏవంగృహీతే
సుగ్రీవేకింకర్తవ్యంమయాభవేత్। యద్వైన్యాయ్యంమయాకర్తుంతత్కరిష్యామిసర్వథా ॥ ౭౪ ॥ భూత్వాపర్వ
తసంకాశో నాశయిష్యామిరాక్షసం ॥౭౫॥ మయాహతేసంయతికుంభకర్ణే మహాబలేముష్టివికీర్ణదేహే, విమోచితే
వానరపార్థివేచ భవంతుహృష్టాఃప్లవగాస్సమస్తాః ॥ ౭౬ ॥ అథవాస్వయమప్యేష మోక్షంప్రాప్స్యతిపార్థివః ॥
గృహీతోయంయదిభవేత్త్రిదశైస్సాసురోరగైః ॥౭౭॥ మన్యేనతావదాత్మానంబుధ్యతేవానరాధిపః ॥ శైలప్రహారా
భిహతఃకుంభకర్ణేనసంయుగే । అయంముహూర్తాత్సుగ్రీవో లబ్ధసంజ్ఞో మహాహవే ॥ ఆత్మనోవానరాణాంచయత్పథ్యం
తత్కరిష్యతి ॥౭౯॥ మయాతుమోక్షితస్యాస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః। అప్రీతిశ్చభవేత్కష్టాకీర్తినాశశ్చశాశ్వతః॥
౮౦॥ తస్మాన్ముహూర్తంకాంక్షిష్యేవిక్రమంపార్థివస్యతు । భిన్నంచవానరానీకంతావదాశ్వాసయామ్యహం ॥
౮౧॥ ఇత్యేవంచింతయిత్వాతుహనూమాన్మారుతాత్మజః। భూయస్సంస్తంభయామాసవానరాణాంమహాచమూం ॥
౮౨ ॥ సకుంభకర్ణోథవివేశలంకాంస్ఫురంతమాదాయమహాకపింతం । విమానచర్యాగృహగోపురస్థైఃపుష్పాగ్ర్యవ
ర్షైరవకీర్యమాణః ॥౮౩॥ లాజగంధోదవర్షైస్తుసిచ్యమానశ్శనైశ్శనైః । రాజమార్గస్యశీతత్వాత్సంజ్ఞామాపమ
హాబలః ॥౮౪॥ తతస్ససంజ్ఞాముపలభ్యకృచ్ఛ్రాద్బలీయసస్తస్యభుజాంతరస్థః । అవేక్షమాణఃపురరాజమార్గంవి
చింతయామాసముహుర్మహాత్మా ॥౮౫॥ ఏవంగృహీతేనకథంనునామశక్యంమయాసంప్రతికర్తుమద్య । తథాక
రిష్యామియథాహరీణాంభవిష్యతీష్టంచహితంచకార్యం ॥ ౮౬ ॥ తతఃకరాగ్రైస్సహసాసమేత్యరాజాహరీణామమ
రేంద్రశత్రోః। ఖరైశ్చకర్ణౌదశనైశ్చనాసాందదంశపార్శ్వేషుచకుంభకర్ణం ॥౮౭॥సకుంభకర్ణోహృతకర్ణనా
సోవిదారితస్తేనవిమర్దితశ్చ। రోషాభిభూతఃక్షతజార్ద్రగాత్రస్సుగ్రీవమావిధ్యపిపేషభూమౌ ॥ ౮౮ ॥ సభూతలే
భీమబలాభిపిష్టస్సురారిభిస్తైరభిహన్యమానః।జగామఖంవేగవదభ్యుపేత్యపునశ్చరామేణసమాజగామ ॥౮౯॥ కర్ణ
నాసావిహీనస్తుకుంభకర్ణోమహాబలః । రరాజశోణితైస్సిక్తోగిరిఃప్రస్రవణైరివ ॥ ౯౦ ॥ శోణితాద్రోమహాకాయో
రాక్షసోభీమవిక్రమః। యుద్ధాయాభిముఖోభూయోమనశ్చక్రేమహాబలః ॥౯౧॥ అమర్షాచ్ఛోణితోద్గారీశుశుభేరా
వణానుజః। నీలాంజనచయప్రఖ్యస్ససంధ్యఇవతోయదః ॥ ౯౨ ॥ గతేతుతస్మిన్సురరాజశత్రుఃక్రోధాత్ప్రదుద్రా
వరణాయభూయః । అనాయుధోస్మీతివిచింత్యరౌద్రోఘోరంతదాముద్గరమాససాద ॥ ౯౩ ॥ తతస్సపుర్యాస్సహ
సామహౌజా నిష్క్రమ్యతద్వానరసైన్యముగ్రం । బభక్ష రక్షోయుధికుంభకర్ణః ప్రజాయుగాంతాగ్నిరివప్రదీప్తః॥
౯౪ ॥ బుభుక్షితశ్శోణితమాంసగృధ్నుఃప్రవిశ్యతద్వానరసైన్యముగ్రం । చఖాదరక్షాంసిహరీన్పిశాచానృక్షాంశ్చ
మోహాద్యుధికుంభకర్ణః॥౯౫॥ యథైవమృత్యుర్హరతేయుగాంతేసభక్షయామాసహరీంశ్చముఖ్యాన్ ॥౯౬॥ ఏకం

ర్ణేయుద్ధేపతితంసుగ్రీవంకిమర్థంహృతవానిత్యత్రాహ-తతస్తమాదాయేతి ॥ ౭౨॥ ౭౬ ॥ అథవేతి॥సాసురోరగైఃసురైఃగృహీతోప్య
యంమోక్షంప్రాప్తుంశక్నోతి,కింపునరనేనరాక్షసాపశదేనేతిభావః॥౭౭॥తర్హిమోచయిత్వాత్మానంకిమితిననివర్తతఇత్యత్రాహమన్యఇత్యా
దినా॥ తావదిత్యవధారణే- ఆత్మానమేననబుధ్యతఇత్యర్థః-పథ్యంహితం॥౭౯॥కృచ్ఛ్రగతస్స్వామీభృత్యేనావశ్యంమోచనీయఏవేత్యాశంక్యా
హ-మయాత్వితి॥ ౮౦॥ తస్మాదితి॥తావత్ సుగ్రీవాగమనపర్యంతం॥౮౧॥సంస్తంభయామాసగమనాన్నివర్తయామాస॥౮౨॥సఇతి।పు
ష్పాగ్ర్యవర్షైఃశ్లాఘ్యపుష్పవృష్టిభిః॥౮౩॥౮౪॥ఏవమితి॥సంప్రతికర్తుంసమ్యక్ ప్రతికర్తుం-అన్యథాఅద్యేతిపునరుక్తిస్స్యాత్॥౮౬॥తతఇతి॥
ఖరైఃతీక్ష్ణైః- కరాగ్రైఃకర్ణౌసమేత్యసంహృత్య-దశనైఃనాసాంచదదంశ - పార్శ్వేషుకపోలయోరంసయోరుపరాంతరయోశ్చపాదా
భ్యాం- విదదారేతిశేషః॥ ౮౭॥ సఇతి॥ విమర్దితఃసంపీడితః॥౮౮ ॥ ౮౯॥ కర్ణేతి॥ప్రస్రవణైఃనిర్ఝరైః॥౯౦॥శోణితార్ద్రఇతి॥అభిము

తతఇతి॥త్రిదశాలయానాంత్రిదశాలయస్థానాం॥౭౬॥అథవేతి॥సాసురోరగైః -త్రిదశైఃగృహీతోపి-అయంమోక్షంప్రాప్తుంశక్నోతికింపునర
నేనరాక్షసాపశదేనేతిభావః॥ ౭౭॥ తర్హ్యాత్మానంమోచయిత్వాకిమితిననివర్తతఇత్యత్రాహ- మన్యఇతి॥౭౮॥తథాపికృచ్ఛ్రగతస్స్వా
మీభృత్యేనావశ్యంమోచయితవ్యఇత్యాశంక్యాహ-మయాత్వితి॥ ౮౦॥ సకుంభకర్ణఇతి॥పుష్పాగ్ర్యవర్షైఃఉత్తమకుసుమవృష్టిభిః ॥ ౮౫॥
ఏవంగృహీతఇతి॥ సంప్రతికర్తుం- సమ్యక్ప్రతికర్తుం॥౮౬॥ తతఇతి॥ఖరైఃతీక్ష్ణైఃకరాగ్రైఃకరనఖైః- కర్ణౌ- సమేత్యసంహృత్యేత్యర్థః-
పాదాగ్రైః- పాదనఖైః- దదంశపార్శ్వేషుచకుంభకర్ణమితిశేషః- పార్శ్వేషు-కపోలయోరంసయోరుపరిపార్శ్వయోశ్చ-పాదాభ్యాంవిదదా

ద్వే త్రీన్ బహూన్ క్రుద్ధో వానరాన్ సహ రాక్షసైః । సమాదాయైకహస్తేన ప్రచిక్షేప త్వరన్ ముఖే ॥ ౯౭ ॥ సంప్రస్ర
వంస్తదా మేదశ్శోణితం చ మహాబలః। వధ్యమానో నగేంద్రాగ్రైర్భక్షయామాస వానరాన్ ॥ ౯౮ ॥ తే భక్ష్యమాణా
హరయో రామం జగ్ముస్తదా గతిమ్ ॥ ౯౮½॥ కుంభకర్ణో భృశం క్రుద్ధః కపీన్ ఖాదన్ ప్రధావతి ॥ ౯౯ ॥ శతాని సప్త చా
ష్టౌ చ వింశత్త్రింశత్తథైవ చ । సంపరిష్వజ్య బాహుభ్యాం ఖాదన్ విపరిధావతి ॥ ౧౦౦ ॥ తస్మిన్ కాలే సుమిత్రాయాః పు
త్రః పరబలార్దనః । చకార లక్ష్మణః క్రుద్ధో యుద్ధం పరపురంజయః ॥ ౧౦౧ ॥ స కుంభకర్ణస్య శరాన్ శరీరే సప్త వీర్య
వాన్। నిచఖానాదదే బాణాన్ విససర్జ చ లక్ష్మణః ॥ ౧౦౨ ॥ అతిక్రమ్య చ సౌమిత్రిం కుంభకర్ణో మహాబలః । రామమే
వాభిదుద్రావ దారయన్నివ మేదినీమ్ ॥ ౧౦౩ ॥ అథ దాశరథీ రామో రౌద్రమస్త్రం ప్రయోజయన్ । కుంభకర్ణస్య హృ
దయే ససర్జ నిశితాన్ శరాన్ ॥ ౧౦౪ ॥ తస్య రామేణ విద్ధస్య సహసాభిప్రధావతః । అంగారమిశ్రాః క్రుద్ధస్య ము
ఖాన్నిశ్చేరురర్చిషః ॥౧౦౫॥ రామాస్త్రవిద్ధో ఘోరం వై నదన్ రాక్షసపుంగవః । అభ్యధావత సంక్రుద్ధో హరీన్ విద్రా
వయన్ రణే ॥౧౦౬॥ తస్యోరసి నిమగ్నాశ్చ శరా బర్హిణవాససః । హస్తాచ్చాపి పరిభ్రష్టా పపాతోర్వ్యాం మహాగదా ॥
ఆయుధాని చ సర్వాణి విప్రాకీర్యంత భూతలే ॥౧౦౭½॥ స నిరాయుధమాత్మానం యదా మేనే మహాబలః । ముష్టిభ్యాం చ
రణాభ్యాం చ చకార కదనం మహత్ ॥౧౦౮½॥ స బాణైరతివిద్ధాంగః క్షతజేన సముక్షితః । రుధిరం ప్రతిసుస్రావ గిరిః ప్రస్ర
వణం యథా ॥౧౦౯½॥ స తీవ్రేణ చ కోపేన రుధిరేణ చ మూర్ఛితః । వానరాన్ రాక్షసానృక్షాన్ ఖాదన్ విపరిధావతి ॥
౧౧౦½॥ అథ శృంగం సమావిధ్య భీమం భీమపరాక్రమః । చిక్షేప రామముద్దిశ్య బలవానంతకోపమః ॥ ౧౧౧½ ॥ అప్రా
ప్తమంతరా రామస్సప్తభిస్తైరజిహ్మగైః । శరైః కాంచనచిత్రాంగైశ్చిచ్ఛేద పురుషర్షభః ॥ ౧౧౨½ ॥ తన్మేరుశిఖరా
కారం ద్యోతమానమివ శ్రియా । ద్వే శతే వానరేంద్రాణాం పతమానమపాతయత్ ॥౧౧౩½ ॥ తస్మిన్ కాలే స ధర్మా
త్మా లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ । కుంభకర్ణవధే యుక్తో యోగాన్ పరిమృశన్ బహూన్ ॥ ౧౧౪½ ॥ నైవాయం వానరా
న్ రాజన్నాపి జానాతి రాక్షసాన్ । మత్తశ్శోణితగంధేన స్వాన్ పరాంశ్చైవ ఖాదతి ॥౧౧౫½॥ సాధ్వేనమధిరోహంతు
సర్వే తే వానరర్షభాః । యూథపాశ్చ యథాముఖ్యాస్తిష్ఠంత్వస్య సమంతతః ॥౧౧౬½॥ అప్యయం దుర్మతిః కాలే గురు
భారప్రపీడితః । ప్రపతన్ రాక్షసో భూమౌ నాన్యాన్ హన్యాత్ ప్లవంగమాన్ ॥ ౧౧౭½ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజ
పుత్రస్య ధీమతః। తే సమారురుహుర్హృష్టాః కుంభకర్ణం ప్లవంగమాః ॥ ౧౧౮½ ॥ కుంభకర్ణస్తు సంక్రుద్ధస్సమారూ
ఢః ప్లవంగమైః । వ్యధూనయత్తాన్ వేగేన దుష్టహస్తీవ హస్తిపాన్ ॥ ౧౧౯½ ॥ తాన్ దృష్ట్వా నిర్ధుతాన్ రామో దుష్టో
యమితి రాక్షసః । సముత్పపాత వేగేన ధనురుత్తమమాదదే ॥ ౧౨౦½ ॥ క్రోధతామ్రేక్షణో వీరో నిర్దహన్నివ చక్షు
షా। రాఘవో రాక్షసం రోషాదభిదుద్రావ వేగితః । యూథపాన్ హర్షయన్ సర్వాన్ కుంభకర్ణభయార్దితాన్ ॥
౧౨౨ ॥ స చాపమాదాయ భుజంగకల్పం దృఢజ్యముగ్రం తపనీయచిత్రమ్ । హరీన్ సమాశ్వాస్య సముత్పపాత రామో నిబ
ద్ధోత్తమతూణబాణః ॥౧౨౩ ॥ స వానరగణైస్తైస్తు వృతః పరమదుర్జయః । లక్ష్మణానుచరో రామస్సంప్రతస్థే మహాబ

ఖస్సన్ యుద్ధాయ మనశ్చక్ర ఇతి సంబంధః॥ ౯౧½॥ ౯౬½॥ బుభుక్షురితి॥ శోణితమాంసగృధ్నుః శోణితమాంసలోలుపః॥౯౫½॥౯౭॥ సంప్రస్ర
వన్నితి॥ సంప్రస్రవన్ తాలుభ్యాముద్వమన్-శోణితం మేదశ్చ భక్షిత వానర సంబంధి॥౯౮॥ తఇత్యర్ధం॥ గతిం శరణం॥౯౮½॥ కుంభకర్ణ ఇత్యర్ధం॥ ప్ర
ధావతి ప్రాధావత్- ఉత్తరశ్లోకస్యైవమేవ॥౯౯॥౧౦౦॥ తస్మిన్ కాల ఇతి॥ స్పష్టః॥ ౧౦౧॥ స కుంభకర్ణస్యేతి॥ స్పష్టః॥౧౦౨॥ అతిక్రమ్యేతి॥ స్పష్టః॥
౧౦౩॥ అథేతి॥ స్పష్టః॥౧౦౪॥ తస్యేతి॥ అర్చిషః జ్వాలాః॥ ౧౦౫॥ రామాస్త్రేతి॥ స్పష్టః॥౧౦౬॥ తస్యేతి సార్ధః॥ బర్హిణవాససః బర్హిణం బర్హిపత్రం వా
సో వాసస్థానం యేషాం తే తథోక్తాః- ఆయుధాని ఖడ్గాదీని॥ ౧౦౭½॥ స ఇతి॥ కదనం వానరాణామితి శేషః॥౧౦౮½॥ స బాణైరితి॥ స్పష్టః॥ ౧౦౯½॥ స
తీవ్రేణేతి॥ మూర్ఛితః వ్యాప్తః॥౧౧౦½॥ అథేతి॥ స్పష్టః॥౧౧౧½॥ అప్రాప్తమితి॥ స్పష్టః॥౧౧౨½॥ తన్మేరుశిఖరేతి॥ ద్వే శతే ఉద్దిశ్య పతమానం గచ్ఛం
తం-అపాతయత్ శరైరితి శేషః॥౧౧౩½॥ తస్మిన్ కాల ఇతి॥ యోగాన్ పరిమృశన్ ఉపాయాన్ విచారయన్ ॥ ౧౧౪½ ॥ నైవాయమితి-స్పష్టః॥
౧౧౫½॥ సాధ్వితి॥ యథాయథా యోగ్యం॥౧౧౬½॥ అప్యయమితి॥ భారః వానరారోహణరూపః॥౧౧౭½॥ తస్యేతి॥ స్పష్టః॥౧౧౮½॥ కుంభకర్ణ
స్త్వితి-స్పష్టః॥౧౧౯½॥ తానితి॥ నిర్ధుతాన్ నితి హ్రస్వ ఆర్షః॥౧౨౦½॥ క్రోధతామ్రేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥౧౨౨॥ స చాపమితి॥ నిబద్ధోత్తమ
తూణబాణః-నిబద్ధోత్తమబాణతూణ ఇత్యర్థః॥౧౨౩॥౧౨౪॥ సదదర్శేత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ కాలాంతకయమోపమం-రుద్రత్రినేత్ర త్రి

రేతి శేషః॥౯౭॥ సంప్రస్రవన్నితి॥ శోణితం-భక్షితానాం వానరాదీనాం సంబంధి-సంప్రస్రవన్ ఓష్ఠాభ్యాముద్వమన్॥౯౮॥ తే భక్ష్యమాణా ఇతి॥ గ

లః ॥౧౨౪॥ సదదర్శమహాత్మానంకిరీటినమరిందమం। శోణితాప్లుతసర్వాంగం కుంభకర్ణంమహాబలం॥ సర్వాన్సమ
భిధావంతంయథారుష్టందిశాగజం। మార్గమాణంహరీన్క్రుద్ధంరాక్షసైఃపరివారితం ॥ విన్ధ్యమందరసంకాశంకాం
చనాంగదభూషణం। స్రవంతంరుధిరంవక్త్రాద్వర్షమేఘమివోత్థితం॥౧౨౭॥ జిహ్వయాపరిలిహ్యంతంశోణితంశోణి
తేక్షణం। మృద్నంతంవానరానీకంకాలాంతకయమోపమం ॥౧౨౮॥ తంద్దృష్ట్వారాక్షసశ్రేష్ఠంప్రదీప్తానలవర్చసం।
విష్ఫారయామాసతదాకార్ముకంపురుషర్షభః॥౧౨౯॥ సతస్యచాపనిర్ఘోషాత్కుపితోరాక్షసర్షభః।అమృష్యమా
ణస్తంఘోషమభిదుద్రావరాఘవం ॥ ౧౩౦ ॥ తతస్తువాతోద్ధతమేఘకల్పంభుజంగరాజోత్తమభోగబాహుం । తమా
పతంతంధరణీధరాభమువాచరామోయుధికుంభకర్ణం ॥౧౩౧ ॥ ఆగచ్ఛరక్షోధిపమావిషాదమవస్థితోహంప్రగృహీత
చాపః। అవేహిమాంశక్రసపత్నరామంమయాముహూర్తాద్భవితావిచేతాః ॥౧౩౨॥ రామోయమితివిజ్ఞాయజహాస
వికృతస్వనం । అభ్యధావతసంక్రుద్ధోహరీన్విద్రావయన్రణే ॥ పాతయన్నివసర్వేషాంహృదయానివనౌకసాం ॥
౧౩౩½॥ ప్రహస్యవికృతంభీమంసమేఘస్తనితోపమం। కుంభకర్ణోమహాతేజారాఘవంవాక్యమబ్రవీత్ ॥౧౩౪½॥నా
హంవిరాధోవిజ్ఞేయోనకబంధఃఖరోనచ। నవాలీనచమారీచఃకుంభకర్ణోహమాగతః ॥ ౧౩౫½ ॥ పశ్యమేముద్గరం
ఘోరంసర్వకాలాయసంమహత్। అనేననిర్జితాదేవాదానవాశ్చపురామయా ॥౧౩౬½॥ వికర్ణనాసఇతిమాంనా
వజ్ఞాతుంత్వమర్హసి। స్వల్పాపిహినమేపీడాకర్ణనాసావినాశనాత్ ॥౧౩౭½॥దర్శయేక్ష్వాకుశార్దూలవీర్యంగా
త్రేషుమేలఘు । తతస్త్వాంభక్షయిష్యామిదృష్టపౌరుషవిక్రమం ॥ ౧౩౮½॥ సకుంభకర్ణస్యవచోనిశమ్యరామస్సుపుం
ఖాన్విససర్జబాణాన్। తైరాహతోవజ్రసమాగ్రవేగైర్నచుక్షుభేనవ్యథతేసురారిః ॥ ౧౩౯½ ॥ యైస్సాయకైస్సాల
వరాన్నికృత్తావాలీహతోవానరపుంగవశ్చ । తేకుంభకర్ణస్యతదాశరీరేవజ్రోపమానవ్యథయాంప్రచక్రుః ॥౧౪౦½॥
సవారిధారాఇవసాయకాంస్తాన్పిబన్శరీరేణమహేంద్రశత్రుః । జఘానరామస్యశరప్రవేగం వ్యావిధ్యతంముద్గర
ముగ్రవేగం ॥ ౧౪౧½॥ తతస్తురక్షఃక్షతజానులిప్తంవిత్రాసనందేవమహాచమూనాం । వివ్యాధతంముద్గరముగ్రవేగం
విద్రావయామాసచమూంహరీణాం ॥ ౧౪౨½ ॥ వాయవ్యమాదాయతతోవరాస్త్రంరామఃప్రచిక్షేపనిశాచరాయ।
సముద్గరంతేనజఘానబాహుంసకృత్తబాహుస్తుములంననాద॥ ౧౪౩½ ॥ సతస్యబాహుర్గిరిశృంగకల్పస్సముద్గరోరా
ఘవబాణకృత్తః। పపాతతస్మిన్హరిరాజసైన్యేజఘానతాంవానరవాహినీంచ ॥ ౧౪౪½॥ తేవానరాభగ్నహతావశే
షాఃపర్యంతమాశ్రిత్యతదావిషణ్ణాః।ప్రవేపితాంగందదృశుస్సుఘోరంనరేంద్రరక్షోధిపసన్నిపాతం ॥ ౧౪౫½ ॥ సకుం
భకర్ణోస్త్రనికృత్తబాహుర్మహాన్నికృత్తాగ్రఇవాచలేంద్రః । ఉత్పాటయామాసకరేణవృక్షంతతోభిదుద్రావరణే
నరేంద్రం॥ ౧౪౬½ ॥ సతస్యబాహుంసహసాలవృక్షంసముద్యతంపన్నగభోగకల్పం । ఐంద్రాస్త్రయుక్తేనజఘానరా
మోబాణేనజాంబూనదచిత్రితేన॥ ౧౪౭½॥ సకుంభకర్ణస్యభుజోనికృత్తఃపపాతభూమౌగిరిసన్నికాశః॥వివేష్టమానో
భిజఘానవృక్షాన్శైలాన్శిలావానరరాక్షసాంశ్చ ॥ ౧౪౮½ ॥ తంఛిన్నబాహుంసమవేక్ష్యరామస్సమాపతంతంసహ

పురాంతకోపేతివత్ ఏకస్యైవావస్థాభేదాత్ కాలాదినామభేదః-యద్వాకాలేయుగాంతకాలేఅంతకోనాశకోయమఃఉపమాయస్యసతథోక్తః॥
౧౨౮॥ ౧౩౧।ఆగచ్ఛేతి॥మామాంఅవిషాదంఆగచ్ఛేత్యన్వయః-యద్వా-విషాదంమాగచ్ఛ-మరణేనశరీరభరణక్లేశంత్యజేత్యర్థః-అజ్ఉపసర్గమా
త్రం॥ ౧౩౨॥రామోయమిత్యాది॥ స్పష్టః॥ ౧౩౩½॥ప్రహస్యేతి॥వికృతమిత్యాదివిశేషణత్రయంక్రియావిశేషణం॥౧౩౪½॥నాహమితి॥స్పష్టః॥
౧౩౫½॥ పశ్యమేముద్గరమితి ॥ యద్యపినిశాయుధత్వంప్రాగేవముక్తం- తథాప్యద్యముద్గరంగృహీతవానితిజ్ఞేయం- సర్వకాలాయసంబహులా
యసమయమిత్యర్థః॥ ౧౩౬½॥ వికర్ణనాసఇతి॥౧౩౭½॥ దర్శయేతి॥లఘుశీఘ్రం-దృష్టపౌరుషవిక్రమందృష్టబలపరాక్రమం॥౧౩౮½॥సఇతి॥చుక్షు
భఇతి- క్షోభ్యమానసః॥౧౩౯½॥యైస్సాయకైరితి॥సాలభేదకస్యవాలివినాశకస్యచబాణస్యైకత్వేపిబహువచనంతత్స్వగ్ర్యాణామనేకత్వా
దుపపద్యతే॥౧౪౦½॥సఇతి॥శరీరేణపిబన్-శరీరనిమగ్నబాణఇత్యర్థః-జఘానమోఘీచకార॥౧౪౧½॥తతస్త్వితి॥వివ్యాధఅచాలయత్॥౧౪౨½॥
వాయవ్యమితి॥ స్పష్టః॥ ౧౪౩½॥ సతస్యేతి॥ స్పష్టః॥౧౪౪½॥తేవానరాఇతి॥సన్నిపాతంద్వంద్వయుద్ధం॥౧౪౫½॥౧౪౬½॥సతస్యేతి॥ఐంద్రా
స్త్రయుక్తేనసందాస్త్రమంత్రాభిమంత్రితేన॥౧౪౭½॥సకుంభకర్ణస్యేతి॥విచేష్టమానఃవివర్తమానః॥౧౪౮½॥తమితి॥ప్రగృహ్యాయుగపత్ సంధా

తింశరణం॥౧౨౬½॥ ఆహ్వాయమితి॥భారః- వానరారోహణభారః॥ ౧౨౭॥జిహ్వయేతి॥ కాలాంతకయమోపమం- రుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాం
తకఇతివదేకస్యైవావస్థాభేదాత్కాలాదినామభేదః॥ ౧౩౧ ॥ ఆగచ్ఛేతి॥మామాం- అవిషాదం-విషాదరహితం॥౧౩౭½॥ దర్శయేక్ష్వాకుశా
ర్దూలేత్యస్యపాఠీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-హేఇక్ష్వాకుశార్దూల-మేగాత్రేషువీర్యందర్శయ-తతః-దృష్టపౌరుషవిక్రమంత్వామసాధ్యం

సానదంతం। ద్వావర్ధచంద్రౌ నిశితౌ ప్రగృహ్య చిచ్ఛేద పాదౌ యుధి రాక్షసస్య॥ ౧౪౯॥ తౌ తస్య పాదౌ ప్రదిశో దిశశ్చ గిరీన్ గుహాశ్చైవ మహార్ణవం చ। లంకాం చ సేనాం కపిరాక్షసానాం వినాదయంతౌ వినిపేతతుశ్చ॥ ౧౫౦॥ నికృత్తబాహుర్వినికృత్తపాదో విదార్య వక్త్రం బడబాముఖాభం। దుద్రావ రామం సహసాభిగర్జన్ రాహుర్యథా చంద్రమివాంతరిక్షే॥ ౧౫౧॥ అపూరయత్తస్య ముఖం శితాగ్రై రామశ్శరైర్హేమపినద్ధపుంఖైః। స పూర్ణవక్త్రో న శశాక వక్తుం చుకూజ కృచ్ఛ్రేణ ముమోహ చాపి॥ ౧౫౨॥ అథాదదే సూర్యమరీచికల్పం స బ్రహ్మదండాంతకకాలకల్పం। అరిష్టమైంద్రం నిశితం సుపుంఖం రామశ్శరం మారుతతుల్యవేగం॥ ౧౫౩॥ తం వజ్రజాంబూనదచారుపుంఖం ప్రదీప్తసూర్యజ్వలనప్రకాశం। మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగం రామః ప్రచిక్షేప నిశాచరాయ॥ ౧౫౪॥ స సాయకో రాఘవబాహుచోదితో దిశస్స్వభాసా దశ సంప్రకాశయన్। సధూమవైశ్వానరదీప్తదర్శనో జగామ శక్రాశనివీర్యవిక్రమః॥ ౧౫౫॥ స తన్మహాపర్వతకూటసన్నిభం వివృత్తదంష్ట్రం చలచారుకుండలం। చకర్త రక్షోధిపతేశ్శిరస్తథా యథైవ వృత్రస్య పురా పురందరః॥ ౧౫౬॥ కుంభకర్ణశిరో భాతి కుండలాలంకృతం మహత్। ఆదిత్యేఽభ్యుదితే రాత్రౌ మధ్యస్థ ఇవ చంద్రమాః॥ ౧౫౭॥ తద్రామబాణాభిహతం పపాత రక్షశ్శిరః పర్వతసన్నికాశం। బభంజ చర్యాగృహగోపురాణి ప్రాకారముచ్చం తమపాతయచ్చ॥ ౧౫౮॥ న్యపతత్కుంభకర్ణోఽథ స్వకాయేన నిపాతయన్। ప్లవంగమానాం కోట్యశ్చ పరితస్సంప్రధావతాం॥ ౧౫౯॥ తచ్చాతికాయం హిమవత్ప్రకాశం రక్షస్తతస్తోయనిధౌ పపాత। గ్రాహాన్వరాన్మీనవరాన్భుజంగాన్మమర్ద భూమిం చ తదా వివేశ॥ ౧౬౦॥ తస్మిన్హతే బ్రాహ్మణదేవశత్రౌ మహాబలే సంయతి కుంభకర్ణే। చచాల భూర్భూమిధరాశ్చ సర్వే హర్షాచ్చ దేవాస్తుములం ప్రణేదుః॥ ౧౬౧॥ తతస్తు దేవర్షిమహర్షిపన్నగాస్సురాశ్చ భూతాని సుపర్ణగుహ్యకాః। సయక్షగంధర్వగణా నభోగతాః ప్రహర్షితా రామపరాక్రమేణ॥ ౧౬౨॥ తతస్తు తే తస్య వధేన భూరిణా మనస్వినో నైరృతరాజబాంధవాః। వినేదురుచ్చైర్వ్యథితా రఘూత్తమం హరిం సమీక్ష్యైవ యథా సురార్దితాః॥ ౧౬౩॥ స దేవలోకస్య తమో నిహత్య సూర్యో యథా రాహుముఖాద్విముక్తః। తథా వ్యభాసీత్ప్లవగౌఘమధ్యే నిహత్య రామో యుధి కుంభకర్ణం॥ ౧౬౪॥ ప్రహర్షమీయుర్బహవస్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమైరివాననైః। అపూజయన్రాఘవమిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే॥ ౧౬౫॥ స కుంభకర్ణం సురసంఘమర్దనం మహత్సు యు

య॥ ౧౪౯॥ తావితి॥ వినాదయంతౌ దిగాదీన్ ప్రతిధ్వనయంతౌ॥ ౧౫౦॥ నికృత్తేతి॥ దుద్రావ రామమితి-ఊరుశేషాభ్యామిదం- అన్యథేదంగమనం వక్ష్యమాణం పతనం చ న సంభవతః- రాహుర్యథేతి - చంద్రమివ స్థితం రామం- రాహుర్యథా తథా కుంభకర్ణ ఇత్యర్థః॥ ౧౫౧॥ అపూరయదితి॥ స్పష్టః॥ ౧౫౨॥ అథేతి॥ అరిష్టం రిపూణామశుభప్రదం- అరిష్టేశుభాశుభే ఇత్యమరః॥ ౧౫౩॥ తమితి-స్పష్టః॥ ౧౫౪॥ స ఇతి॥ వైశ్వానరః అగ్నిః॥ ౧౫౫॥ స తదితి॥ స్పష్టః॥ ౧౫౬॥ కుంభకర్ణేతి॥ కర్తనవేగాదుద్గతం గగనే స్థితం-రాత్రౌ-ఆదిత్యే అదితిదేవతాకే పునర్వసునక్షత్రే తారకాద్వయాత్మకే అభ్యుదితే- తన్మధ్యగతశ్చంద్రమా ఇవ బభావిత్యర్థః॥ ౧౫౭॥ తదితి॥ చర్యాః ప్రాకారోపాంతక్లృప్తభటసంచారాహాః ప్రదేశాః॥ ౧౫౮॥ న్యపతదితి॥ కోట్యః కోటీః॥ ౧౫౯ ॥ తచ్చాతికాయమితి॥ రక్షః కబంధరూపం భూమిం తదా వివేశ-భూమిమస్పృశదిత్యర్థః॥ ౧౬౦॥ తస్మిన్హత ఇతి-స్పష్టః॥ ౧౬౧॥ తతస్త్వితి॥ ౧౬౩॥ స ఇతి॥ వానరౌఘే వానరౌఘమధ్యే॥ ౧౬౪॥ ప్రహర్షమితి॥ ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమైరితి-ప్రతిమాశబ్దోత్ర రూపవచనః-న తు సదృశవచనః- ఇవశబ్దప్రయోగాత్-ఇష్టభాగినం జయరూపేష్టభాజం॥ ౧౬౫॥ స కుంభకర్ణమితి॥ పరాజితశ్రమం త్యక్తశ్రమం॥ అత్ర సర్గే అధికాః కేచన శ్లోకాః క్వాపి క్వాపి దృశ్యంతే- తే-న వ్యాఖ్యాతాః-అస్మిన్సర్గే సార్ధషట్షష్ట్యుత్తరశతశ్లోకాః॥

మన్యావ ఇతి శేషః- భక్షయిష్యామి- యథా పూర్వం వానరానితి శేషః॥ ౧౪౯॥ తౌ తస్య పాదావితి॥ వినాదయంతౌ-దిగాదీన్ ప్రతిధ్వనయంతావిత్యర్థః॥ ౧౫౩॥ అథేతి॥ అరిష్టం రిపూణామశుభప్రదం-అరిష్టే శుభాశుభే ఇత్యమరః॥ ౧౫౭॥ కుంభకర్ణశిర ఇతి॥ కర్తనవేగాద్గగనే స్థితం కుంభకర్ణశిరః ఆదిత్యే అదితిదేవతాకే పునర్వసునక్షత్రే రాత్రావభ్యుదితే-తన్మధ్యగతశ్చంద్రమా ఇవాభాతీత్యర్థః - కుండలస్థానవ్యతిరిక్తకర్ణప్రదేశయోః సుగ్రీవేణ గృహీతత్వాత్కుంభకర్ణశిరః కుండలాలంకృతం భాతీతి భావః- యద్వా మహత్కుంభకర్ణశిరః- కుండలాలంకృతం-కుండలాభ్యాం- అలం నివారణం కృతం- కుండలరహితం సత్ భాతి-అత్ర దృష్టాంతః- ఆదిత్య ఇతి-ఆదిత్యే సూర్యే- అభ్యుదితే సతి-అభ్యుదితే రాత్రావిత్యత్ర అరాత్రావితి చ్ఛేదః- అరాత్రౌ అహని- మధ్యస్థః గగనమధ్యస్థః చంద్రమా ఇవేత్యర్థః- అస్మిన్పక్షే పూర్వశ్లోకే-చలచారుకుండలమిత్యస్య చలే చలితే గతే చారుకుండలే యస్య తదిత్యర్థః॥ ౧౫౮॥ న్యపతదితి॥ ప్లవంగానాం కోట్యః కోటీః-కాయేన నిపాతయన్- కుంభకర్ణో న్యపతదితి సంబంధః॥ ౧౬౩॥ తత ఇతి॥ సురార్దితాః రాక్షసాః హరిం సమీక్ష్యేవ-నైరృతబాంధవాః-రఘూత్తమం సమీక్ష్య వ్యథితా వినేదురితి సంబంధః॥ ౧౬౪॥ ప్రహర్షమితి॥ ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమైరిత్యత్ర ప్రతిమాశబ్దో రూపవాచకః-అన్యథా-ఇవశబ్దో నిరిచ్యేత-సప్తమ్యాం కుంభకర్ణవధః॥ ౧౬౬॥

ద్ధేషు పరాజితశ్రమమ్। ననన్ద హత్వా భరతాగ్రజో రణే మహాసురం వృత్రమివామరాధిపః ॥౧౬౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-
సప్తషష్టితమస్సర్గః. ************************* కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనా। రా
క్షసా రాక్షసేన్ద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్ ॥౧॥ రాజన్ స కాలసంకాశస్సంయుక్తః కాలకర్మణా। విద్రావ్య వాన
రీం సేనాం భక్షయిత్వా చ వానరాన్ ॥౨॥ ప్రతపిత్వా ముహూర్తం చ ప్రశాన్తో రామతేజసా। కాయేనార్ధప్రవిష్టేన
సముద్రం భీమదర్శనమ్॥ నికృత్తకణ్ఠోరుభుజో విక్షరన్ రుధిరం బహు। రుద్ధ్వా ద్వారం శరీరేణ లంకాయాః పర్వతోపమః॥
కుంభకర్ణస్తవ భ్రాతా కాకుత్స్థశరపీడితః। లగండభూతో వికృతో దావదగ్ధ ఇవ ద్రుమః ॥౫॥ తం శ్రుత్వా నిహతం సం
ఖ్యే కుంభకర్ణం మహాబలమ్। రావణశ్శోకసంతప్తో ముమోహ చ పపాత చ ॥౬॥ పితృవ్యం నిహతం దృష్ట్వా దేవాంతకనరాం
తకౌ। త్రిశిరాశ్చాతికాయశ్చ రురుదుశ్శోకపీడితాః॥౭॥ భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా రామేణాక్లిష్టకర్మణా। మహోదర
మహాపార్శ్వౌ శోకాక్రాంతౌ బభూవతుః॥౮॥ తతః కృచ్ఛ్రాత్ సమాసాద్య సంజ్ఞాం రాక్షసపుంగవః। కుంభకర్ణవధా
ద్దీనో విలలాప స రావణః॥౯॥ హా వీర రిపుదర్పఘ్న కుంభకర్ణ మహాబల। త్వం మాం విహాయ వై దైవాద్యాతోసి యమసాద
నమ్॥౧౦॥ మమ శల్యమనుద్ధృత్య బాన్ధవానాం మహాబల। శత్రుసైన్యం ప్రతాప్యైకస్త్వం మాం సంత్యజ్య గచ్ఛసి॥౧౧॥
ఇదానీం ఖల్వహం నాస్మి యస్య మే దక్షిణో భుజః। పతితో యం సమాశ్రిత్య న బిభేమి సురాసురాన్॥ ౧౨॥ కథమేవంవిధో వీ
రో దేవదానవదర్పహా। కాలాగ్నిరుద్రప్రతిమో రణే రామేణ వై హతః॥ ౧౩॥ యస్య తే వజ్రనిష్పేషో న కుర్యాద్వ్యసనం
సదా। స కథం రామబాణార్తః ప్రసుప్తోసి మహీతలే॥౧౪॥ ఏతే దేవగణాస్సార్ధమృషిభిర్గగనే స్థితాః। నిహతం త్వాం రణే
దృష్ట్వా నినదంతి ప్రహర్షితాః॥ ౧౫॥ ధ్రువమద్యైవ సంహృష్టా లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః। ఆరోక్ష్యంతి హి దుర్గాణి లంకా
ద్వారాణి సర్వశః॥౧౬॥ రాజ్యేన నాస్తి మే కార్యం కిం కరిష్యామి సీతయా। కుంభకర్ణవిహీనస్య జీవితే నాస్తి మే రతిః॥౧౭॥
యద్యహం భ్రాతృహంతారం న హన్మి యుధి రాఘవమ్। నను మే మరణం శ్రేయో న చేదం వ్యర్థజీవితమ్ ॥ ౧౮॥ అద్యైవ తం
గమిష్యామి దేశం యత్రానుజో మమ। న హి భ్రాతౄన్ సముత్సృజ్య క్షణం జీవితుముత్సహే ॥ ౧౯॥ దేవా హి మాం హసి
ష్యంతి దృష్ట్వా పూర్వాపకారిణమ్। కథమింద్రం జయిష్యామి కుంభకర్ణ హతే త్వయి ॥ ౨౦ ॥ తదిదం మామనుప్రాప్తం విభీ
షణవచశ్శుభమ్। యదజ్ఞానాన్మయా తస్య న గృహీతం మహాత్మనః॥౨౧ ॥ విభీషణవచో యావత్ కుంభకర్ణప్రహస్తయోః॥

౧౬౫॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తషష్టితమస్సర్గః.❋❋❋
అథ కుంభకర్ణవధశ్రవణేన రావణస్య ప్రలాపః- కుంభకర్ణమిత్యాది ॥ అత్ర రావణాయేత్యత్ర యకారో గాయత్ర్యా అష్టాదశాక్షరం-స
ప్తదశసహస్రశ్లోకా గతాః॥ ౧॥ కాలకర్మణా కాలస్య మృత్యోః కర్మణా - మరణరూపక్రియయేతి యావత్ -యద్వా- కాలే కర్మణా కాల
కర్మణా- పరిపక్వకర్మణేత్యర్థః॥ ౨॥ ప్రతపిత్వా పరాక్రమ్య- ఏతదారభ్య శ్లోకత్రయమేకాన్వయం-అర్ధప్రవిష్టేన అర్ధేన కబంధమాత్రే
ణ ప్రవిష్టేన కాయేన- సముద్రం రుద్ధ్వా- శరీరేణ ఉత్తమాంగేన ద్వారం రుద్ధ్వా లగండభూతః పిండీభూతః-లగండో జగర ఇత్యేకే-వికృతః వికృతశరీ
రః-రామతేజసా ప్రశాంత ఇత్యన్వయః॥౫॥౧౦॥ మమేతి॥ మమ బాంధవానాం చ శల్యం శోకమిత్యర్థః॥౧౧॥ ఇదానీమితి॥ సురాసురాన్ సురాసు
రేభ్యః॥ ౧౨॥ ౧౫॥ ధ్రువమితి॥ లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః॥ ౧౬॥ ౧౭॥ యద్యహమితి॥ భ్రాతృహంతారం న హన్మి యది తదా ఇదం వ్యర్థజీవితం- శ్రే
యః న చ నైవేత్యర్థః- కింతు మరణమేవ శ్రేయో నన్వితి సంబంధః॥ ౧౮॥ అద్యైవేతి॥ భ్రాతౄనితి బహువచనం పూజార్థం॥౧౯॥౨౧॥ విభీషణే

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తషష్టితమస్సర్గః.❋❋❋❋
కుంభకర్ణమితి ॥ య ఇతి గాయత్ర్యా అష్టాదశాక్షరం- కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వేత్యస్య శ్లోకస్య చతుర్వింశతితమాక్షరేణ య ఇత్యనేన సంగృహ్య
తి॥ ౨॥ ప్రతపిత్వేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ పర్వతోపమః కుంభకర్ణః- ముహూర్తం ప్రతపిత్వా విక్రమ్య - నికృత్తకణ్ఠోరుభుజః విక్షరద్రు
ధిరం యథా భవతి తథా- కాకుత్స్థశరపీడితః- దావదగ్ధో వృక్ష ఇవ లగండభూతః పిండీభూతః అజగరసదృశో వా-లగండో జగరో జ్ఞేయ ఇతి జయ
దేవః॥ వికృతః వికృతశరీరః- అర్ధప్రవిష్టేన కాయేన సముద్రం రుద్ధ్వా - శరీరేణ శరీరోపరిభాగేన లంకాయా ద్వారం రుద్ధ్వా రామతేజసా ప్రశాం
త ఇత్యన్వయః॥౧౧॥ ఇదానీమితి॥ సురాసురాన్ సురాసురేభ్యః॥౧౫॥ ధ్రువమితి॥ లబ్ధలక్షాః-లబ్ధావసరా ఇత్యర్థః॥౧౭॥ యద్యహమితి॥ భ్రా
తృహంతారం న హన్మి యది-తదా ఇదం వ్యర్థజీవితం- శ్రేయో న చ- నైవేత్యర్థః-కింతు మరణమేవ శ్రేయో నన్వితి సంబంధః- యద్యహమిత్యస్య వా
స్తవార్థస్తు భ్రాతృహంతారం హత్వా సుఖేన జీవేయమిత్యత ఆహ-యదీతి- భ్రాతృహంతారం రాఘవం హన్మి యది-తదా మే మమ-మరణం నాస్తి అత
ఏవ శ్రేయః మరణానంతరభావి భగవత్ప్రాప్తిరూపశ్రేయశ్చ నాస్తి -అత ఏవేదం జీవితం వ్యర్థమితి సంబంధః॥౧౮॥ అద్యైవేతి॥ భ్రా
తౄనితి బహువచనం పూజాయాం॥ ౨౧॥ విభీషణవచ ఇతి॥ ప్రహస్తకుంభకర్ణయోర్దారుణో యం వినాశో యావత్ యదా సముత్పన్నస్తత అర

వినాశోऽయంసముత్పన్నోమాంవ్రీళయతిదారుణః ॥ ౨౨ ॥ తస్యాయంకర్మణఃప్రాప్తోవిపాకోమమశోకదః । యన్మయా ధార్మికశ్శ్రీమాన్సనిరస్తోవిభీషణః ॥ ౨౩ ॥ ఇతిబహువిధమాకులాంతరాత్మాకృపణమతీవవిలప్యకుంభకర్ణమ్ । న్యపతదథ దశాననోభృశార్తస్తమనుజమింద్రరిపుంహతంవిదిత్వా ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండేఅష్టషష్టితమస్సర్గః. *******

ఏవంవిలపమానస్యరావణస్యదురాత్మనః । శ్రుత్వాశోకాభితప్తస్యత్రిశిరావాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏవమేవమహావీర్యోహతోనస్తాతమధ్యమః । నతుసత్పురుషారాజన్విలపంతియథాభవాన్ ॥ ౨ ॥ నూనంత్రిభువనస్యాపిపర్యాప్తస్త్వమసిప్రభో । సకస్మాత్ప్రాకృతఇవశోచస్యాత్మానమీదృశమ్ ॥ ౩ ॥ బ్రహ్మదత్తాస్తితేశక్తిఃకవచస్సాయకోధనుః । సహస్రఖరసంయుక్తోరథోమేఘస్వనోమహాన్ ॥ త్వయాసకృద్విశస్త్రేణవిశస్తాదేవదానవాః । ససర్వాయుధసంపన్నోరాఘవంశాస్తుమర్హసి ॥ ౫ ॥ కామంతిష్ఠమహారాజనిర్గమిష్యామ్యహంరణమ్ । ఉద్ధరిష్యామితేశత్రూన్గరుడఃపన్నగానివ ॥ ౬ ॥ శంబరోదేవరాజేననరకోవిష్ణునాయథా । తథాద్యశయితారామోమయాయుధినిపాతితః ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వాత్రిశిరసోవాక్యంరావణోరాక్షసాధిపః । పునర్జాతమివాత్మానంమన్యతేకాలచోదితః ॥ ౮ ॥ శ్రుత్వాత్రిశిరసోవాక్యందేవాంతకనరాంతకౌ, అతికాయశ్చతేజస్వీబభూవుర్యుద్ధహర్షితాః ॥ తతోऽహమహమిత్యేవగర్జంతోనైరృతర్షభాః । రావణస్యసుతావీరాశ్శక్రతుల్యపరాక్రమాః ॥ ౧౦ ॥ అంతరిక్షగతాస్సర్వేసర్వేమాయావిశారదాః । సర్వేత్రిదశదర్పఘ్నాస్సర్వేచరణదుర్జయాః ॥ ౧౧ ॥ సర్వేసుబలసంపన్నాస్సర్వేవిస్తీర్ణకీర్తయః । సర్వేసమరమాసాద్యనశ్రూయంతేపరాజితాః ॥ దేవైరపిసగంధర్వైస్సకిన్నరమహోరగైః ॥ ౧౨ ॥ సర్వేచవిదుషోవీరాస్సర్వేయుద్ధవిశారదాః । సర్వేప్రవరవిజ్ఞానాస్సర్వేలబ్ధవరాస్తథా ॥ ౧౩ ॥ సతైస్తదాభాస్కరతుల్యవర్చసైస్సుతైర్వృతశ్శత్రుబలప్రమర్దనైః । రరాజరాజామఘవాన్యథామరైర్వృతోమహాదానవదర్పనాశనైః ॥ ౧౪ ॥ సపుత్రాన్సంపరిష్వజ్యభూషయిత్వాచభూషణైః । ఆశీర్భిశ్చప్రశస్తాభిఃప్రేషయామాససంయుగే ॥ ౧౫ ॥ యుద్ధోన్మత్తంచమత్తంచభ్రాతరౌచాపిరావణః । రక్షణార్థంకుమారాణాంప్రేషయామాససంయుగే ॥ ౧౬ ॥ తేఽభివాద్యమహాత్మానంరావణంరిపురావణమ్ । కృత్వాప్రదక్షిణంచైవమహాకాయాఃప్రతస్థిరే ॥ ౧౭ ॥ సర్వౌషధీభిర్గంధైశ్చసమాలభ్యమహాబలాః । నిర్జగ్ముర్నైరృత

తి॥ కుంభకర్ణప్రహస్తయోరయందారుణోऽపినాశః - యావత్ యదాసముత్పన్నః-తతఆరభ్యవిభీషణవచోమాంవ్రీళయతి-పీడయతీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టషష్టితమస్సర్గః.

అథాతికాయనిర్గమః- ఏవమిత్యాది ॥ ౧ ॥ ఏవమితి ॥ తాతమధ్యమః-తాతేషుమధ్యమః- మధ్యమపితృవ్యఇత్యర్థః-ఏవమేవమహావీర్యః త్వదుక్తప్రకారేణైవమహావీర్యః- హతః- దైవాదితిశేషః ॥ ౨ ॥ నూనమితి ॥ ఈదృశమితిశోకక్రియావిశేషణం-ఆత్మానం-ఉద్దిశ్యేతిశేషః ॥ ౩ ॥ బ్రహ్మదత్తేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం- విశస్త్రేణనిరాయుధేన ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ శంబరఇతి ॥ నరకోऽత్రసింహికాయాంవిప్రచిత్తేర్జాతేషువాతాపిప్రముఖేష్వన్యతమః- వాతాపిర్నముచిశ్చైవఇల్వలస్సృమరస్తథా । అంధకోనరకశ్చైవకాలనాభస్తథైవచేత్యుక్తేః- నతుకృష్ణహతోభూసుతోనరకాసురః- తస్యవాల్మీకిప్రబంధనిర్మాణకాలేऽసంజాతత్వాత్ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ శ్రుత్వాత్రిశిరసఇత్యాది ॥ త్రిశిరసోవచనంస్వేషామపితుల్యత్వాద్దేవాంతకాదయోऽపియుద్ధోద్యుక్తాబభూవురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ అంతరిక్షేతి ॥ అంతరిక్షేగతంగమనంయేషాంతేఽంతరిక్షగతాః ॥ ౧౧ ॥ సర్వఇత్యాది ॥ దేవాదిభిస్సహసమరమాసాద్యపరాజితానశ్రూయంతఇత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ సర్వఇతి ॥ విదుషఃవిద్యావంతః-ప్రవరవిజ్ఞానాః-ఉత్కృష్టశాస్త్రజ్ఞానాః ॥ ౧౩ ॥ సతైరితి ॥ తుల్యవర్చసైరిత్యత్రసమాసాంతఆర్షః ॥ ౧౪ ॥ సఇతి ॥ ఆశీర్భిః-సహేతిశేషః ॥ ౧౫ ॥ యుద్ధోన్మత్తంచమత్తంచభ్రాతరౌచాపిరావణఇతి ॥ అత్రయుద్ధోన్మత్తమత్తౌమహోదరమహాపార్శ్వపర్యాయనామానౌరావణభ్రాతరౌ-ఏతౌపరత్రప్రకాశయిష్యేతే ॥ ౧౬ ॥ తఇతి ॥ రిపూన్ రావయతీతిరిపురావణః ॥ ౧౭ ॥ సర్వౌషధీభిరితి ॥ సర్వౌషధీభిః-కోష్ఠంమాంసీహరిద్రేద్వేమురాశైలేయచందనే - వచాచంపకముస్తాశ్చస

భ్యావిభీషణవచోమాంవ్రీడయతీతిసంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ కుంభకర్ణం-హతంనికృత్తకంఠోరుభుజఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణవిచిత్రవధంప్రాప్తం విదిత్వా- బహువిలప్యన్యపతదితిసంబంధః ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవమేవమహావీర్యః-దేవదానవదర్పహా, కాలాగ్నిరుద్రప్రతిమఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణమహావీర్యః- హతఃదైవాదితిశేషః- సత్పురుషాః- శూరాః ॥ ౬ ॥ శంబరఇతి ॥ నరకోవిష్ణునాయథా- అయంనరకఃసింహికాయాంవిప్రచిత్తేర్జాతేషుపుత్రేష్వన్యతమః- తదుక్తంవిష్ణుపురాణే- వాతాపిర్నముచిశ్చైవఇల్వలస్సృమరస్తథా, అంధకోనరకశ్చైవకాలనాభస్తథైవచేతి-సఉచ్యతే- నతుయదునాయకేనహతోభౌమః ॥ శంబరఇత్యస్యవాస్తవార్థస్తు - అరామఇతిచ్ఛేదః-అరామోరామవ్యతిరిక్తఃకశ్చనాద్యమయాయుద్ధేనిపాతితః-శయితా-రామస్యాసాధ్యత్వాదితిభావః ॥ ౯ ॥ రావణస్యేతి ॥ అంతరిక్షగతాః- అంతరిక్షేగతంగమనంయేషాంతే ॥ ౧౫ ॥ యుద్ధోన్మత్తమితి ॥ యుద్ధోన్మత్తంచమత్తంచభ్రాతరౌచాపిరావణఇతిపాఠః- యుద్ధోన్మత్తమత్తశబ్దౌమహోదరమహాపార్శ్వయోఃపర్యాయనామనీ ॥ ౧౭ ॥ సర్వౌషధీభిరితి ॥ ఓషధీభిః-

శ్రేష్ఠాస్తే యుద్ధకాంక్షిణః ॥ ౧౮॥ త్రిశిరాశ్చాతికాయశ్చ దేవాంతకనరాంతకౌ। మహోదరమహాపార్శ్వౌ నిర్య
యుః కాలచోదితాః॥ ౧౯॥ తతస్సుదర్శనం నామ నీలజీమూతసన్నిభం। ఐరావతకులే జాతమారురోహ మహోదరః॥
౨౦॥ సర్వాయుధసమాయుక్తం తూణీభిశ్చ స్వలంకృతం। రరాజ గజమాస్థాయ సవితేవాస్తమూర్ధని॥ ౨౧॥ హయో
త్తమసమాయుక్తం సర్వాయుధసమాకులం। ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠం త్రిశిరా రావణాత్మజః ॥ ౨౨॥ త్రిశిరా రథమాస్థాయ
విరరాజ ధనుర్ధరః। సవిద్యుదుల్కస్సజ్వాలస్సేంద్రచాప ఇవాంబుదః॥ ౨౩॥ త్రిభిః కిరీటైస్త్రిశిరాశ్శుశుభే స రథోత్తమే।
హిమవానివ శైలేంద్రస్త్రిభిః కాంచనపర్వతైః॥ ౨౪॥ అతికాయోఽపి తేజస్వీ రాక్షసేంద్రసుతస్తదా । ఆరురోహ రథ
శ్రేష్ఠం శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతాం॥ సుచక్రాక్షం సుసంయుక్తం స్వనుకర్షం సుకూబరం । తూణీబాణాసనైర్దీప్తం ప్రా
సాసిపరిఘాకులం॥ ౨౬॥ స కాంచనవిచిత్రేణ ముకుటేన విరాజతా। భూషణైశ్చ బభౌ మేరుః కిరణైరివ భాసయన్॥ ౨౭॥
స రరాజ రథే తస్మిన్ రాజసూనుర్మహాబలః । వృతో నైరృతశార్దూలైర్వజ్రపాణిరివామరైః ॥ ౨౮ ॥ హయ
ముచ్చైశ్శ్రవఃప్రఖ్యం శ్వేతం కనకభూషణం। మనోజవం మహాకాయమారురోహ నరాంతకః ౨౯॥ ....
గృహీత్వా ప్రాసముల్కాభం విరరాజ నరాంతకః । శక్తిమాదాయ తేజస్వీ గుహశ్శిఖిగతో యథా ॥ ౩౦ ॥ దే
వాంతకస్సమాదాయ పరిఘం వజ్రభూషణం। పరిగృహ్య గిరిం దోర్భ్యాం వపుర్విష్ణోర్విడంబయన్ ॥ ౩౧ ॥ మహాపా
ర్శ్వో మహాకాయో గదామాదాయ వీర్యవాన్। విరరాజ గదాపాణిః కుబేర ఇవ సంయుగే॥ ౩౨ ॥ ప్రతస్థిరే మహాత్మా
నో బలైరప్రతిమైర్వృతాః । సురా ఇవామరావత్యా బలైరప్రతిమైర్వృతాః ॥ ౩౩ ॥ తాన్ గజైశ్చ తురంగైశ్చ రథై
శ్చాంబుదనిస్స్వనైః। అనుజగ్ముర్మహాత్మానో రాక్షసాః ప్రవరాయుధాః ॥ ౩౪ ॥ తే విరేజుర్మహాత్మానః కుమారాస్సూ
ర్యవర్చసః । కిరీటినశ్శ్రియా జుష్టా గ్రహా దీప్తా ఇవాంబరే ॥౩౫॥ ప్రగృహీతా బభౌ తేషాం శస్త్రాణామావళిస్సితా। శా
రదాభ్రప్రతీకాశా హంసావళిరివాంబరే ॥౩౬॥ మరణం వాపి నిశ్చిత్య శత్రూణాం వా పరాజయం॥ ౩౭॥ ఇతి కృత్వా
మతిం వీరా నిర్జగ్ముస్సంయుగార్థినః ॥౩౭॥ జగర్జుశ్చ ప్రణేదుశ్చ చిక్షిపుశ్చాపి సాయకాన్। జగృహుశ్చాపి తే వీరా ని
ర్యాంతో యుద్ధదుర్మదాః ॥౩౮ ॥ క్ష్వేళితాస్ఫోటనినదైశ్చచాల చ వసుంధరా । రక్షసాం సింహనాదైశ్చ పుస్ఫోటేవ త
దాంబరం ॥౩౯॥ తేఽభినిష్క్రమ్య ముదితా రాక్షసేంద్రా మహాబలాః । దదృశుర్వానరానీకం సముద్యతశిలానగం ॥
౪౦॥ హరయోఽపి మహాత్మానో దదృశుర్నైరృతం బలం । హస్త్యశ్వరథసంబాధం కింకిణీశతనాదితం ॥ నీలజీమూ
తసంకాశం సముద్యతమహాయుధం । దీప్తానలరవిప్రఖ్యైస్సర్వతో నైరృతైర్వృతం ॥ ౪౨ ॥ తద్దృష్ట్వా బలమా
యాంతం లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః ॥ సముద్యతమహాశైలాస్సంప్రణేదుర్మహాబలాః । అమృష్యమాణా రక్షాంసి ప్రతిన
ర్దంతి వానరాః ॥౪౪॥ తతస్సముద్ఘుష్టరవం నిశమ్య రక్షోగణా వానరయూథపానాం ।అమృష్యమాణాః పరహర్షము
గ్రం మహాబలా భీమతరం వినేదుః ॥ ౪౫ ॥ తే రాక్షసబలం ఘోరం ప్రవిశ్య హరియూథపాః । విచేరురుద్యతైశ్శైలైర్న

ర్వౌషధ్యో దశస్మృతా ఇత్యుక్తాః ఆయుధప్రహారనివర్తికాభిః ఓషధీభిరిత్యాహుః. సమాలభ్య సమాలిప్య॥ ౧౮॥ ౨౦॥ సర్వాయుధేతి॥ అ
స్తమూర్ధనీత్యేతదుత్తరక్షణే వినాశసూచనాయ॥ ౨౧॥ ౨౩॥ త్రిభిరితి॥ త్రిభిః కాంచనపర్వతైః శిఖరభూతైః హిమవానివేత్యర్థః॥ ౨౪॥ అతి
కాయ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం। సుసంయుక్తం సుదృఢం- స్వనుకర్షం- అనుకర్షో దార్వధస్థమిత్యమరః- సుకూబరం శోభనయుగంధరం-
కూబరస్తు యుగంధర ఇత్యమరః॥ ౨౬॥ స ఇతి॥ కిరణైః- భాసయన్ భాసమానః- మేరురివ బభావిత్యన్వయః॥ ౨౭॥ ౩౦॥ దేవాంతక ఇతి॥ అత్రాపి
విరరాజేతి సంబధ్యతే- దేవాంతకః పరిఘమాదాయ- సముద్రమథనే- గిరిం మందరగిరిం- పరిగృహ్య తిష్ఠతో విష్ణోర్వపుర్విడంబయన్ విరరాజ॥ ౩౧॥
౩౬॥ మరణం వేత్యర్ధం నిర్జగ్మురిత్యపకృష్యతే॥ ౩౭॥ ఇతికృత్వేత్యర్ధం- ఇత్థం కర్తవ్యమిత్యేవంరూపాం మతిం కృత్వేత్యర్థః॥ ౩౭ ॥ జగర్జు
శ్చేతి ॥ జగర్జుః మేఘధ్వనిం చక్రుః- ప్రణేదుః సింహనాదం చక్రుః- చిక్షిపుః క్షేపవచనాన్యూచుః- సాయకాన్ జగృహురిత్యన్వయః॥ ౩౮॥

ఆయుధప్రహారనివారకౌషధవిశేషైః .. ఓషధయస్తు ॥ కోష్ఠం మాంసీ హరిద్రే ద్వే మురా శైలేయ చందనే, త్వచా చంపక ముస్తాశ్చ సర్వౌష
ధ్యో దశస్మృతా ఇతి- మురా- పెన్నేరుగడ్డ- శైలేయం- రాతిపువ్వు- త్వచా- లవంగపట్ట॥ ౨౩॥ త్రిభిరితి॥ త్రిభిః కాంచనపర్వతైః- శిఖరభూ
తైః హిమవానివేత్యర్థః॥ ౨౪॥ అతికాయ ఇతి॥ సుచక్రాక్షమితి- స్వనుకర్షం- అనుకర్షో దార్వధస్థమిత్యమరః- సుకూబరం- శోభనయుగంధరం॥
౩౦॥ దేవాంతక ఇతి॥ దేవాంతక ఇత్యత్రాపి విరరాజేతి సంబధ్యతే- పరిఘం పరిగృహ్య- సముద్రమథనే మందరగిరిం పరిగృహ్య స్థితస్య విష్ణోర్వపుర్వి
డంబయన్- రరాజేత్యర్థః॥ ౩౬॥ మరణం వేతి॥ మరణం స్వమరణం వా- శత్రూణాం పరాజయం వా భవత్వితి మతిం కృత్వా- తాం నిశ్చిత్య నిర్జగ్మురితి
సంబంధః॥ ౩౭॥ జగర్జురితి॥ చిక్షిపుః శత్రువిషయే ఆక్షేపవచనాన్యూచుః॥ ౪౬॥ కేచిదిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ద్రుమశిలాయుధా ఇ

గాశ్శిఖరిణో యథా ॥ ౪౬ ॥ కేచిదాకాశమావిశ్య కేచిదుర్వ్యాం ప్లవంగమాః। రక్షస్సైన్యేషు సంక్రుద్ధాశ్చేరుర్ద్రుమశిలాయుధాః॥ ద్రుమాంశ్చ విపులస్కంధాన్ గృహ్య వానరపుంగవాః ॥ ౪౭½ ॥ తద్యుద్ధమభవద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులం ॥ ౪౮ ॥ తే పాదపశిలాశైలైశ్చక్రుర్వృష్టిమనూపమాం । బాణౌఘైర్వార్యమాణాశ్చ హరయో భీమవిక్రమాః ॥ ౪౯ ॥ సింహనాదాన్ వినేదుశ్చ రణే వానరరాక్షసాః ॥ ౪౯½ ॥ శిలాభిశ్చూర్ణయామాసుర్యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః ॥ ౫౦ ॥ నిజఘ్నుస్సంయుగే క్రుద్ధాః కవచాభరణావృతాన్ । కేచిద్రథగతాన్ వీరాన్ గజవాజిగతానపి ॥ నిజఘ్నుస్సహసా ప్లుత్య యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః ॥ ౫౧½ ॥ శైలశృంగాచితాంగాశ్చ ముష్టిభిర్వాంతలోచనాః । చేరుః పేతుశ్చ నేదుశ్చ తత్ర రాక్షసపుంగవాః ॥ ౫౨½ ॥ రాక్షసాశ్చ శరైస్తీక్ష్ణైర్బిభిదుః కపికుంజరాన్ । శూలముద్గరఖడ్గైశ్చ జఘ్నుః ప్రాసైశ్చ శక్తిభిః ॥ ౫౩½ ॥ అన్యోన్యం పాతయామాసుః పరస్పరజయైషిణః। రిపుశోణితదిగ్ధాంగాస్తత్ర వానరరాక్షసాః ॥ ౫౪½ ॥ తతశ్శైలైశ్చ ఖడ్గైశ్చ విసృష్టైర్హరిరాక్షసైః। ముహూర్తేనావృతా భూమిరభవచ్ఛోణితాప్లుతా ॥ ౫౫½ ॥ వికీర్ణపర్వతాకారై రక్షోభిరరిమర్దనైః। ఆసీద్వసుమతీ పూర్ణా తదా యుద్ధమదాన్వితైః ॥ ౫౬½ ॥ ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణాశ్చ భగ్నశూలాశ్చ వానరైః। పునరంగైస్తథా చక్రురాసన్నా యుద్ధమద్భుతం ॥ ౫౭½ ॥ వానరాన్ వానరైరేవ జఘ్నుస్తే రజనీచరాః। రాక్షసాన్ రాక్షసైరేవ జఘ్నుస్తే వానరా అపి ॥ ౫౮½ ॥ ఆక్షిప్య చ శిలాస్తేషాం నిజఘ్నూ రాక్షసా హరీన్। తేషాం చాచ్ఛిద్య శస్త్రాణి జఘ్నూ రక్షాంసి వానరాః ॥ ౫౯½ ॥ నిజఘ్నుశ్శైలశూలాస్త్రైర్బిభిదుశ్చ పరస్పరం। సింహనాదాన్ వినేదుశ్చ రణే వానరరాక్షసాః ॥ ౬౦½ ॥ ఛిన్నవర్మతనుత్రాణా రాక్షసా వానరైర్హతాః । రుధిరం ప్రస్రుతాస్తత్ర రససారమివ ద్రుమాః ॥ ౬౧½ ॥ రథేన చ రథం చాపి వారణేనైవ వారణం । హయేన చ హయం కేచిన్నిజఘ్నుర్వానరా రణే ॥ ౬౨½ ॥ ప్రహృష్టమనసస్సర్వే ప్రగృహీతమహాశిలాః । హరయో రాక్షసాన్ జఘ్నుర్ద్రుమైశ్చ బహుశాఖిభిః ॥ ౬౩½ ॥ తద్యుద్ధమభవద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులం ॥ ౬౪ ॥ క్షురప్రైరర్ధచంద్రైశ్చ భల్లైశ్చ నిశితైశ్శరైః। రాక్షసా వానరేంద్రాణాం చిచ్ఛిదుః పాదపాన్ శిలాః ॥ ౬౫ ॥ వికీర్ణైః పర్వతాగ్రైశ్చ ద్రుమైశ్ఛిన్నైశ్చ సంయుగే। హతైశ్చ కపిరక్షోభిర్దుర్గమా వసుధాభవత్ ॥ ౬౬ ॥ తే వానరా గర్వితహృష్టచేష్టాస్సంగ్రామమాసాద్య భయం విముచ్య। యుద్ధం తు సర్వే సహ రాక్షసైస్తైర్నానాయుధాశ్చక్రురదీనసత్త్వాః ॥ ౬౭ ॥ తస్మిన్ ప్రవృత్తే తుములే విమర్దే ప్రహృష్యమాణేషు వలీముఖేషు। నిపాత్యమానేషు చ రాక్షసేషు మహర్షయో దేవగణాశ్చ నేదుః ॥ ౬౮ ॥ తతో హయం మారుతతుల్యవేగమారుహ్య శక్తిం నిశితాం ప్రగృహ్య । నరాంతకో వానరరాజసైన్యం మహార్ణవం మీన ఇవావివేశ ॥ ౬౯ ॥ స వానరాన్ సప్తశతాని వీరః ప్రాసేన దీప్తేన వినిర్బిభేద । ఏకక్షణేనేంద్రరిపుర్మహాత్మా జఘాన సైన్యం హరిపుంగవానాం ॥ ౭౦ ॥ దదృశుశ్చ మహాత్మానం హయపృష్ఠే ప్రతిష్ఠితం। చరంతం హరిసైన్యేషు విద్యాధరమహర్షయః ॥ ౭౧ ॥ స తస్య దదృశే మార్గో మాంసశోణితకర్దమః । పతితైః పర్వతాకారైర్వానరైరభిసంవృతః ॥ ౭౨ ॥ యావద్విక్రమితుం బుద్ధిం చక్రుః ప్లవగపుంగవాః । తావదేతానతిక్రమ్య నిర్బిభేద నరాంతకః ॥ ౭౩ ॥ జ్వలంతం ప్రాసముద్యమ్య సంగ్రామాగ్రే నరాంతకః। దదాహ హరిసైన్యాని వనానీవ విభావసుః ॥ ౭౪ ॥ యావదుత్పాటయామాసుర్వృక్షాన్ శై

౪౩½ ॥ తతిత్యాది॥ లబ్ధలక్షాః లబ్ధపరాక్రమవిషయాః॥౪౪॥౪౬॥ సంచారప్రకారమేవాహ ॥ కేచిదిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ద్రుమశిలాయుధా ఇతి స్వభావోక్తిః॥ ౪౭½॥ ౪౮॥ తే ఇతి॥ అనూపమాం - అనుపమాం॥౪౯॥౫౬½॥ ఆక్షిప్తా ఇతి॥ ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణాశ్చేతి నియుద్ధప్రకారకథనం- అంగైః హస్తపాదాదిభిః॥౫౭½॥౬౦½॥ ఛిన్నేతి॥ ఛిన్నవర్మతనుత్రాణాః- ఛిన్నవర్మరూపతనుత్రాణాః- రుధిరం-ప్రస్రుతాః స్రుతవంతః- ముముచురితి యావత్- రససారం నిర్యాసం॥౬౧½॥౬౪॥ క్షురప్రైరితి॥ శిలాః-శిలాశ్చేత్యర్థః॥౬౫॥౬౬॥ తే వానరా ఇతి॥ గర్వితం హృష్టం చ యథా భవతి తథా చేష్టంత ఇతి గర్వితహృష్టచేష్టాః- నానాయుధాః- గృహీతరాక్షసాయుధా ఇత్యర్థః॥౬౭॥ తస్మిన్నితి॥ విమర్దే యుద్ధే॥౬౮॥౬౯॥ స వానరానితి॥ జఘానేతి- ఇత్థమితి శేషః॥ ౭౦॥ ౭౩॥ జ్వలంతమితి॥ జ్వలంతం జ్వలంతమివ స్థితం- విభావసుః వహ్నిః॥ ౭౪॥ ౭౫॥ దిష్ట్యేతి॥ ప్రమృద్నన్ మర్దయన్

తి స్వభావోక్తిః- రక్షస్సైన్యేషు విషయే- సంక్రుద్ధాః కేచిత్ ప్లవంగమాః ద్రుమశిలాయుధాస్సంతః- ఆకాశమావిశ్య చేరుః- కేచిద్వానరపుంగవాః- విపులస్కంధాన్ ద్రుమాన్ గృహ్య గృహీత్వా ఉర్వ్యాం చేరురితి యోజనా॥౫౧½॥ శైలశృంగేతి॥ శైలశృంగాచితాంగాః గిరిశిఖరైర్వ్యాప్తదేహాః- ముష్టిభిః ముష్టిప్రహారైః- వాంతలోచనాః బహిర్నిర్గతలోచనాః॥ ౫౬½॥ ఆక్షిప్తా ఇతి॥ ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా ఇతి నియుద్ధప్రకారకథనం- అంగైః హస్తపాదాదిభిః॥౬౦½॥ ఛిన్నవర్మేతి॥ రససారం నిర్యాసం॥ ౭౧॥ స తస్యేతి॥ తస్య మార్గః తేన యుద్ధార్థం గతో మార్గ ఇత్యర్థః- ప

లాః వనౌకసః । తావత్ప్రాసహతాః పేతుర్వజ్రకృత్తా ఇవాచలాః ॥ ౭౫ ॥ దిక్షు సర్వాసు బలవాన్ విచచార నరాంతకః। ప్రమృద్నన్ సర్వతో యుద్ధే ప్రావృట్కాలే యథానిలః ॥ ౭౬ ॥ న శేకుర్ధావితుం వీరా న స్థాతుం స్పందితుం భయాత్ । ఉత్పతంతం స్థితం యాంతం సర్వాన్ వివ్యాధ వీర్యవాన్ ॥ ౭౭॥ ఏకేనాంతకకల్పేన ప్రాసేనాదిత్యతేజసా । భిన్నాని హరిసైన్యాని నిపేతుర్ధరణీతలే ॥ ౭౮ ॥ వజ్రనిష్పేషసదృశం ప్రాసస్యాభినిపాతనం । న శేకుర్వానరాస్సోఢుం తే వినేదుర్మహాస్వనం ॥ ౭౯ ॥ పతతాం హరివీరాణాం రూపాణి ప్రచకాశిరే। వజ్రభిన్నాగ్రకూటానాం శైలానాం పతతామివ ॥ ౮౦ ॥ యే తు పూర్వం మహాత్మానః కుంభకర్ణేన పాతితాః। తే స్వస్థా వానరశ్రేష్ఠాస్సుగ్రీవముపతస్థిరే ॥ ౮౧ ॥ విప్రేక్షమాణస్సుగ్రీవో దదర్శ హరివాహినీం। నరాంతకభయత్రస్తాం విద్రవంతీమితస్తతః ॥ ౮౨ ॥ విద్రుతాం వాహినీం దృష్ట్వా స దదర్శ నరాంతకం । గృహీతప్రాసమాయాంతం హయపృష్ఠే ప్రతిష్ఠితం ॥ ౮౩ ॥ అథోవాచ మహాతేజాస్సుగ్రీవో వానరాధిపః । కుమారమంగదం వీరం శక్రతుల్యపరాక్రమం ॥ ౮౪ ॥ గచ్ఛైతం రాక్షసం వీరో యోఽసౌ తురగమాస్థితః। క్షోభయంతం హరిబలం క్షిప్రం ప్రాణైర్వియోజయ ॥ ౮౫॥ స భర్తుర్వచనం శ్రుత్వా నిష్పపాతాంగదస్తతః । అనీకాన్మేఘసంకాశాన్మేఘానీకాదివాంశుమాన్ ॥ ౮౬॥ శైలసంఘాతసంకాశో హరీణాముత్తమోఽంగదః । రరాజాంగదసన్నద్ధస్సధాతురివ పర్వతః ॥ ౮౭ ॥ నిరాయుధో మహాతేజాః కేవలం నఖదంష్ట్రవాన్ । నరాంతకమభిక్రమ్య వాలిపుత్రోఽబ్రవీద్వచః ॥ ౮౮ ॥ తిష్ఠ కిం ప్రాకృతైరేభిర్హరిభిస్త్వం కరిష్యసి । అస్మిన్ వజ్రసమస్పర్శం ప్రాసం క్షిప మమోరసి ॥ ౮౯॥ అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా ప్రచుక్రోధ నరాంతకః। సందశ్య దశనైరోష్ఠం వినిశ్వస్య భుజంగవత్ ॥ ౯౦ ॥ అభిగమ్యాంగదం క్రుద్ధో వాలిపుత్రం నరాంతకః । ప్రాసం సమావిధ్య తదాంగదాయ సముజ్జ్వలంతం సహసోత్ససర్జ ॥ స వాలిపుత్రోరసి వజ్రకల్పే బభూవ భగ్నో న్యపతచ్చ భూమౌ ॥ ౯౧½ ॥ తం ప్రాసమాలోక్య తదా విభగ్నం సుపర్ణకృత్తోరగభోగకల్పం । తలం సముద్యమ్య స వాలిపుత్రస్తురంగమం తస్య జఘాన మూర్ధ్ని ॥ ౯౨½ ॥ నిమగ్నతాలుస్స్ఫుటితాక్షితారో నిష్క్రాంతజిహ్వోఽచలసన్నికాశః। స తస్య వాజీ నిపపాత భూమౌ తలప్రహారేణ విశీర్ణమూర్ధా ॥ ౯౩½ ॥ నరాంతకః క్రోధవశం జగామ హతం తురంగం పతితం నిరీక్ష్య । స ముష్టిముద్యమ్య మహాప్రభావో జఘాన శీర్షే యుధి వాలిపుత్రం ॥ ౯౪½ ॥ అథాంగదో ముష్టివిభిన్నమూర్ధా సుస్రావ తీవ్రం రుధిరం భృశోష్ణం । ముహుర్విజజ్వాల ముమోహ చాపి సంజ్ఞాం సమాసాద్య విసిస్మియే చ ॥ ౯౫½ ॥ అథాంగదో వజ్రసమానవేగం సంవర్త్య ముష్టిం గిరిశృంగకల్పం ।నిపాతయామాస తదా మహాత్మా నరాంతకస్యోరసి వాలిపుత్రః ॥ ౯౬½ ॥ స ముష్టినిష్పిష్టవిభిన్నవక్షా జ్వాలా వమచ్ఛోణితదిగ్ధగాత్రః। నరాంతకో భూమితలే పపాత యథాచలో వజ్రనిపాతభగ్నః ॥ ౯౭½ ॥ అథాంతరిక్షే త్రిదశోత్తమానాం వనౌకసాం చైవ మహాప్రణాదః। బభూవ తస్మిన్నిహతేఽగ్ర్యవీరే నరాంతకే వాలిసుతేన సంఖ్యే ॥ ౯౮½ ॥ అథాంగదో రామమనః ప్రహర్షణం సుదుష్కరం తత్కృతవాన్ హి విక్రమం । విసిస్మియే సోఽప్యతివీర్యవిక్రమః పునశ్చ యుద్ధే స బభూవ హర్షితః ॥ ౯౯½॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.*******************************

౭౬ న శేకురితి॥ యతో హేతోరుత్పతంతం స్థితం యాంతం చ వివ్యాధ అతః స్పందనాదౌ న శేకురిత్యర్థః॥ ౭౭॥ ౮౦॥ కుంభకర్ణేన పాతితా నాగనీలాదీనాముత్తరత్ర పౌరుషకథనప్రసంగత్వాన్మోహాలబ్ధసంజ్ఞత్వమాహ- యేత్వితి॥ ౮౧॥ ౮౫॥ స ఇతి॥ మేఘసంకాశాదితి నిబిడత్వలక్షణసమానధర్మప్రయుక్తైయనుపమా- మేఘానీకాదిత్యత్ర తు నిష్క్రమణాపాదానత్వధర్మప్రయుక్తైత్యుపమాద్వయస్య నిర్వాహః ॥౮౬॥ శైలేతి॥ సంఘాతః నిబిడసంశ్లేషః. అంగదసన్నద్ధః సన్నద్ధాంగదః॥ ౮౭॥ ౯౦॥ అభిగమ్యేతి॥ అయముత్తరశ్లోకశేషః॥ ౯౧½॥ ౯౬½॥ సముష్టీతి॥ జ్వాలారూపేణ వమతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేన దిగ్ధగాత్ర ॥ ౯౭½॥ ౯౮½॥ అథేతి॥ తత్కృతవానిత్యత్ర తదిత్యవ్యయం పదం- తస్మాదిత్యర్థః- అంగదః హి యస్మాత్ సుదుష్కరం అత ఏవ రామమనసః ప్రహర్షణం విక్రమం కృతవాన్ - తస్మాదిత్యర్థః- విసిస్మియే సోపీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన రామమనః ప్రహర్షణమిత్యత్ర గుణీభూతో రామశబ్దః పరామృశ్యతే- హర్షితః విస్మితేన రామేణ శ్లాఘయా తోషితః- స చ అంగదశ్చ పునః యుద్ధే బభూవ యుద్ధవిషయే సన్నద్ధో బభూవేత్యర్థః॥ ౯౯½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తిత్తైః వానరైరభిసంవృతస్సన్ మాంసశోణితకర్దమస్సన్ - దదృశే ఇతి సంబంధః॥ ౭౬॥ శైలేతి॥ అంగదసన్నద్ధః సన్నద్ధాంగదః॥ ౯౦॥ అభిగమ్యాంగదమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ వాలిపుత్రమభిగమ్య ప్రాసముత్ససర్జ- స చ భూమౌ న్యపతదితి సంబంధః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః-

నరాంతకం హతం దృష్ట్వా చుక్రుశుర్నైరృతర్షభాః । దేవాంతకస్త్రిమూర్ధా చ పౌలస్త్యశ్చ మహోద
రః ॥౧॥ ఆరూఢో మేఘసంకాశం వారణేంద్రం మహోదరః । వాలిపుత్రం మహావీర్యమభిదుద్రావ వీర్యవాన్ ॥౨॥
భ్రాతృవ్యసనసంతప్తస్తథా దేవాంతకో బలీ । ఆదాయ పరిఘం దీప్తమంగదం సమభిద్రవత్ ॥౩॥ రథమాదిత్యసంకాశం
యుక్తం పరమవాజిభిః । ఆస్థాయ త్రిశిరా వీరో వాలిపుత్రమథాభ్యయాత్ ॥౪॥ స త్రిభిర్దేవదర్పఘ్నైర్నైరృ
తేంద్రైరభిద్రుతః । వృక్షముత్పాటయామాస మహావిటపమంగదః ॥౫॥ దేవాంతకాయ తం వీరశ్చిక్షేప సహసాంగదః ।
మహావృక్షం మహాశాఖం శక్రో దీప్తమివాశనిం ॥౬॥ త్రిశిరాస్తం ప్రచిచ్ఛేద శరైరాశీవిషోపమైః । స వృక్షం కృత్తమాలో
క్యోత్పపాత తదాంగదః ॥౭॥ స వవర్ష తతో వృక్షాన్ శైలాంశ్చ కపికుంజరః । తాన్ ప్రచిచ్ఛేద సంక్రుద్ధస్త్రిశిరా నిశితై
శ్శరైః ॥౮॥ పరిఘాగ్రేణ తాన్ వృక్షాన్ బభంజ చ సురాంతకః । త్రిశిరాశ్చాంగదం వీరమభిదుద్రావ సాయకైః ॥౯॥ గ
జేన సమభిద్రుత్య వాలిపుత్రం మహోదరః । జఘానోరసి సంక్రుద్ధస్తోమరైర్వజ్రసన్నిభైః ॥౧౦॥ దేవాంతకశ్చ సం
క్రుద్ధః పరిఘేణ తదాంగదం । ఉపగమ్యాభిహత్యాశు వ్యపచక్రామ వేగవాన్ ॥౧౧॥ స త్రిభిర్నైరృతశ్రేష్ఠైర్యుగపత్సమ
భిద్రుతః । న వివ్యథే మహాతేజా వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్ ॥౧౨॥ స వేగవాన్మహావేగం కృత్వా పరమదుర్జయః । తలేన
భృశముత్పత్య జఘానాస్య మహాగజం ॥౧౩॥ తస్య తేన ప్రహారేణ నాగరాజస్య సంయుగే । పేతతుర్లోచనే తస్య వినినా
ద స వారణః ॥౧౪॥ విషాణం చాస్య నిష్కృష్య వాలిపుత్రో మహాబలః । దేవాంతకమభిప్లుత్య తాడయామాస సంయుగే ॥
౧౫॥ స విహ్వలితసర్వాంగో వాతోద్ధూత ఇవ ద్రుమః । లాక్షారససవర్ణం చ సుస్రావ రుధిరం ముఖాత్ ॥౧౬॥ అథా
శ్వాస్య మహాతేజాః కృచ్ఛ్రాద్దేవాంతకో బలీ । ఆవిధ్య పరిఘం ఘోరమాజఘాన తదాంగదం ॥౧౭॥ పరిఘాభిహతశ్చాపి వా
నరేంద్రాత్మజస్తదా । జానుభ్యాం పతితో భూమౌ పునరేవోత్పపాత హ ॥౧౮॥ తముత్పతంతం త్రిశిరాస్త్రిభిర్బాణైరజి
హ్మగైః । ఘోరైర్హరిపతేః పుత్రం లలాటేఽభిజఘాన హ ॥౧౯॥ తతోంగదం పరిక్షిప్తం త్రిభిర్నైరృతపుంగవైః । హనుమా
నపి విజ్ఞాయ నీలశ్చాపి ప్రతస్థతుః ॥౨౦॥ తతశ్చిక్షేప శైలాగ్రం నీలస్త్రిశిరసే తదా । తద్రావణసుతో ధీమాన్ బిభేద నిశితై
శ్శరైః ॥౨౧॥ తద్బాణశతనిర్భిన్నం విదారితశిలాతలం । సవిస్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత గిరేశ్శిరః ॥౨౨॥ తతో జృంభితమా
లోక్య హర్షాద్దేవాంతకస్తదా । పరిఘేణాభిదుద్రావ మారుతాత్మజమాహవే ॥౨౩॥ తమాపతంతముత్ప్లుత్య హనుమా
న్మారుతాత్మజః । ఆజఘాన తదా మూర్ధ్ని వజ్రకల్పేన ముష్టినా ॥౨౪॥ శిరసి ప్రహరన్వీరస్తదా వాయుసుతో బలీ । నాదేనా
కంపయచ్చైవ రాక్షసాన్స మహాకపిః ॥౨౫॥ స ముష్టినిష్పిష్టవికీర్ణమూర్ధా నిర్వాంతదంతాక్షివిలంబిజిహ్వః । దేవాం
తకో రాక్షసరాజసూనుర్గతాసురుర్వ్యాం సహసా పపాత ॥౨౬॥ తస్మిన్ హతే రాక్షసయోధముఖ్యే మహాబలే సం
యతి దేవశత్రౌ । క్రుద్ధస్త్రిమూర్ధా నిశితాగ్రముగ్రం వవర్ష నీలోరసి బాణవర్షం ॥౨౭॥ మహోదరస్తు సంక్రుద్ధః
కుంజరం పర్వతోపమం । భూయస్సమధిరుహ్యాశు మందరం రశ్మిమానివ ॥౨౮॥ తతో బాణమయం వర్షం నీలస్యోరస్యపాత
యత్ । గిరౌ వర్షం తటిచ్చక్రచాపవానివ తోయదః ॥౨౯॥ తతశ్శరౌఘైరభివర్ష్యమాణో విభిన్నగాత్రః కపిసైన్యపా
లః । నీలో బభూవాథ నిసృష్టగాత్రో విష్టంభితస్తేన మహాబలేన ॥౩౦॥ తతస్తు నీలః ప్రతిలభ్య సంజ్ఞాం శైలం సముత్పాట్య స
వృక్షషండం । తతస్సముత్పత్య భృశోగ్రవేగో మహోదరం తేన జఘాన మూర్ధ్ని ॥౩౧॥ తతస్స శైలేంద్రనిపాతభగ్నో
మహోదరస్తేన మహాద్విపేన । విపోథితో భూమితలే గతాసుః పపాత వజ్రాభిహతో యథాద్రిః ॥౩౨॥ పితృవ్యం నిహతం
దృష్ట్వా త్రిశిరాశ్చాపమాదదే । హనుమంతం చ సంక్రుద్ధో వివ్యాధ నిశితైశ్శరైః ॥౩౩॥ స వాయుసూనుః కుపితశ్చిక్షేప శి

నరాంతకమిత్యాది॥ పౌలస్త్య ఇతి త్రిమూర్ధవిశేషణం- స తు మహోదరస్య- దేవాంతకాదయస్త్రయశ్చుక్రుశురితి సంబంధః॥౧।౨॥ భ్రాతృవ్యసనేతి॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్ ॥౩॥౧౦॥ దేవాంతకశ్చేతి॥ వ్యపచక్రామ పశ్చాదాజగామ॥౧౧॥ ౧౨॥ స ఇతి॥ అస్య మహోదరస్య॥౧౩॥ తస్యేతి॥ తస్య అంగదస్య- తస్య నాగరాజస్యేతి ద్వితీయతచ్ఛబ్దాన్వయః॥ ౧౪॥ విషాణమితి॥ మహాబలః వాలిపుత్రః- అస్య మహోదరవాహనస్య గజస్య- విషాణం- నిష్కృష్య- అభిప్లుత్య వేగేన సన్నిపత్య- దేవాంతకం తాడయామాసేతి సంబంధః॥౧౫॥౨౨॥ తత ఇతి॥ జృంభితం- భగ్నమితి యావత్- జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వేత్యాదివత్ ॥౨౩॥౨౯॥ తత ఇతి॥ నిస్సృష్టగాత్రః శిథిలగాత్రః విష్టంభితః స్తబ్ధీకృతః- ఏతన్నిసృష్టత్వే హేతుః॥౩౦॥౩౧॥

౧౮॥ తముత్పతంతమితి॥ అజిహ్మగైః- ఋజుగామిభిః॥౨౨॥ తత ఇతి॥ జృంభితం భగ్నం॥౨౫॥ సముష్టీతి॥ నిర్వాంతదంతాక్షివిలంబిజిహ్వః- దంతాశ్చ- అక్షిణీ చ- విలంబిజిహ్వా చ తథా- నిర్వాంతాః బహిర్నిర్గతా దంతాదయో యస్యేతి తథా ॥౨౯॥ తతశ్శరౌఘైరితి॥ నిసృష్టగాత్రః-

ఖరం గిరేః । త్రిశిరాస్తచ్ఛరైస్తీక్ష్ణైర్బిభేద బహుధా బలీ ॥ ౩౪ ॥ తద్వ్యర్థం శిఖరం దృష్ట్వా ద్రుమవర్షం మహాకపిః । విస
సర్జ రణే తస్మిన్ రావణస్య సుతం ప్రతి ॥ ౩౫ ॥ తమాపతంతమాకాశే ద్రుమవర్షం ప్రతాపవాన్ । త్రిశిరా నిశితైర్బాణై
శ్చిచ్ఛేద చ ననాద చ ॥ ౩౬ ॥ తతో హనూమానుత్ప్లుత్య హయాంస్త్రిశిరసస్తదా । విదదార నఖైః క్రుద్ధో గజేంద్రం మృగరా
డివ ॥ ౩౭ ॥ అథ శక్తిం సమాదాయ కాలరాత్రిమివాంతకః । చిక్షేపానిలపుత్రాయ త్రిశిరా రావణాత్మజః ॥ ౩౮ ॥ దివః క్షిప్తా
మివోల్కాం తాం శక్తిం క్షిప్తామసంగతామ్ । గృహీత్వా హరిశార్దూలో బభంజ చ ననాద చ ॥ ౩౯ ॥ తాం దృష్ట్వా ఘోర
సంకాశాం శక్తిం భగ్నాం హనూమతా । ప్రహృష్టా వానరగణా వినేదుర్జలదా ఇవ ॥ ౪౦ ॥ తతః ఖడ్గం సముద్యమ్య త్రిశిరా రా
క్షసోత్తమః । నిజఘాన తదా వ్యూఢే వాయుపుత్రస్య వక్షసి ॥ ౪౧ ॥ ఖడ్గప్రహారాభిహతో హనూమాన్ మారుతాత్మజః । ఆ
జఘాన త్రిశిరసం తలేనోరసి వీర్యవాన్ ॥ ౪౨ ॥ స తలాభిహతస్తేన స్రస్తహస్తాయుధో భువి । నిపపాత మహాతేజాస్త్రిశిరా
స్త్యక్తచేతనః ॥ ౪౩ ॥ స తస్య పతతః ఖడ్గం సమాచ్ఛిద్య మహాకపిః । ననాద గిరిసంకాశస్త్రాసయన్ సర్వనైరృతాన్ ॥ ౪౪ ॥
అమృష్యమాణస్తం ఘోషముత్పపాత నిశాచరః । ఉత్పత్య చ హనూమంతం తాడయామాస ముష్టినా ॥ ౪౫ ॥ తేన ముష్టిప్ర
హారేణ సంచుకోప మహాకపిః । కుపితశ్చ నిజగ్రాహ కిరీటే రాక్షసర్షభమ్ ॥ ౪౬ ॥ స తస్య శీర్షాణ్యసినా శితేన కిరీటజుష్టాని స
కుండలాని । క్రుద్ధః ప్రచిచ్ఛేద సుతోఽనిలస్య త్వష్టుస్సుతస్యేవ శిరాంసి శక్రః ॥ ౪౭ ॥ తాన్యాయతాక్షాణ్యగసన్నిభాని ప్రదీప్త
వైశ్వానరలోచనాని । పేతుః శిరాంసీంద్రరిపోర్ధరణ్యాం జ్యోతీంషి ముక్తాని యథార్కమార్గాత్ ॥ ౪౮ ॥ తస్మిన్ హతే దే
వరిపౌ త్రిశీర్షే హనూమతా శక్రపరాక్రమేణ । నేదుః ప్లవంగాః ప్రచచాల భూమీ రక్షాంస్యథో దుద్రువిరే సమంతా
త్ ॥ ౪౯ ॥ హతం త్రిశిరసం దృష్ట్వా తథైవ చ మహోదరమ్ । హతౌ ప్రేక్ష్య దురాధర్షౌ దేవాంతకనరాంతకౌ ॥ చుకోప ప
రమామర్షీ మత్తో రాక్షసపుంగవః (౫౦౪) జగ్రాహార్చిష్మతీం ఘోరాం గదాం సర్వాయసీం శుభామ్ ॥ హేమపట్టపరిక్షి
ప్తాం మాంసశోణితఫేనిలామ్ । విరాజమానాం వపుషా శత్రుశోణితరంజితామ్ ॥ తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రాం రక్తమాల్యవి
భూషితామ్ । ఐరావతమహాపద్మసార్వభౌమభయావహామ్ ॥ ౫౩ ॥ గదామాదాయ సంక్రుద్ధో మత్తో రాక్షసపుంగవః । హ
రీన్ సమభిదుద్రావ యుగాంతాగ్నిరివ జ్వలన్ ॥ ౫౪ ॥ అథర్షభస్సముత్పత్య వానరో రావణానుజమ్ । మత్తానీకముపాగ
మ్య తస్థౌ తస్యాగ్రతో బలీ ॥ ౫౫ ॥ తం పురస్తాత్ స్థితం దృష్ట్వా వానరం పర్వతోపమమ్ । ఆజఘానోరసి క్రుద్ధో గదయా వజ్రక
ల్పయా ॥ ౫౬ ॥ స తయాభిహతస్తేన గదయా వానరర్షభః । భిన్నవక్షాస్సమాధూతస్సుస్రావ రుధిరం బహు ॥ ౫౭ ॥ స సం
ప్రాప్య చిరాత్సంజ్ఞామృషభో వానరర్షభః । అభిదుద్రావ వేగేన గదాం తస్య మహాత్మనః ॥ ౫౮ ॥ గృహీత్వా తాం గదాం
భీమామావిధ్య చ పునః పునః । మత్తానీకం మహాత్మానం జఘాన రణమూర్ధని ॥ ౫౯ ॥ స స్వయా గదయా భగ్నో విశీర్ణదశనే
క్షణః । నిపపాత తతో మత్తో వజ్రాహత ఇవాచలః ॥ ౬౦ ॥ విశీర్ణనయనే భూమౌ గతసత్త్వే గతాయుషి । పతితే రాక్షసే త
స్మిన్ విద్రుతం రాక్షసం బలమ్ ॥ ౬౧ ॥ (ఉన్మత్తస్తు తదా దృష్ట్వా గతాసుం భ్రాతరం రణే । చుకోప పరమక్రుద్ధః ప్రళయా
గ్నిసమద్యుతిః ॥ తతస్స ఆదాయ గదాం స వీరో విత్రాసయన్ వానరసైన్యముగ్రమ్ । దుద్రావ వేగేన తు సైన్యమధ్యే ద
హన్ యథా వహ్నిరతిప్రచండః ॥ ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా రాక్షసం భీమవిక్రమమ్ । శైలమాదాయ దుద్రావ గవాక్షః పర్వ

తతస్స శైలేతి । విపోథితః హింసితః ॥ ౩౭ ॥ ౩౯ ॥ తామితి ॥ ఘోరసంకాశాం భయంకరప్రకాశాం ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ వ్యూఢే విశాలే ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ స ఇతి ॥ త్యక్తచేతనః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ ౪౬ ॥ స తస్యేతి ॥ త్వష్టుస్సుతః విశ్వరూపః - విశ్వరూపో వై త్వాష్ట్రః పురోహిత ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధః ॥ ౪౭ ॥ తానీతి ॥ ముక్తాని అనుభూతపుణ్యఫలాని- అర్కమార్గాత్ ఆకాశాత్ ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ హతం త్రిశిరసమిత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా- మత్తః మహాపార్శ్వః- మత్త ఇతి మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం- మాంసశోణితఫేనిలామితి యుద్ధకాలికరూపం- శత్రుశోణితరంజితామితి పూర్వకాలికరూపం- మహాపద్మః పుండరీకాహ్వయదిగ్గజః ॥ ౫౩ ॥ ౫౪ ॥ అథేతి ॥ మత్తానీకం- మత్తానీక ఇతి చ మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం ॥ ౫౫ ॥ ౫౬ ॥ స తయేతి ॥ సమాధూతః కంపితః ॥ ౫౭ ॥ స ఇతి ॥ గదామభిదుద్రావ గదాం గృహీతుం దుద్రావేత్యర్థః ॥ ౫౮ ॥ ౬౧ ॥ తస్మిన్నితి ॥ కేవలజీవితార్థం యశో

శ్లథావయవః - పరవశగాత్రో వా- విష్టంభితః స్తంభీకృతః ॥ ౩౮ ॥ దివ ఇతి ॥ అసంగతాం- అనివారితాం ॥ ౩౯ ॥ తాం దృష్ట్వేతి ॥ ఘోరసంకాశాం- భయంకరప్రకాశాం ॥ ౪౨ ॥ స ఇతి ॥ త్యక్తచేతనః విసంజ్ఞః- మూర్ఛిత ఇత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ స తస్యేతి ॥ త్వష్టుః సుతస్య విశ్వరూపస్య ॥ ౫౦౪ ॥ జగ్రాహేతి ॥ మహాపద్మః- పుండరీకాఖ్యో దిగ్గజః ॥ ౬౧ ॥ తస్మిన్ హత ఇతి ॥ భిన్నార్ణవసన్నికాశమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వ

తోపమః॥ జిఘాంసూ రాక్షసం భీమం తం శైలేన మహాబలః।ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా ఉన్మత్తోపి మహాగిరిం। చిచ్ఛేద గదయా
వీరః శతధా తత్ర సంయుగే॥ చూర్ణీకృతం గిరిం దృష్ట్వా రక్షసా కపికుంజరః। విస్మితో భూన్మహాబాహుర్జగర్జ చ ముహుర్ము
హుః॥ ఉన్మత్తస్తు సుసంక్రుద్ధో జ్వలంతీం రాక్షసోత్తమః। గదామాదాయ వేగేన కపేర్వక్షస్యతాడయత్॥ స తయా గద
యా వీరస్తాడితః కపికుంజరః। పపాత భూమౌ నిస్సంజ్ఞః సుస్రావ రుధిరం బహు॥ పునస్సంజ్ఞామథాస్థాయ వానరస్సము
త్థితః। తలేన తాడయామాస తతస్తస్య శిరః కపిః॥ తేన ప్రతాడితో వీరో రాక్షసః పర్వతోపమః। విస్రస్తదంతనయనో నిప
పాత మహీతలే। సుస్రావ రుధిరం సోష్ణం గతాసుశ్చ తతోభవత్ ॥) తస్మిన్హతే భ్రాతరి రావణస్య తన్నైరృతా
నాం బలమర్ణవాభం। త్యక్త్వాయుధం కేవలజీవితార్థం దుద్రావ భిన్నార్ణవసన్నికాశం॥ ౬౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-
సప్తతితమస్సర్గః.************************ స్వబలం వ్యథితం దృష్ట్వా తుములం రోమహర్షణం। భ్రా
తౄంశ్చ నిహతాన్ దృష్ట్వా శక్రతుల్యపరాక్రమాన్॥ పితృవ్యౌ చాపి సందృశ్య సమరే సన్నిషూదితౌ। యుద్ధోన్మత్తం చ
మత్తం చ భ్రాతరౌ రాక్షసర్షభౌ। చుకోప చ మహాతేజా బ్రహ్మదత్తవరో యుధి। అతికాయోద్రిసంకాశో దేవదాన
వదర్పహా। ౩ ॥ స భాస్కరసహస్రస్య సంఘాతమివ భాస్వరం। రథమాస్థాయ శక్రారిరభిదుద్రావ వానరాన్ ॥
౪॥ స విస్ఫార్య మహచ్చాపం కిరీటీ మృష్టకుండలః।నామ విశ్రావయామాస ననాద చ మహాస్వనం॥ ౫॥ తేన సింహప్రణా
దేన నామవిశ్రావణేన చ। జ్యాశబ్దేన చ భీమేన త్రాసయామాస వానరాన్॥ ౬ ॥ తే దృష్ట్వా దేహమాహాత్మ్యం కుం
భకర్ణోయముత్థితః। భయార్తా వానరాస్సర్వే సంశ్రయంతే పరస్పరం॥ ౭ ॥ తే తస్య రూపమాలోక్య యథా
విష్ణోస్త్రివిక్రమే। భయాద్వానరయోధాస్తే విద్రవంతి తతస్తతః॥ ౮ ॥ తేతికాయం సమాసాద్య వానరా మూఢచే
తసః। శరణ్యం శరణం జగ్ముర్లక్ష్మణాగ్రజమాహవే॥ ౯॥..
తతోతికాయం కాకుత్స్థో రథస్థం పర్వతోపమం। దదర్శ ధన్వినం దూరాద్గర్జంతం కాలమేఘవత్ ॥ ౧౦॥ స తం దృష్ట్వా
మహాత్మానం రాఘవస్తు విసిస్మియే। వానరాన్ సాంత్వయిత్వాథ విభీషణమువాచ హ ॥ ౧౧ ॥ కోసౌ పర్వతసంకాశో ధ
నుష్మాన్ హరిలోచనః। యుక్తే హయసహస్రేణ విశాలే స్యందనే స్థితః॥ య ఏష నిశితైశ్శూలైస్సుతీక్ష్ణైః ప్రాసతోమ
రైః। అర్చిష్మద్భిర్వృతో భాతి భూతైరివ మహేశ్వరః॥ కాలజిహ్వాప్రకాశాభిర్య ఏషోతివిరాజతే। ఆవృతో రథశక్తిభిర్వి
ద్యుద్భిరివ తోయదః॥ ౧౪ ॥ ధనూంషి చాస్య సజ్యాని హేమపృష్ఠాని సర్వశః। శోభయంతి రథశ్రేష్ఠం శక్రచాప ఇవాంబ
రం ॥౧౫॥ క ఏష రక్షశ్శార్దూలో రణభూమిం విరాజయన్। అభ్యేతి రథినాం శ్రేష్ఠో రథేనాదిత్యతేజసా ॥౧౬ ॥ ధ్వజ
శృంగప్రతిష్ఠేన రాహుణాభివిరాజతే। సూర్యరశ్మినిభైర్బాణైర్దిశో దశ విరాజయన్ ॥ ౧౭ ॥ త్రిణతం మేఘనిర్హ్రా
దం హేమపృష్ఠమలంకృతం। శతక్రతుధనుః ప్రఖ్యం ధనుశ్చాస్య విరాజతే ॥ ౧౮ ॥ సధ్వజస్సపతాకశ్చ సానుకర్షో మ
హారథః। చతుస్సాదిసమాయుక్తో మేఘస్తనితనిస్స్వనః ॥౧౯॥ వింశతిర్దశ చాష్టౌ చ తూణ్యోస్య రథమాస్థితాః। కార్ము
కాని చ భీమాని జ్యాశ్చ కాంచనపింగళాః ॥౨౦॥ ద్వౌ చ ఖడ్గౌ రథగతౌ పార్శ్వస్థౌ పార్శ్వశోభితౌ। చతుర్హస్తత్సరుయు

రహితజీవనార్థం- భిన్నార్ణవసన్నికాశమితి క్రియావిశేషణం॥ ౬౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యా
నే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
స్వబలమిత్యాది॥ భ్రాతరౌ అన్యోన్యం భ్రాతరౌ॥ ౩॥౪॥ స ఇతి॥ మృష్టకుండలః శుద్ధకుండలః॥ ౫॥౬॥ తే ఇతి॥ మాహాత్మ్యం మహత్త్వం- ఉత్థిత
ఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౭॥౧౧॥ కోసావిత్యాది॥ హరిలోచనః సింహదృష్టిః- రథశక్తిభిః- రథస్థితాభిశ్శక్తిభిః॥౧౪॥ ౧౬॥ ధ్వజశృంగ
ప్రతిష్ఠేనేతి॥ అనేన రాహుర్ధ్వజోయమిత్యుక్తం॥౧౭॥ త్రిణతమితి॥ త్రిణతం త్రిషు ఆద్యంతయోర్మధ్యే చ నతం- మేఘనిర్హ్రాదం మేఘతుల్యజ్యాస్వ
నం- హేమపృష్ఠం హేమలిప్తపార్శ్వమిత్యర్థః- ధనుః రథస్థేభ్యః అన్యత్ కరధృతమిదం॥౧౮॥ సధ్వజ ఇతి॥ ధ్వజః అసాధారణకేతనం- పతాకా సాధా
రణా- అనుకర్షః రథాదధస్స్థదారు- చతుస్సాదిసమాయుక్తః చతుస్సారథియుక్తః॥౧౯॥ వింశతిరితి॥ కార్ముకాణి ధనుర్భేదాః ఇతి న పౌనరుక్త్యం
౨౦॥ ద్వౌ చేతి॥ పార్శ్వశోభితౌ పార్శ్వాభ్యాం శోభితౌ- చతుర్హస్తత్సరుయుతౌ చతుర్హస్తప్రమాణత్సరుయుక్తౌ- త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టిః స్యా

రతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తతితమస్సర్గః॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౭॥ తే తస్య రూపమితి॥ తే తస్య రూపమాలోక్య- తే విద్రవంతీతి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః॥ ౧౧॥ కోసావితి॥ హరిలోచనః - సింహదృష్టిః॥ కాలజి
హ్వేతి॥ రథశక్తిభిః- రథస్థితాభిః శక్తిభిః॥౧౬ ॥ ధ్వజశృంగప్రతిష్ఠేనేత్యనేన రాహుర్ధ్వజ ఇత్యుక్తం భవతి॥౧౭॥ త్రిణతమితి॥ హేమపృష్ఠం హేమమయ
పృష్ఠభాగం॥ ౧౮॥ సధ్వజ ఇతి॥ చతుస్సాదిసమాయుక్తః- చతుర్భిస్సాదిభిః సమాయుక్తః॥౨౦॥ ద్వావితి॥ పార్శ్వశోభితౌ- పార్శ్వా

తౌ వ్యక్తహస్తదశాయతౌ ॥ ౨౧ ॥ రక్తకంఠగుణో ధీరో మహాపర్వతసన్నిభః । కాలః కాలమహావక్త్రో మేఘస్థ ఇవ భా
స్కరః ॥ కాంచనాంగదనద్ధాభ్యాం భుజాభ్యామేష శోభతే । శృంగాభ్యామివ తుంగాభ్యాం హిమవాన్ పర్వతోత్త
మః ॥ ౨౩ ॥ కుండలాభ్యాం తు యస్యైతద్భాతి వక్త్రం శుభేక్షణమ్ । పునర్వస్వంతరగతం పూర్ణం బింబమివైందవమ్ ॥ ఆచ
క్ష్వ మే మహాబాహో త్వమేనం రాక్షసోత్తమమ్ । యం దృష్ట్వా వానరాస్సర్వే భయార్తా విద్రుతా దిశః ॥ ౨౫ ॥ స పృ
ష్టో రాజపుత్రేణ రామేణామితతేజసా । ఆచచక్షే మహాతేజా రాఘవాయ విభీషణః ॥ ౨౬ ॥ దశగ్రీవో మహాతేజా రా
జా వైశ్రవణానుజః । భీమకర్మా మహాత్మా హి రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౨౭ ॥ తస్యాసీద్వీర్యవాన్ పుత్రో రా
వణప్రతిమో రణే । వృద్ధసేవీ శ్రుతిధరస్సర్వాస్త్రవిదుషాం వరః ॥ అశ్వపృష్ఠే రథే నాగే ఖడ్గే ధనుషి కర్షణే । భేదే సాంత్వే
చ దానే చ నయే మంత్రే చ సమ్మతః ॥ ౨౯ ॥ యస్య బాహూ సమాశ్రిత్య లంకా వసతి నిర్భయా । తనయం ధాన్యమాలిన్యా
అతికాయమిమం విదుః ॥ ౩౦ ॥ ఏతేనారాధితో బ్రహ్మా తపసా భావితాత్మనా । అస్త్రాణి చాప్యవాప్తాని రిపవశ్చ పరాజి
తాః ॥ ౩౧ ॥ సురాసురైరవధ్యత్వం దత్తమస్మై స్వయంభువా । ఏతచ్చ కవచం దివ్యం రథశ్చైషోఽర్కభాస్వరః ॥ ౩౨ ॥
ఏతేన శతశో దేవా దానవాశ్చ పరాజితాః । రక్షితాని చ రక్షాంసి యక్షాశ్చాపి నిషూదితాః ॥ ౩౩ ॥ వజ్రం విష్టంభితం యే
న బాణైరింద్రస్య ధీమతః । పాశస్సలిలరాజస్య రణే ప్రతిహతస్తథా ॥ ఏషోఽతికాయో బలవాన్ రాక్షసానామథర్షభః ।
రావణస్య సుతో ధీమాన్ దేవదానవదర్పహా ॥ ౩౫ ॥ తదస్మిన్ క్రియతాం యత్నః క్షిప్రం పురుషపుంగవ । పురా వానరసై
న్యాని క్షయం నయతి సాయకైః ॥ ౩౬ ॥ తతోఽతికాయో బలవాన్ ప్రవిశ్య హరివాహినీమ్ । విస్ఫారయామాస ధనుర్ననా
ద చ పునః పునః ॥ ౩౭ ॥ తం భీమవపుషం దృష్ట్వా రథస్థం రథినాం వరమ్ । అభిపేతుర్మహాత్మానో యే ప్రధానా వనౌకసః ॥ ౩౮ ॥
కుముదో ద్వివిదో మైందో నీలశ్శరభ ఏవ చ । పాదపైర్గిరిశృంగైశ్చ యుగపత్సమభిద్రవన్ ॥ ౩౯ ॥ తేషాం వృక్షాంశ్చ శై
లాంశ్చ శరైః కాంచనభూషణైః । అతికాయో మహాతేజాశ్చిచ్ఛేదాస్త్రవిదాం వరః ॥ ౪౦ ॥ తాంశ్చైవ సర్వాన్ స హ
రీన్ శరైస్సర్వాయసైర్బలీ । వివ్యాధాభిముఖస్సంఖ్యే భీమకాయో నిశాచరః ॥ ౪౧ ॥ తేఽర్దితా బాణవర్షేణ భగ్నగా
త్రాః ప్లవంగమాః । న శేకురతికాయస్య ప్రతికర్తుం మహారణే ॥ ౪౨ ॥ తత్సైన్యం హరివీరాణాం త్రాసయామాస రా
క్షసః । మృగయూథమివ క్రుద్ధో హరిర్యౌవనదర్పితః ॥ ౪౩ ॥ స రాక్షసేంద్రో హరిసైన్యమధ్యే నాయుధ్యమానం నిజఘా
న కంచిత్ । ఉపేత్య రామం సధనుః కలాపీ సగర్వితం వాక్యమిదం బభాషే ॥ ౪౪ ॥ రథే స్థితోఽహం శరచాపపాణిర్న ప్రా
కృతం కంచన యోధయామి । యశ్చాస్తి కశ్చిద్వ్యవసాయయుక్తో దదాతు మే క్షిప్రమిహాద్య యుద్ధమ్ ॥ ౪౫ ॥ తత్తస్య వా
క్యం బ్రువతో నిశమ్య చుకోప సౌమిత్రిరమిత్రహంతా । అమృష్యమాణశ్చ సముత్పపాత జగ్రాహ చాపం చ తతః స్మయి
త్వా ॥ ౪౬ ॥ క్రుద్ధస్సౌమిత్రిరుత్పత్య తూణాదాక్షిప్య సాయకమ్ । పురస్తాదతికాయస్య విచకర్ష మహద్ధనుః ॥ ౪౭ ॥ పూ
రయన్ స మహీం శైలానాకాశం సాగరం దిశః । జ్యాశబ్దో లక్ష్మణస్యోగ్రస్త్రాసయన్ రజనీచరాన్ ॥ ౪౮ ॥ సౌమిత్రే
శ్చాపనిర్ఘోషం శ్రుత్వా ప్రతిభయం తదా । విసిస్మియే మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ ॥ ౪౯ ॥ అథాతికాయః కు
పితో దృష్ట్వా లక్ష్మణముత్థితమ్ । ఆదాయ నిశితం బాణమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫౦ ॥ బాలస్త్వమసి సౌమిత్రే విక్రమేష్వ

దిత్యమరః । వ్యక్తహస్తదశాయతౌ వ్యక్తౌ చ తౌ హస్తదశాయతౌ చేతి తథా ॥ ౨౧ ॥ రక్తేతి ॥ రక్తకంఠగుణః రక్తకంఠమాల్యః కాలమహావక్త్రః
కాలస్యేవ మహావక్త్రం యస్య స తథోక్తః- కాల ఇవ మహావక్త్ర ఇతి వా ॥ ౨౩ ॥ ౨౭ ॥ తస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ నయే యుక్తా- మంత్రే విచారే ॥
౩౩ ॥ వజ్రమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ విష్టంభితం నిశ్చలీకృతం- రాక్షసానామథర్షభ ఇత్యత్రాథశబ్దః కార్త్స్న్యే ॥ ౩౫ ॥ తదస్మిన్నితి ॥ పురా నయ
తి- నేష్యతీత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ౩౮ ॥ కుముద ఇతి ॥ సమభిద్రవన్-ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తాంశ్చేతి ॥ అభిముఖః- స్థిత ఇతి శేషః ॥
౪౧ ॥ ౪౨ ॥ తదితి ॥ హరిః సింహః ॥ ౪౩ ॥ స ఇతి ॥ కలాపీ తూణీరవాన్- కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపీత్యమరః - సగర్వితం సగర్వం ॥
౪౪ ॥ రథ ఇతి ॥ వ్యవసాయః- ఉత్సాహః ॥ ౪౫ ॥ తత్తస్యేతి ॥ స్మయిత్వా అనాదృత్య- ష్మిఙ్ అనాదర ఇతి ధాతుః ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ పూరయన్నితి ॥ త్రాస
యన్-అభూదితి శేషః ॥ ౪౮ ॥ సౌమిత్రేరితి ॥ ప్రతిభయం-భయంకరం ప్రతిభయమిత్యమరః ॥ ౪౯ ॥ ౫౨ ॥ సుఖప్రసుప్తమితి ॥ నిబోధయితుం జ్వాలయితుం

భ్యాం శోభితౌ- చతుర్హస్తత్సరుచితౌ- చతుర్హస్తప్రమాణాభ్యాం త్సరుభ్యాం ఖడ్గముష్టిభ్యాం చితౌ-వ్యక్తహస్తదశాయతౌ వ్యక్తౌ చ తౌ హ
స్తదశాయతౌ చేతి తథా ॥ ౨౧ ॥ రక్తేతి ॥ రక్తకంఠగుణః రక్తకంఠమాల్యః.. కాలమహావక్త్రః- కాలస్యేవ మహావక్త్రం యస్య స తథోక్తః ॥ ౨౭ ॥
తస్యేతి ॥ అశ్వేతి ॥ అశ్వరథగజస్థానానాం క్రమేణ ప్రతినియతాయుధాన్యాహ- ఖడ్గే ధనుషి కర్షణ ఇతి - కృష్యతేఽనేనేతి కర్షణః- పాశాదిః-
తోమరభేదో వా ॥ ౩౮ ॥ కుముదో ద్వివిద ఇతి ॥ అభిద్రవన్-అడభావ ఆర్షః ॥ ౪౩ ॥ స రాక్షసేతి ॥ కలాపీ- తూణీరవాన్-కలాపో భూషణే బర్హే

విచక్షణః। గచ్ఛ కిం కాలసదృశం మాం యోధయితుమిచ్ఛసి ॥ ౫౧॥ నహి మద్బాహుసృష్టానామస్త్రాణాం హిమవానపి।
సోఢుముత్సహతే వేగమంతరిక్షమథో మహీ॥ ౫౨ ॥ సుఖప్రసుప్తం కాలాగ్నిం విబోధయితుమిచ్ఛసి। న్యస్య చాపం నివర్తస్వ
మా ప్రాణాన్ జహి మద్గతః ॥ ౫౩ ॥ అథవా త్వం ప్రతిష్టబ్ధో న నివర్తితుమిచ్ఛసి । తిష్ఠ ప్రాణాన్ పరిత్యజ్య గమిష్యసి
యమక్షయం॥ ౫౪ ॥ పశ్య మే నిశితాన్ బాణానరిదర్పనిషూదనాన్ । ఈశ్వరాయుధసంకాశాంస్తప్తకాంచనభూష
ణాన్॥ ౫౫॥ ఏష తే సర్పసంకాశో బాణః పాస్యతి శోణితం। మృగరాజ ఇవ క్రుద్ధో నాగరాజస్య శోణితం ॥ ౫౬ ॥ ఇత్యే
వముక్త్వా సంక్రుద్ధశ్శరం ధనుషి సందధే ॥ ౫౭॥ శ్రుత్వాతికాయస్య వచస్సరోషం సగర్వితం సంయతి రాజపుత్రః । స
సంచుకోపాతిబలో బృహచ్ఛ్రీరువాచ వాక్యం చ తతో మహార్థం ॥ ౫౮ ॥ న వాక్యమాత్రేణ భవాన్ ప్రధానో న కత్థ
నాత్సత్పురుషా భవంతి। మయి స్థితే ధన్విని బాణపాణౌ నిదర్శయ స్వాత్మబలం దురాత్మన్ ॥ ౫౯ ॥ కర్మణా సూచయా
త్మానం న వికత్థితుమర్హసి। పౌరుషేణ తు యో యుక్తస్స తు శూర ఇతి స్మృతః॥ ౬౦॥ సర్వాయుధసమాయుక్తో ధన్వీ త్వం
రథమాస్థితః। శరైర్వా యది వాప్యస్త్రైర్దర్శయస్వ పరాక్రమం ॥ ౬౧ ॥ తతశ్శిరస్తే నిశితైః పాతయిష్యామ్యహం శ
రైః। మారుతః కాలసంపక్వం వృంతాత్తాళఫలం యథా॥ ౬౨॥ అద్య తే మామకా బాణాస్తప్తకాంచనభూషణాః । పా
స్యంతి రుధిరం గాత్రాద్బాణశల్యాంతరోత్థితం॥ ౬౩॥ బాలోఽయమితి విజ్ఞాయ న మావజ్ఞాతుమర్హసి॥ బాలో వా యది
వా వృద్ధో మృత్యుం జానీహి సంయుగే। బాలేన విష్ణునా లోకాస్త్రయః క్రాంతాస్త్రిభిః క్రమైః ॥ ౬౪ ॥ లక్ష్మణస్య వచ
శ్శ్రుత్వా హేతుమత్పరమార్థవత్। అతికాయః ప్రచుక్రోధ బాణం చోత్తమమాదదే॥ ౬౫ ॥ తతో విద్యాధరా భూతా
దేవా దైత్యా మహర్షయః। గుహ్యకాశ్చ మహాత్మానస్తద్యుద్ధం ద్రష్టుమాగమన్ ॥ ౬౬ ॥ తతోఽతికాయః కుపితశ్చాపమా
రోప్య సాయకం। లక్ష్మణాయ ప్రచిక్షేప సంక్షిపన్నివ చాంబరం॥ ౬౭॥ తమాపతంతం నిశితం శరమాశీవిషోపమం । అర్ధ
చంద్రేణ చిచ్ఛేద లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ ౬౮ ॥ తం నికృత్తం శరం దృష్ట్వా కృత్తభోగమివోరగం। అతికాయో భృశం క్రుద్ధః
పంచ బాణాన్ సమాదదే॥ ౬౯॥ తాన్ శరాన్ సంప్రచిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః । తానప్రాప్తాన్ శరైస్తీక్ష్ణైశ్చిచ్ఛేద
భరతానుజః॥ ౭౦॥ స తాంశ్ఛిత్త్వా శరైస్తీక్ష్ణైర్లక్ష్మణః పరవీరహా। ఆదదే నిశితం బాణం జ్వలంతమివ తేజసా॥ ౭౧॥ త
మాదాయ ధనుశ్శ్రేష్ఠే యోజయామాస లక్ష్మణః। విచకర్ష చ వేగేన విససర్జ చ వీర్యవాన్॥ ౭౨॥ పూర్ణాయతవిసృ
ష్టేన శరేణ నతపర్వణా। లలాటే రాక్షసశ్రేష్ఠమాజఘాన స వీర్యవాన్ ॥ ౭౩ ॥ స లలాటే శరో మగ్నస్తస్య భీమస్య రక్ష
సః । దదృశే శోణితేనాక్తః పన్నగేంద్ర ఇవాచలే॥ ౭౪॥ రాక్షసః ప్రచకంపే చ లక్ష్మణేషుప్రపీడితః। రుద్రబాణహతం
ఘోరం యథా త్రిపురగోపురం॥ ౭౫॥ చింతయామాస చాశ్వాస్య విమృశ్య చ మహాబలః । సాధు బాణనిపాతేన శ్లాఘనీ

మా జహి మా హింసీః- హాం తేజనే ఇతి జాదేశః- మద్గతః మాం ప్రాప్తః॥౫౩॥ అథవేతి॥ ప్రతిష్టబ్ధః ప్రతిముఖం స్థితః॥౫౪॥ పశ్యేతి॥ ఈశ్వరాయుధం త్రిశూ
లం॥౫౫॥ ౫౮॥ న వాక్యమాత్రేణేతి॥ కత్థనాత్ ఆత్మశ్లాఘనాత్- సత్పురుషాః శూరపురుషాః॥౬౧॥ తత ఇతి॥ వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్- వృం
తం ప్రసవబంధనమిత్యమరః॥౬౨॥ అద్యేతి॥ బాణశల్యాంతరోత్థితమితి- బాణశల్యాంతరాణి బాణశల్యకృతాన్యంతరాణి॥౬౩॥ బాల ఇతి॥
మృత్యుం జానీహి- మామితి శేషః॥౬౪॥ ౬౬॥ తత ఇతి॥ సాయకం చాపమారోప్య- బాణం ధనుషి సంధాయేత్యర్థః- సంక్షిపన్నివ- బాణవేగేనాంత
రావస్థితమాకాశం గ్రసన్నివేత్యర్థః॥ ౬౭॥ ౭౨॥ పూర్ణాయతేతి॥ పూర్ణాయతేన పూర్ణాకృష్టేన- విసృష్టేన క్షిప్తేన- నతపర్వణా నిలీనప
ర్వణా- ఋజునేతి యావత్॥౭౩॥ స ఇతి॥ అక్తః లిప్తః॥ ౭౪॥ రాక్షస ఇతి॥ త్రిపురగోపురం త్రిపురద్వారం॥ ౭౫॥ చింతయామాసేత్యాదిశ్లోక
ద్వయమేకాన్వయం॥ విమృశ్య- కరణీయం నిర్ధార్య- బాణనిపాతేన మే సాధు శ్లాఘనీయోఽరిపుగసీతి- ఏవం లక్ష్మణం- విధాయ అభిధాయ- ఆస్యం

తూష్ణీం సంహతావపీత్యమరః- సగర్వితం సగర్వం॥౪౪॥ అవస్థిత ఇతి॥ వ్యవసాయః ఉత్సాహః॥౪౫॥ తత్రస్యేతి॥ స్మయిత్వా అనాదృత్య స్మితం కృ
త్వా- ష్మిఙ్ అనాదర ఇతి ధాతుః॥౪౭॥ పూరయన్నితి॥ త్రాసయన్- అభూదితి శేషః॥౪౮॥ సౌమిత్రేరితి॥ ప్రతిభయం భయంకరం॥౫౩॥ అథవేతి॥
ప్రతిష్టబ్ధః అభిముఖం స్థితః యమక్షయం గమిష్యసి॥ వస్తుతస్తు నివర్తితుం నేచ్ఛసి యది- త్వం తిష్ఠ- గమిష్యసి- జయం ప్రాప్స్యతి శేషః- ప్రాణాన్ పరిత్య
జ్యాహం గమిష్యామీతి క్రియావిపరిణామః॥ ౫౪॥ పశ్యేతి॥ ఈశ్వరాయుధం త్రిశూలం॥౫౫॥ ఏష ఇతి॥ తే తవ శోణితం పాస్యతి ॥ వస్తుతస్తు తే తవ బా
ణః- శోణితం పాస్యతి- మమేతి శేషః ॥౬౧॥ అద్యేత ఇతి॥ బాణశల్యాంతరోత్థితం- బాణశల్యకృతప్రదేశాదుత్థితం। ॥౬౬॥ తత ఇతి॥ సాయకం చా
పమారోప్య- బాణం ధనుషి సంధాయ- సంక్షిపన్నివ చాంబరం- బాణవేగేన అంతరాళస్థితమాకాశం గ్రసన్నివేత్యర్థః ॥ ౭౨॥ పూర్ణాయ
తేతి॥ పూర్ణాయతేన పూర్ణాకృష్టేన - నతపర్వణా- విలీనపర్వణా- ఋజునేతి యావత్ ॥౭౫॥ చింతయామాసేత్యాది ॥ చింతయామాస
చింతిత్వా- ఆశ్వస్య విమృశ్య కరణీయం నిర్ధార్య- బాణనిపాతేన- మే- సాధు- శ్లాఘనీయోఽరిపురసీత్యేవం విధాయ అభిధాయ- ఆస్యం నియమ్య- భు

యోఽసి మే రిపుః॥ విధాయైవం వినమ్యాస్యం నియమ్య చ భుజావుభౌ । స రథోపస్థమాస్థాయ రథే ప్రచచార హ ॥ ౭౭ ॥ ఏ
కం త్రీన్ పంచ సప్తేతి సాయకాన్ రాక్షసర్షభః। ఆదదే సందధే చాపి విచకర్షోత్ససర్జ చ ॥ ౭౮ ॥ తే బాణాః కాలసం
కాశా రాక్షసేంద్రధనుశ్చ్యుతాః । హేమపుంఖా రవిప్రఖ్యాశ్చక్రుర్దీప్తమివాంబరం ॥ ౭౯ ॥ తతస్తాన్ రాక్షసోత్సృ
ష్టాన్ శరౌఘాన్ రాఘవానుజః । అసంభ్రాంతః ప్రచిచ్ఛేద నిశితైర్బహుభిశ్శరైః ॥ ౮౦ ॥ తాన్ శరాన్ యుధి సంప్రే
క్ష్య నికృత్తాన్ రావణాత్మజః । చుకోప త్రిదశేంద్రారిర్జగ్రాహ నిశితం శరం ॥ ౮౧ ॥ స సంధాయ మహాతేజాస్తం బా
ణం సహసోత్సృజత్ । తతస్సౌమిత్రిమాయాంతమాజఘాన స్తనాంతరే॥ ౮౨ ॥ అతికాయేన సౌమిత్రిస్తాడితో యుధి వక్ష
సి। సుస్రావ రుధిరం తీవ్రం మదం మత్త ఇవ ద్విపః॥ ౮౩॥ స చకార తదాత్మానం విశల్యం సహసా ప్రభుః । జగ్రాహ చ శరం
తీక్ష్ణమస్త్రేణాపి చ సందధే ॥ ౮౪ ॥ ఆగ్నేయేన తదాస్త్రేణ యోజయామాస సాయకం । స జజ్వాల తదా బాణో ధను
ష్యస్య మహాత్మనః ॥ ౮౫ ॥ అతికాయోఽపి తేజస్వీ సౌరమస్త్రం సమాదధే । తేన బాణం భుజంగాభం హేమపుంఖ
మయోజయత్॥ ౮౬॥ తదస్త్రం జ్వలితం ఘోరం లక్ష్మణశ్శరమాహితం। అతికాయాయ చిక్షేప కాలదండమివాంతకః॥
౮౭॥ ఆగ్నేయేనాభిసంయుక్తం దృష్ట్వా బాణం నిశాచరః । ఉత్ససర్జ తదా బాణం దీప్తం సూర్యాస్త్రయోజితం॥ ౮౮॥
తావుభావంబరే బాణావన్యోన్యమభిజఘ్నతుః। తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రౌ క్రుద్ధావివ భుజంగమౌ॥౮౯॥ తావన్యోన్యం వినిర్ద
హ్య పేతతుః పృథివీతలే। నిరర్చిషౌ భస్మకృతౌ న భ్రాజేతే శరోత్తమౌ॥ ౯౦॥ తతోఽతికాయస్సంక్రుద్ధస్త్వస్త్రమైషీకము
త్సృజత్। తత్ప్రచిచ్ఛేద సౌమిత్రిరస్త్రేణైంద్రేణ వీర్యవాన్॥ ౯౧॥ ఐషీకం నిహతం దృష్ట్వా రుషితో రావణాత్మజః। యా
మ్యేనాస్త్రేణ సంక్రుద్ధో యోజయామాస సాయకం॥ ౯౨॥ తతస్తదస్త్రం చిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః। వాయవ్యేన తద
స్త్రేణ నిజఘాన స లక్ష్మణః॥ ౯౩॥ అథైనం శరధారాభిర్ధారాభిరివ తోయదః। అభ్యవర్షత్సుసంక్రుద్ధో లక్ష్మణో రావణా
త్మజం॥ ౯౪॥ తేఽతికాయం సమాసాద్య కవచే వజ్రభూషితే । భగ్నాగ్రశల్యాస్సహసా పేతుర్బాణా మహీతలే ॥ ౯౫॥
తాన్ మోఘానభిసంప్రేక్ష్య లక్ష్మణః పరవీరహా । అభ్యవర్షన్మహేషూణాం సహస్రేణ మహాయశాః ॥ ౯౬ ॥ స వృష్య
మాణో బాణౌఘైరతికాయో మహాబలః । అవధ్యకవచస్సంఖ్యే రాక్షసో నైవ వివ్యథే॥ (శరం చాశీవిషాకారం లక్ష్మణాయ
వ్యపాసృజత్। స తేన విద్ధస్సౌమిత్రిర్మర్మదేశే శరేణ హ ॥ ముహూర్తమాత్రం నిస్సంజ్ఞో హ్యభవచ్ఛత్రుతాపనః। తత
స్సంజ్ఞాముపాలభ్య చతుర్భిస్సాయకోత్తమైః॥ నిజఘాన హయాన్ సంఖ్యే సారథిం చ మహాబలః ధ్వజస్యోన్మథనం కృత్వా
శరవర్షైరరిందమః ॥ అసంభ్రాంతస్స సౌమిత్రిస్తాన్ శరానభిలక్షితాన్ । ముమోచ లక్ష్మణో బాణాన్ వధార్థం తస్య
రక్షసః॥) న శశాక రుజం కర్తుం యుధి తస్య శరోత్తమః ॥౯౭½ ॥ అథైనమభ్యుపాగమ్య వాయుర్వాక్యమువాచ హ । బ్ర
హ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః ॥ బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భింధ్యేనమేష వధ్యో హి నాన్యథా। అవధ్య ఏష హ్యన్యేషా
మస్త్రాణాం కవచీ బలీ ॥౯౯½ ॥ తతస్తు వాయోర్వచనం నిశమ్య సౌమిత్రిరింద్రప్రతిమానవీర్యః। సమాదధే బాణమమోఘ
వేగం తద్బ్రాహ్మమస్త్రం సహసా నియోజ్య ॥ ౧౦౦½ ॥ తస్మిన్ మహాస్త్రే తు నియుజ్యమానే సౌమిత్రిణా బాణవరే శితా
గ్రే॥ దిశశ్చ చంద్రార్కమహాగ్రహాశ్చ నభశ్చ తత్రాస చచాల చోర్వీ ॥ ౧౦౧½ ॥ తం బ్రహ్మణోఽస్త్రేణ నియోజ్య చాపే
శరం సుపుంఖం యమదూతకల్పం। సౌమిత్రిరింద్రారిసుతస్య తస్య ససర్జ బాణం యుధి వజ్రకల్పం ॥౧౦౨½॥ తం లక్ష్మణో
త్సృష్టమమోఘవేగం సమాపతంతం జ్వలనప్రకాశం । సువర్ణవజ్రోత్తమచిత్రపుంఖం తదాతికాయస్సమరే దదర్శ ॥
౧౦౩½ ॥ తం ప్రేక్షమాణస్సహసాతికాయో జఘాన బాణైర్నిశితైరనేకైః। స సాయకస్తస్య సుపర్ణవేగస్తదాతికాయ
స్య జగామ పార్శ్వం ॥౧౦౪½॥ తమాగతం ప్రేక్ష్య తదాతికాయో బాణం ప్రదీప్తాంతకకాలకల్పం। జఘాన శక్త్యృష్టిగదా

సమ్య భుజౌ నియమ్య వశే స్థాపయిత్వా రథోపస్థమాస్థాయ రథేన ప్రచచార హేతి సంబంధః॥ ౭౭॥ ఏకమితి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ ॥౭౮॥౮౩॥ సచకారేతి॥ అస్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ- సందధే యోజయామాస॥౮౪॥ అగ్నేయేనేత్యాది-పూర్వోక్తస్యైవ వివరణం॥౮౫॥ అతికాయో పీతి॥ సమాదధే ఆససందధే॥ ౮౬॥ తదితి॥ ఆహితం సంహితం॥౮౭॥౮౯॥ తావితి॥ భస్మకృతౌ భస్మతయాకృతౌ॥ ౯౦॥ ౯౯½॥ తతస్త్వితి॥ బ్రాహ్మమస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం-నియోజ్య-జపిత్వేతి యావత్ ॥౧౦౦½॥ తస్మిన్నితి॥ దిశశ్చేత్యాదౌ తత్రేసునితి విపరిణమ్యానుషజ్యతే॥ ౧౦౧½॥ తమితి॥ నియోజ్య జపిత్వా-తస్య యమదూతకల్పమిత్యన్వయః॥౧౦౨½॥౧౦౩½॥౧౦౪½॥ తమాగతమితి॥ హలైః ద్విఫలపత్రాగ్రాయుధవిశేషైః-హలం ద్విఫలపత్రా

జౌ నియమ్య-వశే స్థాపయిత్వా-రథోపస్థమాస్థాయ- రథేన ప్రచచార హేత్యన్వయః. ॥ ౮౩ ॥ సచేతి॥ అస్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ॥౮౪॥ ఆగ్నేయేనే

మతారైశ్మ్యాత్రైః హలు వైశ్చాప్యవిపన్నచేతాః ॥ ౧౦౫ ॥ తాన్యాయుధాన్యద్భుతవిగ్రహాణి మోఘాని కృత్వా స శరో౽గ్నిదీప్తః । ప్రగృహ్య తస్యైవ కిరీటజుష్టం తతో౽తికాయస్య శిరో జహార ॥ ౧౦౬ ॥ తచ్ఛిరస్సశిరస్త్రాణం లక్ష్మణేషుప్రపీడితం । పపాత సహసా భూమౌ శృంగం హిమవతో యథా ॥ ౧౦౭ ॥ తం తు భూమౌ నిపతితం దృష్ట్వా విక్షిప్తభూషణం । బభూవుర్వ్యథితాస్సర్వే హతశేషా నిశాచరాః ॥ ౧౦౮ ॥ తే విషణ్ణముఖా దీనాః ప్రహారజనితశ్రమాః । వినేదురుచ్చైర్బహవః సహసా విస్వరైస్స్వరైః ॥ ౧౦౯ ॥ తతస్తే త్వరితం యాతా నిరపేక్షా నిశాచరాః । పురీమభిముఖా భీతా ద్రవంతో నాయకే హతే ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రహర్షయుక్తా బహవస్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమాననా స్తదా । అపూజయన్ లక్ష్మణమిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే ॥ ౧౧౧ ॥ (అతిబలమతికాయమభ్రకల్పం యుధి వినిపాత్య స లక్ష్మణః ప్రహృష్టః । త్వరితమథ తదా స రామపార్శ్వం కపినివహైశ్చ సుపూజితో జగామ ॥) ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకసప్తతితమస్సర్గః. ************

అతికాయం హతం శ్రుత్వా లక్ష్మణేన మహౌజసా । ఉద్వేగమగమద్రాజా వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ధూమ్రాక్షః పరమామర్షీ ధన్వీ శస్త్రభృతాం వరః । అకంపనః ప్రహస్తశ్చ కుంభకర్ణస్తథైవ చ ॥ ఏతే మహాబలా వీరా రాక్షసా యుద్ధకాంక్షిణః । జేతారః పరసైన్యానాం పరైర్నిత్యాపరాజితాః ॥ నిహతాస్తే మహావీర్యా రామేణాక్లిష్టకర్మణా । రాక్షసాస్సుమహాకాయా నానాశస్త్రవిశారదాః ॥ అన్యే చ బహవశ్శూరా మహాత్మానో నిపాతితాః ॥ ౪ ॥ ప్రఖ్యాతబలవీర్యేణ పుత్రేణేంద్రజితా మమ ॥ యౌ హి తౌ భ్రాతరౌ వీరౌ బద్ధౌ దత్తవరైశ్శరైః । యన్న శక్యం సురైస్సర్వైరసురైర్వా మహాబలైః ॥ మోక్తుం తద్బంధనం ఘోరం యక్షగంధర్వకిన్నరైః । తన్న జానే ప్రభావైర్వా మాయయా మోహనేన వా ॥ శరబంధాద్విముక్తౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౬ ॥ యే యోధా నిర్గతాశ్శూరా రాక్షసా మమ శాసనాత్ ॥ తే సర్వే నిహతా యుద్ధే వానరైస్సుమహాబలైః ॥ ౭ ॥ తం న పశ్యామ్యహం యుద్ధే యో౽ద్య రామం సలక్ష్మణం ॥ శాసయేత్సబలం వీరం ససుగ్రీవవిభీషణం ॥ ౯ ॥ అహో ను బలవాన్ రామో మహదస్త్రబలం చ వై ॥ యస్య విక్రమమాసాద్య రాక్షసా నిధనం గతాః । తం మన్యే రాఘవం వీరం నారాయణమనామయం ॥ తద్భయాద్ధి పురీ లంకా పిహితద్వారతోరణా ॥ ౧౧ ॥ అప్రమత్తైశ్చ సర్వత్ర గుప్తై రక్ష్యా పురీ త్వియం ॥ ౧౨ ॥ అశోకవనికాయాం చ యత్ర సీతా౽భిరక్ష్యతే । నిష్క్రామో వా ప్రవేశో వా జ్ఞాతవ్యస్సర్వథైవ నః ॥ ౧౩ ॥ యత్ర యత్ర భవేద్గుల్మస్తత్ర తత్ర పునః పునః । సర్వతశ్చాపి తిష్ఠధ్వం స్వైస్స్వైః పరివృతా బలైః ॥ ౧౪ ॥ ద్రష్టవ్యం చ పదం తేషాం వానరాణాం నిశాచరాః । ప్రదోషే వా౽ర్ధరాత్రే వా ప్రత్యూషే వా౽పి సర్వతః ॥ నా

గ్రమితి వైజయంతీ ॥ ౧౦౫ ॥ ౧౦౭ ॥ తచ్ఛిర ఇతి ॥ విస్వరైః విస్వరరూపైః ॥ ౧౦౯ ॥ తత ఇతి ॥ నిరపేక్షాః యుద్ధానపేక్షాః ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రహర్షేతి ॥ ప్రబుద్ధేత్యత్ర ప్రసన్నత్వే తాత్పర్యం - ఇష్టస్య జయస్య - భాగః ప్రాప్తిః - సో౽స్యాస్తీతీష్టభాగీ - తం ॥ ౧౧౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋-

అథ రావణచింతా - అతికాయమిత్యాది ॥ ౧ ॥ ౪ ॥ ప్రఖ్యాతేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ వీరౌ యౌ భ్రాతరౌ ఖరదూషణాదివధేన ప్రసిద్ధౌ తావపి బద్ధౌ - తదేవ బంధనం వర్ణయతి - యదితి - యద్బంధనం - సురాదిభిః - మోక్తుం మోచయితుం - అశక్యం - తద్బంధనం - ఘోరం । భ్రాతరౌ తౌ శరబంధాద్విముక్తావితి యత్ - తత్ప్రభావాదిషు కేన వా జాతం న జానే ఇత్యన్వయః - ప్రభావః సామర్థ్యం - మాయా వ్యామోహకారిణీ విద్యా - మోహనం ఔషధాదికం ॥ ౬ ॥ ౯ ॥ అహో న్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ పిహితద్వారతోరణా - ద్వారం అంతర్ద్వారం - తోరణం బహిర్ద్వారం ॥ ౧౧ ॥ ఏవం రామప్రభావం సప్రపంచముక్త్వా సైన్యం ప్రతి పురీరక్షణం నియమయతి అప్రమత్తైరిత్యాదినా ॥ గుప్తైః స్వయం కృతరక్షైః - గుప్తైరితి వా పాఠః ॥ ౧౨ ॥ అశోకేతి ॥ యత్ర సీతా అభిరక్ష్యతే - తత్ర అశోకవనికాయాం - నిష్క్రామః నిర్గమః ప్రవేశో వా - నః అస్మాభిః - జ్ఞాతవ్యః - మదనుజ్ఞాం వినా కో౽పి జనో నిర్గమయితవ్యో నాపి ప్రవేష్టవ్య ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ యత్ర యత్రేతి ॥ గుల్మః సేనాసన్నివేశః ॥ ౧౪ ॥ ద్రష్టవ్యమిత్యాది

త్యాది పూర్వోక్తస్యైవ వివరణం ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రహర్షయుక్తా ఇతి ॥ ఇష్టభాగినం ఇష్టస్య భాగః ప్రాప్తిః తద్వంతం ఇష్టమతికాయవధం ప్రాప్తవంతమిత్యర్థః ॥ ౧౧౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋ ౪ ॥ ప్రఖ్యాతబలవీర్యేణేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ యౌ ఖరదూషణాదినిరాసకౌ వీరౌ - తౌ భ్రాతరౌ - ఇంద్రజితా దత్తవరైః శరైః బద్ధౌ - యద్బంధనం సురాసురాదిభిః ప్రత్యేకం మోక్తుం మోచయితుం న శక్యం - తద్బంధనం ఘోరం ప్రచండం - సర్వైః - సమేతైరపి మోక్తుం న శక్యం - తౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రభావైస్సహజమాహాత్మ్యైః - మాయయా విచిత్రశక్త్యా. మోహనేన వా - బంధకనాగపాశమోహనేన వా - శరబంధాద్విముక్తౌ. తన్న జానే ఇతి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ అశోకవనికాయాం యత్ర ప్రదేశే. సీతా౽భిరక్ష్యతే - తత్ర నిష్క్రామః ప్రవేశో వా - నః - అస్మాభిః జ్ఞాతవ్య ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ద్రష్టవ్యమితి ॥ దర్శనప్రకారమేవాహ - ద్విషతామితి - ద్విషతాం బలం - కిముద్యుక్తం - కిమాపతత్ - కిం స్థితం కిం గతి

వజ్ఞాతత్రకర్తా వ్యావానరేషు కదాచన। ద్విషతాం బలముద్యుక్తమాపతత్ కింస్థితం సదా ॥౧౬॥ తతస్తే రాక్షసాస్సర్వే శ్రుత్వా లంకాధిపస్య తత్। వచనం సర్వమాతిష్ఠన్ యథావత్తు మహాబలాః ॥౧౭॥ స తాన్ సర్వాన్ సమాదిశ్య రావణో రాక్షసాధిపః। మన్యుశల్యం వహన్ దీనః ప్రవివేశ స్వమాలయమ్ ॥౧౮॥ తతస్స సందీపితకోపవహ్నిర్నిశాచరాణామధిపో మహాబలః। తదేవ పుత్రవ్యసనం విచింతయన్ ముహుర్ముహుశ్చైవ తదా వ్యనిశ్వసత్ ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్విసప్తతితమస్సర్గః ॥ ************************ తతో హతాన్ రాక్షసపుంగవాంస్తాన్ దేవాంతకాదిత్రిశిరోతికాయాన్। రక్షోగణాస్తత్ర హతావశిష్టాస్తే రావణాయ త్వరితం శశంసుః ॥౧॥ తతో హతాంస్తాన్ సహసా నిశమ్య రాజా ముమోహాశ్రుపరిప్లుతాక్షః। పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం చ ఘోరం విచింత్య రాజా విపులం ప్రదధ్యౌ ॥ ౨ ॥ తతస్తు రాజానముదీక్ష్య దీనం శోకార్ణవే సంపరిపుప్లువానమ్ । రథర్షభో రాక్షసరాజసూనుస్తమింద్రజిద్వాక్యమిదం బభాషే ॥౩॥ న తాత మోహం ప్రతిగంతుమర్హసి యత్రేంద్రజిజ్జీవతి రాక్షసేంద్ర। నేంద్రారిబాణాభిహతో హి కశ్చిత్ ప్రాణాన్ సమర్థస్సమరేభిపాతుమ్॥౪॥ పశ్యాద్య రామం సహ లక్ష్మణేన మద్బాణనిర్భిన్నవికీర్ణదేహమ్। గతాయుషం భూమితలే శయానం శితైశ్శరైరాచితసర్వగాత్రమ్ ॥ ౫ ॥ ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం శృణు శక్రశత్రోస్సునిశ్చితాం పౌరుషదైవయుక్తామ్। అద్యైవ రామం సహ లక్ష్మణేన సంతర్పయిష్యామి శరైరమోఘైః ॥ ౬ ॥ అద్యేంద్రవైవస్వతవిష్ణుమిత్రసాధ్యాశ్వివైశ్వానరచంద్రసూర్యాః। ద్రక్ష్యంతు మేఽవిక్రమమప్రమేయం విష్ణోరివోగ్రం బలియజ్ఞవాటే ॥ ౭ ॥ స ఏవముక్త్వా త్రిదశేంద్రశత్రురాపృచ్ఛ్య రాజానమదీనసత్త్వః। సమారురోహానిలతుల్యవేగం రథం ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తమ్ ॥ ౮ ॥ తమాస్థాయ మహాతేజా రథం హరిరథోపమమ్। జగామ సహసా తత్ర యత్ర యుద్ధమరిందమః ॥ ౯ ॥ తం ప్రస్థితం మహాత్మానమనుజగ్ముర్మహాబలాః। సంహర్షమాణా బహవో ధనుష్ప్రవరపాణయః॥ గజస్కంధగతాః కేచిత్ కేచిత్ ప్రవరవాజిభిః। (వ్యాఘ్రవృశ్చికమార్జారైః ఖరోష్ట్రైశ్చ భుజంగమైః । వరాహైశ్శ్వాపదైస్సింహైర్జంబుకైః పర్వతోపమైః। శశహంసమయూరైశ్చ రాక్షసా భీమవిక్రమాః) ॥ ప్రాసముద్గరనిస్త్రింశపరశ్వథగదాధరాః ॥ ౧౦ ॥ స శంఖనినదైః పూర్ణైర్భేరీణాం చాపి నిస్వనైః । జగామ త్రిదశేంద్రారిస్స్తూయమానో నిశాచరైః ॥౧౨॥ స శంఖశశివర్ణేన ఛత్రేణ రిపుసూదనః। రరాజ ప్రతిపూర్ణేన నభశ్చంద్రమసా యథా ॥౧౩ ॥ అవీజ్యత తతో వీరో హైమైర్హేమవిభూషితైః. చారుచామరము

శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వవంవ్యవసితం- దర్శనప్రకారమాహ- ద్విషతామితి- ద్విషతాం బలం స్థితం కిం- ఉద్యుక్తం ఉద్యతం కిం- ఆపతంతం- లింగాదివ్యత్యయ ఆర్షః- ఆపతత్ కిమితి సదా ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః- ఆపతత్ కమితి పాఠస్సుశోభనః॥౧౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విసప్తతితమస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋ అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధస్త్రిసప్తతితమే॥ తతో హతానిత్యాది॥ రామానుజీయం॥ అత్ర దేవాంతకాదిత్రిశిరోతికాయాన్ హతాన్ త్వరితం శశంసుః- ఘోరం పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం చ విచింత్య విపులం ప్రదధ్యావితి చాభిధానాత్ పూర్వం రావణేన అతికాయవధ ఏవ శ్రుత ఇత్యవగమ్యతే- యద్వా పూర్వోక్తానువాదః॥౧॥ పూర్వం కుంభకర్ణాదివధస్యామాత్యైనశ్రుతః సంప్రత్యాప్తైస్సవిశేషం శ్రుత ఇత్యాహ- తత ఇతి॥ పూర్వోక్తసర్వానువాదో వా॥౨॥ సంపరిపుప్లువానం- లటశ్శానజాదేశః॥౩॥ న తాతేతి॥ యత్ర యదా ఇంద్రారిః ఇంద్రజిత్ ॥౪॥౫॥ ఇమామితి॥ పౌరుషదైవయుక్తాం పురుషబలదైవబలయుక్తాం- సంతర్పయిష్యామి పూరయిష్యామి॥ ౬॥ ౭॥ స ఇతి॥ ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తం ఖరశ్రేష్ఠసంబంధయుక్తం- ఖరశ్రేష్ఠైస్సమాధినా సమాధానేన చ యుక్తమితి వా॥౮॥ తమితి॥ హరిరథః సూర్యరథః॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి త్యమరః- యుద్ధమితి- కర్తవ్యమితి శేషః॥ ౯॥ తం ప్రస్థితమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం। ౧౧॥౧౩॥ అవీజ్యతేతి॥ హైమైః హేమదండైః- హేమవిభూషితైః హేమశలాకాయు

క్తైరితి సదా ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః ॥౧౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విసప్తతితమస్సర్గః- ❋❋❋ ౧॥ ఉక్తమేవార్థమనువదతి- తతో హతానితి॥౨॥ తిల॥ సంపరిపుప్లువానం శోకార్ణవమగ్నమిత్యర్థః. రథర్షభః రథస్థానాం శ్రేష్ఠః మహారథ ఇత్యర్థః తం రావణం ॥౩॥ న తాతేతి॥ యత్ర- యతః- ఇంద్రారిరింద్రజిత్ ॥౫॥ ఇమామితి॥ సంతర్పయిష్యామి- పూరయిష్యామి ॥౪॥ పశ్యాద్య రామమిత్యాది శ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు- అతిబలపరాక్రమశాలినో రామస్య హననే తు నాహం సమర్థః- అథాప్యేతావత్కరిష్యామి పశ్యేత్యాహ- పశ్యేతి॥ మద్బాణవికీర్ణదేహమపి గతాయుషం ప్రాప్తాయుషం శరైరాచితసర్వగాత్రం- రామం పశ్యేతి సంబంధః ॥౫॥ ఉక్తార్థమేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాహ॥ ఇమామితి॥ పౌరుషదైవయుక్తాం- పురుషదైవబలోపేతాం ॥౭॥ స ఏవమితి॥ ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తం- సమాధిః- సంబంధః- ఖరశ్రేష్ఠసంబంధవంతం ॥౧౩ ॥అవీజ్యతేతి॥ హైమైః హిరణ్మయదండైః ॥౧౪ ॥సహవిరితి॥ లాజసతాలరైః- సంస్కృతహవిర్లాజైరిత్యర్థః

త్రైశ్చ ముఖ్యైస్సర్వధనుష్మతాం ।(స తు దృష్ట్వా వినిర్యాంతం బలేన మహతా వృతం । రాక్షసాధిపతిః శ్రీమాన్ రావణః పుత్రమబ్రవీత్ ॥ త్వమప్రతిరథః పుత్ర త్వయా వై వాసవో జితః । కిం పునర్మానుషం ధృష్యం న హనిష్యసి రాఘవం ॥ తథోక్తో రాక్షసేంద్రేణ ప్రత్యగృహ్ణాన్మహాశిషః)॥ ॥౧౪॥ తతస్త్వింద్రజితా లంకా సూర్యప్రతిమతేజసా। రరాజాప్రతివీరేణ ద్యౌరివార్కేణ భాస్వతా ॥౧౫॥ స సంప్రాప్య మహాతేజా యుద్ధభూమిమరిందమః । స్థాపయామాస రక్షాంసి రథం ప్రతి సమంతతః ॥౧౬॥ తతస్తు హుతభోక్తారం హుతభుక్సదృశప్రభః। జుహావ రాక్షసశ్రేష్ఠో మంత్రవద్విధివత్తదా ॥౧౭॥ స హవిర్లాజసంస్కారైర్మాల్యగంధపురస్కృతైః। జుహువే పావకం తత్ర రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ ॥౧౮॥ శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోఽథ విభీతకాః। లోహితాని చ వాసాంసి స్రువం కార్ష్ణాయసం తథా॥౧౯॥ స తత్రాగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రైస్సతోమరైః। ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవతః ॥ ౨౦ ॥ సకృదేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య మహార్చిషః। బభూవుస్తాని లింగాని విజయం యాన్యదర్శయన్ ॥౨౧॥ ప్రదక్షిణావర్తశిఖస్తప్తకాంచనభూషణః । హవిస్తత్ప్రతిజగ్రాహ పావకస్స్వయమాస్థితః ॥౨౨॥ సోఽస్త్రమాహారయామాస బ్రాహ్మమింద్రరిపుస్తదా । ధనుశ్చాత్మరథం చైవ సర్వం తత్రాభ్యమంత్రయత్ ॥౨౩॥ తస్మిన్నాహూయమానేఽస్త్రే హూయమానే చ పావకే । సార్కగ్రహేందునక్షత్రం వితత్రాస నభస్స్థలం ॥౨౪॥ స పావకం పావకదీప్తతేజా హుత్వా మహేంద్రప్రతిమప్రభావః । సచాపబాణాసిరథాశ్వసూతః ఖేఽన్తర్దధేఽత్మానమచింత్యరూపః ॥౨౫॥ తతో హయరథాకీర్ణం పతాకాధ్వజశోభితం । నిర్యయౌ రాక్షసబలం నర్దమానం యుయుత్సయా ॥౨౬॥ తే శరైర్బహుభిశ్చిత్రైస్తీక్ష్ణవేగైరలంకృతైః। తోమరైరంకుశైశ్చాపి వానరాన్ జఘ్నురాహవే॥ ౨౭॥ రావణిస్తు తతః క్రుద్ధస్తాన్నిరీక్ష్య నిశాచరాన్ । హృష్టా భవంతో యుధ్యంతు వానరాణాం జిఘాంసయా॥ ౨౮॥ తతస్తే రాక్షసాస్సర్వే నర్దంతో జయకాంక్షిణః। అభ్యవర్షంస్తతో ఘోరాన్ వానరాన్ శరవృష్టిభిః॥౨౯॥ స తు నాలీకనారాచైర్గదాభిర్ముసలైరపి। రక్షోభిస్సంవృతస్సంఖ్యే వానరాన్ విచకర్త హ॥ ౩౦॥ తే వధ్యమానాస్సమరే వానరాః పాదపాయుధాః। అభ్యద్రవంత సహితా రావణిం రణకర్కశం ॥ ౩౧ ॥ ఇంద్రజిత్తు తతః క్రుద్ధో మహాతేజా మహాబలః । వానరాణాం శరీరాణి వ్యధమద్రావణాత్మజః ॥ ౩౨ ॥ శరేణైకేన చ హరీన్ నవ పంచ చ సప్త చ। చిచ్ఛేద సమరే క్రుద్ధో రాక్షసాన్ సంప్రహర్షయన్ ॥ ౩౩ ॥ స శరైస్సూర్యసంకాశైశ్శాతకుంభవిభూషితైః । వానరాన్ సమరే వీరః ప్రమమాథ సుదుర్జయః॥౩౪॥ తే భిన్నగాత్రాస్సమరే వానరాశ్శరపీడితాః। పేతుర్మథితసంకల్పాస్సురైరివ మహాసురాః ॥ ౩౫ ॥ తం తపంతమివాదిత్యం ఘోరైర్బాణగభస్తిభిః। అభ్యధావంత సంక్రుద్ధాస్సంయుగే వానర

క్తైః ॥౧౪॥౧౫॥ స సంప్రాప్యేతి॥ రథం ప్రతి రథసిద్ధిముద్దిశ్య ॥౧౬॥ తతస్త్వితి॥ విధివత్ క్రమవత్ ॥౧౭॥ స ఇతి॥ హవిర్లాజసంస్కారైః సంస్కృతహవిర్లాజైః॥౧౮॥ శస్త్రాణీతి॥ శస్త్రాణి ఆయుధాని- శరపత్రాణి కాశపత్రస్థానీయాని- తాని పరిస్తరణాన్యాసన్నిత్యర్థః- శరమయం బర్హిస్తృణాతీత్యభిచారే కాశశ్చోదితః- అత్ర త్వభిచారవిశేషే తత్స్థానే శస్త్రాణి కృతానీతి బోధ్యం- విభీతకాః కలిద్రుమవికారాః- వైభీతక ఇధ్మ ఇతి శ్రుతేః- వాసాంసి స్వధార్యాణి- యద్వా శస్త్రాణి తోమరాదీని శరపత్రాణి చ- బర్హిరాసన్నితి శేషః- శరపత్రైస్సతోమరైరిత్యనువాదాత్- కార్ష్ణాయసం స్రువం- కృతమితి శేషః॥౧౯॥ స తత్రేతి॥ తత్ర యుద్ధభూమౌ- ఆస్తీర్య పరిస్తీర్య ॥౨౦॥ సకృదేవేతి॥ సకృత్ సమిద్ధస్య ఏకదా సమిద్భిర్జ్వలితస్య- లింగాని ఉక్తసకృత్సమిద్ధత్వవిధూమత్వమహార్చిష్ట్వాని- విజయం యాన్యదర్శయన్ పూర్వమితి శేషః॥౨౧॥ ప్రదక్షిణేతి॥ ప్రదక్షిణ ఆవర్తో భ్రమిర్యాసాం తాశ్శిఖా యస్యేతి విగ్రహః- స్వయమాస్థితః స్వయమాస్థావాన్- స్వయముత్థిత ఇతి పాఠే- పురుషరూపేణోత్థిత ఇత్యర్థః॥౨౨॥ స ఇతి॥ ఆహారయామాస ఆజుహావ- అభ్యమంత్రయత్ అభిమంత్రితవాన్ ॥ ౨౩॥ తస్మిన్నితి॥ వితత్రాస చచాల ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ ఆత్మానం అంతర్దధే అంతర్ధాపయామాస - అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం - ఖేఽన్తర్దధేఽత్మానమిత్యత్ర ఆర్షం పూర్వరూపత్వం- అచింత్యరూపః అచింత్యమంత్రశక్తిః॥ ౨౫॥౨౬॥ రావణిస్త్వితి॥ ఉవాచేతి శేషః॥౨౮॥ తత ఇతి॥ తతః తస్మాత్ రావణివచనాత్- ద్వితీయస్తతశ్శబ్దః పశ్చాచ్ఛబ్దార్థః॥౨౯॥ స త్వితి॥ నాలీకః విశాలాగ్రశరః రక్షోభిస్సంవృతః రక్షోగణమధ్యగ ఉపరిస్థిత ఇత్యర్థః.. అన్యథా ఖేఽన్తర్ధ ఇతి పూర్వోక్తం విరుధ్యేత- విచకర్త హింసితవాన్॥ రామానుజీయం॥ రక్షోభిస్సహిత ఇతి వా పాఠః॥ ౩౦॥ తే ఇతి॥ రావణిం రావణిముక్తాయుధాగమనప్రదేశం॥ రామానుజీయం॥ రావణిం రావణిముక్తాయు

---

౧౯ ॥ శస్త్రాణీతి ॥ శస్త్రాణ్యేవ శరపత్రాణి - సమాస్తరణాని - శరాః కాశవిశేషాః - రౌద్రకర్మణి తేషాం వినియుక్తత్వాత్ ॥ ౨౨ ॥ సోఽస్త్రమితి॥ ఆహారయామాస ఆజుహావ ॥౨౪॥ స పావకమితి॥ ఆత్మానమిత్యత్రాకారలోపశ్ఛాందసః- ఆత్మానమంతర్దధే- అంతర్ధాపయామాసేత్యర్థః॥౨౭॥ రావణిరితి॥ యుధ్యంత్విత్యాది వదేతి శేషః ॥౨౯॥ స త్వితి॥ రక్షోభిస్సంవృతః- రాక్షససైన్యోపరి ప్రత్యాసన్నాకాశప్రదేశే స్థిత ఇత్యర్థః- అన్యథా ఖేఽన్తర్దధ ఇత్యేతద్విరుధ్యేత- రక్షోభిస్సహిత ఇతి వా పాఠః ॥౩౪॥ తే భిన్నగాత్రా ఇతి॥ మథితసంకల్పాః నాశితమనోరథాః

ర్షభాః ॥ ౩౬ ॥ తతస్తు హానరాస్సర్వే భిన్నదేహా విచేతసః । వ్యథితా విద్రవంతి స్మ రుధిరేణ సముక్షితాః ॥ ౩౭ ॥
రామస్యార్థే పరాక్రమ్య వానరాస్త్యక్తజీవితాః । నదంతస్తేభివృత్తాస్తు సమరే సశిలాయుధాః ॥ ౩౮ ॥ తే ద్రుమైః ప
ర్వతాగ్రైశ్చ శిలాభిశ్చ ప్లవంగమాః । అభ్యవర్షంత సమరే రావణిం పర్యవస్థితాః ॥ ౩౯ ॥ తద్ద్రుమాణాం శిలానాం చ వర్షం
ప్రాణహరం మహత్ । వ్యపోహత మహాతేజా రావణిస్సమితింజయః ॥ ౪౦ ॥ తతః పావకసంకాశైశ్శరైరాశీవిషోప
మైః । వానరాణామనీకాని బిభేద సమరే ప్రభుః । ౪౧ ॥ అష్టాదశశరైస్తీక్ష్ణైస్స విధ్వా గంధమాదనం । వివ్యాధ నవభిశ్చై
వ నళం దూరాదవస్థితం ॥ సప్తభిస్తు మహావీర్యో మైందం మర్మవిదారణైః । పంచభిర్విశిఖైశ్చైవ గజం వివ్యాధ సంయుగే ॥
జాంబవంతం తు దశభిర్నీలం త్రింశద్భిరేవ చ । సుగ్రీవమృషభం చైవ సోంగదం ద్వివిదం తథా ॥ ఘోరైర్దత్తవరైస్తీక్ష్ణై
ర్నిష్ప్రాణానకరోత్తదా ॥ ౪౪ ॥ అన్యానపి తదా ముఖ్యాన్వానరాన్బహుభిశ్శరైః । అర్దయామాస సంక్రుద్ధః కా
లాగ్నిరివ మూర్ఛితః ॥ ౪౫ ॥ స శరైస్సూర్యసంకాశైస్సుముక్తైశ్శీఘ్రగామిభిః । వానరాణామనీకాని నిర్మమంథ మ
హారణే ॥ ౪౬ ॥ ఆకులాం వానరీం సేనాం శరజాలేన మోహితాం । హృష్టస్స పరయా ప్రీత్యా దదర్శ క్షతజోక్షితాం ॥
౪౭ ॥ పునరేవ మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ ॥ సంసృజ్య బాణవర్షం చ శస్త్రవర్షం చ దారుణం । మమర్ద వా
నరానీకమింద్రజిత్త్వరితో బలీ ॥ ౪౮ ॥ స్వసైన్యముత్సృజ్యాశు సమేత్య తూర్ణం మహారణే వానరవాహినీషు । అదృశ్యమాన
శ్శరజాలముగ్రం వవర్ష నీలాంబుధరో యథాంబు ॥ ౫౦ ॥ తే శక్రజిద్బాణవిశీర్ణదేహా మాయాహతా విస్వరమున్నదం
తః । రణే నిపేతుర్హరయోద్రికల్పా యథేంద్రవజ్రాభిహతా నగేంద్రాః ॥ ౫౧ ॥ తే కేవలం సందదృశుశ్శితాగ్రాన్
బాణాన్రణే వానరవాహినీషు । మాయానిగూఢం తు సురేంద్రశత్రుం న చాత్ర తం రాక్షసమభ్యపశ్యన్ ॥ ౫౨ ॥ తతస్స ర
క్షోధిపతిర్మహాత్మా సర్వా దిశో బాణగణైశ్శితాగ్రైః । ప్రచ్ఛాదయామాస రవిప్రకాశైర్విషాదయామాస చ వానరేం
ద్రాన్ ॥ ౫౩ ॥ స శూలనిస్త్రింశపరశ్వధాని వ్యావిధ్య దీప్తానలసన్నిభాని । సవిస్ఫులింగోజ్జ్వలపావకాని వవర్ష తీవ్రం
ప్లవగేంద్రసైన్యే ॥ ౫౪ ॥ తతో జ్వలనసంకాశైశ్శరైర్వానరయూథపాః । తాడితాశ్శక్రజిద్బాణైః ప్రఫుల్లా ఇవ కింశు
కాః ॥ తేన్యోన్యమభిసర్పంతో నినదంతశ్చ విస్వరం । రాక్షసేంద్రాస్త్రనిర్భిన్నా నిపేతుర్వానరర్షభాః ॥ ౫౬ ॥ ఉదీక్ష
మాణా గగనం కేచిన్నేత్రేషు తాడితాః । శరైర్వివిశురన్యోన్యం పేతుశ్చ జగతీతలే ॥ ౫౭ ॥ హనుమంతం చ సుగ్రీవమం
గదం గంధమాదనం । జాంబవంతం సుషేణం చ వేగదర్శినమేవ చ ॥ మైందం చ ద్వివిదం నీలం గవాక్షం గజగోముఖౌ । కేస
రిం హరిలోమానం విద్యుద్దంష్ట్రం చ వానరం ॥ సూర్యాననం జ్యోతిముఖం తథా దధిముఖం హరిం । పావకాక్షం నళం చైవ కు
ముదం చైవ వానరం ॥ ప్రాసైశ్శూలైశ్శితైర్బాణైరింద్రజిన్మంత్రసంహితైః । వివ్యాధ హరిశార్దూలాన్సర్వాంస్తాన్
రాక్షసోత్తమః ॥ ౬౧ ॥ స వై గదాభిర్హరియూథముఖ్యాన్నిర్భిద్య బాణైస్తపనీయపుంఖైః । వవర్ష రామం శరవృష్టిజాలై
స్సలక్ష్మణం భాస్కరరశ్మికల్పైః ॥ ౬౨ ॥ స బాణవర్షైరభివర్ష్యమాణో ధారానిపాతానివ తానచింత్య । సమీక్షమా

భాగమన ప్రదేశం- ఖేంతర్ధిమిత్యర్థః ధానాత్ ॥ ౩౧ ॥ ౩౪ ॥ తఇతి ॥ మథితసంకల్పాః నాశితమనోరథాః ॥ ౩౫ ॥ ౩౭ ॥ రామస్యేతి ॥ త్యక్తజీవితాః త్యక్తజీవి
తేచ్ఛాః- అభివృత్తాః అభిముఖం ప్రవృత్తాః- పురవధారణే ॥ ౩౯ ॥ తదితి ॥ వ్యపోహత వారయామాస ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ అష్టాదశేత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమే
కాన్వయం ॥ దత్తవరైః వరదత్తైః ॥ ౪౪ ॥ అన్యానితి ॥ మూర్ఛితః ప్రవృద్ధః ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ఆకులామితి ॥ పరయా ప్రీత్యా హృష్ట ఉద్ధతః ॥ ౪౭ ॥ పునర
వేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ఖడ్గాదీని శస్త్రాణి.. అత్ర ద్వితీయబలిశబ్దో వరదానబలవత్త్వావాచకః- ప్రథమో వీర్యవత్త్వావాచకః ॥ ౪౮ ॥ స్వసై
న్యమితి ॥ స్వసైన్యాత్ స్వసైన్యోపరిభాగం ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ తఇతి ॥ మాయానిగూఢం- అతఏవ ఆవృతం అప్రకాశం ॥ ౫౨ ॥ ౫౪ ॥ తతో జ్వలనేత్యాది శ్లోకద్వ
యమేకాన్వయం ॥ శరైః- తీక్ష్ణైరిత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ ఉదీక్షమాణా ఇతి ॥ వివిశుః అన్యోన్యం- అన్యోన్యోపర్యాలంబనార్థం పేతురిత్యర్థః ॥ ౫౭ ॥ హనుమంతమి
త్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా ॥ కేసరిమిత్యార్షం ॥ ౬౧ ॥ స వా ఇతి ॥ గదాభిరిత్యేతత్ పూర్వోక్తప్రాసాదీనాముపలక్షణం ॥ ౬౨ ॥ స బాణేతి ॥ బా
ణవర్షైః బాణనిరంతరపాతైః- అభివర్ష్యమాణః అభితః పాత్యమానః స రామః. తాన్ బాణవర్షాన్- ధారానిపాతానివ లఘూన చింత్య- బాణవ
ర్షం తృణీకృత్యేత్యర్థః- అత్ర హేతుమాహ పరమేతి- అత్యంతాశ్చర్యకర ధైర్యసమృద్ధిస్సన్ లక్ష్మణం సమీక్షమాణః- స్వస్వభావావలంబనేన బ్రహ్మా

౩౭ ॥ రామస్యార్థ ఇతి ॥ త్యక్తజీవితాః త్యక్తజీవితేచ్ఛాః- అభివృత్తాః- అభిముఖం ప్రవృత్తాః ॥ ౩౮ ॥ తేద్రుమైరితి ॥ రావణిం- తత్సంచారప్రదేశమి
త్యర్థః- తస్యాదర్శనాత్ ॥ ౩౯ ॥ తదితి ॥ వ్యపోహత అపాసారయత ॥ ౪౩ ॥ సుగ్రీవమితి ॥ దత్తవరైః- వరలబ్ధైరిత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ స్వసైన్యమితి ॥ స్వసై
న్యముత్సృజ్య- స్వసైన్యస్యోపరిభాగముత్సృజ్య ॥ ౫౧ ॥ తే కేవలమితి ॥ మాయానిగూఢం- అతఏవ- ఆవృతం అప్రకాశం ॥ ౬౭ ॥ ఆవాం తు దృష్ట్వేతి ॥ ఆ

ణః పరమాస్త్రే తత్ర శ్రీరామస్తదా లక్ష్మణమిత్యువాచ ॥ ౬౩ ॥ అసౌ పునర్లక్ష్మణ రాక్షసేంద్రో బ్రహ్మాస్త్రమాశ్రిత్య
సురేంద్రశత్రుః । నిపాతయిత్వా హరిసైన్యముగ్రమస్మాన్ శరైరర్దయతి ప్రసక్తః ॥ ౬౪ ॥ స్వయంభువా దత్తవరో
మహాత్మా ఖమాస్థితోఽన్తర్హితభీమకాయః । కథం ను శక్యో యుధి నష్టదేహో నిహంతుమద్యేంద్రజిదుద్యతాస్త్రః ॥
౬౫ ॥ మన్యే స్వయంభూర్భగవానచింత్యో యస్యైతదస్త్రం ప్రభవశ్చ యోఽస్య । బాణావపాతాంస్త్వమిహాద్య ధీమన్
మయా సహావ్యగ్రమనాః సహస్వ ॥ ౬౬ ॥ ప్రచ్ఛాదయత్యేష హి రాక్షసేంద్రః సర్వా దిశః సాయకవృష్టిజాలైః । ఏత
చ్చ సర్వం పతితాగ్ర్యశూరం న భ్రాజతే వానరరాజసైన్యం ॥ ౬౭ ॥ ఆవాం తు దృష్ట్వా పతితౌ విసంజ్ఞౌ నివృత్తయుద్ధౌ గత
రోషహర్షౌ । ధ్రువం ప్రవేక్ష్యత్యమరారివాసమసౌ సమాదాయ రణాగ్రలక్ష్మీం ॥ ౬౮ ॥ తతస్తు తావింద్రజిదస్త్రజా
లైర్బభూవతుస్తత్ర తథా విశస్తౌ । స చాపి తౌ తత్ర విషాదయిత్వా ననాద హర్షాద్యుధి రాక్షసేంద్రః ॥ ౬౯ ॥ స తత్తదా
వానరసైన్యమేవం రామం చ సంఖ్యే సహ లక్ష్మణేన । విషాదయిత్వా సహసా వివేశ పురీం దశగ్రీవభుజాభిగుప్తాం ॥ ౭౦ ॥
ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రిసప్తతితమస్సర్గః. ************************ తయోస్తదా సాదితయో రణాగ్రే
ముమోహ సైన్యం హరిపుంగవానాం । సుగ్రీవనీలాంగదజాంబవంతో న చాపి కించిత్ప్రతిపేదిరే తే ॥ ౧ ॥ తతో విషణ్ణం స
మవేక్ష్య సైన్యం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః । ఉవాచ శాఖామృగరాజవీరానాశ్వాసయన్నప్రతిమైర్వచోభిః ॥ ౨ ॥
మా భైష్ట నాస్త్యత్ర విషాదకాలో యదార్యపుత్రౌ హ్యవశౌ విషణ్ణౌ । స్వయంభువో వాక్యమథోద్వహంతౌ యత్సాది
తావింద్రజిదస్త్రజాలైః ॥ ౩ ॥ తస్మై తు దత్తం పరమాస్త్రమేతత్స్వయంభువా బ్రాహ్మమమోఘవేగం । తన్మానయం
తౌ యుధి రాజపుత్రౌ నిపాతితౌ కోఽత్ర విషాదకాలః ॥ ౪ ॥ బ్రాహ్మమస్త్రం తతో ధీమాన్మానయిత్వా తు మారుతిః । విభీష
ణవచశ్శ్రుత్వా హనూమాంస్తమథాబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఏతస్మిన్నిహతే సైన్యే వానరాణాం తరస్వినాం । యో యో ధారయ
తే ప్రాణాంస్తం తమాశ్వాసయావహై ॥ ౬ ॥ తావుభౌ యుగపద్వీరౌ హనుమద్రాక్షసోత్తమౌ । ఉల్కాహస్తౌ తదా
రాత్రౌ రణశీర్షే విచేరతుః ॥ ౭ ॥ భిన్నలాంగూలహస్తోరుపాదాంగులిశిరోధరైః । స్రవద్భిః క్షతజం గాత్రైః ప్రస్రవద్భి
స్తతస్తతః ॥ పతితైః పర్వతాకారైర్వానరైరభిసంకులాం । శస్త్రైశ్చ పతితైర్దీప్తైర్దదృశాతే వసుంధరాం ॥ ౯ ॥
సుగ్రీవమంగదం నీలం శరభం గంధమాదనం । గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శినమాహుకం ॥ మైందం నలం జ్యోతిముఖం ద్వి

స్త్రప్రతిక్రియాం కర్తుముద్యుక్తమింగితైరభివీక్షమాణస్సన్నిత్యువాచ ॥ ౬౩ ॥ అసావితి ॥ అసౌ బ్రహ్మాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం - ఆశ్రిత్య ప్రహరన్నితి
శేషః ॥ ౬౪ ॥ స్వయంభువేతి ॥ నష్టదేహః అదృష్టదేహః - తత్ర హేతురంతర్హితభీమకాయ ఇతి ॥ ౬౫ ॥ తర్హి తత్ర ప్రతిక్రియా కర్తవ్యేత్య
త్రాహ - మన్య ఇతి ॥ స్వయంభూః - అచింత్యః అచింత్యప్రభావ ఇతి మన్యే - తత్ర హేతుమాహ యస్యేతి ॥ ఏతదస్త్రం యస్య యద్దైవతాకం -
యః అస్యాస్త్రస్య ప్రభవః ఉత్పత్తికారణం - సోఽచింత్యః - తర్హ్యావాభ్యాం కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ - బాణేతి - ధీమన్ ఆపత్సు న చలితవ్యమితి జ్ఞా
నిన్ ॥ ౬౭ ॥ ఆవామితి ॥ గతరోషహర్షౌ మూర్ఛితావితి యావత్ - అమరారివాసం లంకాం - రణాగ్రలక్ష్మీం విజయలక్ష్మీం - అగ్రపదేన రణమూలల
క్ష్మీర్న గృహీతుం శక్యేత్యుచ్యతే ఏతేన మూలఘాతః కర్తుం న శక్యత ఇత్యుచ్యతే ॥ ౬౮ ॥ తతస్త్వితి ॥ విశస్తౌ పీడితౌ - తౌ పతితౌ - విదర్శయిత్వా
దృష్ట్వా - ననాద ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతి
తమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధవిముక్తిశ్చతుస్సప్తతౌ - తయోరిత్యాది ॥ సాదితయోః అవసాదితయోః - కించిన్న ప్రతిపేది
రే - మోహం బభూవురిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ మా భైష్టేతి ॥ ఆర్యపుత్రౌ అవశౌ విషణ్ణావితి యత్ - అత్ర విషాదకాలో నాస్తి విషాదహేతుకాలో నాస్తి - కు
తః - స్వయంభువో వాక్యం - ఉద్వహంతౌ మానయంతౌ - ఇంద్రజిదస్త్రజాలైః - సాదితౌ సాదితావివ వర్తమానావితి యత్ - తత్ తతః - మా
భైష్టేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ఉక్తమేవార్థం విశదయతి - తస్మా ఇతి ॥ ౪ ॥ బ్రాహ్మమితి ॥ మానయిత్వా బహుమానమాత్రం బ్రహ్మాస్త్రపరవశః స్థిత్వా ॥ ౫ ॥ ౭ ॥
భిన్నలాంగూలేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స్రవద్భిః మూత్రయద్భిః ॥ ౯ ॥ సుగ్రీవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఆహుకః ఇతి కశ్చిద్వా

మరారివాసం లంకాం - రణాగ్రలక్ష్మీం న తు సమూలాం - ఏతేన సమూలం హంతుం న శక్యత ఇతి సూచితం ॥ ౭౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తయోరితి ॥ సాదితయోః ప్రహృతయోః ॥ ౧ ॥ తత ఇతి ॥ బుద్ధిమతాం జ్ఞానవతాం ॥ ౨ ॥ మా భైష్టేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఆర్యపు
త్రౌ వివశౌ విషణ్ణావితి యత్ - అత్ర విషయే మా భైష్ట - ఏతయోర్విషణ్ణయోరస్మాకం కో వా రక్షిష్యతీతి శత్రుభ్యో భయం మా భూదిత్యర్థః - నాస్త్యత్ర
విషాదకాలః - విషాదజనకకాలో నాస్తి - ఏతయోర్విషాదేన భవతాం విషాదో మాస్త్విత్యర్థః - కుత ఇత్యత్రాహ స్వయంభువ ఇతి ॥ వాక్యం మంత్ర
రూపవాక్యముద్వహంతౌ మానయంతౌ - ఇంద్రజిదస్త్రజాలైః సాదితౌ సాదితావివ వర్తమానావిత్యర్థః - యత్ యస్మాత్ బ్రహ్మసంమాననా
ర్థం - స్వయమేవ పతితౌ - తస్మాత్ మా భైష్టేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ భిన్నేతి ॥ స్రవద్భిః మూత్రయద్భిః దదృశాతే తావిత్యధ్యాహార్యః (౧౨౫) ఏతాంశ్చా

విదంపనసం తథా । ఏతాంశ్చాన్యాంస్తతో వీరౌ దదృశాతే హతాన్ రణే ॥ ౧౧ ॥ సప్తషష్టిర్హతాః కోట్యో వానరాణాం తరస్వినామ్। అహ్నః పంచమశేషేణ వల్లభేన స్వయంభువః ॥ ౧౨ ॥ సాగరౌఘనిభం భీమం దృష్ట్వా బాణార్దితం బలమ్ మార్గతే జాంబవంతం స హనుమాన్ సవిభీషణః ॥ ౧౩ ॥ స్వభావజరయా యుక్తం వృద్ధం శరశతైశ్చితమ్ । ప్రజాపతిసుతం వీరం శామ్యంతమివ పావకమ్ ॥ దృష్ట్వా తముపసంగమ్య పౌలస్త్యో వాక్యమబ్రవీత్ । కచ్చిదార్య శరైస్తీక్ష్ణైః ప్రాణా న ధ్వంసితాస్తవ ॥ ౧౪ ॥ విభీషణవచః శ్రుత్వా జాంబవానృక్షపుంగవః। కృచ్ఛ్రాదభ్యుద్గిరన్ వాక్యమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ నైరృతేంద్ర మహావీర్య స్వరేణ త్వాభిలక్షయే । పీడ్యమానః శితైర్బాణైర్న త్వాం పశ్యామి చక్షుషా ॥ ౧౬ ॥ అంజనా సుప్రజా యేన మాతరిశ్వా చ నైరృత । హనుమాన్ వానరశ్రేష్ఠః ప్రాణాన్ ధారయతే క్వచిత్ ॥ ౧౭ ॥ శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్యమువాచేదం విభీషణః । ఆర్యపుత్రావతిక్రమ్య కస్మాత్పృచ్ఛసి మారుతిమ్ ॥ నైవ రాజని సుగ్రీవే నాంగదే నాపి రాఘవే। ఆర్య సందర్శితః స్నేహో యథా వాయుసుతే పరః ॥ ౨౦ ॥ విభీషణవచః శ్రుత్వా జాంబవాన్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ శృణు నైరృతశార్దూల యస్మాత్పృచ్ఛామి మారుతిమ్ ॥ తస్మిన్ జీవతి వీరే తు హతమప్యహతం బలమ్। హనుమత్యుజ్ఝితప్రాణే జీవంతోఽపి వయం హతాః ॥ ధరతే మారుతిస్తాత మారుతప్రతిమో యది । వైశ్వానరసమో వీర్యే జీవితాశా తతో భవేత్ ॥ ౨౩ ॥ తతో వృద్ధముపాగమ్య నియమేనాభ్యవాదయత్ । గృహ్య జాంబవతః పాదౌ హనుమాన్మారుతాత్మజః ॥ ౨౪ ॥ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం తథాపి వ్యథితేంద్రియః । పునర్జాతమివాత్మానం మన్యతే స్మర్క్షపుంగవః ॥ ౨౫ ॥ తతోఽబ్రవీన్మహాతేజా హనుమంతం స జాంబవాన్ ॥ ౨౫ ॥ ఆగచ్ఛ హరిశార్దూల వానరాంస్త్రాతుమర్హసి॥ నాన్యో విక్రమపర్యాప్తస్త్వమేషాం పరమస్సఖా ॥ ౨౬ ॥ త్వత్పరాక్రమకాలోఽయం నాన్యం పశ్యామి కంచన॥ ఋక్షవానరవీరాణామనీకాని ప్రహర్షయ। విశల్యౌ కురు చాప్యేతౌ సాదితౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౨౭ ॥ గత్వా పరమమధ్వానముపర్యుపరి సాగరమ్। హిమవంతం నగశ్రేష్ఠం హనుమన్ గంతుమర్హసి ॥ ౨౮ ॥ తతః కాంచనమత్యుచ్చమృషభం పర్వతోత్తమమ్ । కైలాసశిఖరం చాపి ద్రక్ష్యస్యరినిషూదన ॥ ౩౦ ॥ తయోశ్శిఖరయోర్మధ్యే ప్రదీప్తమతులప్రభమ్ । సర్వౌషధియుతం వీర ద్రక్ష్యస్యోషధిపర్వతమ్ ॥ ౩౧ ॥ తస్య వానరశార్దూల చతస్రో మూర్ధ్ని సంభవాః। ద్రక్ష్యస్యోషధయో దీప్తా దీపయంత్యో దిశో దశ ॥ మృతసంజీవనీం చైవ విశల్యకరణీమపి । సావర్ణ్యకరణీం చైవ సంధానకరణీం తథా ॥ తాస్సర్వా హనుమన్ గృహ్య క్షిప్రమాగంతుమర్హసి । ఆశ్వాసయ హరీన్ ప్రాణైర్యోజ్య గంధవహాత్మజ ॥ ౩౪ ॥ శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్యం హనుమాన్ హరిపుంగవః । ఆపూర్యత బలోద్ధర్షైస్తోయవేగైరివార్ణవః॥

థపః-గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శినమాహుకమితి పాఠః-హతాన్ హతిప్రియాన్-ప్రహృతానితి వా॥౧౧॥సప్తషష్టిరితి ॥ వానరాణాం-యూథపవానరాణామిత్యర్థః- సుగ్రీవాంగదాదిభిస్సహ పాతాత్-అహ్నః పంచమశేషేణ పంచమభాగేన ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నపరాహ్ణసాయాహ్నసంజ్ఞా షణ్ణాడికాత్మకా అహ్నః పంచభాగాస్సంతి- తేషు పంచమేన సాయాహ్నసంజ్ఞేన నాడీషట్కేనేత్యర్థః - స్వయంభువో వల్లభేన ఇంద్రజితా- బ్రహ్మాస్త్రేణ వా॥౧౨॥౧౫॥విభీషణేతి॥వాక్యం వాక్యోపయోగిస్వరం॥౧౫॥౧౬॥అంజనేతి॥ధారయత ఇత్యత్ర కాకుః-కిం ధారయతీత్యర్థః॥౧౭॥శ్రుత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౨౦॥౨౩॥తత ఇతి॥మారుతాత్మజః హనుమాన్-వృద్ధం జాంబవంతం-ఉపాగమ్య-నియమేన శ్రోత్రహస్తసంస్పర్శవ్యత్యస్తహస్తత్వాదిరూపేణ సహ- జాంబవతః పాదౌ- గృహ్య గృహీత్వా- అభ్యవాదయత్ స్వనామోచ్చారణపూర్వకం యుగపత్ పాదావగృహ్ణాదిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ వాక్యం హనుమానహమస్మీత్యభివాదనవాక్యం - తథా వ్యథితేంద్రియోఽపి హనుమతో వాక్యం శ్రుత్వా ఋక్షపుంగవః జాంబవాన్- ఆత్మానం పునర్జాతం మన్యతే స్మేతి సంబంధః॥౨౫॥౨౫॥ ఆగచ్ఛేతి॥విక్రమపర్యాప్తః పర్యాప్తవిక్రమః-విక్రమపూర్ణ ఇతి యావత్ ॥౨౬॥త్వదితి॥ అన్యం పరాక్రమితారం॥౨౭॥గత్వేతి॥పరమం దీర్ఘం- ఉపర్యుపరి సాగరం సాగరస్య సమీపోపరిప్రదేశే-ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్య ఇతి సామీప్యే ద్విర్వచనం-ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీయేతి ద్వితీయా ॥ ౨౮ ॥తత ఇతి॥ఋషభం ఋషభాఖ్యం పర్వతోత్తమం శిఖరమిత్యర్థః॥౩౧॥తస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ఓషధయః ఓషధీః- దీపయంత్యః దీపయంతీః- వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే ప్రథమా-మృతం సంజీవయతీతి మృతసంజీవనీ- జీవనానంతరం సంచారక్షమతాయై విశల్యం కరోతీతి విశల్యకరణీ-విశ్లేష్య కృత్త్వచస్సంధానం కరోతీతి సంధానకరణీ-తతో వ్రణకృతవైవర్ణ్యం విహాయ ప్రదేశాంతరసావర్ణ్యం కరోతీతి సావర్ణ్యకరణీ॥౩౪॥శ్రుత్వేతి॥బలోద్ధర్షైః బలోత్కర్షైః-

---

న్యానితి॥హతాన్ హతప్రియాన్॥౧౧॥సప్తషష్టిరితి॥వానరాణాం యూథపవానరాణామిత్యర్థః- అహ్నః పంచమశేషేణ పంచమభాగేన ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణసాయాహ్నసంజ్ఞితేషు షణ్ణాడికాత్మసు పంచసు భాగేషు సాయాహ్నసంజ్ఞితేన భాగేనేత్యర్థః - స్వయంభువః వల్లభేన-బ్రహ్మాస్త్రేణేత్యర్థః ॥౨౫॥ ఆగచ్ఛ హరిశార్దూలేతి॥విక్రమపర్యాప్తః పర్యాప్తవిక్రమః॥౩౧॥తస్య వానరశార్దూలేత్యాద్యర్ధత్రయస్య ఓషధీః- దీపయంత్యః దీపయంతీః ॥౩౪॥ శ్రుత్వేతి॥బలోద్ధర్షైః బలోత్కర్షైః-ఆపూర్యత పూర్ణోఽభూత్ ॥ ౩౫॥సఇతి ॥ పర్వతతటాగ్రస్థః త్రి

౩౫। సపర్వతతటాగ్రస్థఃపీడయన్పర్వతోత్తమం।హనుమాన్దృశ్యతేవీరోద్వితీయఇవపర్వతః ॥ ౩౬ ॥ హరిపాదవిని
ర్భగ్నోనిషసాదసపర్వతః। నశశాకతదాత్మానంసోఢుంభృశనిపీడితః ॥ ౩౭ ॥ తస్యపేతుర్నగాభూమౌహరివేగాచ్చజ
జ్వలుః। శృంగాణిచవ్యశీర్యంతపీడితస్యహనూమతా ॥ ౩౮ ॥ తస్మిన్సంపీడ్యమానేతుభగ్నద్రుమశిలాతలే। నశేకు
ర్వానరాస్స్థాతుంఘూర్ణమానేనగోత్తమే ॥ ౩౯ ॥ సాఘూర్ణితమహాద్వారాప్రభగ్నగృహగోపురా।లంకాత్రా
సాకులారాత్రౌప్రనృత్తేవాభవత్తదా ॥ ౪౦ ॥ పృథివీధరసంకాశోనిపీడ్యధరణీధరం।పృథివీంక్షోభయామాస సాగరా
న్మారుతాత్మజః ॥ ౪౧ ॥ ఆరురోహతదాతస్మాద్ధరిర్మలయపర్వతం। మేరుమందరసంకాశంనానాప్రస్రవణాకు
లం॥ నానాద్రుమలతాకీర్ణంవికాసికమలోత్పలం। సేవితందేవగంధర్వైఃషష్టియోజనముచ్ఛ్రితం ॥ విద్యాధరైర్ము
నిగణైరప్సరోభిర్నిషేవితం। నానామృగగణాకీర్ణంబహుకందరశోభితం॥ ౪౪ ॥ సర్వానాకులయంస్తత్రయక్షగంధర్వ
కిన్నరాన్। హనుమాన్మేఘసంకాశోవవృధేమారుతాత్మజః ॥ ౪౫ ॥ పద్భ్యాంతుశైలమాపీడ్యబడబాముఖవన్ముఖం। వివృ
త్యోగ్రంననాదోచ్చైస్త్రాసయన్నివరాక్షసాన్ ॥ ౪౬ ॥ తస్యనానద్యమానస్యశ్రుత్వానినదమద్భుతం। లంకాస్థారాక్ష
సాస్సర్వేనశేకుస్స్పందితుంభయాత్ ॥ ౪౭ ॥ నమస్కృత్వాథరామాయమారుతిర్భీమవిక్రమః। రాఘవార్థేపరంక
ర్మసమీహతపరంతపః ॥ ౪౮ ॥ సపుచ్ఛముద్యమ్యభుజంగకల్పంవినమ్యపృష్ఠంశ్రవణౌనికుంచ్య।వివృత్యవక్త్రంబడబాము
ఖాభమాపుప్లువేవ్యోమ్నిసచండవేగః ॥ ౪౯ ॥ సవృక్షషండాంస్తరసాజహారశైలాన్శిలాఃప్రాకృతవానరాంశ్చ। బా
హూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నాస్తేక్షీణవేగాస్సలిలేనిపేతుః ॥ ౫౦ ॥ సతౌప్రసార్యోరగభోగకల్పౌభుజౌభుజంగారినికా
శవీర్యః। జగామమేరుంనగరాజమగ్ర్యందిశఃప్రకర్షన్నివవాయుసూనుః ॥ ౫౧ ॥ ససాగరంఘూర్ణితవీచిమాలంతదా
భృశంభ్రామితసర్వసత్త్వం। సమీక్షమాణస్సహసాజగామచక్రంయథావిష్ణుకరాగ్రముక్తమ్ ॥ ౫౨ ॥ సపర్వతాన్వృ
క్షగణాన్సరాంసినదీస్తటాకానిపురోత్తమాని। స్ఫీతాన్జనాంతానపిసంప్రవీక్ష్యజగామవేగాత్పితృతుల్యవేగః ॥ ౫౩
ఆదిత్యపథమాశ్రిత్యజగామసగతక్లమః। హనుమాంస్త్వరితోవీరఃపితృతుల్యపరాక్రమః ॥ ౫౪ ॥ జవేనమహతాయుక్తో
మారుతిర్మారుతోయథా ॥ ౫౪౹ ॥ జగామహరిశార్దూలోదిశశ్శబ్దేనపూరయన్ ॥ ౫౫ ॥ స్మరన్జాంబవతోవాక్యంమారు
తిర్వాతరంహసా। దదర్శసహసాచాపిహిమవంతంమహాకపిః ॥ ౫౬ ॥ నానాప్రస్రవణోపేతంబహుకందరనిర్ఝరం।

ఆపూర్యతపూర్ణోభూత్ ॥౩౫॥సఇతి॥ పర్వతతటాగ్రస్థః త్రికూటశిఖరస్థః- పర్వతోత్తమంత్రికూటం॥౩౬॥హరీతి ॥ హరిఃహనుమాన్ ॥౩౭॥
తస్యేతి॥ తస్యత్రికూటస్య-నగాఃవృక్షాః - హరివేగాత్ హనుమతోహిమవదుత్తరప్రదేశస్థౌషధిపర్వతపర్యంతగమనోచితశక్త్యాస్థానవేగాత్-
జజ్వలుశ్చ- వేగోద్ధర్షజవహ్నిసేత్యర్థః-పీడితస్యపర్వతస్యేతిశేషః॥౩౮॥తస్మిన్నితి॥ నశేకురితి- త్రికూటతటస్యయుద్ధరంగత్వాత్-ఘూర్ణమా
నేకంపమానే॥౩౯॥ సేతి॥ప్రనృత్తేవాభవత్-త్రికూటాగ్రనిర్మితత్వాత్తస్యాః॥౪౦॥౪౧॥ఆరురోహేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ మలయ
పర్వతమిత్యత్రలంకామలయఉచ్యతే॥ ౪౫॥ పద్భ్యామితి॥ త్రాసయన్ త్రాసనార్థంననాద-లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః- స్వాగమనప
ర్యంతంరాక్షసనిర్గమనంమాభూదితి- తేషాంత్రాసనార్థంననాదేతిభావః- ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౪౬॥నమస్కృత్వాథరామాయేతి॥ అ
యంప్రారిప్సితకర్మసమాప్తయేసమ్యగిష్టదేవతానమస్కారః॥౪౮॥ సపుచ్ఛమితి॥ పుచ్ఛోద్యమనేనోత్సాహాతిరేకఉక్తః-పృష్ఠవినమనేనాకా
శగమనానుకూలప్రాణవాయునిరోధఉక్తః-శ్రవణనికుంచనేనబలోద్దీపనం- ముఖవ్యాదానేనాభినివేశః॥౪౯॥ సఇతి॥ ప్రాకృతవానరాన్త్రి
కూటవననిత్యవాసినఃఆజహారఉజ్జహార-అస్యైవాసవాదోబాహ్వితి-బాహూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నాః - బాహూర్వోర్వేగేనఉద్ధతాఃఉన్మూ
లితాఃసంప్రణున్నాఃదూరంప్రేరితాః. క్షీణవేగాఃక్రమేణక్షీణవేగాస్సంతః॥ ౫౦॥ సతావితి॥ మేరుంకైలాసపార్శ్వవర్తినం - అస్తిహ్యన్యో
హిమవదంతర్వర్తీమేరుః - యద్వామేరుంమేరూపలక్షితదిక్స్థితంనగరాజంహిమవంతం- యద్వామేరుముద్దిశ్యజగామ-ఉత్తరాందిశముద్దిశ్యజ
గామేత్యర్థః- యద్వామేరుంమేరుసదృశం- ప్రకర్షన్కంపయన్॥౫౨॥సపర్వతానితి॥ జనాంతాన్జనపదాన్ ॥౫౩॥ ఆదిత్యపథమితి॥ పూర్వ
ముపర్యుపరిసాగరమిత్యుక్త్వాఆదిత్యపథమాకాశం॥ ౫౪॥ ౫౫॥స్మరన్జాంబవతఇతి॥ జాంబవద్వాక్యస్మరణంఔషధిపర్వతమతీత్యవేగాతిశయే

కూటశిఖరస్థః ॥౩౭॥తస్యేతి॥ తస్యత్రికూటపర్వతస్యనగాఃవృక్షాః-జజ్వలుఃపరస్పరసంఘర్షాదితిభావః ॥౪౫॥ పద్భ్యామితి॥త్రాసయన్న
నాద-లక్షణహేత్వోః క్రియాయాఇతిహేతౌశతృప్రత్యయః - యావదౌషధానయనంతావద్రాక్షసనిర్గమనంమాభూదితితేషాంత్రాసనా
ర్థంననాదేతిభావః- ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥౪౯॥సఇతి ॥ ప్రాకృతవానరాన్ త్రికూటశిఖరవనేనిత్యవాస్తవ్యప్రాకృతవానరానిత్యర్థః ॥
౫౦॥ సతావితి॥జగామమేరుంకైలాసపార్శ్వవర్తినం - అస్తిహ్యన్యోహిమవదనంతరపర్వతోమేరుః - యద్వా-మేరూపలక్షితదిక్స్థితంనగరా
జంహిమవంతం-యద్వామేరుతుల్యంహిమవంతం-సింహావలోకనకఇతివద్గౌణప్రయోగః॥౫౨॥సపర్వతానితి॥జనాంతాన్జనపదాన్॥౫౫॥ స్మ

శ్వేతాభ్రచయసంకాశైశ్శిఖరైశ్చారుదర్శనైః। శోభితంవివిధైర్వృక్షైరగమత్పర్వతోత్తమం॥౫౭॥ సతంసమాసా
ద్యమహానగేంద్రమతిప్రవృద్ధోత్తమఘోరశృంగం। దదర్శపుణ్యానిమహాశ్రమాణిసురర్షిసంఘోత్తమసేవితాని॥
౫౮॥ సబ్రహ్మకోశంరజతాలయంచశక్రాలయంరుద్రశరప్రమోక్షం। హయాననంబ్రహ్మశిరశ్చదీప్తందదర్శవైవ
స్వతకింకరాంశ్చ॥౫౯॥ వజ్రాలయంవైశ్రవణాలయంచసూర్యప్రభంసూర్యనిబంధనంచ। బ్రహ్మాసనంశంకరకా
ర్ముకంచదదర్శనాభించవసుంధరాయాః॥౬౦॥ కైలాసమగ్ర్యంహిమవచ్ఛిలాంచతథర్షభంకాంచనశైలమ
గ్ర్యం। సందీప్తసర్వౌషధిసంప్రదీప్తందదర్శసర్వౌషధిపర్వతేంద్రం॥౬౧॥ సతంసమీక్ష్యానలరశ్మిదీప్తంవిసిస్మియే
వాసవదూతసూనుః। ఆవృత్యతంచౌషధిపర్వతేంద్రంతత్రౌషధీనాంవిచయంచకార॥౬౨॥ సయోజనసహస్రాణి
సమతీత్యమహాకపిః। దివ్యౌషధిధరంశైలంవ్యచరన్మారుతాత్మజః॥౬౩॥ మహౌషధ్యస్తతస్సర్వాస్తస్మిన్పర్వతస
త్తమే। విజ్ఞాయార్థినమాయాంతంతతోజగ్మురదర్శనం॥౬౪॥ సతామహాత్మాహనుమానపశ్యంశ్చుకోపకోపాచ్చభృ
శంననాద। అమృష్యమాణోగ్నినికాశచక్షుర్మహీధరేంద్రంతమువాచవాక్యం॥౬౫॥ కిమేతదేవంసువినిశ్చితంతేయ
ద్రాఘవేనాసికృతానుకంపః। పశ్యాద్యమద్బాహుబలాభిభూతోవికీర్ణమాత్మానమథోనగేంద్ర॥౬౬॥ సతస్యశృం
గంసనగంసనాగంసకాంచనంధాతుసహస్రజుష్టం। వికీర్ణకూటంజ్వలితాగ్రసానుంప్రగృహ్యవేగాత్సహసోన్మమా
థ॥౬౭॥ సతంసముత్పాట్యఖముత్పపాతవిత్రాస్యలోకాన్ససురాన్సురేంద్రాన్। సంస్తూయమానఃఖచరైరనేకై
ర్జగామవేగాద్గరుడోగ్రవేగః॥౬౮॥ సభాస్కరాధ్వానమనుప్రపన్నస్తంభాస్కరాభంశిఖరంప్రగృహ్య। బభౌ
తదాభాస్కరసన్నికాశోరవేస్సమీపేప్రతిభాస్కరాభః॥౬౯॥ సతేనశైలేనభృశంరరాజశైలోపమోగంధవహా
త్మజస్తు। సహస్రధారేణసపావకేనచక్రేణఖేవిష్ణురివార్పితేన॥౭౦॥ తంవానరాఃప్రేక్ష్యవినేదురుచ్చైస్సతానపి
ప్రేక్ష్యముదాననాద। తేషాంసముద్ఘుష్టరవంనిశమ్యలంకాలయాభీమతరంవినేదుః॥౭౧॥ తతోమహాత్మానిపపాతత

నాన్యత్రగమననివృత్త్యర్థం. వాతరంహసా- ఉపలక్షితస్సన్నితి శేషః॥౫౬॥౫౭॥ దృష్ట్వేతి నామాశ్రమాణాం నామాన్యనుక్రామతి- సబ్రహ్మకోశమి
త్యాదినా॥ బ్రహ్మణశ్చతుర్ముఖస్య కోశో గృహం. కోశోऽస్త్రీకుట్మలేఖడ్గపిధానేర్థౌఘగుహ్యదేశేండశీర్షయోః। గృహేదేహోపుస్తకాఘుపేట్యామసిపి
ధానకక్షతిరత్నమాలా- రజతాలయం కైలాసం- శక్రస్యేంద్రస్య స్థానం ఆశ్రమస్థానం- రుద్రశరాః ప్రమోక్ష్యంతే లీలార్థం యస్మిన్ తద్రుద్రశరప్ర
మోక్షం స్థానం- హయాననం హయగ్రీవారాధనస్థానం- బ్రహ్మశిరః రుద్రనికృత్తబ్రహ్మశిరః ప్రక్షేపస్థానం- వైవస్వతకింకరాన్ వివస్వత్సంబంధి
కింకరాన్- గ్రామణ్యాదీన్ మాసాంతపరిచారకాన్ - విశ్రమార్థం తత్రస్థితాన్॥౫౯॥వజ్రాలయమితి॥ ఇంద్రాయ బ్రహ్మణా వజ్రప్రదానస్థానం
సూర్యప్రభమితి వైశ్రవణాలయవిశేషణం- సూర్యనిబంధనం ఛాయాదేవీప్రీతయే విశ్వకర్మణా శాణారోపణాయ సూర్యనిబంధనస్థానం- బ్రహ్మాస
నం దేవగణసందర్శనాయ కృతం బ్రహ్మణస్సింహాసనం- బ్రహ్మణా మహర్షీణామాసనస్థానం వా- శంకరకార్ముకం- తత్స్థానమిత్యర్థః- నాభిం
పాతాళప్రవేశరంధ్రం॥ ౬౦॥ బ్రహ్మాదిస్థానేషు రజతాలయమితి పరిగణితమపి జాంబవదుపదిష్టప్రకారేణ దర్శనాయ పునరాహ॥ కైలాసమితి॥
హిమవచ్ఛిలా నామ కైలాసపార్శ్వే కశ్చిచ్ఛిలావిశేషః ఋషభం ఋషభాఖ్యమౌషధిపర్వతం - కాంచనశైలం పూర్వం మేరుమిత్యుక్తం- సందీప్త
సర్వౌషధిసంప్రదీప్తం- సందీప్తాభిః రాత్రౌ జ్వలంతీభిః సర్వాభిః ఔషధీభిః తృణజ్యోతిభిః సంప్రదీప్తం సమ్యక్ప్రకాశమానం- సర్వౌషధిపర్వ
తేంద్రం మృతసంజీవన్యాదిసర్వౌషధియుక్తపర్వతేంద్రం- దదర్శ॥౬౧॥సఇతి॥ వాసవదూతః వాయుః వాసవాదేశేన మేఘప్రేరకత్వాత్ - అత
ఏవాభిషేకసమయే ఇంద్రేణ ప్రేరితో హారం రామాయోపాహరత్ - విచయం అన్వేషణం ॥ ౬౨ ॥ సఇతి॥ అతీత్య అతిత్యాపీత్యర్థః - అ
నేన శ్రమరహితత్వముక్తం॥ ౬౩॥ మహౌషధ్య ఇతి॥ తతః- తస్యాగమనతః- అదర్శనం ॥౬౪॥ సతా ఇతి॥ తాః ఓషధీః॥౬౫॥ కిమితి॥ రాఘ
వే కృతానుకంపో నాసీతి యత్ - ఏతత్ - ఏవం సువినిశ్చితం యది - తర్హి ఆత్మానమథో వికీర్ణం పశ్యేతి సంబంధః॥౬౬॥ ఏతచ్ఛ్లోకానంతరమిత్యు
క్త్వేత్యధ్యాహార్యం॥ సఇతి॥ సనాగం సగజం- ఉన్మమాథ ఉత్పాటయామాస॥౬౭॥ సఇతి॥ భాస్కరాధ్వానం అంతరిక్షం- భాస్కరాభశిఖరగ్ర
హణాత్ స్వయం భాస్కరసన్నికాశత్వాచ్చ సూర్యసమీపస్థః ప్రతిసూర్య ఇవ బభావిత్యర్థః॥౬౯॥ సతేనేతి॥ సహస్రధారేణ- అర్పితేన హస్తేర్పి
తేన- సపావకేన అగ్నిజ్వాలావతా- చక్రేణ విష్ణురివ రరాజ॥ ౭౦॥ తం వానరా ఇత్యనేన దూరాదేవ గంధాఘ్రాణేన సర్వే జీవితా ఇతి గమ్యతే॥

రన్నితి॥ స్మరన్ జాంబవతో వాక్యం- జాంబవద్వాక్యస్మరణమౌషధిపర్వతమతీత్య వేగాతిశయేనాన్యత్రగమననివృత్త్యర్థం॥౫౭॥ దృష్ట్వేతి నామా
శ్రమాణాం నామాన్యనుక్రామతి- సబ్రహ్మకోశమిత్యాదినా॥ బ్రహ్మకోశాదీన్యాశ్రమాణి ॥ ౬౦ ॥ కైలాసమితి ॥ హిమవచ్ఛిలాం- కైలా
సపార్శ్వే కశ్చిచ్ఛిలావిశేషః- యస్యాశ్చిత్రశిలేతి ఇతిహాసప్రసిద్ధిః॥౬౧॥ సతమితి॥ వాసవదూతసూనుః వాయుసుతః - వాయోర్వాసవదూత
త్వం వాసవాదేశేన మేఘాదిప్రేరకత్వాత్ ॥౬౫॥ కిమేతదితి॥ యద్యస్మాత్- రాఘవే కృతానుకంపో నాసి - తస్మాదేతదౌషధ్యదర్శనం - తే త్వ
యా- సునిశ్చితం కిం- తర్హి వికీర్ణమాత్మానం పశ్యేతి సంబంధః॥౬౬॥ సతస్యేతి॥ సనాగం సగజం- ఉన్మమాథ- ఉత్పాటయామాస॥౬౮॥

సి తు శైలోత్తమే వానరసైన్యమధ్యే। హర్యుత్తమేభ్యశ్శిరసాభివాద్య విభీషణం తత్ర చ సస్వజే చ ॥ ౭౨ ॥ తావప్యుభౌ మానుషరాజపుత్రౌ తం గంధమాఘ్రాయ మహౌషధీనాం। బభూవతుస్తత్ర తదా విశల్యావుత్తస్థురన్యే చ హరిప్రవీరాః ౭౩॥ సర్వే విశల్యా విరుజః క్షణేన హరిప్రవీరాశ్చ హతాశ్చ యే స్యుః। గంధేన తాసాం ప్రవరౌషధీనాం సుప్తా నిశాంతేష్వివ సంప్రబుద్ధాః॥ ౭౪ ॥యదా ప్రభృతి లంకాయాం యుధ్యంతే కపిరాక్షసాః। తదా ప్రభృతి మానార్థమాజ్ఞయా రావణస్య చ॥ యే హన్యంతే రణే తత్ర రాక్షసాః కపికుంజరైః। హతాహతాస్తు క్షిప్యంతే సర్వ ఏవ తు సాగరే॥ ౭౫ ॥ తతో హరిర్గంధవహాత్మజస్తు తమోషధీశైలముదగ్రవీర్యః। నినాయ వేగాద్ధిమవంతమేవ పునశ్చ రామేణ సమాజగామ ॥ ౭౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.****************************తతోఽబ్రవీన్మహాతేజాస్సుగ్రీవో వానరాధిపః। అర్థ్యం విజ్ఞాపయంశ్చాపి హనూమంతమిదం వచః॥ ౧॥ యతో హతః కుంభకర్ణః కుమారాశ్చ నిషూదితాః। నేదానీముపనిర్హారం రావణో దాతుమర్హతి ॥ ౨॥ యే యే మహాబలాస్సంతి లఘవశ్చ ప్లవంగమాః। లంకామభ్యుత్పతంత్వాశు గృహ్యోల్కాః ప్లవగర్షభాః (హరయో హరిసంకాశాః ప్రదగ్ధుం రావణాలయం) ॥ ౩ ॥ తతోఽస్తంగత ఆ

౭౧॥ తత ఇతి॥ శైలోత్తమే త్రికూటశిఖరే॥ ౭౨॥ ౭౩॥ సర్వ ఇతి॥ విశల్యకరణ్యా విశల్యాః - సంధానకరణ్యా విరుజః - యే పూర్వం నిహతాస్తేపి సుప్తా నిశాంతేష్వివ సంప్రబుద్ధాః - అనేన సావర్ణ్యకరణ్యా అపి సిద్ధిరుక్తా ॥ ౭౪ ॥ తర్హి నిహతా రాక్షసాః కిం న ప్రబుద్ధా ఇత్యత్రాహ యదా ప్రభృతీతి॥ మానార్థం హతానాం రాక్షసానాం ఇయత్తాయా అపరిజ్ఞానార్థం- మృతశరీరసంఖ్యాప్రతిపత్త్యర్థం వా - పూర్వయోజనాయామర్థశబ్దో నివృత్తిపరః అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః- పరైః పరిచ్ఛిద్య జ్ఞానం మాభూదిత్యేవమర్థమితి భావః- హతాహతాః కిముమూర్షావస్థాః- కింపునర్మృతా ఇతి భావః- క్షైవనఙ్ విశిష్టేనానఞితికర్మధారయః- యద్వా యదా యదా యే యే హతాః తదా తదా తే తే క్షిప్తా ఇత్యర్థః॥ ౭౫॥ ౭౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

ఏవం హనుమదానీతౌషధిపర్వతగంధమాత్రేణ సమాగతప్రాణేషు సర్వేషు విశల్యేషు సముత్థితేషు సుగ్రీవస్స్వాతిసంధానజనితశోకాపాతిరేకేణ సద్యో నిశ్శేషం లంకానిర్దహనం హనుమతే నియమయతి॥ తత ఇత్యాది॥ అర్థ్యం అర్థాదనపేతం ప్రయోజననియతం వాక్యం విజ్ఞాపయన్ రామాయేతి శేషః - తతో హనుమంతమబ్రవీదితి యోజనా- యద్వా- అర్థ్యం విజ్ఞాపయన్ విశేషేణ జ్ఞాపయన్ ॥ ౧॥ ఇదానీం లంకాదాహోపదేశనిమిత్తమాహ- యత ఇతి॥ ఉపనిర్హారం ఉపనిష్క్రమణం - యుద్ధాయ నిర్గమనమితి యావత్ - హతపుత్రాదిత్వేనాయం త్వా రావణో న నిర్గమిష్యతీతి భావః- అత్ర అగ్రహేణ ప్రేతనిర్యాపనరూఢనిర్హారపదప్రయోగః- దాతుం కర్తుమితి యావత్- ధాతూనామనేకార్థత్వాత్- ఉపనిర్హారశబ్దః- ఉపనిష్క్రమ్య యుద్ధపరో వా॥ ౨॥ య ఇతి॥ లఘవః వేగవంతః - ఉత్పతంతు ప్రాకారముత్ప్లుత్య గచ్ఛంతు ॥ ౩॥ తత ఇతి॥ నను పూర్వముల్కాహస్తా తదా రాత్రావిత్యుక్తం. అత్ర ఆదిత్యాస్తమయసమయ ఇతి గమ్యతే - అతో విరుద్ధమితి చేన్న విరోధః- ఆదిత్యేఽస్తంగత ఇతి ప్రకాశాభావోక్తిః - నిశాముఖ ఇతి రాత్రేః ప్రథమయామ ఉచ్యతే - రౌద్ర ఇతి విశేషణాత్ యామాంతత్వేన గాఢాంధకారత్వముచ్యతే- హనుమాంశ్చ మహాద్భుతవేగశాలితయా ముహూర్తమాత్రేణ ప్రస్థాయౌషధిపర్వతమానీయ- తం పునస్తత్ర నిక్షిప్యాగతవానితి తస్య వే

సతే నేతి॥ సహస్రధారేణ సహస్రారేణ- అర్కతేన॥ ౭౪॥ యథా హతా వానరాః ప్రతిబుద్ధాః ఏవం రాక్షసాః కిమితి న ప్రతిబుద్ధా స్తత్రాహ- యదా ప్రభృతీత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ మానార్థం మానం హతానాం రాక్షసానామియత్తా తదర్థం తత్పరిజ్ఞానార్థం- యద్వా- మానః అభిమానః- తదర్థం రాక్షసా బహవో హతా ఇతి సర్వే జ్ఞాస్యంతి - తదభిమానాదప్రకటనాయేత్యర్థః - హతాహతాస్తు ముమూర్షావస్థాపన్నా అపీత్యర్థః॥ తి॥ ఆశ్వినకృష్ణాష్టమ్యామిదమ్॥ ౭౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. తత ఇతి॥ అర్థ్యం అర్థాదనపేతం కర్తవ్యమిత్యర్థః- విజ్ఞాపయన్ కర్తవ్యం బోధయన్నిత్యర్థః- ౧॥ యత ఇతి ॥ ఉపనిర్హారం ఉపనిష్క్రమ్య యుద్ధప్రదానం ॥ ౨ ॥ నిషూదితాః రాఘవాభ్యామితి శేషః- తస్మాదిదానీముపనిర్హారం పురరక్షాం దాతుం సంపాదయితుం నార్హతీతి కతకః- నిష్క్రమ్య యుద్ధప్రదానమితి తీర్థః- యుద్ధావహారమస్మాకం దాతుం నార్హతీత్యర్థః- అనేనాన్యదా యుద్ధావహారో జాత ఇతి జ్ఞాయత ఇత్యన్యే॥ ౩॥ తతోఽస్తమితి॥ నిశాముఖే నిశాయాః పూర్వయామే- ఉల్కాహస్తా తదా తౌ తురణశ్శైవ చేరతుః ఇతి పూర్వసర్గోక్తేః సంధ్యాకాలానంతరం- ప్రస్థాయౌషధిపర్వతమానీయ పునస్తత్ర నిక్షిప్య- ఆగతం హనుమంతముద్దిశ్య- యే యే మహాబలాస్సంతి లఘవశ్చ ప్లవంగమాః లంకామభ్యుత్పతంత్వితి సుగ్రీవాదేశానంతరం - ప్లవగర్షభా నిశాయాం లంకాం జగ్మురిత్యభిధానాత్ హనూమతః అచింత్యవేగాతిశయస్సూచ్యతే- తతోఽస్తంగత ఆదిత్య ఇతి పూర్వసిద్ధస్యైవాస్తమయస్యానువాదః- నత్విదానీమస్తమయః- యద్వా- తతోఽస్తంగత ఆదిత్యే రౌద్రే తస్మిన్నిశాముఖ ఇతి పరదినవృత్తాంతః ॥ ౪॥ పూర్వదినసాపరరాత్రిశేషే ఉల్కాహస్తాభ్యాం హనుమద్విభీషణాభ్యాం జాంబవదన్వేషణమ్- తతస్తస్మిన్నేవ గత ఉపసి పర్వతాహరణాయ గమనం అథాహరణం పునశ్చ తత్ప్రాపణం పునరాశ్రమమవమితి త్రింశద్ఘటికామధ్యే సర్వం. తతః

దత్త్వైరౌద్రే తస్మిన్నిశాముఖే। లంకామభిముఖాస్సోల్కా జగ్ముస్తే ప్లవగర్షభాః ॥౪॥ ఉల్కాహస్తైర్హరిగణైస్సర్వతస్స
మభిద్రుతాః। ఆరక్షస్థా విరూపాక్షాస్సహసా విప్రదుద్రువుః॥౫॥ గోపురాట్టప్రతోలీషు చర్యాసు వివిధాసు చ। ప్రాసా
దేషు చ సంహృష్టాస్ససృజుస్తే హుతాశనమ్॥ తేషాం గృహసహస్రాణి దదాహ హుతభుక్తదా ॥౬½॥ ప్రాసాదాః పర్వ
తాకారాః పతంతి ధరణీతలే॥ అగరుర్దహ్యతే తత్ర వరం చ హరిచందనమ్ ॥౭½॥ మౌక్తికా మణయస్స్నిగ్ధా వజ్రం చాపి ప్ర
వాళకమ్॥ క్షౌమం చ దహ్యతే తత్ర కౌశేయం చాపి శోభనమ్। ఆవికం వివిధం చౌర్ణం కాంచనం భాండమాయుధమ్॥ నానా
వికృతసంస్థానం వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ । గజగ్రైవేయకక్ష్యాశ్చ రథభాండాశ్చ సంస్కృతాః ॥ తనుత్రాణి చ యోధా
నాం హస్త్యశ్వానాం చ వర్మ చ। ఖడ్గా ధనూంషి జ్యాబాణాస్తోమరాంకుశశక్తయః। రోమజం వాలజం చర్మ వ్యాఘ్రజం
చాండజం బహు ॥౧౧½॥ ముక్తామణివిచిత్రాంశ్చ ప్రాసాదాంశ్చ సమంతతః ॥ వివిధానస్త్రసంయోగానగ్నిర్దహతి తత్ర
వై ॥౧౨½॥ నానావిధాన్గృహచ్ఛందాన్దదాహ హుతభుక్తదా ॥ ఆవాసాన్రాక్షసానాం చ సర్వేషాం గృహగర్ధి
నాం ॥౧౩½॥ హేమచిత్రతనుత్రాణాం స్రగ్దామాంబరధారిణామ్॥ శీధుపానచలాక్షాణాం మదవిహ్వలగామినామ్। కాం
తాలంబితవస్త్రాణాం శత్రుసంజాతమన్యూనామ్॥ గదాశూలాసిహస్తానాం ఖాదతాం పిబతామపి। శయనేషు మహార్హే

గాతిశయశ్చ ప్రతిపాదితో భవతి॥ ౪॥ ఉల్కాహస్తైరితి ॥ ఆరక్షస్థాః గుల్మస్థాః నగరరక్షిణో వా- ఆరక్షో దుర్గరక్షిణాం స్థానం- తత్రస్థా వా- త్రిష్వారక్షస్తు రక్షణ ఇతి రత్నమాలా- విరూపాక్షాః రాక్షసాః॥ ౫॥ గోపురేత్యాది॥ గోపురం పురద్వారం- అట్టంతి హింసంతి యోధా ఏషు స్థిత్వేత్యట్టాః ప్రాకారాగ్రస్థితగృహాణి- స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః- ప్రతోల్యః వీథ్యః- చర్యా అవాంతరవీథ్యః- తే వానరాః- ససృజుః క్షిప్తవంతః- తేషాం వానరాణాం సంబంధీ హుతభుగిత్యన్వయః॥౬½॥ దహనకార్యం ప్రపంచయతి- ప్రాసాదా ఇత్యాది॥ తత్ర ప్రాసాదేషు- దహ్యతే అదహ్యత- వ్యత్యయేన భూతార్థే లట్- వరం సుగంధం॥౭½॥ మౌక్తికా ఇత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా ॥ సర్వత్ర అదహ్యతేత్యస్య యథాయథం విపరిణామేనాన్వయః- మణయః ఉపాత్తమౌక్తికాదివ్యతిరిక్తాః- క్షౌమకౌశేయయోరుపాదానభేదాద్భేదః- వాల్కం క్షౌమాది- కౌశేయం క్రిమికోశోత్థమిత్యుభయత్రాప్యమరః । శోభనం శోభమానం- ఆవికం అవిరోమనిర్మితం కంబళం- ఔర్ణం మేషాదిరోమనిర్మితం కంబళం - ఊర్ణా మేషాదిలోమ్ని స్యాదిత్యమరః। భాండం ఉపకరణం - ఆభరణాది వా - భాండం తు భూషాయాం నాదేపాత్రేఽశ్వభూషయోః - మూలజాసేకలశాదౌ చ వణిఙ్మూలధనేపి చేతి రత్నమాలా ॥ నానావికృతసంస్థానం నానావిధవికారవద్విచిత్రసన్నివేశమితి భూషణాదిసర్వవిశేషణం- వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ- అశ్వాలంకారపల్యయనాదిపరిబర్హౌ- భాండశబ్దేనైవాశ్వాభరణసిద్ధావపి కర్ణావతంసాదివత్ సాహిత్యబోధనార్థం వాజిపదం గజానాం గ్రైవేయకాని కంఠభూషణాని - కక్ష్యాః ఇభబంధిన్యః - గ్రైవేయకం కంఠభూషా కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యుభయత్రాప్యమరః- సంస్కృతాః ఉత్తేజితాః - యోధానాం తనుత్రాణి వర్మాణి - హస్త్యశ్వానాం వర్మ ఆయసః కాంస్యాదివినిర్మితం - రోమజం అవిమేషాదిరోమభిన్నరోమనిర్మితం కంబళాది - వాలజం చామరాది - చర్మ సంస్తరణం ఖేటకం వా - వ్యాఘ్రజం వైయాఘ్రం నఖవాలాది - అండజం కస్తూరికాదిద్రవ్యం ॥ ౧౧½ ॥ ముక్తేతి ॥ ప్రాసాదాః పర్వతాకారా ఇత్యత్ర కేవలప్రాసాదాః అత్ర ముక్తాదిఖచితాః - అస్త్రసంయోగాన్ - సంయుజ్యంత ఇతి సంయోగాస్సంఘాతాః - తాన్ - తత్ర లంకాయాం ॥ ౧౨½॥ నానావిధానితి॥ గృహచ్ఛందాన్ స్వస్తికాదిగృహవిన్యాసాన్- గృహగర్ధినాం గృహస్థానాం॥౧౩½॥ హేతోపనతత్వేన ఖేదాతిశయం వ్యంజయితుం తేషాం వ్యాసంగం దర్శయతి- హేమేత్యాదినా॥ హేమచిత్రతనుత్రాణాం హేమమయోద్భృతవర్మణాం - ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః। వర్మగ్రహణవ్యాసక్తానామిత్యర్థః- స్రగ్దామాని పుష్పమాలాః - దామశబ్దో హారపరః స్రగ్దామశబ్దేనానేకసరనిర్మితపుష్పమాలోచ్యత ఇత్యాచార్యాః- అత్ర సర్వత్రాపి వ్యాసంగ ఏవ తాత్పర్యం- శీధుపానచలాక్షాణాం మద్యపానలోలదృష్టీనాం అత ఏవ మదవిహ్వలగామినాం మదేన మందగామినాం - కాంతాలంబితవస్త్రాణాం ఆలంబితవస్త్రకాంతానాం- రతిపరాణామితి యావత్ శత్రుషు సంజాతమన్యూనాం సంజాతక్రోధానాం దీర్ఘాభావ ఆర్షః- ఖాదతాం మాంసాదికం భక్షయతాం- పిబతాం మద్యపానం కుర్వతాం- శీధుపానేత్యత్ర మద్యపానకార్యముక్తం- క్షీరాదికం పిబతా

పునః ప్రదోషే హనుమదాదీనాం లంకాదాహగమనమితి కతకాదయః ॥౪॥ ఉల్కాహస్తైరితి ॥ ఆరక్షస్థాః గుల్మస్థాః విరూపాక్షా రాక్షసాః ॥౬॥ తేషామితి॥ తేషాం వానరాణాం సంబంధీ హుతభుక్- పతంతి అపతన్ ॥౭॥ అగరురితి॥ దహ్యతే అదహ్యత- భూతార్థే లట్ ॥౮½॥ ఆవికమితి॥ ఆవికమవిరోమనిర్మితం ఔర్ణం ఊర్ణా మేషాదిలోమ తజ్జన్యకంబళాది- కాంచనం భాండం సౌవర్ణముపకరణం- నానావికృతసంస్థానం నానా అనేకం వికృతసంస్థానం విచిత్రవిన్యాసం- వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ వాజిభాండమశ్వాలంకారః- పరిచ్ఛదః పల్యయనాదిపరికరః- భాండశబ్దేనైవ అశ్వాభరణప్రతీతేః పునర్వాజిగ్రహణం కర్ణావతంసవత్సాహిత్యావబోధనార్థం- రథభాండాః- రథోపకరణాని- సంస్కృతాః సమ్యగ్గ్రథితాః॥ రోమజమితి॥ రోమజం కంబళాది- వాలజం చామరాది- వ్యాఘ్రజం వ్యాఘ్రచర్మ అండజం కస్తూరికాది॥౧౧½॥ ముక్తామణీతి॥ అస్త్రసంయోగాన్ అస్త్రసంఘాతాన్ ॥౧౨½॥ నానేతి॥ గృహచ్ఛందాన్ స్వస్తికాదిగృహసన్నివేశవిశేషాన్ ॥౧౩॥ ఆవాసానితి॥ గృహగృధ్నూనాం గృహస్థానాం (తి) దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥ ౧౩½॥ హేమచి

షు ప్రసుప్తానాం ప్రియైస్సహ॥ త్రస్తానాం గచ్ఛతాం తూర్ణం పుత్రానాదాయ సర్వతః । తేషాం శతసహస్రాణి తదా
లంకానివాసినాం । అదహత్పావకస్తత్ర జజ్వాల చ పునః పునః ॥౧౭॥ సారవంతి మహార్హాణి గంభీరగుణవంతి చ । హేమచం
ద్రార్ధచంద్రాణి చంద్రశాలోన్నతాని చ । రత్నచిత్రగవాక్షాణి సాధిష్ఠానాని సర్వశః ॥ మణివిద్రుమచిత్రాణి స్పృ
శంతీవ దివాకరం । క్రౌంచబర్హిణవీణానాం భూషణానాం చ నిస్స్వనైః ॥ నాదితాన్యచలాభాని వేశ్మాన్యగ్నిర్దదాహ
సః ॥౨౦॥ జ్వలనేన పరీతాని తోరణాని చకాశిరే । విద్యుద్భిరివ నద్ధాని మేఘజాలాని ఘర్మగే ॥౨౧॥ జ్వలనేన పరీతాని నిపే
తుర్భవనాన్యథ । వజ్రివజ్రహతానీవ శిఖరాణి మహాగిరేః ॥౨౨॥ విమానేషు ప్రసుప్తాశ్చ దహ్యమానా వరాంగనాః ॥ త్య
క్తాభరణసర్వాంగా హాహేత్యుచ్చైర్విచుక్రుశుః ॥౨౩॥ తాని నిర్దహ్యమానాని దూరతః ప్రచకాశిరే । హిమవచ్ఛిఖ
రాణీవ దీప్తౌషధివనాని చ ॥౨౪॥ హర్మ్యాగ్రైర్దహ్యమానైశ్చ జ్వాలాప్రజ్వలితైరపి । రాత్రౌ సా దృశ్యతే లంకా పు
ష్పితైరివ కింశుకైః ॥౨౫॥ హస్త్యధ్యక్షైర్గజైర్ముక్తైర్ముక్తైశ్చ తురగైరపి । బభూవ లంకా లోకాంతే భ్రాంతగ్రా
హ ఇవార్ణవః ॥౨౬॥ అశ్వం ముక్తం గజో దృష్ట్వా క్వచిద్భీతోఽపసర్పతి । భీతో భీతం గజం దృష్ట్వా క్వచిదశ్వో నివర్తతే ॥
౨౭॥ లంకాయాం దహ్యమానాయాం శుశుభే స మహార్ణవః । ఛాయాసంసక్తసలిలో లోహితోద ఇవార్ణవః ॥౨౮॥
సా బభూవ ముహూర్తేన హరిభిర్దీపితా పురీ । లోకస్యాస్య క్షయే ఘోరే ప్రదీప్తేవ వసుంధరా ॥౨౯॥ నారీజనస్య ధూమే
న వ్యాప్తస్యోచ్చైర్వినేదుషః । స్వనో జ్వలనతప్తస్య శుశ్రువే దశయోజనం ॥ ౩౦॥ ప్రదగ్ధకాయానపరాన్ రాక్షసా
న్నిర్గతాన్ బహిః । సహసాభ్యుత్పతంతి స్మ హరయోఽథ యుయుత్సవః ॥౩౧॥ ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ ని
స్వనః । దిశో దశ సముద్రం చ పృథివీం చాన్వనాదయత్ ॥౩౨॥ విశల్యౌ తు మహాత్మానౌ తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ । అసం
భ్రాంతౌ జగృహతుస్తదోభే ధనుషీ వరే ॥ ౩౩॥ తతో విస్ఫారయాణస్య రామస్య ధనురుత్తమం । బభూవ తుములశ్శబ్దో
రాక్షసానాం భయావహః ॥౩౪॥ అశోభత తదా రామో ధనుర్విస్ఫారయన్ మహత్ । భగవానివ సంక్రుద్ధో భవో వేదమ

మితి వా- మహార్హాస్విత్యతివిశేషణేన సుప్తత్వాతిశయహేతురుక్తః- ప్రియైః దారైరితి విశేష్యం- తేషాం ఏవం వ్యాసక్తానాం శతసహస్రాణీతి సంఖ్యా
సంఖ్యేయయోరభేదేన నిర్దేశః- అనేకశతసహస్రరాక్షసానిత్యర్థః- పునః పునరిత్యనేన తద్రుధిరవసాస్నేహనాధికజ్వాలోచ్యతే ॥౧౭॥ రావణ
స్య పునర్ధననాశం వ్యంజయితుముత్తమగృహదహనం దర్శయతి- సారవంతీత్యాదినా ॥ సారవంతి శ్రేష్ఠధనవంతి- సారో బలే స్థిరాంశే ఛేదే పుమాన్
న్యాయ్యే చ వరే త్రిష్వితి రత్నమాలా- గంభీరాణి మహాతల్పవంతి- గుణవంతి సౌందర్యవంతి - హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి హేమకృతాని చంద్రా
కారాణ్యర్ధచంద్రాకారాణి చేత్యర్థః- చంద్రశాలాభిః శిరోగృహైః - ఉన్నతాని - చంద్రశాలా శిరోగృహమిత్యమరః- సాధిష్ఠానాని శ
య్యాసనాదిసహితాని- స్పృశంతీవ దివాకరం- సూర్యపథపర్యంతోన్నతానీత్యర్థః- క్రౌంచాదయో లీలార్థం గృహేషు సంవర్ధితాః ॥౨౦॥
జ్వలనేనేతి ॥ ఘర్మోఽస్మాత్ గచ్ఛతీతి ఘర్మగః వర్షాకాల ఇత్యర్థః- ఘర్మగే నిదాఘే గచ్ఛతీతి శేష ఇత్యప్యాహుః- ఘర్మశబ్దేన ఘర్మాం
తో లక్ష్యతే- తం గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి ఘర్మగః వర్షాదిరిత్యపరే- వస్తుతో ఘర్మగే గ్రీష్మ ఇత్యేవార్థః- లంకాయాం దహ్యమానాయాం సంతా
పేన సమంతతః ప్రసరతి దహ్యమానతోరణాదీని నిదాఘప్రరూఢసవిద్యున్మేఘతుల్యానీత్యర్థః ॥౨౧॥ జ్వలనేన పరీతాని నిపేతురిత్యస్య వజ్రివజ్రహ
తానీవేత్యుత్తరార్ధం ॥ ౨౨॥ విమానేష్వితి ॥ త్యక్తాభరణసర్వాంగాః సర్వాంగాభరణాన్యపి త్యక్త్వేత్యర్థః ॥ ౨౩॥ తానీతి ॥ తాని
పూర్వశ్లోకే ప్రస్తావాపాధికరణతయోపాత్తాని విమానాని- దీప్తౌషధివనాని ప్రకాశితతృణజ్యోతిర్వనాని ॥ ౨౪॥ హర్మ్యాగ్రైరితి ॥ జ్వాలాప్రజ్వ
లితైః. జ్వాలావిశిష్టైరిత్యర్థః ॥ ౨౫॥ హస్త్యధ్యక్షైరితి ॥ హస్త్యధ్యక్షైః హస్తిపకైః- ముక్తైః నిగళాన్మోచితైః ముక్తైశ్చ తురగైరపీత్యత్రాప్య
శ్వాధ్యక్షైరిత్యధ్యాహార్యం- లోకాంతే ప్రళయే ॥ ౨౬॥ ౨౭॥ లంకాయామితి ॥ ఛాయాసంసక్తసలిలః ప్రతిబింబసంక్రాంతజలః- లోహితో
దః లోహితోదకః- ఉదాదేశ ఆర్షః ॥ ౨౮॥ ౨౯॥ నారీతి ॥ నారీజనస్యాతిసాహసికత్వాద్దశయోజనస్వనశ్రవణం ॥౩౦॥ ౩౧॥ ఉద్ఘుష్టమి
తి ॥ ఉద్ఘుష్టం ఉద్ఘోషః- భావే క్తః ॥ ౩౨॥ విశల్యావితి ॥ విశల్యౌ నిర్గళితశరీరనిమగ్నశరఫలకౌ- తదోభే ధనుషీ వరే ఇతి పాఠః ॥౩౩॥ తత ఇతి ॥
విస్ఫారయాణస్య ధ్వనయతః- విస్ఫారో ధనుషస్స్వన ఇత్యమరః- స్ఫురతి స్ఫులత్యోర్నిర్నివిభ్య ఇతి షత్వం- ముగభావ ఆర్షః ॥ ౩౪॥ అశోభతేతి ॥ వే

తేతి ॥ వామాని హారాః ॥ శీఘ్రేతి ॥ శత్రుసంజాతమన్యూనామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః ॥ శయనేష్వితి ॥ ప్రియైః ప్రియాభిస్సహేత్యర్థః ॥౧౭॥ సారవంతీ
త్యాది ॥ హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి హేమనిర్మితాని చంద్రాకారాణి అర్ధచంద్రాకారాణి చ- చంద్రశాలోన్నతాని శిరోగృహైః ఉన్నతాని- వేశ్మా
న్యగ్నిర్దదాహేతి సంబంధః ॥ తి ॥ దహ్యమానగృహవర్ణనం సారవంతీత్యాది ॥ సారవంతి స్థిరసంస్థానవంతి- గంభీరగుణవంతి- అనేకకక్ష్యాప్రాకారాం
తర్గేహద్వారోపద్వారతో దుర్గమత్వలక్షణగాంభీర్యవంతి ॥౨౦॥ జ్వలనేనేతి ॥ ఘర్మగే ఘర్మోఽస్మాద్గచ్ఛతీతి ఘర్మగః- వర్షాకాలః ॥ తి ॥ ఘర్మగే గ్రీష్మ
గే దివాకరే గతే ప్రవృత్తాని విద్యుద్భిర్నద్ధాని మేఘజాలానీవ స్థితాని గృహాణి ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ తి ॥ విమానం సప్తభూమిప్రాసాదః ॥ ౨౩॥ ౨౫॥ హ
స్త్యధ్యక్షైరితి ॥ లోకాంతే ప్రళయే ॥ తి ॥ భ్రాంతా ఘూర్ణమానా గ్రాహా యస్య సః ॥ ౨౬॥ తి ॥ ఛాయా వహ్నిజ్వాలాప్రతిబింబః ॥ ౨౮॥ తి ॥ సం

యం ధనుః ॥ ౩౫ ॥ ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ నిస్వనం ॥ జ్యాశబ్దస్తావుభౌ శబ్దావతి రామస్య శుశ్రువే ॥ ౩౬ ॥
వానరోద్ఘుష్టఘోషశ్చ రాక్షసానాం చ నిస్వనః ॥ జ్యాశబ్దశ్చాపి రామస్య త్రయం వ్యాప దిశో దశ ॥ ౩౭ ॥ తస్య కా
ర్ముకముక్తైశ్చ శరైస్తత్పురగోపురం ॥ కైలాసశృంగప్రతిమం వికీర్ణమపతద్భువి ॥ ౩౮ ॥ తతో రామశరాన్ దృష్ట్వా విమా
నేషు గృహేషు చ ॥ సన్నాహో రాక్షసేంద్రాణాం తుములస్సమపద్యత ॥ ౩౯ ॥ తేషాం సన్నహ్యమానానాం సింహనా
దం చ కుర్వతాం ॥ శర్వరీ రాక్షసేంద్రాణాం రౌద్రీవ సమపద్యత ॥ ౪౦ ॥ ఆదిష్టా వానరేంద్రాస్తు సుగ్రీవేణ మహాత్మనా ॥
ఆసన్నం ద్వారమాసాద్య యుధ్యధ్వం ప్లవగర్షభాః ॥ యశ్చ వో వితథం కుర్యాత్తత్ర తత్ర హ్యుపస్థితః ॥ స హంతవ్యో హి సంప్లుత్య
రాజశాసనదూషకః ॥ ౪౨ ॥ తేషు వానరముఖ్యేషు దీప్తోల్కోజ్జ్వలపాణిషు ॥ స్థితేషు ద్వారమాసాద్య రావణం మన్యురావి
శత్ ॥ ౪౩ ॥ తస్య జృంభితవిక్షేపాద్వ్యామిశ్రా వై దిశో దశ ॥ రూపవానివ రుద్రస్య మన్యుర్గాత్రేష్వదృశ్యత ॥ ౪౪ ॥ స
నికుంభం చ కుంభం చ కుంభకర్ణాత్మజావుభౌ ॥ ప్రేషయామాస సంక్రుద్ధో రాక్షసైర్బహుభిస్సహ ॥ ౪౫ ॥ యూపాక్ష
శ్శోణితాక్షశ్చ ప్రజంఘః కంపనస్తథా ॥ నిర్యయుః కౌంభకర్ణిభ్యాం సహ రావణశాసనాత్ ॥ ౪౬ ॥ శశాస చైవ తాన్
సర్వాన్ రాక్షసాన్ సుమహాబలాన్ ॥ నాదయన్ గచ్ఛతాత్రైవ జయధ్వం శీఘ్రమేవ చ ॥ ౪౭ ॥ తతస్తు చోదితాస్తేన రా
క్షసా జ్వలితాయుధాః ॥ లంకాయా నిర్యయుర్వీరాః ప్రణదంతః పునః పునః ॥ ౪౮ ॥ రక్షసాం భూషణస్థాభిర్భాభిస్స్వాభి
శ్చ సర్వశః ॥ చక్రుస్తే సప్రభం వ్యోమ హరయశ్చాగ్నిభిస్సహ ॥ ౪౯ ॥ తత్ర తారాధిపస్యాభా తారాణాం చ తథైవ
చ ॥ తయోరాభరణస్థా చ బలయోర్ద్యామభాసయన్ ॥ ౫౦ ॥ చంద్రాభా భూషణాభా చ గృహాణాం జ్వలతాం చ
భా ॥ హరిరాక్షససైన్యాని భ్రాజయామాస సర్వతః ॥ ౫౧ ॥ తత్ర చోర్ధ్వం ప్రదీప్తానాం గృహాణాం సాగరః పునః ॥
భాభిస్సంసక్తపాతాళశ్చలోర్మిశ్శుశుభేఽధికం ॥ ౫౨ ॥ పతాకాధ్వజసంసక్తముత్తమాసిపరశ్వథం ॥ భీమాశ్వరథమా

దమయం ధనుః వేదోక్తలక్షణం ధనుః - కృత్తివాసాః పినాకీతి శ్రుత్యా ప్రతిపాదితమహిమేతి వార్థః ॥ ౩౫ ॥ ఉద్ఘుష్టమితి ॥ రామస్య జ్యాశబ్దః వానరాణాముద్ఘుష్టం రాక్షసానాం నిస్వనం చ - తావుభావతీత్య శుశ్రువే ॥ ౩౬ ॥ వానరేతి ॥ వానరోద్ఘుష్టఘోషః వానరోత్పాదితఘోషః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తతఇతి ॥ తుములః అధికః ॥ ౩౯ ॥ తేషామితి ॥ సన్నహ్యమానానాం కక్ష్యాబంధాదియుద్ధసన్నాహం కుర్వతాం - రౌద్రీ ప్రళయరాత్రిః ॥ ౪౦ ॥ ఆదిష్టా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అంతే ఇతికరణం బోధ్యం - వస్తుని ధారణే పక్షి - వితథం కుర్యాత్ - మచ్ఛాసనమితి శేషః - ఆసన్నద్వారం రావణాంతఃపురాసన్నమధ్యకక్ష్యాద్వారం - తత్ర తత్ర యుద్ధభూమావుపస్థితః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ తస్యేతి ॥ జృంభితవిక్షేపాత్ గాత్రవినామవిస్తారాత్ - వ్యామిశ్రాః వ్యాకులాః అభవన్నితి శేషః - దిశః దిక్స్థితాః - రుద్రస్య కాలాగ్నిరుద్రస్య గాత్రేషు యో రూపవాన్ మన్యుః - స ఇవ రావణో లక్ష్యత ॥ ౪౪ ॥ ౪౬ ॥ శశాసేతి ॥ అత్రైవ అస్మిన్ గృహ ఏవారభ్య - సింహనాదం నాదయన్ నాదయంతః కుర్వంతః గచ్ఛత - నాదయన్నిత్యత్ర - వ్యత్యయో బహుళమితి బహువచనవిషయే ఏకవచనం ॥ ౪౭ ॥ తతస్త్వితి ॥ జ్వలితేతి ఆయుధానాం జ్వలితత్వం యుద్ధయాత్రానుశిక్షా… ప్రదర్శనాత్ - లంకాయా ఇతి పంచమీ ॥ ౪౮ ॥ రక్షసామితి ॥ స్వాభిః స్వాసాధారణాభిః - రక్షసాం భూషణస్థాభిః భాభిశ్చ వ్యోమ సేనామధ్యాకాశం ॥ ౪౯ ॥ తదానీం చంద్రోదయాత్ పునః ప్రకాశాతిశయమాహ - తత్రేతి ॥ తత్ర తదానీం - తారాధిపస్యాభా తారాణాం చాభా - తయోర్బలయోరాభరణస్థాభా చ - ద్యాం ఆకాశం అభాసయన్ ॥ ౫౦ ॥ దహ్యమానలంకాగృహప్రకాశైః పునరపి సప్రకాశోఽవర్ధతేత్యాహ - చంద్రేతి ॥ ౫౧ ॥ తత్ర చేతి ॥ సంసక్తపాతాళః పాతాళపర్యంతం సంసక్తః ॥ ౫౨ ॥ పతాకేత్యాది సార్ధచతుశ్శ్లోకైక్యైకాన్వయాః ॥ చలత్పటా పతాకా - మత్స్యాదిచిహ్నితం ధ్వజః - ఉత్తమాసిపరశ్వథం - పరశ్వథోఽసిరూపః కుఠారరూపశ్చాస్తీతి త్రిరూపపరశ్వథోఽసిపరశ్వథః తేన వక్ష్యమాణయోః ఖడ్గపరశ్వథయోర్న పౌనరుక్త్యం - జ్వలితపాత్రిసమిత్యత్ర … సశబ్దః క్షిప్తవ్యే హాస్త్రిస్వకుంతే వర్తతే - తేన తస్యాపి న పౌనరుక్త్యం - పత్తయః పదాతయః - తేషాం నానాత్వం వేషాయుధాది

హారకాలే సంక్రుద్ధో భవః - శబ్దబ్రహ్మాత్మకం వేదమయః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ త్రయం - వ్యాప - వ్యాప్తమభూత్ ॥ ౩౮ ॥ తి ॥ సన్నాహః ఉద్యోగః ॥ ౩౯ ॥ తి ॥ రౌద్రీవ కాళరాత్రిరివ ॥ ౪౦ ॥ ఆదిష్టా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వః యుష్మాకం మధ్యే - యః తత్ర తత్ర వ్యవస్థితస్సన్ వితథం కుర్యాత్ - మచ్ఛాసనమితి శేషః - రాజశాసనదూషకః సః - హంతవ్యః - అతో యుధ్యధ్వమితి సుగ్రీవేణాదిష్టా ఇతి సంబంధః ॥ ౪౩ ॥ తస్యేతి ॥ జృంభితః క్షోభాద్ధేతోః - దశదిశో వ్యామిశ్రాః వ్యాకులాః - రుద్రస్య మన్యుః - రూపవానివ గాత్రేష్వదృశ్యతేతి చ సంబంధః ॥ ౪౬ ॥ శశాసేతి ॥ హే రాక్షసాః అత్రాస్మిన్ స్థల ఏవ ఆగచ్ఛతేతి సింహనాదం నాదయన్ నాదయతః రాక్షసాన్ శశాసేతి సంబంధః - నాదయన్నితి విభక్తివ్యత్యయేన బహువచనే ఏకవచనప్రయోగః ॥ తి ॥ అద్యాస్యాం రాత్ర్యామేవ గచ్ఛతేతి వానరానీకభయాయ స్వయం సింహనాదం నాదయన్ కుర్వన్ శశాస ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ తి ॥ సప్రభం నిస్తిమిరం ॥ ౪౯ ॥ తత్రేతి ॥ తయోర్బలయోః ద్యాం నక్షత్రప్రభా కీర్తిబలయోర్ద్యాం ఉభయసేనామధ్యగతాకాశప్రదేశం అభాసయదితి సంబంధః ॥ ౫౦ ॥ తి ॥ ఉక్తశ్లోకస్యైవ వ్యాఖ్యానం చంద్రాభేతి - గ్రహాణాం నక్షత్రాణాం ॥ ౫౧ ॥ తత్రేతి ॥ సంసక్తః పాతాళో యేన సః సాగరః భాభిః - అధికం - శుశుభ ఇతి సంబంధః ॥ ౫౨ ॥ పతాకేత్యాది సార్ధపంచకమేకాన్వయం ॥ ఉత్తమాసిపరశ్వథం - పరశ్వథో ద్వివిధః అసిరూపః కుఠా

తంగం నానాపత్తిసమాకులం । దీప్తశూలగదాఖడ్గప్రాసతోమరకార్ముకం ॥ తదా త్రిసబలం ఘోరం భీమవిక్రమ
పౌరుషం। దదృశే జ్వలితప్రాసం కింకిణీశతనాదితం ॥ హేమజాలాచితభుజం వ్యామిశ్రితపరశ్వథం। వ్యాఘూర్ణిత
మహాశస్త్రం బాణసంసక్తకార్ముకం ॥ గంధమాల్యమధూత్సేకసమ్మోదితమహానిలం। ఘోరం శూరజనాకీర్ణం మ
హాంబుధరనిస్వనం ॥ ౫౭ ॥ తద్దృష్ట్వా బలమాయాంతం రాక్షసానాం సుదారుణం। సంచచాల ప్లవంగానాం బలముచ్చై
ర్ననాద చ ॥౫౮॥ జవేనాప్లుత్య చ పునస్తద్బలం రక్షసాం మహత్। అభ్యయాత్ప్రత్యరిబలం పతంగా ఇవ పావకమ్॥ ౫౯॥
తేషాం భుజపరామర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని। రాక్షసానాం బలం శ్రేష్ఠం భూయస్తరమశోభత ॥ ౬౦ ॥ తతో ఽన్మత్తా ఇ
వోత్పేతుర్హరయో ఽథ యుయుత్సవః । తరుశైలైరభిఘ్నంతో ముష్టిభిశ్చ నిశాచరాన్ ॥౬౧॥ తథైవాపతతాం తేషాం కపీ
నామసిభిశ్శితైః । శిరాంసి సహసా జహ్రూ రాక్షసా భీమదర్శనాః ॥౬౨॥ దశనైర్హృతకర్ణాశ్చ ముష్టినిర్భిన్నమ
స్తకాః। శిలాప్రహారభగ్నాంగా విచేరుస్తత్ర రాక్షసాః ॥ ౬౩॥ తథైవాప్యపరే తేషాం కపీనామభిలక్షితాః । ప్రవీరా
నభితో జఘ్నూ రాక్షసా నాంతరస్వినాం ॥౬౪ ॥ తథైవాప్యపరే తేషాం కపీనామసిభిశ్శితైః। హరివీరాన్నిజఘ్నుశ్చ ఘో
రరూపా నిశాచరాః ॥౬౫॥ ఘ్నంతమన్యం జఘానాన్యః పాతయంతమపాతయత్ । గర్హమాణం జగర్హాన్యో దశంతమపరో ఽదశత్ ॥౬౬॥ దేహీత్యన్యో దదాత్యన్యో దదామీత్యపరః పునః। కిం క్లేశయసి తిష్ఠేతి తత్రాన్యోన్యం బభాషిరే ॥
౬౭ ॥ విప్రలంబితవస్త్రం చ విముక్తకవచాయుధం । సముద్యతమహాప్రాసం యష్టిశూలాసిసంకులం ॥ ప్రావర్తత మ
హారౌద్రం యుద్ధం వానరరక్షసాం ॥ ౬౮ ॥ వానరాన్ దశ సప్తేతి రాక్షసా జఘ్నురాహవే॥ రాక్షసాన్ దశ సప్తేతి వా
నరాశ్చాభ్యపాతయన్ ॥౬౯ ॥ విస్రస్తకేశవసనం విధ్వస్తకవచధ్వజం ॥ బలం రాక్షసమాలంబ్య వానరాః పర్యవార
యన్ ॥ ౭౦॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-పంచసప్తతితమస్సర్గః. ******************************

ప్రవృత్తే సంకులే తస్మిన్ ఘోరే వీరజనక్షయే। అంగదః కంపనం వీరమాససాద రణోత్సుకః ॥౧॥ ఆహూయ సో ఽం
గదం కోపాత్తాడయామాస వేగితః । గదయా కంపనః పూర్వం స చచాల భృశాహతః ॥ ౨ ॥ స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ చి
క్షేప శిఖరం గిరేః । అర్దితశ్చ ప్రహారేణ కంపనః పతితో భువి ॥౩॥ తతస్తు కంపనం దృష్ట్వా శోణితాక్షో హతం రణే । రథే
నాభ్యపతత్క్షిప్రం తత్రాంగదమభీతవత్ ॥౪॥ సో ఽంగదం నిశితైర్బాణైస్తదా వివ్యాధ వేగితః । శరీరదారణైస్తీక్ష్ణైః కాలా

థితాత్ - ప్రాసస్య జ్వలితత్వం యుద్ధాగమనసమయే శిక్షావిశేషప్రదర్శక క్రియాసంబంధాత్ - కింకిణీశతనాదితం రథగజాదికింకిణీశతనాదితం-
హేమజాలాచితభుజం హేమాభరణజాలాబద్ధభుజం - వ్యావేష్టితపరశ్వథం మదేన చాలితపరశ్వథం-శస్త్రం ఉక్తవ్యతిరిక్తాయుధం-బాణసంస
క్తకార్ముకమితి- దీప్తశూలగదాఖడ్గప్రాసతోమరకార్ముకమిత్యత్ర యత్ పూర్వోక్తం కార్ముకం తదంగే పునరాదాతుం పృష్ఠే బద్ధమపర
మిదం కార్ముకమితి జ్ఞేయం-గంధేతి-గంధః చందనాదిః-గంధమాల్యాభ్యాం మధూత్సేకేన వీరపానరూప మధుసేవనేన చ- సంమోదితమహానిలం
వాసితమహావాతం॥ ౫౭॥ తద్దృష్ట్వేత్యాది॥ ఆయాంతమితి పుల్లింగమార్షం- సంచచాల అభిముఖం జగామ॥ ౫౮॥ ౫౯॥ తేషామితి॥ భుజపరా
మర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని సంతతభుజస్పర్శేన ఉత్తేజితపరిఘవజ్రం॥౬౧॥౬౩॥ తథైవేతి॥ కపీనాం అభిలక్షితాః ప్రసిద్ధాః-కపిప్రవరా ఇత్యర్థః॥౬౪॥
తథైవేతి॥ కపీనాం మధ్యే- హరివీరాన్-వీరహరీన్ -నిజఘ్నుః॥౬౫॥౬౬॥ దేహీతి॥ అన్యో వీరః ప్రహరణమత్ర దేహీతి బభాషే-అన్యో దదామీతి బభాషే-
అపరః పునః దదామీతి బభాషే-ఆత్మానం ఆయాసేన కిం క్లేశయసి తిష్ఠేత్యన్యో బభాషే- తత్రైవమన్యోన్యం బభాషిరే॥౬౭॥ విప్రలంబితవస్త్రమిత్యా
ది॥ సర్వం క్రియావిశేషణం॥౬౮॥ వానరానితి॥ రాక్షసాః దశసప్తేత్యనేన ప్రకారేణ వానరాన్ జఘ్నుః వానరాశ్చ దశసప్తేత్యనేన ప్రకా
రేణ రాక్షసానభ్యపాతయన్నితి సంబంధః॥౬౯॥ విస్రస్తేతి॥ ఆలంబ్య వేగేన ధావమానం ప్రతిష్టభ్య తతః పరితో వారయన్ ॥౭౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరా
జవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- పంచసప్తతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ కుంభవధః షట్సప్తతితమే- ప్రవృత్త ఇత్యాది॥ సంకులే నిరంతరే॥౧॥ ఆహూయేతి॥ ఆహూయ స్పర్ధయిత్వా- హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చేతి ధా
తోర్ల్యప్- వేగితః సంజాతవేగః-తారకాదిత్వాదితచ్ -సః అంగదః॥౨॥ స ఇతి॥ చిక్షేప కంపనోరసీతి శేషః॥౩॥ తతస్త్వితి॥ కంపనం హతమిత్యన్వ
యః- తత్ర కంపనయుద్ధస్థానే- అభీతవత్ అభీతమితి క్రియావిశేషణం॥ ౪॥ స ఇత్యాది॥ కాలాగ్నిసమవిగ్రహైః-కాలాగ్నితుల్యాకారైరిత్యర్థః॥

రరూపశ్చ-తత్ర ప్రాసిరూపః పరశ్వథో ఽసి పరశ్వథః-అనేనోత్తరత్ర ఖడ్గపరశ్వథాభ్యాం న పౌనరుక్త్యం॥ హేమజాలేతి॥ వ్యామిశ్రితాః ఉత్తేజితాః
పరశ్వథా యస్య తత్ ॥౬౪॥ తథైవేతి॥ అపరే నిశాచరాః తేషాం కపీనాం మధ్యే హరివీరాన్ వీరహరీన్ నిజఘ్నురితి సంబంధః॥ ౬౬ ॥ దేహీతి॥ దేహి
త్యాదౌ యుద్ధమిత్యధ్యాహార్యం ॥౬౯॥ వానరానితి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ వానరా రాక్షసాశ్చాన్యోన్యం జఘ్నురితి సంబంధః॥ ౭౦॥ ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచసప్తతితమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋

గ్నిసమవిగ్రహైః ॥ ౫ ॥ క్షురక్షురప్రైర్నారాచైర్వత్సదంతైశ్శిలీముఖైః । కర్ణిశల్యవిపాఠైశ్చ బహుభిర్నిశితైశ్శ
రైః ॥ అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్ । ధనురుగ్రం రథం బాణాన్ మమర్ద తరసా బలీ ॥ ౭॥ శోణితా
క్షః తతః క్షిప్రమసిచర్మ సమాదదే । ఉత్పపాత దివం క్రుద్ధో వేగవానవిచారయన్ ॥ ౮ ॥ తం క్షిప్రతరమాప్లుత్య పరామృ
శ్యాంగదో బలీ। కరేణ తస్య తం ఖడ్గం సమాచ్ఛిద్య ననాద చ ॥ ౯ ॥ తస్యాంసఫలకే ఖడ్గం నిజఘాన తతోఽంగదః। యజ్ఞోపవీ
తవచ్చైనం చిచ్ఛేద కపికుంజరః ॥౧౦॥ తం ప్రగృహ్య మహాఖడ్గం వినద్య చ పునః పునః । వాలిపుత్రోఽభిదుద్రావ రణశీర్షే
పరానరీన్ ॥౧౧॥ ఆయసీం తు గదాం వీరః ప్రగృహ్యైకనకాంగదః। శోణితాక్షస్సమావిధ్య తమేవానుపపాత హ ॥౧౨॥
ప్రజంఘసహితో వీరో యూపాక్షస్తు తతో బలీ । రథేనాభియయౌ క్రుద్ధో వాలిపుత్రం మహాబలం ॥ ౧౩ ॥ తయోర్మధ్యే
కపిశ్రేష్ఠశ్శోణితాక్షప్రజంఘయోః। విశాఖయోర్మధ్యగతః పూర్ణచంద్ర ఇవాభవత్ ॥ ౧౪॥ అంగదం పరిరక్షంతౌ మైం
దో ద్వివిద ఏవ చ। తస్య తస్థతురభ్యాశే పరస్పరదిదృక్షయా ॥౧౫॥ అభిపేతుర్మహాకాయాః ప్రతియత్తా మహాబలాః। రా
క్షసా వానరాన్ రోషాదసిచర్మగదాధరాః ॥ ౧౬ ॥ త్రయాణాం వానరేంద్రాణాం త్రిభీ రాక్షసపుంగవైః । సంసక్తా
నాం మహద్యుద్ధమభవద్రోమహర్షణం ॥ ౧౭ ॥ తే తు వృక్షాన్ సమాదాయ సంప్రచిక్షిపురాహవే। ఖడ్గేన ప్రతిచిచ్ఛేద
తాన్ ప్రజంఘో మహాబలః ॥ ౧౮ ॥ రథానశ్వాన్ ద్రుమాన్ శైలాన్ ప్రచిక్షిపురాహవే । శరౌఘైః ప్రతిచిచ్ఛేద తాన్
యూపాక్షో నిశాచరః ॥౧౯ ॥ సృష్టాన్ ద్వివిదమైందాభ్యాం ద్రుమానుత్పాట్య వీర్యవాన్ । బభంజ గదయా మధ్యే శోణి
తాక్షః ప్రతాపవాన్ ॥ ౨౦ ॥ ఉద్యమ్య విపులం ఖడ్గం పరమర్మనికృంతనం । ప్రజంఘో వాలిపుత్రాయ అభిదుద్రావ వేగి
తః ॥ ౨౧ ॥ తమభ్యాశగతం దృష్ట్వా వానరేంద్రో మహాబలః । ఆజఘానాశ్వకర్ణేన ద్రుమేణాతిబలస్తదా ॥౨౨॥ బా
హుం చాస్య సనిస్త్రింశమాజఘాన స ముష్టినా । వాలిపుత్రస్య ఘాతేన స పపాత క్షితావసిః ॥ ౨౩॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూ
మౌ ఖడ్గముత్పలసన్నిభం।ముష్టిం సంవర్తయామాస వజ్రకల్పం మహాబలః ॥ ౨౪ ॥ లలాటే స మహావీర్యమంగదం వాన
రర్షభం । ఆజఘాన మహాతేజాస్స ముహూర్తం చచాల హ ॥ ౨౫ ॥ స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ వాలిపుత్రః ప్రతాప
వాన్।ప్రజంఘస్య శిరః కాయాత్ ఖడ్గేనాపాతయత్ క్షితౌ ॥ ౨౬ ॥ స యూపాక్షోఽశ్రుపూర్ణాక్షః పితృవ్యే నిహతే రణే ।
అవరుహ్య రథాత్ క్షిప్రం క్షీణేషుః ఖడ్గమాదదే ॥ ౨౭ ॥ తమాపతంతం సంప్రేక్ష్య యూపాక్షం ద్వివిదస్త్వరన్ । ఆజ
ఘానోరసి క్రుద్ధో జగ్రాహ చ బలాద్బలీ॥ ౨౮ ॥ గృహీతం భ్రాతరం దృష్ట్వా శోణితాక్షో మహాబలః । ఆజఘాన గదాగ్రే
ణ వక్షసి ద్వివిదం తతః ॥౨౯ ॥ స గదాభిహతస్తేన చచాల చ మహాబలః । ఉద్యతాం చ పునస్తస్య జహార ద్వివిదో గదాం ॥
౩౦॥ ఏతస్మిన్నంతరే వీరో మైందో వానరయూథపః। యూపాక్షం తాడయామాస తలేనోరసి వీర్యవాన్ ॥౩౧॥ తౌ శో
ణితాక్షయూపాక్షౌ ప్లవంగాభ్యాం తరస్వినా । చక్రతుస్సమరే తీవ్రమాకర్షోత్పాటనం భృశం ॥౩౨ ॥ ద్వివిదశ్శోణి
తాక్షం తు విదదార నఖైర్ముఖే । నిష్పిపేష చ వేగేన క్షితావావిశ్య వీర్యవాన్ ॥౩౩॥ యూపాక్షమపి సంక్రుద్ధో మైందో

౫॥ క్షురేత్యాది॥ క్షురః నాపితశస్త్రాకారముఖః-క్షురప్రః అర్ధచంద్రాకృతిః-నారాచః శల్యకః-వత్సదంతైః వత్సదంతాకారముఖైః-శిలీముఖైః కంకపత్రాకారముఖైః-ఉభయపార్శ్వకృతకర్ణః కర్ణీ-అర్ధనారాచః శల్యః-విపాఠః కరవీరపత్రాగ్రసదృశః॥ ౭॥ శోణితాక్ష ఇతి॥ అసిశ్చర్మ చేత్యసిచర్మ-ఏకవద్భావః ఉత్పపాత-రథాదితి శేషః॥ ౮॥ తమితి। పరామృశ్య ప్రగృహ్య॥ ౯॥ తస్యేతి॥ చిచ్ఛేద ఛిన్నస్తు న మృతః। ౧౦॥ తమితి॥ అపరాన్ ప్రజంఘాదీన్॥౧౧॥ ఆయసీమితి॥ తమేవ అంగదమేవ॥౧౨॥ ప్రజంఘేతి॥ స్పష్టః॥౧౩॥ తయోరితి॥ యూపాక్షస్య దూరస్థత్వాదనుక్తిః॥ ౧౪॥ అంగదమితి॥ పరిరక్షంతౌ-మాతులత్వాదితి భావః-పరస్పరదిదృక్షయా-స్వానురూపప్రతిభటరాక్షసజిజ్ఞాసయేత్యర్థః॥ ౧౫॥ అభిపేతురితి॥ ప్రతియత్తాః ప్రతియత్నవంతః-గుణాధానం ప్రతియత్నః-ఆరోపితవీర్యా ఇత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥ రథానితి। రథానశ్వాన్ - ప్రతీతి శేషః॥౧౯॥ సృష్టానితి॥ ఉత్పాట్య సృష్టానిత్యన్వయః॥ ౨౦॥ ఉద్యమ్యేతి॥ వాలిపుత్రాయ వాలిపుత్రం హంతుం-క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ॥ ౨౧॥ తమితి॥ వానరేంద్రః అంగదః॥౨౨॥ బాహుమితి॥ సనిస్త్రింశం సఖడ్గం॥ ౨౩॥ తమితి॥ ఉత్పలసన్నిభం-నీలోత్పలసమానకాంతిమిత్యర్థః-మహాబలః ప్రజంఘః॥౨౪॥౩౧॥ తావితి॥ ప్లవంగాభ్యాం మైందద్వివిదాభ్యాం-ఆకర్షోత్పాటనం ఆకర్షణతాడనే అన్యోన్యమితి శేషః॥ ౩౨॥ ౩౩॥

౫॥ క్షురక్షురప్రైరితి॥ క్షురః నాపితశస్త్రాకారముఖః - క్షురప్రస్తు అర్ధచంద్రాకృతిః-నారాచస్తు ఆయసశరః-వత్సదంతాకారః-శిలీముఖస్తు కంకపత్రసదృశః-కర్ణీ శరస్తు ఉభయపార్శ్వకృతకర్ణాలంకారావయవః-శల్యస్తు అర్ధనారాచాకృతిః-శల్యఘాయస్స్యాద్దీర్ఘఫలకో బాణః శల్య ఇత్యుచ్యతే-విపాఠస్తు కరవీరపత్రాగ్రసదృశముఖః॥ ౮॥ తం క్షిప్రతరమితి॥ పరామృశ్య ప్రగృహ్య॥ ౧౪॥ అంగదమితి॥ పరస్పరదిదృక్షయా యుద్ధార్థం స్వానురూపప్రతిభటరాక్షసజిజ్ఞాసయేత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఉద్యమ్యేతి॥ వాలిపుత్రాయ-వాలిపుత్రం హంతుం॥ ౩౧॥ తౌ శోణి

వానరయూథపః। పీడయామాస బాహుభ్యాం సపపాత హతః క్షితౌ ॥ ౩౪ ॥ హతప్రవీరా వ్యథితా రాక్షసేంద్రచమూస్తదా। జగామాభిముఖీ సా తు కుంభకర్ణసుతో యతః ॥ ౩౫ ॥ ఆపతంతీం చ వేగేన కుంభస్తాం సాంత్వయచ్చమూం॥ ౩౫½ ॥ అథోత్కృష్టం మహావీర్యైర్లబ్ధలక్షైః ప్లవంగమైః ॥ నిపాతితమహావీరాం దృష్ట్వా రక్షశ్చమూం తతః। కుంభః ప్రచక్రే తేజస్వీ రణే కర్మ సుదుష్కరం ॥ ౩౭ ॥ సధనుర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య సుసమాహితః । ముమోచాశీవిషప్రఖ్యాన్ శరాన్ దేహవిదారణాన్ ॥ ౩౮ ॥ తస్య తచ్ఛుశుభే భూయస్సశరం ధనురుత్తమం । విద్యుదైరావతార్చిష్మద్ద్వితీయేంద్రధనుర్యథా ॥ ౩౯ ॥ ఆకర్ణాకృష్టముక్తేన జఘాన ద్వివిదం తదా। తేన హాటకపుంఖేన పత్రిణా పత్రవాససా ॥ ౪౦ ॥ సహసాభిహతస్తేన విప్రముక్తపదస్స్ఫురన్। నిపపాతాద్రికూటాభో విహ్వలః ప్లవగోత్తమః ॥ ౪౧ ॥ మైందస్తు భ్రాతరం దృష్ట్వా భగ్నం తత్ర మహాహవే । అభిదుద్రావ వేగేన ప్రగృహ్య మహతీం శిలాం ॥ ౪౨ ॥ తాం శిలాం తు ప్రచిక్షేప రాక్షసాయ మహాబలః। బిభేద తాం శిలాం కుంభః ప్రసన్నైః పంచభిశ్శరైః ॥ ౪౩ ॥ సంధాయ చాన్యం సుముఖం శరమాశీవిషోపమం। ఆజఘాన మహాతేజా వక్షసి ద్వివిదాగ్రజం ॥ ౪౪ ॥ స తు తేన ప్రహారేణ మైందో వానరయూథపః। మర్మణ్యభిహతస్తేన పపాత భువి మూర్ఛితః॥ ౪౫ ॥ అంగదో మాతులౌ దృష్ట్వా పతితౌ తు మహాబలౌ । అభిదుద్రావ వేగేన కుంభముద్యతకార్ముకం ॥ ౪౬ ॥ తమాపతంతం వివ్యాధ కుంభః పంచభిరాయసైః । త్రిభిశ్చాన్యైశ్శితైర్బాణైర్మాతంగమివ తోమరైః॥ ౪౭ ॥ సోంగదం వివిధైర్బాణైః కుంభో వివ్యాధ వీర్యవాన్ । అకుంఠధారైర్నిశితైస్తీక్ష్ణైః కనకభూషణైః॥ ౪౮ ॥ అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రో న కంపతే। శిలాపాదపవర్షాణి తస్య మూర్ధ్ని వవర్ష హ॥ ౪౯ ॥ స ప్రచిచ్ఛేద తాన్ సర్వాన్ బిభేద చ పునశ్శిలాః। కుంభకర్ణాత్మజశ్శ్రీమాన్ వాలిపుత్రసమీరితాన్ ॥ ౫౦ ॥ ఆపతంతం చ సంప్రేక్ష్య కుంభో వానరయూథపం। భ్రువోర్వివ్యాధ బాణాభ్యాముల్కాభ్యామివ కుంజరం ॥ ౫౧ ॥ తస్య సుస్రావ రుధిరం పిహితే చాస్య లోచనే॥ ౫౧½ ॥ అంగదః పాణినా నేత్రే పిధాయ రుధిరోక్షితే ॥ సాలమాసన్నమేకేన పరిజగ్రాహ పాణినా॥ ౫౨½ ॥ సంపీడ్య చోరసి స్కంధం కరేణాభినివేశ్య చ ॥ కించిదభ్యవనమ్యైనమున్మమాథ యథా గజః ॥ ౫౩½ ॥ తమింద్రకేతుప్రతిమం వృక్షం మందరసన్నిభం॥ సముత్సృజంతం వేగేన పశ్యతాం సర్వరక్షసాం । స బిభేద శితైర్బాణైస్సప్తభిః కాయభేదనైః॥ ౫౫ ॥ అంగదో వివ్యథే భిన్నస్ససాద చ ముమోహ చ ॥ ౫౫½ ॥ అంగదం వ్యథితం దృష్ట్వా సీదంతమివ సాగరే॥ దురాసదం హరిశ్రేష్ఠం రామాయాన్యే న్యవేదయన్ ॥ ౫౬½ ॥ రామస్తు వ్యథితం శ్రుత్వా వాలిపుత్రం రణాజిరే ॥ వ్యాదిదేశ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవత్ప్రముఖాంస్తతః ॥ ౫౭½ ॥ తే తు వానరశార్దూలాశ్శ్రుత్వా రామస్య శాసనం॥ అభిపేతుస్సుసంక్రుద్ధాః కుంభముద్యతకార్ముకం॥ ౫౮½ ॥ తతో ద్రుమశిలాహస్తాః కోపసంరక్తలోచనాః॥ రిరక్షిషంతోభ్యపతన్నంగదం వానరర్షభాః॥ ౫౯½ ॥ జాంబవాంశ్చ సుషేణశ్చ వేగదర్శీ చ వానరః॥ కుంభకర్ణాత్మజం వీరం క్రుద్ధాస్సమభిదుద్రు

౩౫॥ ఆపతంతీమిత్యర్ధం॥ సాంత్వయత్ అసాంత్వయత్॥ ౩౫½॥ అథేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ లబ్ధలక్షైః అప్రతిద్వంద్విభిః ౩౭॥ ౩౮॥ తస్యేతి॥ విద్యుదైరావతాభ్యాం అర్చిష్మత్ - జ్యాస్థానీయా విద్యుత్ - బాణస్థానీయమైరావతం - ఐరావతం నామ దీర్ఘమింద్రధనుః - ఇంద్రాయుధం శక్రధనుస్తదేవ ఋజురోహితం। ఐరావతం చేతి వైజయంతీ॥ ఏవంభూతం ద్వితీయమింద్రధనురివ స్థితం - ఐరావతాదిసంయోగ ఉత్పాతకాలే భవతి - అభూతోపమా॥ ౩౯॥ ఆకర్ణేతి॥ హాటకం స్వర్ణం - పత్రిణా బాణేన - పత్రవాససా వాసస్థానీయకంకపత్రేణ॥ ౪౦॥ సహసేతి॥ విప్రముక్తపదః శిథిలపదవిన్యాసః - స్ఫురన్ చలన్ - విహ్వలః వివశస్సన్॥ ౪౧॥ ౪౬॥ తమితి॥ తోమరైః అంకుశైః॥ ౪౭॥ స ఇతి॥ అకుంఠధారైః అభగ్నాగ్రైః - నిశితైః ఉత్కృష్టైః - తీక్ష్ణైః అమోఘసైః - తీక్ష్ణం గరే మృషే లోహ ఇతి రత్నమాలా॥ ౪౮॥ అంగద ఇతి॥ న కంపతే నాకంపత॥ ౪౯॥ స ఇతి॥ తాన్ వృక్షాన్ ప్రచిచ్ఛేద శిలాః బిభేదేత్యన్వయః॥ ౫౦॥ ౫౨½॥ సంపీడ్యేతి॥ ఏకహస్తస్య నేత్రపిధానవ్యాపృతత్వాదేకహస్తేనోత్పాటనాసంభవాదురసి సంపీడ్యేత్యుక్తం అభినివేశ్య - అభిగృహ్యేత్యర్థః॥ ౫౩½॥ ౫౮½॥ తత ఇతి॥ రిరక్షిషంతః రక్షితుమిచ్ఛంతః॥ ౫౯½॥ ౬౦½॥ సమీక్ష్యేతి॥ జలాశయం జలప్రవాహం - నగేన

తాకుయాపాష్ఠావితి॥ ప్లవగాభ్యాం మైందద్వివిదాభ్యాం॥ ౩౫॥ ఆపతంతీమిత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం॥ కుంభః ఆపతంతీం చమూం సాంత్వయత్ - ఆడభావ ఆర్షః॥ ౩౫½॥ అథేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ఉత్కృష్టం రక్షః కుంభః - మహావీర్యైః తేజస్విభిః - లబ్ధలక్షైః అప్రతిద్వంద్వైః ప్లవంగమైః॥ నిపాతితేతి॥ నిపాతితమహావీరాం - చమూం దృష్ట్వా - రణే సుదుష్కరం కర్మ ప్రచక్రే ఇతి సంబంధః॥ ౩౮॥ తస్యేతి॥ తస్య కుంభస్య సశరం ధనుః - విద్యుదైరావతార్చిష్మత్ - అత ఏవ తద్యుక్తేంద్రధనురివ శుశుభ ఇతి సంబంధః - ఐరావతం నామ ఋజుదీర్ఘమింద్రధనుః - ఇంద్రాయుధం శక్రధనుస్తద్దీర్ఘమృజురోహితం, ఐరావతం చ విద్యుత్తు చంచలా చపలా చ లేతి వైజయంతీ - జ్యాస్థానీయా విద్యుత్ - బాణస్థానీయమైరావతం - అయం భావః విద్యుత్సహితైరావతసదృశద్యుతిమత్కుంభధనుః - విద్యుత్సహితైరావతసహితద్వితీయేంద్రధనురివ చకాసేతి - విద్యుత్సహితైరావతేంద్ర

వుః॥ ౬౦॥ సమీక్ష్యాపతతస్తాంస్తువానరేంద్రాన్మహాబలాన్॥ ఆవవారశరౌఘేణనగేనేవజలాశయం। ౬౧॥ తస్య
బాణపథంప్రాప్యనశేకురతివర్తితుం॥వానరేంద్రామహాత్మానోవేలామివమహోదధిః॥ ౬౨ ॥ తాంస్తుదృష్ట్వాహ
రిగణాన్శరవృష్టిభిరర్దితాన్ ॥ అంగదంపృష్ఠతఃకృత్వాభ్రాతృజంప్లవగేశ్వరః । అభిదుద్రావవేగేనసుగ్రీవఃకుంభ
మాహవే। శైలసానుచరంనాగంవేగవానివకేసరీ॥ ౬౪॥ ఉత్పాట్యచమహాశైలాన్సశ్వకర్ణాన్ధవాన్బహూన్ ॥ అ
న్యాంశ్చవివిధాన్వృక్షాంశ్చిక్షేపచమహాబలః॥ ౬౫ ॥ తాంఛాదయంతీమాకాశంవృక్షవృష్టింసుదారుణాం॥కుంభక
ర్ణాత్మజశ్శీఘ్రంచిచ్ఛేదనిశితైశ్శరైః॥ ౬౬ ॥ అభిలక్ష్యేణతీవ్రేణకుంభేననిశితైశ్శరైః ॥ ఆచితాస్తేద్రుమారేజుర్యథా
ఘోరాశ్శతఘ్నయః॥ ౬౭॥ ద్రుమవర్షంతుతచ్ఛిన్నందృష్ట్వాకుంభేనవీర్యవాన్ ॥ వానరాధిపతిశ్శ్రీమాన్మహాసత్త్వో
నవివ్యథే॥ ౬౮॥ నిర్భిద్యమానస్సహసాసహమానశ్చతాన్శరాన్ ॥ కుంభస్యధనురాక్షిప్యబభంజేంద్రధనుష్ప్రభం ॥
౬౯. అవప్లుత్యతతశ్శీఘ్రంకృత్వాకర్మసుదుష్కరం॥ అబ్రవీత్కుపితఃకుంభంభగ్నశృంగమివద్విపం॥ ౭౦॥ నికుంభా
గ్రజవీర్యంతేబాణవేగవదద్భుతం॥ సన్నతిశ్చప్రభావశ్చతవవారావణస్యవా॥ ౭౧॥ ప్రహ్లాదబలివృత్రఘ్నకుబేరవరు
ణోపమ॥ ఏకస్త్వమనుజాతోసిపితరంబలవృత్తతః॥ ౭౨॥ త్వామేవైకంమహాబాహుంచాపహస్తమరిందమం॥త్రిదశా
నాతివర్తంతేజితేంద్రియమివాధయః॥ ౭౩॥ విక్రమస్వమహాబుద్ధేకర్మాణిమమపశ్యతః ॥ ౭౪। వరదానాత్పితృవ్య
స్తేసహతేదేవదానవాన్। కుంభకర్ణస్తువీర్యేణసహతేచసురాసురాన్॥౭౫॥ధనుషీంద్రజితస్తుల్యఃప్రతాపేరావణస్య
చ।త్వమద్యరక్షసాంలోకేశ్రేష్ఠోసిబలవీర్యతః॥౭౬ ॥ మహావిమర్దంసమరేమయాసహతవాద్భుతం । అద్యభూతా
నిపశ్యంతుశక్రశంబరయోరివ॥ ౭౭॥ కృతమప్రతిమంకర్మదర్శితంచాస్త్రకౌశలం । పాతితాహరివీరాశ్చత్వయావై
భీమవిక్రమాః॥ ౭౮॥ ఉపాలంభభయాచ్చాపినాసివీరమయాహతః। కృతకర్మాపరిశ్రాంతోవిశ్రాంతఃపశ్య మేబలం॥
౭౯॥ తేనసుగ్రీవవాక్యేనసావమానేనమానితః । అగ్నేరాజ్యాహుతస్యేవతేజస్తస్యాభ్యవర్ధత ॥ తతఃకుంభస్తుసుగ్రీ
వంబాహుభ్యాంజగృహేతదా ॥ ౮౦ ॥ గజావివాహితమదౌనిశ్శ్వసంతౌముహుర్ముహుః॥ అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌక
ర్షంతావితరేతరం । సధూమాంముఖతోజ్వాలాంవిసృజంతౌపరిశ్రమాత్॥౮౨॥తయోఃపాదాభిఘాతాచ్చనిమగ్నా
చాభవన్మహీ। వ్యాఘూర్ణితతరంగశ్చచుక్షుభేవరుణాలయః ॥ ౮౩॥ తతఃకుంభంసముత్క్షిప్యసుగ్రీవోలవణాంభసి।
పాతయామాసవేగేనదర్శయన్నుదధేస్తలం ॥౮౪॥తతఃకుంభనిపాతేనజలరాశిస్సముత్థితః। వింధ్యమందరసంకాశోవిస

వవృక్షేణవ- వృక్షౌఘపరోయాంశబ్దః॥౬౧॥ తస్యేతి॥అతివర్తితుంఅతిక్రమ్యాభిముఖ్యేనగంతుం॥౬౩॥తాంస్త్వివత్యాదిశ్లోకద్వయమేకా
న్వయం॥ అంగదంపృష్ఠతఃకృత్వా- అన్యథాహన్యాదితిభావః- శైలసానుచరంశైలసానుచరత్వేనాతిబలం-గిరిచరఇవనాగఃప్రాణసారంబిభ
ర్తీతికాళిదాసోక్తేః॥౬౪॥౬౬॥అభిలక్ష్యేణేతి॥అభిలక్ష్యేణఅభిగతలక్ష్యేణ-ఆచితాఃసర్వతోనీరంధ్రతయావ్యాప్తాః-శతఘ్నయఃశతఘ్న్యఃశం
కుచితాఆయుధవిశేషాః॥౬౭॥ ౭౦॥ నికుంభాగ్రజేతి॥ వీర్యస్యబాణవేగవత్త్వంతద్ధేతుత్వాత్- సన్నతిఃరాక్షసేషువినయః-రాక్షసప్రావ
ణ్యంవా కంపనప్రజంఘయూపాక్షశోణితాక్షమకరాక్షాణామంగదమైందద్వివిదానాంనిరాకరణాద్రాక్షసప్రావణ్యోక్తిః- తవవారావణస్యవా
రావణతుల్యాతవసన్నతిరిత్యర్థః॥ ౭౧॥ ప్రహ్లాదేతి॥పితరమనుజాతోసిపిత్రాసదృశోసీత్యర్థః-బలవృత్తతఃబలవ్యాపారేణ॥౭౨॥త్వామితి॥
నాతివర్తంతే- నధర్షయంతీత్యర్థః॥ ౭౩॥ విక్రమస్వేత్యర్థం॥కర్మాణియుద్ధకర్మాణిప్రతి-విక్రమస్వపరాక్రమంకురు-యుద్ధకర్మసిద్ధ్య
ర్థంపరాక్రమంకుర్విత్యర్థః॥ ౭౪॥ వరదానాదితి॥పితృవ్యఃరావణః-వరదానాత్ దేవదానవాన్సహతే-కుంభకర్ణస్తు-వీర్యేణశారీరబలేన-
సురాసురాన్సహతే-సోఢుంశక్నోతీత్యర్థః- త్వంతుతాభ్యాముభాభ్యాంతాన్సహసఇతిభావః ॥ ౭౫॥ ౭౬ ॥ మహావిమర్దమితి॥మహావిమ
ర్దంమహాప్రహారం॥౭౭॥౭౮॥ఉపాలంభేతి॥ ఉపాలంభభయాత్ బహుభిస్సహయుద్ధేనశ్రాంతోహతఇత్యపవాదభయాత్॥౭౯॥తేనేత్యాది॥సా
వమానేనమానితః - బహుమానేనవ్యాజేనావమానితఇత్యర్థః-తస్యతథావమానితస్యకుంభస్య ॥ ౮౦ ॥ గజావిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకా
న్వయః॥ ఆహితమదౌఆహితమదచేష్టౌ- అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌఅన్యోన్యసంశ్లిష్టగాత్రౌ- పరిశ్రమాత్ - యుద్ధజనితశ్రమాత్ - ముఖతః
సధూమాంజ్వాలాంవిసృజంతౌ- బభూవతురితిశేషః॥ ౮౨॥ ౮౩॥ తతఇతి॥ దర్శయన్నుదధేస్తలం- నికుంభోయథాఉదధితలంపశ్యేత్తథావే
గేనపాతయామాసేత్యర్థః॥రామానుజీయం॥తతఇతి॥ శతయోజనవిస్తీర్ణత్రికూటశిఖరమధ్యేయుధ్యన్సుగ్రీవఃకుంభంలంకాద్వీపతలేలవణాం

భసిపాతయామాసేతి కథం సంభవతి? [sic: reading uncertain]

సర్పసమంతతః ॥౯౫॥ తతఃకుంభస్సముత్పత్యసుగ్రీవమభిపత్యచ । ఆజఘానోరసిక్రుద్ధోవజ్రవేగేనముష్టినా ॥౯౬॥ తస్య చర్మచపుస్ఫోటబహుశుస్రావశోణితం । సచముష్టిర్మహావేగఃప్రతిజఘ్నేస్థిమండలే ॥౯౭॥ తదావేగేనతత్రాసీత్తేజఃప్రజ్వలితంముహుః । వజ్రనిష్పేషసంజాతాజ్వాలామేరౌయథాగిరౌ ॥౯౮॥ సతత్రాభిహతస్తేనసుగ్రీవోవానరర్షభః । ముష్టింసంవర్తయామాసవజ్రకల్పంమహాబలః ॥౯౯॥ అర్చిస్సహస్రవికచంరవిమండలసప్రభం । సముష్టింపాతయామాసకుంభస్యోరసివీర్యవాన్ ॥౧౦౦॥ సతుతేనప్రహారేణవిహ్వలోభృశతాడితః । నిపపాతతదాకుంభోగతార్చిరివపావకః ॥౧౦౧॥ ముష్టినాభిహతస్తేననిపపాతాశురాక్షసః । లోహితాంగఇవాకాశాద్దీప్తరశ్మిర్యదృచ్ఛయా ॥౧౦౨॥ కుంభస్యపతతోరూపంభగ్నస్యోరసిముష్టినా । బభౌరుద్రాభిపన్నస్యయథారూపంగవాంపతేః ॥౧౦౩॥ తస్మిన్హతేభీమపరాక్రమేణ ప్లవంగమానామృషభేణయుద్ధే । మహీసశైలాసవనాచచాల భయంచరక్షాంస్యధికంవివేశ ॥౧౦౪॥

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-షట్సప్తతితమస్సర్గః. ****************************

నికుంభోభ్రాతరందృష్ట్వాసుగ్రీవేణనిపాతితం । ప్రదహన్నివకోపేనవానరేంద్రమవైక్షత ॥౧॥ తతస్స్రగ్దామసన్నద్ధందత్తపంచాంగుళంశుభం । ఆదదేపరిఘంవీరోనగేంద్రశిఖరోపమం ॥౨॥ హేమపట్టపరిక్షిప్తంవజ్రవిద్రుమభూషితం । యమదండోపమంభీమంరక్షసాంభయనాశనం ॥౩॥ తమావిధ్యమహాతేజాశ్శక్రధ్వజసమంతదా । వినద్యవివృతాస్యోనికుంభోభీమవిక్రమః ॥౪॥ ఉరోగతేననిష్కేణభుజస్థైరంగదైరపి । కుండలాభ్యాంచచిత్రాభ్యాంమాలయాచవిచిత్రయా ॥ నికుంభోభూషణైర్భాతితేనస్మపరిఘేణచ । యథేంద్రధనుషామేఘస్సవిద్యుత్స్తనయిత్నుమాన్ ॥ ౬॥ పరిఘాగ్రేణపుస్ఫోటవాతగ్రంథిర్మహాత్మనః । ప్రజజ్వాలసఘోషశ్చవిధూమఇవపావకః ॥ ౭ ॥ నగర్యావిటపావత్యాగంధర్వభవనోత్తమైః । సహచైవామరావత్యాసర్వైశ్చభవనైస్సహ ॥ సతారగ్రహనక్షత్రంసచంద్రంసమహాగ్రహం । నికుంభపరిఘాఘూర్ణంభ్రమతీవనభస్స్థలం ॥ ౯॥ దురాసదశ్చసంజజ్ఞేపరిఘాభరణప్రభః । కపీనాంసనికుంభాగ్నిర్యుగాంతాగ్నిరివోత్థితః ॥౧౦॥ రాక్షసావానరాశ్చాపినశేకుస్స్పందితుంభయాత్ । హనుమాంస్తువివృత్యోరస్తస్థౌతస్యాగ్రతోబలీ ॥ ౧౧ ॥ పరిఘోపమబాహుస్తుప

భసిపాతయామాసేత్యభిధానాత్ సుగ్రీవస్యాపరిమేయబలవత్త్వం ద్యోత్యతే ॥౯౪॥ తతఇతి ॥ విససర్ప అభ్యవర్ధత ॥౯౫॥ తతఃకుంభఇతి ॥ స్పష్టః ॥౯౬॥ తస్యేతి ॥ పుస్ఫోట భిన్నం- సచేతి- సఃముష్టిః-సుగ్రీవస్యాస్థిమండలే-ప్రతిజఘ్నే ప్రతిహతః- మోఘోబభూవేత్యర్థః- సచముష్టిర్మహావేగ ఇతిపాఠః ॥౯౭॥ తదేతి ॥ వేగేనకుంభవేగేన- తత్రసుగ్రీవవక్షసి- తేజఃసంఘట్టజం- ప్రజ్వలితమాసీత్-వజ్రనిష్పేషసంజాతా- ఇంద్రేణపక్షచ్ఛేదకాలేవజ్రసంఘట్టజన్యేత్యర్థః ॥౯౮॥ సతత్రేతి ॥ సంవర్తయామాస-చకారేత్యర్థః ॥౯౯॥ అర్చిరితి ॥ అర్చిస్సహస్రవికచం అర్చిస్సహస్రావృతమిత్యర్థః- అతఏవరవిమండలసప్రభం ॥౧౦౦॥౧౦౨॥ కుంభస్యేతి ॥ గవాంపతేః సూర్యస్య ॥౧౦౩॥ తస్మిన్నితి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౦౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షట్సప్తతితమస్సర్గః-

అథనికుంభవధస్సప్తసప్తతితమే- నికుంభఇత్యాది ॥౧॥ తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స్రగ్దామసన్నద్ధం స్రక్సమూహనిబద్ధం- దత్తపంచాంగుళం చందనకుంకుమాదినార్పితపంచాంగుళముద్రాముద్రితం- అథవాక్రియావిశేషణమేతత్- దత్తపంచాంగుళం యథాతథా ఆదదే- పరిక్షిప్తపరిణద్ధం ॥౩॥౪॥ ఉరోగతేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నిష్కః పదకం- భూషణైః హారాదిభిః- భాతిస్మ-లట్స్మ ఇతిభూతేలట్- స్తనయిత్నుమాన్ గర్జితవాన్- స్తనయిత్నుస్తుగర్జితే మేఘఃతిరత్నమాలా ॥ ఇంద్రధనుస్థానేపరిఘః - విద్యుత్స్థానేభూషణాని- వినదేతిపూర్వశ్లోకోక్తవినాదస్తనయిత్నుస్థానఇతినోపమేయన్యూనతా ॥ ౬॥ పరిఘాగ్రేణేతి ॥ వాతగ్రంథి ఆవహాదిసప్తవాతస్కంధః- సఘోషఃసింహనాదఇతినికుంభవిశేషణం పరిఘవిశేషణంవా ॥ ౭॥ నగర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ విటపావత్యా అలకయా- అత్రాపిసహేతిశేషః- భవనైః అసురభవనైః- తారాః అశ్విన్యాదయః- గ్రహాః బుధాదయః- నక్షత్రాణి అశ్విన్యాదిభిన్నాని మహాగ్రహాః శుక్రాదయః- అత్రరాత్రిత్వాత్ సూర్యోనోక్తః- నికుంభపరిఘాఘూర్ణం- అత్రపరిఘశబ్దేనతద్వ్యాప్తఉపలక్ష్యతే- ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥౯॥ దురాసదశ్చేతి ॥ పరిఘాభరణశ్చప్రభాతీతిపరిఘాభరణప్రభః- యద్వాపరిఘాభరణాన్యేవప్రభాయస్యసతథా- కపీనాందురాసదో జజ్ఞఇతిసంబంధః ॥౧౦॥ రాక్షసాఇతి ॥ ప్రబలేషుప్రజంఘాదిమహాతేషు- దుర్బలైర్భవద్భిః- కిమర్థం యుద్ధాయప్రయత్నఃకృతఇతినికుంభఃకుప్యేదితి రాక్షసానాంభయంవేదితవ్యం- వివృత్యవిస్తార్య- ప్రముఖతఃఅగ్రే ॥౧౧॥ పరిఘేతి ॥ పరిఘోపమబాహుఃనికుంభః ॥౧౨॥ స్థిరఇతి ॥ వ్యాఘ్రవిశాలే-ఉల్కాశతమివ-బభావి

స్యగాత్రగ్రథితౌ బభూవతురితిశేషః ॥౯౬॥ తస్యేతి ॥ పుస్ఫోటభిన్నం ॥ సచేతి ॥ సః సుగ్రీవోముష్టిముద్యమ్య అస్థిమండలే ప్రతిజఘ్నే- పునర్హతఇత్యర్థః ॥౧౦౨॥ కుంభస్యేతి ॥ ముష్టినోరసిభగ్నస్య- పతతఃకుంభస్యరూపం రుద్రాభిపన్నస్యరుద్రేణాభిభూతస్య- గవాంపతేః సూర్యస్య ॥౧౦౪॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్సప్తతితమస్సర్గః.

౧॥ తతఇతి ॥ స్రగ్దామసన్నద్ధం స్రక్సమూహనిబద్ధం - దత్తపంచాంగుళం చందనకుంకుమాదినా అర్పితపంచాంగుళముద్రాముద్రితం । హేమపట్టపరిక్షిప్తమితి ॥ పరిక్షిప్తంపరివేష్టితం ॥౬॥ పరిఘాగ్రేణేతి ॥ వాతగ్రంథిః ఆవహప్రవహాదిసప్తవాయుసంధిః ॥ ౭॥ నగర్యేతి ॥ విటపావత్యా- అ

తిఘంభాస్వరప్రభం। బలీ బలవతస్తస్య పాతయామాస వక్షసి॥ ౧౨॥ స్థిరే తస్యోరసి వ్యూఢే పరిఘశ్శతధా కృతః। విశీర్యమాణస్సహసా ఉల్కాశతమివాంబరే॥ ౧౩॥ స తు తేన ప్రహారేణ విచచాల మహాకపిః। పరిఘేణ సమాధూతో యథా భూమిచలే చలః॥ ౧౪॥ స తదాభిహతస్తేన హనుమాన్ ప్లవగోత్తమః। ముష్టిం సంవర్తయామాస బలేనాతిమహాబలః॥ ౧౫॥ తముద్యమ్య మహాతేజా నికుంభోరసి వీర్యవాన్। అభిచిక్షేప వేగేన వేగవాన్ వాయువిక్రమః॥ ౧౬॥ తతః పుస్ఫోట చర్మాస్య ప్రసుస్రావ చ శోణితమ్। ముష్టినా తేన సంజజ్ఞే జ్వాలా విద్యుదివోత్థితా॥ ౧౭॥ స తు తేన ప్రహారేణ నికుంభో విచచాల హ। స్వస్థశ్చాపి నిజగ్రాహ హనుమంతం మహాబలమ్॥ ౧౮॥ విచుక్రుశుస్తదా సంఖ్యే భీమం లంకానివాసినః। నికుంభేనోద్యతం దృష్ట్వా హనుమంతం మహాబలమ్॥ ౧౯॥ స తదా హ్రియమాణోఽపి కుంభకర్ణాత్మజేన హ। ఆజఘానానిలసుతో వజ్రకల్పేన ముష్టినా॥ ౨౦॥ ఆత్మానం మోచయిత్వాథ క్షితావభ్యవపద్యత। హనుమానున్మమాథాశు నికుంభం మారుతాత్మజః॥ ౨౧॥ నిక్షిప్య పరమాయత్తో నికుంభం నిష్పిపేష హ। ఉత్పత్య చాస్య వేగేన పపాతోరసి వీర్యవాన్॥ ౨౨॥ పరిగృహ్య చ బాహుభ్యాం పరివృత్య శిరోధరామ్। ఉత్పాటయామాస శిరో భైరవం నదతో మహత్॥ ౨౩॥ అథ వినదతి సాదితే నికుంభే పవనసుతేన రణే బభూవ యుద్ధమ్। దశరథసుతరాక్షసేంద్రసూన్వోర్భృశతరమాగతరోషయోస్సుభీమమ్॥ ౨౪॥ వ్యపేతే తు జీవే నికుంభస్య హృష్టా వినేదుః ప్లవంగా దిశస్సస్వనుశ్చ। చచాలేవ చోర్వీ పపాతేవ చ ద్యౌర్భయం రాక్షసానాం బలం చావివేశ॥ ౨౫॥

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే సప్తసప్తతితమస్సర్గః. ****************************

నికుంభం చ హతం శ్రుత్వా కుంభం చ వినిపాతితమ్। రావణః పరమామర్షీ ప్రజజ్వాలానలో యథా॥ ౧॥ నైరృతః క్రోధశోకాభ్యాం ద్వాభ్యాం తు పరిమూర్ఛితః। ఖరపుత్రం విశాలాక్షం మకరాక్షమచోదయత్॥ ౨॥ గచ్ఛ పుత్ర మయాజ్ఞప్తో బలేనాభిసమన్వితః। రాఘవం లక్ష్మణం చైవ జహి తాంశ్చ వనౌకసః॥ ౩॥ రావణస్య వచశ్శ్రుత్వా శూరమానీ ఖరాత్మజః। బాఢమిత్యబ్రవీద్ధృష్టో మకరాక్షో నిశాచరః॥ ౪॥ సోఽభివాద్య దశగ్రీవం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్। నిర్జగామ గృహాచ్ఛుభ్రాద్రావణస్యాజ్ఞయా బలీ॥ ౫॥ సమీపస్థం బలాధ్యక్షం ఖరపుత్రోఽబ్రవీదిదమ్। రథశ్చానీయతాం శీఘ్రం సైన్యం చాహూయతాం త్వరాత్॥ ౬॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా బలాధ్యక్షో నిశాచరః। స్యందనం చ బలం చైవ సమీపం ప్రత్యపాదయత్॥ ౭॥ ప్రదక్షిణం రథం కృత్వా ఆరురోహ నిశాచరః। సూతం సంచోదయామాస శీఘ్రం మే రథమావహ॥ ౮॥ అథ తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ మకరాక్షోఽబ్రవీదిదమ్। యూయం సర్వే ప్రయుధ్యధ్వం పురస్తాన్మమ రాక్షసాః॥ అహం రాక్షసరాజేన రావణేన మహాత్మనా। ఆ

తిశేషః॥ ౧౩॥ స త్వితి॥ భూమిచలే భూకంపే॥ ౧౪॥ స ఇతి॥ సంవర్తయామాస-చకారేత్యర్థః॥ ౧౫॥ ౧౮॥ విచుక్రుశురితి॥ భీమం విచుక్రుశుః-హనుమద్గ్రహణహర్షాదితి భావః- ఉద్యతం గృహీతమ్॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ఆత్మానమితి॥ క్షితావభ్యవపద్యత స్థితః॥ ౨౧॥ నిక్షిప్యేతి॥ నిక్షిప్య భూమౌ పాతయిత్వా- పరమాయత్తః అతిప్రయాసయుక్తః- ఉత్పత్య ఊర్ధ్వముద్గత్య ఉరసి వేగేన పపాత॥ ౨౨॥ పరిగృహ్యేతి॥ బాహుభ్యాం శిరోధరాం పరిగృహ్య పరివర్త్య శిర ఉత్పాటయామాస॥ ౨౩॥ ఉత్తరసర్గద్వయార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి॥ అథేతి॥ వినదతి నికుంభే పవనసుతేన సాదితే సతి దశరథసుతరాక్షసేంద్రసూన్వోః రామమకరాక్షయోః యుద్ధం బభూవ- పుష్పితాగ్రావృత్తమ్- ఉత్తరత్ర భుజంగప్రయాతమ్॥ ౨౪॥ వ్యపేత ఇతి॥ దిశస్సస్వనుః- ప్రతిధ్వనిం చక్రుః- పపాతేవ ప్రస్ఖలేవ- బలం కర్మ- భయం కర్తృ॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తసప్తతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథ మకరాక్షనిర్గమోఽష్టసప్తతితమే- ప్రథమపక్షే అయం పంచమ్యాం ప్రాప్తః- ద్వితీయపక్షే తు దశమ్యాం ప్రాప్త రాత్ర్యారభ్య అకంపనవధ ప్రహస్తవధ రావణమకుటభంగ కుంభకర్ణప్రబోధతద్వధాః- అథ అపరాహ్ణే బ్రహ్మాస్త్రబంధః- రాత్రౌ తన్మోక్షలంకాదహన కుంభనికుంభయూపాక్ష శోణితాక్ష ప్రజంఘ కంపన మకరాక్షవధాః॥ నికుంభం చేత్యాది॥ ౧॥ నైరృత ఇతి॥ పరిమూర్ఛితః వ్యాప్తః॥ ౨॥ ౫॥ సమీపస్థమితి॥ త్వరాత్ త్వరయా॥ ౬॥ తస్యేతి॥ ప్రత్యపాదయత్ ప్రాపయత్॥ ౭॥ ప్రదక్షిణమితి॥ ఆవహ చోదయ- ఆత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యమ్॥ ౮॥ అథ తానిత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ ౧౨॥ మకరాక్షస్యేతి॥ సమాగతాః సమాజ

లకయా॥ ౯॥ దురాసద ఇతి॥ పరిఘాంతరణప్రభః- పరిఘాంతకృత రణరక్తప్రభ ఇత్యర్థః॥ ౧౦॥-౨౩॥ అథేతి॥ వినదతి నికుంభే సాదిత ఇతి సంబంధః- రాక్షసేంద్రసూనుర్మకరాక్షః- అనేన వక్ష్యమాణస్య రఘునాథమకరాక్షయోర్యుద్ధస్య సంక్షేపః కృతః- నవమ్యాం రాత్రియుద్ధే కుంభాదీనాం వధః॥ ౨౪॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తసప్తతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ నైరృత ఇతి॥ పరిమూర్ఛితః వ్యాప్తః॥ తి॥ నైరృతో రావణః॥ ౨॥ గచ్ఛ పుత్రేతి॥ రాఘవం లక్ష్మణం చ జహి- వస్తుతస్తు రాఘవం లక్ష్మణం చ వినేతి శేషః- వనౌకసః- జహీతి సంబంధః॥ ౩॥ ౫॥ సమీపస్థమితి॥ త్వరాత్ త్వరయా॥ తి॥ బలాధ్యక్షం రావణబలాధ్యక్షమ్॥ ౬॥ ౭॥ తి॥ రథమావహ యుద్ధభూమిం ప్రాపయేత్యర్థః॥ ౮॥ తి॥ మమ పురస్తాత్ మమాగ్రతః(౯) అహం రాక్షసరాజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్త్వహం - రావణేన రామలక్ష్మణౌ హంతుం వ్యాజ్ఞప్తో యద్యపి తథాపి లక్ష్మణం రా

ఘ్నస్తస్సమరే హంతుం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ అద్య రామం వధిష్యామి లక్ష్మణం చ నిశాచరాః । శాఖామృగం చ సుగ్రీవం వానరాంశ్చ శరోత్తమైః ॥ అద్య శూలనిపాతైశ్చ వానరాణాం మహాచమూం । ప్రదహిష్యామి సంప్రాప్తశ్శుష్కేంధనమివానలః ॥ ౧౨ ॥ మకరాక్షస్య తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తే నిశాచరాః సర్వే నానాయుధోపేతా బలవంతస్సమాగతాః ॥ ౧౩ ॥ తే కామరూపిణస్సర్వే దంష్ట్రిణః పింగలేక్షణాః । మాతంగా ఇవ నర్దంతో ధ్వస్తకేశా భయానకాః ॥ పరివార్య మహాకాయా మహాకాయం ఖరాత్మజం । అభిజగ్ముస్తతో హృష్టాశ్చాలయంతో వసుంధరామ్ ॥ ౧౫ ॥ శంఖభేరీసహస్రాణామాహతానాం సమంతతః । క్ష్వేళితాస్ఫోటితానాం చ తతశ్శబ్దో మహానభూత్ ॥ ౧౬ ॥ ప్రభ్రష్టోథ కరాత్తస్య ప్రతోదస్సారథేస్తదా । పపాత సహసా చైవ ధ్వజస్తస్య చ రక్షసః ॥ ౧౭ ॥ తస్య తే రథయుక్తాశ్చ హయా విక్రమవర్జితాః । చరణైరాకులైర్గత్వా దీనాస్సాస్రముఖా యయుః ॥ ౧౮ ॥ ప్రవాతి పవనస్తస్మిన్ సపాంసుః ఖరదారుణః । నిర్యాణే తస్య రౌద్రస్య మకరాక్షస్య దుర్మతేః ॥ ౧౯ ॥ తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని రాక్షసా వీర్యవత్తమాః । అచింత్య నిర్గతాస్సర్వే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ఘనగజమహిషాంగతుల్యవర్ణాస్సమరముఖేష్వసకృద్గదాసిభిన్నాః । అహమహమితి యుద్ధకౌశలాస్తే రజనిచరాః పరితస్సమున్నదంతః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే అష్టసప్తతితమస్సర్గః.**********

నిర్గతం మకరాక్షం తే దృష్ట్వా వానరయూథపాః । ఆప్లుత్య సహసా సర్వే యోద్ధుకామా వ్యవస్థితాః ॥ ౧ ॥ తతః ప్రవృత్తం సుమహత్తద్యుద్ధం రోమహర్షణం । నిశాచరైః ప్లవంగానాం దేవానాం దానవైరివ ॥ ౨ ॥ వృక్షశూలనిపాతైశ్చ శిలాపరిఘపాతనైః । అన్యోన్యం మర్దయంతి స్మ తదా కపినిశాచరాః ॥ ౩ ॥ శక్తిఖడ్గగదాకుంతైస్తోమరైశ్చ నిశాచరాః । పట్టసైర్భిండిపాలైశ్చ నిఘాతైశ్చ సమంతతః ॥ పాశముద్గరదండైశ్చ నిఖాతైశ్చాపరే తదా । కదనం కపివీరాణాం చక్రుస్తే రజనీచరాః ॥ ౫ ॥ బాణౌఘైరర్దితాశ్చాపి ఖరపుత్రేణ వానరాః । సంభ్రాంతమనసస్సర్వే దుద్రువుర్భయపీడితాః ॥ ౬ ॥ తాన్ దృష్ట్వా రాక్షసాస్సర్వే ద్రవమాణాన్వలీముఖాన్ । నేదుస్తే సింహవద్దృష్టాః ॥ [illegible] ॥ రాక్షసా జితకాశినః ॥ ౭ ॥ విద్రవత్సు తదా తేషు వానరేషు సమంతతః । రామస్తాన్వారయామాస శరవర్షేణ రాక్షసాన్ ॥ ౮ ॥ వారితాన్రాక్షసాన్దృష్ట్వా మకరాక్షో నిశాచరః । కోపానలసమావిష్టో వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ తిష్ఠ రామ మయా సార్ధం ద్వంద్వయుద్ధం దదామి తే । త్యాజయిష్యామి తే ప్రాణాన్ ధనుర్ముక్తైశ్శితైశ్శరైః ॥ ౧౦ ॥ యత్తదా దండకారణ్యే పితరం హతవాన్

గ్నః ॥ ౧౩ ॥ తే కామరూపిణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స్పష్టః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ప్రభ్రష్ట ఇతి ॥ కరాత్ తస్య ఆత్తకరస్య వశీకృతకరస్య - లఘుహస్తస్యేతి యావత్ ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ విక్రమవర్జితాః వివిధపదన్యాసరహితాః ప్రథమమాకులైశ్చరణైర్గత్వా పశ్చాద్దీనా యయురిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ప్రవాతీతి ॥ సపాంసుః - అత ఏవ ఖరదారుణః - ఖరః పరుషః - దారుణో భయంకరశ్చ ॥ ౧౯ ॥ తానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అసకృద్గదాసిభిన్నా ఇత్యనేన శౌర్యాతిశయస్సూచితః - యుద్ధకౌశలాః యుద్ధకుశలాః - స్వార్థే ష్యఞ్ - అహమహమితి వదంతః - అచింత్య నిర్గతా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

అథ మకరాక్షవధ ఏకోనాశీతౌ - నిర్గతమితి ॥ ౧ ॥ ౩ ॥ శక్తీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నిఖాతైః అయుధవిశేషైః - నిఘాతైరితి పాఠే అశనిభిరిత్యర్థః - కేచిన్నిశాచరాశ్శక్తిఖడ్గాదిభిః పరే రజనీచరాః పాశముద్గరాదిభిశ్చ కదనం చక్రురితి యోజనా ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తాన్ దృష్ట్వేతి ॥ [illegible] ॥ రాక్షసా జితకాశిన ఇతి భిన్నం వాక్యం ॥ జితం జయః తేన కాశంత ఇతి జితకాశినః - బభూవురితి శేషః - అన్యథా ద్వితీయరాక్షసపదవైయర్థ్యం స్యాత్ ॥ ౭ ॥ ౯ ॥ రామానుజీయం ॥ తిష్ఠేతి ॥ ద్వంద్వయుద్ధం దదామీత ఇతి పాఠః ॥ ౧౦ ॥ యత్తదేతి ॥ స్వకర్మస్థం వధకర్మస్థం యథా పితా హతస్తథా

మంపి నేతి శేషః వానరాన్వధిష్యామీతి సంబంధః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తే ॥ ధ్వస్తకేశాః ప్రకీర్ణకేశాః అత ఏవ భయానకాః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తే ॥ తస్య ధ్వజః పపాత - సుబద్ధోపీతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ విక్రమవర్జితాః వివిధపాదన్యాసవిరహితాః ॥ ప్రథమమాకులైశ్చరణైర్గత్వా - పశ్చాద్దీనా యయురిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ప్రవాతీతి ॥ సపాంసుః అత ఏవ ఖరః పరుషః (తి) అభిముఖ ఇతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఘనేతి ॥ అహమహమితి నదంత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

౧ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ పట్టసైరితి ॥ నిఘాతైః - నిఘాతసంజ్ఞికాయుధవిశేషైః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ జితేన జయేన కాశంత ఇతి జితకాశినః - రాక్షసాః జితకాశినః - అభూవన్నితి శేషః ॥ ౭ ॥ ౧౦ ॥ యత్తదేతి ॥ యస్మాన్మమ పితరం హతవాన్ - తస్మాన్మదగ్రతః తిష్ఠంతం - స్వకర్మస్థమిత్యత్ర - సుఅకర్మస్థమితి ఛేదః - సుత రామకృత్యనిరతం దృష్ట్వా త్వామితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ దహ్యంత ఇతి ॥ తస్మిన్ కాలే పితృవధసమయే యస్మాన్న దృష్టోసి - అతో మమాంగాని దహ్యంతే - తదానీమేవ దృష్టశ్చేత్ప్రతీకారేణ తాపశ్శామ్యేదిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ వారితాన్ రాక్షసాన్ దృష్ట్వేత్యారభ్య - యత్త్వయా నిహతాః వీరా ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు మకరాక్షో రామనిష్ఠురభాషణప్రవృత్తోపి మకరాక్షవాణీ రామం ప్రకారాంతరేణాహ - వారితాన్ రాక్షసానిత్యారభ్య శ్లోకషట్కస్య ॥ కోపానలసమావిష్ట ఇత్యేతత్తస్య స్వరూపకథనం ॥ ౯ ॥ తిష్ఠేతి ॥ హే రామ - తే తవ ధనుర్ముక్తైః శరైః మమ ప్రాణాన్ - త్యాజయిష్యామి - మయా

మమ। మదగ్రతస్స్వకర్మస్థం దృష్ట్వా రోషోఽభివర్ధతే॥ ౧౧॥ దహ్యంతే భృశమంగాని దురాత్మన్ మమ రాఘవ। యన్మయా
సి న దృష్టస్త్వం తస్మిన్ కాలే మహావనే ॥ ౧౨ ॥ దిష్ట్యాసి దర్శనం రామ మమ త్వం ప్రాప్తవానసి హ। కాంక్షితోఽసి క్షుధా
ర్తస్య సింహస్యేవేతరో మృగః॥ ౧౩॥ అద్య మద్బాణవేగేన ప్రేతరాడ్విషయం గతః। యే త్వయా నిహతా వీరాస్సహ తై
శ్చ సమేష్యసి॥ ౧౪ ॥ బహునాత్ర కిముక్తేన శృణు రామ వచో మమ। పశ్యంతు సకలా లోకాస్త్వాం మాం చైవ రణాజిరే॥
౧౫॥ అస్త్రైర్వా గదయా వాపి బాహుభ్యాం వా మహాహవే। అభ్యస్తం యేన వా రామ తేనైవ యుధి వర్తతామ్॥౧౬॥ మ
కరాక్షవచశ్శ్రుత్వా రామో దశరథాత్మజః। అబ్రవీత్ ప్రహసన్ వాక్యముత్తరోత్తరవాదినమ్ ॥ ౧౭॥ కత్థసే కిం వృథా ర
క్షో బహూన్యసదృశాని తు। న రణే శక్యతే జేతుం వినా యుద్ధేన వాగ్బలాత్ ॥ ౧౮॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం త్వత్పి
తా చ యః। త్రిశిరా దూషణశ్చైవ దండకే నిహతా మయా॥౧౯॥ స్వాశితాస్తవ మాంసేన గృధ్రగోమాయువాయసాః।
భవిష్యంత్యద్య వై పాప తీక్ష్ణతుండనఖాంకురాః॥ ౨౦॥ రాఘవేణైవముక్తస్తు ఖరపుత్రో నిశాచరః। బాణౌఘానముచత్తస్మై
రాఘవాయ రణాజిరే॥ ౨౧ ॥ తాన్ శరాన్ శరవర్షేణ రామశ్చిచ్ఛేద నైకధా। నిపేతుర్భువి తే ఛిన్నా రుక్మపుంఖా
స్సహస్రశః ॥ ౨౨ ॥ తద్యుద్ధమభవత్తత్ర సమేత్యాన్యోన్యమోజసా। రక్షసః ఖరపుత్రస్య సూనోర్దశరథస్య చ॥౨౩॥
జీమూతయోరివాకాశే శబ్దో జ్యాతలయోస్తదా। ధనుర్ముక్తస్స్వనోత్కృష్టశ్శ్రూయతే చ రణాజిరే॥ ౨౪॥ దేవదాన
వగంధర్వాః కిన్నరాశ్చ మహోరగాః। అంతరిక్షగతాస్సర్వే ద్రష్టుకామాస్తదద్భుతమ్ ॥౨౫ ॥ విద్ధమన్యోన్యగాత్రే
షు ద్విగుణం వర్ధతే పరమ్। కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కురుతాం తౌ రణాజిరే॥ ౨౬॥ రామముక్తాంస్తు బాణౌఘాన్ రాక్షస
స్త్వచ్ఛినద్రణే। రక్షోముక్తాంస్తు రామో వై నైకధా ప్రాచ్ఛినచ్ఛరైః॥ ౨౭॥ బాణౌఘైర్వితతాస్సర్వా దిశశ్చ ప్రదిశ
స్తథా। సంఛన్నా వసుధా చైవ సమంతాన్న ప్రకాశతే ॥ ౨౮ ॥ తతః క్రుద్ధో మహాబాహుర్ధనుశ్చిచ్ఛేద రక్షసః। అష్టా
భిరథ నారాచైస్సూతం వివ్యాధ రాఘవః॥ ౨౯॥ భిత్త్వా శరై రథం రామో రథాశ్వాన్ సమపాతయత్। విరథో వసు
ధాం తిష్ఠన్మకరాక్షో నిశాచరః ॥ ౩౦ ॥ తత్తిష్ఠద్వసుధాం రక్షశ్శూలం జగ్రాహ పాణినా। త్రాసనం సర్వభూతానాం
యుగాంతాగ్నిసమప్రభమ్॥ ౩౧॥ విభ్రామ్య తు మహచ్ఛూలం ప్రజ్వలత్తన్నిశాచరః। స క్రోధాత్ప్రాహిణోత్తస్మై రా
ఘవాయ మహాహవే॥ ౩౨॥ తమాపతంతం జ్వలితం ఖరపుత్రకరాచ్చ్యుతమ్। బాణైస్తు త్రిభిరాకాశే శూలం చిచ్ఛేద రాఘ
వః॥ ౩౩ ॥ స భిన్నో నైకధా శూలో దివ్యహాటకమండితః। వ్యశీర్యత మహోల్కేవ రామబాణార్దితో భువి॥ ౩౪॥ త

వధ్యమిత్యర్థః- యద్వా క్షాత్రధర్మకర్మణ్యసక్తమిత్యర్థః- స్వకర్మస్థమితి స్తుతరామకృత్యనిరతమితివార్థః॥ ౧౧॥ దహ్యంత ఇతి ॥ త
స్మిన్ కాలే మహావనే యద్యస్మాన్న దృష్టోసి తస్మాన్మమాంగాని దహ్యంతే- తదానీమేవ దృష్టశ్చేత్ప్రతికారేణ తాపశ్శామ్యేదిత్యర్థః॥౧౨॥౧౪॥ అ
స్త్రైరితి॥ మహాహవే నిమిత్తే- యేన వా అన్యేన వా యుద్ధేనాభ్యస్తం తేనైవ యుధి వర్తతాం- భవానితి శేషః॥౧౬॥ మకరాక్షేతి ॥ ఉత్తరోత్తరవా
దినం- బహుప్రలాపినమిత్యర్థః॥౧౭॥ కత్థస ఇతి॥ యుద్ధేన వినా ప్రహారేణ వినా॥౧౮॥౧౯॥ స్వాశితా ఇతి॥ స్వాశితాః సుష్ఠు ఆశితవంతః॥౨౦॥౨౩॥
జీమూతయోరితి॥ జ్యాతలయోశ్శబ్దః జ్యాతలయోస్సంఘర్షజశ్శబ్దః- స్వనోత్కృష్టః స్వనేషూత్కృష్టః॥౨౪॥౨౫॥ విద్ధమితి॥ విద్ధం వేధనం- వ
ర్ధతే అవర్ధత- కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కృతస్య ప్రతికృతం యయోస్తౌ - తాదృశావన్యోన్యం యస్మిన్ యుద్ధకర్మణి తత్తథోక్తం- కురుతాం
అకురుతాం- యుద్ధమితి శేషః॥ ౨౬॥౨౯॥ భిత్త్వేతి॥ వసుధాం తిష్ఠత్ వసుధాయామతిష్ఠత్॥ ౩౦॥ తదితి॥ వసుధాం వసుధాయాం॥ ౩౧॥౩౪॥ త

సార్ధం తిష్ఠ- ద్వంద్వయుద్ధే జహీతి సంబంధః ॥౧౦॥ యత్తదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ హే దురాత్మన్ దుష్టమేవ ప్రాప్తాత్మా అంతఃకరణం ద
యాసారం యస్య- హే రాఘవ- యత్ యస్మాత్- మదగ్రతః- మత్- మత్తః- అగ్రతః పూర్వమేవ- మద్వధాత్పూర్వమేవేత్యర్థః దండకారణ్యే
మమ పితరం- స్వకర్మస్థం స్తుతరామకృత్యనిరతం స్పష్ట్వా హతవాన్- తస్మాత్తస్మిన్ కాలే మహావనే మయా త్వం న దృష్టః తస్మాత్త్వద్ధస్తవధాభావా
దితి శేషః- అంగాని దహ్యంతే రోషశ్చాభివర్ధత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౨॥ దిష్ట్యేత్యస్య ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే- సింహస్య- సింహసదృశస్య
క్షుధార్తస్య- క్షుద్దర్శనం కదా భవిష్యతీతి క్షుధయా ఆర్తస్య- మృగ ఇవ- మృగ్యతే బ్రహ్మాదిభిరితి మృగః - సర్వేశ్వరః అత ఏవ ఇతరః ప్రపంచా
తీతః- అత ఏవ కాంక్షితః బ్రహ్మాదిభిరితి శేషః- ఏతాదృశస్త్వం దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన దర్శనం ప్రాప్తోసి- అతో మద్భాగ్యం- కిం వర్ణ్యత ఇతి భావః॥౧౩॥
అద్యేతి॥ త్వయా బాణవేగేన అద్య ప్రేతరాడ్విషయం గతో భవేయమితి శేషః- అతో మత్ మత్సకాశాత్- యే శూరాస్సుగ్రీవాదయః- అనిహ
తాః తైస్సహ సమేష్యసీతి సంబంధః॥౧౨॥౧౫॥ అస్త్రైరితి॥ మహాహవే నిమిత్తే యేన వా- యేన కేన వా- అభ్యస్తం- తేనైవ యుధి వర్తతాం- భవా
నితి శేషః॥౧౬॥ మకరాక్షేతి॥ ఉత్తరోత్తరవాదినం- బహుప్రలాపినమిత్యర్థః॥౧౭॥౧౮॥ స్వాశితా ఇతి॥ సుష్ఠు ఆశితవంతః॥౨౧॥౨౪॥ రక్షస
ఇత్యాదిసార్ధమేకం వాక్యం- ధనుర్ముక్తస్వనః ధనుర్గుణస్వనః॥ ౨౫॥ విద్ధమితి॥ విద్ధం వేధనం॥ వర్ధతే అవర్ధత- కృతప్రతికృతాన్యోన్యం- కృతస్య ప్రతికృ
తం యయోస్తౌ తాదృశమన్యోన్యం యస్మిన్ యుద్ధకర్మణి తత్తథోక్తం - కురుతాం అకురుతాం ॥ ౨౯॥ విరథ ఇతి॥ వసుధాస్థః అభూదితి శేషః॥ ౩౦॥ త

చ్ఛూలం నిహతం దృష్ట్వా రామేణాక్లిష్టకర్మణా। సాధు సాధ్వితి భూతాని వ్యాహరంతి నభోగతాః ॥ ౩౫ ॥ తం దృష్ట్వా
హతం శూలం మకరాక్షో నిశాచరః। ముష్టిముద్యమ్య కాకుత్స్థం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ॥ ౩౬ ॥ స తం దృష్ట్వా పతంతం వై ప్ర
హస్య రఘునందనః। పావకాస్త్రం తతో రామస్సందధే తు శరాసనే ॥ ౩౭ ॥ తేనాస్త్రేణ హతం రక్షః కాకుత్స్థేన తదా రణే।
సంఛిన్నహృదయం తత్ర పపాత చ మమార చ ॥ ౩౮ ॥ దృష్ట్వా తే రాక్షసాస్సర్వే మకరాక్షస్య పాతనం। లంకామేవా
భ్యధావంత రామబాణార్దితాస్తదా ॥ ౩౯ ॥ దశరథనృపపుత్రబాణవేగై రజనిచరం నిహతం ఖరాత్మజం తం। దదృశురథ సు
రా భృశం ప్రహృష్టా గిరిమివ వజ్రహతం యథా వికీర్ణం ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.*******

మకరాక్షం హతం శ్రుత్వా రావణస్సమితింజయః। క్రోధేన మహతావిష్టో దంతాన్ కటకటాపయన్ ॥ ౧ ॥ కుపిత
శ్చ తదా తత్ర కిం కార్యమితి చింతయన్। ఆదిదేశాథ సంక్రుద్ధో రణాయేంద్రజితం సుతం ॥ ౨ ॥ జహి వీర మహావీర్యౌ భ్రా
తరౌ రామలక్ష్మణౌ। అదృశ్యో దృశ్యమానో వా సర్వథా త్వం బలాధికః ॥ ౩ ॥ త్వమప్రతిమకర్మాణమింద్రం జయసి
సంయుగే। కిం పునర్మానుషౌ దృష్ట్వా న వధిష్యసి సంయుగే ॥ ౪ ॥ తథోక్తో రాక్షసేంద్రేణ ప్రతిగృహ్య పితుర్వచః। యజ్ఞభూ
మౌ స విధివత్పావకం జుహవేంద్రజిత్ ॥ ౫ ॥ జుహ్వతశ్చాపి తత్రాగ్నిం రక్తోష్ణీషధరాః స్త్రియః। ఆజగ్ముస్తత్ర సం
భ్రాంతా రాక్షస్యో యత్ర రావణిః ॥ ౬ ॥ శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోథ విభీతకాః। లోహితాని చ వాసాంసి స్రువం
కార్ష్ణాయసం తథా ॥ ౭ ॥ సర్వతోగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రైస్సతోమరైః। ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవ
తః ॥ ౮ ॥ సకృదేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య మహార్చిషః। బభూవుస్తాని లింగాని విజయం దర్శయంతి చ ॥ ౯ ॥ ప్రదక్షిణావ
ర్తశిఖస్తప్తహాటకసన్నిభః। హవిస్తత్ప్రతిజగ్రాహ పావకస్స్వయముత్థితః ॥ ౧౦ ॥ హుత్వాగ్నిం తర్పయిత్వా చ దే
వదానవరాక్షసాన్। ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠమంతర్ధానగతం శుభం ॥ ౧౧ ॥ స వాజిభిశ్చతుర్భిశ్చ బాణైశ్చ నిశితైర్యుతః।
ఆరోపితమహాచాపశ్శుశుభే స్యందనోత్తమః ॥ ౧౨ ॥ జాజ్వల్యమానో వపుషా తపనీయపరిచ్ఛదః। మృగైశ్చంద్రార్ధ
చంద్రైశ్చ స రథస్సమలంకృతః ॥ ౧౩ ॥ జాంబూనదమహాకంబుర్దీప్తపావకసన్నిభః। బభూవేంద్రజితః కేతుర్వై

చ్ఛూలమితి॥ నభోగతా నభోగతాని-సుపాంసులుగిత్యాదినా ఆకారాదేశః॥ ౩౫ ॥ ౩౯ ॥ దశరథేతి॥ గిరిమివ వజ్రహతం యథేతి ద్వావప్యవ్యయపదే
సంభూయైకార్థమేవాచక్షాతే-పక్షద్వయేపి మకరాక్షవధేన దశమమహస్సమాప్తః॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ర
త్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనాశీతితమస్సర్గః-❁❁❁❁❁ అథేంద్రజిన్నిర్గమోశీతితమే మకరాక్షమిత్యాది॥ ఆవిష్టః అభూ
దితి శేషః॥ ౧ ॥ ౩ ॥ త్వమితి॥ జయసి అజైషీః- పునశ్శబ్దస్త్వర్థే- మానుషౌ పునః మానుషౌ తు- సంయుగే దృష్ట్వాపి న వధిష్యసి కిం దర్శనమాత్రేణ వధి
ష్యస్యేవేత్యర్థః॥ ౪ ॥ తథోక్త ఇతి॥ జుహవ జుహావ-వృద్ధ్యభావ ఆర్షః॥ ౫ ॥ జుహ్వత ఇతి॥ భావలక్షణే షష్ఠీ-రక్తోష్ణీషధరాః-ఋత్విగ్ధారణార్థం రక్తో
ష్ణీషాణ్యానయంత్య ఇత్యర్థః - లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరంతీతి శ్రుతేః - సంభ్రాంతాః త్వరావత్యః-సమయాతిక్రమో మాభూదితి త్వరయా ఉ
ష్ణీషాణ్యానిన్యురిత్యర్థః॥ ౬ ॥ శస్త్రాణీతి॥ శస్త్రాణి- అభవన్నితి శేషః-శరపత్రాణి కుంద్రపత్రాణి కుంద్రశ్చ కాశజాతీయః- కుంద్రస్తు జనకశ్శర
ఇత్యమరః-శస్త్రాణి తోమరాణి-సతోమరైరిత్యనువాదాత్-శస్త్రాణి శరపత్రాణి చ పరిస్తరణాన్యభవన్-విభీతకాః-సమిధః ఇధ్మాని-అభవన్-
వాసాంసి ఋత్విగుష్ణీషవాసాంసి - లోహితాన్యభవన్- కార్ష్ణాయసః స్రువమాసీత్ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సకృదేవేతి॥ విజయం దర్శయంతి విజయసూచకా
ని ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ హుత్వేతి॥ అంతర్ధానగతం అంతర్ధానశక్తియుక్తం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ జాజ్వల్యమాన ఇతి॥ మృగైః మృగాకారప్రతిమాభిః-చంద్రైః చంద్రా
కారైః- అర్ధచంద్రైః రచనావిశేషైః॥ ౧౩ ॥ జాంబూనదేతి॥ జాంబూనదమహాకంబుః సౌవర్ణమహావలయయుక్తః-కంబుర్నా వలయే శంఖ ఇత్య

దితి॥ తద్రక్షః- వసుధాం వసుధాయాం - తిష్ఠత్ సత్ శూలం జగ్రాహేతి సంబంధః దశమ్యాం మకరాక్షవధః॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

జహి వీరేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు- ఇంద్రం జితవతో మమ మానుషజయః కో వా గరీయానితి గర్విష్ఠమింద్రజితం ప్ర
త్యాహ-జహి వీరేత్యాది శ్లోకద్వయేన॥ బలాధికస్త్వం సంయుగే- అదృశ్యో దృశ్యమానో వా-సర్వథా ఇంద్రం దృష్ట్వా జయసి-తథాపి-మానుషావ
పి రామలక్ష్మణౌ సంయుగే వధిష్యసి కిం- న వధిష్యసి-అతః తౌ-జహి త్యజ- ఓహాక్ త్యాగ ఇతి ధాతోః-తయోరసాధ్యత్వాత్తజ్జయవిషయాశాం త్యజేతి
భావః॥ ౪ ॥ తథోక్త ఇతి॥ జుహవ జుహావ-వృద్ధ్యభావ ఆర్షః॥ ౬ ॥ శస్త్రాణీతి॥ శస్త్రాదీన్యభవన్నితి శేషః॥ ౮ ॥ సకృదేవేతి॥ శరహోమే విజయం ద
ర్శయంతి- అన్యత్ర యుద్ధే విజయో నాస్తి- తథాపి జీవతః పునర్లంకాప్రవేశ ఏవ జయ ఇత్యవగంతవ్యం॥ ౧౦ ॥ హుత్వాగ్నిమితి॥ అంతర్ధానగతం
అంతర్ధానశక్తియుక్తం॥ ౧౨ ॥ జాజ్వల్యమాన ఇతి॥ మృగైః ప్రతిమారూపైః- చంద్రార్ధచంద్రైశ్చ చంద్రార్ధచంద్రాకారరచనావిశేషైః॥
౧౩ ॥ జాంబూనదేతి॥ జాంబూనదమహాకంబుః- సౌవర్ణవలయసంయుక్తః- కంబుర్నా వలయే శంఖ ఇత్యమరః॥ ౧౪ ॥ సోభినిర్యాయేతి॥ సోభి

మార్యసమలంకృతః ॥౧౪॥ తేనచాదిత్యకల్పేనబ్రహ్మాస్త్రేణచపాలితః। సబభూవదురాధర్షోరావణిస్సుమహాబలః॥
౧౫॥ సోభినిర్యాయనగరాదింద్రజిత్సమితింజయః। హుత్వాగ్నింరాక్షసైర్మంత్రైరంతర్ధానగతోబ్రవీత్ ॥౧౬॥ అ
ద్యహత్వారణేయౌతౌమిథ్యాప్రవ్రాజితౌవనే। జయంపిత్రేప్రదాస్యామిరావణాయరణార్జితం ॥ అద్యనిర్వానరా
మూర్వీంహత్వారామంసలక్ష్మణం। కరిష్యేపరమప్రీతిమిత్యుక్త్వాంతరధీయత ॥ ౧౮ ॥ ఆపపాతాథసంక్రుద్ధోదశగ్రీ
వేణచోదితః। తీక్ష్ణకార్ముకనారాచైస్తీక్ష్ణస్త్వింద్రరిపూరణే ॥౧౯॥ సదదర్శమహావీర్యౌనాగౌత్రిశిరసావివ। సృజంతావి
షుజాలానివీరౌవానరమధ్యగౌ ॥౨౦॥ ఇమౌతావితిసంచింత్యసజ్యంకృత్వాచకార్ముకం। సంతతానేషుధారాభిః పర్జ
న్యఇవవృష్టిమాన్ ॥ ౨౧ ॥ సతువైహాయసంప్రాప్యసరథోరామలక్ష్మణౌ । అచక్షుర్విషయేతిష్ఠన్వివ్యాధనిశితైశ్శ
రైః॥ ౨౨॥ తౌతస్యశరవేగేనపరీతౌరామలక్ష్మణౌ। ధనుషీసశరేకృత్వాదివ్యమస్త్రంప్రచక్రతుః॥ ౨౩॥ ప్రచ్ఛాదయం
తౌగగనంశరజాలైర్మహాబలౌ। తమస్త్రైస్సూర్యసంకాశైర్నైవపస్పృశతుశ్శరైః॥౨౪॥సహిధూమాంధకారంచచ
క్రేప్రచ్ఛాదయన్నభః। దిశశ్చాంతర్దధేశ్రీమాన్నీహారతమసావృతాః॥ ౨౫ ॥ నైవజ్యాతలనిర్ఘోషోనచనేమిఖు
రస్వనః। శుశ్రువేచరతస్తస్యనచరూపంప్రకాశతే॥ ౨౬॥ ఘనాంధకారేతిమిరేశరవర్షమివాద్భుతం । సవవర్షమ
హాబాహుర్నారాచశరవృష్టిభిః ॥ ౨౭ ॥ సరామంసూర్యసంకాశైశ్శరైర్దత్తవరోభృశం । వివ్యాధసమరేక్రుద్ధస్స
ర్వగాత్రేషురావణిః॥ ౨౮॥ తౌహన్యమానౌనారాచైర్ధారాభిరివపర్వతౌ । హేమపుంఖాన్నరవ్యాఘ్రౌతిగ్మాన్ము
ముచతుశ్శరాన్॥ ౨౯ ॥ అంతరిక్షేసమాసాద్యరావణింకంకపత్రిణః। నికృత్యపతగాభూమౌపేతుస్తేశోణితోక్షితాః॥
౩౦॥ అతిమాత్రంశరౌఘేణపీడ్యమానౌనరోత్తమౌ। తానిషూన్పతతోభల్లైరనేకైర్నిచకృంతతుః ॥ ౩౧ ॥ యతోహి
దదృశాతేతౌశరాన్నిపతతశ్శితాన్। తతస్తతౌదాశరథీససృజాతేస్త్రముత్తమం ॥ ౩౨॥ రావణిస్తుదిశస్సర్వారథేనాతి
రథఃపతన్। వివ్యాధతౌదాశరథీలఘ్వస్త్రోనిశితైశ్శరైః॥ ౩౩॥ తేనాతివిద్ధౌతౌవీరౌరుక్మపుంఖైస్సుసంహితైః। బభూవ
తుర్దాశరథీపుష్పితావివకింశుకౌ ॥౩౪॥ నాస్యవేదగతింకశ్చిన్నచరూపంధనుశ్శరాన్ । నచాన్యద్విదితంకించిత్సూర్య
స్యేవాభ్రసంప్లవే॥ ౩౫॥ తేనవిద్ధాశ్చహరయోనిహతాశ్చగతాసవః బభూవుశ్శతశస్తత్రపతితాధరణీతలే ॥ ౩౬ ॥
లక్ష్మణస్తుసుసంక్రుద్ధోభ్రాతరంవాక్యమబ్రవీత్ । బ్రాహ్మమస్త్రంప్రయోక్ష్యామివధార్థంసర్వరక్షసాం॥౩౭॥త
మువాచతతోరామోలక్ష్మణంశుభలక్షణం ॥ ౩౮ ॥ నైకస్యహేతోరక్షాంసిపృథివ్యాంహంతుమర్హసి ॥ అయుధ్య
మానంప్రచ్ఛన్నంప్రాంజలింశరణాగతం । పలాయంతంప్రమత్తంవానత్వంహంతుమిహార్హసి ॥ ౩౯ ॥ అస్యైవతు

మరః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ స ఇతి॥ రాక్షసైఃనిఋఋతిదేవతాకైః-అంతర్ధానగతఃఅంతర్ధానశక్తింప్రాప్తః-అతఃఇత్యుక్త్వాంతరధీయతేత్యనేననవి
రోధః॥౧౬॥అద్యహత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అద్యనిర్వానరామితి-పితురిత్యధ్యాహారః-పితుఃపరమప్రీతింపరమప్రీతింప్రతి-పితుఃప్రీతి
ముద్దిశ్యేత్యర్థః - అద్యసలక్ష్మణంరామంహత్వాఉర్వీంనిర్వానరాంకరిష్యఇతిసంబంధః॥౧౮॥౧౯॥సదదర్శేతి॥ నాగౌత్రిశిరసావివేతిదృష్టాంతేన
రామలక్ష్మణయోర్మహాపురుషలక్షణపృథూన్నతభుజశిరస్కత్వంద్యోత్యతే- సృజంతౌసృజ్యంతౌ-సకలరాక్షసక్షయకారిణావిత్యర్థః॥ ౨౦॥
ఇమౌతావితి॥సంతతానవవర్ష॥౨౧॥వైహాయసంవిహాయసామనం॥౨౪॥సహీతి॥నభఃప్రచ్ఛాదయన్-హేతౌశతృప్రత్యయః-అంతర్ధాపయా
మాసేత్యర్థః- ధూమాంధకారమితి-నీహారతమసావృతాఇతిచపూర్వమేవోక్త్వాతకలుషత్వముచ్యతే॥౨౫॥౨౬॥ఘనాంధకారఇతి॥ఘనాంధకా
రేఘనకాళిమవతి॥రామానుజీయం॥ఘనాంధకారేఘనయుక్తాంధకారవన్నిబిడే॥ ౨౭॥౨౯॥అంతరిక్షఇతి॥ పతగాఃపక్షిణోభూత్వా-తథావేగ
వంతఇత్యర్థః॥ ౩౦॥ ౩౩॥తేనేతి॥సుసంహితైఃసుష్ఠునిర్మితైః॥౩౪॥నాస్యేతి॥అభ్రసంప్లవేమేఘావరణే॥౩౫॥౩౮॥నైకస్యేత్యాది॥ప్రచ్ఛన్నం
యుద్ధభీత్యాప్రచ్ఛన్నం-పలాయంతంపలాయమానం॥౩౯॥అస్యైవత్వితి॥ఆదేక్ష్యావఃప్రయోక్ష్యావః-అస్త్రాన్-అస్త్రాణిలింగవ్యత్యయఆర్షః॥

నిర్యాయ-రాక్షసైఃమంత్రైఃనిఋఋతిదేవతాకైఃమంత్రైః - అంతర్ధానగతఃఅంతర్ధానశక్తింప్రాప్తః-అతః- ఇత్యుక్త్వాంతరధీయతేత్యుప
రితనేననవిరోధః॥ ౧౬ ॥ అద్యహత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥తస్యప్రతీతికార్థఃస్పష్టః॥రణేసలక్ష్మణంరామంహత్వాగత్వావనేయౌ
మిథ్యాప్రవ్రాజితౌరామలక్ష్మణావితిశేషః-ఆహవేహత్వావానరానితిశేషః-ఉర్వీం-నిర్వానరాంకృత్వారావణాయజయంప్రదాస్యామీతిఏవం
పిత్రేప్రీతింకరిష్యామిచేత్యుక్త్వాఅంతరధీయతేతిసంబంధః॥౧౯॥ సదదర్శేతి॥సృజంతౌసృజ్యంతౌ॥ ౨౦॥ ఇమావితి॥ సంతతానేషుధారాభిఃని
రంతరబాణధారాభిః॥ ౨౧॥సఇతి॥వైహాయసంవిహాయస్సంబంధిమార్గం॥ ౨౪॥ సహీతి॥నభఃప్రచ్ఛాదయన్నితిహేతౌశతృప్రత్యయః-దిశఃఅం
తర్దధే-అంతర్ధాపయామాస ॥ ౨౬॥ ఘనాంధకారేతి ॥ ఘనాంధకారేసాంద్రతిమిరేశరవర్షమివఉదకవర్షమివ ॥౨౯॥ అంతరిక్షఇతి॥ప
తగాఃశరాః ॥౩౦॥ అయుధ్యమానమితి॥ ప్రచ్ఛన్నంయుద్ధభీత్యాప్రచ్ఛన్నం ॥౩౯॥ఆదేక్ష్యావఇతి॥ అస్త్రాణస్త్రాణి- ఆదేక్ష్యావఃప్రయోక్ష్యా

వధే యత్నం కరిష్యావో మహాబల । ఆదేక్ష్యావో మహావేగానస్త్రానాశీవిషోపమాన్ ॥ ౮౦ ॥ తమేనం మాయినం క్షుద్ర
మంతర్హితరథం బలాత్ । రాక్షసం నిహనిష్యంతి దృష్ట్వా వానరయూథపాః ॥ ౮౧ ॥ యద్యేష భూమిం విశతే దివం వా ర
సాతలం వాపి నభస్స్థలం వా । ఏవం నిగూఢోపి మమాస్త్రదగ్ధః పతిష్యతే భూమితలే గతాసుః ॥ ౮౨ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం
మహాత్మా రఘుప్రవీరః ప్లవగర్షభైర్వృతః । వధాయ రౌద్రస్య నృశంసకర్మణస్తదా మహాత్మా త్వరితం నిరీక్షతే ॥
౮౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-అశీతితమస్సర్గః.************************* విజ్ఞాయ తు మనస్తస్య రాఘవస్య
మహాత్మనః । సన్నివృత్యాహవాత్తస్మాత్సంవివేశ పురం తతః ॥ ౧ ॥ సోనుస్మృత్య వధం తేషాం రాక్షసానాం తరస్వినామ్ ।
క్రోధతామ్రేక్షణశ్శూరో నిర్జగామ మహాద్యుతిః ॥ ౨ ॥ స పశ్చిమేన ద్వారేణ నిర్యయౌ రాక్షసైర్వృతః । ఇంద్రజిత్తు మ
హావీర్యః పౌలస్త్యో దేవకంటకః ॥ ౩ ॥ ఇంద్రజిత్తు తతో దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । రణాయాభ్యుద్యతౌ వీరౌ మా
యాం ప్రాదుష్కరోత్తదా ॥ ౪ ॥ ఇంద్రజిత్తు రథే స్థాప్య సీతాం మాయామయీం తతః । బలేన మహతావృత్య తస్యా వధమ
రోచయత్ ॥ ౫ ॥ మోహనార్థం తు సర్వేషాం బుద్ధిం కృత్వా సుదుర్మతిః । హంతుం సీతాం వ్యవసితో వానరాభిముఖో య
యౌ ॥ ౬ ॥ తం దృష్ట్వా త్వభినిర్యాంతం నగర్యాః కాననౌకసః । ఉత్పేతురభిసంక్రుద్ధాశ్శిలాహస్తా యుయుత్సవః ॥ ౭ ॥ హను
మాన్ పురతస్తేషాం జగామ కపికుంజరః । ప్రగృహ్య సుమహచ్ఛృంగం పర్వతస్య దురాసదమ్ ॥ ౮ ॥ స దదర్శ హతానందాం
సీతామింద్రజితో రథే । ఏకవేణీధరాం దీనాముపవాసకృశాననామ్ ॥ పరిక్లిష్టైకవసనామమృజాం రాఘవప్రియామ్ । రజో
మలాభ్యామాలిప్తైస్సర్వగాత్రైర్వరస్త్రియమ్ ॥ ౧౦ ॥ తాం నిరీక్ష్య ముహూర్తం తు మైథిలీత్యధ్యవస్య తు । బభూవాచిర
దృష్టా హి తేన సా జనకాత్మజా ॥ ౧౧ ॥ తాం దీనాం మలదిగ్ధాంగీం రథస్థాం దృశ్య మైథిలీమ్ । బాష్పపర్యాకులముఖో హనుమాన్
వ్యథితోభవత్ ॥ ౧౨ ॥ అబ్రవీత్తాం తు శోకార్తాం నిరానందాం తపస్వినీమ్ । సీతాం రథస్థితాం దృష్ట్వా రాక్షసేంద్రసుతా
శ్రితామ్ ॥ కిం సమర్థితమస్యేతి చింతయన్స మహాకపిః ॥ ౧౩ ॥ సహ తైర్వానరశ్రేష్ఠైరభ్యధావత రావణిమ్ ॥ ౧౪ ॥ తద్వా

---

౮౦ ॥ ౮౧ ॥ యద్యేష ఇతి ॥ భూమిం భూవివరం విశతే-ఆత్మనేపదమార్షం-దివం స్వర్గం ॥ రామానుజీయం ॥ యదీతి ॥ భూమిం భూవివరం- విశతే-ఆ
త్మనేపదమార్షం- దివం స్వర్గం-ఏతదుపరితనలోకానాముపలక్షణం-రసాతలం ఏతదధస్తనలోకానాముపలక్షణం ॥ ౮౨ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ ప్లవగ
ర్షభైః వృతః నిరీక్షతే - ఉపాయం చింతయతి స్మేత్యర్థః ॥ ౮౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాం
డవ్యాఖ్యానే- అశీతితమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋అథ మాయాసీతావధ ఏకాశీతితమే- విజ్ఞాయేత్యాది ॥ అత్ర తృతీయాక్షరభూతో యకారో
గాయత్ర్యా ఏకోనవింశతితమాక్షరం - అష్టాదశసహస్రశ్లోకాగతాః ॥ ౧ ॥ సోనుస్మృత్యేతి ॥ తేషాం కుంభకర్ణాదీనాం ॥ ౨ ॥ నికుంభిలాయాం దు
ర్జయాస్త్రబలలాభాయ హోతుకామస్తావత్పర్యంతం రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధోద్యోగం మందీకర్తుం మాయయా మారిష్యమాణో రామలక్ష్మణయోః
కుపితత్వేన దురాసదత్వాత్ సీతాస్వరూపాభిజ్ఞస్యాన్యస్యాభావాద్ధనుమతే మాయాం దర్శయితుం పశ్చిమద్వారేణ నిర్గత ఇత్యాహ - స పశ్చిమేనే
త్యాదినా ॥ ౩ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ దృష్ట్వా విచింత్య-పశ్చిమద్వారనిష్క్రాంతస్య రామలక్ష్మణదర్శనాసంభవాత్ -మాయాం పరవ్యామోహకరీం శక్తిం
ప్రాదుష్కరోత్ ప్రాదుర్భావయామాస ॥ ౪ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ ఆవృత్య స్థితేన బలేన-యుక్త ఇతి శేషః-యుక్తే రథే సీతాం స్థాప్య తత స్తస్యా వ
ధమరోచయదితి సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౮ ॥ స దదర్శేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అమృజాం అసదుద్వర్తనాం- అనలంకారామితి వా-మృజూ శౌచా
లంకారయోరితి ధాతోర్భిదాదిత్వాదఙ్-సర్వగాత్రైః- ఉపలక్షితాం ॥ ౧౦ ॥ తామితి ॥ అధ్యవస్య నిశ్చిత్య-విషణ్ణ ఇతి శేషః - నిశ్చయే హేతుమాహ
బభూవేతి ॥ ౧౧ ॥ తామితి ॥ దృశ్య దృష్ట్వా ॥ ౧౨ ॥ అబ్రవీదిత్యాద్యర్ధత్రయమేకాన్వయం ॥ సీతాం రథే స్థాపితవతోస్య కిం సమర్థితం కో వాభిప్రాయ
ఇతి చింతయన్నబ్రవీత్- ఇతి స్వచనచింతయోస్సాధారణః ॥ ౧౩ ॥ సహ తైరిత్యర్థం ॥ హసమానేతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ తదితి ॥ మూర్ఛితః వ్యాప్తః ॥

వః ॥ ౮౧ ॥ యద్యేష ఇతి ॥ భూమిం భూవివరం-దివం స్వర్గం - ఏతదుపరితనలోకానాముపలక్షణం-రసాతలం- ఏతదధస్తనలోకానాముపలక్ష
ణం ॥ ౮౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-అశీతితమస్సర్గః-❋❋❋

గాయత్ర్యా ఇహ ద్వ్యైకోనవింశతితమాక్షరం-విజ్ఞాయ తు మనస్తస్యేతి శ్లోకస్య తృతీయాక్షరేణ యకారేణ సంగృహ్ణాతి ॥ విజ్ఞాయ తు మనస్తస్య రా
ఘవస్య మహాత్మనః । సన్నివృత్యాహవాత్తస్మాత్సంవివేశ పురం తతః ॥ ౧ ॥ సోనుస్మృత్యేతి ॥ తేషాం కుంభకర్ణాదీనాం ॥ ౩ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ మాయాం
పరవ్యామోహకరీం శక్తిం - ప్రాదుష్కరోత్ ప్రాదుర్భావయామాసేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ నికుంభిలాయాం హోతుకామః పశ్చి
మద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్-ఇంద్రజిత్ స్వగమనవిఘాతుకం రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాసీతాం ప్రకటితవానితి మం
తవ్యం ॥ ౯ ॥ పరిక్లిష్టేతి ॥ పరిక్లిష్టాం మలినాం - అమృజాం ఉద్వర్తనరహితాం-సర్వగాత్రైరుపలక్షితాం ॥ ౧౦ ॥ తామితి ॥ తాం ముహూర్తమా
త్రం నిరీక్ష్య-అచిరదృష్టత్వాత్- మైథిలీత్యధ్యవస్య నిశ్చిత్య-బభూవ- విషణ్ణ ఇతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ అబ్రవీదిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సీతాం

నరబలందృష్ట్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః। కృత్వా వికోశంనిస్త్రింశంమూర్ధ్ని సీతాంపరామృశత్ ॥ ౧౪॥ తాంస్త్రియం పశ్యతాం తేషాం తాడయామాస రావణిః। క్రోశంతీంరామరామేతిమాయయా యోజితాంరథే॥ ౧౫॥ గృహీతమూర్ధజాందృష్ట్వా హనుమాన్దైన్యమాగతః। శోకజంవారి నేత్రాభ్యామసృజన్మారుతాత్మజః ॥ ౧౬ ॥ తాందృష్ట్వా చారుసర్వాంగీం రామస్యమహిషీంప్రియాం। అబ్రవీత్పరుషంవాక్యంక్రోధాద్రక్షోధిపాత్మజం ॥౧౭॥ దురాత్మన్నాత్మనాశాయ కేశపక్షేపరామృశః। బ్రహ్మర్షీణాంకులేజాతో రాక్షసీంయోనిమాశ్రితః॥ ౧౮ ॥ ధిక్త్వాంపాపసమాచారంయస్య తేమతిరీదృశీ॥ ౧౯॥ నృశంసానార్యదుర్వృత్తక్షుద్రపాపపరాక్రమ॥ అనార్యస్యేదృశంకర్మఘృణా తే నాస్తినిర్ఘృణ॥ ౨౦॥ చ్యుతాగృహాచ్చ రాజ్యాచ్చ రామహస్తాచ్చమైథిలీ॥ కింతవైషాపరాద్ధాహియదేనాంహంతుమిచ్ఛసి॥ ౨౧॥ సీతాంచహత్వానచిరంజీవిష్యసికథంచన। వధార్హకర్మణానేనమమహస్తగతోహ్యసి॥ ౨౨॥ యేచస్త్రీఘాతినాంలోకా లోకవధ్యైశ్చకుత్సితాః॥ ఇహజీవితముత్సృజ్యప్రేత్యతాన్ప్రతిపత్స్యసే॥ ౨౩॥ ఇతిబ్రువాణోహనుమాన్సాయుధైర్హరిభిర్వృతః॥ అభ్యధావతసంక్రుద్ధో రాక్షసేంద్రసుతంప్రతి॥ ౨౪॥ ఆపతంతంమహావీర్యంతదనీకంవనౌకసాం॥ రక్షసాంభీమవేగానామనీకంతున్యవారయత్ ॥౨౫॥ సతాంబాణసహస్రేణవిక్షోభ్యహరివాహినీం॥ హరిశ్రేష్ఠంహనూమంతమింద్రజిత్ప్రత్యువాచహ ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవస్త్వంచరామశ్చయన్నిమిత్తమిహాగతాః॥ తాంహనిష్యామివైదేహీమద్యైవతవపశ్యతః ॥ ౨౭॥ ఇమాంహత్వాతతోరామంలక్ష్మణంత్వాంచవానర। సుగ్రీవంచవధిష్యామితంచానార్యంవిభీషణం॥౨౮॥ నహంతవ్యాఃస్త్రియశ్చేతియద్బ్రవీషిప్లవంగమ ॥ పీడాకరమమిత్రాణాంయత్స్యాత్కర్తవ్యమేవతత్ ॥౨౯॥ తమేవముక్త్వారుదతీంసీతాంమాయామయీంతదా ॥ శితధారేణఖడ్గేనజఘానేంద్రజిత్స్వయం॥ ౩౦॥ యజ్ఞోపవీతమార్గేణభిన్నాతేనతపస్వినీ॥ సాపృథివ్యాంపృథుశ్రోణీపపాతప్రియదర్శనా। ౩౧॥ తామింద్రజిత్స్వయం

౧౫॥ తామితి॥ పశ్యతాంతేషాం- అనాదరేషష్ఠీ- మాయయాపరమోహనశక్త్యా॥౧౭॥ దురాత్మన్నితి॥ కేశపక్షే కేశసమూహే-పాశఃపక్షశ్చహస్తశ్చకలాపార్థాఃకచాత్పరఇత్యమరః। పరామృశఃఅస్పృశః॥ ౧౮॥ ధిగిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ ఈదృశీ-జుగుప్సితేత్యర్థః - నృశంసనిర్దయ- అనార్యఅసజ్జన-దుర్వృత్తదురాచార- క్షుద్రఅల్పబుద్ధే. పాపఃఅధర్మ్యఃపరాక్రమోయస్యసపాపపరాక్రమః-ఉక్తమనార్యత్వంకార్యతోదర్శయతిఅనార్యస్యేతి-ఈదృశంజుగుప్సితంకర్మ అనార్యస్యైవభవతి-హేనిర్ఘృణనిర్దయ- తేఘృణాజుగుప్సా-నాస్తి-జుగుప్సాకరుణాఘృణేత్యమరః॥ ౨౦॥ అపరాధిషుఘృణానకర్తవ్యాఅతఏవఏనాంహన్మీత్యాశంక్యాపరాధలేశోప్యస్యాఃనాస్తీత్యాహ-చ్యుతేతి॥ గృహాత్స్వసదనాత్- చకారాత్పరిచారకేభ్యశ్చ- అనేనబంధుసుఖాదపరాధకరణంనాస్తీత్యుక్తం- రాజ్యాత్రాజ్యోపకరణాచ్చ-అనేనసేనాసుఖేనాపరాధఇత్యుక్తం-రామహస్తాత్రక్షకహస్తాచ్చ-తస్సుఖాదప్యపరాధప్రసక్తిర్నాస్తీత్యుక్తం-మైథిలీఆచారప్రధానకులేజాతా-అనేనాపరాధస్వరూపమేవనజానాతీత్యుక్తం - యత్ యేనాపరాధకార్యేణఏనాంహంతుమిచ్ఛసితాదృశంకింప్రయోజనముద్దిశ్య-అపరాద్ధాఅపరాధంకృతవతీ-కర్తరి క్తః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ యేచేతి॥ హేలోకవధ్య-ఏషుచతుర్దశలోకేషుస్త్రీఘాతినాంయేకుత్సితాఃలోకాఃతాన్ఇహజీవితముత్సృజ్యప్రేత్యయాతనాశరీరంప్రాప్య- ప్రతిపత్స్యసే-ప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఇతీతి॥ సాయుధైఃసహననసాధనైః॥ ౨౪॥ ఆపతంతమితి॥ అనీకంఅనీకంచ॥ ౨౫॥ ౨౮॥ నహంతవ్యాఇతి॥ యత్ బ్రవీషితత్రోత్తరంశృణ్వితివాక్యశేషః॥ ౨౯॥ ౩౦॥ యజ్ఞోపవీతేతి॥ యజ్ఞోపవీతమార్గేణభిన్నా-మార్గశబ్దః-ప్రకారవచనః-యజ్ఞోపవీతధారణప్రకారేణభిన్నేత్యర్థః-యజ్ఞోపవీతమాదాయభిన్నేతిపాఠాంతరం- పూర్వంమూర్ధజేషుగృహీతామాదాయయజ్ఞోపవీతభిన్నా-యజ్ఞోపవీతంయథాభవతితథాభిన్నా-యజ్ఞోపవీతప్రకారేణభిన్నేత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ యజ్ఞోపవీతమితి॥ తేనఇంద్రజితా-ఆదాయమూర్ధజేషుగృహీత్వాఆధాయ-యజ్ఞోపవీతంయథాభవతితథాభిన్నా-యజ్ఞోపవీతమార్గేణభిన్నేత్యర్థః॥ ౩౧॥ ౩౨॥ మయేతి॥ రా

రథేస్థాపితవతోస్య-కింసమర్థితఃకోవాఅభిప్రాయఇతిచింతయన్నబ్రవీదితియోజనా ॥౧౭॥ దురాత్మన్నితి॥ కేశపక్షే కేశసమూహే ॥ తి ॥ యతఃబ్రహ్మర్షికులేజాతోపిరాక్షసీంయోనిమాశ్రితోసిఅతస్త్వాంధిగిత్యుత్తరేణాన్వయః ॥ ౧౯॥ నృశంసేతి॥ ఈదృశంజుగుప్సితం॥ తి॥ పాపపరాక్రమకూటయోధిన్ - హేనిర్ఘృణతేస్త్రీవిషయేపిఘృణానాస్తి-అతోనార్యస్యేదృశంకర్మధిగిత్యనుకర్షః॥ ౨౦॥ తి ॥ హేవధార్హతేనకర్మణానచిరంజీవిష్యసి-హియతోమమహస్తగతోసి ॥ ౨౨ ॥ యేచేతి॥ హేలోకవధ్య- ఏషులోకేషుచతుర్దశభువనేషు-స్త్రీఘాతినాంయేకుత్సితాలోకాః-తాన్ - ఇహజీవితముత్సృజ్య- ప్రేత్యయాతనాశరీరమేత్యప్రతిపద్యసెప్రతిపత్స్యసఇతియోజనా॥ తి ॥ యేలోకవధ్యైశ్చోరాదిభిరపికుత్సితాఅతిదుఃఖతయాపరిహృతాఃస్త్రీఘాతినాంయేలోకాస్తానిదానీంజీవితముత్సృజ్యప్రేత్యప్రతిలప్స్యసే॥ ౨౪॥ ఆపతంతమితి॥ ఆపతంతమిత్యత్రఆర్షోలింగవ్యత్యయః- రక్షసామనీకంకర్తృ॥ ౨౬॥ ఇమామిత్యస్యప్రాగితికార్థఃస్పష్టః వస్తున్తు-లక్ష్మణంరామంచఆశ్రితామితిశేషఃఇమాంహత్వా - త్వాంచానార్యంవిభీషణంచహనిష్యామీతిసంబంధః ॥ ౨౮॥ తి ॥ అమిత్రాణాంశత్రూణాంయత్పీడాకరంతత్పాపమపికర్తవ్యమేవ॥ ౩౦॥ యజ్ఞోపవీతమార్గేణభిన్నా-మార్గశబ్దః-ప్రకారవచనః - యజ్ఞోపవీతధారణప్రకారేణభిన్నేత్యర్థః॥ ౩౧॥

హత్వా హనూమంతమువాచ హ ॥ ౩౨ ॥ మయా రామస్య పశ్యేమాం కోపేన చ నిషూదితాం । ఏషా విశస్తా వైదేహీ విఫలో వః
పరిశ్రమః ॥ ౩౩ ॥ తతః ఖడ్గేన మహతా హత్వా తామింద్రజిత్స్వయం । హృష్టస్స రథమాస్థాయ వినినాద మహాస్వనం ॥ ౩౪ ॥
వానరాశ్శుశ్రువుశ్శబ్దమదూరే ప్రత్యవస్థితాః । వ్యాదితాస్యస్య నదతస్తద్దుర్గం సంశ్రితస్య చ ॥ ౩౫ ॥ తథా తు సీతాం వివి
హత్య దుర్మతిః ప్రహృష్టచేతాస్స బభూవ రావణిః । తం హృష్టరూపం సముదీక్ష్య వానరా విషణ్ణరూపాస్సహసా ప్రదుద్రు
వుః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకాశీతితమస్సర్గః ********************** శ్రుత్వా తు భీమనిర్హ్రా
దం శక్రాశనిసమస్వనం । వీక్షమాణా దిశస్సర్వా దుద్రువుర్వానరర్షభాః ॥ ౧ ॥ తానువాచ తతస్సర్వాన్ హనుమాన్మారు
తాత్మజః । విషణ్ణవదనాన్ దీనాం స్త్రస్తాన్ విద్రవతః పృథక్ ॥ ౨ ॥ కస్మాద్విషణ్ణవదనా విద్రవధ్వే ప్లవంగమాః । త్యక్తయు
ద్ధసముత్సాహాశ్శూరత్వం క్వ ను వో గతం ॥ ౩ ॥ పృష్ఠతోఽనువ్రజధ్వం మామగ్రతో యాంతమాహవే । శూరైరభిజనోపేతై
రయుక్తం హి నివర్తితుం ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తాస్సుసంహృష్టా వాయుపుత్రేణ వానరాః । శైలశృంగాణ్యగాంశ్చైవ జగృహు
ర్హృష్టమానసాః ॥ ౫ ॥ అభిపేతుశ్చ గర్జంతో రాక్షసాన్ వానరర్షభాః । పరివార్య హనూమంతమన్వయుశ్చ మహాహవే ॥
౬ ॥ స తైర్వానరముఖ్యైశ్చ హనుమాన్ సర్వతో వృతః । హుతాశన ఇవార్చిష్మానదహచ్ఛత్రువాహినీం ॥ ౭ ॥ స రాక్షసా
నాం కదనం చకార సుమహాకపిః । వృతో వానరసైన్యేన కాలాంతకయమోపమః ॥ ౮ ॥ స తు కోపేన చావిష్టః శోకేన చ మహా
కపిః । హనుమాన్ రావణిరథే పాతయన్మహతీం శిలాం ॥ ౯ ॥ తామాపతంతీం దృష్ట్వైవ రథస్సారథినా తదా । విధేయాశ్వ
సమాయుక్తస్సుదూరమపవాహితః ॥ ౧౦ ॥ తమింద్రజితమప్రాప్య రథస్థం సహసారథిం । వివేశ ధరణీం భిత్త్వా సా శిలా వ్య
ర్థముద్యతా ॥ ౧౧ ॥ పాతితాయాం శిలాయాం తు రక్షసాం వ్యథితా చమూః । నిపతంత్యా చ శిలయా రాక్షసా మథితా భృ
శం ॥ ౧౨ ॥ తమభ్యధావంఛతశో నదంతః కాననౌకసః ॥ ౧౨ ॥ తే ద్రుమాంశ్చ మహావీర్యా గిరిశృంగాణి చోద్యతాః । క్షి
పంతీంద్రజితస్సంఖ్యే వానరా భీమవిక్రమాః ॥ ౧౩ ॥ వృక్షశైలమహావర్షం విసృజంతః ప్లవంగమాః । శత్రూణాం కదనం
చక్రుర్నేదుశ్చ వివిధైస్స్వరైః ॥ ౧౪ ॥ వానరైస్తైర్మహావీర్యైర్ఘోరరూపా నిశాచరాః । వీర్యాదభిహతా వృక్షైర్వ్య
వేష్టంత రణాజిరే ॥ ౧౫ ॥ స్వసైన్యమభివీక్ష్యాథ వానరార్దితమింద్రజిత్ । ప్రగృహీతాయుధః క్రుద్ధః పరానభిముఖో య
యౌ ॥ ౧౬ ॥ స శరౌఘానవసృజన్ స్వసైన్యేనాభిసంవృతః । జఘాన కపిశార్దూలాన్ సుబహూన్ దృష్టవిక్రమః ॥ ౧౭ ॥
శూలైరశనిభిః ఖడ్గైః పట్టిసైః కూటముద్గరైః । తే చాప్యనుచరాంస్తస్య వానరా జఘ్నురోజసా ॥ ౧౮ ॥ సస్కంధవిటపై
స్సాలైశ్శిలాభిశ్చ మహాబలః । హనుమాన్ కదనం చక్రే రక్షసాం భీమకర్మణాం ॥ ౧౯ ॥ స నివార్య పరానీకమబ్రవీత్తాన్వ
నౌకసః । హనుమాన్ సన్నివర్తధ్వం న నస్సాధ్యమిదం బలం । త్యక్త్వా ప్రాణాన్ విచేష్టంతో రామప్రియచికీర్షవః ॥ య

మస్యేమాం రామసంబంధినీం - రామమహిషీమితి యావత్ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ వానరా ఇతి ॥ వ్యాదితాస్యస్య వ్యాత్తాస్యస్య - తద్దుర్గం వ్యూహీకృతరాక్షస
పరివేష్టనరూపం ॥ ౩౫ ॥ తథేతి ॥ హృష్టరూపం అత్యంతహృష్టం - విషణ్ణరూపాః అత్యంతం విషణ్ణాః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథేంద్రజితో నికుంభిలాయాం హోమారంభః - శ్రుత్వేత్యాది ॥ శక్రాశనిసమస్వనః - శక్రాశనిస్వనసమమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కస్మాదితి ॥
విద్రవధ్వే విద్రవథ - ఆత్మనేపదమార్షం ॥ ౩ ॥ పృష్ఠత ఇతి ॥ అనువ్రజధ్వం అనువ్రజత - పదవ్యత్యయ ఆర్షః ॥ ౪ ॥ ౧౦ ॥ తమితి ॥ వ్యర్థముద్యతా వ్య
ర్థం ప్రయుక్తా ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తేద్రుమానితి ॥ ఇంద్రజితః ఇంద్రజితం ప్రతి ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ శూలైరశనిభిరితి ॥ అశనేరాయుధత్వం శక్తివిశేషాత్ ॥
౧౮ ॥ ౧౯ ॥ స నివార్యేత్యాది ॥ న సాధ్యం సాధయితుమయోగ్యా - ప్రయోజనాభావాదితి భావః - తదేవాహ త్యక్త్వేతి ॥ ౨౦ ॥

---

౩౨ ॥ తి ॥ ఏషా తు వైదేహీ విశస్తా అతో వః పరిశ్రమో నిష్ఫలః ॥ ౩౪ ॥ వానరా ఇతి ॥ తద్దుర్గం వ్యూహీకృతరాక్షసపరివేష్టనరూపం దుర్గం - సీతాముద్దిశ్యోక్తేం
ద్రజిత్పురుషవాక్యానాం వానరవ్యామోహనాయ సంపాదితమాయాసీతావిషయత్వాత్తేషామర్థాంతరం నోక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ తి ॥ తద్దుర్గం ఖే
చరరథరూపం దుర్గం ॥ ౩౫ ॥ తి ॥ హృష్టరూపం అతిశయేన హృష్టం - ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయామేకాశీతితమస్సర్గః - ❋❋❋❋ తి ॥ శ్రుత్వేతి ॥ భీమో యో నిర్హ్రాదశ్శబ్దః తం శ్రుత్వా -
ఇంద్రజిత ఇతి శేషః - శక్రాశనిసమస్వనం తమింద్రజితం వీక్షమాణా దిశో దుద్రువుః ॥ ౧ ॥ ౯ ॥ తి ॥ విధేయాశ్వైః సారథ్యధీనాశ్వైః సమాయుక్తః
౧౦ ॥ తమింద్రజితమితి ॥ తమప్రాప్య ధరణీం వివేశ - అత ఏవ సా శిలా వ్యర్థముద్యతా - ఉద్యుక్తా - అభవదితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ తి ॥ గిరిశృంగాణి చోద్య
తాః గృహీత్వేతి శేషః - గృహీత్వా యుద్ధార్థముద్యతా బభూవురిత్యర్థః ॥ ఇంద్రజితం క్షిపంతి ఆక్షిపంతి స్మ - తిరస్కృతం చక్రురితి యావత్ ॥ ౧౩ ॥
౧౯ ॥ తి ॥ పరానీకం రాక్షససేనాం ॥ ప్రాణాంస్త్యక్త్వా ప్రాణస్నేహమపి త్యక్త్వా విచేష్టంతస్సంతో యన్నిమిత్తం యుధ్యామః సా హతేతి

న్నిమిత్తం హి యుద్ధ్యామో హతా సా జనకాత్మజా । ఇమమర్థం హి విజ్ఞాప్య రామం సుగ్రీవమేవ చ । తౌ యత్ప్రతివిధా-
స్యేతే తత్కరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇత్యుక్త్వా వానరశ్రేష్ఠో వారయన్ సర్వవానరాన్ । శనైశ్శనైరసంత్రస్తస్స-
బలస్సన్న్యవర్తత ॥ ౨౩ ॥ తతః ప్రేక్ష్య హనూమంతం వ్రజంతం యత్ర రాఘవః । స హోతుకామో దుష్టాత్మా గతశ్చై-
త్యనికుంభిలామ్ ॥ ౨౪ ॥ నికుంభిలామధిష్ఠాయ పావకం జుహవేంద్రజిత్ ॥ ౨౫ ॥ యజ్ఞభూమ్యాం తు విధివత్పావకస్తేన రక్ష-
సా । హూయమానః ప్రజజ్వాల మాంసశోణితభుక్తదా ॥ ౨౬ ॥ సోర్చిఃపినద్ధో దదృశే హోమశోణితతర్పితః । సంధ్యాగత
ఇవాదిత్యస్సుతీవ్రోఽగ్నిస్సముత్థితః ॥ ౨౭ ॥ అథేంద్రజిద్రాక్షసభూతయే తు జుహావ హవ్యం విధినా విధానవత్ । దృష్ట్వా వ్య-
తిష్ఠంత చ రాక్షసాస్తే మహాసమూహేషు నయానయజ్ఞాః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ద్వ్యశీతితమస్సర్గః. ******

రాఘవశ్చాపి విపులం తం రాక్షసవనౌకసామ్ । శ్రుత్వా సంగ్రామనిర్ఘోషం జాంబవంతమువాచ హ ॥ ౧ ॥ సౌ-
మ్య నూనం హనుమతా కృతం కర్మ సుదుష్కరమ్ । శ్రూయతే హి యథా భీమస్సుమహానాయుధస్వనః ॥ ౨ ॥ తద్గచ్ఛ కురు సా-
హాయ్యం స్వబలేనాభిసంవృతః । క్షిప్రమృక్షపతే తస్య కపిశ్రేష్ఠస్య యుధ్యతః ॥ ౩ ॥ ఋక్షరాజస్తథోక్తస్తు స్వేనానీకే-
న సంవృతః । ఆగచ్ఛత్పశ్చిమం ద్వారం హనుమాన్ యత్ర వానరః ॥ ౪ ॥ అథాయాంతం హనూమంతం దదర్శర్క్షపతిః పథి । వా-
నరైః కృతసంగ్రామైశ్శ్వసద్భిరభిసంవృతమ్ ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వా పథి హనూమాంశ్చ తదృక్షబలముద్యతమ్ । నీలమేఘనిభం భీమం
సన్నివార్య న్యవర్తత ॥ ౬ ॥ స తేన హరిసైన్యేన సన్నికర్షం మహాయశాః । శీఘ్రమాగమ్య రామాయ దుఃఖితో వాక్యమ-
బ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ సమరే యుధ్యమానానామస్మాకం ప్రేక్షతాం పురః । జఘాన రుదతీం సీతామింద్రజిద్రావణాత్మజః ॥ ౮ ॥ ఉ-
ద్భ్రాంతచిత్తస్తాం దృష్ట్వా విషణ్ణోఽహమరిందమ । తదహం భవతో వృత్తం విజ్ఞాపయితుమాగతః ॥ ౯ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రు-
త్వా రాఘవశ్శోకమూర్ఛితః । నిపపాత తదా భూమౌ ఛిన్నమూల ఇవ ద్రుమః ॥ ౧౦ ॥ తం భూమౌ దేవసంకాశం పతితం ప్రే-
క్ష్య రాఘవమ్ । అభిపేతుస్సముత్పత్య సర్వతః కపిసత్తమాః ॥ ౧౧ ॥ అసించన్ సలిలైశ్చైనం పద్మోత్పలసుగంధిభిః । ప్ర-
దహంతమనాసాద్యం సహసాగ్నిమివోచ్ఛిఖమ్ ॥ ౧౨ ॥ తం లక్ష్మణోఽథ బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య సుదుఃఖితః । ఉవాచ రామమ-
స్వస్థం వాక్యం హేత్వర్థసంయుతమ్ ॥ ౧౩ ॥ శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజితేంద్రియమ్ । అనర్థేభ్యో న శక్నోతి

---

౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ చైత్యనికుంభిలాం - చైత్యే విద్యమానం నికుంభిలాఖ్యదేవతాయతనమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ నికుంభిలామిత్యర్థం ॥ జుహవ జుహావ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ స ఇతి ॥ హోమశోణితం-శోణితహోమః ॥ ౨౭ ॥ అథేతి ॥ నయానయజ్ఞాః శాస్త్రీయాశాస్త్రీయవిదః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః. ***********

అథ మాయాసీతావధమూర్ఛితరామసాంత్వనం త్ర్యశీతితమే- రాఘవశ్చాపీత్యాది ॥ జాంబవంతం యదృచ్ఛయా సన్నిహితమ్ ॥ ౧ ॥ సౌమ్యేతి ॥ యథా-యతః ॥ ౨-౪ ॥ రామానుజీయమ్ ॥ అథేతి ॥ వానరైః కృతసంగ్రామైరితి పాఠః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ స తేనేతి ॥ హరిసైన్యేన సహ-సన్నికర్షం-రామస్యేతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ అసించన్నితి ॥ ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలమ్ ॥ అర్చిర్హేతిశ్శిఖా స్త్రియామిత్యమరః ॥ ౧౨ ॥ తమితి ॥ హేత్వర్థసంయుతం హేతురుపపత్తిః అర్థః ప్రయోజనం- హేతురూపోఽర్థోఽభిధేయో హేత్వర్థ ఇతి వా ॥ ౧౩ ॥ ఏవం సీతాహననశ్రవణజనితమనవధికమధైర్యమాశ్రయంతం రామమాశ్వాసయితుం లక్ష్మణోఽన్వారుహ్య వాదేన ధర్మాధర్మయోః స్వరూపం ఖండయన్నీతిశాస్త్రానుసారేణ బలమేవ ప్రధానతయాలంబ్యతామిత్యాహ- శుభ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ ॥ పితృవాక్యపరిపాలనాదిరూపే శుభే వర్త్మని- తిష్ఠంతం - స్థిరతయా తదనుతిష్ఠంతమిత్యర్థః - విజితేంద్రియం హస్తప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాజకయోః కైకేయీదశరథయోరుపర్యపి మనాక్కాలుష్యాభావేన విజితేంద్రియం త్వాం- నిరర్థకః అవ

వ్యర్థోఽయం శ్రమ ఇతి భావః ॥ తౌ రామసుగ్రీవౌ- ప్రతివిధాస్యేతే ప్రతిక్రియానుష్ఠానే నియోక్ష్యేతే - తత్కరిష్యామహే ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ తి ॥ దశమ్యాం పూర్వాహ్ణే నికుంభిలాగమనమ్ ॥ ౨౪ ॥ నికుంభిలామితి ॥ జుహవ జుహావ ॥ ౨౫ ॥ తి ॥ హోమశోణితభుక్- హోమార్థమాహుతిత్వేన ప్రక్షిప్తశోణితభుక్ ॥ ౨౬ ॥ సోర్చిరితి ॥ హోమశోణితతర్పితః- శోణితహోమేన తర్పిత ఇత్యర్థః ॥ తి ॥ అర్చిర్భిః పినద్ధః సమృద్ధః సుతీవ్రోఽగ్నిః రక్షోవిపత్సూచకః ॥ ౨౭ ॥ తి ॥ మహాసమూహేషు యుద్ధేషు నయానయజ్ఞాః- కృత్యాకృత్యతత్త్వజ్ఞాః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్వ్యశీతితమస్సర్గః- *********** ॥ ౪ ॥ తి ॥ శ్వసద్భిః సీతావిపత్తిప్రతిజదుఃఖాన్నిశ్శ్వసద్భిరిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వా పథీతి ॥ ఉద్యతం- యుద్ధాయోద్యుక్తమ్ ॥ ౫ ॥ తి ॥ భీమమృక్షబలం- ఉద్యతం యుద్ధాయోద్యతం సన్నివార్య- యుద్ధప్రవృత్తైరితి శేషః ॥ ౬ ॥ స ఇతి ॥ హరిసైన్యేన సహ సన్నికర్షం- రామస్యేతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ తం లక్ష్మణ ఇతి ॥ హేత్వర్థసంయుతం- హేతురూపార్థయుక్తం- యుక్తియుక్తమితి యావత్ ॥ ౧౩ ॥ అథ లక్ష్మణో రావణస్యాధర్మిష్ఠస్యావినాశాదర్శనాత్- ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగపూర్వకపితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిశిష్టస్య శ్రీరామస్య తత్ఫలభూతసౌఖ్యాదర్శనాత్- సీతావధరూపదుఃఖప్రదర్శనాచ్చ స్వయం వ్యసనాతిశయేన కలుషితాంతఃకరణస్సన్ - ధర్మ ఏవ నాస్తీత్యాహ- శుభే వర్త్మనీత్యాదినా- యద్వా లక్ష్మణోఽథ ధర్మాధర్మయోరైహికాహితసాధనత్వం జానన్నపి సీ-

త్రాతుం ధర్మో నిరర్థకః ॥౧౪॥ భూతానాం స్థావరాణాం చ జంగమానాం చ దర్శనమ్। యథాస్తి న తథా ధర్మస్తేన నాస్తీతి మే మతిః ॥౧౫॥ యథైవ స్థావరం వ్యక్తం జంగమం చ తథావిధమ్ । నాయమర్థస్తథా యుక్తస్త్వద్విధో న విపద్యతే ॥౧౬॥ యద్యధర్మో భవేద్భూతో రావణో నరకం వ్రజేత్। భవాంశ్చ ధర్మయుక్తో వై నైవం వ్యసనమాప్నుయాత్ ॥౧౭॥ తస్య చ వ్యసనాభావాద్వ్యసనం చ గతే త్వయి । ధర్మో భవత్యధర్మశ్చ పరస్పరవిరోధినా ॥౧౮॥ ధర్మేణోపలభేద్ధర్మ

స్తు నూతః - అప్రామాణిక ఇతి యావత్ - శశవిషాణవత్ కేవలవ్యవహారమాత్రావలంబనో ధర్మః - అనర్థేభ్యః వ్యసనేభ్యః త్రాతుం వ్యసనాని నివారయితుం - న శక్నోతి - సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతి న్యాయాదితి భావః । నిరర్థకమేవ త్వయా పితృవచనపరిపాలనమారబ్ధం - ఆదావేవ మయోక్తమితి భావః - ధర్మ ఇత్యుపలక్షణం - అధర్మోపి నిరర్థకస్సన్ రావణమనర్థేభ్యో న నివారయితుం శక్నోతీత్యర్థః॥ ౧౪॥ నను కథమనయోరప్రామాణికత్వమిత్యపేక్షాయాం, తత్ర కిం ప్రత్యక్షం ప్రమాణం, ఉతానుమానం, అథ శబ్దో వా, నాద్య ఇత్యాహ - భూతానామితి ॥ స్థావరాణాం జంగమానాం చ భూతానాం పదార్థానాం - యథా దర్శనం ప్రత్యక్షత ఉపలంభనం అస్తి - తథా ధర్మాధర్మయోః దర్శనం న అస్తీత్యనుషంగః - తేన అదర్శనేన - ధర్మో ధర్మశ్చ నాస్తీతి మే మతిః నిర్ణయః ॥౧౫॥ ఉక్తమేవార్థం ప్రత్యక్షాసగ్రాహకేణ తర్కేణ స్పష్టయతి - యథేతి॥ యథైవ స్థావరం వ్యక్తం ప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధం - జంగమం చ తథావిధం వ్యక్తం భవతి - అయం ధర్మాధర్మరూపోర్థః - తథా యుక్తో న భవతి - తథా ప్రత్యక్షో న భవతీత్యర్థః - యది కశ్చిద్ధర్మో ధర్మో వార్థః ప్రత్యక్షసిద్ధస్స్యాత్ తర్హి స జంగమతయా వా స్థావరతయా వా దృశ్యేత - న చ దృశ్యతే - తస్మాన్నాసౌ ప్రత్యక్ష ఇతి భావః - కించ త్వద్విధో న విపద్యతే - ధర్మస్య ప్రత్యక్షసిద్ధతయా సద్భావే త్వద్విధః ధార్మికః - విపత్తిం నాప్నుయాత్ - రావణశ్చానర్థం న ప్రాప్నుయాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం ॥౧౬॥ నాప్యనుమానం ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణమిత్యాహ - యదీతి ॥ యద్యధర్మో భూతో భవేత్ తదా అధర్మయుక్తో రావణః - నరకం వ్రజేత్ వ్యసనం గచ్ఛేత్ - యది ధర్మో భూతో భవేత్ తదా ధర్మయుక్తో భవాంశ్చ ఏవం వ్యసనం నాప్నుయాత్ - వ్యసనావ్యసనరూపకార్యాభ్యాం హి ధర్మాధర్మావనుమేయౌ - న తథా సంభవతి - ధార్మికతయాభిమతే త్వయి వ్యసనదర్శనాత్, అధార్మికతయాభిమతే రావణే వ్యసనాదర్శనాచ్చ సాధ్యవత్పక్షే హేత్వభావాత్ స్వరూపాసిద్ధో హేతురిత్యర్థః ॥౧౭॥ విరుద్ధత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోః కార్యయోర్న ధర్మాధర్మానుమాపకత్వమిత్యాహ - తస్య చేతి ॥ తస్య చాధర్మిష్ఠస్య రావణస్య - వ్యసనాభావాత్ - వ్యసనాభావశబ్దేన సుఖం లక్ష్యతే - సుఖసద్భావాదిత్యర్థః - త్వయి చ పరమధార్మికే - వ్యసనం దుఃఖం - గతే సతి - ధర్మః - అధర్మో భవతి అధర్మఫలప్రదో భవతి - చకారాదధర్మోపి ధర్మఫలాభ్యుదయప్రదో భవతీతి లభ్యతే - అత ఏవ పరస్పరవిరోధినా స్వాభావవ్యాప్తహేతుకావిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ వ్యభిచారాద్వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వాద్బాధితాభ్యాం తదనుమానమిత్యాహ - ధర్మేణేత్యాదినా నిరర్థకావిత్యంతేన ॥ ఉపలక్షే

తాహననశ్రవణజశోకాక్రాంతచిత్తస్సన్ - అనవరతధర్మసేవినా రఘునాథేన - అయుధ్యమానం సమరేన హంతుం త్వమిహార్హసీత్యాదినా బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగనివారణేన క్రోధావిష్టస్సన్ ధర్మాధర్మయోరర్థానర్థహేతుత్వనియమం నిరాకరోతి - శుభే వర్త్మని ఇత్యాదినా ॥ పితృవాక్యపరిపాలనరూపే శుభే వర్త్మని ధర్మమార్గే స్థితం - తం - త్వాం విజితేంద్రియం - హస్తప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాజకయోః కైకేయీదశరథయోరుపరి మనః కాలుష్యాభావేన జితేంద్రియం॥ నాహమర్థపరో దేవి లోకమావస్తుముత్సహే। విద్ధి మామృషిభిస్తుల్యం కేవలం ధర్మమాస్థితమిత్యుక్తప్రకారేణ కేవలధర్మైకప్రవణం త్వాం - ధర్మః అనర్థేభ్యస్త్రాతుం న శక్నోతీతి యత్ - తత్ అభ్యుదయఫలత్వేనాసమర్థత్వమశక్యత్వాన్నిరర్థకో నుపాదేయ ఇత్యర్థః - నిష్ప్రామాణకో వా ॥౧౪॥ నను ప్రామాణికస్య ధర్మస్య కథమనుపాదేయత్వమిత్యాశంక్య తత్సద్భావే కిమనుమానం ప్రమాణం ఉత ప్రత్యక్షమితి ద్వేధా వికల్ప్య - ధర్మోస్తి ఫలదర్శనాదిత్యనుమానపక్షం ఫలాదర్శనాన్నాస్తీతి ఉత్తరశ్లోకేన నిరాకృత్య ఇదానీం ప్రత్యక్షం నిరాకరోతి - భూతానామితి ॥ భూతత్వం సత్యత్వం - భూతానాం - సత్యానామిత్యర్థః - స్థావరాణాం జంగమానాం చ దర్శనం ప్రత్యక్షత ఉపలంభనం - యథాస్తి తథా ధర్మస్య దర్శనం నాస్తి యతః - తేన కారణేన ధర్మో నాస్తీతి మే మతిరితి సంబంధః ॥౧౫॥ ఉక్తమేవార్థం సతర్కం విశదయతి ॥ యథైవేతి ॥ స్థావరం - యస్త్వైవ వ్యక్తం ప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధం - జంగమం చ - తథావిధం వ్యక్తం భవతి - అయం ధర్మరూపోర్థః - తథా యుక్తో న భవతి - ప్రత్యక్షో న భవతీత్యర్థః - తేన నాస్తీతి మే మతిరిత్యనుషంగః - నన్వప్రత్యక్షత్వమాత్రేణ ధర్మనిరాసో నోపపద్యతే అతీంద్రియస్యాపి వస్తునస్సద్భావాదిత్యాశంక్య బాధకతర్కేణ నిరాకరోతి - త్వద్విధ ఇతి - అతీంద్రియోపి ధర్మో యది స్యాత్ - తర్హి త్వద్విధో న విపద్యతే - న చైవం - తస్మాన్నాస్తి ధర్మ ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ఏవం ధర్మమాత్రసద్భావే బాధకమభిధాయేదానీం ధర్మాధర్మయోరుభయోరపి సద్భావే బాధకమాహ - యద్యధర్మ ఇతి ॥ యద్యధర్మో భూతో భవేత్ సత్యో భవేత్ - తదా అధర్మయుక్తో రావణో నరకం వ్రజేత్ - వ్యసనం ప్రాప్నుయాత్ - న చైవం దృశ్యతే - ధర్మయుక్తో ధర్మైకనిష్ఠో వ యుక్తో భవాంశ్చ ఏవం వ్యసనం నాప్నుయాత్ - న చైవం దృశ్యతే - తస్మాత్ఫలాన్వయవ్యతిరేకాభావాద్ధర్మాధర్మౌ న స్త ఇత్యర్థః ॥౧౭॥ ప్రతినియతఫలప్రదత్వాభావాద్ధర్మాధర్మౌ న స్త ఇత్యుక్త్వా ఫలవిపర్యాసేనాపి తౌ న స్త ఇత్యాహ ॥ తస్య చేతి ॥ తస్యాధర్మిష్ఠస్య రావణస్య వ్యసనాభావాద్వ్యసనాభావశబ్దేన సుఖం లక్ష్యతే - సుఖసద్భావాదిత్యర్థః - త్వయి చ పరమధార్మికే వ్యసనం గతే సతి ధర్మః అధర్మో భవతి అధర్మఫలప్రదో భవతి - చకారాదధర్మోపి ధర్మఫలప్రదో భవతీతి లభ్యతే - అత ఏవ పరస్పరవిరోధినా ప్రత్యేకం శాస్త్రప్రతిపన్నస్వభావాద్విరుద్ధస్వభావావిత్యర్థః - భవతీతి వచనవ్యత్యయః - ధర్మాధర్మశ్చ పరస్పరవిరోధినా భవత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ అస్తు వా అనియమః - ఏతావతా కథం నాసమాతుం శక్యత ఇత్యాశంక్యవ్యాక్షిభం

మధర్మం చాప్యధర్మతః । యద్యధర్మేణ యుజ్యేయుర్యేష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః ॥ యది ధర్మేణ యుజ్యేరన్నాధర్మరుచయో జనాః । ధర్మేణ చరతాం ధర్మస్తథా చైషాం ఫలం భవేత్ ॥ యస్మాదర్థా వివర్ధంతే యేష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః । క్లిశ్యంతే ధర్మశీలాశ్చ తస్మాదేతౌ నిరర్థకౌ ॥ ౨౧ ॥ వధ్యంతే పాపకర్మాణో యద్యధర్మేణ రాఘవ । వధకర్మహతో ధర్మస్స హతః కం వధిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ అథవా విహితేనాయం హన్యతే హంతి వా పరమ్ । విధిరాలిప్యతే తేన న స పాపేన కర్మణా ॥ ౨౩ ॥

ఇత్యత్ర కాకుః - ధర్మేణ ధర్మానుష్ఠానేన - ధర్మం ధర్మఫలం సుఖమ్ - ఉపలభేత్ - అధర్మతః అధర్మానుష్ఠానేన - అధర్మఫలం దుఃఖమ్ - ఉపలభేత్ - ఉపలభేతేతి మన్యసే కిమిత్యర్థః - ఏవమనూద్య తత్ర దూషణమాహ యదీతి - యేష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః - యే అధార్మికా ఇతి యావత్ - తే - అధర్మేణ అధర్మఫలేన యది యుజ్యేయుః యుజ్యేరన్ - నాధర్మరుచయో జనాః - ధర్మరుచయ ఇతి యావత్ - ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయత ఇతి న్యాయాత్ - తే - ధర్మేణ ధర్మఫలేన - యది యుజ్యేరన్ తదా ధర్మేణ చరతామేషాం జనానామ్ - ధర్మః ధర్మఫలం సుఖమ్ - భవేత్ - చకారాత్ అధర్మేణ చరతాం దుఃఖం భవేదితి సిద్ధమ్ - న త్వేవమిత్యాహ - యస్మాదితి - అనేన చ హితాహితప్రాప్తిలక్షణకార్యయోరనియతత్వేన వ్యాప్త్యభావాన్న తాభ్యాం ధర్మాధర్మావనుమాతుం శక్యావితి వ్యాప్యత్వాసిద్ధిర్వ్యభిచారో వా దర్శితః ॥ ౨౧ ॥ శబ్దోఽపి న ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణమిత్యాహ వధ్యంత ఇతి ॥ హే రాఘవ - పాపకర్మాణః పాపినః - అధర్మేణ కర్మరూపేణ - వధ్యంతే యది బాధ్యంతే చేత్ - వధకర్మ వధకర్మరూపః అధర్మః - ధర్మస్యాప్యుపలక్షణమ్ - హతః త్రిక్షణావస్థాయిత్వేన ధ్వస్తో భవతి - శబ్దబుద్ధికర్మణాం త్రిక్షణావస్థాయిత్వాత్ - హతస్సః - కం వధిష్యతి - కం శ్రేయసి నియోక్ష్యతీత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ - ధర్మాధర్మయోః క్రియారూపయోః క్షణికత్వేన కాలాంతరభావిఫలజనకత్వాసంభవాత్ బాధితవిషయో వేదో గ్రావప్లవనాదివాక్యవదుపచరితార్థక ఇతి భావః ॥ ౨౨ ॥ కర్మణః క్షణధ్వంసిత్వేఽపి తదారాధితా దేవతైవ ఫలప్రదేత్యత్రాహ - అథవేతి ॥ విహితేన విధినా - దేవతయేత్యర్థః - అయం జనః - హన్యతే బాధ్యతే - పరమ్ అన్యమ్ - హంతి వా బాధతే వా - ఏవం యది - తేన పాపేన కర్మణా పాపఫలభూతదుఃఖేన - విధిరేవ - ఆలిప్యతే సంబధ్యతే - స ప్రయోజ్యకర్తా నాలిప్యతే - అస్య న్యాయస్య పుణ్యకర్మణ్యపి తుల్యత్వాత్ సుఖేనాపి ప్రయోజ్యో న సంబధ్యతే - యది హి సత్కర్మారాధితః అసత్కర్మప్రీతో వా ఈశ్వరః - ధర్మాధర్మశబ్దవాచ్యస్స్యాత్ తర్హి స ఏవ సుఖదుఃఖభాగీ కారయితా స్యాత్ - న తు ప్రయోజ్య ఇతి భావః ॥ ౨౩ ॥ నను యథా స్వతంత్రో రాజా లీలార్థం కామపి మర్యాదాం ప్రవర్త్య తదనువర్తినమనుగృహ్ణాతి తదతిలంఘినం నిగృహ్ణాతి చ - తథేశ్వరోఽపి స్వాజ్ఞారూపకర్మానుష్ఠాయినమనుగృహ్ణాతి - తదననుష్ఠాయినం తద్విపరీతానుష్ఠాయినం చ నిగృహ్ణాతీతి చేన్న - స హి కిం స్వార్థమనుగృహ్ణాతి - ఉత పరార్థమ్ - నాద్యః - అవాప్తసమస్తకామస్యావాప్తవ్యాభావాత్ - న ద్వితీయః - కంచన కరించనం కంచనాకించనం చ కృతవతస్తస్య పక్షపాతనైర్ఘృణ్యాపత్తేః - తత్తత్కర్మానుగుణతయా సృష్టేర్న పక్షపాతాదిప్రసక్తిరితి చేన్న - సమీచీనే కర్మణ్యప్రవర్తయతస్తస్య సర్వజ్ఞస్య నిర్దయత్వాపత్తేః - అనాదికర్మప్రవాహకృతపూర్వపూర్వకర్మానుగుణ్యేన పునః పునస్సదసతోః కర్మణోః పురుషం ప్రవర్తయతీతి చేత్ - తర్హి కస్యచిన్నియమేన దుఃఖం కస్యచిన్నియమేన సుఖం చ స్యాత్ - న చ తథా దృశ్యతే అనియమదర్శనాత్ - తర్హి కర్మజన్యోఽపూర్వరూపోఽతిశయః ఫలప్రదో ధర్మ ఇత్యా

గాదిత్యాహ ॥ ధర్మేణోపలభేదిత్యాదినా ॥ ఉపలభేదిత్యత్ర కాకురనుసంధేయా ధర్మేణ ధర్మానుష్ఠానేన ధర్మం ధర్మఫలం సుఖముపలభేత్ - అధర్మతః అధర్మానుష్ఠానతః - అధర్మమధర్మఫలం దుఃఖముపలభేదితి మన్యసే కిమిత్యర్థః (౧౮౪) ఏవమస్తు కిమిత్యాశంక్య ఏతన్న సంభవతీతి దూషయితుం సార్ధశ్లోకేనోక్తమేవానూద్య ఏకేన శ్లోకేన దూషయతి - యద్యధర్మేణేత్యాదినా ॥ యేష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః - తే - అధర్మేణ అధర్మఫలేన యుజ్యేయుర్యది - నాధర్మరుచయో జనాః - అధర్మరుచయో న భవంతీతి నాధర్మరుచయః ధర్మిష్ఠజనా ఇతి యావత్ - తే ధర్మేణ ధర్మఫలేన యుజ్యేరన్యది - తథా ధర్మేణ చరతామేషాం జనానామ్ - ధర్మః ధర్మఫలం భవేత్ సుఖం సంభవేత్ - చకారాదధర్మేణ చరతామ్ - దుఃఖఫలం భవేత్ - న చైవం దృశ్యత ఇత్యాహ ॥ యస్మాదితి ॥ యేష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః - తేషామిత్యధ్యాహార్యమ్ - అర్థా వివర్ధంతే - ధర్మశీలాశ్చ క్లిశ్యంతే యస్మాత్ తస్మాదేతౌ నిరర్థకౌ - అవ్యవస్థితఫలావిత్యర్థః అనేన హితాహితప్రాప్తిలక్షణకార్యయోరనియతత్వేన వ్యాప్త్యభావాన్న తాభ్యాం ధర్మాధర్మావనుమాతుం శక్యావితి భావః ॥ ౨౧ ॥ కిం చ కర్మస్వరూపావేవ ధర్మాధర్మౌ కర్మజన్యాతిశయౌ వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి వధ్యంత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ హే రాఘవ - పాపకర్మాణః పాపిష్ఠాః - అధర్మేణ కర్మస్వరూపేణ వధ్యంతే యది బాధ్యంతే చేత్ వధకర్మస్వరూపాధర్మః హతః త్రిక్షణావస్థాయిత్వాద్ధతస్సన్ - సః - కర్మస్వరూపాధర్మః - కం వధిష్యతి - స్వయం హతస్సన్ కమపి న వధిష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ కర్మణః సాక్షికతయా ఫలప్రదత్వం మా భూత్ సదసత్కర్మకారయితృసాక్షిభూతం దైవం దాస్యతీత్యాశంకామనూద్య పరిహరతి ॥ అథవేతి ॥ విహితేన విధినా - కారయిత్రా దైవేనేత్యర్థః - అయం జనః - హన్యతే బాధ్యతే - అపరం హంతి వా బాధతే వా - తేన పాపేన - కర్మణా - పాపఫలదుఃఖేన - విధిరేవాలిప్యతే సంబధ్యతే - న స ప్రయోజ్యకర్తాలిప్యతే - అస్య న్యాయస్య పుణ్యకర్మణ్యపి తుల్యత్వాత్సుఖేనాపి ప్రయోజ్యకర్తా న సంబధ్యతే - అతః కర్మస్వరూపస్యాధర్మత్వం ధర్మత్వం చ న సంభవతీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ కర్మజన్యాతిశయరూపో ధర్మః శ్రేయస్సాధన ఇతి ద్వితీయపక్షే స్వతంత్ర ఏవ శ్రేయో జనయతి పరాపేక్షో వేతి ద్వేధా వికల్ప్య ఆద్యం దూషయతి ॥ అదృష్టేతి ॥ ప్రతిక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతికారం ఫలమ్ - అదృష్టప్రతికారేణ-

అదృష్టప్రతికారేణ త్వవ్యక్తేనాసతా సతా । కథంశక్యం పరం ప్రాప్తుం ధర్మేణారివికర్శన ॥ ౨౪ ॥ యదిస
త్స్యాత్సతాంముఖ్యనాసత్స్యాత్తవకించన । త్వయాయదీదృశంప్రాప్తంతస్మాత్సన్నోపపద్యతే ॥ ౨౫ ॥ అథవాదుర్బ
లఃక్లీబోబలంధర్మోనువర్తతే । దుర్బలోహృతమర్యాదోనసేవ్యఇతిమేమతిః ॥ ౨౬ ॥ బలస్యయదిచేద్ధర్మోగుణ
భూతఃపరాక్రమే । ధర్మముత్సృజ్యవర్తస్వయథాధర్మేతథాబలే ॥ ౨౭ ॥ అథచేత్సత్యవచనంధర్మఃకిలపరంతప । అనృత
స్త్వయ్యకరుణఃకింనబద్ధస్త్వయాపితా ॥ ౨౮ ॥ యదిధర్మోభవేద్భూతోఅధర్మోవాపరంతప । నస్మహత్వామునింవ

శంక్యాహ-అదృష్టేతి॥ హేఅరివికర్శన-ప్రతిక్రియతేపరప్రతిపత్తిర్జన్యతఇతిప్రతికారోలింగం - అదృష్టప్రతికారేణఅదృష్టలింగేనఅనుమానాగ
మ్యేనేత్యర్థః- అవ్యక్తేనఅప్రత్యక్షేణ- అసతాసతాఅసద్భూతేనఅగ్నీంద్రాదివదర్థవాదవాక్యేనాగమ్యేన - ధర్మేణఅపూర్వాఖ్యేన-పరంశ్రే
యఃకథంప్రాప్తుంశక్యం- నశక్యమిత్యర్థః॥ ౨౪॥ ఉక్తమేవార్థంపునస్తర్కేణదృఢీకరోతి-యదీతి॥ హేసతాంముఖ్య-యదిసత్స్యాత్-ధర్మా
ఖ్యంవస్త్వితిశేషః- ధార్మికస్యతవ-అసత్ అనిష్టం- కించననస్యాత్। తర్కస్యవిపర్యయేపర్యవసానమాహ-త్వయేతి ॥ యత్ యస్మాత్కార
ణాత్- త్వయాఈదృశందుస్సహంవ్యసనంప్రాప్తం- తస్మాత్సన్నోపపద్యతే - అసదేవభవతీత్యర్థః - కార్యానుపలంభాదపూర్వాఖ్యధర్మో
నకల్ప్యఇత్యర్థః॥ ౨౫ ॥ ననునకార్యానుపలంభమాత్రాదర్థస్యాభావోనిశ్చేతుంశక్యః అతీంద్రియోచ్ఛేదాపత్తేః-కింతుసహకారిసంపత్తౌసత్యాం
కార్యానుపలంభఃకారణత్వాభావంసాధయతి- సహకారిచపౌరుషం-అతస్తదభావాత్ఫలానుదయఇత్యతఆహ ॥అథవేతి॥ దుర్బలఃబలరహితః-ని
రపేక్షతయాకార్యాక్షమః- అతఏవక్లీబః కాతరఃస్వతఃకార్యకరణాసమర్థః- ధర్మఃబలమనువర్తతే- కార్యోత్పాదనేపౌరుషమపేక్షతఇత్యర్థః-ఏ
వంచేద్దుర్బలోహృతమర్యాదఃస్వాతంత్ర్యేణఫలప్రదత్వమర్యాదాహీనోధర్మఃప్రాధాన్యేననసేవ్యఇతిమేమతిః॥ ౨౬॥ప్రధానభూతంబలమేవాశ్ర
యణీయమిత్యాహ-బలస్యేతి॥ పరాక్రమేకార్యసాధనేవిషయేబలస్యధర్మఃగుణభూతోయదిచేత్ ఉపసర్జనభూతోయదిస్యాత్తదాయథేదా
నీంధర్మేవర్తసే- తథాధర్మముత్సృజ్యధర్మప్రాధాన్యముత్సృజ్య- ధర్మఇవబలేపివర్తస్వ॥ ౨౭॥ ఏవంసామాన్యేనధర్మేదూషితేపిసత్య
వచనరూపధర్మవిశేషస్యరామేణప్రాధాన్యేనాదరోద్ధాతత్పృథక్ దూషయతి-అథేతి॥హేపరంతపసత్యవచనంధర్మఃకిలఅథచేదేవంచేత్ -అ
నృతఃత్వామభిషేక్ష్యామీత్యుక్త్వాతదకరణేనసత్యత్వరహితః- అనృతమితిపాఠే-వదన్నితిశేషః-త్వయిసకలకల్యాణగుణాశ్రయేజ్యేష్ఠపుత్రే అకరు
ణఃరాజ్యాద్వనంప్రతినిష్కాసనాన్నిర్దయః-అతోబంధయోగ్యఃపితా- త్వయాపితృవచనంకరిష్యామీతికృతప్రతిజ్ఞేనత్వయా - కిన్నబద్ధఃకింననియ
మితః- సర్వప్రజాసన్నిధౌ రామమభిషేక్ష్యామీత్యుక్తం ప్రాథమికంపితృవచనంపరిత్యజ్య పాశ్చాత్యంవనగమనవిషయం పితృవచనంకరిష్యామీతి
కృతప్రతిజ్ఞేనత్వయాపాలయతాసత్యవచనమపిసమ్యఙ్నపాలితమితిభావః॥ ౨౮॥ ధర్మాధర్మయోస్సద్భావేపిరాజ్ఞాధర్మోధర్మోవానియమే
ననానుష్ఠాతవ్యః- కింతుతత్తత్కాలప్రయోజనానుగుణ్యేనోభావపికర్తవ్యావిత్యత్రశిష్టాచారంప్రమాణయతి-యదీతి॥ భూతోఅధర్మోవేత్యత్ర
వృత్తానురోధాయసంధ్యభావః- యదిధర్మోభవేద్భూతఃయదికేవలంధర్మఏవానుష్ఠేయత్వేనప్రాప్తోభవేత్ - తదావజ్రీశతక్రతుః- మునింవిశ్వ
రూపంహత్వాఇజ్యాంనకుర్యాత్ కింత్విజ్యామేవకుర్యాత్ -అధర్మోవాకేవలమధర్మోవాయద్యనుష్ఠేయస్స్యాత్ -తదాశతక్రతుఃవజ్రీమునింహత్వా

అప్రత్యక్షఫలేన - అవ్యక్తేనస్వయమప్రత్యక్షేణఅసతాసతాఅసద్భూతేనధర్మేణపరంశ్రేయఃకథంప్రాప్తుంశక్యంనశక్యమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥
తదేవాసత్త్వంవిపక్షేబాధకతర్కప్రదర్శనముఖేనాపిదృఢీకరోతి-యదీత్యాది ॥ భోస్సతాంముఖ్య- యదిసత్స్యాత్ - ధర్మాఖ్యంవస్త్వితి
శేషః - తర్హిధార్మికస్యతవ - అసత్ అనిష్టంకించననస్యాత్ - తర్కస్యవిపర్యయేపర్యవసానమాహత్వయేతి॥ యత్ యస్మాత్త్వయాఈదృ
శందుస్సహంవ్యసనంప్రాప్తం- తస్మాత్ సన్నోపపద్యతే- అసదేవసదిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ధర్మఃపౌరుషమాశ్రిత్యైవఫలంప్రయచ్ఛతీత్యాశంకా
మనూద్యపరిహరతి- అథవేతి॥ దుర్బలఃబలరహితః-అతఏవక్లీబఃకాతరః- స్వతఃకార్యకరణాసమర్థఇతియావత్-ధర్మఃబలమనువర్తతేకార్యో
త్పాదనేపౌరుషంప్రతీక్షతఇత్యర్థః - ఏవంచేద్దుర్బలోహృతమర్యాదఃధర్మః హితమేవసాధయతీత్యేతాదృశమర్యాదారహితః నసేవ్యఇతిమేమతి
రితియోజనా॥ ౨౬॥ ఉపసర్జనభూతంధర్మముత్సృజ్యప్రధానభూతంబలమేవాశ్రయణీయమిత్యాహబలస్యేతి॥బలస్యధర్మోగుణభూతః- ఉపస
ర్జనభూతోయదిస్యాత్తదాయథేదానీంధర్మేవర్తసే-తథాధర్మముత్సృజ్య- బలేబలసాధ్యేపరాక్రమే- వర్తస్వేత్యన్వయః॥ ౨౭॥ ననుసర్వోపి
ధర్మోనభవతికింతుకైశ్చికదేశస్సత్యంధర్మః - తస్మాన్మయావనేవత్స్యామీతిపితరిప్రతిజ్ఞాతంసత్యవచనమనుష్ఠేయంతదర్థమేవమనుభూతమితి
సత్యాభినివేశినంరామంప్రతిధర్మమాత్రసాధర్మ్యేణదూషితేపిసత్యవచనస్యాపిధర్మతాంపార్థక్యేననిరాకరోతి-అథచేదితి॥ హేపరంతప- సత్యవ
చనంధర్మఃకిల-అథచేదేవంచేత్ - అనృతఃత్వామభిషేక్ష్యామీత్యుక్త్వాతదకరణేనసత్యరహితః - త్వయి సద్గుణాశ్రయే జ్యేష్ఠపుత్రేత్వయి-
అకరుణః - రాజ్యాద్వనంప్రతినిష్కాసనమకారుణ్యంఅతోబంధయోగ్యః- పితా- త్వయాపితృవచనంకరిష్యామీతికృతప్రతిజ్ఞేనకిన్నబద్ధః - కిమ
ర్థంననియమితః - సర్వప్రజాసన్నిధౌ - రామమభిషేక్ష్యామీత్యుక్తంప్రాథమికంపితృవచనం పరిత్యజ్యపశ్చాద్వనగమనవిషయంపితృ
వచనంకరిష్యామీతిపాలయతాత్వయానసత్యవచనమపిసమ్యక్పరిపాలితమితిభావః - అనృతమితిపాఠేఅనృతంత్వయివదన్నితిశేషః ॥ ౨౮॥ ధ
ర్మాధర్మయోస్సద్భావేపిరాజ్ఞాధర్మోవాఅధర్మోవాననియమేనానుష్ఠాతవ్యః- కింతుతత్తత్కాలప్రయోజనానుగుణ్యేనోభావపికర్తవ్యావిత్యత్ర
శిష్టాచరణంప్రమాణయతి॥యదీతి॥ యదిధర్మోభవేద్భూతః కేవలంధర్మఏవఅనుష్ఠేయత్వేనప్రాప్తోభవేత్ తర్హివజ్రీశతక్రతుః-మునింవిశ్వ

జ్రీకుర్యాదిజ్యాంశతక్రతుః ॥ ౨౯ ॥ అధర్మసంశ్రితోధర్మో వినాశయతి రాఘవ । సర్వమేతద్యథాకామం కాకుత్స్థ కురుతే నరః ॥౩౦॥ మమ చేదం మతం తాత ధర్మోయమితి రాఘవ । ధర్మమూలం త్వయాభిన్నం రాజ్యముత్సృజతా తదా ॥ ౩౧ ॥ అర్థేభ్యోహి వివృద్ధేభ్యస్సంవృత్తేభ్యస్తతస్తతః । క్రియాస్సర్వాః ప్రవర్తంతే పర్వతేభ్య ఇవాపగాః ॥౩౨॥ అర్థేన హి వియుక్తస్య పురుషస్యాల్పతేజసః । వ్యుచ్ఛిద్యంతే క్రియాస్సర్వా గ్రీష్మే కుసరితో యథా ॥౩౩॥ సోయమర్థం పరిత్యజ్య సుఖకామస్సుఖైధితః । పాపమారభతే కర్తుం తతో దోషః ప్రవర్తతే ॥౩౪॥ యస్యార్థాస్తస్య మిత్రాణి యస్యార్థాస్తస్య బాంధవాః । యస్యార్థాస్స పుమాఁల్లోకే యస్యార్థాస్స చ పండితః ॥ యస్యార్థాస్స చ విక్రాంతో యస్యార్థాస్స చ బుద్ధిమాన్ । యస్యార్థాస్స మహాభాగో యస్యార్థాస్స మహాగుణః ॥౩౬॥ అర్థస్యైతే పరిత్యాగే దోషాః ప్రవ్యాహృతా మయా । రాజ్యముత్సృజతా వీర యేన బుద్ధిస్త్వయా కృతా ॥౩౭॥ యస్యార్థా ధర్మకామార్థాస్తస్య సర్వం ప్ర

ఇజ్యాం న కుర్యాత్ - కింతు హననమేవ కుర్యాత్ - తత్ర ధర్మనిష్ఠేనేంద్రేణ ధర్మాధర్మయోరనుష్ఠితత్వాత్ ప్రాజ్ఞో యథాకాలముభయమపి కర్తవ్యమితి భావః - యాన్యేతాని దేవక్షత్రాణీంద్రో వరుణః పర్జన్యో యమ ఈశాన ఇతీంద్రస్య క్షత్రియత్వం శ్రూయతే ॥ ౨౯ ॥ ఇదానీమభ్యుపగమవాదేనైకాంతతో ధర్మాధర్మయోరేకస్యాశ్రయణమనర్థపర్యవసాయీత్యాహ ॥ అధర్మేతి ॥ అధర్మసంశ్రితో ధర్మః అధర్మసహితో ధర్మః - ధర్మశ్చాధర్మశ్చేత్యర్థః - వినాశయతి కర్తారమితి శేషః - నియమేన పృథక్పృథగనుష్ఠీయమానౌ ధర్మాధర్మౌ కర్తారం వినాశయతః - అత ఏవైతత్సర్వం ధర్మాధర్మాత్మకం సర్వం కర్మజాతం - యథాకామం తత్తత్కాలోచితం - అనియమేన నరః కురుతే - కుర్యాదిత్యర్థః ॥౩౦॥ అస్మిన్నర్థే న మే సందేహ ఇత్యాహ ॥ మమేతి ॥ హే తాత అనుకంప్య తాతో సుకంప్యే పితరీతి రత్నమాలా - ఇదం యాథాకామ్యేనాచరణం యదస్తి అయం ధర్మ ఇతి మమ మతం సిద్ధాంత ఇత్యర్థః । ఏవం ప్రథమం ధర్మ ఏవ ప్రామాణిక ఇత్యుక్తం - పశ్చాత్కథంచిత్ ప్రామాణికత్వసంభవేపి న తస్య ప్రాధాన్యమిత్యుక్తం - ఇదానీమప్రాధాన్యేనాపి ధర్మస్తవ న సంభవతి మూలాభావాదిత్యాహ ధర్మమూలమిత్యాదినా - ధర్మస్య మూలం కారణం అర్థరూపం - తదా ప్రాప్తకాలే - రాజ్యముత్సృజతా త్వయా ఛిన్నం - మూలచ్ఛేదాత్తవ కథం ధర్మ ఇత్యర్థః ॥౩౧॥ తదేవ ధర్మమూలత్వమర్థస్య ప్రతిపాదయతి - అర్థేభ్య ఇతి ॥ తతస్తతః ప్రజాపాలనాయ ప్రదేయషడ్భాగకరప్రదానాదికారణాత్ - సంవృత్తేభ్యః ప్రాప్తేభ్యః - క్రమాద్వివృద్ధేభ్యోర్థేభ్యః సర్వాః క్రియాః యజ్ఞదానాదిక్రియాః ప్రవర్తంతే - పర్వతేభ్య ఇత్యుపమానేన మూలధనవ్యయమకృత్వైవార్థమూలతయా దానాదిక్రియాః కార్యా ఇత్యుక్తం ॥ ౩౨॥ వ్యతిరేకముఖేనాపి తదేవ ప్రతిపాదయతి - అర్థేనేత్యాదినా ॥ కుసరితః అల్పసరితః ॥౩౩॥ న కేవలమర్థపరిత్యాగేన ధర్మాసంభవః - కింతు దోషప్రాప్తిరపీత్యాహ సోయమితి ॥ సుఖైధితః - పూర్వం సుఖేన సంవర్ధితః - సోయం అర్థపరిత్యాగీ - అర్థం ప్రాప్తం పరిత్యజ్య సుఖకామస్సన్ - పాపం అన్యాయేనార్థార్జనం - సుఖసాధనభూతధనసంపాదనార్థం స్తేయాదిపాపం ఆరభతే - తతః తేన కర్మణా - దోషః ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ యస్యార్థాస్తస్య మిత్రాణీత్యాది శ్లోకద్వయం క్వచిత్ పఠ్యతే - పుమాన్ పుంస్త్వవాన్ అన్యః స్త్రీప్రాయ ఇత్యర్థః - మహాభాగః మహాభాగ్యః - మహాగుణః శీలాదిగుణవాన్ ॥ ౩౬॥ అర్థస్యేతి ॥ అర్థస్య పరిత్యాగే ఏతే పూర్వోక్తగుణప్రతియోగినో నిమిత్రత్వాదయో దోషాః - ప్రవ్యాహృతాః స్పష్టముక్తాః - రాజ్యముత్సృజతా త్వయా - యేన గుణేన - బుద్ధిః అర్థపరిత్యాగవిషయా కృతా - తం గుణం న జాన ఇత్యర్థః - యద్వా రాజ్యముత్సృజతా త్వయా యేన కారణేనార్థపరిత్యాగే బుద్ధిః కృతా తేన కారణేన ఏతే దోషాః మయా ప్రవ్యాహృతా ఇత్యర్థః ॥ ౩౭॥ యస్యేతి ॥ ధర్మకామార్థాః ధర్మకామప్రయోజనాని - ప్రదక్షిణం అనుకూ

రూపం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్ కింతు హననమకృత్వా ఇజ్యామేవ కుర్యాత్ - అధర్మో వా కేవలం ధర్మో వా యద్యనుష్ఠేయః స్యాత్తర్హి శతక్రతుర్వజ్రీ మునిం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్ - కింతు హననమేవ కుర్యాత్ - తత్ర ధర్మనిష్ఠేనేంద్రేణ ధర్మాధర్మయోరుభయోరప్యనుష్ఠితత్వాత్ ప్రాజ్ఞో యథాకాలముభయమపి కర్తవ్యమితి భావః ॥ ౨౯ ॥ ఇదానీం ధర్మాధర్మయోరేకతరస్యాశ్రయణమనర్థపర్యవసాయీత్యాహ - అధర్మసంశ్రిత ఇతి ॥ అధర్మసంశ్రితో ధర్మః అధర్మసహితో ధర్మః - ధర్మశ్చాధర్మశ్చేత్యర్థః - వినాశయతి కర్తారమితి శేషః - నియమేన పృథక్పృథగనుష్ఠీయమానౌ ధర్మాధర్మౌ వినాశయతః కర్తారమిత్యర్థః - అత ఏవైతత్సర్వం ధర్మాధర్మాత్మకం కర్మజాతం యథాకామం తత్తత్కాలోచితం అనియమేన నరః కురుతే కుర్యాదిత్యర్థః ॥ ౩౦॥ ఏతదేవ మమ ధర్మత్వేన మతమిత్యాహ - మమేతి ॥ ఇదం యాథాకామ్యేనోభయాచరణం యత్ అయమేవ ధర్మ ఇతి మమ మతమిత్యర్థః - ఇదానీమర్థస్య శ్రేయోహేతుత్వం కేవలం ప్రతిపాదయన్ కేవలం ధర్మ ఏవాచరణీయ ఇతి మన్వానేన త్వయా తన్మూలమేవ ఛిన్నమిత్యాహ - ధర్మమూలమితి ॥ తదా తస్మిన్నేవ వనవాసారంభకాల ఏవ ధర్మస్య మూలం కారణం అర్థాత్మకమితి శేషః ॥ ౩౧ ॥ తదేవ ధర్మమూలత్వమర్థస్య ప్రతిపాదయతి ॥ అర్థేభ్య ఇతి ॥ సంవృత్తేభ్యః సంప్రాప్తేభ్యః - క్రియాః ధర్మమూలభూతాః క్రియాః ॥ ౩౩॥ న కేవలమర్థపరిత్యాగే ధర్మాభావః కింతు దోషప్రాప్తిరపీత్యాహ - సోయమితి ॥ సోయమర్థపరిత్యాగీ - అర్థం పరిత్యజ్య ప్రాప్తమైశ్వర్యం త్యక్త్వా - సుఖైధితః - పాపమన్యాయేనార్జనం తతః తేన పాపేన దోషః ప్రవర్తతే ॥ ౩౬ ॥ అర్థస్యేతి ॥ అర్థస్య పరిత్యాగే - ఏతే దోషాః ప్రవ్యాహృతాః స్పష్టముక్తాః - రాజ్యముత్సృజతా త్వయా యేన గుణేన బుద్ధిః అర్థపరిత్యాగవిషయా కృతా తన్న జాన ఇతి శేషః ॥ ౩౭ ॥ యస్యేతి ॥ ప్రద

దక్షిణం । అథనేనార్థకామేననార్థశ్శక్యోవిచిన్వతా ॥ ౩౮ ॥ హర్షఃకామశ్చదర్పశ్చధర్మఃక్రోధశ్శమోదమః అర్థాదే
తానిసర్వాణిప్రవర్తంతేనరాధిప ॥ ౩౯ ॥ యేషాంనశ్యత్యయంలోకశ్చరతాంధర్మచారిణాం । తేఽర్థాస్త్వయినదృశ్యం
తేదుర్దినేషుయథాగ్రహాః ॥ ౪౦ ॥ త్వయిప్రవ్రాజితేవీరగురోశ్చవచనేస్థితే । రక్షసాపహృతాభార్యాప్రాణైఃప్రి
యతరాతవ ॥ ౪౧ ॥ తదద్యవిపులంవీరదుఃఖమింద్రజితాకృతం । కర్మణావ్యపనేష్యామితస్మాదుత్తిష్ఠరాఘవ ॥ ౪౨ ॥ ఉ
త్తిష్ఠనరశార్దూలదీర్ఘబాహోదృఢవ్రత । కిమాత్మానంమహాత్మానమాత్మానంనావబుధ్యసే ॥ ౪౩ ॥ అయమనఘత
వోదితఃప్రియార్థం జనకసుతానిధనంనిరీక్ష్యరుష్టః । సహయగజరథాం సరాక్షసేంద్రాం భృశమిషుభిర్వినిపాతయా
మిలంకాం॥ ౪౪ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః, *******************************

రామమాశ్వాసయానేతులక్ష్మణేభ్రాతృవత్సలే । నిక్షిప్యగుల్మాన్స్వస్థానేతత్రాగచ్ఛద్విభీషణః ॥ నానా
ప్రహరణైర్వీరైశ్చతుర్భిస్సచివైర్వృతః । నీలాంజనచయాకారైర్మాతంగైరివయూథపః ॥ ౨ ॥ సోఽభిగమ్యమహాత్మా
నంరాఘవం[illegible]లాలసం । వానరాంశ్చైవదదృశేబాష్పపర్యాకులేక్షణాన్ ॥ ౩ ॥ రాఘవంచమహాత్మానమిక్ష్వాకుకు

[illegible]లం- ప్రణిష్ఠితమితివాపాఠః- వ్యతిరేకముఖేనాప్యాహఅథనేనేతి- అథనేనధనంవినాఅర్థకామేనాపి- విచిన్వతా అర్థార్జనవ్యాపారంకుర్వతాపురు
షేణ - అర్థఃశ్రేయః-నశక్యంనసాధయితుంశక్యం-అవ్యయమేతత్-శక్యమరవిందసురభీతిప్రయోగాత్ ॥ ౩౮ ॥ నకేవలమర్థకామావేవధనమూ
లౌ అన్యేపీత్యేత్యాహ-హర్ష ఇతి॥ ప్రవర్తంతేప్రకృష్టానివర్తంతే-శోభంతఇత్యర్థః-అసతోనిర్ధనస్యశమదమావిధనలాభేనివర్తతే ॥ ౩౯ ॥ నకే
వలమాముష్మికశ్రేయస్సాధనభూతోఽర్థః-కింత్వైహికశ్రేయస్సాధనంచేతివ్యతిరేకముఖేనప్రతిపాదయన్ తాదృశోఽర్థస్త్వయినాస్తీత్యాహ-యేషా
మితి ॥ యేషాంచరతామిత్యనాదరేషష్ఠీ యేషాంచరతాంయాన్ చరతోవిద్యమానానర్థాననాదృత్య - ధర్మచారిణాం కేవలంధర్మమాచరతాం-
అయంలోకోనశ్యతి- ఐహికసుఖంనాస్తీత్యర్థః- తేతాదృశాఃసుఖసాధనభూతాః - అర్థాఃదుర్దినేషుమేఘచ్ఛన్నదినేషు-మేఘచ్ఛన్నేహ్నిదు
ర్దినమిత్యమరః- సూర్యాదయోగ్రహాః యథానదృశ్యంతేతథాత్వయినదృశ్యంతే - సకలశ్రేయస్సాధనభూతా అర్థాస్త్వయానాదృతాఇత్య
ర్థః ॥ ౪౦ ॥ అర్థహేతుభూతరాజ్యపరిత్యాగేనపితృవచనపరిపాలనరూపకేవలధర్మావలంబనేనచప్రాప్తందోషమాహ-త్వయీతి॥ ప్రాణైఃప్రా
ణేభ్యః-ప్రాణైస్తుల్యం ప్రియతరేతివార్థః ॥ ౪౧ ॥ ఏవంగతేకింకరణీయమిత్యత్రాహ-తదద్యేతి॥ భవత్కర్మణాప్రాప్తందుఃఖంమత్కర్మణావ్యపనే
ష్యామీత్యర్థః- కృతప్రతిక్రియయాతద్దుఃఖంనివారయిష్యామీతిభావః ॥ ౪౨ ॥ ఏవంభక్తివాదానుక్త్వాక్షేపణంవిదధాతి॥ ఉత్తిష్ఠేతి॥ ఆత్మానం
స్వం-మహాత్మానంమహాబుద్ధిం-ఆత్మానంపరమాత్మానంకింనావబుధ్యసే-తస్మాత్ భవతశ్శోకకారణంనాస్తీతిహృదయం॥ ౪౩ ॥ అయమితి॥ అయంఅ
హంతవవిధేయత్వేనసన్నిహితః- తవప్రియార్థంఉదితఃఉద్యుక్తఃఉత్పన్నోవా- అనేనదుఃఖంవ్యపనేష్యామీత్యేతద్వివృతం॥ ౪౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిం
దరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-త్ర్యశీతితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀ అథేంద్రజిద్వ
ధోపాయదర్శనం - రామమాశ్వాసయానఇత్యాది ॥ ఆశ్వాసయానేఆశ్వాసయమానే - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాన్నముగభావః - అనే
నపూర్వోక్తవాదాభ్రాతృవాత్సల్యాత్తదాశ్వాసనార్థానతుపరమార్థాఇత్యుక్తం - పూర్వోక్తయుక్తిపరిహారస్తు- హేతుకాన్ బకవృ
త్తీంశ్చవాఙ్మాత్రేణాపినార్చయేదితిమనూక్తరీత్యాప్రేక్షణీయః-గుల్మాన్ సేనాసన్నివేశాన్- స్వస్థానేస్వకార్యకరణార్థం ॥ ౨ ॥ సోఽభిగమ్యే
తి॥ అత్రరాఘవపదంలక్ష్మణపరం-ఉత్తరశ్లోకేరామదర్శనస్యవక్ష్యమాణత్వాత్ -దదృశేదదర్శ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ వ్రీడితమితి॥ సఃవిభీషణఃరామందృష్ట్వేతీ

[illegible]లం- అర్థకామేనశ్రేయోర్థినా- అర్థఃశ్రేయః ॥ ౩౮ ॥ హర్ష ఇతి॥ ప్రవర్తంతే- శోభంతఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ నకేవలమాముష్మికశ్రేయ
స్సాధనభూతోఽర్థఃకింత్వైహికశ్రేయస్సాధనభూతోపీతివ్యతిరేకంప్రతిపాదయన్ తాదృశోఽర్థస్త్వయినాస్తీత్యాహ॥ యేషామితి॥ చరతామిత్యనాద
రేషష్ఠీ- యేషాంచరతాం- యాన్ చరతఃపురతోవిద్యమానానర్థాన్ - అనాదృత్య- ధర్మచారిణాంధర్మమాచరతాంపురుషాణాంఅయంలో
కోనశ్యతి-ఐహికసుఖంనాస్తీత్యర్థః - ఏతాదృశైహికసుఖసాధనభూతార్థాఃదుర్దినేషుగ్రహాయథా- తథాత్వయినదృశ్యంతే-సకలశ్రేయస్సా
ధనభూతార్థాస్త్వయానాదృతాఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ అర్థపరిత్యాగేనధర్మంచరతామనర్థోభవతీత్యస్మిన్పక్షేరఘునాథమేవదృష్టాంతయతి॥
త్వయీతి ॥ ప్రాణైఃప్రాణేభ్యః॥ ౪౧ ॥ తదద్యేతి ॥ తద్విపులందుఃఖంకర్మణావ్యపనేష్యామి- భవత్కర్మణాప్రాప్తందుఃఖంమచ్ఛౌర్యక
ర్మణావ్యపనేష్యామీత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ఆత్మానంపరమాత్మానం ॥ ౪౩ ॥ సీతానిధనశ్రవణజనితదుఃఖార్దితోహంఇతఃపరంకిమపికర్తుంనశక్నో
మీత్యాశంక్యతథ్యాహమేవకరిష్యామిమాంనియోజయేత్యాశయేనాహ॥ అయమితి॥ అయమహం-తవప్రియార్థముదితఃఉత్పన్నః- త్వన్నియోజిత
కార్యంకర్తుమేవాహముత్పన్నఇత్యర్థః-అతఃజనకసుతానిధనంనిరీక్ష్యరుష్టస్సన్-లంకాంనిపాతయామీత్యర్థః- యద్వాసకలశాస్త్రార్థతత్వజ్ఞస్త్వం
కిమర్థమేవంధర్మాధర్మఖండనంకరోషిశక్తశ్చేచ్ఛౌర్యంప్రదర్శయేత్యతఆహ - అయమితి ॥ జనకసుతానిధనంనిరీక్ష్యరుష్టస్సన్ -అయమహం
ధర్మాధర్మఖండనరూపమర్థం-ఉదితఃఉక్తవానస్మి-ఇతఃపరంతవప్రియార్థంతవప్రియాయాసీతా-తదర్థంసీతానిధనప్రతీకారార్థంలంకాంవిని
పాతయామీత్యర్థః॥ ౪౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాంయుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంత్ర్యశీతితమస్సర్గః

లనందనం। దదర్శ మోహమాపన్నం లక్ష్మణస్యాంకమాశ్రితం ॥౪॥ వ్రీడితం శోకసంతప్తం దృష్ట్వా రామం విభీషణః। అంతర్దుఃఖేన దీనాత్మా కిమేతదితి సోఽబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ విభీషణముఖం దృష్ట్వా సుగ్రీవం తాంశ్చ వానరాన్ । లక్ష్మణోవాచ మందార్థమిదం బాష్పపరిప్లుతః ॥ ౬ ॥ హతామింద్రజితా సీతామిహ శ్రుత్వైవ రాఘవః। హనుమద్వచనాత్సౌమ్య తతో మోహముపాగతః ॥ ౭ ॥ కథయంతం తు సౌమిత్రిం సన్నివార్య విభీషణః ॥ ౮ ॥ మనుజేంద్రార్థరూపేణ యదుక్తం చ హనూమతా ॥ తదయుక్తమహం మన్యే సాగరస్యేవ శోషణం ॥ ౯ ॥ అభిప్రాయం తు జానామి రావణస్య దురాత్మనః ॥ సీతాం ప్రతి మహాబాహో న చ ఘాతం కరిష్యతి ॥ ౯ ॥ యాచ్యమానస్తు బహుశో మయా హితచికీర్షుణా ॥ వైదేహీముత్సృజస్వేతి న చ తత్కృతవాన్వచః ॥ ౧౦ ॥ నైవ సామ్నా న దానేన న భేదేన కుతో యుధా ॥ సా ద్రష్టుమపి శక్యేత నైవ చాన్యేన కేనచిత్ ॥ ౧౧ ॥ వానరాన్మోహయిత్వా తు ప్రతియాతస్స రాక్షసః ॥ చైత్యం నికుంభిలాం నామ యత్ర హోమం కరిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ హుతవానుపయాతో హి దేవైరపి సవాసవైః ॥ దురాధర్షో భవత్యేవ సంగ్రామే రావణాత్మజః ॥ ౧౩ ॥ తేన మోహయతా నూనమేషా మాయా ప్రయోజితా ॥ విఘ్నమన్విచ్ఛతా తత్ర వానరాణాం పరాక్రమే ॥ ౧౪ ॥ ససైన్యాస్తత్ర గచ్ఛామో యావత్తన్న సమాప్యతే ॥ త్యజేమం నరశార్దూల మిథ్యాసంతాపమాగతం। సీదతే హి బలం సర్వం దృష్ట్వా త్వాం శోకకర్శితం ॥ ౧౬ ॥ ఇహ త్వం స్వస్థహృదయస్తిష్ఠ సత్త్వసముచ్ఛ్రితః । లక్ష్మణం ప్రేషయాస్మాభిస్సహ సైన్యానుకర్షిభిః ॥ ౧౭ ॥ ఏష తం నరశార్దూలో రావణిం నిశితైశ్శరైః । త్యాజయిష్యతి తత్కర్మ తతో వధ్యో భవిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ తస్యైతే నిశితాస్తీక్ష్ణాః పత్రిపత్రాంగవాజినః। పతత్రిణ ఇవాసౌమ్యాశ్శరాః పాస్యంతి శోణితం ॥ ౧౯ ॥ తం సందిశ మహాబాహో లక్ష్మణం శుభలక్షణం। రాక్షసస్య వినాశాయ వజ్రం వజ్రధరో యథా ॥ ౨౦ ॥ మనుజవర న కాలవిప్రకర్షో రిపునిధనం ప్రతి యత్క్షమోఽద్య కర్తుం । త్వమతిసృజ రిపోర్వధాయ వాణీమసురరిపోర్మథనే యథా మహేంద్రః ॥ ౨౧ ॥ సమాప్తకర్మా హి స రాక్షసాధిపో భవత్యదృశ్యస్సమరే సురాసురైః। యుయుత్సతా తేన సమాప్తకర్మణా భవేత్సురాణామపి సంశయో మహాన్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- చతురశీతితమస్సర్గః ॥ ****************************

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవశ్శోకకర్శితః। నోపధారయతే వ్యక్తం యదుక్తం తేన రక్షసా ॥ ౧ ॥ తతో ధైర్యమవష్టభ్య రామః పరపురంజయః। విభీషణముపాసీనమువాచ కపిసన్నిధౌ ॥ ౨ ॥ నైరృతాధిప తే వాక్యం యదుక్తం తే

నాత్మా దీనమనస్కః- స్సః- అంతర్దుఃఖేన అబహిః ప్రకటితదుఃఖవికారేణ- ఉపలక్షితస్సన్నబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ విభీషణముఖమితి ॥ లక్ష్మణోవాచేత్యత్ర ఛాందసస్సంధిలోపః- మందార్థం- అల్పార్థం- సంగృహీతార్థమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ కథయంతమిత్యర్ధం ॥ మధ్యేనివారణోక్తిస్సర్వస్య వృత్తాంతస్య స్వేనావగతత్వాత్- విభీషణః ఉవాచేతి శేషః ॥ ౭½ ॥ ౮ ॥ అభిప్రాయం త్వితి ॥ కరిష్యతి- రావణ ఇతి శేషః ॥ ౯ ॥ తత్ర హేతుమాహ యాచ్యమాన ఇత్యాదినా ॥ ౧౦ ॥ నైవేతి ॥ సా సామ్నా ద్రష్టుమపి నైవ శక్యేత- దానేనాపి ద్రష్టుం న శక్యేత- భేదేనాపి ద్రష్టుం న శక్యేత- యుధా దండేన కుతో ద్రష్టుమపి శక్యేత అన్యేన మాయోపాయేన కేనచిద్ద్రష్టుమపి నైవ శక్యేత ॥ ౧౧ ॥ కథం తర్హీంద్రజితా హతేత్యాశంక్య మాయేయమిత్యాహ వానరానిత్యాదినా ॥ మోహయిత్వా- లంకాయాం స్వవ్యతిరిక్తస్య యోద్ధురభావాత్ స్వస్మిన్ కర్మణ్యాకులే వానరాః ప్రహరేయుః యజ్ఞశ్చ విచ్ఛిద్యేతేతి చిన్నే చ తస్మిన్ బ్రహ్మవరాపహారేణ స్వస్య వినాశో భవిష్యతీతి మత్వా వంచనమితి భావః ॥ ౧౩ ॥ తేనేతి ॥ అన్విచ్ఛతా చింతయతా ॥ ౧౪ ॥ ససైన్యా ఇత్యాది ॥ తత్ హోమరూపం కర్మ ॥ ౧౬ ॥ ఇహేతి ॥ సైన్యానుకర్షిభిః సైన్యపాలైః ॥ ౧౭ ॥ ఏష ఇతి ॥ తత్ కర్మ హోమకర్మ- ణిజంతత్వాద్ద్వికర్మకత్వం ॥ ౧౮ ॥ తస్యేతి ॥ ఏతే లక్షణీయాః- పత్రిపత్రాణి పక్షిపక్షాః. తేషామంగాని బర్హాణి- తైః వాజినః వేగవంతః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ మనుజేతి ॥ యద్యస్మాత్కారణాత్- రిపునిధనం ప్రతి- కాలవిప్రకర్షః కాలవిలంబః అద్య కర్తుం న క్షమః- శక్తః తస్మాత్- త్వం రిపువధాయ వాణీమతిసృజ- ఆజ్ఞాపయేత్యర్థః- యథా మహేంద్ర ఇత్యాపస్తంబవృష్టాంతః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే చతురశీతితమస్సర్గః ॥

అథేంద్రజిద్వధాయ లక్ష్మణనిర్గమనం- తస్య తద్వచనమిత్యాది ॥ వ్యక్తం నోపధారయతే- హృది సమ్యక్ నిధాతుం న శకదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ నై

గామమితి ॥ ఆశ్వాసయానే ఆశ్వాసయమానే ॥ ౧౦ ॥ నైవేతి ॥ అన్యేన మాయోపాయేన- కేనచిదపి పురుషేణేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తర్హి కథం హననమిత్యాశంక్య తదింద్రజితో మాయేత్యాహ- వానరానితి ॥ ౧౪ ॥ ససైన్యా ఇతి ॥ తద్ధోమకర్మ ॥ ౧౬ ॥ ఇహేతి ॥ సైన్యానుకర్షిభిః సైన్యపాలైః ॥ ౧౭ ॥ ఏష ఇతి ॥ తత్కర్మ హోమకర్మ ॥ ౧౮ ॥ తస్యేతి ॥ పత్రిపత్రాంగవాజినః- పత్రిపత్రాణి పక్షిపక్షాః- తేషామంగాని బర్హాణి- తైర్వాజినః పక్షవంతః - పత్రిపత్రాంగవాజితా ఇతి పాఠే - పత్రిణాం పత్రరూపాంగైః - సంజాతవేగాః ॥ ౨౦ ॥ మనుజవరేతి ॥ యద్యస్మాత్కారణాత్- రిపునిధనం ప్రతి- కాలవిప్రకర్షాన్న కర్తుం న క్షమః- తస్మాత్త్వం రిపోర్వధాయ వాణీమతిసృజేత్యన్వయః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం చతురశీతితమస్సర్గః ॥

విభీషణ। భూయస్తచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామి బ్రూహి యత్తే వివక్షితమ్॥ ౩ ॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా వాక్యం వాక్యవిశారదః।
యత్తత్పునరిదం వాక్యం బభాషే స విభీషణః॥ ౪ ॥ యథాజ్ఞప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనమ్ । తత్తథానుష్ఠి
తం వీర త్వద్వాక్యసమనన్తరమ్॥ ౫ ॥ తాన్యనీకాని సర్వాణి విభక్తాని సమన్తతః । విన్యస్తా యూథపాశ్చైవ యథాన్యా
యం విభాగశః॥ ౬॥ భూయస్తు మమ విజ్ఞాప్యం తచ్ఛృణుష్వ మహాయశః ॥ ౬½ ॥ త్వయ్యకారణసన్తప్తే సన్తప్తహృద
యా వయమ్॥ ౭½ ॥ త్యజ రాజన్నిమం శోకం మిథ్యాసన్తాపమాగతమ్॥ ౮½ ॥ తదియం త్యజ్యతాం చిన్తా శత్రుహర్షవివర్ధనీ॥
ఉద్యమః క్రియతాం వీర హర్షస్సముపసేవ్యతామ్ ॥ ౯½॥ ప్రాప్తవ్యా యది తే సీతా హన్తవ్యాశ్చ నిశాచరాః ॥ రఘునన్
దన వక్ష్యామి శ్రూయతాం మే హితం వచః॥ ౯½॥ సాధ్వయం యాతు సౌమిత్రిర్బలేన మహతా వృతః ॥ నికుంభిలాయాం
సంప్రాప్య హన్తుం రావణిమాహవే॥ ౧౦½॥ ధనుర్మణ్డలనిర్ముక్తైరాశీవిషవిషోపమైః ॥ శరైర్హన్తుం మహేష్వా
సో రావణిం సమితిఞ్జయః ॥ ౧౧½ ॥ తేన వీరేణ తపసా వరదానాత్స్వయమ్భువః ॥ అస్త్రం బ్రహ్మశిరః ప్రాప్తం కామగా
శ్చ తురఙ్గమాః॥ ౧౨½॥ స ఏష సహ సైన్యేన ప్రాప్తః కిల నికుమ్భిలామ్ ॥ యద్యుత్తిష్ఠేత్కృతం కర్మ హతాన్సర్వాంశ్చ
విద్ధి నః॥ ౧౩½॥ నికుమ్భిలామసంప్రాప్తమహుతాగ్నిం చ యో రిపుః ॥ త్వామాతతాయినం హన్యాదిన్ద్రశత్రో స తే వధః।
వరో దత్తో మహాబాహో సర్వలోకేశ్వరేణ వై ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యేవం విహితో రాజన్వధస్తస్యైష ధీమతః। వధాయేన్ద్ర
జితో రామ సన్దిశస్వ మహాబల॥ హతే తస్మిన్హతం విద్ధి రావణం ససుహృజ్జనమ్ ॥ ౧౬½ ॥ విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రాఘ
వో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౭ ॥ జానామి తస్య రౌద్రస్య మాయాం సత్యపరాక్రమ । స హి బ్రహ్మాస్త్రవిత్ప్రాజ్ఞో మహామా
యో మహాబలః॥ కరోత్యసంజ్ఞాన్సంగ్రామే దేవాన్సవరుణానపి ॥ ౧౮½ ॥ తస్యాన్తరిక్షే చరతో రథస్థస్య మహాయ
శః॥ న గతిర్జ్ఞాయతే తస్య సూర్యస్యేవాభ్రసంప్లవే॥ ౧౯½॥ రాఘవస్తు రిపోర్జ్ఞాత్వా మాయావీర్యం దురాత్మనః ॥ ల
క్ష్మణం కీర్తిసమ్పన్నమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౦½ ॥ యద్వానరేన్ద్రస్య బలం తేన సర్వేణ సంవృతః ॥ హనుమత్ప్రము
ఖైశ్చైవ యూథపైస్సహ లక్ష్మణ। జామ్బవేనర్క్షపతినా సహ సైన్యేన సంవృతః ॥ జహి తం రాక్షససుతం మాయాబలవి

బుః తేతి॥ త్వయేతి॥ ౩॥ రాఘవస్యేతి॥ యత్తత్పునరితి ॥ యద్వాక్యం పూర్వముక్తవాన్ తదిదం పునర్బభాష ఇత్యన్వయః॥ ౪॥ యథాజ్ఞప్త
మిత్యాద్యుక్తిః రామస్య వ్యాకులత్వనివారణాయ॥ ౫॥ ౬½॥ త్వయీతి॥ సంతాపం సంతాపం చ - మిథ్యేతి శోకసంతాపయోర్విశేషణం - సంతాపశ్శోక
కార్యమితి తయోర్భిదా॥ ౮½॥ తదితి॥ ఉద్యమః ఉత్సాహః॥ ౯½॥ ౧౧½॥ తేనేతి॥ బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మశిరస్సంజ్ఞికమస్త్రం - తురంగమశబ్దో రథస్యా
ప్యుపలక్షణం - ప్రాప్తం - హోమద్వారేతి శేషః॥ ౧౨½॥ స ఏష ఇతి॥ యదీతి - యది నికుంభిలాయా ఉత్తిష్ఠేత్ - యది చ కర్మ కృతం స్యాత్ - తదా
హతాన్ విద్ధీత్యన్వయః॥ ౧౩½॥ తర్హి కథం స వధ్య ఇత్యత్రాహ - నికుంభిలామిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ యో రిపుః. అహుతాగ్నిం అసమా
ప్తహోమం - నికుంభిలామసంప్రాప్తం నికుంభిలాఖ్యన్యగ్రోధమూలస్థానమసంప్రాప్తం చ - తమప్రవిష్టన్యగ్రోధమిత్యుత్తరసర్గే వక్ష్యతి
ఆతతాయినం శస్త్రపాణిం - రిపువధోద్యతం చ - త్వాం - యో హన్యాత్ హింస్యాత్ - సః - ఇంద్రశత్రో స్తే - వధో మారక ఇతి సర్వలోకేశ్వరేణ
బ్రహ్మణా వరో దత్త ఇతి యోజనా - వధ హంతా వితి ధాతోః పచాద్యచి వధ ఇతి రూపం - యద్యప్యేతచ్ఛాపవచనమివ ప్రతిభాతి - తథాపి నికుంభిలా
ప్రాప్తిహోమయోర్విఘ్నాభావే అవధ్య ఇతి పర్యవసానాద్వరరూపత్వం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౫॥ ఇత్యేవమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ఇత్యేవం ప్ర
కారేణ - ఏషః - హోమవిఘ్నకారీ - తస్య ఇంద్రజితః - వధః మారకః - విహితః బ్రహ్మణా క్లప్తః - తస్మాత్ తస్యేంద్రజితో వధాయ సందిశస్వ - అ
స్మానితి శేషః॥ ౧౬½॥ ౧౭½॥ తస్యేతి॥ తస్య ప్రసిద్ధస్యేతి సూర్యవిశేషణాద్ద్వితీయం తస్యేతి పదం. అభ్రసంప్లవే మేఘావరణే॥ ౧౮½॥
౨౦½॥ యద్వానరేంద్రస్యేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ జాంబవేన జాంబవతా - సహ సైన్యేన సైన్యసహితేన - వా ఉపసర్జనస్యేతి వికల్పేన స

౧॥ తత ఇతి॥ ఉపాసీనం - ఉపసమీపే॥ ౩॥ రాఘవస్యేతి॥ యద్వాక్యం పూర్వముక్తవాన్ - తదిదం పునర్బభాష ఇతి సంబంధః॥ ౧౧½॥ తేనేత్యాది॥
తపసా బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మశిరస్సంజ్ఞికమస్త్రం - తేన వీరేణ - ప్రాప్తం - నికుంభిలాయాం హోమకర్మణి పరిసమాప్తే - కామగతురగయుక్తో రథః అగ్నే
స్సకాశాదుత్పత్స్యతే - తద్రథస్థస్య తవావధ్యత్వం చ భవిష్యతీతి వరదానాత్ - కామగాస్తురంగమాః ప్రాప్తాః తురంగమశబ్దో రథస్యాప్యుపలక్షణం॥
౧౨½ ॥ స ఇతి॥ స ఏషః - ఏవం ప్రకారేణ కాలలబ్ధవరః - స ఇంద్రజిత్ సైన్యేన సహ నికుంభిలాం ప్రాప్తం హోమకర్మణా రథాదికం ప్రాప్నువన్ ని
కుంభిలాం గత ఇత్యర్థః - కృతార్థః కృతకర్మా - సమాప్తహోమో యద్యుత్తిష్ఠేత్ సర్వాన్నః హతాన్ విద్ధీత్యర్థః॥ ౧౩½॥ నికుంభిలామిత్యాది శ్లోకద్వ
యమేకం వాక్యం॥ అహుతాగ్నిం అసమాప్తహోమం - నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యం న్యగ్రోధమూలస్థానమసంప్రాప్తం - ఆతతాయినం శస్త్రపాణిం చ
హన్యాత్ - హింస్యాత్ - ఇంద్రశత్రో స్తే స ఏవ వధః మారక ఇతి - వరః - సర్వలోకేశ్వరేణ బ్రహ్మణా దత్తః - రాజన్ ధీమతస్తస్యైవం వధో హిత ఇతి యో
జనా - ఏవముత్తరత్ర శ్రీరామాయణే ఇంద్రజిద్వరప్రకారస్యోక్తత్వాత్ - తదానుగుణ్యేన వ్యాఖ్యాతం ॥ ౧౮½ ॥ తస్యాంతరిక్ష ఇతి॥ అ

శారదం। అయం త్వాం సచివైస్సార్ధం మహాత్మా రజనీచరః॥ అభిజ్ఞస్తస్య దేశస్య పృష్ఠతోఽనుగమిష్యతి ॥ ౨౩½ ॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా లక్ష్మణస్సవిభీషణః ॥ జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠమత్యద్భుతపరాక్రమః ॥ ౨౪½ ॥ సన్నద్ధః కవచీ ఖడ్గీ సశరో హేమచాపధృత్ ॥ రామపాదావుపస్పృశ్య హృష్టస్సౌమిత్రిరబ్రవీత్ ॥ ౨౫½ ॥ అద్య మత్కార్ముకోన్ముక్తాశ్శరా నిర్భిద్య రావణిం॥ లంకామభిపతిష్యంతి హంసాః పుష్కరిణీమివ॥ ౨౬½॥ అద్యైవ తస్య రౌద్రస్య శరీరం మామకాశ్శరాః ॥ విధమిష్యంతి భిత్త్వా తం మహాచాపగుణచ్యుతాః॥ ౨౭½ ॥ స ఏవముక్త్వా ద్యుతిమాన్ వచనం భ్రాతురగ్రతః ॥ స రావణివధాకాంక్షీ లక్ష్మణస్త్వరితో యయౌ॥ ౨౮½॥ సోఽభివాద్య గురోః పాదౌ కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం ॥ నికుంభిలామభియయౌ చైత్యం రావణిపాలితం॥ ౨౯½ ॥ విభీషణేన సహితో రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్ ॥ కృతస్వస్త్యయనో భ్రాత్రా లక్ష్మణస్త్వరితో యయౌ॥ ౩౦½॥ వానరాణాం సహస్రైస్తు హనుమాన్ బహుభిర్వృతః ॥ విభీషణశ్చ సామాత్యస్తదా లక్ష్మణమన్వగాత్ ॥౩౧½॥ మహతా హరిసైన్యేన సవేగమభిసంవృతః॥ ఋక్షరాజబలం చైవ దదర్శ పథి సుస్థితం॥౩౨½॥ స గత్వా దూరమధ్వానం సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః ॥ రాక్షసేంద్రబలం దూరాదపశ్యద్వ్యూహమాస్థితం ॥౩౩½ ॥ స తం ప్రాప్య ధనుష్పాణిర్మాయాయోగమరిందమః ॥ తస్థౌ బ్రహ్మవిధానేన విజేతుం రఘునందనః । విభీషణేన సహితో రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్ ॥ అంగదేన చ వీరేణ తథాఽనిలసుతేన చ॥ ౩౫½॥ వివిధమమలశస్త్రభాస్వరం తద్ధ్వజగహనం విపులం మహారథైశ్చ । ప్రతిభయతమమప్రమేయవేగం తిమిరమివ ద్విషతాం బలం వివేశ ॥ ౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- పంచాశీతితమస్సర్గః.

****

అథ తస్యామవస్థాయాం లక్ష్మణం రావణానుజః । పరేషామహితం వాక్యమర్థసాధకమబ్రవీత్ ॥ ౧॥ యదేతద్రాక్షసానీకం మేఘశ్యామం ప్రలోక్యతే । ఏతదాయోధ్యతాం శీఘ్రం కపిభిః పాదపాయుధైః॥౨॥ అస్యానీకస్య మహతో భేదనే యత లక్ష్మణ । రాక్షసేంద్రసుతోఽప్యత్ర భిన్నే దృశ్యో భవిష్యతి॥౩॥ స త్వమింద్రాశనిప్రఖ్యైశ్శరైరవకిరన్ పరాన్ । అభిద్రవాశు యావద్వై నైతత్కర్మ సమాప్యతే ॥ ౪ ॥ జహి వీర దురాత్మానం మాయాపరమధార్మికం। రావణిం క్రూరకర్మాణం సర్వలోకభయావహం ॥౫॥ విభీషణవచశ్శ్రుత్వా లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః । వవర్ష శరవర్షాణి రాక్షసేంద్రసుతం ప్రతి ॥ ౬ ॥ ఋక్షాశ్శాఖామృగాశ్చాపి ద్రుమాద్రినఖయోధినః। అభ్యధావంత సహితాస్తదనీకమవస్థితం ॥ ౭ ॥ రాక్షసాశ్చ శితైర్బాణైరసిభిశ్శక్తితోమరైః। ఉద్యతైస్సమవర్తంత కపిసైన్యజిఘాంసవః॥ ౮ ॥ స సంప్రహారస్తుములస్సంజజ్ఞే కపిరక్షసాం। శబ్దేన మహతా లంకాం నాదయన్ వై సమంతతః ॥ ౯ ॥ శస్త్రైశ్చ బహుధాకారైశ్శితైర్బాణైశ్చ పాదపైః । ఉద్యతైర్గిరిశృంగైశ్చ ఘోరైరాకాశమావృ

ఛాదః- సంవృతః- త్వమితి శేషః॥ ౨౩½॥ ౨౪½॥ స ఏవమితి ॥ అసత్యపి కర్తృభేదే క్రియాభేదమాశ్రిత్య సశబ్దద్విరుక్తిః- స ఏవముక్త్వా స యయౌ ఇతి నిర్వాహః- వస్తుతస్తు స లక్ష్మణః-సః తాదృశవీరవేషవిశిష్ట ఏవేత్యర్థః-యద్వా-స రావణివధాకాంక్షీత్యేకం పదం-రావణినా సవర్తమానం ఇతి స రావణయః నికుంభిలాస్థా రాక్షసాః తేషాం వధాకాంక్షీత్యర్థః॥ ౨౮½ ॥ ౩౩½॥ స తం ప్రాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం- బ్రహ్మవిధానేన నికుంభిలామసంప్రాప్తమిత్యాదినోక్తబ్రహ్మవరదానప్రకారేణ-మాయాయోగం మాయారూపోపాయం-తం ఇంద్రజితం-విజేతుం ప్రాప్య తస్థౌ- మాయాయోగమితి పాఠే-మాయాయోగం- జేతుం నాశయితుం-తం దేశం- ప్రాప్య తస్థావిత్యన్వయః॥ ౩౫½॥ వివిధమితి॥ ప్రతిభయతమం అతిశయేన భయంకరం॥ ౩౬½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-పంచాశీతితమస్సర్గః.❋❋

అథేంద్రజిద్యుద్ధారంభః- అథ తస్యామిత్యాది॥ తస్యామవస్థాయాం నికుంభిలాసమీపగమనావసరే. అర్థసాధకం-స్వానామితి శేషః॥ ౧॥ యదేతదితి॥ ఆయోధ్యతాం హన్యతాం-శీఘ్రమితి-విలంబే యాగస్సమాప్యేతేతి భావః॥ ౨॥ అస్యేతి॥ యత-యతస్వ- అత్ర రాక్షసానీకే॥ ౩॥ ౫॥ విభీషణేతి॥ శుభలక్షణః సుహృద్వచనసారగ్రాహిత్వలక్షణయుక్తః॥ ౬॥ ౭॥ రాక్షసా ఇతి॥ కపిసైన్యజిఘాంసవః కపిసైన్యం హంతుమిచ్ఛవః॥ ౮॥ స ఇతి

శ్రీసంప్లవే మేఘసమూహో ॥ ౨౭½ ॥ స ఏవముక్త్వేతి ॥ స లక్ష్మణః-ఏవముక్త్వా - స ఏవ లక్ష్మణః యయావితి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః- ఏవముక్త్వా తు వచనమితి పాఠస్సమ్యక్॥ ౩౩½ ॥ స తం ప్రాప్యేతి॥ సః రఘునందనః - మాయాయోగం మాయైవ యోగ ఉపాయో యస్య తమింద్రజితం ప్రాప్య-బ్రహ్మవిధానేన నికుంభిలామసంప్రాప్తమిత్యాదినోక్తబ్రహ్మవరదానప్రకారేణ- విజేతుం తస్థావితి సంబంధః ॥ ౩౫½ ॥ వివిధమితి॥ ప్రతిభయతమం అతిశయేన భయంకరం॥ ౩౬½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచాశీతితమస్సర్గః.❋❋❋

౧॥ యదేతదితి॥ ఆయోధ్యతాం ప్రహార్యతాం॥ ౨॥ అస్యేతి॥ యత- యతస్వ॥ ౪॥ జహీతి॥ మాయాపరమధార్మికం పరమధార్మికవత్ ప్రతీయమానం ॥ ౫॥ విభీషణవచ ఇతి॥ రాక్షసేంద్రసుతం ప్రతి వవర్ష-తముద్దిశ్య తత్సేనాయాం వవర్షేత్యర్థః ॥౯॥ శస్త్రైరితి॥ బహుధాకారైః-

తం॥౧౦॥ తేరాక్షసా వానరేషు వికృతాననబాహవః। నివేశయంతశ్శస్త్రాణిచక్రుస్తేసుమహద్భయం॥౧౧॥తత్రైవ సకలై
ర్వృక్షైర్గిరిశృంగైశ్చ వానరాః। అభిజఘ్నుర్నిజఘ్నుశ్చసమరే రాక్షసర్షభాన్ ॥౧౨॥ఋక్షవానరముఖ్యైశ్చమహా
కాయైర్మహాబలైః। రక్షసాంవధ్యమానానాంమహద్భయమజాయత ॥౧౩॥ స్వమనీకంవిషణ్ణంతుశ్రుత్వాశత్రుభిర
ర్దితం। ఉదతిష్ఠతదుర్ధర్షస్తత్కర్మణ్యననుష్ఠితే ॥౧౪॥ వృక్షాంధకారాన్నిర్గత్యజాతక్రోధస్సరావణిః।ఆరురో
హరథంసజ్జంపూర్వయుక్తంసరాక్షసః॥౧౫॥సభీమకార్ముకధరఃకాళమేఘసమప్రభః। రక్తాస్యనయనఃక్రుద్ధోబభౌ
మృత్యురివాంతకః॥౧౬॥దృష్ట్వైవతురథస్థంతంపర్యవర్తతతద్బలం।రక్షసాంభీమవేగానాంలక్ష్మణేనయుయుత్సతాం॥
౧౭॥ తస్మిన్కాలేతుహనుమానుద్యమ్యసుదురాసదం। ధరణీధరసంకాశంమహావృక్షమరిందమః॥సరాక్షసానాంతత్సైన్యంకాలాగ్నిరివనిర్దహన్। చకారబహుభిర్వృక్షైర్నిస్సంజ్ఞంయుధివానరః ॥౧౯॥ విధ్వంసయంతంతరసాదృష్ట్వైవ
పవనాత్మజం। రాక్షసానాంసహస్రాణిహనుమంతమవాకిరన్ ॥౨౦॥శితశూలధరాశ్శూలైరసిభిశ్చాసిపాణయః।శక్తి
భిశ్శక్తిహస్తాశ్చపట్టసైఃపట్టసాయుధాః॥పరిఘైశ్చగదాభిశ్చచక్రైశ్చశుభదర్శనైః। శతశశ్చశతఘ్నీభిరాయసైరపిము
ద్గరైః ॥ ఘోరైఃపరశ్వథైశ్చైవభిండివాలైశ్చరాక్షసాః।ముష్టిభిర్వజ్రకల్పైశ్చతలైరశనిసన్నిభైః ॥ అభిజఘ్నుస్స
మాసాద్యసమంతాత్పర్వతోపమం ॥౨౩॥ తేషామపిచసంక్రుద్ధశ్చకారకదనంమహత్ ॥౨౪॥ సదదర్శకపిశ్రేష్ఠమచ
లోపమమింద్రజిత్। సూదయంతమమిత్రఘ్నమమిత్రాన్పవనాత్మజం ॥ ౨౫ ॥ ససారథిమువాచేదంయాహియత్రై
ష వానరః। క్షయమేషహినఃకుర్యాద్రాక్షసానాముపేక్షితః ॥౨౬॥ ఇత్యుక్తస్సారథిస్తేనయయౌయత్రసమారుతిః ।
వహన్పరమదుర్ధర్షంస్థితమింద్రజితంరథే ॥ ౨౭ ॥ సోభ్యుపేత్యశరాన్ఖడ్గాన్పట్టసాంశ్చపరశ్వథాన్। అభ్యవ
ర్షతదుర్ధర్షఃకపిమూర్ధ్నిసరాక్షసః ॥౨౮॥ తానిశస్త్రాణిఘోరాణిప్రతిగృహ్యసమారుతిః। రోషేణమహతావి
ష్టోవాక్యంచేదమువాచహ ॥౨౯॥ యుధ్యస్వయదిశూరోసిరావణాత్మజదుర్మతే।వాయుపుత్రంసమాసాద్యజీవన్నప్ర
తియాస్యసి॥౩౦॥బాహుభ్యాంప్రతియుధ్యస్వయదిమేద్వంద్వమాహవే । వేగంసహస్వదుర్బుద్ధేతతస్త్వంరక్షసాంవ
రః ॥౩౧॥హనుమంతంజిఘాంసంతంసముద్యతశరాసనం।రావణాత్మజమాచష్టేలక్ష్మణాయవిభీషణః॥౩౨॥యస్సవాసవజేతా రావణస్యాత్మసంభవః। సపరథమాస్థాయహనుమంతంజిఘాంసతి ॥ ౩౩ ॥ తమప్రతిమసంస్థానైశ్శరైశ్శ
త్రువిదారణైః।జీవితాంతకరైర్ఘోరైస్సౌమిత్రేరావణింజహి ॥౩౪॥ ఇత్యేవముక్తస్తుతదామహాత్మావిభీషణేనారివిభీష
ణేన।దదర్శతంపర్వతసన్నికాశంరణేస్థితంభీమబలంనదంతం ॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-షడశీతితమస్సర్గః. ***

సంప్రహారఃయుద్ధం॥ ౯॥ ౧౦॥ తేరాక్షసాఇతి ॥ శస్త్రానివేశనవికృతాననబాహుత్వరూపక్రియాభేదాత్-తచ్ఛబ్దద్వయనిర్వాహః॥౧౧॥౧౩॥
స్వమనీకమితి॥ తత్కర్మణితస్మిన్హోమకర్మణి॥౧౪॥వృక్షాంధకారాదితి॥వృక్షాంధకారాత్ నీరంధ్రవృక్షషండాదిత్యర్థః-సజ్జ-ఆయుధా
దిభిః-పూర్వయుక్తంపూర్వమేవయుక్తాశ్వం-సరాక్షసః రాక్షససహితః॥౧౫॥సఇతి॥అంతకఃఅంతకరః ॥ ౧౬॥ దృష్ట్వైవేతి॥ పర్యవర్తతప
రితోతిష్ఠత్॥ ౧౭॥ తస్మిన్నిత్యాది॥ ఆదావేకంవృక్షముద్యమ్యనిర్దహన్సన్పశ్చాత్ బహుభిర్వృక్షైస్తద్రక్షోబలం నిస్సంజ్ఞంచకారేత్యన్వ
యః॥౧౯॥౨౦॥ అవాకిరన్నిత్యుక్తంప్రపంచయతి-శితేత్యాది॥ శితశూలధరాఇత్యాదివిశేషణేనయేషాంయేష్వస్త్రేష్వత్యంతపాటవమస్తితైస్తై
అవాకిరన్నితిగమ్యతే- పరిఘైరిత్యాదౌ పరిఘపాణయఇత్యాద్యూహ్యం- శుభదర్శనైరిత్యనేనతైక్ష్ణ్యముపలక్ష్యతే-పర్వతోపమం-హనుమంతమితి
శేషః॥ ౨౩॥ తేషామిత్యర్థః॥సంక్రుద్ధః-హనుమానితిశేషః॥౨౪॥౨౫॥ససారథిమితి॥హియస్మాత్ కారణాత్ ఉపేక్షితఃఏషః-నఃఅస్మాకం
సంబంధినాంరాక్షసానాం - క్షయంకుర్యాత్- అతఃఏషవానరోయత్రవర్తతేఇతిశేషః - తత్రయాహీతీదంవచస్సారథిమువాచేత్యన్వయః॥
౨౬॥ ఇత్యుక్తఇతి॥ వహన్ప్రాపయన్॥౨౭॥ సోభ్యుపేత్యేతి॥ అత్రాపిక్రియాభేదాత్-తచ్ఛబ్దస్యద్విఃప్రయోగః॥౨౮॥౩౦॥బాహుభ్యామితి॥
ద్వంద్వంద్వాభ్యాంయుద్ధం-దదాసీతిశేషః- యదిదదాసితర్హిశస్త్రాణిత్యక్త్వాబాహుభ్యాంప్రతియుధ్యస్వేత్యన్వయః-తతఃతదానీంద్వంద్వయుద్ధ
కాలే॥ ౩౧॥ ౩౨॥యస్సఇతి॥యస్సః-ప్రసిద్ధోయఇత్యర్థః॥౩౩॥తమితి॥ అప్రతిమసంస్థానైఃఅనుపమసన్నివేశైఃకరవీరపత్రాద్యాకారైరిత్యర్థః॥
౩౪॥ఇత్యేవమితి॥ అరివిభీషణేనశత్రుభయంకరేణ॥౩౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణేరత్నకిరీటాఖ్యానేయుద్ధకాండవ్యా

బహుప్రకారైః॥ ౧౦॥ తఇతి॥ రాక్షసాఃవానరేషుశస్త్రాణినివేశయంతః- వికృతాననబాహవస్సంతః- తేసుమహద్భయంచక్రురితిసంబంధః
అతస్తచ్ఛబ్దద్వయస్యనపౌనరుక్త్యం॥ ౧౩॥ స్వమనీకమితి॥ అననుష్ఠితే-అసమాప్తేసతి॥౧౪॥ వృక్షాంధకారాదితి॥వృక్షాంధకారాన్నీరంధ్రవృ
క్షసంబాధాత్॥౨౭॥ సఇతి॥ సోభ్యుపేత్యేత్యత్రాపిక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయస్యప్రయోగః॥ ౩౦॥ బాహుభ్యామితి॥ ద్వంద్వందదాసీతిశేషః
తర్హిబాహుభ్యాంయుధ్యస్వ॥ ౩౩॥ తమితి॥అప్రతిమసంస్థానైః- అనుపమైరిత్యర్థః॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయ

ఏవముక్త్వా తు సౌమిత్రిం జాతహర్షో విభీషణః। ధనుష్పాణినమాదాయ త్వరమాణో జగామ హ ॥౧॥ అవిదూరం తతో గత్వా ప్రవిశ్య చ మహద్వనం। దర్శయామాస తత్కర్మ లక్ష్మణాయ విభీషణః ॥౨॥ నీలజీమూతసంకాశం న్యగ్రోధం భీమదర్శనం। తేజస్వీ రావణభ్రాతా లక్ష్మణాయ న్యవేదయత్ ॥౩॥ ఇహోపహారం భూతానాం బలవాన్ రావణాత్మజః ఉపహృత్య తతః పశ్చాత్సంగ్రామమభివర్తతే ॥౪॥ అదృశ్యస్సర్వభూతానాం తతో భవతి రాక్షసః। నిహంతి సమరే శత్రూన్ బధ్నాతి చ శరోత్తమైః ॥౫॥ తమప్రవిష్టన్యగ్రోధం బలినం రావణాత్మజం। విధ్వంసయ శరైస్తీక్ష్ణైః సరథం సాశ్వ సారథిం ॥౬॥ తథేత్యుక్త్వా మహాతేజాస్సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః। బభూవావస్థితస్తత్ర చిత్రం విస్ఫారయన్ ధనుః ॥౭॥ స రథేనాగ్నివర్ణేన బలవాన్ రావణాత్మజః। ఇంద్రజిత్కవచీ ఖడ్గీ సధ్వజః ప్రత్యదృశ్యత ॥౮॥ తమువాచ మహాతేజాః పౌలస్త్యమపరాజితం। సమాహ్వయే త్వాం సమరే సమ్యగ్యుద్ధం ప్రయచ్ఛ మే ॥౯॥ ఏవముక్తో మహాతేజా మనస్వీ రావణాత్మజః। అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం తత్ర దృష్ట్వా విభీషణం ॥౧౦॥ ఇహ త్వం జాతసంవృద్ధస్సాక్షాద్భ్రాతా పితుర్మమ। కథం ద్రుహ్యసి పుత్రస్య పితృవ్యో మమ రాక్షస ॥౧౧॥ న జ్ఞాతిత్వం న సౌహార్దం న జాతిస్తవ దుర్మతే। ప్రమాణం న చ సౌదర్యం న ధర్మో ధర్మదూషణ ॥౧౨॥ శోచ్యస్త్వమసి దుర్బుద్ధే నిందనీయశ్చ సాధుభిః। యస్త్వం స్వజనముత్సృజ్య పరభృత్యత్వమాగతః ॥౧౩॥ నైతచ్ఛిథిలయా బుద్ధ్యా త్వం వేత్సి మహదంతరం। క్వ చ స్వజనసంవాసః క్వ చ నీచపరాశ్రయః ॥౧౪॥ గుణవాన్వా పరజనస్స్వజనో నిర్గుణోఽపి వా। నిర్గుణస్స్వజనశ్శ్రేయాన్ యః పరః పర ఏవ సః ॥౧౫॥ యస్స్వపక్షం పరిత్యజ్య పరపక్షం నిషేవతే। స స్వపక్షే క్షయం ప్రాప్తే పశ్చాత్తైరేవ హన్యతే ॥౧౬॥ నిరనుక్రోశతా చేయం యాదృశీ తే నిశాచర। స్వజనే న త్వయా శక్యం పరుషం రావణానుజ ॥౧౭॥ ఇత్యుక్తో భ్రాతృపుత్రేణ ప్రత్యువాచ విభీషణః ॥౧౮॥ అజానన్నివ మచ్ఛీలం కిం రాక్షస వికత్థసే। రాక్షసేంద్రసుతాసాధో పారుష్యం త్యజ గౌరవాత్ ॥౧౯॥ కులే యద్యప్యహం జాతో రక్షసాం

ఖ్యానే- షడశీతితమస్సర్గః ॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀ అథేంద్రజిద్విభీషణసంవాదః- ఏవముక్త్వేత్యాది ॥ ధనుష్పాణినమితి నకారాంతత్వమార్షం ॥ ౧ ॥ అవిదూరమితి ॥ తత్కర్మ హోమకర్మస్థానం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇహేతి ॥ ఉపహారః బలిం- ఉపహృత్య కృత్వా- ఓదనపాకం పచతీతివత్- తతః తస్మాద్దేశాత్ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తమితి ॥ అప్రవిష్టన్యగ్రోధం రావణాత్మజం విధ్వంసయ పునః ప్రవేశాత్పూర్వమేవ విధ్వంసయేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తమితి ॥ మహాతేజా ఇతి లక్ష్మణో విశేష్యః - సమ్యగ్యుద్ధం అమాయాయుద్ధం ॥ ౯ ॥ ఏవమితి ॥ మనస్వీ దృఢమనస్కః ॥ ౧౦ ॥ ఇహేతి ॥ ఇహ లంకాయాం జాతసంవృద్ధః- పూర్వకాలేత్యాదినా- పూర్వకాలార్థవాచినో జాతశబ్దస్యోత్తరకాలార్థవాచినా సంవృద్ధశబ్దేన సహ సమాసః - పుత్రస్య పుత్రాయ- క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీనియమాత్ - రాక్షసేత్యనేన సాజాత్యమపి న దృష్టవానసీతి వ్యజ్యతే ॥ ౧౧ ॥ న జ్ఞాతిత్వమితి ॥ ప్రమాణం మర్యాదానియామకం ॥ ౧౨ ॥ శోచ్య ఇతి ॥ శోచ్యత్వాదౌ హేతుమాహ- యస్త్వమితి ॥ ౧౩ ॥ నైతదితి ॥ శిథిలయా కోమలయా- తుచ్ఛయా వా- అంతరం తారతమ్యం ॥ ౧౪ ॥ నను పరస్య నీచత్వాభావాన్న భవదుక్తదోష ఇత్యత్రాహ- గుణవానితి ॥ ౧౫ ॥ తదేవ వైషమ్యం స్వరూపతో దర్శయతి- య ఇతి ॥ ౧౬ ॥ నిరనుక్రోశతేతి ॥ ఇయం హోమవిఘాతపూర్వకం లక్ష్మణస్య న్యగ్రోధప్రవేశకరణరూపా - నిరనుక్రోశతా నిర్దయతా - యాదృశీ యథా ఘోరా తాదృశం పరుషం నిర్దయత్వం స్వజనేన బంధుభూతేన త్వయైవ కర్తుం శక్యం నాన్యేనేత్యర్థః - యద్వా- స్వజనే విషయే త్వయా న శక్యం- న కర్తవ్యం - అనుచితం కృతమితి భావః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అజానన్నితి ॥ గౌరవాత్- గురోర్భావో గౌరవం- పితృవ్యత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ కులఇతి ॥ రక్షసాం కులే య

ణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షడశీతితమస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

౧ ॥ అవిదూరమితి ॥ తత్కర్మ హోమస్థానం ॥ ౫ ॥ తమితి ॥ అప్రవిష్టన్యగ్రోధం- రావణాత్మజం- విధ్వంసయ- న్యగ్రోధమూలప్రవేశే దుస్సాధో భవతీతి భావః ॥ ౬ ॥ తథేతి ॥ తత్ర న్యగ్రోధమూలే ॥ ౮ ॥ తమువాచేతి ॥ మహాతేజాః- లక్ష్మణః ॥ ౯ ॥ ఇహ త్వమితి ॥ ఇహాస్మిన్ రాక్షసకులే- జాతసంవృద్ధః- తత్రైవోత్పన్నస్తత్రైవ వృద్ధిం ప్రాప్త ఇత్యర్థః- పుత్రస్య పుత్రాయ ॥ ౧౧ ॥ నేతి ॥ ప్రమాణం మర్యాదా ॥ ౧౩ ॥ నైతదితి ॥ శిథిలయా తుచ్ఛయా- మహదంతరం మహద్వైషమ్యం- స్వజనపరిత్యాగపరభృత్యత్వయోః మహద్వైషమ్యమస్తీత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ పరస్య నీచత్వే భవదుక్తం వైషమ్యం, గుణవత్త్వే తు తన్నాస్తీత్యత్రాహ- గుణవాన్వేతి ॥ ౧౫ ॥ తదేవ వైషమ్యం స్వరూపతో దర్శయతి ॥ యస్స్వపక్షమితి ॥ అతః స్వపక్షాశ్రయణమేవ శ్రేయస్కరమితి భావః ॥ ౧౬ ॥ నిరనుక్రోశతేతి ॥ సేయం హోమవిఘాతపూర్వకం లక్ష్మణస్య న్యగ్రోధప్రవేశకరణరూపా- నిరనుక్రోశతా నిర్దయతా- యాదృశీ- యథా ఘోరా- ఈదృశం పరుషం నిదర్శయేతి శేషః- స్వజనేన బంధుభూతేన త్వయైవ కర్తుం శక్యం- నాన్యేనేత్యర్థః- యద్వా - స్వజనే విషయే త్వయా న శక్యం న కర్తవ్యం- అనుచితం కృతమితి భావః ॥ ౧౮ ॥ అజానన్నివేతి ॥ గౌరవాత్పితృవ్యత్వాత్ - యద్వా పూజ్యోఽహమితి గౌరవాద్ధేతోర్యత్పారుష్యం తత్త్యజేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ కులఇతి ॥ నృణాం సజ్జనానాం- యః ప్రథమః ముఖ్యో గుణః- సాత్త్వికః- తత్ మే-

హ్రోరకర్మణాం ॥ గుణోయం ప్రథమో నౄణాం తన్మే శీలమరాక్షసం ॥౧౯॥ న రమే దారుణేనాహం న చాధర్మేణ వై రమే॥ భ్రాత్రా విషమశీలేన కథం భ్రాతా నిరస్యతే ॥౨౦॥ ధర్మాత్ప్రచ్యుతశీలం హి పురుషం పాపనిశ్చయం ॥ త్యక్త్వా సుఖమవాప్నోతి హస్తాదాశీవిషం యథా॥౨౧॥ హింసాపరస్వహరణే పరదారాభిమర్శనం॥ త్యాజ్యమాహుర్దురాచారం వేశ్మ ప్రజ్వలితం యథా ॥౨౨॥ పరస్వానాం చ హరణం పరదారాభిమర్శనం॥ సుహృదామతిశంకా చ త్రయో దోషాః క్షయావహాః ॥౨౩॥ మహర్షీణాం వధో ఘోరస్సర్వదేవైశ్చ విగ్రహః॥ అభిమానశ్చ కోపశ్చ వైరిత్వం ప్రతికూలతా। ఏతే దోషా మమ భ్రాతుర్జీవితైశ్వర్యనాశనాః॥ గుణాన్ప్రచ్ఛాదయామాసుః పర్వతానివ తోయదాః । దోషైరేతైః పరిత్యక్తో మయా భ్రాతా పితా తవ ॥౨౬॥ నేయమస్తి పురీ లంకా న చ త్వం న చ తే పితా ॥౨౭॥ అతిమానీ చ బాలశ్చ దుర్వినీతశ్చ రాక్షస॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశేన బ్రూహి మాం యద్యదిచ్ఛసి॥ ౨౮ । అద్య తే వ్యసనం ప్రాప్తం కిం మాం త్వమిహ వక్ష్యసి ॥ ప్రవేష్టుం న త్వయా శక్యో న్యగ్రోధో రాక్షసాధమ ॥౨౯॥ ధర్షయిత్వా చ కాకుత్స్థౌ న శక్యం జీవితుం త్వయా॥ యుధ్యస్వ నరదేవేన లక్ష్మణేన రణే సహ। హతస్త్వం దేవతాకార్యం కరిష్యసి యమక్షయే॥ ౩౦ ॥ నిదర్శయస్వాత్మబలం సముద్యతం కురుష్వ సర్వాయుధసాయకవ్యయం । న లక్ష్మణస్యైత్య హి బాణగోచరం త్వమద్య జీవన్సబలో గమిష్యసి ॥ ౩౧॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే సప్తాశీతితమస్సర్గః. ****************************

విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః। అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం వేగేనాభ్యుత్పపాత హ॥ ఉద్యతాయుధనిస్త్రింశో రథే సుసమలంకృతే। కాలాశ్వయుక్తే మహతి స్థితః కాలాంతకోపమః॥ మహాప్రమాణముద్యమ్య విపులం వేగవద్దృఢం। ధనుర్భీమం పరామృశ్య శరాంశ్చామిత్రశాతనాన్ ॥౩॥ తం దదర్శ మహేష్వాసో రథే సుసమలంకృతః। అలంకృతమమిత్రఘ్నం రాఘవస్యానుజం బలీ ॥ హను

ద్వ్యప్యహం జాతః- తత్ తథాపి - మే శీలం అరాక్షసం అక్రూరం- అయం మే శీలాఖ్యో గుణః నౄణాం సత్పురుషాణాం- ప్రథమః ముఖ్యః॥ ౧౯॥ తన్మే శీలమరాక్షసమిత్యుక్తమేవ దర్శయతి- న రమ ఇతి॥ దారుణేన కర్మణా న రమే- అధర్మేణ పరపీడాకరేణ చ కర్మణా న రమే- న కేవలం మయ్యేవ దోషః రావణేపీత్యాహ- భ్రాత్రేతి- నిరస్యతే- త్వాం బుధిక్కులపాంసన మితి వచనేనేత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఇంద్రజిదుక్తస్వదోషపరిహారాయ పరిత్యాగహేతూన్ రావణదోషానాహ- ధర్మాదిత్యాదినా॥ ౨౧॥ హింసేతి॥ హింసా చ పరస్వహరణం చ తే హింసాపరస్వహరణే - హింసాదిరూపం దురాచారరూపం కర్మ త్యాజ్యమాహుః- తద్యుక్తస్త్యాజ్య ఇత్యర్థః॥ ౨౨॥ పరస్వానామితి॥ సుహృదామతిశంకా సుహృత్స్వవిశ్వాసః॥ ౨౩॥ దోషవత్త్వమాయవిత్యాజ్యత్వం తస్యాభిజనవిద్యాదిగుణవత్తయా కిమితి న గ్రాహ్యత్వమిత్యత ఆహ- మహర్షీణామితి - సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అభిమానః గర్వః- వైరిత్వం బద్ధవైరత్వం- ప్రతికూలతా పరశ్రేయోద్వేషిత్వం - తథా చాభిజనవిద్యాదిగుణవత్త్వేపి పరస్త్రీహరణాది దోషదూషితతయా విషసంపృక్తమధువన్న గ్రాహ్యోయమితి భావః॥ ౨౬ ॥ నేయమస్తీత్యాది ॥ ఉత్తరక్షణే అవశ్యం నశిష్యతీత్యర్థః॥ ౨౭॥ ౨౯॥ ధర్షయిత్వేత్యాది॥ దేవతాకార్యం యమదూతరూపదేవతాకార్యం- నరకయాతనానుభవం వా॥ ౩౦॥ ౩౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే సప్తాశీతితమస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ అథేంద్రజిల్లక్ష్మణయుద్ధం- విభీషణవచ ఇత్యాది॥ అభ్యుత్పపాత అభిముఖముజ్జగామ- కింకృత్వా అభ్యుజ్జగామేత్యత్రాహ- ఉద్యతేత్యాదిశ్లోకద్వయేన- సుసమలంకృతే సుష్ఠు సమంతాదలంకృతే- మహాప్రమాణం మహాదీర్ఘం - ధనురుద్యమ్య శరాన్ పరామృశ్య గృహీత్వా అభ్యుజ్జగామ అబ్రవీచ్చేత్యన్వయః- అమిత్రాన్ శత్రూన్ శాతయంతి ఖండయంతీత్యమిత్రశాతనాన్॥ ౩॥ తమిత్యాది॥ రథే- స్థిత ఇతి శేషః- అలంకృతం స్వతేజసా భూషితం- హనుమత్పృష్ఠమాసీ

అరాక్షసం అక్రూరం- శీలం గుణ ఇత్యర్థః॥ ౧౯॥ న రమ ఇతి॥ దారుణేన కర్మణా- న రమే- అధర్మేణ చ న రమే- అన్యథా విషమశీలేన రావణశీలాద్విలక్షణశీలేన భ్రాత్రా కథమయం భ్రాతా రావణో నిరస్యతే హింస్యతే॥ ౨౧॥ హింసేతి॥ హింసా చ పరస్వహరణం చ హింసాపరస్వహరణే- దురాచారం హింసాదిరూపమనాచారం॥ ౨౨॥ ఇంద్రజిదుక్తదోషపరిజిహీర్షయా పరిత్యాగహేతూన్ రావణదోషానాహ- పరస్వానామిత్యాదినా- సుహృదామతిశంకా- సుహృత్స్వవిశ్వాస ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ దోషవత్త్వమాయవ్యపిత్యాజ్యత్వం తస్యాభిజనవిద్యాదిగుణవత్తయా కిమితి న గ్రాహ్యత్వమిత్యత ఆహ॥ మహర్షీణామితి॥ అభిమానో గర్వః- వైరిత్వం బద్ధవైరత్వం- ప్రతికూలతా పరశ్రేయో ద్వేషిత్వం- అభిజనవిద్యాదిగుణవత్త్వేపి పరస్త్రీహరణాదిదోషదూషితతయా విషసంపృక్తాన్నవత్తస్య న గ్రాహ్యత్వమితి భావః॥ ౨౯॥ యుధ్యస్వేతి॥ దేవతాకార్యం కరిష్యసి- యమదూతరూపదేవతాదిష్టకార్యం కరిష్యసీత్యర్థః- యమక్షయే- యమనిలయే- యమదూతకింకరో భవిష్యసీతి యావత్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తాశీతితమస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

విభీషణవచ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ పరుషం వాక్యమిత్యేతద్వక్ష్యమాణమితి జ్ఞేయం- కాలాశ్వాః- నీలాశ్వాః- రథే స్థితస్సన్- మహాప్రమాణం ధనురుద్యమ్య శరాన్ పరామృశ్య- అభ్యుత్పపాత అభ్యుజ్జగామ- అబ్రవీచ్చేతి సంబంధః॥ ౩॥ తమితి॥ అలంకృతం - స్వతేజోభూషితం॥

మత్పృష్ఠమాసీనముదయస్థరవిప్రభమ్ ॥ ౪ ॥ ఉవాచైనంసమారబ్ధస్సౌమిత్రింసవిభీషణమ్ । తాంశ్చవానరశార్దూలాన్ ॥ ౫ ॥ ॥పశ్యధ్వంమేపరాక్రమమ్। అద్యమత్కార్ముకోత్సృష్టంశరవర్షందురాసదమ్ । ముక్తంవర్షమివాకాశేవారయిష్యథసంయుగే ॥ ౬ ॥ అద్యవోమామకాబాణామహాకార్ముకనిస్సృతాః । విధమిష్యంతిగాత్రాణితూలరాశిమివానలః ॥ ౭ ॥ తీక్ష్ణసాయకనిర్భిన్నాన్శూలశక్త్యృష్టితోమరైః । అద్యవోగమయిష్యామిసర్వానేవయమక్షయమ్ ॥ ౮ ॥ క్షిపతశ్శరవర్షాణిక్షిప్రహస్తస్యమేయుధి । జీమూతస్యేవనదతఃకస్స్థాస్యతిమమాగ్రతః ॥ ౯ ॥ రాత్రియుద్ధేతదాపూర్వం వజ్రాశనిసమైశ్శరైః । శాయితౌస్థోమయాభూమౌ విసంజ్ఞౌసపురస్సరౌ ॥ ౧౦ ॥ స్మృతిర్నతేస్తివామన్యేవ్యక్తంవాయమసాదనమ్॥ ఆశీవిషమివక్రుద్ధంయన్మాంయోద్ధుంవ్యవస్థితః ॥ ౧౧ ॥ తచ్ఛ్రుత్వారాక్షసేంద్రస్యగర్జితంలక్ష్మణస్తదా । అభీతవదనఃక్రుద్ధోరావణింవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తశ్చదుర్గమఃపారఃకార్యాణాంరాక్షసత్వయా । కార్యాణాంకర్మణాపారంయోగచ్ఛతిసబుద్ధిమాన్ ॥ ౧౩ ॥ సత్వమర్థస్యహీనార్థోదురవాపస్యకేనచిత్ । వచోవ్యాహృత్యజానీషేకృతార్థోఽస్మీతిదుర్మతే ॥ ౧౪ ॥ అంతర్ధానగతేనాజౌయస్త్వయాచరితస్తదా । తస్కరాచరితోమార్గోనైషవీరనిషేవితః ॥ ౧౫ ॥ యథాబాణపథంప్రాప్యస్థితోఽహంతవరాక్షస । దర్శయస్వాద్యతత్తేజోవాచాత్వంకింవికత్థసే ॥ ౧౬ ॥ ఏవముక్తోధనుర్భీమంపరామృశ్యమహాబలః । ససర్జనిశితాన్బాణానింద్రజిత్సమితింజయః ॥ ౧౭ ॥ తేనసృష్టామహావేగాశ్శరాస్సర్పవిషోపమాః॥ సంప్రాప్యలక్ష్మణంపేతుశ్శ్వసంతఇవపన్నగాః ॥ ౧౮ ॥ శరైరతిమహావేగైర్వేగవాన్రావణాత్మజః । సౌమిత్రిమింద్రజిద్యుద్ధేవివ్యాధశుభలక్షణమ్ ॥ ౧౯ ॥ సశరైరతివిద్ధాంగోరుధిరేణసముక్షితః । శుశుభేలక్ష్మణశ్శ్రీమాన్విధూమఇవపావ

నమిత్యనువాదేనహనుమాన్ పూర్వంరాక్షసైర్యుధ్యన్ ఇంద్రజిత్యాగతేలక్ష్మణంస్వపృష్ఠభాగమారోప్యస్థితఆసీదితిగమ్యతే - ఉదయస్థరవిప్రభమిత్యనేనహనుమతఃకాంచనాకృతిత్వంలక్ష్మణస్యరవివర్ణత్వంచోక్తం॥ ౪ ॥ ఉవాచైనమితిత్రిపాదశ్లోకఏకాన్వయః ॥ ఏతదబ్రవీత్ పరుషమితిపూర్వోక్తస్యవివరణంనభవతి- తద్విభీషణమాత్రంప్రతి- ఇదంతుసర్వాన్ప్రతి- తచ్చపరుషం- ఇదంతుపరాక్రమవిషయం-సమారబ్ధఃసంరబ్ధః॥ ౫ ॥ ॥ పశ్యధ్వమితి॥ముక్తంమేఘముక్తం-వారయిష్యథేత్యేతత్ సోపహాసోక్తిః॥ ౬ ॥ అద్యేతి॥ వఃయుష్మాకం-విధమిష్యంతిధక్ష్యంతి॥ ౭ ॥ తీక్ష్ణేతి ॥ తీక్ష్ణసాయకేతిలుప్తవిభక్తికంపదం- తీక్ష్ణసాయకైరిత్యర్థః- శూలశక్త్యృష్టితోమరైరిత్యత్రశక్తియష్టితోమరైరిత్యర్థః- సంధిరార్షః-తీక్ష్ణసాయకైఃశూలశక్త్యృష్టితోమరైశ్చనిర్భిన్నాన్-వఃయుష్మాన్-యమక్షయంయమనిలయం - గమయిష్యామీత్యన్వయః॥ ౮ ॥ క్షిపతఇతి॥ జీమూతస్యేతినాదమాత్రేదృష్టాంతః॥ ౯ ॥ రాత్రావితి॥ ఆగ్రహాతిశయేనమయేతిద్విరుక్తిః॥ రామానుజీయం॥ రాత్రావితి॥ శాయితౌయువామితిశేషః॥ ౧౦ ॥ స్మృతిరితి॥ యన్మాంయోద్ధుంవ్యవస్థితః-అతఃస్మృతిర్నాస్తీతివామన్యే- అథవాయమసాదనంయమప్రాపణం-వ్యక్తంప్రత్యక్షంప్రత్యాసన్నమితియావత్- యద్వాసాదనంసదనం- స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః॥ ౧౧ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ అభీతవదనఃభయాకృతిశూన్యవదనః॥ ౧౨ ॥ ఉక్తశ్చేతి॥ దుర్గమఃదుర్లభః - కార్యాణాంయమప్రాపణాదీనాం- పారఃనిర్వాహః- ఉక్తశ్చఉక్తఏవనకృతః- అతోదుర్బుద్ధిరసీత్యర్థః-కస్తర్హిబుద్ధిమానిత్యతఆహ కార్యాణామితి-కార్యాణాంకర్మణా-ఆచరణేనేత్యర్థః॥ ౧౩ ॥ సత్వమితి॥ అర్థస్యేతితాదర్థ్యసంబంధేషష్ఠీ-అర్థస్యవచఃప్రయోజనార్థంవచః॥ ౧౪ ॥ దృష్టేప్రత్యక్షేత్వత్పరాక్రమేకథమిత్థంకథ్యతఇత్యాశంక్యమాయామయత్వాన్నసవీరసంమతఇత్యాహ - అంతర్ధానేతి॥ ఆజౌయుద్ధే॥ ౧౫ ॥ ప్రత్యక్షేణాపియోద్ధుంశక్తోఽస్మీత్యతఆహ-యథేతి॥ యథాస్థితోఽస్మితథైవ-తత్తేజఃపూర్వకృతంతేజః-దర్శయస్వేత్యన్వయః॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తేనేతి ॥ సర్పవిషోపమాఃసర్పవిషవత్ ఘోరాః- పేతుఃభూమావితిశేషః ॥ ౧౮ ॥ శరైరితి ॥ అతివివ్యాధేత్యన్వయః-వ్యవహితాచ్చేతివ్యవ

---

౪ ॥ ఉవాచైనమిత్యాదినాపూర్వోక్తమబ్రవీత్పరుషంవాక్యమిత్యేతదేవవివృణోతి(౫) అద్యేతి ॥ ముక్తంవర్షం-మేఘోత్సృష్టంవర్షం॥ ౬ ॥ క్షిపతఇతి॥ మేయుధిమమాగ్రతఇతిసంబంధః ॥ ౯ ॥ రాత్రీతి॥ శాయితౌయువామితిశేషః॥ ౧౦ ॥ స్మృతిరితి॥ యన్మాంయోద్ధుంవ్యవస్థితః-అతస్తేస్మృతిర్నాస్తివా- యమసాదనం-యమలోకప్రాపణం-వ్యక్తఃప్రకాశం-సన్నిహితంతేఇతిసంబంధః॥ ౯ ॥ రాత్రియుద్ధఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాస్తవార్థస్తు-రాత్రియుద్ధేమయాశరైర్విసంజ్ఞౌభూమౌశాయితౌ అథాపితేతవయమసాదనంవాయమలోకప్రాపణంచ - అతఏవస్మృతిర్వాభయరూపేతిశేషః - భయరూపాస్మృతిశ్చనాస్తీతివ్యక్తంమన్యే॥ కుతః॥ ఆశీవిషమితి॥ క్రుద్ధంమాంయోద్ధుంవ్యవస్థితఇతిసంబంధః॥ ఉక్తశ్చేతి ॥ కార్యాణాంశత్రువిజయరూపకర్తవ్యానాం-దుర్గమః - అపారఃదుష్ప్రాపాంతః - త్వయాఉక్తశ్చఉక్తఏవ-ఉక్తిమాత్రేణకిమాయాతమితిభావః- యస్తుకార్యాణాం- పారం-కర్మణాఆచరణేనగచ్ఛతిప్రాప్నోతి- సబుద్ధిమాన్- సఏవసమర్థఇత్యర్థః॥ ౧౩ ॥ సత్వమితి॥ దుర్మతే-హీనార్థఃశత్రువిజయరూపప్రయోజనహీనః-సత్వం-కేనచిత్కేనాపిదురవాపస్యార్థస్యవిజయప్రయోజనస్యసంబంధి- వచోవ్యాహృత్యకృతార్థోఽస్మికృతకృత్యోఽస్మీతిజానీషఇతియోజనా॥ ౧౪ ॥ మత్కృతంపరాక్రమంసమ్యగనుభూయాపికిమర్థమేవముచ్యతఇత్యత్రాహ-అంతర్ధానగ

కః ॥ ౨౦ ॥ ఇంద్రజిత్త్వాత్మనః కర్మ ప్రసమీక్ష్యాధిగమ్య చ । వినద్య సుమహానాదమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ ప
త్రిణశ్శితధారాస్తే శరా మత్కార్ముకచ్యుతాః । ఆదాస్యంతేఽద్య సౌమిత్రే జీవితం జీవితాంతగాః ॥ ౨౨ ॥ అద్య గో
మాయుసంఘాశ్చ శ్యేనసంఘాశ్చ లక్ష్మణ । గృధ్రాశ్చ నిపతంతు త్వాం గతాసుం నిహతం మయా ॥ ౨౩ ॥ క్షత్రబంధుం
సదానార్యం రామః పరమదుర్మతిః । భక్తం భ్రాతరమద్యైవ త్వాం ద్రక్ష్యతి మయా హతమ్ ॥ ౨౪ ॥ విశస్తకవచం భూ
మౌ వ్యపవిద్ధశరాసనమ్ । హృతోత్తమాంగం సౌమిత్రే త్వామద్య నిహతం మయా ॥ ౨౫ ॥ ఇతి బ్రువాణం సంరబ్ధం పరు
షం రావణాత్మజమ్ । హేతుమద్వాక్యమత్యర్థం లక్ష్మణః ప్రత్యువాచ హ ॥ ౨౬ ॥ వాగ్బలం త్యజ దుర్బుద్ధే క్రూరక
ర్మాసి రాక్షస । అథ కస్మాద్వదస్యేతత్సంపాదయ సుకర్మణా ॥ ౨౭ ॥ అకృత్వా కత్థసే కర్మ కిమర్థమిహ రాక్ష
స । కురు తత్కర్మ యేనాహం శ్రద్దధ్యాం తవ కత్థనమ్ ॥ ౨౮ ॥ అనుక్త్వా పరుషం వాక్యం కించిదప్యనవక్షిపన్ । అవికత్థన్
వధిష్యామి త్వాం పశ్య పురుషాధమ ॥ ౨౯ ॥ ఇత్యుక్త్వా పంచ నారాచానాకర్ణాపూరితాన్ శితాన్ । నిజఘాన మహావే
గాన్ లక్ష్మణో రాక్షసోరసి ॥ ౩౦ ॥ సుపత్రవాజితా బాణా జ్వలితా ఇవ పన్నగాః । నైరృతోరస్యభాసంత సవితూ ర
శ్మయో యథా ॥ ౩౧ ॥ స శరైరాహతస్తేన సరోషో రావణాత్మజః । సుప్రయుక్తైస్త్రిభిర్బాణైః ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణమ్ ॥
౩౨ ॥ స బభూవ తదా భీమో నరరాక్షససింహయోః । విమర్దస్తుములో యుద్ధే పరస్పరజయైషిణోః ॥ ౩౩ ॥ ఉభౌ హి
బలసంపన్నావుభౌ విక్రమశాలినౌ । ఉభావపి సువిక్రాంతౌ సర్వశస్త్రాస్త్రకోవిదౌ । ఉభౌ పరమదుర్జేయావతుల్యబ
లతేజసౌ ॥ ౩౪ ॥ యుయుధాతే తదా వీరౌ గ్రహావివ నభోగతౌ ॥ ౩౫ ॥ బలవృత్రావివాభీతౌ యుధి తౌ దుష్ప్రధర్షణౌ ।
యుయుధాతే మహాత్మానౌ తదా కేసరిణావివ ॥ ౩౬ ॥ బహూనవసృజంతౌ హి మార్గణౌఘానవస్థితౌ । నరరాక్షససిం
హౌ తౌ ప్రహృష్టావభ్యయుధ్యతామ్ ॥ ౩౭ ॥ సుసంప్రహృష్టౌ నరరాక్షసోత్తమౌ జయైషిణౌ మార్గణచాపధా
రిణౌ । పరస్పరం తౌ ప్రవవర్షతుర్భృశం శరౌఘవర్షేణ బలాహకావివ ॥ ౩౮ ॥ అభిప్రవృద్ధౌ యుధి యుద్ధకోవిదౌ శరాసి
చండౌ శితశస్త్రధారిణౌ । అభీక్ష్ణమావివ్యధతుర్మహాబలౌ మహాహవే శంబరవాసవావివ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-
అష్టాశీతితమస్సర్గః. ***********************ततశ్శరం దాశరథిస్సంధాయామిత్రకర్శనః । ససర్జ రాక్ష
సేంద్రాయ క్రుద్ధస్సర్ప ఇవ శ్వసన్ ॥ ౧ ॥ తస్య జ్యాతలనిర్ఘోషం స శ్రుత్వా రావణాత్మజః । వివర్ణవదనో భూత్వా

ష్టతప్రయోగః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఇంద్రజిత్త్వితి ॥ అధిగమ్య ఫలం త్వేన దృష్ట్వా ॥ ౨౧ ॥ ౨౪ ॥ విశస్తేతి ॥ విశస్తం భిన్నం కవచం యస్య తం- త్వాం-
రామో ద్రక్ష్యతీత్యాసంగేన యోజనా ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ వాగ్బలమితి ॥ అథ ఇదానీం ॥ ౨౭ ॥ ౩౦ ॥ సుపత్రేతి ॥ సుపత్రవాజితాః సుపత్రైస్సం
జాతవేగాః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ స ఇతి ॥ విమర్దః సంఘర్షః ॥ ౩౩ ॥ ఉభౌ హీత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సువిక్రాంతౌ సుష్ఠుపరాక్రమౌ ॥
౩౪ ॥ యుయుధాతే ఇత్యాద్యర్ధం ॥ ౧౫ ॥ బలేతి ॥ బలశబ్దో బలశత్రుం వ్రం ద్రపరః. నామైకదేశేన నామగ్రహణాత్ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ సుసంప్రహృష్టా
వితి ॥ శరౌఘః మేఘపక్షే జలౌఘః- శరశబ్దోహి జలవాచీ- శరధిరితి సముద్రపర్యాయాత్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూ
షణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టాశీతితమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ లక్ష్మణేంద్రజితోస్సుమహాన్ సంప్రహారః- తతశ్శరమిత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ తమితి ॥ సౌమిత్రిం- ప్రతి ఉద్దిశ్య ॥ ౩ ॥ నిమిత్తానీతి ॥ అస్మిన్ యా

తే నేతి ॥ ౧౫ ॥ వినాప్యంతర్ధానేన పరాక్రమితుం శక్యమిత్యత్రాహ- యథేతి ॥ యథా యత్తేజః పూర్వం కృతం తత్తేజః ॥ ౨౧ ॥ పత్రిణశ్శితధారా ఇత్యా
దిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రకృతార్థస్స్పష్టః- వాస్తవార్థస్తు- పత్రిణ ఇతి ॥ హే సౌమిత్రే- మత్కార్ముకచ్యుతాః- అశరాః అప్రయోజకశరా ఇత్య
ర్థః- తే తవ- శితధారాః జీవితాంతగాః- పత్రిణః మత్తః జీవితమాదాస్యంత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ అద్యేతి ॥ హే లక్ష్మణ త్వాం- త్వాముద్దిశ్య- మయా
లక్ష్మ్యాలంకైశ్వర్యేణ సహ గతాసుం- మామితి శేషః- గోమాయ్వాదయః- నిపతంత్వితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ క్షత్రబంధుమితి ॥ సదానార్యమిత్యత్ర
సదాన- ఆర్యమితి ఛేదః- హే సదాన- దానసహిత- దానశీలేత్యర్థః- క్షత్రబంధుం- క్షత్రస్య రాఘవస్య బంధుం- కుతః- భ్రాతరం- అత ఏవ- ఆర్యం
మయా- అహతం త్వాం- పరమదుర్మతిః- పరమమపి ద్వేష్వపి మతిః అనుగ్రహరూపా యస్య సః రామః- అద్య ద్రక్ష్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ విశస్తేతి ॥ హే
సౌమిత్రే త్వాం వినేతి శేషః - విశస్తకవచం - హృతోత్తమాంగం - మయా నిహతం సైన్యాత్వితి శేషః- రామో ద్రక్ష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః ॥
౩౦ ॥ సుపత్రేతి ॥ సుపత్రవాజితాః- సుపత్రైస్సంజాతవేగాః ॥ ౩౨ ॥ స ఇతి ॥ విమర్దః సంఘర్షః ॥ ౩౩ ॥ ఉభౌ హీతి ॥ అతివిక్రాంతౌ-
కృతపరాక్రమౌ ॥ ౩౫ ॥ యుయుధాతే ఇతి ॥ బలవృత్రావివేత్యత్ర బలశబ్దః పురందరవాచీ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టాశీతితమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

లక్ష్మణంసముదైక్షత ॥౨॥ తంవివర్ణముఖందృష్ట్వారాక్షసంరావణాత్మజం । సౌమిత్రింయుద్ధసంయుక్తంప్రత్యువాచ
విభీషణః॥౩॥నిమిత్తాన్యనుపశ్యామియాన్యస్మిన్రావణాత్మజే । త్వర తేనమహాబాహోభగ్నఏషనసంశయః ॥ ౪ ॥
తతస్సంధాయసౌమిత్రిశ్శరానగ్నిశిఖోపమాన్ । ముమోచనిశితాంస్తస్మిన్సర్పానివమహావిషాన్ ॥౫॥ శక్రాశని
సమస్పర్శైర్లక్ష్మణేనాహతశ్శరైః । ముహూర్తమభవన్మూఢస్సర్వసంక్షుభితేంద్రియః ॥౬॥ ఉపలభ్యముహూ
ర్తేనసంజ్ఞాంప్రత్యాగతేంద్రియః। దదర్శావస్థితంవీరంవీరోదశరథాత్మజం ॥ ౭॥ సోభిచక్రామసౌమిత్రింరోషాత్సం
రక్తలోచనః । అబ్రవీచ్చైనమాసాద్యపునస్సపరుషంవచః ॥౮॥ కింనస్మరసితద్యుద్ధేప్రథమేమత్పరాక్రమం । నిబద్ధ
స్త్వంసహభ్రాత్రాయదాభువివివేష్టసే ॥౯॥ యువాంఖలుమహాయుద్ధేశక్రాశనిసమైశ్శరైః । శాయితౌప్రథమం
భూమౌవిసంజ్ఞౌసపురస్సరౌ ॥౧౦॥ స్మృతిర్వానాస్తితేమన్యేవ్యక్తంవాయమసాదనం । గంతుమిచ్ఛసియస్మాత్త్వం
మాంధర్షయితుమిచ్ఛసి ॥౧౧॥ యదితేప్రథమేయుద్ధేనదృష్టోమత్పరాక్రమః। అద్యత్వాందర్శయిష్యామితిష్ఠేదానీంవ్య
వస్థితః ॥ ౧౨ ॥ ఇత్యుక్త్వాసప్తభిర్బాణైరభివివ్యాధలక్ష్మణం । దశభిస్తుహనూమంతంతీక్ష్ణధారైశ్శరోత్తమైః ౧౩ ॥
తతశ్శరశతేనైవసుప్రయుక్తేనవీర్యవాన్ । క్రోధాద్ద్విగుణసంరబ్ధోనిర్బిభేదవిభీషణం ॥౧౪ ॥ తద్దృష్ట్వేంద్రజితాక
ర్మకృతంరామానుజస్తదా । అచింతయిత్వాప్రహసన్నైతత్కించిదితిబ్రువన్॥ ముమోచసశరాన్ఘోరాన్సంగృ
హ్యనరపుంగవః॥ ౧౫ ॥ అభీతవదనఃక్రుద్ధోరావణింలక్ష్మణోయుధి ॥ నైవంరణగతాశ్శూరాః ప్రహరంతినిశాచర। ల
ఘవశ్చాల్పవీర్యాశ్చసుఖాహీమేశరాస్తవ ॥ నైవంశూరాస్తుయుధ్యంతేసమరేజయకాంక్షిణః । ఇత్యేవంతంబ్రువాణ
స్తుశరవర్షైరవాకిరత్ ॥ ౧౮ ॥ తస్యబాణైస్సువిధ్వస్తంకవచంహేమభూషితం । వ్యశీర్యతరథోపస్థేతారాజాలమి
వాంబరాత్ ॥ ౧౯ ॥ విధూతవర్మానారాచైర్బభూవసకృతవ్రణః । ఇంద్రజిత్సమరేవీరఃప్రరూఢఇవసానుమాన్॥
౨౦ ॥ తతశ్శరసహస్రేణసంక్రుద్ధోరావణాత్మజః । బిభేదసమరేవీరంలక్ష్మణంభీమవిక్రమః ॥ ౨౧ ॥ వ్యశీర్యతమహ
ద్దివ్యంకవచంలక్ష్మణస్యచ। కృతప్రతికృతాన్యోన్యంబభూవతురభిద్రుతౌ ॥ ౨౨ ॥ అభీక్ష్ణంనిశ్శ్వసంతౌతౌయుధ్యేతాం
తుములంయుధి । శరసంకృత్తసర్వాంగౌసర్వతోరుధిరోక్షితౌ॥౨౩ ॥ సుదీర్ఘకాలంతౌవీరావన్యోన్యంనిశితైశ్శరైః
తతక్షతుర్మహాత్మానౌరణకర్మవిశారదౌ ॥ ౨౪ ॥ బభూవతుశ్చాత్మజయేయత్తౌభీమపరాక్రమౌ । తౌశరౌఘైస్తదా
కీర్ణౌనికృత్తకవచధ్వజౌ ॥ స్రవంతౌరుధిరంచోష్ణంజలంప్రస్రవణావివ ॥ ౨౫॥ శరవర్షంతతోఘోరంముంచతోర్భీ
మనిస్స్వనం॥సాసారయోరివాకాశేనీలయోఃకాలమేఘయోః । తయోరథమహాన్కాలోవ్యత్యయాద్యుధ్యమానయోః॥

నిముఖవైవర్ణ్యాన్ స్తబ్ధత్వాదీనినిమిత్తాని అనుపశ్యామి- తైరయంభగ్నఇతిజానే- తేనకారణేన-త్వరత్వరస్వ॥౪॥౫॥శక్రాశనీతి॥సర్వసంక్షుభితేం
ద్రియః-సంక్షుభితసర్వేంద్రియః॥౬॥౮॥కిమితి ॥ త్వంభ్రాత్రాసహనిబద్ధఇతియత్-ప్రథమే - తద్యుద్ధేతస్మిన్యుద్ధే మత్పరాక్రమంత్వన్నిబంధన
రూపంనస్మరసికిం-యదాయత్రయుద్ధకాలే- వివేష్టసేవివేష్టితవానసి॥౯॥ తమేవపరాక్రమంవిశినష్టి-యువామితి॥ ౧౦॥ స్మృతిరితి॥వ్యక్తం-నూ
నమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౩॥ తతఇతి॥ క్రోధాద్ద్విగుణసంరబ్ధఇతి-లక్ష్మణాదివిషయరోషాపేక్షయావిభీషణవిషయేద్విగుణంకుపితఇత్యర్థః॥౧౪॥
తద్దృష్ట్వేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ నైతత్కించిదితిబ్రువన్-ఏతదకించిత్కరమితిబ్రువన్నిత్యర్థః॥౧౫॥అభీతవదనఇత్యాదిసార్ధశ్లో
కద్వయమేకాన్వయం॥ అకించిత్కరత్వమేవాహ-నైవమితి॥ ౧౮॥ ౧౯॥ విధూతేతి॥ ప్రరూఢః-ప్రరూఢవృక్షః॥ ౨౦॥ ౨౧॥ వ్యశీర్యతేతి॥ కృ
తేప్రతికృతంఅన్యోన్యంయస్మిన్కర్మణితత్తథోక్తం॥౨౨॥అభీక్ష్ణమితి॥యుధ్యేతాంఅయుధ్యేతాం॥౨౩॥సుదీర్ఘకాలమితి॥తతక్షతుః-అన్యో
న్యంబభంజతుః॥౨౪॥ బభూవతురిత్యాది॥ యత్తౌయత్నవంతౌ॥ ౨౫॥శరవర్షమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సాసారయోఃసధారా

౨॥ తి॥ యుద్ధసంయుక్తంయుద్ధజనకహర్షసంయుక్తం॥ ౩॥నిమిత్తానీతి॥అస్మిన్యానిముఖవైవర్ణ్యాదీనినిమిత్తాన్యనుపశ్యామితైర
యంభగ్నఇతిజానే-తేనకారణేన-త్వర-త్వరస్వేత్యర్థః॥౪॥శక్రాశనీతి॥ సర్వసంక్షుభితేంద్రియః-సంక్షుభితసర్వేంద్రియః॥౮॥కిన్నస్మరసీతి॥ప్ర
థమేతద్యుద్ధేభ్రాత్రాసహబద్ధఇతియత్ - తత్పరాక్రమంనస్మరసికిం॥ ౯॥ తమేవపరాక్రమంవిశినష్టి- యువామితి॥ యువామిత్యాదిశ్లోకద్వయ
స్యప్రతీతికార్థఃస్పష్టః-వస్తుతస్తు- శరైర్యువాంవిసంజ్ఞౌభూమౌశాయితౌ-తథాపితేతవ-యమసాదనంవా-యమలోకగమనంచ స్మృతిర్వా-
భయరూపాస్మృతిశ్చనాస్తీతివ్యక్తంమన్యే- కుతః-యస్మాన్మాంధర్షయితుమిచ్ఛసీతిసంబంధః॥౧౪॥తద్దృష్ట్వేతి॥నైతత్కించిత్తదాబ్రవీత్ఏత
న్నకించిత్కరంకించిత్కరమిత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౬॥ అకించిత్కరత్వమేవాహ-నైవమితి(తి)ఏవంశబ్దార్థోలఘవఇతి॥ పుష్పమాలావల్లఘవఇమేతవశ
రామేసుఖాఃనతుక్లేశదాఇత్యర్థః॥౧౭॥విధూతవర్మేతి॥ప్రరూఢఇవసానుమాన్- సానుమానివప్రరూఢఃనిశ్చలః-బభూవ॥తి॥ ప్రత్యూషేభాను
మానివక్షతజరక్తవర్ణత్వాదిభిఃభాసః॥౨౧॥వ్యశీర్యతేతి॥ కృతప్రతికృతాన్యోన్యం-కృతేప్రతికృతంఅన్యోన్యంయస్మిన్కర్మణితత్తథా॥ ౨౫॥

నచతౌ యుద్ధవైముఖ్యం శ్రమం వాప్యుపజగ్మతుః ॥ ౨౭॥ అస్త్రాణ్యస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠౌ దర్శయంతౌ పునః పునః । శరాను
చ్చావచాకారానంతరిక్షే బబంధతుః ॥ ౨౮ ॥ వ్యపేతదోషమస్యంతౌ లఘుచిత్రం చ సుష్ఠు చ । ఉభౌ తౌ తుములం ఘో
రం చక్రతుర్నరరాక్షసౌ ॥ ౨౯॥ తయోః పృథక్ పృథగ్భీమశ్శుశ్రువే తలనిస్స్వనః । ప్రకంపయన్ జనం ఘోరో నిర్ఘాత
ఇవ దారుణః ॥ ౩౦ ॥ స తయోర్భ్రాజతే శబ్దస్తదా సమరసక్తయోః । సుఘోరయోర్నిష్టనతోర్గగనే మేఘయో
ర్యథా ॥ ౩౧ ॥ సువర్ణపుంఖైర్నారాచైర్బలవంతౌ కృతవ్రణౌ । ప్రసుస్రువాతే రుధిరం కీర్తిమంతౌ జయే ధృతౌ ॥
౩౨॥ తే గాత్రయోర్నిపతితా రుక్మపుంఖాశ్శరా యుధి । అసృగ్దిగ్ధా వినిష్పత్య వివిశుర్ధరణీతలం ॥ ౩౩॥ అన్యే సు
నిశితైశ్శస్త్రైరాకాశే సంజఘట్టిరే । బభంజుశ్చిచ్ఛిదుశ్చాన్యే తయోర్బాణాస్సహస్రశః ॥ ౩౪ ॥ స బభూవ రణో
ఘోరస్తయోర్బాణమయశ్చయః । అగ్నిభ్యామివ దీప్తాభ్యాం సత్రే కుశమయశ్చయః ॥ ౩౫ ॥ తయోః కృతవ్రణౌ దే
హౌ శుశుభాతే మహాత్మనోః । సపుష్పావివ నిష్పత్రౌ వనే శాల్మలికింశుకౌ ॥ ౩౬ ॥ చక్రతుస్తుములం ఘోరం సన్నిపా
తం ముహుర్ముహుః । ఇంద్రజిల్లక్ష్మణశ్చైవ పరస్పరవధైషిణౌ ॥ ౩౭॥ లక్ష్మణో రావణిం యుద్ధే రావణిశ్చాపి లక్ష్మ
ణం । అన్యోన్యం తావభిఘ్నంతౌ న శ్రమం ప్రత్యపద్యతాం ॥ ౩౮॥ బాణజాలైశ్శరీరస్థైరవగాఢైస్తరస్వినౌ । శుశుభా
తే మహావీర్యౌ ప్రరూఢావివ పర్వతౌ ॥ ౩౯ ॥ తయో రుధిరసిక్తాని సంవృతాని శరైర్భృశం । బభ్రాజుస్సర్వగాత్రా
ణి జ్వలంత ఇవ పావకాః ॥ ౪౦ ॥ తయోరథ మహాన్ కాలో వ్యత్యయాద్యుధ్యమానయోః । న చ తౌ యుద్ధవైముఖ్యం శ్ర
మం వాప్యుపజగ్మతుః ॥ ౪౧ ॥ అథ సమరపరిశ్రమం నిహంతుం సమరముఖేష్వజితస్య లక్ష్మణస్య । ప్రియహితముపపా
దయన్ మహౌజాస్సమరముపేత్య విభీషణోఽవతస్థే ॥ ౪౨॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-ఏకోననవతితమస్సర్గః. ********

యుధ్యమానౌ తు తౌ దృష్ట్వా ప్రసక్తౌ నరరాక్షసౌ । ప్రభిన్నావివ మాతంగౌ పరస్పరవధైషిణౌ ॥ తౌ ద్రష్టుకామ
స్సంగ్రామే పరస్పరగతౌ బలీ । శూరస్స రావణభ్రాతా తస్థౌ సంగ్రామమూర్ధని ॥ ౨ ॥ తతో విస్ఫారయామాస మహ
ద్ధనురవస్థితః । ఉత్ససర్జ చ తీక్ష్ణాగ్రాన్ రాక్షసేషు మహాశరాన్ ॥ ౩॥ తే శరాశ్శిఖిసంకాశా నిపతంతస్సమాహితాః ।
రాక్షసాన్ దారయామాసుర్వజ్రాణీవ మహాగిరీన్ ॥ ౪॥ విభీషణస్యానుచరాస్తేఽపి శూలాసిపట్టిశైః । చిచ్ఛిదుస్సమరే వీ
రాన్ రాక్షసాన్ రాక్షసోత్తమాః ॥ ౫॥ రాక్షసైస్తైః పరివృతస్స తదా తు విభీషణః । బభౌ మధ్యే ప్రహృష్టానాం కలభానా
మివ ద్విపః ॥ ౬ ॥ తతస్సంచోదయానో వై హరీన్ రక్షోరణప్రియాన్ । ఉవాచ వచనం కాలే కాలజ్ఞో రక్షసాం వరః ॥ ౭॥
ఏకోఽయం రాక్షసేంద్రస్య పరాయణమివ స్థితః । ఏతచ్ఛేషం బలం తస్య కిం తిష్ఠత హరీశ్వరాః ॥ ౮ ॥ అస్మిన్ వినిహ

పాతయోః- ధారాసంపాత ఆసార ఇత్యమరః ॥ ౨౭॥ ౨౮॥ వ్యపేతేతి ॥ వ్యపేతదోషం వ్యపగత మోహత్వదోషం-అస్యంతౌ బాణాన్ క్షిపం
తౌ ॥ ౨౯॥ ౩౧॥ సువర్ణేతి ॥ ధృతౌ అవహితౌ ॥ ౩౨॥ ౩౩॥ అన్య ఇతి ॥ తయోః అన్యే కేచన బాణాః ఆకాశే సునిశితైః శస్త్రైః- సంజఘట్టి
రే సంఘట్టితాః- అన్యే బాణాః-బాణాన్-సహస్రశః- బభంజుః-చిచ్ఛిదుశ్చేతి సంబంధః ॥ ౩౪॥ స బభూవేతి ॥ స ణః రణః-ఘోరో బభూవ- య
స్మిన్ తయోర్బాణమయశ్చయః - సత్రే దీప్తాభ్యామగ్నిభ్యాం సహితః - కుశమయశ్చయ ఇవాసీత్ - అగ్నీ గార్హపత్యాహవనీయౌ ॥ ౩౫॥
౩౬॥ చక్రతురితి ॥ సన్నిపాతం యుద్ధం ॥ ౩౭॥ లక్ష్మణ ఇతి ॥ ప్రత్యపద్యతాం ప్రత్యపద్యేతాం ॥ ౩౮॥ ౩౯॥ తయోరితి ॥ బభ్రాజుః-అపశ్యంపరస్మై
పదం ॥ ౪౦॥ ౪౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

అథేంద్రజితో రథభంగః- యుధ్యమానౌత్విత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం । ప్రభిన్నౌ మత్తమాతంగావివ పరస్పరగతౌ పరస్పరం యుద్ధా
ర్థం సంగతౌ- తౌ లక్ష్మణేంద్రజితౌ-ప్రథమం ద్రష్టుకామస్స విభీషణస్తౌ దృష్ట్వా- సంగ్రామమూర్ధని యోద్ధుం తస్థావిత్యన్వయః స్వయం ప్రథ
మం యుద్ధం కర్తుముద్యుక్తోఽపి తయోర్బలాధిక్యం ద్రష్టుం తూష్ణీం స్థితః- తయోర్బలతౌల్యే దృష్టే స్వస్య రామవిషయకించిత్కార్యార్థమిదానీం
యుద్ధాయ తస్థావిత్యర్థః ॥ ౨॥ తత ఇతి ॥ ధనుః తావాత్వికం కించిత్-విభీషణస్య కేవలగదాపాణిత్వాత్ ॥ ౩॥ తే శరా ఇతి ॥ వజ్రాణి అశనయః ॥

తి ॥ మహాన్ కాలః అనేకదినరూపః ॥ ౨౮॥ ౩౧॥ ౩౨॥ జయే ధృతౌ ధృతోత్సాహౌ ॥ ౩౨॥ ౩౪॥ స బభూవేతి ॥ స రావణిః- ఘోరో బభూవ-తస్మిన్
రణే తయోర్బాణమయః-చయః-సత్రే దీప్తాభ్యామగ్నిభ్యాం సహితః కుశమయశ్చయ ఇవ ఆస్తే ॥ ౩౫॥ ౩౬॥ చక్రతురితి ॥ సన్నిపాతం యుద్ధం ॥
౩౮॥ బాణజాలైరితి ॥ ప్రరూఢౌ రూఢవృక్షౌ ॥ తి ॥ అవగాఢైః గాఢమగ్నైః ॥ ౩౯॥ ౪౧॥ అథ సమరపరిశ్రమమితి ॥ సమరపరిశ్రమం-ఇంద్రజి
తమితి శేషః ॥ ౪౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోననవతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

యుధ్యమానావిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ప్రభిన్నౌ మత్తౌ-పరస్పరగతౌ- పరస్పరం యుద్ధార్థం సంగతౌ- లక్ష్మణేంద్రజితౌ-ప్రథ
మం ద్రష్టుకామః - స విభీషణః - తౌ దృష్ట్వా సంగ్రామమూర్ధని యోద్ధుం తస్థావిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తే శరా ఇతి ॥ వజ్రాణి అశనయః ॥

తే పాపే రాక్షసే రణమూర్ధని । రావణం వర్జయిత్వా తు శేషమస్య హతం బలమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రహస్తో నిహతో వీరో ని
కుంభశ్చ మహాబలః । కుంభకర్ణశ్చ కుంభశ్చ ధూమ్రాక్షశ్చ నిశాచరః ॥ జంబుమాలీ మహామాలీ తీక్ష్ణవేగోఽశనిప్ర
భః । సుప్తఘ్నో యజ్ఞకోపశ్చ వజ్రదంష్ట్రశ్చ రాక్షసః ॥ సంహ్రాదీ వికటో నిఘ్నః తపనో దమ ఏవ చ । ప్రఘాసః
ప్రఘసశ్చైవ ప్రజంఘో జంఘ ఏవ చ ॥ అగ్నికేతుశ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతుశ్చ వీర్యవాన్ । విద్యుజ్జిహ్వో ద్విజి
హ్వశ్చ సూర్యశత్రుశ్చ రాక్షసః ॥ అకంపనః సుపార్శ్వశ్చ చక్రమాలీ చ రాక్షసః । కంపనః సత్త్వవంతౌ తౌ దేవాంత
కనరాంతకౌ ॥ ౧౪ ॥ ఏతాన్నిహత్యాతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్ । బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వా లంఘ్య
తాం గోష్పదం లఘు ॥ ౧౫ ॥ ఏతావదేవ శేషం వో జేతవ్యమిహ వానరాః । హతాస్సర్వే సమాగమ్య రాక్షసా బలదర్పి
తాః ॥ ౧౬ ॥ అయుక్తం నిధనం కర్తుం పుత్రస్య జనితుర్మమ । ఘృణామపాస్య రామార్థే నిహన్యాం భ్రాతురాత్మజమ్ ॥ ౧౭ ॥
హంతుకామస్య మే బాష్పం చక్షుశ్చైవ నిరుధ్యతి । తమేవైష మహాబాహుర్లక్ష్మణశ్శమయిష్యతి ॥ వానరా ఘ్నత సం
భూయ భృత్యానస్య సమీపగాన్ ॥ ౧౮ ॥ ఇతి తేనాతియశసా రాక్షసేనాభిచోదితాః । వానరేంద్రా జహృషిరే లాంగూ
లాని చ వివ్యధుః ॥ ౧౯ ॥ తతస్తే కపిశార్దూలాః క్ష్వేళంతశ్చ ముహుర్ముహుః । ముముచుర్వివిధాన్నాదాన్ మేఘాన్ దృ
ష్ట్వేవ బర్హిణః ॥ ౨౦ ॥ జాంబవానపి తైస్సర్వైస్స్వయూథైరపి సంవృతః । అశ్మభిస్తాడయామాస నఖైర్దంతైశ్చ రా
క్షసాన్ ॥ ౨౧ ॥ నిఘ్నంతమృక్షాధిపతిం రాక్షసాస్తే మహాబలాః । పరివవ్రుర్భయం త్యక్త్వా తమనేకవిధాయుధాః ॥ ౨౨ ॥
శరైః పరశుభిస్తీక్ష్ణైః పట్టసైర్యష్టితోమరైః । జాంబవంతం మృధే జఘ్నుర్నిఘ్నంతం రాక్షసీం చమూమ్ ॥ ౨౩ ॥ స సంప్ర
హారస్తుములస్సంజజ్ఞే కపిరక్షసామ్ । దేవాసురాణాం క్రుద్ధానాం యథా భీమో మహాస్వనః ॥ ౨౪ ॥ హనుమానపి సంక్రు
ద్ధస్సాలముత్పాట్య వీర్యవాన్ । రక్షసాం కదనం చక్రే సమాసాద్య సహస్రశః ॥ ౨౫ ॥ స దత్త్వా తుములం యుద్ధం పితృవ్య
స్యేంద్రజిన్మృధే । లక్ష్మణం పరవీరఘ్నం పునరేవాభ్యధావత ॥ ౨౬ ॥ తౌ ప్రయుద్ధౌ తదా వీరౌ మృధే లక్ష్మణరాక్షసౌ । శ
రౌఘానభివర్షంతౌ జఘ్నతుస్తౌ పరస్పరమ్ ॥ ౨౭ ॥ అభీక్ష్ణమంతర్దధతుశ్శరజాలైర్మహాబలౌ । చంద్రాదిత్యావివో
ష్ణాంతే యథా మేఘైస్తరస్వినౌ ॥ ౨౮ ॥ న హ్యాదానం న సంధానం ధనుషో వా పరిగ్రహః । న విప్రమోక్షో బాణానాం న వి
కర్షో న విగ్రహః ॥ న ముష్టిప్రతిసంధానం న లక్ష్యప్రతిపాదనమ్ । అదృశ్యత తయోస్తత్ర యుధ్యతోః పాణిలాఘవాత్ ॥ ౩౦ ॥
చాపవేగవినిర్ముక్తబాణజాలైస్సమంతతః । అంతరిక్షేఽభిసంఛన్నే న రూపాణి చకాశిరే ॥ ౩౧ ॥ లక్ష్మణో రావణిం ప్రా

---

౯ ॥ ౭ ॥ ఏకోఽయమితి ॥ పరాయణం గతిః ॥ ౯ ॥ ఉక్తానుక్తాంశ్చ రాక్షసాన్ యుద్ధహతాన్ కాంశ్చిత్పరిగణయతి త్వత్సాహాయ్యాత్. ప్రహస్త ఇత్యాది
నా శ్లోకపంచకేన ॥ అకంపనః కంపనశ్చ రాక్షసౌ - సర్వత్ర నిహత ఇత్యనేనాన్వయః - దేవాంతకనరాంతకావిత్యత్ర నిహతావితి పరిణామః కార్యః ॥
౧౪ ॥ ఏతానితి ॥ ఏతాన్ రాక్షససత్తమాన్ - నిహత్య స్థితానాం భవతామ్ ఇంద్రజితో హననం బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వా స్థితస్య పుంసో గోష్పదతర
ణమివ సుకరమితి నిదర్శనా - బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వేవ ఏతానతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్ నిహత్య స్థితైః భవద్భిః గోష్పదమివ లఘు
ఇంద్రజిద్ధననరూపం స్వల్పం కార్యం లంఘ్యతామిత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ ఏతావదితి ॥ ఏతావదేవ ఇంద్రజిన్మాత్రమేవ ॥ ౧౬ ॥ అయుక్తమితి ॥ జనితుః జన
యితుః - పితృవ్యస్యేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ హంతుకామస్యేతి ॥ బాష్పం కర్తృ - చక్షుః - నిరుధ్యతి నిరుణద్ధి ॥ ౧౮ ॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ యథా భీమ ఇతి. మహా
స్వనో దేవానాం సంప్రహారో యథా తథేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ హసమానితి ॥ అత్ర హనుమతో యుద్ధకథనాత్ కించిద్విశ్రమార్థం తస్య పృష్ఠాదవరూఢో
లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే - సహస్రశః కదనమిత్యన్వయః ॥ ౨౫ ॥ ౨౮ ॥ న హ్యాదానమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ ఆదానం బాణస్య తూణాదు
ద్ధరణం - సంధానం ఉద్ధృతస్య బాణస్య ధనుష్యవస్థాపనం - ధనుషో వా పరిగ్రహః సవ్యాపసవ్యత్వేన కార్ముకగ్రహణం - బాణానాం విప్రమోక్షః వి
సర్జనం - వికర్షః ఆకర్ణగ్రహణం - విగ్రహః ఆలీఢాద్యవస్థానవిశేషః - సావష్టంభావస్థానం వా - ధనుర్జ్యాదీనాం ప్రవిభాగో వా - విగ్రహస్స్వమ
కాయేరోధప్రవిభాగయోరితి విశ్వః ॥ ముష్టిప్రతిసంధానం జ్యాకార్ముకయోర్ముష్టిబంధనం - లక్ష్యప్రతిపాదనం లక్ష్యప్రాపణం లక్ష్యవేధ ఇతి
యావత్ ॥ ౩౦ ॥ చాపవేగేతి ॥ రూప్యంత ఇతి రూపాణి వస్తూని - బాణవ్యతిరేకేణ న కించిత్తదానీం దృశ్యత ఇతి భావః ॥ ౩౧ ॥ లక్ష్మణ ఇతి ॥ లోకవ్యవ

---

౧౫ ॥ ఏతావదేవేతి ॥ ఏతావదేవ - ఇంద్రజిన్మాత్రమేవ - శేషమ్ ॥ ౧౬ ॥ అయుక్తమితి ॥ జనితుః పితృవ్యస్య ॥ ౧౭ ॥ హంతుకామస్యేతి ॥ బాష్పం కర్తృ - ని
రుధ్యతి నిరుణద్ధి ॥ ౨౪ ॥ హనుమానపీతి ॥ అత్ర హనుమతో యుద్ధకథనాత్ - విశ్రమార్థం స్వస్కంధస్థితో లక్ష్మణోఽవరోపిత ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౨౬ ॥ తా
వితి ॥ ప్రయుద్ధౌ - యోద్ధుముపక్రాంతౌ ॥ ౨౭ ॥ అభీక్ష్ణమితి ॥ ఉష్ణాంతే వర్షాదౌ - చంద్రాదిత్యావివ స్థితౌ - మహాబలౌ మేఘైర్యథా మేఘై
రివ - శరజాలైః అభీక్ష్ణమ్ - అంతర్దధతుః - అదృశ్యౌ బభూవతుః ॥ ౨౮ ॥ న హ్యాదానమితి ॥ ధనుషో వా పరిగ్రహః - సవ్యాపసవ్యేన కార్ముకగ్రహణం -
విగ్రహః ఆలీఢాద్యవస్థానవిశేషః - ముష్టేః ప్రతిసంధానం జ్యాకార్ముకయోర్ముష్టిబంధనం - లక్ష్యప్రతిపాదనం - లక్ష్యవేధః ॥ ౩౦ ॥ చాపవేగేతి ॥ రూపా

వ్యరావణిశ్చాపి లక్ష్మణం। అవ్యవస్థా భవత్యుగ్రా తాభ్యామన్యోన్యవిగ్రహే ॥ ౩౨½॥ తాభ్యాముభాభ్యాం తరసా విసృ
ష్టైర్విశిఖైశ్శితైః॥ నిరంతరమివాకాశం బభూవ తమసావృతం ॥ ౩౩½॥ తైః పతద్భిశ్చ బహుభిస్తయోశ్శరశతైశ్శితైః॥ దిశ
శ్చ ప్రదిశశ్చైవ బభూవుశ్శరసంకులాః । తమసా సంవృతం సర్వమాసీద్భీమతరం మహత్ ॥ అస్తం గతే సహస్రాంశౌ
సంవృతం తమసైవ హి॥ ౩౫½॥ రుధిరౌఘమహానద్యః ప్రావర్తంత సహస్రశః ॥ క్రవ్యాదా దారుణా వాగ్భిశ్చిక్షిపుర్భీమ
నిస్వనం॥ ౩౬½॥ న తదానీం వవౌ వాయుర్న చ జజ్వాల పావకః॥ స్వస్త్యస్తు లోకేభ్య ఇతి జజల్పుశ్చ మహర్షయః । సంపే
తుశ్చాత్ర సంప్రాప్తా గంధర్వాస్సహ చారణైః॥ ౩౭ ॥ అథ రాక్షససింహస్య కృష్ణాన్ కనకభూషణాన్ । శరైశ్చతుర్భి
స్సౌమిత్రిర్వివ్యాధ చతురో హయాన్॥ ౩౮॥ తతోఽపరేణ భల్లేన సితేన నిశితేన చ । సంపూర్ణాయతముక్తేన సుపత్రేణ సు
వర్చసా॥ మహేంద్రాశనికల్పేన సూతస్య విచరిష్యతః। స తేన బాణాశనినా తలశబ్దానునాదినా ॥ లాఘవాద్రాఘవశ్శ్రీ
మాన్ శిరః కాయాదపాహరత్ ॥౪౧½॥ స యంతరి మహాతేజా హతే మందోదరీసుతః॥ స్వయం సారథ్యమకరోత్పునశ్చ
ధనురస్పృశత్। తదద్భుతమభూత్తత్ర సామర్థ్యం పశ్యతాం యుధి॥ ౪౩ ॥ హయేషు వ్యగ్రహస్తం తం వివ్యాధ నిశితైశ్శ
రైః। ధనుష్యథ పునర్వ్యగ్రే హయేషు ముముచే శరాన్॥౪౪॥ ఛిద్రేషు తేషు బాణేషు సౌమిత్రిశ్శీఘ్రవిక్రమః। అర్దయా
మాస బాణౌఘైర్విచరంతమభీతవత్ ॥౪౫॥ నిహతం సారథిం దృష్ట్వా సమరే రావణాత్మజః । ప్రజహౌ సమరోద్ధర్షం విషణ్ణ
స్సబభూవ హ॥౪౬॥ విషణ్ణవదనం దృష్ట్వా రాక్షసం హరియూథపాః । తతః పరమసంహృష్టా లక్ష్మణం చాభ్యపూజయన్॥
౪౬॥ తతః ప్రమాథీ శరభో రభసో గంధమాదనః। అమృష్యమాణాశ్చత్వారశ్చక్రుర్వేగం హరీశ్వరాః॥ ౪౭॥ తే చాస్య హ
యముఖ్యేషు తూర్ణముత్ప్లుత్య వానరాః। చతుర్షు సమహావీర్యా నిపేతుర్భీమవిక్రమాః॥ ౪౮॥ తేషామధిష్ఠితానాం తై
ర్వానరైః పర్వతోపమైః। ముఖేభ్యో రుధిరం రక్తం హయానాం సమవర్తత॥ ౫౦॥ తే హయా మథితా భగ్నా వ్యసవో ధర
ణీం గతాః॥ ౫౦½॥ తే నిహత్య హయాంస్తస్య ప్రమథ్య చ మహారథం ॥ పునరుత్పత్య వేగేన తస్థుర్లక్ష్మణపార్శ్వతః॥౫౧½॥
స హతాశ్వాదవప్లుత్య రథాన్మథితసారథేః॥ శరవర్షేణ సౌమిత్రిమభ్యధావత రావణిః॥ ౫౨½॥ తతో మహేంద్రప్రతిమస్స
లక్ష్మణః పదాతినం తం నిశితైశ్శరోత్తమైః। సృజంతమాజౌ నిశితాన్ శరోత్తమాన్ భృశం తదా బాణగణైర్న్యవారయత్॥
౫౩½॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే నవతితమస్సర్గః ************************ స హతాశ్వో మహాతేజా భూ
మౌ తిష్ఠన్ నిశాచరః। ఇంద్రజిత్పరమక్రుద్ధస్సంప్రజజ్వాల తేజసా ॥ ౧ ॥ తౌ ధన్వినౌ జిఘాంసంతావన్యోన్యమిషుభిర్భృ

హారానుసారేణాత్ర త్రయాణాం కారకసంబంధః- లక్ష్మణో రావణిం రావణిశ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య- తాభ్యామన్యోన్యవిగ్రహే అన్యోన్యాభిభవే- ఉ
గ్రా అవ్యవస్థా భవతి- అన్యోన్యప్రాప్త్యావయమేనం నిగృహ్ణీమ ఇతి అయం వా ఏనమితి నిశ్చయో నాభవదిత్యర్థః - యద్వా- రావణింలక్ష్మణో రావణి
శ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య- అయుధ్యేతామితి శేషః - తాభ్యాం తథా యుద్ధం కుర్వద్భ్యాం - అన్యోన్యవిగ్రహే పరస్పరప్రహారైః క్రియమాణే ఉగ్రా
అవ్యవస్థా భవతి- క్షణే క్షణే జయపరాజయనియమో నాభూదిత్యర్థః॥ ౩౨½॥౩౩½॥ తైః పతద్భిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ శరశతైః నిమిత్త
భూతైః- మహత్ అత్యంతం॥ ౩౫½॥ రుధిరౌఘేతి॥ చిక్షిపుః చుక్రుశుః॥ ౩౬½॥ న తదానీమిత్యాది॥ అత్ర యుద్ధస్థలే పూర్వం సంప్రాప్తాః గంధర్వాః- చా
రణైస్సహ సంపేతుః- అన్యత్ర గతా ఇత్యర్థః- అతిఘోరయుద్ధదర్శనభయాదితి భావః॥ ౩౭॥౩౮॥ తతోఽపరేణేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥
సంపూర్ణాయతముక్తేన సంపూర్ణాకృష్టముక్తేన॥౪౧½॥౪౪॥ ఛిద్రేష్వితి॥ ఛిద్రేషు రంధ్రేషు బాణేషు బాణప్రయోగేషు శీఘ్రవిక్రమః త్వస్వ
యః॥౪౫॥ నిహతమితి॥ సమరోద్ధర్షం యుద్ధగర్వం॥౪౬॥౪౭॥ తే చాస్యేతి॥ సమహావీర్యాః మహావీర్యసహితాః॥౪౮॥ తేషామితి॥ రక్తం శోణితం॥౫౦॥
౫౨½॥ తతఇతి॥ పదాతినం పదాభ్యామాపతంతం గచ్ఛంతం- అత ఏవ సాత్యగమన ఇత్యస్మాణ్ణినిః॥ ౫౩½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయ
ణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- నవతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋ అథేంద్రజిద్వధః- స హతాశ్వ ఇత్యాది॥౧॥

ప్యంత ఇతి రూపాణి- బాణవ్యతిరేకేణ న కించిత్తదానీమదృశ్యతేతి భావః॥ ౩౧½॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ లక్ష్మణశ్చ రావణిం రావణిశ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య-
అయుధ్యేతామితి శేషః. తథా యుద్ధం కుర్వతాం అన్యోన్యవిగ్రహే- అన్యోన్యాభిభవే- ఉగ్రా అవ్యవస్థా భవతి అభూత్ - అన్యోన్యప్రాప్త్యా అయ
మేనం నిగృహ్ణాతి- అయం వా ఏనం నిగృహ్ణాతీతి నిశ్చయో నాభవదిత్యర్థః॥ ౩౮॥ తత ఇతి॥ సంపూర్ణాయతముక్తేన సంపూర్ణాకృష్టముక్తేన॥ తి॥ విచరి
ష్యతః రథసంచారం కరిష్యతః- తలశబ్దానునాదినా- తలం జ్యాఘాతవారణం తస్య జ్యాఘట్టనజో యశ్శబ్దః తస్యానునాదో యస్యాస్తి తేన॥ ౪౧½॥ ౪౨॥
తి॥ హయేషు హయప్రేరణవిషయే- వ్యగ్రహస్తం దృష్ట్వా తత్సమయ ఇతి శేషః॥ ౪౪॥ ౪౫॥ తి॥ సమరోద్ధర్షం సమరోత్సాహం- ప్రజహౌ త్యక్తవాన్॥
౪౮॥ ౫౧½॥ తి॥ తే నిహత్యేతి॥ తే ఋషభాదయః॥ ౫౩½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాం
డవ్యాఖ్యాయాం నవతితమస్సర్గః ❋❋❋ ౧॥ తౌ ధన్వినావితి ॥ విజయేన సహ తు నా అభినిష్క్రాంతౌ- అభిముఖమధావతాం॥ ౨॥ నిబర్హణ

శం। విజయేనాభినిష్క్రాంతౌ వనే గజవృషావివ ॥ ౨ ॥ నిబర్హయంతశ్చాన్యోన్యం తే రాక్షసవనౌకసః । భర్తారం న జహుర్యుద్ధే సంపతంతస్తతస్తతః ॥ ౩ ॥ తతస్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ హర్షయన్ రావణాత్మజః । స్తువానో హర్షమాణశ్చ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ తమసా బహులేఽస్మిన్ సంసక్తాస్సర్వతో దిశః । నేహ విజ్ఞాయతే స్వో వా పరో వా రాక్షసోత్తమాః ॥ ౫ ॥ ధృష్టం భవంతో యుధ్యంతు హరీణాం మోహనాయ వై । అహం తు రథమాస్థాయ ఆగమిష్యామి సంయుగం ॥ ౬ ॥ తథా భవంతః కుర్వంతు యథేమే కాననౌకసః । న యుధ్యేయుర్దురాత్మానః ప్రవిష్టే నగరం మయి ॥ ౭ ॥ ఇత్యుక్త్వా రావణసుతో వంచయిత్వా వనౌకసః । ప్రవివేశ పురీం లంకాం రథహేతోరమిత్రహా ॥ ౮ ॥ స రథం భూషయిత్వా తు రుచిరం హేమభూషితం । ప్రాసాసిశతసంపూర్ణం యుక్తం పరమవాజిభిః ॥ అధిష్ఠితం హయజ్ఞేన సూతేనాప్తోపదేశినా । ఆరురోహ మహాతేజా రావణిస్సమితింజయః ॥ ౧౦ ॥ స రాక్షసగణైర్ముఖ్యైర్వృతో మందోదరీసుతః । నిర్యయౌ నగరాత్తూర్ణం కృతాంతబలచోదితః ॥ ౧౧ ॥ సోఽభినిష్క్రమ్య నగరాదింద్రజిత్పరవీరహా । అభ్యయాజ్జవనైరశ్వైర్లక్ష్మణం సవిభీషణం ॥ ౧౨ ॥ తతో రథస్థమాలోక్య సౌమిత్రీ రావణాత్మజం । వానరాశ్చ మహావీర్యా రాక్షసశ్చ విభీషణః ॥ విస్మయం పరమం జగ్ము లాఘవాత్తస్య ధీమతః ॥ ౧౩ ॥ రావణిశ్చాపి సంక్రుద్ధో రణే వానరయూథపాన్ । పాతయామాస బాణౌఘైశ్శతశోఽథ సహస్రశః ॥ ౧౪ ॥ స మండలీకృతధనూ రావణిస్సమితింజయః । హరీనభ్యహనత్ క్రుద్ధః పరం లాఘవమాస్థితః ॥ ౧౫ ॥ తే వధ్యమానా హరయో నారాచైర్భీమవిక్రమాః । సౌమిత్రిం శరణం ప్రాప్తాః ప్రజాపతిమివ ప్రజాః ॥ ౧౬ ॥ తతస్సమరకోపేన జ్వలితో రఘునందనః । చిచ్ఛేద కార్ముకం తస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం ॥ ౧౭ ॥ సోఽన్యత్కార్ముకమాదాయ సజ్యం చక్రే త్వరన్నివ । తదప్యస్య త్రిభిర్బాణైర్లక్ష్మణో నిరకృంతత ॥ ౧౮ ॥ అథైనం ఛిన్నధన్వానమాశీవిషవిషోపమైః । వివ్యాధోరసి సౌమిత్రీ రావణిం పంచభిశ్శరైః ॥ ౧౯ ॥ తే తస్య కాయం నిర్భిద్య మహాకార్ముకనిస్సృతాః । నిపేతుర్ధరణీం బాణా రక్తా ఇవ మహోరగాః ॥ ౨౦ ॥ స భిన్నవర్మా రుధిరం వమన్ వక్త్రేణ రావణిః । జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠం దృఢజ్యం బలవత్తరం ॥ ౨౧ ॥ స లక్ష్మణం సముద్దిశ్య పరం లాఘవమాస్థితః । వవర్ష శరవర్షాణి వర్షాణీవ పురందరః ॥ ౨౨ ॥ ముక్తమింద్రజితా తత్తు శరవర్షమరిందమః । అవారయదసంభ్రాంతో లక్ష్మణస్సుదురాసదం ॥ ౨౩ ॥ దర్శయామాస చ తదా రావణిం రఘునందనః । అసంభ్రాంతో మహాతేజాస్తదద్భుతమివాభవత్ ॥ ౨౪ ॥ తతస్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాంస్త్రిభిరేకైకమాహవే । అవిధ్యత్పరమక్రుద్ధశ్శీఘ్రాస్త్రం సంప్రదర్శయన్ । రాక్షసేంద్రసుతం చాపి బాణౌఘైస్సమతాడయత్ ॥ ౨౫ ॥ సోఽతివిద్ధో బలవతా శత్రుణా శత్రుఘాతినా । అసక్తం ప్రేషయామాస లక్ష్మణాయ బహూన్ శరాన్ ॥ ౨౬ ॥ తానప్రాప్తాన్ శితైర్బాణైశ్చిచ్ఛేద రఘునందనః । సారథేరస్య చ రణే రథినో రథిసత్తమః ॥ శిరో జహార ధర్మాత్మా భల్లేనానతపర్వణా ॥ ౨౭ ॥

త్రావితి ॥ విజయేనేతి ప్రయోజనే తృతీయా- విజయాయేత్యర్థః- అభినిష్క్రాంతౌ బభూవతురితి శేషః - గజవృషావివ గజశ్రేష్ఠావివ- యద్వా- కించిద్ధీనబలత్వాదింద్రజితో వృషభతుల్యత్వం ॥ ౨ ॥ నిబర్హయంత ఇతి ॥ సంపతంతః- పరితస్సంచరంత ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ స్తువానః స్తువన్- అషాన్ఛాందసః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ధృష్టమితి ॥ మోహనాయ మన్నిర్గమనాపరిజ్ఞానాయ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ స రథమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ భూషయిత్వా- స్వతేజసా భూషయిత్వా- ఆప్తోపదేశినా హితోపదేశినా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అతః తస్మాద్యుద్ధప్రదేశాత్ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ త్వరన్నివేతి- ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే- నిరకృంతత అచ్ఛినత్ ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ రా ॥ స భిన్నవర్మేతి ॥ అనేన పునశ్చ కవచాంతరమపి స్వీకృతవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౨౧ ॥ ౨౩ ॥ దర్శయామాసేతి ॥ దర్శయామాస- పరాక్రమమితి శేషః ॥ రామానుజీయం ॥ స దర్శయామాసేతి ॥ హస్తలాఘవమితి శేషః ॥ రావణిం హస్తలాఘవం దర్శయామాసేతి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ తతస్తానిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ శీఘ్రాస్త్రం శీఘ్రమంత్రం ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ అసక్తం అవ్యాసంగం- అవిలంబితం వా ॥ ౨౬ ॥ తానప్రాప్తానిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ రథినోఽస్య రావణేస్సారథేరిత్యన్వ

యంత ఇతి ॥ నిబర్హయంతః మారయంతః ॥ తి ॥ భర్తారం స్వస్వభర్తారం- సంపతంతః సంగచ్ఛమానాః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ స్తువానః స్తువన్ ॥ ౪ ॥ తి ॥ బహులేన తమసా దిశస్సంసక్తాః సంవృతాః - ఏవం చాస్మాకం బలకరీ రాత్రిరాగతేతి భావః ॥ ౫ ॥ ధృష్టమితి ॥ మోహనాయ- గమనాపరిజ్ఞానాయ ॥ తి ॥ అతో భవంతో ధృష్టం నిర్భయం యుధ్యంతు- త్వయా కిమర్థం గమ్యత ఇత్యత్రాహ- అహం త్వితి ॥ ౬ ॥ తథేతి ॥ ప్రవిష్టే- ప్రవేష్టుముపక్రాంతే- న యుధ్యేయుః - మమ నగరప్రవేశవిఘాతార్థం మయా సహ వానరా యథా యుద్ధం న కుర్యుః తథా భవంతః కుర్వంత్విత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తి ॥ హయజ్ఞేన అశ్వహృదయజ్ఞేన- ఆప్తం హితముపదేష్టుం శీలమస్యస్య- తేన ॥ ౧౦ ॥ తి ॥ సమరకోపేన రావణిసమరజన్యకోపేన ॥ ౧౭ ॥ సోఽన్యత్కార్ముకమితి ॥ త్వరన్నివ- శీఘ్రమేవ ॥ ౧౮ ॥ తి ॥ రక్తాః బాణానామపి రుధిరసంబంధాద్రక్తత్వం ॥ ౨౩ ॥ దర్శయామాసేతి ॥ ఆత్మపౌరుషమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ అ

అసూతాస్తే హయాస్తత్ర రథమాహురవిక్లబాః॥ మండలాన్యభిధావంతస్తదద్భుతమివాభవత్ ॥ ౨౯½॥ అమర్షవశమా
పన్నస్సౌమిత్రిర్దృఢవిక్రమః॥ ప్రత్యేకం ధ్యర్ధయాంస్తస్య శరైర్విత్రాసయన్ రణే॥ ౩౦½॥ అమృష్యమాణస్తత్కర్మ రా
వణస్యసుతో బలీ॥ వివ్యాధ దశభిర్బాణైస్సౌమిత్రింతమమర్షణం॥ ౩౧½॥ తేతస్య వజ్రప్రతిమాశ్శరాస్సర్పవిషోపమాః॥
కాలయం జగ్మురాహత్య కవచం కాంచనప్రభం॥ ౩౨½॥ అభేద్యకవచం మత్వా లక్ష్మణం రావణాత్మజః॥ లలాటే లక్ష్మణం బా
ణైస్సుపుంఖైస్త్రిభిరింద్రజిత్ । అవిధ్యత్పరమక్రుద్ధశ్శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయన్ ॥ ౩౪॥ తైః పృషత్కైర్లలాటస్థైశ్శుశు
భే రఘునందనః। రణాగ్రే సమరశ్లాఘీ త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః ॥ ౩౫ ॥ స తథాప్యర్దితో బాణై రాక్షసేన మహామృధే।
తమాశు ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణః పంచభిశ్శరైః ॥ వికృష్యేంద్రజితో యుద్ధే వదనే శుభకుండలే ॥ ౩౬½ ॥ లక్ష్మణేంద్ర
జితౌ వీరౌ మహాబలశరాసనౌ ॥ అన్యోన్యం జఘ్నతుర్బాణైర్విశిఖైర్భీమవిక్రమౌ॥ ౩౭½ ॥ తతశ్శోణితదిగ్ధాం
గౌ లక్ష్మణేంద్రజితావుభౌ॥ రణే తౌ రేజతుర్వీరౌ పుష్పితావివ కింశుకౌ॥ ౩౮½ ॥ తౌ పరస్పరమభ్యేత్య సర్వగాత్రే
ష్వరిందమౌ ॥ ఘోరైర్వివ్యధతుర్బాణైః కృతభావావుభౌ జయే ॥ ౩౯½ ॥ తతస్సమరకోపేన సంయుక్తో రావణాత్మ
జః ॥ విభీషణం త్రిభిర్బాణైర్వివ్యాధ వదనే శుభే ॥ ౪౦½ ॥ అయోముఖైస్త్రిభిర్విద్ధ్వా రాక్షసేంద్రం విభీషణం ॥
ఏకైకేనాభివివ్యాధ తాన్సర్వాన్ హరియూథపాన్॥ ౪౧½॥ ....
తస్మై దృఢతరం క్రుద్ధో జఘాన గదయా హయాన్॥ విభీషణో మహాతేజా రావణేస్సుదురాత్మనః॥ ౪౨½॥ స హతాశ్వాదవ
ప్లుత్య రథాన్నిహతసారథేః ॥ రథశక్తిం మహాతేజాః పితృవ్యాయ ముమోచ హ॥ ౪౩½ ॥ తామాపతంతీం సంప్రేక్ష్య సు
మిత్రానందవర్ధనః ॥ చిచ్ఛేద నిశితైర్బాణైర్దశధా సాపతద్భువి॥ ౪౪½॥ తస్మై దృఢధనుః క్రుద్ధో హతాశ్వాయ విభీష
ణః ॥ వజ్రస్పర్శసమాన్పంచ ససర్జోరసి మార్గణాన్॥ ౪౫½॥ తేతస్య కాయం నిర్భిద్య రుక్మపుంఖా నిమిత్తగాః॥ బభూ
వుర్లోహితాదిగ్ధా రక్తా ఇవ మహోరగాః ॥ ౪౬½ ॥ స పితృవ్యాయ సంక్రుద్ధ ఇంద్రజిచ్ఛరమాదదే॥ ఉత్తమం రక్ష
సాం మధ్యే యమదత్తం మహాబలః॥ ౪౭½॥ తం సమీక్ష్య మహాతేజా మహేషుం తేన సంహితం॥ లక్ష్మణోప్యాదదే బాణ
మన్యం భీమపరాక్రమః । కుబేరేణ స్వయం స్వప్నే యస్మై దత్తం మహాత్మనా ॥ దుర్జయం దుర్విషహ్యం చ సేంద్రైరపి
సురాసురైః ॥ ౪౯½ ॥ తయోస్తే ధనుషీ శ్రేష్ఠే బాహుభిః పరిఘోపమైః॥ వికృష్యమాణే బలవత్ క్రౌంచావివ చుకూజ
తుః॥ ౫౦½॥ తాభ్యాం తౌ ధనుషి శ్రేష్ఠే సంహితౌ సాయకోత్తమౌ॥ వికృష్యమాణౌ వీరాభ్యాం భృశం జజ్వలతుశ్శ్రియా॥
౫౧½ తౌ భాసయంతావాకాశం ధనుర్భ్యాం విశిఖౌ చ్యుతౌ ॥ ముఖేన ముఖమాహత్య సన్నిపేతతురోజసా॥ ౫౨½॥ స
న్నిపాతస్తయోరాసీచ్ఛరయోర్ఘోరరూపయోః ॥ సధూమవిస్ఫులింగశ్చ తజ్జోగ్నిర్దారుణోభవత్॥ ౫౩½ ॥ తౌ

యః॥ ౨౯½॥ అసూతా ఇతి॥ అవిక్లబాః అనాకులాః- శిక్షాపాటవాతిశయాదితి మంతవ్యం॥ ౨౯½॥ ౩౧½॥ తేతస్యేతి॥ కాలయం నాశం. ౩౨½॥ అభేద్యేత్యాది సార్ధశ్లోకః॥ అభేద్యకవచమిత్యనేన పూర్వకవచస్య భగ్నత్వాత్ కవచాంతరం ధృతమితి గమ్యతే- శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయన్ ఆత్మనశ్శీఘ్రాస్త్రత్వం ప్రదర్శయన్నిత్యర్థః॥ ౩౪॥ తైరితి ॥ సమరం శ్లాఘత ఇతి సమరశ్లాఘీ సమరప్రియ ఇత్యర్థః- పృషత్కైః బాణైః॥ ౩౫॥ స తథేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ వికృష్య ధనురాకృష్య॥ ౩౬½॥ లక్ష్మణేంద్రజితావితి॥ విశిఖైః విధశిఖైః శరవీరపత్రాద్వ్యాకారాగ్రైరిత్యర్థః॥ ౩౭½॥ ౩౮½॥ తావితి॥ జయే కృతభావావిత్యన్వయః॥ ౩౯½॥ ౪౨½॥ స ఇతి॥ రథశక్తిం రథే వస్థితాం శక్తిం॥ ౪౩½॥ ౪౪½॥ తస్మా ఇతి॥ దృఢధనుః దృఢధన్వా- సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాత్సాధుః॥ ౪౫½॥ తేతస్యేతి॥ నిమిత్తగాః లక్ష్యగాః- వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం ద్వయమితి నిఘంటుః॥ ౪౬½॥ సపితృవ్యాయేతి॥ రక్షసాం మధ్యే ఆదదే ఇత్యన్వయః॥ ౪౭½॥ తం సమీక్ష్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ మహాత్మనా అప్రమేయబుద్ధినా- భావివక్షిత్వాంతర్జ్ఞేనేతి యావత్॥ ౪౯½॥ ౫౧½॥ తావితి॥ సన్నిపేతతుః సంఘర్షం ప్రాప్తౌ॥ ౫౨½॥ సన్నిపాత ఇతి॥ తజ్జః సన్నిపాతజః॥ ౫౩॥ తత ఇతి॥ సం

సక్తం సంతతం॥ ౨౯½॥ అసూతా ఇతి॥ అసూతాః- అసారథయః- అవిక్లబాః అనాకులాః॥ ౩౨½॥ అభేద్యేతి॥ అభేద్యకవచమిత్యనేన పూర్వం ధృతకవచస్య విశీర్ణత్వాత్ నవ్యాంతరం ధృతవానిత్యవగమ్యతే॥ ౩౪॥ తైరితి॥ సమరశ్లాఘీ- సమరం శ్లాఘత ఇతి సమరశ్లాఘీ. సమరప్రియ ఇత్యర్థః॥ ౩౫॥ స ఇతి॥ యుద్ధే ధనుర్వికృష్య శరైరింద్రజితో వదనే వివ్యాధేతి సంబంధః॥ ౩౬½॥ లక్ష్మణేంద్రజితావితి॥ విశిఖైః విశిష్టశిఖైః నిశితైరితి యావత్ ॥ ౩౯½॥ తౌ పరస్పరమితి ॥ జయే కృతభావౌ కృతాభిప్రాయౌ ॥౪౫½॥ తేతస్యేతి॥ నిమిత్తగాః నిమిత్తం లక్ష్యం గచ్ఛంతీతి నిమిత్తగాః - వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదుః ఇతి శాసనాత్ (తి) లోహితం రుధిరం॥ ౪౬½॥ సపితృవ్యాయేతి॥ రక్షసాం మధ్యే ఆదదే ఇతి సంబంధః॥ ౪౭½॥ తి॥ బాణశబ్దోర్ధ్వాచి॥ ౫౦½॥ తి॥ సంహితౌ యోజితౌ॥ ౫౧½॥ తౌ భాసయంతావితి॥ సన్నిపేతతుః సంఘర్షం ప్రాప్తౌ ॥ ౫౩½ ॥ తి ॥ మహాగ్నిర్మహాం

మహాగ్రహసంకాశావన్యోన్యం సన్నిపత్య చ॥ సంగ్రామే శతధా యాంతౌ మేదిన్యాం సంనిపేతతుః॥ ౫౪½॥ శరౌ ప్రతిహ
తౌ దృష్ట్వా తావుభౌ రణమూర్ధని॥ వ్రీళితౌ జాతరోషౌ చ లక్ష్మణేంద్రజితౌ తదా ॥ ౫౫½॥ ససంరబ్ధస్తు సౌమిత్రిరస్త్రం
వారుణమాదదే ॥ ౫౬ ॥ రౌద్రం మహేంద్రజిద్యుద్ధే వ్యసృజద్యుధి నిష్ఠితః । తేన తద్విహతం త్వస్త్రం వారుణం పరమా
ద్భుతం॥ ౫౭ ॥ తతః క్రుద్ధో మహాతేజా ఇంద్రజిత్సమితింజయః। ఆగ్నేయం సందధే దీప్తం స లోకం సంక్షిపన్నివ॥౫౮॥
సౌరేణాస్త్రేణ తద్వీరో లక్ష్మణః ప్రత్యవారయత్ ॥ ౫౮½॥ అస్త్రం నివారితం దృష్ట్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః॥ ఆసురం
శత్రునాశాయ ఘోరమస్త్రం సమాదదే॥ ౫౯½॥ తస్మాచ్చాపాద్వినిష్పేతుర్భాస్వరాః కూటముద్గరాః ॥ శూలాని చ
భుశుండ్యశ్చ గదాః ఖడ్గాః పరశ్వధాః॥ ౬౦½॥ తద్దృష్ట్వా లక్ష్మణస్సంఖ్యే ఘోరమస్త్రమథాసురం॥ అవార్యం సర్వభూ
తానాం సర్వశత్రువినాశనం। మాహేశ్వరేణ ద్యుతిమాంస్తదస్త్రం ప్రత్యవారయత్ ॥ ౬౨ ॥ తయోస్సుతుములం యు
ద్ధం సంజాతం వాద్భుతోపమం। గగనస్థాని భూతాని లక్ష్మణం పర్యవారయన్॥ ౬౩॥ భైరవాభిరుతే భీమే యుద్ధే వానరర
క్షసాం। భూతైర్బహుభిరాకాశం విస్మితైరావృతం బభౌ॥ ౬౪॥ ఋషయః పితరో దేవా గంధర్వా గరుడోరగాః। శత
క్రతుం పురస్కృత్య రరక్షుర్లక్ష్మణం రణే॥ ౬౫॥ అథాన్యం మార్గణశ్రేష్ఠం సందధే రాఘవానుజః। హుతాశనసమస్ప
ర్శం రావణాత్మజదారణం॥౬౬॥ సుపత్రమనువృత్తాంగం సుపర్వాణం సుసంస్థితం । సువర్ణవికృతం వీరశ్శరీరాంతకరం
శరం ॥ దురావారం దుర్విషహ్యం రాక్షసానాం భయావహం । ఆశీవిషవిషప్రఖ్యం దేవసంఘైస్సమర్చితం॥ యేన శక్రో
మహాతేజా దానవానజయత్ప్రభుః । పురా దైవాసురే యుద్ధే వీర్యవాన్ హరివాహనః ॥ తదైంద్రమస్త్రం సౌమిత్రిస్సం
యుగేష్వపరాజితం। శరశ్రేష్ఠం ధనుశ్శ్రేష్ఠే నరశ్రేష్ఠోభిసందధే ॥ ౭౦ ॥ సంధాయామిత్రదళనం విచకర్ష శరాసనం।
సజ్యమాయమ్య దుర్ధర్షం కాలో లోకక్షయే యథా॥ ౭౧॥ సంధాయ ధనుషి శ్రేష్ఠే వికర్షన్నిదమబ్రవీత్ । లక్ష్మీవాన్
లక్ష్మణో వాక్యమర్థసాధకమాత్మనః ॥ ౭౨ ॥ ధర్మాత్మా సత్యసంధశ్చ రామో దాశరథిర్యది । పౌరుషే చాప్రతిద్వం
ద్వశ్శరైనం జహి రావణిం॥౭౩॥ ఇత్యుక్త్వా బాణమాకర్ణం వికృష్య తమజిహ్మగం ॥ ౭౩½ ॥ లక్ష్మణస్సమరే వీరస్ససర్జేంద్రజితం ప్రతి॥ ఐంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ ౭౪½॥ సశిరస్సశిరస్త్రాణం శ్రీమజ్జ్వలితకుండ
లం॥ ప్రమథ్యేంద్రజితః కాయాత్పాతయామాస భూతలే ॥ ౭౫½ ॥ తద్రాక్షసతనూజస్య ఛిన్నస్కంధం శిరో మహత్॥
తపనీయనిభం భూమౌ దదృశే రుధిరోక్షితం ॥ ౭౬½ ॥ హతస్తు నిపపాతాశు ధరణ్యాం రావణాత్మజః॥ కవచీ సశిరస్త్రాణో
విధ్వస్తస్సశరాసనః ॥౭౭½॥ చుక్రుశుస్తే తతస్సర్వే వానరాస్సవిభీషణాః ॥ హృష్యంతో నిహతే తస్మిన్ దేవా వృత్రవ

పక్షసంహరణ్॥ ౫౮॥ సౌరేణేతి॥ సౌరేణ-సూర్యదేవతాకేన-సూర్యతిష్యాగస్త్యేత్యాదినా యలోపః॥౫౮½॥౫౯½॥ తస్మాదితి॥ తస్మాత్ ఆసురాస్త్రప్రయోగాద్ధేతోః- చాపాత్ ఇంద్రజిద్ధనుషోపాదానాత్-కూటముద్గరాదయో వినిష్పేతురిత్యన్వయః-భుశుండ్యః ముసలవిశేషాః॥౬౦½॥ తద్దృష్ట్వేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ క్రియాద్వయార్థం తదస్త్రమితిద్విరుక్తిః॥౬౨॥ తయోరితి॥ స్పష్టః॥౬౩॥ భైరవేతి॥ భైరవాభిరుతే భయంకరశబ్దే॥౬౪॥ ఋషయ ఇతి॥ రరక్షుః-జయ జయేత్యాద్యుక్తిభిరిత్యర్థః॥౬౫॥౬౬॥ సుపత్రమిత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ అనువృత్తాంగం వర్తులస్వరూపం- సుసంస్థితం సుసంస్థానం-సువర్ణవికృతం సువర్ణేన చిత్రితం-హరివాహనః హరితవర్ణాశ్వః- ఐంద్రమస్త్రం ఐంద్రాస్త్రమంత్రయోజితం॥౭౦॥ సంధాయేతి॥ అమిత్రదళనం శత్రునాశనం- కాలః యమః॥ ౭౧॥ ౭౩॥ ఇత్యుక్త్వేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ బాణమైంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య ససర్జేత్యన్వయః - ఏకో లక్ష్మణశబ్దో లక్ష్మీయుక్తవచనః - లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణశ్శ్రీలః శ్రీమానిత్యమరః ॥ ౭౪½ ॥ సశిరస్సశిరస్త్రాణమిత్యాది॥ స బాణః॥ ౭౫½॥౭౬½ ॥ హతస్త్వితి॥ కవచీతి- కవచాదిభిస్సహ విధ్వస్తః హతః-ధరణ్యాం నిపపాతేత్యన్వయః॥౭౭½॥౭౮½॥

గారకశన్యాదిః॥౫౪½ ॥తి॥ వ్రీడితౌ స్వస్వప్రయుక్తశరస్య మోఘత్వదర్శనేన సంజాతలజ్జౌ-యద్యపి రావణేరేవ వ్రీడాయుక్తా లక్ష్మణస్య తు తద్బాణనివారణాయ ప్రయుక్తస్యార్థక్యసత్త్వేన వ్రీడాభావస్తథాపి తన్నిరాకరణపూర్వకం రిపువధపర్యంతవ్యాపారేణోపాదానాత్ తదభావేన తస్యాపి లజ్జేతి బోధ్యం-ఛత్రిన్యాయేన ద్వివచనప్రయోగ ఇతి కతకః- జాతరోషౌ- రామావిశేషే విభీషణే బాణః ప్రముక్త ఇతి లక్ష్మణస్య రోషః లక్ష్మణస్తం పరిహృతవానితి రావణే రోషః ॥౫౯½॥తి॥ శస్త్రం నివారితమితిపాఠే శస్త్రశబ్దోస్త్రపర్యాయః ॥౬౩॥తి॥ భైరవమభిరుతం యస్మిన్ తాదృశే- భూతైః ప్రాణిభిః॥౬౫॥తి॥ సన్నిహితైతదస్త్రైర్నైవాయం వధ్య ఇతి నిశ్చిత్యైంద్రాస్త్రం సందధ ఇత్యాహ-అథేతి॥ అత్ర ప్రత్యస్త్రం రావణేర్బ్రహ్మశాపవశాన్న బుద్ధ్యారూఢం॥ ౬౬॥ సుపత్రమితి॥ సుసంస్థితం సంస్థితాంగం- సువర్ణవికృతం సువర్ణాలంకృతం॥౭౩॥ ఇత్యుక్త్వేత్యాదిసపాదమేకం వాక్యం॥ లక్ష్మణః పరవీరహేత్యేతదుత్తరశేషః- ఏకవాక్యత్వే ఏకో లక్ష్మణశబ్దో లక్ష్మీవద్వచనః ॥ లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణశ్శ్రీలః లక్ష్మీమాని

ధేయథా॥౭౮॥ అథాంతరిక్షే దేవానామృషీణాం చ మహాత్మనాం॥ అభిజజ్ఞే చ సన్నాదో గంధర్వాప్సరసామపి ॥౭౯॥
పతితం తమభిజ్ఞాయ రాక్షసీ సా మహాచమూః ॥ వధ్యమానా దిశో భేజే హరిభిర్జితకాశిభిః ॥౮౦॥ వానరైర్వధ్యమా
నాస్తే శస్త్రాణ్యుత్సృజ్య రాక్షసాః॥ లంకామభిముఖాస్సర్వే నష్టసంజ్ఞాః ప్రధావితాః ॥౮౧॥ దుద్రువుర్బహుధా భీ
తా రాక్షసాశ్శతశో దిశః ॥ త్యక్త్వా ప్రహరణాన్ సర్వే పట్టసాసిపరశ్వధాన్ ॥౮౨॥ కేచిల్లంకాం పరిత్రస్తాః ప్రవిష్టా
వానరార్దితాః ॥ సముద్రే పతితాః కేచిత్ కేచిత్పర్వతమాశ్రితాః ॥౮౩॥ హతమింద్రజితం దృష్ట్వా శయానం సమ
రక్షితౌ ॥ రాక్షసానాం సహస్రేషు న కశ్చిత్ప్రత్యదృశ్యత ॥౮౪॥ యథాస్తం గత ఆదిత్యే నావతిష్ఠంతి రశ్మయః॥ తథా
తస్మిన్నిపతితే రాక్షసాస్తే గతా దిశః ॥౮౫॥ శాంతరశ్మిరివాదిత్యో నిర్వాణ ఇవ పావకః ॥ స బభూవ మహాతేజా వ్యపా
స్తగతజీవితః ॥౮౬॥ ప్రశాంతపీడాబహుళో నష్టారిష్టః ప్రతాపవాన్ ॥ బభూవ లోకః పతితే రాక్షసేంద్రసుతే తదా ॥
౮౭ ॥ హర్షం చ శక్రో భగవాన్ సహ సర్వైః సురర్షభైః ॥ జగామ నిహతే తస్మిన్ రాక్షసే పాపకర్మణి॥ ౮౮ ॥
ఆకాశే చాపి దేవానాం శుశ్రువే దుందుభిస్వనః ॥౮౯ ॥ నృత్యద్భిరప్సరోభిశ్చ గంధర్వైశ్చ మహాత్మభిః ॥౮౯॥ వవృషుః
పుష్పవర్షాణి తదద్భుతమభూత్తదా ॥ ప్రశశంసుర్హతే తస్మిన్ రాక్షసే క్రూరకర్మణి ॥౯౦॥ శుద్ధా ఆపో దిశశ్చైవ
జహృషుర్దైత్యదానవాః ॥౯౧॥ ఆజగ్ముః పతితే తస్మిన్ సర్వలోకభయావహే । ఊచుశ్చ సహితాస్సర్వే దేవగంధర్వ
దానవాః॥ విజ్వరాశ్శాంతకలుషా బ్రాహ్మణా విచరంత్వితి॥౯౨॥ తతోఽభ్యనందన్ సంహృష్టాస్సమరే హరియూథపాః॥
తమప్రతిబలం దృష్ట్వా హతం నైరృతపుంగవం॥౯౩॥ విభీషణో హనూమాంశ్చ జాంబవాంశ్చర్క్షయూథపః॥ విజయే
నాభినందంతస్తుష్టువుశ్చాపి లక్ష్మణం ॥౯౪॥ క్ష్వేళంతశ్చ నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః॥ లబ్ధలక్షా రఘుసుతం పరివా
ర్యోపతస్థిరే ॥౯౫॥ లాంగూలాని ప్రవిధ్యంతస్స్ఫోటయంతశ్చ వానరాః॥ లక్ష్మణో జయతీత్యేవం వాక్యం విశ్రావయంస్త
దా॥౯౬॥ అన్యోన్యం చ సమాశ్లిష్య కపయో హృష్టమానసాః॥ చక్రురుచ్చావచగుణా రాఘవాశ్రయజాః కథాః॥౯౭॥ త
దసుకరమథాభివీక్ష్య హృష్టాః ప్రియసుహృదో యుధి లక్ష్మణస్య కర్మ । పరమముపలభన్మనఃప్రహర్షం వినిహతమింద్ర
రిపుం నిశమ్య దేవాః ॥౯౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకనవతితమస్సర్గః. ***************************

రుధిరక్లిన్నగాత్రస్తు లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః । బభూవ హృష్టస్తం హత్వా శక్రజేతారమాహవే ॥౧॥ తతస్స జాంబ

౮౫॥ శాంతరశ్మిరితి॥ వ్యపాస్తగతజీవితః- వ్యపాస్తో విక్షిప్తాంగో గతజీవితశ్చ సః శాంతరశ్మిరాదిత్య ఇవ- నిర్వాణః శాంతః- పావక ఇవ చ బభూవ- నిస్తేజసోఽభూదిత్యర్థః॥ రా॥ శాంతరశ్మిరితి॥ గతజీవితస్సః- శాంతరశ్మిరాదిత్య ఇవ బభూవ- నిర్వాణః పావక ఇవ - వ్యపాస్త అతిష్ఠదితి సంబంధః ౮౬॥ ప్రశాంతేతి॥ ఇదమారభ్య లోకవిశేషణాః- ప్రశాంతపీడాబహుళః ప్రశాంతబహుళపీడః- ప్రతాపవాన్ సూర్యప్రకాశవాన్ పూర్వం భయేన మందసూర్యత్వాత్ ॥౮౭॥౮౮॥ ఆకాశ ఇత్యర్థం॥౮౯॥ నృత్యద్భిరితి॥ అప్సరోభిర్గంధర్వైశ్చ కృతనర్తనగానజన్యస్వనశ్శుశ్రువ ఇత్యర్థః- నృత్యద్భిరిత్యత్ర జీబభావ ఆర్షః॥౮౯॥ వవృషురితి॥ అత్రాపి దేవాః కర్తారః- వవృషుః ప్రశశంసుశ్చ॥౯౦॥౯౧॥ ఆజగ్మురిత్యాది సార్ధశ్లోకః ఏకాన్వయః॥ దేవగంధర్వదానవాః- ఆజగ్ముః- విచరంత్విత్యూచుశ్చేతి సంబంధః॥౯౨॥౯౫॥ లాంగూలానీతి॥ విశ్రావయన్ వ్యశ్రావయన్ ౯౬॥ ౯౭॥ తదసుకరమితి॥ అసుకరం దుష్కరం- సర్వేషాం ప్రాణప్రతిష్ఠాపకమితి వా - ప్రియసుహృదః- సర్వప్రియసుహృదః - ఉపలభన్నిత్యత్ర అడాత్మనేపదాభావావార్షౌ- దేవాః ఇంద్రరిపుం నిహతం నిశమ్య పరమం మనః ప్రహర్షం- ఉపలభన్ ఉపాలభంత - అథ అసుకరం తత్ ఇంద్రజిద్ధననం- ప్రియసుహృదః లక్ష్మణస్య కర్మ కృతి విషయభూతం- అభివీక్ష్య హృష్టాః విస్మితాః - ఆసన్నితి శేషః - విస్మితప్రతిఘాతయోశ్చేతి వక్తవ్యమితి హృషేః పాక్షిక ఇడభావః - దేవాశ్చారణాదిముఖేన ప్రథమమింద్రజిద్ధననం శ్రుత్వా సంతుష్టాస్సంతః పశ్చాత్తస్యాత్యంతాశక్యత్వాదత్యక్ష్యం మన్వానా యుద్ధభూమిమాగత్య తత్ ప్రత్యక్షీకృత్య విస్మితా ఆసన్నితి భావః ॥ ౯౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ లక్ష్మణశ్లాఘనం- రుధిరక్లిన్నగాత్ర ఇత్యాది॥౧॥ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సన్నిహత్య సంఘీభూయ- అవష్టభ్య యుద్ధహ

త్యమరః- బాణమైంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య ససర్జేతి సంబంధః ॥ ౮౫ ॥ శాంతరశ్మిరితి॥ వ్యపాస్తగతజీవితః- వ్యపాస్తో విక్షిప్తాంగో గతజీవితశ్చ స రావణిః- శాంతరశ్మిరాదిత్య ఇవ- నిర్వాణః పావక ఇవ చ బభూవేత్యర్థః॥ ౮౬॥ ప్రశాంతేతి॥ ప్రశాంతపీడాబహుళః- ప్రశాంతబహుళపీడః ॥ ఏకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యాం చేంద్రజిద్యుద్ధం - అహోరాత్రైస్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతిత ఇత్యుత్తరత్రాభిధానాత్ ॥ ౯౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకనవతితమస్సర్గః.❋❋

వంతంచహనుమంతంచవీర్యవాన్ । సన్నిహత్యమహాతేజాస్తాంశ్చసర్వాన్వనౌకసః ॥ ఆజగామతతస్తత్రయత్రసు
గ్రీవరాఘవౌ । విభీషణమవష్టభ్యహనుమంతంచలక్ష్మణః ॥ ౩ ॥ తతోరామమభిక్రమ్యసౌమిత్రిరభివాద్యచ । తస్థౌ
భ్రాతృసమీపస్థఇంద్రస్యేవబృహస్పతిః ॥ ౪ ॥ నిశ్వసన్నివచాగమ్యరాఘవాయమహాత్మనే । ఆచచక్షేతదావీరోఘోర
మింద్రజితోవధం ॥ ౫ ॥ రావణేస్తుశిరశ్ఛిన్నంలక్ష్మణేనమహాత్మనా । న్యవేదయతరామాయతదాహృష్టోవిభీషణః ॥ ౬ ॥
శ్రుత్వైతత్తుమహావీర్యోలక్ష్మణేనేంద్రజిద్వధం । ప్రహర్షమతులంలేభేరామోవాక్యమువాచహ ॥ ౭ ॥ సాధులక్ష్మ
ణతుష్టోస్మికర్మణాసుకృతంకృతం । రావణేర్హివినాశేనజితమిత్యుపధారయ ॥ ౮ ॥ సతంశిరస్యుపాఘ్రాయలక్ష్మణం
లక్ష్మివర్ధనం । లజ్జమానంబలాత్స్నేహాదంకమారోప్యవీర్యవాన్ ॥ ఉపవేశ్యతముత్సంగేపరిష్వజ్యావపీడితం । భ్రాత
రంలక్ష్మణంస్నిగ్ధంపునఃపునరుదైక్షత ॥ ౧౦ ॥ శల్యసంపీడితంశస్తంనిశ్వసంతంతులక్ష్మణం । రామస్తుదుఃఖసంతప్తస్త
దాశ్వసితోభృశం ॥ మూర్ధ్నిచైనముపాఘ్రాయభూయస్సంస్పృశ్యచత్వరన్ । ఉవాచలక్ష్మణంవాక్యమాశ్వా
స్యపురుషర్షభః ॥ ౧౨ ॥ కృతంపరమకల్యాణంకర్మదుష్కరకర్మణా । అద్యమన్యేహతేపుత్రేరావణంనిహతంయు
ధి ॥ అద్యాహంవిజయీశత్రౌహతేతస్మిన్దురాత్మని ॥ ౧౩ ॥ రావణస్యనృశంసస్యదిష్ట్యావీరత్వయారణే ॥ ఛిన్నోహి
దక్షిణోబాహుస్సహితస్యవ్యపాశ్రయః ॥ ౧౪ ॥ విభీషణహనూమద్భ్యాంకృతంకర్మమహద్రణే ॥ అహోరాత్రై
స్త్రిభిర్వీరఃకథంచిద్వినిపాతితః ॥ ౧౫ ॥ నిరమిత్రఃకృతోస్మ్యద్యనిర్యాస్యతిహిరావణః ॥ బలవ్యూహేనమహతాశ్రు
త్వాపుత్రంనిపాతితం । తంపుత్రవధసంతప్తంనిర్యాంతంరాక్షసాధిపం ॥ బలేనావృత్యమహతానిహనిష్యామిదుర్జ
యం ॥ ౧౭ ॥ త్వయాలక్ష్మణనాథేనసీతాచపృథివీచమే ॥ నదుష్ప్రాపాహతేత్వద్యశక్రజేతరిచాహవే ॥ ౧౮ ॥ సతం
భ్రాతరమాశ్వాస్యపరిష్వజ్యచరాఘవః ॥ రామస్సుషేణంముదితస్సమాభాష్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ సశల్యోయంమహా
ప్రాజ్ఞసౌమిత్రిర్మిత్రవత్సలః ॥ యథాభవతిసుస్వస్థస్తథాత్వంసముపాచర ॥ ౨౦ ॥ విశల్యఃక్రియతాంక్షి
ప్రంసౌమిత్రిస్సవిభీషణః ॥ ఋక్షవానరసైన్యానాంశూరాణాంద్రుమయోధినాం । యేచాప్యన్యేత్రయుధ్యంతిసశ
ల్యావ్రణినస్తథా ॥ తేపిసర్వేప్రయత్నేనక్రియంతాంసుఖినస్త్వయా ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తస్తురామేణమహాత్మాహరి
యూథపః ॥ లక్ష్మణాయదదౌనస్తస్సుషేణఃపరమౌషధం ॥ ౨౩ ॥ సతస్యాగంధమాఘ్రాయవిశల్యస్సమపద్యత ॥ తథా
నిర్వేదనశ్చైవసంరూఢవ్రణఏవచ ॥ ౨౪ ॥ విభీషణముఖానాంచసుహృదాంరాఘవాజ్ఞయా ॥ సర్వవానరముఖ్యా

రవశ్యాదవలంబ్య ॥ ౩ ॥ తతఇతి ॥ ఇంద్రస్యేవబృహస్పతిరితిపారతంత్ర్యమాత్రేసామ్యం ॥ ౪ ॥ నిశ్వసన్నితి ॥ నిశ్వసన్ - అవ్యక్తాక్షరంవదన్నిత్యర్థః -
ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ఆయాసస్యాభినయనమాత్రేణలీకత్వద్యోతనాయవా ॥ ౫ ॥ రావణసన్నిధానంకోచవతాలక్ష్మణేనాశేషేణేంద్రజిద్వ
ధకథనాద్విభీషణస్స్పష్టతయాహ ॥ రావణేరితి ॥ యద్వాలక్ష్మణేనసూచనయోక్తావపిహర్షప్రకర్షేణవిభీషణఃపునరాహ - రావణేరితి ॥ ౬ ॥ శ్రు
త్వేతి ॥ మహావీర్యోరామఇత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ సాధ్వితి ॥ సుకృతంకృతం సుకర్తవ్యంకృతం - కర్మణాయుద్ధకర్మణా ॥ ౮ ॥ సతమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వ
యం ॥ ఆరోప్య ఆరోపణాయాకృష్య - అవపీడితంశల్యపీడితం - గాఢంయథాభవతితథేతివా - క్రియావిశేషణమిదంద్వియుక్తి ॥ ౧౦ ॥ శల్యసంపీడితమి
త్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ శస్తంప్రహృతం - నిశ్వసితఃస్వయంకృతనిశ్వాసః - త్వరన్ సంస్పృశ్య - త్వరాచప్రహారవ్యథాపనయనాయేతిభా
వః ॥ ౧౨ ॥ కృతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకః ॥ దుష్కరకర్మణా - త్వయేతిశేషః ॥ ౧౩ ॥ రావణస్యేతి ॥ వ్యపాశ్రయఃఅవలంబనం ॥ ౧౪ ॥ విభీషణేతి ॥ అ
హోరాత్రైస్త్రిభిరితి - ఏకాదశ్యాదిత్రయోదశీభిరిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ నిరమిత్రఇతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ౧౬ ॥ త్వయేతి ॥ నాథేనయాచ
మానేన - నాథృయాచ్ఞాయామిత్యస్మాత్ పచాద్యచ్ ॥ ౧౮ ॥ సతమితి ॥ సమాభాష్యఆమంత్ర్య ॥ ౧౯ ॥ సశల్యోయమితి ॥ సముపాచరచికిత్సాంకు
రు ॥ ౨౦ ॥ విశల్యఇతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఋక్షవానరసైన్యానామితినిర్ధారణేషష్ఠీ ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ నస్తఃనాసికాయాం ॥ ౨౩ ॥ సఇతి ॥

---

౨ ॥ విభీషణమితి ॥ అవష్టభ్య - అవలంబ్య - యుద్ధపారవశ్యాదితిభావః ॥ ౩ ॥ తతఇతి ॥ ఇంద్రస్యేవబృహస్పతిః - ప్రధానోపసర్జనభావేనా
వస్థానమాత్రేదృష్టాంతః ॥ ౪ ॥ నిశ్వసన్నివేతి ॥ నిశ్వసన్నివేత్యత్రఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥ ౫ ॥ స్వపౌరుషకథనవ్రీడితేనలక్ష్మణేనసర్వకర్తృకత్వా
భిధానేనకథితమింద్రజిద్వధం లక్ష్మణకర్తృకనిర్దేశపూర్వకంవిభీషణోనువదతి - రావణేస్త్వితి ॥ ౮ ॥ సతమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥
క్రియాబాహుళ్యాత్తమితిద్విరుక్తిః - అంకమారోప్యఅంకంప్రత్యారోపణాయాకృష్యఉత్సంగేఉపవేశ్య - అవపీడితంగాఢంయథాతథాపరిష్వజ్య
తపునఃపునరుదైక్షతేత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ కృతమితి ॥ దుష్కరకర్మణా - దుష్కరపౌరుషేణ - త్వయేతిభావః ॥ ౧౩ ॥ రావణస్యేతి ॥ వ్యపాశ్రయః -
అవలంబభూతః ॥ ౧౮ ॥ సతమితి ॥ సమాభాష్య - సంబోధ్య ॥ ౨౦ ॥ విశల్యఇత్యాది ॥ ఋక్షవానరసైన్యానామితినిర్ధారణేషష్ఠీ ॥ ౨౨ ॥ ఏవము

నాం చికిత్సాం స తదాకరోత్ ॥ ౨౫॥ తతః ప్రకృతిమాపన్నో హృతశల్యో గతవ్యథః । సౌమిత్రిర్ముదితస్తత్ర క్షణేన విగతజ్వరః ॥ ౨౬॥ తథైవ రామః ప్లవగాధిపస్తదా విభీషణశ్చర్క్షపతిశ్చ జాంబవాన్ । అవేక్ష్య సౌమిత్రిమరోగముత్థితం ముదా ససైన్యాస్సుచిరం జహర్షిరే ॥ ౨౭॥ అపూజయత్కర్మ స లక్ష్మణస్య సుదుష్కరం దాశరథిర్మహాత్మా । హృష్టో బభూవ యుధి యూథపేంద్రో నిపాతితం శక్రజితం నిశమ్య ॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్వినవతితమస్సర్గః. *****

తతః పౌలస్త్యసచివాః శ్రుత్వా చేంద్రజితం హతమ్ । ఆచచక్షురభిజ్ఞాయ దశగ్రీవాయ సవ్యథాః ॥ ౧॥ యుద్ధే హతో మహారాజ లక్ష్మణేన తవాత్మజః । విభీషణసహాయేన మిషతాం నో మహాద్యుతిః ॥ ౨॥ శూరశ్శూరేణ సంగమ్య సంయుగేష్వపరాజితః । లక్ష్మణేన హతశ్శూరః పుత్రస్తే విబుధేంద్రజిత్ । గతస్స పరమాన్ లోకాన్ శరైస్సంతాప్య లక్ష్మణమ్ ॥ ౩॥ స తం ప్రతిభయం శ్రుత్వా వధం పుత్రస్య దారుణమ్ । ఘోరమింద్రజితస్సంఖ్యే కశ్మలం చావిశన్మహత్ ॥ ౪॥ ఉపలభ్య చిరాత్సంజ్ఞాం రాజా రాక్షసపుంగవః । పుత్రశోకార్దితో దీనో విలలాపాకులేంద్రియః ॥ ౫॥ హా రాక్షసచమూముఖ్య మమ వత్స మహారథ । జిత్వేంద్రం కథమద్య త్వం లక్ష్మణస్య వశం గతః ॥ ౬॥ నను త్వమిషుభిః క్రుద్ధో భింద్యాః కాలాంతకావపి । మందరస్యాపి శృంగాణి కిం పునర్లక్ష్మణం యుధి ॥ ౭॥ అద్య వైవస్వతో రాజా భూయో బహుమతో మమ । యేనాద్య త్వం మహాబాహో సంయుక్తః కాలధర్మణా ॥ ౮॥ ఏష పంథాస్సుయోధానాం సర్వామరగణేష్వపి ॥ ౯ ॥ యః కృతే హన్యతే భర్తుస్స పుమాన్ స్వర్గమృచ్ఛతి ॥ ౯॥ అద్య దేవగణాస్సర్వే లోకపాలాస్తథర్షయః । హతమింద్రజితం శ్రుత్వా సుఖం స్వప్స్యంతి నిర్భయాః ॥ ౧౦॥ అద్య లోకాస్త్రయః కృత్స్నాః పృథివీ చ సకాననా । ఏకేనేంద్రజితా హీనా శూన్యేవ ప్రతిభాతి మే ॥ ౧౧॥ అద్య నైరృతకన్యానాం శ్రోష్యామ్యంతఃపురే రవమ్ । కరేణుసంఘస్య యథా నినాదం గిరిగహ్వరే ॥ ౧౨॥ యౌవరాజ్యం చ లంకాం చ రక్షాంసి చ పరంతప । మాతరం మాం చ భార్యాం చ క్వ గతోఽసి విహాయ నః ॥ ౧౩॥ మమ నామ త్వయా వీర గతస్య యమసాదనమ్ । ప్రేతకార్యాణి కార్యాణి విపరీతే హి వర్తసే ॥ ౧౪॥ స త్వం జీవతి సుగ్రీవే లక్ష్మ

నివేదనః వేదనారహితః ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ తథైవేతి ॥ ముదాయుక్తమితి శేషః - ముదాయుక్తం సౌమిత్రిమవేక్ష్య జహర్షిర ఇతి సంబంధః - జహర్షిరే ఇత్యత్ర గుణ ఆర్షః ॥ ౨౭॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వినవతితమస్సర్గః - ※※※※ అథ సీతావధోద్యోగపర్యంతో రావణస్య పుత్రశోకాతిశయ ఉచ్యతే - తతః పౌలస్త్యసచివా ఇత్యాది ॥ పౌలస్త్యసచివాః రావణాగారవర్తినస్సహాయభూతాః - ఇంద్రజితం హతం శ్రుత్వా - స్వయమభిజ్ఞాయ సాభిజ్ఞానం దృష్ట్వా - సవ్యథాస్సంతో రావణాయ - ఆచచక్షుః - ఆచచక్షిరే - అథవా - అభిజ్ఞాయేతి చతుర్థీ - పూర్వమేవ యజ్ఞవిఘ్నే నిశ్చితతద్వధాయేత్యర్థః - అవజ్ఞాయేతి పాఠేపి చతుర్థీ - పక్షే అయమేవార్థః - పక్షాంతరే సాక్షాత్కారపర్యంతదర్శనం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ ౧॥ యుద్ధ ఇతి ॥ మిషతాం నః - అస్మాసు పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః - అనంతరయోజనాయామస్మాసు జీవత్స్విత్యర్థః - అనాదరే షష్ఠీ ॥ ౨॥ శూర ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ క్రియాభేదాత్ శూరపదద్వయం - విబుధేంద్రజిత్ దేవేంద్రజిత్ ॥ ౩॥ స ఇతి ॥ దారుణం క్రూరం - ఘోరం తీక్ష్ణం - కశ్మలం మూర్ఛాం - మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ ఇత్యమరః ॥ ౪॥ ౬॥ నను త్వమితి ॥ నన్విత్యామంత్రణే - కాలాంతకౌ యమస్య మూర్తిభేదౌ ॥ ౭॥ అద్యేతి ॥ భూయః అతిశయేన - కాలధర్మణా మరణేన - ఆర్షో నిచ్ సమాసాంతః - సంయుక్తః సంయోజితః ॥ ౮॥ యుద్ధమరణస్య సర్వకాంక్షితత్వాద్యుద్ధహతం త్వాం న శోచామీత్యాహ ॥ ఏష ఇతి ॥ ఏషః యుద్ధమరణరూపః పంథాః ॥ ౯॥ ఏవం యశస్యత్వాదశోచ్యత్వముక్త్వా స్వర్గ్యత్వాదశోచ్యత్వమాహ య ఇతి ॥ ౯॥ ౧౦॥ అద్యేతి ॥ లోకాస్త్రయ ఇత్యుక్త్వాపి పృథివ్యాః పృథగుపాదానం ప్రాధాన్యాత్ - యథా బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠోప్యాగత ఇత్యాదౌ ॥ ౧౧॥ ౧౨॥ యౌవరాజ్యమితి ॥ నస్సర్వాని

క్త ఇతి ॥ నస్తః - నాసికాయామ్ ॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వినవతితమస్సర్గః. ※※※※※※※※※※※※※※※ తత ఇతి ॥ స్వైస్స్వైస్సైన్యైః పరివృతాః ఇతస్తతో వానరైస్సహ యుధ్యంతః పౌలస్త్యసచివాస్తే ఇంద్రజితం హతం శ్రుత్వా - అభిజ్ఞాయ దృష్ట్వా - సవ్యథా రావణాయాచచక్షుః ఆచచక్షిర ఇత్యవగంతవ్యం - మిషతాం నో మహాద్యుతిరిత్యనుపదమేవాభిధానాత్ ॥ ౩॥ స తమితి ॥ దారుణం కరుణం - ఘోరం తీక్ష్ణం - ప్రతిభయం భయంకరమ్ - కశ్మలం మూర్ఛామ్ ॥ ౬॥ నన్వితి ॥ కాలాంతకావపి - కాలః సర్వసంహారకః - అంతకః - కాలాభిమానీ పురుషః ॥ ౭॥ అద్యేతి ॥ భూయో బహుమతః - అతిశయేన సమ్మత ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః - యేన వైవస్వతేన కాలధర్మణా కాలధర్మేణ - సంయుక్తః సంయోజితః ॥ ౮॥ యుద్ధమరణస్య సకలశూరజనకాంక్షితతయా యుద్ధహతం త్వాం న శోచామీత్యాహ - ఏష ఇతి ॥ సుయోధానాం మరణాయ ఏష పంథాః - సర్వామరగణేష్వపీతి - న కేవలం మనుష్యేషు సర్వామరగణేష్వపి సశ్లాఘ్య ఇతి భావః ॥ ౯॥ ఏతేన యశస్కరత్వాదశోచ్యత్వముక్తం - ఇదానీం స్వర్గహేతుత్వాదప్యశోచ్యత్వమాహ - యః కృత ఇతి ॥ భర్తుః కృతే యః హన్యతే స స్వర్గమృచ్ఛతీతి సంబంధః ॥ ౧౦॥ అద్యేతి ॥ త్రయో లోకాః - పాతాలాంతరిక్షస్వర్గాః - పృథివ్యాః పృథగభిధానాత్ ॥ ౧౩॥ మమ నామేతి ॥ మమ త్వయా ప్రేతకార్యాణి కర్తవ్యాని - విపరీతే వ్యుత్క్రమ ఏవ వర్తస ఇతి సంబంధః ॥ ౧౪॥ సత్వమిత్యస్య

ణే చ సరాఘవే॥ మమ శల్యమనుద్ధృత్య క్వ గతోఽసి విహాయ నః॥ ౧౫॥ ఏవమాదివిలాపార్తం రావణం రాక్షసాధిపం॥ ఆవివే
శ మహాన్ కోపః పుత్రవ్యసనసంభవః॥ ౧౬॥ ప్రకృత్యా కోపనం హ్యేనం పుత్రస్య పునరాధయః॥ దీప్తం సందీపయామా
సుర్ఘర్మేఽర్కమివ రశ్మయః॥ ౧౭॥ లలాటే భ్రుకుటీభిశ్చ సంగతాభిర్వ్యరోచత। యుగాంతే సహనక్రైస్తు మహో
ర్మిభిరివోదధిః॥ ౧౮॥ కోపాద్విజృంభమాణస్య వక్త్రాద్వ్యక్తమభిజ్వలన్। ఉత్పపాత సధూమోఽగ్నిర్వృత్రస్య వద
నాదివ॥ ౧౯॥ స పుత్రవధసంతప్తః శూరః క్రోధవశం గతః। సమీక్ష్య రావణో బుద్ధ్యా వైదేహ్యా రోచయద్వధం॥ ౨౦॥
తస్య ప్రకృత్యా రక్తే చ రక్తే క్రోధాగ్నినాపి చ॥ రావణస్య మహాఘోరే దీప్తే నేత్రే బభూవతుః॥ ౨౧॥ ఘోరం ప్రకృ
త్యా రూపం తత్తస్య క్రోధాగ్నిమూర్ఛితం। బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ దురాసదం॥ ౨౨॥ తస్య క్రుద్ధస్య నేత్రా
భ్యాం ప్రాపతన్నాస్రబిందవః। దీప్తాభ్యామివ దీపాభ్యాం సార్చిషః స్నేహబిందవః॥ ౨౩॥ దంతాన్విదశతస్తస్య
శ్రూయతే దశనస్వనః। యంత్రస్యావేష్ట్యమానస్య మహతో దానవైరివ॥ ౨౪॥ కాలాగ్నిరివ సంక్రుద్ధో యాం యాం ది
శమవైక్షత। తస్యాం తస్యాం భయాత్త్రస్తా రాక్షసాః సంవిలిల్యిరే॥ ౨౫॥ తమంతకమివ క్రుద్ధం చరాచరచిఖాదిషుం॥ వీక్ష
మాణం దిశస్సర్వా రాక్షసా నోపచక్రముః॥ ౨౬॥ తతః పరమసంక్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః॥ అబ్రవీద్రక్షసాం మధ్యే
సంస్తంభయిషురాహవే॥ ౨౭॥ మయా వర్షసహస్రాణి చరిత్వా దుశ్చరం తపః॥ తేషు తేష్వవకాశేషు స్వయంభూః
పరితోషితః॥ ౨౮॥ తస్యైవ తపసో వ్యుష్ట్యా ప్రసాదాచ్చ స్వయంభువః॥ నాసురేభ్యో న దేవేభ్యో భయం మమ కదాచన॥
౨౯॥ కవచం బ్రహ్మదత్తం మే యదాదిత్యసమప్రభం॥ దేవాసురవిమర్దేషు న భిన్నం వజ్రశక్తిభిః॥ ౩౦॥ తేన మామద్య
సంయుక్తం రథస్థమిహ సంయుగే॥ ప్రతీయాత్కోఽద్య మామాజౌ సాక్షాదపి పురందరః॥ ౩౧॥ యత్తదాభిప్రసన్నేన సశ
రం కార్ముకం మహత్॥ దేవాసురవిమర్దేషు మమ దత్తం స్వయంభువా॥ ౩౨॥ అద్య తూర్యశతైర్భీమం ధనురుత్థాప్య
తాం మమ॥ రామలక్ష్మణయోరేవ వధాయ పరమాహవే॥ ౩౩॥ స పుత్రవధసంతప్తః శూరః క్రోధవశం గతః॥ సమీక్ష్య రా

తి యోజనీయం॥ ౧౩॥ ౧౬॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా కోపనమిత్యస్య వివరణం దీప్తమితి- పుత్రస్య పుత్రసంబంధిన్యః- పుత్రవిషయా ఇత్యర్థః- ఆధయః
శోకాః- పునః భూయః- సందీపయామాసుః కోపయామాసుః- అకర్మకపక్షే క్రూరయామాసురిత్యర్థః॥ ౧౭॥ లలాట ఇతి॥ భ్రుకుటీభిరితి బ
హువచనం దశశిరస్కత్వాత్॥ ౧౮॥ ౨౩॥ దంతానితి॥ ఆవేష్ట్యమానస్య భ్రామ్యమాణస్య- యంత్రస్య తిలపీడనయంత్రస్య- దానవైః బలవద్భిరి
త్యర్థః॥ ౨౪॥ కాలాగ్నిరివేతి॥ సంవిలిల్యిరే- స్తంభాదివ్యవహితా బభూవురిత్యర్థః॥ ౨౫॥ తమితి॥ చిఖాదిషుం- సంహర్తుమిచ్ఛుమిత్యర్థః- నో
పచక్రముః నోపసేదుః॥ ౨౬॥ తత ఇతి॥ సంస్తంభయిషుః ఆహవే యుద్ధభీతాన్ రాక్షసాన్ యుద్ధే స్థాపయితుకామః- సనిద్విర్వచనాభావ ఆర్షః॥
౨౭॥ మయేతి॥ అవకాశేషు తపస్సమాప్తిషు॥ ౨౮॥ తస్యైవేత్యాది॥ వ్యుష్ట్యా సమృద్ధ్యా- వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః- భయాభావే హేతుమా
హ- కవచమితి॥ యత్ యస్మాత్ కవచమస్తి తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః॥ ౩౦॥ తేనేతి॥ తేన కవచేన- సంయుక్తం రథస్థం మాం- ఇహ సంయుగే- కః-
ప్రతీయాత్ అభిముఖ్యేనాగచ్ఛేత్- అద్య మామాజౌ సాక్షాత్ పురందరోఽపి న ప్రతీయాదితి చ యోజ్యం- అర్థసిద్ధో నఞ్- క్రియాపదమస్త్యేవ- అనే
వం వ్యాఖ్యానే అద్య మామాజావితి పునరుక్తం స్యాత్॥ ౩౧॥ యత్తదేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ దేవాసురవిమర్దేషు- విమర్దకాల ఇత్య

ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు- సలక్ష్మణే రామే జీవతి సతి- యస్త్వం జీవితం- కస్మాద్వ్రజసి- తయోరసాధ్యత్వాదితి భావః॥ ౧౬॥ ప్రకృత్యేతి॥
పుత్రస్యాధయః- పుత్రసంబంధ్యాధయః పుత్రమరణజనితమనఃపీడేతి యావత్॥ ౧౯॥ స పుత్రవధ ఇత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు- స
పుత్రేతి॥ రావణో వైదేహ్యా హేతుభూతయా వధం స్వవధం బుద్ధ్యా సమీక్ష్య- ఇతః పరం రామో మామవశ్యం వధిష్యతీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః- అరోచ
యత్- స్వవధమిత్యస్య ప్రసంగః- రావణక్రోధావేశస్య- సీతాహననోద్యోగస్య చాయమాశయః- స్వస్య రామహస్తవధేచ్ఛయా సకలరాక్షసకులనా
శం మతమితీతరరాక్షసానామప్రకటనాయ క్రోధావేశాదికమిత్యర్థః॥ ౨౩॥ దంతానితి॥ యంత్రస్య ఘటయంత్రస్య- దానవైరావేష్ట్యమాన
స్య భ్రామ్యమాణస్య॥ ౨౪॥ తమితి॥ నోపచక్రముః- నోపసేదుః॥ ౨౬॥ తత ఇతి॥ సంస్తంభయితుమాహ నేతి పాఠః- యుద్ధభీతాన్- రాక్ష
సాన్- యుద్ధే స్థాపయితుమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ మయేతి॥ అవకాశేషు తపస్సమాప్తిసమయేషు॥ ౨౮॥ తస్యైవేతి॥ వ్యుష్ట్యా వృద్ధ్యా॥ ౨౯॥ భయా
భావే హేతుమాహ॥ కవచమిత్యర్ధేన॥ ఆదిత్యసదృశప్రభం యత్కవచం బ్రహ్మదత్తం తస్మిన్ సతి మమాసురేభ్యో భయం నాస్తీతి పూర్వేణ సం
బంధః॥ ౩౦॥ తేనేతి॥ తేన కవచేన- సంయుక్తం మాం- కః ప్రతీయాత్ కో వా అభిముఖ్యేనాగచ్ఛేత్- సాక్షాత్పురందరోఽప్యాజౌ మాం న ప్రతీయా
దితి శేషః॥ ౩౧॥ యత్తదేతి॥ దేవాసురవిమర్దేషు విషయే- స్వయంభువా మమ దత్తం॥ ౩౨॥ అద్య తూర్యేత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తు
తస్తు- అద్యేతి॥ రామలక్ష్మణయోస్సంబంధ్యాహవే- వధాయ వానరాణామితి శేషః- మమ భీమం ధనుః తూర్యశతైస్సహోత్థాప్యతామితి సంబంధః॥
౩౩॥ సపుత్రవధేతి॥ సీతాం హంతుం వ్యవస్యత నిశ్చితవాన్- వస్తుతస్తు- సీతాం హంతుం గంతుం- సీతాదర్శనార్థం గంతుం వ్యవస్యతేత్యర్థః॥

వణో బుద్ధ్యా సీతాం హంతుం వ్యవస్యత॥ ౩౪॥ ప్రత్యవేక్ష్య తు తాం క్రుద్ధస్సుఘోరో ఘోరదర్శనః ॥ దీనో దీనస్వరాన్
సర్వాంస్తానువాచ నిశాచరాన్ ॥ ౩౫ ॥ మాయయా మమ వత్సేన వంచనార్థం వనౌకసామ్॥ కించిదేవ హతం తత్ర సీతేయ
మితి దర్శితమ్॥ ౩౬॥ తదిదం తథ్యమేవాహం కరిష్యే ప్రియమాత్మనః॥ వైదేహీం నాశయిష్యామి క్షత్రబంధుమనువ్రతామ్॥
౩౭॥ ఇత్యేవముక్త్వా సచివాన్ ఖడ్గమాశు పరామృశత్ ॥ ౩౮॥ ఉద్ధృత్య గుణసంపన్నం విమలాంబరవర్చసమ్। నిష్పపాత
స వేగేన సభాయాస్సచివైర్వృతః॥ రావణః పుత్రశోకేన భృశమాకులచేతనః । సంక్రుద్ధః ఖడ్గమాదాయ సహసా యత్ర మై
థిలీ ॥ ౪౦ ॥ వ్రజంతం రాక్షసం ప్రేక్ష్య సింహనాదం ప్రచుక్రుశుః । ఊచుశ్చాన్యోన్యమాశ్లిష్య సంక్రుద్ధం ప్రేక్ష్య రాక్ష
సాః॥ అద్యైనం తావుభౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ ప్రవ్యథిష్యతః । లోకపాలా హి చత్వారః క్రుద్ధేనానేన నిర్జితాః॥ బహవశ్శ
త్రవశ్చాపి సంయుగేష్వభిపాతితాః । త్రిషు లోకేషు రత్నాని భుంజానశ్చాహృత్య రావణః ॥ విక్రమే చ బలే చైవ నా
స్త్యస్య సదృశో భువి ॥ ౪౩ ॥ తేషాం సంజల్పమానానామశోకవనికాం గతామ్ ॥ అభిదుద్రావ వైదేహీం రావణః క్రోధ
మూర్ఛితః ।౪౪॥ వార్యమాణస్సుసంక్రుద్ధస్సుహృద్భిర్హితబుద్ధిభిః॥ అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ఖే గ్రహో రోహిణీమివ॥
౪౫॥ మైథిలీ రక్ష్యమాణా తు రాక్షసీభిరనిందితా ॥ దదర్శ రాక్షసం క్రుద్ధం నిస్త్రింశవరధారిణమ్ ।౪౬॥ తం నిశామ్య సని
స్త్రింశం వ్యథితా జనకాత్మజా ॥ నివార్యమాణం బహుశస్సుహృద్భిరనువర్తినమ్ । సీతా దుఃఖసమావిష్టా విలపంతీదమబ్ర
వీత్ ॥౪౭॥ యథాయం మామభిక్రుద్ధస్సమభిద్రవతి స్వయమ్। వధిష్యతి సనాథాం మామనాథామివ దుర్మతిః॥౪౮॥ బహు
శశ్చోదయామాస భర్తారం మామనువ్రతామ్ । భార్యా భవ రమస్వేతి ప్రత్యాఖ్యాతో ధ్రువం మయా ॥౪౯॥ సోఽయం మ
మానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్యమాగతః। క్రోధమోహసమావిష్టో నిహంతుం మాం సముద్యతః ॥౫౦॥ అథవా తౌ నరవ్యా
ఘ్రౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। మన్నిమిత్తమనార్యేణ సమరేఽద్య నిపాతితౌ॥ ఆహో ధిఙ్మన్నిమిత్తోఽయం వినాశో రాజపు
త్రయోః ॥ ౫౨॥ అథవా పుత్రశోకేన అహత్వా రామలక్ష్మణౌ ॥ విధమిష్యతి మాం రౌద్రో రాక్షసః పాపనిశ్చయః ॥
౫౩॥ హనూమతోఽపి యద్వాక్యం న కృతం క్షుద్రయా మయా ॥౫౪॥ యద్యహం తస్య పృష్ఠేన తదాయాయామనిందితా।
నాద్యైవమనుశోచేయం భర్తురంకగతా సతీ ॥ ౫౫ ॥ మన్యే తు హృదయం తస్యాః కౌసల్యాయాః ఫలిష్యతి ।ఏకపుత్రా
యదా పుత్రం వినష్టం శ్రోష్యతే యుధి॥౫౬॥ సా హి జన్మ చ బాల్యం చ యౌవనం చ మహాత్మనః। ధర్మకార్యానురూపం చరు

ర్థః- అద్య తూర్యశతైరిత్యనేన ఇతః పూర్వమిదం ధనుర్న నీతమితి గమ్యతే॥ ౩౩॥ ౩౪॥ ప్రత్యవేక్ష్యేతి॥ సుఘోరః సుఘోరప్రకృతిః॥
౩౫॥ మాయయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సీతేయమితి దర్శితం- కించిత్- అలీకమేవేత్యర్థః॥ ౩౭॥ ఇత్యేవమిత్యర్ధం॥ పరామృశత్ అదదే॥
౩౮॥ ఉద్ధృత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ గుణసంపన్నం మాల్యాలంకృతం - విమలాంబరవర్చసం విమలాకాశసదృశం- ఖడ్గమాదాయ కో
శాదుద్ధృత్య- యత్ర మైథిలీ- తం దేశం ప్రతి నిష్పపాతేత్యన్వయః॥ ౪౧॥ వ్రజంతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూ
ని- రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః ॥౪౩॥ ౪౪॥ వార్యమాణ ఇతి ॥ గ్రహః అంగారకః॥ ౪౫॥ ౪౬॥ రామానుజీయం॥ తమితి॥ నిశామ్య దృ
ష్ట్వా॥౪౭॥ యథేతి॥ యథా యస్మాదిత్యర్థః॥ ౪౮॥ ౪౯॥ సోయమితి॥ అనుపస్థానే అనుపస్థానాత్ ॥ రా॥ సోఽయం మమానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్య
మాగత ఇతి పాఠః॥ అనుపస్థానే అనుపస్థానే సతి॥ ౫౧॥ తౌ నిహత్య తేన నిస్త్రింశేన సహ ప్రవేశనమపి సంభవతీత్యభిప్రాయేణాహ- అథవేత్యాది॥
౫౨॥ అత్ర నిమిత్తాంతరమాశంకతే- అథవా పుత్రశోకేనేతి॥ అహత్వా హంతుమశక్తో భూత్వా ॥౫౩॥ హనూమత ఇత్యర్థం॥ క్షుద్రయా విచార
శూన్యయా॥ ౫౪॥ యదీతి॥ యాయామనుశోచేయమితి హేతుహేతుమతోర్లిఙ్ లిఙ్ ॥ ౫౫॥ ప్రథమపక్షానుసారేణ శోచతి- మన్య ఇతి॥ ౫౬॥ సా హీ

హానహింసాగత్యోరితి ధాతుః ॥ ౩౫ ॥ మాయయేతి॥ వనౌకసాం వంచనాయ ఇయం సీతేతి - కించిదేవ వ్యలీకమేవ వస్తు హతమితి దర్శితం॥
౩౬॥ తదితి॥ తద్ధననం తథ్యమేవ కరిష్యే। తదేవాహ- వైదేహీమితి॥ మాయయేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు- మమ వత్సేన బాలేనాపి సతేంద్ర
జితా వనౌకసాం వంచనార్థం- ఇయం సీతేతి- కించిదేవ వ్యలీకమేవ హతం దర్శితం- అహం క్షత్రబంధుం క్షత్రియాణాం బంధుం పరమాప్తం రామమను
వ్రతాం వైదేహీం- తథ్యం యథా తథా నాశయిష్యామి యది- తదిదం ఆత్మనః అప్రియమేవ స్యాత్ - అతః కరిష్యే - ఇతర రాక్షససంతోషార్థం తత
స్యాః కించిద్దుఃఖమితి శేషః॥ ౩౮॥ ఉద్ధృత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ విమలాంబరవర్చసం- నిర్మలాకాశసదృశం ఖడ్గమాదాయ- ఉ
ద్ధృత్య కోశాదుద్ధృత్య- యత్ర మైథిలీ- తం దేశం ప్రతి సచివైర్వృతస్సన్ నిష్పపాతేతి సంబంధః॥ ౪౨॥ త్రిష్వితి॥ త్రిషు లోకేషు- రత్నాని ఆహృ
త్య రావణః భుంక్తే॥ విక్రమే చ బలే చైవ నాస్త్యస్య సదృశో భువీతి పాఠః॥ అవృత్యేతి పాఠే- అవృత్య ఆక్రమ్య ॥౪౬॥ తన్నిశామ్యేతి॥ అనువర్తినం అ
భిముఖమాగచ్ఛంతం॥ ౪౭॥ యథేతి॥ యథా యస్మాత్ కారణాత్ ॥౪౮॥ వధిష్యతీత్యత్ర కారణమాహ- బహుశ ఇతి॥ ౫౦॥ సోయమితి॥ అనుపస్థా
నే సత్యంగీకారే సతి॥ ౫౨॥ అథవేతి॥ పుత్రశోకేన రామలక్ష్మణవధోద్యుక్తస్సన్- తౌ అహత్వా హంతుమశక్తస్సన్ ॥ ౫౫॥ మన్యేత్విహి॥ యదా శ్రో

దంతీసంస్మరిష్యతి ॥౫౭॥ నిరాశా నిహతే పుత్రే దత్త్వా శ్రాద్ధమచేతనా। అగ్నిమారోక్ష్యతే నూనమపో వా ప్రవేక్ష్యతి॥
౫౮ ॥ ధిగస్తు కుబ్జామసతీం మంథరాం పాపనిశ్చయాం ।యన్నిమిత్తమిదం దుఃఖం కౌసల్యా ప్రతిపత్స్యతే॥౫౯॥ ఇత్యేవం
మైథిలీం దృష్ట్వా విలపంతీం తపస్వినీం। రోహిణీమివ చంద్రేణ వినా గ్రహవశంగతాం ॥ ఏతస్మిన్నంతరే తస్య అమాత్యో బు
ద్ధిమాన్ శుచిః।సుపార్శ్వో నామ మేధావీ రాక్షసో రాక్షసేశ్వరం నివార్యమాణం సచివైరిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౬౧॥
కథం నామ దశగ్రీవ సాక్షాద్వైశ్రవణానుజ। హంతుమిచ్ఛసి వైదేహీం క్రోధాద్ధర్మమపాస్య హి ॥౬౨॥ వేదవిద్యావ్ర
తస్నాతస్స్వకర్మనిరతస్సదా॥స్త్రియాః కస్మాద్వధం వీర మన్యసే రాక్షసేశ్వర॥౬౩॥ మైథిలీం రూపసంపన్నాం ప్రత్య
వేక్షస్వ పార్థివ ॥ త్వమేవ తు సహాస్మాభీ రాఘవే క్రోధముత్సృజ ॥౬౪॥ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్ద
శీం।కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః ॥౬౫॥ శూరో ధీమాన్ రథీ ఖడ్గీ రథప్రవరమాస్థితః॥హత్వా
దాశరథిం రామం భవాన్ ప్రాప్స్యతి మైథిలీం । ౬౬ ॥ స తద్దురాత్మా సుహృదా నివేదితం వచస్సుధర్మ్యం ప్రతిగృహ్య రా
వణః । గృహం జగామాథ తతశ్చ వీర్యవాన్ పునస్సభాం చ ప్రయయౌ సుహృద్వృతః ॥౬౭॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రిణవ
తితమస్సర్గః. **************************స ప్రవిశ్య సభాం రాజా దీనః పరమదుఃఖితః । నిషసాదాసనే ము
ఖ్యే సింహః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్ ॥౧॥ అబ్రవీచ్చ స తాన్ సర్వాన్ బలముఖ్యాన్ మహాబలః । రావణః ప్రాంజలిర్వాక్యం పుత్ర
వ్యసనకర్శితః॥౨॥ సర్వే భవంతస్సర్వేణ హస్త్యశ్వేన సమావృతాః ।నిర్యాంతు రథసంఘైశ్చ పాదాతైశ్చోపశోభితాః॥
౩॥ ఏకం రామం పరిక్షిప్య సమరే హంతుమర్హథ। వర్షంతశ్శరవర్షేణ ప్రావృట్కాల ఇవాంబుదాః॥౪॥ అథవాహం శ
రైస్తీక్ష్ణైర్భిన్నగాత్రం మహారణే। భవద్భిశ్శ్వో నిహంతాస్మి రామం లోకస్య పశ్యతః ॥ ౫ ॥ ఇత్యేతద్వాక్యమాదాయ రాక్షసేంద్రస్య వా
క్యమాదాయ రాక్షసాః ।నిర్యయుస్తే రథైశ్శీఘ్రైర్నానానీకైస్సుసంవృతాః ॥ ౬ ॥ పరిఘాన్ పట్టసాంశ్చైవ శరఖడ్గప
రశ్వధాన్ । శరీరాంతకరాన్ సర్వే చిక్షిపుర్వానరాన్ ప్రతి ॥ ౭॥ వానరాశ్చ ద్రుమాన్ శైలాన్ రాక్షసాన్ ప్రతి

తి॥ ధర్మకార్యానురూపం ధర్మకార్యానురూపత్వం॥౫౭॥ నిరాశేతి॥ అచేతనా మూర్ఛితా॥ ౫౮॥ ౫౯॥ ఇత్యేవమిత్యాది ॥ మైథిలీం దృష్ట్వా
రావణమబ్రవీదిత్యన్వయః॥ ౬౧॥౬౨॥౬౩॥ ౬౪॥ అభ్యుత్థానమితి॥అభ్యుత్థానం యుద్ధనిర్యాణప్రారంభం-చతుర్దశీం చతుర్దశ్యాం-అ
మావాస్యాం అమావాస్యాయాం- అనేన త్రయోదశ యుద్ధదినాన్యతీతానీత్యవగమ్యతే-తథా హి - తతోఽస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా ప్రతిరంజి
తః। పూర్ణచంద్రప్రదీపా చ క్షపా సమభివర్తతే ఇతి వచనాత్ పౌర్ణమాస్యాం సువేలాప్రవేశః- తతః కృష్ణపక్షప్రథమాయాం యుద్ధస్యా
రంభః-తస్యామేవ రాత్రౌ నాగపాశబంధతస్మోక్షౌ-ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షస్య వధః-తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య-చతుర్థ్యామకంప
స్య-పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య- షష్ఠ్యాం రావణమకుటభంగః-సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధః- అష్టమ్యామతికాయాదీనాం-నవమ్యాం పునరింద్రజి
ద్యుద్ధం-తస్యామేవ రాత్రౌ కుంభనికుంభాదీనాం వధః- దశమ్యాం మకరాక్షస్య-ఏకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యాం చేంద్రజిద్వధః- వస్తు
తస్తు-నవమ్యాం యుద్ధారంభాత్తదారభ్య దినద్వయేన రావణేంద్రజిన్మూలబలవ్యతిరిక్త రాక్షసనిబర్హణాత్-ఏకాదశీ ద్వాదశీ త్రయోదశీభిరింద్ర
జిద్వధ ఇతి చతుర్దశ్యామభ్యుత్థానవచనం యుజ్యత ఏవ॥౬౫॥ రామానుజీయం॥ శూర ఇతి॥రథీ-మహారథ ఇత్యర్థః॥౬౬॥౬౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే.రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిణవతితమస్సర్గః.

అథ మూలబలయుద్ధం- స ప్రవిశ్యేత్యాది॥౧॥ అబ్రవీదితి॥ రావణః ప్రాంజలిరితి-అనునయార్థమంజలికరణం॥ రామానుజీయం॥ అబ్రవీది
తి॥ రావణః ప్రాంజలిర్వాక్యమితి పాఠః॥ ౨॥ ౩॥ ఏకమితి॥పరిక్షిప్య ఆవార్య- శరవర్షేణ వర్షంతో హంతుమర్హథేత్యన్వయః॥౪॥ స రామో యు
దిహంతుం న శక్యేత- తథాపి భవతాం శరైర్భిన్నగాత్రస్స్యాత్- తేన తస్య వధస్సుకరో మే భవేదిత్యభిప్రాయేణాహ-అథవేతి॥ ఇదానీం యుద్ధాయ
తం హంతుం న శక్తాశ్చేదిదానీం తీక్ష్ణైశ్శరైర్భవద్భిర్భిన్నగాత్రం శ్వో నిహంతాస్మి ॥ ౫ ॥ ౬॥ స సంగ్రామ ఇతి॥ సూర్యస్యోదయనం ప్రతి

ష్యతే- తద్దైవఫలిష్యతిస్ఫుటిష్యతి॥౬౩॥ మైథిలీమితి ॥ ప్రత్యవేక్షస్వ-కాలాంతరే మైథిలీ వశగా భవిష్యతీతి ప్రత్యవేక్షస్వేత్యర్థః॥౬౪॥ అభ్యు
త్థానమితి॥ అద్య చతుర్దశీం చతుర్దశ్యాం-అభ్యుత్థానం-సమరోద్యోగం-యుద్ధాయ ప్రస్థానం కృత్వా అమావాస్యాయాం విజయాయ నిర్యాహి ॥౬౫
శూర ఇత్యస్య ప్రాప్తీతి కార్యః స్పష్టః-వస్తుతస్తు దాశరథిం ప్రతిగత్వా- దాశరథిం హత్వా మైథిలీం భవాన్ ప్రాప్స్యతి - రణే హతస్స్వర్గం తయోః ప్రాప్స్యతీత్యర్థః॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిణవతితమస్సర్గః.

౩॥ ఏకమితి॥ పరిక్షిప్య పరితో నిరుధ్య॥౪॥ అథవేతి॥ అథవా అస్య రామస్య హననాసంభవపక్షే- భవద్భిర్భిన్నగాత్రం శ్వో నిహంతాస్మీతి సంబంధః-
ఏకం రామమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు- శరాణాం వర్షేణ ప్రావృట్కాల ఇవాంబుదాః పరిక్షిప్యమిలిత్వా-ఏకం ముఖ్యం రామం-సమరే హంతుం గంతుమ
ర్హథేతి సంబంధః- అథ భవద్భిర్వా శరైః మహారణే భిన్నగాత్రం రామం లోకస్య పశ్యతః - అహం శ్వో నిహంతా గంతా-గమిష్యామీత్యర్థః॥౫॥

చిక్షిపుః ॥ ౭ ॥ స సంగ్రామో మహాన్భీమస్సూర్యస్యోదయనం ప్రతి ॥ రక్షసాం వానరాణాం చ తుములస్సమపద్యత ॥
౮ ॥ తే గదాభిర్విచిత్రాభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః । అన్యోన్యం సమరే జఘ్నుస్తదా వానరరాక్షసాః ॥ ౯ ॥
ఏవం ప్రవృత్తే సంగ్రామే హ్యుద్ధూతం సుమహద్రజః ॥ రక్షసాం వానరాణాం చ శాంతం శోణితవిస్రవైః ॥ ౧౦ ॥ మా
తంగరథకూలాశ్చ వాజిమత్స్యా ధ్వజద్రుమాః ॥ శరీరసంఘాతవహాః ప్రసస్రుశ్శోణితాపగాః ॥ ౧౧ ॥ తతస్తే వానరా
స్సర్వే శోణితౌఘపరిప్లుతాః ॥ ధ్వజవర్మ రథానశ్వాన్నానాప్రహరణాని చ । ఆప్లుత్యాప్లుత్య సమరే రాక్షసానాం బభం
జిరే ॥ ౧౩ ॥ కేశాన్కర్ణలలాటాంశ్చ నాసికాశ్చ ప్లవంగమాః । రక్షసాం దశనైస్తీక్ష్ణైర్నఖైశ్చాపి న్యకర్తయన్ ॥ ౮ ॥
ఏకైకం రాక్షసం సంఖ్యే శతం వానరపుంగవాః । అభ్యధావంత ఫలినం వృక్షం శకునయో యథా ॥ ౧౫ ॥ తథా గదాభిర్గు
ర్వీభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః । నిజఘ్నుర్వానరాన్ఘోరాన్రాక్షసాః పర్వతోపమాః ॥ ౧౬ ॥ రాక్షసైర్వధ్యమా
నానాం వానరాణాం మహాచమూః । శరణ్యం శరణం యాతా రామం దశరథాత్మజం ॥ ౧౭ ॥ తతో రామో మహాతేజా ధ
నురాదాయ వీర్యవాన్ । ప్రవిశ్య రాక్షసం సైన్యం శరవర్షం వవర్ష హ ॥ ౧౮ ॥ ప్రవిష్టం తు తదా రామం మేఘాస్సూర్య
మివాంబరే । నాభిజగ్ముర్మహాఘోరం నిర్దహంతం శరాగ్నినా ॥ ౧౯ ॥ కృతాన్యేవ సుఘోరాణి రామేణ రజనీచరాః ।
రణే రామస్య దదృశుః కర్మాణ్యసుకరాణి చ ॥ ౨౦ ॥ చాలయంతం మహానీకం విధమంతం మహారథాన్ । దదృశుస్తే న వై రా
మం వాతం వనగతం యథా ॥ ౨౧ ॥ ఛిన్నం భిన్నం శరైర్దగ్ధం ప్రభగ్నం శస్త్రపీడితం । బలం రామేణ దదృశుర్న రామం శీ
ఘ్రకారిణం ॥ ౨౨ ॥ ప్రహరంతం శరీరేషు న తే పశ్యంతి రాఘవం । ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం భూతాత్మానమివ ప్రజాః ॥
౨౩ ॥ ఏష హంతి గజానీకమేష హంతి మహారథాన్ । ఏష హంతి శరైస్తీక్ష్ణైః పదాతీన్వాజిభిస్సహ ॥ ఇతి తే రాక్షసాస్సర్వే

సూర్యోదయమారభ్య ॥ ౮ ॥ తే గదాభిరితి ॥ అన్యోన్యం జఘ్నురిత్యత్ర శిలావృక్షాణామప్యుపలక్షణం- రాక్షసేభ్యోపహృతాని గదాఖడ్గాదీని రాక్షసానామివ వానరాణామపి సంభవంతీతి నాతథోక్తమితి జ్ఞేయం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ మాతంగేతి ॥ శరీరాణ్యేవ సంఘాటాః ప్లవాః- తాన్ వహంతీతి శరీరసంఘాటవహాః ॥ ౧౧ ॥ తతస్తే వానరాస్సర్వే శోణితౌఘపరిప్లుతా ఇత్యారభ్య రాక్షసానాం బభంజిరే ఇత్యంతం సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ౧౩ ॥ కేశానితి ॥ రక్షసాం కేశానితి క్రమేణాన్వయః- న్యకర్తయన్ ఛిచ్ఛిదుః ॥ ౧౪ ॥ ౧౬ ॥ రాక్షసైరితి ॥ వానరసేనాశరణాగతిరియం- రాక్షసైర్వధ్యమానానామిత్యాకించన్యానన్యగతికత్వోక్తిః- శరణ్యమితి దయాయుక్తోక్తిః- రామమితి పరత్వోక్తిః- దశరథాత్మజమితి సౌలభ్యోక్తిః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ కృతాన్యేవేతి ॥ కృతాన్యేవ దదృశుః- న తు క్రియమాణానీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ న కేవలం హస్తలాఘవాతిశయేన కర్మణామదర్శనం- రణసంచారలాఘవాతిశయేన కర్తారమపి న దదృశురిత్యాహ- చాలయంతమితి ॥ యథా చాలనవిధమనాదికార్యలింగాత్ వాయురనుమితో భవతి- తద్వద్రామోప్యనుమితః- న తు ప్రత్యక్షిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తమర్థం వివేచయతి- ఛిన్నమితి ॥ ఛిన్నం ఖండితం- భిన్నం విదారితం- ప్రభగ్నం శకలీకృతం- శస్త్రపీడితం హృదయార్పితశల్యం ॥ ౨౨ ॥ ప్రహరంతమితి ॥ ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం ఇంద్రియార్థాననుతిష్ఠంతం అనుభవంతం- తేనానుభవేనానుమీయమానమపి- భూతాత్మానం భూతస్య పంచభూతాత్మకశరీరస్య - ఆత్మానం జీవాత్మానం- ప్రజాః యథా న పశ్యంతి తథైవ శరీరేషు ప్రహరంతం తేన ప్రహారేణానుమీయమానమపి రాఘవం పురతశ్చక్షుషా నాద్రాక్షురిత్యర్థః- యద్వా- ఇంద్రియార్థేషు ప్రత్యక్షతోనుభూయమానేషు గంధాదిగుణేషు - నిరాశ్రయగుణావస్థానాసంభవాత్ సాక్ష్యేణానువృత్తం- భూతాత్మానమివ- పుష్పాద్యవయవభూతపృథివ్యాదిస్వరూపమివేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఏష హం

స సంగ్రామ ఇతి ॥ సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - సూర్యోదయమారభ్య ॥ ౮ ॥ తే గదాభిరితి ॥ అన్యోన్యం జఘ్నురిత్యత్ర వానరాణాం గదాద్యాయుధాభావాద్రాక్షసహస్తాదాచ్ఛిద్య గృహీతైస్తైరేవ రాక్షసహననం భవిష్యతీతి వేదితవ్యం ॥ ౧౯ ॥ కృతాన్యేవేతి ॥ రజనీచరా రామస్య రణే- అసుకరాణి కర్మాణి రామేణ కృతాన్యేవ దదృశుః- న క్రియమాణానీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ న కేవలం హస్తలాఘవాతిశయేన తస్య కర్మాణి న దదృశుః- కింతు- తత్కర్తారమపి న దదృశురిత్యాహ- చాలయంతమితి ॥ చాలనాదికార్యలింగాద్యథా వాయురనుమితో భవతి తద్వద్రామోపి విధమనాదికార్యలింగాదనుమితః- న తు ప్రత్యక్షేణ దృష్టః ॥ ౨౧ ॥ ప్రహరంతమితి ॥ ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం- ఇంద్రియవిషయేషు ప్రేరకత్వేన శరీరేష్వవతిష్ఠంతం- భూతాత్మానం పరమాత్మానం- ప్రజా ఇవ తే శరీరేషు ప్రహరంతం- వేగాతిశయేన స్వశరీరేషు యౌగపద్యేన శరైః ప్రహరంతం రాఘవం న పశ్యంతి- నాద్రాక్షురితి సంబంధః- యద్వా- ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం- ఇంద్రియార్థాననుభవంతం- తేనానుభవేనానుమీయమానమపి భూతాత్మానం జీవాత్మానం ప్రజా యథా న పశ్యంతి తద్వదితి- యద్వా ఇంద్రియార్థేషు శబ్దాదివిషయేషు తిష్ఠంతం- భూతాత్మానం పరమాత్మానం ప్రజా ఇవ- పరమాత్మనస్సర్వవ్యాపితయా శబ్దాదివిషయేషూపాదానచైతన్యరూపతయా సూక్ష్మరూపేణ తిష్ఠంతం తేభ్యోన్యత్వేన తే యథా నోపలభంతే - తథేతి ॥ ౨౩ ॥ ఏష హంతీతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తే రాక్షసాః- రామస్య సదృశాన్- సదృశత్వేన ప్రతీయమానాన్ ॥ ఏష హంతి గజానీకమేష హంతి మహారథాన్ । ఏష

రామస్యసదృశాన్రణే । అన్యోన్యంకుపితాజఘ్నుస్సాదృశ్యాద్రాఘవస్యతే ॥ ౨౫॥ నతేదదృశిరేరామందహంతమరివాహినీం। మోహితాఃపరమాస్త్రేణ గాంధర్వేణమహాత్మనా॥౨౬॥ తేతురామసహస్రాణిరణేపశ్యంతిరాక్షసాః।పునఃపశ్యంతికాకుత్స్థమేకమేవమహాహవే ॥౨౭॥ భ్రమంతీంకాంచనీంకోటింకార్ముకస్యమహాత్మనః । అలాతచక్రప్రతిమాందదృశుస్తేనరాఘవం ॥ ౨౮ ॥ శరీరనాభిసత్త్వార్చిశ్శరారంనేమికార్ముకం । జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషంతేజోబుద్ధిగుణప్రభం ॥ దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతంనిఘ్నంతంయుధిరాక్షసాన్। దదృశూరామచక్రంతత్కాలచక్రమివప్రజాః ॥౩౦॥ అనీకందశసాహస్రంరథానాంవాతరంహసాం।అష్టాదశసహస్రాణికుంజరాణాంతరస్వినాం ॥ చతుర్దశ

తీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సదృశాన్ సాదృశ్యేనప్రతీయమానాన్ అన్యోన్యంసాదృశ్యాదేవహేతోర్జఘ్నుశ్చేత్యన్వయః॥౨౫॥ రాక్షసానాంరామాదర్శనకారణమాహ - నతఇతి ॥ ఇదముపలక్షణంసాదృశ్యదర్శనమపిమోహనాస్త్రేణేతిద్రష్టవ్యం-మహాత్మనామహాస్వభావేన॥౨౬॥అదర్శనవత్సదృశదర్శనవచ్చానేకత్వదర్శనంనాస్త్రకృతంకింతుభీతికృతమిత్యాహ- తేత్వితి॥తుశబ్దఃపూర్వస్మాద్విశేషపరః-మారీచేనాప్యుక్తం- అపిరామసహస్రాణిభీతఃపశ్యామిరావణేతి॥ ౨౭॥ భ్రమంతీమితి॥భ్రమంతీంరామస్యమండలాకారగతివిశేషేష్వితి కేచిత్ - నిరంతరజ్యాకర్షణాదితివయం - అలాతచక్రప్రతిమాం నిజ్వాలంకాష్ఠంనిరంతరభ్రమణేనాంతరాళాగ్రహణాచ్చక్రత్వేన ప్రతీయమానమిత్యర్థః॥ ౨౮॥ అథతత్రసమరసమయేమండలీకృతకార్ముకంరామంసకలరిపునిఘాతిసుదర్శనత్వేనరూపయతి-శరీరేత్యాదినా॥జ్వాలానేమ్యరనాభ్యుత్పురుషాంగంసుదర్శనమిత్యుక్తరీత్యాచక్రంషడంగంభవతి- తత్రకోదండచక్రమధ్యస్థత్వాద్దృఢత్వాచ్చశరీరంనాభిత్వేనదర్శయతి- శరీరేతి॥ నాభిఃచక్రమధ్యోన్నతప్రదేశః- శరీరమేవనాభిర్యస్యతత్తథోక్తం - సత్త్వంబలమేవార్చిఃజ్వాలాయస్యతత్సత్త్వార్చిః-వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలావర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్స్త్రియామిత్యమరః॥ సత్త్వస్యపరసంతాపహేతుత్వాదర్చిష్ట్వేననిరూపణం - శరాఏవారాణిచక్రమధ్యశలాకాఃయస్యతచ్ఛరారంసుదర్శనస్యసహస్రారత్వాచ్ఛరాణామరత్వరూపణేనయుగపత్సహస్రశరసంధానంవ్యజ్యతే - నేమిఃఆధారశ్చక్రప్రాంతః- నేమిభూతంమండలీకృతకార్ముకంయస్య-కార్ముకనేమీత్యర్థః।ఏతేనమండలీకృతదశాయామపినాభిభూతరామశరీరపరివేషేణధనుషోమహోన్నతత్వముచ్యతే- సుదర్శనస్యజ్వాలామాలయానిరంతరఘోషవత్త్వాజ్జ్యాతలఘోషంతద్ఘోషత్వేనరూపయతి-జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషమితి - తలంజ్యాఘాతవారణం- తేనతద్ఘోషోలక్ష్యతే-జ్యాఘోషతలఘోషావేవనిర్ఘోషాయస్యతత్తథోక్తం- తేజఃపరాక్రమఏవబుద్ధిఃఅక్షంయస్యతత్తేజోబుద్ధి-యథా-ప్లవగసైన్యమలూకజితాజితమిత్యత్రఉలూకశబ్దోలక్షణయాకౌశికశబ్దంలక్షయిత్వాఇంద్రజితమాహతథాబుద్ధిశబ్దోబుద్ధిజనకాక్షలక్షణయాఅక్షప్రదేశమాహ-గుణఃశరీరకాంతిఃసఏవప్రభాయస్యతత్తథోక్తం-దివ్యాస్త్రాణాంగుణఃశక్తిః-మహాత్మ్యంవా- తదేవపర్యంతోధారాయస్యతద్దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం- నిఘ్నంతంనిఘ్నత్- లింగవ్యత్యయఆర్షః-కించకాలచక్రంజ్యోతిశ్చక్రమివస్థితం-విష్ణుపురాణే-యత్రకాలచక్రంప్రతిష్ఠితమితిప్రయోగాత్। రామచక్రంఉక్తరీత్యాచక్రమివస్థితంరామందదృశుః। ననుయదిరామోమోహనాస్త్రేణరాక్షసాన్సంహరేత్తదేంద్రజితోస్యకోవిశేషః- ఉచ్యతే- నాత్రగాంధర్వాస్త్రేణమోహనంకృతం- అపితు- గాంధర్వప్రయోగేసతివేగాతిశయేనాజ్ఞాతస్వపరవిభేదతయామోహితాః పరస్పరంజఘ్నుః యత్రరామోదృష్టః తత్క్షణే తత్రతత్స్యాదర్శనాదాగవద్దిశ్యక్షిప్తాశ్శరాస్స్వకీయానేవఘ్నంతి-వేగాతిశయాదేవనానాదిక్షుచక్షుఃప్రసరేణనానాత్వేనదర్శనం - అతఏవనరామంశీఘ్రకారిణమిత్యుక్తిః. కార్ముకకోట్యేరలాతచక్రప్రతిమత్వం రామస్య చక్రత్వరూపణంచ ప్రయోగశైఘ్ర్యాదేవ సంగచ్ఛతే - అతఏవ సుగ్రీవాదయో మాయాబలత్వం శంకేరన్నితి పరిహరిష్యతి- ఏతదస్త్రబలమితి-నతేదదృశిరఇత్యస్యశ్లోకస్యైవంయోజనా-గాంధర్వాస్త్రేణదహంతంరామంమోహితాస్సంతోనదదృశిరే-మోహోత్రవేగాదగ్రహణం-గాంధర్వాస్త్రందాహమాత్రేహేతురితిబోధ్యం॥ ౩౦॥అనీకమిత్యాది॥ ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వాపత్తిఃపంచపదాతికా।

హంతిశరైస్తీక్ష్ణైఃపదాతీన్ వాజిభిస్సహేతి- కుపితాస్సర్వేతేరాక్షసారామస్యసాదృశ్యాదేవ-అన్యోన్యంజఘ్నురితిసంబంధః ॥ ౨౫॥ రాక్షసానాంరాఘవసాదృశ్యప్రతీతౌకారణమాహ-నతేదదృశిరఇత్యాదినా॥ ౨౭॥భ్రమంతీమితి॥భ్రమంతీంరామస్యమండలాకారగతివిశేషేషుభ్రమంతీం-అతఏవాలాతచక్రప్రతిమాంకార్ముకస్యకోటిందదృశుః - నరాఘవమితిసంబంధః॥ ౨౮॥ ధనుశ్శిక్షాకృతలాఘవాతిశయాన్మండలీకృతకార్ముకత్వేనరాక్షసాన్నిఘ్నంతంరామంచక్రత్వేననిరూపయతి- శరీరేత్యాదినా॥ శరీరనాభిఃశరీరమేవనాభిఃమధ్యప్రదేశోయస్యతత్ - సత్త్వార్చిఃసత్త్వంబలంతదేవార్చిర్యస్యతత్- శరారం-శరాఏవ-అరాణియస్యతత్-అరాణినాభేఃపరితోవర్తిశలాకాకృత్యవయవవిశేషాః - నేమికార్ముకం-నేమయః పృథివీంభ్రమంత్యోవలయాకారేణస్థితాః- నేమిభూతంకార్ముకంయస్యతత్ - జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషం-తలంజ్యాఘాతస్థలం- తలశబ్దేనతలఘోషోలక్ష్యతేజ్యాఘోషతలఘోషౌనిర్ఘోషాయస్యతత్-తేజోబుద్ధిగుణప్రభం-తేజఃశరీరకాంతిఃబుద్ధిర్జ్ఞానం-తేజోబుద్ధిగుణావేవప్రభాయస్యతత్-దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం - దివ్యాస్త్రాణాంగుణః మాహాత్మ్యంశక్తిర్వా - తదేవపర్యంతఃధారాయస్యతత్తథోక్తం- నిఘ్నంతంనిఘ్నత్।పూర్వంరూపకేణనిరూప్యపునరుపమయానిరూపయతి- కాలచక్రమివప్రజాఇతి ॥ ౩౦ ॥ అనీకమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం ॥ ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వాపత్తిఃపంచపదాతికా । పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైఃక్రమాదాఖ్యాయథోత్తరం । సేనాముఖం గు

శసహస్రాణి సారోహాణాంచ వాజినాం। పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే రాక్షసానాం పదాతినాం॥ దివసస్యాష్టమే భాగే శరైరగ్నిశిఖోపమైః । హతాన్యేకేన రామేణ రక్షసాం కామరూపిణాం ॥౩౩॥ తే హతాశ్వా హతరథాః శాంతా విమథితధ్వజాః । అభిపేతుః పురీం లంకాం హతశేషా నిశాచరాః ॥౩౪॥ హతైర్గజపదాత్యశ్వైస్తద్బభూవ రణాజిరం । ఆక్రీడమివ రుద్రస్య క్రుద్ధస్య సుమహాత్మనః ॥౩౫॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। సాధు సాధ్వితి రామస్య తత్కర్మ సమపూజయన్ ॥౩౬॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామస్సుగ్రీవం ప్రత్యనంతరం । విభీషణంచ ధర్మాత్మా హనుమంతంచ వానరం ॥ జాంబవంతం హరిశ్రేష్ఠం మైందం ద్వివిదమేవచ। ఏతదస్త్రబలం దివ్యం మమ వా త్ర్యంబకస్య వా ॥౩౭॥ నిహత్య తాం రాక్షసవాహినీం తు రామస్తదా శక్రసమో మహాత్మా । అస్త్రేషు శస్త్రేషు జితక్లమశ్చ సంస్తూయతే దేవగణైః ప్రహృష్టైః ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-చతుర్ణవతితమస్సర్గః. ****************************

తాని తాని సహస్రాణి సారోహాణాంచ వాజినాం। రథానాం త్వగ్నివర్ణానాం సధ్వజానాం సహస్రశః॥ రాక్షసానాం సహస్రాణి గదాపరిఘయోధినాం । కాంచనధ్వజచిత్రాణాం శూరాణాం కామరూపిణాం॥ నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైస్తప్తకాంచనభూషణైః । రావణేన ప్రయుక్తాని రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ దృష్ట్వా శ్రుత్వాచ సంభ్రాంతా హతశేషా నిశాచరాః । రాక్షసీశ్చ సమాగమ్య దీనాశ్చింతాపరిప్లుతాః ॥౪॥ విధవా హతపుత్రాశ్చ క్రోశంత్యో హతబాంధ

పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరం, సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః- ఇత్యుక్తరీత్యా దశసంఖ్యాసంఖ్యాతా పత్తిః-పత్తిత్రిగుణం సేనాముఖం- సేనాముఖత్రిగుణో గుల్మః - గుల్మత్రిగుణో గణః- గణత్రిగుణో వాహినీ-తత్త్రిగుణా పృతనా-పృతనాత్రిగుణా చమూః - ఏవం చ దశోనత్రిశతాధికసప్తసహస్రసంఖ్యాలక్షణా చమూరనీకశబ్దేనోచ్యతే - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - దశసాహస్రాణ్యస్మిన్ సంతీతి దశసాహస్రీ - రథానాం దశసహస్రాణ్యనీకానీత్యర్థః - ఏకోనత్రింశల్లక్షాధికసప్తకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా రథా ఇత్యుక్తం భవతి- రథంగళ్-౭-కోటి-౨౯-లక్షం- అష్టాదశసహస్రాణీత్యనేన అనీకమిత్యేతద్విభక్తిపరిణామేనానుషజ్యతే - అష్టాదశసహస్రాణ్యనీకానీత్యర్థః - వింశతిసహస్రాధికద్వాదశలక్షోత్తరత్రయోదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాస్తరస్వినః కుంజరా ఇత్యర్థః - గజంగళ్ ౧౩-కోటి-౧౨-లక్షత్తు ౨౦౦౦౦- చతుర్దశసహస్రాణీత్యత్రాపి అనీకమిత్యేతద్విపరిణామ్యానుషజ్యం - చతుర్దశసహస్రాణ్యనీకానీత్యర్థః - షష్టిసహస్రాధికవింశతిలక్షోత్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాస్సారోహా వాజిన ఇత్యర్థః- తురగంగళ్-౧౦-కోటి- ౨౦-లక్షత్తు-౬౦౦౦౦ పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే అనీకానీత్యర్థః- అశీతిలక్షోత్తరపంచచత్వారింశత్కోట్యధికశతకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాః పదాతయో రాక్షసా ఇత్యర్థః-పదాతిహళ్-౧౪౫-కోటి-౮౦లక్షం-వాతరంహసామిత్యాదివిశేషణమహిమ్నా తద్భిన్నా రథగజతురగపదాతయో సంఖ్యేయా ఇతి భావః - అత ఏవైవమనుసందధతే. నాగానామయుతం తురంగనియుతం సార్ధం రథానాం శతం పాదాతం శతకోటికర్ణవిధావేకైక బంధో రణే। ఏవం కోటికబంధనర్తనవిధౌ కించిద్ధ్వనిః కింకిణీర్యాసార్ధం పరమాత్మనో రఘుపతేః కోదండఘంటారవ ఇతి॥ కామరూపిణాం రక్షసాం సంబంధీని రథాది చతురంగబలాని ఏకేన రామేణ దివసస్యాష్టమే భాగే పాదోనఘటికాచతుష్టయే నిహతానీత్యన్వయః॥ ౩౩॥౩౪॥హతైరితి॥ హతగజాద్యుపలక్షితం సుమహాత్మనో రామస్య తద్రణాజిరం-రుద్రస్య ఆక్రీడం క్రీడాస్థానం శ్మశానమివ-బభూవ- అపశ్చేన పుంసకత్వం-అచిరేణ పురీ లంకా శ్మశానసదృశీ భవిష్యతీతి పూర్వోక్తైః॥ ౩౫॥ ౩౬ ॥ అబ్రవీచ్చేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం-క్షణేనానేన రక్షః ప్రతిక్షేపజనితాం మాయాశంకాం వారయతి-ఏతదస్త్రబలమితి-అత్రాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- అస్త్రబలం అస్త్రప్రయోగశక్తిః- నత్వస్త్రమపి-గాంధర్వేణచ గాంధర్వమితి రావణాదేరపి తత్సంభవకథనాత్-త్ర్యంబకస్య వా- సంహారకాలే అస్తీతి శేషః॥ ౩౭॥ నిహత్యేతి॥ సంస్తూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశేనస్తుతేరద్యాప్యవిచ్ఛిన్నత్వముచ్యతే॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- చతుర్ణవతితమస్సర్గః- ❁❁❁❁❁❁❁❁ అథ రాక్షసీనాం ప్రలాపః-తాని తానీత్యాది చతుశ్శ్లోకీ॥వాజినామిత్యేతత్ గజానామప్యుపలక్షణం- సహస్రశః సహస్రాణి రాక్షసీః రాక్షసస్త్రియః. సమాగమ్య చింతాపరిప్లుతాః-ఆసన్నితి శేషః॥ ౪॥విధవా ఇతి॥ సంగమ్య సంఘీభూ

ల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః। అనీకినీ దశానీకిన్యక్షౌహిణీత్యమరోక్తప్రకారేణ-సంఖ్యాతా పత్తిః-తత్త్రిగుణం సేనాముఖం- సేనాముఖత్రిగుణో గుల్మః-గుల్మత్రిగుణో గణః-గణత్రిగుణా వాహినీ- వాహినీత్రిగుణా పృతనా-పృతనాత్రిగుణా చమూః-చమూత్రిగుణా అనీకినీ-దశోనత్రిశతాధికసప్తసహస్రసంఖ్యాలక్షణా చమూః అనీకశబ్దేనోచ్యతే-సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి స్వార్థే ణ్-దశసాహస్రాణ్యస్మిన్ సంతీతి దశసాహస్రీం-వాతరంహసాం రథానాం దశసహస్రాణ్యనీకానీత్యర్థః-షష్టిసహస్రాధికవింశతిలక్షోత్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాస్సారోహా వాజిన ఇత్యుక్తం భవతి- పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే అనీకానీత్యర్థః- అశీతిలక్షోత్తరపంచచత్వారింశత్కోట్యధికశతసంఖ్యాసంఖ్యాతా రాక్షసా ఇత్యుక్తం భవతి- కామరూపిణాం రక్షసాం సంబంధీని రథాది చతురంగబలాని ఏకేన రామేణ దివసస్యాష్టమే భాగే పాదఘటికోన ముహూర్తద్వయేన హతానీత్యర్థః-చతుర్దశ్యాం మూలబలవధః॥ ౩౮॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్ణవతితమస్సర్గః॥ ❁❁❁❁❁❁

దృష్ట్వేతి॥ హతశేషా నిశాచరాః- రణాత్ ప్రతినివృత్తా లంకాస్థాశ్చ-దృష్ట్వా-శ్రుత్వాచ-సంభ్రాంతా అభవన్నితి శేషః-రాక్షస్యశ్చ సమాగమ్య

వాః । రాక్షస్యస్సహసంగమ్య దుఃఖార్తాః పర్యదేవయన్ ॥౫॥ కథం శూర్పణఖా వృద్ధా కరాళా నిర్ణతోదరీ । ఆససా
ద వనే రామం కందర్పమివ రూపిణమ్ ॥ సుకుమారం మహాసత్త్వం సర్వభూతహితే రతమ్ ॥౬॥ తం దృష్ట్వా లోకనింద్యా సా
హీనరూపా ప్రకామితా ॥౭॥ కథం సర్వగుణైర్హీనా గుణవంతం మహౌజసమ్ । సుముఖం దుర్ముఖీ రామం కామయా
మాస రాక్షసీ ॥౮॥ జనస్యాస్యాల్పభాగ్యత్వాద్వలినీ శ్వేతమూర్ధజా । అకార్యమపహాస్యం చ సర్వలోకవిగర్హితమ్ ॥౯॥ రా
క్షసానాం వినాశాయ దూషణస్య ఖరస్య చ । చకారాప్రతిరూపా సా రాఘవస్య ప్రధర్షణమ్ ॥౧౦॥ తన్నిమిత్తమిదం
వైరం రావణేన కృతం మహత్ ॥౧౧॥ వధాయ సీతా సానీతా దశగ్రీవేణ రక్షసా ॥ న చ సీతాం దశగ్రీవః ప్రాప్నోతి జన
కాత్మజామ్ । బద్ధం బలవతా వైరమక్షయం రాఘవేణ చ ॥౧౨॥ వైదేహీం ప్రార్థయానం తం విరాధం ప్రేక్ష్య రాక్షసమ్ ।
హతమేకేన రామేణ పర్యాప్తం తన్నిదర్శనమ్ ॥౧౩॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । నిహతాని జనస్థానే
శరైరగ్నిశిఖోపమైః ॥౧౪॥ ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణస్త్రిశిరాస్తథా । శరైరాదిత్యసంకాశైః పర్యాప్తం తన్ని
దర్శనమ్ ॥౧౫॥ హతో యోజనబాహుశ్చ కబంధో రుధిరాశనః । క్రోధాన్నాదం నదన్ సోఽథ పర్యాప్తం తన్నిదర్శనమ్ ॥౧౬॥
జఘాన బలినం రామస్సహస్రనయనాత్మజమ్ । వాలినం మేరుసంకాశం పర్యాప్తం తన్నిదర్శనమ్ ॥౧౭॥ ఋశ్యమూకే వ
సంస్తైశ్చ దీనో భగ్నమనోరథః । సుగ్రీవస్స్థాపితో రాజ్యే పర్యాప్తం తన్నిదర్శనమ్ ॥౧౮॥ ధర్మార్థసహితం వాక్యం స
ర్వేషాం రక్షసాం హితమ్ । యుక్తం విభీషణేనోక్తం మోహాత్తస్య న రోచతే ॥౧౯॥ విభీషణవచః కుర్యాద్యది స్మ ధనదా
నుజః । శ్మశానభూతా దుఃఖార్తా నేయం లంకాపురీ భవేత్ ॥౨౦॥ కుంభకర్ణం హతం శ్రుత్వా రాఘవేణ మహాబలమ్ । అతి
కాయం చ దుర్ధర్షం లక్ష్మణేన హతం పునః ॥ ప్రియం చేంద్రజితం పుత్రం రావణో నావబుధ్యతే ॥౨౧॥ మమ పుత్రో
మమ భ్రాతా మమ భర్తా రణే హతః ॥ ఇత్యేవం శ్రూయతే శబ్దో రాక్షసానాం కులే కులే ॥౨౨॥ రథాశ్చాశ్వాశ్చ నాగాశ్చ
హతాశ్శతసహస్రశః ॥ రణే రామేణ శూరేణ రాక్షసాశ్చ పదాతయః ॥౨౩॥ రుద్రో వా యది వా విష్ణుర్మహేంద్రో
వా శతక్రతుః ॥ హంతి నో రామరూపేణ యది వా స్వయమంతకః ॥౨౪॥ హతప్రవీరా రామేణ నిరాశా జీవితే వయమ్ ॥
అపశ్యంతో భయస్యాంతమనాథా విలపామహే ॥౨౫॥ రామహస్తాద్దశగ్రీవశ్శూరో దత్తమహావరః ॥ ఇదం భయం మ
హాఘోరముత్పన్నం నావబుధ్యతే ॥౨౬॥ న దేవా న చ గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః ॥ ఉపసృష్టం పరిత్రాతుం శక్తా

య- పరస్పరమాలింగిత్యేత్యర్థః ॥౫॥ కథమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యమ్ ॥ కరాళా వికటా ॥౬॥ తం దృష్ట్వేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వా
క్యమ్ ॥ ప్రకామితా సా కథం కామయామాస ॥౮॥ జనస్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ ॥ వలయోఽస్యాస్సంతీతి వలినీ- పరుషాదిత్వాన్నః-
ఆర్షో- జీప్- అప్రతిరూపా అననురూపా- తన్నిమిత్తం ప్రధర్షణనిమిత్తాత్- శూర్పణఖయా అన్యథోక్తానపి తత్తాన్నాదికమంగకంపనాదిము
ఖాత్ సర్వైర్జ్ఞాతమితి జ్ఞేయమ్ ॥ ౧౧॥౧౨॥ వైదేహీమితి ॥ విరాధం ప్రేక్ష్య హత్వా స్థితానామస్మాకం తత్ విరాధహననమ్- వి…ధినిరసనాయాప
ర్యాప్తం పూర్ణం నిదర్శనమ్ ॥౧౩॥ చతుర్దశేతి శ్లోకే పర్యాప్తం తన్నిదర్శనమిత్యనుషజ్యతే - ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యత్వే శరపదద్వయవైయ
ర్థ్యమ్ ॥౧౪॥౧౫॥ హత ఇతి ॥ అథ ఖరవధానంతరమ్- నాదం శబ్దమ్- నదన్ కుర్వన్- సః ప్రసిద్ధః కబంధః ॥౧౬-౨౦॥ కుంభకర్ణమిత్యాది ॥ నావబుధ్యతే
రామప్రభావమితి శేషః ॥౨౧॥ మమేతి ॥ కులే కులే గృహే గృహే- ఇదమపి రాక్షసీవాక్యమేవ ॥౨౨॥ ౨౪॥ హతప్రవీరేతి ॥ వయమిత్యేతదపేక్ష
యా అపశ్యంత ఇతి పుల్లింగమ్- విలపామహ ఇత్యాత్మనేపదమార్షమ్ ॥౨౫॥ ౨౬॥ న దేవా ఇతి ॥ ఉపసృష్టం ఉపద్రుతమ్ ॥ ౨౭॥ ఉత్పాతాశ్చాపి ॥

సంఘీభూయ దీనాశ్చింతాపరిప్లుతా అభూవన్నితి శేషః ॥౪॥౫॥ కథమితి ॥ నిర్ణతోదరీ కగర్భోదరీ ॥౬॥ తం దృష్ట్వేత్యర్ధమేకం వాక్యమ్ ॥ ప్రకామితా- ప్ర
కృష్టః కామః ప్రకామః- సోఽస్యాస్సంజాతః ప్రకామితా ॥౭॥ కథమితి ॥ కామయామాస స్పృహయామాస ॥౮॥ జనస్యేతి ॥ వలినీ- వలయః అస్యాస్సం
తీతి వలినీ దీర్ఘాభావ ఆర్షః ॥౯॥ రాక్షసానామితి ॥ అప్రతిరూపా వికృతరూపా ॥౧౦॥ తన్నిమిత్తమితి ॥ తన్నిమిత్తం ప్రధర్షణనిమిత్తమ్ ॥౧౧॥ వధాయే
తి ॥ వధాయ- రాక్షసనాశాయ ॥౧౨॥ వైదేహీమితి ॥ వైదేహీం ప్రార్థయానమ్ - ఏకేన రామేణ హతం విరాధం ప్రేక్ష్య స్థితానామస్మాకం- తత్- వి
రాధహననం పర్యాప్తం నిదర్శనమ్- రామస్య సర్వాతిశాయిత్వపరిజ్ఞానాయ నిరపేక్షం నిదర్శనమిత్యర్థః ॥ తి ॥ ప్రార్థయానం ప్రార్థయ
మానమ్- ఏకేనాసహాయేన రామేణ- బ్రహ్మదత్తవరమపి హతం విరాధం- సంప్రేక్ష్య స్థితస్య రావణస్య తదేకమేవ పర్యాప్తం నిదర్శనమ్- రామస్య స
దేవాసురసకలలోకాతిశాయిత్వావగమాయ పర్యాప్తం నిదర్శనమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ౨౦॥ కుంభకర్ణమిత్యాదిసార్ధమ్ ॥ రావణో నావబుధ్యతే రామపరా
క్రమమితి శేషః ॥౨౧॥ మమేతి ॥ కులే కులే గృహే గృహే ॥౨౪॥ హతప్రవీరా ఇతి ॥ అపశ్యంతః- అపశ్యంత్యః ॥౨౫॥ తి ॥ రామహస్తాత్ప్రాప్తమిదం
స్వస్య భయమ్- శూరో బ్రహ్మదత్తమహావర ఇతి కృత్వా తద్గర్వాన్న బుధ్యతే ॥౨౬॥ న దేవా ఇతి ॥ ఉపసృష్టం ఉపద్రుతమ్ ॥ తి ॥ ఉపసృష్టం హంతుమారబ్ధమ్ ॥

రామేణ సంయుగే ॥౨౭॥ ఉత్పాతాశ్చాపి దృశ్యంతే రావణస్య రణే రణే । కథయిష్యంతి రామేణ రావణస్య నిబర్హ-
ణం ॥౨౮॥ పితామహేన ప్రీతేన దేవదానవరాక్షసైః । రావణస్యాభయం దత్తం మానుషేభ్యో న యాచితం ॥౨౯॥ తది-
దం మానుషం మన్యే ప్రాప్తం నిస్సంశయం భయం । జీవితాంతకరం ఘోరం రక్షసాం రావణస్య చ ॥౩౦॥ పీడ్యమానా-
స్తు బలినా వరదానేన రక్షసా । దీప్తైస్తపోభిర్విబుధాః పితామహమపూజయన్ ॥౩౧॥ దేవతానాం హితార్థాయ మహా-
త్మా వై పితామహః । ఉవాచ దేవతాస్సర్వా ఇదం తుష్టో మహద్వచః ॥౩౨॥ అద్యప్రభృతి లోకాంస్త్రీన్ సర్వే దానవ-
రాక్షసాః । భయేన ప్రావృతా నిత్యం విచరిష్యంతి శాశ్వతం ॥౩౩॥ దైవతైస్తు సమాగమ్య సర్వైశ్చేంద్రపురోగమైః ।
వృషధ్వజస్త్రిపురహా మహాదేవః ప్రసాదితః ॥౩౪॥ ప్రసన్నస్తు మహాదేవో దేవానేతద్వచోఽబ్రవీత్ । ౩౫ । ఉత్పత్స్య-
తి హితార్థం వో నారీ రక్షఃక్షయావహా ॥౩౫॥ ఏషా దేవైః ప్రయుక్తా తు క్షుద్యథా దానవాన్ పురా । భక్షయిష్యతి నస్సీ-
తా రాక్షసఘ్నీ సరావణాన్ ॥౩౬॥ రావణస్యాపనీతేన దుర్వినీతస్య దుర్మతేః । అయం నిష్ఠానకో ఘోరః శోకేన స-
ముపప్లుతః ॥౩౭॥ తం న పశ్యామహే లోకే యో నశ్శరణదో భవేత్ । రాఘవేణోపసృష్టానాం కాలేనేవ యుగక్షయే ॥
౩౮॥ నాస్తి నశ్శరణం కశ్చిద్భయే మహతి తిష్ఠతాం । దవాగ్నివేష్టితానాం హి కరేణూనాం యథా వనే ॥౩౯॥ ప్రా-
ప్తకాలం కృతం తేన పౌలస్త్యేన మహాత్మనా । యత ఏవ భయం దృష్టం తమేవ శరణం గతః ॥౪౦॥ ఇతీవ సర్వా రజనీచర-
స్త్రియః పరస్పరం సంపరిరభ్య బాహుభిః । విషేదురార్తాభయభారపీడితా వినేదురుచ్చైశ్చ తదా సుదారుణం ॥౪౧॥
ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచనవతితమస్సర్గః. *************************** ఆర్తానాం రాక్షసీనాం
తు లంకాయాం వై కులే కులే । రావణః కరుణం శబ్దం శుశ్రావ పరిదేవితం ॥౧॥ స తు దీర్ఘం వినిశ్శ్వస్య ముహూర్తం ధ్యాన-
మాస్థితః । బభూవ పరమక్రుద్ధో రావణో భీమదర్శనః ॥౨॥ సందశ్య దశనైరోష్ఠం క్రోధసంరక్తలోచనః । రాక్షసైరపి దుర్ద-
ర్శః కాలాగ్నిరివ మూర్ఛితః ॥ ఉవాచ చ సమీపస్థాన్ రాక్షసాన్ రాక్షసేశ్వరః । భయావ్యక్తకథస్తత్ర నిర్దహన్నివ చక్షు-
షా ॥ మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షం చ రాక్షసం । శీఘ్రం వదత సైన్యాని నిర్యాతేతి మమాజ్ఞయా ॥౫॥ తస్య
తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే భయార్దితాః । చోదయామాసురవ్యగ్రాన్ రాక్షసాంస్తాన్ నృపాజ్ఞయా ॥౬॥ తే తు
సర్వే తథేత్యుక్త్వా రాక్షసా ఘోరదర్శనాః । కృతస్వస్త్యయనాస్సర్వే రణాయాభిముఖా యయుః ॥౭॥ ప్రతిపూజ్య

కథయిష్యంతి - ఇతః పరమపి కానిచిన్నిమిత్తాని ప్రాదుర్భూయ కథయిష్యంతీత్యర్థః. వర్తమానే తాత్పర్యమిత్యప్యాహుః ॥ రా ॥ కథయిష్యంతి కథయంతీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ పితామహేనేతి ॥ దేవదానవరాక్షసైః దేవదానవరాక్షసేభ్యః ॥ ౨౯ ॥ తదిదమితి ॥ మానుషం మానుషాదాగతం - మన్యే మన్యామహే ॥ ౩౦ ॥ పీడ్యమానాస్తు బలినేతి ॥ రక్షసా రావణేన - వరదానేన కరణేన ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ అద్యప్రభృతీతి ॥ దానవరాక్షసా ఇత్యుక్తిర్మండోదరీసంబంధేన దానవాశ్చ కేచిద్రాక్షసైస్సహ తిష్ఠంతీతి జ్ఞేయం ॥ ౩౩ ॥ ౩౫ ॥ ఏషేతి ॥ క్షుద్యథా దానవాన్ పురేతి - దేవేభ్యోఽమృతప్రదానానంతరమితి బోధ్యం - అస్మచ్ఛబ్దాపేక్షయా సరావణానిత్యుక్తిః ॥ ౩౬ ॥ రావణస్యేతి ॥ నిష్ఠానకః నాశ ఇత్యాహుః ॥ రామానుజీయం ॥ రాక్షసస్యేతి ॥ అపనీతేన అపనయేన నిష్ఠానకో వినాశః ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ పశ్యామహ ఇత్యాత్మనేపదమార్షం ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ప్రాప్తకాలమితి ॥ ప్రాప్తకాలముచితం - పౌలస్త్యేన విభీషణేన - ఇతః పరం తస్యైవ పౌలస్త్యకులప్రతిష్ఠాపకత్వాత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః - అత్ర పితామహాదివరప్రదానవృత్తాంతో రాక్షసీభిర్మండోదరీసకాశాచ్ఛ్రుత ఇతి జ్ఞేయం - సా చ జ్ఞానవృద్ధేతి వక్ష్యతే ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - పంచనవతితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రావణనిర్యాణం - ఆర్తానామిత్యాది ॥ పరిదేవితం పరిదేవితరూపం శబ్దం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సందశ్యేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ మూర్ఛితః అభివృద్ధః - కాలాగ్నిరివ స్థితః. భయావ్యక్తకథః భయాదవ్యక్తవచనః - మమాజ్ఞయా వదతేత్యువాచేత్యన్వయః - ఇమౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సచివౌ - పూర్వం హతౌ తు మత్తప్రమత్తాపరపర్యాయౌ రావణభ్రాతరౌ ॥ రామానుజీయం ॥ భయావ్యక్తకథః స్వానిష్టభయేనాస్ప-

---

౨౭ ॥ ఉత్పాతా ఇతి ॥ కథయిష్యంతి సూచయిష్యంతి ॥ తి ॥ కథయంతి హీతి - తదుత్పాతఫలం - మాల్యవదాదయో వృద్ధా ఇతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ పితామహేనేతి ॥ దేవదానవరాక్షసైః దేవదానవరాక్షసేభ్యః ॥ తి ॥ రామేణాస్య వధ ఉపపత్తిం చాహుః - పితామహేతి ॥ ౩౦ ॥ ఇదానీం బ్రహ్మవాక్యాదపి రాక్షసానాం క్షయో నియత ఇత్యాహుః - పీడ్యమానా ఇతి ॥ ౩౫ ॥ సాంప్రతం మహాదేవవాక్యాదవసితసామర్థ్యాదపి రక్షసాం క్షయం నిశ్చిన్వంతి ఉత్పత్స్యతీతి ॥ ౩౬ ॥ రావణస్యేతి ॥ అపనీతేన అపనయేన - నిష్ఠానకః నాశః ॥ ౩౯ ॥ ప్రాప్తకాలమితి ॥ ప్రాప్తకాలముచితం - పౌలస్త్యేన విభీషణేన కృతమితి సంబంధః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచనవతితమస్సర్గః. ❋❋ ౨ ॥ సందశ్యేతి ॥ మూర్ఛితః ప్రజ్వలితః - భయావ్యక్తకథాన్ స్వానిష్టకథనభయాదస్పష్టవచనానిత్యర్థః - భయావ్యక్తకథ ఇతి నా-

యథాన్యాయం రావణం తేనిశాచరాః । తస్థుః ప్రాంజలయస్సర్వే భర్తుర్విజయకాంక్షిణః ॥౮॥ అథోవాచ ప్రహస్యైతాన్ రావణః క్రోధమూర్ఛితః । మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షంచ రాక్షసం ॥౯॥ అద్యబాణైర్ధనుర్ముక్తైర్యుగాంతాదిత్యసన్నిభైః । రాఘవం లక్ష్మణంచైవ నేష్యామి యమసాదనం ॥౧౦॥ ఖరస్యకుంభకర్ణస్య ప్రహస్తేంద్రజితో స్తథా । కరిష్యామి ప్రతీకారమద్యశత్రువధాదహం ॥౧౧॥ నైవాంతరిక్షం నదిశో ననద్యో నాపిసాగరాః ॥ ప్రకాశత్వం గమిష్యంతి మద్బాణజలదావృతాః ॥౧౨॥ అద్యవానరముఖ్యానాం తానియూథాని భాగశః । ధనుషా శరజాలేన విధమిష్యామి పత్రిణా ॥౧౩॥ అద్యవానరసైన్యాని రథేన పవనౌజసా । ధనుస్సముద్రాదుద్భూతైర్మథిష్యామి శరోర్మిభిః ॥౧౪॥ ఆకోశపద్మవక్త్రాణి పద్మకేసరవర్చసాం । అద్యయూథతటాకాని గజవత్ప్రమథామ్యహం ॥౧౫॥ సశరైరద్యవదనైస్సంఖ్యే వానరయూథపాః । మండయిష్యంతి వసుధాం సనాళైరివ పంకజైః ॥౧౬॥ అద్యయుద్ధప్రచండానాం హరీణాం ద్రుమయోధినాం । ముక్తేనైకేషుణా యుద్ధే భేత్స్యామిచ శతంశతం ॥౧౭॥ హతోభర్తా హతోభ్రాతా యాసాంచ తనయాహతాః । వధేనాద్యరిపోస్తాసాం కరోమ్యస్రప్రమార్జనం ॥౧౮॥ అద్యమద్బాణనిర్భిన్నైః ప్రకీర్ణైర్గతచేతనైః । కరోమి వానరైర్యుద్ధే యత్నావేక్ష్యతలాం మహీం ॥౧౯॥ అద్యగోమాయవో గృధ్రా యేచ మాంసాశినోపరే । సర్వాంస్తాంస్తర్పయిష్యామి శత్రుమాంసైశ్శరార్పితైః ॥౨౦॥ కల్ప్యతాం మేరథశ్శీఘ్రం క్షిప్రమానీయతాం ధనుః । అనుప్రయాంతు మాం సర్వే యేవశిష్టా నిశాచరాః ॥౨౧॥ తస్యతద్వచనం శ్రుత్వా మహాపార్శ్వోబ్రవీద్వచః । బలాధ్యక్షాన్ స్థితాంస్తత్ర బలం సంత్వర్యతామితి ॥౨౨॥ బలాధ్యక్షాస్తు సంరబ్ధా రాక్షసాంస్తాన్ గృహాద్గృహాత్ । చోదయంతః పరియయుర్లంకాం తు మహాబలాః ॥౨౩॥ తతోముహూర్తాన్నిష్పేతూ రాక్షసా భీమదర్శనాః । నదంతో భీమవదనా నానాప్రహరణైర్భుజైః ॥ అసిభిః పట్టిసైశ్శూలైర్గదాభిర్ముసలైర్హలైః । శక్తిభిస్తీక్ష్ణధారాభిర్మహద్భిః కూటముద్గరైః ॥ యష్టిభిర్విమలైశ్చక్రైర్నిశితైశ్చ పరశ్వథైః । భిండిపాలైశ్శతఘ్నీభిరన్యైశ్చాపి వరాయుధైః ॥౨౬॥ అథానయద్బలాధ్యక్షస్సత్వరో రావణాజ్ఞయా । ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథం ॥౨౭॥ ఆరురోహ రథం భీమో దీప్యమానం స్వతేజసా ॥౨౭½॥ తతః ప్రయాతస్సహసా రాక్షసైర్బహుభిర్వృతః ॥ రావణస్సత్త్వగాంభీర్యాద్దారయన్నివ మేదినీం ॥౨౮½॥ రావణేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ ॥ విరూపాక్షశ్చ దుర్ధర్షో రథానారురుహుస్తదా ॥౨౯½॥ తేతు హృష్టా వినర్దంతో భిందంత ఇవ మేదినీం ॥ నాదం ఘోరం విముంచంతో నిర్యయుర్జయకాంక్షిణః ॥౩౦½॥ తతోయుద్ధాయ తేజస్వీ రక్షోగణబలైర్వృతః ॥ నిర్యయావుద్యతధనుః కాలాంతకయమోపమః ॥౩౧½॥ తతః ప్రజవనాశ్వేన రథేన సమహారథః ॥ ద్వారేణ నిర్యయౌ తేన యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౩౨½॥ తతోనష్టప్రభస్సూర్యో దిశశ్చ తిమిరావృతాః ॥ ద్విజాశ్చనేదుర్ఘోరాశ్చ సంచచాలేవ మేదినీ । వవర్ష రుధిరం దేవశ్చస్ఖలుస్తురగాః పథి ॥ ధ్వజాగ్రే న్యపతద్గృధ్రో వినేదుశ్చాశివం శివాః ॥ నయనం చాస్ఫురద్వామం సవ్యోబాహురకంపత ॥ వివర్ణం వదనం చాసీత్ కించిదభ్రశ్యత స్వరః (౩౪½) తతో నిష్పత

ష్టరాక్షసకథ ఇత్యర్థః- భయావ్యక్తకథానితిచ పాఠః ॥౫॥ ౮ ॥ అథేతి ॥ ప్రహస్యేతి-శత్రుప్రవృత్త్యనీకారాత్ ॥౯॥౧౦॥ ఖరస్యేత్యాదిషు - వధస్యేతి శేషః ॥౧౧॥౧౪॥ ఆకోశేతి ॥ ఆకోశపద్మవక్త్రాణి-ఈషద్వికసితపద్మభూతవక్త్రాణి- పద్మకేసరవర్చసాం- వానరాణామితి శేషః-ప్రమథామి ప్రమథ్నామి- శ్నాభావ ఆర్షః ॥౧౫॥౧౯॥ అద్యేతి ॥ గతచేతనైః గతప్రాణైః-యత్నావేక్ష్యతలామితి- నైరంతర్యేణ భూమౌ వానరాన్ పాతయిష్యామీత్యర్థః ॥౨౦॥ కల్ప్యతామితి ॥ కల్ప్యతాం-అకల్ప్యతాం-అలంక్రియతామిత్యర్థః ॥౨౨॥ బలాధ్యక్షాస్త్వితి-సంరబ్ధా ఇతి-పునఃపునరాహ్వానేప్యనాగమనాత్ కుపితా ఇత్యర్థః- పరియయుః- ప్రతిరథ్యం యయురిత్యర్థః ॥౨౩॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ హలైః ద్విఫలపత్రాగ్రాయుధవిశేషైః- హలం ద్విఫలపత్రాగ్రమితి వైజయంతీ ॥ భుజైరిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా ॥౨౬॥ అథేతి ॥ అథానయద్బలాధ్యక్షస్సత్వరో రావణాజ్ఞయా, ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథమితి పాఠః ॥౨౭॥ ఆరురోహేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ భీమః రావణః ॥౨౭½॥ తతః ప్రయాత ఇతి ॥ సత్త్వగాంభీర్యాత్ బలాతిశయాత్ ॥౨౮½॥ ౩౦½॥ తత ఇతి ॥ ద్వారేణేతి-ఉత్తరద్వారేణేత్యర్థః ॥౩౨½॥ తతో నష్టప్రభ ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ రూపాణి దుర్నిమిత్తరూపాణి- తతః అనంతరం- తతః ఉత్తరద్వారాత్- నిష్పతతః నిష్క్రమతః - సూర్యోనష్టప్రభత్వాదీని రూ

పాఠః ॥౫॥ తస్యేతి ॥ అవ్యగ్రాః -రణోత్సాహరహితాః ॥౯॥ అద్యబాణైరితి ॥ రాఘవం లక్ష్మణం యమసాదనం నేష్యామి- వస్తుతస్తు రాఘవం లక్ష్మణం వినా- అన్యానితి శేషః ॥౧౦॥ ఖరస్యేత్యాదిషు హననస్యేతి శేషః ॥౧౨॥ అద్యేతి ॥ పత్రిణా శోభనపక్షవతా ॥౧౪॥ ఆకోశేతి ॥ పద్మకేసరవర్చసాం వానరాణామితి శేషః- యూథతటాకాని ప్రమథామీతి సంబంధః ॥ ౨౩॥ తతో ముహూర్తాదితి ॥ భుజైరిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా ॥౨౬॥ తతః ప్రయాత ఇతి ॥ సత్త్వగాంభీర్యాత్ బలాతిశయాత్ ॥ ౩౧½॥ తతోనిష్పతత ఇతి ॥ రూపాణి దుర్నిమిత్తస్వరూపాణి ॥౪౪½॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వర

తోయుద్ధే దశగ్రీవస్య రక్షసః॥ రణే నిధనశంసీని రూపాణ్యేతాని జజ్ఞిరే ॥౩౬½॥ అంతరిక్షాత్ప్రపాతోల్కా నిర్ఘాతసమనిస్స్వ
నా॥ వినేదురశివా గృధ్రా వాయసైరనునాదితాః॥౩౭½॥ ఏతానచింతయన్ ఘోరానుత్పాతాన్ సముపస్థితాన్ ॥ నిర్య
యౌ రావణో మోహాద్వధార్థీ కాలచోదితః॥౩౮½॥ తేషాంతు రథఘోషేణ రాక్షసానాం మహాత్మనాం॥ వానరాణా
మపి చమూర్యుద్ధాయైవాభ్యవర్తత॥౩౯½॥ తేషాం తు తుములం యుద్ధం బభూవ కపిరక్షసాం॥ అన్యోన్యమాహ్వయానా
నాం క్రుద్ధానాం జయమిచ్ఛతాం॥ ౪౦½॥ తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవశ్శరైః కాంచనభూషణైః॥ వానరాణామనీకేషు చకార కద
నం మహత్ ॥౪౧½॥ నికృత్తశిరసః కేచిద్రావణేన వలీముఖాః ॥ కేచిద్విచ్ఛిన్నహృదయాః కేచిచ్ఛ్రోత్రవివర్జితాః। నిరు
చ్ఛ్వాసా హతాః కేచిత్ కేచిత్పార్శ్వేషు దారితాః॥ కేచిద్విభిన్నశిరసః కేచిచ్చక్షుర్వివర్జితాః॥ ౪౩½॥ దశాననః క్రో
ధవివృత్తనేత్రో యతో యతోఽభ్యేతి రథేన సంఖ్యే । తతస్తతస్తస్య శరప్రవేగం సోఢుం న శేకుర్హరిపుంగవాస్తే॥ ౪౪½॥
ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- షణ్ణవతితమస్సర్గః. ****************************** తథా తైః కృత్తగాత్రైస్తు
దశగ్రీవేణ మార్గణైః। బభూవ వసుధా తత్ర ప్రకీర్ణా హరిభిస్తదా॥ ౧॥ రావణస్యాప్రసహ్యం తం శరసంపాతమేకతః।
న శేకుస్సహితుం దీప్తం పతంగా జ్వలనం యథా ॥౨॥ తేఽర్దితా నిశితైర్బాణైః క్రోశంతో విప్రదుద్రువుః। పావకార్చిస్స
మావిష్టా దహ్యమానా యథా గజాః॥౩॥ ప్లవంగానామనీకాని మహాభ్రాణీవ మారుతః। స యయౌ సమరే తస్మిన్ విధమన్
రావణశ్శరైః॥౪॥ కదనం తరసా కృత్వా రాక్షసేంద్రో వనౌకసాం। ఆససాద తతో యుద్ధే రాఘవం త్వరితస్తదా॥౫॥ సుగ్రీవ
స్తాన్ కపీన్ దృష్ట్వా భగ్నాన్ విద్రవతో రణే। గుల్మే సుషేణం నిక్షిప్య చక్రే యుద్ధే ద్రుతం మనః॥౬॥ ఆత్మనస్సదృశం వీరస్స తం
నిక్షిప్య వానరం । సుగ్రీవోఽభిముఖశ్శత్రుం ప్రతస్థే పాదపాయుధః॥ ౭ ॥ పార్శ్వతః పృష్ఠతశ్చాస్య సర్వే యూథాధిపా
స్స్వయం । అనుజహ్రుర్మహాశైలాన్ వివిధాంశ్చ మహాద్రుమాన్ ॥ ౮॥ స నదన్ యుధి సుగ్రీవస్స్వరేణ మహతా మహా
న్। పాతయన్ వివిధాంశ్చాన్యాన్ జగామోత్తమరాక్షసాన్ ॥ ౯ ॥ మమంథ చ మహాకాయో రాక్షసాన్ వానరేశ్వ
రః। యుగాంతసమయే వాయుః ప్రవృద్ధానగమానివ॥౧౦॥ రాక్షసానామనీకేషు శైలవర్షం వవర్ష హ । అశ్మవర్షం య
థా మేఘః పక్షిసంఘేషు కాననే॥౧౧॥ కపిరాజవిముక్తైస్తైశ్శైలవర్షైస్తు రాక్షసాః। వికీర్ణశిరసః పేతుర్నికృత్తా ఇవ ప
ర్వతాః॥౧౨॥ అథ సంక్షీయమాణేషు రాక్షసేషు సమంతతః । సుగ్రీవేణ ప్రభగ్నేషు పతత్సు వినదత్సు చ। విరూపాక్షస్స్వ
కం నామ ధన్వీ విశ్రావ్య రాక్షసః। రథాదాప్లుత్య దుర్ధర్షో గజస్కంధముపారుహత్॥ ౧౪ ॥ స తం ద్విరదమారుహ్య వి
రూపాక్షో మహారథః । వినదన్ భీమనిర్హ్రాదం వానరానభ్యధావత॥ ౧౫ ॥ సుగ్రీవే స శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ చ
మూముఖే । స్థాపయామాస చోద్విగ్నాన్ రాక్షసాన్ సంప్రహర్షయన్॥౧౬॥ స తు విద్ధశ్శితైర్బాణైః కపీంద్రస్తేన రక్ష
సా। చుక్రోధ స మహాక్రోధో వధే చాస్య మనో దధే॥ ౧౭॥ తతః పాదపముద్ధృత్య శూరస్సంప్రధనో హరిః। అభిపత్య జఘా
నాస్య ప్రముఖే తు మహాగజం॥౧౮॥ స తు ప్రహారాభిహతస్సుగ్రీవేణ మహాగజః । అపాసర్పద్ధనుర్మాత్రం నిషసాద ననా
ద చ॥౧౯॥ గజాత్తు మథితాత్తూర్ణమపక్రమ్య స వీర్యవాన్। రాక్షసోఽభిముఖశ్శత్రుం ప్రత్యుద్గమ్య తతః కపిం ॥ ఆర్షభం చ

పాణి జజ్ఞిర ఇతి సంబంధః॥ ౩౬½॥ ౩౯½॥ తేషాంత్వితి ॥ ఆహ్వయానానాం ఆహ్వయమానానాం - స్పర్ధయా ఆహ్వయతాం- అగమశాస
నస్యానిత్యత్వాన్న మాగమాభావః॥ ౪౦½॥ ౪౧½॥ నికృత్తశిరస ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ స్పష్టం ॥ ౪౩½ ॥ ౪౪½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - షణ్ణవతితమస్సర్గః. ***
అథ విరూపాక్షవధః- తథా తైరిత్యాది॥౧॥ రావణస్యేతి॥ ఏకత ఏకస్య అద్వితీయస్య॥ ౨॥౫॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ అద్భుతమితి క్రియావిశేషణం॥౬॥
౭॥ పార్శ్వత ఇతి॥ మహాద్రుమాన్- ఉత్పాట్యేతి శేషః- ఉత్పాట్య అస్య పార్శ్వతః పృష్ఠతశ్చానుజహ్రురితి సంబంధః- యథా మహారాజే యుద్ధా
య గచ్ఛతి తదాయుధాని భృత్యా ఆహరంతి తథా వానరరాజే యుద్ధాయ నిష్క్రామతి తదాయుధభూతాన్ శైలవృక్షాదీన్ సమయే దాతుం వాన
రా అజహ్రురితి భావః॥ ౮॥ ౯॥ మమంథ చేతి॥ అగమాన్ వృక్షాన్- పలాశీ ద్రుద్రుమాగమా ఇత్యమరః॥ ౧౦॥ ౧౨॥ అథేత్యాది॥ సంక్షీయమా
ణేషు హింస్యమానేషు - క్షి హింసాయామితి ధాతుః॥ ౧౪॥ ౧౭॥ తత ఇతి॥ సంప్రధనః- బహుళగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్- ప్రహర్తేత్యర్థః-
ప్రముఖే ముఖే॥ రామానుజీయం॥ సంప్రధనే యుద్ధే॥౧౮॥ సత్వితి॥ ధనుర్మాత్రం ధనుః ప్రమాణం- ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచ ఇత్యాదినా మా

తీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షణ్ణవతితమస్సర్గః- ***
౧॥ రావణస్యేతి॥ ఏకతః- ఏకస్య రావణస్య- శరసంపాతమితి సంబంధః॥ ౯॥ మమంథేతి॥ అగమాన్ వృక్షాన్॥ ౧౨॥ అథేతి॥ సంక్షీయమాణేషు- హిం

మర్ఖడ్గంచ ప్రగృహ్యాలఘువిక్రమః। భర్త్సయన్నివసుగ్రీవమాససాదవ్యవస్థితం ॥౨౧॥ సహిస్తస్యాభిసంక్రుద్ధః ప్రగృహ్యవిపులాంశిలాం। విరూపాక్షాయచిక్షేపసుగ్రీవోజలదోపమాం॥౨౨॥సతాంశిలామాపతంతీందృష్ట్వారాక్షసపుంగవః॥అపక్రమ్యసువిక్రాంతఃఖడ్గేనప్రాహరత్తదా॥ ౨౩॥ తేనఖడ్గప్రహారేణరక్షసాబలినాహతః । ముహూర్తమభవద్వీరోవిసంజ్ఞ ఇవవానరః॥౨౪॥ సతదాసహసోత్పత్యరాక్షసస్యమహాహవే । ముష్టింసంవర్త్యవేగేనపాతయామాసవక్షసి॥౨౫॥ముష్టిప్రహారాభిహతోవిరూపాక్షోనిశాచరః । తేనఖడ్గేనసంక్రుద్ధస్సుగ్రీవస్యచమూముఖే ॥ కవచంపాతయామాసపద్భ్యామభిహతోపతత్॥ ౨౬॥ ససముత్థాయపతితఃకపిస్తస్యవ్యసర్జయత్॥ తలప్రహారమశనేస్సమానంభీమనిస్వనం॥ ౨౭ ॥ తలప్రహారంతద్రక్షస్సుగ్రీవేణసముద్యతం ॥ నైపుణ్యాన్మోచయిత్వైనంముష్టినోరస్యతాడయత్॥ ౨౮॥ తతస్తుసంక్రుద్ధతరస్సుగ్రీవోవానరేశ్వరః॥ మోక్షితంచాత్మనోదృష్ట్వాప్రహారంతేనరక్షసా।సదదర్శాంతరంతస్యవిరూపాక్షస్యవానరః॥ ౩౦॥ తతోన్యపాతయత్క్రోధాచ్ఛంఖదేశేమహత్తలం॥ ౩౧॥ మహేంద్రాశనికల్పేనతలేనాభిహతఃక్షితౌ ॥ పపాతరుధిరక్లిన్నశ్శోణితంచసముద్వమన్ । స్రోతోభ్యస్తువిరూపాక్షోజలంప్రస్రవణాదివ॥౩౨॥ వివృత్తనయనంక్రోధాత్సఫేనంరుధిరాప్లుతం । దదృశుస్తేవిరూపాక్షంవిరూపాక్షతరంకృతం॥౩౩॥స్ఫురంతంపరివర్తంతంపార్శ్వేనరుధిరోక్షితం।కరుణంచవినదంతందదృశుఃకపయోరిపుం। ౩౪॥ తథాతుతౌసంయతిసంప్రయుక్తౌతరస్వినౌవానరరాక్షసానాం । బలార్ణవౌసస్వనతుస్సుభీమంమహార్ణవౌద్వావివభిన్నవేలౌ॥ ౩౫॥ వినాశితంప్రేక్ష్యవిరూపనేత్రం మహాబలంతంహరిపార్థివేన । బలంసమస్తంకపిరాక్షసానా మున్మత్తగంగాప్రతిమంబభూవ॥ ౩౬॥ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-సప్తనవతితమస్సర్గః. *************************** హన్యమానేబలేతూర్ణమన్యోన్యంతేమహామృధే।సరసీవమహాఘర్మేసోపక్షీణేబభూవతుః॥౧॥స్వబలస్యవిఘాతేనవిరూపాక్షవధేనచ। బభూవద్విగుణంక్రుద్ధోరావణోరాక్షసాధిపః॥ ౨॥ ప్రక్షీణంతుబలందృష్ట్వావధ్యమానంవలీముఖైః । బభూవాస్యవ్యథాయుద్ధేప్రేక్ష్యదైవవిపర్యయం ॥ ఉవాచచసమీపస్థంమహోదరమరిందమం॥ ౩॥ అస్మిన్కాలేమహాబాహోజయాశాత్వయిమేస్థితా ॥ జహిశత్రుచమూంవీరదర్శయాద్యపరాక్రమం। భర్తృపిండస్యకాలోయంనిర్దేష్టుంసాధుయుధ్యతాం ॥ ౫ ॥ ఏవముక్తస్తథేత్యుక్త్వారాక్షసేంద్రోమహోదరః । ప్రవివేశారిసేనాం తాం పతంగఇవపావకం ॥ ౬ ॥ తతస్సకదనంచక్రేవానరాణాంమహాబలః । భర్తృవాక్యేనతేజస్వీస్వేనవీర్యేణచోదితః॥ ౭॥ వా

త్రచ్ఛ్రుత్యయః॥ ౧౯॥ గజాత్త్వితి- శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ వ్యవస్థితంనిశ్చలతయాస్థితం॥౨-॥౨౨॥సతామితి॥అపక్రమ్యశిలాపాతపరిహారార్థమన్యతోపసృత్య-ప్రాహరత్-సుగ్రీవమితిశేషః॥౨౫॥ముష్టిప్రహారేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥కవచమితి అనేనసుగ్రీవస్యాపికవచధారణమస్తీతిగమ్యతే- పద్భ్యామితి-అభిహతస్సన్పద్భ్యామపతదిత్యన్వయః॥ రామానుజీయం॥ తేనేతి॥ సఖడ్గాభిహతోపతత్-సఖడ్గశ్చాసావభిహతశ్చసఖడ్గాభిహతఃవిరూపాక్షఃప్రేరితఖడ్గసహితోపతదిత్యర్థః - ఉత్తరత్రవిరూపాక్షస్యముష్టినైవయుద్ధాభిధానాత్ ॥౨౬॥తలప్రహారమితి॥ నైపుణ్యాత్శిక్షాపాటవాత్॥ ౨౮॥ తతస్త్వితి - సార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥అంతరంఅవకాశం॥౩౦॥తతఇత్యర్ధం॥శంఖదేశేలలాటాస్థిప్రదేశే- శంఖోనిధౌలలాటాస్థ్నీత్యమరః॥ ౩౧॥మహేంద్రాశనీత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥స్రోతోభ్యఃనాసాదినవద్వారేభ్యః॥౩౨॥ వివృత్తనయనమితి॥ విరూపాక్షతరంనేత్రోద్గమనేనాత్యంతవికటాక్షం॥౩౩॥స్ఫురంతమితి॥ స్ఫురంతంఊర్ధ్వముత్పతంతం- పరివర్తంతంపరివర్తమానం॥౩౪॥ తథాత్వితి॥భిన్నవేలౌ- విదీర్ణవేలౌ॥౩౫॥వినాశితమితి॥ఉన్మత్తగంగాఉద్వేలగంగా॥ ౩౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణేరత్నకిరీటాఖ్యానేయుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తనవతితమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథమహోదరవధః-హన్యమానఇత్యాది॥ సరసీవేతివక్తవ్యేసరసీవేతిసంధిరార్షః॥౧॥ ౩౫॥అస్మిన్కాలఇత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ భర్తృపిండస్యేతిసంబంధమాత్రేషష్ఠీ-భర్తృపిండస్యనిర్దేష్టుంస్వామిదత్తవేతనమపాకర్తుమిత్యర్థః ॥ ౬॥ తతఇతి॥భర్తృవాక్యేన

స్యహింసాయామితిధాతుః॥ ౨౨॥ సతామితి॥అపక్రమ్యశిలాప్రహారమోఘకరణార్థంపార్శ్వతోపసృత్య - సుగ్రీవంప్రాహరదితిభావః॥ ౨౭॥ ౨౮॥ తలప్రహారమితి॥నైపుణ్యాద్యుద్ధగతివిశేషలాఘవాత్- మోచయిత్వా- మోఘీకృత్య-సదదర్శాంతరమితిసంబంధః॥౩౧॥తతఇతి॥శంఖదేశే-లలాటాస్థిదేశే-శంఖోనిధౌలలాటాస్థ్నీత్యమరః॥ ౩౧॥మహేంద్రేతి॥స్రోతోభ్యఃనాసాదిరంధ్రేభ్యః॥౩౨॥వివృత్తేతి॥విరూపాక్షతరం-అతివిరూపాక్షం॥౩౩॥ స్ఫురంతమితి॥పార్శ్వేనపరివర్తంతంరిపుంవిరూపాక్షందదృశురితిసంబంధః॥౩౪॥ తథాతుతావితి॥భిన్నవేలౌవిదీర్ణవేలౌ॥౩౫॥వినాశితమితి॥ఉన్మత్తగంగాప్రతిమంఉద్వేలగంగాసదృశం॥ ౩౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తనవతితమస్సర్గః.❋❋❋❋హన్యమానఇతి।సరసీవ-సోపక్షీణే-ఉపక్షీణముపక్షయఃతత్స

నరాశ్చమహాసత్త్వాఃప్రగృహ్యవిపులాశ్శిలాః । ప్రవిశ్యారిబలంభీమంజఘ్నుస్తేరజనీచరాన్ ॥ ౮ ॥ మహోదర
స్తుసంక్రుద్ధశ్శరైఃకాంచనభూషణైః । చిచ్ఛేదపాణిపాదోరూన్వానరాణాంమహాహవే॥ ౯ ॥ తతస్తేవానరాస్స
ర్వే రాక్షసైరర్దితాభృశం । దిశోదశద్రుతాఃకేచి త్కేచిత్సుగ్రీవమాశ్రితాః ॥ ౧౦ ॥ ప్రభగ్నం సమరేదృ
ష్ట్వావానరాణాంమహాచమూం । అభిదుద్రావసుగ్రీవోమహోదరమనంతరం ॥ ౧౧ ॥ ప్రగృహ్యవిపులాంఘో
రాంమహీధరసమాంశిలాం । చిక్షేపచమహాతేజాస్తద్వధాయహరీశ్వరః ॥ ౧౨ ॥ తామాపతంతీంసహసాశిలాం
దృష్ట్వామహోదరః । అసంభ్రాంతస్తతోబాణై ర్నిర్బిభేదదురాసదాం ॥ ౧౩ ॥ రక్షసాతేనబాణౌఘైర్నికృ
త్తాసాసహస్రధా । నిపపాతశిలాభూమౌ గృధ్రచక్రమివాకులం ॥ ౧౪ ॥ తాంతుభిన్నాంశిలాందృష్ట్వా సుగ్రీవః
క్రోధమూర్ఛితః । సాలముత్పాట్యచిక్షేపరాక్షసేరణమూర్ధని ॥ ౧౫ ॥ శరైశ్చవిదదారైనంశూరఃపరపురంజ
యః ॥ ౧౫౹॥ సదదర్శతతఃక్రుద్ధఃపరిఘంపతితంభువి ॥ ౧౬॥ ఆవిధ్యతుసతందీప్తంపరిఘంతస్యదర్శయన్ । పరి
ఘాగ్రేణవేగేనజఘానాస్యహయోత్తమాన్॥ ౧౭॥ తస్మాద్ధతహయాద్వీరస్సోవప్లుత్యమహారథాత్ । గదాంజగ్రా
హసంక్రుద్ధోరాక్షసోథమహోదరః॥ ౧౮॥ గదాపరిఘహస్తౌతౌయుధివీరౌసమీయతుః । నర్దంతౌగోవృషప్రఖ్యౌ
ఘనావివసవిద్యుతౌ॥ ౧౯ ॥ తతఃక్రుద్ధోగదాంతస్మైచిక్షేపరజనీచరః । జ్వలంతీంభాస్కరాభాసాంసుగ్రీవాయమ
హోదరః॥ ౨౦॥ గదాంతాంసుమహాఘోరామాపతంతీంమహాబలః । సుగ్రీవోరోషతామ్రాక్షస్సముద్యమ్యమహా
హవే॥ఆజఘానగదాంతస్యపరిఘేణహరీశ్వరః ॥ ౨౧౹ ॥ పపాతసగదోద్భిన్నఃపరిఘస్తస్యభూతలే॥ ౨౨ ॥ తతోజ
గ్రాహతేజస్వీసుగ్రీవోవసుధాతలాత్ । ఆయసంముసలంఘోరంసర్వతోహేమభూషితం॥ ౨౩ ॥ సతముద్యమ్యచి
క్షేపసోఽప్యన్యాంవ్యాక్షిపద్గదాం । భిన్నావన్యోన్యమాసాద్యపేతతుర్ధరణీతలే ॥ ౨౪॥ తతోభగ్నప్రహరణౌముష్టి
భ్యాంతౌసమీయతుః । తేజోబలసమావిష్టౌదీప్తావివహుతాశనౌ॥ ౨౫ ॥ జఘ్నతుస్తౌతదాన్యోన్యం నేదతుశ్చపునః
పునః। తలైశ్చాన్యోన్యమాహత్యపేతతుర్ధరణీతలే ॥ ఉత్పేతతుస్తతస్తూర్ణంజఘ్నతుశ్చపరస్పరం । భుజైశ్చిక్షిప
తుర్వీరావన్యోన్యమపరాజితౌ॥జగ్మతుస్తౌశ్రమంవీరౌ బాహుయుద్ధేపరంతపౌ॥౨౭౹॥ఆజహారతతఃఖడ్గమదూరపరివర్తి
నం। రాక్షసశ్చర్మణాసార్ధంమహావేగోమహోదరః॥ ౨౮౹॥తథైవచమహాఖడ్గంచర్మణాపతితంసహ ॥ జగ్రాహ
వానరశ్రేష్ఠస్సుగ్రీవోవేగవత్తరః॥ ౨౯౹॥ తౌతురోషపరీతాంగౌనర్దంతావభ్యధావతాం॥ ఉద్యతాసీరణేహృష్టౌయు
ధిశస్త్రవిశారదౌ॥ ౩౦౹॥ దక్షిణంమండలంచోభౌసుతూర్ణంసంపరీయతుః ॥ అన్యోన్యమభిసంక్రుద్ధౌజయేప్రణిహితా
వుభౌ॥ ౩౧౹॥సతుశూరోమహావేగోవీర్యశ్లాఘీమహోదరః॥మహాచర్మణితంఖడ్గంపాతయామాసదుర్మతిః॥ ౩౨౹॥
లగ్నముత్కర్షతఃఖడ్గంఖడ్గేనకపికుంజరః ॥ జహారసశిరస్త్రాణంకుండలోపహితంశిరః॥ ౩౩౹॥ నికృత్తశిరసస్తస్యపతి
తస్యమహీతలే ॥ తద్బలంరాక్షసేంద్రస్యదృష్ట్వాతత్రనతిష్ఠతే॥ ౩౪౹॥ హత్వాతంవానరైస్సార్ధంననాదముదితోహ
రిః॥ చుక్రోధచదశగ్రీవోబభౌహృష్టశ్చరాఘవః ॥ ౩౫౹ ॥ విషణ్ణవదనాస్సర్వేరాక్షసాదీనచేతసః ॥ విద్రవంతితతస్స

చోపేతస్సన్ స్వేనవీర్యేణకదనంచక్ర ఇత్యన్వయః॥ ౮॥ మహోదర ఇతి॥ పాణిపాదోరూనితి- ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః॥౧౦॥ప్రభగ్నామితి॥అ
నంతరంసమీపస్థం॥ ౧౩॥ రక్షసేతి॥ గృధ్రచక్రంగృధ్రసమూహః॥౧౪॥౧౫॥శరైరిత్యర్ధం॥శూరఃమహోదరః- ఏనంచసాలంచ-శరైః విదదా
రేత్యన్వయః॥ ౧౫౹॥ సఇతి॥ సఃసుగ్రీవః॥ ౧౬॥ ఆవిధ్యేతి॥ ఆఘూర్ణ్యేతి శేషః- తస్యమహోదరస్యదర్శయన్-పాణిలాఘవమితి శేషః॥౧౯॥
తత ఇతి॥ భాస్కరాభాసాంభాస్కరవద్భాసమానాం॥౨౦॥గదాంతామిత్యాది॥ గదాందృష్ట్వేతి శేషః-సముద్యమ్యపరిఘమితిసిద్ధం॥ ౨౧౹॥పపా
తసగదోద్భిన్న ఇత్యర్ధం॥ఉభావపిపరస్పరాభిహతౌ క్షీణౌ పేతతురితి భావః॥ ౩౦౹॥దక్షిణమితి॥దక్షిణంప్రదక్షిణం-చకారాత్ సవ్యంచ-సుతూ
ర్ణంసంపరీయతుఃఅకుర్వతాం॥ ౩౧౹॥సత్వితి॥వీర్యేణశ్లాఘత ఇతివీర్యశ్లాఘీ॥ ౩౨౹॥లగ్నమితి॥లగ్నంచర్మలగ్నం-ఉత్కర్షతఃమహోదరస్యేతి శే
షః॥ ౩౩౹॥నికృత్తేతి॥తత్ శిరః-నతిష్ఠతే నాతిష్ఠత॥ ౩౪౹॥విషణ్ణేతి॥ విషణ్ణవదనాః-అభవన్నితి శేషః-అతస్సర్వశబ్దాపౌనరుక్త్యం॥౩౬౹॥ మహో

హితే॥ ౩౹॥ భక్ష్యపిండస్యేతి॥నిర్దేష్టుం స్వామిదత్తవేతనసమముపకర్తుమిత్యర్థః ॥ ౧౦॥ ప్రభగ్నామితి॥అనంతరంసన్నిహితం॥౧౯॥తతఃక్రుద్ధ
ఇతి॥ భాస్కరాభాసాంభాస్కరవద్భాసమానాం॥౨౦॥గదామిత్యాది॥ సుమహాఘోరాంతాంగదాందృష్ట్వేతి శేషః-సముద్యమ్య- పరిఘమితిశే
షః-సుగ్రీవఃపరిఘేణాజఘానేతిసంబంధః॥౨౧౹॥ పపాతేతి॥గదాపపాత-సపరిఘశ్చఉద్భిన్న ఇత్యర్థః॥ ౨౨॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవా
క్యం॥సఃసుగ్రీవః-తంముసలం-సోపిమహోదరోపి అన్యాంగదాంవ్యాక్షిపత్ చిక్షేప॥ ౩౦౹॥దక్షిణమితి॥ దక్షిణంప్రదక్షిణంచకారాత్సవ్యంచ-సు
తూర్ణంసంపరీయతుఃఅకుర్వతాం॥ ౩౧౹॥సత్వితి॥ వీర్యేణశ్లాఘత ఇతివీర్యశ్లాఘీ॥ ౩౨౹॥ విషణ్ణవదనాఇతి॥సర్వేదీనచేతసోబభూవురితి శేషః-

ర్వేభయవిత్రస్తచేతసః॥ ౩౬॥ మహోదరంతంవినిపాత్యభూమౌమహాగిరేఃకీర్ణమివైకదేశమ్ । సూర్యాత్మజస్త
త్రరరాజలక్ష్మ్యాసూర్యస్స్వతేజోభిరివాప్రధృష్యః ॥ ౩౭॥ అథవిజయమవాప్యవానరేంద్రస్సమరముఖేసురయక్ష
సిద్ధసంఘైః। అవనితలగతైశ్చభూతసంఘైర్హర్షసమాకులితైస్స్తుతోమహాత్మా॥ ౩౮॥ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే- అష్టనవ
తితమస్సర్గః. ************************ మహోదరేతునిహతేమహాపార్శ్వోమహాబలః । సుగ్రీవే
ణసమీక్ష్యాథక్రోధాత్సంరక్తలోచనః॥ అంగదస్యచమూంభీమాంక్షోభయామాససాయకైః॥ ౧॥ సవానరాణాం
ముఖ్యానాముత్తమాంగానిసర్వశః ॥ పాతయామాసకాయేభ్యఃఫలంవృంతాదివానిలః ॥ ౨॥ కేషాంచిదిషుభిర్బా
హూన్సస్కంధాంశ్చిచ్ఛేదరాక్షసః ॥ వానరాణాంసుసంక్రుద్ధఃపార్శ్వంకేషాంవ్యదారయత్ ॥ ౩॥ తేఽర్దితాబాణ
వర్షేణమహాపార్శ్వేనవానరాః ॥ విషాదవిముఖాస్సర్వేబభూవుర్గతచేతసః ॥ ౪॥ నిరీక్ష్యబలముద్విగ్నమంగదోరా
క్షసార్దితం ॥ వేగంచక్రేమహాబాహుస్సముద్రఇవపర్వణి ॥ ౫॥ ఆయసంపరిఘంగృహ్యసూర్యరశ్మిసమప్రభం॥ స
మరేవానరశ్రేష్ఠోమహాపార్శ్వేన్యపాతయత్ ॥ ౬॥ సతుతేనప్రహారేణమహాపార్శ్వోవిచేతనః ॥ ససూతస్స్యంద
నాత్తస్మాద్విసంజ్ఞఃప్రాపతద్భువి ॥ ౭॥ సఋక్షరాజస్తుతేజస్వీనీలాంజనచయోపమః । నిష్పత్యసుమహావీర్యస్స్వ
ద్యూథాన్మేఘసన్నిభాత్ । ప్రగృహ్యగిరిశృంగాభాంక్రుద్ధస్సువిపులాంశిలాం ॥ అశ్వాన్జఘానతరసాస్యందనంచ
బభంజతం ॥ ౯॥ ముహూర్తాల్లబ్ధసంజ్ఞస్తుమహాపార్శ్వోమహాబలః ॥ అంగదంబహుభిర్బాణైర్భూయస్తంప్రత్యవి
ధ్యత ॥ ౧౦॥ జాంబవంతంత్రిభిర్బాణైరాజఘానస్తనాంతరే ॥ ఋక్షరాజంగవాక్షంచజఘానబహుభిశ్శరైః॥ ౧౧॥
జాంబవంతంగవాక్షంచసదృష్ట్వాశరపీడితౌ ॥ జగ్రాహపరిఘంఘోరమంగదఃక్రోధమూర్ఛితః ॥ ౧౨॥ తస్యాంగ
దఃప్రకుపితోరాక్షసస్యతమాయసం ॥ దూరస్థితస్యపరిఘంరవిరశ్మిసమప్రభం । ద్వాభ్యాంభుజాభ్యాంసంగృహ్య
భ్రామయిత్వాచవేగవాన్ ॥ మహాపార్శ్వస్యచిక్షేపవధార్థంవాలినస్సుతః ॥ ౧౪॥ సతుక్షిప్తోబలవతాపరిఘస్తస్య
రక్షసః ॥ ధనుశ్చసశరంహస్తాచ్ఛిరస్త్రంచాప్యపాతయత్ ॥ ౧౫॥ తంసమాసాద్యవేగేనవాలిపుత్రఃప్రతాపవాన్॥
తలేనాభ్యహనత్క్రుద్ధఃకర్ణమూలేసకుండలే ॥ ౧౬॥ సతుక్రుద్ధోమహావేగోమహాపార్శ్వోమహాద్యుతిః॥కరేణై
కేనజగ్రాహసుమహాంతంపరశ్వధం ॥ ౧౭॥ తంతైలధౌతంవిమలంశైలసారమయందృఢం ॥ రాక్షసఃపరమక్రుద్ధో
వాలిపుత్రేన్యపాతయత్ ॥ ౧౮॥ తేనవామాంసఫలకేభృశంప్రత్యవపాతితం ॥ అంగదోమోక్షయామాససరోష
స్సపరశ్వథం ॥ ౧౯॥ సవీరోవజ్రసంకాశమంగదోముష్టిమాత్మనః॥సంవర్తయత్సుసంక్రుద్ధఃపితుస్తుల్యపరాక్రమః॥
౨౦॥ రాక్షసస్యస్తనాభ్యాశేమర్మజ్ఞోహృదయంప్రతి ॥ ఇంద్రాశనిసమస్పర్శంసముష్టింవిన్యపాతయత్ ॥ ౨౧॥ తే
నతస్యనిపాతేనరాక్షసస్యమహామృధే॥ పఫాలహృదయంచాశుసపపాతహతోభువి॥ ౨౨ ॥ తస్మిన్నిపతితేభూమౌత
త్సైన్యంసంప్రచుక్షుభే॥ అభవచ్చమహాన్క్రోధస్సమరేరావణస్యతు॥ ౨౩ ॥ వానరాణాంచహృష్టానాంసింహనా
దశ్చపుష్కలః ॥ స్ఫోటయన్నివశబ్దేన లంకాంసాట్టాలగోపురాం । మహేంద్రేణేవదేవానాం నాదస్సమభవన్మ

దరమితి ॥ లక్ష్మ్యాజయలక్ష్మ్యా॥౩౮॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టనవతితమస్సర్గః.❋
అథమహాపార్శ్వవధః - మహోదరేత్విత్యాది ॥ మహోదరేసుగ్రీవేణనిహతఇత్యన్వయః॥ ౭॥ సఋక్షరాజస్త్విత్యాదిశ్లోక
ద్వయమేకాన్వయం॥ఋక్షరాజఃజాంబవాన్-తేనసహితస్సఋక్షరాజఃగవాక్షః- జాంబవంతంగవాక్షంచేత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్॥౧౦॥
జాంబవంతమితి ॥ ఋక్షరాజంజాంబవంతంత్రిభిర్బాణైరాజఘానగవాక్షంచబహుభిశ్శరైర్జఘానేత్యన్వయః॥ ౧౧॥ ౧౨॥తస్యాంగదఇత్యా
దిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దూరస్థితస్యేతస్యవధార్థమిత్యన్వయః॥ ౧౪॥ ౧౭॥ తమితి ॥ తైలధౌతంప్రతిదినంతైలసేచనాన్నిష్కల్మషం-
శైలసారమయం- తద్వత్కఠినమిత్యర్థః- దృఢంఅశిథిలం॥౧౮॥ ౧౯॥ సవీరఇతి॥ ఆత్మనఇత్యస్యపితుస్తుల్యపరాక్రమఇత్యనేనసంబంధః-సంవ
ర్తయత్సమవర్తయత్-భ్రామయామాసేత్యర్థః॥౨౦॥౨౩॥వానరాణామిత్యాది॥స్ఫోటయన్దళయన్ వానరాణాంచసింహనాదస్సమభవత్

భయవిత్రస్తచేతసఃభయంకరవిత్రస్తచిత్తాఃసర్వే- విద్రవంతివ్యద్రవన్ - అతఃసర్వశబ్దాపునరుక్తిః ॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టనవతితమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
మహోదరఇతి॥మహోదరఇత్యేతన్మహాపార్శ్వవిశేషణం॥౭॥ సఋక్షరాజఇతి॥ ఋక్షరాజేనజాంబవతాసహితః- జాంబవంతంగవాక్షం
చేత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్॥౧౨॥తస్యాంగదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ దూరస్థితస్యవధార్థంపరిఘంచిక్షేపేతిసంబంధః॥ ౧౯॥
సవీరఇతి॥ సంవర్తయత్సమవర్తయత్॥౨౩॥వానరాణామిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ ఇంద్రేణసహదేవానాంనాదఇవ-అంగదేనసహి

హాన్॥౨౫॥ అథేంద్రశత్రుస్త్రిదివాలయానాం వనౌకసాంచైవ మహాప్రణాదం। శ్రుత్వా సరోషం యుధి రాక్షసేంద్రః పునశ్చ యుద్ధాభిముఖోఽవతస్థే॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.************************

మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా తు రాక్షసౌ। తస్మింశ్చ నిహతే వీరే విరూపాక్షే మహాబలే॥ ఆవివేశ మహాన్క్రోధో రావణం తం మహామృధే॥ ౧॥ సూతం సంచోదయామాస వాక్యం చేదముమువాచ హ॥౨॥ నిహతానామమాత్యానాం రుద్ధస్య నగరస్య చ। దుఃఖమేషోపనేష్యామి హత్వా తౌ రామలక్ష్మణౌ॥౩॥ రామవృక్షం రణే హన్మి సీతాపుష్పఫలప్రదం। ప్రశాఖా యస్య సుగ్రీవో జాంబవాన్కుముదో నలః॥ మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ హ్యంగదో గంధమాదనః। హనుమాంశ్చ సుషేణశ్చ సర్వే చ హరియూథపాః॥ ౪॥ స దిశో దశ ఘోషేణ రథస్యాతిరథో మహాన్। నాదయన్ప్రయయౌ తూర్ణం రాఘవం చాభ్యవర్తత॥౫॥ పూరితా తేన శబ్దేన సనదీగిరికాననా। సంచచాల మహీ సర్వా సవరాహమృగద్విపా॥ ౬॥ తామసం సుమహాఘోరం చకారాస్త్రం సుదారుణం। నిర్దదాహ కపీన్సర్వాంస్తే ప్రపేతుస్సమంతతః॥౭॥ ఉత్పపాత రజో ఘోరం తైర్భగ్నైస్సంప్రధావితైః। న హి తత్సహితుం శేకుర్బ్రహ్మణా నిర్మితం స్వయం॥ ౮॥ తాన్యనీకాన్యనేకాని రావణస్య శరోత్తమైః। దృష్ట్వా భగ్నాని శతశో రాఘవః పర్యవస్థితః॥ ౧౦॥ తతో రాక్షసశార్దూలో విద్రావ్య హరివాహినీం। స దదర్శ తతో రామం తిష్ఠంతమపరాజితం॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విష్ణునా వాసవం యథా। ఆలిఖంతమివాకాశమవష్టభ్య మహద్ధనుః॥ పద్మపత్రవిశాలాక్షం దీర్ఘబాహుమరిందమం ॥ ౧౨॥ తతో రామో మహాతేజాస్సౌమిత్రిసహితో బలీ॥ వానరాంశ్చ రణే భగ్నానాపతంతం చ రావణం। సమీక్ష్య రాఘవో హృష్టో మధ్యే జగ్రాహ కార్ముకం॥౧౩॥ విస్ఫారయితుమారేభే తతస్స ధనురుత్తమం। మహావేగం మహానాదం నిర్భిందన్నివ మేదినీం॥౧౪॥ రావణస్య చ బాణౌఘై రామవిస్ఫారితేన చ। శబ్దేన రాక్షసాస్తేన పేతుశ్చ శతశస్తదా ॥ ౧౫ ॥ తయోశ్శరపథం ప్రాప్తో రావణో రాజపుత్రయోః। స బభౌ చ యథా రాహుస్సమీపే శశిసూర్యయోః॥ ౧౬॥ తమిచ్ఛన్ప్రథమం యోద్ధుం లక్ష్మణో నిశితైశ్శరైః। ముమోచ ధనురాయమ్య శరానగ్నిశిఖోపమాన్ ॥ ౧౭ ॥ తాన్ముక్తమాత్రానాకాశే లక్ష్మణేన ధనుష్మతా। బాణాన్బాణైర్మహాతేజా రావణః ప్రత్యవారయత్ ॥ ౧౮ ॥ ఏకమేకేన బాణేన త్రిభిస్త్రీన్దశభిర్దశ। లక్ష్మణస్య ప్రచిచ్ఛేద దర్శయన్పాణిలాఘవం॥ ౨౦॥ అభ్యతిక్రమ్య సౌమిత్రిం రావణస్సమితింజయః। ఆససాద తతో రా

మహేంద్రేణ సహ దేవానాం నాద ఇవ- వానరాణాంచ దేవానాంచ నాదస్సమభవదిత్యర్థః-ఏతచ్చానంతరశ్లోకే స్ఫుటీభవిష్యతి॥౨౫॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనశతతమస్సర్గః.

అథ రామరావణయుద్ధారంభశ్శతతమే- మహోదరేత్యాది॥ తస్మిన్విరూపాక్షే నిహతే సతి-పశ్చాన్మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా- స్థితమితి శేషః॥౧॥౩॥ రా॥ రామవృక్షమితి॥ సీతాపుష్పఫలప్రదం-సీతాపుష్పం యస్య సః సీతాపుష్పః సీతాపుష్పశ్చాసౌ ఫలప్రదశ్చ-తం॥౪॥ ౮॥ ఉత్పపాతేతి॥ సహితుం సోఢుం-ఆర్షఇడాగమః॥౮॥౧౦॥ తత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయే నరామస్యాపరాజితత్వం, నిరవధికసౌందర్యనిధిత్వేన వైరం విహాయ నిరంతరానుభావ్యత్వం, రావణస్య దుర్బుద్ధిత్వం, అమృతప్రవాహమావర్తనేన మహతా ధనుర్వరేణావర్తితం శ్రీరామదేహలావణ్యామృతపూరమనవగాహమానస్యతస్య దౌర్భాగ్యం చోచ్యతే॥ ౧౨॥ తతో రామ ఇత్యాద్యసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ హృష్టః చిరాద్వైరీ సమాగత ఇతి సంతుష్టః । కార్ముకం జగ్రాహ, విస్ఫారయితుమారేభ ఇత్యాదినా విలంబోక్త్యా కిమిదానీమపి హానతో భవిష్యతి రావణ ఇతి రామస్య దయాలుతోచ్యతే॥౧౪॥ రావణస్యేతి॥ రావణస్య బాణౌఘైః-రామవిస్ఫారితేన చ జాతేన శబ్దేనేత్యర్థః॥౧౫॥ తయోరితి॥ శశిసూర్యయోరితి- అమాయామితి శేషః॥ రాహుస్సజీయం॥ తయోశ్శరపథం ప్రాప్తో రావణో రాజపుత్రయోః। స బభౌ చ యథా రాహుస్సమీపే శశిసూర్యయోరితి- అతిక్రూరస్వభావస్య రావణస్య రామలక్ష్మణయోస్సమీపాగమనమమావాస్యాయాం రాహోశ్చంద్రసూర్యసమీపాగమనమివేతిక్రృత్వా దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోరైకరూప్యం॥ రావణస్యేతి॥ శబ్దేన రాక్షసాస్తే చేతి పాఠః- తే చ వానరాశ్చ॥౧౬॥ ౨౦॥ అభ్యతిక్రమ్యేతి॥ అభ్యతిక్రమ్య

తానాం వానరాణాం సింహనాదస్సమభవత్ ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనశతతమస్సర్గః.

౨॥ నిహతానామిత్యాదిశ్లోకత్రయస్యాప్యతిరోహితార్థః స్పష్టః॥ వస్తుతస్తు॥ నిహతానామితి॥ రామలక్ష్మణౌ హత్వా గత్వా నిహతానామమాత్యానాం దుఃఖముపనేష్యామి-నను తౌ గత్వా కేన ప్రకారేణ దుఃఖమపనేష్యసీత్యత ఆహ- రామవృక్షమితి॥ వ్రశ్చ్యతీతి వృక్షః- తం శత్రుసంహారకం రామమిత్యర్థః-సీతాపుష్పఫలప్రదం సీతాపుష్పం యస్య సః-సచాసౌ ఫలప్రదశ్చేతి సీతాపుష్పఫలప్రదః తం గత్వేత్యనుషజ్యతే - యస్య వృక్షస్య ప్రశాఖాస్సుగ్రీవాదయః శాఖాః తాన్హన్మీతి సంబంధః-శాఖారూపసుగ్రీవాదీన్హత్వా దుఃఖమపనేష్యామీత్యర్థః॥౧౪॥ రావణస్యేతి॥ రావణస్య బాణౌఘైః రామవిస్ఫారితేన చ యశ్శబ్దో జనితః తేన పేతురితి సంబంధః॥౧౫॥ తయోశ్శరపథమితి॥ స రావణః - రాజపుత్రయోస్సమీపే- శశిసూర్యయో

మవస్థితం శైలమివాచలం ॥ ౨౧ ॥ స సంఖ్యే రామమాసాద్య క్రోధసంరక్తలోచనః । వ్యసృజచ్ఛరవర్షాణి రావణో రాఘవోపరి ॥ ౨౨ ॥ శరధారాస్తతో రామో రావణస్య ధనుశ్చ్యుతాః । దృష్ట్వైవాపతతశ్శీఘ్రం భల్లాన్ జగ్రాహ సత్వరం ॥ ౨౩ ॥ తాన్ శరౌఘాంస్తతో భల్లైస్తీక్ష్ణైశ్చిచ్ఛేద రాఘవః । దీప్యమానాన్మహాఘోరాన్ క్రుద్ధానాశీవిషానివ ॥ ౨౪ ॥ రాఘవో రావణం తూర్ణం రావణో రాఘవం తదా । అన్యోన్యం వివిధైస్తీక్ష్ణైశ్శరైరభివవర్షతుః ॥ ౨౫ ॥ చేరతుశ్చ చిరం చిత్రం మణ్డలం సవ్యదక్షిణం । బాణవేగాన్ సముత్క్షిప్తావన్యోన్యమపరాజితౌ ॥ ౨౬ ॥ తయోర్భూతాని విత్రేసుర్యుగపత్సంప్రయుధ్యతోః । రౌద్రయోస్సాయకముచోర్యమాన్తకనికాశయోః ॥ ౨౭ ॥ సంతతం వివిధైర్బాణైర్బభూవ గగనం తదా । ఘనైరివాతపాపాయే విద్యున్మాలాసమాకులైః ॥ ౨౮ ॥ గవాక్షితమివాకాశం బభూవ శరవృష్టిభిః ॥ ౨౯ ॥ మహావేగైస్సుతీక్ష్ణాగ్రైర్గృధ్రపత్రైస్సువాజితైః ॥ శరాన్ధకారం తౌ భీమం చక్రతుస్సుమహత్తదా । గతేఽస్తం తపనే చాపి మహామేఘావివోత్థితౌ ॥ ౩౦ ॥ బభూవ తుములం యుద్ధమన్యోన్యవధకాంక్షిణోః । అనాసాద్యమచిన్త్యం చ వృత్రవాసవయోరివ ॥ ౩౧ ॥ ఉభౌ హి పరమేష్వాసావుభౌ శస్త్రవిశారదౌ । ఉభౌ చాస్త్రవిదాం ముఖ్యావుభౌ యుద్ధే విచేరతుః ॥ ౩౨ ॥ ఉభౌ హి యేన వ్రజతస్తేన తేన శరోర్మయః । ఊర్మయో వాయునా విద్ధా జగ్ముస్సాగరయోరివ ॥ ౩౩ ॥ తతస్సంసక్తహస్తస్తు రావణో లోకరావణః । నారాచమాలాం రామస్య లలాటే ప్రత్యముంచత ॥ ౩౪ ॥ రౌద్రచాపప్రయుక్తాం తాం నీలోత్పలదలప్రభాం । శిరసా ధారయన్ రామో న వ్యథాం ప్రత్యపద్యత ॥ ౩౫ ॥ అథ మన్త్రానభిజపన్ రౌద్రమస్త్రముదీరయన్ । శరాన్ భూయస్సమాదాయ రామః క్రోధసమన్వితః ॥ ముమోచ చ మహాతేజాశ్చాపమాయమ్య వీర్యవాన్ ॥ ౩౬ ॥ తే మహామేఘసంకాశే కవచే పతితాశ్శరాః ॥ అవధ్యే రాక్షసేన్ద్రస్య న వ్యథాం జనయంస్తదా ॥ ౩౭ ॥ పునరేవాథ తం రామో రథస్థం రాక్షసాధిపం ॥ లలాటే పరమాస్త్రేణ సర్వాస్త్రకుశలోఽర్దయత్ ॥ ౩౮ ॥ తే భిత్త్వా బాణరూపాణి పంచశీర్షా ఇవోరగాః ॥ శ్వసన్తో వివిశుర్భూమిం రావణప్రతికూలితాః ॥ ౩౯ ॥ నిహత్య రాఘవస్యాస్త్రం రావణః క్రోధమూర్ఛితః ॥ ఆసురం సుమహాఘోరమస్త్రం ప్రాదుశ్చకార హ ॥ ౪౦ ॥ సింహవ్యాఘ్రముఖాంశ్చాన్యాన్ కంకకాక

ఏకస్యాపి బాణస్యాన్యస్మిన్నపతనాదనాదరేణాతిక్రమ్య ॥ ౨౧ ॥ ౨౬ ॥ తయోరితి ॥ యమాన్తకనికాశయోః- యమతదన్తకాయమరుద్రౌ తత్తుల్యయోః ॥ ౨౭ ॥ సంతతమితి ॥ గగనం- సంతతం నిబిడం- బభూవేత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ గవాక్షితమిత్యర్థం ॥ గవాక్షితం సంజాతగవాక్షం ॥ ౨౯ ॥ మహావేగైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ గృధ్రపత్రైః గృధ్రపక్షైః- సువాజితైః సంజాతశోభనపక్షైః- బాణైరితి శేషః ॥ ౩౦ ॥ బభూవేతి ॥ అనాసాద్యం- తతః పూర్వం కేనాపి దుర్లభం- అచిన్త్యం రావణస్యైవం భవిష్యతీతి చిన్తానర్హం ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ఉభావితి ॥ యేన యేన మణ్డలచారేణ ॥ ౩౩ ॥ తత ఇతి ॥ సంసక్తహస్తః బాణప్రయోగాసక్తహస్తః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ అథేత్యాది ॥ శరాన్ రౌద్రాస్త్రప్రపంచరూపాన్- బాణాన్ ముమోచేత్యన్వయః - ముమోచ చ మహాతేజాశ్చాపమాయమ్య వీర్యవానితి పాఠః- తదనన్తరం తే మహామేఘసంకాశ ఇతి శ్లోకః- తదనన్తరం పునరేవేతి శ్లోకః- తదనన్తరం తే భిత్త్వేతి శ్లోకాత్ పూర్వం గ్రన్థపతనమస్తి - తదన్వేష్టవ్యం ॥ ౩౬ ॥ త ఇతి ॥ అవధ్యే అభేద్యే- వ్యథాం న జనయన్ నాజనయన్ ॥ ౩౭ ॥ పునరేవేతి ॥ లలాటే విషయే- లలాటముద్దిశ్యేత్యర్థః- యద్వా- పరమాస్త్రేణ- విద్యాధేతి శేషః ॥ ౩౮ ॥ త ఇతి ॥ తే అస్త్రనిక్షిప్తరూపాశ్శరాః- బాణరూపాణి రావణాస్త్రాణి- భిత్త్వా- రావణప్రతికూలితాః రావణేన నివారితాస్సన్తః- భూమిం వివిశుః ॥ రామానుజీయం ॥ త ఇతి ॥ అవధ్యే అభేద్యే ॥ పునరితి ॥ లలాటే లలాటవిషయే -లలాటముద్దిశ్యేతి యావత్- పరమాస్త్రేణ శ్రేష్ఠాస్త్రమన్త్రేణ- యోజితాన్ బాణాన్ ముమోచేత్యధ్యాహర్తవ్యం - స పునస్తత్ర శ్లోకే బాణబహుత్వాభిధానాత్ ॥ తే భిత్త్వేతి ॥ శ్వసన్తః పంచశీర్షా ఉరగా ఇవ స్థితాః- తే బాణాః- రావణప్రతికూలితాః రావణేన ప్రత్యస్త్రేణ ఖణ్డితాః- అతఏవ బాణరూపాణి భిత్త్వా- భూమిం వివిశురితి యోజనా ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ఆసురాస్త్రం ప్రపంచయతి- సింహేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన ॥ లేలిహానాన్ సర్పాన్ - తదాకారానితి యావత్ ॥- శ్వానశబ్దోప్యస్తి- మకరాశీవిషాననానిత్యత్ర ఆశీవిషశబ్దః పంచాస్య

స్సమీపే రాహుర్యథా తథా బభావితి సంబన్ధః ॥ ౨౧ ॥ అభ్యతిక్రమ్యేతి ॥ శైలమివాచలం అచలం స్థితం రామమాససాదేతి సంబన్ధః ॥ ౨౫ ॥ చేరతురితి ॥ అన్యోన్యం బాణవేగాన్ - సముత్క్షిప్తౌ సముత్క్షిప్తవన్తౌ- నివారయన్తావితి యావత్ - అపరాజితౌ- అప్రతిహతౌ ॥ ౨౬ ॥ సంతతమితి ॥ సంతతమాకాశం ॥ ౨౯ ॥ మహావేగైరితి ॥ గృధ్రపత్రైః సువాజితైః - గృధ్రపత్రైర్గృధ్రపక్షైః- సువాజితైస్సంజాతశోభనపక్షైః ॥ ౩౨ ॥ ఉభావితి ॥ రయేణ మణ్డలచారేణ ॥ ౩౩ ॥ తత ఇతి ॥ సంసక్తహస్తః- బాణప్రయోగాసక్తహస్తః ॥ ౩౬ ॥ తే మహామేఘేతి ॥ అవధ్యే అభేద్యే- వ్యథాం న జనయన్ - వ్యథాం నాజనయన్- అడభావ ఆర్షః ॥ ౩౭ ॥ తే భిత్త్వేతి ॥ బాణరూపాణి ప్రశస్తాని రూపాణి రూపప్రత్యయః- ప్రశస్తబాణా ఇత్యర్థః- అర్శ ఆదిత్వాదచ్- తే ప్రశస్తబాణా రావణప్రతికూలితాః రావణేన నివారితా అపి- రావణస్య కవచం భిత్త్వా శ్వసన్తః పంచశీర్షా ఉరగా ఇవ- భూమిం వివిశురితి సంబన్ధః ॥ ౩౮ ॥ పునరేవేతి ॥ లలాటే- లలాటముద్దిశ్యేత్యర్థః- పరమాస్త్రేణ శ్రేష్ఠమన్త్రేణ - యోజితాన్ బాణాన్ ముమోచేతి శేషః ॥

ముఖానపి॥ గృధ్రశ్యేనముఖాంశ్చాపి సృగాలవదనాం స్తథా। ఈహామృగముఖాంశ్చాన్యా న్వ్యాదితాస్యా న్భయానకాన్॥ పంచాస్యా న్లేలిహానాంశ్చ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్। శరాన్ ఖరముఖాంశ్చాన్యా న్వరాహముఖసంస్థితాన్॥ శ్వానకుక్కుటవక్త్రాంశ్చ మకరాశీవిషాననాన్। ఏతానన్యాంశ్చ మాయావీ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్॥ రామం ప్రతి మహాతేజాః క్రుద్ధస్సర్ప ఇవ శ్వసన్॥ ౪౪॥ ఆసురేణ సమావిష్టస్సోఽస్త్రేణ రఘునందనః॥ ససర్జాస్త్రం మహోత్సాహః పావకం పావకోపమః॥ ౪౫॥ అగ్నిదీప్తముఖాన్ బాణాన్ తథా సూర్యముఖానపి। చంద్రార్ధచంద్రవక్త్రాంశ్చ ధూమకేతుముఖానపి। గ్రహనక్షత్రవక్త్రాంశ్చ మహోల్కాముఖసంస్థితాన్॥ విద్యుజ్జిహ్వోపమాంశ్చాన్యా న్ససర్జ నిశితాన్ శరాన్॥ ౪౮॥ తే రావణశరా ఘోరా రాఘవాస్త్రసమాహతాః॥ విలయం జగ్మురాకాశే జగ్ముశ్చైవ సహస్రశః॥ ౪౯॥ తదస్త్రం నిహతం దృష్ట్వా రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥ హృష్టా నేదుస్తతస్సర్వే కపయః కామరూపిణః। సుగ్రీవప్రముఖా వీరాః పరివార్య తు రాఘవం॥ ౫౦॥ తతస్తదస్త్రం వినిహత్య రాఘవః ప్రసహ్య తద్రావణబాహునిస్సృతం। ముదాన్వితో దాశరథిర్మహాహవే వినేదురుచ్చైర్ముదితాః కపీశ్వరాః॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-శతతమస్సర్గః.**********

తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రావణో రాక్షసాధిపః। క్రోధం చ ద్విగుణం చక్రే క్రోధాచ్చాస్త్రమనంతరం॥ ౧॥ మయేన విహితం రౌద్రమన్యదస్త్రం మహాద్యుతిః। ఉత్స్రష్టుం రావణో ఘోరం రాఘవాయ ప్రచక్రమే॥ ౨॥ తతశ్శూలాని నిశ్చేరుర్గదాశ్చ ముసలాని చ। కార్ముకాద్దీప్యమానాని వజ్రసారాణి సర్వశః॥ ముద్గరాః కూటపాశాశ్చ దీప్తాశ్చాశనయస్తథా। నిష్పేతుర్వివిధాస్తీక్ష్ణా వాతా ఇవ యుగక్షయే॥ ౪॥ తదస్త్రం రాఘవశ్శ్రీమానుత్తమాస్త్రవిదాం వరః। జఘాన పరమాస్త్రేణ గాంధర్వేణ మహాద్యుతిః॥ ౫॥ తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రాఘవేణ మహాత్మనా। రావణః క్రోధతామ్రాక్షస్సౌరమస్త్రముదైరయత్॥ ౬॥ తతశ్చక్రాణి నిష్పేతుర్భాస్వరాణి మహాంతి చ। కార్ముకాద్భీమవేగస్య దశగ్రీవస్య ధీమతః॥ ౭॥ తైరాసీద్గగనం దీప్తం సంపతద్భిరితస్తతః। పతద్భిశ్చ దిశో దీప్తాశ్చంద్రసూర్యగ్రహైరివ॥ ౮॥ తాని చిచ్ఛేద బాణౌఘైశ్చక్రాణి స తు రాఘవః। ఆయుధాని చ చిత్రాణి రావణస్య చమూముఖే॥ ౯॥ తదస్త్రం తు హతం దృష్ట్వా రావణో రాక్షసాధిపః। వివ్యాధ దశభిర్బాణై రామం సర్వేషు మర్మసు॥ ౧౦॥ స విద్ధో దశభిర్బాణైర్మహాకార్ముకనిస్సృతైః। రావణేన మహాతేజా న ప్రాకంపత రాఘవః॥ ౧౧॥ తతో వివ్యాధ గాత్రేషు సర్వేషు సమితింజయః। రాఘవస్తు సుసంక్రుద్ధో రావణం బహుభిశ్శరైః॥ ౧౨॥ ఏతస్మిన్నంతరే క్రుద్ధో రాఘవస్యానుజో బలీ। లక్ష్మణస్సాయకాన్ సప్త జగ్రాహ పరవీరహా॥ ౧౩॥ తైస్సాయకైర్మహావేగై రావణస్య మహాద్యుతిః। ధ్వజం మనుష్యశీర్షం తు తస్య చిచ్ఛేద నైకధా॥ సారథేశ్చాపి బాణేన శిరో జ్వలితకుండలం। జహార లక్ష్మణశ్శ్రీమాన్ నైరృతస్య మహాబలః॥ తస్య బాణైశ్చ చిచ్ఛేద ధనుర్గజకరోపమం। లక్ష్మణో రాక్షసేంద్రస్య పంచభిర్నిశితైశ్శరైః॥ ౧౬॥ నీలమేఘనిభాంశ్చాస్య సదశ్వాన్ పర్వతోపమాన్। జఘానాప్లు

సర్పేతరసర్పపరః॥ ౪౪॥ ఆసురేణేతి॥ పావకం పావకసంబంధి॥ ౪౫॥ పావకాస్త్రం ప్రపంచయతి - అగ్నీత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ మహోల్కాముఖసంస్థితాన్ మహోల్కాముఖేన వర్తమానాన్ - విద్యుజ్జిహ్వోపమాన్ విద్యుదర్చిస్సదృశాన్ - కణాజిహ్వాస్తథార్చిష ఇతి హలాయుధః॥ ౪౮॥ ౫౦॥ తత ఇతి॥ తత్ ప్రసిద్ధం - ముదాన్వితః - బభూవేతి శేషః॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - శతతమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ లక్ష్మణస్య శక్త్యాపతనం-తస్మిన్నిత్యాది॥ క్రోధాచ్చాస్త్రమనంతరమిత్యత్రాపి చక్ర ఇత్యనుషజ్యతే॥ ౧॥ కిం తదస్త్రమిత్యపేక్షాయామాహ-మయేనేతి॥ రౌద్రం రుద్రదేవతాకం॥ ౨॥ తతశ్శూలానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ కూటపాశాః కపటపాశాః॥ ౪॥ ౭॥ తైరితి॥ చంద్రసూర్యగ్రహైరివేతి- తత్సమానాకారైరిత్యర్థః॥ ౮॥ ౧౨॥ ఏతస్మిన్నంతర ఇతి॥ ఏవం రావణం ప్రహృత్య తూష్ణీం రామే విశ్రామ్యతి సతీత్యర్థః-లక్ష్మణః పూర్వం యుద్ధే ప్రవృత్తో మధ్యే రామేణ యుద్ధకరణావసరప్రతీక్ష ఇత్యర్థః - ఏవమవ్యాఖ్యానే కథమన్యేన యుధ్యమానమన్యో యుధ్యేతేతి మహాన్ దోషస్స్యాత్॥ ౧౩॥ గృహీతానాం సప్తబాణానాం నియోగప్రకారమాహ- తైస్సాయకైరిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥ తైస్సాయకైరితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా- తేషాం సాయకానాం మధ్యే ఏకేన బాణేన ధ్వజం ఏకేన బాణేన సారథిశిరః-పంచభిర్ధనుశ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః-నిశితైశ్శరైరిత్యత్ర శరశబ్దః

౪౫॥ అగ్నిదీప్తముఖానిత్యాది॥ విద్యుజ్జిహ్వోపమాన్ - విద్యుదర్చిస్సదృశాన్-కణాజిహ్వాస్తథార్చిష ఇతి హలాయుధః॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం శతతమస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తస్మిన్నితి॥ క్రోధాచ్చాస్త్రమనంతరమిత్యత్రాపి చక్ర ఇతి క్రియా సంబధ్యతే॥ ౧॥ తత్కిమస్త్రమత ఆహ॥ మయేనేతి॥ ౨॥ సా వేగితేతి॥ దురాసదా- అసహ్యా- వేగితా వేగం

త్యగదయా రావణస్య విభీషణః॥ ౧౭ ॥ హతాశ్వాద్వేగవాన్ వేగాదవప్లుత్య మహారథాత్। క్రోధమాహారయత్తీవ్రం భ్రాతరం ప్రతి రావణః ॥ ౧౮ ॥ తతశ్శక్తిం మహాశక్తిర్దీప్తాం దీప్తాశనీమివ। విభీషణాయ చిక్షేప రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్॥ ౧౯॥ అప్రాప్తామేవ తాం బాణైస్త్రిభిశ్చిచ్ఛేద లక్ష్మణః। అథోదతిష్ఠత్ సన్నాదో వానరాణాం తదా రణే॥ ౨౦॥ సా పపాత త్రిధా ఛిన్నా శక్తిః కాంచనమాలినీ। సవిస్ఫులింగా జ్వలితా మహోల్కేవ దివశ్చ్యుతా॥ ౨౧॥ తతస్సంభావితతరాం కాలేనాపి దురాసదామ్। జగ్రాహ విపులాం శక్తిం దీప్యమానాం స్వతేజసా॥ ౨౨॥ సా వేగితా బలవతా రావణేన దురాసదా। జజ్వాల సుమహాఘోరా శక్రాశనిసమప్రభా॥ ౨౩॥ ఏతస్మిన్నంతరే వీరో లక్ష్మణస్తం విభీషణమ్। ప్రాణసంశయమాపన్నం తూర్ణమభ్యవపద్యత॥ ౨౪॥ తం విమోక్షయితుం వీరశ్చాపమాయమ్య లక్ష్మణః। రావణం శక్తిహస్తం వై శరవర్షైరవాకిరత్॥ ౨౫॥ కీర్యమాణశ్శరౌఘేణ విసృష్టేన మహాత్మనా। న ప్రహర్తుం మనశ్చక్రే విముఖీకృతవిక్రమః॥ ౨౬॥ మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః। లక్ష్మణాభిముఖస్తిష్ఠన్నిదం వచనమబ్రవీత్॥ ౨౭॥ మోక్షితస్తే బలశ్లాఘిన్ యస్మాదేవం విభీషణః। విముచ్య రాక్షసం శక్తిస్త్వయీయం వినిపాత్యతే॥ ౨౮॥ ఏషా తే హృదయం భిత్త్వా శక్తిర్లోహితలక్షణా। మద్బాహుపరిఘోత్సృష్టా ప్రాణానాదాయ యాస్యతి॥ ౨౯॥ ఇత్యేవముక్త్వా తాం శక్తిమష్టఘంటాం మహాస్వనామ్। మయేన మాయావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్॥ ౩౦॥ లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీమివ తేజసా। రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ॥ ౩౧॥ సా క్షిప్తా భీమవేగేన శక్రాశనిసమస్వనా। శక్తిరభ్యపతద్వేగాల్లక్ష్మణం రణమూర్ధని॥ ౩౨॥ తామనువ్యాహరచ్ఛక్తిమాపతంతీం స రాఘవః। స్వస్త్యస్తు లక్ష్మణాయేతి మోఘా భవ హతోద్యమా॥ ౩౩॥ రావణేన రణే శక్తిః క్రుద్ధేనాశీవిషోపమా। ముక్తా శూరస్యాభీతస్య లక్ష్మణస్య మమజ్జ సా॥ ౩౪॥ న్యపతత్సా మహావేగా లక్ష్మణస్య మహోరసి। జిహ్వేవోరగరాజస్య దీప్యమానా మహాద్యుతిః॥ ౩౫॥ తతో రావణవేగేన సుదూరమవగాఢయా। శక్త్యా నిర్భిన్నహృదయః పపాత భువి లక్ష్మణః॥ ౩౬॥ తదవస్థం సమీపస్థో లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య రాఘవః। భ్రాతృస్నేహాన్మహాతేజా విషణ్ణహృదయోఽభవత్॥ ౩౭॥ స ముహూర్తమనుధ్యాయ బాష్పవ్యాకులలోచనః। బభూవ సంరబ్ధతరో యుగాంత ఇవ పావకః॥ ౩౮॥ న విషాదస్య కాలోఽయమితి సంచింత్య రాఘవః। చక్రే సుతుములం యుద్ధం రావణస్య వధే ధృతః॥ సర్వయత్నేన మహతా లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య చ ॥ ౩౯½॥ స దదర్శ తతో రామశ్శక్త్యా భిన్నం మహాహవే ॥ లక్ష్మణం రుధిరాదిగ్ధం సపన్నగమివాచలమ్ ॥ ౪౦½॥ తామపి ప్రహితాం శక్తిం రావణేన బలీయసా॥ యత్నతస్తే హరిశ్రేష్ఠా న శేకురవమర్దితుమ్। అర్దితాశ్చైవ బాణౌఘైః క్షిప్రహస్తేన రక్షసా ॥ ౪౨ సౌమిత్రిం సా వినిర్భిద్య ప్రవిష్టా ధరణీతలమ్ ॥ ౪౨½॥ తాం కరాభ్యాం పరామృశ్య రామశ్శక్తిం భయావహామ్ ॥ బభంజ సమరే క్రుద్ధో బలవాన్ విచకర్ష చ ॥ ౪౩½॥ తస్య నిష్కర్షతశ్శక్తిం రావణేన బలీయసా॥ శరాస్సర్వేషు గాత్రేషు పాతితా మర్మభేదనాః ॥ ౪౪½॥ అచింతయిత్వా తాన్ బాణాన్ సమాశ్లిష్య చ లక్ష్మణమ్॥ అబ్రవీచ్చ హనూమంతం సుగ్రీవం చైవ రాఘవః ॥ ౪౫½॥ లక్ష్మణం పరివార్యేహ తిష్ఠధ్వం వానరో

కాశదండవిశేషమయత్వపరో బాణవిశేషణం ॥ ౧౬ ॥ ఏవం ధనుషి ఛిన్నే క్షణం తూష్ణీం తిష్ఠతి రావణే విభీషణేన కించిత్కారమాహ- నీలేతి॥ ౧౭॥ ౨౧॥ తత ఇతి॥ సంభావితతరాం చందనాదిభిరర్చితాం॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ఏతస్మిన్నితి॥ అభ్యవపద్యత- తమాచ్ఛాద్య స్వయమతిష్ఠదిత్యర్థః॥ ౨౪॥ ౨౫॥ కీర్యమాణ ఇతి॥ విముఖీకృతవిక్రమః విముఖీకృతవిభీషణవిషయపరాక్రమః॥ ౨౬॥ ౨౭॥ మోక్షిత ఇతి॥ తే త్వయా॥ ౨౮॥ ఏషేతి॥ లోహితలక్షణా రుధిరచిహ్నా- అనేన పూర్వమపి బహుధా రిపవోఽనయా హతా ఇతి వ్యజ్యతే- లోహితలక్షణా సతీ యాస్యతీతి వా॥ ౨౯॥ ౩౨॥ తామితి॥ రాఘవః లక్ష్మణాయ స్వస్త్యస్తు- త్వం హతోద్యమా నష్టహననోద్యోగా మోఘా భవేతి తామనువ్యాహరదిత్యన్వయః॥ ౩౩॥ ఉక్తాత్ భస్మీకరణాత్ మాశక్తిః రామేణ మోఘీకృతా సతీ కేవలమపతదిత్యాహ- రావణేనేతి॥ ముక్తేతి- అశూర ఉరసి అభీతస్యేతి పదాని- లక్ష్మణస్యోరసి మమజ్జేతి సంబంధః॥ ౩౪॥ ౩౬॥ స ముహూర్తమితి॥ అనుధ్యాయ తత్కాలకర్తవ్యం చింతయిత్వా ॥ ౩౮॥ న విషాదస్యేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య- మహతా సర్వయత్నేన రావణస్య వధే- ధృతః అవహితః- సుతుములం యుద్ధం చక్ర ఇత్యన్వయః- న కేవలం సీతాహరణాత్ కింతు లక్ష్మణదర్శనాదపీతి చశబ్దార్థః॥ ౩౯½॥ కథం లక్ష్మణదర్శనం రావణవధకారణం భవతీత్యత్రాహ స దదర్శేతి॥ తదానీం లక్ష్మణస్య తాదృశం శోచ్యదర్శనం రావణవధనిశ్చయకారణం భవతీత్యాశయః॥ ౪౦½॥ తామపీతి॥ అపిశబ్దస్య యత్నత ఇత్యుత్తరత్రాన్వయః- బాణార్దితత్వేన సుతరాం న శేకురిత్యాహ- అర్దితాశ్చేతి॥ ౪౨॥ కార

ప్రాపితా॥ ౨౩ ॥ ఏతస్మిన్నితి॥ అభ్యవపద్యత- విభీషణసమీపమాగత ఇత్యర్థః॥ ౨౬॥ కీర్యమాణ ఇతి॥ మహాత్మనా లక్ష్మణేన విముఖీకృతవిక్రమః విముఖీకృతవిభీషణవిషయపరాక్రమ ఇత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఏషేతి॥ లోహితలక్షణా- శత్రురుధిరచిహ్నితా॥ ౩౨॥ తామితి॥ రాఘవః లక్ష్మణాయ స్వస్త్యస్తు- త్వం హతోద్యమా నష్టహననోద్యోగా- మోఘా భవేతి- ఆపతంతీం శక్తిమనువ్యాహరత్- శక్తిముద్దిశ్య వ్యాహృతవానితి యోజనా ॥ ౪౨½ ॥ తామితి॥

త్తమాః॥ ౪౬॥ పరాక్రమస్యకాలోఽయంసంప్రాప్తోమేచిరేప్సితః । పాపాత్మాయందశగ్రీవోవధ్యతాంపాపనిశ్చయః॥ కాంక్షతస్తోకకస్యేవఘర్మాన్తేమేఘదర్శనమ్॥౪౭॥ అస్మిన్ముహూర్తేనచిరాత్సత్యంప్రతిశృణోమివః॥ అరావణమరామంవాజగద్ద్రక్ష్యథవానరాః॥౪౮॥ రాజ్యనాశంవనేవాసందండకేపరిధావనమ్॥ వైదేహ్యాశ్చపరామర్శంరక్షోభిశ్చసమాగమమ్ । ప్రాప్తందుఃఖంమహద్ఘోరంక్లేశంచనిరయోపమమ్ ॥ అద్యసర్వమహంత్యక్ష్యేనిహత్వారావణంరణే॥౫౦॥ యదర్థంవానరంసైన్యంసమానీతమిదంమయా॥ సుగ్రీవశ్చకృతోరాజ్యేనిహత్వావాలినంరణే। యదర్థంసాగరఃక్రాన్తస్సేతుర్బద్ధశ్చసాగరే॥సోఽయమద్యరణేపాపశ్చక్షుర్విషయమాగతః।చక్షుర్విషయమాగమ్యనాయంజీవితుమర్హతి॥ దృష్టిందృష్టివిషస్యేవసర్పస్యమమరావణః॥ ౫౩॥ స్వస్థాఃపశ్యతదుర్ధర్షాయుద్ధంవానరపుంగవాః॥ఆసీనాఃపర్వతాగ్రేషుమమేదంరావణస్యచ ॥ ౫౪॥ అద్యరామస్యరామత్వంపశ్యంతుమమసంయుగే ॥ త్రయోలోకాస్సగంధర్వాస్సదేవాస్సర్షిచారణాః॥౫౫॥ అద్యకర్మకరిష్యామియల్లోకాస్సచరాచరాః॥ సదేవాఃకథయిష్యంతియావద్భూమిర్ధరిష్యతి। సమాగమ్యసదాలోకేయథాయుద్ధంప్రవర్తితమ్ ॥ ౫౭॥ ఏవముక్త్వాశితైర్బాణైస్తప్తకాంచనభూషణైః।ఆజఘానదశగ్రీవంరణేరామస్సమాహితః॥౫౮॥అథప్రదీప్తైర్నారాచైర్ముసలైశ్చాపిరావణః। అభ్యవర్షత్తదారామంధారాభిరివతోయదః॥ ౫౯॥ రామరావణముక్తానామన్యోన్యమభినిఘ్నతామ్। శరాణాంచశరాణాంచబభూవతుములస్స్వనః ॥ ౬౦ ॥ తేభిన్నాశ్చవికీర్ణాశ్చరామరావణయోశ్శరాః।అన్తరిక్షాత్ప్రదీప్తాగ్రానిపేతుర్ధరణీతలే॥ ౬౧॥ తయోర్జ్యాతలనిర్ఘోషోరామరావణయోర్మహాన్। త్రాసనస్సర్వభూతానాంసంబభూవాద్భుతోపమః॥ ౬౨॥ సకీర్యమాణశ్శరజాలవృష్టిభిర్మహాత్మనాదీప్తధనుష్మతార్దితః । భయాత్ప్రదుద్రావసమేత్యరావణోయథానిలేనాభిహతోవలాహకః॥ ౬౩ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.*********

శక్త్యావినిహతందృష్ట్వారావణేనబలీయసా। లక్ష్మణంసమరేశూరంరుధిరౌఘపరిప్లుతమ్ ॥ సదత్త్వాతుములంయుద్ధంరావణస్యదురాత్మనః । విసృజన్నేవబాణౌఘాన్సుషేణంవాక్యమబ్రవీత్॥ ౨ ॥ ఏషరావణవీర్యేణలక్ష్మణఃపతితఃక్షితౌ। సర్పవద్వేష్టతేవీరోమమశోకముదీరయన్॥ ౩॥ శోణితార్ద్రమిమంవీరంప్రాణైరిష్టతమంమమ । పశ్యతోమమ

ణాంతరమాహ-సౌమిత్రిమితి॥౪౬॥ పరాక్రమస్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥వధ్యతామితి ప్రాప్తకాలే లోట్- స్తోకకస్య చాతకస్య-స్తోకకశ్చాతకస్సమావిత్యమరః॥౪౭॥ అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ముహూర్తే తత్రాపి నచిరాద్ద్రక్ష్యథేత్యన్వయః॥౪౮॥ రాజ్యనాశమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ప్రాప్తం పంపోపవనాదౌ-క్లేశం లక్ష్మణప్రహారణజన్యం॥ ౫౦॥ యదర్థమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥దృష్టిం దృష్టివిషయం-దృష్టావిషం యస్యాసౌ దృష్టివిషః-తస్య- కేచిద్ధి సర్పాః దర్శనమాత్రేణ మనుష్యాన్ మారయంతీతి ప్రసిద్ధిః॥౫౪॥అద్యేతి॥ రామత్వం జగదేకవీరత్వం-ఆచార్యాస్తు- రామావతారప్రయోజనమిత్యాహుః॥౫౫॥అద్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ సదేవాః సచరాచరాః లోకాః జనాః-సమాగమ్య సంభూయ- యథేదానీం యుద్ధం ప్రవర్తితం తథా యావద్భూమిర్ధరిష్యతి తావత్కాలం-సదా నిత్యశః లోకే యత్ కర్మ కథయిష్యంతి తత్కర్మాద్య కరిష్యామీత్యన్వయః॥ ౫౭॥ ౬౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁ అథ లక్ష్మణసంజీవనం ద్విశతతమే-శక్త్యావినిహతమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ విసృజన్నేవేత్యాదివర్తమాననిర్దేశేన రావణపలాయనానంతరం లక్ష్మణయోగక్షేమానుసంధానే అవిళంబస్సూచితః॥౨॥ఏష ఇతి॥ ఉదీరయన్ జనయన్॥ ౩॥ శోణితార్ద్రమితి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥౪॥౫॥లజ్జతీవేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ లజ్జతీవ- ఆర్షం పరస్మైపదం-

---

యామనమర్దితుం వానరాన శేకుః-తాం కరాభ్యాం విచకర్ష-బభంజ చేతి సంబంధః॥౪౬॥ పరాక్రమస్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-కాంక్షతశ్చాతకస్య-ఘర్మాన్తే మేఘదర్శనమివ చిరేప్సితః-పరాక్రమస్య-కాలః- మే మయా సంప్రాప్తః-అతః పాపాత్మా దశగ్రీవో వధ్యతామితి యోజనా॥ కాంక్షతస్తోకకస్యేతి పాఠే స్తోకకశ్చాతకః-స్తోకకశ్చాతకస్సమావిత్యమరః॥౪౭॥అస్మిన్నితి॥ప్రతిశృణోమి ప్రతిజానామి॥౪౮॥ రాజ్యనాశమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥రాజ్యనాశం-రాజ్యనాశజనితం దుఃఖం-వనే వాసం-వనవాసజనితం దుఃఖం- ఏవముత్తరత్రాపి దుఃఖశేషణా నిక్లేశం చ నిరయోపమమతిజుగుప్సితం-లక్ష్మణప్రహారజనితమిత్యర్థః॥౫౦॥చక్షురితి॥ దృష్టివిషస్య సర్పస్య-దృష్టిం దృష్టివిషయం-ప్రాప్తో జన ఇవ అయం జీవితుం నార్హతీతి సంబంధః॥౫౪॥అద్యేతి॥ రామస్య రామత్వం-రమయతీతి రామ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరాక్రమేణాపి రమయితృత్వముచ్యతే॥ ౫౫॥ అద్యకర్మేతి ॥ సదేవాస్సచరాచరాః లోకాః జనాస్సమాగమ్య సంభూయ మయా ప్రవర్తితం యుద్ధం యుద్ధరూపం యత్కర్మ యావద్భూమిర్ధరిష్యతి అవస్థాస్యతే-తావంతం కాలం సదా నిత్యశః యథా లోకే కథయిష్యంతి తథా తత్కర్మ కరిష్యామీతి సంబంధః ॥ ౬౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁

శాశక్తిరోష్యద్ధుం పర్యాకులాత్మనః ॥ ౪ ॥ అయం స సమరశ్లాఘీ భ్రాతా మే శుభలక్షణః । యది పంచత్వమాపన్నః ప్రాణై
ర్మే కిం సుఖేన చ ॥ ౫ ॥ లజ్జతీవ హి మే వీర్యం భ్రశ్యతీవ కరాద్ధనుః । సాయకా వ్యవసీదంతి దృష్టిర్బాష్పవశంగతా ॥ అవ
సీదంతి గాత్రాణి స్వప్నయానే నృణామివ । చింతా మే వర్ధతే తీవ్రా ముమూర్షా చోపజాయతే ॥ భ్రాతరం నిహతం
దృష్ట్వా రావణేన దురాత్మనా ॥ ౭౺ ॥ వినిష్టనంతం దుఃఖార్తం మర్మణ్యభిహతం భృశం ॥ రాఘవో భ్రాతరం దృష్ట్వా ప్రి
యం ప్రాణం బహిశ్చరం । దుఃఖేన మహతావిష్టో ధ్యానశోకపరాయణః ॥ ౯ ॥ పరం విషాదమాపన్నో విలలాపాకులేంద్రి
యః ॥ ౯౺ ॥ న హి యుద్ధేన మే కార్యం నైవ ప్రాణైర్న సీతయా ॥ భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా లక్ష్మణం రణపాంసుషు ॥ ౧౦౺ ॥
కిం మే రాజ్యేన కిం ప్రాణైర్యుద్ధే కార్యం న విద్యతే ॥ యత్రాయం నిహతః శేతే రణమూర్ధని లక్ష్మణః ॥ ౧౧౺ ॥ దేశే దేశే క
ళత్రాణి దేశే దేశే చ బాంధవాః ॥ తం తు దేశం న పశ్యామి యత్ర భ్రాతా సహోదరః ॥ ౧౨౺ ॥ ఇత్యేవం విలపంతం తం
శోకవిహ్వలితేంద్రియం ॥ వివేష్టమానం కరుణముచ్ఛ్వసంతం పునః పునః । రామమాశ్వాసయన్వీరస్సుషేణో వాక్య
మబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ న మృతోఽయం మహాబాహో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః । న చాస్య వికృతం వక్త్రం నాపి శ్యావం న నిష్ప్రభం ॥
౧౫ ॥ సుప్రభం చ ప్రసన్నం చ ముఖమస్యాభిలక్ష్యతే । పద్మరక్తతలౌ హస్తౌ సుప్రసన్నే చ లోచనే ॥ ౧౬ ॥ ఏవం న విద్య
తే రూపం గతాసూనాం విశాంపతే । దీర్ఘాయుషస్తు యే మర్త్యాస్తేషాం తు ముఖమీదృశం ॥ ౧౭ ॥ నాయం ప్రేతత్వమా
పన్నో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః । మా విషాదం కృథా వీర సప్రాణోఽయమరిందమః ॥ ౧౮ ॥ ఆఖ్యాస్యతే ప్రసుప్తస్య స్ర
స్తగాత్రస్య భూతలే । సోచ్ఛ్వాసం హృదయం వీర కంపమానం ముహుర్ముహుః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్త్వా తు వాక్యజ్ఞస్సుషేణో
రాఘవం వచః । హనుమంతముపాచేదం హనుమంతమభిత్వరన్ ॥ ౨౦ ॥ సౌమ్య శీఘ్రమితో గత్వా శైలమోషధిపర్వ
తం । పూర్వం తే కథితో యోఽసౌ వీర జాంబవతా శుభః ॥ దక్షిణే శిఖరే తస్య జాతామోషధిమానయ । విశల్యకరణీం నా
మ విశల్యకరణీం శుభాం ॥ సవర్ణకరణీం చాపి తథా సంజీవనీమపి । సంధానకరణీం చాపి గత్వా శీఘ్రమిహానయ ॥ సంజీ
వనార్థం వీరస్య లక్ష్మణస్య మహాత్మనః ॥ ౨౩౺ ॥ ఇత్యేవముక్తో హనుమాన్గత్వా చౌషధిపర్వతం ॥ చింతామభ్యగమచ్ఛ్రీ
మానజానంస్తాం మహౌషధిం ॥ ౨౪౺ ॥ తస్య బుద్ధిస్సముత్పన్నా మారుతేరమితౌజసః ॥ ఇదమేవ గమిష్యామి గృహీత్వా
శిఖరం గిరేః । అస్మిన్హి శిఖరే జాతామోషధిం తాం సుఖావహాం ॥ ప్రతర్కేణావగచ్ఛామి సుషేణో హ్యేవమబ్రవీత్ ।
అగృహ్య యది గచ్ఛామి విశల్యకరణీమహం ॥ కాలాత్యయేన దోషస్స్యాద్వైక్లబ్యం చ మహద్భవేత్ ॥ ౨౭౺ ॥ ఇతి సంచింత్య
హనుమాన్గత్వా క్షిప్రం మహాబలః ॥ ఆసాద్య పర్వతశ్రేష్ఠం త్రిః ప్రకంప్య గిరేశ్శిరః । ఫుల్లనానాతరుగణం సముత్పాట్య
మహాబలః ॥ గృహీత్వా హరిశార్దూలో హస్తాభ్యాం సమతోలయత్ ॥ ౨౯౺ ॥ స నీలమివ జీమూతం తోయపూర్ణం నభస్స

స్వప్నయానే స్వప్నగమనే- స్వప్నే హి గచ్ఛతాం పురుషాణాం పాదాః పశ్చాదాకృష్టా భవంతి- భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వేతి పూర్వశేషః ॥ ౭౺ ॥ వి
నిష్టనంతమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ వినిష్టనంతం నిశ్వసంతం- ధ్యానశోకపరాయణః- అభూదితి శేషః ॥ ౯ ॥ పరం విషాదమిత్యర్థం ॥ రాఘ
వ ఇత్యనుషంజనీయం ॥ ౯౺ ॥ న హి యుద్ధేనేతి ॥ దృష్ట్వా- స్థితస్యేతి శేషః ॥ ౧౦౺ ॥ కిం మే రాజ్యేనేతి ॥ యత్ర యతః ॥ ౧౧౺ ॥ ౧౪ ॥ న మృతోఽయమితి ॥ శ్యా
వం కపిశం- వివర్ణమితి యావత్- శ్యావస్స్యాత్ కపిశ ఇత్యమరః ॥ ౧౫ ॥ ౧౮ ॥ ఆఖ్యాస్యత ఇతి ॥ ముహుర్ముహుః కంపమానం హృదయమేవ- సోచ్ఛ్వా
సం సప్రాణం- ఆఖ్యాస్యతే ఆచష్టే- లడర్థే లృట్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ సౌమ్య శీఘ్రమిత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ ఓషధిపర్వతం ఓషధిపర్వ
తాఖ్యం- ద్వితీయో విశల్యకరణీశబ్దో గుణవచనః- విశల్యాః క్రియంతే అనయేతి విశల్యకరణీ- తాం ॥ ౨౩౺ ॥ ౨౪౺ ॥ తస్య బుద్ధిరిత్యాది శ్లోకత్రయమేకా
న్వయం ॥ ప్రతర్కేణ అంతఃకరణప్రసాదాదినా లింగేన- సుషేణో హ్యేవమబ్రవీదితి - దక్షిణే శిఖరే తస్య జాతామోషధిమానయేతి సుషేణవచనా
త్- అగృహ్య యది గచ్ఛామి- పునస్సుషేణం ప్రష్టుమితి భావః- దోషః లక్ష్మణహానిరూపః- వైక్లబ్యం నిష్పౌరుషత్వం- అంతఃకరణేన పూర్వమన్వయః
కార్యః ॥ ౨౭౺ ॥ ఇతి సంచింత్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సమతోలయత్ ఉదక్షిపత్ ॥ ౨౯౺ ॥ ౩౦౺ ॥ స మాగస్యేతి ॥ సన్న్యస్య సేనాపత్యాని

౨॥ ఏష రావణవీర్యేణేతి ॥ శోకనుదీరయన్ జనయన్ ॥ ౩ ॥ శోణితార్ద్రమితి ॥ ప్రాణైః- ప్రాణేభ్యః ॥ ౫ ॥ లజ్జతీవేతి ॥ లజ్జితవత్ ఆత్మనేపదమార్షం ॥ ౭౺ ॥
వినిశ్వసంతమితి ॥ భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వేత్యేతత్ పూర్వశేషం ॥ ౧౦౺ ॥ కిమితి ॥ యత్ర యతః కారణాత్- తేన ॥ ౧౨ ॥ న మృతోఽయం మహాబా
హో ఇతి ॥ శ్యావం కపిశం వివర్ణమితి యావత్- శ్యావస్స్యాత్కపిశే నీల ఇతి విశ్వః ॥ ౧౫ ॥ ఆఖ్యాస్యత ఇతి ॥ ముహుర్ముహుః- కంపమానం
హృదయమేవం సోచ్ఛ్వాసం సప్రాణమాఖ్యాస్యతే- ఆఖ్యాస్యతి- అతో విషాదం మా కృథా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్త్వేతి ॥ అత్ర ద్వి
తీయో హనుమచ్ఛబ్దః ప్రశస్త హనుమద్వచనః- యద్వా హనుశబ్దో జ్ఞానవాచీ ॥ జ్ఞానవాన్ హనుమాన్ స్వతః ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ ౨౧౺ ॥ సౌమ్యేతి ॥ శైలం
సముచ్ఛ్రితం ॥ విశల్యకరణీమితి ॥ ద్వితీయో విశల్యకరణీశబ్దో గుణవచనః- విశల్యాః క్రియంతే అనయేతి విశల్యకరణీ- తాం ॥ ౨౪౺ ॥ అస్మిన్నితి ॥ ప్రతర్కే

లాత్ ॥ అవపాత్య గృహీత్వా తు హనుమాన్ శిఖరం గిరేః ॥ ౩౦ ॥ సమాగమ్య మహావేగస్సన్న్యస్య శిఖరం గిరేః ॥ విశ్రమ్య కించి
ద్ధనుమాన్ సుషేణమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ ఓషధిం నావగచ్ఛామి తామహం హరిపుంగవ ॥ తదిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరేస్తస్యా
హృతం మయా ॥ ౩౨ ॥ ఏవం కథయమానం తం ప్రశస్య పవనాత్మజం ॥ సుషేణో వానరశ్రేష్ఠో జగ్రాహోత్పాట్య చౌ
షధిం ॥ ౩౩ ॥ విస్మితాస్తు బభూవుస్తే రణే వానరరాక్షసాః ॥ దృష్ట్వా హనుమతః కర్మ సురైరపి సుదుష్కరం ॥ ౩౪ ॥ తత
స్సంక్షోదయిత్వా తామోషధిం వానరోత్తమః ॥ లక్ష్మణస్య దదౌ నస్తస్సుషేణస్సుమహాద్యుతిః ॥ ౩౫ ॥ సశల్యస్తాం స
మాఘ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ విశల్యో విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్మహీతలాత్ ॥ ౩౬ ॥ తముత్థితం తే హరయో భూతలా
త్ప్రేక్ష్య లక్ష్మణం ॥ సాధు సాధ్వితి సుప్రీతాస్సుషేణం ప్రత్యపూజయన్ ॥ ౩౭ ॥ ఏహ్యేహీత్యబ్రవీద్రామో లక్ష్మణం
పరవీరహా ॥ సస్వజే స్నేహగాఢం చ బాష్పపర్యాకులేక్షణః ॥ ౩౮ ॥ అబ్రవీచ్చ పరిష్వజ్య సౌమిత్రిం రాఘవస్తదా ॥ దిష్ట్యా
త్వాం వీర పశ్యామి మరణాత్ పునరాగతం । నహి మే జీవితేనార్థస్సీతయా చాపి లక్ష్మణ ॥ కో హి మే విజయేనార్థస్త్వ
యి పంచత్వమాగతే ॥ ౪౦ ॥ ఇత్యేవం వదతస్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః ॥ ఖిన్నశ్శిథిలయా వాచా లక్ష్మణో వాక్యమబ్ర
వీత్ ॥ ౪౧ ॥ తాం ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ పురా సత్యపరాక్రమ ॥ లఘుః కశ్చిదివాసత్త్వో నైవం వక్తుమిహార్హసి ॥ ౪౨ ॥
నహి ప్రతిజ్ఞాం కుర్వంతి వితథాం సాధవోఽనఘ ॥ లక్షణం హి మహత్త్వస్య ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనం ॥ ౪౩ ॥ నైరాశ్యముపగం
తుం తే తదలం మత్కృతేఽనఘ ॥ వధేన రావణస్యాద్య ప్రతిజ్ఞామనుపాలయ ॥ ౪౪ ॥ న జీవన్ యాస్యతే శత్రుస్తవ బాణప
థం గతః ॥ నర్దతస్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య సింహస్యేవ మహాగజః ॥ ౪౫ ॥ అహం తు వధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః ॥ యా
వదస్తం న యాత్యేష కృతకర్మా దివాకరః ॥ ౪౬ ॥ యది వధమిచ్ఛసి రావణస్య సంఖ్యే యది చ కృతాం త్వమిహేచ్ఛసి
ప్రతిజ్ఞాం । యది తవ రాజవరాత్మజాభిలాషః కురు చ వచో మమ శీఘ్రమద్య వీర ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే ద్వ్యుత్తర
శతతమస్సర్గః. ************************ లక్ష్మణేన తు తద్వాక్యముక్తం శ్రుత్వా స రాఘవః । సందధే ప
రవీరఘ్నో ధనురాదాయ వీర్యవాన్ ॥ రావణాయ శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ చమూముఖే ॥ ౧ ॥ అథాన్యం రథమా
రుహ్య రావణో రాక్షసాధిపః ॥ అభ్యద్రవత కాకుత్స్థం స్వర్భానురివ భాస్కరం ॥ ౨ ॥ దశగ్రీవో రథస్థస్తు రామం వజ్రో
పమైశ్శరైః ॥ ఆజఘాన మహాఘోరైర్ధారాభిరివ తోయదః ॥ ౩ ॥ దీప్తపావకసంకాశైశ్శరైః కాంచనభూషణైః ॥ ని
ర్బిభేద రణే రామో దశగ్రీవం సమాహితం ॥ ౪ ॥ భూమౌ స్థితస్య రామస్య రథస్థస్య చ రక్షసః ॥ న సమం యుద్ధమిత్యా
హుర్దేవగంధర్వదానవాః ॥ ౫ ॥ తతః కాంచనచిత్రాంగః కింకిణీశతభూషితః ॥ తరుణాదిత్యసంకాశో వైడూర్యమయ
కూబరః । సదశ్వైః కాంచనాపీడైర్యుక్తశ్శ్వేతప్రకీర్ణకైః ॥ హరిభిస్సూర్యసంకాశైర్హేమజాలవిభూషితైః ॥

షిప్య ॥ ౩౧ ॥ ౩౪ ॥ రామానుజీయం ॥ లక్ష్మణాయ దదౌ నస్యం సుషేణః పరమౌషధమిత్యేతత్ప్రకారేణ ఇంద్రజిద్యుద్ధే శల్యపీడితానాం లక్ష్మణా
దీనాం చికిత్సాం కృతవతా సంగృహీతౌషధేన సుషేణేన - సౌమ్య శీఘ్రమితో గత్వా శైలమోషధిపర్వతమితి హనుమత్ప్రేషణమసమపన్నమివ ప్రతీ
యతే - క్రోశస్థేన నిఖిలరణాదిచికిత్సాయామౌషధజాతం సర్వం నియుక్తమితి పరిహారస్య వక్తుం శక్యత్వేపి అవిస్మరణశీలస్య హనుమతస్స్వనైరాశి
రక్షాపితపర్వతవిషయకం ప్రతికేన నావగచ్ఛామీత్యభిధానం త్రిః ప్రకంప్యోత్పాటనం చ విరుద్ధమివ ప్రతీయతే - అత్ర పరిహారో విద్వద్భిశ్చింతనీయః ॥
౩౯ ॥ ౩౮ ॥ అబ్రవీదిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ తామితి ॥ తాం ప్రతిజ్ఞాం రావణం హత్వా విభీషణమభిషేక్ష్యా
మీత్యేవం రూపాం ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ నైరాశ్యమితి ॥ నైరాశ్యం సీతాయాం విజయే చోపేక్షాం ॥ ౪౪ ॥ న జీవన్నితి ॥ యాస్యతే యాస్యతి ॥ ౪౫ ॥ అ
హం త్వితి ॥ కృతకర్మా కృతసంచారః ॥ ౪౬ ॥ యదీతి ॥ కృతాం నిర్వ్యూఢాం ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే
రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ************
అథేంద్రరథమారుహ్య సంగ్రామస్త్ర్యుత్తరశతతమే - లక్ష్మణేనేత్యాది ॥ ౧ ॥ ౫ ॥ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ కూబరః యుగాధారదా
రు - కూబరస్తు యుగంధర ఇత్యమరః - కాంచనాపీడైః కాంచనాలంకారైః - శ్వేతప్రకీర్ణకైః శ్వేతచామరైః - చామరం తు ప్రకీర్ణకమిత్యమరః - హరిభిః

త్ - అంతఃకరణప్రసాదాదిలింగత ఇత్యర్థః - సుషేణో మాం యథా యథావత్ - అబ్రవీత్ - అతః అస్మిన్ శైలశిఖరే సంజాతామోషధిమవగచ్ఛా
మి - మనః ప్రహర్షలింగేన సుషేణ యథార్థవాక్యేన చాత్ర మహౌషధిం జానామీత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ తాం ప్రతిజ్ఞామితి ॥ అహం హత్వా దశగ్రీ
వం సపుత్రం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే త్యేవం రూపాం ప్రతిజ్ఞాం ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ************
౫ ॥ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ కూబరో యుగాధారదారు ॥ కూబరస్తు యుగంధర ఇత్యమరః ॥ సదశ్వైరితి ॥ కాంచనాపీడైః

రుక్మవేణుధ్వజశ్శ్రీమాన్ దేవరాజరథో వరః॥ దేవరాజేన సందిష్టో రథమారుహ్య మాతలిః । అభ్యవర్తత కాకుత్స్థమవతీ
ర్య త్రివిష్టపాత్ ॥ ౯॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామం సప్రతోదో రథే స్థితః । ప్రాంజలిర్మాతలిర్వాక్యం సహస్రాక్షస్య సా
రథిః॥ ౧౦॥ సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయం విజయాయ తే । దత్తస్తవ మహాసత్త్వ శ్రీమన్ శత్రునిబర్హణ ॥ ఇద
మైంద్రం మహచ్చాపం కవచం చాగ్నిసన్నిభం। శరాశ్చాదిత్యసంకాశాశ్శక్తిశ్చ విమలా శితా॥ ౧౨॥ ఆరుహ్యేమం రథం
వీర రాక్షసం జహి రావణం। మయా సారథినా రాజన్ మహేంద్ర ఇవ దానవాన్ ॥ ౧౩ ॥ ఇత్యుక్తస్సంపరిక్రమ్య రథం
సమభివాద్య చ। ఆరురోహ తదా రామో లోకాన్ లక్ష్మ్యా విరాజయన్॥ ౧౪ ॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం రో
మహర్షణం। రామస్య చ మహాబాహో రావణస్య చ రక్షసః॥ ౧౫ ॥ స గాంధర్వేణ గాంధర్వం దైవం దైవేన రాఘవః।
అస్త్రం రాక్షసరాజస్య జఘాన పరమాస్త్రవిత్ ॥౧౬॥ అస్త్రం తు పరమం ఘోరం రాక్షసం రాక్షసాధిపః । ససర్జ పరమ
క్రుద్ధః పునరేవ నిశాచరః॥౧౭॥ తే రావణధనుర్ముక్తాశ్శరాః కాంచనభూషణాః । అభ్యవర్తంత కాకుత్స్థం సర్పా భూ
త్వా మహావిషాః॥ ౧౮॥ తే దీప్తవదనా దీప్తం వమంతో జ్వలనం ముఖైః । రామమేవాభ్యవర్తంత వ్యాదితాస్యా భయా
నకాః॥ ౧౯ ॥ తైర్వాసుకిసమస్పర్శైర్దీప్తభోగైర్మహావిషైః । దిశశ్చ సంతతాస్సర్వాః ప్రదిశశ్చ సమావృతాః ॥
౨౦ ॥ తాన్ దృష్ట్వా పన్నగాన్ రామస్సమాపతత ఆహవే । అస్త్రం గారుత్మతం ఘోరం ప్రాదుశ్చక్రే భయావహం ॥
౨౧॥ తే రాఘవశరాముక్తా రుక్మపుంఖాశ్శిఖిప్రభాః । సుపర్ణాః కాంచనా భూత్వా విచేరుస్సర్పశత్రవః॥౨౨॥ తే తాన్
సర్వాన్ శరాన్ జఘ్నుస్సర్పరూపాన్ మహాజవాన్। సుపర్ణరూపా రామస్య విశిఖాః కామరూపిణః॥ ౨౩॥ అస్త్రే ప్ర
తిహతే క్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః । అభ్యవర్షత్తదా రామం ఘోరాభిశ్శరవృష్టిభిః॥౨౪॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామ
మక్లిష్టకారిణం। అర్దయిత్వా శరౌఘేణ మాతలిం ప్రత్యవిధ్యత॥ ౨౫ ॥ చిచ్ఛేద కేతుముద్దిశ్య శరేణైకేన రావణః । పా
తయిత్వా రథోపస్థే రథాత్కేతుం చ కాంచనం॥ ఐంద్రానపి జఘానాశ్వాన్ శరజాలేన రావణః॥ ౨౬॥ తం దృష్ట్వా సుమ
హత్కర్మ రావణస్య దురాత్మనః ॥ విషేదుర్దేవగంధర్వా దానవాశ్చారణైస్సహ ॥ ౨౭ ॥ రామమార్తం తదా దృ
ష్ట్వా సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః॥ వ్యథితా వానరేంద్రాశ్చ బభూవుస్సవిభీషణాః॥ ౨౮॥ రామచంద్రమసం దృష్ట్వా గ్రస్తం
రావణరాహుణా॥ ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం రోహిణీం శశినః ప్రియాం। సమాక్రమ్య బుధస్తస్థౌ ప్రజానామశుభావ
హః॥౩౦॥ సధూమపరివృత్తోర్మిః ప్రజ్వలన్నివ సాగరః। ఉత్పపాత తదా క్రుద్ధస్స్పృశన్నివ దివాకరం॥ ౩౧॥ శస్త్రవర్ణ
స్సుపరుషో మందరశ్మిర్దివాకరః। అదృశ్యత కబంధాంకస్సంసక్తో ధూమకేతునా॥ ౩౨ ॥ కోసలానాం చ నక్షత్రం వ్యక్త

హరితవర్ణైః-రుక్మవేణుధ్వజః కనకదండధ్వజః- దేవరాజరథ ఇతి- య ఇతి శేషః యో స్థితమారుహ్యేత్యుత్తరత్రాన్వయః- సందిష్టః చోదితః త్రివిష్ట
పాత్ స్వర్గాత్ ॥౯॥ అబ్రవీచ్చేతి॥ ప్రతోదః అశ్వప్రేరణకాష్ఠం॥౧౦॥ సహస్రాక్షేణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం- ఇదమితి॥ అత్ర చాపాదిషు
యథాయోగ్యం దత్త ఇత్యేతల్లింగవచనవిపరిణామేన యోజనీయం॥ ౧౨॥ ౧౩॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ సంపరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య- లోకాన్ లక్ష్మ్యా వి
రాజయన్- చంద్రప్రభయేవ స్వకాంత్యా సర్వలోకాన్ ప్రకాశయన్నిత్యర్థః॥౧౪॥౧౭॥ తే దీప్తవదనా ఇతి॥ వ్యాదితాస్యాః వ్యాత్తాననాః-
భయానకాః భయంకరాః॥ ౧౯॥ తైరితి॥ దీప్తభోగైః దీప్తఫణైః- భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః- ప్రదిశః వి
దిక్కోణాః ॥౨౦॥ తాన్ దృష్ట్వేతి॥ ప్రాదుశ్చక్రే ప్రయుయుజే ॥౨౧॥ తే ఇతి॥ శిఖిప్రభాః అగ్నిప్రభాః- సుపర్ణాః గరుడాః ॥౨౨॥౨౫॥ చిచ్ఛేదేత్యా
దిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ కేతుం ధ్వజపటం- ఉద్దిశ్య లక్షీకృత్య- రథాత్ రథావయవదండాత్ ॥౨౬॥౨౮॥ రామస్య తాదృశదశాదర్శనే
న సంజాతాని దివ్యాని భౌమాని చ వైకృతాన్యాహ- రామచంద్రమసమిత్యాదినా॥ ప్రాజాపత్యం నక్షత్రం ప్రజాపతిదేవతాకనక్షత్రభూతాం రోహి
ణీం- బుధో రోహిణీం ప్రాప్తే జగత్పీడా భవతీతి భావః ॥౩౦॥౩౧॥ శస్త్రవర్ణ ఇతి॥ శస్త్రవర్ణః అసిశ్యామః॥౩౨॥ కోసలానామితి॥ కోసలానాం

స్వర్ణాలంకారైః- శ్వేతప్రకీర్ణకైః శుభ్రచామరైః- చామరం తు ప్రకీర్ణకమిత్యమరః॥ హరిభిః హయైః- వృతైః- దేవరాజరథో వరో యోస్తీతి
శేషః- తమారురోహేత్యుత్తరేణ సంబంధః ॥౧౧ ॥ఇదమితి॥ అత్ర పూర్వశ్లోకస్థ దత్తశబ్దః విచ్ఛాపాదిషు యథాయోగ్యం లింగవచనవిపరిణామే
న యోజనీయః ॥౧౩ ॥ ఇత్యుక్త ఇతి॥ సంపరిక్రమ్య- ప్రదక్షిణీకృత్య ॥౧౮॥ తే దీప్తవదనా ఇతి॥ వ్యాదితాస్యాః- వ్యాదితవదనాః ॥౨౦॥ తాన్ దృ
ష్ట్వేతి॥ ప్రాదుశ్చక్రే ప్రయుయుజే ॥౨౧॥ తే ఇతి॥ శిఖిప్రభాః- అగ్నిప్రభాః॥౨౫॥ చిచ్ఛేదేతి॥ కేతుముద్దిశ్య లక్షీకృత్య- కేతుం చిచ్ఛేదేత్యర్థః- రథాత్-
రథావయవకేతుదండాత్ - కేతుం పాతయిత్వా- యద్వా- కేతురూపం దండం రథాత్ రథోపస్థే పాతయిత్వా ॥ ౨౮ ॥ రామస్య తాదృగ్దశా
దర్శనేన సంజాతాని దివ్యాని భౌమాని చ వైకృతాన్యాహ - రామచంద్రమసం దృష్ట్వేత్యాదినా - ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం ప్రజాపతిదై
వత్యనక్షత్రభూతాం రోహిణీం ॥౩౧॥ శస్త్రవర్ణ ఇతి ॥ శస్త్రవర్ణాః అసిశ్యామః ॥౩౨ ॥ కోసలానామితి ॥ ఇంద్రాగ్నిదైవతం విశాఖానక్ష

మిందాగ్నిదైవతం। ఆక్రమ్యాంగారకస్తస్థౌ విశాఖామపి చాంబరే॥ ౩౩ ॥ దశాస్యో వింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః।
అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవ పర్వతః॥ ౩౪॥ నిరస్యమానో రామస్తు దశగ్రీవేణ రక్షసా। నాశక్నోదభిసంధాతుం సా
యకాన్ రణమూర్ధని॥ ౩౫॥ స కృత్వా భ్రుకుటిం క్రుద్ధః కించిత్సంరక్తలోచనః । జగామ సుమహాక్రోధం నిర్దహన్నివ చ
క్షుషా॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః ******************************

తస్య క్రుద్ధస్య వదనం దృష్ట్వా రామస్య ధీమతః। సర్వభూతాని విత్రేసుః ప్రాకంపత చ మేదినీ ॥౧॥ సింహశార్దూ
లవాన్ శైలస్సంచచాలాచలద్రుమః। బభూవ చాతిక్షుభితస్సముద్రస్సరితాం పతిః॥౨॥ ఖగాశ్చ ఖరనిర్ఘోషా గగనే పరుషస్వ
నాః। ఔత్పాతికా వినర్దంతస్సమంతాత్పరిచక్రముః ॥౩॥ రామం దృష్ట్వా సుసంక్రుద్ధముత్పాతాంశ్చ సుదారుణాన్ ।వి
త్రేసుస్సర్వభూతాని రావణస్యాభవద్భయం ॥౪॥ విమానస్థాస్తదా దేవా గంధర్వాశ్చ మహోరగాః। ఋషిదానవ
దైత్యాశ్చ గరుత్మంతశ్చ ఖేచరాః॥ దదృశుస్తే మహాయుద్ధం లోకసంవర్తసంస్థితం । నానాప్రహరణైర్భీమైశ్శూరయో
స్సంప్రయుధ్యతోః ॥౬॥ ఊచుస్సురాసురాస్సర్వే తదా విగ్రహమాగతాః। ప్రేక్షమాణా మహాయుద్ధం వాక్యం భక్త్యా ప్ర
హృష్టవత్ ॥౭॥ దశగ్రీవం జయేత్యాహురసురాస్సమవస్థితాః। దేవా రామమథోచుస్తే త్వం జయేతి పునః పునః॥౮॥ ఏతస్మి
న్నంతరే క్రోధాద్రాఘవస్య స రావణః । ప్రహర్తుకామో దుష్టాత్మా స్పృశన్ ప్రహరణం మహత్॥ వజ్రసారం మహా
నాదం సర్వశత్రునిబర్హణం। శైలశృంగనిభైః కూటైశ్చితం దృష్టిభయావహం ॥ సధూమమివ తీక్ష్ణాగ్రం యుగాంతా
గ్నిచయోపమం। అతిరౌద్రమనాసాద్యం కాలేనాపి దురాసదం॥ త్రాసనం సర్వభూతానాం దారణం భేదనం తథా । ప్ర
దీప్తమివ రోషేణ శూలం జగ్రాహ రావణః॥ ౧౨ ॥ తచ్ఛూలం పరమక్రుద్ధో మధ్యే జగ్రాహ వీర్యవాన్ । అనేకైస్సమరే
శూరై రాక్షసైః పరివారితః ॥౧౩॥ సముద్యమ్య మహాకాయో ననాద యుధి భైరవం । సంరక్తనయనో రోషాత్స్వసైన్యమ
భిహర్షయన్ ॥౧౪॥ పృథివీం చాంతరిక్షం చ దిశశ్చ ప్రదిశస్తథా। ప్రాకంపయత్తదా శబ్దో రాక్షసేంద్రస్య దారుణః॥
౧౫॥ అతినాదస్య నాదేన తేన తస్య దురాత్మనః। సర్వభూతాని విత్రేసుస్సాగరశ్చ ప్రచుక్షుభే ॥౧౬॥ స గృహీత్వా మహా
వీర్యశ్శూలం తద్రావణో మహత్ ।వినద్య సుమహానాదం రామం పరుషమబ్రవీత్ ॥ ౧౭॥ శూలోఽయం వజ్రసారస్తే రామ
రోషాన్మయోద్యతః। తవ భ్రాతృసహాయస్య సద్యః ప్రాణాన్ హరిష్యతి ౧౮॥ రక్షసామద్య శూరాణాం నిహతానాం చ

ఇక్ష్వాకూణాం-విశాఖాయాస్తన్నక్షత్రత్వమేతత్కాండచతుర్థసర్గే దర్శితం॥ ౩౩॥౩౪॥ నిరస్యమాన ఇతి ॥ అభిసంధాతుం ధనుష్యారోపయి
తుం॥౩౫॥ అథైతద్దర్శనేన రామకోపం దర్శయతి-సకృత్వేతి ॥౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధ
కాండవ్యాఖ్యానే- త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋ అథ రావణస్య శూలోద్ధరణం చతుశ్శతతమే-తస్యేత్యాది॥౧,౨॥ ఖగాశ్చే
తి॥ ఔత్పాతికాని ఉత్పాతసూచకాని- నదంతః గర్జంతః॥౩॥౪॥ విమానస్థా ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ లోకసంవర్తస్య ప్రళయ
స్యేవ సంస్థితం సంస్థానం యస్య తత్తథోక్తం॥ ౬॥ ఊచురితి॥ విగ్రహమాగతాః విగ్రహం యుద్ధం ఉద్దిశ్య ఆగతాః- యుద్ధం ద్రష్టుమాగతా ఇత్యర్థః-
యద్వా-విగ్రహమాగతాః రామరావణపక్షపాతాత్ పరస్పరం కలహాయమానా ఇత్యర్థః - భక్త్యా ప్రేక్షమాణాస్సంతః ప్రహృష్టవద్వాక్యమూ
చురితి సంబంధః॥ ౭॥ తద్వాక్యం వివిచ్య దర్శయతి-దశగ్రీవమితి॥ యద్యప్యసురాణామపి రావణో బాధకః-తథాపి దేవానామతిశయో మా భూది
త్యసూయయా రావణం వర్ధయంతీతి బోధ్యం ॥౮ ॥ఏతస్మిన్నంతర ఇత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం- రాఘవస్య క్రోధాత్ రాఘవవిషయ
క్రోధాత్- ప్రహరణం ఆయుధం-స్పృశన్ పరామృశన్-కిం వేదానీం గృహీతుముచితమితి క్షణం చింతయన్నిత్యర్థః- కూటైః శిఖరాకారైరయశ్శం
కుభిః- చితం యుక్తమిత్యర్థః- అతిరౌద్రం రౌద్రం శూలమతివర్తమానం- అనాసాద్యం శత్రుభిరప్రధృష్యం- కాలేన యమేన- దారణం క్రకచవత్ కృంత
నం- భేదనం ద్విధాకరణం- దుష్టాత్మా రావణః- రాఘవస్య క్రోధాత్ ప్రహర్తుకామః మహత్ ప్రహరణం స్పృశన్ సన్ వజ్రసారత్వాదివిశిష్టం శూ
లం రోషేణ ప్రదీప్త ఇవ స్థితో రావణో జగ్రాహేతి సంబంధః॥ ౧౨॥౧౬॥ స ఇతి॥ వినద్యేతి- పూర్వం శూలోద్యమనజనితోత్సాహకృతో నాద ఉక్తః-
ఇహ ప్రక్షేపజనితోత్సాహకృతో నాద ఇతి వివేకః॥౧౭॥ ౧౮॥ రక్షసామిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకాన్వయం॥ త్వాం నిహత్య రక్షోభిస్సమం కరిష్యామీ

త్రమితి సంబంధః॥ ౩౫॥ సకృత్వేతి॥ క్రుద్ధః సః రామః సుమహాక్రోధం జగామ- సుమహాక్రోధప్రాప్తౌ స్వజనానర్థ్యాభూత వైపరీత్యం రావణస్య పరా
క్రమశ్చ నిమిత్తం॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం... యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋

౨॥ ఖగాశ్చేతి॥ ఔత్పాతికాని ఉత్పాతసూచకాని॥౪॥ విమానస్థా ఇతి సార్ధమేకం వాక్యం॥ లోకసంవర్తస్య సంస్థితం సంస్థానం యస్య
తత్తథోక్తం॥౬॥ ఊచురితి॥ విగ్రహమాగతాః - రామరావణపక్షపాతాత్ సురాసురాశ్చ పరస్పరం కలహాయమానా ఇత్యర్థః॥౧౮॥ రక్షసామి

మామకే। త్వాం నిహత్య రణశ్లాఘిన్ కరోమి తరసా సమమ్॥ తిష్ఠేదానీం నిహన్మి త్వామేష శూలేన రాఘవ॥౧౯॥ ఏవము
క్త్వా స చిక్షేప తచ్ఛూలం రాక్షసాధిపః॥౨౦॥ తద్రావణకరాన్ముక్తం విద్యుజ్జ్వాలాసమాకులమ్। అష్టఘంటం మహానా
దం వియద్గతమశోభత॥౨౧॥ తచ్ఛూలం రాఘవో దృష్ట్వా జ్వలంతం ఘోరదర్శనమ్। ససర్జ విశిఖాన్ రామశ్చాపమాయ
మ్య వీర్యవాన్॥౨౨॥ ఆపతంతం శరౌఘేణ వారయామాస రాఘవః। ఉత్పతంతం యుగాంతాగ్నిం జలౌఘైరివ వాసవః॥
౨౩॥ నిర్దదాహ స తాన్ బాణాన్ రామకార్ముకనిస్సృతాన్। రావణస్య మహాశూలః పతంగానివ పావకః॥౨౪॥ తాన్
దృష్ట్వా భస్మసాద్భూతాన్ శూలసంస్పర్శచూర్ణితాన్। సాయకానంతరిక్షస్థాన్ రాఘవః క్రోధమాహరత్॥౨౫॥ స తాం
మాతలినానీతాం శక్తిం వాసవనిర్మితామ్। జగ్రాహ పరమక్రుద్ధో రాఘవో రఘునందనః॥౨౬॥ సా తోలితా బలవతా శ
క్తిర్ఘంటాకృతస్వనా। నభః ప్రజ్వాలయామాస యుగాంతోల్కేవ సప్రభా॥౨౭॥ సాక్షిప్తా రాక్షసేంద్రస్య తస్మిన్
శూలే పపాత హ। భిన్నశ్శక్త్యా మహాన్ శూలో నిపపాత హతద్యుతిః॥౨౮॥ నిర్బిభేద తతో బాణైర్హయానస్య మహాజ
వాన్। రామస్తీక్ష్ణైర్మహావేగైర్వజ్రకల్పైశ్శితైశ్శరైః॥౨౯॥ నిర్బిభేదోరసి తతో రావణం నిశితైశ్శరైః। రాఘవః పరమా
యత్తో లలాటే పత్రిభిస్త్రిభిః॥౩౦॥ స శరైర్భిన్నసర్వాంగో గాత్రప్రస్రుతశోణితః। రాక్షసేంద్రస్సమూహస్థః ఫుల్లా
శోక ఇవాబభౌ॥౩౧॥ స రామబాణైరభివిద్ధగాత్రో నిశాచరేంద్రః క్షతజార్ద్రగాత్రః। జగామ ఖేదం చ సమాజమధ్యే క్రో
ధం చ చక్రే సుభృశం తదానీమ్॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే చతురుత్తరశతతమస్సర్గః॥ ********************

స తేన తు తథా క్రోధాత్ కాకుత్స్థేనార్దితో రణే। రావణస్సమరశ్లాఘీ మహాక్రోధముపాగమత్॥౧॥ స దీప్తన
యనో రోషాచ్చాపమాయమ్య వీర్యవాన్। అభ్యర్దయత్సుసంక్రుద్ధో రాఘవం పరమాహవే॥౨॥ బాణధారాసహస్రైస్తు స
తోయద ఇవాంబరాత్। రాఘవం రావణో బాణైస్తటాకమివ పూరయత్॥౩॥ పూరితశ్శరజాలేన ధనుర్ముక్తేన
సంయుగే। మహాగిరిరివాకంప్యః కాకుత్స్థో న ప్రకంపతే॥౪॥ స శరైశ్శరజాలాని వారయన్ సమరే స్థితః। గభస్తీనివ సూర్య
స్య ప్రతిజగ్రాహ వీర్యవాన్॥౫॥ తతశ్శరసహస్రాణి క్షిప్రహస్తో నిశాచరః। నిజఘానోరసి క్రుద్ధో రాఘవస్య మహాత్మనః॥
౬॥ స శోణితసమాదిగ్ధస్సమరే లక్ష్మణాగ్రజః। దృష్టః ఫుల్ల ఇవారణ్యే సుమహాన్ కింశుకద్రుమః॥౭॥ శరాభిఘాతసంర
బ్ధస్సోఽపి జగ్రాహ సాయకాన్। కాకుత్స్థస్సుమహాతేజా యుగాంతాదిత్యతేజసః॥౮॥ తతోఽన్యోన్యం సుసంరబ్ధావుభౌ తౌ
రామరావణౌ। శరాంధకారే సమరే నోపాలక్షయతాం తదా॥౯॥ తతః క్రోధసమావిష్టో రామో దశరథాత్మజః। ఉవాచ
రావణం వీరః ప్రహస్య పరుషం వచః॥౧౦॥ మమ భార్యా జనస్థానాదజ్ఞానాద్రాక్షసాధమ। హృతా తే వివశా యస్మా

త్యర్థః- తుల్యార్థైరిత్యాదినా షష్ఠీ॥ ౧౯॥ ౨౦॥ తదితి॥ విద్యుజ్జ్వాలా విద్యుత్సదృశజ్వాలా॥ ౨౧-౨౮॥ నిర్బిభేదేతి॥ బాణైః శబ్దాయమానైః -
అణ బాణ శబ్ద ఇత్యస్మాత్ పచాద్యచ్ - బాణశబ్దస్సకథేసంజ్ఞైక్యే హ్యయహుః॥ ౨౯॥ నిర్బిభేదోరసితత ఇతి॥ పత్రిభిస్త్రిభిరితి- ప్రయోగభేదాన్న పునరు
క్తిః- పత్రిభిః- పత్రవద్భిరిత్యేకే॥ ౩౦॥ స ఇతి॥ సమూహస్థః యుద్ధస్థః॥ ౩౧॥ స రామబాణైరితి॥ సమాజే యుద్ధే॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- చతురుత్తరశతతమస్సర్గః॥

అథ క్రోధస్య రావణస్య మాతేన రథాపవాహనం పంచశతతమే- స తు తేనేత్యాది॥౧॥౨॥ బాణధారేతి॥ బాణధారాసహస్రైః హేతుభిః-
తోయద ఇవ రావణః- తైః ధారాభూతైః బాణైః తటాకమివ రామం - పూరయత్ అపూరయత్॥ ౩ ॥ ౯॥ తత ఇతి ॥ అన్యోన్యం నోపాలక్ష

తి॥ త్వాం నిహత్య- నిహతానాం రక్షసాం సమం కరిష్యామి- రక్షోభిస్సమం కరిష్యామీత్యర్థః॥౧౮॥ శూలోఽయం వజ్రసార ఇత్యాది సార్ధశ్లోక
ద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు శూలోఽయమితి॥ రయాదుద్యతః- మే శూలః- తవ భ్రాతృసహాయస్య- భ్రాత్రా లక్ష్మణాయ సహాయస్య- వానరసమూహస్యే
త్యర్థః- స్య ప్రాణాన్ హరిష్యతీతి సంబంధః- రక్షసామిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- శూలేన త్వపి- ఏషోఽహం త్వాం న నిహన్మి- అతః త్వం తి
ష్ఠ- కింతు త్వాం నిహత్య- అగత్యేత్యర్థః- హనహింసాగత్యోరితి ధాతోరయమర్థః- నిహతానాం శూరాణాం రక్షసాం తృతీయార్థే షష్ఠీ- సమం క
రోమి- వానరానితి శేషః- నిహతరాక్షససతీకారార్థం వానరాన్ హనిష్యామీతి భావః॥౨౦॥ తదితి॥ విద్యుజ్జ్వాలాసమాకులం- విద్యుత్సదృశజ్వాలా
విద్యుజ్జ్వాలాః తాభిర్వ్యాప్తం॥౨౮॥ నిర్బిభేదేతి॥ బాణైః బాణవద్భిః- శబ్దాయమానైరిత్యర్థః॥౨౯॥ నిర్బిభేదేతి॥ పత్రిభిః పత్రవద్భిః॥౩౨॥ ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతురుత్తరశతతమస్సర్గః॥

౨॥ బాణధారేతి॥ అంబరాత్తోయద ఇవ స రావణః తటాకమివ తోయైః- బాణైః - బాణంతి శబ్దాయంత ఇతి బాణాః తైః- బాణధా
రాసహస్రైః రాఘవం పూరయత్ -అపూరయదితి సంబంధః॥౩-౯॥ తత ఇతి॥ అన్యోన్యం నోపాలక్షయతామితి సంబంధః॥౧౦॥ మమేతి॥ అజ్ఞానా

త్తస్మాత్త్వం నాసి వీర్యవాన్॥ ౧౧॥ మయా విరహితాం దీనాం వర్తమానాం మహావనే। వైదేహీం ప్రసభం హృత్వా శూరోహమితి మన్యసే॥౧౨॥ స్త్రీషు శూర వినాథాసు పరదారాభిమర్శక। కృత్వా కాపురుషం కర్మ శూరోహమితి మన్యసే॥౧౩॥ భిన్నమర్యాద నిర్లజ్జ చారిత్రేష్వనవస్థిత। దర్పాన్మృత్యుముపాదాయ శూరోహమితి మన్యసే॥౧౪॥ శూరేణ ధనదభ్రాత్రా బలైస్సముదితేన చ। శ్లాఘనీయం యశస్యం చ కృతం కర్మ మహత్త్వయా॥౧౫॥ ఉత్సేకేనాభిపన్నస్య గర్హితస్యాహితస్య చ। కర్మణః ప్రాప్నుహీదానీం తస్యాద్య సుమహత్ఫలం॥౧౬॥ శూరోహమితి చాత్మానమవగచ్ఛసి దుర్మతే। నైవ లజ్జాస్తి తే సీతాం చోరవద్వ్యపకర్షతః॥ ౧౭ ॥ యది మత్సన్నిధౌ సీతా ధర్షితా స్యాత్త్వయా బలాత్। భ్రాతరం తు ఖరం పశ్యేస్తదా మత్సాయకైర్హతః॥౧౮॥ దిష్ట్యాసి మమ దుష్టాత్మంశ్చక్షుర్విషయమాగతః। అద్య త్వాం సాయకైస్తీక్ష్ణైర్నయామి యమసాదనం॥ ౧౯॥ అద్య తే మచ్ఛరైశ్ఛిన్నం శిరో జ్వలితకుండలం। క్రవ్యాదా వ్యపకర్షంతు వికీర్ణం రణపాంసుషు ॥౨౦॥ నిపత్యోరసి గృధ్రాస్తే క్షితౌ క్షిప్తస్య రావణ। పిబంతు రుధిరం తర్షాచ్ఛరశల్యాంతరోత్థితం॥౨౧॥ అద్య మద్బాణభిన్నస్య గతాసోః పతితస్య తే। కర్షంత్వంత్రాణి పతగా గరుత్మంత ఇవోరగాన్॥౨౨॥ ఇత్యేవం సంవదన్వీరో రామశ్శత్రునిబర్హణః। రాక్షసేంద్రం సమీపస్థం శరవర్షైరవాకిరత్॥ ౨౩॥ బభూవ ద్విగుణం వీర్యం బలం హర్షశ్చ సంయుగే। రామస్యాస్త్రబలం చైవ శత్రోర్నిధనకాంక్షిణః॥౨౪॥ ప్రాదుర్బభూవురస్త్రాణి సర్వాణి విదితాత్మనః। ప్రహర్షాచ్చ మహాతేజాశ్శీఘ్రహస్తతరోభవత్॥ ౨౫॥ శుభాన్యేతాని చిహ్నాని విజ్ఞాయాత్మగతాని సః। భూయ ఏవార్దయద్రామో రావణం రాక్షసాంతకృత్॥౨౬॥ హరీణాం చాశ్మనికరైశ్శరవర్షైశ్చ రాఘవాత్। హన్యమానో దశగ్రీవో విఘూర్ణహృదయోభవత్॥౨౭॥ యదా చ శస్త్రం నారేభే న వ్యకర్షచ్ఛరాసనం। నాస్య ప్రత్యకరోద్వీర్యం విక్లబేనాంతరాత్మనా॥ క్షిప్తాశ్చాపి శరాస్తేన శస్త్రాణి వివిధాని చ। న రణార్థాయ వర్తంతే మృత్యుకాలేభివర్తతః॥ సూతస్తు రథనేతాస్య తదవస్థం సమీక్ష్య తం। శనైర్యుద్ధాదసంభ్రాంతో రథం తస్యాపవాహయత్॥3౦॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచోత్తరశతతమస్సర్గః. *****॥********************

స తు మోహాత్సుసంక్రుద్ధః కృతాంతబలచోదితః। క్రోధసంరక్తనయనో రావణం సూతమబ్రవీత్ ॥౧॥ హీనవీర్యమివాశక్తం పౌరుషేణ వివర్జితం। భీరుం లఘుమివాస

యతామిత్యన్వయః॥౯॥౧౦॥మయేతి॥ మమ అజ్ఞానాత్ మమాదర్శనాత్-త్వదః పేకాదితివా-తేత్వయా॥౧౧॥౧౨॥స్త్రీష్వితి॥ కాపురుషం కాపురుషసంబంధి॥౧౩॥౧౪॥శూరేణేత్యాది సోపహాసోక్తిః॥౧౫॥ ఉత్సేకేనేతి॥ఉత్సేకేన గర్వేణ॥౧౬॥౧౯॥అద్యతఇతి॥ శిరోజ్వలితకుండలమిత్యనేన తదానీమంతకాలే రావణ ఏకశిరస్కః స్థిత ఇతి గమ్యతే॥ ౨౦॥ నిపత్యేతి॥ తర్షః పిపాసా-శరశల్యాంతరోత్థితం- శరశల్యక్షతవివరాదుత్థితమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ ౨౬॥హరీణాంచేతి॥ రాఘవాత్ రాఘవస్య-విభక్తివ్యత్యయ ఆర్షః-విఘూర్ణహృదయః భ్రాంతహృదయః॥౨౭॥యదా చేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥యదా శస్త్రం నారేభే శస్త్రం న ప్రయుక్తవాన్-శరాసనం చ న వ్యకర్షత్-యదా చ విక్లబేన వివశేన-అంతరాత్మనా మనసా హేతునా-అస్య రామస్య-వీర్యం స్వవీర్యం చ-న ప్రత్యకరోత్ న ప్రతిజఘాన-తేన రావణేన క్షిప్తాశ్శరా అపి-వివిధాని శస్త్రాణి చ-న రణార్థాయ వర్తంతే ఛేదన భేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం-యదా నాశక్నువన్- తదా మృత్యుకాలే- అభివర్తతః అభివర్తమానస్య- అస్య రావణస్య-రథనేతా సూతః- అసంభ్రాంతస్సన్-తదవస్థం పూర్వోక్తావస్థం-రావణం సమీక్ష్య-తస్య రథం-యుద్ధాత్ యుద్ధస్థలాత్-శనైః-అపవాహయత్ అపావాహయత్ - అన్యత్రానయదితి యోజనా ॥ రామానుజీయం ॥ యదేత్యాది ॥ శస్త్రం న ప్రాయుఙ్క్త - న రణార్థాయ వర్తంతే ఛేదన భేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం యదా నాశక్నువన్ - తదా సూతస్తస్య రథమపవాహయదితి సంబంధః ॥ 3౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రావణరథప్రత్యానయనం షట్ఛతతమే-స తు మోహాదిత్యాది॥ మోహాత్ అవివేకాత్ ॥౧॥హీనవీర్యమివేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥

దవివేకాత్- వివశాం మమాదర్శనాదితి భావః॥౧౨॥శూరేణేతి॥ శూరేణేత్యాక్షేపోక్తిః- కర్మ-కాపురుషసంబంధి-శ్లాఘనీయమిత్యాది వ్యతిరేకోక్తిః॥౧౫॥ఉత్సేకేనేతి॥అభిపన్నస్య- అనుష్ఠితస్య॥౨౧॥ నిపత్యేతి॥ తర్షాత్ పిపాసయా- బాణశల్యాంతరోత్థితం-బాణశల్యక్షతివివరోత్థితం॥౨౩॥బభూవేతి॥అస్త్రబలం అస్త్రబలవిషయస్మరణం ద్విగుణం బభూవేత్యర్థః॥ ౨౬॥హరీణామితి॥ రాఘవాత్ రాఘవస్య విఘూర్ణహృదయో విహ్వలహృదయః॥౨౭॥ యదా చేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ విక్లబేన వివశేన-శస్త్రం శస్త్రప్రయోగం- నారేభే-శరాసనం చ న వ్యకర్షత్-అస్య రామస్య వీర్యం స్వవీర్యం చ-న ప్రత్యకరోత్ న ప్రతిజఘాన- తేన రామేణ-రావణార్థాయ-రావణస్యార్థాయ నివృత్తయే పరాజయాయ క్షిప్తాః శరాశ్చ యదా వర్తంతే- తదా మృత్యుకాలేభివర్తతః అస్య రావణస్య- సూతః రథమపవాహయదితి సంబంధః॥ 3౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

సత్వితి॥ మోహాత్ అవివేకాత్ ॥౧॥హీనవీర్యమివేతి॥ హీనవీర్యమివ హీనపరాక్రమమివ-అశక్తమివ నిరుత్సాహమివ-అసత్త్వమివ అల్పబలమివ

త్వంవిహీనమివ తేజసా॥ విముక్తమివమాయాభిరస్త్రైశ్చబహిష్కృతం| మామవజ్ఞాయదుర్బుద్ధే స్వయాబుద్ధ్యావిచేష్ట
సే॥౩॥ కిమర్థంమామవజ్ఞాయమచ్ఛందమనవేక్ష్యచ|త్వయాశత్రోస్సమక్షంమేరథోఽయమపవాహితః॥౪॥ త్వయాద్య
హిమమానార్య చిరకాలసమార్జితం । యశోవీర్యంచ తేజశ్చప్రత్యయశ్చవినాశితః ॥౫॥ శత్రోః ప్రఖ్యాతవీర్యస్యరంజ
నీయస్యవిక్రమైః| పశ్యతోయుద్ధలుబ్ధోఽహంకృతఃకాపురుషస్త్వయా॥౬॥ యస్త్వంరథమిమంమోహాన్నచోద్వహసిదు
ర్మతే । సత్యోఽయంప్రతితర్కో మేపరేణత్వముపస్కృతః॥౭॥నహితద్విద్యతేకర్మసుహృదోహితకాంక్షిణః| రిపూణాం
సదృశంచైతన్నత్వయైతత్స్వనుష్ఠితం ॥౮॥ నివర్తయరథంశీఘ్రంయావన్నోపైతిమేరిపుః । యదివాధ్యుషితోవాస
స్మర్యంతేయదివాగుణాః ॥౯॥ ఏవంపరుషముక్తస్తుహితబుద్ధిరబుద్ధినా| అబ్రవీద్రావణంసూతోహితంసానునయంవ
చః ॥౧౦॥ నభీతోఽస్మినమూఢోఽస్మినోపజప్తోఽస్మిశత్రుభిః| నప్రమత్తోననిస్స్నేహోవిస్మృతానచసత్క్రియా॥౧౧॥మ
యాతుహితకామేనయశశ్చపరిరక్షతా| స్నేహప్రస్కన్నమనసాప్రియమిత్యప్రియంకృతం॥౧౨॥ నాస్మిన్నర్థేమహారా
జత్వంమాంప్రియహితేరతం|కశ్చిల్లఘురివానార్యోదోషతోగంతుమర్హసి ॥౧౩॥ శ్రూయతాంత్వభిధాస్యామియన్ని
మిత్తంమయారథః|నదీవేగఇవాభోగేసంయుగేవినివర్తితః ॥౧౪॥ శ్రమంతవావగచ్ఛామిమహతారణకర్మణా|నహితే
వీరసౌముఖ్యంప్రహర్షంవోపధారయే॥౧౫॥రథోద్వహనఖిన్నాశ్చతఇమేరథవాజినః| దీనాఘర్మపరిశ్రాంతాగావోవ
ర్షహతా ఇవ॥౧౬॥నిమిత్తానిచభూయిష్ఠంయానిప్రాదుర్భవంతినః| తేషుతేష్వభిపన్నేషులక్షయామ్యప్రదక్షిణం॥౧౭॥
దేశకాలౌచవిజ్ఞేయౌలక్షణానీంగితానిచ|దైన్యంఖేదశ్చహర్షశ్చరథినశ్చబలాబలం ॥ స్థలనిమ్నానిభూమేశ్చసమాని

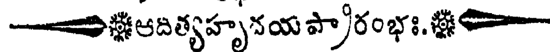

యత్రయత్రఇవశబ్దోనాస్తితత్రతత్రాప్యసమంజసీయః - హీనవీర్యమివహీనబలమివ - అశక్తమివనిరుత్సాహమివ- అసత్వమివఅధీరమివ - తేజ
సాపరిభవాసహనేన ॥ ౩ ॥ కిమర్థమితి ॥ మచ్ఛందంమదభిప్రాయం - వశాభిప్రాయయోశ్ఛందఇత్యమరః ॥౪॥ త్వయేతి॥ ప్రత్యయః
రావణస్యయుధిపలాయనంనాస్తీతిసర్వేషాంవిశ్వాసః - వినాశితఇత్యస్యయశఆదిషులింగవిపరిణామః ॥ ౫॥ శత్రోరితి ॥ శత్రోఃపశ్యతః
శత్రౌపశ్యతి॥ ౬॥ యఇతి॥ యః- నోద్వహసిఅభిముఖంనప్రాపయసి-కింత్వపవాహయసి - సత్వంఉపస్కృతఃపరేణోత్కోచాదినావశీకృతఃఇ
త్యయంప్రతితర్కస్సత్యఃప్రతిభాతి॥ ౭॥ నహీతి॥ నత్వయైతత్స్వనుష్ఠితమితి- త్వయానుష్ఠితమేతత్- నతుస్వనుష్ఠితంతత్ ॥౮॥ నివర్తయేతి॥ అ
ధ్యుషితఃసహవాసీ - సుహృదితియావత్-ఉపధయోపసర్పితోవా-గుణాఃసత్కారాః॥ రామానుజీయం ॥ నివర్తయేతి॥ యదివాధ్యుషితో
వాసి- చిరకాలంమత్సమీపఇతిశేషః - స్మర్యంతేయదివాగుణాఃమన్నిష్ఠాఉపకర్తృత్వాదిగుణాః - స్మర్యంతేయది ॥ ౯॥ ఏవమితి॥ ౧౦॥ న
భీతోఽస్మీతి॥ నోపజప్తః- ఉపజాపంభేదంనగమితః - భేదోపజాపావిత్యమరః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ నేతి॥ అస్మిన్నర్థేరథాపవాహనరూపార్థే-క
శ్చిత్ యత్రకుత్రాపికులేజాతఃలఘుఃఅల్పబుద్ధిః- అనార్యఃదుష్టహృదయఇవ-మాందోషతఃగంతుంజ్ఞాతుంనార్హసి-గత్యర్థాజ్ఞానార్థాః॥ ౧౩ ॥
శ్రూయతామితి॥ యన్నిమిత్తంయత్కారణాత్- నిమిత్తకారణహేతుషుసర్వాసాంప్రాయదర్శనమితిప్రథమా-నదీతి-ఆభోగేఉన్నతప్రదే
శే- ఆభోగాన్నదీవేగఇవరథస్సంయుగాద్వినివర్తితఇత్యర్థః- ఆభోగేసంయుగఇత్యత్రవిభక్తివ్యత్యయః॥ ౧౪॥ శ్రమమితి॥ సౌముఖ్యంసుము
ఖత్వం-తన్మూలంప్రహర్షం॥౧౫॥ రథేతి॥అత్రఆసన్నితిశేషః॥౧౬॥నిమిత్తానిచేతి॥అభిపన్నేషుఆవిర్భూతేషుసత్సు- అప్రదక్షిణంప్రతికూలం॥౧౭॥
నిమిత్తానికిమర్థంత్వయావిచారణీయానీత్యతఆహ- దేశేత్యాదినా ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥లక్షణానిశుభాశుభనిమిత్తాని-ఇంగితానిముఖప్రసాద
వైగుణ్యాదీని- దైన్యంఅనుత్సాహః-స్థలానిఉన్నతప్రదేశాః-నిమ్నానిఅవనతప్రదేశాః-సమానిసర్వత్రసమప్రదేశాః-విషమాణినిమ్నోన్నతప్రదే

తేజసాపరాభిభవసామర్థ్యేన-విహీనమివేతి- ఇవశబ్దస్యసర్వత్రసంబంధః॥౩॥కిమర్థమితి॥మచ్ఛందంమదభిప్రాయం॥౪॥ త్వయాద్యేతి॥ ప్ర
త్యయః రావణస్యయుధిపలాయనంనాస్తీతిసర్వేషాంవిశ్వాసః॥౫॥శత్రోరితి॥ శత్రోఃపశ్యతస్సతఃత్వయాఅహంకాపురుషఃకుత్సితపురుషఃకృతః॥
౬ ॥ యస్త్వమితి॥ఉపస్కృతఃఉత్కోచాదినావశీకృతః-తర్కఊహః॥౭॥ నహితదితి॥తత్-హితకాంక్షిణః-సుహృదఃకర్మన- కింతు-రిపూ
ణాంసదృశంచైతత్-అతః-నత్వయైతత్స్వనుష్ఠితం-త్వయానుష్ఠితమేతత్సుష్ఠ్వనుష్ఠితంనభవతీత్యర్థః॥౮॥నివర్తయేతి॥యదివాధ్యుషితశ్చాసి-
చిరకాలంమత్సమీపఇత్యర్థః- స్మర్యంతేయదివాగుణాఃఉపకర్తృత్వాదిమన్నిష్ఠాగుణాః- స్మర్యంతే॥౧౦॥నభీతోఽస్మీత్యాది॥ నోపజప్తః- ఉప
జాపంభేదంనగమితః- భేదోపజాపావుపధేత్యమరః॥౧౧॥మయేతి॥స్నేహప్రస్కన్నమనసా- స్నేహార్ద్రహృదయేన॥౧౨॥నాస్మిన్నితి॥ప్రియహి
తేరతం-మాంకశ్చిదనార్యఇవదోషతఃగంతుంనార్హసి-మయిదోషదృష్టింకర్తుంనార్హసీత్యర్థః॥౧౩॥శ్రూయతామితి॥ యన్నిమిత్తంయస్మాత్కార
ణాత్ - నదీవేగఇవాంభోభిఃచంద్రోదయాదినాప్రవృద్ధసముద్రోదకైర్నదీవేగఇవయుద్ధాద్రథఃవినివర్తితఃప్రతినివర్తితః- తత్ శ్రూయతా
మితిసంబంధః-నదీవేగఇవాభోగఇతిపాఠే-ఆభోగేపర్వతాద్యున్నతప్రదేశేనదీవేగఇవేత్యర్థః॥ ౧౪॥శ్రమమితి॥ రణకర్మణాయుద్ధేన॥౧౬॥ నిమి
త్తానీతి॥ ప్రాదుర్భవంతీతి-తేషుతేష్వభిపన్నేషు- అభిభూతేషుసత్సు-నః- అప్రదక్షిణంప్రతికూలంలక్షయామీతిసంబంధః॥ ౧౭ ॥నతుతావదే
తానిశ్రమాదినిమిత్తానితదేతత్పృగయేత్యాశంకాయామాహ - దేశకాలావితి ॥ లక్షణానిఅస్త్రశస్త్రప్రయోగమాంద్యాదీని- యద్వా-శుభా

విషమాణి చ। యుద్ధకాలశ్చ విజ్ఞేయః పరస్యాంతరదర్శనం ॥ ఉపయానాపయానే చ స్థానం ప్రత్యపసర్పణం । సర్వమేతద్రథస్థేన జ్ఞేయం రథకుటుంబినా ॥ ౨౦ ॥ తవ విశ్రమహేతోశ్చ తథైషాం రథవాజినాం । రౌద్రం వర్జయతా ఖేదం క్షమం కృతమిదం మయా ॥ న మయా స్వేచ్ఛయా వీర రథోఽయమపవాహితః ॥ ౨౧ ॥ భర్తృస్నేహపరీతేన మయేదం యత్కృతం విభో ॥ ౨౨ ॥ ఆజ్ఞాపయ యథాతత్త్వం వక్ష్యస్యరినిషూదన। తత్కరిష్యామ్యహం వీర గతానృణ్యేన చేతసా ॥ ౨౩ ॥ సంతుష్టస్తేన వాక్యేన రావణస్తస్య సారథేః । ప్రశస్యైనం బహువిధం యుద్ధలుబ్ధోఽబ్రవీదిదం ॥ ౨౪ ॥ రథం శీఘ్రమిమం సూత రాఘవాభిముఖం నయ। నాహత్వా సమరే శత్రూన్నివర్తిష్యతి రావణః ॥ ౨౫ ॥ ఏవముక్త్వా తతస్తుష్టో రావణో రాక్షసేశ్వరః । దదౌ తస్మై శుభం హ్యేకం హస్తాభరణముత్తమం ॥ ౨౬ ॥ శ్రుత్వా రావణవాక్యం తు సారథిస్సంన్యవర్తత ॥ ౨౭ ॥ తతో ద్రుతం రావణవాక్యచోదితః ప్రచోదయామాస హయాన్ స సారథిః । స రాక్షసేంద్రస్య తతో మహారథః క్షణేన రామస్య రణాగ్రతోఽభవత్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే షడుత్తరశతతమస్సర్గః. ****************

ఆదిత్యహృదయప్రారంభః.

తతో యుద్ధపరిశ్రాంతం సమరే చింతయా స్థితం । రావణం చాగ్రతో దృష్ట్వా యుద్ధాయ సముపస్థితం ॥ దైవతైశ్చ సమాగమ్య ద్రష్టుమభ్యాగతో రణం । ఉపాగమ్యాబ్రవీద్రామమగస్త్యో భగవానృషిః ॥ ౨ ॥ రామ రామ మహాబా

శా:- యుద్ధకాల ఇతి పూర్వోక్తానువాదః- అంతరదర్శనం- దృశ్యత ఇతి దర్శనం ద్రష్టవ్యం- ద్రష్టవ్యం రంధ్రమిత్యర్థః- అంతరదర్శనం రంధ్రదర్శనం కర్తవ్యమిత్యధ్యాహారో వా- ఉపయానం సమీపగమనం- అపయానం పార్శ్వతో గమనం- స్థానం స్థైర్యేణావస్థానం- ప్రత్యపసర్పణం అభిముఖస్థిత్యా పృష్ఠతోపసరణం- రథకుటుంబినా సారథినా ॥ ౨౦ ॥ తవేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ తథా వాజినాం విశ్రమహేతోశ్చేత్యన్వయః- రౌద్రం దుస్సహం. వర్జయతా అపనయతా- హేతౌ శతృప్రత్యయః- క్షమం యుక్తం- స్వేచ్ఛయా అపనయననిమిత్తం వినా ॥ ౨౧ ॥ భర్తృస్నేహేతి ॥ మయా యత్కృతం తదిదం భర్తృస్నేహపరీతేనైవ కృతమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఆజ్ఞాపయేతి ॥ యథాతత్త్వం యత్కార్యస్వరూపం వక్ష్యసి- తత్ తథా- గతానృణ్యేన ఆనృణ్యం గతేన- ఆనృణ్యం కర్తవ్యమితి కృతసంకల్పేన- చేతసా మనసా- కరిష్యామి ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ రథమితి ॥ నివర్తిష్యతి నివర్తిష్యతే ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ మహాంశ్చాసౌ రథశ్చ మహారథ ఇతి విగ్రహః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథాదిత్యహృదయోపదేశః- తతో యుద్ధపరిశ్రాంతమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ రణం ద్రష్టుం- దైవతైస్సమాగమ్య ఆగతః దైవతైస్సహాగతః- అగస్త్యః- యుద్ధపరిశ్రాంతం- ఉపస్థితం రావణం దృష్ట్వా- కథమేనం పరత్వప్రకటనం వినా జేష్యామీతి- చింతయా స్థితం చింతయంతం చ- రామం దృష్ట్వా ఉపాగమ్యాబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ రామ రామేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం- రామస్య చింతాకష్టత్వాత్ స్వాదరాతిశయాత్ కార్యత్వరయా చ ద్విరుక్తిః- మహాబాహో ఇత్యనేన పూర్వకృతపరాక్రమప్రకటనం- సనాతనం వేదవన్నిత్యం- గుహ్యం రహస్యం- శృణు- తదేవ రహస్య

శుభనిమిత్తాని- ఇంగితాని ముఖహస్తాదివైవర్ణ్యాదీని- లక్షణేనేంగితేన- దైన్యమనుత్సాహః- స్థలనిమ్నాని విషమాణి- రథచక్రనిమ్నోన్నతావస్థానహేతుభూతప్రదేశాః- అంతరదర్శనం తీవ్రప్రహారాయ ఛిద్రదర్శనం- ఉపయానాపయానే చ- ఉపయానం సమీపగమనం- అపయానం పశ్చాద్గమనం- స్థానం స్థైర్యేణావస్థానం- అపసర్పణం- అభిముఖస్థిత్యా దృష్టితోపసరణం- రథకుటుంబినా రథనిర్వాహకేన సారథినా ॥ ౨౦ ॥ తవేత్యాది సార్ధం ॥ రౌద్రం దుస్సహఘటకం- వర్జయతా- అపనయతా- హేతౌ శతృప్రత్యయః- క్షమం యుక్తం- స్వేచ్ఛయా నిమిత్తం వినా- రథోఽయం నాపవాహితః ॥ ౨౧ ॥ భర్తృస్నేహేతి ॥ మయా యత్కృతం తదిదం భర్తృస్నేహపరీతేన కృతమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఆజ్ఞాపయేతి ॥ యథాతత్త్వం- యత్కార్యస్వరూపం గతానృణ్యేన- ప్రాప్తానృణ్యేన - చేతసా- కరిష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

తతో యుద్ధపరిశ్రాంతమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - రణం ద్రష్టుం దైవతైస్సహ సమాగమ్యాగతోఽగస్త్యః- తతస్సర్వాస్త్రైః యుద్ధపరిశ్రాంతస్య రావణస్య- రథే సూతేన రణాదపనీతే సతి- తదనంతరం ప్రోద్యతి చ భాస్కరే- యుద్ధపరిశ్రాంతం- సమరే చింతయా స్థితం- రావణవధోపాయచింతయోపలక్షితం- రామం- అగ్రతస్సమనంతరకాలే- యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం- సముపస్థితం రావణం దృష్ట్వా- తదా తస్మిన్ కాలే- రావణమద్యైవ జేష్యసి మా చింతాపరో భూః -కింతు స్వవీర్యోపబృంహణాయాదిత్యహృదయాఖ్యేన స్తోత్రేణైనం సూర్యముపతిష్ఠస్వేతి స్తోత్రముపదేష్టుం అంతరిక్షాదవనిముపాగమ్య రామమబ్రవీదిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ప్రథమం రుచ్యుత్పాదనాయ ప్రయోజనదర్శనపూర్వకం తన్మాహాత్మ్యం వర్ణయతి- రామ రామేత్యాది శ్లోకత్రయేణ ॥ యేన స్తోత్రేణ సర్వానరీన్ విజయిష్యసి విజేష్యసే - గుహ్యం రహస్యం- సర్వశత్రువినాశనత్వాదివిశేషణయుక్తం- ఆదిత్యహృదయాఖ్యం- జపం- జప్యత ఇతి జపం స్తోత్రం- శృణ్వితి సంబంధః- అస్య చ స్తోత్రస్యాదిత్యహృదయసంజ్ఞా- సూర్యమండలమధ్యవర్తి

హాబాహో శృణుగుహ్యంసనాతనం। యేనసర్వానరీన్వత్ససమరేవిజయిష్యసి ॥ ఆదిత్యహృదయంపుణ్యంసర్వశత్రువినాశ
నం। జయావహంజపేన్నిత్యమక్షయ్యంపరమంశివం ॥ సర్వమంగళమంగళ్యంసర్వపాపప్రణాశనం। చింతాశోకప్రశమ
నమాయుర్వర్ధనముత్తమం ॥౫॥ రశ్మిమంతంసముద్యంతందేవాసురనమస్కృతం। పూజయస్వవివస్వంతంభాస్కరం

పుణ్యంపరతాంపుణ్యావర్ధకం- సర్వశత్రువినాశని
మాహ-ఆదిత్యహృదయమిత్యాది- ఆదిత్యస్యహృదయం - ఆదిత్యమనఃప్రసాదకమిత్యర్థః అక్షయ్యం-అక్షయ్యఫలకం- పరమంశివం-రమహా
తుల్యాయవ్యయన్యాయేనకస్యచిన్నజయస్స్యాత్ నతథాభవతీదమిత్యాహజయావహమితి - స్వార్థేయత్ప్రత్యయః సర్వశ్రేయస్సాధనమిత్య
వనం - సర్వమంగళమంగళ్యంసర్వమంగళానామపిమంగళం - మంగళానాంచమంగళమితవత్ - ఆయుర్వర్ధనం హితాయుషోవృద్ధికా
ర్థః - సర్వపాపప్రణాశనంసర్వపూర్వాఘవినాశనం - చింతాశోకప్రశమనం ఆధివ్యాధినివర్తకం - అతోవశ్యం తత్కా
యః ప్రదం ఉత్తమంజప్యేషుశ్రేష్ఠం-ఆదిత్యహృదయాఖ్యంస్తోత్రంజపేత్ - ఆదిత్యహృదయస్తోత్రజపేపుణ్యాదివృద్ధిర్భవతిఅతోవశ్యం తత్కా
మస్తజ్జపేదితిభావః। తన్నిర్ణీతి॥ఆదిత్యశబ్దేనతన్మండలముచ్యతే॥ శ్రుతి॥ యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషో దృశ్యతే-ఇత్యత్రాదిత్యశబ్దవత్-త
స్యహృదయమంతఃతన్మండలమధ్యవర్తీపురుషః - యద్వాఆదిత్యస్సూర్యః తస్యహృదయంహృద్గతం - అయమయగతావితిధాతుః యఆదిత్యే తి
ష్ఠన్-యఆదిత్యమంతరోయమయతీత్యాదిశ్రుతేః-తత్ప్రతిపాదకంస్తోత్రమిత్యర్థః॥౪॥ స్తోతవ్యదేవతాస్వరూపమాహ -రశ్మిమంతమితి॥రశ్మిమం
తం- స్వర్ణవర్ణతయా ప్రశస్తకిరణం-సముద్యంతంఅర్ఘోదయాదికంవినాసమ్యగుదయంప్రాప్నువంతం ఇదంచధ్యేయాభిప్రాయేణోక్తం-నతుత
దానీంసూర్యోదయకాలః అగస్త్యాగమనకాలస్యాపరాహ్ణత్వాత్-అతఏవలక్ష్మణవచనం- అహంత్వవధమిచ్ఛామిశీఘ్రమస్యదురాత్మనః। యావ
దస్తంనయాత్యేషకృతకర్మాదివాకరఇతి॥ వివస్తేఆచ్ఛాదయతితేజోఽన్తరమితివివస్వాన్ తం-స్వభాసా సర్వతేజసామాచ్ఛాదకమిత్యర్థః- భా
స్కరం-భాః కరోతీతిభాస్కరః- దివావిభానిశాప్రభాభాస్కరేత్యాదినాటః-సకారశ్చ- భువనేశ్వరంవర్ణాతపాభ్యాంసమస్తభువననియంతా

సఃపరమపురుషస్యప్రతిపాదనాత్-యద్వా-ఆదిత్యహృదయం-ఆదిత్యఃసూర్యః-తస్యహృత్ అయతఇతిహృదయం-అయపయగతావితిధాతుఃఆదిత్య
హృద్గతోఽన్తర్యామ్యాదిత్యహృదయశబ్దేనోచ్యతే- యఆదిత్యే తిష్ఠన్- యఆదిత్యమంతరోయమయతి- అంతరాదిత్యేమనసాచరంతమిత్యాదిశ్రుతి
భ్యః-తత్ప్రతిపాదకంస్తోత్రమిత్యర్థః॥౪॥ రశ్మిమంతమితి॥రశ్మిశబ్దఃపరమాంతరంగభక్తవాచకః- తద్వంతం.. తన్మధ్యభాసమానం-రశ్మిగ్రశ్మి
నాంమధ్యేతపంతమితిసువర్ణఘర్మానువాకోక్తేః- సముద్యంతం-యః పూర్వ్యాయవేధసేనవీయసఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యా- నవంనవముదితమివ
స్థితం-దేవాసురనమస్కృతం- దేవానాం దానవానాంచసామాన్యమధిదైవతమిత్యుక్తరీత్యాసర్వోపాస్యం- వివస్వంతం నిరతిశయదీప్తిమంతం
అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతే - విశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషులోకేష్వితిశ్రుతేః- భాస్కరం-సూర్యచంద్రా
గ్నిప్రభృతీనామపిప్రభాసంపాదకం - నతత్రసూర్యోభాతినచంద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాంతికుతోయమగ్నిః। తమేవభాంతమనుభాతిసర్వం
తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీతిశ్రుతేః- భువనేశ్వరం.. భువనశబ్దస్సకలాండవాచీ తేషామీశ్వరంఏతాదృశంభగవంతంపూజయస్వఅనేనస్తోత్రే
ణోపతిష్ఠస్వేత్యర్థః॥ తిలకం ॥ అథరావణవైభవందృష్ట్వాత్రస్తమివస్థితంభగవంతంరామంభగవద్భక్తిహృదత్రరావణవైభవనివర్తనస్యభగ
వత్ప్రీత్యనుగ్రహైకసాధ్యత్వాత్తదనుగ్రహసిద్ధయే విద్యామండలఋషిరగస్త్యోబ్రహ్మరూపాదిత్యహృదయదేవతాకత్వాదాదిత్యహృదయా
ఖ్యంస్తోత్రముపదిశతిస్మేత్యాహ- తతోయుద్ధేత్యాది॥అస్యస్తోత్రస్యాగస్త్యఋషిః - అనుష్టుప్ఛందః-ఆదిత్యహృదయభూతోభగవాన్బ్రహ్మా
దేవతా- నిరస్తాశేషవిఘ్నతయాబ్రహ్మవిద్యాసిద్ధౌ సర్వత్రజయసిద్ధౌచవినియోగః- అస్యషడంగంప్రణవేన-రశ్మిమతేనమఇత్యాదినవా- గాయ
త్ర్యాషడంగమిత్యన్యే- తతోయుద్ధేత్యాదిత్యరస్యేత్యంతంస్తోత్రం। ఏవంనయనాటనంతస్సూ్లోకమగస్త్యోపదేశగ్రహణంచలోకానుగ్రహా
య- లోకస్యజయసాధనవస్తుప్రకాశనార్థమితితత్త్వం॥ యుద్ధపరిశ్రాంతంఅనేకాహోరాత్రయుద్ధపరిశ్రాంతమినస్థితం - సమరేసమర
విషయే-చింతయాప్రబలోయమరిఃకథంజేతవ్యఇతిచింతయాయుక్తం- సారథినాపవాహితంరావణంపార్శ్వస్థాయాగ్రతోరామసమ్ముఖేస
ముపస్థితందృష్ట్వాస్థితంధనురపాస్యస్థితం-రామం- దైవతైస్సహాగవ్యమితిత్వారణంద్రష్టుంభ్యాగతోభగవానగస్త్యోంతర్యామిభగవత్ప్రేర
ణయాదేవనియోగతశ్చోపక్తవిశేషణం రామముపాగమ్య ఉవ్యతిభస్కరేఅబ్రవీత్ । సనాతనంప్రవాహానాదిభూతం - అనేనస్వకల్పితత్వ
నిరాసః- ఆదిత్యహృదయం- యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఇత్యాద్యశేషశ్రుతిప్రసిద్ధంబ్రహ్మ-తద్దేవతాకత్వాత్తదాఖ్యంస్తోత్రం. పుణ్యాపుణ్య
జనకం- అనేనపారత్రికంఫలముక్తం- సర్వశత్రువినాశనంజయావహమిత్యైహికంఫలం-పరమఫలమాహ-అక్షయ్యంపరమంశివం- అపవర్గ
రూపం-తత్ప్రదమిత్యర్థః- కదాతత్రాహ-నిత్యం - యద్యనిత్యవత్ఫలనిరపేక్షంతదాతత్ఫలమితిభావః -జపేన్నిత్యమితిపాఠాంతరం॥ రశ్మిమం
తం-పంచేంద్రియద్వారానేకజ్ఞానరశ్మిమంతంజ్యోతీరూపరశ్మిమంతంచ- రశ్మిమతేనమః ౧.సముద్యంతం-లోకాన్క్రియాసుప్రవర్తయంతం ఉ
దయగిరావుదయంప్రాప్తంచ - సముద్యతేనమః ౨. ఏవంనమోంతానితేష్వనమస్కారార్చనమంత్రాఇత్యవ్యంతే । దేవైస్సాత్త్వికవృత్తిభిః
అసురైరాజసతామసవృత్తిభిశ్చనమస్కృతంసాక్షిచైతన్యత్వేననిత్యముపజీవితం - దేవాసురనమస్కృతాయనమః ౩. వివస్వాన్విశేషేణ
వసుమాన్ - పృషోదరాదిత్వాదుకారలోపః-వసునిధిరిత్యర్థః-సకలవ్యవహారాధిష్ఠానత్వాత్ స్వోదయేనసకలవ్యవహారప్రవర్తకత్వాచ్చవసు

భువనేశ్వరం ॥ ౬ ॥ సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః । ఏష దేవాసురగణాంల్లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః ॥ ౭ ॥
ఏష బ్రహ్మా చ విష్ణుశ్చ శివస్స్కందః ప్రజాపతిః । మహేంద్రో ధనదః కాలో యమస్సోమో హ్యపాంపతిః ॥ పితరో వసవస్సా

రం- పూజయస్వ- ఆదిత్యహృదయేన తోషయస్వేత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ రశ్మిమంతం- రశ్మిశబ్దోఽత్ర సూరిపరః - తద్వంతం తన్మధ్యే భాసమానం. రశ్మిగ్రశ్మీ నామమధ్యే తపంతమితి సువర్ణసూక్తోక్తేః- సముద్యంతం సత్యోదితదశావంతం - యద్వా- యః పూర్వాహ్ణే య వేదసేనవీయస ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా నవం నవముదితమివ స్థితం ॥ ౬॥ నను సత్సు దేవతాంతరేషు కథమస్యైవ పూజ్యత్వం తత్రాహ- సర్వదేవాత్మక ఇతి॥ సర్వదేవాత్మకః- సర్వదేవానామాత్మా- స్వార్థే కః- సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి శ్రుతేః- రశ్మిభిర్లోకాన సుభావయతీతి రశ్మిభావనః- రశ్మిభిః రక్షత ఇత్యర్థః- ఏతదేవాహ ఏష ఇతి- దేవాసురగణాన్ లోకాన్ - దేవాసురగణరూపాన్ జనానిత్యర్థః - పాతి రక్షతి- యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీతి శ్రుతేః (తనిశ్లోకి) అత్ర దేవాసురశబ్దౌ తత్తత్ప్రకృతిపరౌ- దైవీ సంపద్విమోక్షాయ నిబంధాయాసురీ మతేతి గీతోక్తేః। గభస్తిభిః తేజోలేశైః తేజోంశసంభవమిత్యుక్తతేజోలేశైః॥ ౭॥ సర్వదేవాత్మకత్వమాహ- ఏష బ్రహ్మేత్యాదినా॥ అయమేవ బ్రహ్మాదిసమస్తదేవతాశరీరో వర్తత ఇత్యర్థః॥- ప్రజాపతిరితి జాత్యేకవచనం- నవ ప్రజాపతయ ఉచ్యంతే- కాలశబ్దేన మృత్యురుచ్యతే- యమస్తతోఽన్యః- మరుతః ఆవహాదివాయవః- వాయుర్భూలోక

మత్త్వం- వివస్వతే నమః ౪. భాస్కరం జ్ఞానసజ్ఞే భాసః కరోతీతి భాస్కరః- భాస్కరాయ నమః ౫. భువనానాం మూలాదిబ్రహ్మరంధ్రాంతయోగాధారభూమీనామీశ్వరమధిష్ఠాతారం భూరాద్యశేషభువనానాం ప్రకాశకత్వమీశ్వరం చ - భువనేశ్వరాయ నమః ౬ ॥ ౬॥ అస్య స్తోత్రస్య కథమేతాదృశమాహాత్మ్యమిత్యాశంక్య తత్ప్రతిపాద్యస్య సర్వదేవతామయత్వాత్సంభవతీతి తస్య సర్వదేవతామయత్వం ప్రతిపాదయతి- సర్వదేవాత్మక ఇత్యాదినా ॥ సర్వదేవాత్మకః- సర్వదేవశరీరః - యస్సర్వేషు దేవేషు తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతేః- తేజస్వీ- పరాభిభవనసామర్థ్యవాన్- రశ్మిభావనః- రశ్మీన్ నిత్యముక్తాన్ భావయతీతి తత్సత్తాం నిర్వహతీతి తథోక్తః- తేషాం భగవన్నిత్యేచ్ఛాధీనసత్తాకత్వాత్- నిత్యం క్రియాస్తవ తు కేచన తే హి నిత్యా ఇత్యుక్తత్వాత్- ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిరితి- అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా వృష్ట్యన్నదానేన- దేవాన్ భావయతానేన తే దేవా భావయంతు వ ఇతి పురోడాశాదిదానేన చ సర్వాన్ పాతీత్యర్థః - యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీత్యాదిశ్రుత్యుక్తరీత్యా గభస్తిభిః పాతీత్యుక్తం ॥ తిలకం॥ రశ్మిమదాదిశబ్దప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మత్వం స్ఫుటయన్నాహ - సర్వేతి - హి యస్మాత్సర్వదేవోపాదానకారణత్వాదేష సర్వదేవాత్మకః - ఇదం సర్వాత్మకత్వోపలక్షణం - సర్వదేవాత్మకాయ నమః ౭. తేజస్వీ- సర్వభాసనసమర్థతేజోయుక్తః- తేజస్వినే నమః ౮. రశ్మిభిః జ్ఞానరశ్మిభిః సర్వం వస్తుజాతం భావయతి సత్తాస్ఫూర్తిమత్సంపాదయతీతి తథా - రశ్మిభిర్యోగినో భావయతి బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీత్యర్థ ఇత్యన్యే- రశ్మిభావనాయ నమః ౯. ఏష తన్మండలవర్తీ దేవాసురగణాన్ తేషాం లోకాంశ్చ గభస్తిభిః జ్ఞానజ్ఞేయరశ్మిభిః పాతి- దేవాసురగణలోకపాలాయ నమః- అత్రైష పాతీత్యుక్త్యా సూర్యస్య పురతస్స్థిత్వా నిర్దేశేన సూర్యోదయకాలే ఏతత్ స్తోత్రపానమితి లభ్యతే ౧౦॥ ౭॥ ఏష బ్రహ్మేత్యాది ॥ య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యత ఇత్యుక్తయోగిజనసాక్షాత్కారేణ ఏష ఇతి పునః పునర్నిర్దేశః- బ్రహ్మా చతుర్ముఖశరీరః- తదంతరాత్మా మమ చ యే చాన్యే దేహిసంజ్ఞితా ఇతి శివం ప్రతి చతుర్ముఖవచనాత్ ॥ విష్ణుః ఉపేంద్రావతారః- శివః శివశరీరకః- స బ్రహ్మా స శివస్స హరిస్సేంద్ర ఇత్యుభయత్రాపి శ్రుతేః- స్కందః- స్కందిర్ గతిశోషణయోరితి ధాతోః- శత్రూన్ శోషయతీతి స్కందః- షణ్ముఖశరీరకో వా- ప్రజాపతిః- ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అంతరిత్యుక్తప్రజాపతిశబ్దవాచ్యః। మహేంద్రః- స్వరూపత ఐశ్వర్యతశ్చ నిరవధికః- ఇంద్రం నిచిక్యుః పరమే వ్యోమన్- ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి శ్రుతేః। ధనదః- అన్నాదో వసుదాన ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధసకలఫలప్రదః- కాలః జగత్సంహారకః- కాలాయ మహాగ్రాసాయ స్వాహేనమః- అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ ఇతి సూత్రభాష్యం- అనాదిర్భగవాన్ కాల ఇతి పరాశరస్మరణాచ్చ। యమః- యమయతి శిక్షయతీతి యమః- యమో వైవస్వతో రాజా యస్తవైష హృది స్థిత ఇతి మనుస్మరణాత్- సోమః- సూతేఽమృతమితి సోమః- షు ప్రసవైశ్వర్యయోరితి ధాతుః- సోమః పవతే జనితా మతీనాం జనితా దివ ఇత్యాద్యుక్తసకలకారణసోమశబ్దవాచ్యః- అపాంపతిః - ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః, తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత ఇత్యుక్తేః- అప ఏవ ససర్జాదావిత్యుక్తేశ్చ ఏతద్వాచ్యానాం స్వామీ- పితరః అగ్నిష్వాత్తాదయః- వసవః సదా వసంతీతి వసవః తే చాష్టౌ- ధ్రువో ధరస్తథా సోమ ఆపో వైశ్వానరోఽనిలః, ప్రత్యూషశ్చ ప్రభావశ్చ వసవోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః యద్వా అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాంతరిక్షం చ ఆదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చంద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వై వసవ ఇతి శ్రుతేః। సాధ్యాః సిద్ధిరేషామస్తీతి సాధ్యాః- అర్శ ఆద్యచ్- తే చ ద్వాదశ- తదుక్తం వాయుపురాణే - బ్రహ్మణో వై ముఖాత్ సృష్టా యే తు దేవాః ప్రజేప్సయా, సాధ్యా మంత్రశరీరాస్తే స్థితా మన్వంతరేష్వపి। ధర్మపుత్రా మహాభాగా విజ్ఞేయా ద్వాదశామరాః। మనుర్మంత్రః ప్రాణదశ్చ చేతయానశ్చ వీర్యవాన్। విత్తిర్జయో నయశ్చైవ నహంసో నారాయణస్తథా। ప్రభవో విభుశ్చైవ సాధ్యా ద్వాదశ జజ్ఞిర ఇతి। అశ్వినౌ- బడబారూపిణ్యా ఆదిత్యమహిష్యా సంజ్ఞయా అశ్వరూపయుక్తస్యాదిత్యస్య తస్యాం జాతావశ్వినౌ। మరుతః మ్రియంతే న కదాచిదితి మరుతః- తే చ వాయుపురాణోక్తాః శుక్రజ్యోతిః ప్రభృతయ ఏకోనపంచాశత్ మనుః మననాన్మనుః- నాన్యోఽతోఽస్తి మంతేతి శ్రుతేః। వాతి సురభీకరోతీతి వాయుః- వా గతిగంధనయోరితి ధాతుః - సర్వగంధః సర్వకామస్సర్వగంధస్సర్వరస ఇతి శ్రుతేః। వహ్నిః- వహతి హవ్యమితి వహ్నిః వహ ప్రాపణే- ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భు

ధ్యాహ్యశ్వినౌ మరుతో మనుః। వాయుర్వహ్నిః ప్రజాప్రాణ ఋతుకర్తా ప్రభాకరః ॥ ౯ ॥ ఆదిత్యస్సవితా సూర్యః ఖ

సంచారీ- ప్రాణః శరీరాంతస్థో వాయుః- ఋతుకర్తేతి ప్రభాకరవిశేషణం- ఋతూనాం వసంతాదీనాం కర్తా- ఏష ప్రభాకరః బ్రహ్మా చేత్యాదిరీత్యాన్వయః॥ తనిశ్లోకి॥ స్కందః- సంసారదుఃఖం స్కన్నం కరోతీతి స్కందః (మహేంద్రో వరుణ ఇతి పాఠే) వరుణో వరుణపదాభిధేయః- వరుణో వారుణో వృక్ష ఇతి సహస్రనామోక్తేః। మనుస్సర్వజ్ఞః- మన అవబోధన ఇతి ధాతుః॥ ౯ ॥ ఏవమాదిత్యస్వరూపముపదిశ్య తద్విషయమాదిత్యహృదయస్తోత్రముపదిశతి- ఆదిత్యస్సవితేత్యాదినా లోకసాక్షిణ ఇత్యంతేన॥ తత్ర ఆదిత్యాదిప్రథమాంతపదేషు త్వంపదమధ్యాహార్యం - అదితేరపత్యత్వేనావతీర్ణ ఆదిత్యః- దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ణ్యప్రత్యయః- అదితేః అఖండితాయా భూమేరయం పతిరిత్యాదిత్యః- సూతే జగదితి సవితా- సువతి ప్రేరయతి జనాన్ కర్మణీతి సూర్యః - షూ ప్రేరణ ఇతి ధాతోః - రాజసూయ సూర్యేతి నిపాతనాత్ క్యప్ప్రత్యయో రుడాగమశ్చ॥

వనస్యనాభిః, తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చంద్రమా ఇతి శ్రుతేః ॥ ప్రజాప్రాణః ప్రజానాం ప్రాణనహేతుః - కోహ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ - యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యాదితి శ్రుతేః । ఋతుః- అర్యత ఇతి ఋతుః - ఋగతౌ- ఋతుస్సుదర్శనః కాల ఇతి సహస్రనామపాఠాత్ । కర్తా - తేనవినా తృణాగ్రమపి న చలతీతి కృత్వా సర్వభూతాంతః ప్రవేశేన సకలకర్మకర్తా - అంతః ప్రవిష్టం కర్తారమేతం- అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే స హి కర్తా- స సర్వకర్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః। ప్రభాకరః ప్రభాం కరోతి సృజతీతి ప్రభాకరః ప్రకృష్టజ్ఞానసాధనం- తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాంతి తే ఇత్యాదివచనాత్॥ తిలకం॥ బ్రహ్మా- నిస్సీమైశ్వర్యవిద్యాసృష్టృత్వశక్తిః- బ్రహ్మణే నమః ౧౧ విష్ణుః- స్వసృష్టపరిపాలనప్రయోజకతయా పరిగృహీతవిష్ణుమూర్తిర్నారాయణః- విష్ణవే నమః ౧౨ శివోఽపరిమితకల్యాణపుణ్యస్వభావః - మృగపరశ్వాదిచిహ్నో మహాదేవశ్చ - శివాయ నమః ౧౩ జీవజ్యోతిర్ద్వారా సర్వాణీంద్రియాణి స్కందయతీతి స్కందః- మయూరవాహనశ్చ- స్కందాయ నమః ౧౪ ప్రజానాం జన్యవస్తూనాం స్వామీ- స్వశక్తిద్వారా సర్వోపాదానత్వాత్ దశయజ్ఞాయుధచిహ్నో యజ్ఞేశ్వరశ్చ- ప్రజాపతయే నమః ౧౫ మహేంద్రః- ఇది పరమైశ్వర్యే- సర్వధాతుభ్యః పరమైశ్వర్యకాష్ఠాం ప్రాప్తః వజ్రహస్తత్వాదిచిహ్నో దేవరాజశ్చ- మహేంద్రాయ నమః ౧౬ ధనం చైతన్యం సర్వాన్ సగ్రహో యస్య సర్వస్యాంతర్దదాతి స్థాపయతీతి ధనదః- అన్నాదో వసుద ఇత్యుక్తసకలఫలదః- కుబేరశ్చ- ధనదాయ నమః ౧౭ కాలః బుద్ధివృత్తిజాతం అపరోక్షతయా కలయతీతి కాలః - మండలస్పందానుమేయః క్రియాపరిచ్ఛేదకశ్చ కాలః- కాలాయ నమః ౧౮. యమయతీతి యమః- సర్వాంతర్యామీ- యమో వైవస్వతో రాజా యస్తవైష హృది స్థితః। తేన చేదవివాదస్తే మా గంగాం మా కురూన్ గమ ఇతి మనుః- పితృపతిశ్చ- యమాయ నమః ౧౯. సోమః- ఉమా- ఉః కేవలనిపాతః- మా ప్రభా ఉ- సర్వదా ప్రభయా సహితః సోమః- అర్ధనారీశ్వరశ్చ- సోమః పవతే జనితా మతీనామితి శ్రుతేః- సర్వకారణం సోమశబ్దవాచ్యః- ఉమయా శక్త్యా ప్రకృత్యాఖ్యయా సహిత ఇత్యర్థమస్య - సోమాయ నమః ౨౦. ఆపః సత్త్వం చిత్తాత్మకం- తత్పతిః- వరుణశ్చ- అపాంపతయే నమః ౨౧. పితరః బీజప్రదాః- తద్రూపోయం సర్వేషాం బీజప్రదః - తాసాం బ్రహ్మ మహద్యోనిరహం బీజప్రదః పితేత్యుక్తేః- కవ్యవాహనాదయః పితృదేవతాశ్చ - పితృమూర్తయే నమః ౨౨. వసురహమర్థః - అష్టౌ వసవశ్చ- వసుమూర్తయే నమః ౨౩. సాధ్యాః- ప్రాధాన్యేన యోగినాం సాధనీయత్వాత్ సాధ్యాః దేవగణవిశేషశ్చ - సాధ్యమూర్తయే నమః ౨౪ అశ్వినౌ- అశ్నోతేర్వన్ ప్రత్యయాంతోఽశ్వి శబ్దః - స్వర్వైద్యౌ దేవభిషజౌ చ- అశ్విమూర్తయే నమః ౨౫. మరుత్- మృఙ్ ప్రాణత్యాగ ఇతి ధాతోరుతిప్రత్యయాంతం రూపం- అనర్థమారకః- ఏకోనపంచాశత్సంఖ్యామరుద్గణశ్చ- మరున్మూర్తయే నమః ౨౬ మనుత ఇతి మనుస్సర్వజ్ఞః- మనవే నమః ౨౭ వాతీతి వాయుః- వా గతిగంధనయోః గతిర్జ్ఞానం సంజ్ఞాపనం చ- జ్ఞాతా జ్ఞాపకశ్చ- పంచవృత్తిః ప్రాణశ్చ- వాయుమూర్తయే నమః ౨౮ వహ్నిః- వహ్నిః- స్వే మహిమ్ని స్వయం ప్రతిష్ఠితో భూత్వా స్వస్మిన్ సర్వం సారం వహతీతి వహ్నిః అగ్నిశ్చ- వహ్నయే నమః ౨౯ ప్రజాయంతే జీవాత్మనేన ప్రజాః ప్రకృష్టజనిమంతో విభూత్యధ్యాయోక్తాః దేవాశ్చ- ప్రజారూపాయ నమః- ౩౦ ప్రాణయతీతి ప్రాణః- న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన, ఇతరేణ జీవంతి యస్మిన్నేతా ఉపాశ్రితా ఇతి శ్రుతేః ప్రాణయాత్రాప్రవర్తకః ప్రాణః- ప్రాణాయ నమః ౩౧ ఋతూనాం జ్ఞానానాం కర్తా ఉపాదానం- వసంతాద్యృతుకర్తా సంవత్సరాత్మా కాలశ్చ- ఋతుకర్త్రే నమః ౩౨ ప్రభాకరో భాస్కరవత్- ప్రభాకరాయ నమః ౩౩ ॥ ౯ ॥ అధునా స్తోత్రస్వరూపం దర్శయతి- ఆదిత్యస్సవితేత్యాదినా । అత్ర ప్రథమాంతేషు శబ్దేషు త్వంశబ్దమధ్యాహృత్య త్వమాదిత్యస్త్వం సవితేత్యేవం యోజనీయం- ఆదిత్యః యస్మాత్సర్వమాదత్తే తస్మాదాదిత్య ఇత్యాద్యుపనిషద్వ్యుత్పత్త్యా అశేషవిషయభోక్తా ఆదిత్య ఇత్యర్థః- సవితా- సర్వస్య జగతః ప్రసవితా - సూతే జగదితి వా సవితా- సువతి ప్రేరయతి జగదితి వా సవితా। సూర్యః సువతి ప్రేరయతి కర్మణీతి సూర్యః- సుష్ఠు ఈరయతి ప్రేరయతీతి వా సూర్యః పరమాత్మా - ప్రేరణసామర్థ్యం చ నిరుపాధికత్వం. తచ్చ భగవత ఏవ- అంతః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా, యస్సర్వాణి భూతాన్యంతరో యమయతీత్యాది శ్రుతేః- ఖగః ఖం పరమాకాశం గచ్ఛతి వ్యాప్య తిష్ఠతీతి ఖగః- యోఽస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్నితి శ్రుతేః - పూషా పుష్ణాతీతి పూషా- స్థితికర్తేత్యర్థః- పుష పుష్టావితి ధాతుః- గభస్తిమాన్- గాం దిశం వ్యాప్య భాస్తి ప్రకాశయతీతి గభస్తిః - భాస దీప్తావితి ధాతుః- పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః- తథా చ గభస్తిస్సర్వవ్యాపినీ లక్ష్మీః తద్వాన్ లక్ష్మీనిత్యయుక్త ఇత్యర్థః- నిత్యయోగే మతుప్ -భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే। సంసర్గేఽస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ ఇత్యనుశాసనాత్- లక్ష్మ్యాస్సర్వవ్యాపిత్వం- యథా సర్వగతో విష్ణుస్తథైవేయం ద్విజోత్తమేతి పరాశరస్మరణాత్ సిద్ధం। సువర్ణః- శోభ

గః పూషా గభస్తిమాన్ । సువర్ణసదృశో భానుర్హిరణ్యరేతా దివాకరః॥ హరిదశ్వస్సహస్రార్చిస్సప్తసప్తిర్మరీచి
మాన్ । తిమిరోన్మథనశ్శంభుస్త్వష్టా మార్తాండ అంశుమాన్॥ హిరణ్యగర్భశ్శిశిరస్తపనో భాస్కరో రవిః । అగ్నిగ
ర్భోఽదితేః పుత్రశ్శంఖశ్శిశిరనాశనః ॥ వ్యోమనాథస్తమోభేదీ ఋగ్యజుస్సామపారగః । ఘనవృష్టిరపాంమిత్రో విం

(తని॥ సూర్యః స్థావరజంగమాత్మకజగదంతర్యామీ సూర్యశబ్దవాచ్యః- సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి శ్రుతేః॥) ఖేగచ్ఛతీతి ఖగః- లోకోపకారా
ర్థమాకాశే సంచరన్నిత్యర్థః- వర్షేణ పుష్ణాతి జగదితి పూషా- శ్వన్నుక్షన్నిత్యాదౌ నిపాతితః- గభస్తయః కిరణాః అస్య సంతీతి గభస్తిమాన్- సువర్ణ
సదృశః సువర్ణవర్ణః- హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్ సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శ్రుతేః। భాతీతి భానుః- దాభాభ్యాంనురితి నుప్రత్యయః- హిర
ణ్యం రేతో యస్య స హిరణ్యరేతాః- హిరణ్మయబ్రహ్మాండకర్తేత్యర్థః- అత్ర రాధిక్యమావహత్వాత్- దివాకరోతీతి దివాకరః దివా అహ్నా ప్రాణినశ్చే
ష్టాం కరోతీతి వా దివాకరః- హరితః శ్యామా అశ్వా అస్య సంతీతి హరిదశ్వః- సహస్రార్చిః సహస్రకిరణః- సప్తనామా సప్తిరశ్వో యస్య స సప్తస
ప్తిః- ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనామేతి శ్రుతేః। మరీచయోఽస్య సంతీతి మరీచిమాన్- ప్రకాశవానిత్యర్థః- తిమిరాణ్యున్మథ్నాతీతి తిమిరోన్మథనః- శం
సుఖం భవత్యస్మాదితి శంభుః- డుప్రకరణే మితద్ర్వాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి డుః- సర్వాణి రూపాణి త్వక్షతి తనూకరోతీతి త్వష్టా- సర్వసంహారక
ఇత్యర్థః- మృతేఽండే జాతో మార్తండః సర్వసంహారే తత్సృష్టయే పునః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః- అంశవోఽస్య సంతీత్యంశుమాన్- ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః
హిరణ్యం హిరణ్మయాండం- తదండమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమితి స్మృతేః। తస్య గర్భో హిరణ్యగర్భః- బ్రహ్మాండోదరవర్తీత్యర్థః- య
ద్వా- హిరణ్యం హితరమణీయం గర్భమంతఃకరణం యస్యాసౌ హిరణ్యగర్భః - తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వాచ్ఛిశిరః- తపతీతి తపనః
భాసః కరోతీతి భాస్కరః- రూయతే స్తూయత ఇతి సర్వైరితి రవిః- అచ ఇః ఇతి ప్రత్యయః- దివా అగ్నిర్గర్భే యస్యాసావగ్నిగర్భః- ఉద్యంతం వావా
దిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః- అదితేః పుత్రః అదితేః పుత్రత్వేనావతీర్ణః- శామ్యతి స్వయమేవ సాయంకాల ఇతి శంఖః- శమేః ఖః- శిశిరం హి
మం నాశయతీతి శిశిరనాశనః- వ్యోమ్నో నాథో వ్యోమనాథః- తమః రాహుం భేత్తుం శీలమస్యాస్తీతి తమోభేదీ - ఋగ్యజుస్సామ్నాం పారం గచ్ఛ
తీతి ఋగ్యజుస్సామపారగః- ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే। యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః। సామవేదేనాస్తమయే మహీయతే। వేదైరశూ
న్యస్త్రిభిరేతి సూర్య ఇతి శ్రుతేః॥ ఘనా వృష్టిర్యస్మాదసౌ ఘనవృష్టిః- అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృ

న్నాపర్ణౌ పక్షౌ యస్య సః సుపర్ణః పరమాత్మా- ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా ఇతి శ్రుతేః- తపనః- తపతీతి తపనః- తప సంతాపే - సుఖాసుప్తః ప
రంతప ఇతి స్మరణాత్- సువర్ణసదృశ ఇతి పాఠే సువర్ణవర్ణ ఇత్యర్థః- హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శ్రుతేః-
భానుః- భాతీతి భానుః- తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః- హిరణ్యరేతాః- హిరణ్యం హిరణ్మయం రేతః అండోత్పాదకద్రవ్యం యస్య సః- అప ఏ
వ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్, తదండమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమితి మనుస్మరణాత్- దివాకరః అజ్ఞాననివర్తనద్వారా దివా
ద్యుతిం జ్ఞానం కరోతి వ్యుత్పాదయతీతి దివాకరః- హరిదశ్వః- హరతి మన ఇతి హరిత్- మనోహరః అశ్వో వాహనం గరుడో యస్య సః- వృషదశ్వ ఇతివత్
సహస్రార్చిః అచ్యుత ఇత్యర్థః- అర్చిశ్శబ్దేన పూజ్యా మంగళగుణా ఉచ్యంతే- అనంతకల్యాణగుణ ఇత్యర్థః - సప్తసప్తిః సప్తాఖ్యః సప్తిః అశ్వో
యస్య సః- ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనామేతి శ్రుతేః- అనేన కల్క్యవతారస్సూచితః - మరీచిమాన్- మ్రియంతే శత్రవోఽనేనేతి మరీచిః చక్రం- త
ద్వాన్- ఉపలక్షణమేతదితరాయుధానాం- శంఖచక్రగదాధర ఇత్యర్థః- తిమిరోన్మథనః- జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబంధకదోషనివర్తకః హృద్యంత
స్థో హ్యభద్రాణి విధునోతి సుహృత్సతామితి స్మరణాత్- శంభుః- శం సుఖం భవత్యస్మాదితి శంభుః- విశ్వాత్మకం విశ్వశంభువమితి శ్రుతేః। త్వష్టా- త్వ
క్ష్ణోతి త్రిస్సప్తకృత్వః సక్షత్రియాం భూమిమితి త్వష్టా- తక్షూ త్వక్షూ తనూకరణ ఇతి ధాతుః- అనేన పరశురామావతార ఉక్తః - మార్తాండః- మృ
తం అచేతనం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తాండః- జీవాజీవమజీవయదితి శ్రీభాగవతోక్తేః- అంశుమాన్ అంతర్బహిర్వ్యాప్తిమాన్- అశూ వ్యాప్తా
వితి ధాతుః- అంతర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్స్థిత ఇతి శ్రుతేః - హిరణ్యగర్భః- హిరణ్యం సకలజగదుత్పాదకసమష్టిజీవజాతం- తత్ గర్భే
యస్య సః హిరణ్యగర్భః- హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే, హిరణ్యగర్భో భూగర్భ ఇతి శ్రవణాత్ - శిశిరః తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వాత్ శిశి
రః- తపనః- స్వాశ్రితవిరోధినాం తాపకారీత్యర్థః - తప సంతాప ఇతి ధాతుః- భాస్కరః- సర్వవస్తుసాక్షాత్కారహేతుభూతః- లోకకర్తా- ర
విః- రూయతే స్తూయతే సర్వైరితి రవిః రౌతి ఉపదిశతి వేదానితి వా రవిః- యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతి శ్రుతేః- అగ్నిగర్భః అగ్నిః కాలాగ్నిరు
దరే గర్భే యస్య సః- అగ్నిగర్భః- నారాయణాద్రుద్రో జాయత ఇతి శ్రుతేః- అదితేః పుత్రః - అదితేః పుమపత్యం పురందరం త్రాయత ఇత్యదితేః పుత్రః
శంఖః- శం సుఖం ఖే ఆకాశే హృదయాకాశే యస్య సః శంఖః- నిరవధికానందవానిత్యర్థః- శిశిరనాశనః సూర్యరూపేణ శిశిరం హిమం నాశయతీతి
తథా। వ్యోమనాథః- వ్యోమ్నో నాథః కర్తా తామసాహంకారరూపేణ ఆకాశస్రష్టేత్యర్థః- ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి శ్రుతేః। తమోభేదీ-
తమః భక్తానాం తమోగుణం భినత్తీతి తమోభేదీ- ఋగ్యజుస్సామపారగః- సకలవేదపర్యవసానభూమిః- వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య ఇతి యే చ
వేదవిదో విప్రా యే చాధ్యాత్మవిదో జనాః, తే వదంతి మహాత్మానం కృష్ణం ధర్మం సనాతనమిత్యాదివచనాత్ । ఘనవృష్టిః- ఘనా అధికా వృష్టిః సక
లకర్మఫలరూపా యస్మాత్సః- ఘనవృష్టిః- అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ, ఫలమత ఉపపత్తేరిత్యాదిప్రమాణాత్ । అపాంమిత్రః

ధ్యవీథీప్లవంగమః॥ఆతపీమండలీమృత్యుఃపింగళస్సర్వతాపనః।కవిర్విశ్వోమహాతేజారక్తస్సర్వభవోద్భవః॥నక్షత్రగ్రహ

తైరన్నంతతఃప్రజాఇతిస్మృతేః। అతఏవాపాంమిత్రః- పుల్లింగత్వమార్షం. దక్షిణాయనే వింధ్యోర్ధ్వసంచారభూమిర్యస్యాసావింధ్యవీథిః- ప్ల వంయథాతథాగచ్ఛతీతిప్లవంగమః-వింధ్యవీథీప్లవంగమఇత్యేకపదత్వేనపాఠే ధ్యవీథిగగనమార్గః- ఆతపోస్యాస్తీత్యాతపీ. మండలంవృత్తా కారోబింబోస్యాస్తీతిమండలీ - మృత్యుఃవిరోధినివర్తకః - ఉదయసమయేపింగళవర్ణత్వాత్ పింగళః - సర్వానపిమధ్యాహ్నే తాపయ తీతిసర్వతాపనః- కవిఃపండితః-వ్యాకరణాదిసర్వశాస్త్రప్రవర్తకఇత్యర్థః-విశ్వఃవిశ్వనిర్వాహకః-మహాంతితేజాంసియస్యసమహాతేజాః- రక్తఃసర్వేషామనురక్తః- సర్వేషాంభవఃసంసారఃఉద్భవత్యస్మాదితిసర్వభవోద్భవః- నక్షత్రాణాంగ్రహాణాంతారాణాంచాధిపః- విశ్వంభా

వనఃనిర్వాహయితా యమంతస్సముద్రేకవయోవదంతీత్యాదిశ్రుతేః। వింధ్యవీథీప్లవంగమః - వింధ్యవద్దుర్గమాయాంవీథ్యామనుష్ఠానా మార్గేప్లవంశీఘ్రంగమయతీతివింధ్యవీథీప్లవంగమఃముక్తిప్రాపకఇత్యర్థః - సపితాబ్రహ్మగమయతి, హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయేత్యా దిశ్రవణాత్ - ఆతపీ- ఆసమంతాత్తపోజగన్నిర్మాణసంకల్పోస్యాస్తీత్యాతపీ - తపఆలోచనఇతిధాతుః - యస్యజ్ఞానమయంతపఇత్యాదిశ్రు తేః । మండలీమండ్యతేనేనేతిమండలఃకౌస్తుభాదితదస్యాస్తీతిమండలీ - మడిభూషాయామితిధాతుః । మృత్యుఃఅత్రమృత్యుశబ్దఃప్రకృతివాచీ- మృత్యుశరీరకఇత్యర్థః- యస్యమృత్యుశ్శరీరమితిశ్రుతేః- పింగళః-పింగతిమిళతిపింగళః- పింగమేళనఇతిధాతుః-మేళనంశుశీలస్యైవసంభవతి. అతఃపింగళః- సౌశీల్యంనామమహాత్మనఃమందైస్సహనీరంధ్రేణసంశ్లేషః । సర్వతాపనః-యుగపత్సకలాండసంహారకః- కవిః- విదితాఖిలవే ద్యః-యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితిశ్రుతేః।విశ్వః-విశ్వశరీరకః-విశ్వమేవేదంపురుషఇతిశ్రుతేః।మహాతేజాః- మహత్-నిరవధికంతేజఃపరాభిభవనసామ ర్థ్యంయస్యసః। రక్తస్సర్వరంజకః। సర్వభవోద్భవఃభవతీతిభవఃకార్యవర్గః- సర్వోత్పత్తిహేతురిత్యర్థః - యద్వాసర్వేషాంభవస్సంసారో యస్మాదుద్భవతి సతథా।నక్షత్రగ్రహతారాణామధిపః- నక్షత్రగ్రహతారాణామంతర్యామీత్యర్థః - యశ్చంద్రతారకమంతరోయమయతీ త్యాదిశ్రుతేః। విశ్వభావనఃవిశ్వస్థితిహేతుః- ద్యౌస్సచంద్రార్కనక్షత్రంఖందిశోభూర్మహోదధిః। వాసుదేవస్యవీర్యేణవిధృతానిమహాత్మ నఇతిశ్రవణాత్। తేజసామపితేజస్వీ- ప్రశస్తతేజస్కఇత్యర్థః-యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధ ఇతిశ్రుతేః- సూర్యస్యాపిభవేత్సూర్యఇత్యుక్తత్వా చ్చ। ద్వాదశాత్మన్ - ద్వాదశమండలాంతర్వర్తిన్- తేతుభ్యంనమోస్తు॥తిలకం॥యస్మాత్సర్వమాదత్తేతస్మాదాదిత్యఇత్యుపనిషద్వ్యుత్పత్త్యాఅ శేషవిషయభోక్తాఆదిత్యః- మండలాదిత్యఃమండలాభిమానీఅదితిపుత్రశ్చ-ఆదిత్యాయనమః ౩౪. షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే. అంతఃకరణోపాధినా అపరిమితచిదాత్మవర్గాన్స్రష్టారశ్మిభిః పర్జన్యాదిప్రవృత్త్యాతత్తదన్నాదిస్రష్టాచ - సవిత్రేనమః ౩౫. సర్తేఃసూర్యఃసర్వగః- సూర్యఏకా కీచరతీతిశ్రుతేః - కర్మప్రేరకోవా - సూర్యాయనమః ౩౬. ఖంపరమాకాశంహృదయాకాశంచగచ్ఛతీతిఖగః-ఖగాయనమః ౩౭. పు ష్ణాతీతిపూషాస్థితికర్తా- పూష్ణేనమః ౩౮. గభస్తిమాన్-రశ్మిమత్సమానార్థః శబ్దభేదాన్మూర్తిభేదః- గభస్తిమతేనమః ౩౯. సువర్ణసదృ శః- ఆత్మలాభాన్నపరంవిద్యతఇతిశ్రుతేః- సువర్ణసదృశనిధిలాభతుల్యలాభః - సువర్ణసదృశమూర్తిశ్చ-సువర్ణసదృశాయనమః ౪౦. భాసయ్యాసకః- భానవేనమః ౪౧. హిరణ్యంతేజఃప్రజ్ఞారూపంతద్రేతోజగదుత్పత్తిబీజంయస్యసఃఆతురాధిక్యమార్షం- హిరణ్యరేతసేనమః ౪౨. దివేత్యవ్యయంప్రకాశవాచకం-ప్రకాశంకరోతీతిదివాకరః- దివాకరాయనమః౪౩.హరితోదశోశ్వాఇతివ్యాప్నోతీతిహరిదశ్వఃశ్యామవర్ణా శ్వశ్చ - హరిదశ్వాయనమః౪౪. సహస్రాణ్యనంతానిఅర్చీంషిజ్ఞానానియస్యసః సహస్రసంఖ్యానిఅర్చీంషిరశ్మయోయస్యతాదృశశ్చ-సహ స్రార్చిషేనమః ౪౫. సప్తసప్తిః- సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఃఇంద్రియాణి-ద్వేచక్షుషీశ్రోత్రేద్వేనాసికేవాక్చేతి-సప్తప్రాణాఃప్రభవంతిత స్మాదితిశ్రుతేః సప్తప్రాణానాంసప్తిఃప్రవృత్తిర్యతఃసఃసప్తాశ్వశ్చ-సప్తసప్తయేనమః ౪౬. మరీచిమతేనమః ౪౭. అజ్ఞానలక్షణంతిమిరమున్మ థ్నాతీతితిమిరోన్మథనఃఅంధకారనాశనశ్చ-తిమిరోన్మథనాయనమః౪౮.శముపవర్గాదిరూపంసుఖమస్మాద్భవతీతిశంభుః-శంభవేనమః ౪౯. త్వష్టతితనూకరోతిభక్తానాముత్పత్తిప్రళయరూపానర్థప్రవాహదుఃఖమితిత్వష్టాదేవవర్ధకశ్చ-త్వష్ట్రేనమః ౫౦. మృతమచేతనమండంబ్రహ్మాం డంజీవయతీతిమార్తాండః - మార్తాండాయనమః ౫౧. అంశుమాన్ మరీచిమత్పర్యాయః-అంశుమతేనమః ౫౨. హిరణ్యగర్భః- సకలజగదు త్పత్తిస్థితిలయకర్తాబ్రహ్మవిష్ణురుద్రరూపోహిరణ్యగర్భః-భగవతేహిరణ్యగర్భాయనమఇతిద్వాదశాంశుర్యాదిత్యహృదయరహస్యమితికతకః౫౩. శిశిరఃశీతఃసుఖస్వభావః- శిశిరాయనమః ౫౪. తపనః-తపఐశ్వర్యేస్వభావతఏవసర్వేశ్వరఇత్యర్థః-తపనాయనమః ౫౫. అహస్కరోదివాక రపర్యాయః - అహస్కరాయనమః ౫౬. రౌతిఉపదిశతిహిరణ్యగర్భాదిభ్యఇతిరవిః-రవయేనమః౫౭. అగ్నిఃకాలాగ్నిరుద్రోగర్భేయస్యసోగ్ని గర్భః-నారాయణాద్రుద్రోజాయతఇతిశ్రుతేః - అగ్నిగర్భాయనమః ౫౮. దితిర్నాశోనవిద్యతేయస్యాస్సాఅదితిర్బ్రహ్మవిద్యాతస్యాఃపుత్రస్త ల్లభ్యత్వాత్ ఆదిత్యశ్చ- అదితేఃపుత్రాయనమః ౫౯. శంచఖంచశంఖఃపరమానందగగనాత్మేత్యర్థః-శంఖాయనమః ౬౦. శిశిరంజాడ్యంమంద బుద్ధిత్వంనాశయతీతిశిశిరనాశనఃహిమనాశనశ్చ - శిశిరనాశనాయనమః ౬౧. వ్యోమనాథఃఆకాశకర్తా-ఆత్మనఆకాశస్సంభూతఇతిశ్రుతేః- వ్యోమనాథాయనమః ౬౨. తమోభేదీతిమిరోన్మథనపర్యాయః-తమోభేదినేనమః౬౩. ఋగాదీనాంపారస్తత్తదుపనిషత్తద్గతఃతదేకప్రతిపా ద్యః-ఋగ్యజుస్సామపారగాయనమః ౬౪. ఘనాఅధికావృష్టిఃసకలకర్మఫలదానరూపాయస్మాత్సఃఘనాసంపూర్ణావృష్టిర్యస్మాదితిచ - ఘన వృష్టయేనమః ౬౫. అపాంసాత్త్వికానాంమిత్రశ్చైతన్యజ్ఞానోపకర్తాజలానాముత్పాదకశ్చ - అపాంమిత్రాయనమః ౬౬. వింధ్యాగహనం

తారాగణానామధిపోవిశ్వభావనః। తేజసామపితేజస్వీద్వాదశాత్మన్నమోస్తుతే ॥ ౧౫ ॥ నమఃపూర్వాయగిరయేపశ్చిమే
గిరయేనమః।జ్యోతిర్గణానాంపతయేదినాధిపతయేనమః॥ జయాయజయభద్రాయహర్యశ్వాయనమోనమః । నమో
నమస్సహస్రాంశో ఆదిత్యాయనమోనమః॥నమ ఉగ్రాయవీరాయ సారంగాయనమోనమః । నమఃపద్మప్రబోధాయ
మార్తాండాయనమోనమః ॥ బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ సూర్యాయాదిత్యవర్చసే । భాస్వతేసర్వభక్షాయరౌ
ద్రాయవపుషేనమః ॥ తమోఘ్నాయహిమఘ్నాయశత్రుఘ్నాయామితాత్మనే । కృతఘ్నఘ్నాయదేవాయజ్యోతి

వయతిస్థాపయతివిశ్వభావనః - తేజసామగ్న్యాదీనాంతేజసామపితేజస్వీప్రశస్తతేజాః- ద్వాదశఆత్మానోమూర్తయోయస్యసద్వాదశా
త్మా- తేచవర్ణితాఃస్మృతౌ-ఇంద్రోధాతాభగఃపూషామిత్రోథవరుణోర్యమా।అర్చిర్వివస్వాన్త్వష్టాచసవితావిష్ణురేవచేతి॥ఏవంభూతస్త్వ
మసిఅతస్తుభ్యంనమఇతియోజనా॥ ౧౫॥ నమఃపూర్వాయేత్యాదిశ్లోకషట్కమేకాన్వయం ॥ పూర్వాయగిరయేపూర్వభాగస్థగిర్యుపలక్షితా
య- పశ్చిమేగిరయేపశ్చిమభాగస్థపర్వతోపలక్షితాయ - జయాయఉపాసకానాంజయకరాయ-జయతీతిజయఃజయోతస్మాఇతివా- జయభద్రా
యజయభద్రయోఃప్రదాత్రే- హర్యశ్వాయశ్యామాశ్వాయ-అత్రస్తుతిత్వాన్నపునరుక్తిశ్చింత్యా - ఆదరాతిశయేననమశ్శబ్దస్యద్విరుక్తిః-ఉగ్రా
యజనుపాసకానాముగ్రాయ-వివిధమీరయతిప్రేరయతిప్రాణినశ్చేష్టయతీతివీరఃతస్మై - సారంశీఘ్రంగచ్ఛతీతిసారంగః - తస్మై-ఏకేననిమి
షార్ధేనద్విసహస్రయోజనంగచ్ఛతీతిపురాణప్రసిద్ధిః - బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ - బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాంసృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణాంఈ
శాయ - పరబ్రహ్మరూపత్వేనస్తూయతే-అసావాదిత్యోబ్రహ్మేతిహిశ్రుతిః । అథవాబ్రహ్మేశానయోఃబ్రహ్మరుద్రయోఃఅచ్యుతేశఃఅప్రచ్యు
తనియంతా - సర్వాపత్స్వపిపాలకఇత్యర్థః - వేదాపహారగురుపాతకదైత్యపీడాద్యాపద్విమోచనమహిష్ఠఫలప్రదాతేత్యర్థః - బ్రహ్మే
శాయాచ్యుతేశాయేత్యపిపాఠః-తస్మై-ఆదిత్యరూపంవర్చోదీప్తిర్యస్య-తస్మైఆదిత్యవర్చసే-భాఅస్యాస్తీతిభాస్వాన్-తస్మైసర్వభక్షాయస
ర్వసంహర్త్రే- అతఏవతస్మిన్సమయేరౌద్రాయవపుషే-తమఃఅంధకారంహంతీతితమోఘ్నః - ఆశ్రితశత్రూన్హంతీతిశత్రుఘ్నః-అమితః
అపరిచ్ఛిన్నఃఆత్మాస్వరూపంయస్యాసౌఅమితాత్మా - కృతఘ్నంహంతీతికృతఘ్నఘ్నః-దేవాయదీప్యమానాయతప్తచామీకరాభాయహిరణ్యవ

దుర్గం-దుర్గేసౌషుమ్నేబ్రహ్మనాడీమార్గే-ప్లవంగమఃశీఘ్రగంతా-కించ-వింధ్యవీథీఃసూర్యమార్గస్తేనశీఘ్రగంతాచవింధ్యవీథీప్లవంగమాయ
నమః ౬౭. ఆతపీఆసమంతాత్తపోజగన్నిర్మాణసంకల్పఃసోస్యాస్తీత్యాతపీ-తపఆలోచనే -ఆతపినేనమః ౬౮. మండ్యతేనేనేతిమండలంకా
స్తుభాదితద్వాన్మండలంకిరణసమూహఃతద్వాంశ్చ-మండలినేనమః౬౯. మృత్యుః .. సర్వమృత్యుసంపాదకః-అముమాహుఃపరంమృత్యుమితి
శ్రుతేః- మృత్యవేనమః ౭౦. పింగళఃపింగళనాడీప్రవర్తనేనకర్మమార్గప్రవర్తకఇత్యర్థఃపీతవర్ణశ్చ-పింగళాయనమః. ౭౧. సర్వతాప
నఃసర్వసంహర్తాతపదాహే- సర్వతాపనాయనమః ౭౨. కవిఃసర్వజ్ఞఃకవయితాచ - కవయేనమః ౭౩. విశ్వోవిశ్వరూపః-విశ్వస్మైనమః
౭౪. మహత్తేజఃస్వరూపంయస్యసః-మహాతేజసేనమః ౭౫. రక్తఃపాలనేనసర్వరంజకఃరక్తవర్ణశ్చ-రక్తాయనమః ౭౬. సర్వభవోద్భవఃస
ర్వకార్యవర్గోత్పత్తిహేతుః- సర్వభవోద్భవాయనమః ౭౭. నక్షత్రాదీనామంతర్యామితయాఅధిపఃప్రవర్తకః-నక్షత్రగ్రహతారాధిపాయన
మః ౭౮. విశ్వభావనఃసర్వభవోద్భవపర్యాయః- విశ్వభావనాయనమః ౭౯. తేజసామగ్న్యాదీనాంతేజసామపిసత్తాస్ఫూర్తిసాధకచిన్మయ
తేజోరూపః- యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇతిశ్రుతేః-తేజసామపితేజస్వినేనమః ౮౦. ద్వాదశాత్మన్ద్వాదశమాసస్వరూప- ప్రాగుక్తానుక్త
సర్వమూర్తిరూపాయతుభ్యంనమఇత్యర్థః- ద్వాదశాత్మనేనమః ౮౧॥ ౧౫॥ నమఇతి ॥ పూర్వాయగిరయేశ్రీవిష్ణుపురాణోక్తతద్గిర్యంత
ర్యామిణఇత్యర్థః।జ్యోతిర్గణానాంపతయే-జ్యోతిర్గణానాంముక్తానాంపతయే-స్వామినే।సూర్యపర్యాయనామానిసర్వాణ్యపితదంతర్యా
మిపర్యవసితానీతిహృదినిధాయాహ-దినాధిపతయఇత్యాదినా। జయాయ-జయతీతిజయః - అప్రతిహతపరాక్రమఃతస్మైజయంత్యనేనసద్భక్తా
స్సంసారమితివాజయః । జయభద్రాయ-ఉపాసకానాంరోగపాపాదిజయంభద్రంకల్యాణంచప్రయచ్ఛతీతిజయభద్రః । హర్యశ్వాయ-హరిః
హంసరూపఃఅశ్వఃవాహనంయస్యసః-అనేనరామావతారస్సూచితః ఆదరాతిశయేననమఃపదస్యద్విరుక్తిః। సహస్రాంశో-సహస్రాణ్యంశవో
జీవాయస్యసఃసహస్రాంశుఃమమైవాంశోజీవలోకేజీవభూతఇతిస్మరణాత్-ఉగ్రాయ- అనుపాసకానాముగ్రరూపాయ-వీరాయవివిధంఈరయతి
ప్రేరయతిప్రాణినశ్చేష్టయతీతివీరః - తస్మై।సారంగాయసారంశీఘ్రంగచ్ఛతీతిసారంగః-యద్వాసారగ్రాహిణే-యద్వాహంసావతారాయ
యద్వాసారంప్రణవః తేనప్రతిపాద్యతఇతిసారంగః।బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయబ్రహ్మేశానాచ్యుతానాంసృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణామీశఃస్వా
మీపరబ్రహ్మణస్తాదృశత్వాత్।సృష్టిస్థిత్యంతకరణీంబ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాం,ససంజ్ఞాంయాతిభగవానేకఏవజనార్దనఇతిస్మరణాత్।సర్వభక్షాయ
సర్వయజ్ఞభోక్త్రేసర్వసంహర్త్రేవా- యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచఉభేభవతఓదనఇతిశ్రుతేః - శత్రుసంహారార్థంరౌద్రాయవపుషే అనేన
నృసింహావతారస్సూచితః। శత్రుఘ్నాయశత్రుసంహర్త్రేనిగృహీతహృషీకాయేత్యర్థః - అమితాత్మనేఅపరిమితమహిమ్నే । కృతఘ్నాన్
హంతీతికృతఘ్నఘ్నాయ। దేవాయస్వయంప్రకాశాయ।తప్తచామీకరాభాయహిరణ్మయపురుషాయ। వహ్నయేవసూనాంపావకఇతిస్మరణాత్
హరయఇతిపాఠే హరత్యశేషమజ్ఞానంతత్కార్యమితిహరిః । విశ్వకర్మణేవిశ్వంకర్మకార్యంయస్యసః - సర్వకర్మాసర్వకామఇతిశ్రుతేః త

షాంపతయేనమః॥తప్తచామీకరాభాయవహ్నయేవిశ్వకర్మణే । నమస్తమోభినిఘ్నాయరుచయేలోకసాక్షిణే ॥౨౧॥ నాశయత్యేవవైభూతంతదేవసృజతిప్రభుః । పాయత్యేషతపత్యేషవర్షత్యేషగభస్తిభిః ॥ ఏషసుప్తేషుజాగర్తిభూతేషుపరినిష్ఠితః । ఏషఏవాగ్నిహోత్రంచఫలంచైవాగ్నిహోత్రిణాం ॥ వేదాశ్చక్రతవశ్చైవక్రతూనాంఫలమే

పుషే-వహ్నయేఅగ్నిరూపేణహవ్యవాహనాయవిశ్వంజగత్కర్మకర్తవ్యంయస్యతస్మైవిశ్వకర్మణేసర్వజగత్కర్త్రఇత్యర్థః-లోకసాక్షిణేలోకానాంజనానాంఅంతర్యామితయాసుకృతదుష్కృతకర్మసాక్షిణే॥౨౧॥ఏవమాదిత్యహృదయనుపదిశ్యపునరపితత్ప్రతిపాద్యదేవతాంస్తౌతినాశయతీత్యాదినాశ్లోకత్రయేణ॥ భవతీతిభూతంజగత్ నాశయతిమహాప్రళయే- పునస్తదేవసృజతి- అత్యయకాలనివృత్తౌ ప్రభుఃపాలకః - పాలకత్వమేవప్రపంచయతిపాయతీతి-పాయతిశోషయతి- పైశోషణఇతిధాతుః-ఏషఇతి-సుప్తేషుభూతేషుప్రాణిషుపరినిష్ఠితఃఅంతర్యామిత్వేనస్థితఃజాగర్తి- సకలయజ్ఞకర్తృత్వఫలప్రదత్వాన్యాహ-ఏషఇతి-వేదవేద్యత్వమాహ-వేదాఇతి-సర్వకర్మసమారాధ్యత్వమాహ- క్రతవఇతి-క్రతుఫల

మోభినిఘ్నాయఅజ్ఞాననాశకాయ। రుచయే-రోచతఇతిరుచిఃతస్మై-ఘృణయేలోకసాక్షిణఇతిపాఠేఘృక్షరణదీప్త్యోరితిధాతోఃస్వయంప్రకాశకతానత్వాత్ఘృణిః। లోకసాక్షిణేసర్వసాక్షిణే। సర్వదేవాత్మకోహ్యేషఇత్యారభ్యఘృణయేలోకసాక్షిణఇత్యేతదంతాఅష్టోత్తరశతసంఖ్యాఆదిత్యహృదయస్తోత్రనామమంత్రావేదితవ్యాః॥ తిలకం॥ పూర్వాయగిరయేతదంతర్యామిణఇత్యర్థః - పూర్వాయగిరయేనమః ౮౨ ఏవంపశ్చిమాయాద్రయఇతి-పశ్చిమాయాద్రయేనమః ౮౩ జ్యోతిర్గణానాంపతయఇతినక్షత్రగ్రహతారాధిపపర్యాయః- జ్యోతిర్గణానాంపతయేనమః ౮౪ దినాధిపతయఇతిదివాకరపర్యాయః-దినాధిపతయేనమః ౮౫ జయాయబ్రహ్మలోకాంతసకలజయప్రదాయ-జయాఖ్యబ్రహ్మద్వారపాలమూర్తయేచ- జయమూర్తయేనమః ౮౬ జయభద్రాయ-బ్రహ్మలోకాదిజయప్రాప్యంయద్భద్రంభూమానందస్తదాత్మకాయ - జయభద్రాఖ్యద్వితీయద్వారపాలమూర్తయేచ- ఇమావేవశాపవశతోవతీర్ణౌరావణకుంభకర్ణౌ - జయభద్రాయనమః ౮౭ హర్యశ్వోహరిదశ్వపర్యాయః- హర్యశ్వాయనమః ౮౮ సహస్రమనంతాజీవాఅంశవోంశవోయస్యసః- సహస్రాంశవేనమః ౮౯ ఆదిత్యేతినామ్నఃప్రాధాన్యబోధనాయద్విరుక్తిః-ఆదిత్యాయనమః౯౦ ఉగ్రాయఇంద్రియనిగ్రహకాయరుద్రరూపాయచ-ఉగ్రాయనమః౯౧ వీరాయ-ఇంద్రియప్రవర్తనేస్వతంత్రాయ- త్రిపురసంహారక్షమపరాక్రమయుక్తాయచ-వీరాయనమః ౯౨ సారంగప్రణవఃతత్ప్రతిపాద్యాయ-సారంగాయనమః ౯౩ పద్మంహృదయకమలంబాహ్యంచపద్మంతద్బోధకాయ- పద్మప్రబోధాయనమః ౯౪ ప్రచండాయసర్వసమర్థాయఅతికోపనాయచ - ప్రచండాయనమః౯౫ బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాంసృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణామీశాయప్రాతరాదౌబ్రహ్మచ్యుతేశానాంశశ్చ-బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయనమః ౯౬ సూరఃసూర్యపర్యాయః-సూరాయనమః ౯౭ ఆదిత్యస్యాంతరంవర్చోజ్ఞానంతద్రూపాయ-ఆదిత్యవర్చసేనమః ౯౮ భాస్వతేచిదచిత్ప్రకాశవతే- భాస్వతేనమః ౯౯ సర్వభక్షాయ-సర్వంవిషయజాతంభక్షయతీతి సర్వభక్షః తస్మై - సర్వభక్షాయనమః ౧౦౦ రుదుఃఖంతన్మూలౌరాగద్వేషౌతన్మూలాజ్ఞానంచద్రావయతీతిరుద్రః తస్యేదంరౌద్రంఅజ్ఞానసంహారసమర్థజ్ఞానాకారాయేత్యర్థః- రౌద్రవపుషేనమః ౧౦౧ తమోఘ్నహిమఘ్నౌతిమిరోష్మఘనశిశిరనాశనపర్యాయౌ - తమోఘ్నాయనమః ౧౦౨ హిమఘ్నాయనమః ౧౦౩ శత్రుర్దేహాహంభావః-నిజతత్త్వభగవదనుసంధానజసాక్ష్యేనతస్యశాతనాత్తస్యహంతా-రిపుఋణగదాదిహంతాచ-శత్రుఘ్నాయనమః ౧౦౪ అమితాత్మనేకాలదేశపరిచ్ఛేదరహితస్వరూపాయ-అమితాత్మనేనమః౧౦౫ కృతఘ్నఘ్నాయ-కృతంచేతనత్వలక్షణంభగవత్కృతముపకారంఘ్నంతిఃవిస్మరంతీతికృతఘ్నాభగవద్విముఖాఅజ్ఞాఃసంసారిణఃతాన్ సంసారానర్థప్రాపణేనహంతి తాదృశాయ-కృతఘ్నఘ్నాయనమః ౧౦౬ దేవాయ-చిదానందజ్యోతిస్స్వరూపాయ- జాగత్కృత్యస్యనిజోదయేనప్రవర్తనశీలాయచ - దేవాయనమః ౧౦౭ జ్యోతిషాంపతయేఇతిజ్యోతిర్గణానాంపతయఇత్యేతత్పర్యాయః-జ్యోతిషాంపతయేనమః ౧౦౮ తప్తచామీకరాభాయేతిసువర్ణసదృశాయేత్యేతత్పర్యాయః-తప్తచామీకరాభాయనమః ౧౦౯ హరత్యశేషమజ్ఞానంతత్కార్యంచేతిహరిః- హరయేనమః ౧౧౦ విశ్వంసర్వంకర్మయస్యతస్మై-సర్వకర్మాసర్వకామఇతిశ్రుతేః-విశ్వకర్మణేనమః ౧౧౧ తమోభినిఘ్నస్తమోఘ్నపర్యాయః- తమోభినిఘ్నాయనమః ౧౧౨ రుచయేఃఉల్లక్షణదీప్తిమతే-రుచయేనమః ౧౧౩ లోక్యతఇతిలోకోదృశ్యప్రపంచఃతస్యసాక్షిణేసాక్షాద్ద్రష్ట్రే-లోకానాంపాపపుణ్యకర్మసాక్షిణేచ-లోకసాక్షిణేనమః ౧౧౪॥ ౨౧॥పునరపిశ్లోకత్రయేణతమేవస్తౌతి - జగజ్జన్మాదికర్తృత్వమాహ-నాశయత్యేవఇతి॥స్వప్నద్రష్టృత్వమాహ-ఏషసుప్తేష్వితి॥ భూతేషుపరినిష్ఠితః- భూతేష్వంతర్యామితయాస్థితః - సుప్తేషుజాగర్తి-భూతానాంసుషుప్తిదశాయాంస్వయంప్రకాశతఇత్యర్థః-ఇదానీంసకలయజ్ఞభోక్తృత్వఫలప్రదత్వాన్యాహ-ఏషచైవాగ్నిహోత్రంచఫలంచైవాగ్నిహోత్రిణామితి॥ వేదవేద్యత్వమాహ- వేదాఇతి॥కర్మారాధ్యత్వమాహ-క్రతవఇతి॥సర్వకర్మాధిష్ఠాతృత్వమాహ-యానికృత్యానీతి॥ తిలకం॥భూతంప్రాణిజాతంతత్తదాయురంతేస్వదినాంతేచనాశయతి-తస్మై-

భూతానాశాయనమః ౧౧౫ తమేవఉక్తమేవభూతంజాగరాదౌఅహరాదౌచసృజతి- భూతస్రష్ట్రేనమః ౧౧౬ ప్రభుఃప్రకర్షేణస్వశక్తివైభవేనసకలప్రపంచాత్మనాభవతీతిప్రభుః సకలప్రపంచస్యసాక్షాదధిష్ఠాతాచ- ప్రభవేనమః ౧౧౭ పాయతిశోషయతి గభస్తిభిః-పాయతేనమః ౧౧౮ తపతి నాశయతి - తపతేనమః ౧౧౯ వర్షతి సృజతి-వర్షతేనమః౧౨౦ ఏషకరణేషుసుప్తేషుఉపరతేషుస్వయమనుపర

వచ। యానికృత్యానిలోకేషుసర్వఏషరవిఃప్రభుః॥ ౨౪॥ ఏనమాపత్సుకృచ్ఛ్రేషుకాంతారేషుభయేషుచ।కీర్తయన్పు
రుషఃకశ్చిన్నావసీదతిరాఘవ॥౨౫॥పూజయస్వైనమేకాగ్రో దేవదేవంజగత్పతిం। ఏతత్త్రిగుణితంజప్త్వా యుద్ధేషు
విజయిష్యసి ॥ ౨౬॥ అస్మిన్క్షణేమహాబాహో రావణంత్వంవధిష్యసి । ఏవముక్త్వాతదాఽగస్త్యోజగామచయథాగ
తం ॥౨౭॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వామహాతేజానష్టశోకోఽభవత్తదా। ధారయామాస సుప్రీతోరాఘవఃప్రయతాత్మవాన్॥ ఆది
త్యంప్రేక్ష్యజప్త్వాతుపరంహర్షమవాప్తవాన్ । త్రిరాచమ్యశుచిర్భూత్వాధనురాదాయవీర్యవాన్ ॥౨౯॥ రావ
ణంప్రేక్ష్యహృష్టాత్మాయుద్ధాయసముపాగమత్। సర్వయత్నేనమహతా వధేతస్యధృతోఽభవత్॥ ౩౦ ।అథరవిరవదన్ని
రీక్ష్యరామంముదితమనాఃపరమంప్రహృష్యమాణః । నిశిచరపతిసంక్షయంవిదిత్వాసురగణమధ్యగతోవచస్త్వరేతి ॥
౩౧॥ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః. ********************** సరథంసారథిర్హృష్టః పరసై

ప్రదత్వమాహ-క్రతూనామితి- లౌకికకర్మఫలప్రదత్వమాహయానీతి- తేషామితిశేషః-భర్వఃసర్వాత్మకోరవిరేవప్రభుర్నియంతా॥ ౨౪ ॥ ఇ
దానీంస్తోత్రస్యఫలమాహ-ఏనమితి॥ కృచ్ఛ్రేషుకష్టేషు- కాంతారేషుదుర్గమమార్గేషు - భయేషుభయహేతుషుసత్సు - కశ్చిదిత్యధికారినియ
మాభావోదర్శితః॥ ౨౬॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ త్రిరాచమ్యేత్యంత్యాచమనమాద్యాచమనస్యాప్యుపలక్షణం-ధారయా
మాస- జప్త్వేత్యత్రఆదిత్యహృదయమితిశేషః॥ ౨౯॥ రావణమితి ॥ యుద్ధాయయుద్ధంకర్తుం- తుమర్థాచ్చభావవచనాదితిచతుర్థీ -సర్వయ
త్నేనసర్వప్రకారేణయత్నేన॥ ౩౦॥ అథేతి॥ ప్రహృష్యమాణఃప్రహృష్యన్-పులకితఇతియావత్-నిశిచరపతేరితి-తత్పురుషేకృతిబహులమితిషష్ఠ
మ్యాఅలుక్.రవిఃఆత్మానంస్తువంతంరామంనిరీక్ష్య-ముదితమనాః-స్తోత్రేణసంతుష్టమనాః-ప్రహృష్యమాణస్సన్- నిశిచరపతేఃసంక్షయంవిదిత్వా
అనుగృహ్యసురగణమధ్యగతస్సన్-త్వర-రావణవధంప్రతిత్వరస్వేతివచోఽవదత్- అత్రసురగణమధ్యగతఇత్యనేనయుద్ధదర్శనార్థంస్వమండలా
దవతీర్యరామసమీపేగగనేస్థిత్వాస్తోత్రఫలమనుగృహీతవానిత్యుచ్యతే । ననూత్తరత్రబ్రహ్మరుద్రాదయస్సర్వేఏకవాక్యతయాభవాన్నారా
యణోదేవఇత్యాదినావిష్ణోరేవసర్వస్మాత్పరత్వంమహతాగ్రంథేనప్రతిపాదితవంతఃఅత్రసూర్యస్యైవసర్వోత్తరత్వముచ్యతేకథమిదంసంగ
చ్ఛతే-ఉచ్యతే ॥- యథామధువిద్యాయామాదిత్యస్యపరతయాప్రతిపాదనేపితదంతర్యామిణ్యేవపరమాత్మని మధువిద్యాయాస్తాత్పర్యమితిబా
దరాయణోబ్రహ్మమీమాంసాయాముక్తవాన్ - తథాస్యమంత్రస్యాదిత్యాంతర్యామివిషయతయాసర్వమిదంసంగచ్ఛతే-నారాయణపర
త్వంహ్యుపక్రమప్రభృత్యోపసంహారమవివాదమితిపూర్వమేవబహుళంప్రతిపాదితం - బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయేత్యేతదపి మూర్తిత్ర
యస్యపరమాత్మజన్యత్వాదుపపద్యతే - అయంచసర్గఃకేషుచిత్కోశేషునదృశ్యతే - ఉదారిణానవ్యాఖ్యాతశ్చ - ఆరంభాత్ప్రభృతిప్ర
బంధప్రతిపాదితనారాయణపరత్వవిరుద్ధంచాత్రప్రతిభాతిసూర్యపరత్వం - అస్మింశ్చకాండే త్రింశదుత్తరశతసర్గాఉదారిణాగణితాః -
ఏతదంతర్భావేఏకత్రింశదుత్తరశతసర్గాస్తేనగణితాభవేయుః॥ ౩౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా
ఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథరావణదుర్నిమిత్తాని - సరథమి
త్యాది॥ సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ అత్రద్వితీయసారథిశబ్దఃఅనేకవిశేషణవ్యవధానాత్పూర్వోక్తానుస్మరణాయ - గంధర్వనగరా

తశక్తినిత్యచిద్రూపోజాగర్తి-నిజమండలాదర్శనతః-ప్రాణిషుసుప్తేషుతదగోచరదేశస్థేస్వమండలేజాగర్తిచ- సుప్తేషుజాగ్రతేనమః౧౨౧
భూతేషుపరినిష్ఠితఃఅంతర్యామితయాస్థితః - భూతేషుపరినిష్ఠితాయనమః ౧౨౨ అగ్నయఃపంచేంద్రియలక్షణాఃపంచాగ్నయఃతేషుహోత్రం
హోమస్తద్విషయానుభవరూపః - అగ్నిహోత్రాయనమః ౧౨౩ అగ్నిహోత్రిణాం బాహ్యాభ్యంతరాగ్నిహోత్రానుష్ఠాతౄణాం ప్రా
ప్యంయత్స్వర్గాపవర్గరూపంఫలం తత్ప్రదశ్చ - అగ్నిహోత్రిణాం ఫలదాయనమః ౧౨౪ దేవాఃక్రతుదేవాఃఅష్టౌవసవఏకాదశరుద్రాఇత్యా
దిక్రమేణోపదిష్టాస్త్రయస్త్రింశద్దేవాః- క్రతవఃసోమాద్యశ్వమేధాంతాః- క్రతుఫలంతుక్త్వస్వర్గాది-కించసర్వేషులోకేషుప్రాణిషుయా
నికృత్యానిక్రియాస్తత్సాధనానిచఋత్విగ్యజమానసమిదాజ్యపశ్వాదీని-తైర్నిజభక్తద్విజానాంసంఘటనేపరమప్రభుఃపరమసమర్థః - పరమస
మర్థాయభగవతేబ్రహ్మణేనమః౧౨౫.ఏవంపంచవింశత్యుత్తరశతసంఖ్యాభగవత్పూజారహస్యనామమంత్రాఇతికతకః-సర్వదేవాత్మకోహ్యేష
ఇత్యారభ్యలోకసాక్షిణఇత్యంతాఅష్టోత్తరశతసంఖ్యాఏవాదిత్యహృదయస్తోత్రనామమంత్రాఇతితీర్థః॥ ౨౪॥ సర్వాపన్నివారకత్వమాహ - ఏన
మాపత్స్వితి॥ ౨౫॥ పూజయస్వేతి॥ ఏనమాదిత్యహృదయమితిశేషః॥౨౬ ॥ సర్వయత్నేనేతి ॥ ధృతోఽభవత్ - దృఢనిశ్చయంకృతవాన్ ॥
౩౦॥ అథరవిరితి॥ రామంనిరీక్ష్య- ముదితమనాఃపరమంప్రహృష్యమాణః- ప్రహృష్యన్ - పులకితఇత్యర్థః - నిశిచరపతిసంక్షయంరావణవి
నాశం - విదిత్వానిశ్చిత్య - సురగణమధ్యగతస్సన్త్వరేతివచఃఅవదదితిసంబంధః-అత్రసురగణమధ్యగతఇత్యనేనయుద్ధదర్శనార్థం
స్వమండలాదవతీర్యరామసమీపేగగనేస్థిత్వాత్వరేత్యవాదీదిత్యవగమ్యతే ॥ ౩౧ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయ
ణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
సరథమిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ గంధర్వనగరాకారంఆశ్చర్యకరమిత్యర్థః - పరమసంపన్నంపరమజవసంపన్నైఃస

స్యప్రహర్షణం। గంధర్వనగరాకారం సముచ్ఛ్రితపతాకినం॥ యుక్తం పరమసంపన్నైర్వాజిభిర్హేమమాలిభిః । యుద్ధోపకరణైః పూర్ణం పతాకాధ్వజమాలినం ॥ గ్రసంతమివ చాకాశం నాదయంతం వసుంధరాం । ప్రణాశం పరసైన్యానాం స్వసైన్యానాం ప్రహర్షణం ॥ రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథిః॥ ౩॥ తమాపతంతం సహసా స్వనవంతం మహాస్వనం॥ రథం రాక్షసరాజస్య నరరాజో దదర్శ హ ॥ ౪॥ కృష్ణవాజిసమాయుక్తం యుక్తం రౌద్రేణ వర్చసా॥ తటిత్పతాకాగహనం దర్శితేంద్రాయుధాయుధం। శరధారా విముంచంతం ధారాసారమివాంబుదం ॥ తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశమాపతంతం రథం రిపోః । గిరేర్వజ్రాభిమృష్టస్య దీర్యతస్సదృశస్వనం ॥ విస్ఫారయన్వై వేగేన బాలచంద్రనతం ధనుః । ఉవాచ మాతలిం రామస్సహస్రాక్షస్య సారథిం ॥౬॥ మాతలే పశ్య సంరబ్ధమాపతంతం రథం రిపోః॥౭॥ యథాపసవ్యం పతతా వేగేన మహతా పునః॥ సమరే హంతుమాత్మానం తథా తేన కృతా మతిః ॥ ౯॥ తదప్రమాదమాతిష్ఠన్ప్రత్యుద్గచ్ఛ రథం రిపోః ॥ విధ్వంసయితుమిచ్ఛామి వాయుర్మేఘమివోత్థితం ॥ ౧౦॥ అవిక్లబమసంభ్రాంతమవ్యగ్రహృదయేక్షణం ॥ రశ్మిసంచారనియతం ప్రచోదయ రథం ద్రుతం ॥ ౧౧॥ కామం న త్వం సమాధేయః పురందరరథోచితః॥ యుయుత్సురహమేకాగ్రః స్మారయే త్వాం న శిక్షయే ॥ ౧౨॥ పరితుష్టస్స రామస్య తేన వాక్యేన మాతలిః॥ ప్రచోదయామాస రథం సురసారథిసత్తమః ॥ ౧౩॥ అపసవ్యం తతః కుర్వన్రావణస్య మహారథం॥ చక్రోత్క్షిప్తేన రజసా రావణం వ్యవధానయత్ ॥ ౧౪॥ తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవస్తామ్రవిస్ఫారితేక్షణః ॥ రథప్రతిముఖం రామం సాయకైరవధూన

కారం గంధర్వనగరసదృశం - తల్లక్షణముక్తం మిహిరేణ-చిత్రవర్ణం చిత్రరూపప్రాకారగృహగోపురం । అలంకృతమనేకాభ్రైర్నానాధ్వజతోరణైః । గంధర్వనగరం దంతినృవాజిక్షయయుద్ధకృత్। దృశ్యతే చేన్మహద్యుద్ధమన్యోన్యం ధరణీభుజామితి। యుద్ధోపకరణైః ధనుఃకవచాదిభిః- పతాకాయుక్తా ధ్వజాః తైర్మాలంత ఇతి పతాకాధ్వజమాలీ-తం-మల మల్ల ధారణ ఇత్యస్మాణ్ణినిః- గ్రసంతమివ స్వవిస్తారేణేతి భావః-ప్రణాశయతీతి ప్రణాశం ॥ రామానుజీయం ॥ పతాకాధ్వజమాలినం - పతాకాయుక్తశ్చాసౌ ధ్వజశ్చ పతాకాధ్వజః -పతాకాధ్వజశ్చ మాలాశ్చ పతాకాధ్వజమాలం- తదస్యాస్తీతి పతాకాధ్వజమాలీ- తం- రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథిరిత్యత్ర ద్వితీయో రథ సారథిశబ్దావనేకవిశేషణవ్యవధానాత్పూర్వోక్తానుస్మరణార్థౌ ॥ ౩॥ తమితి ॥ స్వనవంతం శబ్దవంతం మహాస్వనం ప్రతిధ్వనియుక్తమిత్యర్థః॥ ౪॥ కృష్ణవాజిసమాయుక్తమిత్యాది ॥ సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - రౌద్రేణ ఉగ్రేణ-తటిత్పతాకాగహనం తటిత్తుల్యపతాకావనం - దర్శితేంద్రాయుధాయుధం- దర్శితానీంద్రాయుధసదృశాని ఆయుధాని యేన తం-యద్వా-దర్శితేంద్రాయుధాని- స్వప్రభావిశేషవిరచితేంద్రచాపాన్యాయుధాని యస్మిన్ దృశ్యంతే తాదృశం - యద్వా ఆయుధం ధనుః- దర్శితేంద్రధనుస్తుల్యధనుష్కం- ధారాసారం ధారాసమూహమిత్యర్థః - వజ్రాభిమృష్టస్య వజ్రాహతస్య - అత ఏవ దీర్యతః భిద్యమానస్య- బాలచంద్రనతం ఆరోపితమౌర్వీకత్వేన బాలచంద్రవన్నతం॥ ౬॥ మాతలే ఇత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ సంరబ్ధం వేగవంతం ॥ ౭॥ యథాపసవ్యమితి॥ యథా- అ-అపసవ్యమితిచ్ఛేదః- అపసవ్యం అప్రదక్షిణం యథా స్యాత్తథా .. మహతా వేగేన పునః ఆపతతా ఆగచ్ఛతా - తేన రావణేన - సమరే ఆత్మానం హంతుం మతిః కృతా - అపసవ్యతయా గమనం వినాశద్యోతకమిత్యర్థః॥ ౯॥ తదితి॥ తత్ అపసవ్యగమనస్య వినాశహేతుత్వాత్- అప్రమాదమాతిష్ఠన్ సావధానతామవలంబమానః- అపసవ్యతాం పరిహరన్నిత్యర్థః। రిపోః రథం ప్రత్యుద్గచ్ఛ ॥ ౧౦॥ అవిక్లబమితి ॥ అవిక్లబం అదీనం - అసంభ్రాంతం అప్రమాదం - అవ్యగ్రహృదయేక్షణం - అవ్యాకులమనోనయనం- రశ్మిసంచారనియతం- యతరశ్మిసంచారం- ఏతాని క్రియావిశేషణాని ॥ ౧౧॥ కామమితి॥ న సమాధేయః నోపదేష్టవ్యః - అత్ర హేతుః పురందరరథోచిత ఇతి- అభ్యస్తపురందరరథ ఇత్యర్థః॥ ౧౨॥ ౧౩॥ అపసవ్యమితి॥ రావణస్య మహారథమపసవ్యం కుర్వన్ - స్వరథస్యాపసవ్యతాం పరిహరన్నిత్యర్థః- చక్రోత్క్షిప్తేన రథచక్రోత్థాపితేన- రజసా- రావణం వ్యవధానయత్ వ్యవహితమకరోత్ ॥ ౧౪॥ తత ఇతి॥ రథప్రతిముఖం సర్వథాభిముఖం- అవధూనయత్ ప్రాహరత్ ॥౧౫॥ ధర్షణేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ధైర్యం

ముచ్ఛ్రితపతాకినమిత్యనేన పతాకానామౌన్నత్యం కథితం- పతాకాధ్వజమాలినమిత్యనేన బాహుళ్యం కథితం అతో న పునరుక్తిః- ఏతాదృశం రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథిరితి సంబంధః- ద్వితీయః సారథిశబ్దః అనేకవిశేషణవ్యవధానాత్ పూర్వోక్తస్మరణార్థః॥ ౪॥ కృష్ణేతి॥ తటిత్పతాకాగహనం - తటిత్తుల్యాభిః పతాకాభిః గహనం సంకీర్ణం - దర్శితేంద్రాయుధాయుధం- దర్శితాని ఇంద్రాయుధానీవ ఇంద్రాయుధసదృశాన్యాయుధాని యేన తం॥ తం దృష్ట్వేతి॥ వజ్రాభిమృష్టస్య- వజ్రాభిహతస్య॥ ౭॥ యథేతి॥ అపసవ్యం యథా తథా ఆపతతా తేనేతి సంబంధః॥ ౯॥ తదితి॥ తదప్రమాదమాతిష్ఠన్ ప్రత్యుద్గచ్ఛ॥ ౧౦॥ అవిక్లబమితి॥ అవిక్లబమితి క్రియావిశేషణం- అవిక్లబం అకాతరం- అసంభ్రాంతం- భ్రాంతిరహితం- అవ్యగ్రహృదయేక్షణం- అవ్యగ్రే హృదయదర్శనే- యథా తథా - రశ్మిసంచారనియతః- రశ్మీనాం సంచారే ఆకుంచనప్రసారే నియతం యథా తథా రథం ప్రచోదయేతి సంబంధః॥ ౧౧॥ కామమితి॥ న సమాధేయః- నోపదేష్టవ్యః॥ ౧౩॥ అపసవ్యమితి॥ చక్రోత్క్షిప్తేన రథచక్రోత్థితేన-వ్యవధానయత్ చాలయామాస॥ ౧౪॥ ౧౫॥ ధర్షణామర్షిత ఇతి॥ ఐంద్రం శరాసనం- ఇది పరమైశ్వర్యే ఇతి ధాతోః ఇంద్రః పర

యత్ ॥ ౧౫ ॥ ధర్షణామర్షితో రామో ధైర్యం రోషేణ లంభయన్ ॥ జగ్రాహ సుమహావేగమైన్ద్రం యుధి శరాసనం। శరాంశ్చ సుమహాతేజాస్సూర్యరశ్మిసమప్రభాన్ ॥ ౧౬ ॥ తదోపోఢం మహద్యుద్ధమన్యోన్యవధకాంక్షిణోః। పరస్పరాభిముఖయోర్దృప్తయోరివ సింహయోః ॥ ౧౭ ॥ తతో దేవాస్సగన్ధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। సమీయుర్ద్వైరథం ద్రష్టుం రావణక్షయకాంక్షిణః ॥ ౧౮ ॥ సముత్పేతురథోత్పాతా దారుణా రోమహర్షణాః । రావణస్య వినాశాయ రాఘవస్య జయాయ చ ॥ ౨౦ ॥ వవర్ష రుధిరం దేవో రావణస్య రథోపరి । వాతా మండలినస్తీక్ష్ణా హ్యపసవ్యం ప్రచక్రముః ॥ ౨౧ ॥ మహద్గృధ్రకులం చాస్య భ్రమమాణం నభస్తలే । యేన యేన రథో యాతి తేన తేన ప్రధావతి ॥ ౨౨ ॥ సంధ్యయా చావృతా లంకా జపాపుష్పనికాశయా। దృశ్యతే సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి వసుంధరా ॥ ౨౩ ॥ సనిర్ఘాతా మహోల్కాశ్చ సంప్రచేరుర్మహాస్వనాః । విషాదయంస్తే రక్షాంసి రావణస్య తదాహితాః ॥ ౨౪ ॥ రావణశ్చ యతస్తత్ర సంచచాల వసుంధరా। రక్షసాం చ ప్రహరతాం గృహీతా ఇవ బాహవః ॥ ౨౫ ॥ తామ్రాః పీతాస్సితాశ్శ్వేతాః పతితాస్సూర్యరశ్మయః। దృశ్యన్తే రావణస్యాంగే పర్వతస్యేవ ధాతవః ॥ ౨౬ ॥ గృధ్రైరనుగతాశ్చాస్య వమంత్యో జ్వలనం ముఖైః। ప్రణేదుర్ముఖమీక్షంత్యస్సంరబ్ధమశివం శివాః ॥ ౨౭ ॥ ప్రతికూలం వవౌ వాయూ రణే పాంసూన్ సమాకిరన్ । తస్య రాక్షసరాజస్య కుర్వన్ దృష్టివిలోపనం ॥ ౨౮ ॥ నిపేతురింద్రాశనయస్సైన్యే చాస్య సమంతతః । దుర్విషహ్యస్వనా ఘోరా వినా జలధరస్వనం ॥ ౨౯ ॥ దిశశ్చ ప్రదిశస్సర్వా బభూవుస్తిమిరావృతాః । పాంసువర్షేణ మహతా దుర్దర్శం చ నభోఽభవత్ ॥ ౩౦ ॥ కుర్వంత్యః కలహం ఘోరం శారికాస్తద్రథం ప్రతి । నిపేతుశ్శతశస్తత్ర దారుణం దారుణారుతాః ॥ ౩౧ ॥ జఘనేభ్యస్స్ఫులింగాంశ్చ నేత్రేభ్యోఽశ్రూణి సంతతం। ముముచుస్తస్య తురగాస్తుల్యమగ్నిం చ వారి చ ॥ ౩౨ ॥ ఏవంప్రకారా బహవస్సముత్పాతా భయావహాః। రావణస్య వినాశాయ దారుణాస్సంప్రజజ్ఞిరే ॥ ౩౩ ॥ రామస్యాపి నిమిత్తాని

రోషేణలంభయన్ - రోషేణ నివృత్తధైర్య ఇత్యర్థః - ఇంద్రం మాతలినానీతం - శరాసనం శరాంశ్చ జగ్రాహేతి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ తదోపోఢమితి ॥ ఉపోఢం ప్రవృత్తం ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ ద్వైరథం ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవర్తితం యుద్ధం ॥ ౧౮ ॥ సముత్పేతురితి ॥ అతోత్పాతా నాం రాఘవజయసూచకత్వం రావణవధద్వారా ॥ ౨౦ ॥ వవర్షేతి ॥ దేవః పర్జన్యః - మండలినో వాతాః వాత్యాః - అపసవ్యం అప్రదక్షిణం - ప్రచక్రముః చేరుః ॥ ౨౧ ॥ మహదితి ॥ అస్య రావణస్య - రథో యేన మార్గేణ యాతిస్మ తేన మార్గేణ మహత్ గృధ్రకులం నభస్తలే భ్రమమాణం సత్ ప్రధావతిస్మ - అనేన రావణస్యాసన్నమరణత్వం సూచితం - తదుక్తం శకునార్ణవే - ఆసన్నమృత్యోర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ సంధ్యయేతి ॥ జపాపుష్పనికాశయా సంధ్యయా లంకా ఆవృతా - అత ఏవ వసుంధరా లంకాపర్యంతభూమిః - రాత్రావగ్నినా సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి సంప్రదీప్తా దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ సనిర్ఘాతా ఇతి ॥ సనిర్ఘాతా మహోల్కాస్సంప్రచేరుః - తే ఉల్కాః - లింగవ్యత్యయః - రావణస్యాహితాః ప్రతికూలాస్సంతః - రక్షాంసి విషాదయన్ వ్యషాదయన్ ॥ రామానుజీయం ॥ విషాదయన్ విషాదయంత్యః ॥ ౨౪ ॥ రావణశ్చేతి ॥ యతః - యత్ర రావణో గతః - తత్రైవ వసుంధరా సంచచాల - రావణసమీప ఏవ భూకంపో జాత ఇత్యర్థః - గృహీతా ఇవ బాహవః కైశ్చిత్ గృహీతా బాహవో యథా ప్రహర్తుం న క్షమంతే తథా భూవన్నిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ తామ్రా ఇతి ॥ సితా అశ్వేతాశ్చ సితాశ్శ్వేతాః - పర్వతస్యేవేతి - పర్వతస్యాంగే ధాతవ ఇవేతి యోజనా ॥ ౨౬ ॥ గృధ్రైరితి ॥ గృధ్రైరనుగతాః - గృధ్రసహితా ఇత్యర్థః - శివాః గోమాయవః - ముఖైర్జ్వలనం వమంత్యస్సత్యః - అస్య రావణస్య - ముఖమీక్షంత్యః - రావణాభిముఖా ఇత్యర్థః - సంరబ్ధం కుపితం - అశివం అమంగళం చ యథా భవతి తథా ప్రణేదుః - గృధ్రాణాం సాహిత్యమాత్రం - న తు జ్వలనవమనాదికం ॥ ౨౭ ॥ ప్రతికూలమితి ॥ వాయుః రణే పాంసూన్ సమాకిరన్ - తేన - అస్య రావణస్య - దృష్టివిలోపనం దృష్టిప్రతిఘాతం కుర్వన్ ప్రతికూలం అభిముఖం వవౌ ॥ ౨౮ ॥ నిపేతురితి ॥ ఇంద్రాశనయః ఉల్కాశనయః - ఉల్కాశనోర్స్వరూపముక్తం మిహిరేణ - ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే చ తనుపుచ్ఛా। అశనిస్స్వనేన మహతా యుక్తా నృగజాశ్వతరుపశుషు తేషు। నిపతతి విదారయంతీ ధరాతలం చక్రసంస్థానేతి ॥ ౨౯ ॥ రామానుజీయం ॥ దుర్దర్శం చ నభోఽభవదితి పాఠః ॥ ౩౦ ॥ కుర్వంత్య ఇతి ॥ తద్రథం ప్రతి తద్రథోపరి ॥ ౩౧ ॥ జఘనేభ్య ఇతి ॥ తురగాః జఘనేభ్యః స్ఫులింగాన్ నేత్రేభ్యః అశ్రూణి చ ముముచుః - ఏవమగ్నిం చ వారి చ తుల్యం యథా భవతి తథా ముముచుః ॥ ౩౩ ॥ ఏవం రావణపరాజయసూచకదు

రమాత్మా తదీయం నిజాయుధం జగ్రాహేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తతో దేవా ఇతి ॥ ద్వైరథం - ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవర్తితం యుద్ధం ద్వైరథం ॥ ౨౦ ॥ వవర్షేతి ॥ మండలినః వాతాః - వాత్యా ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ మహదితి ॥ గృధ్రకులస్య - రావణరథానుగమనేన రావణస్యాసన్నమరణత్వం సూచితం - ఉక్తం చ శకునార్ణవే - ఆసన్నమృత్యోర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ సంధ్యయేతి ॥ జపాపుష్పనికాశయా సంధ్యయా అకాలిక్యేతి శేషః - లంకావృతా - అత ఏవ వసుంధరా లంకాపర్యంతభూమిః - రాత్రావగ్నినా సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి సంప్రదీప్తా దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ సనిర్ఘాతా ఇతి ॥ విషాదయన్ విషాదయంత్యః - తే రక్షాంసి తాని రక్షాంసి ॥ ౨౪ ॥ రక్షసామిత్యాది సార్ధం ॥ ప్రహరతాం రక్షసాం బాహవ ఇవ పర్వతస్య ధాతవ ఇవ చ తామ్రాదిరూపాః సూర్యరశ్మయః రావణస్యాంగే పతితాస్సంతో దృశ్యంత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౬ ॥

సౌమ్యాని చ శుభాని చ। బభూవుర్జయశంసీని ప్రాదుర్భూతాని సర్వశః ॥ ౩౪ ॥ నిమిత్తాని చ సౌమ్యాని రాఘవస్స్వజయాయ చ। దృష్ట్వా పరమసంహృష్టో హతం మేనే చ రావణమ్॥ ౩౫ ॥ తతో నిరీక్ష్యాత్మగతాని రాఘవో రణే నిమిత్తాని నిమిత్తకోవిదః। జగామ హర్షం చ పరాం చ నిర్వృతిం చకార యుద్ధేహ్యధికం చ విక్రమమ్॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.**********************తతః ప్రవృత్తం సుక్రూరం రామరావణయోస్తదా। సుమహద్ద్వైరథం యుద్ధం సర్వలోకభయావహమ్॥ ౧॥ తతో రాక్షససైన్యం చ హరీణాం చ మహద్బలమ్। ప్రగృహీతప్రహరణం నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత ॥ ౨ ॥ సంప్రయుద్ధౌ తతో దృష్ట్వా బలవన్నరరాక్షసౌ। వ్యాక్షిప్తహృదయాస్సర్వే పరం విస్మయమాగతాః॥ ౩॥ నానాప్రహరణైర్వ్యగ్రైర్భుజైర్విస్మితబుద్ధయః। సర్వాంతం ప్రేక్ష్య సంగ్రామం నాభిజగ్ముః పరస్పరమ్॥ ౪॥ రక్షసాం రావణం చాపి వానరాణాం చ రాఘవమ్। పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం సైన్యం చిత్రమివాబభౌ॥ ౫ ॥ తౌ తు తత్ర నిమిత్తాని దృష్ట్వా రావణరాఘవౌ। కృతబుద్ధీ స్థిరామర్షౌ యుయుధాతే హ్యభీతవత్ ॥౬ ॥ జేతవ్యమితి కాకుత్స్థో మర్తవ్యమితి రావణః। ధృతౌ స్వవీర్యసర్వస్వం యుద్ధేదర్శయతాం తదా॥ ౭॥ తతః క్రోధాద్దశగ్రీవశ్శరాన్ సంధాయ వీర్యవాన్। ముమోచ ధ్వజముద్దిశ్య రాఘవస్య రథే స్థితమ్॥ ౮॥ తే శరాస్తమనాసాద్య పురందరరథధ్వజమ్। రథశక్తిం పరామృశ్య నిపేతుర్ధరణీతలే॥౯॥ తతో రామోభిసంక్రుద్ధశ్చాపమాయమ్య వీర్యవాన్। కృతప్రతికృతం కర్తుం మనసా సంప్రచక్రమే॥ ౧౦॥ రావణధ్వజముద్దిశ్య ముమోచ నిశితం శరమ్। మహాసర్పమివాసహ్యం జ్వలంతం స్వేన తేజసా॥౧౧॥ జగామ స మహీం ఛిత్వా దశగ్రీవధ్వజం శరః। స నికృత్తోపతద్భూమౌ రావణస్య రథధ్వజః॥ ౧౨॥ ధ్వజస్యోన్మథనం దృష్ట్వా రావణస్సుమహాబలః। సంప్రదీప్తోభవత్ క్రోధాదమర్షాత్ ప్రహసన్నివ॥ ౧౩॥ స రోషవశమాపన్నశ్శరవర్షం మహద్వమన్। రామస్య తురగాన్ దీప్తైశ్శరైర్వివ్యాధ రావణః॥ ౧౪ ॥ తే విద్ధా హరయస్తత్ర నాస్ఖలన్నాపి బభ్రముః। బభూవుస్స్వస్థహృదయాః పద్మనాలైరివాహతాః॥౧౫॥ తేషామసంభ్రమం దృష్ట్వా వాజినాం రావణస్తదా। భూయ ఏవ సుసంక్రుద్ధశ్శరవర్షం ముమోచ హ॥౧౬॥ గదాశ్చ పరిఘాంశ్చైవ చక్రాణి ముసలాని చ। గిరిశృంగాణి వృక్షాంశ్చ తథా శూలపరశ్వధాన్। ...

ర్నిమిత్తాన్యుక్తాని-ఇదానీం రామవిజయసూచకనిమిత్తాన్యాహ-రామస్యాపీతి॥ సౌమ్యానిమనోజ్ఞాని-శుభాని శుభోదర్కాణి-అతఏవ జయశంసీని నిమిత్తాని-ప్రాదుర్బభూవుః సత్త్రాంకేఖరే-రామవిషయే కించిత్కారో హి సత్త్రాలాభహేతుః॥౩౪॥ నిమిత్తానీతి॥ జయాయ నిమిత్తాని-జయసూచకనిమిత్తానీత్యర్థః॥ ౩౫॥ తత ఇతి॥ రణే ఆత్మగతాని ఆత్మార్థం ప్రాదుర్భూతాని-హర్షం పులకం నిర్వృతిం సుఖం చ జగామ॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.✽✽✽✽✽✽ తతః ప్రవృత్తమిత్యాది। ద్వైరథం ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవృత్తం యుద్ధం-ప్రవృత్తమితి యోజనా ॥౧॥ తత ఇతి॥ నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత- యుద్ధాద్భుతదర్శనకుతూహలాదితి భావః॥ ౨ ॥ ఏతదేవ వివృణోతి వ్యాఖ్యాం-సంప్రయుద్ధావిత్యాది॥ సంప్రయుద్ధౌ సమ్యగ్యోద్ధుముపక్రాంతౌ-కర్మణి క్తః. బలవత్ అత్యంతం- వ్యాక్షిప్తహృదయాః యుద్ధదర్శనసక్తచిత్తాః॥ ౩॥ నానేతి॥ భుజైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా॥౪॥ రక్షసామితి ॥ రావణం పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం వికసితనేత్రాణాం రక్షసాం సైన్యం- రాఘవం పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం వానరాణాం సైన్యం చ చిత్రమివాబభౌ॥౫॥ తావితి॥ నిమిత్తాని-దుర్నిమిత్తాని శుభనిమిత్తాని చేత్యర్థః- కృతబుద్ధీ నిశ్చితబుద్ధీ॥ ౬॥ నిశ్చయమేవాహ- జేతవ్యమితి॥ జేతవ్యమితి జయో వశ్యం భావీతి- మర్తవ్యమితి మరణమవశ్యం భావీతి-ఆవశ్యకే కృత్యార్థే తవ్యః-ధృతౌ ధైర్యవంతౌ॥౭॥ తత ఇతి॥ రథశక్తిం రథబలం-పరామృశ్య ప్రాప్య-రథశక్తిప్రభావేన ధ్వజమనాసాద్య నిపేతురిత్యర్థః॥ ౯॥ తతో రామ ఇతి॥ సంప్రచక్రమే ఉద్యుక్తవాన్ - సంకల్పితవానిత్యర్థః॥ ౧౦॥ రావణధ్వజమితి॥ అసహ్యం దుర్ధర్షమిత్యర్థః॥ ౧౧॥ జగామేతి ॥ స శరః ధ్వజం ఛిత్వా జగామ న తు కేవలం జగామ ॥ ౧౨॥ ధ్వజస్యేతి॥ క్రోధాదమర్షాచ్చ ప్రదహన్నివ ప్రదహన్నగ్నిరివ సంప్రదీప్తః జ్వలితః అభవత్॥ ౧౩॥ స ఇతి॥ శరవర్షం వమన్-వమన్నివేత్యర్థః॥ ౧౪॥ త ఇతి ॥ హరయః హరితవర్ణాః-ఇంద్రాశ్వాః

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.✽✽✽

౧॥ తత ఇతి॥ నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత- అత్యద్భుతయుద్ధదృష్ట్యేతి భావః ॥ ౨॥ సంప్రయుద్ధావితి ॥ సంప్రయుద్ధౌ-సమ్యగ్యోద్ధుముపక్రాంతౌ॥ ౩॥ నానేతి॥ భుజైః- ఉపలక్షితాః- సర్వాంతం సమీపమాగచ్ఛంతం- ప్రేక్ష్య- ప్రేక్ష్యాపి విస్మయాత్పరస్పరం నాభిజగ్ముః- ప్రహర్తుమితి శేషః॥౪॥ రక్షసామితి॥ చిత్రమివ-చిత్రలిఖితమివ॥తి॥ విస్మితాక్షాణాం స్వయపరవశేంద్రియాణాం హరిరక్షసామితి శేషః॥౫॥ తౌ త్వితి॥ కృతబుద్ధీ నిశ్చితబుద్ధీ॥తి॥ అభీతవత్-అభీతాహర్షం॥౬॥ నిశ్చయప్రకారమేవాహ- జేతవ్యమితి॥ జయో వశ్యం భావీత్యర్థః॥తి॥ నిశ్చయమాహ జేతవ్యమితి॥ మర్తవ్యమితి- మృత్యురూపశత్రోః ప్రహర్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి కతకః- ఇతి ధృతౌ ఏవం నిశ్చితవంతౌ అదర్శయతామితి చ్ఛేదః॥౭॥ తే శరా ఇతి॥ రథశక్తం శక్తరథం-దృఢరథమితి యావత్. పరామృశ్య స్పృష్ట్వా॥తి॥ రథశక్తిం దివ్యరథవైభవం రథావయవవిశేషం వా. పరామృశ్య ప్రాప్య-తన్మహిమ్నా కేవలం ధరణీతలే పేతుః॥౧౨॥ ధ్వజస్యేతి॥ అమర్షాత -అసహనాత్ ॥౧౪॥తి॥ తే విద్ధా ఇతి॥ స్ఖలనాద్యభావే స్వస్థహృదయత్వే చ హేతుర్దివ్యా ఇతి॥ పద్మనా

రశ్వథాన్ ॥ ౧౬ ॥ మాయావిహితమేతత్తుశస్త్రవర్షమపాతయత్। తుములంత్రాసజననంభీమంభీమప్రతిస్వనం॥
౧౭॥తద్వర్షమభవద్యుద్ధేనైకశస్త్రమయంమహత్ । విముచ్యరాఘువరథం సమంతాద్వానరేబలే॥ ౧౮॥ సాయకై
రంతరిక్షంచ చకారాశునిరంతరం। సహస్రశస్తతోబాణా నశ్రాంతహృదయోద్యమః ॥ ముమోచచదశగ్రీవోనిస్సం
గేనాంతరాత్మనా ॥౨౦॥ వ్యాయచ్ఛమానంతంద్రుష్ట్వా తత్పరంరావణంరణే॥ ప్రహసన్నివకాకుత్స్థస్సందధేసాయ
కాన్శితాన్ ॥౨౧॥ సముమోచతతోబాణాన్ రణేశతసహస్రశః ॥ తాన్దృష్ట్వారావణశ్చక్రేస్వశరైఃఖన్నిరంత
రం ॥౨౨॥ తతస్తాభ్యాంప్రముక్తేనశరవర్షేణభాస్వతా ॥ శరబద్ధమివాభాతిద్వితీయంభాస్వదంబరం ॥౨౩॥ నా
నిమిత్తోభవద్బాణో నాతిభేత్తానసిష్ఫలః ॥౨౪॥ అన్యోన్యమభిసంహత్య నిపేతుర్ధరణీతలే । తథావిసృజతోర్బాణాన్
రామరావణయోర్మృధే ॥ ౨౫ ॥ ప్రాయుధ్యతామవిచ్ఛిన్నమస్యంతౌసవ్యదక్షిణం । చక్రతుశ్చశరాఘైస్తౌనిరు
చ్ఛ్వాసమివాంబరం ॥౨౬॥ రావణస్యహయాన్రామో హయాన్రామస్యరావణః । జఘ్నతుస్తౌతథాన్యోన్యంకృ
తానుకృతకారిణౌ ॥౨౭॥ ఏవంతౌతుసుసంక్రుద్ధౌచక్రతుర్యుద్ధముద్ధతం। ముహూర్తమభవద్యుద్ధంతుములంరోమహ
ర్షణం ॥౨౮॥ ప్రయుధ్యమానౌసమరేమహాబలౌశితైశ్శరై రావణలక్ష్మణాగ్రజౌ। ధ్వజావపాతేనసరాక్షసాధిపో
భృశంప్రచుక్రోధతదారఘూత్తమే ॥౨౯ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-నవోత్తరశతతమస్సర్గః.*************
తౌతదాయుధ్యమానౌతుసమరేరామరావణౌ।దదృశుస్సర్వభూతాని విస్మితేనాంతరాత్మనా ॥౧॥ అర్దయంతౌ

తిభావః॥౧౬॥గదాశ్చేతి॥ముమోచేత్యనుషజ్యతే॥౧౬॥ధనుషాకథంగదాదిమోచనమిత్యత్రాహ-మాయేతి॥శస్త్రవర్షంగదాదివర్షం-మాయా
విహితం-ఆశ్చర్యకరశక్తికృతం-తుములంనానావిధమిత్యర్థః॥౧౭॥తద్వర్షమితి॥నైకశస్త్రమయం-అనేకశస్త్రప్రచురంతద్వర్షంక్రోధాతిశయేనప్ర
యుక్తైరామశరైర్నివారణాల్లక్ష్యభూతంరాఘవరథంవిముచ్యవానరబలేఅభవత్-తత్రాపతదిత్యర్థః॥౧౮॥ సాయకైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వ
యః॥తతఃదశగ్రీవః అశ్రాంతహృదయోద్యమః అవిచ్ఛిన్నోత్సాహస్సన్-నిస్సంగేనఅవ్యాసక్తేన-అంతరాత్మనామనసా- ఉపలక్షితః - సహ
స్రశోబాణాన్ముమోచసాయకైరంతరిక్షంచనిరంతరంచకార॥రామానుజీయం॥సాయకైరంతరిక్షంచచకారాశునిరంతరం। సహస్రశస్త
తోబాణానశ్రాంతహృదయోద్యమః॥ ముమోచచదశగ్రీవోనిస్సంగేనాంతరాత్మనేతిపాఠక్రమః॥ ౨౦॥ వ్యాయచ్ఛమానమితి॥ వ్యాయచ్ఛ
మానంవ్యాయచ్ఛంతం- యత్నంకుర్వాంతంరణేతత్పరంసక్తం- ప్రహసన్నివసందధేనాయాసేనసందధే॥౨౨॥తతస్తాభ్యామితి॥శరవర్షే
ణభాస్వత్- అంబరంశరబద్ధంద్వితీయమంబరమివాభాతిస్మ॥ ౨౩॥ నానిమిత్తఇత్యర్థం॥ అనిమిత్తఃలక్ష్యవిశేషోద్దేశరహితః- అతిభేత్తాఅపేక్షి
తప్రమాణాదధికభేత్తా- నిష్ఫలఃలక్ష్యపతితోపినిష్ప్రయోజనాకారీ॥౨౪॥ అన్యోన్యమితి॥ తథావిసృజతోఃఉక్తప్రకారేణవిసృజతోః-అత్రబాణా
ఇత్యధ్యాహార్యం॥ ౨౫॥ ప్రాయుధ్యతామితి॥ అస్యంతౌశరాన్క్షిపంతౌ-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే- నిరుచ్ఛ్వాసంఉచ్ఛ్వాసావకాశరహి
తం॥ ౨౬॥ రావణస్యేతి॥ అత్రజఘ్నతురితివచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే- తౌ అన్యోన్యంకృతానుకృతకారిణౌకృతప్రతిక్రియాకారిణౌసంతౌ-
తథాజఘ్నతుః-హయఇవాన్యత్రాపిసారథ్యాదౌజఘ్నతురిత్యర్థః॥౨౭॥ప్రయుధ్యమానావితి॥యదాబభూవతురిత్యధ్యాహార్యం॥౨౯॥ఇతిశ్రీగో
విందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-నవోత్తరశతతమస్సర్గః.❁❁❁❁❁❁❁❁
అథరావణశిరశ్ఛేదః- తౌతదేత్యాది॥ సమరేయుద్ధభూమౌ తదాఉత్పాతకాలే-అంతరాత్మనాఅంతఃకరణేన-ఉపలక్షితాని॥౧॥అర్దయం

తైఃపద్మదండైః॥ ౧౬॥తి॥ భీమఃప్రతిస్వనోయస్మిన్తత్ ॥౧౭॥తద్వర్షమితి॥రాఘవరథంవిముచ్యక్రోధాతిశయేనప్రయుక్తత్వాల్లక్ష్యభూతంరా
మరథమతిక్రమ్యవానరేబలేఅభవదితిసంబంధః॥తి॥నైకశస్త్రమయం-నానాశస్త్రప్రచురం-తద్వర్షంప్రాగుక్తశస్త్రవర్షం॥ ౧౮॥తి॥ నిస్సంగేన
ప్రాణాశాసంగరహితేన॥ ౨౦॥ వ్యాయచ్ఛమానమితి॥వ్యాయచ్ఛమానంవ్యాయచ్ఛంతంప్రవర్తయంతమిత్యర్థః॥౨౧॥తతఇతి॥ శరబద్ధంశర
రచితాంబరం॥౨౩॥ నానిమిత్తఇతి॥ అనిమిత్తః-అలక్షణః నాతిభేత్తాప్రహరణాదధికంభేత్తానసిష్ఫలఃలక్ష్యపతితోపినిష్ప్రయోజనశ్చనాభవది
త్యర్థః॥తి॥ నాతియత్నఇతిపాఠే పరప్రయుక్తనివారణాయయత్నాతిక్రాంతోన-నివారణాయప్రయుక్తోనివారయత్యేవేత్యర్థః॥౨౪॥అన్యోన్యమి
తి॥బాణాన్విసృజతోస్తయోః- బాణాఇతిశేషః-అన్యోన్యమభిసంహత్యనిపేతురితిసంబంధః॥౨౫॥ప్రాయుధ్యతామితి॥నిరుచ్ఛ్వాసంనీరంధ్రం॥
తి॥ సవ్యంచదక్షిణంచసవ్యదక్షిణం-అత్యంతసంయోగేద్వితీయా- ఉభయపార్శ్వయోరవిచ్ఛిన్నంశరానస్యంతౌ॥౨౮॥ ప్రయుధ్యమానావిత్య
త్రయదాబభూవతురితిశేషః-తదాధ్వజావపాతేనరాక్షసాధిపోభృశంచుక్రోధేతిసంబంధః॥తి॥ తుములంరోమహర్షణమిత్యేతదనన్తరంప్రయు
ధ్యమానావిత్యేకంశ్లోకంప్రక్షిప్యాత్రసర్గావచ్ఛేదంకుర్వంతి-తదయుక్తం- పశ్చాదపితుములయుద్ధస్యైవసత్త్వాదేకప్రకరణత్వాచ్చఅనవచ్ఛేద
స్యైవబహుషుపుస్తకేషుదర్శనాచ్చేతికతకః॥౨౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండ
వ్యాఖ్యాయాం-నవోత్తరశతతమస్సర్గః.❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ౧॥ అర్దయంతావిత్యాది ॥ సూతసారథ్యజాఃసూతక

తుసమరేతయోస్తౌ స్యందనోత్తమౌ। పరస్పరమభిక్రుద్ధౌ పరస్పరమభిద్రుతౌ॥ పరస్పరవధే యుక్తౌ ఘోరరూపౌ బభూవతుః। మండలానిచవీథీశ్చ గతప్రత్యాగతానిచ॥ దర్శయంతౌ బహువిధాం సూతసారథ్యజాం గతిం ॥౩॥ అర్దయన్ రావణం రామో రాఘవం చాపి రావణః॥ గతివేగం సమాపన్నౌ ప్రవర్తననివర్తనే॥౪॥ క్షిపతోశ్శరజాలాని తయోస్తౌ స్యందనోత్తమౌ॥ చేరతుస్సంయుగమహీం సాసారౌ జలదౌ యథా॥ ౫॥ దర్శయిత్వా తథా తౌ తు గతిం బహువిధాం రణే। పరస్పరస్యాభిముఖౌ పునరేవావతస్థతుః॥౬॥ ధురం ధురేణ రథయోర్వక్త్రం వక్త్రేణ వాజినాం॥ పతాకాశ్చ పతాకాభిస్సమేయుస్స్థితయోస్తదా ॥౭॥ రావణస్య తతో రామో ధనుర్ముక్తైశ్శితైశ్శరైః॥ చతుర్భిశ్చతురో దీప్తైర్హయాన్ ప్రత్యపసర్పయత్ ॥౮॥ స క్రోధవశమాపన్నో హయానామపసర్పణే॥ ముమోచ నిశితాన్ బాణాన్ రాఘవాయ నిశాచరః॥౯॥ సోతివిద్ధో బలవతా దశగ్రీవేణ రాఘవః॥ జగామ న వికారం చ న చాపి వ్యథితోభవత్ ॥౧౦॥ చిక్షేప చ పునర్బాణాన్ వజ్రపాతసమస్వనాన్॥ సారథిం వజ్రహస్తస్య సముద్దిశ్య నిశాచరః ॥౧౧॥ మాతలేస్తు మహావేగాశ్శరీరే పతితాశ్శరాః॥ న సూక్ష్మమపి సమ్మోహం వ్యథాం వా ప్రదదుర్యుధి ॥౧౨॥ తయా ధర్షణయా క్రుద్ధో మాతలేర్న తథాత్మనః॥ చకార శరజాలేన రాఘవో విముఖం రిపుం ॥౧౩॥ వింశతం త్రింశతం షష్టిం శతశోథ సహస్రశః॥ ముమోచ రాఘవో వీరస్సాయకాన్ స్యందనే రిపోః ॥౧౪॥ రావణోపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్షసేశ్వరః॥ గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయద్రణే॥౧౫॥ తత్ప్రవృత్తం మహద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం ॥౧౬॥ గదానాం ముసలానాం చ పరిఘాణాం చ నిస్స్వనైః। శరాణాం పుంఖపాతైశ్చ క్షుభితాస్సప్తసాగరాః॥౧౭॥ క్షుబ్ధానాం సాగరాణాం చ పాతాళతలవాసినః। వ్యథితాః పన్నగాస్సర్వే దానవాశ్చ సహస్రశః॥౧౮॥ చకంపే మేదినీ కృత్స్నా సశైలవనకాననా। భాస్కరో నిష్ప్రభశ్చాసీన్నవవౌ చాపి మారుతః ॥౧౯॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। చింతామాపేదిరే సర్వే సకిన్నరమహోరగాః ॥౨౦॥ స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యస్తు లోకాస్తిష్ఠంతు శాశ్వతాః। జయతాం రాఘవస్సంఖ్యే రావణం రాక్షసేశ్వరం॥ ఏవం జపంతోపశ్యంస్తే దేవాస్సర్షిగణాస్తదా। రామరావణయోర్యుద్ధం సుఘోరం రోమహర్షణం ॥౨౨॥ గంధర్వా

తావిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అర్దయంతౌ పరస్పరం పీడయంతౌ-రథయోః క్రోధాదికం రథికద్వారా-మండలాని మండలగతీః-గతప్రత్యాగతాని శత్రురథం ప్రతిగమనం గతం పునస్స్వస్థానం ప్రత్యాగమనం ప్రత్యాగతం-తయోరావృత్త్యా బహువచనం- ఏవం ప్రకారేణ బహువిధాం సూతసారథ్యజాం సూతస్య యత్ సారథ్యం సారథికర్మ తజ్జాం-గతిం సంచారం దర్శయంతౌ తయో రథౌ ఘోరరూపౌ బభూవతుః॥౩॥ అర్దయన్నితి॥ రావణమర్దయన్ రామో రాఘవమర్దయన్ రావణశ్చోభౌ ప్రవర్తననివర్తనే తద్రూపగతివేగం సమాపన్నౌ బభూవతురితి శేషః॥౪॥ క్షిపతోరితి॥ సాసారౌ సజలధారౌ॥౫॥ దర్శయిత్వేతి॥ తథా గతిం పూర్వోక్తగతిభేదం॥౬॥ ధురమితి॥ ధురం యుగం-ధురేణ-అకారాంతత్వమార్షం-స్థితయోః యుద్ధగతిం వినా స్థితయోః తయోరితి శేషః॥౭॥ రావణస్యేతి॥ ప్రత్యపసర్పయత్ న్యవర్తయత్ ॥౮॥ స ఇతి॥ అపసర్పణే అపసయే॥౯॥ సోతివిద్ధ ఇతి॥ వికారం వేదనాసూచకముఖవికారం॥౧౦॥ చిక్షేపేతి॥ వజ్రపాతో అశనిపాతః॥౧౧॥ మాతలేస్త్వితి॥ సూక్ష్మం అల్పం॥౧౨॥ తయేతి॥ యథా మాతలేః తయా ధర్షణయా క్రుద్ధః తథా ఆత్మనో ధర్షణయా న క్రుద్ధః-ఏవం క్రుద్ధో రిపుం విముఖం చకార॥౧౩॥ వింశతమితి ॥ ఇకారలోపశ్ఛాందసః॥ రామానుజీయం॥ ముమోచ రాఘవో వీరస్సాయకాన్ స్యందనే రిపోరిత్యనంతరం। రావణోపి। గదాముసలవర్షేణ। తత్ప్రవృత్తం మహద్యుద్ధం। ఇత్యర్ధత్రయం ద్రష్టవ్యం॥౧౪॥ రావణోపీతి॥ రథస్థో రథే నిశ్చలతయా స్థిత ఇత్యర్థః॥౧౫॥ తత్ప్రవృత్తమిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౬॥ గదానామితి॥ నిస్స్వనైః-వేగజైరితి శేషః॥౧౭॥ క్షుబ్ధానామితి॥ క్షుబ్ధేషు సాగరేష్విత్యర్థః॥౧౮॥-౨౨॥ గంధర్వేతి॥ గంధర్వాప్సరసామిత్యర్ధానంతరం గగనం గగనాకారమితి శ్లోకః.తదనంతరం ఏవం బ్రువంత ఇత్యర్ధం-గంధర్వాప్సరసాం సంఘాః-అనూపమం అనుపమం

మర్నైపుణ్యరూపం అర్దయన్ పీడయన్ బభూవేతి శేషః॥౪॥౫॥ సాసారౌ - ధారాసంపాత ఆసారః తత్సహితౌ॥౫॥౭॥ రావణస్యేతి॥ ప్రత్యపసర్పయత్ న్యవర్తయత ॥ ౮॥ ప్రత్యపసర్పణం నామ అత్యక్తాభిముఖ్యానామేవ పశ్చాద్గమనేనాపసర్పణం॥౧౧॥౧౨॥ మాతలేర్వ్యథాం న ప్రదదుః-దేవత్వేన దివ్యశక్తిమత్త్వాత్ అపసర్పణకాలే రావణేన ప్రక్షిప్తానామతివేధసామర్థ్యాభావాచ్చ॥ ౧౨॥ తయేతి॥ తయా మాతలేర్ధర్షణయా యథా తథా ఆత్మనో ధర్షణయా న క్రుద్ధః-అత ఏవ రిపుం విముఖం చకారేతి సంబంధః॥౧౭॥ క్షుబ్ధానామితి॥ సాగరాణాం క్షుబ్ధానాం సతాం-పాతాళతలవాసినో వ్యథితా జాతా ఇతి శేషః॥౨౨॥ ఏవమితి॥ జపంతః వదంతః॥౨౨॥ రామరావణానుపమయుద్ధదర్శనవిస్మిత దేవాదిజల్పప్రకారమాహ-గంధర్వాప్సరసామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ యథా గగనసాగరయోస్సదృశవస్త్వంతరాభావాద్గగనం గగనేనైవోపమీయతే-సాగరస్సాగరేణైవోపమీయతే-తథైవ రామరావణయుద్ధం రామరావణయోర్యుద్ధమివాభవదిత్యేవం బ్రువంతో గంధర్వాదయః-రామరావణం రామరావణయోస్సంబంధి తద్యుద్ధం దదృశురిత్యన్వయః॥ అనన్వయశ్చాత్రాలంకారః॥ తదుక్తం కావ్యప్రకాశికాయాం-ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వే

ప్సరసాం సంఘా దృష్ట్వా యుద్ధమనూపమం। గగనం గగనాకారం సాగరస్సాగరోపమః॥ రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ। ఏవం బ్రువంతో దదృశుస్తద్యుద్ధం రామరావణం॥౨౮॥ తతః క్రుద్ధో మహాబాహూ రఘూణాం కీర్తివర్ధనః। సంధాయ ధనుషా రామః క్షురమాశీవిషోపమం॥ రావణస్య శిరశ్ఛిందచ్ఛ్రీమజ్జ్వలితకుండలం। తచ్ఛిరః పతితం భూమౌ దృష్టం లోకైస్త్రిభిస్తదా॥ తస్యైవ సదృశం చాన్యద్రావణస్యోత్థితం శిరః। తత్ క్షిప్రం క్షిప్రహస్తేన రామేణ క్షిప్రకారిణా॥ ద్వితీయం రావణశిరశ్ఛిన్నం సంయతి సాయకైః। ఛిన్నమాత్రం తు తచ్ఛీర్షం పునరన్యత్ స్మ దృశ్యతే॥ తదప్యశనిసంకాశైశ్ఛిన్నం రామేణ సాయకైః। ఏవమేకశతం ఛిన్నం శిరసాం తుల్యవర్చసాం॥ న చైవ రావణస్యాంతో దృశ్యతే జీవితక్షయే॥౨౯॥ తతస్సర్వాస్త్రవిద్వీరః కౌసల్యానందవర్ధనః॥ మార్గణైర్బహుభిర్యుక్తశ్చింతయామాస రాఘవః॥౩౦॥ మారీచో నిహతో యైస్తు ఖరో యైస్తు సదూషణః॥ క్రౌంచావనే విరాధస్తు కబంధో దండకావనే। త ఇమే సాయకాస్సర్వే యుద్ధే ప్రత్యాయికా మమ॥ కిన్ను తత్కారణం యేన రావణే మందతేజసః। ఇతి చింతాపరశ్చాసీదప్రమత్తశ్చ సంయుగే॥ వవర్ష శరవర్షాణి రాఘవో రావణోరసి ॥౩౩॥ రావణోఽపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్షసేశ్వరః॥ గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయద్రణే ౩౪॥ తత్ప్రవృత్తం మహద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం॥ అంతరిక్షే చ భూమౌ చ పునశ్చ గిరిమూర్ధని॥౩౫॥ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసాం॥ పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్రమవర్తత॥౩౬॥

యుద్ధం దృష్ట్వా గగనం గగనాకారమిత్యేవం బ్రువంతస్సంతః- పునర్దదృశురిత్యన్వయః-అనుపమత్వమేవాహ గగనమితి-యథా గగనసాగరయోస్సదృశవస్త్వంతరాభావః తథా రామరావణయుద్ధస్య సదృశం యుద్ధం కించిన్నాస్తీత్యర్థః- సదృశాంతరనివృత్తిఫలకోఽనన్వయాలంకారః-రామరావణం రామరావణసంబంధి॥౨౮॥ తతః క్రుద్ధ ఇత్యాది సార్ధశ్లోకపంచకమేకం వాక్యం॥ క్షురం క్షురాగ్రబాణం-శిరః ఛిందత్ అచ్ఛినత్-ఏకవచనాత్తదానీం రావణ ఏకశిరా ఏవ యుద్ధమకరోదితి గమ్యతే- అత ఏవ వక్ష్యతి-విక్షిప్య దీర్ఘాణి నిశ్చేష్టౌ భుజావంగదభూషితావిత్యాదినా। ఛిన్నమాత్రం తు తచ్ఛీర్షమితి- తచ్ఛీర్షే ఛిన్నే తదానీమేవేత్యర్థః- ఏకశతం ఛిన్నం- ఏకోత్తరశతవారం ఛిన్నమిత్యర్థః - పునఃపునశ్శిరశ్ఛేదనం చిరతృషితశరతృష్ణానివృత్త్యర్థం- న చేతి- జీవితక్షయేవిషయే- అంతః అవధిః నిశ్చయో వా- న దృశ్యతే నాదృశ్యత॥౩౦॥ మారీచ ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం- క్రౌంచావనే కబంధః- దండకావనే విరాధ ఇత్యన్వయః-ప్రత్యాయికాః విశ్వస్తాః-త ఇమే రావణే విషయే మందతేజస అల్పశక్తికాః- అభవన్- తత్ కారణం కిం ను న జానామీతి శేషః ॥౩౪॥ తదితి॥ త్రికూటశిఖరే యుద్ధ్యతోస్తయో రాక్షసకృతగతివశేన అంతరిక్షే భూమౌ చ- పునశ్చ గిరిమూర్ధని త్రికూటశిఖరే చ తన్మహద్యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థః॥౩౫॥ దేవదానవేతి ॥ యస్య చ భావేనేతి భావలక్షణే సప్తమీ- సర్వరాత్రం - అహోరాత్రమిత్యర్థః - సప్తరాత్రమిత్యపపాఠః - వక్ష్యమాణదినసంఖ్యావిరోధాత్ - యద్వా సర్వరాత్రమిత్యపపాఠః- సప్తరాత్రమితి వా సమ్యక్పాఠః - ఫాల్గునచతుర్దశ్యాం హనుమతా లంకాదాహః పౌర్ణమాస్యాం రామస్య సముద్రతీరప్రాప్తిః- ప్రథమాద్వితీయాతృతీయాసు దర్భశయనం-అష్టమ్యాం సువేలారోహణం నవమ్యాం యుద్ధారంభ ఇతి సప్తరాత్రం రామరావణయుద్ధమితి-ఇదం చ-ఇత్థం తు నవమే హనీత్యత్ర విస్తృతం॥ రామానుజీయం॥ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసాం। పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్రమవర్తత ॥ నైవ రాత్రం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణం। రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతీతి శ్లోకద్వయం- కేషుచిత్కోశేషు పఠితం॥౩౬॥ నైవరా

త్రమ్యోమత ఇతి। రాహోరాశ్శిర ఇతివదభేదేపి భేదవ్యవహారః॥తి॥ అనూపమమితి దీర్ఘ ఆర్షః-దృష్ట్వా యుద్ధమనూపమమిత్యుత్తరం-సాగరం చాంబరప్రఖ్యమంబరం సాగరోపమమితి పాఠే-సాగరం నైల్యవైపుల్యాదినా అంబరప్రఖ్యమాకాశతుల్యమితి వక్తుం శక్యం- ఏవమంబరమపి సాగరోపమమితి-రామరావణయోర్యుద్ధం తు తదతిరిక్తతాదృశయుద్ధాసంభవాత్ స్వతుల్యమిత్యేవ వక్తుం శక్యం- తేనానుపమత్వం ఫలతీత్యనన్వయోలంకారః-సాగరశబ్దలింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥౨౮॥ తత ఇతి॥ తతస్సామ్యప్రత్యాయకవచనశ్రవణానంతరం- రావణస్య శిరః-శిరాంసి-జాతావేకవచనం-ఛిందత్-అచ్ఛినత్ - దశాస్యో వింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః। అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవ పర్వత ఇతి వశశిరస్సహితస్యైవోద్ధృత్యాభిధానాత్-శిర ఇత్యత్ర శిరాంసీత్యుక్తం-ప్రధానశిరో వా॥ ఛిన్నమాత్ర ఇతి॥ ఛిన్నమాత్రే- తచ్ఛీర్షే- తదానీమేవ అన్యచ్ఛిరోఽదృశ్యతేతి సంబంధః॥ ఏవమితి॥ ఏకశతం ఏకోత్తరశతం-ఏకోత్తరశతవారం ఛిన్నమిత్యర్థః॥ న చేతి॥ రావణస్య జీవితక్షయే విషయే అంతో నిశ్చయో నైవ దృశ్యత ఇతి॥తి॥ శిరో ఛిందత్ ఏకైకశ ఇతి శేషః-సకృద్దశశిరసాం ఛేదే తు న పునః ప్రరోహ ఇతి కతకః॥ తస్యైవ సదృశం యద్భూమౌ పతితం తస్యైవ సదృశమిత్యర్థః॥ ఏవమేవ శతం ఛిన్నమితి పాఠః- ఏవం చ భగవతస్సర్వతోభద్రచక్రపదశతం రామేణ రావణీయశిరశ్శతకమాల్యైః పూజితమితి కతకః॥౩౦॥ తి॥ క్రౌంచావనే క్రౌంచవనసంబంధిన్యవనే ఉత్త్వభేదే॥౩౧॥ త ఇమ ఇతి॥ ప్రత్యాయికాః విశ్వస్తాః-అమోఘా ఇత్యర్థః॥ ౩౪॥ తత్ప్రవృత్తమితి॥ త్రికూటశిఖరే యుధ్యతోస్తయో రాక్షసోదాత్ అంతరిక్షే భూమౌ చ త్రికూటశిఖరస్యాధస్తనభూమౌ పునశ్చ గిరిమూర్ధని త్రికూటశిఖరే చ తన్మహద్యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థః ॥ తి॥ రథయోః కామగత్వాత్తత్ర తత్ర క్రియత్కాలం స్థితేరితి భావః॥౩౫॥ దేవదానవేతి॥ దేవాదీనాం పశ్యతాం సతాం సప్తరాత్రం మహద్యుద్ధమవ

నైవ రాత్రిం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణమ్। రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతి॥ ౩౭॥ దశరథసుతరా
క్షసేంద్రయోర్జయమనవేక్ష్య రణే స రాఘవస్య। సురవరరథసారథిర్మహాన్ రణగతమేనమువాచ వాక్యమాశు॥
౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే దశోత్తరశతతమస్సర్గః. ************************ అథ సంస్మారయామాస
రాఘవం మాతలిస్తదా। అజానన్నివ కిం వీర త్వమేనమనువర్తసే॥ విసృజాస్మై వధాయ త్వమస్త్రం పైతామహం ప్రభో।
వినాశకాలః కథితో యస్సురైస్సోఽద్య వర్తతే॥ ౨॥ తతస్సంస్మారితో రామస్తేన వాక్యేన మాతలేః। జగ్రాహ స శరం దీప్తం
నిశ్శ్వసంతమివోరగమ్॥ యమస్మై ప్రథమం ప్రాదాదగస్త్యో భగవానృషిః। బ్రహ్మదత్తం మహాబాణమమోఘం యుధి
వీర్యవాన్॥ బ్రహ్మణా నిర్మితం పూర్వమింద్రార్థమమితౌజసా। దత్తం సురపతేః పూర్వం త్రిలోకజయకాంక్షి
ణః॥ యస్య వాజేషు పవనః ఫలే పావకభాస్కరౌ। శరీరమాకాశమయం గౌరవే మేరుమందరౌ॥ జాజ్వల్యమానం వపుషా
సుపుంఖం హేమభూషితమ్। తేజసా సర్వభూతానాం కృతం భాస్కరవర్చసమ్॥ సధూమమివ కాలాగ్నిం దీప్తమాశీవిషం
యథా। పరనాగాశ్వబృందానాం భేదనం క్షిప్రకారిణమ్॥ ద్వారాణాం పరిఘాణాం చ గిరీణామపి భేదనమ్। నానారుధిర
సిక్తాంగం మేదోదిగ్ధం సుదారుణమ్॥ వజ్రసారం మహానాదం నానాసమితిదారణమ్। సర్వవిత్రాసనం భీమం శ్వసంతమి
వ పన్నగమ్॥ కంకగృధ్రబలానాం చ గోమాయుగణరక్షసామ్। నిత్యం భక్ష్యప్రదం యుద్ధే యమరూపం భయావహమ్॥ నంద
నం వానరేంద్రాణాం రక్షసామవసాదనమ్। వాజితం వివిధైర్వాజైశ్చారుచిత్రైర్గరుత్మతః॥ తముత్తమేషుం లోకా
నామిక్ష్వాకుభయనాశనమ్। ద్విషతాం కీర్తిహరణం ప్రహర్షకరమాత్మనః (౧౩) అభిమంత్ర్య తతో రామస్తం మహే
షుం మహాబలః। వేదప్రోక్తేన విధినా సందధే కార్ముకే బలీ ॥౧౪॥ తస్మిన్ సంధీయమానే తు రాఘవేణ శరోత్తమే। సర్వ

త్రమితి॥ కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా॥ ౩౭॥ దశరథేతి॥ నిర్ధారణే షష్ఠీ- దశరథసుతరాక్షసేంద్రయోః రామరావణయోర్మ
ధ్యే - రాఘవస్య జయమనవేక్ష్య -మహాన్ - మహాబుద్ధిరిత్యర్థః - సురవరరథసారథిః-ఏనం రామం- ఉవాచ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-దశోత్తరశతతమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథ రావణవధః-అథ సంస్మారయామాసేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అజానన్నివ బ్రహ్మాస్త్రమజానన్నివ-ఏనం రావణం అనువర్తసే
అస్త్రస్య ప్రత్యస్త్రప్రయోగమాత్రం కరోషి- వినాశకాలః మానుషేణ వధ ఇత్యుక్తః కాలః॥ ౨॥ తతస్సంస్మారిత ఇత్యాద్యేకాదశశ్లోకానామేకాన్వ
యః॥ ప్రథమం పూర్వం దండకారణ్యే- బ్రహ్మదత్తమిత్యేతద్వివృణోతి బ్రహ్మణేత్యాదినా- యస్య వాజేష్వితి - పవనాదీనామధిదేవతాత్వేనావ
స్థానం- ఫలే శల్యే- తేజసా సారాంశేన కృతం- ద్వారాణాం పురగోపురాణాం- నానారుధిరేతి- వధ్యాసురభేదాత్ - మేదః మాంసవిశేషః-
వజ్రసారం వజ్రతుల్యదార్ఢ్యం-నానాసమితిదారణం కపటయుద్ధస్యాపి నివర్తకం- సర్వవిత్రాసనత్వే హేతుర్భీమమితి - దీప్తం శ్వసంతమితి భే
దాదుపమానభేదః-బలాః గృధ్రవిశేషాః-రక్షసాం పిశాచసహచారిణాం-యమరూపం యమతుల్యం యథా భవతి తథా-భయావహమితి-విత్రాసనా
ద్భేదః- వాజితమితి- గరుత్మతః- వాజైః పత్త్రైః- వాజితం సంజాతపత్త్రం- గరుడపత్త్రకృతపత్త్రమిత్యర్థః-లోకానాం మధ్యే ఉత్తమేషుం-ప్రహ
ర్షకరమాత్మన ఇత్యంతస్య జగ్రాహేత్యనేన సంబంధః॥ రామానుజీయం॥ ద్వారాణాం పురద్వారాణాం గోపురాణామిత్యాయావత్- పరిఘాణా
మిత్యేతత్సర్వాయుధానామప్యుపలక్షణం॥ ౧౩॥ అభిమంత్ర్యేతి॥ తతః గ్రహణానంతరం- తం ఇషుం- సందధే ॥౧౪॥ ౧౫॥ స ఇతి॥ రావణాయ చి

త్తేతి-సంబంధః-అగస్త్యాగమనాత్ప్రాగేవ సిద్ధస్య యుద్ధస్యాయమనువాదః॥ అస్మిన్ పక్షే సప్తరాత్రకృతరామరావణయుద్ధస్యాస్మిన్ రామా
యణే అశ్రూయమాణత్వేన అనుపపన్నత్వాచ్చ-సర్వరాత్రమవర్తతేతి పాఠస్సమీచీనః- సర్వరాత్రమహోరాత్రమిత్యర్థః॥ ౩౭॥ దశరథేతి॥ దశర
థసుతరాక్షసేంద్రయోరిత్యత్ర-నిర్ధారణే షష్ఠీ ॥ తి ॥ సురవరస్యేంద్రస్య రథసారథిర్మాతలిః-రణే రతో రణగతః స చాసౌ రామశ్చేతి॥
౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- దశోత్తరశతతమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథేత్యాది॥ అనువర్తసే- అనుకరోషి ఉపేక్షసే ఇతి యావత్॥ విసృజేతి॥ అస్మై ఏనం ప్రతి॥ ౨॥ యస్యేత్యాది॥ యస్య వాజేషు పక్షేషు-యస్య వా
జేషు పవన ఇత్యాదిషు పవనాదీనామధిదేవతాత్వేనావస్థానం వివక్షితం- తేజసేతి- సారాంశేన కృతం నిర్మితం- ద్వారాణాం గోపురాణాం వాజితమి
తి- గరుత్మతః- చారుచిత్రైః వాజైః- యమిత్యాద్యుక్తవిశేషణవిశిష్టం తముత్తమేషుమిత్యేతదంతం - అభిమంత్ర్యేత్యనేన సంబధ్యతే-తం మహేషు
మితి సందధ ఇత్యనేన సంబంధః॥ తి॥ బ్రహ్మదత్తం బ్రహ్మణా ఇంద్రాయ దత్తం-ఇంద్రేణ అగస్త్యద్వారా రామాయ దత్తం॥ అస్య బాణస్య బ్రహ్మాస
గ్రహవైశిష్ట్యమాహ- యస్యేతి॥ శరీరం మధ్యభాగః ఆకాశమయం ఆసమంతాత్ కాశత ఇత్యాకాశో బ్రహ్మ భగవాన్- భూతాకాశో వా- తేన వ్యా
ప్తిసామర్థ్యం-పవనవత్త్వేన గతిసామర్థ్యం పావకాదిమత్త్వేన దుస్సహత్వం। గరిమలఘుస్యాత్తత్రాహ- గౌరవ ఇతి॥ క్షిప్రకారిణం శీఘ్ర
భేదకారిణం। నానాసమితిదారణమిత్యన్వర్థం నామ భగవత్కృతమస్య - ఇక్ష్వాకూణాం రామః తత్పక్షాణాం భయనాశనం తమేషు ముఖ్యం

భూతానివిత్రేసుశ్చచాలచవసుంధరా ॥ ౧౫ ॥ సరావణాయసంక్రుద్ధోభృశమాయమ్యకార్ముకం । చిక్షేపపరమాయ
త్తస్తంశరంమర్మఘాతినం ॥ ౧౬ ॥ సవజ్రఇవదుర్ధర్షో వజ్రిబాహువిసర్జితః । కృతాంతఇవచావార్యో న్యపత
ద్రావణోరసి ॥ ౧౭ ॥ సవిసృష్టోమహావేగశ్శరీరాంతకరశ్శరః । బిభేదహృదయంతస్య రావణస్యదురాత్మనః ॥ ౧౮ ॥
రుధిరాక్తస్సవేగేనజీవితాంతకరశ్శరః । రావణస్యహరన్ప్రాణాన్ వివేశధరణీతలం ॥ ౧౯ ॥ సశరోరావణంహ
త్వారుధిరార్ద్రీకృతచ్ఛవిః । కృతకర్మానిభృతవత్స్వతూణీంపునరాగమత్ ॥ ౨౦ ॥ తస్యహస్తాద్ధతస్యాశు కార్ముకంత
త్ససాయకం । నిపపాతసహప్రాణైర్భ్రశ్యమానస్యజీవితాత్ ॥ ౨౧ ॥ గతాసుర్భీమవేగస్తునైరృతేంద్రోమహాద్యు
తిః । పపాతస్యందనాద్భూమౌవృత్రోవజ్రహతోయథా ॥ ౨౨ ॥ తందృష్ట్వాపతితంభూమౌహతశేషానిశాచరాః । హత
నాథాభయత్రస్తాః సర్వతస్సంప్రదుద్రువుః ॥ ౨౩ ॥ నర్దంతశ్చాభిపేతుస్తాన్ వానరాద్రుమయోధినః ॥ ౨౩½ ॥
దశగ్రీవవధందృష్ట్వావిజయంరాఘవస్యచ । అర్దితావానరైర్హృష్టైర్లంకామభ్యపతన్భయాత్ । గతాశ్రయత్వా
త్కరుణైర్బాష్పప్రస్రవణైర్ముఖైః ॥ ౨౫ ॥ తతోవినేదుస్సంహృష్టావానరాజితకాశినః । వదంతోరాఘవజయం
రావణస్యచతద్వధం ॥ ౨౬ ॥ అథాంతరిక్షేవ్యనదత్సౌమ్యస్త్రిదశదుందుభిః । దివ్యగంధవహస్తత్రమారుతస్ససుఖోవ
వౌ ॥ ౨౭ ॥ నిపపాతాంతరిక్షాచ్చపుష్పవృష్టిస్తదాభువి । కిరంతీరాఘవరథందురవాపామనోరమా ॥ ౨౮ ॥ రాఘవస్త
వసంయుక్తాగగనేపిచశుశ్రువే । సాధుసాధ్వితివాగగ్ర్యాదైవతానాంమహాత్మనాం ॥ ౨౯ ॥ ఆవివేశమహాహర్షో దేవా
నాంచారణైస్సహ । రావణేనిహతేరౌద్రేసర్వలోకభయంకరే ॥ ౩౦ ॥ తతస్సకామంసుగ్రీవమంగదంచమహాబలం । చ
కారరాఘవఃప్రీతోహత్వారాక్షసపుంగవం ॥ ౩౧ ॥ తతఃప్రజగ్ముఃప్రశమంమరుద్గణాదిశఃప్రసేదుర్విమలంనభోభవ
త్ । మహీచకంపేనహిమారుతోవవౌస్థిరప్రభశ్చాప్యభవద్దివాకరః ॥ ౩౨ ॥ తతస్తుసుగ్రీవవిభీషణాదయస్సుహృద్విశే
షాస్సహలక్ష్మణాస్తదా । సమేత్యహృష్టావిజయేనరాఘవంరణేభిరామంవిధినాహ్యపూజయన్ ॥ ౩౩ ॥ సతునిహతరిపు
స్థిరప్రతిజ్ఞస్స్వజనబలాభివృతోరణేరరాజ । రఘుకులనృపనందనోమహౌజాస్త్రిదశగణైరభిసంవృతోయథేంద్రః ॥
౩౪ ॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండేఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః. ********************************

భ్రాతరంనిహతందృష్ట్వాశయానంరామనిర్జితం । శోకవేగపరీతాత్మావిలలాపవిభీషణః ॥ ౧ ॥ వీరవిక్రాంత
విఖ్యాతవినీతనయకోవిద । మహార్హశయనోపేతకింశేషేద్యహతోభువి ॥ విక్షిప్యదీర్ఘౌనిశ్చేష్టౌభుజావంగదభూషితౌ
ముకుటేనాపవృత్తేనభాస్కరాకారవర్చసా ॥ ౩ ॥ తదిదంవీరసంప్రాప్తంమయాపూర్వంసమీరితం । కామమోహపరీతస్య

క్షేపేత్యన్వయః ॥ ౧౬ ॥ సవజ్రఇతి ॥ వజ్రిబాహువిసర్జితోవజ్రఇవేత్యన్వయః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ సశరఇతి ॥ నిభృతవత్ వినీతవత్ ॥ ౨౦ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రా
ణైస్సహజీవితాత్ ప్రాణధారణయత్నాత్ భ్రశ్యమానస్యతస్యహస్తాత్ ససాయకంకార్ముకంపపాత ॥ ౨౧ ॥ ౨౩ ॥ నర్దంతశ్చేత్యర్ధమే
కంవాక్యం ॥ ౨౩½ ॥ దశగ్రీవేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ ముఖైః ఉపలక్షితాః రాక్షసాఇతిశేషః ॥ ౨౫ ॥ తతఇతి ॥ తద్వధం-తంవధం ॥ ౨౬ ॥
౨౭ ॥ రాఘవేతి ॥ రాఘవస్తవసంయుక్తావాగిత్యన్వయః ॥ ౨౯ ॥ ఆవివేశేతి ॥ చారణైస్సహ- చారణైస్సహితాన్ దేవానిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ తతఇతి ॥ సు
గ్రీవస్యైవరాజత్వేనప్రత్యుపకారాయాంగదేనాపిరావణవధస్యకాంక్షితత్వాత్ సకామత్వం ॥ ౩౧ ॥ తతఇతి ॥ ప్రశమంప్రసాదం-మరుద్గణాః దే
వగణాః-మహీనచకంపే-మహీకంపాభావస్యశుభసూచకత్వాదిత్యాహుః-రావణవధపర్యంతంసకంపాస్థితామహీతద్వధానంతరంనిష్కంపాభ
వదితిచాహుః-వవౌ-సుఖమితిశేషః ॥ ౩౨ ॥ తతస్త్వితి ॥ సుహృద్విశేషాః జాంబవదాదయః-హిశబ్దః పాదపూరణే-విజయేనహృష్టాఇత్యన్వయః-విధి
నాక్రమేణ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ఫాల్గునామావాస్యాయాంరావణవధః-యద్వాచైత్రశుద్ధప్రతిపద్విశిష్టామావాస్యాయాంప్రాతఃకాలేరావణవధః-పూ
ర్వాంసర్వరాత్రమవర్తతేత్యుక్తేః ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋
అథభ్రాతృవధదర్శనేనహఠాత్ ప్రవృత్తంప్రకృతిసంబంధకృతంశోకంసోఢుమశక్నువన్విభీషణోవిలపతి-భ్రాతరమిత్యాది ॥ శయానంశయా
నమివస్థితం-శోకవేగపరీతాత్మాశోకవేగేనపరీతమనస్కః-వేగశబ్దేనహఠకృతశ్శోకఇతిద్యోత్యతే ॥ ౧ ॥ వీరేత్యాది ॥ వినీతవిద్యాసుశిక్షిత-వక్ష్యేత్య
స్యశ్లోకస్యపూర్వశ్లోకేనాన్వయః- భుజావిత్యనేనాంత్యయుద్ధేద్విభుజస్థితిర్గమ్యతే - ముకుటేన- ఉపలక్షితఇతిశేషః- అపవృత్తేనపతనవేగాదీష
చ్చలితేన ॥ ౩ ॥ తదిదమితి ॥ మయాపూర్వంసమీరితంయద్వచః కామమోహపరీతస్య తేనరుచితంనేష్టమాసీత్ తదిదంవచఃసంప్రాప్తం-త్వయాను

త్యేత్యనేనాన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ౧౯ ॥ సశరఇతి ॥ నిభృతవత్ వినీతవత్ ॥ ౩౧ ॥ తతఃప్రజగ్మురితి ॥ ప్రజగ్ముః ప్రశమంప్రసాదం-మరుద్గణాదేవగణాః-మహీ
నచకంపే-మారుతోవవౌసుఖమితిశేషః-అమావాస్యాయాంరావణవధః ॥ ౩౫ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యాయాంయుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ॥ ౪ ॥ యదిత్యాది ॥ నన్వయమితి ॥

యత్తేనరుచితంవచః ॥ ౩ ॥ యన్నదర్పాత్ప్రహస్తో వా నేంద్రజిన్నాపరేజనాః । న కుంభకర్ణోఽతిరథో నాతికాయో నరాంతకః॥ నస్త్వయంత్వమమన్యేథాస్తస్యోదర్కోఽయమాగతః ॥ ౫ ॥ గతస్సేతుస్సునీతానాం గతో ధర్మస్య విగ్రహః॥ గతస్సత్త్వస్య సంక్షేపః ప్రస్తావానాం గతిర్గతా ॥౬॥ ఆదిత్యః పతితో భూమౌ మగ్నస్తమసి చంద్రమాః ॥ చిత్రభానుః ప్రశాంతార్చిర్వ్యవసాయో నిరుద్యమః । అస్మిన్నిపతితే భూమౌ వీరే శస్త్రభృతాంవరే ॥౮॥ కిం శేషమివ లోకస్య హతవీరస్య సాంప్రతం । రణే రాక్షసశార్దూలే ప్రసుప్త ఇవ పాంసుషు ॥ ౯ ॥ ధృతిప్రవాళః ప్రసహాగ్ర్యపుష్పస్తపోబలశ్శౌర్యనిబద్ధమూలః। రణే మహాన్ రాక్షసరాజవృక్షస్సంమర్దితో రాఘవమారుతేన ॥౧౦॥ తేజోవిషాణః కులవంశవంశః కోపప్రసాదాపరగాత్రహస్తః । ఇక్ష్వాకుసింహావగృహీతదేహస్సుప్తః క్షితౌ రావణగంధహస్తీ ॥౧౧॥ పరాక్రమోత్సాహవిజృంభితార్చిర్నిశ్వాసధూమస్స్వబలప్రతాపః । ప్రతాపవాన్ సంయతి రాక్షసాగ్నిర్నిర్వాపితో రామపయోధరేణ ॥౧౨॥ సింహర్క్షలాంగూలకకుద్విషాణః పరాభిజిద్గంధనగంధహస్తీ। రక్షోవృషశ్చాపలకర్ణచక్షుః

భూతమిత్యర్థః॥ ౩॥ యదిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ యత్పాపకర్మ ప్రహస్తో దర్పాత్ నామన్యతేతి విపరిణామేనానుషజ్యతే- ఏవం సర్వత్ర యోజనీయం- అతిరథ ఇత్యతికాయవిశేషణం- అమన్యథాః అమన్యథాః ఏత్వమార్షం- తృణీకృతవానసీత్యర్థః- తస్య సీతాహరణరూపస్య- ఉదర్కః ఫలమాగతం॥ ౫॥ గత ఇతి॥ సునీతానాం నయానాం- సేతుః మర్యాదా- ధర్మస్య విగ్రహః విరోధః- యద్వా- అధర్మస్యేతి ఛేదః- నిగ్రహః దేహః- యద్వా ధర్మస్య విగ్రహః దేహః- ఏషోఽగ్నిహోత్రీ చ మహాతపాశ్చేత్యాదినా రావణస్య ధార్మికత్వకథనాత్- సత్త్వస్య బలస్య- సంక్షేపః సంగ్రహః- ప్రస్తావానాం ప్రకృష్టస్తుతీనాం- గతిర్విషయః॥ ౬॥ ఆదిత్య ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ అస్మిన్నితి- అస్మిన్నిపతితే ఆదిత్యః పతిత ఇత్యాద్యభేదాతిశయోక్తిః- చిత్రభానుః వహ్నిః- సూర్యవహ్నీ చిత్రభానూ ఇత్యమరః- వ్యవసాయో నిరుద్యమః- రావణసదృశాశ్రయాభావాత్ వ్యవసాయః ఉత్సాహశక్తిః- నిర్వ్యాపారోఽభూదిత్యర్థః॥౮॥ కిం శేషమివేతి॥ రాక్షసశార్దూలే రావణే- పాంసుషు ప్రసుప్త ఇవ స్థితే- మృత ఇతి యావత్- సాంప్రతం హతవీరస్య లోకస్య కిమివ శేషం సర్వం శూన్యమభూదిత్యర్థః॥ ౯॥ ధృతీతి॥ ధృతిరేవ ప్రవాళో యస్య స తథా- ధైర్యం హి వృక్షస్య పల్లవవత్ ప్రథమఫలం- ప్రసహ ఇతి ప్రసహః పచాద్యచ్- భావప్రధానో నిర్దేశః- స ఏవ అగ్ర్యపుష్పం శ్రేష్ఠపుష్పం యస్య స తథా- ప్రసహనం హి పుష్పవత్ కార్యఫలస్య అవ్యవహితహేతుః- తప ఏవ బలం స్థైర్యం యస్య స తథా- శౌర్యమేవ నిబద్ధమూలం నిశ్చలమూలం యస్య స తథా. శౌర్యమూలత్వాత్తపః ప్రభృతీనాం సర్వేషాం॥ ౧౦॥ తేజ ఇతి॥ తేజః పరాక్రమ ఏవ విషాణో యస్య స తథా- తేజో హి విషాణవత్ పరమర్దకమితి. కులవంశవంశః కులం పితృపితామహాదయః తేషాం వంశః వర్గః స ఏవ వంశః పృష్ఠావయవవిశేషో యస్య స తథా- వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవేఽపి చేత్యుభయత్రాపి విశ్వః- కులే న హి వంశేనేవ స్వాశ్రితధారణం- కోప ఏవాపరగాత్రం శిరోవ్యతిరిక్తశరీరం యస్య స తథా - ప్రసాద ఏవ హస్తో యస్య స తథా- కోపస్య బహుత్వాదపరగాత్రత్వేన రూపణం. ఇక్ష్వాకుః రామః- స ఏవ సింహః తేన అవగృహీతదేహః- రావణగంధహస్తీ రావణ ఏవ మత్తగజః- క్షితౌ సుప్తః- మృత ఇత్యర్థః॥ ౧౧॥ పరాక్రమేతి॥ పరాక్రమోత్సాహావేవ విజృంభితార్చిః విస్తృతజ్వాలః- నిశ్వాస ఏవ ధూమో యస్య స తథా - స్వబలప్రతాపః స్వబలోష్ణః- ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ- రాక్షసాగ్నిః రామపయోధరేణ నిర్వాపితః॥౧౨॥ సింహేతి॥ సింహర్క్షాః రాక్షసాః- త ఏవ లాంగూలకకుద్విషాణాని యస్య స తథా- సింహర్క్షాః రాక్షసాః ప్రోక్తా యక్షా ఉష్ణీషిణో మతా ఇతి నిఘంటుః- యద్వా- సింహర్క్షం మూలానక్షత్రం- తచ్చ రాక్షసనక్షత్రం- యథాహ జ్యోతిషే కాశ్యపః- అగ్నిర్విశాఖా విశాఖా చ ఆశ్లేషా శతతారకా, ధనిష్ఠా చిత్రయా యుక్తా జ్యేష్ఠా మూలా చ రాక్షసా ఇతి। తత్సంబంధాద్రాక్షసా అపి తచ్ఛబ్దేనోచ్యంతే- రాక్షసస్య పృథగర్వహేతుత్వేన లాంగూలాదిత్వేన రూపణం- పరాన్ అభిజయతీతి పరాభిజిత్- గంధనే పరోత్పాదనే గంధహస్తీ ముఖ్యః- గంధనం సూచనోత్సాహహింసనేషు ప్రకాశన ఇతి విశ్వః- చాపలం విషయలౌల్యం తదేవ కర్ణచక్షుషీ యస్య

అమన్యథాః- ఏత్వమార్షం ॥ ౫ ॥ గత ఇతి॥ సేతుః మర్యాదా- సునీతానాం నయానాం- సంక్షేపః- సంక్షిప్యత ఇతి సంక్షేపః సంగ్రహః- ప్రస్తావానాముచితోక్తీనాం- స్తుతీనాం వా॥ ౬ ॥ ఆదిత్య ఇత్యాది॥ వ్యవసాయః ఉత్సాహశక్తిః - రావణసదృశాశ్రయణీయస్యాభావాద్వ్యవసాయో నిర్వ్యాపారోఽభూదిత్యర్థః- అస్మిన్నిపతితే భూమావిత్యర్ధం పూర్వశేషం॥ ౮॥ కిం శేషమివేత్యర్ధముత్తరశేషం- పాంసుషు ప్రసుప్త ఇవ స్థితే సతి- సాంప్రతం హతవీరస్య లోకస్య కిం శేషం. న కించిదవశిష్టమిత్యర్థః॥౯॥ ధృతిప్రవాళ ఇతి॥ ప్రసహాగ్ర్యపుష్పః- ప్రసహత ఇతి ప్రసహః- పచాద్యచ్ భావప్రధానోఽయం నిర్దేశః ప్రసహః ప్రసహత్వం- తదేవాగ్ర్యపుష్పం యస్య సః- ప్రసవాగ్ర్యపుష్ప ఇతి పాఠే. ప్రసవస్సంతానః॥ ౧౦॥ తేజోవిషాణ ఇతి॥ కులవంశవంశః- కులం పితృపితామహాదయః- తేషాం వంశో వర్గః- స ఏవ వంశః పృష్ఠావయవవిశేషో యస్య సః- వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవేఽపి చేతి విశ్వః - కోపప్రసాదాపరగాత్రహస్తః- కోపాపరగాత్రః- ప్రసాదహస్తశ్చేత్యర్థః- ఇక్ష్వాకుః రఘునాథః ॥ ౧౧ ॥ పరాక్రమేతి॥ పరాక్రమోత్సాహావేవ విజృంభితార్చిః- స్వబలమేవ ప్రతాపః- ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ ॥ ౧౨॥ సింహర్క్షేతి ॥ సింహర్క్షలాంగూలకకుద్విషాణః- సింహర్క్షాః రాక్షసాః- త ఏవ లాంగూలకకుద్విషాణాని యస్య సః- సింహర్క్షా రాక్షసాః ప్రోక్తా యక్షా ఉష్ణీషిణో మతా ఇతి శాశ్వతః. పరానభిజయతీతి పరాభిజిత్- గంధనగంధహస్తీ గంధనే ఉత్సాదనే గంధహస్తీ మదగజతుల్యః - గంధనం సూచనోత్సాహహింసనేషు ప్రకాశన ఇతి వి

క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రహతోఽవసన్నః ॥ ౧౩ ॥ వదంతం హేతుమద్వాక్యం పరిమృష్టార్థనిశ్చయం । రామశ్శోకసమావిష్టమి
త్యువాచ విభీషణం ॥ ౧౪ ॥ నాయం వినష్టో నిశ్చేష్టస్సమరే చండవిక్రమః । అత్యున్నతమహోత్సాహః పతితోఽయమశంకి
తః ॥ ౧౫ ॥ నైవం వినష్టాశ్శోచ్యంతే క్షత్రధర్మమవస్థితాః । వృద్ధిమాశంసమానా యే నిపతంతి రణాజిరే ॥ ౧౬ ॥ యేన
సేంద్రాస్త్రయో లోకాస్త్రాసితా యుధి ధీమతా । తస్మిన్ కాలసమాయుక్తే న కాలః పరిశోచితుం ॥ ౧౭ ॥ నైకాంతవిజ
యో యుద్ధే భూతపూర్వః కదాచన । పరైర్వా హన్యతే వీరః పరాన్వా హంతి సంయుగే ॥ ౧౮ ॥ ఇయం హి పూర్వైర్వ్యస్సం
దిష్టా గతిః క్షత్రియసమ్మతా । క్షత్రియో నిహతస్సంఖ్యే న శోచ్య ఇతి నిశ్చయః ॥ ౧౯ ॥ తదేవం నిశ్చయం దృష్ట్వా తత్త్వమా
స్థాయ విజ్వరః । యదిహానంతరం కార్యం కల్ప్యం తదనుచింతయ ॥ ౨౦ ॥ తముక్తవాక్యం విక్రాంతం రాజపుత్రం విభీష
ణః । ఉవాచ శోకసంతప్తో భ్రాతుర్హితమనంతరం ॥ ౨౧ ॥ యోఽయం విమర్దేషు న భగ్నపూర్వస్సురైస్సమేతైస్సహ
వాసవేన । భవంతమాసాద్య రణే విభగ్నో వేలామివాసాద్య యథా సముద్రః ॥ ౨౨ ॥ అనేన దత్తాని సుపూజితాని భుక్తా
శ్చ భోగా నిభృతాశ్చ భృత్యాః । ధనాని మిత్రేషు సమర్పితాని వైరాణ్యమిత్రేషు చ యాపితాని ॥ ౨౩ ॥ ఏషోఽహితాగ్ని
శ్చ మహాతపాశ్చ వేదాంతగః కర్మసు చాగ్ర్యవీర్యః । ఏతస్య యత్ప్రేతగతస్య కృత్యం తత్కర్తుమిచ్ఛామి తవ ప్రసా
దాత్ ॥ ౨౪ ॥ స తస్య వాక్యైః కరుణైర్మహాత్మా సంబోధితస్సాధు విభీషణేన । ఆజ్ఞాపయామాస నరేంద్రసూనుస్స్వ
ర్గీయమాధానమదీనసత్త్వః ॥ ౨౫ ॥ మరణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయోజనం । క్రియతామస్య సంస్కారో

స్యస తథా- రక్షోవృషః రావణవృషభః - క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రేణ రామశార్దూలేన- హతః అవసన్నః మృతః ॥ ౧౩ ॥ వదంతమితి ॥ పరిమృష్టార్థని
శ్చయం కృతార్థనిశ్చయం ॥ ౧౪ ॥ నాయమితి ॥ అయం నిశ్చేష్టః నిర్విక్రమః- న వినష్టః- అపి త్వయం సమరే చండవిక్రమః- అత్యున్నతమహోత్సాహః-
అశంకితః- పతితః వినష్టః ॥ ౧౫ ॥ యది సమరే విక్రమ్య నష్టః తతః కిమిత్యత్రాహ- నైవమిత్యాది ॥ యే వృద్ధిం పరలోకవృద్ధిం- ఆశంసమానాః ఆకాంక్ష
మాణాస్సంతః- రణాజిరే నిపతంతి- క్షత్రధర్మమవస్థితాః శూరధర్మవ్యవస్థితాః - ఏవం వినష్టాః తే- న శోచ్యంతే ॥ ౧౬ ॥ న కేవలం సమరమరణాదేవ
న శోచ్యః కింతు యశఃప్రత్యాసక్త్యాపీత్యాహ- యేనేతి ॥ యేన విత్రాసితాః- తస్మిన్ రావణే కాలసమాయుక్తే- శోచితుం న కాలః నావసరః- తద్విష
యే శోకో న యుక్తః వీరస్వర్గగమనాదితి భావః ॥ ౧౭ ॥ తథాపి మరణే సతి కథం న శోచితవ్యమిత్యాశంక్య జయవత్ పరాజయోఽపి న శోకస్థానమిత్యా
హ- నైకాంతేతి ॥ ఏకాంతవిజయః న భూతపూర్వః ఇతః పూర్వం న భూతః- అనైకాంత్యముపపాదయతి పరైర్వేతి ॥ ౧౮ ॥ క్షత్రధర్మపర్యాలోచనేనాపి న
శోచ్య ఇత్యాహ- ఇయం హీతి ॥ క్షత్రియః శూరః ॥ ౧౯ ॥ తదేవమితి ॥ దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా తత్త్వమాస్థాయ పరమార్థబుద్ధిమవలంబ్య- జనిమతామవశ్యం మృ
త్యుం జ్ఞాత్వేత్యర్థః- విజ్వరః నిశ్శోకః- యత్ కార్యం కర్మ- కల్ప్యం అనుష్ఠేయం - తదనుచింతయ- కల్ప్యమితి పాఠే- యత్ కార్యం కల్ప్యం- యో
గ్యమిత్యర్థః - కల్ప్యో యోగ్యశ్చ తే సమా ఇతి నిఘంటుః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ యోఽయమితి ॥ విమర్దేషు సమరేషు అనేన మహావీరతయా సమ్యక్
సుసంస్కారమర్హతీత్యుక్తం ॥ ౨౨ ॥ ధర్మశీలత్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ- అనేనేతి ॥ దత్తాని దానాని కృతాని- సుపూజితాని- గురుదైవతానీతి శేషః-
నిభృతాః నితరాం భృతాః- యాపితాని- సఫలీకృతానీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఆహితాగ్న్యాదిత్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ- ఏషోఽహితాగ్నిరితి ॥ హితాగ్నిః ఆ
హితాగ్నిః- సంధిరార్షః- వేదాంతం గచ్ఛతి జానాతీతి వేదాంతగః- కర్మసు చాగ్ర్యవీర్యః- కర్మశూర ఇత్యర్థః- ప్రేతగతస్య ప్రేతత్వం గతస్య-
ఇచ్ఛామి- పుత్రాణాం వినష్టత్వేన భ్రాతురేవాధికారిత్వాదితి భావః ॥ ౨౪ ॥ స తస్యేతి ॥ కరుణైరిత్యనేన దుఃఖాతిశయాదిదానీమేవముక్తమితి ద్యో
త్యతే- వక్ష్యతి హి- నాహమస్య సంస్కారం కరిష్యామీతి- స్వర్గీయం స్వర్గాయ హితం- ఆధానం అంత్యేష్టిసంజ్ఞికం కర్మ ॥ ౨౫ ॥ వైరాతిరేకాత్ సంస్కార
మను ద్వేష ఇతి న శంకనీయమిత్యాహ- మరణేతి ॥ మరణానంతరమపి వైరకరణం నిష్ప్రయోజనమిత్యాహ- నిర్వృత్తమితి- ప్రయోజనం సీతాలాభరూపం
అస్య- సంస్కారః యాయజూకోచితస్సంస్కారః క్రియతాం - మమాప్యేష యథా తవ- తవ యథా భ్రాతా తథా మమాపి భ్రాతా- మద్భ్రాతృ

శ్వః- చాపలకర్ణచక్షుః- చాపలం ధర్మస్ఖలనం- తదేవ కర్ణ చక్షుషీ యస్య సః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ నాయమితి ॥ అయం నిశ్చేష్టః నిర్విక్రమో న వినష్టః- అపి తు సమరే
చండవిక్రమః- ఉన్నతమహోత్సాహః - అశంకితః- పతితః నష్టః ॥ ౧౫ ॥ తతః కిమిత్యత ఆహ- నైవం వినష్టా ఇతి ॥ యే వృద్ధిమాశంసమానాః రణాజిరే నిప
తంతి- క్షత్రధర్మవ్యవస్థితాః ఏవం వినష్టాస్తే న శోచ్యంతే ॥ ౧౬ ॥ న కేవలం సమరమరణాదేవాశోచ్యత్వం కింతు యశఃప్రతాపసంపత్త్యాపీత్యాహ-
యేన సేంద్రా ఇతి ॥ ౧౭ ॥ తథాపి మరణే సతి శోచితవ్యమిత్యాశంక్య జయవత్పరాజయోఽపి న శోకస్థానమిత్యాహ- నైకాంతవిజయ ఇతి ॥ ౧౮ ॥ క్షత్రధ
ర్మపర్యాలోచనయాపి న శోచ్య ఇత్యాహ- ఇయం హీతి ॥ ౧౯ ॥ తదేవమితి ॥ దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా- తత్త్వమాస్థాయ నిశ్చితతత్త్వమవలంబ్య- కల్ప్యం అనుష్ఠేయం ॥
౨౨ ॥ అనేనేతి ॥ దత్తాని దానాని కృతాని- సుపూజితాని- స్వనుష్ఠితాని- నిభృతాః సతతం పోషితాః ॥ ౨౩ ॥ ఏష ఇతి ॥ ఆహితాగ్నిః- కర్మసు అగ్ర్య
శూరః కర్మఠః- ప్రేతగతస్య ప్రేతత్వం గతస్య ॥ ౨౪ ॥ స తస్యేతి ॥ సంబోధితః ఆజ్ఞప్తః- స్వర్గీయం స్వర్గాయ హితం- ఆధానం సంస్కారం ॥
౨౬ ॥ గాయత్ర్యాః వింశతితమాక్షరం మరణాంతాని వైరాణీత్యస్య శ్లోకస్య ద్వావశాక్షరేణ న ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి- మరణాంతాని వైరాణి నిర్వృత్తం
నః ప్రయోజనం- క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ- ఏష రావణః- తవ యథా మమాపి తథా- మమాపి స్నేహవిషయ ఇత్యర్థః- అష్ట

మమాప్యేషయథాతవ ॥౨౬॥ ఇతిశ్రీరామాయణే యుద్ధకాండే ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.************
రావణంనిహతంశ్రుత్వారాఘవేణమహాత్మనా । అంతఃపురాద్వినిష్పేతూరాక్షస్యశ్శోకకర్శితాః ॥ వార్యమాణాస్సుబహుశోవేష్టంత్యఃక్షితిపాంసుషు । విముక్తకేశ్యోదుఃఖార్తాగావోవత్సహతాఇవ ॥౨॥ ఉత్తరేణవినిష్క్రమ్యద్వారేణసహరాక్షసైః । ప్రవిశ్యాయోధనంఘోరంవిచిన్వంత్యోహతంపతిం ॥ రాజపుత్రేతివాదిన్యోహానాథేతిచసర్వశః।పరిపేతుఃకబంధాంకాంమహీంశోణితకర్దమాం॥ ౪॥ తాబాష్పపరిపూర్ణాక్ష్యోభర్తృశోకపరాజితాః। కరేణ్వఇవనర్దంత్యోవినేదుర్హతయూథపాః ॥ ౫ ॥ దదృశుస్తంమహావీర్యంమహాకాయంమహాద్యుతిం। రావణంనిహతంభూమౌనీలాంజనచయోపమం ॥౬॥ తాఃపతింసహసాదృష్ట్వాశయానంరణపాంసుషు । నిపేతుస్తస్యగాత్రేషుఛిన్నావనలతాఇవ ॥౭॥ బహుమానాత్పరిష్వజ్యకాచిదేనంరురోదహ । చరణౌకాచిదాలింగ్యకాచిత్కంఠేవలంబ్యచ॥ ఉద్ధృత్యచభుజౌకాచిద్భూమౌస్మపరివర్తతే । హతస్యవదనందృష్ట్వాకాచిన్మోహముపాగమత్ ॥ కాచిదంకేశిరఃకృత్వారురోదముఖమీక్షతీ। స్నాపయంతీముఖంబాష్పైస్తుషారైరివపంకజం ॥౧౦॥ ఏవమార్తాఃపతిందృష్ట్వారావణంనిహతంభువి । చుక్రుశుర్బహుధాశోకాద్భూయస్తాఃపర్యదేవయన్ ॥ ౧౧ ॥ యేనవిత్రాసితశ్శక్రోయేనవిత్రాసితోయమః। యేనవైశ్రవణోరాజాపుష్పకేణవియోజితః ॥ గంధర్వాణామృషీణాంచసురాణాంచమహాత్మనాం । భయంయేనమహద్దత్తంసోయంశేతేరణేహతః ॥౧౩॥ అసురేభ్యస్సురేభ్యోవాపన్నగేభ్యోపివాతథా । నభయంయోవిజానాతితస్యేదంమానుషాద్భయం ॥౧౪॥ అవధ్యోదేవతానాంయస్తథాదానవరక్షసాం । హతస్సోయంరణేశేతేమానుషేణపదాతినా ॥ ౧౫॥ యోనశక్యస్సురైర్హంతుంనయక్షైర్నాసురైస్తథా । సోయంకశ్చిదివాసత్త్వోమృత్యుంమర్త్యేనలంభితః ॥౧౬॥ ఏవంవదంత్యోబహుధారురుదుస్తస్యతాఃస్త్రియః । భూయఏవచదుఃఖార్తావిలేపుశ్చపునఃపునః ॥ ౧౭ ॥ అశృణ్వతాచసుహృదాంసతతంహితవాదినాం। మరణాయాహృతాసీతాఘాతితాశ్చనిశాచరాః ॥ ౧౮ ॥ఏతాస్సమమిదానీంతేవయమాత్మాచపాతితాః ॥ ౧౮½॥బ్రువాణోపిహితంవాక్యమిష్టోభ్రాతావిభీషణః॥ ధృష్టంపరుషితోమోహాత్త్వయాత్మవధకాంక్షిణా ॥ ౧౯½ ॥ యదినిర్యాతితాతేస్యాత్సీతారామాయమైథిలీ ॥ ననస్స్యాద్వ్యసనంఘోర

భూతస్యతవభ్రాతృత్వాత్ - త్వమస్యదోషందృష్ట్వానకరోషిచేదహమేవకరిష్యామి- భ్రాతృషుయేనకేనాపికర్తవ్యమితిభావః- అత్రశ్లోకే-నవతిగాయత్ర్యక్షరం। అత్రాచార్యావ్యాచఖ్యుః- మరణాంతానివైరాణి- ఋషిజనస్థానభ్రంశమైథిలీహరణమత్ప్రాణభూతజటాయువిధ్వంసనప్రభృతిమద్వేషాచరణమితఃపరంకర్తుంనశక్నోతీతిభావః - నివృత్తంనఃప్రయోజనం - యదివారావణస్స్వయమితివదతామయాప్యస్యవిషయేకించిచ్ఛుభంకర్తవ్యమితిమనసికృతం - తదనేన - ద్విధాభజ్యేయమప్యేవంననమేయంతుకస్యచిదితివదతాప్రతిహతం - తత్కారణస్యేదానీమపసరస్సంజాతఇతిభావః-క్రియతామస్యసంస్కారః- మత్కృతహితప్రతిషేధానర్హావస్థాఇదానీమస్యసంజాతా- అతోయంత్వాజ్యః-అతఃపరంయత్కర్తవ్యంతత్కార్యమేష- మమాప్యేషయథాతవ- అయంమచ్చిత్తానుకూలోజాతః అతోవన్మిత్రభూతోభవానపితమనువర్తితుమర్హతి- ఏషమేయథాతథాతవాపీత్యన్వయః-అథవా-ఏషఃతవయథాతథామమాపి- అస్యసంస్కారస్తవయథాప్రాప్తః తథామమాపీత్యర్థః భవానస్యసంస్కారంనకరోతిచేదహమేవకరోమి- బంధుషుయేనకేనాపికర్తవ్యంఖల్విదం- తద్దూరేతిష్ఠ అహమేవకరిష్యామీత్యర్థఇతి॥ ౨౬॥
ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.❁❁❁❁❁
అథరావణాంతఃపురస్త్రీవిలాపః-రావణమిత్యాది-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥వత్సహతాఃహతవత్సాః॥౨॥ ఉత్తరేణేత్యాది-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥శోణితైఃకర్దమోయస్యాస్తాంశోణితకర్దమాం॥౪॥ తాఇతి॥ హతయూథపాఇతికరేణువిశేషణంఅతఏవనర్దంత్యఃకరేణ్వఇవనేదురిత్యన్వయః॥౫॥౭॥బహుమానాదిత్యాది-శ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥పరివర్తతేవేష్టతే- ఈక్షతీఈక్షమాణా॥౧౦॥ ఏవమితి॥చుక్రుశురితి- క్రోశఃనిరక్షరధ్వనిః-పరిదేవనంసాక్షరశబ్దః॥౧౧॥౧౩ ॥ అసురేభ్యఇతి॥ మానుషాద్భయం- జాతమితిశేషః॥౧౫॥ యఇతి॥ కశ్చిదివ-యఃకశ్చిత్పురుషఇవ-లంభితఃప్రాపితః॥౧౭॥అశృణ్వతేతి॥సుహృదాంసుహృద్భ్యః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-వచనమితివాశేషః-అశృణ్వతాత్వయా॥౧౮॥ఏతాఇతి ఏతావయం- తేరాక్షసాః-ఆత్మాచ-సమంయుగపత్-ఇదానీంపాతితాఃమారితాఇత్యర్థః॥౧౮½॥బ్రువాణఇతి॥ఇష్టఃప్రీతిమాన్॥౧౯½॥యదీత్యాది

స్సంస్క్రియతాం-శంకాంమాకుర్వితిభావః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.
౧॥ రావణమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ వార్యమాణాఇతి॥వత్సహతాఃహతవత్సాః॥ ౧౫॥యఇతి॥ లంభితఃప్రాపితః॥౧౭॥ అశృణ్వతేతి॥ సుహృదాం- వాక్యమితిశేషః॥ ౧౮॥ ఏతాఇతి॥ ఏతావయంతేరాక్షసాఃఆత్మాత్వంచ-సమమేకకాలమేవపాతితాః॥౧౮½॥బ్రువాణఇతి॥ దృష్టంప్రత్యక్షం॥ ౧౯½॥ యదీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ తేత్వయానిర్యాతితాప్రత్యర్పితాచేత్ ॥ వృత్తకామఇతి॥వృత్తకామఃని

మిదంమూలహారంమహత్ । వృత్తకామోభవేద్భ్రాతా రామోమిత్రకులంభవేత్ ॥ వయంచాపిధవాస్సర్వాస్సకా
మానచశత్రవః ॥౨౧॥ త్వయాపునర్నృశంసేనసీతాంసంరుంధతాబలాత్ ॥ రాక్షసావయమాత్మాచత్రయంతుల్యం
నిపాతితం ॥౨౨॥ నకామకారఃకామంవాతవరాక్షసపుంగవ ॥ దైవంచేష్టయతేసర్వంహతందైవేనహన్యతే ॥౨౩॥
వానరాణాంవినాశోయంరక్షసాంచమహాహవే ॥ తవచైవమహాబాహోదైవయోగాదుపాగతః ॥ ౨౪ ॥ నైవా
ర్థేనసకామేనవిక్రమేణనచాజ్ఞయా । శక్యాదైవగతిర్లోకేనివర్తయితుముద్యతా ॥౨౫॥ విలేపురేవందీనాస్తారా
క్షసాధిపయోషితః॥కురర్యఇవదుఃఖార్తాబాష్పపర్యాకులేక్షణాః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-త్రయోదశోత్తరశత
తమస్సర్గః.*************************తాసాంవిలపమానానాంతథారాక్షసయోషితాం । జ్యేష్ఠాపత్నీప్రి
యాదీనాభర్తారంసముదైక్షత ॥౧॥ దశగ్రీవంహతందృష్ట్వారామేణాచింత్యకర్మణా। పతింమండోదరీతత్రకృపణా
పర్యదేవయత్ ॥ ౨ ॥ ననునామమహాభాగతవవైశ్రవణానుజ । క్రుద్ధస్యప్రముఖేస్థాతుంత్రస్యత్యపిపురందరః॥ఋష
యశ్చమహీదేవాగంధర్వాశ్చయశస్వినః ॥ ౩॥ ననునామతవోద్వేగాచ్చారణాశ్చదిశోగతాః॥ సత్వంమానుషమా
త్రేణరామేణయుధినిర్జితః । నవ్యపత్రపసేరాజన్కిమిదంరాక్షసర్షభ ॥ ౪ ॥ కథంత్రైలోక్యమాక్రమ్యశ్రియావీ
ర్యేణచాన్వితం। అవిషహ్యంజఘానత్వాంమానుషోవనగోచరః ॥౬॥ మానుషాణామవిషయేచరతఃకామరూపిణః। వినా
శస్తవరామేణసంయుగేనోపపద్యతే ॥ ౭ ॥ నచైతత్కర్మరామస్యశ్రద్దధామిచమూముఖే । సర్వతస్సముపేతస్యత
వతేనాభిమర్శనం ॥ ౮ ॥ యదైవచజనస్థానేరాక్షసైర్బహుభిర్వృతః । ఖరస్తవహతోభ్రాతా తదైవాసౌనమాను

శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ తేత్వయా-నిర్యాతితాప్రత్యర్పితా- మూలహారంమూలభూతత్వప్ర్యంతహారం- వృత్తేతి- యదిసీతానిర్యాతితాస్యా
త్తదా- భ్రాతావిభీషణోవృత్తకామఃనిష్పన్నమనోరథఃభవేత్-స్వవాక్యకరణాదితిభావః-తథారామఃమిత్రకులంకులమిత్రం- శత్రవఃదేవాదయః॥
౨౧॥ త్వయేతి॥తుల్యమితి-యుగపదిత్యర్థః॥ ౨౨॥ ఏవంరావణస్వేచ్ఛాచరణస్యరాక్షసనాశహేతుతామభిధాయసంప్రతితన్నిరాసపూ
ర్వకందైవకారితత్వందర్శయతి-నకామకారఇతి॥కామకారఃస్వచ్ఛందకరణంకామంప్రకామంనాస్తి-కుతః- దైవంచేష్టయతేసర్వం- హతందై
వేనహన్యతేదైవేనహతమన్యేనహన్యతే॥౨౩॥౨౪॥నైవేతి॥ఉద్యతాకార్యోన్ముఖీ-దైవగతిః- అర్థాదినానివర్తయితుంశక్యా- కామేన
స్వేచ్ఛయా॥ ౨౫॥ విలేపురితి॥ కురర్యఃక్రౌంచ్యః॥ ౨౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధ
కాండవ్యాఖ్యానే .. త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అథమండోదరీప్రలాపాది-తాసామిత్యాది॥ విలపమానానాంవిలపంతీనాం- తథావిలపమానానామిత్యన్వయః- దీనాసతీసముదైక్షత॥౧॥ దశ
గ్రీవమితి॥ మండోదరీమండనభూతోదరీ- కృశోదరీతియావత్- మడిభూషాయామితిధాతోర్ఘఞ్వేకప్రత్యయః- ముండంసారం-సుందరమితి
యావత్-తాదృశోదరీత్యేకే-మండూప్యషుపిపీలికా- తస్యాఇవఉదరంయస్యాస్సామండోదరీత్యప్యాహుః॥ ౨ ॥ యద్యపిసమరమరణంశూరా
ణాంశ్లాఘ్యమితినవీరపత్నీతచ్ఛోచితుమర్హా-తథాప్యసమానాన్మానుషాత్ప్రాప్తమిదంలజ్జావహమితిశోచతి-ననునామతవేత్యాదినాసార్ధశ్లో
కేన॥నామప్రసిద్ధౌ- మహీదేవాఃబ్రాహ్మణాశ్చ-త్రస్యంతీత్యనుషంగః-సకథంమానుషేణజితఇతిశేషః॥౩॥ననునామేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకా
న్వయః॥చారణాశ్చఆకాశచారిణశ్చ- నవ్యపత్రపసే- మానుషవిజయేనేతిశేషః-కిమిదం-కిమేవమవస్థానకారణమిత్యర్థః॥౫॥ కథమితి॥వీర్యేణ
త్రైలోక్యమాక్రమ్యశ్రియాన్వితంత్వాంమానుషప్రస్తావివనగోచరః కథంజఘాన- అద్భుతమిత్యర్థః-॥౬॥ తదేవాసంభావితత్వంనిరూపయతి
మానుషాణామితి ॥ అవిషయేఅగమ్యదేశే॥ ౭ ॥ నచైతదితి ॥ సర్వతస్సముపేతస్యసర్వయుద్ధోపకరణైఃపూర్ణస్య- తవ- తేనరామేణఅ
భిమర్శనంఆక్రమణమితియత్- ఏతత్రామస్యనశ్రద్దధామి- రామసంబంధికమేతన్నశ్రద్దధామి॥ ౮॥ రావణవధస్యమానుషేణాకృతత్వేకేనకృ

ష్పన్నమనోరథః- స్వవాక్యకరణాదితిభావః-మిత్రకులంమిత్రపక్షః ॥ ౨౨॥ ఏవంరావణస్యస్వేచ్ఛాచరణస్యరాక్షసనాశహేతుతామభిధా
యేదానీం తన్నిరాసపూర్వకందైవస్యతత్కారణత్వందర్శయతి-నకామకారఇతి ॥ తవకామకారఃస్వేచ్ఛాచరణం-కామంవానాస్తి-తవస్వే
చ్ఛాధీనవ్యవహారోనాస్తీత్యర్థః-కుతః- దైవంచేష్టయతేసర్వంహతందైవేనహన్యతే-దైవేనహతమన్యేనహన్యతే॥౨౪॥నైవార్థేనేతి॥ ఉద్య
తాసర్వయత్నేనాపి॥తి॥అర్థేనధనేన-కామేనేచ్ఛయా-ఆజ్ఞయామర్యాదావ్యవస్థాపనశక్త్యా ఉద్యతాఫలోన్ముఖీభూతా॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమ
హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంత్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.❋❋❋౧॥దశగ్రీవమితి॥ మండోదరీమండనభూ
తోదరీ. కృశోదరీతియావత్- మడిభూషాయామితిధాతు(తి) మందోదరీతిపాఠేప్యయమేవార్థః॥౨॥౫॥కథమితి॥వీర్యేణత్రైలోక్యమాక్రమ్య
శ్రియాన్వితంత్వామితిసంబంధః॥ ౬॥ మానుషాణామితి॥మానుషాణామవిషయే- అప్రాప్యదేశే॥ ౭॥ నచైతదితి॥ సర్వతస్సముపేతస్యసర్వై
స్సాధనైస్సముపేతస్యతవ- తేనరామేణ-అభిమర్శనం-ఆక్రమణంయత్-ఏతత్రామస్యనశ్రద్దధామి-రామసంబంధీతినశ్రద్దధామీత్యర్థః॥౮॥

షః ॥౯॥ యదైవనగరీంలంకాందుష్ప్రవేశాంసురైరపి।ప్రవిష్టోహనుమాన్వీర్యాత్తదైవవ్యథితావయం ॥ ౧౦ ॥ యదైవవానరైర్ఘోరైర్బద్ధస్సేతుర్మహార్ణవే । తదైవహృదయేనాహం శంకేరామమమానుషం ॥ ౧౧ ॥ అథవారామరూపేణకృతాంతస్స్వయమాగతః।మాయాంతవవినాశాయవిధాయాప్రతితర్కితాం ॥౧౨॥ అథవావాసవేనత్వం ధర్షితోసిమహాబల। వాసవస్యకుతశ్శక్తిస్త్వాంద్రష్టుమపిసంయుగే ॥ ౧౩ ॥ వ్యక్తమేషమహాయోగీ పరమాత్మాసనా

తస్స్యాదిత్యాశంక్యపక్షాంతరముపక్షిపతి-యదైవేత్యాదినా॥౯॥౧౧॥ఏవంసామాన్యతోరామస్యామానుషత్వంప్రతిపాద్యఉత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాదిదేవతావిశేషత్వంప్రతిపాదయతి-అథవేత్యాదినా॥ మాయాంసీతారూపాం- అప్రతితర్కితాంఅపరిమేయరూపలావణ్యాం॥౧౨॥

రామానుజీయం॥ నచైతత్కర్మేత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరంయదైవచజనస్థానేరాక్షసైర్బహుభిర్వృతః- ఖరస్తవహతోభ్రాతాతదైవాసౌనమానుషః ॥ యదైవనగరీంలంకాందుష్ప్రవేశాంసురైరపి । ప్రవిష్టోహనుమాన్వీర్యాత్తదైవవ్యథితావయం ॥ యదైవవానరైర్ఘోరైర్బద్ధస్సేతుర్మహార్ణవే । తదైవహృదయేనాహంశంకేరామమమానుషం ॥ అథవారామరూపేణకృతాంతస్స్వయమాగతః । మాయాంతవవినాశాయవిధాయాప్రతితర్కితాం॥అథవావాసవేనత్వంధర్షితోసిమహాబల।వాసవస్యకుతశ్శక్తిస్త్వాంద్రష్టుమపిసంయుగఇతిపాఠక్రమః - అన్యథాపాఠస్తులేఖకప్రమాదకృతః - రామస్యసామాన్యతో మానుషత్వప్రతిపాదనా నంతరముత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాదిదేవతావిశేషత్వప్రతిపాదనౌచిత్యాత్-యదైవేతి- నమానుషఃనిశ్చితఇతిశేషః ॥౧౩॥యదైవేత్యాదినాసామాన్యతోవస్తుతమానుషత్వమేకత్రవ్యవస్థాపయితుమాహ-వ్యక్తమిత్యాదినా॥ మహాయోగిత్వాదిగుణవిశిష్టోయోవిష్ణుస్సఏవైషరామఇతిత్రివచనముఖేనైవవిష్ణోస్సర్వదేవతాపారమ్యంభగవాన్వాల్మీకిర్వ్యవస్థాపయతి-మహాన్యోగఃలోకరక్షణోపాయచింతాసోస్యాస్తీతిమహాయోగీ- పరమశ్చాసావాత్మాచపరమాత్మా- సర్వజీవాత్మభ్యఉత్కృష్టఇత్యర్థః-పరమత్వమస్యకథమిత్యాశంక్యషడ్భావవికారరహితత్వాదిత్యాహ-సనాతనఇతి- సదాస్థిత్వయుక్తఇత్యర్థః- అనాదిమధ్యనిధనఃజన్మవృద్ధివినాశశూన్యః- శాశ్వతఃఅపక్షయరహితః - ధ్రువఃపరిణామరహితః- ఏతైర్విశేషణైర్జీవగతషడ్భావవికారశూన్యత్వముక్తం- తథోక్తంవిష్ణుపురాణే-అపక్షయవినాశాభ్యాంపరిణామర్ధిజన్మభిః। వర్జితశ్శక్యతేవక్తుంయస్సదాస్తీతికేవలమితి ॥ పరమాత్మశబ్దార్థంవివృణోతి-మహతఃపరమోమహానితి - మహాన్ఇంద్రాదిః - తస్మాన్మహాన్బ్రహ్మాదిః - తస్మాదపిమహానిత్యర్థః - స్థానవిశేషేణాపిపరమత్వమాహ- తమసఇతి- తమసఃప్రాకృతమండలస్య - పరమఃపరస్తాదప్రాకృతేవైకుంఠేవిద్యమానః- ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్-ఆదిత్యవర్ణంతమసస్తుపారఇతిశ్రుతేః॥ సర్వత్రవ్యాప్తస్యకథంతత్రావస్థానమిత్యాశంక్యవిగ్రహద్వారేత్యాహ-శంఖేత్యాదినా- సదాశంఖచక్రధారణప్రయోజనమాహ-ధాతేతి- ధాతాపోషకః-డుధాఞ్ధారణపోషణయోరిత్యస్మాత్తృచ్ సర్వదారక్షణార్థమాయుధధారణమిత్యర్థః-తథోక్తమభియుక్తైః - పాతుప్రణతరక్షాయాంవిలంబమసహన్నివ। సదాపంచాయుధీంబిభ్రత్సనశ్శ్రీరంగనాయకఇతి । తస్యసర్వేశ్వరత్వద్యోతకంలక్షణమాహ-శ్రీవత్సవక్షాఇతి॥ శ్రీకరోవత్సఃశ్రీవత్సః- సచరక్తవర్ణోమత్స్యవిశేషః-సఃవక్షసిదక్షిణేయస్యసఃశ్రీవత్సవక్షాః - జగద్రక్షణోపయోగిపురుషకారసంబంధమాహ-నిత్యశ్రీరితి- నిత్యాఽనపాయినీశ్రీర్యస్యాసౌనిత్యశ్రీః-విష్ణోశ్శ్రీరనపాయినీత్యన్యత్రోక్తేః॥అతఏవాఽజయ్యఃజేతుమశక్యః- క్షయ్యజయ్యౌశక్యార్థఇతినిపాతనాత్- ఏషరామఃఏవంభూతఃపరమాత్మావ్యక్తంనిశ్చితమితిసంబంధః॥ తనిశ్లోకి ॥ వ్యక్తమేషః- పరిశేషతః ప్రమాణేననిశ్చితోదశగ్రీవహంతారామః - మహాయోగీమహాసన్నహనః - ఆశ్రితత్రాణసన్నాహవాన్ - మహాయోగీఃవివిధవిచిత్రజగన్నిర్మాణోపాయచతురః - మహాయోగీ-బహుస్యాంప్రజాయేయేతీత్యాద్యుక్తబహుభవనసంకల్పవాన్ - సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాఇతిమనుస్మరణాత్ - మహాయోగీజగన్నిర్మాణోపయుక్తప్రకృతిపురుషకారకర్మసంసర్గవాన్ - మహాయోగి

తస్మిన్ అమానుషత్వేలింగాన్యాహ-యదైవచజనస్థానమిత్యాదిత్రిభిః॥వ్యథితాః-రామస్యామానుషత్వావినిశ్చయేనేతిభావః॥౧౧॥తర్హికేనవధఃకృతఇత్యత్రాహ-అథవేతి॥ రామరూపేణమానుషరూపేణ-మాయాంవిధాయఅపేక్షితశరీరగ్రహణహేతుభూతాంకాంచిచ్ఛక్తిం॥౧౨॥ఇదానీంపక్షాంతరమవలంబతే-అథవేతి॥అథవాఅన్యఃపక్షోస్తీత్యర్థః- పూర్వస్మిన్పక్షేకోదోషఇత్యాశంక్యాహవాసవస్యేతి॥వాసవేనధర్షితోసీతియత్తన్నైవోపపద్యతేవాసవస్యత్వాంద్రష్టుమపిశక్తిఃకుతః- నాస్తీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ పక్షాంతరంపరిశినష్టి-వ్యక్తమేషఇత్యాదిద్వాభ్యాం॥ మహాయోగీస్వాభావికజ్ఞానశక్తియుక్తః ॥ పరాస్యశక్తిర్వివిధైవశ్రూయతేస్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచేతిశ్రుతేః - పరమాత్మా- ఆత్మనామాత్మా సర్వాంతర్యామీతియావత్ - యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోంతరోయమాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీరంయఆత్మానమంతరోయమయతీతిశ్రుతేః-సనాతనఃసదా స్థిత్వయుక్తః - అనాదిమధ్యనిధనః - జన్మవృద్ధినాశశూన్యః - శాశ్వతఃఅపక్షయరహితః - ధ్రువఃపరిణామశూన్యః- ఏతేనషడ్భావవికారశూన్యత్వముక్తం-తథాచవిష్ణుపురాణే-అపక్షయవినాశాభ్యాంపరిణామర్ధిజన్మభిః।వర్జితశ్శక్యతేవక్తుంయస్సదాస్తీతికేవలమితి॥ మహతః- పరమఃమహతోపిమహీయాన్-తమసఃపరమః- ధాతాస్రష్టా- యతోవాఇమానిభూతానిజాయంతఇతిశ్రుతేః-ప్రథమంస్వరూపముక్త్వాఇదానీంవిగ్రహగుణానాహ-శంఖచక్రగదాధరఇత్యాదినా-నిత్యశ్రీః-నిత్యానపాయిశ్రీః - అజయ్యఃజేతుమశక్యః-మహాయోగిత్వాదివిశేషణవిశిష్టోయోవిష్ణుస్సఏవరఘునాథఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తస్యసర్వేశ్వరస్య ... మనుమతయాప్రతిభాన ... నరైస్సహసం

తనః । అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్ ॥ తమసః పరమో ధాతా శంఖచక్రగదాధరః । శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువః ॥ ౧౫ ॥ మానుషం వపురాస్థాయ విష్ణుస్సత్యపరాక్రమః । సర్వైః పరివృతో దేవైర్వానరత్వముపాగతైః॥ సర్వలోకేశ్వరస్సాక్షాల్లోకానాం హితకామ్యయా । సరాక్షసపరీవారం హతవాంస్త్వాం మహాద్యుతిః॥ ౧౭॥ ఇంద్రియాణి పురా జిత్వా జితం త్రిభువనం త్వయా । స్మరద్భిరివ తద్వైరమింద్రియైరేవ నిర్జితః ॥౧౮॥ క్రియతామవిరోధశ్చ రాఘవేణేతి యన్మయా । ఉచ్యమానోఽసి గృహ్ణాసి తస్యేయం వ్యుష్టిరాగతా ॥౧౯॥ అకస్మాచ్చాభికామోఽసి సీతాం రాక్షసపుంగవ । ఐశ్వర్యస్య వినాశాయ దేహస్య స్వజనస్య చ ॥౨౦॥ అరుంధత్యా విశిష్టాం తాం రోహిణ్యాశ్చాపి దుర్మతే। సీతాం ధర్షయతా మాన్యాం త్వయా హ్యసదృశం కృతం ॥ ౨౧ ॥ వసుధాయాశ్చ వసుధాం శ్రియశ్శ్రీం భర్తృవత్సలాం । సీతాం సర్వానవద్యాంగీమరణ్యే విజనే శుభాం ॥ ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాత్మస్వదూషణ। అప్రాప్యచైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతం ॥ పతివ్రతాయాస్తపసా నూనం దగ్ధోఽసి మే ప్రభో ॥ ౨౫ ॥ తదైవ యన్న

శరణాగతరక్షణాదివ్యసనం చాప్యయుక్తిమాన్ ॥౧౪॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః- పరమాత్మా చేతనాచేతనశరీరకః సకలశరీరత్వప్రసక్తదోషాసంస్పర్శమాహ సనాతన ఇతి - అనాదిమధ్యనిధనః - ఆదిమధ్యాంతశూన్యః . మహతః పరమో మహాన్ - అణోరణీయాన్ మహతో మహీయానిత్యాద్యుక్తపరమమహత్త్వవాన్ తమసః పరమః - అక్షరాత్పరతః పరః-యస్మాత్క్షరమతీతోహమక్షరాదపి చోత్తమ ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం తమసః పరమః-ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదిత్యుక్తపరమపదవాసీ- ధాతా - భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలావచ్ఛిన్నసకలజగన్నిర్మాతా-సూర్యాచంద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి శ్రుతేః- ధాతా స్థితికర్తా - సా చ స్థితిరనేకరూపా జగద్వివిధకరణేన-డుధాఞ్ ధారణపోషణయోరితి ధాతోః- ధారణం ప్రశాసనాధీనలోకత్వం - ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఏవం కారణస్వరూపముపాస్యంతముపయుక్తా గుణాశ్చోక్తాః- అథ దివ్యమంగళవిగ్రహయోగమాహ-శంఖచక్రగదాధర ఇతి అనేన-ఉపాస్యత్వానుగుణశరణాగతవిరోధినిరసనజాగరూకత్వముక్తం- శ్రీవత్సవక్షాః - శ్రీవత్సకౌస్తుభాదీనాం నిత్యత్వాన్నిద్రాదివైలక్షణ్యముక్తం- నిత్యశ్రీరితి-నిత్యా అనపాయినీ శ్రీర్యస్య సః- అత్ర విగ్రహనిత్యత్వమేవోక్తం- స్వరూపనిత్యత్వస్య సాధారణప్రాప్తత్వాత్- నిత్యైవైషా జగన్మాతేతి యావత్-శ్రీసంబంధాదుత్తేజితపరాభిభవనసామర్థ్యమాహ- అజేయ ఇతి-అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజేతి హ్యుక్తం-అజేయః-ఉపాసకవ్యతిరిక్తైర్జేతుమశక్యః- అజేయః- అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే సేంద్రైరపి సురాసురైరిత్యాద్యుక్తరీత్యా జేతుమశక్యః-శాశ్వతః త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితః వికారశూన్యశ్చ- ధ్రువః అప్రకంప్యః-అత్ర ధాతేతి యథా ధ్యాపి శేషణనిర్దేశః-అనాదినిధనో ధాతేతి సహస్రనామపాఠాత్-నిత్యశ్రీరితి చ ॥౧౫॥ ఏవంభూతస్య పరమాత్మనః కిమర్థమేవం వ్యాపార ఇత్యత్రాహ ద్వాభ్యాం-మానుషమిత్యాది॥ సర్వలోకేశ్వరః సర్వలోకానాం నియంతా-అనిష్టనివృత్తీష్టప్రాపణయోః కర్తా- విష్ణుః విష్ణుసకాశాదవినాశిత్వవరం పరిహర్తుం మానుషం వపుః- ఆస్థాయ పరిగృహ్య-సాక్షాత్ అవ్యవధానేన లోకానాం హితకామ్యయా లోకహితేచ్ఛయా సర్వలోకవిరోధినం త్వాం హతవాన్-వ్యక్తమిత్యత్ర సమపద్యత ఇతి ॥ ౧౭॥ త్వద్దోషకృత ఏవాయం వధ ఇత్యాహ ఇంద్రియాణీతి॥ ౧౮॥ ఏవం సర్వజ్ఞత్వే పూర్వం కిమితి నోక్తవతీత్యత్రాహ-క్రియతామితి ॥ నగృహ్ణాసి నాగృహ్ణాః వ్యుష్టిః ఫలం-వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః॥ ౧౯॥ అకస్మాదితి॥ అకస్మాత్ నిర్హేతుకం సీతాముద్దిశ్య-అభికామోసి అభిలాష్యసి-తాం ప్రతి త్వదభిలాషః అయుక్త ఇత్యర్థః॥౨౦॥ అయుక్తతామేవాహ-అరుంధత్యా ఇతి॥ విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం-మాన్యామిత్యనేన న కేవలమరుంధత్యాదివత్ పాతివ్రత్యమాత్రం కింతు మాతృత్వం చేత్యుచ్యతే-అసదృశం అనుచితం॥ ౨౧॥ సా పతివ్రతా చేత్ కిం చిరం న దగ్ధ ఇత్యత్రాహ-వసుధాయా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన॥ వసుధాయాశ్చ వసుధాం అత్యంతక్షమావతీమిత్యర్థః- శ్రీమిత్యత్ర ఇయజభావ ఆర్షః-సర్వసంపదధిష్ఠాత్రీమిత్యర్థః-భర్తృవత్సలాం పతివ్రతాం సర్వానవద్యాంగీం-అనవద్యసర్వాంగీం-అరణ్యే జనే స్థితామితి శేషః దీనాం త్వదనభిలాషిణీమిత్యర్థః- ఛద్మనా మారీచముఖేన ఆనయిత్వా-తం పూర్వముక్తం పతివ్రతాయాస్తస్యాస్తపసా దగ్ధోసి- మే ప్రభో ఇత్యనేన అస్య సర్వస్య మద్దౌర్భాగ్యమేవ నిమిత్తమితి ద్యోత్యతే-ఆత్మస్వదూషణేత్యనేన నిజస్వభూతాయా మమ త్యాగే త్వద్దూషణమేవ హేతుర్న త్వత్సౌందర్యహానిరిత్యుచ్యతే॥ రామానుజీయం॥ అరణ్యే విజనే శుభామిత్యస్యానంతరం - ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాత్మస్వదూషణ॥ అప్రాప్యచైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతం । పతివ్రతాయాస్తపసా నూనం దగ్ధోసి మే ప్రభో-ఇత్యేవం పాఠక్రమః-అన్యథా పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥ ౨౫॥ తదైవేతి॥ తనుమధ్యమాం ధర్షయన్ సన్ త్వం తదైవ న దగ్ధ ఇతి యత్ తేన మాహాత్మ్య

వాసః - అవాప్తసమస్తకామస్య రావణహననేనాపి కిం ప్రయోజనమిత్యాశంక్యక్రమేణోత్తరాణ్యాహ - మానుషం వపురాస్థాయేత్యాది శ్లోకద్వయేన॥౧౭॥ లోకాంతభూతస్య రావణస్య హననే సర్వలోకేశ్వరస్య రామస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశంకాయాం స్వకృతకర్మవశాదేవ స్వస్య నాశాద్రామస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న స్త ఇత్యాశయేనాహ - ఇంద్రియాణీతి॥ ౧౮॥ క్రియతామితి॥ వ్యుష్టిః సమృద్ధిః॥ వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః॥ ౧౯॥ అకస్మాదితి॥ అభికామః అభిలాషితవాన్ ॥౨౦॥ వసుధాయా ఇతి॥ వసుధాయా అపి వసుధాం క్షమావతాం నిదర్శనభూతాయాః భూమేరపి దృష్టాంతభూమిమిత్యర్థః శ్రియః శ్రీం-సర్వసౌభాగ్యయుక్తానాం దృష్టాంతభూతాయాః శ్రియోఽపి దృష్టాంతభూమిమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ సీతామితి॥ ఆత్మస్వదూషణ ఆత్మీయదూషణ॥ ౨౫॥ తదైవేతి॥ తనుమధ్యమాం ధర్షయన్ - తదైవ ధర్షణసమయే న దగ్ధ ఇతి

దగ్ధస్త్వం ధర్షయంస్తనుమధ్యమాం ॥ దేవా బిభ్యతి తే సర్వే సేంద్రాస్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ౨౪½ ॥ అవశ్యమేవ లభతే ఫలం పాపస్య కర్మణః ॥ ఘోరం పర్యాగతే కాలే కర్తా నాస్త్యత్ర సంశయః ॥ ౨౫½ ॥ శుభకృచ్ఛుభమాప్నోతి పాపకృత్పాపమశ్నుతే ॥ విభీషణస్సుఖం ప్రాప్తస్త్వం ప్రాప్తః పాపమీదృశం ॥ ౨౬½ ॥ సంత్యన్యాః ప్రమదాస్తుభ్యం రూపేణాభ్యధికాస్తతః ॥ అనంగవశమాపన్నస్త్వం తు మోహాన్న బుధ్యసే ॥ ౨౭½ ॥ న కులేన న రూపేణ న దాక్షిణ్యేన మైథిలీ ॥ మయాధికా వా తుల్యా వా త్వం తు మోహాన్న బుధ్యసే ॥ ౨౮½ ॥ సర్వథా సర్వభూతానాం నాస్తి మృత్యురలక్షణః ॥ తవ తావదయం మృత్యుర్మైథిలీకృతలక్షణః ॥ ౨౯½ ॥ సీతానిమిత్తజో మృత్యుస్త్వయా దూరాదుపాహృతః ॥ ౩౦ ॥ మైథిలీ సహ రామేణ విశోకా విహరిష్యతి । అల్పపుణ్యా త్వహం ఘోరే పతితా శోకసాగరే ॥ ౩౧ ॥ కైలాసే మందరే మేరౌ తథా చైత్రరథే వనే । దేవోద్యానేషు సర్వేషు విహృత్య సహితా త్వయా ॥ విమానేనానురూపేణ యా యామ్యతులయా శ్రియా । పశ్యంతీ వివిధాన్దేశాంస్తాంస్తాంశ్చిత్రస్రగంబరా ॥ భ్రంశితా కామభోగేభ్యస్సాస్మి వీరవధాత్తవ ॥ ౩౩½ ॥ సైవాన్యేవాస్మి సంవృత్తా ధిగ్రాజ్ఞాం చంచలాశ్శ్రియః ॥ ౩౪ ॥ హా రాజన్ సుకుమారం తే సుభ్రు సుత్వక్సమున్నసం । కాంతిశ్రీద్యుతిభిస్తుల్యమిందుపద్మదివాకరైః ॥ కిరీటకూటోజ్జ్వలితం తామ్రాస్యం దీప్తకుండలం । మదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా యత్పానభూమిషు ॥ వివిధస్రగ్ధరం చారు వల్గుస్మితకథం శుభం । తదేవాద్య తవైవం హి వక్త్రం న భ్రాజతే ప్రభో ॥ రామసాయకనిర్భిన్నం సిక్తం రుధిరవిస్రవైః । విశీర్ణమేదోమస్తిష్కం రూక్షం స్యందనరేణుభిః ॥ ౩౮ ॥ హా పశ్చిమా మే సంప్రాప్తా దశా వైధవ్యకారిణీ । యా మయాసీన్న సంబుద్ధా కదాచిదపి మందయా ॥ ౩౯ ॥ పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః । పుత్రో మే శక్రనిర్జేతా ఇత్యేవం గర్వితా భృశం ॥ ౪౦ ॥ దృష్టారిమర్దనాశ్శూరాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః । అకుతశ్చిద్భయా నాథా మమ మేత్యాసీన్మతిర్దృఢా ॥ ౪౧ ॥ తేషామేవం ప్రభావానాం యుష్మాకం రాక్షసర్షభ । కథం భయమసంబుద్ధం మానుషాదిదమాగతం ॥ ౪౨ ॥ స్నిగ్ధేంద్రనీలనీలం తు ప్రాంశుశైలోపమం మహత్ । కేయూ

సత్వత్తో దేవా బిభ్యతీతి సంబంధః- భీతా దేవాః కథం తే ధర్షణఫలం దాహం న దద్యురితి భావః ॥ ౨౪½ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్తా ఘోరం పాపస్య ఫలం కాలే పర్యాగతే ప్రాప్తే అవశ్యం లభతే నాత్ర సంశయః ॥ ౨౫½ ॥ శుభకృదితి ॥ పాపం దుఃఖం ॥ ౨౬½ ॥ సంతీతి ॥ తుభ్యం తవ - తతః తస్యాః సీతాయాః న బుధ్యసే - అభ్యధికత్వమితి శేషః ॥ ౨౭½ ॥ న కులేనేతి ॥ మైథిలీ మయా కులేన తుల్యా అధికా వా న ఇత్యేవం యోజ్యం - దాక్షిణ్యేన ఔదార్యేణ సామర్థ్యేన ॥ ౨౮½ ॥ సర్వథేతి ॥ అలక్షణః నిర్నిమిత్తః - మైథిల్యా కృతం మైథిలీకృతం - మైథిల్యానయననిమిత్త ఇత్యర్థః - తదేవ లక్షణం నిమిత్తం యస్య స తథా ॥ ౩౧ ॥ కైలాస ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యాహం కైలాసాదిషు విహృత్య విమానేన వివిధాన్ దేశాన్ పశ్యంతీ యామి అథ సా భ్రంశితాస్మీత్యేవం సంబంధః ॥ ౩౩½ ॥ సైవేత్యర్ధం ॥ సైవ ఏవం భుక్తభోగైవ - అన్యేవ అస్పృష్టభోగేవ ॥ ౩౪ ॥ ఏవం రావణస్య మృతిం రాజ్యశ్రియం చ నిందిత్వా ఘాతృన సౌందర్యవైపరీత్యం శోచతి - హా రాజన్నిత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ సుత్వక్ స్నిగ్ధత్వక్ - సమున్నసం సమున్నతనాసికం - కాంతిః ప్రభా - శ్రీః సౌందర్యం - ద్యుతిః తేజః - కిరీటకూటోజ్జ్వలితం శిఖరతుల్యకిరీటవిరాజితం - తామ్రాస్యం రక్తాధరమిత్యర్థః - చారు సుందరం తవ యత్ వక్త్రం మదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా అభ్రాజత తదేవేదం వక్త్రమద్య న భ్రాజతే ॥ అప్రకాశసమిత్రమాహ రామేతి - విస్రవైః ప్రవాహైః - మేదః వసా - మస్తిష్కం మాంసవిశేషః ॥ ౩౮ ॥ హేతి ॥ మే వైధవ్యకారిణీ - తే పశ్చిమావస్థా మృతిః సంప్రాప్తా ॥ ౩౯ ॥ అస్థిరస్య దేహస్య నాశః కుతో న సంబుద్ధ - ఇత్యాహ - పితేతి ॥ దానవరాజః మయః ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ తేషామితి ॥ తేషు యుష్మాస్వేవం ప్రభావేష్విత్యర్థః - మయస్య మరణాభావేపి ఇదానీమకార్యకరత్వాదేవముక్తం - అసంబుద్ధం పూర్వమచింతితం ॥ ౪౨ ॥ స్నిగ్ధేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ ప్రాంశు శైలః - ఉన్నతశైలః - అంగదవైడూర్యం వైడూర్యమయాంగదమితి కేయూరాద్భేదః - యచ్ఛరీరం భాతి ఆలింగనయోగ్యమభూత్ - తదేవ శరీరం దుర్లభసంస్పర్శం సత్ పునః పరిష్వక్తుం న శక్యతే - దుర్లభసంస్పర్శత్వముపపాదయతి శ్వావిధ ఇత్యాదినా - శ్వావిధః శల్యమృగస్య - శలలైః తల్లోమభిః యు

యత్ - తేన మాహాత్మ్యేన దేవా అపి బిభ్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౪½ ॥ అవశ్యమేవేతి ॥ కాలే పరిపాకసమయే పర్యాగతే సతి ॥ ౨౫½ ॥ శుభకృదితి ॥ శుభం సుఖం - పాపం దుఃఖం ॥ ౨౬½ ॥ సంతీతి ॥ తుభ్యం తవ - తతః సీతాయా అపి ॥ ౨౭½ ॥ సర్వథేతి ॥ సర్వభూతానామలక్షణః అహేతుకో మృత్యుః నాస్తి - అత ఏవ తవాపి మైథిలీకృతలక్షణః - మైథిల్యా కృతచిహ్నః మైథిలీహేతుక ఇత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ హా రాజన్నిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ సమున్నసం - ఉన్నతనాసం - కీర్తిశ్రీద్యుతిభిస్తుల్యం కీర్త్యా ప్రసాదేన - ప్రసాదయశసోః కీర్తిరితి విశ్వః - శ్రియా శోభయా ద్యుత్యా దీప్త్యా చ - క్రమేణేందుపద్మదివాకరైస్తుల్యం కిరీటకూటోజ్జ్వలితం కిరీటకూటః కిరీటాగ్రం తేన ఉజ్జ్వలితం తామ్రాస్యం - తామ్రోష్ఠం తే యద్వక్త్రం - పానభూమిషు - మదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా - అభ్రాజత తదేవాద్య వక్త్రం రామసాయకనిర్భిన్నం అత ఏవ శీర్ణమేదోమస్తిష్కం మేదో వసా మస్తిష్కం శిరః స్నేహో యుక్తశిర ఇత్యర్థః ఏతాదృశం సత్ న భ్రాజత ఇతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ సేతి ॥ న సంబుద్ధా న విచారితా - మందయా మందభాగ్యయా ॥ ౪౧ ॥ తేషామితి ॥ అసంబుద్ధం

రాంగదవైడూర్యముక్తాదామస్రగుజ్జ్వలం ॥ కాంతం విహారేష్వధికం దీప్తం సంగ్రామభూమిషు । భాత్యాభరణభాభి ర్యద్విద్యుద్భిరివతోయదః ॥౪౪॥ తదేవాద్యశరీరం తే తీక్ష్ణైర్నైకైశ్శరైశ్చితం। పునర్దుర్లభసంస్పర్శం పరిష్వక్తుం నశక్యతే। శ్వావిదశ్శలలైర్యద్వత్ బాణైర్లగ్నైర్నిరంతరం । స్వర్పితైర్మర్మసుభృశం సంఛిన్నస్నాయుబంధనం ॥ క్షితౌ నిపతితం రాజన్ శ్యావం రుధిరసచ్ఛవి ॥౪౫॥ వజ్రప్రహారాభిహతో వికీర్ణ ఇవ పర్వతః ॥ ౪౬ ॥ హా స్వప్నస్సత్య మేవేదం త్వం రామేణ కథం హతః। త్వం మృత్యోరపి మృత్యుస్స్యాః కథం మృత్యువశం గతః ॥ ౪౭ ॥ త్రైలోక్యవసుభోక్తారం త్రైలోక్యోద్వేగదం మహత్। జేతారం లోకపాలానాం క్షేప్తారం శంకరస్య చ ॥ దృప్తానాం నిగృహీతారమావిష్కృతపరాక్రమం॥ లోకక్షోభయితారం చ నాదైర్భూతవిరావిణం ॥ ఓజసా దృప్తవాక్యానాం వక్తారం రిపుసన్నిధౌ । స్వయూథభృత్యవర్గాణాం గోప్తారం భీమకర్మణాం ॥ హంతారం దానవేంద్రాణాం యక్షాణాం చ సహస్రశః । నివాతకవచానాం చ సంగృహీతారమీశ్వరం॥ నైకయజ్ఞవిలోప్తారం త్రాతారం స్వజనస్య చ। ధర్మవ్యవస్థాభేత్తారం మాయాస్రష్టారమాహవే॥ దేవాసురనృకన్యానామాహర్తారం తతస్తతః । శత్రుస్త్రీశోకదాతారం నేతారం స్వజనస్య చ లంకాద్వీపస్య గోప్తారం కర్తారం భీమకర్మణాం । అస్మాకం కామభోగానాం దాతారం రథినాం వరం॥ ఏవం ప్రభావం భర్తారం దృష్ట్వా రామేణ పాతితం। స్థిరాస్మి యా దేహమిమం ధారయామి హతప్రియా॥ ౫౬॥ శయనేషు మహార్హేషు శయిత్వా రాక్షసేశ్వర। ఇహ కస్మాత్ ప్రసుప్తోసి ధరణ్యాం రేణుపాటలః॥ ౫౭ ॥ యదా మే తనయశ్శస్తో లక్ష్మణేనేంద్రజిద్యుధి। తదా స్మ్యభిహతా తీవ్రమద్య త్వస్మిన్నిపాతితా॥ ౫౮॥ నాహం బంధుజనైర్హీనా నాహీనా నాథేన తు త్వయా। విహీనా కామభోగైశ్చ శోచిష్యే శాశ్వతీస్సమాః ॥౫౯ ॥ ప్రపన్నో దీర్ఘమధ్వానం రాజన్నద్యాసి దుర్గమం । నయ మామపి దుఃఖార్తాం న జీవిష్యే త్వయా వినా ॥౬౦॥ కస్మాత్త్వం మాం విహాయేహ కృపణాం గంతుమిచ్ఛసి। దీనాం విలపితైర్మందాం కిం వా మాం నాభిభాషసే ॥౬౧॥ దృష్ట్వా న ఖల్వసి క్రుద్ధో మామిహానవకుంఠితాం । నిర్గతాం నగరద్వారాత్పద్భ్యామేవాగతాం ప్రభో ॥ ౬౨ ॥ పశ్యేష్టదార దారాంస్తే భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్ । బహిర్నిష్పతితాన్ సర్వాన్ కథం దృష్ట్వా న కుప్యసి ॥౬౩॥ అయం క్రీడాసహాయస్తే నాథో లాలస్య తే జనః। న చైనమాశ్వాసయసే కిం వా న బహుమన్యసే ॥ ౬౪ ॥

ద్వత్ యథా- కంటకాకారశ్యావిల్లోమతుల్యైరితిశరవిశేషణం - మర్మసు స్వర్పితైః సుష్ఠు ర్పితైః-తత్రైవ మర్మసు నిరంతరం లగ్నైరితి యోజనా-శ్యావం కపిశవర్ణం-శ్వావిత్తు శల్యస్తల్లోమ్ని శలలీ శలలం శలం॥ శ్యావస్స్యాత్కపిశ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। స్నాయవః ధమన్యః-రుధిరసచ్ఛవిః రుధిరతుల్యకాంతిః-స్వకాంతిం విహాయ-రుధిరకృత కాంత్యంతరమిత్యర్థః॥౪౫॥ వజ్రేత్యర్ధం॥ ఆసీతి శేషః॥౪౬। హేతి॥ ఇదం తే మరణం-స్వప్నః స్వప్నానుభవవిషయః-సత్యమేవ నాత్ర సంశయః-తత్ర హేతుమాహ త్వమితి-తత్రాపి హేతుమాహ త్వం మృత్యోరితి॥ ౪౭ ॥ త్రైలోక్యేత్యాదిసాత్రిపద్యంతం శ్లోకాష్టకమేకం వాక్యం॥ ఏవంభూతం భర్తారం దృష్ట్వా యా ఇమం దేహం ధారయామి సాహం స్థిరాస్మి-వజ్రసారమయాస్మి కథమన్యథా న శీర్యేదితి భావః- మహదితి త్రైలోక్యవసువిశేషణం- యద్వా త్రైలోక్యోద్వేగదం మహద్వసు-మహద్యథా భవతి తథా త్రైలోక్యోద్వేగదమితి వా-ఉద్వేగో భయసంభ్రమః- శంకరస్యక్షేప్తారం- కైలాసచలనద్వారా-స్వయూథాః స్వబంధవః-నివాతకవచా నామ కేచనాసురాః-తేషాం సంగ్రహీతారం తైస్సఖ్యకృతమిత్యర్థః- స్వజనస్య స్వాశ్రితజనస్య- ధర్మవ్యవస్థా ఆచారవ్యవస్థా-యజ్ఞకర్మభేత్తృత్వకథనేనాతీవ-స్వతంత్రత్వముక్తం- కన్యానామితి స్త్రీమాత్రముచ్యతే-స్వజనస్య నేతారమితి - పూర్వత్రాప్యనిష్టనివర్తకత్వముక్తం, అత్రేష్టప్రాపకత్వం- భీమకర్మణాం స్వశిరోహవనాదీనాం॥౫౬॥౫౭॥ యదేతి॥ శస్తః హతః-తదా అభిహతా ప్రహృతా-అద్య అస్మిన్ త్వద్ధననే సతి తీవ్రం నిపాతితా-మారితేత్యర్థః॥ ౫౮॥ నాహమితి॥ బంధుజనైర్హీనా నాహం న శోచిష్యే యదిత్వం స్థితస్స్యాః-కింతు త్వయా హీనా-అతఏవ కామభోగైర్హీనా శోచిష్య ఇతి యోజనా॥ ౫౯॥ ప్రపన్న ఇతి॥ దీర్ఘమధ్వానం వీరస్వర్గం॥ ౬౦॥ కస్మాదితి॥ విలపితైః ప్రలాపైః దీనాం-మందాం అభాగ్యాం॥౬౧॥ దృష్ట్వేతి॥ అనవకుంఠితాం అనావరణాం- ఇహాగతామిత్యన్వయః॥ ౬౨॥ పశ్యేతి॥ ఇష్టదారేతి సంబుద్ధిః-భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్ హీనలజ్జావకుంఠితాన్॥౬౩॥ అయమి

అసంభావితం॥ ౪౪॥ తదేవాద్యేతి సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ బాణైర్లగ్నైర్నిరంతరమిత్యుత్తరశేషః-తదేవ పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టం-శ్వావిదః శల్యకస్య శలలైః రోమభిరివ నైకైశ్శరైశ్చితం వ్యాప్తం-తే శరీరం పరిష్వక్తుం న శక్యత ఇతి సంబంధః-శ్వావిత్తు శల్యస్తల్లోమ్ని శలలీ శలలం శలమిత్యుభయత్రాప్యమరః- బాణైర్లగ్నైరిత్యాది- మర్మసు సర్వతో లగ్నైర్బాణైర్నిరంతరం నీరంధ్రం-సంఛిన్నస్నాయుబంధనం స్నాయవః అస్థిబంధకా ధమనీవిశేషాః-రుధిరచ్ఛవిరక్తకాంతి॥ ౪౫॥ వజ్రేతి॥ వజ్రప్రహారాభిహతః వికీర్ణః పర్వత ఇవ క్షితౌ నిపతితం తే శరీరమిత్యనుకర్షః-పశ్యామీతి శేషః॥ ౪౭॥ త్రైలోక్యేతి॥ వసూని రత్నాని-వసూ రత్నే ధనే వస్విత్యమరః-మహత్ అత్యర్థం- ఓజసా దర్పేణ-భీమకర్మణాం నృశంసానాం॥ ఏవం ప్రభావమితి॥ ఏవం ప్రభావం త్వాం దృష్ట్వా హతప్రియా ఇమం దేహం ధారయామి అతః స్థిరా కఠినహృదయాస్మీతి స-బంధః॥ ౬౩॥ అయమితి॥

యాస్త్వయా విధవా రాజన్ కృతా నైకాః కులస్త్రియః । పతివ్రతా ధర్మపరా గురుశుశ్రూషణే రతాః ॥ తాభిశ్శోకాభితప్తాభిశ్శప్తః పరవశం గతః ॥౬౫॥ త్వయా విప్రకృతాభిర్యత్తదా శప్తం తదాగతం ॥౬౬॥ ప్రవాదస్సత్య ఏవాయం త్వాం ప్రతి ప్రాయశో నృప। పతివ్రతానాం నాకస్మాత్పతంత్యశ్రూణి భూతలే ॥౬౭॥ కథంచ నామ తే రాజన్ లోకానాక్రమ్య తేజసా। నారీచౌర్యమిదం క్షుద్రం కృతం శౌండీర్యమానినా ॥౬౮॥ అపనీయాశ్రమాద్రామం యన్మృగచ్ఛద్మనా త్వయా। ఆనీతా రామపత్నీ సా తత్తే కాతర్యలక్షణం ॥౬౯॥ కాతర్యం చ న తే యుద్ధే కదాచిత్సంస్మరామ్యహం । తత్తు భాగ్యవిపర్యాసాన్నూనం తే పక్వలక్షణం ॥౭౦॥ అతీతానాగతార్థజ్ఞో వర్తమానవిచక్షణః। మైథిలీమాహృతాం దృష్ట్వా ధ్యాత్వా నిశ్శ్వస్య చాయతం ॥ సత్యవాక్స మహాభాగో దేవరో మే యదబ్రవీత్ । సోయం రాక్షసముఖ్యానాం వినాశః పర్యుపస్థితః॥ కామక్రోధసముత్థేన వ్యసనేన ప్రసంగినా ॥ ౭౨ ॥ నిర్వృత్తస్త్వత్కృతేనర్థస్సోయం మూలహరో మహాన్॥ త్వయా కృతమిదం సర్వమనాథం రక్షసాం కులం ॥ ౭౩ ॥ నహి త్వం శోచితవ్యో మే ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః ॥ స్త్రీస్వభావాత్తు మే బుద్ధిః కారుణ్యే పరివర్తతే ॥౭౪॥ సుకృతం దుష్కృతం చ త్వం గృహీత్వా స్వాం గతిం గతః ॥ ఆత్మానమనుశోచామి త్వద్వియోగేన దుఃఖితా ॥౭౫॥ సుహృదాం హితకామానాం న శ్రుతం వచనం త్వయా ॥ భ్రాతౄణాం చాపి కార్త్స్న్యేన హితముక్తం త్వయానఘ ॥ ౭౬ ॥ హేత్వర్థయుక్తం విధివత్ శ్రేయస్కరమదారుణం ॥ విభీషణేనాభిహితం న కృతం హేతుమత్త్వయా ॥౭౭॥ మారీచకుంభకర్ణాభ్యాం వాక్యం మమ పితుస్తదా ॥ న శ్రుతం వీర్యమత్తేన తస్యేదం ఫలమీదృశం ॥౭౮॥ నీలజీమూతసంకాశ పీతాంబర శుభాంగద ॥ స్వగాత్రాణి వినిక్షిప్య కిం శేషే రుధిరాప్లుతః। ప్రసుప్త ఇవ శోకార్తాం కిం మాం న ప్రతిభాషసే ॥౮౦॥ మహావీర్యస్య దక్షస్య సంయుగేష్వపలాయినః । యాతుధానస్య దౌహిత్రీం కిం చ మాం నాభ్యుదీక్షసే ॥ ౮౧ ॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే ప్రాప్తే పరిభవే నవే । అద్య వై నిర్భయా లంకాం ప్రవిష్టాస్సూర్యరశ్మయః ॥ ౮౨ ॥ యేన సూదయసే శత్రూన్ సమరే సూర్యవర్చసా । వజ్రో వజ్రధరస్యే

తి॥ నాథో లాలప్యత ఇతి పాఠే అనాథ ఇతి ఛేదః॥౬౪॥ యాస్త్వయేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ పరవశం పరవశత్వం- శత్రువశత్వమితి యావత్॥ ౬౫॥ త్వయేత్యర్థం॥ త్వయా- విప్రకృతాభిః పరిభూతాభిః- తదా భర్తృవధకాలే- యచ్ఛప్తం- తత్ ఆగతం- ఫలదమాసీదిత్యర్థః॥ ౬౬॥ ప్రవాద ఇతి॥ పతివ్రతానామశ్రూణి అకస్మాన్నిర్హేతుకతయా- భూతలే న పతంతి- పతంతి చేత్కించిత్ కుర్వంత్యేవ- ఇత్యేవం ప్రాయశః ప్రవాదః జనవార్తా త్వాం ప్రత్యేవ సత్యః యథార్థో జాతః- పతివ్రతానామశ్రుపాతకరణమనర్థావహమిత్యేవం జనవాదః- తథా కుర్వాణే త్వయి దృష్టఫల ఆసీదిత్యర్థః॥ ౬౭॥ కథమితి॥ శౌండీర్యమానినా శూరమానినా॥ ౬౮॥ అపనీయేతి॥ త్వయా- కర్త్రా- మృగచ్ఛద్మనా మృగరూపకపటోపాయేన- కాతర్యలక్షణం కాతర్యసూచనం॥ ౬౯॥ కాతర్యమితి॥ తే యుద్ధే కాతర్యం- కదాచిదపి న స్మరామి- న జానామీత్యర్థః- ఏవమకాతరప్రకృతేస్తవ- భాగ్యవిపర్యాసాత్ యత్కాతర్యం చౌర్యరూపమస్తి- తత్- పక్వలక్షణం- పక్వత్వే లక్షణం వినాశజ్ఞాపకమితి యావత్- మహతో హీనకృత్యం హానికరమితి లోకప్రవాదాదితి భావః॥ ౭౦॥ అతీతేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయః॥ దేవరో యదబ్రవీత్ అయం తద్వాక్యార్థభూతో వినాశః- ప్రసంగినా ప్రసక్తేన వ్యసనేన హేతునా- పస్థితః॥ ౭౨॥ నిర్వృత్త ఇతి॥ త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం- నిర్వృత్తః ప్రవృత్తః॥ ౭౩॥ నహీతి॥ కారుణ్యే దైన్యే॥ ౭౪॥ సుహృదామితి॥ కార్త్స్న్యేనోక్తం హితం త్వయా న ప్రతిమిత్యనుషజ్యతే॥ ౭౬॥ హేత్వితి॥ హేత్వర్థయుక్తం యుక్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం విధివత్ శాస్త్రోక్తప్రకారవత్- శ్రేయస్కరం హితరూపం- అదారుణం సాంత్వపూర్వకం- విభీషణేనాభిహితం వచనం త్వయా- హేతుమత్ యుక్తియద్యథా భవతి తథా- న గృహీతం- జ్ఞాతిత్వేన మద్వ్యసనం కాంక్షసి ఇత్యాదినా హేతూపపాదనపూర్వకం న గృహీతమిత్యర్థః॥ ౭౭॥ మారీచేతి॥ మారీచకుంభకర్ణాభ్యాం సహ మమ పితుర్మయస్య వాక్యం న శ్రుతం- తస్య అశ్రవణస్య- ఈదృశం ఫలం- ఆగతమితి శేషః- అత్రానువాదాన్మయోపి సీతేత్యవగంతవ్యం॥ ౭౮॥ నీలేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ వినిక్షిప్య భూమౌ ప్రసార్య- ప్రసుప్త ఇవ శేషే- శోకార్తాం మాం- కిమితి న ప్రతిభాషస ఇత్యన్వయః॥ ౮౦॥ మహావీర్యస్యేతి॥ యాతుధానస్య మాల్యవతః- సుమాలినో వా- తత్సంబంధకీర్తనమప్రతిహతకులప్రభావప్రకటనార్థం॥ ౮౧॥ ౮౨॥ యేనేత్యాది

తే నాథ ఇత్యత్ర- అనాథ ఇతి చ్ఛేదః॥ ౬౪॥ యా ఇతి॥ పరవశం శత్రువశం గతాభిశ్శప్తాభిః తదా యచ్ఛప్తం తత్ఫలమాగతమిత్యర్థః॥ ౬౬॥ ప్రవాద ఇతి॥ పతివ్రతానామశ్రూణి ప్రాయశో భూతలే అకస్మాన్న పతంతీత్యయం ప్రవాదస్త్వాం ప్రతి సత్య ఏవ జాత ఇతి సంబంధః॥ ౬౯॥ కాతర్యమితి॥ తే త్వయా యచ్చౌర్యం కృతం తత్- పక్వలక్షణం పక్వః విపాకో వినాశ ఇతి యావత్ - తస్య లక్షణం జ్ఞాపకం॥ ౭౦॥ అతీతేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ మే దేవరః యద్వినాశప్రతిపాదకం వాక్యమబ్రవీత్- సోయం వినాశః పర్యుపస్థిత ఇతి సంబంధః॥ ౭౭॥ హేత్వర్థేతి॥ హేత్వర్థయుక్తం- హేతుప్రయోజనాభ్యాం సహితం హేతుమన్న కృతం ఫలవన్నానుష్ఠితమిత్యర్థః॥ ౭౭॥ మారీచేతి॥ మారీచకుంభకర్ణాభ్యాముక్తమితి శేషః- మమ పితుః- మాల్యవతః ॥౮౨॥ యేనేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ సూర్యవర్చసా, యేన పరిఘేణ, శత్రూన్ సూదయసే తేన సూదనేన హేతునా వ

వపోఽయం తే సతతార్చితః ॥ రణే శత్రుప్రహరణో హేమజాలపరిష్కృతః । పరిఘో వ్యవకీర్ణస్తే బాణైశ్ఛిన్నస్సహస్ర
ధా ॥ ౭౪ ॥ ప్రియామివోపగూహ్య త్వం శేషే సమరమేదినీమ్ । అప్రియామివ కస్మాచ్చ మాం నేచ్ఛస్యభిభాషితుమ్ ॥ ౭౫ ॥
ధిగస్తు హృదయం యస్యా మమేదం న సహస్రధా । త్వయి పంచత్వమాపన్నే ఫలతే శోకపీడితమ్ ॥ ౭౬ ॥ ఇత్యేవం విలపం
త్యేవ బాష్పవ్యాకులలోచనా । స్నేహావస్కన్నహృదయా దేవీ మోహముపాగమత్ ॥ ౭౭ ॥ కశ్మలాభిహతా సన్నా
బభౌ సా రావణోరసి । సంధ్యానురక్తే జలదే దీప్తా విద్యుదివాసితే ॥ ౭౮ ॥ తథాగతాం సముత్పత్య సపత్న్యస్తా భృశాతు
రాః । పర్యవస్థాపయామాసూ రుదంత్యో రుదతీం భృశమ్ ॥ ౭౯ ॥ న తే సువిదితా దేవి లోకానాం స్థితిరధ్రువా । దశావిభాగ
పర్యాయే రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా ॥ ఇత్యేవముచ్యమానా సా సశబ్దం ప్రరురోద హ । స్నాపయంతీ త్వభిముఖౌ స్తనౌ
వస్రాంబువిస్రవైః ॥ ౮౧ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామో విభీషణమువాచ హ । సంస్కారః క్రియతాం భ్రాతుః స్త్రియశ్చై
తాన్నివర్తయ ॥ ౮౨ ॥ తం ప్రశ్రితస్తతో రామం శ్రుతవాక్యో విభీషణః । విమృశ్య బుద్ధ్యా ధర్మజ్ఞో ధర్మార్థసహితం
వచః ॥ రామస్యైవానువృత్త్యర్థముత్తరం ప్రత్యభాషత ॥ ౮౩ ॥ త్యక్తధర్మవ్రతం క్రూరం నృశంసమనృతం తథా ॥
నాహమర్హోఽస్మి సంస్కర్తుం పరదారాభిమర్శినమ్ ॥ ౮౪ ॥ భ్రాతృరూపో హి మే శత్రురేష సర్వాహితే రతః ॥ రావణో నార్హ
తే పూజాం పూజ్యోఽపి గురుగౌరవాత్ ॥ ౮౫ ॥ నృశంస ఇతి మాం కామం వక్ష్యంతి మనుజా భువి ॥ శ్రుత్వా తస్య గుణాన్సర్వే
వక్ష్యంతి సుకృతం పునః ॥ ౮౬ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా పరమప్రీతో రామో ధర్మభృతాం వరః ॥ విభీషణమువాచేదం వాక్యజ్ఞో వాక్య
కోవిదమ్ ॥ ౮౭ ॥ తవాపి మే ప్రియం కార్యం త్వత్ప్రభావాచ్చ మే జితమ్ ॥ అవశ్యం తు క్షమం వాచ్యో మయా త్వం రాక్షసేశ్వ

శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ తే త్వయా సతతార్చితః — బాణైః రామబాణైశ్ఛిన్నః — వజ్రధరస్య వజ్రఇవ స్థితః — తే పరిఘః అద్య వికీర్ణః ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ ధిగితి ॥ యస్యా మమ హృదయం — న ఫలతే న స్ఫుటతి — తాదృశీం మాం ధిగిత్యన్వయః ॥ ౭౬ ॥ ఇతీతి ॥ అవస్కన్నహృదయా ఆవిలీనహృదయా ॥ ౭౭ ॥ కశ్మలేతి ॥ కశ్మలేన — అభిహతా మూర్ఛితా — సన్నా కృశా ॥ ౭౮ ॥ ౭౯ ॥ నేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ దశావిభాగపర్యాయే దశానాం బాల్యకౌమారయౌవనవార్ధకాద్యవస్థానాం విభాగస్య భేదస్య — పర్యాయే ప్రాప్తావిషయే — లోకానామధ్రువా స్థితిః రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా సహ తే త్వయా సువిదితా — నేతి కాకుః — సువిదితైవేత్యర్థః — లోకానాం స్థితిరధ్రువేతి రాజ్ఞాం శ్రీశ్చంచలేతి చ త్వయా సువిదితైవేత్యర్థః — ఉచ్యమానా బంధువృద్ధాదిభిరితి శేషః — అభిముఖౌ ఉన్నతౌ ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ తమిత్యాది ॥ ప్రశ్రితః వినయాన్వితః — విమృశ్య — ఏతస్య యత్ ప్రేతగతస్య కృత్యం తత్ కర్తుమిచ్ఛామి తవ ప్రసాదాదిత్యుక్తమంగీకృతం కించిత్యేత్యర్థః — రామస్యైవానువృత్త్యర్థం రామేణానుజ్ఞాతోఽస్మి చేత్ తదా కరిష్యామి నాన్యథేత్యేవమనువృత్త్యర్థమ్ ॥ ౮౩ ॥ త్యక్తేతి ॥ త్యక్తో ధర్మో వ్రతం చ యేన తమ్ — అనృతం అనృతవాదినమ్ ॥ ౮౪ ॥ భ్రాతృరూప ఇతి ॥ గురుగౌరవాత్ గురుత్వగౌరవాత్ పూజ్యోఽపి ఉక్తదోషాన్మత్తః పూజాం నార్హతి ॥ ౮౫ ॥ భ్రాతుస్సంస్కారాకరణే త్వాం నృశంసం లోకా వక్ష్యంతీత్యాశంక్య వదంతు నామ — త ఏవ పునస్తద్గుణం విచారయంతో మాం యుక్తకారిణం వక్ష్యంతీత్యాహ నృశంస ఇతి ॥ సంస్కారాకరణే నృశంస ఇతి మాం కామం మనుష్యా వక్ష్యంతి తస్య రావణస్య గుణాన్ దోషాన్ శ్రుత్వా — అసంస్కుర్వతా విభీషణేన — సుకృతం శోభనం కృతమితి వక్ష్యంతీత్యర్థః ॥ ౮౬ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ పరమప్రీతః సత్యవచనకథనాదితి భావః — అప్రీత ఇతి వా చ్ఛేదః ॥ ౮౭ ॥ దోషసద్భావేఽపి గుణబాహుల్యాదయం సంస్కారయోగ్య ఇత్యాహ — తవాపీత్యాదినా ॥ తవ త్వయా — మే ప్రియమపి ప్రియమేవ కార్యం — చో హేతౌ — యస్మాత్కారణాత్ — త్వత్ప్రభావాత్ మే మయా జితం తస్మాన్మయా త్వం క్షమం హితమేవ వాచ్యః — మత్ప్రియత్వాత్ త్వద్ధితత్వాచ్చ రావణసంస్కారః క్రియతామిత్యర్థః — యద్వా తవాపి మే ప్రియం కార్యం — మద్వైరిణో రావణస్యాసంస్కరణం నామ మమ ప్రియం తదపి కర్తవ్యమేవ — త్వత్ప్రభావాచ్చ మే జితం పూర్వం చ తస్య జయసాహాయ్యరూపం ప్రియం త్వ

జ్రధరస్య వజ్రఇవ అర్చితో బహుమతః — ప్రహ్రియతే అనేనేతి ప్రహరణః పరిఘః బాణైస్సహస్రధా ఛిన్నో వ్యవకీర్ణ ఇతి సంబంధః ॥ ౭౫ ॥ ధిగస్త్వితి ॥ యస్యా మమ హృదయం శోకపీడితం సత్ — న ఫలతే న స్ఫుటతి — తాం మాం ధిగిత్యర్థః ॥ ౭౭ ॥ కశ్మలేతి ॥ కశ్మలం మూర్ఛా ॥ ౭౯ ॥ నేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ ॥ శ్రియేతి సహార్థే తృతీయా — దశావిభాగపర్యాయే — దశానామవస్థానాం విభాగో భేదః తస్య పర్యాయే ప్రాప్తే సతి లోకానాం స్థితిః రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా సహ అధ్రువేతి త్వయా న సువిదితా కిమ్ — విదితైవ రాజశ్రీః లోకస్థితిశ్చ అస్థిరేతి జానాస్యేవేత్యర్థః ॥ * ఇత్యేవమితి ॥ అభిముఖౌ ఉన్నతౌ ॥ ౮౨ ॥ తమితి ॥ తం శ్రుతవాక్యః — శ్రుతరామవాక్యో విభీషణః — రావణస్య సంస్కారః క్రియతామిత్యుక్తకరణం రామానువృత్తిరితి బుద్ధ్యా విమృశ్య రామానువృత్త్యర్థమేవ విమృష్టరూపం వచః ప్రశ్రితం యథా తథా ప్రత్యభాషత ప్రత్యపద్యతేత్యర్థః ॥ ౮౩ ॥ భ్రాతుస్సంస్కారాకరణే లోకాపవాదో భవేదిత్యాశంకాయామాహ — నృశంస ఇతి ॥ భ్రాతుస్సంస్కారాకరణేన — యే మనుజా మాం ప్రథమం నృశంస ఇతి యథేచ్ఛం వక్ష్యంతి — తే సర్వే మనుజాః పశ్చాత్తస్య రావణస్య గుణాన్ క్రౌర్యాదీన్ శ్రుత్వా మాం సుకృతం సాధుకారిణమేవ వక్ష్యంతీత్యర్థః ॥ ౮౭ ॥ తవాపీతి ॥ తవ త్వయా మే ప్రియమపి కార్యం మయా త్వం తు క్షమమనుకూలమేవ వాచ్యః — కుతః — త్వత్ప్రభావాచ్చ — మే జితమితి — అయమర్థః త్వయా

ర్॥౯౮॥అధర్మానృతసంయుక్తః కామం త్వేష నిశాచరః॥ తేజస్వీ బలవాన్ శూరో సంయుగేషు చ నిత్యశః॥౯౯॥శతక్రతు
ముఖైర్దేవైః శ్రూయతే న పరాజితః॥ మహాత్మా బలసంపన్నో రావణో లోకరావణః॥ ౧౦౦॥మరణాంతాని వైరాణి నివృ
త్తం నః ప్రయోజనం॥ క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ ॥౧౦౧॥ త్వత్సకాశాద్దశగ్రీవస్సంస్కారం వి
ధిపూర్వకం॥ ప్రాప్తుమర్హతి ధర్మజ్ఞ త్వం యశోభాగ్భవిష్యసి ।౧౦౨॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీ
షణః॥ సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణం ॥౧౦౩॥ చితాం చందనకాష్ఠానాం పద్మకోశీరసంవృతాం
బ్రాహ్మ్యసంవేశయాంచక్రూ రాంకవాస్తరణావృతాం ॥౧౦౪॥ వర్తతే వేదవిహితో రాజ్ఞో వై పశ్చిమః క్రతుః॥ ప్ర
చక్రూ రాక్షసేంద్రస్య పితృమేధమనుక్రమం ॥ ౧౦౫ ॥ వేదిం చ దక్షిణప్రాచ్యాం యథాస్థానం చ పావకం॥ పృషదా
జ్యేన సంపూర్ణం స్రువం సర్వే ప్రచిక్షిపుః ॥౧౦౬॥ పాదయోశ్శకటం ప్రాదురంతరూర్వోరులూఖలం ॥ దారుపా
త్రాణి సర్వాణి అరణిం చోత్తరారణిం। దత్వా తు ముసలం చాన్యద్యథాస్థానం విచక్షణాః ॥ శాస్త్రదృష్టేన విధినా మహ
ర్షివిహితేన చ। తత్ర మేధ్యం పశుం హత్వా రాక్షసేంద్రస్య రాక్షసాః॥ పరిస్తరణికాం రాజ్ఞో ఘృతాక్తాం సమవేశయన్॥
౧౦౯॥గంధైర్మాల్యైరలంకృత్య రావణం దీనమానసాః ॥ విభీషణసహాయాస్తే వస్త్రైశ్చ వివిధైరపి। లాజైశ్చావకిరం
తి స్మ బాష్పపూర్ణముఖాస్తదా॥౧౧౦॥దదౌ చ పావకం తస్య విధియుక్తం విభీషణః ॥ ౧౧౧॥ స్నాత్వా చైవార్ద్రవ
స్త్రేణ తిలాన్ దూర్వాభిమిశ్రితాన్॥ ఉదకేన చ సంమిశ్రాన్ ప్రదాయ విధిపూర్వకం । ప్రదాయ చోదకం తస్మై మూ

యాకృతం- తథాప్యవశ్యం తుభ్యమవాచ్యః- యదహం తత్ర నియోజనీయోసీత్యర్థః॥౯౮॥ దోషిణః కథమర్హత్వమిత్యాశంక్య గుణాధిక్యా
దిత్యాహ- అధర్మేత్యాదినా॥౯౯॥ సంయుగేష్వపరాజితత్వముదాహరతి- శతక్రత్వితి ॥౧౦౦॥ గుణబాహుళ్యేపి త్వద్వైరీ కథం సంస్కార్య
ఇత్యత్రాహ- మరణేతి॥ యథాయం తవ బంధుస్తథా మమాపి- త్వద్వత్ బంధురేవాయమిత్యర్థః॥౧౦౧॥ త్వత్సకాశాదితి ॥ యశోభాగితి- పాప
కారిణమపి సంస్కృతవానితి యశస్తవ భవిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౦౨ ॥ రాఘవస్యేతి ॥ అనురూపేణ యాయజూకానుగుణేన- అత్ర సంస్కారా
రంభాత్ స్త్రీనివర్తనమర్థసిద్ధం॥౧౦౩॥ చితామితి॥ చందనకాష్ఠానాం సంబంధినీం- పద్మకముశీరం చ గంధద్రవ్యం ప్రసిద్ధం- బ్రాహ్మ్యవేదో
క్తప్రక్రియయా- రంకుః మృగవిశేషః- తత్సంబంధిచర్మ రాంకవం తదేవాస్తరణం తేనావృతాం చితాం- సంవేశయాంచక్రుః యోజయాంచక్రుః-
రావణం ఋత్విజ ఇతి చ శేషః॥ ౧౦౪॥ వర్తత ఇతి॥ పశ్చిమః క్రతుః అంత్యేష్టిః వర్తతే అవర్తత- చితానిర్మాణానంతరమంత్యేష్టిం చక్రురిత్యర్థః-
రాక్షసేంద్రస్య- పితృమేధం పితృమేధసంస్కారం చ- అనుక్రమం యథాక్రమం ప్రచక్రుః॥౧౦౫॥ సంగ్రహేణోక్తం సంస్కారం ప్రపంచయతి-
వేదిమిత్యాదినా॥ దక్షిణప్రాచ్యాం చితాయా ఆగ్నేయభాగే వేదిం తత్ర యథాస్థానం- పావకం చ త్రేతాగ్నిం చ- ప్రచక్రురిత్యనుషజ్యతే- వేద్యాం పశ్చి
మే గార్హపత్యం ప్రాచ్యామాహవనీయం- దక్షిణతో దక్షిణాగ్నిం చ స్థాపయామాసురిత్యర్థః- పృషదాజ్యేన దధిమిశ్రఘృతేన- పృషదాజ్యం సద
ధ్యాజ్యమిత్యమరః । సంపూర్ణం స్రువం హోమపాత్రం ప్రచిక్షిపుః ప్రతిపత్త్యర్థం చితాయామితి శేషః ॥ ౧౦౬ ॥ యజ్ఞపాత్రాంతరా
ణామపి ప్రతిపత్తిం దర్శయతి- పాదయోరిత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ ॥ శకటం సోమరాజానయనశకటం - ఉలూఖలం యజ్ఞీయవ్రీహ్యవహననసాధ
నం- అన్యత్ స్థాల్యాదికం- దారుపాత్రాదికం యథాస్థానం దత్వా- శాస్త్రదృష్టేన వేదవిహితేన మహర్షివిహితేన స్మృత్యుక్తేన విధినా క్రమేణ తత్ర చి
తాసమీపే మేధ్యం పవిత్రం- పశుం ఛాగం హత్వా- హననం హోమపర్యంతస్యాప్యుపలక్షణం- పరిస్తరణికాం పరిస్తరణాని- జాత్యేకవచనం- సమవేశ
యన్- చిక్షిపురిత్యర్థః॥౧౦౯॥ అథ శవాలంకారమాహ- గంధైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ అవకిరంతి చితామితి శేషః॥౧౧౦॥ అథ సంస్కా
రమాహ- దదావితి॥ తస్య తస్మై రావణాయ విధియుక్తం మంత్రయుక్తం॥౧౧౧ ॥ స్నాత్వేత్యాది గమ్యతామితీతిపర్యంతం కించిదధికం శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం॥ దూర్వోదకమిశ్రితాన్ తిలాన్ ప్రేతావాహనార్థం భూమౌ ప్రదాయ తత్ర తస్మై రావణాయ- ఉదకం దత్వా- తాః స్త్రియః గమ్యతా

పి మత్ప్రియమేవ కర్తవ్యం- మయాపి త్వద్ధితమేవోపదేష్టవ్యం- అతో మమ ప్రియః- అవహితశ్చ రావణసంస్కార ఉపదిశ్యత ఇతి॥౯౮॥ యద్య
పి దోషవాన్- తథాపి గుణబాహుళ్యాత్ సంస్కార్య ఏవేత్యభిప్రాయేణాహ- అధర్మానృతేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౧౦౦॥ తథాపి తవ వైరిత్వాద
సంస్కార్య ఇత్యత్రాహ- మరణాంతానీతి॥ ఏష రావణః తవ యథా తథా మమాపి ప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః॥౧౦౨॥ రాఘవస్యేతి॥ అనురూపేణ సం
స్కారేణ- రాజ్ఞాం యజ్వనాం- మహర్షీణాం॥౧౦౩॥ చితామితి॥ పద్మకం సుగంధద్రవ్యవిశేషః- బ్రాహ్మ్య వేదోక్తక్రియయా సంవేశయాం
చక్రుః- రావణమితి ఋత్విజ ఇతి చ శేషః- అత్ర ఋత్విజః- కర్తారః- రాంకవాస్తరణావృతాం- రంకుర్మృగవిశేషః తత్సంబంధిచర్మ రాంకవం॥
౧౦౪॥ వర్తత ఇతి॥ పశ్చిమః క్రతుః- అంత్యేష్టిః॥౧౦౫॥ వేదిమితి॥ దక్షిణప్రాచ్యాం చితాయా ఆగ్నేయభాగే వేదిం యథాస్థానం పావకం చ- చక్రు
రిత్యనుషజ్యతే- పృషదాజ్యేన దధిసహితఘృతేన. పృషదాజ్యం సదధ్యాజ్యమిత్యమరః। పృషదాజ్యపూర్ణం స్రువం ప్రచిక్షిపుః- అగ్నావితి శేషః॥
౧౦౬ ॥ పాదయోశ్శకటమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ అరణిం మథనారణిం - శాస్త్రదృష్టేన వేదవిహితేన మహర్షివిహితేన స్మృత్యు
క్తేన యథాస్థానం సర్వం దత్వా. అనుస్తరణికాం ఘృతాక్తాం సమవేశయన్- అనుస్తరణికాం రాజగవీం- రాజగవీమాలభ్య తచ్చర్మణా యజమా
నమాస్తృతవంత ఇత్యర్థః॥ యథామృతాయానుస్తరణీం ఘ్నంతీతి శ్రుతేః॥౧౧౧॥ స్నాత్వేత్యాది॥ ప్రదాయ విధిపూర్వకం స్థిత ఇతి శేషః- గమ్య

ర్ధ్వా చైనం నమస్య చ॥ తాః స్త్రియోఽనునయామాస సాంత్వముక్త్వా పునఃపునః। గమ్యతామితి ॥ ౧౧౩½॥ తాస్సర్వా వి
విశుర్నగరం తదా।ప్రవిష్టాసు చ సర్వాసు రాక్షసీషు విభీషణః॥ రామపార్శ్వముపాగమ్య తదాతిష్ఠద్వినీతవత్ ॥ ౧౧౪ ॥
రామోఽపి సహ సైన్యేన ససుగ్రీవస్సహలక్ష్మణః। హర్షం లేభే రిపుం హత్వా యథా వృత్రం శతక్రతుః ॥ ౧౧౬ ॥ ఇతి శ్రీమ
ద్యుద్ధకాండే- చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః. ********************** తే రావణవధం దృష్ట్వా దేవగంధర్వ
దానవాః। జగ్ముస్తైస్తైర్విమానైస్స్వైః కథయంతశ్శుభాః కథాః ॥౧॥ రావణస్య వధం ఘోరం రాఘవస్య పరాక్రమం।
సుయుద్ధం వానరాణాంచ సుగ్రీవస్య చ మంత్రితం ॥ అనురాగం చ వీర్యం చ సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య చ । కథయంతో మహా
భాగా జగ్ముర్హృష్టా యథాగతం । ౩॥ రాఘవస్తు రథం దివ్యమింద్రదత్తం శిఖిప్రభం । అనుజ్ఞాయ మహాభాగో మాతలిం
ప్రత్యపూజయత్ ॥౪॥ రాఘవేణాభ్యనుజ్ఞాతో మాతలిశ్శక్రసారథిః।దివ్యం తం రథమాస్థాయ దివమేవారురోహ సః ॥౫॥
తస్మింస్తు దివమారూఢే సురసారథిసత్తమే। రాఘవః పరమప్రీతస్సుగ్రీవం పరిషస్వజే॥ ౬ ॥పరిష్వజ్య చ సుగ్రీవం లక్ష్మణేన
ప్రచోదితః।పూజ్యమానో హరిశ్రేష్ఠైరాజగామ బలాలయం ॥ ౭ ॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామస్సమీపపరివర్తినం । సౌమి
త్రిం సత్త్వసంపన్నం లక్ష్మణం దీప్తతేజసం ॥ ౮ ॥ విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ । అనురక్తం చ భక్తం చ
మమ చైవోపకారిణం ॥ ఏష మే పరమః కామో యదీమం రావణానుజం।లంకాయాం సౌమ్య పశ్యేయమభిషిక్తం విభీషణం ॥
౧౦॥ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రీ రాఘవేణ మహాత్మనా। తథేత్యుక్త్వాతు సంహృష్టస్సౌవర్ణం ఘటమాదదే ॥ ౧౧ ॥ తం ఘటం
వానరేంద్రాణాం హస్తే దత్త్వా మనోజవాన్ । ఆదిదేశ మహాసత్త్వాన్సముద్రసలిలానయే॥ ౧౨ ॥ అతిశీఘ్రం తతో గ
త్వా వానరాస్తే మహాబలాః। ఆగతాస్తజ్జలం గృహ్య సముద్రాద్వానరోత్తమాః ॥ ౧౩ ॥ తతస్త్వేకం ఘటం గృహ్య సం
స్థాప్య పరమాసనే। ఘటేన తేన సౌమిత్రిరభ్యషించద్విభీషణం ॥౧౪ ॥ లంకాయాం రక్షసాం మధ్యే రాజానం రామశాస
నాత్। విధినా మంత్రదృష్టేన సుహృద్గణసమావృతం॥ అభ్యషించత్స ధర్మాత్మా శుద్ధాత్మానం విభీషణం ॥ ౧౫ ॥ త
స్యామాత్యాశ్చ హృష్టా భక్తా యే చాస్య రాక్షసాః॥దృష్ట్వాభిషిక్తం లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణం ॥౧౬॥ స త
ద్రాజ్యం మహత్ ప్రాప్య రామదత్తం విభీషణః॥ ప్రకృతీస్సాంత్వయిత్వా చ తతో రామముపాగమత్ ॥ ౧౭ ॥ అక్ష

మితి పునఃపునః సాంత్వముక్త్వా- అనునయామాస పురీం ప్రాపయామాస॥౧౧౩½॥ తాస్సర్వా ఇత్యుత్తరవాక్యాది॥ రామపార్శ్వముపాగమ్యే
తి ॥ రణశిరసి హతత్వేన రావణస్యాశౌచాభావాదాగతః-అత ఏవోత్తరదినే రాజ్యాభిషేకో యో ధ్యాగమనం చానుష్ఠితం.ప్రథమాయాం రావణ
సంస్కారః॥౧౧౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశోత్తర
శతతమస్సర్గః. ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ అథ విభీషణాభిషేకః- తే రావణవధమిత్యాది॥అత్ర క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం॥౧॥శు
భాః కథాః కథయంత ఇత్యస్యైవ వివరణం- రావణస్య వధమిత్యాది॥మంత్రితం మంత్రం- సౌమిత్రేరితి తస్మాత్తు శ్లాఘనవ్యంజనాయ-అస్య జననీ హి భా
గ్యవతీతి॥౩॥ రాఘవస్త్వితి॥ ఇంద్రదత్తం ఇంద్రప్రేరితం-శిఖిప్రభం అగ్నిప్రభం- ప్రత్యపూజయత్ ఉపచచార॥౪॥౬॥ పరిష్వజ్యేతి॥ప్రచోదితః
విజ్ఞప్తః- బలాలయం శిబిరం॥౭॥అబ్రవీచ్చేతి॥ సత్యసంపన్నత్వాదివిశేషణం యథోక్తకారిత్వద్యోతనాయ॥ ౮॥ విభీషణమిత్యాది శ్లోకద్వయమే
కాన్వయం॥ లంకాయామభిషేచయ లంకాయాం గత్వాభిషేచయ - సముద్రతీర ఏవ లంకారాజ్యాభిషేకే కృతేఽపి పునర్విధానం రావణసింహాస
నాభిషేకార్థం- అనురక్తమిత్యనేన మిత్రకృత్యముక్తం- భక్తమిత్యనేన దాస్యకృత్యం- ఉపకారిణమిత్యనేనానురాగభక్త్యోః కార్యపర్యవసాన
ముక్తం- పరమః కామ ఇత్యనేన శరణాగతవిభీషణాభిమతపరిపూరణమేవ విజయస్య ప్రధానప్రయోజనమిత్యవగమ్యతే॥౧౦॥ ఏవమితి ॥ ఘటమి
తి జాత్యేకవచనం॥౧౧॥తమితి॥ఆనయే ఆనయనే-హస్త ఇత్యపి జాత్యేకవచనం-వానరేంద్రాణామితి బహువచనప్రయోగాత్ ॥౧౨ ॥ఇతీతి॥
ఆదేశాద్ధేతోరిత్యర్థః - ఇతి హేతుప్రకరణప్రకర్షాదిసమాప్తిష్విత్యమరః । వానరా వానరోత్తమా ఇతి వచనం వానరోత్తమత్వేఽపి మానుష
త్వవ్యావర్తనాయ- సముద్రాత్ సముద్రేభ్యః॥౧౪॥లంకాయామిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అనేన రామనిదేశానంతరమేవ లక్ష్మణోఽభి
షణాదిభిస్సహ లంకాం ప్రవిష్టవానిత్యవగమ్యతే-మంత్రదృష్టేన మంత్రేషు వేదేషు దృష్టేన స్పష్టమవగమ్యమానేన-విధినా ప్రకారేణ - శుద్ధాత్మాన
మిత్యనేన రామాజ్ఞయాఽభిషేకమంగీకృతవాన్-పరమార్థతస్తు రామకైంకర్యమేవాసక్తో భూదిత్యవగమ్యతే-ఆజ్ఞాకైంకర్యం హి కర్తవ్యం॥౧౬॥
స ఇతి। ప్రకృతీః అమాత్యప్రభృతీన్- సాంత్వయిత్వా పుత్రమిత్రాదివినాశజశోకాపనోదనం కృత్వా- రామముపాగమత్-లక్ష్మణేన సహేతి శేషః॥

తామితి ఉక్త్వా ఇతి శేషః॥౧౧౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-
చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻
తే ఇతి॥ స్వైః స్వకీయైః॥౧॥ కథా ప్రకారమేవాహ- రావణస్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన॥౩॥ రాఘవ ఇతి॥ అనుజ్ఞాయ రథం నయేతి శేషః॥౬॥పరిష్వ
జ్యేతి॥ బలాలయం శిబిరమాజగామ- చైత్రశుక్లప్రతిపది రావణసంస్కారబలాలయప్రవేశౌ॥౧౧॥తం ఘటమితి॥ఘటం హస్త ఇతి జాత్యేకవచనం

తాన్మోదకాన్లాజాన్దివ్యాస్సుమనసస్తదా। ఆజహ్రురథసంహృష్టాః పౌరాస్తస్మై నిశాచరాః ॥౧౮॥ స తాన్గృహీత్వా దుర్ధర్షో రాఘవాయ న్యవేదయత్। మంగళ్యం మంగళం సర్వం లక్ష్మణాయ చ వీర్యవాన్ ॥౧౯॥ కృతకార్యం సమృద్ధార్థం దృష్ట్వా రామో విభీషణమ్॥ ప్రతిజగ్రాహ తత్సర్వం తస్యైవ ప్రియకామ్యయా ॥౨౦॥ తతశ్శైలోపమం వీరం ప్రాంజలిం పార్శ్వతస్స్థితమ్॥ అబ్రవీద్రాఘవో వాక్యం హనుమంతం ప్లవంగమమ్ ॥౨౧॥ అనుమాన్య మహారాజమిమం సౌమ్య విభీషణమ్॥ గచ్ఛ సౌమ్య పురీం లంకామనుజ్ఞాప్య యథావిధి। ప్రవిశ్య రావణగృహం విజయేనాభినంద్య చ॥ వైదేహ్యై మాం కుశలినం ససుగ్రీవం సలక్ష్మణమ్। ఆచక్ష్వ జయతాం శ్రేష్ఠ రావణం చ మయా హతమ్ ॥ ప్రియమేతదుదాహృత్య మైథిల్యాస్త్వం హరీశ్వర। ప్రతిగృహ్య చ సందేశముపావర్తితుమర్హసి ॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః. *************************

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టో హనుమాన్మారుతాత్మజః। ప్రవివేశ పురీం లంకాం పూజ్యమానో నిశాచరైః ॥౧॥ ప్రవిశ్య చ మహాతేజా రావణస్య నివేశనమ్। దదర్శ మృజయా హీనాం సాతంకామివ రోహిణీమ్॥ వృక్షమూలే నిరానందాం రాక్షసీభిస్సమావృతామ్ ॥౨॥ నిభృతః ప్రణతః ప్రహ్వస్సోఽభిగమ్యాభివాద్య చ ॥౩॥ దృష్ట్వా తమాగతం దేవీ హనుమంతం మహాబలమ్। తూష్ణీమాస్త తదా దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్రముదితాభవత్ ॥౪॥ సౌమ్యం దృష్ట్వా ముఖం తస్యా హనుమాన్ప్లవగోత్తమః। రామస్య వచనం సర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥౫॥ వైదేహి కుశలీ రామస్సహసుగ్రీవలక్ష్మణః। విభీషణసహాయశ్చ హరీణాం సహితో బలైః॥ కుశలం చాహ సిద్ధార్థో హతశత్రురరిందమః ॥౬॥ విభీషణసహాయేన రామేణ హరిభిస్సహ॥ నిహతో రావణో దేవి లక్ష్మణస్య నయేన చ ॥౭॥ పృష్ట్వా తు కుశలం రామో వీరస్త్వాం రఘునందనః॥ అబ్రవీత్పరమప్రీతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా। ౮॥ ప్రియమాఖ్యామి తే దేవి త్వాం తు భూయస్సభాజయే॥ దిష్ట్యా జీవసి ధర్మజ్ఞే జయేన మమ సంయుగే॥ లబ్ధో నో విజయస్సీతే స్వస్థా భవ గతవ్యథా ॥ రావణశ్చ హతశ్శత్రుర్లంకా చేయం వశే స్థితా ॥౧౦॥ మయా హ్యలబ్ధనిద్రేణ దృఢేన తవ నిర్జయే ॥ ప్రతిజ్ఞైషా వినిస్తీర్ణా బధ్వా సేతుం మ

౧౮॥ ౧౯॥ స తానితి॥ మంగళమర్హతీతి మంగళ్యం- మంగళప్రయోజనమిత్యర్థః- మంగళం హరిద్రాదిమంగళద్రవ్యం. సర్వం ఉక్తాత్తతాదిభిన్నం రామాయ లక్ష్మణాయ చ న్యవేదయత్ ॥౧౯॥ కృతకార్యమితి॥ తస్యైవ ప్రియకామ్యయా న తు స్వభోగేచ్ఛయా॥ ౨౦॥ ౨౧॥ అనుమాన్యేత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ విభీషణమనుమాన్య లంకాం గచ్ఛ- విభీషణమనుజ్ఞాప్య రావణగృహం ప్రవిశ్య విజయేన విజయకథనేన- అభినంద్య సీతాం తోషయిత్వా వైదేహ్యై మాం కుశలినమాచక్ష్వేతి సంబంధః- సందేశం సీతావాచికం॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

అథ హనుమత్సీతాసంవాదః- ఇతి ప్రతిసమాదిష్ట ఇత్యాది॥ మారుతాత్మజ ఇత్యనేన వేగాతిశయ ఉచ్యతే- పూజ్యమాన ఇతి॥ మార్గప్రదర్శనాదిభిః పూజ్యమానత్వం॥౧॥ ప్రవిశ్యేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః। మృజయా శరీరసంస్కారేణ- సాతంకాం సగ్రహపీడాం॥౨॥ నిభృత ఇత్యర్ధం॥ అభిగమ్య సమీపం ప్రాప్య- అభివాద్య స్వనామసంకీర్త్య- ప్రణతః కృతప్రణామస్సన్- నిభృతః నిశ్చలః- ప్రహ్వః ప్రకర్షేణ సంకుచితగాత్రః- స్థిత ఇతి శేషః- ఆచార్యాస్తు కరణత్రయేణాపి నిశ్చలో బభూవేత్యర్థ ఇతి ప్రాహుః॥౩॥ దృష్ట్వేతి॥ తం దృష్ట్వా విస్మృత్య ప్రథమం తూష్ణీమాస్త- పునర్దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్రముదితాభవత్- యద్వా సామాన్యతో దృష్ట్వా తూష్ణీమాస్త తతో విశేషతో దృష్ట్వా స్మృత్వా హనుమానితి జ్ఞాత్వా ప్రముదితాభవత్ అథవా తం దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్ర[illegible]సముదితాపి [illegible] ప్రమాదాతిరేకేణ స్తబ్ధా సతీ తూష్ణీమాస్తేత్యర్థః ॥౪॥ సౌమ్యమితి॥ సౌమ్యం నిజదర్శనేన వికసితం॥ ౫॥ ౬॥ రామసందేశవాక్యమాహ- ప్రియమాఖ్యామీత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ హే దేవి తే ప్రియమాఖ్యామి- త్వాం తు భూయః భూయిష్ఠం- సభాజయే ప్రీణయే - ధర్మజ్ఞే హే సీతే మమ జయేన దిష్ట్యా జీవసి - అన్యథా మమ జయో వ్యర్థ ఏవ స్యాదితి భావః- మమ జయేన మత్పరాక్రమేణ- నః అస్మాభిః సంయుగే విజయో లబ్ధః స్వస్థా భవేతి యోజనా॥౧౦॥ మయేతి॥ హే సీతే- తవ నిర్జయే శత్రుహస్తా

౧౯॥ స తానితి॥ మంగళ్యం మంగళప్రయోజనం- మంగళం మంగళవస్తుజాతం॥ ౨౧॥ అనుమాన్యేతి॥ విజయేనాభినంద్య జయకథనేన నందయిత్వా॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః॥ ✻

౧॥ ప్రవిశ్యేతి॥ మృజయా శరీరసంస్కారేణ॥ ౨॥ నిభృత ఇతి॥ నిభృతః నిశ్చలః- ప్రహ్వః నమ్రః- స్థిత ఇతి శేషః॥ ౩॥ దృష్ట్వేతి॥ సామాన్యతో దృష్ట్వా తూష్ణీమాస్త- తతో దృష్ట్వా- స్మృత్వా హనుమానితి జ్ఞాత్వా॥ ౪॥ ౬॥ ఇతి॥ కుశలం త్వాహ త్వామాహేత్యర్థః॥ ౭॥ పృష్ట్వా చేతి॥ కుశలం పృష్ట్వా రామస్త్వామబ్రవీదితి సంబంధః॥ ౮॥ వచనప్రకారమేవాహ- ప్రియమాఖ్యామీత్యాది ॥ ప్రియమాఖ్యామీత్యారభ్య అయం చాశ్యేతి సంహృష్టస్త్వద్దర్శనసముత్సుక ఇత్యేతదంతం రామసందేశవాక్యం॥ దేవి తే ప్రియమాఖ్యామి- త్వాం తు భూయః భూయిష్ఠం సభాజయే ప్రీణయామి- మమ జయేన హేతునా మమ జయనిమిత్తేన జీవసీత్యర్థః- అత ఏవ- నః అస్మాభిః- సంయుగే విజయో లబ్ధః స్వస్థా భవేతి యోజనా- యద్వా- మమ జయేన మత్పరాక్రమేణ జయో లబ్ధః స్వస్థా భవేతి సంబంధః ॥౧౦॥ మయేతి॥ తవ నిర్జయే- శత్రుహస్తాత్తవ విమోచనే- దృఢేన ఏకాగ్రచిత్తేన- అత ఏవాలబ్ధనిద్రేణ- మ

మహోదధౌ ॥౧౧॥ సంభ్రమశ్చ న గన్తవ్యో వర్తన్త్యా రావణాలయే। విభీషణవిధేయం హి లంకైశ్వర్యమిదం కృతమ్ ॥౧౨॥ తదాశ్వసిహి విశ్వస్తా స్వగృహే పరివర్తసే। అయం చాభ్యేతి సంహృష్టస్త్వద్దర్శనసముత్సుకః ॥౧౩॥ ఏవముక్తా సముత్పత్య సీతా శశినిభాననా। ప్రహర్షేణావరుద్ధా సా వ్యాజహార న కించన ॥౧౪॥ అబ్రవీచ్చ హరిశ్రేష్ఠస్సీతామప్రతిజల్పతీమ్। కిన్ను చిన్తయసే దేవి కిన్ను మాం నాభిభాషసే ॥౧౫॥ ఏవముక్తా హనుమతా సీతా ధర్మే వ్యవస్థితా। అబ్రవీత్పరమప్రీతా హర్షగద్గదయా గిరా ॥౧౬॥ ప్రియమేతదుపశ్రుత్య భర్తుర్విజయసంశ్రితమ్। ప్రహర్షవశమాపన్నా నిర్వాక్యాస్మి క్షణాన్తరమ్ ॥౧౭॥ న హి పశ్యామి సదృశం చిన్తయన్తీ ప్లవంగమ। మత్ప్రియాఖ్యానకస్యేహ తవ ప్రత్యభినన్దనమ్ ॥౧౮॥ న హి పశ్యామి తత్సౌమ్య పృథివ్యామపి వానర। సదృశం మత్ప్రియాఖ్యానే తవ దాతుం భవేత్సమమ్ ॥౧౯॥ హిరణ్యం వా సువర్ణం వా రత్నాని వివిధాని చ। రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు నైతదర్హతి భాషితుమ్ ॥౨౦॥ ఏవముక్తస్తు వైదేహ్యా ప్రత్యువాచ ప్లవంగమః। గృహీతప్రాంజలిర్వాక్యం సీతాయాః ప్రముఖే స్థితః ॥౨౧॥ భర్తుః ప్రియహితే యుక్తే భర్తుర్విజయకాంక్షిణి। స్నిగ్ధమేవంవిధం వాక్యం త్వమేవార్హసి భాషితుమ్ ॥౨౨॥ తవైతద్వచనం సౌమ్యే సారవత్స్నిగ్ధమేవ చ। రత్నౌఘాద్వివిధాచ్చాపి దేవరాజ్యాద్విశిష్యతే ॥౨౩॥ అర్థతశ్చ మయా ప్రాప్తా దేవరాజ్యాదయో గుణాః। హతశత్రుం విజయినం రామం పశ్యామి సుస్థితమ్ ॥౨౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా మైథిలీ జనకాత్మజా। తతః శుభతరం వాక్యమువాచ పవనాత్మజమ్ ॥౨౫॥ అతిలక్షణసంపన్నం మాధుర్యగుణభూషితమ్। బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం త్వమేవా

త్తవవిమోచనే- దృఢేన ఏకాగ్రచిత్తేన - అత ఏవ అలబ్ధనిద్రేణ మయా మహోదధౌ సేతుం బద్ధ్వా- ఏషా ప్రతిజ్ఞా రావణం హనిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా- విని స్తీర్ణా ప్రతిపాలితేత్యర్థః ॥౧౧॥ సంభ్రమశ్చేతి ॥ సంభ్రమః వ్యగ్రతా- వర్తన్త్యా వర్తమానయా ॥౧౨॥ తదితి ॥ యస్మాత్ స్వగృహే పరివర్తసే తస్మాత్ విశ్వస్తా సతీ- ఆశ్వసిహి విశ్రాన్తా భవ- నివృత్తఖేదా భవేత్యర్థః- అయం విభీషణః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ సముత్పత్య హర్షేణ సముత్థాయ- అవరుద్ధా అవరుద్ధవ్యాపారా ॥౧౪॥౧౫॥ ప్రియమితి ॥ క్షణాన్తరం క్షణమాత్రం- నిర్వాక్యాస్మి హర్షావరుద్ధవ్యాపారత్వాదితి భావః ॥౧౭॥ నిర్వాక్యాస్మీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ- న హీత్యాది ॥ సదృశం ప్రత్యభినన్దనం ప్రతిప్రియవచనం ॥౧౮॥ సదృశం ప్రదేయవస్త్వపి న పశ్యామీత్యాహ- న హీత్యాదినా ॥ అత్ర అపిశబ్దేన అన్తరిక్షస్వర్గసముచ్చయే తే- త్రిష్వపి లోకేషు న పశ్యామి యత్ మత్ప్రియాఖ్యానే విషయే తవ దాతుం సమం అత్యన్త సదృశం భవేత్ ॥౧౯॥ ఉక్తం వివృణోతి- హిరణ్యమితి ॥ హిరణ్యం రజతం- రజతం హిరణ్యమితి శ్రుతేః । త్రిషు లోకేషు రాజ్యం త్రిలోకవిషయరాజత్వం- నైతదర్హతి భాషితుం - హిరణ్యాద్యేతత్సర్వమపి ప్రియాఖ్యానసమత్వేన భాషితుం నార్హతీత్యర్థః ॥ ౨౦॥ ఏవమితి ॥ ప్రముఖే అగ్రే ॥౨౧॥ ప్రతిప్రియవచనం న పశ్యామీత్యస్యోత్తరమాహ- భర్తురితి ॥ ఏవంవిధం స్నిగ్ధం వాక్యం భాషితుం త్వమేవార్హసి నాన్యా - అనేన సర్వోత్తరం ప్రీతిప్రియవచనం మహ్యం దత్తమిత్యుక్తం భవతి ॥౨౨॥ ప్రియాఖ్యానసదృశప్రదేయం వస్తు నాస్తీత్యస్యోత్తరమాహ- తవేతి ॥ ఏతత్ ప్రత్యభినన్దనం న పశ్యామీత్యేతత్ - సాగరవత్ ప్రత్యభినన్దనవచనరాహిత్యకథనేన మద్వచనస్య నిరవధికప్రీతిజనకత్వకథనాత్ స్నేహతాత్పర్యవత్ - స్నిగ్ధం మయి ప్రీతిపురస్సరం - ఏతద్వచనశ్రవణే నైవ మయా సర్వోత్తరం వస్తు సముపలబ్ధమితి భావః ॥ ౨౩॥ పూర్వమేవ లబ్ధదేవరాజ్యాదికస్య తత్ప్రదానం నిరర్థకమిత్యాశయేనాహ- అర్థత ఇతి ॥ రామం విజయినం పశ్యామీతి యత్- అస్మాత్ అర్థతః ప్రయోజనాత్ దేవరాజ్యాదయో గుణాః ఉత్కర్షాః- ప్రాప్తాః- రామవిజయదర్శనమేవ రాజ్యాదికమిత్యర్థః ॥౨౪॥౨౫॥ నాన్యస్యేత్యాదినా రామ ఇవ స్వ

యా మహోదధౌ సేతుం బద్ధ్వా- ఏషా ప్రతిజ్ఞా రావణం హనిష్యామీత్యేవంరూపా వినిస్తీర్ణేతి సంబంధః ॥ ౧౧॥ సంభ్రమ ఇతి ॥ సంభ్రమో భయం ॥తి॥ వర్తన్త్యా వర్తమానయా ॥ ౧౨॥ తదాశ్వసిహీతి ॥ అయం విభీషణః త్వద్దర్శనసముత్సుకస్సన్నభ్యేతీతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ క్షణాన్తరం క్షణమాత్రం ॥తి॥ క్షణాన్తరం క్షణరూపకాలావకాశమాత్రే ॥ ౧౭॥ న కేవలం హర్షవశాదేవ నిర్వాక్యాస్మి - కిం తు ప్రియాఖ్యాతుస్తవ తత్సదృశప్రియవచనస్యాభావాదపీత్యాహ- న హీతి ॥ మత్ప్రియాఖ్యానకస్య మత్ప్రియాఖ్యాతుస్తవ ప్రత్యభినన్దనం ప్రతిప్రియవాక్యం న పశ్యామీతి సంబంధః ॥తి॥ ప్రత్యభినన్దనం దేయవస్తు ॥౧౮॥ సదృశప్రియవచనం న పశ్యామీత్యుక్త్వా సదృశం ప్రదేయం వస్త్వపి నాస్తీత్యాహ- న చ పశ్యామీత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ దాతుం సదృశం యదస్తి తత్పృథివ్యామపి న పశ్యామి- పాతాళస్వర్గయోరపీత్యపిశబ్దార్థః ॥౧౯॥ హిరణ్యం రజతం- హిరణ్యాది తత్సర్వమపి ప్రియాఖ్యానసమత్వేన భాషితుం నార్హతీతి సంబంధః ॥౨౦॥౨౧॥తి॥ స్నిగ్ధం స్నేహోపేతం- అశక్యప్రతిదానమిత్యేవంరూపం త్వమేవ భాషితుమర్హసి నాన్యా- అత స్త్వయా సర్వోత్తరం యదిదం వచనముక్తం తదేవ పరమం ప్రత్యభినన్దనమితి శేషః ॥౨౨॥ ప్రియాఖ్యానసదృశం ప్రదేయం నాస్తీత్యస్యోత్తరమాహ - తవేతి ॥ ఏతద్వచనం నిస్సమాధికం ఏతద్వచనశ్రవణే నైవ - మయా సర్వోత్తరం వస్తు లబ్ధమితి భావః ॥తి॥ తవైతద్వచనమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః ॥ ౨౩ ॥ అర్థత ఇతి ॥ విజయినం రామం పశ్యామీతి యత్ - అనేనైవార్థతః పరమార్థతో దేవరాజ్యాదయో గుణాః శ్రేయాంసి- ప్రాప్తా ఏవేత్యర్థః ॥౨౫॥ అతిలక్షణేతి ॥ అతిలక్షణసంపన్నం- ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదవత్త్వరూపవాక్యలక్షణసంపన్నం- మాధుర్యగుణభూషితం శ్రవణమాత్రేణానన్దజనకత్వం మాధుర్యం- అష్టాంగయా *గ్రహణం ధా

ర్హసి భాషితుం ॥౨౬॥ శ్లాఘనీయోఽనిలస్య త్వం పుత్రః పరమధార్మికః ॥ బలం శౌర్యం శ్రుతం సత్త్వం విక్రమో దాక్ష్యముత్తమమ్ । తేజః క్షమా ధృతిః స్థైర్యం వినీతత్వం న సంశయః ॥ ఏతే చాన్యే చ బహవో గుణాస్త్వయ్యేవ శోభనాః ॥౨౮॥ అథోవాచ పునస్సీతామసంభ్రాంతో వినీతవత్ ॥ ప్రగృహీతాంజలిర్హర్షాత్సీతాయాః ప్రముఖే స్థితః ॥౨౯॥ ఇమాస్తు ఖలు రాక్షస్యో యది త్వమనుమన్యసే ॥ హంతుమిచ్ఛామ్యహం సర్వా యాభిస్త్వం తర్జితా పురా ॥ ౩౦ ॥ క్లిశ్యంతీం పతిదేవాం త్వామశోకవనికాం గతామ్ ॥ ఘోరరూపసమాచారాః క్రూరాః క్రూరతరేక్షణాః । రాక్షస్యో దారుణకథా వరమేతత్ప్రయచ్ఛ మే ॥౩౧॥ ముష్టిభిః పాణిభిస్సర్వాశ్చరణైశ్చైవ శోభనే । ఇచ్ఛామి వివిధైర్ఘాతైర్హంతుమేతాస్సుదారుణాః ॥ ఘాతైర్జానుప్రహారైశ్చ దశనానాం చ పాతనైః । భక్షణైః కర్ణనాసానాం కేశానాం లుంచనైస్తథా ॥ నఖైశ్శుష్కముఖీభిశ్చ దారణైర్లంఘనైర్హతైః । నిపాత్య హంతుమిచ్ఛామి తవ విప్రియకారిణీః ॥౩౪॥ ఏవంప్రకారైర్బహుభిర్విప్రకారైర్యశస్విని । హంతుమిచ్ఛామ్యహం దేవి తవేమాః కృతకిల్బిషాః ॥౩౫॥ ఏవముక్తా హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా । ఉవాచ ధర్మసహితం హనుమంతం యశస్వినీ ॥౩౬॥ రాజసంశ్రయవశ్యానాం కుర్వతీనాం పరాజ్ఞయా । విధేయానాం చ దాసీనాం కః కుప్యేద్వానరోత్తమ ॥ ౩౭ ॥ భాగ్యవైషమ్యయోగేన పురా దుశ్చరితేన చ । మయైతత్ప్రాప్యతే సర్వం స్వకృతం హ్యుపభుజ్యతే ॥౩౮॥ ప్రాప్తవ్యం తు దశాయోగాన్మయైతదితి నిశ్చితమ్ । దాసీనాం రావణస్యాహం మర్షయా

యమపి తద్వాక్యసౌష్ఠవం ప్రశంసతి-అతీతి ॥ అతిలక్షణసంపన్నం ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదవత్త్వరూపవాక్యలక్షణసంపన్నం - బహువ్యాహరతానేన న కించిదపశబ్దితమిత్యుక్తశబ్దసాధుత్వసంపన్నం - మాధుర్యగుణభూషితం-సంశ్రవే మధురం వాక్యమిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణానందజనకత్వరూపమాధుర్యగుణభూషితం-అష్టాంగయా- గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం । ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా బుద్ధ్యా యుక్తం- తాదృశబుద్ధిపూర్వకమిత్యర్థః ॥౨౬॥ న కేవలం వాక్యతః గుణతోపి శ్లాఘ్యోసీత్యాహ-శ్లాఘనీయ ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేన ॥ అనిలస్య శ్లాఘనీయః పుత్రః అనిలావపి సంజీవనకర ఇత్యర్థః-సంజీవనం చాన్యశక్యధర్మాదిత్యాహ-పరమధార్మిక ఇతి - బలం ప్రయాససహిష్ణుత్వం- శౌర్యం యుద్ధోత్సాహః- శ్రుతం శాస్త్రజ్ఞానం- శ్రుతిం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ॥ సత్త్వం శారీరస్సారః- విక్రమః పరాక్రమః- దాక్ష్యం సామర్థ్యం- ఉత్తమమితి సర్వవిశేషణం- తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం- క్షమా అపరాధసహిష్ణుత్వం- ధృతిః ప్రభావః- స్థైర్యం క్షోభకే సత్యక్షోభ్యత్వం- వినీతత్వం వినయవత్త్వం-విశిష్టనీతిమత్త్వం వా- ఏతే చాన్యే చ దయాదయో బహవో గుణాః-త్వయ్యేవ శోభనాః త్వామాశ్రయమధిగమ్య శోభమానా భవంతి- న సంశయః-నాహమసతో గుణానారోప్య స్తౌమీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఇదం తు మే ప్రియాఖ్యానపారితోషికత్వేన దేయమిత్యర్థయతే-ఇమా ఇత్యాదినా ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ క్లిశ్యంతీం పతిదేవతాం త్వాం ప్రతి-యా రాక్షస్యో దారుణకథా అబ్రువన్ - పురా యాభిస్త్వం తర్జితా ఇమా రాక్షస్యః రాక్షసీః యద్యనుమన్యసే హంతుమిచ్ఛామి-ఏతద్వరం మే ప్రయచ్ఛేతి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ హననప్రకారం స్వకోపధానురూపం దర్శయతి-ముష్టిభిరిత్యాదినా ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం - ఘాతైః ప్రహారైః- భక్షణైః ఖాదనైః- లుంచనైః ఉన్మూలనైః-శుష్కముఖీభిః నఖైః- దారణైః పీడనైః-కపోలతాడనైర్వా- లంఘనైః ఉత్ప్లుత్యోపరిపాతనైః- హతైః హస్తైస్తాడనైః- నిపాత్య భూమౌ పాతయిత్వా ముష్ట్యాదిభిర్హంతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః ॥౩౪॥ ఉక్తమర్థమావశ్యకత్వజ్ఞాపనాయ పునరపి సంగ్రహేణ యాచతే-ఏవమితి ॥౩౫॥ ఏవముక్తేతి ॥ ధర్మసహితమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౩౬ ॥ రాజేతి ॥ రాజసంశ్రయవశ్యానాం రాజసేవాపరవశానాం- అత ఏవ పరాజ్ఞయా కుర్వతీనాం రాజచోదితకార్యం కుర్వతీనాం విధేయానాం చోదితాకరణే దండార్హాణాం - రావణస్య దాసీనాం దాసీభ్యః- కః కుప్యేత్ ॥౩౭॥ భాగ్యేతి ॥ భాగ్యవైషమ్యయోగేన భాగ్యవిపర్యయయోగేన-భాగ్యస్యాపరిపక్వతయేత్యర్థః - పురా దుశ్చరితేన చ పూర్వకృతదుష్కృతేన చ - ఏతత్ తర్జనభర్త్సనాదికం ప్రాప్యతే-తత్ర హేతుమాహ-స్వకృతమితి ॥ హి యస్మాత్ స్వకృతముపభుజ్యతే స్వకృతకర్మఫలం ప్రాప్యతే లోకైః- అతో మయాపి భుజ్యత ఇత్యర్థః ॥౩౮॥ ప్రాప్తవ్యమితి ॥ రావణస్య దాసీనాం ఏతత్ తర్జనాదికం-దశాయోగాత్ అవస్థాయోగాత్ అనుభవయోగ్యకాలసంబంధాదితి యావత్ - ప్రాప్తవ్యమితి మయా నిశ్చితం. దుర్బలా పూర్వమేతాదృశాపన్నా నారకకర్మకరణాశక్తా- అతోఽహమిహ రాక్షసీవిషయే మర్షయామీతి సంబంధః - దుర్బలా కృపాపరవశా వా. హతే రావణే దౌర్బల్యాంతరాభావాత్- పరదుఃఖసహిష్ణుత్వ

రణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం । ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః- ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా యుక్తం ॥౨౬॥ శ్లాఘనీయ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ బలం ఆయాససహిష్ణుత్వం శౌర్యం యుద్ధోత్సాహః-సత్త్వం-శారీరస్సారః- తేజః- పరాభిభవనసామర్థ్యం వినీతత్వం చేత్యేవమాదయో బహవో గుణాః త్వయ్యేవ సంతి- అత్ర న సంశయ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ త్వసంభ్రాంతః స్తుత్యా అవికృతచిత్తః. వినీతవత్ వినీతార్హం ॥ ౨౯ ॥ ఇమా ఇతి ॥ రాక్షస్యో రాక్షసీః ॥ ౩౦ ॥ క్లిశ్యంతీమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥౩౧॥ ముష్టిభిరిత్యాది ॥ శుష్కముఖీభిః నఖైః లంఘనైః ఉత్ప్లుత్యాపతనైః ॥౩౪॥ ఏవమితి శ్లోకో భిన్నం వాక్యం ॥ ౩౬ ॥ రాజేతి ॥ రాజసంశ్రయవశ్యానాం రాజసంశ్రయాత్పరవశానాం- రాజసంశ్రయో రాజసేవా- రాజసేవాపరాణామిత్యర్థః ॥౩౮॥ ప్రాప్తవ్యమితి ॥ దశాయోగం-నపుంసకత్వమార్షం- అయం దశాయోగః. ఏతాదృశదురవస్థావిశేషః- మయా ప్రాప్తవ్య ఇతి నిశ్చితః-నిశ్చయః కృతః- కుతః దుర్బలా పూర్వమేతాదృశానాం నిరాకరణకర్మశక్తా-అతః రా

మీహ దుర్బలా॥౪౦॥ఆజ్ఞప్తా రావణేనైతా రాక్షస్యో మామతర్జయన్। హతే తస్మిన్న కుర్వన్తి హి తర్జనం వానరోత్తమ॥
౪౧॥అయం వ్యాఘ్రసమీపే తు పురాణో ధర్మసంస్థితః। ఋక్షేణ గీతః శ్లోకో మే తన్నిబోధ ప్లవంగమ ॥ ౪౨ ॥ న పరః పా
పమాదత్తే పరేషాం పాపకర్మణాం॥ సమయో రక్షితవ్యస్తు సన్తశ్చారిత్రభూషణాః ॥ ౪౩ ॥పాపానాం వా శుభానాం
వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ। కార్యం కరుణమార్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతి॥౪౪॥లోకహింసావిహారాణాం రక్షసాం కా
మరూపిణాం। కుర్వతామపి పాపాని నైవ కార్యమశోభనం॥ ౪౫॥ ఏవముక్తస్తు హనుమాన్ సీతయా వాక్యకోవిదః। ప్రత్యు
వాచ తతః సీతాం రామపత్నీం యశస్వినీం ।౪౬॥ యుక్తా రామస్య భవతీ ధర్మపత్నీ యశస్వినీ। ప్రతిసందిశ మాం దేవి గమి
ష్యే యత్ర రాఘవః ॥౪౭॥ ఏవముక్తా హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా । అబ్రవీద్ద్రష్టుమిచ్ఛామి భర్తారం వానరోత్తమ ॥

మేవ హి తదానీం దౌర్బల్యం ॥ ౪౦ ॥ రాక్షసీనామపరాధస్య రాజాజ్ఞామూలకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి-ఆజ్ఞప్తా ఇతి॥౪౧॥అథాసాం
స్వాతంత్ర్యేణాపకారకరణమభ్యుపేత్య తథాపి క్షంతవ్యమిత్యత్ర ఇతిహాసం దర్శయతి-అయమితి ॥ పురా కిల కశ్చిద్వ్యాధో వ్యాఘ్రేణానుసృతో
వృక్షమారూఢః - వృక్షమూలగతో వ్యాఘ్రో వృక్షోపరిస్థితమృక్షం వన్యమృగాణామస్మాకం జాత్యా శత్రురేష తస్మాదేనం వృక్షాత్ పాతయేత్య
బ్రవీత్- ఏవముక్తో భల్లూకః స్వవాసస్థానగతమేనం న పాతయిష్యామి - తథా త్వే ధర్మహానిస్స్యాదిత్యుక్త్వా సుష్వాప - తదనంతరం త్వాం ర
క్షిష్యామి సుప్తమృక్షం పాతయేతి వ్యాఘ్రేణ చోదితస్స వ్యాధస్తమృక్షమపాతయత్-స త్వభ్యాసవశేన శాఖాంతరమవలంబ్యానాపతత్- తదను
కృతాపరాధమేనం పాతయేతి పునః పునర్వ్యాఘ్రేణోచ్యమానోపి భల్లూకో బహుశః కృతాపరాధమప్యేనం తుభ్యం న దాస్యామీత్యభిధాయరర
క్షేతి పౌరాణికీ గాథా ॥ ౪౨॥ తత్రత్యం శ్లోకం పఠతి-న పర ఇతి॥ సుగ్రీవం ప్రతి రామః కపోతోపాఖ్యానమివ హనుమంతముద్దిశ్య దేవ్యపి స్వాభిప్రేతే
ర్థే ఋక్షగీతం ప్రమాణయతిస్మ - పరేషాం పాపకర్మణాం పరానుద్దిశ్య పాపం కుర్వతాం-పరః ప్రాజ్ఞః పురుషః- పాపం ప్రత్యపకారరూపం-నా
దత్తే నాంగీకరోతి-న కరోతీత్యర్థః-సమయః ఆచారః- అపకర్తృష్వపి ప్రత్యపకారవర్జనరూపః- రక్షితవ్యస్తు రక్షితవ్య ఏవ-తథా హి సంతశ్చా
రిత్రభూషణాః- సద్భిశ్చారిత్రభూషణైరితి వా పాఠః॥౪౩॥ అథ దేవ్యా అభయప్రదానశ్లోకః- పాపానామితి॥ పాపానాం వా శుభానాం వా- త్వదభి
ప్రాయేణ పాపానాం వా అస్మదభిప్రాయేణ శుభానాం వా- తదేవమ మోద్దేశ్యం దోషో యద్యపి తస్య స్యాదితివత్ -మలినస్య హి స్నానమపేక్షితం.
తాసాం పాపత్వాదేవాస్మదపేక్షా - కిం శుభానామస్మాభిః - తత్పుణ్యానామేవ తద్రక్షకత్వాత్ - తస్మాత్తత్పాపమేవాస్మాకముద్దేశ్యం- న
సత హి దండ్యా దండనీయా ఇతి నాదండ్యా ఇతి ధర్మశాస్త్రం భవతీమాసాద్య భజ్యేతేత్యాశంక్య దుష్టోపి శరణాగతో రక్షణీయ ఇతి విశేషశా
స్త్రం భవంతమాసాద్య కిం భంజనీయమిత్యాహ వధార్హాణామితి-వధార్హాణామపీత్యర్థః-సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ- ప్లవంగమ-అనభిలషితమేవాభిలషితవాన్
ఖలు భవాన్-తేషు- ఆర్యేణ మహతా పురుషేణ-కరుణం దయా కార్యం-తిష్ఠతు పుణ్యం పాపం చ ఇదానీమేతద్దయనీయదశాం పశ్య-యద్వా శుభానా
మితి దృష్టాంతార్థం- శుభేషు వధార్హేషు యథా కరుణం కార్యం తథా పాపేషు వధార్హేష్వపి కార్యమిత్యర్థః - సాపరాధా దండనేతి ప్రసంగ
స్స్యాదిత్యాశంక్యాహ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి-సర్వోప్యపరాధ్యతీత్యర్థః॥తన్నిశ్లోకి॥౪౪॥రక్షసాం స్వజాతిప్రయుక్తహింసాదేరదోషావహత్వా
చ్ఛాస్త్రోక్తదండవిషయత్వం నాస్తీత్యాహ-లోకేతి॥అశోభనం దండనం॥౪౫॥౪౬॥యుక్తేతి॥ రామస్య యుక్తా-కింపునర్మ్ద్విషో జన ఇతి స్వస్యోక్త
మశరణ్యత్వం ప్రతిపాదితవతో రామస్య శరణ్యత్వాదిగుణవత్తయా సదృశీత్యర్థః-అనేన సర్గేణ సీతాయా దయాళుత్వం అపరాధసహిష్ణుత్వం
ఘటకత్వం చోక్తమితి ధ్యేయం॥౪౭॥ఏవమితి॥ ఇచ్ఛామీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౪౮॥౪౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూష

ణస్య రాక్షసీనామేతత్తర్జనాదికం-మర్షయామి అసహామిత్యర్థః- దశాయోగాదితి పాఠే రావణస్య దాసీనామేతత్తర్జనాదికం దశాయోగాద
వస్థాయోగాదనుభవయోగ్యకాలసంభవాదితి యావత్ -ప్రాప్తవ్యమితి మయా నిశ్చితం-కుతః-దుర్బలా-అతః ఏతత్ మర్షయామి అసహామిత్య
ర్థః ॥౪౧॥ రాక్షసీనామపకారస్య రాజ్ఞో మూలత్వం అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి- అయమితి॥కస్మింశ్చిదరణ్యే - వ్యాఘ్రసద్రిశః కశ్చి
ద్వ్యాధో వృక్షమారూఢః. వృక్షమూలంగతో వ్యాఘ్రో వృక్షాగ్రస్థితమృక్షం మృగాణామస్మాకమయం వ్యాధో జాత్యా శత్రుః- వృక్షాదేనం పాత
యేత్యుక్తో భల్లూకః స్వస్థానగతమేనం న పాతయిష్యామి-తథా త్వే ధర్మహానిస్స్యాదిత్యుక్త్వా సుష్వాప- త్వాం రక్షిష్యామి సుప్తమృక్షం పాతయేతి
వ్యాఘ్రేణ చోదితస్స - వ్యాధస్తం ఋక్షమపాతయత్- స త్వభ్యాసవశేన శాఖాంతరమవలంబ్యానాపతత్ - తదనంతరం కృతాపరాధమేనం
పాతయేతి పునః పునర్వ్యాఘ్రేణోచ్యమానోపి భల్లూకో బహుశః కృతాపరాధమప్యేనం తుభ్యం న దాస్యామీత్యభిధాయ రరక్షేతి పౌరాణికీ
కథా॥౪౨॥ తత్రత్యోయం న పర ఇతి శ్లోకః॥ పరేషాం పాపకర్మణాం పరానుద్దిశ్య పాపం కుర్వతాం- పరః ప్రాజ్ఞః పురుషః- పాపం ప్రత్యపకారరూ
పం నాదత్తే నాంగీకరోతి-న కరోతీత్యర్థః- సమయ ఆచారః-అపకర్తృష్వపి ప్రత్యపకారవర్జనరూపః రక్షితవ్యస్తు రక్షితవ్య ఏవ- తథా హి సంతః
చారిత్రభూషణాః చారిత్రభూషణైరితి పాఠే సద్భిస్సమయో రక్షితవ్య ఇతి సంబంధః॥౪౩॥పాపానామితి॥పాపానాం వధార్హాణాం వా పాపజనేషు
వధార్హేషు శుభజనేషు వధార్హేషు సత్స్వపి తేషు ఆర్యేణ సజ్జనేన కరుణం కారుణ్యం కార్యం-కర్తవ్యమిత్యర్థః-నను సాపరాధేషు యథాపరా
ధమవశ్యం దండః కర్తవ్య ఇత్యాశంక్యాతిప్రసంగేన పరిహరతి- న కశ్చిదపి నాపరాధ్యతి సర్వోప్యపరాధ్యత్యేవ-అతః సర్వస్యాపి వధ్యత్వాద్దయాశా
లినస్తూష్ణీంకరణమేవ వరమితి భావః॥౪౪॥ రక్షసాం పరహింసనం స్వాభావికో ధర్మః-అతోపి న వధ్యా ఇత్యాహ-లోకహింసేతి॥ అశోభనం దండ

౪౯॥ తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః। హర్షయన్మైథిలీంవాక్యమువాచేదంమహాద్యుతిః॥౪౯॥ పూర్ణచంద్రాననంరామంద్రక్ష్యస్యార్యేసలక్ష్మణం। స్థిరమిత్రంహతామిత్రంశచీవత్రిదశేశ్వరం॥౫౦॥ తామేవముక్త్వారాజంతీంసీతాంసాక్షాదివశ్రియం। ఆజగామమహావేగోహనుమాన్యత్రరాఘవః॥౫౧॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః. ************************ సఉవాచమహాప్రాజ్ఞమభిగమ్యప్లవంగమః। రామంవచనమర్థజ్ఞోవరంసర్వధనుష్మతాం॥౧॥ యన్నిమిత్తోయమారంభఃకర్మణాంచఫలోదయః। తాందేవీంశోకసంతప్తాంమైథిలీంద్రష్టుమర్హసి॥౨॥ సాహిశోకసమావిష్టాబాష్పపర్యాకులేక్షణా। మైథిలీవిజయంశ్రుత్వాతవహర్షముపాగమత్॥౩॥ పూర్వకాత్ప్రత్యయాచ్చాహముక్తోవిశ్వస్తయాతయా। భర్తారంద్రష్టుమిచ్ఛామికృతార్థంసహలక్ష్మణం॥౪॥ ఏవముక్తోహనుమతారామోధర్మభృతాంవరః। అగచ్ఛత్సహసాధ్యానమీషద్బాష్పపరిప్లుతః॥౫॥ దీర్ఘముష్ణంవినిశ్వస్యమేదినీమవలోకయన్। ఉవాచమేఘసంకాశంవిభీషణముపస్థితం॥౬॥ దివ్యాంగరాగాంవైదేహీందివ్యాభరణభూషితాం। ఇహసీతాంశిరస్స్నాతాముపస్థాపయమాచిరం॥౭॥ ఏవముక్తస్తురామేణత్వరమాణోవిభీషణః। ప్రవిశ్యాంతఃపురంసీతాంస్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయత్। దివ్యాంగరాగావైదేహీదివ్యాభరణభూషితా। యానమారోహభద్రంతేభర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతి॥౯॥ ఏవముక్తాతువైదేహీప్రత్యువాచవిభీషణం। అస్నాతాద్రష్టుమిచ్ఛామిభర్తారంరాక్షసాధిప॥౧౦॥ తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వాప్రత్యువాచవిభీషణః। యదాహరాజాభర్తాతేతత్తథాకర్తుమర్హసి॥౧౧॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వామైథిలీభర్తృదేవతా। భర్తృభక్తివ్రతాసాధ్వీతథేతిప్రత్యభాషత॥౧౨॥ తతస్సీతాంశిరస్స్నాతాంయువతీభిరలంకృతాం। మహార్హాభరణోపేతాంమహార్హాంబరధారిణీం॥ ఆరోప్యశిబికాందీప్తాంపరార్ధ్యాంబరసంవృతాం। రక్షోభిర్బహుభిర్గుప్తామాజహారవిభీషణః॥౧౪॥ సోభిగమ్యమహాత్మానంజ్ఞాత్వా పిధ్యాన

తి- రత్నకిరీటాఖ్యాయాంయుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథసీతానయనం-సఉవాచేత్యాది॥౧॥ యన్నిమిత్తఇతి॥ ఆరంభఃఉద్యోగః-కర్మణాంసేతుబంధాదివ్యాపారాణాం- ఫలోదయఃరావణవిజయశ్చ-యన్నిమిత్తఃయస్యాస్సీతాయాలాభార్థః- తాంద్రష్టుమర్హసి॥౨॥౩॥ పూర్వకాదితి॥ పూర్వకాత్పూర్వోత్పన్నాత్-ప్రత్యయాద్విశ్వాసాత్॥౪॥ ఏవమితి॥ రామః-ఈషద్బాష్పపరిప్లుతస్సన్సహసాధ్యానమాగచ్ఛత్ - రావణభవనోషితసీతాపరిగ్రహేమహాన్లోకాపవాదోభవేత్-నిర్దోషాయాస్తస్యాః పరిత్యాగేమహాన్దోషస్స్యాదిత్యేవంకార్యద్వైధ్యాత్కింకర్తవ్యమితిచింతయామాసేత్యర్థః॥౫॥ దీర్ఘమితి॥ నిశ్వాసదైర్ఘ్యేణచింతాదైర్ఘ్యంగృహ్యతే - ఔష్ణ్యేనకథంక్లిష్టాంతాంపునఃక్లేశయిష్యామీత్యంతస్తాపోవ్యజ్యతే-భూమ్యవలోకనేనచింతాపారవశ్యాభినయః-మేఘసంకాశమిత్యనేనసీతానయనేకృతత్వరత్వముచ్యతే॥౬॥ దివ్యాంగరాగామితి॥ అలంకృత్యానయనాదేశఃఉత్తరకాలికపరుషభాషణార్హతాప్రతిపాదనాయ- నహితాదృశదశాపన్నాందీనాంపరుషంభాషితుంయుజ్యతే - కించతస్యానపరిత్యాగార్థం - కింతుచతుర్ముఖాదిదేవతాముఖేనతస్యాః పాతివ్రత్యంఖ్యాపయితుం-మాచిరం-విళంబోనకార్యఇత్యర్థః॥౭॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ స్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయత్-నిజస్త్రీముఖేనాచోదయత్॥ రామానుజీయం॥ ఏవముక్తస్తురామేణత్వరమాణోవిభీషణః। ప్రవిశ్యాంతఃపురంసీతాంస్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయత్॥ దివ్యాంగరాగావైదేహీదివ్యాభరణభూషితా। యానమారోహభద్రంతేభర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతి॥ ఏవముక్తాతువైదేహీప్రత్యువాచవిభీషణమితిపాఠక్రమః। భర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతీతిస్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయదితిసంబంధః॥౯॥౧౦॥ తస్యాఇతి॥ ప్రత్యువాచస్త్రీముఖేనేతిశేషః-యథానియోగంకర్తవ్యత్వేహేతుద్వయంరాజాభర్తేతి॥౧౧॥ తస్యేతి॥ అంగీకారహేతుద్వయంభర్తృదేవతాభర్తృభక్తివ్రతేతి॥౧౨॥౧౪॥ సఇతి॥ జ్ఞాత్వా

న॥౧౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంయుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాంషోడశోత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ యన్నిమిత్తఇతి॥ ఆరంభః-ఉద్యోగః-కర్మణాంసేతుబంధాదివ్యాపారాణాంఫలోదయః- రావణజయశ్చ-యన్నిమిత్తఃయస్యాస్సీతాయాలాభార్థః॥౩॥ పూర్వకాదితి॥ పూర్వకాత్ప్రత్యయాత్- సందేశకారణాత్ప్రత్యయాత్-అతివిశ్వాసాదిత్యర్థః॥౪॥ ఏవముక్తఇతి॥ రామః-ఈషద్బాష్పపరిప్లుతస్సన్సహసాధ్యానమగచ్ఛత్- రావణభవనోషితసీతాపరిగ్రహేమహాన్లోకాపవాదోభవేత్-నిర్దోషాయాస్తస్యాఃపరిత్యాగేమహాన్దోషస్స్యాదిత్యేవంకార్యద్వైధ్యాత్కింకర్తవ్యమితిచింతయామాసేత్యర్థః॥౬॥ దివ్యేతి॥ దివ్యాంగరాగాం-శిరస్స్నాతాం-సీతాముపస్థాపయేత్యస్యాయమాశయః-యదిసీతామశోధ్యైవగ్రహీష్యామితదాజనాఏతాదృశదివ్యసుందరీందృష్ట్వా- రావణఃకథంతూష్ణీంతిష్ఠేదితిబహువిధాపవాదపంకకళంకాంకితచిత్తాస్సంతోనిష్కళంకాయాంజగజ్జనన్యామపిదేవ్యాంకిమప్యాశంకేరన్నితిమన్వానోజగన్మర్యాదాస్థాపనాయామవతీర్ణఃశ్రీరామః❋యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః ఇతిన్యాయమనుసృత్యనిష్కల్మషాందేవీంస్వయంజానన్నపి-లోకాపవాదనివృత్తయేతస్యాంరుషితఇవపరుషోక్తింవదన్- తామగ్నింప్రవేశ్యపద్మభవభవేంద్రముఖామరగణైస్సంస్తుతః- పావకాన్నిత్యశుద్ధాందేవీమంగీకరవాణీతి❋దివ్యాంగరాగేతి॥ భర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతీతి - స్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయదితిపూర్వేణసంబంధః॥౧౪॥ సఇతి॥ జ్ఞాత్వాపివిభీషణాను

మాసితమ్। ప్రణతశ్చ ప్రహృష్టశ్చ ప్రాప్తాం సీతాం న్యవేదయత్ ॥ ౧౫ ॥ తామాగతాముపశ్రుత్య రక్షోగృహచిరోషి-
తామ్। హర్షో దైన్యం చ రోషశ్చ త్రయం రాఘవమావిశత్ ॥౧౬॥ తతః పార్శ్వగతం దృష్ట్వా సవిమర్శం విచారయన్ । విభీ-
షణమిదం వాక్యమహృష్టం రాఘవోఽబ్రవీత్ ॥౧౭॥ రాక్షసాధిపతే సౌమ్య నిత్యం మద్విజయే రత । వైదేహీ సన్నికర్షం
మే శీఘ్రం సముపగచ్ఛతు ॥౧౮॥ స తద్వచనమాజ్ఞాయ రాఘవస్య విభీషణః । తూర్ణముత్సారణే యత్నం కారయామాస
సర్వతః ॥౧౯॥ కంచుకోష్ణీషిణస్తత్ర వేత్రజర్ఝరపాణయః। ఉత్సారయంతః పురుషాస్సమంతాత్పరిచక్రముః॥ ౨౦ ॥
ఋక్షాణాం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ సర్వశః । బృందాన్యుత్సార్యమాణాని దూరముత్ససృజుస్తదా॥ ౨౧॥ తేషా-
ముత్సార్యమాణానాం సర్వేషాం ధ్వనిరుత్థితః। వాయునోద్వర్తమానస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః ॥౨౨॥ ఉత్సార్యమాణాం-
స్తాన్దృష్ట్వా సమంతాజ్జాతసంభ్రమాన్। దాక్షిణ్యాత్తదమర్షాచ్చ వారయామాస రాఘవః ॥౨౩ ॥ సంరబ్ధశ్చాబ్రవీ-
ద్రామశ్చక్షుషా ప్రదహన్నివ। విభీషణం మహాప్రాజ్ఞం సోపాలంభమిదం వచః॥ ౨౪ ॥ కిమర్థం మామనాదృత్య క్లిశ్యతే
యం త్వయా జనః। నివర్తయైనముద్వేగం జనోఽయం స్వజనో మమ ॥౨౫ ॥ న గృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారాస్తిరస్క్రి-
యాః। నేదృశా రాజసత్కారా వృత్తమావరణం స్త్రియాః ॥౨౬॥ వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే। న క్రతౌ
న వివాహే చ దర్శనం దుష్యతి స్త్రియాః॥౨౭॥ సైషా యుద్ధగతా చైవ కృచ్ఛ్రే చ మహతి స్థితా। దర్శనేఽస్యా న దోషస్స్యాన్మత్స-
మీపే విశేషతః ॥౨౮॥ తదానయ సమీపం మే శీఘ్రమేనాం విభీషణ। సీతా పశ్యతు మామేషా సుహృద్గణవృతం స్థితమ్ ॥ ౨౯ ॥
ఏవముక్తస్తు రామేణ సవిమర్శో విభీషణః। రామస్యోపానయత్సీతాం సన్నికర్షం వినీతవత్ ॥౩౦ ॥ తతో లక్ష్మణసుగ్రీవౌ
హనుమాంశ్చ ప్లవంగమః। నిశమ్య వాక్యం రామస్య బభూవుర్వ్యథితా భృశమ్ ॥౩౧ ॥ కళత్రనిరపేక్షైశ్చ ఇంగితైరస్య దా-
రుణైః। అప్రీతమివ సీతాయాం తర్కయంతి స్మ రాఘవమ్॥౩౨॥ లజ్జయా త్వవలీయంతీ స్వేషు గాత్రేషు మైథిలీ। విభీషణేనా-
నుగతా భర్తారం సాభ్యవర్తత॥౩౩॥ సా వస్త్రసంరుద్ధముఖీ లజ్జయా జనసంసది । రురోదాసాద్య భర్తారమార్యపుత్రే-
తి భాషిణీ ॥౩౪॥ విస్మయాచ్చ ప్రహర్షాచ్చ స్నేహాచ్చ పతిదేవతా । ఉదైక్షత ముఖం భర్తుస్సౌమ్యం సౌమ్యతరాననా॥
౩౫॥ అథ సమపనుదన్మనఃక్లమం సా సుచిరమదృష్టముదీక్ష్య వై ప్రియస్య। వదనముదితపూర్ణచంద్రకాంతం విమలశశాంక-
నిభాననా తదానీమ్ ॥౩౬॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః. *********************

విభీషణాగమనం విదిత్వాపి- అనేన చింతానువృత్తిరుక్తా ॥ ౧౫॥ తామితి॥ రావణవధపూర్వక సీతాగమనేన హర్షః- రావణభవనోషితత్వేన దైన్యం
రోషశ్చ- అత్ర రోషో భావిశపథోపయోగిత్వాదారోపిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్॥౧౬॥ తత ఇతి॥ సవిమర్శం విచారయన్ సవితర్కం చింతయన్- అహృష్టమి-
తి క్రియావిశేషణం- విభీషణవిశేషణం వా॥౧౮॥ స ఇతి॥ ఉత్సారణే జననివారణే॥౧౯॥ కంచుకేతి॥ కంచుకం వారవాణం- ఉష్ణీషం శిరోవేష్టనం- వేత్రే-
ణ జర్ఝరాః సదావలంబనజనితపారుష్యాః పాణయో యేషాం తే॥ ౨౦॥ ఋక్షాణామితి॥ ఉత్ససృజుః అపచక్రముః॥౨౧॥ తేషామితి॥ ఉద్వర్తమాన-
స్య ఉజ్జృంభమాణస్య॥౨౨॥ ఉత్సార్యమాణానితి॥ దాక్షిణ్యాద్వానరేషు దాక్షిణ్యాత్- అమర్షాత్ ఉత్సారణాసహనాత్ ॥౨౩॥ సంరబ్ధ ఇతి॥ చక్షుషా
ప్రదహన్నివేతి లోచనాభ్యాం పిబన్నివేత్యుక్తాదరపాత్రభూతస్య విభీషణస్యైవంవిధదర్శనవిషయతాకరణం స్వజననిగ్రహాసహిష్ణుత్వాత్- సీతావి-
షయసమారోపితరోషవిశేషాద్వా॥౨౪॥ ౨౫॥ న గృహాణీతి॥ తిరస్క్రియాః తిరస్కరిణ్యః- రాజసత్కారాః- ఉత్సారణాదికం- వృత్తం ఆచారః॥
౨౬॥ వ్యసనేష్వితి॥ వ్యసనేషు- ఇష్టజనవియోగేషు కృచ్ఛ్రేషు రాజ్యక్షోభాదిషు యుద్ధే యుద్ధభూమౌ॥ ౨౭॥ సైషేతి॥ కృచ్ఛ్రే వక్ష్యమాణాగ్నిప్రవేశే॥
౨౮॥ ౨౯॥ ఏవమితి॥ సవిమర్శః కృచ్ఛ్రశబ్దప్రయోగాత్సశంకః॥౩౦॥ ౩౧॥ వ్యథాయాం హేతుమాహ- కళత్రేతి॥౩౨॥ లజ్జయేతి॥ అవలీయంతీ సంకు-
చంతీ॥౩౩॥౩౪॥ విస్మయాదితి॥ విస్మయాత్ అఘటితరామపునర్దర్శనాద్విస్మయః- ప్రియస్య దర్శనేన ప్రహర్షః స్నేహః- స్వాభావికః- ఉదీక్షణకాలిక-
ముఖప్రసాదమాహ సౌమ్యేతి॥౩౫॥ అథేతి॥ ఉదితపూర్ణచంద్ర ఇత్యనేన కోపరక్తత్వముక్తం- విమలశశాంక ఇత్యనేన ఉత్తరకాలికత్వ యస్సూచ్యతే॥

గమనం జ్ఞాత్వాపి॥౧౫॥ తామితి॥ హర్షః రావణవధపూర్వకసీతాసమాగమేన హర్షః- రావణభవనోషితత్వమేవ దైన్యరోషయోర్హేతుః- త-
త్ర రోషశ్చ భావిశపథోపయుక్తత్వాదారోపిత ఇతి ద్రష్టవ్యః॥౧౬॥ తత ఇతి॥ సవిమర్శం సవితర్కం- విచారయన్నితి సంబంధః ॥౨౦॥ ఋక్షాణా-
మితి॥ ఉత్ససృజుః- ఉపచక్రముః ॥౨౧॥ తేషామితి॥ వాయునా హేతునా- ఉద్వర్తమానస్య- ఉజ్జృంభమాణస్య ॥౨౨॥ ఉత్సార్యమాణానితి॥ దా-
క్షిణ్యాద్వానరేష్వితి శేషః- తదమర్షాత్ తద్ధర్షణాసహనాత్ ॥౨౪॥ కిమర్థమితి॥ స్వజనో బంధుజనః ॥౨౫॥ న గృహాణీతి ॥ తిరస్క్రియాః-
తిరస్కరిణ్యః॥౨౬॥ వ్యసనేష్వితి॥ ఇష్టజనమరణజనితదుఃఖం- వ్యసనం- కృచ్ఛ్రేషు- ఆపత్సు ॥౨౯॥ ఏవముక్త ఇతి॥ సవిమర్శః సీతావిషయే స్వామి-
నః చిత్తం కీదృశమితి విచారః ॥౩౪॥ విస్మయాదితి॥ అసంభావితదర్శనం జాతమితి విస్మయః- ప్రియస్య దర్శనేన ప్రహర్షః ॥౩౫॥ అథేతి॥ సమ-
పనుదత్ సమపానుదత్ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యా-

తాంతుపార్శ్వస్థితాంప్రహ్వాంరామస్సంప్రేక్ష్యమైథిలీం । హృదయాంతర్గతక్రోధో వ్యాహర్తుముపచక్రమే॥౧॥ఏషాసినిర్జితాభద్రే శత్రుంజిత్వామయారణే।పౌరుషాద్యదనుష్ఠేయంతదేతదుపపాదితం ॥౨॥ గతో౽స్మ్యంతమమర్షస్యధర్షణాసంప్రమార్జితా।అవమానశ్చశత్రుశ్చమయాయుగపదుద్ధృతౌ ॥3॥ అద్యమేపౌరుషందృష్టమద్యమేసఫలశ్శ్రమః।అద్యతీర్ణప్రతిజ్ఞత్వాత్ప్రభవామీహచాత్మనః ॥ ౪ ॥యాత్వంవిరహితానీతాచలచిత్తేనరక్షసా।దైవసంపాదితోదోషోమానుషేణమయాజితః॥ ౫ ॥సంప్రాప్తమవమానంయస్తేజసానప్రమార్జతి। కస్తస్యపురుషార్థో౽స్తిపురుషస్యాల్పతేజసః॥ ౬॥లంఘనంచసముద్రస్యలంకాయాశ్చావమర్దనం ।సఫలంతస్యతచ్ఛ్లాఘ్యమద్యకర్మహనూమతః॥౭॥ యుద్ధేవిక్రమతశ్చైవహితంమంత్రయతశ్చమే । సుగ్రీవస్యససైన్యస్యసఫలో౽ద్యపరిశ్రమః ॥ ౮ ॥ నిర్గుణంభ్రాతరంత్యక్త్వాయోమాంస్వయముపస్థితః । విభీషణస్యభక్తస్యసఫలో౽ద్యపరిశ్రమః ॥ ౯ ॥ ఇత్యేవంబ్రువతస్తస్యసీతారామస్యతద్వచః।మృగీవోత్ఫుల్లనయనాబభూవాశ్రుపరిప్లుతా ॥ ౧౦॥ పశ్యతస్తాంతురామస్యభూయఃక్రోధోవ్యవర్ధత।ప్రభూతాజ్యావసిక్తస్యపావకస్యేవదీప్యతః ॥ ౧౧ ॥ సబధ్వాభ్రుకుటీంవక్త్రేతిర్యక్ప్రేక్షితలోచనః।అబ్రవీత్పరుషంసీతాంమధ్యేవానరరక్షసాం॥ ౧౨ ॥యత్కర్తవ్యంమనుష్యేణధర్షణాంపరిమార్జతా। తత్కృతంసకలంసీతే॥౧౩॥శత్రుహస్తాదమర్షణాత్ ॥నిర్జితాజీవలోకస్యతపసాభావితాత్మనా । అగస్త్యేనదురాధర్షామునినాదక్షిణేవదిక్॥౧౪॥విదితశ్చాస్తుతేభద్రేయో౽యంరణపరిశ్రమః।సతీర్ణస్సుహృదాంవీర్యాన్నత్వదర్థంమయాకృతః॥౧౫॥ రక్షతాతుమయావృత్తమపవాదంచసర్వశః । ప్రఖ్యాతస్యాత్మవంశస్యన్యంగంచపరిరక్షతా ॥ ౧౬ ॥ ప్రాప్తచారిత్రసందేహామమప్రతిముఖేస్థితా। దీపోనేత్రాతురస్యేవప్రతికూలాసిమేదృఢం ॥౧౭॥ తద్గచ్ఛత్వభ్యనుజ్ఞాతాయథేష్టంజనకా

3౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋

అథరామపరుషోక్తిః- తాంతుపార్శ్వేస్థితామిత్యాది॥ప్రహ్వాంలజ్జయానమ్రాం॥౧॥ఏషేతి॥ఏషేతిప్రత్యక్షేణదర్శయతి-భద్రేఇత్యసంబంధనివేదకసంబోధనం - పౌరుషాద్యదనుష్ఠేయంతదేవకృతం-నతుత్వల్లాభాయయత్నఃకృతఇతిభావః॥౨॥గతో౽స్మీతి॥అంతంఫలం-ఉద్ధృతౌనిర్మూలితౌ॥3॥అద్యేతి॥ఆత్మనః ప్రభవామిస్వతంత్రో౽భవామి॥ ౪॥ యాత్వమితి॥ మయావిరహితాయాత్వంచలచిత్తేనరక్షసానీతా-తయాత్వయాహేతుభూతయా-దైవసంపాదితః-దోషఃఅవమానః-మానుషేణప్రమార్జితః- దైవకృతంపురుషయత్నేననివారితమితిభావః॥౫॥ధర్షణాయాఅమార్జనేదోషమాహ-సంప్రాప్తమితి॥ ప్రమార్జతిప్రమార్ష్టి॥౬॥ఇదానీంహనుమదాదిపౌరుషస్యాపిధర్షణాపమార్జనహేతుత్వమాహ. లంఘనంచేత్యాదినా॥ సముద్రస్యలంఘనంలంకాయాఅవమర్దనంఇత్యేవంరూపంహనుమతఃశ్లాఘ్యంకర్మచాద్యసఫలం- ధర్షణాపరిమార్జనేనసఫలమిత్యర్థః॥౭॥యుద్ధఇతి॥ మంత్రయతఃచింతయతః॥ ౮॥ నిర్గుణమితి॥తస్యేత్యధ్యాహార్యం॥౯॥ ఇత్యేవమితి॥తద్వచఃనైరాశ్యసూచకంవచః-తస్యబ్రువతః- తస్మిన్బ్రువతిసతి॥౧౦॥పశ్యతఇతి॥ పావకస్యేతి-పావకస్యక్రోధాతివజ్వలనం॥౧౧॥సఇతి॥తిర్యక్ప్రేక్షితలోచనః-తిర్యక్ప్రేక్షణంపురతస్సీతాదర్శనాసహిష్ణుత్వకృతం॥౧౨॥యత్కర్తవ్యమిత్యాదిత్రిపాదశ్లోకఏకాన్వయః॥ హేసీతేధర్షణాంపరిమార్జతా-మృజేరజాదౌవిభాషావృద్ధిరితివృద్ధిః. మనుష్యేణయత్కర్తవ్యంతత్సకలంకృతం॥౧౩॥శత్రుహస్తాదమర్షణాదిత్యుత్తరశేషః। భావితాత్మనాధ్యాతాత్మస్వరూపేణ. అగస్త్యేన-ఇల్వలాక్రాంతత్వాజ్జీవలోకస్య-దురాధర్షాదుస్సంచారా- దక్షిణాదిగివ- అమర్షణాత్ అమర్షాద్ధేతోః . శత్రుహస్తాన్మయాత్వంనిర్జితేతిసంబంధః॥౧౪ ॥ విదితశ్చేతి॥యో౽యంరణపరిశ్రమః- సుహృదాంవీర్యాత్తీర్ణఃనిర్వ్యూఢః సఃత్వదర్థంమయానకృతఇతివిదితో౽స్తు॥ ౧౫॥తర్హికిమర్థమేవపరిశ్రమఇత్యతఆహ-రక్షతేతి॥ అత్రమయారణపరిశ్రమఃకృతఇత్యనుషజ్యతే-వృత్తంరక్షతా-అపవాదంన్యంగంఅయశస్యంచపరిరక్షతాపరిహరతానివారయతా- మయారణపరిశ్రమఃకృతః॥౧౬॥ప్రాప్తేతి॥ పరగృహవాసేనప్రాప్తచారిత్ర

యాం- సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౨॥గతో౽స్మీతి॥ అంతంఫలం॥౪॥యాత్వమితి॥మయావిరహితా. యాత్వంచలచిత్తేనరక్షసానీతా- త్వయాహేతుభూతయా- దైవసంపాదితోదోషోమానుషేణమయాజితః- మానుషేణపౌరుషేణేతివాజితః- ప్రమృష్టః- దైవకృతంపురుషయత్నేననిరాకృతమితిభావః ॥౯॥ఇత్యేవమితి॥తద్వచఃనైరాశ్యద్యోతకంవచఃనిశమ్యేతిశేషః ॥౧౧॥ సబధ్వేతి ॥ తిర్యక్ప్రేక్షితలోచనఃతిర్యగ్భూతంప్రేక్షితం ప్రేక్షణంయయోస్తాదృశేలోచనేయస్యసతథోక్తః ॥ ౧౨ ॥ యత్కర్తవ్యమితి॥శత్రుహస్తాదమర్షణాదిత్యుత్తరశేషః-సీతేధర్షణాంపరిమార్జతా - మనుష్యేణయత్కర్తవ్యంతత్కృతమితిసంబంధః ॥౧౩॥శత్రుహస్తాదితి ॥ జీవలోకస్యేతినిర్ధారణేషష్ఠీ - ప్రాణిజాతస్యమధ్యే-తపసాభావితాత్మనా-తపసాశుద్ధచిత్తేన-అగస్త్యేనదురాధర్షాదక్షిణాదిగివఅమర్షణాత్క్రోధాద్ధేతోః- శత్రుహస్తాన్మయాత్వంనిర్జితేతిసంబంధః ॥౧౪ ॥ విదితశ్చేతి ॥ సుహృదాంవీర్యాత్తీర్ణోయో౽యంరణపరిశ్రమఃసత్వదర్థంమయానకృతఇతివిదితశ్చాస్త్విత్యన్వయః ॥౧౫ ॥ తర్హికిమర్థంకృతఇత్యత్రాహ - రక్షతేతి॥అత్రమయారణపరిశ్రమఃకృత ఇత్యనుషజ్యతే-వృత్తంచారిత్రంరక్షతాపా

త్మజే। ఏతాదశదిశో భద్రే కార్యమస్తి న మే త్వయా ॥౧౮॥ కః పుమాన్ హి కులే జాతః స్త్రియం పరగృహోషితామ్ । తేజ
స్వీ పునరాదద్యాత్సుహృల్లేఖ్యేన చేతసా ॥ ౧౯ ॥ రావణాంకపరిభ్రష్టాం దృష్టాం దుష్టేన చక్షుషా । కథం త్వాం పునరాద
ద్యాం కులం వ్యపదిశన్ మహత్ ॥ ౨౦ ॥ తదర్థం నిర్జితా మే త్వం యశః ప్రత్యాహృతం మయా । నాస్తి మే త్వయ్యభిష్వం
గో యథేష్టం గమ్యతామితః ॥ ౨౧॥ ఇతి ప్రవ్యాహృతం భద్రే మయైతత్ కృతబుద్ధినా। లక్ష్మణే భరతే వా త్వం కురు బుద్ధిం య
థాసుఖం॥ సుగ్రీవే వానరేంద్రే వా రాక్షసేంద్రే విభీషణే। నివేశయ మనస్సీతే యథా వా సుఖమాత్మనః॥ ౨౩ ॥ నహి త్వాం
రావణో దృష్ట్వా దివ్యరూపాం మనోరమాం। మర్షయేత చిరం సీతే స్వగృహే పరివర్తినీం ॥ ౨౪॥ తతః ప్రియార్హశ్రవణా త
దప్రియం ప్రియాదుపశ్రుత్య చిరస్య మైథిలీ । ముమోచ బాష్పం సుభృశం ప్రవేపితా గజేంద్రహస్తాభిహతేవ సల్లకీ ॥
౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః . ************************* ఏవముక్తా తు వైదే
హీ పరుషం రోమహర్షణం। రాఘవేణ సరోషేణ భృశం ప్రవ్యథితాభవత్ ॥౧॥ సా తదశ్రుతపూర్వం హి జనే మహతి మైథి
లీ। శ్రుత్వా భర్తృవచో రూక్షం లజ్జయా వ్రీడితాభవత్ ॥౨ ప్రవిశంతీవ గాత్రాణి స్వాన్యేవ జనకాత్మజా। వాక్ఛల్యై
స్తైస్సశల్యేవ భృశమశ్రూణ్యవర్తయత్ ॥౩ ॥ తతో బాష్పపరిక్లిష్టం ప్రమార్జంతీ స్వమాననం। శనైర్గద్గదయా వాచా భ
ర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥౪॥ కింమామసదృశం వాక్యమీదృశం శ్రోత్రదారుణం । రూక్షం శ్రావయసే వీర ప్రాకృతః ప్రా
కృతామివ ॥౫॥ న తథాస్మి మహాబాహో యథా త్వమవగచ్ఛసి। ప్రత్యయం గచ్ఛ మే యేన చారిత్రేణైవ తే శపే ।౬ ॥
పృథక్ స్త్రీణాం ప్రచారేణ జాతిం తాం పరిశంకసే ।పరిత్యజేమాం శంకాం తు యది తేఽహం పరీక్షితా॥ ౭॥ యద్యహం గా

సందేహత్వం నేత్రాతురస్య దీపఇవ - ప్రతికూలాసి-అనేనోపమానేన వస్తుతస్సీతాయా దోషో నాస్తి- స్వసందేహో నాహం ప్రతికూలీకరోమీతి వ్యజ్య
తే॥౧౭॥ ౧౮॥ కః పుమానితి॥ సుహృల్లేఖ్యేన- సుహృల్లేఖారణరణకం- సుహృల్లేఖా మహార్హా తీతి సుహృల్లేఖ్యం తేన- రణరణకాతిశయయుక్తేనేత్యర్థః॥
౧౯॥ రావణేతి॥ వ్యపదిశన్ కీర్తయన్ ॥౨౦॥ తదర్థమితి॥ తదర్థం కులార్థం- అభిష్వంగః ఆసక్తిః- అనురాగో వా ॥౨౧॥ ఇతి ప్రవ్యాహృతమిత్యాది
శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అత్ర లక్ష్మణాదౌ మనః కరణం నామ అనాథాయా రక్షకత్వేన తద్గృహే వర్తనం- భర్త్రా పరిత్యక్తాయాః స్త్రియా బం
ధుగృహే వాససంధానాత్ - న స్త్రీ స్వాతంత్ర్యమర్హతీతి స్మృతేః - న త్వన్యథా గృహీతుం యుక్తం - మహాపురుషేణ తాదృశోక్త్య
యోగాత్॥ ౨౩॥ ౨౪॥ తత ఇతి॥ సల్లకీ గజభక్ష్యలతా విశేషః॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా
ఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః. ************************
అథ సీతాగ్నిప్రవేశః- ఏవముక్తేత్యాది॥ స్పష్టం॥౧॥ సేతి॥ జనే మహతి మహాజనమధ్యే లజ్జయా వ్రీడితా- అతినమ్రముఖీ బభూవేత్యర్థః॥౨॥ ప్రవిశంతీ
వేతి॥ గాత్రాణి ప్రవిశంతీ సంకుచంతీత్యర్థః ॥౩॥ ౪॥ కిమితి॥ అసదృశం త్వయా వక్తుం మయా శ్రోతుం చాయోగ్యం- రూక్షం పరుషం - అత ఏవ
శ్రోత్రదారుణం శ్రవణకటు॥ ౫॥ న తథేతి॥ చారిత్రేణ- సుమేతి శేషః- తే తుభ్యం- శ్లాఘహ్నుస్థాశపామితి సంప్రదానత్వం- సుకృతేన శపమానా
త్వాం శాపం జ్ఞాపయామీత్యర్థః॥ ౬॥ స్త్రీమాత్రసాధారణ్యేన నాహం ద్రష్టవ్యేత్యాహ- పృథక్ స్త్రీణామితి॥ పృథక్ స్త్రీణాం ప్రాకృతస్త్రీణాం- ప్రచా
రేణ ఆచారేణ హేతునా- సర్వామపి స్త్రీజాతిం తథాత్వేన శంకసే అహం. తే త్వయా యది పరీక్షితా జ్ఞాతస్వభావా- తర్హీమాం శంకాం త్యజ॥౭॥ త్వ
యి జ్ఞాతస్వభావాయామపి రావణాంగస్పర్శలక్షణో దోష స్త్యాగహేతురిత్యాశంక్యాహ- యద్యహమిత్యాది ॥ యద్యపి అహం వివశా సతీ గాత్ర

లయతా- అపవాదం త్రయమశస్యాన్యం గంస్యానతాం చ పరిరక్షతా- అపనయతా చ ॥౧౮॥ కః పుమానితి॥ సుహృల్లేఖ్యేన- శోభనా హృల్లేఖా రణరణి
కా యస్య తత్ సుహృల్లేఖ్యం తేన- రణరణికాయుక్తేనేత్యర్థః॥౧౯॥ రావణాంకేతి॥ వ్యపదిశన్ ప్రఖ్యాపయన్ ॥౨౦॥ తదర్థమితి॥ తదర్థం శత్రు
హస్తగతా సీతా ప్రత్యాహృతేతి యశస్సంపాదనార్థం- అభిష్వంగః- ఆసక్తిః॥౨౧॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ పుత్రసదృశేషు లక్ష్మణాదిషు మధ్యే యత్ర కుత్ర
చిన్మనో నివేశయ- ఆత్మభరణార్థ- మితి శేషః॥౨౪॥ తత ఇతి॥ ప్రియార్హశ్రవణా- ప్రియశ్రవణార్హా- గజేంద్రహస్తాభిహతా సల్లకీలతా- య
థాశ్రుకణం ముంచతి- తథా బాష్పం ముమోచేత్యర్థః ॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యు
ద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః. ************************
౧॥ సేతి॥ [illegible] జనే లజ్జయా వ్రీడితాభవత్ - లజ్జయా అతినమ్రముఖీ బభూవేత్యర్థః ॥౪॥ కిమితి॥ అసదృశం త్వయా వక్తుం మయా శ్రోతుం చా
యోగ్యం [illegible] పరుషం చ అత ఏవ శ్రోత్రదారుణం శ్రవణకటు॥౫॥ [illegible] తి॥ యథా త్వమవగచ్ఛసి దుష్టేయమితి- తథా నాస్మి- స్వేన చారిత్రేణ పాతివ్ర
త్యలక్షణేన [illegible] శపథేన తవ ప్రత్యయం సంపాదయిష్యే. తతో మే ప్రత్యయం గచ్ఛ॥ ౬॥ స్త్రీమాత్రసాధారణ్యేన నాహం ద్రష్టవ్యేత్యాహ - పృథ
గితి॥ పృథక్ [illegible] దుష్టస్త్రీణాం ప్రచారేణ వ్యాపారేణ హేతునా- సర్వామపి జాతిం తాం స్త్రీజాతిం తథైవేతి పరిశంకసే అహం తే త్వయా యది పరీ
క్షితా - [illegible] స్త్రీజాతిస్వభావశంకాం పరిత్యజ- తజ్జాతిస్వభావశంకావియుక్తా కార్యేత్యర్థః॥ ౭॥ సత్స్వభావత్వాత్త్వయి శంకాభావేపి-
గ్రహణ [illegible] రావణాంగస్పర్శలక్షణో దోష స్త్యాగహేతురిత్యాశంక్యాహ- యద్యహమిత్యాది శ్లోకత్రయేణ॥ వివశా సత్యహం- గాత్రసంస్పర్శం

త్రసంస్పర్శం గతాస్మి వివశా ప్రభో । కామకారో న మే తత్ర దైవం తత్రాపరాధ్యతి ॥ ౮ ॥ మదధీనం తు యత్తన్మే హృద
యం త్వయి వర్తతే। పరాధీనేషు గాత్రేషు కిం కరిష్యామ్యనీశ్వరా ॥౯॥ సహసంవృద్ధభావాచ్చ సంసర్గేణ చ మానద
యద్యహం తే న విజ్ఞాతా హతా తేనాస్మి శాశ్వతం ॥౧౦॥ ప్రేషితస్తే యదా వీరో హనుమానవలోకకః। లంకాస్థాహం త్వ
యా వీర కిం తదా న విసర్జితా ॥ ౧౧ ॥ ప్రత్యక్షం వానరేంద్రస్య త్వద్వాక్యసమనంతరం । త్వయా సంత్యక్తయా వీర త్య
క్తం స్యాజ్జీవితం మయా ॥౧౨॥ న వృథా తే శ్రమోయం స్యాత్సంశయే న్యస్య జీవితం । సుహృజ్జనపరిక్లేశో న చాయం నిష్ఫల
స్తవ॥౧౩॥ త్వయా తు నరశార్దూల క్రోధమేవానువర్తతా। లఘునేవ మనుష్యేణ స్త్రీత్వమేవ పురస్కృతం॥౧౪॥ అపదే
శేన జనకాన్నోత్పత్తిర్వసుధాతలాత్ । మమ వృత్తం చ వృత్తజ్ఞ బహు తే న పురస్కృతం ॥ ౧౫ ॥ న ప్రమాణీకృతః పాణి
ర్బాల్యే బాలేన పీడితః। మమ భక్తిశ్చ శీలం చ సర్వం తే పృష్ఠతః కృతం ॥౧౬ ॥ ఏవం బ్రువాణా రుదతీ బాష్పగద్గదభాషిణీ।
అబ్రవీల్లక్ష్మణం సీతా దీనం ధ్యానపరం స్థితం ॥౧౭॥ చితాం మే కురు సౌమిత్రే వ్యసనస్యాస్య భేషజం । మిథ్యాపవాదోపహ
తా నాహం జీవితుముత్సహే ॥౧౮॥ అప్రీతస్య గుణైర్భర్తుస్త్యక్తాయా జనసంసది ।యా క్షమా మే గతిర్గంతుం ప్రవే
క్ష్యే హవ్యవాహనం ॥౧౯॥ ఏవముక్తస్తు వైదేహ్యా లక్ష్మణః పరవీరహా। అమర్షవశమాపన్నో రాఘవాననమైక్షత॥౨౦ ॥
స విజ్ఞాయ తతశ్ఛందం రామస్యాకారసూచితం। చితాం చకార సౌమిత్రిర్మతే రామస్య వీర్యవాన్ ॥౨౧ ॥అధోముఖం త
దా రామం శనైః కృత్వా ప్రదక్షిణం। ఉపాసర్పత వైదేహీ దీప్యమానం హుతాశనం ॥ ౨౨ ॥ ప్రణమ్య దేవతాభ్యశ్చ బ్రా
హ్మణేభ్యశ్చ మైథిలీ। బద్ధాంజలిపుటా చేదమువాచాగ్నిసమీపతః ॥ ౨౩ ॥యథా మే హృదయం నిత్యం నాపసర్పతి రాఘ
వాత్। తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః ॥ ౨౪ ॥ యథా మాం శుద్ధచారిత్రాం దుష్టాం జానాతి రాఘవః ।

సంస్పర్శం గతాస్మి తథాపి తత్ర మే- కామకారః స్వేచ్ఛాచరణం - నాస్తి- తర్హి కస్యాపరాధ ఇత్యత్రాహ దైవమితి॥ ౮॥ మదధీన
మితి॥ మదధీనం పరైర్గ్రహీతుమశక్యం - యద్ధృదయం తత్తు తస్మిన్కాలే త్వయి- వర్తతే అవర్తత-పరాధీనేషు పరైర్గ్రహీతుం శక్యేషు గా
త్రేషు విషయే- అనీశ్వరా అస్వతంత్రా - అహం కిం కరిష్యామి కిం కుర్యాం ॥ ౯ ॥ స్వభావపరిజ్ఞాన హేతుభూత సహసంవర్ధన సంసర్గావపి
ప్రత్యయం యది నోత్పాదయతః తర్హి న కిమపి తే ప్రత్యయముత్పాదయితుం శక్నుయాదిత్యాశయేనాహ- సహసంవృద్ధేతి ॥ సహసంవృద్ధభావాత్
స్వభావపరిజ్ఞాన హేతునా సహసంవర్ధనేన- సంసర్గేణ సంశ్లేషేణ చ యద్యహం తే- న విజ్ఞాతా- తతః మత్స్వభావాజ్ఞానేన- శాశ్వతం అత్యర్థం
హతాస్మి ॥౧౦॥ ప్రేషిత ఇతి॥ అవలోకకః అవలోకితుం- అన్వేష్టుమితి యావత్ - తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ ప్రత్య
యః॥౧౧॥ తదా త్యాగో విశేష ఇత్యత్రాహ- ప్రత్యక్షమితి॥౧౨॥ ఏవం కృతే కేవలం న మమైవ వ్యథాభావః- తవ త్వత్సుహృదాం చ జయార్థం ప్రయాసో
పి న స్యాదిత్యాహ- న వృథేతి॥ జీవితం సంశయే న్యస్య కృతో యం శ్రమ ఇత్యర్థః॥ ౧౩॥ ౧౪॥ అపదేశేనేతి॥ అపదేశేన జనకాత్- జనకమపదిశ్యేత్య
ర్థః॥౧౫॥౧౬॥ చితామితి॥ మిథ్యోపఘాతః- మిథ్యాపవాదః॥౧౮॥ అప్రీతస్యేతి॥ గుణైరప్రీతస్య విద్యమానైః పాతివ్రత్యాదిగుణైరపి అప్రీతస్య భ
ర్తుః త్యక్తాయా మే- యా గంతుం క్షమా గతిః ప్రత్యయజననార్థం యా యోగ్యా గతిః - తం హవ్యవాహనం- ప్రవేక్ష్య ఇతి యోజనా ॥ ౧౯ ॥ ఏ
వముక్తస్త్వితి॥ అమర్షవశం దైన్యవశం॥ ౨౦॥ స ఇతి॥ ఆకారః భ్రూసంజ్ఞాదిః- మతే సిద్ధాంతే- స్థిత ఇతి శేషః॥౨౧॥ అధోముఖమితి॥ పతివ్రతా
యాః కథం నిర్వ్యాజం ప్రత్యయం పశ్యామీతి లజ్జయా ముఖదర్శనేనాక్షిణ్యం భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా చావనతముఖం - శనైః రామస్యాభావేన మందం య
థా తథా ॥౨౨॥ ౨౪॥ యథా మామితి॥ యథా శుద్ధచారిత్రామేవ మామన్యాయేన దుష్టాం జానాతి తథా చేత్- అదుష్టాం దుష్టేతి జానాతి చేత్- పా

గతాస్మి యద్యపి- తథాపి తత్ర మే కామకారః స్వేచ్ఛాగ్రహణం నాస్తి- గ్రహణే మమానుకూల్యం నాస్తీతి యావత్- కుతః దైవమితి॥౮॥ మదధీనం పరై
గృహీతుమశక్యం పరాధీనేషు పరైర్గృహీతుం శక్యేషు॥౯॥ సహసంవృద్ధేతి॥ సహసంవృద్ధభావాత్ స్వభావపరిజ్ఞాన హేతుభూతాత్సహసంవృ
ద్ధత్వాత్- సంసర్గేణ సంశ్లేషేణ చ- తే త్వయా- అహం సమ్యఙ్నజ్ఞాతేతి యత్- తేన మత్స్వభావాపరిజ్ఞానేన- శాశ్వతమిత్యత్ర శేషః - హతాస్మీ
తి సంబంధః ॥౧౦॥ ప్రేషిత ఇతి॥ అవలోకకః అవలోకితుం అన్వేష్టుమితి యావత్ ॥౧౧॥ తదా త్యాగో విశేష ఇత్యత్రాహ - ప్రత్యక్షమితి । తదైవ జీ
వితత్యాగే సతి ఏతావంతం కాలం - మహతీ త్వద్వియోగవ్యథా న స్యాదితి భావః॥౧౨॥ ఏవం కృతేన కేవలం మమైవ వ్యథాభావః- కింతు తవ- త్వత్సుహృ
దాం సుగ్రీవాదీనాం చ ప్రాణసందేహకరః - ఇయాన్ ప్రయాసశ్చ న స్యాదిత్యాహ- న వృథేతి॥ జీవితం సంశయే న్యస్య కృతో యం వృథా పరిశ్రమస్తే న
స్యాత్- నిష్ఫలోయం త్వత్సుహృజ్జనపరిక్లేశశ్చ న స్యాదిత్యన్వయః॥౧౩॥ త్వయా త్వితి॥ స్త్రీత్వమేవ పురస్కృతం దృష్టం- న తు మమ శీలమితి భావః॥౧౪॥
మమోత్పత్తిస్థానసచ్చారిత్రయోరపి విచార్యమాణయోర్నేయం శంకా న సంభావ్యత ఇత్యాహ ॥ అపదేశేనేతి॥ జనకాదపదేశేన వసుధాతలాదుత్ప
త్తిః జనకవ్యాజేన వసుధాతలాదుత్పత్తిః తే త్వయా న పురస్కృతా న విచారితా- వృత్తం బాల్యాత్ప్రభృత్యనువృత్తం సుచరిత్రం చ న పురస్కృతమి
త్యర్థః । అపరిత్యాగహేతుత్వేన- సర్వలోకసమ్మతం పాణిగ్రహణమపి పృష్ఠతః కృతం న ప్రమాణీకృతమిత్యర్థః॥౧౬ చితామితి॥ మిథ్యోపఘాతః
మిథ్యాభియోగః॥౧౮॥ అప్రీతస్యేతి॥ అప్రీతస్య భర్తుః భర్త్రా త్యక్తాయా మే గంతుం క్షమా గతిః ప్రత్యయజననార్థం యోగ్యస్థానమిత్యర్థః-
తం హవ్యవాహనం ప్రవేక్ష్య ఇతి యోజనా॥ ౨౦॥ స ఇతి॥ ఆకారసూచితం భ్రూభంగాదినా సూచితం॥౨౪॥ యథేతి॥ దుష్టాం దుష్టత్వేన శంకితాం

తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః ॥౨౫॥ కర్మణా మనసా వాచా యథా నాతిచరామ్యహం। రాఘవం సర్వధర్మజ్ఞం తథా మాం పాతు పావకః ॥౨౬॥ ఆదిత్యో భగవాన్ వాయుర్దిశశ్చంద్రస్తథైవ చ। అహశ్చాపి తథా సంధ్యే రాత్రిశ్చ పృథివీ తథా। యథాన్యేఽపి విజానంతి తథా చారిత్రసంయుతాం ॥౨౭½॥ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీ పరిక్రమ్య హుతాశనం॥ వివేశ జ్వలనం దీప్తం నిస్సంగేనాంతరాత్మనా ॥౨౮½॥ జనస్స సుమహాంస్త్రస్తో బాలవృద్ధసమాకులః ॥ దదర్శ మైథిలీం తత్ర ప్రవిశంతీం హుతాశనం ॥ ౨౯½॥ సా తప్తనవహేమాభా తప్తకాంచనభూషణా ॥ పపాత జ్వలనం దీప్తం సర్వలోకస్య సన్నిధౌ ॥ ౩౦½ ॥ దదృశుస్తాం మహాభాగాం ప్రవిశంతీం హుతాశనం ॥ సీతాం కృత్స్నాస్త్రయో లోకాః పుణ్యామాజ్యాహుతీమివ ॥ ౩౧½ ॥ ప్రచుక్రుశుః స్త్రియస్సర్వాస్తాం దృష్ట్వా హవ్యవాహనే ॥ పతంతీం సంస్కృతాం మంత్రైర్వసోర్ధారామివాధ్వరే ॥౩౨½॥ దదృశుస్తాం త్రయో లోకా దేవగంధర్వదానవాః ॥ శప్తాం పతంతీం నిరయే త్రిదివాద్దేవతామివ ॥౩౩½॥ తస్యామగ్నిం విశంత్యాం తు హాహేతి విపులస్స్వనః ॥ రక్షసాం వానరాణాం చ సంబభూవాద్భుతోపమః ॥౩౪½॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.............................*

తతో హి దుర్మనా రామః శ్రుత్వైవం వదతాం గిరః। దధ్యౌ ముహూర్తం ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః ॥౧॥ తతో వైశ్రవణో రాజా యమశ్చామిత్రకర్శనః। సహస్రాక్షో మహేంద్రశ్చ వరుణశ్చ పరంతపః ॥ షడర్ధనయనశ్శ్రీమాన్ మహాదేవో వృషధ్వజః। కర్తా సర్వస్య లోకస్య బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః ॥ ఏతే సర్వే సమాగమ్య విమానైస్సూర్యసన్నిభైః। ఆగమ్య నగరీం లంకామభిజగ్ముశ్చ రాఘవం ॥౪॥ తతస్సహస్తాభరణాన్ ప్రగృహ్య విపులాన్ భుజాన్ । అబ్రువంస్త్రిదశశ్రేష్ఠాః ప్రాంజలిం రాఘవం స్థితం ॥౫॥ కర్తా సర్వస్య లోకస్య శ్రేష్ఠో జ్ఞానవతాం వరః । ఉపేక్షసే కథం సీతాం పతంతీం హవ్యవాహనే ॥౬॥ కథం దేవగణశ్రేష్ఠమాత్మానం నావబుధ్యసే ॥౭½॥ ఋతధామా వసుః పూర్వం వసూనాం త్వం ప్రజాపతిః ॥ త్రయాణాం త్వం హి లోకానామాదికర్తా స్వయంప్రభుః। రుద్రాణామష్టమో రుద్రస్సా

వకః పాతు- రామస్య మయి దోషజ్ఞానం యథా న చేత్తథా పాత్విత్యర్థః ॥౨౫॥౨౬॥ ఆదిత్య ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః। ఆదిత్యాదయో యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి తథా మాం పాతు పావక ఇతి సంబంధః ॥ రామానుజీయం॥ ఆదిత్య ఇత్యాది॥ ఏతే యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి- తథా మాం పాతు పావక ఇత్యనుషక్తేన సంబంధః ॥౨౭½॥ ఏవమితి॥ పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య- నిస్సంగేన శరీరే నిరభిలాషేణ- అంతరాత్మనా మనసా- ఉపలక్షణే తృతీయా॥౨౮½॥౩౦½॥ దదృశురితి॥ ఆజ్యాహుతీమివేత్యాది దృష్టాంతేన దేవ్యాః పరమపావనత్వం ద్యోత్యతే॥౩౧½॥ ప్రచుక్రుశురితి॥ వసోర్ధారాం సంతతాం ఘృతధారాం- అనేనాగ్నేర్జృంభణం గమ్యతే॥౩౨½॥ దదృశురితి॥ దేవాః స్వర్గవాసినః- గంధర్వా భూలోకవాసినః- దానవాః పాతాళవాసినః- సకలభోగార్హరూపవత్త్వాత్సీతాయా అనలప్రవేశస్యానర్హత్వాన్నిరయపతనానర్హస్య దేవతా దృష్టాంతః ॥ ౩౩½ ॥ తస్యామితి ॥ అద్భుతోపమః అద్భుతతుల్యః ॥ రావణాగమనమారభ్య ఏతావత్పర్యంతం సీతాయాః పరమభాగవతభూతలక్ష్మణాపచారఫలముపపాదితం- వస్తుతస్సీతాయా రావణాగమనకాలే అగ్నౌ ప్రవిష్టత్వాత్తస్యాః పునరుద్గమనార్థం మాయాసీతాయా రావణగృహీతాయా అగ్నౌ ప్రవేశ ఇత్యప్యాహుః ॥౩౪½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అథ రామస్తవః- తతో హీత్యాది॥ దుర్మనాః దుఃఖితమనాః- దధ్యౌ మనసా ధ్యానం కృతవాన్ ॥౧॥ తత ఇత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥౪॥ తత ఇతి॥ ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య॥౫॥ కర్తేత్యాది॥ పూర్వం బ్రహ్మణః ఆద్యావరకం కర్తృత్వం- అత్ర సద్వారకం కర్తృత్వమితి న విరోధః- సర్వజ్ఞస్త్వం కథమజ్ఞ ఇవోపేక్షస ఇతి భావః- దేవగణశ్రేష్ఠం బ్రహ్మాదిదేవగణశ్రేష్ఠం ॥౬½ ॥ ఆత్మస్వరూపమేవాహ- ఋతధామేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ ఋతధామాఖ్యో వసురిత్యర్థః- ప్రజాపతిః ప్రజాస్వామీతి వసువిశేషణం- ఆదికర్తా- అండాధిపతిపర్యంతాద్వారకసృష్టికర్తేత్యర్థః- స్వయంప్రభవతీతి స్వయంప్రభుః- అనియామ్య ఇత్యర్థః- రుద్రాణాం మధ్యే అష్టమో రుద్రః తథా సాధ్యానామిత్యత్రాపి- అంతే చేతి - అంతే ప్రళ

యద్వా రాఘవః యథా శుద్ధచారిత్రామేవ - మామన్యామేవ దుష్టాం జానాతి - తథా మాం శుద్ధచారిత్రాం జానాతి మాం సర్వతః పాతు - కైశాంబరాదీన్యపి మాం సాక్షీ పిత్యర్థః ॥ ౩౧½ ॥ ప్రచుక్రుశురితి ॥ వసోర్ధారాం సంతతాం ఘృతచేత్ - పావకో మాం సర్వతః పాతు - ధారామివ ॥ ౩౨½ ॥ దదృశురితి ॥ నిరయే దుఃఖభూయిష్ఠే స్థానే ॥ ౩౪½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.-✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ తత ఇతి॥ దధ్యౌ దారుణం కర్మ కారితమితి చింతాపరోఽభూదిత్యర్థః॥౧॥౪॥తత ఇతి॥ ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య॥౬॥ కథమితి॥ పూర్వం పూర్వకల్పే సృష్టేః పూర్వం వా- వసూనాం మధ్యే ఋతధామా నామ వసుః ॥ త్రయాణామితి॥ ఆదికర్తా అండాధిపతిపర్యంతాద్వారకసృష్టికర్తేత్యర్థః- స్వయంప్రభుః స్వయంప్రభవతీతి వ్యుత్పత్త్యా అనియామకత్వముచ్యతే॥ రుద్రాణామితి॥ రుద్రాణామష్టమో రుద్రః. రుద్రాణాం అష్టమూర్తిః-

ధ్యానామసిపంచమః॥ అశ్వినౌ చాపి తే కర్ణౌ చంద్రసూర్యౌ చ చక్షుషీ। అంతే చాదౌ చ లోకానాం దృశ్యసే త్వం పరంతప॥ ఉపేక్షసే చ వైదేహీం మానుషః ప్రాకృతో యథా ॥౯॥ ఇత్యుక్తో లోకపాలైస్తైస్స్వామీ లోకస్య రాఘవః ॥ అబ్రవీత్త్రిదశశ్రేష్ఠాన్ రామో ధర్మభృతాం వరః ॥౧౦॥ ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజం ॥ యోఽహం యస్య యతశ్చాహం భగవాంస్తద్బ్రవీతు మే ॥౧౧॥ ఇతి బ్రువంతం కాకుత్స్థం బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః॥ అబ్రవీచ్ఛృణు మే రామ సత్యం సత్యపరాక్రమ ॥ ౧౨॥ భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధః ప్రభుః॥ ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్ ॥౧౩॥ అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ॥ లోకానాం త్వం పరో ధర్మో వి

యే- ఆదౌ సృష్టేః ప్రాక్ చ- దృశ్యసే-అనేనోత్పత్తివినాశరాహిత్యముక్తం-ఏవం సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తస్సర్వేశ్వరోఽపి సన్ అజ్ఞ ఇవ వైదేహీం కులే ప్రాదుర్భూతాం సీతాం కిమర్థముపేక్షస ఇత్యర్థః॥౯॥ ఇత్యుక్త ఇతి॥ లోకపాలైః లోకరక్షకైః॥ ౧౦॥ బ్రహ్మాదిభిస్సామాన్యతస్స్తూయమానోఽపి సర్వదేవపూజనీయాశ్చతుర్ముఖాత్ స్వప్రభావం లోకే ప్రఖ్యాపయితుం స్వసౌశీల్యం దర్శయతి-ఆత్మానమితి॥ ఆత్మానం మానుషం మన్యే-పరత్వాపేక్షయా మానుషత్వాభినయ ఏవ మమాభిమత ఇత్యర్థః- అత్రాపి విశేషమాహ రామమితి- రామం రామనామకం- తత్రోఽప్యతిశయమాహ-దశరథాత్మజమితి - అవతారాపేక్షయా చక్రవర్తిపుత్రత్వమేవ ప్రియతమమితి భావః - స్వస్య విష్ణ్వవతారత్వం సుగ్రీవాదిభిరనవగతమితి తత్ప్రతిపత్త్యర్థం స్వస్వరూపం పృచ్ఛతి - సోఽహమితి - యోఽహమితి స్వరూపప్రశ్నః - యస్యేతి సంబంధిప్రశ్నః - యత ఇతి ప్రయోజనప్రశ్నః- భగవాన్ తత్ బ్రవీత్వితి - చక్రవర్తిపుత్రత్వమేవ మమాత్యంత ప్రియతమం - స్వయం సర్వజ్ఞతయా మమ మానభిమతమపి పరత్వం ప్రకటయత్విత్యర్థః ఆకారగోపనవివరణస్యానభిమతత్వేఽపి స్వయమనుమతిదానం రావణనిరసనేన నిష్పన్నకార్యతయా (తనిశ్లోకి) అత్ర సంప్రదాయోదాహరణం - శంఖచక్రగదాపాణే ఇత్యుక్త్యా పరత్వవ్యంజకతయా తత్రానాదరేణాధఃకృతముఖత్వం ద్వారకానిలయేత్యవతారోల్లేఖనేన కించిదుత్తానముఖత్వం - గోవిందపుండరీకాక్షేతి గోపాలపుత్రత్వశ్రవణేన పరత్వాపేక్షయా వసుదేవపుత్రత్వమేవాభిమతమితి వికసితాక్షత్వం చ వ్యజ్యత ఇతి ॥ ౧౧॥౧౨॥ స్వరూపప్రశ్నోత్తరమాహ-భవానితి॥ నారాః అయనం యస్యాసౌ నారాయణః-ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః। తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత ఇతి మనుస్మరణాత్॥ తేన జగత్కారణత్వముక్తం - ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ ఇతి శ్రుతేః - అవాప్తసమస్తకామస్య జగద్వ్యాపారాసపపత్తిం పరిహరతి దేవ ఇతి-దీవ్యతీతి దేవః క్రీడాప్రవృత్తః. లీలాయాః ప్రయోజనత్వాత్- పరిపూర్ణస్యాపి వ్యాపారస్సంభవతీతి భావః- ఏవం పరత్వాసాధారణం నామధేయముక్త్వా పత్నీవైశిష్ట్యమాహ-శ్రీమానితి- నిత్యం శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమాన్ - నిత్యయోగే మతుప్. అసాధారణమాయుధమాహ చక్రాయుధ ఇతి-స్వరూపవైలక్షణ్యమాహ విభురితి-వ్యాపక ఇత్యర్థః- ఫలితం రక్షకత్వమాహ ఏకశృంగో వరాహ ఇతి - ప్రళయోదధిసంప్లవే వరాహరూపం కృత్వా భూమేరుద్ధారక ఇత్యర్థః-ఉద్ధృతాసి వరాహేణేతి శ్రుతేః - అనిష్టనివర్తకత్వమాహ భూతభవ్యసపత్నజిదితి - భూతాస్సపత్నాః మధుకైటభాదయః - భవ్యాస్సపత్నాః శిశుపాలాదయః- తాన్ జయతీతి తథోక్తః॥ తనిశ్లోకి॥ ❋ శ్రీమానితి నిత్యయోగే మతుప్-భవాన్ శ్రీమానితి-సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణురిత్యుక్తశ్రియఃపతిత్వం నిత్యానపాయిత్వం చ దర్శితం- ఏకశృంగో వరాహః- స వరాహో రూపం కృత్వేతి శ్రుత్యుక్తో వరాహస్త్వం ॥౧౩॥ అథ సర్వకారణోపసంహారార్థమాహ అక్షరమిత్యాది॥ న క్షరతీత్యక్షరం-అశ్నోతి వ్యాప్నోతీతి వా అక్షరం- ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదంతీతి శ్రుతేః. భవాని

నాం మధ్యే అష్టమో రుద్రః మహాదేవః తదుక్తం - భవశ్శర్వస్తథేశానో రుద్రః పశుపతిస్తథా । ఉగ్రో భీమో మహాదేవ ఇత్యష్టౌ మూర్తయః ॥ ఇతి- సాధ్యానాం పంచమః-వీర్యవాన్నామ-తదుక్తం వాయుపురాణే॥ మనోఽనుమంతా ప్రాణశ్చ శ్వేతయానశ్చ వీర్యవాన్ । చిత్తిర్హయో నయశ్చైవ హంసో నారాయణస్తథా। ప్రభవోఽథ విభుశ్చైవ సాధ్యా ద్వాదశ జజ్ఞిర ఇతి ॥ విరాడ్రూపతాం వర్ణయతి-అశ్వినౌ చేత్యాదినా ॥౯॥తి॥ లోకపాలైరింద్రాదిబ్రహ్మాంతైః పూర్వోక్తైః- లోకస్య భూలోకస్యేదానీం సాక్షాత్స్వామీ రాఘవః రఘుకులజః॥౧౦॥ దిక్పాలైస్స్తూయమానోఽపి - తైః పూజనీయాత్ చతుర్ముఖాదాత్మస్వరూపగుణవిభూతీః స్వజనేషు ప్రఖ్యాపయితుం స్వసౌశీల్యం వర్ణయతి ఆత్మానం మానుషమితి ॥ యోఽహం యత్స్వరూపః యస్య యదీయః యతః ప్రయోజనాద్ధేతోః-ఉత్పన్నః॥ తి ॥ అథ బ్రహ్మానుగ్రహాద్దేవ బ్రహ్మవిద్యాం ముముక్షుర్గృహ్ణీయాదితి సిద్ధతయా తదౌన్ముఖ్యస్యాత్మానం నావబుధ్యస ఇతి బ్రహ్మణ్యైవ కృతత్వాత్ తజ్జిజ్ఞాసురివ స్వీయానాం స్వస్వరూపబోధనాయ బ్రహ్మాణం గురుం మజ్ఞ ఇవోపాసదదిత్యాహ-ఆత్మానమితి ॥ అహమాత్మానమాత్మస్వరూపం సామాన్యతో మానుషత్వేన ప్రతీయమానం దశరథపుత్రం మనుష్యజాతీయమేవ మన్యే - న తు తతోఽతిరిక్తం కించిద్వేద్మి- సోఽహమేవంభూతోఽహం బుద్ధిమాన్ యశ్చ పరమార్థతో యత్తత్త్వః - యతః యత్ప్రకృతికశ్చ తత్సర్వం-భగవాన్ సర్వజ్ఞః పరమగురుః మే మహ్యం జిజ్ఞాసవే బ్రవీతు ఉపదిశతు. అనుమేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశమార్గః శ్రుతిస్మృతిషు ప్రసిద్ధః॥౧౧॥ స్వరూపప్రశ్నస్యోత్తరమాహ ॥ భవాన్నారాయణ ఇతి॥ నారాయణః నరాణాం సమూహో నారం తత్స్యాయనం ప్రాప్యభూతః- దేవః స్వయంప్రకాశ ఇత్యర్థః. ఏకశృంగో వరాహః ఆదివరాహః తస్యైకశృంగతా స్కాందే దర్శితా ❋ దంష్ట్రయా పర్వతేంద్రాణాం చాలనం కృతవాన్ యతః । తతస్తం తుష్టువుర్దేవాః ఏకశృంగత్వసిద్ధయే॥ ఏకశృంగో వరాహో భూస్తదా ప్రభృతి మాధవ ఇతి॥ భూతభవ్యః భూతభవ్యకాలాత్మకః॥౧౩ ॥ అక్షర

ష్వక్సేనశ్చతుర్భుజః ॥౧౪॥ శార్ఙ్గధన్వా హృషీకేశః పురుషః పురుషోత్తమః ॥ అజితః ఖడ్గధృద్విష్ణుః కృష్ణశ్చైవ బృహద్బలః ॥౧౫॥ సేనానీర్గ్రామణీశ్చ త్వం బుద్ధిస్సత్వం క్షమా దమః ॥ ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ త్వముపేంద్రో మధుసూదనః ॥ ౧౬ ॥ ఇంద్రకర్మా మహేంద్రస్త్వం పద్మనాభో రణాంతకృత్ ॥ శరణ్యం శరణం చ త్వామాహుర్దివ్యా మహర్ష

త్యనపజ్యతే- అక్షరం భవాన్-ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంజనీయం-బృహతి బృంహయతీతి చ బ్రహ్మ-బృహతి బృంహయతి తస్మాదుచ్యతే పరం బ్రహ్మేతి శ్రుతినిర్వచనాత్- సత్యం అవిపర్యస్తం- షడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః- అస్తి జాయతే పరిణమతే వివర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీతి షడ్భావవికారాః- మధ్యే చాంతే చేతి- చకారాదాదౌ చేత్యర్థః-వర్తమానమితి శేషః-నిత్యత్వముక్తమనేన- లోకానాం పరో ధర్మః సిద్ధరూపో ధర్మః-సర్వలోకశ్రేయస్సాధనీభూత ఇత్యర్థః- విష్వద్రీచీ సర్వగతా సేనా యస్య సః విష్వక్సేనః-సర్వస్వామీత్యర్థః-చతుర్భుజః-యుగపచ్చతుర్విధపురుషార్థప్రద ఇత్యర్థః॥ తని శ్లోకి ॥౧౪॥ శార్ఙ్గధన్వేతి॥ శృంగవికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య సః శార్ఙ్గధన్వా-ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః- అనేన రక్షణోపకరణవత్త్వముక్తం-హృషీకాణాం ఇంద్రియాణాం ఈశః నియంతా-సర్వేంద్రియాకర్షకదివ్యవిగ్రహ ఇత్యర్థః-పురు సనోతీతి పురుషః- షణు దాన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్డప్రత్యయః-బహుప్రద ఇత్యర్థః-యద్వా పురి హృదయగుహాయాం శేత ఇతి పురుషః-పురిశయం పురుష ఇతీత ఇతి నిర్వచనశ్రుతేః-యద్వా-యేన జగత్పూర్ణం స పురుషః-తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి శ్రుతేః-యద్వా-పురాతనత్వాత్ పురుషః-పూర్వమేవాహమిహాసమితి-తత్పురుషస్య పురుషత్వమితి శ్రుతేః పురుషేభ్యః క్షరాక్షరేభ్యః-ఉత్తమః పురుషోత్తమః- యస్మాత్ క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః-అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమ ఇతి హి గీయతే- యద్వా-పురుషేషు ఉత్తమః పురుషోత్తమః - సప్తమీతి యోగవిభాగాన్నగోత్తమాదివత్ సమాసః-కైశ్చిదపి న జిత ఇత్యజితః - ఆశ్రితసంరక్షణే కదాచిదపి భంగం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః- ఖడ్గం నందకాఖ్యం ధరతీతి ఖడ్గధృత్-విష్ణుః వ్యాపనశీలః-యో దయావదం ప్రాప్నోతి తం తదా తత్రైవ స్థితో రక్షతీత్యర్థః - కృష్ణః భూనివృత్తిహేతుః - కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దో ణశ్చ నివృత్తివాచక ఇతి నిర్వచనాత్-బృహత్ బలం ధారణసామర్థ్యం యస్య సః బృహద్బలః॥ తని శ్లోకి ॥౧౫॥ సేనానీరితి॥ సేనాం నయతీతి సేనానీః- దేవసేనానిర్వాహక ఇత్యర్థః-గ్రామం నయతీతి గ్రామణీః దివ్యజనపదాదిపాలక ఇత్యర్థః- బుద్ధిస్సత్వం క్షమా దమ ఇతి బుద్ధ్యాదిప్రవర్తక ఇత్యర్థః - న దేవా యష్టిమాదాయ రక్షంతి పశుపాలవత్। యం హి రక్షితుమిచ్ఛంతి బుద్ధ్యా సంయోజయంతి తమితి వచనాత్ ॥ మహాప్రభుర్వై పురుషస్సత్వస్యైష ప్రవర్తక ఇతి శ్రుతేశ్చ - ప్రభవత్యస్మాజ్జగదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం - సర్వోపాదానమిత్యర్థః-అప్యయః సర్వజగల్లయస్థానం- కృష్ణ ఏవ హి భూతానాముత్పత్తిరపి చాప్యయ ఇతి శ్రుతేః-ఉపేంద్రః ఇంద్రానుజత్వేన ప్రథమమవతీర్ణః-మధుసూదనః వేదాపహారకదైత్యసంహారీ॥ తని శ్లోకి॥ క్షమా క్షమానిర్వాహకః-కీర్త్యాః కీర్తిః క్షమా క్షమేత్యుక్తత్వాత్ - దమః ఇంద్రియజేతా-ప్రభవః ఉత్పత్తిమత్కార్యవర్గశరీరకః-స్థూలచిదచిద్విశిష్టస్య కార్యత్వాత్ -బహు స్యామిత్యాదిశ్రుతేః॥౧౬॥ ఇంద్రకర్మేతి॥ ఇంద్రస్యేవ కర్మ యస్య స ఇంద్రకర్మా-తం విష్ణురన్వతిష్ఠతేతి శ్రుతేః- మహేంద్రః నిరతిశయైశ్వర్యసంపన్నః- పద్మం నాభౌ యస్య సః పద్మనాభః-మమాపి జనక ఇత్యర్థః-వత్యతి హి-పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి। ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమితి ॥ రణే అంతం శత్రునాశం కరోతీతి రణాంతకృత్ - శరణ్యం శరణార్హం - తదుచితజ్ఞానశక్తిదయాదిసంపన్నమిత్యర్థః శరణం రక్షణోపాయం-ఉపాయే గృహరక్షిత్రోః శబ్దశ్శరణమిత్యయమితి వచనాత్ -సర్వస్య శరణం సుహృదితి శ్రుతేః॥ మహర్షయః అలౌకికతత్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - దివ్యా మహర్షయస్సనకాదయః - యత్ర ఋషయః ప్రథమజా యే పురాణా ఇత్యుక్తా నిత్యసూరయో వా - నిత్యనిర్దోషా వేదా వా ॥ తని శ్లోకి ॥ ఇంద్రస్యేవ కర్మ యస్య స ఇంద్రకర్మా -వృత్రాదివధస్యేంద్రాంతర్యామికర్తృకత్వాత్ - మహర్షయః అలౌకికతత్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - తత్రాపి దివ్యా అవతారరహస్యాదివిశేషజ్ఞానవంతో వాల్మీకిప్రభృతయః- యద్వా నిత్యసూ

మితి॥ అక్షరం పరం బ్రహ్మ ※ తదక్షరం యస్య యోనిం పరిపశ్యంతి ధీరా ఇతి శ్రుతేః॥ సత్యం తత్త్వభూతం లోకానాం మధ్యే అంతే చ కారాదాదావపి పరో ధర్మః-శమదమాదిః శమదమాదిప్రాప్యత్వాత్తథోచ్యతే-విష్వక్సేనః విష్వద్రీచీ సర్వగతా సేనా యస్య సః. చతుర్భుజః శత్రునిరసనదక్షాశ్చత్వారో భుజా యస్య సః॥౧౪॥ శార్ఙ్గేతి॥ శార్ఙ్గధన్వా. కాలరూపం శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య సః. హృషీకేశః హృషీకాణాం విషయేంద్రియాణాం ఈశః పురుషః పురూణి ఫలాని సనోతి దదాతీతి తథా-షణు దానే-యద్వా పురి హృదయపుండరీకే శేత ఇతి వా పురుషః-పూర్ణత్వాద్వా పురుషః ※ తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి శ్రుతేః-పురుషోత్తమః-పురుషశబ్దప్రతిపాద్యక్షరాక్షరాద్యపేక్షయా ఉత్తమ ఇత్యర్థః ※ యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః। అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమ ఇతి స్మృతేః-అజితః గుణైరైశ్వర్యేణ చ కేనాప్యజితః-ఖడ్గధృత్ విద్యామయం నందకాఖ్యం ఖడ్గం ధారయతీతి ఖడ్గధృత్ - విష్ణుః వ్యాపకః-కృష్ణః - కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దో ణశ్చ నివృత్తివాచకః- తథా చ తత్పరం బ్రహ్మ కృష్ణ ఇత్యభిధీయత ఇతి వచనాత్- బృహద్బలః బృహంతి వానరబలాని యస్యేతి తథా॥౧౫॥ సేనానీరితి ॥ సేనానీః మహతీం వానరసేనాం నయతీతి సేనానీః-యోధయితేత్యర్థః- గ్రామణీః గ్రామః ప్రాణివర్గః- తం నయతి స్వకర్మఫలం ప్రాపయతీతి తథా- బుద్ధిః-అధ్యవసాయాత్మికా-క్షమా ఆశ్రితానామపరాధసహిష్ణుత్వం-దమః ఇంద్రియనిగ్రహః- ఏతద్ధర్మకత్వాత్ - తదాత్మనా వ్యపదేశః-ప్రభవత్యస్మాజ్జగదితి ప్రభవః-అప్యేతి లీయతే జగదస్మిన్నిత్యప్యయః - ఉపేంద్రః వాసవానుజః- మధునామానమసురం సూదయతీతి మధుసూదనః ॥ ౧౬ ॥ ఇంద్రకర్మేతి ॥ ఇంద్రకర్మా ఇంద్రస్య ఈశ్వరస్య కర్మ ఐశ్వర్యం తద్వానిత్యర్థః - మహేంద్రః మహతామీశ్వరాణామింద్రః - ఈశితా సకలజగత్కారణమిత్యర్థః - పద్మం నాభౌ యస్య సః పద్మ

యః ॥౧౮॥ సహస్రశృంగో వేదాత్మా శతజిహ్వో మహర్షభః ॥ త్వం త్రయాణాం హి లోకానామాదికర్తా స్వయంప్రభుః । సిద్ధానామపి సాధ్యానామాశ్రయశ్చాసి పూర్వజః ॥ ౧౯ ॥ త్వం యజ్ఞస్త్వం వషట్కారస్త్వమోంకారః పరంతపః। ప్రభవం నిధనం వా తే న విదుః కో భవానితి ॥౨౦॥ దృశ్యసే సర్వభూతేషు బ్రాహ్మణేషు చ గోషు చ । దిక్షు సర్వాసు గగనే పర్వతేషు వనేషు చ ॥ ౨౧॥ సహస్రచరణః శ్రీమాన్ శతశీర్షః సహస్రదృక్ । త్వం ధారయసి భూతాని వసుధాం చ సపర్వతాం॥ ౨౨ ॥ అంతే పృథివ్యాః సలిలే దృశ్యసే త్వం మహోరగః ॥ త్రీఁల్లోకాన్ ధారయన్ రామ దేవగంధర్వదానవాన్ ॥౨౩॥ అహం తే హృదయం రామ జిహ్వా దేవీ సరస్వతీ। దేవా గాత్రేషు రోమాణి నిర్మితా బ్రహ్మణః ప్రభో ॥౨౪॥ నిమేషస్తే భవేద్రాత్రిరున్మేషస్తే భవేద్దివా। సంస్కారాస్తే భవన్ వేదా నైతదస్తి త్వయా వినా॥౨౫॥జగత్స

శయః- తద్విప్రాసో విపన్యవో జాగృవాంసః సమింధత ఇతి శ్రుతేః ॥ ౧౮ ॥ సహస్రశృంగ ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సహస్రశృంగః సహస్రశాఖారూపశృంగః - శతజిహ్వః అనేకవిధచోదనారూపజిహ్వః- ఋషభః కర్మణామాలోచయితా- ఋష ఆలోచన ఇతి ధాతుః- మహాంశ్చాసావృషభశ్చ మహర్షభః- ఏవంభూతో వేదాత్మా త్వమిత్యర్థః- ఆదికర్తా సమష్టికర్తా -అనేన వ్యష్టికర్తుః స్వస్య వ్యావృత్తిః-స్వయంప్రభుః అనన్యాపేక్ష్యైశ్వర్యః- న తస్యేశే కశ్చనేతి శ్రుతేః - సిద్ధానాం ముక్తానాం- సాధ్యానాం - యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సంతి దేవా ఇత్యుక్తానాం నిత్యానామాశ్రయః సామ్యభోగప్రదః- పూర్వజః ఆశ్రితాపేక్షయా పూర్వమంతర్రక్షణాయ జనితః॥ తనిశ్లోకి॥ వేదాత్మా వేదపురుషాంతర్యామీ- పూర్వజః- పూర్వమేవాహమిహాసమితి శ్రుతేః - హి హేతౌ - ఆదికర్తృత్వే పూర్వజత్వం హేతురిత్యర్థః - సిద్ధాద్యాశ్రయత్వే చాయమేవ హేతుః॥ ౧౯ ॥ సర్వకర్మసమారాధ్యత్వమాహ- త్వం యజ్ఞ ఇతి॥ త్వం యజ్ఞః- యజ్ఞో వై విష్ణురితి శ్రుతేః-యజ్ఞనిర్వాహకపశుహవిరాజ్యస్రుక్స్రువాదిశరీరకో యజ్ఞారాధ్యేంద్రాదిశరీరకశ్చేత్యర్థః- బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమితి హి గీయతే- వషట్కార ఇత్యుపలక్షణం- ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరం- యజేతి ద్వ్యక్షరం యే యజామహ ఇతి పంచాక్షరమిత్యుక్తానాం సప్తదశాక్షరాణాం- త్వమారాధ్య ఇత్యర్థః- తథోక్తం। చతుర్భిశ్చ చతుర్భిశ్చ ద్వాభ్యాం పంచభిరేవ చ- హూయతే చ పునర్ద్వాభ్యాం స నో విష్ణుః ప్రసీదత్వితి ॥ ఓంకారః ప్రణవవాచ్యః-ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః॥ పరంతపః- ఉత్కృష్టతప ఇత్యర్థః- ఉత్కృష్టతపస్సమారాధ్య ఇతి యావత్ - తే ప్రభవం నిధనం వా న విదుః వేదా వైదికాశ్చ కో భవానితి చ న విదుః- అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్ -క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి శ్రుతేః॥౨౦ ॥ సర్వాంతర్యామిత్వమాహ- దృశ్యస ఇతి॥ యోగిభిరితి శేషః- అనేన సంబంధప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం ॥ తనిశ్లోకి॥ సర్వాంతర్యామిత్వమాహ- దృశ్యస ఇతి ॥పండితైరితి శేషః- భూతాని విష్ణుర్భువనాని విష్ణుర్వనాని విష్ణుర్గిరయో దిశశ్చ। నద్యస్సముద్రాశ్చ స ఏవ సర్వం యదస్తి యన్నాస్తి చ విప్రవర్యేతి హి స్మర్యతే॥ ౨౧॥ పురుషసూక్తార్థమాహ॥సహస్రేతి ॥ అత్ర శతశబ్దస్సహస్రవాచకః-సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షస్సహస్రపాదితి శ్రుతేః- శ్రీమానితి- భూపతిత్వస్యాప్యుపలక్షణం- హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావిత్యుత్తరనారాయణోక్తేః ।అథ సర్వాధారత్వమాహ త్వమితి- భూతానీతి భూవ్యతిరిక్తమహాభూతపరం- అనేనాధారాధేయభావసంబంధ ఉక్తః ॥ ౨౨ ॥ దైనందినప్రళయవృత్తాంతమాహ-అంత ఇతి ॥ పృథివ్యా అంతే వినాశే మహానురగశ్శేషో యస్య స శేషశాయీ సన్ ధారయన్ కుక్షౌ ధారయన్ దృశ్యసే-మార్కండేయాదిభిరితి శేషః॥౨౩॥అథ అంగాన్యన్యా దేవతా ఇత్యుక్తసర్వదేవాద్యాత్మత్వం దర్శయతి-అహం త ఇత్యాదినా ॥ హృదయం వక్షః- బ్రహ్మణః పరబ్రహ్మణః - తే దేవాః గాత్రేషు స్థితాః రోమాణీవ స్థితాః-తద్వదవినాభూతాః॥ తనిశ్లోకి॥ ౨౪॥నిమేష ఇతి॥ దివా అహః -వేదాస్సంస్కారాః- నిశ్వసితభూతా ఇత్యర్థః- తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేద ఇత్యాదిశ్రుతేః। కిం బహునా సంగ్రహేణోచ్యత ఇత్యాహ-న తదస్తి వినా త్వయేతి- యత్త్వయా వినా భూతం త్వదనంతర్యామికం -తన్నాస్తీత్యర్థః ॥తనిశ్లోకి ॥ ౨౫ ॥ ఏవం నిషేధశ్రుత్యర్థముక్త్వా సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తత్త్వమసీత్యాది సామానాధికరణ్యశ్రుత్యర్థమాహ- జ

నాభః- రణాంతకృత్ - రణే శత్రూణాం నాశకృత్- శరణ్యమాశ్రయణీయం - శరణముపాయభూతం॥ ౧౮॥ సహస్రేతి॥ సహస్రశృంగో వేదాత్మా సహస్రశాఖసామవేదస్వరూపః- సహస్రం సామవర్త్మేతి ప్రసిద్ధేః- వేదానాం సామవేదోఽస్మీతి స్మృతేశ్చ- శతజిహ్వః నిత్యనైమిత్తికకామ్యరూపసామాన్యవిశేషచోదనారూపశతజిహ్వః- శతశీర్ష ఇతి వా పాఠః- మహర్షభః శ్రేష్ఠతమః- ఆదికర్తా బ్రహ్మాదీనామపి కర్తా- స్వయంప్రభుః అనన్యాపేక్ష్యైశ్వర్యః- సాధ్యం తే ఆరాధ్యంత ఇతి సాధ్యాః- తేషాం సిద్ధానాం ముక్తానామప్యాశ్రయః ప్రాప్యః- పూర్వజః సృష్టేః పూర్వమపి స్థితః ॥౧౯ ॥ త్వం యజ్ఞ ఇత్యాది॥ న విదుః కో భవానితి ఇదంతయా న విదురిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ సర్వాత్మతయా స్తౌతి- దృశ్యస ఇతి॥ సర్వభూతేషు బ్రాహ్మణేషు గోషు చ అంతర్యామితయా దృశ్యసే - గోబ్రాహ్మణయోర్విశ్వాంతర్వర్తిత్వేఽపి పృథగభిధానం- విశిష్టావిర్భావస్థానతయా - ఏవం సర్వజంగమాంతర్యామితామభిధాయ స్థావరాంతర్యామితామాహ దిక్ష్వితి॥౨౧॥ పురుషసూక్తాదయోఽపి త్వామేవ ప్రతిపాదయంతీత్యాహ- సహస్రచరణ ఇత్యాదినా॥ సంప్రత్యాదికూర్మాత్మనా స్తౌతి। త్వం ధారయసీతి॥౨౨॥ ఇదానీం సంకర్షణాత్మనా స్తౌతి- అంత ఇతి॥ మహోరగః- సంకర్షణ ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ అథ విరాడ్రూపతామాహ - త్రీఁల్లోకానిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన ॥ సంస్కారాస్తే భవన్ వేదాః సంస్క్రియంతే బోధ్యంతే - అఖిలార్థా ఇతి సంస్కారాః-బోధకాః ప్రవృత్తినివృత్తివ్యవస్థాపకా ఇతి యావత్- న తదస్తి త్వయా వినా- కిం బహునా సర్వం చిదచిద్వస్తుజాతం త్వదాత్మకమేవేత్యర్థః॥ ౨౫॥ తదేవాహ- జగత్సర్వం శరీరమితి॥ ౨౬॥ త్వయేతి॥ పురాణే పూర్వస్మిన్ కాలే॥ త్వయా వామనాత్మనా పతిర్ణేన త్రిభిర్వి

ర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్। అగ్నిః కోపః ప్రసాదస్తే సోమః శ్రీవత్సలక్షణః ॥ ౨౬ ॥ త్వయా లోకాస్త్రయః క్రాన్తాః పురాణే విక్రమైస్త్రిభిః। మహేన్ద్రశ్చ కృతో రాజా బలిం బద్ధ్వా మహాసురమ్ ॥ ౨౭ ॥ సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణుర్దేవః కృష్ణః ప్రజాపతిః। వధార్థం రావణస్యేహ ప్రవిష్టో మానుషీం తనుమ్ ॥ ౨౮ ॥ తదిదం నః కృతం కార్యం త్వయా ధర్మభృతాం వర। నిహతో రావణో రామ ప్రహృష్టో దివమాక్రమ ॥ ౨౯ ॥ అమోఘం బలవీర్యం తే అమోఘస్తే పరాక్రమః। అమోఘం దర్శనం రామ న చ మోఘః స్తవస్తవ ॥ ౩౦ ॥ అమోఘాస్తే భవిష్యన్తి భక్తిమన్తశ్చ యే నరాః ॥ ౩౦½ ॥ యే త్వాం దేవం ధ్రువం భక్తాః పురాణం పురుషోత్తమమ్। ప్రాప్నువన్తి సదా కామానిహ లోకే పరత్ర చ ॥ ౩౧½ ॥ ఇమమార్షం స్తవం నిత్యమితిహాసం పురాతనమ్। యే నరాః కీర్తయిష్యన్తి నాస్తి తేషాం పరాభవః ॥ ౩౨½ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం పితామహసమీరితమ్। అఙ్కేనాదాయ వైదేహీముత్పపాత విభావసుః ॥ ౧ ॥
స విధూయ చితాం తాం తు వైదేహీం హవ్యవాహనః। ఉత్తస్థౌ మూర్తిమానాశు గృహీత్వా జనకాత్మజామ్ ॥ ౨ ॥
తరుణాదిత్యసంకాశాం తప్తకాఞ్చనభూషణామ్। రక్తామ్బరధరాం బాలాం నీలకుఞ్చితమూర్ధజామ్ ॥ అక్లిష్టమాల్యా

గదితి॥ సర్వం జగత్ తే శరీరం - తవ నియామ్యతయా ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చేత్యర్థః - ఇదమేవ హి శరీరలక్షణం - ఏవం జగతస్త్వచ్ఛరీరత్వాచ్ఛరీరగతవిశేషణాని త్వద్విశేషణానీత్యాహ స్థైర్యమితి - వసుధాతలం వసుధాతలస్థైర్యం - కాఠిన్యవాన్ యో బిభర్తి తస్మై భూమ్యాత్మనే నమ ఇతి విష్ణుపురాణోక్తేః। అగ్నిః అగ్నితాపః తే కోపః - సోమః సోమగతప్రసాదః - తే ప్రసాదః త్వత్ప్రసాద ఇత్యర్థః॥ తనిశ్లోకే॥ ౨౬ ॥ త్వయేతి॥ త్వయా త్రివిక్రమేణ - పురాణే పూర్వకాలే - లోకాక్రమణఫలమాహ మహేన్ద్ర ఇతి - రాజా కృతః త్రైలోక్యస్యేతి శేషః॥ తనిశ్లోకి॥ త్వయా లోకాస్త్రయః క్రాన్తా ఇతి బలేః ప్రతిగ్రహీతేత్యర్థః - ఏతేన వామనావతారో వ్యఞ్జితః - విక్రమైః పాదవిన్యాసైస్త్రిభిః - క్రాన్తా ఇతి త్రివిక్రమావతారః కథితః - ఇదం విష్ణుర్విచక్రమే త్రేధా నిదధే పదమితి శ్రుతేః - పురాణే పూర్వకాలే - మహేన్ద్రో రాజా కృతః - బలినా పదాన్నిర్యాపిత ఇన్ద్రః పునస్త్వయా రాజా కృత ఇత్యర్థః॥ ౨౭ ॥ ప్రయోజనప్రశ్నస్యోత్తరమాహ - వధార్థమితి॥ తనిశ్లోకి॥ భగవదవతారేషు లక్ష్మ్యా అనువృత్తిమాహ - సీతేతి ॥ కృష్ణః భవిష్యత్కృష్ణావతారశ్చ త్వమేవేత్యర్థః - ప్రజాపతిః ప్రజాపతిశబ్దవాచ్యస్త్వమేవ - అవతారప్రయోజనమాహ - వధార్థమితి - మానుషీం మనుష్యసంస్థానరూపాం తనుం ప్రాకృతశరీరం॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ రామానుజీయం॥ అమోఘమితి॥ న చ మోఘః స్తవస్తవేతి పాఠః॥ ౩౦ ॥ అమోఘా ఇత్యర్థం॥ అమోఘాః అప్రతిబద్ధఫలాః - యే త్వయి భక్తిమన్తః తే అవిలమ్బేన ఫలమభిమతం లభన్త ఇతి - ఇదం చావతారస్యైకం ప్రయోజనం॥ ౩౦½ ॥ ఇదమేవ వివృణోతి - య ఇతి॥ త్వాం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - అనేన సర్వస్మాదపి తపః ప్రభృతేః రామభక్తిరేవ పరో ధర్మ ఇత్యుక్తం - కామ్యన్త ఇతి కామాః భోగోపకరణాని - ఇహ లోకే పరత్ర చ ప్రాప్నువన్తి - స దేశ్యానేన యావచ్ఛరీరపాతమత్ర భోగాన్ భుక్త్వా శరీరావసానే పరలోకే సర్వాన్ కామాన్ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః ॥ ౩౧½ ॥ యే రామభక్తిం కర్తుమశక్తాస్తేషామిదం స్తోత్రమేవ తాదృశఫలప్రదమిత్యాహ - ఇమమితి ॥ ఋషిః వేదః తత్సంబన్ధ్యార్షం. అత ఏవ పురాతనం - పరాభవః పునరావృత్తిః॥ ౩౨½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❀❀❀ ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాది॥ విభావసుః అగ్నిః॥ ౧ ॥ స ఇతి॥ విధూయ చితాం శిథిలీకృత్య - మూర్తిమాన్ మనుష్యవిగ్రహవాన్॥ ౨ ॥ తరుణాదిత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తథా రూపాం ప్రవేశకాలికరూపవతీం - మనస్వినీం ప్రసన్నమనస్కామిత్యర్థః - అఙ్కేక్ర

క్రమైః త్రయో లోకాః భూర్భువస్స్వస్స్వరూపాః క్రాన్తాః॥ ౨౭ ॥ లక్ష్మీస్సీతారూపేణావతీర్ణేత్యాహ॥ సీతా లక్ష్మీరితి॥ సంప్రత్యవతారఫలమాహ భవాన్ విష్ణురిత్యాదినా ॥తి ॥ సీతా లక్ష్మీః ప్రసిద్ధవిష్ణుపత్న్యభిన్నత్వాత్. యో విష్ణుస్స భవాన్ - దేవః ప్రకాశరూపః - కృష్ణః కృష్ణవర్ణః - ప్రజాపతిస్తదభిన్నత్వాత్॥ ౨౮ ॥ కస్యచిదర్థ మిత్యాహ. తదిదం న ఇతి ॥తి॥ ఏవం తత్త్వతస్సమాగతవిదం రావణవధరూపం - నః సర్వేషాం దేవానాం కార్యం కృతం - రావణో నిహతః - ఏవం చావతారకార్యం నిర్వృత్తం - అతః పరం మహారాజ్యేన కించిత్కాలం ప్రహృష్టస్సన్ దివం బ్రహ్మలోకమాక్రమ ప్రాప్నుహి ॥ ౨౯ ॥తి॥ అమోఘస్తవ సంస్తవః - రామో నారాయణో శ్యేవంరూపస్తవ సంస్తవః అమోఘః సకలేష్టదః ॥ ౩౧½ ॥ స్తోత్రపాఠస్య ఫలమాహ - ఇమమితి ॥ ఆర్షం వేదసిద్ధం॥తి॥ ఋషిర్వేదః తదుక్తసగుణనిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకత్వాదార్షః - స చాసౌ స్తవశ్చేత్యార్షస్తవః తం - అత ఏవ దివ్యం - పురాతనం పురావృత్తప్రతిపాదకం - ఇతిహాసం అనాదిసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకత్వాత్ - ఏవంభూతం బ్రహ్మవిద్యాస్తవం యే కీర్తయిష్యన్తి - తేషాం పరాభవః పరైరిహాముత్ర లోకే శత్రుభిః పాపైశ్చ అభిభవ ఆక్రమణం నాస్తి - న భవిష్యతి చ ॥ ౩౨½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః॥ ❀❀❀ ॥తి॥ ఏతదితి॥ పితామహసమీరితం శుభం పరమశోభనం నిజబ్రహ్మత్వప్రతిపాదకం వాక్యం శ్రుత్వా ధ్యాత్వా చ - ప్రసన్నతయావస్థానకాల ఇతి శేషః - అఙ్కేనాదాయ - రయిం చ పుత్రాగ్ శ్చ ప్రాదగ్నిమర్హ్యామితి శ్రుత్యర్థమపరోక్షమేవ సంపాదయన్నిత్యర్థః ॥ ౧ ॥తి॥ మూర్తిమాన్ స్రుక్స్రువాదిచిహ్నానిజమూర్తియుక్తః॥ ౨ ॥ తరుణేతి॥ తథా రూపామగ్నిప్రవేశకాలే - యాదృశవస్త్రాఙ్గరాగస్రగ్భిర్యుక్తా తాదృశసౌభాగ్యయుక్తామిత్యర్థః॥తి॥ తదాదానసమయే - లోకస్య మనోవాక్కాయైర్లోకకృతపుణ్యపాపకర్మణః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా - సర్వదేహాన్తర్వ్యాపనాదాత్మనా

భరణాం తథారూపాం మనస్వినీం । దదౌ రామాయ వైదేహీమంకే కృత్వా విభావసుః ॥ ౪ ॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామం
సాక్షీ లోకస్య పావకః ॥ ౪½ ॥ ఏషా తే రామ వైదేహీ పాపమస్యాం న విద్యతే ॥ ౫ ॥ నైవ వాచా న మనసా నానుధ్యా
నాన్న చక్షుషా। సువృత్తా వృత్తశౌండీర న త్వామతిచచార హ ॥ ౬ ॥ రావణేనాపనీతైషా వీర్యోత్సిక్తేన రక్షసా। త్వయా విర
హితా దీనా వివశా నిర్జనాద్వనాత్ ॥ ౭ ॥ రుద్ధా చాంతఃపురే గుప్తా త్వచ్చిత్తా త్వత్పరాయణా। రక్షితా రాక్షసీసంఘైర్వి
కృతైర్ఘోరదర్శనైః ॥ ౮ ॥ ప్రలోభ్యమానా వివిధం భర్త్స్యమానా చ మైథిలీ। నాచింతయత తద్రక్షస్త్వద్గతేనాంత
రాత్మనా ॥ ౯ ॥ విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణీష్వ రాఘవ। న కించిదభిధాతవ్యమహమాజ్ఞాపయామి తే ॥ ౧౦ ॥ తతః
ప్రీతమనా రామః శ్రుత్వైతద్వదతాం వరః। దధ్యౌ ముహూర్తం ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తో మ
హాతేజా ద్యుతిమాన్ దృఢవిక్రమః। అబ్రవీత్త్రిదశశ్రేష్ఠం రామో ధర్మభృతాం వరః ॥ ౧౨ ॥ అవశ్యం త్రిషు లోకేషు
న సీతా పాపమర్హతి। దీర్ఘకాలోషితా హీయం రావణాంతఃపురే శుభా ॥ ౧౩ ॥ బాలిశః ఖలు కామాత్మా రామో దశ
రథాత్మజః। ఇతి వక్ష్యంతి మాం సంతో జానకీమవిశోధ్య హి ॥ ౧౪ ॥ అనన్యహృదయాం భక్తాం మచ్చిత్తపరివర్తినీం। అహమ
ప్యవగచ్ఛామి మైథిలీం జనకాత్మజాం ॥ ౧౫ ॥ ప్రత్యయార్థం తు లోకానాం త్రయాణాం సత్యసంశ్రయః। ఉపేక్షే చా
పి వైదేహీం ప్రవిశంతీం హుతాశనం ॥ ౧౬ ॥ ఇమామపి విశాలాక్షీం రక్షితాం స్వేన తేజసా। రావణో నాతివర్తేత వే
లామివ మహోదధిః ॥ ౧౭ ॥ న హి శక్తః స దుష్టాత్మా మనసాపి హి మైథిలీం। ప్రధర్షయితుమప్రాప్తాం దీప్తామగ్నిశిఖా
మివ ॥ ౧౮ ॥ నేయమర్హతి చైశ్వర్యం రావణాంతఃపురే శుభా। అనన్యా హి మయా సీతా భాస్కరేణ ప్రభా యథా ॥
౧౯ ॥ విశుద్ధా త్రిషు లోకేషు మైథిలీ జనకాత్మజా। న హి హాతుమియం శక్యా కీర్తిరాత్మవతా యథా ॥ ౨౦ ॥ అవశ్యం
తు మయా కార్యం సర్వేషాం వో వచః శుభం। స్నిగ్ధానాం లోకమాన్యానామేవం చ బ్రువతాం హితం ॥ ౨౧ ॥ ఇతీదము

త్వా- అంకేనాదాయేత్యర్థః ॥౪॥౪½॥ ఏషేతి॥ ఏషా-యా పూర్వం మయి ప్రవిష్టా సైషేత్యర్థః- ఏతేన మాయాసీతాగ్నిం ప్రవిష్టా సాక్షాత్సీతాగ్ని
నాదత్తేతి ప్రత్యుక్తం- తేత్వదీయేత్యర్థః-ఏనాం పరిగృహాణేతి శేషః ॥ ౫ ॥ పాపాభావమేవోపపాదయతి-నైవేత్యాదినా॥ అనుధ్యానాత్సంకల్పా
త్- అత్యంతాభిమతాం దేవీం నిర్దోషాం జానన్నపి స్వవృత్తావద్య పరిహారార్థం వహ్నిం ప్రావేశయదితి సంతోషాతిశయాద్వృత్తశౌండీరేతి
సంబోధనం ॥ ౬ ॥ ఏతత్సమ్మతిం వినా కథం రావణస్సమానీతవానిత్యత్రాహ-రావణేనేత్యాది॥ ౭ ॥ వివశా నీతేత్యత్ర లింగం దర్శయతి. రుద్ధేతి॥ త్వయి చి
త్తం యస్యాస్సా త్వచ్చిత్తా త్వమేవ పరాయణముత్తమగతిర్యస్యాస్సా త్వత్పరాయణా ॥ ౮।౯ ॥ విశుద్ధభావామితి॥ విశుద్ధభావాం విశుద్ధహృదయాం-
అభిధాతవ్యం- మద్వచనస్యోత్తరమితి శేషః ॥౧౦॥ తత ఇతి॥ దధ్యౌ నవృద్ధైవ సీతాత్యక్తేత్యచింతయత్ ॥౧౨॥ వస్తుతో నిర్దోషత్వేప్యపవాదో
స్తీత్యాహ- అవశ్యమితి ॥౧౩॥ అపవాదపరిహారార్థమయం మమ ప్రయత్న ఇత్యాహ-బాలిశ ఇతి॥ అవిశోధ్యేతి-పరిగ్రహ ఇతి శేషః॥౧౪॥ అనన్యే
తి॥ అనన్యహృదయాం మయ్యేవ సక్తహృదయాం మచ్చిత్తపరివర్తినీం మచ్చిత్తానువర్తినీం..త్యక్తసర్వవ్యాపారామిత్యర్థః - జనకాత్మజామితి మే
ఘగర్భవిశేషణం-జనకపుత్ర్యాః కిమాచారసంపత్తిర్వక్తవ్యేతి భావః ॥ ౧౫॥ తర్హి కిమర్థముపేక్షితవానసీత్యత్రాహ-ప్రత్యయార్థమితి॥
ప్రత్యయార్థం విశ్వాసజననార్థమిత్యర్థః - సత్యసంశ్రయః సత్యైకాశ్రయః - యథావద్వృత్తప్రవర్తనాకాంక్షీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ఏతాదృశ
సుందరీం రావణః కథం నైక్షేతేత్యత్రాహ-ఇమామపీతి ॥ ౧౭ ॥ దృష్టాంతాంతరమాహ-నహీతి॥ అప్రాప్తాం ప్రధర్షణానర్హాం ॥౧౮॥ త
థాప్యేతాదృశమైశ్వర్యం కథం జహ్యాత్తత్రాహ- నేయమితి॥ రావణైశ్వర్యం నేయమర్హతి-కింతు మమైశ్వర్యమర్హతీత్యర్థః ॥ తత్ర హేతుమా
హ॥ అనన్యేతి ॥ మయా అనన్యా అభిన్నా- అవినాభూతేతి యావత్ ॥ ౧౯ ॥ అహమపి తయా అనన్య ఇత్యాహ-విశుద్ధేతి ॥౨౦॥ సీతాపరిగ్రహే
భవద్వచనం తు ప్రధానహేతురిత్యాహ అవశ్యమితి॥ వచనకరణే స్నేహః సర్వపూజ్యత్వం హితోపదేష్టృత్వం చ హేతురిత్యర్థః॥౨౧॥ ఇతీతి॥ విదితం

నిత్యప్రతిష్ఠితత్వాదితి భావః ॥౪½॥ తి॥ ఏషా యా మయి రావణహరణకాలే ప్రవిష్టా సైవ-ఏవం హి కూర్మపురాణానుసారేణ వ్యాఖ్యాతం-తచ్చ ప్రాజ్ఞై
రూపితం-పాపం రావణస్పర్శరూపమపి ॥౫।౬॥ తి॥ రుద్ధా నిరుద్ధస్వచ్ఛందగమనాదివ్యవహారా- గుప్తా పరిహృతస్వజనదర్శనా- త్వయి చిత్తం య
స్యాస్సా - అత ఏవ త్వత్పరాయణా త్వద్గతిః ॥౭॥ తి॥ తద్రక్షో నాచింతయత నాగణయత్-తత్ర హేతురంతరాత్మనస్త్వద్గతత్వం-ఏవం చ యుష్ప్రతిబిం
బస్యాప్యేవం వ్యవస్థా తద్బింబస్య శుద్ధత్వే కిం వక్తవ్యమితి ధ్వనిః ॥౯॥ తి ॥ న కించిదితి॥ మన్నియోగానంతరం ప్రతిగ్రాహ్యైన వేతి సందేహో నగృ
హ్ణామీతి నిషేధశ్చ న కర్తవ్య ఇత్యర్థః- కుత ఏవం తత్రాహ - జ్ఞాపయామి త ఇతి-ఏవముక్తిస్తు- రామేణ స్వస్వరూపాజ్ఞాననటనాత్తదనుసారేణ రుద్ర-
ముఖైర్భగవతో న్నైరపీతి మంతవ్యం ॥ ౧౦ ॥తి॥ దధ్యౌ కిమిహోచితం వక్తుమితి ధ్యాతవాన్ ॥౧౧॥౧౨॥ అవశ్యమితి॥ రావణాంతఃపురే దీర్ఘ
కాలోషితా సీతా-త్రిషు లోకేషు విమయే పాపం శోధనం నార్హతీతి యోజనా - యద్వా అవశ్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ రావణాంతః
పురే-దీర్ఘకాలోషితాపి పరిశుద్ధా ఇయం సీతా-పాపం నార్హతి యద్యపి తథాపి రామస్తాం జానకీమవిశోధ్య స్వీకృతవాన్- తతో రామో బాలిశః

క్త్వా విదిత- మహాబలైః ప్రశస్యమానస్స్వ కృతేన కర్మణా । సమేత్య రామః ప్రియయా మహాబలస్సుఖం సుఖార్హోఽనుబ
భూవ రాఘవః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- ఏకవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.**************************

ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం రాఘవేణ సుభాషితమ్ । ఇదం శుభతరం వాక్యం వ్యాజహార మహేశ్వరః ॥ ౧ ॥ పుష్క
రాక్ష మహాబాహో మహావక్షః పరంతప । దిష్ట్యా కృతమిదం కర్మ త్వయా శస్త్రభృతాం వర ॥ ౨ ॥ దిష్ట్యా సర్వస్య లోక
స్య ప్రవృద్ధం దారుణం తమః । అపావృత్తం త్వయా సంఖ్యే రామ రావణజం భయమ్ ॥ ౩ ॥ ఆశ్వాస్య భరతం దీనం కౌసల్యాం
చ యశస్వినీమ్ । కైకేయీం చ సుమిత్రాం చ దృష్ట్వా లక్ష్మణమాతరమ్ ॥ ప్రాప్య రాజ్యమయోధ్యాయాం నందయిత్వా సు
హృజ్జనమ్ । ఇక్ష్వాకూణాం కులే వంశం స్థాపయిత్వా మహాబల ॥ ఇష్ట్వా తురగమేధేన ప్రాప్య చానుత్తమం యశః । బ్రా
హ్మణేభ్యో ధనం దత్త్వా త్రిదివం గంతుమర్హసి ॥ ౬ ॥ ఏష రాజా విమానస్థః పితా దశరథస్తవ । కాకుత్స్థ మానుషే లోకే
గురుస్తవ మహాయశాః ॥ ఇంద్రలోకం గతః శ్రీమాంస్త్వయా పుత్రేణ తారితః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా త్వమేనమభి
వాదయ ॥ మహాదేవవచః శ్రుత్వా కాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః । విమానశిఖరస్థస్య ప్రణామమకరోత్పితుః ॥ ౯ ॥ దీప్యమా
నం స్వయా లక్ష్మ్యా విరజోఽంబరధారిణమ్ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దదర్శ పితరం విభుః ॥ ౧౦ ॥ హర్షేణ మహతావిష్టో వి
మానస్థో మహీపతిః । ప్రాణైః ప్రియతరం దృష్ట్వా పుత్రం దశరథస్తదా ॥ ఆరోప్యాంకం మహాబాహుర్వరాసనగతః ప్ర
భుః । బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య తతో వాక్యం సమాదదే ॥ ౧౨ ॥ న మే స్వర్గో బహుమతస్సమ్మానశ్చ సురర్షిభిః । త్వ
యా రామ విహీనస్య సత్యం ప్రతిశృణోమి తే ॥ ౧౩ ॥ అద్య త్వాం నిహతామిత్రం దృష్ట్వా సంపూర్ణమానసమ్ । ని
స్తీర్ణవనవాసం చ ప్రీతిరాసీత్పరా మమ ॥ ౧౪ ॥ కైకేయ్యా యాని చోక్తాని వాక్యాని వదతాం వర । తవ ప్రవ్రాజనా
ర్థాని స్థితాని హృదయే మమ ॥ ౧౫ ॥ త్వాం తు దృష్ట్వా కుశలినం పరిష్వజ్య సలక్ష్మణమ్ । అద్య దుఃఖాద్విముక్తోఽస్మి నీహారా
దివ భాస్కరః ॥ ౧౬ ॥ తారితోఽహం త్వయా పుత్ర సుపుత్రేణ మహాత్మనా । అష్టావక్రేణ ధర్మాత్మా తారితో బ్రాహ్మ

స్వేన విదితం - ఇదముక్తం వచనం- ఉక్త్వా- స్వకృతేన కర్మణా కరణేన- మహాబలైః కర్తృభిః- ప్రశస్యమానః- ప్రియయా సమేత్య- సీతాం స్వస
మీపమానీయేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.
దేవకార్యస్య కృతత్వాత్ త్రిదివమాక్రమేతి బ్రహ్మణోక్తత్వాల్లోకే ధర్మసంస్థాపనపరం రామహృదయం జానన్ రుద్రస్తదనుమన్యతే. ఏతచ్ఛ్రు
త్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ పుష్కరాక్షేతి ॥ పుష్కరాక్ష పుండరీకాక్ష- అనేన తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవమక్షిణీ. పురుషః పుండరీకాక్ష ఇతి- శ్రు
తిస్మృతిభ్యాముదీరితస్య పరబ్రహ్మసాధారణచిహ్నస్య రామే రుద్రేణ ప్రతిపాదనాద్రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరబ్రహ్మే
త్యుక్తం . శ్రీనివాసత్వేన మహావక్షస్త్వం- దిష్ట్యా భాగ్యేన- అస్మాకమితి శేషః ॥ ౨ ॥ ఉక్తమేవ వివృణోతి- దిష్ట్యేతి ॥ సర్వస్య లోకస్య రావణజం
భయమేవ ప్రవృద్ధం తమః . వృత్తం నిరస్తం ॥ ౩ ॥ ఆశ్వాస్యేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ యశస్వినీమితి కైకేయీవిశేషణం - త
న్మూలత్వాద్రావణవధస్య తస్యా యశస్విత్వం- లక్ష్మణమాతరమిత్యనేన సా లక్ష్మణస్నేహాద్విశేషతో వంద్యేత్యుక్తం- అయోధ్యాయాం సుహృజ్జ
నం నందయిత్వేత్యన్వయః- వంశం పుత్రపౌత్రాదిపరంపరాం- ఇక్ష్వాకూణాం కులే ఇక్ష్వాకుకులనిమిత్తం- స్థాపయిత్వా- ప్రాప్య చానుత్తమం యశ ఇ
తి తురగమేధఫలోక్తిః- ఆశ్వాస్యేత్యాదినా దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ - వత్స్యామి మానుషే లోకే ఇత్యవతారాత్ పూర్వం కృ
తాం ప్రతిజ్ఞామనుస్మృత్య రుద్రేణోక్తం ॥ ౬ ॥ ఏష ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దేవదేహపరిగ్రహేణాపరిజ్ఞాయమానత్వాత్ పురస్థితో
ప్యేష ఇత్యంగుళ్యా నిర్దిశ్యతే - మానుషే లోకే గురురిత్యనేన- పితా పుత్రేణ పితృమాన్ యోనియోనావితి శ్రుతిరుపబృంహితా ॥ ౮ ॥ ౧౧ ॥
హర్షేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ పుత్రం రామం ॥ ౧౨ ॥ న మే స్వర్గ ఇతి ॥ సురర్షిభిస్సంమానః దేవర్షిభిస్సంమానోపి ॥ ౧౩ ॥ కైకే
య్యేతి ॥ హృదయే స్థితాని- న విస్మరామీత్యర్థః- తేన దుఃఖితోఽభూవమితి సూచితం ॥ ౧౪ ॥ త్వాంత్వితి ॥ సలక్ష్మణమిత్యనేన ద్వితీయపరిష్వంగే ల
క్ష్మణోపి విషయీకృత ఇత్యుచ్యతే ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తారితోహం త్వితి ॥ కహోళో నామ ఋషిరష్టావక్రేణ తారిత ఇతీయం కథా భారతోక్తా ॥ ౧౭ ॥ ఇదా

కామాన్ ఇతి చ త్రిషు లోకేషు సంతోషమాం వత్స్యంతీతి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం
యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ॥ ౨ ॥ దిష్ట్యేతి ॥ సర్వస్య లోకస్య దిష్ట్యా సర్వలోకభాగ్యేన- రావణజం భ
యమపావృత్తమితి సంబంధః ॥ దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ - వత్స్యామి మానుషే లోకే- ఇత్యవతారాత్పూర్వం తత్కృతాం ప్ర
తిజ్ఞాం మనస్స్మృత్యాహ- ప్రాప్య రాజ్యమిత్యాది శ్లోకద్వయేన- కులే వంశం సంతానం స్థాపయిత్వా ॥ ౬ ॥ ఏష ఇతి ॥ దేవదేహపరిగ్రహం కృత్వా విమానే పు
రస్థితత్వాదేవ ఇత్యంగుళ్యా నిర్దేశః ॥ ౧౬ ॥ తారితోహమితి ॥ కహోళో నామ ఋషిః అష్టావక్రేణ తారిత ఇతి యా భారతకథా ప్రసిద్ధా- సా
త్రానుసంధేయా ॥ ౧౭ ॥ ఇదానీమితి ॥ రావణస్య వధార్థం మనుష్యశరీరమభిషేకవిఘాతరూపం కర్మ విహితమితి ఇదానీం విజానామీతి సంబంధః ॥

ణోయథా॥ ౧౭॥ ఇదానీంతు విజానామి యథా సౌమ్య సురేశ్వరైః । వధార్థం రావణస్యేదం విహితం పురుషోత్తమ ॥
౧౮॥ సిద్ధార్థా ఖలు కౌసల్యా యా త్వాం రామ గృహం గతం । వనాన్నివృత్తం సంహృష్టా ద్రక్ష్యత్యరినిషూదన ।౧౯ ॥
సిద్ధార్థాః ఖలు తే రామ నరా యే త్వాం పురీం గతం। జలార్ద్రమభిషిక్తం చ ద్రక్ష్యంతి వసుధాధిపం ॥ ౨౦ ॥ అనురక్తేన
బలినా శుచినా ధర్మచారిణా। ఇచ్ఛామి త్వామహం ద్రష్టుం భరతేన సమాగతం ॥౨౧॥ చతుర్దశ సమాస్సౌమ్య వనే ని
ర్యాపితాస్త్వయా। వసతా సీతయా సార్ధం లక్ష్మణేన చ ధీమతా ॥౨౨॥ నివృత్తవనవాసోసి ప్రతిజ్ఞా సఫలా కృతా। రా
వణం చ రణే హత్వా దేవాస్తే పరితోషితాః ॥౨౩ ॥ కృతం కర్మ యశశ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన । భ్రాతృభిస్స
హ రాజ్యస్థో దీర్ఘమాయురవాప్నుహి॥౨౪॥ ఇతి బ్రువాణం రాజానం రామః ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ।౨౪౫॥ కురు ప్రసాదం ధ
ర్మజ్ఞ కైకేయ్యా భరతస్య చ ॥ సపుత్రాం త్వాం త్యజామీతి యదుక్తా కైకయీ త్వయా ॥ ౨౫ ॥ స శాపః కైకయీం
ఘోరస్సపుత్రాం న స్పృశేత్ప్రభో ॥౨౬॥ స తథేతి మహారాజో రామముక్త్వా కృతాంజలిం । లక్ష్మణం చ పరిష్వజ్య పు
నర్వాక్యమువాచ హ ॥ ౨౭ ॥ రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా వైదేహ్యా సహ సీతయా । కృతా మమ మహాప్రీతిః ప్రాప్తం
ధర్మఫలం చ తే ॥౨౮॥ ధర్మం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ యశశ్చ విపులం భువి । రామే ప్రసన్నే స్వర్గం చ మహిమానం త
థైవ చ ॥౨౯॥ రామం శుశ్రూష భద్రం తే సుమిత్రానందవర్ధన। రామస్సర్వస్య లోకస్య శుభేష్వభిరతస్సదా ॥ ౩౦ ॥
ఏతే సేంద్రాస్త్రయో లోకాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। అభిగమ్య మహాత్మానమర్చంతి పురుషోత్తమం ॥ ౩౧ ॥ ఏతత్తదు
క్తమవ్యక్తమక్షరం బ్రహ్మనిర్మితం । దేవానాం హృదయం సౌమ్య గుహ్యం రామః పరంతపః ॥౩౨ ॥ అవాప్తం ధర్మ
చరణం యశశ్చ విపులం త్వయా। రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా వైదేహ్యా సహ సీతయా ॥ ౩౩ ॥ స తథోక్త్వా మహాబాహు
ర్లక్ష్మణం ప్రాంజలిం స్థితం। ఉవాచ రాజా ధర్మాత్మా వైదేహీం వచనం శుభం ॥ ౩౪ ॥ కర్తవ్యో న తు వైదేహి మన్యు
స్త్యాగమిమం ప్రతి । రామేణ త్వద్విశుద్ధ్యర్థం కృతమేతద్ధితైషిణా ॥౩౫ ॥ న త్వం సుభ్రు సమాధేయా పతిశుశ్రూషణం
ప్రతి। అవశ్యం తు మయా వాచ్యమేష తే దైవతం పరం ॥ ౩౬ ॥ ఇతి ప్రతిసమాదిశ్య పుత్రౌ సీతాం తథా స్నుషాం । ఇంద్ర
లోకం విమానేన యయౌ దశరథో జ్వలన్ ॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - ద్వావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః ******
ప్రతియాతే తు కాకుత్స్థే మహేంద్రః పాకశాసనః।అబ్రవీత్పరమప్రీతో రాఘవం ప్రాంజలిం స్థితం॥ ౧ ॥ అమో

నీత్వితి॥ రావణస్య వధార్థం సురేశ్వరైరిదమభిషేకవిఘ్నాదికం కర్మ యథా విహితం తథా ఇదానీమేవ జానామి పురుషోత్తమేత్యనేన భవాన్ విష్ణురేవ రావణవధార్థమవతీర్ణ ఇత్యుచ్యతే॥౧౮॥ సిద్ధార్థేతి॥ సిద్ధార్థా కృతార్థా. మమ స్వర్గసుఖాదపి తస్యాస్సుఖమధికమితి భావః ॥౧౯॥౨౦॥ అనురక్తేనేతి॥ అవశ్యం రామ భరతం ప్రాప్నుహీతి భావః॥ ౨౧॥౨౪॥ కురు ప్రసాదమితి॥ కైకేయ్యా భరతస్య చ- కైకేయ్యాం భరతే చేత్యర్థః- సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ- యస్మాదుక్తా తస్మాత్ ప్రసాదం కుర్వితి సంబంధః॥ ౨౫॥ స శాప ఇత్యర్థమేకం వాక్యం॥ శాపః సంబంధవిచ్ఛేదరూపః ॥ ౨౬॥౨౭॥ రామమితి॥ సీతయా సహ రామం శుశ్రూషతేత్యన్వయః ॥౨౮॥ ధర్మమితి॥ స్వర్గం సుఖం- లక్ష్మణస్యాపి విష్ణ్వవతారత్వం న జానాతి దశరథః. మహిమానం మహత్త్వం ॥౨౯॥౩౦॥ రామస్య సర్వోత్తమత్వం శిష్టాచారేణ దర్శయతి- ఏతే ఇతి॥ అర్చంతీతి ణిజభావ ఆర్షః.- ఏత ఇతి హస్తనిర్దేశేన రుద్రోప్యంతర్గతః॥౩౧॥ ఏతదితి॥ దేవానాం హృదయం సర్వదేవాంతర్యామీ - వేదానామితి పాఠే వేదతాత్పర్యభూత- ఉభయథాప్యగ్నీంద్రాదిరూపేణ సర్వకర్మసమారాధ్యమిత్యర్థః.- గుహ్యం సాక్షాదుపనిషద్వేద్యం- అవ్యక్తం భక్తిహీనైర్దుర్జ్ఞేయం- అక్షరం షడ్భావవికారరహితం- తదేతత్ బ్రహ్మ- రామః రామరూపేణ నిర్మితం రామరూపేణావతీర్ణమితి- ఉక్తం- బ్రహ్మాదిభిరితి శేషః॥౩౨॥౩౫॥ నత్వమితి॥ న సమాధేయా నోపదేష్టవ్యా॥౩౬॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ద్వావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః- ❀❀❀❀❀❀❀ అథేంద్రానుశాసనం- ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది ॥ కాకుత్స్థే దశరథే- మహేంద్రః లబ్ధమహేంద్రభావః॥౧॥ అమోఘమితి॥ తవాస్మాకం దర్శనం అస్మత్కర్తృకం దర్శనం- దశరథపుత్రకామేష్టికాలి:-

---

౨౧॥ నివృత్తేతి॥ తే త్వయా॥ ౨౪॥ స ఇతి॥ శాపః సంతతిచ్ఛేదరూపః ॥ ౩౧॥ ఏతదితి॥ బ్రహ్మనిర్మితం వేదప్రతిపాదితం- వేదానాం హృదయం- వేదతాత్పర్యవిషయభూతం- గుహ్యం రహస్యం- ఉక్తం బ్రహ్మాదిభిరితి సంబంధః॥ ౩౨॥౩౪॥ కర్తవ్య ఇతి॥ ఇమం త్యాగం ప్రతి- నాస్తి మే త్వయ్యభిష్వంగో యథేష్టం గమ్యతామిత్యుక్తం ఏతత్త్యాగరూపకార్యం ప్రతి॥ ౩౫॥౩౬॥ తి॥ యద్యపి భర్తృశుశ్రూషాం ప్రతి త్వం న సమాధేయా ప్రార్థనాపూర్వం న నియోజ్యా- తత్ర తే స్వతః ప్రవృత్తిసత్త్వాత్- అథాపి మయా గురుత్వాదవశ్యం వాచ్యం- తదేవాహ- తే దైవతం పరమితి॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀

తి॥ మహేంద్రః తత్సహితో బ్రహ్మేత్యర్థః- సత్యసంకల్పత్వస్య తస్మిన్నేవ ప్రసిద్ధేః- వానరాణాం సంకల్పమాత్రేణోత్థానస్య వక్ష్యమాణత్వా

ఘుం దర్శనం రామ తవాస్మాకం పరంతప । ప్రీతియుక్తాః స్మ తేన త్వం బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి ॥ ౨ ॥ ఏవముక్తస్తు కాకుత్
స్థః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా ॥ ౩ ॥ యది ప్రీతిస్సముత్పన్నా మయి స
ర్వసురేశ్వర। వక్ష్యామి కురు తే సత్యం వచనం వదతాం వర ॥౪॥ మమ హేతోః పరాక్రాంతా యే గతా యమసాదనం। తే
సర్వే జీవితం ప్రాప్య సముత్తిష్ఠంతు వానరాః ॥ ౫ ॥ మత్కృతే విప్రయుక్తా యే పుత్రైర్దారైశ్చ వానరాః । మత్ప్రియే
ష్వభియుక్తాశ్చ న మృత్యుం గణయంతి చ॥ త్వత్ప్రసాదాత్సమేయుస్తే వరమేతదహం వృణే॥౬॥ నీరుజో నిర్వ్రణాంశ్చై
వ సంపన్నబలపౌరుషాన్ ॥ గోలాంగులాం స్తథైవర్క్షాన్ ద్రష్టుమిచ్ఛామి మానద ॥ ౭॥ అకాలే చాపి ముఖ్యాని మూ
లాని చ ఫలాని చ॥ నద్యశ్చ విమలాస్తత్ర తిష్ఠేయుర్యత్ర వానరాః ॥౮॥ శ్రుత్వా తు వచనం తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః॥
మహేంద్రః ప్రత్యువాచేదం వచనం ప్రీతిలక్షణం ॥౯॥ మహానయం వరస్తాత త్వయోక్తో రఘునందన ॥ ద్విర్మయా నో
క్తపూర్వం హి తస్మాదేతద్భవిష్యతి ॥౧౦॥ సముత్థాస్యంతి హరయో యే హతా యుధి రాక్షసైః॥ ఋక్షాశ్చ సహ గో
పుచ్ఛాః కృత్తాననబాహవః ॥౧౧॥ నీరుజో నిర్వ్రణాశ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాః ॥ సముత్థాస్యంతి హరయస్సుప్తా ని
ద్రాక్షయే యథా ॥౧౨॥ సుహృద్భిర్బాంధవైశ్చైవ జ్ఞాతిభిస్స్వజనైరపి ॥ సర్వ ఏవ సమేష్యంతి సంయుక్తాః పరయా
ముదా ॥౧౩॥ అకాలే పుష్పశబలాః ఫలవంతశ్చ పాదపాః ॥ భవిష్యంతి మహేష్వాస నద్యశ్చ సలిలాయుతాః ॥౧౪॥
సవ్రణైః ప్రథమం గాత్రైస్సంవృత్తైర్నిర్వ్రణైః పునః ॥౧౫॥ తతస్సముత్థితాస్సర్వే సుప్త్వేవ హరిపుంగవాః । బభూ
వుర్వానరాస్సర్వే కిమేతదితి విస్మితాః ॥౧౬॥ తే సర్వే వానరాస్తస్మై రాఘవాయాభ్యవాదయన్ ॥౧౭॥ కాకుత్
స్థం పరిపూర్ణార్థం దృష్ట్వా సర్వే సురోత్తమాః॥ ఊచుస్తే ప్రథమం స్తుత్వా స్తవార్హం సహలక్ష్మణం ॥౧౮॥ గచ్ఛా
యోధ్యామితో వీర విసర్జయ చ వానరాన్ ॥ మైథిలీం సాంత్వయస్వైనామనురక్తాం తపస్వినీం । శత్రుఘ్నం చ మహా
త్మానం మాతౄస్సర్వాః పరంతప ॥ భ్రాతరం పశ్య భరతం త్వచ్ఛోకాద్వ్రతధారిణం । అభిషేచయ చాత్మానం పౌరాన్
గత్వా ప్రహర్షయ ॥ ౨౦ ॥ ఏవముక్త్వా తమామంత్ర్య రామం సౌమిత్రిణా సహ । విమానైస్సూర్యసంకాశైర్హృ
ష్టా జగ్ముస్సురా దివం ॥౨౧॥ అభివాద్య చ కాకుత్స్థస్సర్వాంస్తాంస్త్రిదశోత్తమాన్ ॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వాసమా
జ్ఞాపయత్తదా ॥౨౨॥ తతస్తు సా లక్ష్మణరామపాలితా మహాచమూర్హృష్టజనా యశస్వినీ। శ్రియా జ్వలంతీ విరరాజ
సర్వతో నిశా ప్రణీతేవ హి శీతరశ్మినా ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.*********

అమోఘం- రావణవధపర్యంతం జాతమిత్యర్థః- తేన ప్రీతియుక్తత్వేన యత్ప్రత్యుపకారరూపం కార్యమిచ్ఛసి తత్ బ్రూహి- కేచిత్తు త్వత్కృత్య
కమస్మద్విషయం దర్శనమిత్యర్థ ఇత్యాహుః॥౨॥ ౫॥ మత్కృత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ మత్ప్రియేషు అభియుక్తా నిరతాః- సమేయు
రిత్యత్ర పుత్రైర్దారైశ్చేత్యావర్తనీయం॥ ౬॥ నీరుజ ఇతి॥ నిష్పీడాన్॥ ౭॥ అకాల ఇతి॥ విమలాః విమలోదకాః॥౮॥ శ్రుత్వేతి॥ ప్రీతిలక్ష్య
తే అనేనేతి ప్రీతిలక్షణం- ప్రీతివ్యంజకం ॥ ౯॥ మహానయం వర ఇతి॥ వరస్య మహత్త్వం ఇతస్తతో విప్రకీర్ణకరచరణపుచ్ఛాదిస్వస్వసంస్థానసంధాన
లోకాంతరగతానయనాదిరూపాఘటితార్థఘటకత్వం- ద్విర్మయా నోక్తపూర్వమితి- ఉక్తవచనస్య విపరీతం వచనాంతరం నోక్తపూ
ర్వమిత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥ ౧౩॥ అకాల ఇతి ॥ పుష్పశబలాః పుష్పైర్నానావర్ణాః- సలిలాయుతాః- సలిలైర్వ్యాప్తాః॥ ౧౪ ॥
యేనిహతాస్సవ్రణాస్తేషాం నిర్వ్రణత్వమనుగృహ్ణాతి- సవ్రణైరితి ॥ ప్రథమం వరదానాత్పూర్వం - సవ్రణైః - అథ నిర్వ్రణైస్సంవృత్తైః -
నిర్వ్రణీభూతైః- గాత్రైరుపలక్షితాః- వానరా భవిష్యంతీత్యనుషజ్య యోజనా॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ అత్ర క్రియాభేదాత్సర్వశబ్దద్వయం - కిమేత
దితి- యుద్ధే మృతస్య కథమేవం జీవనమిత్యర్థః॥ ౧౬॥ రామానుజీయం॥ త ఇతి॥ రాఘవాయాభ్యవాదయన్- రాఘవమభ్యవాదయన్నిత్యర్థః-
వ్యత్యయేన చతుర్థీ యద్వా తాదర్థ్యే చతుర్థీ- ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేక సీతాప్రాప్తి దేవతాప్రస్థాపనాని॥౧౭॥౧౮॥ గచ్ఛాయోధ్యామిత్యాది
సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ త్వచ్ఛోకాత్ త్వద్వియోగశోకాత్॥ ౨౦॥ ౨౧॥ అభివాద్యేతి॥ వాసమాజ్ఞాపయత్- వానరాణామితి శేషః॥
౨౨ ॥ తత ఇతి॥ ప్రణీతా ప్రకాశితా॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-

---

త్- భారతేపి- తతస్తే బ్రహ్మణా ప్రోక్తే తథేతి వచనే తదా। సముత్తస్థుర్మహారాజ వానరా లబ్ధచేతస ఇత్యుక్తం॥ ౧॥ ౫॥ మత్కృత ఇతి॥ సమేయుః
పుత్రైర్దారైరితి సంబంధః ॥ ౬ ॥ ౯ ॥ మహానితి ॥ మహానయం వర ఇతి తతస్తతో విప్రకీర్ణకరచరణపుచ్ఛాదిస్వస్థానసంధానలోకాంతరగ
తానయనరూపాఘటితార్థఘటకత్వాద్వరస్య మహత్త్వం- ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేకః తృతీయాయాం సీతాప్రాప్తిః దేవతాప్రస్థాపనం
చ॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయోవింశత్యుత్తర

తాంరాత్రిముషితంరామంసుఖోత్థితమరిందమమ్ । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంజయంపృష్ట్వావిభీషణః ॥ ౧॥ స్నానానిచాంగరాగాణివస్త్రాణ్యాభరణానిచ। చందనానిచదివ్యానిమాల్యానివివిధానిచ ॥ అలంకారవిదశ్చేమానార్యఃపద్మనిభేక్షణాః । ఉపస్థితాస్త్వాంవిధివత్ స్నాపయిష్యంతిరాఘవ ॥ ప్రతిగృహ్ణీష్వతత్సర్వంమదనుగ్రహకామ్యయా ॥౩౹॥ ఏవముక్తస్తుకాకుత్స్థఃప్రత్యువాచవిభీషణం ॥౪॥ హరీన్సుగ్రీవముఖ్యాంస్త్వంస్నానేనాభినిమంత్రయ॥ ౪౹॥ సతుతామ్యతిధర్మాత్మామమహేతోస్సుఖోచితః॥ సుకుమారోమహాబాహుఃకుమారస్సత్యసంశ్రవః ॥౫౹॥ తంవినాకైకయీపుత్రంభరతంధర్మచారిణం ॥ నమేస్నానంబహుమతంవస్త్రాణ్యాభరణానిచ ॥౬౹॥ ఇతఏవపథాక్షిప్రంప్రతిగచ్ఛామితాంపురీం ॥ అయోధ్యామాగతోహ్యేషపంథాఃపరమదుర్గమః ॥౭౹॥ ఏవముక్తస్తుకాకుత్స్థంప్రత్యువాచవిభీషణః ॥ ౮ ॥ అహ్నాత్వాంప్రాపయిష్యామితాంపురీంపార్థివాత్మజ । పుష్పకంనామభద్రంతేవిమానంసూర్యసన్నిభం ॥ మమభ్రాతుఃకుబేరస్యరావణేనాహృతంబలాత్ । హృతంనిర్జిత్యసంగ్రామేకామగందివ్యముత్తమం ॥ త్వదర్థంపాలితంచైతత్తిష్ఠత్యతులవిక్రమ । తదిదంమేఘసంకాశంవిమానమిహతిష్ఠతి ॥ తేనయానేనత్వమయోధ్యాంగతజ్వరః ॥ ౧౧౹ ॥ అహంతేయద్యనుగ్రాహ్యోయదిస్మరసిమేగుణాన్ ॥ వసతావదిహప్రాజ్ఞయద్యస్తిమయిసౌహృదం। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా ॥ అర్చితస్సర్వకామైస్త్వం తతోరామగమిష్యసి । ప్రీతియుక్తస్యమేరామససైన్యస్ససుహృద్గణః ॥ సత్క్రియాంవిహితాంతావద్గృహాణత్వంమయోద్యతాం। ప్రణయాద్బహుమానాచ్చసౌహృదేనచరాఘవ ॥ ప్రసాదయామిప్రేష్యోహంనఖల్వాజ్ఞాపయామితే॥౧౫౹॥ ఏవముక్తస్తతోరామఃప్రత్యువాచవిభీషణం॥ రక్షసాంవానరాణాంచసర్వేషాంచోపశృణ్వతాం ॥ ౧౬౹ ॥ పూజితోహంత్వయాసౌమ్యసాచివ్యేనపరంతప॥ సర్వాత్మనాచచేష్టాభిస్సౌహృదేనోత్తమేనచ ॥౧౭౹॥ నఖల్వేతన్నకుర్యాంతేవచనంరాక్షసేశ్వర ॥ తంతుమేభ్రాతరంద్రష్టుంభరతంత్వరతేమనః । మాంనివర్తయితుంయోసౌచిత్రకూటముపా

త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ అథరామస్యవిభీషణసత్కారః-తాంరాత్రిమిత్యాది॥ తాంరాత్రిం-యస్మిన్దినే బ్రహ్మాస్త్రయోనిర్జగ్ముః తాంరాత్రిమిత్యర్థః ॥౧॥ స్నానానీత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స్నానానిస్నానీయజలాని-అత్రసర్వత్రోపమానీత్యనుషజ్యతే. అంగరాగాణికుంకుమాదీని- మాల్యానిస్రజః- విధివత్-సోపచారమిత్యర్థః॥౩౹॥౪॥ హరీనితి॥ సుగ్రీవముఖ్యాన్-సుగ్రీవప్రముఖానేవ-హరీన్స్నానేన-స్నానేనహేతునా-అభినిమంత్రయ॥౪౹॥ త్వాంవినాతేషామామంత్రణేకింకారణమిత్యతఆహ-సత్వితి॥ సఃసర్వదామనసిపరివర్తమానః- ధర్మాత్మా-తామ్యతి- ధర్మాచరణేనైవతామ్యతీతిభావః-మమహేతోః-మల్లాభార్థమిత్యర్థః-సత్యసంశ్రవః- చతుర్దశేహిసంపూర్ణేవర్షేహనిరఘూత్తమ। నద్రక్ష్యామియదిత్వాంహిప్రవేక్ష్యామిహుతాశనమితికృతప్రతిజ్ఞః॥ ౫౹॥ తంవినేతి॥ తం-వినాస్నానోపకరణంవినాస్నానంకథంకార్యం- కైకయీపుత్రం-మధ్యమాంబాతస్మిన్యద్దుఃఖమకరోత్తత్కింమయాపికర్తవ్యం- భరతంరాజ్ఞామయాచవిరహితంరాజ్యంసమ్యక్కృతవంతం- ధర్మచారిణం- మద్వియోగేనబహువ్రతపరేతస్మిన్కథంమయావ్రతత్యాగఃకర్తుంయుక్తఇతిభావః- నమేస్నానంబహుమతంప్రథమంమేస్నానమేవనేష్టంకథంతదనంతరభావీనివస్త్రాదీని॥౬౹॥ ఇతఏవేతి॥ ఆసేనపథాయేనాహమాగతస్తేనేత్యర్థః॥ ఏషఇతిహస్తనిర్దేశపూర్వకముచ్యతే-అయోధ్యాం-ఆగతఃప్రాప్తః- అయమయోధ్యామార్గః తేనక్షిప్రంతాంప్రతిగచ్ఛామీత్యర్థః-పరమదుర్గమః- అతిదూరత్వాదితిభావః॥ ౭౹ ॥ మార్గస్యపరమదుర్గమత్వమాత్రంపరిహరతిమామా-ఏవముక్తస్త్వితి॥౮॥ అహ్నాత్వామిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ కింరావణేనచౌర్యేణాపహృతమిత్యత్రాహ-హృతంనిర్జిత్యేతి- తర్హికుబేరాయసమాగతాయతత్కిమర్థంనదత్తమిత్యత్రాహ-త్వదర్థఇతి॥ త్వదర్థం-త్వద్గమనార్థం- పాలితమితి- నదత్తమిత్యర్థః-యద్వా- త్వదర్థంత్వత్పూజార్థమేవ - మేఘసంకాశమితివేగేదృష్టాంతః॥౧౧౹॥ స్నానాకరణేత్రిదినమాత్రస్థితింయాచతే-అహంతఇత్యాదినా॥ చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా॥ గుణాన్భక్త్యాదిగుణాన్ - సర్వకామైఃభూషణాదిభిః- విహితాంమయాకృతాం- ఉద్యతాం-ఇతఃపరంనోద్యోగఃకార్యః-యేనక్లేశఃస్యాత్కింతుపూర్వమేవసముద్యుక్తామిత్యర్థః- నిర్బంధదోషంపరిహరతిప్రణయాదితి-ప్రణయాత్మద్వాక్యమవశ్యంశ్రోష్యతీతివిస్రంభాత్- బహుమానాత్త్వత్కృతలాలనాత్- సౌహృదేనభక్త్యా- ప్రసాదయామిప్రార్థయామి ॥౧౫౹ ॥ ఏవమితి ॥ ఉపశృణ్వతాంఉపశృణ్వత్సు- భావలక్షణేషష్ఠీ॥౧౬౹॥ పూజితోహమితి॥ సాచివ్యేనసాహాయ్యేన-చేష్టాభిఃపౌరుషైః-సర్వాత్మనాపూజితఇత్యన్వయః॥౧౭౹॥ నఖల్వే

శతతమస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀ తామితి॥ యస్మిన్దినేబ్రహ్మాదయోజగ్ముఃతత్సంబంధిన్యాంరాత్రావిత్యర్థః-సుఖోత్థితంసుఖప్రబుద్ధం. జయంపృష్ట్వాజయశబ్దంప్రయుజ్య॥౧॥ స్నానానీతి॥ స్నానానిస్నానోపకరణాని॥౬౹॥ హృతమిత్యాది॥ తదిదమితి-లంకాయాంవర్తమానస్యాపిపుష్పకస్యాత్యున్నతత్వేనబహిస్స్థితైరపిదృశ్యమానత్వాదిదమితిప్రత్యక్షవన్నిర్దేశః ॥ ౧౩౹ ॥ ప్రీతియుక్తస్యేతి ॥ విహితాం- శాస్త్రవిధి

గతః ॥ శిరసా యాచతో యస్య వచనం న కృతం మయా ॥ ౧౯ ॥ కౌసల్యాంచ సుమిత్రాంచ కైకేయీంచ యశస్వి
నీం। గురూంశ్చ సుహృదశ్చైవ పౌరాంశ్చ తనయైస్సహ ॥ ౨౦ ॥ ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం విమానం రాక్షసేశ్వర ॥
కృతకార్యస్య మే వాసః కథంస్విదిహ సమ్మతః ॥ ౨౧ ॥ అనుజానీహి మాం సౌమ్య పూజితోస్మి విభీషణ ॥ మన్యుర్న ఖ
లు కర్తవ్యస్త్వరితం త్వానుమానయే ॥ ౨౨ ॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా రాక్షసేంద్రో విభీషణః ॥ తం విమానం స
మాదాయ తూర్ణం ప్రతిన్యవర్తత । తతః కాంచనచిత్రాంగం వైడూర్యమయ వేదికం ॥ కూటాగారైః పరిక్షిప్తం స
ర్వతో రజతప్రభం । పాండురాభిః పతాకాభిర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతం ॥ శోభితం కాంచనైర్హర్మ్యైర్హేమపద్మ
విభూషితం। ప్రకీర్ణం కింకిణీజాలైర్ముక్తామణిగవాక్షితం ॥ ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం సర్వతో మధురస్వనం ॥ ౨౬ ॥
యన్మేరుశిఖరాకారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా ॥ బహుభిర్భూషితం హర్మ్యైర్ముక్తారజతసన్నిభైః । తలైస్స్ఫా
టికచిత్రాంగైర్వైడూర్యైశ్చ వరాసనైః ॥ మహార్హాస్తరణోపేతైరుపపన్నం మహాధనైః । ఉపస్థితమనాధృష్యం
తద్విమానం మనోజవం॥ నివేదయిత్వా రామాయ తస్థౌ తత్ర విభీషణః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే-చతుర్వింశత్యుత్తర
శతతమస్సర్గః. .... ఉపస్థితం తు తం దృష్ట్వా పుష్పకం పుష్పభూషితం। అ
విదూరస్థితో రామం ప్రత్యువాచ విభీషణః ॥ ౧ ॥ స తు బద్ధాంజలిః ప్రహ్వో వినీతో రాక్షసేశ్వరః । అబ్రవీత్త్వరయో
పేతః కిం కరోమీతి రాఘవం ॥ ౨ ॥ తమబ్రవీన్మహాతేజా లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః। విమృశ్య రాఘవో వాక్యమిదం స్నేహపుర
స్కృతం ॥ ౩ ॥ కృతప్రయత్నకర్మాణో విభీషణ వనౌకసః । రత్నైరర్థైశ్చ వివిధైర్భూషణైశ్చాపి పూజయ ॥ ౪ ॥ సహైభి
రజితా లంకా నిర్జితా రాక్షసేశ్వర । హృష్టైః ప్రాణభయం త్యక్త్వా సంగ్రామేష్వనివర్తిభిః ॥ ౫ ॥ త ఇమే కృతక

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-విభీషణవచనాకరణే హేతుమాహ-తం త్వితి॥ త్వరాయాం హేతుమాహ శిరసేతి॥ ౧౯ ॥ కౌసల్యామితి॥ అత్ర
ద్రష్టుం త్వరతే మే మన ఇతి సంబధ్యతే-పౌరాంశ్చ తనయైస్సహేత్యత్ర పౌరైరేవ తనయశబ్దోక్తిః॥ ౨౦ ॥ ఉపస్థాపయేతి॥ ద్విత్రిదినాన్యత్ర స్థాతవ్య
మిత్యస్యోత్తరమాహ-కృతేతి॥ నివర్తితచతుర్దశవర్షప్రవాసజనస్య-కృతకార్యస్య మే- ఇహ లంకాయాం- వాసః సమ్మతః కథంస్విత్ - న సం
మత ఇత్యర్థః - అన్యథా భరతస్యాగ్నిప్రవేశాదితి భావః॥ ౨౧ ॥ అనుజానీహీతి॥ పూజితోస్మి-విమానప్రదానేనేతి శేషః-ప్రదత్తత్వేన స్వత్వా
దుత్తరత్ర కుబేరాయ ప్రేషయిష్యతి-మన్యుః దైన్యం - కోపో వా-మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః-త్వరితం ఉక్తప్రకారేణ త్వరావంతం-మామితి
సంబంధః-యద్వా-త్వరితం యథా భవతి తథా అనుమానయే అనుమతిం కారయే॥ ౨౨ ॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం॥
ప్రతినివర్తత ప్రతిన్యవర్తత- కాంచనచిత్రాంగం కాంచనమయచిత్రావయవం- కూటాగారైః మంటపైః-పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం-రజతప్రభం-
రజతశబ్దేనాత్ర విశదత్వముచ్యతే-పతాకాభిః కేవలధ్వజైః-ధ్వజైః సచిహ్నైః-హర్మ్యైః అవాంతరరాజగృహైః- హేమపద్మాని లంబమానాని తైర్వి
భూషితం-ప్రకీర్ణం వ్యాప్తం - ముక్తామణిగవాక్షితం ముక్తామణినిర్మితగవాక్షయుక్తం - ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం చతుష్పార్శ్వే
షు కింకిణీజాలయుక్తం-కోణేషు ఘంటాజాలయుక్తం- అత ఏవ మధురస్వనం॥ ౨౬ ॥ యన్మేర్విత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ ముక్తారజతసన్ని
భైః- తద్వన్నిర్మలైరిత్యర్థః- స్ఫాటికచిత్రాంగైః స్ఫటికమయచిత్రావయవైః-మహాధనైః మహామూల్యైః॥ రామానుజీయం ॥ యన్మేరుశిఖరా
కారమితి పాఠః॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశ
త్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁ అథ వానరసేనాసమ్మానం ఉపస్థితమిత్యాది॥ తం-దృష్ట్వా దర్శయిత్వా-తత్కృత్వేతి వా పాఠః-ప్రత్యువాచ వి
మానమాగతమితి శేషః- స త్వితి ద్వితీయశ్లోకసంగ్రహో వాయం శ్లోకః॥ ౧ ॥ స త్వితి॥ త్వరయోపేతః-ఆదరోపేత ఇత్యర్థః- కిం కరోమీతి-ఇతః ప
రం కింకరవాణీత్యర్థః॥ ౨ ॥ తమితి॥ లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః- లక్ష్మణసంమతిపూర్వకమిత్యర్థః॥ ౩ ॥ కృతేతి॥ ప్రయత్నకర్మ ప్రయత్నసాధ్యం
కర్మేత్యర్థః- అర్థైః ప్రయోజనైర్వస్త్రాదిభిరిత్యర్థః॥ ౪ ॥ సహేతి॥ అజితా పూర్వం మనురాదిభిరప్యజితా-తవ లంకారాజ్యప్రాప్తిరేవత
దధీనేత్యర్థః- హృష్టైః మయి ప్రీతిమద్భిరిత్యర్థః॥ ౫ ॥ త ఇమ ఇత్యర్ధోక్తం భంగ్యంతరేణాహ-ధనరత్నైతి॥ ౬ ॥ ఏవమితి॥ నవృత్తాః సుఖి

నావిహితాం - ఉద్యతాం ఉద్ధృతాం సక్రియాం - మే మమ సకాశాత్ - గృహాణేతి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ కౌసల్యాంచేతి ॥ అ
త్రాపి ద్రష్టుం త్వరతే మన ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాం
డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

ఉపస్థితమితి॥ తం దృష్ట్వా-తద్దర్శయిత్వా- తత్కృత్వేతి వా పాఠః ॥ ౧ ॥ అవిదూరస్థితత్వాదివిశేషణో విభీషణః-పుష్పకముపస్థితమాసన్నం కృ
త్వా రామముద్దిశ్యోవాచ ॥ ౧ ॥ కథమువాచేత్యత ఆహ-బ్రవీదితి ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ కృతం ప్రయత్నేన కర్మ యుద్ధకర్మ యైస్తే-అర్థైః వివిధాన్నపానవస్త్రా
దిభిః ॥ ౪ ॥ సహైభిరితి ॥ ఏభిస్సహ లంకా నిర్జితేత్యనేన-తవ లంకారాజ్యప్రాప్తిరపి వానరపరాక్రమాదేవేత్యుక్తం భవతి ॥ ౫ ॥ ప్రాణభయం త్య

మానాః పూజ్యం తాం సర్వవానరాః ॥౫॥ ధనరత్నప్రదానైశ్చ కర్మైషాం సఫలం కురు ॥౬॥ ఏవం సమ్మానితాశ్చైతే మా
నార్హా మానద త్వయా। భవిష్యన్తి కృతజ్ఞేన నిర్వృతా హరియూథపాః ॥ ౭ ॥ త్యాగినం సంగృహీతారం సానుక్రోశం
యశస్వినమ్। సర్వే త్వామవగచ్ఛన్తి తతస్సంబోధయామ్యహమ్ ॥౮॥ హీనం రతిగుణైస్సర్వైరభిహన్తారమాహవే। త్య
జన్తి నృపతిం సైన్యాస్సంవిగ్నాస్తం నరేశ్వరమ్ ॥౯॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వానరాంస్తాన్ విభీషణః। రత్నార్థైస్సంవిభా
గేన సర్వానేవాభ్యపూజయత్ ॥౧౦॥ తతస్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నైరర్థైశ్చ యూథపాన్। ఆరురోహ తతో రామ
స్తద్విమానమనుత్తమమ్ ॥ అఙ్కేనాదాయ వైదేహీం లజ్జమానాం యశస్వినీమ్ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విక్రాన్తేన ధ
నుష్మతా ॥౧౨॥ అబ్రవీచ్చ విమానస్థః పూజయన్ సర్వవానరాన్। సుగ్రీవం చ మహావీర్యం కాకుత్స్థస్సవిభీషణమ్ ॥౧౩॥ మి
త్రకార్యం కృతమిదం భవద్భిర్వానరోత్తమాః। అనుజ్ఞాతా మయా సర్వే యథేష్టం ప్రతిగచ్ఛత ॥ ౧౪ ॥ యత్తు కార్యం వయ
స్యేన సుహృదా వా పరంతప । కృతం సుగ్రీవ తత్సర్వం భవతా ధర్మభీరుణా ॥ కిష్కిన్ధాం ప్రతియాహ్యాశు స్వసైన్యేనా
భిసంవృతః ॥ ౧౫ ॥ స్వరాజ్యే వస లఙ్కాయాం మయా దత్తే విభీషణ ॥ న త్వాం ధర్షయితుం శక్తాస్సేన్ద్రా అపి దివౌ
కసః ॥ ౧౬ ॥ అయోధ్యాం ప్రతియాస్యామి రాజధానీం పితుర్మమ ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామి సర్వాంశ్చామన్త్ర
యామి వః ॥౧౭॥ ఏవముక్తాస్తు రామేణ వానరాస్తే మహాబలాః ॥ ఊచుః ప్రాఞ్జలయో రామం రాక్షసశ్చ విభీషణః ॥
౧౮॥ అయోధ్యాం గన్తుమిచ్ఛామస్సర్వాన్ నయతు నో భవాన్ ॥ ఉద్యుక్తా విచరిష్యామో వనాని నగరాణి చ ॥౧౯॥ దృ
ష్ట్వా త్వామభిషేకార్ద్రం కౌసల్యామభివాద్య చ । అచిరేణాగమిష్యామస్స్వాన్ గృహాన్ నృపతేస్సుత ॥ ౨౦ ॥ ఏవము
క్తస్తు ధర్మాత్మా వానరైస్సవిభీషణైః ॥ అబ్రవీద్రాఘవశ్శ్రీమాన్ ససుగ్రీవవిభీషణాన్ ॥ ౨౧ ॥ ప్రియాత్ప్రియతరం
లబ్ధం యదహం ససుహృజ్జనః ॥ సర్వైర్భవద్భిస్సహితః ప్రీతిం లప్స్యే పురీం గతః ॥ ౨౨ ॥ క్షిప్రమారోహ సుగ్రీవ విమా
నం వానరైస్సహ ॥ త్వమప్యారోహ సామాత్యో రాక్షసేన్ద్ర విభీషణ ॥ ౨౩ ॥ తతస్తత్పుష్పకం దివ్యం సుగ్రీవస్సహ సే
నయా ॥ అధ్యారోహత్త్వరన్ శీఘ్రం సామాత్యశ్చ విభీషణః ॥ ౨౪ ॥ తేష్వారూఢేషు సర్వేషు కౌబేరం పరమాసనమ్ ॥ రా

తాః-నివృత్తా ఇతి పాఠే నిష్పన్నాః-పరిపూర్ణా ఇతి యావత్ ॥౭॥ అర్థవ్యయేన ఖేదో మా భూదిత్యాహ- త్యాగినమితి ॥ సంగృహీతారం-ధనప్రదానే నమిత్రసంగ్రహకారిణమిత్యర్థః - సంగ్రహార్థం త్యాగిత్వముక్త్వా దయయా త్యాగిత్వమాహ- సానుక్రోశమితి ॥ యశస్వినం త్యాగకృతయశో వన్తం సంబోధయామి - న తు చోదయామీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ సైనికసమ్మానాకరణే దోషమాహ- హీనమితి ॥ నృపతిం స్వామినమపి- రతిగుణైః ప్రీతికరైరాచార్యాదిగుణైః - హీనం - అభిహన్తారం హింసనశీలం- ప్రసాదం వినా క్రోధైకనిరతమితి యావత్ - తం నరేశ్వరం సైన్యాః సంవిగ్నాః ఆహవే త్యజన్తీతి యోజనా ॥ ౯ ॥ ఏవమితి ॥ సంవిభాగేన యథార్హమంశకల్పనయా సమతయా ప్రదానే అధికానాం కోపప్రసంగాదితి భావః ॥౧౦॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ తతః పూజానన్తరం- తతః పూజాదర్శనాదేవ హేతోరితి తతశ్శబ్దద్వయయోజనా- లజ్జమానాం సదస్యాం క్రోడే గ్రహణాయ లజ్జన్తీం- రామేణాఙ్కారోపణం చ స్త్రీసహాయరహితత్వాత్- ధనుష్మతా రామధనుర్ధారిణా ॥ ౧౨॥ ౧౩॥ అబ్రవీచ్చేత్యత్ర సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి- మిత్రేత్యాదినా ॥ వానరాన్ ప్రత్యాహ మిత్రేతి ॥౧౪॥ సుగ్రీవం ప్రత్యాహ- యత్త్విత్యాదినా ॥ సుహృదా శోభనహృదయేన వా శబ్ద ఏవకారార్థకః. అధర్మభీరుణేతి ఛేదః ॥ ౧౫॥ విభీషణం ప్రత్యాహ- స్వేతి ॥ స్వరాజ్యే వస - న తు పరకీయం రావణపదాక్రమితవ్యం. అతో జనస్థానరక్షిణస్సమాసేతవ్యా ఇతి భావః ॥౧౬॥౧౭॥ అయోధ్యామితి ॥ ఉద్యుక్తాః సావధానాః- జనపదపీడామకుర్వన్త ఇత్యర్థః ॥౧౯ ౨౧॥ ప్రియాత్ ప్రియతరమితి ॥ సీతాలాభః ప్రియం - భరతదర్శనం ప్రియాత్ ప్రియం- భవద్భిస్సహ పురప్రవేశః ప్రియాత్ ప్రియతరమిత్యర్థః ॥ ౨౨॥ ౨౩॥ తత ఇతి ॥ శీఘ్రం శీఘ్రగమితి విమానవిశేషణం- త్వరన్నితి సుగ్రీవవిశేషణాత్ ॥౨౪॥ తేష్వితి ॥ ఆసనం వాహనం ॥౨౫॥ యు

క్త్వా హృష్టైః యుద్ధోత్సాహవద్భిః ॥ ౫॥౬ ॥ తి॥ త్వాం తత్సత్కారసమర్థం తేషాం చ సత్కారప్రియత్వం జ్ఞాత్వైవ త్వాం తత్సత్కారే నియోజయామీత్యాహ- త్యాగినమితి ॥ ఉచితవిషయ ఇతి శేషః. సంగృహీతారం- యథాన్యాయం రక్షితారమితి శేషః ॥౮॥ హీనమితి ॥ నృపతిం స్వామినం- సర్వైరపిగుణైః - ఔదార్యాదిగుణైః హీనం- అభిహన్తారం హింసనశీలం ప్రసాదం వినా క్రోధైకనిరతమితి యావత్ - తం నరేశ్వరమ్- సైన్యాస్సంవిగ్నాః - ఆహవే త్యజన్తీతి యోజనా ॥౯॥ రతిగుణైః దానమానాదిలక్షణైస్సేనాగమనగుణైః హీనం- వృథైవాహవే అభిహన్తారం ఘాతకం తం నృపతిం సంవిగ్నాస్సేనా త్యజత్యేవ- అతో దానాదినైతే సత్కార్యా ఏవేతి భావః ॥౯॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ రత్నార్థైః రత్నైరర్థైశ్చ సంవిభాగేన యథార్హమంశం పరికల్ప్యేత్యర్థః ॥౧౧॥౧౪॥ యత్తు కార్యమితి ॥ అధర్మభీరుణేతి ఛేదః ॥౧౫॥ స్వరాజ్య ఇతి ॥ న త్వాం ధర్షయితుం శక్తాః- త్వయి మత్ప్రసాదాదితి భావః ॥౧౬॥ అయోధ్యామితి ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామి- భవద్భిరితి శేషః ॥ ౧౭ ॥౧౮॥ తి॥ అయోధ్యామితి ॥ ఉద్యుక్తాః హర్షయుక్తాః ॥౧౯॥ తి॥ అభిషేకార్ద్రం త్వాం దృష్ట్వా- తవేవ సర్వేషామస్మాకం మాతరం కౌసల్యామభివాద్య చ ॥౨౦॥ ప్రియాదితి ॥ ప్రియాత్ప్రియతరం. [illegible] అయోధ్యాప్రవేశః ప్రియం తత్ర స్వజనైః- భరతాదిభిస్సహితో భవద్భిస్సహ- అభిషేకప్రీతిమనుభవిష్యామీత్యేతత్తతోఽపి ప్రియతరమిత్యర్థః ॥౨౨॥౨౪॥ తి॥ పరమాసనముత్తమయానం ॥౨౫॥ యయావితి ॥ హంసయుక్తేన- అత్ర హంసశబ్దేన హంస

ఘవేణాభ్యనుజ్ఞాతముత్పపాతవిహాయసం ॥ ౨౫॥ యయౌ తేనవిమానేనహంసయుక్తేనభాస్వతా॥ ప్రహృష్టశ్చప్రతీత
శ్చబభౌ రామఃకుబేరవత్ ॥ ౨౬ ॥ తేసర్వేవానరాహృష్టారాక్షసాశ్చమహాబలాః ॥ యథాసుఖమసంబాధందివ్యే
తస్మిన్నుపావిశన్॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే- పంచవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ****************

అనుజ్ఞాతంతురామేణతద్విమానమనుత్తమం। ఉత్పపాతమహామేఘశ్శ్వసనేనోద్ధతోయథా॥౧॥పాతయిత్వా
తతశ్చక్షుస్సర్వతోరఘునందనః। అబ్రవీన్మైథిలీంసీతాంరామశ్శశినిభాననాం ॥ ౨ ॥ కైలాసశిఖరాకారేత్రికూటశిఖ
రేస్థితాం। లంకామీక్షస్వవైదేహినిర్మితాంవిశ్వకర్మణా ॥ ౩ ॥ ఏతదాయోధనంపశ్యమాంసశోణితకర్దమం । హరీ
ణాంరాక్షసానాంచసీతేవిశసనంమహత్॥ ౪॥ అత్రదత్తవరశ్శేతేప్రమాథీరాక్షసేశ్వరః । తవహేతోర్విశాలాక్షిరా
వణోనిహతోమయా॥ ౫॥ కుంభకర్ణోఽత్రనిహతఃప్రహస్తశ్చనిశాచరః । ధూమ్రాక్షశ్చాత్రనిహతోవానరేణహనూమ
తా॥౬॥ విద్యున్మాలీహతశ్చాత్రసుషేణేనమహాత్మనా ॥ ౬ ॥ లక్ష్మణేనేంద్రజిచ్చాత్రరావణిర్నిహతోరణే॥ అంగదే
నాత్రనిహతోవికటోనామరాక్షసః॥ ౭ ॥ విరూపాక్షశ్చదుర్ధర్షోమహాపార్శ్వమహోదరౌ॥ అకంపనశ్చనిహతో
బలినోన్యేచరాక్షసాః॥ ౮॥ అత్రమండోదరీనామభార్యాతంపర్యదేవయత్॥ సపత్నీనాంసహస్రేణసాస్రేణపరివా
రితా॥౯॥ ఏతత్తుదృశ్యతేతీర్థంసముద్రస్యవరాననే॥యత్రసాగరముత్తీర్యతాంరాత్రిముషితావయం ॥ ౧౦ ॥ ఏష
సేతుర్మయాబద్ధస్సాగరేసలిలార్ణవే॥తవహేతోర్విశాలాక్షినళసేతుస్సుదుష్కరః ౧౧॥ పశ్యసాగరమక్షోభ్యంవై
దేహివరుణాలయం॥ అపారమభిగర్జంతంశంఖశుక్తినిషేవితం॥ ౧౨॥ హిరణ్యనాభంశైలేంద్రంకాంచనంపశ్యమైథి
లి॥ విశ్రమార్థంహనుమతోభిత్వాసాగరముత్థితం॥౧౩॥ ఏతత్కుక్షౌసముద్రస్యస్కంధావారనివేశనం॥౧౪॥ఏతత్తు

యావితి॥ హంసయుక్తేనప్రతిమారూపహంసయుక్తేన-ప్రతీతః శ్లాఘితః॥ ౨౬॥ తేసర్వఇతి॥యథాసుఖమసంబాధమితిపదద్వయేనదివ్యస్యపుష్ప
కస్యఅపేక్షితావకాశప్రదత్వంగమ్యతే॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యా
ఖ్యానే. పంచవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋అథవిలాసేనసీతాయైతత్తద్దేశప్రదర్శనం ॥ అనుజ్ఞాతంత్విత్యాది॥ ౧ ॥
పాతయిత్వేతి॥మైథిలీం-రాజపుత్రీత్వేనలాలనీయత్వోక్తిః॥ ౨। ౩॥ ఏతదితి॥ ఆయోధనంయుద్ధభూమిం. విశస్యంతేఽస్మిన్నితివిశసనం-అధికరణే
ల్యుట్॥౪॥ అత్రేతి॥ దత్తవరఃబ్రహ్మణాదత్తవరః-ప్రమాథీహింసకః-శేతేభస్మస్వరూపేణేత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥అత్రదత్తవరశ్శేతఇతిపా
ఠః- శేతేఅశయిష్ట॥౫॥కుంభకర్ణఇతి॥ప్రహస్తశ్చేత్యత్రనీలేనేత్యధ్యాహార్యం॥ ౬॥ విద్యున్మాలీతి॥పూర్వమనుక్తమప్యత్రోక్తివాదాత్ గ్రా
హ్యం- ఏవంవికటఇత్యత్రాపి॥ ౬॥ రామానుజీయం॥అంగదేనాత్రనిహతోవికటోనామరాక్షసఇత్యుక్తస్యవికటస్యాత్రనిహతత్వోక్తివా
దస్యైవైతాదృశాబహవోనిహతా ఇత్యవగమ్యతే॥ ౭॥ ౯॥ ఏతత్త్వితి॥తీర్థంఉత్తరణస్థానం- యత్రతీర్థే-తాంరాత్రింసాగరతరణరా
త్రిం॥౧౦॥ఏషఇతి॥ సాగరేసగరఖానితేసలిలేత్యత్రక్షీరోదాదివ్యావృత్తిః-ఏషసేతుః-నళసేతుఃనళబద్ధః-షిఞ్ బంధనఇతిధాతుః-ఏతేననళసేతుస్సేతు
రిత్యుక్త్యాపూర్వకల్పకృతసేత్వంతరంవ్యావర్త్యతఇతిప్రత్యుక్తం-పూర్వమేవసేతుసత్త్వేపునస్సేతుకరణవైయర్థ్యాత్ ॥౧౧॥ పశ్యేతి॥అపా
రంమధ్యేద్వీపభూతపారరహితం॥ రామానుజీయం॥ శంఖశుక్తినిషేవితమిత్యతఃపరంహిరణ్యనాభమితిశ్లోకః- అతఃపరమేతత్కుక్షావితిశ్లోకః-
అతఃపరంసేతుబంధఇతిశ్లోకః- అతఃపరం. అత్రపూర్వంమహాదేవఃప్రసాదమకరోద్విభురిత్యేవంపాఠక్రమః॥ ౧౨॥ హిరణ్యేతి ॥ హిరణ్య
నాభంమైనాకం॥౧౩॥ ఏతదిత్యర్ధం॥కుక్షౌమధ్యే- సేతూపరీతిశేషః- స్కంధావారనివేశనం స్కంధావారనివేశనరూపస్థానం-స్కంధావారః
శిబిరం॥౧౪॥ ఏతత్త్విత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥పూజితంపూజితుమర్హంపూర్వంసేతోర్దక్షిణకోటిరుక్తా-అతోఽత్రోత్తరకోటిరితిజ్ఞేయం-

---

వద్భ్రిహస్వాహకత్వాకారేణనిర్మితాహంసాఉచ్యంతే-ప్రహృష్టఃహృష్టరోమా-ప్రతీతఃప్రహృష్టచేతాః॥తి॥అసంబాధమిత్యనేనవిమానస్యవైపు
ల్యముక్తం॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం.పంచవింశత్యుత్త
రశతతమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋౧॥౨॥పాతయిత్వాచక్షుః॥౩॥ఏతదితి॥ ఆయోధనం - యుద్ధస్థానం-విశసనంవిశసనవత్ ॥౪॥ అత్రే
తి॥దత్తవరః ప్రాప్తవరః - రావణోమయానిహతః- శేతే-భస్మస్వరూపేణవర్తతే ॥తి॥ ప్రమాథీప్రమథనశీలః-ఏషఇతితద్వాహభూమిప్రదర్శ
నం- అగ్రేఽపి స్వాత్రతత్తద్యుద్ధభూమిప్రదర్శనమేవ- అత్యుచ్చస్థత్వాద్విమానస్యసర్వయుద్ధభూమిప్రదర్శనంయుగపత్ ॥ ౫॥౬ ॥తి॥ అం
గదేనవికటోహతఇత్యనువాదాత్తదపిజాతమితిబోధ్యం ॥౭॥ ౮॥ తి॥సాస్రేణసహస్రాదప్యధికయుక్తేన॥౯॥ఏతత్త్వితి॥ యత్ర-తీర్థప్రదేశే
తాంరాత్రింవయముత్తీర్ణఃసాగరః-తత్సంబంధినీంరాత్రిం॥౧౦॥ ఏషఇతి॥నళసేతుః- సేతుసిద్ధౌనళఃకారణమితికథనార్థంనళసేతురిత్యుక్తం॥
తి॥నళసేతుర్న్నియుక్తనళకృతస్సేతుర్నళసేతుః సుదుష్కరస్తవహితేశేషభావః॥౧౧॥ ౧౨॥హిరణ్యనాభమితి॥ హిరణ్యనాభంహిరణ్యనా
భనామకం - మైనాకం ॥ తి ॥ అథసాగరమధ్యప్రవేశగమనకాలేమైనాకందర్శయతి - హిరణ్యేతి ॥ కాంచనంకాంచనప్రచురంతద్వ
ర్ణంచ ॥౧౩॥ ఏతత్కుక్షావితి॥ కుక్షౌమధ్యప్రదేశే- స్కంధావారనివేశనం-సేనానివాసస్థానం ॥౧౪॥ ఏతదితి ॥ తీర్థంపుణ్యక్షేత్రం-సేతుబం

దృశ్యతేతీర్థంసాగరస్యమహాత్మనః । సేతుబంధఇతిఖ్యాతంత్రైలోక్యేనాభిపూజితం ॥ ఏతత్పవిత్రంపరమంమహాపా
తకనాశనం॥౧౩॥అత్రపూర్వంమహాదేవఃప్రసాదమకరోత్ప్రభుః ॥ ౧౪॥ అత్రరాక్షసరాజోఽయమాజగామవిభీషణః॥
౧౫॥ ఏషాసాదృశ్యతేసీతేకిష్కింధాచిత్రకాననా॥సుగ్రీవస్యపురీరమ్యాయత్రవాలీమయాహతః॥ ౧౬॥ అథదృష్ట్వా
పురీంసీతాకిష్కింధాంవాలిపాలితాం ॥ అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంరామంప్రణయసాధ్వసా ॥ ౧౭ ॥ సుగ్రీవప్రియ

ఆసగృహ్ణాతి-ఏతదితి- పవిత్రంపావనం - మహాపాతకనాశనంచ-భవిష్యతీతిశేషః ॥ ౧౩ ॥ఏవంలంకామారభ్యసేతుబంధపర్యంతముక్త్వాతత ఉత్తరేదర్భశయనస్థానంసదిశతి-అత్రపూర్వమితి॥మహాదేవఇతిసముద్రరాజఉచ్యతే. ఔచిత్యాత్-ప్రభుఃసముద్రజలాధిష్ఠాతా. ప్రసాదమకరోత్- సాగరంశోషయిష్యామీతికుపితస్యమే- ప్రసాదంప్రసన్నత్వం-అకరోత్- ప్రసాదస్తుప్రసన్నతేత్యమరః-నత్వత్రరుద్రోమహాదేవః-తేనపూర్వంప్రసాదకరణానుక్తేః - పూర్వోక్తానామేవవ్యాత్రానువాదఃకృతః - నచాంగదేనవికటనిరసనస్యపూర్వమనుక్తత్వేపియథానువాదాత్తస్సిద్ధిఃతథాత్రాపిభవిష్యతీతివాచ్యం- తద్వదత్రావిరోధాభావాత్- ఉపలభ్యతేహివిరోధః.తథాహి - తత్రప్రసాదఃకింసేతునిర్మాణకాలేవాపునరాగమనకాలేవా - నాద్యఃప్రసాదకరణహేతురావణవధాదేరభావాత్ - పూర్వసిద్ధసముద్రప్రసాదేనైవోపపత్తేశ్చమహాదేవసమాఖ్యాయాస్సముద్రప్రసాదశ్రుత్యాబాధితుమయుక్తత్వాచ్చ- నద్వితీయఃపూర్వశబ్దవిరోధాత్ - నచపూర్వమిత్యస్యపూర్వకల్పఇత్యర్థఇతివాచ్యం- ఆత్మానంమానుషంమన్యఇతివదతాసుగ్రీవాదిసన్నిధౌస్వస్యవిష్ణ్వవతారత్వద్యోతకపూర్వవృత్తోద్ఘాటనానౌచిత్యాత్- పూర్వకల్పకృతసేతుసద్భావేపునస్తన్నిర్మాణవైయర్థ్యాచ్చ- కించఅత్రేతిపదస్యపూర్వశ్లోకోక్తనళకారితసేతుపరామర్శిత్వమేవోచితం.నతుపూర్వకల్పకృతసేతుపరామర్శిత్వం - తస్యసద్భావేప్యంతరితత్వసంభవాత్ - ననుపురాణాంతరానుసారాత్తదర్థపరత్వంయుక్తం-తథాహి కూర్మపురాణే-సేతుమధ్యేమహాదేవమీశానంకృత్తివాససం। స్థాపయామాసవైలింగంపూజయామాసరాఘవః॥తస్యదేవోమహాదేవఃపార్వత్యాసహశంకరః-ప్రత్యక్షమేవభగవాన్దత్తవాన్వరముత్తమం॥యేత్వయాస్థాపితంలింగంద్రక్ష్యంతీహద్విజాతయః-మహాపాతకసంయుక్తాస్తేషాంపాపంవినశ్యతి॥అన్యానిచైవపాపానీతిశేతత్రమహోదధేః-దర్శనాదేవలింగస్యనాశంయాంతినసంశయః॥యావత్స్థాస్యంతిగిరయోయావదేవచమేదినీ - యావత్సేతుశ్చతావచ్చస్థాస్యామ్యత్రతిరోహితః ॥ స్నానందానంజపశ్శ్రాద్ధంభవిష్యత్యక్షయంతతః - స్మరణాదేవలింగస్యదినపాపంప్రణశ్యతి॥ ఇత్యుక్త్వాభగవాన్వాచంపరిష్వజ్యచరాఘవం-సనందీసగణోరుద్రస్తత్రైవాంతరధీయతేతి ॥ పాద్మపురాణేపి - రామఃపుష్పకాదవరుహ్యమహాదేవంప్రతిష్ఠాపితవాన్సోస్మైప్రసన్నోఽభూదిత్యుచ్యతే - ఏతాదృశపురాణవచనానుసారేణాయంశ్లోకోలింగప్రతిష్ఠాంబోధయతీతి - మైవంఉక్తదోషవిస్తారాత్ ఇతిహాసోహిపరిగ్రహాతిశయాత్గ్రంథసౌష్ఠవాచ్చఇతిహాసపురాణంపంచమమిత్యాద్యౌఅధికాక్షరత్వేపిపూర్వప్రయోగేణాభ్యర్హితత్వాచ్చపురాణేభ్యోగరీయానితి- వేదఃప్రాచేతసాదాసీదితివేదమయత్వోక్త్యాచతుర్ముఖవరప్రధానమూలతయాచప్రబలతరః- తద్విరోధేతామసపురాణవచనానినప్రమాణాని - కించపురాణంసర్గప్రతిసర్గాదిష్వన్యపరమితినేతిహాసవత్పురావృత్తకథనేతాత్పర్యవత్- అథవా- అస్మిన్సర్గేశ్లోకాఃప్రాయశోవ్యత్యస్తాదృశ్యంతఇత్యుదారప్రభృతిభిరుక్తం - తథాచేదమర్థంఅత్రమండోదరీతిశ్లోకానంతరంపఠితవ్యం- తత్రచమహాదేవప్రసాదస్యపితృదర్శనమేవ- అతఏవభరతంప్రతిహనుమత్ప్రేషణావసరేవక్ష్యతి - మహాదేవప్రసాదాచ్చపిత్రామమసమాగమమితి - పురాణాంతరంతుమాహాత్మ్యప్రతిపాదనపరంబోధ్యమితిసంక్షేపః ॥ ౧౪ ॥ అత్రరాక్షసరాజఇతి॥ అత్రసముద్రరాజప్రసాదప్రదేశాదుత్తరతః ॥౧౫॥ ఏషేతి॥ పంపావనమధువనాద్యుపేతయాచిత్రకాననేత్యుక్తిః ॥౧౬॥ అథేతి॥ప్రణయసాధ్వసాప్రణయయుక్తసాధ్వసవతీ- ప్రణతిసాధ్వసేతిపాఠేఉపనతసాధ్వసా- సుగ్రీవాదిసన్నిధానాత్ప్రణయసాధ్వసేతి- ప్రథమభాషణరూపత్వాద్వా॥ ౧౭॥సుగ్రీవేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥అహంతారాప్రముఖతఃతారాప్రముఖాభిః - సుగ్రీవప్రియ

థఇతిఖ్యాతంసేతునిర్మాణమూలప్రదేశత్వాత్సేతుబంధఇతిప్రసిద్ధం ॥ తి ॥ ఏతస్మిన్నాగపర్వతస్యరూపంసముద్రస్యకుక్షౌవర్తతఇతిశేషః- ఏతదిత్యావర్తతే- ఏతత్స్కంధావారనివేశనంసేనానివేశనం- సముద్రోత్తరతీరస్థమితిశేషః ॥౧౩॥ అత్రపూర్వమితి॥మహాదేవః-మహదతిజలంతదధిపోదేవఃమహాదేవః - సముద్రః-తథాచవైజయంతీ - స్నేహంస్నిహ్యంమహచ్ఛుద్ధంవారుణంసర్వతోముఖమితి - యద్వా - మహాదేవాష్టమూర్తిమధ్యగతత్వాన్మహాదేవశబ్దేనసముద్రఏవోచ్యతే- పూర్వం - సేతుబంధాత్పూర్వంప్రసాదమకరోత్- జలోపరిసేతుధారణరూపంప్రసాదమకరోత్ - యద్వా - ప్రసాదంసన్నిధానరూపం - దర్శయామాసచాత్మానంసముద్రస్సరితాంపతిరిత్యుక్తత్వాన్మహాదేవస్సముద్రఏవ-అపారమభిగర్జంతంశంఖశుక్తినిషేవితమిత్యతఃపరం-హిరణ్యనాభమితిశ్లోకః- అతఃపరమేతత్కుక్షావితిశ్లోకః - అతఃపరంసేతుబంధఇతిశ్లోకః-అతఃపరమత్రపూర్వంమహాదేవఇతిశ్లోకఃఏవంపాఠక్రమః ॥ తిలకం ॥ అత్రసేతుమధ్యే-పూర్వంసేతుబంధనాత్పూర్వం-విభుర్మహాదేవోమమప్రసాదమకరోత్-మత్స్థాపితత్వేనాత్రస్థితోఽభూత్- సేతోర్నిర్విఘ్నతాసిద్ధ్యైసముద్రప్రసాదానంతరంశివస్థాపనంరామేణకృతమితిగమ్యతే-ఏతత్పవిత్రం- దర్శనాత్సర్వపాపవిశోధనం- విశిష్యమహాపాతకస్యాపినాశనం- సేతుందృష్ట్వాసముద్రస్యబ్రహ్మహత్యాంవ్యపోహతీతిస్మృతేః ॥౧౪॥ తి॥చిత్రకాననామధువనాదిదివ్యకాననోపేతా ॥౧౬॥ అథదృష్ట్వేతి॥ ప్రణయసాధ్వసాప్రణయయుక్తసాధ్వసా-ప్రణతసాధ్వసేతిపాఠే- ప్రణతేనుపసేతుంప్రాప్తసాధ్వసంయయాసా॥౧౭॥సుగ్రీవేత్యాది॥తారాప్రముఖతః- తారాప్రముఖాభిః-సుగ్రీవప్రియ

భార్యాభిస్తారాప్రముఖతో నృప॥ అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతా హ్యహం । గంతుమిచ్ఛే సహాయోధ్యాం
రాజధానీం త్వయానఘ ॥ ౨౦ ॥ ఏవముక్తోఽథ వైదేహ్యా రాఘవః ప్రత్యువాచ తాం। ఏవమస్త్వితి కిష్కింధాం ప్రాప్య సం
స్థాప్య రాఘవః। విమానం ప్రేక్ష్య సుగ్రీవం వాక్యమేతదువాచ హ॥ ౨౧॥ బ్రూహి వానరశార్దూల సర్వాన్ వానరపుం
గవాన్। స్వదారసహితాస్సర్వే హ్యయోధ్యాం యాంతు సీతయా॥ ౨౨॥ తథా త్వమపి సర్వాభిః స్త్రీభిస్సహ మహాబ
ల। అభిత్వరస్వ సుగ్రీవ గచ్ఛామః ప్లవగేశ్వర ॥ ౨౩॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణామితతేజసా। వానరాధిపతిః శ్రీ
మాంస్తైశ్చ సర్వైస్సమావృతః॥ ౨౪॥ ప్రవిశ్యాంతఃపురం శీఘ్రం తారాముద్వీక్ష్య భాషత॥ ౨౫॥ ప్రియే త్వం సహ నారీభి
ర్వానరాణాం మహాత్మనాం। రాఘవేణాభ్యనుజ్ఞాతా మైథిలీప్రియకామ్యయా ॥ ౨౬ ॥ త్వర త్వమభిగచ్ఛామో గృహ్య
వానరయోషితః। అయోధ్యాం దర్శయిష్యామః సర్వా దశరథస్త్రియః ॥ ౨౭॥ సుగ్రీవస్య వచః శ్రుత్వా తారా సర్వాంగ
శోభనా। ఆహూయ చాబ్రవీత్సర్వా వానరాణాం తు యోషితః॥ ౨౮ ॥ సుగ్రీవేణాభ్యనుజ్ఞాతా గంతుం సర్వైశ్చ వా
నరైః। మమ చాపి ప్రియం కార్యమయోధ్యాదర్శనేన చ॥ ప్రవేశం చాపి రామస్య పౌరజానపదైస్సహ । విభూతిం చైవ స
ర్వాసాం స్త్రీణాం దశరథస్య చ ॥ ౩౦ ॥ తారయా చాభ్యనుజ్ఞాతాస్సర్వా వానరయోషితః। నైపథ్యం విధిపూర్వేణ కృ
త్వా చాపి ప్రదక్షిణం ॥ అధ్యారోహన్ విమానం తత్సీతాదర్శనకాంక్షయా ॥ ౩౧॥ తాభిస్సహోత్థితం శీఘ్రం విమా
నం ప్రేక్ష్య రాఘవః ॥ ఋశ్యమూకసమీపే తు వైదేహీం పునరబ్రవీత్ ॥ ౩౨ ॥ దృశ్యతేఽసౌ మహాన్ సీతే సవిద్యుదివ
తోయదః॥ ఋశ్యమూకో గిరిశ్రేష్ఠః కాంచనైర్ధాతుభిర్వృతః ॥ ౩౩॥ అత్రాహం వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ సమాగ

భార్యాభిస్సహ అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిశ్చ-పరివృతా సతీ త్వయా సహ అయోధ్యాం గంతుం- ఇచ్ఛే ఇచ్ఛామీతి సంబంధః - ఆత్మనేపద
మార్షం॥ ౨౦॥ ఏవమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ఏవమస్త్వితి సీతాం ప్రత్యువాచ - అథ కిష్కింధాం ప్రాప్య విమానం సంస్థాప్య సుగ్రీవం ప్రే
క్ష్యోవాచేతి సంబంధః॥ ౨౧॥ బ్రూహీతి॥ యాంత్విత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- సీతయా నిమిత్తభూతయా సీతాప్రియార్థమిత్యర్థః॥ ౨౨॥ తథా
త్వమపీతి॥ అత్ర యాహీతి విపరిణామేన సంబంధః- అభిత్వరస్వ-కిష్కింధాయాం విళంబో న కార్య ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఏవముక్త ఇతి॥ సర్వైస్సమా
వృతో వానరాధిపతిరుక్త ఇత్యన్వయః॥ ౨౪॥ ప్రవిశ్యేతి॥ అర్ధమేకం వాక్యం॥ ప్రవేశస్సుగ్రీవస్యైవ-న తు వానరాణాం- భాషత అభాషత ॥
౨౫॥ ప్రియే త్వమితి॥ నారీభిః స్త్రీభిస్సహ అనుజ్ఞాతా-అయోధ్యాగమనం ప్రతీతి శేషః - త్వం చ వానరస్త్రియశ్చానుజ్ఞాతా ఇత్యర్థః - నారీణా
మితి పాఠే తృతీయార్థే షష్ఠీ ॥ ౨౬॥ త్వరేతి॥ గృహ్య గృహీత్వా-ఆనీయేతి యావత్-దర్శయిష్యామః ద్రక్ష్యామః- దశరథస్త్రియః దశరథస్త్రి
యశ్చ ॥ ౨౭॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ సర్వాంగశోభనేత్యనేన పూర్వం స్వయమలంకృతవతీతి గమ్యతే॥ ౨౮॥ సుగ్రీవేణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥
సుగ్రీవేణ సర్వైర్వానరైః స్వస్వభర్తృభిర్వానరైస్సహ-అయోధ్యాం గంతుమభ్యనుజ్ఞాతాః- యూయమితి శేషః - న కేవలం సుగ్రీవానుజ్ఞామా
త్రం మత్ప్రియార్థం చ భవతీభిరాగంతవ్యమిత్యాహ-మమ చాపీతి - అయోధ్యాదర్శనేన మమ యత్ ప్రియం తద్భవతీభిస్సహాగత్య కార్యమిత్య
ర్థః-రామస్య ప్రవేశం చ దశరథస్య స్త్రీణాం విభూతిం ఐశ్వర్యం చ-ద్రక్ష్యామ ఇతి శేషః॥ రామానుజీయం॥ సుగ్రీవేణాభ్యనుజ్ఞాతాః-వయమితి శేషః-
వానరైశ్చాభ్యనుజ్ఞాతా యూయమితి శేషః॥ మమ చాపి ప్రియం కార్యమయోధ్యాదర్శనేన చేత్యత్ర భవతీభిరితి శేషః॥ ౩౦॥ తారయేత్యాద్యర్ధత్ర
యమేకాన్వయం॥ నైపథ్యం అలంకారం - విధిపూర్వేణ - మంగళాలంభనాదివిధిపూర్వకమిత్యర్థః - అత్రాలంకరణాహ్వానాదినాది
నమేకం గతమిత్యాహుః-ప్రదక్షిణం కృత్వా- విమానస్యేతి శేషః- ప్రాదక్షిణ్యేన గమనమాత్రమత్ర వివక్షితం - అతివిపులస్య తస్య సద్యః ప్రదక్షి
ణాసంభవాత్ ॥ ౩౧॥ తాభిరితి॥ ఉత్థితమిత్యనేన తారాగమనపర్యంతం భూమావేవ విమానం స్థితమితి జ్ఞాయతే॥ ౩౨ ॥ ౩౩॥ అత్రేతి॥ సమయః

భార్యాభిస్సహ-అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతా పరివారితా - త్వయా సహ అయోధ్యాం గంతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః ॥ తి॥ అత్రైతద
ర్థమేకదినవాసః-అత ఏవ భారతే అంగదస్య యౌవరాజ్యాభిషేకోప్యస్మిన్ దినే ఉక్తః॥ ౨౦॥ ఏవముక్త ఇతి॥ విమానం సంస్థాప్యేతి సంబంధః॥ ౨౧॥
బ్రూహీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యాంత్విత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-సర్వే సీతయా హేతుభూతయా సీతాప్రియార్థమిత్యర్థః-స్వ
దారసహితాస్సంతః॥ ౨౨॥ ౨౫॥ ప్రియ ఇత్యాది॥ వానరాణాం నారీభిస్సహ త్వం అభ్యనుజ్ఞాతా-అతః-వానరయోషితః గృహ్య గచ్ఛామః- అయో
ధ్యాం దశరథస్త్రియశ్చ దర్శయిష్యామః ద్రక్ష్యామః- త్వం అభిత్వరేతి సంబంధః॥ తి॥ వానరయోషితో గృహ్య గృహీత్వా- సర్వాభిస్సహ గచ్ఛామః-
తాసాం చ అయోధ్యాం దర్శయిష్యామః ॥ ౨౭ ॥ ఏవముక్త ఇతి వచనప్రకారమేవాహ- సుగ్రీవేణేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ సుగ్రీవేణ స్వపత్నీభిర్వా
నరైశ్చ సహ గంతుమభ్యనుజ్ఞాతాః యూయమితి శేషః- మమ చాపి ప్రియం కార్యం యుష్మాభిరితి శేషః-అతః అయోధ్యాదర్శనేన హేతునా చ- పౌ
రజానపదైస్సహ రామస్య ప్రవేశం చ పౌరజానపదానాం ప్రవేశం చేత్యన్వయః -దశరథస్య స్త్రీణాం విభూతిం చ ద్రష్టుమాగచ్ఛతేత్యధ్యాహారేణ యో
జనా ॥ ౩౦ ॥ తారయేతి॥ నైపథ్యవిధిపూర్వేణ అలంకరణప్రకారపూర్వకం ॥ ౩౧ ॥ తాభిరితి॥ తాభిస్సహోత్థితమిత్యనేన చతుర్థ్యాం కి
ష్కింధాయాముషిత్వా పంచమ్యాం తతః ప్రస్థానమిత్యవగమ్యతే-ఉపరి పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్॥ ౩౪॥ ఏషే

తః॥ సమయశ్చకృతస్సీతే వధార్థం వాలినో మయా ॥ ౩౪½॥ ఏషా సా దృశ్యతే పంపా నళినీ చిత్రకాననా। త్వయా విహీనో యత్రాహం విలలాప సుదుఃఖితః॥౩౫½॥ అస్యాస్తీరే మయా దృష్టా శబరీ ధర్మచారిణీ ॥ ౩౬ ॥ అత్ర యోజనబాహుశ్చ కబంధో నిహతో మయా ॥ ౩౬½॥ దృశ్యతే చ జనస్థానే సీతే శ్రీమాన్వనస్పతిః॥ యత్ర యుద్ధం మహద్వృత్తం తవ హేతోర్విలాసిని। రావణస్య నృశంసస్య జటాయోశ్చ మహాత్మనః॥ ౩౭ ॥ ఖరశ్చ నిహతో యత్ర దూషణశ్చ నిపాతితః। త్రిశిరాశ్చ మహావీర్యో మయా బాణైరజిహ్మగైః॥ ఏతత్తదాశ్రమపదమస్మాకం వరవర్ణిని ॥ ౩౮½॥ పర్ణశాలా తథా చిత్రా దృశ్యతే శుభదర్శనా ॥ యత్ర త్వం రాక్షసేంద్రేణ రావణేన హృతా బలాత్ ॥ ౪౦½ ॥ ఏషా గోదావరీ రమ్యా ప్రసన్నసలిలా శివా ॥ అగస్త్యస్యాశ్రమో హ్యేష దృశ్యతే పశ్య మైథిలి ॥ ౪౧½ ॥ దీప్తశ్చైవాశ్రమో హ్యేష సుతీక్ష్ణస్య మహాత్మనః॥౪౨॥ వైదేహి దృశ్యతే చాత్ర శరభంగాశ్రమో మహాన్ । ఉపయాతస్సహస్రాక్షో యత్ర శక్రః పురందరః॥౪౩॥ అస్మిన్దేశే మహాకాయో విరాధో నిహతో మయా॥౪౩½॥ ఏతే హి తాపసావాసా దృశ్యంతే తనుమధ్యమే॥ అత్రిః కులపతిర్యత్ర సూర్యవైశ్వానరప్రభః। అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ ॥ ౪౫ ॥ అసౌ సుతను శైలేంద్రశ్చిత్రకూటః ప్రకాశతే। యత్ర మాం కైకయీపుత్రః ప్రసాదయితుమాగతః॥ ౪౬॥ ఏషా సా యమునా దూరాద్దృశ్యతే చిత్రకాననా॥ ౪౬½॥ భరద్వాజాశ్రమో యత్ర శ్రీమానేష ప్రకాశతే॥ ౪౭॥ ఏషా త్రిపథగా గంగా దృశ్యతే వరవర్ణిని । నానాద్విజగణాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా॥౪౮॥ శృంగిబేరపురం చైతద్గుహో యత్ర సమాగతః॥ ౪౮½॥ ఏషా సా దృశ్యతే సీతే సరయూర్యూపమాలినీ। నానాతరుశతాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా ॥౪౯½॥ ఏషా సా దృశ్యతేఽయోధ్యా రాజధానీ పితుర్మమ॥ అయోధ్యాం కురు వైదేహి ప్రణామం పునరాగతా॥౫౦½॥ తతస్తే వానరాస్సర్వే రాక్షసశ్చ విభీషణః॥ ఉత్పత్యోత్పత్య దదృశుస్తాం పురీం శుభదర్శనామ్॥౫౧½। తతస్తు తాం పాండురహర్మ్యమాలినీం విశాలకక్ష్యాం గజవాజిసంకులామ్। పురీమయోధ్యాం దదృశుః ప్లవంగమాః పురీం మహేంద్రస్య యథామరావతీమ్ ॥ ౫౨½ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే- షడ్వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.********************* పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః । భ

సంకేతః ॥౩౪½॥ ఏషేతి॥ విలలాప- లిడుత్తమైకవచనం ॥౩౫½॥ ౩౬½॥ దృశ్యతే చేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ శ్రీమాన్వనస్పతిః జటాయునివాసభూతో వటః -తస్య శ్రీమత్త్వం మహాత్మనా జటాయుషాధిష్ఠితత్వాత్ ॥౩౭॥ ఖరశ్చేత్యాది- సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ తత్ పంచవటీప్రసిద్ధం॥౩౮½॥౪౦½॥ ఏషా గోదావరీతి॥ అయమేవ పాఠస్సమ్యక్- ఏషా మందాకినీతి పాఠే అగస్త్యాశ్రమసమీపే మందాకినీతి కాచిన్నద్యస్తీతి జ్ఞేయం- ఏతచ్ఛ్లోకాత్పూర్వం పర్ణశాలేతి శ్లోకః పఠనీయః॥ రామానుజీయం॥ ఏషా గోదావరీ రమ్యేతి పాఠస్సమ్యక్- ఏషా మందాకినీతి పాఠే అగస్త్యాశ్రమసమీపే మందాకినీసంజ్ఞికా కాచిన్నద్యస్తీత్యవగంతవ్యం॥ ౪౧½॥ దీప్తశ్చేత్యర్థః॥౪౨॥ వైదేహీతి॥ పురాణి శత్రుశరీరాణి శత్రుపురాణి వా దారయతీతి పురందరః॥౪౩॥ అస్మిన్దేశ ఇత్యర్థః॥ ౪౩½॥ ఏతే హీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ తాపసావాసాః- అస్మాభిర్దశవర్షాణి యత్రోషితమితి భావః- తాపసీ అనసూయా॥౪౫॥౪౬॥ ఏషా సేత్యర్థం॥౪౬½॥ భరద్వాజేత్యర్థం॥ యత్ర భరద్వాజాశ్రమః- పూర్వం దృష్ట ఇతి శేషః- శ్రీమానేష ప్రదేశః- ప్రకాశతే అదూరవర్తితయా సమ్యగ్దృశ్యతే॥౪౭॥ ఏషా త్రిపథగేతి॥ వరవర్ణినీతి సీతాసంబోధనం॥౪౮॥ శృంగిబేరపురమిత్యర్థం॥ యత్ర గుహస్సమాగతః తచ్ఛృంగిబేరపురం ఏతదిత్యన్వయః॥౪౮½॥ ఏషా సేతి॥ యూపమాలినీ ఇక్ష్వాకుభిస్తీరే యాగానంతరం కీర్త్యర్థం శిలాభిః కృతయూపవతీత్యర్థః॥ ౪౯½ ॥ ఏషా సేతి॥ అయోధ్యామితి- ఉద్దిశ్యేతి శేషః- విమానస్యాకాశగతత్వేన దూరస్థా అపి గంగా శృంగిబేరపురసరయ్వయోధ్యా దృష్టా ఇతి బోధ్యం- భరద్వాజాశ్రమే హి తదా స్థితిః॥ ౫౦½॥ ౫౧½॥ తతస్త్వితి॥ పాండురేత్యాది స్వభావోక్తిః॥ ౫౨½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే షడ్వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః॥

అథ భరద్వాజాశ్రమవాసః- పూర్ణ ఇతి॥ పూర్ణే- చైత్రశుద్ధపంచమ్యామయోధ్యాతో నిర్గమనం- తదారభ్య చతుర్దశవర్షే పూర్ణే సతి పంచమ్యాం చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం - తథాహి - చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం నిర్గమః- తదా రాత్ర్యంతం తమసాతీరే నివాసః - షష్ఠ్యాం శృంగిబేరపురే సప్తమ్యాం వనస్పతిమూలే- అష్టమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే- నవమ్యాం యమునాతీరే- దశమ్యాం రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి గు

తి॥ నళినీ పద్మినీ- విలలాప- వ్యలపత్ ॥ ౩౬½ ॥ దృశ్యత ఇతి॥ వనస్పతిః- జటాయునివాసభూతో న్యగ్రోధః - యత్ర వనస్పతిసమీపే- వైదేహి దృశ్యత ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః ॥౪౨॥ వైదేహీతి॥ పురందరః- పురాణి శత్రుశరీరాణి- శత్రుపురాణి వా దారయతీతి తథా॥౪౩½॥ ఏతే హీతి॥ చిత్రేతి॥ తాపసీ అనసూయా॥౪౯½॥ ఏషేతి॥ ప్రణామం- అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః॥ ౫౨½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- షడ్వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁ పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః। భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్యేత్యనేనేదం ప్రతిపాద్యతే - ఫాల్గునపూర్ణిమాయాం సువేలారోహణం - అత్ర ప్రమాణం - తతోఽస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః. పూర్ణచంద్రప్రదీపా చ క్షపా సమభివర్తత ఇతి వచనం - తతోఽపరేద్యుః కృష్ణపక్షప్రథమాయాం యుద్ధస్య

రద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే నియతో మునిం॥ ౧॥ సోఽపృచ్ఛదభివాద్యైనం భరద్వాజం తపోధనం । శృణోషి కచ్చిద్భగవన్ సుభిక్షానామయం పురే ॥ కచ్చిచ్చ యుక్తో భరతో జీవంత్యపి చ మాతరః ॥ ౨॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ భరద్వాజో మహామునిః॥ ప్రత్యువాచ రఘుశ్రేష్ఠం స్మితపూర్వం ప్రహృష్టవత్ ॥ ౩॥ పంకదిగ్ధస్తు భరతో జటిలస్త్వాం ప్రతీక్షతే ॥ పాదుకే తే పురస్కృత్య సర్వం చ కుశలం గృహే॥ ౪॥ త్వాం పురా చీరవసనం ప్రవిశంతం మహావనం ॥ స్త్రీతృతీయం చ్యుతం రా

హ సారను ఖేరవిదితవృత్తాంతస్య సుమంత్రస్య సాయాహ్నే అయోధ్యాప్రవేశః - తదా రాత్రావేవ దశరథస్య నిర్యాణం - ఏకాదశ్యాం రాజ్ఞస్తైలద్రోణ్యాం నిక్షేపః - ద్వాదశ్యాం భరతం ప్రతి దూతప్రేషణం - తే చ దూతా మార్గే త్రయోదశీం చతుర్దశీం చాపనీయ పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కేకయనగరం ప్రవివిశుః - ప్రతిపది భరతస్యాయోధ్యాం ప్రత్యాగమనం - తత్ర చ మార్గే సప్తరాత్రీరుషిత్వా అష్టమే దినే త్వరాతిశయేన అహోరాత్రమాగత్య నవమ్యాం సూర్యోదయే భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తస్యామేవ దశరథసంస్కారః - తదహరారభ్య త్రయోదశదినే వైశాఖశుద్ధపంచమ్యాం తిథౌ ప్రత్యుషసి చ భరతేన రాజ్ఞః శ్రాద్ధకర్మకరణం - షష్ఠ్యాం తద్దేశీయాచారసిద్ధం దహనదేశశోధనం - సప్తమ్యాం మార్గశోధనాయకర్మాంతికప్రేషణం - కర్మాంతికైశ్చ దశమీపర్యంతం చతుర్దినం మార్గశోధనం - ఏకాదశ్యాం భరతస్య రామసకాశం ప్రతిగమనం - తద్రాత్రౌ గంగాతీరే నివాసః - ద్వాదశ్యాం భరద్వాజాశ్రమే - త్రయోదశ్యాం రామసమాగమః చతుర్దశీపౌర్ణమాసీప్రతిపత్సు చిత్రకూటే భరతస్య నివాసః - వైశాఖబహుళద్వితీయాయాం భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతి ప్రయాణం చతుర్థ్యామయోధ్యాప్రవేశః - ఇత్యేవం సార్ధమాసే గతే వైశాఖబహుళపంచమ్యాం రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమః అత్రిాశ్రమప్రవేశశ్చ ॥ ఏవమాశ్రమమండలవాసేన సహ సార్ధమాసైషు దశసంవత్సరేషు గతేషు - అవశిష్టకాలే పంచవటీవాసే - తత్ర త్రయోదశవర్షేషు గతేషు తతశ్చతుర్దశే వర్షే చైత్రమాసే సీతాహరణం - వైశాఖే సుగ్రీవదర్శనం - ఆషాఢే వాలివధః - ఆశ్వయుజే సైన్యోద్యోగః - ఫాల్గునే ప్రాయోపవేశః - ఫాల్గునశుద్ధచతుర్దశ్యాం లంకాదాహః - ఫాల్గునామావాస్యాయాం రావణవధః చైత్రశుద్ధప్రతిపది రావణసంస్కారాది - ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేకః - సీతాప్రాప్తిర్దేవతాప్రస్థానాని చ - తృతీయాయాం లంకాతో నిర్గమః చతుర్థ్యాం కిష్కింధాయాం వాసః - పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే వాసః - అత్ర వక్తవ్యోపపత్తయః తత్ర తత్ర ప్రదర్శితాః - అస్మిన్ ప్రకారే హనుమత్సన్నిధానే - ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ మే ఇతి రావణవచనం సీతాసాంత్వనపరం - మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే ఇతి సీతావచనం తు సమ్యక్ సంగచ్ఛతే - మాసశబ్దస్య వర్తమానమాసపరత్వం చాసకృదుక్తం - రావణేన దశమాసా గతాః అవశిష్టౌ ద్వౌ మాసావిత్యుక్తిర్మధుపానమత్తతయా అవివేకకృతా - సీతాయా మాసాదూర్ధ్వమితి వచనం తు వర్తమానమాసపరమితి వివేకః ॥ భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్యేత్యనేన మహాంతం స్థానమపి ప్రాప్యమిత్యుక్తం - నియతః నియతకరణత్రయః ॥ ౧॥ స ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సుభిక్షానామయం - భిక్ష్యంత ఇతి భిక్షాః అన్నాని - భిక్షాణాం సమృద్ధిః సుభిక్షం - సమృద్ధావవ్యయీభావః - అమయస్యాభావో నామయం - ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాసస్యేష్టత్వాత్సాధుః - సుభిక్షం చానామయం చేతి విగ్రహః - అనామయం ఆరోగ్యం - అనామయం స్యాదారోగ్యమిత్యమరః - యుక్తః ప్రజాపాలనే సమాహితః ॥ ౨॥ ఏవమితి ॥ ప్రహృష్టవత్ ప్రహృష్టం - క్రియావిశేషణం - స్మితపూర్వం - సర్వజ్ఞోఽప్యజానాన ఇవ పృచ్ఛతీతి స్మితం - యద్వా కిం భరతః ప్రజాపాలనసంతుష్టో వర్తత ఇతి ప్రశ్నసారం మత్వా పరతంత్రే తస్మిన్ కథమిత్థం సంభవతీతి స్మితకరణం ॥ ౩॥ అత ఏవ తదనురూపముత్తరయతి - పంకేతి ॥ స్నానాభావాత్ పంకదిగ్ధత్వం - స్నానాభావేఽపి నిత్యస్నానం దీక్షితవత్ గౌణస్నానేన - స్నానాభావేనిమిత్తమాహ జటిల ఇతి - జటిలః జటావాన్ - పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ - జటిలానాం వారుణస్నానం నిషిద్ధమితి భావః - కథం స్వపరరాత్రే ము సరయ్యామవగాహత ఇత్యాద్యుక్తిస్తు కదాచిత్కస్నానపరత్వేనోపపద్యతే - యద్వా - స జాఅనాస్తృతభూమిశయనాదినా వా తాదృశత్వం - ఏవం వ్రతనిష్ఠో భరతస్తే పాదుకే రాజ్యాయ పురస్కృత్య త్వాం ప్రతీక్షతే - త్వదాగమనాకాంక్షయా వర్తత ఇత్యర్థః - కచ్చిచ్చ యుక్తో భరత ఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా జీవంత్యపి చ మాతర ఇత్యస్యోత్తరమాహ - సర్వం చేతి - తవ గృహే యద్యదస్తి తత్సర్వం - కుశలం క్షేమయుక్తం - జీవంత్యపి చేతి సముచ్చయ్య పృష్టాః సర్వా మాతృపరిచారకాదయో జీవంతీత్యర్థః ॥ ౪॥ త్వాం పురేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ పురా చీరవసనః పురాతనచీరవసనం - అతో న పూర్వపదేన పౌనరుక్త్యం కరు

ప్రారభః - తస్యామేవ రాత్రౌ నాగపాశబంధమోక్షౌ - ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షవధః - తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య వధః - చతుర్థ్యాం మకరాక్షస్య వధః - నవమ్యాం దశమ్యాం మేవ కుంభనికుంభమకరాక్షాణాం వధః - ఏకాదశీమారభ్య పునరింద్రజితా త్రిరాత్రం యుద్ధం లక్ష్మణేన - త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధః - అత్ర చ ప్రమాణం - అహోరాత్రైస్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతిత ఇత్యేతద్వచనం - చైత్రశుక్లప్రథమాయాం రావణస్య సంస్కారః - ద్వితీయాయాం విభీషణస్యాభిషేకః - తృతీయాయాం దేవీసమాగమః - తాం రాత్రిముషితం రామమిత్యుక్తత్వాచ్చతుర్థ్యాం ప్రతిప్రయాణం కిష్కింధాప్రాప్తిశ్చ - పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిరితి - అస్యాం పంచమ్యాం చతుర్దశవర్షాః సంపూర్ణాః - చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షే హని రఘూత్తమ - న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం - తథేతి చ ప్రతిజ్ఞాయ సంపరిష్వజ్య సాదరమిత్యేతదత్ర ప్రమాణం - షష్ఠ్యాం నందిగ్రామం ప్రాప్య జటావిశోధనం కృత్వా అయోధ్యాప్రాప్తిః - సప్తమ్యాం పుష్యనక్షత్రే శ్రీరామచంద్రస్య పట్టాభిషేక ఇత్యేవం క్రమో వేదితవ్యః ॥ ౧॥ స ఇత్యాది ॥ సుభిక్షానామయం సుభిక్షం అన్నానాం సమృద్ధిః - సమృద్ధావవ్యయీభావః - సుభిక్షం చానామయం చేతి విగ్రహః యుక్తః సమాహితః ప్రజాపాలన ఇత్యర్థః ॥ ౨॥ ఏవమితి ॥ స్మితపూర్వం ప్రత్యువాచ - సర్వజ్ఞోఽపి భగవాన్ అజానన్నివ మాం పృచ్ఛతీతి స్మితకారణం - ప్రహృష్టవత్ ప్రహృష్టవాన్ ॥ ౪॥ తీ ॥ ఉచ్యమానవిశేషణం త్వాం దృష్ట్వా మమ పురా కరుణా దైన్యమాసీత్

జ్యాద్ధర్మకామంచకేవలం । పదాతింత్యక్తసర్వస్వంపితుర్వచనకారిణం ॥ సర్వభోగైఃపరిత్యక్తంస్వర్గచ్యుతమివా
మరం। దృష్ట్వాతుకరుణాపూర్వంమమాసీత్సమితింజయ॥ కైకేయీవచనేయుక్తంవన్యమూలఫలాశినం॥ ౭॥ సాంప్రతం
సుసమృద్ధార్థంసమిత్రగణబాంధవం॥ సమీక్ష్యవిజితారింత్వాంమమప్రీతిరనుత్తమా॥ ౮॥ సర్వంచసుఖదుఃఖంతేవిది
తంమమరాఘవ॥ ౯ ॥ యత్త్వయావిపులంప్రాప్తంజనస్థానవధాదికం। బ్రాహ్మణార్థేనియుక్తస్యరక్షితుస్సర్వతా
పసాన్॥ రావణేనహృతాభార్యాబభూవేయమనిందితా। మారీచదర్శనంచైవసీతోన్మథనమేవచ॥కబంధదర్శనంచైవపం
పాభిగమనంతథా । సుగ్రీవేణచతేసఖ్యంయచ్చవాలీహతస్త్వయా ॥ మార్గణంచైవవైదేహ్యాఃకర్మవాతాత్మజస్య
చ। విదితాయాంచవైదేహ్యాంనళసేతుర్యథాకృతః ॥ యథావాదీపితాలంకాప్రహృష్టైర్హరియూథపైః। సపుత్రబాం
ధవామాత్యస్సబలస్సహవాహనః॥ యథావినిహతస్సంఖ్యేరావణోదేవకంటకః। సమాగమశ్చత్రిదశైర్యథాదత్తశ్చతే
వరః॥ సర్వంమమైతద్విదితంతపసాధర్మవత్సల॥ ౧౫॥ అహమప్యత్రతేదద్మివరంశస్త్రభృతాంవర॥అర్ఘ్యమద్యగృ
హాణేదమయోధ్యాంశ్వోగమిష్యసి॥ ౧౬॥ తస్యతచ్ఛిరసావాక్యంప్రతిగృహ్యనృపాత్మజః॥ బాఢమిత్యేవసంహృష్టోధీ
మాన్వరమయాచత। అకాలేఫలినోవృక్షాస్సర్వేచాపిమధుస్రవాః ॥ ఫలాన్యమృతకల్పానిబహూనివివిధానిచ।భవంతు
మార్గేభగవన్నయోధ్యాంప్రతిగచ్ఛతః॥ ౧౮॥ తథేతిచప్రతిజ్ఞాతేవచనాత్సమనంతరం అభవన్పాదపాస్తత్రస్వర్గ
పాదపసన్నిభాః ॥ నిష్ఫలాఃఫలినశ్చాసన్విపుష్పాఃపుష్పశాలినః । శుష్కాస్సమగ్రపత్రాస్తేనగాశ్చైవమధుస్రవాః॥
సర్వతోయోజనాస్తిస్రోగచ్ఛతామభవంస్తదా॥ ౨౧॥తతఃప్రహృష్టాఃప్లవగర్షభాస్తేబహూనిదివ్యానిఫలానిచైవ।కా
మాదుపాశ్నంతిసహస్రశస్తేముదాన్వితాఃస్వర్గజితోయథైవ॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే-సప్తవింశత్యుత్తరశతత
మస్సర్గః ************************** అయోధ్యాంతుసమాలోక్యచింతయామాసరాఘవః॥౧॥ చింతం

కాదుఃఖం- పరమదుఃఖదుఃఖిత్వంహికరుణా॥ ౭॥ సాంప్రతమితి॥ సాంప్రతంఇదానీంతుత్వాంసమీక్ష్యస్థితస్యేతిశేషః-ప్రీతిఃజాతేతిశేషః-అనుత్తమే
త్యనేనదేవకార్యకరణహేతుత్వాత్ పూర్వమపికాచిత్ ప్రీతిరాసీదితిద్యోత్యతే॥ ౮॥ సర్వమిత్యర్థం॥ సుఖంపంచవటీవాసాదికృతం- దుఃఖంసీతా
హరణజం॥ ౯॥ యత్త్వయేత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకాన్వయం॥ బ్రాహ్మణార్థే-ఋషిజనరక్షణార్థే-నియుక్తస్యతైర్యాచితస్య-అతఏవ
రక్షితుఃఖరాదివధముఖేనపాలయితుః - తవభార్యాహృతాబభూవేతియత్ తచ్చేతియోజనా - హృతాహర్తుమీప్సితా - ఆశంసాయాం
క్తః- అతోనసీతోన్మథనమిత్యనేనపౌనరుక్త్యం- వరఃమృతవానరజీవనాదిః॥ రామానుజీయం॥ యథాచనిహతస్సంఖ్యేరావణోదేవకంటకఇత్యతః
పరం- సమాగమశ్చత్రిదశైరితిశ్లోకోద్రష్టవ్యః॥ ౧౫॥ అహమితి॥ వరం- దద్మిదదామి-అత్రఆశ్రమే-అద్య-అర్ఘ్యంపూజాం- గృహాణేతిసంబం
ధః ॥ ౧౬॥ తస్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ బాఢమితిప్రతిగృహ్య- తస్మిన్ దినేతత్రపూజామంగీకృత్యేత్యర్థః- ధీమాన్-అద్యాత్ర
స్థిత్వాభరతం ప్రతిదూతప్రేషణముచితమితిజ్ఞానవానిత్యర్థః- మధూనిస్రవంతీతిమధుస్రవాః-గచ్ఛతః-మమేతిశేషః-మయిగచ్ఛతిసతీత్యర్థః-
భవంతు- అత్రేతికరణంబోధ్యం- ఇతివరమయాచతేతిసంబంధః॥ ౧౮॥ తథేతిచేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ యోజనాయోజనాని
సుపాంసులుగిత్యాదినాపూర్వసవర్ణాదేశః- అత్యంతసంయోగేద్వితీయా-గచ్ఛతాంవానరాణాంఫలినశ్చాసన్నితిక్రమేణాన్వయః - ఇదం
చోత్తరదినకార్యంసాకర్యాయఋషిణాదర్శితం ॥ ౨౧॥ తతఇతి॥ తేప్రసిద్ధాః-స్వర్గజితోయథాస్వర్గిణఇవ॥ రామానుజీయం॥ తేప్రసిద్ధాః
స్వర్గజితఇవప్రహృష్టాస్తేప్లవగర్షభాఇతితచ్ఛబ్దయోస్సంబంధః ॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణేరత్నకిరీటా
ఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- సప్తవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ అథభరతంప్రతిహనుమత్ప్రేషణమష్టా

౭॥ సాంప్రతమితి॥ మమప్రీతిర్జాతేతిశేషః॥ ౮॥ తి॥ సర్వంతేసుఖందుఃఖంచవిదితమిత్యేతత్ ప్రకాశయతి-యత్త్వయేతి॥ జనస్థాననివాసినాత్వయా
యద్విపులంఖరవధాదినాదుఃఖంప్రాప్తంతన్మయావిదితం॥ మారీచదర్శనం- రావణస్యసీతాపహారార్థమితిశేషః-సీతోన్మథనంసీతాయారా
క్షసీభిర్లంకాయాంక్లేశనం॥ వాతాత్మజస్యకర్మసముద్రలంఘనలంకాదహనాది॥ ప్రహృష్టైర్హరియూథపైర్లంకాదీపితేతియత్ ఇంద్రజిద్వధానంతరం
కృతంతచ్చవిదితం॥ ౧౫॥ తి॥ అహమపీతి॥ త్రిదశానివేతిభావః- అర్ఘ్యంప్రతిగృహాణమయాదాతుంప్రతిజ్ఞాతస్యవరస్యవరణాత్పూర్వమి
తిశేషః॥ ౧౬॥ తి॥ అయోధ్యాంప్రతిగచ్ఛతోమమమార్గేఏవంవృక్షాదయోభవంతు- వానరాణాంవిశ్రమాద్యర్థమితిశేషః॥ ౧౮॥ ౨౦॥ శుష్కా
శ్చేతి॥ యోజనాస్త్రీణి-సుపాంసులుగిత్యాదినాపూర్వసవర్ణాదేశః॥ ౨౧॥ తతఇతి॥ తేఉపాశ్నంతీతి-తేస్వర్గజితోయథాతేస్వర్గజితఇవ-
ప్రహృష్టాఃప్లవగర్షభాఇతితచ్ఛబ్దద్వయస్యనిర్వాహః॥ తి॥ జయంతీతిజితః స్వర్గస్యజితః స్వర్గజితః ॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- సప్తవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀
తి॥ అయోధ్యాంత్వితి॥ సమాలోక్యభరద్వాజాశ్రమేవిమానాదవతరణసమయఇతిభావః- సుగ్రీవాదీనాంసమ్యక్ శిష్టాచారప్రదర్శనాయసుహృష్ట

ఇత్యుక్త్వా హనుమంతము వాచ ప్లవగోత్తమం ॥౧॥ జానీహి కచ్చిత్కుశలీ జనో నృపతిమందిరే ॥౧½॥ శృంగిబేరపురం ప్రా
ప్య గుహం గహనగోచరం॥ నిషాదాధిపతిం బ్రూహి కుశలం వచనాన్మమ ॥౨½॥ శ్రుత్వా తు మాం కుశలినమరోగం విగతజ్వ
రం॥ భవిష్యతి గుహః ప్రీతస్స మమాత్మసమస్సఖా ॥ ౩½॥ అయోధ్యాయాశ్చ తే మార్గం ప్రవృత్తిం భరతస్య చ॥ నివేదయి
ష్యతి ప్రీతో నిషాదాధిపతిర్గుహః॥౪½॥ భరతస్తు త్వయా వాచ్యః కుశలం వచనాన్మమ। సిద్ధార్థం శంస మాం తస్మై సభార్యం
సహలక్ష్మణం॥౫½॥ హరణం చాపి వైదేహ్యా రావణేన బలీయసా। సుగ్రీవేణ చ సంసర్గం వాలినశ్చ వధం రణే । మైథిల్యన్వే
షణం చైవ యథా చాధిగతా త్వయా ॥ లంఘయిత్వా మహాతోయమాపగాపతిమవ్యయం। ఉపయానం సముద్రస్య సాగర
స్య చ దర్శనం॥ యథా చ కారితస్సేతూ రావణశ్చ యథా హతః। వరదానం మహేంద్రేణ బ్రహ్మణా వరుణేన చ॥ మహాదేవ
ప్రసాదాచ్చ పిత్రా మమ సమాగమం। ఉపయాతం చ మాం సౌమ్య భరతస్య నివేదయ ॥ సహ రాక్షసరాజేన హరీణాం
ప్రవరేణ చ ॥౧౦½॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా యమాకారం భజతే భరతస్తదా॥ స చ తే వేదితవ్యస్స్యాత్సర్వం యచ్చాపి మాం ప్రతి॥
౧౧½॥ జిత్వా శత్రుగణాన్రామః ప్రాప్య చానుత్తమం యశః॥ ఉపయాతి సమృద్ధార్థస్సహ మిత్రైర్మహాబలైః । జ్ఞే
యాశ్చ సర్వే వృత్తాంతా భరతస్యేంగితాని చ। తత్త్వేన ముఖవర్ణేన దృష్ట్యా వ్యాభాషణేన చ॥౧౩½॥ సర్వకామసమృద్ధం హి
హస్త్యశ్వరథసంకులం॥ పితృపైతామహం రాజ్యం కస్య నావర్తయేన్మనః ॥ ౧౪½ ॥ సంగత్యా భరతశ్శ్రీమాన్ రాజ్యా

వింశత్యుత్తరశతతమే. అయోధ్యాం త్వితి॥ అర్థమేకం వాక్యం॥ సమాలోక్య- సమాలోచ్యేత్యర్థః- ఆశ్రమస్థస్య తదవలోకనాసంభవాత్. చింతయామాస- కర్తవ్యమితి శేషః॥½॥౧॥ జానీహీత్యర్థం॥ నృపతిమందిరే జనః మాత్రాదిః॥౧½॥ శృంగిబేరేతి॥ గహనగోచరం వనచారిణం॥౨½॥ విగతజ్వరం- మద్విశ్లేష చింతాజ్వరరహితం యథా తథేతి భవిష్యతీతి క్రియావిశేషణం- ఆత్మసమః- హీనజాతిమనపేక్ష్య ప్రేమాతిశయేన గుహమిక్ష్వాకుకులీనమమన్యత॥ ౩½॥ అయోధ్యాయాశ్చేతి॥ ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం॥౪½॥ భరతస్త్వితి॥ సిద్ధార్థం నిర్వ్యూఢపితృవచనపరిపాలనరూపప్రయోజనం॥౫½॥ హరణమిత్యాదిశ్లోకపంచకమేకాన్వయం॥ రణే సుగ్రీవవాలినోర్యుద్ధే వాలినో వధ ఇత్యర్థః- యథా చేతి- మహాతోయం అవ్యయం ఆపగాపతిం లంఘయిత్వా త్వయా సీతా యథా అధిగతా తథా శంసేత్యన్వయః. సముద్రస్యోపయానం- సముద్రం ప్రతిగమనమిత్యర్థః- సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ- సమీపయానం వా- సాగరస్య సముద్రరాజస్య. బ్రహ్మణా వరుణేన చేతి సహార్థే తృతీయా- అనేన మహేంద్రేణ వానరసముత్థాపనరూపవరదానే బ్రహ్మాద్యనుమతిరస్తీతి ద్యోతితం - పిత్రా మమ సమాగమమిత్యేతదంతస్య శంసేతి పూర్వేణ సంబంధః- ఉపయాతమితి- అన్యథా చతుర్థ్యామేవ చతుర్దశవర్షాతిక్రమాత్ సోఽగ్నిం ప్రవిశేదితి భావః- సౌమ్యేత్యనేన ముదం ముదం కథయ- అన్యథా హఠాన్మదాగమనశ్రవణే హర్షస్య ఉన్మత్తో భవేదితి భావః॥౧౦½॥ త్వమేవ రాజ్యం పాలయేతి మయోక్తే భరతస్తదంగీకరోతి న వేతి తదాకారస్త్వయా జ్ఞాతవ్య ఇత్యాహ- ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి॥ ఏతత్ ఉపయానం- ఆకారం ముఖప్రసాదాదికం- మాం ప్రతి యత్ ఇంగితచేష్టాదికం॥౧౧½॥ జిత్వా శత్రుగణానిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఏతచ్ఛ్లోకాంతే ఇత్యుక్త్వేత్యధ్యాహర్తవ్యం- జ్ఞేయా ఇతి శ్లోకేన పూర్వోక్తమేవ విశేష్యతే- తత్త్వేనేత్యస్య జ్ఞేయా ఇత్యనేన సంబంధః - అత్రాపి పూర్వవద్రాజ్యం పాలయేతి మదుక్తిం భరతః కిమంగీకరోతీతి పరీక్షస్వేతి భావః - అన్యథా భరతప్రకృతేః రామప్రకృతేశ్చ విరుద్ధం స్యాత్ - యావేవ మూచతుః - న సర్వే భ్రాతరస్తాత భవంతి భరతోపమా ఇతి- యావన్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ.. శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతిర్భవిష్యతీతి చ॥౧౩½॥ నను కిం పరీక్షణీయం సర్వస్యాపి రాజ్యాధిపత్యకాంక్షీత్వాదిత్యాశంక్యాహ- సర్వేతి॥ పితృపితామహశబ్దః కులపరంపరోపలక్షకః- పితృపితామహేభ్య ఆగతం- ఉత్తరపదవృద్ధిరార్షః- నావర్తయేత్ నాకర్షేత్- కస్య- భరతాదన్యస్యాప్యేవేత్యర్థః॥౧౪½॥ ఏవం భరతేంగితే జ్ఞాతే తేన కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ- సంగత్యేతి॥ సంగత్యా- అస్మత్సంగత్యా యద్యపి పూర్వం సర్వాత్మనా న రాజ్యపాలనమంగీకరోమీత్యుక్తం - తథాపి చతుర్దశవర్షపర్యంతం మద్విరహాతుర

రూపతదాకారజ్ఞానాయ న పూర్వం హనుమత్ప్రేషణం- అత ఏవ పాద్మే పంచమ్యామేవ విసృష్టహనుమత్ప్రవేశసమయే భరతవర్ణనమేవం కృతం- అగ్నిప్రవేశస్యోద్యోగకాలే భ్రాతురనాగమాత్। న్యవేదయత్తదా తస్మై శ్రీరామాగమనోత్సవమితి ॥౧½॥ శృంగిబేరేతి॥ గహనగోచరం వనగోచరం కుశలం మదీయం - మమ వచనాద్బ్రూహీతి సంబంధః॥౨॥ ఆత్మసమః స్వసదృశః తత్త్వజ్ఞత్వాత్ ॥౪½॥ భరత ఇతి॥ సిద్ధార్థం- నిర్వ్యూఢపితృవచనపరిపాలనరూపప్రయోజనం ॥౫½ ॥ హరణమిత్యాది ॥ యథా చాధిగతా - అస్ఖలితవ్రతా యథా దృష్టేత్యర్థః - ఉపయానం వానరసేనయా సహగమనం- సాగరస్య దివ్యరూపధారిణో దర్శనం- వరదానమితి బ్రహ్మణా వరుణేన చేతి సహార్థే తృతీయా- వరః వానరసముత్థానరూపః- అతః బ్రహ్మవరుణయోరపి వరదానకర్తృత్వాభిధానాత్ - వరదానకాలే బ్రహ్మాద్యనుమత్యా మహేంద్రో వరం ప్రాదాదిత్యవగమ్యతే ॥౧౦½ ॥ ఏతదితి॥ యమాకారం భజతే ఆనందసూచకం- తే త్వయా॥౧౧½॥ జిత్వేత్యాది॥ జ్ఞేయా ఇతి- తత్త్వేన యాథార్థ్యేన వృత్తాంతా జ్ఞేయా ఇతి సంబంధః ॥ ౧౩½ ॥ త్వయి తాదృశసౌహృదవతో భరతస్య భావపరీక్షణం న కర్తవ్యమిత్యాశంక్య తాదృశానామపి హృదయస్య ప్రాయశో రాజ్యశ్రియా ఆకర్షణసంభావనాస్త్యేవేత్యాహ- సర్వకామేతి॥ పితృపైతామహం- పితృపితామహేభ్య ఆగతం- నావర్తయేత్- నాకర్షేత్ ॥౧౪½॥ తస్య రాజ్యకాంక్షా చే

ర్థీ చేత్స్వయంభవేత్ ॥ ప్రశాస్తు వసుధాం కృత్స్నా మఖిలాం రఘునందనః ॥౧౫॥ తస్య బుద్ధిం చ విజ్ఞాయ వ్యవసాయం చ
వానర ॥ యావన్న దూరం యాతాస్స్మ క్షిప్రమాగంతుమర్హసి ॥ ౧౬ ॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టో హనుమాన్ మారుతాత్మజః ॥
మానుషం ధారయన్ రూపమయోధ్యాం త్వరితో యయౌ ॥౧౭॥ అథోత్పపాత వేగేన హనుమాన్ మారుతాత్మజః ॥ గరు
త్మానివ వేగేన జిఘృక్షన్ భుజగోత్తమమ్ ॥ ౧౮॥ లంఘయిత్వా పితృపథం భుజగేంద్రాలయం శుభమ్ ॥ గంగాయమునయో
ర్మధ్యం సన్నిపాతమతీత్య చ । శృంగిబేరపురం ప్రాప్య గుహమాసాద్య వీర్యవాన్ ॥ స వాచా శుభయా హృష్టో హనుమా
నిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౦॥ సఖా తు తవ కాకుత్స్థో రామస్సత్యపరాక్రమః ॥ సహసీతస్ససౌమిత్రిస్స త్వాం కుశలమబ్రవీత్ ॥
౨౧॥ పంచమీమద్య రజనీముషిత్వా వచనాన్మునేః ॥ భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞాతం ద్రక్ష్యస్యద్యైవ రాఘవమ్ ॥౨౨॥ ఏవముక్త్వా
మహాతేజాస్సంప్రహృష్టతనూరుహః ॥ ఉత్పపాత మహావేగో వేగవానవిచారయన్ ॥ ౨౩॥ సోఽపశ్యద్రామతీర్థం
చ నదీం వాలుకినీం తథా ॥ గోమతీం తాం చ సోఽపశ్యత్ భీమం సాలవనం తథా । ప్రజాశ్చ బహుసాహస్రాస్స్ఫీతాన్ జనపదా
నపి ॥౨౫॥ స గత్వా దూరమధ్వానం త్వరితః కపికుంజరః ॥ ఆససాద ద్రుమాన్ ఫుల్లాన్ నందిగ్రామసమీపగాన్ ॥ స్త్రీభి
స్సపుత్రైర్వృద్ధైశ్చ రమమాణైరలంకృతాన్ । సురాధిపస్యోపవనే యథా చైత్రరథే ద్రుమాన్ ॥ ౨౬ ॥ క్రోశమాత్రే త్వ
యోధ్యాయాశ్చీరకృష్ణాజినాంబరమ్ । దదర్శ భరతం దీనం కృశమాశ్రమవాసినమ్ ॥ జటిలం మలదిగ్ధాంగం భ్రాతృవ్యసన
కర్శితమ్ । ఫలమూలాశినం దాంతం తాపసం ధర్మచారిణమ్ ॥ సమున్నతజటాభారం వల్కలాజినవాససమ్ ॥ నియతం భావితా

తయా మద్దర్శనజహర్షప్రకర్షాతిరేకేణ త్వమభిషిక్తో భవేతి మదుక్తిమంగీకరిష్యతి కిమితి భావః ॥ భరతః మత్ప్రీత్యర్థం పూర్వం రాజ్యభార
మంగీకృతవాన్ ఖలు - స్వయం శ్రీమాన్ స్వాభావిక పారతంత్ర్యశ్రీమాన్ భవేదిత్యాశంసాయాం లిఙ్ - ప్రశాస్తు వసుధాం కృత్స్నా - తాతో
మదభిషేకసంభ్రమం న లబ్ధవాన్ - అహం తు భరతాభిషేకమహోత్సవమనుభవేయమ్ - అత ఏవ హ్యయోధ్యాకాండే పి శైనైరాగామసాపేక్షు ఇ
త్యుక్తమ్- భరతాభిషేకదర్శనసాపేక్ష ఇత్యర్థః- అఖిలాం ఖిలరహితామ్ - సమృద్ధజనామిత్యర్థః. కథమసౌ భరణక్షమ ఇత్యత్రాహ- రఘు
నందన ఇతి- త్రైలోక్య భరణక్షమకులోద్భూత ఇత్యర్థః ॥ రామానుజీయమ్ ॥ సంగత్యా అనత్యా ॥ ౧౫॥ తస్యేతి ॥ బుద్ధిం మత్సన్నిధానే కథం
చిద్రాజ్యమంగీకరిష్యతీతి బుద్ధిమ్ - వ్యవసాయం సర్వాత్మనా నాంగీకరిష్యతీతి వ్యవసాయం చ - జ్ఞాత్వా- అంగీకరిష్యతి చేదస్మాద్దేశాద్యావద్దూ
రం న యాతాస్స్మ తావదాగంతుమర్హసి- అన్యథా నాగచ్ఛేతి భావః- అత ఏవ హనుమాన్ పశ్చాత్ వ్యవసాయం జ్ఞాత్వా నాగతవానితి జ్ఞేయమ్- కేచి
త్తు భరతభావజ్ఞోఽపి రామస్సర్వాత్మనా సురక్తోఽపి రాజ్ఞా పరీక్షణీయ ఇతి లోకే రాజనీతిప్రవర్తనాయైవమతిశంకావచనముక్తవాన్ - వస్తుతః స్వస్య
ఝటితి గమనే భరతస్య హర్ష ఉన్మత్తకో భవేదితి తస్మాత్ప్రత్యాయ హనుమంతం ప్రేషితవాన్ - తదాశయజ్ఞో హనుమానపి రామాగమనముక్త్వా
భరతేన సహైవాగతవానిత్యాహుః ॥౧౬॥ ఇతీతి ॥ ప్రతిసమాదిష్టః ప్రతికూలం సమాదిష్టః- అహృదయం సమాదిష్ట ఇత్యర్థః- యయౌ యాతుముద్యు
క్తః ॥౧౭॥ అథేతి ॥ అథ ఉద్యోగానంతరం- వేగేన జిఘృక్షన్నివేత్యన్వయః ॥౧౮॥ లంఘయిత్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ పితృపథం స్వాపి
తృపథం - వాయుమార్గమిత్యర్థః- భుజగేంద్రాలయమితి గంగాయమునాసంగమవిశేషణమ్ ॥౨౦॥ ౨౧॥ పంచమీమితి ॥ పంచమీం పంచమీసంబం
ధినీమ్. అద్య రజనీం ఏతాం రజనీం- ఉషిత్వా- నిర్గతమితి శేషః- భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞాతం- ప్రాప్తమితి శేషః- అద్యైవ అచిరేణైవ ॥౨౨॥ ఏవమితి ॥
సంప్రహృష్టతనూరుహః- సకలలోకానందకారి రామప్రత్యాగమనం మయా శ్రావయితవ్యం లబ్ధమిత్యస్మాద్ధేతోరితి భావః- మహావేగః మహావేగ
స్వభావః- వేగవాన్ తాదాత్త్విక వేగవాన్ - అవిచారయన్ - మార్గస్థవనగిరినదీసౌందర్యాదికమగణయన్నితి భావః ॥౨౩॥ సోఽపశ్యదిత్యాది
సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యమ్ ॥ రామతీర్థం పరశురామతీర్థమ్- తాన్ ప్రసిద్ధాన్- ప్రజాః కోసలజనపదస్థాః ॥౨౫॥ స గత్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకా
న్వయః ॥ ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్- స్త్రీభిస్సపుత్రైర్వృద్ధైశ్చ స్త్రీబాలవృద్ధాదివిశేషేణ సర్వేషామానందకరత్వాదితి భావః సురాధిపస్య- ఉపవనే నందన
వనే చైత్రరథే చ- స్థితాన్ ద్రుమాన్ యథా తత్సదృశానిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ క్రోశమాత్రే త్విత్యాది శ్లోకపంచకమేకాన్వయః ॥ క్రోశమాత్రే ఘ
టికాద్వయమాత్రే - ఘటికాద్వయగంతవ్యభూమౌ - క్రోశలక్షణముక్తం జ్యోతిషదర్పణే- యవోదరైరంగుళమష్టసంఖ్యైర్హస్తోఽంగులైః షడ్గుణితైశ్చతుర్భిః । హస్తైశ్చతుర్భిర్భవతీహ దండః క్రోశస్సహస్రద్వితయేన తేషామితి ॥ దీనం రామాదర్శనేన- దాంతం బహిరింద్రియ నిగ్ర

త్యంగీకరిష్యసీత్యాశంక్య తమేవ స్థాపయామీత్యాహ- సంగత్యేతి ॥ సంగత్యా చిరకాలపరిచయేన రాజ్యేనార్థీ భవేత్ తర్హి వసుధాం ప్రశాస్త్విత్యన్వయః ॥౧౫॥
థః ॥౧౮॥ లంఘయిత్వేత్యాది ॥ పితృపథం వాయుపథమ్- విహగేంద్రాలయం పక్షీంద్రాణాం సంచారస్థానమ్ - మధ్యం మార్గమధ్యస్థితమ్- గంగాయ
మునయోస్సన్నిపాతం ప్రయాగమ్ ॥ ౨౧॥ పంచమీమితి ॥ పంచమీం పంచమీసంబంధినీమ్- అద్య రజనీం ఏతాం రజనీముషిత్వా- ప్రాప్తో భరద్వా
జాభ్యనుజ్ఞాతం సమాయాంతం రామమ్- అద్యైవ అచిరేణైవ పశ్యసీత్యర్థః ॥ ౨౨॥ ఏవమితి ॥ సంప్రహృష్టతనూరుహః సకలజగదానందకారి
రఘునాథప్రత్యాగమనం మయా శ్రావయితవ్యమిత్యస్మాద్ధేతోరితి భావః. అవిచారయన్ - అశ్రాంతమితి శేషః ॥౨౫॥ స గత్వేత్యాది శ్లోక

త్మానం బ్రహ్మర్షిసమతేజసం ॥ పాదుకే తే పురస్కృత్య శాసంతం వై వసుంధరాం । చాతుర్వర్ణ్యస్య లోకస్య త్రా
తారం సర్వతో భయాత్ ॥ ఉపస్థితమమాత్యైశ్చ శుచిభిశ్చ పురోహితైః । బలముఖ్యైశ్చ యుక్తైశ్చ కాషాయాంబరధా
రిభిః ॥ ౩౨ ॥ న హి తే రాజపుత్రం తం చీరకృష్ణాజినాంబరం । పరిభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సలం ॥ ౩౩ ॥ తం ధర్మ
మివ ధర్మజ్ఞం దేహవంతమివాపరం । ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం హనుమాన్ మారుతాత్మజః ॥ ౩౪ ॥ వసంతం దండకారణ్యే
యం త్వం చీరజటాధరం । అనుశోచసి కాకుత్స్థం స త్వాం కుశలమబ్రవీత్ ॥ ౩౫ ॥ ప్రియమాఖ్యామి తే దేవ శోకం త్యక్ష్యసి
దారుణం । అస్మిన్ముహూర్తే భ్రాత్రా త్వం రామేణ సహ సంగతః ॥ ౩౬ ॥ నిహత్య రావణం రామః ప్రతిలభ్య చ మైథి
లీం । ఉపయాతి సమృద్ధార్థః సహ మిత్రైర్మహాబలైః ॥ ౩౭ ॥ లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా వైదేహీ చ యశస్వినీ । సీతా సమగ్రా
రామేణ మహేంద్రేణ యథా శచీ ॥ ౩౮ ॥ ఏవముక్తో హనుమతా భరతో భ్రాతృవత్సలః । పపాత సహసా హృష్టో హర్షా
న్మోహం జగామ హ ॥ ౩౯ ॥ తతో ముహూర్తాదుత్థాయ ప్రత్యాశ్వస్య చ రాఘవః । హనుమంతమువాచేదం భరతః
ప్రియవాదినం ॥ ౪౦ ॥ అశోకజైః ప్రీతిమయైః కపిమాలింగ్య సంభ్రమాత్ । సిషేచ భరతః శ్రీమాన్ విపులైరస్ర
బిందుభిః ॥ ౪౧ ॥ దేవో వా మానుషో వా త్వమనుక్రోశాదిహాగతః । ప్రియాఖ్యానస్య తే సౌమ్య దదామి బ్రువతః ప్రి
యం ॥ గవాం శతసహస్రం చ గ్రామాణాం చ శతం పరం । సకుండలాః శుభాచారా భార్యాః కన్యాశ్చ షోడశ ॥ హే
మవర్ణాః సునాసోరూః శశిసౌమ్యాననాః స్త్రియః । సర్వాభరణసంపన్నాః సంపన్నాః కులజాతిభిః ॥ ౪౪ ॥ నిశమ్య
రామాగమనం నృపాత్మజః కపిప్రవీరస్య తదద్భుతోపమం । ప్రహర్షితో రామదిదృక్షయాభవత్ పునశ్చ హర్షాదిదమ

హర్షశాలినం - సమున్నతజటాభారమితి - పూర్వం జటావత్త్వోక్తిః - అత్ర తద్భారస్య సమున్నతత్వోక్తిరితి వైషమ్యం - వల్కలాజినవాససమిత్యు
త్తరీయోక్తిః - అతశ్చీరకృష్ణాజినాంబరమిత్యనేన న పునరుక్తిః - నియతం నియతవాచం - భావితాత్మానం ధ్యాతాత్మానమితి మనోనియమోక్తిః - తే
పూర్వం రామేణ దత్తే చాతుర్వర్ణ్యస్య చతుర్వర్ణరూపస్య - స్వార్థే ష్యఞ్. లోకస్య జనస్య - యుక్తైః సన్నద్ధైః - యోగస్సన్నహనోపాయధ్యాన
సంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ తి ॥ బలముఖ్యైః బలాధ్యక్షైః కాషాయాంబరధారిభిః - యథా రాజా తథా ప్రజా ఇతి న్యాయాదితి భావః ॥ ౩౨ ॥ భ్రా
తృవియోగాద్భరతస్య వల్కలాదిధారణమస్తు - అమాత్యానాం తత్ కిన్నిమిత్తమిత్యాశంక్య తత్ర కారణమాహ - న హీతి ॥ రాజపుత్రం భరతం పరివర్జ
యిత్వా - భోక్తుం సమీచీనవస్త్రాభరణాదీన్యనుభవితుం న వ్యవస్యంతి వ్యవసాయం న కుర్వంతి - అపపరీ వర్జనే ఇతి పరేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - ఆ
చార్యాః ప్రాహుః - పరి పరితో వర్తమానా అపి పౌరాః - భరతం - భోక్తుం అనుభవితుం ద్రష్టుమితి యావత్ - న వ్యవస్యంతి వ్యవసాయం న కుర్వంతి - త
ద్దర్శనేన నిరాశా భవంతీత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ రాజపుత్రమితి - రామవిరహానంతరక్షణే మృతస్య పుత్రః ఖల్వయం - అద్య రామానాగమనే కిమయ
మస్మాభిర్లభ్యత ఇతి భావః - హేత్వంతరమాహ - ధర్మవత్సలం ధర్మార్థతయా స్వాత్మత్యాగే పితృసదృశమిత్యర్థః - చతుర్దశేవర్షే
పూర్ణే౽పి రామాగమనాదర్శనాత్ ప్రాణత్యాగే వ్యవసితం భరతమాలోకయతాం పౌరాణాం ఖేదాతిశయో౽నేన శ్లోకేన సూచ్యతే ॥ ౩౩ ॥ త
మితి ॥ దేహవంతమపరం ధర్మమివ స్థితం - ద్వితీయ ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ప్రియమితి ॥ సంగతః - భవిష్యసీతి శేషః - అత్రాపరిచి
తత్వాత్ భరతం హనుమాన్నావందత - యద్వా ప్రాంజలిరితి పదం వందనపూర్వకాంజలిపరం - అథ వా భరతదశాదర్శనేన ప్రియాఖ్యానేచ్ఛుః
విలంబే౽పి ప్రాణహానిశంకయా సతి కుడ్యే ఇతి న్యాయేన వందనోద్దేశ్యవస్తుని శీర్యమాణే కిం వందనేనేతి తదుజ్జీవకం ప్రియాఖ్యానమేవాకరోత్ - య
ద్వా - తద్దశాదర్శనేన స్వరూపం విసస్మార ॥ ౩౬ ॥ నిహత్యేతి ॥ సమృద్ధార్థః సంపూర్ణమనోరథః ॥ ౩౭ ॥ లక్ష్మణశ్చేతి ॥ సమగ్రా సంపూర్ణమనో
రథా - ఉపయాతీతి శేషః ॥ ౩౮ ॥ ఏవమితి ॥ హృష్టః పపాత హర్షాన్మోహం జగామ హేత్యనేన వార్తాశ్రవణమాత్రేణైతాదృశావస్థా భరతే ఝటి
తి రామాగమనే కావస్థా భవేదితి ఋషిర్విస్మయతే ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ అశోకజైరితి ॥ భరతః కపిమాలింగ్య - అశోకజైః శోకజభిన్నైః - ప్రీతిమయైః ఆనంద
జైరిత్యర్థః - విపులైః గురుభిః ॥ ౪౧ ॥ దేవో వేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ పరిగృహీతమనుష్యదేహో౽పి హనుమతి తేజోవిశేషాత్ సంశ
యః - అనుక్రోశాత్ దయయా - ప్రియం బ్రువతస్తే - ప్రియాఖ్యానస్య ప్రియవచనస్య - పారితోషికత్వేన గవాదికం దదామి - భార్యాః భర
ణార్హాః - కన్యాః అనూఢాః స్త్రియః ॥ ౪౪ ॥ నిశమ్యేతి ॥ రామదిదృక్షయా ఉపలక్షితో భరతః - అద్భుతా ఉపమా యస్య తత్ అద్భుతోపమం -
నిరుపమమిత్యర్థః - తదాగమనం - కపిప్రవీరస్య కపిప్రవరాత్ - నిశమ్య - నటస్య శృణోతీతివత్ షష్ఠీ - ప్రహర్షితో౽భవత్ ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీ

ద్వయమేకం వాక్యం ॥ సురాధిపస్యోపవనేన నందనేన - చైత్రరథం కుబేరోద్యానం ॥ ౩౨ ॥ భ్రాతృవియోగాద్భరతస్య - వల్కలాదిధారణమస్తు - అమా
త్యాదీనాం తు కిన్నిమిత్తమిత్యాశంక్య తత్ర కారణమాహ ॥ న హీతి ॥ అమాత్యాదయః - ధర్మవత్సలాః పౌరాః - తేన - రాజపుత్రం భరతం - పరిభోక్తుం - పరి
త్యజ్య - నాథేన - భరతం వర్జయిత్వా భోక్తుం న వ్యవస్యంతీత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ తమితి ॥ ద్వితీయ ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౩౫ ॥ ప్రియమితి ॥ రామేణ సహ
సంగతః - సంగతప్రాయః ॥ ౩౬ ॥ ౪౧ ॥ దేవ ఇత్యాది ॥ ప్రియం బ్రువతః - తే త్వత్సంబంధినః ప్రియాఖ్యానస్య ప్రియకథనస్య శతసహస్రసంఖ్యాదిగ
వాదికం దదామీతి సంబంధః ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యా

బ్రవీద్వచః ॥౪౫॥ ఇతిశ్రీమద్యుద్ధకాండే- అష్టావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ************************

బహూనినామవర్షాణిగతస్యసుమహద్వనం। శృణోమ్యహంప్రీతికరంమమ నాథస్యకీర్తనం ॥ కల్యాణీబతగాథేయంలౌకికీప్రతిభాతిమే। ఏతిజీవంతమానందోనరంవర్షశతాదపి ॥౨॥ రాఘవస్యహరీణాంచకథమాసీత్సమాగమః॥ కస్మిన్దేశేకిమాశ్రిత్యతత్త్వమాఖ్యాహిపృచ్ఛతః ॥౩॥ సపృష్టోరాజపుత్రేణబృస్యాంసముపవేశితః । ఆచచక్షేతతస్సర్వంరామస్యచరితంవనే ॥ ౪ ॥ యథాప్రవ్రాజితోరామోమాతుర్దత్తేవరేత్వయ। యథాచపుత్రశోకేనరాజాదశరథోమృతః॥ యథాదూతైస్త్వమానీతస్తూర్ణంరాజగృహాత్ప్రభో । త్వయాయోధ్యాంప్రవిష్టేన యథారాజ్యంనచేప్సితం ॥ చిత్రకూటంగిరింగత్వారాజ్యేనామిత్రకర్శన । నిమంత్రితస్త్వయాభ్రాతాధర్మమాచరతాసతాం॥ స్థితేనరాజ్ఞోవచనేయథారాజ్యంవిసర్జితం । ఆర్యస్యపాదుకేగృహ్యయథాసిపునరాగతః ॥ సర్వమేతన్మహాబాహోయథావద్విదితంతవ । త్వయిప్రతిప్రయాతేతుయద్వృత్తంతన్నిబోధమే ॥ ౯॥ అపయాతేత్వయితదాసముద్భ్రాంతమృగద్విజం । పరిద్యూనమివాత్యర్థంతద్వనంసమపద్యత ॥ ౧౦ ॥ తద్ధస్తిమృదితంఘోరంసింహవ్యాఘ్రమృగాయుతం। ప్రవివేశాథవిజనంసుమహద్దండకావనం ॥౧౧॥ తేషాంపురస్తాద్బలవాన్గచ్ఛతాంగహనేవనే। వినదన్సుమహానాదం విరాధఃప్రత్యదృశ్యత ॥౧౨॥ తముత్క్షిప్యమహానాదమూర్ధ్వబాహుమధోముఖం । నిఖాతేప్రక్షిపంతిస్మ నదంతమివకుంజరం ॥ ౧౩ ॥ తత్కృత్వాదుష్కరంకర్మభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ । సాయాహ్నేశరభంగస్య రమ్యమాశ్రమమీయతుః ॥౧౪॥ శరభంగేదివంప్రాప్తేరామస్సత్యపరాక్రమః । అభివాద్యమునీన్సర్వాన్జనస్థానముపాగమత్ ॥౧౫॥ తతఃపశ్చాచ్ఛూర్పణఖారామపార్శ్వముపాగతా ॥౧౬॥ తతోరామేణసందిష్టోలక్ష్మణస్సహసోత్థితః ॥ ప్రగృహ్యఖడ్గంచిచ్ఛేదకర్ణనాసంమహాబలః ॥ ౧౭ ॥ చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణాం ॥ హతానివసతాతత్రరాఘవేణమహాత్మనా ॥౧౮॥ ఏకేనసహసంగమ్యరణేరామేణసంగతాః॥ అహ్నశ్చతుర్థభాగేననిశ్శేషారాక్షసాఃకృతాః ॥౧౯॥ మహాబలామహావీర్యాస్తపసోవిఘ్నకారిణః॥ నిహతారాఘవేణాజౌదండకారణ్యవాసినః ॥౨౦॥ రా

గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానేయుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁

బహూనీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ బహూనివర్షాణివనంగతస్యేతిసంబంధః -వర్షశతాదపీత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం వర్షశతాత్పరమితిశేషః॥౨॥ రాఘవస్యేతి ॥అత్రవానరసమాగమప్రశ్నేనపూర్వంభరతస్సమాన్యతోవానరసేనాసన్నాహంశ్రుతవానితిగమ్యతే. కిమాశ్రిత్యకింప్రయోజనమవలంబ్య ॥ ౩॥ సఇతి॥బృస్యాంతపస్విసముచితాసనే- వ్రతినామాసనంబృసీత్యమరః॥౪॥ వక్ష్యమాణవృత్తాంతేప్రామాణ్యసిద్ధయేతత్పూర్వవృత్తంసంగ్రహేణానువదతి॥యథేత్యాదినా॥ అత్రయథేత్యస్యయేనప్రకారేణేత్యర్థః - మాతుఃమాత్రే రాజ్యేననిమంత్రితఇత్యన్వయః - అమిత్రకర్శనేత్యనేనరాజ్యకరణసామర్థ్యేస్వస్యసత్యపిజ్యేష్ఠానువృత్త్యర్థంనిమంత్రితఇతిగమ్యతే ॥౯॥ అపయాతఇతి॥సముద్భ్రాంతేతి- అపూర్వపురుషదర్శనేనేతిభావః- పరిద్యూనంపరితప్తం ॥౧౦॥ తదితి॥తత్ప్రసిద్ధం-హస్తిభిఃవనగజైః-మృదితం ॥౧౨॥ తమితి॥నిఖాతేఅవటే.ప్రక్షిపంతిస్మేతిబహువచనేనసీతయాపితత్రకించిత్సాహాయ్యంకృతమితిగమ్యతే ॥౧౩॥౧౪॥ తతఃపశ్చాదిత్యర్థం ॥౧౫॥ తతఇతి॥ కర్ణనాసమిత్యత్రప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ రామానుజీయం ॥ అభివాద్యమునీన్సర్వాన్ జనస్థానముపాగమదిత్యనంతరంతతః పశ్చాచ్ఛూర్పణఖా రామపార్శ్వముపాగతా - తతోరామేణసందిష్టోలక్ష్మణస్సహసోత్థితః - ప్రగృహ్యఖడ్గంచిచ్ఛేద కర్ణనాసంమహాబలఇత్యనంతరంచతుర్దశసహస్రాణీత్యేవంపాఠక్రమోవగంతవ్యః- అన్యథాపాఠేతుఅవివక్షితఃక్రమఇతిద్రష్టవ్యః॥౧౭॥ -చతుర్దశేతి॥ స్పష్టం ॥౧౮॥ ఏకేనేతి॥ సంగతాఃపార్థక్యేనవినాసర్వేరాక్షసాఃపరస్పరంమిళితాస్సంతః-ఏకేనరామేణసహసంగమ్యనిశ్శేషాఃకృతాఇత్యన్వయః- అహ్నశ్చతుర్థభాగేనేత్యత్రఅహ్నశ్చతుర్థోయామః- తస్యభాగఃత్రిపాదఘటికాన్యూనార్ధయామాంశః - తేనఅన్యథాఅర్ధాధికముహూర్తేనేతిపూర్వోక్తవిరోధఃప్రసజ్యేత ॥ ౧౯॥ మహాబలాఇతిశ్లోకేతపసోవిఘ్నకారిణఇత్యుక్త్యారాక్షసహననంతపోవిఘ్నశాంత్య

యాం- అష్టావింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ బహూనీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ బహూనివర్షాణివనంగతస్యమమనాథస్య-ప్రీతికరంకీర్తనంయతఃశృణోమిఅతః- జీవంతంనరంవర్షశతాదపిఆనందఃఏతీత్యేవంరూపాలౌకికీగాథాజనవార్తా - మేమమకల్యాణీసత్యార్థా - ప్రతిభాతీతిసంబంధః॥ ౨॥ రాఘవస్యేతి ॥ రాఘవస్యహరీణాంచకథమాసీత్సమాగమఇత్యనేన - దేవోవామానుషోవేతి- ప్రశ్నస్యానంతరంవానరేంద్రస్యసుగ్రీవస్యసచివోహమితిప్రతివచనంహనుమతాదత్తమిత్యవగంతవ్యం॥౩॥సపృష్టఇతి॥బృస్యాంతపస్విసముచితాసనే॥౯॥ అపయాతేత్వితి॥పరిద్యూనంపరితప్తమివ॥ ౧౨॥తముత్క్షిప్యేతి॥నిఖాతేగర్తే॥౧౮॥ఏకేనేతి॥ అహ్నశ్చతుర్థభాగేనఇదంచయుద్ధస్యమహాదివ్యాపారాపేక్షయేతిజ్ఞేయం- అర్ధాధికముహూర్తేనేత్యారణ్యకాండేభిహితత్వాత్॥ ౨౦॥ తతఇతి॥ బాలామూర్ఖా ॥ ౨౧॥అక్షై

క్షసాశ్చ వినిక్షిప్తాః ఖరశ్చ నిహతో రణే ॥౨౦॥ తతస్తేనార్దితా బాలా రావణం సముపాగతా ॥౨౦½॥ రావణానుచరో
ఘోరో మారీచో నామ రాక్షసః ॥ లోభయామాస వైదేహీం భూత్వా రత్నమయో మృగః ॥౨౧½॥ అథైనమబ్రవీద్రా
మం వైదేహీ గృహ్యతామితి ॥ అహో మనోహరః కాంత ఆశ్రమో నో భవిష్యతి ॥ ౨౨½॥ తతో రామో ధనుష్పాణిర్ధా
వంతమనుధావతి॥ స తం జఘాన ధావంతం శరేణానతపర్వణా ॥౨౩½॥ అథ సౌమ్య దశగ్రీవో మృగం యాతే తు రాఘవే ॥
లక్ష్మణే చాపి నిష్క్రాంతే ప్రవివేశాశ్రమం తదా ॥౨౪½॥ జగ్రాహ తరసా సీతాం గ్రహః ఖే రోహిణీమివ॥ త్రాణకామం
తతో యుద్ధే హత్వా గృధ్రం జటాయుషం ॥౨౫½॥ ప్రగృహ్య సీతాం సహసా జగామాశు స రావణః ॥౨౬॥ తతస్త్వద్భుత
సంకాశాః స్థితాః పర్వతమూర్ధని । సీతాం గృహీత్వా గచ్ఛంతం వానరాః పర్వతోపమాః ॥ దదృశుర్విస్మితాస్తత్ర రా
వణం రాక్షసాధిపం ॥౨౭½॥ ప్రవివేశ తతో లంకాం రావణో లోకరావణః ॥౨౮॥ తాం సువర్ణపరిక్రాంతే శుభే మహ
తి వేశ్మని। ప్రవిశ్య మైథిలీం వాక్యైస్సాంత్వయామాస రావణః ॥ ౨౯ ॥ తృణవద్భాషితం తస్య తం చ నైరృతపుంగవం ।
అచింతయంతీ వైదేహీ అశోకవనికాం గతా ॥౩౦॥ న్యవర్తత తతో రామో మృగం హత్వా మహావనే ॥౩౦½॥ నివర్తమా
నః కాకుత్స్థో దృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యథే ॥ ౩౧ ॥ గృధ్రం హతం తతో దగ్ధ్వా రామః ప్రియసఖం పితుః । మార్గమాణస్తు
వైదేహీం రాఘవస్సహలక్ష్మణః॥ గోదావరీమన్వచరద్వనోద్దేశాంశ్చ పుష్పితాన్॥౩౨½॥ ఆసేదతుర్మహారణ్యే కబం
ధం నామ రాక్షసం ॥ ౩౩ ॥ తతః కబంధవచనాద్రామస్సత్యపరాక్రమః । ఋశ్యమూకం గిరిం గత్వా సుగ్రీవేణ సమా
గతః ॥౩౪॥ తయోస్సమాగమః పూర్వం ప్రీత్యా హార్దో వ్యజాయత ॥ ౩౪½ ॥ భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సుగ్రీవో వాలి
నా పురా ॥ ౩౫ ॥ ఇతరేతరసంవాదాత్ప్రగాఢః ప్రణయస్తయోః ॥ ౩౫½॥ రామస్య బాహువీర్యేణ స్వరాజ్యం ప్రత్య
పాదయత్ ॥ వాలినం సమరే హత్వా మహాకాయం మహాబలం ॥౩౬½॥ సుగ్రీవః స్థాపితో రాజ్యే సహితస్సర్వవానరైః॥
౩౭॥ రామాయ ప్రతిజానీతే రాజపుత్ర్యాశ్చ మార్గణం ॥౩౭½॥ ఆదిష్టా వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా ॥ దశకో
ట్యః ప్లవంగానాం సర్వాః ప్రస్థాపితా దిశః ॥ ౩౮½ ॥ తేషాం నో విప్రకృష్టానాం వింధ్యే పర్వతసత్తమే ॥ భృశం శోకాభిత
ప్తానాం మహాన్కాలోఽత్యవర్తత ॥ ౩౯½॥ భ్రాతా తు గృధ్రరాజస్య సంపాతిర్నామ వీర్యవాన్ ॥ సమాఖ్యాతిస్మ వసతిం

ర్థమితి దర్శితం ॥ ౧౯½ ॥ రాక్షసా ఇత్యర్థం ॥ ౨౦ ॥ తత ఇత్యర్థం ॥ బాలా మూర్ఖా - మూర్ఖేప్యర్భకేపి బాలస్స్యాదిత్యమరః ॥ ౨౦½ ॥ ౨౧½॥
అథైనమితి ॥ ఏనం రామం - గృహ్యతాం మృగ ఇతి శేషః ॥ ౨౨½॥ అథేతి॥ నిష్క్రాంత ఇతి - క్రూరత్వాన్నిష్క్రాంతి కారణానుక్తిః. అత ఏవాహ
కామందకః- ప్రియం పథ్యం చ తథ్యం చ వదేద్ధర్మార్థమేవ చ। అశ్రావ్యమయశస్యం చ పరో క్షేకటుచోత్సృజేదితి॥౨౪½ జగ్రాహేతి॥ తరసా బ
లాత్కారేణ- గ్రహః అంగారక ఇతి యావత్ ॥ ౨౫½॥ ౨౬ ॥ తతస్త్విత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ అద్భుతసంకాశాః అద్భుతాకారాః॥ ౨౭½॥
౨౮॥ తామితి॥ సువర్ణపరిక్రాంతే సువర్ణానులిప్తే॥౨౯॥ తృణవదితి॥ తస్య రావణస్య భాషితం తృణవత్-మత్వేతి శేషః- తం చ నైరృతపుంగవం
అచింతయంతీ వైదేహీ అశోకవనికాం గతా- తత్రైవ స్థితేత్యర్థః॥ ౩౦½॥ నివర్తమాన ఇతి॥ అదృష్ట్వేతిచ్ఛేదః- సీతామితి శేషః- సీతాం గృధ్రం చా
దృష్ట్వా ప్రవివ్యథ ఇత్యన్వయః॥ రామానుజీయం॥ నివర్తమానః కాకుత్స్థో దృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యథే- గృధ్రం హతం తతో దగ్ధ్వా రామః ప్రియసఖం పితు
రితి పాఠః॥ ౩౧॥ గృధ్రమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ తతో వైదేహీం మార్గమాణో రాఘవః పితుః ప్రియసఖం హతం గృధ్రం దగ్ధ్వా- గోదావ
రీం తస్యా వనోద్దేశాంశ్చాన్వచరత్- పుష్పితాని త్యనేన పుష్పలోభేన కిం సీతాత్ర గతేతి మతిర్వ్యజ్యతే॥ ౩౨½॥ ఆసేదతురిత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ రాఘ
వావితి శేషః॥౩౩॥ ౩౪॥ తయోరితి॥ తయోః రామసుగ్రీవయోః- పూర్వం దర్శనాత్ప్రాగేవ- హార్దస్సమాగమః మానసస్సంబంధః- వ్యజా
యత- మనసా పరస్పరం సఖ్యమాచకాంక్షాతే ఇత్యర్థః ॥ ౩౪½॥ సుగ్రీవస్య కుతస్సఖ్యాపేక్షేత్యత్రాహ- భ్రాత్రేతి॥ ౩౫॥ ఇతరేతరేతి॥ ఇతరేతర
సంవాదాత్ అన్యోన్య ప్రయోజనకథనాత్ - ప్రణయః ప్రగాఢః - అతిశయితః అభూత్ ॥ ౩౫½॥ రామస్యేతి॥ అత్ర సుగ్రీవ ఇతి శేషః- సుగ్రీవః
రామస్య బాహువీర్యేణ వాలినం హత్వా స్వరాజ్యం- ప్రత్యపాదయత్ సమపాదయదితి సంబంధః॥౩౬½॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ రాజ్యే స్థాపితస్సుగ్రీవస్సర్వ
వానరైస్సహితోఽభూత్॥ ౩౭॥ రామాయేతి॥ సుగ్రీవ ఇతి శేషః- ప్రతిజానీతే ప్రతిజ్ఞాతవాన్ ॥ ౩౭½॥ ఆదిష్టా ఇతి॥ ఆదిష్టా మార్గణాయాదిష్టాః- దిశః
ప్రస్థాపితాశ్చ ॥ ౩౮½॥ తేషామితి ॥ తేషాం ప్రస్థాపితానాం విప్రకృష్టానాం బహుకాలవిలంబితానాం - యద్వా స్వయం ప్రథాబిలే ప్రవిష్టత

నమితి॥ రామమబ్రవీత్ మృగం దృష్ట్వేతి శేషః॥ తదేవాహ కాంతః అయం మృగో గృహ్యతాం- గ్రహణేన ఆశ్రమో మనోహరో భవిష్యతీతి సంబంధః॥
౨౫½॥ ప్రగృహ్యేతి॥ సహసా బలాత్కారేణ ॥ ౨౯॥ తృణవదితి॥ అచింతయంతీ అగణయంతీ ॥౩౪॥ తయోరితి॥ తయోః రామసుగ్రీవయోః స
మాగమాత్పూర్వం- దర్శనాత్ప్రాగేవ- హార్దః మానససంబంధో వ్యజాయత- మనసా పరస్పరం సఖ్యమాచకాంక్షాతే ఇత్యర్థః॥ ౩౪½॥ సు
గ్రీవస్య రామసఖ్యాపేక్షణే కారణమాహ - భ్రాత్రేతి- యతో వాలినా నిరస్తః- అతస్తయోః ప్రణయ ఆసీదితి శేషః ॥ ౩౭ ॥ రామాయేతి॥ అత్ర క
మోనవివక్షితః- పూర్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్ ॥౩౭½॥ ఆదిష్టా ఇతి॥ ఆదిష్టాః నియుక్తాః- ప్రస్థాపితా ఇతి సంబంధః॥ ౩౮½॥ తేషామితి॥ విప్రకృష్టానాం

సీతాయాం రావణాలయే ॥ ౪౦ ॥ సోఽహం శోకపరీతానాం దుఃఖం తజ్జ్ఞాతినాం నుదన్ ॥ ఆత్మవీర్యం సమాస్థాయ యోజనానాం శతం ప్లుతః ॥ ౪౧ ॥ తత్రాహమేకామద్రాక్షమశోకవనికాం గతామ్ ॥ కౌశేయవస్త్రాం మలినాం నిరానందాం దృఢవ్రతామ్ ॥ ౪౨ ॥ తయా సమేత్య విధివత్పృష్ట్వా సర్వమనిందితామ్। అభిజ్ఞానం చ మే దత్తమర్చిష్మాన్స మహామణిః ॥ ౪౩ ॥ అభిజ్ఞానం మణిం లబ్ధ్వా చరితార్థోఽహమాగతః ॥ ౪౪ ॥ మయా చ పునరాగమ్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । అభిజ్ఞానం మయా దత్తమర్చిష్మాన్స మహామణిః ॥ ౪౫ ॥ శ్రుత్వా తు మైథిలీం హృష్టస్త్వాశశంసే చ జీవితం। జీవితాంతమనుప్రాప్తః పీత్వాఽమృతమివాతురః ॥ ౪౬ ॥ ఉద్యోజయిష్యన్నుద్యోగం దధ్రే కామం వధే మనః। జిఘాంసురివ లోకాంతే సర్వాఀల్లోకాన్విభావసుః ॥ ౪౭ ॥ తతస్సముద్రమాసాద్య నలం సేతుమకారయత్ । అతరత్కపివీరాణాం వాహినీ తేన సేతునా ॥ ౪౮ ॥ ప్రహస్తమవధీన్నీలః కుంభకర్ణం తు రాఘవః । లక్ష్మణో రావణసుతం స్వయం రామస్తు రావణం ॥ ౪౯ ॥ స శక్రేణ సమాగమ్య యమేన వరుణేన చ । మహేశ్వరస్వయంభూభ్యాం తథా దశరథేన చ । తైశ్చ దత్తవరః శ్రీమానృషిభిశ్చ సమాగతః । సురర్షిభిశ్చ కాకుత్స్థో వరాఀల్లేభే పరంతపః ॥ ౫౦ ॥ స తు దత్తవరః ప్రీత్యా వానరైశ్చ సమాగతః । పుష్పకేణ విమానేన కిష్కింధామభ్యుపాగమత్ ॥ ౫౧ ॥ తం గంగాం పునరాసాద్య వసంతం మునిసన్నిధౌ । అవిఘ్నం పుష్యయోగేన శ్వో రామం ద్రష్టుమర్హసి ॥ ౫౨ ॥ తతస్తు సత్యం హనుమద్వచో మహన్నిశమ్య హృష్టో భరతః కృతాంజలిః। ఉవాచ వాణీం మనసః ప్రహర్షిణీం చిరస్య పూర్ణః ఖలు మే మనోరథః ॥ ౫౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే - ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః. *************************

శ్రుత్వా తు పరమానందం భరతస్సత్యవిక్రమః। హృష్టమాజ్ఞాపయామాస శత్రుఘ్నం పరవీరహా ॥ దైవతాని చ సర్వాణి చైత్యాని నగరస్య చ । సుగంధమాల్యైర్వాదిత్రైరర్చంతు శుచయో నరాః ॥ ౨ ॥ సూతాః స్తుతిపురాణజ్ఞాస్సర్వే వైతాలికాస్తథా । సర్వే వాదిత్రకుశలా గణికాశ్చాపి సంఘశః ॥ అభినిర్యాంతు రామస్య ద్రష్టుం శశినిభం ముఖం ॥ ౩ ॥ భరతస్య వచశ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా ॥ విష్టీరనేకసాహస్రీ

యోజనానాం శతం గతానాం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ సోఽహమితి ॥ జ్ఞాతినాం తత్కాంతత్వమాపన్నానాం. ప్లుతః సముద్రమితి శేషః ॥ ౪౧ ॥ తత్రాహమితి ॥ తత్ర రావణాలయే ॥ ౪౨ ॥ తయేతి ॥ అనిందితాం సీతాం- సర్వం వృత్తాంతం పృష్ట్వా- ప్రచ్ఛిద్విత్కర్మకః- పృష్ట్వా స్థితాయ మే మహ్యం- సః ప్రసిద్ధః- మహామణిః - అభిజ్ఞానం దత్తం ॥ రామానుజీయం ॥ తయేతి ॥ మే మయా- సమహామణిః- రామదత్తాభిజ్ఞానస్యాంగులీయకరూపత్వేపి తద్వ్యక్తమణిప్రాధాన్యాన్మణిశబ్దప్రయోగః ॥ ౪౩ ॥ అభిజ్ఞానమిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ మయా చేతి ॥ క్రియాభేదాన్మయేతి ద్వయం ప్రయుక్తం ॥ ౪౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ జీవితమాశశంసే- తతః పూర్వం జీవితే నిరాశ స్థిత ఇతి వ్యక్తం- జీవితాంతం ప్రాప్తః ఆతురః అమృతం పీత్వా యథా జీవితమాశాస్తే తథేత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ ఉద్యోజయిష్యన్నితి ॥ ఉద్యోగముద్యోజయిష్యన్ ఉద్యోగం కుర్వన్, ఓదనపాకం పచతీతివత్- విభావసుః అగ్నిః ॥ ౪౭ ॥ తత ఇతి ॥ నలం సేతుమకారయత్ నలేన సేతుమకారయత్ ॥ ౪౮ ॥ ౫౨ ॥ తమితి ॥ పునర్గంగామాసాద్య- మునిసన్నిధౌ భరద్వాజసమీపే - అద్య వసంతం తం అవిఘ్నం యథా భవతి తథా శ్వః పుష్యయోగేన ద్రష్టుమర్హసి - పుష్యయోగలాభార్థం అద్య గంగాతీరే రామస్స్థిత ఇతి భావః ॥ ౫౩ ॥ తత ఇతి ॥ సత్యం అవిరుద్ధం గంగ్యాసత్యత్వేన జ్ఞాతం - మనోరథ ఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ శ్రుత్వేత్యాది ॥ పరమానందం పరమానందకరం- వచ ఇతి శేషః ॥ ౧ ॥ దైవతానీతి । చైత్యాని చతుష్పథమంటపాః అర్చంతు అర్చయంతు ॥ ౨ ॥ సూతా ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సూతాః స్తుతశీలాః- వైతాలికాః వందినః ॥ రామానుజీయం ॥ గణికాశ్చాపి సంఘశ ఇత్యతః పరం రాజదారాస్తథామాత్యాస్సైన్యాస్సేనాగణాంగనాః ॥ బ్రాహ్మణాశ్చ సరాజన్యాశ్శ్రేణీముఖ్యాస్తథా గణాః ॥ అభినిర్యాంతు రామస్య ద్రష్టుం శశినిభం ముఖం- భరతస్య వచశ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా ॥ విష్టీరనేకసాహస్రీశ్చోదయామాస వీర్యవానితి పాఠక్రమః - వ్యత్యయస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౩ ॥

బిలప్రవేశానంతరం నిర్గమమార్గమజానతామిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ సోఽహమితి ॥ జ్ఞాతినామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః ॥ ౪౨ ॥ తయేతి ॥ ఃథివన్ నీతి శాస్త్రోక్తమార్గేణ- మహామణిః- రామదత్తాభిజ్ఞానస్యాంగులీయకత్వేపి- తత్ర ఖచితమణిప్రాధాన్యాన్మణిశబ్దప్రయోగః ॥ ౪౩ ॥ తి ॥ మణిం సీతాసకాశాచ్చూడామణిం లబ్ధ్వేత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ౪౭ ॥ ఉద్యోజయిష్యన్నితి ॥ ఉద్యుజ్య ణిజ చూ నై నేత్యుద్యోగో బలం తదుద్యోజయిష్యన్ ప్రేర్య త్వా హయిష్యన్ ॥ ౪౮ ॥ ౫౨ ॥ తి ॥ తమితి ॥ మునిసన్నిధావద్య వసంతం శ్వో ద్రష్టుమర్హసి- ఆశ్వినశుక్లచతుర్దశ్యాం వసతీతద్వర్షే ఇతి ప్రష్ట్యాం పుష్యస్య సంభవః- పూర్ణిమాయాం పశ్విన్యాం వా పి ఏకర్క్ష ఉదయేన వా ॥ ౫౩ ॥ తత ఇతి ॥ మే మనోరథః పూర్ణ ఇత్యువాచేతి సంబంధః ॥ తి ॥ కృతాంజలిః రామం ప్రతి ఇతి శేషః ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋ శ్రుత్వేతి ॥ పరమానందం పరమానందకరం వచనమితి శేషః ॥ ౧ ॥ తి ॥ దైవతాని కులదైవతాని- నగరస్య చైత్యాని సాక్షాత్ దేవతాయతనాని ॥ ౨ ॥ తి ॥ స్తుతిపురాణజ్ఞా ఇతి సూతలక్షణరూపం సూతవిశేషణం- వైతాలికాః వంశావలికీర్తకాః ॥ ౩ ॥ భరతస్యేత్యాది ॥ విష్టీః-

శ్చ నయామాస వీర్యవాన్ । సమీకురుత నిమ్నాని విషమాణి సమాని చ ॥ స్థలాని చ నిరస్యంతాం నందిగ్రామాదితః పరం । సించంతు పృథివీం కృత్స్నాం హిమశీతేన వారిణా ॥ తతోఽభ్యవకిరంత్వన్యే లాజైః పుష్పైశ్చ సర్వశః । సముచ్ఛ్రితపతాకాస్తు రథ్యాః పురవరోత్తమే ॥ శోభయంతు చ వేశ్మాని సూర్యస్యోదయనం ప్రతి । స్రగ్దామభిర్ముక్తపుష్పైస్సుగంధైః పంచవర్ణకైః ॥ రాజమార్గమసంబాధం కిరంతు శతశో నరాః ॥ ౮ ॥ రాజదారాస్తథామాత్యాస్సైన్యాస్సేనాగణాంగనాః ॥ బ్రాహ్మణాశ్చ సరాజన్యాః శ్రేణీముఖ్యాస్తథా గణాః ॥ ౯ ॥ ధృష్టిర్జయంతో విజయస్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః ॥ అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాపి నిర్యయుః ॥ మత్తైర్నాగసహస్రైశ్చ శాతకుంభవిభూషితైః ॥ ౧౧ ॥ అపరే హేమకక్ష్యాభిస్సగజాభిః కరేణుభిః । నిర్యయుస్తురగాక్రాంతైరథైశ్చ సుమహారథాః ॥ ౧౨ ॥ శక్త్యృష్టిప్రాసహస్తానాం సధ్వజానాం పతాకినాం । తురగాణాం సహస్రైశ్చ ముఖ్యైర్ముఖ్యనరాన్వితైః ॥ పదాతీనాం సహస్రైశ్చ వీరాః పరివృతా యయుః ॥ ౧౩ ॥ తతో యానాన్యుపారూఢాస్సర్వా దశరథస్త్రియః ॥ కౌసల్యాం ప్రముఖే కృత్వా సుమిత్రాం చాపి నిర్యయుః ॥ ౧౪ ॥ కైకేయ్యా సహితాస్సర్వా నందిగ్రామముపాగమన్ ॥ ౧౫ ॥ కృత్స్నం చ నగరం తత్తు నందిగ్రామముపాగమత్ ॥ ౧౬ ॥ అశ్వానాం ఖురశబ్దేన రథనేమిస్వనేన చ ॥ శంఖదుందుభినాదేన సంచచాలేవ మేదినీ ॥ ౧౭ ॥ ద్విజాతిముఖ్యైర్ధర్మాత్మా శ్రేణీముఖ్యైస్సనైగమైః । మాల్యమోదకహస్తైశ్చ మంత్రిభిర్భరతో వృతః । శంఖభేరీనినాదైశ్చ వందిభిశ్చాభివందితః ॥ ఆర్యపాదౌ గృహీత్వా తు శిరసా ధర్మకోవిదః । పాండురం ఛత్రమాదాయ శుక్లమాల్యోపశోభితం ॥ శుక్లే చ వాలవ్యజనే రాజార్హే హేమభూషితే । ఉపవాసకృశో దీనశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః ॥ భ్రాతురాగమనం శ్రుత్వా తత్పూర్వం హర్షమాగతః ॥ ప్రత్యుద్యయౌ తతో రామం మహాత్మా సచివైస్సహ ॥ ౨౧ ॥ సమీక్ష్య భరతో వాక్యమువాచ పవనాత్మజం ॥

భరతస్యేత్యాదిశ్లోకపంచకమేకాన్వయం ॥ విష్టిః భృతిం వినా కర్మకరాః - నందిగ్రామాదితః పరం - అయోధ్యాపర్యంతమిత్యర్థః - అన్యే పురుషాః - హిమవచ్ఛీతేన వారిణా సించంతు - తతః సేచనానంతరం - లాజాదిభిః కిరంతు - రథ్యాః సముచ్ఛ్రితపతాకాః - కుర్వంత్వితి శేషః - సూర్యస్యోదయనం ప్రతి సూర్యస్యోదయమారభ్య. యావత్సూర్యోదయమితి వా - స్రజః మాలికాః - తాసాం దామభిః పఙ్క్తిభిః - ముక్తపుష్పైః అసూత్రబద్ధపద్మకువలయాదిభిశ్చ వేశ్మాని శోభయంతు - సుగంధైః - పంచవర్ణకైః పంచవిధవర్ణద్రవ్యచూర్ణైః - రాజమార్గం కిరంతు - రాజమార్గే వర్ణద్రవ్యచూర్ణైః నానావిధలతాపద్మాదిచిత్రరేఖాః కుర్వంత్విత్యర్థః ॥ రామానుజీయం ॥ విష్టిః భృతిం వినా కర్మకరాః - స్రగ్దామభిః పుష్పమాలాపఙ్క్తిభిః - వేశ్మాని శోభయంతు. సుగంధైః పంచవర్ణకైః ముక్తైః పుష్పైశ్చ రాజమార్గం కిరంత్వితి సంబంధః ॥ ౮ ॥ అథ పశ్యుః పౌరైః రామభక్త్యతిశయేన సర్వేషాం నిర్గమనం దర్శయతి - రాజదారా ఇత్యాదినా ॥ శ్రేణీముఖ్యాః శ్రేణీముఖాః - తథా గణాః - శ్రేణీశ్రేణయ ఇతి యావత్ - అత్ర శ్లోకే నిర్యయురితి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే ॥ ౯ ॥ అమాత్యాన్ విశిష్య దర్శయతి - ధృష్టిరిత్యాదినా సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అత్ర నృపస్యేవ మోగజారూఢా యయురిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ అపర ఇతి ॥ అపరే రాజాంతరంగాః పురుషాః - కరేణుభిర్నిర్యయుః ॥ ౧౨ ॥ శక్తీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ఉక్తవిశేషణానాం తురగాణాం సహస్రైః పదాతీనాం సహస్రైశ్చ పరివృతా వీరా యయుః ॥ రామానుజీయం ॥ నిర్యయుస్తురగాక్రాంతైరథైశ్చ సుమహారథాః ఇత్యస్యానంతరం శక్త్యృష్టిప్రాసహస్తానాం సధ్వజానాం పతాకినాం - తురగాణాం సహస్రైశ్చ ముఖ్యైర్ముఖ్యనరాన్వితైః ॥ పదాతీనాం సహస్రైశ్చ వీరాః పరివృతా యయుః ॥ తతో యానాన్యుపారూఢాస్సర్వా దశరథస్త్రియః ॥ కౌసల్యాం ప్రముఖే కృత్వా సుమిత్రాం చాపి నిర్యయుః - కైకేయ్యా సహితాస్సర్వా నందిగ్రామముపాగమన్ ॥ కృత్స్నం తు నగరం తత్తు నందిగ్రామముపాగమదితి పాఠక్రమః ॥ వ్యత్యయస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే ॥ ౧౪ ॥ కైకేయ్యేతి ॥ అత్ర భరతేనోపేక్షితయాప్యాత్మనః పశ్చాన్నిర్గత్య కైకేయ్యా నందిగ్రామప్రాప్తికాలే సాహిత్యముచ్యతే ॥ ౧౫ ॥ కృత్స్నమిత్యర్థం ॥ అత్ర నగరశబ్దేన తత్రత్యజనా లక్ష్యంతే ॥ ౧౬ ॥ అశ్వానామితి ॥ సంచచాల కంపితేవ ॥ ౧౭ ॥ అథోక్తపరివారైస్సహ భరతస్య నందిగ్రామాన్నిర్గమం దర్శయతి - ద్విజాతిముఖ్యైరిత్యాదిభిస్సార్ధైశ్చతుర్భిః శ్లోకైః ॥ తతో మహాత్మా భరతస్సచివైర్వృతః - ప్రత్యుద్యయావితి వాక్యార్థః - సనైగమైః సవణిగ్భిః - వైదేహకస్సార్థవాహో నైగమో వాణిజో వణిగిత్యమరః - మంత్రిభిః వసిష్ఠాదిభిః - సచివైః సుమంత్రాదిభిః - ఆర్యపాదౌ రామపాదుకే హేమభూషితే హేమదండభూషితే. తత్పూర్వం శ్రవణాదిహర్షమాగతః - శ్రవణాత్పూర్వం తు నాస్య హర్షోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ సమీక్ష్యేత్యర్థం ॥

భృతికరాః ॥ సమీకురుతేతి ॥ స్థలాని అత్యున్నతప్రదేశాన్ ॥ ౮ ॥ తి ॥ రాజదారా మాతరః సైన్యాః రాజభవనాద్బహిః మంతోఽభ్యంతరాః - సేనాగణాః అసివికాంతసేనాభేదాస్తథాంగనాగణాః - శ్రేణీ నానాజాతీయసంఘః ॥ ౯ ॥ తి ॥ ధృష్ట్యాదయోఽష్టమంత్రిణో నిర్యయుః - ఉదయాత్పూర్వం యథోక్తరాజమార్గసత్కారం కృత్వా ప్రాతర్నిర్యయురిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౭ ॥ ద్విజాతిముఖ్యైరిత్యాది ॥ సనైగమైః సవణిగ్భిః * వైదేహకస్సార్థవాహో నైగమో వాణిజో వణిగిత్యమరః * ఆర్యేతి ॥ ఆర్యపాదౌ శ్రీరామస్య పాదుకే * భ్రాతురితి ॥ తత్పూర్వం హర్షమాగత ఇత్యనేన శ్రీరామాగమనశ్రవణాత్పూర్వం హర్షో నాస్తీత్యవగమ్యతే ॥ తి ॥ తత్పూర్వం ఆగమనశ్రవణపూర్వకం ॥ ౨౧ ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ కాపేయా

౨౧½॥కచ్చిన్న ఖలు కాపేయీ సేవ్యతే చలచిత్తతా ॥ నహి పశ్యామి కాకుత్స్థం రామమార్యం పరంతపం । కచ్చిన్న ఖలు
దృశ్యంతే వానరాః కామరూపిణః ॥౨౩॥ అథైవముక్తవచనే హనుమానిదమబ్రవీత్ । అర్థం విజ్ఞాపయన్నేవ భరతం స
త్యవిక్రమం ॥ ౨౪ ॥ సదాఫలాన్ కుసుమితాన్ వృక్షాన్ ప్రాప్య మధుస్రవాన్ । భరద్వాజప్రసాదేన మత్తభ్రమరనా
దితాన్ ॥౨౫॥తస్య చైష వరో దత్తో వాసవేన పరంతప।ససైన్యస్య తథాతిథ్యం కృతం సర్వగుణాన్వితం ॥ ౨౬ ॥ నిస్వనః
శ్రూయతే భీమః ప్రహృష్టానాం వనౌకసాం। మన్యే వానరసేనా సా నదీం తరతి గోమతీం ॥౨౭॥ రజోవర్షం సముద్భూతం
పశ్య వాలుకినీం ప్రతి ॥ ౨౮½॥ మన్యే సాలవనం రమ్యం లోలయంతి ప్లవంగమాః ॥౨౮॥ తదేతద్దృశ్యతే దూరాద్విమలం చం
ద్రసన్నిభం। విమానం పుష్పకం దివ్యం మనసా బ్రహ్మనిర్మితం ॥ రావణం బాంధవైస్సార్ధం హత్వా లబ్ధం మహాత్మనా॥
౨౯½॥తరుణాదిత్యసంకాశం విమానం రామవాహనం।ధనదస్య ప్రసాదేన దివ్యమేతన్మనోజవం॥౩౦½॥ ఏతస్మిన్ భ్రాతరౌ
వీరౌ వైదేహ్యా సహ రాఘవౌ।సుగ్రీవశ్చ మహాతేజా రాక్షసశ్చ విభీషణః ॥౩౧½॥ తతో హర్షసముద్భూతో నిస్వనో దివ
మస్పృశత్।స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం రామోఽయమితి కీర్తితే॥౩౨½॥రథకుంజరవాజిభ్యస్తేఽవతీర్య మహీం గతాః॥ దదృ
శుస్తం విమానస్థం నరాస్సోమమివాంబరే॥౩౩½॥ ప్రాంజలిర్భరతో భూత్వా ప్రహృష్టో రాఘవోన్ముఖః । స్వాగతేన య
థార్థేన తతో రామమపూజయత్॥౩౪½॥ మనసా బ్రహ్మణా సృష్టే విమానే భరతాగ్రజః॥ రరాజ పృథుదీర్ఘాక్షో వజ్రపా
ణిరివాపరః ॥ ౩౫½॥ తతో విమానాగ్రగతం భరతో భ్రాతరం తదా ॥ వవందే ప్రయతో రామం మేరుస్థమివ భాస్కరం॥
౩౬½॥తతో రామాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమానమనుత్తమం॥ హంసయుక్తం మహావేగం నిష్పపాత మహీతలే॥౩౭½॥ఆరోపితో

సమీక్ష్య సమంతాద్రామాగమనం నిరీక్ష్య॥౨౧½॥కచ్చిదిత్యాది సార్ధశ్లోకవిశాన్వయః॥కచ్చిదితి ప్రశ్నే- సేవ్యతే- త్వయేతి శేషః- తత్ర హేతుమా
హ నహీతి - రామస్య దూరాగమనే వినా సీరచారిణః కపయో దృశ్యేరన్- తేషాం కామరూపిత్వేన స్వరూపేణాదర్శనే విరూపాంతరేణ వా దృశ్యే
రన్- తదపి నాస్తీత్యర్థః॥౨౩॥ అథేతి॥ అర్థం విళంబహేతుం-అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే-వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వ
స్తుహేతునివృత్తిష్వితి వైజయంతీ॥౨౪॥ సదేతి॥భరద్వాజప్రసాదేన సదాఫలానితి సంబంధః-ప్రాప్య వానరాః హృష్యంతీతి చ శేషః॥౨౫॥ తస్య చే
తి॥ససైన్యస్య రామస్య వాసవేన ఏష వరో దత్తః అకాలఫలిత్వవరో దత్తః తథా సర్వగుణాన్వితం ఆతిథ్యం మధుస్రవత్వరూపం భరద్వాజేన కృతం
అతో కాలఫలిత్వం మధుస్రవత్వం చ వనస్య యుక్తమిత్యర్థః॥౨౬॥ఏవం విళంబహేతుముక్త్వా సమీపాగమనచిహ్నం దర్శయతి- నిస్వన ఇతి॥ఇదానీం
వానరసేనా గోమతీం నదీం తరతీతి మన్యే-యస్మాత్ భీమో నిస్వన ఇతి భావః॥౨౭॥తతోఽపి సన్నికర్షమాహ- రజ ఇతి॥సముద్ధూతం రజోవర్షం పశ్య
తస్మాద్వాలుకినీం నదీం ప్రతియాతీతి మన్యే॥౨౮½॥క్షిప్రం వానరసేనాయా అనాగమనే హేతుమాహ- మన్య ఇతి॥తస్మాత్తస్యాః విళంబః॥౨౮॥విమా
నం తు దృశ్యత ఇత్యాహ- తదేతదితి॥ పుష్పకం విమానం పుష్పకాఖ్యం విమానం॥౨౯½॥ తరుణేతి॥ దివ్యం మనోజవం తరుణాదిత్యసంకాశం రామవాహన
మేతద్విమానం- ప్రసాదేన ధనదస్య- బ్రహ్మప్రసాదేన ధనదస్య లబ్ధమిత్యర్థః - పరేణ తపసా లేభే యః కుబేరః పితామహాదితి సుందరకాండోక్తేః॥
౩౦½॥ఏతస్మిన్నితి॥ ఆసత ఇతి శేషః ॥౩౩½॥ప్రాంజలిరితి॥యథార్థేన స్వాగతేన- చతుర్దశవర్షపూర్ణే అవశ్యమాగమిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాను
సారిణా స్వాగమనేనేత్యర్థః- అపూజయత్ అశ్లాఘయత్ ॥౩౪½॥౩౬½॥ రామానుజీయం॥ మేరుస్థమివ భాస్కరమిత్యస్యానంతరం తతో రా

కపిసంబంధినీ- చలచిత్తతా న సేవ్యతే కచ్చిన్నాప్యతే కచ్చిత్- త్వయేతి శేషః ॥ తి॥ యావన్న దూరయాతోఽస్మి క్షిప్రమాగంతుమర్హసీతి హనూ
మంతం ప్రతి రామోక్తేర్భరతాయ సర్వాం కథాముక్త్వా పునా రామసమీపం గత్వా రామం ప్రతి భరతవృత్తాంతం నివేద్య పునర్నందిగ్రామం ప్రతి రా
మాజ్ఞయాగతే ఏతద్భరతవచస్తం ప్రతీతి బోధ్యం॥ కాపేయీ కపిస్వభావప్రయుక్తా చలచిత్తతా న సేవ్యతే కచ్చిత్ - నాసక్తిం యు తే కచ్చిత్ మిథ్యా నో
క్త్యా తే కచ్చిదిత్యర్థః॥ కుత ఏవం శంకా తత్రాహ- నహీతి ॥౨౩॥ అథైవముక్త ఇతి ॥ అర్థం- విలంబహేతుం- విజ్ఞాపయన్ -అర్థస్స్యాద్వి
షయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే । వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తిష్వితి వైజయంతీ ॥ తి ॥ ఏవం మిథ్యావాదిత్వాశంకాయాం తన్నివృ
త్తయే అర్థ్యమర్థాదనపేతం విజ్ఞాపయన్నిదమబ్రవీత్ ॥౨౪॥హేతుమేవాహ- సదాఫలానిత్యాది॥తి॥సదాఫలత్వాదివిశిష్టాన్ వృక్షాన్ ప్రాప్య ప్రహృ
ష్టానాం వనౌకసాం భూమౌ నిస్వనః శ్రూయతే అతస్త్వం ప్రయాహీతి శేషః ॥ వృక్షాణాం తథావిధత్వం కుత స్తత్రాహ- భరద్వాజప్రసాదేనేతి॥
౨౫॥తి॥ తేనాపి కథమేవం శక్యం తత్రాహ- తస్య చేతి-భరద్వాజస్య చేత్యర్థః- వాసవేనేతి- తత్తపఃప్రసాదితేనేత్యర్థః॥ యదేవమతః ససై
న్యస్య తవ రామస్య చ భరద్వాజేన సర్వగుణాన్వితమాతిథ్యం కృతం ॥౨౬॥తి॥ యతో ధ్వనిః శ్రూయతే తతః సా సేనా గోమతీం తరతీతి మన్యే ॥౨౭॥
రజ ఇతి॥వాలుకినీం నదీం॥తి॥క్షణానంతరమాహ-రజ ఇతి॥౨౮॥తదేతదితి॥మనసా బ్రహ్మనిర్మితం- విశ్వకర్మణా మనసా బ్రహ్మార్థం నిర్మితం॥
తి॥క్షణోత్తరమాహ-తదేతదితి॥ బ్రహ్మనిర్మితం బ్రహ్మణా స్రష్ట్రా స్వసామర్థ్యాద్విశ్వకర్మణా నిర్మితం ॥౨౯½ ॥ తరుణేతి॥ ఏతద్ధనదస్య ప్రసాదే
న ధనదవిషయేణ ప్రసాదేన - బ్రహ్మణా మనోజవం నిర్మితమిత్యర్థః-యద్వా దివ్యం మనోజవమేతద్విమానం - ప్రసాదేన బ్రహ్మవరప్రసాదేన ధన
దస్య ధనదసంబంధీత్యర్థః- పరేణ తపసా లేభే యః కుబేరః పితామహాదితి సుందరకాండేఽభిహితత్వాత్॥౩౦½॥ ఏతస్మిన్నితి॥ రాక్షసశ్చ విభీషణ ఇ
త్యనంతరం ఆసత ఇతి శేషః॥౩౧½॥౩౩½॥తి॥యథార్థేన స్వాగతేన అన్వర్థేన స్వాగతేనేత్యర్థః-యస్స్వాగమనం పరమకల్యాణం తత్స్వాగతమిత్యర్థా

విమానం తద్భరతస్సత్యవిక్రమః॥ రామమాసాద్య ముదితః పునరేవాభ్యవాదయత్ ॥ ౩౮॥ తం సముత్థాప్య కాకుత్స్థశ్చి
రస్యాక్షిపథం గతం॥ అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే ॥ ౩౯ ॥ తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చాభ్యవాద
యత్॥ అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్ ।౪౦॥ సుగ్రీవం కైకయీపుత్రో జాంబవంతం తథాంగదం ॥ మైం
దం చ ద్వివిదం నీలమృషభం పరిషస్వజే ॥౪౧॥ సుషేణం చ నళం చైవ గవాక్షం గంధమాదనం ॥ శరభం పనసం చైవ భరతః ప
రిషస్వజే ॥౪౨॥ తే కృత్వా మానుషం రూపం వానరాః కామరూపిణః ॥ కుశలం పర్యపృచ్ఛంస్తే ప్రహృష్టా భరతం తదా ॥
౪౩॥ అథాబ్రవీద్రాజపుత్రస్సుగ్రీవం వానరర్షభం॥ పరిష్వజ్య మహాతేజా భరతో ధర్మిణాం వరః ॥ ౪౪ ॥ త్వమస్మా
కం చతుర్ణాం తు భ్రాతా సుగ్రీవ పంచమః॥ సౌహృదాజ్జాయతే మిత్రమపకారోఽరిలక్షణం ॥ ౪౫ ॥ విభీషణం చ భరత
స్సాంత్వం వాక్యమథాబ్రవీత్। దిష్ట్యా త్వయా సహాయేన కృతం కర్మ సుదుష్కరం।౪౬॥ శత్రుఘ్నశ్చ తదా రామమభి
వాద్య సలక్ష్మణం॥ సీతాయాశ్చరణౌ పశ్చాద్వినయాదభ్యవాదయత్ ॥౪౭॥ రామో మాతరమాసాద్య విషణ్ణాం శోకక
ర్శితాం। జగ్రాహ ప్రణతః పాదౌ మనో మాతుః ప్రసాదయన్ ॥౪౮॥ అభివాద్య సుమిత్రాం చ కైకేయీం చ యశస్వినీం ॥
స మాతౄంశ్చ తతస్సర్వాః పురోహితముపాగమత్ ॥ ౪౯ ॥ స్వాగతం తే మహాబాహో కౌసల్యానందవర్ధన॥ ఇతి
ప్రాంజలయస్సర్వే నాగరా రామమబ్రువన్ ॥ ౫౦ ॥ తాన్యంజలిసహస్రాణి ప్రగృహీతాని నాగరైః॥ ఆకోశానీవ ప
ద్మాని దదర్శ భరతాగ్రజః ॥౫౧॥ పాదుకే తే తు రామస్య గృహీత్వా భరతస్స్వయం ॥ చరణాభ్యాం నరేంద్రస్య యోజ
యామాస ధర్మవిత్। అబ్రవీచ్చ తదా రామం భరతస్స కృతాంజలిః ॥౫౩ ॥ ఏతత్తే రక్షితం రాజన్ రాజ్యం నిర్యాతితం మ
యా। అద్య జన్మ కృతార్థం మే సంవృత్తశ్చ మనోరథః। యస్త్వాం పశ్యామి రాజానమయోధ్యాం పునరాగతం ॥ అవేక్ష
తాం భవాన్ కోశం కోష్ఠాగారం పురం బలం॥ భవతస్తేజసా సర్వం కృతం దశగుణం మయా ॥౫౫॥ తథా బ్రువాణం భరతం

మాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమానమనుత్తమం- హంసయుక్తం మహావేగం నిష్పపాత మహీతల ఇతి పాఠః॥ అయం శ్లోకః కేషుచిత్కోశేషు లేఖకప్రమాదా
త్పతితః॥ ౩౭॥ ఆరోపిత ఇతి॥ అత్ర భరతస్యాఙ్కే మానారోపణం సర్వేషాం ప్రదర్శనార్థమితి బోధ్యం॥ ౩౮॥ ౩౯॥ తత ఇతి॥ లక్ష్మణమాసాద్య కృత
నమస్కారం లక్ష్మణమాలింగనేన సంభావ్య- ఇదం చ లక్ష్మణస్య కనిష్ఠత్వాత్- లక్ష్మణేన చికీర్షితో నమస్కారో రామసన్నిధౌ భరతేన ప్రతిషేధిత ఇతి
చాహుః- వైదేహీం చాభ్యవాదయత్- చకారో రామనమస్కారం సముచ్చినోతి- న సంఖ్యే భరతానుజ ఇత్యుక్తేః- సీతామాదాయ గచ్ఛ త్వమగ్రతో
భరతాగ్రజేత్యత్ర బహువ్రీహిరిత్యుక్తం- న చ వైపరీత్యం శంక్యం- పుష్యే జాతస్తు భరతః- సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ ఇతి జన్మక్రమోక్తేః- పాయసప్ర
దానేఽపి చాహే చ ప్రాథమ్యాత్ర పరిహృతం- లక్ష్మణాసాదనానంతరం సీతానమస్కారాభిధానాత్ సీతా తారాదిభిస్సహ రామసమీప ఏవ కించిద
న్యత్ర స్థితేత్యవగమ్యతే ॥ రామానుజీయం॥ లక్ష్మణాసాదనానంతరం దేవీనమస్కారాభిధానాత్- అస్యైషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతా
హ్యహం। గంతుమిచ్ఛే సహాయోధ్యాం రాజధానీం త్వయా సహేతి ప్రార్థితప్రకారేణ తారాదిభిః పరివృతా సతీ రామసమీప ఏవ కించిదన్యత్ర స్థి
తేత్యవగమ్యతే॥౪౦॥ ౪౧॥ త ఇతి॥ మానుషం రూపం కృత్వా- స్థితా ఇతి శేషః॥ ౪౩॥ ౪౪॥ రామ ఇతి॥ మనో మాతుః ప్రసాదయన్నితి- పూ
ర్వం త్వద్వాక్యం నాశ్రౌషమితి త్వయా మనస్తాపో న కార్య ఇత్యేవం ప్రసన్నాం ముకరోదిత్యర్థః॥ ౪౭॥ అభివాద్యేతి॥ యశస్వినీం- రావణజయస్య త
న్మూలత్వాత్- సర్వైః ప్రశస్యమానామిత్యర్థః- పురోహితం వసిష్ఠం- అభివాద్యేత్యనుషజ్యతే -అభివాద్యోపాగమదిత్యన్వయః ॥ రామానుజీ
యం॥ కైకేయ్యా యశస్వినీమితి విశేషణం దేవకార్యహేతుభూతత్వాదృషిః ప్రాయుఙ్క్త॥౪౯॥౫౩॥ ఏతత్త ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వ
యం ॥ హే రాజన్ మయా రక్షితం న్యాసత్వేన పాలితం- ఏతద్రాజ్యం- తే నిర్యాతితం తుభ్యం నివేదితం- కోష్ఠాగారం ధాన్యశాలాం- దశగుణత్వం

మగతిమతేత్యర్థః ॥౩౭॥౩౯॥ తతో లక్ష్మణమితి॥ లక్ష్మణమాసాద్య కృతనమస్కారం లక్ష్మణమాలింగనేన సంభావ్య- వైదేహీం చాభ్యవాదయ
త్ ※ అన్యేద్యుః పాంచజన్యాత్మా కైకేయ్యాం రతోఽభవత్ । తదన్యేద్యుస్సుమిత్రాయామనంతాత్మా చ లక్ష్మణః। సుదర్శనాత్మా శత్రు
ఘ్నో ద్వాజాతౌ యుగపత్ప్రియే ఇతి పార్వతీం ప్రతి శివేనోక్తపాద్మపురాణవచనప్రకారేణ- రామాయణోక్తప్రకారేణ చ- భరతస్య జ్యేష్ఠత్వా
దేవం వ్యాఖ్యానం కృతం- వైదేహీం చేతి- చకారేణ రామనమస్కారం సమువర్తత(త)పరేషు- యద్యపి లక్ష్మణో భరతాత్కనిష్ఠో వయసా స్పష్టం చేదం జ
న్మప్రకరణే తథాపి జ్యేష్ఠానువర్తనేన స్వాపేక్షయాధికగుణత్వేన స్వవ్యవహారేణ జ్యేష్ఠానువృత్తిరేవ కర్తవ్యేతి భరతం ప్రత్యుపదేశదానేన
చ గురుత్వబుద్ధ్యా తస్య నతిరుచితైవ । కించ- కౌసల్యాయై ప్రథమం దత్తపాయసాంశజత్వాల్లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠత్వం- తతో హి కైకేయ్యై పాయసార్ధ
దానం - తదంశజశ్చ శత్రుఘ్న ఇతి స ఏవ భరతాత్కనిష్ఠః- అత ఏవ వైదేహీం చేతి చకారః స్వరసతస్సంగచ్ఛతే- అత ఏవ చ శత్రుఘ్నస్య ప్రదర్శలక్ష్మ
ణనమస్కార ఉపపద్యతే - తయోర్యుగపదుత్పన్నత్వాదిత్యాహుః ॥ ౪౧ ॥ ౪౪॥ త్వమితి ॥ పంచమో భ్రాతా భ్రాతృత్వే హేతుః పంచత్వే సం
ఖ్యాపూరణః- సౌహృదాత్ప్రత్యుపకారాత్ ॥౪౫॥౪౭॥ తి॥ కైకేయీం చ యశస్వినీం- అస్యా మనోవాధ్యేన రాజా నరకాత్తారితః- దే
వా బ్రహ్మర్షయశ్చ పరమం సుఖం ప్రాప్తాః- రామస్య చ యశో జాతమత ఏషా యశస్విన్యేవ ॥౪౯॥౫౦॥ తి॥ ఆకోశాని- కసితాని ॥౫౩॥ ఏతత్తే రక్షిత
మితి॥ తే నిర్యాతితం తుభ్యం నివేదితం ॥౫౫॥ తి॥ విభీషణశ్చ బాష్పం ముమోచ - ఈదృశా అపి భ్రాతరస్సంతీత్యానందేన స్వస్య తద్వైపరీత్య

దృష్ట్వా తం భ్రాతృవత్సలమ్॥ ముముచుర్వానరా బాష్పం రాక్షసశ్చ విభీషణః ॥౫౬॥ తతః ప్రహృష్టో భరతమంకమారోప్య రాఘవః॥ యయౌ తేన విమానేన ససైన్యో భరతాశ్రమమ్ ॥౫౭॥ భరతాశ్రమమాసాద్య ససైన్యో రాఘవస్తదా॥ అవతీర్య విమానాగ్రాదవతస్థే మహీతలే॥ ౫౮॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామస్తద్విమానమనుత్తమమ్ ॥ వహ వైశ్రవణం దేవమనుజానామి గమ్యతామ్ ॥౫౯॥ తతో రామాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమానమనుత్తమమ్ ॥ ఉత్తరాం దిశమాగమ్య జగామ ధనదాలయమ్ ॥౬౦॥ పురోహితస్యాత్మసమస్య రాఘవో బృహస్పతేః శక్ర ఇవామరాధిపః। నిపీడ్య పాదౌ పృథగాసనే శుభే సహైవ తేనోపవివేశ రాఘవః ॥౬౧॥ ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండే త్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః.*******************

శిరస్యంజలిమాధాయ కైకేయ్యానందవర్ధనః। బభాషే భరతో జ్యేష్ఠం రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥౧॥ పూజితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ। తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ॥౨॥ ధురమేకాకినా న్యస్తామృషభేణ బలీయసా। కిశోరీవ గురుం భారం న వోఢుమహముత్సహే॥౩॥ వారివేగేన మహతా భిన్నస్సేతురివ క్షరన్। దుర్బంధనమిదం మన్యే రాజ్యచ్ఛిద్రమసంవృతమ్॥౪॥ గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య హంసస్యేవ చ వాయసః । నాన్వేతుముత్సహే రామ తవ మార్గమరిందమ ॥౫॥ యథా చారోపితో వృక్షో జాతశ్చాంతర్నివేశనే । మహాంశ్చ సుదురారోహో మహాస్కంధప్రశా

రామనిర్గమనకాలికకోశాపేక్షయా ॥ ౫౫॥ తథేతి॥ ముముచురితి- స్వకులీనేష్వేతాదృశభ్రాతృవృత్త్యదర్శనాదితి భావః॥ ౫౬॥ తత ఇతి॥ భరతాశ్రమం నందిగ్రామమ్॥ ౫౭॥ ౫౮॥ అబ్రవీచ్చేతి॥ గమ్యతామిత్యనంతరమితికరణం బోధ్యమ్॥ ౫౯॥ తత ఇతి॥ దిశమాగమ్య దిశముద్దిశ్య॥ ౬౦॥ పురోహితస్యేతి॥ ఆత్మసమస్య స్వానురూపస్య. పృథగాసనే తేన సహైవోపవివేశ. పృథగాసనే యుగపదేవోపవివేశేత్యర్థః॥ ౬౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-త్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

ఏవం పుష్పకం ధనదాయ ప్రేషయిత్వా వసిష్ఠేన చ సమాగమ్య భరతానుజ్ఞాం వినా నాయోధ్యా ప్రవేష్టవ్యేతి తాత్పర్యేణ నందిగ్రామ ఏవాసనోపవిష్టే రామే నివిష్టేషు చ పౌరవర్గేషు సన్నిహితాసు చ మాతృషు తాత్త్వికసూక్ష్మేంగితదర్శననిపుణో భరతస్స్వహృదయమగ్రజాయ నివేదయతి - శిరస్యంజలిమిత్యాదినా ॥ శిరస్యంజలిమాధాయేత్యనేన పూర్వం కృతా ప్రపత్తిస్స్మర్యతే - అనన్యగతికత్వసూచికా ముద్రా హ్యంజలిః - కైకేయ్యానందవర్ధన ఇత్యనేన భరతవచనే కైకేయీసంతోషో ముఖప్రసాదాదినావగమ్యత ఇతి ద్యోత్యతే॥ రామానుజీయం ॥ పూర్వసర్గే కుశలం పర్యపృచ్ఛంస్తే ప్రహృష్టా భరతం తదేత్యస్యానంతరం అథాబ్రవీత్ త్వమస్మాకమితి చ శ్లోకద్వయమత్ర సర్గాదౌ కేషుచిత్కోశేషు ప్రమాదాల్లిఖితం - సర్గాదిస్తు శిరస్యంజలిమాధాయేతి॥ ౧ ॥ రామస్య రాజ్యపరిగ్రహే అపరిహార్యం హేతుం దర్శయతి పూజితేతి ॥ మామికా మత్సంబంధినీ- మాతా పూజితా- రాజ్యపరిత్యాగపూర్వకవనవాసాంగీకారేణ త్వయా తోషితా - అనంతరమిదం రాజ్యం- మమ మయి - చిత్రకూటే దత్తం - తద్రాజ్యం- త్వం- యథా యేన ప్రకారేణ- మమాదదాః తేన ప్రకారేణ తుభ్యం దదామి- న్యాసరూపేణ మయి స్థాపితం రాజ్యం న్యాసరూపత్వాద్గ్రహణే నైవ పునర్దదామీత్యర్థః ॥ ౨ ॥ అయోధ్యాయాం రాజ్యభోగాన్యథాకామం భుంక్ష్వ రాజ్యం త్వమేవ పరిపాలయేత్యాకాంక్షాయామాహ- ధురమితి ॥ యద్వా - పునరర్థనపర్యంతం న్యాసధారణేన దోష ఇత్యాశంక్యాహ- ధురమితి॥ ఏకాకినా అసహాయేన- బలీయసా ఋషభేణ న్యస్తాం ధురం- కిశోరీవ బాలవత్స ఇవ- గురుం భారం- వోఢుం నోత్సహే ॥ ౩॥ తర్హి కథమేతావత్పర్యంతం సోఢమిత్యత ఆహ- వారీతి॥ మహతా వారివేగేన భిన్నః- అత ఏవ క్షరన్ బహిర్నిస్సరన్-జలసేతురివ-ఇదం రాజ్యచ్ఛిద్రం ఛిద్రవద్రాజ్యం- అసంవృతం సంవరణరహితం సత్ - దుర్బంధనం మన్యే-యథా మహతా వారివేగేన భిన్నః క్షరన్ సేతుర్వారివేగాహతినిరోధకతృణపూలశాఖాపుంజాదిసంవరణం వినా న బద్ధుం శక్యతే- ఏవం బహుచ్ఛిద్రం రాజ్యమపి మంత్రగోపనాదిరాజగుణావరణం వినా పాలయితుం న శక్యమితి భావః॥ ౪ ॥ అహమిదానీమపి లోకాన్ గుప్తవతః శీఘ్రం కరోత్విత్యత్రాహ-గతిమితి ॥౫ ॥ తర్హి మమైవోపోద్బలేన భవానేవ రాజ్యం పరిపాలయత్విత్యాశంక్య తర్హి తాతేన భవతః పోషణాదిఫలం స్యాదిత్యాహ-యథా చేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ॥ అంతర్నివేశనే-ఆరోపితః ఉప్తః - వృక్షః మహాజ్ఞా

జనోకేన చ ॥౫౯॥౬౦॥ పురోహితస్యేతి॥ ఆత్మసమస్య స్వానురూపస్య, పృథగాసనే తేన వసిష్ఠేన సహైవోపవివేశ- పృథగాసనే యుగపదేవోపవివేశేత్యర్థః ॥౬॥ పురోహితస్యాత్మసఖస్యేతి - వసిష్ఠపుత్రస్య సుయజ్ఞస్యేత్యర్థః - ఆత్మసమస్యేతి పాఠే బ్రహ్మజ్ఞత్వాదితి భావః ॥౬౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ పూజితేతి॥ పూజితా మామికా మాతా పూజితా రాజ్యపరిత్యాగపూర్వకవనవాసాంగీకారేణ త్వయా తోషితా - అనంతరం మమ ఇదం రాజ్యం చిత్రకూటే దత్తం- తద్రాజ్యం త్వం-యథా యేన ప్రకారేణ మమ అదదాః- తేన ప్రకారేణ పునస్తుభ్యం- దదామి- న్యాసరూపేణ మయి స్థాపితం రాజ్యం పునర్దదామీత్యర్థః ॥౨॥ త్వమేవ రాజ్యం పరిపాలయేత్యాశంక్యాహ- ధురమితి॥ ఏకాకినా అసహాయేన- బలీయసా వృషభేణ- న్యస్తాం ధురం-కిశోరీ వత్సతరీవ-గురుం భారం వోఢుం అహం నోత్సహ ఇతి యోజనా॥ ౩॥౪॥ తవ మార్గం రక్షణీయరక్షణచాతుర్యం ॥౫॥ వంశపరంపరాప్రాప్తరాజ్యపరిపాలనార్థం- దశరథేనోత్పాద్య సంవర్ధితస్య రామస్య - సకలగుణసంపన్నస్యాప్యభి

విమానంతద్భరతస్సత్యవిక్రమః॥ రామమాసాద్యముదితఃపునరేవాభ్యవాదయత్ ॥ ౩౭॥ తంసముత్థాప్యకాకుత్స్థశ్చి
రస్యాక్షిపథంగతం॥ అంకేభరతమారోప్యముదితఃపరిషస్వజే ॥ ౩౯ ॥ తతోలక్ష్మణమాసాద్యవైదేహీంచాభ్యవాద
యత్॥ అభివాద్యతతఃప్రీతోభరతోనామచాబ్రవీత్ ।౪౦॥ సుగ్రీవంకైకయీపుత్రోజాంబవంతంతథాంగదం ॥ మైం
దంచద్వివిదంనీలమృషభంపరిషస్వజే ॥౪౧॥సుషేణంచనళంచైవగవాక్షంగంధమాదనం ॥ శరభంపనసంచైవభరతఃప
రిషస్వజే ॥౪౨॥ తేకృత్వామానుషంరూపంవానరాఃకామరూపిణః ॥ కుశలంపర్యపృచ్ఛంస్తేప్రహృష్టాభరతంతదా ॥
౪౩॥ అథాబ్రవీద్రాజపుత్రస్సుగ్రీవంవానరర్షభం॥ పరిష్వజ్యమహాతేజాభరతోధర్మిణాంవరః ॥ ౪౪॥ త్వమస్మా
కంచతుర్ణాంతుభ్రాతాసుగ్రీవపంచమః॥ సౌహృదాజ్జాయతేమిత్రమపకారోరిలక్షణం ॥ ౪౫॥ విభీషణంచభరత
స్సాన్త్వవాక్యమథాబ్రవీత్। దిష్ట్యాత్వయాసహాయేనకృతంకర్మసుదుష్కరం।౪౬॥ శత్రుఘ్నశ్చతదారామమభి
వాద్యసలక్ష్మణం॥ సీతాయాశ్చరణౌపశ్చాద్వినయాదభ్యవాదయత్ ॥౪౭॥ రామోమాతరమాసాద్యవిషణ్ణాంశోకక
ర్శితాం। జగ్రాహప్రణతఃపాదౌమనోమాతుఃప్రసాదయన్ ॥౪౮॥అభివాద్యసుమిత్రాంచకైకేయీంచయశస్వినీం ॥
సమాతౄశ్చతతస్సర్వాఃపురోహితముపాగమత్ ॥ ౪౯॥ స్వాగతంతేమహాబాహోకౌసల్యానందవర్ధన॥ ఇతి
ప్రాంజలయస్సర్వేనాగరారామమబ్రువన్ ॥ ౫౦॥ తాన్యంజలిసహస్రాణిప్రగృహీతానినాగరైః॥ ఆకోశానీవప
ద్మానిదదర్శభరతాగ్రజః ॥౫౧॥ పాదుకేతేతురామస్యగృహీత్వాభరతస్స్వయం ॥ చరణాభ్యాంనరేంద్రస్యయోజ
యామాసధర్మవిత్। అబ్రవీచ్చతదారామంభరతస్సకృతాంజలిః ॥౫౩ ॥ ఏతత్తేరక్షితంరాజన్రాజ్యంనిర్యాతితంమ
యా। అద్యజన్మకృతార్థంమేసంవృత్తశ్చమనోరథః। యస్త్వాంపశ్యామిరాజానమయోధ్యాంపునరాగతం ॥ అవేక్ష
తాంభవాన్కోశంకోష్ఠాగారంపురంబలం॥ భవతస్తేజసాసర్వంకృతందశగుణంమయా ॥౫౪॥తథాబ్రువాణంభరతం

మాభ్యనుజ్ఞాతంతద్విమానమనుత్తమం- హంసయుక్తంమహావేగం నిష్పపాతమహీతలఇతిపాఠః॥అయంశ్లోకః కేషుచిత్కోశేషు లేఖకప్రమాదా
త్పతితః॥౩౬॥ఆరోపితఇతి॥అత్రభరతస్యవిమానారోపణంసర్వేషాంప్రదర్శనార్థమితిబోధ్యం॥౩౭॥౩౮॥తతఇతి॥లక్ష్మణమాసాద్యకృత
నమస్కారంలక్ష్మణమాలింగనేనసంభావ్య-ఇదంచలక్ష్మణస్యకనిష్ఠత్వాత్-లక్ష్మణేనచికీర్షితోనమస్కారోరామసన్నిధౌభరతేనప్రతిషేధితఇతి
చాహుః- వైదేహీంచాభ్యవాదయత్-చకారోరామనమస్కారంసముచ్చినోతి-నసంఖ్యేభరతానుజఇత్యుక్తేః-సీతామాదాయగచ్ఛత్వమగ్రతో
భరతాగ్రజేత్యత్రబహుస్త్రీభిరిత్యుక్తం- నచవైపరీత్యంశంక్యం-పుష్యేజాతస్తుభరతః-సార్పేజాతౌతుసౌమిత్రీఇతిజన్మక్రమోక్తేః-పాయసప్ర
దానేచాహేచప్రాథమ్యాత్తత్రపరిహృతం- లక్ష్మణాసాదనానంతరంసీతానమస్కారాభిధానాత్ సీతాతారాదిభిస్సహ రామసమీపఏవకించిద
న్యత్రస్థితేత్యవగమ్యతే ॥ రామానుజీయం॥ లక్ష్మణాసాదనానంతరందేవీనమస్కారాభిధానాత్-అస్యేషాంవానరేంద్రాణాంస్త్రీభిఃపరివృతా
హ్యహం। గంతుమిచ్ఛేసహాయోధ్యాంరాజధానీంత్వయాసహేతిప్రార్థితత్రప్రకారేణతారాదిభిః పరివృతాసతీరామసమీపఏవకించిదన్యత్రస్థి
తేత్యవగమ్యతే॥౪౧॥ ౪౨॥ తఇతి॥ మానుషంరూపంకృత్వా- స్థితాఇతిశేషః॥ ౪౩॥ ౪౪॥ రామఇతి॥మనోమాతుఃప్రసాదయన్నితి.పూ
ర్వాంత్వద్వాక్యంనాశ్రౌషమితిత్వయామనస్తాపోనకార్యఇత్యేవంప్రసన్నామకరోదిత్యర్థః॥ ౪౭॥ అభివాద్యేతి॥యశస్వినీం-రావణజయస్యత
న్మూలత్వాత్-సర్వైఃప్రశస్యమానామిత్యర్థః- పురోహితంవసిష్ఠం- అభివాద్యేత్యనుషజ్యతే -అభివాద్యోపాగమదిత్యన్వయః ॥ రామానుజీ
యం॥కైకేయ్యాయశస్వినీమితివిశేషణందేవకార్యహేతుభూతత్వాదృషిఃప్రాయుఙ్క్త॥౪౯॥౫౩॥ఏతత్తఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వ
యం ॥ హేరాజన్మయారక్షితంన్యాసత్వేనపాలితం- ఏతద్రాజ్యం- తేనిర్యాతితంతుభ్యంనివేదితం- కోష్ఠాగారంధాన్యశాలాం- దశగుణత్వం

ముగతిమత్యర్థః ॥౩౭॥౩౯ ॥తతోలక్ష్మణమితి॥లక్ష్మణమాసాద్యకృతనమస్కారంలక్ష్మణమాలింగనేనసంభావ్య-వైదేహీంచాభ్యవాదయ
త్ ※ అన్యేభ్యఃపాంచజన్యాత్తుకైకేయ్యాంభరతోభవత్ । తదన్యేభ్యస్సుమిత్రాయామనంతాత్తుచలక్ష్మణః। సుదర్శనాత్తుశత్రు
ఘ్నోద్వాజాతౌయుగపత్ప్రియే ఇతిపార్వతీంప్రతిశివేనోక్తపాద్మపురాణవచనప్రకారేణ-రామాయణోక్తప్రకారేణచ- భరతస్యజ్యేష్ఠత్వా
దేవంవ్యాఖ్యానంకృతం-వైదేహీంచేతి-చకారేణరామనమస్కారంసమువధత్తే(త)పరేతు-యద్యపి-లక్ష్మణోభరతాత్కనిష్ఠోవయసాస్పష్టంచేదంజ
న్మప్రకరణేతథాపిజ్యేష్ఠానువర్తనేనస్వాపేక్షయాధికగుణత్వేన స్వవ్యవహారేణజ్యేష్ఠానువృత్తిరేవంకర్తవ్యేతిభరతం ప్రత్యుపదేశదానేన
చగురుత్వబుద్ధ్యాతస్యనతిరుచితైవ । కించ-కౌసల్యాయైప్రథమందత్తపాయసాంశజత్వాల్లక్ష్మణస్యజ్యేష్ఠత్వం- తతోహికైకేయ్యైపాయసార్ధ
దానం - తదంశజశ్చశత్రుఘ్నఇతిసఏవభరతాత్కనిష్ఠః- అతఏవవైదేహీంచేతిచకారః స్వరసతస్సంగచ్ఛతే-అతఏవచశత్రుఘ్నస్యలక్ష్మ
ణనమస్కారఉపపద్యతే - తయోర్యుగపదుత్పన్నత్వాదిత్యాహుః ॥ ౪౦॥ ౪౪॥ తి ॥ పంచమోభ్రాతాభ్రాతృవిషయపంచత్వసం
ఖ్యాపూరణః-సౌహృదాత్తత్పూర్వకోపకారాత్ ॥౪౫॥౪౭॥తి॥కైకేయీంచయశస్వినీం-అస్యామనోవాధ్యేనరాజానరాత్తారితః-దే
వాబ్రహ్మర్షయశ్చపరమంసుఖంప్రాప్తాః-రామస్యచయశోజాతమతఏవసాయశస్విన్యేవ॥౪౯॥౫౦॥తి॥ఆకోశానిఃకసితాని॥౫౩॥ ఏతత్తేరక్షిత
మితి॥ తేనిర్యాతితంతుభ్యంనివేదితం ॥౫౪॥ తి॥విభీషణశ్చబాష్పంముమోచ - ఈదృశాఅపిభ్రాతరస్సంతీత్యానందేనస్వస్యతద్వైపరీత్య